НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

2
ТОМ
Г–Д

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2004

ББК 63.3/4УКР/я2
Е64

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Е $\frac{5001000000 - 066}{2004}$

ISBN 966-00-0632-2
ISBN 966-00-0405-2 (т. 2)

Основні принципи розміщення статей та деякі особливості подачі інформації в Енциклопедії історії України

1. Статті розміщено за українським алфавітом; російськомовні назви періодичних видань — відповідно до їхнього звучання в українській транскрипції; статті, що мають латиномовні гасла, друкуються наприкінці останнього тому ЕІУ за латинським алфавітом.

2. Великими літерами напівжирним шрифтом з наголосами подаються або повні назви статей, або їхні головні частини; в останньому випадку менш інформативна частина друкується з дотриманням правил вживання великої та малої літер напівжирним шрифтом без наголосів. За гаслом, після коми, напівжирним шрифтом даються: повне (без інверсії) написання назви установи чи видання, а також різні уточнення реєстрового терміна. У круглих дужках зазначаються: загальновживані абревіатури до гасел, етимологічні довідки до слів, справжні прізвища або навпаки — псевдоніми, дати народження та смерті.

3. Реєстрові назви подані переважно в однині. У множині вони наводяться тоді, коли це відповідає загальноприйнятій практиці.

4. Слово чи словосполучення реєстрової назви скорочується в середині тексту до перших літер.

5. Назви вищих навчальних закладів, як правило, даються за географічною ознакою.

6. У випадках, коли абревіатура частіше вживана, ніж розгорнута назва, гаслом є абревіатура.

7. У переважній більшості дати подаються за новим стилем, однак можливі випадки, коли стиль не є визначеним. Там, де вказано старий стиль, його розміщено в дужках.

8. Назви населених пунктів подаються відповідно до адміністративно-територіального поділу, що існував у роки висвітлюваного в статті історичного періоду, а також, у переважній більшості, за сучасним адміністративно-територіальним поділом. Після означень місто, село і т. д. назви населених пунктів друкуються в називному відмінку.

9. Числа, що означають рік, подаються без слова «рік», при них може не вживатися прийменник у (в).

10. Написання іншомовних імен, прізвищ, країн, географічних об'єктів подано за чинним «Українським правописом».

11. Вживані в статтях і бібліографії скорочення та умовні позначення до карт наведені наприкінці тому.

12. Курсивом у основному тексті статей виділяються терміни, які є гаслами у цій енциклопедії, в бібліографії — прізвища авторів видань.

13. Бібліографію розміщено переважно наприкінці статті шрифтом меншого кеглю, однак можливі випадки, коли бібліографія згадується в основному тексті й друкується шрифтом звичайного кеглю.

14. В об'єднаних під одним гаслом статтях різних авторів під кожною статтею зазначається прізвище її автора.

Г

ГАА́ЗЬКА КОНВЕ́НЦІЯ ПРО ЗА́ХИСТ КУЛЬТУ́РНИХ ЦІ́ННОСТЕЙ НА ВИ́ПАДОК ЗБРО́ЙНОГО КОНФЛІ́КТУ 1954 — міжнар.-правовий документ, прийнятий на Міжнар. конф., що відбулася в Гаазі (Нідерланди) 21 квіт. — 14 трав. за участі 56 д-в, у т. ч. УРСР. Станом на 1997 конвенцію підписали понад 80 д-в. Це — перша міжнар. угода, в якій об'єднано правові норми щодо охорони культ. спадщини в світ. масштабі. Розроблена на основі «Пакту Реріха», висунутого відомим художником і громад. діячем М.Реріхом. Згідно з конвенцією, об'єктами міжнар. охорони є такі культ. цінності (рухомі або нерухомі, будь-якого походження та приналежності), які мають особливе значення для культ. спадщини кожного окремого народу. Це — пам'ятки арх-ри, історії та мист-ва, релігійні чи світські, археол. пам'ятки, рукописи, архіви, колекції, музеї, б-ки, а також центри, де зосереджені культ. цінності. В конвенції зазначено, що збитки, завдані культ. цінностям, які є об'єктами міжнар. охорони, примножують втрати культ. спадщини всього людства. Згідно з цим документом, країни-учасниці конвенції зобов'язуються поважати культ. цінності, що захищаються конвенцією й які перебувають на їхній тер. і на тер. ін. країн. Під час збройного конфлікту забороняється будь-яке використання цих цінностей, якщо воно може призвести до їх зруйнування або пошкодження. Договірні сторони повинні переслідувати й припиняти крадіжки, пограбування, акти вандалізму. Особи, винні в порушенні норм конвенції, притягаються до кримінальної відповідальності згідно з чинним нац. законодавством. На конф. було прийнято Виконавчий регламент процедури застосування конвенції та протокол щодо протизаконного вивезення культ. цінностей з окупованих тер., який зобов'язує незаконного власника цих цінностей повернути їх після припинення воєн. дій. Було встановлено двоколірний (синьо-білий) розпізнавальний знак для позначення культ. цінностей, що перебувають під захистом конвенції.

Літ.: Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей. К., 1993; *Акуленко В.* Реалізація норм міжнародного гуманітарного права в законодавстві України про захист культурних цінностей. «Політика і час», 1995, № 9.

І.М. Мельникова.

ГА́БЛИЦЬ (Hablitz) **Карл Іванович** (1752—21(09).10.1821) — учений, держ. діяч *Російської імперії*, таємний радник (1800), сенатор. Кореспондент (1776) та почесний чл. Петерб. АН (1796), чл. Вільного екон. т-ва (1783).

Н. в м. Кенігсберг (нині м. Калінінград, РФ). 6-літнім прибув до Росії з батьком — Йоганом (Іваном), який у *Москві* отримав посаду інспектора університетської друкарні. 1768 Г. закінчив г-зію та вступив на мед. ф-т Моск. ун-ту. 1769 переведений до АН і відряджений з експедицією під кер-вом С.*Гмеліна* на пд. Воронезької губ., у Приазов'я, на Волгу та Каспійське м. 1775 номінований академічним перекладачем, 1776 — пом. дир. Астраханської садової контори. 1781—82 вів щоденник рейду, очоленого М.*Войновичем.*

Протягом 1783—85 складав «фізичний опис» *Криму*, досліджував Тамань і *Кубань.* 24(13) груд. 1784 призначений радником Таврійської карної палати, згодом обійняв посаду дир. обласної економії. Отримав від кн. Г.*Потьомкіна* дачу поблизу *Балаклави* та виноградник у Судацькій долині. Створив і подав імп. *Катерині II* істор. та геогр. опис Криму з відповідними картами. Від 1788 до кін. 1796 — таврійський віце-губернатор. 1794 на нього було покладено обов'язок особисто наглядати за місц. соляним промислом.

30(19) груд. 1796 відкликаний до *Санкт-Петербурга*, виконував різноманітні доручення імп. *Павла I*, який пожалував йому 250 кріпаків. 1801 Г. присутній в урядовому к-ті з упорядкування *Новоросійського краю*, 12 січ. 1803 (31 груд. 1802) призначений президентом мануфактур-колегії. 16(04) лют. 1803 став гол. дир. держ. лісів, 30(18) лип. того самого року — ще й керуючим експедицією держ. г-ва.

Від 11 листоп. (30 жовт.) 1808 до 1810 очолював комісію з розв'язання суперечок щодо земель Крим. п-ова. Окрім цього, перебував на службі в сенатському департ., а також до 1811 завідував 1-ю експедицією департ. внутр. справ і гол. правлінням мануфактур. 1814 — голова к-ту, утвореного імп. *Олександром I* для розгляду скарг крим. татар і загалом усіх справ по різних міністерствах стосовно того краю.

Кавалер орденів св. Володимира 4-го ст. (1787), 3-го ст. (1794), 2-го ст. (1806); св. Анни 1-го ст. (1799; діамантові знаки — 1810).

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Географические известия, служащие к объяснению прежнего состояния Таврической области. СПб., 1803; Исторический журнал бывшей в 1781 и 1782 годах на Каспийском море российской эскадры под командою флота капитана второго ранга графа Войновича. М., 1809; Краткое описание жизни и службы. «Сын отечества», 1821, ч. 73—74.

Марія-Терезія.

Літ.: Габлиц, Карл Иванович. В кн.: Русский биографический словарь. М., 1914; *Александровская О.А.* Становление географической науки в России в XVIII веке. М., 1989.

П.Г. Усенко.

ГАБРІЕ́ЛЬ ФОН СПЛЕ́НІ — див. Г.*Сплені*.

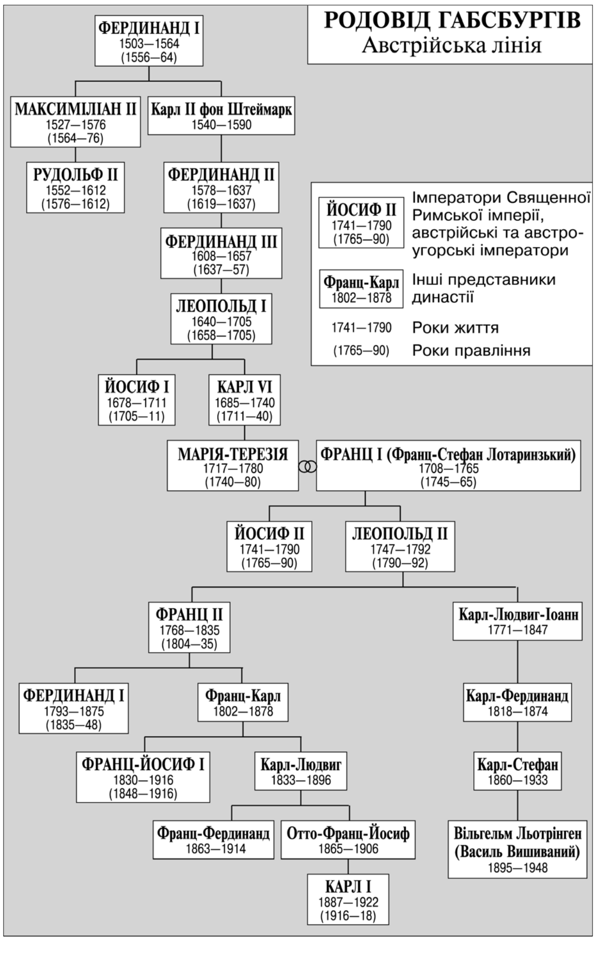

Франц I (1792—1835).

ГА́БСБУРГИ (Habsburger) — нім. династія, представники якої правили в *«Священній Римській імперії германської нації»* (1273—1438 — з перервами і 1438—1806), Австрійс. імперії (1804—67), *Австро-Угорщині* (1867—1918), Іспанії (1516—1700), ч. Італії (від 16 ст. до 1866), Нідерландах (від 16 ст. до 1797). Правління Г. залишило глибокий слід у середньовічній та новій історії Європи. До володінь Г. належали й зх.-укр. землі: 1526 вони приєднали пн.-зх. ч. *Закарпатської України*, після австро-турецької війни 1683—99 — пд.-сх. ч. (див. *Карловицький конгрес 1698—1699*), після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) інкорпорували *Галичину*, прийнявши у зв'язку з цим титул королів Галіції і Лодомерії (див. *Королівство Галіції та Лодомерії*). 1774, скориставшись *російсько-турецькою війною 1768—1774*, окупували *Буковину Північну* й приєднали її до Галичини. Від 1849 Г. дістали титул князів Буковини — після перетворення її на окремий *коронний край*. Наприкінці 18 ст., у 19 ст. і до розпаду Австро-Угорщини 1918 володарями зх.-українських земель були *Марія-Терезія* (1740—80), *Йосиф II* (1780—90), Леопольд II (1790—92), Франц (1792—1835, від 1804 — імп. Австрії під іменем Франц I; 1792—1806 — герм. імп. під іменем Франц II), Фердинанд I (1835—48), *Франц-Йосиф I* (1848—1916), Карл I (1916—18).

У 16—17 ст. свою політику щодо козац. України Г. будували відповідно до планів імперії, спрямованих на створення коаліції антитурец. сил в Європі й приєднання до неї *козацтва.* З цією метою 1594 імп. Рудольф II направив дипломата Е.*Лясоту* на переговори до *Запорозької Січі*, потім приймав у себе козац. послів. 1657 імп. Фердинанд III встановив дипломатичні зв'язки з Б.*Хмельницьким* і намагався залучити запороз. військо до спільного фронту боротьби європейців проти *Османської імперії.*

На підвладних Г. укр. землях діяли заг. для всієї імперії закони, а також окремі щодо цих тер. укази й розпорядження. Г. доби *освіченого абсолютизму* — Марія-Терезія та її син Йосиф II, які «вивели Австрію з сумерків середньовіччини» (І.*Франко*), вживали заходи, спрямовані на матеріальний і культ. розвиток зх.-укр. земель. Видані Марією-Терезією закони обмежили *панщину* в Галичині 3-ма днями на тиждень. 1782 Йосиф II скасував особисту залежність селян від поміщиків. Складовою аграрної реформи Г. став патент (указ) 1782, за яким у Галичині створювалися громад. страхові фонди збіжжя для допомоги селянам під час неврожаїв і голоду. 1774 Марія-Терезія у *Відні* заснувала семінарію для підготовки греко-катол. духівництва *«Барбареум»*, 1784 Йосиф II — нім. *«Studium Ruthenum»* при Львів. ун-ті з викладанням окремих дисциплін укр. мовою. В укр. землях Угор. королівства існувало понад 300 шкіл з укр. мовою навчання. Водночас Г. заохочували появу в Галичині, Буковині й Закарпатті нім. і румун. колоністів: імператорський патент 1781 звільняв їх від податків, військ. служби, надавав право на безплатне отримання землі та буд. матеріалів. 1817 у *Львові* відновлено нім. ун-т, названий ім'ям імп. Франца I.

Під час *революцій 1848—1849 в Європі* правляча династія скасувала панщину і проголосила конституцію (див. *Конституції Австрійської імперії та Австро-Угорської монархії*), яка дала можливість українцям створити першу власну політ. орг-цію — *Головну руську раду.* На засадах підтримки монархії рада розпочала діалог із Францем-Йосифом I. Проте петицію ради з вимогою поділу Галичини на авто-

Фердинанд I (1835—48).

номні укр. і польс. частини імператор залишив без відповіді. Позитивно відгукнувшись лише на меморандум представника Закарпаття в раді А.*Добрянського*, він дав згоду на виділення укр. р-нів Угорщини в окремий Ужгородський округ з широкими правами в галузі місц. адміністрації та шкільництва. Нова конституція Г. 1860 надала Галичині автономію, вигоди від якої для українців виявилися набагато меншими, ніж для поляків. У 19 — на поч. 20 ст. політика Г. щодо українців відзначалася непослідовністю та половинчастістю, була обтяжена антиукр. впливами з боку консервативних сил польс. та деяких ін. національностей. *Перша світова війна* розставила нові акценти у підході Г. до вирішення укр. питання: з одного боку, в складі австро-угор. армії створюється *Легіон Українських січових стрільців*, а з ін. — як учасники *Акта п'ятого листопада 1916* Г. остаточно відмовилися розглядати будь-які ідеї поділу Галичини за етнічним принципом. Після розпаду Австро-Угорщини в укр. політику активно влився онук Франца-Йосифа I ерцгерцог Вільгельм фон *Габсбург-Льотрінген*, учасник *української революції 1917—1921.*

Літ.: *Бервеньскій В.* В столетні роковини вступленя на австрійскій престолъ цесаря Іосифа II (1780—1880). Львів, 1880; *Франко І.* Півстоліття: Нарис історії Австрії від р. 1840 до 1890. «Народ», 1891, № 7, 9; *Kann R.A.* A History of the Habsburg empire. 1526—1918. Berkeley—Los Angeles—London, 1977; *Франко І.* Зібрання творів, т. 46, кн. 2. К., 1985; Die Habsburger: Ein biographisches Lexikon. Wien, 1988; *Wandruszka A.* Das Haus Habsburg: Die Geschichte einer europäischen Dynastie. Wien, 1989; *McGuigan D.G.* Familie Habsburg (1273—1918). München—Wien, 1990; *Mark R.A.* Galizien unter österreichischer Herrschaft: Verwaltung—Kirche—Bevölkerung. Marburg, 1994; *Терещенко Ю.І., Осташко Т.С.* Український патріот з династії Габсбургів. К., 1999; *Кріль М.* Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772—1867. Львів, 1999.

М.М. Варварцев.

ГА́БСБУРГ-ЛЬО́ТРІНГЕН Вільгельм фон (псевдонім — Василь Вишиваний; 10.02.1895—18.08. 1948) — австрійський архікнязь, військовик, поет. З династії *Габсбургів*. Н. в м. Пола (Італія). Закінчив Вінер-Нойштадську військ. акад. (Австрія, 1915). Належав до Австрійс. нар. партії. Чл. палати панів австрійс. парламенту. 1915—18 — лейтенант, командир роти 13-го кавалерійс. полку уланів. 1918 — командир армійської групи австро-угор. військ, до складу якої входив *Легіон Українських січових стрільців*, був нач. гарнізону в м. Олександрівськ (нині м. *Запоріжжя*), згодом — у м. *Чернівці*. 1919 — полковник *Армії Української Народної Республіки*, співробітник від. закордонних зв'язків Мін-ва військ. справ *Української Народної Республіки*. 1921 повернувся до *Відня*, де мав власний з-д з виготовлення фарб. Автор зб. укр. поезій «Минають дні» (Відень, 1921), а також низки статей в укр. періодичній пресі. Під час *Другої світової війни* співпрацював із франц. *рухом Опору*. 1947 у Відні заарештований рад. контррозвідкою.

П. у лікарні *Лук'янівської тюрми* в м. *Київ*.

Тв.: Автобіографія. Львів, 1996.

Літ.: *Думін О.* Історія легіону українських січових стрільців, 1914—1918. Львів, 1936; *Гірняк Н.* Полковник Василь Вишиваний. Вінніпег, 1956; *Терещенко Ю., Осташко Т.* Український патріот з династії Габсбургів. К., 1999.

Т.С. Осташко.

ГА́ВА-ГОЛІГРА́ДИ КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра кін. *бронзового віку* — поч. *залізного віку* (гальштатський період; див. *Гальштатська культура*). Назву утворено від назв тілоспального могильника Гава в Угорщині та поселення Голігради. В Україні поширена в Закарпатській Україні та Подністров'ї. Відомо бл. 300 пам'яток 11 — серед. 7 ст. до н. е. Осн. заняття нас. — землеробство, скотарство, гончарство, металургія бронзи, видобуток солі, торгівля. Житла напівземлянкові та наземні, поруч — госп. ями. Осн. речові знахідки — ліпний чорнолискований посуд різної форми, пишно оздоблений геометричним орнаментом у вигляді широких заглиблених ліній, та знаряддя й прикраси з бронзи. Могильники грунтові, практикувалося тілоспалення та поховання праху в урнах. Скарби свідчать про початкову диференціацію сусп-ва. Г.-Г.к. вплинула на формування деяких рис *чорнолиської культури*. Етнічна належність нас. — фракоіллірійська.

Літ.: *Крушельницкая Л.И., Малеев Ю.Н.* Племена культуры фракийского гальштата (Гава-Голиграды). В кн.: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. К., 1990.

Ю.М. Малєєв.

ГАВАТО́ВИЧ Якуб (17.03.1598—17.06.1679) — польс.-укр. письменник, церк. і культ.-освіт. діяч. Н. в м. *Львів* у міщанській родині. Навч. у львів. школах та Краківському ун-ті. Учитель у маєтку Кам'янка-Струмилова (нині м. *Кам'янка-Бузька*), ксьондз у м. *Бережани* і с. Вижняни (нині село Золочівського р-ну Львів. обл.). 1655 під час облоги Львова козац. військами (див. *Львівські облоги 1648, 1655, 1672*) брав участь у переговорах із Б.*Хмельницьким*. Від 1669 жив у Львові.

Автор багатьох польськомовних проповідницьких та віршових творів — «Казання» (1629), «Школа терпіння» (1640), «Зеркало духовної любові» (1645) та ін. 1619 у Кам'янці-Струмиловій на ярмарку в день пошанування Іоанна Хрестителя було поставлено віршовану трагедію Г. на новозавітний сюжет («Трагедія, або Візерунок смерті пресвятого Іоанна Хрестителя, посланця Божого»), після 2-го та 3-го актів гралися дві укр. інтермедії — «Про кота в мішку» та «Найкращий сон». Це була перша постановка укр. інтермедій. У них зображено нар. типажі простакуватого та хитрого чоловіка, є багато деталей з укр. побуту. Текст «Трагедії...» бу-

Франц-Йосиф I.

Карл I.

В. фон Габсбург-Льотрінген (Василь Вишиваний).

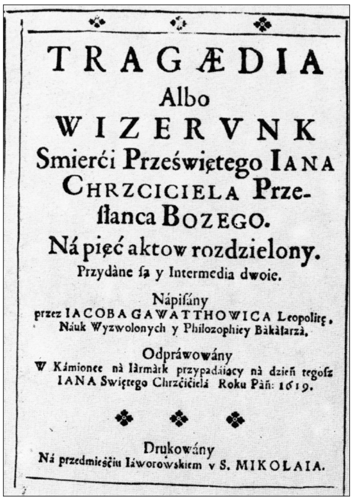

TRAGÆDIA
Albo
WIZERVNK
Smierći Przeświętego IANA
CHRZCICIELA Prze-
ſłanca BOZEGO.
Ná pięć aktow rozdzielony.
Przydáne ſą y Intermedia dwoie.
Nápiſány
przez IACOBA GAWATTHOWICA Leopolitę,
Náuk Wyzwolonych y Philozophiey Bákáłarzá,
Odpráwowány
W Kámionce ná Iármárk przypadáiacy ná dzień tegoſz
IANA Swiętego Chrzćićielá Roku Páń: 1619.
Drukowány
Ná przedmieśćiu Iáworowskiem v S. MIKOLAIA.

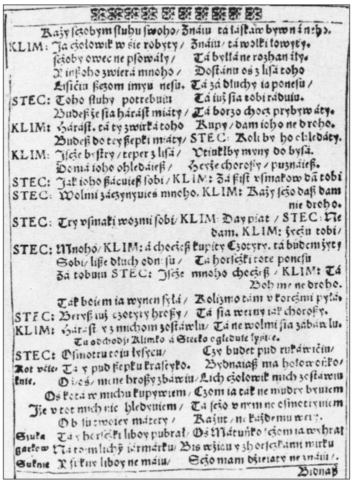

Każy ſczobym ſłuhu ſwoho/ Znáiu tá łáſkáw bywn í n:ho.
KLIM: Ja czolowik w ſie robyty/ Znáiu/ tá wolki towyty.
ſczoby owec ne pſowály/ Tá bylláne rozhan ïly.
Y inſzoho zwierá mnoho/ Doſtánu os z liſá toho
Liſiczin ſkezom imyu neſu. Tá zá dluchy ia poneſu/
STEC: Toho ſłuhy potrebuiu Tá iuż ſia tobi ráduiu.
Budeſz że ſia háráſt miáty/ Tá borzo choct prybywáty.
KLIM: Háráſt, tá ty zwirká toho Kupy/ dam ioho ne droho.
Budeſz do tey ſzepki miáty/ STEC: Koli by ho obledáty.
KLIM: Iſcze byſtry/ teper z liſá/ Vtinklby mvny do byſá.
Doma ioho ohledáieſz/ Hezże choroſzy/ puznáieſz.
STEC: Iak ioho ſzacuieſz ſobi/ KLIM: Zá ſzyſt vſmakow dá tobi
STEC: Wolmi záczynyuieſ mnoho. KLIM: Każy ſczo daſz dam nie droho.
STEC: Try vſmaki wozmi ſobi/ KLIM: Day piat/ STEC: Ne dam. KLIM: ſkczu tobi/
STEC: Mnoho/ KLIM: á choczeſz kupity Czotyry. tá budem żyty
Sobi/ liſze dluch odneſu/ Tá horſczki tote poneſu
Zá tobuiu STEC: Iſcze mnoho choczeſz/ KLIM: Tá Boh me ne droho.
Ták boiem ia wynen ſyłá/ Kolizmo tám v korczmi pyłá.
STEC: Beryſz iuż czotyry hroſzy/ Tá ſia werny iák choroſzy.
KLIM: Háráſt v z nichom zoſtáwlu/ Tá ne wolmi ſia zábáwlu.
Tu odchodzi Klimko á Stecko ogledute ſyſtke.
STEC: Oſmotru tein lyſycu/ Czy budet pud rukáwiczin/
Kot vcie- Tá y pud ſzepku kráſeyko. Bydnaiaſz ma holowoſzko/
knie.
Sukna Tá y horſczki liboy pubrał/ Os Mátuńko ſczem ia wyhrał
garkow Ná tom lichy iármárku/
Suknie
Bidnaſz

Гаватович Я. Трагедія, або Візерунок смерті пресвятого Іоанна Хрестителя, посланця Божого. Яворів, друкарня Я. Шеліги, 1619. Титульний аркуш та сторінка.

ло видано того самого року польс. друкарем Я.*Шелігою*.

П. у м. Львів.

Тв.: Українські інтермедії XVII—XVIII ст. К., 1960.

Літ.: *Павлик М.* Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з 1619 р. «ЗНТШ», 1900, № 35—36.

О.М. Дзюба.

Ю.П. Гавен.

ГА́ВЕН (Гавенис) **Юрій Петрович** (справжні прізв., ім'я та по батькові — Дауман Ян Ернестович; 18.03.1884—04.10.1936) — держ. і партійний діяч. Автор мемуарів про революційні події в Криму. Н. поблизу м. Рига (нині столиця Латвії) в сел. родині. Екстерном здав іспит на звання нар. учителя. З 1902 чл. РСДРП—ВКП(б). Очолював парт. орг-цію в Маліенах (нині місто в Латвії), один із кер. «лісових братів» 1905—07. Делегат 1-го (1906) та 2-го (1907) з'їздів соціал-демократів Латис. краю (СДЛК). Делегат V (1907) з'їзду РСДРП. 1907 — чл.Ризького, Мітавського, Лібавського к-тів СДЛК, секретар ЦК СДЛК. 1908 заарештований та засланий до Сибіру. 1917 — 1-й голова Мінусінської ради та член комітету РСДРП(б) у м. Мінусінськ (нині місто Красноярського краю, РФ). Делегат Всерос. демократ. наради (верес. 1917), після чого в листоп. 1917 направлений на роботу в Крим як чл. бюро Таврійського губкому РСДРП(б) та голова Севастопольського, а з 1918 — Таврійського (обласного) військово-революц. к-ту. На конф. 28—30 січ. 1918 у *Севастополі* його обрано заст. голови Таврійського ЦВК (голова — Ж.*Міллер*). У берез.—квіт. 1918 — чл. президії ЦВК *Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди*, кер. Комісаріату з військ.-мор. справ, голова Севастопольського к-ту РКП(б). У трав.—лип. 1918 працював у революц. штабі Кубано-Чорномор. Рад. Республіки. 1919 брав участь у роботі VIII з'їзду РКП(б). У трав.—черв. 1919 — голова Крим. обкому РКП(б), нарком внутр. справ і чл. президії Крим. РНК, голова Ради оборони Криму. У лют.—черв. 1920 — секретар Крим. обкому РКП(б) (м. *Мелітополь*). Від верес. 1920 працював у Закордонному від. ЦК КП(б)У (див. *Закордот*). Від листоп. 1920 — чл. Крим. ревкому. Із черв. 1921 — голова комісії по боротьбі з бандитизмом при Крим. ЧК, чл. Крим. обкому РКП(б). Від листоп. 1921 до 1924 — голова ЦВК Крим. АСРР (див. *Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*). Один з авторів Конституції Крим. АСРР 1921. Від 1924 працював у Держплані та Наркоматі зовн. торгівлі СРСР. 1931—33 — дир. рад. нафтоторг. фірми в Німеччині.

Від 1933 і до смерті більше не працював (через хворобу).

Літ.: Борьба за власть Советов в Крыму: Документы и материалы, т. 1. Симферополь, 1957; *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма, ч. 2. Симферополь, 1957; *Баранченко В.* Гавен. М., 1967.

Т.Б. Бикова.

ГАВРИЛЕ́НКО Петро (1883—24.11.1920) — один із військ. кер. махновського руху (див. Н.*Махно*). Н. в с. Гуляйполе в сім'ї селянина (середняка). Учасник *Першої світової війни*, штабс-капітан рос. армії, повний георгіївський кавалер. 1917 вступив до ств. Н.Махном «чорної сотні». У махновському війську пройшов шлях від командира роти до командира 3-го корпусу Революц. повстанської армії України (махновців). Восени 1919 увійшов до складу її РВР. Від жовт. 1919 по лют. 1920 — пом. нач. штабу армії. Після розгрому військ А.*Денікіна*, коли Червона армія (див. *Радянська армія*) розпочала активну боротьбу проти «партизанщини» і, в першу чергу, «махновщини», Г. було заарештовано, але невдовзі разом з ін. махновцями звільнено. В кін. жовт. 1920 призначений нач. штабу т. зв. Крим. групи, яку Н.Махно направив на *Південний фронт*, на допомогу Червоній армії. Махновське формування зробило значний вклад у розгром *Російської армії* П.*Врангеля*. Одразу після перемоги органи рад. влади розпочали ліквідацію «махновщини», і першого удару зазнала Крим. група: в ніч на 24 листоп. 1920 її командування було заарештоване в *Сімферополі* й розстріляне.

Літ.: *Верстюк В.Ф.* Махновщина. К., 1991; *Серьогін С.* Третій шлях. Гуляйполе, 1998.

В.М. Волковинський.

ГАВРИЛЕ́НКО Тодор Матвійович (криптонім — Т.Г.; 08.06.1899—23.03.1939) — історик, етнограф. Учень М.*Грушевського*. Н. в с. Новопавлівка (нині село Баштанського р-ну Миколаїв. обл.). 1924—28 навч. в Київ. ін-ті нар. освіти. 1925 був одним із організаторів і кер. гуртка к-ри укр. слова. 1925—28 — канд. в аспіранти, 1928—30 — аспірант *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН*, 1925—30 — співробітник *Культурно-історичної комісії при ВУАН*.

1926 організував етногр. секцію краєзнавчого гуртка Ін-ту нар. освіти у Києві й до 1930 керував нею. 1927—30 брав участь в етногр. експедиціях на території сучасної *Миколаївської області* та Дніпрельстану (Дніпровської ГЕС).

1930—33 — н. с. каф-ри передісторії України Д.*Яворницького* при ВУАН. 1934—36 — н. с. Ін-ту історії матеріальної к-ри ВУАН.

Досліджував історію первісного сусп-ва на тер. України та історію Запорожжя (див. *Запорозька Січ*). Автор рецензій в журналах «Україна», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», а також робіт «Старші форми економічного побуту на Великому Лузі. Вівчарство і рибальство» («Первісне громадянство...»), «Запорожець Данило Несват» («Україна», обидві — 1929), «Погляди академіка М.М.Покровського на історію докласового суспільства у східних слов'ян» («Україна», 1932). 1936—37 вчителював.

Репресований 1937. Покарання відбував у м. Маріїнськ (нині місто Кемеровської обл., РФ), потім у Магаданській обл. (нині РФ).

П. під час ув'язнення. Реабілітований 1964.

Рукописи робіт Г. зберігаються в Ін-ті рукопису НБУВ та Наук. архіві Ін-ту археології НАН України.

Літ.: *Юркова О.* Історики «київської школи» М.С. Грушевського — дослідники Запорожжя. В кн.: Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали міжнародної наукової конференції. К.—Запоріжжя, 1997.

О.В. Юркова.

ГАВРИ́ЛІВ Мирослав Степанович (24.07.1885—15.02.1932) — освітянин. Н. в м. Тарнів (нині Тарнув, місто в Польщі). Закінчив (1903) г-зію у м. Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*); природничо-мат. ф-т Львів. ун-ту (1908), де брав участь у нелегальному студентському гуртку; стажувався в Берлінському ун-ті (1911). 1908—14 (з перервами) учителював в укр. г-зії в Станіславі. Друкувався в *«Літературно-науковому віснику»*. Влітку 1908 відвідав М.*Грушевського* в с. Криворівня (нині село Верховинського р-ну Івано-Франк. обл.). На початку *Першої світової війни* мобілізований до австро-угор. армії, після капітуляції Перемишля (нині м. Пшемисль, Польща) 1915 потрапив у рос. полон: спершу перебував у Туркестані (м. Казалінськ; нині місто Кизилординської обл., Казахстан), з 1916 — у Ташкенті (нині столиця Узбекистану). Перебуваючи в полоні, листувався з М.Грушевським. 1918 — викл. укр. мови в укр. школі м. Ташкент, зав. укр. секції комісаріату освіти Туркестанської АСРР у складі РСФРР (1919). Чл. РКП(б) з 1919. Очолював від. освіти *Галицького революційного комітету* (1920). Від верес. 1920 — інструктор Наркомосу УСРР, з груд. 1920 — зав. Центр. Пролетарським музеєм у *Полтаві*, з лип. 1921 — заст. зав. Полтав. губосвітою. Від берез. 1922 — політ. комісар Полтав. ін-ту нар. освіти (ІНО) та кооп. технікуму, згодом — ректор Полтав. ІНО. Від січ. 1923 навч. в *Комуністичному університеті імені Артема* (*Харків*). Від груд. 1924 — ректор Харків. ІНО, з лютого 1930 — дир. Укр. НДІ педагогіки, згодом наук. працівник цього ж ін-ту; відп. секретар Укр. т-ва робітників науки і техніки для сприяння соціаліст. буд-ву (див. *Всесоюзна асоціація робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву в СРСР*). Одержавши відомості про неминучий арешт, наклав на себе руки.

Тв.: Нерви і душа. «ЛНВ», 1906, т. 35—36, № 9, 11; Туркестанське українство з погляду культурного і політичного. Ташкент, 1919 [у співавт.].

Літ.: Наука и научные работники СССР, ч. 6. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. Л., 1928; В боротьбі за марксо-ленінську педагогіку: Матеріали дискусійної сесії УНДІПу. Х., 1931; Самогубство видатного комуніста-галичанина у Харкові. «Діло», 1932, 2 берез.; *Дашкевич Я.Р.* Галичани-інтернаціоналісти у Радянському Туркестані в світлі новознайдених джерел 1917—1920 рр. У кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 3. К., 1968; Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989; *Мухіна М.Ю.* Галревком і галичани. До питання про місце інтелігенції в суспільному житті України 1920—1930 рр. «Український археографічний щорічник», 1992, вип. 1; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті рр. XX ст.). К., 1994; *Марочко В., Хілліг Г.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929—1941). К., 2003; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у Наддніпрянщині (1914—1921 рр.). В кн.: Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.: Збірник наукових праць, присвячених пам'яті акад. НАН України Ю.Ю. Кондуфора, т. 1. К., 2004.

О.С. Рубльов.

ГАВРИ́ЛКО Михайло Омелянович (05.10.1882—1920) — громад. діяч, скульптор. Н. в с. Рунівщина (нині село Полтав. р-ну Полтав. обл.). 1904—05 навч. у Петерб. уч-щі малювання, 1907—12 — Краківській акад. мист-в, стажувався в Парижі. Чл. *Революційної української партії*, згодом — *Української соціал-демократичної робітничої партії*, від 1914 — *Союзу визволення України*. Працював серед укр. військово-полонених у Фрайштадтському та інших таборах. 1915 вступив до *Легіону Українських січових стрільців*, 1916—18 — хорунжий. Від 1918 перебував у складі *Сірої дивізії*. 1920 — команд. повстанським загоном *Армії Української Народної Республіки* на Чернігівщині. Цього ж року його схопили більшовики та стратили в м. *Конотоп*.

Гаврилко М. «Козак і дівчина». Фрагмент проекту пам'ятника Т. Шевченку в Києві. 1913.

Г. належать скульптурні композиції: «Сироти», «Козак і дівчина» (обидві — 1907—08), «Ганнуся» (1909); погруддя М.*Шашкевича* (1910), Т.*Шевченка* (1911), Ю.*Федьковича* (1914); рельєф-медальйон і бюст Т.Шевченка для Полтав. театру (1920).

Літ.: СВУ—СУМ: Спогади, матеріали, розвідки, зб. 2. Мюнхен—Нью-Йорк, 1964; Союз Визволення України. 1914—1918. Відень—Нью-Йорк, 1979.

Ю.П. Лавров.

ГАВРИ́ЛО ДОРОФЕ́ЙОВИЧ (бл. 1570 — після 1624) — вчений, учитель і перекладач. 1590 належав до *Львівського братства.*

Т.М. Гавриленко.

М.С. Гаврилів.

М.О. Гаврилко.

Іоанн Златоуст. Книга о священстві. Львів, Друкарня братства, 1614. Переклад з грецької Гаврила Дорофейовича.

1594 для вдосконалення знання грец. мови прибув до *Острозької академії*, де з перервами навч. до 1596. У міжчассі викладав грец. мову у *Львівській братській школі*. Після придбання *Києво-Печерською лаврою* друкарні Г.*Балабана* переїхав до *Києва* (не пізніше 1616), де працював учителем грец. мови та перекладачем у лаврській шк. Переклав з грец. тв. Іоанна Златоуста — «Книгу о священстві», що була видана Львів. братством (1614), та «Бесіду на діяння святих апостолів», видрукувану лаврською друкарнею (1624). У львівському вид. 1614 вміщено також оригінальні вірші Г. Д.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVIII ст. К., 1978.

Літ.: *Мицько І.З.* Матеріали до історії Острозької академії (1576—1636): Бібліографічний довідник. К., 1990; Острозька академія XVI—XVII ст.: Енциклопедичне видання. Острог, 1997.

А.Ю. Ясіновський.

О.Я. Гаврилюк.

ГАВРИЛЮ́К Олександр Якимович (псевдоніми — О.Вольний, А.Холмський; 23(10).04.1911—22.06.1941) — письменник. Н. в с. Заболоття Бельського пов. Седлецької губ. (Польща) в сел. сім'ї. Активний учасник комуніст. підпілля на зх.-білорус. та зх.-укр. землях. З 1929 — чл. Комуніст. партії Зх. Білорусі, секретар її повітового комітету. Працював у підпільній газеті ЦК КПЗУ у *Львові*. Один із організаторів та учасників *Антифашистського конгресу діячів культури 1936 у Львові*. Упродовж 1929—39 14 разів перебував під арештом і судом, двічі відбував покарання у концтаборі *Береза Картузька*. Літ. діяльність розпочав 1929. Перший вірш «Спогади політв'язня» написав у тюрмі (згодом слова вірша стали текстом популярної революц. пісні). Автор поем «Пісня з Берези» (1937, опубл. 1941), «Львів» (1939), оповідань, повісті «Береза» (1939—41, опубл. посмертно 1946). Відомий також як публіцист і літ. критик (статті «Пальці на горлі», «Учімося розуміти і сприймати поезію», «Пани і паничі над "Кобзарем"» та ін.). Належав до комуніст. літ. орг-ції *«Горно»* (1929—33), співпрацював із львів. ж. *«Вікна»* (1927—32) — легальним органом КПЗУ. Від 1940 — член Спілки рад. письменників України.

Загинув під час бомбардування Львова.

Тв.: Поезії. К., 1941; Вибрані твори. К., 1972; Вибрані твори. Львів, 1976; Пісня з Берези. К., 1981; Вибране. К., 1995.

Літ.: *Мельничук Ю.* Олександр Гаврилюк. Львів, 1955; Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників: Збірник архівних документів. Львів, 1959; *Трофимук С.* Олександр Гаврилюк: Літературний портрет. К., 1968; Проти фашизму та війни: Антифашистський конгрес діячів культури у Львові 1936 р.: Збірник документів і матеріалів. К., 1984; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). К., 1994.

О.С. Рубльов.

Л.М. Гавро.

ГАВРО́ Лайош (Людвиг) **Матвійович** (28.12.1894—23.05.1938) — військ. діяч, комбриг. Н. в м. Брашов (нині місто в Румунії; тоді в складі *Австро-Угорщини*) в шахтарській сім'ї. Угорець за походженням. З 1912 — чл. соціал-демократ. партії. Засуджений до страти за революц. та політ. агітацію, вирок замінено відправленням у штрафну роту. Під час *Першої світової війни* воював на сербському та італ. фронтах, прапорщик 32-го гонведського полку австро-угор. армії. 22 трав. 1916 потрапив у рос. полон; від 1916 до січ. 1917 перебував у таборах під Саратовом та у м. Вольськ (нині місто Саратовської обл., РФ). Від червня 1917 — чл. РСДРП(б), брав участь у формуванні загонів з іноз. громадян, зокрема угорців, для участі в громадян. війні. Зблизився з ін. угор. соціал-демократами — М.*Залка*, Т.Самуелі. 1918 — командир 1-го Астраханського полку інтернаціоналістів, комендант м. Астрахань (нині місто в РФ).

Від берез. 1919 — в Україні, командир 3-го Київ. стрілец. інтерполку, чл. угор. групи Федерації іноземних комуністів у *Києві* (див. *Федерація іноземних груп ЦК РКП(б) 1918—1920*), пізніше командував 173-ю бригадою, брав участь у боях з військами А.*Денікіна* під час визволення Києва, кілька місяців був військ. комендантом Києва. Воював на польс.-рад. фронті (див. *Польсько-радянська війна 1920*). Після закінчення війни — київ. губернський військовий комісар, нач. Всевобучу (заг. обов'язкового військ. навчання) України та Криму, пом. команд. військами *Українського військового округу*. 1924—26 — на підпільній парт. роботі в Болгарії. Засуджений до страти, але втік з-під арешту. Від 1926 до жовт. 1928 — на дипломатичній роботі, керуючий Ген. консульством СРСР в м. Урумчі (Зх. Китай). Слухач міжнар. Ленінської шк. та Особливої групи Червонопрапорної військ. акад. РСЧА ім. М.Фрунзе. Від квіт. 1931 — командир 50-ї стрілец. д-зії, потім — команд. 92-ї Далекосх. стрілец. д-зії.

Нагороджений 2-ма (1919, 1924) орденами Червоного Прапора.

Арештований 1937, звинувачений у шпигунстві, проходив у справі маршала В.*Блюхера*. Страчений за наказом «трійки». Його образ послужив угор. письменнику М.Залка прототипом гол. героя оповідання «Безсмертя» та роману «Комети повертаються».

Літ.: *Васильев О.А., Дмитриенко М.Ф.* Лайош Гавро. М., 1977.

М.Ф. Дмитрієнко.

ГАВРО́НСЬКИЙ-РАВІ́ТА (Gawronski-Rawita) **Францішек** (літ. псевд. — Равіта; 04.11.1845—16.06.1930) — польс. історик і письменник. Н. в с. Степашки (нині село Гайсинського р-ну Він. обл.). Навч. у Київ. г-зії, один рік — у Київ. ун-ті. Закінчив Вищу с.-г. шк. в м. Дубляни (нині місто Жовківського р-ну Львів. обл.). Учасник *польського повстання 1863—1864*, за що був ув'язнений. Наук. й літ. діяль-

ність розпочав у 1880-х рр. Співпрацював із *«Киевской стариной»*, де було опубліковано низку його творів. Від 1887 проживав у *Варшаві*, *Львові*, на Підкарпатті. За своїми політ. поглядами примикав до нар. демократів. В осн. своїх працях, присвячених історії України, зокрема *козацтву* і польс.-укр. відносинам 17—18 ст., — двотомниках «Історія гайдамацьких рухів» (1899) і «Богдан Хмельницький» (1906—09) та ін. — допустився тенденційності, характерної для тодішньої польс. історіографії. Більш об'єктивною є його двотомна праця «1863 рік на Русі» (1902—03), в якій міститься ґрунтовний фактичний матеріал про політ. обстановку на *Правобережній Україні* і в *Галичині* серед. 19 ст. Внеском Г.-Р. у вивчення історії України є його дослідження про П.*Орлика*, життя та творчість Т.*Шевченка*, публікація деяких важливих джерел з часів *національної революції 1648—1676.* Його перу належить також і кілька худож. творів на укр. істор. тематику — повісті «На красному дворі» (1886), «У степах» (1887), «Пан гетьман Мазепа» (1888), «Харцизи» (1893), «Король і цариця» (1919). Публіцистичні тв. вміщував у часописах «Слово польське», «Вєк XX», «Русь» (два останні виходили на поч. 20 ст. у Львові). Їх видавцем, власне, й був Г.-Р.

П. у м. Юзефув під Варшавою.

Тв.: Фома Падурра. «Киевская старина», 1889, № 9; Historia ruchów hajdamackich, t. 1—2. Lwów, 1899; Studia i szkice historyczne, serya II. Lwów—Warszawa—Poznań, 1900; Rok 1863 na Rusi, t. 1—2. Lwów, 1902—03; Bohdan Chmielnicki, t. 1—2. Lwów, 1906—09; Kijów: Legendy, podania, dzieje. Kijów, 1915; Geneza i rozwój idei kozactwa i kozaczyzny w XVI w. Warszawa, 1924.

І.Т. Лісевич.

ГАГАУ́ЗИ — народ, етнічне ядро якого знаходиться нині на тер. Молдови. Пращури Г. — огузи — жили в передгір'ях Алтаю до 6 ст. Впродовж тисячоліття мігрували на Балкани, де в 11—13 ст. завершився процес формування гагаузького етносу із залишків *печенігів*, *торків* та *половців*. Мова — гагаузька огузької підгрупи тюркської групи. За віросповіданням — православні.

За переписом 2001, в Україні проживає 31,9 тис. Г. (1959 було 24 тис., 1979 — 29 тис., 1989 — 31 967 осіб). Переважна більшість мешкає в Одеській обл. (27,6 тис.), решта — у Запоріз., Миколаїв., Донец. та ін. областях.

Г. в Україні вважаються нащадками переселенців з Болгарії, які 18—19 ст. втекли до *Бессарабії*, рятуючись від переслідувань правосл. нас. турками. На малозаселених землях Буджацького степу (див. *Буджак*) вони займалися землеробством, тваринництвом, овочівництвом, виноградарством, розвивали переробну, зокрема виноробну, пром-сть.

В умовах держ. незалежності України перед Г. відкрилися можливості нац. відродження, розвитку традиційних форм господарювання та самобутньої к-ри. У низці шкіл Одещини учні вивчають гагаузьку мову (писемність 1997 переведено на лат. графіку) та літературу. Одес. вид-во «Маяк» розпочало видання книг, виходять теле- та радіопрограми гагаузькою мовою. В гагаузьких селах Котловина (Ренійського р-ну), Виноградівка, Червоноармійське, Олександрівка (усі села Болградського р-ну Одес. обл.) та ін. працюють нац. фольклорні ансамблі, танц. колективи.

Багато Г., крім України, мешкають на тер. Молдови, РФ (Пн. Кавказ та Приазов'я), Казахстану, Болгарії та Румунії.

Літ.: Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. М., 1991; Етнічний довідник, ч. 2. К., 1996; *Ярмоленко М.І.* Гагаузи: (історія і сучасність). «Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень», 1999, № 8; Етнонаціональний склад населення України. К., 2000.

Л.В. Ковпак, М.І. Ярмоленко.

ГАДЖЕ́ГА Василь Миколайович (1863, за ін. даними, 1864—15.03.1938) — історик, греко-катол. священик, педагог, культ.-освіт. діяч, редактор, перекладач, один із засн. т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*). Д-р богослов'я, дійсний і почесний чл. НТШ. Н. в с. Руська Поляна (нині с. Руське Поле Тячівського р-ну Закарп. обл.) в сім'ї сільс. капелана. Серед. шк. закінчив в *Ужгороді.* Вищу освіту здобув у Будапешті (Угорщина) та *Відні.* Висвячений на священика. Служив парохом у рідному селі, згодом — у м. Шаторальяуйхей (Угорщина); був секретарем єпископа Ю.Фирчака. Від 1887 — проф. богослов'я та директор середньошкільного інтернату в Ужгороді. 1898 (за ін. даними, 1901) — 1903 — ред. ж. «Наука». Від 1907 — цегольнянський парох, згодом — канонік Мукачівської єпархії, секретар «Общества святого Василія Великого», голова видавничого т-ва «Унія» («Unio»), професор Ужгородської богословської семінарії. Деякий час очолював Рус. нац. музей в Ужгороді. Досліджував історію церкви та нар. к-ри *Закарпатської України*, висвітлюючи також політ. й соціально-екон. минуле краю; підтримував ідею автохтонності місц. укр. населення. Лат. та угор. мовами опублікував богословські трактати «Онтологія», «Філософія природи», «Логіка». Був співред. краєзнавчого час. «Подкарпатская Русь» (1930) та щорічника «Науковий збірник т-ва "Просвіта"», в яких протягом 1922—37 опубл. укр. мовою 23 грунтовні істор. праці. Друкувався також в ін. місц. виданнях («Русин», «Свобода» та ін.). Переклав чеською мовою «Короткий перегляд церковної історії Підкарпатської Русі».

В.М. Гаджега.

П. у м. Ужгород.

Тв.: Додатки к истории русинов и руських церквей в Марамороше: Студії исторично-архивні. Ужгород, 1922; Вытяги из летописа Анонима. «Подкарпатская Русь», 1923, № 3—10; Додатки к истории русинов и руських церквей в Ужанской жупѣ. Ужгород, 1924; О переселеню князя Федора Корятовича до Мадярщины. «Подкарпатская Русь», 1929, № 7; Додатки до истории русинов и руських церквей в бувшой жупѣ Земплинской, ч. 1. Ужгород, 1931; Деякі замітки до питання: чи підкарпатські русини автохтони на Підкарпатській Руси? В кн.: Альманах Союзу підкарпатських руських студентів у Празі. Прага, 1931; Вплив реформації на підкарпатських русинів. «Зоря—Hajnal», 1943, № 1—4; Михаил Лучкай: Житепис і твори. Ужгород, 2000.

Літ.: *Середняк А.* Діячі «Просвіти». В кн.: Нарис історії «Просвіти». Львів—Краків—Париж, 1993; *Пагиря В.* Василь Гаджега. В кн.: *Пагиря В.* Відлуння Карпат. Ужгород, 1994; *Олашин М.В.* Питання історії церкви в Закарпатті на сторінках «Наукового збірника товариства "Просвіта"». В кн.: VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність», ч. 1. К., 1995; *Габор В.* Гаджега Василь. В

кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 3. Львів, 1995; Діячі історії, науки і культури Закарпаття. Ужгород, 1997.

Г.П. Герасимова.

ГАДЖÉГА Юлій Петрович (псевдонім — Юлій Русак; 16.01. 1879—01.12.1947) — історик, журналіст, письменник, реліг. і культ. діяч. Д-р богослов'я. Н. в с. Руське Поле (нині село Тячівського р-ну Закарп. обл.). Закінчив богословський ф-т Будапештського ун-ту (1900). 1902 висвячений на священика; 1904—07 — пом. священика в м. Шаторальяуйхей (Угорщина); 1907—33 і 1945—47 — проф. богослов'я Ужгородської духовної семінарії. 1933—45 — на пенсії. Одночасно з обов'язками священика й викл. займався наук. та публіцистичною діяльністю. Писав книги й статті (рос. мовою) світського та духовного характеру, праці на істор. тематику, досліджував, зокрема, наук. діяльність історика Ю.Гуци (див. Ю.*Венелін*), історію Ужгородської духовної семінарії і т-ва св. Василія Великого (див. *Василіани*). Засуджував насадження атеїстичних поглядів у *СРСР*. Перед визволенням *Закарпатської України* Червоною армією (див. *Радянська армія*) офіційно відмовився від громад. і літ. діяльності, але все-таки був засуджений.

П. у тюрмі м. *Львів*.

7 жовт. 1992 реабілітований президією Закарп. обласного суду.

Тв.: Статьи по вопросам «православия», народности и католичества. Ужгород, 1921; Руководство по изучению вопроса воссоединения восточной и западной церквей. Ужгород, 1922; История Общества св. Василия Великого и речь ко дню 60-летия от его учреждения. Ужгород, 1925; Краткий обзор научной деятельности Юрия Ивановича Венелина (Гуцы): Лекция, читанная 4/XI. 1926 г. Ужгород, 1927; Два исторических вопроса: (Старожилы ли карпатороссы и о началах христианской религии на Подкарпатской Руси). Ужгород, 1928; История Ужгородской богословской семинарии в ее главных чертах. Ужгород, 1928; Проклятие коммунизму — большевизму. Ужгород, 1937; Коммунисты-фарисеи. Ужгород, 1938; Воспоминания. Ужгород, 1938.

Літ.: *Довганич О.Д.* Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі. Ужгород, 1995.

С.В. Віднянський, М.В. Олашин.

ГАДЗАМÁН Іван (р.н. і р.с. невід.) — громад. та політ. діяч на Далекому Сході (див. *Далекосхідні поселення українців*). Учитель із Перемишля (нині м. Пшемисль, Польща). Інтернований під час *Першої світової війни* до Сибіру, згодом — до м. Хабаровськ (нині місто в РФ). Скрізь намагався організувати навчання укр. дітей рідною мовою, за що переслідувався царською владою. Після *Лютневої революції 1917* — активний діяч Хабаровської укр. громади. 1918—20 — секретар з освіт. справ Укр. далекосх. секретаріату. Від осені 1918 — у м. Владивосток (нині місто в РФ), керував лекційною комісією місц. т-ва «Просвіта». Од квіт. 1919 — ред. газ. «Щире слово»; заст. голови, з квітня 1920 — голова «Просвіти». Активно займався організацією укр. шкільництва на *Зеленому Клині*, виданням укр. підручників. Автор проекту Конституції нац.-культ. автономії (самоврядування) українців Далекого Сходу.

Літ.: *Л-ко М.* Українство на Далекому Сході. В кн.: Нова Україна. Календар на рік 1921-шиій. Владивосток, 1921; *Світ І.* Український театр в Азії. «Свобода», 1953, 28 серп.; *Його ж.* Українсько-японські взаємини 1903—1945: Історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк, 1972; *Його ж.* Українська молодь Далекого Сходу. «Визвольний шлях» (Лондон), 1976, кн. 2; *Попок А.* Українське театральне та хорове мистецтво на Далекому Сході у XX ст. Там само, 2001, кн. 7; *Його ж.* Українські поселення на Далекому Сході. Історико-соціологічний нарис. К., 2001.

А.А. Попок.

ГАДЗÍНСЬКИЙ Володимир Антонович (псевдоніми — Йосип Гріх, Оскар Редінг, Трильський; 21.08. 1888—11.08.1932) — прозаїк, поет, публіцист, літературознавець, літ. критик, журналіст, перекладач. Один із зачинателів «наукової» поезії в рад. літературі. Н. в м. Краків (Польща) в сім'ї службовця. Навч. у Львів. політех. ін-ті (1906—09) та на фіз.-мат. ф-ті Віденського ун-ту (1910—13). Від 1908 друкував поезії в галицькій періодиці. 1909—10 служив в австро-угор. армії. Під час *Першої світової війни* — у *Легіоні Українських січових стрільців*, згодом — в *Українській Галицькій армії.* 1919 перейшов із загоном УГА на бік рад. влади, вступив до комуніст. партії. 1920 — зав. Київ. губнаросвіти, ред. ж. «Пролетарська освіта». Від 1921 — у *Москві*, один із засн. літ. групи «Село і місто», автор зб. поем «З дороги» (1922). 1923 виступав проти формального методу в літературознавстві. Від 1925 — викл. одес. вузів, чл. спілки революц. письменників «Західна Україна», засн. і ред. неперіодичного ж. «Блиски» (1928—29). Один із лідерів «*Гарту*», голова одес. філії Держ. вид-ва України. Як публіцист виявив себе під час літературної дискусії 1925—28 (низка статей в журналах, кн. «На безкровнім фронті»). Автор поем «Айнштайн», «Земля» (обидві — 1925), «Заклик Червоного Ренесансу» (1926), «Розум» (1929), фантастичної повісті «Кінець» (1927) та ін. худож. праць, позначених впливами експресіонізму, а також наук. досліджень про творчість Є.Григорука, Г.*Михайличенка*, В.*Чумака*. В рукописі залишився роман-трилогія «Визволена Україна»; підготовлені до друку «Нотатки з історії українськоі літератури» зникли.

П. у м. *Одеса*.

Тв.: Революционное движение в Восточной Галиции: (Конец 1918 и начало 1919 гг.). М.—Пг., 1923; Із поезії 20-х років. К., 1959.

Літ.: *Лейтес О.* Володимир Гадзінський. В кн.: *Гадзінський В.* Айнштайн. Земля. М., 1925; В.А. Гадзінський. Некролог. «Металеві дні», 1932, № 7/8; *Степняк М.* Володимир Гадзінський. Некролог. «Червоний шлях», 1932, № 7/8; Борці за возз'єднання. Львів, 1989; *Чорногуз Т.* «Хай б'ють в мене бурі...». (Забуте ім'я В. Гадзінського). «Українська мова і література в школі», 1990, № 8; *Кравців Б.* Зібрані твори, т. 3. К., 1994; *Григораш Д.* Гадзінський Володимир. «Українська журналістика в іменах», вип. 4. Львів, 1997.

Г.П. Герасимова.

ГÁДЯЦЬКИЙ ДÓГОВІР 1658 — укр.-польс. мирна угода, підписана 16(06) верес. неподалік м. *Гадяч* гетьманом І.*Виговським* з урядом польс. короля *Яна II* Казимира Ваза. Підписанню Г.д. передували тривалі, глибоко законспіровані переговори сторін, на яких українські інтереси представляв П.*Тетеря*, а польс. — С.-К.*Беневський*. На заключному етапі переговорів у виробленні умов Г.д. з укр. боку активну участь брав Ю.*Немирич*. За умовами Г.д., який завершував десятилітню укр.-польс. війну, перед-

бачалося повернення Укр. козац. д-ви (у складі трьох воєводств: Київ., Черніг. та Брацлавського) до складу оновленої *Речі Посполитої* на правах федеративної її ч. — *Великого князівства Руського* (ВКР). Держ. життя у ВКР облаштовувалося на зразок норм і порядків, що діяли у *Великому князівстві Литовському*. Крім того, король гарантував амністію всім учасникам війни з Польщею. *Військо Запорозьке* отримувало підтвердження старих привілеїв, дозвіл на куріння горілки й заведення шинків та право гетьман. суду. Козац. реєстр (див. *Реєстри козацькі*) складав 60 тис. осіб. За поданням гетьмана щороку 100 козаків із кожного полку мали отримувати *нобілітацію*. Церк. унія (див. *Берестейська церковна унія 1596*) ліквідовувалася. Захоплене раніше унійцями церк. майно, культові споруди поверталися правосл. церкві. Правосл. київ. митрополит та ще чотири правосл. єпископи отримували місця в сенаті Речі Посполитої (див. *Сенат у Речі Посполитій*). Правосл. *міщанам* гарантувалася рівність у правах із катол. міщанами. Києво-Могилянський колегіум (див. *Києво-Могилянська академія*) вперше отримував статус вищого навч. закладу та права, рівні з правами Краківської акад. Передбачалося заснування на тер. Речі Посполитої ще однієї правосл. акад., а також відкриття середніх навч. закладів та друкарень. Г.д. уможливлював вільне повернення в Україну польс. землевласників, яким, однак, заборонялося переобтяжувати своїх підданих.

Після підписання Г.д. сторони намагалися скоригувати його положення кожна на свою користь. Гетьман. уряд прагнув збільшити тер. ВКР, розширити прерогативи його держ. інституцій. Водночас польс. сторона наполягала на зменшенні удвічі кількості козац. реєстру, звуженні гетьман. повноважень, відмові від насильницьких дій стосовно унійної спільноти. До ратифікованого сеймом Речі Посполитої у трав. 1659 тексту Г.д. не увійшли положення про ліквідацію унії на всій тер. д-ви, повернення всього відібраного раніше унійцями майна правосл. церкві, козац. реєстр обмежено 30 тис. осіб. Дія договору юридично була припинена урядом Ю.*Хмельницького* в жовт. 1659, після підписання угоди з Рос. д-вою. У наступні роки положення Г.д. не раз використовувались урядами Ю.Хмельницького, П.Тетері, П.*Дорошенка*, М.*Ханенка* при виробленні умов мирних угод з польс. королями.

Дж: Latopisiec, albo Kroniczka Joachima Jerlicza. Warszawa—Petersburg, 1853; [*Kochowski*]. Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów przez wspó³czesnego t³ómacza w skróceni¹ na polski jêzyk prze³oŸona, t. 1. Poznañ, 1859; Volumina Legum, t. 4. Petersburg, 2859; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 4, 7, 15. СПб., 1863—92.

Літ.: *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат. «ЗНТШ», 1909, т. 87—89; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Горобець В.М.* Гадяцька унія 1658 року. «Історія України», 1998, № 38, 39; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 10. К., 1998; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок руїни. К., 1998; *Горобець В.М.* Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин. «Київська старовина», 1999, № 1.

В.М. Горобець.

ГА́ДЯЦЬКИЙ ПОЛК — козацька військ. й адм.-тер. одиниця на *Лівобережній Україні* 2-ї пол. 17—18 ст. Ств. 1648 з центром у м. *Гадяч*. Невдовзі його тер. (під назвою Гадяцьке староство) стала ранговою маєтністю (див. *Рангові маєтності*) гетьмана і 1649 була приєднана до *Полтавського полку*. Під час гетьманства І.*Брюховецького* (1663—68) староство виділилося в окремий *Зіньківський полк*, а 1671 його перейм. на Гадяцький. Межував із Полтав. полком, *Миргородським полком*, *Лубенським полком*, *Сумським полком* і *Охтирським полком*. Тер. й адм. поділ Г.п. не раз змінювалися, в різний час до його складу входило від 9 до 18 сотень. На 1782 у Г.п. було три сотні Гадяцькі, три — Опішнянські, три — Зіньківські, дві — Комишнянські, дві — Ковалівські, Веприцька, Грунська, Куземинська, Лютенська і Рашівська. За переписом 1764, на тер. полку було 11 міст та м-чок і 971 село. Перші полковники Ярема Хмеленко (1648), К.Бурляй (1648—49) — сподвижники Б.*Хмельницького*. Потім Г.п. очолювали полковники: П.Апостол (1659—60, див. *Апостоли*), Ф.Криницький (1672—78), М.Самойлович (1678—87, двоюрідний брат гетьмана І.*Самойловича*), М.Борохович (1687—1704), С.Трощинський (1705—09, небіж І.*Мазепи*, див. *Трощинські*), І.Чарниш (1709—15, зять гетьмана І.*Скоропадського*), Михайло (1715—26) та Гаврило (1727—29) *Милорадовичі*, автор козац. літопису Г.*Граб'янка* (1730—38), П.Галецький (1738—54), В.Розумовський (1755—62), А.Крижанівський (1762—72), І.Тарновський (1773—77, див. *Тарновські*) та ін.

1782 Г.п. ліквідовано царським урядом, а його територія увійшла до складу *Чернігівського намісництва*.

Літ.: *Максимович М.А.* Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна. Полки, полковники, сотні Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 2; *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII—XVIII ст.). К., 1997.

В.В. Панашенко.

ГА́ДЯЦЬКОГО ПО́ЛКУ ПОВСТА́ННЯ 1687 — стихійне сел.-козац. повстання, один із тогочасних епізодів протесту нижчих верств укр. сусп-ва проти соціального гніту. Почалося в лип. 1687 у м. *Гадяч*. Приводом до цього стало зміщення І.*Самойловича* після провалу Кримського походу 1687 (див. *Кримські походи 1687, 1689*). Повсталі селяни та козаки захоплювали у *шляхти*, орендаторів та *козацької старшини* землі й худобу, руйнували їхні маєтки, вбили полкового *осавула* Кияшку та деяких ін. старшин. Командуючий рос. війська кн. В.*Голіцин* спробував приборкати повстання силами рос. частин, однак безуспішно. Наприкінці лип. повстанський рух поширився й на ін. полки Лівобережної України: *Переяславський полк*, *Прилуцький полк*, *Лубенський полк* та *Миргородський полк*. Ставши гетьманом, І.*Мазепа* вжив рішучих заходів для припинення повстання. В полки були розіслані накази про використання військ. сили для придушення виступів, а також розгляд скарг потерпілих у суд. порядку. Учасників повстання після захоплення й ув'язнення допитували, найактивніших

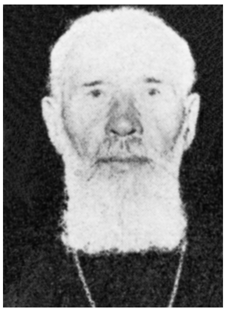
С.Ю. Гаєвський (Сильвестр).

страчували, ін. були піддані тілесним покаранням.

Дж.: Tagebuch des Generals Patrick Gordon, vol. 2. St. Petersburg, 1851; Літопис Самовидця. К., 1971; *Величко С.В.* Літопис, т. 2. К., 1991.

Літ.: *Лучицкий И.* Три документа к истории бунта в Малороссии в 1687 году. «Киевская старина», 1884, № 6; *Лазаревский А.* Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф.М. Уманца «Гетман Мазепа»). Там само, 1898, № 3, 4, 6; *Костомаров Н.И.* Руина. В кн.: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования, кн. 6, т. 15. СПб., 1905; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк—Париж—Лондон, 1960.

В.В. Станіславський.

ГА́ДЯЧ — місто Полтав. обл., райцентр. Розташов. на р. Псел (прит. Дніпра), за 116 км від обл. центру. Залізнична ст. Нас. 26,6 тис. осіб (1998). Уперше згадується в істор. джерелах під 1634. 1648—49, 1659—60 та 1671—1782 — центр *Гадяцького полку*. Від 1649 до 1659 — сотенне місто *Полтавського полку*, а 1663—71 — *Зіньківського полку*. Поблизу Г. укладено *Гадяцький договір 1658*. 1663—68 Г. — резиденція гетьмана І.*Брюховецького*. Після усунення з гетьманства І.*Самойловича* тут розпочалося *Гадяцького полку повстання 1687*. У 2-й чв. 18 ст. належав гетьману Д.*Апостолу*, а з 1764 — гетьману К.*Розумовському*. 1783 затверджено герб Г. (на щиті на червоному полі зображено воїна, який простромлює списом змія). Після розформування Гадяцького полку (1782) Г. увійшов до складу *Чернігівського намісництва*, 1791 — *Київського намісництва*, з 1795 — знову Черніг. Від 1796 — повітове місто *Малоросійської губернії*, а з 1802 — *Полтавської губернії.*

Від 1923 — райцентр у складі *Роменської округи*, від 1932 — *Харківської області*, від 1937 — Полтав. обл.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* було окуповано гітлерівцями від 27 верес. 1941 до 12 верес. 1943, упродовж цього періоду владою розстріляно 252 жителя.

У Г. народилися: історик, автор «Опису Чернігівського намісництва» (1779—81) Д.*Пащенко*, письменник М.Макаровський, вчений і громад. діяч М.*Драгоманов*, письменниця та етнограф, мати Лесі *Українки* — Олена *Пчілка*, яка тут же видавала журнали *«Рідний край»* (1915—16) і «Молода Україна» (від 1914). 1858—65 у місті жив письменник Панас *Мирний*, а 1887, 1893, 1900, 1903 на околиці Г., в урочищі *Зелений Гай*, у будинку матері, бувала Леся Українка.

Літ.: *Панасенко А.Я.* Гадяч: Путівник. Х., 1985; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992.

О.Г. Бажан.

ГАЄВСЬКИЙ Степан Юхимович (чернече ім'я Сильвестр; псевдоніми і криптоніми — С.Гай, С.Смілянець, С.Юхимич, Л.Гайка, С.Г-кий, С.Г-ій, С.Ю., Ст.Г-кий; 23.11, за ін. даними, 09.01.1876—09.09.1975) — літературознавець, освіт. і церк. діяч. Дійсний чл. НТШ, Укр. наук. т-ва, УВАН. Н. в с. Михиринці (нині село Теофіпольського р-ну Хмельн. обл.). Закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1913), учень В.*Перетца*. 1918 — професорський стипендіат цього вузу. 1919—22 — викл. Кам'янець-Подільського ун-ту, 1923—29 — викл. різних вузів та шкіл *Києва*. 1926—30 — н. с. Комісії давнього укр. письменства при ВУАН, 1928—30 — н. с. Комісії старої історії України при ВУАН та н.-д. каф-ри історії України в Києві. Засн. і перший секретар Київ. будинку вчених (1927—28). 1929—31 — професор вузів міст *Полтава* та *Кривий Ріг*. Після арешту 1933 у справі УВО (див. «*Української військової організації» справа 1933*) висланий до Серед. Азії. 1939—41 викладав у м. *Кременчук*. 16 трав. 1942 обраний єпископом *Української автокефальної православної церкви* і хіротонізований на єпископа Лубенського з ім'ям Сильвестр. 1943 виїхав до Німеччини. Від 1949 — в Австралії, де мав окрему парафію св. Афанасія Лубенського. 1953 обраний правлячим єпископом з титулом архієпископа Мельбурнського та Австрало-Новозеландського. 1962 вийшов на пенсію. 1965 приєднався до УАПЦ в юрисдикції канадської митрополії.

Досліджував давньоукр. літописи, різні редакції повісті «Александрія», висвітлював церк. життя.

П. у м. Мельбурн (Австралія).

Тв.: Київські списки повісті «Александрія». К., 1912; «Александрія» в давній українській літературі (Вступ і тексти). К., 1929; Церковний устрій в Україні. Новий Ульм, 1946; Франків «Мойсей»: розвідка і текст поеми. Нью-Йорк, 1948; УАПЦ і партії для Батьківщини: Парафія св. Афанасія Лубенського в Сіднею. Сідней, 1953; Іван Франко: Основні ознаки творчості. Мельбурн, 1956.

Літ.: *Чигрин М.* Правлячі єпископи. Владика Сильвестр. В кн.: Альманах з нагоди 40-ліття УАПЦ в Австралії і Новій Зеландії. 1948—1988. Сідней, 1900; *Теодорович А.* Українська Автокефальна Православна Церква в Австралії і Новій Зеландії. В кн.: Українці в Австралії: Матеріяли до історії поселення українців в Австралії. Мельбурн, 1966; Енциклопедія української діяспори, т. 4. К.—Мельбурн, 1995.

О.В. Юркова.

ГАЗЕ́ТА (від італ. gazetta — назва дрібної монети) — інформаційне видання, яке виходить з правильною періодичністю і містить найважливіші поточні відомості про життя країни, регіону, міста тощо. Виконуючи насамперед інформаційну функцію, Г. є водночас засобом соціальної стратифікації та інструментом політ. боротьби. Для історика вона є також важливим істор. джерелом, ступінь достовірності якого залежить гол. чин. від політ. режиму, за якого видавалася чи видається Г., професіоналізму та добросовісності її видавців.

Прообразами сучасних Г. були «Acta senatus» та «Acta diurna urbis», що випускалися в *Римі Стародавньому* за розпорядженням Гая Юлія Цезаря (1 ст. до н.е.). Ці зведення офіц. відомостей та новин вивішувалися в людних місцях. У Китаї Г. «Ді бао» («Столичний вісник») випускалася з 7 ст. В Європі у добу *середньовіччя* поширювалися рукописні листки новин («relationes» в Італії та Німеччині); ч. з них із кін. 15 ст. виходила друком. Регулярно Г. в Європі починають видаватися від поч. 17 ст.: «Strassburger Relation» та «Aviso-Relation oder Zeutung» з 1609, «Frankfurter Journal» з 1616, «The Weekle News» (Лондон) з 1622, «La Gazette» (Париж) з 1631. Відтоді слово Г. входить у широкий обіг.

Зародки укр. преси історики вбачають у друкованих універ-

салах гетьмана І.*Виговського* (1657—59), в яких вміщувалися не тільки накази й розпорядження, а й різні поточні відомості.

У Росії попередником газет вважаються рукописні «Вестовые письма, или Куранты», що з 1621 складалися Посольським приказом для царя та його оточення. Поява першої Г. в Росії пов'язана з ім'ям *Петра I* («Ведомости», 1702—27). Від 1728 до 1917 виходили «Санкт-Петербургские ведомости», з 1756 по 1917 — «Московские ведомости».

Власне газетна справа в Україні починає розвиватися від 2-ї пол. 18 ст. (*«Gazette de Léopol»*, *Львів*, 1776; «*Харьковский еженедельник*», 1812; *«Одесский вестник»*, 1828). Від 1838 в усіх губернських містах почали видаватися *«Губернские ведомости»*, які виходили до 1917 (у Катеринославі, нині м. *Дніпропетровськ*, і *Херсоні* до 1918). Місцем видання «Волынских губернских ведомостей» був *Житомир.*

У заг. масі друкованої продукції, що виходила в Україні в 19 ст., переважали видання журнального типу; втім, відмінність між Г. і журналом часто була нечіткою. Офіц. губернські та міські газетні видання складалися, як правило, з 2-х ч.: у першій вміщувалися офіц. розпорядження уряду й місц. влади, різні оголошення; у другій увага фокусувалася на повідомленнях про місц. новини, пожежі, види на врожай, ціни тощо. Особливістю тогочасної газетної періодики було вміщення в ній широкого кола відомостей історико-краєзнавчого характеру — статей з історії, етнографії, географії краю, а також актуальних мед., госп. та ін. порад.

Від 2-ї пол. 19 ст. Г. в Україні стають орієнтованими за напрямами і жанрами. Зразком Г. монархічно-консервативного напряму був «*Киевлянин*» (1864—1919), який субсидувався царським урядом. Ліберальної орієнтації дотримувалися «*Киевский телеграф*» (1873—76 — фактичний орган Київ. громади), «Киевское слово», «Волынь» (Житомир), «*Южный край*» (*Харків*), «Степь» (Катеринослав), демократ. — «Черниговский листок».

У *Західній Україні* діапазон політ. орієнтацій преси був ще ширшим. Неодноразово змінювала напрям «*Зоря Галицька*», яка була створена 1848 як орган *Головної руської ради*, але 1850 перейшла на москвофільські (див. *Москвофільство*) позиції, а 1854 повернулася в русло народовства (див. *Народовці*). Найстарішою і впродовж тривалого часу єдиною щоденною Г. в Україні було львів. «*Діло*» (1880—1939) — орган народовців *Галичини*, який з 1899 став органом Нац.-демократ. партії (пізніше — *Української трудової партії*), а з 1925 — *Українського національно-демократичного об'єднання*. «Діло» зарекомендувало себе як всеукр. орган з незалежним, а отже — часом опозиційним спрямуванням. Г. вела боротьбу за права українців в *Австро-Угорщині*, зокрема за укр. ун-т у Львові. Радикальним напрямом відзначалася також Г. «*Світ*» (1881—82). Двотижневик «*Народ*» (з 1890) невдовзі став офіційним органом *Української радикальної партії.* Близькими за напрямом до цих видань були чернів. «*Буковина*» (з 1895), а також «Наука», що з 1897 виходила на *Закарпатській Україні*. За редакцією І.*Франка* та М.*Павлика* видавалася Г. «Хлібороб» (1891—93, Львів, *Коломия*).

Укази царського уряду, спрямовані на заборону укр. друку, змушували українців *Наддніпрянської України* задовольняти свої інформаційні потреби друкованою продукцією чужих мов, насамперед рос. і польс. Лише після *революції 1905—1907*, яка частково зруйнувала антиукр. цензурні перешкоди, стало можливим видання Г. укр. мовою. Першою з них у підрос. Україні була Г. «*Хлібороб*» (*Лубни*), але після появи 5-го номера її закрили. Через цензурні утиски були закриті «*Боротьба*» в *Києві*, «Вільна Україна» в *Санкт-Петербурзі*, «Добра порада» і «Запорожжя» в Катеринославі, «Народна справа» в *Одесі*, «Слобожанщина» в Харкові. Лише 7 місяців протрималася у Києві щоденна «*Громадська думка*» під редакцією Ф.*Матушевського.* Більше пощастило «*Раді*», яка проіснувала з верес. 1906 до серп. 1914.

Перша світова війна призвела до цілковитого руйнування укр. газетної справи — як на Наддніпрянщині, так і в окупованій рос. армією Галичині. Відродження газетярства стало можливим лише в роки *української революції 1917—1921.* Фактичним продовженням «Ради» стала «*Нова рада*» під редакцією А.*Ніковського*; серед робітників була популярною «*Робітнича газета*» (ред. — В.*Винниченко*), серед селян — «*Народна воля*» і «*Боротьба*» (ред. — М.*Шраг*). Газети видавалися не лише в губернських центрах, а й у повітових містах. З'являються офіц. газетні видання — «*Вісті з Української Центральної Ради*», «*Вісник Генерального Секретаріату України*», «Вісники» окремих міністерств і урядових установ, що виходили в Києві, *Вінниці*, *Кам'янці-Подільському.* В *Західноукраїнській Народній Республіці* (Станіслав, нині м. *Івано-Франківськ*) видавалися газети «Свобода», «Народ», «Республіка» тощо. Загалом 1918 виходило 127 укр. газет (з 311, що друкувалися чи розповсюджувалися на тер. України). Відновлення цензури в часи гетьманування П.*Скоропадського* призвело до закриття низки «лівих» видань («Боротьба» і «Народна воля» в Києві, «Мысль народа» і «Наш луч» у Катеринославі, «Дніпро» в Херсоні).

З утвердженням рад. влади кількість газет в Україні значно зменшилася: ті видання, які не поділяли ідеологію режиму, закривалися. Україномовна преса майже зникла — 1923 видавалося лише 28 укр. газет. З проголошенням курсу на українізацію (див. *Українізації політика*) справи україномовної преси дещо поліпшилися: станом на 1 берез. 1926 виходило вже 50 укр. газет. 1932 українізація преси досягла 87,5 %, але оскільки в Україні поширювалися великі наклади рос. видань, заг. співвідношення залишалося не на користь україномовної преси. Укр. мовою друкувалися «*Комуніст*» у Харкові (двомовний), «*Вісті ВУЦВК*», «*Більшовик України*» в Києві, «Селянська біднота». Жорсткий інформаційний тиск на україномовну пресу давався взнаки і на тер. Зх. України. В умовах польс. окупації «Діло» та «Український голос» мусили часто змінювати назви.

Інформаційна політика в *СРСР* базувалася на принципах

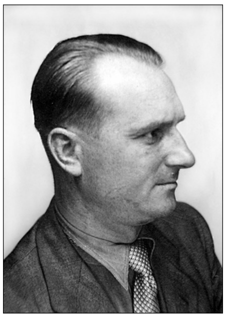

Я. Гайвас.

цензури, дозування та уніфікації інформації, нетерпимості до будь-якої самостійної думки. Преса проголошувалася колективним пропагандистом та організатором соціаліст. буд-ва. Вона мала інформувати про парт. ухвали та рекламувати виробн. досягнення. Кампанії боротьби проти бурж. націоналізму зробили пресу дієвим інструментом політ. репресій. Газети створювали свої опорні пункти на підпр-вах і в навч. закладах, організовували рух «рейдових бригад» для ліквідації «проривів» і «шкідництва» на вир-ві. Преса формувала в сусп-ві відчуття «обложеної фортеці», мілітаризувала свідомість, створювала атмосферу нетерпимості до інакомислення.

Загалом, інформаційна політика в УРСР мала хвилеподібний характер: певні ознаки лібералізації, пов'язані з критикою «культу особи», змінювалися періодами жорстких цензурних утисків і гонінь на укр. слово. Україномовні видання в заг. обсязі газетної продукції, що поширювалася в УРСР, переважали неукраїномовні й у післявоєн. період, але питома вага їх з часом зменшувалася (1950 із 1192 газет україномовних було 972, 1980 із 1274 — 874). Найбільш тиражними були: «Радянська Україна» (перейм. 1943 Г. «Комуніст»), російськомовна «Правда Украины», «*Сільські вісті*», «Робітнича газета». Обласних газет 1980 видавалося 72, міськ. і районних — 531.

Із здобуттям незалежності структура ЗМІ в Україні істотно змінилася. Станом на 25 черв. 2004 серед майже 20,9 тис. зареєстрованих періодичних видань газети становили понад 13,5 тис., причому переважна їх ч. належала комерційним структурам. Новим різновидом газетних видань стали газети, розповсюджувані через Інтернет, у т. ч. опозиційна «Українська правда». За перші 10 років незалежності разовий тираж газет зріс з 25 до 39 млн примірників. Але загалом забезпечення нас. пресою порівняно з багатьма європ. країнами лишається невисоким. Відповідно до норм *ЮНЕСКО*, мінімальною для цивілізованих країн кількістю джерел інформації є 100 прим. газет на 10 тис. нас. В Україні цей показник істотно нижчий. Явно переважають у медіапросторі російськомовні видання — це газети як рос. ЗМІ (які реєструються в Україні у варіантах «Известия—Украина», «Труд», «АиФ в Украине», «Комсомольская правда в Украине»), так і укр. (найбільш масові — «Факты и комментарии», «Бульвар», «Сегодня», «Киевские ведомости»). Двома мовами виходять «Голос України», «Робітнича газета», «Дзеркало тижня», трьома — «День».

Літ.: Библиография периодических изданий России 1901—1916, т. 1—4. Л., 1958—61; Русская периодическая печать (1702—1894). Справочник. М., 1959; *Федченко П.М.* Преса та її попередники. К., 1969; Преса Української РСР. 1918—1975. Науково-статистичний довідник. Х., 1976; Преса Української РСР. 1918—1985. Статистичний збірник. Х., 1986; *Федоришин П.С.* Преса і українська державність. 1917—1920 рр. Тернопіль, 1996; *Животко А.* Історія української преси. К., 1999.

Я.В. Верменич.

ГАЗІ́-ГІРЕ́Й I (р. н. невід. — 1524) — крим. хан (1523—24), 3-й син *Мухаммед-Гірея I.* У січ. 1523 взяв участь у поході крим. військ на Астраханське ханство. Після загибелі під Астраханню (нині місто в РФ) Мухаммед-Гірея I й старших братів від рук ногайців (див. *Ногайська орда*), Г.-Г. I повернувся з військом до Криму, де був проголошений ханом. Коротке правління Г.-Г. I пройшло в марних спробах організувати оборону проти заволзько-ногайських орд і союзних з ними військ *Великого князівства Литовського. Османська імперія* не визнала Г.-Г. I ханом і прислала до *Кримського ханства* свого ставленика *Саад-Гірея I* у супроводі *яничарів.* За наказом нового хана Г.-Г. I було вбито. Це стало першим у 16 ст. насильницьким зміщенням османським урядом крим. хана.

Літ.: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. СПб., 1887; *Виноградов А.В.* Крымские ханы в XVI в. «Отечественная история», 1999, № 2.

Б.В. Черкас.

ГАЗІ́-ГІРЕ́Й II (р. н. невід.— 1607) — крим. хан (трав. 1588 — кін. 1596; серед. 1597 — листоп. 1607 або 14 берез. 1608), син *Девлет-Гірея I.* 1578 відзначився в поході на Ширван (істор. обл. в Азербайджані). 1581 потрапив у полон до персів. 1585—88 жив при дворі турец. султана Мурада III. 1588 з допомогою султана здобув крим. престол. Ставши ханом, запровадив звання 2-го спадкоємця — *нуредин-султана.* Посилив військ.-політ. активність *Кримського ханства* й організував кілька великих військ. походів на *Річ Посполиту* й Рос. д-ву. 1592—1606 на чолі своїх військ брав активну участь в австро-турец. війні.

П. у листоп. 1607 (за ін. даними, в берез. 1608), захворівши на чуму.

Г.-Г. II увійшов в історію Крим. ханства як визначний полководець і держ. діяч, що цілеспрямовано домагався послаблення залежності Криму від *Османської імперії.*

Літ.: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. СПб., 1887; *Виноградов А.В.* Крымские ханы в XVI в. «Отечественная история», 1999, № 2.

Б.В. Черкас.

ГА́ЙВАС Ярослав (псевдоніми — Андрух, Бистрий, Камінь; н. 1912) — діяч *Організації українських націоналістів.* З 1937 — чл. Крайової екзекутиви ОУН на зх. укр. землях, від 1939 — на еміграції, з верес. 1940 — провідник Крайової екзекутиви ОУН(м) у *Генеральній губернії.* У груд. 1941 взяв участь у виробленні нової тактичної лінії ОУН на центр. та сх. укр. землях, жив у *Києві.* Після арешту О.*Ольжича* виконував обов'язки керманича ОУН(м). 1945—49 — чл. Проводу укр. націоналістів. Од 1950 — у США.

Літ.: *Кентій А.В.* Нарис боротьби ОУН—УПА в Україні (1946—1956 рр.). К., 1999; *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40—50-х років XX століття. Львів, 2000.

О.Є. Лисенко.

ГА́ЙВОРОН, археологічна пам'ятка — «металургійний центр» 6—7 ст. *пеньківської культури.* Розташов. на безіменному о-ві Пд. Бугу, між сучасними м. *Гайворон* і с. Солгутове Гайворонського р-ну Кіровогр. обл. 1960—61 археолог Валентин *Даниленко* розкопав 4 агломераційні печі та 21 сиродутний глинобитний горн наземного шахтного типу з ву-

стям на рівні стародавньої поверхні. У Г., за розрахунками археологів, було вироблено стільки кричного заліза (бл. 440 кг), що його б вистачило для забезпечення с.-г., ремісничим та побутовим реманентом жителів 5—8 тогочасних поселень.

Літ.: *Бідзіля В.І.* Залізоплавильні горни середини I тис. н. е. на Південному Бузі. «Археологія», 1963, т. 15; *Приходнюк О.М.* Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). К., 1975.

О.М. Приходнюк.

ГАЙВОРО́НСЬКИЙ Михайло-Орест (15.09.1892—11.09.1949) — композитор, диригент, педагог. Н. в м. *Заліщики* в сім'ї міщанина. Закінчив учительську семінарію в Заліщиках (1912) та Вищий муз. ін-т ім. М.Лисенка у *Львові*. 1915—18 — диригент духового оркестру *Легіону Українських січових стрільців*, інспектор військового оркестру *Армії Української Народної Республіки*. Писав військові пісні та марші (зб. «Стрілецьким шляхом»). Від 1920 — викл. музики в жін. г-зії, диригент хорів «Бандурист» і «Боян» у Львові. 1922 видав «Співаник для дітей». Восени 1923 переїхав до США, жив у шт. Род-Айленд, через рік — у Нью-Йорку. Поступив на муз. від-ня Колумбійського ун-ту. Разом із скрипалем Р.Придаткевичем заснував 1924 Укр. муз. вид-во. Від 1930 — засн. і диригент об'єднаних укр. хорів, диригент укр. смичкового оркестру (до 1936). Листувався з представниками укр. інтелігенції, зокрема з М.*Грінченком*. Прем'єра муз. комедії зі стрілец. життя «Залізна острога» (1933) відбулася в Заліщиках, Львові та ін. містах Галичини. 1934 написав музику до п'єси Д.Николишина «Синя квітка». Після *Другої світової війни* писав переважно пісні. 3 трав. 1949 у концертному залі Карнегі-хол (Нью-Йорк) виступив на концерті, присвяченому 300-річчю в'їзду Б.*Хмельницького* до Києва.

Автор численних пісень на слова укр. поетів (Т.*Шевченка*, І.*Франка*, Лесі *Українки*, Б.*Лепкого*, Ю.*Клена*, О.*Олеся* та ін.), хорових обробок нар. пісень, симфонічних і камерних творів («На Чорному морі», «Рідна сторона моя»), сюїти «З Гуцульщини», рапсодії «Довбуш» для духового оркестру, церк. і дитячих творів («Збірник українських пісень для молоді», 1946).

П. у м. Нью-Йорк.

Літ.: *Витвицький В.* Михайло Гайворонський. Нью-Йорк, 1954; *Е. М.* Михайло Гайворонський: В 5-ті роковини смерті композитора. «Київ», 1954, № 5; *Яременко С.* Гайворонський Михайло (1892—1949). В кн.: Нариси історії української культури, кн. 2. Едмонтон, 1984; *Терен-Юськів Т.* Михайло Гайворонський — композитор і громадянин. «Визвольний шлях», 1987, № 1; *Рудницький А., Витвицький В.* Співець військової слави. «Музика», 1992, № 6.

Г.П. Герасимова.

М.-О. Гайворонський.

ГАЙДА́Й Зоя Михайлівна (19.05.1902—21.04.1965) — співачка (сопрано). Нар. арт. СРСР (1944). Н. в м. Тамбов (нині місто в РФ) в сім'ї учителя співу. Закінчила Київ. муз.-драм. ін-т ім. М.Лисенка по класу співу О.Муравйової (1927). 1928—30, 1934—55 — солістка Київ., 1930—34 — Харків. театрів опери та балету. Створила понад 50 образів в операх укр., рос., зх.-європ. композиторів. Серед них — Наталка («Наталка Полтавка» М.*Лисенка*), Оксана («Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*), Чіо-Чіо-сан в однойменній опері Дж.Пуччіні. Виступала як камерна співачка. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* у складі фронтових бригад їздила з концертами безпосередньо на місця бойових дій. Викладала в Київ. консерваторії (1947—65). Лауреат Держ. премії СРСР (1941). Нагороджена 2-ма орденами Трудового Червоного Прапора та медалями.

П. у м. *Київ*.

Літ.: Зоя Михайлівна Гайдай. (Некролог). «Радянська Україна», 1965, 23 квіт.; *Забарило Л.К.* Документи до біографії З.М. Гайдай у фондах ЦДАМЛМ УРСР. «Архіви України», 1982, № 4; *Калинкіна В.* Нове про Зою Гайдай: (Із біографії артистки). «Культура і життя», 1982, 6 черв.; *Колодяжна В.* Народна артистка УРСР Зоя Гайдай. «Прапор», 1985, № 1; *Божко Л.* Незабутній друг: Спогади. [Про народну артистку СРСР З.М. Гайдай]. «Музика», 1989, № 4; Нариси історії української інтелігенції, кн. 3. К., 1994.

Т.О. Комаренко.

З.М. Гайдай.

ГАЙДАМА́КА Анатолій Васильович (н. 09.06.1939) — художник-монументаліст. Засл. діяч мист-в УРСР (1989), нар. худож. України (1998). Н. в с. Волосківці Менського р-ну Черніг. обл. Закінчив Моск. вище худож.-пром. уч-ще (1967). 1978—88 брав участь у худож. оформленні Держ. історико-культ. заповідника на о-ві *Хортиця*, 1980—82 — Київ. філіалу Центр. музею ім. В.Леніна (нині — Палац мистецтв «Український дім»). Оформив музеї: М.Коцюбинського в *Чернігові* (1982—83), космонавтики ім. С.Корольова у *Житомирі* (1983), Т.Шевченка в *Києві* (1984—87), с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкас. обл. (1998), *Каневі* (1999); Чорнобиля (див. *Чорнобильська катастрофа 1986)*, Великої вітчизн. війни (1995—96; див. *Великої вітчизняної війни 1941—1945 років національний музей*) в м. Київ, нової експозиції в м. Форт Шевченка в Казахстані (1997) тощо. Автор живописних циклів «Яблуневі сади» (1980-ті рр.), «Розп'яття» (1988—90-ті рр.), «Історія України» (1990-ті рр.), пам'ятника загиблим під час спалення м. *Батурин* 1708 (2004). Виставки тв. Г. проходили в багатьох країнах світу. Творчості Г. присвячено худож.-документальний фільм «Гайдамацький шлях» (2001).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1985; надана творчому колективу за арх-ру і оформлення Київ. філіалу Центр. музею ім. В.Леніна).

Літ.: Митці України. К., 1992; Шевченківські лауреати. 1962—2001. Енциклопедичний довідник. К., 2001.

В.В. Головко.

А.В. Гайдамака.

ГАЙДАМА́КИ — 1) учасники гайдамаччини (див. *Гайдамацький рух*); 2) особовий склад укр. військ. формувань (куренів і кошів), утворений 1917 з українізованих частин рос. армії та добровольців. Перший гайдамацький курінь почав формуватися в *Одесі* у черв. 1917. 22 листоп. цього року ген. секретар у військ. справах УНР С.*Петлюра* видав наказ про повну українізацію військ *Південно-Західного фронту* та *Румунського фронту*, а також запасних полків гарнізонів України й формування з них гайдамацьких куренів (див. *Українізація в армії*). Гайдамацькі коші були створені в *Києві*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), Одесі, Олександрівську (нині м. *Запоріжжя*),

а також на фронтах. Українці — вояки 1-го піх. Фінляндського полку (Пн. фронт) — одними з перших зорганізувались у гайдамацький курінь (1600 піхотинців і 400 шабель) під командою сотника Пустовіта. Курінь пробився з боями в Україну і в січ. 1918 влився до 1-го укр. козачого ім. Б.Хмельницького полку (див. *Богданівський полк*). Найвідоміші формування: *Гайдамацький кіш Слобідської України* та *Гайдамацький імені Костя Гордієнка кінний полк*, які пізніше увійшли до складу *Армії Української Народної Республіки*.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр., т. 1. Ужгород, 1932; Історія Українського війська. Львів, 1992.

О.Й. Щусь.

ГАЙДАМА́ЦЬКИЙ ІМЕНІ КО́СТЯ ГОРДІЄ́НКА КІННИЙ ПОЛК, Запорізький ім. кошового К.Гордієнка полк кінних гайдамаків — військ. частина, організована восени 1917 полк. В.*Петрівим* з українців 7-ї Туркестанської стрілец. д-зії (Зх. фронт). Єдиний полк з усіх українізованих частин рос. діючої армії, який зміг 19 січ. 1918 дістатися *Києва* і взяти участь у вуличних боях з *більшовиками*. Після відступу з Києва входив до Окремого запоріз. загону, брав участь у боях на *Правобережній Україні*. У складі *Запорізької дивізії Армії УНР* відзначився під час визволення *Лівобережної України* (17 берез. 1918 зайняв *Лубни*, 21 берез. — *Хорол*, 27 берез. — *Полтаву*). У берез. 1918 перетворений на Запорізький ім. кошового К.Гордієнка полк кінних гайдамаків (перша регулярна кінна ч. *Армії Української Народної Республіки*). У складі *Запорізького корпусу Армії УНР* брав участь у Крим. поході (квіт. 1918). Розформований за часів *Української Держави*.

Штаб Гайдамацького коша Слобідської України. В центрі сидять О. Удовиченко та С. Петлюра.

Літ.: *Петрів В.* Спомини з часів української революції (1917—1921), ч. 1—4. Львів, 1927—31; Історія українського війська. Львів, 1992.

А.О. Буравченков.

ГАЙДАМА́ЦЬКИЙ КІШ СЛОБІДСЬКО́Ї УКРАЇ́НИ — військ. формування *Української Народної Республіки* на охочекомонних (добровільних) засадах. Ств. на поч. січ. 1918 С.*Петлюрою*, який його ж і очолив. Нач. штабу (булави коша) був сотник О.*Удовиченко* (штабс-капітан Генштабу). Кіш складався з двох піх. куренів — червоних і чорних гайдамаків. Курінь червоних гайдамаків було утворено з колиш. старшин, курінь чорних гайдамаків — переважно з юнаків військ. шкіл (гол. чин. 2-ї військ. шк. у *Києві*). Заг. чисельність особового складу — 300 осіб. Кіш мав кінну отаманську сотню на чолі з хорунжим Ляховичем (прапорщик) та гарматний дивізіон під кер-вом сотника Смовського. Пізніше до коша влився загін полку ім. Наливайка (його привів сотник Шпилинський). Кіш брав участь у боях із червоногвард. загонами *Народного секретаріату* та Рад. Росії в центр. ч. *Лівобережної України* — під *Гребінкою*, ст. Бобрик (4 км від с. Бобрик Броварського р-ну Київ. обл.), *Яготином*. Ст. Бобрик, де перебував штаб С.Петлюри, стала центром оборони Лівобережжя. Після боїв під Гребінкою до куреня червоних гайдамаків приєдналися рештки загону сотника О.*Волоха*, який перебрав командування куренем.

Відійшовши до Києва, кіш взяв участь у придушенні *Київського (січневого) збройного повстання 1918*. У берез. 1918 кіш включено до складу *Запорізького корпусу Армії УНР* як 3-й гайдамацький піх. полк (команд. — полк. В.*Сікевич*).

Літ.: Історія українського війська. Львів, 1992; *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). К.—Львів, 1996.

О.Й. Щусь.

ГАЙДАМА́ЦЬКИЙ РУХ — явище сусп. життя, зумовлене соціальними, реліг. та нац. реалія-

Гайдамака Бондаренко. Народна картина. 18 ст.

ми України 18 ст., насамперед ускладненням внутр.-політ. ситуації в правобереж. ч. *Гетьманщини* після її підпорядкування *Речі Посполитій*. Руйнування нац. держ. інституцій, витворених правобереж. *козацтвом* у ході нац.-визвол. боротьби 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст.; політ. анархія, госп. розорення краю та відповідні зміни в соціальній структурі нас. в поєднанні з конфесійними проблемами, які накопичувалися, створювали в регіоні сприятливий ґрунт для соціального та нац. протистояння.

Перша згадка про гайдамаків у джерелах датується 1715, хоча, за твердженням В.*Антоновича*, гайдамацькі загони почали діяти на *Волині* вже 1708. Кількість їх збільшувалася настільки швидкими темпами, що для боротьби з гайдамаками польський уряд змушений був використовувати підрозділи регулярної армії. Зародившись на Правобереж. Подніпров'ї, рух поширився на ін. регіони укр. земель (*Галичину*, *Лівобережну Україну*, *Слобідську Україну*). Притаманний йому перманентний характер та партизан. тактика боротьби сковували військ.-політ. апарат Речі Посполитої, розхитували її госп. систему. Центром формування гайдамацьких загонів стало степове Запорожжя.

Соціальну основу руху становило *селянство*. Активну участь у гайдамаччині брали також представники ін. верств і прошар-

ків — ремісники і *міщани*, ч. дрібної *шляхти*, чернецтво правосл. монастирів. Рух підтримувався окремими *поміщиками* та правосл. *духовенством*. Досить вагомою (особливо на першому етапі) виявилася участь злюмпенізованих елементів, що надавало рухові розбійницького забарвлення. Активно діючою силою, яка ввела гайдамаччину в русло організаційно спрямованої боротьби за віру православну (див. *Православ'я*) та повернення до соціальних завоювань доби *національної революції 1648—1676*, стало запороз. козацтво. Його роль особливо зросла після 1734 — часу відновлення *Нової Січі*. Саме цього року спалахнуло і велике гайдамацьке повстання, полум'я якого швидко охопило майже всю *Правобережну Україну*, перекинулося на Галичину і ч. Лівобережжя. Приводом для нар. виступу послужило введення в Польщу рос. військ для підтримки вигідної для Рос. д-ви кандидатури *Августа III* Саксонського на польс. королів. престол, що за часом збіглося із закінченням пільгових термінів на теренах Брацлавщини, а відповідно — посиленням визисків з місц. нас. Повстання під проводом *Верлана*, Скорича, Гриви, Медвідя, Моторного та ін. відзначалося порівняною масштабністю та організованістю. Воно знаменувало перехід Г.р. на вищий щабель — від розрізнених дій невеликих ватаг, що обмежувалися нападами на місц. дрібних шляхтичів і орендарів, до акцій більш заг., здійснюваних силами великих загонів. Придушене рос. і польс. військами повстання перейшло в безперервну збройну боротьбу невеликих, але мобільних загонів (ватаги Г.Голого, Одимченка, Заїки, М.Сухого та ін.). Новий значний спалах гайдамаччини спостерігався 1750. Підтримані місц. нас., повстанці захопили декілька міст на тер. Правобереж. України, перейшли на лівий берег Прип'яті (прит. Дніпра). Від 1759 спостерігалася активізація дій гайдамаків на Слобожанщині. Органічний зв'язок із розвитком гайдамацького руху мала *Коліївщина* 1768 — якісно новий вияв нац.-визвол. змагань українців у 18 ст.

Гайдамацький табір. Мал. худож. Ю. Коссака, гравюра «I.K.», 1874.

Гайдамака. Мал. худож. І. Рєпіна, 1899.

Г.р. у Правобереж. Україні виходив за межі внутріпольс. проблеми. Досить швидко він став важливим зовн. фактором, що впливав на розвиток міждерж. стосунків *Османської імперії*, *Російської імперії*, Австрії, Пруссії. В коловорот нац.-визвол. боротьби в Україні були втягнені представники ін. етносів. Виступи гайдамаків викликали співчуття і підтримку в нас. сусідніх слов'ян. країн. За своїми типологічними рисами, формами і методами Г.р. мав багато спільного з аналогічними виявами боротьби ін. європ. народів. Спорадичні виступи дрібних гайдамацьких ватаг проходили до кін. 18 ст. Його відгомін відчувався 1770—71, 1774—75 у Слобідській і Лівобереж. Україні, подіях 1789 на Волині (див. *Волинська тривога 1789*), у виступі У.*Кармалюка*, у визвол. змаганнях поч. 20 ст. Гайдамаки оспівані в численних піснях та думах, опоетизовані Т.*Шевченком*. Їхні керівники стали героями літ. та мистецьких творів.

Літ.: *Скальковский А.* Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733—1768. Одесса, 1845; *Мордовцев Д.Л.* Политические движения русского народа, т. 1. Гайдаматчина: Историческая монография. СПб., 1870; *Антонович В.* Акты о гайдамаках (1700—1768). В кн.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 3. К., 1876; *Дмитриев А.* Гайдаматчина: Из истории классовой борьбы на Украине в первой половине XVIII в. М., 1939; *Лола О.П.* Гайдамацький рух на Україні в 20—60 рр. XVIII ст. К., 1965; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів. К., 1970; *Serszyk W.* Hajdamacy. Kraków, 1972.

В.А. Смолій.

ГАЙДА́Р Аркадій Петрович (справжнє прізв. — Голіков; 22(09).01.1904 — 26.10.1941) — рос. письменник. Н. в м. Льгов (нині місто Курської обл., РФ) у родині вчителя. Навч. в реальному уч-щі в м. Арзамас (нині місто Нижегородської обл., РФ). Від 1918 — у Червоній армії (див. *Радянська армія*). 1919 навч. на курсах червоних командирів у *Києві*. Воював в Україні, на Кавказі, в Сибіру, Хакасії (нині в складі Красноярського краю, РФ). Командував полком. Не раз був поранений і контужений, через що страждав невиліковним психічно-нервовим захворюванням. 1924 демобілізований.

А.П. Гайдар.

Друкуватися почав 1925. 1925—32 працював у газетах в містах Перм, Свердловськ (нині м. Єкатеринбург), Архангельськ, Хабаровськ (усі міста в РФ). Автор оповідань і повістей для дітей: «Школа» (1930), «Голубая чашка» (1936), «Чук и Гек», «Судьба барабанщика» (обидві — 1939), «Тимур и его команда» (1940), «Горячий камень» (1941) та ін., а також кількох кіносценаріїв.

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—*

П.О. Гайдебуров.

М. Гайдеггер.

В.Ф. Гайдукевич.

1945 у лип. 1941 приїхав до Києва як спец. кореспондент газети «Комсомольская правда»; учасник боїв за Київ. Після оточення міста гітлерівцями воював у партизан. загоні, де й загинув. Похований біля с. Ліпляве (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.). 1947 прах перенесено до м. *Канів*.

Літ.: *Гайдар Т.* Голиков Аркадий из Арзамаса. М., 1988; Аркадий Гайдар. Жизнь и творчество. М., 1991.

Л.О. Гаврилюк.

ГАЙДЕБУ́РОВ Павло Олександрович (1841—12.01.1894 (31.12. 1893)) — громад. діяч, журналіст, літератор. Н. в м. *Миколаїв* у сім'ї священика (за родинними переказами, один з предків — Гайдабура — у *Запорозькій Січі* був *курінним отаманом*). До 11-літнього віку здобував освіту вдома. Навч. у Херсонській гімназії (1852—57) та Петербурзькому університеті, де став одним із лідерів молоді й звідки 1861 його виключено за участь у студентських заворушеннях (восени того ж року після утримання в *Петропавловській фортеці* підпав під поліційний нагляд). За записами, зробленими слухачами М.*Костомарова*, склав «Лекции по русской истории проф. Н.И.Костомарова. Ч. 1. Источники русской истории» (СПб., 1861).

Активно виступав у пресі (часописи «Очерки», «Санкт-Петербургские ведомости», «Сын отечества», «Искра», «Русское слово», «Библиотека для чтения», «Иллюстрация» тощо). Свій переклад російською мовою поеми «Гайдамаки» Т.*Шевченка*, супроводжений власним віршем «Песни» та примітками, помістив у місячникові «*Современник*» (1861, № 5). З цим журналом співпрацював також як прозаїк, автор оглядів «Провинциальное обозрение». 1862 в «*Основі*» вів розділ «Современная южнорусская летопись».

1863 відкрив книгарню та читальню, де здійснював демократ. пропаганду, зазнав обшуку, запідозрений у поширенні нелегальної прокламації «Свобода». 1866 видав «Рассказы о великих людях средних и новых времен» (низка біографій, у т. ч. Яна Гуса, Джордано Бруно, Джорджа Вашингтона, Авраама Лінкольна). 1867 — фактичний ред. газети «Гласный суд», зав. відділом белетристики ж. «Дело».

Від 1869 — один із авторів і видавців, а від 1875 — одноосібний власник тижневика «Неделя», який од 1878 виходив з додатками. Залучив до співпраці, зокрема, Д.*Мордовця*, К.*Кавеліна*, М.Михайловського, М.Салтикова-Щедріна, О.*Єфименко*. 1872 спільно з письменницею Є.Конраді опублікував зб. «Русские общественные вопросы»; написав для нього статті «Реформы и русское общество» і «Личное объяснение, не лишенное общего интереса» (у співавт.), умістив тв. В.*Берві-Флеровського*, М.Корфа, В.Португалова, М.Шелгунова та ін. Брав діяльну участь у роботі Т-ва для сприяння нужденним літераторам і вченим (Літературного фонду).

П. у м. *Санкт-Петербург.*

Тв.: Из прошлого «Недели». «Книжки Недели», 1893, № 1—3; П.А. Гайдебуров (Автобиографический очерк). Там само, 1894, № 2.

Літ.: Материалы для истории гонения студентов при Александре II. «Колокол», 1861, 1 декабря; *Меньшиков М.* Памяти П.А. Гайдебурова. «Книжки Недели», 1894, № 1; Смесь. «Исторический вестник», 1894, № 2; *Баренбаум И.Е.* Из истории легальной пропаганды 60-х годов (книгоиздательская деятельность П.А. Гайдебурова и пропагандистская брошюра И.А. Худякова). «Русская литература», 1967, № 3; *Канаева Т.М.* П.А. Гайдебуров (1841—1893) — общественный деятель и редактор «Недели». «Вестник Московского университета. Серия 8. История», 1982, № 4; *Лапшина Г.С.* Русская пореформенная печать 70—80-х гг. XIX в. М., 1985.

П.Г. Усенко.

ГА́ЙДЕГГЕР (Heidegger) **Мартін** (1889—1976) — нім. філософ. Н. в м. Мескірх.

На формування світогляду Г. вплинули феноменологія Е.*Гуссерля* та М.Шелера, філософія життя Ф.*Ніцше* та В.Дільтея. Г. ставить питання про Буття, яке, на його думку, «забуте» традиційною європ. філософією. Намагаючись побудувати свою онтологію на основі феноменології Е.Гуссерля, Г. робить спробу розкрити «сенс Буття» через розгляд саме людського Буття, оскільки лише людині властиве розуміння його (власного Буття) конечності. Переживання тимчасовості ототожнюється в Г. з гострим відчуттям особистісності, тому що саме зосередженість на майбутньому, на думку Г., дає справжнє відчуття існування часу, історії. Г. здійснив значний вплив на нім. та франц. *історіографію* 1950—60-х рр., особливо на дослідження природи *часу історичного*. В пізній період життя Г. приділяв увагу дослідженням метафізики, природи к-ри, техніки, мови, сх. філософії.

П. у м. Мескірх.

Літ.: Философия Мартина Хайдеггера. М., 1991; Мартін Гайдеггер очима сучасників. Збірка. К., 2002.

К.Ю. Галушко.

ГАЙДУКЕ́ВИЧ Віктор Францевич (24(12).11.1904—09.10.1966) — рос. археолог, фахівець у галузі антич. археології. Д-р істор. н., проф. Н. в м. *Санкт-Петербург* у сім'ї лікаря. Після закінчення Ленінгр. ун-ту (1928) працював у Керченському істор.-археол. музеї. Від 1932 і до кінця життя — у Ленінгр. від-ні Ін-ту археології АН СРСР: ст. н. с., від 1946 — зав. сектору антич. археології. Наук. діяльність поєднував із пед. роботою в Ленінгр. ун-ті. Від 1930 до 1966 (з невеликими перервами) керував роботами Боспорської археол. експедиції з дослідження антич. пам'яток на Крим. п-ві, зокрема «малих міст» Боспору (*Мірмекій*, *Тірітака*, *Ілурат* та ін.). Проводив розкопки на тер. *Керчі* (див. *Царський курган*). Вагомим здобутком Г. є праці з історії *Боспорського царства*, зокрема його економіки та к-ри, а також повний опис характеристики знань та побуту нас. хори (с.-г. округи) пізньоантич. міста. Автор понад 100 наук. праць, у т. ч. монографій, підручників, посібників.

П. у м. *Керч.*

Тв.: О местонахождении древней Тиритаки. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1941, № 4; Боспорское царство. М.—Л., 1949; История античных городов Северного Причерноморья. В кн.: Античные города Северного Причерноморья, т. 1. М.—Л., 1955; Некрополи некоторых боспорских городов. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1959, № 69; Боспорские города: Уступчатые склепы. Л., 1981; Античные города Боспора: Мирмекий. Л., 1990.

Літ.: *Капошина С.И., Якобсон А.Л.* Виктор Францевич Гайдукевич. «Советская археология», 1967, № 2.

С.П. Юренко.

ГАЙДУ́КИ (угор. hajdúk, множина від hajdú — піхотинець) — учасники збройної боротьби пд.-слов'ян. народів проти *Османської імперії.* Термін «гайдук» вживався в різних країнах у різних значеннях.

Серед підкорених турками балканських народів у 15—19 ст. Г. називали повстанців, які тікали в гори й ліси та вели партизан. боротьбу проти турец. панування. Зазвичай вони об'єднувалися в чоти (групи) чисельністю бл. 30 осіб на чолі з арамбашами. У разі необхідності створювались і значно більші загони. Г. встановлювали контроль над певною, часто досить значною тер., стежачи за дотриманням норм законності щодо населення. Були осн. силою повстань проти панування османів. Користувалися підтримкою нас. і були улюбленими героями епосу пд. слов'ян. Їх називали «богатирями», «добрими молодцями» та ін. Серед Г. панувало військ. побратимство й християн. чесноти.

На турец. прикордонні Угорщини Г. спромоглися створити компактну групу поселень у бас. р. Тиса (прит. Дунаю) і виділитися в окремий стан. Реально це була напівпривілейована військ. корпорація, схожа на укр. *козацтво.* На поч. 17 ст. ЗС Г. визначили долю кількох військ. конфліктів. 1605 князь Трансільванії (істор. обл. на пн. зх. Румунії) та Угорщини Іштван Бочкаї надав шляхетські права 10 тис. Г. 1699 Г. було позбавлено станових привілеїв, хоча вони зберігали своє особливе сусп. становище до 2-ї пол. 19 ст.

Термін «гайдуки» використовувався також для позначення піхоти в Угорщині й Польщі 16—17 ст.; відбірних лакеїв та кінних слуг у Польщі (у т. ч. на укр. землях), Німеччині та *Російській імперії* (18—19 ст.).

Літ.: История Венгрии, т. 1. М., 1971; История на България, т. 4. София, 1983.

С.А. Леп'явко.

ГА́ЙСИН (давні назви — Гальшин, Айсин) — місто Він. обл., райцентр. Розташов. на р. Соб (прит. Пд. Бугу). Залізнична ст. Нас. 26,9 тис. осіб (1998).

Уперше згадується під 1545. За часів *національної революції 1648—1676* належав до *Вінницького полку* (на межі з *Уманським полком*). Спустошений під час Руїни та турец. окупації *Поділля* 1672—99. Наприкінці 17 — поч. 18 ст. належав до зони відродження *козацтва* на *Правобережній Україні.* Згодом тут діяли гайдамаки (див. *Гайдамацький рух*), зокрема, 1761 загін Якова Письменного погромив гарнізон Г. 1744 дістав *магдебурзьке право.* У 2-й пол. 18 ст. перетворюється на повітовий центр, бере участь у русі міст Правобережжя за збереження міських привілеїв.

За 2-м поділом Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Г. у складі Правобережної України переходить під владу *Російської імперії.* Від 1795 — центр Гайсинського округу Брацлавського намісництва, з 1797 — повітове місто *Подільської губернії.* В 19 — на поч. 20 ст. зростало екон. значення Г. Він перетворився на центр переробки с.-г. сировини (цукор, тютюн). 1899 сюди проклали залізницю. Місто мало значну єврейс. громаду (1897 — 4321 з 9374 жителів).

За часів *української революції 1917—1921* Г. перебував у зоні сел. повстанських рухів. 1923—25 — центр Гайсинської округи та з 1923 — райцентр. Від 1932 — у складі Він. обл.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупований гітлерівськими військами від 25 лип. 1941 до 14 берез. 1944. У період окупації в Г. існував осередок *руху Опору.*

Літ.: ІМіС УРСР. Вінницька область. К., 1972; *Кривко П.С.* Гайсин. Одеса, 1973.

Д.С. Вирський.

ГАКІВНИ́ЦЯ — важка рушниця великого калібру. В 16—17 ст. використовувалася як фортечна й наступальна зброя. Була в арсеналах держави та приватновласницьких замків укр. міст та м-чок, а також на озброєнні в козац. війську. Г. мали різну довжину ствола (від 1 до 2,5 м) і за цією ознакою класифікувалися як півгак, гак, подвійний гак (великі Г. називалися козами). Їхня маса в середньому сягала 10 кг, калібр — від 24 до 31 мм. Для пом'якшення сили віддачі при пострілі, а також полегшення прицілювання Г. закріплювалися на упорі з допомогою гака на стволі (звідси назва рушниці). Оснащувалися ґнотовим замком — механізмом для запалювання порохового заряду. Для цього з боку «казенної» ч. ствола просвердлювався невеликий отвір. Зовні біля нього робилася залізна поличка із заглибленням для пороху. Ладнався спец. двоплічний важіль, у який затискувався ґніт. Нижній кінець важеля служив спусковим гачком. При натискуванні на нього тліючий ґніт нахилявся до полички, спалахував порох, полум'я якого проникало через отвір у стволі до порохового заряду, і відбувався постріл.

У зв'язку з удосконаленням ін. видів ручної вогнепальної зброї (*аркебуз*, *мушкет* тощо), а також *артилерії* Г. були зняті з озброєння.

Літ.: *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969; *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття, кн. 1. Дніпропетровськ, 1996.

П.М. Сас.

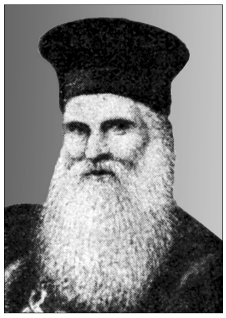

Євген Гакман.

ГА́КМАН Євген (1793—12.04. 1873) — церк., політ. та культ. діяч *Буковини*, правосл. єпископ, ієромонах. Н. в с. Васловівці (нині село Заставнівського р-ну Чернів. обл.) в сел. сім'ї. 1823 закінчив теологічний ф-т *Віденського університету.* В цьому ж році прийняв чернечий постриг і висвячений на священика. 1827 призначений проф. Біблійних студій у щойно заснованій Чернів. духовній семінарії. 8 трав. 1835 призначений єпископом Буковини. Був першим українцем, який очолив Буковинське єпископство.

Під час революції 1848—49 (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) виступав за самоврядування Буковини, зокрема підписав петицію з вимогою відокремлення краю від *Галичини* і надання йому автономії. Був обраний першим головою (маршалком) Буковинського сейму (1861—64). Протидіяв румунізації правосл. церкви на Буковині. Не допустив приєднання Буковинського єпископства до Румун. митрополії, яка була ств. в румун. провінціях Австрійс. імперії 1864. Водночас домігся піднесення Буковинської

А. Гакстгаузен.

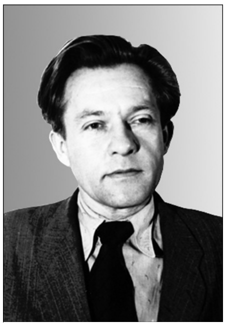

Я.О. Галан.

єпархії до рівня митрополії. Указом імп. *Франца-Йосифа I* від 23 січ. 1873 був призначений архієпископом Чернівецьким і митрополитом Буковини та Далмації (примор. обл. на пн. зх. Балканського п-ва, в Хорватії). Зіграв провідну роль в активізації українства на Буковині, підтримав і прискорив процес створення першої на Буковині укр. культ.-просвітньої орг-ції «*Руська бесіда*» (26 січ. 1869). Гол. увагу приділяв не політиці, а справам єпархії, піднесенню освіт. рівня *духовенства*, буд-ву храмів. При ньому було побудовано 2 перших кам'яних храми *Чернівців* — кафедральний собор Святого Духа (1864) та церкву Святої Параскеви (1864). Став гол. ініціатором буд-ва ансамблю єпископської (митрополичої) резиденції, яка стала окрасою Чернівців і всього краю (нині там міститься Чернів. ун-т).

П. у м. *Відень.*

Літ.: *Масан О.* Перший митрополит Буковини. «Молодий буковинець», 1993, № 40; *Масан О., Чеховський І.* Чернівці: 1408—1998. Нариси з історії міста. Чернівці, 1998; *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999.

С.Л. Юсов.

ГАКСТГА́УЗЕН (Haxthausen) **Август Людвіг Марія Фрайгер** (03.02.1792—31.12.1866) — нім. барон, економіст і юрист, дослідник аграрних відносин у Пруссії й Росії. 1843 з дозволу імп. *Миколи I* здійснив подорож землями *Російської імперії*: побував у містах Вологда, Великий Устюг (обидва нині міста у Вологодській обл., РФ), на Поволжі, Кавказі, в Україні, зокрема в Харків., Катериносл., Херсон., Подільській, Волин., Київ. та Черніг. губ., а також в Криму та *Одесі*. Результатом цих подорожей стала кн. «Дослідження внутрішніх відносин народного життя і особливо сільських установ Росії», перші 2 томи якої видані 1847 одночасно нім. та франц. мовами, а 3-й побачив світ 1852 і лише нім. мовою. Рос. мовою перекладено тільки 1-й т. (1870) та чотири глави (17—20) 2-го т., більша ч. якого містить розповіді про багатства України, її корисні копалини, нечувано родючі чорноземи, прекрасні гавані тощо. Значна увага в працях Г. приділяється характеристиці життя й діяльності нім. колоній на пд. України. Був прихильником обмежень і поступовості при скасуванні *кріпацтва* в Рос. імперії.

П. у м. Ганновер (нині місто у ФРН).

І.М. Кулинич.

ГАЛАГА́НИ — див. *Ґалаґани.*

ГАЛАЙЧУ́К Богдан-Тадей (21(08).07.1911—31.07.1974) — публіцист, правник, історик права. Дійсний чл. НТШ. Закінчив Лувенський катол. ун-т (Бельгія, 1935); докторат Інсбрукського ун-ту (1946, політ. науки) та *Українського вільного університету* (1948, право). Від 1949 — в Аргентині. Від 1959 — надзвичайний, від 1963 — звичайний проф. міжнар. публічного права в Pontificia Universidad Católica у м. Буенос-Айрес. Викладав у Катол. ін-ті к-ри в Буенос-Айресі, а також держ. ун-тах у містах Сальвадор (Сальвадор), Ліма (Перу), Каракас (Венесуела), Кіто (Еквадор) та ін. латиноамер. центрах, а також на спец. курсах у МЗС Аргентини. Автор праць з історії міжнар. права, зокрема студій, присвячених правовому статусу України після *Другої світової війни*, та історії дипломатії.

П. у м. Буенос-Айрес.

Тв.: Los Estados Conquistados Ante El Derecho Internacional. Buenos Aires, 1950; Нація поневолена, але державна. Мюнхен, 1953; El estado ucranio del siglo 20. Buenos Aires, 1953; Has the United States Recognized Ukraine? «Ukrainian Quarterly», 1955, vol. 11, N 1; The Peace of Riga — The End of Anti-Bolshevik Front. Там само, 1956, vol. 12, N 2; The Ukrainian State — A Legally Constituted Entity. Там само, 1958, vol. 14, N 4; El orden internacional en un mundo desunido. Buenos Aires, 1958; The Soviet Ukraine as a Subject of International law. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States» (New York), 1961, vol. 9, N 1/2; Царські компетенції на основі Переяславського договору. «ЗНТШ», 1962, т. 169; УРСР як забороло проти «злиття націй». «Сучасність» (Мюнхен), 1964, № 8.

Літ.: Біографічні нотатки авторів: Галайчук Богдан-Тадей. «ЗНТШ», 1962, т. 169; Богдан-Тадей Галайчук (некролог). «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1974, 13 серп.

О.В. Ясь.

ГАЛА́Н Ярослав Олександрович (псевдоніми — Яга, Мирон Яро, Володимир Росович, Ігор Семенюк та ін.; 27.07.1902—24.10.1949) — письменник, громад. та політ. діяч. Чл. Спілки рад. письменників України (1940). Н. в м. Динув (нині Польща) у сім'ї службовця. Закінчив г-зію у Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), навчався у Віденському ун-ті (1922—26) та Краківському ун-ті (1926—28). Від 1924 — чл. *Комуністичної партії Західної України*. Викладав польс. словесність в укр. приватній г-зії у м. *Луцьк*. 1929 позбавлений права на пед. роботу в межах тогочасної Польщі як чл. КПЗУ та активіст прокомуніст. орг-ції революц. письменників «*Горно*» у *Львові*. 1930—32 — співробітник львів. часописів «*Вікна*» (друкованого органу «Горна») та «*Нові шляхи*». 1932—39 жив із випадкових заробітків. 1932 до УСРР на навчання виїхала його дружина — Г.Галан (Геник). 1937 її, студентку Харків. мед. ін-ту, за фальшивим звинуваченням арештували та невдовзі стратили. 1935 Г. було відмовлено у рад. громадянстві. Брав активну участь у комуніст. підпіллі, підготовці й проведенні *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у *Львові*. Перебував під наглядом поліції, двічі (1936, 1937) був заарештований. Після приєднання *Західної України* до *СРСР* працював кореспондентом львів. обласної газ. «Вільна Україна» (1939—41), респ. газет — «Правда Украины» та «*Радянська Україна*» (1942—48). У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — коментатор на *радіостанції імені Тараса Шевченка* (Саратов, нині місто в РФ, 1942), радіостанції «*Радянська Україна*» (*Москва*, 1943) та пересувній прифронтовій радіостанції «*Дніпро*» (1943), працював у групі журналістів при ЦК КП(б)У. Від листопада 1945 по квіт. 1946 — спец. кореспондент газети «Радянська Україна» на *Нюрнберзькому процесі 1945—1946.* У повоєнні роки Г. активно виступав проти *русифікації* нас. Львова, за об'єктивне висвітлення історії КПЗУ. 1949 — канд. у чл. ВКП(б).

За офіц. версією, загинув від рук «українських буржуазних націоналістів».

Автор драматичних творів (п'єси «Дон-Кіхот із Еттенгайму» (1927); «Вантаж», «Вероніка», «99 %» (всі — 1930); «Осередок» (1932); «Недоспівана пісня» («Під золотим орлом», 1947); «Любов на світанні» (1949)), прози (найбільший тв. — повість «Гори димлять» польс. мовою, 1939), публіцистики (збірки «Їх обличчя», 1948, «Перед лицем фактів», 1949 та ін.), збірки радіокоментарів «Фронт в ефірі» (1943). Антиунійна публіцистика Г. (памфлети «Я і Папа», «Отець тьми і присні», «Присмерк чужих богів», «На службі у сатани», «Годі!») активно використовувалася владою для ідеологічного забезпечення насильницької ліквідації УГКЦ (див. *Львівський собор Української греко-католицької церкви 1946*). За кн. «Вибране» удостоєний Сталінської премії (1952, посмертно).

Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1977—80.

Літ.: Ярослав Галан: Спогади про письменника. Львів, 1965; *Вальо М.А.* Ярослав Галан (1902—1949): До 80-річчя з дня народження. Бібліографічний покажчик. Львів, 1982; Про Ярослава Галана: Спогади, статті. К., 1987; Ярослав Галан — борець за правду і справедливість: Документи. «УІЖ», 1990, № 2—3; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). К., 1994; *Бантышев А.Ф., Ухаль А.М.* Убийство на заказ: кто же организовал убийство Ярослава Галана? Опыт независимого расследования. Ужгород, 2002.

О.С. Рубльов.

ГАЛА́НТ Ілля Володимирович (25.02.1867—29 або 30.09.1941) — історик-археограф. Н. в м. *Ніжин.* Здобув традиційну єврейс. релігійну освіту. На поч. 1890-х рр. переїхав до *Києва.* Викладав єврейс. віровчення (іудаїзм) в одному з комерційних уч-щ. Чл. київського т-ва рабинів. Працював над описом матеріалів з єврейс. історії в Київ. центр. архіві при Київ. ун-ті. Друкувався в журналах «*Киевская старина*», «Восход», «Будущность».

1919 виступив ініціатором утворення *Гебраїстичної історико-археографічної комісії при ВУАН*, від 1924 до 1929 — її керівник. Автор низки праць з історії євреїв України. 1929 звільнений з ВУАН у зв'язку з ліквідацією комісії.

Загинув у *Бабиному Яру.*

Тв.: Жертвы ритуального обвинения в Заславе в 1743 г. (по актам Киевского центрального архива). К., 1912; Арендовали ли евреи церкви на Украйне. К., 1914; Два ритуальных процесса (по актам Киевского центрального архива). К., 1924; Житомирський погром 1905 р. «Україна», 1925, кн. 4.

Літ.: *Хитерер В.* Еврейская историко-археографическая комиссия Всеукраинской Академии наук. В кн.: Документы, собранные Еврейской историко-археографической комиссией Всеукраинской Академии наук. К.—Иерусалим, 1999.

В.А. Гриневич.

ГАЛА́СА Василь (псевдоніми — Орлан, Зенон, Назар Савченко, Шрамченко; 1920—2002) — діяч *Організації українських націоналістів*, публіцист, учасник визвол. змагань 1940—50-х рр. Н. в с. Білокриниця (нині село Підгаєцького р-ну Терноп. обл.). Від 1937 чл. ОУН. 1941—43 — провідник юнацтва ОУН Терноп. пов., згодом — Терноп., Чортківської та Бережанської округ ОУН(б). 1943—45 — обласний провідник ОУН у Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), 1945—47 — заст. крайового провідника ОУН *Закерзоння.* 1948—53 — провідник ОУН пн.-зх. укр. земель. Чл. Гол. проводу ОУН від 1950. Редактор видань «Інформативні вісті» (1944—47), «За волю нації» (1948—50), «Молодий революціонер» (1948—52). Заарештований спецгрупою МГБ 11 лип. 1953 у Кременецьких лісах (Терноп. обл.). В'язень тюрми МГБ у *Києві* (1953—60). Після звільнення жив у Києві. Автор багатьох брошур і статей.

П. у м. Київ.

Літ.: *Содоль П.* Українська Повстанча Армія, 1943—1949: Довідник. Нью-Йорк, 1994.

О.Й. Стасюк.

ГА́ЛБИН (скорочення із румун. «уг галбин» — угорський жовтий, золотий) — лічильна назва різнотипних (переважно золотих) монет у *Молдові* та на *Буковині* 17—19 ст. У 1640—90-х рр. Г. з означеннями «в золоті» чи «добрий» вказував на конкретні золоті монети, а з означенням «грошима добрими» чи «готових грошей» — на монети з високоякісного срібла заг. вартістю в золотий. За курсом 1 Г. відповідав чи 330 *банам* (1776), чи 4 леям, тобто 1 угорському *флорину* (1739). Наприкінці 18 ст. з означеннями «імператорський» чи «голландський» Г. позначав австрійс. чи голл. *дукат*, а з означенням «турецький» — *алтун.*

Літ.: *Lecca O.G.* Dictionar istoric, arheologic si geografic al Romaniei. Bucure°ti, 1937; *Moisil C.* Monetele României. В кн.: Enciclopedia României persoanã moralâ °i juridicâ sub augustul patronaj al majestãtii sale regelui Carol II, vol. 1. Bucure°ti, 1938; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст. Чернівці, 1997; *Бырня П.П., Руссев В.Д.* Монеты средневековой Молдавии: Историко-нумизматические очерки. «Stratum Plus: Археологический журнал», 1999, № 6; *Огуй О.* Позначення золотих монет у молдово-буковинських документах останньої третини XVII — першої половини XIX ст. (проблема «уг галбінів»). В кн.: Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей, т. 1. Чернівці, 2000.

О.Д. Огуй.

ГАЛЕНКО́ВСЬКІ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід в Україні 18—19 ст. Засн. роду — **Василь Харлампійович** Галенко, *значковий товариш Прилуцького полку* (1712). Життя та діяльність його сина й онуків також пов'язані з цим полком. **Федір Васильович** — полковий писар (з 1715), полковий *обозний* (1741—55); **Андрій Федорович** — полковий *хорунжий* (з 1771), *писар полковий* (1776—81), *бунчуковий товариш* (1781—84), колезький асесор і надвірний радник (з 1784), поміщик с. Богодарівка Пирятинського пов. (нині знято з облікових даних; тер. у Драбівському р-ні Черкас. обл.) і с. Рудовка Прилуцького пов. (нині с. Рудівка Прилуцького р-ну Черніг. обл.); **Данило Федорович** — бунчуковий товариш.

В. Галаса.

Я.А. Галенковський.

Герб роду Галенковських.

Герб роду Галецьких (польський герб «Лук»).

С. Галечко.

На поч. 19 ст. рід Г. як дворянський внесено в губернські родовідні книги *Російської імперії* (8-ма ч.). Із нащадків роду Г.: **Яків Андрійович** (1777—1815) — військ. і держ. діяч, письменник; **Осип Андрійович** (р. н. невід.— 1848) — військ. діяч, чиновник, поміщик с. Богодарівка; **Андрій Осипович** (1815 — р. с. невід.) — держ. діяч; **Аркадій Осипович** (1817 — р. с. невід.) — військ. діяч, поміщик с. Горби Лубенського пов. (нині село Гребінківського р-ну Полтав. обл.); **Євген Осипович** (1816—92) — чиновник і державний діяч, мировий суддя Прилуцького повіту.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Панашенко.

ГАЛЕ́РА — гребне, вузьке, низькобортне швидкісне судно з одним рядом весел і 1—3 вітрильними мачтами. Вперше збудована в 7 ст. Розміри Г. були різні, найбільші Г. мали по 30—50 весел і довжину понад 30 м, екіпаж складався з 160—200 осіб, більшість з яких — гребці-невільники (вони сиділи, приковані ланцюгами до гребних лавок). На кожне весло було по 3 гребці. Швидкість Г. досягала 7—8 вузлів (13—15 км/год). Г. оснащували різноманітною метальною артилерією (*балістами*, катапультами), а наприкінці 14 ст. — гарматами, що розміщувалися на носі та кормі судна.

Г. була на озброєнні флотів Візант. імперії (див. *Візантія*), Генуезької та Венеціанської республік (8—15 ст.), *Османської імперії* (серед. 15 — поч. 19 ст.) і *Російської імперії* (кін. 17 — поч. 19 ст.). Трофейні (турец.) Г. використовувалися укр. *козацтвом* у мор. походах.

Із розвитком парусного флоту Г. втратила своє значення й була знята з озброєння на поч. 19 ст.

Б.В. Черкас.

ГАЛЕ́ЦЬКІ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, що походить від шляхтича **Якова** Галецького, який жив у 2-й пол. 17 ст. Його нащадки посідали значні місця серед старшинської еліти *Гетьманщини*. Старший з синів — **Семен Якович** (р. н. невід. — 1738) — стародубський полковий *осавул* (1707—12), *сотник* погарський (1712—22), новгород-сіверський (1722—23) та стародубський (1724—34). Був прибічником П.*Полуботка*, перебував під арештом у *Санкт-Петербурзі* (1723—25). 1734 обраний *генеральним бунчужним*. Син Семена — **Петро Семенович** (р. н. невід. — 1754) — стародубський полковий сотник (1734—38) та гадяцький полковник (1738—54). Молодший брат Семена — **Леонтій Якович** (р. н. невід. — 1741) — бакланський сотник (1727—28). Ін. представники роду служили *бунчуковими товаришами*.

Рід внесено до 1-ї ч. Родовідної книги Черніг. губ.

Існують й ін. одноймені шляхетські роди, що внесені до Родовідних книг Віленської, Волин., Гродненської, Київ. та Подільської губерній.

Літ.: *Милорадович Г.А.* Малороссийское дворянство. Чернигов, 1890; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Томазов.

ГАЛЕ́ЧКО Софія (03.09.1891—20.07.1918) — укр. військ. діячка, хорунжа *Легіону Українських січових стрільців*. Н. в м. Новий Санч (нині м. Нови-Сонч, Польща). Закінчила філос. ф-т ун-ту в м. Грац (Австрія). Брала участь в укр. молодіжному русі. На початку *Першої світової війни* добровільно вступила до Легіону УСС. Спочатку була медсестрою, згодом домоглася направлення до бойового підрозділу на фронт. Від верес. 1914 — хорунжа, командир стрілец. чоти, брала участь у боях у *Карпатах*, на *Поділлі* (1914—16). Відзначена бойовими нагородами. Від квіт. 1916 служила в запасній частині — Коші Легіону УСС.

Трагічно загинула під час купання в гірській річці в с. Пасічна (нині село Надвірнянського р-ну Івано-Франк. обл.).

Літ.: Українські січові стрільці 1914—1920. Львів, 1935; *Дмитерко-Ратич.* Зі зброєю в руках: Пам'яті Софії Галечко. «Наше життя», 1958, ч. 10; За волю України: Історичний збірник УСС... Нью-Йорк, 1967; *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. Львів, 1990; Українські січові стрільці. К., 1992.

Б.В. Черкас.

ГАЛЕ́ЦЬКИЙ (Halecki) **Оскар** (14.05.1891—17.09.1973) — польс. історик. Дійсний чл. УВАН та НТШ. Н. в м. *Відень* у сім'ї майбутнього фельдмаршала австрійс. армії Алоїзія Галєцького. Серед предків по лінії матері — хорватки Леопольдини Дейманіч — були представники багатьох народів Центр.-Сх. Європи. Усвідомив себе поляком унаслідок внутр. вибору під час навчання в м. Краків (нині місто в Польщі). 1915 захистив докторську дис., 1916 здобув габілітацію. Особливе зацікавлення виявив до історії політ. та церк. уній: польс.-литов. (див. *Кревська унія 1385*, *Люблінська унія 1569*), *Берестейської церковної унії 1596*, Сандомирської унії 1350. Викладав польс. та сх.-європ. історію у Варшавському ун-ті та у Вищій школі політ. наук. *Друга світова війна* застала його в США. У Парижі (Франція) розпочав організацію польс. ун-ту. 1940 повернувся до США. 1942 разом з ін. польс. вченими створив Польс. наук. ін-т (Polish Institute of Arts and Sciences) у Нью-Йорку, був його дир. та президентом до виходу на пенсію (1964). Постійно працював у Фордемському ун-ті в Нью-Йорку 1944—61, крім того, викладав у Колумбійському, з 1950 — у Європ. коледжі Брюгге, очолював катол. амер. істор. т-во. Співпрацював із укр. наук. установами і т-вами на еміграції. В ПНР через політику тодішнього коменіст. режиму шлях йому був закритий, його творчість шельмувалася. Як історик і як радник Ліги Націй Г. бачив потребу в інтелектуальній співпраці та спільності інтересів д-в та народів Центр.-Сх. Європи. Його багата наук. спадщина охоплює понад 600 публікацій, у т. ч. «The History of Poland» (Лондон, 1943, 1-ша версія — «La Pologne de 963—1914», Париж, 1933), а також численні англомовні перевидання, переклади фінською, франц. з англ. версії, іспанською, нім. та польс. праці — «Historia Polski» (Лондон, 1958); «From Florence to Brest (1439—1596)», 1-ше вид. (Рим, 1958); «Od unii florenckiej do unii brzeskiej» (т. 1—2, Люблін, 1997; «Sacrum Poloniae Millenium» (т. 5; 2-ге вид.: Гамден, 1968); «Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe» (Нью-Йорк, 1952, нім. пер. — Зальцбург, 1957); «The Limits and Divizions of European

History» (Лондон—Нью-Йорк, 1950, 1964; нім. вид. 1957; польс. пер. — «Historia Europy — jej granice i podzia³y»; Люблін, 1994).

П. у м. Нью-Йорк.

Літ.: *Ленцик В.* Оскар Галецькі. «Український історик», 1975, № 1/2; *Jasnowski J.* Oskar Halecki (27.V.1891—17.IX.1973). «Teki Historyczne», 1988/1989, 19; *Kloczowski J.* Oskar Halecki i jego walka o miejsce Polski w Europe. Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. В кн.: Studii, poswiêcone pamiêci Edwarda hr. Raczyñskiego, Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodzstwie. Warszawa, 1994.

К.Є. Науменко.

ГА́ЛИК Алімпій (Аліпій; бл. 1685—1763) — живописець і гравер, ієромонах. Н. в м. *Богуслав.* Від 1724 — іконописець *Києво-Печерської лаври*, 1744—55 — кер. Лаврської іконописної майстерні. Писав ікони, композиції на бібл. сюжети, портрети сучасників. Виконав написання ікон для іконостасів та настінні розписи церков у Китаєві, Пирогові, Осокорках, Голосієві (істор. місцевості *Києва*), с. Пакуль (нині село Черніг. р-ну Черніг. обл.). Брав участь у розписах *Успенського собору* Києво-Печерської лаври (1724—31), де створив галерею портретів істор. та тогочасних світських і духовних осіб. 1754 написав ікони для церкви у фортеці св. Єлизавети (нині м. *Кіровоград*), портрети *Петра I*, імп. Катерини I, принца Оранського, королеви Марії-Казиміри Собеської, 1759 — «страсні» ікони для Кирилівського монастиря (див. *Кирилівська церква*) в Києві. Вільно інтерпретував канонічні реліг. сюжети, наповнюючи їх актуальним ідейно-філос. змістом і живим почуттям.

П. у м. Київ. Похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. У «кужбушках» (альбомах малюнків і гравюр) Лаврської іконописної майстерні збереглися ескізи, портрети, гравюри Г. (лики Ісуса Христа, Богородиці, св. Варвари та ін.).

Літ.: *Истомин М.* К истории живописи Киево-Печерской лавры в XVIII в. «Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца», 1895, кн. 9; *Мусиенко П.* Забытый украинский художник XVIII века. «Искусство», 1958, № 4; *Мусієнко П.* З минулого. «Мистецтво», 1961, № 1; *Жолтовський П.М.* Словник-довідник художників, що працювали на Україні в XIV—XVIII ст. «Матеріали з етнографії та мистецтвознавства», 1962, вип. 7—8; Історія українського мистецтва, т. 3. К., 1968; *Уманцев Ф.* Троїцька надбрамна церква. К., 1970; *Жолтовський П.М.* Художнє життя на Україні в XVI—XVIII ст. К., 1983.

Н.Г. Ковпаненко.

Алімпій Галик. Свята Уляна. Ікона з іконостасу Спасо-Преображенської церкви в с. Сорочинці (нині с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл.). 1740-ві рр.

ГА́ЛИЦЬКА БИ́ТВА 1914 (18 серп. — 21 верес.) — стратегічна операція рос. *Південно-Західного фронту* (команд. — ген. від артилерії М.Іванов) у *Першій світовій війні* з метою розгрому австро-угор. військ і оволодіння *Галичиною.* На фронті від р. Вісла до Румунії (бл. 400 км) рос. 3-й, 4-й, 5-й та 8-й арміям (70 піх. і кінних д-зій, бл. 700 тис. осіб) протистояли 2-га, 3-тя та 4-та австро-угорські армії (56 д-зій, бл. 830 тис. осіб). На початку операції в р-ні міст Краснік і Томашів (нині Томашув-Любельські, обидва в Польщі) рос. війська пн. крила фронту зазнали невдачі й відступили до м. Люблін (Польща). Водночас гол. сили — 8-ма армія (команд. — О.*Брусилов*) і 3-тя армія (команд. — ген. від інфантерії М.Рузький) — здійснили Галицько-Львів. операцію 1914, розгромили під містами *Золочів* і *Перемишляни* 3-тю австро-угор. армію (команд. — ген. Р.Брудерман) і, розвиваючи наступ, завдали поразки частинам 2-ї австро-угор. армії (команд. — ген. Е.Бьом-Ермолі).

Пізніше росіяни зайняли *Львів*, вийшли на р. Сян (нині Сан, прит. Вісли) і карпатські перевали, оточили фортецю Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща). Втрати австро-угор. військ становили 336 тис. вбитими та 120 тис. полоненими, Пд.-Зх. фронту — 227 тис. вбитими й полоненими. В результаті операції зайнято Галичину й *Буковину*, з яких утворено *Галицьке генерал-губернаторство* на чолі з графом Г.*Бобринським.*

Літ.: Военный энциклопедический словарь. М., 1983; *Керсновский А.А.* История русской армии, т. 3. М., 1994; Історія України. Львів, 1998.

К.Є. Науменко.

ГА́ЛИЦЬКА ГРЕ́КО-КАТОЛИ́ЦЬКА МИТРОПО́ЛІЯ — гол. адм. структура *Української греко-католицької церкви* в межах України. Створена 1807 на підставі угоди між рим. папою Пієм VII і австрійс. урядом. Охоплювала єпархії Львів., Перемишльську й (від 1885) Станіславську. Заборонена в УРСР після *Львівського собору Української греко-католицької церкви 1946.* Від 1973 в УРСР митрополитом УГКЦ у підпіллі був В.*Стернюк* (підпорядкований кардиналові Й.*Сліпому*, який 1975 прийняв титул патріарха Київ. і Галицького). Після офіц. визнання у груд. 1989 легальної діяльності УГКЦ в Україні Галицька митрополія діє як Львів. архієпархія; титулом галицьких митрополитів користуються верховні архієпископи УГКЦ. (Про Галицьку правосл. митрополію 14 ст. див. *Галицька митрополія*).

Літ.: *Stasiw M.* Metropolia Haliciensis. Roma, 1960; *Назарко І.* Київські і галицькі митрополити: Біографічні нариси (1590—1960). Торонто, 1962.

Ю.П. Ясіновський.

ГА́ЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ́ — територіальне утворення в *Київській Русі.* Почала складатися в 1-й пол. 12 ст. з тер. *Перемишльського князівства* і *Теребовльського князівства.* В процесі формування Г.з. освоювалися нові землі на зх., пн. й пд. У центр. частинах Г.з. виникли й швидко розвивалися нові міські центри: у 1080-х рр. — *Звенигород Галицький*, на початку 12 ст. — *Галич (давній).* Будучи відносно новим (порівняно

Алімпій Галик. Вірогідний портрет. Фрагмент композиції «Похід праведників у рай» з Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври.

з ін. давньорус. землями) утворенням, Г.з. спочатку розвивалася уповільнено, що відбилося в малій кількості її міст (у 2-й пол. 12 ст. їх згадано в літописі лише 10, здебільшого це порубіжні фортеці).

Протягом 2-ї пол. 12 ст. межі Г.з. були стійкими: на зх. й пд. порубіжною річкою з Польщею й частково з Угорщиною був Сян (нині Сан, прит. Вісли), на якому стояли міста *Санок* і *Ярослав*, з Угорщиною — ще й р. Прут (прит. Дунаю) і «Гора» (Карпатський хребет). До складу Г.з. входила також *Буковина Північна*. Сх. рубіж Г.з. позначено м. Теребовль (11 ст.; нині м. *Теребовля*) і новими (12 ст.) містами *Микулин* (переходив із рук у руки між волин., галицькими та київ. князями) і Голі Гори (нині с. Гологори Золочівського р-ну Львів. обл.). Далі кордон ішов до верхів'їв Зх. Бугу (прит. Вісли), де стояло м. *Пліснеськ*, Зх. Бугом на пн. зх. до галицького м. *Угнів* на р. Солокія (прит. Зх. Бугу), потім на зх. вододілом Зх. Бугу і Сяну, а далі на пд. до м. Ярослав на р. Сян. Усупереч поширеній в літ. думці, начебто тер. Г.з. у 2-й пол. 12—13 ст. сягала Дунаю, галицький пд. рубіж проходив середньою течією Дністра. У 2-й пол. 12 ст. порубіжними зі степом містами були *Ушиця*, *Кучелмин*, *Василів* і *Бакота*. Найближчою до Галича фортецею на пд. рубежі була *Тисмяниця* над р. Стримба (нині р. Ворона, бас. Дністра).

Основне ядро Г.з. — Перемишльська й Теребовльська землі — наприкінці 11 ст. активно освоювалося князями Ростиславичами (див. *Василько Ростиславич*, *Володар Ростиславич*). 1141 галицький кн. *Володимирко Володаревич* перетворив Галич на столицю *Галицького князівства*, що об'єднало Перемишльське та Теребовльське князівства, до яких він 1145 приєднав *Звенигородське князівство*. Виникнення Галицького князівства стимулювало соціально-економічний розвиток Г.з., сприяло зростанню й умноженню міст, насамперед швидкому піднесенню самого Галича. Син і наступник Володимирка Володаревича кн. *Ярослав Володимирович* зумів зберегти територіальну цілісність Г.з. 1152—87 вважаються періодом її розквіту. За його наступника, яким став його син *Володимир Ярославич*, князівська влада підупала. Після смерті Володимира Ярославича (1199) династія Ростиславичів згасла, і у Галичі став князювати волин. кн. *Роман Мстиславич*, який об'єднав Г.з. з *Волинською землею* в єдиному *Галицько-Волинському князівстві*.

Літ.: *Дашкевич Н.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. К., 1873; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. Львів, 1905; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М.—Л., 1950; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985; *Його ж.* Галицько-Волинське князівство. К., 1998; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002.

М.Ф. Котляр.

ГА́ЛИЦЬКА КАМПА́НІЯ ТУРЕ́ЦЬКО-ТАТА́РСЬКО-УКРАЇ́НСЬКИХ ВІ́ЙСЬК 1672. Загострення з осені 1670 укр.-польс. відносин, викликане державотворчою діяльністю гетьмана П.*Дорошенка*, з одного боку, й бажанням польс. урядових кіл розгромити козац. сили — з ін., наприкінці року переросло в локальні бойові дії. А в кін. лип. 1671 проти українців виступили польські частини чисельністю бл. 7 тис. осіб на чолі з *гетьманом великим коронним* Я.Собеським (див. *Ян III Собеський*). Через місяць польське угруповання зросло до 14—15 тис. Невдовзі воно провело низку успішних операцій на Брацлавщині: розгромило татар, які з грудня 1670 підтримували гетьмана, під містечком *Брацлав* (див. *Брацлавська облога 1671*), захопило *Вінницю*, Брацлав та ін. населені пункти. Це призвело до загострення польс.-турец. відносин, оскільки Укр. козац. д-ва від берез. 1669 перебувала під турец. протекторатом. Від турец. султана *Мегмеда IV* у жовт. 1671 було направлено попередження Польщі з вимогою вивести війська з Брацлавщини, повторене ще двічі на поч. та в берез. 1672. Однак поляки не виконали турец. вимоги. На поч. черв. 100—110-тис. турец. армія виступила в похід. На поч. лип. вона форсувала Дунай, а через місяць підійшла до м. *Хотин*. П.Дорошенко, який, починаючи з весни, проводив воєн. операції проти підрозділів М.*Ханенка* та польс. залог Брацлавщини, з допомогою татар 18 лип. здобув блискучу перемогу поблизу м-ка Батіг (див. *Батозька битва 1672*) і з приходом крим. хана Селім-Гірея I вирушив до м. Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*), куди йшла й турец. армія. Остання рухалася повільно, бо великий візир Ахмед Кьопрюлю не полишав надій на мирне врегулювання конфлікту. Та його сподівання не справдилися. Від 12 серп. розпочалися збройні сутички під стінами Кам'янця. 16 серп. сюди надійшли й підрозділи П.Дорошенка та Селім-Гірея I. 18 серп. розпочався обстріл міста з-понад 100 гармат. Через тиждень були взяті штурмом Новий та Старий замки, а 27 серп. капітулював і Кам'янець. Згодом турки захопили ще кілька міст *Поділля*, здійснили напади на зх. землі *Руського воєводства*, а гетьман і хан були відправлені султаном під *Львів*. Поразки змусили польс. урядові кола піти на переговори з турками, які увінчалися укладенням *Бучацького мирного договору 1672*.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Руина. В кн.: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования, кн. 6, т. 15. СПб., 1905; *Дорошенко Д.І.* Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Їх же.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). В кн.: Україна крізь віки, т. 7. К., 1999.

В.В. Станіславський.

ГА́ЛИЦЬКА КРАЙОВА́ ВИ́СТАВКА 1894. Організована громадськістю *Галичини* з нагоди 100-річчя повстання Т.*Костюшка* з метою демонстрації місцевих культ. та цивілізаційних здобутків. Орг. к-т очолив кн. А.*Сапєга*. Відкрилася 5 черв. 1894 на тер. Стрийського парку у *Львові*. За короткий час виставку відвідали сотні тисяч осіб, у т. ч. імп. *Франц-Йосиф I*. Мала широке міжнар. визнання. У Г.к.в. брали участь також укр. т-ва, зокрема «*Боян*», «Зоря», «*Дністер*», «Народна Рада», «Народна торгівля», *Наукове товариство імені Шев-*

ченка, «Просвіта», «*Руська бесіда*», Руське пед. т-во, яке для власних експозицій збудувало окремий павільйон. Укр. орг. к-т очолив В.*Шухевич*. Укр. громадськість відіграла значну роль в організації етногр. від. виставки; вироби укр. майстрів і підприємців були широко представлені також в ін. її відділах. Створена Я.Стикою і В.Коссаком спеціально для виставки панорама бою загонів Т.Костюшка з рос. військом під с. Рацлавіце 1794 нині експонується у м. Вроцлав (обидва в Польщі).

Літ.: Загальна вистава краєва у Львові 1894 р. під протекторатом Наймилостивішого Цісаря і Короля Франца Йосифа I: Каталог вистави шкіл народних і середніх галицьких з поглядом на розвиток шкіл народних і середніх в Галичині від року 1868—1894. Львів, 1894; Провідник по виставі краєвій у Львові з особливим оглядом на відділ етнографічний і на павільйон руських народних товариств. Львів, 1894; Провідник по павільйоні руських народних товариств на виставі краєвій у Львові. Львів, 1894.

І.П. Чорновол.

ГА́ЛИЦЬКА МИТРОПО́ЛІЯ (14 ст.) — церк. православна адм. структура, заснована 1303 з ініціативи галицько-волин. кн. *Юрія Львовича*. Грамота про її створення була видана імп. *Візантії* Андроніком II Палеологом і константиноп. патріархом Афанасієм (див. *Константинопольський патріархат*). До складу Г.м. увійшли єпархії: Галицька (заснована 1156), Володимиро-Волинська, Перемишльська, Луцька, Турівська і Холмська; митрополитами були Нифонт, Петро, Гавриїл, Федор. 1347 на домагання вел. кн. моск. і владимирського Симеона Гордого і київ. митрополита Феогноста Г.м. була ліквідована. Відновлена 1371 за поданням польс. короля *Казимира III* Великого (на той час уже покійного) константиноп. патріархом Філофеєм; митрополитом висвячено єпископа Антонія. Наступник Антонія єпископ Іван із Луцька не отримав підтвердження на сан митрополита, хоча був поставлений на митрополію королем Владиславом II *Ягайлом*. Від 1393 єпископ Іван правив у Галицькій і Перемишльській єпархіях. Після його смерті 1401 Г.м. припинила існування. Титул галицьких митрополитів було приєднано до титулу митрополитів київських. На пд.-зх. землях Г.м., що відійшли до *Молдови*, виникла правосл. митрополія Сучавська, яка захищала інтереси правосл. нас. *Галичини* до 16 ст.

Літ.: *Тихомиров Й.* Галицкая митрополия. СПб., 1895; *Чубатий М.* Історія християнства на Руси-Україні, т. 1—2. Рим—Нью-Йорк, 1965—76; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 3. К., 1993.

М.І. Гайковський.

ГА́ЛИЦЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА 1920 (ГСРР). Створена кер-вом РСФРР під час походу Червоної армії (див. *Радянська армія*) на Польщу (див. *Польсько-радянська війна 1920*) як політ. структура та плацдарм для подальшої комуніст. експансії в Центр. Європу. Галревком (див. *Галицький революційний комітет 1920*) 15 лип. опублікував декларацію «До працюючих всього світу, до урядів Соціалістичних Радянських Республік і до урядів усіх капіталістичних держав», у якій проголосив про створення ГСРР. Наприкінці лип. Червона армія вступила на тер. *Галичини* і 1 серп. Галревком перебрався в *Тернопіль*, де ухвалив декрет «Про встановлення радянської влади в Галичині». Держ. влада зосереджувалася в руках Галревкому та в його відділах — спочатку 12-ти, а згодом 18-ти, а також у Галицькій надзвичайній комісії для боротьби з контрреволюцією. Декретами Галревкому було ліквідовано приватну власність на засоби вир-ва, встановлено 8-годинний робочий день, відокремлено церкву від д-ви та націоналізовано церк. маєтки, запроваджувалась єдина трудова шк. із семирічним навчанням, націоналізовувалася земля. У зв'язку з провалом походу Червоної армії на *Варшаву* 15 верес. 1920 Галревком покинув Тернопіль, а 21 верес. 1920 ГСРР припинила своє існування.

Літ.: *Тищик Б.Й.* Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). Львів, 1970; *Сливка Ю.Ю.* Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. К., 1973; Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. К., 1989.

Ю.Ю. Сливка.

ГА́ЛИЦЬКЕ БЮРО́ ПРИ ЦК РКП(б) — парт. орган для організації політ. роботи серед колиш. військовополонених і біженців — вихідців із зх.-укр. земель. Ств. 26 лют. 1920 у *Москві*. До його складу входили: І.Краснокутський, О.Пушкар, Я.Баландюк, О.*Букшований*, Н.Кухарчук (майбутня дружина М.*Хрущова*) та ін. Йому були підпорядковані Галицькі бюро при окремих губкомах партії, зокрема Сибірському (об'єднувало 15 тис. осіб) в м. Омськ (нині місто в РФ), при політвід. Запасної армії (2 тис.) в м. Казань (нині столиця Татарстану, РФ). Бюро підтримувало зв'язок із галицькими громадами Далекосх. Республіки (10 тис.), Туркестану (3 тис.), а також *інтернованими формуваннями Української Галицької армії в Чехословаччині* (6 тис.), ув'язненими стрільцями та старшинами УГА у підмоск. концтаборі *ВЧК* у Кожухові (бл. 400 осіб, з яких зусиллями бюро визволено 250). Бюро брало участь у формуванні галицьких військ. частин, які відправлялися на польс. фронт (див. *Польсько-радянська війна 1920*), тісно співпрацювало з *Галицьким революційним комітетом* і галицьким орг. к-том КП(б)У. Діяло до кін. 1920.

Літ.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія ЗУНР. Львів, 1995.

К.Є. Науменко.

ГА́ЛИЦЬКЕ ГЕНЕРА́Л-ГУБЕРНА́ТОРСТВО, Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини (від 1916 — Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, від 1917 — Обласний комісаріат Галичини та Буковини) — тимчасова адм.-тер. одиниця, ств. царським урядом *Російської імперії* для управління окупованими рос. армією під час *Першої світової війни* землями *Австро-Угорщини*. Г.г.-г. створене 4 верес. (22 серп.) 1914 з центром у *Львові*. У 1-й період (до літа 1915) складалося з 4-х утворених у різний час губерній: Львів. (губернатор Мельников), Терноп. (Чарторижський), Чернів. (Євреїнов) та Перемишльської, яка існувала протягом берез. — трав. 1915. Від 10 верес. (28 серп.) 1914

по 5 квіт. (23 берез.) 1916 посаду генерал-губернатора, який безпосередньо підпорядковувався команд. *Південно-Західним фронтом*, обіймав ген.-ад'ютант граф Г.*Бобринський*. Політика останнього була спрямована на створення передумов, сприятливих для приєднання окупованих тер. до Рос. імперії. З цією метою за підтримки місц. орг-цій москвофільської (див. *Москвофільство*) орієнтації провадилася політика *русифікації* нас., преси і шкільництва (всі укр. видання й школи було закрито й замінено рос.) та масового навернення, як добровільного, так і примусового, греко-католиків (див. *Українська греко-католицька церква*) до *православ'я*, чим опікувалися архієпископи Волинський — *Антоній* (Храповицький) — та Холмський — *Євлогій* (Георгієвський). Переслідування Тимчасовим жандармським управлінням Галичини діячів укр. та єврейс. політ. і громад. орг-цій вилилося в масові арешти та депортації нас. у внутр. губернії імперії за звинуваченням у «мазепинстві» та шпигунстві. Було впроваджено також інститут заручництва. У кожному повіті влада належала призначуваному повітовому начальнику та двом його помічникам. Загалом політика рос. адміністрації у 1-й окупаційний період обернулася (за влучним висловом П.*Мілюкова* у 4-й Держ. думі; див. *Державна дума Російської імперії*) «світовим скандалом». Поразки рос. армії у трав.—черв. 1915 призвели до втрати більшої ч. тер. генерал-губернаторства (під рос. контролем залишилося тільки 8 повітів Терноп. губ.) та до появи кількох сотень тисяч добровільних (москвофіли) та примусових (чол. нас. призовного віку) біженців. Ген.-губернатор та його канцелярія були евакуйовані зі Львова у *Київ*. Царським указом від 17(04) берез. 1916 посаду ген.-губернатора було скасовано. Успіхи рос. армії влітку 1916 (див. *Брусиловський прорив 1916*; під контролем Росії опинилися 33 повіти *Галичини* та *Буковини*) зумовили відновлення в лип. 1916 генерал-губернаторства під новою офіц. назвою — «Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни» — з центром спочатку в *Тернополі*, а від 28(15) жовт. 1916 — у *Чернівцях*. Складалося воно з двох губерній: Терноп. (губернатор Чарторижський) та Чернів. (губернатор Лігін). Від 23(10) лип. 1916 на посаді ген.-губернатора перебував колиш. Київ. ген.-губернатор, ген.-ад'ютант Ф.Трепов. Його політика відзначалася поміркованістю й була спрямована в першу чергу на задоволення потреб фронту та діючої армії. Де-факто поновили свою роботу укр. освіт. заклади, припинилося переслідування греко-католиків (представником протопресвітера військ. і мор. духовенства було призначено проф. *Київської духовної академії* протоієрея Ф.Титова) та «мазепинців». Після *Лютневої революції 1917* Ф.Трепов 26(13) берез. 1917 передав управління генерал-губернаторством своєму помічникові ген.-лейтенанту Усову. Рішенням *Тимчасового уряду* генерал-губернаторство було перетворено на «Обласний комісаріат Галичини та Буковини» в складі Терноп. та Чернів. губерній з центром у Чернівцях, а на посаду обласного комісара 5 трав. (22 квіт.) 1917 було призначено Д.*Дорошенка*, який отримав права генерал-губернатора і мав керуватися в своїй роботі старим поміркованим «Положенням» від 16(03) лип. 1916, осн. пункти якого було вирішено залишити в силі. Найбільш одіозні повітові начальники були замінені укр. діячами (переважно петербуржцями та киянами), посади *губернських комісарів* отримали теж українці: Чернів. — О.*Лотоцький*, Терноп. — І.Красковський. Відступ рос. військ, який розпочався в лип. 1917, призвів у серп. до втрати Буковини та значної ч. Терноп. губ. і як наслідок до евакуації у Київ органів управління комісаріату. Канцелярія комісаріату залишилась у спадок урядам *Української Центральної Ради*. Д.Дорошенко склав повноваження обласного комісара тільки 18 квіт. 1918 у зв'язку з розформуванням управлінь комісаріату.

Літ.: *Петрович І.* Галичина під час російської окупації. Відень, 1915; *Дорошенко Д.* Галицька руїна 1914—1917 рр.: Спогади і враження. «Наше минуле», 1918, кн. 3; *Його ж.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). Мюнхен, 1969; *Петрова М.В.* Из прошлого рода графов Бобринских. «Вопросы истории», 1993, № 5; *Евлогий (Георгиевский), митрополит.* Путь моей жизни. М., 1994; *Бахтурина А.Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. М., 2000.

В.Б. Любченко.

ГА́ЛИЦЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ – див. *Євсевієве Євангеліє.*

ГА́ЛИЦЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — соціально-територіальне утворення в *Галицькій землі* з центром у м. *Галич (давній).* Виникло у 1140-х рр. Його територіальною основою стали *Перемишльське князівство*, *Теребовльське князівство* і *Звенигородське князівство* Ростиславичів (див. *Василько Ростиславич*, *Володар Ростиславич*). 1141 *Володимирко Володаревич*, який у той час княжив у *Звенигороді Галицькому*, успадкував від рідного брата Ростислава м. *Перемишль*, а від брата у перших Івана Васильковича — м. Теребовль (нині м. *Теребовля*). Володимирко переніс свій стіл до Галича. 1145 він забрав у небожа *Івана Ростиславича* Берладника Звенигородське князівство (за те, що той спробував вигнати його з Галича) і приєднав до створюваного ним Г.к. Син Володимирка Володаревича *Ярослав Володимирович* і онук *Володимир Ярославич* княжили в Г.к. аж до кін. 12 ст. За Ярослава Г.к. досягло вершини свого розквіту (1152—87), а сам князь відігравав одну з перших ролей на Русі й вирішував долю *Києва*. За його сина Володимира Г.к. підупало, князь потрапив під владу бояр (див. *Галицькі бояри*) і змушений був визнати себе васалом владимиро-суздальського кн. *Всеволода Юрійовича*. Зі смертю Володимира Ярославича (1199) династія Ростиславичів згасла. 1199 волин. кн. *Роман Мстиславич* об'єднав Г.к. з *Волинським князівством*, внаслідок чого утворено *Галицько-Волинське князівство*.

М.Ф. Котляр.

ГА́ЛИЦЬКЕ КОРОЛІ́ВСТВО (Regnum Galiciae) — назва, застосовувана в деяких зх. писемних пам'ятках щодо *Галицько-Волинського князівства* або лише його галицької ч. — *Галицького князівства*. Нім. джерело в розповіді про смерть *Романа Мстиславича* (1205) називає останнього королем русинів. Угор. королі, які претендували на зх.-укр. землі, титулували себе від 13 ст.

«королями Галичини і Лодомерії» (уперше зустрічається 1206 в титулі короля *Андраша II*). 1215 з таким титулом короновано королевича Коломана (Кальмана). У деяких латиномовних документах галицько-волин. князів поч. 14 ст. замість назви Г.к. вжито «королівство Русь» (regnum Russiae; див. *Королівство Руське*). *Юрій Львович* титулував себе «король Русі, князь Ладімірії» (напис на печатці — Domini Georgi[i] Regis Russiae... Ducis Ladimiriae). Тобто в цьому випадку поняття «королівство Русь» було ідентичне поняттю «королівство Галичини». «Королем Русі» титулував себе і король Польщі *Казимир III* Великий у перші роки після загарбання Г.к. Польщею, оскільки прагнув розглядати польс. панування в Г.к. як персональну унію двох своїх королівств — Польс. і Рус.; лише під тиском польс. *магнатів* він погодився на приєднання Г.к. до Польс. королівства. Офіц. назву *Королівство Галіції і Лодомерії* мала пров. Австрійської монархії (від 1867 — *Австро-Угорщина*), до якої входили укр. Галичина (*Східна Галичина*) та приєднані до неї пд.-польс. землі (Зх. Галичина).

Літ.: *Sieradzki J.* Regnum Russiae. «Kwartalnik Historyczny», 1958, N 2; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 3. К., 1993.

Я.Д. Ісаєвич.

ГА́ЛИЦЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм. орган для управління *Королівством Галіції і Лодомерії* 1849—1918 з центром у *Львові*. До його компетенції входили всі справи в рамках повноважень австрійс. МВС, мін-в віросповідань та освіти, охорони краю, рільництва, почасти фінансів і торгівлі, управління місц. владою. Г.н. очолював намісник, який вважався особистим представником цісаря, представляв австрійс. уряд у *Галицькому крайовому сеймі*, призначав нижчих урядовців, пропонував кандидатури на вищі адм. посади, наглядав за управлінськими інституціями, виконував спец. доручення. Маючи право законодавчої ініціативи та подання ухвал крайового сейму до цісарської санкції, намісник міг протегувати чи гальмувати певні законопроекти; він також мав реальний вплив на результати сеймових виборів. Галицький крайовий сейм домігся щорічних звітів намісника про діяльність галицької адміністрації, проте не зміг утвердити межі його відповідальності перед крайовим парламентом. Намісника призначав цісар після консультацій з польс. табором, традиційно з середовища польс. консервативної аристократії.

Літ.: *Grzybowski K.* Galicja 1848—1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii. Kraków—Wrocław—Warszawa, 1959; *Кульчицький В.С.* Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX — на початку XX ст.). Львів, 1965; *Grodziski S.* Zarys ustroju politycznego Galicji. В кн.: Galicja i jej dziedzictwo, t. 1. Rzeszów, 1994; *Мудрий М.* Галицькі намісники в системі українсько-польських взаємин (1849—1914). «Вісник Львівського університету. Серія історична», 1998, вип. 33.

О.Г. Аркуша.

ГА́ЛИЦЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1846 — повстання польс. і укр. селян проти поміщицького гніту в *Східній Галичині*, що входила до складу Австрії. Почалося 18 лют. одночасно з підготовленим польс. демократами нац.-визвол. виступом проти австрійс. панування в *Галичині*. Охопило Тарнівський, Бохенський, Ясельський, Сандецький, Саноцький й Самбірський округи. У деяких селах, де виступ очолили революціонери (Е.*Дембовський*, Ю.Госляр), які послідовно обстоювали інтереси *селянства*, селяни підтримали польських демократів. У більшості ж р-нів, де виступ готували шляхтичі й поміркованi демократи, селянство не підтримало нац.-визвол. рух. Водночас українські селяни Сх. Галичини, які не бажали відновлення на укр. землях польс. державності, почали роззброювати шляхетські загони, громити поміщицькі маєтки, вбивати поміщиків. Вони відмовлялися виконувати *панщину* й робили спроби ділити поміщицькі землі. Утворилися збройні селянські загони, які очолили Я.*Шеля*, Корига, Тварог, Яноха та ін. У Сх. Галичині найактивнішими були виступи селян в околицях м. *Добромиль*, де було знищено поміщицькі садиби в селах Нове Місто, Передільниця, Трушевичі (нині це села Старосамбірського р-ну Львів. обл.), Риботичі, Жогатин, Явірник, Руськ*і*й, Боровниця (нині на тер. Польщі); повсталі намагалися здобути м-ко Бірче (нині на тер. Польщі), за мурами якого сховалося багато *шляхти*. В Самбірському окрузі повсталі чотирьох сіл захопили маєток Горожана.

Австрійс. уряд з допомогою військ. сили придушив сел. повстання, хоча змушений був піти на деякі поступки: на 27 % скоротити панщину, скасувати літні помічні дні, підводну (візникову) повинність, дозволити селянам подавати скарги на поміщиків безпосередньо окружним старостам, минаючи панський двір як першу інстанцію (див. *Домініальний суд*), розширити права селян щодо їхніх земельних наділів. Г.с.п. було однією з передумов революції 1848 в Австрії й однією з безпосередніх причин скасування *кріпацтва* в Галичині у квіт. 1848 (див. *Селянська реформа 1848 в Галичині, на Буковині і Закарпатті*).

Літ.: *Франко І.* Польське повстання в Галичині 1846 року. «Зоря», 1884, № 1—11, 14—19; *Kieniewicz S.* Ruch chlopski w Galicji w 1846 roku. Wrocław, 1951; *Zychowski M.* Rok 1846 w Rzeczy Pospolitej Krakowskiej i Galicji. Warszawa, 1956; *Стеблій Ф.І.* Селянський рух у Східній Галичині в 1846 році. «З історії західноукраїнських земель», 1960, вип. 5; *Його ж.* Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961; *Выцех Ч.* Крестьянское восстание 1846 года. В кн.: *Выцех Ч.* Воспоминания, статьи, исследования. М., 1965; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; *Франко І.* Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 47. К., 1986.

Ф.І. Стеблій.

ГА́ЛИЦЬКИЙ КРАЙОВИ́Й СЕЙМ — представницько-законодавчий орган австрійс. провінції *Королівство Галіції і Лодомерії*. Діяв 1861—1918. Склад, компетенцію (яка, однак, обмежувалась австрійс. парламентом, цісарським урядом, а також лімітованими фінансовими правами) та порядок роботи сейму визначали Крайовий статут та *Виборча сеймова ординація для Галичини*. Сейм налічував 150 (за законом 1900 — 161) депутатів, яких обирали за куріальною системою (див. *Виборче право*, *Вибори*) терміном на 6 років. Щорічні сесії

відбувались у *Львові*, здебільшого протягом місяця. У перервах між сесіями постійно діяв Крайовий виділ (к-т); для підготовки законопроектів створювалися галузеві комісії. Сеймовою більшістю володіли польс. консерватори. Українці за виборчим законом могли максимально здобути $^1/_3$ місць, тобто могли обрати 50 депутатів, але на практиці, переважно через порушення законності на виборах, обирали (від 70-х рр. 19 ст.) лише бл. 15 депутатів. Керували роботою сейму призначувані цісарем *маршалок* (з польс. аристократів) та віцемаршалок (як правило, українець; часто ним був галицький греко-катол. митрополит). Законодавча компетенція сейму відкривала можливості для розвитку нац. культур, впорядкування соціально-екон. відносин та системи місц. самоврядування, узгодження інтересів різних сусп. груп. Політ. значення сейму перевищувало його компетенцію: він обговорював усі актуальні питання держ. та крайового життя, був гол. ареною формування укр.-польс. взаємин, сприяв утвердженню парламентаризму.

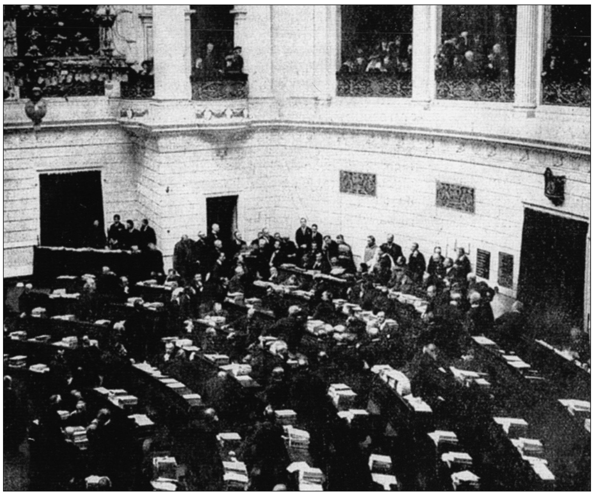

Засідання Галицького крайового сейму. Частина зали, де засідають українські депутати. Львів. Фото початку 20 ст.

Будинок Галицького крайового сейму.

Літ.: *Кульчицкий В.С.* Галицкий сейм в системе колониального аппарата Австро-Венгрии. М., 1953; *Grodziski S.* Sejm Krajowy galicyjski 1861—1914, t. 1—2. Warszawa, 1993; *Аркуша О.* Українське представництво в Галицькому сеймі (1889—1901 рр.). Львів, 1997.

О.Г. Аркуша.

ГА́ЛИЦЬКИЙ ОРГАНІЗАЦІ́ЙНИЙ КОМІТЕ́Т КП(б)У 1920 (Галоргком) — координуючий орган комуніст. орг-цій *Східної Галичини* і *Буковини*. Сформований на парт. конф. 23—24 квіт. у *Києві*. Входили: Ф.*Кон* (голова), М.*Баран*, Ф.Палащук (Конар), М.*Левицький*, І.Немоловський, В.*Порайко*, О.*Паліїв*, Б.*Скарбек*, О.Устиянович (на правах чл.), Т.Іванчук, М.Козоріс (кандидат у чл.). Співпрацював із ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, Пд. бюро Комінтерну (див. *Інтернаціонал III*), Польс. і Галицьким ревкомами, ЦК *Комуністичної партії Східної Галичини* (КПСГ), губкомами та наркоматами УСРР, реввійськрадами фронтів. Брав участь у реорганізації *Червоної Української Галицької армії*, агітаційній роботі серед полонених галичан у таборах (*Харків*, Кожухов (під Москвою), Ярославль, Архангельськ), видавав ж. «Галицький комуніст».

3 серп. 1920 рішенням політбюро ЦК КП(б)У Галоргком був об'єднаний з нелегальним ЦК КПСГ в єдиний орган — ЦК КПСГ.

Літ.: *Карпенко О.Ю.* До питання про утворення КПЗУ. «УІЖ», 1989, № 2; *Литвин М.* Створення і діяльність Галицького організаційного комітету КП(б)У. В кн.: Актуальні проблеми історії КПЗУ: До 70-річчя створення партії. Львів, 1990.

М.Р. Литвин.

ГА́ЛИЦЬКИЙ ПОХІ́Д ТАТА́РСЬКО-НОГА́ЙСЬКОГО ВІ́ЙСЬКА 1695 — вторгнення *Білгородської орди*, *Ногайської орди* й ч. військ *Кримського ханства* до *Галичини* у січ.—лют. 1695. За дорученням уряду *Османської імперії* крим. хан Селім-Гірей I спрямував на галицькі землі через *Кучманський шлях* свого сина Шебас-Гірея на чолі 12-тис. війська. Операція була спланована як превентивний військ. захід із метою охорони Осман. імперією своїх завоювань на Зх. *Поділлі* (див. *Кам'янецький ейялет*). 8 лют. татари були під м. Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*), а 18 лютого — біля м. *Золочів*, однак гол. удар татар. військ був спрямований на м. *Львів*. На захист міста виступив *гетьман великий коронний Речі Посполитої* С.-Я.*Яблоновський* на чолі нечисленних підрозділів (бл. 5 тис. осіб). 21 лют. 1695 ханські війська, оточивши сили Яблоновського перед мурами Львова, змусили їх відступити й оборонятися на вулицях міста. Під час вуличних боїв татари спалили й пограбували багато будинків, були знищені церкви Воскресіння Христового та св. Параскеви, Введенський монастир. Собор св. Юра врятувало від руйнування лише те, що на його захист став сам львів. правосл. єпископ Й.*Шумлянський*. У розпалі локальних сутичок серед татар поширилася чутка про наближення до Львова полків укр. козацтва на чолі з С.*Палієм*, це змусило їх відступити. Через деякий час на допомогу оборонцям міста надійшли підрозділи *регіментаря* Б.Вільги. В результаті походу Шебас-Гірея постраждало багато міст і поселень Галичини. Цей похід став одним з останніх вторгнень турец.-татар. загонів на тер. регіону. Він змусив польс. уряд створити (поряд з ін. оборонними заходами) 2-тис. компут із козаків Правобережної України, виплативши їм жалування з держ. скарбниці.

Літ.: *Finkiel L.* Napad tatarów na Lwów w 1695 r. «Kwartalnik Historyczny», 1890, t. 4; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec spawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII w. Wrocław, 1963; *Majewski W.* Najazd Tatarów w lutym 1695 r. Studia i materialy do Historii Wojskowości, t. 9, N 1. Warszawa, 1963; *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV—XVIII w. Warszawa, 1987; *Крип'якевич І.П.* Історичні проходи по Львові. Львів, 1991.

Т.В. Чухліб.

ГА́ЛИЦЬКИЙ РЕВОЛЮЦІ́ЙНИЙ КОМІТЕ́Т 1920 (Галревком) — тимчасовий вищий орган рад. влади на тер. *Східної Галичини*, яка була під контролем військ. частин Червоної армії (див. *Радянська армія*) під час *польсько-радянської війни 1920*. Сформовано 8 лип. в *Києві*, його головою був В.*Затонський*. Декларація Галревкому 15 лип. 1920 проголошувала створення *Га-*

лицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР). Після вступу Червоної армії наприкінці липня на тер. *Галичини* 1 серп. 1920 штаб-квартира розмістилася в м. *Тернопіль*, і того ж дня Галревком прийняв декрет «Про встановлення радянської влади в Галичині». Галревком намагався наприкінці серп. 1920 провести вибори постійних органів рад. влади і скликати заг.-галицький з'їзд Рад, але у зв'язку з відступом Червоної армії з тер. *Західної України* під тиском контрнаступу польс. війська 15 верес. покинув Тернопіль, а 21 верес. 1920 ГСРР припинила своє існування. Восени 1920 було створене Галицьке бюро при ЦК КП(б)У, яке було ліквідоване після підписання *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921.*

Літ.: *Коваль М.В. та ін.* Історія України: Матеріали до підручника для 10—11 класів середньої школи. К., 1992; *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. К., 1994.

А.Ю. Мартинов.

ГА́ЛИЦЬКИЙ СТАНОВИ́Й СЕЙМ — провінційний представницький дорадчий орган у *Галичині.* Заснований австрійс. владою на основі патенту імп. *Марії-Терезії* від 13 черв. 1775. До його складу за призначенням імператриці/імператора входили вищі сановники, представники вищого *духовенства*, магнати, ректор Львів. ун-ту й один представник львів. патриціату. Збирався у *Львові* 1782, 1784, 1786 і 1788, а від 1817 до 1845 — щороку. Сесії відбувалися під кер-вом губернатора. Г.с.с. фактично був допоміжною інституцією крайової адміністрації. Його виконавчим органом був Становий виділ (к-т). Розглядав переважно справи розкладання держ. податків, надання шляхетства, провадження шляхетської метрики — реєстру шляхетських родів. 1790—91 виступив проти т. зв. урбаріальної реформи імп. *Йосифа II.* Активізував свою діяльність у 40-х рр. 19 ст. дискусіями з питань аграрної реформи, буд-ва залізниці, створення кредитного т-ва. Ухвали приймав у формі адресів на ім'я імператора. Робочою мовою була польс., а в кореспонденції з центр. владою — нім. Становий виділ від 1820 подавав короткі звіти про діяльність сейму, від 1841 виконував функції керівного органу, а згодом — наглядацької комісії Земельного кредитного т-ва. Остання сесія відбулася 1845.

Літ.: *Grodziski S.* Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji. 1772—1848. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1971.

Ф.І. Стеблій.

ГА́ЛИЦЬКІ БОЯ́РИ — панівний прошарок у *Галицькій землі.* Вперше з'являються на політ. сцені невдовзі після утворення *Галицького князівства*: 1145 зробили спробу скинути свого кн. *Володимирка Володаревича*, 1170 підпорядкували собі його сина *Ярослава Володимировича*, 1189 скинули його внука *Володимира Ярославича* (див. *Галицькі повстання*). Спроба *Романа Мстиславича* 1201—05 зламати боярську опозицію не мала успіху. Після смерті князя Г.б. вигнали його вдову *Анну* з синами Данилом (див. *Данило Галицький*) і Васильком (див. *Василько Романович*) і наступні 40 років порядкували в Галицькій землі, садовлячи на престол покірних їм князів-маріонеток. Лише 1245 Данило Галицький приборкав боярство. Проте після його смерті воно підняло голову і стимулювало розпад *Галицько-Волинського князівства.* І в подальшому Г.б. відігравали гол. роль у житті краю. 1340 вони отруїли останнього кн. *Юрія II* Болеслава, й аж до 1349 (коли Галицьку Русь загарбав польс. король *Казимир III* Великий) Галицька земля була боярською республікою. Політ. сила Г.б. ґрунтувалася на їхній екон. могутності: вони мали великі земельні володіння, будували для себе замки (див., напр., *Вишня*), що не поступалися князівським, мали загони озброєних людей.

М.Ф. Котляр.

ГА́ЛИЦЬКІ ПОВСТА́ННЯ (1145, 1170, 1189) — виступи *бояр* і городян *Галича (давнього)* проти князів.

1145. 1141 *Володимирко Володаревич* об'єднав під своєю рукою *Теребовльське князівство* і *Перемишльське князівство*, перенісши свій стіл до Галича. Лише у *Звенигородському князівстві* залишився сидіти син його брата Ростислава (Григорія) *Іван Ростиславич* Берладник. *Київський літопис* розповідає, що в січ. 1145 Володимирко виїхав з Галича на полювання. Невдоволені владним князем *галицькі бояри* вирішили позбутись його, послали по Івана і посадили останнього на престол. Володимирко зібрав *дружину* й оточив Галич. Облога тривала три тижні. У ніч на 18 лют. Іван вирвався з міста і подався на Дунай. Він втратив князівство та перетворився на *ізгоя.* Володимирко утвердився в *Галичині.*

1170. Кн. *Ярослав Володимирович* не мав щастя в родинному житті. Коханкою князя була Анастасія з боярського роду Чагрів. Він прижив від неї сина Олега. Його законна дружина — Ольга (дочка *Юрія Долгорукого*) — втекла з сином Володимиром до Польщі. У зв'язку з цим бояри підняли повстання в Галичі, до якого приєдналися невдоволені князем та його урядовцями люди. Сталася нечувана на Русі річ: бояри схопили Ярослава і ув'язнили у його власному палаці. Анастасію спалили на міськ. площі. «А князя водили до хреста, — підсумовує події київ. літописець, — щоб йому мати княгиню по-справжньому. І так все владналося». Ярослав змушений був покоритися боярам.

1189. Бояри повстали проти кн. *Володимира Ярославича*, який не хотів миритися з їхньою опікою. Він утік до угор. короля Бели III, той захопив Галич, але не відновив на престолі Володимира, а посадив свого сина Андрія. Князя ж ув'язнив в Угорщині. Бояри скористалися з нар. невдоволення окупантами. За їх намовою *віче* вирішило кликати на престол сина популярного в Галичі Івана Берладника — Ростислава, який жив тоді в Смоленську (нині місто в РФ) при дворі Давида Ростиславича. Ростислав прийняв запрошення і з невеликою дружиною наблизився до Галича. У вирішальну годину галицькі бояри зрадили його: під час битви з уграми біля валів Галича вони перекинулися на бік ворога. Тяжкопораненого Ростислава принесли до Галича, де угри умертвили його.

Дж.: Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. Львів, 1905; *Тати-*

щев В.Н. История Российская, т. 2. М.—Л., 1963; *Толочко П.П.* Історичні портрети. К., 1990; *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. К., 1998.

М.Ф. Котляр.

ГА́ЛИЦЬКО-БУКОВИ́НСЬКИЙ КУРІ́НЬ СІЧОВИ́Х СТРІЛЬЦІ́В (офіц. назва — Перший курінь січових стрільців) — військ. утворення, сформоване в листоп. 1917 у *Києві* з колиш. військовополонених галичан і буковинців при ЗС *Української Центральної Ради*. До командного складу увійшли здебільшого старшини із *Легіону Українських січових стрільців*: Є.*Коновалець*, А.*Мельник*, Р.*Сушко*, В.*Кучабський*, Р.*Дашкевич*, Ф.Черник та ін., які утворили дорадчий орган командування — Стрілец. раду. Основою ідеології січового стрілецтва була боротьба за самостійну соборну укр. д-ву. Курінь (600 вояків) здійснював охорону УЦР, її голови — М.*Грушевського*, штабу Київ. військ. округу. В січ.—лют. 1918 брав участь в обороні столиці від більшовицьких військ М.*Муравйова* та придушенні більшовицького повстання в місті. 10 берез. 1918 реорганізовано у полк *Січових стрільців* (3000 бійців, із них галичан і буковинців 75 %), командир — полк. Є.Коновалець, нач. штабу — А.Мельник. На його базі восени 1918 утворено Окремий корпус січових стрільців, який входив до складу ЗС *Директорії* (див. *Армія Української Народної Республіки*).

Літ.: Історія січових стрільців 1917—1919: Воєнно-історичний нарис. Львів, 1937; *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. Львів, 1990; Життя і смерть полковника Коновальця. Львів, 1993; *Якимович Б.* Збройні Сили України: Нарис історії. Львів, 1996; *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). К.—Львів, 1996; *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки 1917—1918. Львів, 1997.

К.Є. Науменко.

ГА́ЛИЦЬКО-ВОЛИ́НСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — держ. утворення на зх. *Київської Русі*, що склалося з *Галицької землі* й *Волинської землі* зі столицею в м. *Галич (давній)*. Засноване 1199 *Романом Мстиславичем*, який об'єднав *Волинське князівство* з *Галицьким князівством*. Ця подія реконструюється за свідоцтвами польс. хроністів, насамперед *Вінцентія* Кадлубка. Певно, Роман утвердився в Галичі за підтримки краківського кн. *Лєшека Білого*. Нове держ. утворення трималося переважно на військ. силі та авторитеті князя. До смерті князя (1205) в ньому так і не склалися спільний адм. апарат, системи судочинства й збирання *данини*, неоднаково міцною була влада князя на всій його тер.: Волин. князівство мало усталену центр. владу, його земельна аристократія гуртувалася навколо князя; Галицьке князівство мало послаблену князівську владу і сильне та політично амбіційне боярство (див. *Галицькі бояри*).

Тер. Г.-В.к. більш-менш остаточно сформувалася лише в 40-ві — 50-ті рр. 13 ст. На поч. 13 ст. виникли міста на пн.-зх. рубежі *Волині* з Польщею: Угровськ (нині с. Угрусь), Верещин (нині с. Верещин), Стовп (нині с. Столпьє) і Комів (нині с. Кумов; усі в Польщі), що разом із *Берестям* склали міцну оборонну лінію. У 1-й чв. 13 ст. уперше названі в літописі на рубежі Волині з Польщею м. Орельськ (нині не існує), Ухані (нині с. Хасиньє) і Щекарів (нині м. Красностав, обидва в Польщі), наприкінці 30-х рр. на зх. кордоні побудовано *Холм*. З'явилися фортеці на галицькому пд. рубежі, по середньому Дністрі: Каліус (пізніше с. Калюс у Хмельн. обл.; нині виключено з облікових даних), Рогожин (нині с. Рогізне Жидачівського р-ну Львів. обл.), Онут (нині село Заставнівського р-ну Чернів. обл.) і *Плав*. У 2-й пол. 1220—30 рр. на Волині зводяться могутні фортеці *Кременець* і *Данилів*, які 1241 не змогло здобути військо *Батия*. На сх. рубежі Волині збудовано фортеці Торчев, *Колодяжин* та *Ізяслав*.

Князівська влада в Г.-В.к. майже завжди була не досить сильною, аби об'єднати під однією рукою удільні князівства на Волині й придушити боярську опозицію в Галичині. Наслідком цього були, зокрема, нерівномірність заселення територій обох земель і виникнення там міст, різна ефективність держ. управління та збирання данини і діяльності суду. На місцях, особливо в Галицькій землі, була майже необмеженою влада феодалів, васалами котрим служили середні й дрібні землевласники.

Галицькі бояри мали великі земельні володіння, будували могутні замки, нерідко володіли цілими містами. Вони були величезною соціально-політ. силою, яка успішно протистояла князям аж до середини 1240-х рр.: спочатку Романові Мстиславичу, а далі його наступникам — *Романовичам*.

Консолідацію держ. структури Г.-В.к. загальмувала феод. війна, розпочата галицьким боярством проти центр. влади після смерті Романа Мстиславича 1205. Бояри повстали проти вдови Романа *Анни* та її малолітніх синів Данила і Василька (див. *Данило Галицький*, *Василько Романович*). Г.-В.к. розпалося на удільні князівства. В його окремих волостях і містах влада перейшла до удільних князів і навіть *бояр*, які раніше сиділи там намісниками і «держателями» галицького та волин. князя. У зх. ч. Волині самостійними князями стали небожі Романа Мстиславича — *Олександр Всеволодич* у *Белзі* та його брат Всеволод у *Червені*, у сх. — брати Романа в перших — Інгвар Ярославич у *Луцьку* (деякий час володів і Володимиром, нині м. *Володимир-Волинський*) і *Мстислав Ярославич* Німий у *Пересопниці*. У Галицькій землі стали князювати закликані боярством і підтримані київ. кн. *Рюриком Ростиславичем* Ігоровичі (сини черніг. кн. *Ігоря Святославича*): *Володимир Ігорович* (у Галичі), Роман (у *Звенигороді Галицькому*), Святослав і Ростислав, які претендували і на Волинь. Княгиня Анна з дітьми подалася до Польщі. Союзники Романа — угор. король *Андраш II* і краківський кн. Лєшек Білий, які зобов'язалися захистити права його дітей на галицько-волин. престол, самі прагнули заволодіти Г.-В.к. Ігоровичі спробували придушити боярську опозицію, стративши кількох бояр. Та при підтримці угрів восени 1211 бояри скинули Ігоровичів і повісили в Галичі Романа, Ростислава та Святослава. Далі Галич не раз переходив з одних рук до ін., там майже постійно стояла угор. застава та інколи правили сини угор. короля. На Волині утвер-

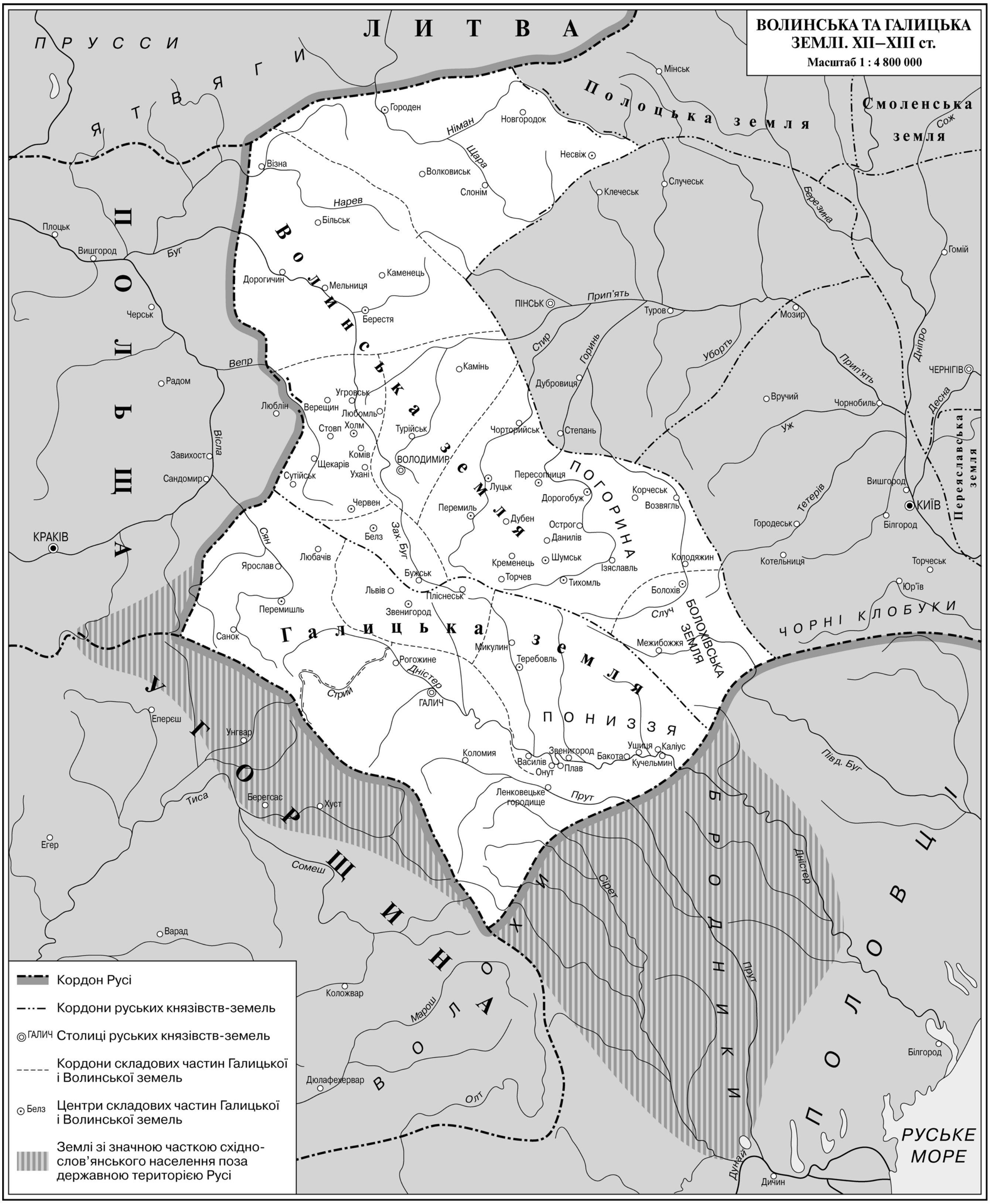
ВОЛИНСЬКА ТА ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛІ. XII–XIII ст.
Масштаб 1 : 4 800 000
ПРУССИ
ЛИТВА
ЯТВЯГИ
Полоцька земля
Смоленська земля
Переяславська земля
ПОЛЬЩА
Волинська земля
Галицька земля
ПОГОРИНА
БОЛОХІВСЬКА ЗЕМЛЯ
ПОНИЗЗЯ
ЧОРНІ КЛОБУКИ
УГОРЩИНА
ВОЛОХИ
БРОДНИКИ
ПОЛОВЦІ
РУСЬКЕ МОРЕ
Городен
Німан
Новгородок
Несвіж
Мінськ
Сож
Шара
Візна
Волковиськ
Слонім
Клечеськ
Случеськ
Березина
Нарев
Більськ
Плоцьк
Вишгород
Буг
Гомій
Дорогичин
Мельниця
Каменець
Берестя
ПІНСЬК
Прип'ять
Туров
Мозир
Черськ
Вепр
Стир
Горинь
Уборть
Прип'ять
Дніпро
Камінь
Радом
Дубровиця
ЧЕРНІГІВ
Вручий
Чорнобиль
Десна
Люблін
Верещин
Угровськ
Любомль
Стовп
Холм
Турійськ
Чорторийськ
Степань
Уж
Вісла
Завихост
Щекарів
Комів
ВОЛОДИМИР
Сандомир
Сутійськ
Уханi
Луцьк
Пересопниця
Корчеськ
Возвягль
Вишгород
КИЇВ
Дорогобуж
Тетерів
Червен
Перемиль
Дубен
Городеськ
Білгород
КРАКІВ
Сян
Белз
Острог
Данилів
Любачів
Зах. Буг
Колодяжин
Котельниця
Ярослав
Кременець
Шумськ
Ізяславль
Торчеськ
Бужськ
Торчев
Тихомль
Юр'їв
Львів
Плісненськ
Болохів
Перемишль
Звенигород
Случ
Санок
Межибожжя
Микулин
Рогожине
Теребовль
Дністер
Стрий
ГАЛИЧ
Перечин
Унгвар
Звенигород
Ушиця
Каліус
Бакота
Коломия
Василів
Онут
Плав
Кучельмин
Півд. Буг
Тиса
Берегсас
Хуст
Ленковецьке городище
Прут
Егер
Сомеш
Сірет
Дністер
Варад
Прут
Коложвар
Марош
Білгород
Дюлафехервар
Олт
Дунай
Дичин
Кордон Русі
Кордони руських князівств-земель
ГАЛИЧ Столиці руських князівств-земель
Кордони складових частин Галицької і Волинської земель
Белз Центри складових частин Галицької і Волинської земель
Землі зі значною часткою східнослов'янського населення поза державною територією Русі

дився ворог Романовичів — белзький кн. Олександр Всеволодич.

У боротьбі за відновлення Г.-В.к. Романовичі спиралися на ч. відданого їм боярства (переважно волин.) та ремісничо-торг. верхівку волин. і галицьких міст. Бл. 1209 віче Берестя запросило княжити Василька Романовича. З утвердженням його в Берестейській волості почалося збирання Романовичами волин. «полуотчины». Наступного року Олександр Всеволодич, який захопив Володимир, змушений був віддати їм Белз. У верес. 1211 волин. й галицькі бояри урочисто посадили Данила в Галичі, та вже на поч. 1212 його вигнали. Анна з Данилом змушена була від'їхати до Угорщини і звернутися по допомогу до короля Андрія (Андраша) II, а в Галичі самочинно став князювати боярин *Володислав Кормильчич* (1213). 1214 угри скинули його й посадили князем у Галичі малолітнього королевича Коломана. *Перемишльське князівство* дісталося Лєшекові згідно з угодою 1214 між ним і угор. королем у Спіші, за якою вони поділили між собою Галицьку землю. Олександр при підтримці Лєшека вигнав Романовичів із Белза, і вони отаборилися в малих волин. містах *Тихомль* та *Перемиль*. Та на межі 1214—15 за виконання Спішської угоди Романовичі одержали від Лєшека (який панував і на ч. Волині) м. Володимир.

На поч. 1219 у Галичі, вибивши угор. залогу, утвердився *Мстислав Мстиславич* Удатний, який, незважаючи на шлюб Данила з його дочкою, відмовився підтримати Романовичів у намаганнях об'єднати Волин. землю. Однак Романовичі все ж таки 1219 відвоювали у поляків забузькі землі Волині, завдавши Лєшекові відчутної поразки. Князювання недолугого політика Мстислава в Галичі ознаменувалося посиленням боярства. Двічі (1219 і 1221) угри витісняли його з Галича. 1226 він розбив угрів біля Звенигорода Галицького, та 1227 бояри змусили Мстислава поступитися Галичем на користь його зятя — угор. королевича Андрія.

У 1220-ті рр. Романовичі наполегливо й послідовно збирали волин. «полуотчину». Кілька разів вони оволодівали Белзькою й Червенською волостями Олександра Всеволодича, але, за вимогою Мстислава, змушені були їх повертати. 1227—28 Данило й Василько поширили свою владу на Сх. Волинь, заволодівши Луцьком і *Пересопницею*, заповіданими їм Мстиславом Ярославичем Німим. Лише після смерті Мстислава (1228) Данило почав відвойовувати у бояр і маріонеткових князів Галицьку землю. На поч. 1234 він приєднав Белзьку волость, відновивши політ. єдність Волин. землі.

Романовичі успішно реформували військо, готуючись до оволодіння галицькою «полуотчиною». Кілька разів вони входили до Галича, але не могли утриматися там через опір бояр, яких підтримувала Угорщина. Лише 1238 Данило зміг утвердитися на галицькому столі, протиставивши боярству підтримку городян. Г.-В.к. було відновлено. Та його стабілізації завадив Батиїв погром 1241 (див. *Монголо-татарська навала*), хоча напередодні навали Романовичі поставили під свою владу *Київ*.

У вирішальній *Ярославській битві 1245* Данило розгромив війська угор. та польс. государів і галицьких бояр, завершивши боротьбу за відновлення єдності Г.-В.к. Пізніше Романовичі прагнули створити антимонг. коаліцію, успішно воювали з монг. полководцем *Куремсою*. Після смерті Данила Романовича (1264) Г.-В.к. було поділено між його синами і братом Васильком Романовичем.

Літ.: *Дашкевич Н.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. К., 1873; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 3. Львів, 1905; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М.—Л., 1950; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985; *Його ж.* Галицько-Волинська Русь. К., 1998. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002.

М.Ф. Котляр.

ГА́ЛИЦЬКО-ВОЛИ́НСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — видатна пам'ятка давньорус. літератури та *історіографії*. Виявлена рос. істориком і публіцистом М.*Карамзіним* 1809 як заключна ч. Іпатіївського списку 15 ст. Ним же було знайдено і другий список Г.-В.л. — Хлєбниковський 16 ст. (цей список вважається основним, усі ін. відомі сьогодні науці 6 списків Г.-В.л., у т. ч. й Іпатіївський, беруть початок саме від нього). Дослідження Г.-В.л. ускладнені відсутністю паралельних йому літописних текстів. Та й усі знані сьогодні списки Г.-В.л. йдуть від єдиного, спільного для всіх протографа. Учені не раз відзначали несхожість Г.-В.л. з ін. традиційними літописами в тому, що його складали не за роками. У найсправнішому списку — Хлєбниковському — відсутня хронологічна сітка, немає порічних статей. Роки на полях проставлені лише в Іпатіївському списку, причому помилково. Так, оскільки Київський літопис, що в Іпатіївському списку передує Г.-В.л., завершувався 1200 роком, складач Іпатіївського зводу поставив першим роком Г.-В.л. 1201, тоді як описані під тим роком події відбувалися 1205. Звідси збій майже у всіх датах Іпатіївського списку на 4—5 років. На думку М.*Присьолкова*, хронологічна сітка з'явилася в Іпатіївському списку Г.-В.л. лише в 14 ст. Виклад подій в літописі ведеться суцільним потоком, він емоційний, ідейно насичений, його літ.-худож. рівень надзвичайно високий. Це по суті не літопис, а оповідь про життя та діяння *Данила Галицького* і *Василька Романовича* та їхніх дітей, написана в жанрі переважно воїнських повістей. Притому Г.-В.л. перебуває в заг. річищі давньорус. літ. 13 ст., є повноправною складовою ч. істор. літ. свого часу.

Г.-В.л. — це єдине систематичне й докладне джерело з історії *Галицько-Волинського князівства* і загалом Пд.-Зх. Русі. Він проливає яскраве світло на стосунки південнорус. князів між собою та з государями Пн.-Сх. Русі, а також з Угорщиною, Польщею, Австрією, Германією, Литвою, Чехією, землею ятвягів. Г.-В.л. спирається на різноманітні давньорус. джерела: князівські літописці, воїнські повісті (про битву на Калці; див. *Калка, битва на річці 1223*, про навалу орд *Батия* та ін.), документи з княжих архівів. Укладачі Г.-В.л. ши-

роко використали візант. хроніки Георгія *Амартола* та Іоанна *Малали*, «Історію Іудейської війни» Іосифа Флавія та ін. У заключній ч. Г.-В.л., яку називають Літописцем Володимира Васильковича, вміщено великі цитати зі «*Слова про Закон і Благодать*» митрополита *Іларіона*. В оповіді відчуваються живі інтонації очевидців і учасників подій; з тексту випливає, що автори мали багато інформаторів. Ідейна спрямованість Г.-В.л. проступає чи не на кожній сторінці. Складачі з редактором твору підносять і пропагують ідею сильної князівської влади, що здатна приборкати боярську опозицію та захистити народ від зовн. ворога, гнівно картають і викривають жадібних і зрадливих бояр (див. *Галицькі бояри*), які задля досягнення власних цілей, не вагаючись, кидали Галицько-Волин. Русь у руки іноз. поневолювачів.

Г.-В.л. чітко поділяється на дві осн. частини. Галицька ч. обривається на розповіді про похід монгол. воєводи *Бурундая* на Литву в серед. 1258. Далі йде Волин. ч., доведена до межі 1289—90, її поч. (так само, як поч. Галицької частини) втрачено.

Ґрунтовні дослідження джерел і структури Г.-В.л. почалися лише в 40-х рр. 20 ст. Рос. історик Л.Черепнін вивчив першу ч. пам'ятки, назвавши її Літописцем Данила Галицького. Вона складається, в свою чергу, з трьох частин, названих істориком за традицією редакціями (насправді це — складові частини, бо Г.-В.л. зберігся в одній редакції): початкова Галицька повість, доведена до 1211, 2-га Галицька повість, що завершується 1245, і заключна ч., ств. 1256—57. Цю структуру в цілому сприйняв В.*Пашуто*, не підтримавши, однак, думки про існування початкової повісті. Він виділив у Літописці Данила Галицького лише звід митрополита Кирила 1246 й звід єпископа Івана поч. 1260-х рр., приєднавши до останнього зводу ч. тексту ін. літопису.

Волин. ч. Г.-В.л. чітко поділяється на літописи: Василька Романовича, доведений до 1269; його сина *Володимира Васильковича*, що завершується великим панегіриком цьому князеві, який помер наприкінці 1288; а також невеликий фрагмент літопису *Мстислава Даниловича*, що охоплює події 1289—90.

Цікавими й корисними для науки є дослідження Г.-В.л., здійснені львів. лінгвістом А.*Генсьорським*. Не раз називалися різні автори Г.-В.л.: володимирський єпископ Євстигней, турівський єпископ Марко, волин. писець Федорець та ін. В останні роки висунуто гіпотезу (М.*Котляр*), що Г.-В.л. у переважній ч., аж до початку Літописця Володимира Васильковича (1269), складається з окремих великих і малих повістей, оброблених і об'єднаних пізнішими укладачами й редакторами.

Вид.: Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871; ПСРЛ, т. 2. СПб., 1908; Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002.

Літ.: *Черепнин Л.В.* Летописец Даниила Галицкого. «Исторические записки», 1941, т. 12; *Орлов А.С.* О галицко-волынском летописании. «Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы», 1947, т. 5; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис. К., 1958; *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис XIII ст. К., 1993; Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002.

М.Ф. Котляр.

ГА́ЛИЦЬКО-РУ́СЬКА МА́ТИЦЯ — культ.-освіт. т-во в *Галичині*. Засноване 16 лип. 1848 у *Львові* і після певних модифікацій затверджене (25 жовт. 1848) 1-м з'їздом діячів укр. к-ри (*Собором руських учених 1848*). Зразком для нього послужили «Матиці» ін. слов'ян. народів, насамперед сербів і чехів. Його першим головою був М.*Куземський*, провідними діячами — Я.*Головацький*, Б.*Дідицький*, А.*Петрушевич*. Мета т-ва — видання для народу популярних книг із різних галузей знань. Будучи протягом 20 років єдиною укр. інституцією культ.-освіт. характеру, т-во на початку діяльності значну увагу приділяло виданню шкільних підручників і посібників, книг заг.-освіт. змісту. Проте з плином часу свою культ.-освіт. функцію занедбало, а згодом майже повністю від неї відмовилося, зосередившись, гол. чин., на наук.-видавничій діяльності та налагодженні контактів з іноз. т-вами й установами в дусі ідеологічних настанов *москвофільства*. Осн. серійні видання: «*Галицкий исторический сборник*», 1853, 1854, 1860; «Научный сборник», 1865—68; «Литературный сборник», від 1870 — 12 т. в 16 кн.; «Научно-литературный сборник», 1901—06, 1908, в яких публікувались істор. праці Я.Головацького, М.*Костомарова*, А.Петрушевича, В.*Площанського* та ін., спочатку друкувались «*язичієм*», згодом — рос. літ. мовою. Видавнича діяльність т-ва мала незначний заг.-культ. і громад. ефект і тому зазнавала критики від нац. зорієнтованої громадськості. Занедбану ним ділянку освіти народу незабаром оживили «Просвіта» (1868) і т-во ім. М.Качковського (1874). В 30-х рр. 20 ст. Г.-р.м. припинила існування.

Літ.: *Головацкий Я.* Исторический очерк основания Галицко-русской матицы. Львов, 1850; *Пашаева Н.М.*, *Климкова Л.Н.* Галицко-русская матица во Львове и ее издательская деятельность. «Книга. Исследования и материалы», 1979, сб. 39; *Підкова І.З.*, *Шуст Р.М.* Довідник з історії України, т. 1. К., 1993; *Стеблий Ф.И.*, *Криль М.М.* Галицкая матица во Львове. В кн.: Славянские матицы. XIX век, ч. 1. М., 1996.

Ф.І. Стеблій.

ГА́ЛИЧ — місто Івано-Франк. обл., райцентр. Розташов. на правому березі Дністра при впадінні в нього річок Луква та Гнила Липа. Залізнична станція. Нас. 7,8 тис. осіб (1998). Виник на поч. 14 ст. за 5 км на пн. від зруйнованого 1241 *Галича (давнього)*, на місці колиш. княжої пристані в гирлі р. Луква на Дністрі. 1349 приєднаний до *Корони Польської*, став центром *староства*. 1367 місто отримало *магдебурзьке право* і дозвіл на буд-во замку.

Жителі Г. брали участь у *Мухи повстанні 1490—1492*, *національній революції 1648—1676*.

У 16—17 ст. у місті набувають розвитку промисли, працюють 2 солеварні, відбуваються ярмарки й торги, розвиваються ремесла. Г. стає одним із великих ремісничих і торг. центрів *Галичини*.

Значних втрат місто зазнавало від частих татар. нападів. Тільки впродовж 1590—1606 їх було 29.

У 2-й пол. 17 ст. активізується сусп. життя міста. В 1690-х рр.

засноване *братство*, починає працювати братська шк. (див. *Братські школи*).

За 1-м поділом Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Г. у складі Галичини відійшов до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Під час *Першої світової війни* у місті точилися кровопролитні бої: 1914 його захопили війська 8-ї рос. армії, 28 черв. 1915 — зайняли підрозділи *Легіону Українських січових стрільців*.

Від листоп. 1918 до трав. 1919 у Г. діяла влада *Західноукраїнської Народної Республіки*. На поч. літа 1919 після боїв 3-го корпусу *Української Галицької армії* з польс. частинами Г. захопила Польща.

Від 1939 Г. — у складі УРСР. Райцентр від 1940. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* перебував під гітлерівською окупацією від 2 лип. 1941 до 24 лип. 1944, входив до складу *Генеральної губернії*.

У Г. мешкали Я.*Головацький* (1833), М.*Драгоманов* та І.*Франко* (1870-ті рр.).

Пам'ятки арх-ри: залишки замку (14—18 ст.), церква Різдва Христового (14—20 ст.).

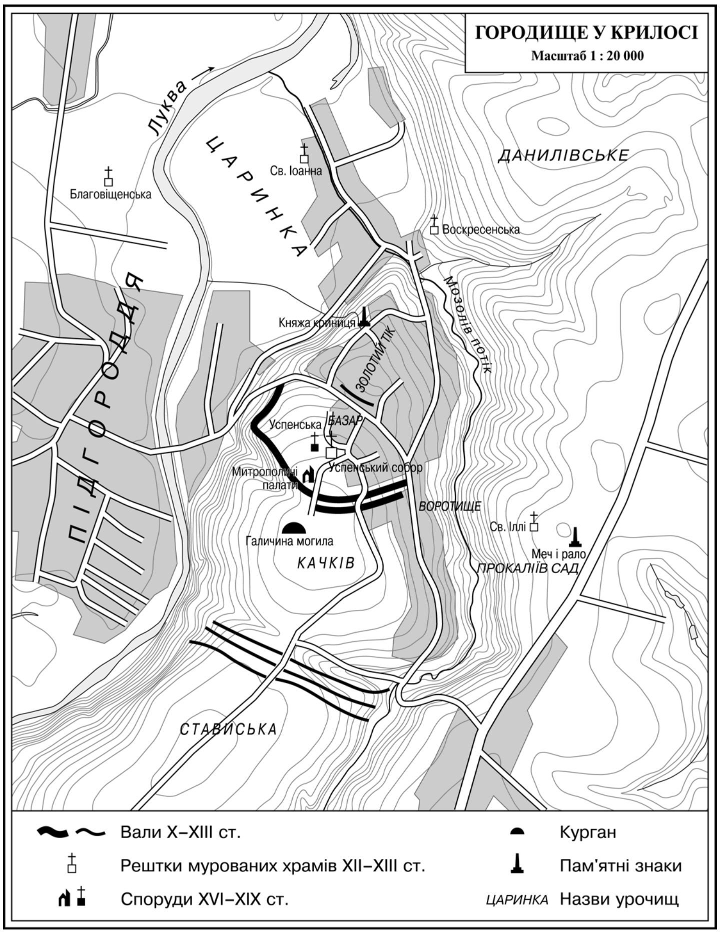

Галич. Церква Різдва Христового 14—15 ст. з пізнішими перебудовами.

Літ.: *Грабовецький В.*, *Арсенич П.* Галич. Львів, 1964; ІМіС УРСР. Івано-Франківська область. К., 1971; *Шеремет О.П.* Галич: Путівник. Ужгород, 1984; Памятники истории и культуры Украинской ССР: каталог-справочник. К., 1987; *Мазурок О.С.* Города западно-украинских земель эпохи империализма: социально-экономический аспект. Львов, 1990; *Підкова І.З., Шуст Р.М.* Довідник з історії України, т. 1. К., 1993.

Г.А. Вербиленко.

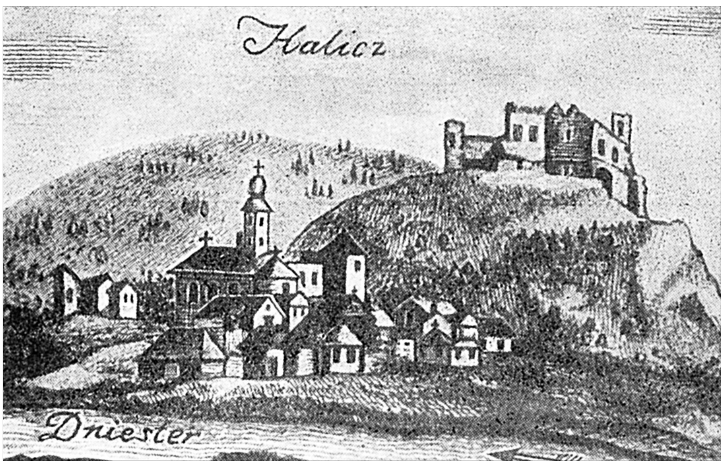

Галич. Гравюра 18 ст.

ГА́ЛИЧ Василь Миколайович (06.04.1896 — р.с. невід.) — укр. історик, громад. діяч у США. Дійсний чл. НТШ та Амер. істор. т-ва. Н. в с. Стрільбичі (нині село Старосамбірського р-ну Львів. обл.). На еміграції з 1921. В ун-ті шт. Айова (1934) захистив докторську дис. на тему: «Економічні аспекти діяльності українців у США». Викладав у вищих школах у шт. Вісконсін (1946—66). Проф. Пн.-Мічіганського ун-ту. Автор праць з історії укр. діаспори в Пн. Америці. Переклав англ. мовою працю М.*Грушевського* — «History of the Ukraine» (New Haven, 1940).

Тв.: Economic Aspects of Ukrainian Activities in the United States. «University of Iowa Studies: Abstract in History» (Iowa City), 1934, vol. 1, N 3; Ukrainians in Western Pennsylvania. «Western Pennsylvania Historical Magazine», 1935, vol. 18; Ukrainian Farmers in the United States. «Agricultural History», 1936, N 1; Ukrainians in the United States. Chicago, 1937; Нью-Йорк, 1970; Ukraine and Medieval Trade. «Ukrainian Quarterly», 1946, vol. 3, N 4; Ukraine: Russia's Most Violent Headache. «Ukra-

inian Quarterly», 1947, vol. 4; Ukrainians in North Dakota. «North Dakota History», 1951, vol. 10; The Red Russian Regime and Continuation of the Old. «Ukrainian Quarterly», 1955, vol. 12, N 1; Американські українці, перші змагання, особисті і громадські (1865—1918). В кн.: Українці в американському та канадському суспільствах: Соціологічний збірник. Джерсі-Сіті, 1976.

О.В. Ясь.

ГА́ЛИЧ (ДА́ВНІЙ) — давньорус. місто, археол. пам'ятка на тер. сучасної Івано-Франк. обл. Г.(д.) виник на основі кількох розташов. в межиріччі Дністра та його прит. *городищ* із *посадами*, що були у 12—13 ст. об'єднані в одну міську систему. Центр. городище з кафедральним Успенським собором та княжими палатами було укріплене могутніми валами і ровами та знаходилось над р. Луква (прит. Дністра) на місці сучасного с. *Крилос.* Перша писемна згадка про Г.(д.) належить нотарію угор. короля *Бели IV* (див. *Анонім Угорський*), припадає на 899 і вважається міфічною. Ін. літописні згадки про Г.(д.) позначено 1140—41, коли кн. *Володимирко Володаревич* переніс сюди свою столицю із *Перемишля*. 1199 волин. кн. *Роман Мстиславич* об'єднав *Галицьке князівство* і *Волинське князівство* в одну д-ву — *Галицько-Волинське князівство* із столицею в Г.(д.). На тер. міста в 12—13 ст. було бл. 30 білокам'яних храмів. Залишки їхніх фундаментів, архіт. деталей, високохудож. глиняні плитки, що покривали підлогу, засвідчують високу майстерність зодчих галицької архіт. шк. До сьогодні збереглася церква св. Пантелеймона (нині в с. Шевченкове Галицького р-ну). Значного розквіту місто набуло в 2-й пол. 12 — 1-й пол. 13 ст. за князювань *Ярослава Володимировича*, Романа Мстиславича, *Данила Галицького.* На той час Г.(д.) став визначним екон., політ. і культ. центром: розвивалися ремесла, торгівля, велося велике цивільне та церк. буд-во, було складено *Галицько-Волинський літопис.* 1241 укріплення Г.(д.) зруйновано *монголо-татарською навалою.* Столиця Галицько-Волин. князівства, ймовірно, була перенесена в *Холм*, а Г.(д.) залишився центром Галицької єпархії.

Археол. дослідження Г.(д.) почалися в 50-х рр. 19 ст. Встановлено, що на його тер. було кілька давніх поселень, починаючи з *трипільської культури* 4 тис. до н.е. У 8—9 ст. існували слов'ян. поселення, а з 10 ст. — укріплені городища, зокрема центр. на Крилоській горі. Дослідження оборонних споруд виявили 3 хронологічних етапи в буд-ві міста: 10 ст., 12—13 ст. та 14—18 ст. В урочищі «Карпиця» розкопано фундаменти церкви Спаса. На «Замковій Горі» в сучасному м. *Галич* над Дністром, під розвалинами старостинського замку 14—18 ст. відкрито давньорус. городище 11—13 ст. На городищах та їхніх посадах, а також боярських дворах виявлено численні житла міщан, збудовані з дерев'яних плах, ремісничі майстерні — ювелірні, залізоробні, ковальські, гончарні, каменеобробні та ін. Кілька ювелірних монастирських майстерень відкрито на «Золотому тоці». Археол. матеріал зберігається в експозиції та фондах краєзнавчого музею Галицького нац. заповідника «Давній Галич» в с. Крилос.

Літ.: *Pelenski J.* Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków, 1914; *Гачковський Л., Хмілевський Я.* Княжий Галич. Станіслав, 1938; *Пастернак Я.* Старий Галич. Львів, 1944; *Ауліх В.* З історії долітописного Галича. В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології.

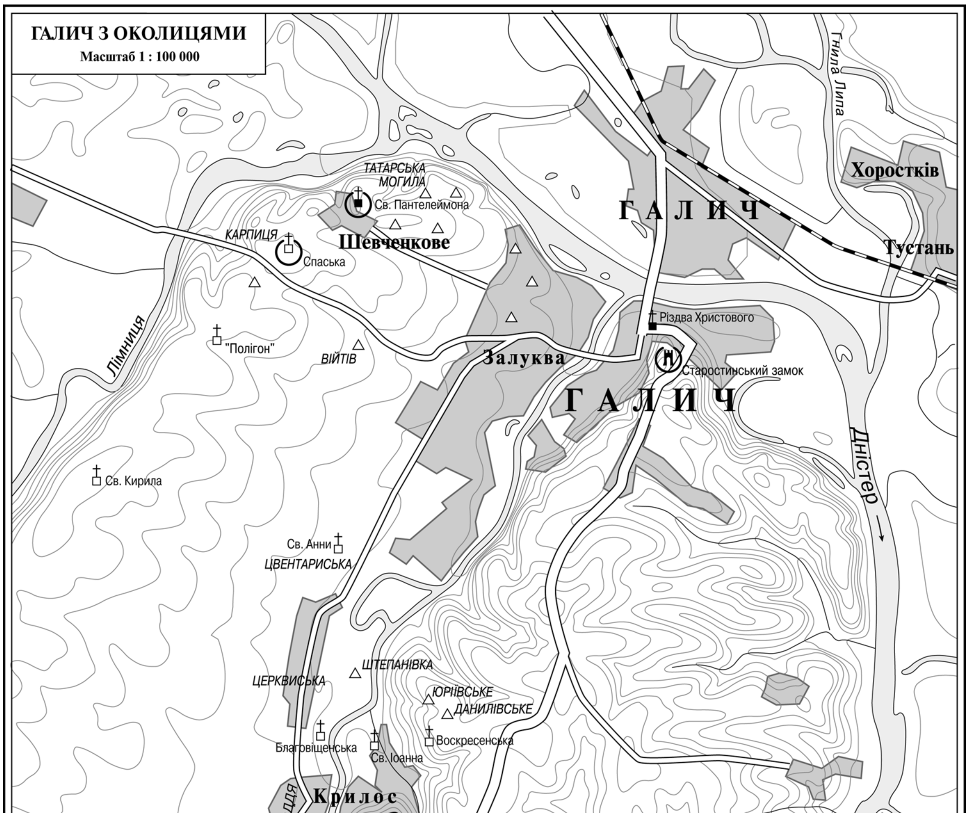

К., 1976; *Фіголь М.* Мистецтво стародавнього Галича. К., 1997; *Баран В., Томенчук Б.* Підсумки археологічних досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991—1996 рр. В кн.: Галич і Галицька земля. Івано-Франківськ—Галич, 1998; Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар. К., 2002.

В.Д. Баран.

ГАЛИЧИНÁ — історичний регіон України. За сучасним адм. поділом — тер. *Львівської області*, *Івано-Франківської області*, більшої ч. *Тернопільської області*, пд. ч. *Рівненської області*, пд. і сх. частини Підкарпатського воєводства Польщі. У 6—9 ст. ці землі входили до ареалу розселення сх.-слов'ян. племен білих *хорватів* і *тиверців*, від 10 ст. (ймовірно, з серед. ст.) вони — у складі *Київської Русі*. 981 до Київ. Русі приєднано західну окраїну Г. (перемишльську землю), яка незадовго перед тим опинилася у сфері політ. впливів *Чехії* та залежних від неї пд.-польс. князівств. Наприкінці 11 — 1-й пол. 12 ст. у складі Київ. Русі виділилися *Звенигородське князівство*, *Перемишльське князівство* і *Теребовльське князівство*; протягом 1141—45 кн. *Володимирко Володаревич* об'єднав їх, перенісши столицю до *Галича* (*давнього*). *Галицьке князівство* за правління *Ярослава Володимировича* поширювало свій вплив і на середнє та нижнє Подністров'я. 1199 внаслідок об'єднання Г. і *волинської землі* під владою волин. кн. *Романа Мстиславича* виникло *Галицько-Волинське князівство,* володар якого *Данило Галицький* 1253 прийняв титул короля. Цим титулом користувався на поч. 14 ст. його внук *Юрій Львович*. 1156 заснована Галицька єпархія, а 1303 — *Галицька митрополія* (існувала з перервами до 1347 і 1371—1401). 1349 більша ч. Г., яка так і не відновила свої сили після *монголо-татарської навали*, була загарбана польс. королем *Казимиром III* Великим. У ході боротьби за Г. Польщі, Литви й Угорщини вона перейшла до володінь васала Угорщини кн. Владислава Опольського (1372—78, 1385—87), 1381—85 належала Угор. королівству. 1387 всупереч опорові місц. нас. осн. ч. Г. з м. *Львів* анексовано до *Корони Польської*, у складі якої 1434 утворено *Руське воєводство* з центром у Львові. *Белзьке князівство*, яке з 1388 було у васальній залежності від князів Мазовії (істор. обл. Польщі), 1462 теж перейшло до Польщі й було перетворено на *Белзьке воєводство.* Наприкінці 16 — поч. 17 ст. у Г. розгорнувся укр. нац.-культ. рух, у багатьох містах діяли *братства*. Значна ч. Г. була визволена під час походів Б.*Хмельницького* на зх. 1648 і 1655. Унаслідок 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) до Австрії перейшла укр. Г. з м. Львів, а також Пд. Польща з м. Краків. Ці землі були штучно об'єднані в єдину провінцію — коронний край *Королівство Галіції і Лодомерії* з центром у Львові, сх. ч. якої (істор. Галичину) називали *Східною Галичиною*, а зх., польс., — Зх. Галичиною. Резиденцією австрійс. губернатора і провінційних адм. установ був Львів. Тут збирався й *Галицький становий сейм.* Від 1787 до Королівства Галіції і Лодомерії приєднана *Буковина* (1849 виділена в окремий округ), з 1795 сюди входили *Холмщина* і ч. польс. земель з містами Радом і Люблін (т. зв. Нова Зх. Г., від 1809 передана *Російській імперії;* нині у складі Польщі). 1809—15 Тернопільський округ Г. належав Рос. імперії. Краків з околицею від 1809 підлягав *Варшавському князівству*, 1815—46 існувала Краківська республіка під патронатом Австрії, Пруссії та Росії. 1807 ств. *Галицька греко-католицька митрополія.* Після перетворення 1867 Австрійс. монархії на Австро-Угорську (див. *Австро-Угорщина*) її урядові кола надали Г. статус автономної пров., однак на умовах, які забезпечили перевагу в адміністрації польс. поміщиків: відповідно до запровадженої там виборчої системи, їхнім представникам належала більшість місць у *Галицькому крайовому сеймі* та провінційній повітовій адміністрації. У той же час конституційний устрій відкривав деякі можливості для активізації укр., польс. і єврейс. культ. та політ. життя. Започаткований в 2-й чв. 19 ст. укр. нац.-культ. рух набрав розмаху під час революції 1848—49 (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) і особливо з кін. 1860-х рр. Активна діяльність укр. громад. і культ. орг-цій та партій в самій Г. і перенесення туди видавничої діяльності наддніпрянської укр. інтелігенції внаслідок загострення антиукр. політики царського уряду зумовили заг.-укр. значення Г. як осередку нац. руху і укр. політ. думки. 19 жовт. 1918 Укр. нац. рада у Львові (див. *Українська національна рада ЗУНР*), ств. із представників укр. політ. структур Г. і Буковини, проголосила утворення на зх.-укр. землях Укр. д-ви в межах Г. й Буковини; 1 листоп. 1918 укр. влада була встановлена у Львові й повітових містах Г., 13 листоп. 1918 прийнято Тимчасову конституцію *Західноукраїнської Народної Республіки*; 3 січ. 1919 рада ухвалила закон про злуку ЗУНР з УНР в єдиній соборній д-ві; рішення це було ухвалено також *Директорією* УНР і 22 січ. 1919 урочисто проголошено на Софійській площі у Києві (див. *Акт злуки*), а наступного дня ухвалено *Трудовим конгресом України.* Від лип. 1919 до верес. 1939 Г. разом із Зх. Волинню окупована Польщею, в складі якої її поділено на Львів., Станіславське і Терноп. воєводства.

1939—41 та з 1944 — Г. у складі УРСР, де 4 грудня 1939 утворено Львів. обл., *Дрогобицьку область*, Станіславську (нині Івано-Франк. обл.), Терноп. обл.; до останньої увійшли також пд. окраїни *Волинського воєводства.* Зх. повіти Г. з осені 1939 були під гітлерівською окупацією, яка в лип. 1941 поширилася на весь регіон. Окупанти у серп. 1941 утворили дистрикт «*Галичина*», який приєднали до *Генеральної губернії* з центром у Кракові.

У структурі територіального поділу *Української повстанської армії* Г. ч. Буковини й *Закарпатська Україна* утворювали групу УПА-Захід з окремою військ. округою «Сян» (Перемишльщина, Холмщина, *Лемківщина*). Після *Другої світової війни* зх. повіти Г. залишилися в Польщі (нині у складі Підкарп. воєводства), більшість укр. нас. переселено в УРСР або 1947 виселено на колиш. нім. землі на зх. і пн. Польщі (див. «*Вісла*», *акція 1947*).

Літ.: *Лозинський М.* Галичина в житті України. Відень, 1916; *Кульчицький В.С.* Державний лад і право в Галичині (в другій пол. XIX — на поч. XX ст.). Львів, 1965; Торжество істо-

ричної справедливості. Закономірність возз'єднання західно-українських земель в єдиній Українській Радянській державі. Львів, 1968; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. Нью-Йорк, 1970; *Magocsi P.* Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide. Toronto—Buffalo—London, 1983; *Kozik J.* The Ukrainian National Movement in Galicia: 1815—1849. Edmonton, 1983.

Я.Д. Ісаєвич.

«ГАЛИЧИНА́», дивізія СС, **Стрілецька дивізія СС «Галичина»** (14-та гренадерська дивізія зброї СС — Галицька № 1), **1-ша Українська дивізія**, **1-ша Українська дивізія Української національної армії** (УНА) — військ. формування, утворене з укр. нас. в роки *Другої світової війни* в складі *військ СС*. Ств. на добровільній основі за ініціативи кер-ва дистрикту «*Галичина*» і *Українського центрального комітету*. Формування почалося в квіт. 1943 під проводом Військ. управи на чолі з колиш. командиром 7-ї Львів. бригади *Української Галицької армії*, старшиною *Армії Української Народної Республіки*, полк. *абверу* А.*Бізанцом*. Управа складалася з відомих укр. діячів. До д-зії зголосилося бл. 80 тис. доброволь-

Медаль «50-річчя дивізії Галичина». 1993. Лицьовий бік.

ців, із них зараховано 13,4 тис. Командиром призначено нім. ген. Ф.Фрайтага, низку командних посад обіймали укр. старшини. Укр. громадськість поставилася до створення д-зії СС «Галичина» неоднозначно, зокрема, *Організація українських націоналістів* (бандерівців) відреагувала негативно. Після вишколу полків у Німеччині, Франції, Польщі й *Галичині* наприкінці черв. 1944 д-зія прибула на фронт під м.*Броди*. У кровопролитних боях *Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944* рад. *Першого Українського фронту* д-зія «Г.» була оточена й розгромлена. Бл. 3 тис. її вояків пробилися на зх., частково приєдналися до *Української повстанської армії*. Бойовий склад д-зії (12,9 тис.) відновлений у верес. 1944 у таборі Нойгаммер і перекинутий у Словаччину. Навесні 1945 д-зія включена до складу УНА ген. П.*Шандрука*, брала участь у боях на Сх. фронті навесні 1945. Була інтернована англ. військами в Італію, після перебування в таборах для військовополонених вивезена до Англії й розпущена всупереч вимогам *СРСР* передати йому особовий склад. 1950 у м. Мюнхен (Німеччина) засноване Братство колиш. вояків 1-ї Укр. дивізії.

Літ.: Броди: Збірник статей і нарисів. Мюнхен, 1951; *Колісник Р.* Військова Управа та українська дивізія «Галичина». Торонто, 1990; *Гунчак Т.* У мундирах ворога. К., 1993; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993; *Боляновський А.* Дивізія «Галичина». Історія. Львів, 2000; *Його ж.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). Львів, 2003.

К.Є. Науменко.

«ГАЛИЧИНА́», дистрикт — адм. одиниця в складі Ген. губернаторства (див. *Генеральна губернія*), сформованого на тер. Польщі та Зх. України в період гітлерівської окупації під час *Другої світової війни*. Утворений 1 серп. 1941 на підставі декретів А.*Гітлера* від 17 і 22 лип. 1941. Охоплював тер. Львів. обл., *Дрогобицької області*, Станіславської (нині Івано-Франк.) і Терноп. (за винятком її пн. р-нів) областей УРСР, заг. площею понад 48 тис. км^2. Центром був *Львів*. Ділився на окружні староства (крайсгауптманшафти) і волості. Очолював дистрикт губернатор (спочатку — К.*Ляш*, потім — О.*Вехтер*). Мовою урядування була німецька.

Літ.: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. К., 1963; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944, кн. 1. К., 1985; Малий словник історії України. К., 1997.

Т.С. Першина.

«ГАЛИЧИНИ́ І ВОЛОДОМЕ́РІЇ КОРОЛІ́ВСТВО» — див. *Королівство Галіції і Лодомерії.*

«ГА́ЛИЧО-РУ́СЬКИЙ ВІ́СНИК» — політ. урядова газета Австрійс. імперії (див. *Австрія*) для *Галичини*. Видавалася 1849—50 у *Львові* тричі на тиждень. Ред. — укр. письменник М.*Устиянович*. Публікувала офіц. матеріали, хроніку політ. подій в країні та за кордоном, літ. тв., сприяла поширенню заг.-освіт. знань. Після її закриття почав виходити «*Вісник для русинів Австрійської держави*» (Відень, 1850—66).

Літ.: *Кревецький І.* Початки преси на Україні. 1776—1850. Львів, 1927.

Ф.І. Стеблій.

ГАЛІ́ЛЬ-ПАША́ (близько 1620—1685) — бейлербей (правитель провінції) *Кам'янецького ейялету* (1672—76, 1677—80). Розпочав кар'єру у брата — Шатира Хусейна-паші. При дворі султана дослужився до офіцерського чину капиджи-паші — командира загону палацової сторожі. Протягом 1663, 1665, 1666 і 1668 призначався бейлербеєм Егеру (Угорщина), Сівасу, Анатолії (сучасні пров. Туреччини) та Румелії (у 17 ст. Румелія охоплювала, крім Болгарії, сучасну Македонію, Пн. Грецію, ч. Сербії, Албанії, Боснії й Герцеговини та ч. сучасної Туреччини). Згодом став бейлербеєм м. *Очаків*. Проявив себе владним і обдарованим адміністратором, хоробрим воєначальником. Зі створенням восени 1672 Кам'янецького ейялету став його першим бейлербеєм і перебував на цій посаді (за винятком 1676—77) до поч. 1680. Відіграв провідну роль в організації адм.-тер. устрою ввіреного йому ейялету, запровадив на його тер. османську модель соціально-екон. відносин, яка не передбачала закріпачення селян, займався (1673) ремонтом укріплень м. Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*), насамперед фортеці й мосту. 1680 звільнений зі служби за віком. 1684 призначений губернатором о-ва Хіос (в Егейському м., нині тер. Греції), а 1685 — головнокоманд. турецькими військами у Пелопоннесі (п-ів, Греція). У цьому ж році помер від ран, одержаних під час облоги м. Короні (на пд. Пелопоннесу).

Літ.: *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский: Историческое описание. К., 1895; *Kolodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672—1699. Warszawa, 1994.

В.С. Степанков.

ГАЛІ́П Теодот (19.06.1873—06.04. 1943) — громад.-політ. і культ. діяч, письменник. Н. в с. Волока, Пн. *Буковина* (нині село Вижницького р-ну Чернів. обл.). Закінчив юрид. ф-т Чернів. ун-ту. Відкрив свою адвокатську канцелярію. Спочатку примикав до москвофілів (див. *Москвофільство*), був активним учасником політ. т-ва «Буковина» (90-ті рр. 19 ст.), але згодом перейшов на народовські позиції (див. *Народовці*). Був одним із авторів програми Нац.-демократ. партії Буковини (1905). На базі радикального крила цієї партії заснував *Радикальну партію Буковини* (1906) і став її керівником. 1907 очолив Гол. раду «Союзу січей» Буковини. Керуючи цим союзом, чимало зробив для організації пожежно-гімнастичних курсів, поширення літ. про «січі», популяризації ідей фізичного та морального виховання молоді. Не раз був обраний депутатом крайового сейму, де енергійно відстоював інтереси укр. нас. Брав активну участь у листопадових подіях 1918 (див. *Буковинське народне віче 1918*) в *Чернівцях*, став чл. шкільної комісії уряду *Західноукраїнської Народної Республіки*, згодом чл. укр. дипломатичної місії в Римі. 1920—30 жив на *Закарпатській Україні*, де працював юристом і розгорнув активну літ. діяльність, зокрема, був одним із авторів «*Української загальної енциклопедії*», опублікував кілька збірок поезій, істор.

оповідань, споминів, наук. праць про *звичаєве право* тощо.

П. у м. Брно (Чехія).

Тв.: Думки та пісні. Чернівці, 1901; Дика рожа. Станіслав, 1919.

Літ.: *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999; *Погребенник Ф.* Теодот Галіп. «Українська мова та література», 1999, ч. 21—24; *Сімович В.* Теодот Галіп. «Науковий вісник Чернівецького університету», 1999, вип. 81.

С.Л. Юсов.

ГАЛІ́ТА — давня назва м. *Ялта.*

«ГА́ЛИЦКИЙ ИСТОРИ́ЧЕСКИЙ СБО́РНИК» — наук. вид., що виходило у *Львові.* Опубліковано три випуски — 1853, 1854, 1860. Видавалося *Галицько-руською матицею* з метою поширення та популяризації істор. творів галицьких істориків. Містить наук. праці А.*Петрушевича* — «Краткая историческая роспись русским церквям и монастырям в городе Львове», «О Галицких епископах со времен учреждения Галицкой епархии до конца XIII века», «О соборной Богородичной церкви и святителях в Галиче». Перші два випуски надруковано рос. літ. мовою т. зв. гражданським шрифтом, третій — *кирилицею.* Видавався в друкарні *Львівського ставропігійського інституту.*

Літ.: *Стеблий Ф.И., Криль М.М.* Галицкая матица во Львове. В кн.: Славянские матицы XIX века, ч.1. М., 1996.

І.В. Орлевич.

«ГА́ЛИЦКО-РУ́ССКОЕ БЛАГОТВОРИ́ТЕЛЬНОЕ О́БЩЕСТВО» в Санкт-Петербурзі. Формально засноване 1903 з метою підтримування культ. єдності галичан, буковинців та угрорусів (закарп. українців) із рос. народом. Розпочало активну діяльність 1908 після пропагандистської подорожі його голови — графа В.*Бобринського* — в *Галичину* та *Буковину.* Офіц. діяльність «Г.-р.б.о.» полягала в матеріальній підтримці наук.-літ. та освіт. москвофільських (див. *Москвофільство*) орг-цій в *Австро-Угорщині*, постачанні їм книг рос. мовою, проведенні спільних освіт. заходів та привертанні уваги рос. громадськості й владних кіл до становища «русских» у «під'яремній» Русі. Негласно чл. «Г.-р.б.о.» з місцевих москвофілів вели розвідувальну роботу на користь *Російської імперії.* Суд. процеси зі звинувачення деяких чл. в шпигунстві (не завжди безпідставні) давали «Г.-р.б.о.» привід для гучних пропагандистських акцій і втручання у внутр. справи Австро-Угорщини нібито для захисту прав «русских».

«Г.-р.б.о.» було ідейно близьким до партії російських націоналістів — «Всероссийского национального союза». 1912—13 кількість його чл. у *Санкт-Петербурзі* становила 250—300 осіб. 1910 було відкрито Київ. від-ня (голова — М.*Стороженко*), воно мало бл. 200 чл. Від 1911 діяло Одес. від-ня, очолюване проф. П.Казанським.

На початку *Першої світової війни* діячі т-ва обійняли кілька посад в адміністрації окупованих рос. армією Галичини та Буковини (див. *Галицьке генерал-губернаторство*). «Г.-р.б.о.» надавало допомогу біженцям війни москвофільської орієнтації; де-факто припинило свою діяльність наприкінці 1917.

Літ.: Червонная Карпатская Русь — часть единой неделимой Руси: Отчет о деятельности Киевского отделения Галицко-русского общества. К., 1915; Отчет о деятельности Киевского отделения Галицко-русского общества. К., 1916.

В.Б. Любченко.

ГА́ЛІШ-ЛОВА́ЧКА, археологічна пам'ятка — поселення 3—1 ст. до н.е., залізообробний виробничий центр. Розташов. в пн.-сх. ч. г. Ловачка, на сх. від с. Клячаново Мукачівського р-ну Закарп. обл. Пам'ятка відкрита в 60-х рр. 19 ст. Т.*Легоцьким*, у 1930-х рр. обстежена Я.Янковичем, братами Затлукалами і П.*Совою*, а 1962 і 1964 — закарп. експедицією Ін-ту археології АН УРСР. Займає 15 га, на яких зафіксовано 24 напівземлянкових житла, госп. споруди, понад 1 тис. виробів із металу, керамічний посуд.

Нас. пром. центру належало до латенської к-ри (див. *Латенські пам'ятки*).

Літ.: *Бідзіля В.І.* Поселення Галіш-Ловачка. «Археологія», 1964, т. 17; Археология Украинской ССР, т. 3. К., 1986.

Л.Г. Мацкевий.

ГА́ЛКИН Олексій Семенович (21.09.1866—1940) — військ. діяч, ген.-полковник *Армії Української Народної Республіки.* Н. на Київщині. Закінчив 2-ге Костянтинівське військ. уч-ще в *Києві* (1887), Імператорську військ. акад. в *Санкт-Петербурзі* (1893). Під час *Першої світової війни* — генерал-лейтенант, черговий генерал штабу головнокоманд. арміями Зх. фронту. Сприяв українізації військ. частин рос. армії Зх. фронту.

В укр. армії — від берез. 1918, чл. Військ. ради, нач. Гол. штабу. В *Українській Державі* очолював Гол. штаб армії. Від груд. 1918 — нач. канцелярії Військ. мін-ва *Української Народної Республіки.* 1920—21 — військ. міністр УНР. 1924 звільнений з армії за власним бажанням, проживав у *Галичині.* Заарештований органами НКВС 1939. Загинув у в'язниці м. *Львів.*

Літ.: *Бачинський С.* Генерал О. Галкин. «Літопис Червоної Калини», 1938, № 12.

А.О. Буравченков.

ГА́ЛКІН Олександр Олександрович (04.07.1914—22.10.1982) — фізик. Акад. АН УРСР (1965). Засл. діяч н. (1978). Н. в м. *Бердянськ.* Закінчив Харків. ун-т (1939). 1937—41 і 1945—60 працював у Харків. фіз.-тех. ін-ті, 1960—65 — заст. дир. Фіз.-тех. ін-ту низьких температур, від 1965 — дир. Донец. фіз.-тех. ін-ту.

Наук. праці — в галузі фізики твердого тіла, радіоспектроскопії, надпровідності, фізики високих тисків. Спільно з ін. відкрив проміжний фазовий стан в антиферомагнетиках (1968), ефект необоротного індукування магнітного стану речовини сильним магнітним полем (1971), доплерон-фононний резонанс у металах (1977). Розробив метод нестаціонарної гідроекструзії.

Лауреат Держ. премії УРСР (1971, 1982), премії ім. К.Синельникова АН УРСР (1975).

П. у м. *Донецьк.*

Його ім'я присвоєно Донец. фіз.-тех. ін-ту НАН України.

Тв.: Избранные труды. К., 1986.

Ю.О. Храмов.

ГАЛЛ АНОНІ́М (Gall Anonim) **та його хроніка.** Г. А. (кін. 11 — поч. 12 ст.) — придворний історіограф

Т. Галіп.

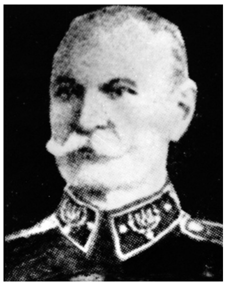

О.С. Галкин.

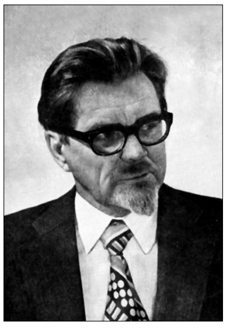

О.О. Галкін.

Ю. Галлер.

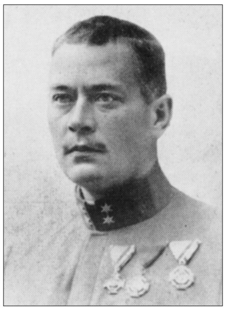

М. Галущинський.

польс. кн. *Болеслава III* Кривоустого. Бенедиктинський чернець (див. *Бенедиктинці*), потрапив до Польщі з бенедиктинського монастиря, що знаходився в комітаті Шомодь в Угорщині. Автор найдавнішої польс. хроніки, присвяченої діяльності польс. князів і королів з династії *Пястів*. Хроніка Г.А. — джерело з вивчення міждержавних відносин Польщі й *Київської Русі* в 10—11 ст. доби *Болеслава I*, *Болеслава II*, Казимира I та ін. Ств. за зразком зх.-європейських лат. династичних хронік, написана римованою прозою. Джерелом написання її слугували як державні архіви Пястів, так і усні перекази.

Літ.: *Labuda G.* Anonim trw. Gall. B кн.: Słownik starożytności Słowianskich, t. 1, cz. 1. Wroclaw—Warszawa—Kraków, 1962; *Щавелева Н.И.* Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, перевод, комментарий. М., 1990.

А.Г. Плахонін.

ГА́ЛЛЕР Юзеф (13.08.1873—04.06.1960) — польський військ. діяч, генерал броні. Н. в Юрчиці, Львівщина. Закінчив австрійс. офіцерську шк., кер. скаутського руху у *Львові*. На початку *Першої світової війни* — командир полку піхоти в 2-й бригаді польс. легіонів (1914—16). Згодом — комендант 2-ї бригади, з якою в лют. 1918 перейшов на бік росіян і приєднався до 2-го польс. корпусу, який очолив у берез. 1918. Коли під *Каневом* корпус було розбито, через *Київ*, *Москву*, Мурманськ (нині місто в РФ) добрався до Франції, де сформував і в жовт. 1918 очолив Польс. (т. зв. блакитну) армію. У квіт. 1919 на чолі 60-тис. армії, в якій командирами корпусів і д-зій були французи, прибув до *Варшави*, звідки був відправлений на Галицький фронт (див. *Українсько-польська війна 1918—1919*). У трав. призначений команд. Пд.-Сх. фронту й підвищений у чині до генерала броні. У ході заг. наступу від 15 трав. 1919 розгромив Холмську групу військ *Армії Української Народної Республіки* і витіснив 1-й і 2-й галицькі корпуси з тер. *Галичини*. У верес. 1919 відкликаний з Галичини й очолив Поморський фронт, а від серп. 1920 — Пн.-Сх., який в ході *польсько-радянської війни 1920* вів бої з військами Зх. фронту Червоної армії (див. *Радянська армія*; команд. — М.Тухачевський). У міжвоєн. період — ген. інспектор артилерії, чл. Військ. ради. Від 1926 — у відставці. У жовт. 1939 виїхав до Франції, служив у військах. Після *Другої світової війни* мешкав у Великій Британії.

П. у м. Лондон.

Літ.: *Kryska-Karski T.*, *Żurakiwski.* Generałowie Polski Niepodległej. Warszawa, 1991; *Klimecki M.* Polsko-Ukraińska wojna o Lwów i Wschodnia Galicję 1918—1919 г. Warszawa, 1997; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. Львів, 1999.

М.Р. Литвин.

ГАЛУ́ШКО Євген Максимович (24.11.1922—09.03.1969) — історик, дослідник історії революц.-визвол. руху трудящих зх.-укр. земель та історії КПЗУ. Д-р істор. н. (1966), проф. (1968). Н. в м-ку Народичі Волин. губ. (нині с-ще міськ. типу Житомир. обл.) в сім'ї службовців. 1939 вступив на істор. ф-т Київ. ун-ту. Від осені 1941 і до закінчення *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — у лавах Червоної армії (див. *Радянська армія*). Поранений. Після демобілізації закінчив істор. ф-т Львів. ун-ту (1948). 1948—51 — аспірант кафедри марксизму-ленінізму цього ун-ту, одночасно працював викл. історії КПРС, спочатку в Пед. ін-ті, потім в ун-ті. 1952 захистив канд. дис. на тему: «Боротьба трудящих Західної України за Радянську владу в 1920 р.». Від осені 1952 і до 1969 — зав. каф-ри марксизму-ленінізму Львів. зооветеринарного ін-ту. 1966 захистив докторську дис. на тему: «Нариси історії Комуністичної партії Західної України (1919—1928)».

Автор бл. 30 наук. праць.

П. у м. *Львів.*

Тв.: Нариси історії Львова. Львів, 1956 [у співавт.]; Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр. Львів, 1965 [у співавт.]; Нариси Львівської обласної партійної організації. Львів, 1969 [у співавт.]; Організатор і керівник революційно-визвольної боротьби трудящих Західної України. «УІЖ», 1969, № 2; З історії боротьби за возз'єднання з Радянською Україною (1918—1920 рр.). Там само, № 9.

Г.С. Брега.

ГАЛУЩИ́НСЬКИЙ Михайло (26.09.1878—25.09.1931) — громад. та освіт. діяч. Н. в с. Дзвиняча (нині село Збаразького р-ну Терноп. обл.) в родині священика. Освіту здобув у г-зії в м. *Тернопіль* (1898), на філос. ф-тах Львів. ун-ту й *Віденського університету* (1901). Брав активну участь у нац. молодіжному русі, був чл. «*Молодої України*». Обраний головою «*Академічної громади*» у *Львові* та «*Січі*» у *Відні*. 1904—09 — викл. г-зій у містах Львів (1901—04) і *Золочів*. Від 1909 — дир. укр. г-зії у м. *Рогатин*, діяч «Просвіти», засн. і кер. філій т-в «Січ» і «*Пласт*». У роки *Першої світової війни* — перший комендант *Легіону Українських січових стрільців*, від 1915 — референт з укр. справ при штабі австрійс. корпусу. Після війни — провідний діяч «*Рідної школи*», голова т-ва «Просвіта» (1923—31), організатор широкомасштабної освіт. роботи в *Галичині*, проф. *Львівського таємного українського університету*, посол (депутат) і сенатор сейму від *Українського національно-демократичного об'єднання* (1928—30). Засн. та ред. вид. «*Життя і знання*». Автор споминів «З Українськими січовими стрільцями» (видрукувані посмертно 1934), низки праць із проблем освіти й виховання.

П. у м. Львів.

Літ.: *Дорошенко В.* Михайло Галущинський. «Життя і знання», 1931, ч. 1; Українські січові стрільці 1914—1920. Львів, 1935; *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. Львів, 1990; *Коритко Р.* Комендант Легіону. «Літопис "Червоної калини"», 1991, № 4; *Коритко Р.* Славетні імена Рогатинської землі. В кн.: Рогатинська земля: історія та сучасність. Львів—Рогатин, 1995; *Глаголюк В.П.* Михайло Галущинський. «Збірник праць Науково-дослідного центру періодики», 1998, вип. 5.

К.Є. Науменко.

ГАЛЬПЕ́РІНИ — єврейс. родина, яка проживала в Україні в серед. 19 ст. Діяльність її представників найтісніше була пов'язана з банк. справою та з місц. цукровою пром-стю. На сьогодні відомі щонайменше два її представники, які залишили помітний слід в історії краю.

Ізраї́ль (р.н. невід. — перед 1858) — фінансист та сусп.-політ. діяч *Правобережної України* 1-ї

пол. 19 ст. Н., жив і працював у м. *Бердичів*. Їудей за віросповіданням, він всіляко намагався зберегти місц. єврейс. общини від будь-яких сторонніх впливів, уважав, що задля досягнення цієї мети можна піти на співпрацю з держ. установами *Російської імперії*. Виходячи з цих міркувань, 1843 став одним із чотирьох членів спец. комісії Мін-ва нар. освіти зі сприяння заходам уряду в єврейс. питанні. Щоб нейтралізувати вплив Ізраїля на регіональні громади, опоненти почали активно шкодити йому в торг. справах і кінець кінцем домоглися його банкрутства та арешту. Із в'язниці його було звільнено буквально напередодні смерті.

Йосип (р.н. невід. — близько 1865) — банкір, жив і працював у Бердичеві. Засн. власної фінансово-кредитної корпорації, осн. капіталом якої володіли гол. чин. подільські, волин., київ. поміщики й землевласники польс. національності. За деякими свідченнями, збанкрутував після *польського повстання 1863—1864*, коли всі багатства його шляхетних боржників були конфісковані державою.

О.М. Машкін.

ГАЛЬЧЕ́ВСЬКИЙ Яків Васильович (псевдоніми — Орел, Войнаровський, Правобережець; 1894 — березень 1943) — військ. діяч, активний учасник повстанського руху в Україні. Н. на Вінниччині. Здобув військ. освіту в старшинській шк., після чого воював на фронтах *Першої світової війни*. На поч. 1919 разом із А.*Волинцем* взяв участь у ліквідації більшовицького повстання проти *Директорії* УНР — т. зв. Меджибізької республіки. У квіт. того ж року (вже у ранзі сотника) прийняв від А.Волинця командування 61-м ім. Симона Петлюри піх. полком *Армії Української Народної Республіки*. Воював проти військ. частин Червоної армії (див. *Радянська армія*) на *Поділлі* й Київщині. Наказом гол. отамана військ УНР 15 лют. 1922 призначений командиром усіх повстанських загонів і підпільних орг-цій *Правобережної України*. Увійшов у історію повстанського руху як керівник найбільш тривалого рейду по Поділлю. Виявив хист до підпільної роботи, добре налагодив роботу розвідки. Восени 1922 виїжджав до *Варшави*, де зустрічався із С.*Петлюрою*. Наприкінці 1922 — початку 1923 перетинав кордон УСРР з невеликими загонами, продовжуючи збройну боротьбу аж до 1925, згодом працював у розвідці *Державного центру УНР на еміграції*, послідовно очолюючи розвідувальні пункти в м. *Корець* та м-ку *Ланівці* під безпосереднім керівництвом І.Литвиненка. З кінця 1920-х рр. і до 1939 — контрактовий старшина польс. армії (капітан, згодом майор). 1942—43 — організатор і командир Грубешівської самооборони від поляків на *Холмщині*.

Загинув у бою з боївкарями *Армії Крайової* в с. Пересоловичі. Похований у м. Грубешув (нині м. Хрубешув, Польща).

Літ.: *Коваль Р.* Отамани Гайдамацького краю. К., 1999; *Його ж.* Трагедія отамана Волинця. К., 2002.

Т.В. Вронська.

ГАЛЬЧИ́НСЬКИЙ Анатолій Степанович (н. 03.11.1935) — д-р екон. н. (1980), засл. діяч н. і т. України (1992). Н. в м. *Богуслав*. Закінчив екон. ф-т Київ. ун-ту (1964), аспірантуру Акад. сусп. наук при ЦК КПРС (1970; *Москва*). 1975—88 працював зав. каф-ри політ. економії Київ. пед. ін-ту іноз. мов (1980 захистив докторську дис. на тему: «Грошові відносини сучасного капіталізму»). 1988—91 — проф. каф-ри політ. економії Ін-ту політології та соціального управління. 1991—92 — зав. кафедри грошових та валютних відносин Київ. ун-ту, 1992—94 — зав. від. міжнар. валютно-фінансових проблем Ін-ту світ. економіки та міжнар. відносин НАН України. 1994—96 і від 1997 — радник Президента України з питань макроекон. політики, 1996—97 — заст. глави Адміністрації Президента України з екон. політики. Від 2000 — голова Ради НБУ, від 2002 — дир. Нац. ін-ту стратегічних досліджень при Президенті України. Обирався депутатом Миронівської райради Київ. обл. (1965) та Київ. міськради (1973).

Автор понад 200 наук. праць.

Тв.: Світова валютна система. К., 1993; Становлення суспільства постформаційної цивілізації. К., 1993; Україна: Наука та інноваційний розвиток. К., 1997 [у співавт.]; Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? К., 1997; Обраним шляхом. К., 1999; Україна: Поступ у майбутнє. К., 1999; Суперечності реформ: У контексті цивілізаційного процесу. К., 2001; Україна — на перехресті геополітичних інтересів. К., 2002.

В.В. Головко.

А.С. Гальчинський.

ГАЛЬШТА́ТСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра пізньої доби *бронзового віку* — поч. раннього *залізного віку* (12—5 ст. до н. е.). Назва походить від місцевості Гальштат (Австрія), де досліджено стародавні соляні копальні та великий могильник із дуже багатим і різноманітним матеріалом. Помітний вплив на розвиток Г.к. мала етруська цивілізація. Для Г.к. характерні великі городища, інгумаційні та кремаційні могильники, численні скарби, поліхромний посуд із геометричним орнаментом, поховальні урни, прикрашені фігурками людей і тварин, вироби із бронзи: знаряддя праці, прикраси, посуд (клепані казани, чаші, сітули), зброя (мечі, списи, ножі, сокири, шоломи, щити, панцирі). Багато речей прикрашено геометричним та спіральним орнаментом, зображеннями людей і тварин. У 12—11 ст. до н. е. носії Г.к. переселилися на тер. Тисо-Дунайського регіону. В результаті асиміляції місц. нас. складається к-ра фракійського гальштату, що охоплювала багато племен стародавньої Європи, більшість яких належала до індоєвроп. сім'ї (іллірійці, фракійці). В Україні носіями Г.к. були племена *Гава-Голігради культури*, які, рухаючись із Тисо-Дунайського регіону через *Карпати*, оселилися на тер. Зх. України. Під сильним впливом Г.к. перебували *лужицька культура*, *висоцька культура*, *чорноліська культура*.

Літ.: *Монгайт А.Л.* Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. М., 1974; *Мелюкова Н.И.* Скифия и фракийский мир. М., 1979.

Б.Д. Павлів.

І.П. Гамалія.

А.О. Гамалія.

ГАМАЛІ́Ї — укр. козац.-старшинський, згодом дворянський рід 2-ї пол. 17—18 ст. Засн. роду — **Михайло** (Мисько) — *реєстровий козак Черкаського полку* (1649), черкаський полковник (з 1662). Його брат **Яків** — паволоцький полковник (1674), шва-

Герб роду Гамалій.

гер П.*Дорошенка*. **Григорій Михайлович** (див. Г.*Гамалія*) — військ. і держ. діяч. **Андрій Михайлович** — лохвицький *сотник* (1679—87), *генеральний осавул* (1689—94), брав участь у *російсько-турецькій війні 1676—1681*, *Кримських походах 1687 і 1689*. **Михайло Андрійович** — лохвицький сотник (1690—93), знатний *військовий товариш* (1693—95), *генеральний бунчужний* (1701—03), наказний полтав. полковник (1705), *генеральний хорунжий* (1707), ген. осавул (1707—09). За участь брата Антона в антирос. виступі І.*Мазепи* відправлений на поселення до *Москви*, звідки 1715 повернувся в *Гетьманщину*. **Антон Андрійович** — прихильник І.Мазепи, ген. осавул (1708). За причетність до дій І.Мазепи засланий (1712) до Сибіру, згодом переселений у Москву. Наступні нащадки роду Г. входили до складу урядової *козацької старшини* і *знатного військового товариства*. **Іван Михайлович** — лохвицький сотник (1721—27), *бунчуковий товариш* (1727—50), брав участь у військ. походах — Ладозькому (1721), Низовому (1724; в Гілянь, Персія, нині Іран) та ін. **Степан Михайлович** — бунчуковий товариш (1723—25), від імені *гетьмана наказного* П.*Полуботка* їздив посланцем до Москви з клопотанням про обрання повночинного гетьмана (1723), брав участь у Сулацькому поході (1725—26). **Іван Андрійович** — бунчуковий товариш (1720), брав участь у *російсько-турецькій війні 1735—1739*, у т. ч. в поході на *Хотин* і його здобутті, миргород. наказний полковник (1750—52), *генеральний суддя* (1762). Чимало вихідців із роду Г. служили в рос. армії, досягли високих військ. чинів, зробили вагомий внесок у розвиток мор. флоту *Російської імперії*. **Платон Якович** (див. П.*Гамалія*) служив на Балт. флоті. **Єлисей Якович** служив на Балт. флоті, досяг рангу капітана. 1795 зарахований до штату Мор. кадетського корпусу. Брав участь у багатьох мор. плаваннях. **Іван Григорович** — капітан Балт. флоту. **Григорій Михайлович** служив на Балт. флоті, 1819 переведений на Чорномор. флот, при відставці отримав чин капітан-лейтенанта (1826) і перейшов на статську службу в *Лохвиці* та *Полтаві*. **Іван Петрович** служив на Балт. флоті в чині лейтенанта, 1818 був відряджений до Дунайської флотилії, де командував військ. плавбазами при *Ізмаїлі* та *Кілії*, під час *російсько-турецької війни 1828—1829* брав участь у мор. битвах проти турец. флоту (1828, 1829), отримав чин капітана 1-го рангу. Багато нащадків роду Г. здобули добру освіту й займали високі пости на статській службі. **Олександр Павлович** закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту, написав дис. (1843), а згодом вів плідну діяльність у чині колезького секретаря, судді, депутата дворянства Лохвицького пов. Полтав. губ. (1847), колезького асесора (1864), голови Лохвицької земської управи (1868—69). **Микола Миколайович** закінчив Петерб. ун-т із ученим ступенем канд. права (1877), продовжив діяльність у суд. і статських установах *Санкт-Петербурга*. **Аполлон Олександрович** по закінченні Петерб. ун-ту (1890) працював у держ. органах, обирався депутатом 3-ї і 4-ї Держ. дум (див. *Державна дума Російської імперії*) від *Чернігівської губернії*.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Панашенко.

Гамаліївський Пустинно-Харлампіївський монастир. Собор Різдва Богородиці. 1735.

ГАМАЛІЇВСЬКИЙ ПУСТИ́ННО-ХАРЛА́МПІЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — чол. правосл. монастир. Розташов. за 45 км від м. *Глухів*, на березі р. Шостка (прит. Десни, бас. Дніпра). Буд-во розпочалося 1700. Відкриття першого храму на честь св. великомученика Харлампія відбулося 1702. Буд-во монастирських будівель (на кошти І.*Скоропадського*) завершилося 1708, тоді ж відбулося відкриття чол. монастиря. 1722 у родинному склепі на тер. монастиря поховано І.Скоропадського. У соборі Різдва Богородиці зберігалася чудотворна ікона Божої Матері. Там само було встановлено портрет гетьмана на весь зріст. Після пожежі 1794 монастир закрито, 1827—34 — відбудовано. Від 1924, за рад. влади, монастир не діяв. 1941, за гітлерівської окупації, роботу монастиря відновлено; певний час він продовжував діяти й після звільнення УРСР від окупантів.

Літ.: Описание Гамалеевского Харлампиевского монастыря. Чернигов, 1873; *Зверинский В.В.* Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях Российской империи, т. 2. СПб., 1892.

О.Д. Кузьминська.

ГАМАЛІ́Я Григорій Михайлович (р. н. невід. — 1702) — військ. і держ. діяч 2-ї пол. 17 ст. Сотник пирятинський (1663), полковник лубенський (1664—66, 1668—70, 1687—88). Дипломат, посланець до турец. султана *Мегмеда IV* від І.*Виговського* (1659) та до російського царя *Олексія Михайловича* від І.*Брюховецького* (1668). 1665 отримав дворянство. Прихильник П.*Дорошенка*, перейшов до нього на *Правобережну Україну*, де був охотницьким (1669) і паволоцьким (1672—73) полковником, *генеральним осавулом* (1674),

Г.М. Гамалія.

гетьманом наказним (1674). Потім вернувся на *Лівобережну Україну*, де обіймав посаду лубен. полковника. Мав великі маєтності. Поховано у м. *Лохвиця* біля церкви Різдва Богородиці. Його дружина Марія Василівна заповіла ч. маєтностей чоловіка *Києво-Михайлівському Золотоверхому монастиреві* та *Лубенському Мгарському Спасо-Преображенському монастиреві.*

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Панашенко.

ГАМАЛІ́Я Микола Федорович (29(17).02.1859—29.03.1949) — мікробіолог, імунобіолог, вірусолог, епідеміолог. Почесний акад. АН СРСР (1940), дійсний чл. Акад. мед. н. СРСР (1945). Н. в м. *Одеса.* Закінчив Одес. ун-т (1880), Петерб. військ.-мед. акад. (1883). 1886 разом з І.*Мечниковим* організував в Одесі першу в *Російській імперії* (другу в світі) наук.-практичну бактеріологічну станцію. 1899 заснував в Одесі Бактеріологічний і фізіологічний ін-т. 1906—10, працюючи приват-доц. каф-ри загальної патології Одес. ун-ту, розробив і застосував на практиці план заходів щодо боротьби з холерою в Одесі, на Донбасі, в *Санкт-Петербурзі.* Керував також боротьбою зі спалахом чуми в Одесі на поч. 20 ст. Від 1912 очолював наукові заклади у С.-Петербурзі, від 1929 — у *Москві.* Значний наук. внесок зробив у розв'язання проблем імунітету, розробку вчення про дезінфекцію, вироблення засобів запобігання інфекційним хворобам, заклав основи вчення про бактеріофаги. Автор понад 250 наук. праць. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

П. у м. Москва.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1956—64.

В.Г. Сарбей.

ГАМАЛІ́Я (Гамалея) **Платон Якович** (29(18).11.1766—21(09).07. 1817) — моряк, капітан-командор (1804), педагог, перекладач, учений, почесний чл. Петерб. АН (1801), дійсний чл. Рос. акад. (див. *Російська академія наук*) та Вільного екон. т-ва (1808). Кавалер орденів св. Анни 3-го (1798) і 2-го (1800) ст., св. Володимира 3-го ст. (1811). Н. в с. Малютинці Пирятинської першої сотні *Лубенського полку* (нині село Пирятинського р-ну Полтав. обл.). Зі старовинного козац.-старшинського роду *Гамаліїв.* Син *бунчукового товариша* Якова Гамалії та його дружини Катерини (у дівоцтві — Мандрик).

Навч. у Київ. акад. та кронштадтському Мор. корпусі (закінчив 1784 першим у випуску мічманом). Служив на Балт. флоті, брав участь у рос.-шведській війні 1788—90, після чого переведений до Мор. корпусу. Там од 1791 виконував обов'язки ротного командира й викладача, від 1795 — інспектора класів. Автор підручників і розвідок з математики, механіки, фізики, навігації, судноводіння, теорії кораблебудування, історії флоту тощо. Серед його вихованців — М.*Лазарєв.*

1805 призначений чл. Держ. адміралтейства. 1809 був у тривалій відпустці через хворобу. 1811 увільнений від посади (з винагородженням посиленим пенсіоном), повернувся в Україну.

П. у маєтку Лисогори Борзнянського пов. *Чернігівської губернії* (нині с. Лисогори Ічнянського р-ну Черніг. обл.).

1805 його прізвищем російський мореплавець Іван Крузенштерн назвав ріг на о-ві Хонсю в Японському м., 1966 на честь Г. названо скелі в Антарктиді, на Землі Королеви Мод.

Літ.: Общий морской список, ч. 3. СПб., 1890; *Сотниченко В.* Гамалея, Платон Яковлевич. В кн.: Русский биографический словарь. СПб., 1914; *Масленников Б.* Морская карта рассказывает. М., 1986.

П.Г. Усенко.

ГАМАЛІ́Я Семен Іванович (31.07.1743—10.05.1822) — освіт. діяч, перекладач, поет. Н. в м. Китайгород Полтав. полку (нині село Царичанського р-ну Дніпроп. обл.) в сім'ї священика. Навч. у Київ. акад. (1755—63). Активно займався просвітницькою діяльністю, з 1769 викладав лат. мову в Петерб. сухопутному шляхетному кадетському корпусі. Від 1770 служив у Сенаті, з 1774 призначений управителем канцелярії намісника Полоцької і Могильовської губ. графа З.Чернишова, од 1782 — на такій же посаді в *Москві.* 1784 вийшов у відставку. Входив до складу масонських лож (див. *Масонство*), справив помітний вплив на розвиток реліг.-містичних ідей у рос. духовному житті. Перекладав з лат., польс., нім., франц. мов. Переклав, очевидно, усі 22 т. (неопубліковані) творів нім. філософа Якоба Беме (1575—1624), одного з найяскравіших представників містичної літ. кін. 16 — поч. 17 ст. Тв. останнього «Misterium Magnum», «De signatura rerum», «Christophia» були надзвичайно популярними серед рос. інтелектуалів до серед. 19 ст.

Перебував у дружніх стосунках з рос. письменником, журналістом, книговидавцем М.Новіковим. Спрямовував своїх учнів і послідовників до духовних вправ самовдосконалення.

Останні 30 років безвиїзно проживав у с. Авдотьїно Бронницького пов. Моск. губ. (нині с. Вознесенське Моск. обл., РФ), де й помер і похований.

Друзі Г. після його смерті видрукували під назвою «Письма С.И.Г.» (ч. 1—3, 1832—39) його листування з М.Новіковим, І.Лопухіним, Ф.Ключарьовим, І.Тургенєвим, Д.*Трощинським*, М.*Карамзіним.*

Літ.: *Чижевський Д.* Якоб Беме в Росії. В кн.: Діалог культур: Святе Письмо в українських пам'ятках. К., 1999.

В.М. Ричка.

М.Ф. Гамалія.

П.Я. Гамалія.

ГАМА́Н, кошіль грошей (від румун. Punga/gi de bani, з турец. kese-i-rumi — «румелійський кошіль») — позначення певної кількості грошей (спочатку в 500 *талерів*, потім у 500 лей чи *флоринів*), яка слугувала одиницею вимірювання сплачуваних господарями *Молдавського князівства* 16—18 ст. податків *Османській імперії*, що збиралися в т. ч. і з *Буковини.* Обсяг податків для всієї Молдови складав від 10 Г. (1514) до 160 Г. (1684) і більше.

Літ.: *Lecca O.G.* Dictionar istoric, arheologic si geografic al Romaniei. Bucureşti, 1937; *Sédillot R.* Toutes les monnaies du monde: Dictionnaire de changes. Paris, 1955; *Желтяков А.Д.* Терминологический комментарий. В кн.: *Эвлия Челеби.* Книга путешествий, вып. 1. М., 1961; *Огуй О.Д.* Монетнолічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст.: Проблема функціональних поліномінацій в адаптивних терміносистемах. Чернівці, 1997; *Його ж.*

Грошове позначення «пунджи де бані», чи «кошелі грошей», у Молдові та на Буковині. В кн.: Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей, т. 2. Чернівці, 1999.

О.Д. Огуй.

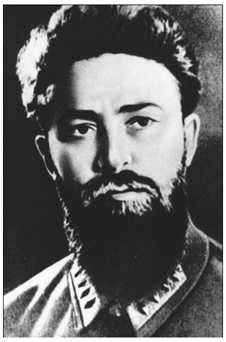

Я.Б. Гамарник.

ГАМА́РНИК Ян Борисович (14(02).06.1894—31.05.1937) — парт. і військ. діяч. Н. в м. *Житомир* у сім'ї службовця. Від 1915 навч. на юрид. ф-ті Київ. ун-ту. Од 1916 — чл. РСДРП(б)—ВКП(б). Від 1917 — чл., згодом секретар Київ. к-ту РСДРП(б). Один з кер. боротьби за встановлення рад. влади у *Києві* (чл. ревкому) в жовт. 1917 та під час *Київського (січневого) збройного повстання 1918.* За часів *Української Держави* перебував на керівній підпільній роботі в одес., київ. та крим. більшовицьких орг-ціях. Брав участь у *Таганрозькій конференції 1918* та I з'їзді КП(б)У (5—12 лип. 1918).

Від 1919 — у Червоній армії (див. *Радянська армія*), восени 1919 — чл. РВР Пд. групи військ *Дванадцятої армії*, комісар 58-ї стрілец. д-зії. 1920—23 — голова Одес. та Київ. губкомів КП(б)У, голова Київ. ревкому та губвиконкому. 1923—28 працював на Далекому Сх., голова Дальревкому, Примор. крайвиконкому, секретар Далькрайкому ВКП(б), чл. РВР Сибірського військ. округу. Від 1929 — нач. політуправління Червоної армії, водночас з 1930 — заст. наркома у військ. і мор. справах СРСР (від 1934 — заст. наркома оборони СРСР), армійський комісар 1-го рангу. Чл. ЦК ВКП(б) (від 1927), ЦВК СРСР. Нагороджений орденами Леніна та Червоного Прапора.

Покінчив життя самогубством (очікував репресій проти себе у зв'язку зі справою 1-го заст. наркома оборони СРСР М.Тухачевського) у м. *Москва.*

Літ.: *Салехов Н.И.* Ян Борисович Гамарник. М., 1964.

О.Д. Бойко.

ГАММЕРДЕ́РФЕР (Hammerdörfer) **Карл** (1758—17.04.1794) — нім. історик, письменник, журналіст. Від 1787 — проф. філософії Єнського ун-ту. Співавтор історико-геогр. хрестоматії «Європа, Азія, Африка й Америка» (4 т.), автор «Загальної всесвітньої історії» (4 т.), «Історії Польського королівства» (3 т.). 1789 опублікував у Лейпцигу (Німеччина) скорочений і виправлений пер. нім. мовою «Анналів» Й.*Шерера* під назвою «Історія українських та запорозьких козаків з додатком деяких відомостей про їх устрій та звичаї». Праця складається з 2 ч. У 1-й подаються відомості про географію України, у 2-й — історія укр. козацтва, в додатку наводиться договір гетьмана Д.*Апостола* з царським урядом 1728 — *«Рішительні пункти» 1728* імп. Петра II.

Тв.: Geschichte der ukrainischen und saporogischen Kosaken nebst einigen Nachrichten von Verfassung und Sitten derselben. Leipzig, 1789.

Я.Д. Ісаєвич.

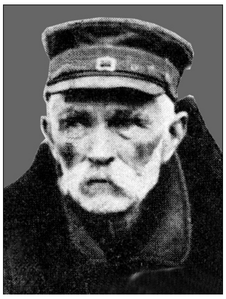

С.С. Гамченко.

ГА́МЧЕНКО Сергій Свиридович (1859—1934) — археолог, дослідник *Волині, Поділля* і Київщини. Чл.-кор. *Київського товариства старожитностей і мистецтв*, чл. *Історичного товариства Нестора-літописця*; чл. Рос. археол. т-ва (1906). Н. в с. *Ратне.* Закінчив київ. г-зію, 1876—80 навч. на вечірньому від-ні фіз.-мат. та історико-філол. ф-тів Київ. ун-ту. 1883 закінчив військове уч-ще в *Москві*, перебував на військ. службі в *Житомирі.* Фундатор *Товариства дослідників Волині* (1900), автор його статуту, а від 1901 — почесний чл. До 1917 військ. службу поєднував із наук. роботою в галузі археології.

Археол. діяльність розпочав 1878 (кер. В.*Антонович*), 1886—1903 провадив розкопки на Житомирщині. Учасник 11-го Археол. з'їзду (Київ, 1899; див. *Археологічні з'їзди*). 1904 як військовик переводиться до *Санкт-Петербурга*; 1911 закінчив Петерб. археол. ін-т, захистив дис., від 1913 — співробітник цього ін-ту. 1909—13 за дорученням археол. комісії досліджував пам'ятки *трипільської культури* в бас. Пд. Бугу. Під час *Першої світової війни* в чині генерала служив у м. Казань (нині столиця Республіки Татарстан, РФ). 1918 вернувся до Житомира, завідував археол. від. Волин. музею (1919). 1924—26 вів розкопки в с. Колодяжне (нині село Романівського р-ну Житомир. обл.) і с. Войцехівка (нині с. Колосівка Полонського р-ну Хмельн. обл.), чим започаткував вивчення пам'яток городсько-усатівського типу (див. *Усатівські пам'ятки*) на Поліссі. Зробив значний внесок у розвідки *черняхівської культури*, досліджуючи могильники в с. Маслове (нині село Шполянського р-ну Черкас. обл.) та ін. Провадив археологічні роботи в *Києві* та в р-ні буд-ва Дніпрогесу. Від 1926 жив у Києві. Від 1928 — віце-президент Всеукр. археол. к-ту ВУАН.

П. у м. Київ.

Тв.: Житомирский могильник. Археологические исследования житомирской группы курганов. Житомир, 1888; Раскопки в бассейне р. Случи. В кн.: Труды XI Археологического съезда в Киеве, т. 1. М., 1901; Спостереження над даними дослідів з трипільської культури 1909—1913 рр. (Досліди на Поділлі). В кн.: Трипільська культура на Україні, вип. 1. К., 1926; Житомир за першоджерелами передісторичної археології. «Записки Всеукраїнського Археологічного комітету», 1930, т. 1.

Літ.: *Макаревич М.Л.* С.С. Гамченко. «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», 1960, вып. 10; *Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997.

В.П. Швидкий.

ГАНГЕ́БЛОВ (Гангеблідзе) **Олександр Семенович** (1801—26(14). 12.1891) — військовик, декабрист, мемуарист. Син С.*Гангеблова* та його дружини Катерини (у дівоцтві — княжни Манвелової), двоюрідної онуки П.*Текелія.* До 1813 виховувався в одес. пансіоні, потім навч. у Пажеському корпусі *Санкт-Петербурга.* 1821 — прапорщик, 1822 — підпоручик лейб-гвардії Ізмайловського полку, від 30(18) черв. 1825 — поручик.

З весни 1825 — чл. петерб. осередку майбутніх декабристів (див. *Декабристів рух*). Заарештований увечері 4 січ. 1826 (23 груд. 1825) в м. Петергоф (нині м. Петродворець Ленінгр. обл., РФ), тієї ж ночі у С.-Петербурзі допитаний слідчим «Комітетом для дізнання про зловмисне т-во» та замкнений у *Петропавловській фортеці.* 6 січ. (25 груд.) відправлений в ув'язнення до мор. пікету м. Кронштадт (нині місто, підпорядковане С.-Петерб. міськраді, РФ), 28(16) лют. 1826 повернутий до Петропавловської фортеці.

За наказом імп. *Миколи I* утримувався в казематі по 25(13) жовт., після чого переведений з гвардії до Владикавказького гарнізонного полку на Кавказ. Учасник рос.-перської війни 1826—28 (призначений пом. коменданта здобутої 1827 рос. військами за його активного сприяння Еріваньської фортеці, нині м. Єреван, Вірменія) і *російсько-турецької війни 1828—1829*, коли він був у складі піонерської роти Кабардинського піх. полку (прикомандированим із пониженням у чині до підпоручика).

1832 звільнений у відставку з визначенням місця постійного мешкання — с. Богодарівка Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ. (нині с. Перше Травня Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.). Від 1840-х рр. мешкав у м. *Верхньодніпровськ*. До 1850 не мав права обіймати посади за дворянськими виборами, як про те клопотався. На поч. 1860-х рр. — мировий посередник.

Написав спогади. Частину з них опублікував у ж. «Русский архив» (1886), а також окремим вид. (з додатком розповіді про своїх рідних). Ін. ч. побачила світ у названому часописі 1906.

П. у с. Богодарівка.

Тв.: Воспоминания. М., 1888.

Літ.: *Ветринский Ч.* [*Чешихин В.Е.*] Гангеблов Александр Семенович. В кн.: Русский биографический словарь. М., 1914; Восстание декабристов: Материалы, т. 8. М.—Л., 1925; ***Новополин Г.*** Забытая могила. (Об А.С. Гангеблове). «Пути революции», 1926, № 2—3; ***Стратен В.В.***, ***Трифільєв Є.П.*** До матеріялів про декабристів. (На підставі даних Одеського історичн. архіву). В кн.: Рух декабристів на Україні. Х., 1926; Восстание декабристов: Документы, т. 18. М., 1984; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988.

П.Г. Усенко.

ГАНГЕ́БЛОВ (Гангеблідзе) **Семен Георгійович** (04.06(24.05).1751—01.03(17.02).1827) — військовик. Батько О.*Гангеблова*. Нащадок грузинських дворян, які 1739 переселилися до *Російської імперії*. З родини офіцера. Н. в м. *Москва*. 1771 вступив капралом у Чорний гусарський полк. 1777 переведений кадетом до Молдав. полку, потім названого Херсонським легкокінним. Від 5 січ. 1779 (25 груд. 1778) — прапорщик, од 1783 — поручик, наприкінці 1788 — капітан Орловського піх. полку.

На *російсько-турецькій війні 1787—1791* відзначився під час штурмів *Очакова* (за що удостоєний особливої золотої нагороди) та Гаджибейського замку, дістав поранення. 1790 перебував у десанті на Чорномор. флоті. 1792 — в рос. війську, спрямованому імп. *Катериною II* проти *Речі Посполитої*. 1793 став секунд-майором, 1794 брав участь у придушенні повстання, керованого Т.*Косцюшком*, командував батальйоном. По тому номінований прем’єр-майором, 1795 — підполковником.

1798 — полковник, од 1799 — генерал-майор, шеф єгерського полку, діяв під орудою О.*Суворова* в зарубіжному поході. 1803 відряджений зі своєю частиною на *Кубань*, 1807 — до Криму. Під час *російсько-турецької війни 1806—1812* був поранений. 1810 провадив десантування (невдало) в ході нападу севастопольської ескадри на Трабзон (Туреччина), стратегічний пункт пд.-сх. узбережжя Чорного м.

З початком *Війни 1812* прилучений до Дунайської армії, очолюваної П.*Чичаговим*. Активний учасник подальших протинаполеонівських походів. Зазнавши тяжкої контузії в Бауценській битві 21(09) трав. 1813, довго хворів і 1818 на власне прохання був звільнений від служби (зі збереженням мундиру та пансіону повної платні). До кінця життя мешкав у маєтку Богодарівка Верхньодніпровського пов. Катериносл. губ. (нині с. Перше Травня Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.), приналежному дружині Катерині Спиридонівні, яка доти супроводжувала його в армії.

Кавалер орденів св. Володимира 3-го ст. (1807), св. Анни 1-го ст. (1809), св. Георгія 4-го ст. (1813).

П. у с. Богодарівка.

Літ.: *Гангеблов А.С.* Воспоминания. М., 1888; Военная галерея 1812 года. СПб., 1912; Гангеблов, Семен Георгиевич. В кн.: Русский биографический словарь. М., 1914.

П.Г. Усенко.

ГА́НДЕЛЬСМАН Марцелій (Handelsman Marceli; 08.07.1882—20.03.1945) — польс. історик. Походив з полонізованої єврейс. родини. Закінчив юрид. ф-т Варшавського ун-ту, потім студіював історію в Берліні, Парижі, Цюриху, *Відні*, Лондоні, був зв’язаний з польс. соціаліст. рухом. Від 1915 працював у Варшавському ун-ті: проф. (1919), декан гуманітарного ф-ту (1927—34). Один із організаторів Ін-ту досліджень нац. справ (1919), Ін-ту історії Варшавського ун-ту (1931), співзасн. Міжнар. к-ту істор. наук, чл. численних академій і наук. т-в у Польщі та європ. країнах. Прихильник Польс. соціаліст. партії, потім — Ю.*Пілсудського*; у 1930-х рр. відійшов від останнього та зблизився з демократ. клубами. Під час *Другої світової війни* перейшов на нелегальне становище і таємно співпрацював із Бюро інформації та пропаганди підпільної *Армії Крайової*. 1944 потрапив до рук *гестапо*.

П. у нім. концтаборі Дора-Нордгаузен.

Наук. роботу розпочав у галузі *медієвістики*, досліджуючи давнє польс. право («Покарання в найдавнішому польському праві», 1907; «Карне право в статутах Казимира Великого», 1909); підсумком студій стала 2-томна «Історія польського карного права» (1908—09). Здійснив порівняльний аналіз держ.-правових систем європ. країн у період *середньовіччя* і Нового часу. Вів наук. семінари у Варшав. ун-ті, «випускниками» яких стали відомі польські історики (С.Арнольд, Я.Воліньський, О.*Гейштор*, М.Маловіст, Т.Мантойфель, В.Мощеньська, М.-Г.Серейський, Г.Яблоньський та ін.). У галузі нової історії залишив праці про політику *Наполеона I* та Франції щодо польс. питання, зокрема фундаментальну роботу «Франція — Польща 1795—1845» (1925), а також про формування модерних націй («Розвиток новочасної національності», 1924). Багато років вивчав життя та діяльність кн. А.*Чарторийського* («Адам Чарторийський», т. 1—3, 1948—50), звернувши увагу на роль психології особистості в істор. процесі. Цікавився теор. історією, написав широковідому методологічну працю «Історика» (1921 і кілька пізніших видань), в якій виклав власні погляди на

С.Г. Гангеблов.

М. Гандельсман.

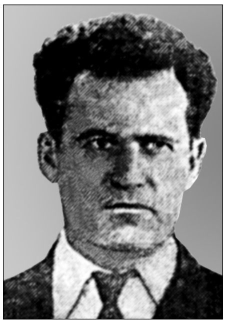

І.В. Ганевич.

В. Ганка.

Л. Ганкевич.

пізнання історичне, назвавши свою теорію «соціопсихологічною». Був видавцем багатьох істор. джерел, автором публіцистичних праць. Тісно співпрацював із *Українським науковим інститутом у Варшаві*, у виданнях якого опублікував монографію «Українська політика князя Адама Чарторийського напередодні Кримської війни» (1937). Докладно й об'єктивно показав формування укр. нац. руху на традиціях *козацтва* 17 ст., не обійшов питань особливостей польс.-укр. стосунків у *Галичині*.

Літ.: *Kieniewicz S.* Marceli Handelsman. В кн.: Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci. Warszawa, 1986; *Зашкильняк Л.* Формирование и развитие исторической науки в Польше. Львов, 1986.

Л.О. Зашкільняк.

ГАНДЗЮ́К Яків Григорович (21.03.1873—10.02.1918) — військ. діяч, генерал-майор. Н. в с. Лозове (нині с-ще міськ. типу Деражнянського р-ну Хмельн. обл.) в сім'ї правосл. священика. Закінчив г-зію у *Вінниці*, Одес. піх. юнкерське уч-ще (1896). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905*. У роки *Першої світової війни* — командир Двінського полку, нач. 104-ї піх. д-зії.

Одним із перших на *Південно-Західному фронті* українізував рос. д-зію, яка ввійшла до складу *Першого українського корпусу* ген.-лейтенанта П.*Скоропадського*. Полки д-зії Г. зайняли Вінницю, *Бердичів*, *Житомир* і не пропустили противника до *Києва*. В груд. 1917 брав участь у боях з частинами збільшовиченого 2-го гвард. корпусу. 11 січ. 1918 (29 груд. 1917) очолив цей корпус. На поч. лют. 1918 виїхав до Києва для вирішення долі корпусу. Потрапив у полон до більшовицьких частин М.*Муравйова*. За відмову перейти на службу до червоних був розстріляний. Похований на тер. *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря* в Києві.

Літ.: Список подполковникам по старшинству. СПб., 1913; Список полковникам по старшинству на 1 марта 1914 г. СПб., 1914; Літопис Червоної Калини, ч. 10, Львів, 1931; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Тинченко Я.* Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917—1921 рр. К., 1995.

К.Є. Науменко.

ГАНЕ́ВИЧ Іван Васильович (04.07.1915—29.04.1976) — історик. Д-р істор. н. (1961), проф. (1962). Н. в с. Катаржине (нині с. Червонознам'янка Іванівського р-ну Одес. обл.) в сел. родині. Закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту (1941). Працював учителем історії, дир. школи, від 1944 викладав у вузах *Одеси*. 1950 захистив канд. дис. на тему: «Роль СРСР у визволенні Болгарії від німецьких фашистів». Від 1953 працював доц., проф. в Одес. ун-ті. 1961 захистив докторську дис. на тему: «Боротьба болгарського народу під керівництвом Комуністичної партії за національне й соціальне визволення (1941—1944)». Від 1962 — зав. каф-ри історії КПРС Одес. ун-ту. Автор понад 70 наук. праць. Нагороджений Президією Нар. зборів Нар. Республіки Болгарія орденом Кирила і Мефодія 2-го ст.

П. у м. Одеса.

Тв.: Борьба болгарского народа под руководством Коммунистической партии за национальное и социальное освобождение (1941—1944 гг.). К., 1959; Боротьба болгарського народу за завершення будівництва соціалізму. К., 1964 [у співавт.]; Историография и источниковедение национально-освободительной и классовой борьбы болгарского народа в период второй мировой войны. Одесса, 1965; Деятельность Болгарской коммунистической партии по укреплению диктатуры пролетариата (сентябрь 1944—1948 гг.). К., 1974.

Літ.: Іван Васильович Ганевич (Некролог). «УІЖ», 1976, № 7.

Г.С. Брега.

ГАНЖА́ Іван (р.н. невід. — після 1648) — уманський полковник. Служив у *надвірному війську* кн. О.*Конецпольського*. 1647 був серед опозиційно налаштованої щодо польс.-шляхетського політ. режиму *козацької старшини*, згуртованої навколо Б.*Хмельницького*. На початку *національної революції 1648—1676* примкнув до лав повстанців. Брав участь у *Жовтоводській битві 1648* та *Корсунській битві 1648*. Потім організовував визвол. боротьбу на Уманщині. Влітку 1648 — полковник новоствореного *Уманського полку*. Під час *Пилявецької битви 1648* перейшов на бік урядових військ. Польс. сторона відзначила заслуги Г. у боротьбі проти повсталого укр. народу наданням шляхетства (див. *Нобілітація*), а також офіцерським чином.

Літ.: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). В кн.: Україна крізь віки, т. 7. К., 1999.

П.М. Сас.

ГА́НКА (Hanka) **Вацлав** (10.06.1791—12.01.1861) — чеський славіст, поет, діяч чеського нац. відродження. Чл.-кор. Петерб. АН, почесний д-р Віленського та Харків. ун-тів. Н. в м. Горинвес (поблизу м. Градец-Кралове, Чехія). До 16 років здобував освіту самотужки, потім відвідував г-зію в м. Градец-Кралове, 1809—13 навч. в Карловому ун-ті (Прага, Чехія), 1813—14 вивчав право у *Відні*. 1815 обійняв посаду першого бібліотекаря Празького музею (нині Нац. музей у Празі), на якій був до кінця свого життя. Від 1848 викладав слов'ян. мови у Карловому ун-ті. Чл. Т-ва рос. історії та старожитностей. Прибічник *панславізму*, активний русофіл, за що отримував від царського уряду грошову підтримку та нагороди. Найбільш відомий своїми фальсифікатами старовинних слов'янських рукописів: «Краледворський рукопис» та «Зеленогорський рукопис». При виконанні цих підробок Г. активно використовував власний пер. «*Слова о полку Ігоревім*». Пер. чеською та німецькою мовами цієї пам'ятки видав 1821.

Відоме листування Г. із харків. гуртком романтиків (О.Корсун, Н.Щербина), П.*Кулішем*. Тв. Г. укр. мовою перекладали М.*Шашкевич*, С.*Руданський*, І.*Франко*, П.*Грабовський*.

П. у м. Прага.

Тв.: Igor Swatoslawič. Hrdinsky zpiew o taženj proti polowcům. W rn w půwodnjm gazyku, s připogenjm českého a německého přeloženj. Praha, 1821.

Літ.: *Панченко А.М.* Чешские переводы «Слова о полку Игореве» XIX в. «Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы», 1957, т. 13; *Мольнар М.* Вацлав Ганка в українських перекладах. В кн.: Зустрічі культур. Братислава, 1980; *Панченко А.М.* Ганка Вацлав. В кн.: Энциклопедия «Слова о полку Игореве», т. 2. СПб., 1995.

А.Г. Плахонін.

ГАНКЕ́ВИЧ Лев (01.06.1883—14.12.1962) — громад. та політ.

діяч, публіцист, адвокат, оборонець у політ. процесах, співтворець осн. законів *Західноукраїнської Народної Республіки*. Н. в м-ку *Підволочиськ*. У студентські роки — чл. таємної орг-ції *«Молода Україна»* і легальної орг-ції *«Академічна громада»*. Вчився у Львів. та Карловому (Прага, Чехія) ун-тах, де закінчив правничі студії. Засн. першої укр. робітн. та соціаліст. орг-ції у Львові. Брав участь у роботі Закордонного к-ту *Революційної української партії*, згодом — чл. *Української соціал-демократичної робітничої партії*, як зв'язковий доставляв до *Києва* нелегальну літ. Чл. ЦК галицької *Української соціал-демократичної партії* (УСДП), пізніше обійняв її провід (1930—34). Під час *Першої світової війни* включився в діяльність *Головної української ради* у Львові, *Союзу визволення України*, виконував обов'язки представника Союзу в Софії (Болгарія). 1918 — заст. голови *Української національної ради ЗУНР*. Журналіст, співредактор укр. газ. «Вперед» (1918—22). Після розколу УСДП — голова її протикомуніст. частини. Як політик і сусп.-політ. діяч відстоював укр. інтереси, як адвокат виступав захисником представників укр. нац.-визвол. руху й обвинувачем у свавільних діях польс. влади на політ. процесах 1920—30-х рр. (див. *Варшавський процес ОУН 1935—1936*). Співзасн. «Союзу українських адвокатів», перший його голова. На еміграції у США — засн. і перший голова «Товариства українських правників». Почесний чл. «Братства Українських січових стрільців».

П. у м. Нью-Йорк.

Літ.: Передвісники і творці Листопадового зриву. Вінніпеґ, 1965.

В.І. Горинь.

ГАНКЕ́ВИЧ Микола (1869—1939) — політ. діяч, журналіст. Один із організаторів робітн. руху в *Галичині*. Був серед засн. і кер. *Української соціал-демократичної партії* (УСДП), 1900—07 — ред. центр. друкованих органів УСДП «Воля», «Земля і воля». 1903—04 співробітничав із *Революційною українською партією* та її Закордонним к-том, брав участь у 4-му Амстердамському і 6-му Штутгартському конгресах *Інтернаціоналу II*. У 1913 — 1-й пол. 1914 активно співпрацював зі створеним А.*Жуком* Укр. інформаційним к-том. 1914 входив до складу *Головної української ради* у Львові, 1915 був обраний заст. голови *Загальної української ради*. Співпрацював також із *Союзом визволення України*, сприяв його діяльності серед укр. військовополонених. У 1920-ті рр. виступав за співробітництво УСДП із Польс. соціаліст. партією.

Літ.: *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців. 1848—1914, ч. 2. Львів, 1927; «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.), ч. 2. К., 1999.

Ю.П. Лавров.

М. Ганкевич.

ГАННІБА́Л Іван Абрамович (16(05).06.1737, за ін. даними, 1736 або 1731—24(12).10.1801) — військовик, поміщик. Генерал-аншеф (1784). Двоюрідний дід О.*Пушкіна*. Старший з одинадцяти дітей «арапа Петра Великого» — сина абісинського (ефіопського) князя, хрещеника *Петра I*, рос. військ. інженера Абрама Ганнібала — та його другої дружини Христини-Регіни фон Шоберг (обоє батьків померли 1781).

Навч. в Петерб. кадетському корпусі, після чого служив артилерійським офіцером. Учасник *російсько-турецької війни 1768—1774*. Од 1769 — бригадир. Відзначився у середземномор. Архіпелазькій експедиції, перебуваючи в ескадрі адмірала Г.Спиридова. Навесні 1770 очолював корабельний десант, посилений місц. добровольцями-греками, при штурмі турец. фортеці Наварин (на пд.-зх. березі п-ова Пелопоннес, Греція), по здобутті став її комендантом. Під час Чесменського бою 7 лип.(26 черв.) того ж року керував гарматним вогнем і вправно споряджав рос. брандери, що дало змогу спалити в бухті осман. флотилію. Генерал-майор од 18(07) груд. 1772.

1776 призначений генералом-цейхмейстером, нач. мор. артилерії, 1777 — чл. Адміралтейств-колегії. Влітку 1778 направлений на Дніпро, щоб на місці укріплення Александр-шанц (Олександршанц, Олександр-шанець) зводити м. *Херсон*, виконувати обов'язки гол. командира тамтешньої фортеці; збудував її з корабельнею та адміралтейством як базою Чорномор. флоту. Від 1779 — генерал-поручик. 1780 одержав у власність 12 000 *десятин* землі поблизу Білого оз., у місцевості, названій на його честь Іванівкою (нині смт Білозерка Херсон. обл.) і заселеній колиш. запорожцями та вихідцями з укр. теренів *Речі Посполитої*.

За його наказом відряджені з Дністровського лиману фрегати «Осторожный» і «Храбрый» 28(17) листоп. 1782 ввійшли до Ахтиярської бухти *Кримського ханства*, що стало визначальною передумовою заснування порту й м. *Севастополь*. Через конфлікт з кн. Г.*Потьомкіним* (офіційно — «через хворобу») 4 берез.(22 лют.) 1784 увільнений у відставку (*Катерина II* довіку залишила йому попередню платню). Того ж року продав Іванівку (Білозерку) з кріпаками О.*Безбородьку*. В останній період життя мешкав у маєтку Суйда неподалік *Санкт-Петербурга*.

Нагороджений орденами св. Георгія 3-го ст. (1770), св. Анни (1775), св. Олександра Невського (1781) і св. Володимира 1-го ст. (1783).

П. у м. С.-Петербург.

Літ.: Ганнибал Иван Абрамович. В кн.: Русский биографический словарь. М., 1914; *Давыдов М.И. и др.* Херсон. В кн.: История городов и сел Украинской ССР: Херсонская область. К., 1983; *Вирлич А.Э. и др.* Белозерка. Там само; *Фейнберг И.Л.* Абрам Петрович Ганнибал — прадед Пушкина. М., 1986; *Романов Б.С.* Черноморскому флоту — быть! Век XVIII. «Маринист», 2001, № 3(4); *Строгонов А.А.* Севастополь в лицах за 150 лет (1770—1920). Севастополь, 2003; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Три столетия Российского флота: XVIII век. СПб., 2003.

П.Г. Усенко.

І.А. Ганнібал.

ГАННО́ВЕР Натан Нота та його хроніка. Г. (поч. 1620-х — 1683) — єврейс. історик-хроніст, равин, реліг. проповідник, містик-кабаліст. Н. на *Волині* в сім'ї равина. Здобув традиційну єврейс. освіту. До початку *національної революції 1648—1676* мешкав у м. Заславль (нині м. *Ізяслав*), потім у Зх. Європі. Автор широковідомої хроніки «Болото бездонне» («Явен Мецула»), яку видано у Венеції (Італія) 1653 і яка є цінним джерелом з історії укр. єврейства доби *середньовіччя*. Твір став своєрідним мартироло-

Є. Ганська.

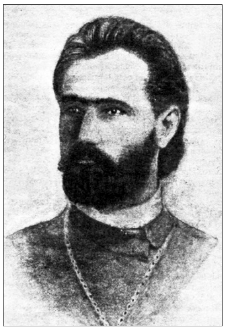

Г.А. Гапон.

гом єврейства, що загинуло в Україні впродовж 1648—49, він вирізняється відчуттям історії та просякнутий реліг. містицизмом. У ньому висвітлюється *Наливайка повстання 1594—1596* та *Павлюка повстання 1637*, змальована постать Б.*Хмельницького*, а також постаті кількох польс. діячів того часу, описані подробиці єврейс. погромів у містах *Немирів*, *Тульчин*, *Бар*, *Острог*, Заславль, *Полонне* та ін. Г. — автор кількох реліг.-містичних праць і словника. В останні роки життя був равином м-ка Унгариш Броди в Моравії (нині у складі Чехії). Загинув 1683 під час розгрому м-ка куруцькими (угор.) загонами графа Текелі, союзника *Османської імперії* в її боротьбі з Австрією.

Літ.: Еврейские хроники XVII столетия: (Эпоха «хмельниччины»). М.—Иерусалим, 1997.

В.А. Гриневич.

ГА́НСЬКА (в дівоцтві — Жевуська, в другому шлюбі — Бальзак) **Єва** (Евеліна-Констанція-Вікторина; 06.01.1801(25.12.1800), за ін. даними, 1804 або 1805—21(09).04.1882) — поміщиця, письменниця. Дочка графа Адама Вавринця Жевуського (1760—1825) та його дружини Устини (Юстини) з роду Рдултовських. Сестра красуні-авантюрниці Кароліни Собанської (Чиркович, Лакруа), польс. письменника Генріка Жевуського та рос. ген. Адама Жевуського (Ржевуського). Н. в маєтку *Погребище*. 1819 вийшла заміж за київ. та волин. магната графа Вацлава (Венцислава) Ганського (1778—1841), мала з ним 5 дітей (вижила лиш одна Ганна-Марія-Жозефіна).

Була знайома з О.*Пушкіним* та А.*Міцкевичем*. 1832, підписавшись «L'Etrangére» («Іноземка»), кореспондувала Оноре де *Бальзаку*, що започаткувало їхнє листування, а потім — зустрічі протягом 1833—46 у Швейцарії, Австрії, Росії (у *Санкт-Петербурзі*), Німеччині, Італії, Франції. 1846 вони таємно обручилися.

На поч. 1847 Г. мешкала в Парижі, а з верес. того року до січ. наступного та з осені 1848 до весни 1850 приймала Бальзака в маєтку Верхівня Сквирського пов. Київ. губ. (нині село Ружинського р-ну Житомир. обл.), повінчалася з ним 14(02) берез. 1850 у бердичівському *костьолі святої Варвари*, а в трав. того ж року подружжя переїхало до Франції. Через одруження з чужинцем змушена була передати дочці свої права власності на нерухомість у *Російській імперії.*

По смерті О. де Бальзака — його спадкоємиця. Завершила конспективно накреслену ним 2-гу ч. роману «Селяни» й опубл. 1855.

П. у м. Париж. Похована на цвинтарі Пер-Лашез. На її честь названа Евеліною одна з дійових осіб роману Бальзака «Сільський лікар» (1833).

Літ.: *Balzac H.* [de]. Lettres á L'Etrangére, t. 1—5. Paris, 1899—1960; *Горленко В.П.* Отблески. СПб., 1908; *Савченко Ф.* Бальзак на Україні. «Україна», 1924, кн. 1—2; *Бальзак О.* Неопубликованные письма. «Звенья», 1934, т. 3—4; *Гроссман Л.* Бальзак в России. «Литературное наследство», 1937, т. 31—32; *Борщак І.* Україна й українці в листуванні Бальзака. «Україна: Українознавство і французьке культурне життя», 1950, зб. 3; *Вакулюк П.* На вівтарі святої любові. «Всесвіт», 1997, № 7.

П.Г. Усенко.

Маєток Ганських у с. Верхівня Сквирського повіту Київської губернії. Фото кінця 20 ст.

ГА́ПАК Павло (Павел; н. 25.12.1931) — словац. історик. Д-р істор. н. Н. в с. Пінковце в Сх. Словаччині. Навч. на філос. ф-тах Братиславського і Будапештського ун-тів (1950—54), працював н. с., зав. від. Ін-ту історії Словац. АН (1955—91), з 1991 — в Ін-ті Е.Легоцького в Братиславі (Словаччина). Учасник багатьох міжнар. наук. конф., в т. ч. 2-го Міжнар. конгресу україністів (Львів, 1993; див. *Міжнародні конгреси україністів*). Дослідник соціально-екон. історії та робітн. руху Словаччини кін. 18 — поч. 20 ст., питань істор. розвитку українців у Сх. Словаччині та на *Закарпатській Україні.* Автор бл. 15 індивідуальних і колективних монографій, багатьох наук. і наук.-популярних статей, надрукованих у різних країнах, у т. ч. в Україні та в укр. часописах Словаччини, — «*Дукля*», «*Дружно вперед*», «Нове життя», «Науковий збірник Музею української культури в Свиднику».

Тв.: Dejiny zelaźiarskeho priemyslu na Slovensku. Bratislava, 1962; Dejiny Slovenska, z. 1—2. Bratislava, 1968; Історія чеського і словацького робітничого руху 1848—1918. Братислава, 1975; Нариси історії Чехословаччини, т. 1—2. Братислава, 1982.

С.В. Віднянський.

ГАПО́Н Георгій Аполлонович (17 (05).02.1870—10.04(28.03).1906) — громад. та політ. діяч. Н. на Полтавщині в сел. сім'ї. Закінчив Полтав. семінарію (1893), 1898—1903 навч. у Петерб. духовній акад. Опікувався соціальними реформами. Розробив проекти про кооператив безробітних, реформу робітн. будинків, землеробські виправні колонії для дітей тощо. Став ініціатором створення «Зібрання російських фабрично-заводських робітників Санкт-Петербурга», до якого на кін. 1907 входило бл. 20 тис. робітників. Одночасно перебував під впливом і кер-вом жандармського полк. С.*Зубатова*, отримував гроші з секретного фонду департ. поліції на деполітизацію робітн. руху і виховання робітників у монархічно-реліг. дусі. Після страйку робітників Путиловського з-ду в *Санкт-Петербурзі* 22(09) січ.

1905 очолив т. зв. мирний похід із петицією до імп. *Миколи II*, який закінчився розстрілом демонстрації біля Зимового палацу (загинуло бл. 1 тис. осіб, поранено 3—4 тис. осіб.). Зміг перебратися згодом за кордон, де вступив до *Партії соціалістів-революціонерів.* Вів переговори з В.*Леніним* та ін. революц. діячами про створення коаліційного революц. к-ту під своїм кер-вом. Вернувшись у Росію, Г. знову зв'язався з поліцейськими органами, намагаючись відновити свої робітн. орг-ції. За постановою *Бойової організації Партії соціалістів-революціонерів* був повішений у передмісті С.-Петербурга.

Тв.: История моей жизни. Л., 1925.

Літ.: *Спиридович А.И.* Записки жандарма. М., 1991.

О.Ф. Овсієнко.

ГАРАБУРДА́ Михаїл (початок 16 ст. — р. с. невід.) — політ. і держ. діяч *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) та *Речі Посполитої* серед. 16 ст., дипломат. Походив із білорус. правосл. шляхти. Здобув добру освіту, зробив блискучу кар'єру, ставши секретарем короля *Сигізмунда II* Августа, потім — писарем ВКЛ. Одночасно в коло наближених до короля осіб потрапив і брат Г. — Лукаш, який брав участь у посольстві до Рос. д-ви (1558), а під час *Лівонської війни 1558—1583* потрапив до полону, і Г. клопотався у *Москві* про його звільнення. Здійснив успішну дипломатичну місію до м. *Бахчисарай*, де було укладено військ. союз ВКЛ та *Кримського ханства*, спрямований проти Рос. д-ви. Це, в свою чергу, прискорило перехід *Лівонського ордену* під опіку короля. У вересні 1560 Г. від імені короля вів переговори в Москві, вимагаючи від рос. царя *Івана IV* вивести свої війська з Лівонії. Тоді ж намагався дістати від російського урядовця — думного дяка — І.Висковатого «Євангельські бесіди» св. Іоанна Златоуста, перекладені учнем *Максима Грека* — Силуяном. Очевидно, тоді ж, на прохання кн. В.-К.*Острозького*, Г. добився згоди Івана IV прислати в Литву список *Геннадіївської Біблії* (1499), який став основою для підготовки і видання *Острозької Біблії* (1581), видрукованої І.*Федоровим.* Разом з Є.Ходкевичем та О.Воловичем вів переговори у Москві в груд. 1563 — січ. 1564 та в 1566, прагнучи укласти мирний договір. По смерті короля Сигізмунда II Августа (1572) сейм Речі Посполитої відрядив Г. до Росії запросити на польський престол сина Івана IV — Федора — за умови прийняття останнім *католицизму.* Однак з низки причин панівна верхівка Речі Посполитої віддала перевагу франц. принцеві Генріху Валуа.

Образ Г. як розумного та мужнього дипломата знайшов відображення в худож. літ., зокрема у творчості О.*Толстого.*

Син Г. — Василь видрукував «Октоїх» (Вільно, 1582) і написав до нього передмову.

Літ.: *Граля И.* Иван Михайлов Висковатый: Карьера государственного деятеля в России XVI в. М., 1994.

Ю.А. Мицик.

ГАРА́ЙДА Іван Андрійович (29.01.1905—13.12.1944) — історик, філолог, редактор, культ.-освіт. діяч. Н. в с. Зарічово (нині село Перечинського р-ну Закарп. обл.) в сім'ї інтелігентів. Закінчив юрид. ф-т Будапештського ун-ту (1928) та філол. від-ня Краківського ун-ту (1934), вчився на філос. ф-ті Печського ун-ту. Від 1934 викладав угор. мову в Краківському ун-ті, а з 1938 — ще і в краківських ліцеї та г-зії. У листоп. 1939 Г. разом із професорами Краківського ун-ту заарештований *гестапо* і вивезений до концтабору *Заксенгаузен.* Після звільнення перебував у Кракові (квіт.—жовт. 1940). Згодом переїхав до *Закарпатської України* та влаштувався на роботу в Підкарпатське т-во наук (листоп. 1940 — жовт. 1944). Призначений дир. згаданого т-ва, а згодом і ред. часописів «Зоря-Hajnal» (1941—43), «Руська молодь» (1942—44), «Літературна неділя» (1941—44). Діяльність т-ва і вихід журналів сприяли розвиткові науки й к-ри в краї в роки *Другої світової війни.* Сам Г. займався не тільки адмініструванням та редагуванням часописів, а й досліджував окремі філол. та істор. питання. Він опублікував розвідку «Причинки до пояснення назв наших сіл» (*Ужгород*, 1941), ст. «Галицька політика угорських королів Бейли III-го і Андрія II-го» («Зоря-Hajnal», 1943, № 1—4), виступив (разом із М.*Лелекачем*) упорядником довідкового вид. «Загальна бібліографія Підкарпаття» (Ужгород, 1943). 1941 в Ужгороді вийшла з друку його «Граматика руського язика» як офіц. підручник для шкіл з рідної мови українців Закарпаття. 1942—44 видавав «Великий сільськогосподарський календар Подкарпатского общества наук». Крім того, вчений працював над польс.-угор., угор.-польс. та укр.-угор. словниками, однак зібрані й упорядковані матеріали загубилися 1944. У листоп. Г. заарештовано службою рад. військ. контррозвідки «Смерш» за звинуваченням в антирад. пропаганді.

П. у в'язниці м. Ужгород до закінчення слідства.

Літ.: *Дзендзелівський Й.* ПОН і забутий Гарайда. «Карпатський край», 1993, № 1—2; *Довганич О.Д.* В'язень гестапо і СМЕРШу. В кн.: *Довганич О.Д.* Роки лихоліття: Невідомі сторінки і трагічні долі. Ужгород, 1995.

М.В. Олашин.

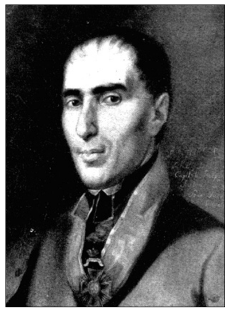

М. Гарасевич. Портрет худож. Л. Долинського. Кінець 18 ст.

ГАРАСЕ́ВИЧ Михайло Григорович (23.05.1763—29.04.1836) — історик і церк. діяч, один із перших представників *українського національного відродження* в *Галичині.* Д-р богослов'я (1789). Н. в с. Якторів (нині село Золочівського р-ну Львів. обл.). Навч. в «*Барбареумі*» у *Відні* (1782—84) і Львів. греко-катол. духовній семінарії (1784—87). Від 1787 — викл., 1790 — проф. «*Studium Ruthenum*» (Руського інституту), викладав богословські дисципліни і грец. мову. 1793—97 — ред. польс. газ. «Dziennik patriotycznych polityków». 1795 висвячений на священика. Від 1797 — почесний канонік Перемишльської, від 1800 — ген. вікарій Львів. митрополичої капітули, від 1813 — архіпресвітер. Був делегований греко-катол. ієрархами до австрійс. імп. Франца I (1804—35) у справі відновлення Галицької митрополії (1807; див. *Галицька греко-католицька митрополія*). Поступово звільнився від полонофільства і став переконаним захисником інтересів укр. спільноти.

За це під час австро-франц.-польс. війни 1809 разом із митрополитом А.*Ангеловичем* зазнав переслідувань від тимчасової

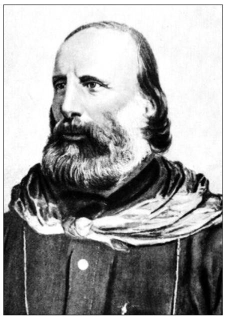

Дж. Гарибальді.

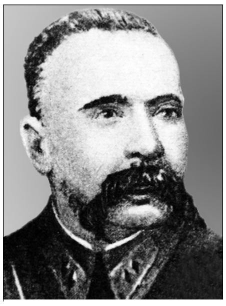

І.І. Гаркавий.

польс. управи *Львова*. За відданість Австрії його нагороджено орденом Леопольда і надано титул барона. Від 1814, після смерті митрополита, до 1818 управляв Галицькою греко-катол. митрополією. В останній період життя заглибився в дослідження історії Галичини та її церкви, наслідком чого стала ґрунтовна зб. джерел «Історія церковної унії з римською церквою», видана згодом під назвою «Annales Ecclesiae Ruthenae» (1863), яка містить матеріали не лише з історії церкви, а й з багатьох ін. питань історії краю. Ще задовго до виходу в світ вона поширювалася в рукописних копіях і стала особливо популярною серед укр. студентської молоді, сприяючи пробудженню в неї нац. свідомості. Непідробний пієтет до вченого-патріота засвідчив М.*Устиянович* у вірші «Сльоза на гробі Михайла Гарасевича».

П. у м. Львів.

Літ.: *Тершаковець М.* Галицько-руське літературне відродження. Львів, 1908; *Студинський К.* Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795—1857 рр. Замітки й тексти. «Українсько-руський архів», 1920, т. 13—14; *Андрухович А.* Історія греко-католицької генеральної духовної семінарії у Львові 1783—1810. В кн.: Греко-католицька духовна семінарія у Львові, ч. 2. Львів, 1936.

Ф.І. Стеблій.

ГА́РДОВИЙ АБО КОРОЛІ́ВСЬКИЙ ШЛЯХ — одна з доріг у пд.-зх. ч. тер. *Вольностей Війська Запорозького низового* кін. 15—18 ст. Отримав назву від м. Гард (Гардове, нині с. Богданівка Доманівського р-ну Миколаїв. обл.) на р. Пд. Буг — центру *Бугогардівської паланки* та відомого осередку запороз. торгівлі. Назву «королівський» одержав, очевидно, від польс. короля *Яна Ольбрахта* з династії *Ягеллонів*, який 1489, ще як королевич, ішов із військом цим шляхом і на ньому здобув перемогу над турец.-татар. військом. Шлях виходив із *Поділля*, проходив через р. Пд. Буг по одному з кам'яних мостів, споруджених за часів вел. кн. литов. *Вітовта*, і прямував до гирла р. Кам'янка (прит. Дніпра), де 1709—11, 1730—34 була *Кам'янська Січ*, потім — до Казікермена (нині м. *Берислав*), а звідти — до Таванського перевозу (між фортецями Казікермен та Ісламкермен (пізніше поблизу цієї фортеці виникло м. *Каховка*) через Дніпро і далі на Крим.

Літ.: *Брун Ф.К.* Черноморье, т. 1. Одесса, 1879; *Яворницкий Д.И.* Вольности запорожских козаков. СПб., 1890; *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків, т. 1. Львів, 1990.

В.В. Пришляк.

ГАРИБА́ЛЬДІ (Garibaldi) **Джузеппе** (04.07.1807—02.06.1882) — італ. громад., політ. і військ. діяч. Нац. герой Італії, генерал. Н. в м. Ніцца (Франція). Один із найвизначніших представників італ. революц.-демократ. руху 19 ст. за возз'єднання Італії та знищення австрійс. гніту, активний борець за свободу пригноблених народів Європи й Америки. Відіграв вирішальну роль у доленосних для Італії подіях — обороні Рим. республіки 1849, бойових діях альпійських стрільців проти австрійс. окупантів 1859, висадці т. зв. тисячі на о-в Сицилія у Середземному м. й розгромі деспотичного режиму неаполітанських Бурбонів 1860, визволенні Венеціанської обл. 1866. Будучи матросом сардинського торг. флоту, не раз відвідував у 1820 — 1-й пол. 1830-х рр. *Одесу*, *Феодосію*, *Керч*. На пд. України розпочав і свою революц. діяльність, вступивши 1833 у таємне респ. т-во «*Молода Італія*». Його зв'язки з італ. емігрантськими громадами й представниками визвол. боротьби в Україні прислужилися рухові солідарності й матеріальної допомоги гарибальдійським волонтерам. Наприкінці 1850 — поч. 1860 на адресу штабу Г. в Генуї (Італія) надсилалися зібрані в Україні гроші для придбання зброї й спорядження визвол. армії, серед добровольців якої були й українці. 1860 у битві під Неаполем (Італія) відзначився рос. вчений-соціолог та географ, народник Л.Мечников, який керував фортифікаційними роботами, а згодом займався в Тоскані (істор. обл. в Італії) формуванням осередків на підтримку визвол. акцій Г., за особистим дорученням якого 1864 він брав участь у підготовці повстанської мор. експедиції на чорномор. узбережжя України.

Діяльність Г. справила певний вплив на програмні засади укр. політ. орг-цій — харків.-київ. таємного т-ва, одес. революц. агентства, центр. укр. к-ту «*Земля і воля*». Пропагандою ідей та діяльності Г. займалися укр. демократи-шестидесятники: А.*Красовський* (особисто зустрічався з Г. за кордоном) — серед солдатів і селян, Я.*Бекман* — на шпальтах газ. *«Киевский телеграф»* та ін. Перемоги, здобуті під проводом Г., спричинилися в 1860-х рр. до масового поширення серед селян Подніпров'я й *Новоросії* сподівань і чуток про заморського козац. отамана під іменем «Загрібайло». Селяни чекали на нього як на свого визволителя. Подвиги Г. знайшли відображення у творчості Марка *Вовчка*, А.*Свидницького*, Г.*Данилевського*, М.*Драгоманова*, М.*Максимовича*, С.*Русової*, І.Бондаренка, М.*Коцюбинського* та ін.

П. на о-ві Капрера у Тірренському м., Італія.

Під час *Другої світової війни* в Італії ім'ям Г. називали партизан. бригади, в складі яких билися проти фашистів представники різних національностей, у т. ч. українці-втікачі з таборів військовополонених.

Тв.: Memorie. Milano, 1882; Мемуары. М., 1966.

Літ.: *М[ечников Л.И.]* Записки гарибальдийца. «Русский вестник», 1861, № 9—11; *Русова С.* Биография Дж. Гарибальди, освободителя Италии. Ростов-на-Дону, 1906; *Бондаренко І.* Про Гарібальді, борця за волю італійського народу. Одеса, 1908; *Варварцев М.М.* Італійці в Україні (XIX ст.): Біографічний словник діячів культури. К., 1994; *Його ж.* Громадськість України у русі допомоги італійській визвольній боротьбі (1860 р.). «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», 1997, вип. 6; *Його ж.* Гарібальді: український образ та його витоки. «Всесвіт», 1999, № 1.

М.М. Варварцев.

ГАРКА́ВИЙ Ілля Іванович (31.07.1888—01.07.1937) — військовик, комкор. Н. в с. Мусієнкове (нині село Магдалинівського р-ну Дніпроп. обл.) в сел. сім'ї. Закінчив військ. уч-ще (1916). Під час *Першої світової війни* — поручик. 1917 — чл. полкового к-ту, голова Кишинівської ради солдатських депутатів, один з організаторів *Червоної гвардії* в *Тирасполі*. Від січ. 1918 — в Червоній армії (див. *Радянська армія*), комен-

дант р-ну Окремої армії Одес. військ. округу. В лют. 1918 вступив до РСДРП(б). Пом. військ. кер. Воронезького губернського військ. комісаріату. В квіт.—трав. 1919 — в. о. нач. штабу 9-ї армії. В лип.—серп. 1919 — нач. штабу 45-ї стрілец. д-зії, під час Пд. походу військ. частин *Дванадцятої армії* — в. о. нач. 45-ї д-зії (серп.—жовт. 1919), із жовт. 1919 по квіт. 1921 — нач. штабу цієї д-зії. 1921—22 — нач. штабу військ України і Криму. В подальшому — на командних посадах. Нагороджений орденом Червоного Прапора (1928). Чл. Всерос. ЦВК і ЦВК СРСР. Від 1935 — команд. військами Уральського військ. округу. Заарештований 11 берез. 1937, смертний вирок винесено 1 лип. 1937. Того ж дня страчений. Реабілітований 12 груд. 1956.

Літ.: Победа Советской власти в Молдавии. М., 1978; *Сувениров О.Ф.* Трагедия РККА: 1937—1938. М., 1998.

О.Й. Щусь.

ГАРКУ́ША (Миколаєнко) **Семен Іванович** (бл. 1739 — р. с. невід.) — запороз. козак, торговець, ватажок повстанського загону на *Лівобережній Україні*, *Правобережній Україні* та *Слобідській Україні*. Н. в с. Березань Мозирського пов. (нині село Гомельської обл., Білорусь) в сім'ї кріпака І.Миколаєнка. 1748 (у віці 9 років) разом із кількома запорожцями поїхав на *Запорозьку Січ*, де незабаром дістав прізвисько Гаркуша (Картавий), очевидно, через фізичну ваду. Ставши запороз. козаком, побував у багатьох містах Лівобережжя та Слобожанщини, де займався торгівлею. 1768 у складі гайдамацького загону взяв участь у *Коліївщині*. В ході *російсько-турецької війни 1768—1774* був у мор. поході запорожців під *Очаків* (1770) і на Хаджибей (1771, нині тер. *Одеси*). Під час останнього походу Г. було поранено. На поч. 1770-х рр. назавжди залишив торг. діяльність і став кер. повстанського загону, який вчинив низку нападів на маєтки можновладців Лівобережжя, Слобожанщини та Правобережжя. З метою конспірації не раз змінював своє ім'я та прізвисько. Називав себе Василем Верхосудом і Васильовичем, Грицьком Гаркавим, Іваном Лисим і Щербатим тощо. 1773 біля *Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря* повстанці, керовані Г., були оточені польс. жовнірами, захоплені в полон, а потім передані царській прикордонній варті. Від 1773 до 1776 після суду та побиття канчуками перебував на каторзі в м. Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ). Утік звідти й організував повстанський загін із козац. сіроми. 1778 знову заарештований у м. *Ромни* й кинутий за грати, де зазнав численних катувань. На поч. трав. 1781 Г. і ще 6 арештантів утекли з в'язниці. Продовжив свою діяльність на Правобереж. і Лівобереж. Україні до 1783, коли в м. Ропськ (нині с. Старий Ропськ Брянської обл., РФ) знову був схоплений місц. владою. Знову втік і знов був заарештований 28(17) лют. 1784 у Ромнах. Після суду, жорстоких катувань засланий на довічну каторгу в м. *Херсон*. Відтоді відомості про Г. відсутні.

Літ.: *Гуржій І.О.* Семен Гаркуша. К., 1962.

О.І. Гуржій.

ГАРКУ́ША (Горкуша, Оркуша) **Филон** (поч. 17 ст. — бл. 1683) — козац. полковник, дипломат, родич і сподвижник Б.*Хмельницького*. Н. в м. Бихов (нині місто Могильовської обл., Білорусь). На початку *національної революції 1648—1676* брав у ній активну участь, очолював повстанців на *Поліссі* та в *Білорусі*, разом із М.*Небабою* воював там 1648. У деяких джерелах Г. названо поліським полковником. Навесні 1651 його послано Б.Хмельницьким на допомогу Т.*Хмельницькому* до Сіверської землі. На початку Берестецької кампанії Г. було призначено командувачем військами на укр.-білорус. прикордонні. У трав. 1651 виступив з с. Норинськ (нині село Овруцького р-ну Житомир. обл.), відбив напади ворожих військ під *Чорнобилем* і з'єднався з силами київ. полк. А.*Ждановича*. Вони успішно вели воєн. дії на берегах р. Прип'ять (прит. Дніпра), але поразка й загибель М.Небаби під с. Ріпки (нині с-ще міськ. типу Черніг. обл.) 6 лип.(26 черв.) 1651 змусила їх відступити до *Димера*, а потім і *Києва*. Під тиском угодовськи налаштованої міськ. верхівки вони покинули Київ. Г. потім узяв участь у Корсунській раді та боях із польс.-литов. військом під м. *Біла Церква* у верес. 1651. У берез.—квіт. 1654 Г. очолив дипломатичну місію Укр. козац. д-ви до Рос. д-ви, добився царської грамоти, якою були підтверджені усі права і вольності України. Йому вдалося прискорити похід рос. військ проти *Речі Посполитої*. Навесні—влітку 1657 керував групою укр. військ на тодішньому зх. кордоні *Гетьманщини* (Пд. *Волинь*). Після смерті Б.Хмельницького підтримував І.*Виговського*, брав участь у придушенні повстань опозиції. Після взяття *Полтави* І.Виговським й загибелі М.*Пушкаря* став полтав. полковником (трав.—листоп. 1658). Ймовірно, брав участь у *Конотопській битві 1659*. Після об'єднання гетьманом П.*Дорошенком Правобережної України* та *Лівобережної України* знову став полтав. полковником (1669—78).

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8—9, кн. 1—2. К., 1995—97; *Німчук В.* Походження та історія назви «Січ». Запоріжжя, 1999.

Ю.А. Мицик.

ГАРМАТІ́Й Лука Васильович (30.10.1866—31.10.1924) — етнограф-фольклорист. Н. в с. Лучка (нині село Терноп. р-ну Терноп. обл.) в сім'ї селянина, громад. діяча В.Гарматія. 1877 закінчив Терноп. вчительську семінарію. Учителював — спочатку на Галицькому *Поділлі* — у селах Струсів та Млиниська (нині села Теребовлянського р-ну Терноп. обл.), м. *Теребовль*, а згодом — від 1898 до 1912 — на *Гуцульщині* у гірських селах Тюдів, Кобаки та Розтоки (нині села Косівського р-ну), Криворівня і Голови (нині села Верховинського р-ну; усі — Івано-Франківська обл.). У с. Голови відкрив читальню. Приятелював з І.*Франком*, М.*Коцюбинським*, допомагав їм знайомитися з місц. звичаями та обрядами. В 1912 переїхав до с. Могильниця Теребовлянського пов. (нині с. Стара Могильниця і с. Нова Могильниця Теребовлянського р-ну Терноп. обл.). На початку *Першої світової війни* працював у школах Австрії, Моравії (нині в складі Чехії). 1920 вернувся в с. Могильниця.

О. Гасин.

Був невтомним збирачем фольклору. Вивчав весільні, похоронні та ін. обряди, записував з розповідей оповідання, перекази, повір'я тощо. Його працю високо цінували В.*Гнатюк* та В.*Шухевич*. Значна ч. фольклорних записів була надрукована в «Гуцульщині» В.Шухевича та «Колядках і щедрівках» В.Гнатюка. Докладно вивчав матеріальну к-ру Гуцульщини. Захоплювався творами нар. умільців. Збирав худож., металеві й дерев'яні вироби. Зб. худож. металевих виробів експонувалась у м. *Коломия*. Найцінніші колекції Г. передав Етногр. музеєві НТШ (нині Укр. держ. музей етнографії та худож. промислу). Зібрані предмети перебувають у музеях *Санкт-Петербурга* та Праги (Чехія). У с. Голови є музейна кімната, експозиція якої розповідає про першого вчителя села Г. та його видатних сучасників — І.Франка, М.Коцюбинського, В.Гнатюка.

П. в с. Могильниця.

Літ.: *Сахро М.* Дослідник культури гуцулів. «Народна творчість та етнографія». 1969, № 6.

П.І. Скрипник.

ГАРНАТІ́, Абу Хамід ал-Гарнаті (1080—1169) — іспано-араб. письменник, місіонер і мандрівник. Відвідав країни Пн. Африки, Бл. Сходу, Серед. Азії, Сх. і Центр. Європи. Автор «Вибірки спогадів про чудеса країн», «Подарунка умам і вибірки з чудес». Бл. 20 років жив у Саксині (місто, збудоване на місці колиш. *Ітиля*), відвідав Угорщину, Волзьку Булгарію і *Київську Русь*. За його повідомленням, брав участь у посольстві *Гези II* до «короля слов'ян». Зібрав цінні етногр. матеріали про народи Сх. Європи. Згадує про вживання хутряних грошей на Русі (див. *Безмонетний період*).

Абу Хамід ал-Гарнаті. «Ясний виклад деяких чудес Магрібу». Одна зі сторінок рукопису.

Літ.: Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153). М., 1971.

А.Г. Плахонін.

ГАРНЕ́ЦЬ — міра рідин і сипких речовин місткістю бл. 4 л. Походить від назви гончарного посуду. Належав до осн. метрологічних стандартів України, але мав деякі регіональні відмінності. Поділявся на 4 кварти (див. *Чверть*).

Літ.: *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966; *Сидоренко О.Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975.

Н.О. Герасименко.

«ГАРТ» — спілка пролетарських письменників України. Заснована у січ. 1923 В.*Блакитним* (Елланом) у *Харкові*. До «Г.» входили: П.*Тичина*, В.*Сосюра*, М.Йогансен, В.*Поліщук*, І.*Микитенко*, М.*Хвильовий*, І.Дніпровський, Г.Коцюба, О.Копиленко, І.*Кулик*, В.*Коряк*, К.Гордієнко, Г.Коляда та ін. «Гартівці» проголошували існування «єдиної інтернаціональної комуністичної культури», намагалися поєднати культ. досягнення минулого з новими реаліями, закликали до «притягнення до літературної творчості пролетарської маси». Філії «Г.» були в *Києві*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*) та ін. містах. 1924—29 діяла закордонна філія — «Літературне об'єднання пролетарських письменників Канади і США». 1924—25 виходили альманахи «Гарт». Не виробивши єдиної платформи, «Г.» 1925 розпався. Ч. членів «Г.» на чолі з М.Хвильовим створила *Вільну академію пролетарської літератури* (ВАПЛІТЕ), решта увійшла до *Всеукраїнської спілки пролетарських письменників*. Деякі філії «Г.» (Київ., Одес., Дніпроп.) існували до 1927.

Літ.: *Щупак С.* Зауваження щодо теперішньої ситуації в літературно-громадському рухові на Україні. «Життя й революція», 1925, № 6.

Я.В. Верменич.

ГА́СИН Олекса (псевдоніми — Лицар, Дор, Чорнота; 08.07.1907—31.01.1949) — політ. та військ. діяч, учасник визвол. змагань 1940-х рр. Н. в с. Конюхів (нині село Стрийського р-ну Львів. обл.). Закінчив Стрийську г-зію. Студент Львів. політехніки (1928). Закінчив шк. підхорунжих Польс. армії. Чл. *Української військової організації*, *Організації українських націоналістів*, політв'язень польс. тюрем (1931, 1933) і концтабору *Береза Картузька* (1934—35). Виконував обов'язки крайового провідника ОУН (1934); орг. і військ. референт ОУН (1935—36). Член військ. референтури ОУН за кордоном та революц. проводу ОУН (1940—41), учасник 2-го Великого збору ОУН у Кракові (1941). Заступник міністра оборони *Українського державного правління* (лип. 1941). 1942 — політв'язень гітлерівської тюрми в *Дрогобичі*, визволений боївкою ОУН. Заст. шефа Гол. військ. штабу (ГВШ; 1944—45), шеф ГВШ УПА (кін. 1943 — поч. 1944, кін. 1945—49). Чл. гол. проводу ОУН (від 1947), полковник УПА. Загинув 1949 під час сутички зі службовцями МГБ СРСР біля будинку Головної пошти у *Львові*.

Літ.: *Содоль П.* Українська Повстанча Армія, 1943—1949: Довідник. Нью-Йорк, 1994.

В.К. Мороз.

«ГА́СЛО» — щомісячна газета, орган *Революційної української партії*. Перший номер вийшов у світ 1 берез. 1902 у *Чернівцях*. Редактори: Д.*Антонович*, Є.*Голіцинський*, Л.Когут і В.*Сімович*. Від 1903 її друкування було перенесено до *Львова*. Склад редколегії часто змінювався. У редагуванні брали активну участь також В.*Винниченко*, О.*Скоропис-Йолтуховський*, М.*Меленевський*, П.Канівець, М.*Ткаченко* та ін. Всього вийшло 17 номерів. У черв. 1903 вид. газ. було припинено і замість неї почала виходити газ. «*Добра новина*» як спільний орган об'єднаних РУП і *Української соціалістичної партії*.

Літ.: *А-ко А. (Жук А.).* Короткий нарис партійної історії. «Наш голос», 1911, № 6—8; *Романович-Ткаченко Н.* На дорозі до революції. «Україна»,

1925, № 4; *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні. К., 1926.

Ю.П. Лавров.

ГА́СПРА — с-ще міськ. типу АР Крим, підпорядковане Ялтинській міськраді. Розташов. на Пд. березі Криму в околицях мису Ай-Тодор (за 10 км від *Ялти*), за 74 км від залізничної ст. Севастополь. Нас. 14,2 тис. осіб (1999).

У 70-х рр. 2 ст. — 1-й пол. 3 ст. тут існувала фортеця *Харакс* (на місці давнішого таврського поселення) — найбільша база римських військ у Криму. В часи середньовіччя — зона грец. колонізації (Г. від грец. «аспро» — білий). Відома як поселення з серед. 18 ст. Після включення *Кримського ханства* до складу *Російської імперії* (1783) землі навколо Г. роздаються рос. аристократам (у т. ч. членам царської сім'ї), які будують тут власні палаци (найбільш відомий — т. зв. романтична Олександрія кн. О.Голіцина). На мисі Ай-Тодор бакинським нафтопромисловцем бароном В.Штейнгелем 1911—12 був зведений т. зв. замок кохання, відомий як «Ластівчине гніздо» — один із символів сучасного Криму. Помітну роль у госп. розвитку м-ка відігравало виноробство (зона впливу Лівадії).

1930 Г. отримала статус с-ща міськ. типу. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від листоп. 1941 по квіт. 1944 окупована гітлерівцями.

На 1960—70-ті рр. припадає розквіт Г. як курорту. Нині фактично становить єдине ціле з смт *Кореїз* та курортною зоною смт Місхор.

Архіт. пам'ятки: палац (1831—36); дачі: «Кічкіне» (1908—11) та «Ластівчине гніздо» (1912).

Літ.: Мисхор—Кореиз—Гаспра: Историко-краеведческий очерк. Симферополь, 1957; ІМіС УРСР. Кримська область. К., 1974; *Шантир С.П.* Три южнобережных курорта: Путеводитель. Симферополь, 1986.

Д.С. Вирський.

ГАСПРИ́НСЬКИЙ Ісмаїл-бей (Гаспрали; 1851—1914) — кримськотатар. просвітник, мислитель, письменник, видавець першої у Криму тюркомовної газети. Н. в с. Авджикой (нині не існує) біля м. *Бахчисарай* в сім'ї праліпорщика,

«Терджиман» («Перекладач»). 10 квіт. 1883. Перша сторінка газети кримськотатарською мовою.

порщика, який згодом став поручиком і отримав дворянство. Вчився в сільс. мусульманській шк. — мектебе, потім у м. Воронеж (нині місто в РФ) та Моск. кадетському корпусі. Не закінчивши останній, 1867 вернувся до Бахчисарая, де викладав у мусульманській семінарії — Зінджерлі-медресе. 1871 виїхав до Парижа (Франція), де до 1874 був секретарем І.Тургенєва, писав кореспонденції для рос. газет. 1874 переїхав до *Стамбула.* Вернувшись на батьківщину 1877, став мером Бахчисарая. 1883 заснував двомовну (рос.-татар.) газ. «*Терджиман*» («Перекладач»). Перший номер вийшов 10 квіт. Протягом багатьох років газета пропагувала нові методи в шкільній науці для татар і передові ідеї мусульманства. Г. налагодив друкування *Корану* (малого, середнього і великого форматів), тиражі якого успішно поширювалися за кордоном, серед поволзьких татар та ін. тюркських народів *Російської імперії.* Друкував власні твори. Крім того, Г. видавав щотижневу газ. «Міллет» («Нація»), щотижневий ж. для жінок «Алемі нісван» («Жіночий світ»). Його оповідання «Кюї догру» («Сонце зійшло»), «Дар-ур-рахат» («Країна вічного блаженства») та ін. порушували питання національного визволення мусульман, високої моралі, честі, гідності людини.

П. у м. Бахчисарай.

Тв.: Русское мусульманство — мысли, заметки и наблюдения мусульманина. Симферополь, 1881; Русско-восточное соглашение. Мысли, заметки и пожелания Исмаила Гаспринского. Бахчисарай, 1896; Из наследия. Симферополь, 1991.

Літ.: *Кримський А.* Література кримських татар. «Студії з Криму», 1930, т. 9; *Бочагов А.К.* Милли Фирка — национальная контрреволюция в Крыму. Симферополь, 1930; *Беннигсен А.А.* Исмаил-бей Гаспринский (Гаспралы). В кн.: Россия и Восток. Казань, 1993.

Т.Б. Бикова.

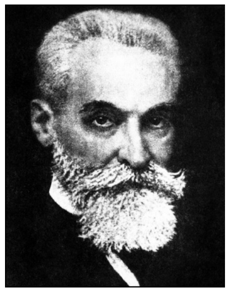

І. Гаспринський.

ГАТЦУ́К (Гаццук) **Олексій** (Олекса, Алексій) **Олексійович** (14(02).12, за ін. даними, 10.1832—04.11(23.10).1891) — викладач, публіцист, видавець, учений, чл.-засн. Моск. археол. т-ва (1864). З родини конотопських поміщиків, дворян Черніг. губ. Н. в м. *Одеса.* Закінчив моск. г-зію (1852) й історико-філол. ф-т Моск. ун-ту (1857, здобувши ст. кандидата). Від 1859 (офіційно — 1860) — на посаді ад'юнкта викладав словесність у *Рішельєвському ліцеї.* Виступив із рецензією «Новости малороссийской литературы» («Московские ведомости», 1859, 26 апреля), присвяченою творам Д.*Мордовця*, М.*Максимовича* та свого брата Миколи Гатцука (М.Куцого). Співробітничав у часописах «*Одесский вестник*», «Рассвет», «Сион» і «*Основа*», де 1862 умістив рецензію на книгу «Старосветский бандуриста» М. *Закревського* та критично розглянув чотиритомний «Опыт южнорусского словаря» Каленика Шейковського (за що дістав схвалення редакції журналу), доводив самостійність укр. мови. Дружив із П.*Кулішем.*

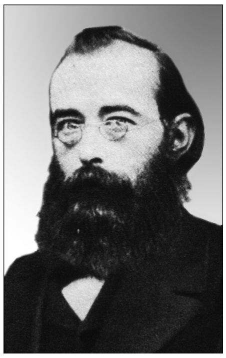

О.О. Гатцук.

Взявши відставку 1862, недовго мешкав у *Києві*, а потім оселився в *Москві.* Зайнявся розкопками старожитностей, став одним із організаторів і учасників *Археологічних з'їздів.* 1864 до ж. «*Русский архив*» подав власноруч складений опис антикварних речей Чертковського зібрання. Опублікував ст. «Заметка об общерусском литературном наречии», обстоюючи необхідність дослідження як великорус. мови, так і укр. («День», 1864, 12 сентября).

Я. Гашек.

Випускав од 1866 популярний «Крестный календарь», насичений різноманітними відомостями, зокрема з історії (тираж перевищував 100 тис. прим.), од 1875 — «Газету, еженедельное иллюстрированное приложение к “Крестному календарю”», що після 43 чисел прибрала назву «Газета А.Гатцука, политико-литературная, художественная и ремесленная», 1884—90 — ще й додаток «Иллюстрированные оригинальные и переводные романы и повести». За сміливі висловлювання його газета зазнавала суворих урядових утисків, позбавлялася права продажу вроздріб, призупинялася, пильно контролювалася попередньою цензурою. 1890 він був змушений передати видання до ін. рук.

Серед написаного ним — «Слово о старине незапамятной» (М., 1865); «Бисмарк, русский главноначальствующий Южною (Украинскою) армиею в 1747 г.» («Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1871, кн. 3); «Очерк истории книгопечатного дела в России» («Русский вестник», 1872, № 5—6); «Николай Коперник» (М., 1873). Ставши власником решток архіву О.*Бодянського*, обнародував листи М.*Гоголя*, О.*Суворова*. Подарував Румянцевському музею (нині — Рос. держ. бібліотека в Москві) «Краткий реестр рукописей Киево-Печерской Лавры и Киевской Духовной Академии», а Київ. ун-ту — документ про таємний нагляд влади за О.*Пушкіним*.

П. у м. Москва.

Літ.: *В. Н-ко* [*Науменко В.*] Алексей Алексеевич Гатцук. «Киевская старина», 1891, № 12; *Слуцкий С.* Алексей Алексеевич Гатцук. В кн.: Памяти отца наместника Леонида, А.А. Гатцука, Н.А. Попова и А.А. Котляревського. М., 1893; *Кузеля З.* Лист Ол. Гатцука до Мікльошіча. «ЗНТШ», 1905, № 4; *Корш Ф.Е.* Памяти Алексея Алексеевича Гатцука. В кн.: Крестный календарь на 1915 г. М., [1914]; *Савченко Ф.* Співробітництво П. Куліша з Олексою Гатцуком. В кн.: П.О. Куліш (матеріяли і розвідки), ч. 1. Львів, 1929; *Лепёхин М.П.* Гатцук. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 1. М., 1989.

П.Г. Усенко.

ГАТЬКИ́ (Гацьки), **археологічна пам’ятка** — городище і поселення. Розташов. в однойменному селі поблизу м. Бєльськ-Подляскі Бєлостоцького воєводства (Польща). Перші сліди заселення пов’язані з періодом середнього та пізнього *кам’яного віку*, а також ранньої епохи *бронзового віку*. У 5—4 ст. до н.е. на городищі проживало нас. *поморсько-підкльошової культури*, а від 1 ст. до н.е. і до 1 ст. н.е. в околиці городища існували поселення слов’ян. *зарубинецької культури* та герм. ясторфської к-ри. Наступний період заселення (6—10 ст. н. е.) пов’язаний зі сх.-слов’ян. племенами, які мали своє поселення на пн. від городища, а тер. городища використовували як кладовище. В 11 ст. на городищі збудовано укріплення. Тут досліджено заглиблену житлову будівлю з пічкою-кам’янкою та відкрито дерев’яні конструкції 11—12 ст. В околицях Бєльська-Подляскі знайдено також ранньосередньовічні городища.

Літ.: *Гаврилюк Ю.* Слідами підляських старожитностей: Гатьки — містична столиця Підляшшя. «Наше слово», 1997, ч. 34.

В.М. Петегирич.

ГА́ШЕК (Haœk) **Ярослав** (30.04. 1883—03.01.1923) — чеський письменник. Н. в м. Прага (Чехія). Під час *Першої світової війни* після мобілізації 1915 до австрійс. армії добровільно здався в рос. полон. 1916—18 перебував в Україні, зокрема в *Києві*, де був співробітником тижневика «Чехослован» («Èechoslovan», друкований орган київ. чехів). 1918 вступив до РКП(б) і Червоної армії (див. *Радянська армія*). Учасник громадян. війни 1918—21. 1920 вернувся до *Чехословаччини*, працював у газ. «Руде право». У творчому доробку Г. — велика кількість гумористичних оповідань, а також сатиричний антивоєн. роман «Пригоди бравого вояка Швейка», перший варіант якого видано в лип. 1917 у Києві. Укр. мовою вийшли «Твори» (т. 1—2).

П. у м. Ліпніце (нині м.Ліпніце-над-Сазавоу, Чехія).

Літ.: *Еланский Н.* Ярослав Гашек в революционной России. М., 1960.

І.В. Євсеєнко.

ГАШОМЕ́Р ГАЦОЇ́Р («Юний страж») — дитячо-юнацька єврейс. спортивно-скаутська орг-ція в *СРСР*. Діяла в 1920-х рр. До неї входили діти й молодь віком від 8 до 21 року. В організації існував поділ на вікові групи. Місц. загони-легіони підпорядковувалися окружному штабові. Таких штабів на тер. СРСР спочатку було 5, з них 3 розміщувалися в УСРР (Київ., Одес. та Кременчуцький), згодом виник ще один — Харківський. Центр. штаб знаходився в *Москві*. По суті, діяли дві орг-ції Г. г.: «червоний» Г. г. (підтримував *Сіоністсько-соціалістичну спілку молоді*) та «біло-блакитний» Г. г. (підтримував *Єдину всеросійську організацію сіоністської молоді*). Найчисленніші легіони були в містах *Кременчук*, *Одеса*, *Київ*. В УСРР налічувалося бл. 8 тис. чл. «червоного» та 2—3 тис. «біло-блакитного» Г. г. Як і більшість єврейс. молодіжних орг-цій, самоліквідувалася в 2-й пол. 1920-х рр.

Літ.: *Прилуцький В.І.* Небільшовицькі молодіжні об’єднання в УСРР в 20-ті роки. К., 1993.

В.І. Прилуцький.

ГАШТО́ВТ (Гаштольд) **Мартин Іванович** (р. н. невід. — після лип. 1483) — литов. феодал 15 ст. Належав до одного з найзначніших і найвпливовіших боярських родів корінної Литви, політ. піднесення якого почало швидко зростати за часів вел. кн. литов. *Вітовта*. Батько Г. — Ян (Іван) — урядовець і кер. литов. опозиції, що виступала проти пропольс. політики короля польс. і вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика. Г. був швагром (братом дружини) *Семена Олельковича*, останнього київ. удільного князя з роду *Ольгерда*. Г., однак, належав до числа тієї політично впливової у *Великому князівстві Литовському* (ВКЛ) групи великого литов. боярства катол. віросповідання, яка становила гол. соціальну і політ. опору влади Казимира IV у Литві. До 1471 Г. посідав уряд старости (див. *Староство*) новогрудського. Після смерті Семена Олельковича Казимир IV призначив Г. своїм намісником у *Києві*, віддаляючи тим самим від київ. спадку Михайла Олельковича. Кияни, однак, відмовилися визнати Г. київ. *воєводою* як іновірця й особу некнязівського походження та вдалися до збройного опору, щоб захистити свої пра-

ва. Г. довелося двічі долати цей опір, лише після цього він утвердився в Києві як воєвода. Влітку 1474 він зміг організувати відсіч нападу військ *Кримського ханства* на Київщину й *Поділля*, а наступного року проігнорував прохання посольства м. Кафа (нині м. *Феодосія*) і крим. хана *Менглі-Гірея* й всупереч держ. інтересам ВКЛ не надав необхідної допомоги протегованій Кафі, яку облягли й невдовзі захопили турки. 1480 Г. був переведений Казимиром IV з Києва на воєводство троцьке (тракайське) і земське маршалківство (див. *Маршалок*).

П. після складання духівниці, датованої 3 черв. 1483.

Літ.: *Wolff J.* Senatorowie i dygnytarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kraków, 1885; Boniecki A. Poczet rodów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Warszawa, 1887; *Любавский М.К.* Литовско-русский сейм. М., 1900; *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, t. 1. K., 1901; *Halecki O.* Dzieje unii jagiellońskiej, t. 1. Kraków, 1919; *Kolankowski Z.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego, t. 1. Warszawa, 1930; Polski słownik biograficzny, t. 7/4, zesz. 34. Kraków, 1949.

Ф.М. Шабульдо.

ГВАНЬЇ́НІ Олександр та його «Хроніка європейської Сарматії». Г. (1534 або 1538—1614) — італ.-польс. хроніст. Н. в м. Верона (Італія). Син італ. рицаря Амброджіо Г., разом з батьком 1561 переїхав до Польщі, щоб взяти участь у *Лівонській війні 1558—1583.* Успішна військ. кар'єра (Г. був 18 років ротмістром у Вітебську, нині місто в Білорусі) забезпечила йому індигенат — визнання шляхетського звання в *Речі Посполитій.* У зрілому віці написав лат. мовою низку істор.-геогр. та істор.-літ. творів, серед яких чільне місце належить хроніці «Опис європейської Сарматії» (присвячена істор.-геогр. опису світу, насамперед Європи), вид. якої вийшло у Кракові (1578), пізніше кілька разів перевидавалася в різних країнах. Ще більшої популярності набув польс. переклад хроніки, здійснений Марціном Пашковським, який дещо доповнив оригінал за згодою автора. Під назвою «Хроніка європейської Сарматії» («Kronika Sarmacyej Europskiei») твір вийшов у Кракові 1611. При написанні хроніки Г. використав широке коло джерел, серед яких твори істориків і письменників *античності* і *середньовіччя*, а також доби *Відродження*. Відчувається текстуальний вплив на Г. хронік польс. авторів (Я.*Длугош*, М.Меховський, М.*Кромер*, М.*Бєльський*, М.*Стрийковський*). У творі міститься чимало оригінальних даних, особливо щодо історії Речі Посполитої 16 ст., багато ілюстрацій, карт. Хроніка складається з 10 книг. Опис України, частково й Білорусі, дано в 3-й книзі (проте укр. сюжети є і в ін. книгах — польс., литов., моск., татар. та ін.). В ній наведено відомості про походження русинів — українців, політ. історію *Київської Русі*, історію видатних князівських родів, насамперед *Острозьких*, є істор.-геогр. огляд України та Білорусі, охарактеризовано їхні природні умови, описано герби міст тощо. Велику увагу приділено укр. *козацтву*, висвітлено його боротьбу проти агресії *Османської імперії* та її союзників, зокрема молдов. похід *Івана Підкови*. Хроніка Г. мала велику популярність в Україні, її використовували при написанні своїх творів З.*Копистенський*, С.*Косов*, Ф.*Софонович*, П.Кохановський, І.*Галятовський*, Г.*Граб'янка*, автор «*Історії Русів*» та ін.

П. у м. Краків.

Тв.: Хроніка про Татарську землю. Запоріжжя, 2000; Хроніка європейської Сарматії (молдавська і турецька частини). Запоріжжя, 2003.

Літ.: *Мицик Ю.* Опис Чехії в «Хроніці» Олександра Гваньїні. «Хроніка—2000», 1999, вип. 25—26. Україна—Чехія, ч. 1.

Ю.А. Мицик.

ГВАРДІ́ЙСЬКІ КОЗАКИ́ — імператорський конвой, ств. 1775 згідно з указом імп. *Катерини II* з чугуївських та донських козаків і гусарського лейб-ескадрону. 1796 ця придворна команда входила до складу лейб-гусарського і лейб-козац. полку. 1811 у складі рос. гвардії з'явилися чорномор. козаки (див. *Чорноморське козацьке військо*). Командиром гвард. сотні було призначено полк. О.Бурсака, сина отамана Чорномор. козац. війська Ф.*Бурсака.* У лют. 1812 Чорномор. лейб-гвард. сотня (4 офіцери, 14 урядників і 100 козаків) прибула до *Санкт-Петербурга.* 16 берез. імп. *Олександр I* провів огляд, і в той самий день сотня у складі лейб-гвард. козац. полку вирушила до м. Вільно (нині м. *Вільнюс*).

На початку *Війни 1812* Чорномор. лейб-гвард. сотня брала участь в ар'єргардних боях і партизан. війні, а під час наступу рос. військ ішла в авангарді. Сотня відзначилася у битві під Кульмом (нині м. Хлумець, Чехія) і в Лейпцизькій битві (1813), дійшла до Парижа.

1815 лейб-гвард. Чорномор. сотня була перетворена на ескадрон. 23 серп. 1826 імп. *Микола I* наказав сформувати в Чорномор. козац. війську ще один гвард. півескадрон. 1833 склад конвою збільшився до двох ескадронів. З цього часу Чорномор. дивізіон у складі двох ескадронів налічував 336 козаків.

Гвард. кубанські козац. ескадрони вдало діяли під час *російсько-турецької війни 1877—1878*, відзначившись у битвах біля Гірського Дубняка та Ловчи (тер. нинішньої Болгарії). Після *Лютневої революції 1917* Г.к. було розформовано.

Літ.: *Петин С.* Собственный Его Имп. Величества Конвой. СПб., 1899; *Казин В.Х.* Казачьи войска. Краткая хроника казачьих войск и регулярных частей. СПб., 1912; *Фролов Б.Е.* Формирование Черноморской гвардейской сотни. В кн.: Казаки в истории России. Краснодар, 1993; *Галушко Ю.А.* Казачьи войска России. Краткий историко-хронологический справочник казачьих войск до 1914 г. М., 1993; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 г. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

Нагрудний знак «Гвардія». 1942.

ГВА́РДІЯ (італ. guardia — варта) — 1) привілейована військ. частина. В 15 ст. ств. у Франції, 17 ст. — в Англії, Швеції, Пруссії. 1687—1918 існувала в Росії;

2) на початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Червона армія (див. *Радянська армія*) зазнала значних поразок, це спонукало парт.-рад. кер-во *СРСР* прийняти рішення відновити звання «гвардія» для тих частин, кораблів, з'єднань і об'єднань ЗС СРСР, що відзначилися військ. мист-вом, масовим героїзмом, дисципліною, організованістю та мужністю. До Г. зараховувалися також артилер. реактивні частини і новосформовані з'єднання, до складу яких

входили частини і з'єднання (об'єднання), що вже мали звання гвард.

18 верес. 1941, згідно з рішенням Ставки Верховного Головнокомандування, наказом наркома оборони СРСР Й.*Сталіна*, стрілец. д-зії, що відзначилися в боях за м. Смоленськ (нині місто в РФ) у лип.—верес., — 100-та (ген.-майор І.Руссіянов), 127-ма (полк. А.Акименко), 153-тя (полк. М.Гаген) і 161-ша (полк. П.Москвітін) — були переим. відповідно в 1-шу, 2-гу, 3-тю і 4-ту гвард. стрілец. д-зії. 1-ша гвард. армія сформована в серп. 1942, 1-ша гвард. танк. армія — в лют.—берез. 1943. Всього за період війни (на 9 трав. 1945) з числа оперативних з'єднань сухопутних військ гвард. звання були удостоєні 17 армій: 11 заг.-військ. і 6 танк. Гвард. частинам, з'єднанням і кораблям вручалися червоні гвард. прапори з портретом В.*Леніна*. Для військовослужбовців цих частин і з'єднань 21 трав. 1942 запроваджений нагрудний знак «Гвардія» з червоним прапором із відповідним написом над зіркою у лавровому вінку, а для гвардійців ВМФ — прямокутна пластинка з муаровою стрічкою оранжевого кольору з чорними поздовжніми смугами і такі ж за кольорами стрічки на безкозирках. Водночас було впроваджено гвард. військ. звання (до військ. звання додавалося слово — гвардії...), 19 черв. 1942 запроваджено гвард. військ.-мор. прапор, 31 лип. 1942 введено в дію «Положення про гвардію Флоту Союзу РСР».

Після війни перетворення об'єднань, з'єднань, частин і кораблів у гвард. не проводилося;

3) особливі формування для військ. чи поліцейських цілей. Після проголошення незалежності України відповідно до Закону «Про Національну гвардію України» (1991) оперативні частини внутр. військ МВС СРСР на тер. України були 1992 реорганізовані в нац. Г., осн. завданням якої були: захист суверенітету й територіальної цілісності України, життя громадян, їх конституційних прав від злочинних посягань та ін. антигромад. дій. У рамках реформування військ. орг-ції України 2000 нац. Г. була розформована, а її особовий склад і військ. техніка передані до ЗС України та внутр. військ МВС України.

Літ.: *Васильев Н.И.* Рожденная в боях. М., 1966; *Кузьмичев А.П.* Советская гвардия. М., 1969; Ельня. Рождение гвардии. М., 1975; Великая Отечественная война. 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; *Шепелев Л.Е.* Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. Л., 1991.

Т.С. Першина.

ГВАХА́РІЯ Георгій Віссаріонович (1901—02.09.1937) — парт. і госп. діяч рад. доби. Н. в м. Кутаїсі (Грузія). Вчився на ф-ті сусп. наук Моск. ун-ту. 1923 вступив до троцькістської орг-ції, за що 1928 був засланий до м. Актюбінськ (нині місто в Казахстані). 1930 заявив про розрив із троцькізмом і був відновлений у ВКП(б). 1930—33 працював у наркоматі важкої промисловості. 1933—37 — дир. Макіївського металургійного з-ду. 1934 під його кер-вом впроваджено внутрішньозаводський госпрозрахунок: розроблено систему матеріального стимулювання раціонального використання техніки, оплата праці залежала від техніко-екон. досягнень, підвищувалася к-ра вир-ва. З-д став рентабельним і 1935 дав 11 млн крб. прибутку. Поширення досвіду макіївців у всесоюзному масштабі дало змогу 1936 скасувати держ. дотацію для підпр-в важкої пром-сті. За заслуги в розвитку рад. індустрії нагороджений орденом Леніна.

Під час московського процесу над «троцькістсько-зінов'євським центром» влітку 1936 почалося цькування Г. 1937 його заарештували за звинуваченням у належності до троцькістської терористичної орг-ції, що нібито діяла в Донбасі. Виїзна сесія військ. колегії Верховного суду СРСР на закритому суд. засіданні в Києві 1 верес. 1937 винесла йому смертний вирок, який було виконано наступного дня. Реабілітований 26 трав. 1956.

Літ.: Зарево над заводом. История Макеевского металлургического завода им. С.М. Кирова. Донецк, 1965; *Терещенко Н.А.* Черная металлургия УССР за 50 лет советской власти. К., 1967; *Лихолобова З.Г.* Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. Донецьк, 1996; *Її ж.* Судьбы командиров советской индустрии в 30-е годы. «Правда через годы».., 1998, вып. 2.

З.Г. Лихолобова.

ГВІЗДЕ́ЦЬ — с-ще міськ. типу Городенківського р-ну Івано-Франк. обл. Розташов. на р. Чорнява (прит. Пруту, бас. Дунаю). Залізнична станція. 2,1 тис. жителів (1999). Перша письмова згадка належить до 1373. Від 1520 до 1531 Г. перебував під владою молдов. господарів. 1540 отримав *магдебурзьке право.* З буд-вом залізниці наприкінці 19 ст. набув значення торг.-ремісничого осередку. Від 1940 — с-ще міськ. типу. Райцентр 1940—62. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане гітлерівцями. Під час визволення Г. загинув Герой Рад. Союзу М.Скачков. У Г. народився худож. Я.Пстрак.

Пам'ятка арх-ри — комплекс будівель бернардинського монастиря: костьол (1723—35), келії і дзвіниця (1723).

Літ.: ІМіС УРСР. Івано-Франківська область. К., 1971; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Г.А. Вербиленко.

«ГВОЗДЬ» — одне з найбільших монополістичних об'єднань підпр-в важкої індустрії поч. 20 ст. в *Російській імперії.* 1900—02 представники 20 найпотужніших металопереробних підпр-в Центр. пром. району, Прибалт. р-ну та Пд. Росії почали пошук шляхів координації дій на ринках збуту. В результаті 6 груд. 1903 було створено об-ня з правлінням у *Санкт-Петербурзі.* Заводи об-ня виробляли цвяхи, дріт, гвинти, гайки, спец. сорти заліза та криці в таких обсягах, щоб на внутр. ринках постійно відчувався їх дефіцит. Це давало їм змогу регулярно підвищувати ціни. Провідну роль в об-ні відігравали такі індустріальні гіганти Сх. Наддніпрянщини, як Брянський рельсопрокатний у м. Катеринослав, залізоробний та мех. з-д, Донец. т-во залізоробного і сталеливарного вир-ва у Дружківці, т-во рос. залізоробної пром-сті, Пд.-Рос. Дніпровське металургійне т-во, Одес. металургійний з-д, інтереси яких у правлінні «Г.» представляли такі місц. магнати, як А.Паскьє, А.Шполянський, Ф.Гантке, Г.Ясюкович. В Україні вироблялася ¼ ч. продукції об-ня. Напередодні 1905 через загострення в об-ні внутр. супе-

речностей, а також через незадоволення царського уряду його діяльністю «Г.» припинив своє існування.

Літ.: Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов, ч. 1. СПб., 1905; *Лаверычев В.Я.* Государство и монополии в дореволюционной России. М., 1982; Монополистический капитализм в России. М., 1989.

О.М. Машкін.

ГЕ (Ге) **Микола Миколайович** (27 (15).02.1831—13(01).06.1894) — маляр, мислитель, громад. діяч, мемуарист. Н. в м. Воронеж (нині місто в РФ) у поміщицькій родині. Мати, Олена Яківна (в дівоцтві Садовська), померла, коли йому минуло лише 3 місяці. П'ятилітнім мешкав у *Києві*, а здебільшого до 1840 виховувався в маєтку батька, Миколи Йосиповича (1796—1855), на *Поділлі*, опікуваний бабусею Даркою Коростовцевою та тіткою Олександрою Матушевич. 1841 освіту здобував у київ. пансіоні Гедуена, потім, до 1847, у 1-й Київ. г-зії, після чого навч. на мат. ф-ті Київ. ун-ту, з 1848 — у Петерб. ун-ті.

1850 перейшов до Академії мист-в, а по її закінченні (1857) удосконалювався переважно в Італії (1861 через *Львів* навідав Черніг. та Подільську губ.). 1863 в *Санкт-Петербурзі* удостоєний звання проф. істор. живопису за картину «Тайна Вечеря», яку 1864, сплативши 10 000 *рублів* сріблом, купив імп. *Олександр II* для Акад. мист-в.

Перебуваючи від середини 1860-х рр. знову за кордоном, Г. написав «Похорон дитини у Подільській губернії», «Вісники воскресіння», «Христос у Гефсиманському саду», поличчя рос. політ. емігранта Михайла Бакуніна, франц. революціонера Жозефа (Йосифа) Доманже, О.*Герцена*, а повернувшись 1870 до Петербурга, зобразив М.*Костомарова*, свого колиш. гімназійного учителя, та його матір, наступного року — О.*Пипіна*, Івана Тургенєва.

Один із засн. Т-ва пересувних виставок (передвижників), 1870 — член правління, 1871 — касир. На першій виставці цього товариства 1871 експонував полотно «Петро I допитує царевича Олексія Петровича в Петергофі» (1875 М.Костомаров у ж. «Древняя и новая Россия» надрукував ст. «Царевич Алексей Петрович. По поводу картины Н.Н.Ге»). 1872 призначений чл. ради Акад. мист-в, отримав орден св. Анни 3-го ст., цього ж року створив картину «Могила О.С.Пушкіна в Святогорському монастирі».

Розробив ескіз унікальної чеканки на пам'ятному альбомі, 1873 подарованому друзями Костомарову (за заповітом останнього зберігається в Рос. нац. б-ці). Продовжив утілювати істор. сюжети, зокрема «Катерина II біля труни імператриці Єлизавети» (1874), «Пушкін у селі Михайловському» (1875). В петербурзькому помешканні щотижня влаштовував «четверги» — зібрання за участі М.Костомарова, К.*Кавеліна*, О.Пипіна, І.Тургенєва, М.Некрасова, М.Салтикова-Щедріна та ін.

1876 оселився на Чернігівщині. Разом із дружиною Ганною — сестрою скульптора Пармена Забелли (Забіли) — займався сільс. г-вом. Мав 350 *десятин* власної землі й до 1886 управляв маєтком Івана Білозерського (небожа В.*Забіли*). У живописі плідно працював над композиціями на місц. матеріалі, портретами, у т. ч. сусідів-поміщиків М.*Терещенка*, Марії Скоропадської з синами Михайлом і Павлом (див. П.*Скоропадський*), а також названими «Дівчина-українка», «Старий селянин», «Хлопчик-українець», над пейзажами — «Місячна ніч (хутір)», «Ставок на хуторі», «Світанок (хутір)», «Сутінки. Україна» тощо.

Оригінально висвітлював євангельські теми: «Милосердя» (1880), «Христос і Никодим» (1886), «Вихід Христа з учнями з Тайної Вечері до Гефсиманського саду» (1889), «Що є істина?» (1890), «Сумління» (1891), «Суд синедріону» (1892), «Голгофа» (1892), «Розп'яття» (1892 і 1894). Поділяв світоглядні ідеї Л.*Толстого*, листувався з ним, гостював у нього в *Москві* та в маєтку Ясна Поляна (нині село у Тульській обл., РФ), приймав у себе вдома, змалював його в робочому строї за письмовим столом, виліпив гіпсовий бюст, проілюстрував оповідання «Чем люди живы», «Кающийся грешник», «Два старика». Удався до опрощення, вдягався по-селянськи.

Склав програму викладів малювання для середніх навч. закладів (разом із худож. І.Крамським). Вів студії та бесіди у Київ. рисувальній шк. М.*Мурашка* (1886), Одес. рисувальній шк. (1887). Матеріально допомагав голодуючим, нужденній учнівській молоді, потерпілим митцям. Ініціював продаж картин для збору коштів на пам'ятник М.*Гоголю* в *Ніжині*.

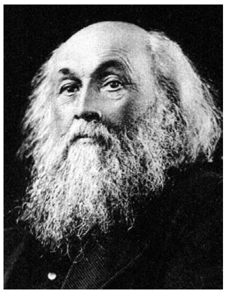

М.М. Ге.

На власне прохання 1890 увільнений від служби проф. Наприкінці життя створив автопортрет (1892), передав автобіографічні нотатки «Киевская первая гимназия в сороковых годах» до вид. «Сборник в пользу недостаточных студентов университета св. Владимира» (СПб., 1895), а свої мемуари «Жизнь художника 60-х годов» і «Встречи» — до час. «Северный Вестник» (1893—94). З промовою-спогадом «Про мистецтво й аматорів» виступив у Москві 12 трав. (30 квіт.) 1894 на Першому з'їзді рос. художників і шанувальників мист-в, присвяченому відкриттю Третьяковської колекції як міської галереї.

П. на х. Іванівський Борзнянського пов. Черніг. губ. (нині с. Шевченка Бахмацького р-ну Черніг. обл.).

Літ.: *Ге Г.Н.* Воспоминания о Н.Н. Ге как материал для его биографии. «Артист», 1894, № 43—44; Альбом художественных произведений Николая Николаевича Ге. М.—СПб., 1903; *Стасов В.В.* Николай Николаевич Ге. Его жизнь, произведения и переписка. М., 1904; Произведения Н.Н.Ге в Киевском музее русского искусства. К., 1975; Николай Николаевич Ге: Письма, статьи, критика, воспоминания современников. М., 1978; *Говдя П.І., Коваленко О.М.* Передвижники і Україна. К., 1978; *Тарасов В.Ф.* Николай Николаевич Ге. Л., 1989; Чернігівщина: Енциклопедичний словник. К., 1990; *Шерех [Шевельов] Ю.* Третя сторожа. К., 1993; *Щербатюк О.* Микола Ге: Українська тема. В кн.: Українознавство-2001. К., 2000.

П.Г. Усенко.

ГЕБЕ́Й Петро (20.07.1864—26.04. 1931) — церк. діяч, єпископ Мукачівської єпархії *Української греко-католицької церкви* (1924—31). Н. в с. Кальник Березького комітату (нині село Мукачівського р-ну Закарп. обл.). Богословську

Г.В.Ф. Гегель.

освіту здобув в Ужгородській г-зії та Центр. семінарії в Будапешті (нині столиця Угорщини). 1889 висвячений на священика, після чого мукачівський єпископ І.*Пастелій* призначив його префектом семінарії в *Ужгороді*, де він згодом став проф. церк. права й історії. Від 1892 — управитель дівочої учительської семінарії, од 1902 — консультант єпархіальної *консисторії*. 1906 єпископ Ю.*Фірцак* поставив Г. катехитом при богословській г-зії в Ужгороді. Того ж року став дир. хлоп'ячої *бурси* «Alum neum». 1912 від єпископа А.Паппи дістав сан каноніка й пароха кафедрального храму. Був прихильником входження *Закарпатської України* після *Першої світової війни* до складу *Чехословаччини* (див. *Сен-Жерменський мирний договір 1919*). 1922 — ген. вікарій і прелат. 16 лип. 1924 за рекомендацією апостольського нунція в Празі Ф.Мармадджі та за погодженням із чехословац. урядом рим. папа *Пій XI* проголосив Г. мукачівським єпископом замість висланого з ЧСР до Угорщини єпископа-мадярона А.Паппа. До 1931 йому вдалося повернути греко-католикам відібрані у них православними церкви на *Мармарощині*. Разом із каноніком А.*Волошиним* вони домоглися від уряду держ. грошової допомоги (т. зв. конгруа) греко-катол. священикам. З дозволу Г. 30 квіт. 1925 було засновано місійне т-во св.Йосафата, яке очолив о. О.Хіра. Того ж року Г. заснував «Центральну канцелярію оборони віри», метою якої було «піднести й розвинути навчання релігії й виховання молоді в християнському дусі». До т-ва мали вступити усі без винятку єпархіальні священики. На чолі організації, яка оголосила боротьбу *православ'ю* й *комунізму*, постали О.Ільницький (голова), О.Стойка (секретар), Ю.Марина (скарбник), В.Шельков, О.Хіра, І.Яцкович (радники), Е.Бокшай та В.Желтвай (редактори). Г. щиро вітав підписаний 2 лют. 1929 між урядом ЧСР і *Ватиканом* «Modus Vivendi». Йому вдалося на певний час піднести моральний стан духівництва, наблизити духівництво до віруючих і відвернути від проугор. симпатій.

П. у м. Ужгород.

Літ.: *Pekar A.* OSBM. The bishops of the Eparchy of Mukachevo with historical outlines. Pittsburgh, 1979; *о. Пекар А.* ЧСВВ. Нариси історії церкви Закарпаття, т. 1. Рим—Львів, 1997.

В.Ф. Фенич.

ГЕБІТСКОМІСАРІА́ТИ, гебіти — адм. одиниці у складі *генерал-комісаріатів*, на які було поділено рейхскомісаріати (див., напр., *Рейхскомісаріат «Україна»*), утворені гітлерівцями на окупованих у роки *Другої світової війни* територіях (див. *Окупаційний режим на території України 1941—1944*). У складі різних генерал-комісаріатів було від 9 до 26 гебітів (тобто р-нів), які охоплювали 250—400 км² сільс. місцевості та від 150 до 350 тис. осіб нас. Усього на тер. України в 6 генерал-комісаріатах налічувалося 89 Г. На чолі кожного з них стояли гебітскомісари — окупаційні чиновники, яким було надано безмежну владу над місц. нас. та його майном. Спираючись на військ. силу, гебітскомісари найжорстокішими методами здійснювали політику *геноциду* народу України, його пограбування та насильницького вивезення укр. молоді до Німеччини.

Літ.: *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977.

М.В. Коваль.

ГЕБРАЇСТИ́ЧНА ІСТО́РИКО-АРХЕОГРАФІ́ЧНА КОМІ́СІЯ ПРИ ВУА́Н — перша наук. дослідницька академічна установа з проблем іудаїзму. Утворена 1919 з ініціативи групи київ. істориків і за підтримки академіків Д.*Багалія* та А.*Кримського* при історико-філол. від-ні ВУАН з метою зібрання та впорядкування матеріалів з історії євреїв України (див. *Євреї в Україні, Іудаїзм в Україні*). Склад комісії не був сталим. У різні роки тут працювали історики Д.Бродський, Д.Вайнштейн, І.*Галант*, гебраїст В.Іваницький, філолог В.*Рибинський*.

Комісія зібрала унікальну колекцію документів із різних аспектів політ., екон., реліг. та культ. життя євреїв України, видала серію наук. праць з іудаїзму. Підтримувала наук. контакти з єврейс. установами в Зх. Європі. Впродовж усього періоду свого існування комісія зазнавала ідеологічного тиску з боку рад.-парт. кер-ва УСРР за «націоналізм і буржуазність». Ліквідована 1929.

Літ.: Документи, зібрані Єврейською історично-археографічною комісією при історико-філологічному відділенні Всеукраїнської Академії наук (колекція). 1519—1919 рр. ЦДІА. В кн.: Збірник праць Єврейської історично-археографічної комісії, кн. 1—2. К., 1928—29; *Мартемьянова Н.С., Савенок Л.А.* Еврейская историко-археографическая комиссия ВУАН (1919—1929). В кн.: Єврейське населення Півдня України: Історія та сучасність: Тези до наукової конференції, 19—20 листоп. 1992 р. Запоріжжя, 1992; *Гринбаум А.* Еврейская наука и научные учреждения в Советском Союзе: 1918—1953. В кн.: Евреи в России. М.—Иерусалим, 1994; *Погребинская И.* История еврейских научных учреждений на Украине (1919—1949 гг.). В кн.: Єврейські наукові установи в Україні у 20—30-ті роки XX століття. К., 1997; *Хитерер В.* Еврейская историко-археографическая комиссия Всеукраинской Академии наук. В кн.: Документы, собранные Еврейской историко-археографической комиссией ВУАН. К.—Иерусалим, 1999.

Л.В. Гриневич.

ГЕ́ҐЕЛЬ (Hegel) **Георг Вільгельм Фрідріх** (27.08.1770—14.11.1831) — нім. філософ, який створив найзначнішу в історії філос. думки систему діалектичного ідеалізму. Н. в м. Штутгарт (Німеччина) в сім'ї чиновника. 1788—93 навч. в Тюбінгенському теологічному ін-ті. 1793—1801 працював викл. у Берні (Швейцарія) та Франкфурті-на-Майні (Німеччина). Від 1801 в Єні (Німеччина) займався літ. працею, 1807 редагував газету в Бамберзі. Од 1808 до 1816 — дир. г-зії в Нюрнберзі. Від 1816 — проф. філософії в ун-тах Гейдельберга (1816—18) і Берліна (з 1818). П. у м. Берлін.

Г. прагнув дати «наук. зображення» того, що є в усвідомлюваному ним реліг. світогляді: 1) Бога як Творця світу, 2) природи як першого Божого творіння і 3) сусп. життя, історії як процесу самовиявлення і самоосягнення Божественного через різні формоутворення духовного життя сусп-ва. Базовим принципом, на якому ґрунтується система Г., є шеллінгівська ідея тотожності ідеального й реального, об'єктивного й суб'єктивного. Але, на відміну від Ф.-В.Шеллінга, Г. розуміє мислення, тотожне буттю, як діяльне. За такого під-

ходу Бог стає буттям, тотожним мисленню, і мисленням, тотожним буттю, або — мисленням, що осягає своє власне буття. Г. розбудовує свою філос. систему як процес розгортання (саморозвитку) Абсолютної ідеї, що бере початок від найабстрактніших категорій — «буття» й «небуття». Трьом осн. фазам цього процесу в системі відповідають три її складові, викладені Г. в «Енциклопедії філософських наук» як: 1) «Наука логіки», 2) «Філософія природи» та 3) «Філософія духу». Остання, що розкриває саморозвиток людини й людства, у свою чергу розпадається ще на три частини: 1) «Суб'єктивний дух», 2) «Об'єктивний дух», 3) «Абсолютний дух». Розвиток історії у Г. невіддільний від розвитку моралі. Моральна субстанція проявляється, на його думку, в трьох площинах — сім'ї, *громадянському суспільстві* та *державі*. Остання проголошується вищим проявом об'єктивного духу, саморозвиток якого і є внутр. рушійною силою істор. поступу. Праця Г. «Лекції з філософії історії» була видана посмертно його учнями.

Філософія історії Г. — це насамперед концепція істор. прогресу сусп.-політ. форм, розглянутих у площині самоосягнення Абсолютним духом своєї внутр. свободи як власної сутності. Дух, як лише дух, писав Г., є пустим уявленням. Дух, як дійсність, мусить мати реальність, наявне буття, мусить бути для самого себе предметним і об'єктивним. У цьому сенсі природа є зовн. покладеністю духу, тоді як в історії дух повертається до самого себе, втілюючи себе в мінливих формах об'єктивації, через що й розвивається в часі. Відповідно до філософії історії Й.-Г.*Гердера* та ідей *романтизму* дух у концепції Г. розкривається передусім через певні народи. Дух окремого народу — це обмежений дух, що входить у всесвітню історію, події якої становлять собою «діалектику окремих народних духів». Дух певного народу сам по собі є окремим індивідуумом, а всесвітня історія — виявленням Божественного, абсолютного процесу саморозвитку духу, виявленням тієї послідовності щаблів, якими він доходить до самопізнання. Ці щаблі знаходять своє розкриття у «всесвітньо-історичних духах, у визначеності їхнього морального життя, їхньої конституції, їхнього мистецтва, релігії та науки». Формою ж, яка виступає повною реалізацією духу в конкретному бутті, є д-ва. Зміна держ. форм (пов'язаних із послідовною самореалізацією духів певних народів) у часі є основою виведення заг. схеми всесвітньо-істор. процесу. Первісність розглядається Г. як «доісторичний час», коли «всі несвобідні». У власне ж істор. розвитку об'єктивного духу Г. виділяє три осн. фази: сх., антич. (грекорим.) та герм.-християн.

Сх. світ, за Г., — це деспотизм або неістинна монархія, коли свобода є лише в одного — самого деспота. Тут наявні всі об'єктивні прояви людського духу (власність, сім'я, державність тощо), але у виключно всезагальній, неіндивідуалізованій формі. Заг. свавілля дикого стану замінене індивідуальним свавіллям правителя, яке й розглядається як закон. Відповідно до діалектичної схеми «теза—антитеза—синтез» Г. виділяє 3 стадії (типи) розвитку сх. сусп-в, які уособлюють: Китай — тотальна нероздільність; Індія — «заперечення» нероздільності розчленованістю, роздрібненістю й анархією; Персія (мається на увазі д-ва Ахеменідів) — держ. єдність, що передбачає певне розмаїття нар.-політ. форм (власне Персія, семітичні Месопотамія та Сірія, Єгипет тощо). *Античність* у Г. виступає як грец. світ «чарівної індивідуальності» та рим. світ держ.-громадян. упорядкованості, що при взаємодії з реліг. духом Бл. Сходу (іудаїзмом) породжує *християнство*. Природним для антич. сусп-ва Г. (який, подібно до багатьох своїх сучасників, значно завищував кількість рабів в антич. світі) вважає демократ. або аристократичний устрій, коли вільними є лише окремі люди, а більшість цього блага позбавлена. В античності ще зберігається субстанційний характер моралі, але свобода тут визначається вже не за одним, а за кількома (в аристократіях) та за багатьма (у демократіях).

Лише в християнстві, що виникає в надрах антич. світу, особа в царині реліг. буття знаходить саму себе і свою духовну свободу. Людина є конкретна особа і водночас образ Божий; вона має в божественній сфері власне духовне джерело; вона є самоціль і самоцінність; вона призначена для вічності. Це — абсолютна релігія, яка є релігією істини та свободи. Але, на думку Г., християн. дух не міг знайти адекватного держ. виявлення в умовах Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*). Це стало можливим лише завдяки нашестю германців. Лише в середньовічному герм.-християн. світі субстанція моралі вперше цілком і неподільно поєднується з суб'єктом як таким, а свобода усвідомлюється як надбання всіх. Цей дух свободи, долаючи середньовічні форми, з доби *Реформації* породжує протестантський світ. Новоєвроп. державність, за Г., як поступове здійснення свободи всіх (у їх єдності) має бути монархією, тому що в особі володаря єдність цілого виступає як жива й уособлена сила. Таке єдиновладдя доповнюється (але не обмежується) участю окремих лідерів в управлінні та представництвом усіх у станових зборах та судах присяжних. У сучасній Г. нім. державності, зокрема в Пруссії, дух адекватно об'єктивується як дійсність.

У світ. філософії історії гегелівська концепція є найлогічнішою й найстрункішою. В ній послідовно витримані базові принципи тотожності й діалектики саморозвитку духу-розуму і наявного буття в їх проекції на історію. Але реалізація цього грандіозного задуму наочно виявила неспроможність логіцистського пояснення істор. процесу. Безумовною вадою гегелівської філософії історії, на що вказували її критики (В.С. Соловйов, О.*Шпенглер*, Б.*Рассел* та ін.), є свідомий добір фактичного матеріалу на догоду логічній конструкції, без «зворотного зв'язку» теорії та емпірії. Вона ігнорує діахронність, паралельність, полілінійність розвитку людства. Водночас варто визнати, що гегелівська філософія історії в чомусь є конкретнішою, ніж аналогічні побудови його попередників і сучасників. У межах заг. схеми спірального поступу людства він бачить окремі соціальні утворення — нац.-

Гедимін. Гравюра 17 ст.

держ. організми із внутр. змістом і «механікою» саморозвитку. Хибним тут є уявлення (що органічно випливає з усієї його системи) про те, що ці утворення є лише моментами фігур діалектичної логіки і розвиваються не паралельно, несучи й розкриваючи власні можливості пліч-о-пліч одне з одним у просторі й часі, а лише послідовно, через механізм «заперечення заперечення». В цьому плані філософія історії Й.-Г.Гердера, висвітлюючи полілінійність розвитку людства, значно адекватніша реальній картині істор. процесу. Проте саме Г. належать вироблення «процесового» поняття історії, систематизоване розкриття її з боку заг. закономірностей, розробка проблеми співвідношення необхідності, випадковості та свободи, ідей громадян. сусп-ва та правової д-ви. Без цих досягнень неможливо уявити подальший розвиток світ. філос.-істор. думки. Гегелівська філософія історії мала величезний вплив на розвиток європ., особливо нім., сусп. думки, зокрема на формування марксистського розуміння істор. процесу (див. *Марксизм в історичній науці*), а отже, і на подальший зх. марксизм та рад. істор. матеріалізм. Важливу роль вона відіграла в становленні й розвитку рос. філос.-істор. думки від поч. 19 ст. (О.Галич), через «західників» і «слов'янофілів» середини цього століття, Б.Чичеріна та частково В.Соловйова у 2-й пол. цього століття, до поч. 20 ст. (П.Новгородцев, І.Ільїн).

Тв.: Энциклопедия философских наук, т. 1—3. М., 1975—77; Лекции по философии истории. СПб., 2000.

Літ.: *Фишер К.* Гегель, его жизнь, сочинения и учение. Полутом 1—2. СПб., 1902; *Яковенко Б.В.* История гегельянства в России. Прага, 1940; Гегель и философия в России. М., 1974; *Нарский И.С.* Западноевропейская философия XIX в. М., 1976; *Рассел Б.* История западной философии, т. 2. М., 1993; *Реале Дж., Антисери Д.* Западная философия от истоков до наших дней, т. 4. СПб., 1997; *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. К., 2000; *Бойченко І.В.* Філософія історії. К., 2000.

Ю.В. Павленко.

ГЕДИМІ́Н, Гедимінас (р. н. невід. — 1341) — вел. князь литов. (1316—41). Засн. династії *Гедиміновичів*. Енергійно протидіяв наступу хрестоносців (див. *Лівонський орден*) на землі Литви. У міждерж. взаєминах був відомий під титулом «короля литовців і русинів», в якому відобразився поліетнічний характер *Великого князівства Литовського* (ВКЛ). До складу ВКЛ за часів Г. увійшла більша ч. сучасної Білорусі (Мінська, Вітебська й Турово-Пінська землі); паралельно його політ. вплив поширився на Смоленщину. Пізній, 16 ст., літописний переказ про завоювання Г. *Волині* та Київщини (див. *Гедиміна походи на Волинь і Київщину 1323 і 1324*) має легендарний характер і не відображає реальних обставин приєднання цих регіонів до ВКЛ.

Літ.: *Пашуто В.Т.* Образование Литовского государства. М., 1959; Послания Гедимина. Вильнюс, 1966; *Русина О.* Київська виправа Гедиміна (текстологічний аспект проблеми). «ЗНТШ», 1996, т. 231.

О.В. Русина.

ГЕДИМІ́НА ПОХО́ДИ НА ВОЛИ́НЬ І КИ́ЇВЩИНУ 1323 І 1324 — походи вел. князя литов. *Гедиміна*, що започаткували процес приєднання політично роз'єднаних і залежних від *Золотої Орди* земель Пд. Русі до *Великого князівства Литовського*. Згідно з *білорусько-литовськими літописами* поширеної редакції, Гедимін, відбивши наступ нім. рицарів (див. *Лівонський орден*) на Жмудь (Жемайтія; істор. обл. в зх. ч. Литви), рушив із військом на *Волинь*, розгромив і вбив у битві під Володимиром (нині м. *Володимир-Волинський*) місц. кн. Володимира, а наступної весни захопив *Овруч* і *Житомир*. Біля м. *Білгород* завдав нищівної поразки київ. кн. *Станіславу* та силам союзних йому військ ординців, брянського кн. Романа, князів Олега Переяславського і Льва Луцького. В результаті облоги *Києва*, що тривала впродовж місяця, кияни визнали над собою владу Гедиміна, а той гарантував їм (як перед тим і мешканцям Володимира) недоторканність земельної власності («отчин»). Владі Гедиміна, за словами літописця, підкорилися також київ. «пригородки» — *Вишгород*, *Черкаси*, *Канів*, *Путивль*, Сніпород і Переяслав-Руський (нині м. *Переяслав-Хмельницький*).

До виходу в світ «Нарису історії Великого князівства Литовського» В.*Антоновича* (1878) в *історіографії* домінувала запозичена з літописів думка, що завоювання Пд. Русі Литвою стало результатом саме походів вел. кн. литов. Гедиміна на волин. Володимир і Київ. В.Антонович, проаналізувавши джерела, заперечив цю літописну версію як вигадану і запропонував вважати завоювання Пд. Русі Литвою результатом *Синьоводської битви 1362*. На противагу йому М.*Дашкевич* обстоював історичність літописної оповіді, вбачаючи в ній «сплав достовірних звісток про чотири чи три різночасні рухи литовських князів із метою захоплення південноруських територій». Він твердо визнавав факт завоювання Києва (разом із Волинню) Гедиміном, яке, однак, помилково датував 1333, навів чимало обгрунтованих доказів (із джерел) на користь належності Києва до Литви ще до 1362. Прихильниками погляду В.Антоновича були М.*Грушевський*, Ф.*Леонтович*, О.*Пресняков*, О.*Андріяшев*, а М.Дашкевича — М.*Владимирський-Буданов*, М.Ясинський, П.*Брун*, М.*Максимейко*, М.*Любавський*. Питання походів Гедиміна на Волинь і Київщину й донині не можна вважати остаточно розв'язаним. Новим у дослідницьких підходах є спроба уточнити дати походів (О.Рогов, Р.Батура, Ф.Шабульдо), розглядаючи останні не як одноразову акцію завоювання, а як початок процесу приєднання більшості укр. земель до Литви, що був доволі тривалим та мав різні форми прояву (Ф.Шабульдо). Зроблено також спробу заново проаналізувати достовірність осн. джерельних даних про похід Гедиміна на Київ (О.*Русина*).

Літ.: *Антонович В.Б.* Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда. В кн.: *Антонович В.Б.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России, т. 1. К., 1885; *Дашкевич Н.П.* Заметки по истории Литовско-Русского государства. К., 1885; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 3—4. К.—Львів, 1905—07; *Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его «Хроника»). М., 1966; *Batura R.* Lietuva tautus kovoje prieś Aukso Orda.

Vilnius, 1975; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987; *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. К., 1996; *Русина О.* Київська виправа Гедиміна (Текстологічний аспект проблеми). «ЗНТШ», 1996, т. 231; *Її ж.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998.

Ф.М. Шабульдо.

ГЕДИМІ́НОВИЧІ — нащадки вел. князя литов. *Гедиміна.* До першої генерації належали сини Монивид, Наримунт-Гліб, *Ольгерд*, Явнут, *Кейстут*, Коріят-Михайло, *Любарт* і дочки Марія, Єлизавета, Альдона, Августа й Офка. Г. правили в Литві до смерті останнього *Ягеллона — Сигізмунда II* Августа (1572). Дослідження з історії становлення династії Г. містять чимало гіпотетичних і дискусійних моментів (див. також *Ольгердовичі*, *Коріятовичі*, *Олельковичі*, *Вишневецькі*, *Збаразькі*, *Корецькі*, *Ружинські*, *Сангушки*, *Слуцькі*, *Чарторийські*).

Літ.: *Stadnicki K.* Synowie Giedymina wielko-wladcy Litwy, t. 1—2. Lwów, 1849—53; *Його ж.* Olgierd i Kiejstut, synowie Giedymina. Kraków, 1886; *Любавский М.К.* О распределении владений и об отношениях между великими и другими князьями Гедиминова рода в XIV и XV в., т. 1. М., 1896; *Wasilewski T.* Początkowe dzieje dynastii Giedymina. В кн.: Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym. Warszawa, 1997.

О.В. Русина.

ГЕ́ЄЦЬ Валерій Михайлович (н. 20.04.1945) — економіст. Д-р екон. н. (1988), чл.-кор. АН України (1992), акад. НАН України (1995). Н. в с. Сезьки Малодівицького р-ну (нині село Ічнянського р-ну) Черніг. обл. Закінчив мех.-мат. ф-т Київ. ун-ту (1968). 1968—97 — інженер, м. н. с., ст. н. с., зав. сектору екон.-мат. моделювання, зав. від. екон.-мат. моделювання, зав. від. моделювання екон. розвитку Ін-ту економіки НАН України. 1973 захистив канд. дис. «Дослідження моделей росту й методів прогнозування основних показників економіки республіки (на прикладі народного господарства УРСР)», 1988 — докторську дис. «Прогнозування динаміки та структури суспільного виробництва (на матеріалах Української РСР)». 1994—2000 — позаштатний радник Президента України з макроекономіки. Від 1997 — дир. Ін-ту екон. прогнозування НАН України. Від 1998 — акад.-секретар Від-ня економіки НАН України.

Автор бл. 150 наук. праць.

Тв.: Прогнозирование динамики и структуры общественного производства союзной республики. К., 1987; Економіка України: Моделі реформування, зміна структури та прогноз розвитку. К., 1993; Україна: Наука та інноваційний розвиток. К., 1997 [у співавт.]; Нестабільність та економічне зростання. К., 2000; Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку. К., 2003 [у співавт.].

В.В. Головко.

ГЕ́ЗА II (р.н. невід. — 1162) — угор. король (1141—62) з династії *Арпадів.* Був одружений з дочкою *Мстислава Великого Євфросинією Мстиславною* (1145). Не раз виступав союзником *Ізяслава Мстиславича* в його боротьбі з *Галицьким князівством Володимирка Володаревича* і *Юрієм Долгоруким* за київ. стіл, про що повідомляє *Київський літопис.* Після смерті Ізяслава Мстиславича Г.II став союзником галицького кн. *Ярослава Володимировича.* Син Г. II Іштван III (1162—72) був заручений з дочкою Ярослава Володимировича.

А.Г. Плахонін.

ГЕ́ЗЛЕВ — назва до 1783 м. *Євпаторія.*

ГЕ́ЙДЕН (Heiden) **Логин** (Людвиг-Сигізмунд-Якоб) **Петрович** (1772—17(05).10.1850) — військ. моряк, граф. З голл. дворян. Син гофмаршала барона Сигізмунда-Петра-Олександра фон Гейдена (Ван-Гейдена), з 1790 графа Священної Римської імперії. Н. в Гаазі (Пд. Голландія, нині Королівство Нідерланди). Освіту здобув разом зі своїм ровесником — спадковим штатгальтером (статгаудером) Вільгельмом Оранським і його молодшим братом Фрідріхом (Фрідеріком). 11-літнім почав службу в Ост-Індській ескадрі, став офіцером.

1795 врятував обох принців, таємно перевізши їх рибальським човном в еміграцію до Англії. За це був заарештований у себе на батьківщині республіканцями. Після тримісячного ув'язнення восени того ж року в чині капітан-лейтенанта перейшов на Чорномор. веслувальний флот до *Одеси.*

В.М. Геєць.

Л.П. Гейден.

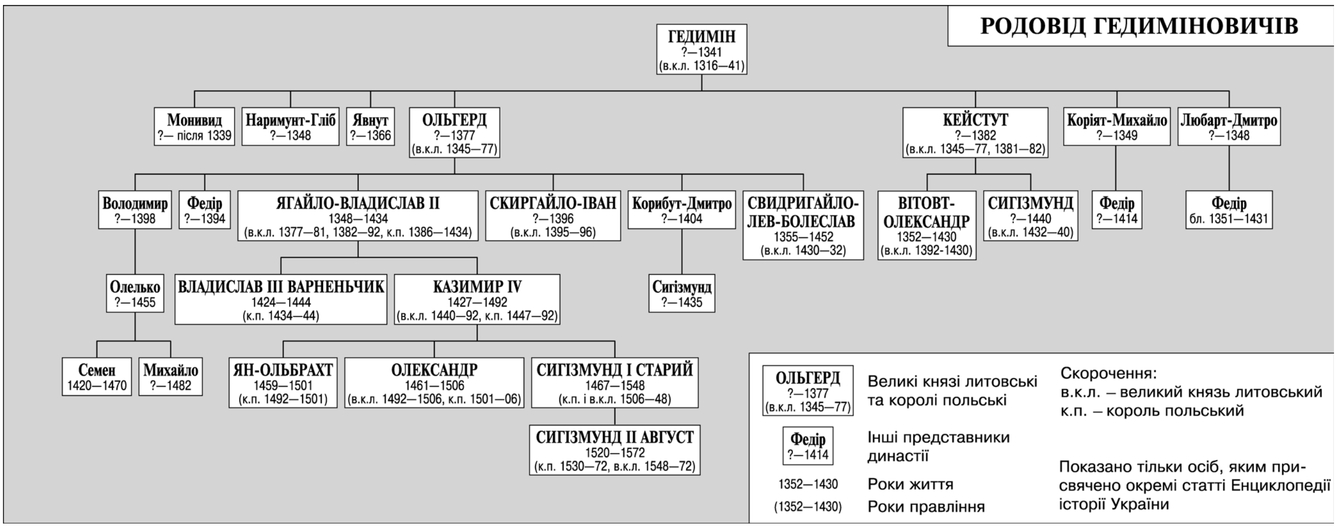

Й. Гейзинга.

1796 служив при Миколаїв. порту, 1797 командував катером «Христофор», із 1798 — бригантиною «Алексей». 1799 перебував у Середземноморській експедиції Ф.*Ушакова.* 1800 повернувся до *Миколаєва*, роззброїв своє судно й у *Севастополі* обійняв команду над фрегатом «Св. Иоанн Златоуст», провадив транспортні операції між чорномор. портами. 1801 навчав на кораблі кадетів і гардемаринів. 1802 здійснював опис Чорного м., виконував дипломатичні доручення царського уряду в *Стамбулі.* Наступного року — капітан 2-го рангу, командир лінійного корабля «Св. Павел».

Від 1803 — на Балтійському флоті. 1808 номінований капітаном 1-го рангу, у боях російсько-шведської війни 1808—09 зазнав поранення та контузії. 1810 прийняв рос. підданство. 1813 за хоробрість у блокаді Данцига (нині Гданськ, Республіка Польща) нагороджений золотою шпагою та чином капітан-командора. 1817 — контр-адмірал.

Відзначився в Наваринській битві 1827, після чого став віце-адміралом. Учасник *російсько-турецької війни 1828—1829*, керував блокадою протоки Дарданелли як головнокоманд. з'єднаного загону, за що нагороджений срібною медаллю на Георгіївській стрічці. 1830 орудував 2-ю балтійською ескадрою у Середземномор'ї, 1831 призначений нач. 1-ї флотської ескадри на Балтиці. 1833 удостоєний звання адмірала. Від 1834 до кінця життя був ревельським військ. губернатором, од 1838 — ще й гол. командиром ревельського порту.

У шлюбі з Анною Марією Акеліес, дочкою швед. адмірала, мав шістьох дітей, у т. ч. Логина (1806—1901) — адмірала, ген.-ад'ютанта, Олександра (1810—96) — цивільного урядовця, дійсного статського радника, Федора (1821—1900) — нач. Гол. штабу рос. армії, фінляндського ген.-губернатора, ген.-ад'ютанта, генерала від інфантерії.

Кавалер багатьох орденів, зокрема: св. Георгія 4-го (1821) і 3-го (1827) класів, св. Володимира 2-го ст. (1831), Білого Орла (1836), св. кн. Олександра Невського (1839; діамантові знаки — 1848).

П. у м. Ревель (нині м. Таллінн, Естонія).

Літ.: *Н.Г.* Воспоминания о жизни и службе адмирала графа Логина Петровича Гейдена «Морской сборник», 1850, № 12; *Корсакова В.* Гейден. В кн.: Русский биографический словарь. М., 1914; *Доценко В.Д.* Морские битвы России XVIII—XX в. СПб., 1999; *Андриенко В.Г.* До и после Наварина. М.—СПб., 2002.

П.Г. Усенко.

ГЕ́ЙДЕНРЕЙХ-ДЕ-ГЕ́НІНГ Михайло (Міхал-Ян) **Карлович** (1830 або 1831—1886) — військовик, революціонер. Із шляхтичів Київ. губ. Навч. у Київ. ун-ті. Від 1850 служив у рос. армії, 1852 став офіцером. 1859 вступив до Академії Генштабу, 1861 закінчив її. Член гуртка, очолюваного З.*Сєраковським* та Я.*Домбровським.* За підозрою в причетності до антиурядової орг-ції заарештований восени 1862, ув'язнений до Варшавського ордонансгаузу. Навесні 1863 звільнений за браком доказів звинувачення, подав рапорт про відставку через хворобу й улітку залишив службу (останній чин — штабс-капітан Катериносл. драгунського полку).

Одразу по тому перейшов на нелегальне становище. У *польському повстанні 1863—1864* — підляський воєвода, генерал (псевдонім — Крук). Відвідував *Галичину*, звідки виряджав збройні експедиції на *Волинь.* Відзначався гуманним ставленням до полонених із каральних військ, з числа яких, зокрема, ч. українців і росіян пристала до керованих ним підрозділів. Серед його соратників були нащадок запороз. козаків Митрофан Подхалюзін, кубанський козак Петро Кузнецов («Ураган»), П.*Краснопевцев* та ін. колишні солдати російської армії.

1864 емігрував до Франції, де й помер.

Літ.: Русско-польские революционные связи, т. 1—2. М., 1963; *Дьяков В.А., Миллер И.С.* Революционное движение в русской армии и восстание 1863 г. М., 1964; *Дьяков В.А.* Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856—1865 годов. М., 1967.

П.Г. Усенко.

ГЕЙДЕНШТЕ́ЙН Рейнгольд (1553—1620) — польс. історик, юрист і дипломат. Походив зі старовинного нім. роду графів Гейденштейнів, які переселилися в 15 ст. із Франконії (нині Німеччина) на тер. *Тевтонського ордену.* 1525, після прийняття васалітету Польщі (1466) і секуляризації ордену, члени роду перебували на службі в польс. короля. Г. навч. в нім., італ. і франц. ун-тах, вивчав рим. право і мови. Після повернення до Польщі став секретарем прусського герцога Альбрехта II Фрідріха, васала польс. короля. Від 1578 — секретар канцлера й *гетьмана великого коронного* Речі Посполитої Я.*Замойського* та королів. секретар (1581—1612). 1585 отримав шляхетське звання і герб. Брав участь у посольствах *Речі Посполитої* до Пруссії, Курляндії (нині тер. сучасної Латвії на зх. і пд. зх. від Ризької зат.), Ліфляндії (нині тер. сучасних пн. ч. Латвії і пд. ч. Естонії) тощо, а також очолював деякі з них. Входив до складу гуртка гуманістів, покровителем якого був Я.Замойський, останньому Г. склав панегірик. Його праця «Коментарі про Московську війну» (шість книг) присвячена подіям *Лівонської війни 1558—1583.* Містить історико-географічні відомості про Україну, описи *Києва*, Переяслава (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), *Білої Церкви.* Значна увага приділяється *Косинського повстанню 1591—1593* і *Наливайка повстанню 1594—1596.* Г. підтримував репресивну політику польс. уряду щодо козаків, поділяв погляди Я.Замойського і короля *Стефана Баторія* щодо важливості для Речі Посполитої збереження миру з *Османською імперією* і *Кримським ханством* шляхом угамування козаків.

Тв: De bello Moskovitico commentariorum librisek. Kraków, 1584; Bazel, 1588; M., 1841; Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII («Дела польские от смерти Сигизмунда Августа»): в 12 кн. Франкфурт-на-Майне, 1672.

Літ.: Słownik Biograficzny historii powszechney do XVII stulecia. Warszawa, 1968; *Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А.* Рейнгольд Гейденштейн и его известия о освободительной борьбе украинского народа во второй половине XVI в. В кн.: Вопросы германской истории и историографии. Днепропетровск, 1976.

Н.О. Герасименко.

ГЕ́ЙЗИНГА, Гойзинга (Huizinga) **Йоган** (07.12.1872 — лют. 1945) — нідерландський історик, теоретик к-ри. Н. в м. Гронінген (Ні-

дерланди). Досліджував питання *історіографії* та теорії виникнення і розвитку світ. к-ри; працював у сфері сусп.-політ. критики доби 1920—30-х рр. Вніс багато нового в розуміння предмета і методу істор. науки. Його студії ролі міфів і фантазії в світ. *цивілізації*, а також гри як заг. принципу становлення людської к-ри сприяли формуванню нових напрямів в *антропології історичній*, зокрема структурної антропології франц. етнографа і соціолога К.Леві-Строса. Розробки Г. з соціальної психології, історії ментальності й повсякденного життя доби *середньовіччя* дають змогу бачити в ньому безпосереднього попередника франц. *Анналів школи*. Г. особливо цікавився «переломними» епохами зх. цивілізації — *Відродженням*, *Реформацією*, історією к-ри Нідерландів 17 ст. Водночас працював (паралельно з О.*Шпенглером*) над проблемами типологізації к-р, морфологічного аналізу культ.-істор. епох. Праці 1930—40-х рр. присвячені критиці масової культури, наголошують на цивілізаційній кризі й перегукуються з працями Х.*Ортеги-і-Гасета*. Від 1938 Г. — голова Міжнар. к-ту з культ. співробітництва *Ліги Націй*.

П. від виснаження після арештів і переслідування за німецької окупації в м. Лейден (Нідерланди).

Тв.: Осень средневековья: Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV вв. во Франции и Нидерландах. М., 1988; Homo Ludens. Досвід визначення ігрового елемента культури. К., 1994.

К.Ю. Галушко.

ГЕ́ЙШТОР Олександр (17.07. 1916—09.02.1999) — польс. історик. Д-р істор. н. (1945), чл.-кор. (1972), акад. Польс. АН (1980), іноз. чл. НАН України (1991), Акад. медієвістів Америки (Cambridge, Mass.); Бельгійської королів. АН літ. та мист-в; Акад. мист-ва і літ. в Парижі; Шведської королів. акад. літ., історії та антич. наук (1982); почесний д-р низки ун-тів (ун-т Екс-Марсель в м. Екс-ан-Прованс, 1960; ун-т м. Бордо (обидва у Франції), 1961; Будапештський ун-т (Угорщина), 1975; Сорбонна (Париж), 1976; Моск. ун-т (*Москва*), 1980; Оксфордський ун-т (Оксфорд, Велика Британія), 1984 та ін.). Н. в м. Москва в сім'ї банківського урядника А.Гейштора. 1921 сім'я Г. переїхала до Польщі і з того часу мешкала у Варшаві. По закінченні г-зії (1933) Г. навч. у Варшавському ун-ті, який закінчив 1937 зі ступенем магістра історії. 1938—39 продовжував навчання в Парижі. Учасник *німецько-польської війни 1939*. У роки гітлерівської окупації Польщі перебував у таємному Варшавському ун-ті, готуючи докторську дис. «Ze studiów nad genezą wypraw krzyżowych. Encyklika Sergiusza IV, 1009—1012» (вийшла друком 1948). Працював в Істор. ін-ті Варшавського ун-ту спочатку як ад'юнкт, з 1946 — доц., з 1949 — надзвичайний проф., 1960 — ординарний проф.

1949—52 — кер. від. з питань вивчення походження Польської д-ви при Мін-ві к-ри ПНР. 1953 обраний віце-дир. Ін-ту історії матеріальної к-ри Польс. АН, 1955—75 — дир. Істор. ін-ту Варшавського ун-ту. 1975—80 — віце-президент, 1980—85 — президент Міжнар. к-ту істор. наук, 1980—84, 1990—92 — президент Польс. АН, одночасно 1980—91 — дир. Королівського замку у Варшаві.

Творчий доробок Г. налічує понад тисячу наук. праць, у яких осмислено проблеми раннього зх.-європ. середньовіччя, доби і постаті Карла Великого. Серед його студій — роботи з історії давніх слов'ян, реконструкції міфології слов'ян з погляду індоєвроп. міфології.

Г. — засн. власної наукової шк., представниками якої є відомі польські історики: М.Дембінська, Т.Дунін-Вансович, С.Гавлас, М.Кочерська, С.-К.Кучинський, Т.Лалік, Р.Міхальовський, К.Модзалевський, А.Плачинська, С.Подвінська, А.Поппе, Т.Росляновський, Є.Суходольська та ін.

П. у м. Варшава.

1999 «Przegląd Wschodni» (Польща) встановив премію ім. Гейштора за кращу працю з історії.

Тв.: Mitologia Słowian. Warszawa, 1982.

Літ.: Nauka jako służba. W 70 lecie urodzin i 50 lecie pracy naukowej prof. A.Gieysztora. «Kronika Warszawy» 1985, nn. 3—4; *Strzelczyk J.* O miejsce Polski w «Ekumenie historykôw». Droga życiowa i dorobek badawczy Aleksandra Gieysztora «Przegląd Zachodni», 1990, nn. 5—6; *Bardach J.* Aleksander Gieysztor (1916—1999). «Lithuania» (Warszawa), 1999, nn. 1—2 (50—51).

О.Ф. Сидоренко.

О. Гейштор.

ГЕКАТЕ́Й МІЛЕ́ТСЬКИЙ (кін. 6 — поч. 5 ст. до н. е.) — грец. політ. діяч і письменник. Автор «Землеопису», де вперше дав докладну характеристику Скіфії (див. *Скіфи*): її річок, місц. нас., грец. колоній, більшість яких заснували співвітчизники Г. — городяни м. Мілет (давнє місто на зх. узбережжі Малої Азії). Очевидно, від них Г. одержав відомості про Скіфію і наніс їх на одну з найдавніших європ. карт. Твір Г. відомий за згадками й цитатами у пізніших авторів. У фрагментах про Пн. Причорномор'я є найменування лише однієї грец. колонії — *Керкінітіда*, а також невідомих за ін. джерелами скіф. племен міргетів, ісепів, едів і скіф. м. Кардес.

Тв: «Землеописание» (Отрывки). «Вестник древней истории», 1947, № 1; «Генеалогия», кн. 2. Там само.

Літ.: *Скржинская М.В.* Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. К., 1991.

М.В. Скржинська.

ГЕ́ККЕР Наум Леонтійович (12.05(30.04).1862, за ін. даними, 1861—1920) — революціонер, учений, публіцист, мемуарист. Н. в Катеринос. губ. Син заможного бахмутського міщанина. Закінчив Бердянську г-зію. 1878—79 очолював місц. гурток революц. молоді, після чого організував подібне т-во в *Одесі*, де навчався у Новорос. ун-ті. 1880 вступив до *Південноросійського робітничого союзу*. Навесні 1881 — арештований, 4 груд. (22 листоп.) 1882 — засуджений до 10 років каторги, від поч. 1884 утримувався в Карійській в'язниці (Забайкалля, Росія), взимку 1888/89 переміщений обік неї на вільне поселення. Із солідарності зі своїми товаришами-каторжанами, протестуючи проти застосування тілесних покарань, 1889 вчинив спробу самогубства: двічі стріляв у голову, тяжко поранився, після чого тривалий час хворів.

1892 переведений до Якутії, від 1895 здійснював дослідження в етногр. експедиції Сх.-Сибірського від-ня Рос. геогр. т-ва. 1896 замешкав у м. Іркутськ (нині місто в РФ), надрукував низку

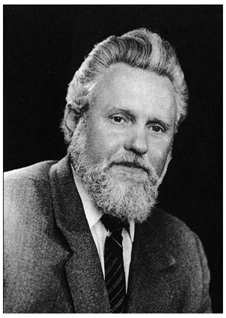

І.А. Гель.

краєзнавчих матеріалів у «Записках Восточно-Сибирского отделения Императорского Русского географического общества», місц. пресі. 1897 видав кн. «К характеристике физического типа якутов», за що удостоївся премії Моск. т-ва шанувальників природознавства, антропології та етнографії.

1899 повернувся в Україну, співробітничав у часописах «*Одесские новости*», «Южное обозрение», дописував до журналів «Былое», «Русское богатство» та ін. 1900 лікувався в Німеччині. Входив до *Партії соціалістів-революціонерів*. 1903 в Одесі опублікував монографію про творчість рос. письменника Леоніда Андреєва, 1914 — розвідку про Миколу Михайловського, одного з ідеологів *народництва*. Листувався з В.*Короленком*. В останні роки життя був паралізований, проте продовжував літ. працю, диктував мемуари.

П. у м. Одеса. Посмертно опубліковано його спогади про гімназійні соціаліст. гуртки в м. *Бердянськ* 1878—79 («Каторга и ссылка», 1924, кн. 11).

Літ.: *Осмоловский Г.Ф.* Карийцы. «Минувшие годы», 1908, № 7; *И.М. [Майнов И.]* Наум Леонтьевич Геккер. «Былое», 1920, № 15; *Ковальская Е.* Южно-русский рабочий союз. М., 1926.

П.Г. Усенко.

ГÉЛЕР — 1) назва мідних *денаріїв*, що карбувалися на львів. монетному дворі в 2-й пол. 14 ст.; 2) розмінна монета *Австро-Угорщини*, що дорівнювала 1/100 *крони*. 1892—1918 на зх.-укр. землях в обігу перебували монети номіналом 1, 2, 10, 20 Г.

Літ.: *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ГЕЛÓН — давнє місто. *Геродот* описує його так: «Дерев'яне місто, що називається Гелон. Кожна частина його муру має завдовжки 30 стадій (бл. 6300 м), а мур високий і дерев'яний. І житла, і святилища в місті дерев'яні. Є там святилища еллінських богів, обладнані по-еллінському, із статуями і жертовниками і внутрішніми дерев'яними храмами» (IV, 108). Археологи намагалися пов'язати Г. з якоюсь археол. пам'яткою у Сх. Європі. Найреальнішою видається гіпотеза Б.*Шрамка* про локалізацію Г. в межах відомого *Більського городища* на тер. с. Більськ Котелевського р-ну Полтав. обл.: описані Геродотом розміри оборонних споруд Г., особливості жител, святилищ, жертовників та ін. досить близькі до характеристик цього реального городища скіф. доби (7—4 ст. до н. е.; див. *Скіфи*). Але версія про зв'язок Більського городища з Г. Геродота не є загальноприйнятою.

Є.В. Черненко.

ГЕЛЬ Іван Андрійович (н.17.07. 1937) — громад. та політ. діяч, публіцист, дисидент (див. *Дисидентські (опозиційні) рухи 1960—1980-х років в Україні*). Н. в с. Кліцько (нині село Городоцького р-ну Львів. обл.) у сел. родині. 1952 виключений з 10-го класу за прилюдну відмову від вступу до комсомолу. 1954 закінчив школу робітн. молоді. 1954—56 — робітник Львів. з-ду автонавантажувачів. 1956—59 — служив в Рад. армії. 1959—65 — слюсар електровакуумного з-ду. 1960—65 навч. на вечірньому від-ні істор. ф-ту Львів. ун-ту. 1963—65 — чл. Клубу творчої молоді. 24 серп. 1965 заарештований. 24—25 берез. 1966 засуджений на 3 роки таборів суворого режиму (Явас, Мордовія). 1968—71 опублікував самвидавом (див. «*Самвидав*») 11 кн.: твори І.*Дзюби*, В.Мороза, М.*Прокопа*, І.Калинця, М.*Гориня*, М.Холодного, власні статті, брав участь у виданні, розмноженні та розповсюдженні позацензурного ж. «*Український вісник*». 11 листоп. 1972 — другий арешт. 4—7 серп. 1972 засуджений до 10 років таборів особливого режиму (Сосновка, Мордовія; Кучино, Пермська обл., РФ) та 5 років заслання (с. Милва, нині село в Республіці Комі, РФ). За час ув'язнення більше 300 днів протестував голодуванням. Після чергового (100-денного) перебування в камері-одиночці за 2 місяці (1976) написав кн. «Грані культури», опубл. 1984 під псевд. Степан Говерля у Лондоні укр., а 1988 — англ. мовами. 17 січ. 1987 повернувся до *Львова*. 1987 працював пастухом у колгоспі «Більшовик» (с. Кліцько). Лип.—листоп. 1987 — відп. секретар відновленого «Українського вісника», того ж року — голова к-ту захисту *Української греко-католицької церкви*. Лют.—листоп. 1988 — засн. і ред. ж. «Християнський голос». 1989 — лип. 1990 — один із засн. *Народного руху України* (НРУ), чл. Великої ради НРУ, співголова комісії з питань духовного відродження. 1990—94 — заст. голови Львів. обл. ради нар. депутатів. Від лип. 1994 — голова обласної комісії з питань поновлення прав репресованих.

Літ.: *Зайцев Ю.* Талант передбачення. «Дзвін», 1996, № 2; Хто є хто в Україні. К., 1997; *Батенко Т.* «Я повстаю, отже я існую...». Політичний портрет Івана Геля... Львів, 1999.

Ю.Д. Зайцев.

ГÉЛЬБЕР Натан Міхаель — див. Н.*Ґельбер*.

ГÉЛЬСІНКСЬКА ГРУ́ПА В УКРАЇНІ — див. *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод.*

«ГЕЛЬФÉРИХЪ-САДÉ» — одне з найбільших пайових т-в с.-г. машинобудування сх. *Наддніпрянської України* 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Виникло 30 квіт. 1896 на базі заснованого 1879 харків. з-ду землеробських машин і знарядь, що належав М.Гельферіху, вихідцю з Вюртемберга (Німеччина), купцю 1-ї гільдії. Правління знаходилося в *Харкові*. Директори — А.Грундлер, К.Нестель, Ч.Блекі. 1903 т-ву належали 2 маш.-буд. з-ди в Харкові, відділення-склади й магазини в *Полтаві*, *Кременчуці*, Саратові, Ростові-на-Дону, Армавірі, станиці Усть-Лабінській (нині м. Усть-Лабінськ; обидва міста Краснодарського краю, РФ), Георгієвську (нині місто Ставропольського краю; усі міста в РФ). Т-во випускало плуги, борони, сівалки, молотарки, соломорізки, жатки, віялки, сінокосилки на суму 2—4 млн *рублів* щорічно. Вироби відзначалися високою якістю, мали значний попит на місц., заг.-рос. та зовн. ринках.

Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* т-во ліквідоване органами рад. влади, а підпр-во націоналізоване 1918; 1922 отримало назву «Серп і молот» і стало осн. підпр-вом важкої індустрії Харківщини. Від 1974 — гол. підпр-во моторобудівного

вироб. об-ня «Серп і молот» (нині ВАТ «Серп і молот»).

Літ.: *Святловский В.В.* Харьковский фабричный округ: Отчет за 1885 г. СПб., 1886; Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов, ч. 1. СПб., 1905; *Багалей Д.М., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год), т. 2. Х., 1912; *Опацкий А.Н.* Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих. Х., 1912; Харьков в Великой Октябрьской социалистической революции: Сборник документов. Х., 1947.

О.М. Машкін.

ГЕ́НДЕРНІ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ (від англ. gender — стать) — напрям наук. досліджень у соціології, історії, психології та ін. галузях знань, в основу яких поряд з ін. покладено принцип відмінності між чоловіком і жінкою. Термін «гендер» ввела до наук. обігу амер. дослідниця Дж.Скотт у серед. 1980-х рр. Вона розглядала поняття «гендер» як категорію істор. аналізу, що, на відміну від понять «стать» з його біологічним та «рід» з його граматичним наповненнями, наголошує саме на тих відмінностях чоловіків і жінок, які формуються під впливом особливостей сусп. діяльності представників різних статей та в кінцевому підсумку визначають своєрідність їхньої соціальної поведінки. Поява гендерних досліджень була зумовлена зміною ролі жінки в сусп-ві в останній чв. 20 ст. і стала своєрідною відповіддю на потужний рух фемінізму (т. зв. жін. революція).

Осн. об'єктом сучасних гендерних досліджень є жінка та соціальні відносини між статями. Між двома крайнощами, які існують в істор. підходах до гендерних досліджень, — повного їх ігнорування як «псевдонаукових» та перетворення їх на центр. проблему істор. досліджень, зокрема створення «окремої від чоловічої», т. зв. жін., історії, — поступово формується виважене ставлення до цих студій як до ефективного інструменту соціального і культурологічного аналізу історії взаємовідносин обох статей.

У сучасній Україні гендерні дослідження динамічно розвиваються і проводяться як на базі держ. наук. і освіт. установ, так і громад. жін. орг-цій та рухів.

Літ.: *Репина Л.П.* «Женская история»: проблемы теории и метода. «Средние века», 1994, вып. 57; A History of Women in the West. Б/м, 1995; *Репина Л.П.* Гендерная история: проблемы и методы исследования. «Новая и новейшая история», 1997, № 6; Пол. Гендер. Культура. М., 1999; *Шевченко Н.В.* Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні. «УЇЖ», 2001, № 1—2.

Л.В. Гриневич.

ГЕ́НДРИКОВ (Гендрихов) **Іван Симонович** (1719—16(05).05. 1778) — військ. та держ. діяч *Російської імперії*, граф (1742). Прадід О.*Гендрикова.* Син литов. селянина Симона Гейнриха (Гендрика), який по прибутті до *Санкт-Петербурга* отримав прізвище, утворене від його другого імені. Брат у перших *Єлизавети Петрівни*: його мати Христина, у дівоцтві Скавронська (Сконоромська, Сковоронська, Сковронська) — сестра *Катерини I.*

1732—36 навч. у шляхетському кадетському корпусі, звідки капралом Воронезького піхотного полку пішов на *російсько-турецьку війну 1735—1739.* Брав участь у штурмі *Очаківської фортеці* (1737), став сержантом, невдовзі — офіцером. 1738 — у Дністровському поході рос. армії. 1739 квартирував у *Києві*, *Староконстянтинові*, *Меджибожі*, *Хотині*, по війні повернувся до С.-Петербурга. 1741 переведений до 1-го Моск. полку.

1742 у день коронування своєї двоюрідної сестри призначений капітан-поручиком Преображенського полку, 1744 — бригадиром, камергером вел. кн. Катерини Олексіївни (дружини майбутнього царя *Петра III*, наступної самодержиці *Катерини II*). 1747 став генерал-майором, підпоручиком лейб-компанії.

Відряджений в Україну забезпечити обрання гетьманом К.*Розумовського*, провів «елекційну» глухівську раду 1750. Отримав у подарунок від місц. старшини 10 000 *рублів*, крім того, самочинно прихопив із укр. скарбниці 2 000 руб. (за наказом імп. Єлизавети був змушений віддати гроші до рос. Колегії закордонних справ). 1750—62 — пом. О.*Розумовського*, голова слідчої комісії лейб-компанії, дійсний камергер, ген.-лейтенант. 15(04) квіт. 1762 пішов у відставку в чині ген.-аншефа. Допоміг сходженню на престол Катерини II. 16(05) лип. 1762 призначений нею шефом Кавалергардського корпусу. 10 січ. 1765 (30 груд. 1764) остаточно звільнений зі служби, після чого до смерті мешкав на Харківщині, де володів великими маєтностями.

Кавалер ордена св. кн. Олександра Невського (1748), голштинського ордена св. Анни (1747). Був одружений із Катериною Бутурліною, із нею мав 10 дітей.

Похований у збудованій на його кошти церкві в слободі Рубіжна (нині с. Рубіжне Вовчанського р-ну Харків. обл.).

Літ.: *Катков П.* Граф Иван Симонович Гендриков. В кн.: Сборник биографий кавалергардов: 1724—1762. СПб., 1901; Гендриков, граф Иван Симонович. В кн.: Русский биографический словарь. М., 1914.

П.Г. Усенко.

ГЕ́НДРИКОВ (Гендрихов) **Олександр Іванович** (1806 або 1807 — 16(04).05.1881) — військовик, граф, дійсний статський радник (1847), шталмейстер (1855), обершенк (1873), кавалер більшості орденів *Російської імперії*, в т. ч. ордена св. кн. Олександра Невського з діамантами (1876). Чл. Харків. стат. к-ту (1837). Правнук І.*Гендрикова.*

Змалку — в імператорському почті, паж. На військ. службу вступив 1823 офіцером лейбгвардії Кірасирського полку. 1826 переведений до Кавалергардського полку, 1832 звільнений у відставку за домашніми обставинами в чині ротмістра. 1834 обраний почесним попечителем харків. г-зії, 1835 призначений камергером, 1837 — чл. комітету

Види заводів акціонерного товариства сільськогосподарського машинобудування «М. Гельферихъ-Саде». 1910-ті рр.

з облаштування *Харкова*, ради місц. Ін-ту шляхтянок.

Як знавець коней, опікувався заг. харків. стайнею. 1841 у *Санкт-Петербурзі* обійняв посаду шталмейстера вел. кн. Марії Михайлівни, від 1846 виконував обов'язки шталмейстера імператорського двору. Від 1850 — інспектор держ. кінних заводів. 1843—59 — чл. к-ту держ. конярства.

Володів у *Слобідській Україні* більш як 2 тис. кріпаків, багатьма землями та підпр-вами, у т. ч. гуральнею, млином, олійницею, сукновальнею, вівчарнею, кінним з-дом, фабриками. 1850 заснував у слободі Рубіжна (нині с. Рубіжне Вовчанського р-ну Харків. обл.) цукровий з-д, який запрацював під егідою фірми «Ротермунд і Вейсе», з прибутком проіснувавши до 20 ст. (300 робітників виготовляли за сезон продукції більш як на 400 000 *рублів*.).

Після смерті першої дружини — Параскеви (у дівоцтві княжни Хилкової, фрейліни; 1803—1843) — поріднився з *Гудовичами*. Пошлюбивши дочку ген. Василя Гудовича Авдотью (Докію; 1825—1901), взяв за нею у Полтав. губ. 1 тис. *десятин* ґрунтів, винокурню та млин на р. Грунь (прит. Псла, бас. Дніпра).

П. у с. Графське (нині с. Радянське Вовчанського р-ну Харків. обл.).

Його молодший син Василь (1857—1912) став 1896 гофмейстером при імп. Олександрі Федорівні (дружині імп. *Миколи II*), 1900 — обер-церемоніймейстером.

Літ.: Граф Александр Иванович Гендриков. В кн.: Сборник биографий кавалергардов: 1826—1908. СПб., 1908; Гендриков, граф Александр Иванович. В кн.: Русский биографический словарь. М., 1914.

П.Г. Усенко.

ГЕНЕАЛО́ГІЯ ІСТОРИ́ЧНА (грец. γενεαλογία — родовід) — *спеціальна історична дисципліна*, що вивчає походження родів та окремих осіб, родинні зв'язки, історію сімей різного соціального походження. Відомості, які надає Г.і., допомагають вивчати політ. історію, майнові, соціальні та правові стосунки, місце та роль певних родів та осіб у подіях окремих епох та країн. Дані Г.і. сприяють дослідженню демографічних процесів та соціально-психологічних аспектів людських взаємин.

Джерела, що використовує Г.і., надзвичайно різноманітні. Це — практично всі пам'ятки, пов'язані з людською діяльністю. Традиційно їх поділяють на письмові, речові та усні. Але за змістом генеалогічного матеріалу можна виділити 2 групи джерел: власне генеалогічні, тобто родовідні розписи й книги, генеалогічні древа й таблиці, та джерела для складання родоводу, до яких належать всі ін. джерела, що зосереджують інформацію про людину, її життя та оточення.

Витоки генеалогії сягають стародавніх часів. Етногенетичні перекази характерні ще для первісної людини.

Становлення станового (див. *Стани*) сусп-ва сприяло розвитку *генеалогії практичної*, покликаної обґрунтувати права окремих прошарків сусп-ва на владу та привілеї. Бібл. легенди, давньогрец. та рим. міфи, праці антич. авторів, перекази Давнього Сх. — повні генеалогічними відомостями.

Але справжнього розквіту практична генеалогія набула у середні віки, коли сусп. та політ. стосунки були тісно пов'язані з походженням, спадковими правами та шляхетністю роду. В цей період розробляються форми фіксації генеалогією матеріалу, створюються родовідні книжки («Книга відвідувань герольдів» (1-ша пол. 16 ст.) — у Великій Британії, «Государів родословець» (1555), «Оксамитова книга» (1682 — у Росії), виникають держ. інституції (Суд про герби Франції (1615) — у Франції; Палата родовідних справ (1682), геральдмейстерська контора (1722), герольдія (1763 — у Росії та ін.), покликані юридично затвердити родоводи шляхетних верств.

Теор. інтерес до генеалогії та її перетворення в наук. дисципліну в Зх. Європі починається приблизно у 17—18 ст. Цей процес пов'язаний з діяльністю таких учених, як А.Дюшен (Duchesne), П.Ансельм (Anselme), родина Озьє (Hozier) та ін. — у Франції, В.Дагдейл (Dugdale) — у Великій Британії, Н.Ріттерсгаузен (Rittershausen), Ф.-Я.Шпенер (Spener), Я.-В.Імхоф (Imhof), Й.-Х.Гаттерер (Gatterer), Й.-А.Вілль (Will) та ін. — у Німеччині. Наприкінці 18 ст. в європ. країнах починається викладання Г.і., з'являються підручники та посібники, видаються довідкові видання з генеалогії аристократичних родів (напр., «Готський альманах»: нім. мовою — «Gothaisches genealogisches Hofkalender» — та франц. мовою — «Almanach de Gotha»). У серед. 19 ст. почали з'являтися праці, присвячені й ін. соціальним прошаркам сусп-ва. Поступ у розвитку сусп. наук забезпечив використання суто наук. методів у генеалогічних дослідженнях. У 19—20 ст. в більшості європ. країн були засновані генеалогічні часописи та т-ва, що сприяють подальшому розвиткові Г.і. Значний внесок у розвиток генеалогії кін. 19 — 1-ї пол. 20 ст. зробили німецький дослідник О.Лоренц (Lorenz) та австрійський — О.Форст-Баттаглія (Forst-Battaglia).

У Росії становлення наук. генеалогії датується 2-ю пол. 18 ст. — 1-ю пол. 19 ст. та репрезентується працями В.*Татищева*, Г.-Ф.*Міллера*, кн. М.Щербатова, М.Новікова, М.Спиридова, П.Хавського, М.Гастєва. Розквіт рос. генеалогії припадає на 2-гу пол. 19 — поч. 20 ст. та пов'язаний з іменами О.Лобанова-Ростовського, кн. П.Долгорукова, В.Руммеля, В.Голубцова, Л.Савьолова, П.*Строєва* та ін. Виникають генеалогічні т-ва (Рос. генеалогічне т-во в *Санкт-Петербурзі*, 1898; Історико-родовідне т-во в *Москві*, 1905), починається викладання генеалогії як наук. дисципліни (Моск. археол. ін-т, 1906).

Укр. генеалогічна традиція сягає часів *Київської Русі*. За литов. та польс. доби практичній генеалогії приділялася значна увага при дворах укр. князівських родів (*Острозькі*, *Вишневецькі* та ін.). Велися також генеалогічні дослідження і шляхетських родів (твори Й.*Єрлича*).

За часів рос. царату відбувався процес перетворення козац.-старшинської еліти на *дворянство Російської імперії*. Рос. герольдія переглядала генеалогічні матеріали укр. козац.-старшинських і шляхетських родів з метою затвердження в рос. дворянстві

та внесення до губернських родовідних книг. Це викликало пожвавлення генеалогічних пошуків в Україні (генеалогічні записки Я.*Марковича*, Д.Мазаракі та ін.). Але осн. проблемою цього етапу розвитку укр. генеалогії стало з'ясування походження *козацької старшини* та її старовинних шляхетських прав (Г.*Полетика*, В.*Полетика*, А.*Чепа* та ін.).

Становлення наук. укр. Г.і. припадає на серед. — 2-гу пол. 19 ст. Першою роботою такого ґатунку треба визнати «Историческую и статистическую записку о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии» (1841) історика О.М.*Марковича*. Генеалогічними дослідженнями в Україні займалися М.*Максимович*, М.*Астряб*, М.*Василенко*, В.*Горленко*, Я.Жданович, І.*Каманін*, В.Лукомський, О.Маркович, Г.*Милорадович*, П.Новицький, О.Стороженко, М.*Стороженко*, М.Тройницький та ін. Найбільший внесок у розвиток української Г.і. зробили О.*Лазаревський* та В.*Модзалевський*.

2-га пол. 20 ст. — новий етап у розвитку наук. Г.і. Вона перетворюється на спец. істор. дисципліну, залишаючи за собою функції утилітарної галузі знань.

Пожвавленню генеалогічних досліджень сприяють нац. та міжнар. об-ня вчених. Од 1952 раз на два роки збираються Міжнар. конгреси генеалогів та геральдистів для обговорення питань та аналізу стану й напрямків розвитку зазначених дисциплін. З цією метою утворено Міжнар. конфедерацію генеалогів та геральдистів (1971) та Міжнар. академію генеалогії (1998). Від 1951 у Німеччині видається «Генеалогічний довідник дворянства» («Genealogisches Handbuch des Adels»). Практично всі нац. генеалогічні утворення мають часописи, газети, друкують бюлетені та збірники праць.

На жаль, в Україні за часів *СРСР* розвиток Г.і. був насильницьки припинений.

Г.і. використовувалась як суто допоміжна дисципліна при вивченні переважно соціальної, екон. та політ. історії Київ. Русі, *Великого князівства Московського* та Рос. д-ви. Ці дослідження репрезентовані іменами О.*Зиміна*, В.Буганова, В.*Яніна*, В.Кобріна, В.*Пашуто*, П.*Толочка*, М.*Котляра*, М.Бичкової та ін.

У той же час в еміграції були засновані генеалогічні видання («*Рід та знамено*» (1948), «Бюлетень УГГТ» (1963—71) та ін.) та генеалогічні установи (Ін-т родознавства (Німеччина), *Українське генеалогічне і геральдичне товариство*) (УГГТ; США)), активно працювали вчені — М.*Оглоблин*, В.*Сенютович-Бережний*, Р.*Климкевич* та ін. Генеалогію *Рюриковичів*, *Гедиміновичів* та укр. шляхетських родів активно досліджували члени *Геральдичного товариства у Львові* (1906—39).

За роки існування незалежної України генеалогічні дослідження значно пожвавилися: створено генеалогічні т-ва (Секція генеалогії *Українського геральдичного товариства* (1994), Укр. генеалогічне т-во (1995) та генеалогічні т-ва в *Запоріжжі*, *Білій Церкві*, *Донецьку*, *Горлівці* та ін. містах України), відбуваються генеалогічні конф. (читання пам'яті В.*Модзалевського*; 1995, 1996, 1997), з'являються генеалогічні вид. («Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства», 1999, 2001; «Записки Українського генеалогічного товариства», 2000 та ін.), викладаються спецкурси у вищих навч. закладах. Активно працюють у царині укр. Г.і. Я.*Дашкевич*, Н.Яковенко, В.Собчук, Л.Войтович, В.Кривошея, Є.Чернецький, З.Служинська, В.Томазов.

Літ.: *Lorenz O.* Lehrbuch der gesammten wissenschaftlichen Genealogie. Berlin, 1898; *Forst-Battaglia O.* Wissenschaftliche Geneologie. Bern, 1948; *Dworzaczek W.* Genealogia. Warszawa, 1959; *Durye P.* La Généalogie. Paris, 1961; *Аксенов А.И.* Очерк истории генеалогии в России. В кн.: История и генеалогия. М., 1977; *Дмитриева О.В.* Генеалогия. М., 1990; Генеалогия. К., 1992; *Савелов Л.М.* Лекции по русской генеалогии. М., 1994; *Служинська З., Шамеко М.* Генеалогія, ч. 1. Львів, 2000; *Бычкова М.* «Что значит именно родные». М., 2001; *Томазов В.* Становлення української генеалогії як наукової дисципліни. Початковий етап «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики», 2001, ч. 1, № 6(7); *Його ж.* Родовід. Науково-методичний посібник. К., 2001.

В.В. Томазов.

ГЕНЕАЛО́ГІЯ ПРАКТИ́ЧНА, генеалогія утилітарна — 1) власне родовід, систематичне зібрання відомостей про походження роду, його історію та спорідння з ін. родами; 2) сукупність наук. методів, з допомогою яких складається родовід.

У стародавні часи Г.п. являла собою, як правило, перерахування прямих предків за чол. лінією. З поступом сусп-ва, формуванням його складної ієрархічної соціальної структури, Г.п. вимушена була розвиватися, щоб задовольняти зростаючі сусп. вимоги, зокрема щодо впорядкування відносин, які регулюються спадковим правом.

Розквіт Г.п. припадає на добу *середньовіччя* (детально див.: *Генеалогія історична*): з'являються перші форми графічної фіксації родовідного матеріалу — родовідні дерева, формується класичний вид родоводу, що, як правило, складається з родової легенди про походження роду, яка нерідко містить фантастичні факти, та власне генеалогії. Саме в цей час іспанцем Ж.Соса була запропонована система графічного відображення родоводу, яка в удосконаленому нім. дослідником С.Кекуле фон Страдоніцем вигляді використовується в науці й донині. Теор. розвиток Г.п. сприяв удосконаленню форм фіксації родовідної інформації, розробці методики генеалогічного пошуку.

Залежно від завдання генеалогічного дослідження родоводи поділяються на висхідні (таблиці предків) та низхідні (таблиці нащадків).

За змістом генеалогічної інформації висхідні та низхідні родоводи поділяються на чол. та змішані.

Висхідні чол. родоводи мають 2 варіанти. Перший — коли в генеалогічній таблиці містяться лише прямі пращури з чол. лінії, другий — коли вказуються не тільки прямі чол. пращури даної особи, а й брати та сестри кожного з них.

Висхідний змішаний родовід складається з метою висвітлити всіх пращурів даної особи як з батьківського боку, так і по материнській лінії.

Низхідний чол. родовід також має 2 різновиди. Перший — коли в генеалогічній таблиці містяться всі нащадки будь-якої особи, але тільки чол. статі. Ін. вид — коли зазначені всі нащадки як чол.,

так і жін. статі. В цьому випадку для жінок вказуються їх чоловіки, а нащадки — ні. Цей другий варіант низхідного чол. родоводу є найбільш популярним у генеалогічних дослідженнях, що не мають спеціальної мети.

У низхідному змішаному родоводі зазначаються всі нащадки родозасновника як чол. статі, так і жін. Таким чином, в кожному наступному поколінні ми маємо нові прізвища.

Всі вищезазначені випадки розглянуті на прикладі вертикальних таблиць. Але для демонстрації низхідного змішаного та висхідного змішаного родоводів нерідко застосовують горизонтальні таблиці, що зручніше в деяких випадках. Так, у горизонтальних таблицях можна зазначати джерела, з яких черпається необхідна інформація.

Низхідний чол. родовід у середні віки малювався у вигляді родовідного дерева. В цьому випадку ім'я родозасновника розташовувалося на кореневищі дерева чи на початку стовбура, а потім кожне наступне ім'я вказувалося в картуші (колі), який містився на стовбурі чи гілках. Всі чоловіки, які мали нащадків, зазначалися в колах жовтого кольору, що знаходилися на стовбурі дерева та гілках, чоловіки, які не залишали нащадків, вписувалися в червоні картуші, що звисали з гілок як плоди. Імена заміжніх жінок містилися в лілових колах, дівчат — у синіх. Уже в 19 ст. родовідне дерево як форма фіксації генеалогічного матеріалу зустрічається дуже рідко. Сьогодні його використовують тільки з декоративною метою. У вигляді родовідного дерева можна представити й висхідний змішаний родовід, розташувавши внизу особу, що шукає пращурів, а вище — на стовбурі та гілках у колах — батьків, бабусь та дідусів. Такий вид родовідного дерева найбільш давній і використовувався для доведення своїх станових прав у минулі часи.

Для зображення висхідного змішаного родоводу застосовують ще колоподібні таблиці, які дуже наочні, але, подібно до вертикальних таблиць, потребують великої площі для розміщення.

У спец. дослідженнях, що мають за мету показати родинні зв'язки кількох родів, використовуються таблиці споріднення.

Популярною формою фіксації генеалогічного матеріалу є родовідні розписи, що містять поколінний перелік усіх представників одного роду від родозасновника та осн. біографічні відомості про них.

Генеалогічне дослідження вимагає копіткого збору матеріалів та їх ретельної обробки. Кінцевим результатом такого пошуку є створення родовідних розписів та генеалогічних таблиць, що дає змогу компактно та виразно представити весь накопичений матеріал. Тому вченими була відпрацьована чітка система поетапної обробки генеалогічного матеріалу.

Першим етапом даної роботи є створення генеалогічного досьє на кожного представника роду, який вивчається. Воно складається із різних за типом, видом, походженням та місцем зберігання документів, що розміщуються за визначеними розділами.

Наступним етапом обробки генеалогічних матеріалів є складання на базі генеалогічного досьє генеалогічних карток на кожного представника роду. Картка резюмує дані досьє, полегшує їх використання під час створення таблиць. До того ж, картки зручні для внесення генеалогічних відомостей до комп'ютерної бази.

І лише останнім етапом в обробці генеалогічних відомостей є створення родовідних розписів та генеалогічних таблиць.

Літ.: *Бычкова М.Е.* Семейный летописец. Как собрать досье для составления родословия семьи. «Родина», 1991, № 5; *Бычкова М., Куза Л.* Древо рода. Если Вы решили найти своих предков. «Родина», 1991, № 2; *Можаров Н.Д.* Как составить свою родословную. «Воспитание школьников», 1992, № 5—6; *Онучин А.Н.* Твое родословное древо: Практическое пособие по составлению родословной. Пермь, 1992; «Отечество». Альманах. М., 1994, вып. пятый: Родословие: Программы, опыт, рекомендации для руководителей объединений в образовательных учреждениях.; *Служинська З., Шамеко М.* Генеалогія, ч. 1. Львів, 2000; *Томазов В.В.* Родовід. Науково-методичний посібник. К., 2001.

В.В. Томазов.

ГЕНЕРА́Л-ГУБЕРНА́ТОРСТВА — адм.-тер. й політ. одиниці *Російської імперії*, що були запроваджені невдовзі після ліквідації 1796 тотожних їм *намісництв*, утворених імп. *Катериною II* на основі законодавчого акта «Учреждения для управления губерниями Всероссийской империи» (1775). На чолі Г.-г. стояв ген.-губернатор, який призначався імператором. Як адміністративні одиниці ліквідовані в 1830-х рр. у внутр. губерніях Рос. імперії, натомість набули значення в етнонац. регіонах, відмінності яких не давали змоги управляти ними на основі заг.-рос. законодавства.

У 1-й пол. 19 ст. 9 укр. губ. і Бессарабська обл. (з 1873 — губ.) були включені в три Г.-г.: *Малоросійське генерал-губернаторство*, *Київське генерал-губернаторство*, *Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство*. Малоросійське Г.-г. існувало 1802—56, до його складу увійшли *Чернігівська губернія* і *Полтавська губернія*, а 1835 приєднано *Харківську губернію*. Київське Г.-г. (*Київська губернія*, *Волинська губернія* та *Подільська губернія*) існувало 1832—1914. Новоросійське і Бессарабське Г.-г. (*Катеринославська губернія*, *Херсонська губернія*, *Таврійська губернія*, Бессарабська обл.) існувало 1822—74. 1914 на землях *Галичини* і *Буковини*, окупованих рос. військами в ході *Першої світової війни*, створено *Галицьке військове генерал-губернаторство* (1914—17).

Генерал-губернаторська форма адміністрування була ефективною для підкорення земель етнонац. регіонів та їх *русифікації*. Управління в різних Г.-г. мало відмінності як у порівнянні з управлінням внутр. губерніями, так і між собою, але мета в них була одна — поступова ліквідація та уніфікація особливостей приєднаних тер. Кожному ген.-губернаторові верховною владою надавався різний обсяг повноважень залежно від характеру приєднання регіону (добровільного чи насильницького), часу перебування регіону в складі імперії, особливостей політ. і соціально-екон. розвитку, етнічного і конфесійного складу нас., впливу нац. рухів. Ген.-губернатор забезпечував політику центру в регіоні шляхом поширення там рос. державності, через заміну місц. порядків і місц. форм самоуправління заг.-рос. законодавством і рос. держ. установами, інтеграції

станів і окремих етнічних угруповань. Контролював поширення там рос. к-ри й мови. Від 1862 ген.-губернатори призначалися одночасно й начальниками *військових округів*.

Практикувалося також утворення тимчасових Г.-г. Перше таке Г.-г. (створене в зв'язку з *польським повстанням 1830—1831*) об'єднало Волин. і Подільську губернії з канцелярією в *Житомирі* (1830—32); друге — Харків., Черніг., Полтав., Курську, Орловську і Воронезьку губ. з центром у Харкові (1879—82); третє — Бессарабську, Херсон., Катериносл. і Таврійську губ. з центром в *Одесі* (1879—89). 1881—82 Одеському ген.-губернаторові підлягали також м. Ростов-на-Дону (нині місто в РФ) з повітом, 4 *градоначальства* (Одес., Таганрозьке, Керч-Єнікальське, Севастопольське) і військ. порт *Миколаїв*. Існували також Г.-г.: 1905—08 — Одес.; 1905—07 — Миколаїв. на тер. Миколаїв. і Севастопольського градоначальств, а 1906 сюди приєднано також Херсон. і Дніпровський повіти; 1905—06 — Харків. (охоплювало місто і повіт); 1905—07 Кременчуцьке — з м. *Кременчук* і його повітом та посадом Крюків (нині в межах м. Кременчук); 1905—07 — Сум., 1905—07 — Феодосійське. На тер. Пд. гірничо-заводського р-ну Донбасу (повіти Бахмутський, Маріупольський, Слов'яносербський, Таганрог і Таганрозький округ, *Область Війська Донського*) 1906—07 існувало Г.-г. з центром в м. Юзівка (нині м. *Донецьк*).

Ліквідація Г.-г. свідчила про те, що місц. губернії в етнонац. регіонах повністю прирівнювалися за статусом до ін. рос. губерній.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, т. 1, № 382. СПб., 1830; Указатель к Полному собранию законов Российской империи, т. 42, ч. 2, отд. 1. СПб., 1885; *Грибовский В.* Государственное устройство и управление Российской империей. Одесса, 1912; Исторический обзор деятельности Комитета Министров, т. 2, ч. 1—ч. 2. СПб., 1902; *Зайончковский П.А.* Кризис самодержавия на рубеже 1870—1880-х годов. М., 1964; *Воробейкова Т., Дубровина А.* Преобразование административно-полицейского аппарата, суда и тюремной системы во II пол. XIX в. К., 1973; *Ерошкин Н.* История государственных учреждений в России. М., 1983; *Шандра В.С.* Київське генерал-губернаторство (1832—1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. К., 1999; *Лысенко Л.М.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII — начало XX века). М., 2001; *Шандра В.С.* Малоросійське генерал-губернаторство, 1802—1856: Функції, структура, архів. К., 2001.

В.С. Шандра, О.Є. Маркова.

ГЕНЕРА́Л-КОМІСАРІА́ТИ, генеральні округи — адміністративні одиниці, на які було поділено рейхскомісаріати, утворені гітлерівцями на окупованих у роки *Другої світової війни* територіях *СРСР*. У складі *рейхскомісаріату «Україна»* усього було 6 Г.-к.: 1) «Волинь—Поділля» — з центром у м. *Луцьк*, до якого входили Рівнен., Волин., Кам'янець-Подільська (нині Хмельн.) обл., а також пд. р-ни Брестської та Пінської обл. Білорусі (5106 тис. осіб); 2) «Житомир» — із центром у м. *Житомир*, до якого включено Житомир. обл., пн. р-ни Він. обл., а також пд. р-ни Поліської обл. Білорусі (3027 тис. осіб); 3) «Київ» — з центром у м. Київ, до складу якого входили Київ. та Полтав. обл. (3224 тис. осіб); 4) «Миколаїв» — з центром у м. *Миколаїв* — у складі Миколаїв. (без зх. р-нів) та Кіровогр. обл. (3164 тис. осіб); 5) «Дніпропетровськ» — з центром у м. *Дніпропетровськ*, що охоплював Дніпроп. і ч. р-нів Запоріз. обл. (1384 тис. осіб); 6) «Таврія» — з центром у м. *Мелітополь*, до якого включено лівобереж. р-ни Миколаїв. (нині Херсон.) та Запоріз. обл. (бл. 1 млн осіб).

Влада у Г.-к. спиралася на т. зв. цивільну окупаційну адміністрацію, до якої входили комісари р-нів (див. *Гебітскомісаріати 1941—1944*), міст (штадткомісари), різного роду уповноважені («зондерфюрери»), їхній апарат, спеціалісти-господарники. Гол. інструментом окупаційної політики були органи нацистського терору — підрозділи СС (див. *Війська СС*), поліцейські батальйони, війська охорони тилу, таємна польова поліція, поліція безпеки СД, а також «українська допоміжна поліція».

Літ.: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр. Збірник документів і матеріалів. К., 1963; Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977.

М.В. Коваль.

ГЕНЕРА́ЛЬНА АСАМБЛЕ́Я ОРГАНІЗА́ЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НА́ЦІЙ (ГА ООН) — один із гол. органів *Організації Об'єднаних Націй*, який визначає її політику. До складу ГА ООН входять усі д-ви-чл. ООН. Кожна д-ва має однаковий з ін. правовий статус, незалежно від її площі, чисельності нас., рівня екон. розвитку. Діяльність ГА ООН регулює Статут ООН. Пріоритетними напрямами у роботі ГА ООН є міжнар. співробітництво з підтримання миру та безпеки, роззброєння, соціального, екон. і нац.-культ. розвитку всіх д-в, охорони довкілля. Згідно зі Статутом ООН, ГА ООН здійснює важливі повноваження щодо внутр. життя ООН: обирає непостійних чл. *Ради безпеки Організації Об'єднаних Націй* та чл. *Економічної і соціальної ради Організації Об'єднаних Націй* спільно з Радою безпеки — суддів Міжнар. суду ООН, призначає Ген. секретаря ООН, приймає до ООН нових чл., схвалює бюджет ООН, контролює її фінансову діяльність, розглядає щорічні звіти про роботу всіх органів ООН та її спеціалізованих установ. Кожний чл. має в ГА

Делегація УРСР на першій сесії Генеральної Асамблеї ООН. Справа наліво: Д. Мануїльський, М. Бажан, В. Тарасенко, А. Война, М. Петровський. Лондон, 1946.

ООН один голос. Рішення з найважливіших питань приймаються більшістю у дві третини голосів присутніх і тих д-в, що беруть участь у голосуванні. Осн. форма діяльності ГА ООН — щорічні чергові сесії. На вимогу Ради Безпеки чи більшості членів ООН скликаються спец., або надзвичайні сесії ГА ООН. Робота кожної сесії відбувається на пленарних засіданнях і в к-тах. Рішення з питань, які розглядаються к-тами, ухвалюються на пленарних засіданнях і мають рекомендаційний характер. Офіц. і робочі мови ГА ООН — англ., франц., іспанська, рос., араб. і китайс. Засідання відбуваються у Нью-Йорку (США).

Україна як одна з д-в — засн. ООН бере активну участь у роботі ГА ООН та її органів, вирішенні питань забезпечення миру, міжнар. співробітництва в галузі економіки, дослідження і використання космосу, Світового океану, охорони довкілля, збереження нац. і світ. культ. цінностей та ін. гол. питань діяльності ООН. У верес. 1998 на посаду Голови 52-ї сесії ГА ООН було обрано представника України, тодішнього міністра закордонних справ Г.*Удовенка*.

Літ.: *Фельдман Д.И., Яновский М.В.* Генеральная Ассамблея ООН и вопросы развития международного права. Казань, 1968; *Яновский М.В.* Генеральная Ассамблея ООН. Кишинев, 1980; *Удовенко Г.* Під знаком реформування ООН. «Політика і час», 1998, № 2.

І.М. Мельникова.

ГЕНЕРА́ЛЬНА ВІЙСЬКО́ВА КАНЦЕЛЯ́РІЯ — вища держ. військ.-адм. установа в Укр. козац. д-ві. За її посередництвом *гетьман* здійснював військ., адм., суд., фінансове управління. Ств. в роки *національної революції 1648—1676* Г.в.к. діяла при гетьмані в *Чигирині*, а згодом *Гадячі*, *Батурині*, *Глухові*. У ній зосереджувалося держ. і військ. діловодство *Гетьманщини*, справи внутр. і міжнар. характеру, готувалися документи з різних питань держ. і сусп. життя — універсали, накази, ордери, привілеї, листи, договори, угоди, статті, інструкції тощо.

Заг. кер-во Г.в.к. здійснював *генеральний писар*, посаду якого в різний час обіймали: І.Креховецький, І.*Виговський*, І.Груша, С.Голухівський, М.Вуяхевич, З.Шимкевич, К.Мокрієвич, С.Прокопович, В.*Кочубей*, В.Чуйкевич, П.*Орлик*, С.*Савич*, М.Турковський, А.Безбородько (див. *Безбородьки*), В.Туманський та ін. Штат Г.в.к. складався з канцеляристів і ст. канцеляристів та служителів, які називалися підписками, протоколістами, реєстраторами, копіїстами, товмачами та ін. (див. *Військові канцеляристи*). У Г.в.к. служив козац. літописець С.*Величко*.

Із 1720-х рр. Г.в.к., крім обов'язків щодо ведення діловодства, набула значення адм. колегіального органу виконавчої влади з правом розгляду і вирішення важливих питань держ. управління, видання указів і розпоряджень нарівні з гетьманом, надання *генеральній старшині* чинів і посад тощо. Відтоді поділялася на дві частини: «присутствіє», в якому засідали призначені з ген. старшини чл. Г.в.к., і власне канцелярію з чітко визначеним штатом канцеляристів і служителів та розмежуванням їхніх функцій на повиття (відділи). Обов'язки повитчика покладалися на ст. канцеляристів. У роки міжгетьманства (1724—27) управління Укр. козац. д-вою зосереджувалося повністю в руках правителів Г.в.к. У справах місц. управ-ління їй підпорядковувався *Кіш Запорозької Січі*. Діяла до ліквідації *гетьманату інституту* (листоп. 1764).

Літ.: *Джиджора І.* Україна в першій половині XVII віку. Розвідки і замітки. К., 1930; *Панашенко В.В.* З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія. В кн.: Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. К., 1998.

В.В. Панашенко.

ГЕНЕРА́ЛЬНА ВІЙСЬКО́ВА РА́ДА — вищий представницький політ. орган у період *Гетьманщини* серед. 17 — 1-ї пол. 18 ст. Витоки її сягають заг. козац. рад *Війська Запорозького*, що відбувалися до початку *національної революції 1648—1676*. У процесі формування української державності Г.в.р. перетворилася на політ. інститут, що розглядав заг.-держ. справи. В її роботі брали участь козаки і старшини, іноді — представники ін. сусп. верств: *духовенства*, міщанства і навіть селянства.

Уже в ході нац. революції під проводом Б.*Хмельницького* й особливо після неї Г.в.р. набула досить широких законодавчих і суд. повноважень. Вона брала активну участь у затвердженні зовн.-політ. договорів з ін. д-вами та складанні «статей» при обранні гетьмана (зокрема *Переяславських статей 1659*, *Глухівських статей 1669*, *Конотопських статей 1672* та ін.), ухвалювала найважливіші рішення з екон. питань. Г.в.р. діяла особливо активно в період Руїни у зв'язку з бурхливими політ. подіями в Україні, зокрема з частими змінами гетьманів. За гетьманства І.*Мазепи* осн. функції Г.в.р. поступово було зведено лише до затвердження рішень *ради генеральної старшини*. Остання Г.в.р. відбулася в лют. 1750 у м. *Глухів* у зв'язку з формальним обранням гетьманом України К.*Розумовського*.

Літ.: *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. К., 1995; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 6, 8, 9. К., 1995—98; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII вв.). К., 1998; *Гуржій О.І., Чухліб Т.В.* Гетьманська Україна. К., 1999.

О.І. Путро.

ГЕНЕРА́ЛЬНА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця, утворена 26 жовт. 1939 в окупованій німцями центр. ч. Польщі та поширена згодом на тер. Зх. України (див. *Окупаційний режим на території України 1941—1944*). Безпосередньо не входила до тер. Німеччини. Тер. Г.г. становила 95 742 км^2 і поділялася на 4 дистрикти (області): Краківський, Люблінський, Радомський, Варшавський. 1 серпня 1941 до Г.г. приєднано тер. колиш. Дрогобицької (нині в складі Львів. обл.), Львів., Станіславської (нині Івано-Франк.) і Терноп. (крім деяких пн. р-нів) обл. УРСР, з яких було утворено п'ятий дистрикт — «*Галичина*». Це збільшило тер. Г.г. до 144 518 км^2. Її нас. в берез. 1943 складало бл. 14,5 млн осіб, переважна більшість з яких — поляки. Укр. етнічна тер., що входила до Г.г., становила 63 тис. км^2 з нас. 7 млн осіб, з них бл. 4 млн українців.

Держ.-правовий розвиток Г.г. відбувався в напрямі майбутнього злиття її з Німеччиною. Г.г. було офіційно проголошено побічним краєм (Nebenland) Великонімеччини. Найвища посадова особа — генерал-губернатор, який діяв від імені А.*Гітлера.* Він одночасно очолював націонал-соціаліст. партію в межах Г.г. Йому належала законодавча влада і підпорядковувався виконавчий орган — правління (уряд) Г.г. Урядом керував держ. секретар — заст. ген.-губернатора. Правління складалося з 12 (пізніше 14) від. (мін-в) і держ. секретаріату. Воно підпорядковувалося МВС Німеччини в Берліні, а у фахових питаннях — відповідним мін-вам. Офіц. друкованими органами правління були «Вісник розпоряджень для Генеральної губернії» та «Урядовий вісник Генеральної губернії».

Кожен з п'яти дистриктів мав подібну адм. структуру правління. На чолі дистрикту стояв губернатор, призначений ген.-губернатором. Дистрикти були поділені на округи й окремі міста зі статусом округи. На місц. рівні було відновлено адм. поділ польс. часів — волості та громади.

Керівні функції як в адміністрації Г.г., так і на рівні дистрикту й округи здійснювали виключно німці. Представники ін. національностей могли виконувати лише допоміжні функції, здебільшого на нижчих адм. рівнях. Урядова мова — нім.

У Г.г. здійснювалася політика знищення євреїв і циган, примусових переселень і депортацій нас. на роботи до Німеччини (до кін. 1944 вивезено близько 2 млн осіб), безоглядної госп. експлуатації. Проводилися масові екзекуції цивільного нас., розстріли інтелігенції, винищення людей у концтаборах, а також шляхом встановлення мінімальних харчових паїв (карткова система) тощо. В результаті нас. Г.г. зменшилося майже на 4 млн осіб. Грабіжницька експлуатація пром-сті, обкладання величезними примусовими натуральними податками села, вивезення до Німеччини майна держ. установ і приватних осіб призвели до розорення економіки, зубожіння нас.

Гол. принципи культ.-освіт. політики нацистського режиму в Г.г. визначали сувору регламентацію всіх сфер духовного життя нас. і зведення цього життя в цілому до найпростіших форм; осн. елементами освіт. системи були початкові та професійні шк., покликані забезпечити мінімальний рівень освіти підростаючого покоління і підготовку його до виконання найпростіших функцій в с. госп-ві, пром-сті, ремеслі й торгівлі.

Будь-яка політ. діяльність представників ін. національностей у Г.г. заборонялася. Дозволеними громад. установами були орг-ції допоміжного характеру.

Проти окупантів на тер. Г.г. вели збройну боротьбу *Армія Крайова*, *Армія Людова*, *Батальйони хлопські*, *Українська повстанська армія.*

Літ.: *Кубійович В.* Українці в Генеральній губернії 1939—1941. Історія Українського центрального комітету. Чикаго, 1975; *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в «Генеральній губернії» (1939—1944 рр.). Львів, 1997; *Луцький О.* Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941—1944 рр. В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 3—4. Львів, 1997.

О.І. Луцький.

ГЕНЕРА́ЛЬНА ЛІЧИ́ЛЬНА КОМІ́СІЯ — фінансово-ревізійний орган, який поряд із *Генеральною скарбовою канцелярією* був ств. царським урядом для встановлення фінансового контролю над *Гетьманщиною.* Заснована 1734 під час організації *Правління гетьманського уряду.* Г.л.к. контролювала і ревізувала розкладання податків по полка́х і сотнях та процес надходження грошей від них, стягнення недоїмок. З цією метою збирала щомісячні відомості від 10 полкових комісарів, полкових лічильних комісій (1742—76), 20 комісарів зі збору «рублього складу» (1765—82); перевіряла прибутки від *рангових маєтностей* і держ. маєтків, стежила за обігом грошей та матеріальних ресурсів. Протягом 1750—65 функціонувала як ревізійний орган Гетьманщини, підлеглий спочатку безпосередньо *гетьманові*, а з 1760 — *генеральному підскарбію.* Від осені 1765 підпорядкована 2-й *Малоросійській колегії.* Скасована 1782 у зв'язку із запровадженням *намісництв.*

Літ.: *Романовський В.* До історії архівних фондів старої Гетьманщини. «Архівна справа», 1927, кн. 2—3.

О.К. Струкевич.

ГЕНЕРА́ЛЬНА СКА́РБОВА КАНЦЕЛЯ́РІЯ, Канцелярія військового скарбу — вищий фінансовий орган в Укр. козац. д-ві 18 ст. Діяла з перервами протягом 1723—81, містилася у м. *Глухів.* До її компетенції входили справи збору натуральних і грошових податків з нас., вона відала прибутками та видатками, військ. маєтностями й *ранговими маєтностями* тощо. Кер-во Г.с.к. покладалося на двох *генеральних підскарбіїв* — одного українця й одного росіянина. Г.с.к. очолювали: з українців — А.Маркович, М.Скоропадський, В.Гудович; з росіян — І.Мякінін, С.Полозов, О.Панін. Функції держ. контролю виконувала окрема *Генеральна лічильна комісія* (1734—82).

Літ.: Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. К., 1990.

В.В. Панашенко.

ГЕНЕРА́ЛЬНА СТАРШИ́НА — 1) найвищі військ. чини та виборні посади в укр. козац. війську; 2) чл. уряду Укр. козац. д-ви серед. 17—18 ст. та пов'язаних з нею рос. управлінських структур (1-ша і 2-га *Малоросійські колегії, Правління гетьманського уряду*). До Г.с., яку очолював *гетьман*, належали *генеральний обозний*, *генеральний суддя*, *генеральний писар*, *генеральний підскарбій*, *генеральний осавул*, *генеральний хорунжий*, *генеральний бунчужний.*

Політична роль Г.с. особливо зросла в період гетьманства К.*Розумовського* (1750—64). У цей час фактично перестала діяти *Генеральна військова рада*, компетенція якої остаточно перейшла до старшинської ради, що складалася насамперед із Г.с. (див. *Рада генеральної старшини*). Остання все частіше вирішувала найважливіші питання — обрання на вищі адм. посади, розгляд рішень *Генеральної військової канцелярії* та апеляції на рішення *Генерального військового суду* і Ген. військ. канцелярії тощо. Складалася з найбільш заможних і впливових представників старшинських родин. У руках Г.с. перебували центр. органи держ. управління в *Гетьманщині.* Після

остаточної ліквідації у листоп. 1764 *гетьманату інституту* Г.с. була підпорядкована поновленій 2-й Малорос. колегії на чолі з графом П.Румянцевим (див. П.*Румянцев-Задунайський*). Чотири представники Г.с. були призначені чл. колегії. 1784 у зв'язку з ліквідацією укр. козац. війська (1783) усі старшинські чини, в т. ч. й Г.с., були скасовані царським урядом *Російської імперії.*

Літ.: *Модзалевский В.* Малороссийский родословник, т. 1—4. К., 1908—14; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. К., 1988.

О.І. Путро.

ГЕНЕРА́ЛЬНЕ КО́НСУЛЬСТВО СРСР У ЛЬВО́ВІ — рад. дипломатичне представництво консульського від. Наркомату закордонних справ СРСР на землях *Західної України* у складі Польщі. Засноване 1927 за ініціативи діячів УСРР націонал-комуністів Ю.*Коцюбинського*, М.*Скрипника*, О.*Шумського*. Сприяло розширенню екон., наук. та культ. зв'язків, захисту прав громадян *СРСР*; вирішувано питання про тимчасові поїздки і виїзд до СРСР з наданням рад. громадянства мешканців зх.-укр. земель, здійснювало видачу паспортів, віз, актів громадян. стану, збір інформації про екон. і політ. стан у Польщі; поширювало інформацію про життя в СРСР. На першому етапі діяльності (1927—1933) зусиллями консулів С.Кириченка, Ю.*Лапчинського* і А.*Радченка* сприяло розвитку екон. і культ. зв'язків з УСРР. Через консульство частково фінансувалися *Наукове товариство імені Шевченка* у *Львові* (12 тис. дол. щорічно), українське шкільництво (77 тис. дол.), радянофільські видання «Сельроб», «Світло», «Культура», видавалися пенсії О.*Кобилянській*, В.*Стефанику*, вдові І.*Франка* — О.Хоружинській, виплати академікам М.*Возняку*, Ф.*Колессі*, К.*Студинському*, В.*Щурату*, гонорари, видані зх.-укр. авторам за тв., опубліковані в СРСР. Унаслідок *голодомору 1932—1933 в УСРР*, сталінських репресій і терору в Україні на поч. 1930-х рр. виїзди до СРСР майже припиняються (1936 — бл. 25 заяв), згортається культ. обмін. Біля будинку консульства відбувалися антирад. виступи. 21 жовт. 1933 бойовик *Організації українських націоналістів* М.Лемик застрелив у будинку консульства співробітника консульства (рад. розвідника) А.Майлова. У подальші роки наступні консули П.Світнєв, А.Климов і Є.Синицин (працівник зовн.-політ. розвідки НКВС СРСР) — займалися здебільшого збором інформації про військ.-політ. стан у Польщі, діяльність укр. громад. та політ. орг-цій і їхніх діячів, які стали 1939—41 об'єктом репресій. Консульство припинило діяльність у зв'язку з приєднанням (1939) Зх. України до УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*).

Літ.: З історії революційного руху у Львові. Львів, 1957; *Ярошенко А.Д.* Юрий Михайлович Коцюбинский. К., 1986; *Крушельницька Л.* Рубали ліс... «Дзвін», 1990, № 4; *Голинський М.* Спогади. К., 1993; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). К., 1994; *Синицын Е.* Резидент свидетельствует. М., 1996.

К.Є. Науменко.

ГЕНЕРА́ЛЬНЕ МЕЖУВА́ННЯ — точне визначення меж земельних володінь *поміщиків*, *козацької старшини*, купців, громад *державних селян*, міст, церков та ін. установ, яке здійснював царський уряд *Російської імперії* з 60-х рр. 18 ст. до серед. 19 ст. Першу спробу провести земельне розмежування в *Лівобережній Україні* було зроблено 1729—30 (див. *Генеральне слідство про маєтності*). По всій імперії Г.м. вперше намагалися провести за указом імп. *Єлизавети Петрівни* 1754, але це не було здійснено, насамперед тому, що перевірка прав володіння наштовхувалася на опір тих, хто був зацікавлений у збереженні незаконно привласнених земель. На відміну від указу 1754, маніфест імп. Катерини II від 19 верес. 1765 та урядова інструкція 1766 визначали, що незаперечне фактичне володіння на 1765 є підставою для закріплення права володіння на майбутнє. Здійснене за інструкцією 1766 Г.м. (див. також *Генеральний опис Лівобережної України*) ліквідувало *звичаєве право* вільної сел. земельної займанщини й закріпило за поміщиками та козац. старшиною земельні маєтності, в т. ч. привласнені сел. і козац. землі. Сприяючи розширенню поміщицького землеволодіння, царський уряд під час Г.м. продав поміщикам за низькими цінами чимало держ. земель.

Проведенням Г.м. керувала ств. при Сенаті межова експедиція, якій були підпорядковані губернські межові канцелярії та повітові межові контори. Внаслідок Г.м. було поділено понад 275 млн *десятин* землі, виготовлено близько 200 тис. планів окремих земельних володінь, на основі яких складено повітові межові плани та губернські атласи. Документи Г.м. були юрид. основою в земельних відносинах до 1917. З-поміж документальних архів. матеріалів Г.м. велике наук. значення мають госп. описи землеволодінь, складені землемірами.

О.К. Струкевич.

ГЕНЕРА́ЛЬНЕ СЛІ́ДСТВО ПРО МАЄ́ТНОСТІ — ревізія і розмежування земельної власності в *Гетьманщині*, проведені 1729—30 урядом *Російської імперії* з метою встановлення точного числа дворів податного нас., перевірки законності прав на маєтки *козацької старшини*, *шляхти* та правосл. *духовенства.* Були охоплені всі 10 лівобереж. полків. Опис маєтків розпочали влітку 1729 спеціально призначені канцеляристи, які, переїжджаючи з одного населеного пункту в ін., збирали відомості від старожилів про час заснування маєтків та про їхніх власників. Надання недостовірних даних могло привести до суворого покарання: відбирання майна, арешту та фізичної екзекуції. Одночасно робилися копії жалуваних грамот, *універсалів* гетьманів, «листів» полковників, розпоряджень *Генеральної військової канцелярії* та *Малоросійської колегії*, які визначали права і форми власності, уточнювали межі угідь різних осіб, монастирів, сільс. громад, *магістратів* і т. ін. Полкові книги ген. слідства у січ. 1731 були доставлені в гетьман. резиденцію — м. *Глухів.* За матеріалами слідства усі маєтності було поділено на розряди: рангові, приватні, ратушні й магістратські, монастирські, вільні військ., сумнівні. Протягом 1893—

1931 у *Києві*, *Чернігові* й *Харкові* здійснено публікацію книг генерального слідства щодо *Гадяцького полку*, *Київського полку*, *Переяславського полку*, *Прилуцького полку*, *Ніжинського полку*, *Чернігівського полку*, *Миргородського полку*, *Стародубського полку* й *Лубенського полку*. Оригінал книги *Полтавського полку*, що зберігається в Рос. архіві давніх актів, підготовлено до друку в *Москві*.

Літ.: Генеральное следствие о маетностях Миргородского полка, 1729—1730. «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», 1910, вып. 7; *Мякотин В.* К истории Нежинского полка в XVII—XVIII вв.: Рецензия на кн. А.М.Лазаревского «Описание старой Малороссии», т. 2. СПб., 1912; *Литвиненко М.А.* Джерела історії України XVIII ст. X., 1970.

О.І. Гуржій.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ БУНЧУ́ЖНИЙ, бунчужний генеральний старшина — один із членів *генеральної старшини*, військ. і держ. діяч гетьман. адміністрації в Україні 2-ї пол. 17—18 ст. Г.б. зберігав і охороняв гетьман. клейнод (див. *Клейноди козацькі*) — *бунчук*, під час військ. походів очолював загін, що формувався із *бунчукових товаришів*. За мирного часу виконував адм.-госп., суд. та ін. доручення, зустрічав і проводжав послів тощо. Згідно зі ступеневим порядком чинів старшинської служби Г.б. вважався найнижчим серед ген. старшини.

Літ.: *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. В кн.: Праці Комісії для виучування західно-руського права, вип. 2. К., 1926.

В.В. Панашенко.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ВІЙСЬКО́ВИЙ КОМІТЕ́Т, Український генеральний військовий комітет (УГВК) — вищий керівний орган укр. військ. руху. Ств. на *Першому Українському військовому з'їзді 1917* (18—21(5—8) трав.) в останній день роботи з'їзду в складі 18 чл. Головою комітету було обрано С.*Петлюру*. УГВК здійснював кер-во укр. військ. рухом в арміях по всіх фронтах, у тилових військ. округах Росії та в тилових гарнізонах України під гаслом визнання автономії України, підтримки вимог *Української Центральної Ради*. Гол. напрямом діяльності УГВК, крім українізації військ. частин рос. армії, була реорганізація армії за нац.-тер. принципом. К-т провів чималу роботу зі скликання *Другого Всеукраїнського військового з'їзду 1917* (18—23(5—10) черв.) та *Третього Всеукраїнського військового з'їзду 1917* (2—12 листоп. (20 жовт. — 1 листоп.)). На 2-му Всеукр. військ. з'їзді було затверджено статут і штати УГВК. На чолі к-ту стояла президія з 5 чл.: С.Петлюра (голова), В.*Кедровський*, С.Колос, С.Письменний, А.Певний. УГВК складався з 10 від.: агітаційно-освіт. і орг. із редакційно-видавничим підвід.; інспекторський (командний склад укр. частин); мобілізаційний та військ. комунікацій; канцелярія; комендатура к-ту і орг-ція *Вільного козацтва*; юрисконсультський від.; від. вишколу; комісія спец. служб; санітарно-мед. із ветеринарною секцією; військ.-інженерний. До складу УГВК було обрано 27 осіб, серед них — 17 чл. старого складу і 10 нових. К-т мав своїх представників: при Гол. штабі в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*; О.*Пилькевич*), при Генштабі в Петрограді (О.*Жуковський*), при Військ. мінві (М.*Полоз*); при штабі *Південно-Західного фронту* (П.Скрипчинський). Під кер-вом УГВК на поч. листоп. 1917 було розпочато буд-во ЗС УНР (див. *Армія Української Народної Республіки*) та органів військ. управління. 3 груд. (20 листоп.) 1917 УГВК був реорганізований у Ген. секретарство військ. справ УЦР.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр., т. 1. Ужгород, 1932; *Щусь О.Й.* Всеукраїнські військові з'їзди. «Історичні зошити», 1992, № 7.

О.Й. Щусь.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ВІЙСЬКО́ВИЙ СУД — найвищий суд. орган в Укр. козац. д-ві. Утворився в серед. 17 ст. Підпорядковувався *гетьманові* та *Генеральній військовій канцелярії*. Розглядав справи осіб, що належали до *генеральної старшини* чи *полкової старшини*, а також справи про держ. злочини. Був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів, здійснював нагляд за виконанням *універсалів* гетьмана та указів царя. Керував судом *генеральний суддя* (1654 було три ген. судді, згодом — два, а потім — один).

Повноваження верховного судді належали гетьману, який спільно з ген. старшиною розглядав апеляції на рішення Г.в.с., затверджував усі важливі вироки (обов'язково — смертні).

З часів гетьмана Д.*Апостола* Г.в.с. проголошено незалежним від Ген. військ. канцелярії. Складався із 6 осіб (по 3 представники від старшинського правління і царського уряду). Верховним суддею залишався гетьман. Згідно з суд. реформою гетьмана К.*Розумовського*, Г.в.с. очолювали два ген. судді, а до його складу входили вибрані від *козацької старшини* представники кожного із 10 полків. Був органом нагляду за місц. судами, найвищою апеляційною інстанцією.

Печатка Генерального військового суду. 1692.

Після ліквідації *гетьманату інституту* (1764) Г.в.с. підпорядковувався 2-й *Малоросійській колегії*. Офіційно існував до утворення *намісництв* (1782), а насправді діяв до 1790 (див. також *Генеральний малоросійський суд*).

Літ.: *Пашук А.Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967; Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. К., 1997.

В.В. Панашенко.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ МАЛОРОСІ́ЙСЬКИЙ СУД — найвища суд. установа на *Лівобережній Україні* кін. 18 — 1-ї третини 19 ст., підпорядкована Сенатові. Згідно з указом імп. *Павла I* від 30 листоп. 1796, практично перебрала на себе відновлені функції *Генерального військового суду*, ліквідованого 1782—90. Його діяльність поширювалася на створену того самого року *Малоросійську губернію* з центром у *Чернігові*, в якому і розмістився Г.М.с. Реально розпочав роботу 1797 у складі цивільного та кримінального департаментів (2 ген. судді й 10 засідателів, які обиралися на *дворянських зібраннях* на 3 роки). Виконанням рішення суду займався ген.-возний. Припинив існування 1831 унаслідок централізації судочинства в *Російській імперії*.

О.І. Гуржій.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ОБО́ЗНИЙ — один із найвпливовіших урядів (посад) в Укр. козац. д-ві серед. 17—18 ст., один із вищих чинів в укр. козац. війську, представник

генеральної старшини. Відав обозом, а також *артилерією* козац. війська. Йому підпорядковувався штат ген. артилерії та служителі — гарматні майстри, гармаші, столяри, стельмахи, слюсарі, коновали, димарі, ковалі, довбиші та ін. Г.о. підлягали також полкові *обозні* з полковою артилерією. За відсутності гетьмана Г.о. головував на раді старшин. Під час походів козац. війська часто виконував обов'язки *гетьмана наказного*. Г.о. їздили до *Москви* з дорученнями від гетьмана, брали участь у засіданнях *Генеральної військової канцелярії*, розгляді суд. справ, різних скарг тощо. На посаду Г.о. обирали досвідчених і впливових людей, які вже були на генеральних або полковницьких посадах. У рос. військ. службовій ієрархії чин Г.о. прирівнювався до чину генерала. З ліквідацією *гетьманату інституту* в Україні й утворенням 2-ї *Малоросійської колегії* (листоп. 1764) останнього Г.о. С.Кочубея призначено одним із членів колегії, з наданням чину генерал-майора рос. армії (див. *Кочубеї*).

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — поч. XVIII ст. К., 1959; *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969; *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. К., 1988.

О.І. Путро.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ О́ПИС ЛІВОБЕРЕ́ЖНОЇ УКРАЇ́НИ 1765—1769 — перепис нас. і облік земельного фонду та ін. майна на тер. *Гетьманщини* у зв'язку з ліквідацією *гетьманату інституту* і створенням натомість 2-ї *Малоросійської колегії* (1764) на чолі з графом П.Румянцевим (див. П.*Румянцев-Задунайський*). За розпорядженням останнього та згідно з інструкцією царського уряду щодо порядку проведення описування (див. *Генеральне межування*), на тер. усіх 10 адм.-військ. одиниць Гетьманщини — *полків* у жовт. 1765 створено спец. комісії на чолі з рос. офіцерами. Матеріали, зібрані цими комісіями в кожному полку, склали «Генеральний (Румянцевський) опис Малоросії». Опис містить: подвірні реєстри оподатковуваного нас. з вказівкою статі, віку, працездатності, розміру податків; облік міст і м-чок, сіл, хуторів, ремісничих цехів; облік рангових старшинських (див. *Рангові маєтності*), поміщицьких, монастирських і церк. володінь; облік козацьких та селянських дворів і бездворових хат із зазначенням кількості ріллі, сіножатей, пасовиськ, лісів, млинів, винокурень, шинків, пасік, а також худоби. У цілому в ньому наведено відомості щодо 3 тис. населених пунктів.

Чільне місце в «Генеральному описі...» займають документи про підтвердження прав на володіння землею, маєтками та ін. (*універсали*, купчі записи на землю, ліси, сіножаті, заповіти, дарчі записи про передачу майна, про обмін ґрунтів і т. ін.), формулярні списки *козацької старшини*, додані до опису копії гетьман. універсалів, розпоряджень (ордерів) *Генеральної військової канцелярії*, рішень *Генерального військового суду*, царських грамот, указів Сенату тощо.

У зв'язку з *російсько-турецькою війною 1768—1774* опис було припинено 1769.

Початок наук. вивчення «Генерального опису...» припадає на 60-ті рр. 19 ст. Укр. історик О.*Лазаревський*, знайшовши в Черніг. архіві значну ч. матеріалів опису, разом із М.Константиновичем обробив їх і видав працю «Обозрение Румянцевской описи» (1866—67).

У подальшому з'явилася низка праць, побудованих на широкому використанні матеріалів цього джерела. Це, зокрема, праці І.*Лучицького*, Д.*Багалія*, М.М.*Ткаченка*, С.*Шамрая*, Г.*Максимовича*, Є.Мандзюка, І.*Бутича*, І.Ковальського, О.Путра, О.Сидоренко, Н.Герасименко та ін. Осн. масив матеріалів Г.о.Л.У. зберігається в ЦДІА України, м. *Київ* (ф. 57).

О.І. Путро.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ОСАВУ́Л — один із вищих чинів в укр. козац. війську, чл. *генеральної старшини*. В Укр. козац. д-ві 2-ї пол. 17—18 ст. — один із вищих військ. урядів (посад), який обіймало, як правило, двоє осіб. Поряд з осн. військ. функціями — ведення *реєстрів козацьких*, спорядження військ, командування окремими частинами козац. війська під час походу, командування охотницькими (найманими) полками і т. ін. Г.о. виконували урядові доручення суд., поліцейсько-охоронного та дипломатичного характеру. Після ліквідації *гетьманату інституту* (1764) один з Г.о. — І.Жоравка (див. *Жоравки*) одержав чин армійського полковника і зайняв місце серед чл. 2-ї *Малоросійської колегії*, а другий — І.Скоропадський (див. *Скоропадські*) був увільнений від служби в чині бригадира рос. армії.

О.І. Путро.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ПИ́САР — один із вищих урядовців в Укр. козац. д-ві 2-ї пол. 17—18 ст., чл. *генеральної старшини*. У віданні Г.п. була *Генеральна військова канцелярія*, в якій зберігалися всі найважливіші держ. документи — дипломатичне і таємне листування, матеріали для вирішення різних питань на старшинських радах тощо. В період гетьманства К.*Розумовського* значення Г.п. зростає ще більше. За *універсалом* гетьмана від 24 серп. 1751, Г.п. надавалося право підписувати низку важливих документів, які раніше підписував лише сам гетьман. Це стосувалося, напр., резолюцій до *полкових канцелярій*, паспортів, дозволу на видачу грошей з військ. скарбу тощо. За цим же універсалом Г.п. мав право приймати й розсилати у відповідні інстанції усі суд. справи, що надходили на ім'я гетьмана. Уряд (посаду) Г.п. ліквідовано у зв'язку зі створенням 2-ї *Малоросійської колегії* (1764).

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969; *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. К., 1988.

О.І. Путро.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ПІДСКА́РБІЙ — один із вищих урядовців в Укр. козац. д-ві 2-ї пол. 17—18 ст., чл. *генеральної старшини*. Керував військ. скарбницею, що тривалий час традиційно вважалася власністю *гетьмана*. Уряд (посаду) Г.п. скасовано наприкінці 60-х рр. 17 ст. Відновлено 1728 за гетьмана Д.*Апостола*, коли на уряд Г.п. було призначено двох осіб (українця і росіянина).

Відтоді Г.п. очолювали найвищі фінансово-стат. установи *Гетьманщини*, робота яких найретельніше контролювалася царським урядом (*Генеральна скарбова канцелярія* і *Генеральна лічильна комісія*).

Найповніше уявлення про осн. функції Г.п. в період Гетьманщини подає «інструкція» гетьмана К.*Розумовського* від лип. 1760, за якою в обов'язок Г.п. ставили догляд за збиранням існуючих податків, відомостей від усіх міськ. *магістратів* (крім київ.) про їхні прибутки та видатки, контроль за станом «вільних військових сіл» та *рангових маєтностей*, витратою грошей у *Генеральній військовій канцелярії* та *Генеральному військовому суді*, заг. кер-во поштою. Як і ін. ген. старшини, Г.п. виконував й особисті доручення гетьмана.

Уряд Г.п. ліквідовано у зв'язку з ліквідацією *гетьманату інституту* (1764).

Літ.: *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. В кн.: Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права, вип. 2. К., 1926; *Його ж.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. Там само, вип. 6. К., 1929; *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. К., 1988.

О.І. Путро.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СЕКРЕТАРІА́Т УКРАЇ́НСЬКОЇ ЦЕНТРА́ЛЬНОЇ РА́ДИ — виконавчий орган *Української Центральної Ради*, що діяв з 28(15) черв. 1917 до 22(09) січ. 1918. За визначенням УЦР, був «вищим революційним органом українського народу». Ств. після проголошення І Універсалу УЦР (див. *Універсали Української Центральної Ради*) в складі 8 ген. секретарств і ген. писаря: В.*Винниченко* (*Українська соціал-демократична робітнича партія*) — голова секретаріату та ген. секретар внутр. справ; Х.*Барановський* (безпарт.) — ген. секретар фінансів; С.*Єфремов* (*Українська партія соціалістів-федералістів*) — ген. секретар міжнац. справ; С.*Петлюра* (УСДРП) — ген. секретар військ. справ; Б.*Мартос* (УСДРП) — ген. секретар земельних справ; В.*Садовський* (УСДРП) — ген. секретар суд. справ; І.*Стешенко* (УСДРП) — ген. секретар освіти; М.*Стасюк* (*Українська партія соціалістів-революціонерів*) — ген. секретар харчових справ; П.Христюк (УПСР) — ген. писар. Перша декларація секретаріату була оголошена В.Винниченком на 5-й сесії УЦР і затверджена її пленумом 10 лип.(27 черв.) 1917. У результаті переговорів УЦР з міністрами *Тимчасового уряду* в *Києві* Ген. секретаріат був визнаний останніми як крайовий орган управління в Україні, склад якого затверджувався Тимчасовим урядом зі згоди УЦР. Виходячи з домовленості з міністрами Тимчасового уряду, УЦР був розроблений «Статут вищого управління Україною», згідно з яким Ген. секретаріат мав формуватися УЦР, був їй підзвітним, затверджувався Тимчасовим урядом та мав складатися з 12 ген. секретарів: внутр., фінансових, військ., продовольчих, земельних, міжнац. справ, юстиції, освіти, торгівлі й пром-сті, пошт і телеграфу, праці, шляхів, а також ген. контролера та ген. писаря. 28(15) лип., після доповнення складу УЦР представниками нац. меншин та *Всеукраїнською радою робітничих депутатів*, затверджено новий склад Ген. секретаріату: голова секретаріату і ген. секретар внутр. справ — В.Винниченко; ген. секретарі: земельних справ — Б.Мартос, фінансових — Х.Барановський, суд. — В.Садовський, освіт. — І.Стешенко, продовольчих — М.Стасюк, військових — С.Петлюра, шляхів — В.*Голубович* (УПСР), міжнац. справ — О.*Шульгін* (УПСФ), пошт і телеграфу — О.*Зарубін* (рос. есер; див. *Партія соціалістів-революціонерів*), ген. контролер — М.Рафес (*Бунд*), ген. писар — П.Христюк. Товаришами ген. секретаря міжнац. справ було обрано: М.*Зільберфарба* (*Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія*) та М.Міцкевича (безпарт.). Лишилися вільними посади ген. секретаря праці та торгівлі й ген. секретаря пром-сті. Відмовившись затвердити Статут, Тимчасовий уряд видав «*Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні*» *1917*, яка після довгих вагань була прийнята УЦР 20(07) серп. 1917. «Інструкція...» зменшувала кількість ген. секретарів до 7, місц. влада підпорядковувалася Ген. секретаріатові як вищому органові Тимчасового уряду в Україні, секретаріат призначався цим урядом за домовленістю з УЦР. З огляду на прийняття Інструкції..., Ген. секретаріат пішов у відставку. Формування нового секретаріату доручили Д.*Дорошенку*, однак 31(18) серп. він відмовився від кер-ва Ген. секретаріатом. 3 верес.(21 серп.) УЦР ухвалила наступний склад Ген. секретаріату: голова і ген. секретар внутр. справ — В.Винниченко; ген. секретарі: справ освіти — І.Стешенко, фінансів — М.*Туган-Барановський* (УПСФ), землеробства — М.*Савченко-Більський* (УПСР), міжнац. справ — О.Шульгін, ген. контролер — О.Зарубін, ген. писар — О.*Лотоцький* (УПСФ), комісар України при Тимчасовому уряді — П.*Стебницький* (УПСФ). Цей склад був затверджений Тимчасовим урядом 14(01) верес. 1917. У виданому останнім 10 жовт. (27 верес.) зверненні гол. завданням діяльності секретаріату оголошувалося зміцнення нового ладу в Україні. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* в умовах збройної боротьби за владу в Києві 14(01) листоп. УЦР поповнила склад Ген. секретаріату ген. секретарями: продовольчих справ — М.*Ковалевський* (УПСР), військ. — С.Петлюра, суд. справ — М.Ткаченко (УСДРП), пошт і телеграфу — О.Зарубін, праці — М.*Порш* (УСДРП), торгівлі і пром-сті — В.Голубович. Після проголошення III Універсалу УЦР зі складу секретаріату вийшли М.Туган-Барановський, М.Савченко-Більський, О.Зарубін, О.Лотоцький, пізніше — С.Петлюра. У січ. 1918 Ген. секретаріат мав наступний

Перший Генеральний секретаріат Української Центральної Ради. Сидять (зліва направо): І. Стешенко, Х. Барановський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра. Стоять: П. Христюк, М. Стасюк, Б. Мартос. На врізці – В. Садовський. Київ, червень 1917.

склад: голова і ген. секретар внутр. справ — В.Винниченко, ген. секретарі: судових справ — М.Ткаченко, військ. справ і праці — М.Порш, земельних — О.*Зарудний* (УПСР), продовольчих — М.Ковалевський, міжнар. — О.Шульгін, шляхів — В.Єщенко (безпарт.), пошт і телеграфу — М.*Шаповал* (УПСР), мор. справ — Д.*Антонович* (УСДРП), в.о. справ фінансових — В.*Мазуренко* (УСДРП), торгівлі і пром-сті — В.Голубович, освіт. — І.Стешенко, рос. справ — Д.*Одинець* (рос. партія нар. соціалістів; див. *Трудовики*), єврейс. — М.Зільберфарб, польс. — М.Міцкевич, ген. контролер — О.*Золотарьов* (Бунд), в. о. ген. писаря — І.*Мірний* (УПСФ). IV Універсалом УЦР (22(09) січ. 1918) Ген. секретаріат перетворювався на *Раду народних міністрів Української Народної Республіки.*

Літ.: *Винниченко В.* Відродження нації, ч. 1—3. К. — Відень, 1920; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції, т. 1—4. Відень, 1921—22; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр., т. 1. Ужгород, 1932; *Грушевський М.С.* Українська самостійність й її історична необхідність. В кн.: *Грушевський М.С.* Вибрані праці. Нью-Йорк, 1960; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. Інсбрук, 1960; Велика українська революція (матеріали до історії відновлення української державності): Календар історичних подій за лютий 1917 — березень 1918. Нью-Йорк, 1967; *Юрченко О.* Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правничому аспекті. Мюнхен, 1971; *Грушевський М.* Спомини. «Київ», 1989, № 9—12; *Копиленко О.Л.* «Сто днів» Центральної Ради. К., 1993; *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. К., 1993; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада. К., 1997; *Солдатенко В.* Українська революція: концепція та історіографія. К., 1997.

О.Б. Кудлай.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СТАТУ́Т ПРО ОРГАНІЗА́ЦІЮ І АДМІНІСТРА́ЦІЮ ПІДКАРПА́ТСЬКОЇ РУСІ́ 1919 — тимчасові положення про статус *Закарпатської України* в складі *Чехословаччини.* Підготовлені в жовт. 1919 міністром внутр. справ республіки А.Швеглою та адміністратором Я.Брейхою. Документ складено згідно з умовами *Паризької мирної конференції 1919—1920* та *Сен-Жерменського мирного договору 1919.* Ген. статут мав 4 частини. У 1-й ч. гарантувалося виконання осн. положень Сен-Жерменського мирного договору щодо Підкарпатської Русі. У 2-й встановлювалася демаркаційна лінія між словаками та русинами. У 1-му параграфі 3-ї ч. («Назва і мова») було зафіксовано: «Аж до юридичного визначення [назви Закарпаття] вибраним соймом буде вживатися назва Підкарпатська Русь, паралельно цьому може також вживатися назва Русинія». Щодо мови нас. Підкарпатської Русі, то в 2-му параграфі цієї ж частини зазначалося, що народна мова буде мовою навчання в школах і «офіційною мовою взагалі», що «якнайскоріше будуть організовані необхідні русинські школи». Згідно з 4-ю ч. празький уряд мав право призначати: «тимчасового адміністратора», в розпорядження якого надавалася необхідна кількість урядовців; а також «тимчасову русинську автономну директорію», яка мала бути дорадчим органом «по законодавству і управлінню в усіх мовних, шкільних і релігійних питаннях, а також у питаннях місцевого самоуправління» — вибору та заміщення чиновників і службовців адм. структур. Розбіжності між адміністратором та *Директорією Підкарпатської Русі* повинні були вирішуватися президентом республіки або його довіреною особою. Положення Ген. статуту діяли до прийняття конституції автономної Підкарпатської Русі. Статутом передбачалося, що «Русинія буде мати свої особливі публічні фінанси». Ген. статут у редакції 1919 діяв до 26 груд. 1920, коли уряд ЧСР прийняв розпорядження про його зміну.

Літ.: Нариси історії Закарпаття, т. 2. Ужгород, 1995.

М.М. Вегеш.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ СУДДЯ́ — один із вищих чинів у *Війську Запорозькому* до 1648; голова *Генерального військового суду* в Укр. козац. д-ві протягом 1648—1764; представник «вищої» *генеральної старшини*, що належав до колегії ген. старшини як один із постійних і найближчих гетьман. радників. У часи Б.*Хмельницького* обирали двох Г.с. Один із них був старшим, головним. Ін. виступав на суді в ролі товариша — пом., заст. Г.с. Згідно з «Відомістю про Малоросійську генеральну старшину...» 1756, Г.с. належав до другого рангу серед цивільних урядовців, мав свій *клейнод козацький* — «очеретину просто в срібло оправлену». Мав свій почесний ескорт — «курінь генерального судді», що складався з *військових товаришів* та супроводжував урядовця під час урочистостей. Крім функцій суд. характеру, за дорученням гетьмана або старшинської ради Г.с. виконував обов'язки *гетьмана наказного.* Йому доручали дипломатичні місії, участь у переговорах тощо. Як правило, уряд (посаду) Г.с. здобували не найкваліфікованіші з полкових суддів, а найвпливовіші з полковників та ген. старшин.

Літ.: *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст., ч. 2. В кн.: Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права, вип. 8. К., 1930; *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

О.К. Струкевич.

ГЕНЕРА́ЛЬНИЙ ХОРУ́НЖИЙ — один із вищих чинів у козац. війську й держ. установах *Війська Запорозького* протягом 1648—1764, а після 1764 — чл. присутності 2-ї *Малоросійської колегії* та «нижчої» *генеральної старшини.* Уряд (посада) Г.х. виріс із функції козака-прапороносця часів реєстрового козац. війська (див. *Реєстрові козаки*). Протягом 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст. статус Г.х. був нижчим від полковницького. В часи гетьманування І.*Самойловича* Г.х. введено до складу колегії ген. старшини — постійних гетьман. радників. Згідно з «Відомістю про Малоросійську генеральну старшину...» 1756, Г.х. належав до третього рангу з-поміж військ. урядовців. Поряд з *генеральними осавулами* та *генеральними бунчужними* відав військ. справами. Впродовж 1763—64 входив до складу заснованої К.*Розумовським* «Колегії нижчої генеральної старшини», на яку покладалися обов'язки поточного управління військ. справами та нагляд за станом бойової готовності армії. Спец. обов'яз-

ком Г.х. був догляд за одним із гол. *клейнодів козацьких — корогвою*, а також церемоніальне несення її в урочистих випадках. Ймовірно, він командував «надвірною корогвою» — особистою охороною та почесним ескортом *гетьмана.* За дорученням гетьмана або старшинської ради виконував дипломатичні місії, брав участь у засіданнях *Генерального військового суду*, роботі інспекційних, контрольних та слідчих комісій у військ. підрозділах. Г.х. могли призначити *гетьманом наказним*.

Літ.: *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст., ч. 2. В кн.: Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права, вип. 8. К., 1930; *Дядиченко В.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

О.К. Струкевич.

ГЕ́НІНГ Володимир Федорович (10.05.1924—30.10.1993) — археолог. Д-р істор. н. (1974), проф. (1985). Н. в с. Подсосново (нині село Алтайського краю, РФ) в сел. сім'ї. Серед. шк. закінчив 1941. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* працював у трудармії на буд-ві залізниці. 1946—48 — учитель, одночасно навч. у Пермському держ. ун-ті. 1948—54 працював у археол. партіях Уральської експедиції АН СРСР, був на посаді заст. дир. Удмуртського респ. музею в м. Іжевськ (нині столиця Удмуртської Республіки, РФ). 1955—58 — в аспірантурі Ін-ту історії, мови та літ. Казанської філії АН СРСР. 1959 захистив кандидатську, 1974 — докторську дис. і переїхав до *Києва*, де займав посаду заст. дир. Ін-ту археології АН УРСР. Від 1978 очолював створений ним від. теорії та методики археології, брав участь у багатьох конф. та симпозіумах, археологічних експедиціях.

Автор бл. 200 наук. праць (у т. ч. 15 монографій). Серед тем, якими цікавився Г., — стародавня історія, історія фінно-угор. племен, ін. народів Поволжя та Приуралля, проблема ранніх *аріїв*, обробка кераміки та реконструкція жіночого вбрання. Найвідоміші праці дослідника: «Этнический процесс в первобытности» (1970), «Очерки по истории советской археологии» (1982), «Структура археологического познания» (1989) та ін.

П. у м. Київ.

Літ.: До ювілею В.Ф. Генінга. «Археологія», 1989, № 4; Пам'яті Володимира Федоровича Генінга. Там само, 1994, № 1.

П.І. Скрипник.

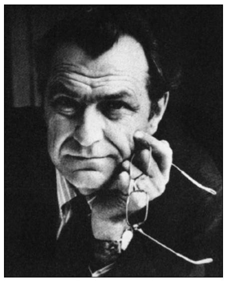

В.Ф. Генінг.

ГЕНІ́ЧЕСЬК — місто Херсон. обл., райцентр. Розташов. на узбережжі Утлюцького лиману Азовського м. і протоки Тонкої, яка з'єднує лиман із затокою Сиваш. Залізнична ст. Морський порт. Нас. 23,1 тис. осіб (1998).

Уперше згадується під 1784, хоча місц. соляні озера використовувалися здавна. Назва Г. походить від тюркського «дженіче» («тонкий»). Перші поселенці називали його також Усть-Азовськом. Дві назви певний час співіснували.

1835 від Г. по піщаній косі Арабатська Стрілка прокладено поштовий тракт до *Феодосії.* Поселення стає значним торговим центром, розпочинається буд-во порту. В 1837 Г. дістав статус м-ка. Входив до складу Мелітопольського пов. Таврійської губ. В трав. 1855 під час *Кримської війни 1853—1856* зазнав значних руйнувань від дій англо-франко-турец. флоту.

Поштовх екон. розвитку Г. надала залізниця (1876 сюди проклали залізничну гілку від лінії Лозова—Сімферополь). 1897 тут налічувалося 8,1 тис. жителів. 1903 Г. одержав статус міста.

За часів *української революції 1917—1921* Г. — зона сел. повстанських рухів. 1921 — повітовий центр Запоріз. губ. Від 1923 — райцентр Мелітопольської округи Катериносл. губ., 1932—39 — Дніпроп., 1939—44 — Запоріз., з 1944 — Херсон. областей. 1938 Г. дістав статус міста районного підпорядкування.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації від 19 верес. 1941 по 30 жовт. 1943 зазнав значних втрат. До квіт. 1944 у Г. велися бої за Арабатську Стрілку.

Нині поруч із Г. розташов. заповідна зона на островах Азовського м. і Сиваша (існує з 1927).

Літ.: ІМіС УРСР. Херсонська область. К., 1972; *Вирлич А.Э., Каминская Е.С.* Геническ: Путеводитель. Симферополь, 1986; *Орлова З.С., Ратцер И.Д.* Из истории заселения Херсонщины: Краткий справочник. Херсон, 1993.

Д.С. Вирський.

ГЕННА́ДІЇВСЬКА БІ́БЛІЯ — перший повний список книг *Біблії* церковнослов'ян. мовою. Сформована 1499 у *Новгороді Великому* завдяки діяльності новгород. архієпископа *Геннадія.* Окрім збирання доступних на той час слов'ян. текстів, було здійснено наново переклади відсутніх книг (Параліпоменон (Хронік), Ездри, Неємії, Товита, Юдит, Премудрості Соломонової, 1-ша та 2-га Маккавейські, ч. кн. Естер) із лат. Вульгати, чеських списків, із масоретського тексту. У Г.Б. було використано запозичений з лат. Вульгати та нім. друкованої Біблії поділ на книги та розділи. З Г.Б. було зроблено кілька списків, один з яких привіз до України за згодою рос. царя *Івана IV* писар *Великого князівства Литовського* М.*Гарабурда.* Цей список став основою для підготовки і видання *Острозької Біблії* (1581).

С.І. Головащенко, О.Н. Саган.

Геннадіївська Біблія. 1499. Сторінка.

Генічеськ. Будинок міської управи. Фото початку 20 ст.

ГЕННА́ДІЙ (світське прізв. — Гонозов або Гонзов; бл. 1410—13(04).12.1505) — новгород. і псковський архієпископ (1484—1504). Канонізований РПЦ як преподобний. Правосл. церква вшановує його пам'ять 4 груд. (ст. ст.). Відомий як реформатор церк. життя в *Великому князівстві Московському*, уклав церк. устав, де вказано порядок служб, розрахував Пасхалії, вимагав від *духовенства* дотримання канонів, грамотності, доброчинності. Боровся з єретиками, зокрема «пожидовілими», які прибули у *Новгород Великий* з оточенням київ. кн. *Михайла Олельковича* (1470). За участі Г. 1499 укладений перший повний список Святого Письма (див. *Геннадіївська Біблія*) церковнослов'ян. мовою. У груд. 1504 на соборі РПЦ Г. домігся того, що на «пожидовілих» було накладено *анафему*.

Невдовзі був зміщений з архієрейської кафедри. Помер в опалі.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей, т. 1. СПб., 1911; *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2003.

О.М. Дзюба.

ГЕНОЦИ́Д, масове знищення населення УРСР гітлерівцями. Г. (від грец. γένος — рід, плем'я і лат. caedo — вбиваю) — фізичне знищення окремих груп нас. за расовими, нац. та реліг. мотивами, один із найтяжчих злочинів проти людства. Органічно пов'язаний з ідеологіями, в основі яких лежить расова і нац. ненависть.

Караність Г. як міжнар. злочину передбачена статутами міжнар. воєн. трибуналів, а також спец. міжнар. конвенцією «Про запобігання злочинові геноциду і покарання за нього» (схвалена *Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй* 9 груд. 1948; ратифікована *СРСР* 18 берез. 1954). Згідно з конвенцією, під Г. розуміють дії, вчинені з наміром знищити повністю або частково будь-яку нац., етнічну, расову чи реліг. групу (це такі дії, як: вбивство членів групи, заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень або таких, що призводять до розумового розладу, навмисне створення їм таких умов життя, які спричинюють їхнє повне або часткове фізичне вимирання, зокрема дій щодо запобігання народжуваності, насильницької передачі дітей ін. — етнічній, расовій чи реліг. — групі людей тощо). Конвенція передбачає покарання також за змову з метою здійснення Г., за пряме і публічне підмовляння до вчинення Г., за намір до вчинення Г. і співучасть у ньому. Винних у скоєнні Г. видають країнам, де вони скоїли злочин, чи міжнар. суду, відповідно до законодавства кожної країни та чинних договорів.

Злочини Г. у масових масштабах здійснювалися на теренах України не раз, зокрема, в період гітлерівської окупації УРСР у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* У вироку Нюрнберзького міжнар. воєн. трибуналу (див. *Нюрнберзький процес 1945—1946*) констатувалося, що на тимчасово окупованій тер. СРСР гітлерівці реалізовували план вигнання і знищення місц. нас. для того, «щоб колонізувати німцями очищену територію». Масові вбивства людей проводилися систематично і планомірно, за завчасно розробленою методикою, були однотипними. Корінних жителів винищували незалежно від соціального стану, віку, статі, національності, причетності до антифашист. руху. Мільйони людей прийняли мученицьку смерть у таборах смерті і гетто, яких налічувалося в Україні понад 230. Найбільшими «фабриками смерті» в Україні були табори в *Дніпропетровську*, *Києві*, *Кіровограді*, *Львові*, *Раві-Руській*, *Славуті*, *Володимирі-Волинському*, с. Богданівка (Одес. обл.) та ін. Масштаби реалізації політики Г. і «спаленої землі» (знищення населених пунктів разом із жителями) досягли апогею в період каральних операцій і з початком заг. відступу гітлерівських військ (літо — осінь 1943). Понад 250 сіл були повністю спалені разом із мешканцями, у т. ч. у Волин. обл. — 97, Житомир. — 32, Київ. — 17, Сум. — 21, Черніг. — 21.

Плани нацистів передбачали також упровадження різноманітних заходів із метою підірвати біологічний потенціал народів СРСР і загальмувати природний приріст населення. Серед них — широкомасштабна депортація молодих за віком людей на примусові роботи в Німеччину, концентрація дітей, захоплених у ході каральних акцій, в спеціальних закладах з метою їх онімечення, навмисне створення важких умов існування (голод, холод, розповсюдження епідемій, виснажлива фізична праця), фактична ліквідація мед. обслуговування, доведення народжуваності до якомога нижчого рівня, інтенсивна підготовка до введення обов'язкової стерилізації молодих жінок тощо.

Заг. кількість жертв гітлерівського Г. в Україні становила бл. 4 млн мирного нас., крім того на примусові роботи в Німеччину було вивезено понад 2,4 млн осіб. Довоєн. рівня кількості жителів Україна досягла тільки в 2-му півріччі 1960. (Див. також *Втрати людські України в Другій світовій війні.*)

Літ.: *Андрюхин М.Н.* Геноцид — тягчайшее преступление против человечества. М., 1961; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов, т. 7. М., 1961; *Трайнин А.Н.* Избранные произведения: Защита мира и уголовный закон. М., 1969; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3. К., 1975; Людские потери СССР в период второй мировой войны: Сборник статей. СПб., 1995; Нюрнбергский процесс: Право против войны и фашизма. М., 1995.

Т.С. Першина.

ГЕ́НРИКОВІ СТАТТІ́ 1573 — постійні конституційні норми, що діяли у *Речі Посполитій* із 1573. Видані франц. принцем Генріхом Валуа при обранні його польс. королем. Визначали фундаментальні засади політ. устрою шляхетської д-ви, на дотримання яких мав присягати польс. король перед вступом на трон; у разі порушення монархом Г.с. могла розпочинатися процедура його детронізації (див. *Вальний сейм*; *Рокош*).

П.М. Сас.

ГЕНСЬО́РСЬКИЙ Антін Іванович (30.01.1890—17.06.1970) — мовознавець, дослідник літописів і грамот. Н. в с. Болестрашичі (Польща). 1914 закінчив історико-філол. ф-т Петерб. ун-ту за

спеціальністю історія сх.-слов'ян. мов і залишився в ун-ті для підготовки до наук. роботи. Після повернення в *Галичину* (1914) заарештований австрійс. владою і засланий на 2 роки до табору Талергоф. 1919—21 викладав у г-зії м-ка Білилівка (нині село Ружинського р-ну Житомир. обл.), 1921—25 — у *Львівському таємному українському університеті*; 1924—38 — працівник наук. б-ки *Народного дому*. 1940—49 (з перервою 1942—1944) — зав. від. Наук. б-ки АН УРСР і одночасно викл. Львів. ун-ту; 1944—63 працював у системі АН УРСР, спочатку — у Львів. від-ні Ін-ту мовознавства, від 1951 — в Ін-ті сусп. наук. Обгрунтував власну концепцію про авторство різних частин *Галицько-Волинського літопису*, досліджував питання про автентичність грамот галицького кн. *Льва Даниловича*.

П. у м. Львів.

Тв.: Галицько-Волинський літопис. (Процес складання, редакції і редактори). К., 1958; Галицько-Волинський літопис: Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості. К., 1961; Термін «Русь» (та похідні) в древній Русі і в період формування народностей і націй. «Дослідження і матеріали з української мови», 1962, т. 5.

Літ.: Праці наукових працівників Інституту суспільних наук АН УРСР: Бібліографічний покажчик. Львів, 1970; Антін Іванович Генсьорський (1890—1970). «Мовознавство», 1970, № 5.

Я.В. Закревська.

ГЕНУЕ́ЗЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1922 — міжнар. конф. з екон. та фінансових питань. Відбулася 10 квіт. — 19 трав. 1922 у Генуї (Італія). У її роботі взяли участь представники 29 д-в і 5 домініонів Великої Британії. США прислали спостерігача. Участь УСРР у Г.к. здійснювалася через єдине представництво РСФРР, оформлене 22 лют. 1922 в *Москві* Протоколом наради повноважних представників союзних з Росією республік. РСФРР доручалося захищати їхні інтереси й укладати та підписувати від їхнього імені «всі акти, які можуть бути вироблені» на Г.к., а також пов'язані прямо або опосередковано з ними ін. договори й угоди з окремими д-вами, як представленими, так і не представленими на конф. До складу делегації РСФРР увійшов голова РНК УСРР й нарком закордонних справ УСРР Х.*Раковський*, який провів низку попередніх неофіц. переговорів у Берліні та Празі з метою зондування розстановки політ. сил в Європі щодо проблем, запропонованих для обговорення в Генуї. На конф. він вів переважно пропагандистсько-роз'яснювальну роботу серед зх. дипломатів і представників преси. Зі свого боку уряд *Української Народної Республіки*, який перебував на еміграції, направив до Генуї делегацію на чолі з О.*Шульгіним*, яка, однак, не отримала статусу учасника конф., а тому діяла поза межами засідань конф. шляхом неофіц. зустрічей із представниками зх. держав й поширення меморандумів.

У Генуї делегації РСФРР було пред'явлено вимоги ін. країн визнати всі міжнар. борги, фінансові зобов'язання царської Росії, взяти на себе відповідальність за збитки від дій рад. і попередніх йому урядів або місц. властей. Пропонувалося всі позики, укладені з Росією після 1 серп. 1914, вважати погашеними тільки після сплати певної суми, а всі націоналізовані підпр-ва повернути іноз. власникам. Делегація РСФРР, очолювана Г.*Чичеріним*, погодилася обговорити питання про борги, концесії і компенсацію колиш. іноз. власникам, зажадавши, у свою чергу, відшкодування збитків від іноз. інтервенції, визнання де-юре рад. уряду і надання йому фінансової допомоги. До фінансової комісії Г.к. було передано окремий меморандум про кредити, який представив і підписав Х.Раковський. Рад. стороною також була порушена проблема заг. скорочення озброєнь.

У ході конференції Г.Чичерін висловив протест, в якому вказувалося на дискримінацію укр. нас. в окупованій Румунією *Бессарабії*, зверталася увага на перешкоди, які чиняться волевиявленню нас. *Східної Галичини*, а також на угоди, укладені між ген. П.*Врангелем* і представниками румун. та югосл. урядів «з метою підготовки нападу на Українську Республіку і провокування найкровопролитніших й спустошливих воєнних операцій».

Жодне з питань, висунутих у Генуї, не знайшло позитивного вирішення, і їхнє подальше обговорення було перенесено на Гаазьку конф. 1922.

У ході Г.к. 16 квіт. 1922 у Рапалло побл. Генуї між Німеччиною і РСФРР було підписано договір (див. *Рапалльський договір 1922*), який передбачав негайне відновлення дипломатичних відносин між ними, відмову від взаємних претензій та розвиток торг.-екон. стосунків. Дія Рапалльського договору була поширена на Україну та ін. союзні з РСФРР республіки згідно з договором між ними і Німеччиною від 5 листоп. 1922.

Літ.: Материалы Генуэзской конференции (Подготовка, отчеты заседаний, работы комиссий, дипломатическая переписка и пр.). М., 1922.

М.М. Варварцев.

ГЕОГРА́ФІЯ ІСТОРИ́ЧНА — дисципліна, що: а) конкретизує в просторових координатах уявлення про істор. процес, пов'язуючи останній з певними тер.; б) вивчає зв'язки та взаємодію природних і соціально-екон. явищ; в) осмислює проблеми, які існують на перехресті історії й географії. Усе це дає змогу Г.і. простежити роль геогр. факторів в істор. процесі.

Г.і. має такі ж осн. розділи, що й власне географія, — географія фіз., екон., політ., етнічна, населення тощо. Відмінність Г.і. від географії у цьому плані полягає лише в тому, що розділи Г.і. зорієнтовані стосовно певних періодів історії людського сусп-ва і що в них гол. є проблеми, які мають важливе значення для розуміння істор. процесу, але не є пріоритетними з точки зору географії (географія нар. рухів, розміщення культ. центрів). Г.і. слід відрізняти від історії географії, що вивчає історію геогр. експедицій та геогр. думки.

Формування Г.і. відбувалося у зв'язку і під впливом поступу істор. науки, а завдання її формувалися залежно від розуміння нею в даний період логіки істор. процесу. Елементи Г.і. з'являються уже в історико-геогр. роботах 14—15 ст., а початок її формування як окремої дисципліни припадає на 15—16 ст. і пов'язаний, з одного боку, з ідеями *гуманізму*, а з ін. — з *великими географічними відкриттями*.

Однією з перших робіт у галузі Г.і. був «Parergon» — атлас давнього світу (додаток до атласу — «Theatrum Orbis Terrarum»), складений фламандським географом і картографом 16 ст. А.Ортелієм. Від 17 ст. починається розвиток Г.і. в Україні і Росії. Основоположником її вважається В.*Татищев.* Змістом історико-геогр. робіт спочатку були питання політ. географії минулого. Цей напрям залишався домінуючим і в роботах 18—19 ст. Лише наприкінці 19 ст. тематика публікацій з Г.і. розширюється за рахунок досліджень факторів соціально-екон. історії. Деякі питання Г.і. України розглядали М.Надеждін, М.*Барсов*, В.Бартольд, М.*Максимович*, В.*Антонович*, Л.*Падалка*, М.*Грушевський*, О.*Яблоновський.*

У розвитку Г.і. в Україні в 20 ст. виділяють три етапи. Перший з них припадав на 1920—30-ті рр., тоді АН УСРР проводила підготовку історико-геогр. словника України і тоді ж з'явилася одна з перших теоретико-методологічних праць у галузі Г.і. — стаття С.*Рудницького*, в якій було проаналізовано зміни в розумінні об'єктів Г.і., значення використання геогр. інформації в сучасній істор. науці. Другий етап був пов'язаний з заг. пожвавленням істор. досліджень у СРСР після *Другої світової війни.* Центральною для Г.і. стає госп. проблематика. У цей час плідно працювали В.Яцунський, А.Насонов, В.*Дядиченко*, А.*Введенський.* Третій етап розпочався з середини 1960-х рр. і був пов'язаний з підготовкою багатотомної серії «*Історія міст і сіл Української РСР*». У 1970—90-ті рр. актуалізуються проблеми Г.і. України в заг.-європ. контексті, висвітленню яких приділяли особливу увагу І.*Бутич*, Я.*Ісаєвич*, І.*Гуржій*, Л.Бескровний, Ф.*Шевченко.*

Сучасна Г.і. України вирішує завдання системного вивчення в географічному ракурсі усього істор. минулого України, у зв'язку з чим нині розробляються нові тематичні напрями, які до цього стосовно історії України не були актуалізовані, зокрема це — дослідження з історії к-ри та істор. етнічної географії.

Літ.: *Яцунский В.К.* Историческая география: история ее возникновения и развития в XV—XVIII веках. М., 1955; *Дробижев В.З. и др.* Историческая география СССР. М., 1973; *Жекулин В.С.* Историческая география. Предмет и методы. М., 1982; Історично-географічні дослідження в Україні. К., 1991; Специальные исторические дисциплины. К., 1992.

О.А. Бачинська.

ГЕОПОЛІ́ТИКА — наук. дисципліна, яка в 20 ст. виокремилась із політ. географії, має власну парадигму політ. проектування та моделює розробку політ. рішень, пов'язаних із використанням геогр. фактора. Окреслюючи відмінності Г. від політ. географії, О.Мауль (1939) зазначав, що політ. географія вивчає просторові умови існування *держави* (її наявні кордони, ресурси, історію її територіального формування), а Г. — просторові потреби д-ви та розробляє способи їх задоволення. Політ. географія досліджує минуле й сучасне, а Г. планує майбутнє. За Дж.Паркером (1985), гол. відмінність Г. від політ. географії полягає в тому, що політ. географія «має справу з окремими державами, а геополітика працює з світовими просторовими структурами, які складаються з певної сукупності держав». При всіх відмінностях у своїх визначеннях статусу і функцій Г. Мауль та Паркер підкреслюють проектний характер Г. Мауль пов'язує цю проектність із формуванням та обслуговуванням просторових потреб д-ви, а Паркер — з аналізом можливих політ. та геогр. цілісностей більш високого рівня, ніж д-ва.

Г. досліджує геогр. простір виключно з метою його політ. проектування. Суть діяльності геополітика полягає в тому, що він будує ті чи ін. моделі геогр. ансамблів, яким у певний істор. момент може бути надано актуальний політ. сенс. Він проектує різні способи перетворення геогр. явищ — регіонів — у політ. явища: д-ви, союзи, буферні зони, конфліктні системи тощо. До кола інтересів геополітика належать також технології приведення політ. утворень до рівня «чистої географії», включно з переробкою д-в у «населені території» чи «проблемні зони», відкриті для перепланування.

У когнітивному апараті геополітика умовно можна виділити два блоки. По-перше, блок геополіт. імагінації (творчої інтуїції, уяви), яка породжує політ. заряджені геогр. образи (зокрема такі, як відносини континенту з океаном або відносини континентальної серцевини (гартленд) з прибережною зоною (римленд); чи як Євро-Азії як світ. о-ва, навколо якого організовується ойкумена (населений людством світ); чи як взаємодії лісу та степу в серцевині материка; чи як зіткнення *цивілізацій* тощо). По-друге, геогр. блок, який переводить ці образи в практичні завдання для різних суб'єктів світ. політики.

Геополіт. доктрини можна типологізувати, виходячи з тих заг. політ. мотивів, які їх автори вкладають у свої проекти. Такими мотивами переважно є: конкуренція, домінування, кооперація. Напр., у брит. геополітика Х.Маккіндера ключовим у його побудовах був мотив суперництва — конкуренції світ. політ. сил. Цей мотив Маккіндер висловлював то у вигляді задач для євразійського примор'я-римленду — консолідуватись, аби врівноважити могутність гартленду, тобто Росії (1904); то у вигляді констатації конкуренції зх. д-в за контроль над Сх. Європою як ключем до гартленду та до євразійського лідерства (1919). Мотив домінування-підпорядкування — планомірного «облаштування» великих світ. регіонів є типовим для нім. Г. («геополітика панідей» К.Гаусгофера), та багато в чому для американської Г. Саме цей мотив переважає у створеній Н.Спайкменом доктрині контролю США над примор'ям-римлендом Євро-Азії (1942), у працях Р.Страуса-Хюпе, З.*Бжезинського* та ін., навіть у теорії «зіткнення цивілізацій» С.Хантінгтона (в ній простір кожної цивілізації трактується як сфера законної гегемонії певної, «ключової», д-ви чи певного співт-ва д-в). Мотив кооперації, поєднання конвергентних госп. потенціалів та способів життя є провідним для франц. шк. Г., заснованої П. Відаль де ла Блашем, та рос. геополіт. думки, що йде від євразійців П.Савицького та кн. М.*Трубецького.*

Багато хто з істориків, а також опонентів Г. пов'язують її виникнення зі становленням ім-

періалізму на поч. 20 ст. Тоді світ просторово являв собою складне переплетіння територіально замкнутих на нац. метрополії імперій євроатлантичних д-в, а його майбутнє прогнозувалося то як «ультраімперіалізм всесвітнього картелю» (К.Каутський), то як прориви революцій у його «слабких ланках» (В.*Ленін*), то як космополіт. «відкрите» суспільство духовної еліти, яка регулює потреби «закритих» д-в (А.Бергсон). Геополітики постулювали тоді перехід від закритих «національних» до «відкритих» наднац. імперій, пов'язаних господарськи та політично. Вони планували різні «великі простори» на підставі тих чи ін. геополіт. чинників, зокрема: макрогеогр. — меридіальні імперії «Пан-Європи», «Пан-Росії», «Пан-Азії», «Пан-Америки» (Гаусгофер), стратегічних — єдність примор'я проти гартленду (Маккіндер).

Однак тодішні геополітики не змогли передбачити, що зх. сусп-ва перейдуть від територіального контролю над «своїми» регіонами до демонополізованого задіяння лише їхніх ресурсів. Разом з тим справдилися деякі прогнози щодо «великих просторів», які сьогодні можна ідентифікувати як, напр., *НАТО*, що охопило обидва береги Пн. Атлантики, *Європейський Союз*, чи екон. союз ОПЕК, або амер.-япон. блок, які виступають нині опорними структурами новітнього світопорядку.

Г. як методологія характеризується певною суперечливістю фокусування свого світобачення — то на інтересах д-ви як геогр. організму, то на ідеї просякнутого єдиним політ. завданням «великого простору». Якщо гол. фокусом є інтереси д-ви, тоді «великий простір» структурується як д-ва-«ядро» та територіально переважаючий це «ядро» колоніальний життєвий простір. Якщо ж гол. фокусом є власне «великий простір», тоді суверенітет д-ви та народу істотно обмежується на користь ідеалу (такий «ідеалізм», однак, збігається з прагматизмом такої регіональної геоекономіки кін. 20 ст., яка з міркувань екон. стратегії руйнує нац. простори та творить нові об'єднання з різних д-в). Отже, залежно від того, робить Г. своїм осн. фокусом д-ву чи «великий простір» — той або ін. тип наддержавного утворення, спроможного поглинути або зруйнувати конкретні д-ви, вона слугує ствердженню одних політ. лояльностей та дискредитації інших.

Літ.: *Dorpalen A.* The World of General Haushofer: Geopolitics in Action. New York, 1942; *Parker G.* Western Geopolitical Thought in the Twentieth Century. London, 1985; *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. «Полис», 1994, № 1; *Савицкий П.Н.* Континент Евразия. М., 1997.

В.Л. Цимбурський.

ГЕО́РГІЇВСЬКА ЦЕ́РКВА — пам'ятка арх-ри і монументального мист-ва 1663 (в с. Ісаїв Турківського р-ну Львів. обл.). Виконана майстром Пантелемоном Іллею. Разом із дзвіницею (1722) складає вишуканий ансамбль дерев'яної нар. арх-ри. Їх композиційне вирішення з великою кількістю горизонтальних членувань добре гармонує з передгірним ландшафтом Карпат. Пластичні форми з м'якими лініями барокових завершень, тонко знайдені пропорції виявляють руку зрілого майстра. Іконостас і живопис ікон виконані в стилі укр. бароко. Церква належить до нечисленної групи архіт. пам'яток 17 ст., яка складає окрему школу і за характером формування заг. обширу займає особливе місце в історії арх-ри України. До цієї школи належать церкви у селах Львів. обл.: Дусанів (Перемишлянського р-ну), Лешнів (Бродівського р-ну), Тур'є (Старосамбірського р-ну), Торки (Радехівського р-ну) та церква св. Юри в *Дрогобичі*.

Літ.: *Логвин Г.Н.* Украина и Молдавия. М.—Лейпциг, 1982; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 3. К., 1985.

Р.І. Бондаренко.

ГЕО́РГІЙ (Georgi) **Йоган Готфрід** (31.12.1738—27.10.1802) — етнограф. Акад. Петерб. АН. 1770—74 брав участь в Академічних експедиціях. Автор першої монографії про народи *Російської імперії*, опубл. нім. мовою, — «Опис усіх націй Російської імперії, їх способу життя, вірувань, звичаїв, помешкань, одягу та інших особливостей» (СПб., 1776—89, т. 1—4). У цій праці є й згадки про Україну, зокрема, в рос. вид. 1799 в 4-му т. йдеться про «Малоросію». Цей матеріал укр. автор М.*Антоновський* використав у своїй кн. «Коротка історія Малоросії», в якій подаються етногр. особливості українців.

Літ.: *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland. München, 1994.

І.М. Кулинич.

Й.Г. Георгій.

ГЕОРТОЛО́ГІЯ (від давньогрец. ξορτ — свято та λόγος — слово, вчення) — *спеціальна історична дисципліна*, що вивчає свята, виявляючи в них духовно-практичний досвід життя тієї чи ін. конкретної людської спільноти. Свята своїм корінням сягають у ранній етап розвитку людства, в їхній основі лежать обрядово-видовищні форми, пов'язані з віруваннями, побутом, традиціями. Нар. свята, зокрема, грунтуються на «виробничому» комплексі вірувань і обрядів, здебільшого календарних, що обумовлено річним циклом природно-астрономічних явищ. Особливу групу складають великі церк. свята. Розрізняють також скоморофство, карнавальні святкування тощо. Для детального дослідження свят використовують комплексний аналіз джерел, методи *археології*, етнографії (див. *Етнологія*), *іконографії*, релігієзнавства, фольклористики та мистецтва. Сучасна Г. вивчає такі осн. групи свят, як: держ.-політ., громад., календарно-трудові, масові, родинні.

Літ.: *Курочкин О.В.* Новорічні свята українців: традиції і сучасність. К., 1978; *Соколов В.К.* Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. М., 1979; Свята та

Георгіївська церква в с. Ісаїв Львівської обл. 1663. Фото кінця 20 ст.

обряди трудящих Києва. К., 1982; Специальные исторические дисциплины. К., 1992.

Л.П. Маркітан.

ГЕРА́ЛЬДИКА (гербознавство) — *спеціальна історична дисципліна*, яка вивчає генезис гербової традиції, явища і події, пов'язані із засвоєнням та функціонуванням *гербів*, а також супутні документи, що стосуються причин та обставин виникнення, еволюції соціальної ролі та правового статусу гербів.

Гербова традиція сформувалась і поширилась у Зх. Європі за епохи *хрестових походів* та рицарських турнірів 11—12 ст., під час яких закуті в броню рицарі, аби бути розпізнаними, вдавалися до фарбування своїх прапорів і щитів та розміщення на шоломах прикрас. З цією метою використовувалися різноманітні зображення, деякі з них згодом набули назви геральдичних. Найголовнішою складовою герба є щит. Найпоширенішими у світ. геральдичній практиці є кілька його форм — трикутна, напівкругла, овальна, фігурна та прямокутна із загостренням у нижній ч., за якими закріпилися назви норманський, іспанський, італ., нім., франц. Використовувалася також ромбовидна форма щита, що надавалася особам жін. статі. Згодом усталилися традиційні прикраси навколо щита, до яких належать: шолом, корона, нашоломник, намет, щитотримачі, *девіз*, мантія, сінь (купол мантії). Для зображення гербів послуговувалися двома металами — золотом і сріблом та п'ятьма фініфтями (емалями) — червоною, синьою, чорною, пурпуровою й зеленою (вони відтворюються на зображеннях відповідними барвами, а із серед. 17 ст., у випадку графічного репродукування, ще й за допомогою особливого штрихування).

Герольди (глашатаї) — своєрідні управителі турнірами — стали першими офіц. особами, які описували та тлумачили фігури на рицарських щитах. Завдяки їм виробилися правила складання гербів, які, зрештою, стали заг.-прийнятними для всіх і яких неухильно дотримувалися. Таким чином, первісно Г. становила систему певних знань, які увібрали правила створення гербів, їх опису та використання, а також відповідні способи вирізнення та норми графічного відтворення.

На відміну від зх.-європ., позначеної домінантою індивідуальних рис кожного окремого носія герба, гербова традиція деяких слов'ян. народів, напр., поляків, формувалася переважно за родоколективним або територіальним принципом, коли споріднені чи сусідні, а згодом і цілком сторонні *роди* групувалися довкола одного спільного знака. Витоки останніх найчастіше вбачають у рунах, госп. клеймах.

Упродовж кількох сторіч геральдичні традиції набули поширення у різних сферах середньовічного сусп-ва. Окрім родових гербів, з'являються також територіальні (держ., земельні та міські), корпоративні (ремісничих *цехів* та купецьких гільдій), конфесійні (церк. установ чи об'єднань, служителів культу).

Перші звістки про укр. геральдичний матеріал розпорошені в різноманітних європ. гербових книгах, датованих поч. 14—15 ст. Найранішим таким тв. є «Книга знання всіх королівств, країв і володінь, які є на світі, та стягів і гербів кожного краю й володіння теж і королів, і панів, які ними володіють...» ченця ордену *францисканців*, написана в Іспанії у 1-й пол. 14 ст. (зберігається нині у Нац. б-ці в Мадриді, Іспанія). Унікальний матеріал про Г. територіальну, зокрема подільську, київ., львів., галицьку, волин. земель, та родову Г. містять видання 15 ст. «Des Ritters Conrad Grünenberg Wappenbuch» (1483), «Codex Bergshammar» (Держ. архів у Стокгольмі, Швеція), «Ancien armorial équestre de la Toison d'Or» (Б-ка Арсеналу в Парижі, Франція), «Insiegnia seu Clenodia Regis et Regni Poloniae» Я.*Длугоша* (1415—80; оригінал не зберігся, знані пізніші — Курницький та Арсенальський списки). Цінний укр. геральдичний матеріал 16 ст. зібрано в працях Бартоша Папроцького «Gniazdo cnoty» (1578), «Herby rycerstwa polskiego» (1584) та О.*Гваньїні* «Z kroniki Sarmacyi Europskiej» (1581). Важливим джерелом слугують також тв. 17—18 ст. Сарніцького, С.*Окольського*, М.*Бєльського*, Кояловича, К.*Несецького* та ін.

Джерела про укр. гербову традицію дають підстави твердити, що остання, розвиваючись із власного кореня, постає як оригінальне інтегральне явище, в якому переплелися давня символіка племен та народів, які жили на наших землях у часи ще до *Київської Русі*, гербова практика, витворена народами Центральної та Сх. Європи, а також, згодом — впливи к-ри станових взаємин та шляхетського етикету європ. зразка.

В укр. *історіографії* геральдичні дослідження на наук. ґрунті розгортаються на рубежі 19—20 ст. Гол. увага при цьому концентрувалася навколо генези родових гербів *дворянства Лівобережної України* та традиції нац. й держ. символіки (див. також *Геральдичне товариство*). З цього часу першим і досі єдиним монографічним дослідженням з родової Г. залишається «Малоросійський гербовник» В.Лукомського, В.*Модзалевського* та Г.*Нарбута*, видрукуваний 1914. У 80—90-х рр. 20 ст. пріоритетного розвитку набули студії з міськ. Г., які втілились у низці монографій: В.Румянцевої «Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма» (1986), Ю.Савчука «Міська геральдика Поділля» (1995), А.Гречила «Українська міська геральдика» (1998).

Багато ділянок укр. Г. на теор. рівні поки що не розроблені, зокрема це стосується досліджень корпоративної та церк. Г., гербів рус.-литов. *бояр-шляхти*. (Питання першоджерел знакової традиції бояр-шляхти — здебільшого ці першоджерела ототожнюються зі старими родовими знаками та знаками власності, що ними ще з дохристиян. часів користувалися в побуті, — та спорідненості цих знаків з польс. геральдичною системою вже понад сторіччя залишається одним із найбільш дискусійних.)

Значний внесок у розвиток укр. Г. зробили вчені *української діаспори*. Засновані ними культ.-просвітні й наук. т-ва: Укр. родовідна установа, *Українське генеалогічне і геральдичне товариство* (УГГТ), а також друковані органи цих спілок — часописи «Рід та Знамено», «Записки УГГТ» і «Бюлетень УГГТ» — відіграли важли-

ву роль у розширенні дослідницького поля укр. Г., інтеграції її у світ. науку та визнанні її авторитету. Найбільш активно у царині Г. працювали В.Січинський, М.*Мілер*, В.*Сенютович-Бережний*, Р.*Климкевич* та М.*Битинський* (останній поповнив геральдичний доробок не лише наук. студіями, а й кількома унікальними мистецькими роботами).

Геральдична традиція, закарбувавши елементи світогляду, мист-ва, науки багатьох істор. епох та народів, становила й нині становить невід'ємну частку європ. та світової к-ри. У багатьох країнах світу тривалий час працюють геральдичні служби та організовано громад., наук.-просвітницькі геральдичні т-ва, об'єднані в Міжнар. конфедерацію генеалогії та геральдики. Під егідою останньої відбулися понад 20 міжнар. конгресів та низка колоквіумів з Г. та *генеалогії*. Від 1995 чл. Міжнар. конфедерації генеалогії та геральдики є *Українське геральдичне товариство*, утворене 1990 у *Львові*.

Літ.: *Лукомский В.* Герб как исторический источник. «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР», 1947, вып. 17; *Сенютович-Бережний В.* Про західноєвропейське, українське та польське знаменництво. «Записки Українського науково-дослідного інституту родознавства та Знаменнознавства», 1949, т. 1; *Січинський В.* Український тризуб і прапор. Вінніпег, 1953; *Савчук Ю.* Українська родова геральдика: стан та перспективи розвитку. В кн.: Історія українського середньовіччя: Козацька доба. Збірник наукових праць, ч. 2. К., 1995.

Ю.К. Савчук.

ГЕРАЛЬДИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО У Львові (1906—1925), **Польське геральдичне товариство у Варшаві** (1925—1939) — громад. наук.-просвітнє т-во, яке об'єднувало науковців, митців, любителів та знавців *геральдики*. Започатковане 1906 у Львові. Своїм завданням визначало дослідження у галузі геральдики та *генеалогії*, а також дисциплін, тісно пов'язаних з ними.

Активними членами товариства у різний час були відомі дослідники царини *спеціальних історичних дисциплін*: З.Люба-Радзимінський, В.Семкович, О.Яблонський, А.*Прохаска*, Х.Полячкувна, К.Соханевич, О.Халецький. Від 1908 налагоджено випуск двох періодичних видань т-ва, що з'являлися друком польс. мовою: «Miesięcznik Heraldyczny» і «Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie». На їхніх сторінках висвітлювалися питання *джерелознавства*, теорія й бібліографія геральдики, генеалогія шляхетських родів, середньовічні гербовники, різнорідний сфрагістичний (див. *Сфрагістика*) матеріал. Серед їхніх публікацій, зокрема, — статті Б.Барвінського «Печатки галицько-володимирських бояр першої половини XIV ст.» і М.Гайсига «Невідома найдавніша печатка лави м. Львова». 1925 т-во переймен. на Польс. геральдичне т-во з перенесенням осередку до *Варшави*. Проіснувало до 1939.

Літ.: Kronika Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. «Miesięcznik Heraldyczny», 1933, rok. 12; *Пудловський Л.* Польське геральдичне товариство. В кн.: Друга наукова геральдична конференція. Львів, 1992.

Ю.К. Савчук.

ГЕРАСИМЕ́НКО Василь Пилипович (24(11).04.1900—13.02.1961) — воєначальник, нарком оборони УРСР, ген.-лейтенант (1940). Н. в с. Велика Бурімка (нині село Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.) в сел. родині. В Червоній армії (див. *Радянська армія*) — з 1918. Учасник громадян. війни 1918—21, воював на Пн. Кавказі та пд. Росії. Від 1920 — член РКП(б)—КПРС. Закінчив курси командного складу РСЧА (1922), Мінську об'єднану військ. шк. (1927), Військ. акад. ім. М.Фрунзе. Від 1931 — на штабній роботі, з серп. 1937 — командир 8-го стрілец. корпусу. Від 1938 — заст. команд. військами Київ. особливого військ. округу. Од лип. 1940 — команд. військами Приволзького військ. округу. На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* у черв.—лип. 1941 командував 21-ю, 13-ю арміями на Зх. фронті. У верес.—листоп. 1941 — заст. з тилу команд. військами Резервного фронту, пом. нач. тилу Червоної армії з постачання пн. фронтів. Від груд. 1941 — команд. військами Сталінградського військ. округу. Од верес. 1942 до листоп. 1943 — команд. 28-ю армією, що діяла на Сталінградському фронті, *Південному фронті* та *Четвертому Українському фронті*. Очолювані Г. війська відзначилися в Ростовській наступальній операції 1943 і *Мелітопольській наступальній операції 1943* та під час визволення від гітлерівських окупантів Донбасу (див. *Донбаські операції 1941—1943*). Від січ. 1944 — команд. військами Харків. військ. округу. Од берез. 1944 до жовт. 1945 — нарком оборони УРСР і водночас команд. військами *Київського військового округу*. Надалі — заст. команд., пом. команд. зі стройової підготовки Прибалт. військ. округу. Від 1953 — у відставці.

П. у м. *Київ*. Похований на Лук'янівському військ. цвинтарі (див. *Лук'янівський некрополь*).

Літ.: Киевский Краснознаменный: История Краснознаменного Киевского военного округа 1919—1972. М., 1974; *Гриневич В.* Народний комісаріат оборони УРСР: наркомат, який ніколи не існував. В кн.: Історія українського війська (1917—1995). Львів, 1996.

Л.В. Гриневич.

В.П. Герасименко.

І.О. Герасимов.

ГЕРАСИМЕ́НКО Михайло Петрович (21.11.1902—26.11.1961) — історик-економіст і педагог. Д-р екон. н. (1961). Н. в с. Лебедин (нині село Шполянського р-ну Черкаської обл.). Закінчив Київ. ін-т нар. г-ва (1926), аспірантуру при АН УСРР (1930). 1926—34 — викл., зав. каф-ри Київ. ін-ту нар. г-ва та Інженерно-екон. ін-ту (*Київ*), 1935—41 — на екон. службі в орг-ціях системи харчової пром-сті у м. Воронеж (нині місто в РФ). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. 1946—52 — ст. викл., доц. Львів. торг.-екон. ін-ту, 1952—61 — зав. від. економіки Ін-ту сусп. наук АН УРСР. Спеціалізувався у сфері історії нар. г-ва і екон. думки України.

П. у м. *Львів*.

Тв.: Николай Коперник — выдающийся экономист эпохи раннего капитализма. К., 1953; Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. К., 1959; Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921—1939 рр.). К., 1960.

Літ.: *Злупко С.* Я завжди залишуся учнем Михайла Герасименка. «Львівський політехнік», 1997, 27 черв., 3 лип.

Ф.І. Стеблій.

ГЕРА́СИМОВ Іван Олександрович (н. 08.08.1921) — генерал армії. Герой України (з врученням

М.М. Герасимов.

ордена «Золота Зірка», 1999). Н. в с. Пьостровка (нині село в Башкортостані, РФ). 1938—40 навчався в Ульяновському бронетанковому уч-щі. 1955 закінчив Акад. бронетанкових військ, 1966 — Академію Генштабу ЗС СРСР. Після уч-ща командував танковим взводом, ротою в Одес. військ. окрузі. У *Великій вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945* брав участь з черв. 1941. Воював на Пд., Пд.-Зх., Пн.-Кавказ., Закавказ. фронтах, *Першому Українському фронті.* У складі 3-ї гвард. танк. армії визволяв *Київ* (див. *Букринський плацдарм 1943*, *Лютізький плацдарм 1943*). У груд. 1943 командував 59-м гвард. важким танковим полком прориву, звільняв м. *Коростишів.* У складі 2-го Далекосх. фронту брав участь у *радянсько-японській війні 1945* (Курильські о-ви), був начальником штабу танкової бригади.

У повоєн. роки перебував на різних командних посадах: команд. танк. полку, мотострілецької та танк. д-зій, танк. армії, Пн. групи військ (ПНР), 9 років — *Київського військового округу*, потім — головнокоманд. Зх. напрямку. Понад 30 років його військ. служба, громад.-політ. діяльність пов'язані з Україною. Депутат ВР СРСР 9—11 скликань, з 1980 — чл. політбюро ЦК КПУ. 1986 брав активну участь у ліквідації наслідків катастрофи на ЧАЕС (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*), очолюючи опергрупу Мін-ва оборони СРСР з координації частин і з'єднань усіх військ. округів *СРСР.* Від 1989 — голова Гол. редколегії «Книги пам'яті України», від 1991 — голова Ради орг-цій ветеранів України.

Нагороджений 2-ма орденами Леніна, 3-ма — Червоного Прапора, Жовтневої Революції, орденами та медалями зарубіжних д-в, 4-ма орденами України.

Літ.: Як уральський хлопець став Героєм України. «Хрещатик», 1999, 5 листоп.

В.В. Давидов, П.П. Панченко.

ГЕРА́СИМОВ Михайло Михайлович (15(02).09.1907—21.07.1970) — рос. археолог, антрополог, скульптор. Д-р істор. н. (1956). Н. в м. *Санкт-Петербург.* Від 1912 жив в Іркутську (нині місто в РФ), 1922—32 працював в Іркутському краєзнавчому музеї, від 1922 вів систематичні археол. розкопки в Сибіру. 1928 відкрив і досліджував верхньопалеолітичну стоянку Мальта поблизу Іркутська. 1932—41 жив у Ленінграді (нині м. С.-Петербург), навч. в аспірантурі Держ. акад. історії матеріальної к-ри. Був співробітником Ін-ту історії технології, Ін-ту історії матеріальної к-ри АН СРСР, Держ. Ермітажу. 1941—44 жив у Ташкенті (столиці Узбекистану), від 1944 — у *Москві*, працював у Моск. від. Ін-ту історії матеріальної к-ри АН СРСР. 1950 створив лабораторію пластичної реконструкції при Ін-ті етнографії АН СРСР, якою керував упродовж 1950—70.

Першим у світ. науці розробив метод пластичної реконструкції обличчя людини за її черепом. Експериментально довів можливість відтворення обличчя до портретної схожості. Підсумки роботи виклав у монографії «Восстановление лица по черепу» (1955). Відтворив бл. 200 портретів людей різних епох (неоліту, енеоліту тощо) та археол. к-р, істор. діячів (зокрема *Ярослава Мудрого, Андрія Боголюбського, Ярослава Володимировича, Івана IV,* адмірала Ф.*Ушакова*). Його роботи експонуються у багатьох музеях. Лауреат Держ. премії СРСР (1950).

П. у м. Москва.

Літ.: *Герасимова М.М., Сурнина Т.С.* Научная деятельность М.М.Герасимова. «Труды Института этнографии АН СССР. Новая серия», 1978, т. 107, вып. 8; *Флоренсов В.А. и др.* Непроторенным путем. Иркутск, 1979.

Л.О. Гаврилюк.

ГЕРАСИМЧУ́К (Гарасимчук) **Василь Іванович** (10.01.1880—01.09.1944) — історик. Учень М.*Грушевського.* Чл. НТШ (1903), археогр. комісії НТШ (1906). Н. в с. Ільковичі (нині село Сокальського р-ну Львів. обл.). 1900—04 вчився на філос. ф-ті Львів. ун-ту. 1904—05 служив у австрійс. війську. 1905—06 працював в археогр. експедиції НТШ у Кракові, *Варшаві*, *Санкт-Петербурзі* над збиранням документів до укр. історії 1657—87. 1906—12 викладав у г-зіях Станіслава (нині м. *Івано-Франківськ*), Перемишля (нині м. Пшемисль, Польща), 1913—14 — у Львів. жін. учительській семінарії, працював над підготовкою документів з історії козаччини (видані не були). Під час *Першої світової війни* перебував на військ. службі, від 1919 — на пед. роботі: спочатку — проф. Львів. укр. ун-ту, від 1920 — у Стрийській г-зії.

1925—30 співпрацював з істор. установами М.Грушевського у ВУАН: від 1925 — чл. комісії з вивчення історії Зх. України, од 1927 — дійсний чл. *Археографічної комісії ВУАН*, з 1928 — дійсний чл. Н.-д. каф-ри історії України у *Києві.* Від 1929 — дійсний чл. істор. секції ВУАН. 1927—29 працював в археогр. експедиції, повторно збирав і копіював загублені істор. документи до 1651—65, готував їх до друку. Однак 1931 друк був припинений, а зб. документів удруге загубилася. Її невелика ч. була видрукувана 1994.

На поч. 1930-х рр. переїхав до *Львова*, де викладав у гімназіях. 1940—41 — ст. н. с. Львів. від. Ін-ту історії України АН УРСР, під час гітлерівської окупації в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — співробітник укр. вид-ва.

П. у м. Львів.

Рукописи Г. зберігаються у ЦДІА України в м. Львів.

Тв.: Виговський і Юрій Хмельницький. «ЗНТШ», 1904, т. 59—60; Виговщина і Гадяцький трактат. Там само, 1909, т. 87—89; Чуднівська кампанія 1660 р. Там само, 1913, т. 113—114; Смерть Івана Виговського. В кн.: Ювілейний збірник на пошану акад. М.С.Грушевського, т. 1. К., 1928; До питання про статті Б.Хмельницького. «ЗНТШ», 1930, т. 100.

Літ.: *Книш Я.* Родовід Василя Герасимчука. «Львівські історичні праці. Джерела», 1994, вип. 1; *Зазуляк Ю.* Василь Герасимчук — дослідник української козаччини. Там само, *Гирич І., Самсоник Н.* Листи Василя Герасимчука до Михайла Грушевського. Там само; *Федорук Я.* Василь Герасимчук: його життя і відносини з Михайлом Грушевським. «Український історик», 1996, № 1—4.

О.В. Юркова.

ГЕРБ як відзнака особи, роду, спільноти, міста, території. Виник у Зх. Європі у період *хрестових походів* (11—12 ст.). На тер. України знаково-символічна система Г. розвинулася зі знаків власності та родовитості, зазнала потужних впливів зх.-європ. та польс. геральдичних систем і ут-

вердилася у 14—15 ст. У наступні сторіччя особливого поширення набули герби шляхетські та дворянські (у 17—18 ст. вони засвоїли чимало рис козац. емблематичної традиції), корпоративні (ремісничих *цехів* і купецьких *гільдій*) та територіальні (земські та міські). Поява останніх здебільшого була спричинена впровадженням в укр. містах *магдебурзького права*. (Див. також *Геральдика*.)

Літ.: *Лукомский В.К.* Герб как исторический источник. «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР», 1947, вып. 17; Специальные исторические дисциплины. К., 1992.

Ю.К. Савчук.

ГЕРБ МАЛОРОСІ́ЙСЬКОЇ НА́ЦІЇ (Герб Малоросії, Герб Нації, Національний Герб) — у 18 ст. нова офіційна назва держ. герба *Гетьманщини*, за який слугувало традиційне зображення козака з мушкетом, початково герба *Війська Запорозького*. Більшість істориків вважають часом появи останнього 1578, коли, за переказами козац. літописців, запороз. *гетьманові* Я.*Оришовському* польс. король *Стефан Баторій* разом із іншими *клейнодами козацькими* прислав «... на печаті герб — рицар з самопалом і на голові колпак перекривлений». Найдавніший з відомих відбиток печатки із зображенням козака з мушкетом зберігся на універсалі гетьмана Г.*Лободи*, виданому в Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) 31 серп. (ст.ст.) 1595. Упродовж 16—18 ст. карбувався на печатках укр. гетьманів, *Генеральної військової канцелярії, Генеральної скарбової канцелярії, Генеральної лічильної комісії*. Згідно з ордером гетьмана К.*Розумовського* від 19(08) берез. 1755, відтворювався на полкових та сотенних прапорах.

Літ.: *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики. «ЗНТШ», 1917, т. 123—124; *Грабовецький В.В., Гавриленко В.О.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. «Середні віки на Україні», 1971, вип. 1; *Дракохруст Е.И.* К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII—XVIII вв. (По материалам Отдела письменных источников и Отдела нумизматики Государственного Исторического музея). «Нумизматический сборник», 1971, ч. 4, вып. 4; *Однороженко О.А.* Державні, земельні та міські печатки козацької доби. Х., 2003.

Ю.К. Савчук.

ГЕ́РБЕЛЬ Микола Васильович (08.12(26.11).1827—20(08).03. 1883) — письменник, військовик, бібліограф, історик. Кавалер ордена св. Анни 4-го ст. (1849). Н. в м. Твер (нині місто в РФ). Дитинство почасти провів у с-щі *Шостка*, де його батько, ген. В.Гербель (1790—1870), був нач. порохового з-ду. 1836—44 навч. в благородному пансіоні при 1-й Київ. г-зії, 1847 закінчив *Ніжинський ліцей*. 1848 — юнкер Ізюмського гусарського полку, від 1849 — офіцер. Був у каральному поході в Угорщині (придушуючи революцію), потім квартирував у *Літині*. 1851 переведений до лейб-гвардії Уланського полку, дислокованого в *Санкт-Петербурзі*. 1859 пішов у відставку в чині ротмістра.

1846 дебютував у рос. пресі, починав як поет. Виступав у часописах «Библиотека для чтения», «*Отечественные записки*» та ін. Досліджував історію слобідського *Ізюмського полку* (перші розвідки з'явились у газ. «Русский инвалид»). 1851—64 подавав матеріали до «*Современника*», зокрема вірш «Плач Ярославны», статті «Нежин», «Николай Яковлевич Прокопович и отношения его к Гоголю», «Список периодическим изданиям русским и иностранным, прекратившимся в 1858, 1859 и 1860 годах в России». 1854—1856 на шпальтах час. «Санкт-Петербургские ведомости» оприлюднив свої «Письма из похода».

Підготував «Полный список печатных сочинений Гоголя» («Сочинения и письма Гоголя», т. 6. СПб., 1857), «Список сочинений Е.П.Гребенки» («Библиографические записки», 1858, № 5), нариси про визначних родичів — Гербелів («Справочный энциклопедический словарь», т. 3. СПб., 1854), а також про О.*Афанасьєва-Чужбинського* («Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами», т. 5. СПб., 1862), Нестора Кукольника («Иллюстрированная газета», 1873, № 12) тощо. Взяв участь у збірці «Лицей князя Безбородко» (1859; 2-ге видання: «Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко». СПб., 1881).

Перекладав з різних мов, у т. ч. — укр. Під назвою «Игорь, князь Северский» 1854 видав «*Слово о полку Ігоревім*» паралельно зі своїм переспівом. 1846 познайомився з Т.*Шевченком*, мав даровані ним автографи, оприлюднював переклади його тв., причому за переклад Шевченкової «Думки» («Дума» в ж. «Библиотека для чтения», 1856) дістав подяку від самого автора.

М.В. Гербель.

1860 випустив у С.-Петербурзі за власною редакцією «Кобзарь Тараса Шевченко в переводах русских поэтов» (2-ге вид. — 1869; 3-тє вид. — 1876), 1862 — літ. спадщину Є.*Гребінки* з його життєписом. 1871 упорядкував антологію «Поэзия славян», умістивши туди низку укр. віршів (із складеними ним біографічними довідками про авторів та супровідними оглядами М.*Костомарова* і Я.*Головацького*).

За кордоном 1861—62 опублікував заборонені в *Російській імперії* праці репресованого літератора М.Михайлова, О.*Пушкіна*, декабристів (ще й поширював їхні портрети). Контактував із *Вільною російською друкарнею*. Був причетним до «*Землі і волі*», 1864 переховував її архіви і набірний шрифт. 1880 ввійшов до спец. к-ту, зорганізованого для збирання коштів на пам'ятник М.*Гоголю* в *Ніжині*.

Наприкінці життя — психічно хворий. П. у С.-Петербурзі.

Тв.: Изюмский Слободской казачий полк: 1651—1765. СПб., 1852; Русские поэты в биографиях и образцах. СПб., 1873; Полное собрание стихотворений, т. 1—2. СПб., 1882; Автобиография. М., 1915.

Літ.: *Троцина К.* Н.В. Гербель. В кн.: Лицей князя Безбородко. СПб., 1859; *Полевой П.* Н.В. Гербель. В кн.: *Гербель Н.В.* Русские поэты в биографиях и образцах. СПб., 1888; *Доманицький В.* Ucrainica в альбомі Н.Гербеля. «ЗНТШ», 1908, кн. 3; *Федорович І.* Перший перекладач «Кобзаря» Микола Гербель. «Україна», 1946, № 3; *Павлюк М.М.* Провідні ідейні тенденції в ранніх перекладах творів Шевченка на російську мову. В кн.: Збірник праць восьмої наукової шевченківської конференції. К., 1960; *Його ж.* Шевченко і Гербель. В кн.: Збірник праць двадцять першої та двадцять другої наукових шевченківських конференцій. К., 1976; *Терлецький В.* Альбом М.В. Гербеля. «Архіви України», 1972, № 3; *Хохлачев В.В.* К во-

просу о журналистской деятельности Н.В. Гербеля. «Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика», 1983, № 4; *Левин Ю.Д.* Русские переводчики XIX в. и развитие художественного перевода. Л., 1985; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990.

П.Г. Усенко.

ГЕ́РБЕЛЬ Сергій Миколайович (1856 — р. с. невід.) — держ. діяч, землевласник. Чл. *Конституційно-демократичної партії.* Походив з Херсон. губ. 1903—04 — харків. губернатор, 1904—12 — нач. управління у справах місц. г-ва МВС *Російської імперії*, чл. Держ. ради. Під час *Першої світової війни* — головноуповноважений з постачання продовольством рос. армії.

Від 29 трав. 1918 — представник голови *Ради міністрів Української Держави* при гол. штабі австро-угорських військ в *Одесі.* Від лип. 1918 — міністр продовольства в уряді Ф.*Лизогуба*, брав участь у складанні проекту аграрної реформи. Підписав «Записку дев'яти» (жовт. 1918) про необхідність переорієнтації зовн. політики *Української Держави* на *Антанту* та встановлення федеративного зв'язку з майбутньою небільшовицькою Росією. Після проголошення Федеративної грамоти 14 листоп. 1918 — голова РМ, де обіймав також посаду міністра земельних справ. У серед. груд. заарештований у *Києві* укр. респ. владою. Звільнений у лют. 1919, виїхав до Одеси. Подальша доля невідома.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923, т. 2. Ужгород, 1930; *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995.

О.Д. Бойко.

ГЕРБЕРШТА́ЙН (Herberstein) **Зігмунд та його «Записки про московітські справи».** Г. (1486—1566) — нім. дипломат і мандрівник, барон. Двічі (1517 і 1526) відвідав *Москву* як посол «*Священної Римської імперії германської нації*» з метою залучити вел. кн. моск. *Василія III* Івановича до спільної боротьби проти Туреччини. Був і в Україні. 1549 видав у *Відні* лат. мовою «Записки про московітські справи», які були кількаразово перевидані різними мовами. У них Г. подає багато істор., геогр. та екон. відомостей про Рос. д-ву, Україну, Литву й Польщу. Ці «Записки...» стали першим докладним описом географії України (деяких її міст, шляхів, річок); на картах є схематичне зображення її тер. Місто *Черкаси* Г. називає центром козаків, а всіх українців — *черкасами.* Про *Київ* він пише як про старовинну столицю Русі, де збереглося багато руїн церков і монастирів, згадує про київ. печери з їх гробницями й мощами св. угодників Божих.

Портрет З. Герберштайна в російському одязі, що був подарований йому великим князем московським Василієм III у 1517. Гравюра А. Хіршфогеля 1547.

Тв.: Rerum Moscoviticarum Commentarii. Wien, 1549; Записки о Московии. М., 1988.

Герб З. Герберштайна.

Літ.: *Січинський В.* Чужинці про Україну. К., 1992; *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland. München, 1994.

І.М. Кулинич.

ГЕРБІ́НІЙ (Herbinius) **Йоганн** (1633, за ін. відомостями, 1627—1679) — пастор, нім. історик. Жив у Швеції, Польщі, Литві. Навч. в Лейпцигу (нині місто в Німеччині), Утрехті (нині місто в Нідерландах). Ступінь магістра одержав у Віттенберзькому ун-ті. Кілька років працював учителем у Шлезені, а 1672 став пастором лютеранської (див. *Протестантизм*) церкви у Вільно (нині м. *Вільнюс*). 1674 відвідав Україну, зокрема *Київ*, де познайомився з архімандритом *Києво-Печерської лаври* І.*Гізелем.* Г. високо цінував набожність українців, їхню глибоку повагу до *духовенства* та церкви. За сприяння Гізеля придбав багато літ. про укр. церкву. У Києві вивчав реліг. пам'ятки, а також Печерський монастир. 1675 в Єні (нині місто в Німеччині) вийшла в світ його кн. про київ. печери «Religiosae Kijovienses cryptae, sive Kijovia subterranea...». Опис був зроблений на підставі власних спостережень, а також двох схематичних планів і кількох гравюр, які він одержав від Ґізеля. В книзі подано імена 43 святих, які були поховані в печерах.

1678 в Амстердамі опублікував кн. про *Дніпровські пороги* — «De admirandis mundi cataractis». Залишені Г. праці написані лат. мовою і є цінним джерелом з історії України.

Літ.: *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland. München, 1994.

Н.В. Кривець.

ГЕ́РБУРТ (Herburt) **Ян-Щасний** (1567—31.12.1616) — політ. та культ. діяч, видавець і письменник. Походив із полонізованої нім.-укр. родини, католик, але називав себе «русином». Депутат польс. сеймів, на яких послідовно захищав правосл. нас. від *Берестейської церковної унії 1596* та полонізації. Один з організаторів *Замойської академії.* Бл. 1610 запросив до свого маєтку в м. *Добромиль* польс. друкаря Я.*Шелігу*, який видав лат. мовою підготовлені Г. «Аннали» С.*Оріховського,* «Хроніку поляків» *Вінцентія* Кадлубка, перші шість книг хро-

Гербурт Ян-Щасний. Портрет 16 ст.

ніки Я.*Длугоша,* а також його власні вірші, зб. сентенцій з тв. Ціцерона, *Платона*, Плутарха. Г. — автор публіцистичних тв., у яких відстоював право рус. народу на власне віровизнання, та укр. поезії «Гадка Гриця з Фортуною». Забороняти *православ'я*, писав Г., означає прагнути, «щоб Русі не було в Русі», що неможливо. Його тв. знали сучасники, їх цитував у своїй «Палінодії» З.*Копистенський.* Г. високо цінував заслуги запороз. *козацтва* у протистоянні турец.-татар. агресії. Антиунійна діяльність Г., вид. тв., зокрема «Анналів» С.Оріховського та хроніки Длугоша, були негативно оцінені польс. королем *Сигізмундом III* Ваза. Діяльність друкарні було заборонено, на тираж «Анналів» накладено арешт, а сам Г. мав стати перед судом, від чого його врятувала смерть.

П. у м. Добромиль.

Літ.: *Wiszniewski M.* Historia literatury polskiej, t. 8, Kraków, 1851; *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

О.М. Дзюба.

ГÉРДЕР (Herder) **Йоган-Готфрід** (25.08.1744—18.12.1803) — нім. письменник, мовознавець, філософ, один із видатних представників нім. *класицизму.* Його ідеї підготували ґрунт для розвитку класичного *історизму* 19 ст., становлення теор. засад нім. істор. школи. Н. в Сх. Пруссії в родині шкільного вчителя. Освіту здобув на теологічному ф-ті Кенігсберзького ун-ту, де його вчителем був І.Кант. Від 1764 працював учителем церк. шк. й пом. настоятеля церк. приходів у м. Рига (нині столиця Латвії). 1769 здійснив поїздку до Франції. В Гамбурзі (Німеччина) познайомився з нім. драматургом Г.Лессінгом, а пізніше з Й.-В.Гете, на творчість якого мав величезний вплив і завдяки якому був 1776 запрошений до Веймара (Німеччина) придворним проповідником і членом консисторії. В публікаціях «Нариси про новітню німецьку літературу» (1767—68), «Критичні ліса» (1769), «Вибране із переписки про Осіана і про пісні давніх народів» (1773) були закладені програмні ідеї нім. літ. і сусп. руху «Буря та натиск». В останній праці, що вперше побачила світ у зб. «Про німецький характер», обгрунтовувалася думка про те, що в поезії може існувати ідеал прекрасного, відмінний від давньогрец., який утверджувався ідеологами *Просвітництва доби*, зокрема І.Вінкельманом. Для нім. нац. самосвідомості ця думка відігравала важливу роль, оскільки Г. ставив знак рівності між антич. класикою й літ. пн. «варварських» народів, представленою в нар. піснях. Тим самим була створена теор. основа для уявлення про самобутність та індивідуальність нім. к-ри й к-р ін. народів. Г. ввів у вжиток поняття «дух часу» (Zeitgeist), яке означало історико-культ. спадкоємність прогресуючого часу, залежність сучасного від минулого і концентрацію «в собі» всієї неповторної своєрідності епохи. Головна праця Г. «Ідеї до філософії історії людства» («Ideen zur Geschichte der Menschheit», т. 1—4, 1784—91) залишилася незавершеною. Вона містить критику раціоналістичної філос.-істор. схеми Просвітництва та думки щодо створення універсального істор. світоуявлення, визнання за кожною епохою в минулому власного права на існування й власної досконалості. Водночас Г. заклав новий ідеал «освіти людини» як «сходження до гуманності» (як специфічний спосіб перетворення к-рою природних задатків і здібностей людини), що замінив просвітницьку концепцію «природної освіти». Це був величезний крок до історизації сусп. свідомості 19 ст. й розвитку *історичної науки.* Гол. думка праці полягала в тому, що органічний розвиток природи за задумом Творця необхідним чином переходить в історію людства. В ній к-ри різних народів виступають певними щаблями сходження людського роду до гуманності, власне справжньої людяності, освіченості й просвіти. Світ. істор. процес представлений як єдине органічне зростання людського сусп-ва, в основі якого лежать природні умови, нац. характер і культ. традиції. Прогрес історії, за Г., означав розвиток не тільки власне розуму, а й наслідків його діяльності. Г. збагатив істор. думку кількома основоположними ідеями: а) універсалізму істор. процесу як необхідної умови спадкоємності самоцінних епох та к-р; б) органічної цілісності історії, її взаємопов'язаності; в) індивідуальності, яка проявлялась в історії в націях; г) прогресу як невпинного поступу людства до гуманності. На поч. 19 ст. філос.-істор. концепція Г. стала теор. орієнтиром для більшості професійних істориків Європи.

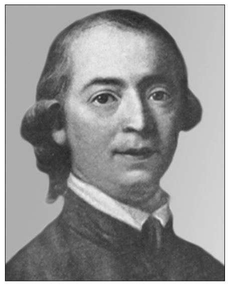

Й.-Г. Гердер.

С.П. Стельмах.

ГЕРИНÓВИЧ Володимир Олександрович (1883 — р. с. невід.) — географ і педагог. Н. на Львівщині. Закінчив геогр. ф-т Львів. ун-ту. Працював у *Львові, Старому Самборі.* В роки *Першої світової війни* брав участь у бойових діях у складі австро-угор. армії. Учасник проголошення *Західноукраїнської Народної Республіки* та *українсько-польської війни 1918—1919*, референт із питань нар. освіти президента *Української національної ради ЗУНР* Є.*Петрушевича.* З лип. 1919 — приват-доц. каф-ри географії *Українського державного Кам'янець-Подільського університету*, розробив та видав підручники з курсу лекцій з основ фіз. та екон. географії України, географії Сх. Європи. Після реорганізації ун-ту в Ін-т нар. освіти 1921—30 — проф., декан ф-тів професійної освіти, соціального виховання, згодом — ректор. Організатор геолого-розвідувальних робіт з вивчення покладів гіпсу на *Поділлі.* Чл.

Кам'янець-Подільського наукового т-ва та Т-ва охорони пам'яток старовини (1919), К-ту охорони пам'яток старовини, мист-ва і природи (1920), 1920—22 — співробітник н.-д. каф-ри. Організатор краєзнавчого руху, голова *Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВУАН* (від 1925), Краєзнавчого к-ту (від 1927). Крім праць з географії України, опублікував роботи з археол. та етногр. досліджень, вивчення та популяризації історико-архіт. пам'яток Поділля, першу монографію з історії Кам'янець-Подільського ун-ту. 1928—29 — зав. каф-ри антропогеографії Інституту географії Наркомосу УСРР (м. *Харків*), 1930—32 — проф. Московського геолого-розвідувального ін-ту. 1932 заарештований за звинуваченнями в причетності до Укр. військ. організації (див. *«Української військової організації» справа 1933*), 1933 засуджений до 10 років позбавлення волі. Після звільнення проживав у Львів. обл. Подальша доля невідома.

Літ.: *Завальнюк О.М., Петров М.Б.* «Винним себе визнав...» (В.О. Геринович). В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991.

С.І. Кот.

Г.-В. Герінг.

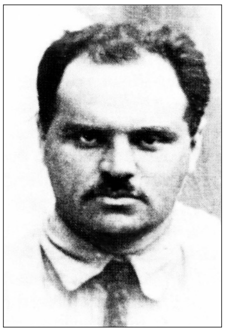

О.Ю. Гермайзе.

ГЕ́РІНГ Герман-Вільгельм (12.01.1893—15.10.1946) — другий після А.*Гітлера* воєн. та екон. кер. Третього рейху, «нацист № 2». Н. в м. Розенхайм (Баварія, Німеччина) в сім'ї високопоставленого чиновника імперської колоніальної адміністрації, людини пангерманістських переконань. Закінчив військ. шк. Від початку *Першої світової війни* — в авіації, один із кращих льотчиків-винищувачів (збив 21 ворожий літак), командир елітної ескадрильї «Ріхтгофен», капітан, кавалер ордена «За заслуги», був поранений у бою. Після завершення війни та демобілізації — безробітний, згодом студент Мюнхенського ун-ту. Восени 1922 познайомився і зблизився з А.Гітлером, став організатором і кер. нацистських угруповань СА (штурмових загонів). Як активний учасник спроби держ. перевороту в Мюнхені в листоп. 1923 змушений був на чотири роки покинути Німеччину.

Повернувшись після амністії до Мюнхена, Г. знову поринув у політ. життя: 1928 і 1929 обраний депутатом рейхстагу від Націонал-соціаліст. робітн. партії Німеччини (НСДАП), а 1932 — головою рейхстагу. На цій посаді всіляко сприяв приходу Гітлера та НСДАП до влади. Увійшов до складу нового КМ на чолі з рейхсканцлером А.Гітлером як рейхсміністр внутр. справ, став організатором таємної держ. поліції — *гестапо,* ініціатором створення першого концентраційного табору під Оранієнбургом (див. *Заксенгаузен*). Після підпалу приміщення рейхстагу ініціював масові репресії щодо комуніст. та с.-д. партій, заарештувавши понад 4 тис. їхніх чл., заборонив ліву пресу, став активним учасником масових убивств чл. угруповань СА («Ніч довгих ножів», 1934). 1935 призначений головнокоманд. військ.-повітряними силами Німеччини, з 1936 здійснював «чотирирічний план» — програму переведення економіки на військ. рейки. Від 1939 — голова імперської ради з оборони.

У роки *Другої світової війни* Г. командував діями авіації у Польщі, Франції і на рад.-нім. фронті. 1940 йому було присвоєно чин рейхсмаршала. За завданням А.Гітлера Г. ще до нападу на *СРСР* очолив роботи зі складання спец. «Директив з керівництва економікою в новоокупованих східних областях» (*«Зелена папка»*). Це була детально розроблена програма пограбування окупованих р-нів СРСР. Заявивши, що він має намір «грабувати і грабувати ефективно», Г. екон. метою війни проти СРСР визначив тотальне насильницьке вилучення і відправку до Німеччини цінної сировини і продовольства. 29 черв. 1941 за наказом Гітлера Г. призначений «уповноваженим з використання економіки окупованих східних областей», фактично екон. диктатором на захоплених тер. Діяльність Г. у цьому напрямі координували нім. підприємці Крупп, Стіннес, Тіссен, Флік та ін. Як організатор екон. експансії Німеччини в Україні, Г. стимулював відкрите й нічим не обмежене пограбування. Від своїх підлеглих він вимагав бути «лягавими собаками» і все скільки-небудь цінне якнайшвидше вивозити до Німеччини. Створив концерн «Герман Герінг — верке», до якого було включено на правах особистого володіння Г. низку найбільших недемонтованих підпр-в України, таких, напр., як Ворошиловградський паровозобуд. з-д. Дії Г. як екон. диктатора України відзначалися екстремізмом та жорстокістю. Він усіляко заохочував усе, що спричиняло масову смертність укр. міськ. нас. від голоду, оскільки, на його думку, «певні нації повинні бути знищені». За його наказом за будь-яку диверсію на залізницях спалювали населені пункти, що знаходилися поблизу, а жителів розстрілювали.

Напередодні краху Третього рейху Г. намагався встановити таємні контакти з англо-амер. командуванням, за що А.Гітлер наказав його заарештувати й розстріляти. Але виконати цей наказ уже не було можливості. 9 трав. 1945 Г. був заарештований амер. військ. поліцією. Міжнар. військ. трибунал у Нюрнберзі (див. *Нюрнберзький процес 1945—1946*) за злочини проти людства засудив його до вищої міри покарання. За дві години до повішання Г. отруївся.

Літ.: *Коваль М.В.* Історія пам'ятає. Кривавий шлях фашистів на Україні. К., 1965; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1—2. К., 1975; Энциклопедия третьего рейха. М., 2000.

М.В. Коваль.

ГЕРМА́ЙЗЕ Осип Юрійович (Йосиф Георгійович, до хрещення 1900 — Самуїл-Йосиф Генріх; 05.08(23.07).1892—22.09.1958) — історик, археограф. Н. в *Києві* в єврейс. родині. Закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1916). Чл. істор. секції *Українського наукового товариства імені Шевченка.* Від 1918 — на пед. роботі. 1920—29 — викл., проф. київ. вузів, 1924—29 — кер. секції методології та соціологічного обгрунтування історії *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН*, 1926—29 — кер. секції історії України *Науково-дослідної кафедри марксизму та ленінізму при ВУАН.* 1923—25 — організатор і кер. істор.-архів. семінару при Київ. істор. архіві ім. В.Антоновича. 1919—24 — секретар *Постійної комісії для складання історико-географічного словника української землі при ВУАН*, 1921—25 — чл. комісії з вивчення

громад.-політ. рухів в Україні. 1924—29 — кер. *Археографічної комісії ВУАН*, готував до видання «Коденську книгу судових справ», «Акти про гайдамаччину». Уклав і видав матеріали до історії укр. визвол. руху за часів *Першої світової війни*. 1927—29 входив до комісії з підготовки до видання *Архіву Коша Запорозької Січі*. Вивчав соц.-політ. історію України 2-ї пол. 17 ст., соц.-екон. відносини *Гетьманщини* 17—18 ст., досліджував історію гайдамаччини 18 ст. (див. *Гайдамацький рух*) та революц. руху 19 — поч. 20 ст. 26 лип. 1929 заарештований за звинуваченням у причетності до «Спілки визволення України» (див. *«Спілки визволення України» справа 1929—1930*), засуджений на 5 років позбавлення волі з пораженням у правах на 2 роки. Повторно заарештований і засуджений 1937, втретє — 1944.

Помер на засланні. Реабілітований 1958 і 1989.

Тв.: Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів. «Україна», 1924, кн. 1—2; Нариси з історії революційного руху на Україні, т. 1. К., 1926; Праця Київського Українського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України. «Україна», 1929, кн. 32; Коденська книга судових справ. «Український архів», 1931, т. 2.

Літ.: *Скляренко Є.М.* У сфабрикованій справі «СВУ» (Й.Ю. Гермайзе). В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991; *Водотика С.Г., Кондрашов В.Ф.* О.Ю. Гермайзе. «УІЖ», 1992, № 12; *Водотика С., Мазур І.* Творча спадщина визначного українознавця. До сторіччя з дня народження Осипа Гермайзе. «Київська старовина», 1992, № 6.

О.В. Юркова.

ГЕРМЕНЕ́ВТИКА ІСТОРИ́ЧНА (від грец. ἑρμηνεύω — пояснюю, тлумачу) — мист-во і теорія тлумачення писемних пам'яток. Багатьма дослідниками розглядається як інтегруюча ланка між філософією та істор. дисциплінами. Пов'язана з герменевтикою доби *Відродження* — мист-вом перекладу пам'яток минулої, антич. к-ри (див. *Античність*) на мову к-ри живої, сучасної. Методологія власне Г.і. розроблялася представниками нім. істор. школи (Л. фон *Ранке*, Й.-Г.*Дройзен*, В.*Дільтей*) 1-ї пол. 19 ст. В основі Г.і. — метод розуміння та інтерпретації тексту як продукту певної культ. традиції. Розвиток Г.і. сприяв формуванню в 1950—60-х рр. герменевтики філософської (М.*Гайдеггер*, Г.Гадамер), яка, в свою чергу, збагатила методологію істор. науки. Г.і. робить акцент на акті «розуміння» джерела, а не на традиційному для *історіографії* акті аналізу або критики. Історики-герменевти виступають проти «наївного історичного об'єктивізму». З їхньої точки зору, мислимою реальністю має бути реальність конкретного тексту, а не «уявна» істор. реальність. Г.і. ставить під сумнів пізнавальні можливості історика, закликаючи до переосмислення таких понять, як «прозорість тексту», «об'єктивність історика», «специфіка історичного пізнання». Цей теор. напрям дістав назву «нова інтелектуальна історіографія» і нині є найбільш поширеним у Німеччині, Нідерландах та США.

Літ.: *Гадамер Х.-Г.* Герменевтика и историзм. В кн.: *Гадамер Х.-Г.* Истина и метод. М., 1988; *Рикер П.* Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. М., 1995.

К.Ю. Галушко.

ГЕРМОНА́ССА — давньогрец. місто. Входило до складу *Боспорського царства*. Локалізується на місці сучасної станиці Таманська (Краснодарський край, РФ). Г. засноване іонянами (або еолянами) у 1-й пол. 6 ст. до н. е. Археол. розкопки тут виявили житлові та господарчі комплекси 6 ст. до н. е. — 3 ст. н. е. Поблизу городища існували ґрунтовий та курганний некрополі. У 8—9 ст. тут виникло візант. поселення Таматарха, яке поступово переросло в м. *Тмуторокань*.

Археол. роботи тут почалися в 30-х рр. 20 ст. і з перервами продовжуються донині. Розкопками керували О.Міллер, Б.*Рибаков*, І.Зеєст, А.Коровіна.

Літ.: Античные государства Северного Причерноморья. В кн.: Археология СССР. М., 1984; Археология Украинской ССР, т. 2. К., 1986.

В.М. Зубар.

ГЕРО́ВСЬКИЙ Олексій Юліанович (1883—1972) — громадський діяч *Закарпатської України* русофільського напряму. Д-р права. Навч. в Інсбрукській та Чернівецькій г-зіях, закінчив юрид. ф-т Чернів. ун-ту. Займався видавничою діяльністю, редагував газети «Русская правда» (1910—13) і «Единая Русь» (1918). Брав участь у Мармарош-Сігетських суд. процесах (1913—14), кілька разів був заарештований за проведення антиугор. та антиавстрійс. діяльності. Уникаючи репресій, емігрував до Росії. Дотримувався ідей *монархізму,* підтримував А.*Денікіна*. 1919—27 перебував на Закарпатті, проповідуючи русофільство. За античехословац. діяльність був депортований з *Чехословаччини*. Переїхав до *Югославії* (1927—29), де очолював «Карпато-русский освободительный комитет», а згодом до США. Виконував обов'язки ген. секретаря «Карпаторуського союзу» (1935—38). Виступив посередником під час переговорів (верес. 1938) укр. і рус. нар. рад напередодні формування автономного уряду А.*Бродія*. В роки *Другої світової війни* проводив античехословац., а після 1945 — антирад. політику.

Літ.: *Магочій П.Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948). Ужгород, 1994; Нариси історії Закарпаття, т. 2. Ужгород, 1995; *Павленко Г.В.* Діячі історії науки і культури Закарпаття: Малий енциклопедичний словник. Ужгород, 1997.

М.М. Вегеш.

ГЕРОДО́Т та його історії про Скіфію. Г. (Ἡρόδοτος; між 490 і 480 до н. е. — між 430 і 424 до н. е.) — засн. європ. істор. науки. Н. в м. Галікарнас (нині м. Бодрум, Туреччина). Автор «Історій» у 9-ти кн.; у 4-й кн. вміщено найдавніший систематичний опис географії, етнографії та історії тер. сучасної України, більшу ч. якої в часи Г. займала Скіфія (див. *Скіфи*). З усіх грец. колоній Пн. Причорномор'я Г. описав лише *Ольвію*; згадав як геогр. орієнтири *Керкінітіду* в Криму й гавань Кремни на *Меотіді*. Докладно розповів про похід *Дарія І* на Скіфію, подав нарис її географії, а також клімату й фауни, схарактеризував побут, звичаї і релігію її народу, записав скіф. й грец. перекази про їхню появу у Пн. Причорномор'ї та про витіснення ними *кіммерійців,* описав ближніх і дальніх їхніх сусідів у Сх. Європі й давній торг. шлях зі Скіфії до Уральських гір. Г. назвав імена скіф. бо-

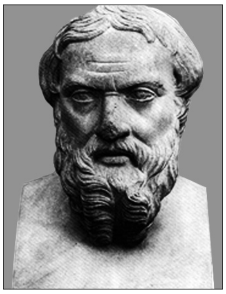

Геродот. Римська копія 3 ст. до н.е. З давньогрецького оригіналу.

гів і деяких скіфів царського роду, що дало змогу остаточно встановити приналежність цього племені до іраномовних племен. Багато свідоцтв Г. підкріплено сучасними археологічними дослідженнями.

Тв.: Історії в дев'яти книгах. К., 1993.

Літ.: *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982; *Скржинська М.В.* Скіфія та еллінський світ Північного Причорномор'я в «Історії» Геродота. «Археологія», 1991, № 1.

М.В. Скржинська.

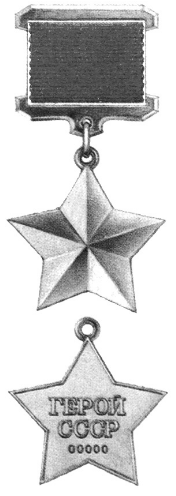

Медаль «Золота Зірка». Лицьовий і зворотний боки.

Медаль «Серп і молот» Героя Соціалістичної Праці. Лицьовий і зворотний боки.

ГЕРО́Й РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ — почесне звання, найвищий ступінь відзнаки в *СРСР*. Присвоювалося за визначні особисті або колективні заслуги перед рад. д-вою і сусп-вом, пов'язані зі здійсненням героїчного подвигу. Встановлене 16 квіт. 1934 постановою ЦВК СРСР. Положення про звання Г.Р.С. затверджене 29 лип. 1936. Право присвоєння звання Г.Р.С. надавалося ЦВК СРСР, а з груд. 1936 — Президії ВР СРСР. Г.Р.С. вручалися: *Леніна орден*, медаль «*Золота Зірка*» і грамота Президії ВР СРСР.

14 берез. 1973 затверджено нове положення про звання Г.Р.С., відповідно до якого при другому й наступних присвоєннях цього звання нагороджуваному щоразу вручалися орден Леніна і медаль «Золота Зірка». Згідно з положенням, на батьківщині двічі Г.Р.С. (або в ін. місці), за ухвалою Президії ВР СРСР, споруджувався бронз. бюст із відповідним написом. Позбавити звання Г.Р.С. могла лише Президія ВР СРСР.

Першими Г.Р.С. в квіт. 1934 стали льотчики, які врятували чл. екіпажу пароплава «Челюскін», затертого кригами в Чукотському м. Пн. Льодовитого океану. 20 квіт. 1934 ЦВК СРСР присвоїв звання Г.Р.С. семи льотчикам («Золоту Зірку» № 1 одержав А.Ляпідевський). Надалі звання Г.Р.С. присвоювалося за участь у рятівних експедиціях, встановлення світ. рекордів дальності польотів, дослідження Арктики, за військ. доблесть, виявлену під час надання допомоги нар. армії респ. Іспанії, у спровокованих Японією воєн. конфліктах, *радянсько-фінляндській війні 1939—1940.* Заг. кількість Г.Р.С. з квіт. 1934 по черв. 1941 становила 626 осіб, 5 із яких були удостоєні цього звання двічі. За підрахунками вчених-істориків, поміж них 446 (71,2 %) були росіянами (у т. ч. 4 — двічі Герої), 113 (18,1 %) — українцями (один двічі Герой), 20 (3,2 %) — білорусами, 47 (7,5 %) — представниками ін. національностей.

Більшість Г.Р.С. одержали звання за подвиги, здійснені під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* З більш ніж 12 тис. осіб, удостоєних звання Г.Р.С. за мужність і відвагу, виявлені в боях проти гітлерівських загарбників, українців понад 2 тис. Із 113 двічі Г.Р.С. в боях на тер. України брали участь 83; 32 з них є українцями та уродженцями України. 190 Г.Р.С. удостоєні цього звання за організацію нар. війни в тилу ворога, 95 з яких — партизани й підпільники України. Двічі Г.Р.С. стали прославлені командири партизан. з'єднань С.*Ковпак* та О.*Федоров.* 16 осіб удостоєні звання Г.Р.С. за участь у *русі Опору* в окупованих гітлерівцями країнах. 93 Г.Р.С. — учасники боїв із япон. мілітаристами, в т. ч. 6 удостоєні цього звання двічі. Українців серед них — 12 (один двічі Г.Р.С.).

З-поміж трьох тричі Г.Р.С. (О.*Покришкін*, І.*Кожедуб*, С.*Будьонний*) уродженцем України є маршал авіації І.Кожедуб, ім'я якого занесене в Книгу рекордів Гіннесса. 4 рази ставав Г.Р.С. маршал Г.*Жуков.* З Україною тісно пов'язана бойова біографія маршала авіації О.Покришкіна, який воював на 1-му, 2-му і 4-му Укр. фронтах. Крім військовослужбовців, звання Г.Р.С. після війни присвоювалося льотчикам-космонавтам, першим українцем серед яких був П.*Попович.*

Літ.: Українська РСР у Великій вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1—3. К., 1967—69; Герои Советского Союза: Историко-статистический очерк. М., 1984.

П.Т. Тронько.

ГЕРО́Й СОЦІАЛІСТИ́ЧНОЇ ПРА́ЦІ — почесне звання, найвищий ступінь відзнаки за трудові досягнення в *СРСР.* Встановлене Указом Президії ВР СРСР від 27 груд. 1938. Звання Г.С.П. присвоювала Президія ВР СРСР із врученням *Леніна ордена*, золотої медалі «*Серп і Молот*» і Грамоти Президії ВР СРСР. На відзнаку трудового подвигу двічі Г.С.П. або якщо йому присвоювалося звання *Героя Радянського Союзу*, на батьківщині героя встановлювався його бронзовий бюст. Позбавити звання Г.С.П. могла лише Президія ВР СРСР. Усього звання Г.С.П. присвоєно понад 20 тис. (серед них понад 5 тис. жінок) осіб (у т. ч. по Україні — бл. 4 тис.), з них бл. 200 осіб (серед них 30 жінок) нагороджено другою золотою медаллю (у т. ч. по Україні бл. 40), третьою — бл. 15 осіб.

Літ.: Герои Социалистического Труда. М., 1988.

О.Н. Кубальський.

ГЕРО́Й УКРАЇ́НИ — вищий ступінь відзнаки в Україні. Відзнака встановлена Указом Президента України 23 серп. 1998 (з 16 берез. 2000 — держ. нагорода). Вона складається з орденів: «Золота Зірка» (за здійснення визначного геройського вчинку) та Держави (за здійснення трудового подвигу). Нею нагороджуються виключно громадяни України. Першим нагородженим відзнакою Г.У. з врученням ордена Держави 26 листоп. 1998 став президент НАН України Б.*Патон.* Першим нагородженим відзнакою Г.У. з врученням ордена «Золота Зірка» 21 серп. 1999 став льотчик-випробувач Авіац. наук.-тех. комплексу ім. О.Антонова О.Галуненко.

Автор знаків орденів Г.У. — архіт. В.Брезицький. Перші знаки орденів Г.У. виготовлено на ВАТ «Українські ювеліри» (*Київ*), од 1999 їх виготовлення передано на Монетний двір НБУ.

Літ.: Відзнаки Президента України: Ордени, медалі, нагородна зброя: [Фотоальбом]. К., 1999; Закон України Про державні нагороди № 1549-III від 16 березня 2000 р. «Голос України», 2000, 18 квіт.

В.Й. Бузало.

ГЕРР (Γέρρος) — 1) за *Геродотом* (кн. IV, 19, 20, 56), назва сьомої річки Скіфії (див. *Скіфи*). Ідентифікація Г. ускладнена через заплутаність згадок про неї: вона прямує до моря, але вливається в Гіпакір, поділяє землі скіфів на землі кочовиків та царських скіфів, але знаходиться в місцевості Герри у верхів'ях *Борисфена* за

40 днів плавання від гирла. Численні дослідники пов'язували Г. із річками Ворскла, Самара, Білозірка (притоки Дніпра), Інгул (прит. Пд. Бугу), Токмак (нині р. Молочна, впадає в Азовське м.) та ін. Найбільш прийнятними варіантами ототожнення Г. вважаються річки Молочна (Токмак) та Кінська (прит. Дніпра). За *Птолемеєм* (III, 5, 12), Г. впадає в *Меотіду*;

2) Г., або Герри — місцевість, згадувана Геродотом (IV, 53, 71) як потаємне місце поховання скіф. царів, поховальний та культовий центр Скіфії в архаїчні часи. Певної локалізації не має. За однією з останніх версій Г. вважається легендарною країною.

Ю.В. Болтрик.

ГЕРЎЦЬКИЙ Євдоким (1868 — р. с. невід.) — військ., громад. та політ. діяч на *Зеленому Клині.* Полковник, зав. військ. голубиною станцією у м. Владивосток (нині місто в РФ). Н. в м. *Одеса.* Один із організаторів Владивостоцької укр. громади. Від 1917 — голова Емігрантського бюро у Владивостоці; чл. владивостоцького т-ва «Просвіта». У квіт. 1917 обраний чл. Владивостоцької ради робітн. та військ. депутатів від укр. громади. Протягом 1918—22 не раз обирався до Владивостоцької міськ. думи від Укр. блоку. 1918—21 — заст. голови т-ва «Владивостоцька українська хата», 1921 — голова Укр. нац. к-ту у Владивостоці. В листоп. 1922, після встановлення на Далекому Сх. рад. влади, заарештований і засуджений на Читинському процесі 1924 до одного року ув'язнення із втратою прав на 2 роки. Звільнений від покарання позбавленням волі на підставі амністії від 7 листоп. 1922.

Подальша доля невідома.

Літ.: *Л-ко М.* Українство на Далекому Сході. В кн.: Нова Україна. Календар на рік 1921. Владивосток, 1921; *Світ. І.* Суд над українцями в Читі в 1923—1924 роки. «Визвольний шлях» (Лондон), 1963, кн. 3—5; *Його ж.* Українсько-японські взаємини 1903—1945: Історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк, 1972; *Попок А.* Українські поселення на Далекому Сході. Історико-соціологічний нарис. К., 2001.

А.А. Попок.

ГЕ́РЦА — місто Чернів. обл., райцентр. Розташов. на р. Герца (прит. Пруту, бас. Дунаю), за 8 км від залізничної ст. Новоселиця. Нас. 2,5 тис. осіб (1998).

Перші згадки про Г. зустрічаються в істор. документах під 1408. Місто виникло на поч. 15 ст. на перехресті торг. шляхів, які з'єднували країни Центр. Європи з портами Дунайсько-Чорномор. бас. і пн.-рус. князівствами. До 1774 було в складі *Молдавського князівства,* 1774—1918 — під владою Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). 1709 надано статус торг. м-ка. 1824—34 — центр волості. Від 1864 — повітове місто. 1918 окуповане Румунією. Від 1940 — у складі *Буковини Північної* возз'єднано з УРСР. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане румун. військами від 4 лип. 1941 по 2 квіт. 1944. Райцентр 1940—62 та від 1991.

Пам'ятники: Братська могила воїнам Рад. армії, румун. письменнику Г.Асакі (1988). Пам'ятки арх-ри: Спиридонівська церква (1807), будинок худож. А.Верони.

Літ.: ІМіС УРСР. Чернівецька область. К., 1969; Буковина. Історичний нарис. Чернівці, 1998.

І.В. Савченко.

ГЕ́РЦЕН Олександр Іванович (псевдоніми — Искандер Нионский И.(А.), Н.Огурчиков, Ю.Перхуновский, Barbar, Un Russe; 06.04(25.03).1812—21(09).01.1870) — рос. філософ, письменник, публіцист, літ. критик, громад. і політ. діяч. Н. в м. *Москва.* Початкову освіту здобув дома. 1829 вступив на фіз.-мат. ф-т Моск. ун-ту. Світогляд Г. склався під впливом ідей декабристів (див. *Декабристів рух*) та лівих гегельянців (див. Г.-В.-Ф.*Гегель*), Л.Фейєрбаха і франц. соціалістів-утопістів. Разом із другом М.Огарьовим організував студентський гурток сен-сімоністів. Під час навчання опублікував у журналах низку статей на природничі теми, переклади і реферати праць зх.-європ. природознавців. Закінчив ун-т кандидатом із срібною медаллю за дис. «Аналитическое изложение солнечной системы Коперника» (1833). 1834 заарештований разом із групою колишніх гуртківців за «вільнодумство», 1835 засланий до м. Перм, звідти до м. В'ятка (нині м. Кіров), де працював у канцелярії губернатора, а згодом — до Владимира на Клязьмі (нині м. Владимир), де 1838 одружився з Н.Захар'їною. 1841 засланий до м. Новгород (нині усі міста в РФ), був радником губернського правління. 1842 подав у відставку «за станом здоров'я» і в чині надвірного радника оселився в Москві, де очолив ліве крило сусп. руху *західників* у їх боротьбі зі *слов'янофілами.* У працях «Дилетантизм в науке» (1842—43) та «Письма об изучении природы» (1845—46) вирішував корінні питання філософії. Позбавлений можливості вести активну громад. діяльність у Росії, отримавши спадщину по смерті батька (1846), під приводом необхідності лікування дружини 21 січ. 1847 назавжди залишив батьківщину і жив у Франції, Італії, Швейцарії (1847—52) як політ. емігрант; за стосунки з представниками франц. та італ. революц. кіл його було вислано з цих країн. 1849 Г. відмовився виконати наказ імп. *Миколи I* повернутися в Росію, через що його маєтність було секвестровано. Розчарувавшись у революц. можливостях Заходу і зх.-європ. соціалізмі, Г. зосередив свою діяльність на революц. русі Росії. Оселившись із старшим сином Олександром у Лондоні, з 25 серп. 1852 розпочав діяльність *Вільної російської друкарні* випуском прокламації «Юрьев день! Юрьев день! Русскому дворянству» (черв. 1853). Разом із М.Огарьовим видавав громад.-політ. зб. «Голоса из России» (1856—60), газ. «*Колокол*» (1857—65 — у Лондоні, 1865—67 — у Женеві; всього вийшло 245 номерів), літ.-політ. альманах «Полярная звезда» (1855—69; 7 книг — у Лондоні, 8-ма — в Женеві), а також додатки «Общее вече» (1862—64) та «Под суд!» (1859—62). Видання Г. справляли величезний вплив на громадськість; вони були заборонені для поширення в Росії і потрапляли туди нелегально (зокрема в Україну — через *Одесу*, *Херсон*, *Миколаїв*, *Буковину* та ін.). Теорія «російського соціалізму» Г. заклала основи *народництва.* В «Колоколі» він став на бік революційної демократії, на початку 1860-х рр. був тісно пов'язаний з кер-вом *«Землі і волі»*, викривав грабіжницький характер «звіль-

Знак ордена «Золота Зірка».

Знак ордена Держави.

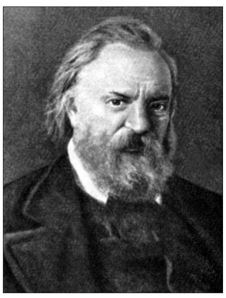

О.І. Герцен.

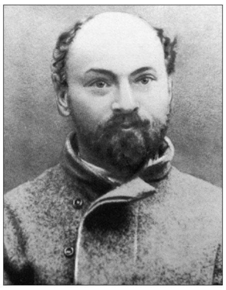

Г.А. Гершуні.

нення» селян у Росії 1861 (див. *Селянська реформа 1861*), підтримав нац.-визвол. рух у Польщі (1863), затаврував розправу царизму над М.*Чернишевським* (1864). Г. вів безперестанну й безкомпромісну боротьбу проти царського самодержавства шляхом публікації як власних творів, так і викривальних матеріалів про сучасне та минуле Росії, які надсилали йому численні кореспонденти з усіх куточків імперії, у т. ч. й з України. У зв'язку з переміщенням центру рос. еміграції у Швейцарію 1865 Вільну рос. друкарню було переведено до Женеви. Г. вів принципову полеміку із зх. демократами, рос. реакційною і ліберальною пресою. Був переконаний у спільності істор. долі Росії і Заходу, у правильності концепції єдності світ. істор. процесу. В останні роки життя зацікавився робітн. рухом, але не сприйняв ідей класової боротьби і *диктатури пролетаріату*, проголошених К.*Марксом*, за що зазнавав злих та несправедливих нападок з боку останнього: для К.Маркса він був панславістом (див. *Панславізм*), соціал-дилетантом і реакційним мислителем.

П. у м. Париж. Похований на кладовищі Пер Лашез, перепохований у м. Ніцца (Франція) поруч із могилою дружини. 1872 там встановлено надгробок роботи укр. скульптора П.*Забіли*.

Г. мав широкі й різнобічні зв'язки з Україною. Був чи не єдиним представником тодішньої рос. *інтелігенції*, який визнав право України на самостійну державність (ст. «Росія і Польща»). Вимагав офіц. запровадження укр. мови на тер. укр. губерній. У його виданнях відображено події сусп.-політ. життя України, він підтримував зв'язки з укр. діячами різних політ. напрямків. Його високо цінували М.*Драгоманов*, В.*Антонович*, М.*Лисенко*, М.*Костомаров*. Т.*Шевченко* вважав Г. «апостолом правди і волі», 1860 передав для нього примірник «Кобзаря», згадував про нього в «Щоденнику». Г. опублікував матеріали про Шевченка, а також статтю з приводу його смерті. Був особисто знайомий з Марком *Вовчком*, яка допомагала йому в одержанні кореспонденцій з Росії та України. І.*Франко* переклав «Спомини з еміграції» Г. і написав до них передмову (1911).

В.*Каразіну* було присвячено ст. Г. «Император Александр I и В.Н.Каразин» («Полярная звезда на 1862 г.»), М.*Пирогову* — ст. «Киевский университет и Н.И.Пирогов» (1861). Кілька сторінок «Былого и дум» (т. 2) присвячено А.*Потебні* — учаснику *польського повстання 1863—1864* (А.Потебня зустрічався з Г. та М.Огарьовим у Лондоні 1862—63). Перебуваючи у В'ятці, Г. спілкувався з проф. *Ніжинського ліцею* К.Шапалінським, засланим туди 1835. Шурином Г. був проф. Київ. ун-ту О.Селін, одружений з К.Захар'їною, сестрою дружини Г. 1853 у Лондоні Г. відвідали українці Я.*Стефанович* і О.*Стронін* (учитель М.Драгоманова); 1862 — М.Потєхін та А.Нечипоренко, за що потрапили до *Петропавловської фортеці*.

Тв.: Собрание сочинений т. 1—30. М., 1954—66; Спомини з еміграції. Львів, 1911; Листи про вивчення природи. К., 1947; Вибрані філософські твори, т. 1—2. К., 1949—51; Сорока-злодійка. К., 1950; Минуле і думи. К., 1957; Хто винен? К., 1982.

Літ.: *Василенко К.П.* Общественно-политические взгляды Герцена. «Киевская мысль», 1912, 25 берез.; *Грушевський М.С.* У столітні роковини Герцена. «ЛНВ», 1912, т. 58; *Хатченко А.* Герцен и Украина. Там само, № 4; *Дорошкевич О.* До питання про вплив Герцена на Шевченка. В кн.: Шевченко, річн. 1. К., 1928; *Полянина Т.В.* А.И.Герцен об Украине. «Литературоведение» (Львов), 1958, вып. 2; *Гербильский Г.Ю.* Галиция в «Колоколе» А.И.Герцена и Н.П.Огарева. В кн.: Связи революционеров России и Польши XIX — начала XX в. М., 1968; *Іванченко Р.* Герцен і Україна. «Дніпро», 1970, № 1; *Наумович С.* Російські «лібералі». II. (Герцен і Україна). «Вісн. ООЧСУ» (Нью-Йорк), 1970, № 1; *Сарбей В.Г.* «Колокол» і Україна. «УІЖ», 1972, № 8; *Лось Л.Ф.* 120-річчя з дня виходу в світ першого номера «Колокола». «УІЖ», 1977, № 7; *Сухомлин Е.Г.* Герцен і Франко. «Українське літературознавство», 1978, вип. 30; *Казьмирчук Г.Д., Смирнов В.Л.* А.И.Герцен и студенты Киевского и Харьковского университетов в годы первой революционной ситуации в России. «Вопросы истории СССР. Респ. межведомственный научный сборник», 1981, вып. 26; *Гербільський Г.Ю.* Харків'яни і «Колокол». «Прапор», 1982, № 7; Герцен против самодержавия: Секретная политическая история России XVIII—XIX вв. и Вольная печать. М., 1984; *Казьмирчук Г.Д. та ін.* О.І.Герцен: Історичні нариси. К., 1988; *Итенберг Б.С., Твардовская В.А.* Карл Маркс и Александр Герцен: История одной вражды. «Новая и новейшая история», 1994, № 6; *Ковальська-Павелко І.М.* Матеріали в «Колоколі» О.Герцена — історичне джерело про Волинь середини XIX в. «Наукові записки Острозької академії», т. 1, ч. 2. Острог, 1998; *Василенко К.П.* Статті. Спогади. Листування, т. 1. К., 2002.

Г.П. Герасимова.

ГЕ́РЦИКИ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, що має єврейс. походження. Засн. роду — **Семен** Герцик (р. н. невід. — 1689), мешканець м. *Умань*, який 1650 прийняв *християнство*. Його син — **Павло Семенович** (р. н. невід. — бл. 1700) — полтав. полковник (1675—76, 1677, 1683—87, 1691—95). Уславився як меценат, коштом якого збудовано Хрестовоздвиженську церкву *Києво-Печерської лаври* (1700). Його сини — **Григорій, Іван** та **Опанас** — були прибічниками гетьмана І.*Мазепи* і пішли за ним у вигнання. Найвідоміший з них — Григорій Павлович (р. н. невідомий — після 1735), полтав. наказний полковник (1705). Після смерті І.Мазепи залишився вірним гетьману П.*Орлику* (який доводився йому зятем), був його *генеральним осавулом* (1711—19). Під час виконання відповідального доручення П.Орлика у *Варшаві*, за наказом російського посла князя С.Долгорукого, його схопили, вивезли в Росію та ув'язнили в *Петропавловській фортеці*. З 1728 мешкав під наглядом у *Москві*.

Рід Г. внесено до 2-ї ч. Родовідної книги Полтав. губернії.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII—XVIII вв. Герцики. «Русский архив», 1875, т. 1; *Герцик В.* Генеалогическое заявление. Там само, т. 7; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Томазов.

ГЕРШУ́НІ Григорій Андрійович (18.02.1870—16.03.1908) — організатор і кер. есерівського тероризму на поч. 20 ст., учасник революц. руху. Син орендаря. Від 1895 навчався в Київ. ун-ті, входив до напівреволюц. студентських гуртків, за що був 1897 заарештований, але одразу ж звільнений. Ставши провізором, працював у *Санкт-Петербурзі*, *Москві* та Мінську (нині столиця Біло-

русі). Надавав усіляку допомогу Робітн. партії політ. звільнення Росії та Польс. соціаліст. партії. Вбачаючи в Г. не революціонера, а інтелігента-культурника, нач. Моск. охранки С.*Зубатов* намагався використати його для створення Незалежної єврейс. робітн. партії. Г. став на шлях революц. терору і увійшов до партії есерів. Він створив восени 1901 *Бойову організацію Партії соціалістів-революціонерів* (БО ПСР), його найближчим соратником стала К.*Брешко-Брешковська*, яка мала кілька конспіративних квартир у *Києві*. Г. часто бував в Україні, насамперед у Києві та *Харкові*, де вербував бойовиків і розробляв плани терактів проти держ. чиновників. 2 квіт. 1902 бойовиками Г. був убитий міністр внутрішніх справ Д.Сипягін; 29 лип. 1902 здійснено теракт (невдало) проти харків. губернатора кн. І.Оболенського; 6 трав. 1903 в м. Уфа (нині столиця Башкортостану, РФ) членами бойової орг-ції був застрелений місц. губернатор Богданович.

13 трав. 1903 у Києві Г. був заарештований. У лют. 1904 Петерб. військ.-окружний суд засудив його до смертної кари, яка була замінена довічним ув'язненням. 1906 утік з каторги й емігрував до США. На еміграції продовжував займатися революц. діяльністю. Вироблена Г. тактика тероризму широко використовувалася БО ПСР у есерівському революц. тероризмі на поч. 20 ст.

Літ.: Дело Гершуни. СПб., 1906; *Спиридович А.И.* Партия социалистов-революционеров и ее предшественники. Пг., 1918; *Гейфман А.* Революционный террор в России 1894—1917. М., 1997; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст. Історичні нариси. К., 2002.

В.М. Волковинський.

ГЕ́ССЕН Юлій Ісидорович (20(08).03.1871—22.08.1939) — історик, архівіст та громад. діяч. Н. в м. *Одеса* в родині підприємця І.Гессена, який очолював Дністровську лінію *Російського товариства пароплавства й торгівлі*. Закінчив Одес. комерційне училище. Працював у приватних фірмах. Від 1895 — співробітник газ. «*Одесские новости*». Од 1896 — банк. службовець у *Санкт-Петербурзі*. Чл. «Общества распространения просвещения среди евреев» (1898), «Еврейского историко-этнографического общества» (1908), редколегій час. «Еврейская старина» та вид. «Еврейская энциклопедия» (СПб., 1908—13, т. 1—16). Ред. серії брошур «Из истории и жизни евреев». Виступив із публічним спростуванням звинувачень євреїв у ритуальних вбивствах. Один із засн. «Союза для достижения полноправия евреев в России» (1906), «Общества для научных еврейских изданий» (1907). Учасник виборчих кампаній до *Державної думи Російської імперії*. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* працював у Гол. архів. управлінні (1918—20). Читав лекції у Петрогр. ін-ті вищих єврейс. знань (1919—23). Від 1921 брав участь у роботі Вченої комісії з дослідження історії праці в Росії. За редакцією Г. виходили вид. «Архив истории труда в России» та «Русское прошлое». Редактор «Вестника АН СССР» (1930—35). Од 1936 — ред. архів. від. Управління НКВС по Ленінгр. обл. Автор праць з історії, побутування та становища євреїв у Рос. імперії, у т. ч. і в *Наддніпрянській Україні*, історії праці в Росії, зокрема студій з історії *хасидизму*, участі євреїв у масонських орг-ціях (див. *Масонство*) та ін. В останні роки життя вивчав історію арктичних експедицій, разом із В.Візе готував публікацію «Судових журналів Великої Північної експедиції 1730—1740».

П. у м. Ленінград (нині м. С.-Петербург). Неопубл. рукописи праць Г. та його мемуари загинули під час блокади Ленінграда в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*.

Тв.: О.А.Рабинович. СПб., 1898; К истории цензуры еврейских книг в России. В кн.: Научно-литературный сборник «Будущность», т. 2. СПб., 1901; К истории религиозной борьбы среди русских евреев в конце XVIII и в начале XIX вв. «Книжки "Восхода"», 1902, № 1; Евреи в масонстве. СПб., 1903; Из истории ритуальных процессов: Велижская драма. СПб., 1905; Евреи в России: Очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев. СПб., 1906; О жизни евреев в России: Записка в Государственную думу. СПб., 1906; Факты и мысли: Еврейский вопрос в России. СПб., 1907 [у співавт. з графом І.Толстим]; Граф Игнатьев и временные правила 1882 г. «Право», 1908, № 30—31; Гетто в России. «Еврейский мир», 1910, № 11, 13; Пленные в России с древнейших времен. Пг., 1918; История еврейского народа в России, т. 1—2. Л., 1925—27; М.—Иерусалим, 1993; История горнорабочих СССР, т. 1—2. М., 1926—29.

Літ.: Еврейская энциклопедия, т. 6. СПб., б/г.; *Кельнер В.* «Я смотрю на Вас как на своего учителя...»: Письма Ю.И.Гессена к С.М.Дубнову [1901—1902]. «Вестник Еврейского университета», 2000, № 4.

О.В. Ясь.

ГЕСТА́ПО (нім. Gestapo, скорочене від Geheime Staatspolzei — таємна держ. поліція) — особливий слідчий і каральний орган нацистської Німеччини (1933—45), який боровся переважно таємними методами з політ. противниками всередині країни і на окупованих територіях. Разом із кримінальною поліцією складав поліцію безпеки (скорочено — SP — зіпо). Г. надавалося право без суду страчувати «державних злочинців», ув'язнювати до концтаборів «потенційних правопорушників». Імперський кер. Г. з червня 1936 — рейхсфюрер СС Г.Гіммлер, 1939 його заступив штандартенфюрер СС Г.Мюллер. У тому ж році Центр. управління Г. як 4-те управління увійшло до Гол. управління імперської безпеки. Під час *Другої світової війни* Г. створило на окупованих тер. мережу своїх органів, що координували і здійснювали терористичні акції проти мирного нас. і *руху Опору*. Після нападу Німеччини на *СРСР* Г. діяло на всій території, окупованій гітлерівськими військами. До карального апарату створених 1 вересня 1941 рейхскомісаріату «Остланд» («Ост») і *рейхскомісаріату «Україна»* входила мережа об'єднаних філій зіпо і СД (з центрами управління в Ризі (Латвія) та *Києві*). Разом з *айнзатцгрупами* гестапівці займалися масовим знищенням мирних громадян.

Після поразки Німеччини 1945 Г. оголошено поза законом. На *Нюрнберзькому процесі 1945—1946* Міжнар. військ. трибунал визнав Г. злочинною орг-цією, більшість її гол. організаторів і кер. засуджені до смертної кари і різних строків ув'язнення.

Літ.: *Мельников Д., Черная Л.* Империя смерти. М., 1987; Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов, т. 1, кн. 1. М., 1995.

Т.В. Вронська.

ГЕ́СТЕ Вільямс (Василь Іванович; 1755 або 1761—1832) — архітектор, за проектами якого розбудовувалося багато міст України. Виходець із Шотландії. Поступив на службу в *Російській імперії* 1792. Творчу діяльність розпочав у Криму, виконуючи обмірні креслення Бахчисарайського палацу, мечеті Джума-Джамі в *Євпаторії* та ін. пам'яток. На зламі століть працював у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), де будувалися споруди за його проектами. 1808 призначений архітектором Царського Села (нині м. Пушкін Ленінгр. обл., РФ), а від 1810 очолив усі містобудівні роботи в Росії. 1811 виконав «зразкові» проекти житлових і виробничих споруд, огорож і воріт (разом із архіт.-італійцем Л.Руска). Саме ці проекти впроваджувались при забудові *Києва, Харкова, Чернігова, Полтави, Херсона, Сімферополя, Одеси, Черкас* та ін. міст в Україні. Склав ген. плани понад 15 укр. міст, куди не раз виїжджав для перевірки виконання проектних пропозицій, узгоджуючи їх із топографічною ситуацією. Після пожежі в Києві 1811 за проектом ген. плану Г. відбудовували *Поділ;* адм. центр на Подолі складали *магістрат*, будинки пошти й контрактів. Зберігся збудований Г. Контрактовий будинок (1815—17), відреставрований за проектом В.Шевченко 1997.

Літ.: Словник художників України. К., 1973; *Коршунова М.* Архітектор В.Гесте (1755—1832). «Труды Государственного Эрмитажа», 1977, т. 18; *Шевченко В.* Новий етап у реставраційній практиці України. Контрактова площа у Києві. «Пам'ятки України», 1997, № 1; *Тимофієнко В.* Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть: Біографічний довідник. К., 1999.

Р.І. Бондаренко.

ГЕ́СТІЯ — у грец. міфології богиня вогню (дочка Кроноса і Реї). Асоціювалася греками з незгасним вічним вогнем, Космосом, була символом єдності Всесвіту, включаючи д-ву, сім'ю і світ богів. Подібна богиня, як зазначав *Геродот*, існувала також у *скіфів*, які називали її Табіті (Tabiti) і вважали «царицею скіфів». Присягання «царськими Гестіями», вірогідно, божествами царського вогнища, вважалося найсвященнішим. Таке незвичне для того періоду (5 ст. до н. е.) становище жін. божества пояснювалося, мабуть, винятковим значенням вогненної стихії, вшановуваної всіма давньоіранськими народами.

Літ.: *Раевский Д.С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен. М., 1977; *Бессонова С.С.* Религиозные представления скифов. К., 1983; *Геродот.* Історії в дев'яти книгах. К., 1993.

С.С. Бессонова.

ГЕ́ТИ (Γέται, Getae) — фракійські племена, споріднені з *даками*, з якими вони мали спільну мову. Давньогрец. автори переважно згадують Г. на рубежі ер у звістках про створення великих племінних об'єднань, Г. та даків часто ототожнюють. Відомості про Г. є в *Геродота, Плінія Старшого, Страбона,* Горація, *Овідія, Діона Хрисостома, Птолемея, Йордана.* У 5 ст. до н. е. Г. жили між Балканами та пониззям *Дунаю*, в 4 ст. до н. е. просунулися до узбережжя *Чорного моря* і на лівий берег *Дністра.* 514 до н. е. Г. разом зі *скіфами* боролися проти військ перського царя *Дарія I,* а в 4 ст. до н. е. вели боротьбу з Александром Македонським. У 60-х рр. 1 ст. до н. е. вождь Г. Буребіста створив військ.-племінний союз гето-дакійських племен, підкорив сусідні народи та об'єднав під своєю владою великі території. Він знищив більшість антич. д-в Пн.-Зх. Причорномор'я, зокрема *Тіру* та *Ольвію,* здійснював набіги на *Фракію* до Македонії та Іллірії (істор. обл. в пн.-зх. ч. Балканського п-ва). Гай Юлій Цезар збирався у похід проти Г., але Буребіста загинув раніше і його д-ва розпалася. 106 н. е. Г. були підкорені рим. імп. Марком Ульпієм Траяном та увійшли до складу римської пров. Дакія.

Літ.: *Златковская Т.Д.* Племенной союз гетов под руководством Буребисты (I в. до н. э.). «Вестник древней истории», 1995, № 2; *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. «Getica». СПб., 1997; *Буданова В.П.* Варварский мир эпохи Великого переселения народов. М., 2000; *Колоссовская Ю.К.* Рим и мир племен на Дунае. I—IV вв. н. э. М., 2000.

В.В. Крапівіна.

«ГЕТЬ НЕПИСЬМЕ́ННІСТЬ», товариство «Геть неписьменність» імені В.Леніна — Всеукр. добровільне т-во, створене 1923 за постановою ВУЦВК для сприяння органам нар. освіти в боротьбі з неписьменністю та малописьменністю. Очолював його голова ВУЦВК Г.*Петровський.* 1925 т-во мало в центрі та на місцях 1500 осередків (59 тис. чл.), 1934 — 10 тис. осередків (бл. 1 млн чл.). Безпосередню роботу в осередках проводили вчителі, студенти, старшокласники й загалом освічені люди. Для боротьби з неписьменністю т-во залучало громадськість і кошти, створювало школи й гуртки, проводило індивідуальну роботу, вдаючись іноді до певних елементів примусу. Видавало плакати, порадники, підручники, газ. «Геть непись-

На курсах ліквідації неписьменності у колгоспі ім. 1-го Травня Синельниківського району Дніпропетровської обл. 1930-ті рр.

Проект магістрату, Контрактового будинку та Поштової контори в Києві. 1815. Архіт. В. Гесте. Головний фасад.

менність!», ж. «За грамоту». Навчання велося рідною мовою учнів і охопило бл. 4 млн осіб. Т-во узгоджувало свою діяльність із роботою *Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з неписьменністю.* Відбулося 3 респ. з'їзди т-ва (1927, 1929, 1932). Припинило свою діяльність 1936 у зв'язку з тим, що було оголошено про повну ліквідацію неписьменності серед населення.

Літ.: *Грищенко М.М.* Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади. К., 1957; *Шевчук Г.М.* Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр.: Розвиток культури в Українській РСР. К., 1967; Народна освіта і педагогічна думка в Українській РСР (1917—1967). К., 1968.

Л.І. Ткачова.

На курсах ліквідації неписьменності у 123-му полку. Київська губернія. 1923.

Заняття з ліквідації неписьменності на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г.Петровського. 1931.

ГЕ́ТЬМАН (від старонім. Hauptmann — командувач) — у 16—17 ст. — кер. *Війська Запорозького*, з 1648 — також правитель держави (*Гетьманщини*). Термін «гетьман» запозичений із практики Польс.-Литов. д-ви, де ним, як і в Чехії, називали головнокомандуючого військами. В *Речі Посполитій* було чотири посади Г.: дві в *Короні Польській* (*гетьман великий коронний* та його заст. — *гетьман польний коронний*) і дві у *Великому князівстві Литовському* (великий литов. і польний литов.). Першим гетьманом Війська Запороз. традиція вважає П.*Лянцкоронського*, діяльність якого припадає на 1-шу третину 16 ст. Офіційно ж першим гетьманом козаків став кн. Богдан Ружинський (див. *Ружинські*), якого в ході козац. реформи, здійсненої королем *Стефаном Баторієм*, було призначено на цю посаду. З цього часу постійно йшла боротьба між урядом Речі Посполитої, який прагнув призначати Г. або, як його називали в офіц. колах, — «старшого» (в урядовій документації Речі Посполитої він іменувався «старший його Королівської Милості Війська Запорозького»), і *козацтвом*, яке воліло обирати Г. зі свого середовища, що найчастіше і відбувалося. Коло обов'язків Г. поступово розширювалося, він став клопотатися про *православну церкву в Україні.* Символами гетьманської влади були *булава, бунчук,* прапор, печатка. У 20-х рр. 17 ст. з'являється посада *кошового отамана*, який спочатку був намісником Г. на *Запорозькій Січі.* Після придушення Річчю Посполитою повстання 1637—38, згідно з *Ординацією Війська Запорозького 1638* посаду Г. було скасовано, а кер-во *реєстровими козаками* здійснював урядовий комісар.

З початком нац.-визвол. війни 1647—58 (див. *Національна революція 1648—1676*) повстанці обрали на *Микитинській Січі* своїм гетьманом Б.*Хмельницького* (січ. або лют. 1648). Була створена Укр. козац. д-ва, яка мала офіц. назву «Військо Запорозьке» і яку очолив Г. (див. *Гетьманату інститут*), тому за нею закріпилася й ін. назва — Гетьманщина. Тепер Г. став найвищою інстанцією не тільки у військ., а й громадян. справах. На Січі з 1648 діють кошові отамани (хоча були спроби протиставити її Гетьманщині: титулування Я.*Барабаша* «кошовим гетьманом» 1658—59). По мірі втрати Україною незалежності владу гетьманів поступово обмежували і моск. царі (на лівобереж. Гетьманщині), і польс. королі й турец. султани (на правобереж. Гетьманщині). На лівому березі Дніпра Гетьманщина існувала довше, але й тут унаслідок колоніальної політики *Російської імперії* інститут гетьманату було скасовано спочатку тимчасово (1722—27 та 1734—50), а потім — остаточно (1764). У періоди міжгетьманства Україною керували *Малоросійська колегія* та *Правління гетьманського уряду.*

У трав.—груд. 1918 в *Українській Державі* було відновлено гетьманство (гетьманат П.*Скоропадського*). Згодом термін «гетьман» використовували деякі громад. та політ. діячі еміграції та діаспори, називаючи так своїх керівників. У сучасній Україні так називають себе керівники понад десяти громад. орг-цій, які декларують відродження укр. козацтва.

Літ.: *Мицик Ю.А.* Козацький край. Дніпропетровськ, 1997; *Яковлєва Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. К., 1998.

Ю.А. Мицик.

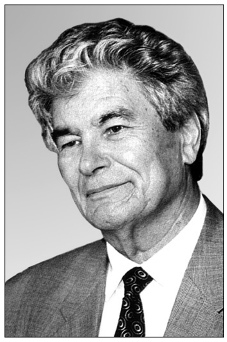

В.П. Гетьман.

ГЕ́ТЬМАН Вадим Петрович (12.07.1935—22.04.1998) — фінансист, політ. і держ. діяч незалежної України. Н. в с. Снітин Лубенського р-ну Харків. (нині Полтав.) обл. Закінчив Київ. фінансово-екон. ін-т (1956). Працював у банк., фінансових, цінових та планових органах виконавчої влади в *Запорізькій області.* Від 1975 — на керівній роботі в *Києві*: понад 12 років працював 1-м заст. голови Держ. к-ту УРСР по цінах. Очолював ств. ним Укр. респ. акціонерний банк «Агропромбанк», респ. акціонерний комерційний банк «Україна». Від берез. до груд. 1992 —

голова правління НБУ. В берез. 1993 перейшов на постійну роботу до *Верховної Ради України*, очолював підкомісію з фінансово-бюджетних питань, був заст. голови К-ту з питань фінансів і банк. діяльності. Г. відіграв важливу роль у створенні банк. та грошово-фінансової системи в Укр. д-ві на поч. 1990-х рр. та формуванні її політики. Здійснив велику роботу із запровадження в Україні самостійної грошової одиниці — *гривні*, на перших паперових знаках якої стоїть його особистий підпис. 1996 — голова Біржового к-ту Укр. міжбанк. валютної біржі. Депутат ВР України 1-го і 2-го скликань. Брав участь у створенні законодавчої бази України, в розробці та прийнятті *Конституції України 1996*. Убитий у під'їзді будинку, де мешкав, у м. *Київ*.

Тв.: Як приймалась Конституція України. К., 1996.

Літ.: *Масик К.* Вадим Гетьман — личность, оставившая после себя глубокий след. Воспоминания. «Мир денег», 1999, № 2—3; Вадим Гетьман — громадянин, фінансист, політик. К., 1999; Хто є хто в українській політиці. К., 1999.

Л.В. Ковпак.

ГЕ́ТЬМАН ВЕЛИ́КИЙ КОРО́ННИЙ, великий гетьман коронний — верховний головнокоманд. (не враховуючи короля) військ *Корони Польської* у 15—18 ст. У *Великому князівстві Литовському* подібні функції виконував великий гетьман литов. Термін «гетьман» походить зі старонім. мови (Hauptmann) і означає «командувач». На початку 15 ст. він був запозичений чеськими гуситами, пізніше з'явився в Польс.-Литов. д-ві. Введення уряду (посади) Г.в.к. у Польщі було пов'язане з виникненням постійного найманого війська. 1503 цей уряд був у цілому сформований. Гетьмани великі, а також *гетьмани польні коронні* призначалися королем, який передавав їм символи влади — клейноди, тобто *булаву* та *бунчук*. Посада Г.в.к. надавалася фактично пожиттєво (формально — від 1581) і, як правило, *магнатам*. Під владою Г.в.к. перебували практично всі коронні війська (*посполите рушення*, тобто шляхетське ополчення, наймані війська (див. *Кварцяне військо*), повітові та приватні війська), однак за ухвалою сейму з-під його влади могли бути виведені земські війська. Г.в.к. мав великі права, в т. ч. й виконувати суд. функції; міг утримувати своїх резидентів у *Стамбулі*, *Бахчисараї*, Яссах та Бухаресті (обидва нині міста в Румунії), істотно впливав на зовн. політику д-ви, особливо сх. її ч. (разом з Україною). Однак влада Г.в.к. мала і свої обмеження: він не міг збирати військ без ухвали *вального сейму* та спец. королів. листів (приповідних), гроші для найму вояків він мав отримувати у земського *підскарбія* тощо. Посада Г.в.к. належала до числа найпочесніших, її обіймали видатні держ. діячі і полководці (Я.*Замойський*, С.*Конецпольський* та ін.), для деяких вона стала трампліном для обрання королем Речі Посполитої (*Ян III Собеський*). Для гетьманів *Війська Запорозького* 16 — 1-ї пол. 17 ст. інститут Г.в.к. становив певний взірець.

Літ.: *Саганович Г.М.* Вайська Вялікага княства Літоўскага у XVI—XVII ст. Мінск, 1994; *Мицик Ю.А.* Козацький край. Дніпропетровськ, 1997.

Ю.А. Мицик.

ГЕ́ТЬМАН НАКАЗНИ́Й, наказний гетьман — уряд (посада) у *Війську Запорозькому* 16—17 ст. та Укр. козац. д-ві (*Гетьманщині*) 1648—1764. Уряд Г.н. мав різне змістове наповнення залежно від часу й обставин. Найчастіше Г.н. не обирали, а його призначав сам *гетьман* як свого заступника. Він виконував усі заг. директиви гетьмана, причому в будь-який час міг бути ним відкликаний чи замінений. Його призначення зумовлювалося необхідністю командувати окремою групою військ, що діяла на ін. фронті чи напрямку. За часів Б.*Хмельницького* такими Г.н. були, напр., С.*Кричевський* (1649) та І.*Золотаренко* (1654—55), які діяли на тер. Сіверської землі та Білорусі, тоді як під командуванням Б.Хмельницького перебувала більшість укр. військ, що вели наступ на землях *Поділля*, *Волині* й *Галичини*. Г.н. міг також тимчасово виконувати функції гетьмана, якщо той з якихось причин не був при війську (Ф.*Джалалій*, потім І.*Богун* під час завершальної стадії *Берестецької битви 1651*), або ж у разі смерті гетьмана до виборів нового (П.*Полуботок*). В окремих випадках уряд Г.н. давався обранцю опозиції для протидії законному гетьманові (Я.*Сомко* під час гетьманату Ю.*Хмельницького* 1660—63, причому його влада поширювалася тільки на лівобереж. ч. Гетьманщини). Г.н., крім уже згаданих, із полковників були: черніг. — С.*Подобай* (1652), прилуцький — Я.Воронченко (1654), переяслав. — Д.Єрмолаєнко (1665), полтав. — Г.Витязенко (1665), чернігівські — Д.*Многогрішний* (1668—69), Я.Лизогуб (1696), ніжин. — І.*Обидовський* (1700—01), переяслав. — І.Мирович (1704), стародубський — М.Миклашевський (1706) та ін.

Г.н. мав свої *клейноди козацькі* (*булаву, бунчук*), на цю посаду призначалися найдосвідченіші полководці. Аналогічні заступники були й на нижчих урядах — *полковники наказні,* наказні *сотники.* Посаду Г.н. було скасовано у зв'язку з ліквідацією царським урядом гетьманства в Україні (1764).

Літ.: *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст. В кн.: «Праці Комісії для виучування історії західно-руського права», вип. 2. К., 1926; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). В кн.: Україна крізь віки, т. 7. К., 1999.

Ю.А. Мицик.

ГЕ́ТЬМАН ПО́ЛЬНИЙ КОРО́ННИЙ, польний гетьман коронний — уряд (посада) заст. *гетьмана великого коронного* у *Короні Польській*. У *Великому князівстві Литовському* існував подібний уряд польного гетьмана литов. — заст. великого гетьмана литов. Посада Г.п.к. виникла майже одночасно з урядом великого гетьмана коронного, тобто в 2-й пол. 15 ст. (Характерно, що практично всі великі гетьмани посідали свого часу уряд польного гетьмана.) Г.п.к. мав великі права, свої війська і не був у всьому залежним від великого гетьмана. Владу обох гетьманів обмежували *вальний сейм* і *шляхта,* яка могла критикувати гетьманів і вимагати від них стати перед сеймом для свідчень. Г.п.к. призначався королем, цей уряд з часом став фактично довічним. Він мав право виконувати суддівські функції, право на власних резидентів, власні клейноди *(булаву* й *бунчук)*

та істотно впливав на зовн. політику держави. У разі загибелі великого гетьмана Г.п.к. автоматично займав його місце; під час хвороби або старості великого гетьмана керував усіма коронними військами. Це мало місце й у Великому князівстві Литов., де, напр., під час *національної революції 1648—1676* польний гетьман литов. Я.*Радзивілл* керував литов. військами де-факто замість старого великого гетьмана литов. Яна Кишки. Коли ж обидва гетьмани гинули або не могли виконувати своїх функцій, напр., перебуваючи у ворожому полоні, король призначав т. зв. *регіментарів* як тимчасових їхніх заступників. У *Війську Запорозькому* та Укр. козац. державі *(Гетьманщині)* такої посади не було, а уряд наказного гетьмана (див. *Гетьман наказний*) мав принципові відмінності.

Літ.: *Spiekalski Z.* Geneza i pocz¹tki hetmanstwa w Polsce. Studia i materialy do historii wojska i wojskowosci, t. 5. Warszawa, 1960; *Bardach J.* Historia państwa polskiego. Warszawa, 1977.

Ю.А. Мицик.

ГЕТЬМАНА́ТУ ІНСТИТУ́Т (1649—1764) — вища ланка системи держ. управління в *Гетьманщині*. Після виникнення Укр. козац. д-ви в серед. 17 ст. *гетьман* став її верховним керівником. У його руках зосереджувалася вся повнота законодавчої, виконавчої та суд. влади. Гетьман здійснював зв'язки з іноз. д-вами, мав значний вплив на церк. життя. *Гетьманські універсали* мали силу закону для всього нас. України. Гетьман очолював *генеральну старшину*, яка виконувала урядові функції і разом з полковниками утворювала *раду генеральної старшини*. Остання мала вплив на обрання найвищої посадової особи в д-ві. Резиденціями гетьмана в 2-й пол. 17—18 ст. були *Чигирин, Гадяч, Батурин* і *Глухів*.

З укладенням *Березневих статей 1654* поступово відбувалося обмеження повноважень гетьмана як у внутр., так і в зовн. політиці д-ви. Між царським урядом і гетьманом укладалися спец. умови (гетьман. статті), що визначали його права і компетенцію (див. *Договірні статті українських гетьманів*). Володіння гетьмана складалися з *рангових маєтностей*, а також царських пожалувань за службу. Окремим гетьманам належали десятки тисяч підлеглих селян, з початку 18 ст. — навіть кріпаків (див. *Кріпацтво*). Влада гетьмана поширювалася також на Запорожжя, що часто призводило до конфліктів між ним і січовою громадою.

Гетьманами Укр. козац. д-ви були: Б.*Хмельницький*, І.*Виговський*, Ю.*Хмельницький*, І.*Брюховецький*, Д.*Многогрішний*, І.*Самойлович*, І.*Мазепа*, І.*Скоропадський*, Д.*Апостол*, К.*Розумовський*. З 1663 по 1681 посада гетьмана існувала також на *Правобережній Україні* (П.*Тетеря*, П.*Дорошенко,* Ю.Хмельницький, М.*Ханенко*). Гетьманом в еміграції (1710—42) був П.*Орлик*. Скасування Г.і. відбулося 1764 за указом імп. *Катерини II*. Функції гетьмана почала виконувати 2-га *Малоросійська колегія*.

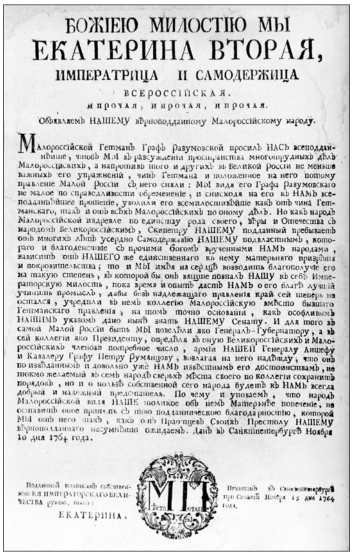
БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ МЫ
ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ,
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА
ВСЕРОССІЙСКАЯ.
и прочая, и прочая, и прочая.
Объявляемъ НАШЕМУ вѣрноподданному Малороссійскому народу.

Малороссійской Гетманъ Графъ Разумовской просилъ НАСъ всеподданнѣйше, чтобъ МЫ въ разсужденіи пространства многотрудныхъ дѣлъ Малороссійскихъ, а напротивъ того и другихъ въ Великой Россіи не меньше важныхъ его упражненій, чинъ Гетмана и положенное на него потому правленіе Малой Россіи съ него сняли: МЫ видя его Графа Разумовскаго не малое по справедливости обремененіе, и снисходя на его къ НАМъ всеподданнѣйшее прошеніе, уволили его всемилостивѣйше какъ отъ чина Гетманскаго, такъ и отъ всѣхъ Малороссійскихъ по оному дѣлъ. Но какъ народъ Малороссійской издревле по единству рода своего, вѣры и Отечества съ народомъ Великороссійскимъ, Скипетру НАШЕМУ подданный пребываетъ отъ многихъ лѣтъ усердно Самодержавію НАШЕМУ подвластнымъ, котораго и благоденствіе съ прочими богомъ врученными НАМъ народами, зависитъ отъ НАШЕГО же единственнаго къ нему матерьняго призрѣнія и покровительства; то и МЫ имѣя на сердцѣ вовводить благополучіе его на такую степень, въ которой бы онъ вящше позналъ НАШУ къ себѣ Императорскую милость, пока время и опытъ дастъ НАМъ о его благѣ лучшій учинить промыслъ, дабы безъ надлежащаго правленія край сей теперь не остался, учредили въ немъ коллегію Малороссійскую вмѣсто бывшаго Гетманскаго правленія, на томъ точно основаніи, какъ особливымъ НАШИМъ указомъ дано нынѣ знать НАШЕМУ Сенату. И для того въ самой Малой Россіи быть МЫ повелѣли яко Генералъ-Губернатору, а въ сей коллегіи яко Президенту, опредѣля въ оную Великороссійскихъ и Малороссійскихъ членовъ потребное число, арміи НАШЕЙ Генералу Аншефу и Кавалеру Графу Петру Румянцову, возлагая на него надѣжду, что онъ по изведаннымъ и довольно уже НАМъ извѣстнымъ его достоинствамъ, не токмо желаемый въ семъ народѣ сверьхъ мѣста своего по коллегіи сохранитъ порядокъ, но и о пользѣ собственной сего народа будетъ къ НАМъ всегда добрый и надежный предстатель. По чему и уповаемъ, что народъ Малороссійской видя НАШЕ толикое объ немъ Матерьнѣе попеченіе, не оставитъ оное принять съ тою подданническою благодарностію, которой МЫ отъ него такъ, какъ отъ Праотцевъ Своихъ Престолу НАШЕМУ вѣрноподданнаго несумнѣнно ожидаемъ. Данъ въ Санктпетербургѣ Ноября 10 дня 1764 года.

Подлинной подписанъ собственною ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА рукою, тако:
ЕКАТЕРИНА.

Печатанъ въ Санктпетербургѣ при Сенатѣ Ноября 15 дня 1764 года.

Указ російської імператриці Катерини II про скасування в Україні гетьманства. 1764.

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Смолій В.А. та ін.* Гетьманська Україна. К., 1999.

В.О. Щербак.

ГЕТЬМА́НСЬКИЙ ПЕРЕВОРО́Т 1918 — держ. переворот, що відбувся 29 квіт. в *Києві*, внаслідок якого від влади була усунута *Українська Центральна Рада* і проголошена *Українська Держава* на чолі з *гетьманом* П.*Скоропадським*. Рушійною силою перевороту була політ. орг-ція *Українська народна громада*, ств. П.Скоропадським. Громада вважала, що тільки авторитарна влада може вивести Україну з безладдя та анархії. В цьому вона знайшла порозуміння з *Союзом земельних власників* та Укр. хліборобсько-демократ. партією (УХДП). Напередодні перевороту увійшла в контакт із німецьким командуванням та заручилася його підтримкою (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*).

29 квіт. 1918 у Києві відбувся конгрес хліборобів, скликаний Союзом земельних власників та підтриманий УХДП, на який зібралося бл. 8 тис. делегатів з усієї України. Конгрес проголосив гетьманом ген. П.Скоропадського, нащадка старовинного гетьман. роду (див. *Скоропадські*). Того ж дня була видана «Грамота до всього українського народу» (див. *Гетьманські грамоти П.Скоропадського*), в якій П.Скоропадський оголосив себе «гетьманом всієї України», пояснив причини, що спонукали його до рішучих дій, сповістив про відновлення приватної власності. Разом із грамотою було оголошено «Закони про тимчасовий державний устрій України», що стали правовою основою Укр. Д-ви. Ними було скасовано *Українську Народну Республіку*, вся законодавча та виконавча влада тимчасово, до обрання всеукр. сейму, передавалася гетьманові, який був також і верховним головнокомандувачем. Уночі проти 30 квіт. невеликі гетьман. загони, не зазнавши опору, захопили держ. установи, ч. військ. формувань УНР перейшла на бік гетьмана.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр., т. 2. Ужгород, 1930; *Гирський Д.* Дивні способи виправдування антидержавної політики. Торонто, 1973; *Бажанський М.* Відновлення Української Держави 1918 року. Детройт, 1989.

А.О. Буравченков.

ГЕТЬМА́НСЬКІ ГРА́МОТИ П.СКОРОПА́ДСЬКОГО — офіц. акти держ. влади *Української Держави*. Видавалися від імені *гетьмана*. Грамоти знаменували окремі етапи існування Укр. Держави і відображали політ. процеси, що відбувалися у цей період.

Першим офіц. документом доби гетьманщини (див. *Гетьманський переворот 1918*) була «Грамота до всього українського народу» від 29 квіт. 1918. Вона проголошувала перехід усієї влади в Україні до гетьмана П.*Скоропадського*. Управління д-вою мало здійснюватися через посередництво уряду — *Ради міністрів Української Держави*, яка призначалася гетьманом. Оголошувалося про розпуск *Української Центральної Ради,* земельних к-тів, скасування законів і розпоряджень попереднього укр. уряду, відновлення прав приватної власності, повної свободи торгівлі й підприємництва, купівлі й продажу землі тощо. Разом із виданими того ж дня «Законами про тимчасовий державний устрій України» грамота від 29 квіт. заклала правові підвалини гетьман. влади в Україні 1918.

Гетьман. грамота від 29 жовт. 1918 була видана, коли після урядової кризи сформувалася нова коаліційна РМ за участі представників укр. демократ. кіл. У ній П.Скоропадський заявляв, що твердо стоятиме на ґрунті незалежності д-ви, закликав укр. демократію до співробітництва у справі її розбудови, обіцяв прискорити проведення аграрної реформи та підготувати скликання укр. сейму тощо.

Грамота від 14 листоп. 1918 була оголошена у зв'язку з призначенням нового уряду і декларувала новий зовн.-політ. курс Укр. Д-ви, спрямований на підтримку ідеї відродження єдиної Росії — небільшовицької, демократ., побудованої на федеративних засадах, зі збереженням за Україною права на розвиток державності та нац. самобутності. Проголошення цього курсу було зумовлене зовн. обставинами. В умовах неминучої поразки д-в Четверного союзу в *Першій світовій війні* Україна шукала допомоги у д-в *Антанти*. Остання підтримувала боротьбу антирад., антибільшовицьких сил, але хотіла бачити Росію єдиною д-вою, що й зумовило для України необхідність зміни зовн.-політ. лінії. Політ. переорієнтація була спробою врятувати Україну від анархізму і *більшовизму*, але викликала обурення нац.-демократ. сил, які одностайно підтримували повстання проти режиму гетьмана (див. *Протигетьманське повстання 1918*). Наслідком цього стало зречення П.Скоропадського від влади, проголошене в грамоті, виданій 14 груд. 1918.

Літ.: *Винниченко В.* Відродження нації, ч. 3. К.—Відень, 1920; *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923, т. 2. Ужгород, 1930; Гражданская война на Украине: Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 1. К., 1967; Конституційні акти України. 1917—1920. К., 1992; *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995.

О.І. Лупандін.

Святковий молебень на Софійській площі з нагоди проголошення П. Скоропадського гетьманом всієї України. Київ, 29 квітня 1918.

ГЕТЬМА́НСЬКІ УНІВЕРСА́ЛИ — маніфести або законодавчі акти в *Речі Посполитій* та Україні 16—18 ст., які видавали *гетьмани Корони Польської*, *Великого князівства Литовського*, *Війська Запорозького*, *Гетьманщини.* В Україні найбільш виразної та сталої форми набули з часу проголошення гетьманом Б.*Хмельницького* (поч. 1648). Г.у. мали вступну ч. (протокол, де зазначалися автор з повним титулом та кому адресовано документ), конкретне розпорядження, а також підпис гетьмана. В Україні Г.у. фактично регулювали всі сторониусп. життя, зокрема стосунки гетьмана з ген. старшинами (див. *Генеральна старшина*), кер-во Гетьманщиною, призначення на посади в нац. адміністрації, орг-цію військ. справи тощо. На підставі їхнього аналізу можна простежити історію розвитку земельної власності та володіння, з'ясувати питання, пов'язані з поступовим закріпаченням селянства й загостренням соціальних протиріч. Г.у. дають уявлення про те, як їх автор розумів сучасний йому устрій д-ви, що хотів удосконалити, а що залишити незмінним. У них певною мірою відбита реакція представників різних верств сусп-ва на дії гетьмана за тих чи ін. обставин, напр., у стосунках з рос. царями й польс. сенаторами, польс. королями та ін. Не тільки зміст, а й форма звертання, мова, вирази в Г.у. характеризують статус гетьмана, його сусп.-політ. уподобання, естетико-моральні смаки, рівень к-ри. Подекуди з документів видно й причини прийняття того чи ін. рішення. Значною мірою саме через Г.у. практично здійснювалося вище кер-во державою.

Літ.: *Литвиненко М.А.* Джерела історії України XVIII ст. Х., 1970; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. К., 1993; Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657. К., 1998.

О.І. Гуржій.

ГЕТЬМА́НЩИНА — 1) від серед. 17 ст. до 1764 — напівофіц. назва значної тер. України, на яку поширювалося владарювання гетьман. уряду. Напередодні об'єднання Укр. козац. д-ви з Рос. д-вою 1654 (див. *Березневі стат-*

ті 1654) Г. охоплювала простір, який окреслювався гол. чин. такими містами й м-ками: *Ямпіль*—Чернівці (нині с-ще міськ. типу)—Мурафа (нині село Шаргородського р-ну)—Красне (нині село Жмеринського р-ну; усі Вінницької обл.)—*Вінниця*—Пилявці (нині с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельн. обл.)—*Полонне—Овруч—Чернігів—Стародуб—Новгород-Сіверський—Глухів—Конотоп—Ромни—Гадяч—Полтава—Кременчук—Чигирин*.

Після ліквідації польс. і турец. владами гетьман. правління на *Правобережній Україні* наприкінці 70 — поч. 80-х рр. 17 ст. і внаслідок підписання «*Вічного миру*» *1686* між Рос. д-вою й *Річчю Посполитою* термін «гетьманщина» вживається лише стосовно *Лівобережної України* разом із *Києвом* і 30—40-верстною зоною навколо міста. В офіц. актах царського уряду 2-ї пол. 17—18 ст. лівобереж. регіон також називався «Малоросією», «Малою Руссю», «Малоросійським краєм» і т. ін. Згадані політоніми застосовувалися не тільки в царських указах, *гетьманських універсалах*, розпорядженнях *Малоросійської колегії* та *Генеральної військової канцелярії*, а й у побуті місцевого населення. У зв'язку з остаточним скасуванням *гетьманату інституту* 1764, а на поч. 1780-х рр. — полкового адм.-тер. устрою, назва Г. втратила своє попереднє значення і вживалася лише як термін у *історіографії* й істор. творах;

2) 1918 правління П.*Скоропадського* (див. *Гетьманський переворот 1918*, *Гетьманські грамоти П.Скоропадського*, *Українська Держава*).

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986; *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. К., 1988; *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996.

О.І. Гуржій.

ГЕЦ Лев Львович — див. Л.*Ґец*.

ГЖИ́ЦЬКИЙ Володимир Зенонович (15.10.1895—19.12.1973) — письменник. Н. в с. Острівець (нині село Теребовлянського р-ну Терноп. обл.) в сім'ї вчителя. Закінчив г-зію в *Тернополі*. 1918 мобілізований до австро-угор. війська, згодом став офіцером *Української Галицької армії*. Від 1919 жив у *Харкові*, закінчив Ін-т с. госп-ва. Належав до спілки укр. сел. письменників «*Плуг*» та літ. орг-ції «Західна Україна». 1933 заарештований і засуджений на 10 років виправно-трудових таборів, але заслання затягнулося на 21 рік. Від 1956 проживав у *Львові*.

Г. — автор романів «Чорне озеро» (1929), «У світ широкий» (1960), «День і ніч» (1965), «Великі надії» (1966), низки оповідань. У романах «Опришки» (1962) та «Кармелюк» (1971) в романтичному дусі змальовано нар. месників *Карпат* та *Поділля*. Осн. джерелом сюжетів для автора були нар. перекази.

П. у м. Львів.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1974.
Літ.: *Шаховський С.* Володимир Гжицький. «Жовтень», 1960, № 10; *Мельник В.* Володимир Гжицький. В кн.: Історія української літератури XX ст., кн. 1. К., 1998.

М.М. Ільницький.

ГИНИЛЕ́ВИЧ Григорій (05.02.1809—30.11.1871) — громад., політ. та освіт. діяч у *Галичині*, греко-катол. священик. Н. в м. *Яворів* у сім'ї бідного міщанина. Вчився на юрид. ф-ті Львів. ун-ту, згодом на богословському ф-ті Віденського ун-ту. Під час революції 1848 в Австрії (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) — один із діячів укр. нац.-визвол. руху. Як чл. укр. делегації на *Слов'янському з'їзді в Празі 1848*, добився укладення угоди про фактичне зрівняння політ. і нац. прав галицьких поляків і українців. Заснував у м. Яворів місц. рус. раду і єдину в краї укр. нац. гвардію (понад 300 чл., переважно міщан-ремісників). Після 1848 займав кілька вищих посад у Перемишльській єпархіальній адміністрації, сприяв заснуванню укр. шкіл.

Ф.І. Стеблій.

В.З. Гжицький.

ГІАЛІ́ТА — колишня назва м. *Ялта*.

ГІ́ДА (Гіта; р. н. і р. с. невід.) — дочка останнього англо-саксонського короля Гаральда II, який

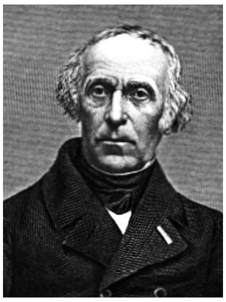

Ф.-П.-Г. Гізо.

Е.Г. Гілельс.

загинув 14 жовтня 1066 у битві з герцогом Нормандії Вільгельмом II (пізніше Вільгельм I Завойовник, король Англії) при Гастингсі (Англія). Проживала при дворі дат. короля Свена Естридсена, який у 1070-х рр. видав її заміж за *Володимира Мономаха*. Підтримувала тісний зв'язок із монастирем св. Пантелеймона в Кельні (нині місто в Німеччині), де в Синодику (поминальний книзі) збереглася дата її смерті — 10 берез. Як вважається, започаткувала пошанування пам'яті св. великомученика і цілителя Пантелеймона на Русі 27 лип. (ст.ст.).

А.Г. Плахонін.

ГІДРОНІ́МІКА — розділ *топоніміки*, що вивчає назви природних водоймищ — рік, озер, морів, океанів, боліт, джерел, а також рукотворних — водяних споруд, зрошувальних систем, каналів, колодязів, криниць тощо. Укр. гідроніми давні за походженням. Вони становлять найстаріший шар нац. лексики, що розкриває неповторні особливості мови. Дослідники зазначають вікову доістор. живучість гідронімів у часі, їх гранично-конкретну позначеність на етнічних укр. землях. Адже на осн. тер. нашої д-ви їх не перейменовували з доістор. часів. Тер. сучасної України з незапам'ятних часів і до 13 ст. включно знаходилась на шляху кочування різних народів і племен з Азії до Зх. Європи. Гідроніми давніші за назви поселень з такими ж іменами і становлять з ними одну систему. Вони допомагають виявити геогр. напрямки і шляхи міграції їхніх носіїв по тер. України і визначити їхню роль у нашій історії. Пам'ятки укр. писемності 11—12 ст. зафіксували сотні гідронімів, які розкривають істор.-геогр. інформацію про нашу землю та її мешканців, виявляють безпосередні особливості укр. мови. Вони дають щедрий матеріал для наук. висновків культ.-істор., антропогенетичного, мовознавчого, історико-діалектологічного характеру про розвиток к-ри укр. народу. Низка укр. гідронімів була перенесена укр. переселенцями на землі Сибіру й Америки.

Літ.: Каталог річок України. К., 1957; Словник гідронімів України. К., 1979.

Я.І. Дзира.

ГІЗО́ (Guisot) **Франсуа-П'єр-Гільйом** (04.10.1787—12.09.1874) — франц. історик, держ. та політ. діяч. Н. в м. Нім (Франція). Вивчав право та літ., від 1812 із перервами викладав історію у Сорбонні (Париж). Од 1832 — чл. (від 1854 — президент) Акад. моральних та політ. наук; з 1836 — чл. Франц. акад.

Досліджував проблеми представницького правління, процеси еволюції земельної власності, їх роль у формуванні соціальної структури та політ. устрою.

Курси лекцій з нової історії 1828—30, покладені в основу «Історії цивілізації в Європі» (1828; рос. пер. — 1860, 1891) та «Історії цивілізації у Франції» (1829—32, рос. пер. — 1877—80), були новаторською спробою створення цілісної схеми істор. розвитку Європи від *середньовіччя* до Нового часу, побудованої на впевненості у його (істор. розвитку) закономірності та доцільності. Розглядаючи історію *цивілізації* як синхронний поступ, з одного боку, соціальної організації і матеріального добробуту, а з ін. — інтелектуального і морального вдосконалення індивіда, що має на меті створення справедливого й морального сусп-ва, Г. ставить у центр дослідження історію суспільних відносин та суспільного устрою як первинних щодо устрою політ., а також боротьбу соціальних класів, перш за все — третього стану, за політ. права. Ці праці зробили Г. одним із найвпливовіших істориків свого часу і справили довготривалий вплив на російську істор. школу 19—20 ст., особливо на фахівців із всесвітньої («всеобщей») історії, зокрема викладачів Харків. і Київ. ун-тів В.Циха (1805—37), М.*Луніна*, М.Петрова (1826—87), І.*Лучицького.*

1830 Г. повернувся до держ. діяльності — міністр внутр. справ (лип.—листоп. 1830), нар. освіти (1832—36, 1836—37), іноз. справ (1840—48). Від черв. 1847 по лют. 1848 він, як голова франц. уряду, визначав зовн. та внутр. політику Липневої монархії. Небажання піти на поступки при розширенні виборчих прав було однією з гол. причин відставки Г. та падіння орлеанської династії в особі короля Луї Філіппа (див. *Революції 1848—1849 в Європі*). Після невдалої спроби створити опозицію республіці 1849 Г. практично залишив політ. діяльність, зосередившись на наук. роботі та написанні мемуарів.

П. у м. Валь-Ріше (Франція).

Тв.: История английской революции, т. 1—2. Ростов-на-Дону, 1996.

Літ.: *Рохкин Г.* Класики історичної науки. Х., 1929; *Далин В.М.* Люди и идеи. М., 1970; *Його ж.* Историки Франции XIX—XX в. М., 1981; *Алпатов М.А.* Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII — первая половина XIX в.). М., 1985; *Февр Л.* Бои за историю. М., 1991; *Стельмах С.* Історична думка в Україні XIX — поч. XX століття. К., 1997.

О.В. Клименко.

ГІ́ЛЕЛЬС Еміль Григорович (19(06).10.1916—16.10.1985) — піаніст, педагог. Нар. арт. СРСР (1954), Герой Соц. Праці (1976). Почесний чл. Королів. акад. музики (Лондон, 1969), Муз. акад. ім. Ф.Ліста (Будапешт, 1970), Нац. акад. «Санта Чечілія» (Рим, 1980). Н. в м. *Одеса* в родині бухгалтера. З п'яти років навч. музики у педагога Одес. муз. технікуму Я.Ткача, з 13 — у проф. Одес. консерваторії Б.Рейнгбальд. Виступав як соліст (з 1929, Одеса) і ансамбліст. Після позаконкурсного виступу на 2-му Всеукр. конкурсі піаністів (*Харків*, 1931) був прийнятий до складу Держ. акад. ансамблів і солістів. Тріумфальним був виступ на Всесоюзному конкурсі музикантів-виконавців (*Москва*, травень 1933).

По закінченні Одеської консерваторії (1935) отримав 2-гу премію Віденської муз. акад. на міжнар. конкурсі піаністів (1936) і золоту медаль на міжнар. конкурсі піаністів ім. Ежена Ізаї (Брюссель, 1938). Цього ж року Г. закінчив школу вищої майстерності (аспірантуру) при Моск. консерваторії (по класу Г.Нейгауза); з 1945 став її викл., з 1952 — проф. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* виїздив з концертами на фронт, виступав у блокадному Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*), у Казані (нині столиця Татарстану, РФ) перед евакуйованими в тил науковцями та письменниками. Від 1951 гастролював за кордоном у 27 країнах Європи, Азії і Пн. Америки. Очолював піаністичне журі перших 4-х міжнар. конкур-

сів ім. П.Чайковського. Репертуар Г. складався з 400 творів світової фортепіанної літератури (майже всі фортепіанні тв. Л. ван Бетховена, 3 концерти П.*Чайковського*, 2-й — Й.Брамса, тв. Й.-С.Баха, В.-А.Моцарта, Ф.-Й.Гайдна, Ф.Шопена, Р.Шумана, С.Рахманінова, Д.Шостаковича, С.Прокоф'єва та ін.).

Лауреат Держ. премії СРСР (1946), Ленінської премії (1962). Залишив багато записів на грамплатівках.

П. у м. Москва.

Літ.: *Дельсон В.* Эмиль Гилельс. М., 1959; *Коган П.* Вместе с музыкантами. М., 1964; *Хентова С.* Эмиль Гилельс. «Нева», 1965, № 12; *Гаккель Л.* Мудрость, молодость, вдохновение. «Советская музыка», 1967, № 8; *Хентова С.* Эмиль Гилельс. М., 1967; *Нейгауз Г.* Искусство Эмиля Гилельса. В кн.: *Нейгауз Г.* Размышления, воспоминания, дневники. М., 1975; *Либерман Е.* Художник-мыслитель. «Советская музыка», 1978, № 6; *Цыпин Г.* Портреты советских пианистов. М., 1982; *Баренбойм Л.* Эмиль Гилельс: Творческий портрет. М., 1986; *Гешелин С.* Светлая память. «Советская музыка», 1986, № 12; *Гаккель Л.* Я не боюсь, я музыкант. СПб., 1993.

Г.П. Герасимова.

ГІЛЕ́Я (грец. Ὑλαίη) — лісиста країна, відома з антич. писемної традиції (*Геродот, Пліній Старший*) та *епіграфіки*. Місце проведення священних змагань. Локалізується на Кинбурнському п-ві у *Чорному морі* та поблизу нижньої течії *Дніпра.*

Літ.: *Латышев В.В.* Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. 1. СПб., 1893; *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982; *Скржинская М.В.* Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. К., 1991.

В.В. Назаров.

ГІЛЬДЕБРА́НД (Hildebrand) **Конрад Якоб та його книга про подорож до Б.Хмельницького.** Г. (1629—1679) — нім. пастор, дипломат. 1656—57 супроводжував швед. посла Г.*Веллінга* під час його подорожі в *Чигирин* до Б.*Хмельницького*, про що розповів у нотатках під назвою «Опис третьої королівської шведської подорожі» (нім. мовою, 1668). Книга містить цікаві подробиці про прийом у Б.Хмельницького, розмову гетьмана зі шведами лат. мовою, про хоробрість козаків, причини виникнення війни з поляками, ставлення українців до полонених німців, які воювали на боці польського війська. Укр. мовою нотатки Г. опублікував Д.*Олянчин.*

Літ.: *Олянчин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 р. «ЗНТШ», 1937, т. 154.

І.М. Кулинич.

ГІЛЬДЕНШТЕ́ДТ (Hildenstedt) **Антон Йоган** (07.05(26.04).1745—03.04(23.03).1781) — учений-природознавець. Акад. Петерб. АН (1771). За походженням німець. Н. в м. Рига (нині столиця Латвії). Упродовж 1768—74 пройшов маршрутом *Санкт-Петербург—Москва*—Воронеж—Царицин (нині м. Волгоград)—Астрахань—Кавказ—Україна.

Цілий рік (1774) Г. присвятив вивченню України. Його експедиція пройшла по *Дніпру* до м. *Кременчук*, побувала в *Новій Сербії, Слобідській Україні,* на Лівобережжі. У *Батурині,* володінні К.*Розумовського,* вчений зібрав дані про врожаї зернових, продуктивність скотарства, промисли, форми оплати праці. Опис подорожі Г. є цінним джерелом вивчення економіки, побуту і звичаїв України. Від 1780 — президент Вільного екон. т-ва.

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Reise durch Russland und im Kaukasischen Gebiets, th. 1—2. St. Petersburg, 1787; Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии. Х., 1892.

І.М. Кулинич.

ГІ́ЛЬДІЇ (від нім. Gilde — корпорація, об'єднання) — у широкому значенні різні асоц. (реліг., оборонні, взаємодопомоги тощо) в Зх. Європі у добу раннього *середньовіччя*; у вузькому — пром. орг-ції, які розпадалися на *купецькі гільдії* і ремісничі *цехи*. Створювалися для захисту та обстоювання екон., духовних, політ., професійних інтересів окремих груп населення. Ранні Г. генетично пов'язані з обрядами та інститутами родового устрою. З'явились у стародавніх германців у вигляді громад. банкетів (7—8 ст.), у слов'ян. народів часів *Київської Русі* — на зразок «братчин», «медових братчин». Від 12 ст. у давньорус. містах засновуються перші орг-ції купців (див. *Купецтво*), поширені переважно на пн. Русі — у *Новгороді Великому*, Смоленську (нині місто в РФ).

У *Києві* могутню корпорацію становили купці-гречники. На зразок Г. у 16 ст. в Україні виникають *братства*, церк. братства, в 17 ст. — торг. братства. За рос. законодавством, яке поширилося також і в Україні, 1721 з метою надання більшої організованості торг.-пром. нас. міст запроваджено його поділ на 4 Г. До 1-ї та 2-ї входили банкіри, знатні купці, міські лікарі, власники аптек, шкіпери купецьких кораблів та деякі категорії ремісників — іконописці, живописці, золотих і срібних справ майстри, а до 3-ї і 4-ї — дрібні торговці та ремісники. На чолі Г. стояли виборні старшини і старости з товаришами, які здійснювали поліцейські функції та провадили грошові збори. Із уведенням у дію царського маніфесту 17 берез. 1775 поділ на Г. зберігся лише для купців. Купецькі Г. проіснували до 1917. Наприкінці 20 — поч. 21 ст. Г. відроджуються як духовні (з метою розвитку к-ри) та підприємницькі орг-ції.

Літ.: *Соловьев С.* Братчины. «Русская беседа», 1856, т. 4; *Яковцевский В.Н.* Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. М., 1953; *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. М., 1956; *Чернухін Є.К.* Грецьке ніжинське братство: Історіографія та джерела. К., 1998.

Т.І. Лазанська.

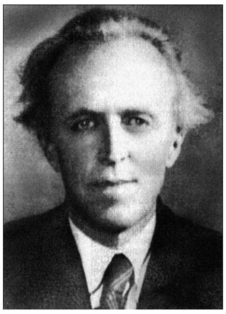

С.О. Гіляров.

ГІЛЯ́РОВ Сергій Олексійович (1887—08.02.1946) — історик, мистецтвознавець, музеєзнавець. Професор. Чл. Спілки архітекторів УСРР (1935). Н. в м. *Москва.* 1887 сім'я переїхала до *Києва.* 1905 після закінчення 1-ї Київ. г-зії вступив до Київ. ун-ту, спочатку на природничий, а 1906 перейшов на історико-філол. ф-т.

Викладав у київ. г-зіях історію, теорію педагогіки, логіку, психологію. 1915 зарахований асистентом на каф-ру історії мист-в Київ. ун-ту, де 1917 заснував і очолив «Товариство дослідників мистецтв». 1918—19 працював у Мін-ві освіти діловодом від. пластичних мист-в. Від 1919 — співробітник Музею мист-в ВУАН (нині *Музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків*), згодом — учений секретар, з 1926 — заст. дир. му-

зею, а потім — охоронець. Багато зусиль доклав для дослідження, систематизації та обліку збірок, повернення до Києва колекції В.Щавинського та окремих тв., що належали *Ханенкам.* Був ініціатором створення при музеї аспірантури. Від 1938 — чл. правління Спілки художників УРСР.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації жив у Києві, працював у музеї. Після визволення Києва призначений дир. Київ. музейної групи при Управлінні у справах мист-в УРСР. Автор понад 70 статей, публікацій з історії мистецтва.

30 груд. 1945 заарештований і звинувачений в пособництві гітлерівцям. Помер, не доживши до вироку, від запалення легенів у лікарні *Лук'янівської тюрми.*

Тв.: Каталог музею мистецтва Української академії наук. К., 1927; Новознайдений твір Кранаха в Музеї мистецтв Всеукраїнської академії наук (1919). К., 1929; Каталог картин. К., 1931; Донателло. Donatello. К., 1938; І.М.Крамськой. Х., 1941.

Літ.: Гіляров Сергій Олексійович. У кн.: Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; *Крутенко Н.* С.Гіляров. «Пам'ятки України», 1998, № 1.

Р.В. Маньковська.

В.О. Гіляровський.

ГІЛЯРО́ВСЬКИЙ (Гиляровський) **Володимир Олексійович** (найвідоміші псевд. — В.Гиля-й, Дядя Гиляй; 08.12(26.11).1853, за ін. даними, 1855—01.10.1935) — мандрівник, літератор, журналіст, митець, громад. діяч, підприємець. Чл. правління Т-ва слов'ян. к-ри (1908—12).

З родини нащадків запорожців. Син пом. керуючого маєтками графа Олсуф'єва у Вологодській губ. Олексія Івановича Гіляровського та його дружини, дочки керуючого — Надії Петрівни Мусатої (Усатої). Навч. у вологодській г-зії (не закінчив). Під враженням од образу Рахметова з роману «Что делать?» М.*Чернишевського* влітку 1871 вступив до бурлацької артілі, потім працював вантажником. Восени того ж року пристав волонтером до Ніжин. піх. полку. 1873 — направлений до Моск. юнкерського уч-ща, звідки був швидко відрахований. Подорожував *Російською імперією*, був робітником, табунником, артистом цирку, драм. актором.

Добровільно пішов солдатом на *російсько-турецьку війну 1877—1878*, за хоробрість дістав Георгіївський хрест. Відзначався великою фізичною силою (позував для барельєфа Тараса Бульби на пам'ятникові М.*Гоголю* у м. *Москва* та для «Запорожців» І.*Рєпіна*). 1882 разом із спортсменом Оттоном Селецьким заснував, а 1892—95 очолював Рос. гімнастичне т-во. 1897 виграв міжнар. змагання атлетів-борців у Бєлграді (Сербія).

Оселившись на поч. 1880-х рр. у Москві, спершу виступав у приватному театрі Ганни Бренко, а надалі присвятив себе переважно журналістиці. Зажив слави «короля репортерів». 1882 — хронікер газ. «Московский листок», з наступного року — час. «Русские ведомости» (1896 умістив там унікальний репортаж «Катастрофа на Ходынском поле» про трагедію у дні коронування імп. *Миколи II*).

Виступав у різних жанрах, друкував свої худож. твори. У серед. 1880-х рр. написав поему «Запорожцы». 1887 уклав зб. нарисів і оповідань «Трущобные люди» (спалена цензурою). Від кін. 1880-х рр. співробітничав у тижневиках «Гусляр», «Заноза», ж. «Художник», протягом 1899—1902 завідував моск. відділом петерб. газ. «Россия», започаткував власні часописи «Журнал спорта», «Листок спорта». Випустив поетичний зшиток «Забытая тетрадь» (1894), прозові книги «Негативы» (1900), «Были» (1909) та ін., організував приватну контору оголошень.

1899 приїхав в Україну, після чого в газеті «Россия» вмістив нарис «Железная горячка», присвячений проблемам тодішнього м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*) і запровадженого в ньому гірничого управління краю, висвітлив роль О.*Поля* у розвиткові Криворізького залізорудного басейну. Відвідав у Полтав. губ. взимку 1899/1900 Дібрівський кінний з-д (с. Дібрівка, нині Миргородського р-ну Полтав. обл.), збирав дані про М.Гоголя, документально (за метричною книгою сорочинської Преображенської церкви) уточнив дату його народження (20 берез. 1809 за ст. ст.).

Побачене й почуте в *Полтаві*, Великих Сорочинцях, Кибинцях (нині обидва села Миргородського р-ну), *Миргороді, Диканьці*, Яновщині (Василівці; нині с. Гоголеве Шишацького р-ну; усі Полтав. обл.) поклав в основу нарису «В Гоголевщине» («Русская мысль», 1900, № 2). Знову мандрував Полтавщиною на поч. 1900-х рр., розпитував знайомих Гоголя, опублікував книжку «На родине Гоголя» (М., 1902), серію статей, серед яких «Происхождение Гоголя», «О современниках Гоголя» («Русское слово», 1902—1909). Сфотографував відкриття сорочинського пам'ятника М.Гоголю (1911).

Товаришував із Д.*Яворницьким*, Власом Дорошевичем, С.*Уточкіним*, О.*Купріним*, Ф.*Шаляпіним*, А.*Чеховим* (навідував його, зокрема, в *Ялті*) та багатьма ін. діячами культури. Перекладав рос. мовою з «Кобзаря», присвятив Т.*Шевченкові* оригінальні тв. (представлені в одес. виданнях «Южно-русский альманах» (1902) та «Вінок Т.Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів», 1912). Доброчинно, на користь жертв *Першої світової війни*, поширював свої поезії «Грозный год» (М., 1916; з мал. В.*Васнецова*, І.Рєпіна та ін. визначних художників).

За рад. часів співробітничав у моск. періодиці («Красная нива», «Известия», «Огонек» тощо), видав низку нотаток і оповідок, у т. ч. на укр. матеріалі — «В Крым!» (1920), «Запорожская Сечь» (1925), «По следам Гоголя» (1934), спогади.

П. у м. Москва.

Тв.: Сочинения, т. 1—4. М., 1989; Шипка прежде и теперь: 1877—1902. М., 1902; Мои скитания. М., 1928; Друзья и встречи. М., 1934; Москва и москвичи. М., 1955; На жизненной дороге. Вологда, 1959.

Літ.: *Гура В.В.* Жизнь и книги дяди Гиляя. Вологда, 1959; *Морозов Н.И.* Сорок лет с Гиляровским. М., 1963; *Киселева Е.Г.* Жизнь и творчество В.А.Гиляровского. М., 1966; *Есин Б.И.* Репортажи В.А.Гиляровского. М., 1985; *Подольская И.И.* Гиляровский. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 1. М., 1989.

П.Г. Усенко.

ГІМІ́РРІ — войовничий кочівний народ, який порушував

кордони Ассірії. Г. ототожнюються з *кіммерійцями,* що кочували в степовій зоні сучасної України на поч. раннього *залізного віку.* Ассірійський цар Ассархаддон (681—669 до н. е.) бл. 679 до н. е. переміг кіммерійців на чолі з Теушпою. Пізніше він спитав верховного бога Шамаша, чи збудуться плани «воїнів гімірра». Цей уривок з ассірійських джерел і дав підставу ототожнювати Г. з кіммерійцями. Останні, що з'явились у Передній Азії, оселились у Каппадокії (істор. тер., розташов. в центрі азійської ч. сучасної Туреччини), там, імовірно, й існувала країна Гімірр, згадана в ассірійських джерелах.

Н.О. Гаврилюк.

ГІ́НДЕНБУРГ Пауль фон (02.10. 1847—02.08.1934) — нім. військ. і держ. діяч, генерал-фельдмаршал (1914), 1925—34 — рейхспрезидент Німеччини (Веймарська республіка). Зі старовинного сх.-прусського юнкерського роду. Н. в м. Позен (нині м. Познань, Польща) в сім'ї прусського офіцера. Закінчив Гол. кадетський корпус у Берліні (1865). Учасник австро-прусської війни 1866 та франко-нім. війни 1870—71. Після закінчення Військ. акад. (1877) проходив службу в Генштабі, потім — у військах. 1896 призначений нач. штабу 8-го армійського корпусу (Кобленц, Німеччина), а від 1900 — у званні генерал-лейтенанта — командиром 28-ї піх. д-зії в Карлсруе (Німеччина). 1903—11 — командир 4-го армійського корпусу, генерал піхоти. На початку *Першої світової війни* у зв'язку з невдалими діями нім. військ у Сх. Пруссії призначений команд. 8-ї армії (22 серп. 1914). 26—30 серп. 1914 під Танненбергом (нині м. Стембарк, Польща) розгромив війська 2-ї рос. армії. Від 1 лют. 1916 — головнокоманд. нім. військами Сх. фронту, а з 29 серп. 1916 — нач. Великого Генштабу, фактично — головнокоманд. ЗС Німеччини. Після зречення престолу імп. *Вільгельма II* став Верховним головнокоманд.

У питаннях стратегії Г. віддавав перевагу Сх. фронту, вважав першочерговим завданням виведення з війни *Російської імперії.* Прихильно ставився до проголошення незалежності України, оскільки існування суверенної України, на його думку, мало зменшити загрозу Німеччині з боку поляків. Після капітуляції Німеччини (11 листоп. 1918) Г. разом з 1-м ген.-квартирмейстером В.Гренером організовано відвів з тер. Франції та Бельгії осн. сили нім. армії для допомоги урядові Веймарської республіки у забезпеченні в країні нового конституційного ладу. У зв'язку з підписанням *Версальського мирного договору 1919* і повною демобілізацією армії вийшов у відставку. Перебуваючи у відставці, в квіт. 1925 висунув свою кандидатуру на вибори рейхспрезидента і здобув перемогу. За підтримки правих соціал-демократів у квіт. 1932 був переобраний на посаду рейхспрезидента. 30 січ. 1933 доручив А.*Гітлеру* сформувати уряд «національної згуртованості», маючи надію, що переважна більшість міністрів від націонал-консервативних кіл стримуватиме нового рейхсканцлера від радикальних кроків. Однак націонал-соціалістична більшість рейхстагу в берез. 1933 надала А.Гітлеру надзвичайні повноваження, що зробило його незалежним від рейхспрезидента. Будучи тяжко хворим, Г. поступово втратив вплив на події.

Гетьман всієї України П. Скоропадський, німецький генерал-фельдмаршал П. фон Гінденбург і генерал-квартирмейстер Е. Людендорф на Головній квартирі німецького командування. Берлін, вересень 1918.

П. у своєму маєтку Нойдек (Німеччина).

Літ.: Воспоминания Гинденбурга П. Пг., 1922; *Фолькман Э.* Германия в вихре революции: (1918—1920 гг.). М., 1934; *Розанов Г.* Германия под властью фашизма: (1933—1945 гг.). М., 1964; *Руге В.* Гинденбург: Портрет прусского милитариста. М., 1981; *Раушер В.В.* Гинденбург: Фельдмаршал и рейхспрезидент. М., 2003.

А.В. Кентій.

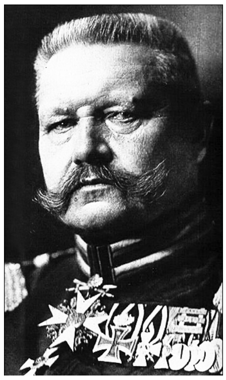

П. фон Гінденбург.

ГІПА́НІС (Ὕπανις) — стародавня назва р. Пд. Буг. Згадана у тв. *Геродота* серед найбільш значних рік Скіфії (див. *Скіфи*). Її заг. довжину він визначає дев'ятьма днями плавання вниз по річці. Зустрічається також у творах *Страбона, Плінія Старшого, Арріана* Флавія та ін.

Літ.: *Латышев В.В.* Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. 1. СПб., 1893; *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982; *Скржинская М.В.* Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. К., 1991.

В.В. Назаров.

ГІРЕ́Ї (Гереї) — династія татар. *ханів* з нащадків *Чингізхана* в Криму 15—18 ст. Започаткував її **Хаджі-Гірей** (р. н. невід. — 1466), який займав престол Крим. уділу *Золотої Орди* (1428, 1434) і, скориставшись її розпадом, проголосив незалежність. Сформувалося нове політ. і держ. утворення — *Кримське ханство* (1449). Син Хаджі-Гірея *Менглі-Гірей* після боротьби зі своїми братами при підтримці турец. султана *Мегмеда II* посів ханський престол і визнав васальну залежність Крим. ханства від *Османської імперії* (1475). *Мухаммед-Гірей I* з 20-тис. військом дійшов (1517) до м. Тула (нині місто в РФ), **Іслам-Гірей** з 60-тис. (1527) — до р. Ока (прит. Волги), *Девлет-Гірей I* зі 100-тис. — спалив *Москву* (1571), однак зазнав поразки (1572) під м. Серпухов (нині місто Моск. обл., РФ) і Молодями (нині с. Молоді Моск. обл., РФ). Надалі Г. постійно брали участь у загарбницьких війнах Туреччини, здійснювали грабіжницькі напади на укр., рос., молдов., білорус., польс., литов. та ін. землі. Г. мали виключне право на найвищі посади Крим. ханства — хана, *калги-султана*, *нуррედин-султана*, сераскір-султана, ор-бея (або намісника перекопських воріт) та ін. Туреччина могла зміщувати і призначати нових осіб на ці посади, однак обов'язково з династії Г. З цією метою при сул-

О.М. Гірник.

Дати та написання імен, наведені в таблиці, можуть не збігатися з датами та написанням імен, поданими в статтях енциклопедії.

танському дворі в *Стамбулі* постійно утримувалося чимало вихідців із роду Г., кожному з яких султан міг надати найвищу посаду в Криму, змістивши неслухняного попередника. Відносини між Г. та права кожного з них визначав принцип старшинства, згідно з яким після смерті хана право на трон переходило не від батька до сина, а до старшого з династії Г. Згідно з ранговою субординацією, сини хана займали сьоме місце. Цей принцип часто порушувався, що призводило до міжусобної боротьби між Г., в результаті якої переможені вибували за межі Криму, часто на заслання на о-в Родос в Егейському м. (нині Греція), відмежовувалися від свого роду. Міжусобна боротьба між Г. за владу спричиняла часту зміну правителів ханства. Одна й та сама особа з роду Г. могла обіймати найвищу посаду кілька разів: **Джанібек-Гірей** був ханом двічі (1610—22, 1627—33), **Мухаммед-Гірей IV** — двічі (1641—44, 1654—65), **Селім-Гірей I** — чотири рази (1671—78, 1682—83, 1692—99, 1702—04), **Девлет-Гірей II** — чотири рази (1699—1702, 1707—13, 1716, 1724—25), **Каплан-Гірей I** — тричі (1707, 1713—16, 1730—36) і т. д. Для особистої охорони хана існував спец. загін із кількох тисяч найкращих воїнів, кількох сотень *яничар* турец. піхоти. На озброєнні він мав кілька гармат невеликого калібру, а його клейнодами служили *бунчук* із білого кінського хвоста, прикріпленого на довгу палицю, а також турец. шовковий прапор зеленого з червоним кольору. В ході міжусобної боротьби Г. не раз зверталися до запорожців по допомогу. Зокрема, калга-султан *Шагін-Гірей* уклав *Запорозько-Кримський договір 1624*, а 1648 *Іслам-Гірей III* вступив у союз з Б.*Хмельницьким,* однак виявив себе ненадійним союзником у *Зборівській битві 1649*, *Берестецькій битві 1651* та *Жванецькій облозі 1653.* Останній хан Крим. ханства Шагін-Гірей після приєднання Криму до Росії (1783) зрікся влади й емігрував до Туреччини.

Літ.: *Кондараки В.Х.* Универсальное описание Крыма, ч. 10. СПб., 1875; *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI—XVIII вв., т. 1—2. М., 1946.

В.В. Панашенко.

ГІРНИ́К Олекса Миколайович (28.03.1912—21.01.1978) — політв'язень, здійснив політичну акцію самоспалення біля могили Т.*Шевченка* на Чернечій горі (нині Тарасова гора біля *Канева*). Н. в с. *Богородчани* у бідній сел. родині. 1924—33 — навч. в укр. г-зії (Станіслав, нині м. *Івано-Франківськ*). Чл. т-ва «*Пласт*», згодом — *Організації українських націоналістів.* 1933—35 працював у т-вах «Просвіта», «Пласт» і «*Луг*». 1935—37 служив у польс. армії. 25 берез. 1937 заарештований військ. жандармерією за належність до ОУН та нац. пропаганду. Засуджений до 5 років та 3 місяців ув'язнення. За *німецько-польської війни 1939* у верес. втік з тюрми. 11 листоп. 1939 заарештований у м. *Стрий* органами НКВС під час виконання завдання ОУН. Засуджений до 8 років таборів. Звільнився 1948. Одружився та 1952 з сім'єю переїхав до м. *Калуш.* Працював глинокопом, каменярем, лісорубом, бухгалтером. Від 1972 — пенсіонер. 1976—78 написав бл. тисячі летючок. 20 січ. 1978 тричі обійшов пам'ятник на могилі Т.Шевченка, поклав на гранітну брилу біля

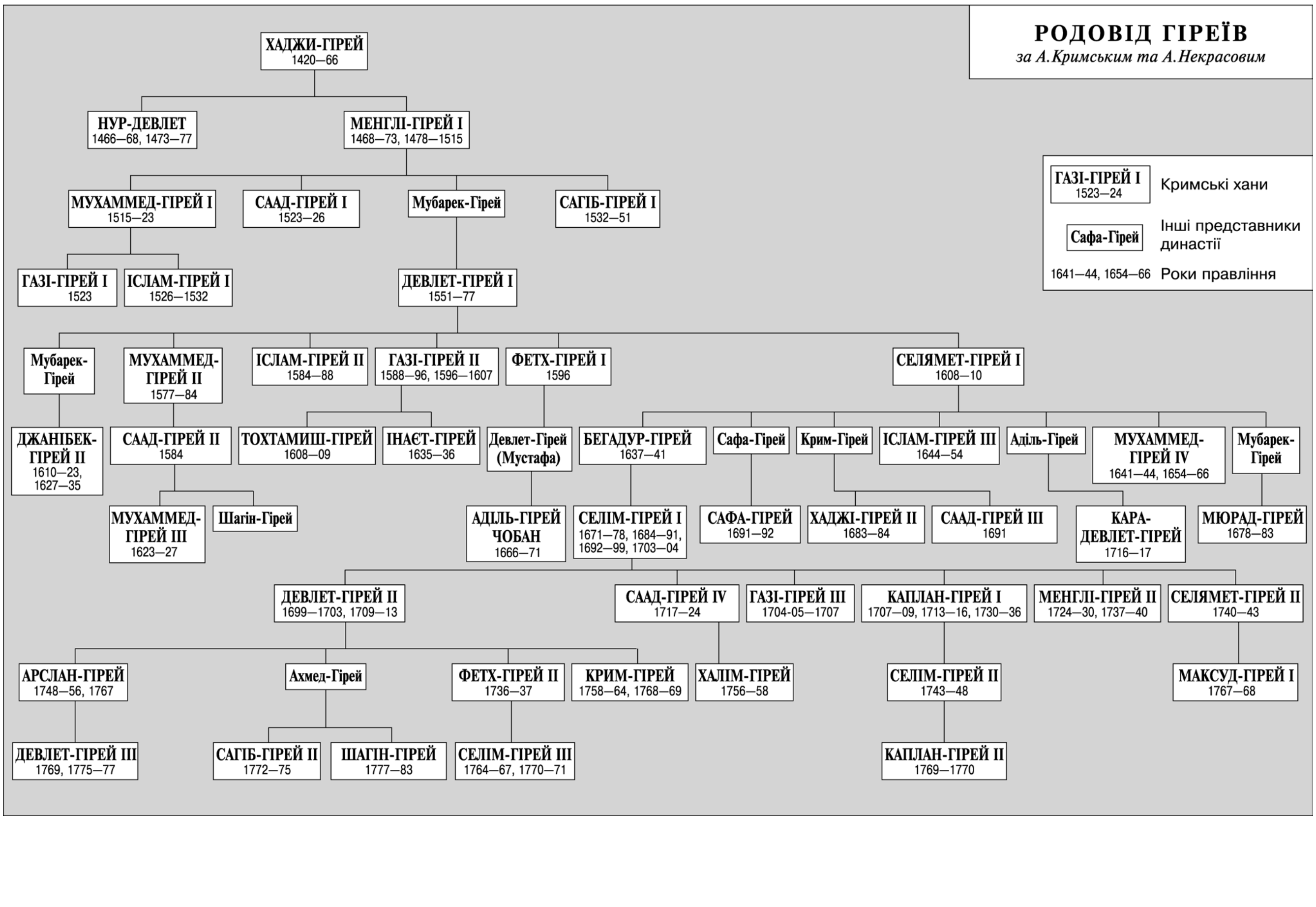

могили прощальну духівницю, в якій висловив протест проти колоніального статусу України в складі *СРСР* та *русифікації*; на нижній алеї парку облив себе бензином, підпалив запальничкою і, палаючи, вдарив себе ножем у груди. Похований у Калуші. В Богородчанах Г. встановлено пам'ятник, а на будинку в Калуші — меморіальну дошку.

Літ.: *Іщенко М.* Самоспалення Олекси Гірника в контексті дисидентського руху 60—70-х років. «Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей)», 1999, вип. 7; *Крайній І.* Політичне самоспалення: український варіант. «Україна молода», 1999, 20 січ.

Ю.Д. Зайцев.

ГІРНИЧОЗАВОДСЬКІ СЕЛЯ́НИ — категорія феод.-залежних селян 17—19 ст. в Росії та Україні. Поряд із землеробством вони зобов'язані були працювати також на держ. гірничих підпр-вах. В Україні ця група була невеликою. Їхня праця використовувалася на казенних солеварнях міст Тор (нині м. *Слов'янськ*) і Бахмут (нині м. *Артемівськ*) наприкінці 17—18 ст. Для виконання держ. повинностей влада щомісячно посилала сюди в наряд (як робітних людей) рос. *однодвірців* та слобідських *козаків*. Їхню долю розділили також *приписні селяни* кількох держ. сіл Катеринославщини. В такий спосіб влада вирішувала проблему робочої сили на *казенних підприємствах*, у даному випадку — гірничих. Із згортанням держ. варки солі селяни припинили виконання повинностей на торських і бахмутських солеварнях. Інститут Г.с. скасовано в *Російській імперії* 1861 у зв'язку з проведенням бурж. реформ.

Літ.: *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Х., 1964; *Дружинина Е.* Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825—1860 гг. М., 1981.

Т.І. Лазанська.

ГІРНЯ́К Никифор (27.07.1885—04.03.1962) — військ. і освітній діяч. Д-р філософії. Н. в с. Струсів (нині село Теребовлянського р-ну Терноп. обл.). Закінчив г-зію в м. *Коломия* (1905), навч. у Львів., Віденському ун-тах. Від 1910 — учитель г-зії в м. *Рогатин*, організатор і кер. січового, пластового руху (див. «*Січ*», «*Пласт*»). У роки *Першої світової війни* — командир сотні, коша *Легіону Українських січових стрільців* (1914—18), визначний організатор вишкільно-виховних структур легіону та культ.-освіт. роботи. Активний учасник *Листопадової національно-демократичної революції в Галичині 1918*, командант Терноп. військ. округу, мобілізаційний референт військ. мін-ва *Західноукраїнської Народної Республіки* (1918—19). Восени 1919 — нач. мобілізаційного від. Гол. управління Генштабу *Армії Української Народної Республіки*. 1920 очолював ревком *Української Галицької армії* у *Вінниці*, сприяв укладенню угоди з командуванням рад. *Дванадцятої армії* про збереження УГА і про спільну боротьбу проти Польщі (див. *Польсько-радянська війна 1920*). Від 1921 був у таборах інтернованих частин у *Чехословаччині*, згодом — проф., дир. г-зії в *Тернополі* (1922—39), працівник освіти в містах Краків (Польща; 1939—41), *Тернопіль* (1941—44), в ДП у Німеччині. Від 1949 — педагог у США, голова об-ня колиш. вояків Галицької армії. Автор численних публікацій з історії визвол. змагань 1914—20.

П. у м. Кліфтон (США).

Тв.: Організація і духовний зріст Українських Січових Стрільців. Філадельфія, 1955; Останній акт трагедії Української Галицької Армії. Нью-Йорк, 1959.

Літ.: Українські січові стрільці. 1914—1920. Львів, 1935; *Девоссер М.* Шляхами вишколу Українського січового стрілецтва. В кн.: За волю України. Нью-Йорк, 1967; *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. Львів, 1990; Українські січові стрільці. К., 1992; *Коритко Р.* Славетні імена Рогатинської землі. В кн.: Рогатинська земля: Історія та сучасність. Львів — Рогатин, 1995.

К.Є. Науменко.

ГІ́РСА (Girsa) **Вацлав** (28.11.1875—23.06.1954) — чеський громад. і політ. діяч. Н. в м. *Шепетівка*. Д-р медицини Карлового ун-ту (1904). Від 1910 працював у *Києві* в хірургічній клініці В.*Караваєва* при Київ. ун-ті, в лікарні кн. Лопухіна-Демидова в м-ку Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), Кирилівській лікарні у Києві, на початку *Першої світової війни* — у військ. шпиталях. Від 1914 — чл. Військ. к-ту при т-ві ім. Я.Коменського, один із кер. чехословац. руху Опору і організаторів «Ческе дружіни» та чехословац. легіонів. 1917—18 очолював Об'єднання чехословац. орг-цій в Росії, був чл. «Одбочки» Чехословац. нар. ради в Рос. Республіці. 1919—20 — повноважний політ. представник чехословац. уряду в м. Владивосток (нині місто в РФ). 1921 — голова комісії з допомоги голодуючим у Росії. Як заст. міністра закордонних справ ЧСР (1921—27) і відп. за рос.-укр. політику мін-ва чимало зробив для укр. емігрантів у *Чехословаччині*. 1927—37 — посол ЧСР у Польщі (1927—34 — одночасно у Фінляндії). 1935—38 — посол ЧСР в *Югославії*.

П. у м. Прага (Чехія).

Літ.: Студентський вісник, ч. 1. Прага, 1926; Èeskoslovensky biograficky slovnik. Praha, 1992.

І.В. Євсеєнко.

Н. Гірняк.

ГІТА́ЛОВ Олександр Васильович (27(14).05.1915—21.03.1994). Двічі Герой Соц. Праці (1948, 1958). Н. в с. Комишувате (нині село Новоукр. р-ну Кіровогр. обл.) в сім'ї селянина. Від 1929 працював трактористом, з 1936 — бригадиром тракторної бригади Малопомічнянської МТС Кіровогр. обл. Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* 1956 Г. виступив ініціатором комплексної механізації робіт на вирощуванні кукурудзи, соняшнику, цукрового буряку та ін. просапних к-р. Бригада Г. щороку вирощувала високі врожаї і стала всесоюзною школою передового досвіду. Депутат ВР СРСР 3—11-го скликань. Лауреат премії ім. Ярослава Галана Спілки письменників України (1973; за статтю «Дума про хліб»), Держ. премії СРСР (1975). Нагороджений орденами і медалями СРСР.

Тв.: Один на сто. К., 1959; Кукурудзі — комплексну механізацію. К., 1961; Дума про хліб. К., 1972.

Літ.: *Ружинський Т.Й.* Олександр Гіталов. К., 1959; ІМіС УРСР. Кіровоградська область. К., 1976.

Т.О. Комаренко.

О.В. Гіталов.

ГІ́ТЛЕР (Hitler) **Адольф** (прізв. матері — Шикльгрубер (Schicklgruber); 20.04.1889—30.04.1945) — канцлер Третього рейху, фюрер (провідник) Націонал-соціаліст.

А. Гітлер.

робітн. партії Німеччини, головний військ. злочинець *Другої світової війни*. Н. в м. Браунау (нині м. Браунау-ам-Інн, Австрія).

Здобувши перемогу на виборах у рейхстаг, посів у січ. 1933 пост рейхсканцлера. В Німеччині було запроваджено режим одноосібної диктатури. Особливу увагу Г. та його уряд приділяли воєн. програмі, що ставила за мету модернізацію ЗС, перетворення їх на засіб реалізації реваншистських планів. Віроломний напад 22 черв. 1941 на *СРСР* (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*) Г. намагався видати за превентивну вимушену війну. Бойові дії нім. армії на початку війни (див. *«Барбаросса» план*) виправдовували сподівання фюрера на швидкий розгром СРСР. Але після вдалого контрнаступу рад. армії під *Москвою* (див. *Битва під Москвою 1941—1942*) план «блискавичної війни» зазнав провалу.

1942 Г. розгорнув ген. наступ на пд. ділянці рад.-нім. фронту в напрямі на Пн. Кавказ і Сталінград (нині м. Волгоград, РФ). Зазнавши поразки (див. *Сталінградська битва 1942—1943*), німецька армія через півроку вдалася ще до однієї спроби взяти реванш. З цією метою Г. зробив інспекторську поїздку в розташування нім. військ у районі *Запоріжжя*. У липні 1943 розгорнулася одна з найбільших битв *Другої світової війни — Курська битва 1943*, яку нім. армія знову програла. Почалося масове вигнання гітлерівців із тер. України, яка, згідно з директивами Г., була перетворена на колонію Німеччини (*рейхскомісаріат «Україна»*). Г. виступав категоричним противником надання Україні навіть обмеженої автономії, розглядав її як суто нім. колонію. На поч. 1945 бойові дії Червоної армії (див. *Радянська армія*) та військ союзників переносяться на тер. Німеччини. Під час штурму Берліна рад. військами, переконавшись в остаточній поразці Німеччини, Г. покінчив життя самогубством.

Літ.: *Пикер Г.* Застольные разговоры Гитлера. Смоленск, 1993; *Фест И.* Адольф Гитлер: Биография, т. 1—3. Пермь, 1993; *Раушнинг Г.* Говорит Гитлер: Зверь из бездны. М., 1993; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1997.

М.В. Коваль.

ГЛА́ВКА Йозеф (15.02.1831—11.03.1908) — чеський архітектор. Депутат Віденського парламенту та Чеського сейму, чл. Віденської акад. образотворчих мистецтв (1866), засн. і перший президент Чеської акад. наук, літ. і мист-в (1890). Н. в м. Пршештіце (Чехія). Закінчив Празьку реальну (1847) і тех. (1851) школи. Будівельну техніку і арх-ру студіював під кер-вом Ф.Шебка у Віденській акад. образотворчих мист-в (1851—59). Протягом 1856—59 знайомився з арх-рою Італії, Греції, Франції, Великої Британії, Німеччини. Автор багатьох споруд у *Відні* (Оперний театр, 1861—69) та Празі (студентські гуртожитки, 1901). 1864—73 працював на *Буковині*. За його проектом у *Чернівцях* споруджено (перший камінь закладено 19 берез. 1864) в романо-візант. стилі комплекс будинків буковинської правосл. митрополії (зокрема резиденцію митрополита, залу для синодальних зборів і деканських зібрань, духовні семінарії для підготовки священиків та ченців; нині один із корпусів *Чернівецького національного університету*). Під кер-вом Г. розпочато буд-во вірм. католю. костьолу (1869) у Чернівцях, в якому також за його проектами проведено внутр. оздоблювальні роботи. Г. відомий своїм меценатством: давав кошти на відкриття наук. чеських установ та вищих шкіл, студентські стипендії тощо.

П. у м. Прага (Чехія).

Літ.: *Velflik A.V.* □ivot a púsobeni prvniho prezidenta a zakladatele Èeske akademie. Praha, 1908.

М.М. Кріль.

«**ГЛАВКІ́ЗМ**» — система управління пром-стю в період *«воєнного комунізму»*. В УСРР запроваджена від 1919. Характеризувалася жорсткою централізацією управління та безпосереднім підпорядкуванням пром. вир-ва галузевим главкам (гол. управлінням *Вищої ради народного господарства 1917—1932*), центрам трестів і кущів підпр-в. Мета — втілення в життя схем безтоварної економіки, налагодження з центру повного управління всіма націоналізованими підпр-вами (їхнім фінансуванням, постачанням, розподілом продукції).

У РСФРР восени 1918 налічувалося 18 главків і центрів. На кін. 1920 їхня кількість збільшилася до 52. Серед найбільших — «Головнафта», «Головцемент», «Головодяг» та ін. В Україні було утворено бюро для відбудови промисловості (Промбюро) на правах філіалу Всеросійської ради народного господарства. До кін. 1920 воно вже мало 45 від., управлінь главків і центрів, у віданні яких перебувало 10 720 різних об'єктів. Не маючи змоги управляти такою кількістю об'єктів, Промбюро почало утворювати кущі та трести.

На поч. 1921 «воєнний комунізм» спричинив екон. колапс, обумовивши зупинку підпр-в, позбавлених повноцінного управління і постачання. Держ. органи по-хижацькому використовували ресурси, якими почали розпоряджатися, спрямовуючи їх на виготовлення т. зв. ударної продукції. Крім того, внаслідок запровадження схем безтоварної економіки трудові ринкові відносини між підприємцями й робітниками були замінені на систему примусової праці, де робітники стали безправними об'єктами держ. експлуатації. З переходом до *нової економічної політики* і перебудовою методів управління на засадах госп. розрахунку «Г.» було ліквідовано.

Літ.: *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996.

О.М. Мовчан.

ГЛАГО́ЛИЦЯ (від старослов'ян. глаголъ — «слово», глаголити — «говорити») — одна з двох (ін. — *кирилиця*) найдавніших систем слов'ян. письма (азбук), ств. бл. 863 слов'ян. просвітителем Константином (у чернецтві Кирило), родом із м. Салоніки, Греція (див. *Кирило і Мефодій*). Безсумнівним є зв'язок більшості літер Г. з грец. графікою, деяких — із самарянською різновидністю давньоєврейс.; форма літер — оригінальна. Як система знаків Г. ідеально відповідала слов'ян. звуковій системі 9 ст. Г. написані найдавніші старослов'ян. пам'ятки (див. *Глаголичні пам'ятки*). Пам'ять про Кирила-Константина як творця Г. збереглася в *Русі*, Г. тут називали «куриловицею

Букви	Звукове значення	Числове значення	Букви	Звукове значення	Числове значення
Ⰰ	а	1	Ⱆ	у	400
Ⰱ	б	2	Ⱇ	ф	500
Ⰲ	в	3	Ⱈ	х	600
Ⰳ	г проривне	4	Ⱉ	о	700
Ⰴ	д	5	Ⱋ	шт	800
Ⰵ	е	6	Ⱌ	ц	900
Ⰶ	ж	7	Ⱍ	ч	1000
Ⰷ	дз	8	Ⱎ	ш	
Ⰸ	з	9	Ⱏ	ъ	
Ⰺ,Ⰹ	і	10	ⰟⰊ,ⰟⰉ	и (=ы)	
Ⰻ	і	20	Ⱐ	ь	
Ⰼ	г м'яке	30	Ⱑ	ѣ, я	
Ⰽ	к	40	Ⱓ	ю	
Ⰾ	л	50	Ⱔ	е носове	
Ⰿ	м	60	Ⱘ	о носове	
Ⱀ	н	70	Ⱗ	е носове йотоване	
Ⱁ	о	80	Ⱙ	о носове йотоване	
Ⱂ	п	90			
Ⱃ	р	100			
Ⱄ	с	200	Ⱚ	т.ф	
Ⱅ	т	300	Ⱛ	і лабіаліз.	

Глаголиця.

(кириловицею)». Найдавніша збережена пам'ятка, написана Г., — Київ. глаголичні листки (кін. 9 або поч. 10 ст.), привезені, мабуть, із монастиря св. Катерини на п-ві Синай.

У найдавніших пам'ятках літери Г. заокруглені, кустата Г. з'явилася 12 ст. у Хорватії.

Спочатку Г. вживано в місцях діяльності слов'ян. просвітителів Кирила-Константина та Мефодія — у *Великоморавському князівстві* та Паннонії (нині це зх. ч. Угорщини, пн. ч. Хорватії та сх. ч. Австрії). Вигнані з цих країв лат. духівництвом після смерті Мефодія (885) учні слов'ян. просвітителів перенесли Г. на тер. сучасних Болгарії й Македонії, де її використовували до 12 ст., та Хорватії (й досі збереглася в церк. вжитку). Хорватське книгодрукування Г. розпочалося в 15 ст. З Болгарії та Македонії Г. поширилася на Русь, але сх.-слов'ян. книг, писаних Г., не знайдено: у текстах, написаних кирилицею, трапляються лише деякі глаголичні літери. Збереглися окремі глаголичні літери і в храмових *графіті.* Як алфавіт Г. була відома в Україні і в 17 ст. Її подав у своїй граматиці І.Ужевич (див. *Граматика Івана Ужевича*). Різновид Г. в Україні використовували (напр., П.*Беринда*) як тайнопис.

Наприкінці 10 ст. в Болгарії, а згодом і в ін. слов'ян. країнах Г. почала витісняти кирилиця.

В.В. Німчук.

ГЛАГОЛИ́ЧНІ ПА́М'ЯТКИ — найдавніші слов'ян. тексти, писані *глаголицею.* Крім підпису Григорія на грец. грамоті 982, що зберігається в Іверському монастирі на *Афоні*, усі глаголичні старослов'ян. тексти не датовані. Абсолютна більшість знайдених глаголичних манускриптів походить із Македонії та Болгарії.

Найвідоміші з глаголичних текстів: Київ. глаголичні листки, Зографське Євангеліє, Маріїнське Євангеліє, Ассеманієве Євангеліє, Збірник Клоца, Синайський Псалтир, Синайський Требник, Синайський Міссал. Кінцем 9 — початком 10 ст. деякі дослідники датують **Київські глаголичні листки**, які привіз до *Києва* в серед. 19 ст., мабуть, із монастиря св. Катерини на п-ві Синай глава Рос. імператорської духовної місії в Єрусалимі, вихованець Київ. духовної акад. архімандрит *Антонін* (Капустін). Це невеликий (7 пергаментних аркушів) залишок текстів мес зх.-християн. обряду, перекладених із лат. мови на старослов'ян. У пам'ятці трапляються деякі чесько-словац. фонетичні елементи. Хорватський і австрійський знавець глаголичної писемності акад. Й.Гамм висловив припущення, що Київ. глаголичні листки — це фальсифікат (найімовірніше — В.*Ганки*). Археогр., лінгвістичні дослідження, особливо мас-спектрометричне та фізико-оптичне дослідження чорнил у Києві 1983, не підтвердили підозри акад. Й.Гамма.

Зберігаються в Ін-ті рукопису НБУВ.

За архаїчністю мови після Київ. глаголичних листків іде **Зографське Євангеліє**, неповний манускрипт Чотириєвангелія, написаний наприкінці 10 — або поч. 11 ст., очевидно, в Македонії. Зберігалося в Зографському монастирі на Афоні (звідки й походить його назва), а 1860 перевезене до *Санкт-Петербурга*, де й нині зберігається в Публічній б-ці ім. Салтикова-Щедріна.

За давністю до Зографського близьке **Маріїнське Євангеліє** (неповний манускрипт Чотириєвангелія) кін. 10 — поч. 11 ст., відкрите в Маріїнському (Діви Марії) монастирі на Афоні. Зберігається в Держ. рос. б-ці в *Москві.*

Збірник Клоца — невеликий фрагмент (14 аркушів) з колись, імовірно, великої книги житій святих і проповідей. Пам'ятку знайдено в італ. м. Тренто (Тридент) у б-ці графа Клоца. Датується 11 ст. Мовою близький до Маріїнського Євангелія.

Ассеманієве або **Ватиканське Євангеліє** кін. 10 або поч. 11 ст. порівняно з ін. має більше відхилень від кирило-мефодіївських текстів. Пергаментну книгу купив 1736 в Єрусалимі папський бібліотекар Й.Ассемані. Зберігається у Ватиканській б-ці.

Синайський Псалтир 11 ст. зберігається в монастирі св. Катерини на п-ові Синай.

У цьому ж монастирі зберігається **Синайський Требник** (молитвослов). Датується 11 ст. Синайський Псалтир і Синайський Требник походять, очевидно, із Македонії. Грецький дослідник І.Тарнанідіс у монастирі св. Катерини на п-ві Синай відкрив міссал (зб. Божих служб зх.-християн. обряду). **Синайський Міссал** можна датувати 11 ст. Мабуть, пам'ятку написано там само, де й Синайський Требник: обидва тексти мають спільні мовні риси. У згаданому монастирі відкрито уривок (2 аркуші) з Мінеї, який датують 11—12 ст.

Збереглися й ін. старовинні уривки глаголичних пам'яток.

В.В. Німчук.

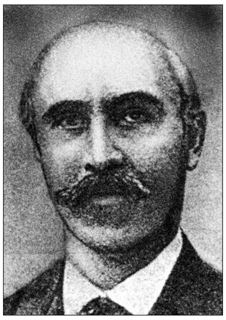

Г.П. Гладинюк.

ГЛАДИНЮ́К Григорій Пантелеймонович (22(10).01.1833—20(07).08.1911) — київ. купець 1-ї гільдії, підприємець та доброчинець. Н. в м-ку Базалія Староконстантинівського пов. Волин. губ. (нині с-ще міськ. типу Теофіпольського р-ну Хмельн. обл.) в родині селянина-кріпака. Після звільнення з кріпосної залежності працював підсобним робітником, старшим поваром у київ. готелі «Європейський». На відкладені кошти придбав занедбаний готель у *Києві* (1878), на місці якого збудував «Готель Гладинюка». Ініціатор і учасник багатьох доброчинних акцій. Пожертвував свою садибу в Києві для влаштування міськ. лікарні. Почесний

попечитель 4-ї Київ. г-зії (від 1902). Брав участь у роботі Київ. уч-ща сліпих. Заповів 60 тис. *рублів* на створення дитячого притулку-ясел.

П. у м. П'ятигорськ (нині місто Ставропольського краю, РФ). Похований у Києві на *Байковому цвинтарі.*

Літ.: *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. К., 1998.

О.В. Ясь.

Дворянський герб Й. Гладкого.

ГЛАДКИ́Й Йосип Михайлович (1789—17(05).07.1866) — останній *кошовий отаман Задунайської Січі.* Н. в с. Мельники (нині село Канів. р-ну Черкас. обл.) в родині сільс. голови. 1820 пішов на заробітки в *Одесу, Керч*, ін. міста пд. України, потім — у Задунайську Січ, де вступив до козацтва. Спочатку став отаманом Платнірівського куреня (див. *Курінь*), а 1827 — кошовим отаманом Січі, водночас був затверджений султаном Магмудом II у правах двохбунчужного паші. Брав участь у війні турків з греками, в облозі 1826 фортеці Міссолунгі (нині м. Месолонгіон, Греція). Служив у складі п'ятисотенного загону задунайських козаків на флотилії. Протягом 1820-х рр. унаслідок соціально-екон. кризи в Задунайській Січі, суперечок всередині козацтва, вимог уряду *Османської імперії* брати участь у придушенні нац.-визвол. повстання в Греції 1821—29 та в *російсько-турецькій війні 1828—1829* перейшов до рос. військ, про що попередньо таємно домовився із рос. командуванням. Під час мобілізації задунайців на рос.-турец. війну 1828—29 бл. тисячі козаків на чолі з Г. 30(18) трав. 1828 перейшли Кілійське гирло Дунаю, увійшли в Ізмаїльський порт і приєдналися до рос. армії. Козаки взяли участь у боях проти Туреччини, зокрема в переправі через Дунай рос. армії 8 черв. (27 трав.) та штурмі фортеці Ісакча (нині місто в Румунії). За військ. заслуги Г. отримав чин полковника і дворянство. Після війни уряд доручив йому сформувати із задунайців *Азовське козацьке військо*, 1832 — призначив наказним отаманом цього війська. Внаслідок розподілу землі в Азовському війську одержав 1600 *десятин* і влаштував власне г-во, заснував хутір. 1851 вийшов у відставку за власним бажанням.

Йосип Гладкий перевозить російського імператора Миколу I через Дунай. Літографія невідомого художника. Перша половина 19 ст.

Нагороджений орденами св. Георгія 4-го ст. (1830), св. Анни 2-го ст. (1831), св. Володимира 3-го ст. (1840), дістав чин ген.-майора (1843).

П. від холери в м. Олександрівськ (нині м. *Запоріжжя*), де похований на козац. Пилипівському цвинтарі.

Літ.: *Гладкий В.* Осип Михайлович Гладкий. Кошевой атаман Запорожской Сечи. 1789—1866. «Русская старина», 1881, № 2; *Бойко А.В., Маленко Л.М.* Матеріали до історії Азовського козачого війська. Запоріжжя, 1995.

О.А. Бачинська.

ГЛАДКИ́Й Матвій (р. н. невід. — 18.05.1652) — миргород. полковник, укр. дипломат. Належав до тієї частини козац. старшини, яка не йшла на компроміси з поляками. Брав участь у боях під Корсунем (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), Пилявцями (нині с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельн. обл.), *Збаражем.* Улітку 1648 керував козацькими загонами, які вели бої в Білорусі проти литов. війська. Восени 1648 полки Г., М.*Кривоноса* та П.Головацького відзначилися під час облоги м. Замостя (Польща). 1649 Миргород. полк під командуванням Г. здобув м-ко *Зборів*, того ж року Г. брав участь у переговорах укр. сторони з рос. послом Г.Унковським (див. *Унковського Григорія дипломатична місія 1649*). Під час *Берестецької битви 1651,* коли кримський хан насильно утримував при собі Б.*Хмельницького,* Г. обрано *гетьманом наказним.* У зв'язку з протипольс. сел.-козац. заворушеннями на *Лівобережній Україні*, пов'язаними з укладанням Білоцерківського реєстру (див. *Білоцерківський договір 1651*), польс. військ. комісія звинуватила Г. в участі в сел. заворушеннях і в трав. 1652 він був страчений поляками.

Г. був фундатором церкви в м. *Миргород.* Потомками Г. вважала себе родина П.*Куліша,* що позначилося на трактуванні письменником *національної революції 1648—1676* і оцінці ним постаті Б.Хмельницького.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. К., 1990; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. К., 1995.

Я.І. Дзира.

ГЛАДКИ́Й Павло (15.12.1885 — р.с. невід.) — сходознавець, громад. та політ. діяч на Далекому Сході (див. *Далекосхідні поселення українців*). Н. в с. Олексіївка Андріївської волості Бахмутського пов. Катериносл. губ. (нині село Великоновосілківського р-ну Донец. обл.). Закінчив Ізюмське реальне уч-ще (1903), згодом — Пензенське худож. уч-ще. 1906—10 навч. на китайс.-маньчжурському від-ні Сх. (Орієнтального) ін-ту в м. Владивосток (нині місто в РФ). 1907—09 — чл. Владивостоцької студентської укр. громади. Після закінчення ін-ту — суддя на ст. Хайлар у Маньчжурії (пн.-сх. ч. Китаю), одночасно активно займався сходознавчими дослідженнями, вивчав китайське мист-во, насамперед театр. Чл. Харбінського т-ва рос. сходознавців, 1914 редагував його час. «Вестник Азии». Тоді ж обіймав посаду заст. голови Укр. клубу в м. Харбін (Китай). Навесні 1917 обраний головою укр. громади на ст. Хайлар. 16 лип. 1917 — голова заг. зборів українців Маньчжурії, де було обрано Мань-

чжурську укр. окружну раду. 20 груд. 1917 був висунутий кандидатом від українців Маньчжурії до *Українських Установчих зборів*. Голова 1-го Маньчжурського окружного укр. з'їзду, який відбувся 24—28 квіт. 1919.

Подальша доля невідома.

Літ.: *Л-ко М.* Українство на Далекому Сході. В кн.: Нова Україна. Календар на рік 1921. Владивосток, 1921; *Довганюк-Довгань А.К.* Маньчжурська Українська Окружна Рада. «Далекий Схід» (Харбін), 1938, № 11; *Світ І.* Українсько-японські взаємини 1903—1945: Історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк, 1972; *Його ж.* Українська молодь Далекого Сходу. «Визвольний шлях» (Лондон), 1976, кн. 2; *Попок А.* Українські поселення на Далекому Сході: Історико-соціологічний нарис. К., 2001.

А.А. Попок.

ГЛАЗУНО́В Василь Опанасович (01.01.1896—27.06.1967) — військовик, генерал-лейтенант (1944). Двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Учасник *Першої світової війни,* громадян. війни 1918—21, *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Н. в с. Варваровка (нині село Пензенської обл., РФ). 1929 закінчив курси «Вистріл», 1941 — курси вдосконалення командного складу. Від черв. 1941 — генерал-майор. Черв.—серп. 1941 — командир 3-го повітрянодесантного корпусу на *Південно-Західному фронті,* вересні 1941 — серпні 1943 — команд. повітрянодесантними військами, потім — заст. команд., від листоп. 1943 — команд. 4-го гвард. стрілец. корпусу на Пд.-Зх. фронті, *Третьому Українському фронті* і *Першому Білоруському фронті.* За вміле кер-во діями корпусу в ході *Нікопольсько-Криворізької наступальної операції 1944* удостоєний звання Героя Рад. Союзу. За успішне форсування р. Вісла нагороджений другою медаллю «Золота Зірка». У повоєн. час займав командні посади. Від 1954 — у відставці.

П. у м. *Москва.*

Літ.: Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; *Кригер Е.Г.* Ветеран трех войн. В кн.: *Кригер Е.Г.* Солдаты Победы. М., 1975; Герои Советского Союза, т. 1. М., 1987.

Л.М. Хойнацька.

ГЛЕБЛЬ, літописне місто — давньоруське місто на пд.-сх. кордонах Задесення. Локалізація дискусійна. Назва походить від імені «Гліб» з формантом -ль. Уперше згадано в *Іпатіївському літописі* під 1147. Засноване в 2-й пол. 11 ст. для контролю за «степовим коридором». 1147 витримало облогу військ вел. кн. київського *Ізяслава Мстиславича.* Зруйноване під час *монголо-татарської навали* 1239.

Варіанти локалізації:

1) за припущенням М.*Карамзіна*, К.*Неволіна* — с. Старий Глібів Чернігівської обл. (нині село затоплене водами Київського водосховища);

2) за припущенням рос. історика М.Арцибашева, *Філарета* (Гумилевського), рад. істориків А.Насонова, Ю.Ситого та ін. — с. Красний Колядин Талалаївського р-ну Черніг. обл. Городище вперше описано *Павлом Алепським* у серед. 17 ст., у 18 ст. — О.*Шафонським.* Складалося з трьох укріплених частин: Гуляй-Городка (0,58 га), Замку (1,6 га), Великої Красноколядинської фортеці (11 га). Похила стрілка мису лівого берега р. Ромен (прит. Сули, бас. Дніпра) і її колиш. прит. р. Красна (урочище Замок) обрізані валом та ровом. Захисні споруди городища збереглися гол. чин. на Замку. Потужність культ. шару — до 1,8 м (ранньозалізний вік, *роменська культура*, 11—13 ст., 16—18 ст.), причому остання, найбільша частина городища, утримує виключно пізньосередньовічні нашарування;

3) за припущенням Ю.Моргунова — с. Шевченкове (колиш. Гирявка) Конотопського р-ну Сумської обл. Городище 11—13 ст. овальної форми (пл. 2,1 га), розташов. за 2 км на пд. зх. від села, в урочищі Городок, на мисі правого берега р. Торговиця (права притока р. Ромен, басейн Дніпра). Укріплення знівельовані. Потужність культурного шару — бл. 1,2 м. Зі сх. до городища прилягає селище (бл. 20 га). За 1 км на пд. зх. розташов. курганний могильник, нині розораний.

Літ.: *Арцыбашев Н.С.* Повествование о России, т. 1, кн. 2. М., 1838; *Моргунов Ю.Ю.* Древнерусские городища течения р. Ромен. «Краткие сообщения Института археологии АН СССР», 1983, № 175; *Його ж.* Древнерусские памятники поречья Сулы. Курск, 1996; Ипатьевская летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 2. М.—Л., 1998.

В.П. Коваленко.

ГЛЕВА́ХА, археологічна пам'ятка — багатошарове поселення в урочищі Гатка, поблизу смт Глеваха Васильківського р-ну Київ. обл. Досліджувалося 1982—85. До шару *київської культури* (2-га пол. 3 ст. н. е.) належать 4 споруди-напівземлянки, 45 ям-льохів та ін., де знайдена переважно ліпна кераміка, а також керамічний імпорт *черняхівської культури*, пряслиця, кілька фібул і гребенів. Верхній шар утворився внаслідок просування на поч. 4 ст. н. е. племен черняхівської к-ри герм. походження. Він представлений 5 спорудами (зокрема гончарною майстернею), 11 ямами. Крім гончарної кераміки, знайдено ліпний посуд *вельбарської культури,* кілька фібул 4 ст. н. е.

Літ.: *Терпиловский Р.В.* Новые исследования памятников III—IV вв. в Среднем Поднепровье. В кн.: Труды V Международного конгресса археологов-славистов, т. 4. К., 1988; *Його ж.* К проблеме контактов киевской и вельбарской культур. В кн.: Kultura wielbarska w m^{3}odszym okresie rzymskim, t. 2. Lublin, 1989.

Р.В. Терпиловський.

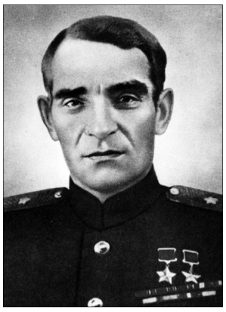

В.О. Глазунов.

ГЛИБО́КА (1919—40 — Адинката) — с-ще міськ. типу Чернів. обл., райцентр. Розташов. за 30 км на пд. від *Чернівців.* Залізнична ст. Глибока-Буковинська. Нас. 9,8 тис. осіб (1999).

У письмових документах уперше згадується 1438. До 1774 було в складі *Молдавського князівства*, з 1774 — під владою Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). 1869 почалося буд-во залізниці. 1918 Г. окупувала Румунія. Від 1940 — у складі УРСР, райцентр. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 5 лип. 1941 до 18 квіт. 1944 перебувало під румун. окупацією. С-ще міського типу від 1956.

У с. Димка біля Г. жила й працювала О.*Кобилянська,* тут 1960 відкрито музей.

На тер. с-ща виявлено й досліджено рештки поселень *трипільської культури.*

Пам'ятники: братська могила рад. воїнів (1941, 1944), Т.Шевченку (1964).

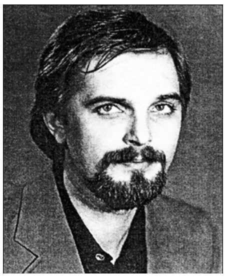

В.В. Глибченко.

Д.Б. Глинка.

М.І. Глинка.

С.М. Глинка.

Літ.: ІМіС УРСР. Чернівецька область. К., 1969; *Великий В.Я.* Глибока: Путівник. Ужгород, 1987; *Афанасьєв-Чужбинський О.* Нариси Дністра. В кн.: Буковинське Віче. Глибоке, 1992; Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998.

І.В. Савченко.

ГЛИ́БЧЕНКО Вадим Володимирович (01.04.1953—12.07.2000) — архітектор. Н. в м. *Київ.* 1973—86 працював в «Укрпроектреставрації». Закінчив Київ. інж.-буд. ін-т (1983). У 1970 — на поч. 1980-х рр. брав участь у реставрації: Володимирського собору в м. *Севастополь*, Трьохсвятительської церкви в смт *Диканька*, будинку філармонії та Приморського бульвару в м. *Одеса*, *Маріїнського палацу* в м. Київ. 1986—90 — гол. архіт. в «Укрпрофспортпроекті», 1991—95 — кер. управління спортивних споруд Центр. ради спортивного т-ва «Колос».

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1983).

Літ.: Шевченківські лауреати. 1962—2001. Енциклопедичний довідник. К., 2001; Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. К., 2003.

В.В. Головко.

ГЛИВЕ́НКО Михайло Васильович (1888—р. с. невід.) — архівіст. Із родини службовців. Освіта — середня. Від серп. 1923 до 10 берез. 1931 — зав., від 10 берез. 1931 — заст. зав. Центр. архіву революції у м. *Харків.* Дійсний чл. архівознавчої секції Археогр. комісії Головного архів. управління УСРР у Харкові, при якому 1935 керував аспірантурою. Чл. редколегії часопису з теорії і практики архів. буд-ва «Радянський архів». Виконав значну роботу з виявлення укр. архів. фондів і переведення їх до Харкова та *Києва.* Піклувався про внутр. облаштування архівосховищ. Автор статей про правильне використання архів. документів.

Тв.: Про внутрішнє устаткування архівосховищ. В кн.: Всеукраїнська нарада завідувателів центральних та краєвих історичних архівів. К., 1928; Виставки архівних матеріалів. «Радянський архів», 1931, кн. 3; Організація внутрішньої роботи в архіві на новому етапі архівного будівництва. Там само, кн. 4/5.

Літ.: *Водолажченко О.* Перша нарада архівних робітників України. «Архівна справа», 1925, кн. 1; Всеукраїнська нарада завідувателів центральних та краєвих історичних архівів. К., 1928; Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст.: Плани, проекти, програми видань, вип. 1. К., 1993; *Верба І.* Гливенко Михайло Васильович. У кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

І.В. Верба.

ГЛИ́НКА Дмитро Борисович (10.12(27.11).1917—24.02.1979) — військовик, полковник (1951). Двічі Герой Рад. Союзу (квіт., серп. 1943). Н. в с. Олександрів Дар (пізніше смт Рахманівка Криворізької міськради Дніпроп. обл., нині знято з облікових даних). Закінчив Качинську військ. авіац. шк. (1939). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — командир ланки, ад'ютант ескадрильї, нач. повітряно-стрілец. служби 45-го і 100-го гвард. винищувальних авіаполків на Пд., Пн.-Кавказ., 3-му і 1-му Укр. фронтах. Зробив понад 300 бойових вильотів, особисто збив 50 ворожих літаків. Після війни — командир полку і заст. командира винищувальної авіад-зії. 1951 закінчив Військ.-повітряну акад. Від 1960 — у запасі.

П. у м. *Москва.*

Літ.: Дважды Герои Советского Союза. М., 1973; Герои битвы за Кавказ. Цхинвали, 1975; Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; Герои Советского Союза, т. 1. М., 1987.

Л.М. Хойнацька.

ГЛИ́НКА Михайло Іванович (01.06(20.05).1804—15(03).02.1857) — рос. композитор, основоположник рос. класичної муз. шк. Н. в с. Новоспаське (нині село Смоленської обл., РФ). Створив опери «Життя за царя» («Іван Сусанін», 1836), «Руслан і Людмила» (1842), симфонічні тв. («Вальс-фантазія», «Іспанські увертюри» — «Арагонська хота» та «Ніч у Мадриді», «Камаринська»), якими визначив осн. напрямок розвитку рос. муз. мист-ва. Автор бл. 80 вокальних тв. — романсів (на слова О.*Пушкіна*, Є.Баратинського, В.*Жуковського* та ін.), ансамблів, хорів тощо. Знав і любив Україну, її мист-во, в одному з листів написав: «Малоросія — обітована земля мого серця». Побував тут двічі — 1823 у *Харкові* по дорозі на Кавказ і 1838 — для набору співаків до *Придворної співацької капели* у *Санкт-Петербурзі.* Відвідав тоді *Київ*, *Новгород-Сіверський*, *Чернігів*, *Ніжин*, Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), *Фастів*, *Ромни*, *Полтаву*, Харків, *Охтирку.* Запросив до Імператорської придворної капели С.*Гулака-Артемовського*, згодом відомого укр. композитора, співака, актора, для якого зробив оркестровку елегії «Шуми, шуми» (музика Й.Генішти). З ним Г. проводив заняття, згодом відправив на навчання до Італії. Осн. місцем перебування Г. в Україні 1838 став маєток поміщика Г.Тарновського (див. *Тарновські*) в с. *Качанівка.* Разом із ним тут гостювали і спілкувалися сусід господаря маєтку, укр. історик, етнограф, поет, музикант М.*Маркевич*, худож. В.*Штернберг*, поет В.*Забіла*, вірші якого «Гуде вітер» та «Не щебечи, соловейку» композитор тоді ж поклав на музику. В Качанівці Г. написав перші ч. опери «Руслан і Людмила», зокрема «Перський хор» та «Марш Чорномора», які вперше виконав кріпацький оркестр Тарновського. Укр. нар.-пісенний матеріал (козац. пісні «Ой, продала дівчинонька курку» та «Ой на горі та й женці жнуть») у дещо зміненому вигляді він використав для симфонії «Тарас Бульба», над якою почав працювати 1852, але не завершив.

П. у м. Берлін (Німеччина), похований у С.-Петербурзі.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—2. М., 1973—75.

Літ.: *Грінченко М.О.* Українська тематика в творчості М.Глінки. В кн.: *Грінченко М.О.* Вибране. К., 1959; *Асафьев Б.* М.И. Глинка. Л., 1977.

В.І. Кізченко.

ГЛИ́НКА Сергій Миколайович (16(05).07.1776, за ін. даними, 1775—17(05).04.1847) — письменник, видавець, історик, мемуарист. Брат Ф.*Глинки.*

З дворянської родини, син капітана-справника М.Глинки (1744—96, за ін. даними, 1800) та його дружини Ганни, у дівоцтві Каховської (1757—1802). Н. в с. Сутоки Духовського (Духовщинського) пов. Смоленської губ. 1782—94 здобував освіту в Сухопутному благородному кадетському корпусі, куди був записаний імп. *Катериною II.* Випускний іспит склав тодішньому нач. цього закладу М.*Кутузову.*

1795 — офіцер, ад'ютант нач. дислокованих у *Москві* військ

кн. Ю.Долгорукова, потім служив під кер-вом Кутузова, в Архаровському полку, командував ротою. 1800 пішов у відставку майором, приватно вчителював у маєтку Д.Хрущова в с. Рясне Богодухівського пов. Слобідсько-Української губ. (нині село Золочівського р-ну Харків. обл.). Через три роки став штатним автором і перекладачем при моск. театрі. 1806 служив бригадним майором у земському війську.

Активно виступав як драматург (серед п'єс — «Баян», «Михаил, князь Черниговский», «Осада Полтавы, или Клятва полтавских жителей»). Від 1808 — видавець і співробітник місячника «Русский вестник», 1821—24 — ж. «Новое детское чтение», 1821—23 — альманаху «Плутарх в пользу воспитания» (писав у вірнопідданському дусі, почасти використовував матеріали з українського минулого). 1811 знову відвідав Україну.

Під час *Війни 1812* одним із перших пішов до ополчення, спорядив туди власним коштом іще 20 військових, зажив слави «народного трибуна» (що було санкціоновано імп. *Олександром I*). За публіцистику удостоєний ордена св. Володимира 4-го ст. Заснував пансіон для дітей козаків Війська Донського. Ставши 1828 цензором (із правом носити свій колиш. мундир майора), захищав авторів од утисків, дозволяв без причіпок до друку всі тв., що надходили до нього. 1830 зазнав арешту за пропуск віршів, у яких начебто лунав натяк на декабристів (за добу був випущений з-під варти), і того ж року позбувся посади за дозвіл на друк сатиричного фейлетону.

Випустив низку книжок, у т. ч. «Русская история» (найповніше вид.: М., 1823—25), «Театр света, или изображение достопамятнейших происшествий древних и новых времен, нравов и словесности» (М., 1823—24), «Картина историческая и политическая новой Греции» (М., 1828, з присвятою графові І.Каподістрії, президенту «грецького уряду»); «Картина историческая и политическая Порты Оттоманской, от начала существования поколения турецкого до взятия Константинополя и до падения Греческой державы. С присовокуплением о войнах турков со времени вторжения их в Европу до 1830 года» (М., 1830); «Историческая панорама древнего и нового мира с прибавлением обозрения духа событий Древней Руси и Новой России» (М., 1832); «Обозрение истории армянского народа от начала бытия его до возрождения области армянской в Российской империи» (М., 1832—33); «Очерки всемирной истории» (М., 1832); «Повествования и рассказы из русской истории для детей» (СПб., 1841); «Русское чтение» (СПб., 1845). Залишив спогади (оприлюднені редакцією ж. «*Русская старина*»).

П. у м. *Санкт-Петербург.*

Тв.: Сочинения, ч. 1—12. М., 1817—20; Записки. СПб., 1895.

Літ.: *Федоров Б.* Пятидесятилетие литературной жизни С.Н.Глинки. «Маяк», 1844, № 7; *Вяземский П.А.* Сергей Николаевич Глинка. СПб., 1847; *И.Б-въ.* Сергей Николаевич Глинка (1775—1847). «Русский вестник», 1895, № 3; *Сивков К.* Глинка Сергей Николаевич. В кн.: Русский биографический словарь. М., 1916; *Прийма Ф.* «Слово о полку Игореве» в творчестве С.Н.Глинки. В кн.: Труды отдела древнерусской литературы, т. 26. Л., 1971; *Тартаковский А.Г.* Русская мемуаристика XVIII — первой половины XIX в. М., 1991; *Греков В.Н.* Глинка Сергей Николаевич. В кн.: Русские писатели: XIX век, ч. 1. М., 1996.

П.Г. Усенко.

ГЛИ́НКА Федір Миколайович (19(08).06.1786—23(11).02. 1880) — військовик, літератор. Масон. Брат С.*Глинки.*

Н. в с. Сутоки Духовського (Духовщинського) пов. Смоленської губ. Навч. в Петерб. кадетському корпусі, по закінченні якого 1802 був направлений прапорщиком до Апшеронського піх. полку поблизу м. *Рівне.* Виконував обов'язки ад'ютанта ген. М.Милорадовича. Підпоручиком брав участь у кампанії проти Наполеона 1805—06. Восени 1806 пішов у відставку через хворобу. Опублікував свої перші поезії, а також «Письма русского офицера о Польше, австрийских владениях и Венгрии, с подробным описанием похода россиян противу французов в 1805 и 1806 годах» (М., 1808, ч. 1—2). 1810—11 відвідав *Київ*, збирав матеріали з минулого України. За власною ініціативою надіслав знайдені ним польс. хроніки М.*Карамзіну* для використання в істор. працях.

Ф.М. Глинка.

З початком *Війни 1812* волонтером повернувся до армії, брав участь у *Бородінській битві 1812* та закордонному поході 1813—14, був удостоєний золотої шпаги за хоробрість, орденів св. Володимира 4-го ст. з бантом, св. Анни 2-го ст., баденського та прусського орденів, номінований штабс-капітаном (1815). По тому видав «Письма русского офицера о Польше, австрийских владениях, Пруссии и Франции, с подробным описанием похода россиян противу французов в 1805 и 1806, также Отечественной и заграничной войны с 1812 по 1815 год. С присовокуплением замечаний, мыслей и рассуждений во время поездки в некоторые отечественные губернии» (М., 1815—16, ч. 1—8), «Письма к другу, содержащие в себе замечания, мысли и рассуждения о разных предметах, с присовокуплением исторической повести: Зинобий Богдан Хмельницкий или освобожденная Малороссия» (СПб., 1816—17, ч. 1—3) та низку ін. тв. Виступав у різноманітних альманахах, часописах. У петерб. пресі вмістив статтю «Рассуждение о необходимости иметь историю Отечественной войны 1812 года» («Русский вестник», 1815, № 4; «Сын отечества», 1816, № 4).

1816 зарахований до гвардії, став капітаном, 1818 — полковником; 1819 завідував особливою канцелярією петербурзького військового губернатора. Від 1816 співпрацював у Вільному т-ві любителів рос. словесності (з 1818 — віце-президент, 1819 — голова). 1817—19 редагував «Военный журнал».

Чл. «*Союзу порятунку*» та «*Союзу благоденства*», близький до Пн. т-ва (див. *Декабристів рух*). Після доносу М.Грибовського переведений до армії (1822). Арештований 11 січ. 1826 (30 груд. 1825), але по допиті в Зимовому палаці, коли йому вдалося переконати імп. *Миколу I* в особистій непричетності до руху декабристів, відпущений. Знову затриманий 23(11) березня 1826, ув'язнений у *Петропавловській фортеці* (по 27(15) червня того ж року). Не зізнався в інкримінованому йому створен-

ні таємного гуртка («Глинки—Перетця»).

12 лип.(30 черв.) допроваджений до м. Петрозаводськ (нині столиця Республіки Карелія, РФ) служити старшим радником Олонецького губернського правління в чині колезького радника. 1830 переведений до Тверської губ. статським радником, 1832 — до Орловської. 1834, вийшовши у відставку дійсним статським радником, приїздив на Чернігівщину.

Від 1835 мешкав переважно в *Москві* та *Санкт-Петербурзі*, а літній час проводив у тверському маєтку дружини Авдотьї (у дівоцтві — Голеніщева-Кутузова) — письменниці, доброчинниці, з якою взяв шлюб 1831. Товаришував, зокрема, з О.*Бригеном*. 1862 оселився у м. Твер (нині місто в РФ). 1869 обраний до моск. археол. т-ва.

Залишив величезну літ. спадщину, в т. ч. спогади про М.Милорадовича, М.Карамзіна, К.*Рилєєва*, О.*Пушкіна*. Його вірші «Вот мчится тройка удалая...» (1824) та «Не слышно шуму городского» (1831) стали популярними піснями, причому останній, відомий ще під назвою «Песнь узника», був покладений на музику в Києві (за свідченням самого Г.). Задля збирання коштів на потреби поранених у Кримській (Східній) війні поширив 1854 казенно-патріотичну поезію «Ура», швидко перекладену різними мовами. 1864 імп. *Олександр II* нагородив його орденом св. Станіслава 1-го ст., 1872 — орденом св. Анни 1-го класу.

П. у м. Твер.

Тв.: Сочинения, т. 1—3. М., 1869—72; Избранное. Петрозаводск, 1949; Очерки Бородинского сражения, ч. 1—2. М., 1839.

Літ.: *Котляревский А.А.* Заметка о трудах Ф.Н.Глинки по науке русской древности. М., 1867; *Милюков А.П.* Ф.Н.Глинка. «Исторический вестник», 1880, № 7; *Жизневский А.К.* Федор Николаевич Глинка. Тверь, 1890; *Грот К.Я.* Н.М.Карамзин и Ф.Н.Глинка. СПб., 1903; *Ельницкий А.* Глинка, Федор Николаевич. В кн.: Русский биографический словарь. М., 1916; Писатели-декабристы в воспоминаниях современников, т. 1. М., 1980; *Жаркевич Н.М.* Творчество Ф.Н.Глинки в истории русско-украинских литературных связей. К., 1981; *Карпец В.Н.* Федор Глинка. М., 1983; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988.

П.Г. Усенко.

ГЛИ́НСЬКИЙ Михайло Львович (р. н. невід. — 1536) — представник князівського роду *Глинських*. Замолоду служив зх.-європ. монархам, потім зробив блискучу кар'єру при дворі вел. кн. литов. *Олександра* Казимировича (1460—1506), обійнявши, зокрема, посаду маршалка двору (1500) і отримавши численні земельні володіння. Після смерті Олександра становище Г. похитнулося: *Сигізмунд I* Старий з намови литов. шляхтичів (передусім Я.Заберезинського) позбавив його майже всіх посад. Втративши надію на їх повернення законним шляхом, Г. у лют. 1508 убив Заберезинського. Потім намагався здобути міста Ковно (нині м. Каунас) та Вільно (нині *Вільнюс*, обидва в Литві). Поразка в цих авантюрах змусила його шукати підтримки у вел. кн. моск. *Василія III* Івановича, який обіцяв передати Г. усі волості та міста, які той здобуде в Литві. Однак йому вдалося захопити лише Мозир (нині місто в Білорусі); моск. підтримка була незначною. Пізніше увійшло в традицію змальовувати Г. оборонцем нац. інтересів рус. земель у *Великому князівстві Литовському*, виразником настроїв місц. правосл. *аристократії*. На зламі 1508—09 Г. з братами Іваном і Василем емігрував до Рос. д-ви, де отримав у володіння Ярославець (нині Малоярославець) та Боровськ (нині обидва міста Калузької обл., РФ). Був ініціатором і активним учасником Смоленських походів 1512—14. Незадоволений своїм становищем, 1514 намагався втекти до Литви, за що був ув'язнений. Звільнений 1526 у зв'язку з одруженням Василія III на його (Г.) племінниці Олені Глинській. Отримав у вотчину Стародуб Ряполовський (нині с. Клязьминський Городок Владимирської обл., РФ). Брав активну участь у придворній боротьбі, через що був удруге ув'язнений 1534.

П. у тюрмі.

Літ.: *Finkel L.* Micha³ Glinski. В кн.: Ateneum Wileñski, r. 3, z. 9. Wilno, 1925; Новое о восстании Михаила Глинского в 1508 году. «Советские архивы», 1970, № 5; *Кром М.М.* Православные князья в Великом княжестве Литовском в начале XVI века: (К вопросу о социальной базе восстания Глинских). «Отечественная история», 1992, № 4; *Назаренко А.В., Хорошкевич А.Л.* Неизвестное послание Михаила Глинского. В кн.: Восточная Европа в древности и средневековье: Спорные проблемы истории. М., 1993; *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой. М., 1995.

О.В. Русина.

ГЛИ́НСЬКИЙ Теофан (криптонім і псевдонім — Т.Г., Т.Г. з Городниці; 1806—17.04.1893) — публіцист, громад. та культ. діяч. Закінчив Львів. ун-т (1829). Під час революції 1848 в Австрії (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) був обраний секретарем Богородчанської рус. ради (див. *Руські ради в Галичині 1848*). Виступав за обов'язкову початкову освіту для українців, викладання в навч. закладах укр. мовою, полегшення для дітей селян умов вступу до г-зій. Учасник *Собору руських учених 1848* у *Львові*. Обстоював розвиток літ. на основі живої нар. мови, запровадження фонетичного правопису. Друкував статті на громад.-політ. теми, з історії, мовознавства в журналах *«Зоря»* і *«Правда»*, газетах *«Батьківщина»*, *«Діло»*, «Руська рада», *«Вісник для русинів Австрійської держави»* та ін. Автор праці «Граматика мала руського язика для шкіл парафіальних в Галіції» (1845, не опубл.).

П. у с. Городниця (нині село Городенківського р-ну Івано-Франк. обл.).

Ф.І. Стеблій.

ГЛИ́НСЬКІ — князівський рід тюркського походження. За генеалогічними переказами, бере початок від сина *Мамая* — Мансур-Кията, який після *Куликовської битви 1380* осів на Задніпров'ї, заснувавши Глинськ (нині село Глинка Роменського р-ну Сум. обл.), *Полтаву* й Глинницю (нині с. Глинське Зіньківського р-ну Полтав. обл.). Спадкоємцем цих володінь став його син **Олекса**, який, прийнявши *християнство*, разом зі своїм сином **Іваном** почав служити вел. кн. литов. *Вітовту*. Той примножив маєтності Г. і видав за Івана (відомого учасника битви на Ворсклі; див. *Ворскла, битва на річці 1399*) дочку кн. Данила Острозького. Сини Івана від цього шлюбу **Борис** і **Семен** започаткували дві лінії ро-

ду Г.: старший син — литов., а молодший — черкасько-смоленську. Найвизначнішим представником першої (перервалася 1602) був М.*Глинський*, який на зламі 1508—09 емігрував до *Москви* разом зі своїми братами **Іваном Львовичем** (1505—07 — київ. воєводою) та **Василем Львовичем**. Дочка Івана **Олена** (р. н. невід. — 13(04)1538) 1526 вийшла заміж за вел. кн. моск. *Василія III* Івановича, ставши матір'ю *Івана IV*. Із черкасько-смоленської лінії (перерваної бл. 1576) найвидомішим був **Богдан Федорович** — намісник м. *Путивль* з 1495, захоплений у полон під час штурму міста моск. військами (1500). Його нащадки титулувалися князями путивльськими. Князі Г., що фіксуються за новітніх часів, походять зі смоленського відгалуження черкасько-смоленської лінії роду.

Літ.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. Warszawa, 1895; *Prochaska A.* O kniaziowskiem pochodzeniu szlachty Glińskich. «Miesiêcznik Heraldyczny», 1912, N 7—8; *Бычкова М.Е.* Родословие Глинских из Румянцевского собрания. «Записки отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В.Ленина», 1977, вып. 38; *Її ж.* Родословие князей Глинских. «Историческая генеалогия», 1994, № 3.

О.В. Русина.

ГЛИНЯ́НИ — місто Золочівського р-ну Львів. обл. Розташов. на р. Перегноївка (прит. Полтви, бас. Вісли), за 41 км від *Львова*, за 8 км від залізничної ст. Задвір'я. Нас. 3,5 тис. осіб (1998). Перша згадка про Г. в писемних джерелах датується 1379. У 2-й пол. 14 ст. Г. відійшли до Польщі. Нас. Г. брало активну участь у *національній революції 1648—1676,* надавало підтримку козац. загонам Б.*Хмельницького* у боротьбі з польс. військом (1648—49, 1655).

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшли до Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) увійшли до складу *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 — належали Польщі. Від 1 листоп. 1939 — у складі УРСР. Райцентр 1940—62.

Від 18 ст. Г. відомі як центр килимарства. 1921 тут створено килимову ф-ку, продукція якої експонувалася на виставках у Варшаві, Парижі, Нью-Йорку; відзначена Золотою медаллю на виставці в Познані (1929). Пам'ятки: залишки поселення (11—13 ст.); дерев'яна Свято-Успенська церква (1749).

Літ.: *Яцкевич Є.* Визвольні походи Б.Хмельницького на західні землі України. Львів, 1954; ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Ю.З. Данилюк.

ГЛИНЯ́НСЬКИЙ ТРАКТ — початкова вітка однієї з гол. доріг, що відходила зі *Львова* у сх. напряму. Від Глинянської вежі у Львові Г.т. вів на *Глиняни*, далі на *Золочів*, *Зборів*, Козлів (нині с-ще міськ. типу Козівського р-ну Терноп. обл.), *Тернопіль*. Г.т. започатковував магістральні шляхи, що вели зі Львова до *Києва*, *Кам'янця-Подільського* та Ясс (нині місто в Румунії), а також татар. дорогу — до *Кафи*.

Літ.: *Lewicki S.* Targi lwowskie od XVI—XIX wieku. Lwów, 1921; *Кривонос В.П.* Львівсько-левантійська торгівля наприкінці XV — в середині XVII ст. «УІЖ», 1995, № 1; Привілеї міста Львова (XIV—XVIII ст.), т. 1. Львів, 1998.

В.В. Пришляк.

ГЛІ́БОВ Леонід Іванович (05.03 (21.02).1827—10.11(29.10).1893) — поет, байкар, громад. діяч. Н. в с. Веселий Поділ (нині село Семенівського р-ну Полтав. обл.) у сім'ї управителя поміщицького маєтку. Закінчив Ніжин. ліцей (1855). 1856—58 вчителював на *Поділлі* в с. *Чорний Острів*, від 1858 викладав географію в Черніг. г-зії. Водночас очолював редакцію і видавав щотижневик *«Черниговский листок»* (1861—63), який був згодом заборонений цензурою за друкування «неблагонадійних» статей. Брав активну участь в організації роботи *недільних шкіл* для малозабезпечених громадян. 1863 потрапив під нагляд поліції за зв'язок із членами народницької орг-ції «*Земля і воля*», того ж року був увільнений з посад ред. та вчителя і змушений був виїхати з *Чернігова* до *Ніжина*. 1867 повернувся в Чернігів, де до кінця життя завідував земською друкарнею. На громад.-політ. становлення та літ. діяльність Г. вплинули його дружні стосунки з О.*Марковичем*, революц. *народниками* І.*Андрущенком*, М.*Кибальчичем*.

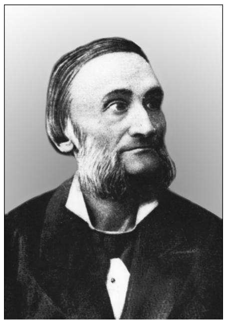

Л.І. Глібов.

Перші літ. твори написані рос. мовою і увійшли до зб. віршів, надрукованої 1847. На поч. 1850-х рр. Г. почав писати укр. мовою. Започаткував жанр поетичного фейлетону, практикував у жанрі поетичних роздумів та сатиричних поезій. Публікував свої тв. в газетах «*Киевский телеграф*», «Черниговской газете», видавав книжки-метелики «Красный мотылек», «Удод» та ін. Створив кілька прозових тв. — «Просьолок», «Шурочка», «Лихач» і п'єси — комедію «До мирового», «Типические сцены с живыми картинами» та ін.

Перша зб. байок, яка принесла Г. широку популярність, була ним надрукована в *Києві* 1863. Друга й третя вийшли друком 1872 і 1882. Г. написав понад 100 оригінальних байок, в яких із прихильністю відображав життя простих трударів, викривав та висміював держ. порядки, негаразди в земських установах, критикував землевласників та їхніх прислужників, у сатиричній формі відтворював широку панораму соціального життя в Україні. До літ. доробку Г. належать і численні тв., написані для дітей.

Поезії Г. «Журба» («Стоїть гора високая»), «Вечір», «Пісня» («Летить голуб понад морем»), «Пісня» («Скажіть мені правду, добрі люди») покладені на музику і стали відомими укр. піснями та романсами.

П. у м. Чернігів.

У смт Чорний Острів відкрито літ.-меморіальний музей-кімнату Г., у Чернігові на його могилі споруджено пам'ятник, на фасаді Ніжин. ліцею (нині Ніжин. пед. ін-т) встановлено меморіальну дошку.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1974; Байки. К., 1976.

Літ.: *Гур'єв Б.М.* Леонід Глібов. К., 1965; *Деркач Б.А.* Крилов і розвиток жанру байки в українській дожовтневій літературі. К., 1977; *Його ж.* Леонід Глібов. К., 1981.

Т.І. Катаргіна.

ГЛІБО́ЦЬКИЙ Лук'ян (р. н. і р. с. невід.) — громад. і політ. діяч на Далекому Сході (ДС; див. *Далекосхідні поселення українців*). Н. в с. Дубровинці (нині с. Дібровинці Оратівського р-ну Він. обл.). 1909 прибув до м. Благове-

Р.М. Глієр.

щенськ (нині місто в РФ), де 1911 став одним із організаторів Укр. клубу. Від 1912 жив у м. Алексєєвськ (нині м. Свободний Амурської обл., РФ). 1917 — чл. ради Свободненської укр. громади. 1918—21 — голова Свободненської укр. окружної ради, один із голів 2-ї сесії Укр. далекосх. крайової ради (трав. 1919), депутат Установчих, а згодом Нар. зборів Далекосх. Республіки (ДСР — з лют. 1921), де відстоював інтереси українців ДС, брав участь у виробленні розділів Конституції ДСР та закону про нац.-культ. автономію, що гарантували права нац. меншин. Доклав багато зусиль до організації укр. шкільництва. Наприкінці 1922 заарештований органами рад. влади за участь в укр. русі. У черв. 1923, після голодування, звільнений, подав петицію М.*Калініну* про репресії проти українців на ДС. Невдовзі повернувся в Україну, жив у м. *Вінниця.* Автор спогадів про свою діяльність на ДС, які зберігаються в Центр. держ. архіві вищих органів влади та управління України.

Літ.: *Світ І.* Українсько-японські взаємини 1903—1945: Історичний огляд та спостереження. Нью-Йорк, 1972; *Траф'як М.* Український рух на Далекому Сході: Спогади Л.Р.Глібоцького. «Золоті ворота», 1993, вип. 5; *Попок А.А.* Українські поселення на Далекому Сході: Історико-соціологічний нарис. К., 2001.

А.А. Попок.

ГЛІЄ́Р Рейнгольд Моріцович (11.01.1875 — 23.06.1956) — композитор, диригент, педагог, громад. діяч. Нар. арт. СРСР (1938). Н. в м. *Київ.* 1894 закінчив Київ. муз. уч-ще, 1900 — Моск. консерваторію. 1913—20 — проф. (від 1914 — дир. Київ. консерваторії; серед його учнів — Б.*Лятошинський,* Л.*Ревуцький*). 1920—41 — проф. Моск. консерваторії.

У творчому доробкові композитора понад 500 тв. різних жанрів: 5 опер, 7 балетів, 20 симфонічних композицій, у т. ч. 3 симфонії, камерно-інструментальні й вокальні цикли, фортепіанні п'єси, хори, пісні, музика до драм. вистав і кінофільмів. Творчість Г. пов'язана не лише з рос. класикою, а й з муз. традиціями ін. народів світу. Він сприяв становленню нац. муз. к-ри Азербайджану й Узбекистану (опери «Шахсенем», «Лейлі і Меджнун»), використовував китайс. мелодику (балет «Червоний мак»).

Значна увага приділена укр. темі, зокрема творчості Т.*Шевченка.* Г. написав музику до драм. вистави «Гайдамаки» (за Т.Шевченком, 1920), створив симфонічну картину-балет «Запорожці» (1921), присвячену пам'яті Т.Шевченка симфонічну поему «Заповіт» (1941), балет «Тарас Бульба» (1952). Г. належить редакція та оркестровка тв. М.*Лисенка* («Наталка Полтавка», «Чорноморці»), К.*Стеценка* (драм. картина «Гайдамаки», кантата «Шевченкові»).

Лауреат Держ. премії СРСР (1946, 1948, 1950). Нагороджений 3-ма орденами Леніна та ін. орденами та медалями.

П. у м. *Москва.*

Літ.: *Лятошинський Б.* Р.М.Глієр. «Мистецтво», 1955, № 1; *Довженко В.* Нариси з історії української радянської музики, ч. 1. К., 1957; Рейнгольд Морицович Глиэр. Статьи. Воспоминания. Материалы, т. 1—2. М.—Л., 1965—67.

Л.І. Ткачова.

ГЛО́БА (у 1450—1520-х рр. зав'язка; згодом ослух) — штраф за невиконання розпорядження влади (випас худоби, порушення земельних володінь, попередніх правничих рішень), звичний для *Буковини* та Молдови 17—18 ст. На противагу стандартному обсягу зав'язки в 50 гривен срібла (1456; див. *Гривна руська*, *Гривна польська*) розмір Г. сягав до 300 *талерів* (1627).

Літ.: *Grigoras N.* Institutü feudale din Moldova: Organizarea de stat pina a mijlocul sec. al 18-lea. Bucuresti, 1971; История Молдавской ССР с древнейших времен до наших дней. Кишинев, 1982; *Matuz J.* Das Osmanische Reich: Grundlinien seiner Geschichte. Darmstadt, 1994; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст.: Проблема функціональних полиномінацій в адаптивних терміносистемах. Чернівці, 1997.

О.Д. Огуй.

ГЛОБАЛІЗА́ЦІЯ (від франц. global — загальний, всесвітній; що походить від лат. globus — куля) — новітній трансформаційний процес (точніше — низка взаємопов'язаних процесів) у просторовій організації локальних, регіональних і світ. екон. зв'язків та відповідних соціальних відносин. Гол. ознаки Г.: 1) масовий і масштабний вихід соціальної, політ. та екон. активності за межі кордонів окремих д-в на регіони й континенти; 2) зростаюча інтенсивність взаємозв'язків у сфері торгівлі, інвестицій, фінансів, міграційних і культ. процесів; 3) небувале до цього часу прискорення поширення ідей та інформації, обігу капіталів, переміщення товарів, міграції населення внаслідок розвитку всеосяжних систем транспорту та комунікацій; 4) стирання граней між місц. й всепланетарними подіями. Г., отже, можна коротко охарактеризувати як всезростаючий вплив на життя людей їхніх всесвітніх взаємозв'язків.

Найпоширенішими є три погляди на природу й значення Г., які умовно можна назвати міркуваннями гіперглобаліста, скептика і трансформіста.

На думку **гіперглобаліста,** нинішню епоху від минулої відрізняє наявність єдиного світ. ринку, що долає всі кордони та зближує екон. регіони. За допомогою поняття «турбокапіталізм» (або, що те саме, — «транстериторіальний капіталізм») гіперглобаліст намагається вловити ту якісну зміну, яка спостерігається в просторовій організації і в динаміці капіталіст. формації в сучасному світі. Він вважає також, що динаміку світ. капіталізму на сьогоднішній день визначає імператив денаціоналізації екон. діяльності, що світ. фінансові орг-ції і транснац. корпорації (ТНК) значно більше впливають на організацію, розміщення та розподіл екон. влади та багатств, аніж д-ви. Гіперглобаліст міркує, що оскільки влада д-в територіально обмежена, а світ. ринок, як правило, не піддається поточному політ. регулюванню, то в економіці без кордонів д-ви не мають ін. вибору, як враховувати вплив глобальних ринкових сил. Сучасні багатосторонні інститути світ. екон. спостереження — «велика вісімка», *Міжнародний валютний фонд*, Світовий банк і *Світова організація торгівлі* (СОТ) — всіляко сприяють формуванню т. зв. світ. ринкової *цивілізації.* Нац. д-ви вже більше не можуть самочинно керувати власним нар. г-вом або впливати

на нього, як то було зовсім недавно. Це означає кінець існуванню відособлених нац. «держав загального добробуту й соціальної демократії».

Скептики в порівнянні з гіперглобалістами більш обережні щодо перспектив Г. Здебільшого визнаючи, що останні десятиліття свідчать про істотне поглиблення світ. екон. взаємозалежності країн, вони піддають сумніву новизну цього явища. На їхню думку, на фоні 1890—1914 рр. інтенсивність поступу сучасної світ. взаємозалежності істотно перебільшується, їхній аналіз територіального розміщення наявних осередків екон. взаємозалежних виробництв показує, що Г. є феноменом, характерним переважно лише для країн Орг-ції екон. співпраці та розвитку (саме ці держави є архітекторами «відкритої, ліберальної міжнародної економіки»). Відкидаючи ідею об'єднаної, глобальної економіки, скептики вказують на те, що світ розколюється на кілька гол. економіко-політ. блоків, усередині яких розвиваються досить різні форми капіталізму. На думку скептиків, ні вирішальність впливу вільного капіталу на характер розвитку сучасної економіки, ні наявність світ. капіталіст. порядку ще не доведені, а твердження про занепад «держави загального добробуту» перебільшені. Епоха після «*холодної війни*» несе не новий світ. порядок, а, скоріше, повернення до призабутого неоімперіалізму, в рамках якого наймогутніші д-ви й соціальні сили консолідують своє світ. панування.

На думку **трансформістів**, осмислюючи Г., важливо пам'ятати, що остання — це просторова реорганізація і реструктуризація не лише економіки, а й політ., військ. і культ. сил. З їхнього тлумачення Г. випливає, що сучасні дебати про Г. повинні зосереджуватися передусім на проблемах влади: її пристосуванні до реальності, її інструментах організації екон. життя. Г. слід розуміти як такий вплив екон. трансформацій на соціальну організацію сусп-ва, що поширює владу сильних д-в та потужних політ. сил на осн. регіони світу. Разом з тим вона ускладнює, а то й зовсім унеможливлює вплив більшості людей на центри влади. Г. водночас і поділяє, і об'єднує.

Отже, Г. — це суперечливий і багатовимірний процес, що не зводиться до екон. логіки й порізному впливає на ті чи ін. д-ви світу. Цей процес має як довгу історію творення — від традиційних до сучасних корпоративних імперій, в яких важливу роль відіграють новітні комунікації, так і не менш тривалу історію запеклої боротьби — проти рабства, за нац. незалежність, за унікальність і самобутність. Г. істотно вплинула на уніфікацію життя, що найбільш очевидно в сфері екон. і політ.

Екон. Г. тісно пов'язана зі зміною взаємовідносин між д-вами та ринками. Існує багато незаперечних фактів, що дають змогу припустити: сучасна Г., особливо фінансова, — це явище, детерміноване і регульоване швидше ринком, ніж д-вами. Підкріплене лібералізацією законодавства, посилення ринків і приватних фінансових інститутів як впливових чинників світ. фінансової системи порушує серйозні питання щодо всемогутності держ. влади та екон. суверенітету.

За нинішніх умов нац. економіки більше не функціонують як автономні системи, оскільки нац. кордони перестали бути істотною перепоною для екон. активності: відмінність між «внутрішньою» і «глобальною» екон. діяльністю стає все менш чіткою.

В утвердженні нового світ. екон. порядку центр. місце посідають ТНК. Вони виробляють, за деякими оцінками, як мінімум 20 % світ. продукції і здійснюють 70 % обороту світ. торгівлі. Саме корпоративний капітал, а не д-ви, має вирішальний вплив на організацію вир-ва, розміщення й розподіл екон. ресурсів.

Екон. Г. супроводжується новим світ. поділом праці, причому глобальна робоча сила виявляється сегментованою в межах багатих і бідних країн на тих, хто пожинає плоди Г., і тих, хто бореться за виживання.

Г. формує систему багатошарового управління на всепланетарному та регіональному рівнях. На поч. 20 ст. у світі налічувалося 37 міжурядових орг-цій. Наприкінці століття вже бл. 300 інституцій займалися регулюванням вир-ва товарів на глобальному або регіональному рівнях. Це ще крихка, але реальна інфраструктура нового світ. устрою, що має реальні можливості для регулювання Г.

Сталися важливі зміни і в масштабах застосування й змісті міжнар. права. Форми міжнар. права, що виникли в 20 ст. (законодавство щодо війни, злочинів проти людства, щодо навколишнього середовища, прав людини), створили базу для появи обрисів «космополітичного права», тобто законодавства, що окреслює і визначає межі у здійсненні політ. влади окремих д-в. По суті, д-ви більше не можуть чинити зі своїми громадянами те, що вони вважали б за потрібне. Хоча на практиці ще багато д-в порушують ці стандарти, майже всі тепер приймають до виконання осн. обов'язки захисту та забезпечення громадян, а також необхідні обмеження у своїх процесуальних нормах та судочинстві. Інтернаціоналізація законодавства, яку можна назвати й націоналізацією міжнародного права, помітна також і в ін. сферах. Спостерігається, наприклад, стрибкоподібне зростання приватного міжнар. і комерційного права.

Сучасна Г. викликає трансформацію держ. влади, яка полягає у зміні її ролі й функцій на перетині мереж та систем, що глобалізуються і регіоналізуються. Тут не варто користуватися такими поняттями, як «втрата функцій», «зменшення обсягу» чи «ерозія» держ. влади. Під час Г. відбувається реконфігурація відносин між д-вою та ринком, тісне переплетення функції державних структур та міжнар. громад. орг-цій. Екон. Г. жодним чином не підриває владу д-ви, вона лише видозмінює умови, в яких ця влада реалізується, а в деяких сферах, як-от охорона навколишнього середовища, вплив д-ви посилює. За умов Г. в політ. сфері спостерігається вибухоподібне зростання та інституціоналізація регіонального й глобального управління, що жодним чином не свідчить про занепад чи розмивання держ. влади. Політики не стали зайвими. Вони опинилися всередині глобальних, ре-

гіональних і транснац. утворень, що перестали бути замкнутими світами й трансформуються нині в єдиний світ «прорваних кордонів».

Літ.: *Ohmae K.* The Borderless World. London, 1990; *O'Neill.* Transnational Justice. Cambridge, 1991; *Hirst P., Thompson G.* Globalization in Question. Cambridge, 1999.

David Held, Anthony McGrew. Скорочений пер. з англ. С.В. Кульчицького.

М.М. Глобенко-Оглоблин.

ГЛОБЕ́НКО-ОГЛО́БЛИН Микола Миколайович (справжнє прізв. — Оглоблин; 19.12.1902—29.05. 1957) — літературознавець, історик літ., педагог. Дійсний чл. НТШ та УВАН. Проф. УВУ. Н. в с. Ново-Георгіївка Куп'янського пов. Харків. губ. (нині с. Новоєгорівка Дворічанського р-ну Харків. обл.) в сім'ї священика. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1928). Працював літ. ред. у газетах і журналах. Викладав укр. мову в серед. шк. Співробітник газети «Нова Україна» (1942). На еміграції — від 1944. Редагував газети «Українська трибуна» в Мюнхені (1947). З 1951 — у Сарселі (Франція). Автор численних праць з історії укр. літ. 17, 19—20 століть та шевченкознавства.

П. у м. Мужен (Франція).

Тв.: Заповіт батьків. «Культура і побут», 1928, № 8; Українська література. Мюнхен, 1947; До питань вивчення барокової доби на Україні. «Україна» (Париж), 1952, № 8; Літературне життя на підсовєтській Україні: Проза 1920—30-х років. Мюнхен—Париж, 1952; Історія української совєтської літератури в офіційній інтерпретації. «Український збірник», 1956, № 7; «Тератургіма» А.Кальнофойського в її зв'язках із староукраїнською літературою. В кн.: Українська літературна газета: Збірник. Мюнхен, 1956; Історико-літературні статті. Нью-Йорк—Париж—Мюнхен, 1958; З літературознавчої спадщини. Париж, 1961.

Літ.: *Бойко Ю.* Проф. Микола Миколайович Глобенко. «Наукові записки УВУ» (Мюнхен), 1958, № 2; Пам'яті великого вченого (У першу річницю смерті проф. М.Глобенка). «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1958, № 103, 31 трав.; Kleine slavistische Biographie. Wiesbaden, 1958; Mykola Ohloblyn (Hlobenko): (obituary). «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States» (New York), 1958, v. 6, N 3/4.

О.В. Ясь.

ГЛО́БИНЕ — місто Полтав. обл., райцентр. Розташов. на берегах р. Сухий Омельник (прит. Омельника, бас. Дніпра). Залізнична ст. Нас. 13,5 тис. осіб (1998). Виникло на поч. 18 ст. Власник села — Іван Глоба — обіймав посаду військ. писаря *Нової Січі* 1765—75. 1802 увійшло до складу Кременчуцького пов. *Полтавської губернії.* Від 1851 — волосне м-ко. 1878 тут збудовано залізничну ст., 1910—12 — цукровий з-д. Райцентр *Кременчуцької округи* Полтав. губ. від 1923; від лют. 1932 до верес. 1937 — у складі *Харківської області*, з верес. 1937 — у складі новоутвореної Полтав. обл.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 13 верес. 1941 по 26 верес. 1943 окуповане гітлерівцями. За час окупації розстріляно 2500 жителів Глобинського р-ну.

Уродженці Г. — укр. письменники О.Обідний (1906 — р. с. невід.), М.Савченко (1914—82).

Літ.: *Бодянский П.* Памятная книжка Полтавской губернии за 1885 г. Полтава, 1885; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992; *Сорокопуд І.* Глобине. Від хутора до міста. Глобине, 2003.

О.Г. Бажан.

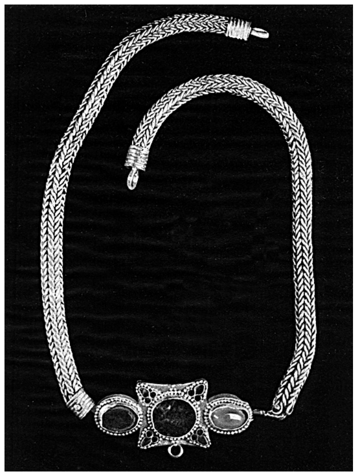

Глодоський скарб. Золотий нагрудний ланцюг.

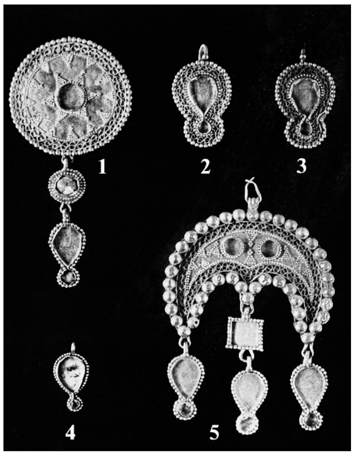

Глодоський скарб. Золоті прикраси, що підвішувались до нагрудного ланцюга (1 — медальйон, 2, 3 — вісімкоподібні підвіски, 4 — мала вісімкоподібна підвіска, 5 — лунниця).

Глодоський скарб. Золоті сережки і медальйон.

ГЛОДО́СЬКИЙ СКАРБ — комплекс знахідок, що були виявлені 1961 на правому березі р. Сухий Ташлик (прит. Пд. Бугу), поблизу с. Глодоси Новоукр. р-ну Кіровогр. обл. Власне, скарб складався з золотих і срібних виробів. Золоті вироби: нагрудні прикраси (ланцюг з медальйонами візант. походження), браслети, персні, сережки, оздоби пояса, дорогоцінні обладунки шаблі й кинджала, кінської збруї — заг. вагою 2,583 кг; вироби із срібла (срібний посуд тощо) вагою 1,026 кг. Деякі знахідки оздоблені вставками з напівдорогоцінного каміння. Серед кінського спорядження є золоті штамповані оздоби зі спіралеподібними завитками, характерними для ювелірного мист-ва Сходу. Ч. з них обпалена у вогні. Усі ці речі лежали в ямі діаметром понад 1 м і глибиною бл. 0,7 м. Разом із дорогоцінностями виявлено кальциновані кістки дорослого чоловіка з рубаними слідами від шаблі. А.Сміленко інтерпретує цей комплекс як поховання загиблого вождя. А.Амброз вбачає в ньому тюркський поминальний комплекс 2-ї пол. 7 ст. Наявні в ямі кістки людини він вважав кістками спаленої після насильницького умертвіння жертви, яку було принесено язичницьким богам,

як і дорогоцінні дари, на спомин про померлу видатну особу.

Літ.: *Сміленко А.Т.* Глодоські скарби. К., 1965.

О.М. Приходнюк.

ГЛУ́ЗМАН Семен Фішелевич (н. 10.09.1946) — лікар-психіатр, правозахисник. Директор Укр.-амер. бюро захисту прав людини (1990), виконавчий секретар Асоц. психіатрів України (1991), чл. Амер. т-ва психіатрів (1979), Королів. коледжу психіатрів Великої Британії (1980), Канад. психіатричної асоціації (1981), Т-ва психіатрів і неврологів Німеччини. Н. в м. *Київ.* Закінчив Київ. мед. ін-т (1970). Працював психіатром: 1970 — у Житомир. лікарні, 1971 — у м. *Коростень*, 1972 — на станції швидкої допомоги в Києві. 1972 здійснив заочну незалежну експертизу в справі ген.-майора П.*Григоренка*, доводячи незаконність застосованих проти нього методів психіатричного лікування. Того самого року заарештований і засуджений до 7-ми років таборів і 3-х років заслання. Відбував покарання разом із І.*Світличним,* Є.*Сверстюком*, Л.*Лук'яненком* та ін. 1982 працював робітником на одній із ф-к Києва.

Від 1985 почав знову активно займатися професійною і громад. діяльністю.

1977 одній із клінік Сен-Дені (Франція) присвоєно ім'я Г.

Тв.: Згода в психіатрії. Виступ на Всесвітньому конгресі з біоетики. Амстердам, 1991 р. «Український оглядач», 1992, № 10; Псалмы и скорби. Х., 1994.

Літ.: Диссидент, вернувшийся в холод: Интервью Ю.Константинова с С.Глузманом. «Киевские новости», 1995, 3 ноября; *Антонюк З. та ін.* Листи з волі. К., 1999.

Ю.І. Шаповал.

ГЛУХ Йосип (поч. 17 ст.—січ. 1655) — уман. полковник. Н., ймовірно, на Уманщині в козац. сім'ї. Командував *Уманським полком* у вирішальних битвах *національної революції 1648—1676* (див. *Зборівська битва 1649, Батозька битва 1652, Жванецька облога 1653* та ін.). Був одним із керівників укр. війська в *Молдовських походах війська Б.Хмельницького* (1650, 1652, 1653). Організовував оборону *Поділля* проти наступу військ *Речі Посполитої* 1651—55, завдав ворогові кілька дошкульних поразок, зокрема в битвах під *Вінницею* навесні 1651. Відмовився присягати рос. цареві після укладання *Березневих статей 1654.*

За деякими даними, в черв.—лип. 1654 помер від пошесті. Однак, за ін. свідченнями, загинув у січ. 1655, обороняючи м. *Умань* від польс. війська.

Літ.: *Мицик Ю.А.* Йосип Глух. В кн.: Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети, кн. 1. К., 1998.

Ю.А. Мицик.

ГЛУ́ХІВ — місто обласного підпорядкування Сум. обл., райцентр. Розташов. на р. Есмань (прит. Клевені, бас. Дніпра). Нас. 35,8 тис. осіб (1998).

Перші згадки про Г. датуються 1152. У 13—14 ст. — центр Глухівського удільного князівства. За часів польс. панування перейм. на Новий Острог (1646). 1648—54 — сотенне місто *Ніжинського полку.* Під час *польсько-російської війни 1654—1667* тут відбулася *Глухівська оборона 1664.* 1663—65 — центр *Глухівського полку.* Від 1708 перетворюється на столицю *Лівобережної України* — постійну резиденцію гетьманів І.*Скоропадського* (1708—22), Д.*Апостола* (1727—34), К.*Розумовського* (1750—64), місце розташування 1-ї і 2-ї *Малоросійських колегій.* 1738 у місті започаткована перша в Україні та Росії муз. шк. (див. *Глухівська школа співу та інструментальної музики*), в якій навчалися видатні укр. композитори М.*Березовський* і Д.*Бортнянський.* За гетьмана К.Розумовського у Г. з'являється перший в Україні професійний театр зх. взірця. З ліквідацією автономії Лівобереж. України наприкінці 18 ст. став повітовим містом у складі *Новгород-Сіверського намісництва* (1782), від 1796 — *Малоросійської губернії*, від 1802 — *Чернігівської губернії.* Від 1923 — райцентр. У складі Черніг. обл. від 1932.

1931 у Г. завершено буд-во першого в Україні коноплепереробного з-ду. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації 7 верес. 1941 — 30 серп. 1943 діяв Глухівський партизан. загін (командир — Герой Рад. Союзу П.Кульбака), який в лют. 1942 ввійшов до партизан. з'єднання під командуванням С.*Ковпака.* У повоєнні роки розвиваються електротех. й верстатобудівна галузі пром-сті.

1992 місто оголошене Державним історико-культ. заповідником. Пам'ятки арх-ри: Тріумфальна арка (1774), Свято-Миколаївська (кін. 17 ст.), Спасо-Преображенська (1767), Анастасіївська (1884—93) церкви, численні світські споруди кін. 17—19 ст.

Уродженцями Г. є композитори М.Березовський і Д.Бортнянський, художники А.*Лосенко* та М.*Мурашко*, діяч УНР Є.*Онацький*, мистецтвознавець Ф.*Ернст.*

С.Ф. Глузман.

Глухів. Анастасіївська церква.

Глухів. Свято-Миколаївська церква.

Глухів. Фото початку 20 ст.

Глухів. Спасо-Преображенська церква.

Літ.: ІМіС УРСР. Сумська область. К., 1973; *Ткаченко В.К.* Глухів. Х., 1974; *Белашов В.И.* Глухов — забытая столица гетманской Украины. К., 1992; Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження. К., 1999.

О.Г. Бажан.

ГЛУ́ХІВСЬКА ОБОРО́НА 1664 — оборона укр. військами гетьмана І.*Брюховецького* Глухівської фортеці, один із центр. епізодів польс.-рос. війни 1663—64 (див. *Польсько-російська війна 1654—1667*). Розпочалася 23 січ. 1664, коли авангард польських військ, очолюваних особисто королем *Яном II* Казимиром Ваза, підійшов до прикордонного з Рос. д-вою полкового міста *Глухів* (див. *Глухівський полк*). Г.о. очолював київ. полк. В.*Дворецький*, а облогою міста з польс. боку керував руський воєвода С.*Чарнецький*. У таборі польс. короля під Глуховом перебували й укр. козаки з *Правобережної України* під командуванням наказного гетьмана І.*Богуна*, однак останній активної участі в облозі й штурмах міста не брав. Навпаки, він повідомляв про плани польс. командування учасникам Г.о. В ході оборони захисники міста відбили 2 штурми — 29 січ. та 8 лют. Штурм 8 лют. супроводжувався закладенням польс. інженерами під оборонні споруди 3-х порохових зарядів, які, щоправда, вибухнули тоді, коли польс. жовніри перебували на валу, а тому завдали втрат як захисникам, так і нападникам. У боях під Глуховом польс. війська втратили бл. 4 тис. вбитими та пораненими. 9 лют. 1664 Ян II Казимир Ваза віддав наказ про припинення облоги міста. Тривала затримка польських військ під Глуховом і втрати під час облоги стали однією з головних причин провалу зимової кампанії польс. короля 1663—64.

Дж.: Zbiór pamiêtnikow do dziejów polskich, t. 4. Warszawa, 1858; Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, т. 5. СПб., 1867; Літопис Самовидця. К., 1971.

В.М. Горобець.

ГЛУ́ХІВСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця УСРР (див. *Округа*). Утворена 7 берез. 1923 як Новгород-Сіверська у складі *Чернігівської губернії.* В зв'язку з перенесенням окружного центру з м. *Новгород-Сіверський* до м. *Глухів* 11 серп. 1925 перейм. на Глухівську. Налічувала 12 р-нів. Протягом 1924—30 межі округи не раз змінювалися. Ліквідована у верес. 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Глухівська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ГЛУ́ХІВСЬКА ШКО́ЛА СПІ́ВУ ТА ІНСТРУМЕНТА́ЛЬНОЇ МУ́ЗИКИ — перший в Україні та Росії муз. навч. заклад, який готував півчих (*партесного співу*) і музикантів (гуслярів, бандуристів, скрипалів) для *Придворної співацької капели* у *Санкт-Петербурзі.* Розпорядженням Закордонної колегії царського уряду від 24 серп. 1730 *Генеральній військовій канцелярії* було вказано відкрити в м. *Глухів* «Школу співу та інструментальної музики» з учителями хорової справи та гри на муз. інструментах. Згідно з указом імп. *Анни Іванівни* від 14 верес. 1738, у шк. передбачався штатний розклад на 20 осіб: 17 учнів, 1 регент, 2 викладачі-інструменталісти. Основою навч. процесу стали традиції київ. партесного церк. співу. В 2-й пол. 18 ст. шк. координувалася президентом *Малоросійської колегії* П.Румянцевим (див. П.*Румянцев-Задунайський*), який запровадив до навч. процесу й танець. Період найбільшої активності шк. припадає на 1740—50-ті рр. Тут викладали досвідчені майстри муз. справи: регент Ф.Яворовський (1736—41), Н.Шолупіні, О.Брежинський, Ф.Негай (кін. 1750-х рр.), К.Каченовський (1754), С.Андрієвський (1758) та ін. Учнями були: В.Григор'єв (співав у капелі до 1741), І.Федоров (зарахований до хору 1746) та ін. Традиції шк. розвинули композитори Д.*Бортнянський* та М.*Березовський*, а також М.*Полторацький*, Г.Головня та ін. Відомі художники, вихідці з Г.ш.с. та і.м. — К.Головачевський, І.Саблучок, А.Лосенко. Ця школа була своєрідним культ. центром укр. і рос. муз. мист-ва 2-ї чв. і серед. 18 ст., де формувалися майбутні спеціалісти не тільки для творчих колективів С.-Петербурга і *Москви*, а й ін. міст України та Росії.

Літ.: *Майбурова К.В.* Глухівська школа півчих XVIII ст. та її роль у розвитку музичного професіоналізму на Україні та в Росії. «Українське музикознавство», 1971, вип. 6; *Іванов В.Ф.* Співацька освіта в Україні. К., 1992; *Корній Л.П.* Історія української музи-

ки, ч. 1. К.—Х.—Нью-Йорк, 1996; *Васюта О.П.* Музичне життя на Чернігівщині у XVIII ст. — XIX ст.: Історико-культурологічне дослідження. Чернігів, 1997.

М.В. Юр.

ГЛУ́ХІВСЬКИЙ МУЗЕ́Й МІСЦЕ́ВОЇ СТАРОВИНИ́. Заснований 1903 у м. *Глухів*. За рік до цього вдова відомого в Україні колекціонера й бібліофіла М.Шугурова оголосила заповіт про передання його колекцій місц. земству за умови організації музею. Провідну роль в розробці проекту й утворенні нового закладу відіграв місц. дослідник і збирач пам'яток нац. старовини П.Дорошенко, який очолив Музейну комісію. У відповідь на звернення земської управи до населення відусюди почали надходити старожитності й мистецькі тв. У лют. 1903 з *Києва* було привезено колекцію М.Шугурова — бл. 1500 пам'яток (переважно книжок, гравюр і фотографій). Це мало вирішальне значення для формування фондів музею, який розміщувався в кімнатах новоспорудженого будинку земської б-ки. Музей мав 3 від.: зібрання місц. старожитностей (пам'ятки історії, *археології*, *нумізматики*, *сфрагістики*, церк. облаштування, зброя, предмети побуту); тв. образотворчого мист-ва (картини, гравюри, предмети декоративно-ужиткового характеру, фотографії); б-ку, що містила матеріали з укр. історії й мист-ва, рідкісні рукописи й стародруки. У 1920-х рр. на базі цього закладу утворено Глухівський історико-краєзнавчий музей.

Літ.: К открытию в Глухове Черниговской губернии собрания предметов местной старины. «Археологическая летопись Южной России», 1903, № 1—6; *Скрипник Г.А.* Етнографічні музеї України. К., 1989; *Пискун А.И.* К истории Глуховского историко-краеведческого музея. В кн.: Тезисы докладов и сообщений Сумской областной научной историко-краеведческой конференции. Сумы, 1990.

Е.М. Піскова.

ГЛУ́ХІВСЬКИЙ ПЕТРОПА́ВЛІВСЬКИЙ БАТУ́РИНСЬКИЙ МОНАСТИ́Р. Чол. монастир, розташ. за 35 км на пд. від м. *Глухів*, на березі р. Клевень (прит. Сейму, бас. Дніпра). Заснований в 2-й пол. 17 ст. 1694 ігуменом монастиря призначено Димитрія Туптала (див. *Димитрій Ростовський*), заходами якого збудовано собор святих апостолів Петра й Павла. На території монастиря поховано відомого поборника *православ'я* в Україні архімандрита Мелхіседека *Значко-Яворського*, який управляв монастирем 1786—1809. Наприкінці 1920-х рр. монастир було закрито органами рад. влади. Нині в його приміщеннях розташов. психіатрична лікарня.

Літ.: *Зверинский В.В.* Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, т. 3. СПб., 1897.

О.Д. Кузьминська.

ГЛУ́ХІВСЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Лівобережній Україні* 2-ї пол. 17 ст. Існував упродовж 1663—65. 1663 Г.п. виділився з частини *Ніжинського полку*, а 1665 знову став Глухівською сотнею цього ж полку. Г.п. очолювали полковники К.Гуляницький (1663—64) і В.Черкашениця (1664—65).

Літ.: *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 2—3.

В.В. Панашенко.

ГЛУ́ХІВСЬКИЙ СВЯ́ТО-УСПЕ́НСЬКИЙ ПРЕОБРАЖЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р. Жін. монастир, заснований 1670 у м. *Глухів* згідно з універсалом гетьмана Д.*Многогрішного.* Ігуменею монастиря було призначено вдову малорос. *військового товариша* Тамборовича — Агафію (Афанасію). 1681 монастир приписано до Вознесенського монастиря у *Києві*, де протягом 1685—88 ігуменею була мати гетьмана І.*Мазепи* — Марія. У 1930-ті рр. закритий органами рад. влади.

Літ.: *Зверинский В.В.* Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, т. 3. СПб., 1897.

О.Д. Кузьминська.

ГЛУ́ХІВСЬКІ РА́ДИ 1750, 1763 — зібрання *козацької старшини*, пов'язані з обранням гетьмана К.*Розумовського* та його діяльністю. 16 січ. 1750 за наказом імп. *Єлизавети Петрівни* в м. *Глухів* прибув ген.-майор граф І.*Гендриков* із жалуваною грамотою і вимогою до верхівки старшини підписати «Прошення» про обрання гетьманом К.Розумовського. Урочисте обрання (елекція) відбулося 22 лют. в присутності *генеральної старшини*, *полкової старшини*, *бунчукових товаришів*, *військових товаришів*, представників ін. соціальних прошарків укр. сусп-ва, а також вищого правосл. *духовенства* на чолі з київ. митрополитом Т.Щербацьким і трьома єпископами. Тим самим було вдруге відновлено *гетьманату інститут*, скасований 1734.

1763 К.Розумовський після участі в двірському перевороті у *Санкт-Петербурзі* (1762) прибув до Глухова. Тут він і вищі посадові особи його адміністрації підготували на ім'я імп. *Катерини II* дві чолобитні. Одна стосувалася поліпшення вищої освіти в *Гетьманщині,* а саме: передбачалося перетворити Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*) на ун-т і заснувати ун-т у м. *Батурин.* У другій було клопотання про відновлення давніх прав України та визнання спадковості гетьманства за родиною Розумовських. Такі наміри викликали гостре невдоволення Катерини II і дали їй привід для остаточного скасування влади гетьмана та перетворення *Малоросії* на одну з провінцій *Російської імперії.*

Літ.: *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских, т. 1. СПб., 1880; *Панашенко В.* Кирило Розумовський. В кн.: Володарі гетьманської булави. К., 1995; *Струкевич О.К.* Україна—Гетьманщина та Російська імперія протягом 50—80-х рр. XVIII ст. (Політико-адміністративний аспект проблеми). К., 1996.

О.І. Гуржій.

ГЛУ́ХІВСЬКІ СТАТТІ́ 1669 — угода між *Гетьманщиною* і Рос. д-вою, укладена 16 берез. 1669 у м. *Глухів* гетьманом Д.*Многогрішним* і воєводою рос. військ в Україні кн. Г.*Ромодановським.* Потреба в новій угоді була зумовлена тим, що попередня угода — *Московські статті 1665* — втратила свою чинність унаслідок укр.-рос. війни 1668—69. Лівобереж. *козацька старшина*, погоджуючись під тиском обставин на повернення під зверхність рос. царя, прагнула не допустити відновлення правомочності Моск. статей, зберегти за собою права і вільності, закріплені за всіма учасниками антимоск. виступів. Підписанню Г.с. передували гострі дебати сторін 13—16

В.П. Глушко.

берез., особливо навколо вимоги укр. делегації щодо виведення з України рос. гарнізонів та воєводських адміністрацій. Спираючись на фактор присутності рос. військ у Глухові, Ромодановський змусив гетьман. уряд піти на поступки в цій справі, погодившися, зі свого боку, на зменшення кількості рос. воєвод в Україні (відтепер вони мали право перебувати в містах *Київ*, Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), *Ніжин*, *Чернігів* та *Остер*). Крім того, їм заборонялося втручатися у справи місц. самоврядування і судочинства, а їхні функції зводилися до суто військових. Г.с. гарантували дотримання традиційних козац. прав і вільностей, а також проголошували амністію укр. учасникам війни. Рос. сторона підтвердила право Укр. д-ви на вільний вибір гетьмана (див. *Гетьманату інститут*). Водночас було зроблено застереження стосовно того, що обраний гетьман міг бути позбавлений влади лише за дозволом царського уряду, як це раніше було зафіксовано *Переяславськими статтями 1659* (за винятком випадків, коли він звинувачувався в держ. зраді). Гетьман позбавлявся права на зовн.-політ. діяльність; передбачалася лише обов'язкова присутність укр. представників на переговорах рос. сторони з іноз. дипломатами, якщо на них розглядалися питання, що безпосередньо стосувалися України. Г.с. вперше законодавчо закріплювали право гетьманів утримувати 1 тис. найманого війська. Вони стали базовим документом при виробленні укр.-рос. угод 1672, 1674 та 1687.

Дж.: Собрание государственных грамот и договоров, ч. 4. М., 1826; Полное собрание Законов Российской империи, т. 1. М., 1830; Источники Малороссийской истории, ч. 1. Собранные Д.Н.Бантышем-Каменским, ч. 1. М., 1858.

Літ.: *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; *Його ж.* Украинско-российские отношения и политико-правовой статус Гетьманщины (вторая половина XVII — первая половина XVIII века). Россия—Украина: история взаимоотношений. М., 1997.

В.М. Горобець.

ГЛУШКО́ Валентин Петрович (02.09(20.08).1908—10.01.1989) — учений в галузі ракетно-космічної техніки. Акад. АН СРСР (1958), двічі Герой Соц. Праці (1956, 1961). Н. в м. *Одеса*. 1924 закінчив в Одесі профтехшколу. Навч. на фіз.-мат. ф-ті Ленінгр. ун-ту (1925—29). 1929—33 працював у Газодинамічній лабораторії. 1933—34 викладав у Військово-повітряній акад. ім. М.Жуковського. Від 1934 працював у Реактивному НДІ, 1941—44 — у спец. дослідно-конструкторському бюро при НКВС. 1938 репресований, 1944 звільнений. 1945—46 у Німеччині вивчав трофейну ракетну техніку. 1947—53 викладав у Моск. вищому тех. уч-щі ім. М.Баумана. 1941—74 — гол. конструктор. Від 1974 — ген. конструктор наук.-вироб. об-ня «Енергія».

Конструктор першого в світі електротермічного ракетного двигуна (1929—33), перших рад. рідинних ракетних двигунів (1930—31). Провадив теор. й експериментальні дослідження рідинних ракетних двигунів та косміч. апаратів. Двигуни, створені під його кер-вом, встановлені на балістичних ракетах далекої дії та на косміч. ракетах *СРСР*. Керував створенням багатомодульної косміч. станції «Мир», ракетиносія «Енергія», корабля багаторазового використання «Буран».

Лауреат Ленінської премії (1957), Держ. премії СРСР (1967, 1984).

П. у м. *Москва*.

Літ.: *Романов А.П., Губарев В.С.* Конструкторы. М., 1989.

Л.О. Гаврилюк.

ГЛУШКО́ Сильвестр Васильович (02.01.1896—1964) — історик. Учень М.*Грушевського*. Н. в с. Москаленки (нині село Богуславського р-ну Київ. обл.). 1921 закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту. 1924—33 працював у ВУАН: аспірант (1924—28), н. с. (1928—30) *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН в Києві*; н. с. Комісії історії Києва й Правобереж. України (1924—33). 1928 захистив канд. дис. на тему «Селянські рухи на Чернігівщині при кінці XIX і на початку XX ст.».

1933 безпідставно заарештований та засуджений у справі Української військової орг-ції (див. *«Української військової організації» справа 1933*). Покарання відбував у концтаборах Комі АРСР (нині Республіка Комі, РФ). Повторно арештований 1941. Після звільнення проживав у м. Іжевськ (нині столиця Удмуртії, РФ), працював економістом. Після реабілітації 1958 повернувся в Україну.

П. у м. Київ.

Тв.: Драгоманов і недільні школи. «Україна», 1924, кн. 4; З селянських рухів на Чернігівщині 1905 р. Там само, 1925, кн. 4; Селянське питання в українській науковій літературі за останні 10 років. В кн.: Студії з історії України Науково-дослідчої кафедри історії України в Києві, т. 2. К., 1929.

Літ.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999.

О.В. Юркова.

ГЛУШКО́ Юрій (псевд. — Мова; 04.04.1882—1942) — громад. і політ. діяч, один з організаторів укр. нац.-культ. й громад. життя на *Зеленому Клині*. Н. в с. Нова Басань Козелецького пов. Черніг. губ. (нині село Бобровицького р-ну Черніг. обл.). 1899 закінчив Київ. тех. залізничне уч-ще. 1901—03 — машиніст у *Добровільному флоті*, що займався мор. перевезеннями з *Одеси* до Владивостока (нині місто в РФ), 1904—07 працював на Сх.-Китайс. залізниці в Маньчжурії (істор. назва пн.-сх. ч. Китаю). Від 1907 — у Владивостоці: кресляр, технік. Одночасно — режисер аматорських укр. вистав, що влаштовувалися Владивостоцькою студентською укр. громадою та укр. гуртком. Під час *Першої світової війни* протягом 1916—17 був техніком на Кавказ. фронті. З берез. 1918 — голова владивостоцького т-ва «Просвіта» та Владивостоцької укр. окружної ради. У квіт. 1918 — голова 3-го Укр. далекосх. з'їзду. Ініціатор скликання в жовт. 1918 4-го Укр. далекосх. з'їзду, на якому обраний головою Укр. далекосх. секретаріату. 1919 заарештований колчаківськими властями за активну укр. діяльність. Удруге заарештований 5 листопада 1922 після захоплення Владивостока *більшовиками*. Один із гол. обвинувачуваних на Читинському процесі 1924, на якому засуджений до 5 років поз-

бавлення волі за антирад. діяльність та «намагання відірвати Далекий Схід від РСФРР і злучити з Японією». Після відбування покарання працював техніком на Забайкаллі та в Таджикистані. 1930 повернувся в Україну, жив у *Києві*, переховувався. Працював інженером у різних буд. орг-ціях. 1941—42 входив до складу *Української національної ради*.

П. у м. Київ. Похований на Лук'янівському цвинтарі (див. *Лук'янівський некрополь*).

Тв.: Підручник актьоровий. Владивосток, 1918.

Літ.: *Биховський Л.* Ю.К.Глушко-Мова. «Нові дні», 1952, верес.; *Світ І.* Суд над українцями в Читі в 1923—1924 рр. «Визвольний шлях», 1963, кн. 3—5.

А.А. Попок.

ГЛУШКО́В Віктор Михайлович (24.08.1923—30.01.1982) — учений в галузі математики, кібернетики, обчислювальної техніки та систем керування. Акад. АН УРСР (1961), віце-президент АН УРСР (1962), акад. АН СРСР (1964). Герой Соц. Праці (1969), засл. діяч н. і т. УРСР (1978). Чл. кількох іноз. АН та наук. т-в. Н. в м. Ростов-на-Дону (нині місто в РФ). Закінчив Ростовський ун-т (1948). 1948—56 — асистент, доц., зав. кафедри теор. механіки Уральського лісотехнічного інституту (м. Свердловськ, нині м. Єкатеринбург, РФ). 1956—57 — зав. лабораторією обчислювальної техніки Ін-ту математики АН УРСР. 1957—62 — дир. Обчислювального центру, 1962—82 — дир. Ін-ту кібернетики АН УРСР.

Опубл. низку новаторських праць у галузі вищої алгебри, теорії автоматів, теорії ЕОМ, екон. кібернетики, теорії автоматизованих систем управління та систем штучного інтелекту. Розв'язав узагальнену п'яту проблему Гільберта. Серед вагомих результатів — створення заг. теорії цифрових автоматів та дискретних перетворювачів, розроблення обчислювальних машин з інтерпретацією алгоритмічних мов високого рівня. З його ім'ям пов'язане впровадження обчислювальних машин та відкриття принципово нового макроконвеєрного способу організації обчислень, розроблення нац. мережі обчислювальних центрів, створення засобів інтелектуалізації кібернетичних пристроїв. Спільно з учнями розробив мат. теорію проектування обчислювальних систем, першу автоматизовану систему керування «Львів». Створив наук. шк. в галузі теор. кібернетики. Під кер-вом Г. 1974 Головною редакцією *«Української радянської енциклопедії»* видано першу в світі «Енциклопедію кібернетики» в 2-х т.

Лауреат Ленінської премії (1964), Держ. премії СРСР (1968, 1977), Держ. премії УРСР (1970), премій ім. М.Крилова (1967) та ім. С.Лебедєва (1979) АН СРСР.

П. у м. *Москва.* Похований в *Києві.* 1982 Ін-ту кібернетики АН УРСР (нині Ін-т кібернетики НАН України) присвоєно ім'я В.Глушкова.

Тв.: Синтез цифровых автоматов. М., 1962; Энциклопедия кибернетики, т. 1—2. К., 1974 [ред.]; Кибернетика: Вопросы теории и практики. М., 1986; Основы безбумажной информатики. М., 1987; Кибернетика, вычислительная техника, информатика, т. 1—3. К., 1990.

Літ.: Віктор Михайлович Глушков. К., 1975; *Максимович Г.В.* Беседы с академиком В.Глушковым. М., 1976; *Малиновский Б.Н.* Академик В.Глушков: Страницы жизни и творчества. К., 1993.

В.І. Онопрієнко, Л.О. Гаврилюк.

ГЛУШКО́В Іван Йонович (бл. 1849—1891) — революціонер-народник. Навч. у Петерб. землеробському ін-ті, згодом — у Харків. ун-ті. Брав участь у роботі народницьких гуртків (див. *Народництво*) *Одеси.* Не раз був заарештований. Перебував під наглядом поліції. Притягався до суду за «процесом 193-х» 1877—78 (див. *Процеси над народниками*), був виправданий. 1878—79 організував народницький гурток у *Харкові* й керував ним. Брав участь в організації вбивства харків. губернатора кн. Д.Кропоткіна. 1879 через загрозу арешту таємно емігрував за кордон.

П. у м. Париж (Франція).

Літ.: *Катренко А.Н.* В борьбе за пробуждение народной революции. К., 1988.

О.Ф. Овсієнко.

ГЛУ́ЩЕНКО Микола Петрович (17(04).09.1901—31.10.1977) — живописець, громад. діяч. Нар. худож. УРСР (1963), нар. худож. СРСР (1976). Чл. Укр. т-ва культ. зв'язків із зарубіжними країнами та Т-ва польс.-рад. дружби. Н. в м. *Новомосковськ* у сім'ї селянина. Закінчив Юзівське 8-класне училище. 1919 мобілізований до армії А.*Денікіна*, інтернований у Польщі. Втік до Німеччини. Навч. в Берліні (Німеччина) у ВШ образотворчого мист-ва. 1925—36 жив у Парижі (Франція), мав власне ательє, став відомим художником. 1926 завербований рад. розвідкою (псевд. — «Ярема»), здобував інформацію оборонного характеру. У лип. 1936 повернувся до *СРСР*, жив у *Москві*. В квіт. 1940 виїхав до Німеччини на виставку «Народна творчість СРСР»; отримав у подарунок від А.*Гітлера* альбом з його власними акварелями і почесну грамоту від міністра закордонних справ Німеччини Й.Ріббентропа, які високо цінували талант художника. На 5 місяців раніше від ін. рад. агента — Р.Зорге — повідомив Й.*Сталіна* про підготовку Німеччини до війни проти СРСР. Після війни жив у *Києві.*

Працював у жанрах пейзажу, портрета, натюрморту: автопортрет (1923, 1935), портрети В.*Винниченка*, О.*Довженка*, П.*Тичини*, Р.Роллана, А.Барбюса, генерала Л.Доватора; «Берлінські етюди» (1939); цикли «Оборона Москви» (1941), «Київ після визволення» (1944), «Пейзажі України» (1969—71), «Святкові натюрморти» (1970), «Кримські виноградники» (1974), «Українські квіти», «Казахстанський мотив» (обидва — 1977) та ін.; ілюстрації до «Мертвих душ» М.*Гоголя* (1937). Мав 50 персональних виставок у СРСР та багатьох країнах світу і брав участь у більше ніж 200 групових. Тв. Г. зберігаються в музеях України, Франції, США, Канади, Італії та ін. д-в. Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1972). Нагороджений держ. нагородами СРСР.

П. у м. Київ. Похований на *Байковому цвинтарі.*

1978 у ЦДАМЛМ УРСР відкрито меморіальну майстерню-музей Г. Там зберігається і його архів (особистий фонд № 49).

Літ.: *Шпаков А.П.* Микола Петрович Глущенко. К., 1962; *Бугаєнко І.М.* Микола Глущенко. К., 1974; *Пеленський З.* Видатний маляр: Миколі Глущенку сповнилось 75 років. «Християнський Голос», 1976, 17 жовт.; *Його*

В.М. Глушков.

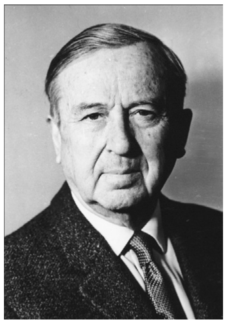

М.П. Глущенко.

ж. Оглядаючись по Україні. Годиться відзначити [смерть М.Г.]. Там само, 1977, 18 груд.; *Ковпаненко Н.Г.* Відкриття в ЦДАМЛМ УРСР меморіальної майстерні-музею н.х. СРСР М.П.Глущенка. «Архіви України», 1979, № 3; *Винниченко В.К.* Щоденник, т. 2. Едмонтон—Нью-Йорк, 1983; *Асєєва Н.Ю.* Українсько-французькі художні зв'язки 20—30-х рр. XX ст. К., 1984; Микола Петрович Глущенко: Каталог. К., 1986; *Попик В.* Ательє на вулиці Волонтерів. «Україна», 1990, № 30; Митці України. К., 1992; *Чабан М.* Пори року митця і... розвідника. «Зоря» (Дніпропетровськ), 1997, 4 січ.; Мистецтво України. К., 1997; *Попик В.* Під софітами спецслужб. К., 2000.

Г.П. Герасимова.

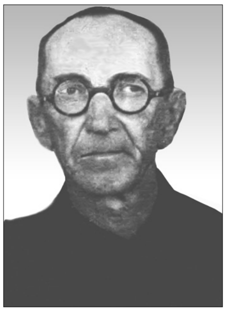

П.С. Глядківський.

ГЛЯДКІ́ВСЬКИЙ Павло Семенович (28.02.1896—листоп. 1979) — історик, етнограф. Учень М.*Грушевського*. Н. в с. Михайлівка (нині село Кіровогр. обл.). Після закінчення 1916 Одес. г-зії вчителював у селах на Одещині. 1920—23 навч. на літ.-лінгвістичному циклі Київ. ін-ту нар. освіти. 1924—30 — аспірант, 1930 — н. с. *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН* у *Києві*. Автор численних рецензій в наук. ж. «*Первісне громадянство та його пережитки на Україні*» (1926—29). 8 квіт. 1930 захистив промоційну роботу «Казка про вдячного мерця» (робота не опубл.). 1924—30 — коректор, секретар редакції ж. «*Україна*». Дійсний чл. Істор. секції ВУАН із 1930. 1924—33 — співробітник *Культурно-історичної комісії при ВУАН*. Звільнений з роботи у ВУАН у серп. 1933. Більше до наук. роботи не повертався.

1933—35 — економіст на будові з-ду в м. Ертиль (нині місто Воронезької обл., РФ). 1935—41 — на пед. роботі в Києві. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації працював у вид-ві «Школа» та в середніх школах Києва. У жовт. 1943 вивезений до Німеччини. Влітку 1945 повернувся до України. 1945—48 викладав у шк. м. *Первомайськ*. 1949 заарештований і засуджений до 10 років позбавлення волі. Після звільнення 1954 вернувся до Первомайська, де працював бухгалтером.

П. у м. Київ. Реабілітований 1989.

Рукописи Г. зберігаються в Ін-ті рукопису НБУВ.

О.В. Юркова.

Б.Р. Гмиря.

ГМЕ́ЛІН Самуель Готліб (23.07. 1745—27.07.1774) — учений, природознавець-мандрівник. Німець за походженням. Чл. Петерб. АН (1767). Н. в м. Тюбінген (Німеччина). Жив із 1767 у *Російській імперії*, куди був запрошений як учений. 1768—74 за дорученням акад. здійснив подорож по Пд. Росії та Кавказу, досліджував бас. Дону, пониззя Волги, узбережжя Каспійського м., Кавказ і степову Україну. Матеріали узагальнив у 4-томнику «Подорож по Росії для дослідження трьох царств природи» (опубл. 1770—84 нім. мовою; рос. пер. 1771—85), який є цінним історико-геогр., екон. та етногр. джерелом для вивчення згаданих територій. У ньому містяться також цікаві відомості про природу, даються описи тваринного світу. У 4-му т., опублікованому 1784, вміщено щоденник останньої подорожі Г. та його біографія. На основі зібраного під час подорожі по Російській імперії лексичного матеріалу Г. склав «Російсько-турецько-персько-гилянський глосарій» (бл. 200 слів).

П. у Дагестані, на Пн. Кавказі.

Літ.: *Січинський В.* Чужинці про Україну. К., 1992.

Ю.А. Пінчук.

М. Гнатишак.

ГМИ́РЯ Борис Романович (05.08 (23.07).1903—01.08.1969) — співак (бас). Нар. арт. СРСР (1951). Н. в м. *Лебедин* у сім'ї робітника. 1935 закінчив Харків. інженерно-буд. ін-т, 1939 — Харків. консерваторію (клас П.Голубєва). Від 1936 — соліст Харків., а з 1939 — Київ. театру опери та балету. Був одним із провідних майстрів вітчизн. оперного мист-ва. Партії: Тарас Бульба («Тарас Бульба» М.*Лисенка*), Іван Сусанін, Руслан («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» М.*Глинки*), Борис Годунов («Борис Годунов» М.Мусоргського), Сальєрі («Моцарт і Сальєрі» М.Римського-Корсакова), Кочубей («Мазепа» П.*Чайковського*), Кривоніс («Богдан Хмельницький» К.*Данькевича*), Мефістофель («Фауст» Ш.Гуно), Рущак («Милана» Г.*Майбороди*) та ін. Виконавець камерних творів українських, російських та зх.-європ. композиторів. У його концертному репертуарі було понад 500 творів.

І.М. Гнатишин.

Лауреат всесоюзного конкурсу музикантів-виконавців (2-га премія; 1939), Державної премії СРСР (1952). Нагороджений орденом Леніна.

П. у м. *Київ*.

Літ.: *Кириченко Т.О.* Борис Романович Гмиря. К., 1958; *Голубев П.В.* Борис Романович Гмыря. М., 1959; *Стебун И.* Борис Романович Гмыря — народный артист СССР. К., 1960; Борис Гмиря. К., 1975; *Архімович Л.Б.* Борис Гмиря (в оперному репертуарі). К., 1981.

П.М. Бондарчук.

ГНАТИША́К Микола (21.05. 1903—23.01.1973) — історик, дослідник *боністики*, колекціонер. Н. в с. Полкин Ярославського пов., *Галичина* (нині тер. Польщі). Закінчив *Львівський таємний український університет* (1931). На еміграції від 1944. Автор низки розвідок з історії грошового обігу в Україні 1917—21 та укр. боністики.

П. у м. Рочестер (шт. Нью-Йорк, США).

Тв.: Паперові грошові знаки на українських землях. «Літопис Червоної Калини», 1931, № 3; Паперові грошові знаки на українських землях: Друкування українських грошей на Галицькій землі. Там само, 1931, № 4, 7/8; Замітки до державних грошей України з 1917—1920 років. «Життя і знання», 1932, № 6; Державні гроші України 1917—1920 років: Ілюстрований історико-іконографічний нарис. Клівленд, 1974.

Літ.: *Кікта С.* Микола Гнатишак (1903—1973). «Український історик», 1974, № 1/3.

О.В. Ясь.

ГНАТИ́ШИН Іван Михайлович (20.01.1907—02.05.1967) — юрист, педагог, активний діяч укр. громади в Канаді. Чл. канад. Сенату. Н. в с. *Вашківці* на *Буковині*. Від 1909 проживав у Канаді. Закінчив серед. шк., укр. вчительські курси у м. Саскатун. Деякий час учителював. Навч. на філос. ф-ті Саскачеванського ун-ту, 1930 отримав ступінь бакалавра, 1932 закінчив юрид. ф-т того ж ун-ту зі ступенем магістра. Водночас навчався в укр. ін-ті ім. Петра Могили, в якому протягом 11 років був чл. дирекції. Від 1932 працював адвокатом. Очолював т-во адвокатів у м. Саскатун. 1957 отримав звання «королівський радник». Чл. Прогресивно-консервативної партії Канади. Був заст. президента цієї

партії у пров. Саскачеван. 15 січ. 1959 призначений чл. канад. Сенату — другий серед українців. У складі парламентської делегації відвідав *СРСР* і УРСР. Його син — Р.*Гнатишин* — 24-й генерал-губернатор Канади.

П. у м. Саскатун.

Літ.: З українського життя у діаспорі. «Визвольний шлях», 1963, № 5; Сенатор Іван Гнатишин. «Нові дні», 1967, трав.; *Тесля І., Юзик П.* Українці в Канаді — їх розвиток і досягнення. Мюнхен, 1968; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Боровик М.* Століття українського поселення в Канаді (1891—1991). Монтреаль—Оттава, 1991; *Марунчак М.* Історія українців Канади, т. 2. Вінніпег, 1991.

О.О. Ковальчук.

ГНАТИ́ШИН Роман (Рей) **Іванович** (16.03.1934—18.12.2002) — канад. громад., політ. і наук. діяч укр. походження. 24-й генерал-губернатор Канади (1990—95). Син І.*Гнатишина*. Н. в м. Саскатун (Канада). 1951—56 — студент юрид. ф-ту Саскачеванського ун-ту. Під час навчання вступив до резерву канад. королів. повітряного флоту і був чл. допоміжного авіаполку. Протягом 27 років займався адвокатською практикою, був президентом адвокатського т-ва в пров. Саскачеван. 1966—74 читав лекції з права в Саскачеванському ун-ті. Свою політ. кар'єру розпочав у Прогресивно-консервативній партії Канади. 1974 обраний чл. парламенту Канади. Протягом 14 років працював у парламенті, протягом 5 — був чл. КМ. 1990—95 — генерал-губернатор Канади. Одним із пріоритетних напрямів своєї діяльності проголосив політику багатокультурності, яку розглядав як важливий чинник забезпечення рівності та єдності в країні. 1992 відвідав Україну з офіц. візитом. Докладав багато зусиль для розвитку співробітництва між Канадою та Україною. *Світовий конгрес вільних українців* нагородив Г. медаллю св. Володимира (1988). 1992 Г. присвоєно звання почесного д-ра Чернів. держ. ун-ту ім. Ю.Федьковича.

П. у м. Оттава (Канада).

Літ.: Ukrainians in North America. Champaign, 1975; Р.Гнатишин — генеральний губернатор Канади. «Український голос» (Вінніпег), 1989, 16 жовт.; Інагурація Романа Гнатишина. Там само, 1990, 5 лют.; Раймонд Гнатишин на престолі генерального губернатора Канади. «Новий шлях» (Торонто), 1990, 10 лют.; «Людина великої сердечності й чесності». «Трибуна», 1991, № 9; *Марунчак М.* Історія українців Канади, т. 2. Вінніпег, 1991; Роман Гнатишин — генерал-губернатор Канади. «За вільну Україну», 1991, 19 жовт.; *Євтух В.Б., Ковальчук О.О.* Українці в Канаді. К., 1993; *Маківка М.* Генерал-губернатор був доброю людиною. «Дзеркало тижня», 2003, 18—24 січ.

О.О. Ковальчук.

ГНАТЮ́К Володимир Михайлович (09.05.1871—06.10.1926) — фольклорист, етнограф, громад. діяч. Чл.-кор. Петерб. АН, дійсний чл. НТШ (1899), акад. ВУАН (1924). Н. в с. Велеснів (нині село Монастириського р-ну Терноп. обл.) в багатодітній сел. родині. Навч. на філос. ф-ті Львів. ун-ту. 1894—97 брав активну участь у виданні ж. «Життя і слово», в роботі к-ту з відзначення 25-літнього ювілею діяльності І.*Франка*. Від 1901 — секретар НТШ, від 1916 — голова етногр. комісії НТШ, ред. усіх її видань. Співред. *«Літературно-наукового вістника»* (1898—1906), на поч. 1920-х рр. — дир. «Української видавничої спілки» (під його редакцією вийшло бл. 60 т. етногр. видань). Співробітник численних періодичних видань зі зв'язків з *українською діаспорою.*

Залишив багату творчу спадщину: понад 300 бібліографічних наук. праць, з них — 20 т. з укр. фольклору та *етнографії.* Вперше в укр. фольклористиці та етнографії поставив відповідну дослідницьку роботу на наук.-методологічну основу: запровадив систематичність експедицій та упорядкованих видань, створення мережі збирачів фольклору, порівняльно-істор. метод опрацювання матеріалу тощо.

П. у м. *Львів.*

Тв.: Знадоби до галицько-руської демонології. Львів, 1904; Вибрані статті про народну творчість. Нью-Йорк, 1981; Нарис української міфології. Львів, 2000.

Літ.: *Гришаєнко Н.І.* Видатний учений-фольклорист. «Українська мова і література в школі», 1991, № 5; *Яценко М.Т.* Володимир Гнатюк: набутки і уроки. «Слово і час», 1991, № 5; Етнонаціональний розвиток України: Терміни, персоналії, визначення. К., 1993.

П.І. Скрипник.

ГНАТЮ́К Володимир Якович (08.06.1893—р. с. невід.) — літературознавець, історик-краєзнавець, педагог, архівіст. Н. в м. *Житомир.* Закінчив Петрогр. історико-філол. ін-т (1916). 1918—28 викладав у середніх навч. закладах Житомира і Житомирщини. 1928—31 — учений-архівіст Волин. окружного архіву, кер. Історико-археогр. кабінету. Від 1925 — н. с. н.-д. каф-ри мовознавства при ВУАН. Делегат 1-го Всеукр. з'їзду наук. робітників від *Волині* (1925). 1928 — кореспондент і співробітник Комісії слов'ян. літератур НДІ Тараса Шевченка у *Харкові.*

1928—31 — проф. Волин. ін-ту нар. освіти, Житомир. ін-ту соціального виховання, 1931—33 — проф. і зав. каф-ри Криворізького ін-ту проф. освіти, 1933 — проф. Польського пед. ін-ту в *Києві.* Звільнений з роботи за необґрунтованими звинуваченнями в бурж. націоналізмі. Подальша доля невідома.

Автор статей з історії та історії літ. України 19 ст. Досліджував польс.-укр. літ. взаємини доби *романтизму.*

Тв.: Напередодні упаду панщини на Волині. (З історії земельних відносин на Волині). «Записки Волинського землеустрійного технікуму», 1926, кн. 2; Впливи Максимовича на польсько-українську школу. «Україна», 1927, кн. 6; Шевченко в стосунках з поляками. «Червоний шлях», 1930, № 3; До перебування Коцюбинського в Житомирі. «Науковий збірник за 1928 рік». К., 1928; Падуєв, Рилєєв і декабристи. В кн.: «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН», 1928, кн. 18.

Літ.: *Верба І. та ін.* Гнатюк Володимир Якович. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний покажчик, вип. 1. К., 1999.

О.В. Юркова.

ГНАТЮ́К Дмитро Михайлович (н. 28.03.1925) — співак (баритон) і режисер. Нар. арт. СРСР (1960), нар. арт. України (1999), Герой України (2005), Герой Соц. Праці (1985). Проф. (1987), акад. Академії мист-в України (1996), Академії творчості (*Москва*, 1992). Н. в с. Мамаївці (нині с. Кіцманського р-ну Чернів. обл.) Закінчив Київ. консерваторію (1951), Київ. театрал. ін-т (1975). Від 1951 працює в Київ. театрі опери та балету (нині Нац. акад. театр опери та балету ім. Т.Шевченка). Виконував провідні партії у виставах театру: Остап, Мико-

Р.І. Гнатишин.

В.М. Гнатюк.

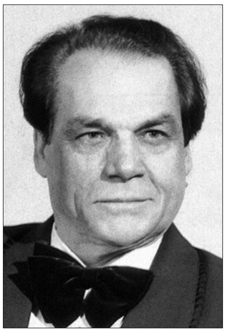

Д.М. Гнатюк.

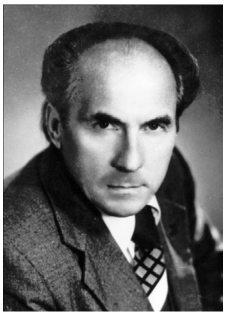

І.Ф. Гнатюк.

М.І. Гнєдич.

ла, Еней («Тарас Бульба», «Наталка Полтавка», «Енеїда» М.*Лисенка*), Ігор («Князь Ігор» О.Бородіна), Демон («Демон» А.Рубінштейна), Онєгін, Єлецький, Томський, Мазепа («Євгеній Онєгін», «Пікова дама», «Мазепа» П.*Чайковського*), Ескамільо («Кармен» Ж.Бізе), Амонасро, Ріголетто, Ді Луна, Ренато («Аїда», «Ріголетто», «Трубадур», «Бал-маскарад» Дж.Верді), Фігаро («Севільський цирюльник» Дж.Россіні), Петруччо («Приборкання непокірної» В.Шебаліна), Валентин («Фауст» Ш.Гуно) та ін. 1975 дебютував на сцені Київ. театру опери та балету як режисер, здійснивши постановку опери «Князь Ігор» О.Бородіна. Після цього поставив на сцені Київ. опери та в ін. театрах України понад 20 вистав.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1973), Держ. премії СРСР (1977), Держ. премії Грузин. РСР ім. З.Паліашвілі (1972).

1988—98 — гол. режисер Київ. театру опери та балету. Депутат ВР СРСР 8—10-го скликань. Депутат ВР України 3-го скликання (1998—2002). Нагороджений Почесною відзнакою Президента України, міжнар. орденом Миколи Чудотворця «За примноження добра на Землі» (обидва — 1997) та ін. нагородами.

Л.А. Шевченко.

ГНАТЮ́К Іван Федорович (н. 27.07.1929) — поет. Н. в с. Дзвиняча (нині село Збаразького р-ну Терноп. обл.). Навч. в Кременецькому пед. уч-щі. За зв'язок з *Організацією українських націоналістів* був заарештований. По дорозі до в'язниці втік. Згодом поступив у Бродівське пед. уч-ще, де його знову було заарештовано (1948) і засуджено на 25 років. Звільнений 1956 за станом здоров'я. Живе у м. *Борислав*. Видав поетичні зб. «Паговіння» (1965), «Калина» (1966), «Повнява» (1968), «Жага» (1970), «Дорога» (1979), «Чорнозем» (1981), «Турбота» (1983), «Осіння блискавка» (1986), «Благословенний світ» (1987), «Нове літочислення» (1990), «Хресна дорога» (1992), «Правдамста» (1994). Автор низки перекладів білорус., польс., серболужицьких поетів, спогадів про концтабори.

Тв.: Вибрані вірші та поеми. Львів, 1995.

Літ.: *Сеник Л.* Кольори почуття. «Вітчизна», 1968, № 2; *Мусієнко О.* Іван Гнатюк. В кн.: ...З порога смерті... К., 1991.

М.М. Ільницький.

ГНЄ́ДИЧ (Гнідич, Гнедич) **Микола Іванович** (13(02).02.1784—15(03).02.1833) — письменник, учений, чл. Рос. академії (1811), чл.-кор. імператорської АН (1826; див. *Російська Академія наук*), театральний діяч, чиновник, статський радник (1828). Кавалер орденів св. Володимира 4-го класу (1812), св. Анни 2-го ст. (1820; з діамантовими прикрасами — 1828). З козац.-шляхетського роду, син власника невеликого маєтку в с. Бригадирівка Богодухівського пов. Харків. намісництва (нині тер. Котелевського р-ну Полтав. обл.), онук Петра Гніденка (Гнеденка, Гнедьонка), якого з наданням дворянства було перейм. на Гнєдича.

Н. в м. *Полтава* (мати померла у пологах). Захворівши в дитинстві на віспу, втратив праве око. Від 1793 навчався у місц. Слов'ян. духовній семінарії, потім — у Харків. колегіумі, від 1800 — у *Москві*, в благородному університетському пансіоні, невдовзі — в ун-ті, звідки через нестачу коштів пішов 11 січ. 1803 (30 груд. 1802) з атестатом, що давав йому змогу стати на службу колезьким реєстратором. Віршував рос. і укр. мовами. Дебютував у літ., надрукувавши 1802 свій пер. із франц. трагедії Ж.-Ф.Дюсиса «Абюфар, или Арабская семья», зб. поезії, прози та п'єс «Плоды уединения». Перекладав тв. В.Шекспіра, *Вольтера*, Ж.Расіна, Ф.Шіллера й ін. авторів.

Переїхавши 1803 до *Санкт-Петербурга*, обіймав дрібні посади в різних відомствах, зокрема департ. нар. освіти, канцелярії Держ. ради. Співробітничав із рос. пресою. У період 1805—10 відвідував Бригадирівку, де власний невеликий маєток з 30 кріпаками подарував сестрі Галині. Від 1811 за сумісництвом виконував обов'язки пом. бібліотекаря Імператорської публічної б-ки (нині Рос. нац. б-ка), від 1826 — бібліотекаря (1811 отримав од великої княгині Катерини Павлівни пожиттєву пенсію по 1000 *рублів* на рік, 1826 від імп. *Миколи I* — по 3000 руб.). Влітку 1818 відпустку провів у *Котельві*.

25(13) черв. 1821, у день його обрання віце-президентом Вільного т-ва любителів рос. словесності (з переведенням із числа почесних у дійсні члени цієї організації), виголосив промову про високе покликання митця в суспільстві. Викладав декламацію, головною ученицею була актриса-красуня Катерина Семенова (в заміжжі — княгиня Гагаріна).

Працював над статтею з історії України, сюжетами про князів *Київської Русі*, звернув особливу увагу на *кобзарів*. Планував укласти академічний «Словарь малороссийского языка». Збереглася сценка, написана ним укр. мовою (дійові особи — колиш. запорожець із дружиною та сином). Товаришував із Ф.*Глинкою*, О.*Юшневським*, В.*Жуковським*, М.*Муравйовим*, І.Криловим, К.Батюшковим, К.*Рилєєвим*, якого консультував з істор. тематики. Видав поеми О.*Пушкіна* «Руслан и Людмила» (1820) і «Кавказский пленник» (1822).

27(15) жовт. 1826 закінчив пер. рос. мовою «Іліади» *Гомера* (над чим працював із 1807), підготував до видання наук. коментарі (повний текст з його передмовою побачив світ 1829). Через хворобу 1827 залишив канцелярську службу. До 1828 перебував у *Одесі*, зупинявся й у Бригадирівці. 1831 звільнився з бібліотеки (цар залишив за ним набутий чин і грошове утримання, надавши почесне членство в Головному правлінні училищ). Випустив зібрання своїх тв. «Стихотворения Н.Гнедича» (СПб., 1832).

П. у С.-Петербурзі. Похований в Олександро-Невській лаврі. Особисту книгозбірню (понад 1250 томів) заповів Полтавській г-зії, 2000 руб. — церкві в Бригадирівці.

1987 у смт Котельва Полтав. обл. встановлено пам'ятник Г.

Тв.: Простонародные песни нынешних греков. Сравнение их с простонародными русскими и примечаниями. СПб., 1826; Сочинения, т. 1—3. СПб.—М., 1884; Стихотворения. Л., 1956; Стихотворения. Поэмы. М., 1984.

Літ.: *Лобанов М.Е.* Жизнь и сочинения Николая Ивановича Гнедича. В кн.: Жизнеописания Гомера и переводчика его Илиады на русский язык

П.П. Гнєдич.

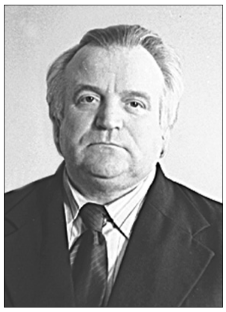

В.Г. Гнєздилов.

В.С. Гнилосиров.

Гнедича. СПб., 1867; *Изволенский И.* Гнедич как оратор-филолог и патриот. Полтава, 1883; *Тиханов П.Н.* Николай Иванович Гнедич (1784—1884). СПб., 1884; *Базилевич В.М.* Декабрист Юшневський та Гнідич. В кн.: Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія. К., 1927; *Медведева И.Н.* Н.И.Гнедич и декабристы. В кн.: Декабристы и их время. М.—Л., 1951; *Ротач П.* «Библиотеку мою завещаю...». В кн.: Альманах библиофила, вип. 5. М., 1978; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992; *Голубева О.Д.* Н.И.Гнедич. СПб., 2000.

П.Г. Усенко.

ГНЄ́ДИЧІ, Гнідичі — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, що походить від «славетного пана» та «товариша значного військового» (1677) **Якова** Гнідича (р. н. невід. — 1683). Старший з його синів — **Онисим** (р. н. невід. — 1703) — *сотник* котелевський (1687—90) та куземинський (1700—03), а молодший — **Мелетій** (р. н. невід. — бл. 1710) — ієромонах, ігумен Лебединського Пустинно-Микільського монастиря (1700—10). Котелевськими сотниками були і нащадки Онисима Яковича: **Роман Онисимович** (р. н. невід. — бл. 1755) — 1714—34, **Осип Романович** (р. н. невід. — бл. 1769) — 1734—55, **Петро Осипович** (р. н. невід. — бл. 1769) — 1755—65. Один із синів останнього — **Петро Петрович** (бл. 1750 — 1817) — д-р медицини Лейпцизького ун-ту. До цього роду належать також письменник та перекладач **Микола Іванович** (1784 — 1833; див. М.*Гнєдич*) і журналіст, письменник, перекладач, театральний діяч **Петро Петрович** (1855 — р. с. невід.). Петро Петрович 1888—89 редагував ж. «Север», а 1890 та 1905—08 — «Ежегодник Императорских театров», 1901—08 завідував трупою Александринського театру в *Санкт-Петербурзі*. Його перу належать романи, п'єси, нариси («Повести и рассказы», 1885; «Китайские тени», 1895; «Через Черное море на Босфор», 1896; «Туманы», 1899; «Купальные огни», 1901 та ін.), критичні статті та мистецтвознавчі розвідки («История искусств», 1885), які увійшли до повного зібр. його творів (1910).

Рід Г. внесено до 2-ї і 3-ї частин Родовідних книг Полтав., Харків. та С.-Петерб. губерній.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Томазов.

ГНЄЗДИ́ЛОВ Василь Георгійович (14.01.1922—08.05.1999) — архітектор і скульптор. Засл. архіт. УРСР (1980). Н. в с. Нижній Реут (нині село Курської обл., РФ). Закінчив Київ. худож. ін-т (1950). Автор пам'ятників Т.*Шевченку* в Канаді (1951), О.*Пушкіну* (1962), М.*Лисенку* (1965), Г.*Сковороді* (1971) у *Києві*, *Ярославу Мудрому* (1985) в м. *Біла Церква*, захисникам Києва (1991) поблизу смт *Баришівка*, Б.*Хмельницькому*, І.*Кривоносу*, І.*Богуну* в м. Жовті Води Дніпроп. обл. (1992), а також архіт. монументу 300-річчя возз'єднання України з Росією в м. *Переяслав-Хмельницький* (1961), ландшафтного парку в м. *Черкаси* (1967), меморіального комплексу Вічної Слави в м. *Луцьк*, пам'ятника М.*Коцюбинському* в м. *Вінниця* (1989) тощо.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1979).

П. у м. Київ.

Літ.: Митці України. К., 1992; Шевченківські лауреати. 1962—2001. Енциклопедичний довідник. К., 2001.

В.В. Головко.

ГНИЛОСИ́РОВ (Гнилосир) **Василь Степанович** (псевдоніми — А.Гавриш, О.Гавриш, Ал.Гаврыш, Ол.Гаврыш, В.Гаврыш, О.Л.Гаврыш та ін.; не пізніше 02.04(21.03).1836—16(03).11. 1900) — громад. діяч, педагог, етнограф, письменник. Н. на х. Гаврівка (Гавришкове) Кобеляцького пов. Полтав. губ. Позашлюбний син відставного гусарського полк. Антона Гавриша та шляхтянки Наталії Ганжи. За бажанням рідного батька його всиновив управитель маєтку на Катеринославщині С.Гнилосиров.

1850 Г. закінчив Полтав. повітове уч-ще, 1857 — Полтав. г-зію. Вступив на мед. ф-т Харків. ун-ту. 1860 брав участь у створенні місц. *недільних шкіл* (за порадою та по допомогу щодо забезпечення їх літературою звертався до Т.*Шевченка*). Торгував укр. книжками, досліджуючи попит на них, у селах і містах Харківщини та Полтавщини, надсилав кошти М.*Костомарову* для випуску науково-популярних та ін. тв. Був одним з ініціаторів харків. вечора на спомин Шевченка 1 квіт.(19 берез.) 1861. Товаришував з О.*Потебнею*.

1861 перейшов на історико-філол. ф-т, того самого року залишив ун-т і, склавши іспит на звання вчителя рос. мови, став на службу до Охтирського повітового уч-ща, а 1864 — Харків. повітової шк. Протягом 1869—70 займався організацією споживчих т-в, 1870—73 викладав у Звенигородському двокласному міському уч-щі. Від 1873 до відставки 1895 завідував (на посаді наглядача) Канів. двокласним уч-щем.

Оберігав Шевченкову могилу, збирав меморіальні матеріали. 1884 заснував перший нар. музей у *Каневі* — «Тарасову світлицю», 1897 запровадив книгу записів туристів-відвідувачів. Виступав у часописах *«Основа»*, «*Зоря*», *«Киевская старина»*. Автор спогадів і розвідки «К истории могилы Т.Г.Шевченко», а також віршів, у т. ч. про Шевченка. В Києві надрукував поему «Закохана» (1893), казку «Царівна-русалка» (1895), зб. «Оповідання» (1897). Вів щоденник (зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ), а також широке листування: серед його кореспондентів — В.*Науменко*, П.*Житецький*, В.*Лисенко* та багато ін.

П. у м. Канів.

Тв.: П'ять днів з життя Х-го студента. «Основа», 1862, № 9; Десятилетие каневской публичной библиотеки (1878—1887 г.). «Киевская старина», 1889, № 8; До історії могили Т.Г.Шевченка. «Дніпро», 1964, № 2.

Літ.: *Науменко В.* Памяти В.С.Гнилосырова. «Киевская старина», 1901, № 2; *Житецький І.* Шевченко і харківська молодь. «Україна», 1925, № 1—2; *Його ж.* Листування Костомарова з харківськими громадянами про видання народніх книжок. Там само, 1925, № 3; *Іофанов Д.М.* Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка. К., 1957; *Тарахан-Береза З.* З історії «Тарасової світлиці». «Радянське літературознавство», 1984, № 7; *Її ж.* Літописець і хранитель Шевченкової могили. «Дніпро», 1987, № 3; *Франчук В.* З оточення Олександра Потебні. «Київська старовина», 1993, № 1.

П.Г. Усенко.

ГНІЗДИ́ЧІВ — с-ще міськ. типу Жидачівського р-ну Львів. обл. Розташов. на р. Стрий (прит. Дністра), за 9 км на пд. зх. від райцентру. Залізнична станція. Нас. 4,3 тис. осіб (1999). Перша письмова згадка про Г. під 1491.

В.О. Гоголь.

Від 1939 — у складі УРСР (1939—59 — Дрогобицької обл.; від 1959 — Львів.). У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* було окуповане гітлерівцями від 1 лип. 1941 по 3 серп. 1944, входило до складу *Генеральної губернії.* Від 1957 — смт.

В.В. Головко.

ГНОЙНИ́ЦЯ, літописне місто — давньорус. місто на р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), у порубіжжі *Волинського князівства* з *Київською землею.* Ймовірно, нині тер. с. Поліське Ізяславського р-ну Хмельн. обл. Згадується в *Київському літописі* під 1152: *Ізяслав Мстиславич*, тоді кн. володимир-волинський, поставив там своїх посадників.

Літ.: *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985.

М.Ф. Котляр.

ГОВОРУ́ХІН Орест Макарович (10.12.1864 — р.с. невід.) — чл. терористичної фракції партії *«Народна воля»*. Н. в станиці Усть-Хопер (нині станиця Усть-Хоперська Волгоградської обл., РФ) у сім'ї козака. 1886—87 — студент фіз.-мат. ф-ту Петерб. ун-ту, чл. революц. «Гуртка кубанців і донців» та ін. студентських орг-цій. Був зв'язаний із групою Д.Благоєва. 5 квіт. 1886 — заарештований, 22 квіт. звільнений під нагляд поліції. Учасник підготовки замаху на імп. *Олександра III* (1 берез. 1887 — група О.Ульянова—П.Шевирьова). Наприкінці лют. 1887, рятуючись від поліції, емігрував. Жив у Швейцарії. У Цюриху Г. — один із засн. Соціаліст. літ. фонду. У Женеві працював у друкарні групи *«Визволення праці»*. 1895 переїхав до Болгарії, 1925 вернувся в *Москву*.

Літ.: *Крикунов В.П.* А.И.Ульянов и революционные разночинцы Дона и Северного Кавказа. Нальчик, 1963.

О.Ф. Овсієнко.

ГО́ВТВА (Голтав, Голтов, Голтва, Олтва) — істор. місто, нині село Козельщинського р-ну Полтав. обл. Розташов. на лівому березі р. Псел (прит. Дніпра), біля впадіння в неї р. Говтва.

Перша згадка 1095, коли переяслав. кн. *Володимир Мономах* погромив тут половецький табір. Стратегічний пункт прикордоння *Київської Русі*, ймовірно, зруйнований монголами у 13 ст. (див. *Монголо-татарська навала*). Відроджується з 1615 як поселення Черкаського староства (див. *Староство*) *Київського воєводства.* Г. швидко увійшла до т. зв. Вишневеччини (володіння спочатку кн. Костянтина Вишневецького, потім кн. Яреми *Вишневецького*). Уславилась під час козац. війни 1638 під проводом Я.*Острянина* (див. *Говтва, битва 1638*). З початком *національної революції 1648—1676* стала сотенним центром *Миргородського полку*, а з 1649 — *Чигиринського полку.* У 1660-х рр. підпорядковувалася спочатку *Кременчуцькому полку* (1661—65), а згодом *Полтавському полку.* Від 1687 до 1781 належала до Миргород. полку (2-ге—3-тє за значенням м-ко в полку, батьківщина полковницького роду *Остроградських*). 1696 місце гол. битви з татар. союзниками гетьмана П.*Іваненка.* 1781—88 повітовий центр *Київського намісництва*, 1789—96 — *Катеринославського намісництва.* Від 1796 Г. віднесена до складу Кременчуцького пов. *Малоросійської губернії*, а з 1802 — *Полтавської губернії* (з 1803 переведена у підпорядкування Кобеляцького пов.). Відтоді впродовж 19 ст. підупадає та втрачає характерні ознаки міста.

Д.С. Вирський.

ГО́ВТВА, БИ́ТВА 1638 — перша з гол. битв під час козац. повстання 1638 під проводом Я.*Острянина*, що відбулася 5—6 трав.(25—26 квіт.).

Вирушивши із *Запорозької Січі*, повсталі козаки захопили подніпровські м-ка аж до гирла р. Сула (прит. Дніпра). Плануючи зробити *Лівобережну Україну* базою повстання, гол. козац. сили (не менше 2 тис. осіб) на чолі з Я.Острянином рушили від м. *Кременчук* вгору по р. Псел (прит. Дніпра) на м-ка Омельник (нині село Кременчуцького р-ну Полтав. обл.) і *Говтва.* Останнє, розташов. на значному узвишші в межиріччі Псла і Говтви, оточене лісами та болотами, мало чудові природні укріплення.

Отаборившись тут у перших числах квітня (ст. ст.), козаки обнесли м-ко і замок валом; насипали ще один вал між річками; на могилі, що стояла перед валом, спорудили шанець.

Команд. коронним військом С.*Потоцький* підійшов під Говтву в 20-х числах квітня (ст. ст.), 5 трав. (25 квіт.) він здійснив невдалу спробу штурму: звівши земляний вал навпроти окопів повстанців, нім. наймана піхота та *реєстрові козаки* спробували оволодіти мостом через Псел проти гол. воріт міста, але були зупинені артилер. вогнем. У цей час кількатис. загін запорожців зайшов у тил польс. війська та влаштував засіки, щоб позбавити маневреності ворожу кінноту. Коли ранком наступного дня штурм поновився, козаки вдарили з однієї із засік на нім. найману піхоту і, оскільки польс. кіннота не змогла вчасно підтримати її, а в німців до вечора скінчилися набої, винищили їх майже повністю. З ін. засіки козаки вдарили на коронне військо, що розпочало наступ на козац. шанці. Ситуація для С.Потоцького склалася безвихідна, і він відступив від Говтви аж під *Лубни* (його втрати, за деякими підрахунками, склали понад 3,5 тис. вояків).

Літ.: *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995.

Д.С. Вирський.

ГО́ГОЛІ-ЯНО́ВСЬКІ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, що походить від **Якова** Гоголя (1-ша пол. 17 ст.). Його син — **Іван Якович** та онук — **Дем'ян Іванович** були священиками, а правнук — **Опанас Дем'янович** (1738 — після 1798) — полковим писарем. Син Опанаса Г.-Я. — **Василь Опанасович** (1777—1825) — письменник, байкар, актор. Заснував театр у маєтку родича та друга Д.*Трощинського* в с. Кибинці (нині село Миргородського р-ну Полтав. обл.), сам грав у цій трупі та писав для неї п'єси укр. мовою на мотиви нар. казок («Собака-вівця», відома тільки в переказах; «Роман та Параска» (ін. назва — «Простак, или Хитрость женщины, перехитренная солдатом»), обидві датуються 1822—25). Син Василя Опанасовича — письменник М.*Гоголь* (1809—52). З цього ж

роду походить відомий винороград Георгій Іванович Г.-Я., автор праць «Виноградники и виноделие во Франции и Германии» (1897) та «Задачи рационального виноградарства и виноделия на Кавказе» (1898).

За родинними переказами, до роду Г.-Я. належав наказний гетьман *Правобережної України* О.*Гоголь* (р. н. невід. — 1679), але це споріднення не доведено документально. Існують також ін. одноймменні (Гоголі) роди.

Рід Г.-Я. внесено до 3-ї ч. Родовідної книги Полтав. губ. та 2-ї ч. Родовідної книги Новгород. губернії.

Літ.: *Модзалевський В.Л.* Малоросcийський родословник, т. 1. К., 1908; *Лазаревский А.М.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII—XVIII вв. 8. Гоголи-Яновские. «Русский архив», 1875, кн. 1; *Його ж.* Сведения о предках Гоголя. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», 1902, кн. 16; *Чаговец В.* Семейная Хроника Гоголей. По бумагам семейного архива. Там само; *Гоголь-Головня О.В.* Из семейной хроники Гоголей. К., 1909; *Оглоблин О.* Предки Миколи Гоголя. В кн.: *Оглоблин О.* Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. К., 1995.

В.В. Томазов.

ГО́ГОЛЬ Микола Васильович (01.04(20.03).1809—04.03(21.02). 1852) — письменник. Н. в м-ку Великі Сорочинці (нині село Миргород. р-ну Полтав. обл.). Походив зі старовинного укр. роду *Гоголів-Яновських.* Освіту здобув у Ніжинській г-зії вищих наук (1821—28). Став одним із засн. реалізму в рос. літ., з яким пов'язана також творчість укр. письменників 19 ст. — Г.*Квітки-Основ'яненка*, П.*Куліша*, О.Стороженка. Тв. Г. посіли чільне місце в скарбниці світ. класичної літ. Окрім літ. справи, займався істор. дослідженнями. На жаль, останнє, попри те, що його статті з істор. тематики були опубліковані та входили майже в усі видання його тв., а також друкувались окремо в часописах «Журнал Министерства народного просвещения», *«Современник»* та ін., до цього часу залишилось поза увагою багатьох дослідників. За часів *СРСР* це було зумовлено тим, що погляди Г. на істор. минуле України та на всесвітню історію не вписувалися в загальноприйняті канони.

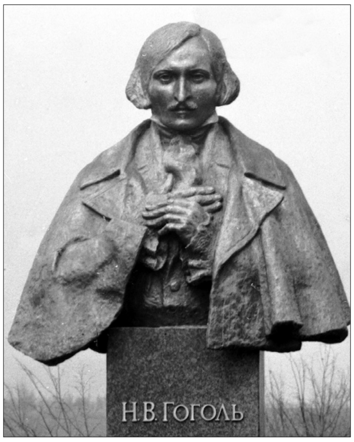

Пам'ятник М. Гоголю в с. Гоголеве Шишацького р-ну Полтав. обл.

М.Гоголь як історик, філософ історії та викладач. Від 1826, ще під час навчання в Ніжин. г-зії, Г. почав збирати істор. та етногр. матеріали. Мріяв написати малорос. і всесвітню історію на основі матеріалів старовинних нар. пісень, міфів, легенд.

Про блискуче знання Г. всесвітньої історії, так само, як історії України, а також міфології, мист-ва та к-ри *античності* яскраво свідчать його наук.-популярні праці з істор. тематики, а також суто істор. статті, які вийшли в зб. «Арабески» 1835: «О средних веках», «О преподавании всеобщей истории», «Взгляд на составление Малороссии», «Шлецер и Гердер», «Мысли о географии», «О движении народов в конце V века», «Жизнь», «О малороссийских песнях», «Просвещение», «Об Одиссее, переводимой Жуковским», «Скульптура, живопись, архитектура» та ін.

У листах до М.*Погодіна*, М.*Максимовича*, І.*Срезневського* він часто давав оцінку наук.-істор. працям та підручникам укр., рос., зарубіжних авторів, розмірковував над істор. питаннями та проблемами, які потребують наук. аналізу й розв'язання. У листі до М.Погодіна від 1 лют. 1833 Г. повідомляв, що задумав написати велику працю — заг. історію та заг. географію у 2-х чи 3-х томах під назвою «Земля и люди».

Інтерес Г. до географії тісно пов'язаний із заняттями історією. На його думку, історія та географія — невіддільні одна від одної, їх не можна розривати, вони повинні бути злиті в цілісну універсальну науку про людське сусп-во. Такий підхід співзвучний сучасним поглядам і теоріям про розвиток суспільства та *цивілізації* (див. також *Географія історична*). Лейтмотив історико-педагогічних статей Г. — у визнанні необхідності розвивати міжпредметні зв'язки, гуманітаризувати та гуманізувати навчання й виховання.

Г. також займався історико-філос. та морально-етичними проблемами (стаття «Жизнь»): що таке життя взагалі й життя окремих людей, народів, країн та цивілізацій? у чому сенс життя? як його розуміти, цінувати, користуватися його красою та радощами, які воно нам надає? У статті «О преподавании всеобщей истории» Г. дає власне виз-

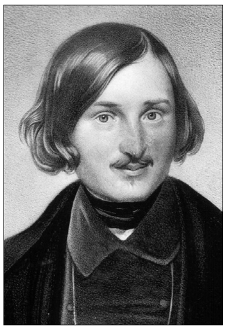

М.В. Гоголь.

Пам'ятник М. Гоголю у Миргороді.

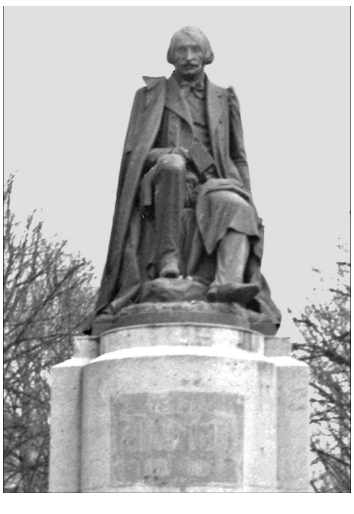

Пам'ятник М. Гоголю у Полтаві.

начення предмета «всесвітньої історії». Він створив проект антропологічно орієнтованої історії, для якої гол. об'єкт — людина і та панорамна істор. картина світу, яку створює не викривлене, а достовірне зображення життя різних народів, розробив власний план-конспект курсу всесвітньої історії, який мріяв створити, охопивши повну історію людства.

Практично в усіх своїх істор. статтях Г. підкреслював значення особистості викладача історії, його таланту та професійної майстерності.

Г. пройшов шлях від домашнього вчителя до ад'юнкт-професора каф-ри заг. історії Петерб. ун-ту, де викладав великий курс стародавньої історії. Спочатку він мріяв стати проф. історії в ун-ті, ств. в *Києві*. Здобути цю посаду Г. не вдалося, але невдача не розхолодила його. Завдяки клопотанням його друзів, передусім Нікітенка, В.*Жуковського*, які звернулися до свого приятеля, нового міністра освіти графа С.*Уварова*, Г. став ад'юнктом каф-ри історії, зберігши свою посаду в Патріотичному ін-ті, в якому навч. дівчата і де він викладав з 1831. Готуючись до читання лекцій, робив безліч чорнових записів, конспектів і планів. Перші лекції читав із захопленням, справивши на студентів велике враження широтою і новизною поставлених проблем та поетичною красою викладу. На одній із його лекцій був присутній О.*Пушкін* і схвально про неї відгукнувся.

П. у м. *Москва*, похований на кладовищі Данилова монастиря, 1931 прах перенесено на Новодівиче кладовище в Москві.

(Див. *Гоголя Миколи літературно-меморіальний музей.*)

Тв.: Сочинения, т. 1—7. М.—СПб., 1889—96; Полное собрание сочинений, т. 1—14. М., 1937—52; Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1952; Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1984; Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1994.

Літ.: [*Николай М. (П.А. Кулиш)*]. Записки о жизни Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых из его собственных писем, т. 1—2. СПб., 1856—57; *Кулиш П.А.* Сочинения и письма, т. 1—6. СПб., 1857; *Шенрок В.И.* Материалы для биографии Н.В. Гоголя, т. 1—4. М., 1892—97; *Белый А.* Мастерство Гоголя. М.—Л., 1934; *Белинский В.Г.* О Гоголе. Статьи, рецензии, письма. М., 1949; Н.В. Гоголь в воспоминаниях современников. М.—Л., 1952; *Степанов Н.Л.* Н.В. Гоголь: Творческий путь. М., 1959; История русской литературы XIX в.: Библиографический указатель. М.—Л., 1962; *Гиппиус В.В.* Творческий путь Гоголя. В кн.: *Гиппиус В.В.* От Пушкина до Блока. М.—Л., 1966; *Попович М.В.* Микола Гоголь. Роман-есе. К., 1989.

Л.Б. Кулікова.

ГО́ГОЛЬ Остап (Остафій, Євстафій; р. н. невід. — 05.01.1679) — *гетьман наказний Правобережної України* (1675—79), подільський (1654—61, 1663—69, 1673—75) та брацлавський (1663—65) полковник. Походив зі старовинного роду правосл. *шляхти*. Н., ймовірно, в с. Гоголі Летичівського пов. на Поділлі (нині село Віньковецького р-ну Хмельн. обл.). З початком *національної революції 1648—1676* організував загін, з яким перейшов на сторону Б.*Хмельницького*. Швидко посів одне з чільних місць серед *козацької старшини* правобереж. полків. На поч. 1654 — полковник Подільського (згодом він називався ще Подністрянським та *Могилівським полком*) полку. Виконував найважливіші доручення гетьмана Б.Хмельницького. Після смерті останнього підтримував гетьманів І.*Виговського* й Ю.*Хмельницького*, однак не підписав *Гадяцький договір 1658* та *Переяславські статті 1659*. Польс. король *Ян II* Казимир Ваза надав Г. 1661 шляхетство. Під час гетьманування на Правобереж. Україні П.*Тетері* — брацлавський і подільський полковник. 1664 підтримував антипольс. повстання. 1665 перейшов до П.*Дорошенка*. Восени 1674 визнав владу короля *Яна III Собеського* і брав участь у його коронації. У квіт. 1675 від імені польс. короля призначений наказним гетьманом над козацтвом Правобереж. України. Під час свого гетьманування доклав великих зусиль для збереження козац. устрою на Правобережжі. Після *Журавненського мирного договору 1676* місцем дислокації правобереж. козацтва стала поліська ч. Київщини з центром у м-ку *Димер* (пізніше гетьман. резиденція Г.). Розчарувавшись у протекції польс. монарха, у квіт. 1678 визнав владу лівобереж. гетьмана І.*Самойловича*.

О. Гоголь. Вірогідний портрет 17 ст.

Похований у *Києво-Межигірському Спасо-Преображенському монастирі*. У Святодухівській церкві цього монастиря до серед. 19 ст. зберігався портрет Г., розміщений поруч із зображенням Б.Хмельницького. Можливо, Г. був далеким родичем письменника М.*Гоголя* (див. *Гоголі-Яновські*).

Літ.: *Stilman L.* Nikolaj Gogol and Ostap Hohol. В кн.: Orbis scriptus Dimitrij Ischiżewskij zum 70 Geburtstag. München, 1966; *Оглоблин О.* Проблема предків Миколи Гоголя. «Український історик» (Нью-Йорк—Мюнхен), 1967, № 3/4; *Чухліб Т.* Соратники Богдана Хмельницького: Військово-політична діяльність Євстафія Гоголя (1648—1679). В кн.: Доба Богдана Хмельницького. К., 1995; *Його ж.* Є. Гоголь — полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України. «УІЖ», 1997, № 1; *Крикун М.* З історії української козацької старшини другої половини XVII століття: Полковник Остап Гоголь. «ЗНТШ», 1997, т. 233; *Чухліб Т.* Євстафій Гоголь. В кн.: Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети, кн. 1. К., 1998.

Т.В. Чухліб.

ГО́ГОЛЯ МИКО́ЛИ ЛІТЕРАТУ́РНО-МЕМОРІА́ЛЬНІ МУЗЕ́Ї — 1) у с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл., відкрито 1929 у будинку, де народився М.*Гоголь*. Зруйнований під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, відбудований і вдруге відкритий для відвідувачів 14 січ. 1951. Зберігає бл. 4 тис. експонатів: особисті речі М.Гоголя, ма-

люнки, вірші, перші видання творів, фотокопії рукописів, світлини, роботи художників І.*Рєпіна*, П.Коровіна, І.Крамського, К.*Трутовського*, В.*Маковського*, Кукриніксів, М.*Дерегуса* та майстрів нар. творчості;

2) у родинному маєтку М.Гоголя в с. Гоголеве (колиш. с. Василівка (Яновщина)) Шишацького р-ну Полтав. обл., відкрито 1 квіт. 1984. Музей займає тер. 40 га. До експонатів музею належать особисті речі М.Гоголя. Експозиція розповідає про життя та творчість письменника, знайомить з побутом сім'ї Гоголів, видами села тощо.

Літ.: *Хоменко Н.В., Тюнин А.П.* Заповедник-музей Н.В.Гоголя. Х., 1985; *Герасименко А.Я.* Гоголем воспетая земля. Х., 1986.

Л.П. Маркітан.

ГОГО́ЦЬКИЙ Сильвестр Сильвестрович (17(05).01.1813—11.07 (29.06).1889) — філософ, історик філософії, представник київ. духовно-академічної філос. шк. Магістр богослов'я, д-р філософії та філології. Н. в м. *Кам'янець-Подільський* в родині священика. Закінчив Кам'янець-Подільське духовне уч-ще, семінарію, *Київську духовну академію*, від 1841 — проф. філософії Київ. духовної акад., від 1843 — Київ. ун-ту, з яким до кінця життя пов'язана його діяльність. Критично переосмислив погляди І.Канта і Г.-В.*Гегеля*, органічно поєднував філос. та історико-філос. підходи при осмисленні проблем буття, надаючи особливого значення принципові *історизму*. Розмежував філософію і релігію як різні форми світосприйняття, що розвиваються за власними законами. Виокремив два типи пізнання: нижчий, пов'язаний з розумовою діяльністю, та вищий, який ґрунтується на вірі й дає змогу осягнути сенс людського життя.

Осн. праці: «Про характер філософії середньовіччя» (1849), «Філософський лексикон», т. 1—4, ч. 1—5 (1857—73). Остання є першою в *Російській імперії* філос. енциклопедією.

Тв.: Обозрение системы философии Гегеля. К., 1860.

Літ.: *Горський В.С.* Історія української філософії: Курс лекцій. К., 1996.

О.В. Бучма.

ГОДИ́НКА Антоній (Антал; псевдоніми — Сокирницький Сирохман, Сокирницький Сиротюк; 07.02.1864—15.07.1946) — історик, філолог, фольклорист, публіцист, педагог. Чл.-кор. (1910), дійсний чл. (1933) Угор. АН. Н. в с. Ладомирів (нині Словаччина) в сім'ї греко-катол. священика. Закінчив шк. в с. Сокирниця (нині село Хустського р-ну Закарп. обл.). Вчився в г-зіях міст Мараморош-Сігет (нині Сігету-Мермацієй, Румунія) й *Ужгород*, Мукачівській духовній семінарії, від 1882 — у Центр. теологічній семінарії в м. Будапешт (Угорщина). Від 1888 — працівник б-ки Угор. нац. музею, від 1889 — стипендіат Австрійс. історіографічного ін-ту у *Відні*, де став учнем відомого славіста В.*Ягича*. 1891 захистив докторську дис. «Джерела сербської історії та її перший період». 1892—1906 — науковець Імператорської і королів. конфесійної б-ки у Відні, де займався дослідженнями з *палеографії*, історії пд. слов'ян (сербів і хорватів), виданням архів. джерел. 1905 дістав звання приват-доц. філос. ф-ту Будапештського ун-ту за дослідження «Угорсько-слов'янські контакти до 1526 р.». Від 1906 — проф. Акад. права та ун-ту в Братиславі (нині столиця Словаччини), від 1923 — зав. каф-ри заг. історії, декан філос. ф-ту, від 1932 — ректор Печського ун-ту (Угорщина). Від 1935 — на пенсії. 1941—43 — перший голова «Подкарпатського общества наук» в Ужгороді. Досліджував питання заг. історії, історії Угорщини, Закарпаття і Церкви, угор.-слов'ян. зв'язків.

П. у м. Будапешт.

Серед значної кількості істор. тв. (переважно угор. мовою), більшість з яких зберігається у від. рукописів б-ки Угор. АН, найважливішими є: «Історія Мукачівської греко-католицької єпархії» (Будапешт, 1909), «Архіви Мукачівської греко-католицької єпархії, т. 1: 1458—1715» (Ужгород, 1911), «Частини руських літописів, пов'язані з угорцями» (Будапешт, 1916), «Додатки до історії Ужгородського замку і міста Ужгорода» (Ужгород, 1917), «Русинсько-мадярський словарь глаголов» (Ужгород, 1922), «Утцюзнина, газдуство и прошлость южнокарпатськыхъ русинувъ» (Ужгород; Оксфорд, обидва 1922; Будапешт, 1923; Париж, 1924), «Князь Ференц Ракоці II і найвірніший народ» (Печ, 1937) та ін. Укладенням і виданням наук. спадщини Г. займався проф. І.Удварі (м. Ніредьгаза, Угорщина).

Тв.: Пісні наших предків: Сто наших співанок. Будапешт—Ужгород, 1993; Утцюзнина, газдуство и прошлость южнокарпатськыхъ русинувъ. Написау еденъ сокырницькый сирохманъ. Ніредьгаза, 2000.

Літ.: Загальна бібліографія Подкарпаття. Ужгород, 1944; *Мишанич О.* Від підкарпатських русинів до закарпатських українців. Ужгород, 1991; Наукові дослідження на честь Антонія Годинки. Ніредьгаза, 1993; *Удварі І.* Антоній Годинка — дослідник історії русинів. Ніредьгаза, 1992; *Його ж.* Традиції О.В.Духновича в діяльності А.Годинки. В кн.: О.В.Духнович і слов'янський світ. Ужгород, 1993; *Магочі П.Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948). Ужгород, 1994; *Хланта І.* Літературне Закарпаття у XX ст.: Біобібліографічний покажчик. Ужгород, 1995; *Данилюк Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.). Ужгород, 1997.

С.В. Віднянський, Г.П. Герасимова.

ГОДУ́РА — колиш. назва смт *Гурзуф.*

С.С. Гогоцький.

Будинок літературно-меморіального музею М.В. Гоголя в с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл.

Батьківський будинок — центральна споруда заповідника-музею М.В. Гоголя у с. Гоголеве Шишацького р-ну Полтав. обл.

П.-П. Гойдич.

ГОЕЛРÓ, Державна комісія з електрифікації Росії, Комісія з електрифікації України. ГОЕЛРО — перший загально-державний перспективний план відбудови й розвитку економіки РСФРР (що занепала внаслідок громадян. війни 1918—21 та націоналізації всієї пром-сті) на основі електрифікації. Для його розробки 21 лют. 1920 за вказівкою В.*Леніна* було утворено Держ. комісію з електрифікації Росії (Государственная комиссия по электрификации России. ГОЭЛРО) під головуванням Г.Кржижановського, у складі якої працювали понад 200 осіб. Електрифікацію розуміли як технічну реконструкцію економіки на найновітнішій електроенергетичній основі. План ГОЕЛРО був затверджений 29 груд. 1920 8-м Всерос. з'їздом Рад. При його розробці найбільша увага фахівців приділялася Пд. екон. р-ну, до якого входили як відповідні тер. РСФРР, так і землі УСРР без урахування кордонів між республіками.

План ГОЕЛРО, розрахований на 10—15 років, передбачав реконструкцію старих і побудову нових 20 теплових електростанцій і 10 ГЕС потужністю 1750 тис. кВт-год, що разом мали виробляти 9 млрд кВт-год електроенергії. Накреслював створення важкої пром-сті, широке буд-во залізниць, розширення посівних площ і підвищення врожайності земель та масове кооперування селянства.

Електростанції мали стати основою пром. розвитку певного значного пром. вузла чи р-ну. Від цього й назва — ДРЕС (Держ. районна електростанція). У Пд. р-ні за планом передбачалося збудувати електростанції для виробітку 560 тис. кВт-год електроенергії, найбільше — на Придніпров'ї та в Донбасі.

За планом ГОЕЛРО в Україні передбачалося буд-во 9 електростанцій: Штерівської, Гришинської, Лисичанської, Ізюмської та ін. З планом пов'язаний початок широкого використання гідроресурсів, планувалося спорудження Олександрівської (нині Дніпрогес) потужністю 200 тис. кВт з подальшим її розширенням і Бузької ГЕС, буд-во електростанцій, які працюють на доменних і коксових газах, комбінованих з вугіллям: Петрівської, Юзівської, Макіївської. Потужність запланованих електростанцій мала становити 1 млн кВт.

Планувалося об'єднати після відбудови та спорудження в єдину систему 24 електростанції з-дів і шахт, збудувати ДРЕС у *Лисичанську*, Гришиному (нині м. *Красноармійськ*), звести Запоріз. ГЕС (Дніпрогес) на Дніпрі потужністю 200 тис. кВт з подальшим її розширенням. За планом передбачалося на базі енергії Дніпрогесу буд-во з-дів із виплавки алюмінію та вир-ва якісної сталі, збільшення в 10 разів порівняно з 1920 видобутку вугілля, здійснення випуску машин для металургії, паливної індустрії, с. госп-ва й транспорту.

У квіт. 1921 створено Комісію з електрифікації України. Реконструкції за цим планом підлягали металургійна й хімічна пром-сть Донбасу, залізниця Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*)—*Москва*—*Харків*—Юзівка (нині м. *Донецьк*) з перетворенням її на потужну магістраль з наступною електрифікацією, передбачалося створення наскрізного дніпровського водного шляху *Київ—Херсон*. Тяжка, часто непосильна, але героїчна праця будівничих, а також значні кошти, вилучені в укр. селян (див. *Колективізація сільського господарства*; *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*), сприяли тому, що план ГОЕЛРО було перевиконано — на 1935 в Україні потужність усіх електростанцій зросла в 7 разів. 1923 потужність невеликих ГЕС в тодішній УСРР становила 46,7 тис. кВт, або бл. 2 % усього можливого запасу гідроенергії УСРР. Збудована 1927—32 за планом ГОЕЛРО Дніпровська ГЕС (Дніпрельстан), тоді найбільша в Європі, додала 558 тис. кВт потужності.

Літ.: *Кржижановский Г.М.* Десять лет хозяйственного строительства СССР: 1917—1927. М., 1927; Развитие электрификации Советской страны. 1921—1925 гг.: Сборник документов и материалов. М., 1956; Труды Государственной комиссии по электрификации России — ГОЭЛРО: Документы и материалы. М., 1960; *Ульянова А.Д., Павлова В.В.* Розвиток електрифікації Української РСР: Бібліографічний покажчик. К., 1962; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). К., 1999.

О.М. Веселова.

ГÓЙДИЧ Павло-Петро (17.07. 1888—17.07.1960) — укр. греко-катол. церк. і громад. діяч у Сх. Словаччині. Вивчав теологію в містах Пряшів (нині м. Прешов, Словаччина) та Будапешт (Угорщина). 1911 висвячений на священика, з 1922 — чернець василіанського (див. *Василіани*) монастиря на Чернечій горі в м. *Мукачеве*. Од 1927 — єпископ-помічник, з 1940 — єпископ греко-катол. Пряшівської єпархії. Виступав проти словакізації українців *Пряшівщини*, заснував греко-катол. г-зію і вид-во «Благовісник». У ході підготовки урядової кампанії із заборони греко-катол. церкви в *Чехословаччині* 1950 був заарештований, 1951 засуджений до довічного ув'язнення.

П. у тюрмі в с. Леопольдов (Словаччина). Після легалізації 1968 греко-катол. церкви у Словаччині перепохований у Пряшівському кафедральному соборі.

Літ.: *Pekar A.P.* Gojdicz, OSBM—confessor of our times. Pittsburgh, 1980.

М. Чабан.

ГОЙТОСÍР (Ойтосір) — один із семи богів *скіфів*. *Геродот* згадує Г. як Аполлона слідом за трійкою верховних божеств («Історії», кн. IV, 59, 100). Це дає підставу для розуміння Г. як солярного божества, володаря пасовищ, охоронця худоби. Він міг бути і підкорювачем простору. Функції Г. подібні, певно, і до функцій близького до Аполлона авестійського бога Мітри, який підтримує косміч. порядок у світі, контролює зміну дня та ночі, перебіг сезонів року. Г. закликали у свідки при укладенні договорів. Він карав за порушення присяги.

Літ.: *Артамонов М.И.* Антропоморфные божества в религии скифов. «Археологический сборник Государственного Эрмитажа», 1961, № 2; *Бессонова С.С.* Религиозные представления скифов. К., 1983; *Її ж.* Религия скифов. Николаев, 1997.

Ю.В. Болтрик.

ГОЛВÁЖНЯ — міра об'єму в *Київській Русі*. Згадується в *«Руській правді»* як одиниця виміру солі.

Літ.: *Шостьин Н.А.* Очерки истории русской метрологии XI—XIX веков. М., 1975.

Н.О. Герасименко.

ГОЛД (голт) — міра земельної площі, поширена на Зх. Україні.

Назва походить від угор. терміна «hold», що означав ділянку, розмір якої становив 0,57 га.

Літ.: *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966.

Н.О. Герасименко.

ГО́ЛИК Трохим Нечипорович (04.08(23.07).1881 — р. с. невід.) — архівіст, краєзнавець. Н. в с. Надинівка Остерського пов. *Чернігівської губернії* (нині село Козелецького р-ну Черніг. обл.). До 1914 вчителював у Черніг. губ. Учасник *Першої світової війни.* 1919—25 — на профспілковій роботі у *Чернігові*, *Києві*, Сталіно (нині м. *Донецьк*).

1926—27 завідував Черніг. окружним архівом, від 1928 — зав. Черніг. окружним архівним управлінням. Від 1932 — вчений-архівіст у Маріупольському місц. архів. управлінні. Подальша доля невідома.

Автор статей з архівознавчої тематики, в т. ч. «До питання піднесення архівної техніки на вищий щабель» («Архів Радянської України», 1932, № 6).

Літ.: Наука и научные работники СССР, ч. 6. Л., 1928; *Верба І.* Голик Трохим Нечипорович. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

О.В. Юркова.

ГОЛИ́НСЬКИЙ Михайло Теодорович (02.01.1890—01.12.1973) — оперний і концертний співак (драм. тенор). Н. в с. Вербівка (нині село Городенківського р-ну Івано-Франк. обл.). Заг. освіту здобував у г-зіях міст *Коломия*, Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*) і *Львів*, де співав у хорах і як соліст. Співу навч. приватно у Львові у Ч.Заремби, потім — у Мілані (Італія) в проф. Е.Гарбіно (1920—24). Від 1925 — на оперній сцені Торуня, Бидгоща, Грудзьондза, *Варшави* (нині усі міста в Польщі), 1926—27 — у *Києві* та *Одесі*, кілька місяців — у Львові та гастрольні виступи у Берліні (1927), два сезони — у *Харкові* (1928—30). Виступав також у *Москві*, Тифлісі (нині м. Тбілісі, Грузія), Познані (Польща) та ін. містах. Від 1938 — у США, потім у Канаді, де виступав як концертний співак. Партії: Йонтек («Галька» С.Монюшка), Каніо («Паяци» Р.Леонкавалло), Каварадоссі («Тоска» Дж.Пуччіні), Радамес, Дон Карлос («Аїда» і «Дон Карлос» Дж.Верді), Герман («Пікова дама» П.*Чайковського*), Андрій («Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*), Степан («Купало» А.*Вахнянина*) та ін.

П. у м. Едмонтон (Канада).

Тв.: Спогади. К., 1993.

Літ.: *Медведик П.* Голинський Михайло. «ЗНТШ», 1993, т. 226.

Ю.П. Ясіновський.

ГОЛІГРА́ДИ, археологічні пам'ятки — понад 10 пам'яток історії та к-ри поблизу с. Голігради Заліщицького р-ну Терноп. обл.: три пам'ятки доби *палеоліту* (відкриті в 1920-х рр. Ю.Полянським; 1948 — досліджувалися М.*Рудинським*), поселення *трипільської культури* відоме з поч. 20 ст. (Ю.Полянський, І.*Свєшніков* і Г.Кос), п'ять поселень голіградської к-ри (див. *Гава-Голіградиі культура*) і ранньоскіф. часу (див. *Скіфи*) та скарби доби раннього заліза (Т.*Сулімірський*, І.Свєшніков, Л.Крушельницька, Ю.Малєєв, 1920—70-ті рр.), а також городище давньорус. часу 11—13 ст. (відоме з 1920-х рр.).

Літ.: *Гребенюк В.* Нові археологічні находки на території Східної Галичини. «ЗНТШ», 1915, т. 122; *Борисковский П.И.* Палеолит Украины. М.—Л., 1953; *Черниш О.П.* Карта палеоліту УРСР. «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», 1954, т. 1.

Л.Г. Мацкевий.

ГОЛІ́НСЬКИЙ Марцін (поч. 17 ст.—після 1672) — *райця* м. Казимир (нині — р-н м. Краків, Польща). Упорядник кількох рукописних зб. та істор. компіляцій (не опубліковані). Гол. увагу приділяв історії *Речі Посполитої,* України, *національної революції 1648—1676*, Руїни, *Кримського ханства.* Робив нотатки про сучасні йому події. У зб. є велика кількість неопубл. документів, які мають особливе значення для досліджень історії нац. революції. Зб. зберігаються у від. рукописів Ягеллонської б-ки (м. Краків, Польща) та у від. рукописів б-ки НАН України ім. В.Стефаника у *Львові.*

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995.

Ю.А. Мицик.

ГОЛІ́ЦИН Василь Васильович (1643—02.05(21.04).1714) — рос. держ. і військ. діяч, князь, фаворит царівни *Софії Олексіївни*. Брав участь в обороні пд. кордонів Рос. д-ви під час *Чигиринських походів 1677—1678* турец. армії (див. *Російсько-турецька війна 1676—1681*), очолював Пушкарський і Владимирський судний прикази (1676—80), Посольський приказ (1682—89). Був при підтвердженні Кардісського договору 1661 Рос. д-ви зі Швецією (1683), очолював групу представників Рос. д-ви при розробленні й укладенні *«Вічного миру» 1686* з *Річчю Посполитою.* Один із високоосвічених людей свого часу, прибічник розширення стосунків із країнами Зх. Європи, ініціатор ліквідації системи місництва. Командував рос. військами в *Кримських походах 1687 і1689.* Після невдалого першого Крим. походу всю вину переклав на *гетьмана* І.*Самойловича*, за що останній був зміщений з посади. Сприяв обранню на гетьманство І.*Мазепи.*

Після двірського перевороту 1689 засланий *Петром I* в Архангельський край, де й помер.

Літ.: *Щебальский П.К.* Правление царевны Софии. М., 1856; Записки де-ла Невилля о Московии 1689 г. «Русская старина», 1891, № 11, 19; *Голицын Н.Н.* Род князей Голицыных, т. 1. СПб., 1892; *Богословский М.М.* Петр I: материалы для биографии, т. 1. М., 1940; *Буганов В.И.* «Канцлер» предпетровской эпохи. «Вопросы истории», 1971, № 10; *Хьюз Л.* Царевна Софья. СПб., 2001.

В.В. Станіславський.

ГОЛІ́ЦИН Дмитро Михайлович (1665—25(14).04.1737) — рос. держ. діяч, дипломат, князь. Брат М.*Голіцина*. 1701 відряджений урядом *Петра I* до *Стамбула* (ін. назва — Константинополь) надзвичайним послом для підтвердження умов *Константинопольського мирного договору 1700* та з метою домогтися вільного проходу рос. кораблів уздовж берегів *Чорного моря.* 1708, під час *Північної війни 1700—1721*, рос. війська під головуванням Г. охороняли *Київ* і *Правобережну Україну* на шляху можливого маневру армії *Станіслава Лещинського* та ген. Крассау, які йшли на підтримку армії швед. короля *Карла XII.* Після виконання цієї місії призначений Київ. ген.-губернатором (1711—18). У Києві навколо Г. згуртувалися студенти *Киє-*

М.Т. Голинський.

В.В. Голіцин.

Л.С. Голіцин.

М.М. Голіцин.

Є.М. Голіцинський.

Ш. де Голль.

во-Могилянської академії, які переймалися питаннями політ. та історико-культ. характеру і займалися перекладами зарубіжних політ. та істор. праць. 1718—20 — президент Камер-колегії і сенатор. 1722—26 — сенатор. 1726—30 — чл. Верховної таємної ради та президент Комерц-колегії. Після смерті імп. Петра II (1730) Г. виступав з ідеєю обмеження самодержавної влади (див. *Самодержавство*). Ця ідея була висловлена у складених за його участі «кондиціях» (умовах), яких повинна була дотримуватися імп. *Анна Іванівна*, запрошена на престол за пропозицією Г. За підтримки рос. *дворянства*, що з'їхалося до *Москви* на очікуване весілля імп. Петра II (помер від віспи перед весіллям), та гвард. офіцерів Анна Іванівна відхилила проект «кондицій». Після цієї невдачі Г. призначений чл. Сенату, але від держ. справ відійшов і більшість часу присвятив збиранню старовинних рукописів, списків давньоруських та укр. літописів, синопсисів, *хронографів*, зарубіжних перекладів Н.Макіавеллі, Г.Гроція (обидва заборонені в *Російській імперії*), Дж.Локка та ін., всього 6 тис. томів. 1736 за позовом кн. А.Кантеміра про привласнений свого часу Г. майорат (див. *Майоратне право*) був заарештований за звинуваченням у службових зловживаннях і засуджений до страти, згодом заміненої на довічне ув'язнення в *Шліссельбурзькій фортеці*, де невдовзі помер. Його майно, в т. ч. б-ка, було конфісковане, і рукописи та книги розійшлися по приватних зібраннях.

Літ.: *Пекарський П.П.* Наука и литература в России при Петре Великом, т. 1. СПб., 1862; *Плеханов Г.В.* История русской общественной мысли, кн. 2. М.—Л., 1925; *Молчанов Н.Н.* Дипломатия Петра Первого. М., 1984.

Т.І. Катаргіна.

ГОЛІ́ЦИН Лев Сергійович (24(12).08.1845—25(12).12.1915) — князь. Започаткував вир-во вина в Україні. Н. в маєтку Стара Вєсь (Польща). Здобув юридичну освіту. Закінчив Сорбонну (Париж, 1862) та Моск. ун-т (1872). 1878 придбав у Криму поблизу м. *Судак* маєток «Новий Світ», де збудував з-д шампанських вин. 1890—92 — гол. винороб відомства повітових земель. Досліджував сортаментні можливості та особливості крим. виноградної лози. Започаткував колекціонування вин марки «Массандра». Першим домігся міжнар. визнання крим. вин і отримав Гол. нагороду на Паризькій всесвітній виставці 1900 за колекцію ігристих вин.

На базі побудованого Г. з-ду діє виробництво із виготовлення шампанських та мускатних вин «Новий Світ».

П. у м. *Феодосія.*

Т.І. Катаргіна.

ГОЛІ́ЦИН Михайло Михайлович (11(01).11.1675—21(10).12.1730) — рос. ген.-фельдмаршал (1725), князь. Брат Д.*Голіцина.* 1687 розпочав кар'єру в Семенівському полку, 1694 дістав звання прапорщика. Брав участь у *Азовсько-Дніпровських походах 1695—1696* та *Північній війні 1700—1721.* 1702 керував штурмом фортеці Нотебург (нині м. Шліссельбург, Ленінгр. обл., РФ). Під час *Полтавської битви 1709* командував гвардією. Під Переволочною (колиш. село на лівому березі Дніпра біля впадіння в нього р. Ворскла, нині залите водами Дніпродзержинського водосховища) наказав скарати укр. козаків, які потрапили в полон після капітуляції ч. швед. армії. Учасник *Прутського походу 1711*, мор. битв у Балтійському м. 1714 при п-ві Гангут (нині Ханко, Фінляндія) і 1720 при о-ві Гренгам (нині Фінляндія). 1723—28 командував рос. військами, розташов. в Україні. 1728—30 — президент Військ. колегії та чл. Верховної таємної ради. Брав участь у складанні «кондицій». Після воцаріння *Анни Іванівни* потрапив у немилість, був звільнений зі служби.

П. у м. *Москва.*

Літ.: *Молчанов Н.Н.* Дипломатия Петра Первого. М., 1990.

Т.І. Катаргіна.

ГОЛІЦИ́НСЬКИЙ (Галицинський) **Євген Миколайович** (1878—1932) — громад. та політ. діяч, дипломат. За фахом — хімік. Н. в м. Кишинів (нині столиця Молдови) в сім'ї військового. Закінчив Київ. кадетський корпус (1898). Навч. у Моск. вищому тех. уч-щі та на хім. ф-ті Київ. політех. ін-ту. Один із організаторів *Революційної української партії*, активний чл. її київ. первинної орг-ції («вільної громади») з 1900. На 1-му з'їзді РУП (наприкінці 1902) обраний чл. її Центр. к-ту, що складався, окрім нього, ще з двох осіб (Д.*Антонович,* В.Козиненко). Співред. періодичних вид. партії — часописів *«Гасло»,* «Селянин», *«Праця».* 1903—04 працював у закордонному к-ті РУП, ств. для кер-ва видавничою роботою партії в *Галичині.* 1904 вийшов із партії й залишив Україну. 1907 закінчив Празький технікум. Вернувшись в Україну, працював інженером-хіміком. 1915—17 — зв'язковий між львів. *Союзом визволення України* та київ. і закордонними укр. громад.-політ. орг-ціями. Після *Лютневої революції 1917* був комісаром Звенигородщини, згодом працював у Київ. конторі держ. банку. 1918 очолював делегацію *Української Народної Республіки* до Німеччини для вирішення питання щодо друкування укр. грошей.

Наприкінці 1918 — поч. 1919 Г. очолював дипломатичну місію *Директорії* УНР у Вашингтоні. Від весни 1919 працював послом УНР в Естонії та Латвії.

У 1920-х рр. жив у *Чехословаччині*, був доц. *Української господарської академії* в Подєбрадах (Чехословаччина), викладав хімію. Один з ініціаторів видання спогадів про РУП.

П. у Чехословаччині.

Літ.: *Стрельський Г.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917—1920 рр.): Біографічний довідник. К., 2000.

Г.В. Стрельський.

ГОЛЛЬ (Gaulle) **Шарль де** (22.11.1890—09.11.1970) — франц. держ., військовий та політ. діяч, генерал. Н. в м. Лілль у дворянській родині. Навч. у Сен-Сірському (поблизу Парижа) військ. уч-щі та Вищій військ. шк. в Парижі. Учасник *Першої світової війни.* 1920—21 входив до складу франц. місії в Польщі (див. *Армія Галлера*). 1924—25 викладав військ. історію в Сен-Сірському військ. уч-щі та військ. акад. 1932—36 — ген. секретар Вищої ради оборони Франції. На початку *Другої світової війни* командував д-зією. Після капітуляції Франції 1940 очолив у Лондоні к-т «Вільна

Франція» (від 1942 — «Франція, що бореться»). Від черв. 1943 до черв. 1944 — голова ств. в Алжирі Франц. к-ту нац. визволення. 1944—46 очолював уряд Франції. У груд. 1944 підписав договір про дружбу та взаємодопомогу між Францією та *СРСР*. 1947—53 — засн. і лідер партії Об-ня франц. народу. Від січ. до черв. 1958 Г. — ініціатор запровадження у Франції конституції П'ятої республіки, яка значно розширила права президента. Від 21 груд. 1958 — президент Франції, 19 груд. 1965 переобраний на пост президента на новий 7-річний термін. За його ініціативи 1966 Франція вийшла з військ. орг-ції *НАТО*. У цьому ж році Г. відвідав з офіц. візитом СРСР, зокрема столицю УРСР *Київ*. 28 квіт. 1969, після поразки на референдумі 27 квіт. з питань реорганізації Сенату й реформи тер.-адм. устрою Франції (результат референдуму відобразив незадоволення франц. нас. політикою уряду), Г. пішов з поста президента.

П. у м. Париж.

Літ.: *Молчанов Н.Н.* Генерал де Голль. М., 1980; *Григорьев А.* Три вершины Шарля де Голля. «Эхо планеты», 1998, № 1; *Лакутюр Ж.* 17 брюмера генерала де Голля. «Звезда», 1999, № 5; *Квітка В.* Шарль Великий: До 110-річчя від дня народження Шарля де Голля. «Столиця», 2000, 18 листоп.

Д.І. Никифорук.

ГОЛО́БИ — с-ще міськ. типу Ковельського р-ну Волин. обл. Залізнична станція. Нас. 4,3 тис. осіб (1999).

На тер. сучасних Г. знайдено археол. залишки поселення *бронзового віку* (2 тис. до н.е.). Перша письмова згадка — під 1545 в описі Луцького замку, де Г. включено до переліку сіл, підпорядкованих *Луцьку*. Спочатку Г. знаходилися за 3 км на пн. від їх сучасного розташування. Однак після того, як 1708 вони були вщент зруйновані військами швед. короля *Карла XII* (див. *Північна війна 1700—1721*), відродилися вже на нинішньому місці.

Г. у різні часи володіли: дружина польс. короля *Сигізмунда I* Бона Сфорца Арагонська, В.Козмінська і кн. Ю.Збаразький (див. *Збаразькі*), шляхтичі Богошевські, Єрузальські, дворянський рід Божелар-Подгородянських. Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — у складі *Російської імперії*.

Під час *Першої світової війни* Г. були зруйновані, а нас. евакуйоване до Курської, Харків. та ін. губ. Росії. 1920—39 — у складі Польщі. 1939 увійшли до УРСР. Райцентр 1940—59.

Архіт. пам'ятки: кам'яна вежа (18 ст.), костьол (1-ша пол. 18 ст.) і церква (1783).

В.В. Головко.

ГОЛОБОРО́ДЬКО Василь Іванович (н. 07.04.1945) — поет. Н. в с. Адріанопіль Ворошиловського р-ну Ворошиловградської обл. (нині село Перевальського р-ну Луган. обл.). Навч. у Київ. (1964—65) та Донец. (1966—67) ун-тах. Друкується від 1963. Вид-во «Смолоскип» випустило його зб. «Летюче віконце» (1970). Протягом довгих років зазнавав численних утисків від рад. влади.

Лауреат Нац. премії ім. Т.Шевченка (1994). Окремі тв. Г. перекладено рос., естон., латис., польс., португальською, франц. та ін. мовами.

Тв.: Зелен день. К., 1988.

Літ.: *Дзюба І.* У дивосвіті рідної хати. «Дніпро», 1965, № 4; *Ільницький М.М.* Барви і тони поетичного слова. К., 1967.

С.І. Білокінь.

ГОЛОБУ́ЦЬКИЙ Володимир Олексійович (28(15).07.1903—21.01.1993) — історик. Фахівець із соціально-політ. та екон. історії України, доби козаччини. Д-р істор. н. (1948), проф. (1949). Н. в с. Великий Бір Черніг. губ. (нині село Брянської обл., РФ) в родині священика. Закінчив історико-екон. від-ня Пн.-Кавказ. держ. ун-ту (м. Ростов-на-Дону, РФ; 1930). Працював учителем у м. Грозний (нині місто в Чеченській Республіці, РФ), від 1930 — викл. вузів у Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*) і Краснодарі (нині місто в РФ), водночас (1934—37) навч. в аспірантурі. 1938 захистив канд. дис. «Дипломатичні зносини Московського уряду з Б.Хмельницьким до Земського Собору 19 лютого 1651 р.». 1940—42 — доц. Ленінгр. пед. ін-ту. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* працював у блокадному Ленінграді, під час перебування в евакуації вчителював і викладав у Казанському ун-ті. 1947 захистив докторську дис. «Чорноморське козацтво: Нарис соціальної історії». 1947—49 — зав. каф-ри Чернів. держ. ун-ту, декан істор. ф-ту, одночасно працював в Ін-ті історії АН УРСР (з перервою до 1979). Був також проф. і зав. кафедри Київ. ін-ту нар. г-ва (1961—71) і ст. н. с.-консультантом Ін-ту економіки АН УРСР (1972—84). 1952 написав лист до Й.*Сталіна*, протестуючи проти терміна «возз'єднання», як такого, що не відповідав стосункам України та Росії. Не був підданий репресіям лише через смерть Й.Сталіна та страту Л.*Берії* (1953).

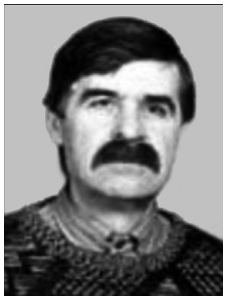
В.І. Голобородько.

В.О. Голобуцький.

Людина широких знань, блискучий лектор Г. підготував чимало молодих вчених у галузі історії України, козацтва, економіки. Брав участь у роботі 11-го конгресу істориків у Стокгольмі (1960) та ін. міжнар. конф. Лауреат Держ. премії УРСР у галузі н. і т. (1980).

П. у м. *Київ*.

Тв.: Освободительная война украинского народа под руководством Б.Хмельницкого. К., 1954; Россия и освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. К.,1954; Черноморское казачество. К., 1956; Максим Железняк. М., 1960; Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775 рр. К., 1961; Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962; Страницы из моих воспоминаний. «История СССР», 1966, № 3; Гомін, гомін по діброві. К., 1963; 1967; Дніпропетровськ, 2003; Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. К., 1970; Запорозьке козацтво. К., 1994.

Літ.: *Купріян І.* (Степанюк В.Є.). Він прагнув об'єктивно вивчати історію. «Освіта України», 2003, 22 лип.; *Дыхан М.* Выдающийся историк Украины Владимир Голобуцкий. «Одесские известия», 2003, 24 июля; Професор Голобуцкий. [Ред. ст.]. «Людина і світ», 2003, № 7; *Горак В.* Знавець козацької доби (Володимир Голобуцький). «Історичний журнал», 2003, № 4—5.

Ю.А. Пінчук.

ГОЛОВА́ТИЙ Антон Андрійович (1744—19(08).02.1797) — *кошовий отаман Чорноморського козацького війська*. Н. в м-ку *Нові Санжари* в родині козац. старшини. Навч. у Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*). Після її закінчення обирався на різні старшинські посади у *Новій Січі*, зокрема, був військ. писарем. У

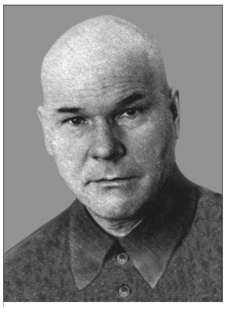

Ф.П. Головатий.

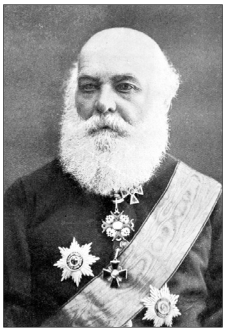

Я.Ф. Головацький.

складі запороз. делегації був присутній на коронації імп. *Катерини II.* Один з авторів проекту реформування *Війська Запорозького* (низового) за зразком *Всевеликого Війська Донського.* Після ліквідації Січі (1775) царський уряд надав Г. звання капітана рос. армії. Був полковником *Бузького козацького війська.* Брав участь у формуванні т. зв. Війська вірних козаків, що 1788 було перейм. на Чорноморське козацьке військо. У ранзі військ. судді брав участь у *російсько-турецькій війні 1787—1791.* Козац. флотилія під його командуванням захопила важливий стратегічний пункт турків — о-в *Березань*, брала активну участь у здобутті фортець Тулча, Ісакча (нині міста в Румунії), *Кілія* та *Ізмаїл.* Не раз виїжджав на чолі козац. посольств до *Санкт-Петербурга.* 1792 отримав грамоту від царського уряду з дозволом переведення Чорномор. козац. війська на *Кубань*, з 1796 — кошовий отаман цього війська. Під час Перського походу (1796—97) командував козац. полками, що були в авангарді рос. армії. У січ. 1797 під час військ. операції проти турків та персів захворів малярією і невдовзі помер.

Нагороджений орденами св. Георгія 4-го ст. та св. Володимира 3-го ст., а також іменною шаблею «За хоробрість».

Г. відомий також як автор кількох віршів-пісень, зокрема «Ой, Боже наш, Боже, Боже милостивий!», «Ей, годі нам журитися, пора перестати!», в яких передаються настрої колиш. запорожців. Ці вірші поширювалися у списках та багато разів друкувалися в пісенниках кін. 18—19 ст. Про Г. не раз згадував у своїх тв. Т.*Шевченко* («Сліпий», «До Основ'яненка», «Близнецы»). Існує його ескіз олівцем «А.Головатий біля Неви».

Похований у м. Єкатеринодар (нині м. Краснодар, РФ).

Тв.: [Вірші]. В кн.: Українська література XVIII ст. К., 1983.

Літ.: *Комар М.* Оповідання про Антона Головатого. СПб., 1901; *Бутич І.* Головатий Антон Андрійович. В кн.: Шевченківський словник, т. 1. К., 1978; *Квітка-Основ'яненко Г.* Головатый (Материал для истории Малороссии). В кн.: *Квітка-Основ'яненко Г.* Зібрання творів, т. 7. К., 1981; Хаджибей—Одеса та українське козацтво (1415—1797 рр.). Одеса, 1999; *Chukhlib T.* Suvorov in Ukrainian History. В кн.: Suworow in der Schweiz. Zürich, 2001; *Польовий Р.* Кубанська Україна. К., 2003.

Т.В. Чухліб.

ГОЛОВА́ТИЙ Ферапонт Петрович (05.06(24.05).1890—25.07.1951) — колгоспник-пасічник, один з ініціаторів збирання коштів на оборону країни в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Герой Соц. Праці (1948). Н. в с. Воскресенськ (нині с. Сербинівка Гребінківського р-ну Полтав. обл.). У груд. 1942 і трав. 1944 зробив внески по 100 тис. крб. для спорудження двох літаків, на яких воював майор Б.Єрьомін. Один з літаків виставлено в Саратовському музеї, другий — в музеї при Об'єднаному КБ О.Яковлєва. Від 1945 — голова колгоспу «Стахановець» (Саратовської обл., РФ), від 1946 — депутат ВР СРСР 2—3-го скликань.

П. у с. Степове (нині с-ще міськ. типу Саратовської обл., РФ).

Літ.: *Аграновский И.* Советский крестьянин Ферапонт Головатый. М., 1957; История второй мировой войны 1939—1945, т. 6. М., 1976; Великая Отечественная война. 1941—1945. Энциклопедия. М., 1985.

О.Є. Лисенко.

ГОЛОВА́ЦЬКИЙ Іван Федорович (1816—09.02.1899) — громад. діяч і журналіст. Молодший брат Я.*Головацького.* Серед найближчого оточення *«Руської трійці»* відомий під ім'ям «Богдан». Н. в с. Чепелі (нині село Бродівського р-ну Львів. обл.) у сім'ї священика. Навч. у Львів. духовній семінарії (1835—36) та на мед. ф-ті Пештського (нині Будапешт, Угорщина; 1836—39) і Віденського (1839—41) ун-тів. Певний час практикував як лікар, згодом зайнявся публіцистикою. Був чл. редакції (1849) урядового *«Галичо-Руського вісника»* у *Львові* та ред. (1850—52) «*Вісника для русинів Австрійської держави*» у *Відні.* Працював у б-ці, був офіц. перекладачем законів Австрійс. монархії укр. (руською) мовою. Г. мав певні заслуги у справі видання в Австрії перших книжок укр. мовою. За його участю опубліковано «Галицькі приповідки і загадки» Г.*Ількевича* (Відень, 1841) та альманах *«Вінок русинам на обжинки»* (Відень, 1846—47, ч. 1—2). Власні худож. тв., наук. розвідки та нотатки Г. публікував у різних тогочасних віденських та львів. виданнях. Як поет звернув на себе увагу циклом сонетів і ліричними віршами. 1860 видав у Відні рос. мовою «Читанку», яка складалася переважно з його перекладів. Мав тісні зв'язки з багатьма діячами сербського, словац. і чеського нац. руху. Чл. пряшівського «Літературного товариства» і віденської «Слов'янської бесіди». У 1830—40-х рр. відстоював ідеї федерації слов'ян. народів. Під впливом правосл. священика рос. посольської церкви у Відні М.Раєвського перейшов на москвофільські позиції (див. *Москвофільство*).

П. у м. Відень.

Літ.: *Студинський К.* Кореспонденція Якова Головацького, т. 1—2. Львів, 1905—09; *Кріль М.* Неопубліковані листи Івана Головацького до Антона Петрушевича. «Україна модерна», 1999, ч. 2—3.

М.М. Кріль.

ГОЛОВА́ЦЬКИЙ Яків Федорович (17.10.1814—13.05.1888) — поет, етнограф, історик, фольклорист і педагог. Старший брат І.*Головацького.* Н. в с. Чепелі (нині село Бродівського р-ну Львів. обл.) в сім'ї священика. Навч. у Львів. початковій шк., потім у г-зії, 1831—39 — з перервами у Львів. греко-катол. духовній семінарії. Був слухачем філос. ф-ту Львів. ун-ту (закінчив 1841). Один із засн. «*Руської трійці*». Деякий час вчився у Пештському ун-ті (нині Будапешт, Угорщина). 1842 — висвячений на священика. 1842—48 служив греко-катол. парохом спочатку в с. Микитинці (нині село Косівського р-ну Івано-Франк. обл.), а згодом — у с. Хмелева (нині село Заліщицького р-ну Терноп. обл.). 1848 — активний учасник з'їзду укр. учених у *Львові*, на якому виступив із доповіддю «Розправи о язиці южноруськім і його нарічіях». 1848—67 — проф. укр. мови й літ. у Львів. ун-ті, а 1863—64 — ректор ун-ту. В 1850-ті рр. під впливом М.*Погодіна* і Д.*Зубрицького* перейшов на москвофільські позиції (див. *Москвофільство*). 1867 за участь у Моск. етногр. виставці звільнений з ун-ту, тоді ж виїхав до *Російської імперії.* 1867—88 — голова Віленської археогр. комісії та бібліотекар. Перебував

під особистою протекцією імп. *Олександра II.*

Літ. і наук. діяльність почав із серед. 1830-х рр. Разом з І.*Вагилевичем* та М.*Шашкевичем* видав альманах «*Русалка Дністровая*» (1837). Автор праць з історії, археології, етнографії та філології, перекладів з хорватської і сербської мов. Серед численних праць на літ. й етногр. теми: «Три вступительные преподавания о русской словесности» (1849), «Очерк литологии» (1860), «О литературно-умственном движении русинов» (1863), «Карпатская Русь» (1875), а особливо зб. «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (т. 1—4, 1878), яка й сьогодні має наук. цінність. Велика наук. спадщина Г., на превеликий жаль, ще й досі повністю не зібрана й не досліджена.

П. у м. Вільно (нині м. *Вільнюс*).

Літ.: Яків Федорович Головацький. 1814—1888. В кн.: Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. К., 1965; Історія української літератури. Перша половина XIX ст. К., 1980; *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 41. К., 1984.

П.І. Скрипник.

ГОЛОВАЧÓВ Олександр Олексійович (10.12(27.11).1909—06.03. 1945) — військовик, гвардії полковник (1943). Двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Н. в с-щі Любохна (нині с-ще міськ. типу Брянської обл., РФ). Закінчив Об'єднану військ. шк. ім. ВЦВК (1932). Брав участь у походах військ. частин Червоної армії (див. *Радянська армія*) у Зх. Україну і Зх. Білорусь (1939), у *радянсько-фінляндській війні 1939—1940.* У черв. 1941 — капітан. На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — нач. штабу полку, нач. штабу партизан. загону Брянської обл., командир стрілец. полку. Від серп. 1942 — командир 52-ї (пізніше 23-ї гвард.) мотострілец. бригади на Зх. фронті і *Першому Українському фронті.*

Двічі Герой Рад. Союзу — за вміле командування бригадою при форсуванні р. Вісла (1944) і при прориві оборони ворога у Верхній Сілезії (нині в межах Польщі) та форсуванні р. Одер (1945).

Загинув у бою в м. Лаубин (нині м. Любань, Польща). Похований у м. *Васильків.*

Літ.: Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; *Борзунов С.М., Ершов Я.А.* Всего одна жизнь. М., 1976; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987.

Л.М. Хойнацька.

ГОЛОВІ́НСЬКИЙ Юліан (01.12. 1894—30.09.1930) — військ. та політ. діяч. Н. в м. Радимно Ярославського пов. (нині Польща). Закінчив г-зію у *Львові.* У роки *Першої світової війни* — офіцер австрійс. армії, воював на рос., сербському, італ. фронтах. Від листоп. 1918 — командир бойової групи, 6-ї Равської бригади *Української Галицької армії* в боях на польс., більшовицькому і денікінському фронтах (див. *Українсько-польська війна 1918—1919, війна РСФРР і УНР 1918—1919, Денікіна режим в Україні 1919—1920*). Організатор антибільшовицького виступу і переходу галицьких бригад *Червоної Української Галицької армії* на бік *Армії Української Народної Республіки* у квіт. 1920. Співзасн. і чл. проводу *Української військової організації* (1924—26, 1930), бойовий референт (1922—24), крайовий командант УВО у Львові, організатор низки збройних акцій, замаху на президента Польщі С.Войцеховського. 1930 схоплений і розстріляний без суду польс. поліцією в м. *Бібрка.*

Літ.: *Гірняк Н.* Останній акт трагедії Української Галицької армії. Нью-Йорк, 1959; Життя і смерть полковника Коновальця. Львів, 1993; Жовківщина: Історичний нарис, т. 1. Львів—Жовква—Балтимор, 1994; *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. Львів, 1995.

К.Є. Науменко.

ГОЛОВКÓ Андрій Васильович (псевд. — Андрій Сірома; 21.11. 1897—05.12.1972) — письменник, один із основоположників укр. рад. літ. Н. в с. Юрки (нині село Козельщинського р-ну Полтав. обл.) у багатій сел. родині. 1908—14 вчився у Кременчуцькому реальному уч-щі, закінчив Чугуївське військ. уч-ще прапорщиків. Воював в *Армії Української Народної Республіки* за незалежність України, 1920 вступив добровольцем до Червоної армії (див. *Радянська армія*). Почав літ. діяльність зб. поезій «Самоцвіти» (1919), пізніше приєднався до спілки сел. письменників «*Плуг*». Ранні збірки оповідань («Дівчинка з шляху», 1923; «Червона хустина», 1924; «Можу», 1926; «Пилипко», 1928 та ін.) мають риси революц. романтизму. Деякий час учителював, був секретарем при виконкомі у с. *Білики.* Тв. Г. довоєн. періоду — романи про життя укр. селян «Бур'ян» (1927) та «Мати» (1932; 2-ге вид., перероблене — 1934).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — військ. кореспондент газет «Комуніст» та «За честь Батьківщини». Автор п'єс «В червоних шумах», «Райське яблуко» (обидві — 1946), кіносценаріїв до фільмів «Митько Лелюк» (1937) й «Літа молодії» (1940). Тв. Г. перекладалися рос., болг., нім., польс., словац., угор., чеською та ін. мовами. На кіностудії ім. О.Довженка екранізовано його тв. «Бур'ян» та «Пилипко». Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1969; за перші дві книги роману «Артем Гармаш»). Нагороджений орденом Леніна і медалями.

П. у м. *Київ.*

1979 Спілка письменників України встановила щорічну літ. премію ім. А.Головка за кращі прозові тв. року.

Тв.: Автобиография. В кн.: Советские писатели, т. 1. М., 1959; Артем Гармаш. К., 1972; Твори, т. 1—5. К., 1976—77; Мати. К., 1986; Твори, т. 1—3. К., 1987.

Літ.: *Ващенко Г.* Історія однієї школи. «Визвольний шлях», 1958, № 7; Дзюба І. Чи знаємо ми Андрія Головка. «Дукля», 1968, № 5; Про Андрія Головка: Спогади. Статті. К., 1980; Писатели — лауреаты премий СССР и союзных республик. Львов, 1980; *Орлик П.І.* Андрій Головко: Нарис життя і творчості. К., 1986; *Клочек Г.Д.* Як наблизитись до Давида Мотузки? К., 1987; *Сизоненко О.* Істинно народний... «Дніпро», 1987, № 12; Письменники Радянської України. 1917—1987. К., 1988; *Чорновіл В.* «Душогуб», чи класик соцреалізму?.. З літературного мартирологу України. «Визвольний шлях», 1989, № 4; *Кардиналовська Т.* Невідступне минуле. «Дніпро», 1991, № 10; *Яременко В.* Штрих до біографії хворих насильством. «Дніпро», 1993, № 7/9; Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті, т. 5. К., 1994; *Богуцька Н.* Особливості таланту, особливості вдачі (Спроба ще одного погляду). «Слово і час», 1995, № 7; *Ковальчук О.*

О.О. Головачов.

Ю. Головінський.

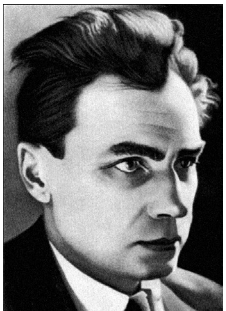

А.В. Головко.

Щодо нового прочитання роману А.Головка «Бур'ян». «Дивослово», 1995, № 10/11; *Сизоненко О.* Не вбиваймо своїх Пророків! Книга Талантів. К., 2003.

Г.П. Герасимова.

ГОЛОВНА́ РУ́СЬКА РА́ДА — перша легальна політ. орг-ція українців *Галичини*. Заснована 2 трав. 1848 у *Львові* під час революції в Австрії (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) представниками світської *інтелігенції* та *духовенства*. Складалася з 30 постійних членів. Головою був обраний єпископ Г.*Яхимович*, заступниками — канонік М.*Куземський* і юрист І.*Борисикевич*, секретарями о. М.Малиновський та Т.Леонтович. Г.р.р. репрезентувала і відстоювала інтереси укр. краю перед центр. урядом у *Відні*. У відозві до народу від 10 трав. 1848 висловилася за підтримку демократ. реформ і забезпечення вільного нац. розвитку галицьких українців як частини 15-мільйонного укр. народу у складі Австрійс. конституційної монархії, передбачаючи її очікувану перебудову на федеративних засадах. З метою реалізації своєї програми Г.р.р. в петиціях до імп. *Франца-Йосифа I*, парламенту і уряду домагалася поділу Галичини за етнічним принципом і надання її сх. ч. нац.-територіальної автономії з її об'єднанням в самостійну адм.-політ. одиницю з укр. Закарпаттям (див. *Закарпатська Україна*); вживала заходів для створення збройної репрезентації українців у вигляді нац. гвардії в містах, сел. самооборони на Прикарпатті та *Батальйону руських гірських стрільців*; висунула вимогу навчання в усіх навч. закладах краю рідною мовою і домоглася запровадження 1848 навчання укр. мовою в нар. школах та викладання цієї мови як обов'язкового предмету в г-зіях, відкриття на поч. 1849 каф-ри укр. мови і літ. у Львів. ун-ті; скликала перший з'їзд укр. інтелігенції у Львові — *Собор руських учених 1848*, під час якого засновано *Галицько-руську матицю* — т-во для видання популярних книг для народу; ініціювала заснування *Народного дому* у Львові — осередку культ. і наук. життя українців міста і краю; започаткувала видання україномовної періодичної преси, першою ластівкою якої стала *«Зоря Галицька»*; спричинила створення бл. 50 місц. *руських рад у Галичині* — осередків громад., політ. та культ. життя; забезпечила вироблення й утвердження нац. символіки: синьо-жовтого прапора, герба — золотого лева на синьому полі, нац. гімну, яким на 2,5 десятиліття стала пісня на слова І.*Гушалевича* «Мир вам, браття»; маніфестувала і відстоювала самостійницькі спрямовування галицького українства на міжнар. рівні: у віденському парламенті, на *Слов'янському з'їзді в Празі 1848* та в німецькомовній пресі Відня, Праги й ін. міст Європи. Схваливши *селянську реформу 1848 в Галичині, на Буковині і Закарпатті*, Г.р.р. виступила на захист екон. інтересів *селянства*, домагалася від центр. органів влади створення авторитетних комісій для справедливого полагодження скарг сільс. громад на масове захоплення *дідичами* сел. земель.

Діяльність Г.р.р. натрапляла на активну протидію *Центральної ради народової* та ін. польс. громад. орг-цій. Неоднозначним було ставлення до неї місц. і центр. органів австрійс. влади. Йдучи на вимушені поступки українцям з мовно-культ. питань, вони всіляко намагалися знешкодити політ. направлення українців, виразником яких була Г.р.р. З реставрацією *абсолютизму* в 1850-х рр. Г.р.р. поступово згорнула свою діяльність і 1851 була розпущена. Спадкоємцями її політ. платформи стали народовський рух (див. *Народовці*) 2-ї пол. 19 ст., а згодом — Укр. нац.-демократ. партія (від 1899). Архів Г.р.р. зберігається в ЦДІА у Львові.

Літ.: *Кревецький І.* Оборонна організація руських селян на галицько-угорськім пограничу в 1848—49. «ЗНТШ», 1905, т. 64; *Його ж.* Справа поділу Галичини в роках 1846—1850. «ЗНТШ», 1910, т. 93—95; *Його ж.* Батальйон руських гірських стрільців, 1848—1850. «ЗНТШ», 1912, т. 107; *Возняк М.* До історії наукової і просвітної організації в Галичині 1848 р. «ЗНТШ», 1912, т. 110; *Кревецький І.* Проби організування руських національних гвардій у Галичині 1848—1849. «ЗНТШ», 1913, т. 113; *Брик І.* Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа. «ЗНТШ», 1920, т. 129; *Bohachevsky-Chomiak M.* The Spring of a Nation: The ukrainians in Eastern Galicia in 1848. Philadelphia, 1967; *Данилак М.* Галицькі, буковинські, закарпатські українці в революції 1848—1849 рр. Братіслава-Пряшів, 1972; *Стеблій Ф.І.* Революції 1848—1849 років у Європі і Україна. К., 1973; *Kozik J.* Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848—1849. Warszawa—Kraków, 1975; *Франко І.* Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 47. К., 1986; *Стеблій Ф.І.* Українська «Весна народів» у Львові. В кн.: Львів: історичні нариси. Львів, 1996.

Ф.І. Стеблій.

Головна українська рада. Стоять (зліва — направо): І. Боберський, В. Дорошенко, Ю. Бачинський, О. Скоропис-Йолтуховський, В. Темницький, М. Лагодинський, О. Назарук, І. Макух, Л. Левицький, К. Трильовський, І. Семака, С. Голубович, В. Ясеницький, Я. Веселовський, О. Попович, С. Баран, С. Онишкевич. Сидять: Т. Драчинський, В. Бачинський, М. Ганкевич, М. Василько, К. Левицький, Є. Петрушевич, Л. Бачинський, Є. Олесницький, В. Панейко. Фото 1915.

ГОЛОВНА́ УКРАЇ́НСЬКА ЕМІГРАЦІ́ЙНА РА́ДА — представницький федеративний орган різних установ, орг-цій і політ. партій укр. еміграції в Європі й Азії в 1930-х рр. Ств. 1929 на 1-й емігрантській конф. у Празі (*Чехословаччина*). Постійна президія містилася в Парижі (Франція). Перший голова — О.*Лотоцький*, згодом — О.*Шульгін*. Ген. секретар — І.Косенко. Перебувала під впливом уряду УНР на еміграції.

В.І. Прилуцький.

ГОЛОВНА́ УКРАЇ́НСЬКА РА́ДА — міжпарт. орг-ція. Ств. на початку *Першої світової війни* — 1 серп. 1914 у *Львові* з представників галицьких партій і *Союзу визволення України*. Мала на меті об'єднання укр. нас. *Галичини* для підтримки *Австро-Угорщини* у війні з *Російською імперією* задля визволення України з-під

рос. поневолення. Голова — К.*Левицький*, заст. — М.*Павлик* і М.*Ганкевич*, секретар — С.*Баран.* 3 серп. 1914 Г.у.р. звернулася з маніфестом до укр. народу, закликавши його згуртуватися на боротьбу проти рос. самодержавства та за визволення України, 6 серп. 1914 об'єднала всі стрілец. орг-ції Галичини в одну Укр. бойову управу — Укр. січових стрільців під кер-вом Т.Рожанковського і К.Трильовського й оголосила мобілізацію укр. нас. краю до підрозділів УСС. Проіснувала до 5 трав. 1915, коли була реорганізована в *Загальну українську раду 1915—1916.*

Літ.: *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців. 1848—1914, ч. 1. Львів, 1926.

Ю.П. Лавров

ГО́ЛОВНЕ — с-ще міськ. типу Любомльського р-ну Волин. обл. Розташов. за 12 км на пн. від залізничної ст. Любомль. Нас. 3,1 тис. осіб (1999).

Біля Г. знайдено залишки поселення доби бронзи (3—2 тис. до н.е.; див. *Бронзовий вік*), поселення з могильником 4—3 ст. до н.е., давньорус. городища (10—11 ст.).

Перша писемна згадка — 1564 (*люстрація* Любомльського староства). Г. перебувало у власності польс. корони. Від 1768 — власність магнатського роду *Браницьких.*

Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — у межах кордонів *Російської імперії.* 1849 царський уряд конфіскував володіння К.Браницького у Володимиро-Волин. пов. Волин. губ., в т. ч. Г.

Під час *Першої світової війни* ч. нас. Г. була евакуйована в сх. рос. губернії. 1919—39 Г. — у межах кордонів Польщі. Від 1939 — у складі УРСР. Райцентр 1940—59. Смт від 1957.

В.В. Головко.

ГОЛОВНЕ́ УПРАВЛІ́ННЯ ІМПЕ́РСЬКОЇ БЕЗПЕ́КИ НІМЕ́ЧЧИНИ (РСХА) — верховний штаб нацистських спецслужб часів *Другої світової війни,* централізоване відомство, покликане об'єднувати та координувати розвідувально-розшукову та каральну діяльність у Третьому рейхові, передусім служби безпеки (СД) і *гестапо.* Ств. 27 верес. 1939 на чолі з групенфюрером СС Р.Гейдріхом; після вбивства останнього чеськими партизанами 1942 управління очолив бригаденфюрер СС Е.Кальтенбруннер. Безпосередньо підпорядковувалося рейхсфюреру СС Г.Гіммлеру. Спочатку складалось із семи управлінь: 1-ше — адм.-орг. питання й кадри, 2-ге — фінанси та госп. діяльність, 3-тє — внутр. служба безпеки, 4-те (гестапо) — таємна держ. поліція (кер. — Г.Мюллер), 5-те (кріпо) — кримінальна поліція, 6-те — закордонна розвідувальна служба СД (кер. — В.Шелленберг), 7-ме — ідеологія, дослідження і т. ін. (кер. — Ф.Сікс). 1944 ств. військ. управління, якому підпорядкували *абвер* — військ. розвідку. Діяльність РСХА була спрямована на встановлення тотального контролю за всім, що відбувалось у Третьому рейхові та на окупованих територіях.

Літ.: *Мельников Д., Черная Л.* Империя смерти. М., 1988; *Сергеев Ф.М.* Тайные операции нацистской разведки. 1933—1945. М., 1991; Энциклопедия третьего рейха. М., 2000.

Т.В. Вронська.

ГОЛОВНИ́Й ВІЙСЬКО́ВИЙ ШТАБ УКРАЇ́НСЬКОЇ ПОВСТА́НСЬКОЇ А́РМІЇ (ГВШ УПА). Ств. у листоп. 1943 як завершення орг. структури нової *Української повстанської армії.* ГВШ УПА було підпорядковано штаби трьох ген. військ. округів (ГВО) — УПА-«Північ» (діяв на *Волині* і *Поліссі*), УПА-«Захід» (*Галичина*) та УПА-«Південь» (діяв на Хмельниччині, Вінниччині та сх. тер.) й усі тактичні від. на тер. з'єднання. Кожний ГВО складався з військ. округ (ВО). На поч. 1944 їх було 11: 3 — в УПА-«Північ»; 6 — в УПА-«Захід»; 2 — в УПА-«Південь». Після 1944 УПА-«Південь» практично перестав існувати, але фігурував у наказах ГВШ УПА до 1949. Кожний ВО мав свій штаб з нач. штабу та штабними від. на взірець ГВШ УПА. Через брак кваліфікованих офіцерів не всі від. штабів були належним чином укомплектовані. Нач. ГВШ був полк. Д.*Грицай* (Перебийніс), його заст. — полк. О.*Гасин* (Лицар). Нач. ГВШ УПА був заст. гол. командира УПА ген.-хорунжого Р.*Шухевича* (Тараса Чупринки). Штаби поділялися на управління (штабні відділи): оперативне, розвідувальне, постачання, персональне, вишкільне, політ. виховання, військ. інспекторів. Штабні від. мали стояти один від одного щонайменше на віддалі п'ятигодинного пішого переходу й бути готовими до евакуації на заздалегідь забезпечені місця нового постою. Така орг. схема в УПА існувала до 1949, тобто впродовж усього бойового періоду діяльності армії.

Літ.: *Содоль П.* Українська Повстанча Армія 1943—1949: Довідник. Нью-Йорк, 1994; Історія Українського війська 1917—1995. Львів, 1996; *Якимович Б.* Збройні сили України: Нарис історії. Львів, 1996.

Б.З. Якимович.

ГОЛОВНИ́Й КООПЕРАТИ́ВНИЙ КОМІТЕ́Т ПРИ РНК УСРР (Головкооперком). Ств. на підставі положення РНК УСРР від 6 черв. 1921 «Про Головний кооперативний комітет». Мав розгалужену мережу кооп. орг-цій на місцях. Гол. функція Головкооперкому та його місц. органів полягала в кер-ві всіма видами кооперації в Україні, контролі за їхньою діяльністю. Головкооперком і його губернські та окружні к-ти мали у своєму складі реєстрові, юрид., кодифікаційні комісії з правом розробляння та подання проектів законодавчих актів про вдосконалення й розвиток кооп. справи в Україні. Вони могли ліквідовувати, реорганізовувати, утворювати нові кооп. орг-ції та об-ня. Головкооперком та його місц. органи й деякі кооп. структури мали свої статути. Діяльність центр. та місц. кооперкомів сприяла розвитку кооп. буд-ва. Утвердження централізованого держ. управління наприкінці 1920-х рр. призвело до згортання діяльності ринкових інституцій. 23 берез. 1931 Головкооперком і його органи на місцях були ліквідовані.

Є.П. Шаталіна.

ГОЛОВНИ́Й ЛИТО́ВСЬКИЙ ТРИБУНА́Л — найвищий апеляційний суд для шляхетських судів *Великого князівства Литовського* (ВКЛ). Ств. у рамках суд. реформи, рішення щодо проведення якої було ухвалено Варшавським *вальним сеймом* 1578. Остаточно затверджений вальним сеймом у *Варшаві* 1581. Г.Л.т. діяв на основі статуту (спо-

чатку існував у рукописній формі, а 1586 вийшов друком у м. Вільно (нині м. *Вільнюс*) староукр. мовою; від 1614 з'явилася польськомовна ред. статуту), який включав вступ, 20 артикулів і заключну ч. Осн. правовим джерелом для Г.Л.т. були *Статути Великого князівства Литовського* 1566 та 1588. Судді Г.Л.т. (депутати, трибуналісти) — загалом 46 осіб — обиралися щорічно (2 лют.) на повітових трибунальських сеймиках (по 2 у кожному *повіті*). Повторно тих самих трибуналістів можна було обирати лише через 2 роки після завершення їхніх суддівських повноважень. Рішення Г.Л.т. ухвалювалися більшістю голосів і вважалися остаточними (рівними за юрид. силою з вироками великокнязівських та сеймових судів). Юрисдикції трибуналу підлягало все ВКЛ за винятком Жемайтії (істор. обл., нині в складі Литви), для якої гарантувалося створення власного трибуналу. 1588 Жемайтія теж перейшла під юрисдикцію Г.Л.т. і щорічно обирала до його складу трьох своїх депутатів. Спочатку суд. засідання Г.Л.т. відбувалися в чотирьох містах — Вільно, Троках (нині м. Тракай, Литва), Новогрудку (нині м. Гродно), Мінську (нині обидва — міста в Білорусі), а згодом лише в двох — Вільно та поперемінно або в Новогрудку, або в Мінську. Г.Л.т. мав значний авторитет у *шляхти* ВКЛ. На його засіданнях головували визнані правознавці (зокрема, вел. канцлер литов. Лев Іванович Сапіга (див. *Сапіги*): 1604, 1624, 1630). З часом негативною стороною діяльності Г.Л.т. стало незадовільне виконання його рішень на місцях, контроль за виконанням яких від 1601 було покладено на повітові суди (*земські суди* та *гродські суди*).

Літ.: Трибунал обывателям Великого княжества Литовского. «Временник императорского Московского общества истории и древностей российских», 1857, кн. 25; *Ясинский М.Н.* Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал, вып. 1. К., 1901; *Леонтович Ф.* Центральные судебные учреждения в Великом княжестве Литовском до и после Люблинской унии. «Журнал Министерства юстиции», 1910, № 2; *Лаппо И.И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-Русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911; *Janulaitis A.* Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas XVI—XVIII a. Kaunas, 1927; *Lappo J.* Iš Vyriausiojo Lietuvos Tribunolo istorijos. Kaunas, 1932; *Raudeliúnas V., Wisner H.* Z dziejów Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego 1581—1648. «Kwartalnik Historyczny», 1986, г. 93, Nr. 4; Lietuvos Tribunolo Sprendimai 1583—1655. В кн.: Parenge V. Raudeliúnas ir A.Baliulis. Vilnius, 1988.

А.О. Гурбик.

ГОЛОВНІ ПУ́НКТИ ДЛЯ ПЕРЕГОВО́РІВ ПРО ДО́ГОВІР З ХА́НОМ ТА КРИ́МСЬКОЮ ДЕРЖА́ВОЮ 1710 (Puncta compendiosa cum hano dominique Crimensi ad pacta convenienda) — пам'ятка укр. політ. та правової думки, латиномовна інструкція, підготовлена *гетьманом* П.*Орликом* для укр. делегації на переговорах із крим. *ханом* Девлет-Гіреєм II. Документ не датовано, написано у листоп.—груд. 1710. Складається з 23 пунктів.

Укр. сторона — учасник майбутнього договору — в Puncta compendiosa визначається як нація та д-ва — малорос. народ і *Військо Запорозьке* (пункт 1 та ін.). Синонімом «Війська Запорозького» як назви д-ви виступає «Україна» (пункт 4 та ін.).

Укладач інструкції джерело походження укр. д-ви та формування її тер. вбачає в етнічному самовизначенні укр. нації, оперуючи при цьому поняттям «козацької» етнічної нації, яке охоплює нас. *Наддніпрянської України*, слобідське (пункт 10, 11) та донське *козацтво* (пункт 20).

Відносини з *Кримським ханством* визначалися інструкцією як безстрокове партнерство та військ. союз. Крим. хан мав визнати протекторат над *Гетьманщиною* швед. короля (пункт 1). Зобов'язання ханського уряду мали поширюватися також на *Османську імперію* (пункт 4 та ін.). Крим, разом із Швед. королівством, мав укласти договір з Рос. д-вою (після закінчення війни), що гарантував би відмову царського уряду від претензій на тер. Гетьманщини (пункт 19). Передбачалося погодження зовн. політики сторін (пункт 6).

Гетьманщина мала обіймати тер. по обидва боки р. *Дніпро* (у кордонах, визначених *Зборівським договором Криму з Польщею 1649*), а також *Ханську Україну* в межиріччі Дніпра та Пд. Бугу (пункт 14), *Слобідську Україну* (пункт 11) та *Всевелике Військо Донське* (пункт 20). Передбачалася тристороння гарантія Крим. ханства, Швед. королівства та Осман. імперії щодо недоторканності кордонів Гетьманщини (пункти 12, 13, 19).

Вказувалося на зовн. та внутр. суверенність гетьман. влади (пункт 21). У пункті 23 ханський уряд застерігається від спроб впливати на обрання гетьмана. На тер. Гетьманщини Криму заборонялося мати фортеці (пункт 4); змінювати тут законодавство чи поширювати сюди юрисдикцію крим. судів (пункти 4, 5, 15). Водночас пункти 7, 17, 22 передбачали надання Кримським ханством гарантій та допомоги гетьману у внутр.-політ. питаннях.

Купці з Гетьманщини мали отримати митні пільги в Крим. ханстві (пункт 18). Непрямо визнавався автономний статус тер. *Вольностей Війська Запорозького низового* у складі Гетьманщини (пункт 14).

Puncta compendiosa вперше опубл. 1847 О.*Бодянським* з копії 18 ст., зробленої М.Ханенком. Є підстави вважати, що існували ін., відмінні за змістом варіанти пам'ятки. Документ є найбільш досконалою програмою розвитку нормативної бази відносин Гетьманщини з Крим. ханством. У ньому вперше П.Орликом та *мазепинською еміграцією* була запропонована ідея багатосторонніх зовн. гарантій укр. державності й територіальної цілісності.

Літ.: *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. К., 1994; *Кресін О.В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. К., 2002.

О.В. Кресін.

ГОЛОВНІ-ОСТРОЖЕ́ЦЬКІ — укр. князівська родина. На сьогодні її походження невідоме. Мали невеликий наділ у Луцькому пов. на *Волині* з центром у с. Острожець (нині село Млинівського р-ну Рівнен. обл.), який могли отримати від *Свидригайла*, як і багато його прихильників, що втратили свої князівства в ін. землях. За військ. переписом 1528 виставляли 16 вершників. **Дмитро** Головня жив у 1-й третині 15 ст. Його син **Іван** та онуки

Гліб і **Михайло** згадані 1446. **Петро Михайлович** (п. 1538) був троцьким городничим. Його дві сестри **Катерина** і **Білухна** згадуються 1518. **Федір Петрович** (п. 1569) був справником Брацлавського і Він. *старост*. Одружений з княжною Г.Одинцевич. **Юрій Петрович** (п. до 1545) був одружений з княжною Г.Сангушко (див. *Сангушки*). Їхня сестра **Софія** згадана 1566. Родина зникла 1585 зі смертю **Андрія Федоровича**, у якого були дві сестри: **Ганна** (видана за А.Потія) та **Марина** (видана за Ф.Богуша-Тушевицького). Обидві померли після 1586.

Судячи з невеликої службової активності Г.-О., вони до кінця зберігали статус удільних князів. Версія про їхнє походження від *Гедиміновичів* не має доказів.

Літ.: *Wolff J.* Kniaziowie Litewsko-Ruscy od czternastego wieku. Warszawa, 1895; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993.

Л.В. Войтович.

ГОЛОГІ́РСЬКЕ БРА́ТСТВО — церк. парафіяльне братство в м-ку Гологори (нині село Золочівського р-ну Львів. обл.). Засноване бл. 1587 на зразок *Львівського братства*. Активні діячі Г.б., зокрема міщани В.Бабич, Н.Сагайдачник та ін., виступали проти монополізації освіти *духовенством*, за право світських людей тлумачити *Біблію*. Це спричинило конфлікт із єпископом Галицьким і Львів. Г.*Балабаном,* який проголосив отриманий зі *Львова* статут братства єретичним. Спроба єпископа розпустити ств. міщанами Г.б. і заснувати замість нього ін. братство, підпорядковане духовенству, не вдалася.

Літ.: *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVI— XVIII ст. К., 1965.

Я.Д. Ісаєвич.

ГО́ЛОД 1921—1923 РОКІ́В В УСРР. Спричинений посухами 1921—22, повоєн. розрухою (див. *Громадянська війна в Україні 1917—1921*), політикою хлібозаготівель (див. *Продрозверстка*) та надмірним вивозом хліба за межі УСРР.

1921 від посухи загинуло 20 % засівів, у т. ч. в Миколаїв. губ. — 65 %, Катериносл. — 64 %, Запоріз. — 63 %, Одес. — 45 %, Донец. — 40 %, Кременчуцькій — 19 %. У степових губерніях пашня не повернула навіть засіяного зерна.

Серед соціальних чинників голоду вирішальну роль зіграла продрозверстка. У черв. 1921, незважаючи на посуху в пд. губерніях, політбюро ЦК КП(б)У постановило стягнути борги по продрозверстці минулих років у всіх без винятку губерніях республіки. Рос. столиці (*Москва* і Петроград, нині *Санкт-Петербург*) додатково отримали 138 тис. *пудів* зерна, але зернові запаси укр. *селянства* були остаточно вичерпані. Руйнівні наслідки продрозверстки перевищили збитки, завдані сел. г-вам війною. Найбільший дефіцит сел. засівів виник не на тер., де відбувалися осн. воєн. дії (Одес., Київ., Донец., Катериносл., Подільська і Волин. губернії), а там, де активно виконувався план хлібозаготівель (Черніг., Полтав., Харків. губернії).

Валовий збір хлібів в Україні 1921 становив 276,6 тис. пудів, або 1/4 від середнього рівня 1909—13. Навіть без урахування податку, фуражних і насіннєвих витрат він міг забезпечити лише мінімальні продовольчі потреби селян — по 11 пудів зерна на їдця на рік. Але заради хлібопостачання рос. пром. центрів та Червоної армії (див. *Радянська армія*) продподаткове завдання в УСРР було встановлено в розмірі 120 млн пудів. Податкові ставки в республіці порівняно з РСФРР були безпідставно підвищені, а селяни неврожайних місцевостей не звільнялися від сплати податку, як це було в Росії.

Із 74,9 млн пудів зерна, зібраного в УСРР за продподатком, більше 1/3 (28,5 млн пудів) було відправлено в Рад. Росію. Крім того, в РСФРР надійшло 40 % (1 млн пудів) продовольчого фонду держ.-громад. *комісій допомоги голодуючим* (допгол).

Лише на поч. 1922 РНК РСФРР офіційно визнала існування голоду на пд. Україні. Голодуючими були оголошені Запоріз. і Донец. губ. повністю; Дніпровський, Херсон., Миколаїв. пов. Миколаїв. губ.; Катериносл. і Новомоск. — Катериносл. губ.; Одес. і частково Тираспольський — Одес. губ.; Костянтиноградський і Кобеляцький — Полтав. губ. Після цього частка фондів комісії допгол стала використовуватися для укр. голодуючих. У трав. 1922 д-ва забезпечувала 10 % тих, хто потребу-

Голодуючі в одній із лікарень. 1921.

Голодуючі діти. 1921.

вав продовольчої допомоги в УСРР, у той час, як в РСФРР її отримувала більшість голодуючих (60—80 %).

Наслідком надмірного вивезення продовольства стало катастрофічне поширення голоду у неврожайних місцевостях України. Від груд. по трав. 1922 кількість сел. г-в, визнаних д-вою голодуючими, збільшилася втричі. Уряд оголосив голодуючими нові місцевості пд. України — Єлизаветградський пов. Миколаїв. губ.; Верхньодніпровський, Миколаїв., Криворізький, Павлоградський — Катериносл. губ.; Тираспольський і Вознесенський — Одес.; Олександрійський, Чигиринський, Хорольський, Золотоніський, Кременчуцький і Черкас. — Кременчуцької; Ізюмський, Зміївський і Куп'янський — Харків. губ. У розпал голоду (весна 1922) у республіці голодувало 3,8 млн осіб, або 15 % нас., причому в офіційно визнаних голодуючими губерніях — 3,5 млн осіб, або 36 % мешканців. Кількість загиблих від голоду невідома. Перші випадки голодних смертей зареєстровані в жовтні 1921. Обов'язок допомагати голодуючим РСФРР був знятий з України в черв. 1922.

Вирішальну роль у врятуванні голодуючих відіграли іноз. доброчинні орг-ції, які розгорнули свою діяльність 1922 за власною ініціативою. В серп. 1922 60 % голодуючих республіки отримали довгоочікувану допомогу, з них 4/5 — від іноз. орг-цій. Більшість пайків — 180,9 млн — надала *Американська адміністрація допомоги* (АРА), 12,2 млн — *Нансена місія*, 383 тис. — *Міжнародна робітнича допомога*.

1922, незважаючи на недосив і повторну посуху в степових губ., урожай в ін. місцевостях був непоганий. Валовий збір хлібів давав можливість задовольнити не тільки власні потреби республіки, а й вивезти за її межі до 15 млн пудів зерна. Але вивезено було більше: до 1923 у сусідні рад. республіки було доставлено 9 млн пудів хліба та ще 13,5 млн пудів експортовано за кордони *СРСР*. Аби експорт не здавався аморальним, Москва оголосила, що врожай 1922 повністю припинив голод.

У жовт. 1922 комісії допгол були переймен. в комісії для боротьби з наслідками голоду (наслідгол). Пріоритетним напрямком їх діяльності стала вироб. допомога сел. г-вам. Відповідну спрямованість за пропозиціями укр. уряду УСРР набула й допомога іноз. благодійницьких орг-цій. Найбільшу допомогу надав єврейс. розподільчий комітет Джойнт.

Безкоштовні їдальні були залишені для голодуючих дітей і безробітних пром. центрів республіки. Продовольча позика селянам у розмірі 5,8 млн пудів зерна та насіннєва у обсязі ще 4,2 млн пудів не покривали хлібного дефіциту, що виник унаслідок зернового експорту. Недостатнє продовольче забезпечення нас. неврожайних місцевостей призвело до повторення голоду, хоча і в меншому розмірі, ніж у попередньому році. Взимку 1922 на пд. України голодувало бл. 2 млн дітей, з яких допомогу отримувала лише половина (943,5 тис. осіб).

Літ.: Год борьбы с голодом 1921—1922 гг. Через делегатов VII Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся Украины: Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. Х., 1922; О голоде: Сборник статей. Х., 1922; Итоги борьбы с голодом в 1921—22 гг.: Сборник статей и очерков. М., 1922; *Гуревич М.Б.* Голод и сельское хозяйство Украины: Очерк. Х., 1923; *Млиновецький Р.* Голод на Україні в світлі урядових даних. Голод на Україні і «таємнича рука» Москви. 1921—1922 рр. Детройт, 1958; Голод 1921—1923 і українська преса в Канаді. Торонто—К., 1992; *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Невідомі сторінки голоду 1921—1923 рр. в Україні. В кн.: Історичні зошити. К., 1993; Голод 1921—1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. К., 1993; *Хорошун Б.* Від голоду до голоду: Комуно-радянська продовольча політика в Україні в 20—30-х рр. К., 1998; *Веселова О.М.* та ін. Голодомори в Україні. 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947. Злочини проти народу. К., 2000; *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Три голодомори в радянській Україні. К., 2002; *Сергійчук В.І.* Як нас морили голодом. 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947. К., 2003; *Мовчан О.М.* Голод 1921—1923 як «генеральна репетиція» 1933-го. В кн.: Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. К., 2003; Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні). К.—Львів—Нью-Йорк, 2003.

О.М. Мовчан.

ГО́ЛОД 1946—1947 РОКІ́В В УРСР. Третій за добу *СРСР* масовий голод в Україні (див. також *Голод 1921—1923 років в УСРР, Голодомор 1931—1933 років в УСРР*). За директивами союзного центру Україні було наказано здати у посушливому 1947 362 млн 750 тис. *пудів* зерна, але республіка змогла поставити тільки 62,4 % запланованого. ЦК ВКП(б) та РМ СРСР причинами невиконання плану хлібозаготівель вважали не посуху та відсутність зерна, а незадовільну діяльність парт. та рад. органів УРСР, небажання колгоспників здавати зерно д-ві, «розбазарювання» і «розкрадання» хліба. За 8 місяців 1947 в УРСР було замінено 38 % секретарів райкомів партії, 64 % голів райвиконкомів, 203 дир. МТС, репресовано 1312 голів колгоспів, двох з яких страчено. За Указом Президії ВР СРСР від 4 черв. 1947, за несанкціонований збір колосків на колгоспному полі тисячі колгоспників-хліборобів та підлітків відправлено до в'язниць. Почалися насильницькі додаткові хлібозаготівлі. Після вилучення за вказівками центру усього наявного в Україні зерна селяни на вироблені *трудодні* не отримували майже або зовсім нічого.

Під приводом «економії у витрачанні хліба» за постановою ЦК ВКП(б) і РМ СРСР від 27 верес. та на її беззаперечне виконання ЦК КП(б)У і РМ УРСР від 30 верес. 1946 з централізованого постачання за хлібними та продовольчими картками в Україні було знято 3 млн 634 тис. 500 осіб, з них — 2 млн 892 тис. сільс. жителів.

Щоб врятуватись від репресій за несплату непосильних податків на землю, кожну домашню тварину, фруктове дерево, все, що вирощувалося у присадибному г-ві, колгоспники змушені були вирізувати худобу, вирубувати сади.

Вилучене насильно зерно централізовано вивозилося в Болгарію, Польщу, Румунію, Угорщину, *Чехословаччину*, а також до Фінляндії, Франції та ін. країн. Експорт зерна з СРСР 1946—47 становив 2,5 млн т. Осн.

маса хліба, що залишався, спрямовувалася до держ. резервів.

Пік лихоліття припав на 1-шу пол. 1947: в Україні тоді налічувалося 1 млн 154 тис. осіб, що страждали на дистрофію. Найбільш враженими голодом виявилися *Ізмаїльська область* та Чернів. обл., де, незважаючи ні на що, розгорталася насильницька *колективізація сільського господарства.* Потерпало від голоду нас. Миколаїв., Сталінської (нині Донец.), Черніг., Запоріз., Він., Дніпроп., Ворошиловградської (нині Луган.), Кам'янець-Подільської (нині Хмельн.), Полтав., Харків., Херсон., Одес. областей.

Для забезпечення виконання с.-г. робіт влада організовувала для працюючих на полі (і лише для них) громад. їдальні. Деяка допомога надавалася дітям.

Ч. голодуючих, обходячи спец. загороджувальні загони, пробивалася в зх. обл. України, де майже не було засухи, а *Організація українських націоналістів* та *Українська повстанська армія* чинили опір вивезенню зерна. Селяни Зх. України рятували від смерті не лише своїх земляків-українців, а й голодуючих росіян із Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської та ін. областей РРФСР, а також білорусів, молдован.

За далеко не повними даними, від голоду в Україні 1946—47 загинуло понад 1 млн осіб, причому найбільше — саме серед селян — виробників хліба. Парт. еліта отримувала продукти харчування через систему закритих спец. розподільників.

При бажанні центр. влади допомогти жителям неврожайних р-нів замість їх пограбування голоду можна було б уникнути.

Літ.: Голод в Україні 1946—1947: Документи і матеріали. К.—Нью-Йорк, 1996; Голод 1946—1947 років в Україні: причини і наслідки. Матеріали Міжнародної наукової конференції. К.—Нью-Йорк, 1998; *Веселова О.М.* та ін. Голодомори в Україні 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947: Злочини проти народу. К., 2000.

О.М. Веселова.

ГОЛОДОМО́Р 1932—1933 РОКІВ В УСРР — геноцид укр. народу, здійснюваний тоталітарним комуніст. режимом в ході утвердження соціаліст. сектору економіки в *СРСР*, підпорядкування сусп-ва парт.-держ. органам влади та встановлення в країні особистої диктатури Й.*Сталіна*. Голодомору передували насильницька *колективізація сільського господарства*, «розкуркулення» селян, хлібозаготівельні кампанії, масовий терор на селі. Терор голодом, що діяв в УСРР протягом 22-х місяців, — це свідома і цілеспрямована політика сталінського уряду, стратегія і тактика якої виношувалися починаючи з 1928. Ця карально-репресивна акція була спрямована на упокорення укр. селян, на знищення в УСРР самодіяльних сел. г-в — соціально-економічних підвалин укр. нації.

Голод у СРСР розпочався взимку 1931, набув масового поширення упродовж 1932—33, охопивши тер. УСРР, Пн. Кавказу, Поволжя, пд. р-нів Центр.-Чорноземної обл. Росії, а також Уралу, Казахстану і Зх. Сибіру із заг. кількістю нас. понад 50 млн осіб.

Напередодні голодомору в УСРР внаслідок суцільної колективізації, «розкуркулення», надмірних хлібозаготівель відбулося катастрофічне зменшення кількості худоби у подвірному користуванні колгоспників (у 8 разів) і в одноосібному секторі (у 7 разів). Депортації укр. селян підірвали вироб. потенціал села, залишили сел. родини без годувальника-батька, матері, старшого брата, негативно вплинули на демографічну ситуацію, спричинили зростання безпритульності. Запроваджувана в колгоспах система оплати праці на *трудодні* мала фіскальний і визискний характер, забезпечувала умови для масового вилучення с.-г. продукції колгоспів.

З початком голодомору, навесні 1932, 16 % колгоспів Він., 28 % Київ. та 15 % колективних г-в Харків. обл. не розраховувалися з колгоспниками за вироблені ними трудодні. А в берез. 1933 48 % колгоспів УСРР не видали селянам грошової й натуральної ч. на трудодні, тобто позбавили їх засобів до існування. Тоді в колгоспах республіки налічувалося 2 млн працівників, майже половина їх залишилася без хліба.

Найбільших втрат с. госп-во УСРР зазнало від т. зв. заготівельних кампаній. Для їх здійснення політбюро ЦК ВКП(б) запровадило 22 жовт. 1932 «надзвичайні комісії». В Україні діяла комісія на чолі з В.*Молотовим*, на Пн. Кавказі — з Л.*Кагановичем,* на Поволжі її очолював П.*Постишев* (у січні 1933 останнього призначили 2-м секретарем ЦК КП(б)У, звільнивши з посади 2-го секретаря ЦК КП(б)У і секретаря Харків. обкому Р.Терехо-

Голодуючі діти. 1933 р.

Жертви голодомору. 1933.

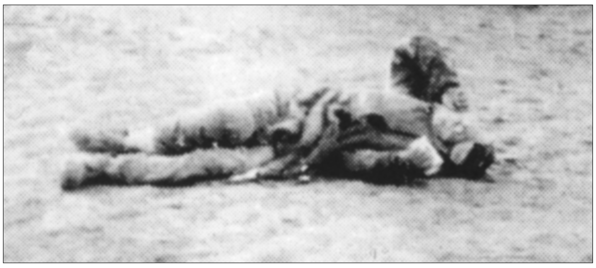

Масові поховання померлих від голоду на околиці Харкова. 1933.

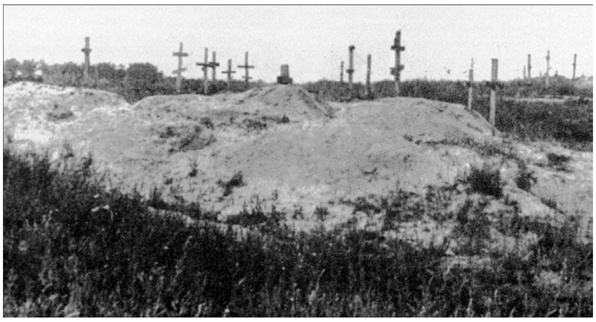

ва за недоліки у проведенні хлібозаготівель). Діяльність хлібозаготівельної комісії супроводжувалася карально-репресивними заходами (показовими польовими судами над селянами, стратами, масовими репресіями проти парт. та рад. кер-ва, голів і чл. правлінь колгоспів). Терор набув масових форм у вигляді занесення сіл і цілих р-нів на сумнозвісні «чорні дошки» за невиконання хлібозаготівельних завдань, що означало для них припинення будь-якого продовольчого постачання. Міста з нас. до 70 тис. осіб звільнялися від централізованого держ. продовольчого постачання. У такий спосіб уряд намагався створити внутр. посівні та експортні товарні фонди зернових культур. Питома вага хліба, що вилучався із ужитку в УСРР протягом 1930—32, неухильно збільшувалася: 1930 — 34 %, 1931 — 39,2 %, 1932 — 54,6 % від валового збору осн. зернових к-р у країні. Це призвело до зменшення норм споживання хліба нижче граничної «голодної межі».

Голодомор супроводжувався, особливо у пд. р-нах України (степ), жахливими випадками канібалізму, трупоїдства, вживанням м'яса дохлої худоби, домашніх тварин (котів, собак), гризунів; розладами людської психіки, самогубствами, епідеміями тифу та ін. інфекційних хвороб, голодними смертями. Жертвами голодомору в УСРР, за підрахунками укр. та зарубіжних дослідників трагедії, стали від 4 до 6 млн осіб.

Про голод в Україні знали лідери багатьох іноз. д-в, дипломатичні представництва яких діяли на тер. УСРР та СРСР. Італ. та нім. консули в УСРР інформували урядові структури своїх д-в про масовий голод. 1930, 1933 *Головна українська еміграційна рада* в Парижі зверталася до багатьох країн світу з повідомленням про жахливий голод в УСРР. 25 верес. 1933 представник уряду УНР на еміграції О.*Шульгін* надіслав листа голові Ради *Ліги Націй* Мовінкелю про те, що майже в центрі Європи «сотні тисяч, навіть мільйони людей мруть од голоду, тяжко страждають без всякої допомоги...». 27 верес. 1933 О.Шульгін власноручно передав листа голові 14-ї Асамблеї Ліги Націй Вотеру про голод в Україні. Звернення укр. політ. еміграції проігнорувало: восени 1934 Ліга Націй прийняла до свого складу СРСР.

Голодні діти збирають мерзлу картоплю на колгоспному полі. с. Удачне Гришинського району (нині с-ще міськ. типу Красноармійського р-ну Донец. обл.). 1933.

Голодні селяни залишають села в пошуку їжі в містах. 1933.

Упродовж десятиліть голодомор в УСРР замовчувався. Дослідження цієї трагедії розпочалося наприкінці 1980-х рр.

26 листоп. 1998, згідно з Указом Президента України, встановлено День пам'яті жертв голодомору 1931—33 в Україні (цим днем є четверта субота кожного листопада).

Літ.: Investigation of the Ukrainian Famine 1932—1933. Report to Congress Commission on the Ukraine Famine. Washington, 1988; *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». К., 1991; Проблеми історії України: факти, судження, пошуки, вип. 1. К., 1991; *Мерль Ш.* Голод 1932—1933 годов — геноцид украинцев для осуществления политики русификации? «Отечественная история», 1995, № 1; Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки (Міжнародна наукова конференція. Київ, 9—10.IX.1993, матеріали). К., 1995; Голодомор в Україні. 1932—1933. Бібліографічний покажчик. Одеса—Львів, 2001; Голод 1932—1933 років в Україні: причини і наслідки. К., 2003.

В.І. Марочко.

ГОЛО́ДЬКИ — назва до 1770 смт *Антоніни*.

ГОЛОКО́СТ (з англ. holocaust — винищення, всеспалення) — термін, яким світ. *історіографія* називає *геноцид* євреїв, здійснюваний нацистами в роки *Другої світової війни*. Г. був втіленням гітлерівської (див. А.*Гітлер*) політики «остаточного розв'язання єврейського питання». Єврейс. громади було знищено фактично в усіх країнах Європи, окупованих гітлерівцями, крім Данії та Італії. Євреїв або ж одразу масово розстрілювали, або спочатку «концентрували» в гетто, а потім відправляли до таборів смерті *Освенцім*, *Майданек*, Хелмно, Белжец, Собібор, Треблінка.

За статистикою, нацисти закатували 6 млн євреїв (1,5 млн з них були діти). Було знищено майже все єврейс. нас. Польщі (3 млн осіб), а також Румунії, Угорщини, Греції, *Югославії*, *Чехословаччини*, значну ч. євреїв Франції, Нідерландів, Бельгії, *СРСР*. За період гітлерівської окупації в Україні загинуло 1 млн 600 тис. євреїв (див., зокрема, *Бабин Яр*). Нацистські злочини проти людства стали широко відомі світові вже на *Нюрнберзькому процесі 1945—1946*, де було визнано й особливу жахливість Г. У рад. історіографії тема Г. ніколи не була об'єктом досліджень.

Літ.: *Круглов А.Й.* Уничтожение евреев Украины 1941—1944. Хроника событий. Х., 1997; *Елисаветский С.Я.* Полвека забвения. К., 1998; *Хонигсман Я.* Катастрофа еврейства Западной Украины. Львов, 1998; *Левітас І.М.* Книга пам'яті воїнів-євреїв, загиблих під час Великої Вітчизняної війни 1941—1945. К., 2001.

А.Ю. Подольський.

«ГО́ЛОС КИ́ЕВА» — щоденна газ., створена на базі газ. «*Киевлянин*», видання якої було припинено видавцями на знак протесту проти захоплення *Києва* нім. військами (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*). Виходила від 14 квіт. по 14 груд. 1918 (усього 180 номерів). Ред. — М.Строєв. Була опозиційною до режимів *Української Центральної Ради* та гетьмана П.*Скоропадського*, визначала укр. державність як «факт не правовий, а військово-революційної дійсності і чисто місцевого значення». Вела відкриту агітацію на користь білої *Добровольчої армії* та країн *Антанти* (з 13 листоп. — рубрика «К воссозданию России»). Фактично була інформаційним органом очолюваного В.*Шульгіним* «Русского национального центра в Киеве», висвітлювала діяльність «Русского союза на Украине» та т-ва «Русь».

В.Б. Любченко.

«ГО́ЛОС НАРО́ДНИЙ» — літ.-політ. двотижневик, що видавався в м. *Коломия* від 26 жовт. 1865 до 1868. Перша укр. газ. в *Галичині*, що друкувалася поза *Львовом*. Видавець і ред. — І.Білоус. Публікувала хроніку культ. і громад. життя, статті з сільс. життя, фольклорні матеріали, рецензії, некрологи. Матеріали друкувалися як гражданським шрифтом, так і *кирилицею*.

Я.Д. Ісаєвич.

«ГО́ЛОС УКРАЇ́НИ» («La Voce dell'Ucraina») — друкований орган Укр. прес-бюро дипломатичної місії *Української Народної Республіки* в Римі (Італія), тижневик. Видавався італ. мовою 1919—20. Висвітлював поточні події в Україні та її становище у світі, друкував документи УНР, статті, присвячені укр. історії та к-рі. Гол. авторами публікацій були співробітники бюро І.Гриненко, М.Липовецька, Є.*Онацький*, А.Пескарцолі, В.Шебедев. Матеріали «Г.У.» широко використовувалися італ. пресою й політ. діячами Італії.

М.М. Варварцев.

ГОЛОСІ́ЇВСЬКА ПУ́СТИНЬ (від 1852 — **Свято-Покровська Голосіївська пустинь**) — чол. монастир. Засновано 1631 як пустинь (невеликий монастир у відлюдній місцевості) на лаврському хуторі, за 8 верст від *Києва* (нині в межах міста) митрополитом Київським П.*Могилою*, який був за посадою одночасно й архімандритом *Києво-Печерської лаври*. Збудовано дерев'яну церкву на честь священномученика Іоанна Сучавського, будинок для митрополита, розбито липовий гай і сад. 1786—93 Г.п. перебувала у віданні останнього виборного архімандрита Києво-Печерської лаври Зосими Валькевича (див. *Валькевичі*), який жив тут до смерті. 1793 знову була приписана до Лаври. Після *секуляризації* церк. земель пустинь дещо занепала, але продовжувала розбудовуватися. Два кам'яних храми побудував тут митрополит Київський Філарет (Амфітеатров) — Покрова Божої Матері з бічними вівтарями: священномученика Іоанна Сучавського та Трьохсвятительським (1846, архіт. П.Спарро) і пізніше — кам'яний домовий храм на честь св. Іоанна Багатостраждального Печерського. Із *Китаївської пустині* перенесено дерев'яну церкву (освячена 1831 на честь Іоанна Сучавського, 1852 перейм. на честь ікони Богородиці «Живоносне джерело»). Остання значна споруда ансамблю — гол. цегляна церква на честь ікони Богородиці «Живоносне джерело» — у формах моск.-ярославської арх-ри 16—17 ст. (1910—12, архіт. Є.Єрмаков). У Г.п. поховано преподобних Парфенія Київського (у миру — П.Краснопевцев; 1855) та Олексія Голосіївського (у миру — В.Шепелєв, 11 берез. 1917). Постановою президії Київ. окружного виконкому 19 лип. 1927 пустинь ліквідовано. 1950—60 усі споруди, крім митрополичого будинку, розібрано. 1991 пустинь повернуто церк. громаді. 7 берез. 1993 Синод УПЦ (МП) благословив відкрити чол. монастир Свято-Покровська Голосіївська пустинь. 1997—98 розроблено проект відновлення ансамблю.

С.І. Білокінь.

ГОЛОСКЕ́ВИЧ Григорій Костянтинович (04.11.1884—1934) — громад. діяч, вчений-мовознавець. Н. в с. Супрунівка Кам'янецького пов. Подільської губ. Закінчив історико-філол. ф-т Петерб. ун-ту, учень акад. О.*Шахматова* (належав до керованої ним лінгвістичної секції гуртка українознавства при ун-ті). Виявив себе здібним лінгвістом, його дослідження говірок *Поділля* публікувались у вид. РАН. Чл. укр. громади в *Санкт-Петербурзі* й осередку *Товариства українських поступовців*. Викладав укр. мову на таємних університетських курсах *Українського клубу* в Петрограді (нині м. С.-Петербург). Входив до складу видавничої колегії укр. дитячого вид-ва, керував вид-вом «Слово» (Петроград).

Г.К. Голоскевич.

Після *Лютневої революції 1917* — один із організаторів укр. громад. акцій у Петрограді, зокрема, укр. маніфестації 12 берез. 1917. Був у складі *Української національної ради* в Петрограді, утвореної укр. громад.-політ. орг-ціями міста. На *Всеукраїнському національному конгресі* обрано до *Української Центральної Ради* від укр. громади Петрограда. Переїхав до *Києва*. Належав до УРДП (згодом — *Української партії соціалістів-федералістів*). У верес.—жовт. 1917 очолював від. серед. шк. Ген. секретарства освіти, 1918 — видавничий від. Мін-ва нар. освіти УНР. Зі створенням УАН працював у її історико-філол. від., був співред. укр. наук. словників (1924—32). Досліджував *Євсеєве Євангеліє* 1283, подільські говірки та ін. 17 серпня 1929 заарештований за звинуваченням у причетності до *«Спілки визволення України»* (див. *«Спілки визволення України» справа 1929—1930*), засуджений до 5 років ув'язнення. На засланні у м. Тобольськ (нині місто в РФ) покінчив життя самогубством.

Літ.: Життєпис Г.К. Голоскевича. «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН», 1923, кн. 2/3; Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії, т. 3. К., 1997; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

ГОЛО́ТА Ілля (Ілляш; поч. 17 ст. — 27(17).06.1649) — козац. полковник, *гетьман наказний* (трав.—черв. 1649). Ймовірно, походив із козаків. Його брат Григорій (Гришай, Гришко) діяв разом з ним, а після загибелі Іллі став брагинським полковни-

Петро Голубенко.

М. Голубець.

ком. На початку *національної революції 1648—1676* Г. приєднався до Б.*Хмельницького,* можливо, діяв на Сіверщині. В умовах контрнаступу військ *Речі Посполитої* (зима—весна 1649) виступив за негайну війну. З великим загоном запорожців прибув із Січі на козац. раду на Маслів Став (кін. трав. 1649, нині с. Маслівка Миронівського р-ну Київ. обл.), там Б.Хмельницький призначив його наказним гетьманом і він очолив авангард укр. війська, яке мало вести наступ на Загаль (під Мозирем, нині Гомельської обл., Білорусь), Речицю (там само), Вільно (нині *Вільнюс*), а потім іти на береги Вісли. Козаки Г., а також укр. та білорус. селяни та міщани (усього бл. 3 тис.) уночі проти 17 черв. 1649 спробували штурмом взяти Загаль, але зазнали поразки. У ході битви тяжко поранений Г. потрапив у полон. Згодом поляки стратили його: посадили на палю. Похований під Загалем в одній із семи братських могил повстанців. Командування укр. військами на білорус. театрі воєн. дій перейшло до С.-М.*Кричевського.* Вірогідно, Г. є героєм нар. думи про козака Голоту.

Літ.: Z dziejów Ukrainy. Kraków, 1912; *Мицик Ю.* Полковник Ілля Голота: битва під Загалем 1649 р. В кн.: На службі Кліо. К.—Нью-Йорк—Торонто—Париж—Львів, 2000.

Ю.А. Мицик.

ГО́ЛУБ Олифер Остапович (р.н. невід. — 1628) — гетьман (1622—23) реєстрового козацтва (див. *Реєстрові козаки*), соратник П.*Конашевича-Сагайдачного* і М.*Дорошенка.* Брав участь у *Хотинській війні 1621* та Жмайла Марка повстанні 1625 (див. *Марко Жмайло*). Був захисником козац. прав і привілеїв, відстоював *православ'я*, боровся проти уніїців (див. *Берестейська церковна унія 1596*) і *католицизму.* Загинув у бою з татарами під час походу запорожців до Криму.

Літ.: *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994.

В.О. Щербак.

ГОЛУБЕ́НКО Петро (справжні прізв., ім'я та по батькові — Шатун Петро Іванович; псевдоніми — Петро Ромен, Дмитро Кармазин, Д.Шуменко; 12.01.1907—06.10.1987) — літературознавець, журналіст, публіцист, літ. критик, поет, редактор, педагог, громад. та політ. діяч. Н. в с. Деркачі (нині м. *Дергачі*) у сел. родині. Замолоду почав писати поезії та прозу. Закінчив Харків. пед. технікум (1928), вчителював на Уманщині. Закінчив Харків. ун-т (1936), отримав рекомендацію до аспірантури за фахом «літературознавство», але був призваний до лав Червоної армії (див. *Радянська армія*). Служив під *Білою Церквою*, читав офіцерам курс літ. 1938—41 — аспірант Харків. ун-ту. У трав. 1941 захистив канд. дис. «Естетичні погляди Шевченка», дістав призначення на роботу в Черкас. пед. ін-т.

Війна й нім. окупація застали його в рідному селі. За вказівкою підпільної *Організації українських націоналістів* став шкільним інспектором Деркачівського (нині Дергачівський) р-ну. Після звільнення Деркачів рад. військами засуджений до смертної кари, яку замінили відправкою на передову. 1944 опинився в нім. таборі ДП. По закінченні війни емігрував до США.

Став відомим як дослідник укр. літ. завдяки публікаціям у виданнях Європи й Америки. Досліджував культ. процес в Україні 1920-х рр. — «українізацію» (див. *Українізації політика*) та *«розстріляне відродження».* Автор бл. 60 літ.-критичних та ідеолого-політ. праць. Майже половина з них присвячена М.*Хвильовому* («М.Хвильовий і молодь», «Шевченко і Хвильовий», «Ідеологія і світогляд хвильовизму» та ін.) і нац. питанню («Український націоналізм в УРСР», «Український націоналізм і донцовщина», «Микола Сціборський — теоретик українського націоналізму» та ін.). Очолював Всеукр. нац. раду, виступав на з'їздах Орг-ції держ. відродження України. Співробітничав з журналами «Сучасність», «Орлик», «Нові дні», «Самостійна Україна» та низкою газет.

П. у шт. Флорида (США). Похований на українському цвинтарі св. Андрія у Бавнд-Бруку під Нью-Йорком.

Тв.: М.Хвильовий і сучасність. Берхтесгаден, 1947; ВАПЛІТЕ. Берхтесгаден, 1948; Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк—Париж—Торонто—К., 1993.

Літ.: «Справжній націоналізм» (З приводу доповіді П.Голубенка на XVII з'їзді ОДВУ в Рочестері (США). «Визвольний шлях», 1951, № 12; *Кошелівець І.* Книжка на часі. В кн.: *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк—Париж—Торонто, 1987; *Ранюк Ю.* Петро Шатун — видатний діяч діаспори. «Березіль», 1994. № 1/2.

Г.П. Герасимова.

ГОЛУБЕ́ЦЬ Микола (15.12. 1891—20.05.1942) — історик, архівіст, краєзнавець, мистецтвознавець, поет, прозаїк, публіцист, редактор, перекладач, бібліограф. Н. в м. *Львів.* Закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту. В роки *Першої світової війни* від 1914 — доброволець *Легіону Українських січових стрільців*, наприкінці 1918 — командир взводу новоств. *Української Галицької армії*, учасник бойових дій *українсько-польської війни 1918—1919.* Від 1920-х рр. займався наук., літ. і культ. діяльністю: чл. комісії *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові з історії мист-ва, один із організаторів *Асоціації незалежних українських митців.* Після верес. 1939 — працівник Львів. міськ. архіву. Під час нім. окупації Львова заснував Літ.-мистецький клуб, працював над 3-томною історією нової укр. к-ри. Досліджував історію України, Львова та регіону, історію укр. мист-ва. Автор 84 книг і брошур, понад 1500 статей; видавець та ред. 14 тижневиків і щоденних газет, зокрема: «Світ» (1917—18), «Шляхи», «Життя і мистецтво» (1920), «Маски» (1920), «Українське мистецтво» (1926) та ін. Редагував також «Українську бібліотеку», яку видавав І.*Тиктор.* Худож. творчість почав як поет (зб. «Фрагменти», 1909). Переклав окремі тв. Г.Гауптмана, Г.Ібсена, Й.-В.Гете, О.Уайльда й ін. (неопубл.); переспіви Г.Гейне друкував у періодиці.

П. у м. Львів.

Тв.: Українське мистецтво: Вступ до історії. Львів, 1918; Причинки до історії галицького українського мистецтва, т. 1. Львів, 1920; Начерк історії українського мистецтва, ч. 1. Львів, 1922; Шевченко — маляр. Львів, 1924; Український килим. Львів, 1927; За український Львів: Епізоди боротьби XII—XIII вв. Львів, 1927; Люди і блазні. Львів, 1928; Слідами Хмельницького у Львові. Львів, 1928; Полум'яний 1848 рік: Картини й епізоди.

Львів, 1929; Вчорашня легенда [про визвольні змагання]. Львів, 1933; Гей, видно село... [про перші бої УСС]. Львів, 1934; Велика історія України. Львів, 1935; Жовті води: Історичний роман. Львів, 1937; 1997; Плем'я Чингізхана: Хроніка XII в. Львів, 1938.

Літ.: *Бутрин М.* Голубець Микола. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 2. Львів, 1995; *Головацький І.* Дещо про Миколу Голубця. «Літопис Червоної Калини», 1998, т. 9.

Г.П. Герасимова.

ГО́ЛУБЄВ Віктор Максимович (17(04).01.1916—17.05.1945) — військовик, гвардії майор (1942). Двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1943). Н. в м. Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*). Закінчив Харків. військ.-авіац. шк. (1939). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* як командир ланки, ескадрильї, штурман 285-го штурмового авіац. полку воював на Пд.-Зх., Центр. і Сталінградському фронтах. Зробив понад 260 бойових вильотів на штурмування, знищив багато бойової техніки й живої сили ворога, збив у повітряних боях 3 ворожі літаки. 1943 направлено на навчання у Військ.-повітряну акад. ім. М.Жуковського. Загинув під час виконання навч. польоту.

Літ.: *Иванов Ф.П., Силаков А.С.* Подвиг бессмертен. М., 1958; Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975.

Л.М. Хойнацька.

В.М. Голубєв.

ГО́ЛУБЄВ Степан Тимофійович (25.09.1848—1920) — церк. історик, археограф, архівознавець. Канд. богослов'я, проф., чл.-кор. Петерб. АН (1908). Н. в с. Ардатов Пензенської губ. (нині с-ще міськ. типу Нижегородської обл., РФ). Освіту здобув у Пензенській семінарії та *Київській духовній академії*, яку закінчив 1874. У цьому ж році розпочав викладацьку діяльність у Київ. духовній акад.: читав курс лекцій з історії «західноруської» (укр.) правосл. церкви. Від 1885 викладав історію церкви у Київ. ун-ті. 1910 звільнений зі штату Київ. духовної акад. за вислугою літ, але продовжував читати лекції з історії рос. церк. розколу (див. *Розколи церковні*) як позаштатний проф. Наук. інтереси Г. визначилися ще в студентські роки. Ступінь канд. богослов'я він одержав за працю «Вступление Петра Могилы на Киевскую митрополию и отношение его к Исае Копинскому». Ця тема була розвинута у фундаментальній 2-томній праці, присвяченій визначному церк., освіт. і громад. діячеві — київ. митрополиту П.*Могилі*, де на основі великого кола джерел всебічно проаналізовано стан правосл. церкви на укр. та білорус. землях після проголошення *Берестейської церковної унії 1596*, діяльність митрополита, його реформи церк. та культ.-освіт. життя, коло сподвижників і послідовників. Г. репрезентує київ. істор. документальну шк. 2-ї пол. 19 ст., є прибічником методу критичного аналізу текстів. Він зіставляв різні за видами джерела, визначаючи їх автентичність. У полеміці з Ф.*Тітовим* наголошував на необхідності всебічного вивчення документальних матеріалів. Досліджував, упорядковував та публікував документи з історії Церкви — грамоти церк. ієрархів, королів. привілеї, заповіти, дарчі, листи, літ. пам'ятки та ін. Наук. діяльність Г. була високо оцінена, за 1-й т. видрукуваних ним досліджень рада Київ. духовної акад. надала йому ступінь магістра, за 2-й — д-ра церк. історії. Вчений розробляв широке коло тем, пов'язаних з епохою П.Могили — діяльність Братської школи як предтечі Києво-Могилянського колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*), книгодрукування, церк.-істор. пам'ятки *Києва*, монастирі та ін. Свої розвідки публікував у *«Трудах Киевской духовной академии»*, *«Киевской старине»*, *«Киевских епархиальных ведомостях»*, «Православном обозрении». Був чл. багатьох наук. т-в, зокрема Київ. церк.-археол. т-ва, *Історичного товариства Нестора-літописця*.

Г. співпрацював із *Київською археографічною комісією*, чл.-співробітником якої став 1893. Він започаткував новий напрям у видавничій діяльності комісії, підготував 3 томи *«Архива Юго-Западной России»*, де опубліковано пам'ятки укр. полемічного письменства кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст. Серед них — тв. І.*Вишенського*, Г.*Смотрицького*, М.*Смотрицького*, С.*Косова*, П.Могили. Полемічний твір «Літос або камінь», написаний оточенням митрополита, опубл. разом із коментарями К.*Саковича*, який порвав із *православ'ям*, став унійцем, але істинною вірою визнав *католицизм*. Г. підготував до видання *«Синопсис»* та «Хроніку» Феодосія Сафоновича, продовжував співпрацю з Археогр. комісією УАН. Мав велику власну б-ку. Тимчасовий к-т із заснування нац. б-ки Укр. д-ви у берез. 1919 дав охоронне посвідчення, вказуючи, що веде переговори про придбання б-ки проф. Г. Б-ка була придбана, але не залишилася цілісним зібр., книги її розпорошені у фондах НБУВ.

С.Т. Голубєв.

П. у м. Київ. Похований у *Видубицькому Свято-Михайлівському монастирі.*

Матеріали про життя та діяльність Г. зберігаються у ЦДІА України, ф. 711, оп. 1, спр. 10907; Ін-ті рукопису НБУВ, ф. 194, спр. 5, 104, 112.

Тв.: Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: опыт исторического исследования, т. 1—2. К., 1883—98; История Киевской Духовной Академии: период домогилянский, вып. 1. К., 1886; Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. 7. К., 1887; Те саме, ч. 1, т. 9. К., 1893; Несколько страниц из новейшей истории Киевской Духовной Академии (ответ проф. Голубева проф. Титову). К., 1907; Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. 8. К., 1914.

Літ: Книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського Академії наук УРСР. К., 1989; *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. 1843—1921. К., 1993.

О.М. Дзюба.

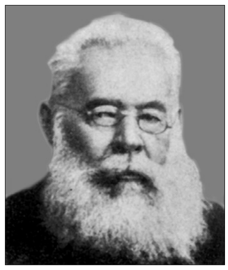

Є.Є. Голубинський.

ГОЛУБИ́НСЬКИЙ Євген Євстигнеєвич (12.03(28.02).1834—20(07).01.1912) — історик правосл. церкви. Д-р н. (1880), проф. (1881). Чл.-кор. (1882), акад. (1903) Петерб. АН. Закінчив Моск. духовну акад. (1858). Від 1861 викладав у ній історію РПЦ. Найважливіша праця «История русской церкви» не закінчена. У ній висвітлюється історія рус. церкви з 10 ст. до серед. 16 ст., у т. ч. періоду *Київської Русі*, зібрано великий фактичний матеріал, на основі якого автор розподілив історію церкви в Росії на періоди «грамотності» — до правління *Петра I* і «просвітництва» — після приходу Петра I до влади. Вчений спростував низку легенд правосл. церкви, тому потрапив у немилість *Синоду*. Критично ставився до джерел, даючи їм наук. оцінку.

Тв.: Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской. М., 1871; История русской церкви, т. 1—2. М., 1900—17.

Літ.: *Приселков М.Д.* Памяти Ев.Ев.Голубинского. «Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук», 1912, т. 17, кн. 2.

Н.О. Герасименко.

ГОЛУБИ́ЦЬКИЙ Григорій (1745 — р.с. невід.) — чорномор. козак. Під час *російсько-турецької війни 1787—1791* брав участь в абордажних битвах з кораблями супротивника під командуванням військ. судді А.*Головатого*, а 7 листоп. 1788 у складі десантного загону штурмував турец. фортецю на о-ві *Березань.* За хоробрість і мужність був переведений кн. Г.*Потьомкіним* у полкові хорунжі з наданням чину прапорщика.

Після переміщення восени 1792 *Чорноморського козацького війська* на Кубань Г. як письменного й чесного офіцера було призначено наглядачем провіантського магазину. Збудував біля Старого Темрюка хутір, на місці якого згодом виникла станиця, що дістала назву Голубицька (нині станиця Краснодарського краю, РФ).

Літ.: *Дмитриенко И.И.* Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска, т. 4. СПб., 1898; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1977.

Є.Д. Петренко.

В.С. Голубничий.

ГОЛУБНИ́ЧИЙ Всеволод Сергійович (псевдоніми — Фелікс, В.Голуб; 05.06.1928—10.04.1977) — економіст, історик, публіцист, політ. та громад. діяч *української діаспори.* Д-р економіки (1971), чл. УВАН, проф. Нью-Йоркського Хантер-коледжу (1962—77).

Н. в м. *Богодухів.* Від 1945 разом із родиною — на еміграції в Зх. Німеччині. Навч. в *Українському вільному університеті* (Мюнхен). 1951 переїхав до США, закінчив екон. ф-т Колумбійського ун-ту (1954), викладав у Рос. ін-ті цього ун-ту (1954—56).

У повоєн. роки Г. — учасник молодіжного руху укр. емігрантів: чл. студентських груп «Суспільний гуманізм», «Золотоверхий Київ». Од 1946 — чл. Укр. революц.-демократ. партії, ред. її газ. «Юнацька боротьба». Після розколу партії 1948 — активний діяч її лівого крила, чл. редакції місячника «Вперед» (до 1960). У 1960—70-х рр. — кер. «Клубу круглого столу» в Нью-Йорку, метою якого було всебічне вивчення сусп. реалій в Україні та демократизація життя зх.-укр. діаспори. У майбутній суверенній укр. д-ві вважав необхідним перехід від існуючої держ.-капіталіст. до сусп. власності на засоби вир-ва і від волюнтаристських до реально обгрунтованих планових засад господарювання. Обстоював всебічний соціальний прогрес укр. сусп-ва, особливо поліпшення становища його упосліджених верств.

Політ. діяльність не зашкодила Г. стати об'єктивним дослідником, одним із найзначніших на Зх. експертів марксистської екон. теорії та економіки *СРСР.* Останню, на відміну від більшості зарубіжних фахівців, він розглядав не як гомогенну цілісність, а як сукупність структур зі значними регіонально-істор. та етнокульт. відмінностями. Він автор понад 100 наук. публікацій з економіки, політології, історії, культурології. Серед них англомовні: «Радянська економічна допомога Китаю», «Нарис історії КПУ» (обидві — 1958), «Економічна система в дії: США, СРСР і Франція» (1965, підручник у співавт. з А.Оксенфельдом), «Економічна інтеграція в Східній Європі: детерміністський підхід» (1976); нім. мовою: «Діалектичний матеріалізм Мао Цзедуна...» (1962); україномовні: «Україна в Об'єднаних Націях» (1953), «Суть української культури й українська культура в діаспорі» (1964), «Кормча книга академіка Глушкова або «Legatum» Петра Шелеста» (1977). Значна ч. наук. доробку Г. неопубл. Рукописи зберігаються у фондах університетських б-к США.

П. у м. Нью-Йорк.

Літ.: *Коропецький І.С.* Всеволод Голубничий (1928—1977). «Сучасність», 1977, № 7—8; *Майстренко І.* Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985; Українська революційно-демократична партія (УРДП). Чикаго—К., 1997.

О.П. Юренко.

В.О. Голубович.

ГОЛУБО́ВИЧ Всеволод Олександрович (1885—16.05.1939) — політ. та держ. діяч. Н. в с. Молдавка Балтського пов. Подільської губ. (нині с. Молдовка Голованівського р-ну Кіровогр. обл.) в сім'ї священика. Закінчив духовну семінарію, Київ. політех. ін-т (1915). Чл. *Революційної української партії* (1903), 1912 приєднався до київ. групи *Української партії соціалістів-революціонерів.* Працював інженером на Південній залізниці, 1916—серп. 1917 — нач. від-ня водних, шосейних та грунтових шляхів *Румунського фронту.*

Належав до Одес. укр. громади, від імені якої у квіт. 1917 звертався до *Тимчасового уряду* з вимогою територіальної автономії України. Чл. *Української Центральної Ради* і Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*) від УПСР, входив до складу ЦК партії. У Ген. секретаріаті — секретар шляхів сполучення (з 28(15) лип. 1917), секретар торгівлі й пром-сті (з листоп. 1917), депутат *Всеросійських Установчих зборів* від Херсон. губ.

Від 31(18) січ. 1918 — голова *Ради народних міністрів Української Народної Республіки* і міністр закордонних справ УНР. Очолював укр. делегацію на мирних переговорах у Брест-Литовську (3—20 січ. 1918; нині м. Брест, Білорусь). 29 квіт. під час *гетьманського перевороту 1918* заарештований нім. військ. владою (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*). До 16 груд. 1918 був ув'язнений в Лук'янівській тюрмі.

У період *Директорії* УНР редагував періодичні вид. УПСР «Трудова республіка» (*Київ*) і «Трудова громада» (м. *Кам'янець-Подільський*), співробітничав з ін. укр. виданнями. У серп. 1920 заарештований в Кам'янці-Подільському Особливим від. 14-ї армії. У трав. 1921 засуджений надзвичайним трибуналом УСРР у справі ЦК УПСР (див. *«Української партії соціалістів-революціонерів» справа 1921*) до 5 років концтаборів. Амністований ВУЦВК наприкінці 1921. Деякий час працював в Укр. раді нар. госп-ва, очолював від. капітального буд-ва. 1931 заарештований, засуджений у справі «Українського національного центру» (див.

«Українського національного центру» справа 1930—1931).

Загинув у тюрмі м. Ярославль (нині місто в РФ).

Літ.: *Балабольченко А.* Всеволод Голубович і справа УПСР. К., 1993; *Стрельський Г., Трубайчук А.*. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. К., 1996; Українська Центральна рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. К., 2002.

Т.С. Осташко.

ГОЛУБО́ВСЬКИЙ Петро Васильович (16.06.1857—18.03.1907) — історик. Н. в м. Мінусінськ (нині місто Красноярського краю, РФ). Закінчив історико-філологічний ф-т Київ. ун-ту. Очолював каф-ру рос. історії цього ун-ту. Належав до *Антоновича Володимира київської школи істориків*. Автор низки праць, написаних на основі літописних та архів. джерел, присвячених питанням про кочове нас. тер. степової України, про істор. розвиток її князівств. З-поміж них: «История Северской земли до половины XIV столетия» (1881); «Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX—XIII вв.» (1884); праці з істор.-бібліографічної тематики, зокрема — про нові вид. і дослідження, які стосуються давньорус. історії.

П. у м. *Київ.*

Літ.: *Линниченко И.* Сочинения П.Голубовского и Д.Багалея. СПб., 1883; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923; К., 1996.

Ю.А. Пінчук.

ГОЛУ́ВКО Тадеуш-Людвік (Hołówko Tadeusz Ludwik; псевдоніми — Киргиз, Отфіновський, Городинський; криптоніми — Г-ко Т. /Н-ко Т./; 17.09.1889—29.08. 1931) — польс. політик, військовик, дипломат, публіцист, соратник і послідовник Ю.*Пілсудського*, речник польс.-укр. порозуміння. Н. в м. Семипалатинськ (нині місто в Казахстані) в родині польс. засланця, учасника *польського повстання 1863—1864.* Закінчив г-зію в м. Вєрний (нині м. Алмати, Казахстан). Від 1909 навч. на природничому ф-ті Петерб. ун-ту, брав участь у нелегальних польс. орг-ціях, вступив до Польс. партії соціалістичної (ППС). 1911 заарештований, 1912 звільнений із забороною навчатися в *Російській імперії.* Виїхав до *Австро-Угорщини*, навч. в *Краківському університеті.* 1913 відновив навчання у Петерб. ун-ті (ф-т права). На початку *Першої світової війни* виїхав до *Варшави*, брав участь у створенні *Польської організації військової* (ПОВ). Після здобуття Варшави німцями в серп. 1915 ув'язнений. Після звільнення в серед. 1916 виконував обов'язки кер. політ. реферату (сектору) ПОВ у Варшавському окрузі. 1917—18 співред. тижневика «Rząd i Wojsko», органу ПОВ. У лютому 1918 направлений до України та Росії, проводив переговори у зв'язку з організацією *Армії Галлера.* В квіт. 1918 як політемісар ЦК ППС вів у *Москві* переговори в справі спільних дій проти німців. Після відродження Польщі працював в органі ППС «Robotnik», 1919 очолював пресовий від. Мін-ва праці та сусп. опіки. Від 1921 був гол. ред. час. «Trybuna», з 1923 співпрацював із час. «Droga».

Од груд. 1925 очолював *Інститут дослідження національних справ у Варшаві.* Від берез. 1927 — нач. Сх. від. МЗС Польщі. Обраний до сейму 1930, пішов із посади в МЗС. Діяльний учасник формування політики Польщі щодо нац. меншин, виступав за створення незалежної України (без *Східної Галичини*) на федеративних засадах із Польщею. Ідеолог руху за надання українцям територіальної автономії у межах Польс. д-ви. Брав активну участь у переговорах з представниками нац. меншин, насамперед з українцями.

Убитий в м. *Трускавець.* Справжніх убивць Г. не було знайдено. Теракт приписували бойовикам *Організації українських націоналістів* В.*Біласу* і Д.Данилишину. За новітніми даними (Ю.Киричук), замах вчинив Р.*Шухевич.* ОУН нібито закидала Г. духовне роззброєння укр. суспільства й поширення угодовських настроїв. Існують й ін. версії, напр.: убивство здійснила «якась польська шовіністична кліка» за допомогою агентури польс. поліції в ОУН (І.Кедрин). Вірогіднішою є точка зору В.*Бончковського*, що вбивство Г. здійснила «совєтська агентура» в ОУН, подібно до того, як та сама зацікавлена сторона усунула С.*Петлюру.* За оцінкою В.Бончковського, «з крові Голувки» постав *«Biuletyn Polsko-Ukraiński»*.

Тв.: Oficer polski. Warszawa, 1921; Kwestia narodowościowa w Polsce. Warszawa, 1922; (1927); Co robotnik polski zdobył przez niepodległość? Warszawa, 1923; Minimalny program polityki polskiej we Wschodniej Galicji i na tzw. «kresach». «Droga», 1924, nr. 10; Przez dwa fronty: Ze wspomnień emisariusza politycznego z 1918 roku, cz. 1—2. Warszawa, 1931; Ostatni rok. Warszawa, 1932; Tadeusz Hołówko o demokracji, polityce i moralności życia publicznego. Warszawa, 1999.

Літ.: *Paprocki S.J.* Śp. T.Hołówko wobec problemów narodowołciowych. «Sprawy Narodowołciowe», 1931, nr. 4/5; *Bączkowski W.* Sprawa ukraińska. «Kultura», 1952, N 7/8 (57/58); *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів, т. I (1920—1939). Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968; *Книш З.* Городок. Торонто, 1973; *Кедрин І.* Життя — події — люди: Спомини і коментарі. Нью- Йорк, 1976; *Nałęcz T.* Polska Organizacja Wojskowa 1914—1918. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1984; *Werschler I.* Z dziejów obozu belwederskiego: Tadeusz Hołówko, życie i działalność. Warszawa, 1984; *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923—1929. Kraków, 1989; *Стемпень С.* Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу. В кн.: Польсько-українські студії, т. 1. Україна—Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29—31 трав. 1992 р. К., 1993; *Paruch W.* Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926—1939). Lublin, 1997; *Комар В.Л.* «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926—1939 рр.). «УІЖ». 2001, № 5; *Łossowski P.* Dyplomacja polska 1918—1939. Warszawa, 2001; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

О.С. Рубльов.

ГОЛУХО́ВСЬКИЙ (Gołuchowski) **Агенор** (1812—1875) — австрійс. держ. і політ. діяч консервативного напряму, граф. Представник угруповання *подоляків*, намісник *Галичини* (1849—59, 1866—67, 1871—75), міністр внутр. справ Австрії (1859—60). Прихильник федералізації Австрії, автор т. зв. Жовтневого диплома 1860 (інакше — Федеративної конституції), який започаткував епоху консти-

Т.-Л. Голувко.

П.В. Голубовський.

А. Голуховський.

С.І. Гольдельман.

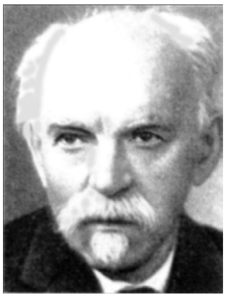

О.Г. Гольдман.

туційних реформ у країні. Наслідком останніх стало надання Галичині крайової автономії, що означало фактичну передачу влади в краї в руки польс. аристократії і, таким чином, нове ущемлення нац. прав укр. нас. Г. намагався зобразити українців в очах урядових кіл як ворогів Австрії та існуючого сусп. ладу, натомість поляків — єдиною опорою цього ладу і заборолом перед наступом *панславізму*. Виявом цього курсу стала інспірована ним *«Азбучна війна» 1859*.

Літ.: *Кревецький І.* З секретів польської політики у Галичині 60—70 рр. м. ст. «ЛНВ», 1911, т. 55, кн. 7—8; *Трусевич С.М.* Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50—70-х роках XIX ст. К., 1978; *Франко І.* Азбучна війна в Галичині 1859 р. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 47. К., 1986.

Ф.І. Стеблій.

ГО́ЛЬДЕЛЬМАН Соломон Ізраїлевич (05.12.1885—03.01.1974) — громад. та політ. діяч, соціолог і економіст. Н. в м. Сороки (нині місто в Молдові). Навч. (1907—13) і викладав (1913—15) у Київ. комерційному ін-ті. Працював у Спілці земств (1915—17). Від черв. 1917 до квіт. 1918 репрезентував єврейс. с.-д. робітн. партію *Поалей Ціон* в *Українській Центральній Раді*, чл. Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*). За *Української Держави* мешкав в *Одесі*, де видавав щоденну сіоністську газ. «Unser Leben» («Наше життя»). Від груд. 1918 — міністр праці, в. о. секретаря у справах нац. меншин у *Раді народних міністрів Української Народної Республіки*. До лют. 1919 також обіймав посади товариша (заст.) міністра торгівлі й пром-сті С.*Остапенка*, товариша міністра праці в кабінеті І.П.*Мазепи*. Брав активну участь у розробленні держ. актів з питань нац. меншин. 1920 емігрував до *Відня*. Від 1922 — доцент, а з 1925 — проф. *Української господарської академії у Подєбрадах* (*Чехословаччина*) та *Українського техніко-господарського інституту* при цій акад. 1939 виїхав до Палестини.

Автор низки наукових праць з екон. політики, нац. питання, укр.-єврейс. стосунків.

П. у м. Єрусалим.

Тв.: Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Відень, 1921; Жидівська національна автономія на Україні: 1917—1920. Мюнхен, 1967.

Літ.: *Биковський Л.* Соломон Ізраїлевич Гольдельман. 1885—1974. Бібліографічні матеріали. Денвер—Єрусалим, 1976; *Bykovsky L.* Solomon I. Goldelman. A Portait of a Politician and Educator, 1885—1974. A Chapter in Ukrainian-Jewish Relation. New York, 1980.

В.А. Гриневич.

ГО́ЛЬДМАН Олександр Генріхович (03.02.1884—30.12.1971) — фізик. Д-р філософії (1908), д-р фіз.-мат. н. (1935). Н. в м. *Варшава* в сім'ї лікаря. Закінчив Київ. г-зію, 1901 вступив на фіз.-мат. ф-т Київ. ун-ту. 1905—08 навч. на філос. ф-ті Лейпцизького ун-ту, 1908 захистив докторську дис. на тему «Фотоэлектрические исследования элементов в растворах красок». 1908 повернувся у *Київ* і по закінченні Київ. ун-ту (1909) працював лаборантом фізичної лабораторії ун-ту. 1911 — асистент у Фізичному ін-ті Лейпцизького ун-ту. 1914 з початком *Першої світової війни* повернувся в *Санкт-Петербург*, працював у Гол. палаті мір і ваги. 1918 приїхав до Києва, де проводив велику наук.-пед. та громад. роботу в Київ. політех. ін-ті та в Київ. мед. ін-ті. 1923 створив Київ. н.-д. каф-ру фізики і був її кер. до перетворення її 1929 на Київ. НДІ фізики. 1933 Ін-т включили до системи АН УРСР; до 1938 Г. очолював його. 22 січ. 1938 заарештований, звинувачений в активній участі в укр. націоналістичній орг-ції і засланий до Казахстану на 5 років (винним себе не визнав).

Від 29 груд. 1939 відбував заслання у м. Акмолінськ (нині м. Астана, Казахстан). 1940—41 працював у Ленінгр. від-ні Союзтранспроект Наркомату шляхів сполучення. 1942—43 викладав латину в Акмолінській шк. медсестер. Від трав. 1944 до листоп. 1952 жив у м. Вологда (нині місто в РФ), викладав фізику у місц. пед. ін-ті. 1952—56 проживав у м. Ростов-на-Дону (нині місто в РФ). Судимість знято 22 берез. 1953. Вирок скасовано Верховним Судом УРСР за відсутністю складу злочину (1956). Від 1959 завідував лабораторією Ін-ту фізики АН УРСР. Наук. праці присвячені фізиці діелектриків і напівпровідників, електролюмінесценції, історії фізики.

П. у м. Київ.

Літ.: История Академии наук Украинской ССР. К., 1979; *Храмов Ю.А.* Физики: Биографический справочник. М., 1983; Академія наук України: Персональний склад. К., 1993.

О.В. Янковська.

ГОЛЬША́НСЬКІ (Дубровицькі) — князівський рід 13—16 ст. литов. походження. Мав володіння на *Волині* (Дубровицьке і Степанське князівства), у Білорусі (Гольшани, Глузьк, Романов в Ошмянському пов.), Литві. Один із 9 родів — гол. княжат Волині, представники якого посідали високі держ. пости у *Великому князівстві Литовському* (ВКЛ). Один із найстаріших (за *Биховця хронікою*) представників роду — Гольша був родичем литов. кн. Тройдена і входив до найближчого оточення вел. кн. литов. Вітеня. 1280 він заснував поселення в Ошмянському пов. (нині с. Гольшани Гродненської обл., Білорусь), що й стало родовим гніздом Г. В роду багато відомих людей. **Іван Ольгимонтович** (р.н. невід.—1401) — один із радників вел. кн. литов. *Вітовта*, від 1392 входив до складу *панів-ради*, 1396—97 — намісник кн. литов. у *Києві*. За службу пожалуваний землею — Дубровицьким князівством на р. Горинь (притока Прип'яті, бас. Дніпра). Мав 4-х синів і дочку **Уляну** (1378—1448), яка з 1418 стала дружиною Вітовта. Дочка його сина **Андрія Івановича** (1365—1410) **Софія** (1405—61) з 1422 — дружина польс. короля Ягайла — засн. королів. династії *Ягеллонів* (мала двох синів — *Владислава III* і *Казимира IV* Ягеллончиків). Ін. сини Івана — **Михайло Іванович** (р. н. невід. — 1433) та **Семен Іванович** (р. н. невід. — 1433) були активними учасниками боротьби між *Сигізмундом* Кейстутовичем і *Свидригайлом* Ольгердовичем за великокнязівський престол, спочатку на боці Свидригайла, а потім — Сигізмунда, внаслідок чого і були страчені першим. Син Михайла **Данило Михайлович**, великокнязівський намісник у Києві (1422), був прибічником Свидригайла і загинув у битві під Вількомиром (1435; нині м. Укмерге, Литва). Син Семена **Юрій Семенович** (1410—57) був одним із організа-

торів обрання 1440 вел. кн. литов. Казимира IV Ягеллончика, 1456 відстоював права на віленський престол представника київ. князівської династії Олельковичів *Семена Олельковича*. Мав 5 синів і дочку **Ганну**, яка стала другою дружиною намісника литов. у Києві М.*Гаштовта*. Син **Іван Юрійович** (Дубровицький) загинув 1481 за участь у *змові князів 1481*. Його син **Юрій Іванович** (1480—1536) 1508—10 — київ. *воєвода*. Збудував замок у м-ку *Дубровиця* на Волині. Його син **Януш Юрійович** (1505—43) — *стольник* (1540), а 1542 — київ. воєвода. Другий син Юрія Семеновича **Олександр Юрійович** (1440—1511) від 1488 — *підчаший* і намісник гродненський, з 1493 — *каштелян* віленський і староста берестейський, перейшов з *православ'я* у *католицизм* і значно примножив земельні володіння роду. Третій син Юрія Семеновича **Семен Юрійович** (1445—1505) з 1490 — староста луцький, *маршалок* Волин. землі (1494), виконував обов'язки гетьмана ВКЛ і воєводи новогрудського (1500—01). З одруженням із княжною Н.Збаразькою значно розширив свої маєтності на Волині. Їхня дочка **Тетяна** стала дружиною кн. К.*Острозького*, з посагом якої він отримав ч. родових земель Г. Син Олександра Юрійовича **Павло Олександрович** (1490—1555) навч. в *Краківському університеті* (1504), а потім — у Римі (1512), був прелатом-архідияконом костьолу у Вільно (нині м. *Вільнюс*), вихователем майбутнього великого кн. литов. *Сигізмунда II* Августа, з 1530 — луцький катол. єпископ, а з 1536 — віленський. **Семен Юрійович** (1515—56) — останній представник чол. лінії роду, після смерті якого маєтності Г. перейшли до його 6 сестер, а потім з їхнім посагом розійшлися серед князівських родів *Сапіг*, *Заславських*, Полубенських, Курбських, Кірдеїв, Соломерецьких, *Вишневецьких*.

Літ.: *Wolff J.* Kniaziowe litewsko-ruscy od końca cztrenastego wieku. Warszawa, 1895; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993.

Н.В. Шевченко.

ГО́МЕЛЬСЬКА НАРА́ДА 1919 — нарада представників парт. орг-цій КП(б)У *Правобережної України*, що була скликана 25—26 листоп. в м. Гомель (нині місто в Білорусі) за ініціативи Волин. губкому КП(б)У. На Г.н. частина укр. комуністів виявила незадоволення лінією РКП(б) в Україні та прагнення проводити надалі більш самостійну від парт. центру політику. Проте через втручання в роботу наради представників ЦК РКП(б) в резолюціях Г.н. була підтверджена прихильність до попередньої лінії *більшовиків* на військове та економічне підпорядкування УСРР Рад. Росії.

Л.В. Гриневич.

ГОМЕ́Р (῞Ομηρος; 8 — поч. 7 ст. до н.е.) — найдавніший відомий грец. поет, автор епічних творів «Іліада» та «Одіссея». В «Іліаді», зокрема, згадуються (XIII, 3—6) кочові народи, пн. сусіди фракійців, тобто нас. пн.-зх. Причорномор'я, а в «Одіссеї» (XI, 12—19) міститься перше у писемних джерелах повідомлення, що стосується найдавнішого нас. на тер. України — *кіммерійців*, найпівнічніших із відомих тоді грекам народів. Вважалося, що вони жили на рубежі реального й потойбічного світів і саме в їхній країні знаходиться вхід до підземного царства. Г. вочевидь ще не мав достовірних відомостей про пн. узбережжя Чорного м., бо море уявляв не замкненим водним простором, а ч. Океану, що омиває Землю.

М.В. Скржинська.

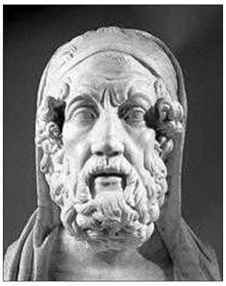

Гомер.

ГО́МІЙ, археологічна пам'ятка — літописне місто Черніг. землі, центр волості «Радимичі». Нині — тер. м. Гомель (обл. центр Республіки Білорусь). Уперше Г. згадано в *Іпатіївському літописі* під 1142 у зв'язку з боротьбою смоленського кн. *Ростислава Мстиславича* і черніг. *Ольговичів*. Назва, імовірно, похідна від старослов'ян. «гомила», «гомола» — могила, високий пагорб. Пам'ятка знаходиться в центрі сучасного міста, на високому (22 м) мисі правого берега р. Сож (прит. Дніпра), в гирлі її притоки — ручаю Гомеюк, і складається з *дитинця* (1,4 га), окольного граду (бл. 12,5 га) та неукріплених *посадів* на пн. і пд. від останнього. Оборонні споруди не збереглися. Виник Г. наприкінці 9 ст. на тер. с-ща *роменської культури*, якому передувало поселення *колочинської культури* 6—7 ст. Від 1164 — центр удільного князівства. Це сприяло розвиткові міста — тут велося монументальне буд-во. На серед. 13 ст. його заг. пл. складала 45—50 га. Бл. 1239 місто знищено під час *монголо-татарської навали*.

1926 археол. розкопки Г. проводив І.Ющенко, 1975 — М.Ткачов, 1986—88 — О.Макушніков (усього розкрито бл. 2000 м^2). Досліджено рештки укріплень, житла і госп. споруди, ремісничі майстерні. Серед останніх — унікальна майстерня зброяра серед. 13 ст. Зафіксовано також рештки залізоробного, ковальського, ювелірного, шкірообробного, гончарного, склоробного, косторізного та ін. ремесел.

Літ.: Ипатьевская летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 2. М.—Л., 1962; *Макушников О.А.* Основные этапы развития летописного Гомия (до серед. XIII в.). В кн.: Проблемы археологии Южной Руси. К., 1990.

В.П. Коваленко.

ГОМІЛЕ́ТИКА та проповідництво в Україні 9—18 ст. Г. (грец. ῾Ομιλετική — проповідь, бесіда) — розділ богослов'я про мист-во складання та виголошення повчань, звернених до вірних. Для гомілій як жанру проповідництва є властивим міркування довкола обраного фрагменту бібл. тексту, притчі (див. *Біблія*). Історія Г. в Україні сягає часів *Київської Русі*, коли на теренах Давньорус. д-ви набули поширення перекладені повчання отців Церкви, серед них — Іоанна Златоуста, Василія Великого, Григорія (Назіанзина) Богослова та ін. (див. *Патристика*). Поруч з перекладеними зб. проповідей фіксуються також тексти давньорус. та балканських авторів, зокрема митрополита *Іларіона*, *Кирила Туровського*, *Климента Смолятича* та Климента Охридського. Серед проповідей, підписаних іменами отців Церкви, трапляються оригінальні тексти укр. та білорус. авторів. Поширеними були зб. проповідей, що отримали назву «Золотоусти». Від серед. 15 ст. набувають поширення Учительні Євангелія — перекладені з грец. мови зб. проповідей, одним з авторів яких

був, зокрема, константиноп. патріарх Іоанн Агапіт (12 ст.). Цей збірник зазнав незначних змін і був виданий у Заблудові (1569; див. *Заблудівське Євангеліє*), Вільно (нині м. *Вільнюс*; 1580 і 1595), *Крилосі* (1606) та *Києві* (1637). Авторами низки зб. напучувального змісту були також Мелетій *Смотрицький* та Кирило (Транквіліон) *Ставровецький*. В останній третині 16 ст. набули поширення на теренах *Галичини*, *Волині*, *Підляшшя*, *Закарпатської України* рукописні Учительні Євангелія оригінального змісту. В основу цих текстів були покладені проповіді польськомовного протестантського автора Миколая Рея. В цих збірниках фіксуються також тексти апокрифічного (див. *Апокрифи*) походження. Перероблені правосл. авторами, вони залишалися одними з найбільш популярних книжок відповідного змісту аж до кін. 17 ст. В серед. 17 ст. постає київ. проповідницька школа, що згуртувалася довкола Києво-Могилянського колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*). Серед її представників — Лазар *Баранович*, Антоній Радивиловський, Дмитро Туптало (*Димитрій Ростовський*), Іоанікій *Галятовський*. Проповіді останнього та його підручник з проповідництва набули поширення по всьому сх.-слов'ян. культ. просторі. Друк укр. проповідей тривав також у 19 ст.

Літ.: *Франко І.* Карпаторуська література XVII—XVIII віків. «ЗНТШ», 1900, т. 37; *Janów J.* Tłumaczenia ruskie z Postylli M. Reja w ewangeliach kaznodziejskich XVI—XVII wieku. «Sprawozdania z posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny», 1929, nr 8; *Janów J.* Przyczynek do źródeł Ewangeliarza popa Andrzeja z Jarosławia (przekład ruski pasji z Postylli M. Reja). В кн.: Prace Filologiczne. 1931, t. 15, cz. 2; *Janów J.* Problem klasyfikacji ewangeliarzy «uczytelnych» (kaznodziejskich) Część I. Grupa środkowo-podolska. В кн.: Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności. Kraków, 1948, nr 8; *Климент Охридски.* Събрани съчинения, т. 2. София, 1977; *Гонис Д.* Цариградският патриарх Калист I и «Учителното Евангелие». «Palaeobulgarica» «Старобългаристика». 1982, т. 4, № 2; Иоанн Златоуст в древнерусской и южнославянской письменности XI—XVI веков: каталог гомилий. СПб., 2001; *Дмитриев М.В.* Евангелие в польской и украинско-белорусской культуре Речи Посполитой XVI—XVII вв.: Притча о Мытаре и Фарисее в католической (Петр Скарга) и православной (Учительное Евангелие) проповеди. В кн.: Одиссей. Человек в истории. 2003. М., 2003.

В.Є. Зема.

ГО́НДІУС Вільгельм (бл. 1602 — р. с. невід.) — голл. гравер. Перебував на службі у королів *Речі Посполитої Владислава IV* Ваза та *Яна II* Казимира Ваза. Тривалий час працював у Данцигу (нині м. Гданськ, Польща). Автор понад 159 гравюр воєн. баталій, планів битв та міст, карт, портретів, зокрема, пов'язаних з Україною: карти України Гійома де *Боплана*, гравюри з портрета Б.*Хмельницького* невідомого автора, датованого 1651, та ін.

В. Гондіус. Деталь титульного аркуша «Скіфо-Козацької війни» Й.Пасторія. 1652.

Літ.: *Loski J.* Wilhelm Hondius, nadworny rytownik dwóch królów polskich. «Biblioteka Warszawska», 1882, t. 1; *Антонович В.Б., Бец В.А.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах, вып. 1. К., 1883; *Ровинский Д.А.* Подробный словарь русских гравированных портретов, т. 3—4. СПб., 1888—89; *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева по копиям их конца XVIII века. В кн.: Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. 1905, т. 2. М., 1908; *Хоткевич Н.* О портретах Б.Хмельницкого. «Искусство в Южной России», 1913, № 3.

Ю.К. Савчук.

ГО́НТА Іван (р. н. невід. — 14.07. 1768) — старший *сотник* козац. *надвірного війська* уман. *воєводи* С.Потоцького. Походив із сел. родини. Місце народження невідоме. Разом із сім'єю мешкав у с. Розсішки (нині село Христинівського р-ну Черкас. обл.), де мав досить велике г-во. Природна обдарованість та гнучкий розум відкривали перед ним перспективу швидкого просування по службі, забезпечували авторитет у підлеглих козаків і шляхетського оточення. 1768 після переговорів із М.*Залізняком*, які відбулися під *Уманню* на поч. черв., Г. на чолі ввірених йому підрозділів уман. надвірної міліції перейшов на бік повстанців (див. *Коліївщина*). 9—10 черв. об'єднані сили загонів М.Залізняка та Г. штурмом оволоділи стратегічно важливим форпостом — Уманню. Як один із найближчих сподвижників М.Залізняка Г. активно сприяв розгортанню повстанського руху, брав участь у соціальних акціях, що здійснювалися на зайнятих повстанцями територіях. Заарештований 26 черв. підрозділом регулярної рос. армії, він із групою ін. повстанців як підданий *Речі Посполитої* був переданий польс. стороні. Після тривалих тортур за вироком шляхетського суду 14 лип. Г. страчено в с. Серби (нині с. Гонтівка Могилів-Подільського р-ну Він. обл., де йому встановлено пам'ятник). Пам'ять про нього збереглася в нар. епосі та піснях.

І. Гонта. Малюнок 18 ст.

Літ.: *Кребс В.* Уманская резня. К., 1879; *Антонович В.Б.* Уманский сотник Иван Гонта. «Киевская старина», 1882, № 11; *Смолій В.А.* Герої Коліївщини. В кн.: *Котляр М.Ф., Смолій В.А.* Історія в життєписах. К., 1994.

В.А. Смолій.

ГОНЧА́Р Іван Макарович (27(14). 01.1911—18.06.1993) — скульптор, живописець, графік, колек-

ціонер. Засл. діяч мист-в УРСР (1960), нар. худож. УРСР (1991). Н. в с. Лип'янка (нині село Шполянського р-ну Черкас. обл.). Закінчив Київ. худож.-пром. шк. (1930; майстерня В.Климова), 1931—36 навч. в Київ. ін-ті агрохімії та ґрунтознавства. Як скульптор виступив у 1930-х рр. роботою «Шевченко у дяка» (1939). Автор пам'ятників і скульптурних портретів діячів літ., мист-ва й науки: В.*Сосюри* (1947), О.*Гончара*, А.*Малишка* (обидва — 1949), молодому Т.*Шевченкові* (1950), М.*Горькому* (*Ялта*, 1956), М.*Коцюбинському* (1958), Лесі *Українці* (1959), Т.Шевченкові (с. Шешори Косівського р-ну Івано-Франк. обл.), У.*Кармелюку* (обидва — 1964), І.*Гонті* (с. Гонтівка Могилів-Подільського р-ну Він. обл., 1973), С.*Васильченку* (м. *Ічня*, 1978); акад. АН УРСР Є.*Патону* (1953), І.*Бридьку* (1957); живописних портретів: Б.*Хмельницького*, М.*Заньковецької*, Леся *Курбаса*, Б.*Олійника*, Н.Матвієнко, А.*Солов'яненка* та ін. (усі — 1985—91); композиції «Тарас-водоноша» (1939); горельєфів «Переяславська Рада» (1954), «Берегиня», «Ярило» (1985—90); серії живописних істор.-етногр. робіт «Весілля в Україні», краєвидів «Мальовнича Україна» (1960-ті рр.), нар. типажів із різних регіонів України тощо. Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1989).

Зібрав велику етномистецтвознавчу колекцію (див. *Гончара Івана музей*).

П. у м. *Київ*.

Літ.: Історія українського мистецтва, т. 5—6. К., 1967—68; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

Г.С. Брега.

ГОНЧА́Р Олесь (Олександр) **Терентійович** (03.04.1918—14.07. 1995) — письменник, громад. діяч. Акад. АН УРСР (1978), Герой Соц. Праці (1978). Н. в с. Сухе (нині село Кобеляцького р-ну Полтав. обл.). Навч. з 1938 у Харків. ун-ті. 1941 добровільно пішов на фронт у складі Харків. студентського батальйону. 1946 закінчив Дніпроп. ун-т. 1959—71 — голова правління Спілки письменників України (СПУ).

Автор трилогії «Прапороносці» (1946—48), в якій оспівав подвиг народу в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, повісті «Земля гуде» (1947) та низки оповідань. У романах «Тронка» (1963), «Циклон» (1970), «Берег любові» (1976), «Твоя зоря» (1981), повісті «Бригантина» (1975) викрив культ особи, виклав власне бачення шляхів і напрямів розвитку сучасної цивілізації. Роман «Собор» (1968), присвячений проблемі збереження історико-культ. спадщини укр. народу, став важливим стимулом розвитку нац.-культ. процесів в Україні в 1960—80-х рр.

У серед. 1960-х рр. — один з ініціаторів увічнення історії укр. козацтва, в т. ч. спорудження Держ. заповідника на о-ві *Хортиця*. Як голова СПУ опікувався поширенням і популяризацією укр. мови, активно виступав проти політики *русифікації* України. В умовах нац.-культ. відродження 1980 — поч. 1990-х рр. підтримав створення т-ва шанувальників укр. мови та *Народного руху України*, очолив Добродійний фонд відбудови *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, якому (фонду) указом Президента України 1996 присвоєно ім'я Г.

Лауреат Держ. премії СРСР (1948, 1949, 1982), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1962), Ленінської премії (1964). Депутат ВР СРСР 6—11 скликань. Від 1973 — голова Укр. респ. к-ту захисту миру. Чл. Всесвітньої Ради Миру.

П. у м. *Київ*. Похований на *Байковому цвинтарі.*

Літ.: *Бабишкін О.* Олесь Гончар. К., 1968; *Семенчук І.Р.* Олесь Гончар (До 60-річчя з дня народження письменника). К., 1978; *Погрібний А.Г.* Олесь Гончар. К., 1987; *Коваль В.К.* «Собор» і навколо собору. К., 1989; Вінок пам'яті Олеся Гончара. Спогади. Хроніка. К., 1997; Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар у суспільно-політичному житті України. 60—80-ті рр. XX ст. Збірник документів та матеріалів. К., 1999.

П.Т. Тронько.

ГОНЧАРА́ ІВА́НА МУЗЕ́Й, **Український центр народної культури «Музей Івана Гончара»**. Заснований з метою збереження етномистецтвознавчої колекції, зібраної І.*Гончарем.* Міститься в приміщенні колиш. канцелярії київ., волин. та подільського генерал-губернатора на Печерську (архіт. С.Карін, пам'ятка арх-ри серед. 18 ст.). Профіль музею — етномистецтвознавчий. Фонди налічують понад 15 тис. експонатів 16—20 ст., серед яких — колекції нар. тканин, кераміки, ікон, народних інструментів, особиста б-ка І.Гончара, архівний фонд. Чільне місце займають нар. картини, зокрема із зображенням славетного козака Мамая. Широко представлено живописні та графічні твори укр. митців, серед яких В.*Кричевський*, В.*Маковський*, П.*Левченко*, А.*Ждаха*, С.*Васильківський*, С.*Світославський*, Г.*Світлицький*, О.*Мурашко*, К.*Трутовський*, О.*Кульчицька*, Г.*Нарбут*, Ф.*Красицький*, І.*Їжакевич* та ін. Особливу цінність має відділ творчої спадщини самого І.Гончара — скульптура, живопис, графіка. Музей веде велику просвітницьку роботу, щорічно проводить гончарівські читання, видає каталоги виставок.

Літ.: *Фединець Г.* Зачароване коло. «Українське слово», 1995, 22 черв.; Музей Івана Гончара: Буклет. К., 1997.

Л.П. Маркітан.

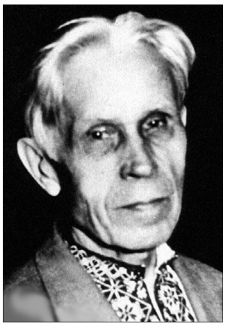

І.М. Гончар.

О.Т. Гончар.

ГОНЧАРЕ́НКО Аверкій (22.10. 1890—12.04.1980) — військовик, командир укр. частин у бою під Крутами (див. *Крути, бій 1918*). Н. в с. Дащенки на Полтавщині (нині село Варвинського р-ну Черніг. обл.). Закінчив Чугуївське юнкерське піх. уч-ще (1912), служив в одному з гвард. полків рос. армії. Учасник *Першої світової війни*, командував батальйоном, капітан, георгіївський кавалер. 1917 викладав тактику в Київ. шк. прапорщиків. У січ. 1918 — командир 1-го куреня 1-ї юнацької військ. шк. ім. Б.Хмельницького. Був військ. комендантом *Подільської губернії* (1918), нач. канцелярії Гол. отамана С.*Петлюри* (1919).

1943—45 — старшина 1-ї Укр. д-зії Укр. нац. армії (див. *«Галичина»,* д-зія СС); уряд УНР на еміграції удостоїв його звання полковника. Після *Другої світової війни* — на еміграції у США.

П. у США.

Літ.: *Зарицький В.* Крутянська подія. К., 2001.

О.Д. Бойко.

Аверкій Гончаренко.

ГОНЧАРЕ́НКО Агапій (справжні прізв., ім'я та по батькові – Гумницький Андрій Онуфрійович; 19.08.1832—03.05.1916) — свяще-

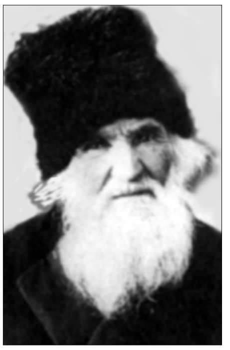

Агапій Гончаренко.

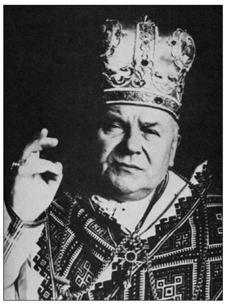
Василь Гопко.

С.І. Гопнер.

ник. Н. в с. Кривин Радомишльського пов. Київської губ. (нині с. Криве Попільнянського р-ну Житомир. обл.) в родині священика. Закінчив Київ. духовну семінарію (1853). Був знайомий з декабристом С.*Трубецьким*. 1857 — ієродиякон Афінської посольської церкви і кореспондент О.*Герцена*. 1860 заарештований, але через два тижні, 16 лют., утік до Лондона (Велика Британія), де влився в гурток політемігрантів з Росії. Працював у друкарні Л.Чернецького. Його відгук на смерть Т.*Шевченка* з'явився у «*Колоколі*». Деякий час перебував на *Афоні* (єпископ Мелетій Ловцу 25 січ. 1862 висвятив його на священика), в Єрусалимі, Палестині та Александрії (Єгипет). У черв. 1863 одержав підданство Греції та оселився у м. Афіни. 1 січ. 1865 як грец. священик Г. приїхав до Бостона (США), на другий день відправив службу в приватному помешканні грец. консула Д.Ботассі у Нью-Йорку. Став першим укр. правосл. священиком в Америці. Брав участь у богословських диспутах, працював над виданням *Біблії* араб. мовою для Нью-Йоркського бібл. т-ва, гравірував на металі й дереві. Переїхавши до Сан-Франціско в листоп. 1867, заклав рос. друкарню. За ініціативи адміністрації 1 берез. 1868 почав видавати англ. і рос. мовами газ. «Alaska Herald — Свобода», де в першому номері помістив ст. «Цікаві думки поета Тараса Шевченка» (перша в Америці згадка імені Шевченка англ. мовою). 1873 почав видавати газ. «Свобода» (вийшло кілька номерів). Через перевтому невдовзі продав англ. шрифти, купив землю у шт. Каліфорнія біля м. Гейвард і заснував там хутір Україна, де й помер.

Тв.: Споминки Агапія Гончаренка, українського козака-священика. Коломия, 1894.

Літ.: *Биковський Л.* Проблема А.Гончаренка. «Визвольний шлях», 1957, ч. 2—3; *Варварцев М.* Агапій Гончаренко — піонер української еміграції в США. «УЇЖ», 1969, № 6; *Світ І.* Отець Агапій Гончаренко. «Український історик», 1976, ч. 49—52.

С.І. Білокінь.

ГОНЧАРЕ́НКО Гнат Тихонович (1835 — бл. 1917) — кобзар. Н. в с. Ріпки (нині село Богодухівського р-ну Харків. обл.) в родині кріпаків. Осліп у дитинстві. У 22-річному віці почав вчитися гри на кобзі. У репертуарі Г. були укр. нар. думи й пісні, псалми тощо. 1908 Леся *Українка* і К.*Квітка* записали на фонографі у виконанні Г. варіанти укр. дум: «Олексій Попович», «Про сестру та брата», «Про вдову», пісні й танц. мелодії. Виконання небагатьох відомих тільки йому дум відзначалося непідробленою архаїчністю манери. Записи розшифрував і видав 1913 Ф.*Колесса*, відзначивши особливий спосіб їх наспівного декламування. Він вважав Г. спадкоємцем найкращих кобзарських традицій. Учнями Г. були П.Древченко, Є.Вудянський та ін. Про нього писали Леся Українка, Ф.Колесса, М.*Сумцов*, Г.*Хоткевич*, П.Тиховський, Є.Кріст та ін. Худож. С.*Васильківський* намалював його портрет.

Г.Т. Гончаренко.

Літ.: *Колесса Ф.* Мелодії українських народних дум. «Матеріали до української етнології. Серія 2», 1913, т. 14; К., 1969; *Українка Леся.* З репертуару кобзаря Гната Гончаренка. В кн.: *Українка Леся.* Твори, т. 9. К., 1977; *Кирдан Б.П.*, *Омельченко А.Ф.* Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980; *Лавров Ф.І.* Кобзарі. Нариси з історії кобзарства. К., 1980.

Т.О. Комаренко.

ГОНЧАРО́В (Гончар, Гончаренко) **Йосип Семенович** (1796—1879) — останній отаман нижньодунайських козаків-*некрасовців*. Н. в с. Сарикиой (*Добруджа*) в родині Семена Гончара, який 1790 перейшов до некрасовців у Добруджу.

Протягом 1829—31 брав активну участь у переселенні близько 300 родин некрасовців на лівий берег Дунаю до м. Тучков (нині м. *Ізмаїл*), слобід Стара Некрасівка та Нова Некрасівка (нині села Ізмаїльського р-ну Одес. обл.). 1837 таємно повернувся в Туреччину, де займався торгівлею. Відстоював права некрасовських козаків перед турец. адміністрацією, підтримував ідею створення *Білокриницької ієрархії* (1846). 1853—56 Г. — гетьман об'єднаного Добруджанського козацтва (некрасовців, задунайців та ногайців), яке штучно створив М.*Чайковський* (Мохамед Садик-паша).

1864, після ліквідації турец. урядом пільг для некрасовців, Г. звернувся до рос. уряду з проханням дозволити йому перебратися до Росії. Отримавши дозвіл, оселився у Саратовській губ. (1870). Прийняв офіц. *православ'я* і став ченцем.

П. у м. Хвалинськ (нині місто Саратовської обл., РФ).

Літ.: [*Кельсиев В.*] Очерк истории старообрядцев в Добрудже. В кн.: Славянский сборник, т. 1. СПб., 1875; *Тумилевич Ф.В.* Сказки и предания казаков-некрасовцев. Ростов-на-Дону, 1961.

О.А. Прігарін.

ГО́ПКО Василь (21.04.1904—23.07.1976) — церк. і культ. діяч у Зх. Закарпатті. Н. в с. Грабське (нині в Словаччині). 1934 заснував парафію *Української греко-католицької церкви* в Празі, з 1945 видавав ж. «Благовісник». Від 1947 — єпископ-помічник Пряшівської єпархії. 1950—64 — в ув'язненні. 1968—69 брав участь у відновленні Пряшівської єпархії.

П. у м. Пряшів (нині Пресшов, Словаччина).

Ю.П. Ясіновський.

ГО́ПНЕР Серафима Іллівна (07.04.(26.03)1880—25.03.1966) — парт. і держ. діячка доби *СРСР*. Д-р істор. н. (1934), Герой Соц. Праці (1960). Н. в м. *Херсон* у сім'ї дрібного торгівця. Від 1901 включилася в революц. боротьбу. Від 1903 чл. РСДРП(б)—КПРС. Од 1906 займалась агітаційно-пропагандистською роботою в *Одесі* та Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). 1910—16 перебувала на еміграції. Повернувшись з еміграції, працювала в мі-

стах Іркутськ (нині місто в РФ) та Катеринослав. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* вела агітаційно-пропагандистську роботу в Катеринославі, Юзівці (нині м. *Донецьк*), *Харкові*. 1918 та 1927—38 — чл. ЦК КП(б)У, 1927—29 — гол. ред. «Всеукраинского пролетария», впродовж наступних 10 років працювала в апараті Комінтерну (див. *Інтернаціонал III*). 1938—45 — заст. гол. ред. «Исторического журнала», ст. н. с. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Автор праць з історії міжнар. робітн. руху.

П. у м. *Москва*.

Літ.: *Бєднов М.Д.*, *Гольдберг М.М.* Серафима Гопнер. К., 1976.

В.М. Волковинський.

ГО́РАК Степан Михайлович (23.10.1920—20.12.1986) — історик, бібліограф, славіст, радянолог. Чл. НТШ. Н. в м. *Городок* (Львів. обл.). Захистив докторську дис. з історії в Ерлангенському ун-ті (ФРН, 1949). Закінчив Боннський (ФРН, 1952) та Мічиганський (м. Детройт, США, 1960) ун-ти. Професор рос. та сучасної європ. історії Іллінойського ун-ту (м. Чикаго, США). Ред. час. «Nationalities Papers» (1972—85). Автор наук. праць з історії Брестського миру (див. *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*, *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*), становища нац. меншин, зокрема українців, у Польщі та *СРСР,* бібліографічних покажчиків та оглядів з історії країн Сх. Європи і СРСР, у т. ч. англомовних публікацій, присвячених вивченню нац. відносин у СРСР.

П. у м. Чарлстон (шт. Іллінойс, США).

Тв.: Історичний шлях Росії до большевизму. Лондон, 1958; Poland and Her National Minorities, 1919—1939: A Case Study. New York, 1961; Poland's International Affairs, 1919—1960. Bloomington, 1964; Ukrainian Historiography 1953—1963. «Slavic Review», 1965, vol. 24, N 2; Junior Slavica: A selected annotated bibliography of books in English on Russia and Eastern Europe. Rochester — New York, 1968; Michael Hrushevsky. Portrait of an Historian. «Canadian Slavonic Papers», 1968, vol. 10; Periodization and Terminology of the History of Eastern Slavs: Observations and Analyses. «Slavic Review», 1972, vol. 31, N 4; The Shevchenko Scientific Society, 1873—1973; Contributor to the Birth of a Nation. «East European Quarterly», 1973, vol. 7, N 3; Вклад НТШ в українську історіографію: (нарис і коментарі). Доповідь ювілейного національного конгресу для відзначення сторіччя НТШ. «ЗНТШ», 1976, т. 192; Russia, the USSR, and Eastern Europe: A Bibliographic Guide to English Language Publications, 1981—1985. Littleton, 1987; The First Treaty of World War I. Ukraine's Treaty with Central Powers of February 9, 1918. Boulder, 1988.

Літ.: Американские советологи: Справочник. М., 1990.

О.В. Ясь.

ГО́РБАЛЬ Микола Андрійович (н. 10.09 (за паспортом — 06.05). 1941) — громад. та політ. діяч, поет. Н. в с. Воловець Горлицького пов., Польща. У серед. 1940-х рр. з родиною депортований з *Лемківщини* на Тернопільщину. 1960—63 — студент Чортківського муз.-пед. уч-ща, 1968—70 — муз.-пед. ф-ту Кам'янець-Подільського пед. ін-ту, згодом — Івано-Франк. пед. ін-ту. Від верес. 1963 до серп. 1968 — учитель музики, кер. дитячого хору в будинку піонерів (м. *Борщів*). 1970 — учитель естетики Борщівського технікуму механізації с. госп-ва. 24 листоп. 1970 заарештований за поему «Дума» (про розстріляних кобзарів), а 13 черв. 1971 засуджений Терноп. обласним судом на 5 років таборів (с. Лісне, Мордовія та ст. Всесвятська на тер. Пермської обл., РФ) і 2 роки заслання (с. Парабель Томської обл., РФ). 1977—79 — сантехнік, електромеханік ліфтів у *Києві*, неоголошений чл. *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод* (УГГ). Весною 1979 подав документи на виїзд до США. 23 жовт. 1979 заарештований за сфабрикованим звинуваченням. Суд відбувся 17—21 січ. 1980, засуджений на 5 років ув'язнення (кримінальний табір у смт Ольшанське Миколаїв. р-ну, кам'яний кар'єр у с. Новоданилівка Казанківського р-ну, обидва у Миколаїв. обл.). На суді оголосив себе чл. УГГ. За день до звільнення, 29 жовтня 1984, заарештований за «антирадянську агітацію і пропаганду». 8—10 квіт. 1985 засуджений Миколаїв. обласним судом до 8 років таборів особливого режиму (с. Кучино Пермської обл.) та 3 — заслання. Звільнений 23 серп. 1988. Од верес. 1988 до квіт. 1990 — секретар виконкому УГГ (з 1988 — *Українська Гельсінкська спілка*), 1989—94 — депутат Київ. міськради. 1990—95 — голова Київ. крайової орг-ції Укр. респ. партії. 1994—98 — нар. депутат України. Автор зб. віршів «Коломийка для Андрійка» (США, 1981), «Деталі піщаного годинника» (США, 1984; Київ, 1992), публікації у Франції, Великій Британії, Німеччині. Почесний чл. канад. ПЕН-клубу, чл. Укр. ПЕН-клубу. Лауреат літ. премії ім. В.Стуса (1992).

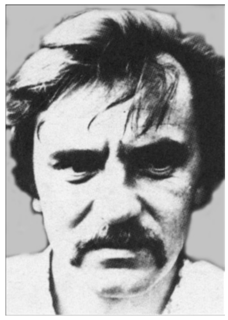

М.А. Горбаль.

Літ.: Горбаль М. В кн.: Українська Гельсінська група: 1978—1982: Документи і матеріяли. Торонто—Балтимор, 1983; *Чорна О.* Покара. «Західна Україна», 1991, 13—19 жовт.; *Коралюк В.* Час працює на нас. «ЛУ», 1992, 10 груд.; Українська Гельсінська група. До 20-ліття створення: Документи, історія, біографії. К., 1996; Хто є хто в Україні. К., 1997.

Ю.Д. Зайцев.

ГОРБА́НЬ Микола Васильович (08.12.1899—19.04.1973) — історик. Н. в с. Миколаївка Костянтиноградського пов. Полтав. губ. (нині село Зачепилівського р-ну Харків. обл.) в сім'ї нар. вчителя. Навч. на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту (1917—18) та в Харків. ун-ті (закінчив 1920). Чл. *Української партії соціалістів-революціонерів.* Зав. сектору каф-ри історії укр. к-ри, н. с. Ін-ту сходознавства. Вивчав історію соціальних рухів 18 ст. — *Турбаївське повстання 1789—1793*, рух С.*Гаркуші*, історіографічну спадщину О.*Шафонського*, Д.*Багалія*, біографію М.*Максимовича.* У квіт. 1931 заарештований у справі «Українського національного центру» (див. *«Українського національного центру» справа 1930—1931*), засланий на 3 роки до Алма-Ати (нині м. Алмати, Казахстан), де вдруге заарештований в груд. 1933 у справі «Української військової організації» (див. *«Української військової організації» справа 1933*) і засланий до м. Тобольськ (нині місто в РФ). Після звільнення (1937) працював ст. н. с. Омського обласного архів. управління. Викладав у Омському держ. пед. ін-ті (звільнений 1950). Надрукував бл. 300 розвідок укр., рос. та казахською мовами, зокрема багато праць з історії Сибіру. Реабілітований 1960.

П. у м. Омськ (нині місто в РФ).

Літ.: *Лобурець В.* Поликання — краєзнавець. (М.В.Горбань). В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991; *Оглоблин О.* Українська історіографія, 1917—1956. К., 2003.

С.І. Білокінь.

А.-Г. Горбач.

ГО́РБАЧ Анна-Галя (дівоче прізв. — Луцяк; н. 02.03.1924) — літературознавець, перекладачка, громад. діячка. Д-р філософії (1950). Чл. Нац. спілки письменників України. Дружина О.*Горбача.* Н. в с. Бродина (нині на території Румунії). Від 1941 — на еміграції в Німеччині. Навч. в Геттінгенському та Мюнхенському ун-тах. Перекладала нім. мовою тв. М.*Коцюбинського*, Г.*Хоткевича*, О.*Чайківського*, Є.*Сверстюка*, І.Калинця, В.*Шевчука*, Ю.Андруховича та ін. Уклала і видала 6 антологій власних перекладів укр. прози. Багато зробила для популяризації укр. літ. в Німеччині, виступаючи з доповідями на наук. конгресах і статтями в пресі. Брала участь у русі за підтримку укр. дисидентів і діячів к-ри, які зазнавали переслідувань тоталітарного режиму, була ініціатором серії німецькомовних перекладів «Самвидав України». Разом із чоловіком заснувала спеціалізоване вид-во для передруків важкодоступних пам'яток укр. писемності та досліджень з мови і літ. Засноване нею 1995 вид-во «Бродина» видає переклади тв. укр. літ. і присвячені їм дослідження. Лауреат премії ім. І.Франка Спілки письменників України (1994).

Тв.: Тиміш Хмельницький в румунській історіографії та літературі. «Наукові записки Українського технічно-господарського інституту», 1969, т. 19; Німецька критика про український самвидав. «Сучасність», 1985, № 7—8; Українська тема в німецькій літературі. Райхельсгайм—Берфурт, 1993.

Літ.: *Закревська Я.* Життєвий і творчий силует Анни-Галі Горбач. В кн.: Анна-Галя Горбач. Бібліографічний покажчик. Львів, 1999.

Я.В. Закревська.

О.Т. Горбач.

ГО́РБАЧ Олексій Теодорович (05.02.1918—23.05.1997) — філолог (славіст, україніст), педагог, видавець. Чоловік А.-Г.*Горбач.* Дійсний чл. НТШ (1962). Н. в с. Романів Бібрського пов. (нині село Перемишлянського р-ну Львів. обл.). Закінчив нар. шк. (1928), філію *Академічної гімназії у Львові* (1936), гуманітарний ф-т Львів. ун-ту (1940), де вивчав україністику та полоністику. Як активіст укр. студентського руху був ув'язнений, перебував у тюрмі *Бригідки* (берез.—верес. 1939). Закінчивши Львів. ун-т, отримав рекомендацію до аспірантури, але восени 1940 мобілізований до Червоної армії (див. *Радянська армія*). Служив у буд. батальйоні, потрапив до нім. полону; в кін. груд. 1941 повернувся до *Львова.* Працював секретарем в Ін-ті мовознавства і одночасно викладав укр. мову в малій духовній семінарії. Із д-зією СС *«Галичина»* потрапив до Чехії, потім — до Словаччини та Словенії (черв. 1943 — квіт. 1945). Після амер. таборів для полонених залишився в Німеччині. 1948 захистив докторську дис. на тему «Наголос Зизанієвого "Лексису" з 1596 р.». 1948—49 — секретар філос. ф-ту *Українського вільного університету*, 1949—51 — н. с. Гол. управи НТШ. Захистив в УВУ габілітаційну працю на тему «Арго на Україні». Викладав славістику в Геттінгенському (1952—56), Марбурзькому (1956—58; нині м. Марбург-ан-дер-Лан) і Франкфуртському (1958—65) ун-тах. Від 1963 — проф. Укр. катол. ун-ту в Римі, з 1965 — ун-ту Франкфурта-на-Майні й УВУ, 1965—79 — зав. каф-рою славістики й одночасно співдир. Слов'ян. семінару (до 1982), 1972—74 — декан від-ня сх. і позаєвропейських мов та к-р Франкфуртського ун-ту. 1980 добровільно вийшов на пенсію заради науки. Дослідник історії укр. мови та територіальних і соціальних діалектів. Автор наук. монографій, статей (у т. ч. до «ЕУ»), спогадів та ін. публікацій, переважно у виданнях НТШ та Укр. катол. ун-ту. Власним коштом із 1970 перевидав понад 30 мовознавчих і літературознавчих праць, надрукованих в 1920-ті рр., які були знищені або замовчувані в Україні. Активний учасник міжнар. наук. форумів (1963—93), ред. багатьох наук. зб. В останні роки життя тісно співпрацював із відродженим у Львові НТШ.

Нагороджений польс. орденом Рицарського хреста 1-го ст. за заслуги в розвитку польс.-нім. взаємин (1975); на 2-му конгресі Міжнар. асоц. україністів у Львові отримав медаль ім. М.Грушевського (1993).

П. у м. Райхельсгайм (Німеччина).

Тв.: У верес. 1939: Спогади. «Вісті», 1954, № 9—10; Філія Академічної гімназії у Львові в 1930-х рр. «Гомін України», 1956, 2 черв.; Чого не сказали київські кагебісти з «Радянської України»? «Український самостійник», 1973, № 4; У німецькому полоні в Чугуєві й Харкові 1941 року. «Вісті Комбатанта» (Торонто—Нью-Йорк), 1991, № 1—3; Зібрані статті, т. 1—8. Мюнхен, 1991—97; Шлях зі Сходу на Захід: Спогади. Львів, 1998; Життя — не просто існування: Листування Олекси Горбача (1946—1996). Львів, 2003.

Літ.: *Шевельов Ю.* Олекса Горбач: у шістдесят п'ятий рік народження. «Сучасність», 1984, № 1/2; *А.-Г.Г.*[*Горбач А.-Г.*]. Із україністичних передруків О.Горбача. Там само, 1992, № 6; *Мушинка М.* Його біографія в його наукових працях. «Дружно вперед», 1993, № 3; *Його ж.* Лінгвістика — справа його професії і серця. «Українська діаспора», 1993, № 4; *Його ж.* В науці двох правд не може бути. «Нове життя», 1993, № 6; Перед поверненням. Розмову з О.Горбачем записав В.Кулик. «Сучасність», 1993, № 8; *Закревська Я.* Олекса Горбач: Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1995; *Її ж.* Незгасимий отчий світильник Олекси Горбача. «Сучасність», 1997, № 10; *Її ж.* Незламне духом подружжя О. і А.-Г.Горбачів. «Вісник НТШ», 1997, № 16—17; *Шевченко Т.* Горбач Олекса. «Вісник Запорізького осередку вивчення української діаспори», 2003, вип. 1; *Комаринець М.* Горбач Олекса. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 10. Львів, 2003.

Г.П. Герасимова.

А. Горбачевський.

ГОРБАЧЕ́ВСЬКИЙ Антін (27.01. 1856—26.01.1944) — громад. і політ. діяч, адвокат. Н. в с. Зарубинці (нині село Збаразького р-ну Терноп. обл.). Учасник народовського руху (див. *Народовці*) на Дрогобиччині й Чортківщині. 1883—84 очолював редакцію газ. *«Діло».* Від 1912 — чл. австрійс. держ. трибуналу. 1913 обраний послом (депутатом) до *Галицького крайового сейму.* Од 1918 — чл. *Української національної ради ЗУНР*, з 1919 — її виділу. 1919 — голова Нар. к-ту *Української народної трудової партії.* Чл. укр. дипломатичної місії у *Варшаві* (1919). 1925 — один із засновників *Українського національно-демократичного об'єднання.* 1928—29 — сенатор польського парла-

менту. 1935—38 — віце-маршалок сенату.

П. у м. Сянок (нині м. Санок, Польща).

Літ.: Надзвичайний народний з'їзд. «Республіка», 1919, 1 квіт.; *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923—1929. Kraków, 1989.

О.Ю. Зайцев.

ГОРБАЧЕ́ВСЬКИЙ Іван Іванович (04.10(22.09).1800—21(09).01. 1869) — військовик, декабрист, мемуарист. Син чиновника. Н., ймовірно, в с. Переходівка (нині село Ніжин. р-ну Черніг. обл.).

Мати, в дівоцтві Кониська, володіла невеликим маєтком, але після її смерті Г. (разом із усією родиною) відмовився від цієї спадщини і своєї землі безплатно передав місц. селянам.

Дитячі роки й отроцтво провів у Вітебську (нині місто в Республіці Білорусь), закінчив там уч-ще (1813) та г-зію (1817), після чого вступив до петерб. Дворянського полку. 1820 у чині прапорщика направлений до 8-ї артилер. бригади на *Волинь* (через 5 років номінований підпоручиком). Від зими 1823/24 — чл. *Товариства з'єднаних слов'ян.* 1825, коли «слов'яни» прилучилися до Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*), уповноважений ними контактувати з кер-вом *Васильківської управи.* Палкий поборник республіки, брався вбити царя.

Заарештований на поч. 1826. З *Житомира* доставлений на допит до *Санкт-Петербурга*, 15(03) лют. ув'язнений у *Петропавловській фортеці.* Засуджений за 1-м розрядом до страти, конфірмований 22(10) лип. 1826 на довічну каторгу, яка невдовзі була замінена 20-річною. До весни 1827 Г. утримувався замкненим у Кексгольмі (нині м. Приозерськ Ленінгр. обл., РФ), потім майже півроку — в *Шліссельбурзькій фортеці*, після чого етапований до Сибіру, де термін примусових робіт поступово скоротився до 13 років. Від кін. 1827 покарання відбував у Читинському острозі, від осені 1830 — в Петровському казематі, неподалік якого 1839 переведений на поселення (звідки не рушив і по амністії 1856, хоча 1863 отримав дозвіл мешкати навіть у С.-Петербурзі). Сповідував демократ. ідеали. Займався підприємництвом та просвітницькою діяльністю. З власних книг організував громадську біблітеку. Надзвичайно шанований місц. людом, 1865 обійняв посаду мирового посередника.

П. у Петровському заводі (нині м. Петровськ-Забайкальський Читинської обл., РФ).

Залишив чималу епістолярну спадщину, сповнену спогадами. Є версія, що саме він 1839—45 написав важливі як джерело з історії руху декабристів нотатки, згодом опубліковані в ж. «*Русский архив*» (1882, № 1—2) й неодноразово перевидані. На його гіпотетичне авторство вказав ред. зазначеного часопису П.Бартенєв, але ту думку достеменно не підтверджено документами.

Тв.: Записки. Письма. М., 1963.

Літ.: Восстание декабристов: Материалы, т. 5. М.—Л., 1926; *Добровольський Л.* Декабрист Горбачевський як мемуарист. В кн.: Декабристи на Україні, т. 2. К., 1930; *Пушкарев Л.Н.* Неизвестные заметки декабриста И.И.Горбачевского. «Вопросы истории», 1950, № 12; *Нечкина М.В.* Кто автор «Записок Горбачевского»? «Исторические записки», 1955, т. 54; *Шатрова Г.П.* Декабрист И.И.Горбачевский. Красноярск, 1973; *Мироненко М.П.* Мемуарное наследие декабристов в журнале «Русский архив». В кн.: Археографический ежегодник за 1975 год. М., 1976; *Михайлова М.С.* Свод данных о декабристах (1826—1856 гг.). Красноярск, 1989; *Швед В.В.* Белорусские страницы биографии И.И.Горбачевского. В кн.: Декабристские чтения, вып. 4. К., 1991.

П.Г. Усенко.

ГОРБАЧЕ́ВСЬКИЙ Іван Якович (15.05. 1854—24.05.1942) — біохімік, хімік, громад. та політ. діяч. Дійсний (1899), згодом — почесний чл. НТШ, акад. УАН. Н. в с. Зарубинці (нині село Збаразького р-ну Терноп. обл.). Закінчив г-зію в *Тернополі*, мед. ф-т Віденського ун-ту (1876). 1882 вперше синтезував сечову кислоту й довів, що в живих істотах вона утворюється з нуклеїнових кислот, відкрив фермент ксантиноксидазу, розробив методи визначення білків і пуринових основ. Від 1883 — проф. Карлового ун-ту в Празі, чл. «Санітарної ради» та «Найвищої санітарної ради» у *Відні.* 1889, 1894, 1904 і 1911 — декан, а 1902—03 — ректор Карлового ун-ту, радник австрійс. імператорського двору, чл. палати панів австрійс. парламенту. 1917—18 — міністр здоров'я *Австро-Угорщини.* 1918 брав участь у вирішенні проблеми нац.-держ. самовизначення *Східної Галичини.* Співзасн. і ректор *Українського вільного університету* у Відні, згодом у Празі. Співзасн. *Музею визвольної боротьби України* в Празі, голова його управи. Автор 4-томного підручника з лікарської хімії (чеською мовою) та з органічної хімії (укр. мовою).

П. у м. Прага. Похований на цвинтарі св. Матвія.

Літ.: *Головацький І.* Іван Горбачевський. 1854—1942. Львів, 1995.

І.Д. Головацький.

ГОРБАЧО́В Михайло Сергійович (н. 02.03.1931) — політ. та держ. діяч, президент *СРСР.* Н. в с. Привольне Пн.-Кавказького краю (нині село Ставропольського краю, РФ). Трудовий шлях розпочав у колгоспі пом. комбайнера МТС. Закінчив юридичний ф-т Моск. ун-ту (1955), екон. ф-т Ставропольського с.-г. ін-ту (1967).

Отримавши диплом про вищу освіту, працював у Ставропольському краї: 1955—62 — 1-й секретар Ставропольського міськкому ВЛКСМ, заст. зав. від. пропаганди та агітації, 2-й, 1-й секретар крайкому ВЛКСМ; 1962—66 — парторг Ставропольського територіально-виробн. колгоспно-радгоспного управління; 1966—68 — 1-й секретар Ставропольського міськкому КПРС; 1968—70 — 2-й секретар крайкому КПРС; 1970—78 — 1-й секретар Ставропольського крайкому КПРС. Від 1971 — чл. ЦК КПРС; 1978—85 — секретар ЦК КПРС; від 1979 — канд. у чл. політбюро ЦК КПРС; від 1980 — чл. політбюро ЦК КПРС; берез. 1985 — серп. 1991 — ген. секретар ЦК КПРС; 1988—90 — Голова Президії ВР СРСР; берез. 1990 — груд. 1991 — Президент СРСР.

Перебування Г. на найвищих держ. постах СРСР ознаменовано радикальними трансформаційними процесами на всіх рівнях сусп. буття.

У груд. 1984 на нараді в ЦК КПРС Г. виступив із доповіддю «Жива творчість народу», в якій заявив про необхідність подолання тогочасних догматичних уявлень в політекономії *соціалізму*, про розвиток самоуправління в економіці, підтримку новаторсь-

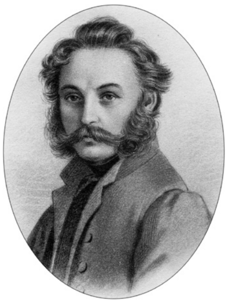

І.І. Горбачевський.

І.Я. Горбачевський.

М.С. Горбачов.

В.Г. Горбовий.

ких ініціатив, розширення демократії, гласності, плюралізму думок. Осн. тези доповіді згодом стали програмними положеннями перебудови.

Після обрання у берез. 1985 ген. секретарем ЦК КПРС Г. розпочав реформування насусп. життя в СРСР. Відправним пунктом нового (останнього) періоду історії СРСР став квітневий 1985 пленум ЦК КПРС, який офіційно дав старт перебудові. У трав. 1985, відвідуючи Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*), уперше відкрито заявив про зниження порівняно з попереднім періодом темпів екон. росту в країні та про необхідність підвищення життєвого рівня людей. У черв. 1985 на екон. нараді в ЦК КПРС висунув гасло про прискорення наук.-тех. прогресу. 1985—88 Г. проводить кардинальні зміни у зовн.-політ. курсі СРСР. На січневому 1987 пленумі ЦК КПРС ініціював розроблення нового виборчого законодавства. Від жовт. 1987 в країні розпочався процес реабілітації колиш. репресованих. 1987 вийшла в світ концептуальна праця Г. «Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира». У черв. 1988 за його головування проходила XIX конф. КПРС, серед гол. підсумків якої — початок політ. реформування рад, підготовка виборів нар. депутатів на альтернативній основі, резолюція «Про гласність», що відкривала реальні можливості для свободи слова. У лют. 1990 на пленумі ЦК КПРС Г. заявив про необхідність запровадження інституту Президента СРСР і скасування в Конституції СРСР положення про керівну роль *Комуністичної партії Радянського Союзу* в рад. д-ві. У берез. 1990 на 3-му З'їзді нар. депутатів СРСР ці рішення були прийняті, на ньому ж було обрано першого президента СРСР — Г. У квіт. 1991 президент підписав із лідерами 9 республік (у т. ч. й УРСР) угоду про спільну розробку проекту нового Союзного договору (див. *«Новоогарьовський процес» 1991*). 19—22 серп. 1991 найближче оточення Президента СРСР здійснило невдалу спробу держ. перевороту. 22 серп. 1991 Г. склав обов'язки ген. секретаря ЦК КПРС, зважаючи на роль парт. структур у підготовці путчу (ГКЧП). 25 груд. 1991, після підписання главами Росії, України та Білорусі *Біловезької угоди про створення СНД 1991*, заявив про відставку з поста Президента СРСР та підписав указ про передачу повноважень Президенту РФ Б.*Єльцину*.

Здійснюючи держ.-партійне кер-во країною, Г. добре усвідомлював важливість України для СРСР. Після обрання на пост ген. секретаря ЦК КПРС він уже в черв. 1985 здійснив візит до УРСР. Друга за значенням союзна республіка сприймалася ним не інакше, як невід'ємна складова єдиного союзу — з багатою сировинною базою, розвинутими індустрією та с.-г. комплексом. Він був щиро переконаний, що нац. питання в Україні не існує, а укр. народ не мислить свого існування без рос. Особливо виразно це проявилося під час «Новоогарьовського процесу» з підготовки Союзного договору, де Україні знову відводилася роль лише «суверенної республіки». Г. так і не збагнув на той момент глибинних державотворчих перетворень, що набули в Україні невідворотного характеру. Зрештою, нерозуміння та неприйняття процесів нац. самоствердження, що відбувалися на теренах СРСР, стали однією з причин його поразки як держ. лідера.

Після відставки з поста Президента СРСР заснував та очолив Міжнар. фонд соціально-екон. політологічних досліджень (Горбачов-фонд).

Лауреат Нобелівської премії миру (1990). Нагороджений трьома орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани».

Тв.: Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. М., 1987; Избранные речи и статьи, т. 1—7. М., 1987—90; Августовский путч: Причины и следствия. М., 1991; Декабрь-91. Моя позиция. М., 1992.

Літ.: *Авторханов А.* От Андропова к Горбачеву. Париж, 1986; *Medwedijew Z.* Der Generalsekretär. Darmstadt, 1986; *Ruge G.* Michail Gorbatschow: Eine Biografie. Frankfurt am Main, 1990; Gorbachev Michail Sergeevich. В кн.: Historisches Lexikon der Sowjetunion. 1917/22 bis 1991. München, 1993; *Suny R.G.* The Soviet Experiment: Russia, the USSR, and Successor States. New York—Oxford, 1998.

Ю.І. Шаповал.

ГОРБОВИ́Й Володимир Григорович (30.01.1899—21.05.1984) — держ., громад. та політ. діяч, юрист. Н. в м. *Долина* в сім'ї заможного селянина, який мав г-во в с. Оболоння (нині село Долинського р-ну Івано-Франк. обл.). Навч. в нар. шк. м. Долина, закінчив Стрийську г-зію. На початку *Першої світової війни* закінчив старшинську шк. Хорунжим стрілец. д-зії австрійс. армії брав участь у боях на італ. фронті. Пізніше став старшиною *Української Галицької армії*. В серп. 1919 у бою під м-ком *Козятин* був тяжко поранений, втратив око. Як поручик Херсон. д-зії *Армії Української Народної Республіки* 1920 дістався *Чехословаччини*, восени був удома. Включився в революц. підпільну боротьбу *Української військової організації*, а пізніше — *Організації українських націоналістів*, польс. влада тричі його арештовувала (у верес. 1921, жовт. 1922 та жовт. 1933), провів 3 роки в тюрмах і *Березі Картузькій*. 1923 вступив на юридичний ф-т Карлового ун-ту в Празі (*Чехословаччина*), 1928 здобув докторат права і відкрив у Долині адвокатську контору. Блискуче обороняв членів УВО, ОУН на політ. процесах у *Варшаві* (листоп. 1935 — С.*Бандеру*, Я.Чорнія і Є.Качмарського; див. *Варшавський процес ОУН 1935—1936*) та *Львові* (трав.—лип. 1936 — С.Бандеру та І.Равлика; див. *Львівський процес ОУН 1936*). Від верес. 1939 працював у апеляційному суді (Краків, Польща), у жовтні очолив Укр. к-т допомоги біженцям і полоненим. Після розколу в ОУН став на бік С.Бандери. Працював 1940—41 у Комісії держ. планування; у черв. 1941 обраний головою Укр. нац. к-ту (УНК); випустив «Маніфест напередодні війни» — заклик до відновлення Укр. д-ви, яку було проголошено у Львові 30 черв. 1941. У липні заарештований *гестапо*, звільнений 14 лип. 1942 через тяжку хворобу. З Кракова Г. з родиною переїхав до Праги, працював юрисконсультом у Мін-ві земельних справ Чехословаччини, на поч. 1947 дістав тимчасове громадянство. У липні Польща проголосила Г. *воєнним*

злочинцем за міфічну співпрацю з нацистами. У серп. 1947 його передано Польщі, а в лип. 1948 — спецслужбам *СРСР*. 6 лип. 1949 засуджений особливою нарадою МГБ СРСР за «зраду батьківщині» до 25-річного ув'язнення в концтаборах, яке відбув повністю в Мордовії та Озерлагу (Іркутська обл., РФ). Через духовну незламність не репатрійований як іноземець (за указом 1955) і не звільнений як інвалід (за указом 1956). 1 серп. 1972 вийшов на свободу, був відправлений не до родини в Прагу, а в с. Оболоння, де старого і немічного Г. чекало життя страшніше, ніж у концтаборі — моральний терор, відсутність будь-яких засобів до існування, безпритульність, поступове послаблення зору в єдиному оці. Після 12 років боротьби за виживання Г. помер від інсульту в м. Долина. Залишив спогади «Свобода совісті», конфісковані КДБ і досі не видані.

Тв.: Відкритий лист голові Ради Міністрів СРСР А.Косигіну від 28 липня 1976 р. «Визвольний шлях», 1976, № 12; В альбом грядущим поколінням. Там само, 1981, № 12.

Літ.: *Шифрін А.* Четвертий вимір: Спогади. Мюнхен, 1973; Некролог. «Ukraine Quarterly». 1984, № 4; На прославу великого патріота. «Вісник ООЧСУ» (Нью-Йорк), 1984, № 7/8; Світлій пам'яті д-ра В.Горбового, незламного Борця за Волю України: Документи й матеріали. «Визвольний шлях», 1984, № 9; *Караванський С.* Мої зустрічі з В.Горбовим. Там само, № 4; Сл. п. д-р Володимир Горбовий. Там само, 1984, № 8; *Бедрій А.* Борець і мученик за Україну — д-р Володимир Горбовий. Дрогобич, 1995; *Климишин М.* Незламний характер. «Визвольний шлях», 1996, № 4; *Арсенич П., Олійник М.* Захисник Степана Бандери. «Галичина», 1998, 31 січ.

Г.П. Герасимова.

ГО́РВІЦ Олександр Борисович (справжні ім'я та по батькові – Азеф Беркович; 1897 — лют. (січ.) 1918) — революц. діяч. Н. в м. *Київ* у сім'ї комерсанта. Закінчив г-зію в Києві (1913). Освіту продовжив у Комерційному ін-ті (1913—15), згодом — у Казанському ун-ті (з 1915). Чл. студентської орг-ції соціал-демократів-інтернаціоналістів, за її дорученням вів революц. пропаганду серед солдатів казанського гарнізону. В лют. (ст. ст.) 1917 повернувся до Києва. Чл. редколегії друкованого органу київ. орг-ції РСДРП(б) — газ. «Голос социал-демократа». Делегат обласного з'їзду рад Пд.-Зх. краю (квіт. 1917). Від трав. 1917 — чл. Київ. к-ту РСДРП(б), виконкому Київ. ради робітн. депутатів, у листоп. — чл. виконкому Київ. об'єднаної ради робітн. і солдатських депутатів. Під час липневих заворушень у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) 18(05) лип. 1917 був заарештований юнкерами, але під тиском Київ. к-ту РСДРП(б) звільнений. 9 листоп. (27 жовт.) на пленумі київ. рад обраний до ревкому для підготовки збройного повстання робітників і революц. солдатів, був заарештований разом з ін. керівниками *більшовиків* військовиками штабу *Київського військового округу*, звільнений після капітуляції останнього. Виступив проти проведення повстання на заклик більшовиків напередодні *Всеукраїнського з'їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів 1917*. 5 груд. 1917 на обласному (крайовому) з'їзді РСДРП(б) обраний чл. Гол. к-ту РСДРП(б) — соціал-демократії України, на *Першому Всеукраїнському з'їзді рад* — чл. ЦВК рад України. У січ. 1918 — уповноважений *Народного секретаріату* для проведення в Києві повстання робітників і солдатів проти *Української Центральної Ради*, один з його кер. Від 28(15) січ. 1918 — чл. заг.-міськ. Військ.-революц. к-ту. Керував повсталими на Печерську (див. *Київське (січневе) збройне повстання 1918*). Під час намагань відновити зв'язок з ін. р-ми міста був схоплений прибічниками УЦР і закатований. Похований 13 лют. (31 січ.) 1918.

Літ.: Памятник борцам пролетарской революции, погибшим в 1917—1921 гг. М.—Л., 1925; Великий Жовтень на Київщині. К., 1957.

О.Й. Щусь.

ГОРГІ́ППІЯ (Γοργιππία), **археологічна пам'ятка** — давньогрец. місто. Пам'ятка розташов. на тер. сучасного м. Анапа (нині місто Краснодарського краю, РФ) на пл. бл. 40 га. У 2-й пол. 6 ст. до н. е. *еллíни* заснували тут поліс під назвою Синдик (Синдська гавань). Після приєднання його у 4 ст. до н. е. до *Боспорського царства* він одержав назву Г. на честь брата боспорського царя Горгіппа з династії *Спартокідів*. Місто згадується *Страбоном* та *Стефаном Візантійським*.

Г. була однією з осн. гаваней та опорним прикордонним пунктом на пд. сх. Боспорської д-ви, керували нею намісники царя. У 4—3 ст. до н. е. простежується розквіт економіки та к-ри Г.: її тер. значно розширюється, зводяться монументальні будинки, споруджується святилище Деметри (у грец. міфології — богиня родючості та землеробства), розвиваються ремесла, перш за все керамічне (у місті існували великі ергастерії — ремісничі майстерні, квартал гончарів). Бл. серед. 3 ст. до н. е. місто зруйновано, але його досить швидко відновили. Наприкінці 2 ст. до н. е. Г. входить до складу *Понтійського царства*, з-під влади якого звільняється 63 до н. е. У 2 ст. н. е. наступає новий розквіт міста, споруджуються оборонні мури, монументальні будинки, храми Афродіти (богиня кохання і краси) і Посейдона (бог моря і мореплавства). Наприкінці 30-х рр. 3 ст. місто було розорено *готами* і відновлено тільки у 2-й пол. 3 ст. У 70-ті рр. 4 ст. Г. остаточно занепала.

Розкопки міста почалися у 19 ст., досліджувалися кургани. Городище вперше розкопане 1949 (В.*Блаватський*), систематично досліджується з 1960 (І.Кругликова, з 1972 — К.Алексеєва).

Літ.: *Кругликова И.Т.* Синдская гавань. Горгиппия. Анапа. М., 1975; *Алексеева Е.М.* Античный город Горгиппия. М., 1997.

В.В. Крапівіна.

О.Б. Горвіц.

С.Я. Гординський.

ГОРДИ́НСЬКИЙ Святослав Ярославович (30.12.1906—08.05.1993) — митець, мистецтвознавець, поет, перекладач, літ. критик. Дійсний чл. НТШ, УВАН. Н. в м. *Коломия*. Син Я.*Гординського*. Навч. у Львів. ун-ті та мистецькій шк. О.*Новаківського* (від 1924), у Берлінській акад. мист-в (від 1928) та акад. Жюльєна в Парижі. Працював у франц. худож. Ф.Леже в «Модерній академії». Чл. ради Союзу укр. митців у Парижі. 1931 повернувся до *Львова*. Видав зб. віршів «Барви і лінії» (1933), «Буруни» (1936), «Слова на каменях» (1937), «Вітер над полями» (1938), «Легенди гір» і «Сім літер» (обидві — 1939),

Я.А. Гординський.

поему «Сновидів» (1938) та ін. Один із засновників *Асоціації незалежних українських митців*, організатор і учасник усіх її збірних виставок та співред. її видань. Співред. журналів «Мистецтво», «Назустріч» та «Наші дні». Статті в газетах «Діло», «Новий час». 1939—41 працював у Кракові (Польща). Ред. «Ілюстрованих вістей» (1941), худож. ред. «Українського видавництва». Від 1944 — у Німеччині, чл. Мистецького укр. руху та Спілки митців. Від 1947 — у США. Співзасн. і голова (1956—63) Об-ня укр. митців в Америці та організатор його виставок.

Почесний громадянин Львова (1991).

П. у м. Верона (шт. Нью-Джерсі, США). Похований на укр. цвинтарі св. Андрія у Бавнд-Бруку під Нью-Йорком.

Живописні тв.: «Автопортрет» (1927), «Гірський пейзаж», «Ранок», «Стара гуцулка»; графіка — «Козак Мамай», «Арабка»; книжкова графіка — оформлення вид. «Архітектура міста Бардіїва» В.Січинського (1931), «Книга Лева» Б.Антонича (1936), ж. «Життя і знання». Оздобив більше 30-ти церков в Америці, Європі та Австралії, зокрема п'ять кафедральних соборів (два у Вінніпезі (Канада), Римі (Італія), Мюнхені (Німеччина) та Мельбурні (Австралія), церкви святих апостолів Петра і Павла (Ембрідж, 1956), св. Миколая в Монессені (1964 — штат Пенсильванія, США). Створив: екслібриси П.Ковжуна, М.Драгана, М.Осінчука, Р.Геника-Березовського (1942), М.*Чубатого*, митрополита Іоанна Теодоровича; плакати, листівки, проект прапора «Просвіти» тощо. Автор перекладів «Слово про Ігорів полк» (1936), «Поети Заходу» (1961), «Франсуа Війон. Життя і твори» (1971).

Мистецтвознавчі тв.: «Микола Глущенко» (1934), «Тарас Шевченко — маляр» (1942), «Павло Ковжун» (1944), «Крук-Павлось-Мухин» (1947), «Archypenko — 50-created years» (1960), «Українська ікона 12—18 ст.» (1973), «П.Андрусів» (1981), «Галина Мазепа» (1982), «Leo Mol» (1984) та ін.

С.І. Білокінь.

ГОРДИ́НСЬКИЙ Ярослав Антонович (криптоніми — Я.А.Г., Яр.Горд., Г-й, Я.Г.; 22.07.1882—05.07.1939) — літературознавець, письменник, перекладач, педагог. Д-р філософії (1910), дійсний чл. НТШ (1914). Батько С.*Гординського*. Н. в с. *Шкло* у сім'ї священика. Навч. на філос. ф-тах Львів. і Віденського ун-тів (1900—04). Викладав укр. мову й літ., а також класичні мови в г-зіях міст *Львів* (1904—05, 1912—38) і *Коломия* (1905—12), читав лекції у *Львівському українському таємному університеті* (1922—23) і на вищих учительських курсах Львова (1929—30). Працював у філол. секції НТШ. На поч. 1939 очолив Комісію нової укр. літ., ств. при НТШ на прохання студентів. Перекладав укр. мовою тв. І.Тургенєва, Й.-В.Гете, Г.Гейне, В.Шекспіра. Дослідник історії укр. літ. 13—20 ст. (зокрема, творчості Ф.*Прокоповича*, Т.*Шевченка*, І.*Франка*, М.*Хвильового* та ін.). Автор соціально-побутових оповідань: «Розведені» (1903), «Візник» (1905), «Чорний хліб» (1908), наук. монографій, статей, рецензій, спогадів «Над Прутом» (1905), «Мої найкращі гімназійні професори» (1939), «До літературно-наукової діяльності І.Франка в 1912—1913 рр.» (1930). Найважливіша праця Г. — «Літературна критика підсовєцької України» (1939) — про літ. орг-ції та літ. дискусію в Україні 1920-х рр. — була знищена відразу після появи. Передрукована О.*Горбачем* у Німеччині 1985. Друкувався в «*Записках Наукового товариства імені Шевченка*» (20 наук. публікацій протягом 1905—37), журналах «*Літературно-науковий вістник*», «*Дзвони*», «Ми», «*Наша культура*», «*Записки чину св. Василія Великого*», зб. «Україна» (1924—30).

П. у м. Львів.

Документи про життя й діяльність Г. зберігаються в ЦДІА м. Львова (ф. 361, 384, 402), ЛНБ ім. В.Стефаника (ф. 11), Ін-ті рукопису НБУВ (ф. 111).

Тв.: Іван Гушалевич і його літературна діяльність. Львів, 1905; Причинки до студій над «Енеїдою» І.Котляревського. Коломия, 1907; Невідомі писання Маркіяна Шашкевича. Коломия, 1911; Українство і москвофільство серед українського народу в Галичині. Львів, 1912; Україна і Італія: Огляд взаємин до 1914 р. Львів, 1915; До історії культурного і політичного життя в Галичині у 60-х рр. XIX в. Львів, 1917; Т.Шевченко і Ж.Красінський. «ЗНТШ», 1917, т. 119—120; Келестин Скоморівський і його літературна діяльність. Львів, 1919; Акад. Кирило Студинський як дослідник літератури XVI—XVII ст. «ЗНТШ», 1930, т. 159; З української драматичної літератури XVII—XVIII ст. Львів, 1930; Українські переклади й переспіви з Гете. Львів, 1933; Сучасне франкознавство (1916—1932). «ЗНТШ», 1933, т. 153, вип. 2; Жіноче питання в повісті радянської України. Львів, 1937.

Літ.: *Франко І.* Листи до Я.Гординського 1912—1913 рр. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 50. К., 1986; *Качкан В.А.* Був «зірницею будучої долі» (літературознавство Ярослава Гординського). В кн.: Українське народознавство в іменах, ч. 2. К., 1997; *Полєк В. та ін.* Відомі педагоги Прикарпаття, т. 1. Івано-Франківськ, 1997; *Антонович О.* Спогади. К.—Вашингтон, 1999.

Г.П. Герасимова.

ГОРДІЄ́НКО Кость (Костянтин; р. н. невід. — 04.05.1733) — кошовий отаман *Війська Запорозького* (1702—13, 1728). Н. на Полтавщині. Освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*). Був козаком Платнирівського куреня *Запорозької Січі*, не раз обирався кошовим отаманом. Відстоюючи політ. права *Війська Запорозького* низового, рішуче виступав проти Рос. д-ви. Був в опозиції до І.*Мазепи*, поки гетьман проводив лояльну політику щодо Москви. В берез. 1709 перейшов на бік швед. короля *Карла XII* з 8000 запороз. козаків. При цьому уклав договір з І.Мазепою про взаємо-

Могила кошового К.Гордієнка біля Олешок. Малюнок початку 20 ст.

допомогу й угоду зі швед. королем про звільнення укр. земель з-під зверхності рос. царя. Після *Полтавської битви 1709* сприяв переправі через Дніпро швед. та укр. військ біля с. Переволочна (було на лівому березі Дніпра поблизу гирла Самари; нині затоплене водами Дніпродзержинського водосховища), із загоном козаків відступив до м. Бендери (нині м. Бендер, Молдова). Після смерті І.Мазепи — на боці П.*Орлика*, в груд. 1711 входив до складу посольства, яке гетьман відправив до *Стамбула* з метою залучення *Османської імперії* до війни з Російською д-вою. 1711 брав участь разом з військами П.*Орлика* у поході татар Девлет-Гірея II та польс. підрозділів Й.Потоцького на *Правобережну Україну*. 1712 із числа козаків залишив П.Орлика, 1713 осів в Олешках (нині м. *Цюрупинськ*). Від 1729 не брав участі в політ. боротьбі.

П. на *Кам'янській Січі*.

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 3. К., 1991.

В.В. Станіславський.

ГОРДІЄ́НКО Кость (Костянтин) **Олексійович** (03.10(21.09).1899—17.12.1993) — письменник. Н. в с. Микитинці (нині село Ярмолинецького р-ну Хмельн. обл.). Закінчив ремісничу шк. в *Одесі* (1917). Працював на різних посадах у газетах «Більшовик», «Червоне село», «Радянська Україна», «Соціалістична Харківщина» і на *радіостанції імені Тараса Шевченка*. Почав друкуватися з 1925. Входив до Спілки пролетарських письменників *«Гарт»*. Особливу увагу приділяв сел. тематиці. Осн. тв.: повісті «Мудриголови», «Повість про комуну» (обидві – 1930), «Атака» (1931), «Артіль» (1932), «Зерна» (1934), роман-трилогія «Чужу ниву жала» (1940), «Дівчина під яблунею» (1954), «Буймир» (1968), критично-літ. праці «Слово про слово» (1964), «Рясне слово» (1979).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1973).

П. у м. *Харків*.

Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1986.

Літ.: *Зінченко О.* Кость Гордієнко. К., 1987; Шевченківські лауреати. 1962—2001. Енциклопедичний довідник. К., 2001.

В.В. Головко.

ГО́РДОН (Gordon) **Патрик** (31 (21).03.1635—09.12(29.11).1699) — військ. діяч, генерал і контр-адмірал, автор відомого історикам щоденника «Дневник генерала Патрика Гордона...». За походженням шотландець. Н. в помісті Охлухрис біля м. Еллон (Шотландія). До 1661 перебував на швед. та польс. службі. Брав участь (1660) у битвах під *Любаром* і *Чудновом* на боці польс. короля *Яна II* Казимира Ваза. Впродовж 1661—99 перебував на службі у рос. царів (*Олексія Михайловича*, Федора Олексійовича, *Петра I*); протягом 1667—86 служив в Україні. Брав участь у *російсько-турецькій війні 1676—1681.* Під час *Чигиринських походів 1677—1678* турец. армії як військ. інж. керував фортифікаційними роботами у *Чигирині*, брав участь в його обороні. Учасник *Кримських походів 1687 і 1689* та *Азовсько-Дніпровських походів 1695—1696.* Залишив щоденник із восьми томів, два з яких (за 1677—84) втрачені. Щоденник містить надзвичайно цінний матеріал з історії Росії та України. Зокрема, в ньому наведено інформацію про Чигиринські, Крим. та Азовсько-Дніпровські походи, охарактеризовано діяльність укр. гетьманів і старшини, змальовано тогочасний побут та звичаї.

П. у м. *Москва*.

Тв: Tagebuch des Generals Patrik Gordon wohrehd seiner Kreigsdienste unter Schweden und Polen vom Jahre 1655 bis 1661, und seines Aufenthals in Russland vom Jahre 1661 bis 1699, t. 1—2. St. Petersburg, 1851; Киев в 1684—1685 годах по описанию служилого иноземца Патрика Гордона. К., 1875; Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской служб от 1655 до 1661 г. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 г., ч. 1—2. М., 1892; Дневник. 1635—1659. М., 2000; Дневник. 1659—1667. М., 2002.

Літ.: *Брикнер А.* Патрик Гордон и его дневник. СПб., 1878; *Тишин И.Г.* Дневник Патрика Гордона. «Советские архивы», 1969, № 2; *Федосов Д.Г.* Летопись русского шотландца. В кн.: Гордон П. Дневник. 1636—1659. М., 2000.

В.М. Горобець.

ГОРЕ́ЦЬКИЙ (Gorecki) **Леонард** (бл. 1525 — після 1582) — польс. історик, письменник, діяч реформаційного руху (див. *Реформація*). Н. у Великій Польщі в шляхетській сім'ї. Ймовірно, був споріднений з тією гілкою роду Горецьких (однією з чотирьох), яка мала герб «Доленга» і представником якої був познанський *хорунжий* Ян Горецький. 1578 Г. опублікував у Франкфурті-на-Майні «Опис війни Івонії» — істор. твір про визвол. боротьбу молдов. господаря *Івана Во́да* Лютого проти *Османської імперії* (1574). «Опис...» здобув широку популярність, його використовували польс. хроністи (М. та Й.*Бєльські*, А.*Гваньїні* та ін.), а через їх посередництво — й укр. літописці. Велику увагу Г. приділив участі у визвол. змаганнях Івана Вода Лютого запороз. козаків, очолюваних І.*Свєрчовським*. З ін. праць Г. відома тільки хроніка про події 1570—82 у *Речі Посполитій* (опубл. 1939—50).

Тв.: Описание войны Ивонии, господаря волошского (1574). В кн.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 1. К., 1890.

Літ.: *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). Чернігів, 1999.

Я.Д. Ісаєвич, Ю.А. Мицик.

К.О. Гордієнко.

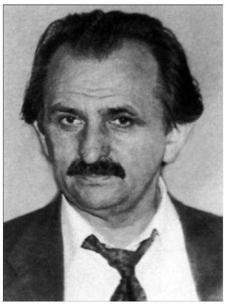

Б.М. Горинь.

ГО́РИНЬ Богдан Миколайович (н. 10.02.1936) — громад. та політичний діяч, учасник дисидентського руху. Чл. Спілки письменників України (1996). Брат М.*Гориня*. Н. в с. Кнісело (нині село Жидачівського р-ну Львів. обл.). Закінчив філол. ф-т Львів. ун-ту (1959). 1959—65 — методист Будинку нар. творчості, н. с. Львів. музею укр. мист-ва. Від груд. 1962 до серп. 1965 — віце-президент клубу творчої молоді «Пролісок». Активний поширювач *«Самвидаву»*. 26 серп. 1965 заарештований і 18 квіт. 1966 засуджений Львів. обласним судом за «антирадянську пропаганду» на 3 роки таборів (с. Явас, Мордовія, РФ). В ув'язненні написав монографію про худож. О.Заливаху та розвідку про поета М.Воробйова. 1968—76 — робітник, маляр, кочегар у м. *Ходорів* та м. *Львів*. 1976—89 — ст. н. с. Львів. картинної галереї. Від груд. 1987 — співробітник редакції ж. *«Український вісник»*. 1988—90 — голова Львів. обл. орг-ції *Української Гельсінкської спілки*. 1990—92 — голова Львів. обл. орг-ції Укр. респ. партії (УРП). 1990—95 — чл. проводу й ради УРП. 1990—98 — нар. депутат України. 1994—96 — дир. Ін-ту досліджень діа-

М.М. Горинь.

спори (*Київ*). Від 1994 — голова т-ва «Україна—Польща», заст. голови т-ва «Україна—Світ». Чл. центр. проводу Респ. християн. партії (1997—2003), центр. проводу НРУ (з трав. 2003).

Тв.: На пути в Европу. К., 1994; У пошуках берега: Життя і творчість скульптора Івана Севери. Львів, 1995.

Літ.: *Чорновіл В.* Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»). Львів, 1991; *Батенко Т.* Опозиційна особистість: друга половина XX ст. Політичний портрет Богдана Гориня. Львів, 1997.

Ю.Д. Зайцев.

ГО́РИНЬ Михайло Миколайович (н. 17.06.1930) — громад. та політ. діяч, один із лідерів дисидентського руху (див. *Дисидентські (опозиційні) рухи 1960—1980-х років в Україні*). Брат Б.*Гориня*. Н. в с. Кнісело (нині село Жидачівського р-ну Львів. обл.). Закінчив Львів. ун-т (1954). 1954—61 — учитель, інспектор Стрілківського районо, дир. сільс. серед. шк. на Дрогобиччині. 1961—65 — психолог Львів. з-ду автонавантажувачів, організатор виготовлення й поширення *«Самвидаву»*. Заарештований 26 серп. 1965 і засуджений 18 квіт. 1966 Львів. обласним судом за «антирадянську пропаганду» до 6 років таборів суворого режиму (села Явас, Сосновка, Озерне — Мордовія, РФ). У лип. 1967 за поширення «Самвидаву» серед в'язнів засуджений на 3 роки тюрми у м. Владимир (нині місто в РФ). Звільнений 26 серп. 1971. 1971—72 — машиніст на буд-ві хімкомбінату (Рівнен. обл.). 1972—77 — кочегар котелень у м. *Львів*. 1977—81 — психолог з-ду «Кінескоп». Продовжував антирад. діяльність, сприяв створенню *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод* (УГГ), видав 4—7 номерів її «Бюлетеня» (1980—81). 3 груд. 1981 — знову заарештований, 25 черв. 1982 засуджений до 10 років таборів (с. Кучино Пермської обл., РФ) і 5 — заслання. У листоп. 1982 оголосив про своє членство в УГГ. Звільнений через тяжку хворобу. 2 листоп. 1987 спільно з В.*Чорноволом*, І.*Гелем* та П.Скочком відновив видання ж. *«Український вісник»*. Від лип. 1988 — голова секретаріату *Української Гельсінкської спілки*, з жовт. 1990 — 1-й заст. голови та голова політ. ради, від берез. 1992 — співголова *Народного руху України* (до черв. 1992). 1990—94 — нар. депутат України. Один із засн. Укр. респ. партії (квіт. 1990), трав. 1992 — жовт. 1995 — голова, а з жовт. 1995 — почесний її голова. Від лип. 1997 — чл. центр. проводу Респ. християн. партії. Почесний громадянин Львова (2000).

Літ.: «Хроника текущих событий» (про Михайла Гориня). «Сучасність», 1983, ч. 7—8; *Шкляр В.* Його обрала Україна. «Самостійна Україна», 1994, 16—21 берез.; *Батенко Т.* Свіча Михайла Гориня: Штрихи до портрета. К., 1995.

Ю.Д. Зайцев.

«ГОРИСЛА́ВИЧІ» — іронічна назва династії черніг. і новгород-сіверських князів *Ольговичів*, нащадків *Святослава Ярославича*. Главу династії *Олега Святославича* названо в *«Слові о полку Ігоревім»* Гориславичем (від «гірка слава») за розпалювання усобиць і наведення хижих половецьких (див. *Половці*) ханів на Рус. землю. У літописах Г. виступають здебільшого як «Олговичи», «Олговы внуци», «племя Олгово». Олег Святославич (п. 1115) проводив політику співробітництва з половцями, використовував ханів у суперництві з ін. рус. князями, ухилявся від походів у степ. За це вел. кн. київ. *Святополк Ізяславич* і його співправитель у д-ві переяслав. кн. *Володимир Мономах* позбавили Олега *Чернігова* і дали йому якусь невелику волость на Сіверщині. Г. суперничали з нащадками *Всеволода Ярославича* і його сина Володимира Мономаха (Мономашичами) за заг.-рус. владу. Першим серед Г. київ. престол посів *Всеволод Ольгович*. Найвизначніший Г. — *Святослав Всеволодич* — був змушений вести боротьбу з половцями і досяг певних успіхів.

М.Ф. Котляр.

ГО́РЛЕНКИ — укр. козац.-старшинський, згодом дворянський рід. Походив від *реєстрових козаків* Прилуцької сотні *Прилуцького полку* Яцька та Лазаря Горленків. **Лазар** був прилуцьким полк. (1659, 1661—62, 1664—68, 1672—77, 1678, 1680—87). Царським указом пожалуваний у дворяни (1665; див. *Дворянство*). Страчений козаками під час Кримського походу 1687 (див. *Кримські походи 1687 і 1689*). **Дмитро Лазаревич** (див. Д.*Горленко*) — прилуцький полк. (1693—1708), *гетьман наказний* (1705). **Андрій Дмитрович** — *бунчуковий товариш* (1708). Разом із І.*Мазепою* та швед. королем *Карлом XII* виїхав до м. Бендери (нині м. Бендер, Молдова), 1709 повернувся в Україну, невдовзі був репресований і проживав у *Москві* під наглядом (1709—15). Брав участь у Гілянському поході 1726 (на пд.-зх. узбережжі Каспійського м. в Ірані). **Іоаким Іванович** — знатний *військовий товариш* (1715), бунчуковий товариш (1725). Брав участь у походах Низового корпусу (1725), командував загоном бунчукових товаришів, що виступив із Сулака (1726). Займав посади *генерального хорунжого* (1729—39), наказного гетьмана в Кримському поході 1737, *генерального судді* (1741, 1745). **Петро Якимович** — бунчуковий товариш (1742—76), прилуцький полк. (1767—72, 1773, 1776). **Андрій Андрійович** — бунчуковий товариш (1743), полтав. полк. (1743—74). Два вихідці з

Герб роду Горленків.

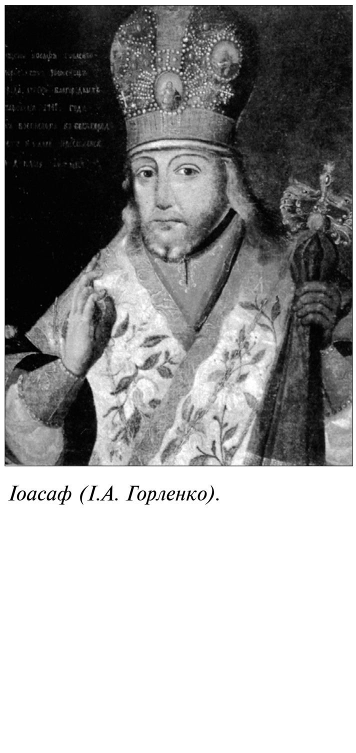
Іоасаф (І.А. Горленко).

роду Г. поповнили ряди вищого *духовенства*. **Павло Дмитрович** (чернече ім'я — Пахомій) закінчив Київ. академію (див. *Києво-Могилянська академія*). 1715 прийняв чернечий постриг, став ієродияконом. 1725 висвячений у сан ієромонаха *Києво-Печерської лаври* (1709—31). **Іоаким Андрійович** (чернече ім'я — Іоасаф; 08.09.1705—10.12.1754) — після закінчення Київської академії рукоположений у ієродиякона в *Києво-Братському Богоявленському монастирі* і призначений викладачем Київської академії (1731), згодом — ієромонах і екзаменатор Київ. архієпископії (1735), настоятель *Лубенського Мгарського Спасо-Преображенського монастиря* (1737), намісник Троїце-Сергієвої лаври (1745), єпископ Бєлгородський і Обоянський (1748). Канонізований 1911 РПЦ як преподобний, дні пошанування святого 4 верес. (ст. ст.), 10 груд. (ст. ст.).

Нащадки з роду Г. поповнювали ряди бунчукових і військ. товаришів, сотників, *військових канцеляристів*, служили в рос. армії (див., зокрема, П.*Горленко*), були статськими чиновниками. Наприкінці 18 ст. — *нобілітовані* в дворянство. Рід Г. було внесено в губернські родовідні книги Російської імперії (опубл. 1798—1816, 5-та ч.).

Літ.: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 3. К., 1902; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908; Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705—1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н.Д.Жеваховым, т. 1—2. К., 1907—09.

В.В. Панашенко.

ГО́РЛЕНКО Василь Петрович (псевдонім — Черкасин В.Г.; 13(01).01.1853—25(12).04.1907) — літературознавець, мистецтвознавець, критик, фольклорист та публіцист. Н. в с. Ярошівка Прилуцького пов. Полтавської губ. (нині с. Українське Талалаївського р-ну Черніг. обл.; за ін. даними, с. Яроші Шишацького р-ну Полтав. обл.; нині знято з облікових даних). За походженням — з прилуцького козац. старшинського роду (див. *Горленки*). Навч. в Ніжин. ліцеї. Закінчив Сорбонну (Париж). Збирав етногр. та архів. матеріали, співробітничав із час. *«Киевская старина»*. Автор численних оглядів з укр. літ., історико-літ. нарисів про Т.*Шевченка*, І.*Котляревського*, Г.*Квітку-Основ'яненка*, І.*Нечуя-Левицького*, Панаса *Мирного*, І.*Франка* та ін., статей на істор. та етногр. теми, розвідок про укр. митців доби класицизму (В.*Боровиковського*, Д.*Левицького*). За політ. поглядами належав до представників старого малорос. *дворянства* консервативного спрямування. Залишив велику й різноманітну епістолярну спадщину.

П. у м. *Санкт-Петербург*. Похований у с. Ярошівка.

Тв.: Бандурист Иван Крюковский. «Киевская старина», 1882, № 12; Из бумаг И.П.Котляревского (письма к нему). Там само, 1883, № 5; Кобзари и лирники. Там само, № 1, 12; Киев в 1799 г. Там само, 1885, № 3; Две поездки с Н.И.Костомаровым. Там само, 1886, № 1; В.Л.Боровиковский (Биографический очерк). Там само, 1891, № 6; Записки Иоасафа Горленка, епископа Белгородского и старинные заметки о роде Горленков. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», 1892, кн. 6; Из истории южно-русского общества начала XIX в.: (Письма В.И.Чарныша, А.И.Чепы, В.Г.Полетики и заметки к ним). «Киевская старина», 1893, № 1; Южнорусские очерки и портреты. К., 1898; Украинские были. К., 1899; Отблески: Заметки по словесности и искусству. СПб., 1908.

Літ.: В.П. Горленко (Некролог). «Исторический вестник», 1907, № 6; *Рудинська Є.* Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. 1883—1905. К., 1928; *Степович А.* З листування В.П.Горленка. «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН», 1929, кн. 23; Василь Горленко (1853—1907). «Тризуб», 1933, № 47; *Дорошенко Д.* Василь Горленко. Париж, 1934; *Гамалій О.* В.Горленко (У 35-ті роковини смерті). «Краківські Вісті», 1943, 12 січ.; *Борщак І.* Василь Кричевський і Василь Горленко. «Україна», 1952, № 8; Українські письменники: Біобібліографічний словник, т. 2. К., 1963; *Маленький В.* Житейські і творчі стежки Василя Горленка. «Наука і культура. Україна», 1988, вип. 22; *Шевчук В.* Доля й недоля Василя Горленка. В кн.: *Шевчук В.* Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе. К., 1990; *Забіяка І.М.* У чеканні спадкоємців: Про взаємини між В.Горленком і Кулішами. «Вітчизна», 1991, № 8; *Білокінь С.* Борг перед Василем Горленком. «Слово і час», 1993, № 1; *Забіяка І.М.* Горленки і Скоропадські. Кілька штрихів до проблеми взаємостосунків між українськими дворянськими родами. «Сіверянський літопис», 1997, № 3; *Його ж.* До питання про авторство «Історії русів»: Еволюція гіпотези В.Горленка. В кн.: Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, т. 2. К., 1997; *Його ж.* Епістолярна спадщина В.П. Горленка як історико-культурологічне джерело: Дис. ... канд. істор. н. К., 1998.

О.В. Ясь.

В.П. Горленко.

ГО́РЛЕНКО Дмитро Лазаревич (р. н. і р. с. невід.) — політ. та військ. діяч, дипломат, прилуцький полковник (1692—1708), *гетьман наказний* (1705). Учасник таємних політ. нарад *козацької старшини* з *гетьманом* І.*Мазепою* в 1700-х рр. 1708 був одним із тих полковників і старшин, що разом з гетьманом ухвалили увійти в союз із швед. королем *Карлом XII*. Після *Полтавської битви 1709* разом із І.Мазепою виїхав до *Молдавського князівства*. 1709—10 був одним із канд. на посаду гетьмана від укр. козацтва, що перебувало на тер. *Османської імперії* та не визнало легітимності правління І.*Скоропадського* (див. *Мазепинська еміграція*). Брав участь у військ. кампаніях гетьмана на еміграції П.*Орлика*. 1711—12 був чл. емігрантської делегації на переговорах із султанським урядом у м. *Стамбул*. Підписував договори Війська Запорозького (еміграційного уряду П.Орлика) з Осман. імперією в груд. 1711 та 16 берез. 1712. 1712—14 очолював походи відділів городового козацтва (див. *Городові козаки)* на еміграції на *Правобережну Україну*. Від 1712 займався дипломатичною підготовкою повернення частини укр. емігрантів до Війська Запорозького. Влітку 1714 із родиною переїхав до *Києва*. Від черв. 1715 — на засланні в м. *Москва*. 1730 був амністований, повернувся до родини в м. *Прилуки*.

Літ.: Акты о козаках (1679—1716). В кн.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 2. К., 1868; *Пуле М.* Малороссийские эмигранты при Петре Великом. «Вестник Европы», 1872, № 3; *Дабижа А.В.* Роспись рода Горленков. «Киевская старина», 1886, № 6; *Горленко В.* Записки Иоасафа Горленка, епископа Белгородского, и старинные заметки о роде Горленков. «Чтения в Историческом обществе Нестора летописца», 1892, кн. 6; *Feldman J.* Polska a sprawa Wschodnia, 1709—1714. Kraków, 1926; *Крупницький Б.* Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р. «За державність», 1934, т. 4; *Битинський М.* Мазепинці по Полта-

ві. Лондон, 1974; *Кресін О.* Мазепинці. К., 1994; *Мельник Л.* Дії гетьмана Пилипа Орлика і запорожців у 1710—1714 рр. та російська політика щодо України. В кн.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. К.—Черкаси, 1994; *Антонович В.* Последние времена козачества на правой стороне Днепра. (1679—1716). В кн.: *Антонович В.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995; *Костомаров Н.* Мазепинцы. В кн.: *Костомаров Н.* Руина. Мазепа. Мазепинцы. М., 1995; *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. К., 2002; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. К., 2004.

О.В. Кресін.

ГО́РЛЕНКО Петро Іванович (1790—1851) — військовик, декабрист. Зі старовинного козацького шляхетського роду, праправнук Д.*Апостола*, внук полтавського полк. А.Горленка (див. *Горленки*), син поміщика з м-ка Іваниця Прилуцького пов. Черніг. намісництва (нині село Ічнянського р-ну Черніг. обл.), відставного прем'єр-майора Івана Андрійовича Горленка та його дружини Марії Андріївни (у дівоцтві — Миницької). Внучатий племінник єпископа Бєлгородського і Обоянського Іоасафа (див. *Горленки*).

Замолоду служив офіцером у лейб-гвардії Гусарському полку. Разом із Н.*Дуровою*, яка тоді називалась Олександром Александровим, у *Києві* виконував ординарські обов'язки при ген. Михайлові Милорадовичеві. Учасник *Війни 1812.* По поверненні в Україну — в 2-й армії, ротмістр (1820), ад'ютант П.*Вітгенштейна*, узяв шлюб із небогою його дружини Ганною Костянтинівною Снарською. Став полковником гусарського полку ім. П.Вітгенштейна.

Чл. Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*), прийнятий до таємної революційної організації кн. О.*Барятинським.* 27(15) червня 1826 ув'язнений у *Петропавловській фортеці.* 20(08) лип. того ж року переведений до Павлоградського гусарського полку, 14(02) квіт. 1828 увільнений від служби. Мешкав у м-ку Іваниця Прилуцького пов. (на той час Полтавської губ.). Перебував під наглядом поліції. 1848 подарував М.*Маркевичу* колекцію давніх рукописів. З кількох сот кріпаків, якими Г. володів раніше, 1850 у нього залишилося «4 душі чоловічої статі».

Літ.: *Дабижа А.В.* Роспись рода Горленков. «Киевская старина», 1886, № 6; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский Родословник, т. 1. К., 1908; Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988.

П.Г. Усенко.

ГОРЛИ́ЦЬКА БИ́ТВА 1915 — контрнаступальна операція нім.-австрійс. військ під час *Першої світової війни* на сх. фронті (2 трав. (19 квіт.) — 23(10) черв. 1915) з метою розгрому рос. *Південно-Західного фронту* (команд. — ген. від артилерії М.Іванов) і повернення *Галичини*, втраченої після проведеної рос. військами *Карпатської наступальної операції 1915.* Здійснена силами угруповання ген.-фельдмаршала А.*Макензена* (3-тя, 4-та і 11-та армії, загалом 220 тис. солдатів і 1050 гармат). Рос. війська (3-тя, 4-та, 8-ма і 9-та армії) налічували 217 тис. солдатів і офіцерів, мали 1045 гармат. Завдяки великій перевазі в силі (вп'ятеро в артилерії і вдвічі — у піхоті, всього — майже 130 тис. осіб) в напрямку гол. удару в р-ні Горлиці (нині м. Горліце, Польща) на 32-кілометровій ділянці військам А.Макензена на 1-му етапі операції вдалося завдати значної поразки частинам рос. 3-ї армії та здійснити глибокий прорив (взято в полон 140 тис. рос. солдатів). На 2-му етапі нім.-австрійс. війська зайняли *Львів*, усю Галичину й відкинули росіян майже до старого австро-рос. кордону за Дністер та його прит. Стрий.

Літ.: Военный энциклопедический словарь. М., 1986; *Klimenki M.* Gorlice. 1915. Warszawa, 1991; *Керсновский А.А.* История русской армии, т. 3. М., 1994.

К.Є. Науменко.

ГО́РЛІВКА — місто обл. підпорядкування Донец. обл. Розташов. на каналі Сіверський Донець — Донбас. Залізничний вузол. Нас. 292 тис. осіб (2001).

Заселення тер. нинішньої Г. почалося на поч. 18 ст., коли запороз. козаки та селяни-втікачі на річках Корсунь (бас. Міусу), Кривий Торець з прит. Залізна, Бахмутка з прит. Кодима, Лугань (усі — бас. Сіверського Дінця) почали засновувати *хутори* та *зимівники.* У 2-й пол. 18 ст., коли рос. царат розпочав широку експансію на своєму пд.-зх. порубіжжі, сюди переселялися серби, словени, угорці, молдовани, які утворювали *військові поселення.* 1776 виникли слободи Зайцеве (пд. ч. її наз. Микитівкою) та Залізна (заселена переважно переселенцями з Харків. губ.). Одночасно ця місцевість залюднювалася селянами з Полтав. та Черніг. губерній, які протягом 1800—05 утворили хутори Щербинівський і Нелепівський. Виникнення робітн. с-ща Г. пов'язане з розвитком вугільної пром-сті в Донбасі, розробкою поблизу хуторів Щербинівського та Нелепівського покладів вугілля і побудовою Курсько-Харківсько-Азовської залізної дороги (1868—70). Заснували Г. 1867 у зв'язку з буд-вом кам'яновугільних шахт. Назва походить від прізвища гірничого інж. П.*Горлова.* 1879 довкола Г. відкрито родовище ртутних руд (Микитівське). Восени 1885 розпочалося буд-во шахти «Софія», а пізніше — з-ду для вир-ва ртуті, де вже в груд. 1886 було одержано першу в *Російській імперії* заводську ртуть. У серед. 1890-х рр. у Г. з'являються нові підпр-ва — маш.-буд., алебастровий, цегельний та цементний з-ди. Наприкінці 19 ст. Г. стає важливим пром. центром півдня Рос. імперії. В період *революції 1905—1907* тут спалахнуло *Горлівське збройне повстання 1905* (найбільше робітн. повстання в Україні).

У роки *Першої світової війни* в Г. набувають розвитку вугільна, ртутна та коксобензольна галузі пром-сті. Від 1920 місто входить до складу Донец. губ., 1923—24 — Юзівської округи, 1924—32 — Донецької округи. Наприкінці 1920-х — початок 1930-х рр. у Г. створено коксохімічний завод (1928), азотнотуковий завод (1933) — одне з найбільших хім. підпр-в *СРСР.* Райцентр 1930—32. Од 1932 Г. набула статусу міста обл. підпорядкування.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* у період гітлерівської окупації від 29 жовт. 1941 по 5 верес. 1943 у місті діяла підпільна орг-ція на чолі з С.Щетиніним.

У 1950-х рр. у Г. стали до ладу з-ди — авторемонтний, пивоварний, молочних продуктів, ф-ка баянів. У верес. 1968 за успіхи в госп. та культ. буд-ві, розвитку вугільної пром-сті Г. нагороджено Почесною Грамотою Президії ВР УРСР.

Літ.: Горловка. Биография города. Донецк, 1967; ІМіС УРСР. Донецька область. К., 1970; *Артемьев В.* Горловка. Путеводитель. Донецк, 1985.

О.Г. Бажан.

ГÓРЛІВСЬКЕ ЗБРÓЙНЕ ПОВСТÁННЯ 1905 — один із найбільших виступів робітників підрос. України під час *грудневого збройного повстання в Україні 1905.* Спочатку застрайкували робітники Катеринослава (нині — *Дніпропетровськ*), вони створили в місті *бойовий страйковий комітет* (БСК), на заклик якого припинили роботу працівники Катерининської залізниці та більшості пром. підприємств і залізничних станцій Донбасу. Робітники організували бойові дружини, їх очолили Т.Л.Бондарєв, А.С.Гречнєв-Чернов, І.А.Кротько та І.П.Мазанов.

У Горлівці страйк почався 22(09) груд., а наступного дня охопив увесь Горлівський пром. р-н. 26—27 (13—14) груд. в Авдіївці та Яснуватій (нині міста Донецької обл.) відбулися перші збройні сутички робітничих дружин з військами. 29(16) груд. поліція, загін піхоти й драгунів розстріляли делегацію робітників, що вела переговори з дирекцією Горлівського маш.-буд. заводу. Багато робітників було вбито й поранено. На заклик Горлівського бойового страйкового к-ту до міста прибуло понад 4 тис. озброєних дружинників із міст Єнакієве, Харцизьк, Ясинувата, Авдіївка, Дебальцеве та ін. (нині всі — міста Донец. обл.). 30(17) груд. вони почали наступ на військ. казарми і після двогодинного бою примусили військ відступити в степ. Отримавши підкріплення, після 4-годинного бою війська розгромили повсталих. Бл. 300 робітників загинуло, 500 було взято в полон.

Майже три роки тривало слідство. В груд. 1908 відбувся суд. процес над 133 учасниками повстання. 32 із них засудили до страти. 8 осіб із числа смертників відмовилися просити помилування у імп. *Миколи II*, і їх 21(08) верес. 1909 розстріляли у дворі Катериносл. тюрми.

Літ.: *Харечко Т.* 1905 год в Донбассе. Л., 1926; *Максимов А.* Революционная борьба пролетариата Донбасса в 1905 году. Х., 1954; Юз і Юзівка — Юз и Юзовка. Донецк, 2000.

Ю.П. Лавров.

ГÓРЛІС-ГÓРСЬКИЙ Юрій Юрійович (справжнє прізв. — Городянин-Лісовський; псевд. — Залізняк; 14.01.1898—27.09.1946) — письменник-мемуарист, журналіст, громад. та політ. діяч. Учасник *української революції 1917—1921.* Н. в с. Демидівка на Полтавщині, за ін. даними — у м. *Полтава*, в сім'ї офіцера рос. армії. Від 1918 був старшиною кіннотників *Армії Української Народної Республіки.* Захворівши, випадково потрапив до повстанських загонів *Холодного Яру* на Черкащині, був осавулом 1-го куреня, учасником бойових дій *Холодноярської республіки 1918—1921.* Весною 1921 був зв'язковим повстанців із ген.-хорунжим Ю.*Тютюнником*, пізніше — з урядом УНР. Від трав. 1922 працював шкільним інспектором від. освіти в одному з прикордонних міст на *Поділлі*, неодноразово переходив кордон. 1923 заарештований, перебував у Він. тюрмі; звільнений за рішенням суду в груд. 1923. 1924 заарештований вдруге, сидів у тюрмах *Вінниці*, *Києва* й Полтави. З метою втечі симулював божевілля, його перевели до Херсонської психіатричної лікарні, де він написав мемуарно-публіцистичний твір «Ave dictator!». Йому і справді вдалося втекти, але тільки через 8 років. 1932 Г.-Г. перейшов рад.-польс. кордон, оселився в *Рівному*, потім у *Львові*, де видав низку мемуарів про «підсовєтську» дійсність: «Отаман Хмара» (1934), «Червоний чортополох», «У ворожому таборі: Образки з підпільної роботи в Україні: Спогади із казематів ГПУ» (1935), «Холодний Яр» (1-ша ч. — 1935, 2-га — 1937); «Ave dictator!» було видано кількаразово у Львові та Берліні (1933—41). Співробітничав із журналами *«Літопис Червоної калини»*, «Наш клич» та ін. 1938—39 брав участь в акціях *Карпатської Січі*; перейшов румун. кордон, за це відсидів у в'язниці; деякий час жив у *Югославії*, потім дістався Парижа і Марселя (обидва у Франції), звідки мав їхати за викликом до Канади. Але з початком *Другої світової війни* повернувся (через Берлін і Краків) у Рівне (квіт. 1942), далі — у Київ, потім — знов у Львів. Згодом потрапив до Австрії. У Новому Ульмі (Німеччина) разом з І.*Багряним* був одним із засн. Укр. революц.-демократ. партії, засн. газ. *«Українські вісті»*, яка існує до цього часу. Востаннє Г.-Г. бачили в Аугсбурзі (Німеччина) 27 верес. 1946, коли він зійшов з поїзда і сів у автомобіль. Подальша доля Г.-Г. невідома й донині, можливо, його захопили рад. спецслужби. Пізніше всі осн. тв. Г.-Г. перевидано в Німеччині, США, Великій Британії та Україні. Книжка Г.-Г. «Між живими трупами», що була оголошена до видання, але так і не була опублікована, сьогодні вважається втраченою, як і деякі з його подорожніх нотаток. 13 січ. 1998 в Будинку вчителя у Києві відбувся літ. вечір з нагоди 100-річчя з дня народження Г.-Г.

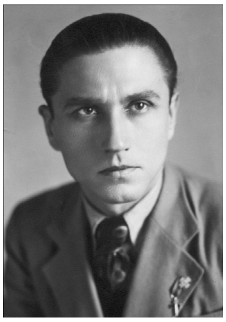

Ю.Ю. Горліс-Горський.

Тв.: Живе обличчя червоного сфінкса. «Наш клич», 1933, № 17—22; Тюремні поезії. Львів, 1937; Отаман Хмара: Документ часу із таємниць ГПУ. «Дзвін», 1992, № 9/10; Холодний Яр, ч. 1—2. Львів, 1994; Спогади. В кн.: Героїзм і трагедія Холодного Яру. К., 1996; Ave dictator! Рівне, 1998; Терпіння: Спогади. «Літопис Червоної Калини. Скрипторій історичної прози», 1998, т. 9.

Літ.: *Тудор С.* Визволення слова. В кн.: *Тудор С.* Твори, т. 2. К., 1962; *Качуровський І.* Читаючи «Українську літературну енциклопедію». «Сучасність», 1990, № 7/8; *Тегерешвілі А.* «Холодний Яр» та його автори. «Українська культура», 1993, № 8; *Федорів Р.* Про документ часу й таємничого автора «Холодного Яру». В кн.: *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр. Львів, 1994; *Козак С.* Слідами життя Горліса-Горського. «ЛУ», 1995, 17 серп.; *Вдовичин І.* Горліс-Горський Юрій. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 3. Львів, 1996; *Овдійчук Л.М.* Холодні яри життя Юрія Горліса-Горського. В кн.: *Горліс-Горський Ю.* Ave dictator! Рівне, 1998; Літературний вечір з нагоди 100-річчя з дня народження Горліс-Горського. «Слово і час», 1998, № 3.

Г.П. Герасимова.

ГÓРЛОВ Петро Миколайович (1839—1915) — гірничий інженер, дослідник вугільних покладів і організатор пром. вуглевидобутку в Донбасі. Закінчив Гірничий корпус і на запрошення

П.М. Горлов.

М. Горн.

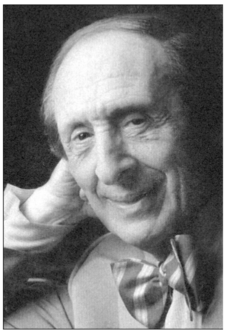
В.С. Горовиць.

купця С.Полякова працював на буд-ві Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. 1867 південніше Микитівки (нині в межах м. *Горлівка*) в Бахмутському пов. Катериносл. губ. виявив потужні поклади кам'яного вугілля, які могли забезпечити залізницю паливом. Побудував тут добре оснащений великий рудник «Корсунська копальня» (нині шахта «Кочегарка»). Поблизу копальні з часом виросло робітн. с-ще, яке на честь Г. названо *Горлівка* (нині місто). 1872 на базі рудника створено «Товариство південноросійської кам'яновугільної промисловості», яке збудувало ще кілька шахт і рудників.

1874 Г. виступив одним з ініціаторів створення підприємницької орг-ції — З'їздів гірничопромисловців Пд. Росії. У 1880—90-х рр. за дорученням гірничого департ. мін-ва землеробства і держ. маєтностей досліджував вугільні поклади Кавказу, Уссурійського краю та Серед. Азії й організовував там вуглевидобуток.

Літ.: *Фомин П.И.* Горная и горнозаводская промышленность Юга России, т. 1. Х., 1915; Горловка. Биография города. Донецк, 1967.

Ю.П. Лавров.

ГОРН (Horn) **Маврици** (Маврикій Вольфович; 16.11.1917–12.11. 2000) — історик. Н. в м. *Відень.* 1948—56 — ст. викл. і доц. Львів. пед. ін-ту. 1956—57 — доц. Львів. ун-ту. Від 1957 — доц., з 1966 — проф. і ректор Вищої пед. шк. в м. Ополе (Польща), 1973–90 — дир. Єврейс. істор. ін-ту у *Варшаві.* Автор низки досліджень з соціально-екон. історії *Галичини* 1-ї пол. 17 століття.

П. у м. Варшава.

Тв.: Rzemiosło miejske województwa Bełskiego w pierwszej połowie XVII wieku, Wrocław, 1966; Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600—1647 na tle stosunków gospodarczych. Wrocław, 1972; Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605—1633 na Ruś Czerwoną. Wrocław; Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Warszawa, 1975; Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskiem feudalnym w latach 1600—1648, cz. 1—3. Opole, 1974—82; Zydowskie bractwa rzemieslnicze na ziemiach polskich, litewskich, białoruskich i ukraińskich w latach 1613–1850. Warszawa, 1998.

Я.Д. Ісаєвич.

«ГО́РНО» — літ. об-ня зх.-укр. революц. письменників. Засноване 1929 у *Львові.* Входило до складу Міжнар. бюро революц. письменників (згодом — Міжнар. об-ня революц. письменників). Літ. органом «Г.» був ж. *«Вікна».* 1929 в 6-му числі журналу опубл. «Декларацію» (підписана 26 письменниками), в якій проголошувалися принципи орг-ції. Для більшості «горнівців» були притаманні прокомуніст. прорад. позиції, вони боролися проти польс. окупації зх.-укр. земель та бачили майбутнє *Західної України* в складі УСРР. «Г.» підтримувало зв'язки з *СРСР*, Німеччиною, Угорщиною, Польщею, *Чехословаччиною*, Болгарією, з укр. письменниками із США і Канади. Серед чл. об-ня були: В.Бобинський, А.Волощук, О.*Гаврилюк*, Я.*Галан*, А.Іванчук, М.Калинчук, П.*Козланюк*, С.Масляк, І.Михайлюк, М.Сопілка, С.*Тудор* та ін. 1933 внаслідок репресій з боку польс. уряду «Г.» припинило свою діяльність.

Літ.: «Горно» — літературна організація письменників Західної України. До 50-річчя з дня заснування: Каталог виставки. Львів, 1980.

П.М. Бондарчук.

ГОРОВИ́Й Петро Іванович (1881—03.01.1939) — громад. діяч на Далекому Сході (див. *Далекосхідні поселення українців*). Н. на х. Горових Гадяцького пов. Полтав. губ. 1898 прибув до Маньчжурії (істор. назва пн.-сх. ч. Китаю), де працював машиністом паровоза. В лют. 1918 обраний чл. Маньчжурської укр. окружної ради. Делегат 4-го Укр. далекосх. з'їзду від Маньчжурської окружної ради (жовт. 1918). Один із організаторів та голова центр. правління укр. далекосх. крайового кооперативу «Чумак» (1918—22). Учасник 2-ї сесії Укр. далекосхідної крайової ради, яка всупереч забороні колчаківської влади прийняла «Конституцію національно-культурної автономії (самоуправління) українців на Далекому Сході» (трав. 1919). В груд. 1920 — голова комісії з організації Укр. далекосх. видавничого т-ва ім. Т.Шевченка. Кер. ініціативної групи зі створення на Далекому Сході укр. нац. к-тів. Заарештований 26 листоп. 1922. На Читинському процесі 1924 засуджений до смертної кари, заміненої на 10 років ув'язнення за антирад. діяльність. Гол. звинувачення — співпраця з отаманом Г.Семеновим: отримання від останнього 1920 грамоти, якою проголошувалася нац.-культ. автономія для укр. нас. Далекого Сходу, та матеріальної допомоги на підтримку діяльності укр. орг-цій. Після звільнення з ув'язнення (1932) втік до Маньчжурії. Намагався організувати укр. вид-во та театр у м. Харбін.

П. у Харбіні, заповівши все своє майно місц. укр. нац. колонії.

Літ.: *Зелений П.* Петро Іванович Горовий. Нью-Йорк — Шанхай, 1949; *Світ І.* 1917 рік на Далекому Сході. В кн.: Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 р. Джерзі Сити—Нью-Йорк, 1966; *Його ж.* Українсько-японські взаємини 1903—1945: Історичний огляд та спостереження. Нью-Йорк, 1972.

А.А. Попок.

ГО́РОВИЦЬ Володимир Самійлович (01.10(18.09).1903—06.11.1989) — піаніст-віртуоз (соліст і ансамбліст), педагог. Н. в м. *Київ* у родині інженера — власника фірми з продажу електрообладнання. Першим педагогом Г. (1908—13) була його мати Софія Бодик, яка мала муз. освіту. 1913 вступив до Київ. муз. уч-ща (пізніше реорганізованого в консерваторію), де навч. в класах В.Пухальського (1913–18), С.Тарновського (1918–19) і Ф.Блуменфельда (1919–20). Під час навчання почав писати фортепіанні п'єси, позначені впливом рос. композитора С.Рахманінова. По закінченні консерваторії (1920) виступав з концертами в багатьох містах. Виїхавши за кордон, 1926 дебютував у містах Берлін та Гамбург (обидва міста в Німеччині), пізніше – в Парижі, Лондоні та ін. містах Європи. Від січ. 1928 жив у Нью-Йорку (США). 1932 записав з Нью-Йоркським філармонічним оркестром під кер-вом італ. диригента А.Тосканіні 1-й концерт для фортепіано з оркестром П.*Чайковського.* 1933 одружився з дочкою диригента Вандою Тосканіні. 1934 Г. відвідав батько (коли останній повернувся до *СРСР*, його заарештували, і він помер у в'язниці). До 1935 Г. гастролював у Європі та Америці, даючи до 100 концертів за сезон.

Через хвороби двічі переривав концертну діяльність (1936–38, 1953–64). У ці роки займався записами своїх тв. на платівки та відеокасети. 1982 був на гастролях у Лондоні, 1984 — в Японії, 1986 — у СРСР (*Москва*, Ленінград, нині *Санкт-Петербург*). 1995 Муз. уч-щем ім. Р.Гліера у Києві започатковано проведення міжнар. конкурсу юних піаністів ім. В.Горовиця.

П. у м. Нью-Йорк.

7 трав. 1997 у Києві на будинку № 12 по вул. Ю.Коцюбинського (колиш. вул. Тимофіївська, де містилася 7-ма чол. г-зія, в якій Г. провчився 2 роки) йому встановлено меморіальну дошку.

Літ.: *Рабинович Д.А.* Владимир Горовиц и русская пианистическая традиция. В кн.: *Рабинович Д.А.* Исполнитель и стиль: Избранные статьи, вып. 2. М., 1981; *Григорьев Л., Платек Я.* Современные пианисты. М., 1985; Володимир Горовіц та піаністична культура XX ст. Х., 1996; *Дюбуа Д.* Встреча с Горовицем. М., 2001; *Зильберман Ю.* Владимир Горовиц и «еврейский вопрос» в России. В кн.: Київське музикознавство: Збірник статей, вип. 9. К., 2003.

Г.П. Герасимова.

ГОРОДЕ́ЛЬСЬКА У́НІЯ 1413 — угода, укладена між польс. королем Владиславом II *Ягайлом* і вел. кн. литов. *Вітовтом* у замку Городля (на р. Зх. Буг) 2 жовт. на спільному польс.-литов. сеймі. Вона підтвердила чинність інкорпораційних умов *Кревської унії 1385*, задекларувала повторне об'єднання *Корони Польської* і *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) в одну д-ву «на вічні часи» перед лицем воєн. загрози з боку нім. хрестоносців (див. *Лівонський орден*, *Тевтонський орден*) та «інших будь-яких неприятелів». За ВКЛ визнавалося право на автономію: зберігалась інституція велико-князівської влади у Литві й за Вітовтом закріплювався (щоправда, не спадково, а лише пожиттєво й під сюзеренітетом польс. короля) титул вел. кн. литов. Унія передбачала уніфікацію адм.-тер. устрою ВКЛ на взірець устрою Польс. королівства, першими кроками до чого мали стати запровадження у Литві сейму та столичних і земських вищих урядів (воєводств, каштелянств та ін.), що мали бути подібними до польс. Було визначено також принцип обрання монархів у Польс. королівстві та ВКЛ за спільною згодою й ухвалою прелатів (вищі духовні особи в католицькій церкві), *магнатів* і *шляхти* обох країн. Продовжуючи та розвиваючи традицію, започатковану Кревською унією, Г.у. підтверджувала права на всі земельні наділи, «вольності» та привілеї, надані катол. церкві в литов. землях, зокрема у Вільно (нині *Вільнюс*), а також права та привілеї катол. *панів*, *бояр* і шляхти, проголошувала поширення пільг, якими користувалися власники вотчинних володінь, на пожалувані їм землі. У такий спосіб литов. боярство зрівнювалося у станово-правовому відношенні з польс. магнатами та шляхтою, зовн. проявом чого стало прийняття найвпливовішими його представниками польс. шляхетських *гербів* і заміна старого терміна «бояри» новим — «барони і нобілі». У спец. статтях Г.у. наголошувалося, зокрема, на тому, що «згідно із звичаєм Польського королівства, котрий здавна утримується», займати вищі урядові посади та бути допущеним до великокнязівської ради й користуватися усіма наданими правами і привілеями можуть лише пани і бояри — католики за віросповіданням і ті, хто отримав герби польс. шляхти, а не «відщепенці чи невірні», тобто представники правосл. та мусульманського населення.

Комплекс документів Г.у. складають: 1) акт про прийняття родами польс. шляхти литов. бояр під свої герби; 2) акт, яким литов. бояри присягали на вірність польс. шляхті, Короні Польській, королю Владиславу II Ягайлу і вел. кн. Вітовту, обіцяючи в разі смерті Вітовта прийняти вел. князем литов. того, кого їм дасть король Владислав або його наступники і польс. шляхта; 3) акт, яким Владислав II Ягайло (король польс., верховний князь литов.) та Вітовт (вел. кн. литов.) визначали характер зв'язку ВКЛ із Короною Польською й надали низку привілеїв литов. боярам, застерігаючи, що ними можуть скористатися лише ті, хто буде уживати герби, дані польс. шляхтою. Г.у. заклала політико-правові основи для започаткованого ще умовами Кревської унії процесу трансформації сусп.-політ. структури ВКЛ, її зближення й поступового зрощення з такою ж структурою Польс. королівства.

В істор. літ. Г.у. справедливо вважають перемогою польс. дипломатії. Унія була укладена після зміцнення міжнародного становища Литви, яке стало результатом *«Великої війни» 1409—1411* з рицарями-хрестоносцями, однак вона нав'язала Литві другорядну роль у новому держ. об'єднанні. Політ. наслідки унії також були неоднозначні. Закріплюючи за литов. катол. знаттю панівне становище у ВКЛ, унія водночас послаблювала позиції цієї знаті у князівстві, загрожуючи йому розбратом на реліг. ґрунті й повним розривом співробітництва катол. знаті з правосл. частиною нас., у середовищі якого дедалі більше посилювалися тенденції до політ. сепаратизму. Разом з тим Г.у. створила певні умови для сприйняття нас. ВКЛ культ. здобутків зх.-європ. цивілізації.

Дж.: Akta unji Polski z Litwą 1385—1791. Kraków, 1932.

Літ.: *Kutrzeba S.* Unia Polski z Litwą. В кн.: Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Kraków, 1914; *Paszkiwicz H.* O genezie i wartości Krewa. Warszawa, 1938; *Пичета В.И.* Польско-литовские унии. В кн.: *Пичета В.И.* Белоруссия и Литва в XV—XVI вв. М., 1961; *Bardach J.* Krewo: Lublin. Z problemów unji polsko-litewskiej. В кн.: *Bardach J.* Studia z prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVII w. Warszawa, 1970; *Jučas M.* Nuo Krevos sutarties iki Lublino unijos. Kaunas, 1970; *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М., 1975; *Wisner H.* Unia. Sceny z przeszłości Polski i Litwy. Warszawa, 1988; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 4. К., 1993.

Ф.М. Шабульдо.

ГОРОДЕ́НКА — місто Івано-Франк. обл., райцентр. Розташов. в пд. ч. Галицького *Покуття* за 15 км від р. *Дністер*. Залізнична станція. Нас. бл. 13 тис. осіб (1998).

Перша письмова згадка належить до 12 ст., коли Г. була власністю галицького кн. *Ярослава Володимировича* (1152—87). В 2-й пол. 14 ст. — місто під владою шляхетської Польщі. Г. часто потерпала від татар. набігів. Місц. жителі брали участь у *Мухи повстанні 1490—1492*, у *національній революції 1648—1676.*

В.В. Городецький.

1668 Г. отримала *магдебурзьке право.* У 17—18 ст. містом володіли магнати *Потоцькі.* За 1-м поділом Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Г. в складі *Галичини* відійшла до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*).

Від 1919 Г. перебувала в межах кордонів Польщі. Від 1939 — у складі УРСР. Райцентр з 1940.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупована гітлерівськими військами від 3 лип. 1941 по 25 берез. 1944, входила до складу *Генеральної губернії.*

В околицях Г. виявлено археол. знахідки *мідного віку* та *бронзового віку.* У місті понад 30 пам'яток історії та к-ри, в т. ч.: костьол (1743—60); церква Успіння Богородиці (18 ст.); Братська могила воїнів Великої Вітчизн. війни та монумент-могила «Борцям за визволення, соборність і незалежність України»; пам'ятник Т.*Шевченкові.*

У Г. діє кімната-галерея засл. майстра нар. творчості Параски Хоми.

Літ.: Археологічні пам'ятники Української РСР. К., 1966; ІМіС УРСР. Івано-Франківська область. К., 1971; Городенщина: Історично-мемуарний збірник. «Наукове товариство імені Шевченка». «Український архів», 1978, т. 33; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; ГЕУ, т. 1. К., 1989.

Г.А. Вербиленко.

ГОРОДЕ́ЦЬ ОСТЕ́РСЬКИЙ — літописне місто *Переяславського князівства.* Знаходиться на тер. сучасного м. *Остер.* Уперше згадане в *Іпатіївському літописі* під 1098, коли переяслав. кн. *Володимир Мономах* спорудив у ньому нові укріплення. За даними археол. досліджень, Г.О. заснований наприкінці 10 ст. в процесі містобуд. діяльності вел.кн. київ. *Володимира Святославича* з укріплення пд. р-нів *Русі.* Важливий опорний пункт Переяслав. князівства на стику з Черніг. та Київ. землями, Г.О. під час князівських усобиць 12 ст. використовувався Мономашичами для перегрупування та концентрації сил у боротьбі за київ. стіл, зустрічей («снемів») зі своїми союзниками. Не раз (1140, 1147, 1148, 1150) брався в облогу київ. князями, але лише 1152 був захоплений і спалений київ. кн. *Ізяславом Мстиславичем.* Відбудований 1195 владимиро-суздальським кн. *Всеволодом Юрійовичем.* 1239 зруйнований ордами хана *Батия.* В 16 ст. джерела вже згадують про існування на тер. Г.О. дерев'яної фортеці («острогу») з 8 вежами, оточеної валом і ровом.

Городище Г.О. складається з *дитинця* (бл. 0,75 га, укріплення не збереглися), розташов. на невисокому (бл. 10 м) останці лівого берега р. Остер (прит. Десни, бас. Дніпра), окольного граду (пл. — бл. 4 га, довжина валів — понад 600 м, заввишки — до 4 м), що прилягав до нього з пн., та ще двох смуг укріплень, які концентричними півколами охоплювали з пн. попередні укріплення, захищаючи міські р-ни площею 25 та 30 га, відповідно. Заг. укріплена пл. міста перевищувала 60 га, що дає змогу вважати його однією з найпотужніших фортець регіону. На тер. дитинця була розміщена Михайлівська церква (Юр'єва божниця) — одноапсидна, однобанева, тринефна, одностовпна, споруджена з плінфи та брил пісковику в техніці змішаної кладки зі схованим рядом. 1753 згоріла від удару блискавки і незабаром була зруйнована обвалами підмитих водами р. Остер схилів тераси. На поч. 19 ст. рештки її розібрані, за винятком апсиди, в якій збереглися залишки фрескових розписів 12 ст.

Городище досліджувалося В.Богусевичем та А.Козаковим; рештки храму — М.Константиновичем, М.Макаренком та ін.

В.П. Коваленко.

ГОРОДЕ́ЦЬКИЙ Владислав Владиславович (04.06(23.05).1863—03.01.1930) — архітектор, підприємець, інженер, літератор. Н. в с. Шолудьки (нині село Немирівського р-ну Він. обл.). Закінчив петерб. Акад. мист-в (1890). У *Києві* за його проектами збудовані: будинок Худож.-істор. музею (1897—1998; нині Нац. музей укр. мист-ва); Миколаївський костьол (1899—1909); караїмська кенаса (1899—1900), житловий буд. по вул. Банковій, 10 (1902—03), відомий як «Будинок Городецького» або «Будинок з химерами»; житловий будинок № 23 на вул. Гоголівській; низка павільйонів для Всерос. виставки, яка проходила у Києві 1913 (споруди павільйонів не збереглися, їх було знесено під час зведення сучасного Нац. спортивного комплексу «Олімпійський»). В Україні Г. будував також у містах *Умань, Черкаси, Сімферополь.* Як знавець технології та особливостей застосування цементу заснував і був співвласником київ. цементної фірми «Фор».

Архіт. творчість Г. розквітла на зламі 19—20 ст., коли в Європі формувалися нові архіт. стилі: арт-нуво, сецесіон, югенд-стиль, модерн, засобами вираження яких стали: загадкове плетиво форм і ліній, живописна криволінійність, притаманна рослинам. Деякі з цих рис втілено Г. в буд. на Банковій, 10 як творче кредо майстра.

1920—23 жив і працював у *Варшаві.* 1928 переїхав до Ірану. Пристрасність до мисливства стала темою літ. оповідань, ілюстрованих автором. Потяг до мандрів спонукав його до наук.-пізнавальних експедицій по Центр. Азії, Африці, Індії.

П. у м. Тегеран (Іран).

Літ.: Словник художників України. К., 1973; *Ясиевич В.Е.* Архитектура Украины на рубеже XIX—XX веков. К., 1988; *Асеев Ю.С.* Стили в архитектуре Украины. К., 1989; *Малаков Д.В.* Архітектор Городецький. К., 1999.

Р.І. Бондаренко.

ГОРОДИ́ЩА — давні поселення (нині – залишки поселень), огороджені укріпленнями, що відповідали потребам кругової оборони (були оточені земляними валами з ровами). Г. будувалися переважно у важкодоступних місцях — на високих мисах та останцях. На тер. України Г. належать до часів енеоліту (*трипільська культура*), раннього *залізного віку* (скіф. період), 2-ї пол. 1 тис. н. е., а осн. частина — до епохи *Київської Русі* та козац. часів (16–18 ст). Їх розміри — від 0,1 до кількох сотень га. На тер. багатьох Г. є залишки жител, ремісничих майстерень, госп. споруд, деревоземляних оборонних стін, башт, укріплених в'їздів, колодязів; археологи знаходять тут різноманітні речі, які є основою для визначення ними хронології, дослідження вироб. діяльності, військ. справи та побуту тогочасного нас. тощо.

М.П. Кучера.

ГОРОДИ́ЩЕ — 1) місто Черкас. обл., райцентр. Розташов. на р. Вільшанка (прит. Дніпра). Залізнична станція. Нас. 16,9 тис. осіб (1998). Перша писемна згадка належить до поч. 16 ст. 1527 спалене татарами. У 16 ст. перебувало під владою Литви, після *Люблінської унії 1569* — Польщі. Від 1649 — сотенне м-ко *Черкаського полку*. 1664 козаки під проводом І.*Сірка* розгромили під Г. татар. Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшло до *Російської імперії*. 1848 тут збудовано одну з перших і найбільших в Україні й Росії цукроварень. 1923 на цукровому з-ді відлито перший пам'ятник Т.*Шевченку*, встановлений на Чернечій горі біля м. *Канів*. Райцентр — 1923—62 та з 1966.

Серед пам'яток арх-ри — Покровська церква (1771), Михайлівська церква (1844).

У Г. народилися: поет П.*Гулак-Артемовський*, композитор С.*Гулак-Артемовський*, політ. діяч Л.*Пятаков*. 1859 Г. відвідав Т.Шевченко.

Літ.: ІМіС УРСР. Черкаська область. К., 1972; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 4. К., 1986.

Р.В. Маньковська.

2) **археологічна пам'ятка** — залишки давньорус. міста-фортеці біля м. *Шепетівка*. Досліджено 1957—63. Збереглися три лінії валів та ровів, що оточують пл. понад 3,5 га. Під час розкопок виявлено спалені дерев'яні житла і госп. будівлі, знайдено с.-г. знаряддя (залізні частини плугів, багато серпів, коси, лопати, кам'яні жорна), знаряддя ремесла, численні побутові речі, скарби срібних ювелірних виробів, зброю (уламки мечів, шабель, стріли від луків та арбалетів, списи, бойові сокири, булави та обушки (кістені) тощо). На всій площі міста знайдено сотні кістяків людей, які загинули під час бою. За археол. даними, місто засноване у 12 ст. і зруйноване в 2-й пол. 13 ст., під час боротьби *Данила Галицького* проти монголів (див. *Монголо-татарська навала*). М.*Каргер* помилково ототожнив Г. з літописним Ізяславлем.

М.П. Кучера.

ГОРО́ДНИКИ — категорія поземельно чи особисто залежного від шляхтича або заможного козака сільс. нас. в Україні 14—19 ст. Г. володіли власними або користувалися чужими присадибними ділянками (городами). Виконували різні повинності на користь *шляхти*, *козацької старшини*, заможних козаків. Наймитували в багатих селян, купців, чумаків, цехових майстрів. У 17—18 ст. Г., *підсусідки*, *захребетники* та *загородники* найчастіше фігурують не як різні групи, а як одна змішана група. Після *селянської реформи 1861* більшість Г. одержали земельні ділянки у приватну власність без викупу.

Літ.: *Барвинский В.А.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. Х., 1909; *Маркина В.А.* Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII ст. К., 1971; *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1994.

О.І. Гуржій.

ГОРОДНИ́ЦЯ, комплекс археологічних пам'яток. Розташов. в околицях с. Городниця Городенківського р-ну Івано-Франк. обл. Комплекс складається з понад 20 археол. пам'яток доби *палеоліту*, *мезоліту*, *лінійно-стрічкової кераміки культури*, *трипільської культури* та *кулястих амфор культури*, доби раннього *залізного віку*, ранньослов'ян. та давньорус. періодів. Виявлено поселення, могильники та *городища*. Перші археол. об'єкти тут знайдено в 2-й пол. 19 ст.

Літ.: Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. К., 1981; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. К., 1982; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. К., 1982.

Л.Г. Мацкевий.

ГОРОДНИ́ЧИЙ — адм. посада в гол. містах *Великого князівства Литовського* в 16—17 ст. Г. призначалися *великим князем* і мали допомагати намісникам-державцям: вони стежили за збором податків (т. зв. корчомні *пензі*, *дякло*, *колода* й глиняні пензі) і відповідали за стан укріплень.

У 19 ст. в *Російській імперії* Г. очолювали у повітових містах адм.-поліцейську виконавчу владу (див. *Повіт*). Посаду Г. скасовано 25 берез. 1862.

Літ.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1898.

П.М. Сас.

Н.Ф. Городовенко.

ГОРОДОВЕ́НКО Нестор Феофанович (08.11.1885—21.08.1964) — хоровий диригент, педагог. Н. в с. Венслави (нині село Лохвицького р-ну Полтав. обл.). Закінчив Глухівський пед. ін-т (1907). Викладав у г-зіях, керував хорами в містах *Лохвиця*, Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), Ольгополь (нині село Чечельницького р-ну Він. обл.). Диригував хором Київ. ун-ту (1907—17). Перший кер. держ. заслуженої академічної хорової капели України «*Думка*» (1919—38). Проф. Київ. муз.-драм. ін-ту ім. М.Лисенка, від 1930 кер. його диригентського від. Заклав основи професійного хорового виконавства, створив оригінальні хори, обробки нар. пісень і світ. хорової літ. Репертуар «Думки» — укр. нар. пісні, хорова класика — дістав високу оцінку глядачів і мав великий успіх як в Україні, так і за кордоном. 1938 Г. зазнав політ. переслідувань, був усунутий від кер-ва капелою, яку з політ. причин реорганізували. Від 1944 — на еміграції в Німеччині, де продовжив диригентську діяльність (хор «Україна»). Від 1949 — у Канаді, кер. хору в м. Монреаль, де й помер.

Літ.: Держава і українська інтелігенція. В кн.: Деякі проблеми взаємовідносин у 20-х — наприкінці 30-х рр. К., 1990.

Т.О. Комаренко.

ГОРОДОВИ́Й ОТА́МАН — голова міськ. козац. самоврядування в Укр. козац. д-ві в 2-й пол. 17—18 ст., який, на відміну від *сотників* і *отаманів*, виконував лише адм. функції. У джерелах Г.о. вперше згадується в 1630-х рр. як глава станового (козац.) самоуправління в пд. волостях Київщини — місцях базування *городових козаків*. Під час і після *національної революції 1648—1676*, коли *козацтво* стало провідною сусп. верствою *Наддніпрянської України*, повноваження Г.о. значно розширилися. Г.о. почала підлягати і некозац. ч. сусп-ва. Особливо значний вплив вони мали

в містах, що не володіли *магдебурзьким правом*, *міщани* цих міст на чолі з *війтом* підпорядковувалися Г.о. у всіх цивільних справах, особливо в сфері судочинства. Як правило, Г.о. в цивільних справах мали владу і над козац. сотниками. Г.о. гетьман. резиденцій чи великих полкових міст були досить впливовими в козац. середовищі *Гетьманщини* старшинами.

Дж.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 3. СПБ., 1861; Те саме, т. 15. СПб., 1892.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

В.М. Горобець.

ГОРОДОВІ́ КОЗАКИ́ — найчисленніша група служилого стану *Гетьманщини* з середини 17 до 80-х рр. 18 ст., неоднорідна в соціально-екон. та правовому відношеннях. Г.к. поділялися на «кінних», «піших», «ґрунтових», «нищетних», «спродавшихся власникам» і т. ін. (Назва «городові козаки» часто застосовувалася в офіц. документах у тих випадках, коли потрібно було козаків, які мешкали на «волості», тобто в містах і селах, відрізнити від запорожців.) До Г.к. належали переважно особи, які «від діда та батька й самі» перебували у війську. Їх кількість не була постійна. У 1660-х рр. гетьманське правління та царський уряд законодавчо скоротили чисельність укр. козац. війська від сотень тис. осіб до 20 тис. *Коломацькі статті 1687* передбачали існування в Україні 30 тис. служилих козаків, хоча насправді козаків було значно більше. Так, за ревізією 1723, у 10 полках (131 сотні) *Лівобережної України* Г.к. налічувалося 55 240 осіб. Серед них найчисленнішу групу складали кінні козаки (їх було майже у 2,5 разу більше, ніж «піших»). *Договірні статті українських гетьманів* з рос. царями 1654—87 передбачали для Г.к. не лише право одержувати в спадщину рухоме та нерухоме майно, а й звільнення від держ. повинностей і поборів, право займатися промислами, ремеслами й торгівлею, полюванням та рибальством, користуватися привілеєм пропінації (вільна торгівля спиртним), підпорядкування особливій козац. юрисдикції. Судити Г.к. міг тільки військ. суд в особі *гетьмана*, *генеральної старшини*, полковників, сотенної адміністрації. Статті гетьманів І.*Скоропадського* (1722) та Д.*Апостола* (1728) підтвердили «давній» статус Г.к., однак впровадили додаткові обов'язки: утримання козаками *драгунів*, сплату «загальнонародних» поборів, виконання разом із *посполитими* держ. повинностей. Указ царського уряду 1735 визнав попередні права козаків лише за *виборними козаками*. Указом Сенату від 27 берез. 1738 *Генеральна військова канцелярія* зобов'язувалася звільняти від повинностей Г.к., які потрапили в залежність до землевласників, і поновлювати їх на військ. службі. Схожі норми передбачали й укази 1740 і 1742. Після юрид. оформлення *кріпацтва* 1783 на Лівобереж. Україні й злиття козац. війська з рос. армією значна частина Г.к. зрівнялась у правах з *державними селянами*.

Літ.: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1969; *Гуржий А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986; *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития). К., 1988.

О.І. Гуржій.

ГОРОДО́К — 1) **Городок Галицький** — давньорус. місто. Розташовувався на тер., яка нині є ч. тер. сучасного м. Городок Львів. обл. Уперше згадується у *Галицько-Волинському літописі* в описі подій 1219 — саме там військо *Мстислава Мстиславича* Удатного зустрілось у битві з угор. військом. Був визначною фортецею на шляху з м. *Перемишль* до *Галича* (*давнього*), гол. центром торгівлі сіллю, тому в середньовіччі називався «Соляним городком». Збереглися залишки укріплень на місці, де пізніше було збудовано замок.

Літ.: *Ратич О.О.* Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957.

М.Ф. Котляр.

2) **археологічна пам'ятка** — слов'ян. поселення серед. 6 — поч. 8 ст. Розташов. на правому березі р. Смотрич (прит. Дністра), в урочищі Гнилий Кут у Городоцькому р-ні Хмельн. обл. 1966—68 археологи І.Винокур та О.*Приходнюк* розкопали 27 чотирикутних напівземлянок (пл. бл. 16 м² кожна), з печами-кам'янками, а також госп. споруди, ями, вогнища та культовий майданчик. Посуд представлено ліпними горщиками струнких пропорцій з відігнутими назовні вінцями та глиняними сковородами. Знайдено також залізний нарльник, косу, вістря дротика, ножі, шила тощо. Осн. заняттями мешканців Г. були землеробство та скотарство.

Літ.: *Винокур И.С., Приходнюк О.М.* Раннеславянское поселение на р. Смотрич. В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974; *Приходнюк О.М.* Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). К., 1975.

О.М. Приходнюк.

ГОРОДО́К ПІСО́ЧНИЙ (ГРАДОКЪ ПѢСОЧЬНЪ, ГРАДОКЪ ПѢСОЧЬНЫИ), **археологічна пам'ятка** (замок Семена Олельковича) — *городище* на лівому березі Дніпра (нині тер. Києва, місцевість Вигурівщина-Троєщина). Пам'ятка розташов. на стариці Десни — Радосині (Радунка, Гнилуша). Г.П. контролював лівобереж. підходи до *Києва*, річкові проходи повз гол. русло Дніпра. Згадується у літописах під 1026, 1078, 1098, 1111, 1134, 1142, 1151, 1170. Це було місце зустрічей та переговорів князів. З його валів 1239 Менгу-хан споглядав Київ. У 14—15 ст. — заміська резиденція київ. князів, пізніше — володіння Милославських, Вигур, *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря*. По колу городище обведено валом та ровом. Тер. була зайнята сільс. садибами. Досліджувалося 1890, 1950, 1990.

Літ.: *Завитневич В.З.* Замок Семена Олельковича и летописный Городец под Киевом. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», (К.), 1891, кн. 5; *Сагайдак М.А.* Городець на Родосині. К., 1998.

Г.Ю. Івакін.

ГОРОДО́К-БЕДРИКІ́ВСЬКИЙ ВИ́СТУП КОЗАКІ́В 1653 — стихійний бунт козаків проти політики гетьмана Б.*Хмельницького*, що відбувся бл. 20(10) черв. під м. Городок-Бедриківський на *Поділлі* (нині м. Городок Хмельн. обл.) і призвів до зриву походу

укр. армії на зх.-укр. землі. У трав. 1653 Б.Хмельницький на чолі 30 тис. українців та 12—15 тис. татар вирушив у похід проти польс. війська, що стояло під м. *Глиняни*. Пройшовши *Бар* та околиці Кам'янця (нині м. *Кам'янець-Подільський*) через Орининьське поле, зупинився обозом між Городком-Бедриківським і Бедриківцями (нині село Городоцького р-ну Хмельн. обл.). Підрозділи українців і татар звільнили від поляків майже все *Подільське воєводство* і сх. р-ни *Руського воєводства*. Однак в укр. таборі росло невдоволення, зумовлене, зокрема, гострою нестачею продовольства й фуражу, втомою й зневірою багатьох козаків у можливість здобуття перемоги над *Річчю Посполитою*. За таких обставин звістка про поразку укр. полків у *Волощині* внаслідок нерозважливих дій Т.*Хмельницького* стала безпосереднім приводом до бунту. У ньому взяли участь майже всі козаки за винятком *полкової старшини* й *генеральної старшини*. Бунтівники гнівно докоряли Б.Хмельницькому за довготривалість та безперспективність війни, спустошення поселень, голод, непевний союз із крим. ханом, потурання синові та погрожували переселитися до Рос. д-ви. Гетьман спростував гол. обвинувачення, але змушений був заявити про припинення походу на зх.-укр. землі й повернення війська до м. *Біла Церква*. Наступного дня укр. військо й татари залишили околиці Городка-Бедриківського й рушили в Укр. козац. державу.

Дж.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы, т. 3. М., 1953.

Літ.: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 9, кн. 1. К., 1996.

В.С. Степанков.

ГОРОДО́ЦЬКА БИ́ТВА 1655 — битва укр.-рос. військ з поляками під час укр.-рос. походу за приєднання зх.-укр. земель до Укр. козац. д-ви, що відбулася поблизу м. Городок (нині місто Львів. обл.). Влітку 1655 зі вступом Швеції у війну проти Польщі склалися сприятливі умови для вирішення питання про приєднання зх.-укр. земель до Укр. козацької д-ви воєн. шляхом. Б.*Хмельницький* ініціював укр.-рос. похід на зх.-укр. землі. Узгодивши свої наміри зі швед. королем *Карлом X* Густавом, наприкінці серп. укр.-рос. підрозділи на чолі з Б.Хмельницьким та рос. воєводою В.*Бутурліним* вирушили до *Львова*. Під час переходу вони оволоділи містами *Скала-Подільська*, Ягельниця (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.), *Чортків*, *Теребовля*, *Тернопіль*, *Підгайці*, *Бережани, Поморяни*, Гологори (нині село Золочівського р-ну Львів. обл.), *Буськ* та ін. 15 верес. союзники прибули під Львів, звідки направили ч. полків під командуванням миргород. полк. Г.Лісницького та кн. Г.*Ромодановського* до Городка, де розміщувалося польс. військо коронного гетьмана С.*Потоцького*. Останній, розташувавшись в укріпленому таборі в болотистій місцевості, очікував підкріплення, що мало надійти з Польщі. Та вже 19 верес. відбулася битва. Укр. козаки, знищивши польс. караули, перейшли через болота. Тим часом росіяни захопили Городок і атакували центр польс. армії, а потім навмисно розпочали відступ, навівши таким чином польс. кінноту на засідку запороз. піхоти. Запорожці зустріли поляків щільним вогнем із рушниць, що змусило останніх відступити. Вдаривши з флангів, українці та росіяни довершили розгром противника, а потім ще 20 км переслідували його. В результаті битви переможці захопили польський обоз, *бунчук*, значну кількість полонених, у т. ч. С.Потоцького. Поразка в Г.б. поставила Польщу перед загрозою остаточного розгрому, адже швед. війська вели успішні бойові дії в її центр. р-нах, а Литва підписала договір зі Швецією про перехід під протекторат останньої.

Літ.: *Jemiolowski M.* Pamiętnik obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spółczesnie, porządkiem lat opowiedziane. Lwów, 1850; *Czolowski A.* Bitwa pod Grodkiem. «Tydzień. Dodatek do Kurjera Lwówskiego», 1905, cz. 47; *Kuszewicz S.C.* Arma Cosacica. «Жерела до історії України-Руси», 1913, т. 6; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, кн. 2. К., 1997; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999.

В.В. Станіславський.

ГОРОДО́ЦЬКЕ БРА́ТСТВО (братство при церкві Іоанна Хрестителя) — реліг.-громад. орг-ція укр. міщан м. Городок (нині місто Львів. обл.; див. *Братства*). 1590 Г.б. прийняло статут, за який слугував статут *Львівського братства*. 1592—93 виступало проти сваволля перемишльського правосл. єпископа Михайла Копистинського і городоцького священика-намісника Григорія Попеля, які вважали братство єретичним. 1611 керівники братства Михайло Курилович, Гриць Маляр, Гриць Кунащик, Павло Захарчич, Іван Кравецький очолили виступ міщан за участь представників укр. нас. в *магістраті*. Протягом 17—18 ст. Г.б. утримувало школу і шпиталь.

Літ.: *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.

Я.Д. Ісаєвич.

ГОРОДО́ЦЬКИЙ МУЗЕ́Й Ф.ШТЕ́ЙНГЕЛЯ НА ВОЛИ́НІ. Один з перших в Україні музейних закладів краєзнавчого спрямування, що був утворений і функціонував на наук. основі. Здійснював комплексне дослідження *Волині*. Заснований 1896 і діяв на кошти відомого збирача старожитностей, громад. та політ. діяча барона Ф.*Штейнгеля* у родинному маєтку в с. Городок (нині село Рівнен. р-ну Рівнен. обл.). На запрошення барона М.*Біляшівський* розробив програму організації музею і здійснював наук. кер-во закладом. Осн. джерелом поповнення фондів стали археол. розкопки, істор. й фольклорно-етногр. обстеження краю, в яких брали участь відомі вчені й краєзнавці. Особливо плідні були експедиції 1897—1900. У результаті в музеї сформувалися значні археол. й природничі колекції, багаті етногр. збірки переважно витворів нар. мист-ва і предметів побуту. В б-ці музею зберігалися цінні писемні пам'ятки місц. історії, низка стародруків і рукописні матеріали з приватних архівів 17—19 ст., численні документи з історії окремих церков, костьолів, установ Волині тощо. Результати збиральницької та наук. роботи

оприлюднювались у щорічних звітах музею, публікаціях у періодичних виданнях. Більшість колекцій музею і матеріалів з б-ки загубилася під час *Першої світової війни* та *громадянської війни в Україні 1917—1921.*

Літ.: Областной музей Волынской губернии. «Исторический вестник», 1897, № 7; Городецький музей Волинської губернії барона Т.Ф. Штейнгеля. «Україна», 1914, кн. 2; *Непомнящий Г.* Городоцький музей барона Ф.Штейнгеля. «Велика Волинь», 1994, т. 15; *Бухало Г.В.* Музей барона Федора Штейнгеля. «Наукові записки Рівненського краєзнавчого музею», 1996, вип. 1.

Е.М. Піскова.

В.О. Городцов.

ГОРОДЦО́В Василь Олексійович (11.03.1860—03.02.1945) — рос. археолог, один із фундаторів археол. науки. Д-р істор. н., проф. Н. в с. Дубровичі (нині село в Рязанській обл., РФ). Освіту здобув у духовній семінарії й військ. уч-щі. Наук. й пед. діяльність Г. пов'язана з Моск. істор. музеєм (1903—29), Моск. археол. ін-том (1907—14), Нар. ун-том А.Шанявського (1915—18), а з 1918 по 1944 — Моск. ун-том та одночасно з Ін-том матеріальної к-ри АН СРСР (1930—45). Наук. діяльність ученого є яскравим прикладом успішного поєднання польової практики з важливими теор. розробками в археології. Заслугою Г. є виділення низки археол. к-р *бронзового віку* (*ямної культурно-історичної спільності, катакомбної культурно-історичної спільності, зрубної культурно-історичної спільності*), розроблення методики їхнього дослідження, хронології й періодизації, а також періодизація доби бронзи в цілому в Сх. Європі. Г. одним із перших порушив питання про наявність палеолітичних (див. *Палеоліт*) жител, запровадив збирання остеологічного матеріалу при розкопках. Великої ваги набули його дослідження з історії *кіммерійців*, *скіфів* та *античних держав Північного Причорномор'я.* Він започаткував розкопки всесвітньо відомого *Більського городища* на Полтавщині (1908), що дало змогу вивчати лісостепову к-ру землеробського нас. «скіфів-орачів» епохи раннього *залізного віку.* Г. належить багато важливих відкриттів у дослідженні слов'ян. та давньоруських старожитностей, пам'яток степових кочовиків. Свій польовий досвід учений узагальнив у серії «Керівництво для археологічних розкопок і обробки здобутого матеріалу». Ним запроваджено порівняльно-типологічний метод дослідження археол. матеріалу, який не втратив свого наук. значення і нині. В Україні Г. проводив розкопки на Полтавщині, Харківщині, Донеччині.

Автор понад 200 наук. праць, серед яких монографії: «Первобытная археология» (1908), «Бытовая археология» (1910), «Культуры бронзового века в Средней России» (1915), «Археология. Каменный период» (1923), «Типологический метод в археологии» (1927) та ін.

Нагороджений орденом Леніна.

П. у м. *Москва.*

Літ.: *Крайнов Д.А.* К 125-летию со дня рождения В.А. Городцова. «Советская археология», 1985, № 4; *Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997.

С.П. Юренко.

ГОРОЖА́НИН Валерій Михайлович (1889—29.08.1938) — один із кер. рад. органів держ. безпеки. Н. в м. Акерман Бессарабської губ. (нині м. *Білгород-Дністровський*) у родині страхувального агента. Закінчив г-зію, навч. на юрид. ф-ті Новорос. ун-ту (*Одеса*), 1912 за революц. діяльність виключений з ун-ту, заарештований, 1913—14 — на засланні у Вологодській губ. Під час *Першої світової війни.* пішов добровольцем у рос. армію, звідки 1916, однак, дезертирував. 1916—18 — секретар робітн. кооперації, студент 4-го курсу юрид. ф-ту Новорос. ун-ту, учасник революційних подій.

Від трав. 1919 — слідчий з особливо важливих справ Одес. губернської ЧК, згодом потрапив у полон до білогвардійців, засуджений до розстрілу, але звільнений Червоною армією (див. *Радянська армія).* 1920 — уповноважений по боротьбі з контрреволюцією, зав. секретно-оперативним від. та чл. колегії Миколаїв. губернської ЧК. Від лют. 1921 — нач. секретного від. Центр. управління ЧК України — ВУЧК — ДПУ УСРР; від січ. 1923 — нач. секретно-оперативної частини та пом. (черв. 1923), од січ. 1924 — заст. нач. Київ. губернського від. ДПУ; з берез. 1924 — у резерві призначення ДПУ УСРР; од трав. 1924 — нач. секретного від. ДПУ УСРР; з трав. 1930 — заст. нач. секретного від., од берез. 1931 — нач. 1-го від-ня секретнополіт. від., од серп. 1931 — пом., з груд. 1931 — заст. нач. секретно-політ. від., од лип. 1933 — пом., з трав. 1935 — заст. нач. іноз. від. ОДПУ — Гол. управління держ. безпеки НКВС СРСР; од лют. 1937 — нач., від трав. 1937 — заст. нач. Особливого бюро НКВС СРСР.

19 серп. 1937 заарештований, 29 серп. 1938 Військ. колегією Верховного Суду СРСР засуджений до страти, вирок виконано того ж дня.

Літ.: *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД. 1934—1941: Справочник. М., 1999.

С.А. Кокін.

ГОРО́ХІВ — місто Волин. обл., райцентр. Розташов. на р. Липа (прит. Стиря, бас. Дніпра), за 50 км на пд. зх. від м. *Луцьк* та за 9 км від залізничної ст. Горохів. Нас. 10,1 тис. осіб (1998).

Перша письмова згадка про місто знайдена в грамоті вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика, за якою Г. разом із навколишніми селами був переданий у власність О.Шиловичу (1450). Пізніше його володарями стали князі *Сангушки.* 1600 місто отримало *магдебурзьке право.*

Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) місто у межах кордонів *Російської імперії*, стало повітовим центром. Ним у різний час володіли М.Велегорський, В.Стрийковський, Ф.Тарновський.

1808 у Г. споруджено катол. костьол і палац у стилі ампір. 1872 у Г. сталася пожежа, під час якої вигоріли дві третини міста. Внаслідок цього виконання функцій центру волості було покладено на с. Скобелка (нині село Горохівського р-ну), розташов. за кілометр на пн. сх. від Г.

Під час *Першої світової війни* в Г. відбувалися жорстокі бої. Більша ч. нас. була евакуйована в ін. рос. губернії.

1920—39 — у межах кордонів Польщі. Мав статус повітового

центру. В 1920—30-х рр. у місті працювали 2 млини, цегельний з-д, олійниця, майстерня з ремонту віялок.

1939 увійшло до УРСР. Райцентр — з 1940.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 26 черв. 1941 по 13 лип. 1944 окуповано гітлерівськими військами. Біля Г. був концентраційний табір.

В.В. Головко.

ГОРОШОВА́, комплекс археологічних пам'яток. Розташов. біля с. Горошова Борщівського р-ну Терноп. обл. в заплаві лівого берега Дністра, становить кілька поселень 3-х археол. к-р. Високу ч. тераси займало поселення скіф. (див. *Скіфи*) доби (6–5 ст. до н.е.); тут відкриті залишки наземних жител з великою кількістю глиняного посуду та знарядь праці. На пд. від нього розкопано поселення кін. 3—1 ст. до н. е. Тут знайдено напівземлянкові житла, госп. ями, надворні вогнища, об'єкти культового призначення зі слідами людських жертвоприношень. Наявність кельтських матеріалів, кераміки різних латенізованих к-р Середньої та Сх. Європи віддзеркалює складні процеси, в які було втягнуто нас. периферії латенської к-ри (див. *Латенські пам'ятки*). Ця пам'ятка є свідченням переселення давніх племен, відомих за антич. авторами як *бастарни,* або як скіри і галати, що стали складовою ч. племен *поєнешті-лукашівської культури*. Ще південніше розкопано слов'ян. поселення 6–7 ст. На ньому виявлено напівземлянкові житла з печами-кам'янками, госп. ями, кераміку, знаряддя праці, бронз. фібули.

Літ.: *Пачкова С.П.* Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошова Тернопольской области. В кн.: Археологические памятники Среднего Поднестровья. К., 1983.

С.П. Пачкова.

ГО́РСЬКА Алла Олександрівна (18.09.1929—28.11.1970) — громад. діячка, художниця, шістдесятниця (див. *Шістдесятники*). Чл. Спілки художників УРСР (1959). Дочка відомого кінодіяча О.Горського, одного з засн. укр. кіно (співпрацював з О.*Довженком*). Дружина худож. В.*Зарецького*. Н. в м. *Ялта*. 1933—44 мешкала в Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*), 1944—70 — у *Києві*. 1954 закінчила Київ. худож. ін-т. Упродовж 1959—62 працювала над тв. шахтарського циклу, виконала роботи в селах Чорнобильського р-ну Київ. обл., намалювала живописні полотна «Прип'ять. Пором», «Абетка», «Хліб» та ін.

Із 1962 проводила громад. діяльність у клубі творчої молоді «Сучасник». Брала участь у виявленні місць поховань розстріляних органами НКВС на Лук'янівському та Васильківському цвинтарях, у *Биківні*. 1964 у співавт. з О.Заливахою, Л.Семикіною, Г.Севрук створила вітраж «Тарас Шевченко» у фойє червоного корпусу Київ. ун-ту (знищений за розпорядженням секретаря міськкому КПУ). За цю роботу виключена зі Спілки художників УРСР (але згодом була поновлена). Від 1965 брала активну участь у дисидентському русі (див. *Дисидентські (опозиційні) рухи 1960—1980-х років в Україні*): подавала листи-протести до органів держ. безпеки, виїздила на політ. суди, у т. ч. на суд, що чинився над В.*Чорноволом* у *Львові*, надавала моральну та матеріальну допомогу політв'язням та чл. їхніх родин. 1968 підписала «Лист-протест 139» проти порушень Конституції СРСР на політ. судах. Вдруге виключена зі Спілки художників. 1965—70 виконала у співавт. низку монументальних мозаїк у містах Київ, *Донецьк*, Жданов (нині м. *Маріуполь*) та *Краснодон*.

Убита в м. *Васильків* з політ. мотивів. Похована у Києві (автор надгробка В.Прядка).

Літ.: *Білокінь С.* А в серці «шторм і сльози». Спогади про Аллу Горську. «Культура і життя», 1990, 25 листоп.; *Певний Б.* Ціна пробудження. До двадцятиріччя вбивства Алли Горської. «Сучасність», 1990, ч. 12; *Білокінь С.* Смерть Алли Горської. «Образотворче мистецтво», 1992, № 4; *Зарецький О.* Алла Горська. Червона тінь калини. К., 1996.

Т.І. Зарецька.

ГО́РТІ (Horthy) **Міклош** (18.06. 1868—09.02.1957) — угор. держ. і політ. діяч. Н. в м. Кендереш (Угорщина) в сім'ї дрібного дворянина. 1886 закінчив військ.-мор. акад. у *Відні*. 24 роки служив на військ. флоті *Австро-Угорщини*. 1909 — ад'ютант імп. *Франца-Йосифа I* у званні капітана 1-го рангу. На початку *Першої світової війни* — командир крейсера «Принц Євгеній». Від лют. 1918 — контр-адмірал, головнокомандуючий мор. флотом Австро-Угорщини. Од жовт. 1918 — віце-адмірал.

А.О. Горська. Автопортрет. Початок 1960-х рр.

1 берез. 1920 Нац. збори (парламент) обрали Г. регентом Угорщини. Своєю дієвою політикою він забезпечив незалежний від Австрії розвиток країни. Протягом 1921 провів детронізацію *Габсбургів*. Започаткував формування в Угорщині *авторитарного режиму*. Домагався перегляду *Тріанонського мирного договору 1920*, повернення втрачених угор. етнічних територій. У зовн. політиці здійснював курс на військ.-політ. зближення з Італією, Німеччиною, Австрією, Болгарією з метою перегляду кордонів із сусідніми д-вами. Протягом листоп. 1938 — квіт. 1941 йому вдалося реалізувати свій задум: пд. р-ни Словаччини, всю *Закарпатську Україну*, пн. Трансільванію (істор. обл. на пн. зх. Румунії), пн. Воєводину (автономний край у складі Сербії) знову було приєднано до Угорщини, завдяки чому остання перетворилася з малої в середню європ. д-ву (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*).

М. Горті.

Г. добровільно вступив 27 червня 1941 у війну проти *СРСР* на боці Німеччини, одночасно проводив таємні переговори з країнами *антигітлерівської коаліції* про визнання ними за Угорщиною прилучених до неї тер., за що та готова була вийти з війни. Але СРСР, США, Велика Британія на ці умови не погодилися.

15 жовтня 1944 Г. зробив заяву до угорського народу про припинення війни, однак під тиском Берліна підписав відмову від влади, передавши її до рук фашистської партії на чолі з Ф.Салаші. Після цього Г. було вивезено до Німеччини (Баварія). Угорщина продовжувала війну на боці Німеччини.

На *Нюрнберзькому процесі 1945—1946* Г. спочатку фігурував лише як свідок, але потім його визнано *воєнним злочинцем.*

1948 переїхав з Німеччини на постійне місце проживання до Португалії, де й помер у м. Ешторил поблизу м. Лісабон. У

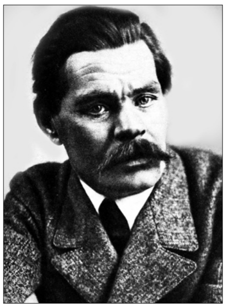

Максим Горький.

М.І. Горюшкін.

1990-х рр. прах Г. перевезений і перепохований в Угорщині.

М.С. Держалюк.

ГОРУ́К Сень — див. *Ґорук* С.

ГО́РЬКИЙ Максим (справжні прізв., ім'я та по батькові — Пєшков Олексій Максимович; 28(16).03.1868—18.06.1936) — рос. письменник, основоположник соціаліст. реалізму в літературі. Н. в м. Нижній Новгород (нині місто в РФ). 1884—88 відвідував нелегальні гуртки. 1888—89 та 1891—92 подорожував по Росії. Тричі був заарештований. 1906—12 жив в Італії на о-ві Капрі, де зблизився з с.-д. групою «Вперед». 1912 повернувся до Росії, брав активну участь у сусп.-політичному житті країни. 1921—31 — знову за кордоном (з 1924 — у м. Сорренто, Італія). 1931 повернувся в *СРСР*, виступив організатором і головою 1-го Всесоюзного з'їзду радянських письменників (1934). Від 1934 очолював Спілку рад. письменників.

Життя і творчість Г. значною мірою пов'язані з Україною. Він підтримував контакти з багатьма укр. митцями. За свідченням П.*Тичини*, Г. знав укр. мову, укр. літ. і фольклор. Тісні стосунки мав із М.*Коцюбинським*. За безпосередньої участі Г. в ж. «Жизнь» публікувалися тв. О.*Кобилянської*, М.Коцюбинського, Л.*Мартовича*, В.*Стефаника*, І.*Франка*. Здійснював підготовку зб. укр. літ. в 2-х т. у вид-ві «Парус». Однак у радянські часи Г. притаманні певні прояви російського шовінізму: заперечував проти видання свого роману «Мать» укр. мовою. Тв. Г. перекладали укр. мовою Леся *Українка*, М.*Рильський*, П.*Панч*, П.Тичина, А.*Головко* та ін.

Твори Г. «Очерки и рассказы» (1898—99, т. 1—3); романи «Фома Гордеев» (1899), «Трое» (1900), «Мать» (1906), «Жизнь Клима Самгина» (1925—36); трилогія «Детство» (1912—13), «В людях» (1914), «Мои университеты» (1922); п'єси «Мещане» (1901), «На дне» (1902) та ін.

П. у с. Горки під *Москвою*, похований у Москві на Красній площі.

Літ.: *Пархоменко М.* Горький і Західна Україна. Львів, 1946; *Касторский С.В.* Горький — художник. Очерки. М.—Л., 1963; *Зісук Н.Й.* Горький і Україна. К., 1968; *Михайловский Б.В., Тагер Е.Б.* Творчество М.Горького. М., 1969; *Луначарский А.В.* О Горьком. М., 1975; *Бялик Б.М.* М.Горький — драматург. М., 1977; *Овчаренко А.И.* Горький и литературные искания XX столетия. М., 1978; *Ревякина И.А.* М.Горький: Жизнь и творчество. М., 1985.

П.М. Бондарчук.

ГОРЮ́ШКІН Микола Іванович (01.12(18.11).1915—12.11.1945) — військ. діяч доби *СРСР*. Двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Н. в с. Шарапкине (нині м. Свердловськ Луган. обл.). В Червоній армії (див. *Радянська армія*) з 1937. Закінчив Урюпінське військ.-піх. уч-ще (1941). Від лип. 1941 — у діючій армії. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — на *Південно-Західному фронті*, *Брянському фронті*, Центр. фронті, *Воронезькому фронті* та ін. — командир мотострілец. взводу, роти, батальйону, заст. командира 22-ї гвард. мотострілец. бригади. За успішне командування ротою при форсуванні Дніпра (1943) йому присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Вдруге відзначився при форсуванні (1945) р. Одер поблизу м. Ополе (Польща), за що удостоєний 2-ї медалі «Золота Зірка».

Літ.: Боевая доблесть. Донецк, 1971; Герои-освободители Черкасщины. Днепропетровск, 1980; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987.

Т.С. Першина.

ГОРЯ́НСЬКА ЦЕ́РКВА-РОТО́НДА СВЯТО́ГО МИКОЛА́Я — церква-ротонда в передмісті *Ужгорода* — Горянах. Споруджена в серед. 13 ст. (на думку деяких дослідників, у 12—13 ст.). У 15 ст. до ротонди прибудований із зх. прямокутний неф. Збереглися фрески 14 ст. в протоpенесансному стилі (виконані, ймовірно, пн.-італ. майстрами) і малярські композиції 15 ст. у нефі. Г.ц.-р. св. Миколая є найстарішим храмом із тих, що збереглися в *Закарпатській Україні.*

М. Чабан.

Церква-ротонда св. Миколая в Горянах.

Марія. Деталь фрески «Благовіщення» з церкви-ротонди св. Миколая в Горянах.

ГОСТИ́НА (від старослов'ян. гость; чи оайєрит — від румун. «вівцеве») — звичаєвий податок у 16—18 ст. на овець, який виплачували всі *стани Буковини* в 17—18 ст. з розрахунку 5 пара (крейцерами) за вівцю (1775).

Літ.: *Grigoras N.* Institutii feudale din Moldova: Organizarea de stat pina a mijlocul sec. al 18-lea. Bucureçti, 1971; История Молдавской ССР с древнейших времен до наших дней. Кишинев, 1982; *Matuz J.* Das Osmanische Reich: Grundlimien seiner Geschichte. Darmstadt, 1994; *Сплені фон Г.* Опис Буковини. Чернівці, 1995; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові наприкінці 14 — першій третині 19 ст.: Проблема функціональних полінномінацій в адаптивних терміносистемах. Чернівці, 1997.

О.Д. Огуй.

ГОСТИ́НЕЦЬ — (від старослов'янського гость — подорожній купець) — велика дорога, широкий битий шлях із впорядкованою проїзною частиною. Г. споруджувалися для руху гужового транспорту і проходили осн. торг. шляхами; були гол. магістралями й сполучали великі міста та сусідні землі. Г. зазвичай був обсаджений з обох боків де-

ревами, інколи вздовж дороги будували водовідвідні споруди. Особливою прикметою Г. було розміщення уздовж нього заїздів, постоялих дворів з приміщеннями для купців, кузень, корчем, митниць та ін. госп. будівель, призначених для обслуговування подорожніх. Г. будувалися за рахунок держ. скарбниці та за активної участі місц. населення. Литов. статут 1588 (див. *Статути Великого князівства Литовського*) встановлював розміри Г. і регламентував порядок руху по ньому.

О.В. Крупка.

Проходження Г. визначалося фізично-геогр. особливостями місцевості, зокрема, помітно тяжіло до річкових вододілів. Мережу Г. в ранньому *середньовіччі* можна реконструювати на підставі археол. знахідок. У середні віки та на початку Нового часу у напрямках торгових шляхів спостерігається певна консервативність, що частково була зумовлена довготривалою дією шляхового примусу, складського права (див. *Право складу*) і митної системи, які визначали умови ведення торгівлі.

Г. умовно поділяють на «великі», «вільні», «добровільні», «дозволені» і «недозволені», «королівські» тощо. Деякі Г. мали власні назви, як напр., *Вітовтова дорога* на пограниччі *Волині* й *Полісся* (14—17 ст.). Із джерел відомо про «Старий гостинець литовський» на Київщині, «руський» гостинець, що проходив у 16—18 ст. через м. Ярослав (нині місто в *Польщі*). Деякі з гостинців (шляхів) одержали назву від назви міста, з якого вони починались чи до якого вели (*Білгородський гостинець*, *Брацлавський гостинець*, *Вінницький гостинець*, *Київський шлях*, *Колківський гостинець*, Луцький, Олицький, Острозький, Паволоцький, Трипільський, Фастівський, Ярославський та ін.).

Літ.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа, т. 1. Вильна, 1867; *Rulikowski E.* Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne. «Ateneum» (Warszawa), 1878, t. 3, z. 3; Словник староукраїнської мови XIV—XV ст., т. 1. К., 1977; *Пришляк В.* До питання про торговельні комунікації і митні системи українських земель першої половини XVIII століття. «ЗНТШ», 2000, т. 240.

В.В. Пришляк.

ГОСТИ́ННІ ДВОРИ́ (від старослов'ян. гость — подорожній купець) — місце, де зберігалися товари і велася торгівля. У наддніпрянських джерелах 14—18 ст. іноді називаються карвасарами (від слова «караван-сарай», що нагадує про буд-во таких дворів ще при монголах і про багатовікову традицію караванної торгівлі в регіоні). Г.д. складалися з жител для купців, складів для товарів, обладнаних торг. площ. Були прикметою процесу урбанізації: обов'язково згадуються у привілеях містам. Функціонування Г.д. у значних торг. центрах було пов'язано з правом здійснення контролю над приїжджим купецтвом та прибутками від торгівлі, насамперед митними. Очевидно, через це в 2-й пол. 17—18 ст. установа, що відала збиранням на *Лівобережній Україні* держ. мита, називалася карвасарією.

О.Ф. Сидоренко.

ГОСТІ́ЧКА (Hostička) **Володимир** (н. 10.12.1929) — чеський історик. Доктор філософії (1966). Н. в с. Височе (нині село Черняхівського р-ну Житомир. обл.). Закінчив Карлів ун-т у Празі (1954). Від 1963 — н. с. наук. установ Чехословацької АН. Після «Празької весни» 1968 зазнав переслідувань. Досліджував питання чесько-укр. взаємин, гол. чин. епохи нац. відродження. Про осн. теми істор. зацікавлень Г. красномовно свідчать назви його гол. праць: «Павло Йосиф Шафарик і українці» (1957), «Карел Владислав Зап і галицькі українці», «До чесько-української взаємності в першій половині XIX ст.», «До початків проникнення Шевченкових творів до Чехії» (дві останні — 1961), «Україна в поглядах чеської громадськості епохи національного відродження до 1848 р.» (1964), «Співпраця чехів і галицьких українців у 1848—1849 рр.» (1965), «Богдан Хмельницький і його зовнішня політика 1648—1657» (1966), «Деякі аспекти взаємин між чехами і українцями до кінця 60-х років XIX ст.» (1968), «Волинські чехи та їх гоніння в Радянському Союзі» (1990), «Україна між Польщею і Росією в 1657—1659 рр.», «Ідея української державності та спроби її реалізації» (обидві — 1992).

Літ.: Hostička V. В кн.: Československé práce o jazyce, déjinach a kultuře slovanských národů od roku 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972.

Ф.І. Стеблій.

ГО́ТВАЛЬД — назва 1976—90 м. *Зміїв.*

ГО́ТИ (лат. gothi) — племена сх. германців епохи *Великого переселення народів.* Відомості про них сучасною наукою почерпнуті значною мірою з тв. готського письменника *Йордана* (середина 6 ст.). На поч. н. е. ядро готських племен переселилося із Скандинавії до Польс. Помор'я, де змішалося з місц. людністю; бл. рубежу 2—3 ст. Г. переселяються в Сх. Європу. Протягом 238—270 на чолі коаліції варварських народів вони воюють з Рим. імперією (готські або скіф. війни; див. *Рим Стародавній*). Періодично загони Г. служили в рим. та візант. військах. Г. поділялися на дві гілки: на зх. від Дністра мешкали тервінги (везеготи), на сх. — грейтунги (остроготи). Король грейтунгів Германаріх проводив активну завойовницьку політику. Від 341 єпископ Вульфіла проповідував серед Г. аріанську версію *християнства* (див. *Аріанство*); він переклав *Біблію* готською мовою, для чого розробив абетку на грец. основі замість старого *рунічного письма.* 375, після вторгнення в Сх. Європу *гунів*, більша частина Г. переселяється на захід. Там вони створюють Вестготське королівство в Іспанії та Остготське в Італії. Частина Г. лишилася в Криму (крим. Г.), їхні нащадки зберегли свою мову до пізнього середньовіччя (див. *Мангуп*). З Г. пов'язують археологічні пам'ятки *вельбарської культури* та ч. *черняхівської культури.*

Літ.: *Баран В.Д. та ін.* Черняховская культура и готская проблема. В кн.: Славяне и Русь (В зарубежной историографии). К., 1990; *Wolfram H.* Die Goten. Von Anfangen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. München, 1990; *Пиоро И.С.* Крымская Готия. К., 1990; *Heather P.* The Goths. Oxford—Cambridge, 1996; *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов: «Getika». СПб., 1997; *Буданова В.П.* Варварский мир эпохи Великого переселения на-

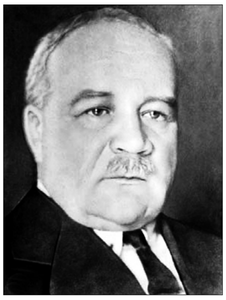

Ю.В. Готьє.

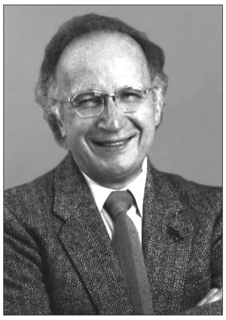

Р. Гофман.

В.І. Гошкевич.

родов. М., 2000; *Магомедов Б.* Черняховская культура. Проблема этноса. Люблин, 2001.

Б.В. Магомедов.

ГОТЬЄ́ Юрій Володимирович (30(18).06.1873—17.12.1943) — історик, археолог. Акад. АН СРСР (1939). Н. в м. *Москва.* Закінчив Моск. ун-т (1895). Від 1902 — на викладацькій роботі в цьому вузі (з 1915 — проф.) й ін. учбових закладах. Одночасно (1898—1930) працював у б-ці Румянцевського музею (нині — Рос. держ. б-ка у м. *Москва*) й Держ. істор. музеї (1922—30).

Від 1900 брав участь в археол. розкопках на тер. Моск. губ., а також в Україні — на Харківщині (1901), в Криму (1927) та ін. регіонах. Підсумком цих досліджень стала його праця з історії матеріальної культури Східної Європи, написана на основі паралельного вивчення археологічних й історичних (літ.) першоджерел. На формування Г. як історика помітно вплинув В.*Ключевський*; Г. належав до найвизначніших представників його наук. школи. Автор понад 150 наук. праць. Осн. їх проблематика пов'язана з різноманітними аспектами історії Рос. д-ви 17 і 18 століть, що стосуються передусім специфіки її екон. розвитку, землеволодіння, місц. управління, сел. реформи, питань істор. географії та ін. Велику увагу приділяв вивченню істор. долі слов'ян. народів. У своїх дослідженнях торкався важливих проблем історії України, пов'язаних із процесами виникнення *козацтва*, формування *кріпацтва*, розвитку феод. землеволодіння, подіями *національної революції 1648—1676* (розділ, присвячений Малоросії 16—17 ст., у кн. «Очерк истории землевладения в России»). Від 1926 — співробітник редакції «*Большой советской энциклопедии*» та «Малой советской энциклопедии», де надруковано понад 100 його статей і заміток, у т. ч. — істор. нарис «Киев». Брав участь у підготовці багатотомної «Истории СССР».

П. у м. Москва.

Тв.: Замосковный край в XVII веке. Опыт исследования по истории экономического быта Московской Руси. М., 1906; Материалы по исторической географии Московской Руси. Замосковные уезды и входившие в их состав страны и волости по писцовым и переписным книгам XVII столетия. М., 1906; История областного управления в России от Петра I до Екатерины II, т. 1. М., 1913; Очерк истории землевладения в России. Сергиев-Посад, 1915; История южных славян. М., 1916; Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до основания первого русского государства, т. 1. Л., 1925; Железный век в Восточной Европе. М.—Л., 1930; Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии. «Исторический журнал», 1940, № 1.

Літ.: *Асафова Н.М.* Юрий Владимирович Готье. М., 1941; Юрий Владимирович Готье (Некролог). «Вестник древней истории», 1946, № 1; *Арциховский А.В.* Ю.В. Готье как археолог. «Доклады и сообщения Исторического факультета МГУ», 1945, вып. 1; *Пичета В.* Труды Ю.В. Готье по истории Литвы, Белоруссии, Украины и славянских народов. Там само.

Е.М. Піскова.

ГО́ФМАН (Хофман, Hoffman) **Роалд** (н. 18.07.1937) — амер. хімік. Чл. Нац. АН США, Амер. асоц. фундаментальних наук, Міжнар. акад. квантово-молекулярних досліджень і Амер. фізичного т-ва. Н. в м. *Золочів* в родині інженера. 1949 сім'я Гофманів переїхала до США. 1955 розпочав вивчення медицини в Колумбійському ун-ті; 1958, після отримання ст. бакалавра, спеціалізувався з хімії в Гарвардському ун-ті. 1959 прослухав літній курс із квантової хімії в Упсальському ун-ті (Швеція); згодом упродовж року навч. в Моск. ун-ті. 1962 отримав ст. д-ра наук і працював у Гарвардському ун-ті (наук.-дослідницька робота). Від 1965 — у Корнельському ун-ті: 1965—68 — ад'юнкт-професор з хімії, від 1968 — повний (дійсний) професор. 1974 Г. присуджено звання проф. фіз. наук. Розробляв теорію протікання хім. реакцій, досліджував взаємозв'язок структури й реакційної здатності органічних, неорганічних і металоорганічних сполук та ін.

Лауреат премії Хімічного т-ва особливо чистих сполук (1969), лекторської премії Гаррісона Е.Хоува (1970), премії Міжнар. акад. квантово-молекулярних досліджень (1971), премії Артура А.К.Коупа за заслуги в розвитку органічної хімії (1973, разом із Р.Вудвордом), премії Полінга (1974), Нобелівської премії з хімії (1981, разом із К.Фукуї), премії за видатні заслуги в розвитку неорганічної хімії (1982). Нагороджений медаллю Ніколса (1981). Володар почесних учених ступенів Королів. технологічного ін-ту в Швеції та Єльського ун-ту (шт. Коннектікут, США).

Літ.: Nobel Prize winners. New York, 1987; Лауреаты Нобелевской премии: Энциклопедия, кн. 2. (М—Я). М., 1992.

П.М. Бондарчук.

ГО́ША МХІТА́РА СУДЕ́БНИК, Судебник Мхітара Гоша — кодекс вірм. феод. права, який склав наприкінці 12 — поч. 13 ст. чернець Мхітар Гош. Був чинним законом у Вірменії й мав широке застосування поза її межами, зокрема *у вірменських колоніях в Україні 16—18 століть.* Вірмени-переселенці привезли Г.М.с. в Україну і протягом восьми століть керувалися ним, пристосувавши його до місц. умов так, що він забезпечував їм можливість мати власні, вірм., юрид. інститути в іноетнічному середовищі. В окремих місцях України діяв вірм. суд, на чолі якого стояв вірм. *війт* (представник адм. влади). Суд мав статус держ. органу і розглядав усі без винятку громадян. й карні справи, які стосувалися вірмен. Наявність такого суду мала виняткове значення для консолідації вірмен в іноетнічному середовищі, захисту їхніх прав і маєтностей.

Оригінал Г.М.с. не знайдено, є його лат., польс. та кипчацький переклади: перший — з оригіналу, другий — з лат., а третій — з польс. мов. Лат. і польс. тексти видано в серед. 19 ст., кипчацький — 1957 у Варшаві. Рос. пер. Судебника з давньовірмен. мови видано 1954 Ін-том історії АН Вірменії.

Літ.: Армянский судебник Мхитара Гоша. Ереван, 1954; *Григорян В.Р.* История армянских колоний Украины и Польши: (Армяне в Подолии). Ереван, 1980.

Т.О. Комаренко.

ГОШКЕ́ВИЧ Віктор Іванович (21(09).03.1860—02.03.1928) — археолог, краєзнавець, музеєзнавець. Засновник Херсон. історико-археол. музею, дійсний чл. *Одеського товариства історії та старожитностей* (1896), чл.-кор. Моск. археол. т-ва (1914), дійсний чл. *Археологічної комісії ВУАН.* Н. в м. *Київ.* Закінчив Київ. ун-т (1896), де вивчав *археоло-*

гію й *археографію* під кер-вом В.*Антоновича* й М.*Петрова.* 1896—1905 працював секретарем губернського стат. к-ту в *Херсоні.* Археол. дослідження розпочав 1888 на Черкащині під кер-вом В.*Завітневича.* 1889 виявив і локалізував руїни замку київ. кн. *Семена Олельковича* та літописного м. Городець 11—12 ст. (див. *Городок Пісочний*). Провадив систематичні археол. обстеження в Херсон., Таврійській губерніях, у Подністров'ї, Побужжі, Придніпров'ї, виявив близько 50 скіф. городищ у Нижньому Подніпров'ї. 1890 заснував історико-археол. музей у Херсоні (з 1911 — міськ. музей старожитностей Херсон. краю, нині *Херсонський краєзнавчий музей*), був його незмінним дир. до 1925, видавав «Літописи» музею. Як учасник підготовчого з'їзду з улаштування 1-го Всерос. з'їзду діячів музеїв (1912) запропонував ввести єдину номенклатуру предметів для всіх музеїв, скласти предметний покажчик з музеєзнавства, архівознавства, археології, історії. 1924 заснував Херсон. краєзнавче т-во, у 1920-х рр. викладав курс «Історичне краєзнавство» в Херсон. ін-ті нар. освіти. Активний учасник громад. життя регіону. 1898—1907 видавав щоденну газ. «Юг» ліберального спрямування.

П. у м. Київ.

Тв.: Клады и древности Херсонской губернии, кн. 1. Херсон, 1903; Монеты и медали. Херсон, 1910; Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг., вып. 2. Херсон, 1912; Древние городища по берегам низовья Днепра. СПб., 1913; Летопись музея за 1912 г., вып. 4. Херсон, 1914.

Літ.: *Писаренко Е.Ю.* Вчений — Герой Праці (До 110-річчя від дня народження В.І.Гошкевича). «УІЖ», 1970, № 4.

С.П. Юренко.

ГОШО́ВСЬКИЙ Богдан (1907 — р.с. невід.) — дитячий письменник та ред. журналів для дітей та юнацтва. Н. в *Галичині.* Засн. низки укр. вид-в на еміграції: «Нашим дітям» (1945), «Євшанзілля» (1950), ред. журналів «Малі друзі» (1937—48), який після 2-річної перерви продовжував виходити на еміграції (1947—48 в Мюнхені, Аугсбурзі; обидва — Німеччина), а 1942—44 — у *Львові*; «Молоді друзі», «Дорога» (1937—44). Організатор видань «Моя книжечка» (1940—44), «Дорога» (1940—42). Від 1946 — голова об-ня працівників дитячої літератури.

Автор дитячих оповідань, підписаних псевдонімами Дідусь і В.Данилович, збірок «Китиця квіток», «Рожне поле», статей про укр. дитячу літ. та ін., статті-огляду «Дитяча література», т. 1—2, «*Енциклопедії українознавства*» (1955—57).

Є.М. Скляренко.

ГО́ЩА — с-ще міськ. типу Рівнен. обл., райцентр. Розташов. на р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), за 33 км від обласного центру. Нас. 5,8 тис. осіб (1999).

Назву пов'язують із старослов'ян. словами «гостити», «гощу», «погост» (поселення). Перебувало під владою Литви, Польщі. Наприкінці 16 і майже до серед. 17 ст. було одним із центрів протестантської течії — *социніанства*, яке вимагало раціоналістичної перебудови християн. віровчення. 1639 засновано *Гощанський Свято-Михайлівський монастир.* Нас. Г. брало активну участь у *національній революції 1648—1676.* Тут був сформований *Гощанський полк.* Наприкінці 18 ст. Г. — у складі Острозького пов., волосний центр. З верес. 1920 — у межах кордонів Польщі. У складі УРСР — од 1939. Від 1940 — райцентр. С-ще міськ. типу — від 1959.

Пам'ятки історії та к-ри: городище 11—13 ст., Свято-Михайлівський монастир (1639).

Літ.: *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, т. 2. Почаев, 1889.

Є.М. Скляренко.

ГОЩА́НСЬКИЙ СВЯ́ТО-МИХА́ЙЛІВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р. Заснований 1639 кн. Іриною Соломирецькою у м-ку *Гоща* як чол. монастир задля протистояння *социніанству.* При монастирі діяла вища правосл. шк., опікуном якої був митрополит П.*Могила.* Перші ректори шк. — Ігнатій Старушич та Інокентій *Гізель.* У 40-х рр. 17 ст. монастир перейшов до греко-католиків (див. *Українська греко-католицька церква*). 1777 до монастиря приписано унійний Городищенський монастир. Від 1833 монастир знову став православним. За часів *СРСР* монастирські споруди використовувалися для громад. та госп. цілей. 1991 почалася відбудова монастиря. Від грудня 1993 відновлений як Свято-Покровський жін. монастир УПЦ (МП).

Літ.: Православ'я на Рівненщині. Рівне, 1991.

О.Д. Кузьминська.

ГОЩА́НСЬКИЙ ПОЛК — козац.-міщансько-сел. військ. одиниця. Утворений в лип.—серп. 1648 у Луцькому пов. Волин. воєводства. Сформований *війтом* Іваном Куковським (Кукольник-Листопад) із мешканців м-ка *Гоща* та навколишніх сіл, які влилися в соціальну й нац.-визвол. боротьбу проти польс.-шляхетського панування (див. *Національна революція 1648—1676*). Повстанці зруйнували маєток кн. А.*Кисіля* в Гощі та виступили на підтримку війська Б.*Хмельницького*, що діяло в той час на *Волині.* Г. п. надав допомогу полку М.*Кривоноса*, брав участь у боях, що відбувалися в районі між Гощею та Берездовим (нині село Славутського р-ну), на околицях с. Тинна (нині село Дунаєвецького р-ну, обидва Хмельн. обл.), у *Пилявецькій битві 1648*, поході Б.Хмельницького до *Львова* (1649). Після *Зборівського договору Криму з Польщею* від 8 серп. 1649 Г. п. припинив своє існування.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. «Історичні джерела та їх використання», 1966, вип. 2; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995.

В.В. Панашенко.

ГОЩИ́НСЬКИЙ (Goszczyński) **Северин** (04.11.1801—25.02.1876) — польс. поет-романтик і публіцист, представник «української школи» в польс. літ. Н. в с. *Іллінці.* Навч. в г-зіях *Вінниці* (1814—15) та *Умані* (1816—19). 1820 — чл. таємного «Союзу вільних поляків» у *Варшаві*, після розпуску якого (1821) жив в Україні. Учасник *польського повстання 1830—1831*, після поразки якого нелегально перебував в *Галичині* (1832—38), де став співзасн. «*Союзу друзів народу*» та «*Співдружності польського народу*». Переслідуваний поліцією, емігрував до Франції (1838), де зблизився з

Б. Гошовський.

С. Гощинський.

В.Е. Грабар.

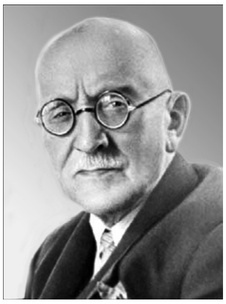
І.Е. Грабар.

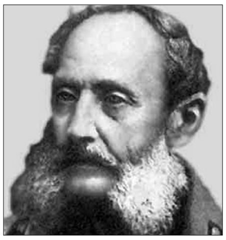
П.Х. Граббе.

групою А.Тов'янського, яка поширювала ідеї польс. месіанізму. Від 1872 жив у *Львові.*

У своїх літ. творах поетизував природу України, відтворював важливі істор. події, побут і звичаї укр. народу, майстерно послуговувався укр. фольклорним матеріалом. Найважливіший його поетичний твір — поема «Канівський замок» (1828), в якій у дусі нар. традиції оцінено події часів *Коліївщини*, правдиво відтворено соціальні передумови нар. повстання 1768, типові характери з народу, світ нар. уявлень, думок і почуттів. У 3-томному виданні творів (Львів, 1838) надрукував цю поему зі вступною ст. «Кілька слів про Україну і уманську різню». У ж. «Lwowianin» («Львів'янин») опублікував ст. «Могила Баби, або Небаби, козацького отамана в Доброполі» (1838). Творчість Г. високо цінив І.*Франко*. Укр. мовою окремі тв. Г. переклали М.*Шашкевич* («Канівський замок»), М.Литвинець, І.Глинський, С.Йовенко.

П. у м. Львів. Похований на *Личаківському цвинтарі.*

Літ.: *Кирчів Р.* Український фольклор у польській літературі (період романтизму). К., 1971; *Łopuszański B.* Stowarzyszenie Ludu Polskiego (1835—1841). Geneza i dzieje. Kraków, 1975; *Франко І.* Поет-герой. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 27. К., 1980.

Ф.І. Стеблій.

ГПУ УССР (рос. — Государственное политическое управление УССР) — див. *Державне політичне управління УСРР.*

ГРАБА́Р Володимир Еммануїлович (22.01.1865—26.11.1956) — правознавець. Академік ВУАН (1926). Брат І.*Грабаря*. Н. в м. *Відень* у сім'ї закарпатських українців. Навч. в *колегії Павла Ґалаґана* в *Києві.* Закінчив Моск. ун-т (1888). Від 1893 — доц., з 1901 — проф. Юр'євського (Тартуського) ун-ту. Від 1918 — проф. Воронезького ун-ту, з 1919 — д-р міжнар. права Петрогр. ун-ту. Од 1923 — проф. Моск. ун-ту, консультант Наркомату зовн. торгівлі СРСР. У листоп. 1926 обраний на каф-ру міжнар. права ВУАН (передбачалося, що вчений буде штатним акад., хоча й житиме постійно в *Москві*, а в Київ періодично наїжджатиме для наук. роботи й участі в академічних заходах, але Наркомос УСРР відмовив йому в цьому). Автор понад 130 наук. праць, переважно з проблем міжнар. права 19—20 ст. Роботи опубліковані рос., нім. та лат. мовами.

П. у м. Москва.

Тв.: Римское право в истории международных правовых учений. Юрьев, 1901; «De Lagatorum jure». («Про заповідальне право»). Б/м, 1918; Вопросы государственного и международного права в комментариях Джона Мера к сентенциям Петра Ломбарда. Б/м, 1927; Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). М., 1958.

Літ.: Академія наук Української РСР. 1919—1979. К., 1979; История Академии наук Украинской ССР. К., 1979; Юридична наука і освіта на Україні. К., 1992.

О.В. Янковська.

ГРАБА́Р Ігор Еммануїлович (25.03.1871—16.05.1960) — живописець і мистецтвознавець. Акад. АН СРСР (1943), дійсний чл. Акад. мист-в СРСР (1947), нар. худож. СРСР (1956). Брат В.*Грабаря*. Н. в м. Будапешт (Угорщина) в родині закарп. українців.

Навчався 1894—96 у петерб. Акад. мист-в у В.Савинського, Н.Бруні та І.*Рєпіна*, в Мюнхені — в А.Абже. Був чл. худож. об-нь «Світ мистецтва» й «Союз російських художників». Зазнав впливу імпресіонізму. Автор пейзажів «Березневий сніг» (1903), «Грачині гнізда» (1904), «Зимовий сонячний день» (1941), натюрмортів, портретів («М.Д. Зелінський», 1932; «С.С. Прокоф'єв», 1941) — усі ці тв. зберігаються у Третяковській галереї (*Москва*); деякі картини — у Закарп. ХМ в Ужгороді та Київ. музеї рос. мист-ва.

Лауреат Держ. премії СРСР (1941).

Один з авторів і гол. редактор наук. вид. «Історія російського мистецтва» (т. 1—13, 1953—69). Автор монографій про А.Рубльова, В.Сєрова, І.Рєпіна. Один із основоположників музеєзнавства, реставраційної справи та охорони пам'яток мист-ва і старовини.

П. у м. Москва.

Літ.: *Подобедова О.И.* Игорь Эммануилович Грабарь. М., 1964.

М.В. Знаменська.

ГРА́ББЕ Павло Христофорович (1789 або 1790—27(15).07.1875) — військовик, дипломат, генерал-ад'ютант (1839), дійсний чл. Рос. геогр. т-ва (1847), граф (1866). Із родини чиновника. Н. в Кексгольмі (нині м. Приозерськ Ленінгр. обл., РФ). Навч. у петерб. сухопутному кадетському корпусі, по закінченні (1805) — артилер. офіцер, перший ад'ютант ген. О.Єрмолова. За мужність у протинаполеонівських кампаніях 1806—07 нагороджений орденом св. Анни 3-го ст. та золотим хрестом. По тому квартирував на *Волині.*

1810 під дипломатичним прикриттям направлений військ. агентом до Німеччини та Австрії. 1812 — ад'ютант М.*Барклая де Толлі*, переведений до гвардії. На початку *Війни 1812* здійснив унікальну розвідку по франц. маршових колонах. Брав участь у боях на Дніпрі, *Бородінській битві 1812* та подальших операціях рос. армії, в її зарубіжному поході, відзначений орденами св. Георгія 4-го класу, св. Анни 2-го ст. з діамантовими знаками, св. Володимира 4-го класу з бантом. 1816 — полк., 1817 — командир Лубен. гусарського полку.

Чл. *«Союзу благоденства»*, учасник Моск. з'їзду 1821. За доносом 1822 імп. *Олександром I* усунутий з посади, засланий до м. Ярославль (нині місто в РФ), 1823 направлений до м. *Лебедин* у ранзі молодшого полк. Сіверського кінно-єгерського полку. Заарештований у с. Полошки Черніг. губ. (нині село Глухівського р-ну Сум. обл.) за наказом імп. *Миколи I* від 30(18) груд. 1825 і допроваджений на гауптвахту Гол. штабу в *Санкт-Петербурзі.* 14(02) січ. 1826 звільнений, але наступного дня знову затриманий. За найвищим повелінням підданий 4-місячному ув'язненню в Дюнамюндській фортеці (біля гирла р. Даугава), що тривало до 31(19) серпня. По тому повернутий до свого полку. 1827 переведений до Дерптського кінно-єгерського полку, потім — до Новорос. драгунського полку.

Активний учасник *російсько-турецької війни 1828—1829*, командував авангардом рос. військ у Валахії (див. *Волощина*), виконував обов'язки начальника штабу корпусу. Був поранений, за героїзм отримав орден св. Володимира 3-го класу, золоту шаблю

з написом «За хоробрість» та звання генерал-майора. На рос.-польс. війні 1831 (див. *Польське повстання 1830—1831*) був контужений, удостоївся орденів св. Георгія 3-го ст. і св. Анни 1-го класу. 1832 очолив д-зію. Ген.-лейтенант (1837). За дії на маневрах у *Вознесенську* восени 1837 Микола I вручив йому орден Білого Орла. 1838—42 керував військами на Кавказ. лінії та у Чорноморії. 1839 відзначений орденом Олександра Невського, 1841 — діамантовими знаками до нього. Мешкав потім у *Києві*, С.-Петербурзі, селах Блотниця (Болотниця) та Тимчиха Прилуцького пов. (нині Болотниця та Грабщина Талалаївського р-ну Черніг. обл.) та *Тростянці*.

Як особистий представник царя 1846 зустрічався з турец. султаном Абдул-Меджидом, 1849 уклав Балта-Лиманську конвенцію. У ході придушення угор. революції 1849 (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) орудував особливим експедиційним загоном. 1853 тимчасово позбавлений звання генерал-ад'ютанта за недогляд за коштами для поранених. Під час *Кримської війни 1853—1856* виконував обов'язки коменданта Кронштадта, військ. губернатора Ревеля (нині — Таллінн) та команд. рос. військ в Естляндії. Генерал од кавалерії (1855). Наказний отаман Війська Донського (1862). Чл. Держ. ради від 1866. В останній період життя став кавалером орденів св. Володимира 1-го класу й св. апостола Андрія Первозванного. Автор мемуарів.

П. у власному маєтку в с. Тимчиха.

Першою дружиною Г. була Віра Скоропадська (1801—28), другою — Катерина Ролле (Ролла). Частину архіву Г. зберігав М.*Маркевич*.

Тв.: Письмо «Русский архив», 1869, № 4; Из памятных записок. Там само, 1873, кн. 1; Записная книжка. М., 1888; Из дневника и записной книжки. «Русский архив», 1889.

Літ.: Генерал-адъютант граф Граббе. «Харьковские губернские ведомости», 1875, 26 июля; *И.И.О.* Граббе. В кн.: Энциклопедия военных и морских наук, т. 2. СПб., 1885; Записки, статьи, письма декабриста И.Д. Якушкина. М., 1951; *Чернов С.Н.* У истоков русского освободительного движения. Саратов, 1960; *Фонвизин М.А.* Сочинения и письма, т. 1. Иркутск, 1979; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; Граббе, Павел Христофорович. В кн. Русский биографический словарь. М., 1997; *Милютин Д.А.* Воспоминания. М., 1997.

П.Г. Усенко.

ГРАБЕ́ЦЬ Омелян (псевдоніми — Батько, Вовк; 1909—10.04. 1944) — політ. діяч, полковник *Української повстанської армії*. Н. в с. Нове Село Любачівського пов. (нині тер. Польщі). Чл. *Організації українських націоналістів* (бандерівців), політв'язень концтабору в *Березі Картузькій* (1935—36), політ. тюрми (1939). Активіст ОУН на *Холмщині*. Учасник *«похідних груп» ОУН* (1941), провідник підгрупи на Воронезьку обл., обласний провідник ОУН Рівненщини (1941—42), Кам'янець-Подільщини (1942—43), чл. Крайового військ. штабу ОУН, провідник Ген. округи на сх. укр. землях (1943—44) і командир військ. орг-ції УПА-Південь на сх. укр. землях, організатор відділів УПА-Південь на Кам'янець-Подільщині та Вінниччині. Загинув у бою з військами НКВС на Вінниччині.

Літ.: Українська повстанська армія: Збірка документів за 1942—1950 рр., ч. 1. Б/м, 1957; Українська Повстанська Армія в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр.: Бойові дії УПА за 1943—1950 рр. ч. 2. Лондон, 1960; *Мірчук П.* Українська повстанська Армія, 1942—1952. Львів, 1991.

О.Є. Лисенко.

ГРАБО́ВИЧ Григорій (George G. Grabowicz; н.12.10.1943) — славіст, культуролог, літературознавець. Н. в м. Краків (Польща). Від 1951 живе в США. Закінчив бакалаврат з англ. літ. Єльського (1965) та магістратуру (1970) і докторантуру (1975) Гарвардського ун-тів (США). Захистив докторську дис. на тему «The History and Myth of the Cossack Ukraine in Polish and Russian Romantic Literature» (1975). Від 1975 — доц., від 1983 — проф. і голова каф-ри укр. літ. ім. Д.Чижевського в Гарвардському ун-ті (від-ня славістики), 1989—96 — чл. виконавчого к-ту *Українського наукового інституту Гарвардського університету*. Голова відня славістики в Гарвардському ун-ті (1983—88) та Амер. к-ту славістів (1988—93). Чл. Гарвардського центру рос. досліджень. Співзасн. *Міжнародної асоціації україністів* (1989—90); 1990—93 — її президент. Засн. та гол. ред. час. й вид-ва «Критика» (1997).

Найважливіші англомовні праці: «Toward a History of Ukrainian Literature» («До історії української літератури», 1981) — розлога і дуже критична рецензія на методологію англомовної «Історії української літератури» Д.*Чижевського*; «The Poet as Mythmaker. A Study of Symbolic Meaning in Taras Shevchenko» (1982). Автор численних досліджень з історії укр. літ. (у т. ч. еміграційної), літ. критики й культурології, шевченкознавства, укр.-польс. і укр.-рос. літ. зв'язків та теорії літ. доби *романтизму*.

Тв.: У пошуках великої літератури. К., 1993; До історії української літератури: Дослідження, есеї, полеміка. К., 1997; К., 2003; Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. К., 1998; Шевченко, якого ми не знаємо. (З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецензії поета). К., 2000; Україна: підсумки століття. «Критика», 1999, № 11; Повернення критики. Там само, 2003, № 1-2; Символічна автобіографія у прозі Миколи Хвильового. Там само, № 6; Голодомор і пам'ять. Там само, № 12; Плагіят і його контексти. Там само, 2004, № 4.

Літ.: *Кац О.* Грабович Григорій. «Плерома. Мала українська енциклопедія актуальної літератури» (Івано-Франківськ), 1998, № 3; *Гундорова Т.* Історіографічна формула Григорія Грабовича. «Сучасність», 2001, № 6.

В.П. Швидкий.

Г. Грабович.

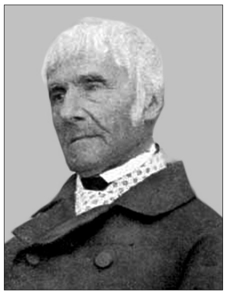

А. Грабовський.

ГРАБО́ВСЬКИЙ (Grabowski) **Амвросій** (Амброжи; 07.12.1782—04.07.1868) — польський книгар, історик, колекціонер і видавець істор. джерел. Н. в м. Кенти (Польща). Досліджував історію Кракова. Опублікував збірники документів, що містять листи і мемуари з історії визвол. боротьби укр. народу в 17 ст.: «Listy króla Władysława IV» («Листи короля Владислава IV», 1834—36 рр.), «Starożytności historyczne polskie» («Польські історичні старожитності», 1845, т. 1—2), «Ojczyste spominki» («Вітчизняні пам'ятки», 1845, т. 1—2). В останньому творі помістив діаруші про військ. події в Україні 1649, 1651,

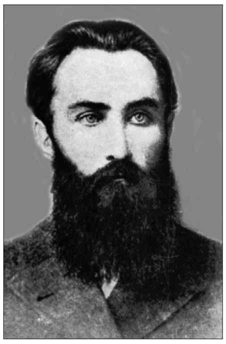

П.А. Грабовський.

1660, 1671 (т. 1) та листування Б.*Хмельницького* й П.*Дорошенка* (т. 2).

П. у м. Краків.

Літ.: *Wimmer S.* Grabowski Ambrozy. B кн.: Polski słownik biograficzny, t. 8. Wrocław—Kraków—Warszawa, 1959—60.

Я.Д. Ісаєвич.

ГРАБО́ВСЬКИЙ Леонід Олександрович (н. 28.01.1935) — композитор. Н. в м. *Київ.* Закінчив Київ. консерваторію по класу Б.*Лятошинського* і Л.*Ревуцького* (1959), аспірантуру (1962). 1961—63, 1966—68 — викладач консерваторії. 1981—90 — жив у *Москві*, від 1990 — у США. Одним із перших в укр. музиці застосував техніку додекафонії («Константи», для 11 інструментів, 1964), алеаторики та сонористики («Симфонічні фрески», 1961).

Тв.: «Ведмідь», «Пропозиція» (1962—64); вокальна симфонія «Чотири українські пісні» (1959), мелодрама «Море», симфонічна легенда «Ніч на Івана Купала» (обидва — 1970), «Тампере мортем» — кантата на сл. Г.*Сковороди* (1991), «Ворзель» — симфонічна елегія пам'яті Б.Лятошинського (1992). Автор камерно-інструментальних та камерно-вокальних тв., музики до кінофільмів.

Літ.: *Малишев Ю.В.* «Симфонічні фрески» Л.Грабовського. «Українське музикознавство», 1968, вип. 3; Грабовський Леонід Олександрович. В кн.: Спілка композиторів УРСР: Довідник. К., 1968.

Н.О. Старовойтова.

ГРАБО́ВСЬКИЙ (Grabowski) **Міхал** (літ. псевд. — Едвард Тарша; 25.09.1804—19.11.1863) — історик, письменник і критик, представник «української школи» в польс. літ. Н. в с. Золотіїв (нині в складі м. *Рівне*). Жив переважно в Україні. Освіту здобув у навч. закладах *Умані* та *Одеси* (ліцей). Автор істор. повістей «Коліївщина і степи» (1838), «Пан канівський староста» (1856) та ін., праць про укр. фольклор, розвідок з історії України «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848), «О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян в XVII столетии» тощо. Останню П.*Куліш* помістив у виданому ним зб. «Записки о Южной Руси» (СПб., 1856—57).

П. у м. *Варшава.*

Літ.: *Вервес Г.Д.* Т.Г. Шевченко і Польща. К., 1964.

Ю.А. Пінчук.

ГРАБО́ВСЬКИЙ Павло Арсенович (11.09(30.08).1864—12.12(29.11).1902) — поет, публіцист, перекладач, політичний діяч. Н. в с. Пушкарне Охтирського повіту Харків. губ. (нині с. Грабовське Краснопільського р-ну Сум. обл.) в сім'ї сільського паламаря. Навч. в Охтирській бурсі, а потім у Харків. духовній семінарії. 1882 був виключений з 3-го кл. семінарії за причетність до харків. групи орг-ції *«Чорний переділ»*, заарештований і висланий в рідне село під нагляд поліції. Після зняття з нього поліцейського нагляду навесні 1885 повернувся до *Харкова*, працював коректором у газ. *«Южный край»*. Восени 1885 мобілізований до армії й відправлений у Туркестанський військ. округ. У черв. 1886 в м. Оренбург (нині місто в РФ), де Г. тимчасово служив, був удруге заарештований за участь в орг-ції «Чорний переділ» та складанні й поширенні прокламацій («Русский народ» і «Слово к народу») до 25-річного ювілею скасування *кріпацтва.* Після дворічного ув'язнення в ізюмській і харків. тюрмах 1888 був засуджений до 5-річного заслання в Балаганський округ Іркутської губ. Однак уже в наступному році втретє заарештований і на 3,5 року ув'язнений до Іркутської тюрми за участь у складанні й поширенні протест-відозви «Русскому правительству» у зв'язку з масовим самогубством політв'язнів у Карійській тюрмі (див. *Карійська трагедія 1889*).

1893 переведений на поселення в м. Вілюйськ, звідки згодом переїхав до м. Якутськ (нині обидва міста в Республіці Саха (Якутія), РФ), а потім — Тобольська (нині місто в РФ), де й помер. Похований поряд з могилами декабристів.

Підтримував тісні зв'язки із *Галичиною*, де публікував свої тв. у виданнях *«Зоря»*, *«Народ»*, «Життя і слово», *«Літературно-науковий вістник»* та ін. У статтях «Дещо до свідомості громадської», «Лист до молоді української» (1894), «Економічна безвикрутність благословенної Полтавщини» (1896), «Дещо про творчість поетичну» (1897) та ін., а також в листуванні з Б.*Грінченком* Г. розкривав і відстоював свої революц. суспільно-політ. погляди. Літературу Г. розглядав як «живу творчу силу громадського руху», а в своїй творчості, будучи противником теорії «мистецтво для мистецтва», послідовно відстоював реалізм, народність та ідейність. У своєму творчому доробку, присвяченому переважно громад. і патріотичним темам, виступав як продовжувач революц.-демократ. традицій, започаткованих Т.*Шевченком.* Перекладав О.*Пушкіна*, К.*Рилєєва*, М.Некрасова, М.Огарьова, О.Плещеєва, М.Михайлова, В.Курочкіна, І.*Чавчавадзе*, А.Церетелі, О.Ованесяна, А.Ісаакяна, Х.*Ботева*, М.Конопницьку, Р.Бернса, Г.Гейне, Ш.Петефі та ін. У Галичині наприкінці 19 ст. окремими виданнями вийшли збірки його віршів — «Пролісок» (1894), «З півночі» (1896), «Кобза» (1898) та збірки пер. «Твори Івана Сурика» (1894), «З чужого поля» (1895), «Доля» (1897) та ін.

Тв.: Зібрання творів, т. 1—3. К., 1959—60.

Літ.: *Маковей О.* Павло Грабовський. «ЛНВ», 1899, т. 6, № 4; *Кисельов О.І.* Павло Грабовський. Життя і творчість. К., 1959; *Приходько І.* «Свідомість про те, що ми — українці, була досить сильною...». «Березіль», 1996, № 9/10.

Ю.П. Лавров.

ГРАБО́ВСЬКИЙ Петро (р. н. невід. — 1625) — польс. катол. священик, письменник, автор політ. проекту «Нижня Польща» (1596), що мав на меті створення в Україні воєн. форпосту *Речі Посполитої* — польс. рицарської колонії задля захисту д-ви від турец.-татар. загрози, військ. і політ. контролю над укр. козаками, а також госп. освоєння укр. земель. Г. вважав, що рицарська колонія на укр. землях — («Нижня Польща») політично має підпорядковуватися польс. королю та базуватися на соціально жорстких порядках. Її рицарі мають поділятися на знатних (вони матимуть велике землеволодіння, залежних селян і рабів) і безмаєтних рицарів-тиронів, а також зберігати належність до тієї станової верстви, з якої вийшли. Автор проекту припускав можливість доступу до рицарських занять і міщан, які в окремих випадках могли бути нобілітованими (див. *Нобілітація*). Зазначав, що «Нижня Польща» не повинна

утримуватися за рахунок коронного скарбу, оскільки матиме г-во, засноване на праці залежних селян, а також невільників. Г. публікував також працю «Думка коронного сина» (1595) про оборону Польщі від турец. вторгнення. Йому приписують авторство деяких ін. тв., зокрема «Дзеркало Речіпосполитої Польської, поставлене на початку 1598 р.».

Тв.: Polska Niżna. Kraków, 1859.

Літ.: *Tarnowski S.* Pisarze polityczni, t. 2. Kraków, 1886; Polski słownik biograficzny, t. 8. Wrocław—Kraków—Warszawa, 1959—60; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVIII ст.). К., 1998.

П.М. Сас.

ГРА́БСЬКИЙ Станіслав (05.04. 1871—06.05.1949) — польс. правник, економіст і політик, один із кер. Нар.-демократ. партії (ендеків). Проф. Львів. (1910—39) та Варшавського (1946—49) ун-тів. Прихильник пророс. напрямку в польс. політ. русі, виступав за об'єднання всіх польс. земель у складі *Російської імперії*. В роки *Першої світової війни* активно діяв у напрямку недопущення укр. впливів на зх.-укр. землях. 1919—27 — депутат сейму 2-ї Речі Посполитої. 1923 та 1925—26 — міністр освіти та релігії. Відомий як автор т. зв. закону Lex Grabski, що був прийнятий сеймом 31 лип. 1924. Закон передбачав перетворення окремих укр. та польс. шкіл на двомовні (утраквістичні). Внаслідок запровадження цього закону кількість укр. шкіл у Польщі істотно скоротилася.

Г.Г. Єфіменко.

ГРАБ'Я́НКА Григорій Іванович і його літопис української історії та історії козацтва. Г. (р. н. невід.— бл. 1737) — історик укр. *козацтва*, представник риторичнофактографічної течії у вітчизн. *історіографії*. Навч. у Києво-Могилянському колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*). Від 1686 служив у козац. війську. Був гадяцьким *сотником*, полковим *осавулом*, *обозним*. Учасник *Азовсько-Дніпровських походів 1695—1696* та *Північної війни 1700—1721*. Від 1717 — гадяцький полковий суддя (див. *Полковий суд*). Перебуваючи на цій посаді, разом із групою автономістськи налаштованої *козацької старшини* на чолі з П.*Полуботком* подав імп. *Петру I* 1723 т. зв. Коломацькі чолобитні про скасування *Малоросійської колегії* та відновлення виборів *гетьмана*, за що був ув'язнений у *Петропавловську фортецю*. Звільнився 1725 після смерті Петра I. Од 1730 — гадяцький полковник. Учасник *російсько-турецької війни 1735—1739*. Помер від поранення.

Г. — автор істор. трактату «Действія презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, с поляки ...Року 1710», в якому з прокозацьких позицій викладено події укр. історії з давніх часів до 1709. Оригінал твору не зберігся — до нас дійшло понад 50 його списків 18 ст. Уперше опубл. (без зазначення автора) 1793 у ж. Ф.*Туманського* «Российский магазин». 1853 публікацію праці Г. здійснила *Київська археографічна комісія*. Осн. увагу Г. приділив висвітленню витоків та істор. становлення козацтва, описові *національної революції 1648—1676* і діяльності Б.*Хмельницького*. У творі події в Україні, починаючи з 1664, висвітлюються за принципом порічного викладу і досить лапідарно, а з кін. 90-х рр. 17 ст. сухі хронологічні записи стають домінуючими. Загалом «Действія» вирізняються риторичним пафосом, загостренням уваги на героїці та моральних уроках історії. Як і С.*Величко*, Г. нерідко вдавався до істотних переробок текстів автентичних джерел, а також вигадування документальних матеріалів. Водночас джерельна база твору досить широка. Керуючись ідеями поміркованого козац. політ. автономізму, Г. послідовно проводив думку про істор. самобутність, соціальну й політ. окремішність козаків. Твердив про їхнє нібито хозарське походження (див. *Хозари*), наголошував на соціальній престижності козац. *стану*, насамперед козац. старшини, а також на принципі непорушності козац. прав, свобод і вольностей. Негативно ставився до проявів антиукр. політики царизму, особливо діяльності в Україні рос. *воєвод*.

Тв.: Летопись Григория Грабянки. К., 1853; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. К., 1992.

Літ.: *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. К., 1996.

П.М. Сас.

ГРАБ'Я́НКИ (Гребінки) — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, який походить від **Івана** (2-га пол. 17 ст.). Його син **Григорій** (див. Г.*Граб'янка*) — гадяцький полковник з 1730 та автор відомої хроніки, де подано історію України з давніх часів до 1709. До ін. гілки роду Г. належать брати: **Євген Павлович (**див. Є.*Гребінка*) і **Микола Павлович** (1819—80) — архіт., акад. петерб. Акад. мист-в (1880).

Рід внесений до 2-ї ч. Родовідної книги Полтав. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908; *Лазаревский А.М.* Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII—XVIII вв. Грабянки. «Русский архив», 1875, № 7.

В.В. Томазов.

Д.О. Граве.

ГРА́ВЕ Дмитро Олександрович (06.09(25.08).1863—19.12.1939) — математик. Акад. УАН (1919, від 1921 — ВУАН, від 1936 — АН УРСР), почесний чл. АН СРСР (1929). Н. в м. Кирилов (нині місто Вологодської обл., РФ). Закінчив Петерб. ун-т (1885). Професор Харків. (1897), а потім Київ. (1899) ун-тів. Створив у *Києві* наук. алгебраїчну школу. Розв'язав проблему знаходження всіх незалежних від закону дії сил інтегралів системи диференціальних рівнянь для задачі трьох тіл, а також основної задачі картографічної проекції, знайшов деякі класи рівнянь 5-го ст., що розв'язуються в радикалах. Г. працював також у галузі прикладної математики та механіки. Його учнями були Б.Делоне, М.Чеботарьов, О.*Шмідт* та ін. 1934—39 очолював Ін-т математики АН УСРР (від 1936 — Ін-т математики АН УРСР). Осн. праці: «Трактат з алгебраїчного аналізу» (т. 1—2, 1938), «Вибрані праці» (опубл. 1968) та ін.

П. у м. Київ.

Літ.: Сборник, посвященный памяти академика Дмитрия Александровича Граве. М.—Л., 1940; *Добровольский В.А.* Дмитрий Александрович Граве. (1863—1939). М., 1968; *Урбанский В.М.* Дмитрий Граве и время. К., 1998.

П.М. Бондарчук.

ГРАВЕ́Т — культ.-технологічна традиція виготовлення знарядь праці, що протягом 28—22 тис. років тому поширилася у кількох споріднених пізньопалеолітичних (див. *Палеоліт пізній*) к-рах Європи (пізньоперіг'єрська, павлівська і костьонківсько-авдіївська). Останні дві к-ри зазвичай розглядаються як синонім «східного гравету», який є характерним для Центр. і Сх. Європи. Кам'яні комплекси граветських к-р відзначаються розвиненою технологією платівчатого розколювання кременю та використанням різноманітних вістер і мікролітів із затупленим краєм — гравет і мікрогравет, прямокутників тощо.

Літ.: *Otte M.* Le Gravettien en Europe Centrale. В кн.: Dissertationes Archaeologicae Gandenses, vol. 20. Brugge, 1981; *Kozlowski J.K.* The Gravettian in Central and Eastern Europe. В кн.: Advances in World Archaeology, vol. 5. Orlando, 1986; Восточный граветт. М., 1998.

Д.Ю. Нужний.

ГРАДОНАЧА́ЛЬСТВО — особлива адм.-тер. одиниця *Російської імперії.* Засновувалась окремими законодавчими актами в містах, що мали важливе політичне значення — портових, прикордонних і військово-стратегічних, а також для боротьби з антиурядовими виступами. Крім міста, могла охоплювати й прилеглі населені пункти. Виділялась із губернського управління та підпорядковувалася безпосередньо місц. генерал-губернаторам (див. *Генерал-губернаторство*) і МВС. Посада градоначальника прирівнювалася до посади *губернатора.* Градоначальник призначався особисто імператором за поданням міністра внутр. справ. Градоначальники поєднували виконання обов'язків командирів портів, нач. місц. гарнізонів, комендантів міст. До кола їх повноважень входило: очолювати поліцію, здійснювати нагляд за торгівлею та судноплавством, поштою, дотриманням карантинів, за роботою таможень, станом фортець, портів, держ. будов, а також за діяльністю консулів іноземних д-в, органів міськ. самоврядування. Градоначальник головував у особливому в міськ. справах присутствії і стат. к-ті. До *міської реформи 1870* завідував міськ. управлінням благоустрою. 1876 отримав право видавати обов'язкові для виконання постанови, що мали силу закону, а 1881 — право адм. заслання неблагонадійних осіб.

В укр. губерніях Г. засновувалися згідно з указом Сенату від 8 жовт. 1802. Мета виокремленого врядування полягала в сприянні розвиткові зовн. торгівлі, відповідної інфраструктури портових міст та обумовлювалася поліетнічною й конфесійною специфікою місц. населення. Існували: Одеське (1803—38, 1856—1917), Таганрозьке (1802—87), Феодосійське (1804—29), Керч-Єнікальське (1821—1917), Ізмаїльське (1830—35), Севастопольське (1873—1917), Миколаївське (1900—17), Ялтинське (1914—17) градоначальства. 1902 була спроба заснувати Г. в *Києві.* Одеське Г. діяло в межах міста. Керч-Єнікальське Г. обіймало також навколишню тер. по берегах Чорного й Азовського морів від мису Елькен-Кале до Обитічної коси включно. До Таганрозького Г., крім міст Таганрог (нині місто в РФ) і Нахічевань-на-Дону (нині в складі м. Ростов-на-Дону, РФ), увійшов *Маріуполь.* Севастопольське Г. було утворене з м. Севастополь і ч. пд.-зх. узбережжя Кримського п-ва. Всюди, крім *Одеси*, градоначальники призначалися з адміралів.

Апарат градоначальника складали чиновники з особливих доручень, міськ. архітектор, лікар та канцелярія, яка мала лікарсько-поліцейське управління, ветеринарну й тех. частини, адресний стіл, заг. поліцейський архів, редакції місц. «Ведомостей» та столи: розпорядчий, госп., паспортний, таємний. За розпорядчим столом закріплювалися: оприлюднення законів і розпоряджень, нагляд за пресою, іноз. консулами; надання дозволу на відкриття книгарень, б-к, театрів, видача посвідчень про політ. благонадійність, майновий стан, нагляд за чиновним складом установ. Госп. стіл відав міським госп-вом, буд-вом, підприємствами, контролював фабричних інспекторів, сплату податків та недоїмок. Паспортний — видавав закордонні й рос. паспорти, надавав рос. підданство. Таємний стіл займався листуванням із поліцією, жандармерією, контррозвідувальними органами.

Після *Лютневої революції 1917* інститут Г. ліквідовано із заміною градоначальників комісарами *Тимчасового уряду.*

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, т. 27, № 20449. СПб., 1830; *Эйхельман О.* Обзор центральных и местных учреждений управления в России... К., 1890; Градовский А.Д. Начала русского государственного права. В кн.: *Градовский А.Д.* Собрание сочинений, т. 9, ч. 3. Органы местного управления. СПб., 1908; *Мезенцев Е.В., Просянкина Т.Ю.* Государственность России: Словарь-справочник, кн. 1 (А—Г). М., 1996.

В.С. Шандра.

ГРАМА́ТИКА ІВА́НА УЖЕ́ВИЧА (точна назва — «Грамматыка словєнская»). Укладена 1643 студентом теології Паризького ун-ту Іваном Ужевичем (10-ті рр. 17 ст. — 2-га пол. 17 ст.). (Відомо, що І.Ужевич спочатку навч. у Краківському ун-ті: серед студентів, які записалися до ун-ту 1637, згаданий «Іван, син Петра Ужевича, дієцези Віленської». 1641, будучи студентом ун-ту, опублікував у Кракові польс. мовою вірш на честь одруження Пшиленського з Є.Рупньовською. Свідчень про те, коли Ужевич розпочав навчання в Парижі, немає.)

Г.І.У. — перша граматика книжної укр.-білорус. літ. мови 16—17 ст. Текстові пояснення написані автором лат. мовою, а власне мовний матеріал подано *кирилицею.* В «Граматиці...» за-

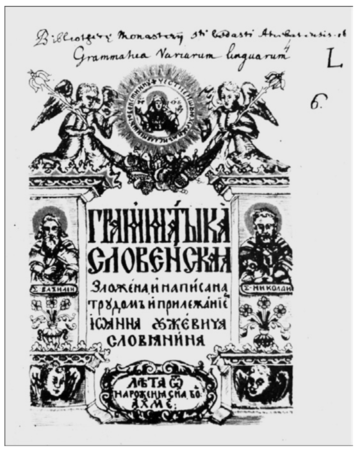

«Грамматыка словєнская» І. Ужевича. 1645 р. Титульний аркуш.

фіксовані форми пд.-зх. укр. говорів, є окремі фонетичні ознаки, властиві білорус. мові. Відомі два рукописи твору: один зберігається в Нац. б-ці в Парижі, другий — в міськ. б-ці м. Аррас (Франція).

Тв.: Граматика слов'янська І.Ужевича. К., 1970.

О.М. Дзюба.

ГРАМА́ТИКА МЕЛЕ́ТІЯ СМОТРИ́ЦЬКОГО (точна назва — «Грамматіки славєнски Ѧ правилноє Сѵнтагма») — перший у славістиці повний курс церковнослов'ян. мови в її укр. редакції. Складена письменником-полемістом і церк. діячем М.*Смотрицьким*. Вийшла друком 1619 в м. Єв'є (нині — м. Вевіс, Литва).

М.Смотрицький у «Граматиці...» упорядкував уживання букв **ъ**, **ь** — тільки як знаків на позначення відповідно твердості та м'якості приголосних; літеру **s** («зело») зберіг лише на позначення числа 6; узаконив уживання букви **й**; увів в укр. графіку букву **ґ** на позначення дзвінкого проривного задньоязикового приголосного; встановив правила вживання букв на позначення голосних і приголосних звуків, вживання великої літери, дав правила вживання знака переносу, розділових знаків, титл. Багато з його правил чинні по сьогодні. У «Граматиці...» виділено 8 частин мови: ім'я, містоименіє, глагол, причастіє, нарічіє, предлог, союз, междометіє. М.Смотрицький звернув увагу на дієприслівник (дієпричастіє), відкрив у слов'ян. системі місц. відмінок («сказательний падеж»), здійснив поділ іменників на 5 відмін, які в осн. рисах зберігаються й понині; зробив поділ дієслів на 2 дієвідміни, що визнається й тепер; докладно описав незмінні частини мови, церковнослов'ян. синтаксис. Суттєво збагатив слов'ян. мовознавчу термінологію. У галузі теорії слов'ян. мовної системи «Граматика...» не мала собі рівних до 2-ї пол. 18 ст. Вона перевидавалася кілька разів протягом 17—18 ст. Як підручник церковнослов'ян. мови використовувалася ще в 1-й чв. 19 ст. Справила великий вплив на розвиток лінгвістичної думки в слов'ян. світі, частково і в ін. народів. Основоположник сучасної славістики Й.*Добровський* відверто визнав, що йшов «слідами Мелетія», який «показав правильну дорогу».

В.В. Німчук.

ГРА́МОТИ, правничі акти. Грамотами (від грец. γράμμα (γράμματος) — лист, послання) в *Київській Русі*, *Великому князівстві Литовському*, *Речі Посполитій* називали офіц. письмові документи, в яких фіксувалися майнові та ін. права, привілеї й обов'язки окремих осіб і громад (див. *Акти історичні*). Поділялися за змістом на договірні, уставні, підтверджувальні, судні. Як правило, мали преамбулу, де викладалися мотиви складання грамоти, осн. ч., яка містила безпосередній зміст документа, і закінчення, де перелічувалися кари за порушення наказу, наводилася дата складання документа.

Від 10 ст. актова писемність на Русі була досить поширена. Акти писалися на бересті, на дошках, лубі, пергаменті, від 14—15 ст. — на папері. Найдавнішою з відомих є Г. вел. кн. київ. *Володимира Святославича* київ. церкві Богородиці (див. *Десятинна церква*) на володіння землею (згадується в літописі під 996). Оригіналів Г. збереглося небагато. Серед них — жалувана Г. вел. кн. київ. *Мстислава Великого* (бл. 1130). З Г., писаних на *Волині* в 13 ст., три збереглося в тексті *Галицько-Волинського літопису*. Дві з них — це Г. волин. кн. *Володимира Васильковича*, написані 1288 перед його смертю (10 груд. 1288) і внесені в Любецьку редакцію літопису бл. 1289. Перша — акт передачі д-ви (заповіт) двоюрідному братові *Мстиславу Даниловичу*. Друга — акт надання Володимиром своїй дружині Ользі у володіння м. Добриня, сіл Городло (нині м. Хородло, Польща), Садове (нині городище поблизу с. Гордовина Луцького р-ну), Солине та монастиря св. Апостолів із с. Березовичі (нині село Володимир-Волинського р-ну). Третя волинська Г. 13 ст. — це Г. Мстислава Даниловича, якою він наклав «ловчу» (особливий податок) на берестян за їхню прихильність до *Юрія Львовича* під час захоплення ним *Берестя*. Написана вона бл. 1289 (внесена до літопису, ймовірно, 1302 або 1303). За 14 ст. збереглися оригінали Г. кн. Льва Даниловича, вел. кн. литов. *Ольгерда*. Велику групу становлять Г., що іменуються «державні листи», якими великі князі литов. жалували ті чи ін. права на землеволодіння, увільнення від сплати податків, відкриття *ярмарків*, торгів. Перші з цих Г. написані лат. мовою. Г. 15—16 ст. писалися переважно рус. (укр., білорус.) мовою, 17—18 ст. — польс. мовою зі значними домішками лат. і нім. слів або цілих речень. Тогочасні Г. засвідчують права міст, сіл, *братств*, *цехів*, окремих осіб, є правовими актами держ. й приватної купівлі-продажу маєтностей, документами про заснування населених пунктів, окреслення їхніх меж тощо.

Літ.: *Розов В.* Українські грамоти, т. 1. XIV в. і перша половина XV в. К., 1928; *Люблинская А.Д.* Источниковедение истории средних веков. Л., 1955; *Тихомиров М.Н.* Источниковедение истории СССР, вып. 1. М., 1962; *Дашкевич Я.* Грамота Федора Дмитровича 1062 року (Нарис з української дипломатики). «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління Української РСР», 1962, № 4; *Його ж.* Дослідження автентичності документів в судовій практиці другої половини XVII ст. (Нарис з української дипломатики). «Архіви України», 1968, № 1; *Його ж.* Стан та завдання української дипломатики. В кн.: Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. К., 1968; Каталог колекції документів Київської археографічної комісії, 1369—1899. К., 1971; Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233—1799. К., 1972.

І.Л. Бутич.

ГРАНА́Т, ЕНЦИКЛОПЕДИ́ЧНИЙ СЛОВНИ́К, «Настольный энциклопедический словарь Гранат», «Энциклопедический словарь Гранат» — рос. універсальна енциклопедія. Видавалася у *Москві* (сім видань з 1891 до 1948). 1-ше (1891—95), 2-ге (1896) і 3-тє (1897) — стереотипні вид. у 8 т.; 4-те (1899), 5-те (1901), 6-те (1903) — доповнені, у 9 томах під назвою «Настольный энциклопедический словарь Гранат». 7-ме вид. (1910—48) — у 58 т. (до 1917 вийшло 33 т.) під назвою «Энциклопедический словарь Гранат» (56-й т. друком не вийшов). Видавець — т-во «Братья А. и

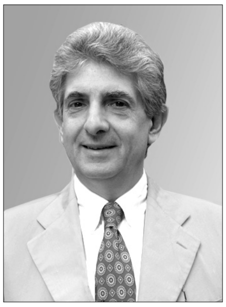

А. Граціозі.

И.Гранат и К°» (1891—1917), згодом реорганізоване в АТ «Русский библиографический институт братьев А. и И.Гранат и К°» (1918—39), яке (1940—48) увійшло до складу Держ. ін-ту «Советская энциклопедия».

На відміну від *«Брокгауза и Ефрона энциклопедического словаря»*, також рос. універсальної енциклопедії, яка видавалася за зразком популярної нім. енциклопедії «Brockhaus Conversations Lexikon» і складалася зі статей переважно наук.-довідкового характеру, в «Энциклопедическом словаре Гранат» матеріал згруповано у великі статті наук.-пізнавального змісту подібно до того, як це зроблено у британській енциклопедії «The Encyclopaedia Britannica».

Від попередніх рос. енциклопедичних словників (17-томний «Энциклопедический лексикон» А.Плюшара, 1838—41; 12-томний «Справочный энциклопедический словарь» А.-В.Старчевського—К.Крайя, 1848—53; 3-томний «Настольный словарь для справок по всем отраслям знания» Ф.Толля, 1863—66; 16-томний «Русский энциклопедический словарь» І.Березіна, 1872—79 та ін.) словник Гранат відрізняється значною кількістю статей соціально-політ. спрямування, зокрема, це статті, в яких найбільш наочно розкриваються сусп.-політ. терміни, наводяться біографічні дані про громад. та революц. діячів. Більшість статей написано вченими бурж.-ліберального напрямку. З редакцією словника співпрацювали: Л.*Берг*, Б.Боднарський, В.*Бонч-Бруєвич*, В.*Воровський*, Ю.Гамбаров, М.*Ковалевський*, А.*Кримський*, Н.Крупська, А.*Луначарський*, І.*Мечников*, М.*Покровський*, М.*Семашко*, Є.*Тарле*, К.*Тімірязєв*, В.*Фігнер* та ін.

І.В. Пасько.

Графіті на кістяній пластині з оракулом Аполлона. Борисфен (Березань). Друга пол. 6 ст. до н.е.

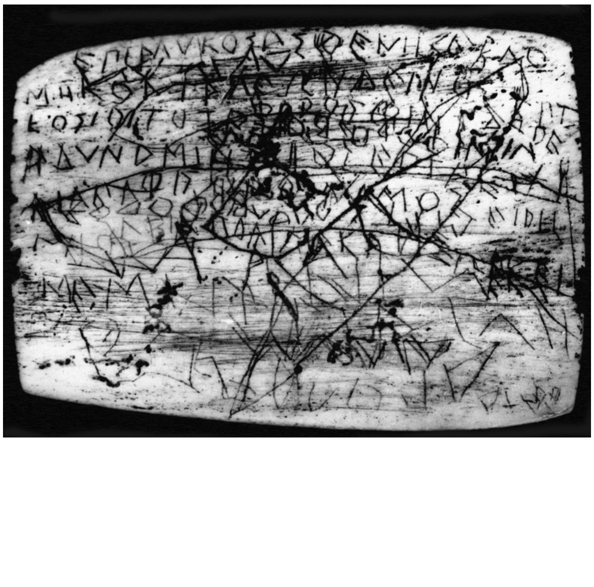

ГРАФÍТІ (італ. graffiti, буквально — видряпані) — стародавні написи й малюнки, зроблені гострими предметами на стінах архіт. споруд, керамічних виробах та ін. речах. Найбільшого розповсюдження такі написи набули за *античності* та *середньовіччя*. Важливе значення для вивчення

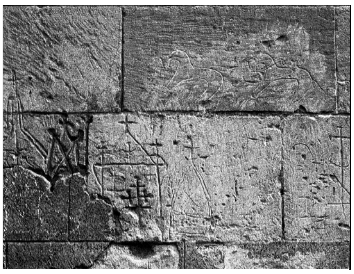

Графіті на південній стороні церкви св. Пантелеймона у Галичі (нині на території с. Шевченкове Галицького р-ну Івано-Франківської обл.). Поч. 12 ст.

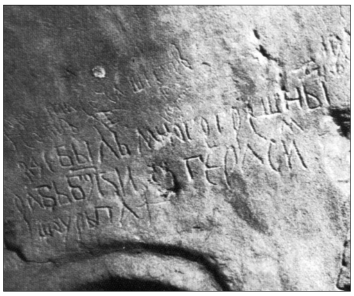

Графіті у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. 12 ст.

історії та к-ри *античних держав Північного Причорномор'я* мають листи на черепках 6—5 ст. до н. е. з *Ольвії* та *Керкінітіди*, різноманітні реліг.-філос. сентенції, уривки з літ. творів, застольні вірші, присвяти божествам. Відомі шкільні вправи та алфавіти, закляття, у *Німфеї* на стінах храму Афродіти — унікальні зображення кораблів із написами.

Надзвичайно цікаві Г. 11—17 ст. відкрито на стінах давньорус. храмів (*Софійський собор*, напр., «Коганъ умрє» — про смерть *Ярослава Мудрого*, Михайлівська церква *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря*, *Кирилівська церква*). Особливий інтерес викликає найдавніший в *Київській Русі* алфавіт з 23-х грец. і 4-х слов'ян. літер. Церк. Г. написані *кирилицею*. Серед них розрізняють істор. записи, поминальні, побутового характеру, звернення до Бога, окремі імена тощо. Чимало Г. зафіксовано на різноманітних виробах (посуді, плінфі, шиферних пряслах, ливарних формах) 10—13 ст.

Літ.: *Толстой И.И.* Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М.—Л., 1953; *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., вып. 1. К., 1966; *Його ж.* Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI—XVII вв.). К., 1976; *Його ж.* Киевские граффити XI—XVII вв. К., 1985; Давня історія України, т. 2. К., 1998.

А.С. Русяєва.

ГРАЦІÓЗІ (Graziosi) **Андреа** (н.19.01.1954) — італ. історик. Проф. новітньої історії ун-ту «Федеріко II» в Неаполі. Н. в м. Рим (Італія). Закінчив університетські студії в Неаполі (Італія) за спеціальністю «економіка». Як проф.-гість працював у Гарвардському, Єльському (США), Московському (РФ) ун-тах, Паризькій вищій шк. соціальних наук. Є чл. асоціацій славістики США, Італії, в т. ч. Італ. асоціації укр. досліджень. Від 2004 — учасник міжнародного проекту *Українського наукового інституту Гарвардського університету* — «Двадцяте століття України: нова документація, нові інтерпретації».

Гол. праці Г. присвячені розгляду проблем економіки та політики стосовно України у складі *Російської імперії*, *СРСР* у контексті європ. порівняльної історії та історії Сх. Європи 19—20 ст. Найбільшу увагу в них приділено становищу укр. с. госп-ва і селянства в період між двома світ. війнами. Результати цих напрацювань найповніше зосереджено в книгах «Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі за звітами італійських дипломатів, 1932—1933» (Турін, 1991), «Більшовики і селяни на Україні, 1918—1919 роки» (Москва, 1997). Різні аспекти, пов'язані з нац. відносинами, функціонуванням держ. апарату, політикою на селі і в пром-сті, висвітлено в монографіях «Держава і промисловість у Радянському Союзі,

1917—53» (Неаполь, 1993), «Велика селянська війна в СРСР, 1918—1933» (Кембрідж, 1997; Неаполь, 1998; Москва, 2001), «Від Балкан до Уралу. Східна Європа в новітній історії» (Рим, 1999), «Нова, незвичайна держава. Студії радянської історії, 1917—1937» (Вестпорт, 2000). Події укр. історії знайшли відображення також у підготовлених спільно з Дж.Шеррер спец. випусках франц. славістичного ж. «Cahiers du monde russe»: «Спеціалісти, бюрократія і управління в Російській імперії та СРСР, 1880—1945» (1991), «Економічна культура та економічна політика в царській імперії й СРСР, 1861—1950» (1995), «Війна, громадянські війни і національні конфлікти в Російській імперії та радянській Росії, 1914—22» (1997). Завдяки розвідкам Г. помітно розширено зарубіжну джерельну базу з історії України 20 ст.: здійснено публікацію італ. архів. документів, що стосуються періоду визвол. змагань за нац. державність та панування рад. режиму. Значний масив українознавчих матеріалів також представлено в розпочатому 1995 за участю Г. моск. серійному вид. «Документи радянської історії» (вийшло 8 томів).

Тв.: Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932—33. Torino, 1991; Большевики и крестьяне на Украине, 1918—1919 годы. М., 1997.

М.М. Варварцев.

ГРАЧО́ТТІ (Graciotti) **Санте** (н.01.12.1923) — італ. славіст. Проф. ун-ту «Сапієнца». Чл. Нац. акад. Деї Лінчеї в Римі, іноз. чл. АН України (1992; нині НАН України). Н. в м. Рим (Італія). У 1970—80-х рр. очолював Італ. асоц. славістів, Міжнар. к-т славістів. 1977 ініціював відновлення в Італії університетських українознавчих студій. Виступав з доповідями на міжнар. форумах у *Києві* — 9-му конгресі славістів (1983), 1-му конгресі україністів (1990), а також на 1-му укр.-італ. симпозіумі (1994). Проблематика його студій охоплює історію італ.-укр. взаємин, укр. *бароко*. Одна з основоположних праць — «Українська культура XVII ст. і Європа» — опубл. в зб. «Україна XVII ст. між Заходом і Сходом Європи» (Київ—Венеція, 1996).

Літ.: Filologia e letteratura nei paesi slavi. Studi in onore di Sante Graciotti. Roma, 1990.

М.М. Варварцев.

ГРЕБЕНИКІ́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра періоду *кам'яного віку* (пізній *мезоліт*). Склалася і розвивалася в 7 тис. до н. е. в степах межиріччя Дністра і Пд. Бугу. Згодом нас. Г. к. розселилося в степовій зоні до *Карпат* і до Криму. Найвиразніші пам'ятки досліджено на Нижньому Подністров'ї в Одес. обл. (поселення на околиці с. Гребеники і поблизу с. Гіржове (обидва села у Великомихайлівському р-ні), поселення біля с. Доброжанове у Біляївському р-ні). Матеріальна к-ра представлена переважно крем'яними знаряддями праці (скребачки, дуже рідко різці, трапеції, вістря) та іноді залишками фауни. Основу економіки носіїв Г.к. складало полювання на тура, коня, віслюка, сайгака. Значна увага приділялась ускладненому збиральництву. Більшість нас. Г.к. вело кочовий спосіб життя, тому залишки жител та довготривалих поселень відсутні. Жили малими однородовими общинами (2—4 сім'ї), які по регіонах об'єднувались у племена. На поселенні Гіржове під кам'яною брилою знайдено поховання трьох дітей. Носії Г.к. разом із племенами кукрецької етноісторичної спільності (див. *Кукрецька культура*) стали суб'єктами формування в степах Пд. України культур неолітичного часу (див. *Неоліт*), ознакою якого є початки приручення великої рогатої худоби.

Літ.: *Станко В.Н.* Мирное. К., 1982; *Його ж.* К проблеме сложения гребениковской культуры. В кн.: Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. К., 1986.

В.Н. Станко.

ГРЕБЕНЯ́К Володимир (18.11.1892—07.07.1915) — археолог і мистецтвознавець. Навч. на філос. ф-ті Львів. ун-ту і водночас працював у музеї *Наукового товариства імені Шевченка* у *Львові*. 1913 склав перший каталог його археол. відділу. Опублікував праці про к-ру ранньозалізного віку в *Галичині*, започаткував на сторінках *«Записок Наукового товариства імені Шевченка»* традиційну рубрику про нововідкриті пам'ятки та цікаві матеріали з археології, друкував статті про мистецькі та археол. пам'ятки Галичини в популярних львів. виданнях *«Діло»* та *«Ілюстрована Україна»*. Під час *Першої світової війни* вступив до *Легіону Українських січових стрільців*. Загинув 1915 у бою під *Галичем*.

Літ.: *Петегирич В., Павлів Д.* Археологія у дослідженнях членів НТШ. «ЗНТШ», 1991, т. 222.

В.М. Петегирич.

ГРЕБІ́НКА Євген Павлович (02.02(21.01).1812—15(03).12.1848) — байкар, письменник, перекладач, педагог, громадський діяч. Н. на х. Убіжище (нині в складі с. Мар'янівка Гребінківського р-ну Полтав. обл.) в сім'ї відставного гусарського офіцера, дрібного поміщика. Походив зі старовинного козац.-старшинського роду *Граб'янок*. Закінчив 1831 Ніжинську г-зію вищих наук. Після кількох місяців служби у 8-му Малорос. козац. полку вийшов у відставку, займався літ. працею в своєму маєтку. На поч. 1834 переїхав до *Санкт-Петербурга*, працював чиновником і одночасно викладачем у кількох військ. навч. закладах, відвідував літ. салони, де познайомився з багатьма громад.-культ. діячами. Опублікував зб. «Малороссийские приказки» (1834, 2-ге вид. 1836), створив гурток укр. літ.-мистецької *інтелігенції*. Друкувався в рос. періодиці (*«Современник»*, *«Отечественные записки»*, «Библиотека для чтения» та ін.). Від 1837 повністю зосередився на викла-

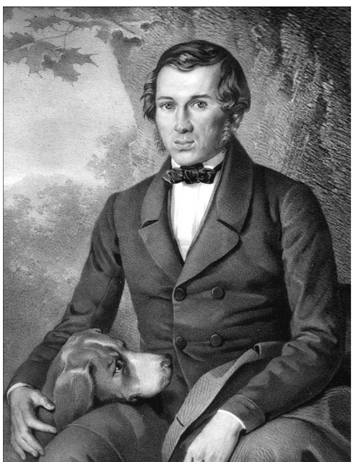

Є.П. Гребінка. Портрет А. Мокрицького. 1840.

О.С. Грейг.

дацькій роботі. Через І.*Сошенка* познайомився з Т.*Шевченком*, сприяв викупові того з *кріпацтва*, допоміг видати «Кобзар» (1840); 1841 підготував і видав один із перших українських альманахів «Ластівка», в якому помістив твори Т.Шевченка. Шевченко намалював портрет Г., а в червні 1843 гостював у нього в маєтку.

Г. опублікував «Рассказы пирятинца» (1837), істор. повість «Ніжинський полковник Золотаренко» (1842) та роман «Чайковський» (1843), романтичну поему «Богдан» (1843), низку переспівів укр. нар. пісень, ліричних віршів укр. і рос. мовами; деякі з них стали популярними піснями та романсами: «Українська мелодія» («Ні, мамо, не можна нелюба любити»), «Черные очи» («Очи черные, очи страстные»), «Песня» («Помню, я еще молодушкой была»). Г. належить перший повний укр. переклад «Полтави» О.*Пушкіна* (в бурлескно-травестійному стилі). Славу Г. принесли байки.

П. у С.-Петербурзі. Похований в с. Мар'янівка.

Окремі твори Г. перекладені болг., польс., сербською, угор., чеською мовами. Матеріали про життя та творчість Г. зберігаються у від. рукописів Ін-ту літ. ім. Т.Шевченка НАН України (фонд № 65).

Тв.: Сочинения, т. 1—5. СПб., 1862; Твори, т. 1—5. К., 1957; Твори, т. 1—3. К., 1980—81; Вибрані твори. К., 1980; Поетичні твори. Повісті та оповідання. К., 1984; Чайковский: Роман. Повести. К., 1988; Байки. Поезії. К., 1990; Чайковський: Романи та повісті. К., 1996.

Літ.: *Цибаньова О.* Євген Гребінка. К., 1972; *Деркач Б.А.* Євген Гребінка: літературний портрет. К., 1974; *Жур П.В.* Літо перше. К., 1979; *Зубков С.Д.* Русская проза Г.Ф. Квитки и Е.П. Гребенки в контексте русско-украинских литературных связей. К., 1979; *Литвин М.С.* З когорти класиків. «Українська мова і література в школі», 1982, № 2; *Нахлік Є.К.* Історична проза Євгена Гребінки. Там само, 1987, № 2; *Шаров І.Ф.* 100 видатних імен України. К., 1999; *Задорожна Л.М.* Євген Гребінка. Літературна повість. К., 2000; Видатні діячі України минулих століть. К., 2001; *Орленко П.* Євген Гребінка. В кн.: Історичний календар. 2002. К., 2002.

Г.П. Герасимова.

ГРЕБНИ́ЦЬКИЙ Флоріян Михайлович (бл. 1683—1762) — київ. унійний митрополит (див. *Українська греко-католицька церква*). Виходець із дрібної укр. *шляхти* (батько був скарбником Вітебського воєводства). 1699 вступив до чернечого ордену *василіан*. Навч. в катол. духовній колегії в м. Вільно (нині м. *Вільнюс*), де 1707 здобув ступінь магістра філософії, а 1710 — д-ра богослов'я. 1716 став унійним вітебським єпископом, а 1717 — полоцьким архієпископом. Від 1748 і до смерті посідав київ. унійну митрополичу каф-ру. Здійснював конфесійну політику, спрямовану на поширення унії (див. *Берестейська церковна унія 1596*) серед українців та білорусів, а також на недопущення переходу унійців у *католицизм.* 1754 після смерті єпископа Ієроніма Волчанського безуспішно намагався закріпити за унійною церквою Могильовську правосл. єпископію (її очолив ректор Київ. акад. Г.*Кониський*).

Літ.: *Welykyj A.* Epistolae Metropolitarum Kiov. Cathol. L.Kiska, A.Szeptyckyj, F.Hrebnyckyi. Romae, 1959; *Назарко І.* Київські і Галицькі митрополити: Біографічні нариси (1590—1960). Рим, 1962.

П.М. Сас.

ГРЕЙГ Олексій Самуїлович (1775—30(18).01.1845) — військ. і держ. діяч *Російської імперії*, вчений, почесний чл. Імператорської АН (1822), адмірал (1828), кавалер багатьох орденів, у т. ч. св. Георгія 4-го (1802) та 2-го (1828) класів, Олександра Невського (1818), св. Володимира 1-го класу (1827), Андрія Первозванного (1843). Н. в м. Кронштадт (нині місто підпорядковане С.-Петерб. міськраді, РФ) у родині віце-адмірала С.Грейга (Грейка). Хрещеник імп. *Катерини II*, яка 1775 надала йому мічманський чин. 9-літнім залучений на дійсну службу та направлений стажистом на англ. флот. У груд. 1785 номінований лейтенантом, 1788 плавав на Балтиці, став капітан-лейтенантом. 1789 відряджений практикуватися на судна Ост-Індської компанії, 1791 — знову до *Великої Британії* (до серед. 1790-х рр. був там у ролі волонтера). 1796 повернувся до Росії, одержав од імп. *Павла I* чин капітана 2-го рангу. Учасник збройних операцій проти Франції та її союзників 1798—1805, *російсько-турецької війни 1806—1812.* Послідовно здобув звання капітана 1-го рангу, капітан-командора, контр-адмірала.

1812 — при головнокомандувачі Дунайською (Молдавською) армією та Чорноморським флотом адміралі П.*Чичагові*, виконував таємні дипломатичні завдання, вирушаючи з *Одеси* за кордон. 1813 на чолі веслувальної ескадри блокував з Балтійського моря м. Данциг (нині м. Гданськ, Польща), отримав чин віце-адмірала.

1816—33 — гол. командир Чорномор. флоту та портів, миколаїв. і севастоп. військ. губернатор. Окрім бойової виучки підлеглих, опікувався кораблебудуванням (сам займався проектуванням суден, був автором низки тех. винаходів), укріплював військ.-мор. базу, дбав про благоустрій та озеленення підпорядкованих йому міст, оптичний телеграфний зв'язок між ними, розвиток торгівлі, налагодження гідрографічної служби, встановлення маяків, прокладення судноплавних каналів, фарватерів по р. Пд. Буг і притоки Інгул та Дніпровським лиманом. Створив штаб флоту. Заснував у *Миколаєві* обсерваторію, приходську школу, повітове уч-ще, уч-ще для дочок «нижніх чинів» та низку підприємств, Севастопольську офіцерську морську бібліотеку. 1827 за його наказом розпочато археологічні розкопки *Херсонеса Таврійського.*

Під час *російсько-турецької війни 1828—1829* відзначився у боях під Анапою (нині місто Краснодарського краю, РФ), Варною (Болгарія) та ін. осман. фортецями. 1830 у *Санкт-Петербурзі* очолив урядовий к-т з удосконалення флоту, отримав у нагороду 50 тис. *рублів.* 1831 ще раз прибув до Миколаєва, проте 1833 остаточно виїхав із нього, призначений чл. Держ. ради. Протягом 1834—1839 головував у комісії зі спорудження Пулковської обсерваторії. 1840 обраний віце-президентом Вільного економічного т-ва (див.: *«Вольное экономическое общество»*).

П. у м. С.-Петербург.

1873 у Миколаєві йому поставлено пам'ятник.

Тв.: Прибавление к военным морским сигналам для Черноморского флота. Николаев, 1822; Краткое

описание способа, по которому корпуса судов образуются на математических основаниях. Николаев, 1832.

Літ.: Адмирал А.С.Грейг. (Из воспоминаний моряка). «Морской сборник», 1861, № 12; *Асланбегов А.* Адмирал Алексей Самуилович Грейг. СПб., 1873; Материалы для истории русского флота, ч. 17. СПб., 1904; [*Лебедев А.И.*] Грейг Алексей Самуилович. В кн.: Военная энциклопедия, т. 8. СПб., 1912; *Крючков Ю.С.* Алексей Самуилович Грейг (1775—1845). М., 1984; *Чикин А.М.* Севастополь — летопись времен. Севастополь, 2003.

П.Г. Усенко.

ГРЕ́КИ В УКРАЇ́НІ. За переписом 2001, греків в Україні налічується 91,5 тис. осіб, основна ч. яких (77,5 тис.) проживає в Донец. обл. На сучасних укр. землях (Пн. Причорномор'я, Приазов'я) з'явилися в період Великої грец. колонізації (8—6 ст. до н. е.; див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). Перше поселення засноване 647 до н. е. вихідцями з м. Мілет (існувало в Малій Азії) на о-ві Березань (див. *Березанське поселення*). У 10—11 ст. після прийняття *християнства* (див. *Хрещення Київської Русі*) пожвавилися відносини між *Візантією* (до складу якої входила Греція) та *Київською Руссю.* На Русь прибули візант. (переважно це були греки) священики, митці, будівельники, ремісники.

Після падіння Візант. імперії (1453) значна ч. греків знайшла притулок на укр. землях. Переселення греків на укр. землі тривали впродовж усього періоду панування *Османської імперії* на Балканах та о-вах Середземного м. Грец. переселенці були активні в торг. та екон. діяльності, мали розвинуту етнічну свідомість, що допомогло їм зберегти свою к-ру та мову.

Найбільші відомі грецькі громади сформувалися протягом 17 — поч. 19 ст. Вони складали кілька груп, а саме: греки Криму (до 1778) і *Маріуполя* (після 1780); греки *Львова* та *Галичини*; греки середньої ч. України (*Київ*, *Ніжин*, *Кролевець*, *Полтава* та ін. міста); греки пд. України (*Миколаїв*, *Херсон*, *Одеса*, *Мелітополь*); греки *Керчі—Єнікале* (і нова кримська еміграція 19 ст.). Формуванню грец. громад сприяли надані їм привілеї та право на самоврядування. Громади чисельно зростали внаслідок активізації політики *Російської імперії* на Балканах, рос.-турец. війн, а також завдяки особливому покровительству, що надавалося грец. поселенцям царською владою, що була зацікавленою в якнайшвидшому освоєнні багатих, але на той час малозаселених земель Пн. Причорномор'я.

Грец. громади в Криму і Приазов'ї відрізнялися від грец. громад у Херсоні та ін. містах. Переселенці з Осман. імперії часто розглядали своє перебування в Україні як тимчасове і розраховували повернутися на батьківщину. Однак після здобуття Грецією свободи й незалежності (1830; важливу роль у цьому процесі відіграла заснована в Одесі нац.-визвол. орг-ція *«Філікі етерія»*) туди повернулися не всі.

Грец. громади на укр. землях переживали періоди спадів та піднесень, зумовлених політ., реліг., ідеологічними, орг. та ін. чинниками. Іноді на тер. одного міськ. центру існувало кілька грецьких общин, утворених внаслідок розпаду єдиної територіальної громади. На ранньому етапі історії новогрецької *діаспори* 16—17 ст. ці поділи були, як правило, пов'язані з реліг. суперечностями — вірністю греків Вселенському правосл. патріархові (див. *Константинопольський патріархат*) та невдоволенням *Берестейською церковною унією 1596.* В сучасну епоху, і особливо в повоєн. період (від 1945), збільшення кількості общин в одному й тому ж місті зумовлювалося не стільки ідеологічними, скільки орг. розбіжностями. Проте і в цих випадках громади одного міського центру продовжували складати єдине компактне поселення.

Про неперервність існування тієї чи ін. громади як певною мірою формалізованої або суспільно організованої етнічної групи можна говорити сьогодні тільки стосовно греків Маріуполя та навколишніх сіл. Це частково пояснюється переважно сільс. характером цієї діаспори та відносною її ізольованістю. В ін. місцях грец. громади, спільноти, т-ва з тих чи ін. причин зазнавали мовного руйнування як за часів Рос. імперії, так і *СРСР.*

Нині значна ч. греків України є членами нац.-культ. т-в, об'єднаних у 3 заг.-укр. структури: «Союз греків України», «Федерація грецьких товариств України», «Федерація греків Криму».

Літ.: *Чернухін Є.К.* Грецьке Ніжинське братство: Історіографія та джерела. К., 1998; *Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. — 90-е гг. XX в.). Симферополь, 1999; *Терентьева Н.* Греки в Украине: Экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII—XX вв.). К., 1999; *Якубова Л.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. — початок 30-х років XX ст. К., 1999; *Kaurinkoski K.* Les Grecs dans le Donbass. Marseille, 2000; Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. К., 2000; *Абдуллаєва М.А.* Грецькі громади Криму у 1917—1938 рр. Етноконфесійний аспект. К., 2001; *Гедьо А.* Джерела з історії греків Північного Приазов'я. Кінець XVIII — початок XX ст. К., 2001; Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні. XVII—XIX ст. К., 2001.

Н.О. Терентьєва.

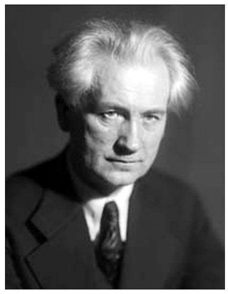
Б.Д. Греков.

ГРЕ́КОВ Борис Дмитрович (21 (09).04.1882—09.09.1953) — історик. Акад. АН СРСР (1935). Н. в м. *Миргород* у сім'ї дрібного чиновника. Пізніше разом із сім'єю переїхав до м. Холм (нині Хелм), а потім до м. Грубешов (нині Грубешув, обидва Польща). Закінчив класичну г-зію в м. Радом (Польща). Навч. у Варшавському ун-ті (1901—05), закінчив Моск. ун-т (1907), де слухав лекції рос. історика-медієвіста Д.Петрушевського (учнем і послідовником ідей якого Г. себе вважав), М.*Любавського*, О.Кизеветтера, О.*Лаппо-Данилевського.* До *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* викладав в Імператорському комерційному уч-щі, на Вищих жін. (Бестужевських) курсах, у Петерб. ун-ті, з 1916 — у його філії в м. Перм (нині місто в РФ). За часів *СРСР* викладав у вищих навч. закладах Пермі, *Сімферополя*, Ташкента (Узбекистан). Проф. Ленінгр. та Моск. університетів. У 1920-ті рр. був ученим секретарем Археогр. комісії, співробітником та зав. від. раннього феодалізму в Росії Держ. акад. історії матеріальної к-ри (з весни 1935), дир. Ленінгр. від-ня Ін-ту історії СРСР АН СРСР (1936—38), Ін-ту історії матеріальної к-ри АН СРСР (1944—46), Ін-ту слов'янознавства АН СРСР (1946—51),

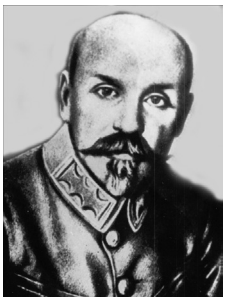

О.П. Греков.

Ін-ту історії СРСР АН СРСР (1938—52). Акад.-секретар Від-ня історії та філософії АН СРСР (1946—52).

Гол. увагу приділяв екон. історії слов'янства, вже перша його монографія «Новгородский дом святой Софии» (ч. 1. СПб., 1914) була присвячена історії значного монастирського вотчинного комплексу. Злет наук. кар'єри Г. припав на часи сталінських репресій. Г. зазнав переслідувань: факт його участі у *Білому русі* в Криму був широковідомий. 1930 заарештований у «справі академіка Платонова», його старший син відбув строк на *Соловках.* Це змусило Г. вдаватися до наук. компромісів, писати роботи «на замовлення». Зокрема це позначилося на його працях, присвячених соціально-екон. розвитку сх. слов'ян у добу *середньовіччя*, виникненню та розвитку феод. відносин у *Київській Русі.* Якщо спочатку, під впливом теорії Й.*Сталіна* про перехід до *феодалізму* в результаті революції рабів, Г. у своїй творчості був змушений допускати домінування на певному етапі історії Давньої Русі рабовласницьких відносин («Рабство и феодализм в Древней Руси» в ж. «Известия Государственной академии истории материальной культуры», 1934, вип. 86), то пізніше він відстоював теорію виникнення феод. відносин у сх. слов'ян у результаті безпосереднього розкладу родоплемінних відносин («Была ли древняя Русь рабовладельческим обществом?» в ж. «Борьба классов», 1935, № 3), що на тривалий час зробило його об'єктом критики більш послідовних прибічників сталінської вульгарної схематизації *формаційної теорії.* Як компроміс Г. запропонував виокремити т. зв. дофеод. період в історії Русі, який поєднував певні риси родоплемінного та рабовласницького ладу. Для цього він розробив концепцію двох періодів в історії Київ. Русі: 1) визрівання феод. відносин та створення «імперії», 2) феод. роздробленості («Феодальные отношения в Киевском государстве» Л., 1936), яка й досі є найпоширенішою серед вітчизн. та зарубіжних дослідників. Найбільш повно погляди Г. на соціально-екон. та політ. історію Давньої Русі були викладені в його монографії «Киевская Русь» (М.—Л., 1939), яка зазнала багатьох перевидань у радянський час. До класичних можна зарахувати й узагальнюючі монографії Г. «Культура Киевской Руси» (М.—Л., 1944) та «Крестьяне на Руси с древнейших времен до XII века» (М.—Л., 1946).

Особливу увагу Г. приділяв виданню істор. джерел. Зокрема, під його патронатом у СРСР відродилося вид. *Полного собрания русских летописей*, а його учень В.*Пашуто* втілив задум про видання «Свода зарубежных источников по истории Восточной Европы». При АН СРСР Г. створив комісію з історії землеробства, яка з кін. 1950-х рр. організовує регулярні симпозіуми з вивчення аграрної історії.

Г. вдалося створити школу істориків, яка визначала напрямки розвитку рад. *медієвістики* 2-ї пол. 20 ст.

Лауреат Держ. премії СРСР (1943, 1948, 1952). Нагороджений 2-ма орденами Леніна, ін. орденами.

П. у м. *Москва.*

1982 у Миргороді з нагоди 100-річчя від дня народження Г. встановлено пам'ятник.

Літ.: Исследования по истории и историографии феодализма. К 100-летию со дня рождения академика Б.Д.Грекова. Сборник статей, воспоминаний и документов. М., 1982; *Свердлов М.Б.* Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII—XX вв. СПб., 1996; *Горская Н.А.* Борис Дмитриевич Греков. М., 1999; *Її ж.* Борис Дмитриевич Греков (1882—1953). В кн.: Портреты историков: Время и судьбы, т. 1. М.—Иерусалим, 2000.

А.Г. Плахонін.

ГРЕ́КОВ Олександр Петрович (24.11.1875—08.12.1959) — військ. і громад. діяч, ген.-хорунжий *Армії Української Народної Республіки.* Н. в с. Сопич (нині село Глухівського р-ну Сум. обл.). Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1897), Моск. піх. юнкерське уч-ще (1905). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905.* Під час *Першої світової війни* — командир 6-го армійського корпусу, генерал-майор.

Від листоп. 1917 — в укр. армії, нач. штабу Київ. військ. округу, командир 2-ї Сердюцької д-зії, з квіт. 1918 — товариш міністра військ. справ УНР. Чл. *Української партії соціалістів-самостійників* (1918), голова укр. офіцерської спілки «Батьківщина», військ. секції *Українського національного союзу.* Від груд. 1918 — військ. міністр УНР, команд. Пд. фронтом, вів переговори з франц. командуванням в *Одесі* про визнання України *Антантою.* Чл. *Трудового конгресу України.* Команд. *Українською Галицькою армією* (трав.—лип. 1919), провів успішну *Чортківську операцію УГА 1919* проти польс. військ. У лип. 1919 через непорозуміння з С.*Петлюрою* залишив ЗУНР, виїхав з військ. місією до Румунії, пізніше — до Австрії. Від 1920 жив у *Відні*, був засн. «Всеукраїнського національного державного союзу». 1922 відійшов від політ. діяльності. 1948 затриманий рад. контррозвідкою у Відні. Засуджений до 25 років ув'язнення. 20 серп. 1956 звільнений, повернувся до Австрії.

П. у м. Відень. Реабілітований 27 лип. 1989.

Літ.: За державність, зб. 10. Торонто, 1964; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Тинченко Я.* Останній бій генерала. Протоколи допитів О.Грекова. «Академия» (К.), 1995, № 2; *Його ж.* Останній бій генерала: Генерал-хорунжий Олександр Греків. В кн.: *Тинченко Я.Ю.* Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття, ч. 1. К., 1995; *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки. 1917—1918. Львів, 1997.

К.Є. Науменко, Т.С. Осташко.

ГРЕКО́ВИЧ Антоній (р. н. невід.—15.02.1618) — вікарій (лат. vicarius — намісник) київ. унійного митрополита (1609—18). Н. в м. *Рогатин*, імовірно, був сином Федора Грека — відомого діяча Рогатинського братства (див. *Братства*). 1598 висвячений на архідиякона церкви св. Трійці *Дерманського Свято-Троїцького монастиря.* 1605 очолив школу Віленського братства. Згодом звинувачений в аморальних стосунках з однією з черниць. Мабуть, побоюючись покарання, перейшов із *православ'я* в унійство (див. *Берестейська церковна унія 1596*). Увійшов у довір'я до унійного митрополита І.*Потія*, 1609 став його намісником у *Києві*, а також ігуменом *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря* й унійним протопопом. Г.

розгорнув у Києві активну діяльність, спрямовану на підпорядкування правосл. *духовенства* владі І.Потія. Це викликало рішучий опір київ. правосл. священиків, а також мирян, насамперед представників *козацтва.* 1610 козаки засудили дії Г. в *протестації*, що була записана до Київ. гродських книг, і в листі запороз. *гетьмана* Г.Тискиневича до київ. підвоєводи (це були одні з перших писемних документальних свідчень про правосл. політ. орієнтацію запороз. козацтва). Того ж року один із козаків учинив замах на Г. Відчуваючи хиткість свого становища, надалі намагався уникати гострої конфронтації з православними. Однак 1618 спробував поширити свою владу на *Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир* (королів. привілей на нього унійна сторона отримала 1612). Це спричинилося до того, що козаки схопили його і втопили в ополонці на Дніпрі навпроти Видубицького монастиря.

Літ.: *Chodynicki K.* Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. 1370—1632. Warszawa, 1934; *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636). К., 1990; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1—2. К., 1990; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 6—7. К., 1995.

П.М. Сас.

ГРЕ́КО-КАТОЛИ́ЦЬКА БОГОСЛО́ВСЬКА АКАДЕ́МІЯ У ЛЬВО́ВІ — реліг. вищий навч. заклад *Української греко-католицької церкви.* Заснована 1928 митрополитом А.*Шептицьким* на базі богословського ф-ту *Греко-католицької духовної семінарії у Львові.* Перший ректор — о. д-р Й.*Сліпий*, професорами академії були: І.Лаба, Т.Галущинський, І.*Крип'якевич*, Я.*Пастернак* та ін. Акад. мала богословський і філос. ф-ти, при ній діяли наук. семінари, вид-во, б-ка, музей. До *Другої світової війни* здобула міжнар. визнання, підняла престиж укр. богословської науки. Після встановлення рад. влади 1939 акад. припинила діяльність, а 1944 була ліквідована. Її функції перебрав Укр. ун-т у Римі (див. *Український католицький університет у Римі*). Діяльність акад. відновлено у верес. 1994. Готує фахівців з філософії та богослов'я, викладачів, катехитів, журналістів з реліг. питань, працівників церк. адміністрації, священиків. При акад. діють: Ін-т історії церкви, Ін-т канонічного права, неолатиністики, літургії і християн. к-ри, б-ка (зберігає понад 20 тис. томів), Літні семінари, Курс підвищення кваліфікації душпастирів. Співпрацює з богословськими та наук. ін-тами Італії, Канади, США та ін. країн.

ПРАЦІ
ГР.-КАТ. БОГОСЛОВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ У ЛЬВОВІ
ВИХОДЯТЬ ПІД ПРОВОДОМ
О ПРОФ. ДР. ЙОСИФА СЛІПОГО
OPERA GR. CATH. ACADEMIAE THEOLOGICAE LEOPOLI
IN LUCEM PRODEUNT SUB
DIRECTIONE PROF. DR. JOS. SLIPYI
ТОМ I—II VOL.
ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ДУХОВНА СЕМИНАРІЯ У ЛЬВОВІ
GRAECO-CATHOL. SEMINARIUM CLERICALE LEOPOLI
1935
ЛЬВІВ LEOPOLI

Праці Греко-католицької богословської академії у Львові. Т. I—II. Львів, 1935. Титульний аркуш.

Літ.: Інформативний вісник. 1996—1997. Львів, 1997.

І. Марчук.

ГРЕ́КО-КАТОЛИ́ЦЬКА ДУХО́ВНА СЕМІНА́РІЯ У ЛЬВО́ВІ. Заснована як єпархіальна семінарія 1779. На її базі 1784 імп. *Йосиф II* започаткував навч. заклад, який заступив віденський *«Барбареум»*. Від 1785 набула статусу ген. семінарії, тобто тут навч. майбутні священики з усієї *Галичини* та частково з-за її меж. Залишалася гол. греко-катол. семінарією Галичини й після відкриття єпархіальних семінарій у Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща) 1845 (повний курс навч. запроваджено 1912) та в Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*) 1907. Після *Першої світової війни* її перетворено на архідієцезальну семінарію. 1928 на базі заснованого при семінарії богословського ф-ту було відкрито *Греко-католицьку богословську академію у Львові.*

Г.-к.д.с. у Л. відігравала важливу роль не тільки в житті церкви, вона сприяла розвиткові укр. нац. руху та к-ри. Її ректорами були Г.*Хомишин* та Й.*Сліпий.* Серед студентів були М.*Шашкевич* та І.*Вагилевич.* Семінарія мала добру б-ку, в різні періоди видавала альманах та книжкову серію, тут діяла студентська читальня ім. М.Шашкевича. Була закрита органами рад. влади після возз'єднання Зх. України з УРСР 1939 (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) і остаточно ліквідована 1944. Діяльність семінарії відновлено 1989.

С.М. Плохій.

ГРЕ́КО-КАТОЛИ́ЦЬКІ ЦЕРКВИ́ — заг. назва католицьких церков візант.-сх. обряду. Ін. назва — унiатські (останнім часом називаються також унійними) церкви. Найбільшою з них є *Українська греко-католицька церква.*

Я.Д. Ісаєвич.

ГРЕНАДЕ́РСЬКОГО ПО́ЛКУ ПРОЦЕ́С У КИ́ЄВІ 1917 — суд. процес, що розпочався 17(04) верес. у Київ. окружному суді над 78 солдатами гвардії Гренадерського полку 2-ї піх. гвард. д-зії 1-го гвард. корпусу 11-ї армії *Південно-Західного фронту* та головою полкового к-ту поручиком більшовиком Г.Дзевалтовським. Підсудні звинувачувались у тому, що виступили призвідниками відмови полку виконувати наказ командування. 29(16) черв. під час огляду військ військ. і мор. міністром О.*Керенським*, який прибув на фронт, гвардії Гренадерський полк відмовився його слухати. До нього приєднався і гвардії Павловський полк. Г.Дзевалтовський від імені к-ту полку передав міністрові резолюцію 8500 солдатів цих двох полків, в якій засуджувався наступ на фронті як злочинний, висловлювалася недовіра *Тимчасовому урядові* й вимога встановлення влади рад. О.Керенському пропонувалося скласти повноваження військ. міністра. 7 лип.(24 черв.) комісар 11-ї армії І.Кирієнко пред'явив полку ультиматум про виконання вимог Тимчасового уряду і видачу призвідників, що й було зроблено. Були заарештовані чл. полкового к-ту, його голова Г.Дзевалтовський та солдати полку — всього 78 осіб.

В.С. Гренджа-Донський.

В. Гренер.

Суд. процес проходив при відчинених дверях. Із усіх звинувачених останнім словом скористався лише Г.Дзевалтовський, промова якого тривала кілька годин. Процес широко висвітлювався в київській пресі. Київська більшовицька організація використала його матеріали в агітаційній роботі серед солдатів київського гарнізону та робітників міста. Всі підсудні відмовилися визнати себе винними. 16(03) жовт. 1917, у день остаточного винесення вироку, біля будинку окружного суду, що охоронявся посиленим нарядом військ, зібралися сотні робітників і солдатів. Присяжні засідателі визнали невинність підсудних, яких тут же було звільнено з-під арешту. Військові власті оскаржили вирок, але *Жовтневий переворот у Петрограді 1917* поставив крапку на цій справі.

Літ.: 1917 год на Киевщине: Хроника событий. К., 1928; Революционное движение в русской армии. 27 февраля — 24 октября 1917 года: Сборник документов. М., 1968.

О.Й. Щусь.

ГРЕ́НДЖА-ДОНСЬКИ́Й Василь Степанович (23.04.1897—25.11. 1974) — поет, громад. та культ. діяч. Засл. діяч мист-в (1968). Н. в с. Волове (нині смт *Міжгір'я*). Учасник *Першої світової війни*. На поч. 1923 видав першу зб. поезій «Квіти з терням», передмову до якої написав В.*Пачовський*. Протягом 1920-х рр. вийшли його поетичні збірки «Золоті ключі» (1923), «Шляхом терновим» (1924), «Китиця квіток» (1925), «Тернові квіти полонини» (1928). У поезії Г.-Д. переважала сусп.-політ. та патріотична лірика. Його цікавила істор. тематика. 1922 опублікував істор. поему «Червона скала», а 1925 — драму «Сотня Мочаренка». Революц. подіям 1918—19 на *Гуцульщині* присвятив зб. оповідань «Назустріч волі» (1930). Найкращими зразками істор. прози Г.-Д. є повісті «Ілько Липей — карпатський розбійник» (1936) і «Петро Петрович» (1937). Друкувався в часописах «Наша Земля», «Пчілка», «Русин», «Неділя», «Свобода», «Українське слово». 1938—39 редагував газ. «Нова свобода» — урядовий щоденник *Карпатської України*. 1939 — чл. *Українського національного об'єднання* та кер. від. преси і пропаганди. Від 17 берез. до 5 лип. 1939 перебував у гортистських (див. М.*Горті*) тюрмах і таборах.

У лип. 1939 емігрував до Словаччини, де працював над щоденником «Щастя і горе Карпатської України» і «Споминами», виданими вже після його смерті. В цей саме час вийшли з друку окремими вид. «В сторіччя Т.Шевченка» (1961), «Криваві тумани», «В тилу ворога» (обидві — 1965), «Наше півстоліття» (1967) та ін. Останні роки Г.-Д. працював над романом «Сини Верховини». В емігрантський період продовжував працювати як драматург, публіцист, літ. критик, автор худож. тв. для дітей. За літ. діяльність нагороджувався урядовими відзнаками *Чехословаччини*: орденом «За відбудову» (1965).

П. у м. Братислава (нині столиця Словаччини), де й похований на цвинтарі «Славічіє удоліє».

Літ.: Тези доповідей та повідомлень першої наукової конференції, присвяченої життю і діяльності В.С. Гренджі-Донського. Ужгород, 1995.

М.М. Вегеш.

ГРЕ́НЕР (Gröner) **Вільгельм** (1867—1939) — ген.-лейтенант. 1918 — нач. штабу нім. окупаційних військ в Україні (див. *Австро-німецьких військ. контроль над територією України 1918*). Закінчив акад. Генштабу. Під час *Першої світової війни* керував роботою нім. залізниць. Від 1916 — на фронті: командир д-зії, корпусу. 24 квітня 1918 провів нараду за участю нім. (фон Мумм) і австро-угор. (Й.Форгач) послів і військових аташе, на якій схвалено категоричне рішення про неможливість подальшої співпраці з урядом *Української Центральної Ради*. Того ж дня зустрівся з П.*Скоропадським* і погодив умови співробітництва з ним. Безпосередній учасник встановлення в Україні 30 квітня 1918 режиму П.Скоропадського (див. *Гетьманський переворот 1918*). 2 трав. Г. заявив делегації представників укр. політ. партій (О.*Андрієвський*, С.*Єфремов*, О.Солтан, К.*Лоський*), що німці не причетні до розпуску УЦР, але нім. адміністрація визнала *гетьмана* як вищу владу. Через два дні на другій зустрічі з укр. делегацією відмовив їй в участі в новому уряді. В подальшому підтримував пророс. монархічні кола. Наприкінці 1918 змінив ген. Е.*Людендорфа* на посаді нач. Генштабу Німеччини. Працював міністром шляхів (1920—23), військ. міністром (1928—32) Німеччини часів Веймарської конституції.

Літ.: Крах германской оккупации на Украине. М., 1936; *Супруненко Н.И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. (1918—1920). М., 1966; Гражданская война на Украине, 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 1—2. К., 1967.

Є.М. Скляренко.

«ГРЕ́ТЕР І КРИВА́НЕК» — одне з найбільших АТ заг. машинобудування *Наддніпрянської України* кін. 19 — поч. 20 ст. Виникло 1890 на базі заснованого 1882 київ. маш.-буд. з-ду Я.Гретера та інж. П.Криванека. Правління розташовувалося в *Києві*, директорами були Я.Гретер, П.Криванек, Ф.Вітачек. 1903 т-ву належали земля під Києвом, пристань на Дніпрі; на його підпр-ві працювало бл. 800 робітників. АТ випускало різноманітні котли, апарати та механізми, устаткування до цукрових та пивоварних з-дів тощо. Вироби т-ва відзначалися високою якістю, мали значний попит на місц., заг.-рос. та зовн. ринках. 1919 з-д націоналізований. 1922 отримав назву «Завод "Більшовик"» і став гол. підпрвом важкої індустрії Київщини. Від 1975 — гол. підпр-во одноіменного Київського виробничого об-ня полімерного машинобудування. Нині — ВАТ «Завод "Більшовик"».

Літ.: Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов. СПб., 1905; Весь Юго-Западный край. Справочная книга. К., 1913; Справочник-путеводитель по Киеву и его окрестностям. К., 1913; *Черный Б.О.* Материалы по рабочему вопросу и промышленности г. Киева. (1914—1917 гг.). К., 1919; *Гудзенко П.П.* Соціалістична націоналізація промисловості в УРСР. 1917—1920 рр. К., 1965.

О.М. Машкін.

ГРЕ́ЦІЯ, Грецька Республіка — д-ва у Пд.-Сх. Європі. Розташов. на пд. Балканського п-ва й прилеглих до нього о-вах. Площа 131,957 тис. км^2, нас. 10,6 млн осіб (2001). Столиця — Афіни.

Державна мова — новогрецька. Офіційна релігія — *православ'я.* За конституцією 1975 Г. — президентсько-парламентська республіка. Глава д-ви — президент. Законодавча влада належить однопалатному парламенту і президентові, виконавча — урядові, очолюваному прем'єр-міністром, та президенту.

На тер. Г. ще в давні часи існувала розвинена цивілізація (див. *Античність*). Антич. греки колонізували, зокрема, Пн. Причорномор'я (див. *Антична культура у Північному Причорномор'ї*, *Античні автори*, *Античні держави Північного Причорномор'я*). У 4 ст. н. е. Г. ввійшла до складу *Візантії.* В 14—15 ст. підкорена *Османською імперією.* Тоді тисячі біженців із Г. селилися в *Києві*, *Львові*, *Ніжині* (див. *Греки в Україні*). Багато греків було серед козаків *Запорозької Січі*.

Незалежність Г. встановлено 1830 внаслідок революції, підготовленої нац.-визвол. орг-цією *«Філікі етерія»* (заснована в *Одесі*). 29 черв. 1917 Г. вступила в *Першу світову війну* на боці *Антанти.* 1936 встановлено військ.-фашист. диктатуру. Під час *Другої світової війни* від квіт. 1941 по жовт. 1944 окупована гітлерівською Німеччиною.

Г. — чл. *Організації Об'єднаних Націй* з 1945. Від 1952 — чл. *НАТО.* 1967 встановлено військ. диктатуру. 1974 до влади прийшов цивільний уряд. Від 1981 Г. — чл. *Європейського Союзу*.

31 груд. 1991 Г. визнала Україну як незалежну д-ву. 15 січ. 1992 між Україною і Г. встановлено дипломатичні відносини. Між обома країнами підписані угоди про екон. та наук.-тех. співробітництво, співпрацю в галузі к-ри, освіти, науки й туризму. Встановлено побратимські зв'язки між Києвом та Афінами. Заг. чисельність українців у Г. — 18 тис. осіб (для порівняння: за переписом 2001, греків в Україні — 91,5 тис. осіб; див. *Греки в Україні*). Від 1998 в Афінах існує об-ня українців «Журавлиний край». Голова — Г.Авралідіс. Відкрита недільна шк. з вивчення укр. мови.

Літ.: *Μεξάς Β.* Οι Φιλικοί. Αθήνα, 1937; *Mozelis N.P.* Modern Greece. Faces and Underdevelopment. New York, 1990.

Н.О. Терентьєва.

«ГРЕ́ЦЬКА АНТИРАДЯ́НСЬКА КОНТРРЕВОЛЮЦІ́ЙНА ПОВСТА́НСЬКА ШПИГУ́НСЬКА ПІДПІ́ЛЬНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ» 1937—1938 — вигадана орг-ція, справу якої було сфабриковано органами НКВС для виправдання необхідності проведення репресій та припинення *політики коренізації* серед греків України (див. *Греки в Україні*). У груд. 1937 — на поч. 1938 у містах *Маріуполь*, Сталіно (нині м. *Донецьк*), *Харків*, *Одеса* та *Київ* було заарештовано майже всіх, хто мав відношення до політики «еллінізації» (див. *Еллінізація грецького населення України*) та діяльності грец. культ. і навч. закладів. Серед них — колиш. голова грец. секції Центр. комісаріату нацменшин (ЦКНМ) при ВУЦВК (1925—30) С.*Ялі*, секретар Донец. облвиконкому П.Богадиця, які стояли біля витоків програми сприяння нац.-культ. розвиткові греків України. У повному складі було заарештовано співробітників грец. газ. «Колєхтівістіс», ж. «Піонерос» та Донец. обласного грец. вид-ва (Г.Костоправ, А.Димитріу, Г.Кудаковцев, Ф.Ялі, Л.Лєо, М.Тишлєк, А.Мегільбей, Х.Хараман, Х.Акрітас, Ф.Самарчіді, К.Скиліс), викладачів Маріупольського грец. пед. технікуму та грец. шкіл Маріупольщини (І.Левопулос, І.Бєшевлі, М.Спінжа, Г.Лєлнідас та ін.), колиш. співробітників Грец. нац. театру, чл. будинків народів Сх. в Харкові, Києві та Одесі (існували до 1936). Усіх їх притягли до відповідальності в справі «грецької повстанської... організації». За матеріалами слідства, учасники орг-ції нібито готували масове повстання греків у тилу Червоної армії (див. *Радянська армія*) та здійснювали шпигунську й підривну діяльність для послаблення обороноспроможності *СРСР*. Зазначалося, що орг-ція підтримувала зв'язки з контрреволюц. осередками на Пн. Кавказі, в Криму та Абхазії (Грузія), а також із т. зв. право-троцькістською контрреволюц. орг-цією на Донбасі (через П.Богадицю) та укр. націоналістичними елементами.

Л.Д. Якубова.

ГРЕ́ЦЬКІ КОЛО́НІЇ ПІВНІ́ЧНОГО ПРИЧОРНОМО́Р'Я — див. *Античні держави Північного Причорномор'я.*

ГРЕЧА́НИЙ Парфентій Карпович (12.11.1924—01.03.1943) — один із засн. та кер. підпільної комсомольської орг-ції *«Партизанська іскра»*. Герой Рад. Союзу (1958, посмертно). Н. в с. Кримка, Первомайського р-ну Одес. (нині Миколаїв.) обл. Загинув під час виконання бойового завдання.

П.К. Гречаний.

Літ.: ІМіС УРСР. Миколаївська область. К., 1971; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987.

О.Д. Кузьминська.

ГРЕ́ЧКО Андрій Антонович (17(04). 10.1903—26.04.1976) — військ., державний, парт. діяч рад. доби. Маршал Рад. Союзу (1955), двічі Герой Рад. Союзу (1958, 1973). Герой Чехословац. Соціаліст. Республіки (1969). Н. в с. Голодаївка (нині с. Куйбишеве Ростовської обл., РФ). У Червоній армії (див. *Радянська армія*) з 1919. Учасник громадян. війни 1918—1921, команд. ескадроном. Закінчив кавалерійс. шк. (1926), Військ. акад. ім. М.Фрунзе (1936) і Військ. акад. Генштабу (1941). Від 1938 — нач. штабу Особливої кавалерійс. д-зії Білорус. військового округу. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від лип. 1941 — команд. д-зії, з 1942 — команд. кавалерійс. корпусом, 12-ю армією, із верес. 1943 — команд. 47-ю армією, 18-ю армією, 56-ю армією; з жовт. 1943 — заст. команд. військами *Воронезького фронту* (з 20 жовт. 1943 — *Перший Український фронт*). Брав участь у звільненні Києва від гітлерівських окупантів. Від 15 груд. 1943 і до кін. війни — команд. 1-ю гвард. армією. 1945—53 — команд. військами *Київського військового округу.* Від 1953 — головнокоманд. Групою рад. військ у Німеччині. Від листоп. 1957 — 1-й заст. міністра оборони СРСР, головнокоманд. сухопутними військами, з 1960 — 1-й заст. міністра оборони СРСР і головнокоманд. об'єднаними військ. силами країн-учасниць Варшавського договору (див. *Варшавський договір 1955*). Від квіт. 1967 — міністр оборони СРСР. Депутат ВР СРСР 2-го, 4—9-го скликань. Був головою ред. комісій багатотомних вид. «История Великой мировой войны 1939—1945 гг.» і «Советская военная энциклопедия». Нагоро-

А.А. Гречко.

В. Гречулевич.

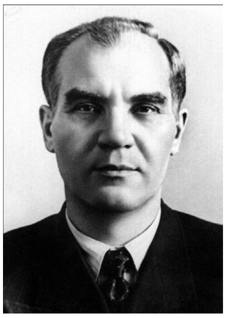
М.С. Гречуха.

джений 6-ма орденами Леніна, 3-ма Червоного Прапора, Суворова 1-го і 2-го ст., Кутузова 1-го і 2-го ст., Богдана Хмельницького 1-го і 2-го ст., медалями, а також іноз. орденами.

П. у м. *Москва.*

Літ.: Советская военная энциклопедия, т. 3. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; Военный энциклопедический словарь. М., 1986.

О.Н. Кубальський.

ГРЕ́ЧНИК, Грецький шлях — дніпровська ч. (на тер. *Руської землі*) водної магістралі — *шляху «із варягів у греки»*. Вперше згадується в літописах під 1084. Гречниками називали також купців, які користувалися цим шляхом.

В.В. Пришляк.

ГРЕЧУЛЕ́ВИЧ Василь (1791—1870) — правосл. священик (протоієрей), просвітитель, педагог, теолог. Н. в с. Гнатівка Гайсинського пов. Подільської губ. (нині село Гайсинського р-ну Він. обл.) в сім'ї священика. Закінчив Шаргородське духовне уч-ще, 1813 — Кам'янець-Подільську духовну семінарію. 1813—20 — викл. Шаргородського духовного уч-ща. Висвячений у диякони, а потім у священики. Служив у храмі Успіння Пресвятої Богородиці в м-ку Яришів Могилівського пов. Подільської губернії (нині село Могилів-Подільського р-ну Він. обл.), а згодом призначений замість батька настоятелем Чудо-Михайлівського храму в с. Ганнопіль (нині село Тульчинського р-ну Він. обл.) і перебував там до самої смерті. Г. відомий своїми демократ. поглядами, боронив селян від сваволі поміщиків, приділяв особливу увагу освіті й богослужінню укр. мовою. Написав і видав укр. мовою збірку проповідей («Проповіді малоруською мовою протоієрея і кавалера Василія Гречулевича», СПб., 1849). При сприянні П.*Куліша* ця книга була двічі перевидана (1857 і 1860). Пізніше здійснив переклади укр. мовою кількох молитов та бесід і видав їх у *Санкт-Петербурзі* в 3-х книгах. 1917 внук Г. — Олександр Васильович — перевидав у Полтаві зб. проповідей з першої книги свого діда. Ці тв. мали значну популярність і відіграли велику роль у справі повернення укр. мові належного їй місця у правосл. церкві.

Літ.: *Кошель О.М.* За віру православну — за віру Українську (Подільський просвітитель XIX ст. протоієрей Василь Гречулевич). «Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки», 1999, т. 3(5).

Ю.А. Мицик.

ГРЕЧУ́ХА Михайло Сергійович (19(06).09.1902—15.05.1976) — держ. і парт. діяч доби *СРСР.* Н. в с. Мошни (нині село Черкас. р-ну Черкас. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Від 1926 — чл. ВКП(б)—КПРС. Закінчив Харків. автодорожний ін-т (1936). 1938—39 — 1-й секретар Житомир. обкому і міськкому КП(б)У. 1939—54 — голова Президії ВР УРСР, 1954—59 — 1-й заст., 1959—61 — заст. голови РМ УРСР. 1938—61 — чл. політбюро (з 1953 — президії) ЦК КПУ. 1956—61 — канд. у чл. ЦК КПРС. Депутат ВР СРСР 1—5-го скликань і ВР УРСР 1—5-го скликань. Як держ. діяч брав активну участь у відбудові нар. г-ва УРСР після *Другої світової війни*, налагодженні зв'язків з ін. республіками СРСР. Нагороджений 3-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами та медалями.

Від 1966 — персональний пенсіонер.

П. у м. *Київ*, похований на *Байковому цвинтарі.*

Т.І. Катаргіна.

ГРИБО́ВСЬКИЙ Андріян Мусійович (06.09(26.08).1767—08 або 09.02(27 чи 28.01).1834) — державний діяч *Російської імперії*, авантюрист, поміщик, підприємець, літератор, мемуарист, бібліофіл, музикант-аматор (мав свій оркестр, грав на скрипці, виготовленій Антоніо Страдіварі). Н. в м. *Лубни.* Син осавула Мусія (Мойсея) Грибовського. По лінії матері, яка після смерті чоловіка пішла в монастир, — із роду *Сулим.*

Від 1778 навч. в г-зії Моск. ун-ту, з 1782 — студент; у літ. дебютував перекладами з франц. мови на російську. Взимку 1784/85 став секретарем Олонецького приказу громад. опіки в м. Петрозаводськ (нині столиця Карелії, РФ). Програв у карти велику суму казенних грошей, був урятований губернатором Гаврилою Державиним. Від 1787 — у штаті канцелярії кн. Г.*Потьомкіна.* Співпрацював у петерб. часописах «Зеркало света», «Городская и деревенская библиотека».

Учасник *російсько-турецької війни 1787—1791*, вів журнал воєн. дій. Виконував обов'язки конференц-секретаря при підписанні *Ясського мирного договору 1791*, після чого став надвірним радником і кавалером ордена св. Володимира 4-го ст. Був номінований підполковником Ізюмського легкокінного полку. Отримав 4000 *десятин* землі в Катериносл. губ.

За рекомендацією О.*Безбородька* від 1792 управляв канцелярією Платона Зубова — фаворита імп. *Катерини II.* 1793 дістав звання полковника та Вишневецьке староство на *Поділлі*, 1794 — орден св. Володимира 3-го класу.

Як статс-секретар, залучений до прийняття подань на ім'я цариці, виконував її особисті доручення, консультував з питань адміністрації на теренах, анексованих у *Речі Посполитої,* та з проблем Причорномор'я. Наприклад, сприяв появі рескрипта 7 черв. (27 трав.) 1794 про влаштування Гаджибейської гавані з портом і містом (див. *Одеса*). Набув величезні статки.

1797 засланий імп. *Павлом I* до подільського маєтку Вишнівчик (раніше Вишневець, нині село Чемеровецького р-ну Хмельн. обл.). 1798 заарештований і замкнений до *Петропавловської фортеці.* Звинувачений у викраданні картин із колекції петерб. Таврійського палацу та незаконному переселенні селян. Відбувся матеріальним відшкодуванням і новим засланням на Україну 1799. Наступного року ув'язнений до *Шліссельбурзької фортеці* (інкриміновано злочинні земельні оборудки у *Новоросії*), 1801 звільнений за клопотанням дружини Наталії. 1802 продав Вишнівчик. Мешкав у м. *Москва* та Підмосков'ї. Вклавши кошти в гуральництво та *відкуп*, 1817 оголосив себе банкротом (1833 в *Санкт-Петербурзі* довів Сенатові, що в тій акції не було криміналу). Мав величезну власну книгозбірню.

Склав нотатки, висвітливши перипетії 1783—1802, зокрема,

пов'язані з Катериною II, О.Безбородьком, Д.*Трощинським* і багатьма ін. своїми сучасниками. Написані ним спогади та щоденники містять згадки про різноманітні тогочасні події.

П. у маєтку Шурово Зарайського пов. Рязанської губ.

Тв.: Записки о Екатерине Великой, состоявшего при ея особе статс-секретаря и кавалера Адриана Моисеевича Грибовского. С присоединением отрывков из его жизни. «Москвитянин», 1847, ч. 2; Записки о императрице Екатерине Великой. М., 1864; Воспоминания и дневники. М., 1899.

Літ.: *Бильбасов В.А.* Адриан Грибовский, составитель записок о Екатерине Великой. «Русская старина», 1892, № 1; *Губерти Н.* Статс-секретарь Грибовский Андрей Моисеевич. «Исторический вестник», 1895, № 4; Разные разности. «Русский архив», 1907, № 5; *Кочеткова Н.Д.* Грибовский. В кн.: Словарь русских писателей XVIII века, вып. 1. Л., 1988; *Шубинский С.Н.* Исторические очерки и рассказы. Таллинн—М., 1994.

П.Г. Усенко.

ГРИ́ВЕНИК — срібна рос. монета, номінальна вартість якої 10 *копійок*. Запроваджена в обіг у результаті грошової реформи *Петра I*. Перші Г. відкарбовано на Красному та Кадашевському монетних дворах у *Москві* бл. 1701. До 1766 на монетах містилося словесне позначення номіналу — «Гривенникъ». Після цього термін «гривеник» використовувався в розмовній мові для позначення монет номіналом 10 коп., які карбувалися майже щорічно. На аверсі вміщувалося зображення держ. герба, на реверсі — позначення номіналу та дата карбування. До 1867 проба металу в Г. відповідала пробі повноцінних срібних рос. монет. Від 1867 Г. випускали зі срібла 500-ї проби. В *СРСР* карбувалися від 1924 зі срібла, потім — з нікелю та мідно-нікелевого сплаву.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970; *Узденико̀в В.В.* Монеты России. 1700—1917. М., 1985.

Р.М. Шуст.

ГРИ́ВЕНКА — міра ваги *Київської Русі*, метрологічне значення якої не встановлено. В Рос. д-ві 16—17 ст. замінила назву «гривна» і відповідала 2 напівгривенкам, 48 *золотникам*, 1200 почкам, 4800 пирогам. Важила 204,8 г.

Літ.: *Шостьин Н.А.* Очерки истории русской метрологии XI—XIX века. М., 1975.

Н.О. Герасименко.

ГРИ́ВНА ДАВНЬОРУ́СЬКА — вагова, лічильна і монетна одиниця Давньої Русі. **Вагова** Г. виникла у 8—9 ст., її первинна величина невідома. З поширенням на тер. Русі куфічних *дирхемів* певну кількість їх стали прирівнювати за вагою до вагової Г. Згодом вона починає вживатися для рахунку й ін. монет, перетворившись у лічильну одиницю (**лічильна** Г.). Джерела часів *Київської Русі* називають лічильну Г. «гривною кун». В 11 ст. вона дорівнювала 20 *ногатам* (по 2,56 г кожна ногата), 25 *кунам* (по 2,05 г) або 50 *резанам* (по 1,02 г). У 12 ст. на лічильну Г. йшло 20 ногат (по 2,56 г), але вже 50 кун чи резан (обидві по 1,02 г). На вагові Г. зважували також срібло в злитках, прикрасах чи уламках. Згодом злитки срібла стандартної форми і ваги стали монетами (**монетна** Г.). У 12 ст. розрив у вазі між лічильною Г. і монетною Г. досяг співвідношення 1:3 на пд. й 1:4 на пн. Русі. У 15—18 ст. в Україні використовувалася лічильна Г. польс. походження (див. *Гривна польська*), на яку йшло 48 монет. Монетна Г. відома з серед. 11 ст. Першими виникли київ. монетні Г. — ромбоподібні злитки вагою бл. 164 г. Майже одночасно з'явилися новгород. Г. — паличкоподібні злитки вагою бл. 204,7 г, трохи пізніше — важкі Г. — за формою подібні до київських, але за вагою тотожні новгородським, і т. зв. чернігівські — ромбоподібні або еліпсоподібні злитки з розкутими кінцями або усією поверхнею, вагою бл. 197 г. Новгород. Г. дожили до 15 ст. (див. *Гривна руська*), обіг ін. завершився в 13 ст. Київ. і новгород. Г. використовувалися на всій тер. Київ. Русі, ін. — переважно на пн. зх. Давньорус. держави.

Літ.: *Ильин А.А.* Топография кладов серебряных и золотых слитков. Пг., 1921; *Янин В.Л.* Денежно-весовые системы русского средневековья. М., 1956; *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970; *Kotljar N.* Old Russian Silver Ingots. Stockholm, 1999.

М.Ф. Котляр.

ГРИ́ВНА ПО́ЛЬСЬКА — вагова, лічильна та грошова одиниця,

Київські гривні.

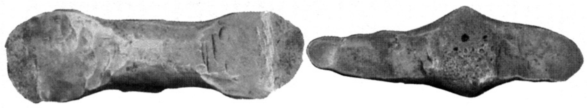

Чернігівські гривні. 12 ст.

Гривеник. Росія, 1746, срібло.

що використовувалася на українських землях у 14—18 ст. Виникла в Польщі в серед. 11 ст. Початкова вага становила близько 196 г срібла. На поч. 14 ст. виникла лічильна Г.п., що дорівнювала 4 вярдункам (*фертонам*), або 24 *скойцям* (шкойцям), або 48 *грошам празьким*, або 96 *квартникам*, або 576 *денаріям* (від 1334 1 Г.п. = 768 денаріїв, а від 1398 — 864). Спочатку вагова та грошово-лічильна гривни були тотожні. Згодом, у зв'язку із псуванням розмінної монети, вагова гривна стала дорівнювати кільком лічильним. Лічба монет на Г.п. (польська марка), що містила 48 грошів, у 14 ст. поширилася на галицькі та волинські землі, які відійшли під владу Польщі, і вживалась аж до 18 ст. У 16 — 1-й половині 17 ст. вагова Г.п. дорівнювала 4 вярдункам, 16 лотам, 24 скойцям, 256 ваговим денаріям і містила 197,684 г срібла. Монетна ординація (указ) 1650 запровадила Г.п. збільшеної ваги — 201,8 г, що відповідала 7 імперіальним *талерам*. Була в ужитку до 1766, коли на зміну їй запроваджено кельнську марку (233,8 г).

Літ.: *Piekosiński Fr.* O monecie i stopie menniczej w Polsce w XIV—XV wieku. Kraków, 1878; *Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. К., 1981; *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль — Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ГРИ́ВНА РУ́СЬКА — назва новгород. монетних злитків срібла — гривен (*рублів*), що зустрічається в актових документах укр. та білорус. земель *Великого князівства Литовського* кін. 14 ст. Вага Г.р.

становила 204,7 г високопробного срібла (див. *Гривна давньоруська*).

Літ.: *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль — Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ГРИ́ВНЯ — 1) термін, який на відміну від терміна «гривна» (означає металеву прикрасу у вигляді обруча, що носили на шиї) вживають, як правило (див., однак, *Гривна давньоруська*, *Гривна польська*, *Гривна руська*), для назви грошової одиниці; 2) назва грошової одиниці в Україні, запроваджена відповідно до закону *Української Народної Республіки* «Про грошову одиницю, карбування (биття) монети та друк державних кредитових білетів» від 1 берез. 1918 (див. також *Грошовий обіг в Україні 1917—1920*). Назву запозичено з грошової системи *Київської Русі*. Грошова одиниця мала містити 8,712 «долі щирого золота» (або 0,383328 г) і поділятися на 100 *шагів*. Дві Г. дорівнювали одному *карбованцю* емісії 1917, банкноти якої почали

Державний кредитовий білет. 10 гривень. УНР. Уведений в обіг за часів Української Держави. Аверс і реверс. 1918.

Державний кредитовий білет. 1000 гривень. Українська Держава. Аверс і реверс. 1918.

друкувати в Україні згідно з «Законом про випуск державних кредитових білетів УНР» від 6 січ. 1918 (24 груд. 1917). Було випущено тільки кредитовий білет УНР вартістю 100 крб. (1 крб. містив 17,424 «долі щирого золота» і поділявся на 200 шагів). За правління ін. нац. урядів випуск карбованців було продовжено. Друк грошей у Г. передбачався номіналом у 2, 5, 10, 20, 50, 100, 500 та 1000 Г. Вони друкувалися за типом карбованців попередньої емісії, із відмінностями в малюнках, водяних знаках, кольорах для кожного номіналу, визначався і текст, обов'язковий для друку на звороті: а) Державні кредитові білети Української Народної Республіки забезпечуються всім державним майном Республіки; б) Державні кредитові білети Української Народної Республіки ходять нарівні з золотою монетою; в) за фальшування держ. кредитових білетів винні караються позбавленням прав і волі. Відповідно до програми грошової реформи було замовлено друк знаків вартістю 2, 10, 100, 500 і 1000, пізніше — 2000 Г., та надійшли вони в обіг уже за доби *Української Держави*. 20- та 50-гривневі банкноти не друкували взагалі. Паперові гроші в Г. усіх номіналів друкували в Німеччині, в держ. друкарні Берліна.

Першими цінними паперами, які з'явилися в обігу і на яких вартість була зазначена в «гривнях», були облігації. Білети держ. скарбниці — 3,6 % облігації в Г. надійшли в Україну з Німеччини 5 серп. 1918. Ця держ. позичка на попередньо визначену суму в 1 млрд Г. пізніше була збільшена удвічі. Для них встановлено вільний обіг по всій Україні й обмежене право на легальні розрахунки з держ. установами. Кожна облігація мала по 8 відрізних купонів. Облігації та відрізні купони, не обміняні в Держбанку на гроші, мали не втрачати вартості протягом 10 років і вживались як тимчасові розмінні грошові сурогати. Білети були представлені у 4-х номінальних вартостях — 50, 100, 200 і 1000 Г. Для всіх випусків однаковими були написи, формат, худож. оформлення.

«Закон про випуск державних кредитових білетів УНР» у карбованцях регулював тільки заміну рос. *рублів* на карбованці. «Закон про грошову одиницю» регулював грошову систему України в цілому. Однак на певний період для усунення перешкод при розрахунках через відсутність в обігу належної кількості Г. уряд законом від 30 берез. 1918 дозволяв увести скарбову валюту в карбованцях. Тільки для знаків Держ. скарбниці 25 і 50 крб. забезпечувалося право обміну на кредитові білети в Г. за паритетом 1 крб. = 2 Г. Держ. банк України (заснований 23 груд. 1918) був емісійним банком, а випущені ним кредитові білети були т. зв. банковими грішми, чи банковою валютою.

Держ. кредитові білети 2, 10, 100, 500, пізніше — 1000 та 2000 Г. були в обігу за уряду гетьмана П.*Скоропадського* і за доби *Директорії* УНР. Останнім білетом емісії в Г. став розмінний знак Держ. скарбниці УНР — 5 Г., що з'явився 1920 і був мало схожий на своїх попередників та містив помилку в назві валюти. Всього за 1917—20 укр. уряди випустили в обіг 27 видів номіналів грошових знаків — в карбованцях, Г., шагах (марках — вартістю 10, 20, 30, 40 і 50 шагів). 12 знаків друкувалися за проектами та ескізами Г.*Нарбута*, при підготовці ін. брали участь митці М.*Бойчук*, А.*Ждаха*, Г.Золотов, В.*Кричевський*, І.Мозалевський, А.*Середа* та ін. Укр. держ. гроші, крім купюри 25 крб. й шагів усіх вартостей, мали водяні знаки;

3) назва нац. грошової одиниці (валюти д-ви) України, визначена ст. 99 *Конституції України 1996*. Емітування та введення в обіг Г. розпочато згідно з указом № 762 Президента України «Про грошову реформу в Україні» від 25 серп. 1996 (див. *Грошова реформа 1996*). Реформа проводилася з 2 до 16 верес. 1996. НБУ своїм наказом як центр. банк д-ви та її емісійний центр, що має монопольне право на випуск нац. грошей в обіг, випустив банкноти в Г. номінальною вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50 і 100 Г. та розмінну монету номінальною вартістю 1, 2, 10, 25 і 50 *копійок*. У зазначений термін НБУ випустив у готівковий обіг Г., відповідно вилучивши через банківську систему, каси банків у резервні фонди НБУ готівки на заг.

суму 331,6 трлн *купоно-карбованців*, або 98,3 % купоно-карбованцевої готівки, емітованої НБУ (1996—97). Банкноти Г. виготовлено на спец. білому папері, що не флуоресціює в ультрафіолетових променях, номінальною вартістю 1, 2, 5, 10 та 20 (зразка 1992) — зі світлим водяним знаком, розташов. по всій банкноті у вигляді тризуба, а номінальною вартістю 1 (зразка 1994), 50 та 100 Г. — з багатотоновим фіксованим водяним знаком — портретом, який повторює портрет, надрукований на лицьовому боці банкноти.

На лицьовому боці всіх банкнот розташовані: портрети видатних діячів історії та к-ри України, написи «Україна» або «Україна, Національний Банк України», номінали банкноти літерами та цифрами. Дизайн банкнот доповнюють орнаменти, розетки, сітки, виконані повноколірним друком. На банкнотах номіналом 1 (1994), 50 та 100 Г. розміщено нумерацію та підпис Голови правління НБУ, а на банкноті 1 (1992) Г. — рік випуску. Портрети, написи та окремі декоративні елементи банкнот номіналом 2, 5, 10, 20, 50 та 100 Г. виконано рельєфним друком.

На зворотному боці розташов. зображення історико-архіт. пам'ятників України, над якими зроблено напис «Національний банк України». Тут же літерами, а в чотирьох кутах цифрами вказано номінал банкноти. Дизайн доповнюють розетки, стрічки, сітки, виконані повноколірним друком. На банкнотах зразка 1992 номіналом 1, 2, 5, 10 та 20 Г. поставлено рік прийняття даного зразка, нумерація та підпис Голови правління НБУ.

Осн. характеристики дизайну банкнот 1992 такі. Банкнота вартістю 1 Г.: на аверсі зображено портрет *Володимира Святославича*, на реверсі — руїни *Херсонеса Таврійського*. Превалюючий колір — темно-зелений. Розмір — 135×70 мм. Банкнота вартістю 1 Г. 1994: на лицьовому боці — портрет Володимира Святославича, на зворотному — руїни Херсонеса Таврійського. Превалюючий колір — зелено-коричневий. Розмір — 133×66 мм. Банкнота вартістю 2 Г. 1992: на лицьовому боці — портрет *Ярослава Мудрого*, на зворотному — *Софійський собор*. Превалюючий колір — коричневий. Розмір — 135×70 мм. Банкнота вартістю 5 Г. 1992: на лицьовому боці — портрет Б.*Хмельницького*, на зворотному — церква в с. *Суботів*. Превалюючий колір — темно-синій. Розмір 135×70 мм. Банкнота вартістю 10 Г. 1992: на лицьовому боці — портрет І.*Мазепи*, на зворотному — *Києво-Печерська лавра*. Превалюючий колір — фіолетовий. Розмір — 135×70 мм. Банкнота вартістю 20 Г. 1992: на лицьовому боці портрет І.*Франка*, на зворотному — Львівський оперний театр. Превалюючий колір — сіро-коричневий. Розмір — 135×70 мм. Банкнота вартістю 50 Г.: на лицьовому боці — портрет М.*Грушевського*, на зворотному — будинок *Верховної Ради України*. Превалюючий колір — фіолетовий. Розмір — 133×66 мм. Банкнота вартістю 100 Г.: на лицьовому боці — портрет Т.*Шевченка*, на зворотному — фрагмент Нац. заповідника *«Софія Київська»* та пам'ятник кн. Володимиру в *Києві*. Превалюючий колір — зелений. Розмір — 133×66 мм. Введено в обіг також банкноту номіналом 200 Г. з портретом Лесі *Українки*.

Банкноти Г. мають кілька ступенів захисту (водяний знак, захисну стрічку, рельєфні елементи, суміщений малюнок, кодоване зображення, райдужне коло, антисканерну сітку, мікротекст, знак для сліпих, видимі захисні волокна, флуоресцентний номер, магнітний номер, прихований номінал).

У нових емісіях Г. до дизайну та засобів захисту банкнот вносяться певні зміни.

Протягом літа—осені 2004 НБУ ввів у обіг банкноти нового зразка номіналами 1, 2, 5, 20, 50 Г. Від купюр зразків 1992—2002, обігу 1996—2004 вони відрізняються дещо зменшеним розміром, превалюючим інтенсивним кольором (20 Г. — зелений; 50 Г. — фіолетовий), елементами дизайну (збільшені багатотонові фіксовані малюнки, водяні знаки), ступенями захисту, написами. Банкноти вітчизн. виготовлення віддруковано на спец. папері (не флуоресціює в ультрафіолетових променях), зі змінами осн. відтінків, превалюючих кольорів та нац. орнаменту. Збільшено портретні та нововведені ін. зображення. Мають водяні знаки, рельєфні та латентні (приховані) зображення, захисну кодовану стрічку, оптичну зміну фарб, наскрізні елементи (суміщене зображення), графічні елементи (лінії, площини). Купюри містять назву емітента, підпис голови НБУ, напис номіналу (цифрами та символами), штрих-код, захисні волокна, елемент для людей з послабленим зором, мікротекст, антисканерну сітку, інфрачервоний та магнітний захисти, особливі таємні захисні ознаки та ін. Банкнота 50 Г. змінила дизайн зворотного боку, де тепер відтворено будинок *Української Центральної Ради*. Елементи захисту визнача-

Національний банк України. 5 гривень. Аверс і реверс. 1992.

Національний банк України. 50 гривень. Аверс і реверс. 1994.

Національний банк України. 100 гривень. Аверс і реверс. 1994.

Грицько Григоренко.

П.Г. Григоренко.

ються як візуально, так і магнітними детекторами.

Літ.: Гроші в Україні: факти і документи. К., 1998; *Рябченко П.Ф., Бутко В.Н.* Полный каталог бумажных дензнаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769—1999 гг.), т. 2. К., 1999; Банкноти і монети України. К., 2002; НБУ: банкноти нових зразків 2004. (Планшети). К., 2004.

М.Ф. Дмитрієнко.

ГРИГОРЕ́НКО Грицько (справжні прізв., ім'я та по батькові — Судовщикова-Косач Олександра Євгенівна; берез. 1867—27.04. 1924) — письменниця, перекладачка, громад. діячка. Дружина М.Косача, брата Лесі *Українки*. Н. в м. Макар'єв (нині місто Костромської обл., РФ) у сім'ї вчителя Є.Судовщикова, який був другом М.*Драгоманова*. Від 1868 разом із матір'ю жила в родині Драгоманових. Закінчила г-зію, від 1885 навч. на історико-філос. від. Вищих жін. курсів (*Київ*). Належала до кола молоді, яка гуртувалася навколо Лесі Українки; влітку відпочивала в родині *Косачів* на Полтавщині та *Волині*. 12 верес. 1893 одружилася з М.Косачем і виїхала з ним до м. Дерпт (нині м. Тарту, Естонія), де він закінчував ун-т і залишився працювати на фіз.-мат. ф-ті. Там же видала першу зб. імпресіоністичних оповідань «Наші люди на селі» (1898), яку прихильно зустріли І.*Франко* та Леся Українка, хоч і критикували за песимізм. Від 1901 подружжя жило в *Харкові*. 1903, після смерті чоловіка, Г. повернулася до Києва, закінчила юрид. курси, працювала в суді, була діячкою Т-ва захисту працюючих жінок. Через невдоволення роботою переїхала до м. *Гадяч*, де займалася домашнім учителюванням і творчою працею. Співпрацювала з київ. газ. «*Рада*», періодичними виданнями «*Рідний край*», «*Літературно-науковий вістник*», «*Молода Україна*». Оселившись у Могильові (нині м. *Могилів-Подільський*) разом із Оленою *Пчілкою*, жила з дрібних заробітків.

Автор натуралістичних оповідань переважно з укр. сел. побуту, а також робітн. життя («Смерди», «Пересельці», «Ніяк не вмре», «Чи по правді?», «Людям», «Машиніст» та ін.); оповідань для дітей (зб. «Дітки», 1918), п'єс («Яблука», 1918; «Дімин сон», опубл. 1930), спогадів «Хаос», знайдених лише 1980 (рукопис зберігається в фондах Київ. музею Лесі Українки). Створила галерею розмаїтих психологічних портретів селян та укр. інтелігентів. Перекладала літ. тв. з франц., англ. та швед. мов. Переклала на франц. комедію «Одруження» М.*Гоголя*.

П. у м. Київ.

Матеріали про життя і творчість Г. зберігаються у відділі рукописів Ін-ту літ. ім. Т.Шевченка НАН України (фонд № 45).

Тв.: Твори, т. 1—2. Х., 1930; Вибрані твори. К., 1959; [Вірші]. В кн.: Тридцять українських поетес. К., 1968; Оповідання. К., 1988; Хаос: (Уривки спогадів). «Слово і час», 1997, № 2.

Літ.: *Грінченко Б.* Грицько Григоренко. Наші люди на селі. «ЛНВ», 1899, кн. 8—9; *Жук Н.* Грицько Григоренко. «Радянське літературознавство», 1958, № 1; *Чередниченко В.* Грицько Григоренко. «Українська мова і література в школі», 1967, № 2; *Гнідан О.Д. та ін.* Володимир Винниченко; Грицько Григоренко: Штрихи до портретів. К., 1995; *Русова С.* «Не хочу я так писати...» [З кн.: «Видатні наші жінки»]. «Неопалима купина», 1995, № 1—2; *Мірошніченко Л.* Вірити в жінку як людину... «Слово і час», 1997, № 2.

Г.П. Герасимова.

ГРИГОРЕ́НКО Петро Григорович (16.10.1907—21.02.1987) — військ. діяч, генерал-майор, активний учасник дисидентського руху 1960—80-х рр., правозахисник. Канд. тех. н. Н. в с. Борисівка (нині село Приморського р-ну Запоріз. обл.). Навч. на робітн. ф-ті, в Харків. технологічному ін-ті. 1934 закінчив Військ.-інженерну акад. в Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*), згодом — акад. Генштабу. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* командував стрілец. д-зією. Двічі поранений. 1945—61 — викладач, нач. кафри кібернетики Військ. акад. ім. Фрунзе (*Москва*). 7 верес. 1961 виступив на районній парт. конф. в Москві з попередженням про загрозу нового культу особи. 12 верес. 1961 звільнений з акад. і відправлений нач. штабу армії на Далекий Схід.

1963 з сином Григорієм створив нелегальну орг-цію «Союз боротьби за відродження ленінізму», писав антирад. летючки й особисто поширював їх. Арештований у лют. 1964. Комісія Ін-ту суд. психіатрії ім. В.Сербського сфабрикувала діагноз психічної хвороби та відіслала Г. на примусове лікування. Був позбавлений військ. звання і пенсії, виключений з КПРС. Вийшов з психіатричної лікарні 22 квіт. 1965. Працював вантажником. Встановив зв'язки з рос. дисидентами та укр. опозицією — Г.Алтуняном, Л.Плющем, М.*Руденком*, В.*Чорноволом*, Н.Строкатою та ін. Обстоював право *кримських татар* повернутися на батьківщину. 2 трав. 1969 виїхав на суд. процес крим. татар у м. Ташкент (Узбекистан) як громад. захисник. 7 трав. 1969 — вдруге заарештований. Експертиза в Москві знову визнала його психічно хворим, за вироком суду в Ташкенті 27 лют. 1970 відправлений у спецпсихіатричну лікарню (психотюрму).

Київ. психіатр С.*Глузман* 1972 провів заочну експертизу і довів, що Г. психічно здоровий. 26 черв. 1974 Г. звільнений. Відновив опозиційну діяльність, став співзасн. моск. Гельсінкської групи (12 трав. 1976) та *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод* (УГГ; 9 листоп. 1976). У листоп. 1977 виїхав з дружиною Зінаїдою та сином Олегом на лікування до США. Указом Президії ВР СРСР позбавлений рад. громадянства. Оселився в Нью-Йорку. Фундатор закордонного представництва УГГ (жовт. 1978). Автор кн. «Спогади» (Детройт, 1984) та кількох ін.

П. у м. Нью-Йорк. Похований на укр. цвинтарі св. Андрія в Бавнд-Бруку під Нью-Йорком. Указом Президента РФ відновлений у званні генерал-майора (1993, посмертно). 1999 у *Сімферополі* іменем Г. названо вулицю та встановлено йому пам'ятник.

Тв.: Сборник статей. «Хроника». Нью-Йорк, 1977; Спогади. Детройт, 1984; К., 1988.

Літ.: *Плющ Л.* Петро Григорович Григоренко. «Вісті комбатанта», 1987, ч. 2; *Тельнюк С.* Вулиця генерала Григоренка. «ЛУ», 1990, 9 серп.

Ю.Д. Зайцев.

ГРИГО́Р'ЄВ Никифор Олександрович (1888—27.07.1919) — військ. діяч, полковник *Армії Української Народної Республіки*. Н. в с. Верблюжка Херсон. губ.

(нині село Новгородківського р-ну Кіровогр. обл.). Служив у держ. установах. З початком *Першої світової війни* мобілізований до армії, перебував на фронті, мав звання штабс-капітана. Відзначений Георгіївським хрестом.

1917 займався українізацією військ. частин рос. армії. За *Української Держави* був командиром Бєлгородського кінного полку (м. Проскурів, нині м. *Хмельницький*), брав участь у підготовці *протигетьманського повстання 1918* на пд. України. У листоп. 1918 об'єднав сел. повстанські загони (20 тис. осіб), з яких утворив Київ. д-зію Армії УНР (4 піх., 1 кінний полк).

У січ. 1919 д-зія виступила проти *Директорії* УНР. 2 лют. перейшов на бік рад. влади. 18 лют. призначений командиром бригади 1-ї Задніпровської стрілецької д-зії, потім — командиром 6-ї д-зії Червоної армії (див. *Радянська армія*). Воював на півдні України проти військ *Антанти*, 10 берез. захопив *Херсон*, 15 берез. 1919 — *Одесу*.

Протестуючи проти політики рад. влади щодо укр. селянства, 8 трав. 1919 видав універсал «До українського народу» і 9 трав. почав антибільшовицьке повстання (див. *Григор'єва повстання 1919*). Після поразки змушений був відступити на Херсонщину і з'єднатися з повстанською армією Н.*Махна*, за домовленістю з яким мав стати командиром об'єднаної армії, а Н.Махно — головою Реввійськради.

Убитий за наказом Н.Махна в с. Сентове Херсон. губ. (нині с. Родниківка Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.).

Літ.: *Верстюк В.Ф.* Махновщина. К., 1991; Історія українського війська. Львів, 1992.

О.Д. Бойко.

ГРИГО́Р'ЄВА ПОВСТА́ННЯ 1919 — великий збройний виступ укр. *селянства* проти більшовицької влади (див. *Більшовики*) в Україні на чолі з Н.*Григор'євим*. Тривало від 9 трав. до поч. серп. 1919. Ядро повстанців склали бійці колиш. 6-ї д-зії Червоної армії (див. *Радянська армія*), які під кер-вом Н.Григор'єва у складі рад. військ, що вели бої на пд. України, відвоювали у петлюрівців, денікінців і антантівських військовиків міста Знам'янка (нині місто Кіровогр. обл.), Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*), *Херсон*, *Миколаїв*, *Одесу* та ін. Причинами повстання були: *продрозверстка*, насильницьке насадження *радгоспів*, монополізація держ. влади більшовиками, каральні заходи ВУЧК щодо селянства та ін. (див. *«Воєнний комунізм»*). Такі дії більшовиків серед селян, у т. ч. й селян-червоноармійців, зокрема червоноармійців-григор'євців, спричинили антибільшовицькі настрої. Більшість солдатів Григор'єва вважали владу комуністів антинар. режимом. На початку повстання григор'євці налічували бл. 15 тис. бійців, які мали на озброєнні 11 бронепотягів, 52 гармати, 1 млн набоїв. 8 трав. 1919 у Єлизаветграді проголошено універсал отамана Григор'єва «до українського народу» із закликом знищити владу комуністів і утвердити справжню, демократ. рад. владу. Від 9 до 25 трав. 1919 повстанцям вдалося захопити велику кількість міст і м-чок (*Олександрія*, Єлизаветград, *Черкаси*, залізнична ст. Бобринська (нині ст. Шевченка), Знам'янка, Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*), Херсон, Миколаїв, *Чигирин*, *Берислав* та ін.). У більшості з них влаштовувались єврейс. погроми та ліквідовувались органи більшовицької влади. В містах Олександрія, Херсон, Черкаси і *Кременчук* скликано повітові з'їзди робітників, селян та інтелігенції.

Для придушення григор'євського виступу більшовицьке військ. командування створило 3 спец. групи військ (Київ., Харків. і Одес.) із понад 30 тис. бійців. У боротьбі проти повстанців брала участь і певна кількість сел. загонів (особливо — з Полтав. і Харків. губ.). Більшість партій «лівої» орієнтації (*Українська комуністична партія (боротьбистів), Бунд, Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борбистів)*, анархісти, рос. меншовики та ін.) виступ отамана Григор'єва не підтримала. На 1 черв. 1919 підрозділи Червоної армії витіснили повсталих з переважної більшості захоплених ними населених пунктів. У кін. черв. 1919 григор'євці з'єдналися з повстанськими загонами Н.*Махна* і домовилися з ними про спільні військ. дії проти більшовиків, петлюрівців і білогвардійців. Але вже 27 лип. 1919 отаман Григор'єв і більшість чл. його штабу були розстріляні махновцями за підозрою у співробітництві з денікінцями (див. *Збройні сили Півдня Росії*). Більшість григор'євців визнали військ. владу Н.Махна і приєдналися до його армії.

Літ.: *Анулов Ф.* Союзный десант на Украине. «Летопись революции», 1924, № 1; *Антонов-Овсеенко В.А.* Записки о гражданской войне, т. 1—4. М.—Л., 1924—33; *Белаш А.В., Белаш В.Ф.* Дороги Нестора Махно. К., 1993; *Тимков О.* Отаман Григор'єв. Нововоронцовка, 1993; *Горак В.С.* Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 — серпень 1919 рр.). Фастів, 1998.

В.С. Горак.

ГРИГО́РІВКА, археологічна пам'ятка — місце стародавніх поселень 1 тис. н.е., 10—15 ст. Пам'ятка має унікальну давньорус. забудову 11—13 ст. Розташов. на першій надзаплавній терасі високого правого берега р. Дніпро на пн. від с. Григорівка Канівського р-ну Черкас. обл. Центр. ч. поселення, пл. бл. 3—4 га, мала особливо щільну забудову. Заг. пл. складала бл. 10 га. Розкопано пл. бл. 2000 $м^2$, на якій досліджено залишки садиб із житловими та госп. будівлями. В культ. шарі знайдено численні вироби зі срібла, свинцю, міді: висячі печатки, хрестики-тільники й енколпіони, підвіски, скроневі кільця, персні та каблучки, сотні скляних браслетів, намиста. За характером планування, щільністю забудови та багатством інвентаря поселення не відрізняється від пд.-рус. дніпровських *городищ* і, очевидно, було значним торг.-ремісничим та реліг. центром на Дніпрі. Поряд із поселенням міститься могильник, на якому досліджено 43 поховання 11—13 ст. Небіжчиків ховали за християн. обрядом у дерев'яних гробовищах (простежено кілька рядів поховань).

Літ.: Південноруське село IX—XIII ст.: (Нові пам'ятки матеріальної культури). К., 1997.

В.О. Петрашенко.

ГРИГО́РІЇВ Никифір Якович (псевд. — Григор'єв-Наш; 09.02. 1883—05.08.1953) — громад. та політ. діяч, письменник, журналіст. Н. в м-ку Бурти Черкас. пов. Київ. губ. (нині село Шпо-

Н.Я. Григоріїв.

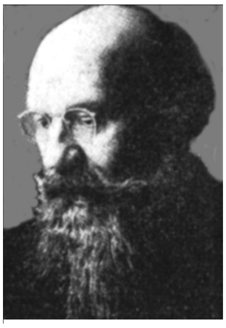

Григорій (Огійчук).

лянського р-ну Черкас. обл.) в сім'ї сільс. вчителя. Закінчив с.-г. шк. в м-ку *Городище*. Працював бібліотекарем Київ. т-ва грамотності. 1904 розпочав пед. практику, організовував нелегальні укр. вчительські спілки на *Поділлі*. Голова Кам'янець-Подільської філії *Товариства українських поступовців*, співробітник газ. «Рада» і тижневика «Маяк», ред. ж. «Світло». 1917 — чл. *Української Центральної Ради* і Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*), чл. ЦК *Української партії соціалістів-революціонерів*, голова Ради солдатських депутатів Київ. військ. округу. У січ.—лют. 1918 — міністр нар. освіти *Української Народної Республіки*. 1919 — чл. Укр. трудового конгресу, зав. преси в *Армії Української Народної Республіки*. 1920 емігрував до *Чехословаччини*. Один із засн. і проф. *Української господарської академії* в Подєбрадах, Укр. пед. ін-ту ім. М.Драгоманова, проф. Робітн. ун-ту і дир. Соціологічного ін-ту в Празі. 1938 емігрував до США, з 1949 — кер. укр. від-ня радіостанції «Голос Америки».

Гол. праці: «Основи націознання», «Українська національна вдача», «Державознавство», «Соціалізм і національна справа», «Спогади "руїнника"», «Весна української революції».

П. у м. Нью-Йорк (США).

Тв.: Якої республіки треба бідним людям? К., 1917; Фатальна помилка революції. Прага, 1921; Підстави української національно-державної політики. Прага—Берлін, 1923; Українська боротьба за державу в роках 1917—1920. Чому українці не вдержали своєї влади? Скрентон, 1934.

Т.С. Осташко.

ГРИГО́РІЙ (справжнє прізв. — Огійчук; псевдонім і криптоніми — Православний, Г.[ригорій], В.[інницький]; січ. 1898—13.02. 1985) — митрополит УАПЦ (Соборноправної; від 1971). Здобув богословську освіту. Висвячений на священика 20 трав. 1919 у *Києво-Братському Богоявленському монастирі* єпископом Василем (Богдашевським), з яким служив у першому молебні укр. мовою на Софійській площі (31 серп. 1919). Настоятель різних церков. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* за гітлерівської окупації України 17 трав. 1942 у церкві «Чуда Архістратига Михаїла в Хонах», що розташов. в цокольному приміщенні *Андріївської церкви* в *Києві*, відбулась його хіротонія на єпископа Житомир. й Він. Ув'язнений *гестапо* від верес. 1942 до берез. 1943. Під час перепоховання жертв *Вінницької трагедії 1937—1938* влітку 1943 виступив із промовою про масові репресії НКВС. (Обидва його брати-священики отці Іван та Петро загинули в катівнях НКВС.) Емігрував до Німеччини. На соборі в м. Еслінген (берез. 1946) призначений вікарієм митрополита *Полікарпа* (Сікорського) на Вестфалію (істор. обл. у Зх. Німеччині). Приєднався до прибічників Київ. канонів 1921, що оформилися на соборі в Ашаффенбурзі (Німеччина) 25—26 серп. 1947 в УАПЦ (Соборноправну; див. *Всеукраїнські православні церковні собори УАПЦ 1921, 1927, 1930*; В.*Липківський*). Виїхав до США. Служив у м. Чикаго, де й помер.

Літ.: Ювілей Архипастиря. «Православний українець», 1952, 1 серп., ч. 1; Архипастир-благовісник. Там само, 1957, трав.—черв., ч. 53—54; 20-ліття єпископства владики Григорія. Там само, 1962, трав.—лип., ч. 86; 45 років на службі Богові й Україні. Там само. 1964, квіт.—черв., ч. 94; Помер Митрополит Григорій. «Нові дні», 1985, квіт.; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви, т. 4, ч. 2. К., 1998.

С.І. Білокінь.

ГРИГО́РІЙ БОЛГА́РИН (р. н. невід.—1472) — київ. митрополит (1458—72), наступник митрополита-унійця (див. *Флорентійська церковна унія 1439*) Ісидора. Деякий час жив у Римі. 1458 висвячений на митрополита унійним константиноп. патріархом Григорієм Маммою за згодою рим. папи Пія II. Духовну владу Г.Б. визнали унійні єпархії *Великого князівства Литовського* й *Корони Польської* (крім митрополичої, — чернігово-брянська, смоленська, полоцька, луцька, володимиро-волин., турівська, галицька, холмська й перемишльська єпархії), що призвело до остаточного розколу єдиної правосл. митрополії «всієї Русі». Утворилася Київ. митрополія, незалежна від Московської. Митрополит київ. став титулуватися «Митрополит Київський, Галицький і всієї Руси». У 1460-х рр. Г.Б. пішов на розрив з унією, і константиноп. патріарх Діонісій затвердив його на Київ. кафедрі (1467). Тв. Г.Б. не збереглися.

Літ.: *Бучинський Б.* Студії з історії церковної унії: Митрополит Григорій. «ЗНТШ», 1909, т. 88; *Halecki O.* The Ecclesiastical Separation of Kiev from Moscow in 1458. «Studien zur alteren Geschichte Osteuropas», 1956, Bd. 1; *Wawryk M.* Quaedam nova de provicione metropolitae Kioviensis et Moscovien sis ann 1458—1459. «Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni» (Roma), 1963, vol. 4, ser. 2, fasc. 1—2; *Moncak I.* Florentine ecumenism in the Kyivan church. Rome, 1987.

О.В. Русина.

ГРИГО́РІЙ ВАСИ́ЛЬОВИЧ (р. н. невід.—бл. 1241) — галицький боярин (див. *Галицькі бояри*), один із лідерів ворожої *Данилові Галицькому* й *Васильку Романовичу* боярської партії. 1235 під час битви між Данилом і його союзником київ. кн. *Володимиром Рюриковичем*, з одного боку, й *половцями*, найнятими черніг. кн. *Михайлом Всеволодичем*, — з другого, Г.В. зрадив Данила Галицького, внаслідок чого той зазнав поразки, а Володимир потрапив до полону. Після навали орд *Батия* 1241, скориставшись послабленням влади *Романовичів*, Г.В. вирішив захопити «гірську країну Перемишльську» (за *Галицько-Волинським літописом*) і фактично вокняжився у *Перемишлі*. Однак, посварившися з боярином Доброславом Судьїчем, був змушений просити кн. Данила розсудити їх. Данило звелів їх обох «изоимати», тобто кинути до в'язниці, після чого Г.В. більше не згадується в джерелах.

М.Ф. Котляр.

ГРИГО́РІЙ З СЯНО́КА (Григорій Сяноцький; 1406—1477) — латиномовний поет, церк. та освіт. діяч, якого вважають першим представником ренесансної філос. думки у Сх. Європі. Н. в селі біля м. Сянок (нині м. Санок, Польща). Навч. у *Краківському університеті*, пізніше в ньому викладав рим. поезію. Деякий час перебував при дворах папи Євгенія IV, угор. короля Яноша *Гуньяді*, єпископа-гуманіста Яноша Вітеза. Від 1451 — львів. катол. архієпископ. Заснував м-ко Дунаїв (нині село Перемишлянського р-ну Львів. обл.), де при його дворі сформувався гур-

ток учених-гуманістів. Два роки тут перебував італ. гуманіст Каллімах (Філіп Буонакорсі). Г. з С. вважав, що початки освіти закладені в антич. поезії, обстоював гуманістичний ідеал людини — активного творця своєї долі. Про погляди та діяльність Г. з С. свідчить твір Каллімаха «De vita et moribus Gregorii Sanocei».

П. у м. *Рогатин*.

Я.Д. Ісаєвич.

ГРИГОРО́ВИЧ Віктор Іванович (12.05(30.04).1815—31(19).12.1876) — філолог, археолог, етнограф, історик, один із основоположників вітчизн. славістики. Н. в м. *Балта*. Очолював каф-ри історії та літератури слов'ян. наріч у Казанському (1842—63), Моск. (1848—49) і Новоросійському (*Одеса*, 1865—76) ун-тах. 1844—47 здійснив подорож по балканських володіннях *Османської імперії*, під час якої виявив і зібрав багато рукописів, що стали цінною джерелознавчою базою в галузі славістики. У своїх працях з історії балканських слов'ян широко використовував візант. джерела. Став одним із перших дослідників археології, етно- і топографії Пд. України.

П. у м. Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*).

Тв.: Очерк путешествия по Европейской Турции. Казань, 1848; О Сербии в ее отношениях к соседним державам, преимущественно в XIV и XV ст. Казань, 1859; Записка антиквара о путешествии его на Калку и Калмиус, в Корсунскую землю и на южные побережья Днепра и Днестра. Издал и приложил чертеж побережья Днепра и Турунчука. О., 1874; Собрание сочинений. (1864—1876). О., 1916.

Н.І. Бацак.

ГРИГОРО́ВИЧ-БА́РСЬКИЙ Василь Григорович (01.01.1701—07.10(26.09).1747) — мандрівник, дослідник арх-ри і письменник 1-ї пол. 18 ст. Старший брат І.*Григоровича-Барського*. Н. в м. *Київ* у родині київ. міщан, що походила з м. *Бар*. Навчався в Київській акад. (1715—23; див. *Києво-Могилянська академія*). Майже 24 роки (1723—47) провів у піших мандрах по країнах Зх. Європи і Бл. Сходу, де був відомим під криптонімом Г.-Б. та іменами Плаки й Альбова. 1735 прийняв чернецтво. Під час подорожей вивчав історію, економіку, освіту, побут і звичаї різних народів, а також пам'ятки мистецтва та архітектури.

П. у м. Київ, куди повернувся у верес. 1747.

Спостереження занотовував у дорожніх записках, до яких додав детальний маршрут подорожей та майже 150 ілюстрацій, майстерно зроблених з натури. Записки Г.-Б. стали помітним явищем в сх.-слов'ян. літ., фактично започаткувавши в ній жанр автобіографії. Вони набули широкої популярності в Україні та Росії, де поширювалися спочатку в рукописних списках, а 1778 були вперше надруковані. Найповніше (сьоме і останнє) їх вид. під ред. М.Барсукова (в 4-х ч.) здійснене в *Санкт-Петербурзі* 1885—87 під назвою «Странствования Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 год». В пер. укр. мовою ця праця видана 2000.

В.М. Матях.

ГРИГОРО́ВИЧ-БА́РСЬКИЙ Іван Григорович (1713—1785) — архітектор, представник укр. *бароко*. Молодший брат В.*Григоровича-Барського*. Н. в м. *Київ* у родині київ. міщан, що походила з м. *Бар*. Навч. в Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*), зокрема в класах живопису. Після акад. чотири роки вдосконалював свою архіт. майстерність, працюючи пліч-о-пліч із зодчими *Правобережної України* (це був початок розвитку укр. бароко, який відповідав традиційній для нар. к-ри пластичності, нац. орнаментиці та багатоколірності). Перша відома його робота в Києві (1748—49) — складна система гідротех. споруд самоточного водогону із павільйоном-ротондою, басейном і водограєм — «Самсон» на Подолі. Творчість Г.-Б. вирізняє особливе пластичне заг. бачення архіт. образу споруди із врахуванням ландшафту. Серед відомих робіт: тридільні однобаневі та трибаневі церкви — надбрамна церква з дзвіницею в Кирилівському монастирі (1750—60) та Покровська церква (1766) у Києві; хрещаті однобаневі баштоподібні церкви — церква в с. Лемеші (нині село Козелецького р-ну Черніг. обл.) і церква Миколи Набережного в Києві (1772), дзвіниця Петропавлівського монастиря в Києві (1761—63). З його ім'ям пов'язують буд-во Полкової канцелярії (1756—57) та церкви Різдва Богородиці в с. *Козелець*. Остан-

В.І. Григорович.

Покровська церква у Києві на Подолі. Архіт. І.Г. Григорович-Барський. 1766.

Платан на острові Кос. Малюнок В.Г. Григоровича-Барського.

В.С. Гризодубова.

Катря Гриневичева.

нім творінням майстра став корпус академічної *бурси* для учнів Київської академії на березі Дніпра.

П. у м. Київ. Похований біля улюбленої ним церкви Богородиці Пирогощі (р-н сучасної Контрактової пл., біля підніжжя Замкової гори).

Літ.: *Заболотний В.* Український архітектор XVIII століття Григорович-Барський. «Українська література», 1942, № 5—6; Словник художників України. К., 1973; *Силин О.* Великий український зодчий. «Пам'ятки України» (К.), 1985, № 3; *Отченашко В.* Садиба Івана Григоровича-Барського та Юрія Данчева на Подолі. В кн.: Пам'ятники архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досягнень (Тези наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська»). К., 1996.

Р.І. Бондаренко.

ГРИ́ЗЛО Семен Григорович (1888—1922) — один із організаторів *Вільного козацтва*. Н. в с. Кальниболота Звенигородського пов. Київ. губ. (нині село Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.). Працював волосним писарем. Весною 1917 — нач. міліції Звенигородського пов. Брав участь у роботі *Другого Всеукраїнського військового з'їзду 1917*, входив до складу орг. к-ту для формування з добровольців Звенигородщини козацького полку ім. Т.Шевченка (лип. 1917). Отаман Звенигородського коша вільного козацтва в *Чигирині* (жовт. 1917), на якому обраний ген. осавулом. 1919—22 очолював повстанські загони в р-ні *Холодного Яру*, м-ка *Звенигородка*. На чолі повстанського загону здійснив рейд на Херсонщину (1920). Загинув у бою.

Літ.: *Тютюнник Ю.* Революційна стихія. Львів, 1934; Історія Українського війська. Львів, 1992; *Коваль Р.* Отамани Гайдамацького краю. К., 1998.

Г.П. Савченко.

ГРИЗОДУ́БОВА Валентина Степанівна (31(18).12.1910 — 28.04. 1993) — льотчиця, полковник (1943). Герой Рад. Союзу (2 листоп. 1938), Герой Соц. Праці (6 січ. 1986). Н. в м. *Харків*. Закінчила Пензенське уч-ще льотчиків-інструкторів (1929). Працювала льотчиком-інструктором Тульської авіашколи Т-ва сприяння обороні, авіац. та хім. буд-ву. Підготувала 86 пілотів. 1934—38 — льотчик агітаційної ескадрильї ім. М.Горького. Встановила 5 міжнар. жін. рекордів на спортивних літаках. 24—25 верес. 1938 як командир екіпажу разом з П.*Осипенко* і М.Расковою на літаку «Родина» (Ант-37) здійснила безпосадковий переліт за маршрутом *Москва — Далекий Схід*, під час якого було встановлено світ. жін. рекорд дальності польоту (за 26 годин 29 хвилин було подолано відстань 6450 км). Від кін. 1938 — нач. Управління міжнар. повітряних ліній Центр. повітряного флоту СРСР. З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — командир Моск. авіагрупи особливого призначення, з берез. 1942 — командир 101-го авіаполку авіації далекої дії, а згодом 31-го гвард. бомбардувального авіаполку. Здійснила 200 бойових вильотів. Льотчики під її командуванням забезпечували авіапоставки партиз. з'єднанням О.*Сабурова*, С.*Ковпака* і С.*Маликова*, підтримували бомбовими ударами рад. війська в *Курській битві 1943*. Од 1945 по 1988 — нач. Н.-д. льотно-випробувального центру радіоелектронної зброї (Москва).

Нагороджена орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки.

Літ.: *Муромцева В.С.* Советские женщины в Великой Отечественной войне. М., 1979; *Галаган В.Я.* Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. К., 1986.

І.П.Васильєва.

ГРИМА́ЙЛІВ — с-ще міськ. типу Гусятинського р-ну Терноп. обл. Розташована на лівому березі р. Гнила (прит. Збруча, бас. Дністра), за 34 км від райцентру. Залізнична станція. Нас. 2,5 тис. осіб (1999).

Перша письмова згадка — 1600. Г. не раз зазнавав спустошливих нападів татар. Нас. брало участь у *національній революції 1648—1676*. На поч. 18 ст. власником Г. став гетьман наказний Синявський. 1720 Г. отримав статус міста. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) перебував під владою Австрії. Від 1810 — у межах кордонів *Російської імперії*. 1815 — під владою Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). У листоп. 1918 входить до складу *Західноукраїнської Народної Республіки*. Від листоп. 1919 — під владою Польщі (з перервою 1920). Від верес. 1939 — у складі УРСР. 1940—59 — райцентр. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 6 лип. 1941 по 23 берез. 1944 був окупований гітлерівцями. Через Г. проходив *Карпатський рейд партизанського з'єднання С.Ковпака 1943*.

Пам'ятки арх-ри: парк і залишки замку (18 ст.); пам'ятники: Т.*Шевченкові* (1956), А.*Міцкевичу* (1898), розвідникові М.*Кузнецову* (1964); Братська могила рад. воїнам (1944).

Літ.: *Лавренюк В.А., Радзієвський В.О.* Тернопільщина туристська. Львів, 1983; *Тернова Н.* Спадкоємці. «Пам'ятники України», 1985, № 1.

І.В. Савченко.

ГРИНЕВЕ́ЦЬКИЙ Мелетій Модест (світське ім'я — Михайло; 08.11.1758—01.04.1823) — церк. та культ. діяч, педагог, краєзнавець і колекціонер. Н. в с. Лютовиська (нині село Старосамбірського р-ну Львів. обл.). Навч. в *Замойській академії* (1779—81) та Львів. духовній семінарії й ун-ті (1785—89). Від 1783 — чернець чину отців *василіан*. 1789 висвячений на священика. 1783—85 — учитель василіанських шк. у с. Лаврів (нині село Старосамбірського р-ну). Від 1789 — викл., від 1799 — д-р богослов'я, проф. *«Studium Ruthenum»* при Львів. ун-ті, декан богословського ф-ту. Од 1803 — прокуратор, 1822 — протоігумен. 1821—22 — ректор Львів. ун-ту. Автор підручника догматичного богослов'я. Інтелектуал, книголюб, знавець і збирач стародруків, істор.-культ. пам'яток. Цікавився історією рідного краю. Обстоював етнічну та мовну єдність наддніпрянських, галицьких і закарп. українців та визначив зх. межі укр. етнічної тер. Підтримував наук. зв'язки й обмінювався літ. та наук. інформацією з П.*Лодієм*, П.*Кеппеном*, Ю.-М.*Оссолінським*, З.*Доленгою-Ходаковським*, Й.*Лелевелем*. Від П.Лодія отримав для б-ки монастиря св. Онуфрія книги з історії, археології та філології. Виготовив копію напису й зарисовку надгробної плити на могилі першодрукаря І.*Федорова* і таким чином зберіг істор. вигляд пам'ятки для науки.

П. у м. Львів.

Літ.: *Левицький І.О.* Модест Гриневецький. «Житє і Слово», 1895, т. 3, кн. 3; Греко-католицька духовна семінарія у Львові. Матеріали і розвідки зібрав проф. д-р Йосиф Сліпий, ч. 2. Львів, 1936.

Ф.І. Стеблій.

ГРИНЕ́ВИЧЕВА Катря (справжні прізв., ім'я та по батькові — Банах Катерина Василівна, у заміжжі Гриневич; 19.11.1875—25.12.1947) — письменниця, громадська діячка. Н. в м. Винники (нині місто, підпорядковане Львів. міськраді Львів. обл.) в учительській родині. Закінчила Краківську учительську жін. семінарію. Приєдналася до гуртка демократ. польс. молоді А.Гурського. Перші вірші писала польс. мовою. 1894, після знайомства з В.*Стефаником*, почала вивчати укр. мову. Друкувала поезії й оповідання в часописах *«Буковина»*, «Неділя», «Мета» та ін. 1906 Укр. пед. вид-во опублікувало зб. оповідань Г. для молоді; за оповідання «Батько Петро...» отримала нагороду від товариства «Просвіта». 1910—12 редагувала дитячий ж. «Дзвінок». Здійснила поїздку до *Києва* та *Харкова*, де познайомилася з Оленою *Пчілкою*, Л.*Старицькою-Черняхівською*, М.*Заньковецькою* та ін. Під час *Першої світової війни* вчителювала в бараковій шк. табору Гмюнд для виселенців з *Галичини*; про їхній жахливий стан написала зб. новел «Непоборні» (вид. 1926), яка, на думку Б.*Лепкого*, заслуговувала Нобелівської премії. Від 1918 працювала в газ. «Українське слово» (*Львів*), від 1922 — голова Союзу українок Галичини й *Волині*. Гол. тв. Г. — істор. модерністські повісті «Шоломи в сонці» (1928) та «Шестикрилець» (1929), ств. на основі фольклорних і літописних джерел. Г. була знайома з Є.*Коновальцем*, А.*Мельником*, С.*Бандерою*, О.*Новаківським* та ін. діячами укр. національно-визвольного руху 20 ст. У січні 1940 виїхала до Німеччини, потім до Австрії. Перебувала в ДП у Карлсфельді, біля Мюнхена, в «Орлику» в Баварських Альпах.

П. в м. Берхтесгаден (Австрія). Пам'ятник з білого мармуру на її могилі зроблено за проектом проф. В.Січинського.

Після *Другої світової війни* усі тв. Г. були вилучені з б-к УРСР і знищені. Деякі з рукописів Г. зберігаються в Ін-ті літ. ім. Т.Шевченка (ф. 88) та Львів. ЦДІА (ф. 327), чимало матеріалів — у Нью-Йорку.

Тв.: Батько Петро і його діти. Львів, 1900; Легенди і оповідання для молодежи. Львів, 1906; По дорозі в Сихем. Львів, 1923; Непоборні. Львів, 1926; Ольга Кобилянська. «ЛНВ», 1928, кн. 1; Шоломи в сонці. Львів, 1929; Шестикрилець. Львів, 1936; З книги вигнаного народу. «Жовтень», 1989, № 1.

Літ.: *Державин В.* Катря Гриневичева. Шоломи в сонці. «Червоний шлях», 1929, № 12; *Гнатишак М.* Жінки пишуть повісті. «Наш час», 1936, № 2; *Гриневич Я.* Катря Гриневичева: Біографічний нарис. Торонто, 1968; *Кисілевська О.* Жмут спогадів про Катрю Гриневичеву. «Жіночий світ», 1973, № 2; *Погребенник Ф.* Катря Гриневичева. «Жовтень», 1989, № 1; *Горак Р.* Покута Катрі Гриневичевої. «Дзвін», 1990, № 2; *Мишанич О.* Катря Гриневичева та її історичні повісті. В кн.: *Мишанич О.* Повернення: Літературно-критичні статті і нариси. К., 1993; *Погребенник Ф.* Катря Гриневичева. «Слово і час», 1994, № 3; *Дорошенко В.* Катря Гриневичева. Там само, № 9/10; *Харлан О.Д.* Катря Гриневичева. Життя і творчість. К., 1997; *Її ж.* Історична проза Катрі Гриневичевої. К., 1997; *Передирій В.* Гриневичева Катря. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 6. Львів, 1999.

Г.П. Герасимова.

ГРИ́НІВ — могильник *пшеворської культури* 1 ст. до н.е. Розташов. біля села Гринів Пустомитівського р-ну Львів. обл. Більша ч. пам'ятки знищена. 1975 виявлено 6 трупоспалених урнових поховань разом із великою кількістю інвентаря: фібул, пряжок, предметів побуту, зброї. Поховання воїна-вождя у цьому могильнику є найбагатшим з виявлених поховань пшеворської к-ри. У ньому навколо рим. урни з перепаленими кістками містилася велика кількість зброї, предметів одягу, прикрас. Унікальною є бронз. обкладка піхов меча зі сценами, що відображають міфологічний сюжет про походження роду. Поряд із пшеворським розташований могильник *липицької культури*, який досліджував український археолог М.Смішко (наприкінці 1920 — поч. 1930-х рр.).

Літ.: *Smiszko M.* Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Malopolsce Wschodniej. Lwów, 1932; *Козак Д.Н.* Пшеворська культура в Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. К., 1984.

Д.Н. Козак.

Гринів. Бронзова обкладка піхов меча. Фрагмент.

ГРИНЬКО́ Григорій Федорович (30(18).11.1890—15.03.1938) — держ. та громад. діяч доби *СРСР*. Н. в с. Штепівка (нині село Лебединського р-ну Сум. обл.) в сім'ї службовця. Після закінчення г-зії навч. у Моск. ун-ті. З 16-ти років — у революц. соціаліст. русі. 1913 за участь у студентських заворушеннях виключений з ун-ту і відданий у солдати.

Під час *Першої світової війни* перебував у складі діючої армії. Восени 1917 повернувся в Україну і став активним чл. лівої течії *Української партії соціалістів-революціонерів*, яка в серп. 1919 остаточно оформилася в *Українську комуністичну партію (боротьбистів)*. 1918 очолював *Закордонну групу Української комуністичної партії* у *Москві*, 1919 — представник боротьбистів у складі ВУЦВК, РНК УСРР та Всерос. ЦВК. Один з ініціаторів: у груд. 1919 — створення спільного з більшовиками Всеукрревкому, а в берез. 1920 — прийняття рішення Всеукр. конф. УКП про самоліквідацію партії. Тоді ж був прийнятий до КП(б)У, згодом став чл. ЦК. 1920—22 — нарком освіти УСРР, 1923—25 — голова Київ. губернського виконкому. На 4—9-му Всеукр. з'їздах рад обирався чл. ВУЦВК. Від квіт. 1923 — чл. бюджетної комісії ЦВК СРСР, від 1924 — чл. наради при ЦВК СРСР по зміцненню рад, від 1925 — чл. Ради національностей ЦВК СРСР. 1925—26 — голова Держ. планової комісії при РНК УСРР, 1926—29 — заст. голови Держплану СРСР, 1929—30 — заст. наркома землеробства СРСР, 1930—37 — нарком фінансів СРСР. 1934 на XVII з'їзді ВКП(б) обраний канд. у чл. ЦК ВКП(б).

Г.Ф. Гринько.

1937 заарештований у справі т. зв. правотроцькістського блоку, за вироком суду страчений.

С.А. Кокін.

ГРИНЬО́Х Всеволод (отець Іван; 1907—1994) — церк. та політ. діяч. Рукоположений священиком *Української греко-католицької церкви* на кафедрі св. Юра 1932. У роки *Другої світової війни* —

Д. Грицай.

капелан батальйону *«Нахтігаль»*. Як чл. центр. проводу *Організації українських націоналістів* (бандерівців) брав участь у переговорах з кер. польс. підпілля, румун. та угор. властями. Від поч. 1944 під псевд. Герасимівський вів переговори з нім. окупаційними властями дистрикту *«Галичина»* в особі представника поліції безпеки і СД оберштурмбанфюрера Паппе про спільні дії ОУН—УПА з нім. армією проти наступу військ Червоної армії (див. *Радянська армія*). Після війни — на еміграції у ФРН. Голова президії Закордонного проводу *Української головної визвольної ради* (1946—83), ген. вікарій єпархії в Зх. Німеччині, проф. теології *Українського вільного університету*.

М.В. Коваль.

ГРИЦА́Й Дмитро (псевдоніми — Перебийніс, Палій; 01.04.1907—22.12.1945) — політ. і військ. діяч, учасник визвол. змагань 1940-х рр. Н. в с. Дорожів (нині с. Верхній Дорожів Дрогобицького р-ну Львів. обл.). Випускник Дрогобицької г-зії, чл. *«Пласту»* (курінь «Чорноморці»), *Української військової організації* (1928), *Організації українських націоналістів* (1929). Закінчив шк. підхорунжих польс. армії, був слухачем Вищих військ. курсів у Німеччині, студентом фіз.-мат. ф-ту Львів. ун-ту. Військ. референт Крайової екзекутиви ОУН на зх. укр. землях (1932—34), політв'язень польс. тюрем (1932, 1939) і концтабору *Береза Картузька* (1934—36). Командир вартівної сотні ОУН під Краковом (1939—40; *Польща*), чл. Революц. проводу ОУН(б) і викл. військ. курсів (1940—41). Учасник 2-го Великого збору ОУН у Кракові (квітень 1941). Командир старшинської шк. ОУН(б) у *Великих Мостах* (літо 1941). Керівник Військової референтури Проводу ОУН Служби безпеки (1941—42, 1943—45). Заарештований *гестапо* у *Львові* 4 груд. 1942, визволений Службою безпеки (див. *Боївка Служби безпеки*) у верес. 1943. Шеф Гол. військ. штабу *Української повстанської армії* в ранзі майора (1943—45), редактор військ. підручника «Бойовий правильник піхоти» (1944). Кер. прийняття першої збірної присяги трьох сотень УПА за текстом, ухваленим *Українською головною визвольною радою* (УГВР) 5 серп. 1944 у Карпатах. Делегат від Проводу ОУН на укр. землях до Проводу ОУН за кордоном (1945). Заарештований під час переходу чесько-нім. кордону. Трагічно загинув у празькій тюрмі. Посмертно іменований УГВР генерал-хорунжим з датою старшинства 1 листоп. 1945.

Літ.: *Содоль П.* Українська Повстанча Армія, 1943—1949: Довідник. Нью-Йорк, 1994; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995.

О.Й. Стасюк.

ГРИЦА́К Павло Євгенович (26.06. 1925—02.04.1958) — історик. Н. в м. Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща) у родині проф. Перемишльської г-зії. Під час *Другої світової війни* служив у д-зії СС *«Галичина»*. Навч. в УВУ, Мюнхенському та Міннесотському (шт. Міннесота, США) університетах. Вивчав середньовічну історію в Фордемському ун-ті (м. Нью-Йорк) під керівництвом О.*Галецького*. Автор праць з історії Галицько-Волинської Русі та спогадів, присвячених д-зії СС «Галичина».

П. у м. Нью-Йорк (США).

Тв.: Київщина по татарському погромі. «Розбудова Держави», 1954, № 3; Теодорит, митрополит київський і його доба. Там само, 1954, № 2; Ще про Київщину після татарського погрому. Там само, 1955, № 17—20; Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958; Вежі і кулемети: Спогади. Мюнхен, 1959.

Літ.: *Б. [Білас Л.]* Павло Грицак (некролог). «Українська літературна газета» (Мюнхен), 1958, трав., № 5; *Ветухів М.* Пам'яті Павла Грицака (Історик-співробітник УВАН у ЗДА). «Свобода» (Джерсі-Сіті), 1958, 8 квіт.; Pavlo Hrycak: (obituary). «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States» (New York), 1958, vol. 6, N 3/4.

О.В. Ясь.

ГРИ́ЦІВ — с-ще міськ. типу Шепетівського р-ну Хмельн. обл. Розташов. на березі р. Хомора (прит. Случі, бас. Дніпра), за 20 км від залізничної ст. Чотирбоки. Нас. 4,4 тис. осіб (1999).

Поблизу Г. знайдено залишки поселення *черняхівської культури*. На території сучасного Г. виявлено *городище* доби *Київської Русі*. Зруйноване, очевидно, монголо-татарами (див. *Монголо-татарська навала*) 1240 чи, можливо, князем *Данилом Галицьким* 1255.

Від 14 ст. містом володіли князі *Збаразькі*. Приблизно 1550 поряд із Г. споруджено замок-фортецю. 1629 у місті налічувалося 300 *димів*. Від 2-ї пол. 17 ст. Г. отримав *магдебурзьке право*, тут починають розвиватися торгівля та ремесла. На поч. 18 ст. існували ткацький, шевський, бондарський, мулярський цехи, однак осн. заняттям нас. залишилося землеробство. 1782 спец. привілеєм були підтверджені цехові права.

1770 місто спустошене епідемією холери. Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшло до *Російської імперії*.

1861 Г. став волосним центром Ізяславського пов. Волин. губ. Розвитку міста перешкоджала нерозвиненість транспортних комунікацій — залізниця Київ—Брест, прокладена 1873, обійшла Г. У м-ку працювали млин, гуральня, броварня, цегельний завод. 1878 відкрилось однокласне сільс. уч-ще — перший навч. заклад, перетворений 1907 на двокласне уч-ще.

Від листопада 1920 — у складі Волин. губ. УРСР. Райцентр 1923—62 (1923—30 *Шепетівської округи* цієї ж губ., від 1932 — Він. обл., від 1937 — Кам'янець-Подільської обл. (від 1954 — Хмельницької). У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 5 лип. 1941 до 6 берез. 1944 окуповане гітлерівцями. Від 1959 Г. — с-ще міськ. типу.

Літ.: ІМіС УРСР. Хмельницька область. К., 1971.

В.В. Головко.

ГРИШКО́ (Грицько Іванович; р. н. невідомий—1692) — *гетьман наказний Правобережної України* (1689—92). Походження і родовід невідомі. Відзначився на чолі пішого козац. полку під час походу польс. армії С.-Я.*Яблоновського* на турец. володіння в Молдові, *Волощині* та *Буковині* (1685). Згідно з універсалом польс. короля *Яна III Собеського* від 14(04) трав. 1689, проголошений наказним гетьманом правобереж. *Війська Запорозького*. Підрозділи козац. війська під кер-вом Г. брали активну участь у відвоюванні захопленої турками молдов. фортеці

Сороки, а також у походах на землі *Білгородської орди*. Резиденція Г. була в м. *Немирів*, яке 1689 намагався здобути фастівський полк. С.*Палій*. Саме тому наказний гетьман Г. став ініціатором ув'язнення Палія польс. урядовцями. Очолюючи козац. посольства до Польщі, не раз зустрічався з Яном III Собеським. Добивався розширення тер., підвладної козакам, а 1690 домігся утримання за рахунок держ. скарбу *Речі Посполитої* 2-тис. козац. *компуту*. Під час гетьманства Г. забезпечувався ефективніший, порівняно з попередніми роками, захист Правобереж. України від нападів татар. загонів.

Літ.: *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t. 3. Lwów, 1923; *Андрусяк М.* До історії правобічних козаків в 1689—90 рр. «ЗНТШ», 1930, т. 100; *Чухліб Т.В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). К., 1996; *Його ж.* Наказний гетьман Правобережної України Григорій Іванович (Гришко) та формування антитурецьких планів «Священної ліги». «Історико-географічні дослідження в Україні», 2001, ч. 5.

Т.В. Чухліб.

ГРИШКÓ Михайло Степанович (27(14).02.1901—03.06.1973) — оперний співак (баритон). Нар. арт. УРСР (1940), нар. арт. СРСР (1950). Н. в м. *Маріуполь* у робітн. родині. 1912—18 працював на різних роботах, був учнем, пом. токаря, токарем Маріупольського металургійного з-ду. 1918—20 брав участь у громадян. війні 1918—21. 1921—23 — робітник Єлизаветградського маш.-буд. з-ду, 1923—25 — студент Одес. консерваторії, 1925—26 — соліст Одес., 1926—36 — Харків., 1936—41, 1944—64 — Київ. театрів опери та балету. 1941—44 працював у Тбіліському оперному театрі.

М.С. Гришко.

Виконував партії: Ріголетто («Ріголетто» Дж. Верді), Остапа («Тарас Бульба» М.*Лисенка*), Богдана Хмельницького («Богдан Хмельницький» К.*Данькевича*), Горбенка, Шибака («Арсенал», «Мілана» Г.*Майбороди*), Грязного («Царева наречена» М.Римського-Корсакова), князя Ігоря («Князь Ігор» О.Бородіна), Онєгіна, Мазепи («Євгеній Онєгін», «Мазепа» П.*Чайковського*), Алеко («Алеко» С.Рахманінова) та ін. У його репертуарі — пісні, романси на музику укр. і рос. композиторів: С.Козака, К.Данькевича, П.*Майбороди* і Г.Майбороди, А.*Кос-Анатольського*, В.*Косенка*, Г.*Верьовки*, Д.Кабалевського, М.Мусоргського, В.Калинникова, П.Чайковського, С.Рахманінова, М.*Глинки* та багатьох ін., романси та пісні на слова Т.*Шевченка*, І.*Франка*, Лесі *Українки* та ін. Романс «Коли розлучаються двоє» (музика М.Лисенка), виконаний Г. дуетом з І.*Козловським*, став класичним за рівнем вокальної досконалості. Знявся у кіноф-мі «Щит Джургая» (1949).

Лауреат Держ. премії СРСР (1950). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», Вітчизняної війни 2-го ст.

П. у м. *Київ.*

Літ.: *Козак С.Д.* Михайло Гришко. К., 1978.

Г.С. Брега.

ГРІ́ДНЄВ Віталій Никифорович (07.08(25.07).1908—20.06.1990) — фізик. Акад. АН УРСР (1967), засл. діяч н. УРСР (1982). Н. в с. Уварово (нині село Тамбовської обл., РФ). 1930 закінчив Пн.-Кавказ. металургійний ін-т. 1945—55 працював у Київ. політех. ін-ті (від 1952 — ректор), 1955—85 — дир. Ін-ту металофізики АН УРСР. 1957—58 та 1970—82 — акад.-секретар Від-ня АН УРСР.

В.Н. Гріднєв.

Наук. праці присвячені теорії фазових перетворень у металах. Дослідив фіз. основи швидкісного термозміцнення сталей і сплавів.

Лауреат Держ. премії УРСР (1974, 1981), Держ. премії СРСР (1986), Премії ім. К.Синельникова АН УРСР (1988).

П. у м. *Київ.*

Тв.: Физические основы электротермического упрочнения стали. К., 1973 [у співавт.]; Прочность и пластичность холоднодеформированной стали. К., 1974 [у співавт.].

Літ.: Виталий Никифорович Гриднев. К., 1988.

Ю.О. Храмов.

ГРІН Олександр Степанович (справжнє прізв. — Гріневський; 23(11).08.1880—08.07.1932) — письменник. Н. в м. Слободськой В'ятської губ. (нині місто Кіровської обл., РФ) в сім'ї засланого поляка, учасника *польського повстання 1863—1864.* Ще юнгою Г. зробив свої перші мор. подорожі уздовж берегів Чорного м. На військ. службі (1902) примкнув до *Партії соціалістів-революціонерів.* 1903—10 Г. не раз арештовано за есерівську пропаганду, був на поселенні, тікав і жив за фальшивими паспортами. Восени 1903 нелегально мешкав у *Севастополі*, був заарештований і близько 2 років просидів у севастопольській та феодосійській в'язницях. Багато подорожував по країні. Перше оповідання «Заслуга рядового Пантелєєва» (1906) конфісковано та спалено охранкою. Уперше підпис «А.С.Грин» з'явився під його третім (друге — «В Италию», 1906) оповіданням «Апельсины» (1908). Від 1924 жив у м. *Феодосія*, де написав багато оповідань. Тут Г. почав, а в м. *Старий Крим* закінчив «Автобиографическую повесть».

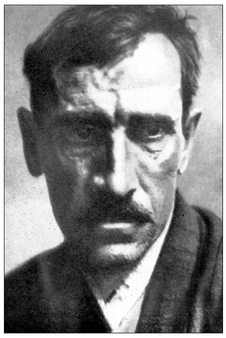

Олександр Грін.

Найвідоміші тв.: «Алые паруса», «Сердце пустыни» (обидва — 1923); «Блистающий мир» (1924); «Бегущая по волнам» (1928); «Дорога никуда» (1930); «Фантастические новеллы» (опубл. 1934); «Золотая цепь» (опубл. 1939). Письменник-романтик, фантаст, прекрасний пейзажист і тонкий психолог, Г. у своїх тв. намагався «розсунути межі буденності» та укріпити віру у високі моральні якості людини.

П. у м. Старий Крим. 1970 у Феодосії створено літ.-меморіальний музей О.Гріна.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1980.

Літ.: *Олеша Ю.* (Александр Грин). В кн.: *Олеша Ю.* Избранные сочинения. М., 1956; Русские советские писатели прозаики: Библиографический указатель, т. 1. Л., 1959; История русской литературы конца XIX — начала XX вв. Библиографический указатель. М.—Л., 1963; *Ковский В.Е.* Творчество А.С. Грина. М., 1967; *Прохоров Е.И.* Александр Грин. М., 1970; *Щеглов М.* Корабли Александра Грина. В кн.: *Щеглов М.* Литературная критика. М., 1971.

Т.Б. Бикова.

ГРІНÉВИЧ Костянтин Едуардович (21.09.1891—30.08.1970) — історик, археолог, музеєзнавець, фахівець у галузі стародавньої історії, антич. археології, історії мист-ва. Д-р істор. н. Н. в м. Вологда (нині місто в РФ). Після закінчення історико-філол. ф-ту Харків. ун-ту (1915) був запроше-

Б.Д. Грінченко.

ний на каф-ру стародавньої історії цього ун-ту для подальшої наук. діяльності під кер-вом проф. В.*Бузескула*; згодом отримав посаду доц. Працював у Ленінгр., Моск. ун-тах, зав. кафедри в Кабардинському, Ніжин. пед. ін-тах, Томському та Харків. ун-тах. Дир. Керченського археол. музею (1920—23), один із фундаторів та перший дир. Херсонеського археол. музею (1924—27). Самостійні археол. розвідки античних пам'яток Пн. Причорномор'я проводив на *Боспорі* (1921—23), згодом — у *Херсонесі Таврійському* і його околицях (Гераклейський п-ів; 1925—30). 1954—60 досліджував *Ольвію*. Першим із вітчизн. археологів розпочав підводні археол. пошуки Страбонового (давнього) Херсонеса (1929; див. *Страбон*). Вивчаючи антич. міста Пн. Причорномор'я (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*), особливу увагу приділяв проблемам їх фортифікації. За працю «Стіни Херсонеса Таврійського» йому було присуджено наук. ступінь д-ра істор. н. Провадив велику роботу в справі музейного буд-ва та музеєзнавства. Доклав багато зусиль до реставраційних робіт у Херсонесі, популяризував пам'ятки Херсонеса й Криму в численних брошурах та путівниках. Ініціатор створення і перший ред. *«Херсонесского сборника»*. Автор понад 100 наук. праць.

П. у м. *Харків.*

Тв.: Стены Херсонеса Таврического. «Херсонесский сборник», 1926, вып. 2; Сто лет херсонесских раскопок (1827—1927): Исторический очерк с экскурсионным планом. Севастополь, 1927; Краеведческий музей, его задачи, структура и принципы экспозиции. «Краеведение», 1929, т. 6; Исследования подводного города близ Херсонесского маяка. М., 1931; О достоверности сведений Геродота об Ольвии. «Вестник древней истории», 1964, № 1.

Літ.: *Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997.

С.П. Юренко.

ГРІНЧЕ́НКО Анастасія Борисівна (25(13).12.1884—14.10.1909) — революц., громад. та політ. діячка, письменниця. Дочка Б.*Грінченка.* Н. в с. Нижня Сироватка Сум. пов. Харків. губ. (нині село Сум. р-ну Сум. обл.). Гімназичну освіту розпочала 1895 у *Чернігові*, а закінчила 1902 у *Києві*, де брала активну участь у діяльності підпільної громади середньошкільників, якою керувала *Революційна українська партія.* Чл. РУП з 1903. Цього ж року вступила до Ін-ту св. Ольги (*Львів*) і записалася у Львів. ун-ті на курси студії професорів М.*Грушевського*, О.*Колесси* й К.*Студинського.* Підтримувала тісні стосунки з членами Закордонного к-ту (ЗК) РУП, стала пропагандистом рупівських ідей, сприяла створенню в Ін-ті св.Ольги «Кружка українських дівчат у Львові», в якому проводилися політ. дискусії, обговорювалося сусп. становище укр. жіноцтва. Протягом 1904 активно працювала в ЗК РУП — займалася редагуванням рупівських видань, підготовкою їх транспортування в *Наддніпрянську Україну*, підробкою паспортів для нелегального переходу рос. кордону. 1905 повернулася до Києва й цілком присвятила себе роботі в РУП — вела пропагандистську роботу серед київ. прикажчиків, робітників іконостасного цеху, брала активну участь у робітн. масовках і т. зв. біржах. Восени 1905 переїхала до *Полтави*, де займалася пропагандистською роботою й керувала підпільною друкарнею. Після провалу останньої переїхала до м. *Лубни*, де брала участь в організації лубен. збройної міліції, яка боролася з чорносотенцями (див. *Чорна сотня*).

Протягом 1905 — одна з активних організаторів підготовки 2-го з'їзду РУП, але 28 груд. була заарештована й кілька місяців перебувала в *Лук'янівській тюрмі.* У берез. 1906 разом із 5 своїми товаришами по ув'язненню надіслала звернення до ЦК *Української соціал-демократичної робітничої партії*, в якому, вказавши на слабкість позицій та авторитету партії серед укр. народу, вимагала об'єднання її на правах крайової орг-ції з *Російською соціал-демократичною робітничою партією.* Вийшовши з в'язниці з підірваним здоров'ям, перейшла до РСДРП, працювала пропагандистом у містах *Гадяч*, *Конотоп* і Київ, займалася коректорською роботою, перекладами. Увесь час перебувала під наглядом поліції, яка постійно робила в її квартирах обшуки. Авторка ліричних віршів, байок, оповідань, публіцистичних статей, наук.-публіцистичної ст. «Ідея федералізму у декабристів» (1907). Перекладала укр. мовою тв. М.Твена, Т.Ібсена, А.Франса та ін.

П. від серцевої хвороби.

Літ.: *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні, т. 1. К., 1926; *Сахно Л.* Від вогню вогонь. «Вітчизна», 1968, № 11.

Ю.П. Лавров.

ГРІНЧЕ́НКО Борис Дмитрович (літ. псевдоніми — Василь Чайченко, П.Вартовий, Б.Вільховський та ін.; 09.12(27.11).1863—06.05(23.04).1910) — письменник, педагог, мовознавець, етнограф, громад. діяч. Чоловік М.*Грінченко*, батько А.*Грінченко.* Н. на х. Вільховий Яр, поблизу с. Руські Тишки (нині село Харків. р-ну Харків. обл.) в сім'ї відставного офіцера. Вчився у Харків. реальному уч-щі, звідки 1879 за розповсюдження нелегальної літ. був виключений. 1881—94 вчителював у школах Харківщини, Сумщини, Катеринославщини. 1892 — один із фундаторів *«Братерства тарасівців».* 1894—1900 працював у Черніг. земстві, був активним чл. місц. громади (див. *Громади*), організував видання укр. мовою популярних дешевих книжок для народу. Від 1902 мешкав у *Києві*, працював у газ. *«Громадська думка»*, ред. ж. *«Нова громада»*, став одним із засн. *Української радикальної партії.* 1906—07 — засн. і голова київ. т-ва «Просвіта».

За сусп.-політ. поглядами належав до ліберального *народництва.* Не схвалював приєднання 1654 України до Рос. д-ви, брав активну участь у розбудові укр. літ. мови, виступав проти надмірного вживання зх.-укр. діалектизмів в укр. мові.

1909 виїхав до Італії на лікування, де й помер наступного року у м. Оспендалетто. Похований у Києві 9 трав. 1910 на *Байковому цвинтарі.* Похорон Г. перетворився на масовий антиурядовий виступ укр. громадськості.

Г. залишив значну літ.-наук. спадщину: кілька збірок поезій, перекладів укр. мовою кращих творів світ. літ., пед. праць, зокрема «Українську граматику» та першу книгу для читання укр. мовою для дітей «Рідне слово». Відомий також як укр. етнограф («Этнографические материалы,

собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях». Чернигов, 1895—99, т. 1—3), фольклорист (бібліографічний покажчик «Литература украинского фольклора. 1777—1900», Чернигов, 1901). За дорученням Київ. громади та редакції ж. *«Киевская старина»* був упорядником і редактором «Словаря української мови» (т. 1—4. Київ, 1907—09) — праці, в якій брали участь М.*Лисенко*, Д.*Яворницький*, І.*Нечуй-Левицький*, П.*Куліш* та ін. Г. за цю роботу отримав 2-гу премію ім. М.Костомарова Петерб. АН. «Словарь...» Г. і досі є одним із найкращих видань у світ. лексикографії.

Тв.: Твори, т. 1—10. Х., 1926—30; Словарь української мови, т. 1—4. К., 1958—59; Твори, т. 1—2. К., 1963; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1990.

Літ.: *Погрібний А.Г.* До питання про суспільно-політичні погляди Б.Грінченка. «УІЖ», 1970, № 6; *Юрченко О.* «Праця не згине між людьми даремно...». До 125-річчя від дня народження Бориса Грінченка. «Прапор», 1988, № 12.

П.І. Скрипник.

ГРІНЧЕ́НКО Володимир Антонович (15.07.1900—19.04.1948) — археолог, музеєзнавець. Н. в с. Мохурівка Полтав. губ. Археол. діяльність розпочав на початку 1920-х рр. лаборантом Центр. пролетарського музею Полтавщини, дослідником Дніпрельстанівської археол. експедиції. 1932, після закінчення Харків. ін-ту нар. освіти, вступив до аспірантури при Укр. НДІ матеріальної к-ри. Працював зав. від. рабовласницького сусп-ва в *Харківському історичному музеї.* 1936 запрошений до *Києва* на роботу в Центр. істор. музей (нині *Національний музей історії України*), від 1937 — в.о. дир. музею. Багато зробив для збереження цінних колекцій київ. музеїв. 1938 — зав. фондів Ін-ту археології АН УРСР. У квіт. 1939 заарештований органами НКВС за «контрреволюційну діяльність». Покарання відбував у виправно-трудових таборах Красноярського краю (нині тер. РФ). 1947, після повернення до Києва, працював в Ін-ті археології АН УРСР.

1948 змушений виїхати до *Полтави*, де й помер від серцевого нападу. 1956 реабілітований.

Тв.: Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі. «Археологія», 1950, т. 3.

Літ.: *Супруненко А.Б.* Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания). В кн.: Археологические исследования на Полтавщине. Полтава, 1990; *Нестуля О.О.* Сплюндрована доля (В.А. Грінченко). В кн.: Репресоване краєзнавство. (20—30-і роки). К., 1991.

Р.В. Маньковська.

ГРІНЧЕ́НКО Марія Миколаївна (дівоче прізв. — Гладиліна; 13.06.1863—15.07.1928) — письменниця, педагог, громад. діячка. Н. в м. *Богодухів* у сім'ї підприємців. Після закінчення земської прог-зії 1881—84 працювала у місц. нар. шк. 1883 познайомилася, а 1884 одружилася з Б.*Грінченком.* Протягом 1887—93 разом із чоловіком працювала в с. Олексіївка Катериносл. губ. (нині село в межах смт Михайлівка Перевальського р-ну Луган. обл.) в нар. шк., яка належала Х.Д.*Алчевській.* Впродовж 1894—1902 жила в Чернігові, брала активну участь у роботі нелегальної черніг. громади, допомагала чоловікові влаштувати музей старожитностей В.*Тарновського*, здійснити видання популярної літ. По приїзді до *Києва* взяла на себе технічну роботу з укладання «Словаря української мови». Після 1905 активно співробітничала з газетами *«Громадська думка»* (1906), *«Рада»* (1906—14), в. о. секретаря в ж. *«Нова громада»* (1906), брала участь у фундації т-ва «Просвіта» в Києві, розробляла його статут, а згодом працювала у видавничій комісії «Просвіти».

Після смерті чоловіка 1910 останні роки життя присвятила популяризації тв. Б.Грінченка. Організувала власну б-ку (1918), а 1919 передала понад 6000 книжок до Всенародної б-ки України (нині — НБУВ).

1919—28 — чл.-редактор Комісії «Словника української живої мови» при УАН (од 1921 — ВУАН).

Заповіла кошти, які будуть надходити від видання її творів, а також від продажу квартири, використати на заснування притулку для самотніх укр. письменників, учених, учителів, артистів.

Г. — авторка багатьох популярних брошур і книжок для народу, численних перекладів з іноз. мов (Г.Ібсен, М.Метерлінк, Г.Зудерман, К.Гольдоні та ін.).

П. в м. Київ.

Літ.: *Копиленко Н.Б.* Освітянський подвиг Марії Грінченко. «Рідна школа», 1994, № 9.

П.І. Скрипник.

М.М. Грінченко.

ГРІ́НЧЕНКО Микола Олексійович (04.05(22.04).1888—27.11. 1942) — музикознавець, фольклорист. Засл. діяч мист-в УРСР (1941). Н. в м. *Київ* у сім'ї робітника з-ду «Арсенал». Батько Г. був музично обдарованою людиною, співав у хорі Київ. опери, згодом став її хормейстером. Початкову муз. освіту (хоровий спів, диригування, фортепіано) здобув у Придворній співацькій капелі в *Санкт-Петербурзі*, де навч. 1897—1901. Після повернення до Києва закінчив реальне уч-ще, потім муз. уч-ще Рос. муз. т-ва (1912). Перша наук. праця — «Українська музика та її представники» опубл. 1908—09 у Тамбові (нині місто в РФ). 1918—21 навч. на історико-філол. ф-ті Кам'янець-Подільського ун-ту. 1922—34 — викл. історії музики й нар. творчості Муз.-драм. ін-ту ім. М.Лисенка в Києві (1925—28 — ректор), 1934—37 — проф. Київ. консерваторії. 1938—42 — н. с. Ін-ту укр. фольклору АН УРСР, 1942 — дир. Ін-ту нар. творчості та мист-в АН УРСР (нині *Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії НАН України*), який під час евакуації перебував у м. Уфа (нині столиця Башкортостану, РФ). Наук. інтереси Г. зосереджувалися на питаннях історії укр. муз. к-ри, нац. пісенного фольклору, наук. музикознавства тощо («Історія української музики», 1922, «Нарис історичного розвитку української народної музики», опубл. 1947, «Український романс», «Українська народна інструментальна музика», «Українські народні думи», «Коломийки», «Українські радянські народні пісні» та ін. — усі опубл. 1959). Працював над створенням «Українського музичного словника» (не опубл.). Г. — автор численних нарисів про творчість укр. композиторів (М.*Лисенка*, Я.*Степового*, К.*Стеценка*, М.*Леонтовича*, М.*Вериківського*, Л.*Ревуцького* та ін.), розвідок («Гайдамаки» К.Стеценка, 1922, «Шевченко і музи-

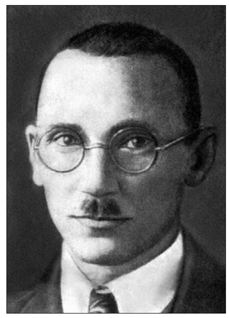
М.О. Грінченко.

ка», 1941, «Українська тематика в творчості М.Глінки», 1959, та ін.). Займався пед., муз., громад., пропагандистсько-просвітницькою діяльністю.

П. у м. Уфа, 1953 перепохований на *Байковому цвинтарі* в Києві.

Тв.: Історія української музики. К., 1922; Вибране. К., 1959.

Літ.: *Немкович О.М.* Микола Грінченко. К., 1988.

В.І. Кізченко.

ГРІШ, грош (grossus denarius — великий денарій) — срібна монета вартістю кілька *денаріїв*, яку розпочали карбувати наприкінці 12 ст. в італ. містах Генуя (1172), Флоренція (1182), Венеція (бл. 1200) та ін. Поява Г. дала початок новому періодові грошового обігу в Європі. У Центр. Європі Г. почали карбувати: у Чехії — бл. 1300 — *гріш празький*, в Угорщині — від 1329, Польщі — бл. 1367 (за ін. даними, бл. 1338—46). Упродовж 2-ї пол. 14—18 ст. монети типу Г. були осн. на грошовому ринкові укр. земель. Широкомасштабне карбування Г. у польс.-литов. д-ві розпочалося з грошовою реформою *Сигізмунда I* 1526—28. У Польщі один Г. складався з 18 денаріїв. 30 Г. дорівнювали 1 польс. *злотому*. У *Великому князівстві Литовському* один Г. дорівнював 10 денаріям (*пенязям*). У результаті грошових реформ *Стефана Баторія* 1578—80 проведено уніфікацію польс. та литовської монетних систем. Польс. й литов. Г. стали однаковими за вагою і пробою металу, відмінності зберігались у зовн. оформленні. Наймасштабніше карбування Г. відбувалося за часів панування *Сигізмунда III* Ваза (1587—1632). Невелику кількість Г. з білону відкарбовано за *Яна II* Казимира Ваза (1648—68), а 1752 випущено Г. з міді. Після 3-х поділів Польщі (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) австрійс. уряд випустив невелику кількість мідних Г. для *Галичини*.

1654 мідний Г., що дорівнював 2 *копійкам*, відкарбовано в Росії. У 18 — на поч. 19 ст. на укр. землях, що опинились у складі Рос. д-ви, нар. назва Г. вживалася для позначення монети номіналом 2 коп. Після грошової реформи 1839—43 назва Г. закріпилася за монетою вартістю 1/2 копійки.

На Зх. Україні Г. 1924—39 був розмінною монетою, що дорівнювала 1/100 злотого. В обігу перебували монети номіналом 1, 2, 5, 10, 20, 50 Г.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971; *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ГРІШ ПРА́ЗЬКИЙ (лат. grossi pragenses) — чеська срібна монета, яку карбували впродовж 1300—1547 (за ін. даними, до 1544). Випуск Г.п. започаткував король Вацлав II (1278—1305) на монетному дворі у м. Кутна-Гора, поблизу крупних срібних копалень. Спершу Г.п. дорівнював 12, згодом — 16, а від 1398 — 18 *денаріям*. Початково вага Г.п. складала 3,95 г срібла 937,5-ї проби. Поступово якість монети погіршувалася. Всього було викарбувано бл. 1 млрд Г.п. Ці монети дуже швидко поширилися в країнах Центральної та Сх. Європи. Впродовж 14—15 ст. Г.п. були осн. засобом обігу на грошовому ринку укр. земель. В актових документах вони фігурують як «grosi Pragenses» (гроші празькі), «grossi Bohemicales» (гроші богемські), «płaskie grosze» (пласкі гроші), «magni grossi» (великі гроші), «широкі гроші» та ін. Г.п. наявні у більшості монетних скарбів, що датуються 14—15 ст.

Літ.: *Kiersonowski R.* Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich. Warszawa, 1964; *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ГРО́ДСЬКИЙ СУД — становий кримінальний суд у *Короні Польській*, *Великому князівстві Литовському*, а від 15 ст. — й на укр. землях. До його компетенції належали справи за т.зв. старостинськими артикулами: напад на будинок шляхтича, підпал, розбій на дорозі, наруга над жінкою тощо. Виник у Малопольщі наприкінці 14 ст. На укр. землях Г.с. стали запроваджуватися від 1435, після поширення польс. адм. і суд. устрою на *Галичину* й *Поділля*. На Київщині, *Волині* та Брацлавщині вони почали створюватися після адм.-суд. реформи 1564—66. Г.с. наглядав також за діяльністю *копного суду* і був вищою інстанцією для суду доменіального (суд пана над підданими).

Суд. адміністрацію очолювали старости (див. *Староство*) або *воєводи*. Намісником старости був *підстароста*. Він головував на суд. засіданнях за відсутності старости. Підстароста теж міг мати заступника. До суд. адміністрації входили також суддя та писар. Усі вони повинні були знати чинні правові норми, володіти рус. мовою, мати осілість у *повіті*. Доручення суду виконували повітові *возні*. Судочинство чинилося в спец. «рочки судові гродські» — протягом двох тижнів, починаючи з першого числа кожного місяця. Однак суд над господарськими (великокнязівськими) підданими чинився не лише в ці наперед визначені терміни.

Суд. процес був безпосереднім. Норми процесового права не були відокремлені від норм права матеріального, цивільний процес не був розмежований з карним. Помітний вплив мали станова нерівність (див. *Стани*) і значний формалізм процесу. Засобами для виявлення злочинця були копа (збори сільс. громади), «гоніння сліду» та «свод», а також домашня ревізія у присутності возного й свідків. Докази, що підтверджували позов, називалися доводами, а ті, що заперечували, — відводами. За вагою доказової сили доводів виділяли: присягу, визнання, грамоти (урядові й приватні), оглядини та речові докази, показання свідків (приватних та урядових), жереб і допити з тортурами. Останні застосовувалися тільки до людей «нижчих» станів у присутності двох-трьох свідків. За нетяжкі злочини на винних накладали грошові штрафи. Вбивство каралося згідно зі становою належністю загиблого. Подвійними («совітими») карами охороняли жін. честь. Вирок виносився не пізніше, ніж за три дні після завершення слухання справи. Він міг бути остаточним або умовним. На суд. вироки могла подаватися апеляція.

Закон визначав для суд. урядників три джерела прибутків: пересудний, пам’ятний і від печа-

ток. Гродські судді не мали у своєму розпорядженні ніяких військ. або поліційних сил. Суддя міг покликати на допомогу місц. *шляхту*.

У ході *національної революції 1648—1676* Г.с. були ліквідовані на тер. *Гетьманщини*. Їхня діяльність відновилася там після реорганізації *полкових судів* у Г.с. (від 1763). Остаточно ліквідовані 1782.

Літ.: *Ясинский М.Н.* Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. В кн.: Акты о панских и копных судах, т. 1. К., 1897; *Лаппо И.И.* Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии. «Журнал Министерства народного просвещения», 1908, кн. 1—2; *Леонтович Ф.* Областные суды в Литве. «Журнал Министерства юстиции», 1910, № 9—10; *Падох Я.* Суди і судовий процес Старої України. Нарис історії. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто—Львів, 1990; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994.

О.В. Патяка.

ГРОМА́ДА, община — стійка, здатна до самовідтворення форма соціальної організації людей, для якої характерні (різного ступеня) колективна власність на засоби вир-ва, історично сформований тип самоврядування, суспільна та ідеологічна єдність (спільні збори, обряди, культові споруди та ін.), а також функції захисту, регулювання землекористування й виробничо-матеріальних відносин. У різних формах такий тип організації людей існував в усіх народів. Виник за первісного суспільства як організація спільного господарювання кровних родичів.

Протягом 6—9 ст. на укр. землях виділяються три стадіальні види Г.: великосімейна, територіально-великосімейна і територіальна Г. **Великосімейна** Г. складалась із великих патріархальних сімей, які оселялися на незначній відстані одна від одної і зберігали родинну єдність. **Територіально-великосімейна** Г. об'єднувала різнотипні сім'ї — переважно патріархальні, а також невеликі нерозділені та моногамні, які були розосереджені по тер. громади на значній відстані і стосунки між якими визначались не лише родинними зв'язками, а й необхідністю проживання на спільній тер. (сусідські, територіальні зв'язки). **Територіальна** Г. складалася здебільшого з невеликих нерозділених і моногамних і частково з великих патріархальних сімей, які всі разом проживали на одній тер. і підтримували сусідські стосунки.

За раннього середньовіччя основною формою незалежної Г. виступала *верв* (давньорус. сільс. община). Паралельно, починаючи від 10—11 ст., існували залежні від замків Г. князівських сіл та посадські Г. давньорус. міст. У 14—16 ст. важливою формою Г. в Україні були Г.-волості, які складалися як з окремих великих *дворищ*, у кожному з яких мешкала широка нерозділена сім'я, так і з їхніх об'єднань — селищ і сілгромад, що сформувались у старих поселеннях *волості*. (Такі Г. можна вважати тер.-адм. одиницями — див. *Громада поземельна*). Волосна форма Г. синхронно була поширена в Росії (в центр. р-нах — до серед. 16 ст.; на пн. та пн. сх. — до серед. 17 ст.) та Білорусі (до кін. 16 ст.). У заг.-європ. контексті Г.-волость типологічно була близька до Г. Скандинавії. Для даного типу територіальної Г. була характерна значна управлінська, судова й фіскальна автономія у поєднанні з регулюванням землекористування та режиму с.-г. виробництва.

Протягом 16 ст. у ході трансформації Г.-волості осн. формою територіальної Г. стає окреме багатодвірне село (дольового і подворищного типів), яке складалося переважно з односімейних дворогосп-в (*димів*, домів, подим'їв). У складі Г. окремого села продовжували частково зберігатися великосімейні дворища, які в межах окремих кутків чи вулиць відтворювали у мікромасштабі сільську Г. (власне самоуправління, звичаї, культ предків тощо).

Суть еволюції дворищного ладу в Україні полягала в перетворенні дворищ (та їхніх груп) — складових частин волосної форми Г. — в дольові та подвірні (подворищні) Г. багатодвірних сіл. Перехідною формою від напіврозділеного дворища Г.-волості до Г. багатодвірного села були відомі з 15 ст. сябринні Г. (переважно дольового типу; див. *Сябри*). У 17—18 ст. сябринні Г. були поширені в *Лівобережній Україні* та *Слобідській Україні* й створювалися переважно вже штучним шляхом із сусідніх дворогосп-в для освоєння цілини. Ін. формами територіальної Г. в даному регіоні також були сел. Г. та козац. т-ва (багатодвірних сіл), а в пд. і центр. р-нах Лівобережжя зустрічалися й волосні Г.

Протягом 17—18 ст. еволюція укр. територіальної Г. відбувалася шляхом її перетворення на додаток до помісної системи. З розвитком капіталіст. відносин Г. та громад. землеволодіння поступово розпадалися й остаточно були підірвані *столипінською аграрною реформою*.

Літ.: *Иванишев Н.Д.* О древних сельских общинах в Юго-Западной России. К., 1863; *Лучицкий И.В.* Общинное землевладение в Малороссии. «Устои», 1882, № 7; *Його ж.* Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в. «Земский обзор», 1883, № 6; *Багалей Д.И.* Займанщина в Левобережной Украине в XVII и XVIII ст. «Киевская старина», 1883, № 12; *Ефименко А.Я.* Дворищное землевладение в Южной Руси. «Русская мысль», 1892, кн. 4—5; *Ковалевский М.* Общинное землевладение в Малороссии в XVIII в. «Юридический вестник», 1885, № 1; *Довнар-Запольский М.* Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. К., 1905; *Владимирский-Буданов М.Ф.* Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI в. К., 1911; *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; *Лаптин П.Ф.* Община в русской историографии последней трети XIX — начала XX в. К., 1971; *Гошко Ю.Г.* Населення Українських Карпат XV—XVIII ст. К., 1976; *Герасименко Н.О.* Стан вивчення общинного землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні в XVIII ст. «УІЖ», 1986, № 7; *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986; *Гуржий А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986; История крестьянства в Европе, т. 2. М., 1986; *Тимощук Б.А.* Восточнославянская община VI—X вв. н.э. М., 1990; *Колесников А.Г.* Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии. К., 1993; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998; *Hurbyk A.* Wspólnota wiejska na Ukrainie w XIV—XVIII. Ewolucja podstanowych form społeczno-terytorialnych. «Przegląd Historyczny», 1999, t. 90, z. 1.

А.О. Гурбик.

Année V HROMADA N 1.
REVUE OUKRAÏNIENNE
Réligée par
M. Dragomanov, M. Pavlik & S. Podolinskiy

ГРОМАДА
УКРАЇНСЬКА ЧАСОПИСЬ
ВПОРЬАДКОВАНА
М. ДРАГОМАНОВИМ, М. ПАВЛИКОМ І С. ПОДОЛІНСЬКИМ

Рік V. Число 1.

Программа. — Громадівство ј теорија Дарвіна *С. Подолінського.* — Вихора. Повість. *М. Павлика.* — Громадівськиј рух в Англіјі ј Ірландіјі *С. Подолінського.* — Звістки з Украјіни: I. Украјіна Россіјська: Мужицькі бунти ј письменні бунтарі в 1880 р. *М. Драгоманова.* II. Украјіна Австріјська *М. Павлика.* — Публичні сбори русинів у Львові *М. Драгоманова.* — Салдатська служба. (Допись з россіјськоји Украјіни). *С. К.* — Робітницькиј рух за грьаницеју: Нові соціалістичні часописі ј зјізди; робітницькі зјізди в Гаврі ј јіх уваги; справа виборів у французських робітників. *М. Драгоманова.*

GENÈVE
H GEORG LIBRAIRE-ÉDITEUR
1881

«Громада». Женева, 1881. Титульна сторінка.

«ГРОМА́ДА» — укр. громад., політ., літ. та науковий збірник. Видавався в м. Женева (Швейцарія) М.*Драгомановим* за участю М.*Павлика* і С.*Подолинського* на кошти Старої громади та М.Драгоманова. Виходив неперіодично: 1878—79 — 4 вип., 1880 — 2 вип., 1882 — 1 вип. на рік. Друкувалися дослідження й матеріали про екон. і соціальний стан тогочасних України та Росії, статті на істор., літ.-мистецькі теми, вміщувалися тв. наддніпрянських письменників (напр., повість Панаса *Мирного* «Лихі люди»), наук.-популярні ст. тощо, також огляди подій сел. та робітн. руху. В одному з випусків опубліковано першу укр. політ. програму, яка складалася з трьох розділів: політ., госп. (екон.) і освітнього (культ.). Радикальні, певною мірою утопічні погляди, пропаговані «Г.», а також заперечення редакцією «Г.» актуальності поширеної на той час культурницької діяльності не знайшли розуміння в середовищі тогочасної укр. інтелігенції, яка в переважній більшості тяжіла до поміркованості. Внаслідок цих та ін. чинників збірник припинив існування.

Літ.: Архів Михайла Драгоманова, т. 1. Варшава, 1938; *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 1. К., 1994.

О.В. Лисенко, М.О. Шульга.

ГРОМА́ДА ПОЗЕМЕ́ЛЬНА. Г.п. потрібно відрізняти від общини. Г.п. в Україні здавна була первинною адм.-тер. одиницею як на селі, так і в місті. Громада ж як община — це об'єднання селян на основі спільного користування земельними угіддями при індивідуальному веденні господарства членами даного об'єднання. Община діяла тільки там, де була общинна форма землекористування — див. *Громада* (община).

Після скасування 1861 *кріпацтва* у *Російській імперії* Г.п. була перетворена на найнижчу адм. одиницю — сільс. громаду (сільс. «общество»). Сход домогосподарів сільс. громади пильно контролювався царською адміністрацією й вирішував обмежене коло питань — переважно щодо розподілу та стягнення податків і повинностей на основі кругової поруки.

В УСРР функції сільс. громади були передані сільраді, посаду старости ліквідовано. Крім того, обмеження виборчих прав для заможної верхівки села не давало можливості використати, не порушуючи закону, збори виборців для вирішення тих громад. питань, які раніше вирішував сход. Отже, діяльність сільс. громади була паралізована. Тому, згідно із Земельним кодексом, 1922 в УСРР були засновані земельні громади. Останні не мали адм. функцій, що належали сільрадам. Земельна громада стежила за доцільним використанням земельних угідь, регулювала земельні відносини між своїми членами.

Земельні громади в УСРР були ліквідовані в ході суцільної *колективізації сільського господарства*, а їхні функції, згідно з постановою ЦВК СРСР від 3 лют. 1930, передані сільрадам.

На зх.-укр. землях, що перебували під владою *Австро-Угорщини*, Г.п. користувалася більшим самоврядуванням, але й там виборче право мали тільки чоловіки. Г.п. формувала раду й обирала війта, які діяли під наглядом урядової адміністрації.

На зх.-укр. землях, що до верес. 1939 перебували в складі Польщі, Г.п. становила ч. адм. одиниці — гміни. Голову Г.п. (*солтиса*) і громад. раду обирали всі члени Г.п., які досягли 24 років (вибір солтиса затверджував повітовий староста). За діяльністю Г.п. здійснювався пильний адм.-поліційний нагляд. До компетенції Г.п. входило завідування громад. майном і угіддями, утримування сільс. шляхів, підтримання задовільного пожежно-санітарного стану тощо. З приходом рад. влади функції Г.п. передано сільрадам. Як земельно-госп. об'єднання діяли земельні громади, які були ліквідовані в ході суцільної колективізації с. госп-ва наприкінці 1940-х рр.

Літ.: *Калиниченко В.В.* Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период. «Вестник Харьковского университета», 1984, № 266; *Його ж.* Земельна громада в Україні (1922—1930 роки). В кн.: Проблеми історії України: факти, судження, пошуки, вип. 4. К., 1998.

В.В. Калініченко.

ГРОМА́ДИ, друга половина 19 ст. — початок 20 ст. — напівлегальні об'єднання укр. інтелігенції, діяльність яких мала культурницьке і сусп.-політ. спрямування. Від 1859 громади існували в *Полтаві*, *Києві*, згодом *Харкові*, *Одесі*, *Санкт-Петербурзі*, *Чернігові*, Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*). Постійного членства, єдиної платформи, статутів не мали. Як правило, в громади об'єднувалися по кілька десятків (Київ. — бл. 300 осіб) викладачів, студентів, діячів науки та к-ри з метою реалізації *української національної ідеї*. Практична діяльність громадівців полягала в заснуванні *недільних шкіл* з укр. мовою навч., виданні популярних брошур, укладанні словників, вивченні та популяризації духовної спадщини укр. народу, створенні нац. театру тощо.

Громади *Наддніпрянської України* підтримували ділові контакти між собою та з Петерб. громадою, утвореною членами колиш. *Кирило-Мефодіївського товариства*. Формально громади займалися культ.-просвітницькою діяльністю, а по суті — політ., відображаючи заг. тенденції тогочасного сусп.-політ. руху. Царський уряд, занепокоєний діяльністю громад, ліквідував недільні школи (1862), заборонив видання наук.-популярної та реліг. літ. укр. мовою (див. *Валуєвський циркуляр 1863*), здійснив арешти найактивніших громадівців, загальмувавши на певний час культ.-нац. рух.

Громади відновили діяльність в 70-х рр. 19 ст. у різних містах України та за її межами. У Києві

поряд із т. зв. старою громадою утворилася «молода» громада, більшість діячів якої відзначалася с.-д. поглядами. В урядових колах громадівців називали «українофілами» (див. *Українофільство*) з певним негативним відтінком. Згодом і самі діячі культ.-нац. руху, яких цікавили проблеми історії, к-ри, мови, літ., етнографії, почали називати себе «українофілами». Активними громадівцями в Києві були В.*Антонович*, Ф.*Вовк*, П.*Житецький*, М.*Драгоманов*, М.*Лисенко*, в Одесі — Л.Смоленський, О.*Андрієвський*, В.*Мальований*, Д.*Овсянико-Куликовський*; у Полтаві — В.Лобода, О.*Кониський*, Д.*Пильчиков*; у Єлизаветграді — брати Тобілевичі (див. І.*Карпенко-Карий*, Микола *Садовський*, П.*Саксаганський*); у Харкові — О.*Потебня*, П.Завадський, Ф.Павловський; у Чернігові — С.Нос, Л.*Глібов*, О.*Лазаревський*, О.Білозерський та ін. Наприкінці 1890-х рр. діяльність Київ., Одес. та Черніг. Г. охопила всю Україну, закладаючи ґрунт для утворення нац. політ. партій.

1897 засновано Безпартійну укр. заг. орг-цію, яка з 1901 стала спілкою автономних громад. На поч. 20 ст. з ініціативи громадівців засновано осередки «Просвіти», деякі чл. громад почали пов'язувати свою діяльність із політ. партіями.

Літ.: *Шип Н.А.* Український національно-культурний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму. В кн.: Нариси з історії українського національного руху. К., 1994; *Катренко А.М.* Український національний рух XIX ст., ч. 2. К., 1999; *Його ж.* Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60—90-ті рр. XIX ст.). К., 2003.

Н.А. Шип.

Громади в Галичині — перші таємні орг-ції *народовців*, ств. студентами, гімназистами й семінаристами спочатку у *Львові* (1861—62), згодом (від 1863), завдяки старанням Д.*Танячкевича*, — у *Тернополі*, *Самборі*, Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), *Дрогобичі*, *Бережанах*, Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*). Проводили освіт. та громад. діяльність. До громад приймали тільки українців, які платили членські внески, обирали провід і війта, давали клятву служити народові. Збиралися на засідання 2—3 рази на тиждень, підтримували й популяризували перші народовські вид., обговорювали літ. й політ. питання, організовували бібліотеки.

Літ.: *Терлецький О.* Галицько-руське письменство 1848—1865 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції. Львів, 1903.

В.С. Пашук.

«ГРОМА́ДСЬКА ДУ́МКА» — 1) щоденна україномовна газ. Виходила в січ.-серп. 1906. Перший номер побачив світ у *Києві* 1 січня 1906. Перший ред.-видавець — В.*Леонтович*, видавець — Є.*Чикаленко*, потім ред. був Ф.*Матушевський*, помічником — С.*Єфремов*. Царські власті вважали «Г.д.» революц. газетою, і тому від самого початку своєї діяльності вона зазнавала поліцейських утисків. Адміністрацією конфісковано 1-й та 147-й номери, крім того, газета не виходила з 25 січ. по 3 лют. 1906. Припинила своє існування 18 серп. 1906 після розгрому редакції жандармерією.

О.В. Лисенко.

2) щоденна газ. нац.-консервативного спрямування. Видавець і редактор — Т.Ковтун. Виходила у м. Владивосток (нині місто в РФ). Перший номер побачив світ 2 лип. 1921. Це був час розквіту українського громадського життя на Далекому Сході (див. *Далекосхідні поселення українців*), і газета з цього приводу писала: «Треба пам'ятати, що ніякими силами не можна спинити того культурно-національного руху, який народився серед української людности. Цей рух — яскрава любов до свого рідного краю, до своєї рідної мови на Україні, викуваний у кривавій боротьбі за волю, за незалежність, і він не може бути сплюндрованим...».

Газета подавала інформацію про події в сусп.-культ., громад. й політ. житті України та укр. громад, твердо й послідовно відстоювала інтереси місц. українства.

Літ.: *Попок А.* Українські поселення на Далекому Сході: історико-соціологічний нарис. К., 2001.

А.А. Попок.

По конфіскаті другий наклад.
РІК 4-ТИЙ Львів, 1. лютого 1898. НР. 4.
ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС
Орган русько-української радикальної партії.
Адреса до трону.
СКОНФІСКОВАНО
Сконфісковано
Дороги і політичні власти на Буковині.

«Громадський голос». Львів, 1898, 1 лютого. Титульна сторінка.

«ГРОМА́ДСЬКИЙ ГО́ЛОС» — укр. газета. Виходила у *Львові* 1895—1939. 1904—05 мала тимчасову назву «Новий громадський голос». Висловлювала погляди *Русько-української радикальної партії*, критикувала консервативні течії, відстоювала інтереси *селянства* як найбільш численної верстви краю. Від 1926 — орган *Української соціалістично-радикальної партії*. У різний час редакторами були В.*Будзиновський*, І.*Франко*, М.*Павлик*, Л.*Мартович*, І.*Макух*, П.Волосенко та ін. Періодичність видання часто змінювалася. Газ. спершу виходила раз на місяць, потім два, три; пізніше стала тижневиком. 1912—14 при «Г.г.» виходив місячник «Січові вісті», 1936—37 — літ. додаток «Сніп».

Літ.: *Животко А.* Історія української преси. Мюнхен, 1989—90; К., 1999.

П.В. Шкраб'юк.

«ГРОМА́ДСЬКИЙ ДРУГ» — перший заг.-укр. революц.-демократ. літ. та політ. журнал. Видавався 1878 у *Львові* М.*Павликом* та І.*Франком* за допомогою М.*Драгоманова*. Друкував белетристику, поезію, публіцистику, наук. статті. Значне місце відводилось оперативним інформаційним жанрам: дописам з місць, вістям-новинам, узагальнюючим описам подій. «Г.д.» висвітлював сусп.-політ. умови життя на всіх укр. тер., порушував й ідейно-естетичні проблеми, важливі для заг.-укр. процесу. Інформаційні матеріали відзначалися гострим соціально-викривальним спрямуванням. Зі Сх. України в жур-

налі друкувалися М.*Старицький*, Олена *Пчілка*, М.Драгоманов, Є.Борисов, Ф.*Вовк*, Т.Василевський та ін., з галичан — І.Франко, М.Павлик, О.*Терлецький*, А.Кос, М.Рошкевич та ін. Випущені два номери «Г.д.» конфіскувала австрійс. цензура, тоді М.Павлик та І.Франко змінили назву журналу і видали його як двомісячник окремими збірками «Дзвін» і «Молот». Загальний обсяг видання становив бл. 40 друкованих аркушів.

Олексій (Громадський).

Літ.: *Возняк М.* Перший наддністрянський прогресивний журнал. В кн.: *Возняк М.С.* Нариси про світогляд Івана Франка. Львів, 1955; *Іванов П.* І.Франко в ж. «Громадський друг» (1878 р.). В кн.: Слово про великого Каменяра, т. 2. К., 1956; *Денисюк І.* До цензурної історії «Громадського друга», «Дзвона» і «Молота». В кн.: *Іван Франко.* Статті і матеріали, зб. 6. Львів, 1958; *Дей О.І.* Українська революційно-демократична журналістика. Проблеми виникнення і становлення. К., 1959; Історія української дожовтневої журналістики. Львів, 1983.

Л.Г. Москвич.

ГРОМА́ДСЬКИЙ, чернече ім'я Олексій (1882—07.05.1943) — церк. діяч, правосл. митрополит. Автор богословських творів, проповідей. Закінчив духовну семінарію на *Підляшші* та *Київську духовну академію* (1908). 1908 прийняв чернечий постриг. Висвячений на священика. Чл. консисторії та вчитель Закону Божого у г-зії. 1916—18 — голова церк. шкіл Холмської та Бессарабської єпархій. 1918—29 — проф. і ректор духовної семінарії у м. *Кременець.* 1922 — архімандрит, хіротонізований на єпископа, єпископ Луцький і вікарій Волин. єпархії. 1923 — архієпископ Гродненської єпархії, канцлер Синоду Правосл. церкви у Польщі. Викладав канонічне право у Варшавському ун-ті. Від 1934 очолював Кременецьку єпархію (пізніше — Кременецько-Волинську). В черв. 1940 під тиском органів рад. влади визнав юрисдикцію *Московського патріархату.* Від серп. 1941 оголошений екзархом Моск. патріархії в Україні з резиденцією у Кременці. 9 груд. 1941 собором єпископів *Автономної православної церкви в Україні* оголошений митрополитом Волин. і Житомир. та екзархом України.

Убитий невідомими особами. Похований у Кременці.

Літ.: *Heyer F.* Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Cologne—Braunsfeld, 1953; *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської церкви (861—1966). Львів, 1966; *Lemesevskij M., Patoch C.* Die Russischen Orthodoxen Bischofe von 1893 bis 1965, vol. 1. Erlangen, 1979.

О.Є. Лисенко.

ГРОМА́ДСЬКИЙ КОМІТЕ́Т ХА́РКОВА 1941—1942 — орган місц. самоуправління в окупованому гітлерівцями місті в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Ств. національно орієнтованими укр. колами з метою консолідації сил у боротьбі за незалежну Україну. Організатор Г.к.Х. — юрист В.Доленко, переслідуваний у довоєн. час органами НКВС за «націоналістичну та антирадянську діяльність». Ядром Г.к.Х. була група професорів Харків. ун-ту, головою став проф. Сліпченко. Програма к-ту передбачала боротьбу проти *більшовизму*, підтримку гітлерівців у війні проти *СРСР* і, нарешті, боротьбу за створення самостійної Укр. д-ви. К-т намагався в практичній роботі перебрати на себе адм. функції в сусп. житті міста, але наразився на протидію міськ. управи, з одного боку, та нім. властей — з другого. Скориставшися суперечностями між міськ. управою на чолі з проф. О.Краmаренком та самим Г.к.Х., нім. спецслужби звинуватили к-т та його кер. у «підготовці повстання» й заборонили його діяльність. Г.к.Х. перейшов на нелегальні форми діяльності.

Літ.: *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). К., 1999.

М.Ю. Шевченко.

ГРОМА́ДСЬКІ ТОВАРИ́СТВА І ОБ'Є́ДНАННЯ УРСР — складова ч. політ. системи тоталітарного сусп-ва в *СРСР* (див. *Тоталітаризм*). Проголошувалися рад. владою добровільними самодіяльними громад. орг-ціями, які утворюються та діють на основі законних інтересів і прав їхніх членів. Законодавчо вони мали право висувати канд. в депутати Рад депутатів трудящих, вводити своїх представників до складу колегіальних органів держ. управління, а також брати участь у формуванні виборчих комісій по виборах до Рад та у правотворчій діяльності держ. органів. Однак фактично структури громад. характеру в СРСР не мали можливості протидіяти держ. інституціям і змушені були здійснювати свої завдання відповідно до інтересів правлячої партії (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*). За законом рад. уряду від 3 серп. 1922 всі громади і спілки, які «не переслідували цілей здобуття прибутків», підлягали перереєстрації в органах рад. влади. Ті, які відмовлялися діяти в рамках цього закону, мали припинити свою діяльність.

Осн. типами громад. т-в і об'єднань, що діяли в УСРР, були: професійні спілки, кооперативи, орг-ції молоді, жінок, добровільні т-ва і союзи (наук., інженерно-тех., оборонні, спортивні, культ.-просвітні, в галузі взаємодопомоги та соціальної допомоги), творчі об'єднання в галузі літ. і мист-ва. Реліг. об'єднання громадян не були включені владою до рад. політ. системи. Оскільки розвиток громад. інституцій в Україні обмежувався інтересами заг.-союзного держ. центру, діяльність тих нац. сусп. структур громад. характеру, які могли сприяти розвиткові української національної державності, була припинена.

Громад. т-ва й об'єднання будувалися і функціонували за принципами «демократичного централізму» і класового підходу, тобто як централізовані орг-ції, жорстко підпорядковані відповідним ЦК, характер діяльності яких суворо визначався політикою СРСР. Членство у цих оргціях формально було добровільним, але нерідко набувало примусового характеру, зокрема внаслідок доповнення принципу індивідуального членства колективним, коли за директивами парт.-держ. органів до громад. організацій вступали колективи підпр-в.

Місце й роль громад. т-в і об'єднань у політ. системі рад. сусп-ва визначалися особливостями розвитку цієї системи. У період *«воєнного комунізму»* вони функціонували як безпосередні апарати тоталітарної влади. Після проголошення *нової економічної політики* громад. т-ва набули функції «передавального

пасу» між трудящими і диктатурою правлячої партії. 1920-ті рр. були добою найбільшої активності й урізноманітнення рад. громад. орг-цій і об'єднань. 1928 в Україні налічувалося бл. 60 добровільних т-в проти 14 на поч. 1920-х рр.

Подальша зміна політ. курсу правлячої партії істотно не вплинула на місце й роль громадських орг-цій у рад. політ. системі, хоча позначилася на їхньому розвиткові та діяльності. Політика зміцнення системи командно-адм. управління, яка проводилася правлячою партією в наступному десятилітті, призвела до ліквідації 1932 багатьох із них (зокрема, численних громад і т-в у галузі літ. і мист-ва, деяких кооп. об'єднань). Протягом наступних десятиліть нові громад. орг-ції, за винятком «Радянського комітету захисту миру» (1949) і спортивних т-в, практично не створювалися. Проте т. зв. хрущовська відлига (див. М.*Хрущов*) і екон. лібералізація тимчасово пожвавили активність громадськості, це сприяло виникненню багатьох формальних і навіть неформальних (див. *Українська робітничо-селянська спілка 1959—1961*) громад. т-в і об'єднань. Роки т. зв. застою виявилися застійними і для офіц. громад. об'єднань. Тоді були створені лише 3 формальні громад. орг-ції — «Радянський комітет за європейську безпеку і співробітництво» (1971), «Всесоюзне агентство з авторських прав» (1973), «Всесоюзне добровільне товариство аматорів книги» (1974), проте 1976 утворилася перша неформальна організація укр. визвол. руху — *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод.*

Горбачовська політика гласності й демократизації (див. М.*Горбачов*) сприяла появі численних неформальних громад. інституцій в УРСР, насамперед нац. характеру, більшість яких була об'єднана в *Народний рух України*. Ці інституції брали участь у поваленні тоталітарного режиму й встановленні 1991 держ. незалежності України.

Літ.: *Ямпольская Ц.А.* Общественные организации и развитие советской социалистической государственности. М., 1965; *Костецька М.С.* Деякі питання історії становлення добровільних товариств України. «УЇЖ», 1988, № 9; Политические системы СССР и стран Восточной Европы, 20—60-е гг. М., 1991; *Барков В.Ю.* Соціально-політичне становлення громадського суспільства в Україні. К., 1999; *Беренштейн М.І. та ін.* Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико-політологічне дослідження). К., 1999.

О.М. Мовчан.

ГРОМАДЯ́НСТВО — правова належність особи до певної *держави*. Термін «громадянство» запозичено з антич. концепції людини як політ. істоти. У давнину Г. розуміли як здатність людини керувати д-вою та підкорятися їй. Як особливий політ. інститут Г. виникло в Давній Греції водночас із народженням там демократії і ґрунтувалося на принципах заг. рівності громадян перед законом та активної участі громадян у політ. діяльності. Однак не всі мешканці грец. демократ. міст-д-в були громадянами. Коло останніх обмежувалося лише вільними корінними жителями таких міст. Громадяни складали меншість нас. навіть в Афінах. Участь у громадян. житті потребувала чимало часу, а тому була можливою в давні часи лише завдяки існуванню рабів, які виконували осн. екон. функції.

У *Римі Стародавньому* Г. визначалося належністю особи до урядової служби, тому поширення статусу Г. спочатку на плебеїв (494 до н.е.), а потім на представників завойованих народів (212 н.е.) створювало дедалі більшу неоднорідність прошарку громадян. Зв'язок статусу громадянина із обов'язком особи брати активну участь у політ. житті ослаб. Натомість посилилась, а згодом потіснила усі ін. така складова статусу Г., як перебування під захистом рим. законодавства.

Після тривалого занепаду в роки *середньовіччя* деякі антич. демократ. традиції було відновлено в італ. республіках доби *Відродження*. Згодом ідея респ. форми правління набула впливу в Англії, а потім і в Новому світі, особливо під час Амер. революції 1775—83.

Респ. ідея активного Г. набула універсального характеру в Декларації прав людини й громадянина, проголошеній під час *Французької революції кінця 18 століття.*

Протягом 19 ст. під впливом розвитку ринкових відносин і поширення ліберальної політики (невтручання д-ви у сферу підприємництва) респ. концепція активного Г. була замінена ліберальною моделлю Г. Остання визначала Г. як сукупність прав, яких людина набуває одночасно із народженням. Таким чином Г. було зведено до суто юрид. статусу. Поступово, в процесі жорстокої боротьби, стало можливим включення в систему суб'єктів Г. жінок, представників расових або нац. меншин.

Нині ліберальна модель Г. дістала новий імпульс розвитку в країнах, де лише останнім часом створюються базові умови для формування *громадянського суспільства*. Навпаки, в країнах Заходу вона піддається критиці за сприяння посиленню в людей індивідуалістичних устремлінь, які спричинюють руйнування в сусп-ві спільної для його чл. мети й загальновизнаних цінностей. Прихильники шк. «комунарів» у зв'язку з цим агітують за відродження респ. концепції Г., наголошуючи на тому, що сусп. цінності повинні мати перевагу над індивідуальними бажаннями та інтересами.

Сьогодні у багатьох країнах активно обговорюється питання, яким має бути Г. при зростаючій багатоетнічності й полікультурності нас. д-ви. Уже тривалий час ця проблема існує в Пн. Америці, але способу її розв'язання, а саме — гармонізації процесів розвитку, з одного боку, культ., лінгвістичних, етнічних, реліг. та ін. особливостей, а з другого — творення спільної політ. ідентичності, принципи якої поділялися б усіма, поки що не знайдено.

Літ.: *Sandel M.* Liberalism and Its Critics. New York, 1984; *Turner B.* Citizenship and capitalism. London, 1986; *Dahrendorf R.* The Modern Social Conflict. London, 1988.

Chantal Mouffe. Скорочений переклад з англ. *С.В. Кульчицького.*

ГРОМАДЯ́НСЬКА ВІЙНА́ В УКРАЇНІ 1917—1921 — одна з форм вияву характерних особливостей перебігу *української революції 1917—1921.* Була пов'язана насамперед зі специфічними військ. способами боротьби за владу в Україні та суперечливими діями з відстоювання влади різними

внутр. та зовн. політ. силами. Її проявами були: заходи з організовування та протидія на тер. України ворожих армій, утворення й переміщення воєн. фронтів та пов'язані з цим численні зміни влади, а також безперервні мобілізації місц. екон. і людських ресурсів для ведення війни. Все це спричинило величезні втрати, насамперед серед цивільного нас., мало тотальний негативний вплив на всі сфери сусп. життя, в т. ч. матеріальне вир-во, к-ру, мист-во та побут.

Сучасна пострадянська укр. істор. наука відмовилася від трактування Г.в. в У. як часу найгостріших класових зіткнень, відмовилася вона також і від парадигми «трьох походів Антанти», на якій концептуально базувалася рад. *історіографія* єдиної громадян. війни 1918—21 на тер. колиш. *Російської імперії.* Укр. історіографія, не відокремлюючи Г.в. в У. від громадян. війни в Росії, бачить у феномені Г.в. в У. 1917—21 низку характерних особливостей, що дають змогу визначати її як окреме істор. явище, в основі якого лежала боротьба за укр. нац. самовизначення та держ. суверенітет.

Однією з особливих ознак Г.в. в У. є те, що її початок збігся із закінченням *Першої світової війни*, сх. театр дій якої простягався через укр. територію. І світ. війна прискорила крах Рос. імперії та *Австро-Угорщини*, до яких входили укр. етнічні землі, та започаткувала творення принципово ін. політ. карти Центр. і Сх. Європи переважно на засадах права націй на самовизначення.

Г.в. в У. була боротьбою українців за консолідацію своїх етнічних тер. в модерну нац. д-ву; відбувалася ця боротьба в гострій протидії рос. та польс. впливів, мобілізованих на реалізацію рос. і польс. держ. проектів. У цих проектах Україна чи певна її ч. розглядались як власна тер. відповідних країн. Рос. інтереси в Україні приховувалися під політ. та соціальними ідеологемами *більшовизму* або *Білого руху*. Хоча в Росії «червоні» та «білі» діяли як дві визначальні антагоністичні сили громадян. війни, в Україні вони обидві становили гол. загрозу укр. державності. Велика кількість етнічних росіян в Україні, зрусифікованість значної ч. укр. і єврейс. етносів, використання, особливо більшовиками, популістських соціальних гасел значно посилювали рос. вплив в Україні.

Міжетнічний та ідеологічний характер Г.в. в У. робив її надзвичайно жорстокою й кровопролитною, спрямованою не лише на знищення політ. супротивника, а і його ймовірної соціальної опори. Для цього широко застосовувалося ідеологічне чи політ. насилля, найвідомішим проявом якого був т. зв. червоний терор, піднесений до принципу виправданої необхідності. Характерною особливістю Г.в. в У. було поширення погромів, коли захоплені у ворога міста, м-ка й села віддавалися військам на грабежі, в результаті яких гол. жертвами ставало мирне нас., особливо його етнічно неспоріднена військам частина. За роки громадян. війни Україною не раз прокочувалися хвилі єврейс. погромів, ініціаторами яких виступали військ. підрозділи Червоної армії (див. *Радянська армія*), Білого руху та *Армії Української Народної Республіки*, хоч офіційно і публічно жоден зі згаданих таборів не виступав із гаслами антисемітизму. Політично не санкціоновані єврейс. погроми були, однак, свідченням того, що міжетнічні форми боротьби набули в роки громадян. війни значного поширення.

Переважно селянська структура та політ. недозрілість *нації української* не тільки створили непереборні труднощі на шляху становлення укр. державності, а й породили специфічну форму ведення громадян. війни — масовий повстанський рух (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*), який став наскрізною ознакою Г.в. в У., а після остаточної поразки Армії УНР та *Російської армії* ген.-лейтенанта П.*Врангеля* — своєрідною формою продовження масового опору більшовицькому режимові. Повстанський рух — це стрижневе явище Г.в. в У., її найістотніша риса, яскравий вияв укр. нац. стихії та анархохутірської ментальності. Він займає чільне місце в історії нац.-визвол. рухів 20 ст.

Чергування політ. режимів, надзвичайно часта зміна влади свідчили не лише про запеклий та динамічний характер Г.в. в У., а й про відсутність у політ. сил масової соціальної бази або, ін. словами, про відстороненість осн. маси нас. від політ. діяльності та воєн. дій. Останнє підтверджується постійним впровадженням усіма владами військ. мобілізацій, а також гігантськими масштабами дезертирства з усіх без винятку воюючих армій, постійною міграцією рядового і командного складу з одного військ. табору до ін. На специфіці Г.в. в У. позначилася також присутність на укр. тер. та участь у воєн. діях армій Німеччини й Австро-Угорщини (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*), а також обмеженого франц. військ. контингенту (груд. 1918 — квіт. 1919) (див. *Антанти військова присутність на півдні України 1918—1919*). У перебігу Г.в. в У. можна виділити кілька періодів та локальних конфліктів.

Початок Г.в. в У. слід датувати *війною Радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917—1918.* Помітне місце в громадян. війні займає *протигетьманське повстання 1918*, очолене *Директорією* УНР, проти режиму П.*Скоропадського* (листоп.—груд. 1918). Практично одразу ж після завершення повстання Директорії УНР довелося вступити у воєн. конфлікт із більшовицьким режимом (січ.—серп. 1919; див. *Війна РСФРР і УНР 1918—1919*), восени 1919 Армія УНР вела бої зі *Збройними силами Півдня Росії* ген.-лейтенанта А.*Денікіна.* Самостійне значення й вагомі політ. наслідки мало протистояння весною—літом 1919 на пд. *Лівобережної України* білих та червоних. Воно закінчилося падінням рад. влади в Україні у серп. 1919. Окреме місце в історії громадян. війни належить *українсько-польській війні 1918—1919* на тер. *Східної Галичини* та Зх. *Волині*, в ході якої *Українська Галицька армія* намагалася відстояти *Західноукраїнську Народну Республіку*, але зазнала поразки. 1920 хід Г.в. в У. визначався двома військ. кампаніями: насамперед, спільним походом Армії УНР та армії 2-ї Речі Посполитої проти біль-

шовиків (див. *Польсько-радянська війна 1920*) і спробою Рос. армії (команд. — ген.-лейтенант П.Врангель) продовжити опір більшовикам і переламати хід громадян. війни на тер. колиш. Рос. імперії (черв.—листоп. 1920). Затухання повстанського руху восени 1921 та мовчазний компроміс між *селянством* України й рад. владою (зовн. виявом останнього були, з одного боку, припинення масового сел. опору владі, з ін. — відмова більшовиків від політики *«воєнного комунізму»* й збереження укр. державності у формі «квазі-держави» — УСРР; див. *Українська Радянська Соціалістична Республіка*) можна розглядати як завершення Г.в. в У.

Наприкінці 1921, коли між більшовизмом і селянством — принаймні зовні — зникла гострота протистояння, з'ясувалося, що обидві ці антагоністичні сили, хоч із різних ідеологічних міркувань, але вирішували спільне завдання: нищили ті нові бурж.-капіталіст. відносини, які повільно набирали сили в економіці Рос. імперії після 1861 (див. *Селянська реформа 1861*, *Земська реформа 1864*, *Міська реформа 1870*). Більшовики насамперед громили паростки демократ. політ. системи та великий капітал у містах. Селяни викорінювали капіталізм у с. госп-ві, віддавши перевагу зрівняльному поділові землі. Вони брали в облогу (і військ., і екон.) міста, оголосили справжню війну залізницям, спиртовим та цукровим з-дам, практично знищивши їх.

У цьому сенсі Г.в. в У. може розглядатись як соціальний протест проти надзвичайно жорстких форм капіталіст. модернізації села. Тотальне заперечення капіталістичних реформ супроводжувалося руйнаціями, хвилями жорстокості та морального занепаду, на які 1921 наклався масовий голод (див. *Голод 1921—1923 в УСРР*). Завершення Г.в. в У. було тимчасовим вимушеним компромісом між укр. сусп-вом і більшовицькою владою, зумовленим їхнім крайнім знесиленням. Розв'язання суперечностей було відкладене: спочатку до 1929—33 (див. *Колективізація сільського господарства*), а потім до 1990-х років.

Літ.: *Деникин А.И.* Очерки Русской Смуты, т. 4—5. Берлин, 1925—26; *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 році. (Короткий воєнно-історичний огляд), кн. 1—2, ч. 1—3. Мюнхен, 1946; Гражданская война на Украине 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1 (кн. 1—2)—3. К., 1967; Корпус січових стрільців: воєнно-історичний нарис. Чикаго, 1969; *Шанковський Л.* Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен, 1988; *Верстюк В.Ф.* Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918—1921). К., 1991; Другий Зимовий похід: Листопадовий рейд. Базар. К., 1995; *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917—1921. К., 1995; *Pzocyk A.* Russian nationalism and Ukraine: the nationality policy of the volunteer army during the Civil War. Edmonton—Toronto, 1995; *Прушинський М.* Драма Пілсудського. Війна 1920. К., 1997; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. К., 2001; Історія України: нове бачення. К., 2001.

В.Ф. Верстюк.

ГРОМАДЯ́НСЬКЕ СУСПІ́ЛЬСТВО. Словосполучення «громадянське суспільство» сучасні політ. діячі та журналісти вживають для означення такого сусп-ва, яке має достатню «силу», що забезпечує певну автономію та захист громадян від авторитарних і гегемоністських зазіхань *держави*. Ідея Г.с. орієнтує політ. думку на те, що для утвердження вільного соціального життя важливі ринок і ліберальна д-ва.

Від 1970-х рр. ця ідея стає концептуальним підґрунтям боротьби за демократію в країнах з *авторитарними режимами* у Сх. і Центр. Європі, в Азії, Африці та Лат. Америці. Суспільствознавці, які вивчають проблеми демократизації, нар. рухів, прав людини та розвитку спільнот у цих регіонах, визнають мобілізуючий потенціал ідеї Г.с. винятково продуктивним. Проблема формування та зміцнення Г.с. стала пріоритетною для багатьох тисяч неурядових орг-цій в усьому світі. Інтелектуальні корені цієї концепції простежуються у книзі Алексіса де Токвіля «Демократія в Америці» (1835), в якій підкреслюється значення незалежних асоціацій у громад. житті й у сприянні розвиткові демократії.

Останнім часом словосполучення «громадянське суспільство» нерідко використовується як удосконалена варіація терміна «суспільство». Іноді Г.с. (civil society) характеризується як таке сусп-во, що дотримується правил доброго тону (civility). Звичайно, будь-яке послідовне використання чітко визначеного терміна «громадянське суспільство» саме по собі не може бути некоректним, однак говорити про мобілізацію Г.с. або про колективні дії всередині Г.с. — означає використовувати концептуальні метафори як слова повсякденної мови.

Витоки поняття Г.с. беруть початок у шотландському просвітництві (1740—90). У серед. 18 ст. Ф.Гатчесон, Д.Юм, А.Сміт, Дж.Стюарт, А.Фергюссон та ін. почали розглядати ринок не як соціально деструктивну силу, а як об'єднуючий елемент нового сусп-ва. Ринкові відносини, на їхню думку, заохочують громадян дотримуватися правил доброго тону (civility). Підприємництво вважалося цілком пристойним заняттям, здатним підтримувати життєстверджуючу сусп. мораль. «Для чого вся ця метушня у світі?» — запитував А.Сміт у своїй «Теорії моральних почуттів» (The Theory of Moral Sentiments, 1759) і відповідав, — «Щоб бути поміченим, бути удостоєним уваги, щоб тобі співчували, щоб тебе шанували й схвалювали».

Концепція комерціалізованого сусп-ва шотландських просвітників, як і концепція рим. права щодо civilis societas, ґрунтується на припущенні, що люди можуть діяти й жити як рівні між собою особи, якщо вони будуть дотримуватись у своїх вчинках законів, створюваних ними ж самими як громадянами правової д-ви. Разом з тим шотландська просвітницька думка трактує комерціалізоване сусп-во і як таке, що має механізм, який заохочує громадян до практикування правил доброго тону.

Фундаментальною якістю Г.с. є інститут приватної власності. Ж.-Ж.Руссо так узагальнив роздуми про становлення Г.с. «Перша людина, — писав він у "Трактаті про походження нерівності" (Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi hommes, 1755), — яка огородила земельну ділянку і додумалася сказати: "Це моє!" та мала нагоду знай-

ти достатньою мірою простодушних людей, які їй повірили, стала справжнім засновником громадянського суспільства». Г.-В.*Гегель* сутність Г.с. (bürgerliche gesellschaft) вбачає буквально в сукупності комерційно життєздатного нас., а саме торговців, підприємців, юристів та ін. фахівців, яким було дозволено селитися в межах укріплених міст (бургів). Гегель вважав ринок, або «систему потреб», разом із громад. законами, судами, поліцією й корпораціями стовпами Г.с. Гегелівська концепція дає підстави стверджувати, що становлення політ. сусп-ва й д-ви Гегель розглядав у зв'язку з розвитком Г.с. Цей останній висновок з концепції Г.с. Гегеля досить часто протиставляється думці Дж.Локка, для якого Г.с. було еквівалентом політ. сусп-ва.

У сучасній практиці Г.с. звичайно вважається антитезою держави. Поборники демократії та прав людини високо цінують Г.с. за те, що воно уможливлює певну незалежність громадян від держави. Проте слід зазначити, що саме д-ва захищає Г.с. і робить можливим його існування. Важливі функції сучасної д-ви полягають у захисті приватної власності та у виробленні таких зразків очікуваної сусп. поведінки громадян, які сприяють зміцненню громад. порядку — так, щоб окремі уряди не змогли легко змінити сусп. лад. Підтримуючи політ., екон. і соціальне середовище, в якому можуть виникати й діяти незалежні асоц., д-ва допомагає створенню і розвиткові громадян. сусп-ва.

Літ.: *Keane J.* Civil Society: Old Images, New Visions. Stanford, 1998.

К. Кендленд, скорочений пер. з англ. *С.В. Кульчицького.*

ГРОМАДЯ́НСЬКІ ВІ́ЙНИ В УКРАЇНІ ДРУ́ГОЇ ПОЛОВИ́НИ 1650 — ПЕ́РШОЇ ПОЛОВИ́НИ 1660-х РОКІ́В — міжусобна збройна боротьба в укр. сусп-ві, що стала результатом загострення соціальних, політ. і регіональних суперечностей. Осн. причинами її були неадекватне реаліям екон. життя збагачення нової правлячої *еліти* й посилення її станового (див. *Стани*) егоїзму; нехтування *козацькою старшиною* соціально-екон. інтересами рядових *козаків*, *селянства* й міщанства (див. *Міщани*); відсутність у сусп-ві та в середовищі еліти згоди щодо моделі соціально-екон. відносин і форми політ. устрою Укр. козац. д-ви. Деструктивну роль в ескалації громадян. протистояння в Україні відігравав фактор іноз. втручання в її внутр. справи, моральної та військ.-політ. підтримки іноз. д-вами (задля досягнення власних інтересів) опозиційних сил.

Провісниками збройного громадян. протистояння в Україні стали протигетьман. виступи на Запорожжі (див. *Чортомлицька Січ*) навесні 1657. Влітку того ж року опозиційні настрої охопили укр. військо і це вилилося в бунти у військ. таборі на *Поділлі*, під *Городком* (нині місто Хмельн. обл.). Приводом до поновлення протигетьман. виступу на Запорожжі восени 1657 стало ігнорування інтересів *Коша Запорозької Січі* під час проведення після смерті Б.*Хмельницького* нових гетьман. виборів. Протестуючи проти дії городової старшини, січове товариство на чолі з *кошовим отаманом* Я.*Барабашем* вийшло із Запорожжя й почало грабувати хутори заможних козаків на тер. Пд. Київщини та водночас апелювати з приводу неправомочності проведених виборів до рядових козаків, покозачених селян і міщан, а також представників рос. воєн. адміністрації. Новообраний *гетьман* І.*Виговський* заблокував Дніпровський Низ, щоб перекрити шляхи доступу на Січ бунтівних елементів з волості, а також перешкодити постачанню січовому т-ву харчів та боєприпасів. Однак це не лише не втихомирило протигетьман. виступів, а й призвело до їх подальшого поширення в суміжних із *Вольностями Війська Запорозького низового* пд. *полках.*

Екон. передумовою такого розвитку подій стали значні матеріальні втрати, яких зазнало нас. *Полтавського полку* та *Миргородського полку* від блокади Січі, а політ. — залучення до заколотників старшинської партії «старинних» козаків на чолі з полтав. полк. М.*Пушкарем*, які були невдоволені посиленням за гетьманства І.Виговського позицій шляхетського крила (див. *Шляхта*) нової правлячої еліти України. Важливу роль в ескалації соціально-політ. напруги в Україні відіграла позиція царського уряду, до якого звернулися заколотники із закликами про допомогу. Маючи на меті не допустити продовження І.Виговським незалежного політ. курсу, який утвердився в останні роки гетьманування Б.Хмельницького та набув сили в перші місяці правління його наступника, рос. політики надали укр. опозиції істотну моральну і політ. допомогу: Кіш був визнаний правомочним суб'єктом укр.-рос. взаємин, а проблема законності гетьман. виборів ув'язана з необхідністю присутності на них представників запороз. козацтва.

На поч. весни 1658 збройний конфлікт охопив Миргородщину, перекинувся на *Гадяцький полк*. Ще більшого розмаху набуло громадян. протистояння в Україні після того, як гетьман. уряд залучив до розв'язання внутр.-політ. укр. проблеми *Кримське ханство.* Отримавши від Криму військ. допомогу, І.Виговський наприкінці трав. 1658 оточив заколотників у *Полтаві* й після двотижневої облоги міста розбив гол. сили опозиції у відкритому бою. Знищивши в битві під Полтавою бл. 15 тис. повсталих, у т. ч. їх лідера М.Пушкаря, І.Виговський наказав стратити ще 7 тис. полонених козаків, а полтав. міщан, *посполитих* і козац. жінок, дітей — віддати татарам у полон (див. *Ясир*).

Незважаючи на арешт і страту у верес. 1658 ще одного лідера повсталих — кошового Я.Барабаша, з осені громадян. війна розгортається з новою силою. Цього разу збройну опозицію очолили син убитого М.Пушкаря К.Пушкар, І.*Безпалий* та Силка. Під захистом кн. Г.*Ромодановського* опозиціонери організували та провели *козацьку раду* під м-ком *Варва*, на якій на противагу І.Виговському *гетьманом наказним* було проголошено І.Безпалого. Отримавши військ. допомогу від польс. короля *Яна II* Казимира Ваза й крим. хана, І.Виговський в січ.—лют. 1659 завдав відчутних поразок опозиції та вжив жорстких репресивних заходів до жителів лівобереж. міст, які підтримували заколотників. Було здійснене примусове переселення мешканців Полтав., Миргород. і Гадяцького полків на *Правобережну Україну*. Цим самим

гетьман ще більше налаштував проти себе опозицію та підштовхнув нас. *Лівобережної України* до пошуків підтримки у Рос. д-ві. За таких умов переконлива перемога, здобута гетьман. військами спільно з поляками й татарами в *Конотопській битві 1659*, не привела до зміцнення влади І.Виговського. Наприкінці серп.—поч. верес. 1659 у *Ніжинському полку*, *Переяславському полку* та *Чернігівському полку* вибухнули збройні протигетьман. повстання, які спричинили зречення І.Виговського від гетьман. *булави*.

Результатом громадян. війни 1657—59 стали руйнування найбільших і до того часу не зачеплених війною пд. лівобереж. полків — Полтав., Миргород., *Прилуцького полку*, *Ірклїівського полку*; величезна кількість людських жертв і бранців, які були захоплені у татар. полон. У політ. відношенні громадян. війна розхитала устрій молодої Укр. козац. д-ви, створила передумови для втручання в її внутр. справи іноз. д-в. Укладена після зречення І.Виговським гетьманства нова угода з Рос. державою (див. *Переяславські статті 1659*) зафіксувала втрату Україною певних внутр.-політ. і зовн.-політ. прав, значні територіальні поступки рос. стороні на теренах пд.-сх. Білорусі.

Нова хвиля громадян. війни в Україні піднялася після того, як гетьман Ю.*Хмельницький* уклав восени *Чуднівський договір 1660* із польс. королем Яном II Казимиром Ваза, правомочність якого відмовилася визнавати лівобереж. старшúна на чолі з наказним гетьманом Я.*Сомком.* Відтепер поділ укр. сусп-ва проходив не лише за соціальними та політ., а й за територіальними ознаками. Регіональна поляризація укр. сусп-ва базувалася на тому, що на Лівобережжі домінуючу політ. роль відігравали вихідці із Запорожжя, щойно покозачені міщани й посполиті, а на Правобережжі — «старинні» *реєстрові козаки* та покозачена правосл. шляхта. Крім регіонального протистояння, надзвичайної гостроти набувала міжусобна боротьба в самих регіонах. Так, на Лівобережжі протягом 1661—63 змагання за гетьман. булаву вели відразу три претенденти — Я.Сомко, В.*Золотаренко* та І.*Брюховецький.* Кожен із них спирався на певну соціальну верству, політ. угруповання або регіональну еліту. Суперечки претендентів поляризували сусп-во, породжували охлократичні тенденції в політ. житті, що зумовлювало подальше його підпорядкування Москві. Тим часом спроби правобереж. гетьмана П.*Тетері* відновити деякі правові норми, що фіксували соціальну залежність одних станів від ін. і які існували в Україні до 1648, призвели до нових протигетьман. виступів, найпотужнішим з-поміж яких був заколот колиш. паволоцького полк. І.*Попенка* в трав. 1663. Ще більших масштабів протигетьман. рух набув узимку 1664, коли в р-ні с. Торговиця (нині село Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.) спалахнули повстання під проводом Д.Сулимки, С.*Височана* та ін. ватажків, за спиною яких стояли більш впливові політ. постаті — І.Виговський, І.*Богун*, І.*Сірко*, Ю.Хмельницький та Й.*Нелюбович-Тукальський.* Вони мали на меті не лише повалення влади гетьмана П.Тетері, а й звільнення України з-під зверхності польс. короля. Незважаючи на загибель І.Богуна та І.Виговського, арешт Й.Нелюбовича-Тукальського та Ю.Хмельницького, повстання дуже швидко охопило майже всю Брацлавщину, чому сприяв прихід сюди запорожців на чолі з І.Сірком.

Наприкінці квіт. 1664 вибухнуло повстання на *Поліссі*, очолене овруцьким полк. *Дециком.* Однак завдяки підтримці польс. військ під командою С.*Чарнецького* (15 тис. вояків) та татар. загонів Селім-Гірея і Ширим-бея на осінь 1664 П.Тетері вдалося придушити гол. вогнища повстання. На поч. зими наступного року здійнялася нова хвиля протигетьман. виступів на Київщині, Брацлавщині та Поліссі. У серед. квіт. 1665 один із ватажків повсталих В.*Дрозденко* розгромив вірні П.Тетері війська у м. *Брацлав*, унаслідок чого майже все Сх. *Поділля* вийшло з-під його контролю. Звістка про брацлав. події заохотила опозиціонерів до нових виступів і на кін. весни 1665 Правобереж. Україна поринула в стан заг. анархії та некерованості.

Відчуваючи неспроможність утримати ситуацію під своїм контролем, у серед. року П.Тетеря перебрався до Польщі. Після цього на правобереж. землях розгорнулася міжусобна боротьба за гетьман. булаву. Заручившись військ. підтримкою Селім-Гірея, на короткий час гетьманом став один із повсталих ватажків С.*Опара.* Однак невдовзі татари зневірилися у спроможності Опари контролювати ситуацію в Україні й позбавили його гетьманства. У жовт. 1665 старшинська, а в січ. 1666 — заг. козац. — ради обрали на гетьманство П.*Дорошенка.* Проте громадян. мир не запанував на Правобережжі, оскільки про претензії на гетьман. булаву заявив ще один претендент — брацлавський полк. В.Дрозденко. Приборкавши за допомогою польс. військ заколот у Брацлаві, П.Дорошенко істотно зміцнив гетьман. владу, загамував прояви свавілля й непокори. Водночас, незважаючи на твердий курс і особистий авторитет серед козаків, П.Дорошенку не вдалося запобігти новим проявам збройного громадянського протистояння. Однією з гол. причин цього було те, що Україна дедалі більше втягувалася у фокус геополіт. інтересів сусідніх д-в, правителі яких, прагнучи встановити свій контроль над укр. землями, активно підтримували опозиційні до гетьмана сили. Так, завдяки підтримці Польщі тривалий час суперничали з П.Дорошенком І.Сірко та М.*Ханенко*, а спираючись на допомогу Криму — П.*Суховієнко.* Зважаючи на позицію Рос. д-ви, сепаратистські тенденції виявив наказний гетьман Лівобереж. України Д.*Многогрішний.*

Загалом громадян. війни 2-ї пол. 1650 — 1-ї пол. 1660-х рр. різко негативно позначилися на становищі Укр. козац. держави, призвели до значних людських жертв. Вони істотно підірвали її г-во та обеззброїли перед загрозою зовн. агресії. Наслідком цього стала втрата Україною держ. суверенітету, поділ її земель поміж сусідніми правителями, занепад держ. ідеї.

Дж.: Ojczyste spominki. Zebr. A.Grabowski, t. 1—2. Kraków, 1845; Сибирский сборник. М., 1845; Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza, t. 2. Warszawa, 1853; Источники Малороссийской истории, ч. 1. Собранные Д.Н. Бантышем-Каменским. М., 1858; Памятники, изд. Киевской ко-

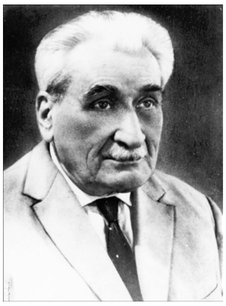

Л.В. Громашевський.

А.А. Громико.

миссией для разбора древних актов, т. 4. К., 1859; Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 4—8, 14—15. СПб., 1863—92; Pisma do wieku Jana Sobieskiego. Zebr. i wyd. F. Kluczycki, t. 1, cz. 1—2. Kraków, 1880—81; Літопис Самовидця. К., 1971; Матеріали до історії козаччини XVII віку. Зібр. і впорядкував В.Гарасимчук (1926—1931). Львів, 1994.

Літ.: *Волк-Карачевский В.В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. К., 1899; *Герасимчук В.* Виговський і Юрій Хмельницький. «ЗНТШ», 1904, т. 59—60; *Костомаров Н.И.* Руина. В кн.: *Костомаров Н.И.* Собранные сочинения: Исторические монографии и исследования, кн. 6. СПб., 1905; *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат. «ЗНТШ» (Львів) 1909, т. 87—89; *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть: Досліди над Літописом Самовидця. Х., 1930; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 10. К., 1937; *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960; *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. К., 1992; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII—XVIII ст.: Проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. К., 1998.

В.М. Горобець.

ГРОМАШЕ́ВСЬКИЙ Лев Васильович (13(01).10.1887—01.05. 1980) — епідеміолог. Академік Акад. мед. наук (АМН) СРСР (1944), засл. діяч н. УРСР (1957), Герой Соц. Праці (1967). Н. в м. *Миколаїв.* Закінчив Новорос. ун-т (*Одеса*, 1912). Від 1905 — учасник революц. руху, член РСДРП(б)—КПРС. Не раз перебував під арештом, на засланні. Брав активну участь в експедиціях з ліквідації епідемій холери, чуми, тифу (в *Херсоні*, Харбіні (Китай), Монголії та ін.) й налагодженні епідеміологічної служби в багатьох регіонах колиш. *Російської імперії* (Саратові, Астраханській і Подільській губ., Одесі). Один із організаторів системи санітарно-епідеміологічних станцій в *СРСР.* 1920 разом із Д.*Заболотним* створив і згодом очолив першу в СРСР каф-ру епідеміології при Одес. мед. ін-ті. Організатор і кер. низки мед. закладів й ін-тів, зав. каф-р вищих мед. навч. закладів в Одесі, *Дніпропетровську*, *Москві*, а також у *Києві* (1948—63). Засн. і 1-й дир. (з 1948) Ін-ту інфекційних хвороб АМН СРСР у Києві. Від 1953 — заст. дир. Київ. НДІ епідеміології, мікробіології та паразитології МОЗ УРСР. Талановитий педагог, засн. наук. школи. Створив фундаментальну теорію епідемічного процесу, вчення про механізм передачі інфекцій. Розробив визнану в усьому світі класифікацію інфекційних хвороб та систему практичних засобів боротьби з ними. Брав участь у заснуванні Всесвітньої орг-ції охорони здоров'я (1946, США). Автор понад 250 наук. праць і публікацій, у т. ч. класичних підручників «Общая эпидемиология» (4 вид., 1941—65) і «Частная эпидемиология» (1947, спільно з Г. Вайндрахом).

Лауреат премії ім. Д.Заболотного АН УРСР (1971). Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами.

П. у м. Київ.

1983 Київ. НДІ епідеміології та інфекційних хвороб було присвоєно його ім'я.

Літ.: *Щербак Ю.Н., Громашевская Л.Л.* Биография и мировоззрение Л.В. Громашевского. В кн.: *Громашевский Л.В.* Избранные труды, т. 1. К., 1987; Гиганты профилактической медицины. В кн.: На плечах гигантов. К., 1996; Пам'яті Л.В. Громашевського. К., 1997.

Е.М. Піскова.

ГРОМИ́КА (Громека) **Михайло** (поч. 17 ст. — поч. груд. 1651) — активний учасник визвол. війни 1648—58 (див. *Національна революція 1648—1676*). Походив з відомого роду укр. та білорус. правосл. *шляхти*, родоначальником якого вважається Григорій Ісаєвич Громика, писар *Великого князівства Литовського* (1503). Г. брав активну участь у *Корсунській битві 1648*, *Зборівській битві 1649* та *Берестецькій битві 1651.* Білоцерківський полковник (від 1649), замінив на цій посаді І.Гирю. Належав до поміркованої течії повстанського табору, схильної до компромісу з *Річчю Посполитою.* Був комендантом Білоцерківської фортеці, брав участь у боях з польс.-литов. військом під *Білою Церквою* у верес. 1651, один із учасників мирних переговорів з Річчю Посполитою, що закінчилися укладанням *Білоцерківського договору 1651.* За дорученням Б.*Хмельницького* Г. скоротив удвічі чисельність козаків-реєстровців (див. *Реєстрові козаки*) на тер. *Білоцерківського полку* та *Корсунського полку.* Під час повстання козаків-«випищиків» (див. *Виписні козаки*) у Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), інспірованого колиш. корсунським полк. Л.*Мозирею*, був убитий.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, кн. 1—2. К., 1996—97.

Ю.А. Мицик.

ГРОМИ́КИ (Громеки) — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, який походив від білоцерківського полк. (1649—51) М.*Громики.* Його нащадки посідали уряд смілянського *сотника Лубенського полку*: син **Василь Михайлович** (р. н. невід.—бл. 1706) — 1687—88 та 1695, **Григорій Іванович** — 1752—60, **Іван Григорович** (р. н. невід. — перед 1783) — 1774—82. З цього роду походить **Степан Степанович** (1823—77) — журналіст, співробітник *«Отечественных записок»* та «Санкт-Петербургских ведомостей», автор блискучих статей з питань громад. та політ. життя *Російської імперії*, що мали поміркований ліберальний характер. Був дійсним статським радником (1867), головою Комісії з сел. справ *Царства Польського* (1863—67) та седлецьким губернатором (1867—77), активно сприяв переходу уніїців до *православ'я.* Старший син Степана Степановича — **Іполит Степанович** (1851—89) — математик, д-р наук (1881), проф. Казанського ун-ту (1882), автор ґрунтовних праць у галузі гідромеханіки; молодший — **Михайло Степанович** (1852—83) — літ. критик, літературознавець, автор двох праць, присвячених творчості Л.*Толстого* — «Критичный этюд по поводу романа "Анна Каренина"» і «Последние произведения Толстого».

Рід внесено до 2-ї ч. Родовідних книг Полтав. та С.-Петерб. губерній.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Томазов.

ГРОМИ́КО Андрій Андрійович (18(05).07.1909—02.07.1989) — політ. та держ. діяч доби *СРСР.* Д-р екон. н. (1956). Двічі Герой Соц. Праці (1969, 1979). Н. в

с. Старі Громики (нині село Гомельської обл., Білорусь). Закінчив Мінський екон. ін-т (1932), аспірантуру Всесоюзного НДІ економіки с. госп-ва (1936). 1936—39 — ст. н. с., в. о. вченого секретаря Ін-ту економіки АН СРСР. Від 1939 — на дипломатичній роботі: зав. від. амер. країн Наркомату закордонних справ СРСР, радник повноважного представництва (згодом посольства) СРСР у США, 1943—46 — посол СРСР у США; 1946—48 — заст. міністра закордонних справ СРСР і водночас представник СРСР в *Організації Об'єднаних Націй*; 1949—52 — 1-й заст. міністра закордонних справ СРСР; 1952—53 — посол СРСР у Великій Британії; 1953—57 — 1-й заст. міністра закордонних справ СРСР; від 1957 до 1985 — міністр закордонних справ СРСР і водночас (від 1983) 1-й заст. голови РМ СРСР. 1985—88 — голова Президії ВР СРСР.

Чл. ЦК КПРС з 1956 (канд. у чл. ЦК КПРС з 1952). Від квіт. 1973 — чл. політбюро ЦК КПРС. Депутат ВР СРСР 2-го, 5—12-го скликань. Депутат ВР РРФСР 2-х скликань. Автор багатьох статей та монографій, у т. ч. «Внешняя экспансия капитала. История и современность» (М., 1982), а також виданих під псевд. Г.Андрєєв «Экспорт американского капитала. Из истории экспорта капитала США как орудия экономической и политической экспансии» (М., 1957), «Экспансия доллара» (М., 1961). Г. очолював комісію з видання дипломатичних документів, працював над проблемами теорії та практики міжнар. екон. відносин, міждерж. політ. взаємин тощо.

Г. був учасником *Кримської (Ялтинської) конференції 1945*, *Берлінської (Потсдамської) конференції 1945* глав урядів СРСР, США та Великої Британії і *Сан-Франциської конференції 1945* з питань утворення ООН (1945; глава делегації СРСР). Зробив внесок у налагодження співробітництва СРСР і США у воєн. та перші повоєнні роки, укладання низки важливих міжнародних договорів кін. 1940 — 1-ї пол. 1980-х рр. Один із кер. СРСР, який підтримав рішення про вторгнення рад. військ до Афганістану (див. *Афганська війна 1979—1989*). Не раз приїздив до УРСР, супроводжуючи делегації іноз. д-в. Від жовт. 1988 на пенсії.

Лауреат Ленінської премії (1982), Державної премії СРСР (1984). Нагороджений багатьма орденами та медалями СРСР та іноз. країн.

П. у м. *Москва*.

Тв.: История дипломатии, т. 1—5. М., 1959—79; Во имя торжества ленинской внешней политики: Избр. речи и статьи. М., 1978; Зарубежные концепции экономического развития стран Африки. М., 1980; Дипломатия стран социализма. М., 1980; Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945: Документы и материалы, т. 1—2. М., 1984; Ленинским курсом мира. Избранные речи и статьи. М., 1984; История внешней политики СССР 1917—1985, т. 1—2. М., 1986; Памятное, кн. 1—2. М., 1990.

Літ.: Дипломатический словарь, т. 1. М., 1984; *Громыко А.А.* Андрей Громыко. В лабиринтах Кремля: Воспоминания и размышления сына. М., 1997.

О.Н. Кубальський.

ГРОМНИ́ЦЬКИЙ (Громнитський) **Петро Федорович** (1798 або 1799, за ін. даними, 1802 чи 1803 — 11.06(30.05).1851) — військовик, декабрист. З поміщицької родини Федора та Катерини Громницьких (Громнитських). Закінчив петерб. 2-й кадетський корпус. Від 13(01) лют. 1819 — прапорщик Пензенського піх. полку, розміщеного в Україні (зі штабом у м. *Старокостянтинів*). Від 1820 — підпоручик, від 1823 — поручик.

1824 прийнятий до *Товариства з'єднаних слов'ян* головою орг-ції П.*Борисовим*, став його заступником. Увів до конспірації Я.*Драгоманова*. Брав участь у злуці цього т-ва з Пд. т-вом (див. *Декабристів рух*) на зборах під с. Ліщин та нарадах у с. Млинище (нині обидва се́ла Житомир. р-ну Житомир. обл.). Арештований в *Житомирі* на поч. 1826, через м. Могильов (нині місто в Республіці Білорусь) допроваджений до *Санкт-Петербурга*, ув'язнений у *Петропавловській фортеці* 22(10) лют. Написав докладні зізнання.

Покараний за 2-м розрядом (інкриміновано участь у змові царевбивства і заколоті, залучення нових чл. до таємного гуртка). Засуджений на 20 років каторжних робіт (невдовзі термін скорочено до 15 років, потім — до 10). 1826—28 відбував покарання у фортецях на Балтиці та в Кексгольмі (нині м. Приозерськ Ленінгр. обл., РФ), потім одправлений до Сибіру (від літа 1828 утримувався в Читинському острозі, від осені 1830 — у Петровському заводі, нині м. Петровськ-Забайкальський Читинської обл., РФ). 1836 переведений на поселення до слободи Бєльськ Іркутської губ.

За те, що читав і переписував твори свого товариша по засланню декабриста Михайла Луніна — «Взгляд на русское тайное общество с 1816 до 1826 года», «Разбор донесения тайной следственной комиссии государю императору в 1826 году» та ін., 13(01) квіт. 1841 заарештований, півроку протриманий на іркутській гауптвахті, після чого повернутий до Бєльська під особливий поліцейський нагляд.

П. од сухот у шпиталі Усольського солеварного з-ду (нині м. Усольє-Сибірськоє Іркутської обл., РФ).

Літ.: Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; Письма декабристов. В кн.: Сибирь и декабристы. Иркутск, 1925; Показания Громницкого от 2 апреля 1841 года. Там само; Восстание декабристов: Документы, т. 13. М., 1975; *Перцева Т.А.* Сибирский кружок распространителей сочинений М.С. Лунина. В кн.: Сибирь и декабристы, вып. 1. Иркутск, 1978; *Лунин М.С.* Письма из Сибири. М., 1988.

П.Г. Усенко.

П.Ф. Громницький.

С. Громницький.

ГРОМНИ́ЦЬКИЙ Сидір (Ісидор; 07.01.1850—17.12.1937) — громад. діяч і педагог. Почесний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1886). Н. в с. Загірочко (нині село Жидачівського р-ну Львів. обл.). Студіював філософію та теологію у Віденському ун-ті, викладав класичні мови в *Академічній гімназії у Львові* (1873, 1878—1906, 1916), перший дир. філії цієї г-зії. Один із кер. громад. організацій — *«Рідна школа»*, «Вчительська громада», *«Українська бесіда»*, «Просвіта». Адміністратор НТШ (1884—1903). Член Крайової шкільної ради (1914—20), депутат ради м. *Львів* (1916—27).

П. у м. Львів.

Я.Д. Ісаєвич.

ГРО́НДСЬКИЙ (Grondski, Grądzki) **Самуїл** (20-ті рр. 17 ст.—бл. 1672) — польс. хроніст. Походив з польс. шляхетського роду Грондських герба «Равич», який

Я.С. Гросул.

К.Я. Грот.

осів на зх.-укр. землях. Здобув добру освіту, знав польс., лат., швед. та угор. мови. Служив як військовий, пізніше як дипломат *Речі Посполитої.* Разом із С.Любовидським брав участь у переговорах з Б.*Хмельницьким* під *Львовом* наприкінці жовт. 1655. Під час швед.-польс. війни («Потопу») 1655—57 перейшов на бік швед. короля *Карла X* Густава, за дорученням якого навесні 1656 їздив у м. *Чигирин* для укладання швед.-укр. союзу. Пізніше перейшов на службу до трансільванського кн. *Ракоці Дєрдя II*. У груд. 1656 брав участь у переговорах в угорському замку Раднот, які завершилися укладанням *шведсько-трансільванського договору 1656* (див. також *Українсько-трансільванський договір 1656*), спрямованого насамперед проти Речі Посполитої, а 1657 — у поході трансільванського князя на Польщу. Після поразки Ракоці Дєрдя II вернувся до Трансільванії (істор. область на пн. зх. Румунії) і служив секретарем цього князя та його спадкоємця Михая I, який панував упродовж 1661—90.

Г. — автор латиномовної хроніки «Історія козацько-польської війни», завершеної бл. 1672. У ній відображені істор. події 1648—72, які відбувалися в Речі Посполитій та Україні, причому гол. увага приділялася історії *національної революції 1648—1676.* Гол. джерелом для написання пам'ятки була хроніка «Війна скіфо-козацька» Й.*Пасторія*, використовувалися також компіляції М.Голинського, різні документи, свідчення очевидців, зокрема І.*Виговського*, особисті спогади тощо. В своєму творі Г. робить цікаві істор. екскурси — згадуються, зокрема, козац. реформа короля *Стефана Баторія* (1578), повстання під кер-вом С.*Наливайка*, І.*Сулими* та ін. При висвітленні нац.-визвол. війни 1648—58 Г. часто відходить від оцінок, характерних для більшості польс.-шляхетських історіографів, іноді відверто симпатизує укр. повстанцям. Хроніка Г. містить у собі чимало цінних оригінальних звісток, які використовувалися історіками 17—20 ст., у т. ч. й українськими.

Тв.: Historia belli cosacico-polonici. Pestini, 1789.

Літ.: *Мыцык Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. Днепропетровск, 1985.

Ю.А. Мицик.

ГРО́СУЛ Яким Сергійович (22(09).09.1912—28.09.1976) — молдов. історик, громад. діяч. Д-р істор. н. (1955), чл.-кор. АН СРСР (1966). Н. в с. Карагаши Тираспольського пов. Херсон. губ. (нині село в Молдові). Закінчив Тираспольський пед. ін-т (1937). 1937—46 (з перервою — учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*) — викл., декан істор. ф-ту цього ін-ту. 1946—60 — зав. каф-ри й декан історико-філол. ф-ту Кишинівського ун-ту. Від лют. 1954 — голова Президії Молдав. філіалу АН СРСР. Від заснування (1961) АН Молдав. РСР — її президент. Осн. дослідження Г. присвячено гол. суб'єктові історії *Бессарабії* 19 — поч. 20 ст. — *селянству*, значну ч. якого складали українці. Наук. й наук.-орг. діяльність Г. спрямовувалася на об'єднання висококваліфікованих фахівців для підготовки до публікації матеріалів з історії Молдови, нарисів з розвитку нар. г-ва Бессарабії. Наук. розвідки Г. присвячені також особливостям історії Дунайських князівств. Г. — гол. ред. «Молдавской Советской Энциклопедии».

П. у м. Кишинів (Молдова).

Тв.: Крестьяне Бессарабии (1812—1861 гг.). Кишинев, 1956.

Р.Г. Симоненко.

ГРОСУ́ЛОВЕ — назва до 1945 смт *Велика Михайлівка.*

ГРОТ Костянтин Якович (22.06. 1853—29.09.1934) — рос. історик і літературознавець. Д-р слов'янознавства (1889), чл.-кор. Петерб. АН (1911), почесний чл. Сербської королів. АН (1892) та багатьох наук. т-в. Н. в Царському Селі (нині м. Пушкін, підпорядковане С.-Петерб. міськраді, РФ). Закінчив історико-філол. ф-т Петерб. ун-ту (1876). За канд. дис. «Сообщения Константина Багрянородного про сербов и хорватов и их расселении на Балканском полуострове» одержав золоту медаль і був залишений при ун-ті для підготовки до одержання професорського звання. (Тема досліджень — слов'яно-угор. зв'язки в 9—12 ст.) 1883 очолив каф-ру слов'ян. літератур, історії та старожитностей Варшавського ун-ту. 1899 переїхав до *Санкт-Петербурга*, де від 1905 завідував архівом Мін-ва імператорського двору (після 1917 — «Перше відділення першої секції Єдиного державного фонду»).

У праці «Мадьяры и славяне в прошлом: Исторические справки о славизме в государственной жизни Угрии» (1895) простежив взаємовідносини угорців і слов'ян (переважно сх.) від 9 до серед. 19 ст., показав, що угорці, вклинившись у слов'ян. середовище, значно послабили латинізацію та германізацію слов'ян.

У кн. «Карпато-Дунайские земли в судьбах славянства и в русских исторических изучениях» (1905) подав періодизацію та характеристику істор. розвитку названого регіону. Г. — автор досліджень про відомих славістів — А.Будиловича, П.Кулаковського, М.Лавровського, В.Ламанського, Й.Первольфа, І.Філевича. Працював над збереженням наук. спадщини свого батька — філолога, історика й перекладача Я.Грота (1812—93).

Депутат ВР СРСР 5—6-го скликань. Нагороджений 2-ма орденами Леніна та ін. орденами.

П. у м. Ленінград (нині м. С.-Петербург).

Тв.: Об изучении славянства: судьба славяноведения и желательная постановка его преподавания в университете и средней школе. СПб., 1901; Карпато-Дунайские земли в судьбах славянства и в русских исторических изучениях. СПб., 1905.

Літ.: *Frazev V.A.* K.J.Grot. Praha, 1935; *Штакельберг Ю.И.* Грот Константин Яковлевич. В кн.: Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. М., 1979.

М.В. Олашин.

ГРО́ШЕН (нім. Groschen, від лат. grossus — «товстий») — розповсюджене на *Буковині* та в *Галичині* нім. позначення 3-крейцерових монет (див. *Крейцер*), карбованих за конвенційною стопою (див. *Конвенційна система*) з 1753 по 1848 (вага монети становила 1,7 г і містила 0,584 г чистого срібла). 20 Г. складали 1 півталер (див. *Талер*) чи *гульден* 1753—1855.

Літ.: *Szaivert E.* Münzkatalog Österreich. Von 1740 (Maria Theresia) — 1990: Aktuelle Marktpreise in öS. Augsburg, 1991; Münz-Netto-Katalog 1790—1992. 19. Aufl. Wien, 1993; *Krause Ch., Mishler C.* Standard Catalog of World

coins: 1701—1800. Iola, 1994; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст.: Проблема функціональних поліномінацій в адаптивних терміносистемах. Чернівці, 1997; *Krause Ch., Mishler C.* Standard world coins: 1801—1990. Iola, 2001.

О.Д. Огуй.

ГРО́ШИК РУ́СЬКИЙ — назва монет, які карбували у *Львові* впродовж 2-ї пол. 14 ст. для Королівства Руського, створеного на тер. галицько-волин. земель після захоплення їх Польщею 1349. Емісія Г.р. велася за часів панування тут королів *Казимира III* Великого (1349—70), Людовіка Угорського (1370—72, 1378—82) та кн. Владислава Опольського (1372—78).

На аверсі монети вміщувалася монограма монетного сеньйора та кругова легенда. На реверсі — герб галицьких земель (крокуючий вліво лев) та кругова легенда: «MONETA RUSSIAE». Г.р. Казимира III Великого за вартістю прирівнювався до $^1/_2$ *гроша празького* або польського *квартника*. У письмових джерелах Г.р. згадується як «grossi usuali» (загальновживана монета), «grossi numori Ruthenicalis» (гроші рус. лічби), «moneta in terra Russiae» (монета, що перебуває в обігу в Рус. землі) та ін. У складі монетних скарбів Г.р. зустрічаються переважно на тер. галицьких земель, Поділлі та в Молдові. У зв'язку з ліквідацією Польщею автономії галицьких земель карбування Г.р. бл. 1390 було припинене.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст. К., 1968; *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ГРО́ШІ — платіжний засіб, специфічний, універсальний товар, що виражає вартість ін. товарів, на які він обмінюється, і є їх заг. еквівалентом. Укр. термін «гроші» походить від слова «гріш» (grossus denarius; див. *Гріш*) — назви срібної монети, яка в Зх. Європі у 13—14 ст. прийшла на зміну середньовічному *денарію.* Особливість держ. Г. в тому, що вони вводяться примусово. Г. — неодмінний атрибут будь-якогосусп-ва, який характеризує певну стадію його розвитку, коли товарообмін потребує запровадження заг. еквівалента. Законним платіжним засобом Г. робить *держава*, яка через законодавство керує грошовим обігом у країні.

Історія Г. налічує тисячі різних типів предметів (черепашок, шкір, ін. виробів), що виконували роль Г. Щодо усталених грошових форм, то їх виникнення та розвиток пов'язані з істор. періодами, в які відбулися кардинальні, революц. за характером зрушення в сусп. вир-ві. Це спричинило появу маси різних товарів, виготовлених виключно на обмін (продаж). Ринок як сукупність взаємопов'язаних через Г. актів купівлі-продажу перетворився на сферу, об'єктивно необхідну для подальшого продовження вир-ва. Однозначної відповіді на питання, в чому полягає екон. сутність Г., немає. Економісти зосереджуються переважно на емпіричних дослідженнях кількісної маси Г. і впливові її змін на економіку в цілому. Виділяють такі типи Г.: повноцінні та неповноцінні. До першого зараховують *монети* (золоті, срібні, білонні). Другий складають бюджетні (паперові) Г.: готівкові (скарбничі білети, *банкноти*) та Г. депозитні; а також кредитні Г. (банкноти, векселі, чеки та електронні Г. — кредитні картки, дебетові і картки для автоматів).

Найістотніші зміни у формі та екон. значенні Г. спостерігались у періоди розпаду *натурального господарства*, виникнення товарного вир-ва, *великих географічних відкриттів*, що спричинили прискорення формування світ. ринку. Тоді Г. проникли в усі сфери економіки, сусп. життя, поширились у всіх країнах, дедалі більше втягуючи їх до єдиного світ. ринку. Почала формуватися економічно зріла грошова система, заснована на широкому використанні благородних металів — золота й срібла як заг. еквівалента й грошового матеріалу. Ідея карбування монет — золотих, срібних, із заліза та міді — викликала своєрідну революцію. Кругла форма монет, як найбільш зручна в обігу, витіснила всі ін. Новим етапом став перехід до паперових Г. Паперові купюри вперше з'явилися в Китаї та країнах Бл. Сходу в 9 ст. (металеві Г. були відомі там у 8–6 ст. до н. е.) і відтоді поступово поширилися по всьому світові.

Регламентуючи грошовий обіг, д-ва визначає: назву грошової одиниці й ваговий вміст грошового товару (валютного металу) в цій одиниці, що слугує масштабом цін (якщо вага валютного металу в грошовій одиниці не фіксована законом, її золотий вміст визначається опосередковано, через валютний курс); види грошових знаків — металеві та паперові, порядок їх випуску в обіг та характер забезпечення; форми й умови безготівкових платежів та обіг приватних цінних паперів (векселі, чеки); порядок обміну нац. валюти на іноземну.

Чимало економістів вважають, що класичні Г. виконали своє призначення. Нині, щоб прискорити грошовий обіг, необхідно розвивати нову форму обігу, що пов'язана з «електронними» грошима.

Літ.: *Хандруев А.А.* Деньги в экономике современного капитализма. М., 1983; *Харрис Л.* Денежная теория. М., 1990; Все о деньгах России. М., 1998; Гроші в Україні: факти і документи. К., 1998.

М.Ф. Дмитрієнко.

ГРОШОВА́ РЕФО́РМА 1922—1924. Екон. політика *«воєнного комунізму»* призвела до цілковитого розбалансування товарно-грошового обігу та гіперінфляції. 1921 реальна вартість 100 тис. *рублів* дорівнювала вартості однієї довоєнної *копійки.*

Оздоровлення фінансів було визнане одним із елементів *нової економічної політики.* 10 жовт. 1921 Всерос. ЦВК, а 4 січ. 1922 ВУЦВК прийняли декрет «Про заходи щодо впорядкування фінансового господарства». Осн. роль в оздоровленні фінансів мав відіграти Держ. банк, заново заснований 12 жовт. 1922.

В основу Г.р. було покладено ідею співробітника Ін-ту екон. досліджень Наркомату фінансів РСФРР В.Тарновського про одночасний обіг протягом певного періоду банкнот, розмінюваних на золото, та інфляційних паперових рад. знаків. 25 черв. 1922 заст. голови РНК РСФРР О.Риков підписав декрет про надання Держ. банку права випуску банк. білетів — *червонців.* Створювався стабілізаційний фонд для Г.р. (іноз. валюта й золото). Одночасно було ухвалено рішення про

випуск рад. знаків зразка 1923 (1 руб. 1923 дорівнював 100 руб. 1922). Рад. знаки випускалися для покриття бюджетного дефіциту, а червонці мали забезпечувати госп. обіг.

Від 15 лют. 1924 емісія рад. знаків припинилася, і почався їх поступовий обмін на червонці. В Україні викуп рад. знаків розпочався 10 трав. 1924. Для подолання розмінної кризи за посередництвом повноважного представника *СРСР* у Великій Британії Х.*Раковського* Держ. банк розмістив замовлення на карбування срібних монет на брит. підприємствах.

Літ.: *Сокольников Г.* Денежная реформа и пути ее закрепления. М., 1924; *Юровский Л.Н.* Денежная политика Советской власти (1917—1927 гг.). М., 1928; Гроші в Україні: факти і документи. К., 1998; *Пиріг О.* НЕП: більшовицька політика імпровізації. К., 2001.

С.В. Кульчицький.

ГРОШОВА́ РЕФО́РМА 1947 — комплекс заходів, здійснених д-вою у грошово-фінансовій сфері та спрямованих на ліквідацію відповідних економічних наслідків *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* 14 груд. 1947 РМ СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про проведення грошової реформи та про відміну карток на продовольчі та промислові товари». Під час війни посилилась інфляція, а на тер., звільненій від окупантів, в обігу виявилося чимало фальшивих грошових знаків. Завданням реформи було зміцнення курсу рад. *карбованця.* Були випущені нові грошові знаки, на які обмінювалися старі у співвідношенні 10:1. Зарплати та стипендії виплачувалися новими грішми у відповідних попередньому курсу розмірах. За реформою 1947, було випущено в обіг таку кількість грошей, яка забезпечувала потреби нар. г-ва *СРСР.* Д-ва здійснила переоцінку трудових заощаджень нас. в ощадкасах.

По вкладах від 3 тис. до 10 тис. крб. заощадження скорочувалися на третину, а понад 10 тис. — на дві третини. Збитків зазнали й ті, хто зберігав гроші поза держ. ощадними установами. Одночасно з Г.р. на тер. СРСР ліквідовувалася введена в роки війни карткова система на продовольчі та пром. товари й запроваджувався перехід до продажу їх у відкритій торгівлі за єдиними держ. роздрібними цінами.

Літ.: Постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б), 14 декабря 1947 г. «О проведении денежной реформы и отмене карточек на продовольственные и промышленные товары». В кн.: Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 3. М., 1968; Історія Української РСР, т. 8, кн. 1. К., 1979; Історія України: нове бачення, ч. 2. К., 1996.

Л.В. Ковпак.

ГРОШОВА́ РЕФО́РМА 1961 — комплекс заходів, здійснених д-вою на тер. *СРСР* і спрямованих на зміцнення грошової системи країни. Навесні 1960 ВР СРСР ухвалила Закон «Про заміну масштабу цін та всіх виплат і зарплат у співвідношенні 10:1». Цим законом в усіх республіках СРСР від 1 січ. 1961 запроваджувалися нові грошові знаки. 31 трав. 1960 вийшла постанова ЦК КПУ і РМ УРСР за № 843 «Про заміну масштабу цін і заміну грошей, що нині обертаються, новими грішми». Обмін грошей на нові рад. *карбованці* та *копійки* зразка 1961 відбувався у співвідношенні 10:1. Приблизно втричі скорочувалися кількість держзнаків і витрати на їх виготовлення, спрощувалися розрахунки, полегшувалося застосування касових, лічильних, торгових, ін. автоматів. В УРСР підготовка до переходу на новий масштаб цін та до обміну грошей розгорнулася з серед. 1960-х рр. Мін-ва й відомства республіки, органи влади на місцях склали відповідні графіки робіт. Управління держтрудощадкас і держкредиту УРСР, ощадні каси здійснили перерахунок вкладів нас. (по рахунках, що не мали руху), а також номінальної вартості облігацій держ. позик, що були на зберіганні в ощадних касах. Після перерахунку реальна вартість грошових заощаджень нас. повністю зберігалася. До 1 жовт. 1960 були закінчені перерахунки оптових, розрахункових та роздрібних цін і тарифів; до цього строку більшість підпр-в, установ та орг-цій завершили перерахунок заробітної плати. Відбувався перерахунок пенсій, допомог, стипендій та ін. виплат населенню. По областях республіки створювались обмінні пункти в усіх відділеннях Держбанку, куди завозилися нові грошові знаки зразка 1961. Уведені з 1 січ. 1961 грошові знаки перебували в обігу на території України понад 30 років — до початку 1990-х рр.

Літ.: История Украинской ССР, т. 9. К., 1985; Постановление Совета Министров СССР, 4 мая 1960 г. «Об изменении масштаба цен и замене ныне обращающихся денег новыми деньгами». В кн.: Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 4. М., 1968; *Ковпак Л.В.* Соціальна політика М.С. Хрущова. В кн.: М.С. Хрущов і Україна. «Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю з дня народження М.С. Хрущова». К., 1995.

Л.В. Ковпак.

ГРОШОВА́ РЕФО́РМА 1996 — введення в обіг визначеної *Конституцією України 1996* (ст. 99) та ін. законодавством України нац. валюти — *гривні* та її сотої ч. — *копійки.*

Проголошення держ. незалежності України (серп. 1991) обумовило необхідність створення власної нац. валюти й власної грошової системи як важливих умов політ. та екон. незалежності. Від січ. 1992 були запроваджені попередники гривні — купони (*купоно-карбованці*), за якими наприкінці 1992 закріпилася назва укр. карбованці. 25 серп. 1996 Президент України підписав Указ «Про грошову реформу в Україні», відповідно до якого вводилася в обіг гривня — нац. валюта України та її сота ч. — копійка. Від 2 верес. 1996 НБУ випустив в обіг банкноти номіналом 1, 2, 5, 10, 20, 50 і 100 грн. і розмінну монету номіналом 1, 2, 5, 10, 25 і 50 коп. та припинив емісію укр. карбованців, які підлягали обміну на гривні за курсом: 100 000 крб. = 1 грн. Реформа була проведена за 2 тижні: від 2 до 16 верес. 1996; після визначеного терміну функціонування укр. карбованця в готівковому обігу припинялося, єдиним законним засобом платежу на тер. України ставала гривня. Громадяни України мали змогу обміняти укр. карбованці на гривні без обмежень, без будь-якої плати за проведений обмін.

Літ.: Указ Президента України «Про грошову реформу в Україні» від 25 серпня 1996 р. «Голос України», 1996, 28 серп.; Конституція України. К., 1996.

Л.В. Ковпак.

ГРОШОВИ́Й О́БІГ В УКРАЇ́НІ 14—19 століть. Наприкінці 13 — поч. 14 ст. (див. *Безмонетний період*) на ринку України залишилася невелика кількість *монет.* У дрібних торг. операціях їх замінили товаро-гроші (намистини, шиферні прясла, раковини-каурі та ін.), у крупних — монетні гривни (див. *Гривна давньоруська*). У скарбах України 14—15 ст. переважають новгород. паличкоподібні гривни. На пн. Чернігівщину з пн. потрапляли шестикутні розплющені молотом гривни, т. зв. черніг. або пн.-руські. Від поч. 14 ст. в обігу з'явилися *гроші празькі*, великі й доброякісні (початкова вага — бл. 4 г) срібні монети, що швидко почали відігравати провідну роль на ринку. Найбільш поширеними стали гроші чеського короля Вацлава IV (1378—1419). У 1-й пол. 14 ст. до обігу потрапили золотоординські *дирхеми*, а також польс. монети. У 2-й пол. 14 ст. з'являються монети місц. карбування. Спершу — рус., карбовані у *Львові*, *півгроші* (див. *Грошик руський*) від імені польс. королів *Казимира III* Великого (1333—70), Людовіка Угорського (1370—82), і на поч. 15 ст. — львівські півгроші Владислава II *Ягайла* (1386—1434). Вони були регіональними грішми, але завдяки зв'язкам львів. купецтва поширилися на значній тер. України, в Молдові та Польщі. Ін. осередком монетного карбування став *Київ*, де за київ. кн. *Володимира Ольгердовича* (1363—94) випускалися дрібні срібні *денарії*, роль яких в обігу була незначною. На поч. 15 ст. в Україні поширюються польс. півгроші Владислава II Ягайла і *Казимира IV* Ягеллончика (1447—92). Поряд з ними в обігу перебували угор., венеціанські, візант. срібні монети. Авторитетними засобами платежу стають золоті *дукати* та *флорини* середньою вагою бл. 3,5 г. Монети лічили на литовські *копи* (60 *грошів*) й *рублі* (100 грошів), а також на польс. *злоті* (30 грошів). Як пережиткове явище зберігалася давньорус. лічильна одиниця — гривна (48 грошів; див. *Гривна польська*).

Принципові зміни настали в 16 ст., коли зникають гроші празькі, золотоординські дирхеми й монети київ. і львів. вир-ва. Осн. монетами на ринку стали литов. й польс. (гроші, півгроші й денарії), невелика кількість прусських і сілезьких півгрошів. Після *Люблінської унії 1569* польс. монети, що раніше переважали в обігу *Галичини* й *Волині*, поширюються на всю тер. України. Збільшується кількість іноз. монет: сілезьких, угор., бранденбурзьких та ін. нім. д-в і міст. За часів *Стефана Баторія* починається масове карбування 3-х і 6-ти грошовиків, а також білонних солідів (*шелягів*). Становище на укр. ринку принципово змінилося з кін. 16 — 1-ї третини 17 ст. Кількість віднайдених скарбів цього періоду перевищує кількість віднайдених скарбів попереднього періоду більше ніж у десять разів, що свідчить про стрімке зростання у цей період г-ва й торгівлі. Трапляються скарби у 5 і більше тисяч монет. Гол. маса — соліди, гроші, 1, 3-х, 5-ти і 6-ти грошовики *Сигізмунда III* Ваза (1587—1632). Разом із монетами *Речі Посполитої* у 1-й пол. 17 ст. в обігу були монети тотожних номіналів Швеції (карбованих для Прибалтики), Пруссії, Бранденбурга та ін. В обігу з'являються великі срібні монети — *талери* (вагою бл. 30 г), переважно вир-ва Голландії (нині Нідерланди). Однак на ринку переважали дрібні й низькопробні монети Речі Посполитої, а також багатьох європ. країн. Домішка крупнішої срібної монети й талерів була незначною. За правління *Яна II* Казимира Ваза (1648—68) грошовий ринок країни й укр. земель у складі Речі Посполитої занепав. Почалась емісія мідних солідів і неповноцінних срібних монет — *тимфів*. Спроби наступників Яна II Казимира налагодити грошове г-во не мали успіху. Невелика кількість високопробних рос. *копійок*, що почали надходити після 1654, не могла поліпшити загалом погану якість монетної маси ринку.

Осн. монети, що функціонували в 17 ст., залишилися в обігу і з настанням наступного століття. Та протягом 1730—40-х рр. на *Лівобережній Україні* їх витіснили рос. монети. Принципово важливе значення мала грошова реформа *Петра I*, однією з цілей якої було поширення рос. монети на тер. України. До обігу були введені повноцінні срібні монети різних номіналів (від рубля до десяти *денг*, тобто п'яти копійок) і мідні копійки, денги, *полушки*, а також *алтини* й п'ятаки. На *Правобережній Україні*, що залишалась у складі Речі Посполитої, монетний ринок принципово не змінився. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Галичину захопила Австрійс. імперія й поширила на неї свою монетну систему. На більшій ч. правобереж. земель, що після 2-го (1793) і 3-го (1795) поділів Речі Посполитої увійшли до складу *Російської імперії*, запанувала рос. монета. Одначе аж до серед. 19 ст. в обігу Правобереж. України залишалася невелика кількість дукатів і талерів зх.-європ. країн, насамперед голл. У 17—18 ст. монету Речі Посполитої й іноз. рахували гол. чин. на злоті, рос. — на рублі. У сільс. місцевості часом продовжували лічити гроші на копи. Наприкінці 18 ст. іноз. монети майже повністю зникають з обігу в Україні. Укр. монетний ринок зливається з ринком Рос. імперії та протягом 19 ст. втрачає притаманні йому особливості минулих часів. В обігу перебували виключно монети рос. карбування, використання іноз. грошей заборонялося.

Літ.: *Шугаевский В.А.* Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке. Чернигов, 1918; *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970; *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971; *Його ж.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. К., 1981; *Спасский И.Г.* Русские ефимки. Новосибирск, 1988; *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

М.Ф. Котляр.

ГРОШОВИ́Й О́БІГ В УКРАЇ́НІ 1917—1920. Уперше укр. нац. паперові гроші з'явились і почали функціонувати в Україні 1917—20 (див. *Карбованець*, *Гривня*). Грошові знаки різних номіналів з нац. емблемами та держ. символікою, з написами укр. мовою започатковано законом про випуск державних кредитових білетів УНР 19 груд. 1917. Державний кредитовий білет (ДКБ) номіналом у 100 крб. був надрукований у *Києві* й з'явився в обігу в січ. 1918. В розробці цього та серії наступних знаків (еталонів)

грошей брали участь художники та графіки Г.*Нарбут*, В.*Кричевський*, А.*Середа*, І.Мозалевський, О.Красовський, А.*Приходько*, Г.Золотов, Б.Романовський. Згідно з законом, 1 крб. містив 17,424 «долі щирого золота» (1 доля = 0,044 г).

Закон *Української Центральної Ради* про грошову одиницю, карбування монети та друкування держ. кредитових білетів 1 берез. 1918 запроваджував нову грошову одиницю — гривню (8,712 «долі щирого золота»). Вона ділилася на 100 *шагів*; 2 грн. = 1 крб. емісії 1917. Карбованці наступної емісії (номіналом 25 і 50 крб.) були знаками держ. скарбниці (ЗДС) з написами виключно укр. мовою, тоді як ДКБ номіналом 100 крб. мав напис не тільки укр., а й рос., польс. та єврейс. мовами. За УЦР, *Української Держави* та *Директорії* УНР крім ДКБ 100 крб., ходили емітовані в різні часи ЗДС — 25, 50, 100, 250 і 1000 крб. (1918). Вони перебували в обігу паралельно з купюрами держ. емісій у гривнях. Дрібна розмінна монета — шаги (в обігу були 10, 20, 30, 40 і 50 шагів) — друкувалася за зразком поштових марок (зубковані), тільки на картоні, з написом на звороті «ходить нарівні з дзвінкою монетою».

Гривні, друк яких замовлявся в центр. друкарні Берліна, вперше з'явилися в Україні у верес.— жовт. 1918. У грошовому обігу перебували: ДКБ з номіналами 2, 10, 100, 1000 і 2000 грн.; розмінний ЗДС — 5 грн. (друкувались у Станіславі, нині м. *Івано-Франківськ*); 3,6 % — білети держ. скарбниці (БДС — облігації) 50, 100, 200, 1000 грн., відповідно з купонами до них — 90 шагів, 1 грн. 80 шагів, 3 грн. 60 шагів, 18 грн., що мали й власну обігову функцію.

За хронологією випуску та надходження до грошового обігу паперові гроші розподіляються так: 1917 — 100 крб. (ДКБ); 1918 — 25 крб. (ЗДС), 50 крб. (ЗДС; на цих купюрах зазначено, що вони ходять нарівні з ДКБ); 10, 20, 30, 40, 50 шагів (розмінні марки); 3,6 % облігації (БДС) — 50, 100, 200, 1000 грн. (з купонами до них); 2, 10, 100, 500, 1000, 2000 грн. (усі ДКБ); 1000 крб. (ЗДС); 100 крб. (ЗДС); 1919 — 250, 1000, 10, 25 крб. (усі ЗДС); 1920 — 5 грн. (розмінний ЗДС). Усі гроші держ. емісій, за винятком 25 крб., 5 грн. та шагів, мали водяні знаки та певні ступені захисту. В Україні гроші емітували в *Києві*, *Одесі*, *Кам'янці-Подільському* (т. зв. Кам'янецька емісія), Станіславі, осн. маса купюр замовлялась у Берліні.

Паралельно з укр. валютою — карбованцями та гривнями — функціонували рос. *рублі* (царських і рад. емісій). Пересування іноз. військ по тер. України спричинило появу там купюр різних держ. належностей, емітентів, назв, дат виготовлення. Залежно від перебігу істор. подій в різних регіонах у грошовому обігу були: банкноти австро-угор. банку — *крони*; грошові знаки британ. банку — англ. фунти; держ. касові білети та банкноти Німеччини — марки; грошові одиниці нац. банку та держ. знаки Королівства Греції — драхми; білети польс. банку та польс. крайової позичкової каси — *злоті* та марки; білети гол. банку Румунії — бони і леї; банкноти франц. нац. уряду — франки; білети мін-ва фінансів *Чехословаччини* — крони та ін. Загалом, упродовж 1917—20 на тер. України було 47 видів паперових грошових знаків.

Нестача в грошовому обігу України банкнот держ. емісій викликала появу місц. та приватних грошей. Органи місц. влади (в Одесі, *Миколаєві*, Києві, Кам'янці-Подільському, *Житомирі*, *Харкові*, *Могилеві-Подільському*, *Феодосії*, *Бродах* — усього понад 300 населених пунктів) випустили понад 1500 видів бон (сурогатів), різних за емітентом, назвою (білет, чек, грошовий знак, купон, марка, здача, талон, товарний чек тощо) і визначенням грошової одиниці. Оригінальним явищем були різні види грошей, штемпельовані на тер. дії повстанських загонів Н.*Махна*, Хмари, а також гроші-шаржі.

Літ.: Гроші в Україні: факти і документи. К., 1998.

М.Ф. Дмитрієнко.

ГРОШОВИ́Й О́БІГ ДА́ВНЬОЇ РУСІ́. Почався у 8 ст. з надходженням великої кількості араб. срібних монет — куфічних *дирхемів*. Вони карбувалися на величезній тер. Араб. халіфату, в багатьох містах Серед. Азії, Ірану, Закавказзя, Месопотамії та Малої Азії, на афр. берегах Середземного м. і в захопленій арабами Іспанії. Понад 200 років тривав доплив дирхемів на сх.-слов'ян. землі.

Спочатку в обіг надходили дирхеми династій Омайядів та Абасидів, гол. чин., з Пн. Африки і в меншій кількості — з Азії. Незначну за обсягом частку складали (у скарбах) *драхми сасанідські*, емітовані іран. царями династії Сасанідів у 6—7 ст., що були поширені в бас. р. Кама (прит. Волги), звідки разом із дирхемами потрапляли до Сх. Європи. Від 30-х рр. і до кін. 9 ст. в обігу Пд. Русі залишались абасидські та омайядські монети, здебільшого азіат. емісій. На 40-ві рр. 10 ст. припадає пік появи дирхемів у Сх. Європі; серед них переважали *сасанідські монети* азіат. карбування. Нарешті, кін. 10 ст. ознаменувався розширенням ареалу обігу араб. монет (гол. чин., саманідських). Їхнє використання в торгівлі було інтенсивним. Наймасовішим було довезення дирхемів у Пд. Русь у серед. 10 ст. (На пд.-рус. землях знайдена велика кількість скарбів того часу з багатьма тисячами араб. монет.) Та швидкий приплив дирхемів почав скорочуватися, а на кін. 10 ст. зовсім припинився. Вичерпалися копальні срібла в араб. країнах, що призвело спочатку до погіршення якості дирхемів, а далі й до відмови від їхнього карбування. У внутр. обігу Халіфату їхнє місце посіли мідні монети, непридатні для вивозу. Золоті араб. монети (*динари*), що замінили дирхеми в країнах Халіфату, ходили на пд.-рус. землях у незначних обсягах, бо слов'ян. сусп-во було призвичаєне до срібних монет високої проби.

Поряд з араб. монетами, але в значно менших обсягах, у Пд. Русі ходили візант. монети: золоті *соліди*, срібні *міліарисії* та мідні фоліси. Однак вони не могли замінити дирхеми. Тому рус. князі вирішили розпочати карбування власної монети.

Першою давньорус. монетою став *златник*, виготовлений із золота, емітований, імовірно, у зв'язку з одруженням *Володимира*

Святославича з візант. царівною *Анною* бл. 989 і *хрещенням Київської Русі* 990 (так само, як і *срібляник*). Прототипом златника був візант. солід візант. імператорів *Василія II* Болгаробійця і Константина VIII, сучасників Володимира. Надзвичайна рідкісність златників і відсутність традиції обігу золотих монет на Русі переконали вчених, що мета їхньої емісії була пропагандистською. На лицьовому боці монети зображено кн. Володимира в парадному одязі й вінці, над лівим плечем — його родовий знак (*тризуб*). На зворотному — зображення Христа-Пантократора. Відомі два типи легенд: «Владимир, а се его злато» і «Владимир на столе» (престолі). Пізніше були емітовані срібні монети — срібляники, теж у незначній кількості. Подібно до златників, вони карбувалися спочатку із зображеннями князя з тризубом над лівим плечем і Христа-Пантократора. Потім замість Ісуса Христа на зворотному боці появився великий (на все поле монети) родовий знак Володимира. Найпоширенішою легендою срібляників, емітованих бл. 989, була: «Владимир на столе, а се его сребро». Срібляники були випущені Володимиром ще раз бл. 1011, коли він одружився (після смерті Анни) з герм. принцесою. Срібні давньорус. монети карбували також син Володимира *Ярослав Мудрий* (у *Новгороді Великому*, де він був намісником батька, 1014—15) та пасерб *Святополк Ярополчич* (у *Києві*, 1018). На відміну від високопробних дирхемів, срібляники карбували з низькопробного срібла, часом у скарбах трапляються майже мідні екземпляри. Давньорус. уряд, імовірно, нехтував можливими прибутками від доброякісної емісії й віддавав перевагу ідеологічним функціям срібляників. Монети на давньорус. землях (дирхеми і, можливо, срібляники) називали *кунами*, *ногатами*, векшами (див. *Вивериця*), *резанами*. Давньорус. лічильна гривна (див. *Гривна давньоруська*) дорівнювала 20 ногатам, 25 кунам і 50 резанам, залежно від типу й ваги монет.

Поступово, протягом 11—12 ст., монети зникали з обігу Давньої Русі. Настав т. зв. *безмонетний період* на Русі.

Літ.: *Толстой И.И.* Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. СПб., 1882; *Янин В.Л.* Денежно-весовые системы русского средневековья. М., 1956; *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970; *Сотникова М.П., Спасский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет России. Л., 1983.

М.Ф. Котляр.

ГРУДНЕ́ВА КОНСТИТУ́ЦІЯ 1867 — осн. закон, що діяв на австрійс. територіях, які входили до *Австро-Угорщини*, у т.ч. в *Галичині* та на *Буковині*. Ухвалена Держ. радою й затверджена імп. *Францом-Йосифом I* 21 груд. 1867. З невеликими змінами діяла до 1918. Г. к. надавала широку автономію окремим *коронним краям*, регулювала відносини між центр. урядом і Держ. радою. Було задекларовано правову рівність усіх громадян, гарантовано право на таємницю листування, свободу слова, зібрань, віросповідання, визнано рівність усіх народів імперії, їхнє право використовувати свої мови в шкільництві, держ. установах і громад. житті. Хоча багато положень Г. к. мали декларативний характер, їх проголошення сприяло зростанню нац. свідомості народів, що перебували в складі монархії, у т.ч. укр. нас. (див. також *Конституції Австрійської імперії та Австро-Угорської монархії*).

О.В. Середа.

ГРУДНЕ́ВЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ В УКРАЇНІ 1905 — найбільший виступ робітників підросійської України під час всерос. *революції 1905—1907.* Повстанню передував жовтневий всерос. політ. страйк 1905. Під тиском сусп.-політ. ситуації, що склалася, імп. *Микола II* змушений був видати маніфест 30 (17) жовт. 1905, яким громадянам країни надавалися певні політ. свободи, але згодом у великих пром. центрах — *Санкт-Петербурзі*, *Москві*, *Києві*, *Харкові*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*) та ін. почалися арешти керівників робітн. орг-цій. У відповідь 20(07) груд. 1905 повстали робітники Москви, 25(12) груд. почалося *Харківське збройне повстання 1905*, 26(13) груд. повстали робітники утворили на ст. Лоботин (нині на тер. Харків. обл.) Миколаївської залізниці *Люботинську республіку*, 27(14) груд. почалося збройне повстання в Олександрівську (нині м. *Запоріжжя*), а 29(16) груд. спалахнуло найбільше в Україні *Горлівське збройне повстання 1905.* Збройні виступи робітників України були жорстоко придушені царськими військами, багато учасників засуджено до страти та каторжних робіт у Сибіру.

Літ.: Революція 1905—1907 рр. на Україні. До 50-річчя першої російської революції. К., 1955; *Лось Ф.Є.* Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955; *Рубцов Г.О.* Військово-бойова робота більшовиків на Україні (1905—1907 рр.). К., 1958; *Белоцкая О.А.* Советская историография декабрьского вооруженного восстания 1905 г. в Украине. К., 1987.

Ю.П. Лавров.

ГРУДНИ́ЦЬКИЙ Олександр Григорович (19(07).07.1892 — після 28.08.1921) — політ. діяч, письменник, публіцист. Н. в м. *Полтава.* Закінчив г-зію, навч. в Київ. комерційному ін-ті. Чл. *Української соціал-демократичної робітничої партії.* Від берез. 1917 — співробітник її центр. органу — *«Робітничої газети»*. Публіцистичні та худож. тв. Г. публікувалися у київ. журналах «Кооперативна зоря», «Будяк», «Книгарь», «Універсальний журнал». Автор зб. новел «П'ять бризків пензля» (1919).

За режиму П.*Скоропадського* (див. *Українська Держава*) Г. — учитель, держ. службовець у Золотоніському пов. Полтав. губ. Після падіння Укр. Д-ви організував і очолив Золотоніський ревком, а згодом — повітвиконком, орієнтуючись на *Директорію* УНР, а від січ. 1919 — на рад. владу. Незабаром увійшов до *Української соціал-демократичної робітничої партії (незалежних)* і зайняв ворожу щодо більшовицької (див. *Більшовики*) влади позицію, шукаючи політ. контактів з укр. повстанцями, з одного боку, і С.*Петлюрою* — з другого.

Від квіт. 1919 Г. — один із керівників антибільшовицьких виступів у Середньому Подніпров'ї. Проголосив себе головою ств. у м. *Канів* укр. «Раднаркому», на противагу більшовицькому на чолі з Х.*Раковським.* Намагався політично підпорядкувати та скоординувати дії розрізнених повстанських загонів і таким чином блокувати *Київ.* Улітку 1919

неофіційно примкнув до групи УСДРП (незалежних — лівих), а з ними — до *Української комуністичної партії (боротьбистів)*. Очолював партизан. загін, який діяв проти військ ген. А.*Денікіна* на Полтавщині та Катеринославщині, а в жовтні 1919 влився до боротьбистського з'єднання Я.*Огія*, К.*Матяша*, О.*Лісовика*. У листоп. 1919 вів політ. переговори з Н.*Махном* про створення укр. Червоної армії і з її допомогою — самостійної Укр. рад. республіки. Редагував у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*) махновську газету укр. мовою «Шлях до волі» і одночасно видання УКП(б) — газ. «Боротьба». Після відступу білих з України Г. — чл. Катериносл. губкому УКП(б), зав. його літ. від., ред. органу губкому газ. «Боротьба» (від лют. 1920 — «Український пролєтар»). Публічно вів гостру полеміку з більшовиками щодо національного питання. У березні 1920 напередодні самоліквідації боротьбистів Г. відійшов від них, не бажаючи підпорядковуватися РКП(б).

1921 Г., працюючи в органах нар. освіти в Києві й перебуваючи для конспірації в КП(б)У, став одним з організаторів *Всеукраїнського повстанського комітету* (Центр. Укр. повстанський комітет, ЦУПКом), який у контакті з закордонними військ.-політ. центрами *Української Народної Республіки* (див. *Державний центр УНР на еміграції*) мав підготувати в Україні збройне повстання проти більшовицької влади. Був обраний одним із п'яти чл. комітету, уповноваженим із військ. справ. Діяв під псевдонімом Вернигора, підпорядкував ЦУПКому повстанський загін Ю.Мордалевича. Незважаючи на те що Г. вдалося стати співробітником Київ. ЧК, кер-во останньої викрило його як петлюрівця і в серп. 1921 заарештувало.

Страчений за постановою колегії Київ. губернського ЧК від 28 серп. 1921.

Літ.: Ликвидация петлюровских повстанкомов на Украине (Информотдела ВУЧК). «Коммунист» (Х.), 1921, 7 серп.; *Голенков Д.М.* Крушение антисоветского подполья в СССР, кн. 2. М., 1986; *Тютюнник Ю.Й.* (Автобіографія). «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1998, № 1—2; *Юренко О.* За мандатом головного отамана. Олександр Грудницький. «Полтавська петлюріана», 1999, вип. 3; *Його ж.* Олександр Грудницький: комуніст чи петлюрівець? Доля одного українського письменника. «ЛУ», 2000, 15 черв.

О.П. Юренко.

ГРУЗИ́НИ В УКРАЇ́НІ (самоназва — картвелі). Перші відомості про поселення грузинів на тер. України належать до 1720-х рр. Переважно це були політ. іммігранти з Грузії, які з'явилися в *Російській імперії* в 1720-х рр., розраховуючи на підтримку царського уряду в їхній боротьбі проти турец. і перських загарбників. Наприкінці 1730-х рр. вони оселилися на тер. *Гетьманщини*, де спочатку мешкали в межах *Полтавського полку*, а згодом — *Миргородського полку*, *Київського полку*, *Прилуцького полку*, *Ніжинського полку*, *Чернігівського полку*, *Стародубського полку*, *Переяславського полку* й *Лубенського полку*. Лише з грузин. колонії в *Москві* на Полтавщину перебралося бл. 1,5 тис. осіб. Незначна кількість їх мешкала на тер. ін. регіонів України. 1764 указом імп. *Катерини II* була створена *Новоросійська губернія* і грузин. княжим і дворянським родинам було надано там маєтки. Грузин. дворяни володіли маєтками середніх розмірів, інколи відігравали помітну роль в екон. житті й управлінні *Лівобережної України*. У 19—20 ст. грузини переважно мешкали в містах, утворюючи невеликі колонії. Значний відсоток серед них становили службовці, лікарі, адвокати. В період 1920—80-х рр. чисельність Г. в У. збільшилася майже у 18 разів. За даними перепису нас., проведеного в *СРСР* 1989, на тер. України проживало 23 тис. 540 грузинів. 1992—94 в Україну прибуло бл. 4 тис. грузинів. Провідну роль у міграційних процесах відігравали ті іммігранти, які переїхали з р-нів міжнац. конфліктів. У серед. 1990-х рр. в Україні діяли 4 громад. об-ня, що представляли інтереси грузинів (в АР Крим, Львів. та Одес. обл.). За даними Всеукр. перепису нас. 2001, на тер. України проживало 34,2 тис. грузинів.

Літ.: *Плохинский М.М.* Иноземцы в Старой Малороссии, ч. 1. М., 1905; *Кабузан В.М.* Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60—80-х роках XVIII ст. «Український історико-географічний збірник», 1971, вип. 1; *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк). К., 1975; *Гуржій О.І.* До питання про утворення національної території України (XVIII ст.). «Народна творчість та етнографія», 1988, № 1; Народы мира: Историко-этнографический справочник. М., 1988.

В.М. Устименко, О.І. Гуржій.

ГРУ́ЗІЯ (Сакартвело) — держава в центр. та зх. ч. Закавказзя, яка межує на пн. з Російською Федерацією, на сх. та пд. сх. — з Азербайджаном, на пд. — з Вірменією і Туреччиною, а із зх. омивається Чорним м. Пл. 69,7 тис. км^2. Нас. 5,5 млн. осіб (2001). До складу Г. входять автономні республіки Абхазія і Аджарія та автономна область Пд. Осетія. Глава держави — президент.

В антич. добу на землях Г. мешкали племена геннохів, колхів, мисіміан, мушків, тубалів, халібів та ін. Етнічний склад грузинів як народу формувався з трьох племінних об'єднань: картів (картлів), мегрело-чанів і сванів. На тер. Г. зі стародавніх часів існувало кілька д-в і держ. утворень. У 9—6 ст. до н. е. — Урарту (займало ч. зх. Г.), в 6 ст. до н. е. — Колхідське царство, в 4—3 ст. до н. е. — Іберія. У 3—1 ст. до н. е. Г. була тісно пов'язана з Вірменією, елліністичними д-вами — Селевкідів та *Понтійським царством*. У 1 ст. до н. е. Г. опинилася під владою *Риму Стародавнього*. В 2—6 ст. на землях зх. Г. існувало Лазьке царство (Егрісі), що певний час було у васальній залежності від Риму. У 3—4 ст. грузини прийняли *християнство*, яке стало держ. релігією. У 6—9 ст. за грузин. землі з перемінним успіхом змагалися іранські Сасаніди, Візант. імперія (див. *Візантія*) та Араб. халіфат. У 8—9 ст. на цій тер. утворилася низка князівств (Кахеті, Ереті, Тао-Кларджетське) та Абхазьке царство. Наприкінці 10 — поч. 11 ст. грузин. князівства і царства об'єдналися в єдину д-ву, яка в 2-й пол. 12 — на поч. 13 ст. за правлінь царя Георгія III та цариці Тамар досягла найбільшого розквіту. У 2-й чверті 13 ст. Г. була завойована монголо-татарами, а наприкінці 14 — поч. 15 ст. зазнала спустошливих вторгнень військ Тимура.

Наприкінці 15 — поч. 16 ст. внаслідок міжусобної боротьби Г. розпалася на окремі царства та князівства (Імеретинське, Картлійське, Кахетинське, Самцхе-Саатабаго та ін.). Упродовж 16—17 ст. Г. стала ареною запеклої боротьби Ірану та *Османської імперії*, а з 18 ст. — *Російської імперії.* 1783 сх. Г. опинилася під протекцією Рос. імперії, а 1801 була введена до її складу як Грузин. губ. Впродовж 1803—64 до Рос. імперії в результаті низки рос.-перських та рос.-турец. війн були приєднані землі зх. Г. 1840 Грузин. губ. була перетворена в Грузинсько-Імеретинську, яку ліквідували 1846. Замість неї на тер. Г. того ж року створили Кутаїську та Тифліську губернії, що проіснували до 1920.

28(15) листоп. 1917 був створений Закавказ. комісаріат — спільний уряд Азербайджану, Вірменії та Г., який скликав 23(10) лют. 1918 Закавказ. сейм для правового оформлення міждерж. взаємин народів Закавказзя. Згідно з рішенням Закавказ. сейму від 22(09) квітня 1918, Г. разом з Азербайджаном і Вірменією увійшла до складу Закавказ. Демократ. Федеративної Республіки. 8 черв. (26 трав.) 1918 Грузин. нац. радою проголошена Грузин. Демократ. Республіка. Від трав. до жовт. 1918 на більшій ч. тер. Г. перебували нім., а з черв. до жовт. 1918 в Аджарії та на деяких ін. землях Г. — турец. війська. Після поразки в *Першій світовій війні* нім. частини були виведені з Г., а за умовами Мудроського перемир'я (30 жовт. 1918) її залишили й збройні сили Туреччини. Від груд. 1918 на тер. Г. (з верес. 1919 — тільки в м. Батумі) перебували англ. війська (у січ. 1920 Грузин. Демократ. Республіку визнала *Антанта*), які були виведені у лип. 1920 за умовами мирної угоди між Грузин. Демократ. Республікою та РСФРР від 5 трав. 1920. У лют. 1921 була проголошена Грузин. Соціаліст. Рад. Республіка (ГСРР). Її режим був установлений в результаті військ. вторгнення частин рад. 11-ї армії в Г.

ГСРР з берез. 1922 входила в Федеративний Союз Соціаліст. Рад. Республік Закавказзя, відомий здебільшого як Закавказька Федерація (з 25 груд. 1922 офіц. назва — Закавказька Соціаліст. Федеративна Рад. Республіка), і в її складі — до *СРСР.* Від 5 груд. 1936 Г. — союзна республіка в складі СРСР.

9 квіт. 1991 Г. проголошена незалежною д-вою. Президентом Г. став З.Гамсахурдіа, який в результаті збройних виступів опозиції був усунутий від влади у січ. 1992. 1992—94 на тер. Г. відбувався збройний конфлікт з приводу статусу Абхазії та Пд. Осетії. У листоп. 1995 президентом Г. став Е.Шеварднадзе. У листоп. 2003 він подав у відставку під потужним тиском опозиції, який призвів до мирної «революції троянд». Президентом Г. в січ. 2004 став лідер грузин. опозиції М.Саакашвілі.

Україно-грузинські культурні, політичні та економічні відносини. Г. від середньовіччя підтримувала відносини з давньорус. та укр. землями. В 11 — на поч. 13 ст. Г. мала торг., госп. та культ. контакти з давньорус. князівствами, зокрема з поселеннями на Пн. Кавказі (Біла Вежа (див. *Саркел*), *Тмуторокань* та ін.). Грузин. живописці брали участь у створенні мозаїки гол. церкви *Києво-Печерської лаври* (кін. 11 ст.). У 2-й пол. 12 ст. Г. та давньорус. князівства підтримують політ. взаємини: 1154 київ. кн. *Ізяслав Мстиславич* в останній рік життя вдруге одружився з дочкою грузин. царя Деметре І — Русудан. 1185 син владимиро-суздальського кн. *Андрія Боголюбського* Юрій одружився з грузин. царицею Тамар. Шлюб був розірваний через два роки.

У 17 ст. на укр. землі з турец. неволі втікало чимало грузинів, які вливалися до лав *Війська Запорозького.* В 17 — на поч. 18 ст. грузин. князі підтримували зносини з запороз. козацтвом. Ширилися й культ. взаємини. Так, грузини, що мешкали в *Москві* в 1-й пол. 18 ст., переклали грузин. мовою тв. П.*Могили* та *Димитрія Ростовського.* У 30—40-х рр. 18 ст. царський уряд пожалував багатьом грузин. дворянським і княжим родинам (Абашидзе, Ерістовим, Жеваховим, Кекуатовим, Орбеліані, Тумановим та ін.) маєтки на тер. *Лівобережної України*, де був створений Грузин. гусарський полк. Протягом 18 — поч. 19 ст. грузин. дворяни поріднилися з укр. *козацькою старшиною* та її нащадками. Грузини в 1-й пол. 18 ст. селилися на землях *Лубенського полку*, *Миргородського полку*, *Полтавського полку*, *Прилуцького полку* та ін. полків. Грузин. поет Д.Гурамішвілі тривалий час мешкав і працював у *Миргороді.*

У 19 ст. існували сталі екон. зв'язки між укр. та грузин. землями, що перебували в межах кордонів Рос. імперії. На поч. 19 ст. у сх. Г. з'являються поселення, в яких мешкали українці, звільнені з рос. армії. У 60-ті рр. 19 ст., після примусового виселення абхазів до Туреччини, на землях пн.-зх. Г. з'являються мішані рос.-укр. поселення. За Всеросійським переписом 1897, на тер. Г. мешкало понад 10 тис. українців.

Протягом 19 — поч. 20 ст. чимало грузинів здобули освіту в Київ. духовній акад., Київ. ун-ті та навч. закладах в *Одесі*, *Харкові* та ін. містах. Серед випускників-грузинів вищих шкіл в Україні 19 — поч. 20 ст. було багато визначних громад. і культ. діячів, учених, у т. ч. Я.Гогебашвілі, Н.Ломоурі, П.Мелікішвілі, В.Петріашвілі, Ш.Читадзе та ін. Тоді ж встановилися й грузин.-укр. літ. зв'язки (М.Гурієлі, Н.Ломоурі, Д.Томашвілі, С.Хундадзе, А.Церетелі, С.Шаніашвілі та ін.). У 2-й пол. 19 ст. грузинською мовою перекладалися тв. Г.*Квітки-Основ'яненка*, І.*Котляревського*, І.*Франка*, Т.*Шевченка* та ін. У 80—90-х рр. 19 ст. в Г. гастролювали трупи М.*Кропивницького* та М.*Старицького.* На поч. 20 ст. у Тифлісі (нині м. Тбілісі) існувала постійна укр. трупа на чолі з М.Біляєвою. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. з'явилися укр. переклади грузин. літ. тв., виконані П.*Грабовським*, О.*Лотоцьким* та ін. 1910—13 Леся *Українка* проживала в Г., що розширило укр.-грузин. культ. взаємини.

1917 у Тифлісі відбувся Укр. військ. з'їзд Закавказзя, на якому була заснована Закавказ. крайова укр. рада. Вона видавала газ. «Вісті», пізніше «Українські вісті Закавказзя».

Спроби встановити дипломатичні стосунки Г. з Україною розпочалися на поч. 1918. Перше дипломатичне представництво Г. в Україні в квіт. 1918 очолював

Н.Брегвадзе, його заст. був Д.Вачеїшвілі, а секретарем — Н.Бокугава. 6 черв. 1918 грузин. міністр закордонних справ А.Чхенкелі звернувся з нотою про визнання Г. Україною. В лип. 1918 з'явилися укр. консульства в Тифлісі та Батумі, а пізніше — в Гаграх. Ген. консульство *Української Держави* в Тифлісі, яке опікувалося справами Пн. Кавказу та Закавказзя, очолював І.*Красковський.* Консульством 1-го розряду в Тифлісі керував Л.Лісняк. У Батумі консульським агентом 1-го класу був Є.Засядько. 5 груд. 1918 д-ва П.*Скоропадського* встановила офіц. дипломатичні відносини з Грузин. Демократ. Республікою. В *Києві* інтереси Г. репрезентувала дипломатична місія, яку очолювали В.Тевзайя та його заст. Д.Вачеїшвілі.

Після укладення 28 груд. 1920 союзного договору між УСРР і РСФРР, який дав рад. Україні юрид. право на встановлення дипломатичних зносин із зовн. світом, голова уряду УСРР Х.*Раковський* 31 груд. того самого року уклав у *Москві* першу угоду про мирне співробітництво з демократ. Г.

Під час *Другої світової війни* більшість грузинів воювали на тер. України в лавах Червоної армії (див. *Радянська армія*), а також невелика кількість — у складі *Української повстанської армії* та «Російської визвольної армії» ген. А.Власова.

За рад. доби Г. і Україна підтримували сталі екон., культ., освіт., наук. зв'язки як союзні республіки в складі СРСР. Протягом 30—50-х рр. 20 ст. у Г. зростає кількість українців унаслідок залучення кваліфікованих спеціалістів для праці на місц. пром. підпр-вах. У 60—70-ті рр. 20 ст. чисельність українців у Г. дещо скорочується. За даними перепису нас., проведеного в СРСР 1989, в Г. мешкало понад 52 тис. українців.

Чимало грузин. політ. і громад. діячів, учених, митців здобули освіту у вищих навч. закладах України, серед них — президент М.Саакашвілі, який навч. в Київ. ун-ті.

На еміграції грузини та українці співпрацювали в деяких політ. і громад. об'єднаннях, здебільшого антирад. спрямування, зокрема в *Антибільшовицькому блоці народів*, Лізі визволення народів СРСР, Прометеївському русі та ін.

21 лип. 1992 були встановлені дипломатичні відносини між Україною та Г. У 1990-х рр. відновлюється укр. культ.-освіт. життя в Г. У черв. 1992 створюється Асоц. українців — жителів Грузії (АУЖГ). Президент — М.Борис. У серед. 1990-х рр. вона об'єднувала понад 7 тис. осіб. У Тбілісі виникло також т-во укр. біженців з Абхазії — «Відродження». Укр. громад. та просвітницькі орг-ції існують і в ін. містах Г.: Кутаїсі — «Дружба», Сухумі — культ.-просвітницьке т-во українців Абхазії, Цхінвалі — культ.-просвітницьке т-во українців Пд. Осетії «Вишня». Крім того, осередки укр. орг-цій функціонують у Батумі, Зугдіді, Руставі, Поті, Телаві та ін. містах Г. На поч. 1995, за неофіц. даними АУЖГ, кількість українців, що мешкали в Г., складала бл. 41 тис. осіб. У зв'язку зі складною політ. та соціально-екон. ситуацією чисельність українців, що проживають у Г., протягом 2-ї пол. 1990 — поч. 2000-х рр. істотно скоротилася. Натомість кількість грузинів, що мешкають в Україні, зросла (див. *Грузини в Україні*).

Літ.: *Иоселиани П.И.* Описание древностей города Тифлиса. Тифлис, 1866; *Бакрадзе Д.* Кавказ в древних памятниках христианства. Тифлис, [1875]; *Кобяков Д.А.* Тифлис по однодневной переписи 25-го марта 1876 г. Тифлис, 1880; *Федоровский П.* Страничка из жизни грузин-переселенцев в Малороссию. Тифлис, 1888; *Плохинский М.М.* Поселение грузин в Малороссии в XVIII в. «Сборник Харьковского историко-филологического общества», 1893, т. 5, вып. 1; *Джавахов И.А.* Государственный строй древней Грузии и древней Армении, т. 1. СПб., 1905; *Плохинский М.М.* Иностранцы в старой Малороссии, ч. 1. М., 1905; Україна—Грузія (Співпраця республік). «Радянська Україна», 1944, 15 берез.; *Бакрадзе Г.К.* Возникновение и развитие капиталистической промышленности Грузии в XIX в. Тбилиси, 1958; *Чеишвили Н.И.* Из истории Грузии XIX столетия. Батуми, 1960; *Харадзе Р.Л.* Грузинская семейная община, ч. 1—2. Тбилиси, 1960—1961; *Сидамонидзе У.* К истории Закавказской федерации советских республик. «История СССР», 1961, № 1; Народы Кавказа, т. 2. М., 1962; История Грузии, т. 1—3. Тбилиси, 1962—73; *Исаевич Я.Д.* Малоизвестный источник начала XVI в. о Грузии и грузинах. В кн.: Объединенная научная сессия по истории грузинско-украинских взаимоотношений. Тбилиси, 1967; *Струуа Н.И.* Советская Грузия к 50-летию Октября. Тбилиси, 1967; *Котляр М.Ф., Панібудьласка В.Ф.* Питання українсько-грузинських історичних зв'язків в українській радянській історіографії. «УІЖ», 1967, № 3; История индустриализации Грузинской ССР (1926—1941 гг.): Документы и материалы. Тбилиси, 1968; *Луценко І.А.* Українсько-грузинські літературні зв'язки в їх історичному розвитку. Дніпропетровськ, 1968; Из истории украинско-грузинских связей. Тбилиси, 1968; *Джаошвілі В.Ш.* Розселення українців на території Грузинської РСР. «УІЖ», 1970, № 1; Из истории украинско-грузинских связей. К., 1971; Из истории украинско-грузинских связей. Тбилиси, 1975; *Сванидзе М.Х.* Грузия, страны Причерноморья и восточная Европа в первой половине XVII в. В кн.: Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII в. М., 1979; *Барабан Л.І.* Україна і Грузія: культурні зв'язки. «Народна творчість та етнографія», 1982, № 4; *Баканідзе О.А.* Грузинсько-українські літературно-мистецькі взаємини. К., 1984; *Россоха Л.* К истории грузинской колонии на Украине: вторая половина XVIII—XIX вв. «Литературная Грузия», 1984, № 7—8; Грузинская Демократическая Республика и Советская Россия [Публикация документов 1920—1921 гг.]. «Коммунист Грузии», 1990, № 2; *Сандодзе Д.А.* Культурные взаимоотношения между Грузией и Украиной в 1921—1940 годах: Автореф. дис. ... к. и. н.: 07.00.06 / АН Грузинской ССР. Ин-т истории, археологии и этнографии им. И.А. Джавахишвили. Тбилиси, 1990; *Лашко О.* Україна—Грузія, стратегічне партнерство: Геополітичні пріоритети з позиції національних інтересів. «Розбудова держави», 1995, № 2; *Бежуашвілі А.* Від Дніпра до Кури: Україна і Грузія, дипломатичні відносини 1918—1920 рр. «Голос України», 1996, 24 трав.; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999.

О.В. Ясь.

ГРУНЕВЕ́Г Мартин — див. М.*Ґрунeвеґ*.

М.К. Грунський.

ГРУ́НСЬКИЙ Микола Кузьмич (10.10(28.09).1872—13.08.1951) — мовознавець-славіст. Проф. (1915), засл. діяч н. УРСР (1941). Н. в м. *Суми.* Закінчив слов'яно-рос. від-ня Харків. ун-ту (1896). Від 1904 працював у Юр'євському (нині Тартуський) ун-ті на посадах доц., екстраординарного та ординарного проф. Від 1915 і до кінця життя працював у Київ.

ун-ті — ординарний проф. на каф-рі рос. мови та літ.; 1919—20 — ректор; проф. рос. мови та слов'янознавства, зав. каф-ри рос. мови, декан філол. ф-ту. Одночасно у 1940-х рр. був ст. н. с. Ін-ту мовознавства АН УРСР. Автор праць із слов'янознавства, рос. та укр. мовознавства, літературознавства, педагогіки та ін.

П. у м. *Київ.*

Тв.: Лекции по церковнославянскому языку. Юрьев, 1906; Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков, т. 1, вип. 1—2. СПб., 1910; Те саме, вип. 3. Юрьев, 1911; Те саме, т. 2. Юрьев, 1911; Украинское правописание, его основы и история. К., 1919; Основи нового українського правопису. К., 1929; Вступ до слов'янського мовознавства. К., 1946.

Літ.: *Булаховський Л.А.* Микола Кузьмич Грунський. «Мовознавство: Наукові записки», 1952, т. 10; *Лукінова Т.Б.* Микола Кузьмич Грунський. «Мовознавство», 1972, № 6.

П.М. Бондарчук.

ГРУ́ПА ВІЙСЬК КУ́РСЬКОГО НА́ПРЯМУ — тимчасове з'єднання військ для наступу на Україну, ств. за постановою ЦК РКП(б) і Раднаркому РСФРР 17 листоп. 1918 після анулювання *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918.* Г.в.К.н. діяла на правах армії, мала своє командування і реввійськраду. Сформована з військ 2-х укр. повстанських д-зій у верес. 1918 в *«нейтральній зоні»* та частини Резервної армії РСФРР. Ці війська були зведені у 1-шу і 2-гу Укр. рад. д-зії, з запасних полків формувалася запасна Укр. рад. д-зія. Команд. — В.*Антонов-Овсієнко.* Бойові дії група розпочала 20 груд. 1918. На цей час у ній налічувалося 14 085 багнетів, 1350 шабель, 139 кулеметів, 20 гармат. Г.в.К.н. стала ядром утвореного 4 січ. 1919 Укр. фронту (див. *Український фронт 1919*).

О.Й. Щусь.

ГРУ́ПА ВІЙСЬК ПО БОРОТЬБІ З КОНТРРЕВОЛЮ́ЦІЄЮ НА ПІВДНІ РОСІ́Ї, Південний революційний фронт — військ. угруповання, ств. на поч. груд. 1917 РНК Рад. Росії для боротьби проти автономних держ. утворень — *Області Війська Донського* та *Української Народної Республіки* — з метою встановлення там рад. влади. Складалося, гол. чин., з червоногвард. загонів (див. *Червона гвардія*). Команд. — нар. комісар В.*Антонов-Овсієнко*, нач. штабу — М.*Муравйов.*

Від 21(08) груд. 1917 червоногвард. загони з Рад. Росії почали зосереджуватись у *Харкові.* 22—23(9—10) груд. з їхньою допомогою в місті була встановлена рад. влада, а 24—25(11—12) груд. проведений *Перший Всеукраїнський з'їзд рад 1917*, який оголосив Україну Рад. республікою. На кін. 1917 — поч. 1918 до групи входило 20 тис. червоногвардійців з Рад. Росії (загони Р.Сіверса, Ю.*Сабліна*, П.*Єгорова*, Г.Петрова та ін.) та місц. Червона гвардія. На поч. січ. 1918 (у 20-х числах груд. 1917 ст. ст.) війська групи без оголошення війни УНР розпочали бойові дії на її тер. — м. Лозова (нині місто Харків. обл.), *Павлоград*, Синельникове (нині місто Дніпроп. обл.), *Слов'янськ.* У січ. 1918 вони під виглядом допомоги *більшовикам* України у встановленні рад. влади розгорнули наступ від Харкова і Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*), а також від Брянська (нині місто в РФ) і Гомеля (нині місто в Білорусі) в напрямі *Києва.* Прикриттям воєн. дій проти УНР став заклик *Народного Секретаріату* до збройної боротьби проти «контрреволюційної» *Української Центральної Ради.* 8 лют.(26 січ.) 1918 рад. загони зайняли Київ. Уряд УНР та вірні йому військ. частини відступили до зх. кордонів. На сх. війська групи у січ.—лют. 1918 оволоділи *Донецьким басейном*, тер. Області Війська Донського та скинули владу ген. О.*Каледіна.* В результаті бойових дій групи рад. влада була встановлена на Дону і в Україні (за винятком зх. повітів *Волині* і *Поділля*).

Див. також *Війна Радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917—1918.*

Літ.: *Антонов-Овсеенко В.А.* Записки о гражданской войне, т. 1. М., 1924; Гражданская война в СССР, т. 1. М., 1980; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали, т. 2. К., 1997.

О.Й. Щусь.

«ГРУ́ПА КЮ́НСБЕРГА» (SS — Sonderkommando des Auswärtigen Amtes «Grüppe Künsberg» — особлива команда (група) військ СС Мін-ва закордонних справ «Група Кюнсберга») — батальйон СС особливого призначення під командуванням майора Ебергарда фон Кюнсберга. Діяв у складі передових загонів нім. армії та на окупованих тер. у період *Другої світової війни* з метою виявлення та вивезення культ. цінностей. Формування батальйону започатковане 1939 за дорученням Мін-ва закордонних справ під час дій нім. армії в Польщі й завершилося в берез.—квіт. 1941. Він був укомплектований архівістами, мистецтвознавцями, експертами з музейної справи та ін. фахівцями. Загалом налічував 350 осіб. 1941 батальйон складався з чотирьох робочих груп (einsatzkommando), три з яких були на тер. *СРСР.* На тер. України діяла група «Потсдам» під командуванням гауптштурмбанфюрера Патзака, підрозділи якої базувалися в *Києві*, *Харкові*, *Одесі* та Криму (*Сімферополь*, *Ялта*). З тер. СРСР «Г.К.» вивезла 304 697 одиниць зберігання архів. справ, карт, давніх актів і стародруків, наук. та ідеологічних вид., геол. і мінералогічних колекцій, музейних пам'яток. Восени 1943 її було розформовано нім. командуванням у зв'язку з постійним відступом нім. військ під ударами Червоної армії. Свідчення про злочинну діяльність «Г.К.» фігурували в документах *Нюрнберзького процесу 1945—1946.*

Літ.: *Hartung U.* Raubzüge in Sowjetunion das Sonderkommando Künsberg 1941—1943. Bremen, 1997.

С.І. Кот.

ГРУ́ПА УКРАЇ́НСЬКОЇ НАЦІОНА́ЛЬНОЇ МО́ЛОДІ (ГУНМ) — націоналістична орг-ція укр. молоді за кордоном. Виникла 1921 у таборах для інтернованих вояків *Української Галицької армії* у *Чехословаччині.* Восени 1922 створила центр. орган у Празі. Мала осередки в містах Прага, Брно, Пшібрам, Ліберець та Йозефов (нині міста в Чехії), *Відень* і Леобен (Австрія). ГУНМ стояла на засадах боротьби за самостійну соборну укр. д-ву, відкидаючи орієнтацію на ін. д-ви. Складалася гол. чин. зі студентів, а також інтелігенції, військ., робітників. 1924 на з'їзді в Празі було схвалено ідейно-політ. позиції ГУНМ та обрано керівний орган — екзекутиву — в складі С.Нижанків-

ського, З.Петріва, Л.Маркуші, М.Коновальця, І.Гижі, О.*Бойдуника*, Снігуровича. Від квіт. 1924 видавала ж. «Національна думка» (ред. — М.Коновалець), із січ. 1928 — ж. «Розбудова нації» (від 1929 — орган проводу *Організації українських націоналістів*). ГУНМ налічувала бл. 1000 чл. (70 % — зх. та 30 % — сх. українців). Своєю орг. та публіцистично-пропагандистською діяльністю зробила великий внесок у вироблення націоналістичної ідеології та створення ОУН, до якої увійшла 1929.

Літ.: *Мірчук П.* Нарис історії ОУН, т. 1. Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968; *Кучерук О., Червак Б.* Матеріали до історії ОУН. К., 1997.

В.І. Прилуцький.

К.М. Грушевська.

М.С. Грушевська.

ГРУШЕ́ВСЬКА Катерина Михайлівна (криптонім — К.Г.; 21.06.1900—30.03.1943) — культуролог, етносоціолог, фольклорист; член київ. т-ва «Просвіта» (1918), секретар *Українського соціологічного інституту* (УСІ; 1919—24), дійсний чл. НТШ (1927), вчений секретар *Культурно-історичної комісії при ВУАН* та Комісії істор. пісенності *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН* (1924—30), кер. *Кабінету примітивної культури та народної творчості при ВУАН* (1925—30), ред. ж. *«Первісне громадянство та його пережитки на Україні»* (1926—30). Дочка М.*Грушевського* та М.*Грушевської*, онука С.*Грушевського.* Н. в м. *Львів.* Початкову освіту через вроджене захворювання (сухоти) здобула вдома. У дитинстві оволоділа польс., нім., англ., франц. мовами, мала хист до малювання, цікавилася історією, нар. творчістю, літ., багато читала. Від жовт. 1917 навч. як вільний слухач на юрид. від. *Українського державного університету в Києві.* 1918—19 побачили світ її перші публікації у *«Літературно-науковому віснику».* Впродовж 1919—24 перебувала з батьками на еміграції: Женева (Швейцарія), Прага (Чехія), *Відень.* Виконувала обов'язки вченого секретаря УСІ, як аспірантка відвідувала заняття семінару з проблем первісної к-ри цього ін-ту, від осені 1919 до весни 1920 навч. в Женевському ун-ті, студіювала право та соціальну економію. Наставником і наук. кер. був батько. Першим наук. здобутком молодої дослідниці стала її етногр. праця «Примітивні оповідання, казки й байки Африки та Америки» (1923). Навчання й наук. студії поєднувала з громад. діяльністю, брала участь у роботі віденського «Комітету помочі голодним України» (1921—22).

Після повернення на батьківщину 1924 брала участь у роботі етногр. гуртка при Київ. ін-ті нар. освіти (керівники — А.*Синявський*, Т.*Гавриленко*), істор.-архів. гуртка при Київ. губернському архіві (кер. — Й.*Гермайзе*), викладала курс методології збирання етногр. матеріалу для аспірантів каф-ри. Результати наук. студій у галузі вивчення творчості первісних народів оприлюднила в збірнику, присвяченому проблемам первісної к-ри «З примітивної культури: Розвідки та доповіді» (1924) з передмовою М.Грушевського. 1927 — на поч. 1928 перебувала в закордонному 6-місячному відрядженні у Франції, Німеччині, Австрії, знайомилася з найновішими дослідженнями первісної к-ри й фольклору, встановлювала творчі та наук. контакти між дослідниками цих країн і укр. науковцями. Впродовж 1926—30 редагувала наук. щорічник «Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціяльна предісторія, народня творчість в соціологічному висвітленні)». Найважливішою справою для Г. стала підготовка до видання корпусу нар. дум (1-й т. видано 1927, 2-й — 1931).

Г. досліджувала теор. питання нар. пісенності як істор.-культ. джерела. У її наук. доробку — окремі вид., статті, рецензії на вітчизн. та зарубіжні вид. й фахові публікації, що вийшли в світ англ., нім., франц., італ., іспан. мовами, переклади з англ. мови, програми для дослідників нар. творчості та побуту.

У березні 1931 виїхала з М.Грушевським до *Москви* (відряджена АН як його секретар), де продовжила наук. працю. Після смерті батька готувала до друку його праці, працюючи в Історико-археогр. ін-ті ВУАН (1934), Ін-ті історії матеріальної к-ри (1934—36), Ін-ті укр. літ. ім. Т.Шевченка (1936—38). За редакцією Г. вийшов 10-й т. «Історії України-Руси», було підготовлено 6-й т. «Історії української літератури». 10 лип. 1938 Г. заарештована як учасниця «антирадянської націоналістичної організації». 15—16 квіт. 1939 засуджена військ. трибуналом Київ. особливого військ. округу до позбавлення волі на 8 років, заслана у виправно-трудовий табір в Магаданську обл. (нині територія РФ).

П. на засланні у Темлазі. Реабілітована посмертно 30 лип. 1959.

Тв.: Примітивні оповідання, казки і байки Африки і Америки. Зладила Катерина Грушевська. К.—Відень, 1923; З примітивної культури: Розвідки і доповіді Катерини Грушевської з передмовою Михайла Грушевського. К., 1924; Дума про пригоду на морі поповича: Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням. «Первісне громадянство», 1926, вип. 1—2; До соціології старцівства. Там само, вип. 3; Українські народні думи, т. 1. К., 1927; З примітивного господарства. Кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства. «Первісне громадянство», 1927, вип. 1—3; Українські народні думи у французьких перекладах. В кн.: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського, ч. 1. Львів, 1930.

Літ.: *Малик Я.Й.* Катерина Грушевська. Текст лекції з курсу політичної історії України. Львів, 1991; *Його ж.* Катерина Грушевська. «Український історик», 1991—92, ч. 110—115, т. 28—29; *Матяш І.Б.* «Первісне громадянство» — перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років XX ст. «Рукописна та книжкова спадщина України», 1996, вип. 3; *Її ж.* Думознавчі студії Катерини Грушевської. «Родовід», 1997, № 1(15); *Її ж.* Curriculum vitae Катерини Грушевської. «Пам'ять століть», 1997, № 3(6); *Її ж.* Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. К., 1997; *Її ж.* «Зірка першої величини». Життєпис К.М. Грушевської. К., 2002.

І.Б. Матяш.

ГРУШЕ́ВСЬКА (дівоче прізв. — Вояківська) **Марія** (Іванка-Марія) **Сильвестрівна** (08.11.1868—19.09.1948) — громад. діячка, перекладачка, педагог. Дружина М.*Грушевського*, мати К.*Грушевської.* Н. в с. Підгайчики (нині село Золочівського р-ну Львів. обл.). Дочка греко-катол. священика шляхетського роду. Закінчила Львів. учительську семінарію (1887). Повінчалась із М.Гру-

О.О. Грушевська.

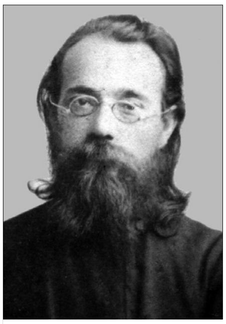

М.Ф. Грушевський.

шевським у Скалі (нині смт *Скала-Подільська*) 26 травня 1896. 1915—17 супроводжувала чоловіка на заслання до Симбірська (нині м. Ульяновськ, РФ), Казані (нині столиця Татарстану, РФ) й *Москви*. На *Всеукраїнському національному конгресі 1917* 21(08) квіт. увійшла до складу *Української Центральної Ради* від просвітніх та ін. орг-цій *Києва* (1917—18). Належала до *Української трудової партії*, від фракції якої брала участь у роботі комісії з розроблення проекту статуту автономії України. 17 трав. 1917 на установчих зборах т-ва «Український національний театр», скликаних для організації цього театру, зокрема вироблення репертуару, увійшла до його президії як скарбник. Стала одним із фундаторів т-ва «Вільний театр» при Троїцькому нар. домі (серп. 1918). Чл. театральної ради «Молодого театру» (1918), чл. «Українофільму» (1918). На поч. 1919 емігрувала разом із родиною в Австрію. Чл. президії «Української національної жіночої ради» (1919—22), обраної на жін. з'їзді в м. *Кам'янець-Подільський* для роботи в міжнар. жін. орг-ціях. 1924 вернулася з родиною до Києва. 1942 — почесний чл. історико-філол. гуртка при київ. Домі учених. Написала розвідку «Причинки до історії руської штуки в давній Польщі» (1903). Перекладала твори Й.-В.Гете («Страждання молодого Вертера»), А.Доде («Оповідання»), Г.Ібсена («Нора»), Ф.Коппе («Час спати!»), Гі де Мопассана («Перший сніг»), І.Тургенєва («Оповідання»), А.Чехова («Каштанка», «Кінське назвисько»), А.Шніцлера («Останні маски», «Література»).

П. у м. Київ.

С.І. Білокінь.

ГРУШЕ́ВСЬКА (дівоче прізв. — Парфененко) **Ольга Олександрівна** (04.01.1878—18, за ін. даними, 20.05.1961) — історик, літературознавець, бібліотекар. Дружина О.*Грушевського.* Н. в м. Шуя (нині місто Івановської обл., РФ). Закінчила істор. від. Вищих жін. курсів у *Києві* та правничо-історико-літ. курси ім. Раєва в *Санкт-Петербурзі* (1914). Держ. іспити склала при Петрогр. ун-ті. 1914—17 слухала лекції з мовознавства в Петрогр. ун-ті та з бібліотекознавства при б-ці РАН. Від 1917 проживала в Києві. 1917—18 — постійний секретар К-ту із заснування Укр. ун-ту в Києві (див. *Український державний університет в Києві*), секретар правління, діловод, скарбник, 1918—20 — пом. бібліотекаря цього ун-ту, 1920—25 — бібліотекар Київ. вищого ін-ту нар. освіти. 1925—27 — постійний позаштатний співробітник б-ки Історико-філол. від. ВУАН, 1919—27 — позаштатний співробітник, 1927—30 — штатний співробітник Комісії зі складання істор.-геогр. словника укр. земель при ВУАН. Звільнена Комісією з чистки академічного апарату. Від 1931 — бібліотекар у Київському хіміко-технологічному ін-ті.

Автор праць із шевченкознавства, історії України 18—19 ст., в т. ч. «З Петербурзьких років Шевченка» (Шевченківський збірник, т. 1. СПб., 1914), «Оксана» (Там само), «З діяльності Куліша в 1850-х роках» (Науковий збірник за рік 1924. К., 1925), «Київські суперечки з приводу шинкування» (Науковий збірник за рік 1928. К., 1928), «Гетьманські універсали м. Києва» (Історично-географічний збірник, т. 2. К., 1928) та ін.

Зберегла і 1956 передала архів Грушевських до Центр. держ. архіву України.

П. в м. Київ.

Літ.: *Проценко Л.* Київський некрополь: Путівник-довідник. К., 1994; Історія Національної академії наук України. 1924—1928: Документи і матеріали. К., 1998.

О.В. Юркова.

ГРУШЕ́ВСЬКИЙ Марко Федорович (07.05(25.04).1865—02.09. 1938) — церк. діяч, педагог, етнограф, краєзнавець. Родич М.*Грушевського.* Н. в с. Худоліївка Чигиринського пов. Київ. губ. (нині село Чигиринського р-ну Черкас. обл.). Закінчив Черкас. духовне уч-ще і Київ. духовну семінарію. У семінарії був чл. патріотично настроєної громади, що ставила за мету відродження укр. православ'я та захист інтересів укр. народу. По закінченні семінарії (1889) вчителював у церк.-парафіяльній школі с. Худоліївка (1889—90), служив учителем і псаломником у с. Чорнявка (1890—93; Черкас. повіту Київ. губ., нині село Черкас. р-ну Черкас. обл.), псаломником в *Андріївській церкві* в *Києві* (1893—94). Через спроби втілювати в життя громадівські принципи зазнав переслідувань з боку царської влади, тому повернувся на Чигиринщину, де вчителював у селах Мордва (1895—96, нині с. Красносілля) та Головківка (1896—97, нині обидва села Чигиринського р-ну). 1897 — висвячений на священика, служив у Михайлівській церкві с. *Суботів.* Від 1899 був також законовчителем у місц. міністерському уч-щі.

За роки праці на Чигиринщині зібрав багатий матеріал з історії, фольклористики та етнографії краю. Частину дослідницького доробку опублікував за підтримки М.Грушевського у *Львові* та Києві. Найбільшою наук. працею Г. було незакінчене дослідження «Дитина в звичаях і віруваннях українського народа», що 1906—07 вийшло у Львові за редакцією З.*Кузелі* та стало одним із перших у світі досліджень з етнографії дитинства, було високо оцінене І.*Франком.* Досліджував історію роду Грушевських (згодом матеріали були вилучені НКВС), збирав старожитності для музеїв, зокрема разом із дружиною Марією Іванівною (уродженою Ілліч) зібрав унікальну колекцію нар. вишивок і ляльок (збереглася до нашого часу).

Через доноси деяких представників духовенства був звинувачений в українофільській діяльності й підбурюванні селян проти царської влади. Його справу розглядав київ. губернатор, а 1910 Київ. духовна консисторія, незважаючи на сел. звернення, перевела Г. на посаду священика до Покровської церкви м-ка Таганча Канів. пов. (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.), де одночасно він був затверджений законовчителем місц. 2-класного міністерського уч-ща. Бл. 1916 «за українофільство» на нього було вчинено замах з боку рос. чорносотенних сил (див. *«Чорна сотня»*).

Улітку 1918 із родиною переїхав до Києва. Був чл. *Всеукраїнської православної церковної ради* (ВПЦР), активним учасником руху за автокефалію (див. *Автокефальна церква*) правосл. церкви в Україні. Влітку 1919 увійшов до складу першого українського

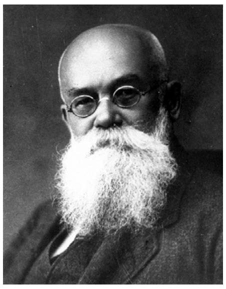

М.С. Грушевський.

кліру *Софійського собору*. 1920 був інструктором-організатором ВПЦР, 1922 став єпископом *Української автокефальної православної церкви*. Чл. редколегії час. «Церква і життя», багато уваги приділяв перекладам і виданням укр. мовою богослужбових книг. Унаслідок тиску з боку *Державного політичного управління УСРР* змушений був 1930 припинити церк. діяльність і зректися духовного сану. В останні роки життя працював сторожем в артілі інвалідів, хоча продовжував вести наук. записи (були вилучені під час арешту). 11 червня 1938 заарештований і ув'язнений в *Лук'янівській тюрмі*. Відповідно до постанови Особливої трійки НКВС по Київ. обл. від 9 серп. 1938 був страчений. Посмертно реабілітований 16 трав. 1989. Кенотаф (примогильний пам'ятник, встановлений не на місці поховання небіжчика) Г. встановлено 1997 на київ. Лук'янівському цвинтарі (див. *Лук'янівський некрополь*) на могилі дружини.

Тв.: Дытячи забавки та гры усяки. Зибрани по Чыгырынщыни Кыивской губерни. «Киевская старина», 1904, № 7—8; Дитина в звичаях і віруваннях українського народа. Матеріяли з полудневої Київщини. Зібрав Мр. Г., обробив др. Зенон Кузеля. В кн.: Матеріяли до українсько-руської етнольогії, т. 1—2. Львів, 1906—07; Гетьманське гніздо. Урочища і перевози села Суботова, зібрані в рр. 1897-9. Подав Марко Грушевський. Львів, 1912; [Передрук: «Пам'ятки України: історія та культура», 2002, № 2]; З життя селян на Чигиринщині. Подав Марко Грушевський. В кн.: Український етнографічний збірник, т. 1. К., 1914; Те саме. «Пам'ятки України: історія та культура», 2002, № 2.

Літ.: *Франко І.* Рецензія на видання: Грушевський Марко. Дитина в звичаях і віруваннях українського народа. Матеріяли з полудневої Київщини. Зібрав Мр. Г., обробив Др. Зенон Кузеля. Матеріяли до української етнольогії, т. 8. «ЛНВ», 1907, № 5—12; *Левчук В.* Суботівські спадки. «Наука і культура. Україна», 1990, вип. 24; Маленька «сага» про рід Грушевських. (Спогади Тамари Марківни Грушевської, примітки М. Кучеренка). «Пам'ятки України: історія та культура», 2002, № 2; *Коваль Е.З.* Спогади про Марка Федоровича Грушевського. Там само; *Кучеренко М.* Марко Грушевський: «Не тут і не в сі часи». Там само.

М.О. Кучеренко.

ГРУШЕ́ВСЬКИЙ Михайло Сергійович (псевдоніми — М.Заволока, Михайло Заволока, М.Сергієнко, Хлопець; 29(17).09.1866—24.11.1934) — історик, організатор укр. науки, літературознавець, соціолог, публіцист, письменник, політ., громад. і держ. діяч. Дійсний чл. *Історичного товариства Нестора-літописця* (1890), дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1893), чл. укр.-рус. пед. т-ва у *Львові* (1894), чл.-кор. Краківської АН (1895), чл. археогр. комісії Моск. археол. т-ва (1900), чл. *Одеського товариства історії та старожитностей* (1901), дійсний чл. Чеської АН (1914), дійсний чл. ВУАН (1923) та АН СРСР (1929). Чоловік М.*Грушевської*, син С.*Грушевського*, брат О.*Грушевського*, Г.*Шамрай* (Грушевської).

Н. в м. Холм (нині м. Хелм, Польща). Закінчив 1-шу Тифліську класичну г-зію (1886). За сприяння І.*Нечуя-Левицького* надрукував перший твір «Бех-аль-Джугур» (1886). Закінчив істор. від-ня історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту (1890). Наук. працю розпочав під кер-вом В.*Антоновича* рефератом «Южнорусские господарские замки в половине XVI века» (1890), написав монографію «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века» (золота медаль, 1890) і після закінчення ун-ту був залишений для подальшої наук. та пед. роботи як професорський стипендіат. У трав. 1894 захистив магістерську дис. на тему «Барское староство. Исторические очерки» і отримав ступінь магістра. За рекомендацією В.Антоновича призначений на посаду ординарного проф. каф-ри «всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи» Львів. ун-ту (1894).

У Львові розпочав активну наук.-орг. діяльність у НТШ. Очолив *Історико-філософську секцію Наукового товариства імені Шевченка*, редагування *«Записок Наукового товариства імені Шевченка»* (1895—1913), створив і очолив Археогр. комісію НТШ (1896—1913), був головою НТШ (1897—1913). Під його кер-вом розроблялися статути НТШ (1896, 1898, 1901, 1903, 1904), в основу яких були покладені суто наук., а не політ. і культ. завдання, що викликало опозиційні настрої щодо Г. Реорганізуючи НТШ в академічну установу світ. рівня (створення б-к, музеїв, збирання архів. матеріалу), Г. сприяв переходові укр. науки в *Східній Галичині* від поодиноких індивідуальних істор. пошуків до організованого, колективного й систематичного вивчення історії України. Залучив до співпраці значні наук. сили (І.*Франка*, В.*Гнатюка*). До Г. ніхто в Сх. Галичині спеціально не займався підготовкою наук. кадрів укр. нац. істориків. Він першим звернув увагу на цю важливу проблему, створивши власну наук. шк. істориків України (І.*Крип'якевич*, В.*Герасимчук*, С.*Томашівський*, І.*Джиджора*, М.*Кордуба*, І.*Кревецький*, Ом.*Терлецький*), яка виконувала освіт. (підготовка істориків-професіоналів) і дослідницьку (вивчення широкого кола проблем історії України) функції. Львів. істор. шк. в своїй діяльності спиралася передусім на історико-філос. секцію НТШ (академічно-наук. базу шк.) та істор. семінар у Львів. ун-ті, що був її творчою лабораторією.

За роки керування Г. НТШ розпочало видавати *«Жерела до історії України-Руси»* (т. 1—2, 1895—97), «Матеріали до історії суспільних і економічних відносин Західної України» (1905), «Розвідки і матеріали до історії України-Руси» (1896—1902), «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» (1910). Для згуртування літ. сил Г. разом з І.Франком заснував і видавав *«Літературно-науковий вістник»* (Львів, 1898—1905, Київ, 1905—07), був одним з організаторів Укр. видавничої спілки (1899), час. «Український студент» (*Санкт-Петербург*, 1913), газ. *«Рада»* (Київ, 1906) і час. *«Україна»* (Київ, 1907—14), який було проголошено наступником *«Киевской старины»*. Добивався від громадськості грошових пожертв на створення УАН і незалежного укр. ун-ту. Організував публічні університетські курси у Львові, відкрив (1904) на власні кошти приватну вчительську семінарію в м. *Коломия*. Працював у сфері археології. Провів розкопки в с. Комарники (нині село Турківського р-ну Львів. обл.), де було віднайдено бронз. мечі, і в с. Чехи (досліджено поле поховань). Писав щоденник.

1898 у Львові видав 1-й т. «Історії України-Руси», продовженої у наступних 9 т. (Львів, Київ, 1899—1936), де охоплено події в Україні від найдавніших часів до 1658 (перевидано у Києві 1991—98).

У трав. 1904 у С.-Петербурзі Г. надрукував ст. «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» в «Сборнике статей по славяноведению», де сформулював концепцію самостійного істор. розвитку укр. народу, окремішного від своїх сусідів як походженням, так і політ., госп. і культ. життям.

Г. надрукував кілька популярних курсів заг. історії України, зокрема 1904 у С.-Петербурзі — короткий курс історії України рос. мовою «Очерки истории украинского народа» (перевидано 1906, 1911, 1913, 1990), а 1911 у Львові й Києві — «Ілюстровану історію України» рос. і укр. мовами (перевидано 1912, 1913, 1990), зб. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914). Численні нариси з укр. історії Г. публікувалися болг., чеською, нім., франц., англ. мовами. 1904 домагався від царського уряду дозволу на розповсюдження в *Російській імперії* «Історії України-Руси».

Організував археогр. експедиції НТШ до б-к та архівів *Варшави*, Кракова (нині місто в Польщі), *Москви*, Києва, *Харкова.* Започаткував підготовку багатотомного корпусу документів і матеріалів з історії України козац. часів та історії укр. *козацтва.*

Після *революції 1905—1907* переніс свою наук. діяльність до Києва. 30 квітня 1907 обраний головою заснованого ним *Українського наукового товариства* (УНТ), яке будувалося за зразком НТШ і об'єднало кращі наукові сили *Наддніпрянської України.* 12 січ. 1908 обраний ред. періодичного органу УНТ *«Записки Українського наукового товариства в Києві»* (1908—14). 1913 унаслідок звинувачень з боку опозиційної ч. НТШ в авторитаризмі та деспотизмі склав із себе повноваження голови т-ва.

Сусп.-політ. і громад. діяльність розпочав у *Галичині.* Був одним із засн. Укр. нац.-демократ. партії (1899, згодом її полишив). Підтримував ідею автономії укр. земель у складі *Австро-Угорщини.* Політ. погляди Г. мали вплив на висновки його істор. студій і розроблювані ним концепції історії України. Розглядав істор. дослідження як теор. основу практичної укр. політики. У берез. 1905 надрукував у «ЛНВ» ст. «Украïнство і питання дня в Росії», в якій сформулював завдання укр. руху в революції, закликав українців до активної політ. діяльності. У трав. 1905 у ст. «Конституційне питання і українство в Росії» («ЛНВ», № 5) запропонував проект майбутнього конституційного ладу в Росії, де Україні надавалися широкі права нац.-тер. самоврядування. У С.-Петербурзі 1906 був одним із засн. часопису «Український вісник» — органу укр. парламентської громади 1-ї Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*). Надрукував зб. «Освобождение России и украинский вопрос». У верес. 1907 за участі Г., який увійшов до його кер-ва, створено нелегальне позапарт. укр. громад. об-ня — *Товариство українських поступовців*, яке гуртувало сили українства і до 1917 було єдиною діючою українською орг-цією ліберального напряму. Свою політ. платформу Г. базував у той час на принципах конституційного парламентаризму й автономії України.

Як публіцист Г. активно критикував діяльність укр. галицьких політиків, звинувачуючи їх в опортунізмі та угодовстві з пропольс. органами влади краю.

11 груд. 1914 заарештований жандармерією у Києві й звинувачений в австрофільстві та причетності до створення *Легіону Українських січових стрільців.* Відправлений на заслання до Симбірська (нині м. Ульяновськ, РФ), склав головування в УНТ. Завдяки клопотанням Петрогр. АН, Г. було дозволено переїхати до м. Казань (нині столиця Татарстану, РФ) і займатися наук. роботою із забороною викладацької діяльності. 31 берез. 1916 вчена рада Львів. ун-ту позбавила його посади професора. У верес. 1916 переїхав до *Москви*, де розгорнув активну громад.-політ. діяльність. Відновив роботу моск. філії ТУП, брав участь у вид. *«Украинская жизнь»*. Прагнув об'єднати опозиційні укр. сили. Продовжував наук. роботу, працював в архіві МЗС Росії, Румянцевській б-ці (нині Рос. держ. б-ка) над матеріалами до 8-го т. «Історії України-Руси».

Період *Української Центральної Ради* (березень 1917 — квітень 1918) — найвищий злет політ., громад. і держ. діяльності Г. Він став гол. ідеологом укр. революції (див. *Українська революція 1917—1921*), творцем її концепції й разом з УЦР пройшов шлях від вимог обмеженої нац.-тер. автономії до становлення самостійної України.

20(07) берез. 1917 УЦР у Києві заочно обрала Г. головою (одностайно обраний 19(06) квіт. 1917 на *Всеукраїнському національному конгресі*). Г. приєднався до *Української партії соціалістів-революціонерів.* 26(13) берез. вернувся з Москви до Києва. У Києві намагався надати стихійному укр. рухові організованості, ставив питання про культ. відродження укр. сусп-ва (заснування нац. шкіл, політ. т-в). 27(14) берез. виступив на Київ. кооп. з'їзді з вимогою нац.-тер. автономії України у федеративній Рос. республіці, вважаючи це найближчим шляхом до самостійності України. У публіцистичних статтях 1917—18 («Якої ми хочемо автономії і федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «На переломі», «Українська самостійність і її історична необхідність») обґрунтував стратегію досягнення держ. незалежності України.

23(10) черв. 1917 брав участь у проголошенні I Універсалу УЦР (див. *Універсали Української*

Будинок Історико-меморіального музею М. Грушевського в Києві (вул. Паньківська, 9).

Центральної Ради). Звернувся до всіх українців із закликом самостійно організовуватися та братися до негайного закладення підвалин автономності. Як голова УЦР добивався від *Тимчасового уряду* поступок Україні. 7 листоп. (25 жовт.) 1917 збройний переворот *більшовиків* у Петрограді (нині м. С.-Петербург; див. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*) і невизнання ними УЦР поклали край ілюзіям Г. про перетворення Росії на федеративну республіку. 20(07) листоп. 1917 УЦР під головуванням Г. III Універсалом проголосила *Українську Народну Республіку*. Наступ більшовиків на Київ викликав появу IV Універсалу УЦР. 22(09) січ. 1918 (фактично 24(11) січ. 1918) на засіданні УЦР під головуванням та на пропозицію Г. УЦР проголосила УНР самостійною, вільною і суверенною д-вою укр. народу, проте проголошена самостійність була суперечливою і не мала абсолютного характеру, бо передбачався федеративний зв'язок з республіками колиш. Рос. імперії, а легітимація самостійності покладалася в Україні на майбутні *Українські Установчі збори*. 7 лют. (25 січ.) 1918 разом з урядом УНР Г. залишив Київ, а 10 лют. (28 січ.) 1918 прибув до *Житомира*, де добивався ратифікації мирного договору з Німеччиною та надання УНР військ. допомоги у боротьбі з більшовиками. На пропозицію Г. 25(12) лют. 1918 на засіданні Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*) в *Коростені* гербом УНР був затверджений *тризуб*. 9 берез. 1918 Г. вернувся до Києва.

Г. надавав великого значення конституційному процесові в Україні. Під його кер-вом розроблялася Конституція незалежної УНР (прийнята 29 квіт. 1918; див. *Конституція Української Народної Республіки 1918*), згідно з якою верховним органом влади УНР проголошувалися Всенар. збори, які безпосередньо здійснювали вищу законодавчу владу в УНР і формували вищі органи виконавчої та суд. влади. Скликати Всенар. збори і проводити їх мав голова, обраний Всенар. зборами.

У зв'язку з держ. переворотом, здійсненим ген. П.*Скоропадським* 29 квіт. 1918 (див. *Гетьманський переворот 1918*), Г. перейшов на нелегальне становище. Ліквідація УЦР поклала край держ. діяльності Г. У підпіллі займався наук. працею, брав участь в обговоренні питання про заснування УАН, при цьому відстоював думку, що її необхідно засновувати на базі УНТ. Розробив концепцію академії як громад. асоц. вчених, що розвиватиме переважно гуманітарні та сусп. науки. Вбачав ідеал у зх.-європ. академіях. Відмовився від пропозиції увійти до складу академії, призначеного гетьманом П.Скоропадським. У лютому 1919 переїхав до м. *Кам'янець-Подільський*, а потім до м. Станіслав (нині м. Івано-Франківськ). У берез. 1919 емігрував до *Чехословаччини*. Жив у Празі, потім у *Відні* як представник закордонної делегації УПСР. Розгорнув широку публіцистичну й наук. діяльність.

Був одним із засн. громад. міжнар. орг-ції — к-ту незалежної України, яка інформувала світ. громадськість про політ. цілі укр. народу. Заснував *Український соціологічний інститут* (УСІ; діяв спочатку в Празі, потім у Відні), установу, яка поставила своїм завданням стежити за світ. соціальним рухом, соціологічними дослідженнями та популяризувати їх серед укр. громадянства. Переглянув свої погляди з питань держ. буд-ва. Запропонував концепцію укр. нац. д-ви-республіки з безкласовим соціальним ладом («Початки громадянства. Генетична соціологія», 1921). Розпочав роботу над багатотомною «Історією української літератури».

У трав. 1920 разом із членами Закордонної делегації засудив *Варшавський договір 1920* УНР з Польщею. 19 лип. 1920 направив листа до ЦК КП(б)У, в якому заявив, що УПСР поділяє завдання III Інтернаціоналу (див. *Інтернаціонал III*), і запропонував КП(б)У піти на співпрацю з УПСР. Висловив бажання повернутися в УСРР. 2 листоп. 1923 політбюро ЦК КП(б)У прийняло ухвалу про дозвіл Г. повернутися в УСРР. 31 груд. 1923 на спільному зібранні ВУАН Г. заочно обрано акад. каф-ри історії укр. народу. 2 берез. 1924 виїхав з Відня, а 7 берез. 1924 прибув до Києва, де розгорнув велику наук.-орг. роботу. Прагнув згуртувати представників різних шкіл укр. істориків, створюючи для них єдиний координаційний центр. Створив *Науково-дослідну кафедру історії України при ВУАН* (НДКІУ), очолив Археогр. комісію ВУАН, створив й очолив низку наук.-істор. комісій ВУАН на ниві укр. історії (історії Києва і Правобереж. України, історії Полудневої України, історії Зх. України, історії Лівобереж. України, історії козаччини тощо). Редагував відновлений ним час. *«Україна»* (1924—30), який став друкованим органом УНТ і заг.-укр. журналом наук. українознавства. Редагував засновані ним видання істор. секції ВУАН «Наукові збірники», *«За сто літ»*, «Студії з історії України НДКІУ», «*Первісне громадянство та його пережитки на Україні*». На базі НДКІУ створив київ. істор. шк. (О.*Баранович*, К.*Грушевська*, М.М.*Ткаченко*, С.*Шамрай*, В.*Юркевич* та ін.). З київ. істор. шк., на відміну від її прямої попередниці — львів. істор. шк., виходили дві групи спеціалістів — з історії України та з соціології, етнографії і фольклору. Розробив проект Укр. істор. ін-ту та Ін-ту для досліду пережитків примітивної к-ри і нар. творчості України (1928). Прагнув перенести з Відня до Києва УСІ. Надавав великого значення історично-соціологічним дослідженням. Працював над «Історією України-Руси» та «Історією української літератури».

14 квіт. 1926 політбюро ЦК КП(б)У в постанові «Про Українську академію наук» висловилося за можливість підтримати кандидатуру Г. на посаду президента ВУАН. 3 жовт. 1926 відбулося урочисте вшанування Г. у зв'язку з 60-літтям від дня народження та 40-літтям наук. діяльності. 12 січ. 1929 заг. збори АН СРСР обрали Г. дійсним чл. 25 квіт. 1929 на засіданні заг. зборів АН СРСР Г. поставив питання про потребу створення в її складі Ін-ту укр. історії.

З осені 1929 почався погром істор. установ, створених Г. У листоп.—груд. 1929 сесія Ради ВУАН почала ліквідовувати комісії, якими керував Г. (остаточ-

но ліквідувала 1933). У вересні 1930 закрито НДКІУ. 11 грудня цього ж року парт. осередок ВУАН ухвалив рішення про посилення ідеологічної боротьби з Г. і його теоріями шляхом читання рефератів із критикою його поглядів. У січ. 1931 на засіданні істор. установ ВУАН замість істор. секції, очолюваної Г., створено істор. цикл. Більшість співробітників і учнів Г. було заарештовано й заслано.

7 берез. 1931 Г. переїхав до Москви. 23 берез. 1931 заарештований органами ДПУ та звинувачений у кер-ві контрреволюц. орг-цією *«Український національний центр»*. Переведений до слідчого ізолятора ОДПУ в Харкові. Визнав себе винним. 4 квіт. 1931 звільнений з-під арешту. Повернувся до Москви, відмовився від попередніх свідчень і своєї участі в контрреволюц. націоналістичній діяльності.

Останні роки працював над укр. *історіографією* 17—18 ст. Написав тези «Про українську історіографію XVIII ст. Декілька міркувань», «Самовидець Руїни і його пізніші відображення», друкувався у виданнях АН СРСР. Керівники КП(б)У (С.*Косіор*, П.*Постишев*), історики та філософимарксисти (О.Камишан, М.Рубач, В.Юринець) і марксистськи налаштовані дослідники (Л.*Окіншевич*, О.Дорошкевич) піддавали наук. спадщину і громад.-політ. та наук. погляди Г. огульній критиці. У жовт. 1934 з підірваним здоров'ям Г. виїхав на лікування до м. Кисловодськ (нині місто в Ставропольському краї, РФ), де після нескладної операції раптово помер. Перевезений до Києва і похований на *Байковому цвинтарі.*

Наук. спадщина Г. надзвичайно велика й різноманітна. Він — автор майже 2 тис. праць з галузі укр. і світ. історії, історіографії, літ., соціології, етнографії, археології, спец. істор. дисциплін, що збагатили європ. і нац. науку. Г. — творець укр. наук. історіографії, автор схеми укр. істор. процесу від найдавніших часів до 1925 включно. Ця схема була покладена ним в основу монументальної «Історії України-Руси», яку автор побудував за сусп.-політ., госп., культ., реліг. і військ. чинниками, довівши її до серед. 17 ст. Час від серед. 17 ст. і до 1925 в Україні розглядався Г. у численних популярних синтетичних курсах з нац. історії України і в ст. «1825—1925» («Україна», 1925, кн. 6) крізь призму нац.-визвол. і культ. руху.

Як історик та історіограф Г. формувався під впливом наук. праць М.*Максимовича*, М.*Костомарова*, М.*Драгоманова* і, менше, В.Антоновича, які ідентифікували себе з т. зв. народницькою школою. Власне сам він був представником *народницького напряму в історіографії*, бо в центр істор. процесу ставив укр. народ як етнологічно-істор. цілість, в якій соціальні інтереси домінували над держ. Однак поруч з ідеєю примату народу в наук. творчості Г. проходить ідея укр. державності, що пов'язане з наук. студіями над історією укр. козацтва та добою Б.*Хмельницького*, а також із державотворчою діяльністю самого автора під час укр. революції 1917—21, яка привела вченого до ідеї самостійної та незалежної УНР. Концепція території (або ідея єдності укр. земель) є провідною в істор. і публіцистичній творчості Г. Наук. схема безперервності укр. істор. процесу була засвоєна «державницькою школою», до якої перейшло багато його учнів, і знайшла визнання в рос. (О.Пресняков) та польс. історіографії.

Важливим етапом у розвитку наук. літературознавства стала фундаментальна багатотомна праця Г. «Історія української літератури» (т. 1—5, 1922—27) і численні літературознавчі статті, які доповнювали історію нац. к-ри, мови, етносу, викладені в «Історії України-Руси». Заслуга Г. полягає й у виробленні концепції історії укр. літ. та періодизації її розвитку від початків словесності в Україні до 17 ст. і пов'язанні цього розвитку з нац.-культ. відродженням в Україні. Г. розглядав літ. як ключ до пізнання соціального життя сусп-ва і як важливе культ.-істор. явище.

Автор збірок оповідань «Оповідання» (1904), «Sub divo» («Проти неба», 1918), «З старих карток» (1918), «Під зорями» (1928), драм. творів «Хмельницький в Переяславі» і «Ярослав Осмомисл» (обидва — 1917), кіносценарію «Запорожці» (1924).

Тв.: Автобіографія: друкується як рукопис. К., 1926; Історія України-Руси, т. 1—11 (кн. 12). К., 1991—98; На порозі нової України. К., 1991; Історія української літератури, т. 1—6, кн. 1—9. К., 1993—96; Щоденник (1888—1894 рр.). К., 1997; Із літературної спадщини. Нью-Йорк—К., 2000.

Літ.: *Василенко Н.П.* Проф. М.С. Грушевский как историк. «Украинская жизнь», 1916, № 12; *Багалій Д.І.* Акад. М.С. Грушевський і його місце в українській історіографії (історично-критичний нарис). «Червоний шлях», 1927, № 1; *Винар Л.* Молодість Михайла Грушевського. Мюнхен—Нью-Йорк, 1967; *Його ж.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Шевченка. 1892—1930. Мюнхен, 1970; *Його ж.* Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. Нью-Йорк—К.—Торонто, 1995; *Пиріг Р.Я.* Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку. «УІЖ», 1996, № 5; *Смолій В., Степанков В.* Проблема української революції в XVII столітті у висвітленні Михайла Грушевського. «Український історик», 1998, № 1/4; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999.

І.В. Верба.

О.С. Грушевський.

ГРУШЕ́ВСЬКИЙ Олександр Сергійович (12.08.1877—1942 або 1943) — дослідник історії України, літературознавець, етнограф. Дійсний чл. НТШ. Син С.*Грушевського*, брат М.*Грушевського* та Г.*Шамрай* (Грушевської). Н. в м. Ставрополь (нині місто в РФ). Закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1899). Учень В.*Антоновича.* Після закінчення ун-ту перебував у тривалому наук. відрядженні до Австрії та Німеччини. Від 1900 — викл. історії в Новорос. ун-ті (*Одеса*), приват-доцент. 1906 почав викладати укр. мовою, за що був звільнений. Потім працював приват-доц. Петерб. ун-ту. 1918—19 — проф. Київ. ун-ту, у 1920-х рр. — Київ. ін-ту нар. освіти. Співпрацював в укр. нар. тижневих газетах «Село» та «Засів», заснованих М.Грушевським.

Входив до складу *Української Центральної Ради.* Був головою архівно-бібліотечного від. Мін-ва освіти *Української Народної Республіки.* Від поч. 1920-х рр.— в. о. заст. голови істор. секції ВУАН, дир. постійної Комісії зі складання історико-геогр. словника українських земель, кер. секції соціально-екон. історії *Науково-дослідної кафедри історії України*

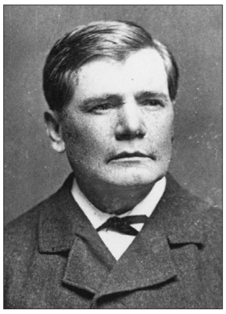

С.Ф. Грушевський.

при ВУАН, дійсний чл. Археогр. комісії, ред. «Історико-географічного збірника ВУАН» (вийшло 3 томи).

Автор понад 100 наук. праць з історії, *історіографії*, етнографії, історії літ. Серед них монографії: «Пинское полесье» (1901), «Очерки истории Туровского княжества» (1902), «Города Великого княжества Литовского в 14—16 вв.» (1918); численні розвідки з політ. і соціальної історії України 16—18 ст., укр. історіографії 18—19 ст.; серія нарисів про укр. письменників 19—20 ст.: «З сучасної української літератури» (в *«Літературно-науковому віснику»* та окремо 1909); «Шевченківська література за останні роки» (*«Україна»*, 1917, кн. 1—20); ст. «Невільницький цикл Т.Шевченка» («ЛНВ», 1918, кн. 2—3); «Повісті Куліша з середини 1850 р.» («Україна», 1927, кн. 1—2); «Галицька молодь та Куліш в 1860 р.» (Записки істор.-філол. від., 1928, кн. 20) та ін., надруковані в «Университетских известиях» (*Київ*), «Журнале Министерства народного просвещения» (*Санкт-Петербург*), «Известиях отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук» (С.-Петербург), *«Записках Наукового товариства імені Шевченка»* (*Львів*), в «Основе» (Одеса) та ін. Від 1930 не видав жодної праці.

31 лип. 1933 звільнений з роботи, а 9 серп. 1938 заарештований як «один з керівних учасників антирадянської української націоналістичної терористичної організації...», що «проводив підривну роботу на ідеологічному фронті». Винним він себе не визнав і нікого не обмовив. На основі вигаданих свідчень 5 жовт. 1939 Особлива нарада при НКВС СРСР засудила його до п'яти років заслання до Казахстану, де він працював рахівником, перебуваючи під наглядом міліції.

П. в одній з сільс. лікарень 1942 (за твердженням місц. жителів). За ін. даними — 1943 у с. Верхньо-Іртишськ (Казахстан). Офіц. даних про його смерть та місце поховання не знайдено. Реабілітований у верес. 1989.

Літ.: *Тронько П.Т.* Приреченість школи Грушевського. (М.С. Грушевський). В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991; *Кутинський М.* Некрополь України. Довідник про місця поховання, або місця смерті історичних і культурних діячів України від давнини до сучасності. «Дніпро», 1991, № 4; *Пиріг Р.* Доля брата М.С. Грушевського — Олександра була типовою для укр. інтелігенції 1930-х років. «ЛУ», 1993, 15 лип.; *Курас І.Ф.* Короткий довідник з історії України. К., 1994; *Кравців Б.* Зібрані твори, т. 3. К., 1994.

Г.С. Брега, О.В. Юркова.

ГРУШЕ́ВСЬКИЙ Сергій Федорович (19(07).10.1830—09.02(27.01). 1901) — педагог, організатор народної освіти, публіцист. Батько М.*Грушевського*, О.*Грушевського* та Г.*Шамрай* (Грушевської). Н. в м. *Чигирин*. Навч. в Києво-Подільському духовному уч-щі та Київ. духовній семінарії (1844—55), Київ. духовній акад. (1855—59). Працював проф. словесності в Полтав. духовній семінарії (1859—60) і проф. з класу Святого Письма в Київ. духовній семінарії (1860—65). Одночасно займався етногр. та істор. дослідженнями, ч. з яких опублікував у тижневику «Руководство для сельских пастырей». Після виїзду до *Царства Польського* призначений учителем рос. мови та словесності до Холмської русько-греко-уніатської гімназії (1865), Холмського жін. греко-уніатського 6-класного уч-ща (1866) та Ломжинської чол. класичної г-зії (1868). 1867 був інспектором Холмських рос. пед. курсів.

За станом здоров'я переїхав на Кавказ, де служив учителем Кутаїської класичної г-зії (1869—70); інспектором (1870—76) і дир. (1876—78) нар. уч-щ Ставропольської губ.; дир. нар. уч-щ Терської обл. (1878—1901). За час роботи на Кавказі організовував сільс. та козацьк. громади на буд-во шкіл і утримання вчителів, проводив учительські з'їзди й пед. курси, при дирекції у Владикавказі (нині столиця Пн. Осетії, РФ) заснував пед. музей. Був автором методичних посібників і підручників для шкіл, зокрема підручника «Первая учебная книга церковно-славянского языка», який мав понад 30 перевидань. Дослужився до чину дійсного статського радника (1884), мав численні нагороди. Вплинув на становлення патріотичного світогляду своїх дітей.

Згідно із заповітом (1892), ч. спадщини Г. призначалася на заснування стипендій його імені в Києво-Подільському духовному уч-щі й Київ. духовній семінарії, а також на будівництво й утримання народного училища в *Києві* чи Владикавказі; нащадки Г. обрали київську околицю Куренівку, де збудували шк., яка протягом 1911—14 та з 1915 до встановлення рад. влади мала його ім'я).

П. у м. Владикавказ. Похований на 1-му міськ. (заг.) кладовищі (могила не збереглася).

Тв.: Первая учебная книга церковно-славянского языка. К., 1872; О воскресных и вечерних школах для взрослых. К., 1876.

Літ.: [*Грушевський М.*] Сергій Федорович Грушевський. [Некролог]. «ЛНВ», 1901, т. 13, ч. 2; *Його ж.* Спомини. «Київ», 1989, № 9—12; *Його ж.* Автобіографія, 1906 р. В кн.: Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. К., 1992; *Ковалинський В.* Духівниця педагога. «Пам'ять століть», 1996, ч. 2; *Його ж.* Училище Грушевського. В кн.: *Ковалинський В.* Меценаты Киева. К., 1995; *Кучеренко М.* Чигиринські корені в родоводі Михайла Грушевського. «Родовід», 1996, ч. 13; *Його ж.* Рід Грушевських: штрихи до портрета. «Український історик», 1999, т. 36; *Його ж.* Сергій Федорович Грушевський: науковець, освітянин і громадянин. В кн.: Збірник доповідей Міжнародної наукової конференції, присвяченої 40-річчю журналу «Український історик». Острог, 2003.

М.О. Кучеренко.

ГРУШЕ́ВСЬКОГО МИХА́ЙЛА МЕМОРІА́ЛЬНИЙ МУЗЕ́Й — держ. меморіальний музей М.*Грушевського* у *Львові*. Відкрито 1998. Розміщується в будинку-віллі М.Грушевського, побудованому 1901—02.

Літ.: *Горинь В.* Вілла Михайла Грушевського у Львові. Львів, 1999.

В.І. Горинь.

Будинок державного меморіального музею М. Грушевського у Львові.

ГРУШЕ́ВСЬКОМУ МИХА́ЙЛОВІ ПА́М'ЯТНИКИ. 1) Надгробний пам'ятник на *Байковому*

Пам'ятник М. Грушевському у Львові.

Пам'ятник М. Грушевському в Києві.

цвинтарі в *Києві.* Встановлений восени 1936. Скульп. І.Макогон, архіт. В.*Кричевський*; 2) Пам'ятник у *Львові.* Відкрито 12 черв. 1994. Скульптори: Д.*Крвавич*, М.Посікира, Л.Яремчук. Архіт. В.Каменщик; 3) Пам'ятник у Києві. Відкрито 1999. Скульп. В.Чепелик (Нац. премія України ім. Т.Шевченка, 2000).

В.І. Горинь.

ГРУШЕ́ЦЬКИЙ Іван Самійлович (22(09).08.1904—26.11.1982) — парт. та держ. діяч доби *СРСР.* Герой Соц. Праці (1974). Н. в с. Комишуваха (нині с-ще міськ. типу Оріхівського р-ну Запоріз. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Від 1928 — чл. ВКП(б) — КПРС. 1922—29 працював на виборних посадах у *комітетах незаможних селян* Запоріз. округи. 1929—37 — на керівній рад. роботі в Запоріз. окрузі, Дніпроп. обл. Від 1938 — секретар Дніпроп., з 1939 — 2-й секретар Станіславського обкому партії, з 1940 — 1-й секретар Чернів. обкому та міськкому КП(б)У.

1941—44 — чл. Військ. ради 40-ї армії *Другого Українського фронту*, генерал-майор. 1944—51 (з перервою) та 1961—62 — 1-й секретар Львів., 1951—61 — Волин. обкомів партії. 1954—59 і від 1960 — чл. ЦК КПУ. Закінчив ВПШ при ЦК КПРС (1957). Від 1961 — чл. ЦК КПРС. 1962—66 — голова К-ту парт.-держ. контролю ЦК КПУ і РМ УРСР, секретар ЦК КПУ і заст. голови РМ УРСР. 1962—72 — канд. у чл. політбюро (до черв. 1966 — президії) ЦК КПУ. Від 1966 — голова парт. комісії при ЦК КПУ, 1972—76 — голова Президії ВР УРСР, заст. голови Президії ВР СРСР. 1972—76 — чл. політбюро ЦК КПУ. Депутат ВР СРСР та ВР УРСР.

Нагороджений 6-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції та ін. орденами і медалями.

Від 1976 — персональний пенсіонер.

П. у м. *Київ.*

М.Р. Плющ.

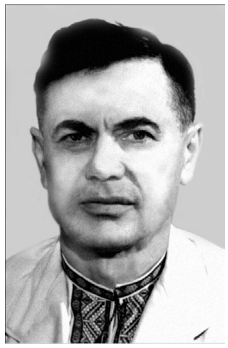

І.С. Грушецький.

ГРУШКЕ́ВИЧ Теофіл (04.08.1846—02.05.1915) — педагог та громад. діяч (1879—82), активний учасник нац.-культ. руху на *Покутті.* Н. в с. Мала Горожанка (нині село Миколаїв. р-ну Львів. обл.). Перший дир. (1909—12) г-зії Укр. пед. т-ва в м. *Яворів.* 1890—92 — ред. пед. ж. «Учитель», органу Рус. пед. т-ва, автор підручників та наук.-популярних праць.

П. у м. Шмідсдорф (Австрія).

Я.Д. Ісаєвич.

ГРЮНВА́ЛЬДСЬКА БИ́ТВА 1410. Відбулася 15 лип. на тер., яка належала *Тевтонському ордену*, поблизу с. Грюнвальд (нині Ольштинське воєводство, Польща) між рицарями-хрестоносцями (бл. 39 тис. осіб) під командою великого магістра Тевтонського ордену Ульріха фон Юнгінгена та об'єднаними ЗС (бл. 45 тис. осіб) *Корони Польської* і *Великого князівства Литовського* (ВКЛ), в складі яких були кіннотники ординського царевича Джелаль-ад-Діна, загони воїнів з *Молдавського князівства*, а також Пн.-Сх. Русі, Чехії на чолі з Яном Жижкою і Яном Сокольцем. Союзну армію очолили польс. король Владислав II *Ягайло* і вел. кн. литов. *Вітовт.* Битва почалася атакою легкої (татар.) кінноти на лівий фланг війська хрестоносців. Зустрічного натиску важкоозброєних рицарів правий фланг польс.-литов. армії не витримав і був розгромлений. Кульмінацією Г. б. стало зіткнення гол. сил супротивників. Особливу стійкість виявили три смоленські полки, які прикрили собою центр польс.-литов. армії під час атаки рицарських *корогв.* Битва закінчилася перемогою союзних польс.-литов. військ і цілковитою поразкою хрестоносців. У ній загинули Ульріх фон Юнгінген і майже вся орденська старшина разом із великою кількістю рицарів, переважно з Німеччини. Військ.-політ. потуга Тевтонського ордену і *Лівонського ордену* була назавжди підірвана, почався їх занепад. Г. б. була

Грюнвальдська битва. Малюнок з «Хроніки» М. Бєльського. 1597.

однією з найбільших у середньовічній Європі і стала кульмінацією *«Великої війни» 1409—1411* Польс. королівства та ВКЛ проти агресії рицарів-хрестоносців у Прибалтиці.

Літ.: Joannis Dlugossi seu Longini canonici cracoviensis. «Opera Omnia». (Crakovice), 1876—77, t. 12—13; *Колович М.* Грюнвальдская битва в 1410 году. СПб., 1885; *Offmanski M.* Grunwald. Monorgafia historiczna. Warszawa, 1903; *Korzon T.* Grunwald, Ustęp z dziejów wojennych Polski. Warszawa, 1910; *Prochaska A.* Długosz a Cronica conflictus o grunwaldzkiej bitwie. «Kwartalnik Historyczny», 1910, z. 3/4; *Dlugosz J.* Banderia. Warszawa, 1958; *Pierazka K.* Bitwa grunwaldska w obcych relacjach kronikarskich (pruskich, szląskich i zachodnioeuropejskich). «Małopolskie Studii Historyczne», 1960, t. 3; *Radziszewska J.* Echa bitwy grunwaldskiej w ruskich latopisach. «Małopolskie Studii Historyczne», 1960, t. 3; *Длугош Я.* Грюнвальдская битва. М.—Л., 1962; *Ekdahl S.* Die «Banderia Prutenorum» des Jan Dlugosz eine Juelle zur Schlacht bei Tannenberg 1410. Göttingen, 1976; *Kuczyński S.M.* Wielka wojna z Zakonem krzyzackim w latach 1409—1411. Warszawa, 1980.

Ф.М. Шабульдо.

ГУБЕРНА́ТОР — урядова посада в *Російській імперії* з адм., поліцейськими та військ. функціями місц. управління. Введена за швед. зразком *Петром I* 1708 при поділі Рос. д-ви на *губернії.* Укр. землі ввійшли до *Київської губернії.* Г. особисто призначався монархом, підпорядковувався верховній владі, Сенату, а з 1802 уряд Г. поступово ставав установою МВС. Статус Г. визначався «Настановою губернаторам» (1764), «Установленням для управління губерній» (1775; див. *Губернська реформа 1775*) імп. *Катерини II*, «Наказом губернаторам» (1837) імп. *Миколи I.* Повноваження Г. як гол. представника імператора й центр. влади в губ. полягали в кер-ві всією місц. адміністрацією, у т. ч. становою (див. *Стани*), а також в оприлюдненні законів. Нагляд здійснювався шляхом ревізій при вступі на посаду та щорічних ревізій, перевіркою звітної документації. Г. головував у к-тах і комісіях, які укладали кошториси земських зборів, встановлювали ціни на осн. продукти харчування, контролював виконання держ. і місц. повинностей, зокрема виплату прямих податків і недоїмок, схвалював торги до 20 тис. *рублів.* У губерніях *Правобережної України* Г. упродовж 1830—60-х рр. очолював комісії з ліквідації боргів конфіскованих маєтків учасників *польського повстання 1830—1831*, з 1844 — інвентарні к-ти (див. *Інвентарні правила 1847—1848*). Безпосередньою військ. діяльністю Г. не займався (губернською реформою 1775 військ. й цивільні повноваження були розмежовані), однак на Г. покладався обов'язок комплектувати й утримувати війська, контролювати виконання *рекрутської повинності.* Г. був нач. місц. поліції, відповідав за дотримання державної безпеки та соціально-госп. життєдіяльності нас., зокрема за функціонування мед. і санітарної служб. Був наділений одночасно адм. і суд. повноваженнями (останні були значно обмежені указами імп. *Олександра I*). Відповідав за призначення губернських чиновників і проходження ними служби. Г. контролював діяльність вищих губернських судів через призначення їх особового складу. Найбільшу увагу звертав на справи про розкрадання держ. маєтностей та карні й стежив за ходом попереднього слідства. Схвалював рішення карних суд. палат, совісного й повітового судів із правом пом'якшення, а то й відміни їх рішень.

Ліберальні реформи 1860—70-х рр. значно вплинули на повноваження Г. *Селянська реформа 1861*, проведена за участю губернаторів, залишала за цією посадою функцію нагляду за сел. самоуправлінням. Відокремлення суду від адміністрації 1864 (див. *Судова реформа 1864*) зводило нанівець суд. діяльність Г. *Земська реформа 1864 і міська реформа 1870* звільнили Г. від вирішення місц. соціально-госп. питань, але підвищили наглядово-контролюючі функції. Контрреформи імп. *Олександра III* розширили повноваження Г., надали йому право впливати на суд. рішення, контролювати вибори суддів та присяжних засідателів, затверджувати на посадах чл. земських установ. У роки царювання імп. *Миколи II* губернатори брали участь у придушенні революц., радикальних і соціально-нац. рухів. Інститут губернаторства був ліквідований у ході *Лютневої революції 1917* (див. *Губернські комісари*).

Дж.: Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1833, т. 7, 1832, № 54678; СПб., 1837, т. 9, отд. 1, 1836, № 9053.

Літ.: Министерство внутренних дел: Исторический очерк. СПб., 1901; *Блинов И.А.* Губернаторы: Историко-юридический очерк. СПб., 1905; *Градовский А.Д.* Начала русского государственного права. В кн.: *Градовский А.Д.* Собрание сочинений, т. 9, ч. 3. СПб., 1908; *Лысенко Л.М.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII — начала XX века). М., 2001.

В.С. Шандра.

Будинок губернатора в Чернігові. Фото початку 20 ст.

ГУБЕ́РНІЯ — вища адм.-тер. одиниця держ., місц., поліцейського і фінансового управління *Російської імперії.* (Після сусп.-політ. трансформацій теренів колишньої Російської імперії поділ тер. України на Г. проіснував до 1925. За указом *Петра I* від 18 груд. 1708 Рос. д-ва вперше була поділена на 8 Г.: Інгерманландську (С.-Петерб. від 1710), Московську, *Київську губернію*, Смоленську, Архангельську, Казанську, *Азовську губернію*, Сибірську. 1719 кількість Г. збільшено до 11 і здійснено їх поділ на провінції. Азов. губ. поділялася на пров.: Воронезьку, Єлецьку, Тамбовську, Шацьку, Бахмутську; Київ. — на Білгородську, Севську, Орловську, Київську. Згідно з «Установленням для управління губерній» 1775 (див. *Губернська реформа 1775*) було створено спочатку 41, а потім 50 Г. Було введено 4 одиниці адм. поділу — Г., *повіт*, місто і *волость.* В одній Г. проживало 300—400 тис. душ нас., у пов. — 20—30 тис. За указом «Про новий поділ держави на губернії 1796» на *Лівобережній Україні* було утворено *Малоросійську губернію*, на *Слобідській Україні — Сло-*

бідсько-Українську губернію (від 1835 — *Харківська губернія*), на *Правобережній Україні* — *Волинську губернію*, Київ. губ. і *Подільську губернію*, а на пд. України і в Криму — *Новоросійську губернію*. 1802 Малорос. Г. ліквідовано і замість неї створено *Чернігівську губернію* і *Полтавську губернію*, Новорос. губ. було поділено на *Миколаївську губернію* (від 1803 — *Херсонська губернія*), *Катеринославську губернію* і *Таврійську губернію*.

Правителем Г. був *губернатор* — вищий держ. чиновник, який призначався імператором, йому підпорядковувалося губернське управління (див. *Губернське правління*). Останнє розвивалося в напрямку розширення адм.-поліцейських прав чиновників, і перш за все губернаторів, і надання їм надзвичайних повноважень у боротьбі проти революц. рухів. У Г., які входили до складу генерал-губернаторств (див. *Генерал-губернаторства в Україні*), губернатори підпорядковувалися генерал-губернаторам. На 1 січ. 1917 у Рос. імперії існували 79 Г. і 22 обл., в т. ч. в Україні 9 Г. — Київ., Харків., Черніг., Полтав., Волин., Подільська, Катеринос., Херсон. й Таврійська.

1921 Україна поділялася на 12 Г.: Волин., *Донецьку губернію*, *Запорізьку губернію*, Катериносл., Київ., *Кременчуцьку губернію*, Миколаїв., *Одеську губернію*, Подільську, Полтав., Харків. і Черніг. губернії. Потім Кременчуцька й Запоріз. Г. були ліквідовані, а Одес. й Миколаїв. об'єднані в Одес. Г. Згідно з адміністративно-територіальною реформою 1925, в Україні поділ на Г. було ліквідовано.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, т. 4—5, № 2218, 2673. СПб., 1830; *Градовский А.* Начало русского государственного права, т. 3, ч. 1. СПб., 1883.

О.Є. Маркова.

ГУБЕ́РНСЬКА КАНЦЕЛЯ́РІЯ — виконавчий орган при *губернаторові* з забезпечення всієї секретарської роботи. Підпорядковувалася віце-губернатору, очолювалась управляючим. Спершу мала нескладну структуру, котра ускладнюється з 1809. До складу Г.к. входили штатні чиновники з особливих доручень, помічники, канцелярські службовці, чиновник-рахівник та екзекутор, редактор «*Губернских ведомостей*», бухгалтер, реєстратор та архіваріус. Спершу Г.к. поділялися на частини, в 19 ст. — на від-ня (наприкінці 19 ст. складалися із розпорядчого, звітного, госп. і карного від-нь). Розпорядче від-ня зосереджувалося над виконанням указів вищої влади, підготовкою до друку «Губернских ведомостей», заснуванням вищих і середніх навч. закладів, контролювало надходження податків, проходження дворянських виборів (див. *Дворянські зібрання*), особовий склад держ. установ. Звітне від-ня Г.к. займалося підготовкою для імператора річних звітів про стан ввіреної *губернії*, укладало стат. та ін. відомості про склад нас., стан пром-сті, с. госп-ва, сплату земських податків тощо. Воно ж вело діловодство про видачу закордонних паспортів. Госп. від-ня організовувало контроль за станом справ у сільс. і лісовому госп-вах, в галузі буд-ва, за роботою пошт, станом шляхів сполучень, обслуговуванням військ. частин. 1866 воно припинило діяльність у тих губ., на які поширювалася чинність *земської реформи 1864*. Карне від-ня здійснювало нагляд за діяльністю судів. Ліквідоване 1872 у тих губ., на які поширювалася чинність *судової реформи 1864*. Натомість утворювалися нові від-ня: в земських справах, для нагляду за діяльністю земських установ (замість ліквідованого госп.). Від-ня з міськ. справ, утворене 1873, після набуття чинності нового міськ. положення займалося з'ясуванням питань міськ. управління. Ці два від-ня в 1890-х рр. були об'єднані в одне: від-ня земських і міськ. справ. У 1870-х рр. почали створюватися таємні від-ня, які займалися боротьбою з революц. рухами. Канцелярії цивільних губернаторів були ліквідовані в берез. 1917.

Літ.: *Шумилов М.М.* Губернаторские канцелярии и губернские правления в России 50—80-х гг. XIX в. В кн.: Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX—XX века: Сборник статей памяти В.С. Дякина и Ю.Б. Соловьева. СПб., 1999; *Лысенко Л.М.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII — начала XX века). М., 2001.

В.С. Шандра.

ГУБЕ́РНСЬКА РЕФО́РМА 1775 — реформа місцевого самоуправління в *Російській імперії*. Проведена під час правління імп. *Катерини II*. Комісія на чолі з імператрицею розробила законодавчий акт — «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи», 28 розділів якого були затверджені 7 листоп. 1775, а 3 останні — 4 січ. 1780. В ході реформи майже вдвічі збільшено кількість *губерній* (з 23 за станом на 1775 до 41 у 1780 та 50 до кін. 18 ст.), ліквідовано *провінції*. При запровадженні нового адм. поділу ігнорувалися екон. зв'язки та нац. особливості нас. тих чи ін. місцевостей Рос. імперії. Основою нового поділу стала визначена кількість нас. (ревізьких душ) для одиниці адм.-тер. поділу — 300—400 тис. для губ. та 20—30 тис. для *повіту*. 2—3 губ. складали *намісництво* на чолі з намісником, який наділявся надзвичайними повноваженнями та був підзвітний імператриці.

Адм.-поліцейські функції в губ. були покладені на *губернаторів*, *губернське правління* та «приказы общественного призрения» (колегіальні органи); фінансово-господарчі — на казенну палату; суд. — на палати кримінального й цивільного суду, совісний суд, а також на різні види місц. станових (див. *Стани*) судів. Була ств. також система прокурорського нагляду.

В Україні Г.р. була проведена після ліквідації 1781 традиційного адм. поділу на *полки*. Вільні *козаки* були перетворені на *державних селян*, а представники *козацької старшини* злилися з рос. *дворянством*.

Літ.: *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. М., 1983; Российское законодательство X—XX веков, т. 5. М., 1987.

Г.Г. Єфіменко.

ГУБЕ́РНСЬКЕ ПРАВЛІ́ННЯ — місц. адм. установа, колегіальний орган при *губернаторові*. Створювалися з 1780 у кожній *губернії* згідно з *губернською реформою 1775*. Підпорядковувалися Сенатові, а з 1802 — і МВС. Значення Г.п. як колегіального органу з 1830-х рр. почало падати, і правління перетворилося на виконавчий канцелярський орган при губернаторові. Це призвело до

того, що місцева влада стала рутинною й малоефективною. До складу правлінь входили губернатор і радники (2 з 1821, 3 з 1824, 4 з 1837), котрих призначав Сенат та які складали Заг. присутствіє. Губернатор був головою правління, але засідання останнього вів не постійно. Віце-губернатор засідав на правах старшого чл. правління. При Г.п. діяли губернський прокурор та стряпчі казенних і карних справ, чиновники з особливих доручень, скарбник з помічником, губернський і повітові землеміри. 1865 набрало чинності нове положення про Г.п., що вводило посади губернських мед. інспектора, інженера, архітектора. Г.п. набуло права відкривати пром. заклади, торги, приватні друкарні, аптеки, звільняти з посад лікарів. Заг. присутствіє обговорювало нові законодавчі акти, спільні з казенною палатою торги, орг. заходи. Від 1824 Г.п. ділялося на 4 від-ня, які очолювали радники. В залежності від розмірів губернії в складі Г.п. могло бути від 1 до 3 розпорядчих від-нь, буд. від-ня і канцелярія заг. присутствія. Госп. питання перебували у віданні віце-губернатора. При Г.п. діяли друкарня, регістратура, архів, працював губернський землемір, що керував також креслярнею, та повітові землеміри.

У ході ліберальних реформ 1860—70-х рр. повноваження Г.п. було обмежено, зокрема, після *земської реформи 1864* і *міської реформи 1870* госп. питання перебрали на себе ін. установи, *судова реформа 1864* позбавила правління суд. функцій. Воно звільнялося від другорядних адм.-госп. справ. Після 1865 при правлінні було відкрито лікарське від-ня, очолюване мед. інспектором, куди на правах спеціалістів входили пом. інспектора і фармацевт. Буд. від-ня залишалися в тих містах, на які не поширювалася в повному обсязі міська реформа 1870. Межове від-ня контролювало діяльність повітових землемірів. До від-нь додалися «фабричні столи».

Г.п. існували до 1917.

Літ.: *Эйхельман О.* Обзор центральных и местных учреждений управления в России... К., 1890; Министерство внутренних дел: Исторический очерк. СПб., 1901; *Градовский А.Д.* Начала русского государственного права. В кн.: *Градовский А.Д.* Собрание сочинений, т. 9, ч. 3. СПб., 1908; *Воробьева Ю.С., Ерошкина А.Н.* Губернское правление. В кн.: Государственность России: Словарь-справочник, кн. 1. М., 1996; *Шумилов М.М.* Губернаторские канцелярии и губернские правления в России 50—80-х гг. XIX в. В кн.: Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX—XX века: Сборник статей памяти В.С. Дякина и Ю.Б. Соловьева. СПб., 1999; *Лысенко Л.М.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII — начала XX века). М., 2001.

В.С. Шандра.

Будинок губернського правління в Чернігові. Фото початку 20 ст.

ГУБЕ́РНСЬКІ ВЧЕ́НІ АРХІ́ВНІ КОМІ́СІЇ — комісії, ств. на підставі «Положення про губернські історичні архіви та вчені архівні комісії» від 13 квіт. 1884 для виявлення, концентрації та впорядкування документальних матеріалів, важливих в істор. відношенні, та організації місц. (губернських) архівів. Окрім цього, Г.в.а.к. мали право досліджувати пам'ятки старовини, створювати музеї, б-ки. На тер. України діяли: *Таврійська губернська вчена архівна комісія* (1887—1923), *Чернігівська губернська вчена архівна комісія* (1896—1917), Херсон. губернська вчена архівна комісія (1898—1910), *Катеринославська губернська вчена архівна комісія* (1903—18), *Полтавська губернська вчена архівна комісія* (1903—18), *Київська губернська вчена архівна комісія* (1914 увійшла до складу *Київської археографічної комісії*), Харків. губернська вчена архівна комісія (1915—18, у зв'язку з *Першою світовою війною* та революц. перетвореннями розгорнути роботу не змогла). В наук. відношенні підпорядковувалися Петерб. археол. ін-тові, в адм. — *губернаторам*. Спец. асигнувань не мали. Штат (керуючий справами, охоронець, сторож) утримувався на кошти, що надходили від членських внесків та пожертв.

Результати наук. досліджень друкували: Черніг. Г.в.а.к. — у «Трудах» (12 вип.); Полтав. — у «Трудах» (15 вип.); Катериносл. — у «Летописях» (10 вип.); Таврійська — в «Известиях» (57 вип.) та окремими працями.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, т. 6. СПб., 1887; *Сарбей В.Г.* Вклад губернських архівних комісій в історіографію України. В кн.: Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1965; *Ковальський Н.П., Абросимова С.В.* Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии. В кн.: Археографический ежегодник за 1988 г. М., 1989; «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1904—1914): Бібліографічний довідник. К., 1991; *Курас Г.М.* Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України. Дніпропетровськ, 1992; Архівний збірник на посвяту 90-річчя Полтавської вченої архівної комісії. Полтава, 1993; *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність. К., 1995.

Т.Ф. Григор'єва.

ГУБЕ́РНСЬКІ ЖАНДА́РМСЬКІ УПРАВЛІ́ННЯ — територіальні підрозділи політ. поліції царського уряду (див. *Жандармерія*). Ств. 1867 згідно з «Положенням про Корпус жандармів». На тер. України діяли в кожній з 9 *губерній*; крім того, функціонували жандармські управління в *Одесі* та *Севастополі*. У віданні Волин. та Подільського управлінь перебували прикордонні застави. Гол. напрямами діяльності Г.ж.у. були політ. розшук та проведення слідства в політ. справах, визначення політ. благонадійності осіб та «загальний нагляд» за населенням. До 1911 Г.ж.у. були також одним із органів контррозвідки. Від 1902 до 1913 функції політ. розшуку Г.ж.у. перейшли до відання *охоронних відділень*. Ліквідовані після *Лютневої революції 1917*.

Літ.: *Оржеховский И.В.* Самодержавие против революционной России (1826—1880 гг.). М., 1982.

О.Ф. Овсієнко.

ГУБЕ́РНСЬКІ З'Ї́ЗДИ РАД СЕЛЯ́НСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ 1917—1918. В Україні відбулося близь-

ко 40 губернських з'їздів протягом берез. 1917 — квіт. 1918.

Весною — на поч. літа 1917 пройшло 14 з'їздів, на яких обговорювалися такі питання: поточний момент, ставлення до *Тимчасового уряду* й *Української Центральної Ради*, війни та миру (див. *Перша світова війна*), ліквідація великого приватновласницького землеволодіння, встановлення 8-годинного робочого дня і робітничого контролю над вир-вом тощо. В центрі уваги багатьох з'їздів стояло питання організації *селянства*. Трибуну з'їздів активно використовували *партії політичні* для пропаганди своїх аграрних програм. Особливо гостра боротьба точилася між *Українською партією соціалістів-революціонерів* і *Партією соціалістів-революціонерів*, а в пром. і робітн. р-нах — і *Російською соціал-демократичною робітничою партією* (*більшовиків*). Постанови більшості з'їздів засвідчили переважний вплив на селі есерівських партій.

З розвитком і поглибленням аграрної революції (лип.—листоп. 1917) резолюції губернських з'їздів ставали все більш радикальними. Центр. в їхній роботі залишалося питання організації селянства. Осн. вимогою цього періоду була організація на місцях *рад селянських депутатів*. За повсюдне їх створення, ліквідацію рос. сел. союзів, а подекуди і укр. спілок висловилися серпневі з'їзди селян *Катеринославської губернії*, *Чернігівської губернії* і *Таврійської губернії*. Переважна кількість з'їздів цього періоду (всього їх відбулося 15) висловилася за негайне й безкоштовне відчуження всіх приватновласницьких земель та передачу їх у заг.-нар. користування. В національному питанні з'їзди селян вимагали надання Україні широкої нац.-тер. автономії у складі Російської Федеративної Демократичної Республіки, протестували проти *«Тимчасової інструкції Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» 1917* та поділу України.

Важлива роль у зростанні політ. активності широких верств селянства належить губернським сел. з'їздам, що відбулися наприкінці груд. 1917 — берез. 1918. В їхній роботі брали участь тисячі делегатів, обраних на сільс. сходах і маніфестаціях, волосних і повітових з'їздах Рад. У постановах з'їзди вітали прийняття *Декрету про мир 1917* і *Декрету про землю 1917*, вимагали негайної конфіскації всіх приватновласницьких земель і зрівняльного розподілу їх серед безземельних і малоземельних селян. Більшість з'їздів визнала ЦВК Рад. України і *Народний секретаріат* центр. органами влади в Україні, зобов'язала всі ради негайно взяти владу на місцях до своїх рук. Характерною рисою цього періоду був рух за об'єднання рад сел. депутатів з радами робітн. і солдатських депутатів (див. *Ради робітничих депутатів*, *Ради солдатських депутатів в Україні 1917*). З'їзди відіграли значну роль у політ. пробудженні села, поглибленні аграрної революції, революціонізуванні широких верств селянства.

Літ.: Історія Української РСР, т. 5. К., 1977; *Хмель И.В.* Переустройство сельского хозяйства на социалистических началах. В кн.: Октябрь и гражданская война на Украине: Страницы истории. К., 1987; *Її ж.* Аграрные преобразования на Украине: 1917—1920 гг. К., 1990.

І.В. Хміль.

ГУБЕ́РНСЬКІ І ПОВІТО́ВІ СТА́РОСТИ 1918. Посади старост було запроваджено наказом гетьман. уряду *Української Держави* від 14 трав. 1918 для заміни посад голів місц. адміністрацій — *губернських комісарів* і повітових комісарів, що існували з часів *Української Центральної Ради*. Губернським старостам надавалися права колиш. рос. генерал-губернаторів (див. *Генерал-губернаторства в Україні*).

Гетьман бажав мати на місцях, по-перше, своїх вірних прихильників, по-друге — досвідчених адміністраторів з місц. нас., придатних до держ. кер-ва. Виходячи з цього, губернськими та повітовими старостами призначалися місц. землевласники, земські діячі, судді, військові. Переважна більшість із них була байдужа і навіть ворожа до нац. справи, що викликало конфлікти між владою і укр. громадянством. На посадах губернських старост 1918 перебували: І.Чарторижський (Київщина), Д.Андро (*Волинь*), С.Кисельов (*Поділля*), М.Савицький (Чернігівщина), С.Іваненко (Полтавщина), ген. Черніков (Катеринославщина), ген. П.Заліський (Харківщина), С.Пищев (Херсонщина), О.Десницький (Таврія), О.*Скоропис-Йолтуховський* (*Холмщина* і *Підляшшя*). Посади Г. і п.с. були скасовані *Директорією* УНР.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр., т. 2. Ужгород, 1930.

О.І. Лупандін.

ГУБЕ́РНСЬКІ КОМІСА́РИ, комісари Тимчасового уряду — повноважні представники *Тимчасового уряду* на місцях, які мали права і виконували функції колишніх *губернаторів*. Призначалися з берез. 1917. В укр. губ., на які за «*Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» 1917* від 17(04) серп. поширювалася влада *Генерального секретаріату Української Центральної Ради*, комісари призначались *Українською Центральною Радою*. Комісарами укр. губ. були: М.*Суковкін* (згодом О.*Саліковський*) — *Київська губернія*, А.*В'язлов* — *Волинська губернія*, М.Стаховський — *Подільська губернія*, А.*Лівицький* — *Полтавська губернія*, М.Іскрицький (згодом Д.*Дорошенко*) — *Чернігівська губернія*. Д.Дорошенко у квіт.—серп. 1917 був комісаром *Буковини* та *Галичини* (див. *Галицько-Буковинське генерал-губернаторство*); М.Страдомський — комісаром *Києва*. На місцях існували посади повітових комісарів. Посади губернських і повітових комісарів в Україні скасовано після *гетьманського перевороту 1918*. Натомість уведено посади *губернських і повітових старост*.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр., т. 1. Ужгород, 1932; Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия. М., 1987; *Підкова І.З.*, *Шуст Р.М.* Довідник з історії України, т. 1. К., 1993.

О.Б. Кудлай.

ГУБЕ́РНСЬКІ КОМІТЕ́ТИ ОХОРО́НИ ПА́М'ЯТОК. Почали ств. в Україні 1917 як громад. органи, що ставили на меті вивчення та збереження об'єктів істор.-культ. спадщини. Серед перших були засновані к-ти охорони пам'яток старовини і мист-ва на Чернігівщині (28 трав. 1917), Полтавщи-

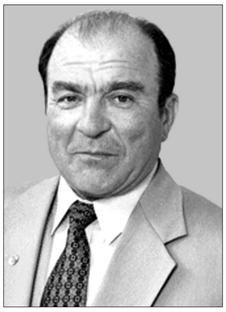

Л.В. Губерський.

ні (літо 1917) та Херсонщині (кін. 1917 — поч. 1918), які об'єднували місц. представників наук. та творчої *інтелігенції*. Опікувалися збереженням, дослідженням та популяризацією архіт. і мистецьких пам'яток, громад. та приватних музейних, архів. і бібліотечних колекцій. 1919 на контрольованих рад. владою тер. при губернських виконавчих к-тах рад робітничих, селянських та солдатських депутатів відбувається формування к-тів охорони пам'яток мист-ва і старовини (губКОПМІСів) як держ. органів, підвідомчих Наркоматові освіти та *Всеукраїнському комітету охорони пам'яток мистецтв і старовини* (ВУКОПМІСу). Протягом 1919—22 діяли Волин., Київ., Одес., Подільський, Харків. та Черніг. к-ти. Відповідно до типової структури вони складалися з музейної, етногр., археол., архіт.-монументальної та архівно-бібліотечної секцій. Більшість губКОПМІСів мали в підпорядкуванні повітові та окремі міські к-ти. На Чернігівщині в квіт.—черв. 1919 працювали к-ти охорони пам'яток у 12 повітах (з 15). Основними напрямами діяльності губКОПМІСів були реєстрація, обстеження, наук. дослідження та охорона пам'яток старовини і мист-ва, створення та організація роботи музеїв, архівів і б-к, виявлення культ. цінностей, що залишалися без догляду в покинутих садибах та квартирах, і їх перевезення до відповідних держ. закладів, популяризація істор.-культ. спадщини серед населення шляхом організації спец. публічних курсів, лекцій, екскурсій та наук.-популярних видань. Припинили діяльність у зв'язку з ліквідацією 1922 ВУКОПМІСу та реформою системи органів нар. освіти.

Літ.: *Кот С.И.* Первый на Украине. В кн.: Историческое краеведение в СССР. К., 1989; *Нестуля О.О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. К.—Полтава, 1994.

С.І. Кот.

ГУБЕ́РНСЬКІ УКРАЇ́НСЬКІ НАЦІОНА́ЛЬНІ З'ЇЗДИ — представницькі збори укр. громадськості, що після утворення *Української Центральної Ради* відбулися в усіх губ. України: *Харківській губернії* — 29(16) квіт., *Подільській губернії* — 18—20(5—7) трав., *Волинській губернії* — 23—25(10—12) трав., *Полтавській губернії* — 3—4 черв. (21—22 трав.), *Катеринославській губернії* — 3—4 черв. (21—22 трав.), *Чернігівській губернії* — 21—23(8—10) черв., *Київській губернії* — 30 черв. — 1 лип. (17—18 черв.), 1—2 верес. (19—20 серп.), 10—12 листоп. (28—30 жовт.), 2—5 січ. 1918 (20—23 груд. 1917) та 28 квіт.— 2 трав. 1918, *Херсонській губернії* — 5—13 лип. (22—30 черв.). У серп. 1917 завершилося згуртування українців Таврії. 25—26 (12—13) серп. їхні представники зібралися на з'їзд у *Сімферополі* й ухвалили скликати заг.-губернський з'їзд у *Мелітополі* 9—11 верес. (27—29 серп.). Влітку 1918 діяла Крим. укр. рада. У роботі з'їздів брали участь представники укр. громад., культ.-освіт., військ., профспілкових орг-цій, політ. партій, сел. спілок та кооперативів: були присутні керівники та чл. УЦР, громад. к-тів, земських управ, депутати 4-ї Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*) та місцевих рад.

На губернські нац. з'їзди виносилися гол. питання *української революції 1917—1921*: підтримка УЦР, проголошення *Універсалів Української Центральної Ради*, обговорювалися засади організації укр. автономії в складі Рос. Федеративної Демократ. Республіки, висувалися вимоги негайного проголошення нац.-територіальної автономії України. В центрі уваги були питання про землю, укр. військо, шляхи відродження нац. к-ри, українізацію освіти, створення т-в «Просвіти» тощо. Реалізація рішень доручалася обраним на з'їздах губернським укр. нац. радам.

На з'їздах у Харків. та Черніг. губерніях порушувалися територіальні питання: на першому — був висловлений протест проти намагань *Тимчасового уряду* приєднати *Слобідську Україну* до Моск. військ. округу; на другому — на прохання делегатів Стародубського, Новозибківського, Мглинського та Суразького пов. Черніг. губ. ухвалено вважати ці повіти українськими.

У 2-й пол. 1917 на з'їздах висловлювалися протести проти рішення Тимчасового уряду обмежити автономію України 5-ма губ. Делегати Херсон. з'їзду заявили протест проти спроб відокремити Херсонщину від України, засудили намагання відкласти розв'язання укр. питання до *Всеросійських Установчих зборів*.

Під час роботи губернських нац. з'їздів характерним було вшанування делегатами пам'яті Т.*Шевченка*, а також багатьох ін. славних синів укр. народу. Завершувалися з'їзди співом «Заповіту».

Літ.: «Южный край» (Х.), 1917, 14 квіт.; «Рідне слово» (Х.), 1917, 22 квіт., 6 трав.; «Вісник Полтавського губернського громадського комітету», 1917, 25—28 трав.; «Українське слово» (Одеса), 1917, черв.; «Нова Рада» (К.), 1917, 25 серп.; «Волчанский земский листок», 1917, 18 жовт.; «Народна Воля» (К.), 1917; 1917 год на Киевщине. Хроника событий. К., 1928.

А.П. Гриценко.

ГУБЕ́РСЬКИЙ Леонід Васильович (н. 04.10.1941) — філософ, організатор науки й освіти в Україні. Д-р філос. н., проф. (1989), акад. НАН України (2003). Засл. працівник нар. освіти України (1997). Н. в м. *Миргород.* 1961 закінчив технікум, працював інженером ТЕЦ цукрокомбінату в Харків. обл. 1969 закінчив філос. ф-т Київ. ун-ту. Від 1971 — в Київ. ун-ті: аспірант, асистент, доц., проф., зав. каф-ри, заст. декана філос. ф-ту, проректор. Від 1994 — проректор і дир. Ін-ту міжнар. відносин Київ. ун-ту. Має понад 200 наук. публікацій.

Г. є чл. громад. ради експертів із внутр.-політ. питань при Президентові України, К-ту з Держ. премій України у галузі н. і т., нац. комісії України в справах ЮНЕСКО, експертної ради к-ту ВР України в закордонних справах, наук. ради при МЗС України, віце-президентом т-ва «Знання України», заступником академіка-секретаря Від-ня історії, філософії та права НАН України, головою навч.-методичної комісії Мін-ва освіти й науки України зі спеціальності «міжнародні відносини». Одночасно — гол. ред. наук. вісників «Міжнародні відносини» і «Актуальні проблеми міжнародних відносин», член редколегій журналів «Політика і час», «Пам'ять століть», «Трибуна», наук. збірок «Український часопис міжнарод-

ного права», «Проблеми філософії» та ін.

Нагороджений орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го ст., держ. нагородами Італії, Португалії, Болгарії. Має дипломатичний ранг Надзвичайного і Повноважного Посла України.

В.П. Крижанівський.

«ГУБЕ́РНСКИЕ ВЕ́ДОМОСТИ» («Областные ведомости») — офіц. урядові місц. газети, які видавалися в *губерніях* та областях *Російської імперії* протягом 1838—1917 (в окремих губерніях до 1918 включно). Указом Правительствуючого Сенату 1830 передбачалося видання «Г.в.» у 6 губерніях, у т. ч. — в *Київській губернії* та *Слобідсько-Українській губернії*. Але проект 1830 не був реалізований. За ініціативи міністра внутр. справ Д.Блудова установленням 1837 ухвалено рішення про видання «Г.в.» в усіх губерніях. В Україні протягом 1838—1917 (у Катеринославі, нині м. *Дніпропетровськ*, та *Херсоні* — до поч. 1918) видавалися: «Волынские губернские ведомости» (*Житомир*), «Екатеринославские губернские ведомости», «Киевские губернские ведомости», «Полтавские губернские ведомости», «Таврические губернские ведомости» (*Сімферополь*), «Харьковские губернские ведомости», «Херсонские губернские ведомости», «Черниговские губернские ведомости». «Г.в.» складалися з офіц. (урядові документи, установлення місц. влади та офіц. хроніка діяльності місц. адміністрації) та неофіц. (відомості про місц. пром-сть, с. госп-во, торгівлю, старожитності («местные древности»), стат. огляди, неофіц. хроніка, приватні об'яви, некрологи) відділів. Навколо неофіц. відділів об'єднувалася місц. *інтелігенція* (викладачі г-зій, земські лікарі, краєзнавці), а з серед. 1880-х рр. — члени *губернських вчених архівних комісій*. Після 1861 неофіц. відділи «Г.в.» значно розширилися за обсягом та тематикою публікацій, зокрема за рахунок етногр., історико-краєзнавчих та стат. матеріалів. 1865—81 «Г.в.» виходили за попередньої цензури. В «Г.в.» друкувалися укр. історики Д.*Багалій*, І.*Каманін*, О.*Лазаревський*, Г.*Милорадович*, І.*Павловський*, Ю.*Сіцінський* та ін.

Літ.: *Геннади Г.Н.* Указатель географических, этнографических и статистических статей, помещенных в «Губернских ведомостях», 1851—1857. «Вестник Русского географического общества», 1852, ч. 5, кн. 3; 1853, ч. 8, кн. 3; 1854, ч. 11, кн. 5; 1855, ч. 14, кн. 3; 1856, ч. 18, кн. 5; 1858, ч. 23, кн. 5; 1859, ч. 25, кн. 3; *Милорадович Г.А.* «Черниговские губернские ведомости»: указатель 1838—1857 гг. «Черниговские губернские ведомости», 1857, № 52 (приложение); *Пискарев О.А.* Алфавитно-систематический указатель сведений о России, заключающихся в неофициальной части губернских ведомостей, 1838—1851. Там само, 1857, ч. 20, № 3—4; 1860, ч. 29, № 6—7; Систематический указатель статей, помещенных в «Екатеринославских губернских ведомостях» за 1863, 1864, 1865, 1866, 1867 и 1868 годы, относящихся к Екатеринославской губернии. «Екатеринославские губернские ведомости», 1869, № 90; «Волынские губернские ведомости»: указатель за 1867—1879 гг. Житомир, 1880; «Черниговские губернские ведомости» на нынешний год и новые в них историко-этнографические материалы. «Киевская старина», 1886, № 8; *Ястребов В.* «Херсонские губернские ведомости» в 1838—1888 гг. «Киевская старина», 1890, № 3; *Лященко А.И.* (1871—1931). «Волынские губернские ведомости» в 1838—1887 гг. «Живая старина», 1893, вып. 11; Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в «Черниговских губернских ведомостях» за 1838—1906 годы. «Труды Черниговской губернской архивной комиссии», 1907, т. 7; *Лисовский Н.М.* Библиография русской периодической печати 1703—1900 гг. Пг., 1915; *Беляева Л.Н. и др.* Библиография периодических изданий России 1901—1916, т. 1—4. Л., 1958—61; Русская периодическая печать (1702—1894): Справочник. М., 1959; Харьков и губерния на страницах газеты «Харьковские губернские ведомости» 1838—1917 гг., вып. 1—3. Х., 1993—94.

О.В. Ясь.

ГУ́БКА Іван Миколайович (н. 24.03.1932) — громад. та політ. діяч, учасник нац.-визвол. та дисидентського руху. Н. в с. Бишків-Губки на Львівщині в сел. родині. Закінчив середню шк. (1948) і того ж року вступив на юрид. ф-т Львів. ун-ту. 28 жовт. 1948 заарештований і 23 лип. 1949 засуджений військ. трибуналом на 25 років спец. таборів за орг. зв'язок з *Організацією українських націоналістів*. Відбував покарання в «Карлагу» (Казахстан — Кенгір, Спаськ, Дубовка та ін.), м. Норільськ (нині місто Красноярського краю, РФ; учасник повстання політв'язнів 1953), на Колимі (нині тер. РФ). Звільнений 23 серп. 1956. 1964 закінчив Львів. торгово-екон. ін-т. Працював інженером. 1965—67 — кер. львів. групи підпільного *Українського національного фронту*. 27 берез. 1967 — заарештований, 1 серп. 1967 — засуджений на 6 років таборів і 5 — заслання. Звільнений у листоп. 1977. 1978—92 — економіст управління побутових послуг (*Львів*). 1988—90 — чл. *Української Гельсінкської спілки*. 1990—91 — голова Львів. обласної спілки політв'язнів, 1991—92 — голова *Спілки політв'язнів України*. 1992 реабілітований за обома кримінальними справами. 1992—93 — співголова Всеукраїнського т-ва політв'язнів і репресованих. 16 жовтня 1992 — співзасн. *Конгресу українських націоналістів* (КУН), чл. Гол. проводу, голова проводу Львів. обласної орг-ції КУН. Ред. відновленого час. «*Воля і Батьківщина*» (1995). Автор спогадів «Дорогами життя».

І.М. Губка.

Тв.: Дорогами життя. «Воля і Батьківщина», 1997, № 1—4; 1998, № 1—3.

Літ.: *Базелюк М.* Ми чесно йшли... «За вільну Україну», 1990, 7 груд.

Ю.Д. Зайцев.

ГУ́ГЕЛЬ Яків Семенович (1895—15.10.1937) — промисловець. Закінчив Одес. середнє тех. уч-ще, навч. в Донец. ін-ті господарників (заочно). 1917 був обраний депутатом Пересипської райради робітн. депутатів. Від 1920 — чл. РКП(б)—ВКП(б). Працював на керівних посадах у металургійній пром-сті (Таганрозький, Station...).

П.П. Гудзенко.

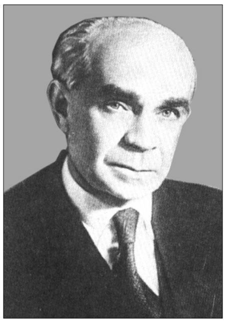
М.К. Гудзій.

місц. компарт. кер-вом, критичне ставлення до командних методів. 14 жовт. 1937 на закритому засіданні виїзної воєн. колегії Верховного Суду СРСР (у м. *Києві*) Г. винесено смертний вирок, який виконано наступного дня. Реабілітований 1956.

Літ.: 30 пламенных лет. Очерки истории Ждановского завода «Азовсталь». Донецк, 1965; *Лихолобова З.Г.* Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. Донецьк, 1996; Правда через годы..., вып. 2. Донецк, 1998.

З.Г. Лихолобова.

ГУДЗЕ́НКО Пантелеймон Петрович (09.08(27.07).1907—17.08. 1994) — архівіст, археограф, історик. Д-р істор. н. (1966), засл. діяч н. УРСР (1977). Н. в с. Дернове (нині село Тростянецького р-ну Сум. обл.) у сел. родині. 1924 закінчив 7-річну шк. Навч. в агропрофшколі м-ка Тростянець (1924—26), Харків. пед. технікумі (1926—27). 1931 закінчив істор. ф-т Харків. ін-ту пед. професійної освіти. 1930—32 викладав соціально-екон. дисципліни на робітн. ф-ті Харків. с.-г. ін-ту. Одночасно працював н. с. Центр. держ. архіву Жовтневої революції та соціаліст. буд-ва УСРР. Протягом 1930—48 займався н.-д. та адм. роботою в архів. установах України: ст. н. с., зав. від., заст. нач. Архів. управління НКВС УРСР, з 1943 — нач. Архів. управління НКВС України. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* перебував в оперативній групі НКВС УРСР на *Південному фронті*, Сталінградському фронті, *Воронезькому фронті* і *Першому Українському фронті*. 1947 захистив канд. дис. 1948—50 працював у Комісії з історії Великої Вітчизн. війни: ст. н. с., зав. від. фондів, заст. голови з наук. роботи. Від 1950 — в Ін-ті історії АН УРСР, обіймав посади ст. н. с. (одночасно 1950—52 — учений секретар Від-ня сусп. наук АН УРСР), зав. відділами археографії (1952—55, 1959), історії соціаліст. і комуніст. буд-ва (1959—64), історії соціаліст. буд-ва (1964—77), одночасно 1967—77 — заст. дир. Ін-ту з наук. роботи, з 1977 і до виходу на пенсію (1981) — ст. н. с.-консультант. Працюючи в Ін-ті історії АН УРСР, був також чл. вченої ради Київ. ун-ту, чл. наук. ради Гол. архів. управління при РМ УРСР.

Г. — автор понад 100 праць з історії України новітнього періоду та археографії; відп. ред., чл. редколегій, кер. авторського колективу низки фундаментальних праць з історії України: «Історія Києва» у 2-х т. (1959), «Історія робітничого класу УРСР» (К., 1967, т. 2), «Історія селянства УРСР» (К., 1967, т. 2), «Розвиток української культури за роки Радянської влади» (К., 1967), *«Історія Української РСР»* (К., 1967, т. 2), *«Радянська енциклопедія історії України»* (К., 1969—72, т. 1—4), «Історія робітників Донецького басейну» (К., 1981), *«Історія міст і сіл Української РСР»* та ін. Протягом тридцяти років очолював роботу в Ін-ті історії АН УРСР з підготовки й видання збірників архів. документів і матеріалів. За його участю видано зб. документів: «Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі» (К., 1949), *«Воссоединение Украины с Россией»* (М., 1953, т. 2), «Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні (1917—1921)» (К., 1957), «Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в годы второй и третьей пятилеток» (К., 1977, ч. 1—2) та ін.

Лауреат Держ. премії УРСР у галузі н. і т. (1980). Нагороджений 6-ма медалями СРСР та Грамотою Президії ВР УРСР.

П. у м. *Київ.*

Тв.: Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917—1920 рр. К., 1965; Українська РСР в період громадянської війни (1917—1920 рр.), т. 2. К., 1968 [у співавт.]; Історія Української РСР, т. 1—8, 10 кн. [чл. гол. редколегії], т. 6 [у співавт., відп. ред.]. К., 1977; Трудові почини робітничого класу 1921—1937: (На матеріалах Української РСР). К., 1980 [у співавт.].

Літ.: Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики, вип. 1. К., 1998; Українські історики XX століття. Біобібліографічний довідник. Серія: Українські історики, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003.

В.М. Даниленко.

ГУДЗІ́Й Микола Каленикович (03.05(21.04).1887—29.10.1965) — історик літ., літературознавець. Проф. (1922), акад. АН УРСР (1945). Н. в м. *Могилів-Подільський.* Закінчив Київ. ун-т (1911), де брав участь у семінарах В.*Перетца.* Викладав у вузах *Києва*, *Сімферополя*, *Москви.* Очолював від. давньорус. літ. (1938—47), від. рос. літ. (1945—52) в Ін-ті світ. літ. ім. М.Горького АН СРСР. 1945—65 працював в Ін-ті літ. ім. Т.Шевченка АН УРСР. Автор наук. досліджень з історії давньорус. літ., розвідок про *«Слово о полку Ігоревім»*, вивчав укр.-рос. літ. зв'язки, літ. *Київської Русі*, творчість Ф.*Прокоповича*, історію сх.-слов'ян. літ. Автор першого підручника (1938—66 — 7 видань) та хрестоматії давньорус. літ. (1935—73 — 8 видань). Один із ред. 90-томного вид. тв. Л.*Толстого.* Ред. видань тв. Т.*Шевченка*, В.*Стефаника*, І.*Франка* та ін. У дискусії з франц. філологом-славістом А.Мазоном виступив проти спроби поставити під сумнів автентичність «Слова о полку Ігоревім».

П. у м. Москва.

Тв.: Переводы «Żywotów Świętych» Петра Скарги в Юго-Западной Руси. К., 1917; Французская буржуазная революция и русская литература. М., 1944; Ревизия подлинности «Слова о полку Игореве» в исследованиях профессора А.Мазона. Доповідь на IV міжнародному з'їзді славістів. «Ученые записки МГУ», 1946, т. 2, вып. 110, кн. 1; Слово о полку Ігоревім. К., 1955; Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы. М., 1958; Лев Толстой. Критико-биографический очерк. М., 1960.

Літ.: *Робинсон А.Н.* К семидесятилетию Николая Каллиниковича Гудзия; Хронологический список трудов академика Академии наук УССР Николая Каллиниковича Гудзия. «Труды Отдела древнерусской литературы», 1957, т. 13; *Білецький О.І.* Микола Каленикович Гудзій (До 70-річчя з дня народження). «Радянське літературознавство», 1957, № 3; *Козьмин М.Б.* К семидесятипятилетию Николая Каллиниковича Гудзия. «Известия АН СРСР. Отдел литературы и языка», 1962, т. 2; *Дмитриев Л.А.* Гудзий Николай Каллиникович. В кн.: Энциклопедия «Слово о полку Игореве», т. 2. СПб., 1995.

Т.О. Комаренко.

ГУДИ́МИ-ЛЕВКО́ВИЧІ — козац.-старшинський рід сербського походження. Вихідці зі старовинного роду дворян Левковичів. У 2-й пол. 17 ст. покинули свою батьківщину, яка перебувала під владою *Османської імперії*, й переселилися до *Києва.* З родини походить багато відомих діячів

доби *Гетьманщини*: полковий *обозний Могилівського полку* **Тиміш** Гудима (1667), останній *генеральний підскарбій* **Василь** Гудима (1758—64), *сотник* **Павло** (1767). Рід прославився своїм благодійництвом. **Петро** Левкович на свої кошти будував важливі річкові переправи, за що одержав універсали з подякою від *гетьманів* І.*Мазепи* (1693) та І.*Скоропадського* (1713). Універсал І.Скоропадського надавав право спадкоємцям Петра Левковича збирати «мостове мито» від кожного воза (див. *Мостове*). Син Петра Левковича **Іван Петрович** від 1719 до 1732 служив *райцею* Київ. магістрату. 1692 побудував у Києві Свято-Іллінську церкву на Подолі. Його сини **Василь Іванович** та **Йосип Іванович** також були райцями і *бурмистрами магістрату*, а **Іван Іванович** — *осавулом Київського полку*. Родина Гудимів була однією з найбагатших у Києві: володіли селами — Гудимівка (нині с. Перше Травня) і Нещерів (нині обидва села Обухівського р-ну Київ. обл.), лісами, винокурнями, шинками, заїжджими дворами. Представники родини Гудимів навч. в Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*): сини Йосипа — **Андрій Йосипович,** майбутній *значковий товариш*, та **Григорій Йосипович** — священик Свято-Іллінської церкви. Син Григорія **Іван Григорович** також навч. в акад., служив титулярним радником у Симбірській межовій конторі (1805). Син Івана **Федір Іванович** після завершення навч. в акад. був учителем малювання, отримав ст. магістра (1814), служив радником Симбірської палати кримінального суду. 1827 переїхав до Києва, отримав місце чиновника з особливих доручень при Київ. військ. губернаторові. 1829 призначений керувати справами канцелярії військ. губернатора.

Герб роду Гудимів-Левковичів.

1789 при одержанні дворян. звання, стверджуючи давність свого роду, нащадки Петра Левковича вирішили об'єднати прізвища Гудимів і Левковичів в одне, на що одержали офіц. дозвіл. Їхній родовід продовжується й досі.

Літ.: *Лучицкий И.* Киев в 1766 году. «Киевская старина», 1888, № 1—3; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии, т. 3. К., 1906.

Р.М. Лякіна.

ГУДО́ВИЧ Андрій Васильович (1731—24.06.1808) — політ. діяч, прихильник ідеї гетьманату (див. *Гетьманату інститут*). Походив із впливової старшинської родини *Гудовичів*. Брат І.*Гудовича*. Навч. в Кенігсберзькому ун-ті (1751), згодом вступив до голштинської військ. служби спадкоємця рос. престолу Петра Федоровича (згодом імп. *Петра III*). Став наближеною особою останнього. 1761 їздив до Пруссії з пропозицією миру та антидатського союзу. 1762 ім'я Г. у петерб. політ. колах називалося як ім'я майбутнього *гетьмана* України. За указом від 11 берез. (ст. ст.) 1762 отримав бл. 15 тис. кріпаків (див. *Кріпацтво*) в Україні (в *Стародубському полку* та *Чернігівському полку*). Після перевороту 1762 — відмовився служити імп. *Катерині II* та виїхав за кордон, де перебував до 1765, а згодом поселився в своїх укр. маєтках. Ймовірно, Г. мав відношення до закордонної місії В.*Капніста* 1791. Зі вступом на престол *Павла I* викликаний до *Санкт-Петербурга*, де, можливо, лобіював плани відновлення гетьманства (в поінформованих укр. колах вважали, що гетьманом буде призначений вел. кн. Костянтин Павлович, а Г. стане його регентом в Україні). Утім, уряд не підтримав проекти Г., і він знов повернувся до власних українських маєтків.

Літ.: *Мезько-Оглоблин О.* Андрій Гудович. В кн.: *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. Острог—Нью-Йорк, 2000.

Д.С. Вирський.

ГУДО́ВИЧ Іван Васильович (1741—1820) — граф (1797), генерал-фельдмаршал (1807). Брат А.*Гудовича*. 1 січ. 1759 був прийнятий на військ. службу офіцером. 1763 у званні полковника став командиром Астраханського полку, на чолі якого брав участь у *російсько-турецькій війні 1768—1774*. Як талановитий командир відзначився в лип. 1769 у битві під *Хотином*. Брав участь у бойовищах під с. Ларга, м. Кагул (обидва нині в Молдові), Браїловим (нині м. Бреїла; Румунія). Під мурами Бухареста (Румунія) розгромив турец. корпус і штурмом узяв столицю Валахії (див. *Волощина*), за що дістав звання генерал-майора.

І.В. Гудович.

Під час *російсько-турецької війни 1787—1791* Г. командував окремим загоном, захопив фортеці Хаджибей (1789, нині тер. *Одеси*), *Кілію* (1790), за що пожалуваний чином генерал-аншефа.

12 листоп. 1790 призначений кавказ. намісником. 22 черв. 1791 війська під кер-вом Г. штурмом оволоділи фортецею Анапа (нині місто Краснодарського краю, РФ). 1791—94 займався розробленням і реалізацією проекту створення «кордонної лінії» від верхів'я р. Кума до гирла р. Лаба (прит. Кубані).

1798 призначений генерал-губернатором м. *Київ*, потім м. *Кам'янець-Подільський* і, нарешті, головнокомандуючим армією, яка готувалася до походу на Рейн. 1806 — команд. військами в Закавказзі. 1809—12 — член Державної ради, сенатор. Від лют. 1812 — у відставці.

П. у с. Ольгополь (нині с. Ольгопіль Чечельницького р-ну Він. обл.).

Літ.: *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1. Екатеринодар, 1910; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

ГУДО́ВИЧІ — укр. шляхетський рід. Засн. роду — **Станіслав** 1567 отримав грамоту на маєток Гудайце (*Галичина*). Його старший син **Матвій** став засн. старшої гілки роду. Онуки молодшого сина **Івана — Андрій** та **Степан Павловичі** — на поч. 18 ст. переселилися до *Гетьманщини*. Найвідоміші серед чл. роду: **Василь** (р. н. невід. — 1764), держ. діяч. 18 ст., *бунчуковий товариш*, відав справами Ген. скарбу, був чл. укр. де-

В.М. Гужова.

легації до *Санкт-Петербурга* в справі відновлення гетьманства 1745—49; *генеральний підскарбій* (1764). Його старший син **Андрій** (див. А.*Гудович*) — генерал-ад'ютант імп. *Петра III*, згодом генерал-аншеф. Молодший син **Іван** (див. І.*Гудович*) 1797 дістав титул графа, поширений від 1809 на його братів **Михайла**, **Василя**, **Миколу** й **Петра**.

Літ.: *Оглоблин О.* Люди старої Росії. Мюнхен, 1959.

О.К. Струкевич.

ГУЖÓВА Віра Микитівна (30(18). 01.1898—06.12.1974) — оперна співачка (сопрано), педагог. Нар. арт. УРСР (1941). Н. в м. *Київ*. Вокальну освіту здобула в Київ. консерваторії (1919, клас Г.Гандольфі). Брала уроки співу в К.Мусатової-Кульженко та Ф.Орешкевича. Артистичну діяльність розпочала солісткою капели «*Думка*» (1920). 1921—24 — солістка Київ. робітн. залізничного театру, 1924—25, 1928—29, 1944—48 — Київ., 1925—28, 1929—32, 1933—41, 1948—50 — Харків., 1932—33 — Азерб., 1941—44 — Грузин. театрів опери та балету. 1949—50 — викл. Харків., 1950—61 — Київ. консерваторій.

Партії: Наталки («Наталка Полтавка» М.*Лисенка*); Одарки («Запорожець за Дунаєм» П.*Гулака-Артемовського*); Татьяни, Лізи («Євгеній Онєгін», «Пікова дама» П.*Чайковського*); Ярославни («Князь Ігор» О.Бородіна); Етері («Абесалом і Етері» З.Паліашвілі); Аїди (одноим. опера Дж.Верді) та ін. У концертах виконувала тв. укр. та зарубіжних композиторів. 1956—57 наспівала на грамплатівку дві укр. нар. пісні — «Висока верба», «Вийду я на доріженьку» — та романс М.Лисенка «Як не кляв тебе, о зоре» на слова І.*Франка*.

Г. — автор спогадів про О.*Петрусенко*, І.*Алчевського*, М.*Донця*, М.Роменського та В.Войтенка.

П. у м. Київ.

Тв.: Спогади. К., 1972.

Літ.: *Лисенко І.* Словник співаків України. К., 1997.

О.В. Янковська.

ГУ́ЗАР Любомир (н. 26.02.1933) — верховний архієпископ *Української греко-католицької церкви* (від 2001), митрополит Львів. і Галицький, єпископ Кам'янець-Подільський, кардинал. Н. в м. *Львів*. Освіту розпочав у нар. шк. у Львові. 1944 його родина змушена була переїхати з України до Австрії, де він учився в укр. г-зії в м. Зальцбург. Від 1949 — у США. Продовжив навчання в Малій духовній семінарії в м. Стамфорд (шт. Коннектикут), вивчав філософію в Колегії св. Василія (де 1954 отримав ст. бакалавра), богословські студії — у Вашингтонському катол. ун-ті, Великій духовній семінарії св. Йосафата (де 1958 одержав ліценціат богослов'я).

30 берез. 1958 владика Амвросій Сенишин висвятив Г. на священика для праці в Стамфордській єпархії. 1958—59 працював учителем і префектом у Стамфордській духовній семінарії св. Василія, а також служив у Кергонксоні (шт. Нью-Йорк) як душпастир громади «Союзівка» Укр. нар. союзу та виховної громади Спілки укр. молоді Америки в Елленвіллі (шт. Нью-Йорк). З 1965 — настоятель парафії Пресвятої Трійці в Кергонксоні. Одночасно продовжував навчання в Фордемському ун-ті Нью-Йорка, де студіював філософію. 1967 здобув ст. магістра. 1969 переїхав до Рима для продовження богословських студій. За працю «Митрополит Андрей Шептицький — провісник екуменізму» 1972 отримав ст. доктора богослов'я.

Любомир Гузар.

1972 вступив до монастиря студитського уставу св. Теодора в м. Гроттаферрата (Італія). 1973—84 викладав у Папському місійному ун-ті «Урбаніана» в Римі. 2 квіт. 1977 в монастирі студитського уставу в м. Кастель-Гандольфо поблизу Рима був висвячений на єпископа патріархом УГКЦ Й.*Сліпим*. Від 1978 — архімандрит монастиря св. Теодора, а також відповідальний за монастирі студитського уставу поза межами України. 1984—91 — протосинкел (ген. вікарій) Львів. архієпархії в Римі.

1993 повернувся в Україну. 1993—94 служив духівником у Львів. духовній семінарії св. Ду-

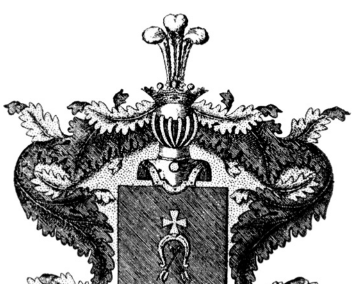

Герб роду Гудовичів.

Герби графів Гудовичів.

ха. В листоп. 1996 владика Любомир призначений єпископом-помічником глави УГКЦ з делегованими правами.

26 січ. 2001 на надзвичайному Синоді єпископів вибраний верховним архієпископом УГКЦ. 21 лют. папа Іоанн-Павло ІІ призначив Г. кардиналом.

О.В. Недавня.

ГУЗЬ Петро Іванович (1895 — 02.05.1959) — кобзар. Н. в с. Лютенька (нині село Гадяцького р-ну Полтав. обл.) в сім'ї селянина. У трирічному віці захворів на золотуху й осліп. У 15-річному віці батько віддав його вчитися до кобзарів. Від 1939 Г. — у складі ансамблю кобзарів при Київ. держ. філармонії. Того самого року був запрошений на 1-шу респ. нараду кобзарів та лірників, під час якої від Г. було записано на фонограф низку пісень; він був зарахований до новоутвореного Держ. етногр. ансамблю кобзарів. Учасник Всесоюзної наради нар. співців у *Москві* (1940). За заслуги в розвитку кобзарського мист-ва Г. призначено персональну пенсію респ. значення.

Був одним із визначних майстрів бандурної гри 1-ї пол. 20 ст., здібним імпровізатором.

П. у с. Лютенька.

Літ.: *Омельченко А.Ф.* Кобзар Петро Гузь. «Народна творчість та етнографія», 1982, № 5.

П.І. Скрипник.

ГУЛА́Г (рос. — Главное управление лагерей) — єдина табірна система *СРСР*. Повна назва — Гол. управління виправно-трудових таборів і трудових поселень НКВС СРСР (рос. — Главное управление исправительно-трудовых лагерей и трудовых поселений НКВД СССР). Ств. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 10 лип. 1934. На той час управлінський апарат Г. налічував понад 300 осіб, його нач. було призначено М.Бермана, який перед тим очолював структуру, що передувала Г., — Гол. управління виправно-трудових таборів ОДПУ, реорганізоване у зв'язку з утворенням НКВС СРСР. Пізніше, 27 жовтня 1934, за новою спільною постановою ЦВК і РНК СРСР до Г. було передано виправно-трудові установи Наркомату юстиції (будинки ув'язнення, ізолятори, виправно-трудові колонії, бюро примусових робіт тощо). На Г. покладалися такі важливі для режиму завдання, як: ізоляція «ненадійних елементів», використання їх як дешевої робочої сили і перекидання, в разі потреби, з місця на місце, відкриття нових табірних комплексів, періодична ліквідація певних категорій в'язнів.

Наприкінці 1930 — початку 1940-х рр. було ств. чимало спеціалізованих управлінь Г. (Дальбуд, Гідробуд та ін.), які, використовуючи працю численних в'язнів, звершили чимало будов заг.-союзного значення, серед яких — Дніпрогес, Біломорсько-Балтійський канал, Комсомольськ-на-Амурі та ін. Від 1940-х рр. Г. фактично монополізовано проведення наук. досліджень для військ. потреб шляхом створення

М.Д. Гулаєв.

М.І. Гулак.

П.П. Гулак-Артемовський.

т. зв. шарашок — закритих н.-д. установ. Табірні комплекси Г., які підпорядковувалися лише Москві, були розкидані по всьому СРСР. На серед. 1940-х рр. їх налічувалося кілька сотень.

Після смерті Й.*Сталіна* всі спеціалізовані управління Г. були передані відповідним мін-вам. Від 28 берез. 1953 Г. передано у відання Мін-ва юстиції СРСР, а з 28 січ. 1954 — МВС СРСР. 25 жовт. 1956 ств. Гол. управління виправно-трудових колоній МВС СРСР, а 27 берез. 1959 — Гол. управління місць ув'язнення МВС СРСР, яке було розформоване 1 трав. 1960.

Літ.: *Солженицын А.И.* Архипелаг ГУЛАГ. В кн.: Солженицын А.И. Собрание сочинений, т. 5—7. Вермонт—Париж, 1980; *Росси Ж.* Справочник по ГУЛАГу, ч. 1—2. М., 1991; *Stettner R.* «Archipelag GULag»: Stalins Zwangslager-Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant. Eintstehung, Organisation und Funktion des sowjetischen Lagersystems 1928—1956. Paderborn—München—Wien—Zürich, 1996; Лубянка: ВЧК—ОГПУ—НКВД—МГБ—МВД—КГБ, 1917—1960: Справочник. М., 1997; *Шаповал Ю.І. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997; Лубянка. Сталин и ВЧК—ГПУ—ОГПУ—НКВД. Январь 1922 — декабрь 1936. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. М., 2003.

Ю.І. Шаповал.

ГУЛА́ЄВ Микола Дмитрович (26(13).02.1918—27.09.1985) — військовик, ген.-полковник авіації (1972). Двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Н. в станиці Аксайська (нині м. Аксай Ростовської обл., РФ). Закінчив Сталінградське військ.-авіац. уч-ще (1940). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Як командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї, штурман 27-го (потім 129-го гвард.) винищувального полку воював на Сталінградському фронті, *Воронезькому фронті*, *Другому Українському фронті* та *Першому Українському фронті.* Здійснив бл. 250 бойових вильотів, збив особисто 57 літаків ворога. Закінчив військ.-повітряну акад. ім. М.Жуковського (1950), військ. акад. Генштабу (1960). Займав командні посади у військах протиповітряної оборони. Від 1979 — у відставці.

П. у м. *Москва.*

Літ.: Отважные сыны Дона. Ростов-на-Дону, 1970; Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; Великая Отечественная война 1941—1945: энциклопедия. М., 1985.

Л.М. Хойнацька.

ГУЛА́К Микола Іванович (25.05. 1821—08.06(27.05).1899) — громад. та політ. діяч, педагог, учений. Канд. правознавства (1844). Н. в м. *Варшава.* Закінчив юрид. ф-т Дерптського (нині Тартуський) ун-ту (1843). Переїхав до *Києва*, де працював перекладачем у *Київській археографічній комісії* та чиновником при канцелярії київ., подільського і волин. генерал-губернатора (1845—47). Увійшов до гуртка київ. молоді, чл. якого були В.*Білозерський*, П.*Куліш* та ін. діячі укр. нац.-визвол. руху. На рубежі 1845—46 разом із М.*Костомаровим* і В.Білозерським заснував таємне *Кирило-Мефодіївське товариство* («Українно-слов'янське товариство»), був одним з авторів його програмних документів, зокрема статуту, причетним до складання «*Книги буття українського народу*». Як кирило-мефодіївець і противник самодержавно-кріпосницького ладу (див. *Самодержавство*, *Кріпацтво*), борець за нац. незалежність укр. й ін. слов'ян. народів, республіканець — Г. був ув'язнений у *Шліссельбурзькій фортеці* (1847—50), згодом засланий до м. Перм (нині місто в РФ) під суворий нагляд поліції (1850—59). Після закінчення строку заслання займався пед. й наук. роботою в *Одесі*, *Керчі*, Ставрополі (нині місто в РФ), Кутаїсі і Тифлісі (нині м. Тбілісі; обидва в Грузії). Автор багатьох праць з історії, філософії, математики, філології, юриспруденції та ін. наук. Перекладав грузин., іранську, англ. худож. класику.

П. у м. Єлизаветполь (нині м. Гянджа, Азербайджан).

Літ.: *Стороженко П.* Кирилло-Мефодиевские заговорщики (Николай Иванович Гулак). «Киевская старина», 1906, № 2; *Зайончковский П.А.* Кирилло-Мефодиевское общество. (1846—1847). М., 1959; *Сергієнко Г.Я.* Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. К., 1983; *Марахов Г.И.* С верой в будущее. Революционный демократ Н.И. Гулак. К., 1989; Кирило-Мефодіївське товариство, т. 1. К., 1990; Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817—1885). К.—Донецк, 2001.

Ю.А. Пінчук.

ГУЛА́К-АРТЕМО́ВСЬКИЙ (Артемовський, Гулаченко-Артемовський) **Олексій** (Олекса, Алексій) **Львович** (22(10).02.1837 — не пізніше зими 1904/05) — лікар, народознавець. Один із прототипів Павла Радюка — героя повісті І.*Нечуя-Левицького* «Хмари». Н. в с. Ступичка Звенигородського пов. Київ. губ. (нині с. Ступичне Катеринопільського р-ну Черкас. обл.). Син священика.

Навч. в Київ. духовній семінарії. 1859 вступив до *Київської духовної академії*, 1861 перейшов на мед. ф-т Київ. ун-ту (закінчив 1866). Викладав у першій київ. (подільській) недільній шк. (див. *Недільні школи*). Збирав фольклор, поширював нелегальні тв. Т.*Шевченка*, газ. «*Колокол*». Переклав з польс. мови на укр. вступ до кн. Антона Коціпінського «Пісьні, думкі і шумкі руського народа на Подолі, Украіні і в Малороссіі» (1862). Здійснив 1868 власний вип. «Народних українських пісень з голосом», де, зокрема, в російськомовному розділі «Предисловие» навів відомості про попередні публікації збірників, які містили «південноруські» («южнорусские») пісні (2-ге вид. цієї праці з доповненнями, в т. ч. автобіографічними, вийшло 1883). На вагу цих матеріалів для нац. відродження вказував М.*Драгоманов.*

Автор фахових досліджень різних хвороб.

Тв.: Народні українські пісні з голосом (50 пісень і 5 додатків). К., 1883; К этиологии дифтерита: Медико-этнографический очерк. К., 1883.

Літ.: *Нечуй-Левицький І.С.* [Лист:] До Михайла Грушевського: 22(9) лют. 1905 р. В кн.: *Нечуй-Левицький І.С.* Зібрання творів, т. 10. К., 1968; *Марахов Г.І.* Т.Г. Шевченко в колі сучасників. К., 1976; Листи до Тараса Шевченка. К., 1993.

П.Г. Усенко.

ГУЛА́К-АРТЕМО́ВСЬКИЙ Петро Петрович (27(16).01.1790—13(01).10.1865) — історик, педагог, письменник і громад. діяч. Н. в м-ку *Городище* в сім'ї священика. Навч. у *Київській духовній академії*, яку закінчив 1813. Викладав у приватному пансіоні в м. *Бердичів*, потім — у польс. поміщиків. 1817 зарахований слухачем словесного ф-ту Харків. ун-ту. 1818 отримав посаду викл. польс. мови в ун-ті. Від 1820 — викл. історії, географії, статистики. 1821 захи-

стив магістерську дис. «Про користь історії взагалі й переважно вітчизняної та про спосіб викладання останньої». Від 1825 — екстраординарний, а від 1828 — ординарний проф. історії. Протягом 1829—41 його тричі обрано деканом ф-ту словесності. 1841—49 — ректор Харків. ун-ту. З початку 1850-х рр. до 1865 — почесний член Харків. ун-ту. Одночасно працював у Харків. і Полтав. ін-тах шляхетних дівчат на посаді зав. учбової частини.

За плідну роботу дістав чин статського радника, його не раз було нагороджено урядовими відзнаками та цінними подарунками. Брав участь у діяльності харків. Т-ва доброчинності (1817), співпрацював у періодичних виданнях: «*Украинский вестник*» (1817—19), «*Украинский журнал*» (1824—25), «Вестник Европы» (1827), був дійсним членом Моск. т-ва історії та старовини.

Перекладав російською мовою тв. зх.-європейських письменників (Дж.Мільтон, Ж.-Ж.Руссо). Автор віршів, байок, романтичних балад. Найпопулярнішою стала антикріпосницька сатирична байка «Пан та собака». Повне зібрання укр. віршів побачило світ 1927.

П. у м. *Харків.*

Тв.: Твори. Х., 1930; Вибрані твори. К., 1950; Поетичні твори. Повісті та оповідання. Х.—К., 1984; Поезії. К., 1989.

Літ.: *Петров М.І.* Петро Петрович Гулак-Артемовський. В кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 2. К., 1961; *Пільгук І.І.* Поетична творчість Гулака-Артемовського. Там само.

П.І. Скрипник.

ГУЛА́К-АРТЕМО́ВСЬКИЙ (Артемовський) **Семен Степанович** (16(04).02.1813—17(05).04.1873) — оперний співак (баритон), композитор, драм. актор, драматург. Н. в м-ку *Городище* в родині священика. Закінчив повітове духовне уч-ще, Київ. духовну семінарію. Співав у хорі *Софійського собору* та Михайлівського Золотоверхого собору (див. *Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир*). 1837 М.*Глинка*, який відбирав співаків до *Придворної співацької капели*, забрав Г.-А. до *Санкт-Петербурга.* Вдосконалював вокальну майстерність у С.-Петербурзі, Парижі, Італії. 1841—42 співав у Флорентійській опері, 1842—64 — соліст рос. імператорської опери в С.-Петербурзі, 1864—65 — Великого театру в *Москві.* За майже 25 років сценічної діяльності виконав понад 50 оперних партій, серед яких: Руслана («Руслан і Людмила» М.Глинки); Мазетто («Дон Жуан» В.-А.Моцарта), Антоніо, Астона («Лінда ді Шамуні», «Лючія ді Ламмермур» Г.Доніцетті), а також гол. партії в операх О.Верстовського, О.Даргомижського, А.Рубінштейна. Виступав з концертними програмами, виконував не тільки арії з опер, а й романси, укр. та рос. нар. пісні. 1838 потоваришував з Т.*Шевченком*, присвятив йому пісню «Стоїть явір над водою». Сценічну діяльність завершив 1865.

Автор опери «Запорожець за Дунаєм» (автор лібрето — М.*Костомаров*), прем'єра якої відбулася 1863 на сцені Маріїнського театру в Санкт-Петербурзі (виконував партію Карася), 1864 — на сцені Великого театру. На укр. сцені вперше поставлена трупою М.*Старицького* 1884, пізніше йшла у *Харкові*, Києві, залишається в репертуарі театрів і донині. Муз. спадщина Г.-А. різноманітна за жанрами: «Картини степового життя циган» (1851); комедія-водевіль «Ніч на Івана Купала» (1852); музика до драми «Кораблеруйнівники» (1853); дивертисмент «Українське весілля» (1851). Був художником-мініатюристом. Захоплювався медициною, статистикою. Склав «Статистично-географічні таблиці міст Російської імперії» (1854), проект петерб. водогону (1858). В Україні побував 1843 для набору співаків, 1850 гастролював з італ. оперною трупою.

П. у м. Москва.

Літ.: *Кауфман Л.С.* С.С.Гулак-Артемовський. М., 1973.

Г.С. Брега.

ГУЛАКИ́ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід 17—19 ст. Перша згадка про Г., а саме про **Максима**, *кошового отамана* чи навіть *гетьмана* поч. 40-х рр. 17 ст., зустрічається в деяких пізніх укр. літописах, однак вона є малодостовірною. Родоначальником роду Г. вважається **Іван**, котрий був *генеральним обозним* (1669—74) часів гетьмана П.*Дорошенка*, брав участь у посольствах до *Кримського ханства.* У лют. 1674 боронив *Черкаси* від лівобереж. гетьмана І.*Самойловича*, але під тиском переважаючих сил мусив капітулювати й перейти на бік переможця. 1675 знову брав участь у посольстві до Криму. Протягом 1679—82 — *обозний Переяславського полку.* Його нащадки посідали маєтності у цьому полку і займали досить високі посади. Так, **Іван** був полковим обозним (1710—15), *полковником наказним* (1715). *Сотниками* 2-ї Переяслав. сотні були **Євстафій** (1709, 1724, 1728—39), **Іван Євстафійович** (1739—70), полковими *осавулами* — **Іван Іванович** та **Федір Іванович** (1782—83). На гербі Г. було зображено лук з натягненою стрілою (польс. герб «Лук»).

У 19 ст. рід Г. (уже дворянський) та споріднений з ним рід Г.-Артемовських дали чимало визначних сусп. і культ. діячів, серед яких були М.*Гулак*, П.*Гулак-Артемовський*, С.*Гулак-Артемовський.*

Літ.: *Антонович В.* Коротка історія Козаччини. Вінніпег—Давфін, 1972; К., 1991; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985; *Лукомский В.К., Модзалевский В.Л.* Малороссийский гербовник. К., 1993; *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина, ч. 1. К., 1997.

Ю.А. Мицик.

С.С. Гулак-Артемовський.

Герб роду Гулаків.

ГУЛЕ́ВИЧІ — волин. шляхетський рід герба «Новина» (вживали також герб «Шеліга» з відміною). Походження Г. до останнього часу є дискусійним, однак відомо, що рід перебрався на *Волинь* із *Галичини.* За однією з гіпотез, родоначальником Г. був **Богдан** Воютинський (згаданий 1353), син **Богдана** Микулича, засн. *Молдавського князівства.* **Васько Богданович** із Воютич наприкінці 14 — поч. 15 ст. був власником низки с-щ на Галичині. Ймовірно, у серед. 15 ст. Г. переселилися на Волинь, залишивши за собою маєтки на Львівщині. На Волині рід швидко розрісся; за переписом 1528 війська *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) 9 Г. (представники шести гілок) зобов'язувалися виставити 18 озброєних вершників. У 16 ст. маємо згадки про 15 відгалужень роду: Г., Воютинські, Долзькі (Должецькі), Дублянські, Затурецькі, Зброховичі, Зглобицькі, Зубиленські, Перекальські, Під-

дубецькі, Радошинські, Серницькі, Смолиговські, Твердинські та Цевонські, які володіли маєтками у Луцькому пов. *Волинського воєводства.* У 1-й пол. 17 ст. джерела фіксують лише Г., Г.-Воютинських, Г.-Дрохденських і Г.-Перекальських. Поборовий реєстр Волин. воєводства 1629 називає 28 Г., власників 45 населених пунктів, у яких налічувалося 1129 *димів.*

У 15—17 ст. представники тільки Воютинської гілки Г. посідали різні уряди на Волині й у ін. землях *Речі Посполитої*: писарів гродських і земських (9), *стольників* (5), *підкоморіїв* (5), *войських* (4), *підсудків* (4), *хорунжих* (3), ротмістрів (3), *підстарост* (3), суддів гродських і земських (3), *ловчих* (2), *підстоліїв* (2), *каштеляна* (1), старости (1). Серед Г.-Воютинських було чимало церк. діячів. Високих церк. посад досягли — **Федір** (чернече ім'я — Феодосій), єпископ Луцький і Острозький (у 1540—50-х рр.), Холмський і Белзький (у 1560-х рр.) та Володимирський і Берестейський (з 1565) і **Семен** (чернече ім'я — Сильвестр) **Михайлович** Г.-Воютинський (р. н. невід. — після 1647) — правосл. єпископ Перемишлянський (1633—37), засн. Білостоцького Хрестовоздвиженського чол. монастиря. Позбавлений 1637 єпископії, Г.-Воютинський став архімандритом Лавришівського Спаського монастиря (1637—47). Відомостей про нього після 1647 немає.

Родинною усипальницею Г. упродовж 16—17 ст. була церква св. Димитрія в *Луцьку*. У 1-й пол. — серед. 17 ст. Г. переходять з *православ'я* у *протестантизм* або *католицизм.*

Від 17 ст. Г. отримують уряди за межами Волині — у *Чернігівському воєводстві*, *Брацлавському воєводстві*, *Руському воєводстві*, *Київському воєводстві* тощо, а у 18 ст. — і поза укр. землями *Речі Посполитої.* Нащадки **Юзефа** Г.-Дрозденського, волин. *підчашого* і панцерного ротмістра, у 2-й пол. 18 ст. перебираються у Великопольщу, де засновують нову гілку (існувала ще на поч. 20 ст.), родовим гніздом якої став маєток Млодзєвичі. Ті з Г., які залишилися на укр. землях, змогли добитися права на спадкове *дворянство Російської імперії* й у 19 ст. мали свої маєтки не тільки на Волині, а й у *Подільській губернії* та *Київській губернії.*

Найбільш відомі представники роду Г.: **Василь Федорович** Г.-Затурецький (р. н. невід. — після 1597) — підстароста володимирський, а з 1565 — войський володимирський, молодший з 5 синів єпископа Феодосія Г.-Воютинського. 1569 — посол (депутат) від *шляхти* Волин. воєводства на Люблінський сейм, підписав унію (див. *Люблінська унія 1569*) ВКЛ з *Короною Польською.* На Варшавському сеймі 1597 виступив на захист правосл. церкви. Власник маєтків Затурці (нині село Локачинського р-ну), Несвіч (село Луцького р-ну) і Торчин (с-ще міськ. типу Луцького р-ну; всі Волин. обл.) у Луцькому пов. Волин. воєводства.

Галшка (Гельжбета, Єлизавета) **Василівна** — див. *Є.Гулевичівна.*

Габріель Богушевич Г.-Воютинський (бл. 1595—1672) — королів. ротмістр, багаторазовий посол (депутат) на сейми. Учасник *Хотинської війни 1621.* 1642—68 посідав уряд черніг. хорунжого, був послом на сейми від шляхти Волин. і Черніг. воєводств, депутатом на Радомський трибунал. 1644 був делегований волин. шляхтою на синод кальвіністів, що відбувся за ініціативи кн. *Я.Радзивілла* у литов. Орлі. Під час вторгнення шведів у Польщу 1655 Габріель Г.-Воютинський одним із перших разом з сином **Павлом-Еразмом** перейшов на їх бік, а пізніше приєднався до військ семиградського кн. *Ракоці Дєрдя II.* Обидва Г. за зраду були проголошені банітами (див. *Баніція*), але 1662, з огляду на заслуги роду, баніцію було скасовано королів. універсалом.

Лукаш Богушевич Г.-Воютинський (р. н. невід. — 1655) — звенигородський староста і королів. ротмістр. Брат Габріеля Г.-Воютинського. Поборця Волин. воєводства 1605. 1648 підписав елекцію короля *Яна II* Казимира Ваза. Брав активну участь у походах проти військ Б.*Хмельницького*: у *Корсунській битві 1648*, в обороні Збаража (див. *Збаразька облога 1649*), облозі *Вінниці* 1651 (див. *Вінницькі оборони 1651, 1671*), у *Берестецькій битві 1651* та в багатьох ін. У берез. 1651, коли польс. військо оточило І.*Богуна* у Вінниці, Лукаша Г.-Воютинського обрано депутатом для переговорів із козаками (разом із брацлавським підстолієм Ржевуським).

Дж.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, ч. 1, т. 1. К., 1859.

Літ.: *Boniecki A.* Herbarz Polski, t. 7. Warszawa, 1904; *Uruski S.* Rodzina. Herbarz szlachty polskiej, t. 5. Warszawa, 1908; *Баранович О.* Залюднення України перед Хмельниччиною, вип. 1. К., 1931; *Bakowa I.* Hulewicz. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 10. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1962—64; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. К., 1993; *Кулаковський П.* Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621—1648 роках. В кн.: Центральна і Східна Європа в XV—XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. Львів, 1998; *Мицько І.* Про нащадків воєводи Богдана, засновника Молдавського князівства. «Знак. Вісник Українського Геральдичного товариства», 1999, число 19, серп.

І.А. Тесленко.

ГУЛЕВИЧІ́ВНА Єлизавета (Галшка) **Василівна** (1575—1642) — зем'янка (див. *Зем'яни*) волинська, онука єпископа Феодосія Г.-Воютинського, молодша дочка Василя Г.-Затурецького. Одна із засн. Київ. братства, монастиря і

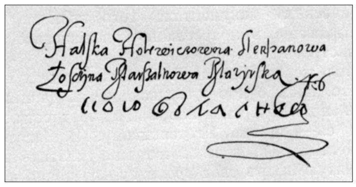

Автограф Є. Гулевичівни.

школи при ньому (див. *Києво-Братський* (*Богоявленський*) *монастир*). Походила з волин. шляхетської родини (див. *Гулевичі*). 15 жовт. 1615 вписала до Київ. магістратських книг дарчу, за якою свою садибу із землею у *Києві* на *Подолі* відписала для заснування монастиря та школи для дітей «народу руського православного». Цим було покладено початок Київ. братській шк. (див. *Києво-Могилянська академія*). Останні роки життя Г. провела в *Луцьку*, де брала участь у діяльності *Луцького братства.*

В.О. Щербак.

ГУ́ЛИЙ-ГУЛЕ́НКО Андрій (Тиміш; 1886—р. с. невід.) — військ. діяч, генерал-хорунжий *Армії Української Народної Республіки*. Н. в Єлизаветградському пов. Катериносл. губ. Закінчив Миколаївське інженерне уч-ще (м. *Санкт-Петербург*, 1907). Учасник *Першої світової війни* в чині капітана. 1918 — командир повстанських загонів на Херсонщині та Катеринославщині. Наприкінці 1918 — поч. 1919 вів бої із загонами Н.*Махна* за Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*). 1919 — один із ватажків повстанського руху на Київщині. Увійшов зі своїм загоном до Армії УНР. Під час *Першого Зимового походу Армії УНР 1919—1920* — командир *Запорізької дивізії Армії УНР*, генерал-хорунжий. Учасник *Другого Зимового походу Армії УНР 1921* (листопадовий рейд 1921), очолював Бессарабську групу військ Армії УНР. 1922 нелегально дістався *Одеси*, де був заарештований. Подальша доля невідома.

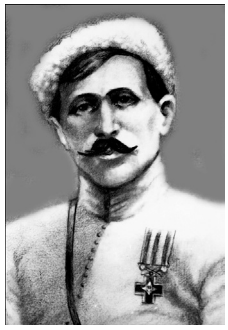

А. Гулий-Гуленко.

Літ.: *Омелянович-Павленко М.* Зимовий похід. «За державність» (Варшава), 1930, № 2; Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. К., 1995.

А.О. Буравченков.

ГУ́ЛИК Мокій Семенович (1728—1807) — військ. діяч. Н. в сім'ї укр. *козацької старшини*. 1755 став козаком *Війська Запорозького*, брав участь у *російсько-турецькій війні 1768—1774*, був поранений. Одним із перших вступив у волонтерні команди, що формувалися з колиш. запорожців, і 15 верес. 1787 отримав чин полкового *осавула*. Під час *російсько-турецької війни 1787—1791* брав участь у мор. битвах під *Очаковом*, у штурмі фортеці на о-ві *Березань*, де знову був поранений. Певний час виконував обов'язки коменданта Березанської фортеці. Під час *Ізмаїла штурму 1790* очолював авангард із 600 козаків, знову був поранений. За наказом кн. Г.*Потьомкіна* від 10 лют. 1791 нагороджений чином прем'єр-майора.

У берез. 1792 Г. був направлений з особливою командою козаків від *Чорноморського козацького війська*, що було розташов. на землях між річками Пд. Буг і Дністер, для огляду земель на *Кубані* й складання їх топографічного опису (завершив у лип. того самого року). Переселився на Кубань, півтора року служив на гол. Копильському кордоні полковником прикордонної варти. Від 6 трав. до 25 лип. 1795 був направлений як гол. депутат від чорномор. козаків для розмежування військ. земель від Кавказ. намісництва та *Області Війська Донського*.

26 берез. 1796 Г. призначений військ. осавулом. 1797 — один з організаторів придушення Перського бунту, вчиненого чорномор. козаками, які повернулися з походу в Персію (нині Іран). За дорученням отамана Т.*Котляревського* Г. від 16 серп. 1797 до 12 груд. 1798 «на месте главного начальника управлял войском с ревностью и усердием». 1799 вийшов у відставку.

П. на Кубані.

Літ.: Екатеринодар—Краснодар 1793—1993. Два века города в датах, событиях, воспоминаниях... Материалы к Летописи. Краснодар, 1993; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

ГУ́ЛЬБИЩЕ, курган. Розташов. у пн.-сх. ч. курганного некрополя на тер. Болдиних гір у *Чернігові*, один із найбільших у *Київській Русі*. Висота — 6 м (початково — 8,5 м), діаметр — 22 м. Розкопаний 1872 Д.*Самоквасовим*. Відкрито залишки поховання знатного воїна з жінкою за обрядом тілоспалення на місці, на глиняній підсипці 1,5 м заввишки. На кострищі зібрано понад 200 срібних, золотих, бронз. та скляних зливків від оплавлених прикрас, 5 пар срібних позолочених застібок від верхнього одягу, різьблені кістяні та бронз. позолочені гудзики, поясні прикраси, кістяні накладки від лука, вістря стріл, 2 списи, сокира, вудила, зерна злаків, срібний саманідський *дирхем* кін. 9 ст.; на місці *тризни* — найбільші за розмірами з відомих на Русі меч (довжиною 126 см), шолом, кольчуга, бронз. окуття від щита, стремена, а також залізний казан із кістками барана, які дають змогу датувати поховання 1-ю пол. 10 ст. Матеріали зберігаються у Держ. істор. музеї в *Москві*.

Літ.: *Самоквасов Д.Я.* Могилы Русской земли. М., 1908; *Його ж.* Могильные древности северянской Черниговщины. М., 1916; *Рыбаков Б.А.* Древности Чернигова. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1949, № 11.

В.П. Коваленко.

ГУ́ЛЬДЕН (нім. Gulden, від Gold — золото) — назва золотого *флорина*, а також золотої монети, що карбувалася в Німеччині від серед. 14 до кін. 15 ст. спочатку за зразком флорина, а згодом — з локальними особливостями. У 17 ст. Г. — монета номінальною вартістю $^2/_3$ *талера*, а з 1753 — $^1/_2$ конвенційного талера (див. *Конвенційна система*). Впродовж 15—17 ст. Г. був широко розповсюдженою монетою на укр. землях.

Літ.: *Зварич В.В.*, *Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ГУ́ЛЬДЕН АВСТРІ́ЙСЬКИЙ — срібна монета, запроваджена урядом Австрійс. імперії (від 1867 — *Австро-Угорщина*) в ході грошової реформи 1857. Поділявся на 100 *крейцерів* і важив 12,34 г (11,1 г чистого срібла). 1857—92 карбувалися монети номіналом 1 та 2 Г.а. зі срібла, а 1870—92 — 4 та 8 Г.а. із золота. Під час грошової реформи 1892 Г.а. обміняно на *крони* у співвідношенні 1:2. Через те, що значна ч. цих монет залишалась у нас. зх.-укр. земель, їх обіг було продовжено до 1899.

Літ.: *Зварич В.В.*, *Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ГУ́ЛЬДЕН РИ́НСЬКИЙ, гульден рейнський, австрійський золотий ринський — осн. грошова одиниця Австрійс. імперії, встановлена монетною конвенцією від 20 верес. 1753 (див. *Конвенційна система*). Зі срібла кельнської марки (233,8 г) карбували 20 Г.р. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) на зх.-укр. землях, що перебували у складі Австрії, було запроваджено Г.р., який поділявся на 60 *крейцерів* і дорівнював ½ конвенційного *талера*. Під час

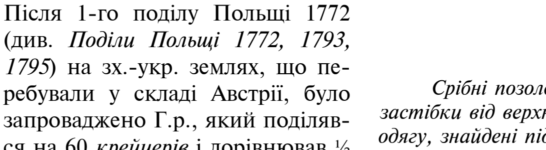

Срібні позолочені застібки від верхнього одягу, знайдені під час розкопок кургану Гульбище.

грошової реформи 1857 Г.р. було замінено *гульденом* (*флорином*) *австрійської валюти* за курсом: 1 Г.р. = 1,05 гульдена (флорина) австрійської валюти. Однак населення продовжувало вживати назву Г.р.; до назви «Австрійський золотий ринський» вдавалися для позначення монет вартістю 1 гульден австрійської валюти.

Літ.: *Зварич В.В.*, *Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

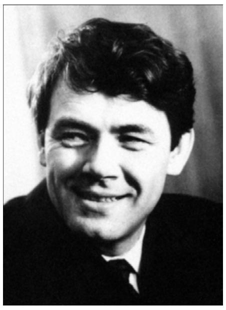

Ю.О. Гуляєв.

ГУЛЯ́ЄВ Юрій Олександрович (09.09.1930—24.04.1986) — співак (ліричний баритон). Нар. арт. СРСР (1968). Н. в м. Тюмень (місто в РФ). Після закінчення Уральської консерваторії (1954, клас І.Образцовської) співав у Свердловському оперному театрі. 1956 переїхав в Україну: 1956—60 — соліст Донец., 1960—74 — Київського театрів опери та балету. В його репертуарі — провідні оперні партії: Онєгіна («Євгеній Онєгін» П.*Чайковського*), Фігаро («Севільський цирульник» Дж.Россіні), ді Луна, Ренато («Трубадур», «Бал-маскарад» Дж.Верді), Ескамільо («Кармен» Ж.Бізе), Папагено («Чарівна флейта» В.-А.Моцарта) та ін. Від 1974 — соліст Великого театру СРСР.

У біографії співака важливе місце посідала концертно-виконавська діяльність. Талант Г. був багатогранним: знімався в худож. фільмі «Українська рапсодія»; написав музику до кількох пісень (балада «Бережіть друзів» на вірші Р.Гамзатова, «Бажаю Вам» на вірші Р.Рождественського та ін.).

Лауреат Держ. премії СРСР (1975).

П. у м. *Москва.*

Л.В. Ковпак.

ГУЛЯЙПО́ЛЕ — місто Запоріз. обл., райцентр. Розташов. на р. Гайчур (прит. Вовчої, бас. Дніпра), за 8 км від залізничної ст. Гуляйполе. Нас. 19,1 тис. осіб (1998). Інтенсивне заселення тер. втікачами-кріпаками, гайдамаками почалося після *Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774* та ліквідації *Запорозької Січі.* 1785 на правому березі р. Гайчур при балці Калмичка засновано держ. військ. слободу Г., першими мешканцями якої стали казенні поселяни. Її назва — Г. походить від переселенців з поселення Гуляйполе, яке згодом стало називатися Златопіль (нині у складі м. *Новомиргород*). Від 1798 — волосний центр. У листопаді 1850 у Г. проживало 2442 особи. В останній чв. 19 ст. тут діяли невеликі підпр-ва з випуску с.-г. машин і знарядь. Кожного року відбувалося 3 *ярмарки.* 1898 неподалік Г. проклали залізничну лінію Чаплине—*Бердянськ.*

Г. — центр активних дій загонів під кер-вом Н.*Махна.* Райцентр 1923—31, 1935—62 та з 1965. Від 1938 Г. — місто.

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* місто було окуповане гітлерівцями від 5 жовтня 1941 до 14 вересня 1943.

Функціонує істор. музей. Серед археол. пам'яток — кам'яна баба (12—13 ст.), кілька курганів навколо міста.

Літ.: *Макарьевский Ф.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Екатеринослав, 1880; Список населенных мест Александровского уезда Екатеринославской губернии за 1898 г. Александровск, 1899.

Є.М. Скляренко.

ГУЛЯНИ́ЦЬКИЙ Григорій (поч. 17 ст.—12.09.1675) — активний учасник визвольної війни 1648—58 (див. *Національна революція 1648—1676*), впливовий політ. діяч тієї доби. Походив з відомого й розгалуженого роду Гуляницьких, що належали до укр. правосл. *шляхти* (вперше згадується, за джерелом, 1516), родовим гніздом якого було с. Гуляники на Кременеччині. Рід Гуляницьких брав активну участь у нац. революції з самого її початку. У «*Реєстрі всього Війська Запорозького» 1649* вказано 20 представників роду. Г. був у числі *козацької старшини Корсунського полку.* Наприкінці 1651 перебував в опозиції до Б.*Хмельницького.* Не прийнявши *Білоцерківського договору 1651*, змушений був тікати до Свято-Онуфріївського монастиря під Корсунем (нині м. *Корсунь-Шевченківський*). На власні кошти значно розбудував цей монастир. 1653—55 Г. — корсунський полковник (щодо цього в *історіографії* існує непорозуміння, оскільки Г. іноді плутають з його рідним братом — Іваном, козаком Корсунського полку). Брав участь у *Жванецькій облозі 1653*, дипломатичних переговорах з Рос. д-вою (1654—55), однак не присягав цареві *Олексію Михайловичу.* 1656—59 Г. — полковник *Ніжинського полку.* Влітку 1656 разом із переяслав. полк. П.*Тетерею* командував корпусом укр. військ, який діяв у Білорусі (переважно в р-ні Гомеля). Після смерті Б.Хмельницького став прихильником І.*Виговського*, брав участь у *Корсунській раді 1657* та козац. раді у Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) 1658, боровся (трав.—черв. 1658) проти опозиції, вибив пушкарівців із *Гадяча* та *Лубен*, вів дипломатичні переговори з *Річчю Посполитою*, які завершилися укладанням *Гадяцького договору 1658.* Як наказний сіверський гетьман Г. командував Ніжин. полком, *Прилуцьким полком* і *Чернігівським полком*, обороняв від рос. військ *Пирятин*, Варву (нині с-ще міськ. типу Черніг. обл.) і, особливо, *Конотоп.* Брав участь у *Конотопській битві 1659.* Після відставки І.Виговського склав полковничий пернач, однак потім підтримав Ю.*Хмельницького.* Брав участь у битві під с. Слободище (нині село Бердичівського р-ну Житомир. обл.) і укладанні *Чуднівського договору 1660.* 1662—64 — корсунський полковник, *гетьман наказний* (1662). Під час гетьманства П.Тетері брав участь у поході короля *Яна II* Казимира Ваза на *Лівобережну Україну* (1663—64). Згодом був звинувачений у зраді й засланий до Мальборкського замку (нині м. Мальборк, Польща) разом з Ю.Хмельницьким і Й.*Нелюбовичем-Тукальським.* Утік з останнім із в'язниці 1667, потім служив королю, розглядався як можливий наступник М.*Ханенка*, але став, по суті, на бік гетьмана П.*Дорошенка.* Загинув у *Білій Церкві.* Рідня його двоюрідного брата Федора та й, очевидно, нащадки самого Г. (два сини і дві дочки від шлюбу з Ганною Шептицькою) опинилися з часом на *Гетьманщині*, дехто з них займав не дуже значні посади в *Київському полку* та *Миргородському полку* у 18 ст.

Літ.: *Мицик Ю.А.*, *Степенькін С.Ю.* Корсунщина козацька. Кор-

сунь-Шевченківський, 1997; *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини, ч. 1—2. К., 1998; *Степанков В.* Григорій Гуляницький. В кн.: Полководці Війська Запорозького, кн. 1. К., 1998.

Ю.А. Мицик.

ГУМАНІ́ЗМ — 1) у вузькому значенні слова — явище к-ри епохи *Відродження*, що було пов'язане з низкою світоглядних трансформацій і полягало в новому ставленні до феномена людини. В центрі уваги гуманістів було поняття людськості (humanitas). У давніх римлян humanitas протиставилося barbaritas як римське — варварському. В реліг. свідомості *середньовіччя* humanitas протиставилося божественному (divinitas) як вищому і принципово відмінному від людського. Над уявленнями епохи *патристики* (2—8 ст.) домінували категорії істини та благодаті: згідно з ними, язичники не знають ні того, ні іншого, іудеям доступна істина чи Закон, дані Мойсеєм, але недосяжний їх сенс, християнам дані у вірі й істина (Закон), і благодать. Гуманісти по-новому трактують феномен людини — як образ Божий, і тому зіставляють Божественну благодать із людським і людяним, незважаючи на визнання ними гріховності людини. У проголошенні ідеологами ренесансного Г. людини гол. цінністю тварного світу бачимо й вивищення людської особистості, й життєрадісний індивідуалізм, нерідко поєднаний з нестримним егоїзмом, але завжди орієнтований на неминучість самостійних рішень і повної за них відповідальності. В к-рі Відродження місце анонімних тв. займає авторська творчість, особливою повагою користуються вчені й митці — «універсальні люди». Це знаходило вияв навіть у модах епохи — професійний одяг вченого — плащ, схожий на тогу, поширюється серед світської еліти, в т. ч. у монархів. Письменники-гуманісти трактують humanitas як ученість, як схильність до шляхетних мист-в та як доброзичливість щодо ін. людей. Відповідно в Салютаті, в Леонардо Бруні humanitas розуміється як к-ра і протиставляється, з одного боку, відсутності освіти — *варварству* (barbaritas), з ін. — відсутності моральності й благородства, тобто дикості (feritas). Марсіліо Фічіно дав платоністське обгрунтування небесного походження людяності, виходячи з поняття людини як «родової ідеї»; поєднання людської та Божественної природи призвело до перевороту в філос. та теологічному розумінні тварного і Божественного. Не пориваючи з ідеологією *католицизму*, гуманісти епохи Відродження радикально змінюють уявлення про способи єднання смертного і тварного індивіда з трансцендентним, надіндивідуальним світом духовності («Небесним світом») та світом Божого буття. Зникає принципова відділеність тварного людського світу від духовного і Божого. Мистство більше не натякає символічними засобами на світ неземних об'єктів — воно прагне показати в образах людського світу те особливе світло, яке робить тварне буття частиною Божественного цілого. Бог-Отець з'являється на полотнах майстрів у вигляді могутнього старця, а Мадонна (Богородиця) вражає своєю жін. красою. Божественна історія світу стає людською історією, розкриває те, що релігія називала Божим задумом. Філософія Г. знайшла свій подальший розвиток в ідеологів *Реформації*, але їй залишилося місце і в офіц. ідеології катол. церкви. Письменник-гуманіст пізнього Відродження Еразм Роттердамський знайшов підтримку у Рим. престолу (див. *Ватикан*) й мав звання д-ра теології. Розвиток *протестантизму* поставив перед катол. церквою проблему визнання співіснування світських культ. форм із суто церк., а разом з тим проблему визначення ставлення до ідеології Г. Всупереч консерваторам, що відстоювали необхідність повернення до середньовічної аскези, *Контрреформація* після Тридентського собору 1545—63 зберегла осн. позиції концепції людини як образу Божого і розвинула їх у к-рі *бароко*;

2) у широкому значенні — культ. і соціально-політ. орієнтація на вищу цінність людини, людської особистості.

М.В. Попович.

ГУМЕ́ЛЬНИЦЯ (Коджадермен-Караново VI — Гумельниця) — енеолітична (див. *Мідний вік*) археол. к-ра поч. 2-ї пол. 5 тис. до н. е. Балкано-Дунайського регіону. Назву отримала від назви села в Румунії, біля якого 1924 було розкопано поселення. В Україні презентована невеликим анклавом пам'яток на зразок Болград-Алдень у Нижньому Подунав'ї; відомо 19 поселень, із них досліджувалися Болград, Озерне (село в Ізмаїльському р-ні) та Нагірне II (с. Нагірне в Ренійському р-ні; обидва Одес. обл.). Поселення пл. від 1 до 10 га займали переважно високі береги озер, були забудовані глинобитними будинками з заглибленою долівкою, на їхній тер. розкопано багато госп. ям. Знаряддя праці — з добрудзького або дністровського каменю та кременю. Ліпний посуд високоякісний, типовими є тарні горщики з грубого тіста та різноманітні тонкостінні лисковані орнаментовані посудини. Характерні орнаментовані жін. теракоти, різноманітні теракотові культові речі. Виявлено свідчення контактів з племенами *трипільської культури* етапу А, В-1. Поселення Болград-Алдені — унікальний приклад пристосування землероб-

Вироби з рогу (1), кістки (2—4), кременю (8—11) і каменю (12—14), глиняна скульптура (5—7), пряслице (15), посуд (16—22) поселень гумельницької культури.

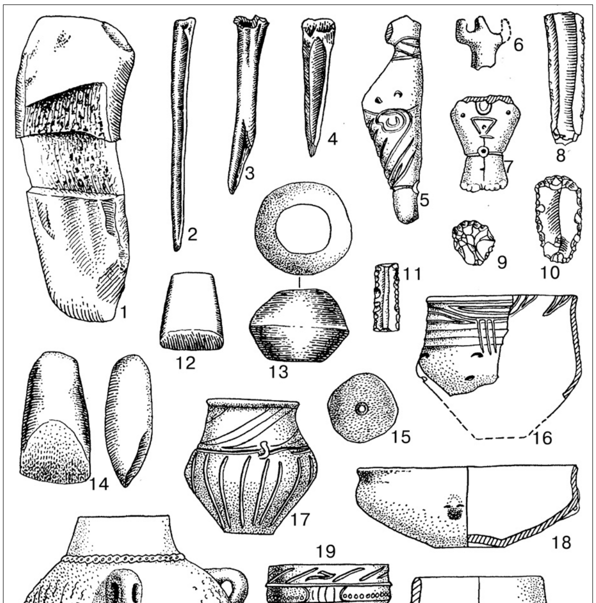

сько-скотарського господарства до степової зони Нижнього Подунав'я.

Літ.: *Субботин Л.В.* Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины. К., 1983.

Н.Б. Бурдо.

ГУММЕ́РУС Герман-Ґреґоріус — див. Г.-Г. *Гуммерус.*

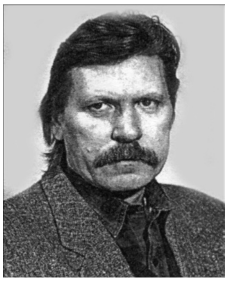

Ф.М. Гуменюк.

ГУМЕНЮ́К Феодосій Максимович (н. 06.09.1941) — живописець і графік. Засл. діяч мист-в України (1995). Н. в с. Рибчинці (нині село Хмільницького р-ну Він. обл.). Закінчив Дніпроп. худож. уч-ще (1965; навч. в майстерні Я.Калашника), Ленінгр. ін-т живопису, скульптури й арх-ри ім. І.Рєпіна (1971; навч. в майстерні Й.Серебрянського). В роботах Г. спостерігається вплив кубізму та «аналітичного мистецтва» рос. авангарду, творчості

Мазепа і Карл XII. Худож. Ф. Гуменюк. 1994—1995.

М.*Бойчука*, Г.*Нарбута*. Особливу увагу приділяв сюжетам з історії укр. *козацтва*, які подавав в ін., ніж офіц. *історіографія*, світлі (зокрема, твір «Сивий гетьман. Іван Мазепа», 1976), через що був позбавлений ленінгр. прописки і змушений був 1977 переїхати до м. *Дніпропетровськ*. Але й тут зазнав переслідувань, 1983 повернувся до Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*). 1992 переїхав до *Києва*, від 1993 очолює навч.-творчу майстерню істор. живопису в Укр. акад. мист-в, з 2000 — проф. каф-ри живопису і композиції цієї акад.

Осн. тв. на істор. тематику: «Вірність Україні» (1972), «Гетьман Дорошенко» (1975), «Гонта і Залізняк» (1976), «Гайдамаки» (1979), «Гетсиманська молитва» (1981), «Маруся Чурай» (1986), «Портрет гетьмана Сагайдачного» (1991), «Кобзар Вересай» (1994), «Мазепа і Карл XII» (1995), «Галшка Гулевичівна» (1997).

Лауреат Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1993).

Тв.: Історичний живопис і завдання академічної художньої освіти. «Українська Академія мистецтв. Дослідницькі та науково-методичні праці», 1994, вип. 1.

Літ.: *Освійчук В.* Феодосій Гуменюк. Живопис. Графіка (Альбом). К., 1995; Шевченківські лауреати. 1962—2001. Енциклопедичний довідник. К., 2001.

В.В. Головко.

ГУНАШЕ́ВСЬКИЙ Михайло Гнатович (поч. 17 ст. — після 1672) — правосл. шляхтич, *військовий канцелярист*, зять *генерального писаря*, згодом *гетьмана І.Виговського.*

Учасник *національної революції 1648—1676*, під час якої виконував важливі дипломатичні доручення уряду Укр. козац. д-ви. Належав до поміркованої течії в повстанському таборі, схильної до компромісних угод з урядом *Речі Посполитої.* Прихильно ставився до польс. короля, проте гостро засуджував *католицизм* та унію (див. *Берестейська церковна унія 1596*). Згодом — київ. та перемишльський протопоп.

Автор *Львівського літопису*, ств. 1650. Більшість звісток належить до 1646, а невелика ч. висвітлює битви початкового стану нац. революції та дипломатичні акції укр. козац. уряду.

Літ.: *Грушевский М.* О так называемой «Львовской летописи» (1498—1648) и ее предполагаемом авторе. «Известия АН СССР». Серия 7. «Отделение общественных наук», 1931, № 4; *Бевзо О.А.* «Львівський літопис» і «Острозький літописець» як джерело для вивчення історії України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. В кн.: З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI — початок XX ст.). К., 1960; *Мицик Ю.* Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996.

Н.О. Герасименко.

ГУ́НИ — (гр. Οὖννοι, лат. Hunni) — давні тюркомовні кочові племена, які в 3 ст. до н. е. утворили велике об'єднання на тер. Пн. Китаю. Наприкінці 2 ст. н. е. Г. з'явилися у Волзько-Уральському межиріччі, завоювали місц. племена угрів, надовго включивши їх до складу свого об'єднання (нащадками угрів є сучасні угорці, які називають свою країну «Хунгарія»). У 70-ті рр. 4 ст. Г. підкорили *аланів*, перейшли Дон і вдерлися у Пн. Причорномор'я, зруйнували грец. міста на *Боспорі Кіммерійському*, в т. ч. *Пантікапей*. 375 Г. розгромили д-ву *Германаріха*, підкоривши більшість остготів і примусивши вестготів перейти через Дунай у Фракію (істор. обл. у сх. ч. Балканського п-ва). Г. входять у контакт з Рим. імперією, виступаючи союзниками зх. рим. імператорів у їхній боротьбі з герм. племенами. 408 Г. з'являються у Фракії, 415 — в Іллірії (істор. обл. у пн.-зх. ч. Балканського п-ва), до 420 займають Паннонію (істор. обл., що охоплювала зх. ч. сучасної Угорщини, пн. ч. Хорватії і сх. ч. Австрії). Найвищої потужності Г. досягли за часів правління *Аттіли*, який після вбивства співправителя Бледи 445 став одноосібним правителем гунської д-ви. 447 Аттіла здійснив вдалий похід на Сх. Рим. імперію, яка відкупилася багатою даниною, а 451 вдерся у Галлію (істор. обл. в Європі, що займала тер. сучасних Франції, Люксембургу, Бельгії, ч. Нідерландів), де зазнав поразки 15 черв. 451 у битві на Каталаунських полях (на пн. сх. Франції) від полководців Зх. Рим. імперії. Це припинило подальше просування Г. на тер. Європи. Під владою Аттіли опинилися різні народи й племена, які мешкали від Волги до Рейну; це стосується й степової України з прилягаючим лісостепом, нас. яких перебувало у данницькій залежності від Г. Після смерті Аттіли (453) д-ва Г. розпалася і як політ. сила зникла з істор. арени, але ще довго слово «гуни»

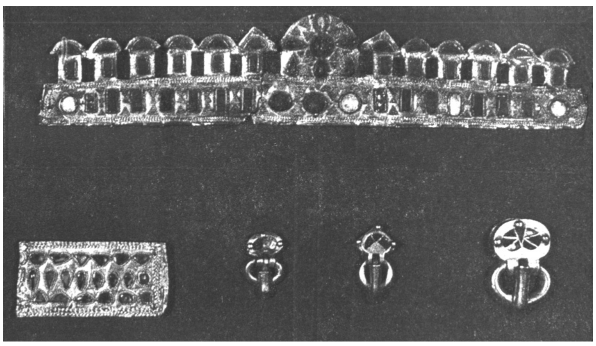

Діадема, пряжки й бляшка з пам'ятника гунського часу в Україні. 4—5 ст.

вживалося у письмових джерелах як заг. назва усіх кочовиків. У часи панування Г. матеріальна к-ра укр. степу і лісостепу визначалася місц. сармато-аланською к-рою, ускладненою елементами к-ри кочовиків Серед. Азії. Деякі дослідники припускають, що певна ч. Г. (зокрема, у Пн. Дагестані) прислужилася створенню пізніших військ.-політ. об'єднань, як, напр., *Велика Болгарія* та *Хозарський каганат*.

Літ.: *Иностранцев К.А.* Хунну и гунны. Л., 1926; СПб., 1990; *Бернштам А.Н.* Очерк истории гуннов. Л., 1951; *Гумилев Л.Н.* Хунну. Средняя Азия в древние времена. М., 1960; *Артамонов М.И.* История хазар. Л., 1962; *Гумилев Л.Н.* Древние тюрки. М., 1967; *Козак Д.Н.* Гунны. Николаев, 1997; Етнічна історія давньої України. К., 2000.

С.П. Юренко.

ГУНЧА́К Тарас Григорович (н. 13.03.1932) — історик. Н. в с. Старе Місто (нині село Підгаєцького р-ну Терноп. обл.). На еміграції з 1944. Закінчив Фордемський ун-т (1955). Служив у армії США (1956—58). Докторат Віденського ун-ту (1960). Від 1960 викладав у Рутгерському ун-ті. Гол. ред. (1984—91), співред. (1992—95) час. «*Сучасність*». Автор праць з історії *української революції 1917—1921*, укр.-польс. взаємин 1918—21, укр. сусп.-політ. думки 20 ст., *Української повстанської армії* та ін. Ред. та співред. багатьох наук. студій та зб. документів і матеріалів, у т. ч. «Russian Imperialism from Ivan the Great to Revolution» (New Brunswick, 1974), Петлюра С. «Статті, листи, документи» (Нью-Йорк, 1979, т. 2), «The Ukraine, 1917—1921: A Study in Revolution» (Cambridge, 1977), «Ukraine and Poland in Documents, 1918—1922» (New York, 1983, vol. 1—2), «УПА в світлі німецьких документів» у «*Літописі УПА*» (Торонто, 1983, т. 6—7), «Українська революція: Документи 1919—1921» (Нью-Йорк, 1984) та ін. Разом із Р.Сольчаником був упорядником зб. документів і матеріалів «Українська суспільно-політична думка в 20 столітті» (Мюнхен, 1983, т. 1—3). Співред. вид. «Тисяча років української суспільно-політичної думки» (К., 2001, т. 1—9) та упорядник (разом із Р.Сольчаником) т. 6—8.

Тв.: The Politics of Religion: the Union of Brest 1596. «Український історик», 1972, № 3/4; Sir Lewis Namier and the Struggle for Eastern Galicia, 1918—1920. «Harvard Ukrainian Studies», 1977, vol. 1, N 2; The Ukraine under Hetman Pavlo Scoropadskyi. «The Ukraine, 1917—1921: A Study in Revolution». Cambridge, 1977; Ukraine and Poland in Documents, 1918—1922. New York, 1983; Symon Petliura and the Jews: A Reappraisal. Toronto—Munich, 1985; Україна XX сторіччя в зарубіжних архівах. «УІЖ», 1991, № 10; Українська політична думка 1920-х років: Монархізм, націоналізм, націонал-комунізм. «ЛУ», 1991, 20 черв.; Втрати українців під час другої світової війни. «Сучасність», 1992, № 7; Історія — невичерпна криниця. Там само, 1993, № 8; Симон Петлюра та євреї. К., 1993; У мундирах ворога. К., 1993; Україна: Перша половина XX століття: Нариси політичної історії. К., 1993.

Літ.: Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975; Американские советологи: Справочник. М., 1990; *Погрібний А.* Працює для добра, розвою [історик, д-р Т.Гунчак]. «Трибуна», 1991, № 9.

О.В. Ясь.

ГУ́НЬЯДІ Янош (бл. 1407 — 11.08.1456) — військ. та держ. діяч Угор. королівства. Син валашського боярина Войка, який отримав від короля Сигізмунда Люксембурга (1387—1437) трансільванський замок Гуньяд. Вступивши на службу до угор. короля 1430, Г. оволодів військ. мист-вом, перейнявши досвід турків та чеських гуситів. Створив невелике наймане військо. 1439—46 був баном Сереня, 1441—44 — трансільванським воєводою. Після смерті короля Альбрехта II Габсбурга (1439) підтримав у боротьбі за корону польс. короля *Владислава III* Ягеллона. В битві при м. Батасек (Угорщина) розбив прихильників *Габсбургів*. Протягом 1441—43 здійснив успішні походи проти турків, однак разом з ін. європ. рицарями в листоп. 1444 зазнав поразки від турків під м. Варна (нині місто в Болгарії). 1446—52 був регентом Угор. королівства. Переміг турків у Бєлградській битві 1456, що затримало їх просування в Угорщину до 1521.

П. від чуми у військ. таборі в м. Зимонь (нині м. Зимнича, Румунія).

Літ.: История Венгрии, т. 1. М., 1971; Краткая история Венгрии: с древнейших времен до наших дней. М., 1991; *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба. 1300—1600. К., 1998.

А.Ю. Мартинов.

ГУ́НЯ Дмитро Тимошевич (р. н. і р. с. невід.) — один з кер. козац. повстання 1637—38, запороз. *гетьман*. Талановитий і відважний полководець. Після невдалого бою (груд. 1637) проти коронного війська під Кумейками (нині село Черкас. р-ну Черкас. обл.; див. *Павлюка повстання 1637*) Г. з ч. повстанців, прорвавши вороже оточення, зайняв нові позиції в Боровиці (нині село Чигиринського р-ну Черкас. обл.). На поч. 1638 козаки на чолі з Г. розгромили каральний загін ротмістра К.Мелецького, який намагався здобути *Базавлуцьку Січ*. У берез. Г. приєднався до війська гетьмана Я.*Острянина*. Командував козац. загоном, який піднімався вгору по Дніпру з метою захоплення гол. переправ через ріку. Здобувши *Кременчук*, Пилявець і Чигирин-Діброву, повстанці здійснили рейд по *Лівобережній Україні*, вступаючи у боротьбу з коронним військом та магнатськими загонами. Після *Жовнинської битви 1638* Я.Острянин відійшов на тер. *Слобідської України*, і козаки обрали гетьманом Г. У гирлі р. Сула (прит. Дніпра) повстанці спорудили добре укріплений табір на Старці (старе русло Дніпра), де більше місяця (до 28 лип.) відбивали атаки переважаючих сил ворога. Невеликому загонові під проводом Г. в серп. вдалося вийти з оточення й відступити на Запорожжя. Із Січі козац. ватажок пішов на р. Дон, де відзначився в битвах з турками й татарами. Його дальша доля невідома.

Літ.: *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989.

В.О. Щербак.

ГУРЕ́НКО Станіслав Іванович (н. 30.05.1936) — держ. і парт. діяч доби *СРСР*. Н. в с-щі Іловайськ (нині місто Донец. обл.) в

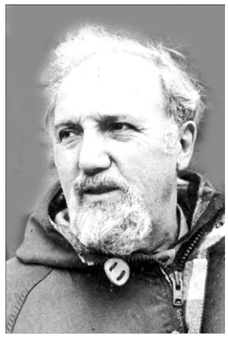

Т.Г. Гунчак.

С.І. Гуренко.

Меч з пам'ятника гунського часу в Україні. 4—5 ст.

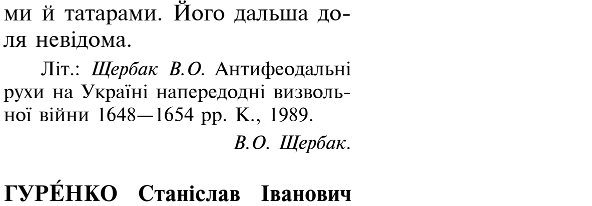

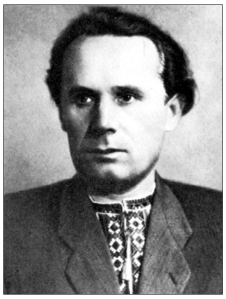

І.О. Гуржій.

родині вчителя. Закінчив маш.-буд. ф-т Київ. політех. ін-ту (1958). 1963—64 — викл. Донец. політех. ін-ту. 1964—76 — заст., гол. технолог, заст. гол. інженера, дир. (1970) Донец. маш.-буд. з-ду.

1980—87 — секретар Донец. обкому КПУ з питань пром-сті, заст. голови РМ УРСР, координував питання діяльності індустрії. 1987—90 — секретар, 2-й секретар, 1990 — серп. 1991 — 1-й секретар ЦК КПУ (див. *Комуністична партія України*).

Обирався депутатом ВР УРСР. Нар. депутат *Верховної Ради України* 1-го та 4-го скликань. У січ. 1993 склав депутатські повноваження у ВР України 1-го скликання відповідно з поданою заявою у зв'язку з незгодою із заг. концепцією діяльності ВР.

Літ.: Хто є хто в українській політиці, вип. 2. К., 1995.

С.С. Падалка, П.П. Панченко.

ГУРЖІ́Й Іван Олександрович (28(15).09.1915—31.10.1971) — історик. Д-р істор. н. (1953), проф. (1955), чл.-кор. АН УРСР (1958). Н. в с. Худяки (нині село Черкас. р-ну Черкас. обл.) в сел. родині. 1932—34 — учитель Леськівської семирічної шк. (нині с. Лeськи Черкас. р-ну Черкас. обл.), 1936 — Врадіївської зразкової серед. шк. (нині смт Врадіївка Миколаїв. обл.). 1941 закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту. Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.*

Від 1948 — ст. н. с., 1955 — зав. від. історії феодалізму, 1958 — заст. дир. Ін-ту історії АН УРСР (до 1971). 1953—55 (за сумісництвом) — зав. від. методики історії НДІ педагогіки УРСР. 1961—63 — заст. голови Від-ня росп. наук АН УРСР, згодом — акад.-секретар Від-ня економіки, історії, філософії та права, чл. Президії АН УРСР (до 1968). 1969—71 — зав. від. історіографії та джерелознавства Ін-ту історії АН УРСР, голова Наук. ради з історії істор. науки при Секції сусп. наук. У різний час був головою «Єдиного наукового студентського товариства» Одеського ун-ту, чл. бюро істор. секції, чл. правління Київ. міськ. орг-ції т-ва «Знання», правління Укр. т-ва охорони пам'яток історії та к-ри, президентом правління Укр. т-ва дружби і культ. зв'язків із зарубіжними країнами тощо. Працював у складі Нац. к-ту істориків СРСР. 1960—64, 1971 — чл. Експертної комісії ВАК СРСР.

Дослідник історії України 18—19 ст. Автор бл. 300 праць, переважно з соціально-екон. історії, *історіографії* та джерелознавства України 2-ї пол. 18—19 ст. Брав участь у роботі редколегій багатьох наук. і наук.-популярних вид., у т. ч. багатотомних, серед яких: «*Українська радянська енциклопедія*» (1-ше вид.), «Український радянський енциклопедичний словник», «*Радянська енциклопедія історії України*», «История СССР с древнейших времен до наших дней» і т. ін.

Нагороджений орденом «Знак Пошани» (1971).

П. у м. *Київ.*

Тв.: Повстання селян в Турбаях (1789—1793). К., 1950; Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої пол. XIX ст. К., 1954; Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — першої пол. XIX ст.). К., 1958; Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з кінця 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958; Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). К., 1962; Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст. К., 1968 [у співавт.].

Літ.: *Костюк С.П., Грабовецький В.В.* Іван Олександрович Гуржій. Бібліографічний покажчик. Львів, 1965; Іван Олександрович Гуржій. К., 1974; Історія та історіографія України. Зб. наук. праць. Присвячується пам'яті члена-кореспондента АН УРСР Івана Олександровича Гуржія. К., 1985; Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів. № 2. Пам'яті видатного вченого-історика члена-кореспондента Академії наук УРСР Івана Олександровича Гуржія. К., 1998; *Санцевич А.* Інститут історії України Національної академії наук України. Історіографічний нарис (до 60-річчя установи). К., 1998.

О.І. Гуржій.

Гурзуф. Фото кінця 19 ст.

ГУРЗУ́Ф — с-ще міськ. типу АР Крим, підпорядковане Ялтинській міськраді. Розташов. на Пд. узбережжі Криму (16 км на пд. сх. від *Ялти*), за 64 км від залізничної ст. Сімферополь, з якою має тролейбусне сполучення. Нас. 11 тис. осіб (1999).

Назва, вірогідно, походить від лат. ursus — «ведмідь» (поруч г. Аюдаг — Ведмідь-Гора). Як визант. фортеця Горзувіта згадується з 6 ст. (за часів імп. Юстиніана I). Араби звали місто Горура, а генуезці, які в 13 ст. взяли його під свій контроль, — Орзовіум, Горзовіум. 1475 Г. переходить під владу турків та втрачає попереднє екон. значення. Його основним нас. лишаються греки. 1778 під тиском *Російської імперії* їх виселено до Пн. Приазов'я. Спустілий Г. заселяють крим. татари, місто вважається власністю хана. Після приєднання *Кримського ханства* до Рос. імперії (1783) Г. пожалуваний полковнику рос. служби Д.Леслію. Наприкінці 18 ст. м-ко мало 179 жителів. 1808 воно переходить у власність новорос. генерал-губернатора А.-Е.*Рішельє.* 1823 Г. купив новорос. та бессарабський генерал-губернатор М.*Воронцов.* З 1834 м-ком володіє сенатор Фундуклей, який 1847 заклав тут винoробний підвал. У 1-й пол. 19 ст. в Г. діяла приватна верф парусних суден. Від 1880-х рр. м-ко починає перетворюватися на курорт. Завдяки зусиллям нового власника — залізничного ділка П.Губоніна Г. на кін. 19 ст. вважався найупорядкованішим із крим. курортів. На 1897 тут мешкало 1557 жителів.

За часів *української революції 1917—1921* за контроль над м-ком найактивніше змагалися представники кримськотатар. нац. руху, більшовики та білогвардійці. Із встановленням рад. влади Г. потроху повертає собі славу курорту (чому не завадив навіть землетрус 1927). 1925 тут будується піонерський табір-санаторій *«Артек».* 1929 Г. зараховано до категорії с-щ міськ. типу. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Г.

окупований гітлерівцями з 7 листоп. 1941 по 16 квіт. 1944. 1944 місц. нас. було депортоване (див. *Депортація кримськотатарського народу 1944*). Восени 1944 нас. Г. поповнилося переселенцями з Ростовської обл. РРФСР.

1959 у Г. відкрито міжнар. туристський молодіжний табір «Супутник». Наразі м-ко лишається популярним чорномор. курортом.

У різні часи тут бували О.*Пушкін*, А.*Міцкевич*.

Істор. пам'ятка — залишки середньовічної фортеці Гурзувіте (6—15 ст.).

Літ.: *Воронцов Е.А.* Большая Ялта. Краеведческий очерк. Симферополь, 1968; ІМіС УРСР. Кримська область. К., 1974.

Д.С. Вирський.

ГУРИ́ЧІВ — літописне місто *Чернігівського князівства* на правому березі р. Десна (прит. Дніпра). Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1152. Ототожнюється з *городищем* у с. Бобровиця (нині село в межах м. *Чернігів*), за 3 км на пн. сх. від стародавнього передграддя. Городище, що займало високий мис на правому березі р. Десна, знищено річкою. З пд. та зх. до городища прилягали відкриті *посади*, на тер. яких у 18 ст. випадково знайдено скарб ювелірних прикрас. На пн. від городища був розташов. курганний могильник (не зберігся).

Г. виник на зламі 11—12 ст. як пн. форпост Чернігова на шляху до *Новгорода-Сіверського*. 1152 біля Г. містився табір владимиро-суздальського кн. *Юрія Долгорукого* та новгород-сіверського кн. *Святослава Ольговича*, які звідси керували штурмом Чернігова. Восени 1239 Г. був спалений військами хана *Батия* й відтоді перестав існувати.

Літ.: Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 5. Чернигов, 1874; *Коваленко В.П.* Новые исследования летописных городов Чернигово-Северской земли. В кн.: Древнерусский город. К., 1984.

В.П. Коваленко.

ГУ́РКА Ольгерд (Górka Olgierd; 12.12.1887—26.11.1955) — польський історик, військовик, публіцист, дипломат, політик, речник польс.-укр. порозуміння. Д-р філософії (1909). Н. в м. *Рава-Руська*. Закінчив г-зію в м. *Золочів*, навч. у *Віденському університеті* та Львів. ун-ті. Габілітований у Львів. ун-ті (1916). Удосконалював знання з історії в École des Chartres (Школі Хартій) у Парижі (Франція). Перед *Першою світовою війною* виїхав на Сх., навчався в ун-ті св. Йосифа в м. Бейрут (нині столиця Лівану) та Рос. археол. ін-ті в м. *Стамбул*. 1912—13 викладав у г-зіях. У серп. 1914 вступив до Польс. легіону, в якому перебував до 1917, вирісши з рядового до ротмістра. 1919 іменований майором. Військ. аташе Польщі в Берні (1919—20, Швейцарія) та Бухаресті (1920—23, Румунія). Закінчив Вищу військ. шк. в м. *Варшава*. 1925 вийшов у запас як дипломований майор. Повернувся до наук. та викладацької роботи. Був ред. «Dziennika Lwówskiego» (1927—30). 1930—39 — проф. Львів. ун-ту, одночасно ген. секретар Сх. ін-ту в Варшаві й дир. Сходознавчої шк. при цьому ін-ті. Чл. правління ств. 8 черв. 1933 Польс.-укр. т-ва, гол. завданням якого була «праця над поглибленням і розбудовою польсько-українського зближення» й поширення соціальної бази для реалізації ідей, проголошених у *«Biuletynie Polsko-Ukraińskim»*. З початком *Другої світової війни* мобілізований у верес. 1939. Після поразки Польщі перебував у Румунії, згодом у Франції; працював у Лондоні (Велика Британія) при польс. еміграційному уряді, займався нац. питанням. Залишив посаду в груд. 1944. Восени 1945 повернувся до Польщі, де був дир. Бюро з єврейс. справ при МЗС ПНР (1946—47). Ген. консул ПНР в Єрусалимі. В черв. 1952 знову повернувся до Польщі. З 1954 — проф. Варшавського ун-ту.

Уже з перших кроків у науці особливу увагу звертав на зв'язок історії Польщі з історією Пд.-Сх. Європи. Піддав ревізії погляди польс. істориків на події визвол. війни укр. народу під проводом Б.*Хмельницького* (див. *Національна революція 1648—1676*), критикував відображення цих подій в істор. трилогії Г.Сенкевича (див. *Сенкевич Генрік, сторінки української історії у романі «Потоп»*). Наголошував на потребі для польс. істориків використовувати сх. та укр. джерела і відповідну *історіографію*; опублікував низку вартісних джерел з історії Сх. Європи 15—17 ст. Застосована методика дала змогу Г. суттєво скоригувати (у бік зменшення) чисельність татар. і козац. військ, які в 17 ст. брали участь у війнах із *Річчю Посполитою*, піднісши натомість їхні військ. якості.

П. у м. Варшава.

Тв.: Zagadnienia czarnomorskie w polityce polskiego średniowiecza, cz. 1. «Przegląd historyczny», 1933, t. 10, z. 2; Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski na południowym wschodzie. Warszawa, 1934; «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna. Warszawa, 1934; Warszawa, 1986; Liczebność Tatarów krymskich i ich wojsk. Warszawa, 1936; Rola ludzi a warunkow w tworzeniu Europy Wschodniej XX wieku. «Wschód-Orient», 1936, nr. 2/3; Nieznany żywot Bajezida II źródłem dla wyprawy czarnomorskiej i najazdów Turków za Jana Olbrachta. «Kwartalnik historyczny», 1938, t. 52, z. 3; Nieznana kronika tatarska lat 1644—50. «Kwartalnik historyczny», 1955, Nr. 3; Legenda a rzeczywistość obrony Częstochowy w r. 1655. Warszawa, 1957.

Літ.: *Piwarski K.* Górka Olgierd. В кн.: Polski słownik biograficzny, t. 8, z. 38,Wrocław—Kraków—Warszawa, 1960; *Kersten A.* Sienkiewicz — «Potop» — Historia». Warszawa, 1974; *Bączkowski W.* Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich: Biuletyn Polsko-Ukraiński. «Niepodległość» (Rocznik) Nowy-York—Londyn), 1986, t. 19; 1988, t. 21; 1991, t. 24; *Стемпень С.* Поляки й українці в II Речі Посполитій: Спроба діалогу. У кн.: Польсько-українські студії, т. 1. Україна — Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29—31 трав. 1992 р. К., 1993; *Łossowski P.* Dyplomacja polska 1918—1939. Warszawa, 2001; *Kornat M.* Sowietologia i studia wschodoznawcze w Polsce międzywojennej. «Zeszyty historyczne», 2002, Nr. 140.

О.С. Рубльов.

ГУ́РКО (Ромейко-Гурко) **Йосип Володимирович** (28(16).07.1828—28(15).01.1901) — рос. ген.-фельдмаршал (1894). Н. в Могильовській губ. Походив із відомого роду білорус. дворян. Закінчив Пажеський корпус (1846), командував кавалерійс. підрозділами, служив у свиті імп. *Олександра II* (1862—66) флігель-ад'ютантом і проводив у життя *селянську реформу 1861*. Брав участь у *російсько-турецькій війні 1877—1878*; командував 70-тис. військом, здійснив складний перехід через Балкани і, здобувши ряд перемог, звільнив від турец. військ Софію й ін. болг. міста та

Й.В. Гурко.

Й.І. Гусаковський.

Адріанополь (нині м. Едірне, Туреччина). 1879—80 — пом. команд. військами гвардії та Петерб. військ. округу, тимчасовий петерб. ген.-губернатор. Для боротьби з терористами-*народниками*, які винесли Г. смертний вирок, 1879 розробив інструкцію «Порядок исполнения смертных приговоров», що діяла в *Російській імперії* наприкінці 1870 — поч. 1880-х рр. 1882—83 командував *Одеським військовим округом* і обіймав посаду місц. ген.-губернатора. За розпорядженням імп. *Олександра III* головував на військ.-польових судах проти терористів і виносив їм смертні вироки (С.*Халтуріну*, М.Желвакову та ін.). 1883—94 — команд. військами Варшавського військ. округу і одночасно ген.-губернатор. Займався спорудженням фортець та буд-вом стратегічних доріг, підготовкою військ до майбутніх бойових дій. У рос. *історіографії* Г. вважається послідовником суворовської школи (див. О.*Суворов*) у військ. справі. 1894 пішов у відставку і мешкав у своєму маєтку.

П. у с. Сахарово (нині село Тверської обл., РФ).

Літ.: *Нагловский Д.С.* Действия передового отряда ген. Гурко в 1877 г. «Военный сборник», 1900, № 7—11; *Широкорад А.Б.* Русско-турецкие войны 1676—1918 гг. Минск—М., 2000.

В.М. Волковинський.

ГУРНИ́ЦЬКИЙ Лукаш (Górnicki Lukasz; 1527—22.07.1603) — польс. письменник, перекладач, хроніст. Н. в м. Освенцім (нині місто в Польщі). Виховання та освіту здобув завдяки своєму дядькові, поету й гуманісту С. Генсьорці. Перебував на службі у королів. *підканцлерів* С.Мацієвського та Я.Пржебиського, краківського єпископа А.Зебжидовського. 1557—59 навч. в Падуанському ун-ті (Італія), де пройнявся гуманістичними ідеями. Повернувшись 1559 до Польщі, став королів. секретарем і бібліотекарем, нобілітований (див. *Нобілітація*) 1561, одержав Тікоцінське староство (див. *Староство*). Автор книги «Придворний польський» (Краків, 1565), що був переробкою і перекладом з італ. твору Б.Кастігліоні (1528). Перекладач текстів давньорим. філософа Сенеки (1 ст. н. е.), автор політ. памфлетів «Розмова поляка з італійцем», «Дорога до справжньої свободи» (видані посмертно 1616 і 1650), де виступив як прихильник сильної королів. влади й засуджував т. зв. золоту шляхетську вільність. Написав істор. хроніку, яка охоплює виклад подій у *Короні Польській* від 1538 до 1572 (видано посмертно, Краків, 1637). Опублікував у лат. транскрипції уривок із Біблії, ймовірно, з *Острозької Біблії*, дотримуючись укр. фонетики.

Г. вважають одним із кращих польс. письменників 16 ст. Його «Придворний польський» не раз перекладався, був відомий на укр. землях, зберігався у б-ках ще у 18 ст.

Літ.: Słownik Biograficzny historii powszechnej. Warszawa, 1968; *Ісаєвич Я.Д.* Українське книговидання. Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

О.М. Дзюба.

ГУ́РСЬКИЙ Станіслав (08.09. 1497, за ін. даними, 1499 або 1489 — 12.03.1572) — польс. історик, катол. діяч. Від 1521 — писар *підканцлера* П.Томіцького та секретар дружини польс. короля *Сигізмунда I* Старого королеви Бони Сфорца Арагонської (з 1535). Бл. 1535 розпочав збирати істор. матеріали (понад 100 т. за період з 1462 до кінця панування *Сигізмунда II* Августа). Ч. з цього зібр. загинула, уціліла ж ч. відома як «Acta Tomiciana» (т. 1—13 опубл. 1852—1915, т. 14—17 — 1952—66). Ця збірка досі лишається одним з осн. джерел з історії Польщі та сусідніх країн, у т. ч. й України. Велике значення мають і т. зв. Теки Г. (29 т.). Йому приписують також авторство біографії П.*Кміти* («Vita Petri Kmithae» 1567, вийшла друком 1611).

Літ.: *Pociecha W.* Wstęp. В кн.: Acta Tomiciana, t. 14. Poznań, 1952; *Lepszy K.* Wstęp. В кн.: Acta Tomiciana, t. 15. Wrocław, 1957.

Д.С. Вирський.

ГУРТО́К ДІЯЧІ́В УКРАЇ́НСЬКОГО МИСТЕ́ЦТВА (ГДУМ). Створений 1922 у *Львові* з ініціативи М.*Голубця* за участю П.Ковжуна, О.Лушпинського, С.Тимошенка, М.Осінчука, П.Холодного (старшого) з метою об'єднання укр. митців *Західної України* й закордону під гаслом нац. миства. За час існування ГДУМ організував 4 виставки, де були репрезентовані малярство (роботи О.*Новаківського*, Холодного, Перфецького, П.Ковжуна, Бутовича та ін.), арх-ра (Лушпинський, Тимошенко, Січинський та ін.), різьба (Коверко), відділ «Нова українська книжка» (книжкова графіка Бутовича, Вовка, Кінарського, Ковжуна, Р.*Лісовського*, Г.*Нарбута*, обох Холодних та ін.). Після 1931 ГДУМ влився в нову орг-цію — *Асоціацію незалежних українських митців*.

Літ.: Історія української культури. К., 1994; 2002.

О.В. Корнієвська.

ГУСАКО́ВСЬКИЙ Йосип Іраклійович (25(12).12.1904—1995) — військовик, ген. армії (1968). Двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Н. в с. Вородьково (нині село Могильовської обл., Білорусь). Закінчив кавалерійс. шк. (1931), бронетанк. курси (1932). Від початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з черв. 1941 — нач. штабу танк. полку, бригади. У верес. 1943 — трав. 1945 — командир 112-ї (з жовт. 1944 — 44-та гвард.) танк. бригади. Воював на Зх. фронті, *Воронезькому фронті*, *Першому Українському фронті*, *Першому Білоруському фронті* й 2-му Білорус. фронті. Учасник *Курської битви 1943*. За вміле командування бригадою при прориві оборони ворога в ході *Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944* удостоєний звання Героя Рад. Союзу. За організацію форсування річок Сан і Піліца (прит. Вісли) і за оволодіння м. Лович (Польща) в ході *Вісло-Одерської наступальної операції 1945* нагороджений 2-ю медаллю «Золота Зірка». 1948 закінчив Військ. акад. Генштабу. Від 1959 — команд. військами Прибалтійського військ. округу. 1963—70 — нач. Гол. управління кадрів Мін-ва оборони СРСР. Від 1970 — в групі Ген. інспекторів Мін-ва оборони СРСР.

Тв.: Помните — Вы сержанты! М., 1961.

Літ.: Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987.

Л.М. Хойнацька.

ГУСА́РИ (від угор. Hucz — двадцять і ar — податок) — різновид

Крилатий гусар. 16 ст.

кавалерії. Перші гусарські формування утворилися в Угорщині 1458 як кінні загони дворянського ополчення. В Україні гусарські загони почали з'являтися бл. 1500 як нова формація польс. регулярної легкої кінноти. В 70-х рр. 16 ст. польс. Г. були реформовані у важку кінноту, особливою ознакою якої була наявність при кожному гусарові 4—10 озброєних *пахолків*. 1765 5 слобідських козацьких полків (див. *Слобідські козацькі полки в 17 столітті*) були переведені в розряд Г. з 6-річним терміном служби. 1783—84 гусарські полки були перейм. в легкокінні полки. 1787 більшість легкокінних полків, утворених на базі укр. *козацтва* (городового козацтва, катериносл. і слобідського), перетворено на Г. Ці полки становили більшість рос. гусарської кінноти і з невеликою перервою (впродовж 1882—1907) існували до 1917.

Літ.: Історія українського війська. Львів, 1992; *Разин Е.А.* История военного искусства, т. 2—3. СПб.—М., 1999; *Тараторин В.В.* Конница на войне. Минск, 1999.

Б.В. Черкас.

ГУСЕ́ЛЬНИКОВА Тамара Валентинівна (н. 23.09.1940) — архітектор-реставратор. Н. в м. Борзя (нині місто Читинської обл., РФ). Закінчила Київ. інж.-буд. ін-т (1969). 1965—94 працювала на різних посадах в «Укрпроектреставрації». Автор проектів реставрації пам'яток арх-ри та історії: Лютеранської кірхи в м. *Одеса*, Кріпацьких і Очаківських воріт з валами і Моск. воріт з бастіоном у м. *Херсон*, будинку гол. командира Чорномор. флоту і портів (нині — Музей суднобудування і флоту) в м. *Миколаїв*, Закарп. укр. муз.-драм. театру ім. О.Кобилянської в м. *Чернівці*.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1981; в складі творчого колективу).

Літ.: Шевченківські лауреати. 1962—2001. Енциклопедичний довідник. К., 2001.

В.В. Головко.

Т.В. Гусельникова.

ГУСЛИ́СТИЙ Кость Григорович (01.10(18.09).1902—21.02.1973) — історик та етнограф. Д-р істор. н., чл.-кор. АН УРСР (1969), засл. діяч н. УРСР (1968). Н. в м. Олександрівськ (нині м. *Запоріжжя*) в сім'ї робітника. Закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти (1926), аспірантуру при каф-рі українознавства (1928—30) та при *Науково-дослідному інституті історії української культури імені академіка Д.Багалія* в *Харкові* (1930—1931); його наук. керівниками були академіки М.*Яворський* та Д.*Багалій*.

Працював кер. істор. сектору в НДІ ім. Т.Шевченка та н. с. Ін-ту історії *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів* (1934—36). Від 1936 по 1947 — н. с. та зав. від. історії феодалізму Ін-ту історії АН УРСР. Захистив канд. дис. (1939).

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* перебував в евакуації в Уфі (нині столиця Башкортостану, РФ) та *Москві* (1941—44). Дир. ЦДІА УРСР (1944—55; див. *Центральний державний історичний архів України*). Заст. дир. з наук. роботи та зав. від. етнографії Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (1954—71).

Чл. Президії та заст. голови правління *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури* (1966—71). Мав урядові нагороди.

Г. вніс вагомий вклад у дослідження багатьох питань укр. історії. Один із перших розробляв історію України періоду *феодалізму* на основі марксистської методології (див. *Марксизм в історичній науці*). Найбільшу увагу звертав на роль нар. мас в істор. процесі, козац.-сел. повстання кін. 16 — 1-ї пол. 17 ст. Пізніше досліджував одну з найскладніших проблем історії України — формування укр. народності й нації.

Брав активну участь у створенні синтетичних курсів «Історії Української РСР». Значну увагу приділяв підготовці й виданню енциклопедій. Входив до складу Гол. редколегії УРЕ (1959—64; див. «*Українська радянська енциклопедія*»). У вітчизн. виданнях енциклопедичного характеру вміщено бл. 20 його статей, а творча спадщина вченого складає понад 200 друкованих праць.

Значну увагу Г. приділяв підготовці наук. кадрів. Під його кер-вом було підготовлено й захищено бл. 40 канд. дисертацій.

Тв.: Передмова. В кн.: Повстання селян в селі Турбаях (1788—1793). Х., 1932; Історія Української РСР, т. 1. К., 1955 [у співавт.]; Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа. (Период феодализма). К., 1963; Украинцы. Очерк этнической истории украинцев. В кн.: Народы европейской части СССР, т. 1. М., 1964; До питання про утворення української нації. К., 1967.

Літ.: Кость Григорович Гуслистий. К., 1972; Кость Григорович Гуслистий (Некролог). «УІЖ», 1973, № 5; *Апанович О.М.* К.Г.Гуслистий — історик України. В кн.: Під знаком Кліо: Збірник статей. Дніпропетровськ, 1995; Вчені Інституту історії України: Бібліографічний довідник, вип. 1. К., 1998; *Удод О.А.* Кость Гуслистий — історик України. К., 1998.

Н.О. Герасименко.

К.Г. Гуслистий.

ГУ́ССЕРЛЬ (Husserl) **Едмунд** (08.04.1859—26.04.1938) — нім. філософ, засн. феноменології та відповідного їй методу аналізу свідомості. Н. в м. Просніц (нині м. Простейов, Чехія).

Г. вважав, що не існує незалежної від суб'єктивності істини, а отже, та чи ін. галузь знань для утвердження себе в ролі точної наук. дисципліни потребує відповідного спец. обґрунтування. Таке обґрунтування має забезпечити філософія, що повинна перетворитися на науку про додосвідну реальність, яка у вигляді феноменів свідомості з'являється пізнанню. Г. намагався виявити самоочевидні логічні принципи, з'ясувати традиційні сусп. та індивідуальні установки світосприйняття, притаманні наук. пізнанню. Шляхом для цього мав бути аналіз переживання спрямованості свідомості на об'єкт пізнання (інтенціональність) при утриманні від оціночних суджень

Е. Гуссерль.

або тверджень. За ігнорування проблеми суб'єктивності сприйняття Г. піддав критиці позитивізм (див. *Позитивізм в історичній науці*) і вказував на нього як на ознаку кризи європ. науки та к-ри. Ідеї Г. мали великий вплив на формування екзистенціалізму (Ж.-П.*Сартр*, К.*Ясперс* та ін.), феноменологічної соціології та *герменевтики історичної*.

П. у м. Фрайбург (Німеччина).

Тв.: Логические исследования, ч. 1. Пролегомены к чистой логике. СПб., 1909; Кризис европейского человечества и философия. «Вопросы философии», 1986, № 3; Логические исследования, ч. 1. К., 1995.

Літ.: *Мотрошилова Н.* Принципы и противоречия феноменологической философии. М., 1968; *Причепій Є.* Феноменологічна теорія свідомості Е.Гуссерля. К., 1971.

К.Ю. Галушко.

ГУСТИ́НСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — укр. літопис 1-ї пол. 17 ст. Названий так за місцем збереження одного зі списків твору — у *Густинському Свято-Троїцькому монастирі*. Дата написання — 20—30-ті рр. 17 ст. (за ін. датуванням — 1-ша пол. кін. 16 ст., 1624—27, 1670). Найраніший список — Густинський — датований 1670. Автор невідомий, авторство приписували З.*Копистенському* чи одному з переписувачів («писарю» Густинського списку) — М.Лосицькому. Г.л. уведено в наук. обіг 1810 О.Єрмолаєвим, нині відомо бл. десятка списків 17—18 ст. Надрукований лише в різночитаннях до Іпатіївського та Хлєбниковського списків 1-го вид. 1843 2-го т. ПСРЛ (без вступної ч.).

В основі Г.л. — переробка пд.-рус. літописного зводу на зразок *Іпатіївського літопису* (відомості за 10—13 ст.). Твір містить також велику вступну ч., де висвітлюються походження слов'ян та їх християнізація (див. *Християнізація слов'ян*), а також подається короткий огляд подій після 13 ст. Виклад доведено до 1597. Припускалося кількаетапне укладення Г.л. (за М.*Грушевським*, систематичний виклад доведено до 1515, решта — пізні приписки). На думку О.*Толочка*, деякі особливості написання Г.л. (манера роботи з джерелами та ін.) вказують на одномоментність написання.

У Г.л. широко використані «Польська хроніка» М. і Й.*Бєльських*, хроніка М.*Стрийковського*, хроніка О.*Гваньїні*, хроніка М.*Кромера*, «Церковна історія» Ц.*Баронія*, є запозичення з «*Палінодії*» З.Копистенського. З літописів автор Г.л. користувався Хлєбниковським списком Іпатіївської групи, Тверським збірником та списками Софійської групи. Висловлювалася думка (В.Стависький), що до Г.л. увійшов втрачений нині старовинний Київ. літопис 13 ст., проте всі оригінальні читання пояснюються за рахунок запозичення та переробки вказаних трьох зводів.

На думку О.Толочка, Г.л. було створено з полемічною метою. Літопис містив дві частини: в одній викладалася історія правосл. Русі, ін. містила хронологічну підбірку житій святих. Від 2-ї ч. залишилися окремі житія, подані в деяких зб. разом з літописом. Г. л. під назвою «Кройніки Нестора літописця» не раз використовувався в українських творах 17 ст. («*Синопсис*» І.*Гізеля*, «Тератургим» А.*Кальнофойського* та ін.).

Літ.: ПСРЛ, т. 2. М., 1843; *Єршов А.* Коли й хто написав Густинський літопис? «ЗНТШ» (Львів), 1930, т. 100, ч. 2; *Толочко О.П.* Де було написано Густинський літопис? В кн.: Історичний збірник: Історія. Історіософія. Джерелознавство. К., 1996.

Т.Л. Вілкул.

ГУСТИ́НСЬКИЙ СВЯ́ТО-ТРО́ЇЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. монастир у с. Густиня (нині село Прилуцького р-ну Черніг. обл.). Заснований 1600 як чол. монастир на землях кн. Михайла Вишневецького (див. *Вишневецькі*) при підтримці дружини останнього — Раїни Могилянки (див. Р.*Вишневецька*). Тривалий час був неофіц. центром зв'язків між Україною та Росією. Архіт. ансамбль монастиря витримано в стилі укр. *бароко*. Найвизначніша пам'ятка — Свято-Троїцький собор, побудований 1672—76 на кошти гетьмана І.*Самойловича*. Собор прикрашають фрески, що належать до кращих зразків укр. монументального живопису. Серед ін. споруд монастиря — трапезна (17—18 ст.), оборонні мури, а також надбрамні церкви — св. Катерини (17 ст.), Свято-Миколаївська (17—18 ст.) та святих

Троїцький собор Густинського Свято-Троїцького монастиря. 1674—1676.

апостолів Петра і Павла (кін. 17 ст.). В монастирі велося літописання. Так, «Літописець про заснування і створення монастиря Густинського» охоплює 1600—40, описує чуда, пов'язані із заснуванням монастиря, його боротьбу з унією (див. *Берестейська церковна унія 1596*) і *католицизмом*, розповідає про діяльність гетьмана П.*Конашевича-Сагайдачного*. Ієромонах Михаїл Лосицький 1670 переписав літопис, названий в літ. *Густинським літописом*. 1845 у монастирі бував Т.*Шевченко*, який намалював 3 акварелі із зображенням храмів.

Закритий 1924. Відновлено 1943 як жіночий монастир. 1953 знову закритий. Від 1993 діючий жін. монастир УПЦ (МП).

Літ.: *Голубинский Е.* История русской церкви. М., 1904.

С.Б. Хведченя.

ГУСЯ́ТИН — місто Терноп. обл., райцентр. Розташов. на правому березі р. Збруч (прит. Дністра), за 74 км від *Тернополя*. Залізнична станція. Нас. 6,4 тис. осіб (1998).

У пд. ч. міста виявлено поселення перших століть н.е., на околицях — 3 поселення *трипільської культури*, залишки давньорус. городища. Перша письмова згадка про Г. датується 1559. Тоді ж Г. надано *магдебурзьке право*. Від 1574 перебувало у власності польс. магнатів, 1672—83 — під владою *Османської імперії*. За 1-м поділом Польщі 1772

(див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) кордон пройшов по р. Збруч: зх. ч. міста відійшла до Австрії, сх. — до *Російської імперії.* Від 1810 перебував у межах кордонів Рос. імперії, 1815 — Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). У листоп. 1918 увійшов до *Західноукраїнської Народної Республіки*, 1919 — до Польщі. Від 17 верес. 1939 — у складі УРСР. Райцентр з 1940. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупований гітлерівцями від 6 лип. 1941 до 24 берез. 1944.

Пам'ятки арх-ри: Онуфріївська церква (16 ст.), костьол і монастир бернардинців (16 ст.), ратуша (17 ст.), синагога (16—17 ст.).

Літ.: ІМіС УРСР. Тернопільська область. К., 1973; *Сінкевич Б.* Діє будинок природи. «Радянська Україна», 1981; *Лавренюк В.А.*, *Радзієвський В.О.* Тернопільщина туристська. Львів, 1983.

І.В. Савченко.

ГУ́ТЕНБЕРГ Йоганн — див. *Й.Гутенберг.*

ГУ́ТИ — с-ще міськ. типу Богодухівського р-ну Харків. обл. Розташов. в долині р. Мерла (прит. Ворскли, бас. Дніпра), за 10 км від залізничної ст. Гути. Нас. 2,1 тис. осіб (1999). Перша згадка про Г. датується серед. 17 ст. Від 80-х рр. 17 ст. входили до складу *Охтирського полку*, 1688 подаровані рос. царем полк. І.Перехрестову, 1704 перейшли до казни. 1765 Г. були подаровані графу Підгорічани. 1869 тут збудований цукровий з-д. Від 1881 маєток Г. перейшов у власність німця Кеніга. Нас. Г. брало участь у подіях *революції 1905—1907*, *української революції 1917—1921.* У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Г. були окуповані гітлерівцями від жовт. 1941 до серп. 1943.

Літ.: *Борисова Т.М. та ін.* Історичні та пам'ятні місця Харківщини. Х., 1966; ІМіС УРСР. Харківська область. К., 1967; Богодухів: Збірник архівних документів і матеріалів. Х., 1995.

Р.Ю. Подкур.

ГУТЯ́НСЬКИЙ Степан Корнійович (01.08.1916—14.06.1979) — історик, дослідник історії к-ри України. Канд. істор. н. (1962), засл. працівник к-ри УРСР. Н. в с. Губарівка (нині село Богодухівського р-ну Харків. обл.). 1938—45 навч. на заочному від-ні істор. ф-ту Житомир. пед. ін-ту. Після закінчення аспірантури в Ін-ті історії АН УРСР (1955—58) працював м. н. с. (1958—64), а потім, від 1964 — ст. н. с. від. історіографії та джерелознавства цього інституту. 1962 захистив канд. дис. на тему: «Культурне будівництво на Україні в роки громадянської війни. 1919—1920 рр.». 1969—79 — дир. ЦНБ АН УРСР. Автор понад 60 наук. праць, присвячених розвиткові укр. к-ри, проблемам бібліотекознавства, в т. ч. колективних праць: «Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади» (К., 1973), багатотомна «*Історія Української РСР*», «История Центральной научной библиотеки Академии наук УССР». Автор монографій: «Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні» (К., 1960), «Ленін і культурне будівництво на Україні 1917—1920» (К., 1965), «З історії книги на Україні» (К., 1978, відп. ред.); брошур та наукових статей з історії української культури та бібліотечної справи в Україні.

Нагороджений орденом «Знак Пошани» та багатьма медалями.

П. у м. *Київ.*

Літ.: Українські вчені. К., 1997.

О.Г. Бажан.

ГУУА́М — міждерж. регіональне об-ня Грузії, України, Республіки Узбекистан, Азербайджанської Республіки і Республіки Молдова (назване за першими літерами назв країн-учасниць). Виникло 10 жовт. 1997 як консультативний форум Грузії, України, Азербайджану, Молдови (ГУАМ) у ході саміту *Ради Європи.* В квіт. 1999 до орг-ції приєднався Узбекистан. 7 лип. 2001 була підписана хартія ГУУАМ, яка інституювала це об-ня як міжнародну організацію. Головним її завданням проголошено розвиток п'ятистороннього співробітництва на основі принципів поваги суверенітету, територіальної цілісності, непорушності кордонів, верховенства права та дотримання прав людини з метою укріплення стабільності й безпеки в Європі, екон. розвитку країн-учасниць, а також розвитку транспортного коридору Європа—Кавказ—Азія (зокрема Євроазійського нафтотранспортного коридору). В 2002 підписана угода про створення зони вільної торгівлі ГУУАМ.

Вищим органом ор-ції є щорічні саміти керівників держав-учасниць, виконавчим органом — Рада міністрів закордонних справ країн ГУУАМ, а робочим органом — Комітет нац. координаторів. У рамках ГУУАМ з метою координації співробітництва сформовано вісім робочих груп — з енергетики, транспорту, торгово-економічних питань, інформації та телекомунікацій, культури, науки і освіти, туризму, боротьби з тероризмом, організованою злочинністю і розповсюдженням наркотиків. У *Києві* з 2003 діє Інформаційний офіс ГУУАМ.

ГУУАМ має статус спостерігача в *Організації Об'єднаних Націй*, *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* та ін. міжнар. орг-цій. Вона також веде поглиблений діалог з США. Стратегічною метою участі України в ГУУАМ є утвердження її як регіонального лідера.

Літ.: *Негель Л.* Економічне співробітництво України з країнами ГУУАМ. Сучасний стан та перспективи. «Стратегічна панорама», 2000, № 2; *Мішин А.* До визначення стратегії розвитку відносин у форматі «ГУУАМ-ЄЕС-СНД». Там само, 2000, № 3—4; Стратегії розвитку України: теорія і практика. К., 2002; Забезпечення енергетичної безпеки України. К., 2003; Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. К., 2003.

В.В.Головко.

ГУ́ЦАЛО Євген Пилипович (14.01.1937—04.07.1995) — письменник, журналіст. Н. в с. Старий Животів (нині в складі с. Якимівка Оратівського р-ну

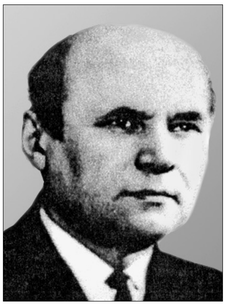

С.К. Гутянський.

Є.П. Гуцало.

Пленарне засідання глав держав — учасниць ГУУАМ. Ялта, 7 червня 2001.

Він. обл.). Закінчив Ніжин. пед. ін-т (1959). Від трав. 1961 працював у газ. «Літературна Україна», згодом — у вид-ві «Радянський письменник». Друкуватися почав 1960 — перша зб. оповідань «Люди серед людей» (1962). Тв. Г. перекладені багатьма іноземними мовами.

Автор збірок новел «Яблука з осіннього саду» (1964), «Скупана в любистку», «Олень Август» (обидві — 1965), «Хустка шовку зеленого» (1966), «Запах кропу» (1969), в яких відобразив духовне багатство людини праці; повістей «Двоє на світі кохання» (1972), «Весна високосного року» (1973), «Березанські портрети» (1975); творів для дітей: «Новели» (1969), «Перебуття радості» (1972), «Орлано орано» (1977).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1985), Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (1994, США) за вагомий внесок у якісне збагачення укр. новелістики.

П. у м. *Київ*.

Літ.: Виступ Є.Гуцало на врученні нагороди Антоновичів. «Слово і час», 1995, № 8; Пам'яті Євгена Гуцало. «Вітчизна», 1996, № 1—2.

О.В. Янковська.

Постоли. Село Космач Косівського району Івано-Франківської обл. Кінець 19 ст.

Чоботи «рісовані». Село Річка Косівського району Івано-Франківської обл. Початок 20 ст.

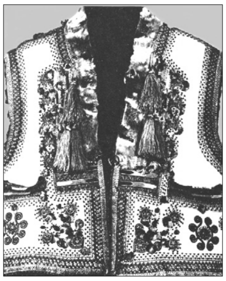

Киптар. Смт Ясіня Рахівського району Закарпатської обл. Початок 20 ст.

ГУЦУ́ЛИ — етногр. (субетнічна) група *українців*, розселена в пд.-сх. ч. Українських Карпат (див. *Карпати*), від р. Лімниця (прит. Дністра) на зх. і до держ. кордону з Румунією на пд. сх. (Верховинський, пд. ч. Косівського й Надвірнянського р-нів Івано-Франк. обл., Путильський та пд. ч. Вижницького р-ну Чернів. обл. й Рахівський р-н Закарп. обл.).

Територія *Гуцульщини* — 6,5 тис. $км^2$. Вона займає найвищу ч. Українських Карпат у межах *Галичини*, *Буковини* й *Закарпатської України*.

Г. — нащадки давніх слов'ян. племен — білих хорватів, *тиверців* й *уличів*, які в 10 ст. входили до складу *Київської Русі*. Такі топонімічні назви урочищ Гуцульщини, як Галича Гора, Княжа Гора, Боярське Пасовище, Побоїще та ін., нагадують про часи Київ. Русі (9—11 ст.), *Галицького князівства* (12 ст.) та *Галицько-Волинського князівства* (13—14 ст.).

Гуцули-вівчарі на полонині. Фото кінця 20 ст.

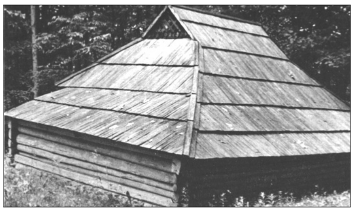

Гуцульська хата. С. Замагорів Верховинського району Івано-Франківської обл. Кінець 18 ст.

1387—1772 Гуцульщина перебувала під владою Польщі (частково, в різні періоди — *Османської імперії*, Молдови, Угорщини); після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*) й Угорщини; 1920—39 — Польщі, Румунії та *Чехословаччини*. Після возз'єднання *Західної України* (1939) та Закарпаття (1945) з УРСР увійшла до складу УРСР.

Питання походження назви «гуцули» остаточно не з'ясоване. Найпоширеніша гіпотеза — від волоського слова «гоц» (розбійник), на думку ін., від слова «кочул» (пастух). Гуцульський говір належить до південно-західного наріччя *української мови* і має характерні риси у фонетиці, вимові, лексиці.

Осн. види госп. діяльності Г. (скотарство, а також лісові промисли) визначені природними умовами гірських р-нів: рілля становила 4 %, полонини й сіножаті — 33 %, ліс — 59 % тер. Землеробство мало другорядне значення. Допоміжні заняття — солеваріння, бджільництво, рибальство та ін. Були високорозвинені худож. промисли: випалювання та інкрустація по дереву, обробка вовни, ткацтво, килимарство. Нині основні галузі господарської діяльності Г. — тваринництво та лісове г-во, додаткові — курорти й домашні худож. промисли.

Форми поселень і житла у Г. мають спец. ознаки, позначені впливом гол. заняття нас. — скотарства, зокрема розпорошене розміщення садиб; розвинене сезонне заселення. Відособленість господарств та віддаленість осель одна від одної зумовлювали й особливий характер дворів. Садиби одержали назву «гражди». Це своєрідні дерев'яні фортеці, що споруджувалися «вшир», як замкнені комплекси житлових і господарських будівель, сполучених критими подвір'ями, галереями, переходами («хата в брамах»).

Одяг Г. — переважно вовняний, відзначався барвистістю, багатством оздоблень, наявністю металевих прикрас. Чоловіки носили сорочки навипуск із характерною вишивкою і підперізували їх широким шкіряним поясом (чересом) з металевими прикрасами й орнаментальним тисненням. Штани (гачі) шилися з білого сукна. Найвідоміші елементи в костюмі Г. — киптар (овчинна безрукавка) й сердак (прямоспинний короткий піджак із домашнього сукна темного кольору). Зверху вдягалася прямоспинна довга манта з пелериною. Влітку чоловіки одягали поярковi брилі-кресані, оздоблені півнячим пір'ям. Через плече вішали шкіряну торбину, прикрашену тисненням та мідними бляшками (тобівка, дісаги), носили порохівницю (перехресницю) й топірець. Святковим жін. одягом була гугля — плащоподібна накидка з вовняної тканини.

Особливості побуту Г. відображені в багатій нар. творчості, зокрема в старовинних колядках, примовках-заклинаннях тощо. Високого рівня розвитку досягло гуцульське пісенне, театральне, хореографічне та ужиткове мист-во.

Найбільші населені пункти на Гуцульщині: міста *Косів*, *Яремче*, с-ща міськ. типу *Делятин*, *Кути*, *Ворохта*, Яблунів (Івано-Франк. обл.), міста *Рахів* (Івано-Франк. обл.), *Вижниця* та ін.

Значну роль у дослідженні життя й побуту Г. відіграли видатні діячі укр. к-ри: Ю.*Федькович*, Г.Купчанко, М.*Бучинський*, І.*Франко*, М.*Павлик*, О.*Кобилянська*, Марко *Черемшина*, Г.*Хоткевич*, Л.*Курбас* та ін.

Літ.: *Зеленін Д.К.* Про київське походження карпатських українців-гуцулів. В кн.: Українська етнографія. К., 1958; Історія Гуцульщини, т. 1—3. Чикаго, 1985; Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. К., 1987.

Л.В. Ковпак.

ГУЦУ́ЛЬСЬКА РЕСПУ́БЛІКА — політ. утворення, проголошене на поч. січ. 1919 Укр. нар. радою в м-ку *Ясіня*. Ств. 8 листоп. 1918 Ясінська нар. рада під кер-вом С.*Клочурака* вела рішучу боротьбу за возз'єднання *Закарпатської України* з Україною, налагодила тісні зв'язки з урядом *Західноукраїнської Народної Республіки*. 3 січ. 1919 її делегати брали участь у засіданні *Української національної ради ЗУНР* в м. Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*), на якому було ухвалено акт злуки ЗУНР та УНР (див. *Акт злуки*). 5 січ. загони гуцульської нар. оборони з допомогою старшин *Української Галицької армії* роззброїли мадярських вояків та встановили владу Укр. нар. ради — Г.р. При раді діяли секції: військ. і зовн. зв'язків, внутр. справ, харчова, госп., освіти та шкільництва, а також пропаганди з осередком у Станіславі. Збільшивши загони гуцульської нар. оборони до 1100 вояків, Ясінська рада поширила свій вплив майже на всю *Гуцульщину*, в т. ч. на м. *Рахів*, м-ко Великий Бочків (нині смт *Великий Бичків*) та м. Сигет (нині м. Сігету-Мармацієй, Румунія). Г.р. існувала до румунської окупації 11 червня 1919. За *Сен-Жерменським мирним договором 1919* Закарпаття стало автономною ч. *Чехословаччини*.

Літ.: *Клочурак С.* До волі. Спогади. Нью-Йорк, 1978; *Верига В.* Визвольні змагання в Україні. 1914—1923, т. 1. Львів, 1998.

Ю.Ю. Сливка.

ГУЦУ́ЛЬСЬКА СО́ТНЯ УКРАЇ́НСЬКИХ СІЧОВИ́Х СТРІЛЬЦІ́В — військ. підрозділ у складі *Легіону Українських січових стрільців* у роки *Першої світової війни*. Сформована у верес. 1916 як окрема ч. для бойових дій на карпатській ділянці Сх. фронту. Командир — німець Алоїз Ляєр (1885—1919), згодом — старшина *Української Галицької армії*, розстріляний у полоні поляками. Особовий склад сотні (бл. 200 стрільців і старшин) майже повністю складався з *гуцулів*. У листоп. 1916 — берез. 1917 Г.с. У.с.с. брала участь у боях з рос. військ. частинами в околицях міст Кирлібаба, Якобен, Ватра-Дорней. Після *Лютневої революції 1917* стала ініціатором братання з солдатами українізованого полку рос. армії. Вони обмінювалися часописами, спільно відсвяткували Великдень (Пасху). У квіт. 1917 австрійс. командування перекинуло сотню в підпорядкування нім. 200-ї піх. д-зії, яка займала оборону на г. Попадя (на межі нинішніх Івано-Франк. і Закарп. областей). 27 черв. 1917 Г.с. У.с.с. повернулася в р-н с. Конюхи (нині село Козівського р-ну Тернопільської обл.), влилася до Легіону УСС і припинила існування як окрема одиниця.

Літ.: Українські Січові стрільці. 1914—1920. Львів, 1935; *Думін О.* Історія Легіону УСС. Львів, 1936; *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецтва. Львів, 1990; *Ріпецький С.* Українське січове стрілецтво. Львів, 1995.

К.Є. Науменко.

ГУЦУ́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1920 — масовий збройний виступ проти польс. окупаційних властей селян Косівського пов. Станіславського воєводства (нині в межах *Івано-Франківської області*) 16—19 квіт. Повстання охопило 11 населених пунктів, у ньому взяло участь понад 10 тис. осіб, переважно сел. біднота Косівського, а також Коломийського, Снятинського, Печеніжинського та Городенківського повітів. Виступом керував штаб, очолюваний колиш. військовополоненими австро-угор. армії, що повернулися з Росії. Повстання розпочалося збройним виступом у с. Жаб'є (нині смт *Верховина*), який підтримали жителі сіл Зелена, Голови (обидва нині села Верховинського р-ну) та ін. Повстанці нападали на пастерунки (відділи) поліції та жандармерії, роззброювали їх, виганяли представників польс. окупаційних властей, захоплювали лісництва, виступали за возз'єднання з Україною. Регулярне військо та поліція придушили повстання, заарештували понад 250 осіб, більшість з яких було засуджено до тривалого ув'язнення.

Ю.Ю. Сливка.

ГУЦУ́ЛЬСЬКИЙ КУРІ́НЬ УГА — військ. підрозділ *Української Галицької армії*, сформований Коломийською окружною військ. командою (комендант — сотник Ф.Приймак) у груд. 1918 на базі 36-го запасного стрілец. полку

Вояки Гуцульського куреня. В центрі — Г. Голинський.

ім. І.Мазепи. Під командуванням чотара (згодом сотника) Г.Голинського курінь відбув на польс. фронт (див. *Українсько-польська війна 1918—1919*), де увійшов до складу 8-ї Самбірської бригади 3-го Галицького корпусу. Відзначився у *Вовчухівській операції 1919* у лют.—берез. У трав. Г.к. УГА переданий до 11-ї Стрийської і Гірської бригади, брав участь у *Чортківській операції УГА 1919*, згодом — у боях проти більшовицьких і денікінських військ. У ході антибільшовицького виступу галицьких бригад у квіт. 1920 майже повністю потрапив у польс. полон (див. *Польсько-радянська війна 1920*) і припинив своє існування.

Літ.: *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998.

М.Р. Литвин, К.Є. Науменко.

ГУЦУ́ЛЬСЬКО-БУКОВИ́НСЬКИЙ ЛЕГІО́Н — австрійс. добровольчий військ. підрозділ. Створений на *Буковині* 1915—16 за ініціативи М.*Василька* та австрійс. майора Фішера. На той час австро-угор. військо зазнало істотних втрат. У результаті *Галицької битви 1914* рос. війська зайняли ч. Зх. *Галичини* та майже всю Буковину з м. *Чернівці*. Нагальною стала потреба в піднятті бойового духу та стимулюванні місц. патріотизму в формі відданості австрійс. монархії. Військ. підрозділи, створювані за етнічною ознакою, мали сприяти консолідації сусп-ва, аби запобігти розпаду

Емблема товариства «Гуцульщина».

Австро-Угорщини. Водночас етнічні українці, які проживали на тер. Австро-Угорщини, сподівались отримати у разі перемоги австро-нім. блоку в *Першій світовій війні* територіально-держ. автономію. Г.-б.л. хоча і був символом нового військ.-політ. курсу австрійс. кер-ва, проте на відміну від *Легіону Українських січових стрільців* значної ролі в бойових діях не відіграв.

Загалом історія I світ. війни переконливо засвідчила, що українство в цілому, не маючи власної державності, аби захищати свої нац. інтереси, розділене держ.-територіально, зазнало нац. трагедії й було змушене воювати один проти одного у ворожих арміях.

Літ.: *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. К., 1994.

А.Ю. Мартинов.

ГУЦУ́ЛЬЩИНА — історико-етногр. регіон на сх. Українських Карпат (див. *Карпати*). За нинішнім адм. поділом знаходиться в межах Івано-Франк. (верхів'я Пруту і його прит. Черемошу), Закарп. (верхів'я Тиси, прит. Дунаю), Чернів. (верхів'я Черемошу, Сірету і його прит. Сучави; усі бас. Дунаю) областей; вісім сіл істор. Г. залишилися в межах Румунії (Пд. Буковина і Мараморош).

Хоча впродовж століть Г. була поділена держ. кордонами (зокрема до кін. 18 ст. — між Польщею, Угорщиною, Молдовою, в 20—30-х рр. 20 ст. — між Польщею, *Чехословаччиною*, Румунією), осн. риси традиційної укр. к-ри *гуцулів* і гуцульського діалекту укр. мови однакові. Це вказує на стійкість укр. етнічних та істор. традицій у цьому регіоні. Тер. Г. належала до *Київської Русі* і *Галицько-Волинського князівства*. Солеварні сх. *Прикарпаття* згадані у *Галицько-Волинському літописі* («коломийська сіль»), але перше писемне повідомлення про поселення Утропи (нині село Косівського р-ну Івано-Франк. обл.) як центру солеваріння датоване 1367. Кілька поселень Г. і суміжних тер. відомі з документів 15 ст. — Березів, *Косів*, Пистинь (нині село Косівського р-ну Івано-Франківської обл.), Луг (нині село Рахівського р-ну Закарпатської обл.) та ін. Протягом 16—17 ст. тривало заселення й господарське освоєння високогір'я Г.

Наприкінці 16 — поч. 19 ст. Г. була базою руху *опришків*; найбільше піднесення припадає на 1738—45, коли діяли О.*Довбуш*, В.*Баюрак*, І.*Бойчук*; 1817—29 найвідомішим ватажком опришків на Г. був М.Штолюк. Писемні й фольклорні джерела засвідчують участь гуцулів у козац. повстаннях і *гайдамацькому русі*. Під час походу Б.*Хмельницького* в *Галичину* 1648 дрібний шляхтич із с. Березова Лесь Березовський був найближчим прибічником С.*Височана* — кер. полку повстанців, що діяв на *Покутті*. Провідником низки сел. виступів проти великих землевласників Буковини був Л.*Кобилиця*. Під час революції 1848—49 (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) він став на чолі масового руху селян буковинської ч. Г. Наприкінці 19—20 ст. людність Г. брала активну участь в укр. нац. русі та визвол. змаганнях. 5 січ. 1919 гуцульський загін витіснив угор. гарнізон з м-ка *Ясіня*, з допомогою січових стрільців він зайняв 14—16 січ. 1919 Сигет (нині м. Сігету-Мармацієй, Румунія), було проголошено *Гуцульську республіку*, яка існувала до румун. окупації 11 черв. У складі *Української Галицької армії* діяв *Гуцульський курінь УГА*.

У багатому фольклорному мист-ві та побуті Г. збереглося чимало особливостей минулих епох. Вивчення їх дає цінний матеріал для пізнання давніх традицій укр. к-ри 19—20 ст. Історія та фольклор Г. яскраво відображені у тв. І.*Франка*, М.*Коцюбинського*, Г.*Хоткевича*, польс. письменників Ю.Коженьовського, С.Вінценза та ін. авторів. Г. була джерелом натхнення для багатьох укр. митців. Зразки декоративно-ужиткового мист-ва Г. зібрані в музеях *Коломиї*, *Івано-Франківська*, *Львова* та ін. міст; традиції гуцульського пісенно-танцювального фольклору культивує Гуцульський ансамбль пісні і танцю (м. Івано-Франківськ). Емігранти з Г. заснували свої об'єднання в деяких містах США й Канади; 1985 ств. Світ. союз гуцулів, т-во «Чорногора» в м. Чикаго (США) було видавцем час. «Гуцулія». В Україні проведено світ. конгреси гуцулів.

Церква св. Параскеви в с. Усть-Путила Путильського району Чернівецької області.

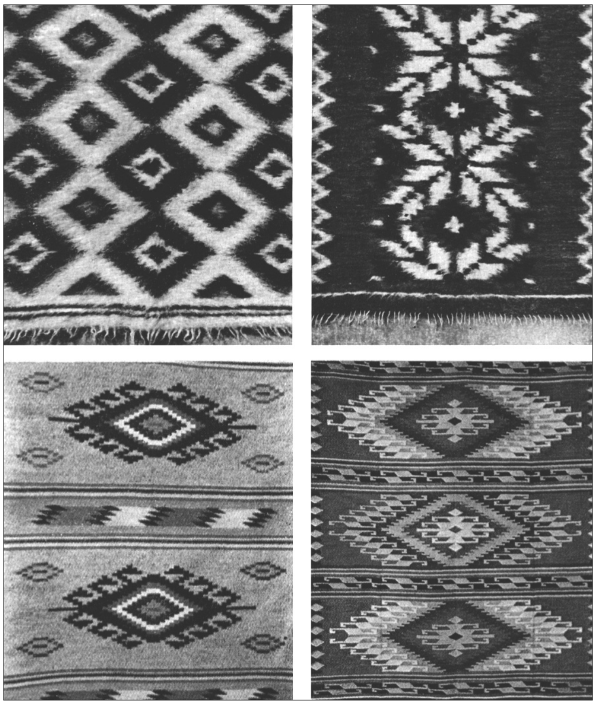

Ліжники та килими — вироби майстрів килимарства Івано-Франківської області. Кінець 20 ст.

Кахлі. Місто Косів Івано-Франківської обл. Середина 19 ст.

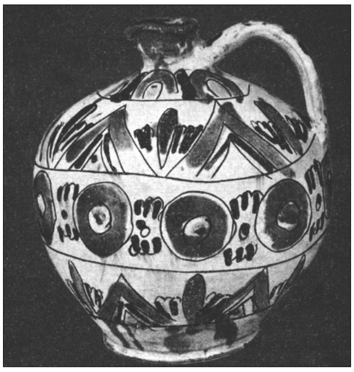

Банька. Івано-Франківська область. Початок 20 ст.

Літ.: *Шухевич В.* Гуцульщина, т. 1—5. Львів, 1899—1908; *Крип'якевич І.* З історії Гуцульщини. «ЛНВ», 1923, кн. 7, 11, 12; *Грабовецький В.* Гуцульщина XIII—XIX століть. Історичний нарис. Львів, 1982; Історія Гуцульщини, т. 1—2. Чикаго, 1975—85; Гуцульщина: Лінгвістичні етюди. К., 1991; Гуцульські говірки. Короткий словник. Львів, 1998.

Я.В. Закревська.

ГУШАЛЕ́ВИЧ Іван Миколайович (04.12.1823—02.06.1903) — греко-катол. священик, письменник, видавець-редактор, педагог, громад. діяч. Н. в с. Паушівка на Тернопільщині (нині с. Палашівка Чортківського р-ну Терноп. обл.). Закінчив духовну семінарію у *Львові* та Львів. ун-т. 1849 видав перші літописні півтижневики «Новини», «Пчола». 1849 висвячений на священика, заст. катехита і вчитель укр. мови в *Академічній гімназії у Львові* (1862—89). 1850—53 — ред. газ. «*Зоря Галицька*». 1855—62 — парох у с. Іванівці (нині село Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.). Від 1848 — учасник літ. і громад.-політ. життя: співзасн. *Головної руської ради*, делегат *Собору руських учених 1848*, 1860—70 — посол (депутат) *Галицького крайового сейму*, 1867 — Держ. ради *Австро-Угорщини*. Перша зб. «Стихотворенія» (Перемишль, нині м. Пшемисль, Польща, 1848) позначена впливом ідей «*Руської трійці*». Вірш «Мир вам, браття» співався в *Галичині* як нац. гімн українців. Наприкінці 50-х рр. 19 ст. зблизився з москвофілами (див. *Москвофільство*). Наступні три збірки написані «*язичієм*», а остання — «Поезія» (Львів, 1879) — має українофобське спрямування. Написав три п'єси. Драма «Підгоряни», опрацьована М.*Кропивницьким*, мала успіх як оперета (муз. М.*Вербицького*). Автор чотирьох повістей на істор. теми.

П. у м. Львів.

Літ.: *Огоновський О.* Історія літератури руської, ч. 2. 2-й від. Львів, 1889; *Франко І.* Іван Гушалевич. «ЛНВ», 1903, т. 23, кн. 8, 9; т. 24, кн. 12; *Пільгук І.* Іван Миколайович Гушалевич. В кн.: Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. К., 1965; *Романенчук Б.* Іван Гушалевич. В кн.: Азбуковник. Енциклопедія української літератури, т. 2. Філадельфія, 1973.

Б.В. Завадка.

І.М. Гушалевич.

Г

Г.П. Ґалаґан.

М.М. Ґалаґан.

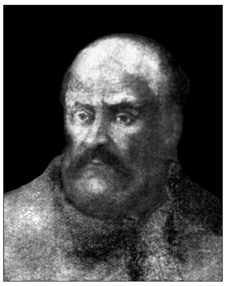

Г.І. Ґалаґан.

ҐАЛАҐА́Н Григорій Павлович (15.08.1819—25.09.1888) — громад. діяч, меценат. З роду *Ґалаґанів*. Н. в с. Сокиринці Прилуцького пов. Полтав. губ. (нині село Срібнянського р-ну Черніг. обл.), за *«Малороссийским родословником»* — у м. *Київ*. Закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1840). Працював у Черніг. палаті держ. маєтностей, з 1858 — чл. Черніг. к-ту «Про поліпшення побуту поміщицьких селян». Брав участь у складанні проекту положень про скасування *кріпацтва*, а згодом за розпорядженням царського уряду впроваджував у життя Положення 19 лют. 1861 (див. *Селянська реформа 1861*), дотримувався позицій демократизму. Від 1865 енергійно і плідно працював у Полтав. земстві (див. *Земства*), виявляв ініціативу в освіт. справах. Втративши єдиного сина Павла, Ґ. в його пам'ять заснував приватний навч. заклад — *колегію Павла Ґалаґана* в Києві (1871), пожертвував свій маєток у с. *Дігтярі* для ремісничого уч-ща (1876), завдяки йому в м. *Прилуки* відкрито чол. й жін. г-зії. Як енергійну, послідовну в своїх діях і авторитетну людину, 1873 Ґ. обрано головою *Південно-Західного відділу Російського географічного товариства* — першої легальної орг-ції в галузі *українознавства*, працював також у *Київській археографічній комісії*. 1881 як чл. комісії з питань сел. реформи займався проблемами зниження викупних платежів, з 1882 — чл. Держ. ради (по департ. законів). Ґ. мав багато друзів, у т. ч. серед *слов'янофілів*, та все життя був українофілом, близьким до київ. *громади*. Дуже добре знав історію України, мав дружнє ставлення до Росії, виступав за єдність з нею. Відомий також як автор «Сборника этнографических материалов, касающихся Малороссии» і «Южноруських пісень з голосами» та ін. творів.

П. у с. Сокиринці.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908; Русский биографический словарь: (Га—Ге). М., 1914; Ежегодник коллегии Павла Галагана. К., 1916.

Н.А. Шип.

ҐАЛАҐА́Н Микола Михайлович (1882—1946) — держ., громад. та політ. діяч, публіцист. Н. в с. Требухів (нині село Броварського р-ну Київ. обл.). Закінчив *колегію Павла Ґалаґана* (1902), природничий ф-т Київ. ун-ту (1909). Фізик за фахом. Належав до укр. студентської громади. 1903 вступив до *Революційної української партії*. Один із засн. Укр. с.-д. спілки (УСДС). Під час *Першої світової війни* — прапорщик рос. армії. Після *Лютневої революції 1917* — учасник конф. *Української соціал-демократичної робітничої партії* (4—6 черв. 1917). Всупереч пропозиціям колиш. «спілчан» відновити діяльність УСДС на старих засадах, відстоював позицію співпраці та злиття з УСДРП. Від черв. 1917 — прапорщик 1-го Укр. полку ім. Б.Хмельницького (див. *Богданівський полк*). Делегат 2-го і 3-го Всеукр. військ. з'їздів. На 3-му з'їзді кооптований до Всеукр. військ. ради та *Української Центральної Ради*. Від фракції УСДРП входив до складу Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*). 1918 — представник *Української Народної Республіки* при урядах Пд.-Сх. Союзу, Дону, Закавказзя. 5 квіт. 1918 як дипломатичний представник УНР виїхав до Румунії. В період *Української Держави* очолював департ. Мін-ва здоров'я. Чл. *Українського національного союзу*, брав безпосередню участь у підготовці повстання проти *гетьмана* П.*Скоропадського* у *Києві* (див. *Протигетьманське повстання 1918*). 14 груд. 1918 призначений комісаром Мін-ва військ. справ *Директорії* УНР. У січ. 1919 очолив надзвичайну дипломатичну місію Директорії УНР в Угорщині.

Після підписання С.*Петлюрою Варшавського договору 1920* подав у відставку й емігрував до Відня, згодом — до Праги (*Чехословаччина*). У ЧСР — організатор і голова укр. громад. орг-цій на еміграції, зокрема 1929—38 очолював Укр. громаду, викладав в *Українському вільному університеті*. У трав. 1945 рад. контррозвідка вивезла його до Києва. Загинув у *Лук'янівській тюрмі*. Автор мемуарів «З моїх споминів» (в 4-х ч., 1930), книг на сусп.-політ. теми й низки наук. публікацій з фізики.

Літ.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції: 1919—1939. К., 1999.

Т.С. Осташко.

ҐАЛАҐА́НА КОЛЕ́ГІЯ — див. *Колегія Павла Ґалаґана.*

ҐАЛАҐА́НИ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід на *Правобережній Україні* та *Лівобережній Україні* 2-ї пол. 17 — поч. 20 ст. Родоначальником вважається *реєстровий козак* м-ка Омельник (нині село Кременчуцького р-ну Полтав. обл.) *Кременчуцького полку* **Іван** Ґ. (р. н. і р. с. невід.). **Гнат Іванович** (р. н. невід. — п. 1748), за джерелами, — полковник *Війська Запорозького* (1706), полковник компанійський (1708; див. *Компанійці*), полковник *Чигиринського полку* (1709—14), *Прилуцького*

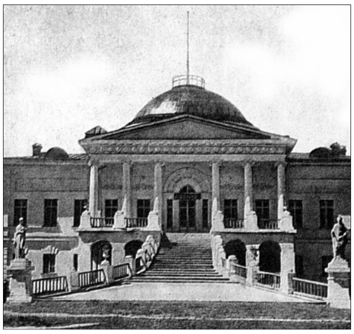

Маєток Ґалаґанів у с. Сокиринці Прилуцького повіту (нині село Срібнянського р-ну Черніг. обл.). Архіт. П. Дубровський. Фото кінця 19 ст.

полку (1714—39). Активний учасник *Північної війни 1700—1721* на боці *Петра I.* 1709 брав участь у зруйнуванні *Запорозької Січі*, за що одержав чотири села на Правобережжі. Після *Прутського трактату 1711* між Рос. д-вою та *Османською імперією* втратив маєтності й чигиринське полковництво. Отримав від гетьмана І.*Скоропадського* маєтності на Лівобережжі. Збільшував кількість своїх підданих за рахунок рядових козаків. **Семен Іванович** (р. н. і р. с. невід.) — миргород. полковий *осавул* (1723—30), миргород. наказний полковник. **Григорій Гнатович** (1716—77) — прилуцький полковник (1739—63). 1741—42 — учасник коронації в *Москві* імп. *Єлизавети Петрівни*. Чл. *Генеральної військової канцелярії* (1750). У його маєтках налічувалося понад 4 тис. залежних *посполитих*. **Григорій Павлович** — див. Г.*Ґалаґан*.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Очерки малороссийских фамилий. 5. Галаганы. «Русский архив», 1875, кн. 1; *Мищенко Ф.Г.* Григорий Павлович Галаган. К., 1888; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908; *Гуржій О.І.* Гетьман Іван Скоропадський. К., 1998.

О.І. Гуржій.

ҐАЛЯТО́ВСЬКИЙ, чернече ім'я Іоаникій (Йоаникій) (бл. 1620—12.01.1688) — церк. і освіт. діяч, архімандрит, письменник. Н. на *Волині*. Освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*), по закінченні якого прийняв чернечий постриг. Перебував деякий час у Куп'ятицькому монастирі поблизу Мінська (нині столиця Білорусі). Від 1650 викладав риторику у Києво-Могилянському колегіумі, 1657—69 — ректор цього колегіуму. Від 1669 і до кінця життя — архімандрит *Чернігівського Єлецького Свято-Успенського монастиря*. Автор бл. 20 праць, серед них зб. проповідей «Ключ разумѣнія» (вид. 1659, 1660, 1665), трактат з теорії *гомілетики* «Наука, албо Способ зложеня казання» (1659), зб. оповідань «Небо новоє» (1665), історико-літ. значення якої полягало в ознайомленні укр. susп-ва з розповідями й легендами зх.-європ. середньовічної літ., а також кілька творів полемічного характеру, спрямованих на захист *православ'я*. Творчий доробок Г. засвідчує його широку ерудицію, глибоку обізнаність з кращими зразками світ. наук., полемічної та істор. спадщини.

Літ.: *Сумцов Н.Ф.* Иоанникий Галятовский. «Киевская старина», 1884, № 1—4; *Біда К.* Іоаникій Галятовський. «Богословіє», 1972, т. 34.

В.М. Матях.

Іоаникій Ґалятовський.

ҐЕДРО́ЙЦ Єжи (Giedroyc Jerzy; 27.07.1906—14.09.2000) — польс. політик, видавець, публіцист, речник польс.-укр. порозуміння. Походив з давнього литов. князівського роду, що спольщився. Н. в м. Мінськ (нині столиця Білорусі) у родині фармацевта. 1916 з сім'єю переїхав до *Москви*, навч. в г-зії, згодом мешкав у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*), де був свідком революц. подій 1917. Звідти повернувся до Мінська, 1919 евакуаційним потягом приїхав до *Варшави*, там продовжив навчання в г-зії. Влітку 1920 як доброволець-телеграфіст брав участь в обороні Варшави під час *польсько-радянської війни 1920.* Студіював право (1924—29) та історію (1930—31) у Варшавському ун-ті. Півтора року відвідував семінар з історії України проф. М.*Кордуби*, на який записався під впливом василіанина (див. *Василіани*) о. Т.Жевуського, наближеного до митрополита А.*Шептицького.* Цим студіям завдячував не лише ґрунтовними знаннями з історії та к-ри України, що стали солідною підставою *українофільства* Ґ., а й численними знайомствами з відомими укр. діячами.

З 1929 поєднував працю польс. урядовця з активною громад. діяльністю: пресовий і парламентарний референт у Мін-ві с. госп-ва (1929—35); нач. президіального від. у Мін-ві пром-сті й торгівлі (1935—39). Організатор і ред. часописів «Głos fabryczny» («Фабричний голос»), «Академічна хроніка» (невдовзі перейм. на «Академічний день»), двотижневика «Bunt Młodych» («Бунт молодих»; 1929—37), перетвореного 1937 у тижневик «Polityka» («Політика»; 1937—39), квартальника «*Wschod — l'Orient*» («Схід»; 1930—39).

Є. Ґедройц.

Зацікавлення Ґ. укр. справами стало однією з причин того, що Ґ. неодноразово відвідував *Гуцульщину*, репрезентував інтереси *гуцулів* у польс. урядових колах. У 1930-х рр. встановив контакти з провідними діячами укр. руху в 2-й Речі Посполитій, в т. ч. у *Східній Галичині*: з ред. *«Літературно-наукового вістника»* Д.*Донцовим*, сеймовим кореспондентом у Варшаві й ред. львів. *«Діла»* І.*Кедриним,* поетом і публіцистом Є.*Маланюком*, провідним діячем, а згодом і головою *Українського національно-демократичного об'єднання*, віце-маршалком польс. сейму В.*Мудрим*, єпископом Г.*Хомишиним* та ін. У період *голодомору 1932—1933 в УСРР* і сталінських репресій в УСРР—УРСР Ґ., поділяючи федералістичні погляди Ю.*Пілсудського*, послідовно пропагував ідею неминучого розпаду *СРСР* та утворення на його теренах незалежних д-в, підкреслюючи провідну роль України у цьому процесі. Виступав проти польс. держ. політики асиміляції українців, боровся за визнання рівноправності укр. мови з ін. мовами, запровадження окремих укр. шкіл, заснування укр. ун-ту та ін. 1935 Ґ. загрожувало ув'язнення у *Березі Картузькій* за публікацію у «Бунті молодих» ст. О.Бохенського «Кіров і Пєрацький», в якій стверджувалося, що вбивство бойовиками *Організації українських націоналістів* міністра Б.*Пєрацького* було наслідком політики 2-ї Речі Посполитої щодо українців, оскільки акти терору є породженням бездумних репресій уряду.

Герб роду Ґалаґанів.

У роки *Другої світової війни* Ґ. — особистий секретар польс. посла в Румунії Р.Рачинського (1939—40), кер. польс. відділення при посольстві Чилі в Бухаресті (1940), як співробітник англ. посольства займався польс. справа-

«Kultura». Обкладинка.

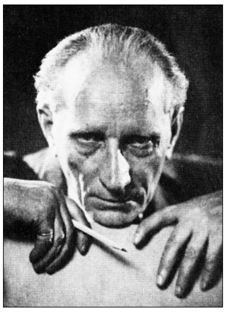

Л.Л. Ґец.

ми в Румунії (1941). Згодом через Туреччину виїхав до Палестини, де перебував на пропагандистській роботі в 2-му корпусі *Андерса армії*, учасник лівійської кампанії й боїв за м. Тобрук. Дир. Європ. департ. Мін-ва інформації польс. уряду в Лондоні (1945). Від жовт. 1946 очолював Літературний ін-т (Instytut literacki) у Римі (ств. Андерсом для порозуміння з польс. еміграційним урядом). У черв. 1947 видав перший номер час. *«Kultura»* («Культура», 1947—2000). У жовт. 1947 Літературний ін-т і редакція «Культури» переїхали до м-ка Мезон-Лаффіт під Парижем. Крім «Культури», редакція видавала «Бібліотеку "Культури"» (з 1953) та *«Zeszyty historyczne»* («Історичні зошити»; з 1962 — піврічник; з 1972 — квартальник). Найближчими співпрацівниками Ґ. були відомі польс. емігранти — публіцисти, літератори, митці: Г.Герлінг-Грудзінський, Ю.Мєрошевський, Ю.*Лободовський*, С.*Стемповський*, В.Гомбровіч, Ч.Мілош, Ю.Чапський та ін. З укр. авторів з «Культурою» співпрацювали І.*Кошелівець*, Ю.*Лавріненко*, Б.Левицький, І.*Лисяк-Рудницький*, Б.Осадчук, П.Потічний, Ю.*Шевельов*, Р.*Шпорлюк* та ін.

Ґ. був прибічником налагодження Польщею добрих стосунків зі сх. сусідами — Литвою, Білоруссю та Україною. З поч. 1950-х рр. укр. тематика та питання польс.-укр. порозуміння були одними із гол. напрямів діяльності Ґ. Він був чл. ред. ради наук. час. *«Віднова»*, учасником численних акцій на захист свободи к-ри, започаткованих на Заході. Ініціював та уможливив видання антології Ю.Лавріненка *«Розстріляне відродження»* (1959); на відзначення 300-річчя *Гадяцького договору 1658* видав кн. С.*Кота* «Jerzy Niemirycz: W 300-lecie ugody hadziackiej» (1960). Виступав за гідне вшанування пам'яті С.*Петлюри*.

У публікаціях час. «Культура» висвітлювалася т. зв. східна концепція Ґ. стосовно України, що передбачала утвердження у свідомості поляків необхідності відмови від претензій на *Львів* та «креси всходні», визнання реалій повоєн. кордонів, врегулювання взаємних польс.-укр. претензій винятково шляхом дискусій і вибачення в ім'я боротьби зі спільним поневолювачем — Рад. Союзом. Ця концепція стала важливим аспектом «інтелектуальної революції», здійсненої на переломі 1940—50-х рр. у середовищі польс. та укр. інтелектуалів на еміграції видавцями й авторами паризької «Культури», ідеї якої стали програмою польс. «Солідарності», а згодом і змістом нової сх. політики 3-ї Речі Посполитої. У «Культурі» (1977, № 5) опублікована ініційована Ґ. «Декларація в українській справі» провідних польс., рос., угор. і чеських політемігрантів, які висловилися на підтримку права народу України, як і ін. уярмлених народів СРСР, на самовизначення. У 1990-х рр. Ґ. не раз підкреслював, що незалежна демократ. Україна має для Польщі більше значення, ніж навіть вступ останньої до *НАТО*.

Ґ. — почесний д-р *Краківського університету* (1991); почесний чл. Польс. істор. т-ва (1991). Нагороди: франц. орден Почесного легіону, Офіцерський хрест Румунської Корони, Кавалерський хрест Бельгійської Корони, естонський орден Білої Зірки. Критично оцінюючи реформи в Польщі після 1989, відмовився від найвищої польс. нагороди — ордена Білого Орла. З аналогічних міркувань відмовився від нагороди України — ордена «За заслуги» 3-го ст. (указ Президента України від 3 квіт. 1998).

П. у м. Мезон-Лаффіт.

Тв.: Autobiografia na cztery rece. Warszawa, 1994 (1995; 1996; 1999); *Giedroyc J., Gombrowicz W.* Listy 1950—1969. Warszawa, 1993; *Giedroyc J., Jeleński K.A.* Listy 1950—1987. Warszawa, 1995; *Giedroyc J., Bobkowski A.* Listy 1946—1961. Warszawa, 1997; *Giedroyc J., Stempowski J.* Listy 1946—1969, t. 1—2. Warszawa, 1998.

Літ.: Кедрин І. Життя — події — люди: Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976; *Baczkowski W.* Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich: Biuletyn Polsko-Ukraiński. «Niepodległość»: Rocznik, Nowy York — Londyn, t. 19, 1986; t. 21, 1988; t. 24, 1991*; Supruniuk M.A.* «Kultura»: Materiały do dziejów Instytutu Literackiego w Paryżu: Bibliografia działalności wydawniczej 1946—1990. (Uzupełnienia). Toruń, 1994; *Berberyusz E.* Książe z Maisons-Laffitte. Gdańsk, 1995; Spotkania z paryską «Kulturą». Warszawa, 1995; *Krawczyk J., Szymański J.* Bibliografia: «Zeszyty historyczne» 1—110 (1962—1994). Paryż, 1996; *Rodkiewicz W.* Jubileusz paryskiej «Kultury» w Kijowie. «Kultura», 1997, N 10 (601); *Korek J.* Paradoksy paryskiej «Kultury»: Ewolucja myśli politycznej w latach 1947—1980. Stockholm, 1998; *Осадчук Б.* Київський скандал з орденом для Єжи Ґедройца: Великий поляк не прийняв маленької української відзнаки. «Час/Time», 1998, № 17 (199), 30 квіт. — 6 трав.; *Kowalczyk A.S.* Giedroyc i «Kultura». Wrocław, 1999; *Osadczuk B.* Pożegnanie z Jerzym Giedroyciem. «Наше слово / Nasze Słowo» 2000, N 41, 8 października; *Осадчук Б.* Україна, Польща, світ: Вибрані репортажі та статті. К., 2001; Роль паризької «Культури» в становленні українсько-польського взаєморозуміння: Збірник наукових праць Міжнародного круглого столу, Київ, 25—26 трав. 2002 р. К., 2002.

О.С. Рубльов.

ҐЕ́ЛЬБЕР (Gelber) **Натан Міхаель** (1891—1966) — єврейс. історик і громад. діяч, дослідник історії євреїв *Галичини*. Навчався в г-зії у м. *Броди*, Берлінському та Віденському ун-тах (докторант 1914). Під час *Першої світової війни* — офіцер австро-угор. армії. На поч. 1919 належав до групи радників віденського представництва Єврейс. нац. ради Галичини, що діяла при уряді *Західноукраїнської Народної Республіки*, який знаходився у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*). 1933 переїхав з *Відня* до Палестини. Був діячем громад. організацій сіоністського напряму (див. *Сіонізм*). Автор праць «Євреї і польське повстання 1863» (нім. мовою, Відень—Лейпциг, 1923), «Історія євреїв Станіслава» (мовою іврит, Єрусалим, 1952), «Броди, 1584—1943» (мовою іврит, Єрусалим, 1955), «Історія сіоністського руху в Галичині» (мовою іврит, т. 1—2. Єрусалим, 1958), упорядник зб. статей з історії єврейс. громади *Львова* (ч. 1, 1956), автор істор. нарисів у енциклопедіях і колективних працях з історії євреїв міст Галичини — *Стрий*, *Буськ*, *Тернопіль* та ін. На підставі документів і власних спогадів написав працю про національну автономію євреїв у ЗУНР (видана англ. мовою, посмертно).

П. у м. Єрусалим.

Тв.: Die Juden und der polonische Aufstand 1863. Wien—Leipzig, 1923; The national Autonomy of Eastern-Galician Jewry in the West-Ukrainian Republic, 1918—1919. В кн.: A History of Polish Jewry During the Revival of Poland. New York, 1990.

Я.Д. Ісаєвич.

ҐЕЦ Лев Львович (13.04.1896—16.12.1971) — графік і живописець, майстер архіт. пейзажу. Н.

в м. *Львів*. Під час *Першої світової війни* брав участь у лавах *Легіону Українських січових стрільців*. Після тяжких поранень 1919 потрапив до табору інтернованих у *Домб'є*. Основ мист-ва навч. у О.*Новаківського*. 1925 закінчив Краківську акад. красних мист-в (з 1950 — її проф.). Жив довгі роки в м. Санок, 1944 переїхав на постійне проживання в Краків (обидва Польща). Входив до *Асоціації незалежних українських митців*. У Саноку 1930 заснував музей «Лемківщина», яким керував 14 років і зібрав у ньому понад 8 тис. експонатів — ікон, рукописів, стародруків. Одночасно проводив розкопки в Бахірі, Боську, Межиброді (нині тер. Польщі), реставрував ікони. Автор понад 3200 рисунків, акварелей, олійних картин, дереворитів, серед яких — «Антологія стрілецької творчості» (бл. 200 рисунків), графічні серії «Домб'є» (1919), 150 картин і 15 дереворитів, присвячених *Лемківщині* («Нужда», 1928; «Водонос», 1930 та ін.). Увіковічив стару арх-ру Кракова, створив великі цикли малюнків, які охоплюють 446 видів міста (116 малюнків сіней і сходів краківських кам'яниць, 1956—58; 173 малюнки дворів краківських будинків, 1956—60) і мають не тільки худож., а й пізнавальне значення. Тв. Ґ. виставлялися в Україні, Польщі, *Чехословаччині*, Австрії, Франції, Німеччині, Італії, США, зберігаються вони в двадцяти музеях світу, зокрема у Львові, *Києві*, Саноку, Кракові, Софії, Римі, *Відні*. Ґ. мав сильне нац. почуття, свій творчий доробок хотів передати укр. народові, та це бажання зосталося не реалізованим.

П. у м. Краків.

Літ.: *Колянчук О.* Душею із рідним народом. «Жовтень», 1967, № 12; *Вітрук В.* Майстер архітектурного пейзажу. «Жовтень», 1970, № 11; *Коваль Я.* Він також формував нове українське мистецтво. «Молода Галичина», 1996, 6 черв.

Т.Ю. Галайчак.

ҐІ́ЗЕЛЬ, чернече ім'я Інокентій (бл. 1605—28(18).11.1683) — церк. і культ. діяч, архімандрит. Походив з Пруссії, де здобув добру домашню освіту. Ймовірно, Ґ. був родичем ректора антитринітаріанської (див. *Антитринітаризм*) шк. в Кисилині (нині село Локачинського р-ну Волин.

Інокентій Ґізель. «Пречисті Акафісти». Титульна сторінка. 17 ст.

обл.), вченого-елліниста Євстафія Ґізеля (псевд. — Геласій Діпліц). Поступив на навчання у Києво-Лаврську шк., згодом Києво-Могилянський колегіум (див. *Києво-Могилянська академія*). Став учнем Й.*Кононовича-Горбацького*, входив до гуртка Л.*Барановича*. Наприкінці 20-х рр. 17 ст. прийняв чернечий постриг під іменем Інокентій, викладав у Києво-Могилянському колегіумі. За ініціативи київ. митрополита П.*Могили* продовжив навчання у *Замойській академії*, а також за кордоном: у Німеччині (Росток і, очевидно, Кенігсберг, нині м. Калінінград, РФ) і, можливо, в Англії. Після повернення до *Києва* викладав філософію в Києво-Могилянському колегіумі, пізніше (1646—50) був ред. *«Синопсиса»* та ігуменом *Києво-Братського (Богоявленського) монастиря*. Підтримав нац.-визвол. війну 1648—58 (див. *Національна революція 1648—1676*). Згодом був ігуменом київських Кирилівського (1650—52) і Пустинно-Микільського (1652—56) монастирів. У зв'язку з укладенням рос.-укр. договору 1654 (див. *Переяславська рада 1654*, *Березневі статті 1654*) з благословення київ. митрополита С.*Косова* очолив делегацію правосл. духовенства, яка мала укласти договір з моск. патріархом Никоном щодо статусу укр. правосл. церкви після підписання рос.-укр. договору (1654). Послідовно відстоюючи традиційну підпорядкованість *Київської митрополії Константинопольському патріархату*, протидіяв втручанню рос. церк. ієрархів у внутр. судочинство Київ. митрополії. Успішна дипломатична діяльність забезпечила Ґ. подальше просування по щаблях церк. ієрархії: 1656 він став архімандритом *Києво-Печерської лаври* й на цій посаді був до самої смерті; відіграв велику роль у розбудові лаври, зростанні її авторитету як церк. і культ. центру *православ'я*. По смерті С.Косова був кандидатом на митрополичий престол, але не обраний, ймовірно, через прохолодні відносини з гетьманом І.*Виговським*. Пізніше виступив проти *Гадяцького договору 1658*, вбачаючи у ньому загрозу для правосл. церкви в Україні. З цих же причин був рішучим противником протурец. орієнтації гетьмана П.*Дорошенка*.

Ґ. — автор курсу філософії, який читав у колегіумі, богословсько-етичного трактату, де велику увагу приділив морально-етичній проблематиці. Цей твір серед рос. духовенства вважався шкідливим. Усупереч поширеній думці, Ґ. не був автором знаменитого «Синопсиса» 1674, 1678 і 1680, а лише його ред. За ініціативи Ґ. видано *Патерик Києво-Печерський* (1661; 2-ге вид. — 1678), він також активно сприяв наук.-літ. творчості Л.Барановича, Іоаникія *Галятовського*, А.Радивиловського, святителя *Димитрія Ростовського* та ін.

П. у м. Київ. Похований в *Успенському соборі* Києво-Печерської лаври.

Літ.: *Сумцов Н.Ф.* К истории южно-русской литературы, вып. 3. К., 1884; *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. К., 1981; *Грушевський М.С.* Історія української літератури, т. 6. К., 1995; *Нічик В.М.* Петро Могила в духовній історії України. К., 1997; *Попович М.* Нарис історії культури України. К., 1998.

Ю.А. Мицик, З.І. Хижняк.

ҐЛО́ҐЕР (Gloger) **Зигмунд** (1845—1910) — польс. етнограф, археолог, історик. Уродженець *Підляшшя*. Організатор і перший голова краєзнавчого т-ва у *Варшаві*. Трактував етнографію (див. *Етнологія*) як одну зі *спеціальних історичних дисциплін*, широко використовував в етногр. дослідженнях історико-порівняльний метод. Його праці базувалися на матері-

Інокентій Ґізель.

З. Ґлоґер.

Г.Р. Ґонгадзе

С. Ґорук.

алах, зібраних під час комплексних краєзнавчих досліджень земель і нас. Підляшшя. Більшість етногр. та фольклорних матеріалів публікував на сторінках польс. тижневиків, календарів, часописів. Так, у трьох томах «Wisły» (1889, 1896, 1898) друкувалися статті про прислів'я, пісні, якими супроводжувалися хрестинні та похоральні обряди українців. На сторінках «Biblioteki Warszawskiej» публікувалися матеріали про календарні обряди. Його праця «Geografia historyczna ziem dawnej Polski» («Історична географія земель давньої Польщі», 1900) започаткувала широкі розвідки в галузі спец. істор. дисциплін. В археол. дослідженнях цікавився проблемами *кам'яного віку*. Організував наук. публікацію популярних книжок. Як чл. Істор. комісії Польс. АН брав участь у підготовці багатьох енциклопедій. Заповів свою колекцію, б-ку і архів Краківському та Варшавському етногр. музеям, т-вам краєзнавства і б-кам у Варшаві.

Осн. тв.: Obchody weselne (1869); Encyklopedia staropolska, ilustrowana. 1901—03, t. 1—4; Rok polski w życiu, tradycji i pieśni (1906).

Літ.: *Головатюк В.* Вивчення фольклору українців Холмщини і Підляшшя. В кн.: Холмщина і Підляшшя. К., 1997.

Н.О. Зіневич.

ҐОНҐА́ДЗЕ Георгій Русланович (21.05.1969 — ймовірно, 16.09. 2000) — громад. діяч, опозиційний журналіст. Н. в м. Тбілісі (Грузія). Син українки О.Корчак (Леся Ґонгадзе) та учасника грузин. дисидентського руху 1960-х рр. грузина Р.Ґонґадзе. Від 1987 навч. в Тбіліському ін-ті іноз. мов. 1989 був кер. інформаційного від. очолюваного батьком Нар. фронту «За вільну Грузію» (виступав за відокремлення Грузії від *СРСР*). У справах Фронту 1989—90 відвідував Балтійські республіки та Україну. 1990—91 працював у Львів. обл. орг-ції *Народного руху України*; 1991 — позаштатний журналіст газ. «Пост-Поступ» у *Львові*. 1991 брав участь у громадян. війні в Грузії. Під час збройних конфліктів у Абхазії й Осетії був там в якості журналіста, отримав поранення у Сухумі. 1992—93 — кер. програми «Монітор», ведучий на Львів. телебаченні. Навч. в Львів. ун-ті, який закінчив 1993. Відтоді почав працювати в *Києві*. 1993—94 — гол. режисер творчого об'єднання «Центр Європи». 1995—97 — ведучий програм «Параграф», «Вікна плюс», «Вікна-новини», створених у рамках Міжнар. медіа-центру. Автор документальних фільмів «Біль моєї землі» (1993), «Тіні війни» (1994), «Колиска» (1995), «Охоронці мрії» (1996). У 1998 працював ведучим програми телерадіокомпанії «Гравіс». 1999—2000 — кер. інформаційної служби «Вільна хвиля» на радіо «Континент». 2000 — кер. інтернет-проекту «Українська правда». У своїх публікаціях різко критикував укр. владу за її корумпованість і некомпетентність. Силові структури, насамперед міліція, у різний спосіб намагались залякати Ґ. та його колег; у липні 2000 він помітив стеження за собою і у зв'язку з цим звернувся з відкритим листом до Генерального прокурора України. 16 верес. 2000 Ґ., вертаючись додому, вийшов із будинку на бульварі Лесі Українки та безслідно зник.

Через три дні журналісти передали Президентові України Л.*Кучмі* відкритий лист з вимогами розслідувати причини зникнення Ґ. та оголосили початок акції «Знайдіть журналіста». Водночас правозахисна орг-ція «Amnesty International» заявила протест у зв'язку із зникненням журналіста. Ця орг-ція не виключала того, що Ґ. міг бути таємно затриманий однією із владних структур. 2 листоп. 2000 у лісі в Таращанському р-ні Київ. обл. знайшли обезголовлене тіло разом з браслетом і медальйоном Ґ. (останні були ідентифіковані як такі близьким другом і колегою по роботі Ґ. і ще кількома знайомими зниклого журналіста). 28 листоп. 2000 лідер Соціалістичної партії України О.*Мороз* оприлюднив аудіозаписи, зроблені колишнім співробітником охорони Л.Кучми, офіцером СБУ М.Мельниченком. Записи свідчили, що Л.Кучма і його найближче оточення, керівники МВС і СБУ мали безпосереднє відношення до зникнення Ґ. В груд. 2000 спочатку в Києві, а від лют. 2001 і в ін. регіонах України розпочалась акція «Україна без Кучми». Це стало початком систем. кризи влади, яка впродовж кількох наступних років намагалася всіляко заплутати хід розслідування справи Ґ. Але їй це не вдалося. У верес. 2004 в Україні відбулися акції у зв'язку з 4-ю річницею зникнення Ґ., спец. заяву щодо відсутності результатів у розслідуванні зробив *Європейський Союз* (до заяви приєднались Болгарія, Румунія, Туреччина, Хорватія, Албанія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Сербія і Чорногорія, Ісландія, Ліхтенштейн і Норвегія). Міжнар. орг-ція «Репортери без кордонів» закликала провести відкрите розслідування по справі. Вимога з'ясувати істину про зникнення Ґ. була однією з ключових в акціях протесту в ході президентських виборів у листоп.— груд. 2004, що завершилися перемогою прибічників В.*Ющенка*, який пообіцяв, що справу Ґ. буде розкрито.

Літ.: *Кіпіані В.* Історія життя зниклого керівника «Української правди». «Київські відомості», 2000, 20 жовт.

Ю.І. Шаповал.

ҐО́РУК Сень (Семен; 13.09.1873— лип. 1920) — громад. і військ. діяч. Н. в м. *Снятин*. Закінчив (1895) г-зію в *Коломиї*, філос. ф-т Львів. ун-ту (1903), австрійс. військ. старшинську шк. Активний діяч сокільсько-січового руху. Чл. проводів *«Січі»*, «Просвіти», Пед. т-ва, «Змагового союзу», Християн.-соціальної партії, ред. її друкованого органу «Руслан» (од 1905), курінний отаман т-ва «Січові стрільці» у *Львові* (1913—14). У роки *Першої світової війни* — командир сотні, куреня *Легіону Українських січових стрільців* на рос. фронті. Перебував у полоні (1916—17). Від жовт. 1918 — чл. Центр. військ. к-ту, з 1 листоп. — один із керівників повстання (див. *Листопадова національно-демократична революція в Галичині 1918*), перший нач. штабу *Української Галицької армії*, згодом — командир бригади, шеф персонального від. Начальної команди УГА. У квіт. 1920 заарештований *ВЧК* й вивезений у підмоск. концтабір Кожухів, пізніше — на *Соловки*, де був страчений.

Літ.: *Максимчук І.* Кожухів. Львів, 1930; *Думін О.* Історія Легіону УСС 1914—1918. Львів, 1936; За волю України: Історичний збірник УСС. Нью-Йорк, 1967; Січовий отаман. «Західна Україна», 1991, ч. 1—4; Отаман

Сень Горук. «Армія України», 1992, 29 жовт.; *Науменко К.* Злочин у Білому морі. «Літопис Червоної Калини», 1992, ч. 4—5.

К.Є. Науменко.

ҐРУ́НЕВЕҐ Мартин та його щоденники. Ґ. (20.04.1562 — не раніше 1606) — мемуарист, автор подорожніх записів. Н. в м. Гданськ (Польща). 1582—1602 жив у *Львові*, перші 6 років був на службі у вірм. купців, згодом — монахом домініканського монастиря. У Гданській наук. б-ці збереглися написані ним нім. мовою автобіографічні матеріали, осн. ч. яких становлять щоденникові записи про життя у Львові та подорожі з купецькими караванами — один раз (1584—85) до *Києва* і *Москви*, шість разів до *Стамбула*. Тут подано докладний опис Львова і Києва, а також короткі відомості про Ярослав (нині місто в Польщі), Константинів (нині м. *Старокостянтинів*), *Тернопіль* та ін. відвідані автором міста. За його словами, він використовував праці істориків і документи з архіву Львів. домініканського монастиря. На підставі цих джерел, а також поширених серед міщан переказів Ґ. розповідає про заснування Львова кн. *Левом Даниловичем* і про дальшу історію міста, твердить, що Київ заснував кн. *Кий* 500 р., докладно описує *Софійський собор*, *Києво-Печерську лавру*, забудову *Подолу*. Цінним джерелом є схематичні плани Львова і його кварталів, *Старокиївської гори*, Києво-Печерської лаври, а також малюнки архіт.-мистецьких пам'яток Львова (Високий замок, *Успенська церква*, дерев'яна синагога, костьол Анни), Києва (Михайлівський собор (див. *Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир*), вхід до печер), м. Перемишля (нині м. Пшемисль, Польща; фрагмент ринку), *Хотина* (житловий будинок і церква) та ін. міст і сіл. Це найстарші документальні зображення цих будівель. В укр. перекладі опубліковано уривки, що стосуються Києва і Львова, в Польщі готується до видання повний текст записів Ґ.

Літ.: *Ісаєвич Я.* Найдавніший історичний опис Львова. «Жовтень», 1980, № 10; *Його ж.* Мартин Груневег і його опис Києва. «Всесвіт», 1981, № 5; *Його ж.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва. В кн.: Київська Русь: культура, традиції. Львів, 1982; *Його ж.* Україна давня і нова. Львів, 1996; *Його ж.* Мандри Мартина Груневега — маловідомий німецький опис України на переломі XVI—XVII ст. В кн.: Німецькі колонії в Галичині. Львів, 1996; Львів: Історичні нариси. Львів, 1996.

Я.Д. Ісаєвич.

ҐУММЕ́РУС Герман-Ґреґоріус (24.12.1877—18.07.1948) — фінський історик, політик, дипломат, громад. діяч. Н. в м. *Санкт-Петербург*. Чл. правління шведомовної підорг-ції Фінської робітн. партії (1902—03). 1905 вступив до Фінської партії активного опору. Гол. ред. парт. газ. «Framtid» («Майбутнє», 1905—06). Представник фінського руху опору та радник посольства Фінляндії у Стокгольмі (Швеція, 1914—18). Учасник «Ліги поневолених Росією народів» («Die Liga der Fremdvölker Russlands»).

Ініціатор налагодження дипломатичних відносин між Фінляндією та Україною. Повірений у справах Фінляндії в *Києві* (серп. 1918—січ. 1919). Автор спогадів «Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства в Києві» (перекладено укр. мовою); численних статей про Україну.

Посол Фінляндії в Римі (1920—25). Голова Т-ва фінсько-литов. дружби (1932—35); чл. правління «Союзу незалежності» (1928—44; 1934—37 — його віце-голова).

Фахівець з екон. та соціальної історії *Риму Стародавнього*. Від 1911 — у Гельсінкському ун-ті: доц. з рим. історії (1911—20), від 1926 — антич. історії, проф. заг. історії (1933—47). Упродовж 1938—47 працював на шведомовній каф-рі історії. Нагороджений орденом «Хрест Свободи».

Тв.: Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві. К., 1997.

Літ.: *Пилипенко В., Ремі Й.* Перший посол Фінляндії в Україні (до біографії Германа Ґуммеруса). «Вісник Київського університету ім. Т.Г.Шевченка. Історія». 1999, вип. 45.

В. Пилипенко.

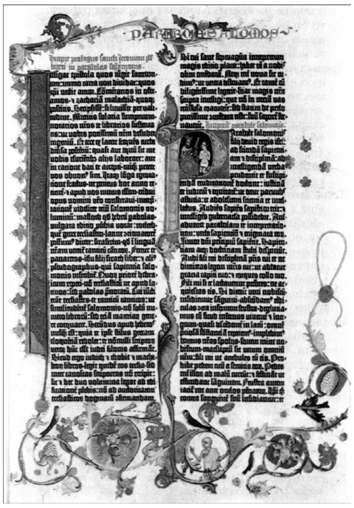

Сторінка одного з примірників 42-рядкової Біблії, надрукованої Й. Ґутенберґом.

Й. Ґутенберґ. Гравюра кінця 16 ст.

Г.-Ґ. Ґуммерус.

ҐУ́ТЕНБЕРҐ (Gutenberg, Ґенсфлейш цум Ґутенберґ) **Йоганн** (1394, за ін. даними, 1399—03.02.1468) — нім. друкар і видавець, основоположник друкування виливними металевими літерами. Н. в м. Майнц (Німеччина). Сконструйований ним пристрій для виготовлення однакових за розмірами літер дав змогу друкувати значну кількість ідентичних примірників. Крім того, Ґ. вдосконалив друкарський прес, запропонував рецепти гарту (друкарського сплаву). Друкування розпочав у м. Страсбург (нині місто у Франції) бл. 1439—40. У 40—50-х рр. 15 ст. видавав у Майнці книжки навч. й популярного характеру, серед яких — «донати» (посібники з лат. граматики Е.Доната), календарі та ін. 1452—55 надрукував одну з визначних пам'яток книжкового мист-ва — 42-рядкову Біблію (лат. мовою), 1458—61 вийшла 36-рядкова Біблія. Укр. дослідник Б.Зданевич виявив і 1941 опублікував невідоме раніше вид. Ґ. — «Provinciale Romanum» (перелік єпархій катол. церкви), надруковане бл. 1455—56 в Майнці Ґ. чи одним з його учнів. Репродукцію до цієї книги, втраченої наприкінці 1930-х рр., опубліковано вид-вом АН УРСР 1940, 1974.

П. у м. Майнц.

Літ.: *Грінченко Ю.* Про книги. Як їх вигадано друкувати. К., 1908; *Зданевич Б.І.* Provinciale Romanum — невідоме видання Йоганна Гутенберга. К., 1941; *Його ж.* Каталог інкунабул. К., 1974; *Варбанец Н.В.* Йоханн Гутенберг и начало книгопечатания в Европе. М., 1980; *Кестнер И.* Иоганн Гутенберг. Львов, 1987.

Я.Д. Ісаєвич.

Д

В.Л. Давидов.

ДАВИ́Д ІГОРОВИЧ (бл. 1058—25.02.1112) — князь тмутороканський, дорогобузький, волин. Син *Ігоря Ярославича.* По смерті батька (1060) Д.І. не одержав нічого з його земель, став князем-*ізгоєм.* 1081 разом із *Володарем Ростиславичем* заволодів *Тмутороканню*, але 1083 був вигнаний звідти *Олегом Святославичем.* 1084 пограбував візант. купців у *Олешші* на Дніпрі. Щоб заспокоїти бунтівного ізгоя, вел. кн. київ. *Всеволод Ярославич* того ж року дав йому *Дорогобуж*, а 1086 *Володимир Мономах* за дорученням Всеволода посадив його у м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*). Проте 1087 Всеволод відібрав у Д.І. м. Володимир і повернув його Ярополкові Ізяславичу, який мав на місто переважні права. По смерті Ярополка (1087) того самого року Д.І. знов заволодів *Волинню.* Вирішивши захопити *Теребовльське князівство*, він при потуранні вел. кн. київ. *Святополка Ізяславича* 1097 полонив і осліпив теребовльського кн. *Василька Ростиславича.* Брат Василька Володар примусив Д.І. відпустити бранця (у берез. 1098). Василько і Володар обложили Д.І. у Володимирі, та він зумів уникнути їхньої кари. 1099 Святополк Ізяславич вигнав Д.І. з Володимира. Найнявши половецьку орду (див. *Половці*), той незабаром повернув собі Волинь. На *Витичівському з'їзді 1100* його позбавили м. Володимир та дали натомість *Бужськ*, *Дубно*, Чорторийськ (нині с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну Волин. обл.) і 400 гривен срібла (див. *Гривна давньоруська*). Невдовзі Святополк Ізяславич надав йому Дорогобуж, мабуть, замість тих трьох міст. Там Д.І. і помер.

М.Ф. Котляр.

ДАВИ́Д СВЯТОСЛА́ВИЧ (р.н. невід. — 1123) — князь новгородський, смоленський, черніг., 3-й або 4-й син *Святослава Ярославича.* Одружений з Феодосією (?). Від поч. 1094 до весни 1096 княжив у *Новгороді Великому*, потім вел. кн. київ. *Святополк Ізяславич* перевів його до Смоленська (нині місто в РФ). За рішенням *Любецького з'їзду 1097* одержав *Чернігів*, який Святополк разом зі своїм співправителем *Володимиром Мономахом* відібрав у *Олега Святославича* (старшого брата Д.С.) за порушення спокою в країні й спільництво з половецькими (див. *Половці*) ханами. Д.С. брав участь у князівських з'їздах у *Любечі*, Витичеві (див. *Витичівський з'їзд 1100*) і на Золотчі (Золоча — стариця Дніпра; нині низка озер і проток на пд. від с. Вишеньки Бориспільського р-ну Київ. обл.). Був учасником походів пд.-рус. князів на чолі із Святополком Ізяславичем і Володимиром Мономахом до Половецького степу 1103 і 1111 (див. *Половецька земля*), в останньому поході відігравав активну роль. Після вокняжіння в *Києві* Володимира Мономаха (1113) Д.С. служив йому, ходив разом із ним у походи на Гліба Всеславича до Мінська (нині столиця Білорусі) 1116 і на Ярослава Святополчича до Володимира (нині м. *Володимир-Волинський*) 1117.

М.Ф. Котляр.

ДАВИ́ДОВ Василь Львович (08.04 (28.03).1792, за ін. даними, 1793—06.11(25.10).1855) — військовик, поміщик, поет, декабрист, масон (див. *Масонство*). З дворян Київ. губ., син генерала Льва Давидова (1743—1801) та його дружини Катерини (1750—1825; в першому шлюбі — Раєвської, у дівоцтві — Самойлової), племінниці кн. Г.*Потьомкіна.* Брат М.*Раєвського* (1771—1829), дядько по батькові М.*Волконської*, М.*Раєвського* (1801—1843).

Н. в м. *Москва.* Здобув домашню освіту, протягом двох років виховувався в петерб. приватному пансіоні. 1807 зарахований юнкером до лейб-гвардії Гусарського полку. 1808 номінований на офіцера. Учасник *Війни 1812*, ад'ютант рос. полководця кн. П.Багратіона. Нагороджений орденом св. Володимира 4-го ст. з бантом і золотою шаблею за хоробрість. У закордонному антинаполеонівському поході 1813—14 був поранений, став кавалером орденів св. Анни 2-го ст. та прусського Залізного хреста за військові заслуги. 1822 вийшов у відставку в чині полковника. Мешкав у маєтку *Кам'янка* Чигиринського пов. Київ. губ., володів майже 3 тис. кріпаків. Писав вірші рос. та франц. мовами.

В його оселі відбувалися зустрічі майбутніх декабристів (див. *Декабристів рух*). Чл. *«Союзу благоденства»* (1820). На поч. 1822 вступив до Пд. т-ва, разом із кн. С.*Волконським* очолив Кам'янську управу цієї таємної орг-ції, налагоджував зв'язки з Пн. т-вом.

Заарештований у *Києві* 26 (14) січ. 1826 і перепроваджений до *Санкт-Петербурга*, де від 2 лют.(21 січ.) до 2 серп.(21 лип.) утримувався в *Петропавловській фортеці.* Засуджений за 1-м розрядом до страти, конфірмований на довічну каторгу (термін примусової праці незабаром було визначено двадцятилітнім, потім скорочено до 15 років і зрештою — до 13). Закутим у кайдани його відправлено до Сибіру, в м. Іркутськ (нині місто в РФ). Відбував покарання в Александровській гуральні, Благодатській копальні, Читинському ос-

трозі (нині м. Чита, РФ), на Петровському заводі (нині м. Петровськ-Забайкальський Читинської обл., РФ). Від 1839 — на поселенні в м. Красноярськ (нині місто в РФ), де й помер.

З дружиною Олександрою (у дівоцтві Потаповою, офіційно в шлюбі з 1825, фактично — з 1819) мав велику сім'ю (точну кількість їхніх дітей біографам установити не вдалося, проте відомо, що налічувалося не менше 12), з яких Петро (1825—1912) взяв за дружину дочку С. *Трубецького* Єлизавету, а Лев (1837—96) став чоловіком Олександри Чайковської, сестри композитора П. *Чайковського*.

Літ.: *Мурзанов Н.А.* К биографии декабриста В.Л. Давыдова. «Русская старина», 1914, № 9; Восстание декабристов: Материалы, т. 8. Л., 1925; Из архива декабриста Василия Львовича Давыдова. «Историк-марксист», 1926, т. 1; Восстание декабристов: Документы, т. 10. М., 1953; *Павлова Л.Я.* Декабристы — участники войн 1805—1814 гг. М., 1979; Декабристы: Биографический справочник. М., 1988; *Волконский С.Г.* Записки. Иркутск, 1991.

П.Г. Усенко.

ДАВИ́ДОВ Олександр Сергійович (26(13).12.1912—19.02.1993) — фізик-теоретик. Акад. АН УРСР (1964, нині НАН України), засл. діяч н. УРСР (1972), Герой Соц. Праці (1982). Н. в м. *Євпаторія*. Закінчив Моск. ун-т (1939). 1945—53 і 1964—66 працював в Ін-ті фізики АН УРСР, 1953—64 — в Моск. ун-ті, од 1966 — зав. від., 1973—88 — дир., з 1988 — почесний дир. Ін-ту теор. фізики АН УРСР.

Наук. праці присвячені фізиці твердого тіла, теорії ядра, квантовій біофізиці. Передбачив розщеплення невироджених молекулярних термів у кристалах (т. зв. давидовське розщеплення) і розробив теорію поглинання світла молекулярними кристалами (1948). Завдяки дослідженням Д. і А. *Прихотько* молекулярний екситон ідентифіковано як квазічастинку. Розвинув теорію колективних збуджених станів несферичних ядер (теорія неаксиальних ядер Давидова). Створив наук. школу фізиків-теоретиків.

Лауреат Ленінської премії (1966), Держ. премії УРСР (1969).

П. у м. *Київ*.

Тв.: Теория поглощения света в молекулярных кристаллах. К., 1951; Теория атомного ядра. М., 1958; Возбужденные состояния атомных ядер. М., 1967; Теория молекулярных экситонов. М., 1968; Биология и квантовая механика. К., 1979; Теория твердого тела. М., 1984.

Літ.: Александр Сергеевич Давыдов. К., 1982.

Ю.О. Храмов.

О.С. Давидов.

ДАВНЬОРУ́СЬКА ДЕРЖА́ВА — див. *Київська Русь.*

ДАВНЬОРУ́СЬКА ЕТНОКУЛЬТУ́РНА СПІ́ЛЬНІСТЬ, концепція давньоруської етнокультурної спільності. Утворення д-ви *Київська Русь* у 9 ст. було результатом тривалої політ., екон. і культ. консолідації етнічно споріднених сх.-слов'ян. племен. Для з'ясування характеру такого об'єднання важливими є такі літописні дані: по-перше, сх.-слов'ян. племена мали назви, що були похідними від місць їхнього розселення: «прозвашася имены своими, гдѣ сѣдше на которомъ мѣстѣ»; по-друге — усі вони усвідомлювали свою етнічну спільність (див. *Етнічні спільності*) насамперед через єдину мову, яка відрізняла їх від ін. етнічних спільностей: «а се суть инии языци»; по-третє — кожна група сх. слов'ян мала етногр. особливості: «имяху бо обычаи свои».

Процеси держ.-політ. консолідації спричинили значні зміни в житті сх. слов'ян. Воно стало більш динамічним. Посилилася внутр. міграція нас. Археол. та писемні джерела засвідчують взаємне проникнення *полян* на лівий берег Дніпра і *сіверян* — на правий. У бас. Прип'яті (прит. Дніпра) аналогічна картина взаємопроникнення спостерігається у *древлян* і *дреговичів*, у Зх. Побужжі — у *волинян* і дреговичів. Словенська Новгородщина колонізувалася значною мірою вихідцями з пд. земель сх. слов'ян.

У 9—10 ст. відбувалася масова міграція нас. у Пд. Русь. Міграційний потік захопив не лише слов'ян, а й скандинавів, чудь, представників ін. етносів. Широка держ. програма вел. кн. київ. *Володимира Святославича* з буд-ва укріплень уздовж річок Десна, Трубіж, Остер, Сула і Стугна (усі — бас. Дніпра) була реалізована завдяки залученню до цього буд-ва людського резерву з пн. і пн.-сх. земель. «И нача нарубати мужѣ лучшиѣ от словень, и от кривичь, и от чюди, и от вятичь, и от сихъ насели грады». Подібні держ. акції відбувалися й за часів вел. князів київ. *Ярослава Мудрого* і *Володимира Мономаха*. Джерельні свідчення про етнічне змішування нас. на пд. Русі дали свого часу М. *Костомарову* підставу для висновку, що в *Київській землі* менше, ніж деінде, міг зберегтися чистий тип однієї народності.

Помітну участь у формуванні Д.е.с. взяли несло'ян. народи, інтегровані в держ. структуру Русі: на пд. — тюркомовні *печеніги*, *торки*, *клобуки чорні*, *половці*; на пн. і пн. сх. — угро-фінські племена (чудь, меря, весь); на пн. зх. — балтські племена. Це надало етнічним процесам у відповідних регіонах специфічного забарвлення.

Своєрідним відображенням тогочасних інтеграційних етнічних процесів є еволюція вживання в писемних джерелах етногр. назв. Приблизно до 60-х рр. 9 ст. широковживаними були: заг. назва — «слов'яни», регіональні — «поляни», «сіверяни», «древляни», «дреговичі», «словени» та ін. Причому заг. назва не підміняла регіональних, а, очевидно, лише визначала певну етнічну спільність. Після 60-х рр. 9 ст., а особливо в перші десятиліття 10 ст., поступово утверджується нова назва для всіх сх. слов'ян — «русь», уживана в значенні «народ» і «країна». Вислови «Русь», «Руська земля», «руські гради», «руські посли», «руські люди», «русин» у текстах *договорів Київської Русі з Візантією* 907, 911, 944 і в ін. літописних джерелах (див. *«Повість временних літ»*) незаперечно вказують на процес формування Д.е.с. Упродовж 10 ст. вживались і племінні назви, але їхня питома вага порівняно із заг. назвою «Русь» була незначною. В 11 — перших десятиліттях 12 ст. етнотериторіальні назви практично зникають і замінюються похідними від назв міст: «кияни», «новгородці», «полочани», «ростовці», «смоляни» та ін. Назва «Русь» поширюється на всю тер. сх.-слов'ян. світу, підвладну *Києву*, і стає не лише політонімом, а й етнонімом.

Консолідація Д.е.с. супроводжувалась і стимулювалася держ. єдністю, спільністю екон. розвитку, централізацією церк. управління (див. *Київська митрополія*), єдиною мовою богослу-

жіння (церковнослов'ян.) та єдиною сх.-слов'ян. церк. обрядовістю, спільними для всієї Русі духовними святинями, канонізацією перших рус. святих. Не випадково вже наприкінці 10 — у 1-й пол. 11 ст. поняття «руський» і «православний» для літописців стали фактично тотожними.

Усвідомлення своєї єдності представниками різних етнічних груп, що проживали на теренах Київ. Русі, знайшло відображення в таких пам'ятках істор. писемності та літ., як «*Слово про Закон і Благодать», «*Повість временних літ», *«Повчання» Володимира Мономаха.* Митрополит *Іларіон* у «Слові...», звертаючись до пам'яті «старих» рус. князів, із гордістю зауважував, що вони «не в худѣ бо и невѣдомѣ земли владычествоваша, но въ Руськѣ, яже ведома и слышима всѣми четырьми концами земли». У «Повісті временних літ» відтворено широке істор. полотно життя Д.е.с. і її д-ви. Тогочасними рус. літописцями й публіцистами Київ. Русь 9 — поч. 12 ст. сприймалась як територіальне й етнічне ціле, їм однаково були близькі й дорогі Київ і *Новгород Великий*, *Чернігів* і Смоленськ (нині місто в РФ), *Галич (давній)* і Суздаль (нині місто Владимирської обл., РФ), Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) і Рязань (Рязань давня — нині археологічна пам'ятка поблизу сучасного м. Спаськ-Рязанський Рязанської обл., РФ).

У рад. *історіографії* був особливо поширений стосовно ранньофеод. стану розвитку Русі термін «давньоруська народність». У наш час він піддається критичному переглядові тими дослідниками, які вважають, що він був породжений потребами тогочасної рад. політ. кон'юнктури (див. *Давньоруської народності концепція*). Частка справедливості у цьому твердженні є: абсолютизувати етнічну монолітність Д.е.с. в 9 — на поч. 12 ст. немає підстав. Але так само немає підстав, окрім кон'юнктурних, і для цілковитого заперечення Д.е.с.

Щодо етнічних процесів другого етапу історії Русі (30-ті рр. 12 ст. — 40-ві рр. 13 ст.), то тут єдності думок не було і в рад. історіографії. Одні дослідники вважали, що давньорус. народність не була стійким етнічним утворенням і її руйнація визначалася держ. розпадом Київ. Русі, інші — схилялися до думки, що давньорус. народність продовжувала консолідуватися і була одним із осн. елементів держ. єдності.

Неупереджений аналіз екон., політ. і культ. життя Русі періоду *удільної роздробленості* незаперечно показує, що для тогочасних етнокульт. процесів були притаманні ті самі тенденції, що і для попереднього етапу. Надзвичайний динамізм політ. відносин на Русі, кочування князів і їхніх *дружин* від одного князівського столу до ін., міграційні потоки зі старих земель у нові, постійна небезпека з боку половців і об'єднання зусиль рус. князівств для її відвернення не тільки не сприяли етногр. замкнутості регіонів, а й виключали її.

Одним із найважливіших інтегруючих елементів була давньорус. мова. Мовна спільність на Русі не була абсолютною. Діалектні риси народнорозмовної мови, які проступали і в літ. мові, зберігалися впродовж усієї історії її розвитку. Для такої величезної країни, як Київ. Русь, з різними геогр. умовами життя, з багатьма різними етнокульт. сусідами, діалекти й говірки були справою звичайною. І все ж діалектні особливості не руйнували мовної спільності, до того ж діалекти мали не дуже суттєві відмінності.

Зберігали давньорус. землі 12—13 ст. і культ. єдність. Археол. розкопки міст, городищ, поселень і могильників від ладозької пн. до київ. пд. та від *Карпат* до суздальського Залісся показують, що на Русі в цей час матеріальна к-ра стає більш монолітною. Єдність спостерігається не лише щодо широкого асортименту виробів міськ. і сільс. ремесел, а й щодо домобудування, кам'яної церк. арх-ри.

Удільні межі земель не заступили собою ідеї територіальної цілісності Русі, яка була близькою не лише князям і церкві, а й широким верствам рус. народу. Уявлення про Русь як про територіальну єдність було настільки стійким, що значно пережило Давньорус. д-ву. Зіставлення «*Списку руських міст, далеких і близьких*» (70—90-ті рр. 14 ст.) із переліком міст 11—13 ст. привело Б.*Рибакова* до висновку про збіг контурів Руської землі обох цих періодів.

Разом з ідеєю територіальної єдності Русі росла й міцніла нац. самосвідомість рус. людей. Це був час, коли, за влучним висловом В.*Ключевського*, киянин дедалі частіше думав про чернігівця, чернігівець — про новгородця, а всі разом — про Рус. землю. Природним її центром залишався Київ, нац. інтегруючу роль якого в домонгол. період не змогли перебрати на себе ні Владимир-на-Клязьмі (нині м. Владимир, РФ), ні Галич (давній).

Можна погодитися з тими дослідниками, які, визнаючи наявність на Русі процесів етнокульт. консолідації, стверджують, що ці процеси не мали повного завершення. Але такі процеси ніде й ніколи не мають повного завершення, а рівень етнічної самоідентифікації ніколи не буває однаковим на всій тер. розселення *етносу.* До того ж навіть консолідована народність (стосовно Русі, можливо, точнішим буде термін «етнокультурна спільність») не приводить до нівелювання регіональних етногр. і мовних особливостей.

Отже, найбільш обгрунтованими є такі висновки: у межах Київ. Русі 9—13 ст. склалася відносно єдина етнокульт. та етнополіт. спільність; ядром цієї спільності була *Руська земля* у вузькому розумінні цього слова, або «внутрішня Русь», згідно з термінологією іноз. джерел; ця спільність, її д-ва і тер. розселення мали єдину назву «Русь».

Літ.: *Ефименко А.Я.* История украинского народа, вып. 1—2. СПб., 1906; *Мавродин В.В.* Основные этапы этнического развития русского народа. «Вопросы истории», 1950, № 4; *Довженок В.И.* К вопросу о сложении древнерусской народности. В кн: Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР. К., 1953; *Рыбаков Б.А.* Древние русы. К вопросу об образовании ядра древнерусской народности... «Советская археология», 1953, т. 17; *Булаховський Л.А.* Питання про походження української мови. К., 1956; *Гуслистий К.Г.* Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа. К., 1963; *Филин Ф.П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Историко-диалектический очерк. Л., 1972; *Ефимен-*

ко А.Я. История украинского народа. К., 1990; *Німчук В.В.* Походження і розвиток мови української народності. В кн.: Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. К., 1990; *Толочко П.П.* Київська Русь. К., 1996; *Седов В.В.* Древнерусская народность. М., 1999; Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі. «УІЖ», 2001, № 3.

П.П. Толочко.

ДАВНЬОРУ́СЬКОЇ НАРО́ДНОСТІ КОНЦЕ́ПЦІЯ — гіпотеза про «давньоруську народність», яка (народність) сформувалася в процесі *етногенезу* сх. слов'ян 9—12(13) ст. і була спільним предком трьох пізньосередньовічних сх.-слов'ян. народностей — укр., білорус. і рос.

В історіографічній ретроспективі витоки цієї гіпотези сягають принаймні 2-ї пол. 17 ст. — часу появи київ. «*Синопсиса*» (його авторство приписується І.*Гізелю*). В цьому тв. проводиться думка про генеалогічне право рос. *царів* на укр. і білорус. землі, яка обґрунтовується припущенням про споконвічну єдність («триєдність») «руських народів». Ці положення «Синопсиса» наклали відбиток на подальший розвиток гуманітарних наук у *Російській імперії*. Переважна більшість істориків 18—19 ст. вважали малоросів і великоросів представниками «єдиного руського народу». При цьому, однак, такі історики, як Я.*Маркович*, О.*Шафонський* та М.*Маркевич*, саме за українцями, а не за росіянами визнавали переважне право на києво-рус. спадщину. Питання про «первородство», тобто про право тієї чи ін. народності називатися головним спадкоємцем *Київської Русі*, з часом набуло дискусійного характеру. На користь українців його намагався розв'язати Ю.*Венелін* 1847. Тезу про Київ. Русь як утвір лише великорус. народності задекларував М.*Погодін* в 1850-ті рр., і його підтримала більшість рос. дослідників. Послідовникам Погодіна заперечував М.*Максимович*. Окрему позицію займав М.*Костомаров*: він визнавав існування в удільно-вічовий період «єдиної вищої народності», яка була виявленням «загальноруської стихії» і складалася з шести гол. народностей — пд.-рус., сіверської, білорус., великорус., псковської та новгородської.

Рівні права укр., білорус. і рос. народностей на києво-рус. спадщину обстоював з 1907 О.*Пресняков*. Він вважав, що Київ. Русь виробила зі сх.-слов'ян. племен «нову історичну народність» — «триєдиний руський народ» у складі укр., білорус. і рос. народів, які як триєдиний народ існують і нині.

Ідея давньорус. єдності розвивалася (або заперечувалася) також у працях філологів. Одним із перших 1820 про мовну давньорус. спільність почав писати О.Х.*Востоков*. Більш конкретно обґрунтовував існування давньорус. мови І.*Срезневський*. За його концепцією, ця мова сформувалася і існувала в 9—10 ст., а в 14 ст. розпалася на кілька споріднених мов. У мовознавчій літ. 2-ї пол. 19 ст. існування давньорус. мови вважалося безсумнівним. Найбільш вагомі праці з цієї тематики належать О.*Соболевському*. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. низку досліджень з питань виникнення, розвитку, діалектного складу та розпаду давньорус. мови опублікував О.*Шахматов*. Позиції О.Шахматова підтримували рос. славісти Є.Будде, М.Дурново, Б.М.Ляпунов, кн. М.*Трубецькой*, Д.Ушаков та ін. Подальший розвиток його концепція отримала в працях рад. лінгвістів В.Виноградова, М.Вронського, Б.А.Ляпунова, Ф.Філіна, Л.Якубинського. Її відстоювали також відомі історики літ. давньорус. доби М.*Гудзій* та Д.*Лихачов*.

Існування давньорус. мови визнавали: польс. славіст *Т.Лер-Сплавинський*, чеський історик Л.*Нідерле*, сербський філолог Д.Джурович та ін. Відкидали всіляку «спільноруськість» укр. філологи С.*Смаль-Стоцький*, *Є.Тимченко* та ін.; не визнавали давньорус. етномовну спільність білорус. науковці В.Ластовський і А.Шлюбський.

На поч. 20 ст. М.*Грушевський* висунув тезу про окремішність укр. етногенезу від рос., починаючи ще з антської доби (див. *Анти*). З цього твердження випливало, що Київ. Русь була держ. утворенням лише укр. народу. Ці положення поступово стали домінуючими в укр. істор. науці.

На поч. 1930-х рр. М.*Рубінштейн* (*Одеса*) та М.*Кордуба* (*Львів*) одночасно висунули уточнення про спільну належність Київ. Русі предкам майбутніх сх.-слов'ян. народів та про відносну (політ.-культ.) єдність сх.-слов'ян. племен у ту добу.

Від кін. 1930-х рр. в істор. науці *СРСР* утвердилася теза, що одночасно була задекларована в працях Б.*Грекова* (*Москва*) та К.*Гуслистого* і Ф.*Ястребова* (*Київ*), про Київ. Русь як про «спільну колиску» історії укр., рос. і білорус. народів, що як такі сформувалися значно пізніше — у 14—15 ст. 1939 Б.Греков висунув положення про етнічну єдність «руського народу» в добу Київ. Русі. Теор. та фактичне наповнення воно отримало в 1-й пол. 1940-х рр. в працях рад. істориків — укр. М.*Петровського*, рос. А.Удальцова та В.*Мавродіна* (саме він запропонував термін «давньоруська народність»), яких слід вважати гол. фундаторами концепції давньорус. народності. Після війни її підтримали ще деякі науковці, зокрема К.Гуслистий.

Концепція давньорус. народності набула поширення в рад. істор. науці, починаючи з 1950—51, внаслідок її суголосності положенням праці Й.*Сталіна* «Марксизм і питання мовознавства». На поч. 1950-х рр. свій погляд на дану проблему виклали В.*Довженок*, А.*Козаченко*, А.Насонов, В.*Пашуто*, Б.*Рибаков*, Л.Черепнін та ін. Найбільш авторитетним провідником концепції на той час став Б.Рибаков. Після виходу 1954 тез ЦК КПРС «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» вона набула офіц. статусу, що негативно позначилося на об'єктивності подальшого наук. пошуку. Однак, незважаючи на останню обставину, дослідження окремих аспектів проблеми в цілому досить продуктивно продовжувалось у 1950—80-ті рр. в працях представників різних гуманітарних галузей: історії та археології — В.Мавродіна, В.Пашута, В.Сєдова, П.*Толочка*, П.Третьякова, Б.Флорі, І.Фроянова, Л.Черепніна та ін.; філології — Л.*Булаховського*, П.Черних, Г.Хабургаєва, Ф.Філіна та ін.; етнографії — К.Гуслистого, В.Козлова, Г.Маслової, Г.Сухобруса, С.Токарева та ін. Загалом вважалося, що для давньорус. народ-

ності характерні такі ознаки єдності: спільність літ. та розмовної мови (зі збереженням місц. діалектів); спільність тер., що збігалася з тер. д-ви Русь; певна екон. спільність; єдність духовної й матеріальної к-ри; спільна релігія; однакові традиції, звичаї, *звичаєве право*, закон, суд, військ. устрій; спільна боротьба проти зовн. ворогів; наявність усвідомлення єдності Русі тощо. Деякі аспекти теорії набували дискусійного характеру, напр.: стійкість і ступінь консолідованості давньорус. народності; хронологічні рамки її існування; причини розпаду та ін. Незважаючи на офіц. статус теорії, деякі дослідники (напр., М.*Брайчевський*) ставили під сумнів існування давньорус. народності.

Представниками істор. науки *української діаспори* науковість концепції давньорус. народності заперечувалася (І.*Борщак*, П.*Голубенко*, М.*Ждан*, Б.*Крупницький*, П.*Курінний*, І.*Мірчук*, О.*Оглоблин*, Н.*Полонська-Василенко*, М.*Чубатий* та ін.).

Наприкінці 1980-х, а особливо в 1990-ті рр., концепція давньорус. народності була піддана критиці (іноді упередженій) ч. науковців України, Білорусі та Росії. Окрім М.Брайчевського, вагомі аргументи проти існування давньорус. народності в Україні висловили археолог В.*Баран* і філолог Г.Півторак. Не визнає існування давньорус. народності білорус. археолог Г.Штихов. З іншого боку, нові концептуальні й конкретні докази існування давньорус. народності наводять росіянин В.Сєдов та білорус Е.Загорульський. Укр. історик М.*Котляр* вважає реальність існування давньорус. народності неспростовною. Деякі укр. дослідники тяжіють до компромісних поглядів (напр., Я.*Ісаєвич*, О.*Моця*, В.Балушок). Зокрема, Я.Ісаєвич визнає певну консолідацію нас. Київ. Русі, насамперед його верхівки, але, поряд з цим, вказує і на регіональну консолідацію споріднених груп племен. В.Ричка та П.Толочко запропонували замінити термін «давньоруська народність» на — «давньоруська етнокультурна спільність» (див. *Давньоруська етнокультурна спільність*). Перспективний напрямок подальших досліджень проблеми давньорус. народності (напр., врахування наративних конвенцій літопису та культ.-антропологічне розуміння народності) запропоновано О.*Толочком.*

Літ.: *Венелин Ю.* О споре между южанами и северянами насчет их россизма. «Чтения в обществе истории и древностей российских», 1847, № 4; *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования, т. 1. СПб., 1872; *Соболевский А.И.* Очерки из истории русского языка. К., 1883; *Шахматов А.А.* Древнейшие судьбы русского племени. Пг., 1919; *Кордуба М.* Найважливіший момент в історії України. «ЛНВ», 1930, № 6; *Рубінштейн Н.Л.* Нариси історії Київської Русі. Х.—Одеса, 1930; *Пресняков А.Е.* Лекции по русской истории, т. 1. М., 1938; *Греков Б.Д.* Киевская Русь. М.—Л., 1939; *Якубинский Л.П.* История древнерусского языка. М., 1941; М., 1953; *Петровський М.Н.* Київська Русь — спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів. В кн.: Праці січневої сесії АН УРСР, ч. 1. Уфа, 1942; *Удальцов А.* Начальный период восточнославянского этногенеза. «Исторический журнал», 1943, № 11—12; *Його ж.* Теоретические основы этногенетических исследований. «Известия АН СССР», 1944, вып. 1, № 6; *Мавродин В.В.* Образование древнерусского государства. Л., 1945; *Гуслистий К.* Київська Русь. К., 1949; *Козаченко А.И.* Древнерусская народность — общая этническая база русского, украинского и белорусского народов. «Советская этнография», 1954, № 2; *Черепнин Л.В.* Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. В кн.: Вопросы формирования русской народности и нации. М.—Л., 1958; *Филин Ф.П.* Образование языка восточных славян. М.—Л., 1962; *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську совєтську історіографію. Нью-Йорк, 1963; *Чубатий М.* Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східно-слов'янських націй. «ЗНТШ» (Нью-Йорк), 1964, т. 178; *Третьяков П.Н.* У истоков древнерусской народности. Л., 1970; *Мавродин В.В.* Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. М., 1971; *Ждан М.* Княжа доба в історії України в інтерпретації радянських істориків. «Український історик», 1977, № 1—2; *Пашуто В.Т. и др.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. М., 1982; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982; *Седов В.В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. М., 1982; *Толочко П.П.* Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. К., 1987; *Фроянов И.Я.* Киевская Русь: очерки отечественной историографии. Л., 1990; *Käppeler A.* Bemerkungen zur Nationsbildung der Russen. Die Russen. Ihr Nationbewußtsein in Geschichte und Gegenwart. Köln, 1990; *Ричка В.* Київська Русь: проблеми етнокультурного розвитку (конфесійний аспект). К., 1994; *Брайчевський М.Ю.* Походження українського народу. «Матеріали до української етнології», 1995, вип. 1(4); *Ісаєвич Я.* Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект. В кн.: Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів, 1996; *Штыхов Г.В.* Древнерусская народность: реалии и миф. В кн.: Этногенез и этнокультурные контакты славян: Труды Международного Конгресса славянской археологии, т. 3. М., 1997; *Баран В.Д.* Давні слов'яни. К., 1998; *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. В кн.: Україна крізь віки, т. 4. К., 1998; *Седов В.В.* Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование. М., 1999; *Котляр М.Ф.* Спадщина Київської Русі. В кн.: Україна: утвердження незалежної держави (1991—2001). К., 2001; Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі (Матеріали «круглого столу»). «УЇЖ», 2001, № 3; *Юсова Н.М.* Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці. Там само, 2001, № 6.

Н.М. Юсова.

ДАВНЬОСХО́ВИЩЕ ПОДІ́ЛЬСЬКОГО ЄПАРХІА́ЛЬНОГО ІСТО́РИКО-СТАТИСТИ́ЧНОГО КОМІТЕ́ТУ, Музей Подільського церковного історико-археологічного товариства. Засноване 1890 у м. *Кам'янець-Подільський* на базі зібраних членами К-ту пам'яток з історії й к-ри *Поділля* та здійснених ними численних описів міст, м-чок і сіл губернії. З початку свого існування музей формувався як краєзнавчий заклад, що зосереджував різноманітні матеріали та відомості з місц. історії, природи, нар. побуту і мист-ва. 1903 у зв'язку з перетворенням К-ту на Подільське церк. історико-археол. т-во відповідно змінилася й назва заснованого при ньому музею. Очолював обидві інституції відомий дослідник Поділля Ю.*Сіцінський,* який уклав та опублікував (1904, 1909) детальні описи пам'яток музею (понад 7,5 тис. одиниць зберігання). Поряд із церк. старожитностями (бл. 2 тис. одиниць зберігання) найзначнішими були колекції пам'яток археології та історії (бл. 3,5 тис. одиниць зберігання), етнографії (понад 1 тис. одиниць зберігання), «мови і письма» (бл. 1 тис. одиниць зберігання), образотворчого мист-ва (понад 600 одиниць зберігання). До збірок істор. змісту входили: нумізма-

тична колекція; матеріали, пов'язані з соціально-екон. розвитком міст (діяльністю магістратів, ремісничих цехів і управ); підбірки стародавніх карт, планів, атласів губернії, деяких населених пунктів і фортець; грамоти й автографи відомих історичних осіб; рідкісні примірники рукописів і стародруків (16—17 ст.), у т. ч. «Лексіконъ славенороссkій и именъ тлъкованіє» П.*Беринди*. У 1920-ті рр. пам'ятки зібрання увійшли до складу місц. історико-археол. музею (нині — Держ. історико-культ. заповідник у Кам'янці-Подільському).

Літ.: Музей Подольского церковного историко-археологического общества. Опись старопечатных книг. Каменец-Подольский, 1904; Музей Подольского церковного историко-археологического общества. Опись предметов старины. Каменец-Подольский, 1909; *Козлова Н.К.* Перші сторінки історії музею. В кн.: Музей і Поділля. Кам'янець-Подільський, 1990.

Е.М. Піскова.

ДАВНЬОСХО́ВИЩЕ СВЯ́ТО-ВОЛОДИ́МИРСЬКОГО ПРАВОСЛА́ВНОГО БРА́ТСТВА — перший церк. заклад музейного типу на *Волині*. Ств. 1887 у м. *Володимир-Волинський* членами Свято-Володимирського правосл. братства, серед яких були й дослідники укр. історії та к-ри, зокрема В.*Антонович* і В.*Прахов*. Згідно зі статутом давньосховища в ньому зберігалися церк. старожитності краю: знаряддя правосл. храмів, церк. облачення й начиння, друковані та рукописні книжки, твори мист-ва, фотографії й описи стародавніх церков і архіт. споруд тощо. Музей розміщувався в колиш. ризниці *Успенського собору*. Працівники музею проводили значну роботу зі збирання, дослідження й фотофіксації пам'яток, популяризації знань з історії *православ'я* і краєзнавства серед населення. 1892 перший голова Ради братства і хранитель музею О.Дверницький підготував «Краткую опись» пам'яток давньосховища. Описи 73 пам'яток і 28 рукописів цього зібр. були опубл. М.*Теодоровичем* в істор. нарисі «Город Владимир Волынской губернии» (*Почаїв*, 1893). Кілька десятків рукописів, стародруків, ікон, малюнків, гравюр експонувалися 1899 на виставці 11-го Археол. з'їзду в *Києві*. 1911 колекції музею (у т. ч. 100 рукописів і 500 стародруків) були передані *Волинському єпархіальному давньосховищу*, відкритому 1893 у *Житомирі*.

Літ.: *Дверницкий Е.Н.* Краткая опись предметов, находящихся в Древлехранилище православного Свято-Владимирского братства в г. Владимире-Волынском. К., 1892; *Василевська С.І.* З історії Володимир-Волинського давньосховища. В кн.: Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Луцьк, 1993; *Костриця М.* Давньосховища Волині. В кн.: Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища. Житомир, 1993.

Е.М. Піскова.

ДА́ВНЯ ІСТО́РІЯ, як галузь пізнання і як історичний період; давня історія України. Як галузь пізнання Д.і. є розділом *історичної науки*, що вивчає найдавніший період в житті людства. Поняття «давня історія» разом з концепцією поділу історії на давню, середньовічну та нову ввів до наук. вжитку нім. вчений К.Келлер (Целларіус) наприкінці 17 ст. Цьому сприяло утвердження в науці за доби *Відродження* християн. уявлення (див. *Християнство*) про лінійну спрямованість часу — від моменту створення Світу в минулому до моменту Страшного суду в майбутньому, яке, на противагу ін. тенденціям цього процесу (становлення науки), суперечило раціональним традиціям, що йшли від антич. авторів (див. *Античність*), зокрема ідеї циклічності істор. змін (див. *Циклічності теорії*). За межу між Д.і. та історією середньовічною (див. *Середньовіччя*) спочатку правила дата надання дозволу імп. Константином Флавієм мешканцям Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*) сповідувати *християнство* (313), пізніше — дата падіння Зх. Рим. імперії (476).

Поняття «давня історія» в порівнянні з поняттями «середньовічна історія» і «нова історія» в сучасній істор. науці є найменш строгим, оскільки охоплює змістовно неоднорідні періоди, штучно об'єднуючи їх в один надтривалий (за істор. мірками) відтинок часу. Вже невдовзі після того, як Келлер виокремив в історії людства давній період, що тривав бл. 5900 років, якщо відлік історії вести від визначеного християн. церквою часу створення Світу — 5508 до народження Ісуса Христа (тобто до н. е.), відкриття палеолітичних пам'яток (див. *Палеоліт*) у Франції в 1830-х рр. змусили згодом значно «поглибити» Д.і. (оскільки геол. умови залягання цих пам'яток вказували на те, що їхній вік складає щонайменше кілька десятків тисяч років). А після впровадження у 20 ст. методів абсолютного датування, зокрема радіокарбонного, вік найдавніших пам'яток у Європі, а отже, й початок Д.і., почали оцінювати сотнями тисяч років. Відкриття палеолітичних пам'яток в Африці «подовжило» історію людства ще на 1,5—2 млн років (приблизно до позначки 3—2,5 млн років). Таке «подовження» поняття «давня історія» привело до того, що воно стало «найтриваліишим» з-поміж ін. понять історії, а тому «охопило» якісно неоднорідні етапи становлення й буття людства.

Поняття «давня історія» включає, по-перше, передісторію людства — добу *антропогенезу*, коли людина й сусп-во ще тільки формувалися. Власне тільки після того, як скінчилася доба антропогенезу і на Землі запанувала людина розумна (Homo sapiens), розпочалася Д.і. в більш-менш точному значенні цього слова, тобто вона бере свій початок від подій, які відбулися бл. 40 тис. років тому. По-друге, навіть у більш точному значенні Д.і. охоплює два істотно відмінні періоди — привласнювальної економіки, яка ґрунтувалася на споживанні готових продуктів природи (мисливство, збиральництво, рибальство), та відтворювальної економіки, пов'язаної з впровадженням землеробства й скотарства. Перехід до відтворювальної економіки (т. зв. неолітична революція; див. *Неоліт*) був пов'язаний не лише з прогресом в освоєнні та перетворенні людиною природних ресурсів, а й з докорінною зміною способів життя та мислення; фактично він відкрив нові, принципово (за своєю суттю) безмежні перспективи для розвитку людства.

Якісно неоднорідною постає Д.і. і з точки зору принципів організації сусп-ва. Початковим принципом сусп. організації була кревна спорідненість (дійсна чи

умовна), яка складала сутність родового ладу (див. *Рід*, *Первісна община*) або первісної історії. Підрозділ Д.і. — первісна історія — почав формуватися в 19 ст. в лоні досліджень, які вела, з одного боку, етнографія (див. *Етнологія*), вивчаючи реальні (нині існуючі) первісні сусп-ва і закони їхнього функціонування, а з іншого — *археологія*, виявляючи та аналізуючи матеріальні сліди прадавньої історії. Перетнувшись, ці дві галузі досліджень дали фактичні докази того, що вцілілі первісні сусп-ва є реліктами сивої давнини. З виникненням держ. ладу (див. *Держава як цивілізаційний феномен*) панівним стає територіальний принцип об'єднання громад, а егалітарне сусп-во (сусп-во відносно рівноправних людей) змінюється елітарним (диференційоване у соціальному та майновому відношеннях сусп-во). Таким чином, Д.і. обіймає і найдавніші *цивілізації* (Стародавній Єгипет, Месопотамія (тер. в Зх. Азії), Хараппська цивілізація (тер. сучасних Індії та Пакистану) та ін.), і більш пізні — цивілізації наступного покоління (Стародавня Греція, Стародавній Рим та ін.)

Протяжність та неоднорідність істор. періоду, який вивчає Д.і., зумовлюють різноплановість способів його пізнання. Його найдовший відтинок є дописемним, а отже, єдиними свідками тогочасних подій для нас є матеріальні залишки життєдіяльності давніх людей (їх вивчає археологія, й тому вони називаються археол. джерелами). Коло цих джерел дуже велике й охоплює все, що було створене людиною задля того, аби слугувати їй за життя й почасти по смерті. Дослідження давніх поселень і могильників, речового світу дають змогу відтворити спосіб життя давніх колективів, зрушення в технологічному й культ. розвитку людства, а за схожістю матеріальної к-ри виділити *археологічні культури* — давні спільноти, тобто конкретизувати минувшину в просторі й часі. На жаль, древні речі нічого не говорять нам про імена їх творців. Тому дописемна історія є анонімною, а назви археол. к-р (і спільнот, що стоять за ними) — словотворами науковців, а не носіїв цих культур. Дописемний період називають інколи доісторією або праісторією, й деякі вчені навіть заперечують можливість її розуміння нами.

Писемна історія розпочинається з виникненням цивілізацій на рубежі 4—3 тис. до н. е. Від людей, які жили в ті часи, ми маємо справжні словесні повідомлення, що передають нам інформацію про тогочасні події, їхній світогляд і сенси життя. Історія поступово втрачає анонімність та оживає в назвах д-в і міст, царів, героїв та богів, конкретиці повсякдення. А в Стародавній Греції вже народжуються різні науки, зокрема й історія. Проте для наукового вивчення і цього періоду археол. джерела не втрачають своєї цінності — адже писемність поширювалася повільно, і, як усім нам добре відомо, не всі прояви життя знаходять відображення в писемних документах.

Давня історія України. На теренах України найдавніші люди (власне пралюди) з'явилися ще за доби антропогенезу — бл. 1 млн років тому. Найдавнішою їхньою пам'яткою є стоянка доби раннього палеоліту *Королеве* в Закарпатті. Попри природні катаклізми (льодовиковий період) життя тут відтоді не припинялося. Однак не всі істоти з роду Homo, що стали на шлях олюднення, витримали іспит на здатність прогресивно розвиватися. Це стосується й тих, т. зв. архантропів, що свого часу прийшли до Європи. В суворих умовах льодовикового періоду їхній розвиток пішов у бік нарощування фіз. статури й втрати інтелектуального потенціалу (представниками саме такої гілки розвитку були т. зв. неандертальці доби *мустьє* — середнього палеоліту). Прогресивна гілка пралюдей, яка збереглася в Африці, трансформувавшись у справжніх людей, розпочала другу колонізацію Землі. Люди розумні (Homo sapiens) заполонили спочатку Бл. Схід, а потім з'явилися і в Європі та ін. куточках світу. Чи то під їхнім натиском, чи через втрату власних потенцій до виживання неандертальці зникли (ця подія вважається завершальною в процесі антропогенезу).

Д.і. України охоплює період, що розпочався з часу зникнення неандертальців і тривав до появи істор. слов'ян (серед. 1 тис. н. е.). За *періодизацією історичною* період Д.і. України загалом збігається з добою первісності (первіснообщинним ладом), і лише наприкінці цього періоду на нашій тер. з'являються цивілізаційні осередки. За *археологічною періодизацією* це — *палеоліт пізній*, *мезоліт*, неоліт, *мідний вік*, *бронзовий вік* та ранній *залізний вік*.

Оскільки науково-інструментальний пріоритет у відтворенні Д.і. належить археології, то зачинателем у справі дослідження Д.і. України став саме археолог — В.*Хвойка*. Він дав перший нарис Д.і. Середньої Наддніпрянщини від палеоліту до доби *Київської Русі* («Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена», 1913). Наук. школа археології в *СРСР*, складовою якої була й укр. археологія, в реконструкції істор. процесу спиралася на матеріалістичну концепцію істор. поступу. Вихідні пункти цієї концепції цілком узгоджувалися зі специфікою археології, яка саме за матеріальними рештками доволі чітко фіксує техніко-технологічні зрушення в історії: вдосконалення знарядь праці, розширення сфер діяльності, залучення нових матеріалів, урізноманітнення речового світу, зміни в побуті й способі життя. Цілком логічно вбачати за такими змінами еволюцію соціальної та духовної сфер. Однак цей зв'язок не є однозначним, і матеріалістична концепція дуже мало може зарадити реконструкції соціальної і тим паче духовної сфер, тому розвиток реконструктивного напряму відтворення Д.і. в рад. історіографії пройшов шлях помилок і вульгаризації (1920—30), що було спричинено як ідеологізацією тогочасної істор. науки, так і поспішністю деяких висновків, що проголошувалися послідовниками цього напряму, однак згодом історикам вдалося визначитися в методології реконструкції, і вони досягли значних успіхів.

В укр. науці провідну роль у дослідженнях з реконструкції минулого відігравали П.*Єфименко* — автор фундаментальної праці «Первобытное общество. Очерки по истории палеолитиче-

ского времени» (3-тє вид., 1953) та С.*Бібіков* — ініціатор першої узагальнюючої праці з Д.і. України («Нариси стародавньої історії Української РСР», 1957), підготовленої вченими Ін-ту археології: І.*Шовкоплясом*, Вал.*Даниленком*, О.*Лагодовською*, Д.*Телегіним*, О.*Тереножкіним*, Є.Максимовим, М.*Брайчевським* та ін. Установка на реконструкцію соціальної та духовної сфер минувшини в дослідженнях із Д.і. проявилася в тому, що кожне монографічне видання, присвячене тому чи ін. періодові, регіону чи археол. к-рі, супроводжувалося зазвичай розділом, в якому розглядалися тогочасні побут, госп-во, соціальна організація та ідеологія. Накопичення таких знань вилилося в створення фундаментальних колективних праць з Д.і. та к-ри України.

Ідея поступальності розвитку людства не втратила свого сенсу й сьогодні, однак нині вона ґрунтується не на засадах неперервності та лінійності еволюційних змін, а на ідеях полілінійності та перервності окремих гілок істор. поступу. Так, полілінійність істор. процесу була зумовлена, зокрема, різними природними умовами існування людських спільнот, а перервність — кризовими, здебільшого екологічного походження, ситуаціями, які призводили до тимчасової стагнації сусп-в і деградації к-р. Автохтонізм певних етнічних спільнот не заперечує можливості «міграційного походження» ін. спільнот. Міграції могли бути як рушійною силою подальшого поступу спільнот, так і навпаки — деструктивним чинником. Д.і. України постає сьогодні не як абстрактна схема, що може бути проілюстрована низкою археол. джерел, а як потік істор. життя в усій багатогранності його конкретних проявів у просторі й часі. Вся Д.і. — це поєднання міграційних і автохтонних процесів. Основні етапи Д.і. України позначені такими подіями.

Початкова доба Д.і. — час суцільного панування привласнювальної економіки, а отже, й повної залежності організації життя людей від природних ресурсів. За пізнього палеоліту, ще в льодовиковий період (35—10 тис. рр. до н.е.), гол. засобом існування людей було полювання на великих стадних тварин (мамонтів, бізонів тощо). Регіональні умови мешкання та відмінності в об'єктах полювання зумовлювали практикування та удосконалювання певних стратегій видобутку харчів, а також способів життя. В цілому давні мисливці добре призвичаїлися до місц. умов прильодовикової смуги, про що свідчать археол. пам'ятки (оселі з кісток мамонта, ритуальні речі — розмальовані кістки, статуетки тощо). Проте в цей налагоджений механізм буття втрутилася природа. По закінченні льодовикового періоду зникають великі стадні тварини. Настає криза мислив. госп-ва. Пошуки виходу з кризи велися порізному, зокрема й шляхом удосконалення мисливських знарядь, придатних для полювання на поодиноких великих, а також малих і прудких тварин, і на птахів. Тому широкого розповсюдження набуває лук. Настає доба мезоліту (10—8 тис. років до н.е.), яку образно називають часом мисливців-лучників. Водночас люди звертають більшу увагу й на ін. ресурси, які почали збагачуватися завдяки потеплінню, — на рослинний світ (збиральництво) та водний (рибальство). Задіяння різних ресурсів, різних екологічних ніш зумовлює рухливість колективів як з точки зору їхнього способу життя, так і з точки зору їхнього кількісного складу. Всі ці вимушені зміни стимулювали винахідливість, збагачували досвід спілкування з навколишнім середовищем, що й мало наслідком виникнення відтворювального г-ва. За неоліту (7—6 тис. років до н. е.) аборигени укр. теренів, частково спираючись на власний досвід, а частково запозичуючи нові методи господарювання у мешканців ін. регіонів, починають практикувати землеробство й скотарство. Тоді ж почали складатися регіональні госп. системи. Теперішні лісостепові простори (тоді ще доволі залісені) були більш придатними для ведення землеробства, скотарство ж відігравало тут другорядну роль. Натомість степові простори з безкраїми пасовиськами та родючими, але важкими для ручного обробітку ґрунтами, сприяли утвердженню там скотарства. Регіональна специфіка господарювання рельєфно відбилася на способі життя, побуті та менталітеті нас. відповідних тер. Землеробська діяльність потребувала осілості, що сприяло налагодженню побуту, накопиченню й урізноманітненню речового світу. Розвиток скотарства передбачав рухливий спосіб життя, невибагливий побут і не сприяв накопиченню речей. Тут гол. багатством була худоба. Простір, рух, сита худоба та звитяга стали гол. цінностями скотарів. Саме в цьому середовищі виникає курганний обряд поховань.

Остаточна перемога відтворювальної економіки припадає на енеоліт (5—4 тис. років до н. е.), коли люди почали освоювати виплавку та обробіток металів (міді, золота). Свідченням цьому є поширення землеробської *трипільської культури*, що вийшла із балканодунайського кола к-р і розквітла на нашій тер. в самобутнє явище. Її зліт наочно демонструє переваги відтворювальної економіки — зростання комфортності побуту, вивільнення часу для ритуальної та мистецької діяльності. Це культ. піднесення було тривалим, але завершилося кризою. Землеробство трипільців було екстенсивним і за постійного приросту нас. вимагало освоєння все нових і нових земель. Коли їх стало не вистачати, трипільці почали освоювати поліську та степову смуги. Не винайшовши способів поновлення родючості землі (а саме це, а не природні властивості ґрунту, є запорукою інтенсивного продуктивного землеробства), трипільці почали віддавати перевагу скотарству, що змінило їхній спосіб життя й ціннісні орієнтири й зрештою призвело до деградації їхньої культури.

На початку доби бронзи, коли відбувалися ці події, світ став уже «тісним», зокрема й через екстенсивні методи господарювання (і в землеробстві, і в скотарстві), що вимагали значних просторів. Свого часу трипільці рухалися з пд. зх., дійшовши до *Полісся*. Згодом напрям міграційних потоків змінився, й почалася експансія на нашу тер. племен з Середньої Європи. В результаті тут з'являються *лінійчастого посуду культура*, потім *кулястих*

амфор культура, а за ними й к-ри *шнурової кераміки (бойових сокир) культурно-історичної спільності*. Водночас до Середньої Наддніпрянщини проникають і скотарі степу (*ямна культурно-історична спільність*). Зберегти свою унікальність трипільській спільноті не вдалося, і вона розчинилася в тогочасних міграційних потоках. Через кризу ранньоземлеробських спільнот (а вона зачепила не лише трипільців) бронз. вік Європи (3—2 тис. до н.е.) постає як вік скотарства. Європа вкривається курганами — символами рухливого способу життя, а регіональні відмінності госп. систем різних еколого-геогр. смуг (степ, лісостеп, ліс) на якийсь час стираються.

Та поступово, з доби середньої бронзи, можливо, з відновленням земельних ресурсів, землеробська галузь набуває сили, причому в різних природних зонах. З'являються поселення, курганні могильники доповнюються ґрунтовими, урізноманітнюється речовий світ. Цей процес наростає аж до кінця бронз. віку. В лісостеповій смузі відбулася повна реабілітація землеробської системи, яка охопила й лісову смугу, але в степу в кінцевому підсумку перемогло скотарство в класичному його вигляді — кочівництві. З настанням доби заліза кочовики стали тією силою, яка надала подіям особливої й не завжди конструктивної динаміки.

Від доби раннього заліза (9 ст. до н.е. — 4 ст. н.е.) археол. джерела з Д.і. України доповнюються писемними. Це було пов'язано з колонізацією греками Пн. Причорномор'я. На нашій тер. з'явилися цивілізаційні осередки, а місц. нас. потрапило до анналів писемної історії (грец. та рим. авторів; див. *Античні автори*). В той час на теренах майбутньої України склалися 3 великі світи, що різнилися способом життя, соціальною організацією, менталітетом та етнічним складом належних до них людей. Узбережжя Чорного м. займали греки, які почали колонізувати цей край з серед. 7 ст. до н. е. й згодом звели тут квітучі міста (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*) та налагодили контакти з землеробами лісостепової смуги. Завдяки поширенню заліза та появі ринків збуту в особі грец. колоністів розпочинається екон. підйом у хліборобів-аборигенів. Хліборобів та греків розділяли степові простори, які займали войовничі кочовики — *кіммерійці*, *скіфи*, потім *сармати*, *гуни*. Кочівництво базується на моногалузевому госп-ві (розведенні худоби), яке є екстенсивним, а тому не має потенцій для внутр. розвитку. Це зумовлювало зацікавленість кочовиків у продукції осілих народів, за рахунок яких шляхом їх завоювань можна було компенсувати недоліки власної економіки та збагатитися. Ці інтереси спонукали кіммерійців та скіфів до походів у Передню Азію та до боротьби за лідерство у Сх. Європі. Гегемонія скіфів проявилася в небаченому до того нагромадженні багатства у їхніх царів та аристократії. Певно, непомірна жага наживи з боку скіфів спричинила занепад к-ри лісостепових хліборобів, а водночас підірвала базу й самої Скіфії. До того ж зі сх. рухалася хвиля нових кочовиків — сарматів.

Порубіжжя ер (до н. е. — н. е.) було дуже неспокійним. У цей час відбувалися активні міграційні процеси, що були спричинені експансією кельтів (див. *Латенські пам'ятки*), наступом Рим. імперії та рухом герм. племен. Це сколихнуло й зрушило з місця великі маси людей. У надрах тих подій почала викристалізовуватися спільнота найдавніших слов'ян, найперше відомих за писемними джерелами як *венеди*. Наприкінці 2 ст. кордони майбутньої України з пн. перетнули *готи*. Частина їх осіла на *Волині*, інші ж, досягнувши пд. краю степу, очолили руйнівну силу, що спочатку завдала нищівного удару греко-варварському нас. низового Дніпра, пізньоскіф. царству в Криму та багатьом грец. містам, а згодом рушила на Рим. імперію морем і суходолом. На значних просторах України запанувала *черняхівська культура* — поліетнічне утворення, до складу якого входили й слов'яни. На якийсь час консолідуючим началом цього утворення (саме його дослідники схильні ототожнювати з «державою Германаріха» писемних джерел) стали готи. Розпад «держави» Германаріха було спричинено не лише навалою гунів (370-ті рр.), а й консолідацією слов'янських народів. На кін. 4 ст. припадає діяльність вождя племінного союзу *антів Божа*. Тоді ж виникають й ін. слов'ян. угруповання — венедів та *склавінів*. Подальша слов'ян. історія розгортається вже в середньовічні часи. (Про дещо іншу концепцію тривалості Д.і. України див. *Археологія*.)

Літ.: *Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. К., 1983; *Залізняк Л.Л.* Нариси стародавньої історії України. К., 1994; *Павленко Ю.В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. К., 1994; Давня історія України, т. 1—3. К., 1997—99; *Баран В.Д.* Давні слов'яни. К., 1998; *Бунятян К.П. та ін.* На світанку історії. В кн.: Україна крізь віки, т. 1. К., 1998; *Крижицький С.Д. та ін.* Античні держави Північного Причорномор'я. К., 1998; Етнічна історія давньої України. К., 2000; Історія культури давнього населення України. В кн.: Історія української культури, т. 1. К., 2001.

К.П. Бунятян.

ДАВÓСЬКИЙ ЕКОНОМÍЧНИЙ ФÓРУМ — неформальна зустріч політ. та бізнесових еліт найвпливовіших країн світу. Ініційований 1977 нім. бізнесменом К.Швабом. Засідання відбуваються на зимовому курорті в м. Давос (Швейцарія). Зустрічі традиційно проходять наприкінці січня кожного року, порядок денний чітко не окреслюється, що дає можливість проведення дискусій з різних актуальних питань світ. політики та економіки (див. *Глобалізація*).

Україна бере участь у роботі форуму з січ. 1992: саме тоді там відбулася презентація незалежних д-в, утворених на теренах колиш. *СРСР*. Під час роботи форуму було досягнуто домовленості про вступ України до *Міжнародного валютного фонду*, велися переговори про умови сплати зовн. боргу, залучення іноз. інвестицій (див. *Іноземний капітал в Україні*). 1995 у Давосі розпочалися переговори про вступ України до *Світової організації торгівлі*. У наступні роки обговорювалися питання, зокрема, про перетворення ЧАЕС (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*) на екологічно безпечну зону, про можливість реалізації проектів

розбудови транспортних комунікацій «Європа—Азія» по тер. України, вирішувалося питання фінансування об'єкту «Укриття» ЧАЕС як передумови закриття станції тощо.

Літ.: *Сорос Дж.* Глобализация мировой экономики. М., 1999.

А.Ю. Мартинов.

ДАЖБÓГ, Дажьбог, Даждьбог — язичницьке божество Давньої Русі (див. *Київська Русь*). Згадується в *«Повісті временних літ»* серед божеств, поставлених 980 вел. кн. київ. *Володимиром Святославичем* на *Старокиївській горі*. В *Іпатіївському літописі* під 1114, у тій його частині, де вміщено вставку, зміст якої запозичено з визант. хроніки Іоанна *Малали*, ім'я Д. вжито замість імені Геліос, яким греки означали сонячне божество. Згідно з цією вставкою, «Солнце царь, сын Сварогов, еже есть Дажьбог». Д. царював у Стародавньому Єгипті після свого батька *Сварога*. Д. захищав закони, встановлені Сварогом, насамперед — інститут шлюбу. Згідно зі *«Словом о полку Ігоревім»*, під час князівських міжусобиць на Русі «погибашеть жизнь Даждьбожа внука». «Даждьбож внук» тлумачиться дослідниками по-різному: як символічне позначення рус. народу або ж як вказівка на когось із князів, можливо, Володимира Святославича. Подвійну функцію Д. як предка народу і князів фіксує укр. весільна пісня, де мовиться про те, як жених-«князь», що їде до нареченої, зустрічає по дорозі Д., який сам фактично постає в ролі першоженихa (першопредка) — Сонця. В ін. пісні Д. прославляється як божество родючості, що відмикає ключами літо, тобто оживляє природу. Це дає змогу тлумачити ім'я Д. як «божества, що дає», «божества—подателя благ».

Літ.: *Топоров В.Н.* Об иранском элементе в русской духовной культуре. В кн.: Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: Источники и методы. М., 1989; *Потебня А.А.* О происхождении названий некоторых славянских языческих божеств. Там само.

Ю.Г. Писаренко.

ДÁКИ (Daci) — фракійські племена, споріднені *гетам*. Жили на пн. від *Дунаю* до *Карпат*. Відомі з 5 ст. до н.е. У 1 ст. до н.е. з войовничими Д. зіткнулися римляни (див. *Рим Стародавній*). Першим про них написав рим. імп. Гай Юлій Цезар у «Записках про Галльську війну». Найбільшого розквіту Д. досягли за царя Децебала (87—106), який прагнув об'єднати під своєю владою всі місц. племена і вів успішну боротьбу з експансією Рим. імперії. Але внаслідок воєн з рим. імп. Марком Ульпієм Траяном 101—102 та 105—106, в яких Д. зазнали поразки, їх тер. перетворилася на рим. пров. Дакію. Рельєфні зображення цих подій є на тріумфальній колоні Марку Ульпію Траяну в Римі та на обеліску перемоги в м. Адамклісі (нині Румунія). Значна ч. Д. (т. зв. вільні Д.) переселилася в Карпати.

Літ.: *Parvan V.* Getica o protoistorie a Daciei. Bucureşti, 1926; *Його ж.* Dacia. В кн.: An outline of the early civilization of the Carpatho-Danubian countries. London—Cambridge, 1928; *Колосовская Ю.К.* Паннония в I—III веках. М., 1973; *Її ж.* Рим и мир племен на Дунае. I—IV вв. н. э. М., 2000.

В.В. Крапівіна.

ДАЛЕКОСХÍДНІ ПОСÉЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ. Далекий Схід (ДС) — заг. назва земель на сх. Азії. До ДС належить сх. ч. тер. РФ (Рос. ДС), сх. ч. тер. Китаю, тер. Кореї (Корейська Нар. Демократ. Республіка й Республіка Корея), тер. Японії. Рос. ч. ДС (а це 30 % тер. Росії) охоплює сучасні Приморський та Хабаровський краї, Амурську, Сахалінську, Магаданську та Камчатську області, Коряцький автономний округ, Єврейс. автономну обл., Чукотський автономний округ, сх. частини Якутії та Читинської області.

Формування укр. поселень на ДС почалося з приєднання ч. цих земель до *Російської імперії* за Айгунським (8 груд. 1858) та Пекінським (2 листоп. 1860) договорами Рос. імперії з Китаєм. Спочатку міграція українців на рос. ДС була спорадичною. Масовою вона стала з 1883, коли розпочався мор. рейс (див. *Добровільний флот*) з *Одеси* до м. Владивосток (нині центр Приморського краю, РФ). Протягом 1883—97 за цим маршрутом відбуло з України 754 родини (4688 осіб) за казенний кошт і 3552 родини (24 405 осіб) за власний кошт, які заснували на далекосх. землях 86 поселень. Після спорудження Транссибірської залізниці, яка з'єднала (через Китай) Владивосток із центр. губерніями Росії, та надання переселенцям спец. пільг міграція на ДС посилилася. Серед переселенців, які прибули на ДС упродовж 1906—17, вихідці з укр. губерній становили 166 873 особи (60,42 % усіх переселенців). Загалом протягом 1858—1916 з укр. губерній на ДС переселилося понад 276 тис. осіб (56,54 % заг. потоку). Там українці заснували, переважно на тер. нинішніх Приморського та Хабаровського країв і Амурської обл., села: Черніговка, Кириловка, Сергєєвка, Покровка, Ракитно, Ромни, Березовка, Іванковці, Богословка та ін. За доби *СРСР* причинами переселень, окрім суто екон. (аграрне перенаселення, безземелля й малоземелля на істор. батьківщині), також стали: *голод 1921—1923 в УСРР*, *колективізація сільського господарства*, *голодомор 1932—1933 в УСРР*, політ. репресії 1930-х рр. та повоєн. часу, оргнабори (значна кількість українців — висококваліфікованих фахівців, учених, діячів науки та к-ри — потрапила на ДС за переведенням). У цілому, однак, кількість переселенців-українців, які прибували на ДС під впливом екон. чинників, переважала кількість примусово висланих.

За даними переписів, на ДС налічувалося: 1926 — 315 тис., 1939 — 362 тис., 1959 — 441,5 тис., 1970 — 398,1 тис., 1979 — 493,0 тис., 1989 — 620,5 тис. українців. Найбільш заселеним українцями став *Зелений Клин*. 1989 питома вага українців, наприклад, у Дальнорєченському р-ні становила 23,3 %, у Лєсозаводському — 19,5 %, у Хорольському — 16,2 %, Яковлєвському — 15,7 %, Спаському — 14,7 %, Ханкайському — 14,6 %, Черніговському — 13,8 %, Кіровському — 13,7 %, Михайловському — 12,8 %, Партизанському — 11,3 %, Уссурійському — 10,9 %, Пограничному — 10,6 %, Ольгинському — 10,4 %. Частка українців на рос. ДС, які вважають рідною мовою укр., 1989 становила 40,6 % і коливалася в окремих р-нах від 34,2 до 49,4 %.

Унаслідок цілеспрямованої еміграції укр. поселення свого часу сформувалися також у Китаї й проіснували там майже півстоліття. Наприкінці 19 ст. досить великі групи українців почали прибувати в пн.-сх. ч. Китаю — Маньчжурію. Тут вони працювали спочатку будівельниками, а згодом службовцями Китайсько-Східної залізниці (нині Харбінська залізниця), яку проклала й якою управляла Росія за домовленістю з китайс. урядом. Значна група українців прибула в Маньчжурію з Туркестану разом із ген. Д.Хорватом, де під його кер-вом брала участь у буд-ві Закаспійської залізниці. Найбільше укр. поселенців осіло в Харбіні (місто засноване 1898). За непрямими підрахунками, в 1920—30-х рр. у Харбіні проживало понад 15 тис., а всього в Маньчжурії (Харбін, Дайрен, нині м. Далянь, Мукден, нині м. Шеньян, Гірін та ін.), за різними оцінками, — від 30 до 45 тис. українців.

Поза Маньчжурією укр. громади в Китаї в 1920—40-х рр. існували в Шанхаї, Тяньцзіні, Циндао та Ганьгоу. В Шанхаї, зокрема, проживало бл. 4 тис. українців.

Укр. нац. життя на ДС розвивалося нерівномірно. В його історії можна виділити шість періодів: 1) від перших переселень до 1917; 2) 1917—1922; 3) 1922—1931; 4) 1931—33 (період проведення *українізації політики*); 5) 1933 — до поч. 1990-х рр.; 6) від поч. 1990-х рр.

До 1917 укр. громад. життя на ДС мало виключно культ.-просвітницький характер і концентрувалося в Укр. клубі в Харбіні та довкола драм. гуртків, що створювалися українцями в тимчасових поселеннях, розташов. уздовж залізниці. В Примор'ї центром громад. життя того періоду були: «Студенческое общество украинцев» при Сх. (Орієнтальному) ін-ті на чолі з К.*Андрущенком*, гурток при Нар. домі у Владивостоці та Укр. клуб у м. Благовєщенськ (нині центр Амурської обл.). 1917—21 на всій тер. ДС культ.-освіт. праця поєднувалася з політичною. 1917—18 було проведено чотири Далекосхідних укр. з'їзди: 1-й — (11—14 черв. 1917) у м. Нікольськ-Уссурійський (нині м. Уссурійськ Приморського краю), 2-й і 3-й — у м. Хабаровськ (4—7 січ. 1918 і 7—12 квіт. 1918), 4-й — у м. Владивосток (24 жовт. 1918). На 3-му з'їзді було створено Укр. далекосх. крайову раду (до кін. 1920 відбулися 3 її сесії) та Укр. далекосх. секретаріат (діяв як виконавчий орган протягом 1918—22). За рішенням з'їзду були створені 10 укр. окружних рад. Друга сесія Укр. далекосх. крайової ради ухвалила конституцію нац.-культ. автономії (самоврядування) українців на ДС. 16 лип. 1917 у Харбіні відбувся з'їзд українців Маньчжурії, який обрав Маньчжурську укр. окружну раду на чолі з лікарем І.Мозолевським. У цей період діяла широка мережа громад. та кооп. орг-цій («Просвіта», «Чумак», «Хлібороб», «Гайдамака»). Видавалися газети й журнали: *«Українець на Зеленому Клині»*, «Щире слово», «Громадська думка», «Українська думка» (усі у Владивостоці), «Ранок», «Нова Україна», «Хвилі України» (Хабаровськ), *«Засів»* (Харбін) тощо. Весною—літом 1917 заходами голови військ. секції Маньчжурської укр. окружної ради П.*Твардовського* під гаслом допомоги Україні були сформовані 2 укр. сотні: в Харбіні — імені Т.Шевченка, яка підлягала окружній раді, та на ст. Хайлар (нині Китай). Перша сотня виїхала в Україну в черв. 1917 з Владивостока, друга — восени з Харбіна. Наприкінці 1918 почалося формування військ. частин, що мали на меті захист укр. інтересів на ДС. Під час інтервенції військ *Антанти* на тер. рос. ДС вживалися заходи щодо формування укр. корпусу, які, однак, не були реалізовані. Лише у Владивостоці 1920 деякий час існував укр. курінь. Спроба сформувати на ст. Ехо в Маньчжурії укр. полк не мала позитивного результату.

Українська Держава призначила своїм консулом на ДС П.Твардовського, а головам місц. укр. окружних рад надала консульські повноваження «по захисту прав та інтересів українських громад у Московщині». Проте військ.-політ. ситуація, що склалася тоді, не сприяла вирішенню проблем українців на ДС. Лише в період існування Далекосхідної Республіки (1920—22; ДСР), конституція якої гарантувала всім національностям нац. автономію, при Мін-ві нац. справ ДСР 4 трав. 1921 у м. Чита було створено спец. укр. від., заходами якого почали відкриватися укр. школи. Перші школи відкрито на ст. Хілок (нині на тер. Читинської обл.), у містах Верхнєудінськ (нині м. Улан-Уде, Бурятія), Чита, Борзя (нині місто в Читинській обл.), Благовєщенськ, Свободний (нині міста в Амурській обл.), Хабаровськ. Станом на 1921 у Хабаровському пов. діяло 22 укр. школи, а в Амурській губ. — 9 (збільшенню їх кількості перешкоджала нестача викладачів та підручників). Після ліквідації ДСР (1922) почалися масові арешти укр. діячів: у Владивостоці заарештовано П.*Горового*, Неділька-Борковського, К.Стрельбицького, Є.*Геруцького*, О.Корсуня, Д.Кисілева, Дубовика, Д.Нечипоренка, І.Смульського; в Читі — В.Козака, О.Кузурмана-Ященка, Г.Левченка, К.Тишкевича, Г.Катницького — усього понад 120 осіб. Голову секретаріату Укр. далекосх. крайової ради Ю.*Глушка* (Мову) заарештували ще 5 листоп. 1922, до проголошення рад. влади на тер. ДСР. Були розпущені й укр. організації. 5—13 січ. 1924 у Читі відбувся процес над діячами укр. нац. руху, яких звинуватили у зв'язках з японцями, намірах відірвати ДС від РСФРР і т. ін. 14 з них засудили на різні терміни позбавлення волі.

Центром укр. громад. життя на ДС після 1922 стала Маньчжурія, куди перебралося багато діячів з України та рос. ДС. Гол. осередком громад. життя тут був Укр. нац. дім, збудований 1918—20. Активно діяла укр. правосл. парафія, що мала свою церкву. В черв. 1935 створена Укр. нац. колонія — єдиний для всіх українців центр, що тривалий час залишався легальною орг-цією після заборони 1937 япон. військ. владою всіх ін. укр. т-в. У різні роки в Маньчжурії виходили: тижневики «Маньчжурський вісник» та «Українське життя», неперіодичний ж. «Вісті Української національної колонії в Манджу-Го», ж. та газ. «Далекий Схід», підпільні неперіодичні видання «Сурма» та «Листи з Далекого Сходу», ж. «Засів», місячник «Вимоги життя», часописи «Шанхайська

громада» та «Український голос на Далекому Сході» тощо. Осередки організованого громад. життя українців на тер. Маньчжурії перестали існувати зі вступом туди 1945 військ Червоної армії (див. *Радянська армія*), а в ін. р-нах Китаю — на поч. 1949, перед падінням влади Гоміндану. Більшість активних членів укр. громад були заарештовані й засуджені на різні терміни позбавлення волі, а Ю.Рой та І.*Шлендик* — до страти. Ті, хто належав до укр. громад у Тяньцзіні, Циндао і Шанхаї, а також деякі ін. українці евакуювалися спочатку на Філіппіни, а звідти до Австралії, Аргентини, Канади та США.

Під час проведення ВКП(б) 1931—32 у Далекосх. краї РСФРР політики українізації постановою президії Далькрайвиконкому «Про практичне проведення українізації» від 20 берез. 1931 передбачалося в 6 р-нах Далекосх. краю з найбільш високою часткою укр. нас. до 1 жовт. 1931 перевести на укр. мову все офіц. діловодство, а також роботу культ.-освіт. установ у цих р-нах. Ще 7 р-нів були названі р-нами часткової українізації, тут для обслуговування укр. нас. рідною мовою створювалися спец. бюро для перекладу при відповідних райвиконкомах та госп. орг-ціях.

Постановою президії Далькрайвиконкому від 10 черв. 1931 було затверджено план українізації культ.-освіт. установ Далекосх. краю, який передбачав українізацію в 13 р-нах 809 шкіл 1-го ст., які охоплювали 86,2 % укр. дітей шкільного віку; 6 груп фабрично-заводських семирічок, 42 групи денних шкіл колг. молоді та 24 вечірніх, 309 дошкільних установ, 209 хат-читалень та 26 б-к. Мало організуватися укр. від-ня при Благовещенському агро-пединституті. Зважаючи на брак укр. кадрів та укр. літ., президія Далькрайвиконкому звернулася до ВУЦВК з проханням організувати шефство над районами Далекосх. краю. 10 серп. 1931 Секретаріат ВУЦВК із метою «заснувати систематичні зв'язки з українською трудящою людністю Далекого Сходу й допомогти далекосхідним організаціям в обслуговуванні її українською мовою» ухвалив взяти над 9-ма укр. р-нами ДС культ. шефство. 1931 було створено крайовий Укр. держ. пересувний театр, який працював у місцях найкомпактнішого проживання укр. нас. — від м. Свободний на Амурщині до м. Нікольськ-Уссурійський на Приморщині. Українізація Далекосх. краю суттєво активізувалася 1932, коли головою Далькрайвиконкому був призначений П.*Буценко*, колиш. секретар ВУЦВК. Він особисто очолив Крайову комісію з українізації, яка керувала цією роботою в краї.

Від берез. 1932 у Хабаровську почала виходити крайова україномовна газ. «Соціалістична перебудова». Від 1 трав. 1932 укр. мовою мали перекладатися районні газети Спаського («Приханкайська правда»), Черніговського («Черніговський колгоспник»), Завітінського («Колгоспна праця»), Калінінського («Боротьба»), Александровського («Смичка») та Шмаковського («Штурм»); від 1 лип. 1932 — Ханкайського («Ханкайський ударник»), Яковлєвського та Івановського («Колгоспник Примор'я») р-нів. Однак вказаних термінів перекладу цих газет укр. мовою не завжди дотримувалися, і тому лише деякі матеріали виходили друком українською. Терміни остаточного переходу на обслуговування укр. р-нів укр. мовою постійно змінювалися. Постановою президії Далькрайвиконкому від 9 серп. 1932 було затверджено рішення крайової комісії з українізації від 13 лют. 1932 про переведення з 1 лип. 1932 на повну українізацію 3-х р-нів часткової українізації на Приморщині, де українці становили більшість населення. Крім того, суттєві зміни мали статися в галузі освіти. Однак цим планам не судилося збутися. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 14 груд. 1932, усі укр. культ.-освіт. установи на терені РСФРР були ліквідовані.

Початок нового етапу відродження укр. сусп.-культ. життя на ДС датується поч. 1990-х рр. Перші укр. організації на ДС того періоду виникли в м. Спаськ-Дальній та м. Владивосток і формувалися незалежно одна від одної. Станом на 1994 на ДС діяло 11 укр. т-в. Т-ва відродили традицію щорічного проведення Шевченківських свят, відзначають укр. реліг. та громад.-політ. (День злуки, День незалежності тощо) свята. Пік діяльності т-в припав на 1992—93. У цей період відновила свою діяльність газ. «Українець на Зеленому Клині» (вийшло 5 чисел), працювали недільні укр. школи, створено більшість хорових колективів; у берез. 1993 у Владивостоці за участю представників укр. т-в із Приморського, Хабаровського країв і Сахалінської обл. пройшов 5-й Далекосх. з'їзд українців. Од листоп. 2000 виходить газ. «Батьківщина. Україна, моя Україна» (засн. — Нац.-культ. автономія українців Камчатки). Представники укр. т-в ДС брали участь у роботі 1-го Конгресу українців колиш. СРСР та 3-х *Всесвітніх форумів українців*. 1992—94 на ДС працювали офіц. представники т-ва «Україна» (А.Попок — 1992—93; Н.Фоміна — 1993—94). Нині діяльність українських орг-цій регіону полягає переважно у виступах хорових колективів.

Літ.: *Кабузан В.* Переселення українців у Далекосхідний край в 1850—1916 рр. «УІЖ», 1971, № 2; *Морозова Т.* Экономическая география России. М., 1999; *Попок А.А.* Українські поселення на Далекому Сході: Історико-соціологічний нарис. К., 2001; *Малицький О.* Українські й тематично українські періодичні й серійні видання в Росії і в її дотеперішніх колоніях, у цьому й у ще досі нею окупованих частинах України (пробна версія). Калгарі, 2002; *Попок А.А.* Українці на Далекому Сході: організації, події, персоналії. К., 2004.

А.А. Попок.

ДАЛЬ Володимир Іванович (літ. псевд. — Козак Луганський; 22.11(10.11).1801—04.10(22.09.).1872) — письменник, лексикограф, етнограф, фольклорист.

Будинок-музей В.І. Даля в м. Луганськ.

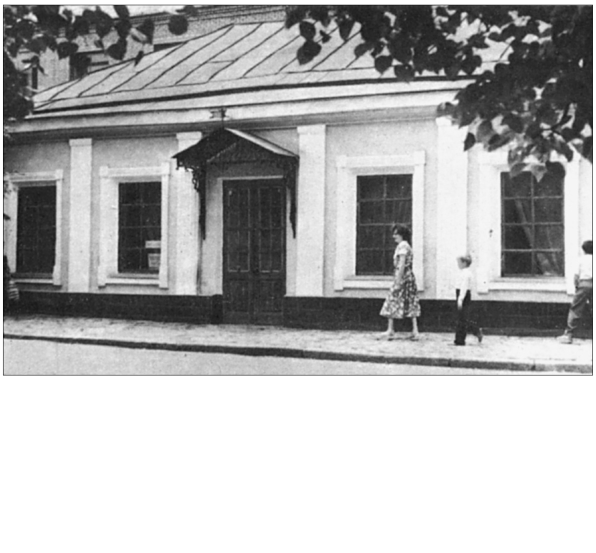

В.М. Дальський.

Один із засн. Рос. геогр. т-ва (1845), почесний чл. Петерб. АН (1863). Н. в с-щі Луганський завод (нині м. *Луганськ*). Дитинство провів у рідному селищі та в *Миколаєві.* 1814—19 навч. в Петерб. мор. корпусі. 1819—26 служив на флоті, зокрема в Миколаєві. 1826—29 навч. на мед. ф-ті Дерптського (нині Тартуського) ун-ту. Від 1829 — лікар в *Умані* та *Кам'янці-Подільському.* Від 1833 — чиновник в Оренбурзі, *Санкт-Петербурзі*, Нижньому Новгороді (нині усі міста в РФ). 1859 вийшов у відставку. Оселившись у *Москві*, присвятив себе роботі над «Толковым словарем живого великорусского языка» (в 4-х т., 1863—66), матеріали до

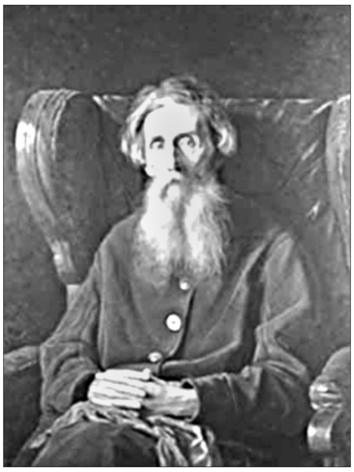

В.І. Даль. Портрет худож. В. Перова. 1871.

якого (бл. 200 тис. слів) збирав понад 50 років.

Автор праці «Пословицы русского народа» (1861—62), до якої увійшло понад 30 тис. прислів'їв, приказок (серед яких і укр.), повістей, казок, нарисів, оповідань. Писав рос. мовою. Низку творів присвятив укр. тематиці. Перекладав з укр. мови худож. твори. Був знайомий з Т.*Шевченком.*

П. у м. Москва. Похований на Ваганьковському кладовищі.

Літ.: *Бессараб М.* Владимир Даль. М., 1972; *Єненко Ю.* Слово про Козака Луганського. Луганськ, 1994.

Л.О. Гаврилюк.

ДА́ЛЬСЬКИЙ Володимир Михайлович (справжнє прізв. — Нестеренко; 05.05(22.04).1912—1998) — актор. Нар. арт. СРСР (1960). Н. в м-ку *Нікополь.* 1930—32 — навч. у Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М.Лисенка. Працював у Харків. театрі юного глядача, Харків. драм. театрі ім. Т.Шевченка, драм. театрах Червоної армії (*Київ*, *Одеса*, *Львів*). 1957—76 — у Київ. укр. драм. театрі ім. І.Франка. Театральні ролі: Боруля («Мартин Боруля» І.*Карпенка-Карого*), Возний («Наталка-Полтавка» І.*Котляревського*), Куралєпов («Гаряче серце» О.*Островського*), Сиплий («Оптимістична трагедія» Вс.Вишневського), Шаула («Свіччине весілля» І.Кочерги), Шельменко («Шельменко-денщик» Г.*Квітки-Основ'яненка*) та ін. Знімався в худож. фільмах на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О.Довженка. Ролі: Дітц («Івanна», 1959), Барабуля («Кров людська — не водиця», 1960).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1971).

Тв.: Театральними шляхами: Спогади народного артиста СРСР, лауреата Державної премії УРСР ім. Т.Г.Шевченка. К., 1981.

Літ.: *Снєгірьова Н.М.* Володимир Михайлович Дальський. Народний артист СРСР. К., 1965.

П.М. Бондарчук.

ДА́ЛЬТОН-ПЛАН, Долтон-план — система організації навч.-виховної роботи в школах. Заснована на принципі індивідуального навчання. Розроблена і вперше застосована в США в м. Долтон (шт. Массачусетс) педагогом Є.Паркхерстом на поч. 20 ст. У 1920-ті рр. в модифікованому вигляді частково практикувалася в *СРСР.* Згідно з принципами роботи Д.-п., учні самі обирали коло навч. предметів, які мали опанувати, крім того, в навч. процесі осн. увага приділялася самостійній роботі учнів. Класні кімнати замінювалися предметними навч. лабораторіями, матеріал навч. програми розподілявся на місячні й тижневі завдання. Учень отримував завдання, виконував його самостійно й здавав учителеві, якому відводилася роль консультанта. В СРСР Д.-п. було трансформовано в бригадно-лабораторний метод. Місце індивідууму в ньому займала бригада. Невдовзі метод був засуджений постановою ЦК ВКП(б) від 25 серп. 1932 «Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі» і вилучений із практики рад. школи.

Літ. *Дьюи Э.* Дальтонский лабораторный план. М., 1923; *Паркхерст Е.* Воспитание и обучение по дальтонскому плану. М., 1924; Новые системы образовательной работы в школах Европы и Северной Америки. М., 1930.

П.М. Бондарчук.

ДАНИЇ́Л ЗАТО́ЧНИК (р.н. і р.с. невід.). — давньорус. письменник, автор створеного в 1-й третині 13 ст. «Слова» («Моленія»; див. *«Моленіє Даниїла Заточника»*), адресованого переяславль-залеському кн. *Ярославу Всеволодичу*, сину вел. кн. владимирського та суздальського *Всеволода Юрійовича* Велике Гніздо. Домагаючись князівської милості, Д.З. прославляє чесноти свого сюзерена, широко використовуючи бібл. тексти із Книги притч Соломона, Псалтиря та літ. творів, поширених у *Київській Русі.* Написане у жанрі літ. памфлету, «Слово» Д.З. є яскравою пам'яткою давньорус. письменства, цінним джерелом з історії сусп.-політ. думки та духовної к-ри середньовічної Русі.

Вид.: *Зарубин Н.Н.* «Слово Даниила Заточника» по редакциям XII—XIII вв. и их переделкам. Л., 1932.

Літ.: *Романов Б.А.* Люди и нравы Древней Руси. М.—Л., 1966; *Данилевский И.* Холопское счастье Даниила Заточника. В кн.: В своем кругу. Индивид и группа на Западе и на Востоке Европы до начала нового времени. М., 2003; *Горский А.А.* Слово (Моление) Даниила Заточника. В кн.: Письменные памятники истории Древней Руси. Летописи. Повести. Хождения. Поучения. Жития. Послания: Аннотированый каталог-справочник. СПб., 2003.

В.М. Ричка.

ДАНИЇ́Л ПАЛО́МНИК (р.н. і р.с. невід.) — церковний діяч, автор першого у літ. *Київської Русі* опису подорожі по Святій землі — «Хожение Даниила, Руськыя земли игумена» (див. *«Хожденіє ігумена Даниїла»*). Був ігуменом одного з чернігівських монастирів або, як доводять окремі дослідники, єпископом Юр'ївським (поставлений 1114). Близько 1106—08 відвідав Палестину з метою засвідчити істину про місця, пов'язані з подіями і особами Священної Історії, зокрема, з народженням, мученицькою смертю і воскресінням Ісуса Христа. У подорожніх нотатках Д.П. є порівняння приро-

ди та ландшафту Палестини з природою та ландшафтами Русі, опис богослужіння в церкві Святого Воскресіння в Єрусалимі, де знаходиться Гроб Господній, та оповідь про свою зустріч з єрусалимським королем Балдуїном. Д.П. сподобився бачити сходження Благодатного вогню (світло небесне) до Гробу Господнього у Велику (Страсну) суботу напередодні православної Пасхи. Він також молився там «за всю землю Руську» і її князів. Оповідь Д.П. про паломництво на Святу землю стала цінним джерелом свідчень про Єрусалимську церкву (див. *Єрусалимський патріархат*), історію та духовну культуру Палестини 12 ст., а також і про тогочасну ієрархічну систему міжкнязівських взаємин на Русі.

Вид.: *Возняк М.С.* Старе українське письменство. Львів, 1922; Хождение Даниила, игумена Руской земли. В кн.: Книга хожений. Записки русских путешественников XI—XV вв. М., 1984.

Літ.: *Гардзанити М.* «Хождение» игумена Даниила в Святую землю. Литература и богословие на Руси XII века. «Славяноведение», 1995, № 2; *Малето Е.И.* Хождения русских путешественников XII—XV вв. М., 2000.

В.М. Ричка.

ДАНИЛЕ́ВИЧ Василь Юхимович (09.02.1872—10.11.1936) — історик, археолог, нумізмат. Учень В.*Антоновича.* Член *Українського наукового товариства* в *Києві*, Берлінського т-ва передістор. дослідів, *Харківського історико-філологічного товариства*, *Історичного товариства Нестора-літописця.* Н. в м. Курськ (нині місто в РФ). Закінчив істор. від-ня історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту (1895). Викладав у г-зіях міст Баку (1896—97, нині столиця Азербайджану), Дерпт (нині м. Тарту; 1897—1900), Ревель (нині м. Таллінн, обидва — в Естонії; 1900—01), *Харків* (1902—07) та в Харків. (1903—07), Київ. (1907—15) і Варшавському (1915—18) ун-тах. Викладач Вищих жіночих курсів та Вищих жіночих курсів М.*Довнар-Запольського* (заг.-освіт. та історико-філол.) у Києві (1907—15). 1918—20 — проф. *Українського державного університету* в Києві, 1920—31 — Київ. ін-ту народної освіти. В 1930-ті рр. викладав в *Інституті червоної професури* при ВУЦВК (1931) та Київ. ун-ті.

1919 — чл. бібліотечної колегії Наркомосу УСРР та к-ту для заснування Всенар. б-ки України. 1920 — голова колегії Гол. архів. управління Наркомосу УСРР. Від 1919 працював у ВУАН: 1919—20 — чл. Постійної комісії для складання словника живої укр. мови; 1919—30 — чл. Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України; 1924—29 — дійсний чл. *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН* у Києві, очолюваної М.*Грушевським.*

Проводив археол. розкопки на Київщині, Харківщині, Чернігівщині та в ін. місцях. Автор понад 100 наук. праць з історії та археології України, історії Білорусі, генеалогії *козацької старшини*, *історіографії.* Архів Д. зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ.

П. у м. Київ.

Тв.: Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст. К., 1896; Заметки по русской доисторической керамике. «Археологическая летопись Южной России», 1903, ч. 5; Археологічна минувшина Київщини. К., 1925.

Літ.: Закоханий в історію України [В.Ю.Данилевич]. В кн.: Український історичний календар 1996. К., 1995; *Михальченко С.И.* Киевская школа в российской историографии [В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики]. М.—Брянск, 1997.

О.В. Юркова.

ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Віктор Васильович (04.09.1898—09.08.1960) — дослідник історії техніки, письменник. Професор (1931), дійсний член Академії історії матеріальної к-ри (1931), д-р тех. н. (1938), акад. АН УРСР (1948). Чл. Спілки письменників СРСР. Н. в м. Лодзь (Польща) в сім'ї вчителів. 1908 вступив до Лодзинської г-зії. 1911 перейшов у г-зію м. Біла Седлецької губ. (нині м. Бяла-Подляска, Польща), а 1914 — до 1-ї Полтав. чол. г-зії, яку закінчив 1916. У цьому ж році вступив на хім. ф-т Харків. технологічного ін-ту, 1923 успішно його закінчив. 1925—28 працював у Харків. істор. музеї, де організував Укр. тех. музей і наук. центр із лабораторією, майстернями, наук. відділами. 1933—36 у Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*) керував каф-рою історії техніки при Ленінгр. металічному заводі-ВТУЗі. 1936—60 очолював каф-ру історії техніки Ленінгр. політех. ін-ту.

Поряд з наук. і пед. діяльністю проводив велику громад. роботу. Брав участь у діяльності всесоюзного «Товариства для поширення політичних і наукових знань», був чл. президії Ленінгр. від. цієї установи, багатьох громад. орг-цій.

Д. — перший рад. проф. і перший акад. в Україні з історії техніки. Опубл. понад 500 наук. і літ. праць, у т. ч. бл. 50 монографій. Найважливіші з них: «Нариси з історії техніки» (1928); «Історія техніки» (1929); «Очерки истории техники XVII—XIX вв.» (1934); «Русская техника» (1947) та ін.

Лауреат Держ. премії СРСР (1942, 1948). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» та медалями.

П. у м. Ленінград.

Літ.: *Гнип І.* В.В.Данилевський. «Нариси з історії техніки», 1961, вип. 7; *Хрєнов К.К.* Віктор Васильович Данилевський. К., 1963; *Його ж.* Академік Віктор Васильович Данилевський. «Доповіді АН УРСР», 1965, № 9; *Штокало Й.З.*, *Анісімов Ю.О.* Видатний історик науки і техніки. «УІЖ», 1978, № 10.

П. Скрипка.

ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Григорій Петрович (26(14).04.1829—18(06). 12.1890) — письменник, чиновник, мандрівник, етнограф, історик. Чл. Харків. стат. к-ту (1863), Т-ва шанувальників словесності при Моск. ун-ті (1867), Т-ва для допомоги нужденним літераторам і вченим (1868), Рос. геогр. т-ва (1870). Н. в с. Данилівка Ізюмського пов. *Слобідсько-Української губернії* (нині село Барвінківського р-ну Харків. обл.). Походив з козац.-старшинського роду. Син поміщика, колишнього офіцера П.Данилевського (1802—1838 або 1839) та його дружини Катерини (1810—1875), випускниці Харків. ін-ту шляхетних панянок, у дівоцтві Купчинової (за другим чоловіком — Іванчина-Писарєва).

До 1841 здобував освіту вдома, потім — у Моск. дворянському ін-ті, з 1846 — на камеральному від-ні юрид. ф-ту Петерб. ун-ту. Дебютував у журналістиці («Иллюстрация», «Звездочка»,

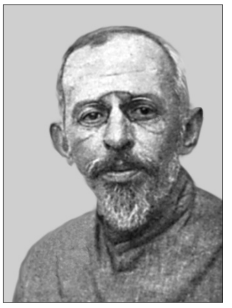
В.Ю. Данилевич.

В.В. Данилевський.

Г.П. Данилевський.

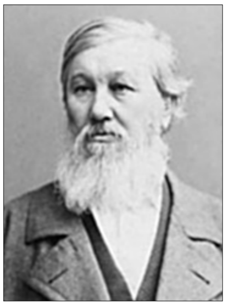

М.Я. Данилевський.

«Ведомости Санкт-Петербургской городской полиции»).

4 трав.(22 квіт.) 1849 арештований у справі *петрашевців* і замкнений до *Петропавловської фортеці*, проте 22(10) лип. випущений через недоведеність звинувачень. Підпав під поліційний нагляд. По закінченні навч. зі званням кандидата (1850) служив у Мін-ві нар. освіти. Співробітничав із часописами різних напрямків. 1851 надрукував поетичну зб. «Крымские стихотворения», познайомився з М.*Гоголем*, якого певною мірою наслідував, а в літ. полеміці 1852 підтримав.

1850—1852, 1854—56 навідував Україну, пд. Росії. Видав зб. «Слобожане» (1854), умістивши в ній, зокрема, «Повесть о том, как казак побывал в Бахчисарае» (раніше обнародувано в місячнику *«Современник»*, 1852, кн. 6). На основі даних, зібраних у відрядженнях од петерб. археогр. комісії та мор. мін-ва виклав розвідки «Частные и общественные собрания старинных актов и исторических документов в Харьковской губернии», «Полтавская старина в отношении ко времени Петра Великого», «Суворовские бумаги, сохраненные в семействе бывшего его правителя дел Куриса», «Чумаки: Из путевых заметок 1856 г. о нравах и обычаях украинских чумаков», «Основьяненко» (остання разом із пізнішими біографіями В.*Каразіна* й Г.*Сковороди*, а також статтею «Харьковские народные школы (с 1732 по 1865 г.)» — у кн. «Украинская старина», виданій у *Харкові* 1866 і відзначеній Уваровською премією Петерб. АН 1868). Виступав як драматург (п'єса «Пир у поэта Катулла»), прозаїк («Екатерина Великая на Днепре», «Хуторок близ Диканьки» тощо). Складав віршовані «Украинские сказки», котрі від 1853 витримали кілька видань. Перекладав *Вольтера*, У.Шекспіра з оригіналів, фольклорні тв. — з укр. на рос.

1857, пішовши у відставку та взявши шлюб з Юлією Замятиною, оселився на Харківщині, мешкав переважно в селах Петровське та Катеринівка Зміївського пов. Провадив археол. розкопки. Обирався депутатом місц. к-ту з поліпшення побуту поміщицьких селян, губернським гласним, почесним мировим суддею. За дорученням уряду інспектував школи. 1868 — присяжний повірений Харків. суд. округу. Ініціював буд-во Курсько-Харківсько-Азовської залізниці.

Подорожував за кордоном (1860), налагодив кореспонденцію до *Вільної російської друкарні*. Публіцистичні свої праці поширював і в легальній пресі (матеріали з сел. та нац. питань, а також мандрівні нотатки у петерб. часописах здебільшого підписував «А.Скавронский»). 1859 у газ. *«Одесский вестник»* надрукував нарис «Разбойник Гаркуша (Из преданий о Харьковской и Черниговской губерниях)». Автор низки соціальних романів і повістей, серед яких — «Село Сорокопановка» (1859), «Беглые в Новороссии» (1862), «Воля» (1863), «Новые места» (1867).

1869 став на службу до МВС, од 1870 — пом. ред., з 1881 — гол. ред. газ. «Правительственный вестник», із 1882 — чл. ради Гол. управління в справах друку. З 1886 — таємний радник. У белетристиці значною мірою зосередився на творах істор. тематики, у т. ч. «Потемкин на Дунае» (1876), «Уманская резня: Последние запорожцы» (1878), «Мирович» (1875—79), «На Индию при Петре I» (1879), «Княжна Тараканова» (1882), «Сожженная Москва» (1886), «Черный год» (1888—89). Був одним із фундаторів Харків. худож.-пром. музею. Кавалер орденів св. Станіслава 1-го ст. (1881), св. Анни 1-го ст. (1883), св. Володимира 2-го ст. (1890).

П. у м. *Санкт-Петербург*, похований у с. Пришиб Зміївського пов. Харків. губ. (нині село Балаклійського р-ну Харків. обл.). 1962 в с. Данилівка йому споруджено пам'ятник. Б-ка Д. (понад 3000 томів) зберігається в Харків. наук. б-ці ім. В.Короленка.

Тв.: Збігці в Новоросії. Львів, 1892; Нові землі. Львів, 1897; Сочинения, т. 1—24. СПб., 1902; Письма П.А. Плетневу, И.С. и С.Т. Аксакову. «Русская литература», 1979, № 4; Письма к Я.П. Полонскому. В кн.: Ежегодник рукописного отдела Пушкинского Дома на 1978 г. Л., 1980.

Літ.: *Авсеенко В.Г.* Мирович. Исторический роман в трех частях Григория Данилевского. «Русский вестник», 1879, № 9; *Сокальский П.* Поэзия труда и борьбы: По поводу 4-го полного издания «Сочинений Г.П.Данилевского». «Русская мысль», 1885, № 11—12; *Уманець М.* [*Комаров М.*] Г.Данилевський (Посмертна згадка). «Зоря», 1891, ч. 1; *Трубачев С.С.* Г.П. Данилевский. СПб., 1893; *Данилевский М.Г.* Г.П. Данилевский по личным его письмам и литературной переписке. Х., 1893; *Семевский В.* Петрашевцы: Студенты Толстов и Г.П. Данилевский, мещанин П.Г. Шапошников, литератор Катенев и Б.И. Утин. «Голос минувшего», 1916, № 11; *Сидоров Н.* О смерти Н.В. Гоголя: Неизданное письмо Г.П. Данилевского к О.М. Бодянскому. «Голос минувшего», 1919, № 1—4; *Христюк П.* Україна доби селянської реформи в творах Г.П. Данилевського. «Літературний архів», 1930, кн. 1—2; *Сліясов Є.В.* До історії написання праці Г.П. Данилевського «Основ'яненко». «Радянське літературознавство», 1980, № 12; *Свиясов Е.В.* Г.П. Данилевский в литературно-общественном процессе конца 1840-х — начала 1860-х гг. Л., 1982.

П.Г. Усенко.

ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Микола Якович (28.11.1822—01.11.1885) — рос. природознавець, філософ і соціолог. Дійсний статський радник (1868). Н. в с. Оберець Лівенського пов. Орловської губ. (нині село Липецької обл., РФ) в родині генерала. Закінчив Царськосельський ліцей (1842) та Петерб. ун-т (1849). Заарештований за участь у діяльності гуртка *петрашевців* та висланий з *Санкт-Петербурга* (1849). Працював чиновником у канцелярії вологодського та самарського губернаторів. Очолював кілька експедицій з вивчення пром. запасів риби та дичини в різних регіонах *Російської імперії*.

Був одним із перших, хто обстоював теорію циклічних культ.-істор. типів в історії людства (див. *Циклічності теорії*). Вважав, що єдиної заг.-людської цивілізації не існує. У всесвіт. історії виділяв 13 цивілізаційних типів: 1) єгипетський; 2) китайс.; 3) давньосемітський; 4) індійський; 5) іранський; 6) єврейс.; 7) грец.; 8) рим.; 9) араб.; 10) германо-романський; 11) перуанський; 12) мексиканський; 13) слов'янський. Найбільшу увагу приділяв германо-романському та слов'ян. типам цивілізацій. Обмежував час функціонування (цикл) будь-якого культ. типу строком у півтори тисячі років, і поділяв його на три періоди:

1) етнічний (1000 років); 2) держ. (400 років); 3) творчий, цивілізаційний (50—100 років). Заперечував спадковість культ. засад від однієї цивілізації до іншої. Виступав за об'єднання всіх слов'ян у Всеслов'ян. федерацію на чолі з Росією зі столицею в Царграді (*Константинополі*). До новоутвореної федерації мали увійти як *Наддніпрянська Україна*, так і Галичина та Угорська Русь (*Закарпатська Україна*). В політ. плані теорія Д. обґрунтовувала ідеї *панславізму*.

Тв.: О мерах по обеспечению народного продовольствия на крайнем Севере России. СПб., 1869; Россия и Европа. СПб., 1871; М., 1991; Дарвинизм: Критическое исследование, т. 1—2. СПб., 1885—89; О низком курсе наших денег и новых источниках государственных доходов. СПб., 1886; Сборник политических и экономических статей Н.Я. Данилевского. СПб., 1890.

Літ.: *Страхов Н.* Предисловие: Биографический очерк. Некролог. Список сочинений. В кн.: *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа. СПб., 1888; Письма Н.Н. Страхова к Н.Я. Данилевскому. «Русский вестник», 1901, № 3; *Авдеева Л.Р.* Проблема «России и Европы» в воззрениях Н.Я. Данилевского и К.Н. Леонтьева. «Вестник Московского университета: Серия 7. Философия», 1982, № 3; *Захарова А.А.* Россия в философско-исторической концепции Н.Я. Данилевского. Томск, 1986; *Авдеева Л.Р.* Русские мыслители А.А. Григорьев, Н.Я. Данилевский, Н.Н. Страхов: Философская культурология второй половины XIX в. М., 1992; *Айтов С.Ш.* Українознавчі дослідження авторів журналу «Основа» і теорія культурно-історичних типів М.Я. Данилевського. «Бористен», 2000, № 5.

О.В. Ясь.

ДАНИЛЕ́ВСЬКИЙ Олексій Іванович (1770—1815) — медик. Д-р медицини (1805). Н. в Україні. В 1790-х рр. навч. у Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*). Згодом продовжив навчання у Моск. ун-ті, який закінчив 1803. Вся його подальша діяльність пов'язана з роботою в цьому навч. закладі. 1805 отримав наук. ступінь д-ра медицини і був обраний ад'юнкт-проф. повивального мист-ва. Одночасно став проф. у повивальному ін-ті Моск. виховного будинку. На той час Д. був одним із провідних акушерів не лише в *Москві*, а й в усій *Російській імперії*. 1813 його затверджено екстраординарним проф. акушерства при Моск. ун-ті, де, крім свого предмета, він викладав курси з хірургії та дитячих хвороб. Добре знав лат. мову, якою читав багато своїх лекцій. Друкувався в наук. мед. часописах.

П. та похований у Москві.

Тв.: Речь в память профессора Венсовича, читанная по латыне в физико-медицинском обществе 7 октября 1811. М., 1814; Слово о необходимых средствах к подкреплению слабого младенческого возраста для размножения в отечестве нашем народа. М., 1814.

Літ.: *Геннади Г.Н.* Справочный словарь о русских писателях и ученых.., т. 1. Берлин, 1876; Русский биографический словарь, т. 6. СПб., 1905.

Т.В. Чухліб.

ДАНИЛЕ́НКО Валентин Миколайович (06.07.1913—09.10.1982) — археолог, фахівець у галузі первісної археології. Д-р істор. н. (1970). Н. в с. Ново-Михайлівка Таврійської губ. (нині с. Новомихайлівка Черніг. р-ну Запоріз. обл.). Закінчив істор. ф-т Мелітопольського пед. ін-ту (1935). Працював н. с. Мелітопольського краєзнавчого музею (1932—36) та музею м. Валдай (нині місто Новгородської обл., РФ; 1936—39), навч. в аспірантурі Ін-ту історії матеріальної к-ри в Ленінграді (нині *Санкт-Петербург*; 1939—41). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, нагороджений бойовими орденами та медалями. Від 1946 працював у Ін-ті археології АН УРСР: н. с. (1946—49), зав. від. первісної археології (1949—53), ст.н.с. до 1982. 1949 захистив канд., а 1970 — докторську дис. з первісної археології.

Наук. дослідження Д. пов'язані з проблемами етнокульт. розвитку та відтворення космо- і міфологічних уявлень нас. Пд.-Сх. Європи доби *палеоліту*, *мезоліту*, *неоліту*, *мідного віку*, *бронзового віку* та ранніх слов'ян. Ним атрибутовано кілька археол. к-р епохи неоліту та енеоліту. Наприкінці 1940—поч. 1950-х рр. на околицях м. *Київ* відкрив низку поселень ранніх слов'ян, серед яких пам'ятки виділеної в подальшому *київської культури*. Проводив розкопки в Надпоріжжі, на Пд. Бузі, Донбасі, досліджував усесвітньо відому археол. пам'ятку *Кам'яна Могила* в Приазов'ї (1947, 1969—74). Автор 55 наукових праць, у т. ч. монографій «Неолит Украины» (1969), «Энеолит Украины» (1974), «Кам'яна Могила» (1986).

П. у м. Київ.

Літ.: Даниленко Валентин Николаевич, «Советская археология», 1983, № 2.

С.П. Юренко.

Вал.М. Даниленко.

ДАНИЛЕ́НКО Віктор Михайлович (н. 25.11.1949) — історик. Д-р істор. н. (1990), проф. (1995), засл. діяч н. і т. України (1996), чл.-кор. НАН України (2003). Н. в с. Карапиші Миронівського р-ну Київ. обл. Закінчив Ржищівське пед. уч-ще (1969), історико-пед. ф-т Київ. пед. ін-ту (1974). В Ін-ті історії АН УРСР (з 1994 — Ін-т історії України НАН України) від 1974: аспірант, м.н.с, ст.н.с., від 1990 — зав. від. історії к-ри укр. народу, від 2003 — зав. від. історії України 2-ї пол. 20 ст. 1978 захистив канд. дис. на тему: «Братерське співробітництво Української РСР і Російської Федерації у розвитку освіти і науки (1926—1937 рр.)», 1990 — докторську — «Робітничий клас в культурному будівництві на Україні (друга половина 20-х — середина 30-х років)». Був наук. керівником 20 кандидатів істор. наук. Спеціалізується переважно на соціальній і політ. історії та історії укр. к-ри 20 ст., зокрема історії інтелігенції, освіти, науки, церкви, «українізації» (див. *Українізації політика*), міжнар. культ. взаємин, *біографістиці*. Брав участь у підготовці багатотомних видань: *«Історія Української РСР»*, *«Історія Києва»*, «История рабочего класса СССР», «Нариси історії української інтелігенції», «Все про Україну», «Україна крізь віки», «Історія української культури» та ін. Автор понад 200 наук. праць, у т. ч. бл. 30 індивідуальних і колективних монографій, 10 підручників і посібників. 1993—99 — чл. Бюро та вчений секретар *Міжнародної асоціації україністів*, 1998—2000 — чл. Експертної ради ВАК України з істор. наук, від 1996 — чл. наук.-методичної комісії Мін-ва освіти і науки з історії. Входить до складу редколегій низки колективних праць та періодичних фахових видань. Поряд із наук., веде пед. роботу: проф. каф-ри історії Ук-

Вік.М. Даниленко.

Ф. Даниленко.

Владича митра, перероблена з корони Данила Романовича. За малюнком з оригіналу худож. А. Скрутка.

раїни у Київ. нац. пед. ун-ті ім. М.Драгоманова.

Лауреат премії ім. М.Грушевського НАН України (1998), Держ. премії України в галузі н. і т. (2001).

Тв.: Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма. К., 1981; Рабочий класс и культурная революция на Украине. К., 1986; Сталінізм на Україні: 20—30-і роки. К., 1991 [у співавт.]; Сталінізм і українська інтелігенція. К., 1991 [у співавт.]; Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. 1859—1938 рр. К.—Чернівці, 1996 [у співавт.]; Історія України: нове баченння, т. 2. К., 1996 [у співавт.]; Україна в умовах системної кризи (1946—1980 рр.). К., 1997 [у співавт.]; Володимир Дурдуківський — педагог, критик, громадський діяч (1874—1938). К., 2000 [у співавт.]; Україна: утвердження незалежної держави (1991—2001). К., 2001 [у співавт.]; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX—XX ст. Історичні нариси. К., 2002 [у співавт.]; Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20—30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. Донецьк, 2003 [у співавт.]; «Українізація» 1920—30-х років: передумови, здобутки, уроки. К., 2003 [у співавт.].

Літ.: Хто є хто в Україні, 1997. К., 1997; Вчені Інституту історії України НАН України: Біобібліографічний довідник. К., 1998; Імена України: Біографічний щорічник, 2001. К., 2002; Національна академія наук України. Персональний склад. 1918—2003. К., 2003; Українські історики XX століття. Біобібліографічний довідник, ч. 1. К.—Львів, 2003.

С.В. Герегова, О.О. Ковальчук.

ДАНИЛЕ́НКО Федір (08.07.1875 — після 1945) — сходознавець, письменник, громад. діяч. Н. в с. Дубовий Гай Прилуцького пов. Полтав. губ. (нині село Прилуцького р-ну Черніг. обл.). 1897—1901 проходив військ. службу в м. Хабаровськ (нині місто в РФ). 1911 закінчив по 1-му розряду китайсько-маньчжурське відділення Сх. (Орієнтального) ін-ту в м. Владивосток (нині місто в РФ). 1907—09 — чл. студентської укр. громади у Владивостоці. Після закінчення Ін-ту працював у Амурській обл. на посаді сел. начальника. Від 1918 жив у м. Харбін (Маньчжурія, істор. обл. на пн. сх. Китаю). Один із засн. 1925 Ін-ту сходознавчих та комерційних наук, в якому 1925—40 викладав курси: «Історія матеріальної та духовної культури Сходу», «Історія китайської літератури та громадської думки». Від 1919 — чл. Т-ва рос. сходознавців. Родоначальник студій з індології. Друкувався в сходознавчому час. «Вестник Азии». Праці Д. присвячені к-рі та побуту Китаю. 1940 захистив канд. дис. «Походження китайської культури». Брав участь у діяльності укр. орг-цій. Протягом груд. 1933 — лют. 1934 — голова ради Укр. нац. громади. Один із кер. Укр. нац. колонії: 1939 — чл. правління, а від квіт. 1940 — нач. культ.-освіт. відділу. 1942—44 — співробітник япон. військ. місії з пропаганди серед українців. У 1930-ті рр. — організатор гуртка укр. сходознавців. Брав участь у підготовці «Українсько-китайського словника» (1944, Харбін). 1945 заарештований японською військ. контррозвідкою. З приходом у Маньчжурію військ. частин Червоної армії (див. *Радянська армія*) вивезений до *СРСР*.

П. у карагандинських таборах.

Тв.: Приамурский край. Харбин, 1935.

Літ.: «Далекий Схід», Харбін. 1938, ч. 1—12, 14—21; Те саме, 1939, ч. 2—6; *Світ І.* Українсько-японські взаємини 1903—1945: Історичний огляд і спостереження. Нью-Йорк, 1972; *Попок А.А.* Українці на Далекому Сході: організації, події, персоналії. К., 2004.

А.А. Попок.

ДАНИ́ЛІВ, археологічна пам'ятка — давньорус. місто у *Волинській землі.* Розташов. біля колиш. х. Данилівка на тер. нинішнього Кременецького р-ну Терноп. обл. Належав до *Луцького князівства.* Вперше згадано в *Галицько-Волинському літописі* під 1241 (весна), коли *Батий* не зумів його здобути. 1259 за наказом *Бурундая* укріплення Д. було знищено.

Городище літописного міста пл. 1,2 га розміщене на високій (50 м) горі з дуже крутими схилами під назвою Троїця або Данилова. Під час розкопок виявлено рештки житлових будівель, сліди церкви, залізні побутові вироби й зброю, бронз. та скляні прикраси 1-ї пол. 13 ст.

Літ.: *Раппопорт П.А.* Данилов. «Краткие сообщения Института археологии АН СССР», 1971, вып. 125; *Петегирич В.М.* Данилов. В кн.: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: (раннеславянский и древнерусский периоды). К., 1990.

В.М. Петегирич.

ДАНИ́ЛО ГА́ЛИЦЬКИЙ, Данило-Іоанн Романович Галицький (1201—1264) — князь волин. і галицький, старший син *Романа Мстиславича* і його другої дружини *Анни.* Н., очевидно, в *Галичі (давньому).* Вперше одружений (1219) з дочкою галицького кн. *Мстислава Мстиславича* Удатного Анною (п. бл. 1252), вдруге — з литов. княжною, сестрою жемайтського кн. Тевтивіла. По смерті батька (1205) проти Анни і її синів — Данила Романовича (Д.Г.) і *Василька Романовича* повстало галицьке боярство (див. *Галицькі бояри*), що противилось об'єднавчим, державотворчим заходам влади. Київ. кн. *Рюрик Ростиславич* разом з черніг. *Ольговичами* пішов на *Галицьку землю* (1205) та біля валів Галича був розбитий нар. ополченням. Улітку 1206 галицькі бояри закликали на княжіння черніг. князів — Ігоревичів: *Володимира Ігоревича*, Романа і Святослава. Анна з синами подалася до м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), далі до Кракова (Польща) до кн. *Лєшека Білого.* Потім Лєшек відіслав Д.Г. до Угорщини на виконання угоди між ним і угор. королем Андрієм II (див. *Андраш II*) про розподіл сфер впли-

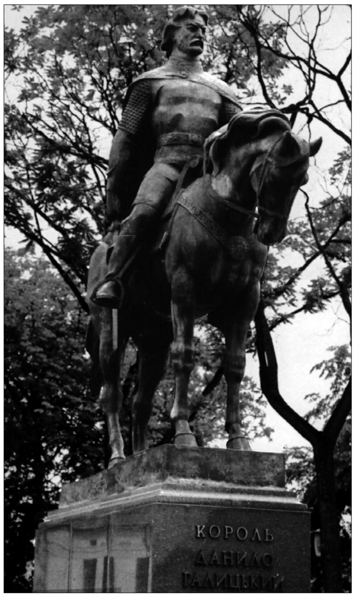

Пам'ятник Данилу Галицькому у Галичі. Скульптор О. Пилєв, архіт. О. Чамара, 1998.

ву в Галицько-Волин. Русі. 1211 галицькі бояри повстали проти Ігоревичів і з угор. допомогою скинули їх. У верес. 1211 бояри посадили на княжіння в Галичі Д.Г., проте незабаром вигнали його матір, а далі (поч. 1212) — і його самого. Він змушений був вернутися в Угорщину. 1214 Андрій II і Лєшек уклали в м. Спіш (нині м. Спішска-Стар-Вес, Словаччина) угоду про поділ Галицької землі. Угорщині дісталася більша ч. з Галичем, Польщі — менша з *Перемишлем* (нині м. Пшемисль, Польща). 1214 Андрій II заволодів Галичем і захопив у полон боярина *Володислава Кормильчича*, який, скориставшись смутою, 1213 самочинно там вокняжився. Король посадив у Галичі свого малого сина Коломана, а Лєшек захопив ще й ч. *Волині.* За дипломатичної активності матері Д.Г. дістав від Лєшека для себе з братом волинські міста *Тихомль* і *Перемиль.* 1214—15 Д. Г. і Василько сіли у Володимирі.

1219 у Галичі, вибивши звідти угрів, вокняжився Мстислав Мстиславич Удатний. Поріднившися з ним, Д.Г. розпочав об'єднання Волині. Він вигнав поляків із Зх. Волині (1222 уклав мир з Лєшеком), допоміг Мстиславу відстояти Галицьке князівство від угрів і поляків. Д.Г. взяв участь у битві з монголо-татарами на Калці (див. *Калка, битва на річці 1223*), був там поранений. 1227—28 Д.Г. і Василько оволоділи *Луцьком*, *Пересопницею* і Чорторийськом (нині с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну Волин. обл.); їх разом із *Берестям* Д.Г. віддав братові Васильку. По смерті Мстислава (1228) Д.Г. почав відновлювати свою владу в Галицькій землі. 1230 галицьке *віче* закликало на стіл Д.Г., і він вибив із міста угор. королевича Андрія (сина Андрія II), котрому Мстислав перед смертю за намовою бояр передав Галич. Боярство продовжувало спротив Д.Г., спираючись на допомогу Угорщини і протиставляючи йому спочатку белзького кн. *Олександра Всеволодича*, далі — *Ростислава Михайловича* чернігівського. 1234 Д.Г. переміг Олександра, але 1235 разом із союзником київ. кн. *Володимиром Рюриковичем* був розбитий біля *Торчеська половцями,* найнятими черніг. кн. *Михайлом Всеволодичем.* 1238, вигнавши Ростислава, вокняжився в Галичі й відновив *Галицько-Волинське князівство* батька Романа. Навесні 1238 відібрав у добжинських рицарів (див. *Добжинських рицарів орден*) волин. м. *Дорогичин.* Цілісність відновленого Д.Г. князівства порушилася після навали орд *Батия* (1241). Бояри знову збунтувались і закликали Ростислава Михайловича. В битві біля м. Ярослав (нині місто в Польщі) влітку 1245 Д.Г. завдав вирішальної поразки Ростиславу, підтримуваному галицьким боярством, угорським і польським військами (див. *Ярославська битва 1245*).

Остаточно зломивши опір боярства, налагодивши стосунки з Угорщиною та Польщею, Д.Г. зробив Галицько-Волин. князівство сильним і багатим. Він відновив зруйновані монголо-татарами (див. *Монголо-татарська навала*) міста, звів нові могутні фортеці, серед яких — *Кременець* і *Холм.* Д.Г. поставив перед собою завдання об'єднати Русь для відсічі *Золотій Орді* й уклав союз із владимиро-суздальським кн. Андрієм Ярославичем. Та 1252 Андрій був змушений тікати до Швеції від навали військ монголо-татар. воєводи Неврюя. Втративши єдиного союзника на Русі, Д.Г. сам виступив проти Орди. 1252—58 він не раз воював із монгол. воєначальником *Куремсою* і перемагав його. В прагненні одержати допомогу від Заходу Д.Г. вступив у переговори з папською курією і 1253 прийняв королів. корону в Дорогичині від папи *Інокентія IV*, котрий декларував хрестовий похід проти монголо-татар. Похід не відбувся, і Данило не впустив до свого князівства катол. місіонерів, після чого відносини з курією обірвалися. Д.Г. мав великий авторитет на Русі та в Європі. Він брав участь у війні за австрійс. престол 1252—53, посадивши у *Відні* свого сина *Романа Даниловича*, здійснював успішні походи на Чехію і Польщу, Литву і землю *ятвягів*, не раз виступав арбітром у міжусобицях польс. і литов. князів. 1258 з Орди на місце Куремси прислали *Бурундая* із величезним військом. Д.Г. довелося підкоритися і зруйнувати укріплення майже всіх галицьких і волин. міст.

П. у м. Холм, похований там у кафедральному соборі Пресвятої Богородиці.

Літ.: *Дашкевич Н.П.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. К., 1873; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 3. Львів, 1905; *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950; *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. К., 2002.

М.Ф. Котляр.

ДАНИ́ЛО ГРЕК (справжні ім'я та прізвище — Данило Олівеберг де Грекані; р.н. і р.с. невід.) — грец. *абат.* Родом, очевидно, з п-ва Пелопоннес (Греція). 1654 переїхав до Швеції, де при королів. дворі користувався підтримкою колиш. польс. канцлера Є.Радзейовського. Під час *національної революції 1648—1676* не раз перебував в Україні у складі шведських дипломатичних місій, а також виконував дипломатичні доручення Б.*Хмельницького* в укр.- швед. переговорах 1655—57 (див. *Українсько-шведський договір 1657*). За послуги, надані І.*Виговському* в переговорах із Польщею, 1659 отримав польс. шляхетство.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Данило Олівеберг де Грекані — дипломат часів Хмельниччини. В кн.: Доба Богдана Хмельницького: Збірник наукових праць. К., 1995.

В.М. Матях.

ДАНИ́ЛО КО́РСУНСЬКИЙ (р.н. і р.с. невід.) — архімандрит монастиря в с. Корсунь Кобринського пов. (нині село Брестської обл., Білорусь). Між 1590—94 побував у Палестині. Свою подорож описав у «Книге беседы о пути иерусалимском», що збереглася в списках 17—18 ст. (переважно галицького походження). «Книга...» копіює *«Хождєніє ігумена Даниїла»*, яке Д.К. дещо переробив, додавши власні враження від мандрівки до Святої землі та витяги з перекладених ним грец. джерел.

Літ.: *Щурат В.* Перегринація или путь до Ієрусалиму Данила архимандрита Коръсунского в Бѣлой России: Розвідка і текст. Жовква, 1906; *Андріянова-Перетц В.* Данило Корсунський — паломник XVI-го віку. «Записки Історично-філологічного відділу УАН», 1926, кн. 9.

О.В. Русина.

В.П. Данілов.

ДАНИЛО́ВИЧ Ігнатій Миколайович (10.08.(30.07.), за ін. даними, 30.08.1787—12.07(30.06.).1843) — історик права. Н. в с. Гриневичі (нині село Білостоцького воєводства, Польща) в сім'ї бідного унійного священика. Навч. в шк. катол. чернечого ордену піаристів у м. Ломжа (з 1801), г-зії в м. Білосток (1807; обидва — Польща). Закінчив юрид. ф-т Віленського ун-ту (див. *Вільнюський університет*) зі ступенем магістра. Викладач (1814), ад'юнкт (1819), екстраординарний проф. (1822) громадян.-кримінального права, ординарний проф. (1823—24) Віленського ун-ту. 1818 перебував у наук. відрядженні у *Варшаві* та *Санкт-Петербурзі.* Від 1821 підтримував близькі стосунки з польс. історикомЙ.*Лелевелем*, який прибув до Віленського ун-ту. Після слідства в справі таємних студентських т-в «філоматів» та «філаретів» обох було звільнено з роботи. Восени 1825 очолив каф-ру рос. і провінційного права Харків. ун-ту. Був відряджений до С.-Петербурга для роботи в комісії під кер-вом М.Сперанського зі складання «Зводу провінційних законів для західних губерній, приєднаних від Польщі» (не був прийнятий) зі збереженням професорського звання і платні (1830—35). Ординарний професор кримінального права Київ. ун-ту (1835—39), перший декан юрид. ф-ту цього ун-ту (1835—36). 1839 переведений до Моск. ун-ту. Там невдовзі захворів на нервовий розлад і 1842 повернувся до *Києва.*

Знав лат., нім., франц. й рос. мови, володів даром оповідача та мав глибокі знання в галузі давньослов'ян. права. Дослідник і видавець найдавніших пам'яток литов.-рус. законодавства, матеріалів з історії Польщі, Литви й України. Іменем Д. названо літопис Литви і Русі, знайдений ним у Білостоцькому воєводстві. Твори Д., в яких він обстоював думку про єдність права слов'ян. народів, друкувалися польс. і рос. мовами, зокрема в «Журнале Министерства народного просвещения» (1836—40). Колекція листів Д. до Й.Лелевеля зберігається в б-ці Польс. АН (Краків). Архів ученого не зберігся.

П. у м. Грефенберг (Чехія).

Тв.: Statut Kazimierza z XV wieku... Wilno, 1826; Latopisiec Litwy i Kronika ruska. Wilno, 1827; Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. 1—2. М., 1843; Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich.., t. 1—2. Wilno, 1860—62.

Літ.: *Шульгин В.* История университета св. Владимира в первое 25-летие его существования. СПб., 1860; Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834—1884). К., 1884; *Попков Б.С.* Иоахим Лелевель и Украина. «Вопросы истории славян», 1977, № 5; Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь. М., 1979; *Шатрова М., Луста В.* Ігнатій Данилович — доля, несправедливе забуття. В кн.: Слово молодим дослідникам. Рівне, 1998.

Г.П. Герасимова.

Руські люди несуть данину князеві. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

ДАНИЛО́ВИЧ Северин (1861—1942) — громад. та політ. діяч, правник. Н. в с. Петрів (нині село Тлумацького р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив Львів. ун-т, захистив докторську дис. У студентські роки допомагав І.*Франкові* випускати газ. «*Світ*». Один із фундаторів *Русько-української радикальної партії* (РУРП), редагував її програму-мінімум (справи госп. і політ.). Працював адвокатом у *Коломиї*, *Кутах*, *Тернополі* та ін. містах. Виступав на *вічах*, закладав екон. «народні спілки», брав участь у редагуванні часописів РУРП («Хлібороб», «Громадський голос»). Опублікував понад 40 статей, досліджень з питань політики, статистики та економіки краю. Окремими брошурами вийшли його «Юзефінський патент з 1786 року» з власними коментарями та праця «В справі реформи» (1909). У період між світ. війнами заснував партію «Народний союз». Укр. громадськість критикувала Д. за угодовство.

Літ.: *Буджак М.* Золоте жниво. Тлумач, 1993.

П.В. Шкраб'юк.

ДАНИ́НА — 1) контрибуції, побори — регулярне відчуження переможеними, які після визнання своєї поразки не втрачають традиційних для них екон. та соціально-потестарної структур, частини (розмір якої узаконювався переможцями) виробленого власними силами продукту на користь переможців. У Давній Русі (див. *Київська Русь*) збиралася в певних розмірах (урок) на спеціально встановлених місцях (*погости*); сплачували її хутром, воском («скорою»), медом, пізніше — сріблом. Спочатку на Русі Д., відома під назвою *полюддя*, збиралася русами (див. *Русь*) та *полянами* з *древлян*, *сіверян* та ін. слов'ян. племен, які були їм підвладні; пізніше — слов'янами з неслов'ян. (фінно-угор., литов.) племен. Від 2-ї пол. 13 ст. після *монголо-татарської навали* і з встановленням золотоординського панування Д. з рус. князівств збиралася *Золотою Ордою.* Є відомості з легенд про незвичну Д. — «мечами» (хозарська Д. з полян), «вінниками» (з литов. племен);

2) форма податків з нас. в епоху раннього феодалізму, зокрема на Русі — збір у княжу казну з окольних (навколишніх) *волостей.*

Літ.: *Першиц А.И.* Данничество. В кн.: Доклады советской делегации на IX международном конгрессе антропологических и этнографических наук. М., 1973; *Фроянов И.Я.* Древняя Русь. СПб., 1995.

Т.Л. Вілкул.

ДАНІ́ЛОВ Віктор Петрович (04.03.1925—16.04.2004) — рос. історик-аграрник. Д-р істор. н. (1982). Н. в м. Орськ (нині місто Оренбурзької обл., РФ) у родині робітника. Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* (з листоп. 1943 по трав. 1945). Брав участь у визволенні України, в т. ч. в боях за міста *Черкаси*, Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), *Умань.* 1950 закінчив істор. ф-т Оренбурзького пед. ін-ту, 1954 — аспірантуру Ін-ту історії СРСР АН СРСР (*Москва*). 1955 захистив канд. дис. на тему: «Боротьба радянської держави за створення матеріально-технічних передумов колективізації сільського господарства». Вчений ст. д-ра істор. наук було присвоєно за сукупні-

стю робіт з історії рад. доколг. села. По закінченні аспірантури працював в Ін-ті історії СРСР АН СРСР (від 1992 — Ін-т рос. історії РАН): кер. групи з історії рад. селянства (1958—69), зав. від. з аграрної історії рад. усп-ва (1987—92), з 1992 кер. групи з історії аграрних перетворень в Росії 20 ст. Викладав у моск. Вищій шк. соціальних і екон. наук.

1961—62 був чл. редколегії вид. «Исторические записки», з 1988 — чл. редколегії ж. «*Вопросы истории*», 1989—94 — чл. колегії консультантів час. «The Journal of Historycal Sociology» (Оксфорд—Нью-Йорк).

Гол. напрями наук.-дослідницької роботи були пов'язані з вивченням соціально-екон. історії села 1920-х рр., демографії села, ролі сел. общини та кооперації в Росії 1900—1920-х рр., проблем *колективізації сільського господарства*. Після ідеологічного засудження його робіт з історії колективізації займався проблемами к-ри та побуту рос. селянина в доколг. період. В пострад. період в центрі уваги наук. проектів Д. — історія сел. революції в Росії 1902—22, політ. настрої і рухи в рос. селі за рад. влади, трагедія рад. села, пов'язана з колективізацією і розкуркуленням (1927—39).

1992—98 вів теор. семінар «Современные концепции аграрного развития», присвячений переважно зх. наук. літ. Матеріали семінару публікувалися в ж. «Отечественная история». Від 1996 разом з Т.Шаніним редагував вид. «Ученые записки. Крестьяноведение».

Заг. кількість наук. публікацій складає понад 350, в т. ч. англ., япон., франц. й ін. мовами — більше 30.

Особливе місце в його наук. спадщині займала робота над двома фундаментальними виданнями: «Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939. Документы и материалы», т. 1—3. М., 1998—2003 (співред. і укладач) та «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927—1939», т. 1—5. М., 1999—2004 (співредактор і укладач). В них широко представлені документи українського походження.

Роботи Д. теоретично, методологічно та практично забезпечили реалізацію потреб сучасної *історіографії*, функціонування в її рамках напряму «селянознавство». В історико-аграрних дослідженнях Д. особливе місце посідає концепція «моральної економіки» (термін був введений амер. істориком Дж.Скоттом для характеристики доколективних форм с.-г. вир-ва). В працях про сел. економіку Д. оперував поняттями «натурально-споживчє господарство», яке ведеться силами сел. сім'ї й задовольняє її потреби.

Ідеї наук. історико-аграрної школи Д. розробляли представники багатьох країн світу. Десятки учнів Д. захистили канд. і докторські дис.

Лауреат премії ім. В.Ключевського.

Тв.: Община і колективізація в Росії. Токіо, 1977 (япон. мовою); Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. М., 1977; Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. М., 1979; Коллективизация сельского хозяйства в СССР. М., 1982 [у співавт.]; Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927—1932 гг. М., 1989 [співред. і укладач]; Alexander Chayanov as a Theoretican of Cooperativ Movement. (Introduction). В кн.: The Theory of Peasant Cooperatives. London—New York, 1991; Крестьянское восстание в Тамбовской губернии в 1919—1921 гг. («Антоновщина»). Документы и материалы. Тамбов, 1994. [відп. ред. і укладач]; О фигуре умолчания в исторической науке. В кн.: Археографический ежегодник за 1992 год. М., 1994 [у співавт.]; Violence contre violence. La revolution paysanne en Russie, 1902—1922. В кн.: Violence et pouvoirs politiques. Toulouze, 1996; Тихий Дон в 1917—1921 годах. Трагедия Филиппа Миронова. Документы и материалы. М., 1997 (відп. ред. і укладач); Из истории перестройки: переживания шестидесятника-крестьяноведа. «Отечественные записки», 2004, № 1.

Літ.: *Капустян Г.Т.* Слово про учителя. «Український селянин», 2004, № 8.

Г.Т. Капустян, А.Г. Морозов.

ДАНУ́ВІЙ, Данубій, Дануб — див. *Дунай*, *Істр*.

ДА́НЧЕНКО Сергій Володимирович (17.03.1937—20.08.2001) — режисер. Нар. арт. УРСР (1977), нар. арт. СРСР (1988). Н. в м. *Запоріжжя* в театральній родині. Закінчив Київ. ін-т театрального мист-ва (у Л.Олійника, 1965). 1965—67 — реж., 1970—78 — гол. реж. Львів. укр. драм. театру ім. М.Заньковецької; 1967—70 — гол. реж. Львів. театру юного глядача ім. М.Горького. Від 1978 — гол. реж. і дир. Київ. укр. драм. театру ім. І.Франка. 1987—92 — голова Спілки театральних діячів України.

Вистави: «Маклена Граса» М.*Куліша* (1967), «Камінний господар» Лесі *Українки* (1971, 1988; 1982 — Білорус. театр ім. Я.Купали), «Річард III» В.Шекспіра (1974), «Прапороносці» О.*Гончара* (1975), «Марія» О.Салинського (1976 — Вроцлавський драм. театр, Польща), «Тил» М.*Зарудного* (1977), «Украдене щастя» І.*Франка* (1977, 1979), «Дядя Ваня» А.*Чехова* (1980), «Візит старої дами» Ф.Дюрренматта (1983, 1989 — Краківський драм. театр ім. Ю.Словацького, Польща), «Енеїда» за І.*Котляревським* (1986), «Вишневий сад» А.Чехова (1988 — Московський художній академічний театр ім. М.Горького), «Тев'є-Тевель» за *Шолом-Алейхемом* (1989), «Біла ворона» Ю.Рибчинського та Г.Татарченка (1991), «Зимовий вечір» М.*Старицького* (1992), «Патетична соната» М.Куліша (1993), «Росмерсгольм» Г.Ібсена (1994).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1978), Держ. премії СРСР (1980). Нагороджений орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (1997).

П. у м. *Київ*.

Літ.: Митці України. К., 1992; Видатні діячі України. К., 1997; Хто є хто в Україні, 1997. К., 1997.

О.В. Корнієвська.

ДАНЬКЕ́ВИЧ Костянтин Федорович (24(11).12.1905—24.02.1984) — композитор, диригент, педагог, громад. діяч. Народний артист СРСР (1954). Н. в м. *Одеса*. Закінчив Одеський муз.-драм. ін-т (1929), відтоді — його викладач. 1944—51 — дир., 1948—53 — проф. Одеської консерваторії. Від 1953 — проф. Київ. консерваторії; 1956—67 — голова правління Спілки композиторів України. Твори: балет «Лілея» (1939), опери — «Трагедійна ніч» (1953), «Богдан Хмельницький» (1953), «Назар Стодоля» (1960); муз. комедія «Золоті ключі» (1947); ора-

С.В. Данченко.

К.Ф. Данькевич.

Герб роду Дараганів (польський герб «Пржерова»).

Дарій I.

торія «Жовтень» (1957); 2 симфонічні сюїти, 2 симфонії; поеми «Отелло» (1938), «Тарас Шевченко» (1939), «1917 рік» (1955); камерні й хорові твори, романси; музика до театральних вистав та фільмів.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1978). Нагороджений орденами Леніна та Трудового Червоного Прапора.

П. у м. *Київ.*

Літ.: *Михайлов М.М.* Костянтин Данькевич. К., 1974; Митці України. К., 1992.

О.В. Корнієвська.

ДАРАГА́НИ — п'ять козац.-старшинських, згодом дворянських родів. З них найбільш старовинний і відомий — рід, заснований **Федором** Дараганом (р.н. невід. — 1707) — переяслав. полковим *осавулом* (1688) та трахтемирівським *сотником* (1695, 1700). Його сини та внуки посідали чільні місця в гетьман. адміністрації: **Дмитро Федорович** — кропивнянський сотник (1725, 1731—34, 1737, 1742) та сотник 2-ї полкової сотні *Переяславського полку* (1725—27); **Григорій Федорович** — сотник 1-ї полкової сотні Переяслав. полку (1726); **Петро Дмитрович** (1736 — бл. 1790) — кропивнянський сотник (1759—64), переяслав. полковий суддя (1764—81); **Антон Дмитрович** (1744 — бл. 1800) — кропивнянський сотник (1764—83). До цього роду належить плеяда відомих діячів *Російської імперії*: **Петро Михайлович** (1800—75) — генерал-лейтенант, тульський військ. та цивільний губернатор (1850—65), автор спогадів, опублікованих у час. *«Русская старина»* (1875, т. 12—13), його дружина — Ганна Михайлівна (уроджена Балуг'янська; 1806—77) — дитяча письменниця і педагог, нач. моск. Єлизаветинського уч-ща (1849—50) та Миколаївського сирітського ін-ту в *Санкт-Петербурзі* (1850—56); **Михайло Михайлович** (1816—97) — генерал-майор, нач. Моск. арсеналу та Київ. комісарської комісії; **Дмитро Іванович** (1813—1892) — генерал від інфантерії, член Гол. військ.-кодифікаційного к-ту (1860—92) та Олександрівського к-ту про поранених (1889—92); **Федір Іванович** (1815—74) — генерал-майор, орловський губернський військ. нач. (1864—74); **Михайло Петрович** (1834—1912) — черніг. (1876—78), вологодський (1878—83) та калішський (1883—1908) губернатор, таємний радник, сенатор (1908—12); **Йосип Федорович** (1848 — р. с. невід.) — дійсний статський радник, нач. Ризько-Орловської залізниці (1898—1910); **Іван Федорович** (1851— р. с. невід.) — дійсний статський радник, голова департаменту Київ. судової палати (1901—14); **Федір Федорович** (1855— р. с. невід.) — дійсний статський радник, дир. Рязансько-Уральської залізниці (1907—15).

Рід, що походить від Федора Дарагана, внесено до 2-ї ч. Родовідної книги Полтав. губ.

З ін. родів Д. найбільш відомим є рід, що походить від **Юхима Федоровича** Дарагана (р.н. невід. —1762) — зятя братів Розумовських (див. *Розумовські*), київ. полковника (1751—62), бригадира (1762). Його старший син — **Василь Юхимович** — камергер (1758—64), генерал-поручик (1774), один із прибічників рос. імп. *Петра III.*

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Томазов.

ДА́РІЙ I (Дар'явауш) — перський цар (521—486 до н.е.), син Гістаспа. Наймогутніший правитель династії Ахеменідів. Д. I зміцнив центр. владу в реорганізованій державі, завдяки військовим походам розширив кордони Персії (нині Іран) від Індії на сх. до Фракії (істор. обл. у сх. ч. Балканського п-ва) на зх. Проте його похід проти *скіфів* (514—513 до н.е.) до Пн. Причорномор'я закінчився безславно. За наказом Д. I. збудовано столицю Персеполь (стародавнє місто, за 50 км на пн. сх. від м. Шираз), що відзначалася чудовою арх-рою та монументальними рельєфами. Зроблений за правління Д. I наскельний напис на Бехістунській скелі (бл. 100 км на зх. від м. Хамадан) дав ключ до розшифровки клинопису. Некрополь Д. I був вирубаний в скелі Накши-Рустемі біля Персеполя.

О.Є. Фіалко.

ДА́РНИЦЬКИЙ ТА́БІР ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕ́НИХ (шталаг № 384) — один із найбільших та-

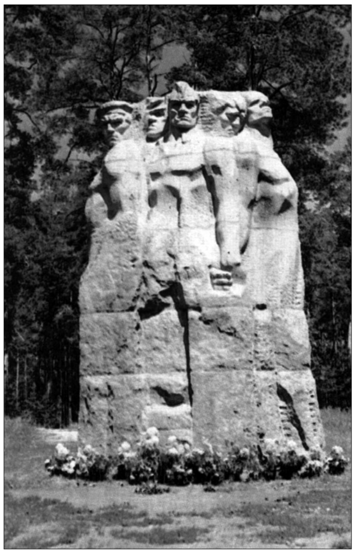

Меморіал пам'яті закатованих у Дарницькому таборі військовополонених у 1941—1943 рр. Скульптор В. Зноба, архітектори О. Малиновський і Ю. Москальцов. 1968.

борів військовополонених на території України в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Розміщувався в лісі, за 3 км від Ново-Дарниці (колиш. дачне с-ще поблизу залізничної ст. Дарниця, нині в межах Дарницького р-ну Києва), по лівому боці дороги на *Бориспіль*, у чотирьох будівлях військового складу. В жовтні 1941 гітлерівці створили тут табір для захоплених у полон під *Києвом* бійців і командирів Червоної армії (див. *Радянська армія*). Спочатку в таборі було 30—35 тис. осіб, згодом їх кількість зросла. Військовополонених групували за національною ознакою. Політпрацівників та євреїв розстрілювали. Харч — баланду та хліб-сурогат (150—200 г) — видавали 1—2 рази на день. З початком холодів силами військовополонених у колишніх складських приміщеннях було обладнано нари в 3—4 яруси, але більшість в'язнів змушена була спати прямо на підлозі, в проходах. Приміщення не опалювалися навіть у сильні морози. Шлункові та пошесні хвороби спричиняли масову смертність. Неподалік від приміщення селищної школи гітлерівці влаштували табірне кладовище. Під кожною могилою з одним-двома випадковими прізвищами покоїлися

десятки й сотні померлих. Кількість загиблих у Д.т.в. становить 75 тис. осіб. Нині на місці його розташування споруджено пам'ятник загиблим військовополоненим.

Літ.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1. К., 1975; *Коваль М.В.* Шлак війни. Наші військовополонені у 1941—1944 роках. «Політика і час», 1999, № 2—3.

М.В. Коваль.

ДА́РЧИЙ НАДІ́Л — ділянка землі, яку *поміщики* безплатно передавали селянам під час проведення *селянської реформи 1861.* В Україні Д.н. отримало близько 100 тис. т. зв. ревізьких душ. За розміром Д.н. не перевищував 1 *десятину* і тому не міг забезпечити при тогочасному рівні техніки та врожайності прожиткового мінімуму середній селянській родині. Більшість селян, що отримали Д.н., змушені були за безцінь працювати на поміщиків.

Літ.: *Скребицкий А.И.* Крестьянское дело в царствование императора Александра II, т. 1—4. Бонн-на-Рейне, 1862—68; Крестьянская реформа в России 1861 года. Сборник законодательных актов. М., 1954; *Федоров В.А.* Падение крепостного права в России. Документы и материалы, вып. 1—3. М., 1966—68; *Зайончковский П.А.* Отмена крепостного права в России. М., 1968.

Т.І. Лазанська.

ДАХА́У (нім. Dachau) — перший концтабір, що був ств. нацистами. Почав діяти в берез. 1933 у передмісті Дахау, неподалік м. Мюнхен (Німеччина). Мав багато філій. До початку *Другої світової війни* тут утримувалися політ. противники нацистського режиму. Від 1934 переданий у відання СС (див. *Війська СС*). Став дослідницьким полігоном, де відпрацьовувалися різноманітні способи фізичних і психологічних знущань над в'язнями. У Д. були крематорій, газові камери, лабораторії для проведення дослідів над в'язнями. Восени 1941 у Д. прибули перші ешелони з військовополоненими Червоної армії (див. *Радянська армія*), більшість з яких було негайно страчено. Г.Гіммлер та ін. високопоставлені нацисти регулярно відвідували Д. з інспекційними поїздками і спостерігали за масовими мед. експериментами над людьми.

У Д., як і в багатьох інших концтаборах, діяв підпільний *рух Опору* військовополонених, об'єднаних в антифашист. підпільну орг-цію *«Братерська співдружність військовополонених»*. За час існування табору через нього пройшло 250 тис. в'язнів з 24 країн світу, із них загинуло бл. 70 тис. осіб, у т. ч. майже 12 тис. громадян *СРСР*. На момент визволення у Д. було 30 тис. в'язнів. Після закінчення II світової війни комендант табору та члени охорони постали перед Міжнар. військ. трибуналом у Нюрнберзі (див. *Нюрнберзький процес 1945—1946*). Есесівських медпрацівників, які здійснювали експерименти над живими людьми, також було засуджено на т. зв. процесі лікарів.

За підтримки уряду землі Баварія (ФРН) і Міжнар. к-ту колиш. в'язнів Д. 1960 на тер. колиш. концтабору відкрито меморіальний комплекс.

Літ.: Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов, т. 5. М., 1960; *Датнер Ш.* Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во второй мировой войне. М., 1963; *Бродский Е.А.* Они не пропали без вести. М., 1987.

Т.В. Вронська.

ДАХНО́ Володимир Авксентійович (н. 07.03.1932) — режисер-мультиплікатор та художник. Засл. діяч мист-в УРСР (1982), нар. артист України (1996). Н. в м. *Запоріжжя.* 1955 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. 1960—66 працював худож.-мультиплікатором (мультиплікаційні фільми «Пригоди Перця» (1961), «Золоте яєчко», «Казка про царевича та трьох лікарів» (обидва — 1963) та ін.), 1967—94 — режисером (мультиплікаційні фільми «Як козаки куліш варили» (1967), «Як козаки у футбол грали» (1970), «Як козаки наречених визволяли» (1973), «Як козаки олімпійцями стали» (1978), «Парасолька в цирку» (1980), «Сімейний марафон» (1982), «Енеїда» (1991) та ін.) творчого об-ня худож. мультиплікації на студії «Київнаукфільм». Роботи Д. відзначені багатьма нагородами міжнар. кінофестивалів.

Лауреат Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1988; у складі творчого колективу) за цикл мультиплікаційних фільмів про козаків.

Літ.: Митці України. К., 1992; Шевченківські лауреати. 1962—2001. Енциклопедичний довідник. К., 2001.

В.В. Головко.

В.А. Дахно.

Військовополонені у Дарницькому концтаборі. 1941.

ДА́ЦКІВ Михайло Олександрович (21.11.1893—19.03.1939) — театральний діяч, учасник *української революції 1917—1921.* Н. в

Вхідні ворота до Дахау. Фото поч. 21 ст.

Міжнародний меморіальний комплекс на території колишнього концтабору Дахау. Фото поч. 21 ст.

І. Дашинський.

с. Городниця (нині село Підволочиського р-ну Терноп. обл.). Освіту здобув у Терноп. г-зії, на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. Від початку *Першої світової війни* — на фронті, офіцер австро-угор. армії. Від листоп. 1918 — в *Українській Галицькій армії*, поручник Терноп. окружної військ. команди, командир куреня Окремого загону ім. І.Гонти, 10-ї Янівської бригади (січ.—груд. 1919) на польс., більшовицькому і денікінському фронтах (див. *Українсько-польська війна 1918—1919, Війна РСФРР і УНР 1918—1919, Денікіна режим в Україні 1919—1920*). У квіт. 1920 арештований органами ЧК (див. *ВУЧК*, *ВЧК*) й направлений до підмоск. концтабору Кожухів, звідти — до Казані (нині столиця Татарстану, РФ), де формувалися галицькі частини Червоної армії (див. *Червона Українська Галицька армія*). Від лип. 1920 перебував на польс. фронті (див. *Польсько-радянська війна 1920*), командир батальйону, полку 45-ї стрілец. д-зії. Після демобілізації восени 1921 залишився в УСРР. Працював худож. кер. Київ. драм. театру Л.*Курбаса*, від 1926 — дир. театру *«Березіль»* у *Харкові*, з 1928 — Харків. філармонії. Згодом — працівник *Всеукраїнської спілки пролетарських письменників*. У період сталінських (див. Й.*Сталін*) репресій в УСРР в листоп. 1933 заарештований органами ДПУ, загинув у в'язниці в РРФСР.

Літ.: *Курбас Л.* Березіль: Із творчої спадщини. К., 1988; Борці за возз'єднання. Львів, 1989; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998.

К.Є. Науменко.

ДАША́ВА — с-ще міськ. типу Стрийського р-ну Львів. обл. Розташов. в долині р. Бережниця (прит. Дністра), за 6 км від залізничної ст. Ходовичі. Нас. 2,1 тис. осіб (1999).

Перша згадка про Д. в писемних джерелах датується 1448. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшла до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Напередодні *Першої світової війни* в Д. відкрито родовища газу. 1918 увійшла до *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 належала Польщі. 22 верес. 1939 зайнята військами Червоної армії (див. *Радянська армія*). 1 листоп. 1939 Д. у складі *Західної України* увійшла до УРСР.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* у лип. 1941 Д. окупована гітлерівськими військами, входила до складу *Генеральної губернії*. В роки окупації 1941—44 було розстріляно бл. 50 жителів, 57 вивезено до Німеччини. Заг. сума збитків, нанесених пром. підпрвам, становила понад 10 млн крб. 5 серпня 1944 звільнена військами *Першого Українського фронту*. С-ще міськ. типу від 1948.

Археол. та архіт. пам'ятки: могильник (2-ге тис. до н. е.), пам'ятник Б.*Хмельницькому* (1954).

Літ.: *Заставний Ф.* Край вугілля, нафти, газу. Львів, 1961; ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968; Стрийський район. К., 1985; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987; Стрийщина: Історико-мемуарний збірник, т. 1. Нью-Йорк, 1990.

Ю.З. Данилюк.

ДАШИ́НСЬКИЙ (Daszyński) **Ігнаци** (26.10.1866—31.10.1936) — польс. громад. діяч і політик. Н. в м. *Збараж*. Співзасн. Робітн. партії у *Львові* (1890). Від 1892 — кер. Польс. с.-д. партії Галичини та Сілезії (істор. слов'ян. обл. у верхів'ї та середній течії р. Одра (Одер)), ред. її газ. «Naprzód». Пізніше співпрацював з Ю.*Пілсудським*. 7—17 листоп. 1918 — прем'єр першого уряду Польщі після відновлення її незалежності. Один із кер. Польс. партії соціаліст., 1922—27 — віце-маршал, 1928—30 — маршал (голова) сейму. Після приходу Ю.Пілсудського до влади поступово перейшов до опозиції на знак незгоди з порушенням прибічниками Пілсудського демократ. засад.

П. у м. Бистра (Польща).

Ю.П. Ясіновський.

ДА́ШІВ — 1) назва до 1492 м. *Очаків*; 2) с-ще міськ. типу Іллінецького р-ну Він. обл. Розташов. на берегах р. Соб (прит. Пд. Бугу), за 14 км від залізничної ст. Фронтівка. Нас. 4,7 тис. осіб (1999). Заснований на поч. 15 ст. 1448 згадується як поселення, надане *війту* Станіславу королем *Казимиром IV* Ягеллончиком. У 16 ст. належав родині Короваїв-Седлицьких (Селіцьких) з *Волині*. 1585 Остафій Коровай продав Д. разом із Денисковичами за 300 *кіп* литов. *грошей* кн. Янушу Збаразькому. По вигасанні роду кн. *Збаразьких* Д. був успадкований князями *Вишневецькими*. В 1-й пол. 17 ст. Д. — ремісничий центр, тоді ж утворюється й нова ч. міста — Новий Д.

Під час *національної революції 1648—1676* перетворюється на сотенний центр *Вінницького полку*. В думі про М.*Кривоноса* є рядок: «... за Дашевим, під Сорокою множество ляхів пропало». За *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* Д. знову опиняється під владою Польщі. Тоді ж разом із залишками Він. полку він приєднаний до *Брацлавського полку*, який проіснував (не безперервно) до 1712. 1672—99 разом із усім спустошеним *Поділлям* був під контролем *Османської імперії* (формально, адже війна тут фактично не припинялася). Згодом був відновлений кн. Михайлом-Сервасієм Вишневецьким. По смерті князя (1744) м-ко успадкувала його дочка — графиня Анна Огінська. Як посаг її дочки Августи Д. переходить у володіння графів Плятерів. Відбувається облаштування м-ка. На рубежі 19 ст. Д. переходить до рук графів Потоцьких, а 1880 — Жевуських. Д. належав до зони відродження козацтва на *Правобережній Україні* наприкінці 17 — поч. 18 ст., а згодом до тер. найбільшого поширення *гайдамацького руху* (1737, 1750, 1768).

За 2-м поділом Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Д. відійшов до *Російської імперії*, з 1797 стає м-ком Липовецького пов. *Київської губернії*. 2 трав. 1831 рос. війська розгромили тут загін польс. повстанців. У 19 — на поч. 20 ст. зростає екон. потенціал Д. (побудовано цукроварню, ін. підпр-ва з переробки с.-г. сировини). Од 1886 — волосний центр. На 1893 в м-ку налічувалось 5527 жителів.

За часів *української революції 1917—1921* Д. належав до зони сел. повстанських рухів. 1919—20 тут точилися бої укр. військ із *більшовиками*.

1923 Д. поділився на три села: Новий Дашів і Старий Дашів, які згодом були об'єднані в с. Дашів, та Польове (1924 у цих се-

лах мешкало 8 тис. осіб). Новий Д. став райцентром *Гайсинської округи*. Райцентр 1923—31 та 1935—59.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* був окупований гітлерівськими військами від 25 лип. 1941 до 13 берез. 1944. В околицях діяли партизани. Гітлерівці зруйнували центр. ч. Нового Дашева, де мешкали євреї.

Статус с-ща міськ. типу отримав 1956.

Пам'ятки арх-ри — Свято-Михайлівська церква (1764); садиба (19 ст.).

Літ.: ІМіС УРСР. Вінницька область. К., 1972.

Д.С. Вирський.

ДАШКЕ́ВИЧ Микола Павлович (16(04).08.1852—02.02(20.01). 1908) — літературознавець, історик, фольклорист. Акад. Петерб. АН (1907). Н. в с. Бежів (нині село Черняхівського р-ну Житомир. обл.) в сім'ї священика. Від 1868 навч. на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту, після закінчення якого працював викладачем, а згодом — проф. каф-ри всесвітньої літ. Читав лекції на Київ. вищих жін. курсах. Обирався секретарем, а від кін. 1890-х рр. — головою *Історичного товариства Нестора-літописця* в *Києві*. Представник культ.-істор. школи та прихильник порівняльно-істор. методу в літературознавстві. Досліджував романтичні течії зх.-європ. літ. (цій проблематиці присвячена його публікація «З історії середньовічного романтизму», 1876), творчість У.Шекспіра, Й.-В.Гете, Ф.Шіллера, Дж.Байрона, а також О.*Пушкіна*, В.*Жуковського*, М.Лермонтова, М.*Гоголя*, І.*Котляревського* та ін.

Гол. його праця з історії укр. літ. — «Відзив про твір Д.Петрова "Нариси історії української літератури XIX століття"» (1888). Вивчав билинний епос та думи, вів наук. розвідки про зв'язки укр. нар. творчості з пд.-слов'ян. епосом. Роботи з *історіографії*: розвідки про *Данила Галицького*, Литов.-Рус. д-ву (див. *Велике князівство Литовське*), становище *козацтва* в Україні тощо — були надруковані у віснику Київ. ун-ту.

П. у м. Київ.

Тв.: Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. К., 1873; Болоховская земля и ее значение в русской истории. [Труды III археологич. съезда и отд.] К., 1876; Постепенное развитие науки истории литературы и современные ее задачи. К., 1877; Литовско-Русское государство... «Университетские известия», 1882, № 3, 8—10; 1883, № 7; Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах. К., 1899; Вопросы о происхождении и развитии эпоса о животных по исследованиям последнего тридцатилетия. К., 1904.

Літ.: Сборник статей по литературе и истории в честь Николая Павловича Дашкевича. К., 1906; *Сперанский М.Н.* Николай Павлович Дашкевич. «Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук», 1908, т. 13, кн. 2; *Лобода А.М.* Н.П.Дашкевич как историк литературы русской и малорусской. К., 1908; *Флоринский Т.* Памяти Николая Павловича Дашкевича. К., 1908; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Т.І. Катаргіна.

ДАШКЕ́ВИЧ (Дашкович) **Остафій** (Остап, Євстахій; р.н. невід.—1535) — військ. і держ. діяч. Походив зі шляхетського роду з *Овруча*. На поч. 16 ст. одержав від вел. кн. литов. *Олександра* Кричевське староство (див. *Староство*), яке межувало з *Великим князівством Московським*. Під час однієї з сутичок із моск. військами Д. потрапив у полон. Зважаючи на його заслуги, вороги запропонували Д. перейти на службу до вел. кн. моск. *Івана III* Васильовича. Однак уже 1507 він вернувся в Україну і зайняв посаду канівського, а згодом і черкас. старости. Перебуваючи на пд. прикордонні, організував оборону *Великого князівства Литовського* від нападів *кримських татар*. Установив тісні контакти з *козацтвом*: надавав козакам матеріальну підтримку, насамперед зброєю та продовольством. З допомогою козаків Д. здійснив чимало походів на *Кримське ханство*, а 1515 та 1521 — у рос. землі. 1532 відбив напад крим. хана *Саад-Гірея I* на *Черкаси*. А через рік (1533) подав на розгляд польс. сеймові проект оборони України від татар, в якому пропонував звести на нижньому Дніпрі кілька фортець. Через брак коштів реалізувати задум не вдалося. Однак до кінця життя Д. зміцнював обороноздатність укр. земель.

О. Дашкевич. Гравюра Я. Матейка. 1880-ті рр.

Д.*Бантиш-Каменський*, М.*Маркевич*, Д.*Дорошенко* та ін. історики вважали Д. одним із перших козац. *гетьманів* та організаторів запороз. козацтва. Насправді ж стосунки Д. з козаками мали неофіц. характер, а відзначився він насамперед як військ. і держ. діяч литов. доби.

В.О. Щербак.

М.П. Дашкевич.

Р.-М.І. Дашкевич.

ДАШКЕ́ВИЧ Роман-Микола Іванович (06.12.1892—12.01.1975) — військ. та громад. діяч, генерал-хорунжий *Армії Української Народної Республіки*, правник. Д-р права. Н. в с. Тустановичі (нині в межах м. *Борислав*) в сім'ї священика. Навч. на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. Організатор січово-стрілец. руху в *Галичині* (1912—14).

Під час *Першої світової війни* — офіцер австро-угор. армії, 1915 потрапив до рос. полону, перебував у Забайкаллі. Навесні 1917 втік до *Києва*. Став одним з організаторів *Галицько-буковинського куреня січових стрільців* (листоп. 1917), перетвореного в курінь *Січових стрільців*, голова Стрілец. ради (січень 1918). Брав участь у боях за Київ у січ. 1918. За *Української Держави* — командир батареї у Запоріз. корпусі. Під час *протигетьманського повстання 1918* командував гарматним полком у складі Окремого загону *Січових стрільців*. Командир гарматної бригади Січових стрільців.

Після поразки *української революції 1917—1921* — на еміграції в *Чехословаччині* та Австрії, співорганізатор *Української військової організації* (1920). 1921 повернув-

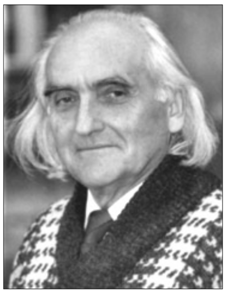

Я.Р. Дашкевич.

В.В. Дашкевич-Горбацький.

ся до Галичини, закінчив Львів. ун-т, здобув ступінь д-ра права, працював адвокатом. 1921—22 відновив організацію т-ва *«Січ»* у Галичині, а після заборони т-ва польс. владою 1926 очолив парамілітарне спортивно-гімнастичне т-во *«Луг»* (1926—39). Ред. журналів «Січові вісті» (1922—24), «Вісті з Лугу» (1926—39). Від 1943 мешкав у Австрії, брав активну участь у громад.-політ. житті. Автор спогадів з часів укр. революції, багатьох публіцистичних статей.

П. у м. Куфштайн (Австрія).

Тв.: Про січових стрільців, ч. 1. Відень, 1921; Артилерія січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. Нью-Йорк, 1965.

Літ.: *Тинченко Я.Ю.* Українське офіцерство. Шляхи скорботи і забуття. 1917—1921 рр. К., 1995; *Сварник Г.* Дашкевич Роман-Микола. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 3. Львів, 1996; *Литвин М., Науменко К.* Військова еліта Галичини. Львів, 2004.

М.Р. Литвин, К.Є. Науменко.

ДАШКÉВИЧ Ярослав Романович (псевдоніми і криптоніми — Вульченко А., Іваненко Д., Іванович С., Козаченко С., Корибут С., Косинерський Н., Малахівський Д., Пісковий С., Романенко Д., Спаський Д., Степанів Ярослав, Ярович Д., Ярославич Д., Ярченко Я., NN, Stepaniv Jaroslav та ін.; н. 13.12.1926) — історик, сходознавець та археограф. Д-р істор. н. (1994), проф. (1996). Від 1998 — президент *Історичного товариства Нестора-літописця*, дійсний чл. *Української вільної академії наук*, Рос. геогр. т-ва, *Українського історичного товариства*.

Н. в м. *Львів* у родині адвоката, колиш. ген.-хорунжого *Армії Української Народної Республіки* Р.-М.*Дашкевича* та викладачки г-зії, колиш. чотара *Української Галицької армії* О.Степанів. Закінчив *Академічну гімназію у Львові* (1944). Навч. у Львів. мед. ін-ті (1944), на філол. ф-ті Львів. ун-ту (1944—49) та в Нафтовому ін-ті ім. І.Губкіна в *Москві* (1949). Одночасно працював бібліотекарем та бібліографом у Львів. наук. б-ці АН УРСР. У груд. 1949 заарештований органами МГБ. 1950 засуджений на 10 років позбавлення волі. 1949—56 відбував ув'язнення в пересильних в'язницях у містах Львів, *Харків*, Петропавловськ (Казахстан) і виправно-трудових таборах у містах Спаськ (нині місто Кемеровської обл., РФ) та Караганда (Казахстан). Після звільнення повернувся до Львова. 1956—57 — безробітний. 1957—66 — бібліограф Ін-ту сусп. наук АН УРСР. 1963 захистив канд. дис. на тему: «Вірменські колонії на Україні в джерелах та літературі XV—XIX ст.» в Ін-ті історії АН Вірм. РСР. 1967—72 — ст. н. с., в. о. зав. від. Музею етнографії та худож. промислів АН УРСР у Львові. 1966—67, 1978—1990 — безробітний. 1973 — нач. від. допоміжних істор. дисциплін, 1974—78 — ст. н. с. ЦДІА УРСР у Львові. 1990—91 — кер. Львів. від-ня Археогр. комісії АН УРСР, від 1991 — Львів. від-ня Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, а від 1993 — заст. дир. цього ін-ту, пров. н. с. *Інституту сходознавства імені А.Кримського НАН України*. 1994 за сукупністю наук. праць на підставі доповіді «Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (друга половина XIX—XX ст.)» йому присуджено вчений ступінь д-ра істор. н. Від 1990 — кер. Сходознавчої комісії *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові, від 1991 — чл. Президії НТШ, голова історико-філос. секції НТШ, зав. каф-ри сходознавства *Львівського національного університету*. Автор понад 900 наук. праць, у т. ч. студій з укр. *історіографії*, *джерелознавства* та *спеціальних історичних дисциплін* (*археографії*, бібліографії, дипломатики, *історичної географії* та картографії, *сфрагістики* та ін.), сходознавства, укр.-вірм., укр.-турец., укр.-єврейс. відносин та ін.

Тв.: Словник польських скорочень. К., 1959; Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков (Историографический очерк). Ереван, 1962; Украинско-армянские связи в XVII веке: Сборник документов. К., 1969; A Turkish Document in Ukrainian from the Mid-sixteenth Century: On the Origin of the Ukrainian Cossacks. «Harvard Ukrainian Studies», 1977, vol. 1, № 1; Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI—XIII вв. (Источники исследования темы). У кн.: Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования (1982 г.). М., 1984; К средневековой сфрагистике армян Украины. В кн.: Banber Matenadarani (Вестник Матенадарана), т. 15. Ереван, 1986; Русь і Вірменія. Конфесійні та культурні контакти IX — першої половини XIII століть. «ЗНТШ», 1993, т. 225; Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. К., 1993; Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема. «Український археографічний щорічник: Нова серія», 1993, вип. 2; Русь і Сирія: взаємозв'язки VIII—XIV століть. «ЗНТШ», 1994, т. 228; Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів. В кн.: Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матеріали конференції (Львів, 24—25 жовтня 1994 р.). Нью-Йорк—Львів, 1995; Павло Тетеря, незрозумілий гетьман (1662—1665). «Неопалима купина», 1995, № 1/2; Україна—Іспанія—Португалія у XVII ст.: контактні зв'язки. В кн.: Україна XVII ст. між Заходом і Сходом Європи: Матеріали 1-го Українсько-італійського симпозіуму (13—16 вересня 1994 р.). К.—Венеція, 1996; Постмодернізм та українська історична наука. «Українські проблеми», 1999, № 1/2; Вірменія і Україна [Збірник наукових статей та рецензій, 1954—1989 рр.]. Львів—Нью-Йорк, 2001; Шотландія і Україна, або про межі історичного компаративізму. «Схід-Захід», 2001, вип. 4. Спеціальне видання.

Літ.: «Дивитись на історію не крізь рожеві або чорні окуляри» (Інтерв'ю з Я.Р.Дашкевичем; Записав І.Б.Гирич). «Старожитності». 1992, № 16/17; Ярослав Романович Дашкевич: Біобібліографічний довідник. К., 1993; Бібліографія праць Ярослава Дашкевича (1992—1994). В кн.: Mappa Mundi: Збірник наукових праць на пошану Я.Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів—К.—Нью-Йорк, 1996; Бібліографія дальших праць, рецензій, виступів Я.Р.Дашкевича, присвячених стосункам Вірменії та України. В кн.: *Дашкевич Я.Р.* Вірменія і Україна: [Збірник наукових статей та рецензій, 1954—1989 рр.]. Львів—Нью-Йорк, 2001.

О.В. Ясь.

ДАШКÉВИЧ-ГОРБÁЦЬКИЙ Владислав Володимирович (16.08. 1879—р.с. невід.) — військ. та політ. діяч. Н. в м. *Кременчук*. Закінчив Олександрівське військ. уч-ще в *Москві* (1899), Імператорську військ. акад. в *Санкт-Петербурзі* (1905). Служив у гвард. частинах рос. армії, викладав тактику в Пажеському корпусі. Учасник *Першої світової війни*, генерал-майор, командир 24-ї піх. д-зії *Південно-Західного фронту*. Нагороджений орденами, золотою Георгіївською зброєю.

В укр. армії — від кін. 1917, командир д-зії. Один із організа-

торів перевороту 29 квіт. 1918 (див. *Гетьманський переворот 1918*), нач. штабу П.*Скоропадського*, керував військ. частинами, які зайняли найважливіші держ. установи в *Києві*. В квіт.—лип. 1918 — нач. штабу ЗС *Української Держави*. В жовт. 1918 очолив дипломатичну місію Укр. Д-ви в Румунії (м. Ясси). Подальша доля невідома.

Літ.: *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Скоропадський П.* Спогади. К.—Філадельфія, 1995.

О.Д. Бойко.

ДВАДЦЯТИП'ЯТИТИ́СЯЧНИКИ — робітники пром. підпр-в *Москви*, Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*), *Харкова* та ін. міст *СРСР*, мобілізовані згідно з рішенням листопадового (1929) пленуму ЦК ВКП(б) для здійснення масової *колективізації сільського господарства*, розкуркулення, створення та орг.-госп. зміцнення колгоспів. Передбачалося направити до сіл, колгоспів, *машинно-тракторних станцій*, кущових об'єднань 25 тис. робітників «з достатнім організаційно-політичним досвідом». За дорученням РНК СРСР набором Д. займалася ВЦРПС, яка мала його завершити до 15 листоп. 1930. На поч. січ. 1930 бажання працювати в селах виявили 60 тис. робітників, у т. ч. в УСРР — 16 тис., але спочатку залучили лише 8421 особу, а безпосередньо на село виїхало до колгоспів 6435. Решту добровольців ЦК КП(б)У відрядив на роботу до Пн. Кавказу, Середнього Поволжя та Казахстану. Серед Д. комуністи становили 64 %, комсомольці, які мали вироб. стаж більше 5 років, — 10 %. Весною 1930 Д. були в кожному третьому колгоспі, а 80 % їх входили до складу правлінь. Значна ч. Д. після нетривалої роботи в колгоспах перейшла працювати в ін. госп-ва та орг-ції. У зв'язку з цим 21 трав. 1930 ЦК ВКП(б) директивним листом звернув увагу «колгоспно-кооперативних центрів» на те, що вони не виконували рішення партії про цільове використання Д. як організаторів колг. ладу. Діяльність Д., крім тих, які очолювали колгоспи, фактично завершилася наприкінці 1931, коли масова колективізація охопила 85 % сел. г-в. Більша ч. Д. працювала в МТС, а ін. перейшла працювати на парт.-госп. роботу.

Літ.: Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства 1927—1935. М., 1957; Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917—1937 рр., т. 2. К., 1965; История Украинской ССР, т. 7. К., 1984.

В.І. Марочко.

ДВА́ДЦЯТЬ ВО́СЬМА А́РМІЯ — заг.-військові з'єднання Червоної армії (див. *Радянська армія*). Вперше ств. в черв. 1941 в Архангельському військ. окрузі з 30-го і 33-го стрілец. корпусів, 69-ї моторизованої д-зії і кількох окремих військових частин. З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* 21 лип. включена до Зх. фронту, брала участь у Смоленській битві 1941. На поч. серп. опинилася в оточенні, після виходу з якого була розформована. Команд. — В.Качалов.

Удруге сформована в листоп. 1941 у Моск. військ. окрузі в складі 359-ї, 363-ї, 367-ї і 375-ї стрілец. д-зій і кількох окремих частин. У квіт. 1942 увійшла до *Південно-Західного фронту*, в трав. брала участь у *Харківській операції 1942.* 12 трав. війська армії прорвали оборону ворога в р-ні м. *Вовчанськ,* біля с. Тернова (нині село Харків. р-ну Харків. обл.), були зупинені, відійшли і 16 черв. закріпилися на лівому березі Сіверського Дінця (прит. Дону) на пд. від Вовчанська. Від кін. черв. вели оборонні бої, у серед. лип. переправилися на лівий берег Дону і дислокувалися в р-ні м. Павловськ Воронезької обл. (нині РФ). 23 лип. 1942 управління армії реформовано в управління 4-ї танк. армії, а війська передано *Двадцять першій армії.* Командувачі: І.*Тюленєв*, Д.*Рябишев*, В.Крюченкін.

Втретє ств. у верес. 1942 у Сталінградському військ. окрузі на базі управління і частин військ округу (34-та гвард. і 248-ма стрілец. д-зії, 52-га, 152-га і 159-та стрілец. бригади, 78-й і 116-й укріпрайони і кілька окремих частин). У складі Пд.-Сх. фронту (з 28 верес. 1942 — Сталінградський, од 1 січ. 1943 — *Південний фронт*, від 20 жовт. 1943 — *Четвертий Український фронт*) і *Третього Українського фронту* (з кін. лют. 1944) брала участь у *Сталінградській битві 1942—1943*, Ростовській наступальній операції 1943, Донбаській наступальній операції 1943 (див. *Донбаські операції 1941—1943*), *Мелітопольській наступальній операції 1943*, *Нікопольсько-Криворізькій наступальній операції 1944*, *Березнегувато-Снігурівській наступальній операції 1944.* У трав. 1944 передислокована в Білорусь. У складі *Першого Білоруського фронту* в червні—серпні 1944 брала участь у *Білоруській наступальній операції 1944*, а в складі 3-го Білорус. фронту і *Першого Українського фронту* — в боях на тер. Європи: Сх.-Прусській наступальній операції 1945, *Берлінській наступальній операції 1945* і Празькій наступальній операції 1945. Командувачі: В.Герасименко, О.Гречкін, О.*Лучинський*.

Н.М. Руденко.

ДВА́ДЦЯТЬ ПЕ́РША А́РМІЯ — заг.-військ. з'єднання Червоної армії (див. *Радянська армія*). Сформована в черв. 1941 у складі Приволзького військ. округу. З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* у лип.—верес. 1941 у складі Зх. фронту (з 2 лип.), *Центрального фронту* (з 30 лип.) і *Брянського фронту* (з 25 серп.) вела оборонні бої в Білорусі, брала участь у Смоленській битві 1941, а на поч. верес. у складі *Південно-Західного фронту* — у *Київській оборонній операції 1941.* Опинилася в оточенні, після виходу з нього доукомплектовувалася в р-ні м. *Охтирка.* В трав. 1942 була задіяна в *Харківській операції 1942*, в результаті контрнаступу ворога відійшла на сх. від лінії Бєлгород (нині місто в РФ)—*Харків.* 12 лип. 1942 увійшла до складу Сталінградського (з 28 верес. 1942 — Донський) фронту, брала участь у *Сталінградській битві 1942—1943.* Від 15 лют. 1943 входила до Центр. фронту 2-го формування і займала позиції на пн. зх. від м. Курськ (нині місто в РФ). У берез. 1943 у складі *Воронезького фронту* взяла участь у Харків. оборонній операції. 16 квіт. 1943 за бойові заслуги реорганізована в 6-ту гвард. армію. Командувачі: В.Герасименко (черв.—лип. 1941), С.*Будьон-*

ний (лип. 1941), Ф.Кузнецов (лип., жовт. 1941), М.Єфремов (лип.—серп. 1941), В.Гордов (серп. 1941, жовт. 1941 — черв. 1942), В.Кузнецов (серп.—верес. 1941), Я.*Черевиченко* (верес.—жовт. 1941), О.Данилов (черв.—жовт. 1942), І.Чистяков (жовт. 1942 — трав. 1943).

Відновлена в лип. 1943 на базі 3-ї Резервної армії. У складі Зх. фронту брала участь у Смоленській наступальній операції 1943. У кін. жовт. 1943 війська 21-ї армії включені до 33-ї армії, а її управління одержало від Ставки Верховного Головнокомандування у своє підпорядкування ін. війська. В складі Ленінградського фронту брала участь у Виборзькій наступальній операції 1944, *Першого Українського фронту* (з січ. 1945) — у Сандомирсько-Силезькій наступальній операції 1945, Верхньосілезькій наступальній операції 1945 і Празькій наступальній операції 1945. Командувачі: М.*Крилов* (лип.—жовт. 1943), Є.Журавльов (жовт. 1943 — лют. 1944), В.Швецов (лют.—квіт. 1944), Д.Гусєв (квіт. 1944 — трав. 1945).

Літ.: *Зубаков В.* 21-я армия в Выборгской наступательной операции... «ВИЖ», 1971, № 6; *Чистяков И.М.* Служим Отчизне. М., 1975.

Н.М. Руденко.

ДВА́ДЦЯТЬ СЬО́МА А́РМІЯ — заг.-військ. з'єднання Червоної армії (див. *Радянська армія*). Ств. у трав. 1941 у складі Прибалтійського особливого військ. округу. В армію ввійшли 22-й і 24-й стрілец. корпуси, 16-та і 67-ма стрілец. д-зії, 3-тя стрілец. бригада і кілька окремих частин. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* у складі Пн.-Зх. фронту (від 22 черв. 1941) вела оборонні бої на узбережжі Балтійського м., в лип. — на холмському і дем'янському напрямах. На поч. жовт. на рубежі озер Вельє і Селігер зупинила противника. У груд. 1941 реорганізована в 4-ту Ударну армію. Команд. — М.Берзарін.

Вдруге ств. 25 трав. 1942 у складі Пн.-Зх. фронту з 84-ї, 182-ї, 188-ї, 254-ї і 384-ї стрілец. д-зій, 46-ї стрілец. бригади, 62-ї і 84-ї мор. стрілец. бригад і кількох окремих військ. частин. До січ. 1943 війська армії вели оборонні бої на сх. від м. Стара Руса (нині місто в Новгородській обл., РФ), а в лют. брали участь у ліквідації Демянського плацдарму противника. Від квіт. армія перебувала в резерві Ставки Верховного Головнокомандування, від 25 трав. — у складі Степового військ. округу, після утворення 9 лип. *Степового фронту* включена до нього й спільно з ін. військ. з'єднаннями та частинами фронту розгорнута на курському напрямі. У складі *Воронезького фронту* в серп. брала участь у контрнаступі під час *Бєлгородсько-Харківської наступальної операції 1943*, у жовт.—листоп. вела бої за розширення *Букринського плацдарму 1943* на Дніпрі. В складі *Першого Українського фронту* (з 20 жовт. 1943) і *Другого Українського фронту* (з лют. 1944) брала участь у *Київській наступальній операції 1943*, *Житомирсько-Бердичівській наступальній операції 1943—1944*, *Корсунь-Шевченківській операції 1944* і *Умансько-Ботошанській наступальній операції 1944.* 26 березн. 1944 вийшла на держ. кордон *СРСР* і форсувала р. Прут (прит. Дунаю). У серп. 1944 — учасниця *Яссько-Кишинівської наступальної операції 1944*, у жовт. — Дебреценської наступальної операції 1944, у жовт. 1944—лют. 1945 — *Будапештської наступальної операції 1944—1945*; у складі *Третього Українського фронту* (від лют. 1945) брала участь у Балатонській оборонній операції 1945 і Віденській наступальній операції 1945. Бойовий шлях закінчила 10 трав. 1945 в Австрії. Командувачі: Ф.Озеров, С.Трофименко.

Н.М. Руденко.

ДВА́ДЦЯТЬ ЧЕТВЕ́РТА А́РМІЯ — заг.-військ. з'єднання Червоної армії (див. *Радянська армія*). Сформована в трав. 1942 (3-тє формування) у складі *Південного фронту* на базі його оперативної групи. В армію ввійшли 73-тя, 140-ва, 228-ма і 255-та стрілец. д-зії та низка ін. військ. з'єднань і частин. Після оборонних боїв у трав.—черв. 1942 спільно з ін. з'єднаннями фронту наприкінці черв. стримувала натиск противника в 250-кілометровій смузі від м. *Красний Лиман* до Таганрозької затоки Азовського м. (на сх. від м. Таганрог, нині місто в РФ). Від 28 черв. діяла у *Воронезько-Ворошиловградській операції-відступі 1942.* Після тяжких боїв відійшла й закріпилася на р. Сіверський Донець (прит. Дону) на пн. від її гирла. Від 7 лип. 1942 брала участь у Донбаській оборонній операції 1942 (див. *Донбаські операції 1941—1943*). Щоб уникнути оточення, всі війська Пд. фронту за наказом Ставки Верховного Головнокомандування 15 лип. були відведені з Донбасу за Дон в його нижній течії і до 25 лип. організували міцну оборону на лівому березі річки від Маницького каналу до м. *Азов.* У зв'язку з розформуванням 28 липня 1942 Пд. фронту Д.ч.а. разом з ін. військ. з'єднаннями і частинами Пд. фронту стала складовою Пн.-Кавказ. фронту. На поч. серп. її війська були передані *Дванадцятій армії* і 37-й армії, а управління 28 серп. переим. в управління 58-ї армії. Командувачі: І.*Смирнов*, В.Марцинкевич, В.Хоменко.

Н.М. Руденко.

ДВА́ДЦЯТЬ ШО́СТА А́РМІЯ — заг.-військ. з'єднання Червоної армії (див. *Радянська армія*). Ств. 26 лип. 1940 (1-ше формування) в Київ. особливому військ. окрузі (див. *Київський військовий округ*). На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* 22 черв. 1941 у складі 8-го стрілец. корпусу, 8-го механізованого корпусу, 8-го укріпрайону і окремих військ. частин входила до *Південно-Західного фронту* і вела бої на держ. кордоні в р-ні м. Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща), згодом у р-ні *Яворів—Дрогобич—Борислав.* За наказом Ставки Верховного Головнокомандування 30 черв. війська армії разом з ін. з'єднаннями й військ. частинами фронту почали відхід з боями на лінію укріпрайонів по старому держ. кордону для організації на ньому оборони. Однак і там вони не змогли спинити наступ противника, тому з метою збереження сил змушені були відійти на рубіж *Рівне—Острог—Кременець—Львів.* На поч. лип. війська продовжували вести запеклі оборонні бої, які 17 лип. переросли в *Київську оборонну операцію 1941.* Д.ш.а. наприкінці лип. прикривала *Київ* з пд., на поч. серп. під натиском противника відійшла

на лівий берег Дніпра до м. *Лубни.* 15 верес. разом з 5-ю, 37-ю і 21-ю арміями фронту опинилася в оточенні, з якого вдалося вийти лише частині військ. 20 верес. управління армії розформовано, а її вцілілі війська передано в ін. військ. з'єднання і частини Пд.-Зх. фронту. Команд. — Ф.*Костенко.*

Н.М. Руденко.

ДВАНА́ДЦЯТА А́РМІЯ — 1) **1919—1920** — заг.-військ. об'єднання Червоної армії (див. *Радянська армія*), сформоване 13 черв. 1919 за постановою Реввійськради Республіки від 4 черв. 1919 з частин 2-ї і 3-ї укр. рад. армій *Українського фронту.* Входила до складу Зх. фронту. Д.а. складали: 1-ша укр. рад. д-зія, 7-ма, 24-та, 25-та, 44-та, 45-та, 46-та, 47-ма, 57-ма, 58-ма, 60-та стрілец. д-зії; 9-та й 17-та кавалерійс. д-зії.

У черв.—серп. 1919 Д.а. вела бої в зх. та пд. р-нах України. На пд. — з денікінцями (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*), на зх. — з військами *Директорії* УНР і польс. формуваннями. У зв'язку з загрозою оточення денікінцями 14 серп. створено Пд. групу військ Д.а. (45-та, 47-ма і 58-ма стрілец. д-зії), яка здійснила 400-кілометровий похід по тилах *Армії Української Народної Республіки* та *Збройних сил Півдня Росії* від *Одеси* до *Житомира.*

У верес.—жовт. 1919 тримала оборону проти денікінців на обох берегах Дніпра на пн. від *Києва*, складаючи Правобереж. і Лівобереж. групи військ. У листоп. перейшла в наступ, 6 листоп. 1919 зайняла *Чернігів*, 16 груд. 1919 — Київ.

У квіт. 1920 прийняла на себе гол. удар польс. військ (див. *Польсько-радянська війна 1920*) і відійшла на Лівобережжя. Брала участь у контрнаступі військ *Південно-Західного фронту* (Київ., Ровенська, Львів. наступальні операції). Розформована 25 листоп. 1920. Командувачі: М.Семенов, С.*Меженінов*, Г.Восканов, М.Кузьмін, М.*Лісовський.*

О.Й. Щусь.

2) **1939—1943** — заг.-військ. з'єднання військ Червоної армії, сформоване 1939 у складі Київ. особливого військ. округу (див. *Київський військовий округ*). У верес. 1939 брала участь у поході Червоної армії в *Західну Україну* (див. *Радянсько-польська війна 1939*). На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* передана *Південно-Західному фронтові.* На цей час до неї входили 13-й і 17-й стрілец. корпуси, 16-й механізований корпус, 10-й, 11-й і 12-й укріпрайони, кілька артилер., інженерних та ін. військ. частин. Брала участь у *боях оборонних 1941* на зх. від м. Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*). У лип. в складі *Південного фронту* армія вела оборонні бої на уман. напрямку (див. *Уманська оборонна операція 1941*). 2 серп. 1941 моторизовані корпуси гітлерівців прорвалися до м. *Первомайськ* — у тил Д.а. Частина підрозділів армії була оточена. Після виходу з оточення особовим складом армії поповнили ін. військ. з'єднання і частини фронту, а її управління 10 серп. 1941 розформовано. Команд. — П.Понеделін.

Удруге сформована 25 серп. 1941 у складі Пд. фронту на базі 17-го стрілец. корпусу. Вела оборонні бої на сх. березі Дніпра в р-ні м. *Запоріжжя*, у верес.—груд. брала участь у Донбаській оборонній операції (див. *Донбаські операції 1941—1943*), Ростовській оборонній і Ростовській наступальній операціях, у січ. 1942 — у *Барвінківсько-Лозівській операції 1942*, з лип. — в оборонних боях у Донбасі й на Пн. Кавказі. У верес. 1942 управління Д.а. реорганізовано в управління Туапсинського оборонного р-ну, а війська включені до складу *Вісімнадцятої армії.* Командувачі: І.Галанін, К.Коротєєв, А.*Гречко*, О.Сокольський, М.Кириченко.

Відновлена 20 квіт. 1943 у складі Пд.-Зх. фронту на базі 5-ї танк. армії з приєднанням 172-ї, 203-ї, 244-ї, 333-ї і 350-ї стрілец. д-зій, ін. з'єднань і частин. Перебувала в резерві фронту, в серп.—жовт. брала участь у Донбаській наступальній операції та *Запорізькій наступальній операції 1943.* У листоп. 1943 розформована, війська передані на укомплектування ін. армій. Командувачі: І.Шльомін, О.Данилов.

Н.М. Руденко.

ДВАНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД РКП(б). Відбувся 17—25 квіт. 1923 у *Москві* за участю 409 делегатів із правом вирішального і 417 — дорадчого голосу, які представляли 386 тис. чл. і 99 тис. канд. у чл. партії. З них з України — відповідно 54 і 33 делегати. Порядок денний: звіт ЦК; звіт Ревізійної комісії та Центр. контрольної комісії; звіт рос. представництва у виконкомі Комінтерну (див. *Інтернаціонал III*); про промисловість; нац. моменти в парт. і держ. буд-ві; податкова політика на селі; про районування; вибори центр. органів партії.

Важливе місце в роботі з'їзду займали питання збереження єдності партії; поповнення її складу «робітниками від верстата»; посилення ідеологічної роботи, а також зміцнення парт. кер-ва держ. і госп. апаратом. З'їзд затвердив план утворення єдиної системи парт.-держ. контролю шляхом злиття Наркомату робітн.-сел. інспекції з Центр. контрольною комісією РКП(б).

З'їзд висунув гол. завданням партії «у нинішній — будівний господарський період революції» кер-во госп. органами і визначив за необхідне готувати кадри «червоних директорів». Ідея Л.*Троцького* про незалежність госп. апарату від рішень партії не знайшла підтримки в делегатів.

При обговоренні зовн.-торгових питань госп. політики з'їзд проголосував за налагодження екон. взаємовідносин із капіталіст. країнами, але відкинув пропозиції М.*Бухаріна* і Г.*Сокольникова* про часткове скасування держ. монополії зовн. торгівлі.

У дискусіях із внутрішньоекон. проблем прихильники В.*Леніна* піддали критиці погляди Л.Троцького про перетворення села на джерело нагромадження коштів для розвитку пром-сті, а також про згортання нерентабельних великих підпр-в важкої пром-сті та про здавання провідних галузей індустрії у концесію (див. *Концесії*) іноз. капіталу, хоча практику залучення іноз. капіталу в пром-сть в принципі не заперечували. Делегати з'їзду підтримали заходи, які забезпечували нагромадження коштів у самій пром-сті й, насамперед, запровадження госпрозрахунку. Щодо організації госп. управлін-

ня вони проголосували за трестування пром-сті (див. *Тресті радянські*) та «заміну регулюючої роботи ринку адміністративними заходами» шляхом укладання заг.-госп. плану.

При обговоренні аграрно-сел. питання з'їздом прийнято рішення про сприяння розвитку кооперації й запровадження єдиного прогресивного с.-г. податку, а також про зміцнення союзу робітн. класу з селянством шляхом встановлення екон. змички між пром-стю і с. госп-вом та налагодження шефства міста над селом.

Останнім в порядку розгляду на з'їзді, але першочерговим за політ. значущістю, було нац. питання. В обговоренні доповіді Й.*Сталіна* «Про національні моменти в партійному і державному будівництві» взяли участь 19 делегатів. Більшість із них підтримали теор. положення доповіді, які визначали засади політики «коренізації» (див. *Коренізації політика*). Опонентами Сталіна з питань нац. буд-ва виступила група грузин. комуністів на чолі з Б.Мдівані. Делегати з України Х.*Раковський*, М.*Скрипник* і Г.*Гринько* піддали критиці практику проведення держ. апаратом нац. політики партії. Вони вказали на недооцінку нац. питання багатьма апаратниками.

Літ.: Двенадцатый съезд РКП(б): Стенографический отчет. М., 1923; *Кулешов С.В.* XII съезд РКП(б). М., 1986.

О.М. Мовчан.

ДВІЙКАРІ́ — члени *Організації українських націоналістів* за кордоном (ОУНз), що виникла внаслідок конфлікту між кер-вом закордонних частин ОУН (ЗК ОУН) на тлі програмних розходжень. Розкол відбувся на зібранні ЗК ОУН 1 лют. 1954. Більшість підтримала С.*Бандеру*, меншість — З.*Матлу* та Л.*Ребета* (звідси назва — «двійкарі»). Перший голова ОУНз — Л.Ребет, згодом головою став Р.*Ільницький*, а потім Б.Кордюк. Програма ОУНз тісно пов'язана з постановами 3-го Великого надзвичайного збору ОУН 1943. ОУНз увійшла до Укр. нац. ради. Друкований орган — час. «*Український самостійник*».

Літ.: *Мудрик-Мечник С.* Закордонні частини ОУН. Львів, 1995.

О.М. Онишко.

ДВІР, двірські урядовці — особи, наближені до *князя*, його *дружина* та слуги. Термін «двір» почав уживатися з кінця 12 ст. як замінник виразу «мала (ближня) дружина». У княжому Д. були вищі уряди (посади та підпорядковані їм службовці), напр.: «дворьского», «печатника» (*Галицько-Волинське князівство*), намісника (*Новгород Великий*), «мечника» (*Владимиро-Суздальське князівство*), конюшого та ін. Гол. контингент, з якого формувався Д., складали збідніла знать та прості люди, *холопи*, вільновідпущеники (раніше називалися «милостниками»). Розвиток та розгалуження двірських урядів відбувалися в польс.-укр. землях, *Великому князівстві Литовському*, *Великому князівстві Московському* 13—15 ст. В Україні закріпилися уряди, що сформувалися при дворі вел. кн. литовського.

Літ.: *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Юшков С.В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. К., 1949; *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982; *Грушевський М.С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. К., 1991.

Т.Л. Вілкул.

ДВІРНИ́ЧЕ — звичаєвий податок у *Молдові* та на *Буковині* в 17—18 ст., що виплачувався правителю Верхньої Молдови за перегін через його територію худоби (волів, коней, корів). Розмір Д. в тогочасній австрійс. валюті коливався від 4,5 *крейцерів* за корову до 7,5 крейцерів за вола (1775). Було скасоване австрійцями.

Літ.: *Сплені фон, Г.* Опис Буковини. Чернівці, 1995; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст.: Проблема функціональних полінomінацій в адаптивних терміносистемах. Чернівці, 1997.

О.Д. Огуй.

ДВОРЕ́ЦЬКИЙ Василь (1609 — після 1672) — військ. та політ. діяч, полковник *Війська Запорозького*. Н., ймовірно, в *Києві* в родині укр. правосл. шляхтича. Освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*). Брав активну участь у *національній революції 1648—1676*, від поч. 1650-х рр. — в. о. київ. наказного полковника. Д. був послідовним прибічником орієнтації на Рос. д-ву. Активно виступав проти політики гетьмана І.*Виговського*, 1658 проголосив себе київ. полковником замість П.*Яненка-Хмельницького*, активно допомагав рос. *воєводам* у відбитті наступу гетьман. військ на чолі з Д.Виговським на Київ. 1659 претендував на гетьман. *булаву*. Восени 1660 у битві під м-ком Чуднів (нині с-ще міськ. типу Житомир. обл.) потрапив до польс. полону. Після повернення в Україну на *Чорній раді 1663* підтримував кандидатуру І.*Брюховецького* на гетьманство. В наступні роки в ранзі київ. полковника виконував різноманітні політ., дипломатичні та військ. доручення гетьмана, однак, коли гетьман виступив проти рос. царя, Д. було ув'язнено. Після падіння І.Брюховецького Д. більше року провів під арештом у гетьмана П.*Дорошенка* в м. *Чигирин*, звідки втік на поч. трав. 1669. У серед. того ж року Д. відвідав *Москву*, де був щедро обдарований царем *Олексієм Михайловичем*. Однак після повернення в Україну був знову заарештований київ. полк. К.Солониною (див. *Солонини*) за підозрою в організації безпорядків у полку. Наприкінці 1671 — поч. 1672 Д. керував укріпленням Києва та прилеглих до нього околиць. Пізніших згадок про Д. не виявлено. Д. був ініціатором укладення рукописного «Збірника Дворецьких», ядро якого становлять оригінальні пам'ятки: «Навіти», «Пам'ять», «Престорога України» та «Літописець», автором яких, найімовірніше, був він сам.

Літ.: *Ісаєвич Я.* «Навіти» — невідома пам'ятка української публіцистики XVII ст. «Інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1964, № 6; *Мыцык Ю.А.* «Летописецъ» Дворецких — памятник украинского летописания XVII в. В кн.: Летописи и хроники. Сборник статей 1984 г. М., 1984; *Його ж.* Перший український історико-політичний трактат. «УЇЖ», 1991, № 5.

В.М. Горобець.

ДВО́РИЩЕ — форма сімейних поселень, відома на укр. теренах від часів *Київської Русі.* В 14—17 ст. Д. були поширені переважно на *Волині* та в *Галичині*, частково на *Поділлі* й *Наддніпрянській Україні.* Становили складні госп. комплекси, які охоплювали центр. садибу (бл. 1 га) й систему орних земель та угідь. Населя-

ли Д. в основному родинні колективи — неподілені широкі сім'ї. Еволюція Д. ішла шляхом розширення самостійності малих родин. Автономність проявлялася спочатку в споживчій окремішності («особистого хлеба уживают»), а згодом і в певній виробн. відособленості малих сімей. Це приводило до перетворення Д. в патронімію — групу споріднених родин (широких і малих), які зберігали певну госп., сусп. й ідеологічну єдність. Кількість малих сімей у Д. коливалася від 4—5 до кількох десятків. Особливо великі Д. були поширені в *Поліссі*, на пн. Волині. Крім родичів, до складу Д. часто входили також сторонні особи — «спільники», «потужники», «поплічники», «приймаки». Згодом, особливо із проведенням *волочної поміри*, дворищні патронімічні спілки розпалися, і тому в 16—17 ст. в архів. джерелах часто трапляються терміни «півдворище», «третьдворище», «чвертьдворище» і просто «жеребок». Відповідно до виконуваних членами Д. повинностей Д. поділялися на «службові», «тяглі», «конюшенні», «бобровничі» тощо.

У ході соціальної еволюції економічно міцні Д. виходили з підпорядкування волосної громади, їхні чл. поповнювали стан *бояр-слуг*, окремі ж Д. розорювалися і зникали. Переважна більшість Д. трансформувалися в нові структури сусп. співжиття людей — багатодвірні села (дольового або подворищного типів). Дольові села виникали шляхом розростання Д. з наступним його поділом на окремі дворогосподарства в межах однойменного села. Подворищні села формувалися шляхом об'єднання окремих сусідніх Д.

Великосімейні «общини», аналогічні укр. Д., зберігалися до кін. 16 ст. на рос. та білорус. (теж Д.) землях, а також в Іспанії (германдади), Італії (кондоми), в Скандинавії. Значного поширення набула великосімейна община (задруга) на Балканах.

Літ.: *Леонтович Ф.* Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. СПб., 1897; *Ефименко А.* Дворищное землевладение в Южной Руси. В кн.: *Ефименко А.* Южная Русь, т. 1. СПб., 1905; *Косвен М.О.* Северорусское печище, украинские сябры и белорусские дворища. «Советская этнография», 1950, № 2; *Купчинський О.А.* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. К., 1981; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998; *Його ж.* Актуальні проблеми дослідження українського села в епоху середньовіччя та нового часу (Матеріали круглого столу). «УІЖ», 2003, № 3.

А.О. Гурбик.

ДВО́РНІК Френсіс (Франтішек; 14.08.1893—04.11.1975) — історик, славіст, візантиніст. Н. в с. Хоміж (Чехія). 1916 прийняв духовний сан. Від 1912 вчився на теологічному ф-ті Кирило-Мефодієвського колегіуму в м. Оломоуц (Чехія), 1919—20 — у Карловому ун-ті в Празі; 1920—25 — в Сорбонні (Париж) та Школі політичних наук у Парижі. 1926 захистив докторську дисертацію. Од 1928 — професор Карлового ун-ту; з 1938 жив у Франції, Великобританії, США. Від 1946 — викладач Гарвардського ун-ту, з 1947 — співробітник Центру візантиністичних досліджень в Думбартон-Оксі. Досліджував проблеми історії культури *Візантії* та її взаємовпливів із слов'янським світом; діяльність *Кирила та Мефодія* та комплекс текстів, пов'язуваних з їхньою місією; ранню історію слов'ян та становлення слов'янської культури в контексті генези європейської цивілізації.

Тв.: Les Slaves, Byzance et Romae au IXe siécle. Paris, 1926; Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933; The Photian Schism. History and Legend. Cambridg (Mass.), 1933; The Making of Central and Eastern Europe. London, 1949; The Slavs. Their Early History and Civilization. Boston, 1956; The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew. Washington, 1958; Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origins and Background. Washington, 1966; Les Slaves: Histoire et civilization de l'antiquité au débuts de l'époque contemporaine. Paris, 1970; Byzantine Missions among the Slavs. New Brunswick, 1970; Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies. London, 1974; Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. К., 2000.

А.Г. Плахонін.

ДВОРОВІ́ ЛЮ́ДИ — особлива категорія кріпосних селян (див. *Кріпацтво*), позбавлених з різних причин земельних наділів і змушених у зв'язку з цим обслуговувати поміщицькі маєтки. На час 9-ї ревізії (1850) число Д.л. в Україні досягло 56 тис. осіб. Значне зростання їх кількості відбулося напередодні *селянської реформи 1861.* На 1858 їх налічувалося 180,1 тис. осіб (понад 17 % усіх кріпосних). Переважна більшість Д.л. зосереджувалася у пд. та лівобереж. губерніях України. На Правобережжі, де за *інвентарними правилами 1847—1848* заборонялося переводити кріпосних селян у дворові, ця група була невеликою. Спец. урядовий циркуляр 1858 заборонив переводити кріпосних у дворові по всій *Російській імперії*, в т. ч. і в Україні. За умовами сел. реформи 1861, дворовим після двох років перебування на становищі *тимчасовозобов'язаних селян* дарувалися особиста свобода та права нарівні з ін. кріпосними селянами, проте ніякого земельного наділу вони не отримували, за винятком невеликої групи, що користувалася польовим наділом до указу 1858.

Літ.: *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. К., 1959; *Зайончковский П.А.* Отмена крепостного права в России. М., 1968.

Т.І. Лазанська.

ДВОРЯ́НИ ГОСПО́ДАРСЬКІ — дрібні урядники, окрема група служилих людей, які виконували різні доручення *воєвод*, старост (див. *Староство*) і *великого князя* у *Великому князівстві Литовському*. До їх компетенції, зокрема, належали: проведення дізнання, ревізій держ. і великокнязівських маєтностей, збір *мита* чи ін. офіц. зборів, виклик до суду, введення у володіння. Д.г. повідомляли про військ. мобілізацію, збір податків і з'їзд на сейм. Д.г. набирали з молодих представників шляхетських (див. *Шляхта*) незаможних родів. Підпорядковувалися особисто вел. кн. литов. та його представникам на місцях.

О.В. Крупка.

ДВОРЯ́НСТВО — а) сусп. інституція, б) вищий прошарок суспільства, притаманні розвинутому *феодалізмові.* У правовому плані легітимність Д. визначалася низкою юридично оформлених норм. Ці норми виокремлювали незначну частину сусп-ва в особливий, вищий сусп. *стан.* Як правовий інститут досі зберігається в монархічних країнах. У *Російській імперії* юрид., соціаль-

ний і політ. статус Д. вперше й найбільш повно кодифікований *Жалуваною грамотою дворянству 1785*. Д. проголошувалося панівним станом. Основою його політ. і екон. могутності було володіння землею та кріпосними селянами (див. *Кріпацтво*), а також те становище в механізмі держ. управління, яке воно займало («служилий» люд). Д. було опорою *самодержавства*, постачальником керівних кадрів для держ. апарату, силою, що справляла вплив на політику царського уряду. Звання дворянина успадковувалося (спадкове Д.) або отримувалося шляхом пожалування верховною владою (особисте Д.). Спадковими дворянами стали нащадки нижчого військ.-служилого прошарку 12 — поч. 14 ст., які обслуговували княжий *двір* та великих *бояр*, а також представники родової знаті — *князі*, бояри та ін. Недворянам права стану Д. (особисте Д.) надавалися пожиттєво царською милістю при досягненні ними певного чину на військ. чи цивільній службі, а також при отриманні російських орденів.

Законодавство Рос. імперії поділяло дворян на верстви та групи. Вершину складала титулована знать — князі, графи, барони. Юридично лише на спадкових дворян поширювалися всі привілеї, які виділяли Д. в особливий стан: звільнення від тілесних покарань, особистих податків, *рекрутської повинності*, виключне право мати кріпосних селян, обіймати виборні та керівні посади на держ. службі, створювати власні станові організації — повітові й губернські *дворянські збори*. Неспадкові дворяни, за невеликим винятком, не мали права володіти кріпосними селянами, брати участі в дворянських зборах, записуватися до *родовідних книг*, а після реформ 60—70-х рр. 19 ст. втратили можливість обіймати посади у виборних дворянських органах.

Зі знищенням політико-адм. самостійності України, зруйнуванням *Запорозької Січі* та поширенням тут чинності Жалуваної грамоти дворянству укр. *шляхта* і *козацька старшина* стали складовою частиною рос. Д.

Проте не за всією укр. шляхтою та козац. старшиною визнавалася приналежність до Д. Багато хто протягом довгих десятиріч змушений був дошукуватися документального підтвердження свого «високого» походження. Питання їхнього дворянства вирішилося позитивно тільки після видання указу імп. *Миколи I* 1835. З остаточним поділом Речі Посполитої (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) стан рос. Д. поповнився також польс. шляхтою *Правобережної України*. За даними перепису 1897, в Україні налічувалося 128 375 спадкових і 214 287 особистих дворян, з них, зокрема, 171 954 особи становили росіяни, 89 804 — українці, 62 019 — поляки. Втрата Д. 1861 такого привілею, як володіння кріпосними селянами, болюче вдарила по багатьох дворянських г-вах. Протягом 1877—1905 їхнє землеволодіння скоротилося, зокрема в Україні — на 34,2 %. Однак ще й на поч. 20 ст. в с. госп-ві збереглося домінування великого й середнього дворянського (поміщицького) землеволодіння. Формами станової організації дворян були дворянські збори, а пізніше — Рада об'єднаного дворянства, партія октябристів (див. *«Союз 17 октября»*) і т. ін.

Дворянський прошарок існував і на зх.-укр. землях, що перебували під владою Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*).

Як сусп. інституція Д. ліквідовано в Рад. Росії (а після встановлення рад. влади на укр. землях — і в УСРР) на підставі Декрету Всерос. ЦВК та РНК «Про знищення станів і цивільних чинів» від 23(10) листоп. 1917. На зх.-укр. землях ця інституція з певними обмеженнями проіснувала до 1939 (на Закарпатті — до 1944).

Літ.: *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Х., 1895; *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права. К., 1912; *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1959; *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России 1861—1904 гг. М., 1979; *Дорошенко Д.* Нарис історії України, т. 2. К., 2002.

Т.І. Лазанська.

ДВОРЯ́НСТВО СЛУЖИ́ЛЕ ЧОРНОМО́РСЬКОГО КОЗА́ЦЬКОГО ВІ́ЙСЬКА — особлива станова група (див. *Дворянство*) *Чорноморського козацького війська.* Ще до переселення чорномор. козаків на *Кубань* деякі з них уже мали дворянське звання: вони отримали його за організацію Чорномор. козац. війська та активну участь у бойових діях *російсько-турецької війни 1787—1791.* За указом імп. *Олександра I* від 13 листоп. 1802, *козацька старшина* Чорномор. козац. війська урівнювалася в чинах зі штаб- і обер-офіцерами регулярних військ і зараховувалась у Д.с.Ч.к.в. Протягом 1-ї пол. 19 ст. у Чорномор. козац. війську спостерігалося збільшення числа служилого дворянства від 535 осіб у 1802 до 2889 у 1859. Складаючи трохи більше 1 % нас. краю, Д.с.Ч.к.в. займало ключові позиції в політ. та екон. житті війська.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е, т. 20, № 19086. СПб., 1846; Те саме, т. 27, № 20508. СПб., 1853; Те саме, т. 31, № 31236. СПб., 1857. Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

ДВОРЯ́НСЬКІ БА́НКИ — засновані д-вою кредитні установи для дворян (див. *Дворянство*), що функціонували в *Російській імперії*, у т. ч. в Україні, у 18 — на поч. 20 ст. Метою їх створення було усунення залежності дворян від лихварського капіталу. Вперше царський уряд заклав для дворян Держ. позичковий банк 1754. Для поліпшення умов кредитування дворянства 1786 фундовано новий Позичковий банк. Кредити видавалися з розрахунку 8 % річних і на термін до 20 років. Після ліквідації 1860 цього банку указом імп. *Олександра III* від 21 квіт. 1885 було організовано Держ. дворянський земельний банк, який проіснував до *Жовтневого перевороту у Петрограді 1917* і 8 груд. (25 листоп.) 1917 був ліквідований декретом Раднаркому РСФРР. Протягом 1886—1916 дворянам України були видані кредити, заг. сума яких склала 360 805 тис. *рублів*, з яких 313 420 тис. руб. так і не було повернуто.

Літ.: *Краснікова О.М.* Ретроспектива зародження іпотечного кредиту в Україні. «Економіка АПК: міжнародний науково-виробничий журнал», 1998, № 1; *Її ж.* З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861—1918 рр.). «УІЖ», 1999, № 6.

М.А. Якименко.

ДВОРЯ́НСЬКІ ДЕПУТА́ТСЬКІ ЗБО́РИ — виборні органи дворян *намісництва*, що розглядали справи претендентів на *дворянство.* Складалися з «осіб найвідоміших і найповажніших родів дворянської гідності». За цими критеріями дворянство кожного повіту на *дворянських зборах* обирало 3—4-х депутатів до центру намісництва. У *Лівобережній Україні* Д.д.з. скликалися від 1784, їхня робота набула тут особливого суспільного значення та розголосу. Це зумовлювалося тим, що в *Гетьманщині* було багато претендентів на дворянство із середовища найнижчих та середніх прошарків *козацької старшини*, а також рядового *козацтва*, *міщан*, *духовенства*, *посполитих* та навіть записаних 1782 у *кріпацтво* селян. Депутати Д.д.з. на засіданнях під головуванням губернського маршала (див. *Предводитель дворянства*) розглядали питання обґрунтованості підстав претендентів нобілітуватися у дворянство (див. *Нобілітація*). Роботу Д.д.з. контролювало зібрання («собрание») дворянства в намісництві. Д.д.з. в цілому прихильно ставилися до домагань на дворянство. Цим домаганням сприяли й юридичні норми, визначені *Жалуваною грамотою дворянству 1785.* Хоча ці норми в Росії виконували охоронну функцію щодо панівних верств, однак в Україні вони створювали реальні можливості здобуття дворянства представникам різних соціальних прошарків. На перешкоді надмірному збільшенню чисельності осіб дворянського стану наприкінці 1791 рішуче став Сенат. Надіслані з України відомості про дворян було повернуто до намісницьких правлінь. Д.д.з. разом із губернськими маршалами були зобов'язані наново розглянути справи. Під тиском малоросійського ген.-губернатора М.Кречетникова до 1795 безсумнівними дворянами було визнано 12597 осіб — трохи більше половини від внесених до *родовідних книг* до 1791. Відповідно до указу Сенату від 19 берез. 1797, Д.д.з. остаточно втратили самостійність; вони лише розглядали докази та представляли їх у Герольдію, яка й вирішувала питання про належність особи до дворянського стану.

О.К. Струкевич.

ДВОРЯ́НСЬКІ ЗБО́РИ — органи станової дворянської корпорації в *повітах Російської імперії.* Виникли 1766, коли було організовано губернські дворянські т-ва та їхні органи — губернські збори. *Жалувана грамота дворянству 1785* визначила осн. права *дворянства* та дворянських товариств. Інститут Д.з. запроваджено в Україні з поширенням губернського поділу, наданням прав дворянства *козацькій старшині* та укр. і польс. *шляхті.* Дворяни могли збиратись у певний термін (переважно раз у 3 роки) для виборів посадових осіб, заслуховування пропозицій з боку влади й обговорення своїх станових потреб. Право голосу на Д.з. визначалося віковим, майновим та службовим цензом. Д.з. обирали повітових і губернських предводителів, засідателів верхнього *земського суду* й совісного суду, повітового чи окружного суддю та земського справника, засідателів повітового й нижнього земського судів і депутатів для складання *родовідних книг* (див. *Дворянські депутатські збори*). Д.з. мали право клопотатися перед генерал-губернатором про свої громад. потреби й вигоди, а також подавати клопотання й скарги Сенатові та імператорові. За законністю постанов дворянства стежив губернський стряпчий. Члени Д.з. не підлягали арештові, хоча осуджений судом за аморальну поведінку дворянин міг бути виключений з Д.з. за їхньою постановою. Для дворянських сиріт і вдів при кожному повітовому суді існувала дворянська опіка на чолі з предводителем і членами — суддею та засідателями. Д.з. було ліквідовано Декретом Всеросійського ЦВК та РНК «Про знищення станів і цивільних чинів» 23(10) листоп. 1917.

Літ.: Жалованная грамота дворянству и городовое положение. М., 1864; *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права. К., 1912.

Т.І. Лазанська.

ДВОРЯ́НСЬКІ КОМІТЕ́ТИ — губернські органи, ств. спец. рескриптом імп. *Олександра II* з метою розроблення проекту положень про умови скасування *кріпацтва* в *Російській імперії.* 20 листопада 1857 на ім'я віленського генерал-губернатора В.Назімова було видано перший рескрипт про організацію Д.к. Протягом березня—жовтня 1858 такі комітети створювалися по всіх губерніях. В Україні переважну частину чл. губернського дворянського к-ту обирали повітові *дворянські збори*, а частину призначав *губернатор.* Протягом 1858—59 питання про умови скасування кріпосного права широко обговорювались у Д.к., на повітових дворянських зборах та нарадах. Д.к. при виробленні проектів «Положень» про відміну кріпосного права мали чітко дотримуватися програми й загальних вказівок Головного комітету (за свавільність губернатор міг розпустити Д.к.).

Щодо сел. питання *поміщики* розділилися на дві групи: консервативну (більшість), яка виступала проти наділення селян землею при звільненні від кріпацтва, та ліберальну (меншість), яка висловлювалася за звільнення селян із наділенням їх землею, але за певний викуп. До першої належали здебільшого поміщики чорноземних губ. (у т. ч. й частина укр.), до другої — нечорноземних губ. (і частина укр. теж), які відображали точку зору капіталізованого дворянства й ліберальної буржуазії. Ці два угруповання мали свої друковані органи: перше — «Журнал землевладельцев», друге — «Сельское благоустройство». В останньому друкувався Ю.*Самарін.* Близько до позицій лібералів стояв І.*Вернадський*, видавець «Экономического указателя». 8 верес. 1859 спец. ред. комісія завершила підготовку єдиного законодавчого акта про звільнення селян із зе-

Полтава. Будинок дворянських зборів. Архіт. Є.Соколов. 1810.

млею і передала його на обговорення у Д.к. Група дворян на чолі з консерватором В.Паніним підготувала протилежний проектові ред. комісії варіант пропозицій щодо вирішення аграрного питання, засудивши при цьому «комуністичні начала» проекту ред. комісії. Далі розгорнулася боротьба за зміни окремих формулювань єдиного проекту, наслідком якої стало, за наполяганням представників деяких Д.к., зменшення норми сел. наділів у 115 *повітах* Рос. імперії, що призвело у майбутньому до вилучення у селян *відрізків*, збільшення сел. повинностей та встановлення переоброчки через 20 років. Після цього проект із внесеними змінами, що значно погіршували становище селян, був переданий спочатку до Гол. к-ту із сел. справи, потім до Держ. ради та на затвердження і підпис імп. Олександру II (див. *Селянська реформа 1861*).

Літ.: *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. К., 1959; Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1961; *Литвак Б.Г.* Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. М., 1991.

Т.І. Лазанська.

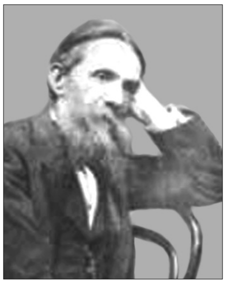

А. Де Губернатіс.

ДЕ ГУБЕРНА́ТІС (Gubernatis) **Анджело** (07.04.1840—26.02.1913) — італ. письменник, літературознавець, публіцист, видавець, громад. діяч, пропагандист і організатор міжнар. співробітництва вчених і літераторів, один із фундаторів україністики в Італії в 70—80-х рр. 19 ст. Н. в м. Турін (Італія). Працюючи проф. Вищої шк. наук у Флоренції (Італія) та Рим. ун-ті, вивчав й популяризував історико-культ. спадщину укр. народу. Студії з цієї проблематики започаткував як ред. флорентійського щомісячника «Rivista Europea» («Європейський огляд»), 1873—75 опублікував низку розвідок М.*Драгоманова* з укр. історії, красного письменства та фольклору. Увів українознавчі розділи й гасла у свої синтетичні праці — «Всесвітня історія літератури» (Мілан, 1883, т. 1, 4, 5); «Росія» (Мілан, 1877, т. 2); «Біографічний словник сучасних письменників» (Флоренція, 1879—80); «Міжнародний словник сучасних письменників» (Флоренція, 1892, т. 1—2). Як оглядач європ. літ. видань виступав у флорентійському ж. «Nuova antologia» («Нова антологія») на захист укр. к-ри та її представників від утисків з боку рос. самодержавства. Одним із перших на Заході наголосив на самостійному статусі *української мови* як мови окремого народу, «дуже багатої, здатної виразно й витончено висловити будь-яку високу думку» («Всесвітня історія літератури», т. 1). Завдяки Д.Г. до обігу італійської науки й літературної критики увійшли відомості про діяльність І.*Котляревського*, Г.*Квітки-Основ'яненка*, Марка *Вовчка*, М.*Кропивницького*, В.*Антоновича*, М.*Костомарова*, Ю.*Федьковича* та ін., про здобутки українського театру, кобзарського мист-ва (див. *Кобзарі*). Наголошував на суспільно-політичному значенні творчості Т.*Шевченка* — «великого сучасного національного поета». Серед кореспондентів і співробітників видань Д.Г. були М.Драгоманов, М.*Павлик*, І.*Франко*, Ц.Білиловський, Леся *Українка* та ін. Сучасники схвально відзначали його працю на користь «українській справі перед Європою» (М.Павлик; газ. «*Діло*», 15 берез. 1913).

П. у м. Рим (Італія).

Літ.: *Варварцев М.М.* Анджело Де Губернатіс — популяризатор української культури в Італії. «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн», 1989, вип. 15; *Його ж.* «В справі ознайомлення Заходу з Руссю...». «Архіви України», 1990, № 6.

М.М. Варварцев.

Де ля Фліз. Етнографическія описанія крестьянъ Кіевской губерніи... 1854. Титульний аркуш.

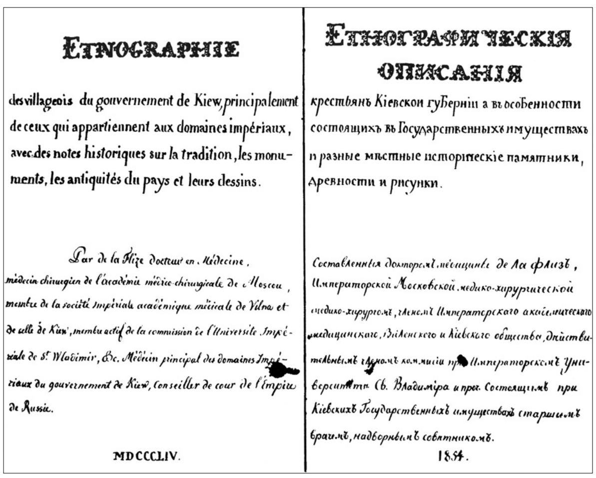

ETNOGRAPHIE

des villageois du gouvernement de Kiew, principalement de ceux qui appartiennent aux domaines impériaux, avec des notes historiques sur la tradition, les monuments, les antiquités du pays et leurs dessins.

Par de la Flize docteur en Médecine, médecin chirurgien de l'académie médico-chirurgicale de Moscou, membre de la société Impériale académique médicale de Vilna et de celle de Kiew, membre actif de la commission de l'Université Impériale de St. Wladimir, &c. Médecin principal des domaines Impériaux du gouvernement de Kiew, Conseiller de cour de l'Empire de Russie.

MDCCCLIV.

ЕТНОГРАФИЧЕСКІЯ ОПИСАНІЯ

крестьянъ Кіевской губерніи а въ особенности состоящихъ въ Государственныхъ имуществахъ и разные мѣстные историческіе памятники, древности и рисунки.

Составленныя докторомъ медицины де Ла Флизъ, Императорской Московской медико-хирургической медико-хирургомъ, членомъ Императорскаго академическаго медицинскаго, Виленского и Кіевского общества, дѣйствительнымъ членомъ коммисіи при Императорскомъ Университетѣ Св. Владиміра и проч. Состоящимъ при Кіевскихъ Государственныхъ имуществахъ старшимъ врачомъ, надворнымъ совѣтникомъ.

1854.

ДЕ ЛЯ ФЛІЗ (De la Flise) **Домінік** (18.12.1787—1861) — медик, етнограф. Н. в м. Нансі (Франція). Освіту здобув у Франції. Від 1820-х рр. служив лікарем держ. маєтностей (див. *Державні землі*; *Державні селяни*) *Київської губернії*, на теренах якої від 1845 почав провадити за програмою Рос. геогр. т-ва дослідження «медичної географії» з метою з'ясування впливу навколишнього середовища на здоров'я людини. Під час подорожей по селах і м-ках Київщини зібрав і узагальнив чималий фактичний матеріал, на підставі якого склав комплексну характеристику життя укр. нас. Дав опис розселення українців за методом історико-етногр. районування. У підготовлених ним альбомах, ілюстрованих численними малюнками, розглянуто різні аспекти к-ри та побуту селян, уміщено відомості про їхнє житло, одяг, звичаї, пам'ятки старовини, наведено народні перекази, пісні, прислів'я. Рукописна дослідницька спадщина Де ля Ф.

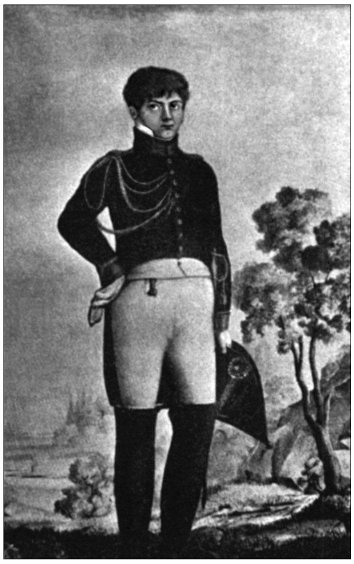

Де ля Фліз. Імовірний портрет.

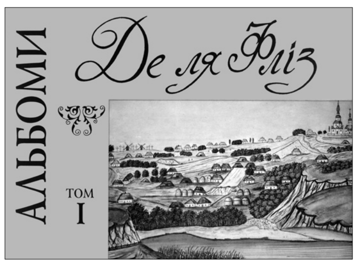

Де ля Фліз. Альбоми. Т. 1. К., 1996. Суперобкладинка.

зберігається в *Києві*, *Чернігові*, *Санкт-Петербурзі.*

П. у м. *Ніжин.*

Тв.: Альбоми, т. 1—2. К., 1996—99.
М.М. Варварцев.

ДЕБАГО́РІЙ-МОКРІЄ́ВИЧ (Дебогорій-Мокрієвич) **Володимир Карпович** (24(12).05.1848—02.11. 1926) — політ. діяч, революціонер, публіцист, мемуарист. Н. в м. *Чернігів* у дворянській родині. Дитинство провів у дідовому маєтку (с. Лука-Барська Літинського пов. Подільської губ., нині село Барського р-ну Він. обл.). Навч. (до 1864) в г-зіях м-ка *Немирів* та (до 1866) м.*Кам'янець-Подільський.* 1866—71 — студент фіз.-мат., потім — мед. ф-тів Київ. ун-ту. 1871 з братом Іваном, С.*Коваликом*, Г.Мачтетом, М.*Судзиловським* та ін. однодумцями був у т. зв. «амер. гуртку», що планував заснувати за океаном землеробську громаду.

1873 зустрівся у м. Локарно (Швейцарія) з М.Бакуніним (див. *Бакунізм*), прийняв його вчення, програму майбутнього визвольного повстання в *Російській імперії.* Того ж року приєднався до *«Київської комуни»*, 1873—74 працював у теслярській артілі. Навесні 1874 брав участь у *«ходінні в народ»* (*Поділля*, Подніпров'я). Уникаючи арешту, восени 1874 з *Києва* дістався *Радивилова*, перетнув рос.-австрійс. кордон біля *Бродів* і знову приїхав до Швейцарії, після чого тієї ж осені з Я.*Стефановичем* розпочав у Києві створення т-ва *«південних бунтарів»* (1875—76 включало бл. 20 осіб, серед яких — І.*Бохановський*, Л.*Дейч*, В.*Засулич*, М.*Фроленко*, М.*Ковалевська* — громадян. дружина Д.-М.). Ініціював підготовку селянського заколоту в місцевостях, де збереглася пам'ять про *гайдамацький рух* та *«київську козаччину» 1855.* Контактував із діячами українського відродження (В.*Беренштамом*, Ф.*Вовком*, О.*Андрієвським*, Є.Борисовим), представниками земського руху.

Сприяв В.*Осинському* в улаштуванні втечі керівників *Чигиринської змови 1877* з *Лук'янівської тюрми.* Заочно звинувачуваний на «процесі 193-х», який відбувся 30(18) жовт. 1877 — 4 лют.(23 січ.) 1878 у *Санкт-Петербурзі* над частиною народницьких активістів (див. *Процеси над народниками*).

23(11) лют. 1879 затриманий жандармами в Києві, засуджений на 14 років і 10 місяців каторги, але восени втік з етапу. До зими 1880/81 переховувався серед польс. засланців у Сибіру, затим нелегально прибув до *Москви* й звідти таємно вирушив на еміграцію. 1882 на прохання М.*Драгоманова* прилучився до переговорів із рос. монархічною орг-цією «Добровільна охорона».

1882—85 мешкав у Сх. Румелії (Пд. Болгарія). В цей час женевський «Вестник "Народной воли"» вміщував його мемуари. Повернувшись до Швейцарії, Д.-М. 1887 налагодив співробітництво з час. «Самоуправление», вельми зблизився з М.Драгомановим, поділяючи ідею політичної свободи на засадах якомога більшої децентралізації та широкого місцевого самоврядування. Навколо них, зокрема, згуртувались І.Добровольський, П.Зелінський, В.Бурцев, В.Маслов-Стокоз. 1888—89 спільно випустили три числа ж. «Свободная Россия».

1894 Д.-М. під іменем Петра Каблукова прийняв болг. підданство. У Софії гостював у М.Драгоманова, познайомився з Лесею *Українкою.* Не полишав літ. праці (виступав у болг. пресі; у 1894—98 у Парижі, 1903 у Штутгарті (Німеччина) та 1906 у С.-Петербурзі видано його спогади).

1907 на сторінках ж. «Былое» оприлюднив обставини зарубіжної зустрічі народовольців з монархістами-емісарами високих держ. кіл С.-Петербурга. 1915 *«Украинская жизнь»* у Москві надрукувала надісланий ним лист «По поводу статьи Дейча "Украинская и общерусская эмиграция"». Від серед. 1917 Д.-М. — у Петрограді (нині м. С.-Петербург), з 1918 — в Україні. Опублікував нотатки про Ф.Вовка та М.Драгоманова. Хворів. 1922 вирушив до Болгарії.

П. у м. Чирпан (Болгарія).

Тв.: Воспоминания. СПб., 1906; От бунтарства к терроризму, кн. 1—2. М.—Л., 1930.

Літ.: *С.П-ра* [*Петлюра С.*] Воспоминания Вл. Дебагория-Мокриевича. Стр. 598. СПб. 1906 г. «Україна», 1907, № 9; *Житецкий И.* Литературные воспоминания о семидесятых годах. «Вестник Европы», 1908, № 10; М.П. Драгоманов. Із споминів Володимира Дебогорія-Мокрієвича. «За сто літ», 1927, кн. 1; *Єфремов С.* Вол. Дебагорій-Мокрієвич (Посмертна згадка). «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН», 1927, кн. 15; *Ганцова-Берникова В.* Революційна діяльність В.К.Дебагорія-Мокрієвича. Там само; *Камінський В.* Володимир Карпович Дебогорій-Мокрієвич в останні роки його життя (1917—1926). «За сто літ», 1928, кн. 3; *Житецький І.* Спогади В.К.Дебогорія-Мокрієвича за Хв.К.Вовка. «Україна», 1928, № 4; *Рудько М.П.* Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973; Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. М., 1989.
П.Г. Усенко.

В.К. Дебагорій-Мокрієвич.

ДЕБОСКЕ́Т (де Боскет) **Даніїл** (Даніель; 1703 — після 1761) — військовий інженер, картограф. Н. у м. Кристьян-Єрланк (Пруссія) у сім'ї емігрантів з Франції. На службі у російській армії з 1726 (дослужився до чина генерал-інженера, 1761). Брав участь у будівництві укріплень на тер. України. Модернізував Печерську фортецю (сер. 18 ст.). Розробляв проект фундаментів *Андріївської церкви.* Автор планів Києва (1741 та 1745), карти «Задніпрських місць» (1745) (від гирла р. Тясмин, прит. Дніпра до гирла р. Синюха, прит. Пд. Бугу).

Літ.: *Ситкарьова О.В.* З історії будівництва оборонних споруд в Україні військовим інженером Д.Дебоскетом у середині XVIII ст. «УІЖ», 1998, № 1.
Д.Я. Вортман, Д.С. Вирський.

ДЕБРЯ́НСЬК — літописне місто Черніг. землі у Подесенні (нині це тер. м. Брянськ, обласного центру РФ). Вперше Д. згаданий в *Іпатіївському літописі* під 1146 у зв'язку з подіями феод. усобиці в *Київській Русі.* Назва походить від слова «дебрь» — «прорізана ярами лісова хаща».

За археол. матеріалами, Д. заснований в середині 12 ст. У 80-х рр. 13 ст. сюди зі сплюндрованого монголо-татарами (див. *Монголо-татарська навала*) *Чернігова* були перенесені столиця *Чернігівського князівства* та єпископська кафедра. Тер. колиш. городища (урочище Покровська Гора) знаходиться нині в центрі м. Брянськ, на високому (до 45 м) мисі, утвореному правим берегом р. Десна (прит. Дніпра) та лівим берегом її прит. р. Судок, і складається з двох майдан-

чиків — *дитинця* (100 × 68 м) та «окольного граду» (280 × 170 м) на пн. сх. від нього, за яким був відкритий *посад*. Оборонні споруди (вали, рови, ескарпи) з боку поля збереглися погано. Сьогодні «окольний град» забудований приватними садибами; на дитинці споруджено пам'ятник до 1000-ліття м. Брянськ. Потужність культ. шару — до 4 м, у т. ч. 12—13 ст. — до 0,6 м, 14—17 ст. — до 2 м. Городище обстежувалося Ф.Заверняєвим, Г.Поляковим, 1970—71 досліджувалося Т.Равдіною (понад 100 м²). Обстежено 8 споруд 12—13 ст., у яких знайдено вістря стріл, уламки скляних браслетів, замки та ключі, амулети з ведмежих ікол, шиферні пряслиця тощо; зафіксовано сліди різноманітних ремесел.

Літ.: Ипатьевская летопись. В кн.: ПСРЛ, т. 2. М.—Л., 1962; *Равдина Т.В.* О времени возникновения Брянска. «Краткие сообщения Института археологии», 1973, вып. 135; *Кашкин А.В.* Археологическая карта России. Брянская область. М., 1993.

В.П. Коваленко.

ДЕВІ́З (франц. devise, від лат. devidere — розділяти, в значенні виокремлювати «осібне») — фігурне, словесне або фігурно-словесне формулювання провідної ідеї чи програми дій окремої особи, роду, ордену, установи, партії, д-ви. Д. — одна зі складових (але не обов'язкових) ч. *герба*, прапора, ордена. Місце Д. в гербі стосовно ін. елементів є строго визначеним: Д. завжди розміщується поверх ін. зображень, як правило, — на особливій девізній стрічці, яка йде навколо герба напіввінком, рідше — у вигляді окантовки. Девізи розрізняють за категоріями їхніх власників на родові або особисті, орденські й корпоративні тощо. Прикладом Д. міста є, зокрема, вислів «Завжди вірний» (Львів); орг-ції — «У боротьбі здобудеш державу або загинеш за неї» (*Організація українських націоналістів*, *Українська повстанська армія*); воїнів — «Слава героям!» та відзив «На віки слава!» (УПА); «Життя — Вітчизні, слава — народу, честь — нікому!» (військовиків-білогвардійців); віруючих: «Слава Ісусу Христу!», «Amen!» («Амінь!») — «Хай буде так!», «З нами Бог!»; громадян д-ви: «Батьківщина або смерть!» (араб. країни); чл. артілі — «Один за всіх, всі за одного!» тощо.

Д. відомі з часів античності, а як елементи гербів в Зх. Європі — з 13—14 ст. В Україні такі Д. набули поширення в 16—18 ст. Тоді склалися такі групи Д.: особисті; родові; держ.; глав урядів; церк. ієрархів; чернечих орденів та монастирські; міст; областей, істор. провінцій, регіонів та стародавніх д-в, що втратили самостійність; нац. автономій; бойові заклики (кличі); воїнських частин та з'єднань; на орденах і медалях; корпоративні (профспілок, т-в, цехів тощо).

Існують також девізи на честь тих чи ін. подій: на закінчення буд-ва («Хай стоїть цей храм віки!»), на честь істор. події («Хай не померкне в віках воїнська слава полеглих в бою за звільнення міста...»), на ознаменування ювілейної дати; на шану померлих тощо. Чимало особистих девізів із часом перетворилося на династичні й держ. Так, Д. принца Вільгельма Оранського «Я стримую!» — став держ. Д. Королівства Нідерландів; бойовий клич англ. королів часів Столітньої війни 1337—1453 — «Бог і моє право!» — Д. Сполученого Королівства Великої Британії та Пн. Ірландії.

Беджі та імпреси (фігурні девізи) фактично є емблемами нац. або династичного характеру. Фігурний Д. Шотландії — реп'ях, Уельсу — цибуля-пір, Англії — троянда. Особливу за формою групу становлять літерні девізи та девізи енігматичні (див. *Енігматичні зображення*). Поширеними є Д. на стрічках. Шрифт написання таких Д. має бути простим і максимально чітким, зокрема, на чорну стрічку його наносять білою фарбою. Згідно з геральдичними приписами словесні Д. не виконують золотом і сріблом, то привілей літерних (вензельних) девізів.

Чимало сучасних країн мають держ. девізи. Так, девіз Бельгії — «Союз дає силу», Іспанії — «Велика свобода без меж», Польщі — «Єще Польща не згінела!» (не офіц.), Саудівської Аравії — «Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммад — пророк Аллаха» (заг.-мусульманський Д.), США — «При розмаїтті — єдині!», Франції — «Свобода, Рівність і Братерство». У *Чехословаччині* існував Д. глави д-ви — президента — «Істина перемагає!»

Спец. дослідженнями Д. займаються *геральдика*, *генеалогія*, *просопографія*.

Літ.: *Бойницкий С.Н.* Гербовые девизы русского, польского. финляндского и прибалтийского дворянства. СПб., 1910; Девиз. В кн.: *Лукомский В.К., Типольт Н.А.* Русская геральдика: Руководство к составлению и описанию гербов. Пг., 1915; Введение в специальные исторические дисциплины. М., 1990; *Похлебкин В.В.* Международная символика и эмблематика. М., 1995.

Я.О. Іщенко.

ДЕВЛЕ́Т-ГІРЕ́Й I (р. н. невід. — 29.06.1577) — син Мубарек-Гірея (одного із синів крим. хана), онук хана *Менглі-Гірея I.* Навесні 1531 Д.-Г. I став *калга-султаном* у свого дядька — хана *Саад-Гірея I.* У серп. 1532 Д.-Г. I був змушений відплисти до м. *Стамбул.* Восени 1551 за допомогою турец. військ захопив крим. престол і знищив хана *Сагіб-Гірея I* з усією його родиною. На початку правління становище Д.-Г. I було нестійким. У середині країни зріли заколоти. Це змусило хана вдатися до масових репресій: фізично були знищені всі *Гіреї*, які залишилися в Криму. Надалі династія Гіреїв була представлена тільки нащадками Д.-Г. I. У відносинах з *Османською імперією* Д.-Г. I намагався уникати прямих конфронтацій. Це дало йому змогу протриматися при владі 26 років. У зовн. політиці вступив у пряму й довготривалу конфронтацію з Російською д-вою за вплив над Казанським і Астраханським ханствами. За час правління Д.-Г. I було здійснено 12 широкомасштабних походів крим.-татар. військ на *Москву.* Останні роки життя провів у підготовці до успадкування престолу своїм старшим сином — калга-султаном *Мухаммед-Гіреєм II.*

П. у своєму палаці в м. *Бахчисарай.*

Літ.: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. СПб., 1887.

Б.В. Черкас.

ДЕВОЛА́Н (Де Волан, Де Волант, Волан, Волант, Волон, Деволон, Деволант, Деволанж) **Франц Павлович** (1753—12.12(30.11).1818) — фортифікатор, містобудівник,

держ. діяч *Російської імперії*, генерал корпусу інженерів шляхів сполучень (1810), член Комітету міністрів (1814).

За походженням — брабантський (Брабант — істор. регіон у пн.-зх. Європі) дворянин. 1787 інженер-майором перейшов на рос. службу із голландської. Під час *російсько-турецької війни 1787—1791* перебував у військах О.*Суворова*, відзначився під час штурму *Ізмаїла*, облоги *Кілії*, Акермана (нині м. *Білгород-Дністровський*), зведення оборонних об'єктів. У званні старшого інженера опікував спорудження Фанагорійського укріплення, Ахтіярського (Севастопольського) порту, Середньої (Тираспольської) фортеці, зміцнення *Кінбурна*. Разом з архіт. І.Старовим складав плани будівництва м. *Миколаїв* та адміралтейства, причетний до заснування *Овідіополя*, *Вознесенська* і м-ка Григоріополь (нині місто в Молдові). Від 1793 — на посаді першого інженера Пд. армії. 1794 брав участь у придушенні повстання Т.*Косцюшка*, отримав чин полковника.

Досліджував гирло Дунаю й Чорноморське узбережжя з метою визначення місць для гаваней (спільно з А.Шостаком і Й. де *Рібасом*). Як перспективні визначив території побіля фортеці Ені-Дунья і поселення Гаджибей (Качибей), де потім, за його проектом, затвердженим імп. *Катериною II*, розпочалася забудова майбутньої *Одеси*. Під орудою О.Суворова влаштував «канцелярію будівель міста та порту Гаджибейського», ставши її начальником. 1795—96 керував «дирекцією над спорудженням південних фортець». Заснував магазин таврійської солі, де останню обмінювали на хліб, який привозили чумаки (див. *Чумацтво*). Одержав у власність чимало одес. земель. Його іменем називалася слобода Волонівка (Волоновка, Деволоновка, Деволановка) на пн.-сх. від Одеси (нині в межах міста).

1797 Д. відправлений імп. *Павлом I* у відставку. 1799 викликаний царем на службу до департ. водних комунікацій, де, зокрема, став куратором проекту влаштування шлюзів із обводними каналами на Дніпрі, в т. ч. обік Ненаситецького порога, а також — усіх заходів із інспекції Дністра, відкриття Огінського каналу тощо. 1804 будував Таганрозький порт і Новочеркаськ (нині місто Ростовської обл., РФ). 1809 зініціював і сформував Управління сухопутних та водних шляхів сполучень, яке фактично й очолив (номінально зверхником вважався принц Георг Ольденбурзький), став генерал-інспектором і чл. ради корпусу інженерів шляхів сполучень. Від 1812 до кінця життя офіційно керував цим відомством на наданих йому імп. *Олександром I* правах гол. директора.

Склав біографічний нарис французькою мовою, охопивши події 1787—1811.

Літ.: Письма великой княгини Екатерины Павловны к инженер-генералу Ф.П. Деволану. «Русский архив», 1870; Вице-адмирал И. де-Рибас и инженер-полковник Ф. де Волан. «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей», 1875, т. 9; Одесса: 1794—1894. Одесса, 1895; Краткий исторический очерк развития водяных и сухопутных сообщений и торговых портов в России. СПб., 1900; *Жерве В.* Деволан. В кн.: Русский биографический словарь. СПб., 1905.

П.Г. Усенко.

ДЕВ'Я́ТА А́РМІЯ — заг.-військ. з'єднання Червоної армії (див. *Радянська армія*), сформоване в черв. 1941 в *Одеському військовому окрузі* як 9-та окрема армія. До її складу входили 14-й, 35-й і 48-й стрілец. корпуси, 2-й кавалерійс. корпус, 2-й і 18-й механізовані корпуси, 80-й, 81-й, 82-й, 84-й і 86-й укріпрайони і кілька окремих частин. На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* війська армії в ході боїв підпорядковувалися управлінням *Південного фронту*, *Південно-Західного фронту*, Пн.-Кавказ. і Закавказ. фронтів. У складі Пд. фронту Д.а. в черв.—лип. 1941 стійко відбивала удари гітлерівських і румун. військ групи армій «*Південь*». Разом з ін. з'єднаннями фронту відійшла за р. Дністер, а наприкінці серп. 1941 — за Дніпро. 1941 брала участь у Донбаській оборонній операції (див. *Донбаські операції 1941—1943*), в Ростовських оборонній і наступальній операціях, а 1942 — у *Барвінківсько-Лозівській операції 1942* та *Харківській операції 1942.* У лип. 1942 — у складі Пд.-Зх. фронту брала участь у Донбаській оборонній операції. З ліквідацією цього фронту 12 лип. 1942 знову передана Пд. фронтові. 28 лип. з розформуванням останнього ввійшла до Пн.-Кавказ. фронту (1 верес. 1942 реорганізований в Чорномор. групу військ Закавказ. фронту, однак Д.а. ввійшла до Пн. групи військ Закавказ. фронту, з якої 24 січ. 1943 знову було створено Пн.-Кавказ. фронт), у складі якого брала участь у битвах за Кавказ 1942—43. 6 листоп. 1943 управління Д.а. було розформоване, її з'єднаннями та частинами поповнено ін. армії. Командувачі: Я.*Черевиченко*, Ф.Харитонов, П.Козлов, В.Гордов, Д.Нікішев, А.Лопатін, Ф.Пархоменко, В.Марцинкевич, К.Коротєєв, В.Глаголєв, О.Гречкін.

Н.М. Руденко.

ДЕВ'ЯТИ́НА — натуральний податок, який сплачували феодалам залежні селяни у 18—19 ст. на *Закарпатській Україні.* Становила $^{1}/_{9}$ ч. прибутків сел. госп-ва. Д. збирали пшеницею, житом, вівсом, ячменем, просом, льоном, виноградом, медом, вином, коноплями, худобою та бобовими культурами. Поміщики намагалися встановити чіткі розміри Д., обраховуючи їх за показниками найврожайніших років. Розрізняли Д. малу, яку збирали (до остаточної її заборони 1836) переважно худобою й інколи медом та ін. продуктами, і Д. велику, яку селяни сплачували переважно збіжжям і виноградом або ж вином (скасована в ході впровадження сел. реформи 1848; див. *Селянська реформа 1848 в Галичині, на Буковині та Закарпатті*).

Літ.: *Шульга І.Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Львів, 1965.

А.О. Гурбик.

ДЕГТЕРЬО́ВИ — рід купців, підприємців, меценатів. Походив із м. Калуга (нині місто в РФ). Перший з відомих його представників — **Тимофій Григорович** — завідував двором боярина Лук'яна Стрешнєва, дочка якого була дружиною рос. царя *Михайла Федоровича*, матір'ю царя *Олексія Михайловича.* 1635 Тимофій Григорович купив у м. Калуга лавку, і від цього року почина-

М.П. Дегтерьов.

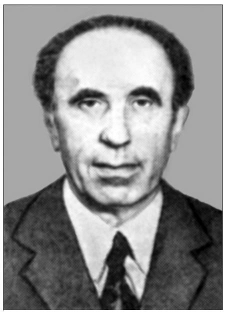

О.І. Дей.

ється відлік торгової справи роду. На поч. 1830-х рр. сини калузького купця 2-ї гільдії (див. *Гільдії*) **Микити Опанасовича** — **Михайло**, **Іван** і **Петро** — оселилися в *Києві*. Справу продовжили їхні сини — **Парфеній** і **Тимофій Михайловичі**, **Петро**, **Микита**, **Володимир** і **Григорій Івановичі** та **Родіон Петрович**. Торгова фірма Д. була однією з найвідоміших в Україні, володіла магазинами у Києві, Мінську (нині столиця Білорусі), Вільно (нині м. *Вільнюс*), Тулі (нині місто в РФ), *Бердичеві*; першим у Києві з-дом мідних, залізних і чавунних виробів (з 1853 з-д належав Р.Дегтерьову). Два представники роду — Парфеній Михайлович та його син **Михайло Парфенійович** — відігравали значну роль у громад. й культ. житті міста. Парфеній Михайлович (1797—1837) — перший голова Київ. міськ. думи (1835—37), заснованої після скасування *магдебурзького права* для Києва 1834. Займався доброчинною діяльністю — був чл. Т-ва допомоги бідним. Михайло Парфенійович (1831—98), продовживши справу батька, розширив торгову фірму, комерційні зв'язки якої простежувалися від Сибіру до зх. кордонів *Російської імперії*. Мав капітал у сумі 10 млн *рублів*. Від 1871 до кінця життя — гласний Київ. міськ. думи, від 1875 — чл. облікового к-ту Київ. контори Держ. банку, від 1881 — чл., від 1891 — товариш голови Київ. біржового к-ту (див. *Біржові комітети*). Був головою Ради старшин Купецького зібрання. Відомий доброчинною діяльністю. Від 1870 — опікун Сирітського дому й староста Олександро-Невської церкви при Сулимівських доброчинних закладах. 1883 заснував і утримував у Києві богадільню, 1892 — Удовиний будинок; 1895 його коштом збудовано Свято-Михайлівську церкву на тер. Олександрівської лікарні (нині Київ. міська центр. клінічна лікарня); пожертвував значні кошти на буд-во лікарні для чорноробів (нині — лікарня по вул. В.Чорновола, 28/1) та на стипендії студентам Київ. політех. ін-ту і учням комерційного уч-ща. За його заповітом Київ отримав нерухомість на 2,5 млн руб., а також бл. 2 млн руб. грішми й цінними паперами. На ці кошти збудований і утримувався великий комплекс доброчинних закладів на Лук'янівці (вул. Дегтярівська, 19; нині тут знаходиться Київ. ін-т сухопутних військ Мін-ва оборони України).

Літ.: Благотворительные учреждения М.П.Дегтерева и приют Е.И.Дегтеревой за десятилетие 1902—1912 г. К., 1913; *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. К., 1998.

В.В. Ковалинський.

ДЕ́ЖЕ (Dezsö) **Ласло** (н.26.10. 1927) — угорський філолог, дослідник і видавець укр. істор. джерел. Д-р філол. н. (1972), проф. (1975). Н. в с. Буди комітату Пешт (Угорщина). Закінчив Будапештський ун-т (1952). Працював у наук. установах Угор. АН у Будапешті й Дебреценському ун-ті, з 1985 — у Падуанському ун-ті (Італія). Автор досліджень із заг. мовознавства, укр. діалектології, істор. географії *Закарпатської України* 14—18 ст. Опублікував низку праць про складені укр. мовою 1771—74 документи з урбаріальної реформи в Сх. Закарпатті.

Тв.: Памятники деловой письменности Закарпатья XVIII ст. Будапешт, 1965; Очерки по истории закарпатских говоров. Будапешт, 1967; Украинский памятник середины XVI ст. Няговские поучения. Словарь и анализ. Дебрецен, 1985; A XVI—XVIII századok kárpatalja ukrán nyelvmüemlék magyar jövanyszavai. Budapest, 1989; Деловая письменность русинов в XVI—XVIII веках. Словарь, анализ, тексты. Ниредьгаза, 1996.

Я.Д. Ісаєвич.

ДЕ́ЖМА (десятина) — $^{1}/_{10}$ ч. врожаю, яку сплачували орендарі власникові землі на Подністров'ї. Походить від молдов. терміна «дижме» — орендна плата, скіпщина.

Літ.: *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966.

Н.О. Герасименко.

ДЕЙ Олексій Іванович (30.03. 1921—06.08.1986) — фольклорист, літературознавець, історик укр. журналістики. Д-р філол. н., професор.

Н. в с. Синявка (нині село Менського р-ну Черніг. обл.) в сел. родині. 1943 закінчив Київ. ун-т (за місцем його евакуації в м. Кзил-Орда; нині м. Кизилорда, Казахстан). З осені 1943 перебував у Червоній армії (див. *Радянська армія*), брав участь у боях на фронтах *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Після демобілізації працював у системі АН УРСР. Обіймав посади н. с. Львів. від. Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, дир. Укр. музею етнографії й худож. промислу АН УРСР та ст. н. с. Ін-ту сусп. наук АН УРСР. 1962 працював на посаді зав. від. фольклористики Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Від 1964 очолив редколегію 50-томного вид. «Українська народна творчість» і протягом десяти років був гол. ред. час. «Народна творчість та етнографія». Входив до редколегії багатьох ін. видань.

Д. — автор понад 300 наук. праць. Значний внесок зробив у вивчення фольклору, літ. процесу, журналістики й видавничої справи в Україні.

Лауреат премії ім. І.Франка Спілки письменників України. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ст., Червоної Зірки, медалями, Почесною Грамотою Президії ВР УРСР, Срібною медаллю ВДНГ СРСР (1975).

П. у м. *Київ*.

Тв.: Іван Франко — дослідник народнопоетичної творчості. К., 1953; Іван Франко і народна творчість. К., 1955; Українська революційно-демократична журналістика. К., 1959; Книга і друкарство на Україні. К., 1964; Сторінки з історії української фольклористики. К., 1975; Іван Франко і перша російська революція. К., 1980; Іван Франко: життя й діяльність. К., 1981; Українська народна балада. К., 1986.

Літ.: *Нечиталюк М.* Осяяний революцією. «Жовтень», 1981, № 8; *Крутікова Н.Є.* Дей Олексій Іванович. «Вісник АН УРСР», 1983, № 7; Олексій Іванович Дей. (Некролог). «Народна творчість та етнографія», 1986, № 5.

П.І. Скрипник.

ДЕЙНЕ́КИ ПОВСТА́ННЯ 1666 — збройні виступи селян Пн. Київщини та *Волині* під кер-вом Дацька Дейнеки проти тогочасних шляхетських порядків. Розпочалися в трав. 1666, коли організований Дейнекою 2-тис. загін селян-утікачів, які попередньо у зв'язку з реставрацією гетьманом П.*Дорошенком* шляхетського землеволодіння переселилися з *Правобережної України* на *Лівобережну Україну*, переправився на

правий берег Дніпра. Здолавши опір розрізнених шляхетських загонів, повстанці здобули кілька міст і м-чок — *Макарів*, Рожів (нині село Макарівського р-ну Київ. обл.), *Коростишів* — і оточили Брусилів (нині с-ще міськ. типу Житомир. обл.). Невдовзі повстання перекинулося на Волинь, де було підтримано місц. селянами, які відмовлялися відбувати *панщину*, руйнували шляхетські маєтки. Розростання повстання змусило *шляхту* Волині скликати в серп. 1666 в *Луцьку* сейм, учасники якого звернулися по допомогу до польс. короля *Яна II* Казимира Ваза. Надіслані королем регулярні війська та місц. шляхетське ополчення восени 1666 придушили повстання.

Дж.: Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza, t. 2. Warszawa, 1853; Архив Юго-Западной России, ч. 2, т. 2. К., 1888.

В.М. Горобець.

ДЕЙНЕ́КІВ РУХ 1658—1665 — збройні виступи збіднілих представників різних верств нас. проти *шляхти*, *козацької старшини* та заможних *міщан*, зумовлені тогочасним погіршенням соціально-екон. реалій життя. Назву учасникам руху —«дейнеки» (від турец. дейнека — кий, дрючок) — дала козац. старшина за тією ознакою, що бунтівники були озброєні переважно киями та рогатинами. Багатолітні війни з Польщею, *Кримським ханством* та Рос. д-вою призвели до занепаду екон. життя в Україні, до масового розорення козаків, міщан і селян. За цих умов козац. старшина намагалася закріпити своє привілейоване становище за рахунок обмеження прав ін., слабших, верств усп-ва. Помітну роль в загостренні соціальної напруги та виникненні Д.р. відіграли також викристалізовані у масовій свідомості в роки війн зневага до традиційних норм усп. організації та культ сили. Крім того, Д.р. підтримувала опозиційно налаштована ч. козац. старшини, яка успішно використовувала його для повалення діючого гетьман. уряду і досягнення власних політ. цілей (зокрема, дейнецький полк М.*Зеленського* був однією з ударних сил *Пушкаря і Барабаша повстання 1657—1658*).

Осн. вимоги учасників Д.р. стосувалися вільного переходу до козац. стану (див. *Козацтво*), справедливого перерозподілу воєн. трофеїв і звільнених земель та промислів, недопущення реставрації поземельної залежності *посполитих*, закріплення за всіма членами усп-ва привілеїв винокуріння й рибальства, права вільного відходу на Запорожжя тощо. Найбільшого розмаху Д.р. набув 1658—59 на пд. *Лівобережної України* в *Полтавському полку*, *Миргородському полку* і *Гадяцькому полку*, а також 1664—65 на *Правобережній Україні*. Найбільш відомими лідерами руху були С. та І. Довгалі, М.Стринжа, І.Я.*Іскра*, М.Зеленський. Діяльність учасників Д.р. отримала різко негативну оцінку в козац. літописах 2-ї пол. 17—18 ст. Так, С.*Величко* стверджував, що дейнецький полк М.Зеленського «...мало в себі имел товариства з добрим християнським сумленіем ... но ... из середцами до убійства и розграбленія імений людських готовими».

Дж.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 4, 5, 7. СПб., 1863—72; *Величко С.* Літопис, т. 2. К., 1991; Матеріали до історії козаччини XVII віку. Львів, 1994.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 10. К., 1936; *Степанков В.С.* Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 — вересень 1659 р.). «Середньовічна Україна», 1994, вип. 1.; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Горобець В.* Пушкар Мартин. В кн.: Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети, кн. 1. К., 1998; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. К., 1998.

В.М. Горобець.

ДЕЙЧ Лев Григорович (08.10(26.09).1855—04.08.1941) — революц. діяч, публіцист, перекладач, мемуарист, історик. Н. в м-ку *Тульчин* у родині купця. Навч. в першій, а потім — другій київ. г-зіях, займався репетиторством, доброчинно викладав у шк. для бідних єврейс. сиріт (талмуд-торі). 1874 під впливом ідей «*долгушенців*» намагався «піти в народ» (див. «*Ходіння в народ*»), став одним із лідерів гуртка І.*Фесенка*. 1875 на кошти Д.Лизогуба вів соціаліст. пропаганду серед *молоканів* у с. Астраханка Бердянського пов. Таврійської губ. (нині село Мелітопольського р-ну Запоріз. обл.) Того ж року волонтером вступив до піхотного полку, дислокованого в *Києві*, пристав до т-ва *«південних бунтарів»*.

Л.Г. Дейч.

1876 влаштував утечу ув'язненого революціонера С.Лур'є, а, оскільки був у цей час відсутнім на службі, командир д-зії П.*Ванновський* віддав його до військ. суду. Д., уникаючи кари, з армії перейшов на нелегальне становище, взяв участь у замахові на зрадника *«Київської комуни»* М.Гориновича. Друкувався в газ. «Новороссийский телеграф» (*Одеса*).

1877 з Я.*Стефановичем* та І.*Бохановським* організував *«Таємну дружину»*, за що був арештований властями та ув'язнений. Уночі з 7 на 8 черв. (26 на 27 трав.) 1878 втік з *Лук'янівської тюрми*, дістався *Кременчука*, потім — *Санкт-Петербурга* (де принагідно розробив детальний план убивства шефа жандармів ген. Миколи Мезенцова, аби виконавець терористичного акту С.*Кравчинський* врятувався з місця нападу) й далі — Швейцарії.

Повернувшись із-за кордону 1879, приєднався до *«Землі і волі»*, а після її розколу — до *«Чорного переділу»*. 1880 таємно емігрував. Із власною передмовою видав перекладену ним рос. мовою брошуру К.*Маркса* «Наймана праця та капітал» (Маркс К. Наемный труд и капитал. Женева, 1883), ініціював створення групи *«Визволення праці»*, заснував у Женеві друкарню для поширення марксистської літ. За спробу допровадити до *Російської імперії* транспорт безцензурних книжок 1884 затриманий у Німеччині, переданий царському урядові. Відбув за вироком Одес. військ. суду покарання — каторгу терміном 13 років і 4 місяці у Сх. Сибіру, після чого утримувався на засланні в Забайкаллі. Наприкінці 1890-х фактично редагував газ. «Амурский край» у Благовєщенську (нині місто в РФ).

1901 знов утік за кордон. Вступив до створеної В.*Леніним* «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії», ввійшов до її адміністрації. Працював у вид. *«Искра»* і ж. *«Заря»*. Як чл. Закордонного бюро організаційного к-ту підключився

О.Й. Дейч.

до підготовки II з'їзду *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (РСДРП), на ньому став меншовиком.

1905 прибув до Росії. 1906 зазнав нового арешту та був відправлений до Сибіру, проте здійснив чергову втечу. 1907 брав участь у V з'їзді РСДРП (Лондон) і Штутгартському міжнар. соціаліст. конгресі. До 1911 мешкав у Франції, до осені 1916 — у США (співробітничав у нью-йоркських час. «Свободное слово», «Голос правды», «Новый мир», паризькій газ. «Призыв», петерб. ж. «Вестник Европы», петерб. ж. «Современный мир» тощо).

1916—1917 перебував в Англії, після *Лютневої революції 1917* — в Петрограді (нині м. С.-Петербург), був одним із редакторів газ. «Единство» (у трав. того року заявив, що, як і Г.*Плеханов*, не вважає себе меншовиком). Негативно оцінивши *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*, полишив політ. діяльність. 1918 уфундував «Комітет з увічнення пам'яті Г.В.Плеханова», випустив книгу «Г.В.Плеханов. Материалы для биографии» (М., 1922).

За документами з архівів чл. групи «Визволення праці» (у т. ч. зарубіжних колекцій) уклав 6 зб. матеріалів (1924—28), опублікував низку монографій та статей, зокрема автобіографічних робіт. Обнародував спогади про Г.Плеханова, В.*Засулич*, М.*Кибальчича*, С.Кравчинського, Д.Клеменця, І.Фесенка, В.*Осинського*, М.*Драгоманова* та ін.

Від 1928 — на пенсії.

Тв.: Драгоманов в изгнании. «Вестник Европы», 1913, № 10; Украинская и общерусская эмиграция. Там само, 1914, № 8; С.М.Кравчинский. Пг., 1919; За полвека, т. 1—2. М.—Берлин, 1922—23; Социалистическое движение начала 70-х годов в России (к полувековому юбилею). Ростов-на-Дону, 1925; Четыре побега. М.—Л., 1926; Роль евреев в русском революционном движении. М.—Л., 1926; Чигиринська справа. Х., 1929.

Літ.: *Дебагорий-Мокриевич В.* По поводу статьи Дейча «Украинская и общерусская эмиграция», «Украинская жизнь», 1915, № 2; *Ефремов С.* О том, что было и чего не было (по поводу воспоминаний г. Дейча). Там само, № 10, 11—12; *Тарле Е.В.* Выдача Л.Г. Дейча. «Былое», 1917, № 3(25); *Фигнер В., Прибылева-Корба А., Чернявская-Бохановская Г., Прибылев А.* Л.Г. Дейч и «Народная воля», «Былое», 1924, № 25; Дейч Лев Григорьевич. В кн.: Большая советская энциклопедия, т. 21. М., 1931; Второй съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959; Первая марксистская организация России — группа «Освобождение труда» (1883—1903). М., 1984; «Народная воля» и «Черный передел». Л., 1989; Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. М., 1989; *Светленко С.И.* Революционно-народническое движение 70-х годов XIX века на Украине в воспоминаниях современников. Днепропетровск, 1990.

П.Г. Усенко.

ДЕЙЧ Олександр Йосипович (псевдоніми — Альде, Арканськель, Протей, А.Осипов та ін.; 13(01).05.1893—08.04.1972) — письменник, поет, байкар, літературознавець, критик, мистецтвознавець, театрознавець, драматург, сценарист, перекладач. Д-р філол. н., д-р мистецтвознавства. Чл. Спілки письменників СРСР. Н. в м. *Київ* у родині лікаря. Закінчив г-зію та Київ. ун-т (1911—17). Досконало володів укр. та багатьма європ. мовами. На вечори до Дейчів приходили родини Старицьких, *Лисенків*, *Косачів*, тут читав свої перші вірші 13-річний М.*Рильський*. 1910 Д.-гімназист опублікував першу працю, 1911 побачило світ його дослідження «Тип Дон-Жуана в мировой литературе», відтоді він почав друкуватися в газетах (1913—19 опублікував понад 300 статей). 1915 підготував дві п'єси, прийняті до постановки в *Санкт-Петербурзі*, написав сценарій фільму «Святая любовь», інсценував повість М.*Гоголя* «Нос» та п'єсу за романом норвез. письменника К.Гамсуна. Друкувався також у журналах *Москви*, С.-Петербурга, *Одеси*. 1914 разом із реж. М.Фореггером створив у Києві Інтимний театр (Київ. театр мініатюр). 1918—19 — ред. ж. «Куранты» (Київ), викладав: у студії екранного мист-ва, Театральній акад., майстерні екранної творчості. 1920 поставив спектакль для дітей за казкою Г.-Х.Андерсена. Працював лектором у Муз.-драм. ін-ті ім. М.Лисенка. Від 1925 жив у Москві (викладав у Моск. ун-ті, Ін-ті театрального мист-ва ім. Луначарського), під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — у Середньоазіат. ун-ті (Ташкент, Узбекистан). Брав участь у створенні й становленні київ. Театру юного глядача (нині Театр на Липках). Літ. доробок Д. сягає бл. 1400 творів.

П. у м. Москва.

Тв.: Генрих Гейне. М., 1933; Тарас Шевченко. М.—Л., 1939; Казань, 1941; Рига, 1950; Вільнюс, 1957; К., 1958 [у співавт.]; Леся Украинка. М., 1954; Голос памяти. М., 1956; Ломикамень. Повесть о Лесе Украинке. М., 1962; День нынешний и день минувший. М., 1969; Дыхание времени. М., 1974; Дорогою дружби. К., 1977; Людина, яка була театром. [Спогади про Л.Курбаса]. «Жовтень», 1982, № 6; Судьбы поэтов. М., 1987; По ступеням времени. К., 1988.

М.О. Рибаков.

ДЕКАБРИ́СТІВ КОНСТИТУЦІ́ЙНІ ПРОЕ́КТИ. Вперше з'явились 1817—19 у вигляді окремих пропозицій М.*Новікова*, С.*Муравйова-Апостола*, М.*Муравйова* та ін. щодо ліквідації *кріпацтва* та *самодержавства*, впровадження громадян. свобод, представницького правління тощо. За своєю спрямованістю були своєрідною модифікацією зарубіжних революц. та реформаторських актів, а також, певним чином, — перетворювальних планів імп. *Олександра I* та його оточення. Зокрема М.Новіков виступав із респ. позицій, наслідуючи, вочевидь, амер. конституцію. Оскільки первинні начерки, ймовірно, були знищені, то про їхній зміст можна лише якоюсь мірою судити на підставі окремих збережених раритетів. Наприклад, «Політика» («Политика») М.Тургенєва (див. *Тургенєви*) надавала значної ваги правам особи та власності, а політ. свободу пов'язувала із соціальним визволенням.

Відомо, що П.*Пестель* до 1820 підготував трактат «Записка про Державне правління» («Записка о Государственном правлении») й на засіданні Корінної управи «*Союзу благоденства*» проголосив доповідь про переваги респ. устрою над монархічним, яку присутні підтримали спец. рішенням. Надалі автор продовжив працю з порушеного питання. 1822 і 1823 у своїх промовах на з'їздах Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*) доводив необхідність упровадження ідеї демократії революц. шляхом. «*Руську правду*» він виклав 1824 у формі настанови прийдешньому найвищому урядові щодо облаштування унітарної Рос. д-ви. На

конкретизацію своїх поглядів він продиктував М.*Бестужеву-Рюміну* стислий варіант пропозицій — «Конституція Державна заповідь» («Конституция Государственный завет»), закцентувавши на тому, щоб усі місц. люди визнавалися росіянами з рівними правами, земля поділялася на громад. й приватну, влада — на законодавчу (Нар. віче), виконавчу (Дума) та контрольну (Верховний собор).

Протягом 1821—25 проект конституційного статуту складав М.Муравйов (автентичний текст було спалено, проте сам декабрист добре пам'ятав раніше викладене і деякою мірою відновив його суть, перебуваючи 1826 в ув'язненні під слідством). За документами, в т. ч. за копією, вірогідно, відтвореною з оригіналу К.*Рилєєвим*, народ охарактеризовано як джерело найвищої влади й наголошено на громад. рівноправності, причому росіянами визнавалися всі корінні мешканці та народжені в країні діти іноземців (по досягненні повноліття і за їхнім власним бажанням). Передбачалося викорінити кріпацтво і будь-яке рабство, скасувати цивільні чини (див. *Табель про ранги 1722*) та *стани*, утвердити свободу совісті, слова, зібрань, вибору занять, унормувати майнові права. Поміщицькі землі мали залишитись у господарів (за винятком обійсть з городами, худобою та знаряддям, які дісталися б звільненим кріпакам), *державні землі* й *удільні землі* належало передати громадам селян, котрі їх обробляли, і потім, за новими правилами, приватизувати. Росія, ставши конституційною монархією (з потрактуванням імператора «верховним чиновником російського уряду»), повинна була трансформуватись у федерацію, серед складових якої планувалися Бузька, Чорномор. та Укр. д-ви відповідно з *Києвом*, *Одесою* й *Харковом* як столицями, а потім у відредагованому варіанті — укрупнені Чорномор. і Укр. д-ви — зі столицями в містах Київ та Харків. Передбачався розподіл врядування на законодавчу, виконавчу й судову гілки.

Напередодні грудневого повстання 1825 у Пн. т-ві кн. С.*Трубецьким* був написаний конспект маніфесту, покликаного декларувати повалення самодержавства, утвердження безцензурного друку, вільне богослужіння для всіх вірувань, ліквідацію кріпацтва та *подушного*, рівність співвітчизників перед законом, можливість вибору роду діяльності й набуття власності, зменшення строків військ. служби, обрання волосних, повітових, губернських і обласних управлінь, гласність судів і включення до них присяжних. Разом із цим Тимчасовому урядові (з двох або трьох осіб) доручалося б забезпечити реорганізацію армії, створення внутр. нар. варти, проведення виборів до палати нар. представників, аби вона набула повноважень затвердити майбутню конституцію.

Літ.: *Семевский В.* Вопрос о преобразовании государственного строя России в XVIII и первой четверти XIX века (Очерк из истории политических и общественных идей). «Былое», 1906, № 1—3; Восстание декабристов: Материалы и документы, т. 1. М.—Л., 1925; Восстание декабристов: Документы, т. 7. М., 1958; *Ланда С.С.* Неизвестный политический трактат декабриста Н.И.Тургенева. В кн.: Проблемы истории общественного движения и историографии. М., 1971; *Сергієнко Г.Я.* Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975; *Дьяков В.А.* Освободительное движение в России 1825—1861 гг. М., 1979; *Семенова А.В.* Временное революционное правительство в планах декабристов. М., 1982; *Дружинин Н.М.* Избранные труды: Революционное движение в России в XIX в. М., 1985.

П.Г. Усенко.

ДЕКАБРИ́СТІВ РУХ в Україні. Назву отримав за назвою місяця — грудень (рос. «декабрь»), коли відбулося збройне повстання 1825.

Д.р. зародився в *Санкт-Петербурзі* та *Москві.* 1814 ген.-майор М.*Орлов* і офіцер М.Дмитрієв-Мамонов розпочали створювати з-поміж однодумців таємний «Орден російських рицарів», програма якого містила плани обмеження самодержавної влади (див. *Самодержавство*) в *Російській імперії*, скасування *кріпацтва*, поліпшення стану промсті, торгівлі, запровадження вільного книгодрукування. В тому ж році група офіцерів, зокрема О. Муравйов, М.М. *Муравйов*, І. *Бурцов*, об'єдналася в «Священну артіль». До них приєдналася група вихованців Царськосельського ліцею — В. Кюхельбекер, І. Пущин та ін.

Діяльність цих таємних гуртків стала поштовхом до утворення в С.-Петербурзі 21(09) лют. 1816 першої в Росії таємної дворянської орг-ції — «*Союзу порятунку*». Засновниками орг-ції виступили гвард. офіцери: О.Муравйов, М.М.Муравйов, І.*Якушкін*, брати С.*Муравйов-Апостол* та М.*Муравйов-Апостол*, кн. С.*Трубецькой*. Провідну роль відігравав О.Муравйов. Чл. орг-ції також стали М.*Новіков*, М.Лунін, Ф.*Глинка*, кн. І.Долгоруков, П.*Пестель*, І.Бурцов та ін. П.Пестеля до т-ва залучив і сприяв розвиткові його респ. поглядів республіканець і масон (див. *Масонство*) М.Новіков. У свою чергу П.Пестель істотно вплинув на діяльність «Союзу порятунку», із його вступом до т-ва останнє почало перетворюватися у військ. орг-цію з чітко визначеною метою: введення конституційної монархії, звільнення селян із кріпосної залежності.

За час існування «Союз порятунку» об'єднував приблизно 30 осіб. У січ. 1817 орг-ція ухвалила (згідно зі статутом) рішення про зміну своєї назви — «Товариство істинних і вірних синів Вітчизни». Наступним кроком стало утворення восени 1817 у Москві військ. т-ва, до якого ввійшли О.Муравйов, М.М.Муравйов, С.Муравйов-Апостол, кн. С.Трубецькой, кн. Ф.Шаховськой, П.Колошин та ін. На його основі утворився «*Союз благоденства*». Програма цієї орг-ції — «Законоположення союзу благоденства» або «Зелена книга» (остання назва — від кольору обкладинки зшитку) — була написана М.М.Муравйовим, С.Трубецьким, П.Колошиним. Існувала й таємна ч. програми, яка в письмовому вигляді не збереглася і в якій ішлося про скасування самодержавства в Рос. імперії шляхом військ. перевороту, запровадження конституції та представницького правління.

Важливим напрямом діяльності «Союзу благоденства» стало формування управ на місцях і вербування нових членів. Поряд з Корінною управою, яка керувала всіма справами т-ва в С.-Петербурзі, існували «побічні» управи в Москві, *Тульчині*, *Полтаві*, Тамбові, Нижньому Новгороді (обидва нині міста в РФ), Кишиневі (нині столиця Молдови).

Найбільшою і найактивнішою була *Тульчинська управа*, очолювана П.Пестелем. Полтав. управу очолював М.Новіков.

Протягом трирічної діяльності т-во об'єднало понад 200 чл. У січ. 1820 відбулася нарада чл. Корінної управи. На ній П.Пестель зробив доповідь, в якій виклав усі переваги й недоліки як монархічного, так і республіканського правлінь, доводячи прогресивність останнього (див. *Декабристів конституційні проекти*).

У січ. 1821 у Москві зібрався з'їзд «Союзу благоденства», який ухвалив рішення про розпуск т-ва. Тоді ж було прийнято таємну постанову про створення чотирьох нових управ, але без участі прореспубліканськи налаштованих прибічників П.Пестеля.

Внаслідок розпаду «Союзу благоденства» сформувалися дві таємні орг-ції: у С.-Петербурзі — помірковане Пн. т-во та в Тульчині — радикальне Пд. т-во (останнє утворилося раніше Пн.). Представниками Тульчинської управи на моск. з'їзді, який проголосив розпуск «Союзу благоденства», були М.Комаров та І.Бурцов. Вони й повідомили чл. Тульчинської управи про рішення з'їзду. Але П.Пестель практично не припиняв діяльності своєї управи. Він реорганізував її та створив на її базі в берез. 1821 Пд. т-во. Директорами були обрані П.Пестель та О.*Юшневський*. Разом із тим т-во планувало налагодити тісну взаємодію з Пн. т-вом, розглядаючи обидві орг-ції як складові ч. єдиної структури, а тому третім директором було обрано М.М.Муравйова.

Кер-во Пд. т-ва вважало, що революц. зміни в Рос. імперії можна здійснити лише військ. шляхом. Повстання на окраїнах Рос. імперії повинно було підтримати виступ у центрі. За такої умови можна було подолати опір царизму й захопити владу. Тактика військ. революції передбачала збільшення кількості військових у т-ві, особливо командирів військ. частин. Тим часом П.Пестелю присвоїли звання полковника і його було призначено командиром В'ятського піх. полку.

У січ. (ст. ст.) 1822 у *Києві* відбувся перший установчий з'їзд керівників Пд. т-ва (П.Пестель, О.Юшневський, В.*Давидов*, кн. С.*Волконський*, С.Муравйов-Апостол). На з'їзд було запрошено кер. Пн. т-ва М.М.Муравйова, який перебував у Білорусі на маневрах, але він не прибув через зайнятість військ. справами. З'їзд прийняв рішення скликати наступні з'їзди щороку, а місцем їх проведення визначив Київ як колиш. центр Давньорус. д-ви (див. *Київська Русь*); з'їзди мали відбуватися під час контрактових ярмарків (див. *Київський контрактовий ярмарок*), коли до міста з'їжджалися дворяни і влаштовувалися численні бали. Було ухвалено рішення про створення Кам'янської управи (м-ко *Кам'янка*), яку очолили В.Давидов та кн. С.Волконський.

На наступному січневому з'їзді 1823 була сформована третя, *Васильківська управа*, яку очолили ініціатори її створення С.Муравйов-Апостол та М.*Бестужев-Рюмін*. Поступово вона стала найактивнішою: розробила кілька планів збройних виступів, вела пошук союзників.

На з'їздах розглядалися питання програми й тактики т-ва, зокрема обговорювався розроблюваний П.Пестелем проект конституції-наказу, що згодом, 1824, отримав назву «*Руська правда*» (це був своєрідний наказ Тимчасовому урядові, який планувалося створити після революц. перевороту і який, зосередивши всю повноту влади в своїх руках, мав протягом 10 років утілити його в життя). Активну участь в обговоренні брали С.Муравйов-Апостол, О.Юшневський, М.Крюков.

У «Руській правді» передбачалося 10 глав. Але повністю розроблені й обговорені були лише дві перші й більша ч. третьої. Четверта і п'ята глави існували в чернетках; збереглися підготовчі матеріали до останніх п'яти глав.

«Руська правда» проголошувала знищення кріпацтва. Водночас запроваджувався поділ усіх земель кожної *волості* на 2 частини: на фонд сусп. земель і фонд приватних земель.

Фонд сусп. земель мав бути створеним із земель, частково конфіскованих у *поміщиків*, а частково реквізованих із держ. маєтностей, і поділятися між волостями. Сусп. земля волості належала всій волості і не підлягала продажу. Кожний громадянин країни мав право отримати безплатно наділ із сусп. фонду й обробляти його власноруч.

Фонд приватних земель волості мав складатися із земель, що перебували в приватній власності поміщиків і селян, а також у власності д-ви. Земля з приватного фонду могла продаватися, купуватися, здаватися в оренду, передаватися в спадок. Для її обробітку можна було використовувати вільнонайману працю.

За «Руською правдою» в країні мало бути встановлено респ. форму правління. Скасовувалися станові відмінності (див. *Стани*), оголошувалися рівність усіх громадян перед законом і право кожного громадянина брати участь у держ. справах. Громадяни чол. статі, які досягли 20-річного віку, отримували виборчі права без обмеження майновим чи будь-яким ін. цензом, *рекрутська повинність* замінялася заг. *військовою повинністю. Військові поселення* ліквідовувалися. Оголошувалася свобода слова, друку, зборів, віросповідання. Всіляко заохочувався розвиток пром-сті й торгівлі. Замість станового суду вводився суд присяжних засідателів, рівний для всіх громадян.

За проектом Пд. т-ва, Рос. імперія повинна була стати єдиною неподільною республікою з сильною центр. владою. Федеративний устрій відхилявся. Найвищим законодавчим органом проголошувався однопалатний *парламент* — Нар. віче, яке складалося з нар. представників, обраних на 5 років. Кожного року п'ята ч. його складу мала бути переобраною. Головою мав обиратися один із тих чл. Нар. віча, які перебували в ньому п'ятий рік. Нар. віче мало виключне право видавати закони, оголошувати війну й укладати мир.

Виконавча влада, за проектом, належала Думі, яку складали 5 осіб і яку обирало Нар. віче на 5 років. Щороку один із чл. Думи вибував і його заміняв інший. Головою ставав той, хто перебував у складі Думи п'ятий рік. Контроль за виконанням норм конституції та дотриманням законів покладався на Верховний собор. До його складу передбачалося ввести 120 осіб (бояр), яких обирали довічно з людей, відданих країні й

народу. Верховний собор призначав головнокомандувачів арміями під час війни. Столицю республіки планувалося перенести в Нижній Новгород.

Усі народи Рос. імперії, за проектом, мали в майбутньому злитися в єдиний рос. народ і втратити свої нац. особливості. Передбачалася й християнізація цих народів (див. *Християнство*). Виняток становила Польща, за якою визнавалося право на самовизначення, але за умов одночасного повстання й проведення на її тер. перетворень, подібних до тих, що відбудуться в Росії.

Готуючись до повстання, Пд. т-во вело інтенсивні пошуки ін. таємних орг-цій, в союзі з якими можна було б досягти поставленої мети. 1823 керівники Васильківської управи С.Муравйов-Апостол та М.Бестужев-Рюмін встановили зв'язки із польським *Патріотичним товариством* — орг-цією польс. шляхетських революціонерів, яку очолював С.Кшижанівський. В ході переговорів було досягнуто домовленості про спільний виступ проти самодержавства. Польс. патріоти визнали осн. положення «Руської правди»; після революції в Росії і в Польщі мало бути встановлено респ. правління. Разом із тим вони наполягали на передачі Польщі ч. укр. земель. Пд. т-во зобов'язалося після військ. перевороту визнати незалежність Польщі. Це єднало ліберально-опозиційні сили двох народів у боротьбі проти самодержавства.

Влітку 1825 під час табірних зборів у м-ку Ліщин (нині село Житомир. р-ну Житомир. обл.) відбулося кілька зустрічей представників Пд. т-ва, *Товариства з'єднаних слов'ян* та таємної орг-ції (без назви), яка діяла на тер. України.

Хоча Пд. т-во і Т-во з'єднаних слов'ян виникли практично одночасно, вони до 1825, очевидно, навіть не здогадувалися про існування одне одного. Лише у верес. 1825 у м-ку Ліщин з ініціативи керівників Васильківської управи було проведено злиття Пд. т-ва та Т-ва з'єднаних слов'ян, після чого останнє стало особливою Слов'ян. управою в складі Пд. т-ва.

Наприкінці 1825 інтенсивно розроблявся конкретний план повстання, який передбачав спільні дії всіх т-в. До складу Пд. директорії було введено С.Муравйова-Апостола як кер. найчисленнішої Васильківської управи. Головою Тульчинської управи став кн. О.*Барятинський*. Такі зміни в кер-ві були пов'язані з тим, що П.Пестель під час повстання повинен був перебувати в С.-Петербурзі, де мав формуватися Тимчасовий уряд.

Повстання було заплановане на літо 1826. Але несподівана смерть імп. *Олександра I* 1 груд. (19 листоп.) 1825 прискорила розвиток подій: виступ призначили на день «переприсяги» новому імператору *Миколі I*, тобто на 26 (14) груд. 1825. Унаслідок поганої організації та неузгодженості дій збройний виступ у С.-Петербурзі зазнав поразки.

Перед самим виступом, 25 (13) грудня 1825, було заарештовано П.Пестеля, а згодом й ін. кер. Тульчинської управи. Незважаючи на звістку про розгром повстання в С.-Петербурзі, 10 січ. 1826 (29 груд. 1825) у с. Трилісі (нині село Фастівського р-ну Київ. обл.), де була розташов. 5-та рота Черніг. піх. полку, розпочався збройний виступ, який очолив С.Муравйов-Апостол (див. *Чернігівського полку повстання*). 11 січ. 1826 (30 груд. 1825) повсталі зайняли *Васильків*, до них приєдналися ін. роти полку. В їхньому розпорядженні опинилися склади зі зброєю, продовольством, обмундируванням. До них співчутливо ставилася переважна ч. місц. населення. У Василькові перед солдатами був прочитаний «*Православний катехізис*», написаний С.Муравйовим-Апостолом та М.Бестужевим-Рюміним. У вигляді запитань і відповідей в реліг. формі цей агітаційний документ доводив необхідність повалення самодержавства і встановлення респ. ладу. В наступні дні до повсталих приєдналися майже всі підрозділи Черніг. полку.

Сподівання на підтримку з боку ін. полків не здійснилися. Командуванню вдалося ізолювати чернігівців. Уже на шостий день, 15(03) січ. 1826, між селами Устимівка та Ковалівка (обидва нині села Васильківського р-ну Київ. обл.) повстанців було оточено військами, вірними уряду, й розстріляно з гармат. Керівників повстання взято в полон і відправлено до С.-Петербурга.

У справі декабристів розпочалося слідство, а влітку 1826 відбувся суд, який виніс вирок про страту П.Пестеля, К.Рилєєва, П.*Каховського*, С.Муравйова-Апостола, М.Бестужева-Рюміна. Решта організаторів та учасників отримали різні терміни відбування каторжних робіт чи були розжалувані в солдати й відправлені до діючої Кавказ. армії.

Літ.: *Багалій Д.* Декабристи на Україні. Х., 1926; *Лисенко М.* Декабристський рух на Україні. К., 1954; *Нечкина М.В.* Движение декабристов, т. 1. М., 1955; *Окунь С.Б.* Нариси з історії СРСР. Кінець XVIII — перша чверть XIX ст. К., 1957; *Медведська Л.О.* Декабристи на Полтавщині. Х., 1960; *Сергієнко Г.Я.* Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975; *Нечкина М.В.* Декабристы. М., 1982; *Казьмирчук Г.Д.* Декабристы на Винничине. Винница, 1988; *Казьмирчук Г.Д., Микульская Л.А.* Декабристы и Волынь. Луцк, 1988; *Литвин О.К.* Рух декабристів. В кн.: Історія народів Росії. Середина XVIII ст. — 1917 р. К., 1992; *Киянская О.И.* Павел Пестель: офицер, разведчик, заговорщик. М., 2000; Проблеми історії України XIX ст. — початку XX ст., вип. 3. К., 2001; Декабристські читання: Збірник статей Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 180 річниці заснування Південного товариства декабристів. К., 2001; *Киянская О.И.* Научная биография П.И.Пестеля. Автореферат дис. д-ра истор. н. Саратов, 2002.

Г.Д. Казьмирчук, М.В. Дука.

ДЕКА́ДИ УКРАЇ́НСЬКОГО МИСТЕ́ЦТВА ТА ЛІТЕРАТУ́РИ В МОСКВІ́. Проводилися у столиці *СРСР* як показ досягнень України у галузі мист-ва та літ., як творчий звіт укр. митців, худож. професійних та самодіяльних колективів. Підготовка до декад відбувалася згідно зі спец. рішеннями держ. і парт. органів УРСР. Створювалися оргкомітети на урядовому рівні республіки, які відповідали за зміст і якість підготовки та проведення декади, визначали склад делегацій, худож. колективів, солістів театрів і філармоній, зміст виставок тощо. 1-ша Декада укр. мист-ва проходила 11—21 берез. 1936, 2-га — 15—26 черв. 1951, 3-тя — 12—23 листоп. 1960. До 1951 декади літ. та мист-ва проводилися окремо, а потім — разом.

Крім декад, практикувалися тижні та дні укр. к-ри, літ. і науки в *Москві.* 1-й Тиждень укр. літ. проведено 1929. Після 1960 періодично проходили дні укр. літ. за участю майстрів мист-в УРСР (літ. вечори, концерти, кінофестивалі, виставки тощо) не лише в Москві, а й у столицях союзних республік СРСР. У 1990-х рр. відбувалися дні укр. літ. та мист-ва в Казахстані, РФ та ін. д-вах.

Г.С. Брега.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ГЕНЕРА́ЛЬНОГО СЕКРЕТАРІА́ТУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРА́ЛЬНОЇ РА́ДИ 1917. 9 жовт. (27 верес.) *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради* обговорив та прийняв декларацію, яка проголошувала курс *Української Центральної Ради* на «здійснення суцільної автономії» України. Її поява була пов'язана з розглядом «українського питання» *Демократичною нарадою 1917*, після завершення роботи якої УЦР остаточно втратила надію отримати автономію від *Тимчасового уряду.*

Ген. секретаріат заявляв, що віднині діятиме як виконавчий орган УЦР, але готовий до держ.-правового співробітництва з вищими органами влади Рос. Республіки. Для справедливого волевиявлення укр. народу будуть скликані *Українські Установчі збори.* Гол. питання, яке мають вирішити збори, — об'єднання всіх укр. земель і всього укр. народу в одному автономному утворенні (див. *Автономія*). Остаточне перетворення колиш. централістської *Російської імперії* на федеративну республіку мало відбутися на *Всеросійських Установчих зборах.*

Було вирішено сформувати найближчим часом 5 секретарств, скасованих раніше відповідно до «*Тимчасової інструкції Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні*» 1917. Передбачалося створення *Вільного козацтва* — нац. добровільних військ.-міліцейських формувань — із метою охорони правопорядку в автономній Україні. Ген. секретаріат заявляв, що його внутр. політика матиме соціальну спрямованість, вирішення земельного питання відбудеться в інтересах трудящого *селянства.*

11 жовт.(29 верес.) текст декларації був обговорений і затверджений Малою радою (див. *Комітет Української Центральної Ради*). Її схвалили представники всіх укр. партій та нац. меншин. Проти голосував лише депутат від кадетів (див. *Конституційно-демократична партія*). 14(01) жовт. в газетах було опубліковано «Звернення Генерального секретаріату до українського народу», в якому повідомлялося, що УЦР та її виконавчий орган — Ген. секретаріат — беруть на себе всю відповідальність за становище в Україні.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996.

О.Д. Бойко.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ДВАДЦЯТИ́ ШЕСТИ́ ДЕРЖА́В 1942 — договір про союз у *Другій світовій війні* проти д-в гітлерівського блоку, підписаний 1 січ. 1942 у Вашингтоні (США) президентом США Ф.*Рузвельтом*, прем'єр-міністром Великої Британії У.*Черчіллем*, послом СРСР у США М.*Литвиновим*, представниками окупованих Німеччиною європ. д-в, представниками Брит. імперії, Китаю та латиноамер. республік, включаючи Коста-Ріку та Гаїті. Оформлення союзного договору у вигляді декларації було запропоновано амер. стороною, аби уникнути процесу ратифікації сенатом США і неминучої тоді гострої критики *СРСР* за пакт із А.*Гітлером* (див. *Радянсько-німецькі договори 1939*) та агресивні дії 1939—40.

За ст. 1-ю декларації кожен із урядів-підписантів зобов'язувався спрямовувати всі свої військ. та екон. засоби проти тих чл. Троїстого (Берлінського) пакту та їхніх союзників, з якими даний уряд уже перебував у війні (це звільняло СРСР від необхідності воювати з Японією). За ст. 2-ю кожен уряд зобов'язувався не укладати з ворогом сепаратного миру. Спільною політ. програмою д-в *антигітлерівської коаліції* проголошувалася Атлантична хартія. Надалі цей союз стали називати Об'єднаними Націями (див. *Організація Об'єднаних Націй*).

Літ.: Зміцнення антигітлерівської коаліції. Розвал фашистського блоку: Збірник документів. К., 1946.

В.С. Коваль.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ДИПЛОМАТИ́ЧНОЇ МІ́СІЇ УНР У ВАРША́ВІ ВІД 2 ГРУ́ДНЯ 1919 — документ, який зафіксував результати переговорів дипломатичної місії, очолюваної заст. голови *Ради народних міністрів Української Народної Республіки* А.*Лівицьким*, з делегацією польс. уряду (жовт.—листоп. 1919). У центрі дискусій опинилося питання встановлення кордонів між обома д-вами. Попередньо місія отримала наказ уряду відкласти розгляд цього питання до звільнення тер. України, але на той випадок, якщо це питання все-таки буде порушено на переговорах, дипломатичній місії надавалися повноваження погодитися на умовне, до скликання укр. парламенту, підпорядкування Польщі лише *Холмщини* та *Підляшшя*, а щодо статусу *Східної Галичини*, то будь-яких поступок не повинно було робитися і цю справу мали передати на розгляд *Паризькій мирній конференції 1919—1920.* Однак польс. сторона, скориставшись тогочасним катастрофічним військ.-політ. становищем України, змусила місію *Української Народної Республіки* піти на істотні поступки. У декларації висловлювалася згода місії на те, що переговори з Польщею вестимуться на основі визнання кордону між обома д-вами по р. Збруч (прит. Дністра), а далі — через пн.-зх. *Волинь.* У результаті Україна зазнала значних політ., екон. та територіальних втрат. Згода місії на ведення переговорів за визначеними вище умовами фактично означала втрату Україною контролю над Сх. Галичиною.

Декларація гарантувала забезпечення прав громадян польс. національності в Україні за умов забезпечення прав громадян укр. національності в Польщі. Земельна справа віддавалася на розгляд майбутнього парламенту України. А до того становище землевласників-поляків обумовлювалося спец. угодою, яка давала їм змогу вертатися у свої маєтки на *Правобережній Україні.* Були визначені умови розташування й утримання військ. частин укр. армії, держ. установ та окремих громадян на тер. Польщі.

Низка положень декларації суперечила настановам, які місія отримала у верес. від уряду УНР.

Тому документ тримали в таємниці, але й скупі повідомлення про його зміст, що з'явилися в пресі, викликали різко негативну реакцію в укр. колах. На основі декларації було укладено *Варшавський договір 1920* і військову конвенцію між Польщею та УНР.

Літ.: «Трудова громада», 1919, 11 грудня; *Лісевич І.* Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. В кн.: Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następmpstwa. Toruń, 1997; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3696, оп. 1, спр. 30, арк. 52—53; Там само, ф. 1065, оп. 5, спр. 2, арк. 8, 16, 102.

А.П. Гриценко.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ДИРЕКТО́РІЇ УНР 1918 — перший програмний документ конституційного характеру *Української Народної Республіки* доби *Директорії*, оприлюднений 26 груд. 1918. В ньому повідомлялося про повалення режиму П.*Скоропадського* (див. *Протигетьманське повстання 1918*), були викладені осн. принципи соц.-екон. політики та держ. устрою республіки. Директорія проголосила себе тимчасовою верховною владою революц. часу і констатувала, що влада в УНР повинна належати лише працюючим класам. «Слідуючим етапом нашої революції, — зазначалося в декларації, — є творення нових, справедливих, здорових і відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм». Селянам, робітникам і трудовій інтелігенції пропонувалося обрати делегатів на *Трудовий конгрес України* — тимчасовий законодавчий орган УНР. У зовн. політиці Директорія проголошувала цілковитий нейтралітет і бажання мирного співжиття з усіма народами та державами.

І.Л. Гошуляк.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ МИТРОПОЛИ́ТА СЕ́РГІЯ 1927 — акт в. о. місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита *Сергія* (Страгородського) про політ. лояльність РПЦ до рад. влади. Декларацію, що датується 29 лип. 1927, від України підписали митрополит Одеський Анатолій (Грисюк), єпископ Сумський Костянтин (Дьяков). Екзарх України, митрополит Київ. Михаїл (Єрмаков) документ не підписав, бо перебував в ув'язненні, але його було призначено чл. сергіївського «Тимчасового патріаршого Священного Синоду». Примирливі пасажі декларації, звернені до богоборчої влади, не відповідали ні дійсності, ані гідності Церкви. Від митрополита Сергія відійшли численні ієрархи з паствою. Сталися церк. розколи — йосифлянський, вікторіанський, ярославський, даниловський, мечовський. Перший з них дістав назву за йменням митрополита Одеського Йосифа (Петрових). У *Києві* групу йосифлян очолив о. Анатолій Жураковський. У «київській відозві» підкреслювалося, що, приймаючи надзвичайно відповідальні рішення без згоди місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Крутицького Петра (Полянського), який на той час перебував на засланні, й сонму єпископів, митрополит Сергій вийшов за межі своїх повноважень.

Декларація не врятувала життя більшості церк. ієрархів, зокрема, митрополит Костянтин (Дьяков) помер у київ. НКВС 9 листоп. 1937 під час допиту, Анатолій (Грисюк) помер у табірній лікарні 23 січ. 1938. Митрополита Йосифа (Петрових), який відмовився підписати декларацію, було страчено 20 листоп. 1937.

С.І. Білокінь.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРАВ НАРО́ДІВ РОСІ́Ї 1917 — перший законодавчий акт Рад. Росії в галузі міжнац. відносин на теренах колиш. *Російської імперії.* Прийнята РНК 15(02) листоп. 1917. У ній

Декларація правъ народовъ Россіи

Декларація прав народів Росії.

було викладено осн. положення нац. політики рад. влади: 1) рівність та суверенність народів Росії; 2) право на вільне самовизначення аж до відокремлення й утворення незалежних держав; 3) скасування будь-яких нац. і нац.-реліг. привілеїв та обмежень; 4) вільний розвиток нац. меншин і етнічних груп, що мешкають на тер. Росії.

Декларація мала забезпечити підтримку рад. влади нерос. народами та їхніми нац.-визвол. рухами. Але проголошені в ній положення не відповідали справжнім намірам РСДРП(б), яка ігнорувала прагнення окремих нац. регіонів — України, Фінляндії, Кавказу тощо — до нац. автономії та незалежності.

В.*Ленін* та РСДРП(б) вважали, що право на самовизначення має належати не нації, а трудящим — робітникам і біднішим селянам. Тому вони не визнали право на самовизначення за «буржуазно-націоналістичними» рухами, зокрема, не визнали *Українську Центральну Раду* законною владою в Україні.

Надане рад. владою народам колиш. Рос. імперії право на відокремлення й утворення нац. д-в було реалізоване лише Фінляндією й Польщею, жоден з ін.

Проголошення Декларації Директорії про відновлення УНР. Київ, Софійська площа, 26 грудня 1918 р.

народів імперії так і не здобув реальної незалежності.

Літ.: Декреты Советской власти, т. 1. М., 1957.

О.Д. Бойко.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРАВ НАЦІО-НА́ЛЬНОСТЕЙ УКРАЇ́НИ 1991. Ухвалена *Верховною Радою України* 1 листоп. 1991. Цим документом Укр. д-ва гарантувала всім народам, нац. групам і громадянам України рівні політ., екон., соціальні та культ. права, забороняла будь-яку дискримінацію за нац. ознакою, прояви якої мали каратися законом. Надавши всім нац. групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя (освіта, вир-во, одержання і розповсюдження інформації), д-ва взяла на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх нац. мов і к-р.

Громадянам України кожної національності, згідно з декларацією, гарантовано право сповідувати свою релігію, використовувати свою нац. символіку, відзначати нац. свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів. Вони мають право створювати свої культ. центри, т-ва, земляцтва, об'єднання та спрямовувати їхню діяльність на розвиток нац. к-ри, можуть мати нац. газети, журнали, вид-ва, музеї, худож. колективи, театри, кіностудії. Нац. культ. центри й т-ва та представники нац. меншин отримали право на вільні контакти зі своїми істор. батьківщинами. Під захист закону було взято пам'ятки історії та культури національних груп.

Положення декларації конкретизовані й закріплені в Законі України «Про національні меншини в Україні» від 25 черв. 1992.

М.І. Панчук.

Мітинг біля Верховної Ради УРСР на підтримку Декларації про державний суверенітет. Київ, 16 липня 1990.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО ДЕРЖА́ВНИЙ СУВЕРЕНІТЕ́Т УКРАЇ́НИ 1990. Прийнята ВР УРСР 16 лип. 1990 як держ.-правовий акт, покликаний гарантувати нац. інтереси народу України.

Початок «парадові суверенітетів» республік *СРСР* поклала 12 черв. 1990 Декларація про державний суверенітет Російської Федерації, з прийняттям якої в *Москві* склалося двовладдя центральних органів СРСР і РРФСР. В укр. парламенті, після того, як ч. депутатів з фракції *Комуністичної партії України* «За суверенну Радянську Україну» відбула до Москви на XXVIII з'їзд *Комуністичної партії Радянського Союзу*, політ. ініціативою оволоділа опозиційна «Народна рада». 9 лип. 1990 лідер респ. комуністів В.*Івашко*, ставши заст. ген. секретаря ЦК КПРС, склав повноваження голови ВР УРСР. Це деморалізувало комуніст. більшість і дало можливість нац.-демократ. опозиції провести радикальну за змістом декларацію, яка, по суті, стверджувала суверенність України. За підсумками голосування про ухвалення декларації проти були лише 4 депутати, 1 утримався.

Держ. суверенітет визначався як верховенство, самостійність, повнота і неподільність респ. влади в межах тер. УРСР, незалежність і рівноправність у міжнар. зносинах. Тер. УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканною. ВР УРСР постановляла, що віднині від імені народу України може виступати тільки вона.

Декларація утверджувала виключне право укр. народу на володіння, користування та розпорядження нац. багатством своєї країни. В ній ішлося про те, що УРСР має створити власні банки, включно із зовн.-екон., а також самостійно формувати цінову, фінансову, митну та податкову системи, свій держ. бюджет та контролювати використання його коштів, а в разі потреби запровадити власну грошову одиницю. Говорилося також про проблеми екологічної безпеки. Проголошувалося право на власні ЗС, внутр. війська, органи держ. безпеки. Укр. д-ва перебрала право самостійно визначати порядок проходження військ. служби громадянами республіки.

Було задекларовано намір України в майбутньому стати нейтральною д-вою, яка не братиме участі у військ. блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Водночас проголошувалося, що УРСР у повному обсязі відновлює свій міжнар. статус, а отже, є повноправним учасником міжнар. відносин, безпосередньо бере участь у заг.-європ. процесі та європ. структурах.

У декларації визнавався обов'язок держ. органів влади забезпечувати нац.-культ. відродження укр. народу, запровадження та функціонування укр. мови у всіх сферах сусп. життя. Україна зарезервувала за собою право на повернення у власність її народу нац.-культ. та істор. цінностей, які тимчасово знаходяться за її межами.

Крім того, усім нац. групам, які проживали на тер. України, гарантувалося право на вільний нац.-культ. розвиток (див. *Декларація прав національностей України 1991*).

Декларація започаткувала процес новітнього державотворення в Україні, створила правові передумови для ухвалення 24 серп. 1991 *Акта проголошення незалежності України*.

Літ.: Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1986—1990 рр. К., 1993; *Мельникова І.М.* Біля джерел формування зовнішньої політики суверенної Української держави. В кн.: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, вип. 5. К., 1995; *Литвин В.М.* Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті рр. XX ст.). К., 2001; Україна: утвердження незалежної держави. 1991—2001. К., 2001; *Кравчук Л.М.* Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. К., 2002; Новітня історія України (1900—2000). К., 2002; *Зленко А.М.* Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Х.—К., 2003.

І.М. Мельникова.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО ОСНО́ВИ ВІДНО́СИН МІЖ УКРАЇ́НСЬКОЮ РСР І УГО́РСЬКОЮ РЕСПУ́БЛІКОЮ 1991. Підписана 31 трав. в Будапешті Головою ВР УРСР Л.*Кравчуком* і Президен-

том Угор. Республіки А.Гьонцем. У цьому документі УРСР і Угор. Республіка підтвердили своє прагнення підтримувати й розвивати взаємовигідне співробітництво та добросусідські відносини, що відповідають їхнім нац. інтересам і не спрямовані проти третіх сторін та грунтуються на Статуті ООН (див. *Організація Об'єднаних Націй*), документах *Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975*, заг.-визнаних принципах та нормах міжнар. права. Підкреслювалась особлива важливість розвитку конструктивного співробітництва в галузі забезпечення прав нац. меншин. Підтверджуючи свій зовн.-політ. курс, Україна й Угорщина заявили, що продовжуватимуть плідне співробітництво в ООН та ін. міжнар. орг-ціях і регулярно проводитимуть консультації з міжнар. проблем, які становлять взаємний інтерес, а також з питань двостороннього співробітництва.

Літ.: Декларація про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей. «Політика і час», 1992, № 11—12; *Мельникова І.М.* Україна у взаємовідносинах з прикордонними державами Центрально-Східної Європи: створення міжнародно-правових підвалин добросусідства і співробітництва (90-ті рр.). В кн.: Україна в європейських міжнародних відносинах: Науковий збірник. К., 1998.

І.М. Мельникова.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО ПРИ́НЦИПИ І ОСНОВНІ́ НА́ПРЯМИ РО́ЗВИТКУ УКРАЇ́НСЬКО-ПО́ЛЬСЬКИХ ВІДНО́СИН 1990. Підписана 13 жовт. в *Києві* під час офіц. візиту в УРСР міністра закордонних справ Республіки Польща К.Скубишевського. В ній Сторони заявили про своє прагнення до утвердження між ними як суверенними д-вами добросусідських відносин, про підтримання та розвиток взаємовигідного співробітництва, що відповідає їхнім нац. інтересам. Основою цих відносин, підкреслювалося в декларації, є принципи міжнар. права, суверенної рівності, непорушності кордонів, територіальної цілісності та невтручання у внутр. справи кожною зі Сторін.

Україна і Польща заявили про свою повагу до прав людини й осн. свобод, включаючи свободу думки, совісті, політ. переконань для всіх громадян обох д-в, незалежно від раси, національності, мови, статі, майнового стану і релігії, що є важливим фактором миру, безпеки, взаєморозуміння та співробітництва у демократ. Європі. В цьому контексті Сторони висловилися за поліпшення становища нац. меншин — укр. в Польщі та польс. в Україні, розуміючи, що ці меншини, зберігаючи й розвиваючи нац. самобутність, відігравати-муть істотну роль у зближенні укр. і польс. народів. У декларації зазначалося, що УРСР і Республіка Польща будуть усебічно заохочувати укр.-польс. зв'язки, усвідомлюючи етнічну й культ. спорідненість укр. і польс. народів і дбаючи про збереження позитивної спадщини їхніх багатовікових взаємин. Сторони сприятимуть об'єктивному інформуванню населення про процеси, що відбуваються в обох д-вах. Особливе значення для взаємного пізнання і розуміння двох братніх народів має культ., наук. й гуманітарне співробітництво. Сторони приділятимуть необхідну увагу охороні пам'яток польс. історії та к-ри в Україні й укр. історії та к-ри в Польщі.

Враховуючи особливу роль молоді у формуванні відносин взаєморозуміння та добросусідства народів обох д-в, Сторони домовилися підготувати Угоду про співробітництво в галузі молодіжного обміну. З метою взаємного інформування про досягнення в наук. та культ. сферах Україна і Польща запланували розглянути питання про створення в майбутньому центрів інформації і к-ри, відповідно укр. — у *Варшаві* та польс. — у Києві.

Сторони домовилися проводити консультації між МЗС УРСР і Республіки Польща з усіх проблем їхніх двосторонніх відносин, співробітництва на міжнар. арені, зокрема в заг.-європ. процесі, в рамках *Організації Об'єднаних Націй* та ін. міжнар. орг-цій, а також з міжнар. проблем, що є предметом заінтересованості обох держав.

Літ.: Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів 1986—1990 рр. К., 1993.

І.М. Мельникова.

ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРО ПРИ́НЦИПИ СПІВРОБІТНИ́ЦТВА МІЖ УКРАЇ́НСЬКОЮ РСР І УГО́РСЬКОЮ РЕСПУ́БЛІКОЮ ПО ЗАБЕЗПЕ́ЧЕННЮ ПРАВ НАЦІОНА́ЛЬНИХ МЕ́НШОСТЕЙ 1991. Підписана 31 трав. в Будапешті. УРСР й Угор. Республіка, підтверджуючи свої зобов'язання стосовно виконання положень Статуту ООН (див. *Організація Об'єднаних Націй*), документів ООН і *Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975* з прав людини, підкреслювали, що їхня спільна мета — створення такого демократ. ладу, який забезпечить усім громадянам у рамках правової д-ви повну реалізацію прав і свобод людини, вільний вияв усіх їхніх законних інтересів і сподівань, політ. плюралізм, соціальну терпимість, рівність перед законом і правову захищеність. Виходячи з того, що на тер. їхніх країн здавна проживає значна кількість нац. меншостей, які роблять корисний внесок у справу підвищення добробуту, культ. розвитку країн проживання, і визначаючи, що повага та сприяння здійсненню прав нац. меншостей як частини заг.-визнаних прав людини є істотним фактором миру, справедливості, безпеки, стабільності та демократії, необхідних для розвитку дружніх відносин між двома країнами, Україна й Угорщина заявили, що вони мають намір розвивати конструктивне й ефективне співробітництво щодо забезпечення прав нац. меншостей. Дві д-ви зобов'язалися створити необхідні умови для вільного визнання громадянами своєї належності до нац. меншостей і надання гарантії, що їхнє рішення не викличе ніяких негативних для них наслідків. Сторони брали зобов'язання, що вони не вживатимуть адм. заходів, спрямованих на зумисну зміну співвідношення пропорцій нац. складу нас. на тих чи ін. тер. Важливим принципом декларації є зобов'язання України й Угорщини забезпечити представникам нац. меншостей можливість рівноправної й ефективної участі у держ. справах. У декларації встановлювалися також конкретні зобов'язання України й Угорщини щодо забезпечення прав людини стосовно представників некорінної націо-

нальності в збереженні та розвитку їхньої етнічної, культ., мовної і реліг. самобутності, надання їм права на створення організацій, на захист від будь-якої діяльності, що веде до насильства або сприяє розпалюванню ворожнечі за ознакою належності до нац. меншостей, та ін.

Важливе значення має положення декларації про обов'язок осіб, які належать до нац. меншостей, дотримуватися законів країни свого проживання. Передбачалося створення механізму контролю за виконанням положень декларації як на нац., так і на двосторонньому, тобто міжнар., рівні. УРСР та Угор. Республіка підтвердили свій намір всіляко сприяти процесові міжнар.-правової кодифікації прав нац. меншостей.

Своїми осн. принципами дана декларація відповідала міжнар. стандартам і стала прикладом для ін. країн, оскільки вона не мала аналогів у міжнар.-правовій практиці.

Літ.: Декларація про принципи співробітництва між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншостей. «Політика і час», 1992, № 11—12; *Денисов В.* За стандартами міжнародного права. Там само.

І.М. Мельникова.

ДЕКЛА́РАЦІЯ ТИМЧАСО́ВОГО РОБІТНИ́ЧО-СЕЛЯ́НСЬКОГО У́РЯДУ УКРАЇ́НИ 1919 — документ, який викладав осн. соціально-екон. й політ. завдання рад. влади в Україні після повалення влади *Директорії* УНР. Підготовлена 25, опублікована

Безплатно.
Украинская Социалистическая Советская Республика.
„Пролетарии всех стран, соединяйтесь"!
ДЕКЛАРАЦИЯ
ВРЕМЕННОГО
Рабоче-Крестьянского Правительства
УКРАИНЫ.
ИЗДАТЕЛЬСТВО
Исполн. Комит. Харьк. Совета Рабоч. Депут. „Центропечать".
Харьков.—1919.

Декларація Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Харків, 1919.

28 січ. 1919. У центрі уваги *Тимчасового робітничо-селянського уряду України* було питання прискорення формування Укр. Червоної армії для успішного розгрому інтервентів (див. *Антанти військова присутність на півдні України 1918—1919*) і сил «внутрішньої контрреволюції» (див. *Українська Народна Республіка*, *Білий рух*). У зв'язку з цим у декларації зазначалося, що в разі потреби необхідно вдатися до заг. мобілізації і «поголовного озброєння робітників і селян» з метою якнайскорішого «відновлення» влади рад на всій тер. України. В галузі економіки декларація наголошувала на необхідності остаточної експропріації майна капіталістів і поміщиків, націоналізації найважливіших галузей пром-сті, забезпеченні переходу до д-ви всіх засобів вир-ва, торгівлі, встановленні контролю над вир-вом і розподілом продуктів, додержанні суворої трудової дисципліни на підпр-вах. На специфічні реалії укр. життя безоглядно переносились усі законодавчі акти РСФРР, зокрема про охорону праці, організацію всіх видів страхування робітників. Наголошувалося на негайній конфіскації поміщицьких, куркульських і монастирських земель та передачі їх у розпорядження без- і малоземельним селянам, на наданні всебічної допомоги колективним с.-г. об'єднанням. Висококультурні землеробські г-ва оголошувалися сусп. власністю, якою відав Нар. комісаріат з земельних справ УСРР. Низка заходів стосувалася галузі нар. освіти: створення єдиної трудової шк., системи закладів шкільної та позашкільної освіти, відкриття широкого доступу робітників і селян до спец. і вищої освіти, організації нар. ун-тів з рідною мовою викладання залежно від волевиявлення місц. населення. Неодмінною умовою зміцнення революц. завоювань уряд вважав термінову організацію на звільнених тер. місц. ревкомів і *комітетів бідноти*, налагодження тісних екон. і культ. зв'язків та об'єднання на соціаліст. засадах із Рад. Росією, сприяння розвиткові революції на Балканському п-ві, в Румунії, *Бессарабії*, *Буковині*, *Галичині*, Польщі та Німеччині. Всіх ворогів Рад. Росії декларація оголошувала ворогами Рад. України. Насамкінець уряд зобов'язався скликати до 1 берез. 1919 3-й Всеукр. з'їзд рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів (див. *Третій Всеукраїнський з'їзд рад 1919*), якому й передати всі повноваження.

Літ.: Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР, т. 1. К., 1963; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987.

І.В. Хміль.

ДЕКРЕ́Т ВСЕРОСІ́ЙСЬКОГО ЦВК ПРО ОБ'Є́ДНАННЯ РАДЯ́НСЬКИХ РЕСПУ́БЛІК 1919, Постанова Всеросійського виконавчого комітету про об'єднання військових сил радянських республік Росії, України, Латвії, Литви та Білорусії. Постанову, яку в *історіографії* слідом за радянськими джерелами називають декретом про об'єднання, було прийнято 1 черв. 1919 сесією Всерос. ЦВК за участю представників ін. рад. республік. Вона законодавчо оформила військ.-політ. союз між рад. республіками, задекларувавши, що союз має на меті боротьбу зі світ. імперіалізмом і що об'єднання здійснено на добровільних засадах — «на основі незалежності, свободи й самовизначення кожної республіки» згідно з ініціативним рішенням ЦВК Рад УСРР від 18 трав. 1919 «Про об'єднання військових сил радянських республік» та пропозиціями урядів ін. республік. Йшлося про об'єднання воєн. орг-цій та воєн. командування, рад нар. г-ва, залізничного управління й г-ва, фінансів та комісаріатів праці рад. республік — Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії та Криму — під кер-вом відповідних єдиних колегій. Комісії, обраній Всерос. ЦВК, у співпраці з представниками ЦВК республік доручалося виробити конкретні норми військ.-політ. союзу. Вважається, що постанову підписали голова Всерос. ЦВК М.*Калінін* (його підпису, однак, на оригіналі документа немає) та секретар Л.Серебряков.

Розгляд питання про союз рад. республік на засіданні ЦВК Рад УСРР 14 черв. 1919 виявив принципові незгоди між *більшовиками* та представниками укр.

нац. партій у владних структурах республіки щодо засад такого союзу, закладених у постанові. О.*Шумський* від фракції лівих есерів (комуністів) висловив побоювання, що декларoване об'єднання є спробою відновлення *Російської імперії*, а також піддав суворій критиці нац. політику уряду Х.*Раковського*, звинувативши того в ігноруванні «притягнення української інтелігенції до апарату влади». Ліві есери (борбисти; див. *Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борбистів)*), визнаючи екон. необхідність об'єднання, заявляли, що воно можливе лише на основі справжнього федералізму, який відсутній у РСФРР. Представники *Української соціал-демократичної робітничої партії (незалежної)* пропонували до проведення об'єднання спочатку виправити помилки щодо використання в Україні нац. кадрів в урядових структурах і зосередити увагу на розв'язанні нац. питання. Проте опозиціонери залишились у меншості. ЦВК рад схвалив проект резолюції Х.Раковського про визнання постанови й того ж дня дав усім установам вказівку про виконання її на практиці.

Літ.: Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 2. К., 1967; Декреты Советской власти, т. 5. М., 1971; *Гриценко А.П.* Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Рік 1919-й. К., 1997.

А.П. Гриценко.

ДЕКРЕ́Т ПРО ЗЕ́МЛЮ 1917 — перший законодавчий акт Рад. Росії. Підготовлений В.*Леніним* і за його доповіддю прийнятий *Другим Всеросійським з'їздом рад 1917* в екстремальних умовах — у 2 години ночі з 8 листопада (26 жовт.) на 9 листоп. (27 жовт.). Складався з 5-ти пунктів та введеного до 4-го пункту «Селянського наказу про землю», підготовленого редакцією «Известий Всероссийского Совета крестьянских депутатов» на основі 242 місц. сел. наказів на 1-й Всерос. з'їзд рад сел. депутатів, який відбувся 17(04) трав.—10 черв. (28 трав.) 1917 у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*).

Декрет скасував приватну власність на землю, земля переходила у всенар. власність. Поміщицькі, удільні, монастирські, церк. землі з усім реманентом та будівлями передавалися в розпорядження волосних земельних к-тів та повітових рад сел. депутатів. Були визначені принципи землеволодіння та землекористування: заборонявся продаж землі, здача її в оренду чи під заставу. Надра, ліси, води ставали власністю д-ви. Висококульт. г-ва переходили в підпорядкування д-ви або сільс. громад. Категорично заборонялося використовувати найману працю. Форми господарювання на землі були вільними: подвірна, хутірська, общинна, артільна. Розподіл землі був зрівняльним, за трудовою чи споживчою нормою.

Згідно з декретом селяни мали отримати 15 млн *десятин* поміщицької та ін. землі й 8 млн десятин надлишків землі заможних селян, майже 3,5 млн голів великої рогатої худоби та коней. Селяни звільнялися від щорічної орендної плати за землю та ін. повинностей на суму понад 100 млн *рублів* золотом. (Див. також *Аграрне питання в українській революції 1917—1921.*)

Літ.: *Ленін В.І.* Декрет про землю. В кн.: *Ленін В.І.* Повне зібрання творів, т. 35. К., 1973; Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия, М., 1987; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987.

І.В. Хміль.

ДЕКРЕ́Т ПРО МИР 1917 — перший зовн.-політ. акт Рад. Росії. Проект підготовлений В.*Леніним*,

ДЕКРЕТЪ О МИРѢ,
принятый единогласно на засѣданіи Всероссійскаго Съѣзда Совѣтовъ Рабочихъ, Солдатскихъ и Крестьянскихъ Депутатовъ 26 октября 1917 г.

Декрет про мир. Листівка. 1917.

ухвалений 8 листоп. (26 жовт.) *Другим Всеросійським з'їздом рад 1917.* Прийняттям цього документа кер-во РСДРП(б) виконувало обіцянку, яка була дана урядові Німеччини в обмін на фінансову та дипломатичну підтримку *більшовиків* і яка полягала в тому, що в разі приходу їх до влади буде припинено активні бойові дії на сх. фронті й укладено сепаратний мир і таким чином Росія буде виведена з війни (див. *Перша світова війна*).

Декрет проголошував принцип мирного співіснування д-в з різним сусп. ладом; пропонував усім воюючим д-вам та урядам негайно розпочати переговори про укладання миру без *анексій* і *контрибуцій*, на період переговорів увести перемир'я строком на три місяці. В документі декларувалася справедливість визвол. боротьби пригноблених народів, засуджувався колоніалізм і заявлялося про скасування практики таємної дипломатії, що використовувалася царським урядом та згодом *Тимчасовим урядом.* Для більшовиків вихід із війни був гол. засобом боротьби за владу.

Літ.: *Ленін В.І.* Доповідь про мир 26 жовтня (8 листопада). Декрет про мир. В кн.: *Ленін В.І.* Повне зібрання творів, т. 35. К., 1973; Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия. М., 1987; Наше Отечество. Опыт политической истории, т. 2. М., 1991.

О.Б. Кудлай.

С.М. Дельвіг.

ДЕ́ЛЬВІГ Сергій Миколайович (04.07.1866—1949) — військовик, військ. теоретик та історик. Генерал-полковник *Армії Української Народної Республіки.* Н. в м. *Москва.* Закінчив Михайлівське артилер. уч-ще та Артилер. акад. в *Санкт-Петербурзі.* Служив у армійських частинах. Від 1891 — викладач у військ. навч. закладах, від 1899 — нач. офіцерської артилер. шк. Учасник *російсько-японської війни 1904—1905*, *Першої світової війни.* 1917 — ген.-лейтенант, гол. інспектор артилерії *Південно-Західного фронту.*

В укр. армії — з листоп. 1917, нач. інспекторату артилерії Генштабу, на поч. 1918 — нач. артилерії *Гайдамацького коша Слобідської України.* За *Української Держави* — гол. інспектор артилерії Генштабу, чл. Гол. шкільної управи, брав участь у розроб-

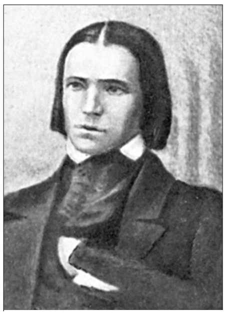
Е. Дембовський.

ленні військ. статутів та створенні підручників, автор багатьох наук. праць. Од 1919 — інспектор артилерії Армії УНР. Виконував низку відповідальних дипломатичних доручень *Директорії* УНР, очолював делегацію УНР на переговорах із Польщею під час Чортківського наступу (див. *Чортківська операція УГА 1919*). 6 черв. 1919 уклав договір про перемир'я, який встановлював демаркаційну лінію (див. «*Дельвіга лінія*»), що розділяла позиції військ УНР та Польщі. 1919—21 — військ. аташе місії УНР в Румунії, з 1920 — ген.-полковник.

Після переходу Армії УНР через Збруч (прит. Дністра) залишився в Румунії, брав участь у громад. житті укр. еміграції, очолював т-во колиш. вояків Армії УНР, укр. громаду в Румунії.

П. у м. Бухарест (Румунія).

Літ.: Історія українського війська. Львів, 1992; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995.

О.Д. Бойко.

«ДЕ́ЛЬВІГА ЛІ́НІЯ» — уявна демаркаційна лінія між *Українською Галицькою армією* та польс. армією, що була визначена за результатами договору про перемир'я від 16 черв. 1919 між делегацією *Української Народної Республіки* на чолі з С.*Дельвігом* та представниками Польщі. Переговори проходили під час *Чортківської операції УГА 1919*, у ході якої було звільнено значну ч. тер. *Західної області Української Народної Республіки*. Делегація УНР не зважила на цю обставину і, маючи на меті перекидання вивільнених частин УГА для боротьби з *більшовиками*, без консультації і згоди з урядовими колами ЗОУНР уклала договір.

«Д.л.» мала проходити через *Залізці* — р. Серет (прит. Дністра) — *Тернопіль* — с. Острів (нині село Терноп. р-ну) — с. Літятин (Бережанського р-ну, усі Терноп. обл.) — р. Золота Липа (прит. Дністра) — р. Дністер — с. Незвисько (Городенківського р-ну Івано-Франк. обл.). Договір не був визнаний диктатором ЗОУНР Є.*Петрушевичем* і практичних наслідків не мав.

Літ.: Історія українського війська. Львів, 1992.

А.О. Буравченков.

ДЕМАРКАЦІ́ЙНА ЛІ́НІЯ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ДЕРЖА́ВОЮ ТА РСФРР 1918. Встановлена за угодою між укр. та нім. військами, з одного боку, і військами РСФРР — з ін., укладеною в трав. 1918 за результатами переговорів у м-ку Коренево (нині с-ще міськ. типу Курської обл., РФ), *Конотопі* й Курську (нині місто в РФ). Проходила через населені пункти: Сураж — Унеча — Стародуб (нині усі міста Брянської обл., РФ) — *Новгород-Сіверський* — *Глухів* — Рильськ — Суджа (нині обидва міста Курської обл., РФ) — *Куп'янськ*. Це була нейтральна зона (див. «*Нейтральна зона*») шириною 10—40 км, обмежена лінією розташування укр. та рос. сторін. Заборонялося: вступ до цієї зони і перехід через неї військ. частин, патрулів, реквізиція тут продовольчих запасів тощо.

Питання про остаточне визначення демаркаційної лінії вздовж усього укр.-рос. кордону розглядалося на укр.-рос. мирних переговорах (трав.—жовт. 1918), але вирішено не було. Лінію було одноосібно ліквідовано 24 листоп. 1918 циркуляром Наркомату закордонних справ РСФРР: у циркулярі констатувалося, що внаслідок анулювання *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918* Рад. Росія більше не визнає Україну самостійною державою.

Літ.: Гражданская война на Украине 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1, кн. 1. К., 1967; *Боєчко В. та ін.* Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1994.

О.І. Лупандін.

ДЕМБО́ВСЬКИЙ (Dembowski) **Едвард** (25(13).04, за іншими даними, 31(19).05.1822—ймовірно 27 (15).02.1846) — філософ, журналіст, революціонер. Н. в м. *Варшава*. Походив із заможної аристократичної родини Леона Дембовського та його дружини Юлії з роду Кохановських, доньки сенатора *Царства Польського*. Освіту здобув удома, в с. Клементовичі, під м. Люблін (Польща). 1837 мешкав з батьками у Варшаві. Дебютував як публіцист. Зокрема висвітлював життя та діяльність З.*Доленги-Ходаковського*, популяризував твори представників *«Української школи» в польській літературі*, а також П.*Шафарика*, І.*Даниловича*, В.*Мацейовського* та ін. авторів, закликавши до критичного розгляду історичних праць. 1840 подорожував Польщею, Німеччиною, Швейцарією, Італією. 1841 взяв шлюб із Анелею Хленбовською, отримав від рідних маєток.

1842 видавав часопис «Przegląd naukowy», долучився до нелегальної Спілки польс. народу, 1843 таємно перетнув кордон *Російської імперії*, виступав у познанській пресі, налагодив контакти з Польс. демократ. т-вом, радикальною «Плебейською спілкою». Зазнав репресій. 1844 висланий з Пруссії. В Брюсселі (Бельгія) познайомився з Й.*Лелевелем*. 1845 у *Галичині* (в т. ч. — *Львові* та на Самбірщині) організовував антиурядову боротьбу. Допоміг надрукувати за кордоном низку пропагандистських праць свого брата в перших Генрика Каменського — вченого і письменника, ветерана *польського повстання 1830—1831*.

Д. — учасник Краківської революції 1846. У м-ку Величка (нині в Республіці Польща) 24(12) лют. проголосив нар. визвольний рух, створив 200-особовий збройний загін з гірників і ремісників, допровадив з ним касу місц. соляної копальні до м. *Краків*. Був призначений на посаду секретаря повстанського диктатора Я.Тиссовського, заснував «Революційний клуб». Під його впливом респ. уряд декларував ліквідацію *панщини* та привілеїв *шляхти*, утверджував рівноправність громадян, скасування титулів.

Очоливши процесію, що рушила з агітацією до галицьких селян, згинув поблизу Кракова в зіткненні з каральним австрійс. військом. Однак, оскільки його тіла не виявилося серед полеглих (та й пізніша ексгумація похованих там жертв теж не підтвердила звістки про його тодішню смерть), виникли припущення про те, що Д. зник непізнаним і, за однією з версій, очолив партизанську ватагу в Карпатах.

Тв.: Pisma, t. 1—5. Warszawa, 1955.

Літ.: *Stecka M.* E.Dembowski. Lwów, 1911; *Przemski L.* Edward Dembowski. Warszawa, 1953; *Нарский И.С.* Мировоззрение Э.Дембовского. М., 1954; *Борис В.А., Миллер И.С.* Воззвание к крестьянам Эдварда Дембовского. В кн.: Славянский архив. М.,

1961; *Ładyka J.* Dembowski. Warszawa, 1968; *Дьяков В.А.* Эдвард Дембовский: Новые материалы о революционной деятельности. «Советское славяноведение», 1972, № 6; *Попович М.* Революційно-демократичне єднання слов'ян у XIX ст. Пряшів, 1973; *Opas T.* Z nieznanych materiałów o E.Dembowskim. «Kwartalnik Historyczny», 1974, N 2; *Tyrowicz M.* Jan Tyssowski i rewolucja 1846 r. w Krakowie. Kraków, 1986.

П.Г. Усенко.

ДЕМИ́ДІВКА — с-ще міськ. типу Млинівського р-ну Рівнен. обл. Розташов. на берегах р. Жабичі (прит. Стиру, бас. Дніпра), за 35 км від залізничної ст. Дубно та за 80 км від обл. центру. Нас. 3,1 тис. осіб (1999).

Найдавніша згадка — від 1570; с-ще звалося тоді Демидів і належало кільком власникам. У серед. 17 ст. нас. Д. активно підтримувало козаків — учасників *національної революції 1648—1676*, боролося проти польс. шляхти. Після *«Вічного миру» 1686* в складі Польщі, після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшло до *Російської імперії.* Наприкінці 19 ст. мало статус м-ка, де тричі на рік відбувалися *ярмарки.* В роки *Першої світової війни* кілька разів переходило з рук у руки, що завдало жителям великих збитків. 1921—39 — у межах кордонів Польщі, після 1939 — у складі УРСР. Райцентр 1940—62 та від 1995. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* гітлерівці знищили тут сотні жителів, відправили бл. 2 тис. мешканців на роботи в Німеччину. С-ще міськ. типу від 1959.

Пам'ятки: городище 10—13 ст. в урочищі «Замчисько», палац (1780), Покровська церква і дзвіниця (1830—40); братська могила рад. воїнів, меморіал воїнської слави на честь 40-річчя перемоги у Великій вітчизн. війні Рад. Союзу 1941—45 (1985).

Літ.: *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К., 1930; *Ілляшенко Я.Є.* Волинь за 25 років. Львів, 1964.

Є.М. Скляренко.

ДЕМИТРО́ВИЧ Павло (80-ті рр. 16 ст. — 1641) — історик і теолог. Походив зі сполонізованої білорус. *шляхти.* Навч. в кальвіністській (див. *Протестантизм*) г-зії м. Вільно (нині м. *Вільнюс*). Був пастором і викладачем. Будучи вихователем шляхтича Щ.Пжилубського, здійснив подорож по Європі, навч. разом зі своїм підопічним у нім. ун-тах. 1614 надрукував свою першу працю з теології. Від 1615 — пом. ректора Віленської кальвіністської г-зії, після 1616 — її ректор. Написав і видав кілька панегіриків латиною та польс. мовою. В 1620-х — на поч. 30-х рр. — вихователь князів Януша *Радзивілла* і (пізніше) Богуслава Радзивілла. Від 1632 — пастор у замку Радзивіллів під Вільно. Згодом — ректор г-зії в Слуцьку (нині місто Мінської обл., Білорусь).

Осн. твором Д. є польськомовний «Компендіум», написаний у Вільно 1624, виданий наступного року в друкарні, що діяла неподалік м. Новогрудок у м. Любча (нині с-ще міськ. типу; обидва нині Гродненської обл., Білорусь). Осн. джерелом при написанні «Компендіуму» для Д. слугували хроніки: М. та Й.*Бєльських*, А.*Гваньїні*, С.Сарницького, М.*Стрийковського* й, особливо, М.*Кромера*. Були використані також особисті спогади. В центрі уваги Д. — військ.-політ. й церк. історія *Речі Посполитої*, певне місце відводилося також історії України, найбільше — періодові *Київської Русі.* Д. прагнув дати максимально стислий виклад подій, тому його «Компендіум» став своєрідним підручником. Цей твір був добре відомий укр. літописцям, напр., Я.*Бінвільському* та авторові укр. хронографа 2-ї редакції, прізвище якого не встановлене.

Літ.: *Мицик Ю.А.* Історія Київської Русі на сторінках хроніки П.Демитровича. «УІЖ», 1996, № 6.

Ю.А. Мицик.

ДЕ́МКІВСЬКА ОБОРО́НА 1655 — оборона 6—8 січ. 1655 (27—29 груд. 1654) повстанцями м-ка Демківка (Демівка) *Уманського полку* (нині село Тростянецького р-ну Він. обл.) під час наступу військ *Речі Посполитої* на *Поділля* (осінь 1654 — поч. 1655). Кілька каральних полків кн. Д.-Є.Вишневецького (див. *Вишневецькі*) та С.*Лянцкоронського* після взяття м. *Бершадь* рушили на Демківку, де укріпилося понад 5000 укр. повстанців під командуванням кількох *сотників* (Зарудного, Яковенка, Комаренка, Гавриленка, Корсунця, Юркевича). Вранці 6 січ. 1655 (27 груд. 1654) повстанцям було запропоновано здатися, однак вони відмовилися навіть прийняти листа про здачу. Майже весь день тривав штурм м-ка, в ході якого з обох боків були значні втрати. Коли поляки підпалили м-ко артилерійським обстрілом, повстанці відступили до замку і там продовжували оборонятися. Наступного дня ситуація для повстанців погіршилася, і вони розпочали мирні переговори. Три сотники (Зарудний, Юркевич, Яковенко) капітулювали. Під час виходу обложених із замку всупереч умовам капітуляції (8 січ., н. ст.) на них напали польські й ординські війська. Майже всі захисники Демківки разом із місцевими жителями (6—10 тис. осіб) загинули. Полонених сотників за наказом команд. коронними військами *гетьмана польного коронного* С.*Потоцького* стратили. Після падіння Демківки війська Речі Посполитої рушили на м. *Умань*, однак там були зупинені (див. *Уманські оборони 1654, 1655, 1674*).

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, кн. 2. К., 1997.

Ю.А. Мицик.

ДЕМОБІЛІЗА́ЦІЇ ПОВОЄ́ННІ В РАДЯ́НСЬКИХ РЕСПУ́БЛІКАХ ТА СРСР У 1921—1924 ТА В СРСР У 1945—1947 РОКА́Х — масштабні переведення збройних сил та економіки з воєн. стану на мирний. Здійснювалися шляхом розформування військ. частин, з'єднань і об'єднань, штабів, установ, допоміжних підрозділів, звільнення в запас надлишкового особового складу.

1921—1924. Встановлення рад. влади на теренах колиш. *Російської імперії* дало підстави для скорочення РСЧА (див. *Радянська армія*). В результаті демобілізації 1921—24 особовий склад Червоної армії зменшився з 5,5 млн до 562 тис. осіб.

1945—1947. По завершенні *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* рад. ЗС налічували 11 млн 365 тис. солдатів та офіцерів. 14 черв. 1945 *Державний комітет оборони СРСР* обговорив заходи щодо проведення демобілізації. 23 черв. 1945 12-та сесія ВР СРСР затвердила закон «Про демобілізацію старшого за віком особового складу діючої армії». 5 лип. 1945 почала-

ся практична реалізація цього рішення. 10 лип. 1945 з Берліна (Німеччина) до СРСР відбув перший ешелон із демобілізованими. Впродовж лип.—верес. 1945 було звільнено в запас військовослужбовців 13-ти старших вікових груп. Наступні етапи демобілізації здійснювалися на підставі спец. указів Президії ВР СРСР. Відповідно до указу від 25 вересня 1945, до кін. 1945 в ході другої черги було демобілізовано 10 категорій військовослужбовців (спеціалісти, студенти, вчителі, жінки), крім спеціалістів, які вирішили продовжити професійну службу в армії. Указ 20 берез. 1946 розпочав 3-тю чергу демобілізації (трав.—верес. 1946). Укази від 22 жовт. 1946 та 4 лют. 1947 завершили демобілізаційну кампанію. Всього до поч. 1948 чисельність рад. ЗС зменшилася на 8,5 млн осіб — у штатному складі залишилося 2 млн 874 тис. осіб. На думку вчених, зазначена чисельність штатного складу ЗС СРСР вдвічі перевищувала реальні тогочасні оборонні потреби країни. Водночас фактичні дані про демобілізацію в СРСР 1945—47 спростовують твердження деяких тогочасних зх. політиків (зокрема прем'єр-міністра Великої Британії К.Еттлі) та зарубіжних публіцистів про утримання СРСР від скорочення своїх ЗС.

Проведення масштабної повоєн. демобілізації потребувало оперативного вирішування не лише проблеми транспортування на великі відстані значних потоків людей, а й проблем соціального захисту й адаптації, мед. реабілітації колиш. військовослужбовців, серед яких були мільйони поранених та інвалідів. Гострими стали проблеми працевлаштування в містах, професійної освіти, перекваліфікації. Водночас багато сіл залишалося без працездатних чоловіків.

Із закінченням демобілізації в нар. г-во країни влилися мільйони робочих рук, надійшло багато техніки та майна. До верес. 1946 пром-сть і с. госп-во отримали бл. 150 тис. автомашин та понад 1 млн коней. Цивільному повітряному флотові було повернуто з'єднання і частини транспортної авіації; різним пароплавствам та відомствам — понад 1500 суден. Демобілізація сприяла прискоренню відбудови екон. потенціалу Рад. Союзу.

Літ.: *Werth A.* L'Unione Sovietica nel donoguerra. 1945—1948. Torino, 1973; Великая Отечественная война, 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; *Боффа Д.* История Советского Союза, т. 1—2. М., 1990.

О.Є. Лисенко.

ДЕМОГРАФІ́ЧНІ ВТРА́ТИ УКРАЇНИ в першій половині 20 ст.; їх кількісна оцінка. Д.в.У. були спричинені двома світовими війнами, громадян. війнами, трьома голодоморами, репресіями та численними масовими депортаціями. Їх кількісна оцінка потребує дотримання низки спеціальних методологічних і методичних принципів. Для того, щоб кількісна оцінка демографічних втрат була реальною, її розрахунки повинні ґрунтуватися на достовірній демографічній статистиці. В ін. випадку вона матиме характер експертних висновків, і, на жаль, саме такою є більшість оцінок демографічних втрат *Західної України* та *Східної України*, *Української Народної Республіки*, УРСР, Криму в різних катаклізмах 1-ї пол. 20 ст.

Переважно з методологічних міркувань Д.в.У. в 1-й пол. 20 ст. поділяють на демографічні втрати 1-ї та 2-ї чвертей 20 ст.

Перша чверть 20 століття.

Перша світова війна, громадянські війни, голод 1921—1923. Брак даних про демографічну ситуацію в Україні особливо відчувається стосовно 1-ї чв. 20 ст. Демографічні втрати, спричинені *Першою світовою війною* і *громадянською війною в Україні 1917—1921*, не вдається підрахувати навіть приблизно (стат. служби д-в, до яких входили укр. етнічні землі, не оперували категорією «українці», а укр. органи стат. обліку внаслідок короткочасності існування нац. державності не змогли розгорнути своєї роботи). Орієнтирами для цього періоду є наступні цифри.

Цілісний масив укр. земель 1914 становив 739 тис. км^2 (пл. сучасної України 604 тис. км^2). За підрахунками М.Шаповалова (1927) і більш пізніми оцінками В.Кабузана (1981), на укр. землях 1914 проживало 46 млн осіб, з них — 32,7 млн українців. Отже, укр. землі за кількістю нас., що на них проживало, 1914 поступалися двом країнам Європи — Німеччині (68 млн осіб) і Великій Британії (47 млн осіб).

Під час І світ. війни і в роки спричинених нею соціальних катаклізмів аж до 1920 включно на укр. землях відбувалися значні переміщення нас., тому не існує вірогідних даних ні про тогочасну народжуваність і смертність, ні про добровільну та примусову міграцію.

Справжня кількість жертв *голоду 1921—1923 в УСРР* залишається невідомою. За оцінкою наркома здоров'я УСРР (а вона спиралася на дані вибіркового опитування сел. г-в навесні 1922 кореспондентськими пунктами Центр. стат. управління УСРР, яке проводилося, однак, лише в ч. постраждалих від голоду пд. губерній), взимку 1921—22 в УСРР загинуло 235 тис. осіб. Екстраполяція цих даних на весь масив постраждалих від голоду укр. земель виводить оцінку заг. втрат на величину 300—350 тис. осіб.

Завдяки діяльності *Американської адміністрації допомоги* та ін. доброчинних орг-цій, яка була розгорнута 1922, вдалося врятувати від голодної смерті десятки тисяч селян. Відомо, зокрема, що восени 1922 на пд. України допомогу одержували не всі, а лише близько половини голодуючих дітей: таких було 944 тис. осіб.

Відтоді, як спалахнула І світ. війна, і для наступного періоду в більш ніж 10 років, з високим ступенем вірогідності можна твердити лише те, що наприкінці 1920-х рр. приріст народонаселення на укр. землях тільки компенсував демографічні втрати 1914—23.

Друга чверть 20 століття.

На відміну від 1-ї чв. 20 ст., демографічна картина на укр. землях у 2-й чв. цього ж століття зафіксована кількома переписами населення. Ці переписи засвідчують, що Україна (в тотожних сучасним кордонах) 1930 мала 41 млн 776 тис., а 1959 — 41 млн 869 тис. жителів. Корекція останньої цифри із врахуванням того факту, що частина укр. земель (*Холмщина*, *Підляшшя*, Посяння, *Лемківщина* і *Кубань*), які вважаються належними до українського етногр. масиву, але

через різні причини не входять до складу сучасної України, дає значення, що не перевищує 46 млн. Отже, чисельність нас. 1959 на всьому масиві укр. земель була меншою, ніж 1914. Природний приріст нас. тільки на поч. 1960-х рр. компенсував Д.в.У. 1930—47.

Після *Другої світової війни* УРСР за тер. посідала перше місце в Європі (якщо не враховувати двох євразійських країн — Росії і Туреччини), але за кількістю нас. вона стала поступатися не тільки Німеччині (тер. якої істотно зменшилася після двох світ. воєн) і Великій Британії, а й Франції та Італії.

Голодомор 1932—1933, репресії, депортації. Оцінки демографічних втрат від *голодомору 1932—1933 в УСРР* тривалий час були експертними оцінками, оскільки дані статистики рад. влада тримала в суворій засекреченості. Покладаючись на динаміку чисельності народонаселення, яку показували всесоюзні переписи 1926 і 1939, В.*Кубійович* оцінював втрати від голодомору цифрою в 2,5 млн осіб (у кордонах УСРР). Ін. вчений з укр. діаспори, економіст В.*Голубничий*, твердив, що кількість жертв не може перевищувати 3 млн осіб. Публіцисти називали цифри від 7 до 15 млн осіб. 1990 у кн. «Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» уперше був опублікований розрахунок, що спирався на щойно тоді відкриті архів. дані репресованого Й.*Сталіним* перепису 1937, а також на дані про динаміку народжуваності, смертності й міжресп. міграції за період між переписом 1926 і переписами 1937 та 1939 (стосовно методики цих розрахунків не було висловлено принципових заперечень на семінарі провідних демографів світу, що проходив у січ. 1995 у Канаді в м. Торонто). Ці розрахунки показують: 1) прямі втрати від голоду, спричиненого зимовими хлібозаготівлями 1931—32, становили в УСРР 144 тис. осіб, а заг. втрати, в т. ч. й ненароджених, — 443 тис. осіб; 2) прямі втрати від голодомору, спричиненого зимовими хлібозаготівлями 1932—33 і конфіскацією в селян усіх продовольчих запасів, становили 3—3,5 млн осіб, сумарні ж втрати (прямі й опосередковані) — 4 млн 649 тис. осіб. Отже, зважаючи на неточність вихідних даних, демографічні втрати УСРР від голодомору 1931—33 найвірогідніше становлять 4,5—5 млн осіб. (Сотні тис. осіб, і серед них найбільше українців, загинули під час голодомору 1931—33 на Пн. Кавказі; розрахунки по цьому регіонові не проводилися, хоч доступ до демографічної статистики доби СРСР залишається в РФ відкритим.)

На згаданому семінарі в Торонто були оприлюднені й результати ін. розрахунків Д.в.У. від *колективізації сільського господарства*, голодомору і репресій, виконаних за ін. методиками. Вони різняться між собою, але узгоджуються з наведеними вище втратами від голодомору.

За розрахунками С.Пирожкова (*Київ*), заг. Д.в.У. (від колективізації, голодомору, сталінських репресій та ін. чинників) між 1929 і 1939 становлять 5,8 млн осіб. С.Максудов (Кембриджський ун-т, Велика Британія) для періоду між переписами 1926 і 1937 назвав меншу цифру втрат — 4,3 млн осіб, однак його розрахунок не враховував втрат від «великого терору» 1937—38.

Багато своїх праць присвятив дослідженню т. зв. розриву Курмана сучасний демограф С.Віткрофт (Мельбурнський ун-т, Австралія). Мова йшла про те, що зафіксоване центр. управлінням нар.-госп. обліку (ЦУНГО) СРСР по роках у період між переписами 1926 і 1937 зростання народонаселення (народжуваність мінус смертність) перевищувало те зростання цього ж показника, яке випливало із зіставлення результатів переписів 1926 і 1937. Різниця визначалася цифрою у 8 млн осіб і була названа за прізвищем заст. нач. відділу нас. та охорони здоров'я ЦУНГО СРСР М.Курмана, який першим зробив спробу пояснити, куди поділися мільйони рад. громадян, присутність яких нібито «не помітив» перепис 1937. Підсумкові результати досліджень С.Віткрофта у вигляді стат. розвідки «Про демографічні свідчення трагедії радянського села в 1931—1933 рр.» рос. вчений-аграрник В.Данилов помістив у вигляді додатку до 3-го т. редагованого ним 5-томного зб. документів і матеріалів «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание» (2001). Масштаби підвищеної (поза звичайною) смертності в Україні 1933 С.Віткрофт оцінює в діапазоні від 3 до 3,5 млн осіб.

«*Великий перелом*» в *СРСР* започаткував у країні протисел. репресії у вигляді розкуркулення (з метою зігнати селян в колгоспи) і терору голодом (з метою змусити колгоспників добросовісно працювати за мізерну плату). Одночасно було розпочато репресії у середовищі міськ. нас. В Україні кампанія арештів з наступним ув'язненням або стратою набула особливих масштабів починаючи з 1933. Нова хвиля арештів піднялася у зв'язку з убивством С.Кірова в груд. 1934 р. Ця хвиля накрила собою весь СРСР. Заг.-союзного характеру набули також терористичні акції органів держ. безпеки 1937—38, які на Заході відомі під назвою «Великий терор».

За даними професора Донец. ун-ту В.Нікольського (2003), органами держ. безпеки в Україні 1929—38 було заарештовано:

1929 — 29 916 осіб
1930 — 33 373 особи
1931 — 51 880 осіб
1932 — 74 849 осіб
1933 — 124 463 особи
1934 — 30 322 особи
1935 — 24 934 особи
1936 — 15 717 осіб
1937 — 159 573 особи
1938 — 106 096 осіб

Загальне число жертв чекістів за десять років перевищило 651 123 тис. осіб.

«Великий терор» був спрямований передусім проти *інтелігенції*. Було винищено майже всіх дореволюц. та значну ч. рад. спеціалістів. Знайдено жахливі свідчення сталінського терору 1937—41 — масові поховання у *Вінниці* (див. *Вінницька трагедія 1937—1938*), у *Биківні* (Київ), Татарці (*Одеса*) тощо.

Після «визвольного походу» у 1939 Червоної армії в *Західну Україну* і Зх. Білорусь було проведено 4-етапну депортацію всіх місцевих жителів, яких влада визнала для себе потенційно небезпечними. За розрахунками польс. істориків, які спираються на ін-

формацію, зібрану послом польс. емігрантського уряду С.*Котом* 1941, заг. кількість репресованих (переважно депортованих) у передвоєн. час громадян Польщі перевищила 1 млн осіб, серед яких було до 60 % поляків, 20 % євреїв, до 20 % українців і білорусів. Однак за даними, одержаними С.Котом від тодішнього заст. наркома закордонних справ А.*Вишинського*, кількість депортованих була істотно меншою — 388 тис. осіб. Найбільш відомим прикладом репресій польс. громадян є *Катинський розстріл 1940.* У перші тижні *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* за розпорядженням з Москви згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 5 берез. 1940 було проведено знищення політв'язнів і заарештованих за політ. звинуваченнями в тюрмах прикордонної смуги. У Зх. Україні розстріляно від 40 до 50 тис. осіб.

Як показують останні дослідження польс. істориків, що базуються на матеріалах рад. архівів, названа А.Вишинським цифра не так сильно, як раніше думали, відрізнялася від реальної. За оцінкою експертів, які проводили відповідне опрацювання архів. даних на замовлення Мін-ва юстиції Польщі, рад. репресії 1939—41 охопили 463 тис. польс. громадян (військовополонені та інтерновані — 43 тис., заарештовані на сх. кресах — 110 тис., депортовані — 310 тис. осіб). Отже, були репресовані майже півмільйона з 13 млн польс. громадян, які опинилися після 1939 у межах СРСР.

Друга світова війна. Кількісну оцінку демографічних втрат СРСР у Другій світовій війні не раз уточнювали, в результаті чого величину цих втрат було збільшено (остання цифра — 26,6 млн осіб). Цифру Д.в.У. у цій війні можна назвати лише приблизно, виокремивши її експертним шляхом з-поміж заг.-союзних і респ. даних. Про масштаб втрат свідчить зменшення чисельності нас. УРСР з 41 млн 657 тис. осіб на черв. 1941 до 27 млн 382 тис. осіб на поч. 1945. Більшу ч. цього зменшення становлять безповоротні втрати — бл. 8 млн осіб або й більше. До них належать: фронтові втрати військовослужбовців Червоної армії (див. *Радянська армія*; ці втрати в цілому були на порядок вищими від аналогічних втрат противника, що стало наслідком винятково жорстоких, а часом і необачних методів ведення війни рад. воєначальниками); втрати партизанів (рад. та тих, які воювали під нац. прапорами) у боротьбі між собою і з окупантами; втрати цивільного нас. під час боїв і бомбардувань, через голодне виснаження та епідемії і втрати від *геноциду* окупаційного режиму (планомірного знищення військовополонених, масового винищення євреїв і циганів, вибіркового винищення нас. на більшій ч. тер. України, яка після переможного завершення війни мала відійти до Великонімеччини). Частина людей, евакуйованих у сх. регіони СРСР і вивезених до Німеччини, не повернулася на Батьківщину. Ті, хто вижив у гітлерівських концтаборах, нерідко після війни потрапляли до *Гулагу* й гинули там. (Див. також *Втрати людські України в Другій світовій війні.*)

Сукупні (військ. і цивільні) жертви війни на тер. України М.*Коваль* (Ін-т історії НАН України) оцінював у 8 млн осіб. До цієї ж цифри ще раніше прийшов учений з укр. діаспори, проф. Сорбонни (Франція) В.Косик, який користувався дещо ін. колом первинних джерел. Косик применшував кількість фронтових жертв порівняно з Ковалем на півмільйона, але перебільшував — теж на півмільйона — число цивільних жертв. Максимальні втрати воєн. часу можуть оцінюватися в 9 млн осіб. Проте ця цифра менш вірогідна, ніж розрахунки М.Коваля або В.Косика.

Україна, як стверджував В.Косик, займала за втратами у II світ. війні 2-ге місце після Росії (8 млн осіб, або 19,1 % від усього нас.). На третьому місці — Німеччина (6,5 млн осіб або 9,1 %), далі йдуть Польща (5 млн осіб або 19,6 %), Білорусь, Японія, *Югославія*, Франція, Італія, Румунія та ін.

Голод 1946—1947, повстанська боротьба в Західних областях України 1944—1955. Про смертність від *голоду 1946—1947 в УРСР* офіц. даних немає. У пошуках порятунку в ті роки люди змушені були покидати рідні оселі, багато хто з них загинув за межами республіки, а тому відомості про їхню смерть не потрапили до реєстрів відділу запису актів громадян. стану (ЗАГС) УРСР. Характер демографічної статистики (передусім — відсутність перепису нас.) не дає змоги виявити втрати, спричинені голодом. Експертні ж оцінки про загибель 1—2 млн осіб, очевидно, багатократно завищені. Наявні джерела не дають змоги обгрунтувати ці цифри.

Наслідки післявоєн. опору *Організації українських націоналістів* і *Української повстанської армії* радянізації зх. областей були трагічними. У Постанові Президії ЦК КПРС «Про політичний і господарський стан західних областей Української РСР» від 26 трав. 1953 вказувалося, що за період з 1944 до 1952 різним репресіям у регіоні було піддано до 500 тис. осіб, у т. ч. заарештовано понад 134 тис., убито — понад 153 тис., вислано за межі УРСР — понад 203 тис. Майже третина висланих на спецпоселення до Сибіру загинула.

Демографічні втрати нас. Крим. обл. під час II світ. війни враховані в наведених вище підрахунках по УРСР. Окремо слід зазначити, що нац. склад нас. Криму зазнав у цей час докорінних змін внаслідок депортації і *голокосту*. За всесоюзним переписом 1939, росіяни у складі нас. Криму становили 49,6 %, *кримські татари* — 19,4, українці — 13,7, євреї — 5,8, німці — 4,6 %. Під час війни заг. чисельність нас. різко скоротилася.

У серп. 1941 чекісти здійснили першу депортацію за нац. ознакою. Вони вивезли з Криму бл. 50 тис. німців (див. *Депортація громадян німецької національності з території Української РСР 1941—1942*), які оселилися тут здебільшого з часів імп. *Катерини II.* Формулювання звинувачень було на всіх одне: «пособництво гітлерівським загарбникам».

Під час окупації Криму гітлерівці знищили тут 25 тис. євреїв. Загинули практично всі, хто не зміг або не побажав евакуюватися. Разом з євреями знищувалися представники нечисленної національності — *кримчаки*, яких нацисти зараховували до «єврей-

ської раси», оскільки з давніх часів ті сповідували іудаїзм.

За постановами *Державного комітету оборони СРСР* від 11 трав. і 2 черв. 1944 з Криму були виселені крим. татари, болгари, греки та вірмени (див. *Депортація кримськотатарського народу 1944*, *Депортації народів Криму в роки Другої світової війни*). Сумарна кількість висланих на спецпоселення в Узбекистан становила 228 тис. осіб.

Літ.: *Шаповал М.* Засади української визвольної програми. Прага, 1927; *Брук С., Кабузан В.* Численность и расселение украинского этноса в XVI-II — начале XX ст. «Советская этнография», 1981, № 5; *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки. «УІЖ», 1989, № 8; *Їх же.* Демографічні втрати Української РСР у 40-х рр. «УІЖ», 1990, №2; *Кульчицький С.В.* Трагічна статистика голоду. В кн.: Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. К., 1990; *Пирожков С.И.* Трудовой потенциал в демографическом измерении. К., 1992; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993; *Кульчицький С.В., Мовчан О.М.* Невідомі сторінки голоду 1921—1923 рр. в Україні. К., 1993; *Його ж.* Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932—1933 рр. в Україні. «УІЖ», 1995, № 5; *Поляков Ю.А.* Воздействие государства на демократические процессы в СССР (1920 — 30-е годы). «Вопросы истории», 1995, № 3; *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій війні і Великій вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). В кн.: Україна крізь віки, т. 12. К., 1999; Лаврентий Берия. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. М., 1999; *Жиромская В.Б.* Демографическая история России в 1930-е годы. Взгляд в неизвестное. М., 2001; *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Донецьк, 2003; *Литвин В.* Україна в Другій світовій війні 1939—1945 рр. В кн.: Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. Збірник праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. К., 2004.

С.В. Кульчицький.

ДЕМОГРА́ФІЯ ІСТОРИ́ЧНА, методологічні аспекти (демографія — від грец. δημος — народ і γράφω — пишу). Хоча інтерес до проблематики, якою займається Д.і., з'явився разом з формуванням демографії як окремої науки, однак лише нещодавно почалися широкі обговорення питань про дисциплінарний статус Д.і., її зв'язки з історією та демографією, про перспективи й напрями її подальшого розвитку. Дослідники поки що не дійшли згоди з багатьох проблем, зокрема, й щодо визначення предмета та методу Д.і.

Найбільш поширені на сьогодні є два тлумачення терміна «історична демографія». Вони наведені, зокрема, в словнику з демографії, складеному демографами-експертами *Організації Об'єднаних Націй*. Там зазначається, що терміном «історична демографія» називають студії з: а) історії розвитку демографічних досліджень; б) аналізу демографічних ситуацій в минулому, в періоди, коли була наявною надійна статистика. З цих двох тлумачень лише друге стосується власне Д.і. як окремої особливої дисципліни, однак воно не стільки виокремлює її з-поміж ін. наук, скільки ототожнює з демографічною статистикою.

Історики та демографи ще не до кінця осмислили всі причини (та їх взаємозв'язки) виникнення Д.і. Більшість з них вбачають їх у необхідності розробки «міждисциплінарних проблем», що потребують кооперації зусиль істориків і демографів, але вони не помічають того, що самі ці проблеми є наслідком певного рівня розвитку демографії та історії.

Фахівці з Д.і. розуміють предмет власне демографічного пізнання ширше, ніж фахівці з «класичної» демографії, які жорстко ув'язують його з осн. методом цієї науки — статистичним. Саме нестат. характер переважної більшості досліджень з Д.і. зумовлює необхідність пошуку визначення предмета Д.і. як нетотожного предметові демографії. Водночас і більшість демографів намагаються не ототожнювати демографічні дослідження про демореальність (у т. ч. і про таку властивість демореальності, як відтворення нас.) зі стат. демографією (демографічною статистикою). Використання в дослідженнях демореальності нестат. методів є свідченням виходу цих досліджень за межі переважно «статистичного» за своїм характером сучасного демографічного пізнання.

Як фахівці з Д.і., так і дослідники демореальності фактично вже перейшли до т. зв. широкого розуміння предмета сучасної демографії. Зокрема, фахівці з Д.і., по-перше, включили до предмета свого інтересу не лише природний та механічний (міграційний), а й соціальний рух нас., і тому не обмежуються дослідженнями лише статево-вікових та шлюбно-сімейних структур відповідних «демографічних систем». По-друге, вони вивчають мікро- та мезорівні демореальності, використовуючи нові для традиційної демографії методи та методики. По-третє, вони зробили вагомий внесок у вирішення давно назрілої проблеми інтеграції соціальної та демографічної статистики на рівні конкретних історико-демографічних досліджень, а також поширили практику міждисциплінарного підходу на проблеми, які раніше вивчалися в межах окремих наук.

Напр., вивчення механізму обумовленості демовідтворювальних процесів тими чи ін. факторами життєдіяльності людей виявило необхідність кооперації фахівців багатьох галузей суспільствознавства (насамперед демографів, соціологів, економістів, етнологів та психологів). Це, у свою чергу, ініціювало процес «демографізації» різних галузей суспільствознавства в тому розумінні, що демографічна проблематика почала розроблятися в дисциплінарних межах багатьох суспільствознавчих наук.

Сьогодні поступ демографічного знання відбувається значною мірою саме завдяки розвиткові інтеграційних процесів, які, однак, пов'язані не з розробкою нових стат. дослідницьких процедур, а із застосуванням (і певною мірою пристосуванням) традиційних методик демографічної статистики до аналізу емпіричних матеріалів, напрацьованих за межами демографії. Зокрема використання методики побудови таблиць смертності та середньої тривалості життя людей при аналізі археол. матеріалів дало змогу одержати додаткову інформацію про характер процесів відтворення нас. на ранніх етапах сусп. розвитку, що, у свою чергу, створює підстави для формування нового розділу істор. демогра-

фії — палеодемографії. Однак диференціація самої Д.і. — це процес, який ще не став предметом спец. наук. інтересу.

Переважна більшість досліджень з проблем Д.і. в Україні була виконана в дисциплінарних межах історії (О.Кислий, С.Копчак, В.*Кубійович*, С.*Кульчицький*, В.*Наулко*, В.*Огоновський*, А.Перковський, Ю.*Римаренко*, В.Романцов, О.Рудницький, П.*Толочко*). Принципова особливість цих робіт полягає у тому, що їх автори не обмежуються пошуками та аналізом тієї чи ін. демографічної інформації, а використовують отримані в результаті відповідних досліджень здобутки для задоволення потреб істор. пізнання, для характеристики нас. як тієї «матерії», рух якої є неречовою субстанцією історії. Дослідження з Д.і. є невід'ємною складовою всіх фундаментальних праць з історії людства. Абстрагування від демографічних аспектів історії не дає змоги історикові вступити в гностичний простір *філософії історії* і робити наук. глобальні узагальнення. Франц. дослідник Ф.Бродель, праця якого «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм» є добре відомою серед істориків, констатує: «Матеріальне життя — це люди й речі, речі й люди... Безперечно, треба починати з людей. Тоді настане час поговорити і про речі».

Так, дійсний матеріалізм (реалізм) в істор. пізнанні проявляється лише там і тоді, де і коли визнається, що: а) вища мета цього пізнання — розширити та поглибити знання про людей як суб'єктів власної історії; б) дійсний рух до розуміння історії є нескінченним процесом вивчення всього того, що «живі людські індивіди» роблять засобами, інструментами, способами творення, існування та розвитку самих себе як суб'єктів свого «подовженого існування» (демографічного процесу) та «сутнісного буття» (істор. процесу).

З певними застереженнями всі дослідження з Д. і. можна розподілити на ті, що здійснюються в дисциплінарних межах історії для вирішення тих чи ін. завдань істор. пізнання, та на такі, що виконуються в дисциплінарних межах демографії з метою виявлення обумовленості сучасної демографічної ситуації особливостями демографічних процесів у минулому. Однак часом специфічні проблеми Д.і. потребують того, щоб історики вирішували їх у співпраці з демографами, а демографи — у кооперації з професійними істориками. Неналежним врахуванням міждисциплінарної суті проблем Д.і. пояснюються, напр., занадто великі розбіжності в оцінці істориками та демографами людських втрат України від *голодомору 1932—1933 в УСРР* та в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.*

Нині в Д.і. все більше актуалізуються проблеми, розробка яких потребує залучення до вже традиційної кооперації істориків та демографів, а також фахівців ін. суміжних наук. дисциплін, перш за все етнографів, соціологів та економістів. Розширення та посилення кооперації фахівців різної наук. спеціалізації породжує необхідність координації їхніх зусиль, що неможливо без з'ясування ролі та функцій досліджень окремих властивостей, компонентів, сторін та фрагментів демоістор. реальності в її осягненні як тотальності, цілісності.

У контексті усього сказаного сучасну Д.і. можна визначити як наук. галузь, що вивчає минулі демографічні ситуації за допомогою використання дослідницьких процедур, якими володіють фахівці з різних істор. та демографічних дисциплін. На сьогодні доцільно вважати, що реальним об'єктом Д.і. є розвиток людства. Адже лише людство як таке є справжнім суб'єктом людської (демографічної) історії, а розвиток людства є людським (демографічним) змістом історії.

Літ.: Multilingual Demographic Dictionary. English Section. New York, 1958; *Маркс К. і Енгельс Ф.* Німецька ідеологія. В кн.: *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори, т. 3. К., 1959; *Гохман И.И.* Население Украины в эпоху мезолита и неолита. М., 1966; Population in History. Essays in Historical Demography. London, 1969; *Acsadi G., Nemeskery J.* History of Human Life Span and Mortality. Budapest, 1970; *Мересте У.И.* Предмет и структура демографической науки и место в ней исторической демографии. В кн.: Проблемы исторической демографии СССР. Таллин, 1977; *Пуллат Р.Н.* Историческая демография в СССР (значение, итоги и перспективы развития). В кн.: Проблемы исторической демографии СССР. Сборник статей. Таллин, 1977; *Вишневский А.Г.* Историческая демография и история населения. В кн.: Проблемы исторической демографии СССР. Томск, 1980; *Хоменко А.П.* Семья и воспроизводство населения. Избранные произведения. М., 1980; *Шелестов Д.К.* Историческая демография. М., 1987; Проблемы исторической демографии СССР. Сборник научных трудов. К., 1988; *Пискунов В.П.* «Система научных знаний о народонаселении»: демографический идеал или утопия? В кн.: Демографические исследования, вып. 15. К., 1991; *Кислый А.Е., Каприцын И.И.* Палеодемография: теория и методика, проблемы и решения. Запорожье, 1994; Народонаселение. Энциклопедический словарь. М., 1994; *Бродель Фернан.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV—XVIII ст., т. 1. К., 1995.

В.С. Стешенко, В.П. Піскунов.

ДЕМОКРАТИ́ЧНА НАРА́ДА 1917, **Всеросійська демократична нарада.** Відбувалася 27 верес.— 5 жовт. (14—22 верес.) в м. Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*). Скликана за ініціативи есеро-меншовицького Всерос. ЦВК та виконкому рад сел. депутатів з метою послаблення наростаючої заг.-нац. кризи, стабілізації внутр. становища країни після *Корнілова заколоту 1917.* У роботі взяли участь 1582 делегати від рад, профспілок, нац. та ін. орг-цій.

На Д.н. делегати від України (9 — від Малої ради; див. *Комітет Української Центральної Ради*, 3 — від *Всеукраїнської ради військових депутатів*) прибули з вимогами, викладеними в наказі *Української Центральної Ради* (13 пунктів): утворення «однорідного революційного і соціалістичного уряду»; визнання за всіма націями права на самовизначення; скликання кожною нацією нац. крайових установчих зборів; передання всієї повноти влади в Україні УЦР та *Генеральному секретаріатові Української Центральної Ради;* визнання «Статуту» від 29(16) лип. 1917 та ін. Укр. делегація зайняла ліву позицію, виступивши проти коаліції з буржуазією при формуванні *Тимчасового уряду.* Виступи укр. делегатів (М.*Порш,* М.*Шаповал*) були зустрінуті більшістю учасників Д.н. дуже неприхильно, президія обмежила регламент укр. доповідей, а в петрогр. пресі розпочалася хвиля антиукр. публікацій.

У цілому робота Д.н. не дала позитивних результатів, виразно показавши, що в середовищі рос. соціал-демократів та есерів (див. *Російська соціал-демократична робітнича партія, Партія соціалістів-революціонерів*) немає єдності щодо вирішення важливих проблем екон. та політ. життя країни.

Літ.: Революционное движение в России в сентябре 1917 г. Общенациональный кризис. М., 1961; Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия. М., 1987; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996.

О.Б. Кудлай.

ДЕМОКРАТИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО ПО́ЛЬСЬКЕ — найчисленніша польс. революц. орг-ція періоду т. зв. великої еміграції (в той час у Зх. Європі, переважно Франції, перебувало бл. 10 тис. польс. вигнанців). Утворена 17 берез. 1832. Розбіжності у визначенні подальших форм і методів боротьби за незалежність Польщі після поразки *польського повстання 1830—1831* призвели до ідейного розмежування еміграції. Усі чл. Д.т.п. вважали винуватцем невдачі *шляхту*, але не мали згоди щодо шляхів задоволення соціальних вимог *селянства* — осн. сили визвол. руху. Виступаючи 29 листоп. 1832 (у 2-гу річницю листопадового повстання) на велелюдному зібранні в Парижі, один із засн. т-ва — Т.Кремповецький закликав діяти так, як діяли провідники укр. селян.-козац. мас — С.*Наливайко* і П.*Бут* (Павлюк), Б.*Хмельницький* та І.*Гонта*. Цей виступ викликав, за С.*Кєнєвичем*, «шалене обурення шляхетського середовища еміграції», внаслідок чого Т.Кремповецького, А.Гуровського, А.Пуласького та кількох ін. діячів було виключено з Д.т.п. Кер-во, що залишилося, зайняло менш радикальні позиції.

1834—35 опрацьовано програму т-ва — «Великий маніфест», а 4 груд. 1836 її було оголошено. На той час Д.т.п. очолювала «Централізація», що складалася з 5 осіб, яких обирали (фактично переобирали) кожного року шляхом листування. Серед чл. «Централізації» В.Хельтман, В.Дараш і Я.Яновський представляли демократ., С.*Ворцель* — революц.-демократ., а Т.Малиновський — ліберальний напрями діяльності Д.т.п. Керівники прийняли істор. концепцію Й.*Лелевеля*, чл. Д.т.п. від 1846, який, зокрема, рішуче засуджував політику *Речі Посполитої* на «східних кресах», нац. гноблення українців та білорусів. Однак ця концепція не знайшла широкої підтримки серед осн. маси чл. т-ва.

Від 1840 Д.т.п. готувало повстання на всій тер. поділеної Польщі (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), його учасники діставалися на батьківщину переважно через «вільне місто Краків», брали діяльну участь у Краківському повстанні 1846 та *революціях 1848—1849 в Європі*. В цей час членами т-ва вважалися бл. 1 тис. осіб. 1862 Д.т.п. було розпущене. Всього за 30 років діяльності т-ва його членами були до 4 тис. осіб. Від 1865 на кілька років діяльність Д.т.п. була відновлена Л.Мерославським.

Літ.: История Польши, т. 1. М., 1954; *Костюшко И.И.* Польская демократия первой половины XIX в. и освободительное движение украинского народа. «Краткие сообщения Института славяноведения», 1954, № 13; *Kieniewicz St.* Historia Polski: 1795—1918. Warszawa, 1996.

Р.Г. Симоненко.

«ДЕМОКРАТИ́ЧНОГО ЦЕНТРАЛІ́ЗМУ» ГРУ́ПА («децисти») — ідеологічне угруповання (організаційно не оформлене) в РКП(б), опозиційне ленінському ЦК. Виникло напередодні IX з'їзду РКП(б), 29 берез. — 5 квіт. 1920, під час дискусії про визначення форм і методів пром. управління. Його чл. виступали проти принципу єдиноначальності екон. управління та ін. заходів мілітаризації економіки, запропонованих у тезах В.*Леніна* і Л.*Троцького*. «Д.ц.»г. була виразницею протесту низових парт. працівників проти диктату верхівки комуніст. партії.

Проти пропозицій ЦК РКП(б) виступила, зокрема, більшість кер. укр. парт. орг-цій. Так, на 4-й Всеукр. конф. КП(б)У 17—23 берез. 1920 117 із 207 делегатів при 4, які втрималися, проголосували за платформу секретаря Харків. обл. орг-ції Т.Сапронова, який пропагував посилення безпосередньої участі робітників в управлінні пром. підпр-вами шляхом збереження його (управління) колегіальності. Щоправда, управлінські колегії Т.Сапронов розглядав лише як тимчасові органи політ. контролю за адм. діяльністю «буржуазних» спеціалістів, «доки у влади немає достатньої кількості кваліфікованих комуністичних фахівців». Ін. «децист» — Гандзей — заперечував проти усунення профспілок від участі в пром. управлінні. За дорученням комуністів-залізничників Пд., Пд.-Донец. і Катерининської залізниць він вимагав надати профспілкам «право представництва кандидатів у комісари», і для цього «відкрити цілу мережу» курсів «червоних фахівців» та дозволити з'їзди залізничників-комуністів для вирішення важливих питань. Пропозиції Гандзея і Т.Сапронова підтримали комуністи Рафаїл (Р.Фабман), С.Мінін і В.*Чубар*.

Зауваження «децистів» щодо платформи ЦК РКП(б) зводилися до критики: а) абсолютної централізації пром. управління та б) впровадження надзвичайних форм організації госп. життя (трудові армії і т. ін.). Жоден із делегатів не піддав сумніву засади більшовицької диктатури. Не випадково Й.*Сталін*, який робив на конф. доповідь по тезах Л.Троцького, інформував ЦК РКП(б), що жоден із делегатів не намагався протиставити тезам ЦК РКП(б) будь-яку свою резолюцію. Платформу Харків. обл. парт. орг-ції він оцінив як додаток до резолюції 7-го Всерос. з'їзду рад (5—9 груд. 1919), на якому розглядалися питання, порушені в тезах ЦК щодо чергових завдань госп. буд-ва.

Політбюро ЦК РКП(б) не погодилося з оцінкою Й.Сталіна. Платформу «децистів», що обґрунтовувала ідею лібералізації командно-адм. системи госп. управління, було визнано політично небезпечною. У зв'язку з цим 24 берез. розпущено ЦК КП(б)У, склад якого було обрано на 4-й Всеукр. конф. переважно з «децистів». Замість нього призначили тимчасове бюро ЦК виключно з прихильників В.Леніна і Л.Троцького. Керівний склад найголовніших парт. осередків оновили за рахунок новоприбулих із РСФРР (понад 1000 відп. парт. працівників), а весь склад респ. парт. орг-ції пройшов пере-

реєстрацію (ін. словами — парт. чистку).

Літ.: *Кульчицький С.В.* Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919—1920 рр.: До питання про так званий «воєнний комунізм». «Історичні зошити», 1992, № 8.

О.М. Мовчан.

ДЕМОКРАТИ́ЧНОГО ЦЕНТРАЛІ́ЗМУ ПРИ́НЦИП — сукупність засад орг. побудови і діяльності деяких сусп. інституцій. На його засадах вибудовувалися принципи устрою *Комуністичної партії Радянського Союзу*, підконтрольних їй держ. і громад. орг-цій, а також «братніх партій» в ін. країнах.

Зміст поняття «демократичний централізм» визначався в статуті КПРС тріадою вимог: 1) виборність усіх керівних органів партії знизу доверху; 2) розвиток внутр.-парт. демократії, а саме — періодична звітність парт. органів перед своїми парт. орг-ціями і перед вищими органами в парт. ієрархії, регулярне проведення зборів первинних парт. орг-цій, парт. конференцій і з'їздів, пленумів парт. к-тів, зборів активу з розгортанням критики і самокритики; 3) сувора парт. дисципліна, підкорення меншості більшості, безумовна обов'язковість рішень вищих органів для нижчих.

Д.ц.п. є винаходом В.*Леніна*, який вважав його гол. умовою формування «партії нового типу». Характерно, що всі небезпеки, пов'язані із запровадженням Д.ц.п., сучасники не змогли відразу оцінити. На II з'їзді РСДРП (лип.—серп. 1903), де розгорілася принципова боротьба між «твердими іскрівцями» В.Леніна і «м'якими іскрівцями» *Мартова Л.*, багато часу забрало обговорення представленого В.Леніним парт. статуту. Проте мартовці зосередилися тільки на критиці 1-го параграфа статуту («членом партії вважається всякий, хто визнає її програму і підтримує партію як матеріальними засобами, так і особистою участю в одній з партійних організацій»). В.Леніну вдалося провести свою редакцію 1-го параграфа тільки 1905 на III з'їзді РСДРП. Всі ін. параграфи статуту, включаючи Д.ц.п., були прийняті II з'їздом РСДРП.

Орг-ція, що будувалася на Д.ц.п., справді ставала «партією нового типу» порівняно з ін. *партіями політичними*, які встигли розвинутися в 19 ст. в багатьох країнах. Проте нічого кардинально нового в засадах побудови такої орг-ції не було: вона нагадувала відомі з *середньовіччя* духовні *ордени*. Цілковита підпорядкованість нижчих інстанцій вищим утворювала жорстку систему, на поверхні добре замасковану проявами демократизму. Постулат «більшість завжди права» не мав нічого спільного з реальністю. Вимога проводити в життя рішення більшості не давала опозиційній меншості шансів на виявлення власної думки, тобто підривала осн. мотив об'єднання людей за політ. інтересами, який загалом зумовлював появу партій.

Цілковита залежність членської маси від лідерів перетворювала останніх на вождів, які не стільки керували діяльністю партії, скільки використовували її як інструмент для реалізації своїх честолюбних прагнень.

Отже, сформульована в парт. статуті *більшовиків* декларація про «органічне поєднання централізму і демократизму» залишалася лише прекраснодушним побажанням, штучним поєднанням непоєднуваних якостей, оксимороном. Проте вона відіграла в житті партії більшовиків доленосну роль. Зокрема, Д.ц.п. допомагав їй виживати в умовах підпілля. Опинившись після падіння *самодержавства* в умовах легальної діяльності, ленінська партія здобула істотну перевагу перед ін. політ. силами не в останню чергу завдяки своїй славнозвісній залізній дисципліні. З приходом до влади вона почала перебудовувати або заново створювати на тих же засадах Д.ц.п. потрібні їй держ. орг-ції, включаючи силові (*ВЧК*, міліцію, Червону армію; див. *Радянська армія*), з тим, щоб зробити підконтрольним і керованим все сусп-во.

Багато хто з політиків навіть великого масштабу (вищих інстанцій) вважав, що органічне поєднання централізму й демократизму є за певних умов можливим. Із промови старого більшовика, одного з нечисленних у цій партії інтелектуалів М.Ольмінського на 9-й конф. РКП(б) у верес. 1920 можна побачити, що той був щиро переконаний: ЦК здатний регулювати міру демократизму та централізму у внутр.-парт. житті. Коли 1920 В.*Винниченко* «захворів» *комунізмом* і спокусився пропозиціями увійти до складу кер-ва КП(б)У і до уряду УСРР, він за місяць перебування у *Харкові* та *Москві* побачив, що окремої КП(б)У не існує, а є тільки РКП(б) в Україні, яка проводить політику виняткове в інтересах центру. Розчарований, він у відкритому листі до своїх однодумців в еміграції дав таку оцінку політиці більшовиків: «Основна риса цієї політики є абсолютний централізм як у партії, так і в усіх галузях її діяльності — економічній, державній, політичній, національній і т. д.». Проте він тут же зазначив, що внутр.-парт. життя в більшовиків зміниться на краще, якщо абсолютний централізм замінити демократичним. Одна з найбільш відомих у більшовиків опозиційних течій навіть назвала себе, відстоюючи «сплюжені», на її думку, статутні цінності, *«демократичного централізму» групою.*

Після приходу до влади більшовики перетворилися на держ. партію, тобто політ. структуру тоталітарного типу (див. *Тоталітаризм*), яка контролювала всі форми організованого сусп. життя. Завдяки Д.ц.п. це перетворення відбулося у своєрідній формі: розшаруванням на дві окремі, але пов'язані одна з одною структури — зовн. і внутр. партії. Зовн. партія була багатомільйонною орг-цією з усіма ознаками звичайної, хоча й монопольно існуючої політ. партії. Внутр. партія була номенклатурною орг-цією з особливо жорсткою дисципліною і своїм власним життєвим побутом, яка складалася з керівників усіх структурних одиниць сусп-ва (за винятком реліг.). Формування номенклатури здійснювалося парт. к-тами різного рівня. Кандидатури самих керівників парткомів «рекомендувалися» парткомами вищого рівня, що в 1920-х рр. викликало протести. Тоді серед партійців виник навіть відповідний термін для означення цього негативно-

го, як вважалося, явища — «призначенство». З часом до патронату вищих парт. інстанцій настільки звикли, що «вибори» керівників за рекомендацією стали рутинним явищем. Іноді на посади керівників нижчого рівня парт. осередки могли обирати тих, кого бажали (найчастіше — в первинних орг-ціях). Настрої та бажання членів партії, які брали участь у виборах парт. керівників, враховувалися в рекомендаціях вищих парт. інстанцій, якщо вони (ці бажання) не суперечили їхнім намірам і цілям.

У згаданому вище документі В.Винниченко вірно помітив гол. особливість партії, побудованої на засадах Д.ц.п.: «вся діяльність керуючої партії має дві сторони: одну — формальну, програмну, декларативну, другу — дійсну, реальну і недекларативну». Оскільки така партія виконувала, перш за все, функції інструмента *влади*, то ця роздвоєність призводила до того, що декларована як нібито вища та підпорядкована їй на словах нижча, але реальна, влади мінялися місцями.

Зокрема, за статутом партії, вищим виразником волі партії вважався з'їзд. Насправді ж з'їзд був маріонеткою в руках ЦК партії і органів, підпорядкованих ЦК, з організації з'їзду. Виступаючи як вища парт. установа в перервах між з'їздами, ЦК визначав кандидатури делегатів чергового з'їзду, його порядок денний і доповідачів, делегатів, які мали брати участь в обговоренні доповідей, а також контролював вибори нового складу членів ЦК, Центр. контрольної комісії та ревізійної комісії. Тому політ. боротьба на парт. з'їздах відбувалася тільки тоді, коли вона велася безпосередньо в ЦК. При цьому, однак, ретельно витримувався 1-й пункт тріади вимог, що висувалися Д.ц.п., — виборність усіх керівних органів партії знизу доверху. Навіть поставивши себе над партією і сусп-вом, Й.*Сталін* змушений був на кожному парт. з'їзді заново проходити через усі етапи висування на посаду ген. секретаря ЦК, починаючи від процедури обрання делегатом чергового з'їзду. Вибори до складу ЦК на з'їзді завжди проводилися шляхом таємного голосування. Організаторам вдавалося не випускати з'їзд з-під свого контролю навіть на етапі таємного голосування, про що свідчать бездоганно підготовлені протоколи виборчих комісій. За спогадами тих, хто брав участь у підрахунку голосів при виборах нового складу ЦК на XVII з'їзді ВКП(б) (26 січ.—10 лют. 1934), проти обрання Й.Сталіна висловилися бл. 300 делегатів. Проте слідів цього «бунту» в опубл. документі ми не знайдемо.

Формально зберігаючи статутне значення вищого виразника волі партії в перервах між з'їздами, ЦК втратив реальну владу після утворення керівних органів ЦК — політбюро, оргбюро і секретаріату на чолі з ген. секретарем. Пленуму ЦК (тобто засіданню членів ЦК у повному складі) було дозволено проявити свою статутну владу поза сферою компетенції керівних органів самого ЦК лише в двох кризових ситуаціях: при розгляді питань про зняття М.*Хрущова* з посади 1-го секретаря ЦК в 1957 і 1964. Проте керівні органи ЦК, в руках яких зосередилася фактична влада над партією, д-вою та сусп-вом, не набули самостійного формально-юрид. статусу, і тому всі їхні рішення вважалися рішеннями ЦК.

Номенклатурні працівники мали свої службові апарати — різні за чисельністю і значенням. Непередбачене парт. статутом й унікальне за значенням місце посів апарат ЦК, оскільки саме в ньому зосередилася вся повнота влади. Від ленінських, а особливо — від сталінських часів деякі апаратні працівники (В.*Молотов*, Л.*Каганович*, П.*Постишев*, Г.Маленков та ін.) робили стрімку політ. кар'єру, але сам по собі апарат ЦК був лише тех. виконавцем завдань політбюро і секретаріату. Під час загострення системної кризи рад. ладу, тобто уже в 1970—80-ті рр., апарат ЦК почав усамостійнюватися, оскільки почав використовуватися ген. секретарем ЦК Л.*Брежнєвим* для посилення особистої влади. Свідченням такого усамостійнення стало призначення керівника апарату ЦК КПРС К.*Черненка* на посаді чергового ген. секретаря ЦК.

С.В. Кульчицький.

ДЕМОКРА́ТІЯ (грец. δημοκρατία — народовладдя). Поняття «демократія» полісемантичне, а сама Д. багатовимірна: існують понад 200 визначень цього поняття і десятки різновидів власне Д., у т. ч. Д. політ., екон., соціальна, вироб., громад., управлінська, військ., інформаційна, процедурна. Найпоширенішим є вживання терміна «демократія» для означення — а) політ. принципу, суть якого полягає у визнанні (частіше формальному, ніж фактичному) народу єдиним джерелом *влади* на всій тер. країни, а також у проголошенні рівності прав усіх учасників політ. процесу; б) форми держ. політ. устрою та соціального самоврядування, що являє собою систему держ., громадян. та ідеологічних інституцій, які забезпечують участь громадян в управлінні *державою*, узгоджують різноспрямовані інтереси, відшуковують політ. компроміси, створюють умови для цивілізованого співжиття. Як форма держ.-політ. устрою Д. виникла в процесі формування держ. організмів і тривалий час співіснувала з ін. формами управління — монархічною, аристократичною, олігархічною. Авторство терміна «демократія» пов'язують з ім'ям Перікла, який означив ним лад, що впроваджувався під його (Перікла) началом в Афінах і протиставлявся тиранії (пізніше гол. антиподом поняття «демократія» стало поняття «диктатура»). *Платон* охарактеризував Д. як «лад, що не має належного управління, але є приємним і різноманітним», бо не сковує, як ін. устрої, свободи громадян. Утім, Платон виразно окреслював і вади Д., наголошуючи, що вона сприяє переродженню свободи у свавілля, а отже, сама продукує сили, які спричиняють її загибель. Тому він вважав Д., як і олігархію, неправильною, спотвореною формою д-ви. *Арістотель* теж досить скептично ставився до Д., більш досконалою формою д-ви він вважав «політію» — щось середнє між олігархією і Д. «Політія», вочевидь, це лад досить близький до поміркованої цензової Д., коли в д-ві політ. правами користується лише ч. нас. — більшість т. зв. вільного нас., а напруга, зумовлена протистоянням бідних

і багатих, не перетворюється в руйнівну силу через те, що в сусп-ві чисельно, за кількістю своїх представників, переважає заможна середня верства.

Антич. традиція тлумачення Д. в рамках вчень про форми д-ви проіснувала аж до кін. 18 ст. Після *Французької революції кінця 18 століття* поняття «демократія» набуло більш широкого змісту, стало базовим поняттям нової демократичної системи поглядів. Д. починають розуміти як форму гармонізації свободи і рівності, інтересів політ. влади й широких сусп. верств. Водночас наростає критика Д. Зокрема про небезпеку заперечення свободи через впровадження демократ. «рівності у рабстві» застерігав французький соціолог А. де Токвіль, доводячи, що грань між Д. і деспотією умовна — Д. таїть у собі загрозу «тиранії більшості». Про можливі спотворення рівності за умов Д. писав М.*Вебер*, констатуючи, що природа держ. чиновників спонукає їх видавати власні інтереси за заг.-народні.

Досвід 20 ст. показав: Д. є хоч і не ідеальною, але все ж найкращою формою держ. устрою, тому що лише за демократ. устрою по-справжньому цінується людське життя і забезпечується право кожної людини на свободу. Характерними особливостями демократ. порядку є: право більшості на владу, гарантування прав меншості, виборність органів влади, обізнаність громадян у сусп. справах, свобода зборів і асоціацій, свобода висловлювання громадянами власної думки. Цінності Д. — виборність, змагальність, гласність, підзвітність — у поєднанні з моральними цінностями справедливості, відповідальності, порядності забезпечують оптимальний паритет у взаємовідносинах людини і влади.

Сила демократ. систем — у створенні конституційних гарантій, які стоять на заваді монополізації політ. влади (заг. виборче право, свобода слова й інформації, розмежування законодавчої, виконавчої і суд. гілок влади тощо). Механізмами реалізації Д. виступають д-ва, *громадянське суспільство*, регіональне й місц. самоврядування.

Принцип рівності — основоположний у системі демократ. принципів. Він реалізується через гарантоване д-вою кожному громадянинові право на захист власної індивідуальності від дискримінації за ознакою статі, расової чи етнічної приналежності, реліг. чи ін. переконань та надання сусп-вом усім громадянам рівних можливостей для самореалізації. Демократ. сусп-ву обов'язково притаманний також певний рівень екон. свободи громадян, що забезпечується їх правом на приватну власність.

Участь народу в здійсненні держ. влади може бути безпосередньою (прямою) і опосередкованою (представницькою), відповідно розрізняють і Д. безпосередню і Д. представницьку. Безпосередньою є така Д., за якої влада в д-ві здійснюється всім народом, напр., за допомогою референдумів чи плебісцитів. Представницька Д. базується на обранні громадянами офіц. осіб для прийняття останніми (як представниками народу) політ. рішень і здійснення завдань управління; ці особи є підзвітними народові. Представницька демократія, яка діє відповідно до норм конституції, називається ще конституційною. Вибори є гол. інструментом, за допомогою якого народ в умовах представницької Д. передає своїм представникам право на реалізацію свого суверенітету.

На нинішньому етапі істор. розвитку Д. є антитезою *тоталітаризмові* й авторитаризмові (див. *Авторитарні режими*), становить найбільш органічну форму природної самоорганізації соціумів. Ступінь відповідності принципів народовладдя принципам *гуманізму* і свободи розглядається сьогодні як міра цивілізованості країни і сусп-ва. Найбільш розвинутою вважається ліберальна Д. (конституційний лібералізм), яка базується на законодавчому закріпленні всіх природних прав і свобод людини та на поділі влад, забезпеченому ефективною системою стримувань і противаг. Така форма Д. є неможливою без постійних широких дискусій в сусп-ві щодо заг. блага, нац. інтересів, принципів політ. діяльності. Сучасна Д. є інструментом вільного самовизначення громадянина і засобом мирного розв'язання соціальних та ін. проблем. Вона є не лише оптимальною формою політ. устрою, а й дієвим механізмом, що обмежує втручання влади в приватне і громад. життя. Вона також здатна адаптуватися до новітніх глобалізаційних викликів (див. *Глобалізація*).

Життєвість Д. як політ. принципу ґрунтується на її закоріненості в глибинних архетипах свідомості та природі людини. Як сусп. істоті людині притаманна співучасть в громад. житті та в імітаційних політ. іграх. Як істоті духовній їй притаманна свобода. Тому в більш чи менш розвинутому вигляді елементи Д. існують за будь-якого сусп. ладу. Але утвердження Д. як сусп. цінності й основи цивілізованого співжиття потребує великих скоординованих зусиль соціуму. Як «рукотворне явище» і вразлива форма влади Д. існує лише там, де сусп-во витрачає чималі зусилля на її підтримку, розвиток і захист від спотворень.

Україна має власну, глибоко закорінену демократ. традицію. Вже в історії *Київської Русі* та *Галицько-Волинського князівства* виразно проглядаються початки боротьби монархічної (князівська влада), аристократичної (рада *бояр*) та демократ. (*віче*) традицій. Властивий *Великому князівству Литовському* й *Короні Польській* патримоніальний тип сусп. організації базувався на компромісі між «Річчю Посполитою монаршою» і «Річчю Посполитою земською». Фактично йшлося про поділ влад між монархом, церк.-магнатською елітою й земськими шляхетськими спільнотами. Елементи Д. знаходимо в козац. самоврядуванні, організації міськ. життя на принципах *магдебурзького права*, визнанні в тогочасних політ. трактатах (див. *«Пакти і Конституція прав і вольностей війська Запорозького» 1710*) за кожною людиною права на свободу й самовизначення, в діяльності громад, кооперативів тощо. Проте ці елементи Д. так і не розвинулися ні в самодержавній *Російській імперії*, ні в консервативній *Австро-Угорщині.*

Апогеєм руйнування зародків демократ. традицій в Україні (під маскою їх розвитку) став рад. різ-

новид тоталітаризму, в якому абсолютизація особистої влади харизматичного лідера поєднувалася з цілковитим викоріненням опозиції, масовими репресіями, зовн. експансією. Оголосивши рад. Д. найвищим типом Д., докорінно протилежним бурж. Д., правляча в *СРСР* комуніст. партія (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*) відверто експлуатувала можливості імітування Д. За ширмою нібито найдемократичнішого принципу — *демократичного централізму принципу* втілювалися принципи ігнорування прав меншості та інакодумців і автоматичного підпорядкування нижчих органів управління вищим. За допомогою можливостей бюрократичної і деспотичної д-ви та масової партії в СРСР підтримувалася ілюзія співучасті мас у творенні нового ладу. Додатковим засобом «тримати в узді» респ. еліти були декларативні запевнення влади в прихильності до нац. цінностей на фоні кампаній викорчовування «буржуазного націоналізму».

Зміна політ. курсу після смерті Й.*Сталіна* (див. *Десталінізація*) хоча й проводилася під гаслами демократизації, але майже не вплинула на тогочасні методи управління з їх опорою на бюрократичний апарат, а не на нар. ініціативу. Номенклатурні засади кадрової політики, режим суворої секретності, регламентація духовної сфери, по суті, заперечували гол. принципи Д.

Перебудова, яку ініціював М.*Горбачов*, базувалася на афішуванні гласності, розширення участі трудових колективів у вирішенні вироб. завдань, зміцнення законності. Але непослідовність влади в реалізації проголошених нею змін стала причиною того, що процес демократизації життя в СРСР наприкінці 1980-х рр. став просуватися шляхом проведення мітингів, демонстрацій, страйків, здійснення актів громад. непокори. Реальне приведення в дію перед тим лише формально легітимних (зафіксованих у конституціях СРСР і УРСР) засобів прямої Д. в Україні сприяло еволюції опозиційного руху в напрямі боротьби за нац. відродження та суверенну укр. державність. Істотно трансформувавши всю систему світобачення, «революція знизу» надала потужного імпульсу процесам нац. самоусвідомлення й самостановлення.

Процес переходу укр. соціуму від авторитарної політ. системи до Д. загалом досить коректно може бути витлумачений за допомогою схем і понять, якими оперують сучасні теорії «демократичного транзиту». Він відбувся мирним еволюційним шляхом завдяки «тиску знизу» в умовах розгубленості й дезорганізації вищого держ. кер-ва та більшості місц. структур влади. Ставка «консерваторів» на недемократ. методи розв'язання назрілих конфліктів виявилася для них фатальною.

Сучасна укр. д-ва є демократ. за всіма осн. формально-юрид. ознаками: *Конституція України 1996*, *виборче право* й *виборча система* загалом відповідають критеріям Д. Але Д. в Україні ще не є дієвою, вона не стала засобом і механізмом гуманізації життя.

Справжня Д. органічно сполучає свободу із законослухняністю, незалежність з відповідальністю, принциповість із толерантністю.

Літ.: Демократія в Україні: минуле і майбутнє. К., 1993; Невичерпність демократії. К., 1994; *Шумпетер Й.А.* Капіталізм, соціалізм і демократія. К., 1995; *Даль Р.* О демократии. М., 2000; *Дашутін Г.П.*, *Михальченко М.І.* Український експеримент на терезах гуманізму. К., 2001; *Ревель Д.-Ф.* Друга молодість демократії. Майбутнє демократичного імпульсу. К., 2001; *Пазенок В.* Демократія і людина. «Політика і час», 2003, № 2; *Лебедева Т.П.* Либеральная демократия как ориентир для посттоталитарных преобразований. «Полис», 2004, № 2.

Л.П. Нагорна.

ДЕМОСФЕ́Н (Δημοσθένης; бл. 384—322 до н. е.) — давньогрец. оратор і політ. діяч. Споріднений з жителями *Боспорського царства*, захищав їхні інтереси в Афінах. З промов Д. відомо, що в 4 ст. до н. е. Боспор задовольняв половину потреб Афін у хлібі, що між цими д-вами діяла угода про взаємну безмитну торгівлю і право позачергового завантаження кораблів. Д. повідомляє про торгівлю Боспора в кредит, буд-во в *Феодосії* нового порту та надання афінського громадянства боспорському цареві *Левкону І*.

Тв.: Речи, т. 1—3. М., 1994 [Про Пн. Причорномор'я в промовах «Проти Лептіна», «Проти Форміона», «Проти Лакрита» (т. 1)].

Літ.: *Скржинская М.В.* Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. К., 1991.

М.В. Скржинська.

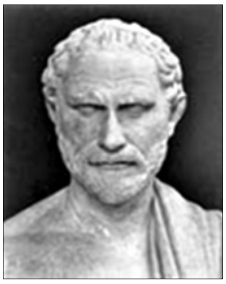

Демосфен.

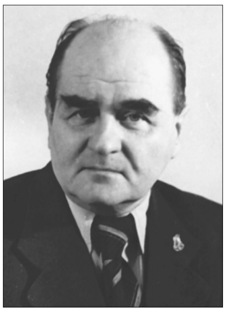

Д.П. Демуцький.

ДЕМУ́ЦЬКИЙ Данило Порфирович (16(04).07.1893—07.05.1954) — кінооператор, основоположник школи укр. операторського кіномист-ва. Засл. діяч мист-в УРСР (1954). Син П.*Демуцького*. Н. в с. Охматів (нині село Жашківського р-ну Черкас. обл.). Навч. в 2-й Київ. г-зії, 1911—17 — на мед. ф-ті, згодом перейшов на юрид. ф-т Київ. ун-ту. Ще в унті захопився фотографуванням, став чл. Київ. т-ва фотоаматорів. 1913 представляв власні роботи на Всерос. виставці художників світлопису, брав участь у фотовиставках у *Києві*, *Москві*, *Санкт-Петербурзі*, *Харкові*; друкувався в журналах «Вестник фотографии», «Фото для всех». Нагороджений Золотою медаллю на Міжнар. виставці декоративного мист-ва в Парижі (1925, Франція). Перший фільм зняв 1926 разом з О.*Довженком* і за його сценарієм (комедія «Вася-реформатор») на Одес. кіноф-ці разом з оператором Й.Роном. А невдовзі вже самостійно випустив худож. фільми «Свіжий вітер», «Два дні», «Лісова людина» (1926—28). У Києві разом з О.Довженком зняв фільми «Арсенал» (1929), «Земля» (1930), «Іван» (1932). 1935 переїхав до Ташкента (Узбекистан), де в 1940-х рр. створив кілька худож. фільмів на сюжети сх. фольклору: «Насреддін у Бухарі» (1943), «Тахір і Зухра» (1945), «Пригоди Насреддіна» (1947). Після повернення до Київ. кіностудії зняв худож. фільми «Подвиг розвідника» (1947), «У мирні дні» та «Тарас Шевченко» — перший кольоровий фільм в укр. кінематографі (обидва — 1951). Лауреат Сталінської премії 1-го ст. (1952, за худож. фільм «Тарас Шевченко»), а за кращу операторську роботу в худож. фільмі «У мирні дні» удостоєний премії 6-го Міжнар. фестивалю в м. Карлові Вари (Чехія).

П. у м. Київ.

Літ.: *Кохно Л.* Данило Порфирович Демуцький. К., 1965.

В.І. Кізченко.

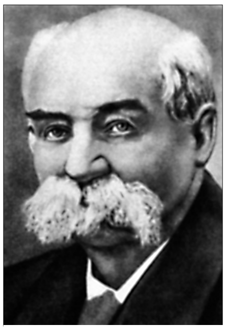
П.Д. Демуцький.

В.Я. Демченко.

ДЕМУ́ЦЬКИЙ Порфирій Данилович (22(10).03.1860—03.06.1927) — фольклорист, хоровий диригент, композитор, педагог. Батько Д.*Демуцького*. Н. в с. Янишівка (нині с. Іванівка Ставищенського р-ну Київ. обл.). 1876—82 навч. в Київ. духовній семінарії, де здобув і початкову муз. освіту. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1889). Співав у студентському хорі М.*Лисенка*, був пом. останнього. 1889—1918 працював лікарем у с. Охматів (нині село Жашківського р-ну Черкас. обл.), збирав нар. пісні (записав бл. 700) та займався їх обробкою. З місц. селян організував нар. хор (бл. 100 співаків), з яким виступав у багатьох містах України — *Києві*, *Одесі*, *Таращі*, *Умані*, *Жашкові* та ін. 1905—07 видав зб. «Народні українські пісні в Київщині» та дві зб. пісень із репертуару Охматівського нар. хору. Вивчав нар. муз. інструменти, зокрема ліру й лірницькі пісні, опублікував дослідження «Ліра та її мотиви» (1903). З переїздом 1918 до Києва викладав у Муз.-драм. ін-ті ім. М.Лисенка курс «Культ народної пісні», продовжував збирання, обробку й пропаганду укр. пісенного фольклору, організовував хорові гуртки робітників-друкарів, залізничників, студентів, працював у *Етнографічній комісії при ВУАН* (з 1921). Брав активну участь у роботі Держ. хорової капели *«Думка»* та хорової студії ім. К.Стеценка (див. К.*Стеценко*). Д. — автор вокальних тв. «Дума про Федора Безрідного» та на слова Т.*Шевченка* — «Заповіт», «Чернець», «Б'ють пороги».

П. у м. Київ.

Тв.: Ліра та її мотиви. К., 1903; Українські народні пісні. К., 1951; 1954.

Літ.: *Ященко Л.І.* П.Д.Демуцький. К., 1957.

В.І. Кізченко.

ДЕ́МЧЕНКО Всеволод Якович (1875—1933) — інженер шляхів сполучення, підприємець, фінансист, громад. та політ. діяч. Від 1906 — гласний Київ. міськ. думи, 1908—12 очолював міську мостову (з вимощення бруківкою вулиць) комісію, 1911—17 — голова Київ. повітової земської управи. Чл. к-ту, згодом — ради *«Киевского клуба русских националистов»*. Депутат від *Києва* 4-ї Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*), чл. її бюджетної комісії. Чл. фракції рос. націоналістів, із серп. 1915 — прогресивних націоналістів. Під час *Першої світової війни* від черв. 1915 — уповноважений Особливої наради з виготовлення предметів оборони в р-ні *Південно-Західного фронту*, чл. Київ. військ.-пром. к-ту. За режиму П.*Скоропадського* (див. *Українська Держава*) — провідний діяч Протофісу (Всеукр. спілки представників пром-сті, торгівлі, фінансів та с. госп-ва), чл. ради Держ. банку. Брав участь в *Ясській конференції країн Антанти 1918*. У груд. 1918 — на поч. 1919 — активний учасник формування «кабінету» ген. О.Гришина-Алмазова в *Одесі*, в берез. 1919 — «міністр» створеного в Одесі під опікою франц. військ автономістського Пд.-Рос. уряду Д.Андро де Ланжерона, до якого увійшли деякі рос. та укр. політ. діячі. Від квітня 1919 — на еміграції.

П. в Італії.

Літ.: Наш кандидат по первой курии Всеволод Яковлевич Демченко. К., 1912; *Маргулиес М.С.* Год интервенции, кн. 1. Берлин, 1923.

В.Б. Любченко.

ДЕ́МЧЕНКО Микола Несторович (21(09).05.1896—30.10.1937) — держ. діяч радянської доби. Н. в м. *Лебедин*. Закінчив Лебединську г-зію, два курси мед. ф-ту Харків. ун-ту. Від 1916 — чл. РСДРП(б)—ВКП(б). У січ.—квіт. 1918 — голова Лебединської ради робітн. і солдатських депутатів, повітового ревкому, 1918—19 — чл. президії Воронезького губкому, 1920—21 — секретар та чл. президії Самарського губкому, 1921—25 — нарком земельних справ РСФРР, секретар Волин. губкому КП(б)У, 1925—27 — заст. наркома Робітничо-сел. інспекції УСРР, 1928—29 — заст. голови Центр. контрольної комісії КП(б)У, заст. наркома земельних справ УСРР. 1928—29 — секретар Київ. окружкому КП(б)У, 1929—32 — нарком землеробства УСРР. 1932—34 — секретар Київ. та 1934—36 — Харків. обкомів КП(б)У. Від 1936 — 1-й заст. наркома землеробства СРСР, від 1937 — нарком зернових і тваринницьких радгоспів СРСР. Від 1927 — член ЦК КП(б)У, від 1931 — член політбюро ЦК КП(б)У. 1934 — кандидат у члени ЦК ВКП(б). Репресований. Страчений.

В.І. Марочко.

ДЕМ'Я́Н (р.н. і р.с. невід.) — волин. *тисяцький*, полководець і дипломат, боярин, наближений до волин. та галицького кн. *Данила Галицького*. 1213 допомагав кн. Данилові вибивати з *Галича (давнього)* боярина *Володислава Кормильчича*, який незаконно там укняжився. Як дипломат узяв участь у підписанні 1222 миру між Данилом і краківським кн. *Лєшеком Білим*. Був посланий Данилом до Лєшека бл. 1224. 1228 Данило відправив Д. до кн. *Мстислава Мстиславича* Удатного з вимогою передати волин. м. Чорторийськ (нині с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну Волин. обл.). 1230 був послом до угор. короля Андрія II (див. *Андраш II*). Того ж року допоміг Данилові здобути Галич, перемігши главу боярської опозиції *Судислава Володимировича*. Незабаром по тому попередив Романовичів про змову бояр проти них на чолі з боярином *Пилипом* і кн. белзьким *Олександром Всеволодичем*. У битві з уграми в берез. 1233 командував одним із волин. полків і відіграв значну роль у перемозі Данила.

М.Ф. Котляр.

ДЕМ'Я́НІВ ЛАЗ — урочище поблизу с. Пасічна Надвірнянського р-ну Івано-Франк. обл. Наприкінці черв. 1941 під час відступу військ Червоної армії (див. *Радянська армія*) — місце масового знищення органами НКВС УРСР в'язнів тюрем. З ініціативи групи «Меморіал» при Івано-Франк. наук.-культ. т-ві «Рух» влітку 1989 в Д.Л. розпочато розкопки трьох могил. Було піднято останки 530 жертв. У розкопках брали участь криміналісти, група сприяння при Управлінні КДБ по Івано-Франк. обл., представники громадськості.

Літ.: *Федоров Р.* Могила на Україні. «Дзвін», 1990, № 7; *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз, кн. 1. К., 1994.

Л.В. Легасова.

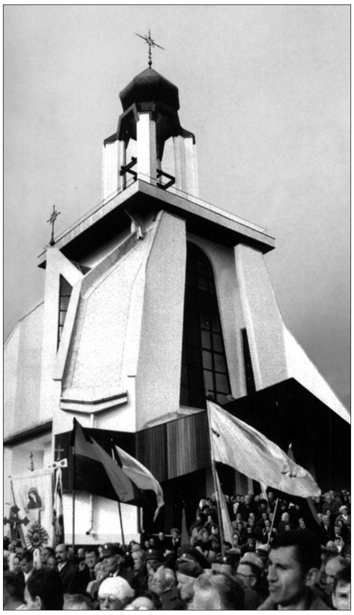

Скорботне віче «Дзвони Дем'янового Лазу» на відкритті дзвіниці — пам'ятника жертвам більшовицького терору.

«ДЕМ'ЯНЮКÁ СПРÁВА» — резонансна політ. кампанія 2-ї пол. 1980-х рр., пов'язана з суд. процесом над амер. громадянином укр. походження І.Дем'янюком за звинуваченням у скоєнні злочинів проти людства під час *Другої світової війни.*

Процес розпочався 1984 у США, коли І.Дем'янюка було звинувачено як колиш. охоронця нацистського табору смерті Треблінка, де начебто він під прізвиськом «Іван Грозний» особисто катував і убивав в'язнів, передусім євреїв. 1986 Дем'янюка позбавлено амер. громадянства й передано як нацистського злочинця Ізраїлеві. Неабияку зацікавленість у засудженні Дем'янюка виявили спец. служби *СРСР.*

Суд. процес набув значного політ. резонансу в єврейс. та укр. діаспорах та в Ізраїлі. Акцентація на національність підсудного в ході самого суд. слідства та під час висвітлення останнього ЗМІ спричинили спалах українофобських настроїв, які засвідчили проблемність і заміфологізованість укр.-єврейс. стосунків.

1988 Дем'янюка було визнано винним і засуджено до смертної кари.

1993 Верховний суд Ізраїлю переглянув та скасував вирок у справі Дем'янюка на основі недоведеності його тотожності з «Іваном Грозним». Д. було звільнено і він повернувся до США.

Літ.: *Эрманс А.* Хроника дела Демьянюка. «Израиль—2000», 1993, № 8; *Пидлуцкий* О. Иван Демьянюк против Соединенных Штатов Америки. «День», 1999, 3 августа.

В.А. Гриневич.

ДЕНÁРІЙ (лат. denarius — буквально: той, що складається з 10) — 1) срібна монета *Риму Стародавнього* вартістю 10 мідних *асів*, карбувати яку розпочали бл. 214—211 до н. е. Спочатку Д. важив $^{1}/_{72}$ рим. фунта, тобто 4,55 г. Бл. 155 до н. е. вага Д. становила $^{1}/_{84}$ рим. фунта, а вартість його знизилася і складала 16 (також здешевілих) асів. Таке співвідношення зберігалось аж до часів імп. Нерона (54—68), який зменшив вагу Д. до $^{1}/_{96}$ рим. фунта (3,41 г). Внаслідок погіршення якості рим. срібних монет Д. поступово ставав неповноцінною монетою. За часів імп. Марка Ульпія Траяна (98—117) вміст лігатури в Д. зріс до 25 %, а наприкінці 2 ст. в ньому було лише 50 % срібла. Наприкінці 3 ст. Д. перетворився на дрібну бронз. монету масою 1,94 г і вартістю 1/50000 рим. фунта золота. Згодом Д. стає найдрібнішою мідною монетою Рим. імперії. Рим. Д. були широко поширені на укр. землях. Свідченням цього є численні знахідки монетних скарбів, що датуються 1—3 ст.;

2) срібна монета, що емітувалася в країнах Зх. Європи в 5—12 ст. Її маса становила бл. 1,7 г. Із каролінзького фунта срібла (бл. 408 г) карбували 240 Д. Поступово вартість Д. дедалі зменшувалася. Середньовічні зх.-європ. Д. перебували на грошовому ринку *Київської Русі* від кін. 10 ст. до кін. 1-ї чв. 12 ст.;

3) срібна, а згодом білонна монета *Корони Польської.* Перші Д. масою 1,6—1,7 г карбовано в 2-й пол. 10 ст. Після грошової реформи *Казимира III* Великого (1333—70) Д. становив $^{1}/_{12}$, згодом — $^{1}/_{16}$, а наприкінці 14 ст. — $^{1}/_{18}$ польс. *гроша* й був найдрібнішим монетним номіналом. У 1-й пол. 16 ст. вміст чистого срібла в Д. складав 0,037 г. Останні Д. були карбовані в *Речі Посполитій* у 1-й пол. 17 ст.;

4) срібна, а згодом білонна монета *Великого князівства Литовського*, карбувати яку почали в 2-й пол. 14 ст. В актових документах литов. Д. згадуються під назвою «пенязі» — 10 *пенязів* складали 1 литов. гріш. Литов. Д. містили на 20 % більше срібла, ніж польс. Емісія Д. розпочалася за часів панування вел. кн. литов. *Ольгерда* й тривала до 2-ї пол. 16 ст. Польс. та литов. Д. були поширені на укр. землях у 14—17 ст.;

5) мідні монети, що карбувалися у м. *Львів* бл. 1350—82 від імені польс. королів Казимира III Великого (1333—70) та Людовика Угорського (1370—72, 1378—82), а також кн. Владислава Опольського (1372—78). На їхньому аверсі — увінчана короною монограма монетного сеньйора — лат. літери K, L або W; на реверсі — зображення корони. Вага львів. Д. коливалася від 0,4 до 1,5 г. 6—8 Д. відповідали одному срібному *півгрошові.*

Літ.: *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1970; *Зварич В.В.*, *Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ДЕНГÁ, дєньга, деньга (від татар. таньга — срібна монета, $^{1}/_{6}$ *дирхема*) — рос. срібна, а з 18 ст. — мідна монета. Карбування Д. в *Москві* розпочалося за вел. кн. моск. *Дмитрія Донського* бл. 1360, а в ін. пн.-рус. князівствах — з поч. 15 ст. Із *гривенки* срібла (204,7 г) карбували 200 Д., що відповідало моск. лічильному *рублеві.* Після грошової реформи Олени Глинської (див. *Глинські*) 1533—34 та уніфікації монетної системи вартість Д. стала рівною половині *копійки.* Із гривенки срібла карбували тепер 600 Д. масою бл. 0,34 г кожна. Поступово копійка витіснила з обігу Д., в карбуванні останньої спостерігаються значні перерви. Але до кін. 17 ст. лічба монет в Рос. д-ві велася на Д. 1610 було випущено золоту Д., що дорівнювала 10 срібним. Упродовж 1655—63 на ринку перебувала мідна Д., яку карбували штемпелем срібної Д. і яка мала примусовий курс обігу. Повновартісну мідну Д. запроваджено під час грошової реформи *Петра I.* Протягом 1700—1828 мідну Д., паритетну $^{1}/_{2}$ коп., емі-

тували на багатьох монетних дворах Рос. д-ви. Від 1829 до 1840 виробництво Д. було припинене. 1849—67 вона мала назву «дєнєжка», а згодом — «$^1/_2$ копейки». Останні монети цього номіналу карбовано в *СРСР* 1927.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970; *Узденников В.В.* Монеты России 1700—1917. М., 1985.

Р.М. Шуст.

В.С. Денисенко.

ДЕНИСЕ́ВИЧ (Денисович) **Андрій** (1842—14(02).05.1864) — педагог, військовик, революціонер. Н. в Балтському пов. Подільської губ., син жандарма. 1860 закінчив Сувалківську г-зію, вступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту. Викладав у Новостроєнській недільній шк. при повітовому уч-щі, що було на Новому строєнії (на Новій забудові) в м. *Київ.* Підписав із товаришами колективного листа Т.*Шевченкові* від 20(08) січ. 1861 з подякою за надіслані для учнів 50 авторських прим. «Кобзаря». 1861 перевівся навчатися до Петерб. ун-ту, 24(12) жовт. того ж року за участь у студентських заворушеннях заарештований (разом із П.*Гайдебуровим*, П.Ткачовим, Ф.Хартахаєм та більш як 200 ін. учасниками першої вуличної демонстрації в *Російській імперії*). 5 днів утримувався в *Петропавловській фортеці,* а потім до 18(06) груд. — у м. Кронштадт (нині місто, підпорядковане С.-Петерб. міськраді, РФ). 1862 нелегально вирушив за кордон, пристав до гарібальдійців (див. Дж.*Гарібальді*), потім — до сербської армії, був номінований на офіцера. 1863 через *Галичину* прибув до *Царства Польського*, брав участь у *польському повстанні 1863—1864.* Діяв під орудою Ю.-А.Грековича, З.Йордана, В.Соколовського, З.Хмеленського, Ю.Гауке-Босака. Отримав звання майора. Командував партизан. загоном, Радомським полком. Навесні 1864 захоплений у бою урядовим військом і розстріляний за вироком «спрощеного» військ.-польового суду в м. Радом (нині місто в Республіці Польща).

Літ.: Материалы для истории гонения студентов при Александре II. «Колокол», 1861, 1 декабря; Русско-польские революционные связи, т. 2. М., 1963; *Гроссул В.Я.* Русские революционеры в Юго-Восточной Европе (1859—1874 гг.). Кишинев, 1973; *Марахов Г.І.* Т.Г. Шевченко в колі сучасників. К., 1976; Листи до Тараса Шевченка. К., 1993.

П.Г. Усенко.

ДЕНИСЕ́НКО Василь Семенович (04.04(22.03).1896—04.08.1964) — етнограф, історик. Учень М.*Грушевського.* Н. в м-ку Великий Токмак (нині м. *Токмак*). 1927—30 — аспірант кафедри історії України ВУАН у від. первісної к-ри. Після звільнення 1933 із ВУАН змушений виїхати з України. 1934—44 працював у м. Салехард (нині місто в Ямало-Ненецькому автономному окрузі Красноярського краю, РФ), був дир. Ямало-Ненецького окружного заполярного музею (1939—44). 1944—47 — ст. н. с., учений секретар Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.

Досліджував укр. обрядовість, зокрема весільну та похоронну. Захистив канд. дис. на тему: «Похоронні й поминальні трапезування в комплексі заходів колективу у випадку смерті члена громади» (1930). Склав численні програми для етногр. досліджень.

П. у м. *Київ.*

Літ.: *Верба І.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. «УІЖ», 1996, № 5; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999.

О.В. Юркова.

ДЕНИСЕ́НКО (Денисов) **Павло** (1720 — після 1768) — громад. та політ. діяч, один з гол. учасників руху *козаків* проти запису в пікінери (див. *Пікінерські полки*) та повернення до складу *Гетьманщини* з-під юрисдикції *Новоросійської губернії.* 1735 розпочав службу як козак Власівської сотні *Миргородського полку.* Від 1740 служив як сотенний канцелярист. 1746 у Ліфляндському поході під Ригою (нині столиця Латвії) був за полкового канцеляриста. Од 1757 — *значковий товариш* Миргородського полку. 1767 всупереч урядовим настановам обраний козаками Власівської та Кременчуцької сотень депутатом до *Комісії законодавчої 1767—1768.* Брав участь у перших засіданнях цієї комісії, але згодом його мандат визнали незаконним. Д. заарештували і прирекли на заслання, втім дорогою він утік та знайшов притулок на Запорожжі. Очевидно, згодом взяв участь у пікінерських заворушеннях 1769 (див. *Пікінерів повстання 1769—1787*).

Літ.: *Гуслистий К.* З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60—70-х рр. XVIII ст. Х., 1933.

Д.С. Вирський.

ДЕНИ́СОВ Семен (1682—1740, за ін. даними, 1747) — один з організаторів церк. розколу в РПЦ (див. *Московський патріархат*), кер. поморської старообрядницької безпопівської секти (див. *Старообрядництво*). З роду князів Мишецьких. 1695 його старший брат Андрій разом з однодумцями-розкольниками організував на р. Виг (впадає у Вигозеро) поселення своєї секти (т. зв. Виговська пу́стинь у Помор'ї). 14-річний Д. вступив до лав розкольників. Від 1708 разом з Андрієм навч. в Києво-Могилянському колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*). Вивчав граматику, риторику, піїтику, а також слухав курс філософії Ф.*Прокоповича.* Вернувшись до Виговської пу́стині, дбав про облаштування поселення старообрядців. 1713 був заарештований за наказом новгород. митрополита Йова. Протягом чотирьох років Д. утримувався в ув'язненні, під час якого вживалися заходи, аби навернути його до *православ'я.* Втік із в'язниці, переконавши свого охоронця перейти в старообрядництво. Після смерті старшого брата зайняв його місце і став настоятелем Виговської пу́стині.

Писав вірші, залишив після себе великий доробок рукописних тв. (полемічні трактати, проповіді, істор. зводи), які не були опубліковані. Серед них — «Поморские ответы» (1723, разом з братом Андрієм), «Законоположеніе по чину монастырскому», «Уложеніе братьев Денисовых», «Виноград российский», «История об отцах и страдальцах соловецких». Відстоював учення про безпопівські общини, а також про церк. обрядовість серед старообрядців.

П. у Виговській пу́стині.

Літ.: *Барсов Е.В.* Семен Денисов Вторушин, представитель русского раскола XVIII века. «Труды Киевской духовной академии», 1866, № 2, 6, 7, 12; *Бороздин А.* Денисовы братья Андрей и Семен. В кн.: Русский биографический словарь, т. 6. СПб., 1905.

Т.В. Чухліб.

ДЕНІ́КІН Антон Іванович (16(04).12.1872—08.08.1947) — рос. військ. та політ. діяч. Н. в м. Влоцлавськ Варшавської губ. (нині м. Влоцлавек, Польща) в сім'ї офіцера. Закінчив Київ. піх. юнкерське уч-ще (1892) та Імператорську військ. акад. (1899). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905*. У роки *Першої світової війни* — генерал-лейтенант, головнокомандуючий військами Зх. фронту та *Південно-Західного фронту* (1917).

Від листоп. 1917 — один з організаторів *Добровольчої армії* на Дону. Після загибелі ген. Л.*Корнілова* (13 квіт. 1918) — команд., з жовт. 1918 — головнокоманд. Добровольчою армією. Прихильник ідеї «єдиної та неподільної Росії». У січ. 1919 очолив *Збройні сили Півдня Росії* (ЗСПР), які влітку розгорнули наступ на *Москву*. В результаті заг. наступу *Південного фронту* та Пд.-Сх. фронту Червоної армії (див. *Радянська армія*) 1919—20 ЗСПР зазнали поразки. В берез. 1920 із залишками військ Д. евакуювався з м. Новоросійськ (нині місто Краснодарського краю, РФ) до Криму, де передав командування ген.-лейтенантові П.*Врангелю*.

Від квіт. 1920 — на еміграції. Жив у Великій Британії, Бельгії, Угорщині, Франції. Відійшов від політ. діяльності. В роки *Другої світової війни* засуджував емігрантські орг-ції, що співробітничали з нацистською Німеччиною. 1945 переїхав до США.

П. у м. Анн-Арбор (шт. Мічиган, США). Похований у м. Детройт.

Тв.: Очерки Русской смуты, т. 1—5. Париж—Берлин, 1921—26; Офицеры. Очерки. Париж, 1928; К., 1993; Старая армия. Париж, 1929; Путь русского офицера. М., 2002.

Літ.: *Лехович* Д. Белые против красных. Судьба генерала Антона Деникина. М., 1992; *Венков А.В.* Деникин. В кн.: Белые генералы. Ростов-на-Дону, 2000.

А.О. Буравченков.

ДЕНІ́КІНА РЕЖИ́М В УКРАЇ́НІ 1919—1920 — військ. диктатура, встановлена ген.-лейтенантом А.*Денікіним* 1919 на більшій ч. тер. України. Заг. напрями внутр. політики Денікіна визначалися такими тезами та гаслами: «єдина та неподільна Росія»; «боротьба з більшовизмом до кінця»; «придушення будь-якої протидії владі — справа і зліва»; «питання про форму правління — справа майбутнього»; розробка законодавства (аграрного, робітн. і про земство); сприяння діяльності громад. орг-цій, які мають на меті «розвиток народного господарства і поліпшення економічних умов», та закриття орг-цій «протидержавної діяльності». Зовн.-політ. курс був орієнтований на *Антанту*. Українське і радянське законодавство скасовувалося: замість законів діяли постанови, розпорядження та тимчасові правила нової влади.

Згідно з «Тимчасовим положенням про громадянське правління» (берез. 1919), захоплені укр. землі поділялися на Київ., Харків. та Новорос. області, на чолі яких було поставлено відповідно генералів А.Драгомирова, В.*Май-Маєвського* та М.Шиллінга. Останні мали право припиняти діяльність т-в і спілок, а також випуск періодичних видань, встановлювати правила внутр. розпорядку на ф-ках і з-дах, вдаватися до надзвичайних заходів, якщо того «вимагає охорона державного порядку». Їм підпорядковувалися губернатори, нач. повітів і волостей.

Нац. політика Денікіна була відверто антиукр. Укр. рух оголошено зрадницьким, назву «Україна» замінено на «Південь Росії» або «Малоросія». У зверненні «До населення Малоросії» від 25 серп. 1919 зазначалося, що відокремлення України від Росії — результат підступних дій німців (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*). С.*Петлюра* оголошувався нім. ставлеником. Держ. мовою визнавалася російська. Всі укр. навч. заклади й установи було ліквідовано, замість них засновано рос., закривалися укр. газети, вилучалися з крамниць укр. книги, розпочалися репресії проти нац. *інтелігенції*. Пропагувалися антисемітизм, влаштовувались єврейс. погроми.

Заяви А.Денікіна про підтримку дрібних та середніх г-в звелися до оголошення правил про збирання врожаю 1919. Згідно з ними, $^1/_3$ хліба, $^1/_2$ трав і $^1/_6$ овочів, зібраних селянами, передавалися колиш. власникам земель. Додатково встановлювався спец. військ. податок у розмірі 5 *пудів* зерна з кожної *десятини* землі засіву. Широкого розповсюдження набули карні експедиції проти селянства. У відповідь розпочалися масові виступи селян, які значною мірою спричинилися до розвалу тилу *Збройних сил Півдня Росії*.

А.І. Денікін.

У ході контрнаступу (11 жовтня — 18 листопада 1919) *Південного фронту* Червоної армії (див. *Радянська армія*) денікінські війська зазнали поразки.

Літ.: *Супруненко М.І.* Боротьба трудящих України проти денікінщини. К., 1979; *Деникин А.И.* Поход на Москву: («Очерки русской смуты»). К., 1990.

А.О. Буравченков.

ДЕПОРТА́ЦІЇ В РЕТРОСПЕКТИ́ВІ УКРАЇ́НСЬКОЇ ІСТО́РІЇ (франц. deportation від лат. deportatio — вигнання, заслання) — примусове виселення з місця постійного проживання особи, групи осіб чи народу. Депортація як засіб кримінального чи адм. покарання відомий з часів *Київської Русі* (вигнання поза межі громади або краю за *«Руською правдою»* було складовою ч. покарання за тяжкі злочини). У *Великому князівстві Литовському* застосовувався різновид депортації — «виволання». За часів *Гетьманщини* за вказівкою царського уряду депортацій зазнали чимало укр. політ. діячів, зокрема гетьмани Д.*Многогрішний*, П.*Дорошенко*, І.*Самойлович*.

Перші масові депортації з України за нац. ознакою мали місце на поч. 18 ст., коли за наказом рос. царя *Петра I* тисячі українців насильно направляли на тяжкі роботи в Росію (буд-во *Санкт-Петербурга*, прокладання Ладозького каналу). В ході рос.-турец. війн 18—19 ст. депортації зазнали ногайські татари (див. *Ногайська орда*). Під гаслом «порятунку православних єдиновірців від мусульманського гніту» відбулося насильницьке *переселення християнського населення Кримського ханства до Північного Приазов'я 1778—1779*.

Депортації населення з укр. земель відбувалися і в роки *Першої світової війни*. З метою «нейтралізації німецького національного елементу» військ. відомством *Російської імперії* впродовж 1915—16 до Поволжя, Приурал-

ля, Кавказу та Сибіру було депортовано 150 тис. нім. колоністів, що проживали у *Волинській губернії* (майже 500 волин. колоній припинили своє існування). В смузі дії *Південно-Західного фронту* підлягали виселенню чехи, поляки, євреї, які розглядалися Ставкою Верховного головнокомандувача як потенційні вороги Рос. імперії. В ході бойових дій та в період окупації *Східної Галичини* рос. військами здійснювалися масові депортації укр. нас. (упродовж 1914—15 з тер. регіону вглиб Росії було виселено 13 тис. осіб, серед них греко-катол. священики — митрополит УГКЦ А.*Шептицький*, ректор Львів. духовної семінарії Й.*Боцян* та ін.). Масові депортації укр. нас. з тер. *Галичини* та *Буковини* в часи військ. конфлікту практикувалися й урядом *Австро-Угорщини*.

Особливих масштабів депортації в Україні набули в роки становлення та функціонування комуніст. тоталітарного режиму в *СРСР* та гітлерівської окупації у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. З утвердження радянської влади в Україні за рішенням більшовицького уряду підлягали виселенню представники держ. установ та орг-цій царської Росії, урядів *Української Народної Республіки* та гетьмана П.*Скоропадського*, члени різних політ. партій (меншовики, есери, анархісти та ін.). Упродовж 1930—1952 в Україні набула поширення практика виселення значних мас людей і навіть цілих народів. Репресивні заходи підкріплювалися відповідними законодавчими актами, наказами, на базі яких силовими структурами УСРР—УРСР тільки в 1936—52 роках було депортовано на спецпоселення за межі республіки більше 552 тис. громадян. Під час *колективізації сільського господарства* в 1930—31 на основі рішень вищих органів влади та держ. управління СРСР на заслання до Уралу, Сх. та Зх. Сибіру, Далекого Сходу, Якутії було примусово відправлено з УСРР 63 817 сімей заможних селян.

На підставі Постанови ЦК КП(б)У від 20 груд. 1934 «Про переселення з прикордонних районів нім. та польс. населення» до Сибіру в січ. 1935 було депортовано 9 470 г-в (бл. 40 тис. осіб; див. *Депортації поляків з території Української РСР*). Згодом відповідно до постанови РНК СРСР за № 776-120сс від 28 квіт. 1936 з прикордонних р-нів УСРР були виселені особи з числа поляків і німців, яких зарахували до категорії «неблагонадійних елементів» (усього 23 519 осіб). Після приєднання до СРСР зх.-укр. земель згідно з постановами РНК за № 2010 від 5 груд. 1939 та від 2 берез. 1940 адм. переселенню підлягали т. зв. колишні та їх родини (службовці колишніх держ. установ, органів суду, поліції, армії, комерсанти, польс. *осадники*, поміщики, власники заводів і фабрик).

Під час Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рад. спецоргани виселяли з України осіб нім. національності (1941; див. *Депортація громадян німецької національності з території Української РСР 1941—1942*), а гітлерівці, відступаючи, провели масову *депортацію населення України до нацистської Німеччини 1943—1944*. 1944 за звинуваченням у зраді й співробітництві з гітлерівською адміністрацією (див. *Колабораціонізм*) до Серед. Азії було вивезено 191 тис. *кримських татар*, 16 тис. греків, понад 9,8 тис. вірмен, 12,6 тис. болгар (див. *Депортації народів Криму в роки Другої світової війни*). Депортації за національною ознакою здійснювалися в позасуд. порядку за рішенням державних органів. За своїм статусом більшість депортованих належала до категорії спецпереселенців; ч. з них (українці, німці, кримські татари) поселяли в спецтаборах.

За домовленостями між СРСР та Польщею (договори від 9 верес. 1944 та 15 лют. 1951 про обмін ділянками держ. територій) за весь час переселенської акції польського уряду вдалося насильно виселити до УРСР 482 661 особу (див. також *«Вісла», акція 1947*).

Наприкінці та по завершенні *Другої світової війни* з 1944 по 1952 з тер. зх. областей було вислано на спецпоселення у віддалені райони СРСР 203 662 особи, в т. ч. сімей членів *Організації українських націоналістів* та *Української повстанської армії* та їх симпатиків — 182 543 особи, куркулів та членів їх родин — 12 135 осіб. У післявоєн. період відповідно Указам Президії ВР СРСР від 21 лют. та 2 черв. 1948 з тер. УРСР (за винятком зх. областей) виселялися терміном на 8 років особи, що злісно ухилялися від трудової діяльності в сільс. госп-ві та вели антигромадян. спосіб життя. В берез. 1951 за рішенням особливої наради при МГБ СРСР із зх. областей України у віддалені райони РРФСР було депортовано учасників секти єговістів (див. *Єговізм*) та членів їх сімей.

На зламі 1980—1990-х було прийнято низку законодавчих актів, спрямованих на відновлення порушених прав депортованих народів: Декларацію ВР СРСР «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів щодо народів, яких було піддано примусовому переселенню, і забезпечення їх прав» (14 листоп. 1989), Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (17 квіт. 1991), Закон РРФСР «Про реабілітацію репресованих народів» (26 квіт. 1991). У жовт. 1992 у м. Бішкек (столиця Киргизстану) д-ви — учасниці *Співдружності Незалежних Держав* підписали «Угоду про відновлення прав депортованих осіб, національних меншин та народів» (ратифікована ВР України 17 груд. 1993), згідно з якою кожна країна взяла на себе зобов'язання забезпечити депортованим особам, що добровільно повертаються в місця свого проживання на момент депортації, рівні з постійно проживаючими там громадянами політ., й екон. права та умови для облаштування, працевлаштування, освіти, нац., культ. та духовного розвитку. Відповідно до Закону «Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про громадянство України"» (1997) особам, які зазнали депортації, та їхнім нащадкам, котрі повертаються на батьківщину і не мають ін. громадянства, надається громадянство України.

Проблемами повернення, облаштування й відновлення прав депортованих крим. татар, болгар, вірмен, греків, німців опікується Держ. к-т України в справах національностей та міграції,

низка міжнар. орг-цій, зокрема: Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Управління Верховного комісара ООН у справах нац. меншин.

Літ.: *Бугай М.Ф.* Депортації населення з України в 30—50-ті роки. «УІЖ», 1990, № 10—11; *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы (по документации НКВД—МВД СССР). «Социологические исследования», 1990, № 11; *Брошеван В., Тыглянц П.* Изгнание и возвращение. Симферополь, 1994; *Винниченко І.І.* Україна 1920—1980-х: депортації, заслання, вислання. К., 1994; Кримські татари 1944—1994 рр. Статті, документи, свідчення очевидців. К., 1995; Депортації. Західні землі України кінця 30-х—початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади, т. 1—3. Львів, 1996—2002; Акція «Вісла»: Документи. Львів—Нью-Йорк, 1997; *Габриелян О.А., Петров В.П.* Крым. Депортированные граждане: обустройство и социальная адаптация. Симферополь, 1997; *Адамовський В.І.* Масові депортації українського населення в 20-х — першій половині 30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами вищого політичного керівництва України). В кн.: Історія України. Маловідомі імена, події, факти. К., 2003; Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1989—2002). К., 2003; *Платонова Н.* Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20-ті—60-ті роки ХХ ст. (за документами Державного архіву МВС України. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2003, № 1; Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Збірник документів та матеріалів, ч. 1. К., 2004.

О.Г. Бажан.

ДЕПОРТА́ЦІЇ НАРО́ДІВ КРИ́МУ В РОКИ́ ДРУ́ГОЇ СВІТОВО́Ї ВІЙНИ́ — незаконні репресивні акції комуніст. тоталітарного режиму в *СРСР* проти нас. Крим. п-ова 1941—44. Насильницьке виселення жителів Криму за етнічною ознакою розпочалося на самому початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Об'єктом превентивної депортації, викликаної обставинами надзвичайного стану в СРСР, стали представники т. зв. нелояльних народів — німці, італійці, турки.

Відповідно до постанови Ради з евакуації СРСР від 15 серп. 1941 було розпочато суцільне виселення нім. населення Крим. АРСР до Орджонікідзевського (нині Ставропольський, РФ) краю. Виконуючи настанови союзного кер-ва, органами НКВС впродовж серп.—верес. 1941 в тилові райони Рад. Союзу було депортовано 61 184 особи нім. національності.

Чергова «етнічна чистка» в регіоні відбулася в січ. 1942 після успішно проведеної рад. військами *Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941—1942.* За наказом заст. наркома оборони СРСР, армійського комісара 1-го рангу Л.Мехліса, протягом 29 січ. 1942 була проведена акція з виселення італійців — громадян СРСР, що проживали на Керченському п-ові (усього до Казахстану було вивезено 138 італ. родин, чисельністю 438 осіб).

Слідом за італійцями, упродовж 4—10 квіт. 1942, змушені були залишити Керченський п-ів і переселитися до Казахстану та Туркменістану 202 особи з числа іноземнопідданих греків та турків. Останні були зараховані органами держбезпеки до категорії «державно небезпечних елементів» згідно з директивним листом за № 157 наркома внутр. справ СРСР Л.*Берії* від 4 квіт. 1942.

Наступні масові кампанії «етнічних чисток» в Криму відбулися в трав.—черв. 1944, відразу після звільнення півострова від гітлерівських окупантів військами *Четвертого Українського фронту* та Окремої Приморської армії (див. *Приморська армія*). На відміну від превентивних депортацій «неблагонадійних» національностей в початковий період війни, масове виселення населення Криму навесні—влітку 1944 здійснювалося на солідарній основі — як покарання цілих народів за співпрацю окремих їх представників з німецьким окупаційним режимом (див. *Колабораціонізм*).

Заходи органів НКВС щодо «очищення» тер. Крим. АРСР від «антирадянських елементів» торкнулися в першу чергу *кримських татар.* (Див. *Депортація кримськотатарського народу 1944.*)

Одночасно з виселенням з Криму татар, відповідно до постанови ДКО СРСР за № 5984сс від 2 черв. 1944, підлягали виселенню «німецькі пособники» з числа греків, вірмен та болгар. Упродовж кількох червневих днів 1944 органами НКВС були виселені з Криму на спецпоселення в Гур'євську (нині Атирауська, Казахстан), Молотовську (нині Пермська), Свердловську, Кемеровську області та в Башкирську АРСР усі сім'ї греків, вірмен та болгар в кількості 38 455 осіб (з них: греків — 16 006 осіб; вірмен — 9821; болгар — 12 628).

Особи, депортовані з Криму, були віднесені до категорії спецпоселенців, виселених довічно. Указ Президії ВР СРСР «Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни» від 26 листоп. 1948 встановлював жорстоке покарання за втечу зі спецпоселення — 20 років каторжних робіт.

Режим спецпоселення для репресованих народів Криму було скасовано лише указами Президії ВР СРСР від 27 березня 1956 (для кримських греків, болгар, вірмен) і від 28 квіт. 1956 (для крим. татар). Законодавчі акти вищого органу держ. влади СРСР, хоча й передбачали звільнення з-під адм. нагляду спецпоселенців з Криму, однак повністю позбавляли їх права на компенсацію втраченого при виселенні майна та забороняли повертатися в місця колиш. проживання. Обмеженість та непослідовність прийнятих у 2-й пол. 1950-х рр. нормативних документів, які повністю відкидали нац. самобутність кримських татар, спричинили піднесення кримськотатар. нац. руху — самовідданої та послідовної боротьби нескореного народу за повернення на свою історичну батьківщину, реалізацію прав і свобод, гарантованих йому конституціями СРСР та УРСР.

Новий етап подолання наслідків депортації народів Криму було покладено наприкінці 1980 — поч. 1990-х рр. в умовах перебудови рад. командно-адм. системи та руйнації СРСР. 14 листоп. 1989 ВР СРСР прийняла Декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що були піддані насильницькому переселенню, та забезпечення їхніх прав». Згідно з декларацією було прийнято низку нормативних ак-

тів, зокрема Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квіт. 1991 та Закон РРФСР «Про реабілітацію репресованих народів» від 26 квіт. 1991, які передбачали пільги для депортованих, виділення коштів для тих, хто висловив бажання повернутися на старі місця проживання. З проголошенням незалежності України центр. органом у вирішенні питань, пов'язаних з депортацією народів Криму, є Держ. к-т України в справах національностей та міграції.

Літ.: *Земсков В.Н.* Спецпоселенцы из Крыма. В кн.: Проблемы истории Крыма: Тезисы докладов научной конференции (Симферополь, 23—28 сентября 1991 г.), вып. 2. Симферополь, 1991; *Брошеван В.М., Форманчук А.А.* Депортация народов из Крыма в годы Великой Отечественной войны. Там само; *Баран В.К.* Депортація 1944 р. з Криму в світлі архівних джерел. В кн.: Кримські татари: історія та сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13—14 травня 1994 р.). К., 1995; Кримські татари 1944—1994 рр. Статті, документи, свідчення очевидців. К., 1995; *Зарубин В.Г.* Депортация крымских греков (1944—1956 гг.). В кн.: Греки в истории Крыма. Краткий биографический справочник. Симферополь, 1998; *Зінченко Ю.* Кримські татари: Історичний нарис. К., 1998; Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії: документи, матеріали, карти. К., 2000; Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Збірник документів та матеріалів. К., 2004.

О.Г. Бажан.

ДЕПОРТА́ЦІЇ ПОЛЯ́КІВ З ТЕРИТО́РІЇ УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР. Чинилися, як правило, в ході більш широких депортацій нас. певних р-нів за межі тер. УРСР. Перша депортація, однак, відбувалася в межах кордонів республіки. Так, 1935—36 понад 10 тис. осіб, переважно польс. національності, були переселені з прилеглих до Польщі р-нів углиб УРСР на основі відповідних рішень ЦК КП(б)У. 28 квіт. 1936 РНК СРСР прийняв спец. постанову про вивезення поляків з УРСР до Казах. РСР як «політично неблагонадійних». Вивезення відбувалося в кілька етапів, зокрема 1-шу групу складали 36 045 поляків з р-нів Житомирщини й *Поділля*. Ще одна хвиля виселень мала місце після того, як у верес. 1939 на тер. зх.-укр. земель вступила Червона армія (див. *Радянська армія*) і ця тер. увійшла до складу УРСР. Депортації здійснювалися на основі відповідних рішень органів рад. влади кількома захо́дами. Згідно з постановою РНК СРСР від 5 листоп. 1939 про виселення *осадників* у сх. р-ни *СРСР*, у 1-му кварталі 1940 було вивезено з УРСР бл. 90 тис. осіб, гол. чин. поляків. Наступне вивезення відбулось у квіт. 1940. Цього разу депортації підлягали офіцери польс. армії, колиш. жандарми та поліцейські, вищі чини держ. апарату, фабриканти, чл. їхніх сімей, а також сім'ї учасників підпільних антирад. орг-цій. Чергова акція переселення «суспільно чужих елементів» відбулася напередодні *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — у трав. 1941. Усього 1940—41 вивезено із зх. областей України у сх. р-ни СРСР приблизно 160—180 тис. осіб. Фактично депортацією була й репатріація польс. нас. з України 1944—46, оскільки вона мала переважно насильницький характер. Відповідно до угоди від 9 верес. 1944 між урядом УРСР і Польським к-том національного визволення, всього було переселено (разом з євреями — колиш. польськими громадянами) з тер. УРСР на тер. Польщі 810,4 тис. осіб.

Літ.: *Бугай М.* Депортації населення з України (30—50-ті роки). «УЇЖ», 1990, № 10; *Iwanow M.* Pierwszy naród ukarany. Polacy w Zwi¹zku Radzieckim 1921—1939. Warszawa, 1991; *Стронський Г.* Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20—30-х роках. Тернопіль, 1992; *Ciesielski S. i in.* Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny œwiatowej. Wroc³aw, 1993; *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953, кн. 1—2. К., 1994; Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади, т. 1. Львів, 1996; *Eberhardt P.* Polska ludnoœæ kresowa. Rodowód, liczebnoœæ, rozmieszczenie. Warszawa, 1998.

І.Т. Лісевич.

ДЕПОРТА́ЦІЯ ГРОМАДЯ́Н НІМЕ́ЦЬКОЇ НАЦІОНА́ЛЬНОСТІ З ТЕРИТО́РІЇ УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР 1941—1942. Наприкінці 2-го місяця після початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, протягом 17—20 серп. 1941, 50 тис. осіб нім. національності за звинуваченням у «пособництві гітлерівським загарбникам» було депортовано з Криму до Орджонікідзевського (нині Ставропольський край, РФ) краю, а потім у Серед. Азію та Сибір. Усього з Крим. АРСР було переселено бл. 65 тис. німців. 22 верес. *Державний комітет оборони СРСР* (ДКО) прийняв постанову «Про переселення німців із Запорізької, Сталінської і Ворошиловградської областей». Згідно з цією постановою переселено 31 320 німців із Запоріз. обл., з них 30 720 осіб направлялися в Актюбинську обл.; до Кустанайської обл. (обидва Казахстан) депортовано 2590 німців із Ворошиловградської (нині Луган.) обл. Першими переселяли чоловіків віком від 16 до 60 років. За станом на 10 жовт. 1941, із Сталінської (нині Донец.) обл. було вислано 28 743 осіб (усього в області на той час проживало 36 880 німців, за ін. даними — 35 925). За постановами ДКО, військ. рад фронтів 1941—42 переселено 9200 громадян нім. національності з Одес. (5950 осіб) та Дніпроп. (3250 осіб) областей до Алтайського краю (нині тер. РФ). На підставі постанов військ. рад фронтів та наказу НКВС УРСР від 20 берез. 1942 до Кустанайської обл. (Казахстан) депортовано 1500 німців з Харків. обл. 21 черв. 1942 було відправлено на сх. 11 898 громадян нім. національності з Донец. та Ворошиловградської областей. В цілому понад 100 тис. укр. німців насильно переселили в Казахстан, Киргизстан, Таджикистан. Чимало переселенців загинули в дорозі під час бомбардувань евакуаційних потягів нім. авіацією, внаслідок жорстоких методів депортації, а також нелюдських побутових умов у місцях їх поселення. Депортації рад. німців з тер. України тривали й після завершення *Другої світової війни*. Так, за розпорядженням НКВС СРСР від 15 січ. 1946 були виселені німці із *Закарпатської України* (1969 осіб).

Літ.: *Бугай М.Ф.* Депортації населення України (30—50-ті роки). «УЇЖ», 1990, № 10; Крымская АССР (1921—1945), вып. 3. Симферополь, 1990; *Брошеван В.М., Форманчук А.А.* Депортации народов из Крыма в годы

Великой Отечественной войны. В кн.: Проблемы истории Крыма, вып. 2. Симферополь, 1991; *Винниченко І.* Україна 1920—1980-х: Депортації, заслання, вислання. К., 1994.

Т.С. Першина.

ДЕПОРТА́ЦІЯ КРИМСЬКОТАТА́РСЬКОГО НАРО́ДУ 1944 — насильницьке вивезення *кримських татар* з Криму, один із злочинів комуніст. тоталітарного режиму в *СРСР*. Здійснено згідно з Постановою *Державного комітету оборони СРСР* (ДКО) від 11 трав. 1944 за № 5859сс «Про кримських татар». Депортація обернулася трагедією для кримськотатар. народу, позбавивши його на довгі роки батьківської землі. Кримських татар було депортовано у різні р-ни СРСР — від пн. Приуралля до республік Серед. Азії.

18 трав. 1944 — початок депортації — нині є днем трауру в історії кримськотатар. народу. Впродовж трьох діб каральні органи відправили з Криму понад 70 залізничних ешелонів, у кожному з яких було по 50 вагонів, ущент заповнених переселенцями. Через нестачу харчів, антисанітарію й велику скупченість багато людей загинуло в дорозі. Масштаб депортації видався сталінському кер-ву недостатнім. Тому 21 трав. 1944 ДКО СРСР прийняв постанову за № 5937 про додаткове переселення з Криму кримських татар. У ході депортації було доставлено у різні р-ни РРФСР: у Марійську АРСР (нині Республіка Марій Ел, РФ) — 8,3 тис. осіб, Молотовську (нині Пермська) обл. — понад 10 тис., Горьковську (нині Нижегородська) — 5,5 тис., Свердловську — 3,8 тис., Івановську — 2,7 тис., Ярославську — понад 1 тис. осіб.

8 черв. 1944 кер-во НКВС Узб. РСР доповіло рад. кер-ву, що прийняття ешелонів зі спец. переселенцями з Криму закінчилося. Усього до Узбекистану відправлено 35 275 сімей. Значну частину крим. татар «передали для трудового використання» на шахтах, з-дах і будовах, більшість з яких не була забезпечена елементарними умовами для життя і праці.

Дослідники називають різну кількість виселених 1944 крим. татар: за останніми підрахунками — бл. 200 тис. осіб.

У результаті депортації у крим. татар було вилучено: понад 80 тис. будинків, більше 34 тис. присадибних ділянок, бл. 500 тис. голів худоби, всі запаси продовольства, насіння, саджанців, корму для домашніх тварин, буд. матеріалів, десятки тисяч тонн с.-г. продукції. В архівних документах зафіксована ліквідація 112 особистих книгозбірень, 640 бібліотек у початкових і 221 — у середніх школах, 200 — у колгоспах, 30 — у райцентрах і 60 — у містах Криму. В селах перестали діяти 360 хат-читалень, у містах і райцентрах — понад 9000 шкіл і 263 клуби. Було закрито мечеті в *Євпаторії* (дві), *Бахчисараї* (дві), *Севастополі*, *Феодосії*, *Чорноморському* та в багатьох селах.

По суті, Д.к.н. позбавляла кримських татар їхнього етносоціального та етнокультурного середовища проживання, яке створювалося віками, а також їхньої державності. Й хоча офіційно проти депортованого кримськотатарського народу були висунуті звинувачення в співробітництві переважної більшості його представників в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з гітлерівською адміністрацією (див. *Колабораціонізм*), однак дії влади щодо виселення кримських татар з Криму були цілком злочинними, адже жоден народ за всіма міжнародно-правовими нормами не може і не повинен підлягати покаранню за злочини, скоєні окремими чи навіть багатьма його представниками. Нині крим. татари повністю реабілітовані й повертаються на свою етнічну батьківщину.

Літ.: Національні процеси в Україні: Історія і сучасність. Документи і матеріали, ч. 2. К., 1997; Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1941—1998). К., 1999; Кримські татари: шлях до повернення. Збірник документів та матеріалів, ч. 1—2. К., 2004.

П.Д. Овчаренко.

ДЕПОРТА́ЦІЯ НАСЕ́ЛЕННЯ УКРАЇ́НИ ДО НАЦИ́СТСЬКОЇ НІМЕ́ЧЧИНИ 1943—1944 — масові насильницькі заходи гітлерівських окупантів у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945,* вживані до укр. нас. під час відходу *вермахту* з тер. УРСР. У відповідній директиві А.*Гітлера* наголошувалося, що війська, відступаючи, повинні забирати з собою місц. нас. для використання його нім. армією як робочої сили. Примусова «евакуація» супроводжувалася нечуваними звірствами з боку гітлерівців. Людей збирали в колони приблизно по 1000 осіб і пішки тижнями під охороною гнали сотні кілометрів у т. зв. приймальні табори, де вони жили просто неба, навіть взимку, майже не отримуючи харчування. Про розмах депортації свідчать, зокрема, такі дані — з р-нів групи армій *«Південь»* і групи армій «А», що діяли на тер. України, тільки за січ.— лют. 1944 виведено 284 тис. осіб.

Літ.: *Коваль М.В.* Борьба населения Украины против фашистского рабства. К., 1979.

М.В. Коваль.

ДЕРА́ЖНЯ — місто Хмельн. обл., райцентр. Розташов. на р. Вовк (бас. Пд. Бугу). Залізнична станція. Нас. 12,1 тис. осіб (1998). Уперше згадується в документах 1431. Назва означає «місце первинної обробки деревини». 1614 Д. надано *магдебурзьке право* (від цього часу і до 19 ст. Д. називалася містом). 1813—35 р-н Д. був місцем найактивніших дій повстанців під проводом У.*Кармалюка*.

Райцентр від 1923.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації від 11 лип. 1941 по 25 берез. 1944 з Д. вивезено до Німеччини 135 осіб, знищено 3,8 тис.

Місто від 1988.

Спорудження меморіал слави, пам’ятний знак «Жертвам голодомору — 33». У Д. народився

Маніфестація з приводу 55-річчя депортації кримськотатарського народу з Криму. Сімферополь, 18 травня 1999.

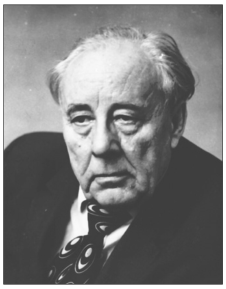
М.Г. Дерегус.

Герой Радянського Союзу П.Стрілецький.

Літ.: ІМіС УРСР. Хмельницька область. К., 1971.

Р.В. Маньковська.

ДЕРЕВ’Я́НКО Кузьма Миколайович (14.11.1904—30.12.1954) — військовик, воєначальник, дипломат. Н. в с. Косенівка (нині село Уман. р-ну Черкас. обл.). Трудову діяльність розпочав каменярем у гранітних кар’єрах і на будовах. Від 1922 — курсант Київ. військ. шк., Харків. шк. червоних старшин, де досконало опанував япон. мову. Після закінчення навчання — командир взводу, роти, нач. штабу полку, пом. нач. відділу Укр. військ. округу. Від 1933 по 1937 — слухач Військ. акад. ім. М.Фрунзе. За цей час оволодів англ. та нім. мовами. Виконуючи урядове завдання, 1937—38 створив перевалочну базу на ст. Сари-Озек (Казахстан) і керував нею. База через гори Тянь-Шань і пустелю Гобі (маршрут понад 2 тис. км) постачала зброю та боєприпаси китайс. армії, що вела війну з япон. агресорами. 1939—40 — нач. штабу окремої особливої бригади.

На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — нач. розвідувального від. Пн.-Зх. фронту. Особисто очолював розвідку й бойові операції в тилу німців. Од трав. 1942 — нач. штабу 53-ї армії. Влітку 1943 воював у складі *Степового фронту* та брав участь у *Курській битві 1943* й звільненні м. *Харків* (див. *Бєлгородсько-Харківська операція 1943*). Від січ. 1944 — нач. штабу 4-ї гвард. армії *Другого Українського фронту* і *Третього Українського фронту*. Керував бойовими діями в ході *Корсунь-Шевченківської операції 1944* (у т.ч. при форсуванні Дніпра), *Яссько-Кишинівської наступальної операції 1944*, Будапештської наступальної операції 1944—45 та Віденської наступальної операції 1945. Призначений представником рад. Верховного Головнокомандування при штабі об’єднаних союзних військ на чолі з амер. ген. Д.Макартуром (м. Маніла, Філіппіни), які вели війну з японськими військами на Тихому океані. 2 верес. 1945 від імені *СРСР* на борту амер. лінкора «Міссурі» в Токійській затоці підписав Акт капітуляції Японії (див. *Радянсько-японська війна 1945*). Від січ. 1946 — чл. союзної Ради (консультативний орган держав-переможниць при американському головнокоманд. окупаційними військами союзників в Японії). Після розпуску Ради 1951 — нач. каф-ри акад. Генштабу, на інших високих посадах у Мін-ві оборони СРСР.

Нагороджений 2-ма орденами Леніна, 2-ма орденами Червоного Прапора, орденами Кутузова 1-го і 2-го ст., Богдана Хмельницького 1-го ст., Суворова 2-го ст., багатьма медалями, іноз. орденами.

П. у м. *Москва*, похований на Новодівичому кладовищі.

Літ.: ІМіС УРСР. Черкаська область. К., 1972; *Жуков Г.К.* Воспоминания и размышления, т. 2. М., 1973; История второй мировой войны, т. 11. М., 1980.

В.Ф. Шевченко.

ДЕРЕ́ГУС Михайло Гордійович (05.12(22.11.).1904—20.12.1985) — графік та живописець. Народний художник УРСР (1958), чл.-кореспондент Акад. мист-в СРСР (1958), народний художник СРСР (1963). Н. в с. Веселе (нині село Харків. р-ну Харків. обл.). 1923—30 навч. в Харків. худож. ін-ті в М.Шаронова, С.Прохорова, О.Кокеля. Роботи — в галузі станкового живопису, станкової та книжкової графіки. Темою його ранніх картин «Відпочинок» (1932) і «Колгоспне свято» (1935) стало життя укр. села. 1940—41 виконав цикл «Дорогами України». За період *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* створив багато плакатів, вікон сатири, а також цикли офортів «Шляхами війни» (1941—42) та «Зруйнований Київ» (1943). Україна, її героїчне минуле, повсякденне життя народу — гол. теми творчості в повоєн. період. Серед живописних тв.: серія «Хмельниччина» (1945); «Перебендя» (1955), триптих «Дума про козака Голоту» (1960), «Тарас Бульба на чолі війська» (1961), «Мавка» (1971), «Декабристи в Кам’янці» (1975), триптих «Степ» (1977). Автор серії офортів на теми нар. дум та істор. пісень (1947—58), ілюстрацій до книжок «Енеїда» І.*Котляревського* (1936), «Тарас Бульба» М.*Гоголя* (1953), поем «Катерина» й «Наймичка» Т.*Шевченка* (1964) та ін. Твори Д. зберігаються в Нац. музеї України та ін музеях.

М.Дерегус. «Оживуть степи, озера...». Плакат, 1944.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1969). Нагороджений орденами Леніна, Дружби народів, «Знак Пошани», медалями.

П. у м. *Київ*.

Літ.: *Врона І.І.* Михайло Гордійович Дерегус. К., 1958; *Верба І.І.* [Передмова]. В кн.: М.Дерегус. Офорти. К., 1971; *Білецький П.* Михайло Дерегус: Живопис, графіка: Альбом. К., 1987.

Л.І. Ткачова.

ДЕРЖА́ВА — особлива форма організації співжиття численних спільнот людей, яка характеризується наявністю таких осн. ознак, як: 1) система спец. органів та установ, що в своїй сукупності утворюють держ. управлінський механізм (держ. апарат); 2) право (тобто обов’язкові правила поведінки, встановлені й санкціоновані Д.), за допомогою якого Д. як політ. *влада* закріплює певний порядок сусп. відносин, а також структуру й порядок діяльності держ. апарату; 3) визначена тер., кордонами якої обмежується влада певної Д.

Типологічно д-ви розрізняються: за формами правління — монархії (див. *Монархізм*), республіки (див. *Республіка*); за формами держ.-тер. устрою — унітарні, федеративні (див. *Федера-*

лізм) і за формами політ. режиму — демократ. (див. *Демократія*), авторитарні (див. *Авторитарні режими*) та тоталітарні (див. *Тоталітаризм*).

До кін. 18 ст. панівною була модель династичної Д., тобто Д., що територіально охоплювала всі володіння правлячої династії. У 19 ст. набуває поширення модель нац. Д. — «одна нація — одна держава» (див. *Націоналізм*). У Європі тріумфом принципу нац.-держ. суверенітету стали «підсумки» *Першої світової війни* (див. *Паризька мирна конференція 1919—1920; Версальська система міжнародних відносин*).

У 20 ст. сусп. вага Д. зростає. Необхідність посилення регулюючої ролі Д. відстоюють послідовники різних політ. (марксизм, *соціалізм*, *фашизм*, націонал-соціалізм) та екон. (кейнсіанство) концепцій. Максимально неконтрольованим з боку громадян був вплив на них (громадян) держ. інститутів у тоталітарних д-вах — нацистській Німеччині та *СРСР*. Від 1970-х рр. в країнах Заходу в результаті структурної кризи економіки поширилися ліберально-консервативні концепції (тетчеризм, рейганоміка — див. *Консерватизм*), які стверджували необхідність обмеження ролі Д. за рахунок сприяння розвиткові ринкової саморегуляції економіки.

В істор. науці категорія «держава» завжди відігравала провідну методологічну роль. До 19 ст. в концептуальному арсеналі істориків домінувала політ. історія, яка орієнтувала дослідників на опис діяльності держ. установ та інститутів. Цей підхід набув особливого піднесення в державницькому напрямі в історіографії (див. *Державницький напрям в українській історіографії*). В Україні після здобуття незалежності дослідження процесів нац. державотворення набули нового піднесення. (Див. також *Держава як цивілізаційний феномен.*)

К.Ю. Галушко.

ДЕРЖА́ВА ЯК ЦИВІЛІЗАЦІ́ЙНИЙ ФЕНО́МЕН. Держава (надалі — Д.) — провідний інститут політ. системи сусп-ва на цивілізаційному щаблі його розвитку (див. *Цивілізація*), що має суверенну *владу* над офіційно визначеною тер. й людьми, які на ній постійно мешкають чи тимчасово перебувають. Д. тією чи ін. мірою й у той чи ін. спосіб контролює, організовує та спрямовує деякі аспекти діяльності своїх підданих (або громадян). Вона має ієрархічну структуру, монополію на заходи примусу (законне використання сили). Виконує як суспільно необхідні функції, так і функції із забезпечення влади та привілеїв (безвідносно до того, визначені вони формально чи ні) пануючих соціальних верств (класів). Нарешті, вона є джерелом права й законодавства.

Щодо розуміння сутності й функцій Д. склалися три напрями:

1) той, що йде від антич. соціальної філософії (*Платон, Арістотель, Полібій*) і в рамках якого Д. розглядається: як інституціональний засіб забезпечення спільних інтересів членів певного соціального організму, ведення «спільних справ» і регулювання відносин правителів (влади) та народу (сусп-ва); та як засіб забезпечення політ. життя сусп-ва і, в разі необхідності, легітимного застосування примусу;

2) той, що притаманний марксизмові в його радикальній, більшовицькій (див. *Більшовики*) формі, згідно з яким Д. тлумачиться як інститут влади, що породжується поділом сусп-ва на антагоністичні класи й виступає знаряддям примусу та гноблення одних класів — тих, що зазнають експлуатації, ін. — панівними класами;

3) той, що у Д. вбачає перш за все джерело права й закону, тлумачачи сам закон як такий, що, з одного боку, організовує життя людей на підвладній Д. тер., а з ін. — визначає структуру та особливості функціонування самих інституцій Д.

Можна виділити такі універсальні ознаки Д.:

1) вона є сталою формою співіснування людей після руйнації первісного ладу й передбачає фіксований зв'язок між певною спільнотою та певною тер.;

2) вона є впорядкованою владою, тобто ґрунтується на відносинах зверхності й підлеглості між людьми за ієрархічним принципом;

3) вона формує або окреслює традиційно встановлені відносини між людьми (майнового і немайнового характеру), накладає на людину, яка мешкає на підконтрольній їй тер., певні, здебільшого юридично визначені, обов'язки та гарантує їй, зазвичай, також формально визначені права;

4) вона, принаймні формально, виходячи з наявної юрид. бази, контролює поведінку людей у межах своїх кордонів (які саме аспекти поведінки людей вона контролює, визначається особливостями Д.);

5) вона має апарат і знаряддя примусу у вигляді правоохоронних (карних) органів;

6) вона є найвищою, або суверенною владою в межах своїх кордонів (такої влади не мають різного роду залежні державні утворення — колоніальні адміністрації, домініони, протекторати (див. *Протекторат*), суб'єкти конфедеративних чи союзних утворень, а отже, вони не є повноцінними Д. в повному значенні цього слова);

7) вона захищає свій суверенітет, територіальну цілісність й інтереси, у разі зазіхань на них ін. Д., за допомогою армії.

Різні типології Д. ґрунтуються на різних критеріях.

Класичним вважається критерій, що був запроваджений античною політичною філософією і є, так би мовити, кількісним — мова йде про кількість осіб у державі, які зосереджують у своїх руках усю повноту влади: одна, кілька (група) чи всі (народ).

Ін., сучасний, критерій — легітимність влади, тобто законне визнання переважною більшістю нас. країни факту передачі влади в руки певних людей.

Типологія, що базується на поєднанні цих двох критеріїв, виокремлює такі форми правління: легітимні — монархія, *аристократія* і *демократія;* та нелегітимні — тиранія, олігархія та охлократія. Це — ідеальні типи, в реальній історії вони проявляються в різних варіаціях і комбінаціях, якими, напр., є конституційна монархія у Великій Британії чи Іспанії.

За критерієм побудови і тер.-адм. устроєм Д. поділяються на: 1) унітарні (Франція, Польща, Україна, Болгарія); 2) федеративні (США, Німеччина, РФ, Ніге-

рія); 2) конфедеративні або союзні (Швейцарія, формально — колиш. *СРСР*).

За нац. критерієм Д. поділяють на мононац., де осн., «титульна», нація складає майже все їх нас. (Франція, Польща, Швеція, Вірменія), та багатонац. (РФ, Індія, Індонезія, Нігерія).

Стосовно сучасних Д. можуть бути використані й ін. критерії: а) наявності чи відсутності расової строкатості (монорасові — Данія, Угорщина, Японія, Чад, Танзанія; багаторасові — США, Бразилія, Пд.-Афр. Республіка, РФ, Казахстан); б) одномовності або багатомовності (одномовні — Франція, Італія, Польща, Греція, Вірменія; багатомовні — Бельгія, Швейцарія, Канада, Індія, Сінгапур).

В часи давнини та *середньовіччя*, значною мірою й пізніше, існували такі види Д., як:

1) місто-Д. — такими утвореннями були: давньосхідне номове місто, античне полісне місто, середньовічне місто-комуна та міська республіка (зокрема, міськ. республіками були Венеція, Флоренція, *Новгородська боярська республіка*);

2) централізовано-бюрократична Д. у вигляді царства, королівства чи імперії (Стародавній Єгипет, Китай династій Цінь, Хань, Тан та ін., *Візантія*);

3) феод. Д. (існували переважно в Зх. Європі). В реальному житті в межах конкретної країни ці видові форми Д. часто поєднувалися, а їхні комбінації змінювалися. Напр., у пізньосередньовічній Європі утворювалися т. зв. станові (з представництвом від *дворянства*, *духовенства* та міст; див. *Стани*) монархії, в яких поєднувалися принципи монархізму та парламентаризму (див. *Парламент*). У наступні століття вони переважно перетворилися на абсолютистсько-бюрократичні Д. (Іспанія, Франція, Австрія, Пруссія, Росія), але в окремих країнах (Англія, Данія, Швеція) парламентаризм не лише зберігся, а й згодом узяв гору, явивши світові феномен парламентарної (конституційної) монархії.

В 19 ст. для еволюції держ. форм актуальним було розмежування: а) абсолютної монархії (*Російська імперія*, *Османська імперія*, Китайс. імперія, Персія, Сіам), б) парламентарної монархії (Велика Британія, Данія, Нідерланди) і в) представницької республіки (США, Швейцарія, від 1870 — Франція).

Для 20 ст. актуальною стала конкуренція тоталітарних (комуніст. та фашист.-нацистського типів, до останніх тяжіють націоналістично-авторитарні режими на зразок тих, що були в Іспанії часів Ф.Франко, в Угорщині — за правління М.*Горті*, у Чилі — за А.Піночета) і правових (які часто називають демократ.) форм Д.

Поняття про Д. в близькому до сучасного розумінні почало формуватися в Зх. Європі в 14 ст., й склалося до кін. 17 ст.

Ж.Боден та Т.Гоббс розробили концепцію суверенності Д., яка виходила з тези, що повноцінна Д. не може бути залежною від рішень ін., зовн. щодо неї суб'єктів сили, а отже, мусить мати політ. органи або особу, які були б наділені владою та беззаперечним правом приймати й реалізовувати свої рішення.

Розробка поняття про суверенність дала змогу чітко розмежувати громад. й приватну складові політ. ладу та коректно провести межі між різними політ. інституціями.

Поняття про держ. суверенітет, формалізоване в площині заг. консенсусу зх.-європ. країн, стало ядром ідейного підґрунтя Вестфальської політ. системи, що сформувалася по закінченні Тридцятирічної війни 1618—48 (див. *Вестфальський мир 1648*).

На противагу як арістотелівській ідеї про природне виникнення Д. через поширення влади патріарха на коло родичів і сусідів, так і середньовічній християн. думці про божественне походження Д. з серед. 17 до кін. 18 ст. розробляється концепція про творення Д. шляхом укладання «суспільного договору».

В основі цієї концепції лежить ідея, за якою законна влада є штучним витвором — продуктом добровільної угоди людей з метою запобігання насильству (Т.Гоббс, Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо, І.Кант).

У серед. 18 ст. Ш.Монтеск'є обґрунтував положення про необхідність розмежування та самостійного функціонування 3-х гілок влади: законодавчої, виконавчої та суд.

У працях Ж.-Ж.Руссо Д. була осмислена як інституційне представництво волі народу.

Поряд з ідеєю суверенітету і, до певної міри, на противагу їй з *Просвітництва доби*, а особливо від часів Амер. революції 1775—83 та *Французької революції кінця 18 століття*, поширюється ідея, що одна з гол. функцій Д. — гарантування прав і свобод окремого громадянина.

Свого часу Арістотель протиставив політ. сусп-во (Д.) родинному укладу, в 17 ст. політ. теоретики, зокрема Т.Гоббс, чітко розмежували держ. та церк. влади, а діячі Франц. революції кін. 18 ст. поставили проблему про відмінність Д. від сусп-ва.

Невдовзі Г.-В.*Гегель* переконливо довів, що Д. не слід плутати з *громадянським суспільством*.

Засновники істор. матеріалізму К.*Маркс* і Ф.*Енгельс* започаткували погляд на Д. як на апарат примусу, який створюється та використовується для пригнічення одним класом іншого.

Ідея про Д. як апарат управління, який характеризується насамперед тим, що встановлює в сусп-ві монополію на примус, на законне застосування сили, набула поширення наприкінці 19 — поч. 20 ст., зокрема, завдяки працям М.*Вебера*.

Більшість учених, що дотримувалися просвітницької та еволюціоністської традицій 18 — поч. 20 ст., процес утворення Д. пов'язували, як правило, із підкоренням войовничими та мобільними скотарями осілих землеробів.

На ін. позиціях стояли прибічники істор. матеріалізму, які доводили, що Д. утворюється внаслідок виникнення приватної власності та класового поділу і є тимчасовою інституцією, притаманною експлуататорському сусп-ву: коли класовий поділ буде знищено — зникне й Д.

У 1-й пол. 20 ст. механізми виникнення та функції Д., відповідно до практики зх. сусп-в, розглядалися гол. чин. у політико-правовій та військ.-політ. площинах.

У 2-й пол. 20 ст. завдяки дослідженням Р.Адамса, К.Ренфрю, Е.Сервіса, І.Д'яконова, В.Массона, Л.Васильєва та багатьох ін. були розкриті соціально-екон. та

політико-адміністративні аспекти виникнення Д. на Сході і в доколумбовій Америці та ін. регіонах світу.

Сучасна реконструкція процесу походження та розвитку Д. ґрунтується на розумінні державогенезу як політ. складової формування цивілізації (стадії істор. поступу, що йде за первісністю). Така реконструкція здійснюється з урахуванням усіх ін. аспектів (складових) процесу становлення і розвитку цивілізації (екон., соціального, культ., урбанізаційного, демографічного). Осн. складовими такої реконструкції є наступні тези.

Д. виникає на базі землеробського й скотарського госп-в, що сформувалися в ході неолітичної революції (див. *Неоліт*). Пізня первісність характеризується неподільним пануванням землеробсько-скотарського госп-ва при утворенні племінних інституцій на зразок вождівств, аристократична верхівка яких реалізує свої приватні інтереси щодо сусп. влади-власності на колективні ресурси через використання редистрибутивної (перерозподільної) системи. Там, де необхідна була іригація, завжди рано чи пізно розвивалися колективні форми землеробства, а там, де атмосферних опадів було достатньо, — утверджувалися парцелярно-сімейні (див. *Парцеляція*) форми вир-ва.

На пізньопервісно-прецивілізаційній стадії формуються два осн. шляхи розвитку землеробсько-скотарських сусп-в: сх., пов'язаний з посиленням ролі ранньополіт. органів племен-вождівств у системі вир-ва та перерозподілу, та зх. (антич., європ.), де відповідні тенденції не набувають значного поширення й госп-во ґрунтується на системі автономних, хоча й об'єднаних в общини родин.

Сх. шлях характеризується:

1) тим, що зростання ефективності економіки забезпечується за рахунок удосконалення держ. управління нею;

2) редистрибутивно-госп. концентрацією додаткового (а значною мірою й необхідного) продукту та трансформацією його в престижні цінності, володіння якими символічно засвідчує високий статус носіїв-персоніфікаторів племінної та держ. влад;

3) розвитком організованих ремесел при ста́вках-столицях вождів-князів;

4) централізованою зовн. торгівлею. Колективний спосіб вир-ва та редистрибутивна система блокують приватизаційні тенденції та зумовлюють тотальне панування держ. влади-власності над парцелою, що позначається на всіх аспектах сусп.-політ. та культ.-культового життя. Цей шлях привів до створення деспотично-бюрократичних Д. давньосх. типу на Близькому і Середньому Сході, в Пд. та Сх. Азії, в доколумбовій Америці.

Другий, зх., шлях за тогочасних умов, а вони залишалися принципово подібними аж до початку *залізного віку* (епохи виплавки заліза й застосування його у вигляді знарядь праці та зброї), був нездатний забезпечити вихід сусп-в, які по ньому просувалися, на цивілізаційний рівень. Зх. шлях почав розкривати свої продуктивні можливості значно пізніше сх. — з 1 тис. до н. е.

Перші Д. виникають там, де набуло поширення масштабне іригаційне землеробство — в долинах великих рік Ніл, Тигр та Євфрат, Інд. В ін. кліматичних умовах (Мінойський Кріт, ольмеки та майя, найдавніший Китай тощо) ранні цивілізації формувалися на ін. госп. основі (не поливного землеробства), але й тут вирішальна роль належала орг. діяльності владних структур, що забезпечували ефективне функціонування систем вир-ва та перерозподілу матеріальних благ. Д. виконувала тоді насамперед орг.-госп. та реліг.-культові функції і певною мірою — військ.-політ. та юрид.-правові. В зародковому стані всі ці функції наявні вже на рівні племінної організації пізньопервісної доби.

Перші Д. (Єгипет, Дворіччя) утворилися на межі 4—3 тис. до н. е. і являли собою низку взаємопов'язаних номових міст-д-в, які відносно швидко, в долині Нілу, і дещо повільніше, в Месопотамії, об'єднувалися в централізовані царства-деспотії (давньоєгип. Раннє царство, царства Аккада та III династії Ура в Дворіччі, Елам). Від кін. 3 тис. до н. е. в їхній політиці спостерігається наростання експансіонізму. Від поч. 2 тис. до н. е. експансіонізм стає характерним і для поведінки Д., що утворилися в Анатолії та Егеїді (Хеттське царство, Мінойський Кріт, Мікенська Греція), Пн. Китаю часів Шан-Інь і раннього Чжоу.

Поступово формується цілісна східносередземномор.-передньоазійська міждерж. система часів *бронзового віку*. Згодом складаються й перші Д. імперського типу (Єгипет доби Нового царства 2-ї пол. 2 тис. до н. е., Новоассірійське та Нововавілонське царства, нарешті Перська д-ва Ахеменідів 1-ї пол. — серед. 1 тис. до н. е.).

На момент виходу Д. сх. типу на ранньоцивілізаційний рівень вони становили низку ранньокласових міст-д-в номового зразка з більш-менш виразно виявленою 2-секторною економікою: 1-й сектор — держ.-храмово-палацовий, 2-й — держ.-общинний. Обидва сектори перебували під контролем ранньодерж. органів, чия влада-власність реалізовувалася через редистрибутивну систему. У держ.-храмово-палацовому секторі вир-во й перерозподіл мали суто централізований, адм.-бюрократичний характер, а безпосередні виробники, не володіючи засобами вир-ва, були лише працівниками відповідних великих госп. комплексів, мали особисту юрид. правоспроможність і певні (часто лише номінально) соціальні права. В держ.-общинному секторі, який також був залучений до колективних робіт, продовжувало функціонувати домогосп-во як елементарна соціально-екон. одиниця. Двосекторність була притаманною й нижньомесопотамським містам-д-вам ранньодинастичної доби, й містам-д-вам майя (тут ця двоїстість так і не була подолана до початку конкісти).

Для другого етапу розвитку Д. сх. типу в політ. плані характерним стає створення централізованих деспотій, у межах яких відбувається об'єднання іригаційних систем усього річкового басейну (Нілу, Тигру та Євфрату тощо). За таких умов палацово-храмові г-ва колиш. номів перетворюються на єдину заг.-держ. екон. систему, яка поглинає общинні домогосп-ва. Різні варіанти саме такого розвитку спосте-

рігаються й у Єгипті, принаймні з часів Давнього царства, й у Дворіччі, в часи царства Аккада та особливо за III династії Ура. У Новому Світі класичним зразком такого розвитку сусп-ва є д-ва інків, де супербюрократизована держ. економіка виникає навіть не будучи детермінованою госп. доцільністю створення там величезних управлінських структур (як це було в Єгипті й Дворіччі, де підґрунтям централізації була широкомасштабна іригація). Очевидно, приблизно на такому ж шляху розвитку перебували на час їхньої загибелі й сусп-ва Хараппської цивілізації долини р. Інд та Теотіуакана в Центр. Мексиці. Створення супербюрократичної держ.-централізованої економіки неодмінно породжує глобальну кризу цивілізації, й гол. причиною такої кризи є поступове обмеження можливостей індивідуальної діяльності. Всезаг. регламентація та блокування особистісних форм прояву творчої енергії зумовлюють стагнацію та агонію цього типу цивілізації: розпад такої цивілізації, за відсутності в неї серйозного зовн. противника, може тривати 2—3 століття (як єгип. Давнього царства після спорудження великих пірамід), а за наявності істотних зовн.-політ. труднощів — відбуватися з вражаючою швидкістю (як, напр., д-ви III династії Ура чи д-ви інків).

Крах супербюрократичної ранньої Д. не визначає однозначно долю нащадків її творців. В одних випадках нащадкам так і не вдається власними силами відтворити держ.-цивілізаційні структури, як було в долині р. Інд до приходу туди індоаріїв. В ін. — криза долається власними силами, при цьому виробляються певні внутр. механізми стимулювання подальшого розвитку, але в цілому відтворюються попередні зразки держ. та ін. структур, як було в Єгипті при переході від Давнього царства до Середнього й від Середнього до Нового. В ін. випадках нова цивілізаційна система, що створюється на ґрунті попередньої, хоча і відтворює ті її елементи, без яких у відповідних екологічно-істор. обставинах існування Д. взагалі неможливе, але водночас породжує й нові сили, дія яких визначає перехід сусп-ва від ранньокласового рівня розвитку до т. зв. станово-класового (традиційні сусп-ва). Прикладом цього може послужити месопотамська державність, відродження якої після краху д-ви III династії Ура супроводжувалося легалізацією елементів приватновласницької економіки в лихварсько-торг.-ремісничій діяльності, принаймні за часів Старовавилонського царства. З цього моменту (з 1-ї пол. 2 тис. до н. е.) спостерігаємо перші кроки на шляху відокремлення власності від держ. влади. З'являється хай і цілком підлеглий Д., але все ж таки автономний у своїй підприємницькій діяльності власник, і це приводить до того, що жорстка кореляція між соціальним, політ. і майновим статусом індивіда, яка була характерною для попереднього держ. ладу, істотно послаблюється.

Навколо найдавніших центрів цивілізаційного розвитку за доби середньої й пізньої бронзи та залізного віку, переважно в передгір'ях, на мор. узбережжі та о-вах, то тут, то там почали складатися цивілізації-супутники. Вир-во додаткового продукту тут відбувалося також здебільшого в межах невеликих міст-д-в, які часто мали вигляд палаців як центрів екон., політ. та культ.-культового життя з прилеглими до них посадами та більш-менш віддаленими с.-г. поселеннями. Втім обсяг додаткового продукту, що міг бути виготовлений в кожному з таких соціальних організмів, був вкрай незначним. Водночас, залежно від конкретних обставин, той чи ін. володар міг поширювати своє панування над сусідніми соціумами й у вигляді *данини* відчужувати частину виробленого там додаткового продукту. Тому розвиток державотворчого процесу тут відбувався шляхом завоювань, здійснення яких потребувало створення великих військ.-політ. об'єднань (складних соціальних організмів) під головуванням найсильнішого політико-адм. центру, що експлуатував своїх сусідів васально-данницьким чином. Класичними прикладами такого розвитку є Хеттське царство й царство Мітанні, Мінойський Кріт й Ахейська Греція. Подібний перебіг подій мав місце в 2-й пол. 2 тис. до н. е. в долині р. Хуанхе (д-ва Шан-Інь). Близькі до такого військ. типу Д. були притаманні й Азії ранньозалізного віку: Фрігія, Урарту, Мідія, перші індоарійські д-ви пн. ч. п-ва Індостан, ранньочжоуська система в Китаї тощо.

Схожими за політ. та соціально-екон. структурою були й численні середньовічні ранньодерж. об'єднання Сх. Європи (*Київська Русь*, Волзька Булгарія; див. *Болгари волзькі*), Далекого Сходу (Когурьо в Кореї, Ямато в Японії), Пд.-Сх. Азії (Фунань, д-ва Шріваджів) та Тропічної Африки (Гана, Малі, Сонгай у Зх. Африці).

Приблизно з серед. 1 тис. до н. е. в істор. поступі починають з'являтися локуси з «осьовим часом». Атрибутом цих локусів є людина, яка протиставляє себе родові та Д.: старозавітні пророки викривають царів, грец. філософи відкидають традиційні уявлення про богів, зороастрійці наголошують на притаманній кожному свободі вибору між добром і злом, джайни й буддисти не визнають сакральності варново-кастового поділу сусп-ва, а даоси глузують над держ. службою, церемоніями та ритуалами.

Саме в локусах з «основним часом» формуються ранньодерж. сусп-ва нового зразка. Такі сусп-ва поступово входили в симбіоз з давнішими Д. відповідного регіону (так, зокрема, розгорталися події в Зх. Азії) й уже разом з ними повільно прямували до радикальної трансформації подальшого істор. поступу.

Цей процес тривав багато століть. Особливим чином відбувався поступ там, де ранньодерж. система нового типу формувалася в умовах цивілізацій, яким притаманна була релігійність з розвинутою особистісною складовою (християн., мусульманська, індуїстська, буддійська тощо). При цьому, однак, Д., набуваючи нових ознак, переймала й специфіку сусп. устрою тих цивілізацій, складовою частиною яких вона ставала.

Сх. традиції сусп. устрою доби традиційних цивілізацій і в нових умовах (пізня давнина й «довге» середньовіччя до утворення світ. колоніальної системи в 19 ст. — Китай, Індія, Персія,

Араб. халіфат, Осман. імперія) зумовлювали неподільність влади Д. та її (Д.) фактичне верховенство щодо власності на землю, природні та людські ресурси, а також соціально-політ. й соціально-екон. панування держ. апарату над індивідом, який, навіть володіючи власністю, не мав відносно Д. гарантованих прав.

Зосередження в руках такої д-ви всієї повноти екон. та політ. влади, освяченої офіц. духовенством, за відсутності здатних протистояти їй політ. структур позбавляло людину можливості робити політ. вибір. Власність (у вигляді власності на торг.-фінансовий капітал та рухоме майно), хоча і була до певної міри автономною, але рівень цієї автономності ще не був таким, аби вона (власність) могла скласти реальну опозицію до тотальної держ. влади, і тому вона залишалася їй підпорядкованою.

Кожне сх. сусп-во виробило також певні соціальні структури для захисту й гарантування традиційних прав своїх членів. У Китаї таким інститутом була розгалужена родинна система, освячена конфуціанським каноном, в Індії — варново-кастова система, яка спиралася на беззаперечний авторитет Вед, в мусульманському світі — закони шаріату, що ґрунтуються на *Корані.*

Якщо на Сході людина навіть після глибинних трансформаційних зрушень істор. поступу ще тривалий час неодмінно підпорядковувалася д-ві, яка була щодо неї відчуженою самодостатньою силою, то на Заході, вже з часів Стародавньої Греції, з'являються вільні громадяни, які були (звичайно, не в новоєвроп. розумінні) економічно самостійними приватними власниками і які в своїй сукупності становили громадян. суспільство (спочатку в межах поліса, згодом — середньовічної міськ. комуни, і нарешті — новоєвроп. ліберально-демократ. д-ви), якому (за умов ідеальної реалізації демократ. форми правління) підпорядковуються всі держ. інститути.

Інакше кажучи, на Заході державність стала феноменом похідним, вторинним щодо сусп-ва приватних власників (громадянами якого, зрозуміло, є далеко не всі члени відповідних соціальних організмів).

Зх. політ. модель (в її полісній, класично-антич. чи бурж., зх.-європ.-пн.-амер. формі) заснована на варіативній і досить стійкій рівновазі протипокладених одна одній сусп. сил — держ. влади та приватної власності (амплітуда коливань співвідношення цих сил може бути досить значною, як, скажімо, у Франції, де державність еволюціонувала від абсолютизму 18 ст. через добу Франц. революції кін. 18 ст. до класичної бурж. державності та від останньої через соціальні катаклізми, світ. війни та тоталітаризм 1-ї пол. 20 ст. до зх. ліберальної демократії з соціально орієнтованою ринковою економікою).

Наявність у сусп-ві приватної власності, яка має належне правове та владне забезпечення, визначає екон. (а отже, хоча б потенційно, й будь-яку ін.) самостійність індивіда, гарантує можливість існування та розвитку громадян. сусп-ва. Така система органічно продукує екон., соціально-політ. й культ. конкуренцію, яка надає можливість особі вибирати — з ким і заради чого їй жити.

Проте соціальні групи, які не мають приватної власності (пролетарі доби класичного *капіталізму*; див. *Пролетаріат*) чи які навіть самі є об'єктом власності (раби), зазнають в таких сусп-вах не менш жорстокої експлуатації, ніж залежні категорії людей в деспотіях Сходу.

Якщо на Сході, де і політ., і екон. влада концентрувалася в руках д-ви, людина принципово залежала від адм.-бюрократичного апарату, то на Заході, де влада та власність, починаючи з доби виникнення антич. поліса, дедалі більше віддалялися одне від одного, вона (людина, індивід) поступово отримувала значно кращі шанси для відстоювання своєї свободи не лише в духовному, реліг.-філос., а й у земному, практичному, в т. ч. й політ. плані.

Зх. шлях розвитку визначався індивідуалізацією, так би мовити, прогресуючою приватизацією найрізноманітніших сфер життєдіяльності. Витоки цієї «приватизаційної» тенденції сягають глибин первісності.

В нео-енеолітичній Європі не було потреби в колективних формах вир-ва й перерозподілу с.-г. продукції в скільки-небудь значних масштабах, бо кожна сім'я могла самостійно забезпечити себе необхідним мінімумом харчів, найпростіших виробів та знарядь праці.

З переходом до племінного рівня орг. життя значно ускладнилося, проте домогосп-во на більшій частині Європи залишалося більш-менш автономною екон. та соціальною одиницею.

В Егеїді, що була центром випереджаючого розвитку в Європі впродовж більшої частини 1 тис. до н. е., вже з доби архаїки її мешканці уявляли собі соціальні відносини як горизонтальні взаємини, тобто як стосунки в принципі рівноцінних індивідів, але не як вертикальні, векторні, командні зв'язки, що сходять з висоти держ. влади до окремих виконавців царських наказів.

Вихідною причиною цього було народження на руїнах мікенської палацової системи полісної громади як союзу економічно самостійних домогосп-в, голови яких утворювали вищий владний орган — нар. збори. Особи, які обиралися самими чл. громади зі свого середовища й яким на певний час довірялося виконання громад. справ, були, по-перше, підзвітними громаді, а по-друге, не мали у своїх руках важелів екон. влади над ін. членами соціуму. Ін. словами, громад. сусп-во як союз власників — голів окремих домогосп-в породжувало й контролювало (зрозуміло, не завжди вдало, про що свідчить встановлення олігархічних і тиранічних режимів у численних полісах Стародавньої Греції) держ. інституції, діяльність яких в ідеалі мала бути спрямованою на задоволення інтересів усіх повноправних громадян-власників. За такої системи, доти, поки поліс не опинявся підпорядкованим якійсь зовн. силі або не підпадав під владу тирана, кожний з його громадян мав найширші можливості для творчої самореалізації, в т. ч. й у політ. сфері. Перешкодою цьому міг бути лише сам громад. колектив — верховний власник полісної землі та розпорядник полісного життя.

Як і давньогрец. полiси, подібні до них давньоітал. міські громади також являли собою інтегровані цілісності окремих домогосп-в, голови яких (домогосп-в) користувалися громадян. правами й самі формували власні органи самоврядування. За часів елліністичних монархій, а особливо за Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*), реальна самостійність таких громад дедалі більше порушувалася держ. бюрократією, але традиція самоврядування (зх.-середземномор. муніципії тощо) протрималася до кінця *античності* й перейшла в середньовіччя.

Античність, з точки зору зх. типу сусп-ва і Д., репрезентує, так би мовити, бічну еволюційну гілку істор. поступу, яку слід оцінювати як таку, що не мала достатніх потенцій для тривалого саморозвитку (вони були вичерпані нею ще задовго до створення Рим. імперії). Тому античність стала лише одним з компонентів, що в сукупності створили підгрунтя візант. та середньовічного зх.-християн. світів з їхніми специфічними формами Д. В останньому випадку (зх.-християн. світ) природа Д. визначалася не стільки рим. спадщиною, скільки традиціями варварських, переважно давньогерм. і, частково, кельтських політ. форм життя, в яких домінували військ. соціальні еліти (вожді-князі, потім королі з родовою аристократією та дружинниками).

Найвиразніше такі традиції проявилися там, де антич. імпульси найменше відчувалися, — в пн.-зх. областях Європи, зокрема прилеглих до Пн. моря (Пд. Скандинавія, Пн. Німеччина з Нідерландами, Брит. о-ви). Саме там, у «закутку», віддаленому від істор. виру 1 тис. до н. е. — поч. 1 тис. н. е., визрівали ті докорінні зх.-європ. сімейно-власницькі структури, які згодом на хвилі нових технологій, пов'язаних з оволодінням залізом, змогли піднятися на рівень державотворчої діяльності й незабаром визначили специфічний для Зх. Європи 2 тис. шлях розвитку.

У сх.-європ. (початково в межах зх. шляху) лінії становлення й поступу Д. місц. інтенції (найкраще це видно на матеріалах Лісостепової України; див. *Давня історія*) вже на початку ранньозалізного віку опинилися в найтіснішому переплетенні, по-перше, з кочівницько-степовими силами (а ці сили, у свою чергу, зазнали свого часу впливу з боку великих д-в Сходу), від яких багато чого перейняли, а по-друге, з сусідніми цивілізаціями середземномор.-передньоазійського кола (спочатку з антич., пізніше з мусульманською й од давньорус. часів з візант.-сх.-християн., а також з доби правління вел. княгині київ. *Ольги*, — із зх.-християн.).

До зони впливу зх.-християн. цивілізації території України, Білорусі та Литви, а потім і трансформованого в Рос. імперію Моск. царства (див. *Росія*), як й ін. народи поствізант. культ. кола — сх. романці, греки, серби, болгари, грузини, вірмени та ін., потрапили лише, відповідно, в 15—17 та 17—18 ст. А до того часу Моск. царство, свідомо орієнтуючись з часів вел. кн. моск. *Івана III* Васильовича на візант. традицію, у своїй політ. практиці успадкувало багато деспотичних золотоординських звичаїв (див. *Золота Орда*), а слов'яни пд.-сх. Європи, сприйнявши степові традиції ін., переважно тюркських, народів, створили козац. (див. *Козацтво*) органи самоврядування, які в Україні серед. 17 ст. породили інститути козац.-гетьман. Д. з полковим адм.-тер. устроєм (див. *Полковий устрій*, *Сотенний устрій*).

Державність зх.-християн., катол.-феод.-бюргерської цивілізації середньовіччя є принципово відмінною від ін. типів державності, зокрема й забюрократизованої візант.

Хоча феод.-ієрархійна структура стає домінуючою формою сусп. організації Заходу, яку певною мірою переймає й катол. церква, однак середньовічні міста-комуни, навіть коли вони були інкорпоровані в структури феод. володінь, за своїм внутр. устроєм аж ніяк не були феод.

Феодалізм як такий передбачає виключно вертикальні зв'язки на всіх рівнях ієрархійно побудованого соціуму (васально-сеньйоральні відносини), але структуроутворюючою основою середньовічних зх.-європ. міст (як і антич. полісів) були не вертикальні, а горизонтальні зв'язки, самоврядування та виборність посадових осіб.

Зх.-християн. світ зародився внаслідок романо-герм. синтезу (з подальшим підключенням до нього германомовного нас. Британії та Скандинавії, кельтів Ірландії, слов'ян Центр. Європи, угорців та сх. прибалтів) і розвинувся завдяки пізнішому утворенню в ньому в результаті ранньосередньовічного альянсу Франкської д-ви й рим. курії (див. *Ватикан*) хиткої двополюсної церк.-політ. структури.

Центри політ. та церк. впливів у Зх. Європі були географічно віддаленими один від одного й очолювалися різними особами (на відміну, напр., від мусульманського світу, де халіф і релігійно, й політично головував над усіма правовірними).

Впродовж 9 ст. створена франкським королем Карлом Великим (768—814, від 800 — імператор) держ. система почала руйнуватися і в 10 ст. (не без впливу спустошувальних нападів вікінгів, угорців та пн.-афр. мусульман) розпалася. З цього часу зростає нова, власне феод. аристократія, представники якої міцно утримують свої спадкові землі й усвідомлюють себе не в статусі королів. намісників і чиновників, а в статусі справжніх можновладців. З цього ж часу починається бурхливий розвиток середньовічних зх. міст — міськ. комун Фландрії, Німеччини та особливо міст-д-в Італії.

Від 12—13 ст. феодалізм починає руйнуватися, а анархізм і свавілля феодалів — приборкуватися королів. владою, яка вступає в союз з міськ. комунами.

Протягом 13—15 ст. створюються контури новоєвроп. територіально-держ. структур, у межах яких здебільшого починали складатися перші новоєвроп. нації. Базові засади *євроатлантичної цивілізації* формувалися саме в містах.

Зх.-християн. цивілізація утверджує незалежність власності від політ. влади. Вже в часи виникнення зх.-християн. світу приватновласницькі відносини пронизували не лише ремісничоторг. сферу (як було й на Сході), а й землеробство, хоча згодом над усіма цими горизонтальними

екон. зв'язками — передусім із соціально-політ. причин — була зведена феод. «надбудова».

Д. на Заході не була залучена власне до організації екон. діяльності, а, стоячи немовби осторонь, лише відчужувала позаекон. засобами додатковий продукт, передусім у селян, більшою чи меншою мірою особисто залежних від феод. структур. І хоча у сфері поземельних відносин у 15—16 ст. феод. сюзеренітет, який початково мав суто соціально-політ. походження, часто зливався з поземельною власністю, остання залишалася відносно політ. влади чимось зовн. Ще в більшій мірі це стосувалося торг. та лихварсько-банк., а згодом і пром. капіталів. Тому і Нідерландська революція 1566—1609, і Англ. революція 1640—60, і Франц. революція кін. 18 ст. під різними гаслами здійснювали одну й ту ж програму: максимально можливого унезалежнення власності від влади Д. й підпорядкування дій Д. інтересам приватних власників — *буржуазії.*

Ці характерні й специфічні властивості зх. Д. проявилися і в Пн. Америці, причому глибше й яскравіше, ніж у Європі, оскільки тут вони не були переобтяжені феод.-абсолютистською, клерикальною та корпоративно-цеховою спадщиною.

На кін. 18 ст. зх., вже євроатлантична, цивілізація створила новий тип Д., який передбачав чітке розмежування: 1) прав власності та держ. владно-адміністративних повноважень; 2) Д. та громадян. сусп-ва. Д. тут, долаючи абсолютистську спадщину, поступово набувала парламентсько-представницьких форм. В одних випадках парламентаризм поєднувався з монархічним принципом, більшою чи меншою мірою обмежуючи його (Велика Британія, Данія, Швеція, в 19 ст. Нідерланди, Бельгія, Італія, Німеччина та *Австро-Угорщина* тощо), а в ін. — набував форм республіки — президентської (США, згодом Франція) або парламентської (Швейцарія, після *Першої світової війни* — новостворені Австрія, *Чехословаччина*, Фінляндія, після *Другої світової війни* — Італія, Греція й ін.).

Певний час парламентаризм і конституціоналізм поєднувалися з колоніальним пануванням крупних зх.-європ. Д. (перш за все, Великої Британії та Франції, також Іспанії, Португалії, Нідерландів, Бельгії, нетривалий час Німеччини та Італії) над країнами за межами Європи. Парламентаризм формально був притаманний і тоталітарним та напівтоталітарним Д. комуніст. блоку. У Центр. і Пд.-Сх. Європі та в Сх. Прибалтиці він набув реального змісту на межі 80—90-х рр. 20 ст.

Утвердження в 20 ст. в окремих країнах тоталітаризму (однаково — комуніст., фашист. чи націонал-соціаліст.) було пов'язано з відступом назад від уже досягнутого рівня унезалежнення сусп-ва від Д.

Тоталітаризм підпорядковує сусп-во Д., а саму Д. — партії (яка уподібнювалася реліг. рухові) та/чи патерналістичному лідерові (Б.Муссоліні, А.*Гітлеру*, Й.*Сталіну*, Мао Цзедуну, Кім Ір Сену, Пол Поту).

Тоталітарні д-ви встановлювали всеосяжний контроль над приватною власністю (Італія, Німеччина) або запроваджували повну держ. власність на засоби вир-ва (СРСР, Китайс. Нар. Республіка (КНР)), тим самим підпорядковуючи собі особистість як політично, так і економічно.

Теорія та практика тоталітарних Д. передбачала ідеологічну обробку нас. відповідно до обраної правлячою партією доктрини.

Своєрідною реакцією на поступ тоталітаризму, держ. примусу і терору (*колективізація сільського господарства*, *голодомор 1933—1934 в УСРР* і *«єжовщина»* в СРСР, *голокост* і масові репресії в нацистській Німеччині та окупованих нею країнах Європи) стало поширення в демократ. країнах радикального лібералізму, який протиставляв Д. і сусп-во. На думку багатьох представників цього напряму (зокрема Ф. фон Хайєка), функції Д. слід звести до мінімуму. Подібне ставлення до Д. поширилось і в екзистенціоналістських та постмодерністських підходах до сусп.-політ. питань.

Проте наприкінці 20 ст. знову набирає сили ідея, що в сучасному сусп-ві регулювання соціальних процесів та екон. зростання потребує держ. втручання, а отже, таке регулювання є необхідною складовою діяльності Д. Вже не раз держ. регулювання позитивно проявило себе в кризових ситуаціях, як-от в США при подоланні кризи на поч. 1930-х рр. («новий курс» Ф.*Рузвельта*), у післявоєн. Німеччині та Японії, при модернізації КНР. Це регулювання було успішним і при створенні основ інформаційного сусп-ва в розвинутих країнах (США, Японії, країнах Зх. Європи). Таким чином сучасна Д. виконує не лише політ. (законодавчі, владно-адм. та суд.), а й, більшою чи меншою мірою, залежно від істор. обставин і традицій, соціальні та екон. функції.

За умов *глобалізації* форми та функції Д. трансформуються, а певні країни, поступаючись часткою власного суверенітету, добровільно об'єднуються в наддерж. утворення (напр., *Європейський Союз*) з метою підвищення конкурентоспроможності своїх нац. економік та щоб разом протистояти світ. викликам.

Останнім часом домінують 3 підходи до розуміння майбутнього Д. в глобалізовано-інформаціональному світі, які є хоча і дещо відмінними за акцентуванням, але не виключають один одного:

1) Д. має бути цілковито підпорядкована функціонуванню глобальної мегасистеми, перш за все дисципліні світ. ринку;

2) Д. хоча й зазнає впливу з боку глобалізаційних процесів, але ці впливи не будуть настільки потужними, щоб вони могли докорінно змінити природу та поведінку Д.;

3) роль Д. за умов посилення світ. викликів може навіть збільшуватися.

Літ.: *Wittfogel K.* Orietal despotism. A comparative study of total power. New Hawen, 1957; *Маркс К. і Енгельс Ф.* Маніфест комуністичної партії. В кн.: *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори, т. 4. К., 1959; *Енгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності та держави. Там само, т. 21. К., 1964; *Adams R.M.* The evolution of urban society: Early Mesopotamia and Prehispanic Mexico. Chicago, 1966; Общее и особенное в историческом развитии стран Востока. М., 1966; *Fried M.H.* The Evolution of Political Society. New York, 1967; *Polany K.* Primitive, Archaic and Modern Economics. New York, 1968; Проблемы истории докапиталистических обществ. М., 1968; *Платон.* Государство.

М.С. Державін.

В кн.: *Платон.* Сочинения, т. 3, ч. 1. М., 1971; *Renfrew C.* The Emergence of Civilization. London, 1972; *Ленін В.І.* Держава і революція. В кн.: *Ленін В.І.* Повне зібрання творів, т. 33. К., 1973; *Oppenheimer F.* The State. Montreal, 1975; *Service E.R.* Origins of the State and Civilization. New York, 1975; *Poggi G.* The Development of the Modern State. London, 1978; *Classen H.J., Skalnik P.* The Early State. The Hague, 1978; *Dyson K.* The State Tradition in Western Europe. Oxford, 1980; *Гоббс Т.* Левиафан. В кн.: *Гоббс Т.* Сочинения, т. 2. М., 1981; *Classen H.J.* The Study of the State. The Hague, 1981; *Haas J.* The Evolution of Prehistoric State. New York, 1982; *Васильев Л.С.* Феномен власти-собственности. В кн.: Типы общественных отношений на востоке в средние века. М., 1982; *Gailey C.* Power Relations and State Formation. Washington, 1988; *Павленко Ю.В.* Раннеклассовые общества: генезис и пути развития. К., 1989; *Вебер М.* Избранные произведения. М., 1990; *Гегель Г.В.* Философия права. М., 1990; *Джилас М.* Лицо тоталитаризма. М., 1992; *Вебер М.* Избранное. Образ общества. М., 1994; *Зиновьев А.А.* Коммунизм как реальность. М., 1994; *Його ж.* Запад. Феномен западнизма. М., 1995; *Аристотель.* Политика. Афинская полития. М., 1997; *Вебер М.* Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. К., 1998; *Пахомов Ю.Н. та ін.* Пути и перепутья современной цивилизации. К., 1998; *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. М., 1999; *Гайек Ф.А.* Право, законодавство і свобода. К., 2000; *Гегель Г.В.* Основи філософії права або природне право і державознавство. К., 2000; *Гоббс Т.* Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. К., 2000; *Кастельс М.* Информационная эпоха: Экономика, общество и культура. М., 2000; *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. К., 2000; Глобалізація і безпека розвитку. К., 2001; *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации: Философский анализ. К., 2002; *Пахомов Ю.Н. та ін.* Цивилизационные модели современности и их исторические корни. К., 2002; *Аристотель.* Політика. К., 2003.

Ю.В. Павленко.

ДЕРЖА́ВЕЦЬ — землевласник або місц. правитель у *Великому князівстві Литовському*, *Речі Посполитій*, *Гетьманщині* в 15—18 ст. Термін походить від слова «держава», яке за доби *середньовіччя* мало кілька значень: «міцність», «володіння», «маєток», «влада» тощо. Д. були здебільшого *магнати*, шляхтичі (див. *Шляхта*), старшини (див. *Козацька старшина*), які від верховної влади (короля, *великого князя*, *гетьмана* чи їх намісників) за свою службу одержували в тимчасове володіння маєтності, що офіційно вважалися держ. власністю (Д. не міг ними вільно розпоряджатися: продавати, закладати, дарувати, обмінювати).

О.І. Гуржій.

ДЕРЖА́ВІН Микола Севастянович (15(03).12.1877—26.02.1953) — історик, філолог, етнограф, славіст. Акад. АН СРСР (1931), почесний чл. Болг. АН (1946). Н. в с. Преслав Бердянського пов. Таврійської губ.(нині село Приморського р-ну Запоріз. обл.) в родині вчителя. Навч. в Петерб. ун-ті (1896—97) і Ніжин. історико-філол. ін-ті (1897—1900). У ці роки розпочав етногр. дослідження болгар-поселенців Пд. України (Таврійської губ.). 1900—07 працював викладачем у г-зіях Тифліса (нині м. Тбілісі) й Батумі (обидва нині міста в Грузії), водночас займався питаннями етнографії народів Закавказзя. 1903, 1909—10 працював в архівах Болгарії. 1912—17 — приват-доц. Петерб. (від 1914 — Петрогр.) ун-ту. 1916 захистив магістерську дис. на тему «Болгарські колонії в Росії». Від 1917 — проф. Петрогр. (від 1924 — Ленінград., нині — С.-Петерб.) ун-ту: 1922—25 — ректор, 1925—28 — декан ф-ту мови й літ., 1925—49 — зав. кафри слов'ян. філології. Багатогранна наук., пед., сусп. діяльність Д. у справі розвитку слов'янознавства: 1931—34 — дир. Ін-ту слов'янознавства АН СРСР у Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*); 1947—53 — кер. Ленінградського від-ня Ін-ту слов'янознавства АН СРСР, 1942 — чл. *Всеслов'янського антифашистського комітету*.

Творча спадщина різноманітна і складає понад 500 наук. праць. Осн. роботи присвячені проблемам історії, к-ри, літ., етнографії народу Болгарії та ін. слов'ян. народів. У спадщині вченого — чимало статей про Т.*Шевченка* («Тарас Григорович Шевченко», 1921; «Творчість Т.Шевченка в його історичному та ідеологічному оточенні», 1932). Поділяв погляди рад. філолога й археолога М.Марра. Зазнав ідеологічного тиску. 1952 змушений був публічно — на сторінках ж. *«Вопросы истории»* покаятись за свої «помилки» в переконаннях.

П. у м. Ленінград.

Тв.: Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии): Материалы по славянской этнографии. София, 1914; Болгарско-сербские взаимоотношения и македонский вопрос. СПб., 1914; Вековая борьба славян с немецкими захватчиками. М., 1943; История Болгарии, т. 1—4. М.—Л., 1945—48; Христо Ботев — поэт-революционер. 1847—1876. М.—Л., 1948; Иван Вазов. Жизнь и творчество. М.—Л., 1948.

Літ.: Список трудов Н.С. Державина в области славяноведения (1898—1952). «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР», 1953, вып. 11; Историки-слависты СССР: Библиографический словарь-справочник. М., 1981.

Т.О. Комаренко.

ДЕРЖА́ВНА ВА́РТА УКРАЇ́НСЬКОЇ ДЕРЖА́ВИ 1918 — служба правопорядку в Україні за режиму гетьмана П.*Скоропадського*. Утворена законом *Ради міністрів Української Держави* від 18 трав. 1918. На підставі цього закону, міську й повітову міліцію було передано під начало *губернських і повітових старост* та перейм. на Д.в.У.Д.

9 серп. 1918 затверджено статут Д.в.У.Д., очолював її департ. при МВС *Української Держави*. Персонал та інституції варти (заг., карно-розвідувальна, інформаторська) підпорядковувалися губернському старості. Йому на допомогу призначали пом.-інспектора варти в губернії.

У містах та ін. населених пунктах, крім *Києва*, кількість вартових була встановлена з розрахунку 1 вартовий на 400 осіб. У великих містах (Києві, *Одесі*, *Харкові*, *Миколаєві*) стояли резервні дивізіони (по 260 осіб), а в *повітах* — резервні сотні кінних вартових (по 100 осіб). Кількість вартових для Києва була встановлена з розрахунку 1 вартовий на 933 особи. Крім того, окремо було створено корпус залізничної варти, поділений на 7 р-нів: Київ., Одес., Пд., Катериносл., Лівобереж., Харків., Подільський. Після повалення режиму гетьмана П.Скоропадського (див. *Протигетьманське повстання 1918*) *Директорія* УНР 4 січ. 1919 ліквідувала інститут Д.в.У.Д.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр., т. 2. Нью-Йорк, 1954; К., 2002.

О.І. Лупандін.

ДЕРЖА́ВНА ДУ́МА РОСІ́ЙСЬКОЇ ІМПЕ́РІЇ — представницький законодавчий орган у *Російській імперії*. Діяла, з перервами, від 10 трав.(27 квіт.) 1906 до 12 берез.(27 лют.) 1917 (див. *Лютнева революція 1917*). Нелегітимно існувала з берез. по листоп. (жовт.) 1917 (див. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*). Остаточно ліквідована 31(18) груд. 1917 декретом РНК Рад. Росії. Було скликано та розпущено 4 Д.д.Р.і.

1-ша Д.д.Р.і. працювала з 10 трав.(27 квіт.) по 21(08) лип. 1906. Заг. кількість депутатів у ній сягала 478 осіб, з них: кадетів (див. *Конституційно-демократична партія*) — 179, автономістів — 63, *октябристів* — 16, безпарт. — 105, *трудовиків* — 97, соціал-демократів — 18. Голова — С.Муровцев, секретар — кн. Д.Шаховськой. Розпущена у зв'язку з випуском антиурядової Виборзької відозви (див. *Виборзька акція депутатів Першої Державної думи 1906*).

2-га Д.д.Р.і. працювала з 5 берез.(20 лют.) до 15(02) черв. 1907; налічувала 518 депутатів, у т.ч.: соціал-демократів — 65, есерів (див. *Партія соціалістів-революціонерів*) — 37, нар. соціалістів — 16, трудовиків — 104, кадетів — 98, правих та октябристів — 54, націоналістів — 76, безпарт. — 50, чл. фракції «козача група» — 17. Голова — Ф.Головін, секретар — М.Челноков. Припинила існування у зв'язку з введенням у дію нової системи голосування (див. *Третьочервневий переворот 1907*).

3-тя Д.д.Р.і. функціонувала з 14(01) листоп. 1907 по 22(09) лип. 1912. В її складі було 442 депутати, серед них: правих — 50, націоналістів та поміркованих — 97, октябристів — 154, прогресистів — 28, кадетів — 54, мусульман — 8, членів «Польського кола» — 11, литов.-білоруської групи — 7, трудовиків — 14, соціал-демократів — 19. Голови — М.Хомяков, О.Гучков, М.Родзянко. Секретар — І.Созонович. Склала повноваження у зв'язку з закінченням строку своєї діяльності.

4-та Д.д.Р.і. працювала з 28(15) листоп. 1912 до 19(06) жовтня 1917, налічувала 441 депутата, у т.ч.: правих — 65, націоналістів та поміркованих — 120, октябристів — 98, прогресистів — 48, кадетів — 59, трудовиків — 10, безпарт. — 7, соціал-демократів — 14, діячів націоналістичних груп — 21. Голова — М.Родзянко. Секретар — І.Дмитрюков. Була розпущена указом імп. *Миколи II* 12 берез.(27 лют.) 1917, але продовжувала нелегітимно існувати ще 8 місяців.

До компетенції Д.д.Р.і. входило досить широке коло питань (окрім справ Мін-ва імператорського двору та уділів і деяких таємних статей держ. бюджету). Д.д.Р.і. регулярно звітував уряд країни. В цілому робота Д.д.Р.і. сприяла радикалізації суспільства. Зокрема частина діячів 4-ї Д.д.Р.і. 14—15(1—2) берез. 1917 створила «Тимчасовий монархічний комітет», що згодом перетворився на *Тимчасовий уряд.*

Літ.: *Милюков П.Н.* Вторая Дума. СПб., 1908; *Обнинский В.П.* Новый строй, ч. 1—2. М., 1911; *Родзянко М.В.* Государственная Дума и Февральская революция. Ростов-на-Дону, 1919; *Таганцев Н.С.* Пережитое: Учреждение Государственной Думы в 1905—1906 гг., вып. 1—2. Пг., 1919.

О.М. Машкін.

ДЕРЖА́ВНА ПЛА́НОВА КОМІ́СІЯ ПРИ РА́ДІ НАРО́ДНИХ КОМІСА́РІВ УСРР (від 1936 — УРСР; Держплан УСРР — УРСР) — респ. орган, який здійснював заг.-держ. планування розвитку нар. г-ва республіки та контроль за виконанням нар.-госп. планів в УСРР—УРСР. Ств. 28 верес. 1921. Підпорядкована Укр. екон. нараді, пізніше — Раді нар. комісарів (від 1946 — РМ) УСРР—УРСР та Держплану РСФРР, а з 1922 — Держплану СРСР. Діяла відповідно до директив центр. і респ. парт. органів. В основу організації і діяльності Держплану УСРР—УРСР було покладено т. зв. принцип *демократичного централізму.* Обсяг централізації планового кер-ва визначався особливостями екон. політики уряду *СРСР.*

Структура апарату Держплану УСРР—УРСР змінювалася відповідно до завдань держ. планування. Керівні органи незмінно складалися із голови комісії, який призначався ВУЦВК (від 1937 — ВР УРСР), заст. голови і членів Держплану за призначенням РНК—РМ УРСР. Для оперативного кер-ва діяльністю комісії РНК—РМ УСРР—УРСР затверджувала колегію в складі голови (голова колегії), заступників голови, а також керівних працівників — чл. Держплану. Апарат формувався із галузевих відділів, зведених відділів і відділів матеріальних балансів; з часом у складі Держплану були утворені Головний обчислювальний центр, держ. експертна комісія, НДІ, Рада з вивчення вироб. сил УРСР АН УРСР. Від 1960 Держплан УРСР видавав ж. «Економіка України».

Якщо на поч. 1920-х рр. Держплан УСРР займався лише розробкою проектів поточних планів розвитку місц. г-ва й окремих галузей нар. г-ва республіки, то вже наприкінці 1920-х рр. він приступив до комплексного перспективного планування в межах нар. г-ва республіки, яке підпорядковувалося заг.-союзним та респ. мін-вам і відомствам. По г-вах, керованих заг.-союзними госп. органами, Держплан УСРР—УРСР складав лише пропозиції щодо їхнього розвитку. Основу для заг.-респ. планування становили проекти планів підпр-в, орг-цій, об-нь, виконкомів обл. (міськ.) рад депутатів трудящих, мін-в і відомств УСРР—УРСР, планових комісій екон. р-нів. Методику планових розрахунків визначав Держплан СРСР.

Літ.: *Лортикян Э.Л.* Развитие социалистического планирования в переходный период от капитализма к социализму (На материалах Украинской ССР). К., 1962; *Кочубей А.Д.* Планування і господарське керівниц-

Перше засідання Другої Державної думи Російської імперії. Санкт-Петербург, лютий 1907.

тво на сучасному етапі. К., 1963; *Уринсон М.С.* Планирование народного хозяйства в союзных республиках. М., 1963.

О.М. Мовчан.

ДЕРЖА́ВНЕ ВИДАВНИ́ЦТВО УКРАЇНИ. Ств. в трав. 1919 у *Києві* як Всеукр. вид-во (Всевидав) при ВУЦВК. Від січ. 1920 діяло як Всеукр. вид-во (Всеукрдержвидав) у віданні Президії

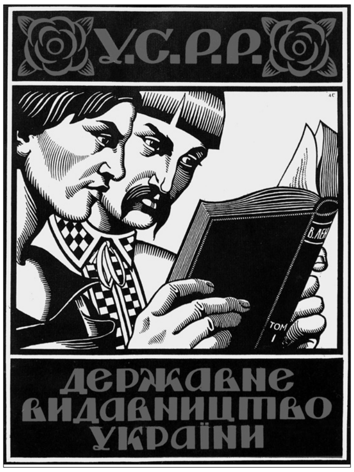

Марка Державного видавництва України. Худож. А.Страхов. 1922.

ВУЦВК, від трав. 1921 — Наркомату освіти УСРР. Із серпня 1922 перетворено на Державне вид-во України. Розміщувалося в *Харкові* й мало мережу губернських від-нь та представництв у *Москві*, Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*) й ін. містах *СРСР*. Випускало худож., навч., сусп.-політ. та ін. літ., регулювало видавничу діяльність різних установ. Крім книг, Д.в.У. випускало альманахи, журнали, зокрема *«Плуг»*, *«Гарт»*, *«Червоний шлях»*, *«Життя і революція»*, «Критика», «Красне слово» та ін. Серед співробітників вид-ва були укр. письменники: В.*Блакитний*, І.Багмут, М.Йогансен, В.*Коряк*, С.Пилипенко, П.*Тичина* та ін. 1930 на базі Д.в.У. створене Держ. видавниче об-ня України.

Літ.: *Руда З.І.* До історії Державного видавництва України (ДВУ). В кн.: Українська книга. К.—Х., 1965.

П.М. Бондарчук.

ДЕРЖА́ВНЕ ПОЛІТИ́ЧНЕ УПРАВЛІ́ННЯ УСРР (ДПУ УСРР) — відомство держ. безпеки (спец. служба) Рад. України, що існувало 1922—34. Утворене за постановою ВУЦВК від 22 берез. 1922 при НКВС УСРР замість скасованої *ВУЧК*. Цьому передувала реорганізація *ВЧК* на ДПУ при НКВС РСФРР згідно з постановою Всерос. ЦВК від 6 лют. 1922. Голова ДПУ УСРР був водночас наркомом внутр. справ та повноважним представником ДПУ РСФРР в Україні та Криму. Йому підпорядковувалися особливі й транспортні відділи та війська ДПУ на тер. УСРР. Місц. органами ДПУ були губвідділи при губвиконкомах, транспортні відділи, особливі від-ня (відділи) при губвідділах ДПУ, корпусах і д-зіях *Українського військового округу*, органи охорони кордонів.

До завдань ДПУ входило: попередження й придушення відкритих контрреволюц. виступів; боротьба з бандитизмом і збройними повстаннями; викриття контрреволюц. орг-цій та осіб, діяльність яких спрямовувалася на підрив госп. життя країни; охорона держ. таємниць і боротьба зі шпигунством; охорона залізничних та водних шляхів сполучення, боротьба з крадіжками вантажів та злочинами, спрямованими на руйнування транспорту або зменшення його пропускної спроможності; політ. охорона кордонів д-ви, боротьба з контрабандою й незаконним переходом кордонів; виконання спец. завдань верховних органів влади.

ДПУ УСРР мало право проводити обшуки, арешти та виїмки (збір) речових доказів за злочинами, що входили до його компетенції. Нагляд за справами, які порушувало ДПУ, здійснював прокурор УСРР, після чого вони надходили до ревтрибуналів або нар. судів. Постановами ВУЦВК від 6 верес. і 6 груд. 1922 ДПУ надавалося право адм. висилки осіб, причетних до контрреволюц. злочинів, підозрюваних у бандитизмі й контрабанді, раніше двічі засуджених за кримінальні злочини. При НКВС УСРР створили особливу комісію з питань висилання, згодом — Особливу нараду при ДПУ УСРР.

Після утворення *СРСР* на базі ДПУ при РНК РСФРР було утворено Об'єднане держ. політ. управління (далі — ОДПУ при РНК СРСР) з тими ж самими функціями, що й ДПУ. 15 листоп. 1923 ЦВК СРСР затвердив Положення про ОДПУ СРСР та його органи, згідно з яким ОДПУ відало діяльністю респ. і місц. органів ДПУ та здійснювало «безпосередню оперативну роботу в загальносоюзному масштабі». 13 серп. 1924 ВУЦВК і РНК УСРР затвердили Положення про ДПУ УСРР, згідно з яким ДПУ виводилося з підпорядкування НКВС УСРР і утворювалося при РНК УСРР. Голова ДПУ УСРР призначався ВУЦВК за погодженням з ОДПУ і вважався уповноваженим ОДПУ при РНК УСРР.

Центр. апарат ДПУ складався з Колегії при голові ДПУ (визначала заг. напрями роботи та вирішувала орг. питання), Адм.-орг. частини (АОЧ), Секретно-оперативної частини (СОЧ) і Транспортного від. (ЮЖОКТОГПУ — Транспортный отдел ГПУ Южного округа путей сообщения). Провідними відділами були: Секретний (СВ), Контррозвідувальний (КРВ), Екон. (ЕКВ, невдовзі його було перетворено на екон. частину—ЕКЧ), Особливий (ОВ), Інформаторський (ІНФВ) та ін. Губвідділи ДПУ складалися із заг.-адм. (поділялася на госп. й адм. від-ня) і секретно-оперативної (секретне та контррозвідувальне від-ня, військ., екон., по боротьбі з бандитизмом, інформаторсько-агентурна і реєстраційно-стат. групи) частин.

У ході реорганізації центр. апарату були створені Обліково-інформаційна частина (ОІЧ), відділи для контролю за дотриманням режиму таємності, ведення шифрувальної роботи та здійснення політ. контролю; частини перетворено на управління. У грудні 1930 було ліквідовано НКВС УСРР, а в складі ДПУ згодом створено Управління робітн.-сел. міліції (УРСМ). До відання ДПУ передали й виправно-трудові установи — пром. та с.-г. колонії. 1931 СВ та ІНФВ об'єднали у Секретно-політ. від. (СПВ) у складі Секретно-оперативного управління (яке 1932 було ліквідовано).

Згодом до компетенції ДПУ було додано боротьбу зі спекуляцією, службовими й госп. злочинами та надано право застосовувати одночасно з адм. висилкою ін. форми позасуд. репресії (до смертної кари включно). Наприкінці 1928 ДПУ могло з дозволу

прокурора здійснювати дізнання та слідство за всіма злочинами, передбаченими Кримінальним кодексом УСРР. У черв. 1929 за рішенням політбюро ЦК КП(б)У при Колегії при голові ДПУ утворено суд. трійку, яка розглядала закінчені слідством кримінальні справи, крім найважливіших, що надходили до Особливої наради при ДПУ УСРР.

Поруч із виконанням функцій, притаманних кожній спец. службі, ДПУ використовувалося кер-вом КП(б)У і як знаряддя боротьби з політ. й ідейною опозицією та як інструмент масового терору. Ця тенденція посилилася наприкінці 1920-х — поч. 1930-х рр., коли ДПУ проводило розслідування, за результатами яких відбулися резонансні суд. процеси (див. *«Шахтинської справи» процес 1928*; *«Промислової партії» процес 1930*; *«Спілки визволення України» справа 1929—1930*; *«Трудової селянської партії» справа 1930*; *«Українського національного центру» справа 1930—1931*; *«Весна»*; *«Української військової організації» справа 1933*), за якими засуджено багато представників гуманітарної, тех. і військ. *інтелігенції*. ДПУ залучалося до проведення хлібозаготівельних кампаній, примусової *колективізації сільського господарства*, розкуркулення, придушення сел. виступів під час *голодомору 1932—1933 в УСРР* та ін. репресивних держ. заходів, наслідками яких були великі людські втрати.

ДПУ УСРР очолювали: В.*Манцев* (1922—23), В.*Балицький* (1922—31, 1933—34), С.*Реденс* (1931—33); заст. голови: В.Балицький (1922—23), К.*Карлсон* (1924—34), І.*Леплевський* (1933), З.Кацнельсон (1934). Керівниками центр. апарату були: Ю.Євдокимов (СОЧ, КРВ), М.Бистрих (СОЧ, прикордонні війська, ОВ), Й.Блат (АОЧ, Екон. управління, В.Іванов (СОЧ, ОЇЧ), І.Леплевський (Секретно-оперативне управління), С.Западний (Обліково-інформаційне управління), С.Мазо, О.*Бронєвой* (Екон. управління), М.Добродицький (КРВ, ОВ), В.Карелін (ОВ), Є.Євгеньєв-Шептицький (КРВ), М.Панов-Бройде (Розвідвідділ), В.*Горожанин*, Г.*Люшков*, Б.*Козельський*, Ю.*Кривець*, М.Александровський (СВ—СПВ), М.Бачинський, Н.Рубінштейн, С.Цикліс (Адмінвідділ), Я.*Письменний* (секретар колегії ДПУ) та ін.

С.А. Кокін.

ДЕРЖА́ВНИЙ ІНСПЕКТОРА́Т В А́РМІЇ УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ 1919 — спец. інституція в *Армії Української Народної Республіки*. Ств. за часів *Директорії* УНР з метою зміцнення укр. ЗС і безпосереднього контролю за військами з боку д-ви. Ідея організації інспекторату була запозичена в Червоної армії (див. *Радянська армія*), яка, в свою чергу, використала досвід інституту *комісарів воєнних*, вперше створеного ще за часів *Французької революції кінця 18 століття*. 13 трав. 1919 було ухвалено закон «Про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях Української Народньої Республіки» й «Положення», які регламентували коло завдань інспекторату та держ. інспекторів, наголошуючи, що надзвичайні обставини вимагають від них бути «правою рукою й очима» вищої центр. влади з тим, «аби врятувати армію від розкладу й деморалізації». До складу інспекторату входили: гол. держ. інспектор (полк. В.*Кедровський*), який брав участь у засіданнях *Ради народних міністрів Української Народної Республіки* із дорадчим голосом, і держ. інспектори окремих управлінь, частин та з'єднань, уповноважені стежити за своєчасним і точним виконанням усіх наказів центр. військ. влади, запобігати саботажу, розпусті, пияцтву, мародерству, грабіжництву, недбалому ставленню до служби тощо. У крайніх випадках держ. інспектори наділялися правом усувати з армії «ворожий і непевний елемент», повідомляючи про це відповідне начальство, уряд і гол. отамана С.*Петлюру*. Якщо дії інспектора визнавалися безпідставними, він ніс відповідальність за законом «Про надзвичайні суди». 15 верес. 1919 Директорія УНР затвердила закон про встановлення «Статуту Державного інспекторату в армії Української Народньої Республіки», скасувавши прийняте в трав. «Положення». Статут у гол. пунктах дублював попередній документ, але водночас певним чином регулював також завдання та повноваження держ. інспекторів. Останнє стало наслідком низки гучних подій в армії, зокрема т. зв. виступу полк. П.*Болбочана* (П.Болбочан намагався «самовільно» очолити *Запорізький корпус Армії УНР* за сприяння держ. інспектора Запоріз. групи Армії УНР М.Гавришка, який своїм наказом усунув від виконання обов'язків командира корпусу полк. В.*Сальського* і призначив замість нього полк. П.Болбочана).

Держ. інспекторат ліквідовано 26 верес. 1919. В істор. літ. існують суперечливі оцінки Держ. інспекторату. Одні автори вважають, що праця інспекторів політизувала армію і тим послабила боєздатність військ. частин. Ін. вказують на те, що інспекторат сприяв «зміцненню дисципліни й порядку у військах».

Дж.: «Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народньої Республіки», 1919, вип. 24, ч. 318; Те саме, вип. 36, ч. 532.

Літ.: Історія українського війська. Львів, 1992; *Копиленко О.Л., Копиленко М.Л.* Держава і право України. 1917—1920. Центральна Рада. Гетьманство. Директорія. К., 1997; *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. К., 2001.

Т.В. Вронська.

ДЕРЖА́ВНИЙ КОМІТЕ́Т ОБОРО́НИ СРСР (ДКО СРСР) — надзвичайний вищий воєн.-політ. орган у *СРСР* у період *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, що зосередив у своїх руках усю повноту влади в д-ві. Ств. 30 черв. 1941 спільною постановою Президії ВР СРСР, ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР у зв'язку з тяжким становищем на фронтах і з метою найшвидшої мобілізації нар.-госп. та людських ресурсів для розгрому гітлерівців. Головою ДКО затверджено голову Раднаркому СРСР і ген. секретаря ЦК ВКП(б) Й.*Сталіна*. До складу ДКО ввійшли члени й кандидати в члени політбюро ЦК ВКП(б): В.*Молотов* (заст. голови), Л.*Берія*, К.*Ворошилов*, Г.Маленков, згодом: М.*Булганін,* М.*Вознесенський*, Л.*Каганович*, А.Мікоян. Кожен чл. ДКО відповідав за певну галузь воєн. економіки країни.

ДКО проводив політ., госп. й воєн. кер-во д-вою. Його постанови мали силу законів. Розпорядження ДКО були обов'язко-

вими для виконання всіма парт., рад., військ., госп., профспілковими й комсомольськими організаціями, громадянами СРСР.

ДКО були вжиті заходи, спрямовані на розбудову ЗС, а саме: створення гол. командувань напрямів і фронтів, удосконалення структури військ. з'єднань, формування й підготовку резервних армій, окремих частин і з'єднань спец. родів військ, підготовку й розстановку військ. кадрів. ДКО ставив перед Верховним Головнокомандуванням і в цілому перед ЗС воєн.-політ. завдання. Його представники виїжджали у війська діючої армії.

Велику увагу в діяльності ДКО було приділено кер-ву боротьбою рад. народу в тилу противника, об'єднанню зусиль фронту й тилу.

На початку війни ДКО керував переведенням нар. г-ва на воєн. рейки, зокрема мобілізацією людських ресурсів для потреб фронту й нар. г-ва, евакуацією пром. підпр-в і установ із р-нів, яким загрожувала гітлерівська окупація, на сх. країни та введенням їх там у дію. Від 1943 ДКО керував також реевакуацією підпр-в у р-ни СРСР, звільнені Червоною армією (див. *Радянська армія*), відбудовою зруйнованого нар. г-ва в зх. областях СРСР. ДКО встановлював терміни й обсяги постачання воєн. продукції фронту. Це дало можливість забезпечити війська необхідною кількістю озброєння, боєприпасів, палива, продовольства. Усі названі вище заходи ДКО здійснював через своїх уповноважених у союзних і автономних республіках, краях, областях, на підпр-вах і будовах важливого оборонного значення. В Україні та в Криму такими були місц. надзвичайні органи — міськкоми оборони на чолі з 1-ми секретарями обкомів або міськкомів КП(б)У, ств. у прифронтових р-нах, що перебували під загрозою ворожої окупації. Міськкоми об'єднували цивільну й воєн. владу на місцях, підпорядковували діяльність місц. підпр-в і установ, рад., парт., профспілкових і комсомольських органів, забезпечували мобілізацію всіх матеріальних і людських ресурсів України й Криму на задоволення потреб фронту.

У своїй діяльності ДКО спирався на апарат Раднаркому. Наркомат оборони та його управління були робочими органами ДКО з воєн. питань, безпосередніми виконавцями його розпоряджень.

4 верес. 1945 рішенням Президії ВР СРСР ДКО було ліквідовано.

Літ.: *Хрулев А.* Становление стратегического тыла в Великой Отечественной войне. «ВИЖ», 1961, № 6; *Беликов А.М.* Государственный комитет обороны и проблемы создания слаженной военной экономики. В кн.: Советский тыл в Великой Отечественной войне, кн. 1. М., 1974; Історія Української РСР, т. 7. К., 1977. Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985.

Н.М. Руденко.

ДЕРЖА́ВНИЙ ПРИРОДОЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й НАН УКРАЇНИ У ЛЬВО́ВІ. Як природничий музей відкритий 1880 на базі унікальних зібрань орнітолога В.Дзєдушицького. Нині в будинку музею (пам'ятка арх-ри 19 ст.) у 19-ти експозиційних залах (1,5 тис. м^2) міститься понад 9 тис. експонатів, у фондах їх зберігається більше 500 тис. Серед експонатів — колекції світ. значення: метеорити, бурштин, тропічні жуки, метелики, палеонтологічні матеріали із с. Старуня (нині село Богородчанського р-ну Івано-Франк. обл.). Чимало там і голотипів (бл. 250), за якими вперше у світ. науці описано нові види тварин і рослин. Гербарій налічує бл. 100 тис. аркушів. У наук. б-ці зберігається бл. 60 тис. назв природничої літератури. Крім пропаганди наук. знань, осн. напрямами роботи музею є вивчення видової різноманітності й екології окремих груп флори та фауни Зх. України. Музей періодично видає «Наукові записки» та «Каталог музейних фондів». З його діяльністю пов'язані імена академіків Є.*Лазаренка* й М.*Голубця* та чл.-кор. А.Лазаренка. Щороку музей відвідує бл. 80 тис. осіб. Він підтримує міжнар. зв'язки з ін. музеями, регулярно проводить конференції та наук. експедиції.

Літ.: Государственный природоведческий музей. К., 1982.

Л.Г. Мацкевий.

ДЕРЖА́ВНИЙ СЕКРЕТА́Р — 1) чл. уряду періоду *Української Держави* за режиму гетьмана П.*Скоропадського* та *Української Народної Республіки*. За часів *Української Центральної Ради* посаді Д.с. відповідала посада *генерального писаря*, на ній перебували П.*Христюк*, О.*Лотоцький*, І.*Мірний*. За Української Д-ви Д.с. були М.Чижицький, І.*Кістяківський*, С.Завадський; за часів УНР — І.Сніжко, М.Корчинський, Л.Шрамченко, В.Оніхімовський;

2) чл. *Державного секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки* (9 листоп. 1918 — 9 черв. 1919).

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр., т. 2. Ужгород, 1920; К., 2002; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. «Українська революція: Розвідки і матеріали», 1921, кн. 4.

О.Б. Кудлай.

3) 2002 в Україні було впроваджено інститут державних секретарів мін-в і КМ України. До їх функцій входили: організація забезпечення виконання завдань, що належать до сфери діяльності мін-ва (КМ); здійснення поточної роботи, пов'язаної з виконанням покладених на мін-во (КМ) завдань; забезпечення стабільності й наступності в роботі мін-ва (КМ); крім того, на держ. секретаря мін-ва покладалося ще й забезпечення діяльності міністра як кер. мін-ва та чл. КМ. 2003 інститут держ. секретарів був визнаний неефективним і скасований.

4) керівник Секретаріату Президента України.

В.В. Головко.

ДЕРЖА́ВНИЙ СЕКРЕТАРІА́Т ЗАХІДНОУКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ, Рада державних секретарів Західноукраїнської Народної Республіки — вищий виконавчий орган влади (уряд) *Західноукраїнської Народної Республіки.* Утв. 9 листоп. 1918 *Українською національною радою* у *Львові* в складі: К.*Левицький* — президент (голова), держ. секретар фінансових справ; В.*Панейко* — держ. секретар закордонних справ; Л.*Цегельський* — внутр. справ; С.*Голубович* — суд. справ; Д.*Вітовський* — військ. справ; С.*Баран* — земельних справ, опіки; І.Куровець —

охорони здоров'я; О.*Барвінський* — віросповідань, освіти; І.*Макух* — громад. робіт; Я.Литвинович — торгівлі і пром-сті; І.Мирон — шляхів; О.Пісецький — пошти і телеграфу; А.Чернецький — праці і громад. опіки; С.*Федак* — голова харчового уряду (утв. 29 жовт. 1918). За політ. складом був коаліційним, туди входили представники різних укр. партій *Галичини*, переважали націонал-демократи. В січ. 1919 сформовано новий Д.с. ЗУНР на чолі з С.Голубовичем; об'єднано секретаріати освіти й віросповідань; шляхів і пошти та телеграфу; секретаріат охорони здоров'я, праці та громад. опіки ліквідовано.

Місце перебування: Львів (листоп. 1918), *Тернопіль* (листоп.—груд. 1918), Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*, січ.—трав. 1919). Припинив діяльність 9 черв. 1919 після проголошення Є.*Петрушевича* диктатором. Передав свої функції Раді уповноважених диктатора в Галичині.

Літ.: *Тищик Б., Вівчаренко О.* Західноукраїнська Народна Республіка 1918—1923 рр. Коломия, 1993; *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. Львів, 1995; *Макарчук С.* Українська Республіка галичан. Львів, 1997.

М.Р. Литвин.

ДЕРЖА́ВНИЙ СЕНА́Т УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖА́ВИ 1918 — вищий суд. орган в *Україні* за режиму гетьмана П.*Скоропадського* (див. *Українська Держава*). Ств. згідно із законом від 8 лип. 1918 замість Ген. суду, що існував за часів *Української Народної Республіки*. Устрій, компетенція, діловодство Д.с.У.Д., порядок виконання постанов і зносин з ін. держ. інституціями, нагляду за виконанням наказів, а також права й обов'язки сенаторів тимчасово (до видання спец. законодавчого акта) регламентувалися законами колиш. *Російської імперії*. Організований на зразок рос. Правительствуючого сенату, Д.с.У.Д. тимчасово перейняв і рос. процесуальне право.

Складався із 45 сенаторів і поділявся на три Ген. суди: адм., цивільний, карний. Президентом Д.с.У.Д. було призначено М.П.*Василенка*, головами Ген. судів: адм. — Д.Носенко, цивільного — Гусаківського, карного — М.Чубинського. При Держ. сенаті та кожному із Ген. судів існувала також посада прокурора.

Після повалення режиму гетьмана П.Скоропадського (див. *Протигетьманське повстання 1918*) *Директорія* УНР у січ. 1919 ліквідувала Д.с.У.Д.

Літ.: Законодательные акты Украинской Державы 1918 года, вып. 6. Одесса, 1918; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр., т. 2. Ужгород, 1930; К., 2002.

О.І. Лупандін.

ДЕРЖА́ВНИЙ ЦЕНТР УНР НА ЕМІГРА́ЦІЇ (ДЦ УНР) — сукупність законодавчих та виконавчих укр. владних органів, які протягом 1921—92 діяли поза межами України на підставі IV Універсалу УЦР (22 січ. 1918; див. *Універсали Української Центральної Ради*) та наступних актів *Трудового конгресу України* (22 січ. 1919), *Директорії* УНР та *Ради народних міністрів Української Народної Республіки* (21 травня та 12 листопада 1920).

Структура ДЦ УНР: виконавчі органи — президент (1921—44 — гол. отаман), РМ (1921—92); законодавчі (передпарламенти) — Рада Республіки (1921—22, головний отаман І.*Фещенко-Чопівський*), Укр. нац. рада (УНРада; 1948—92).

Президенти: С.*Петлюра* — 1921—26 (гол. отаман); А.*Лівицький* — 1926—54 (до 1944 — гол. отаман); С.*Витвицький* — 1954—65; І.*Багряний* (в.о.) — 1965—67; М.*Лівицький* — 1967—89; М.*Плав'юк* — 1989—92.

Сесії УНРади: 1-ша — 1948, Аугсбург (Німеччина); 2-га — 1950, 3-тя — 1954, 4-та —1957, 5-та — 1962, 6-та — 1967 (усі — Мюнхен, Німеччина), 7-ма — 1972, Лондон, (Велика Британія), 8-ма — 1979, Мюнхен, 9-та — 1984, Торонто (Канада), 10-та — 1989, Бавнд-Брук (шт. Нью-Джерсі, США). Надзвичайну сесію 10-го скликання проведено 1992, Бавнд-Брук.

Голови УНРади: І.Багряний — 1948—52, 1957—61 (голова); 1952—54 (в.о.); О.*Бойдуник* — 1961—65 (голова); 1954—55 (в.о.); Є.Головінський — 1955—57 (в.о.); С.Довгаль — 1972—75 (голова); 1966—67 (в.о.); Я.Маковецький — 1967—71; о. П.Белєєв — 1971—72 (в.о.); І.*Кедрин-Рудницький* — 1976—78 (в.о.); В.Біляїв — 1979—84; П.Лимаренко — 1984—89; М.Воскобійник — 1989—92.

Голови уряду УНР: А.Лівицький — 1920, 1922—26, 1957—66; П.*Пилипчук* — 1921—22; В.*Прокопович* — 1926—39, 1940—42; О.*Шульгін* — 1939—40; А.*Яковлів* — 1944—45; К.*Паньківський* — 1945—48; І.П.*Мазепа* — 1948—52; С.*Баран* — 1952—53; С.Довгаль — 1954, 1966—67, 1969—72; С.Созонтів — 1954—57; А.Фіголь — 1967—69; В.*Федорончук* — 1972—74; І.Кедрин-Рудницький — 1976—78; Т.Леонтій — 1974—76, 1978—80; Я.*Рудницький* — 1980—89; І.Самійленко — 1989—92.

Місця розташування керівних органів ДЦ УНР: Тарнов (нині м. Тарнув, Польща) — 1921—23; Париж (Франція) — 1924—26; *Варшава* — 1926—39; Франція — 1940—44; Веймар, Кісінген — 1944—46; Мюнхен (усі в Німеччині) — 1946—76; Філадельфія (США) — 1976—92.

Діяльність ДЦ УНР за напрямами, змістом і формою поділяється на два періоди: 1-й (1921—44) — спрямування зусиль на визнання ДЦ УНР д-вами світу, надання ними матеріальної, моральної, військ. підтримки в підготовці й проведенні на теренах України пропагандистських, розвідувальних та військ. акцій, мета яких — визволення від рад. режиму; 2-й (1945—92) — консолідація світ. українства (див. *Українська діаспора*), його політ. та громад. об-нь на ґрунті ідей УНР, визнання укр. народу єдиною силою, здатною радикально змінити внутр. сусп.-політ. становище в Україні, надання йому допомоги у викритті тоталітарного режиму в *СРСР*; інформування міжнар. громадськості про антидемократ. дії органів рад. влади щодо українців; мобілізація зусиль урядів, міждерж. урядових та міжнар. громад. орг-цій на демократизацію сусп.-політ. ладу в *Українській Радянській Соціалістичній Республіці.*

Існування ДЦ УНР було символом продовження боротьби укр. народу за свою нац. незалежність. Центр всюди і за будь-яких обставин відстоював інтереси укр. народу, проводив активну політ. і дипломатичну роботу, спрямовану на упорядкування внутр. життя українців на чужині, формував нац. свідомість співвітчизників в Україні й поза

її межами, координував нац., політ., наук., освіт., культ. діяльність укр. осередків у світі. Діяльність центру була постійно діючою акцією боротьби укр. еміграції, яка звертала увагу цивілізованого світу на підневільний стан укр. народу в СРСР і підтримувала в співгромадян невгасиму віру в перемогу і рішучість у боротьбі. ДЦ УНР виконав своє призначення, вписавши яскраві сторінки в історію укр. народу.

У 1920—30-ті рр. ДЦ УНР успішно співпрацював із *Лігою Націй* і доклав чимало зусиль для збереження на світ. рівні нац. імені «українці», демонстрував нац. самобутність та етнічну самодостатність українців. Рішуче виступав проти теорії органічної єдності українців і росіян. Організовував резонансні масові протести проти терору й насильницької *колективізації сільського господарства*, що були розгорнуті кер-вом УСРР—УРСР, та депортацій (див. *Депортації в ретроспективі української історії*). Декларація уряду УНР 1930 підтверджувала право укр. громадян на земельну власність. ДЦ УНР виступав проти прийняття СРСР до Ліги Націй, підготував проект про визнання уряду УНР на еміграції, цей проект кілька сенаторів на чолі з Д.Копеляном запропонували вищому законодавчому органові США. Взаємодіяв із представниками визвол. рухів Азербайджану, Білорусі, Грузії, *Кубані*, Туркестану. Підтримував тісні контакти з панєвроп. рухом, проводячи думку про належність України до європ. спільноти. Засудив політику Німеччини, Франції, Італії і Великої Британії щодо вирішення проблеми *Карпатської України*. У верес. 1939 уряд УНР на чолі з В.Прокоповичем у Парижі задекларував свою солідарність із зх. демократ. д-вами, засудивши тоталітарні режими в нацистській Німеччині та СРСР.

Були започатковані культ.-освіт. інституції ДЦ УНР та укр. еміграції (*«Тризуб»*, *«Український вісник»*), створені вид-ва і видання, політ., громад., наук., пед. орг-ції та осередки. У Варшаві (О.*Лотоцький*) та Берліні (Д.*Дорошенко*) почали діяти Укр. наук. ін-ти (див. *Український науковий інститут у Варшаві*, *Український науковий інститут у Берліні*). В Парижі була заснована *Бібліотека імені Симона Петлюри*, в Празі (*Чехословаччина*)— Укр. нац. архів-музей, реорганізований згодом у *Музей визвольної боротьби України*, відновила роботу *Українська Могилянсько-Мазепинська академія*, відкрилися від-ня *Наукового товариства імені Шевченка*, які згодом утворили *Українську вільну академію наук*. У роки *Другої світової війни* головний отаман А.Лівицький санкціонував заснування Т.*Боровцем* нац. збройних формувань *«Поліська січ»*, перетворених незабаром в *Українську повстанську армію.*

У повоєн. роки діяльність ДЦ УНР зосередилася на координації дій всіх нац. сил за кордоном, інформуванні діаспори про політ., екон., соціальні процеси в Україні, участі в гельсінкському русі (див. *Нарада з безпеки та співробітництва в Європі 1975*), міжнар. акціях на підтримку прав людини в країнах «соціалістичного табору», забезпеченні діяльності системи інформування про порушення прав людини в Україні та наданні дієвої допомоги проявам непокори існуючому в ній ладу.

Результати референдуму 1 груд. 1991 (див. *Акт проголошення незалежності України*) підтвердили прагнення укр. народу до розбудови самостійної д-ви. Було започатковано переговорні процеси глави ДЦ УНР з Президентом України про передачу повноважень легітимним держ. органам влади України. 14—15 берез. 1992 надзвичайна сесія УНРади 10-го скликання визнала правонаступником УНР новоств. д-ву — Україну і ухвалила рішення про передачу повноважень УНР та атрибутів держ. влади УНР (прапор, держ. печатка та президентські клейноди) новообраному Президентові України. Акт передачі було здійснено 22 серп. 1992 у *Маріїнському палаці*, резиденції Президента України.

Літ.: *Шульгін О.* Без території: Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. Париж, 1934; *Лівицький М.* ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен—Філадельфія, 1984; Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Філадельфія—К.—Вашингтон, 1993; *Рудницький Я.* ДЦ УНР в екзилі між 1940 і 1991/2 роками. Оттава, 1995.

М.В. Плав'юк.

ДЕРЖА́ВНИЦЬКИЙ НА́ПРЯМ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРА́ФІЇ — провідна тенденція поступу укр. *історіографії* 1920—30-х рр. Типовими передумовами для виникнення державницького напряму в історіографії тієї чи ін. країни є: об'єднання етнічних земель, трансформація багатонац. д-ви в нац., консолідація нац. *еліти*, ствердження *ідентичності національної* та ін. В укр. істор. науці державницький напрям сформувався під впливом: 1) *української революції 1917—1921*; 2) інтелектуальної та духовної кризи 1920-х рр. після *Першої світової війни*; 3) сусп.-політ. та наук. здобутків зх.-європ. думки поч. 20 ст., а також ідей, що розвивали укр. історики-народники, зокрема ідеї самостійності та безперервності укр. істор. процесу (схема М.*Грушевського*; див. *Народницький напрям в історіографії*). Засновники Д.н. в у.і. — В.*Липинський* та С.*Томашівський.* У 1920—30-ті рр. до цього напряму належали такі відомі історики, як В.*Герасимчук*, І.*Джиджора*, І.*Кревецький*, Д.*Дорошенко*, І.*Крип'якевич*, М.*Кордуба*, В.*Кучабський,* а також молоді дослідники М.*Андрусяк*, В.*Заїкин,* Б.*Крупницький*, Д.*Олянчин* та ін. Цей напрям справив помітний вплив як на студії істориків у Радянській Україні в 1920-ті рр. (О.*Оглоблин*, Л.*Окіншевич* та ін.), так і на укр. зарубіжну історіографію (1940—80-ті рр.). Д.н. в у.і. становив реакцію тогочасної укр. істор. думки на потребу українства в реконструкції власного істор. минулого, і був, по суті, різновидом наук. рефлексії, що фіксувала взаємовідносини між тодішньою реальністю та минувшиною. Окремі сучасні дослідники вказують на розмитість меж між народницьким і державницьким напрямами в укр. істор. науці 1-ї третини 20 ст., підкреслюючи абстрактність змістовного наповнення поняття «державницький напрям» (І.Гирич, Я.*Дашкевич* та ін.).

Характерними для творчості укр. істориків-державників є: 1) пріоритетність дослідження «державницьких періодів» укр. історії (княжа доба; див. *Київська Русь*, *Київське князівство*), епоха України-*Гетьманщини*, *українська революція 1917—1921* та *грома-*

дянська війна в Україні 1917—1921); 2) контрастне висвітлення та контроверсійна інтерпретація (через призму цивілізаційного або культ. перехрестя) впливу різних істор. чинників (геогр., природничих, політ., етно- та соціокульт., психологічних, геополіт.) на процес виникнення, функціонування та руйнації державних організацій, які, як правило, фіксуються у формах дихотомічних протиставлень: народ (нар. маси) — *аристократія* (провідна верства), Схід — Захід, римо-катол. — візант.-правосл. світи, хліборобська — кочова к-ри та ін.; 3) зх.-європ. культ.-істор. орієнтація, адаптування до укр. потреб інтелектуальних здобутків європ. думки; 4) особлива увага до теми ролі нац. еліти та визначної особистості в історії держ. будівництва.

Літ.: *Томашівський С.* Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки. Львів, 1919; *Липинський В.* Історичні студії та монографії, т. 3. Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім століттi. К.—Відень, 1920; Філадельфія, 1991; *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. Прага, 1923; (2-ге, англомовне вид.). Нью-Йорк, 1957; К., 1996; *Кревецький І.* Відродження національно-державної думки в українській історіографії. «Літопис політики, письменства і мистецтва» (Берлін), 1924, № 3; *Його ж.* Українська історіографія на переломі. «ЗНТШ», 1924, т. 134—135; *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Відень, 1926; Нью-Йорк, 1954; К.—Філадельфія, 1995; *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України. Збірник статей. Мюнхен, 1959; *Потульницький В.А.* Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К., 1992; *Пеленський Я.* В'ячеслав Липинський — засновник державницької школи в українській історіографії. «УЇЖ», 1992, № 2; *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet Russian and Polish Acconts of Ukrainian History, 1914—1991. New York, 1993; *Пінчук Ю.А.* Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне. В кн.: Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукр. наук. конф.: (м. Харків, 15—17 листопада 1995 р.). Х., 1995; *Ясь О.В.* Державницький напрям в українській історіографії першої третини XX ст.: становлення, формування, вплив. В кн.: Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Збірник наукових праць: (На пошану Олени Михайлівни Апанович), ч. 1. К., 1995; *Ісаєвич Я.Д.* «Народницький» і «державницький» напрями української класичної історіографії в інтерпретації істориків кінця XX ст. В кн.: Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.): Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції (Глухів, грудень 1996 р.). К. — Глухів, 1996; *Водотика С.Г.* Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. К.—Херсон, 1998; *Гирич І.Б.* Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського). В кн.: Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському (Львів, 24—25 жовтня 1994 р.; Х., 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.): Збірник матеріалів конференцій. Львів, 1999; *Дашкевич Я.Р.* Михайло Грушевський — історик народницького чи державницького напряму? Там само; *Ясь О.В.* Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина. «Історіографічні дослідження в Україні», 1999, вип. 7. Пам'яті Федора Павловича Шевченка; *Гирич І.Б.* «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять. «Молода нація: альманах», 2000, № 4.

О.В. Ясь.

ДЕРЖА́ВНІ ЗЕ́МЛІ. В цивільному праві термін «державні землі» вживають для означення тих земель країни, які складають власність *держави* як юрид. особи. Ці землі д-ва може продати, закласти, подарувати, передати в користування тощо. Масив Д.з. д-ва може формувати шляхом завоювань, обліку всіх вільних земель, купівлі та експропріації. Він є джерелом прибутків казни й підґрунтям політ. могутності д-ви. За *Київської Русі* й після її розпаду в удільних князівствах поняття «княжі землі» й «державні землі» були тотожними. *Князі* роздавали їх своїм васалам як плату за службу (*вотчини*) з обов'язком виставляти *воїв* та дружини. За *Великого князівства Литовського* та *Речі Посполитої* коронні (держ.) землі були джерелом пожалувань особам за державну службу, переселенцям, феодалам (*шляхті*). З утворенням Укр. козац. д-ви в серед. 17 ст. заг.-держ. землями були *вільні військові маєтності*. З розмахом *гетьмани* роздавали їх на ранг (див. *Рангові маєтності*) *козацькій старшині*, монастирям (монастирське землеволодіння), церквам тощо.

У *Російській імперії,* до якої увійшла значна частина тер. України після 1654 (див. *Переяславська рада 1654*; *Березневі статті 1654*), казенними (держ.) землями вважалися всі землі, на яких жили вільні селяни. У 18 ст. поняття «державні землі» було законодавчо оформлене, а сам держ. земельний фонд значно зріс завдяки територіальним надбанням (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), приєднанню *Кримського ханства* 1783 тощо та за рахунок експропріації земель. До Д.з. на *Правобережній Україні* відійшли *староства*, маєтки польс. корони (ленні), погалиційські землі (власність *магнатів*, які потрапили в австрійс. підданство). Після приєднання Рос. імперією до своїх володінь Крим. ханства до Д.з., згідно з законодавчою термінологією, увійшли землі «коронні» (держ.), удільні (ті, що належали *ханові* та його родині), землі *мурз* та ногайців, які покинули тер. ханства й емігрували до *Османської імперії.* Тоді ж, у 18 ст., держ. фонд поповнився за рахунок експропріації земель політ. противників *Петра I*, т. зв. мазепинців (див. *Мазепинська еміграція*), а також колиш. рангових, нікому не переданих угідь та сіл, секуляризованих (див. *Секуляризація*) маєтків. У 19 ст. масив Д.з. Рос. імперії зріс за рахунок земель, конфіскованих в учасників *польського повстання 1830—1831* та *польського повстання 1863—1864*, а також єзуїтських (див. *Єзуїти*; після вигнання їх 1822 з Правобережжя) і монастирських (із знищенням 1832—34 римо-катол. монастирів) земель, однодвірських (див. *Однодвірці*) земель правобереж. шляхти, що не змогла довести свого дворянського походження, земель татар Криму та земель, переданих протягом 30—40-х рр. 19 ст. з удільного відомства (див. *Удільні землі*). Відписувалися до рос. казни й ін. землі, напр., відібрані в *поміщиків* за борги. На кін. 19 ст. в європ. ч. Рос. імперії налічувалося бл. 87 млн *десятин* Д.з. (без лісів).

Землі, що належали рос. казні, поділялися на 2 типи: 1) заселені, тобто такі, що перебували в користуванні *державних селян* за сплату феод. ренти чи орендної

Орден св. апостола Андрія Первозванного. Орденський ланцюг з хрестом.

Орден св. великомучениці Катерини. Зірка, прикрашена діамантами.

плати; такий статус вони (ці землі) мали до їх викупу (див. *Викупна операція 1861—1907*) 1867 в зх. та 1886 — в ін. губерніях; значна ч. цих земель відводилася під *військові поселення*, *адміралтейські поселення*, госп-ва іноз. колоністів (див. *Колоністи іноземні в Україні*), держ. з-ди та установи, *Азовському козацькому війську*, роздавалася (до заборони імп. *Олександром I*) дворянам і наближеним до імператорського двору за певні заслуги; 2) незаселені, порожні, які здавалися в оренду, передавалися безземельним селянам, продавалися, відводилися під буд-во підпр-в, різних установ тощо.

В Україні на серед. 19 ст. налічувалося понад 8 млн десятин Д.з. 1-го типу, 2-го було мало. Останні у невеликій кількості збереглися на поч. 20 ст. у Херсон. (335 тис. десятин), Таврійській (205 тис. десятин), Харків. (98 тис. десятин) та Катеринославській (94 тис. десятин) губерніях. З утвердженням приватної власності на землю масив Д.з. помітно скоротився. Із переведенням на викуп держ. селян 1-ша категорія земель юридично припинила своє існування. Скорочувався і фонд земель 2-го типу внаслідок дії царських указів 1906 та 1912, за якими дозволявся їх продаж «у відрубне та хутірське г-ва». Із встановленням в Україні рад. влади всі землі перейшли у власність д-ви і нею роздавалися в безстрокове користування суб'єктам госп. діяльності.

Літ.: *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева, т. 1—2. М.—Л., 1946—58; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1977—79; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825—1860 гг. М., 1981.

Т.І. Лазанська.

ДЕРЖА́ВНІ НАГОРО́ДИ РОСІЇ 1698—1917. Беруть початок із заснованого *Петром I* 9 верес. 1698 ордену св. апостола Андрія Первозванного (див. *Андрія Первозванного орден*). Офіц. статут ордену було затверджено тільки 1797 імп. *Павлом I.* Знаком ордену нагороджували за вірність, хоробрість, за визначні заслуги перед Вітчизною, за героїзм, благодійність тощо. Обрання в кавалери ордену (в орденську корпорацію) було прерогативою гросмейстера, яким «на вічні часи» вважався імператор. Знаком ордену є зображення св. апостола Андрія Первозванного, розп'ятого на синьому (т. зв. Андріївському, у формі літери «Х») хресті на тлі двоголового орла з трьома золотими коронами. На одному боці орла стоїть літера «А» (початкова в імені апостола), на ін. — «П» — у пам'ять про засновника. Знак носили на шийному ланцюжку ювелірного виготовлення або біля стегна з лівого боку на широкій блакитній муаровій стрічці, перекинутій через праве плече. Додатковим знаком кавалера ордену Андрія Первозванного була срібна восьмипроменева зірка зі срібним хрестом на золотому полі в центрі круглого медальйона, навколо якого розміщено *девіз* «За веру и верность». Носилася на лівому боці грудей. Цей девіз карбувався також на орденському ланцюжкові. Для кавалерів ордену передбачався особливий одяг для урочистих подій: єпанча із зображенням орденської зірки та капелюх. Першим кавалером цього ордену став ген.-адмірал рос. флоту Ф.Головін (10 берез. 1699), другим, через рік, — гетьман І.*Мазепа* («за 13-літні успіхи над кримцями»). Сам Петро I, як капітан бомбардирської роти, отримав знак ордену лише 10 трав. 1703 шостим. За Петра I кавалерами ордену стали 24 росіянина і 14 іноземців. З появою ін. відзнак знак ордену Андрія Первозванного залишався найвищим.

У пам'ять про уникнення рос. армією на чолі з Петром I полону під час *Прутського походу 1711*, коли цариця Катерина I «своєю присутністю підтримала государя і все російське військо», 24 листоп. 1714 засновано орден Звільнення для осіб жін. статі, незабаром перейм. на орден св. великомучениці Катерини. Знаком його був медальйон із зображенням св. Катерини, яка підтримує білий емальований хрест оригінальної форми з чотирма латинськими літерами, що

Орден св. великомучениці Катерини. Хрест 2-го ст.

Орден св. князя Олександра Невського. Зірка, прикрашена стразами.

Орден св. князя Олександра Невського. Хрест, прикрашений алмазами.

Орден св. князя Олександра Невського. «Чорний» хрест з мечами.

Орден св. великомученика і переможця Георгія. Зірка.

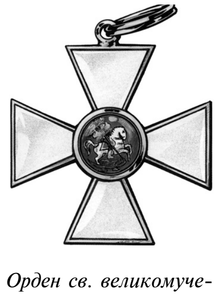

Орден св. великомученика і переможця Георгія. Хрест 1-го ст.

Орден св. великомученика і переможця Георгія. Хрест 4-го ст. для іновірців.

означають: «Господи, спаси царя!» Хрест носили на лівому боці грудей на банті з білої стрічки з девізом: «За любовь и Отечество». Він мав два ступені: великий хрест та малий хрест з різною кількістю оздоб. Пізніше великий хрест почали носити на червоній зі срібною обвідкою стрічці через праве плече. Його доповнила срібна зірка із зображенням срібного хреста на червоному полі в центрі. Одночасно число «кавалерственных дам» великого хреста не мало перевищувати 12, малого — 94. Від 1856 великі хрести почали прикрашати діамантами, малі — алмазами. Першою відзнакою ордену Петро I особисто нагородив свою дружину Катерину I. Єдиним чоловіком серед нагороджених цією відзнакою став князь О.О.Меншиков (лютий 1727).

1725 у зв'язку із перенесенням святих мощей *Олександра Невського* з Владимира (нині місто в РФ) до *Санкт-Петербурга* за правління Катерини I був заснований *Олександра Невського орден*. 21 трав. 1725 під час шлюбної церемонії цесарівни Анни Петрівни знак ордену був покладений на її нареченого — герцога Гольштейн-Готторпського Карла Фрідріха. Знак ордену складав хрест червоної емалі з 4-ма двоголовими орлами під коронами поміж 4-ма кінцями хреста та зображенням у середині медальйона св. князя Олександра Невського на коні. Знак носили на червоній стрічці (одягалась через ліве плече). В середині срібної орденської зірки зображено вензель князя, а на червоному обідку навколо нього — девіз «За труды и Отечество». Катерина I сама наклала на себе ці орденські знаки, засвідчивши цим свій вступ до орденської корпорації для надання останній авторитету. Граничної кількості одночасно живих чл. ордену не було встановлено. 1731 кавалером ордену св. князя Олександра Невського став гетьман Д.*Апостол*.

У листоп. 1769 офіційно затверджено Воєнний орден св. великомученика і переможця Георгія. Його чл. могли бути винятково військові. Знак ордену мав 4 ст. і надавався переважно за бойові заслуги, хоча передбачалося нагородження й за вислугу років (25 — обер-офіцерам і 18 — морякам). Знак ордену являє собою білий емальований хрест із золотою обвідкою. В центр. круглому медальйоні — зображення св. Георгія на коні, який списом простромляє зеленого змія. Хрести носили на стрічках з 3-х чорних і 2-х оранжевих (жовтих) смуг. Хрест 1-го ст. носили на стрічці через праве плече; 2-го і 3-го — на шиї; 4-го — в петлиці або на лівому боці грудей. Два старших ст. доповнювалися зірками (4-променева (ромбоподібна) визолочена орденська зірка із зображенням св. Георгія на коні (або його вензеля) в центрі й девізом навколо зображення «За службу и храбрость»). 1-й ст. був нагородою надзвичайною, її отримали тільки 25 осіб, 2-й мала 121 особа, в т.ч. 4 воєначальники в роки *Першої світової війни.* 3-м ст. нагороджено 638 осіб. Усі 4 ст. мали тільки 4 генерал-фельдмаршали: М.*Кутузов*, М.*Барклай-де-Толлі*, І.Паскевич-Єреванський (див. *Паскевичі*), І.*Дибич.* Із 1849 імена георгіївських кавалерів викарбовувалися на мармурових плитках у Георгіївському залі Великого Кремлівського палацу в *Москві.*

За імп. *Катерини II* запроваджено також нагородження золотою холодною зброєю з написом «За храбрость» з темляком із георгіївської стрічки. Нагорода була рідкісною і від 1807 офіційно прирівнювалася до орденської. Імена нагороджених золотою зброєю вносилися до заг. орденського списку. Зброю, прикрашену діамантами, дарували виключно генералам та адміралам.

Орден св. рівноапостольного князя Володимира. Зірка.

Орден св. рівноапостольного князя Володимира. Хрест 1-го ст.

Орден св. рівноапостольного князя Володимира. «Чорний» хрест 2-го ст. з мечами.

Орден св. рівноапостольного князя Володимира. Хрест 4-го ст. для іновірців.

Орден св. Анни. Зірка з короною.

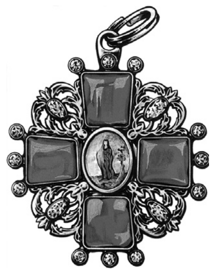

Орден св. Анни. Золотий хрест.

Орден св. Анни. Хрест 2-го ст. з короною і мечами.

Пряме відношення до георгіївських нагород мав солдатський Знак відзнаки Воєн. ордену (Георгіївський хрест), заснований 1807 для відзначення нижчих чинів армії і флоту. 1856 введено 4 ст. цієї бойової нагороди: 1-й і 2-й — золоті, 3-й й 4-й — срібні.

1782 імп. Катерина II з нагоди 20-річчя від дня коронації заснувала 4-ступеневий Орден св. рівноапостольного кн. Володимира. Знаком ордену був червоний емалевий хрест із розширеними кінцями, з чорною обвідкою. В центр. круглому медальйоні на чорному полі вміщено зображення горностаєвої мантії під великокнязівською короною; на мантії літери «СВ». Діагональні промені 8-променевої срібної зірки до ордена золоті, в круглому її медальйоні — золотий хрест із розширеними кінцями, між якими — літери «СРКВ» (св. рівноапостольний кн. Володимир). На червоній емалевій обвідці довкола медальйона девіз —

«Польза, честь и слава». Стрічка ордена — з 3-х однакової ширини смуг — 2-х чорних і червоної. Кавалери ордену 1-го ст. носили знак ордену на широкій стрічці через плече й зірку на лівій стороні грудей, 2-го ст. — знак ордену на вузькій шийній стрічці й зірку, 3-го ст. — хрест меншого розміру на шийній стрічці, 4-го ст. — такий самий хрест на вузькій стрічці в петлиці.

1797 імп. Павло I увів до «наградної» системи *Російської імперії* орден св. Анни (заснований 1736 герцогом Шлезвіг-Гольштейнським Карлом Фрідріхом у пам'ять своєї дружини — дочки Петра I Анни). Перші літери слів «Анна — императора Петра дочь» послужили початком лат. слів орденського девізу «Любящим правду, благочестие и верность». Спочатку орден поділявся на 3 ст., а 1815 додано 4-й ст. Встановлено такі знаки цього ордену: золотий хрест, укритий червоною фініфтю з зображенням св. Анни у медальйоні посередині, червона стрічка з жовтою облямівкою й 8-променева зірка з червоним хрестом посередині, обрамлена девізом. 1-й ст. означався хрестом на стрічці через ліве плече і зіркою; 2-й — хрестом меншого розміру на вузькій стрічці на шиї; 3-й — малим хрестом на вузькій стрічці в петлиці; 4-й — червоним фініфтяним медальйоном із хрестом і короною, який розміщали на руків'ї холодної зброї (у просторіччі — на «клюкві»). Від 1828 хрест 3-го ст. для кавалерів, які отримали знак ордену за подвиг, доповнили бантом з орденської стрічки. Від 1829 на шпазі зі знаком ордену Анни 4-го ст. почали робити напис «За храбрость», а темляк виготовляли з орденської стрічки. Два перші ст. знаків ордену могли надаватися з алмазними оздобами (особливий ступінь відзнаки), 1828—74 знаком «найвищого достоїнства» цих ступенів була імператорська корона. Від 1797 коштовні оздоби ввели і для орденів св. апостола Андрія Первозванного та св. князя Олександра Невського. 5 квіт. 1797 імп. Павло I у день своєї коронації об'єднав існуючі на той час орденські корпорації в єдиний Рос. кавалерський орден або Кавалерське т-во Рос. імперії. При ордені була створена канцелярія, від 1798 капітул орденів. До т-ва не входили ордени св. Георгія і св. Володимира. 12 груд. 1801 імператор *Олександр I* відновив ордени «в усій їхній силі і просторі». Встановлювалися дні орденських свят, особливі храми (церкви) і спец. святкове вбрання для кавалерів.

За Олександра I всі ордени (у т.ч. св. Георгія і св. Володимира) розглядалися як самостійні корпоративні орг-ції, однак підвідомчі заг. капітулу. За імп. *Миколи I* кількість орденів збільшилася, а вся система держ. нагород багаторазово реформувалася.

1827 введено знак відзнаки бездоганної служби за 16 і більше років (по п'ятиліттях) перебування в класних чинах. Із трав. 1859 знак стали видавати за вислугу не менше 40 років. У груд. 1828 уведено Маріїнський знак відзнаки бездоганної служби для осіб жін. статі за довгострокову службу в доброчинних закладах (2-го ст.): золотий з блакитною фініфтю хрест (1-й ст.), або медальйон, на яких розміщувалося зображення вензелів імені імп. Марії Федорівни (матері Олександра I та Миколи I), вінка з дубового і виноградного листя та рим. цифри, що вказувала на кількість років служби.

У листоп. 1831 до рос. імператорських орденів зараховано 2 ордени *Царства Польського*: Білого Орла (гол. емблема польс. герба; девіз «Pro fide, rege et lege» — «За віру, короля та закон») і св. Станіслава (покровителя Польщі; виникли відповідно 1705 і 1765). Знаками ордену Білого Орла були червоний емальований з білою обвідкою хрест і 8-променева золота зірка, яку носили на лівій стороні грудей. Під хрестом розміщувалося зображення двоголового орла під імператорською короною; на хрест накладалося зображення одноголового білого орла під польс. короною. Хрест носили на темно-синій стрічці через ліве плече. Орден отримав високий статус — одразу за орденом св. Олександра Невського.

Статути 3-х ст. ордену св. Станіслава (1815, 1825, 1839) передбачали його надання за доброчинність, заснування мануфактур, відкриття в галузях землеробства, наук і ремесел, а також «за створення і обнародування творів, визнаних загальнокорисними». Знаками ордену були золотий хрест під червоною емаллю і зірка. Кожний із 4-х кінців хреста був поділений надвоє і мав у завершенні золоті кульки. По краях ішла подвійна золота обвідка. В середині, на круглому щитку білої фініфті, розміщувався червоний вензель св. Станіслава (SS) під зеленим вінком, навколо щитка по краях хреста — чотири золоті двоголові орли. Хрест носили на муаровій стрічці червоного кольору з подвійною білою обвідкою з кожного боку. Срібна зірка з 8-ми променів у середині мала білий круглий щит, обведений зеленою смужкою з вензелем св. Станіслава, прикрашений навколо лавровими золотими галузками. Хрест 1-го ст. носили на плечовій стрічці біля лівого стегна, 2-го ст. (меншого за розміром) — на шиї. Знак 3-го ст., ще менший, носили в петлиці.

Ще на початку 19 ст. імператор Олександр I прирахував до вже введених польс. орденів знак відзнаки Virtuti militari — знак воїнської доблесті (заснований 1792). Він мав 4 гол. ст.; золотий хрест з чорною емаллю носився на блакитній з чорною обвідкою стрічці. Після 1832 ним не нагороджували.

Орден Білого Орла. Зірка з мечами.

→ *Орден Білого Орла. Хрест.*

Орден Білого Орла. Медальйон для зірки для іновірців.

Від 1845 при нагородженні осіб нехристиян. віросповідання зображення святих на орденських знаках почали в заг. порядку замінювати двоголовими орлами та ін. символами.

Від 5 серп. 1855 для того, щоб відрізняти нагороду, надану за подвиги, від інших, знаки орденів (крім св. Георгія) для військових виготовляли з навхрест покладеними мечами.

У зв'язку з прилученням до рос. орденської системи орденів Царства Польського 1832 капітул орденів перейменовано у Капітул імператорських і царських орденів. Посада канцлера орденів була об'єднана з посадою міністра двору. Першими канцлерами були: ген.-фельдмаршал кн. М.*Репнін* (1797—1802); кн. О.*Куракін* (1802—19); обер-камергер О.Наришкін (1819—26); пізніше — кн. О.Голіцин (1830—42); генерал-фельдмаршал П.Волконський (1842—52).

Система орденських знаків у Росії в серед. 19 ст. мала таку ієрархію:

орден св. апостола Андрія Первозванного (з алмазами і без них),

орден св. великомученика і переможця Георгія 1-го ст.,

орден св. рівноапостольного кн. Володимира 1-го ст.,

орден св. кн. Олександра Невського (з алмазами і без них),

орден Білого Орла,

орден св. великомученика і переможця Георгія 2-го ст.,

орден св. рівноапостольного князя Володимира 2-го ст.,

орден св. Анни 1-го ст.,

орден св. Станіслава 1-го ст.,

орден св. великомученика і переможця Георгія 3-го ст.,

орден св. рівноапостольного кн. Володимира 3-го ст.,

орден св. Анни 2-го ст.,

орден св. Станіслава 2-го ст.,

орден св. великомученика і переможця Георгія 4-го ст.,

орден св. рівноапостольного кн. Володимира 4-го ст.,

орден св. Анни 3-го ст.,

орден св. Станіслава 3-го ст.

Орденські знаки в повному комплекті складалися з 3-х головних елементів — хреста, зірки, стрічки.

Знаки ордену св. великомучениці Катерини (жін.) були поза цією ієрархією, але прирівнювалися до чотирьох вищих за ієрархічним поділом нагород. Нагородження, як правило, відбувалося в порядку наступності (від молодшого до старшого ступеня). Двічі одним і тим самим ступенем орденського знака не нагороджували.

Орденська ієрархія визначала порядок носіння орденських знаків: вони розміщувалися на мундирі в суворо визначеній послідовності.

Останніми нагородами Рос. імперії, встановленими напередодні І світ. війни, стали Георгіївська медаль 4-х ст. та відзнака св. кн. Ольги 3-х ст.

Орденські знаки доповнювалися численними нагородними медалями (переважно за військ. заслуги) на орденських стрічках. У такому вигляді нагородна система Росії проіснувала до 1917.

Літ.: *Вакар П.* Знак отличия военного ордена. Знаки отличия и медали Российского государства. Лейпциг, 1839; Исторический очерк российских орденов и сборник основных орденских статутов. СПб., 1892; Из летописи Капитула Орденов: Столетие 1797—1897. СПб., 1897; *Винклер П.* Очерки истории орденов и знаков отличия в России от Петра Великого до наших дней. СПб., 1899; *Андоленко С.* Нагрудные знаки Русской армии. Париж, 1966; Русские и советские ордена. М., 1977; *Кузнецов А.* Ордена и медали России. М., 1985; *Дуров В.* Русские и советские боевые награды. М., 1990; *Шепелев Л.Е.* Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. Л., 1991.

М.Ф. Дмитрієнко.

ДЕРЖА́ВНІ НАГОРО́ДИ СРСР, ордени та медалі. Д. н. *СРСР* — це ордени, медалі та почесні звання, встановлені відповідно до Конституції СРСР Президією ВР СРСР для відзначення окремих осіб і колективів за особливі заслуги — трудові та військові. Д. н. СРСР у правовому плані мали: кожен орден — статут, кожна медаль і почесне звання — положення, де визначався перелік заслуг, за які проводилося нагородження відзнакою, встановлювалися порядок нагородження та ін. правила. За роки рад. влади засновано 21 *орден СРСР* (39 знаків разом зі ступенями), 54 *медалі СРСР* (61 знак зі ступенями), 15 почесних звань. До початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* в СРСР було встановлено 5 орденів: *Червоного Прапора орден* (1 серп. 1924), *Трудового Червоного Прапора орден* (7 верес. 1928), *Леніна орден* — найвища нагорода СРСР (6 квіт. 1930), *Червоної Зірки орден* (6 квіт. 1930) та орден «Знак Пошани» (25 листоп. 1935; з 1988 — *Пошани орден*). Характерна риса нагородної системи СРСР — наявність поряд з орденами, які за міжнар. класифікацією є відзнаками найвищого рівня, ще й найвищих ступенів відзнак: звання *Героя Радянського Союзу* (1934), *Героя Соціалістичної Праці* (1938), «Мати-героїня» (8 лип. 1944), «Місто-герой» та «Фортеця-герой» (обидва 1965). Спочатку удостоєння цих звань не передбачало вручення особливих супутніх знаків. 16 жовт. 1934 засновано медаль *«Золота Зірка»* — для відзначення звання Героя Рад. Союзу; 22 трав. 1940 — золота медаль *«Серп і Молот»* — для відзначення звання Героя Соц. Праці. Високі звання, що самі є нагородою, згідно з положенням від 14 черв. 1973, доповнено нагородженням одночасно і орденом Леніна з комплектом відповідних документів — Грамотою Президії ВР СРСР, орденською книжкою. За новий подвиг героя можна було нагороджувати знову. 1942—45 за військові заслуги засновано 11 нових орденів. 20 трав. 1942 засновано орден Вітчизн. війни (1-го і 2-го ст.) для нагородження тих, хто відзначився в боях за Батьківщину проти гітлерівських загарбників. Для нагородження командирів Червоної армії (див. *Радянська армія*) за видатні заслуги в організації і кер-ві бойовими операціями і за досягнуті в результаті цих операцій успіхи 29 лип. 1942 засновано воєн. ордени Суворова (1-го, 2-го, 3-го ст.), Кутузова (1-го, 2-го, а 3-й ст. встановлено 8 лют. 1943) та Олександра Невського. Для нагородження офіцерів, солдатів і матросів, керівників партизан. загонів, що особливо відзначилися, 10 жовт. 1943 засновано *Богдана Хмельницького орден* (1-го, 2-го, 3-го ст.) — єдиний серед орденів СРСР з назвою укр. мовою на знаку. 8 листоп. 1943 засновано вищий воєн. орден — *«Перемога»* — орден для нагородження осіб вищого командного складу армії за успішне проведення бойових операцій в масштабах одного або

Орден св. Станіслава. Зірка з мечами.

Орден св. Станіслава. «Чорний» хрест 2-го ст. з короною.

Орден воїнської доблесті. Зірка.

Орден воїнської доблесті. Хрест 1-го ст.

Орден князя Ярослава Мудрого. Знак 4-го ст.

Медаль «За військову службу Україні».

Медаль «За бездоганну службу» 1-го ст.

кількох фронтів, що докорінно змінили обстановку на користь Червоної армії, та *Слави орден* (1-го, 2-го, 3-го ст.) для відзначення осіб рядового і сержантського складу армії, в авіації — офіцерів у званні молодшого лейтенанта — за подвиги, проявлену мужність. Особи, нагороджені орденом Слави всіх 3-х ступенів, стали іменуватися повними кавалерами ордена Слави. Для нагородження офіцерів ВМФ за видатні успіхи у розробці, проведенні і забезпеченні мор. активних операцій, у результаті яких було досягнуто перемоги над чисельно більшими силами ворога, за особисті бойові заслуги 3 берез. 1944 засновано ордени Ушакова (1-го, 2-го ст.) і Нахімова (1-го, 2-го ст.).

З метою зміцнення сім'ї, підвищення ролі жінок у вихованні дітей за важких умов війни 8 лип. 1944 засновано орден *«Мати-героїня»* (вручення відбувається при присвоєнні звання «Мати-героїня») та орден «Материнська слава» (1-го, 2-го, 3-го ст.). У повоєн. роки встановлено нові нагороди — *Жовтневої Революції орден* (31 жовт. 1967), *Дружби народів орден* (17 груд. 1972), орден «За службу Батьківщині у Збройних силах СРСР» (1-го, 2-го, 3-го ст.) — 28 жовт. 1974, *Трудової Слави орден* (1-го, 2-го, 3-го ст. — 18 січ. 1974), орден «За особливу мужність» (22 серп. 1988).

Заг. положення про ордени, медалі і почесні звання СРСР (Указ Президії ВР СРСР від 3 лип. 1979) регламентувало своєрідну ієрархію рад. нагород. Найвищі ступені відзнак: звання Герой Рад. Союзу, Герой Соц. Праці, «Місто-герой», «Фортеця-герой», «Мати-героїня»; ордени СРСР: за революц., трудові заслуги, заслуги у захисті Вітчизни, розвиток дружби і співробітництва між народами, зміцнення миру, ін. заслуги перед д-вою і сусп-вом: ордени Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, «Знак Пошани», Трудової Слави (3-х ст.); для нагородження за заслуги у захисті Вітчизни та ін. військ. заслуги: ордени — «Перемога», Червоного Прапора, Суворова (3-х ст.), Ушакова (2-х ст.), Кутузова (3-х ст.), Богдана Хмельницького (3-х ст.), Олександра Невського, Вітчизн. війни (2-х ст.), Червоної Зірки; «За службу Батьківщині у Збройних силах СРСР» (3-х ст.), орден Слави (3-х ст.); для нагородження матерів за багатодітність і виховання дітей: ордени «Мати-героїня», «Материнська слава» (3-х ст.). Медалі СРСР — 2 золоті (особливі відзнаки) «Золота Зірка», «Серп і Молот»; «За трудові заслуги», «За трудову доблесть», «За трудову відзнаку», «Ветеран праці»; для нагородження за заслуги у захисті Вітчизни та військ. заслуги — 9 медалей (11 разом із ступенями), за розв'язання найважливіших нар.-госп. завдань — 6 медалей; для нагородження матерів «Медаль материнства» (2-х ст.); за заслуги при виконанні громадян. та службового обов'язку — 3 медалі; для нагородження за заслуги в період Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45, при обороні, взятті і визволенні міст і територій — 18 медалей, для нагородження у зв'язку з важливими ювілейними датами в історії рад. періоду — 13 медалей. Вручення всіх Д.н. СРСР проводилося від імені і за дорученням Президії ВР СРСР в обстановці урочистості і гласності. Позбавлення Д.н. СРСР регламентувалося главою 9-ю «Положення» від 3 черв. 1979. Правила носіння орденів, медалей, знаків до почесних звань, орденських стрічок та стрічок медалей на планках та ін. знаків відзначення затверджено Указом Президії ВР СРСР 28 берез. 1980. За всіма Д.н. СРСР після проголошення незалежності України залишено їх нагородний статус. Д.н. СРСР кріпляться до одягу після *Державних нагород України*.

Літ.: Русские и советские ордена. М., 1977; *Колесников Г.А., Рожков А.М.* Ордена и медали СССР. М., 1983; Ордени і медалі Союзу РСР. К., 1986; Нагороди України: Історія, факти, документи, т. 1—3. К., 1996; *Кузнецов А.А.* Ордена и медали Советского Союза. В кн.: Энциклопедия русских наград. М., 2001.

Я.О. Іщенко.

ДЕРЖА́ВНІ НАГОРО́ДИ УКРАЇНИ (від 1991) — вищі форми відзначення громадян України, іноземців та осіб без громадянства за видатні заслуги перед Україною. Відповідно до Конституції України держ. нагороди встановлюються законами України. Законодавство про держ. нагороди складається з *Конституції України 1996*, Закону України від 16 берез. 2000 «Про державні нагороди України» та указів Президента України. Існують різні види держ. нагород: звання *Герой України*, ордени, медалі, відзнака «Іменна вогнепальна зброя», почесні звання України, Держ. премії України, Почесна відзнака Президента України, відзнака Президента України — зірка «За мужність», відзнака Президента України — хрест «За мужність», Почесна Грамота Президента України за активну благодійницьку діяльність у гуманітарній сфері, Вітальний лист Президента України, Подяка Президента України, Грамота Президента України. Статут і положення про держ. нагороди затверджуються Президентом України. Нагородження здійснюється указами Президента України.

Встановлено **ордени**: «Золота Зірка» (вручається Герою України за здійснення визначного геройського вчинку) та Держави (за визначні трудові досягнення), князя Ярослава Мудрого 1—5-го ст., «За заслуги» 1—3-го ст., *Богдана Хмельницького орден* 1—3-го ст., «За мужність» 1—3-го ст., княгині Ольги 1—3-го ст.; **медалі**: «За військову службу Україні», «За бездоганну службу» 1—3-го ст., «Захиснику Вітчизни», «За працю і звитягу»; **почесні звання України**: «Народний артист України», «Народний архітектор Ук-

Орден князя Ярослава Мудрого. Зірка.

Орден «За заслуги». Зірка.

Орден «За мужність». Зірка.

Орден «За заслуги». Знак 1-го ст.

Орден «За мужність». Знак 1-го ст.

Орден княгині Ольги. Знак 1-го ст.

раїни», «Народний художник України», «Заслужений артист України», «Заслужений архітектор України», «Заслужений будівельник України», «Заслужений винахідник України», «Заслужений вчитель України», «Заслужений діяч мистецтв України», «Заслужений діяч науки і техніки України», «Заслужений донор України», «Заслужений економіст України», «Заслужений енергетик України», «Заслужений журналіст України», «Заслужений лікар України», «Заслужений лісівник України», «Заслужений майстер народної творчості України», «Заслужений машинобудівник України», «Заслужений металург України», «Заслужений працівник ветеринарної медицини України», «Заслужений працівник культури України», «Заслужений працівник освіти України», «Заслужений працівник охорони здоров'я України», «Заслужений працівник промисловості України», «Заслужений працівник транспорту України», «Заслужений працівник сільського господарства України», «Заслужений працівник соціальної сфери України», «Заслужений працівник сфери послуг України», «Заслужений працівник фізичної культури і спорту України», «Заслужений природоохоронець України», «Заслужений раціоналізатор України», «Заслужений художник України», «Заслужений шахтар України», «Заслужений юрист України»; **Державні премії України**: Нац. премія України ім. Т.Шевченка, Держ. премія України в галузі науки і техніки, Держ. премія України в галузі арх-ри.

Для попереднього розгляду питань, пов'язаних із нагородженням, при Президентові України утворено Комісію (від 2000 — Управління) держ. нагород та геральдики, яка є дорадчим органом. Склад комісії та порядок її роботи визначаються Президентом України.

Особи, удостоєні держ. нагород, користуються пільгами, передбаченими законами України.

Позбавлення держ. нагород і поновлення в правах на них провадяться Президентом України у випадках, передбачених законом.

Законом України «Про державні нагороди України» визначено також порядок зберігання держ. нагород після смерті нагородженого, вивезення держ. нагород за межі України, відповідальність за порушення законодавства про держ. нагороди.

В.Й. Бузало.

ДЕРЖА́ВНІ НАГОРО́ДИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ. Перші держ. нагороди *Української Народної Республіки* запровадила *Директорія* УНР в 1919. Однак перша спроба започаткувати держ. систему нагород в Україні належить гетьманові П.*Скоропадському.* Влітку 1918 за його розпорядженням при Гол. штабі гетьман. армії *Української Держави* утворено окрему комісію з вироблення військ. орденів, яка запропонувала запровадити ордени Ярослава Мудрого, св. кн. Ольги, архістратига Михаїла, Залізний хрест, хрест св. рівноапостольного кн. Володимира, хрест і зірку «Слава і відродження України».

10 січ. 1919 *Рада народних міністрів Української Народної Республіки* ухвалила постанову про майбутні відзнаки республіки, а 24 січ. 1919 Директорія УНР прийняла відповідний закон. У серп. 1919 Генштаб *Армії Української Народної Республіки* запропонував встановити відзнаку республіки, яка складалася з хреста 2-х ст. і медалі 4-х ст. 19 жовтня 1920 наказом Гол. команди військ УНР встановлено і затверджено статути ордена Визволення 2-х ст. та відзнаки «Залізний хрест» за похід і бої від 6 груд. 1919 по 6 трав. 1920 (надалі відзнака дістала назву орден Залізного хреста Армії УНР «За зимовий похід і бої»; див. *Залізного хреста орден*).

Орден Залізного хреста був першою з реалізованих нагород УНР. Законом УНР «Про вшанування повстанців та надання їм особливих прав та привілеїв» від 27 листоп. 1921 встановлена почесна повстанська медаль «За визволення Батьківщини».

22 січ. 1929 постановою членів Директорії УНР на еміграції засновано медаль «10-ліття з'єднання українських земель». 22 травня 1932 Гол. командою військ УНР засновано орден (хрест) Симона Петлюри. 20 жовт. 1947 Президентом УНР на еміграції А.*Лівицьким* встановлено й затверджено статут Хреста укр. козацтва (надавався з мечами і без них). Президією Укр. нац. ради встановлено: військ. хрест УНР — «40-ліття відродження Українських Збройних Сил» (8 берез. 1953), хрест «60-ліття відродження Українських Збройних Сил» (22 трав. 1977), медаль «За поранення» (17 трав. 1980),

Грамота до ордена Залізного Хреста Армії УНР. 1921.

Орден Залізного Хреста Армії УНР. Перший випуск, 1921.

Орден «Визволення». Знак 1-го ст.

Орден Хреста Симона Петлюри.

Медаль «10-ліття з'єднання українських земель».

Хрест українського козацтва (без мечів).

Хрест українського козацтва (з мечами).

Військовий хрест УНР «40-ліття відродження Українських Збройних Сил».

Хрест «60-ліття відродження Українських Збройних Сил».

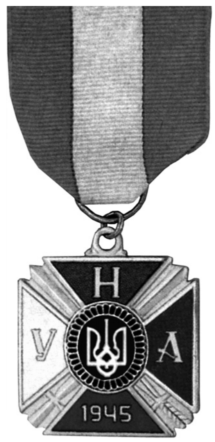

Хрест «40-ліття Української Національної Армії».

Медаль «За поранення».

хрест «40-ліття Української Національної Армії» (18 черв. 1985).

Літ.: *Семотюк Я.* Українські військові відзнаки. Торонто—К., 1991; Нагороди України: Історія, факти, документи, т. 1. К., 1996.

В.Й. Бузало.

ДЕРЖА́ВНІ НАГОРО́ДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — форма відзначення громадян і колективів республіки та *СРСР* за видатні заслуги перед УРСР в різних сферах сусп. діяльності. Встановлювалися законами УРСР.

Уперше поняття «Державні нагороди УРСР» у правовому полі України зафіксовано в Указі Президії ВР УРСР від 7 трав. 1981. До Д.н. УРСР належали почесні звання УРСР (вперше відзначення почесними званнями УСРР запроваджено 1922), Почесна Грамота Президії ВР УРСР і Грамота Президії ВР УРСР.

Почесні звання УРСР присвоювалися за «особливі заслуги в господарському і соціально-культурному будівництві, зміцненні оборонної могутності країни, комуністичному вихованні трудящих, за високу професійну майстерність та активну участь у громадському житті».

Почесною Грамотою і Грамотою Президії ВР УРСР нагороджувалися громадяни, а також підприємства, об'єднання, установи і організації, райони, міста, селища і села за «успіхи в розвитку народного господарства, науки і культури, народної освіти, охорони здоров'я, у державній і громадській діяльності, комуністичному вихованні трудящих» та військ. частини «за високі показники у бойовій і політичній підготовці». Повторне нагородження цими грамотами було можливим за нові заслуги.

Удостоєним Д.н. УРСР вручалося: посвідчення до почесного звання, грамота та нагрудний знак. Позбавлення Д.н. УРСР проводилося тільки Президією ВР УРСР у випадках засудження нагородженого за тяжкий злочин, вчинення особою проступку, що порочив його як нагородженого, позбавлення нагородженого громадянства СРСР.

Постановою Президії ВР УРСР від 22 березн. 1982 затверджені Інструкція про порядок представлення до нагородження Д.н. УРСР і вручення нагород та Інструкція про порядок видачі нагородженим дублікатів посвідчення до почесного звання УРСР, Почесної Грамоти Президії ВР УРСР та Грамоти Президії ВР УРСР та знака замість втрачених.

15 листопада 1988 Президією ВР УРСР прийнято постанову про вдосконалення порядку нагородження Д.н. УРСР, якою, зокрема, припинено нагородження Почесною Грамотою Президії ВР УРСР та Грамотою Президії ВР УРСР р-нів, міст та ін. населених пунктів, трудових колективів. Указом Президії ВР УРСР 20 квіт. 1989 до Положення про Д.н. УРСР внесені зміни й доповнення, якими ліквідовано нагородження Д.н. УРСР підпр-в, об'єднань, установ, організацій, військ. частин, р-нів, міст, селищ і сіл УРСР та ін. союзних республік.

Правове оформлення системи почесних звань УСРР—УРСР починається з 1922. У Кодексі законів про нар. освіту УСРР, затвердженому ВУЦВК 22 листоп. 1922, встановлено почесні звання: заслужений артист УСРР, заслужений художник УСРР, народний артист УСРР та народний художник УСРР. Першими звання народного артиста УСРР удостоєно відомих майстрів укр. сцени: М.*Заньковецьку* (12 січ. 1923), Л.*Курбаса* (8 серп. 1925), О.*Саксаганського* (18 вересня 1925), Г.*Юру* (26 січ. 1930).

13 січ. 1934 встановлено почесні звання: заслужений діяч науки й техніки УСРР, заслужений діяч мистецтв УСРР, які Постановою ВУЦВК і РНК УСРР були об'єднані в одне — заслужений діяч науки, техніки й мистецтва.

Перше окреме Положення про почесні звання УРСР затверджено Президією ВР УРСР 26 верес. 1944. Цією ж постановою встановлено почесні звання: заслужений учитель школи УРСР та заслужений лікар УРСР. Почесні звання присвоювалися Президією ВР УРСР за представлення нар. комісаріатів і Управління в справах мист-ва при Раднаркомі УРСР. Особам, удостоєним почесних звань, вручалися відповідні грамоти Президії ВР УРСР. Позбавлення почесного звання могло бути здійснено тільки Президією ВР УРСР.

Встановлено також почесні звання: заслужений зоотехнік УРСР (19 трав. 1949), заслужений агроном УРСР (9 груд. 1953), заслужений майстер професійно-тех. освіти УРСР, заслужений учитель професійно-тех. освіти УРСР (29 серп. 1956), заслужений механізатор с. госп-ва УРСР (3 грудня 1956), заслужена капела УРСР, заслужений ансамбль УРСР, заслужений оркестр УРСР,

Грамота Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. Зразок кінця 1920-х рр.

заслужений хор УРСР (20 груд. 1956), заслужений шахтар УРСР, заслужений гірник УРСР, заслужений металург УРСР (6 лют. 1958), заслужений будівельник УРСР (4 серп. 1958), заслужений майстер нар. творчості УРСР (3 груд. 1958), заслужений лісовод УРСР (4 груд. 1958), заслужений винахідник УРСР, заслужений раціоналізатор УРСР (17 трав. 1960), заслужений ветеринарний лікар УРСР (19 травня 1960), заслужений енергетик УРСР (16 груд. 1960), заслужений шляховик УРСР (8 трав. 1962), заслужений працівник культури УРСР (15 жовт. 1965), заслужений юрист УРСР (18 січ. 1966), заслужений працівник торгівлі УРСР (21 лип. 1966), заслужений меліоратор УРСР (25 серп. 1966), заслужений працівник пром-сті УРСР, заслужений машинобудівник УРСР, заслужений працівник транспорту УРСР, заслужений зв'язківець УРСР, заслужений геолог УРСР, заслужений працівник служби побуту УРСР, заслужений працівник ВШ УРСР, заслужений архітектор УРСР (10 жовт. 1969), заслужений економіст УРСР (20 верес. 1972), заслужений працівник охорони здоров'я УРСР (3 листоп. 1975), заслужений інженер с. госп-ва УРСР, заслужений механізатор с. госп-ва УРСР (17 жовт. 1977), заслужений риболов УРСР, заслужений працівник житлово-комунального г-ва УРСР (16 жовтня 1978), заслужений наставник молоді УРСР (14 лют. 1980), нар. архітектор УРСР (23 січ. 1981), заслужений хімік УРСР, заслужений працівник соціального забезпечення УРСР (1 жовт. 1981), заслужений працівник фізичної к-ри УРСР (2 груд. 1981), заслужений журналіст УРСР (9 лют. 1982), заслужений конструктор УРСР, заслужений технолог УРСР (21 черв. 1985), заслужений працівник сфери послуг УРСР, заслужений працівник нар. освіти УРСР, заслужений діяч науки і техніки УРСР, заслужений працівник фізичної к-ри і спорту УРСР (20 квіт. 1989).

Скасовано почесні звання: заслужений ансамбль УРСР, заслужена капела УРСР, заслужений оркестр УРСР, заслужений хор УРСР, заслужений гірник УРСР, заслужений шляховик УРСР, заслужений геолог УРСР, заслужений ветеринарний лікар УРСР, заслужений учитель школи УРСР, заслужений учитель професійно-тех. освіти УРСР, заслужений майстер професійно-тех. освіти УРСР (10 жовт. 1969),

Нагрудний знак до Почесної Грамоти Президії Верховної Ради УРСР. Зразок 1969 р. Лицьовий та зворотний боки.

Нагрудний знак до Грамоти Президії Верховної Ради УРСР. Зразок 1969 р. Лицьовий та зворотний боки.

заслужений хімік УРСР, заслужений зв'язківець УРСР, заслужений геолог УРСР, заслужений агроном УРСР, заслужений зоотехнік УРСР, заслужений меліоратор УРСР, заслужений інженер с. госп-ва УРСР, заслужений механізатор с. госп-ва УРСР, заслужений лісовод УРСР, заслужений риболов УРСР, заслужений конструктор УРСР, заслужений технолог УРСР, заслужений працівник торгівлі УРСР, заслужений працівник житлово-комунального г-ва УРСР, заслужений працівник служби побуту УРСР, заслужений працівник соціального забезпечення УРСР, заслужений працівник ВШ УРСР, заслужений працівник професій-

Почесна грамота Президії Верховної Ради УРСР. Зразок 1970 р.

но-тех. освіти УРСР, заслужений наставник молоді УРСР, заслужений діяч науки УРСР, заслужений працівник фізичної к-ри УРСР (15 листоп. 1988).

Указом Президії ВР УРСР від 20 лют. 1967 встановлено єдиний за формою нагрудний знак до почесних звань УРСР.

Указом Президії ВР УРСР 15 листоп. 1988 встановлено, що почесні звання УРСР мають персональний характер нагородження. (Про почесні звання сучасної України див. *Державні нагороди України.*)

Положення про Почесну Грамоту Президії ВР УРСР і Грамоту Президії ВР УРСР затверджене Указом Президії ВР УРСР від 25 лип. 1969. Цим же указом встановлено нагрудні знаки до них. Указами Президії ВР УРСР від 17 груд. 1971 та 25 квіт. 1979 у Положення про Почесну Грамоту Президії ВР УРСР та Грамоту Президії ВР УРСР внесено зміни й доповнення. Від 7 трав. 1981 Почесній Грамоті Президії ВР УРСР та Грамоті Президії ВР УРСР надано статус Д.н. УРСР.

Заг. кількість нагороджених Почесною Грамотою Президії ВР УРСР та Грамотою Президії ВР УРСР становить бл. 70 тис. осіб. Цими нагородами відзначено 41 місто, 11 р-нів, 5 с-щ міськ. типу, 87 сіл та 2480 підпр-в, установ, військ. формувань.

Нагородження Почесною Грамотою Президії ВР УРСР і Грамотою Президії ВР УРСР (од 24 серп. 1991 — України) проводилися до груд. 1991.

Літ.: Нагороди України: Історія, факти, документи, т. 2. К., 1996.

В.Й. Бузало.

Нагрудні знаки до почесних звань УРСР. Зразки 1969 р.

ДЕРЖА́ВНІ НАРА́ДИ УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ 1919—1920 — наради на вищому рівні, які за часів *Директорії* УНР виконували функції представницької влади. Збиралися неперіодично для розгляду важливих політ. справ. Складалися з чл. Директорії, *Ради народних міністрів Української Народної Республіки*, *Трудового конгресу України*, представників армії, політ. партій, громад. орг-цій тощо.

16 січня 1919, *Київ.* Держ. нарада за участю чл. Директорії, уряду, представників укр. політ. партій, громад. орг-цій, командування *Січових стрільців* обговорила перспективи подальшого розвитку політ. процесів в Україні. Відкинула пропозицію Січових стрільців про запровадження військової диктатури, але не дійшла єдиної думки щодо подальшої орієнтації зовнішньо-політичного курсу *Української Народної Республіки* — на РСФРР чи *Антанту.*

2 лютого 1919, *Вінниця.* Держ. нарада за участю чл. Директорії, уряду та комісій Трудового конгресу обговорила та відкинула ультимативні вимоги франц. командування до Директорії.

4 березня 1919, Вінниця. Держ. нарада за участю частини Директорії, уряду, комісій Трудового конгресу, представників укр. партій і громад. орг-цій обговорила та відкинула домагання Антанти змінити склад Директорії (відставка голови Директорії, гол. отамана С.*Петлюри* та О.М.*Андрієвського*). Одночасно декларувалося бажання УНР продовжувати пошуки можливостей спільної боротьби проти *більшовизму.*

11 березня 1919, Проскурів (нині м. *Хмельницький*). Держ. нарада за участю членів Директорії, уряду, представників укр. партій та громад. організацій заслухала звіт уряду (С.*Остапенко*), обговорила питання щодо необхідності припинити переговори з Антантою. Не дійшла згоди в цьому питанні.

5—6 квітня 1919, *Рівне.* Держ. нарада за участю частини Директорії, Трудового конгресу, укр. партій обговорила питання про склад майбутнього уряду. Намагання узгодити політ. лінію держ. проводу УНР не привели до порозуміння між правими й лівими течіями. Праві партії відмовилися від участі в уряді.

5 вересня 1919, *Кам'янець-Подільський.* Держ. нарада в гол. отамана С.Петлюри, на якій були присутні члени Директорії А.Г.*Макаренко* та Ф.*Швець*, прем'єр-міністр І.П.*Мазепа*, міністр закордонних справ А.*Левицький*, в.о. військового міністра В.*Петрів*, представник ЗОУНР С.*Голубович.* У процесі обговорення поточних питань була досягнута певна згода між інтересами УНР та ЗОУНР.

25 жовтня 1919, Кам'янець-Подільський. Держ. нарада за участю членів Директорії, уряду, представників ЗОУНР, а також представників укр. (у т.ч. зх.-укр.) і єврейс. політ. партій, громад. орг-цій заслухала доповідь голови уряду І.Мазепи про внутр. й міжнар. становище України, доповідь військ. міністра В.Петріва про військ. становище. Не ухвалено жодного рішення.

8 листопада 1920, Ялтушків (нині село Барського р-ну Він. обл.). Держ. нарада за участю С.Петлюри, представників уряду та вищого командування *Армії Української Народної Республіки.* Ухвалила: негайно підготувати закон про передпарламент (*Закон «Про Державну народну раду Української Народної Республіки» 1920*) і якомога швидше скликати його; розпочати 12 груд. наступ проти Червоної армії (див. *Радянська армія*). Прийняла відозву до укр. народу із закликом «До останнього бою».

Літ.: *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції. 1917—1921. К., 2003.

О.Д. Бойко.

ДЕРЖА́ВНІ О́РГАНИ В СПРА́ВАХ НАЦІОНА́ЛЬНИХ МЕ́НШОСТЕЙ В УКРАЇ́НІ. У 1920—30-х рр. нац. політика рад. уряду, з огляду на нац. склад нас. України, здійснювалася у двох осн. напрямах: заг. *українізації політики* та спец. заходів щодо нац. меншостей. Вирішення етнічних питань здійснювалися через систему спеціалізованих органів влади та управління України: Відділ нац. меншостей Наркомату внутр. справ, Раду нац. меншостей Наркомату освіти, Центр. комісію в справах нац. меншостей при ВУЦВК, Всеукр. комісію щодо землевлаштування тру-

дящих євреїв при ВУЦВК, Держ. вид-во нац. меншостей УСРР при ВУЦВК, Бюро в справах нац. меншостей ЦВК Молдав. АСРР. Діяв також підвідділ нац. меншостей Відділу агітації й пропаганди ЦК КП(б)У. Впровадження політики українізації здійснювали Комісія політбюро ЦК КП(б)У з українізації та Центр. комісія українізації рад. апарату при РНК УСРР. Зазначені органи влади активно діяли до поч.—серед. 1930-х рр., коли держ. нац. політика дедалі більше набуває характеру шовіністичного (див. *Шовінізм*) тиску щодо нац. меншостей.

На сучасному етапі в Україні утворено спеціальні держ. органи влади, які мають забезпечувати нац.-культ. та ін. запити нац. меншин. У липні 1991 при КМ утворено К-т у справах національностей, на базі якого 1993 утворено Мін-во України в справах національностей та міграції. Після ліквідації зазначеного мін-ва та Ради в справах релігій при КМ України в лип. 1994 утворено Мін-во України в справах національностей, міграції та культів (від лют. 2002 — Держ. к-т України в справах національностей та міграції). Один зі структурних підрозділів Держ. к-ту — Управління в справах національностей.

Літ.: *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20—30 роки. XX століття). К., 1995; *Ковальчук О.П., Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні, 1920—1930-ті роки. К., 1996.

Б.В. Чирко.

ДЕРЖА́ВНІ ПРЕ́МІЇ СРСР — щорічні нагороди від імені д-ви за видатні суспільно значущі досягнення в науці і техніці, літ., мист-ві, арх-рі для заохочення до творчої праці вчених, виробничників, митців. Існували Д.п. СРСР за досягнення у визначеній галузі діяльності, а також за досягнення у соціаліст. змаганні.

Д.п. СРСР засновані постановами ЦК КПРС і РМ СРСР від 9 верес. 1966, від 26 берез. 1969, від 11 серп. 1969. Положення «Про Ленінські і Державні премії СРСР в галузі науки і техніки, літератури і мистецтва» затверджено 17 лют. 1967. Щороку присуджувалося бл. 50 Д.п. СРСР у галузі науки й техніки, бл. 10 — у галузі літ., мист-ва й арх-ри, бл. 10 — за досягнення у соцзмаганні (з 1974). 1970 додатково було засновано 1 премію — за твори літ. й мист-ва для дітей і 4 — за створення підручників для вищих, серед. спец. та серед. навч. закладів. Рішення про присудження Д.п. СРСР здійснювали К-т з Ленінських і Д.п. у галузі науки й техніки і К-т з Ленінських і Д.п. у галузі літ., мист-ва та арх-ри при РМ СРСР. Їхні рішення оприлюднювалися в ЗМІ щорічно до 7 листоп. — річниці Жовтневої революції (див. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*). Разом із премією присвоювали звання «Лауреат Державної премії СРСР» з врученням диплому та почесного знака, на якому вказувався рік присудження премії. Дипломи та знаки лауреата Сталінських премій 1-го, 2-го, 3-го ст. (1940—52) було замінено на дипломи і почесні знаки лауреата Д.п. СРСР. Рішення К-ту про присудження Д.п. СРСР набирало чинності після затвердження його ЦК КПРС і РМ СРСР. Розмір премій — 5 тис. *карбованців.*

Літ.: «Собрание Постановлений СССР». 1966, № 21; 1967, № 24; 1969, № 8, 19.

Т.І. Катаргіна.

ДЕРЖА́ВНІ ПРЕ́МІЇ УКРАЇ́НИ. В незалежній Україні держ. премії є одним з видів держ. нагород, які вважаються вищою формою відзначення громадян за видатні заслуги в розвитку економіки, науки, к-ри, соціальної сфери, держ. буд-ві та громад. діяльності. Від 1991 до 1999 продовжували існувати держ. премії, впроваджені ще постановами РМ УРСР, за винятком держ. премій за досягнення у соцзмаганні. Законом України «Про державні нагороди України» (2000, доповнений 2001) встановлені такі Д.п.У.: Нац. премія України ім. Т.Шевченка; Д.п.У. в галузі науки і техніки; Д.п.У. в галузі архри; Д.п.У. ім. О.Довженка в галузі кінематографії.

Згідно з Указом Президента України від 27 верес. 1999 вища нагорода в Україні в галузі к-ри — Д.п.У. ім. Т.Шевченка — набула нового статусу: **Національна премія України імені Т.Шевченка.** Премія присвоюється за видатні твори літ. і мист-ва, публіцистики і журналістики, які утверджують високі гуманістичні ідеали, збагачують істор. пам'ять народу, його нац. свідомість і самобутність, спрямовані на державотворення і демократизацію укр. сусп-ва. Присудження Нац. премії здійснюється за указом Президента України щорічно. Встановлено такі номінації Нац. премії України ім. Т.Шевченка: худож. літ., документальна і науково-критична літ.; образотворче мист-во; сценічне та екранне мист-во. К-т з Нац. премій ім. Т.Шевченка приймає твори і роботи на здобуття Нац. премії наступного року з 1 серп. до 1 листоп. поточного року. К-т проводить розгляд творів та робіт у 3 конкурсні тури та приймає рішення шляхом таємного голосування щодо кандидатур на присудження премії і подання його до Управління держ. нагород та геральдики (до 2000 — Комісії) для підготовки висновків і внесення на розгляд Президентові України відповідних пропозицій. Рішення про присудження премії набуває чинності після затвердження його Указом Президента України, який публікується в ЗМІ до 9 берез. — дня народження Т.*Шевченка.* Особам, удостоєним премії, присвоюється звання «Лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка», вручаються диплом та почесний знак.

Державні премії України в галузі науки і техніки — щорічні нагороди д-ви за видатні наук. дослідження, які сприяють подальшому розвиткові гуманітарних, природничих і тех. наук, впровадженню нової техніки, матеріалів і технологій, нових способів і методів лікування, що відповідають рівню світ. досягнень; за роботи, які становлять значний внесок у забезпечення екологічної безпеки; за створення підручників для вищих, професійно-тех. і серед. заг.-освіт. навч. закладів. Роботи, висунуті на здобуття Д.п.У., приймаються К-том з Д.п. України в галузі науки і техніки щорічно до 1 квіт. К-т виконує надані повноваження протягом 5 років згідно з Положенням про К-т з Д.п. України в галузі науки і техніки. До складу К-ту входять видатні вчені НАН України, Акад. мед. наук, Укр. акад. аграрних наук, Акад. пед. наук, Акад. правових наук, провідні спеціалісти мін-в, центр. органів виконавчої влади, вищих навч. закла-

Нагрудний знак лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки.

дів 3—4-го рівнів акредитації, представники громад. орг-цій. На здобуття премії можуть претендувати наук. роботи та підручники, опубл. в завершеному вигляді не менш як за рік до їх висунення, а також освоєні у вир-ві роботи в галузі техніки, матеріалів, технологій. Присуджується щорічно 20 Д.п.У., у т. ч.: до 15, які мають відповідний дозвіл для публікації у ЗМІ, до 3 — за роботи, які становлять держ. таємницю, до 2 — за підручники. Колектив претендентів не може перевищувати 10 осіб. Не допускається внесення до списку претендентів осіб, які виконували адм., організаторські чи консультативні функції. Рішення К-ту набуває чинності після прийняття указу Президента України, який опубліковується в ЗМІ до 1 груд. — річниці референдуму про незалежність України (див. *Референдум всеукраїнський 1 грудня 1991*). Особам, удостоєним Д.п. У., присвоюється звання «Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки», вручаються диплом і почесний знак встановлених зразків.

Державна премія України в галузі архітектури — держ. нагорода за створення видатних житлово-цивільних та пром. архіт. комплексів, будівель і споруд, роботи в галузі містобудування, ландшафтної арх-ри, упорядження міст і с-щ, реставрації пам'яток арх-ри і містобудування, наук. праці з теорії та історії арх-ри, що мають важливе значення для дальшого розвитку вітчизн. арх-ри і містобудування та здобули широке громад. визнання. Встановлено 5 таких премій. Повноваження К-ту із Д.п. України в галузі арх-ри визначені Указом Президента України від 20 берез. 2002. К-т разом із Спілкою арх-рів та Управлінням містобудівної політики Держ. к-ту України з буд-ва та арх-ри проводить роботу з виявлення і висунення об'єктів містобудування і арх-ри на здобуття Д.п. У. На підставі подання к-ту приймається указ Президента України про призначення премій, який щорічно оприлюднюється до 1 лип. — Дня архітектора. Особам, удостоєним премії, присвоюється звання «Лауреат Державної премії України в галузі архітектури», вручаються диплом та почесний знак.

Державна премія України імені О.Довженка. Встановлена Указом Президента України «Про заходи щодо відзначення 100-річчя від дня народження Олександра Довженка» від 10 верес. 1994. Положення про Д.п.У. ім. О.Довженка затверджено Постановою КМ України від 12 грудня 1994. Присуджується з 1995. У 2001 внесена до Закону України «Про державні нагороди України». Вручається особам за видатний внесок у розвиток укр. кіномист-ва. Представлені на присудження кандидатури розглядає К-т з Д.п.У. ім. О.Довженка. За поданням К-ту премія присуджується указом Президента України, який оприлюднюється у ЗМІ до 10 верес. — дня народження О.*Довженка*. Особам, удостоєним премії, присвоюється звання «Лауреат Державної премії України імені Олександра Довженка», вручаються диплом і почесний знак встановлених зразків.

Розмір грошової винагороди кожної з премій визначається щорічно указом Президента України.

Літ.: Указ Президента «Про Національну премію України імені Тараса Шевченка». «Офіційний вісник України», 1999, № 39; Закон України «Про державні нагороди України» від 16.03.2000 р. «Відомості Верховної Ради України», 2000, № 21; Положення про Комітет з Державних премій України в галузі науки і техніки затверджено Указом Президента України від 14 червня 2000 року № 800/2000. «Збірник розпоряджень Президента України», 2000, вип. 2; Закон України «Про внесення зміни до статті 11 Закону України «Про державні нагороди України». «Відомості Верховної Ради України», 2001, № 33.

Т.І. Катаргіна.

ДЕРЖА́ВНІ ПРЕ́МІЇ УРСР — одна з форм щорічних респ. нагород за видатні досягнення у визначеній сфері діяльності. В УРСР були встановлені держ. премії: в галузі науки і техніки; для передовиків соціаліст. змагання за видатні досягнення в труді; імені Т.Шевченка в галузі літ., журналістики, мист-ва та арх-ри.

Державна премія УРСР в галузі науки й техніки заснована Постановою ЦК КПУ та РМ УРСР від 23 квіт. 1969 (із наступними змінами 1980, 1981, 1982). Щорічно присуджувалося 17 таких Д.п., з яких 2 (з 1972) — за створення підручників для вищих, серед. спец. та серед. навч. закладів. Присудження Д.п. УРСР здійснював К-т з Д.п. УРСР при РМ УРСР. Постанова завжди публікувалася до 25 груд. — річниці проголошення рад. влади в Україні.

Державна премія УРСР для передовиків соціалістичного змагання за видатні досягнення в праці встановлена Постановами ЦК КПУ і РМ УРСР від 26 берез. 1974 і 13 серп. 1974. Присуджувалися 2 (від 1977 — 4) такі премії. Постанови приймалися за підсумками соцзмагання попереднього року й публікувалися до 1 трав. — Дня міжнар. солідарності трудящих. Рішення про присудження приймалося на спільному засіданні президій К-ту з Д.п. УРСР в галузі науки і техніки та Укрпрофспілки. Премія існувала до 1991.

Особам, нагородженим Д.п. УРСР в галузі науки і техніки та для передовиків соцзмагання, присвоювалося звання «Лауреат Державної премії Української РСР», вручався диплом і почесний знак. Розмір премії — 2500 *карбованців* кожна.

Державна премія УРСР імені Т.Шевченка. Респ. премія імені Т.Шевченка заснована 20 трав. 1961 Постановою РМ УРСР. Нагорода лауреатів Шевченківської премії відбулася вперше 9 берез. 1962. Першими диплом та почесний знак лауреата отримали П.*Тичина*, О.*Гончар* в галузі літ. і П.*Майборода* в галузі музики. Постановою ЦК КПУ і РМ УРСР від 23 квіт. 1969 респ. премія ім. Т.Шевченка і респ. премія з арх-ри (існувала з 6 лют. 1968) були об'єднані і отримали назву «Державна премія УРСР імені Т.Шевченка». Встановлено 8 премій, якими щорічно нагороджувалися видатні митці за високоідейні й високохудож. твори та роботи в галузі літ., образотворчого мист-ва, арх-ри, музики, театру, кінематографії. Присудження премії здійснював К-т з Д.п. УРСР ім. Т.Шевченка, який публікував свої постанови до 9 берез. — дня народження Т.*Шевченка*. Особам, удостоєним цієї премії, присвоювалося звання «Лауреат Державної премії Української РСР імені Т.Шевченка»,

вручався диплом та почесний знак. Грошова винагорода лауреата — 2500 крб.

Рішення всіх к-тів про присудження Д.п. УРСР набирало чинності після затвердження ЦК КПУ і РМ УРСР.

Т.І. Катаргіна.

ДЕРЖА́ВНІ СЕЛЯ́НИ — соціальний стан (див. *Стани*) 18—19 ст. у *Російській імперії*, до якого належали селяни, які користувалися *державними землями* та були феодально залежними від рос. казни. Формування стану Д.с. почалося за часів *Петра І*. До їх числа входили селяни-*однодвірці* та чл. їхніх сімей, татари і ясачні народи Поволжя та Приуралля, чорносошні й половники Пн. Помор'я, селяни або «пахотні люди» Сибіру. В 2-й пол. 17 ст. у зв'язку з ліквідацією автономного устрою почав активно формуватися стан Д.с. і в Україні. До його складу входило багато сел. груп, які різнилися між собою назвами, особливими правами, повинностями та істор. походженням. Зокрема, до складу Д.с. потрапили укр. *козацтво* та *військові обивателі*, колиш. рангові й посполиті селяни (див. *Рангові посполиті*, *Посполиті*) військ. маєтностей *Лівобережної України*, однодвірці, старостинські, ленні селяни, *економічні селяни*, колиш. кріпаки (див. *Кріпацтво*) конфіскованих маєтків польс. *шляхти Правобережної України*, іноз. колоністи (див. *Колоністи іноземні в Україні*), *вільні хлібороби*, дрібні воєнізовані групи та мусульманське нас. Пд. України. Чисельність стану Д.с. зростала за рахунок відписних, виморочних, банківських селян, відібраних за борги у *поміщиків* кріпаків, *удільних селян*, євреїв-землеробів, *військових поселенців*, кіннозаводських селян тощо. На серед. 19 ст. в Україні налічувалося понад 2 млн ревізьких душ Д.с., найвагомішу частку яких складали укр. козаки та військ. обивателі Лівобережжя.

Як оподатковуваний стан Д.с. на Правобережжі сплачували подушний податок (див. *Подушне*), *чинш*, виконували *панщину* і натуральну данину, а на Лівобережжі й Пд. України платили різні податки грішми, відбували підводну шляхову та ін. повинності. Всі Д.с., крім *кримських татар*, підлягали рекрутському наборові (див. *Рекрутська повинність*). В умовах розгортання товарно-грошових відносин та наростаючого податкового тиску (починаючи від 20-х рр. 19 ст. і до 1837 лише подушний податок Д.с. зріс у 9—10 разів, збільшилися й ін. повинності) у середовищі Д.с. посилювалося соціальне розшарування. Диференціація селян супроводжувалася формуванням торгово-пром. прошарку та доволі значної групи безземельних і малоземельних. З'явилися такі категорії, як «бездомні», *халупники*, *коморники*, *городники*, *бобилі* тощо. Практикувалися акції передачі Д.с. поміщикам чи в удільне відомство (див. *Удільні землі*), їх могли переводити до стану військ. поселенців.

1837—41 було здійснено реформу П.Кисельова щодо управління Д.с й запровадження оброчних платежів із земельного та пром. прибутків (див. *Кисельова П. реформи 1837—1841*). Наступні реформи відбулися в 1860-х рр. Згідно з указом імп. *Олександра II* 1867, Д.с. Правобережжя зараховувалися до розряду селян-власників. Для них вводився обов'язковий викуп (див. *Викупна операція 1861—1907*) земельних наділів. В основу визначення розміру щорічного викупного платежу бралася збільшена на 10% річна сума *оброку*, визначеного спец. люстраційними (див. *Люстрації*) комісіями, які протягом 1844—58 здійснили переведення Д.с. Правобережжя з панщини на оброк. Ця категорія селян мала завершити викуп землі до 1 верес. 1912. Решта Д.с. підпала під дію закону від 24 листоп. 1866. Згідно з ним, за Д.с. Лівобережжя і Пд. України закріплювалися в безстрокове користування (общинне чи подвірне) землі, які перебували в їхніх руках, але не більше 8—15 *десятин* на ревізьку душу. Сел. наділи підлягали щорічному оброчному платежу. Лише 1886 Д.с. цих губерній дозволено викуп землі.

Літ.: *Лаппо-Данилевский А.С.* Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России. СПб., 1905; *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева, т. 1—2. М.—Л., 1946—58; *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954.

Т.І. Лазанська.

ДЕРІЇВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ І МОГИ́ЛЬНИК. Належать до *середньостогівської культурно-історичної спільності*. Розташов. на правому березі Дніпра поблизу с. Деріївка Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл. Досліджувалися 1960—67. На місці колишнього поселення відкрито залишки кількох заглиблених у землю жител, зібрано понад 10 тис. знахідок — ножі з кременю, скребачки, вістря стріл і списів, кістяні мотики та бойові молоти, рибальські гачки, псалії, глиняні гостродонцеві горщики, оздоблені гребінцевим, шнуровим та ін. орнаментом, глиняна статуетка людини, фігурки тварин тощо. Осн. заняття нас. — скотарство, зокрема конярство. На могильнику розкопано понад 9 поховань з тілопокладеннями. При них — глиняний посуд, прикраси (у т.ч. з міді) тощо.

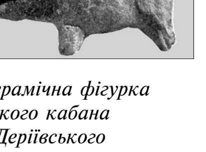

Керамічна фігурка дикого кабана з Деріївського поселення.

Літ.: *Телегін Д.Я.* Середньостогівська культура епохи міді. К., 1973.

Д.Я. Телегін.

ДЕРКАЧІ́ — назва до 1943 м. *Дергачі*.

ДЕРМА́НСЬКА ДРУКА́РНЯ — видавничий заклад при *Дерманському Свято-Троїцькому монастирі*. Близько 1603 туди було перевезено обладнання *Острозької друкарні*. Керував друкарнею Д.*Наливайко*, а в її діяльності брали участь І.*Борискович*, Й.*Кня-*

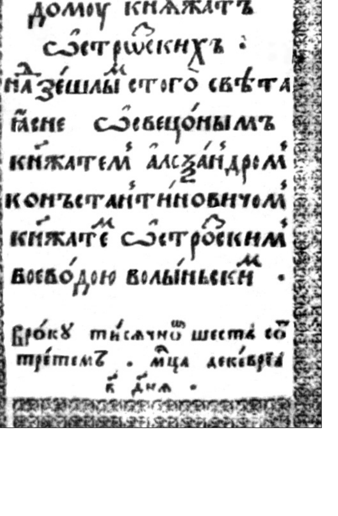

ЛЯМЕНТЪ
домоу кнѧжатъ
Острожскихъ:
на зешлымъ с того свѣта
ıасне Освецоным
кнѧжатем Алеѯандром
Константиновичом
кнѧжатем Островским
воеводою волынским.
Врокꙋ тисѧчномъ шестьсот
третемъ. мцѧ декебрѧ
к дн.

«Лямєнт дому княжат Острозских над зєшлым с того свѣта... Алєксандром ... Острозским». Дерманська друкарня, 1604. Титульний аркуш.

гиницький, *Кипріян*. Серед відомих дерманських видань — «Лямєнт дому княжат Острозских над зєшлым с того свѣта... Алєксандром ... Острозским» (1604, ймовірний автор — Д.Наливайко), Октоїх (1604) з укр. віршем на герб кн. В.-К.*Острозького* і передмовами церковнослов'ян. і укр. мовами, укр. переклад з грец. мови тв. александрійського патріарха Мелетія Пігаса «Лист ... до єпископа Іпатія Потія о отступленії его» (лют. 1605). Не раніше 1605 друкарню було повернено до м. *Острог*.

Літ.: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва, кн. 1. Львів, 1981; *Исаевич Я.Д.* Преемники первопечатника. М., 1981.

Я.Д. Ісаєвич.

ДЕРМА́НСЬКИЙ СВЯ́ТО-ТРО́ЇЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. монастир у с. Дермань Друга Здолбунівського р-ну Рівнен. обл. Один із провідних культ.-освіт. осередків України кін. 16 — поч. 17 ст. Відомий з 15 ст. Перебував у володіннях і під опікою князів *Острозьких*. Був тісно пов'язаний з острозьким літ.-наук. гуртком та *Острозькою академією*. Між 1575 і 1580 управителем Д.С.-Т.м. призначено І.*Федорова*, ігуменами згодом були архімандрит Геннадій (1591—1601), І.*Борискович* (1602—05), І.*Балабан* (1608—16), Р.Жиморський (1616—23), Й.*Курцевич-Корятович* (1623—25), М.*Смотрицький* (1625—33). Піднесення культ. життя Д.С.-Т.м. припадає на 1599—1605. 1602 монастир було передано з-під патронату князів Острозьких «під общеє житіє» ченцям. Одночасно відкрито шк., де викладалися грец., лат. і церковнослов'ян. мови. В Д.С.-Т.м. працювали Й.*Княгиницький* та архідиякон, перекладач *Кипріян*, який переклав тут з грец. мови зб. антич. і візант. афоризмів «Пчола» (1599), «Синтагматіон про сім святих церковних тайн» Гавриїла Севера (1603) та «Бесіди та Євангеліє від Іоанна» Іоанна Златоуста (1605). Бл. 1603 до монастиря тимчасово переїхала друкарня з *Острога*, яку очолив Д.*Наливайко* (див. *Дерманська друкарня*). З поверненням друкарні до м. Острог (не раніше 1605) друкарство тут припинилося. 1627 монастир перейшов під контроль унійного ордену *василіан*. 1821 царський уряд відібрав монастир у василіан і передав правосл. ченцям з Острога. До 1920 при Д.С.-Т.м. існувала церк.-учительська шк.; пізніше була відкрита єпархіальна дівоча шк., перетворена згодом на укр. приватну г-зію (до поч. 1930-х рр.). Від 1990-х рр. — жін. монастир УПЦ (МП).

Літ.: *Мыцко И.* Дерманский культурно-просветительский центр и его участие в идеологической борьбе на Украине (70-е годы XVI в.—30-е годы XVII в.). В кн.: Федоровские чтения. 1978. М., 1981; Острозька академія XVI—XVII ст. Енциклопедичне видання. Острог, 1997.

А.Ю. Ясіновський.

Дерманський Свято-Троїцький монастир. Гравюра 19 ст.

ДЕСНЕ́ БРА́ТСТВО, ільїнці — реліг. орг-ція, яка була заснована наприкінці 1840-х рр. штабс-капітаном М.Ільїним (1809—90). 1846 Ільїн проголосив себе пророком Іллею, посланцем старозавітного Бога Єгови. За свої погляди він бл. 20 років був на засланні. Реліг. ідеї Ільїна — синкретичне поєднання *християнства*, іудаїзму та *язичництва*, включаючи елементи містицизму. За віровченням Д.б., Бог Єгова-Христос є сином Верховного Творця і керує нашою Сонячною системою. Брати Єгови керують ін. сонячними системами. Один з цих братів, сатана, повстав проти Творця і захопив нашу Сонячну систему. Єгова вигнав сатану з неба на землю і веде з ним постійну боротьбу, яка має закінчитися Армагеддоном. Після поразки сатани настане тисячолітнє царство Єгови. Всі єговісти отримають безсмертя і сидітимуть праворуч від Бога (звідси й назва — Д.б.).

Наприкінці 19 ст. ільїнці з'явилися в Україні (Донбас). Поширенню Д.б. в Україні сприяли жорстка дисципліна орг-ції та конспірація. Ільїнці не визнавали правосл. таїнств, не вшановували ікон, хрестів, святкували іудейські свята. Із *Біблії* лише текст Апокаліпсису в перекладі та трактуванні Ільїна («Книга з неба») вважали священним. Владу трактували як породження діянь сатани. Нині Д.б. не існує.

Літ.: *Федоренко Ф.И.* Секты, их вера и дела. М., 1965; Історія релігії в Україні. К., 1999; Православ'я в Україні. К., 1999.

О.Н. Саган.

Д'ЕСПЕРЕ́ ФРАНШЕ́ Луї (1856—1942) — франц. військ. діяч, дивізійний генерал (1909), маршал Франції (1921). Учасник *Першої світової війни*. Під час битви на р. Марна (прит. Сени) (5—12 серп. 1914) командував армією, в черв.—листоп. 1918 — команд. Салоніцьким фронтом, згодом — головнокоманд. військами *Антанти* в м. *Стамбул*, у т. ч. військами інтервентів в *Одесі* та Криму (див. *Антанти військова присутність на півдні України 1918—1919*).

Літ.: *Федюк В.П.* Белые. Антибольшевистское движение на юге России. 1917—1918. М., 1996; *Клавинг В.В.* Кто был кто в Белой гвардии и военной контрреволюции (1917—1923 гг.). СПб., 1998.

Л.В. Гриневич.

ДЕСТАЛІНІЗА́ЦІЯ, реабілітації та амністії невинно засуджених — половинчастий процес ліквідації в *СРСР* наслідків цілої низки злочинів, учинених режимом Й.*Сталіна* в процесі побудови в

країні *соціалізму*. Започаткований після смерті Й.Сталіна. 27 берез. 1953 видано Указ Президії ВР СРСР про амністію ув'язнених на строк до 5-ти років. 4 квіт. 1953 оприлюднено рішення, за яким звільнили осіб, звинувачених у «справі лікарів». 10 квіт. 1953 ЦК КПРС скасував рішення від 9 листоп. 1951 та від 27 берез. 1953 у «справі мінгрельської націоналістичної організації». У верес. 1953 видано Указ Президії ВР СРСР про право Верховного Суду переглядати за поданням ген. прокурора рішення колегій ОДПУ, «трійок» НКВС та особливої наради при НКВС—МГБ—МВС СРСР. Тоді ж було ліквідовано військ. трибунали у військах МВС, особливу нараду МВС, скасовано постанову ЦВК СРСР від 1 груд. 1934 «Про порядок ведення справ відносно підготовки або здійснення терористичних актів». 1954 створено центр. та місц. комісії з перегляду справ осіб, засуджених 1934—53 за політ. обвинуваченнями. 30 квіт. 1954 Верховний Суд СРСР реабілітував групу осіб, які були репресовані в «ленінградській справі» (М.*Вознесенський*, О.Кузнецов та ін.), а 22 листоп. 1955 скасував вироки в «справі Єврейського антифашистського комітету» (див. *Єврейський антифашистський комітет*) і ухвалив рішення про закриття цієї справи. На поч. 1955 створено спец. групу військ. прокурорів і слідчих для перегляду справи про «антирадянську троцькістську військову організацію» (М.Тухачевський та ін.), яку офіційно закрито 31 січ. 1957.

У груд. 1955 створено Комісію для вивчення матеріалів про масові репресії чл. і канд. у чл. ЦК ВКП(б), обраних XVII з'їздом партії (26 січ. — 10 лют. 1934), та ін. громадян за період 1935—40. 1955 прийнято постанову РМ СРСР за № 1655 «Про трудовий стаж, працевлаштування та пенсійне обслуговування громадян, необгрунтовано притягнутих до карної відповідальності і згодом реабілітованих» та ін. юрид. акти щодо цього питання. 26 черв. 1956 ЦК КПРС і РМ СРСР ухвалили постанову «Про усунення наслідків брутальних порушень законності стосовно колишніх військовополонених та членів їхніх родин». Із квіт. 1954 по квіт. 1959 чисельність політв'язнів («контрреволюціонерів») скоротилась у 40,7 разу, а їхня частка в складі всіх ув'язнених — від 33% до 1,2%. За офіц. даними, на 1 квіт. 1959 у таборах і колоніях МВС СРСР утримувалося 948 447 ув'язнених, із них 11 027 — за «контрреволюційні» злочини. Від 1954 до лют. 1956 військова колегія Верховного Суду СРСР реабілітувала 7679 осіб, а всього за 1954—61 — 737 182 особи.

У груд. 1953 було повідомлено, що «Берія Л.П., Меркулов В.Н., Деканозов В.Г., Кобулов Б.З., Гоглідзе С.О., Мешик П.Я. та Влодзимирський Л.Є., використовуючи своє службове становище в органах НКВС—МДБ—МВС, здійснили низку найтяжчих злочинів з метою винищення чесних, відданих справі Комуністичної партії та Радянській владі кадрів». Крім того, Л.*Берію* звинуватили в «злочинних зв'язках з іноземними розвідками». Його, як і ін. згаданих осіб, засудили до страти з конфіскацією майна, що їм належало, а також позбавили військ. нагород та звань. 14—19 груд. 1954 відбувся суд над колиш. керівними працівниками МГБ СРСР. Центр. місце на процесі посіла «ленінградська справа», яку було охарактеризовано як один із найтяжчих злочинів і як велику політ. провокацію. Військ. колегія Верховного Суду СРСР засудила до смертної кари колиш. міністра держ. безпеки В.Абакумова та його заступників. Відбулися процеси над особами, безпосередньо винними у фальсифікації матеріалів слідства та в ін. зловживаннях.

Таким чином, ще в 1950-ті рр. було переглянуто осн. політ. справи повоєн. часу, однак парт.-держ. кер-во на чолі з М.*Хрущовим* не наважилося розпочати перегляд політ. справ 1920—30-х рр. з огляду на те, що можуть відкритися факти про їхню особисту участь в організації репресій. Саме тому правда про сталінізм і злочинну роль особисто Й.Сталіна суворо дозувалася, а політ. конкуренти М.Хрущова усувалися з політ. авансцени. Після XX з'їзду КПРС (лют. 1956), на якому М.Хрущов виголосив «закриту» промову про злочини сталінської доби і «культ особи» та дії «антипартійної групи» Г.Маленкова, В.*Молотова*, Л.*Кагановича*, розпочалася нова атака на сталінізм. Цю лінію продовжив XXII з'їзд КПРС (жовт. 1961), на якому, зокрема, було ухвалено рішення про винесення саркофага з труною Сталіна з Мавзолею на Красній площі в *Москві*. Було перейм. населені пункти, які мали його ім'я, демонтовано споруджені на його честь пам'ятники.

Однак фактично 1962, а особливо після усунення М.Хрущова від влади в жовт. 1964, Д. було припинено. Поступово почалося відновлення образу Й.Сталіна як далекоглядного й авторитетного керівника, який припустився окремих помилок. Лише під час перебудови за часів М.*Горбачова* Д. знову відновилася. 28 верес. 1987 створено Комісію політбюро ЦК КПРС для вивчення фактів і документів, пов'язаних із репресіями 1930—40-х і поч. 1950-х рр. Відповідним мін-вам та відомствам було доручено продовжити роботу з перегляду справ осіб, репресованих у добу сталінізму. 1988—89 реабілітовано 844 740 осіб. До серп. 1991 в Україні працювала відповідна Комісія політбюро ЦК КПУ. 17 квіт. 1991 ВР УРСР ухвалила Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», в якому зазначалося, що реабілітація жертв політ. репресій повинна охоплювати весь період після 1917 до моменту надання чинності цьому закону і поширюватися на осіб, безпідставно засуджених за цей час судами УРСР або репресованих на тер. України та позбавлених волі шляхом переселення в примусовому порядку, вислання й заслання за межі УРСР, позбавлення громадянства, примусового поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження ін. громадян. прав і свобод з мотивів політ., соціального, класового, нац. і реліг. характеру. Всього за період з 1953 по 1990-ті рр. в Україні реабілітовано бл. 600 тис. осіб.

Літ.: Осмыслить культ Сталина. М., 1989; Суровая драма народа. Ученые и публицисты о природе сталинизма. М., 1989; *Даниленко В. та ін.* Сталінізм на Україні. 20—30-ті роки. К.—Едмонтон, 1991; *Опенкин Л.А.* От-

тепель: как это было (1953—1955 гг.). М., 1991; Политические процессы 30—50-х годов. М., 1991; *Шаповал Ю.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; Початок десталінізації в Україні. (До 40-річчя закритої доповіді М.Хрущова на XX з'їзді КПРС). К., 1997; *Хрущев Н.С.* Время. Люди. Власть, кн. 1—4. М., 1999.

Ю.І. Шаповал.

Д'ЕСТÉ Фердинанд (25.04.1781—05.11.1850) — австрійс. ерцгерцог, цивільний і військ. генерал-губернатор *Галичини* (1832—46), виразник абсолютистських інтересів *Габсбургів*. Протегував польс. аристократії. Очолював боротьбу проти укр. визвол. руху, протидіяв спробам модернізації нац. життя галицьких українців.

Ф.І. Стеблій.

ДЕСЯТИ́НА — 1) десята частка доходів *великого князя* в *Київській Русі*, яка надавалася для потреб давньорус. соборних церков. Уперше Д. згадується за князювання *Володимира Святославича* (в кін. 10 ст.), коли кошти від неї надходили на буд-во та утримування церкви Богородиці в *Києві* (див. *Десятинна церква*). Згодом Д. стала відома як церк. податок, який сплачувало нас. (становила десяту ч. доходів г-ва окремого двору) для утримування парафіяльного *духовенства*;

2) данина, яку в часи монголо-татар. поневолення збирали *баскаки* з нас. рус. земель на користь ординських правителів;

3) податок, який в Україні 14—18 ст. повсюдно збирався на користь церков, монастирів та духовенства (були відомі заг. Д. (грішми, борошном, харчами) та «снопова» Д.). В подальшому (до поч. 20 ст.) Д. існувала лише як місц. звичай територіальних громад будувати й утримувати своїм коштом громад. церкви;

4) звичаєвий податок від кількості бджіл та свиней в Молдові та *Буковині* 17—18 ст., який виплачувався до 1766 у межах 20 *пара* на рік (1746). Згодом Д. відкорегували австрійці й вона складала по 6 *крейцерів* від вулика чи свині для бояр та монастирів і 12 крейцерів — для селянства (1775);

5) міра земельної площі, яка виникла в Рос. д-ві 16 ст. та згодом поширилася і в Україні. Найраніша з відомих Д. становила 2500 квадратних триаршинних *сажнів* (50 сажнів × 50 сажнів). Назва походила від десятої ч. *версти* (500 сажнів). У серед. 17 ст. у вжиток входить переважно т.зв. казенна Д. — 2400 квадратних сажнів (80 × 30), яка була узаконена *Соборним уложенням 1649*. Поряд з останньою частково побутували госп. Д. — 3200 квадратних сажнів (80 × 40), кругла Д. — 3025 квадратних сажнів (55 × 55) та ін. На *Лівобережній Україні* у 18 ст. переважно використовувалася казенна Д. (2400 квадратних сажнів; 1,0925 га), що було узаконено межовими інструкціями царського уряду (від 13 трав. 1754, 13 лют. 1766 та ін). З переходом *Правобережної України* після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) до складу *Російської імперії* Д. поширилася й на цей регіон. Після ухвали 14 верес. 1918 Декрету РНК РСФРР про запровадження метричної системи Д. поступово вийшла з ужитку.

Літ.: *Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.* Русская метрология. М., 1965; *Шостьин Н.А.* Очерки истории русской метрологии XI—XIX века. М., 1975; *Щапов Я.Н.* Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв. М., 1989; *Крижанівський О.П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII — першої половини XIX ст. К., 1990; Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навчальний посібник, кн. 1—3. К., 1994; *Сплені фон, Г.* Опис Буковини. Чернівці, 1995; *Петрухин В.Я.* К проблеме происхождения древнерусской десятины: «Ветхий завет» и древнерусская традиция. В кн.: Восточная Европа в древности и средневековье: Политическая структура Древнерусского государства: VIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т.Пашуто. Тезисы докладов. М., 1996; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст.: Проблема функціональних поліномінацій в адаптивних терміносистемах. Чернівці, 1997; *Герасименко Н.О.* Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII — XVIII ст.). К., 1998.

А.О. Гурбик, О.Д. Огуй.

ДЕСЯТИ́ННА ЦÉРКВА, церква Богородиці — перший відомий науці кам'яний храм *Київської Русі*, зведений у *Києві* вел. кн. київ. *Володимиром Святославичем* 989—96. Згідно з повідомленням *«Повісті временних літ»*, на його збудування та утримання (фактично на всю рус. церкву) князь виділив десяту ч. (*десятину*) княжих прибутків. До наших днів будова не збереглася. Її первинний архіт. вигляд достовірно не з'ясовано. Церква являла собою тринефну шестистовпову хрестовобаневу споруду, оточену з трьох боків галереями. Д.ц. була пишно оздоблена мозаїками, фресками, різьбленим мармуром, підлогою з шиферу та мозаїк, вивезених із *Херсонеса Таврійського*. Деякі дослідники вважають, що тут знаходився перший осередок *Київської митрополії*.

Д.ц. була останнім оплотом киян під час штурму міста військами хана *Батия*, внаслідок чого частина її обвалилася. Проте в наступні століття служба тут тривала. Відома як церква Миколи Десятинного. У 17 ст. київ. митрополит П.*Могила* провів реставрацію. В 19 ст. на цьому місці звели нову церкву. 1928 зруйнована за рішенням рад. влади.

Тут зберігалися мощі св. *Климента*, поховано вел. кн. *Ольгу*, вел. кн. київ. Володимира Святославича.

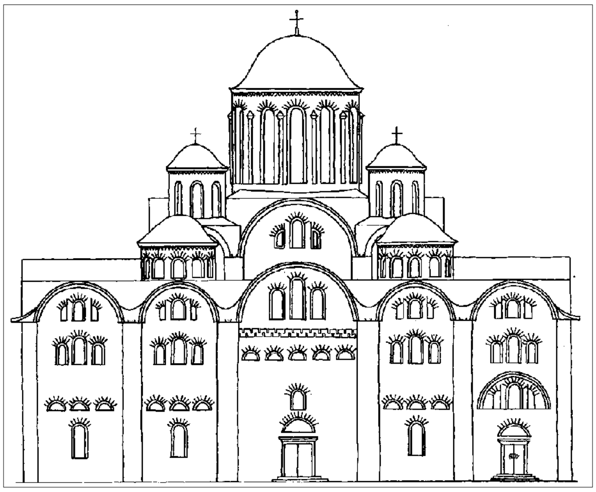

Десятинна церква в Києві. Реконструкція Ю.Асєєва за дослідженнями М.Каргера. Загальний вигляд.

Десятинна церква. Фрагмент фрески. Кінець 10 ст.

Дослідження: 1824 (К.*Лохвицький*), 1908—14 (Д.*Мілєєв*), 1938—39 (М.*Каргер*).

Літ.: *Каргер М.К.* Древний Киев, т. 2. М.—Л., 1961; *Асеев Ю.С.* Архитектура древнего Киева. К., 1982.

Г.Ю. Івакін.

ДЕСЯТИ́ННИКИ — категорія незаможних безземельних селян, які орендували землю у великих землевласників за десяту ч. урожаю або ін. натуральних податків. Наприкінці 18—19 ст. чимала кількість Д. мешкала в пд. регіонах України, де побутувала невисока норма натуральної ренти (див. *Рента*). Згодом певну кількість оброблюваної землі Д. могли викупити у власність.

А.О. Гурбик.

ДЕТЕРМІНІ́ЗМ ІСТОРИ́ЧНИЙ — див. *Історичний детермінізм.*

ДЕУЛІ́НСЬКЕ ПЕРЕМИ́Р'Я 1618. Укладене 11(01) груд. 1618 між *Річчю Посполитою* та Рос. д-вою на 14,5 року в с. Деуліно (поблизу Троїце-Сергієва монастиря, суч. м. Сергієв Посад Моск. обл., РФ) після спроби польс. королевича Владислава Ваза (див. *Владислав IV*) посісти рос. престол. Восени 1618 участь у цій воєн. кампанії (див. *Польсько-російська війна 1617—1618*) взяли й укр. козаки на чолі з гетьманом П.*Конашевичем-Сагайдачним*, які врятували польс. військо від розгрому під *Москвою.* До складу рос. делегації в Деуліні входили бояри Ф.Шереметєв, Д.Мезецький та ін., польс. делегацію очолювали А.Надворський, Л.Сапіга, Я.Гонявський. Згідно з умовами Д.п., до Речі Посполитої відходили Смоленська і Новгород-Сіверська землі. Перемир'я, однак, не розв'язало політ. суперечностей між двома д-вами. До закінчення його терміну Рос. д-ва розпочала збройні дії з метою повернення втрачених тер., що поклало початок *польсько-російській війні 1632—1634.*

Літ.: *Вайнштейн О.Л.* Россия и Тридцатилетняя война (1618—1648 гг.). М., 1947.

В.О. Щербак.

ДЕФЕНЗИ́ВА (польс. defenzywa — оборона, охорона) — таємна поліція у 2-й Речі Посполитій (1918—39), апарат репресивно-політ. придушення противників існуючого держ. ладу та нац.-визвол. рухів, які домагалися відокремлення певних етнічних тер. Воєн. конфлікти, що 1918—21 супроводжували відновлення незалежності Польщі (див. *Українсько-польська війна 1918—1919*, *Польсько-радянська війна 1920*), обумовили тісне співробітництво підпорядкованої МВС Д. з Мінвом військ. справ. Прикомандировані до штабів військ *Армії Української Народної Республіки* офіцери Д. стежили за настроями солдатів, які брали участь у «поході Пілсудського на Київ» 1920, згодом інтернованих у таборах на тер. Польщі. В переслідуваннях членів нелегальних *Комуністичної партії Західної України* та *Організації українських націоналістів* Д. широко використовувала провокаторсько-репресивний і терористичний досвід політ. поліцій ін. країн, співробітничала з експозитурою — зовн. розвідкою Польщі.

Р.Г. Симоненко.

ДЕ́ЦИК (Дацько Васильович; р.н. невід. — після 1670) — овруцький полковник 1664—65. Був прибічником пророс. політики гетьмана І.*Брюховецького.* 1665 разом із брацлав. полк. В.*Дрозденком* боровся проти гетьмана П.*Дорошенка.* Водночас був одним з кер. переможного повстання на *Поліссі* й на тер. сучасної Київ. обл. (*Біла Церква*, Мотовилівка, нині села Велика Мотовилівка, Червона Мотовилівка і Мотовилівська Слобідка Фастівського р-ну, *Фастів*, *Чорнобиль*, *Димер* та ін.) проти відновленого тут польс. гніту. Скориставшись невдоволенням угодовською пророс. політикою І.Брюховецького, Д. намагався в лип.—серп. організувати виступ проти гетьмана та моск. *воєвод.* Але в Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*), де він хотів підняти «бунт», його було заарештовано й ув'язнено в *Ніжині.* За царським указом Д. разом із прибічниками засуджено «за измену». В лип. 1666 відправлено до *Москви*, а звідси заслано до Сибіру, в Даурію (Забайкалля). Тут його слід загубився. Відомо, що 1670 гетьмани П.Дорошенко і Д.*Многогрішний* просили царя *Олексія Михайловича* повернути Д. в Україну.

Літ.: *Петровський М.* З історії класової боротьби на Україні в XVII столітті (Змова Децика). Ніжин, 1932; *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

Я.І. Дзира.

ДЕ́ЦИМА (від лат. decem — «десять») — заг. податок на *Буковині*, що спочатку становив десяту ч. всіх польових продуктів. Д., яка ґрунтувалася на «Золотому указі» молдов. воєводи Григоре Гіка від 1 січ. 1766, складала: 12 днів *панщини* на весь рік чи 2 *леї*; 1 клафтер сіна.

Літ.: *Kaindl R.F.* Geschichte der Bukowina. Dritten Abschnitt: Die Bukowina unter der Herrschaft des österreichischen Kaiserhauses (seit 1774). Czernowitz, 1898; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст.: Проблема функціональних полінomінацій в адаптивних терміносистемах. Чернівці, 1997.

О.Д. Огуй.

ДЕ́ШКО (Дешков) **Андрій Петрович** (1821—1874) — педагог, історик, етнограф, фольклорист, літератор. Чл. літ. т-ва св. Василія Великого (Унгвар), чл.-кор. Рос. геогр. т-ва. Н. в с. Дешковиця (нині село Іршавського р-ну Закарп. обл.) в сім'ї укр. сільс. священика. Закінчив Ужгородську богословську семінарію. Під час навчання написав драму «Пожар Мукачевской крепости, или Новый меч?». Висвячений на священика. Деякий час служив парохом у с. Великі Лучки (нині се-

Десятинна церква. Малюнок 19 ст.

Дєнєжка (аверс і реверс). Росія, 1861.

ло Мукачівського р-ну Закарп. обл.). Через конфлікт з єпархіальним кер-вом 1841 його було позбавлено духовного сану. Продовжував освіту в м. *Хуст*; вивчав юриспруденцію в Пештському ун-ті, де 1845 познайомився з М.*Балудянським* і за його сприяння переїхав назавжди до *Російської імперії.* 1847 закінчив Київ. ун-т, тоді ж написав ст. «О Карпатской Руси» з присвятою архієпископу Арсенію (рукопис зберігається в НБУВ). Спершу працював у м. *Кам'янець-Подільський*, згодом став проф. г-зії в містах Симбірськ (нині м. Ульяновськ) та Псков (обидва нині міста в РФ). З допомогою М.*Погодіна* 1855 видав першу в Росії граматику угор. мови, працював над угор.-рос. словником. Не поділяючи думки про автохтонність закарп. *русинів*, вважав їх, однак, «веткою южнорусского народа». Крім історії, етнографії та фольклору закарп. русинів досліджував також походження та історію угор. народу, рос.-угор. істор. стосунки (у передмові до «Венгерской грамматики...»; з політ. мотивів австрійс. влада заборонила поширення цієї праці на тер. Австрійс. імперії). Д. підтримував близькі стосунки з багатьма рос. славістами та закарп. вченими, яким надсилав рос. наук. літературу. 1867 відвідав Етногр. виставку, яка проходила у *Москві.* На поч. 1870-х рр. приїздив на *Закарпатську Україну.* Отримав орден св. Станіслава, *дворянство* й чин статського радника.

П. у м. *Санкт-Петербург.*

Тв.: О Карпатской Руси: Короткий этюд. «Киевлянин», 1850, кн. 3; Семейная библиотека. Львов, 1855; Венгерская грамматика с русским текстом и в сравнении с чувашским и черемисским языками, составленная титулярным советником Андреем Дешко. СПб., 1856; Общество Св. Василія. «Голос», 1866, № 258; Народные песни, пословицы и поговорки Угорской Руси. «Записки Русского географического общества», 1867, т. 1; Свадьба на Угорской Руси. Там само.

Літ.: Андрей Дешко: Короткий очерк его жизни. «Свет», 1868, 29 июня; *Перфецкий Е.* Обзор Угрорусской историографии. «Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук», 1914, т. 19, кн. 1; *Штернберг Я.И.* Первая венгерская грамматика в России. «Советское Закарпатье», 1957, 26 февр.; Словник історичного життя закарпатських українців. (Матеріали). «Дукля», 1970, № 1; Зарубежные славяне и Россия: Документы архива М.Ф.Раевского, 40—80-е гг. XIX в. М., 1975; *Штернберг Я.И.* Венгерская грамматика, изданная в России и ее автор. В кн.: *Штернберг Я.И.* Мир поэзии и дружбы: (Поиски и находки). Ужгород, 1979; *Задорожний В.Є. та ін.* Зоря незгасна. Ужгород, 1986; *Мишанич О.В.* Від підкарпатських русинів до закарпатських українців. Ужгород, 1991; *Данилюк Д.* Гамузом — і прізвища, і помилки. «Новини Закарпаття», 1991, 12 берез.

Г.П. Герасимова.

ДЄ́НЄЖКА (рос. — денежка) — рос. мідна монета, що дорівнювала ½ *копійки.* Карбувалася на Петерб., Єкатеринбурзькому та Варшавському монетних дворах упродовж 1849—67. На аверсі — монограма імператорів *Миколи I* або *Олександра II*, на реверсі — позначення номіналу, рік карбування та ініціали монетного двору. Маса Д. — 2,55 г, діаметр — 18 мм.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970; *Узденников В.В.* Монеты России 1700—1917. М., 1985.

Р.М. Шуст.

ДЖАДИДІ́ЗМ (від араб. usul-i-jadid — новий метод) — рух за зближення ісламської (див. *Іслам*) к-ри з європ., за оновлення життя мусульман. У Криму започаткований Ісмаїл-беєм *Гаспринським* як рух за реформу освіти шляхом утворення «новометодних» (світських) шкіл. У *СРСР* послідовників Д. піддавали репресіям.

Літ.: *Bennigsen A.* Ismail Bey Gasprinski (Gaspraly) and the Origins of the Jadid Movement in Russia. Oxford, 1985.

М.І. Кирюшко.

ДЖАЛА́ЛІЙ (Джеджалій, Джаджалих) **Филон** (р.н. і р.с. невідомі) — кропивнянський полковник (1649—58), учасник *національної революції 1648—1676.* Служив сотником реєстрового *Переяславського полку.* 4 трав. (24 квіт.) 1648 разом із черкас. сотником Богданом Товпигою очолив повстання *реєстрових козаків* у Кам'яному Затоні (нині м. Кам'янка-Дніпровська Запоріз. обл.) проти І.*Барабаша* й І.*Караїмовича* та ін. старшин. Один із найближчих пом. Б.*Хмельницького*, виконував найвідповідальніші доручення гетьмана. В жовт. 1648 очолював укр. посольство до *Стамбула*, де було укладено союз з *Османською імперією.* Брав участь у *Жовтоводській битві 1648*, *Корсунській битві 1648*, *Пилявецькій битві 1648*, *Зборівській битві 1649*, *Берестецькій битві 1651.* Козаки двічі обирали Д. своїм *гетьманом наказним*: 1651 (під час Берестецької битви) і 1655. В оточенні Б.Хмельницького він представляв непримиренну опозицію польс. *шляхті* та угодовській політиці кн. А.*Киселя.* Від 1658 подальша доля Д. невідома.

Я.І. Дзира.

ДЖАЛІ́ТА — колиш. назва м. *Ялта.*

ДЖАМБУЙЛУ́ЦЬКА ОРДА́, Перекопська орда — одне з відгалужень *Ногайської орди.* Заснована ногайцями, що переселилися в 2-й пол. 16 ст. із пн.-кавказ. степів. Кочувала на лівому березі Дніпра між містом-фортецею *Перекоп* (гол. центр Д.о., від якого орда іноді називалася Перекопською; нині село, підпорядковане Армянській міськраді АР Крим) на пд., *Кінбурном* на зх., Дніпром і м. Казікермен, що стояв на правому березі Дніпра (нині м. *Берислав*), на пн., р. Берда і далі степом на сх. Кочувала аулами, що складались із сімей або кибиток (1766 було 5 тис. кибиток). Правління ордою здійснював *каймакан*, рідше — сераскир-султан із династії *Гіреїв*, які завжди мешкали в Перекопі (Перекопську фортецю відбудував крим. хан *Сагіб-Гірей I* (1532—51), за його правління через весь перешийок з обох боків фортеці відновлено рів, наповнений мор. водою, у фортеці постійно стояв ханський гарнізон). Д.о. перебувала у васальній залежності від *Кримського ханства*, була зобов'язана (на вимогу хана) брати участь у нападах *кримських татар* на укр., рос., польс. та ін. землі. В ході *російсько-турецької війни 1768—1774* Д.о. визнала протекторат *Російської імперії.* 1771 переселена на *Кубань*, 1790 — в приазовські степи. Від 1797 царським указом запроваджено управління над ордами (Джамбуйлуцькою, *Єдисанською ордою* та *Єдичкульською ордою*), що кочували в степах Пн. Причорномор'я, очолене Баязет-бе-

єм, якого царський уряд наділив посадою придворного радника з оплатою із держ. казни. Баязетбей здійснював кер-во за допомогою ради, що складалася із 6 осіб (по два представники від орди), та призначених у кожний аул по одному сотнику і два десятники. Царський уряд намагався вирішити питання про залучення орд до осілого способу життя, з цією метою він надавав їм землі, необхідні для підтримки скотарства. Указом від 16 лип. 1801 ординці звільнялися від *рекрутської повинності*, але зобов'язувалися постійно утримувати 1 тис. озброєних вершників на випадок необхідності. Після *Кримської війни 1853—1856* джамбуйлуцькі ногайці емігрували до *Османської імперії*.

Літ.: *Скальковский А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. (1730—1829), ч. 2. Одесса, 1838; *Яворницький Д.І.* До історії Степової України. Дніпропетровськ, 1929.

В.В. Панашенко.

ДЖАННІ́НІ (Giannini) **Амедео** (19.09.1886—19.12.1960) — італ. дипломат, сенатор. Проф. Римського ун-ту, дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1955). Н. в м. Неаполь (Італія). Автор праць з історії дипломатії й міжнар. права, політологічних розвідок про Україну. Працював у МЗС Італії як експерт з проблем Сх. Європи, підтримував зв'язки з представниками *Української Народної Республіки* й *української діаспори*. Один із засн. *Інституту Східної Європи* в Римі (1921), студії якого охоплювали проблеми економіки, історії, к-ри України. Очолював створене 1952 Т-во італо-укр. взаємин.

П. у м. Рим (Італія).

Літ.: *Онацький Є.* Амедео Джанніні — італійський дипломат. В кн.: *Онацький Є.* Портрети в профіль. Чікаго, 1965.

М.М. Варварцев.

ДЖАНФРА́НКО Джіраудо (н. 09.09.1941) — італ. філолог. Засн. і президент Італ. асоц. укр. студій. Н. в м. Падуя (Італія). Від 1969 після закінчення ф-ту іноз. мов Венеціанського ун-ту (спеціалізація — рос. та франц. мови) працював позаштатним проф. слов'ян. філології. Позаштатний, згодом — постійний проф. *Інституту Східної Європи*, від 1990 — пров. проф. ф-ту слов'ян. філології Ун-ту Ка'Фоскарі в м. Венеція (Італія). Активно співпрацює із зарубіжними наук. закладами, напр., Центром візант. та слов'ян. студій Софійського ун-ту (Болгарія).

В Ун-ті Ка'Фоскарі Д. — відповідальний за зв'язки з країнами Сх. Європи. Чл. правління *Міжнародної асоціації україністів*.

Д. доклав чимало зусиль до поширення відомостей про Україну в Італії та розвитку італ. україністики як такої. Завдяки його старанням започатковано курс укр. мови та літ. для студентів-філологів Ун-ту Ка'Фоскарі; для проведення лекцій і семінарів запрошено кращих укр. спеціалістів історико-філол. профілю. Д. — організатор перших чотирьох італ. Конгресів укр. студій, які проводяться кожні два роки у Венеції й Римі, організатор або учасник ін. наук. заходів, присвячених питанням давньої та сучасної історії і к-ри країн Сх. Європи, конгресів і симпозіумів: «Україна 17 століття: між Заходом та Сходом Європи» (Київ, 1994), «Через 10 років після Чорнобиля» (Местре, Італія, 1996), «Євразія: об'єднання, ліги, роз'єднання» (Венеція, Італія, 1997), «Пам'яті Лесі Українки» (Сан-Ремо, Італія, 1998), «Культури мажоритарні й міноритарні: зустрічі й сутички» (Чівідале-дель-Фріулі, Італія, 1999) та ін.

Плідно працює як науковець. Стиль і тематика його праць різноманітні: від глибоких історико-філол. розвідок до реляцій наук.-публіцистичного плану. Роботи з україністики позначені глибокою ерудованістю, умінням виділяти й аналізувати окремі моменти історії, к-ри, політики, які, на думку вченого, концентрують осн. тенденції свого часу. Чимало його праць присвячено історії рос. мови, к-ри, політики 15—18 ст.; давньорус. к-рі; Україні 17 ст.

К. Константиненко.

ДЖЕМІ́ЛЄВ Мустафа (н. 13.11. 1943) — громад. та політ. діяч, лідер нац. руху кримськотатар. народу (див. *Кримські татари*). Почесний д-р права Сельджуцького ун-ту (Туреччина). Н. в с. Ай-Серез (нині с. Міжріччя Судацької міськради АР Крим). 1944 депортований з сім'єю до Узбекистану (див. *Депортація кримськотатарського народу 1944*). Від 1961 — учасник нац. руху крим. татар за повернення на батьківщину, співзасн. Спілки кримськотатар. молоді. 1965 — виключений з Ташкентського ін-ту іригації й механізації с. госп-ва, 12 трав. 1966 ув'язнений на 1,5 року за участь у нац. русі та за відмову служити в *Радянській армії*. 1968—69 — учасник правозахисного руху в *СРСР*. 3 верес. 1969 арештований за критику рад. системи та осуд військ. інтервенції країн Варшавського блоку (див. *Варшавський договір 1955*) у *Чехословаччину*, засуджений на 3 роки ув'язнення. Був ще кілька разів засуджений, всього відбув 15 років ув'язнення. 24 груд. 1986, під час восьмого суд. процесу, під тиском міжнар. громадськості та за особистим клопотанням президента США Р.Рейгана, був звільнений. Ініціатор створення (1 трав. 1989) і голова (до 1991) Орг-ції кримськотатар. нац. руху. Від 26 черв. 1991 — голова Меджлісу кримськотатар. народу (див. *Меджліс*), нар. депутат України 3-го та 4-го скликань. Від 17 трав. 1999 — голова Ради представників кримськотатар. народу при Президентові України.

М. Джемілєв.

Лауреат Міжнародної премії ім. Пилипа Орлика «За демократизацію українського суспільства» (2001). Нагороджений орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (2001).

Літ.: Кримські татари: історія і сучасність. (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13—14 травня 1994 р.). К., 1995; Хто є хто в Україні. К., 1997; Российская Федерация против Мустафы Джамилева: Омский процесс. Апрель 1976 г. К., 1998.

Ю.Д. Зайцев.

ДЖЕНО́ККІ Джованні (Genocchi Giovanni; 30.07.1860—06.01.1926) — римо-католицьк. священик, біблієзнавець, місіонер. Н. в м. Равенна (Італія). Професор історії і Святого Письма. Вищу освіту здобув у папській семінарії «Піо». 1883 висвячений на священика. Залучився до місійної діяльності. Був у Сирії, Туреччині, Новій Гвінеї, Колумбії та Перу. 13 лют. 1920 номінований рим. папою *Бенедиктом XV* апостольським візитатором в Украї-

ні. Мав вирушити до *Києва*, але через несприятливу воєнно-політ. ситуацію не зміг прибути за призначенням, доїхав лише до *Львова* та відвідав *Кам'янець-Подільський*. Виконував покладені на нього обов'язки, перебуваючи у *Варшаві*, потім переїхав до *Відня*. В груд. 1921 відкликаний до *Ватикану*.

П. у м. Рим.

Літ.: Апостольський «візитатор» України: Смерть Дженоккія. «Діло», 1926, 14 січ.; *Карманський П.* «Візитатор України»: хто був о. І.Дженоккі? «Діло», 1926, 24 січ.; *Хома І.* Апостольський престіл і Україна, 1919—1922 рр. Рим, 1987; *Гентош Л.* Дипломатичні контакти Української Народної Республіки з Апостольською столицею в 1919—1921 роках у контексті східної політики Римської курії. «Україна модерна» (Львів), 2000, ч. 4—5.

Н.С. Рубльова.

ДЖЕРЕ́ЛА ІСТОРИ́ЧНІ — різноманітні істор. пам'ятки, що стали предметом дослідження тих чи ін. істор. дисциплін. З усього розмаїття Д.і. окремо можна виділити такі категорії джерел: документальні, вербальні, зображальні, оповідні, особового походження, речові, масові. Ці категорії не є строго визначеними, і одні й ті самі джерела можуть зараховуватися до різних категорій.

Джерела документальні — вид писемних джерел, що виникли в процесі діяльності різних держ., громад. чи приватних установ, орг-цій, підпр-в тощо. Мають діловий, офіц. характер, різний зміст, усталену форму й формуляр окремих зразків. Це законодавчі акти, орг.-розпорядча документація установ, орг-цій, підпр-в, звіти, ділове офіц. листування; акти, довідки, документи суд.-слідчі, дипломатичні, військ. тощо (більш докладно див. *Акти історичні*).

Джерела вербальні — тип джерел, що фіксують інформацію в усній словесній формі. Найвідоміші з них — джерела лінгвістичні або пам'ятки мови — омоніми, топоніми, астроніми, зооніми тощо. Велику групу складають пісенні джерела. Різновидом цього типу джерел є фонозаписи.

Джерела зображальні — тип джерел, що фіксують інформацію у формі зображень: малюнків, скульптур, графіки. Певною мірою до зображальних джерел належать й архіт. пам'ятки.

Сучасними видами зображальних джерел є також твори, виконані за допомогою новітніх тех. засобів — фото-, кіно- та відеокамер. Такі джерела складають особливий вид джерел — кінофотовідеодокументи. Ця інформація може мати супровід — звуковий або писемний.

Джерела оповідні — рід усних та писемних джерел, особливістю яких є фіксація інформації про події та явища сусп.-політ., соціально-екон., культ. життя у вигляді розповіді в довільній формі (плач, повчання, похвала, подорожні записки тощо). Цінність цих джерел полягає в тому, що вони відтворюють складні процеси формування *етносу*, його мови, літ., нац. свідомості, героїзму боротьби за незалежність. Вони також інформують нас про ставлення їхніх авторів до відтворюваних у описах подій, а отже, і про світогляд їхніх авторів. Оповідні твори виникли у найдавніші часи у формі епосу, міфів, легенд, казок, переказів, пісень, дум тощо. Пізніше вони лягли в основу хронік, літописів, різноманітних істор. та літ. тв. Багато усних оповідей записали етнографи, фольклористи.

Джерела особового походження — рід пам'яток, кожна з яких ств. окремою особою з приватних міркувань чи у зв'язку із службовими потребами. До них належать особисті записки, мемуари (спогади), епістолярії, автобіографії, щоденники.

Серед ін. типів джерел вирізняються **джерела речові**. Велику групу з-поміж них складають археол. джерела, вивчення останніх, зокрема, дає нам відомості про розселення, к-ру, звичаї та вірування людей, які жили задовго до нас. За функціональним призначенням речові джерела поділяються на кілька класів: знаряддя праці, речі побуту, зброя, предмети прикладного мист-ва, монети, ордени, медалі, печатки, прикраси, тех. засоби та пристрої, архіт. споруди тощо. Кожен з цих класів досліджує окрема спец. істор. дисципліна (нагороди — *фалеристика*; медалі — *медальєрика*; одяг, однострої — *етнологія* та уніформознавство; печатки — *сфрагістика* тощо).

Джерела масові — клас джерел, які характеризуються певною повторюваністю, типовістю та однорідністю вміщеної в них інформації. Аналіз змістовних аналогій змісту таких джерел дає змогу виявити спільні риси різних істор. явищ, простежити в них ту чи ін. закономірність, тенденцію розвитку. До масових джерел належать довідкові, стат. документи, періодична преса тощо.

На відміну від масових, клас немасових, **особових джерел** визначається такими рисами, як: індивідуальність змісту, оригінальність інформації, несхожістю відтворення кожним джерелом істор. факту, події, процесу або його визначальних рис.

Поділ джерел на масові та немасові — досить умовний, бо масове джерело може виконувати в певному дослідженні унікальну роль — при вивченні окремого факту, а особове — роль однотипного джерела у вивченні масових явищ. Сучасні засоби формалізації інформації дають змогу обробляти масові джерела за допомогою стат. та кліометричних методів (див. *Кліометрія*), цьому сприяє стандарт формуляру (періодична преса, листівки, декларації тощо).

Літ.: Джерелознавство історії України. Довідник. К., 1998.

М.Ф. Дмитрієнко.

ДЖЕРЕЛОЗНА́ВСТВО ІСТОРИ́ЧНЕ — *спеціальна історична дисципліна*, що розробляє теорію та методики виявлення, вивчення й використання різноманітних писемних *джерел історичних*, зокрема методи визначення вірогідності їхнього походження та достовірності їхнього інформативного наповнення. Д.і. досліджує специфіку різних типів і видів джерел та їхню роль і значення у висвітленні заг.-істор. процесу. Існують різновиди Д.і. (археол., фольклорно-етногр. та ін.), що вивчають не лише писемні, а й речові джерела.

Д.і. значною мірою є базовою дисципліною для ін. галузей істор. науки, особливо таких, як *палеографія*, *археографія*, *геральдика*, *генеалогія*, дипломатика, *архівознавство*, *хронологія*, *сфрагістика* та ін., у тісному взаємозв'язку з якими воно розвивається.

Поряд з істор., існує джерелознавство і в ін. науках, насамперед гуманітарних — лінгвістичне, літературознавче, культурологічне, правознавче й ін.

Як наук. напрям і окрема галузь в істор. науці України джерелознавство сформувалося в 2-й пол. 19 ст. Вагомий внесок у становлення та формування теорії, методики й практики укр. джерелознавства зробили Д.*Бантиш-Каменський*, М.*Іванишев*, М.*Максимович*, П.*Куліш*, М.*Костомаров*, В.*Антонович*, В.*Іконников*, І.*Каманін*, О.*Лазаревський*, Д.*Яворницький* і, особливо, М.*Грушевський* та його послідовники — І.*Крип'якевич*, Д.*Дорошенко*, Н.*Полонська-Василенко*, Д.*Багалій* та ін. Саме завдяки наполегливій праці їх та їхніх колег розроблені осн. зміст та функціональні завдання укр. Д.і. як науки про істор. джерела, визначено його місце, роль і значення в системі істор. знань. Уже в 1-й чв. 20 ст. джерелознавство набуло статусу фундаментальної істор. дисципліни.

За доби *СРСР* можливості використання всього комплексу джерел з історії України були обмежені, багато джерел вилучалося з наук. обігу або свідомо знищувалося чи спотворювалося. Визначну роль у збереженні й подальшому розвиткові кращих традицій укр. джерелознавства в ці роки відіграла *українська діаспора*, зокрема такі її представники, як історики Д.Дорошенко, О.*Оглоблин*, Н.Полонська-Василенко, І.*Борщак*, О.*Пріцак*, І.*Шевченко*, В.*Кубійович*, А.*Жуковський*, Т.*Гунчак*, П.Потічний та ін., зусиллями яких зібрано, підготовлено й видано чимало видатних писемних пам'яток з історії України.

Утвердження України як незалежної демократ. д-ви відкрило можливості для відродження спотвореної у попередні роки джерельної бази укр. історії. Це передбачає, по-перше, збирання й введення до наук. обігу повного комплексу всіх вітчизн. істор. джерел, що збереглися; по-друге, очищення джерелознавства від ідеологічних фальсифікацій, і, по-третє, збирання й максимально можливе повернення в Україну всіх історико-культ. (насамперед писемних) джерел, що були вивезені в ін. країни і все ще перебувають там.

Подальший розвиток Д.і. неможливий без розроблення нових теоретико-методологічних підходів до аналізу й використання джерел із урахуванням таких об'єктивних реалій, як формування нових видів джерел, зокрема комп'ютерних банків даних та ін.

Успішній реалізації цих завдань сприяє відновлення та створення нових наук. установ джерелознавчого профілю, таких, як *Інститут української археографії та джерелознавства НАН України*, Укр. держ. НДІ архів. справи та джерелознавства при Архів. управлінні України, Ін-т рукопису НБУВ, а також спец. каф-ри джерелознавства при Київ., Харків., Дніпроп. ун-тах та ін. вузах України.

Літ.: Джерелознавство історії України: Довідник. К., 1998; *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України. Курс лекцій. Львів, 1999.

П.С. Сохань.

ДЖИДЖО́РА Іван (09.02.1880—22.04.1919) — історик, громад. діяч і публіцист. Учень та співпрацівник М.*Грушевського*. Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1913), секретар археогр., чл. бібліографічної та стат. комісій НТШ, співробітник київ. редакції *«Літературно-наукового вісника»* (1907—08), чл. *Історичного товариства Нестора-літописця*. Н. в с. Заставці Підгаєцького пов. (нині село Монастириського р-ну Терноп. обл.). Закінчив Бучацьку г-зію (1902) і Львів. ун-т (1907). Від 1903 — чл. і бібліотекар т-ва *«Академічна громада»* у *Львові*. Зі студентських років за дорученням археогр. комісії НТШ працював в архівах *Києва*, *Харкова* та *Москви*. 1916 — торг.-пром. референт при окружній команді австро-угор. військ у Любліні (Польща). До грудня 1918 — військ. комендант ЗУНР у м. *Рава-Руська*.

Досліджував історію *Гетьманщини* 18 ст. Гол. праця — докторська дис. на тему: «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730-х рр.», захищена у Львів. ун-ті (1912). Ін. праці опубл. в *«Записках Наукового товариства імені Шевченка»*: «Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.» (1904), «Україна в першій половині 1738 р.» (1906), «Реформи Малоросійської колегії на Україні в 1722—1723 рр.» (Науковий збірник на пошану М.Грушевського, 1906), «Матеріали московського "Архива Министерства юстиции" до історії Гетьманщини» (1908), «До історії Генеральної військової канцелярії» (1912). Д. — автор рецензій, політ. оглядів та статей у «ЗНТШ», «ЛНВ» та *«Ділі»*. В берез. 1930 істор. секція ВУАН видала окремим томом зб. його праць «Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки» з передмовою М.Грушевського.

І. Джиджора.

П. у с. Голгоча (нині село Підгаєцького р-ну Терноп. обл.). Могилу відновлено й освячено 22 квіт. 1990.

Літ.: Іван Джиджора «Хроніка НТШ» (Львів), 1920, ч. 63—64; *Пришляк В.* «...Визначна була се людина». «Тернопіль», 1992, № 2; *Його ж.* Іван Джиджора: життєвий шлях та наукова спадщина. В кн.: Михайло Грушевський і львівська історична школа, вип. 1. Нью-Йорк—Львів, 1995.

В.В. Пришляк.

«ДЖОН ГРІЄ́ВЗ І К^{о}» — торг.-пром. акціонерне т-во, одне з найбільших у *Російській імперії* з вир-ва с.-г. знарядь та машин. Почало діяти 1899 на базі бельг. капіталу та працюючого з 1876 чавуноливарного з-ду в м. *Бердянськ*. Центр. правління знаходилося в м. Брюссель (Бельгія); регіональними справами керувало бердянське агентство. До правління входили Д. і Г. Грієвзи (директори-розпорядники) та П.І.Судерман (зав. комерційною ч. на з-ді в Бердянську). Осн. капітал т-ва сягав 3 млн франків (6 тис. акцій по 500 франків), а вартість нерухомого майна — 737 тис. франків. Окрім бердянського з-ду, т-во володіло також складами в містах Челябінськ, Омськ (нині обидва міста в РФ), Семипалатинськ (нині місто в Казахстані) і *Харків*. За даними 1900—14, воно випускало жатки, плуги, сінокосилки, сіялки, віялки, відомі своєю якістю в усій Європі. В роки *Першої світової війни* частково виконувало оборонне замовлення. Після лютневих подій (див. *Лютнева революція 1917*) т-во почало по-

ступово занепадати. Націоналізоване *більшовиками*. Тоді ж чавуноливарний з-д перейм. на Першотравневий з-д с.-г. машинобудування.

Літ.: Акционерно-паевые предприятия России. М., 1913; ІМіС УРСР. Запорізька область. К., 1970.

О.М. Машкін.

ДЖУ́РА, чура — в Україні 16—18 ст. зброєносець, слуга при козакові із старшини (див. *Козацька старшина*). Д. не записували до *реєстрів козацьких*. 1649 чимало козаків, які не потрапили до 40-тис. *«Реєстру всього Війська Запорозького»*, залишалися у війську як джури.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

В.В. Панашенко.

ДЖУРЧІ́ — назва до 1945 смт *Первомайське*.

ДЗАНО́ТТІ-Б'Я́НКО (Zanotti-Bianco) **Умберто** (1889—1963) — італ. громад. та політ. діяч, філантроп, сенатор (1952). Н. на о-ві Крит (нині Греція). В питаннях держ. буд-ва дотримувався доктрини нац. усамостійнення Дж.*Мадзіні*. З цією метою під час *Першої світової війни* започаткував серію книжкових вид. під назвою «Giovine Europa» («Молода Європа») та ж. «La voce dei Popoli» («Голос народів»), де розглядав становище бездерж. народів, приділяючи увагу й укр. питанню. На поч. 1920-х рр. був серед ініціаторів й організаторів міжнар. акції порятунку від голоду нас. рос. Поволжя, укр. Півдня та Криму (див. *Голод 1921—1923 в УСРР*). 1922 на власні кошти зібрав продовольство, з яким відправився в уражені лихом регіони, де займався влаштуванням кухонь для роздачі їжі, дитячих притулків, санітарних пунктів. Дізнавшись по прибутті в Україну про катастрофічну ситуацію з харчуванням, залучив фонди італ. орг-цій — К-ту допомоги рос. дітям, Т-ва Червоного Хреста, Асоц. сприяння Півдню Італії, засн. і кер. якої він був. У ході поїздки був координатором дій щодо реемграції італ. поселенців із *Бердянська*, *Керчі* та ін. охоплених голодом міст. Матеріально підтримував діячів науки і к-ри *Одеси*, *Харкова* та ін. міст, які (особи) постраждали від *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* та громадян. війни 1918—21. Підтримавши ідею Ф.*Нансена* про потребу екон. відродження голодуючих р-нів, заснував 1923 біля *Балаклави* с.-г. колонію, куди з Італії надійшли землеобробна техніка, посівний матеріал, обладнання для жител. Під час своєї місії Д.-Б. вів щоденник (1977 опубл. у Римі), який є одним із незаангажованих джерел з вивчення екон. та політ. становища УСРР в період голоду 1921—23. Щоденник містить стат. матеріали, записи бесід автора з рад. функціонерами, особисті спостереження подій, тексти ділових документів.

Літ.: *Варварцев М.М.* У. Дзанотті-Б'янко: українські сторінки історії. «Вісник НАН України», 1994, № 5; *Тамборра А.* Від Рима до Балаклави. Історія однієї місії. Там само.

М.М. Варварцев.

«ДЗВІН» — 1) літ.-наук., мистецький та громад.-політ. часопис соціал-демократ. спрямування; видавався щомісячно в *Києві* 1913—14. Фінансувався Л.*Юркевичем* (Рибалкою). Серед співробітників часопису були відомі громадські і політ. діячі, науковці, літератори, публіцисти, зокрема Д.*Антонович*, Х.О.*Алчевська*, В.*Винниченко*, М.*Вороний*, Д.*Донцов*, А.*Луначарський*, К.Миргородський, В.*Садовський*, Ю.Сірий, С.*Черкасенко*, Г.*Чупринка* та ін. Друкувалися статті й матеріали, присвячені поточним політ. подіям, нац. та аграрному питанням, проблемам тактики й стратегії робітн. руху, а також укр. проза, публіцистика та поезії. До серп. 1914 вийшло 19 чисел. Видання було припинене за наказом нач. Київ. військ. округу.

Літ.: *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816—1916. Х., 1930; *Животко А.* Історія української преси. Мюнхен, 1989; К., 1999.

О.В. Ясь.

2) щомісячний літ.-мистецький і громадсько-політ. часопис Спілки письменників України. Започаткований 1940 у *Львові* під назвою «Література і мистецтво», 1951—91 — виходив під назвою «Жовтень». Тут уперше було опубл. твори Г.*Тютюнника*, П.*Козланюка*, І.*Вільде* та ін. укр. письменників; друкували свої тв. автори з ін. республік *СРСР* та зарубіжних країн.

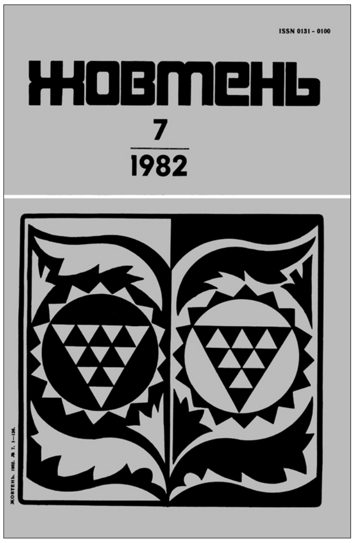

Жовтень. 1982, № 7. Обкладинка.

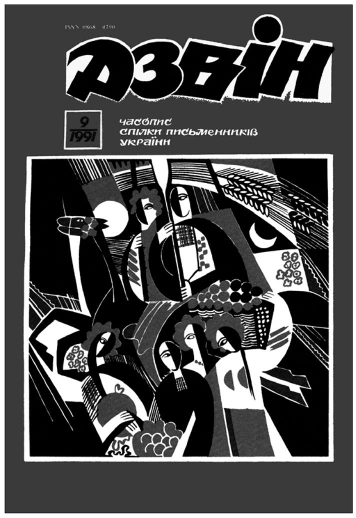

Дзвін. 1991, № 9. Обкладинка.

Від 1991 виходить під назвою «Дзвін».

Публікує романи, повісті, оповідання, вірші, розвідки про маловідомі події минулого та про діячів різних періодів історії укр. народу.

Б.С. Адамович.

«ДЗВО́НИ» — щомісячний літ.-наук. журнал катол. спрямування. Виходив у *Львові* 1931—39. Редколегію очолював о. Й.*Сліпий*, відп. ред. — П.-М.*Ісаїв*. Журнал публікував поетичні й прозаїчні тв., переклади, наук. ст., рецензії, бібліографічні та хронікальні матеріали. На сторінках «Д.» друкувалися поезії Б.*Антонича*, С.*Гординського*, Б.*Лепкого*, Г.*Костельни-*

ка, Б.*Кравціва*, Ю.*Липи*, В.*Пачовського*, прозаїчні тв. Н.*Королевої*, У.*Самчука*, К.*Гриневичевої* та ін. В основі літературознавчої позиції лежала концепція ідейно-етичного естетизму, обгрунтована в статтях М.*Гнатишака*, К.*Чеховича*, П.-М.Ісаїва. Історіософія «Д.» базувалася на ідеях державницької шк. В.*Липинського*, які розвивали В.*Кучабський*, В.Р.*Залозецький-Сас*, М.Демкович-Добрянський. Журнал виступав як проти атеїзму та матеріалізму, так і проти націоналізму Д.*Донцова*. Видавав «Бібліотеку “Дзвонів”» (вийшло понад 30 книг худож. та наук.-популярної літ.).

Літ.: *Комариця М.М.* Журнал «Дзвони», 1931—1939. Систематичний покажчик змісту. Львів, 1997.

М.М. Ільницький.

О.П. Дзеніс.

ДЗЕ́НІС Освальд Петрович (27.06.1896—10.03.1937) — парт. та держ. діяч, науковець. Д-р юрид. н. (1934), чл.-кор. ВУАН (1934). Від 1915 чл. РСДРП—ВКП(б). Н. в м. Рига (нині столиця Латвії). 1918—20 — на нелегальній парт. роботі в Латвії, комісар 1-ї, 5-ї, 8-ї та 11-ї д-зій РСЧА (див. *Радянська армія*), 1920 — в.о. чл. Реввійськради 15-ї армії. В листоп. 1920 — черв. 1923 — нач. інформаційно-стат. від. Розвідувального управління штабу РСЧА. Із серед. 1923 — на нелегальній роботі в Латвії, був заарештований і засуджений до 5 років каторги. 1926 обміняний рад. спецслужбами та вивезений до СРСР. Навч. на юрид. ф-ті Моск. ун-ту, правовому від-ні Ін-ту червоної професури (1927—30). Від весни 1934 працював в УСРР: віце-президент (1934), президент *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів* (1935); відп. ред. ж. «Під марксо-ленінським прапором»; зав. каф-ри рад. буд-ва Ін-ту червоної професури в *Києві*. Чл. ЦВК УСРР 13-го скликання (від січ. 1935). Автор бл. 40 наук.-популярних та пропагандистських брошур і статей з питань «партійно-радянського будівництва», на міжнар. теми, в т. ч.: «Фашизм у Латвії», «Німецький фашизм: Про соціальну природу і масовий базис гітлерівської партії» (обидві — 1933), «Завдання зміцнення диктатури пролетаріату в другій п’ятирічці» (1934), «Італо-абіссінська війна» (1935) та ін. В листоп. 1936 заарештований. Необгрунтовано звинувачений у причетності до «право-лівацької контрреволюційної організації в Україні».

Страчений у *Москві.* Реабілітований Військ. колегією Верховного суду СРСР 28 груд. 1955.

Літ.: Академічна юридична думка. К., 1998.

О.С. Рубльов.

Ф.Е. Дзержинський.

ДЗЕРЖИ́НСЬКИЙ Фелікс Едмундович (11.09(30.08).1877—20.07.1926) — партійний та державний діяч, учасник польс. й рос. революц. рухів. Н. в маєтку Дзержиново Ошмянського повіту Віленської губ. (нині тер. Мінської обл., Білорусь) в родині шляхтича. Навч. у Віленській г-зії. Від 1895 — чл. с.-д. орг-ції Литви, з 1896 — професіональний революціонер. 1903 обрано чл. Гол. правління соціал-демократії Королівства Польс. і Литви (СДКПіЛ). Активний учасник *революції 1905—1907* у Польщі. Від 1906 — чл. ЦК РСДРП як представник СДКПіЛ. Неодноразово був заарештований царською охранкою (1897, 1899, 1902, 1909 і 1912). У тюрмах, на каторзі та в засланні провів 11 років.

Після звільнення з ув’язнення в Моск. централі в лют. 1917 працював у *Москві.* В квіт. 1917 Моск. орг-ція РСДРП(б) делегувала його на 7-му конф., а в серп. цього року — на VI з’їзд РСДРП(б), де Д. було обрано чл. ЦК партії. Залишився в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*). Активний учасник *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*, чл. військ.-революц. к-ту при Петрогр. раді. Від груд. 1917 — голова *ВЧК* (із 1922 — ДПУ, із 1923 — ОДПУ). В січ. 1919 у складі комісії ЦК РКП(б) виїжджав на Сх. фронт. Від 30 берез. 1919 до 6 лип. 1923 — нарком внутр. справ РСФРР (від 1922 — СРСР). Від лют. до берез. 1920 — голова Центр. надзвичайної комісії з палива. Із 19 лют. 1920 — голова Гол. к-ту із заг. трудової повинності. Автор або співавтор нормативних актів щодо регулювання трудової повинності в РСФРР та УСРР, автор інструкції з проведення гужової повинності.

Навесні 1920 — в Україні. Працював на Донбасі. Брав участь в організації системи органів заг. трудової повинності в УСРР. Від 5 трав. 1920 — нач. тилу *Південно-Західного фронту* та голова постійної наради по боротьбі з бандитизмом при нач. управління тилу Пд.-Зх. фронту. Автор програми ліквідації повстанського сел. руху в Україні (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*). Керував роботою політ. від. тилу Пд.-Зх. фронту з деморалізації повстанських загонів Н.*Махна* і патріотичного виховання червоноармійців. Сприяв організації й укріпленню військ ВОХРа (внутр. охорони республіки).

Від 27 січ. 1921 — голова комісії з поліпшення життя дітей. Від 14 квіт. 1921 — нарком шляхів сполучення (одночасно голова ВЧК і нарком внутр. справ). Запровадив лінійну систему управління на транспорті. Із 2 лютого 1924 — голова Вищої ради нар. г-ва (див. *Вища рада народного господарства 1917—1932*), одночасно — голова ОДПУ. Від берез. 1924 — голова Вищої урядової комісії з металопром-сті, від листоп. 1924 — чл. ВЦРПС. Брав участь у розробленні та реалізації плану індустріалізації. 1926 — знову в УСРР. Сприяв налагодженню роботи трестів «Південсталь» і «Південмаштрест».

Був обраний чл. ЦК на VII з’їзді РСДРП(б), VIII—XIV з’їздах РКП(б). Від 1920 — канд. у члени орг. бюро ЦК РКП(б), від 1924 — канд. у чл. політбюро ЦК РКП(б)—ВКП(б). Нагороджений орденом Червоного Прапора.

П. у м. Москва. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1977; Дневник заключенного. Письма. М., 1984.

Літ.: Феликс Эдмундович Дзержинский: Библиографический указатель. М., 1977; О Феликсе Эдмундовиче Дзержинском: Воспоминания, статьи и очерки современников. М., 1987; Феликс Эдмундович Дзержинский. М., 1987; *Ермолаев В.Н.* Государственная деятельность Феликса Эдмундовича Дзержинского на Украине. Автореферат дис. ... канд. юрид. н. Х., 1988; *Иванов А.* Неизвестный Дзержинский: Факты и вымыслы. Минск, 1994.

О.М. Мовчан.

Ю. Дзерович.

ДЗЕРО́ВИЧ Юліан (03.01.1871—08.04.1943) — церк. та освіт.-культурний діяч, педагог. Н. в

О. Дзигар.

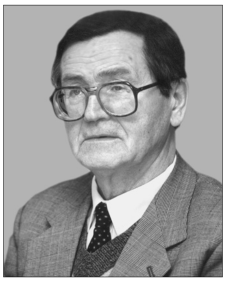

І.М. Дзюба.

с. Смільне (нині село Бродівського р-ну Львів. обл.). Теологію вивчав у *Львові*. 1894 висвячений на священика. Катехит у містах *Броди*, *Бережани*, *Стрий*, Львів. Викладав катехитику в Львів. ун-ті, проф. Львів. греко-катол. духовної семінарії, *Львівської богословської академії*, дир. Укр. жін. учительської семінарії, голова т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*), «Товариства святого Андрія». Редагував реліг. часописи.

П. у м. *Відень*. Похований у Львові.

Тв.: Цариця моя — Марія; Катехитика; Педагогіка; Ціла правда про радикалів. [Всі: Б/м., б/р.].

Літ.: Юліан Дзерович: Пам'яті заслуженого священика-громадянина. «Краківські вісті», 1943, 18 квіт.

П.В. Шкраб'юк.

ДЗИГА́Р Олександр (н. 26.08. 1916) — скрипаль, громад. діяч. Н. в м. Харбін (Маньчжурія, істор. обл. на пн. сх. Китаю) в родині вихідців із Бердичівського пов. Київ. губ. Від 1933 — чл. Союзу укр. молоді в Харбіні, активний учасник укр. культ. життя, популяризатор укр. муз. к-ри. В груд. 1936 обраний головою Укр. далекосх. січі — молодіжної націоналістичної орг-ції. 1936 у Харбіні закінчив Вищу муз. шк. ім. О.Глазунова з класу скрипки. 1938—43 — соліст ансамблю «Ямато-отель» (м. Мукден, нині м. Шеньян, Китай), лауреат двох Міжнар. конкурсів, активно гастролював на теренах Китаю (у т. ч. Маньчжурії), Японії. 1943—45 — соліст Харбінського симфонічного оркестру. 31 серп. 1945, після вступу військ Червоної армії (див. *Радянська армія*) до Харбіна, заарештований та вивезений до *СРСР*. Проходив у одній справі з Ю.*Роєм*, І.*Шлендиком*, М.Самарським. У серп. 1946 засуджений за членство в укр. орг-ціях. До січ. 1953 перебував в ув'язненні на Колимі (місцевість на пн. сх. азіатської ч. РФ), до квіт. 1956 — на засланні. Протягом 1950—70-х рр. був солістом, концертмейстером, диригентом, худож. кер. Магаданського муз.-драм. театру, диригентом аматорського театру в м. Магадан (нині місто в РФ). Від 1976 проживає в м. *Москва*. На поч. 1990-х рр. брав участь у культ. житті укр. громади.

Літ.: *Світ І.* Українська молодь Далекого Сходу. «Визвольний шлях» (Лондон), 1976, кн. 2; *Чорномаз В.* Доля Харбінського українця. «Самостійна Україна», К., 2000, ч. 1—2; *Попок А.* Українське театральне та хорове мистецтво на Далекому Сході у XX ст. «Визвольний шлях» (Лондон), 2001, кн. 7; *Його ж.* Українські поселення на Далекому Сході: історико-соціологічний нарис. К., 2001.

А.А. Попок.

ДЗИКО́ВСЬКИЙ Іван (р. н. невід.—29.09.1670) — острогозький полковник. Час та місце н., як і життєвий шлях до 1652, у джерелах не зафіксовані. На поч. 1650-х рр. на чолі великого загону переселенців (бл. 2000 осіб) з Чернігівщини Д. прибув на *Слобідську Україну*, де 21 берез. 1652 на р. Тиха Сосна (прит. Дону), неподалік від урочища Рибний Плес, заснував м. Острогозьк (нині місто Воронезької обл., РФ) — згодом адм. центр *Острогозького полку*. Козаки на чолі з полковником зробили вагомий внесок у госп. освоєння та оборону Слобожанщини від татар. набігів. Від 1667 Д. підтримував контакти з кер. сел. війни в Росії С.Разіним. 1670 очолив виступ козаків і ч. мешканців Острогозька, які в ніч на 9 верес., об'єднавшись із прибулим до міста передовим загоном разінців, захопили й стратили рос. *воєводу* Мезенцева, приказного Горєлкова і митних відкупщиків. Повстання Острогозького полку, підтримане робітниками Торських соляних промислів, стало першим у ланцюгу збройних виступів проти царських воєвод, що прокотилися Слобідською Україною 1670—71. 11 верес. в результаті змови частини острогозької козац. старшини, духовенства і рос. поміщиків, яких підтримали рос. урядові військ. підрозділи, Д. і групу його прибічників заарештовано. Полковника стратили, а його майно конфіскували. До катувань і страти було засуджено його дружину, а четверо дітей та племінницю відправлено на довічне заслання до Сибіру.

Літ.: *Стецюк К.І.* Вплив повстання Степана Разіна на Україну. К., 1947; *Її ж.* З історії спільної боротьби російського і українського народів проти феодально-кріпосницького гніту в другій половині XVII ст. (Іван Дзиковський). «Наукові записки Інституту історії України», 1952, т. 4; Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов, т. 2. М., 1957; *Її ж.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

В.А. Смолій.

ДЗЮ́БА Іван Михайлович (н. 26. 07.1931) — літературознавець, письменник, громад. та політ. діяч. Чл. Спілки письменників України (1959—72; від 1980), акад. НАН України (1992). Н. в с. Миколаївка (нині село Волноваського р-ну Донец. обл.). Закінчив Донец. пед. ін-т (1953), аспірантуру Ін-ту літ. АН УРСР (1956). Працював у вид-ві «Дніпро» (1957, 1968—71); зав. від. критики ж. «Вітчизна» (1958—63), коректором в «Українському біохімічному журналі» (1964—68) та на ін. посадах. Зазнавав політ. переслідувань: 1972 заарештований і засуджений на 5 років позбавлення волі за «антирадянську діяльність», звільнений через півтора року, реабілітований 1991. 1974—82 працював на Київ. авіазаводі. Перший президент Респ. асоц. українознавців (1989—92). Активний учасник дисидентського руху (див. *Дисидентські (опозиційні) рухи 1960—1980-х років в Україні*), один із засн. *Народного руху України*. 1992—94 — міністр к-ри України. Акад.-секретар Відділення літератури, мови і мистецтвознавства НАН України (1996—2004), ст. н. с. Ін-ту літ. НАН України, гол. ред. ж. «Сучасність» (1992—2002), співголова редколегії «Енциклопедії сучасної України» (від 1998). Голова К-ту з Нац. премій ім. Т.Шевченка (від 1999).

Як літ. критик друкується від 1952, обстоював право укр. літ. на вільну думку і власний естетичний пошук. Автор книжок та публікацій на теми укр. і рос. літ., літ. народів *СРСР*, а також самвидавних матеріалів (див. *«Самвидав»*), зокрема праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), де проаналізовано механізм примусової *русифікації* народів СРСР, насамперед укр., що провадилася під лицемірними гаслами «інтернаціоналізму». Розповсюджена як самвидав праця стала маніфестом укр. шістдесятництва (див. *Шістдесятники*). Для його публікацій на актуальні теми сьогодення, зокрема з проблем розвитку к-ри, мист-ва,

функціонування укр. мови, ставлення до істор. спадщини тощо, притаманні глибокий аналіз, енциклопедична обізнаність, тонкі та влучні характеристики. Д. вміє побачити справжнє коріння проблеми, відчуває ледь помітні тенденції її розвитку, ненав'язливо, але твердо проводить основоположну думку, з якою звертається до читача.

Герой України з врученням ордена Держави (2001). Лауреат премії ім. О.Білецького в галузі літ.-худож. критики (1987), Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1991), Міжнар. премій Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (1992) та ім. В.Жаботинського (1996).

Тв.: «Звичайна людина» чи міщанин? К., 1959; Шевченко і Петефі. «Сучасність», 1967, ч. 3; Шевченко і Хомяков. «Сучасність», 1970, ч. 1; Грані кристала. К., 1978; На пульсі доби. К., 1981; Стефан Зорян в історії вірменської літератури. К., 1982; Вітчизна у нас одна. К., 1984; Автографи відродження. К., 1986; Садріддін Айні. К., 1987; Література народів СРСР на Україні. В кн.: Літературна панорама. К., 1987; Володимир Свідзинський. В кн.: Письменники Радянської України, вип. 13. К., 1987; Несходимі стежки минувщини. Там само, вип. 20; Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? «Україна. Наука і культура», 1988, вип. 22; Набутки і перспективи жанру. В кн.: Літературна панорама. 1987. К., 1988; В обороні людини й народу. К., 1989; Він хотів «жити, творити на своїй землі...». В кн.: *Драй-Хмара М.* Вибране. К., 1989; Цілюща сіль самопізнання. В кн.: *Мовчан П.* Сіль. К., 1989; Музи не мовчать. В кн.: Авторитет. К., 1989; «У всякого своя доля». К., 1989; У діапазоні від мистецтва до політики. К., 1989; «Бо то не просто мова, звуки...». К., 1990; Культурна спадщина і культурне майбуття. «Україна. Наука і культура», 1990, вип. 24; «Леонід Кисельов з другої половини двадцятого віку». В кн.: *Кисельов Л.* Тільки двічі живемо. К., 1991; «Застукали сердешну волю...» (Шевченків «Кавказ» на тлі непроминального минулого). К., 1995; «Кавказ» Тараса Шевченко на фоне непреходящего прошлого. К., 1996; Між культурою і політикою. К., 1998; Спрага. К., 2001; З криниці літ, т. 2. К., 2001; Україна перед Сфінксом майбутнього. К., 2002; Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. К., 2003.

М.Г. Железняк.

ДИБЕ́НКО Павло Юхимович (28(16).02.1889—29.07.1938) — державний та військовий діяч, командарм 2-го рангу. Н. в с. Людкове Черніг. губ. (нині село Брянської обл., РФ). Від 1911 служив на Балт. флоті, від 1912 — чл. РСДРП(б)—ВКП(б). 1917 — чл. Гельсінгфорської ради, голова ЦК Балт. флоту, чл. Петрогр. військ. революц. к-ту. Делегат Другого *Всеросійського з'їзду рад 1917*, один із військ. керівників *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*. У жовт. 1917 — берез. 1918 — чл. РНК, чл. К-ту з військ. і мор. справ, нарком з мор. справ Рад. Росії.

1918 вів підпільну роботу в Україні й Криму. В листопаді 1918 — командир полку, в грудні — 1-ї бригади 3-ї укр. рад. д-зії. На поч. 1919 — команд. Групою військ Катеринославського напрямку, нач. 1-ї Задніпровської укр. рад. д-зії. Команд. крим. армії, нарком із військ.-мор. справ і голова РВР *Кримської Радянської Соціалістичної Республіки* (трав.—черв. 1919). Командир 2-ї кавалерійс. д-зії (1920), зведеної стрілец. д-зії (1921, під час ліквідації Кронштадтського заколоту). Нагороджений 3-ма орденами Червоного Прапора.

Від 1921 — на командних посадах в РСЧА (див. *Радянська армія*). Командував військами Середньоазіат., Приволзького, Ленінгр. військ. округів. Чл. Всерос. ЦВК і ЦВК СРСР.

Заарештований 26 лют. 1938. Страчений. Реабілітований 16 травня 1956.

Літ.: *Антонов-Овсеенко В.А.* Записки о гражданской войне, т. 3—4. М., 1932—33; *Його ж.* В семнадцатом году. М., 1933; *Сувениров О.Ф.* Трагедия РККА. 1937—1938. М., 1998.

О.Й. Щусь.

ДИ́БИЧ (Дібіч) **Іван** (Йоган-Карл-Фрідріх-Антін) **Іванович** (12 або 13 (01 чи 02).05.1785—09.06(28.05).1831) — барон, граф (1827), військ. і держ. діяч *Російської імперії*, генерал-ад'ютант (1818), чл. Державної ради (1823), ген.-фельдмаршал (1829), кавалер багатьох орденів (у т. ч. найвищих рос. — св. Георгія всіх ступенів, св. апостола Андрія Первозванного й Олександра Невського з алмазними прикрасами, австрійс. — Марії Терезії та Леопольда 1-го кл., прусських — Чорного орла та Червоного орла 1-го ст.). Н. в маєтку Грослейпе (Сілезія). Походив із давнього рицарського роду, син прусського (від 1798 — російського) офіцера Ганса Еренфріда фон Дибича (1737—1822). Початкову освіту здобув удома, від 1797 навчався в Берлінському кадетському корпусі.

Службу в Росії почав 4 верес.(23 серп.) 1801 прапорщиком лейб-гвардії Семеновського полку. 1802 — підпоручик. В Аустерліцькій битві 2 груд.(20 листоп.) 1805 був поранений у правицю, але залишився на полі бою, перехопивши шпагу лівою рукою (за цей подвиг нагороджений золотою шпагою з написом «За хоробрість»). 1806 — поручик, 1807 — штабс-капітан, у тодішній кампанії проти наполеонівської Франції відзначений першими трьома орденами: св. Володимира 4-го ст., св. Георгія 4-го ст. та прусським «За заслуги». 1809 — капітан, 1810 — підполковник, 1811 — полковник. 11 берез. (28 лют.) 1812 переведений до корпусного штабу П.*Вітгенштейна* на посаду обер-квартирмейстера.

Учасник *Війни 1812*, став ген.-майором. У грудні на чолі окремого 2-тис. загону, вклинившись між двома колонами прусських військ, які воювали на боці імп. *Наполеона I* (заг. чисельністю 18 тис. осіб), одну з них, терміново уклавши з нею сепаратну Таурогенську конвенцію, схилив до нейтралітету, а другу взагалі приєднав до своїх лав, що мало значний вплив на розгортання визвол. війни 1813 у Німеччині.

1813 — у зарубіжному антинаполеонівському поході, ген.-лейтенант, ген.-квартирмейстер союзних військ. 1814 — один із провідників переможної стратегії негайного просування на Париж. 1815 — нач. штабу 1-ї армії, того ж року взяв шлюб із баронесою Женні фон Торнау (1799—1830), племінницею М.*Барклая де Толлі* (колиш. фрейліна, 1829 отримала звання статс-дами).

1821 перебував з імп. *Олександром I* на Лайбахському конгресі. 7 трав.(25 квіт.) 1823 призначений виконувати обов'язки нач. «Головного штабу Його Величності» (за рік офіційно затверджений у цьому званні), відтоді входив до Комітету міністрів і супроводжував царя в усіх поїздках, аж до останнього відві-

П.Ю. Дибенко.

І.І. Дибич.

М.О. Дикарів.

дання Криму та м. Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ) 1825. Разом із кн. Петром Волконським привіз до *Санкт-Петербурга* із *Варшави* зречення від престолу цесаревича Костянтина Павловича (Романова). Керував арештами декабристів (див. *Декабристів рух*). 1826 став генералом од інфантерії. За дорученням імп. *Миколи I* 1827 усунув з посади царського намісника на Кавказі О.Єрмолова.

Учасник *російсько-турецької війни 1828—1829*, розробив план кампанії з орієнтацією на *Бессарабію* як на перспективний театр військ. дій. Від 21(09) лют. 1829 — головнокоманд. 2-ї армії. Після підписання *Андріанопольського мирного договору 1829* удостоєний титулу «Забалканський». Того ж року Черніг. піх. полк отримав його ім'я як свого шефа: «полк фельдмаршала графа Дибича-Забалканського». Від 13(01) груд. наступного року Д. — головнокоманд. рос. військами, що були спрямовані на придушення *польського повстання 1830—1831.*

П. (за чутками — отруївся) в с. Клєшево Пултуського пов. Царства Польського (нині — Республіка Польща). Його серце поховане в м. Пултуськ (Польща), тіло — в С.-Петербурзі.

Літ.: [*Бантыш-Каменский Д.Н.*] Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов, ч. 4. СПб., 1840; *Полевой Н.* Русские полководцы, или жизнь и подвиги российских полководцев от времен императора Петра Великого до царствования императора Николая I. СПб., 1845; *Российский М.* Дибич-Забалканский. В кн.: Русский биографический словарь. СПб., 1905; *Залесский К.А.* Наполеоновские войны 1799—1815. М., 2003; История русской армии: 1812—1864 гг. СПб., 2003.

П.Г. Усенко.

Диканька. Маєток Кочубеїв. 18—19 ст. Фасад головного будинку. Фото кінця 20 ст.

ДИ́ДИК Галина (18.03.1912—27.12.1976) — учасниця нац.-визвол. руху в Зх. Україні, діячка *Організації українських націоналістів.* Н. в с. Шибалин (нині село Бережанського р-ну Терноп. обл.). Закінчила учительську семінарію в м. *Бережани.* Політв'язень 1939—40, 1950—71. Організатор жін. мережі ОУН та т-ва Укр. Червоного Хреста (УЧХ) на Тернопільщині (1943—47). Крайовий кер. УЧХ на зх.-укр. землях і зв'язкова Центр. проводу (1947—50). 5 берез. 1950 заарештована в с. Білогорща (нині в межах м. *Львів*) і «заочно» засуджена до 25 років ув'язнення, яке відбувала у Верхньоуральській та Владимирській тюрмах, а від 1969 — у концтаборі в с. Барашево (Мордовія, РФ). Після звільнення 24 березня 1971 повернулася в Україну. Нагороджена Бронзовим Хрестом заслуги (1945) та Срібним Хрестом заслуги (1947) ОУН.

П. у м. *Христинівка.*

Літ.: *Содоль П.* Українська Повстанська Армія (1943—1949). Довідник. Нью-Йорк, 1994; *Борець Б.* Шляхами лицарів ідей і чину. К., 1995.

О.М. Онишко.

ДИКА́НЬКА — с-ще міськ. типу Полтав. обл., райцентр. Розташов. на правобережжі р. Ворскла (прит. Дніпра), за 29 км від залізничної ст. Полтава. Нас. 8,9 тис. осіб (1999). Вперше згадується 1658, коли поблизу Д. відбувся бій між загонами полтав. полк. М.*Пушкаря* і гетьмана І.*Виговського.* Від 1660 Д. входила до складу Будиської (Будянської, Великобудищанської) сотні *Полтавського полку.* 1687 за універсалом гетьмана І.*Самойловича* передана у власність *генеральному писареві* В.*Кочубею.* За його життя в Д. жив і працював укр. літописець С.*Величко.*

Від 1775 — у складі Полтав. пов. *Новоросійської губернії.* Від 1802 — *Полтавської губернії*, з 1923 — Полтав. округи, з 1932 — Харків. обл., з 1937 — Полтав. обл. Райцентр від 1923. С-ще міськ. типу від 1957.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* була окупована гітлерівцями від 4 жовтня 1941 до 22 вересня 1943. За цей час гітлерівці стратили 300 жителів Д., 200 жителів вивезли на примусові роботи до Німеччини.

Диканька. Миколаївська церква. 1794. Фото кінця 20 ст.

Диканька. Тріумфальна арка. 1820. Фото кінця 20 ст.

За проектами рос. архіт. М.Львова у Д. в стилі *класицизму* споруджено Троїцьку (1780) і Миколаївську з дзвіницею (1794) церкви; за проектом архітекторів Дж. Кваренгі, Фераре, Томанте — палац Кочубеїв (кінець 18 ст. — 1810). На честь перебування у Д. імп. *Олександра I* споруджено тріумфальну арку (1820).

У Д. жили і працювали: вчений-грунтознавець В.*Докучаєв*, вчений-агроном О.Ізмаїльський. Тут бували І.*Котляревський*, Г.*Квітка-Основ'яненко*, М.*Гоголь* (1831—32 видав «Вечера на хуторе близ Диканьки»), актор М.*Щепкін*, композитор М.*Глинка.*

Літ.: *Жук В.Н.* Диканька: Історико-краєзнавчий нарис. К., 1973; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. К., 1992.

О.Г. Бажан.

ДИ́КАРІВ Митрофан Олексійович (псевд. — М.Крамаренко; 12.06 (31.05).1854—26(14).11.1899) — дослідник укр. етнографії та фольклору. Дійсний чл. *Науково-*

го товариства імені Шевченка. Н. в с. Борисовка Валуйського пов. Воронезької губ. (нині село Бєлгородської обл., РФ) в сім'ї диякона. Після закінчення Бирючинського духовного уч-ща навч. у Воронезькій духовній семінарії. Працював писарем у Воронезькому стат. к-ті, а 1890 був прийнятий на службу до Воронезького губернського правління. Збираючи стат. відомості, Д. одночасно вивчав побут народу, його духовну к-ру.

Влітку 1893 переїхав до м. Єкатеринодар (нині м. Краснодар в РФ), де вивчав к-ру, побут і фольклор місц. нас., водночас не пориваючи зв'язків з Воронежчиною. Займав посаду молодшого діловода Кубанського обласного правління, від 1898 — архіваріуса.

Перша значна наук. праця Д. — «Очерк Воронежского мещанского говора, сравнительно с украйно-русским наречием», опубл. 1891 у «Воронежском этнографическом сборнике». Друкувався в *«Киевской старине»*, «Этнографическом обозрении», виданнях НТШ. З праць Д., присвячених календарним обрядам, можна виділити: «Різдвяні святки в станиці Павлівській Єйського оддiлу на Чорноморії», «Великдень на Україні і Чорноморії», «Народний календар Валуйського повіту».

П. у м. Єкатеринодар.

Матеріали, що залишилися після смерті Д., були передані за його заповітом до НТШ, опрацьовані І.*Франком* і опубл. 1903 в працях НТШ у *Львові.*

Літ.: *Кониський О.А.* До життєпису М.О.Дикарева. «ЛНВ», 1900, т. 12, кн. 10—11; *Перепелицына Л.А.* М.А. Дикарев как этнограф. «Советская этнография», 1957, № 3; *Старков В.* Митрофан Дикарів — повпред нації. «Берегиня», 1999, ч. 4; Листи М.Дикарева до Ф.Вовка. Там само; *Його ж.* «Золоті зерна наукового пізнання» (Епістолярна спадщина Митрофана Дикарева). «Пам'ять століть», 2000, № 1.

В.А. Старков.

ДИ́КЕ ПО́ЛЕ — істор. назва незаселеної тер. степу між Дністром на зх. і середньою течією Волги на сх. Термін «Дике поле» виник в 15 ст., коли розпочалася військ.-трудова колонізація цього регіону *козацтвом.* Сучасники подій — *Михалон Литвин*, Б. де *Віженер*, київ. катол. єпископ Й.*Верещинський* — писали про небачені природні багатства степових просторів та дніпровського басейну. Їх освоєння козаками відбувалося в умовах безперервної боротьби з нас. татар. улусів (див. *Ногайська орда*, *Кримські татари*). З посиленням соціального гніту до Д.п. тікали тисячі селян, які заводили тут власні г-ва й оголошували себе вільними людьми. В 2-й пол. 18 ст. після освоєння козацтвом степу аж до Чорного м. (див. *Вольності Війська Запорозького низового*; *Область Війська Донського*) термін «Дике поле» вийшов з ужитку.

В.О. Щербак.

ДИКТАТУ́РА ПРОЛЕТАРІА́ТУ. Ідея диктатури *пролетаріату* як держ. *влади* робітн. класу була висунута К.*Марксом* і Ф.*Енгельсом* у «Маніфесті Комуністичної партії». Європ. *соціал-демократія* не прийняла цієї ідеї з двох причин. По-перше, тому, що вона не була чітко сформульованою: реально диктатуру може здійснювати тільки політ. сила, яка має орг. структуру, а не більш чи менш аморфна частина сусп-ва, якою є пролетаріат. М.Бакунін (див. *Бакунізм*) з цього приводу зауважував: «весь клас не може всістися в урядове крісло». По-друге, через те, що ця ідея могла означати встановлення неконтрольованого сусп-вом правління пролетарської партії, а європ. соціал-демократія не прагнула такого повороту подій. Намагаючись розв'язати існуючі сусп. суперечності, європ. соціал-демократи бажали налагодити співробітництво праці та капіталу, забезпечити шляхом соціальних реформ становлення *громадянського суспільства.* Жодна з партій *Інтернаціоналу ІІ* не мала в своїй програмі гасла «диктатура пролетаріату».

Інакшою була доля ідеї Д.п. в середовищі рос. соціал-демократів. В.*Ленін* добився прийняття ІІ з'їздом РСДРП (лип.—серп. 1903) іскрівської (див. *«Искра»*) парт. програми, яка складалася з двох частин: програми-мінімум і програми-максимум. Перша з них визначала найближчі завдання партії в бурж.-демократ. революції, а друга мала на меті здійснення соціаліст. революції і встановлення Д.п. У своїх діях В.Ленін керувався особливим розумінням новітнього істор. процесу, яке він дещо пізніше — у листі до робітників і селян з приводу перемоги над військами адмірала О.Колчака (серп. 1919) — популярно виклав у таких рішучих словах: «Або диктатура буржуазії (прикрита пишними есерівськими і меншовицькими фразами про народовладдя, учредилку, свободи та інше), або диктатура пролетаріату. Хто не навчився цього з історії всього 19 століття, той — безнадійний ідіот».

Таке спрощене альтернативне тлумачення істор. поступу давало змогу логічно обгрунтувати необхідність захоплення політ. влади, причому цілковито — у формі диктатури, однією партією.

Поняття «диктатура пролетаріату» і «диктатура партії» по суті означають одне й те саме — певний тип політ. ладу, але вони не є тотожними. Перше з них має абстрактний характер, а друге — конкретний, воно вказує на найбільш істотну складову політ. ладу, встановленого *більшовиками* в Росії в листоп. 1917 (див. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*) і нав'язаного Україні 1917—19 (див. *Громадянська війна в Україні 1917—1921*).

Поділ революції 1917 на дві окремі — бурж. і пролетарську (соціаліст.) — В.Ленін запровадив якраз для того, щоб виправдати захоплення влади своєю (більшовицькою) партією, яка, на його думку, була тією єдиною політ. силою в Росії, що найбільш повно і послідовно представляла інтереси робітн. класу (хоча представників самого робітн. класу в партії більшовиків на той час було значно менше, ніж в партії *меншовиків* та *Партії соціалістів-революціонерів*).

Поділ революції на бурж. і пролетарську партія більшовиків прийняла одразу; він став для неї звичним ще до Жовтн. перевороту, оголошеного пізніше революцією. Аналізуючи минулі події та свою роль у них, Л.*Троцький* у верес. 1924 з подивом зазначив, що партії меншовиків та есерів розглядали *Лютневу революцію 1917* не як бурж. і не як щабель до соціаліст., а як деяку «демократич-

ну» самоцінність. І додавав, щоб його зрозуміли до кінця: «Вони захищали не панування того або іншого класу, а "революцію" і "демократію"».

Хоча поняття диктатури полісемантичне, у більшовиків цей термін завжди мав чітко окреслений зміст. В рад. *історіографії* класичним вважалося таке його визначення: це «нічим не обмежена, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язана влада, що безпосередньо на насильство спирається».

Одразу після приїзду в революц. Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*) В.Ленін 16(03) квіт. 1917 звернувся до своїх однопартійців з документом «Про завдання пролетаріату в даній революції» (*«Квітневі тези»*), в якому заявив, що настав час переходити від бурж. революції до соціаліст. Власне таким переходом він вважав взяття влади *радами робітничих депутатів* і створення республіки рад робітн., батрацьких і сел. депутатів. РСДРП(б) при цьому мала почати реалізовувати програму-максимум і змінити власну назву: з с.-д. партії стати комуніст. Це були конкретні й прагматичні тези-вказівки щодо завоювання влади: проникнення до складу існуючих рад, витіснення з них представників конкуруючих партій, захоплення контролю над радами і перетворення таких збільшовичених рад в органи держ. влади. В.Ленін вважав, що визначальний вплив на ради з боку меншовиків та есерів є явищем тимчасовим, оскільки пролетаризованим прошаркам нас., які поділяли гасло про експропріацію власності *поміщиків* і *буржуазії*, було по дорозі саме з більшовиками.

Гасло «Вся влада радам!» виявилося тотожним встановленню Д.п., точніше — диктатури більшовицької партії. «Радянська влада, — говорив Ленін, — є не що інше, як організаційна форма диктатури пролетаріату». Щоб здійснювати комуніст. соціально-екон. перетворення, більшовикам була потрібна держ. орг-ція, заглиблена в народні низи. Такою орг-цією стали ради. Аби зберегти контроль над радами, більшовики повинні були нейтралізувати право нас. відкликати з рад представників тих партій, програми яких вже не відповідали його інтересам. Це досягалося радикальним шляхом — ліквідацією *партій політичних*, за винятком тієї, яка ставала держ., і взяттям виборчого процесу під жорсткий контроль. Домогтися свого більшовики не могли без силового органу з функціями політ. поліції, і такий орган було створено вже в груд. 1917 — ним стала Всерос. надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією і саботажем (*ВЧК*).

Перша Конституція РСФРР, яка була затверджена 5-м Всерос. з'їздом рад 10 лип. 1918, починалася з такої декларації: «Основне завдання розрахованої на теперішній перехідний момент Конституції Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки полягає у встановленні диктатури міського і сільського пролетаріату і бідніщого селянства у вигляді могутньої Всеросійської радянської влади з метою повного придушення буржуазії, знищення експлуатації людини людиною і запровадження соціалізму, при якому не буде ні поділу на класи, ні державної влади».

Якщо зіставити цю характеристику влади та її завдань з тією, що містилася в документі, ухваленому трохи пізніше, 10 берез., *Третім Всеукраїнським з'їздом рад 1919*, — першій Конституції УСРР (див. *Конституція УСРР 1919*), то може скластися враження, що за деталізацією прописаних в Конституції УСРР завдань диктатури проглядає певний чіткий план трансформації держ. влади. Текст двох перших статей Конституції УСРР такий:

«1. Українська Соціалістична Радянська Республіка є організація диктатури трудящих і експлуатованих мас — пролетаріату й бідного селянства над їх віковими гнобителями й експлуататорами — капіталістами й поміщиками.

2. Завданням цієї диктатури є здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення соціалістичних перетворень і систематичного придушення всіх контрреволюційних зазіхань з боку імущих класів; слідом за виконанням цих завдань диктатура зникне, а слідом за нею, після остаточного оформлення майбутнього комуністичного ладу, зникне і держава, поступившись місцем вільним формам співжиття, побудованого на засадах організації загальної праці на загальну користь і братерській солідарності людей».

Однак такий порівняльний аналіз в істор. контексті тогочасних подій засвідчує й дещо ін., а саме: ясного розуміння суті розпочатого комуніст. експерименту у більшовиків навесні 1918 не було. Тому зовсім не випадково, що у Конституції РСФРР 1918 проголошувалося, нібито вже на стадії соціалізму (котрий розуміли як першу фазу комунізму) не стане ні поділу на класи, ні держ. влади, а в укр. конституції спочатку прогнозувалося зникнення диктатури, а потім («після остаточного оформлення майбутнього комуністичного ладу») — і держави.

Місця для згадки про РКП(б) як про держ. партію не знайшлося ні в Конституції РСФРР 1918, ні в Конституції УСРР 1919, ні в Основному законі СРСР, затвердженому 2-м з'їздом рад СРСР 31 січ. 1924. І це цілком логічно. Адже використання понять «партія» і «диктатура» в одному контексті просто-таки змушує говорити про диктатуру партії.

У квіт. 1923 в доповіді про політ. діяльність ЦК на XII з'їзді РКП(б) Г.*Зінов'єв* сказав: «Диктатура партії — це роблять, але про це не говорять». У підготовленій ним резолюції по доповіді проскочило, один-єдиний раз за всю історію *Комуністичної партії Радянського Союзу*, визнання того, що «диктатура робітничого класу не може бути забезпечена інакше, як у формі диктатури його передового авангарду, тобто Компартії».

У 1924 Й.*Сталін* назвав вираз «диктатура партії» нісенітницею і додав, що в резолюції XII з'їзду РКП(б) він з'явився через недогляд. Останню крапку в цій дискусії у парт. верхах поставив Л.Троцький. У листі до політбюро ЦК ВКП(б) від 6 черв. 1926 він погоджувався з тим, щоб не вживати термін «диктатура партії» офіційно, але вважав його цілком вірним: «Зображати справу так, що партія тільки вчителька, а диктатуру проводить клас,

значить підмальовувати те, що є. Основним знаряддям диктатури є партія. В самому основному клас здійснює диктатуру через партію. Ось чому Ленін говорив не тільки про диктатуру класу, але й про диктатуру партії, в певному розумінні ототожнюючи їх».

У перших рад. конституціях термін «диктатура пролетаріату» ототожнювався з рад. владою (Конституція РСФРР 1918) або з укр. рад. д-вою (Конституція УСРР 1919). Оскільки, як наголошувалося, диктатура була спрямована виключно проти експлуататорських класів, то вона могла існувати тільки в рамках перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Конституція СРСР 1936 була оголошена «конституцією соціалізму, що переміг». Відповідно термін «диктатура пролетаріату» зник з її тексту, натомість з'явилася згадка про ВКП(б). Функції держ. партії при цьому не розкривалися. ВКП(б) згадувалася не серед органів державної влади та управління, а в розділі 10-му Конституції — «Основні права і обов'язки громадян». Це була ст. 126, яка регламентувала право громадян *СРСР* об'єднуватися в громад. орг-ції: профспілки, кооперативи, молодіжні, спортивні й оборонні орг-ції, а також в культ., техн. й наук. т-ва. В кінці цього переліку зазначалося, що «найбільш активні й свідомі громадяни з лав робітничого класу й інших верств трудящих об'єднуються у Всесоюзну комуністичну партію (більшовиків), яка є передовим загоном трудящих в їх боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного ладу і являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних».

Здійснюючи не відображену в конституціях диктатуру партії, вожді, як правило, обмежувалися політ. кер-вом, кадровою політикою, агітацією та пропагандою. Структури управлінського характеру на основі парт. органів створювалися лише у виняткових кризових ситуаціях (такими свого часу були політвідділи *машинно-тракторних станцій* — у 1933—34, *Державний комітет оборони СРСР* — у 1941—45). Міжнар. питання і держ. безпека теж перебували у віданні органів рад. влади, але прямо підпорядковувалися вищим ешелонам апарату держ. партії. У повоєн. десятиліття (після *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*) в парт. к-тах почали створювати спеціалізовані відділи з кер-ва окремими галузями пром-сті або с. госп-ва (залежно від економічної специфіки регіону), але без скасування відповідних структур по лінії рад. органів влади.

Диктатура комуніст. партії формально була ліквідована в ході конституційної реформи 1988.

Літ.: *Ленін В.І.* Повне зібрання творів, т. 39, т. 41. К., 1973—74; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1979; Архив Троцкого, т. 1. М., 1990; *Троцкий Л.Д.* К истории русской революции. М., 1990.

С.В. Кульчицький.

ДИКУ́Н Федір (1770-ті рр.—1800) — козак Васюрінського куреня *Чорноморського козацького війська*, один із кер. *Перського бунту*.

11 серпня 1797 — обраний військ. *осавулом*. У складі делегації з 14 чорномор. козаків Д. возив прохання на ім'я імп. *Павла I* до *Санкт-Петербурга*, де його (разом з ін. делегатами) було заарештовано. В тому ж році за активну участь у козац. повстанні засуджений до страти через повішання (разом із Й.Шмальком, М.Собакарем та Ю.Половим).

Павло I призупинив виконання вироку і 28 серп. 1800 наказав усіх чотирьох «высечь кнутом, поставить знаки и послать в каторжную работу в Сибирь».

Помер за нез'ясованих обставин у м. *Берислав* на шляху із С.-Петербурга на *Кубань*, де його повинні були піддати ганебному покаранню.

Літ.: *Дмитренко И.И.* Сборник материалов по истории Кубанского козачьего войска. СПб., 1898; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1. Екатеринодар, 1910; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

ДИЛЕ́ЦЬКИЙ Микола Павлович (1630—1690) — композитор, муз. теоретик, диригент, педагог. Н., ймовірно, в м. *Київ*. Закінчив Віленську єзуїтську акад., вчився у *Варшаві*. Працював регентом церк. хору і вчителем церк. співу в Києві, Вільно (нині *Вільнюс*), Смоленську (нині місто в РФ) й *Москві*. Автор концертів та численних церк. композицій. 1675 у Вільно написав польс. мовою трактат «Грамматика пѣнія мусикійскаго», який не зберігся. Відомі пізніші його редакції — пер. укр. варіанта церковнослов'ян. мовою (Смоленськ, 1677) і російською мовою (Москва, 1679, 1881), а також скорочена найпізніша редакція, яку видано в Москві 1910. «Грамматика...» викладена у формі бесіди Д. з учнем. Містить відомості з теорії музики, композиції *партесного співу*, в ній узагальнено досвід укр. церковного співу попередніх століть та музики барокового стилю (див. *Бароко*). Збереглося багато списків твору, зокрема й важ-

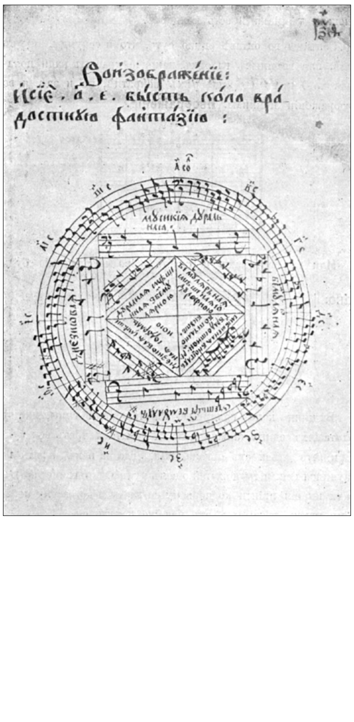

Дилецький М. «Грамматика пѣнія мусикійскаго». Москва, 1679. Сторінки з книги.

ливий укр. пер. 1723, виданий у Києві 1970.

Д. відіграв велику роль у становленні муз. к-ри 17—18 ст. й формуванні професіоналізму в поширенні багатоголосного співу. Він добре засвоїв європ. муз. техніку, пристосував її до рідного середовища. Відстоював провідну роль пісні в процесі «омирщення» церк. муз. грамоти. Як просвітитель стояв біля колиски нової нац. освіти та мист-ва.

П. у м. Москва.

Тв.: Граматика музикальна. К., 1970; Хорові твори. К., 1981.

Літ.: *Цалай-Якименко О.* Музично-теоретична думка на Україні в XVII ст. та праці М.Дилецького. «Українське музикознавство», 1971, вип. 6; *Корній Л.* Історія української музики, ч. 1. К.—Х.—Нью-Йорк, 1996.

Я.І. Дзира.

ДИМ — господарство широкої нерозділеної або окремої малої родини, яке охоплювало двір, будинок, госп. будівлі, а також орні землі та угіддя й платило данину «від диму». Від 9—10 ст. — базова форма сільс. поселення. В 14—16 ст. так господарювали і окремі малі родини (4—6 осіб), і нерозділені родини дво- і триколінного (батьківські, братські, дідівські) складу. У 16 ст. середня кількість малих сімей, яка припадала на один Д. Київщини, коливалася переважно від 2 до 4, а односімейні Д. становили 10 % поселень. У Луцькому та Володимирському повітах *Волині* переважали Д. з однією малою родиною (40—80 %), що пояснювалося входженням волин. Д. до складу *дворищ*, в яких малим сім'ям гарантувалися соціально-екон. стабільність і безпека. Від 16 ст. чітко простежується тенденція до зростання кількості односімейних Д. в Україні. Податок, який збирався з Д., називався подимщиною, або *подимним*.

Літ.: *Леонтович Ф.* Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. СПб., 1897; Південноруське село IX—XIII ст. Нові пам'ятки матеріальної культури. К., 1997; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998; *Його ж.* Актуальні проблеми дослідження українського села в епоху середньовіччя та Нового часу (Матеріали «круглого столу»). «УІЖ», 2003, № 3.

А.О. Гурбик.

ДИМАНШТЕ́ЙН Семен (Шимон) **Маркович** (21.03.1886—25.08.1938) — державний і партійний діяч, голова ЦК «Общества по землеустройству евреев-трудящихся» (ОЗЕТ), кер. Центр. бюро Єврейс. секції при ЦК РКП(б), гол. ред. ж. «Революция и национальности».

Н. в м. Себеж Вітебської губ. (нині місто Псковської обл.; за ін. даними — в м. Стара Руса, нині місто Новгород. обл., обидва в РФ) в сім'ї дрібного ремісника-бляхаря. Від 1904 — член РСДРП — ВКП(б). Незабаром став професіональним революціонером (прізвисько — Максим). 1909 засуджений на 4 роки каторги, після відбуття покарання був залишений на довічне поселення у с. Знам'янка Якутської губ. На той час, як свідчать офіційні документи, Д. не мав початкової освіти, та невдовзі він вивчив франц. і нім. мови, фізику, математику, філософію і політекономію.

На поч. 1914 утік за кордон, працював слюсарем та електромонтером у Франції. Після *Лютневої революції 1917* повернувся в Росію в р-н м. Рига (нині столиця Латвії), був одним із редакторів «Окопной правды». Після окупації Риги Німеччиною під час *Першої світової війни* переїхав у Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*). Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* призначений чл. колегії Наркомату праці. В січ. 1918 його направили працювати в Наркомат в справах національностей РСФРР, який тоді очолював *Й.Сталін*. Від листоп. 1918 під час недовгого існування Литовської, а потім Литовсько-Білоруської РСР, був чл. урядів цих більшовицьких нац. утворень.

У трав. 1919 повернувся до роботи в Наркоматі в справах національностей РСФРР. Був призначений секретарем Центр. бюро єврейс. секцій при ЦК РКП(б). Водночас 1918—20 — чл. Всерос. ЦВК.

1920—21 — член Туркестанського бюро ЦК РКП(б), нарком освіти Туркестану. Водночас — повноважний представник РКП(б) у Бухарській Нар. Рад. Республіці.

Важка хвороба (малярія) змусила Д. повернутися в європ. частину СРСР. 1922—24 працював в УСРР, де був чл. ЦК КП(б)У, входив до складу оргбюро ЦК КП(б)У, був зав. від. агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, чл. колегії Наркомосу, зав. Головполітпросвітою. В цей час почалася його літ.-публіцистична діяльність.

1924 відкликаний в *Москву*. Призначений заступником голови від. агітації та пропаганди ЦК ВКП(б), водночас очолив нац. сектор у цьому відділі. У листоп. 1926 на 1-му Всесоюзному з'їзді ОЗЕТ (існувало 1925—38) був обраний його головою. Діяльність Д. на цій посаді була спрямована на більшовизацію єврейс. нац.-культ. та соціально-екон. життя. Така позиція втілилась у сприянні аграризації євреїв, утворенні розгалуженої мережі нац. містечкових та сільс. рад, виділенні на тер. СРСР 5 нац. єврейс. р-нів (3 в УСРР (див. *Національні райони УСРР*) та 2 в Криму) та Єврейс. АР на Далекому Сході (див. *Біробіджанський проект*), створенні друкованих видань, освіт. та культ. закладів мовою ідиш, яку Д. добре знав. Але водночас він був непримиренним супротивником єврейс. реліг. традицій (див. *Іудаїзм в Україні*), боровся з *сіонізмом*, що відбилося передусім у закритті культ. закладів та забороні використання давньоєврейс. мови іврит.

1930 став гол. ред. новоутвореного ж. «Революция и национальности», що був повністю присвячений теорії та практиці вирішення нац. питання в СРСР, очолив Ін-т національностей при Всерос. ЦВК. Певний час тісно співробітничав із прихильниками *націонал-комунізму* в Україні. Наприкінці 1937 ж. «Революция и национальности» був закритий, а Д. у лют. 1938 заарештований. Страчений.

Реабілітований 13 серп. 1955.

Тв.: Проблема национальной культуры и культурного строительства в национальных республиках. «Вестник Коммунистической академии», 1929, № 31(1); Идеологическая борьба в национальном вопросе. «Революция и национальности», 1930, № 3; Отношение марксизма-ленинизма к вопросу об ассимиляции национальностей. Там само, 1935, № 7.

Г.Г. Єфіменко.

ДИ́МЕР — с-ще міськ. типу Вишгородського р-ну Київ. обл.

Розташов. за 40 км від *Києва* та за 30 км від залізничної ст. Немішаєве. Нас. 6,3 тис. осіб (1999). За археологічними даними, поселення на місці Д. виникло у 10—12 ст. Місто Д. згадується у документах під 1582 як володіння польс. *шляхти*. Нас. брало участь у козац. повстаннях під проводом К.*Косинського* (1591—93), С.*Наливайка* (1594—96), овруцького полк. *Децика* (1665), фастівського полк. С.*Палія* (1703) та ін.

Від 1932 — у складі Київ. обл. Райцентр 1932—62. С-ще міськ. типу від 1957.

У Д. народилися історик-архівіст І.*Каманін*, Герой Рад. Союзу Д.Кваша.

Літ.: *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864; *Батушан О., Сікорський М.* Шляхами Київщини. К., 1968; ІМіС УРСР. Київська область. К., 1971.

Л.В. Шевченко.

ДИМИ́ТРІЙ (в миру — Володимир Васильович Ярема; 09.12.1915—25.02.2000) — патріарх *Української автокефальної православної церкви*. Н. в с. Глідня Березівського пов. (нині село Кросненського воєводства, Польща). Від серп. 1947 висвячений на диякона, 10 серп. того ж року — на священика. 19 серп. 1989 проголосив вихід Петропавлівської парафії *Львова* з-під юрисдикції *Московського патріархату*. Ініціатор і активний учасник проведення Собору УАПЦ 5—6 черв. 1990, на якому прийнято статут УАПЦ й обрано її патріарха — *Мстислава*.

У серп. 1993 прийняв чернечий постриг з іменем Димитрій, у тому ж році висвячений на єпископа Переяслав. і Січеславського. 7 верес. 1993 2-й Помісний собор УАПЦ обрав його патріархом Київ. і всієї України.

П. і похований у м. Львів.

М.Ф. Рибачук.

ДИМИ́ТРІЙ РОСТО́ВСЬКИЙ (в миру — Данило Савич Туптало; 21(11).12.1651—08.11(28.10).1709) — церк. і культ. діяч, літописець, письменник, богослов і проповідник. Канонізований РПЦ як преподобний (1757), день пам'яті вшановується двічі на рік — 21 верес. (ст.ст.) та 28 жовт. (ст.ст.). Н. в с. *Макарів* в сім'ї макарівського *сотника* Сави Григоровича Туптала, який 1682—86 був київ. сотником. Сім'я відзначалася глибокою релігійністю, всі чотири сестри Димитрія прийняли чернечий постриг. 1660 його батьки переселилися до *Києва*, на *Поділ*. Тут Д.Р. вчився в Києво-Могилянському колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*). 1668 прийняв чернечий постриг, через деякий час був висвячений на ієродиякона, а 1675 — на ієромонаха. Проповідник при черніг. каф-рі Л.*Барановича*, потім — у Вільно (нині м. *Вільнюс*; *Віленський Святого Духа монастир*) та м. Слуцьк (нині місто в Білорусі). 1682—83 та 1686—92 — ігумен *Батуринського Свято-Миколаївського Крупицького монастиря*. 1683 на запрошення архімандрита В.*Ясинського* переселився до *Києво-Печерської лаври*, де став пом. архімандрита, був проповідником. Пізніше був ігуменом кількох монастирів *Лівобережної України*: *Глухівського Петропавлівського монастиря* (1684—87), *Чернігівського Єлецького Свято-Успенського монастиря* (1697—99), *Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря* (1699—1701). Підтримував приятельські зв'язки з І.*Мазепою*. Розгорнув активну творчу працю, написав і видав низку книг, зокрема *Четьї минеї* («Книгу житій святих») — звід житій святих по днях і місяцях церк. року. Велику цінність мають складений ним літопис, в якому виклад подій починається з найдавніших часів, і, особливо, його щоденник. 1701 рос. цар *Петро I* запросив Д.Р. до *Москви*, де його було висвячено на митрополита Сибірського і Тобольського. Однак Д.Р. тяжко захворів і не зміг поїхати за місцем призначення, тому навесні 1702 був висвячений на митрополита Ростовського і Ярославського і переведений у м. Ростов Великий (нині м. Ростов Ярославської обл., РФ). Тут він відкрив духовну семінарію, займався доброчинницькою діяльністю, значну увагу приділив боротьбі з розколом (див. *Старообрядництво*), написав книгу, в якій доводив помилковість позицій противників патріарха Никона. Писав також тексти церк. служб на честь чудотворної ікони Казанської Божої Матері, св. мучеників казанських, численні проповіді та повчання, вірші і т. д.

По смерті був похований у церкві Зачаття Богородиці Спасо-Яковлевського монастиря в Ростові Великому.

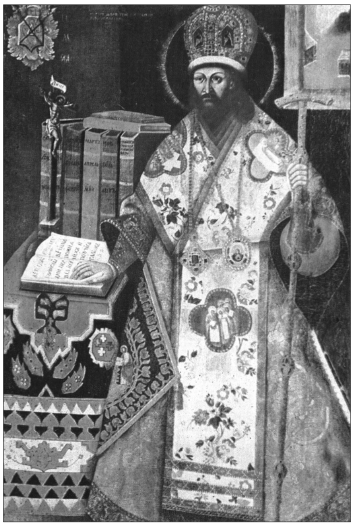

Димитрій Ростовський. Портрет 18 ст.

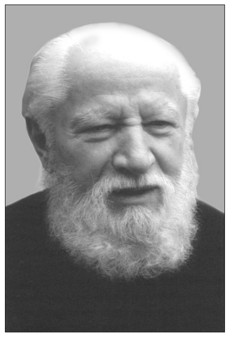

Димитрій (В.В. Ярема).

Димитрій Ростовський. «Руно орошенноє». Чернігів, 1696. Титульний аркуш.

Мешканці Димера. З альбому Д. Де ля Фліза «Етнографическія описанія крестьянъ Кіевской губерніи...». 1854.

Тв.: Руно орошенное. Чернігів, 1683; Дневные записки святого чудотворца Димитрия митрополита Ростовского. М., 1781; Летопись... М., 1784; Зерцало православного исповедания. СПб., 1805; Жития Святых, кн. 1—11. К., 1998—99.

Димитрій Ростовський. «Житія святих на три місяці: март, апріль, май». Київ, 1716. Титульний аркуш.

Літ.: [*Л.П.*] Где находился киевский дом Саввы Туптало сотника. «Киевская старина», 1887, № 2; *Шляпкин И.А.* Св. Димитрий Ростовский и его время. СПб., 1891; *Величковский А.* Святитель Димитрий. Чернигов, 1909; *Іларіон (митрополит)* [*Огієнко І.*]. Святий Димитрій Туптало. Вінніпег, 1960; *Климов В.В.* Святитель Димитрий. Львів, 1995.

Ю.А. Мицик.

ДИМІ́НСЬКИЙ Андрій Іванович (13.12.1829—14(01).01.1905) — етнограф-фольклорист. Н. в с. Борщівці (нині село Могилів-Подільського р-ну Він. обл.) в сім'ї кріпаків. Спец. освіти не мав, був дослідником-самоуком. 1840 закінчив Кам'янецьку духовну шк. Від 1848 працював фельдшером у с. Гаврилівка; від 1850 — писар у сільс. управі с. Пукляки (нині село Чемеровецького р-ну; обидва Хмельн. обл.), а пізніше і в ін. волостях. 1849 розпочав збирати фольклорні записи. Від 1856 співробітничав із Рос. геогр. т-вом і став постійним, а згодом і дійсним його чл. 1862 Рада т-ва присудила Д. бронз. медаль. 1860 — чл.-співробітник «Вольного экономического общества». Входив до складу К-ту грамотності, був відповідальним за Зх.-Подільський регіон. 1876 обраний дійсним чл. Подільського стат. к-ту.

Видав низку праць, зокрема «Подольские и малороссийские любовные песни» (1859) та «Рассказ крестьянина о тюремных обычаях» (1864). Зібрав 2500 подільських пісень, 2000 казок, 200 прислів'їв і загадок.

П. у с. Струга (нині Новоушицького р-ну Хмельн. обл.).

Літ.: *Рябий М.В.* Андрій Іванович Димінський. «Народна творчість та етнографія». 1965, № 2; *Шабліовський В.Є.* Відзначення 150-річчя з дня народження А.І.Димінського. Там само. 1980, № 2; *Новицький О.М.* Фольклористична та етнографічна діяльність А.І.Димінського. Там само. 1980, № 6.

П.І. Скрипник.

В.Е. Димшиць.

ДИ́МШИЦЬ Веніамін Еммануїлович (28(15).09.1910—23.05.1993) — держ. діяч. Герой Соціалістичної Праці. Н. в м. *Феодосія* в сім'ї міщанина. Від 1927 — робітник шахти та кар'єру в Донбасі. Закінчив Моск. автогенно-зварювальний навч. комбінат (1931). Працював виконробом, інженером, зав. вир-вом, заст. нач. робіт зварювальної контори Кузнецькбуду. Від 1932 — дир. Уральської обласної зварювальної контори. Від 1933 — нач. цеху інженерних конструкцій буд-ва «Азовсталі» в *Маріуполі.* 1934 вступив на заочне відділення механічного ф-ту Донецького ін-ту господарників. Од 1937 — дир. металоконструкцій на буд-ві металургійного комбінату «Азовсталь», нач. буд-ва Криворізького металургійного з-ду. 1939—46 — управляючий трестом «Магнітобуд», 1946—50 управляючий трестом «Запоріжбуд». 1950 — нач. Головного управління з буд-ва підпр-в свинцевої пром-сті Мін-ва буд-ва СРСР. У 1945 закінчив Моск. вище тех. уч-ще. 1954 призначений заст. міністра буд-ва підпр-в металургійної та хім. пром-сті СРСР. 1957 — серп. 1959 — гол. інженер буд-ва Бхілайського металургійного з-ду в Індії. Із серпня 1959 до лип. 1962 — нач. від. капітального буд-ва, 1-й заст. голови Держплану СРСР, міністр СРСР. Від лип. 1962 до груд. 1985 — заст. голови РМ СРСР. Водночас у лип.—листоп. 1962 — голова Держплану; листоп. 1962 — жовт. 1965 — голова Ради нар. госп-ва СРСР; жовт. 1965 — черв. 1976 — голова Держ. к-ту РМ СРСР з питань матеріально-тех. постачання. Депутат ВР СРСР 6—10-го скликань.

Лауреат Держ. премії СРСР (1946, 1950). Нагороджений 6-ма орденами Леніна та ін. орденами і медалями.

Від груд. 1985 — персональний пенсіонер.

П. у м. *Москва.*

Г.Г. Єфіменко.

ДИНА́Р — золота монета, що емітувалася в араб. країнах упродовж 10—15 ст. Д. розпочали карбувати фатимідські халіфи в Дамаску (нині столиця Сирії) 969 за зразком візант. *солідів*. Вага Д. складала 4,25 г. Один Д. дорівнював 10 срібним *дирхемам*. Незначна кількість Д. перебувала на грошовому ринку земель *Київської Русі*.

Літ.: *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ДИПЛОМАТИ́ЧНА СЛУ́ЖБА БОГДА́НА ХМЕЛЬНИ́ЦЬКОГО, Дипломатична служба Української козацької держави — група посадовців Укр. козац. д-ви 1648—57, які виконували функції спеціалізованої держ. структури, що займалася проведенням зовн. політики. Утворена за традиціями *Війська Запорозького* і діяла без оформлення у відповідну спец. установу. Управління цією службою здійснювалося старшинською радою (див. *Рада генеральної старшини*) й *гетьманом*. Рада розробляла напрями зовн. політики, умови угод і договорів. Гетьман здійснював практичне кер-во зносинами з ін. країнами: приймав і відправляв іноз. посольства та вів з ними переговори, інструктував укр. послів і заслуховував їхні звіти, брав участь у виробленні найважливіших дипломатичних актів і підписував їх. Поточну роботу виконувала *Генеральна військова канцелярія*, писарі якої готували відповідну документацію.

Упродовж 1648 зусилля дипломатичної служби Укр. козац. д-ви спрямовувалися на збереження військ.-політ. союзу з *Кримським ханством*, пошук порозуміння з *Османською імперією*, залучення правителів Рос. д-ви й *Трансільванського князівства* до

боротьби за корону в *Речі Посполитій*. 1649—53 осн. увага приділялася досягненню визнання з боку Польщі й ін. країн незалежності Укр. козац. д-ви, запобіганню створення антиукр. коаліції, пошуку надійного протектора (див. *Протекторат*). Протягом 1654—57 служба займалася формуванням антипольс. союзу д-в, нейтралізацією політики Польщі й Криму, возз'єднанням зх.-укр. регіону з козац. Україною, захистом внутр. суверенітету від посягань царського уряду. Важливою сферою діяльності дипломатів 1648—57 був збір різноманітної інформації про характер міжнар. відносин, внутр.-політ. становище потенційних союзників і противників, їхню військ. потужність тощо.

На основі козац. традицій склався власний церемоніал прийому іноз. гінців, посланців і послів, ведення з ними переговорів та організації безпеки їхнього пересування теренами д-ви, постачання для них і конвою продовольства й фуражу. Форма прийому (як правило, в *Чигирині*) залежала від рангу (гонець, посланець, посол) особи, яка приїжджала з візитом, політ. статусу того, хто її посилав, і важливості покладеної на неї дипломатичної місії. Участь гетьмана в зустрічі посольств практикувалася рідко; цю функцію виконував хтось із ген. старшин чи полковників. Чл. посольств отримували помешкання неподалік від місця проживання Б.*Хмельницького*, їх брали на утримання скарбниці. Існували відмінності в ритуалах аудієнцій для послів різних країн, що зумовлювалося врахуванням традицій їхньої дипломатичної служби та політ. цілями укр. уряду. Секретні питання обговорювалися лише гетьманом наодинці з послом в окремій кімнаті. Прикметними рисами етикету були інтенсивність переговорного процесу та його швидке завершення.

Д.с.Б.Х. мала у своєму складі перекладачів, знавців доріг, людей, пристосованих до мандрівного життя, секретарів посольств, посланців і послів. Функцію останніх переважно виконували полковники й ген. старшини, які уповноважувалися гетьманом укладати угоди й договори. Склад і чисельність посольств залежали від важливості дорученої їм дипломатичної місії. Велика увага приділялася оформленню відповідної документації. Листи, адресовані монархам, підписувалися гетьманом й скріплювалися печаткою. Інколи гетьман вдавався до титулатури «Божою милістю», що використовувалася європейськими монархами. Практикувалися різноманітні стилі написання листів до іноз. правителів і глав урядів, що було зумовлено врахуванням узвичаєних у тих чи ін. країнах норм етикету. Як правило, зміст укладених договорів в Укр. козацькій д-ві не розголошувався і був відомим дуже обмеженому колу осіб.

Літ.: *Голобуцкий В.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962; *Шевченко Ф.П.* Дипломатична служба на Україні під час визвольної війни 1648—1654 рр. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8; т. 9, кн. 2. К., 1995—97; *Мицик Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996; *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657, ч. 1. Львів, 1996; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. К., 1998; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654—1665. К., 2001; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького (1648—1657). В кн.: Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; *Степанков В.С.* Дипломатична служба України та основні принципи її функціонування у роки гетьманування Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.). «Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки», 2002, т. 6(8); *Чухліб Т.В.* Культура дипломатичних відносин. В кн.: Історія української культури, т. 3. К., 2003; *Його ж.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. К.—Нью-Йорк, 2003.

В.С. Степанков.

ДИПЛОМАТИ́ЧНА СЛУ́ЖБА УКРАЇ́НИ. Новітній етап діяльності вітчизн. дипломатичної служби фактично розпочався уже тоді, коли ВР УРСР ухвалила *Декларацію про державний суверенітет України 1990.* У декларації зазначалося, що Україна «як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій». Ін. визначальним документом для укр. дипломатичної служби стала постанова ВР УРСР від 25 груд. 1990 «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин», яка передбачала налагодження дипломатичних зносин з ін. д-вами, гарантування участі України в заг.-європ. процесі й європ. структурах і підготовку проектів законів, що мають регулювати зовн.-політ. зносини України. Однак лише після прийняття *Акта проголошення незалежності України* 24 серп. 1991 процес визначення пріоритетів зовн. політики д-ви, утвердження її самостійної дипломатичної служби та розвитку двосторонніх і багатосторонніх відносин набув системного й послідовного характеру. Міжнар. визнання України як незалежної д-ви й повноцінного суб'єкта міжнар. відносин розпочалося відразу після *референдуму всеукраїнського 1 грудня 1991*, який проводився на підтвердження Акта проголошення незалежності України. Першими, 2 груд. 1991, незалежність України визнали Польща і Канада. До завершення 1991 Україну визнали ще 66 держав світу. На початок 2004 в Україні акредитовані посли більше 120 держав.

Одночасно з процесом інтенсивного розширення міжнар. контактів Україна активно створює нац. правову базу зовн.-політ. діяльності. На сьогодні ця діяльність регулюється насамперед *Конституцією України 1996*, Основними напрямами зовнішньої політики України від 2 лип. 1993, низкою законів України та указів Президента України.

Одним із перших вагомих зовн.-політичних кроків України, який став значним внеском у зміцнення глобальної безпеки, була відмова України від ядерної зброї, успадкованої нею від *СРСР* (див. *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї*). 2000 Україна

втретє була обрана (терміном на два роки) непостійним членом *Ради безпеки Організації Об'єднаних Націй*. За роки незалежності Україна стала учасником понад 100 міжнар. орг-цій, чл. глобальної антитерористичної коаліції. Україна — активний учасник миротворчих операцій *Організації Об'єднаних Націй*, контрибутор глобальної і регіональної безпеки. Вона визнана стратегічним та особливим партнером *Європейського Союзу* і *НАТО*, є стороною бл. 4 тис. міжнар.-правових документів, має розгалужену мережу дипломатичних та консульських установ.

Згідно зі ст. 106 Конституції України кер-во зовн.-політ. діяльністю д-ви здійснює Президент України, який представляє країну на міжнар. зустрічах, веде переговори та укладає міжнар. договори України, приймає рішення про визнання іноз. д-в, призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в ін. д-вах і при міжнар. орг-ціях, приймає вірчі та відкличні грамоти дипломатичних представників іноз. д-в.

Згідно з Указом Президента України «Про Положення про Міністерство закордонних справ України» від 3 квіт. 1999 центр. органом виконавчої влади України, який забезпечує відповідно до наданих йому повноважень проведення зовн. політики д-ви й координацію діяльності у сфері зовн. зносин, є МЗС України. Осн. завданнями МЗС є забезпечення нац. інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з чл. міжнар. співтовариства, сприяння забезпеченню стабільності міжнар. становища України, піднесенню її міжнар. авторитету, поширенню у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера, створення сприятливих зовн. умов для зміцнення незалежності, держ. суверенітету, екон. самостійності та збереження територіальної цілісності України, захист прав та інтересів громадян і юрид. осіб України за кордоном, сприяння розвиткові зв'язків із українською *діаспорою*.

Після прийняття Декларації про держ. суверенітет МЗС України очолювали: А.Зленко (27 лип. 1990 — 25 серп. 1994), Г.*Удовенко* (25 серп. 1994 — 17 квіт. 1998), Б.*Тарасюк* (17 квіт. 1998 — 29 верес. 2000), А.Зленко (2 жовт. 2000 — 2 верес. 2003), К.Грищенко (2 верес. 2003 — 4 лют. 2005). Від 4 лют. 2005 МЗС України очолює Б.Тарасюк.

Велика увага в МЗС приділяється підготовці нової генерації укр. дипломатів. Серед ключових вищих учбових закладів для дипломатичної служби вагому роль відіграють Дипломатична акад. при МЗС України, Ін-т міжнар. відносин Київ. ун-ту, Львів. ун-т, Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого.

Літ.: *Гуменюк Б.І.* Основи дипломатичної та консульської служби. К., 1998; Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів 1991—1995 рр., кн. 1—2. К., 1998; *Руденко Г.М.* Україна дипломатична. К., 1999; Міжнародні відносини та зовнішня політика. 1980—2000 роки. К., 2001; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001.

А.М. Зленко.

ДИПЛОМАТИ́ЧНА СЛУ́ЖБА УРСР. 1 лют. 1944 сесія ВР СРСР прийняла Закон «Про надання Союзним Республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного в союзнореспубліканський народний комісаріат». У зв'язку з цим ВР УРСР законом від 5 берез. 1944 створила респ. Нар. комісаріат закордонних справ. Д.с. УРСР зосереджувалася здебільшого у сфері багатосторонньої дипломатії шляхом участі в міжнар. міжурядових орг-ціях. 1945 УРСР стала однією з д-в-засновниць *Організації Об'єднаних Націй*, що давало їй можливість бути причетною до обговорення світ. та регіональних міжнар. проблем, здобувати досвід у сфері багатосторонньої дипломатії: укр. дипломатія брала активну участь в роботі ООН і вже в перші роки її існування внесла чимало пропозицій до Статуту, ін. документів ООН, тимчасових правил процедури *Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй*, проектів резолюцій про створення Комісії з розслідування становища, що склалося в Індонезії (1946), підтримала рішення про створення Д-ви Ізраїль (1947), щодо біженців та переселенців, переміщених осіб, представництва неурядових орг-цій в *Економічній і соціальній раді ООН* (ЕКОСОР), роботи *Дунайської комісії* тощо. Д.с. УРСР добилася того, що Україна 1947 стала чл. *Всесвітньої організації охорони здоров'я*, 1947 — Всесвіт. поштового союзу, 1948 — Всесвіт. метеорологіч. орг-ції, 1954 — *ЮНЕСКО* та *Міжнародної організації праці* (МОП), 1956 — *Європейської економічної комісії*, 1957 — *Міжнародного агентства з питань атомної енергії* (МАГАТЕ). УРСР поставила свій підпис під *Паризькими мирними договорами 1947* (з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією), Віденською конвенцією про дипломатичні відносини (1961), Договором про заборону ядерних випробувань в атмосфері, косміч. просторі та під водою (1963), міжнар. пактами про цивільні та політ. права, про екон., соціальні та культ. права (1968), Договором про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та ін. видів зброї масового знищення (1971), конвенціями, спрямованими на заборону бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї (1972), проти апартеїду (1974), на заборону воєн. або будь-якого ін. ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977) і багатьма ін. міжнар. договорами. Завдяки активній і професійній роботі Д.с. УРСР Україна обиралася (1948—49, 1984—85) непостійним чл. *Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй*, тричі ставала чл. ЕКОСОР ООН, неодноразово — чл. Адм. ради МОП, Виконавчої ради ЮНЕСКО, Ради керуючих програм ООН з навколишнього середовища, Ради з пром. розвитку (ЮНІДО), Конференції ООН з торгівлі й розвитку (ЮНКТАД), Ради керівників МАГАТЕ, К-ту боротьби з апартеїдом. Дипломати УРСР проводили активну політику у сфері захисту прав людини, роззброєння, збереження миру. З їхньої ініціативи в ООН було проголошено міжнар. рік мед. досліджень, боротьби з неписьменністю, допомоги в підготовці кадрів для прискорення індустріалізації країн, що розвиваються. На 45-й сесії ГА ООН (1990) 126 країн прийняли Резолюцію про міжнар. співробітниц-

тво з подолання наслідків Чорнобильської аварії (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*). Здійснюючи своє конституційне право щодо участі в міжнар. діяльності, укр. дипломати послідовно відстоювали справу збереження миру й безпеки, брали активну участь у вирішенні ООН проблеми роззброєння, зокрема заборони хім. зброї, незастосування сили, заборони мілітаризації косміч. простору, ліквідації залишків колоніалізму, заборони найманства. Укр. дипломати виявляли високі професійні якості. Підтвердженням високого рівня їхньої кваліфікації стало те, що вони не раз призначалися й обиралися на високі керівні посади в ООН та ін. міжнар. орг-ції: Д.*Мануїльський* — головою першого к-ту першої комісії Конф. Об'єднаних Націй в Сан-Франциско (1945), на який покладалися завдання розробки преамбули й 1-го розділу Статуту ООН «Цілі і принципи», та головою Ради безпеки ООН (1948—49); В.Кравець і Г.*Удовенко* — головуючими в Раді безпеки ООН відповідно 1984 і 1985; Г.Удовенко — головою другого к-ту ГА ООН (1987), головою спец. політ. к-ту ГА ООН (1989); П.Недбайло — головою 23-ї сесії Комісії ООН з прав людини (1967; був серед перших (разом із Р.Кассеном і Е.Рузвельт) 1968 нагороджений ООН відзнакою за значний внесок у захист прав людини та осн. свобод); Г.Шевель — віце-президентом ГА ООН; В.Мартиненко — віце-президентом К-ту з соціальних питань ЕКОСОР (1981); Ю.Кочубей — головою Адміністративної комісії Ген. конф. ЮНЕСКО (1985) і заст. Ген. дир. ЮНЕСКО (1987—92); А.Зленко — віце-головою Ген. конф. ЮНЕСКО (1987). Співробітники Д.с. УРСР працювали на різних посадах у секретаріатах та робочих органах ООН, ЮНЕСКО, МОП, МАГАТЕ, Європ. екон. комісії та ін. міжнар. міжурядових орг-цій.

Літ.: *Голуб В.* Україна в Об'єднаних Націях. Мюнхен, 1953; *Батюк В.Г.* Україна в Міжнародній організації праці. К., 1968; Українська РСР у Міжнародних організаціях. К., 1984; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001; *Зленко А.М.* Дипломатія і політика. Х., 2003.

А.М. Зленко.

ДИПЛОМАТИ́ЧНІ ПРЕДСТАВНИ́ЦТВА, МІСІЇ ТА КО́НСУЛЬСЬКІ УСТАНО́ВИ УКРАЇНСЬКИХ У́РЯДІВ 1917—1920. Дипломатична служба укр. урядів 1917—20 формувалася й діяла згідно із законами та розпорядженнями *Української Центральної Ради*, *Ради міністрів Української Держави*, *Директорії* УНР. Усі тогочасні укр. уряди, незалежно від характеру їхньої політики, впродовж усього періоду їх існування (1917—20) розглядали укр. дипломатичну службу як певну цілісність, спрямовану на виконання завдань зовн. політики д-ви, захист її прав та інтересів за кордоном. Гол. метою укр. дипломатичних представництв і місій було досягнення визнання України на міжнар. арені. Діяльність консульських установ полягала в захисті інтересів укр. громадян за кордоном, регламентації перебування іноземців на тер. України.

Зовн.-політ. діяльність укр. урядів 1917—20 здійснювалась у таких напрямах: відносини з д-вами Четверного союзу (див. *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*), РСФРР, країнами *Антанти*, нейтральними д-вами, а також держ. утвореннями, що виникли на тер. колиш. *Російської імперії*. За УЦР уряд установив відносини з д-вами Антанти, прийняв у груд. 1917 представників Великої Британії, Франції й Румунії. Згідно з Брестським мирним договором УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918, УНР встановила дипломатичні відносини з Німеччиною, *Австро-Угорщиною*, Туреччиною, Болгарією, які визнали її суб'єктом міжнар. права. Однак унаслідок підписання Брестського мирного договору були припинені відносини з країнами Антанти.

За часів *Української Держави* 1918 дипломатичні відносини України набули дальшого розвитку. Уряд гетьмана П.*Скоропадського* відіслав своїх представників до 10 д-в та прийняв іноз. представників з 11 д-в. На місце призначених УЦР послів до Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини було призначено ін., засновано посольства в Болгарії, *Всевеликому Війську Донському*. Були направлені дипломатичні місії до Фінляндії, Швейцарії, Румунії, *Кубані*, сканд. країн, д-в Антанти. В цей час у *Києві* тривали укр.-рос. мирні переговори. Рос. делегація одночасно виконувала функцію тимчасового дипломатичного представництва РСФРР в Укр. Д-ві.

До травня 1918 консульські установи України активно діяли в Берліні, *Відні*, *Стамбулі*, Бухаресті, Грузії (з поширенням повноважень на Вірменію та Азербайджан). За часів Укр. Держави консульська мережа розвивалася насамперед за рахунок розширення її в регіонах Росії, де діяло 30 консульських установ. За цей час було також акредитовано консула в Мінську, направлено консула до Риги (нині столиця Латвії), в лип. відкрито консульство в Данцігу (нині м. Гданськ, Польща), Софії, Тифлісі (нині м. Тбілісі, Грузія), у верес. — в Баку (нині столиця Азербайджану), наприкінці жовт. призначено консулів у Яссах (Румунія), *Варшаві* та Гельсінкі. Загалом на той час працювало 50 консульських установ. У зв'язку з розривом РСФРР 13 верес. 1918 *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918* й відносин з Укр. Д-вою (жовт. 1918) консульські контакти між Рад. Росією й Україною припинилися.

Характерною рисою діяльності консульських установ за часів Директорії УНР була орієнтація на Європу. Консульські установи існували в Берліні, Брюсселі, Відні, Женеві, Гаазі, Гельсінкі, Лондоні, Мюнхені, Парижі, Стокгольмі, Цюриху та ін. Оскільки Директорія УНР фактично втратила контроль над країною, то вона не мала можливості приймати іноз. дипломатичних представників. У цей час на *Паризьку мирну конференцію 1919—1920* було відправлено укр. делегацію, яка, до того ж, була повноважним дипломатичним представником УНР у Франції, також було відправлено чимало місій до ін. країн: Великої Британії, США, Італії, Бельгії, Нідерландів, Данії, Ватикану, Румунії, Естонії, Латвії (з Литвою), Грузії, *Чехословаччини*, Угорщини. У Варшаві перебувала дипломатична делегація УНР з метою пере-

говорів. Продовжували існувати посольства, що були засновані за часів Укр. Д-ви.

Після 1920 іноземні д-ви поступово згорнули офіц. взаємини з дипломатичними представництвами й консульськими установами Директорії УНР, оскільки змушені були визнати уряд УСРР (див. *Дипломатія Української СРР 1920—1922*).

Літ.: *Трембіцький В.* Українська консульська служба в 1918—1924 рр. «ЛУ». 1990, 9, 16 серп.; *Дорошенко Д.* Історія України: 1917—1923 рр., т. 2. К., 2002.

О.І. Лупандін.

ДИПЛОМА́ТІЯ КИ́ЇВСЬКОЇ РУСІ́. Історію Д.К.Р. вчені, як правило, ведуть від 839. Точно відомо, що тоді посольство від «хакана русів» (рус. *князя*, найімовірніше, київ.) відвідало імп. франків Людовіка Благочестивого в м. Їльдесгейм. Однак початком держ. дипломатії *Київської Русі* дослідники вважають 860, тоді рус. флот під командуванням київ. князя *Аскольда* напав на *Константинополь* (у рус. джерелах — Царгород) і примусив імп. Михаїла III сплатити контрибуцію й укласти вигідний для Русі мир. Так Русь вийшла на світ. політ. арену. 907, через півстоліття, наступник Аскольда на київ. престолі *Олег* здійснив переможний похід на Константинополь й уклав надзвичайно вигідний для його д-ви договір з *Візантією* (див. *Договори Київської Русі з Візантією*), яким забезпечив виключні права для рус. купців і дипломатів у Візантії, а візант. — на Русі. Наступник Олега *Ігор* також здійснив два походи на Константинополь (941 і 944), проте успіху не досяг; відповідно мирна угода з Візантією (944) була менш вигідною, ніж укладена Олегом. Дружина Ігоря *Ольга*, що заступила його на київ. престолі, відвідала Царгород 946 на чолі мирного посольства й уклала союзний договір з імперією, що зблизив обидві країни. Ольга прагнула навіть породнитися з імп. *Константином VII* Багрянородним (одруживши свого сина *Святослава Ігоровича* з його донькою), проте одержала відмову. Святослав Ігорович спілкувався з Візантією з позиції сили, провівши дві війни (969—971) у її володіннях. Здобувши кілька перемог, в кінцевому рахунку успіху він не досяг, задовольнившись мирним договором (971), менш вигідним для Русі, ніж укладений Ольгою.

Новий етап у зовн. політиці Київ. Русі почався за князювання в Києві *Володимира Святославича*, котрий відмовився від одновекторної, спрямованої на Візантію дипломатії й вступив у зносини з кількома європ. країнами (*«Священною Римською імперією германської нації»*, Польщею). Він одружився з сестрою візант. імп. *Василія II* Болгаробійці *Анною* (989). Багатовекторну зовн. політику Володимира продовжив і розвинув його син *Ярослав Мудрий*. Не відмовляючись від традиційних для Русі стосунків із Візантією, Ярослав зав'язував нові з Францією, Германією, Англією, пожвавив стосунки з традиційними партнерами Польщею, Угорщиною, Чехією. Програвши 1043 війну з Візантією (що спалахнула з ініціативи імп. Константина IX Мономаха), Ярослав не став домагатися реваншу, а почав збивати антивізант. коаліцію з кількох європ. країн. Імператорові довелось укласти мир 1046 і згодом (перед 1052) скріпити його шлюбом сина Ярослава *Всеволода Ярославича* і своєї доньки Марії. Важливим інструментом дипломатії Ярослава стали династичні шлюби. Сам він був одружений з донькою швед. короля Олава Ейріксона *Інгігердою* (1019), одна його донька, *Анна Ярославна*, стала дружиною франц. короля Генріха I (19 трав. 1051), друга, *Єлизавета Ярославна*, — норвезького короля Гаральда Суворого (1044), третя, *Анастасія Ярославна*, — угорського короля Андраша I (бл. 1046).

По смерті Ярослава (1054) із послабленням держ. єдності Київ. Русі послабшала інтенсивність її зовн. політики. Джерела 2-ї пол. 11 ст. вже не фіксують обміну посольствами між *Києвом* і Царгородом. Відчуваючи сильний тиск з боку кочовиків степів Пн. Причорномор'я — *половців*, Візантія запропонувала союзну угоду Русі. Бл. 1078 було укладено союзний договір між двома країнами, внаслідок якого вел. кн. київ. Всеволод Ярославич одержав *Тмуторокань*, що було відпала від Київ. д-ви. Початок 12 ст. ознаменувався династичними шлюбами нащадків Ярослава Мудрого з членами родин візант. імператорів. Бл. 1103 вел. кн. київ. *Святополк Ізяславич* одружився з донькою імп. Алексія I Комніна Варварою, а 1104 перемишльський кн. *Володар Ростиславич* видав доньку за сина цього імператора.

Налагоджені в часи Ярослава Мудрого мирні рус.-герм. стосунки зберігалися й за його синів. 1089 донька вел. кн. київ. Всеволода Ярославича *Євпраксія Всеволодівна*, що перед тим була дружиною саксонського маркграфа Генріха Штаденського (п. 1086), була урочисто обвінчана з лиховісним і розпутним імп. Генріхом IV і коронована під ім'ям Адельгейда. Той розраховував на підтримку Русі в його боротьбі з папським престолом (див. *Ватикан*), але Всеволод відмовився брати участь у тому далекому від нього суперництві, після чого імператор став знущатись над Євпраксією. Вона публічно, на 2-х церк. соборах, засудила чоловіка, після чого той був відлучений рим. папою від церкви та втратив герм. корону. Євпраксії вдалося повернутись на Русь, і вона померла в Києві, прийнявши чернечий постриг (1109). В часи *удільної роздробленості* (12—13 ст.) Київ. Русь втрачає цілісну й єдину дипломатію.

На тлі цих знаменних і широковідомих у світі стосунків Русі з обома світ. імперіями *середньовіччя* залишились немовби в тіні її відносини із зх. сусідами — Польщею, Угорщиною, Литвою та землею *ятвягів*. Давньорус. князі перебрали ініціативу в цих стосунках, спираючись на зрослу міць і міжнар. авторитет своєї д-ви, її розгалужені дипломатичні зв'язки.

Літ.: *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968; *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси. М., 1980; *Котляр М.Ф.* Історія дипломатії Південно-Західної Русі. К., 2002.

М.Ф. Котляр.

ДИПЛОМА́ТІЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ СРР 1920—1922. Провадилася Нар. комісаріатом закордонних справ (НКЗС) УСРР, очолюваним главою РНК УСРР Х.*Раковським*. Фактично була складовою частиною зовн. політики РСФРР,

але, незважаючи на це, мала й власні характерні риси. На поч. 1920-х рр. осн. завданням дипломатії РСФРР було досягнення міжнар. визнання Рад. Росії. Важливим кроком на шляху до цього стали мирні переговори щодо врегулювання збройних конфліктів з д-вами-сусідами, насамперед з Польщею. Долучаючи до переговорного процесу укр. дипломатію, РНК РСФРР намагався не стільки посилити міжнар. позиції УСРР, скільки послабити вплив на міжнар. арені уряду *Директорії* УНР та його дипломатичних представництв, які функціонували в деяких європ. країнах. 1920—21 УСРР уклала угоди й договори про обмін військовополоненими, інтернованими, біженцями з Бельгією, Угорщиною, Польщею, Австрією, Німеччиною, *Чехословаччиною*, Литвою. Із Литвою, Німеччиною та Туреччиною вони були підписані УСРР самостійно, а з ін. д-вами — спільно з РСФРР. Згідно з ними в названих країнах працювали укр. репатріаційні місії. Спільна рос.-укр. делегація була представлена на переговорах із польс. делегацією в Мінську (нині столиця Білорусі) та Ризі (нині столиця Латвії), що закінчилися підписанням 18 берез. 1921 мирного договору з Республікою Польща (див. *Ризький мирний договір між РСФРР і УСРР та Польщею 1921*). 1921—22 УСРР уклала тимчасові договори з країнами Прибалтики, Туреччиною (див. *Договір між Українською СРР і Латвійською Республікою 1920*, *Договір мирний між Українською СРР і Литовською Демократичною Республікою 1921*, *Договір про Дружбу і братерство між Українською СРР і Туреччиною 1922*), Чехословаччиною, спільно з РСФРР — тимчасову угоду з Австрією (див. *Договір між урядами РСФРР і Українською СРР та Австрійською Республікою 1920*); угода УСРР з Італією була підписана представником РСФРР В.*Воровським*. Їхнім наслідком стали: обмін дипломатичними й торг. місіями, визнання УСРР де-юре (крім Чехословаччини та Італії, які визнали УСРР де-факто). Всі перелічені договори УСРР уклала після підписання відповідних договорів РСФРР із відповідними д-вами. Після підписання угод дипломатичні представники УСРР стали вимагати в договірних сторін припинення офіц. відносин із дипломатичними місіями Директорії УНР і відправки їхніх представників за межі своїх д-в, оскільки в статтях договорів йшлося про заборону діяльності на тер. сторін ворожих армій, орг-цій і груп. Ця політика тиску мала успіх у Чехословаччині, Німеччині, Польщі, які офіційно розірвали дипломатичні відносини з УНР, але продовжували надавати притулок укр. політ. еміграції. Дипломатичні відносини з більшістю економічно розвинутих д-в РСФРР у 1920—22 так і не вдалося встановити, хоча певні екон. угоди УСРР уклала з окремими фірмами Франції, Великої Британії, Нідерландів. На *Генуезькій конференції 1922* інтереси рад. республік представляла делегація РСФРР, в той же час до її складу був включений Х.Раковський. У листоп. 1922 підписано протокол про поширення *Рапалльського договору 1922* на УСРР (див. *Договір про поширення Рапалльського договору 1922 на союзні з РСФРР республіки 1922*). На Лозаннській конф. 1922—23 вже була єдина делегація рад. республік Росії, України й Грузії. Зміцнення рад. влади та посилення міжнар. позицій РСФРР призвело до згортання міжнар. діяльності рад. республік. Зокрема, вже в трав. 1922 було ліквідовано дипломатичні представництва УСРР у країнах Прибалтики, в ін. д-вах об'єднувалися дипломатичні представництва УСРР і РСФРР. Зі створенням *СРСР* республіки мали передати у відання союзного уряду всі повноваження своїх дипломатичних представництв. Був розформований НКЗС УСРР, до складу колегії НКЗС СРСР було введено представника від України, а на тер. УСРР почав діяти уповноважений НКЗС СРСР, який представляв Україну в усіх зовн. взаєминах СРСР.

Літ.: Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917—1923 рр.). К., 1966; Україна і зарубіжний світ. К., 1970.

В.В. Павленко.

ДИРЕКТИ́ВА РНК СРСР ТА ЦК ВКП(б) ВІД 29 ЧЕ́РВНЯ 1941 — перший заг.-політ. документ, адресований парт. і рад. організаціям прифронтових областей, у якому війна *СРСР* проти нацистської Німеччини (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*) визначалася як визвол. й справедлива. Директива констатувала наявне в сусп-ві «неусвідомлення» смертельної загрози від гітлерівської агресії та поширеність у країні «благодушно-мирних настроїв». Поряд із цим містила конкретні вимоги «організувати нещадну боротьбу з усякими дезорганізаторами тилу», а саме (нарівні зі шпигунами та диверсантами) — з «панікерами, боягузами й розповсюджувачами чуток». (Ці вимоги спричинили посилення масових заходів з боку каральних органів щодо нас., зокрема знищення в'язнів у тюрмах *Львова*, *Києва*, *Кіровограда* та ін., розстріли — у *Биківні* під Києвом, у с. Валуйки на Харківщині тощо.) У відповідь на «тотальну війну», оголошену А.*Гітлером*, у директиві ставилася вимога «безумовно знищувати» усі цінності, що не можуть бути вивезені під час відходу військ. частин Червоної армії (див. *Радянська армія*); як наслідок — було підірвано низку великих підпр-в, електростанцій Придніпров'я та Донбасу, зокрема Дніпрогес, спалено стиглі посіви хліба на полях тощо). Загалом же директива відіграла значну роль у складному й суперечливому процесі воєнної перебудови життя суспільства, окреслюючи, хоч і в надто загальній формі, основні напрями діяльності місц. органів влади. Стислий її зміст виклав Й.*Сталін* у промові по радіо 3 липня 1941.

М.В. Коваль.

ДИРЕКТИ́ВНЕ ПЛАНУВА́ННЯ В СРСР. Директивні плани становили собою централізовані держ. перспективні програми розвитку нар. г-ва *СРСР*, його соціальної сфери, к-ри, освіти, науки й техніки. На основі цих планів вищі органи влади визначали нижчим інстанціям обсяги, терміни, умови та ін. параметри вир-ва, розподілу та споживання в держ. і колективному (колг.-кооп.) секторах економіки.

Директивне планування було важливою складовою функціонування всієї т. зв. адм.-командної

системи організації сусп. життя. В основу рад. планування було покладено положення, сформульоване Й.*Сталіним* на XV з'їзді ВКП(б) у груд. 1927: «Наші плани є не плани-прогнози, не плани-загадки, а плани-директиви, які обов'язкові для керівних органів».

Директивне планування рад. кер-во протиставляло «стихії» ринкових механізмів функціонування економіки, стверджуючи цим перевагу політики та коммуніст. ідеології над традиціями госп. життя. Комуністи завжди виходили з того, що соціаліст. сусп-во повинно бути високоіндустріалізованим, де засоби вир-ва націоналізовані, а г-во — планове. Відразу після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* РНК Рад. Росії (від січ. 1918 РСФРР) почав утворювати центр. установи, покликані займатися плануванням і керувати економікою в цілому. Так були створені *Вища рада народного господарства 1917—1932* (ВРНГ), Держ. комісія електрифікації Росії та Держплан як вища держ. планова установа для розробки єдиного ген. держ. екон. плану, а також методів і засобів його виконання. Першим планом розвитку нар. г-ва в Рад. Росії, директивно затвердженим владою, став план *ГОЕЛРО* 1920. Працюючи над цим планом, комісія Г.Кржижановського та ВРНГ підготували низку розрахункових показників на 1921: вир-во електроенергії передбачалося збільшити із 180 до 244 млн кВт, вугілля — з 431 до 718 млн пудів, нафти — з 71 до 298 млн пудів, цукру — з 7,5 до 25 млн пудів, деревини — з 10 до 19 млн кубічних *сажнів*, текстилю — від 135 до 780 млн *аршинів* та ін.

1920 було затверджено також детальну програму відновлення парку паровозів, а також план відновлення й буд-ва вагонів. Уже в груд. того ж року голова транспортної комісії Л.*Троцький* на 8-му Всерос. з'їзді рад доповів про перші успіхи реалізації цього плану і заявив, що поточні результати свідчать про те, що початковий п'ятирічний план може бути виконаний за 3,5 року. Ці заяви значною мірою сприяли підвищенню популярності планування.

У серед. 1920-х рр. Держплан СРСР почав практикувати заг. планування всього нар. г-ва. Першим кроком у цьому напрямі стала розробка «контрольних цифр» для економіки країни на рік. У ході цієї роботи змагалися різні теор. школи. Прихильники «цільового планування» вели полеміку з прибічниками «генетичного курсу». Перші покладалися на «свідомо» поставлені перед рад. економікою завдання, другі — більше значення надавали коригуванню тенденцій, що об'єктивно складалися в ході розвитку нар. г-ва.

Наприкінці 1927 ЦК ВКП(б) вирішив розробити директиви до складання п'ятирічних планів розвитку нар. г-ва країни (див. *П'ятирічні плани*). П'ятирічний період було взято гол. чин. тому, що припускалося, нібито для буд-ва й уведення в дію нових потужних підпр-в потрібно в середньому 5 років. 1-ша п'ятирічка була розрахована на 1928/29—1932/33 госп. роки. Її планування спочатку здійснили за періодами, що збігалися з фінансовим роком (з 1 жовт. до 30 верес.), за основу якого брали традиційний с.-г. рік. Невдовзі планово-фінансові розрахунки переробили за календарним роком (з 1 січ. до 31 груд.). Тому 2-й рік 1-ї п'ятирічки виявився подовженим на один квартал. Зміна періоду річного планування означала також зміну пріоритетів у політиці д-ви із с. госп-ва на пром-сть. Остаточний варіант директивних планів 1-ї п'ятирічки був затверджений в квіт. 1929 16-ю конф. ВКП(б), але боротьба за розміщення пром. об'єктів ще продовжувалася. Зокрема, Держплан СРСР відстоював варіант буд-ва Урало-Кузнецького комбінату, а Держплан УСРР (див. *Державна планова комісія при Раді Народних Комісарів УСРР*) обґрунтовував доцільність розвитку пром-сті переважно в Україні. 15 трав. 1930 ЦК ВКП(б) вирішив справу на користь Уралу й Кузбасу. Було відповідно змінено й директивні показники п'ятирічного плану. Набула поширення практика адм. втручання в систему перспективного й поточного планування з політ. та ідеологічних мотивів.

Під час виконання 1-ї п'ятирічки в країні виникли паливна, транспортна та с.-г. кризи. Остання для УСРР стала особливо трагічною (див. *Голодомор 1932—1933 в УСРР*). Тому заради виконання запланованого уряд вдався до небувалого для мирного часу зменшення рівня споживання на душу населення.

Планування 2-ї п'ятирічки (1933—37) ознаменувалося різким обмеженням прав УСРР—УРСР щодо визначення показників розвитку нац. економіки. Директиви 2-ї п'ятирічки для України були опрацьовані й затверджені Держпланом СРСР. Держплан УСРР лише опублікував офіц. статтю «Напрям і орієнтовні ліміти розвитку народного господарства УСРР». Ні КП(б)У, ні уряд УСРР планів цієї п'ятирічки не затверджували.

Наступними п'ятирічними періодами були: 1938—42 — 3-тя п'ятирічка (передвоєнна, див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*); 1946—50 — 4-та (післявоєнна); 1951—55 — 5-та (її план, як і попередніх п'ятирічок, розроблявся за часів перебування при владі Й.Сталіна); 1956—60 — 6-та. План останньої п'ятирічки фактично було зірвано територіальною перебудовою управління і планування нар. г-ва СРСР, розпочатою М.*Хрущовим*.

Від 1957 директивне планування набуло ознак відвертого адміністрування: Верховні Ради СРСР та УРСР почали регулярно схвалювати щорічні плани як закони.

7-річний план (1959—65) був задуманий як складова директивного 20-річного плану побудови в СРСР «фундаменту комунізму». Згідно з контрольними цифрами вже 1970 СРСР мав перегнати США за вир-вом продукції на душу населення.

1966 був розроблений перший укр. територіальний міжгалузевий баланс, але в плануванні розвитку економіки республіки він не застосовувався. 8-ма п'ятирічка (1966—70), як і всі попередні, не була виконана, хоча 1967 Верховні Ради СРСР і УРСР помітно змінили плани на 1969—70, скоротивши їх, коли стали очевидними їх нереальність і волюнтаризм.

Наступні п'ятирічки — 9-та (1971—75), 10-та (1976—80), 11-та (1981—85) та 12-та (1986—90) — ознаменувалися подальшим загостренням кризових явищ в економіці СРСР.

1980-ті рр. пройшли під гаслом проголошення нових соціальних програм: продовольчої, соціального переустрою сіл, житлової. На відміну від програм попередніх років, тривалість реалізації нових планів передбачалася значно більшою. Була також прийнята програма розвитку машинобудування. Ставилося завдання до кін. 12-ї п'ятирічки випускати 70—80 % конкурентоспроможної продукції в галузях маш.-буд. комплексу. 1986 XXVII з'їзд КПРС ухвалив програму «Житло-2000» — в ході її виконання кожна рад. сім'я до 2000 мала бути забезпечена окремою квартирою. Усі ці програми в наук. й екон. відношеннях були необґрунтованими: їх виконання не забезпечувалося фінансовими та матеріальними ресурсами. Тому згодом стала очевидною нереальність усіх цих програм, від самого початку явно приречених на провал.

Досвід організації управління економікою в СРСР довів принципову обмеженість можливостей директивного, «всеохоплюючого» планування процесу розвитку — якісних змін продуктивних сил сусп-ва. Провали директивного керування об'єктивно підштовхували економіку СРСР до реформування на ринкових засадах.

Літ.: *Гладков И.* От плана ГОЭЛРО к плану шестой пятилетки. М., 1956; Історія народного господарства Української РСР, т. 1—3. К., 1983—87; *Бут О.М.* Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки. К., 1990; *Карр Э.* История Советской России, кн. 1, т. 1—2. Большевистская революция. 1917—1923. М., 1990; *Девис Р., Хлевнюк О.* Вторая пятилетка: механизм смены экономической политики. «Отечественная история», 1994, № 3; *Гринчуцький В.* Промислові трести України в 20-ті роки. К., 1997; *Кульчицький С.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). К., 1999.

О.А. Удод.

ДИРЕКТО́РІЯ, Директорія Української Народної Республіки. Спочатку Д. була тимчасовим революц. органом, що в ніч з 13 на 14 листоп. 1918 створила на своєму засіданні президія *Українського національного союзу* для кер-ва повстанням проти режиму гетьмана П.*Скоропадського* (див. *Протигетьманське повстання 1918*). Після перемоги стала верховним держ. органом *Української Народної Республіки*. Складалася з п'яти членів — представників трьох політ. партій: від *Української соціал-демократичної робітничої партії* — В.*Винниченко* (голова Д.), С.*Петлюра*, А.Г.*Макаренко*; від *Української партії соціалістів-революціонерів* — Ф.*Швець*; від *Української партії соціалістів-самостійників* — О.М.*Андрієвський.*

Після того, як 14 листоп. гетьман П.Скоропадський оголосив про формування свого кабінету, що повністю складався з рос. монархістів, і проголосив «акт федерації», за яким зобов'язувався об'єднати Україну з майбутньою небільшовицькою Рос. д-вою, 15 листоп. Д. у своєму зверненні до укр. народу закликала до повстання проти гетьмана, оголосивши його уряд неправомочним. Аналогічну відозву видав і С.Петлюра, який виїхав у м. *Біла Церква* в розташування *Січових стрільців* (3 тис. вояків). Він очолив війська Д. Невдовзі сили повстанців зросли до 40 тис. До Д. перейшли й д-зії восьми корпусів, що формувалися за наказом гетьмана. Наступ повстанців було зупинено нім. військами (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) за 20 км від *Києва.* Одначе поширення повстання по всій Україні змусило представників нім. військ укласти угоду з Д., а гетьмана — зректися влади. Корпус під командуванням Є.*Коновальця* вступив у Київ. *Рада міністрів Української Держави* склала свої повноваження й передала владу Д. Було проголошено відновлення УНР. 24 груд. 1918 Д. створила уряд Республіки — *Раду народних міністрів Української Народної Республіки* (далі — РНМ) на чолі з В.*Чехівським* (УСДРП). Було ухвалено низку важливих законів: про укр. д-ву, автокефалію укр. церкви, про скликання *Трудового конгресу України* — представників місц. органів влади (трудових рад) на 23 січ. 1919.

Йдучи назустріч бажанню нас. зх.-укр. земель, Д. декларувала 22 січ. 1919 Акт злуки УНР і *Західноукраїнської Народної Республіки.* Трудовий конгрес (23—28 січ. 1919), якому як законодавчому органові УНР Д. склала свої повноваження, у зв'язку зі складним воєн. становищем (див. *Війна РСФРР і УНР 1918—1919*) доручив Д. виконувати функції верховної влади та видавати закони, необхідні для оборони УНР. Виконавчу владу передав РНМ, склад якої призначала Д. і яка між сесіями конгресу відповідала перед Д. 23 січ. конгрес ухвалив Акт злуки.

Парад військ Директорії. Київ, Софійська площа, грудень 1918 р.

Д. не вдалося сформувати сильної дисциплінованої армії (див. *Армія Української Народної Республіки*). Під тиском наступаючих військ рад. *Українського фронту* 2 лют. Д. виїхала з Києва до *Вінниці.* На вимогу командування військами *Антанти* на пд. України (див. *Антанти військова присутність на півдні України 1918—1919*), з яким Д. вела переговори про допомогу, 10 лют.

Члени Директорії УНР серед командирів Армії УНР. 1919.

1919 подав у відставку В.Винниченко. Від 12 лют. головою Д. став С.Петлюра. РНМ очолив С.*Остапенко*. Укр. есери й есдеки відкликали з уряду своїх представників — гол. роль у ньому стали відігравати соціалісти-федералісти (див. *Українська партія соціалістів-федералістів*). Відповідно до постанови Трудового конгресу 12 берез. до складу Д. було введено президента ЗУНР, яка згодом стала називатися ЗОУНР, Є.*Петрушевича* (однак практичної участі в роботі Д. він не брав й у верес. 1919 офіційно заявив про свій вихід). Місцеперебування Д. змінювалося залежно від воєн. становища — Проскурів (нині м. *Хмельницький*), потім — Ровно (нині м. *Рівне*) й остаточно (ч. складу Д.) — *Кам'янець-Подільський*. Після спроби ген.-хорунжого В.*Оскілка* 29 квіт. 1919 вчинити держ. переворот зі складу Д. вийшов О.М.Андрієвський (партія соціалістів-самостійників певною мірою була причетна до заколоту). С.Петлюра фактично перебрав на себе всю верховну владу. Відбулися зміни і в складі РНМ. Спочатку Кабінет міністрів С.Остапенка 9 квіт. 1919 змінив кабінет Б.*Мартоса* (УСДРП), а згодом, 29 серп. 1919, Кабінет міністрів останнього змінив кабінет І.П.*Мазепи* (УСДРП).

16—17 квіт. 1919 ч. військ Д., яка діяла на пд. зх., перейшла р. Дністер на тер. Румунії, там її було інтерновано і перекинуто до *Галичини*, інша ч. зосередилася на вузькій тер. вздовж р. Збруч (прит. Дністра). Після переходу *Української Галицької армії* під тиском польс. військ 16 лип. на тер. України вздовж р. Збруч Д. очолила визвол. похід об'єднаних армій (бл. 85 тис. вояків) проти рад. військ УСРР (серп. 1919). 24 верес. Д. оголосила війну урядові Півдня Росії (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*) і *Добровольчій армії*, командування якої не визнавало уряду УНР і вимагало роззброєння її військ. Одночасно денікінське командування розпочало переговори з представниками УГА, що призвело до розколу в таборі укр. революції. В результаті — одна частина військ Наддніпрянської армії з Д. і урядом УНР перейшла на тер. Польщі, друга — на чолі з ген. М.*Омельяновичем-Павленком* розпочала боротьбу на укр. землях, де діяла рад. влада (див. *Перший Зимовий похід Армії УНР 1919—1920*).

У листоп. 1919 було відряджено за кордон А.Г.Макаренка і Ф.Швеця. Верховне кер-во справами УНР покладалося на голову Д. С.Петлюру. Йому надавалося право іменем Д. затверджувати всі закони та постанови, ухвалені РНМ. 21 квіт. 1920 С.Петлюра уклав з урядом Польщі політ. конвенцію, за якою останній визнавав Д. УНР на чолі з С.Петлюрою верховною владою УНР. А 24 квіт. договірними сторонами була підписана таємна військ. конвенція (див. *Варшавський договір 1920*), якою визначалися практичні аспекти спільного походу в Україну польс. військ разом із формуваннями УНР (15 тис. вояків) під час *польсько-радянської війни 1920*. Згідно зі ст. 3, військ. дії здійснювалися під заг. кер-вом польс. командування. Урядові УНР надавалося право відновити в Кам'янці-Подільському діяльність урядових установ та організувати на місцях свою військ. й цивільну владу.

21 трав. уряд ухвалив постанову про відкликання А.Г.Макаренка і Ф.Швеця з-за кордону. Через те що останні не вернулися, Д. припинила існування як колективний орган. Згідно із законом про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР від 12 листоп. 1920 С.Петлюра став одноосібним носієм верховної влади в д-ві. На підставі цього закону верховна влада в УНР по смерті С.Петлюри 1926 перейшла до голови тодішнього уряду УНР на еміграції — А.*Лівицького*.

Літ.: *Назарук О.* Рік на великій Україні. Відень, 1920; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр., т. 3—4. Б/м, 1922; *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи, т. 2. Нью-Йорк, 1979; Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926). К., 1992.

О.Й. Щусь.

ДИРЕКТО́РІЯ КРИ́МУ. 26(13) груд. 1917 у *Бахчисараї* Установчий з'їзд крим. татар — *Курултай* — проголосив Крим. Демократ. Нар. Республіку та сформував нац. уряд — Д.К. До неї увійшли 5 директорів, чл. ЦК татар. партії *Міллі-фірка*: Ч.*Челебієв* (голова та дир. юстиції), Д.*Сейдамет* (зовн. та військ. справи), С.Хаттатов (фінанси і вакуфи), А.Шукрі (справи релігії), І.Озенбашли (нар. освіта).

Д.К. проголосила Конституцію — «Кримськотатарські основні закони», створила штаб для кер-ва татар. військ. частинами, які розміщувалися в *Ялті*, *Феодосії*, *Євпаторії*, *Судаку* та ін. містах. Разом з утвореною дещо раніше — у 2-й пол. листоп. 1917 — Радою нар. представників Д.К. сформувала військ. частини й «Штаб кримських військ» на чолі з Д.Сейдаметом та полк. Макухіним. У розпорядженні штабу було понад 2 тис. офіцерів рос. царської армії. Д.К. підтримувала *Українська Центральна Рада* та деякі кораблі Чорномор. флоту.

На поч. січ. (ст. ст.) 1918 утворений місц. *більшовиками* Крим. обласний військ.-революц. к-т при підтримці революц. загонів із Рад. Росії розпочав бойові дії проти Д.К. Протягом двох тижнів на п-ві йшли запеклі бої, які закінчилися розгромом військ Д.К. 4 лют. (22 січ.) 1918 Д.К. була ліквідована.

Літ.: *Богачов А.К.* Милли-Фирка. Национальная контрреволюция в Крыму. М., 1930; *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма, ч. 2. Симферополь, 1957; *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. М., 1992; *Елагин В.* Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. В кн.: Забвению не подлежат. Казань, 1992.

Т.Б. Бикова.

ДИРЕКТО́РІЯ ПІДКАРПА́ТСЬКОЇ РУСІ́, Директоріум Автономной Подкарпатской Руси — дорадчий орган з питань мов, шкіл, релігії та місц. самоуправління, який діяв наприкінці 1919 — поч. 1920 згідно з положенням «Генерального статуту про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою конференцією до Чехословацької Республіки», ухваленим урядом *Чехословаччини* 7 листоп. 1919 (див. *Підкарпатська Русь*). До складу Д.П.Р. ввійшли: Г.*Жатковин* (голова), Ю.Бращайко (див. *Бращайки*), А.*Волошин*, Ю.*Гаджега*, К.Прокоп, О.Торонський. 9 груд. 1919 К.Прокопа замінив Є.*Пуза*. Завданням Д.П.Р. було підготувати необхідні законо-

проекти в справах автономії та подати їх на розгляд сойму. Згідно зі статутом, Д.П.Р. мала 6 відділів: «а) Предсідательство и заграничное политичное отделеніе; б) Культурное и школьное отделеніе; в) Религійное, промисловое и торговельное отделеніе; г) Правосудие, земледельное и продовольственное отделеніе; д) Отделеніе администраци (внутренних дел); е) Финансовое отделеніе». Малорус. мову, тобто рідну мову підкарпатських *русинів* із етимологічним правописом, проголошено урядовою. Серед вимог, які висувала Д.П.Р., були: проголошення автономії, встановлення кордонів, звільнення з-під румун. окупації сх. р-нів, скасування коблин та *роковин*, впорядкування грошової системи, проведення земельної реформи, допомога інвалідам та сиротам війни (див. *Перша світова війна*), поліпшення життєвого рівня народу. Д.П.Р. вимагала відкликання чеха Я.Брейхи з посади адміністратора краю, висунула ультиматум президентові Чехословаччини Т.*Масарику*. Однак чеська влада все це проігнорувала. 19 лют. 1920 члени Д.П.Р. заявили про свою відставку.

Літ.: Нариси історії Закарпаття, т. 2 (1918—1945). Ужгород, 1995; *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами. Матеріали до історії суспільно-політичних відносин, ч. 2. Ужгород, 1996; Dokumenty o Poskarpatske Rusi. Praha, 1997.

М.М. Вегеш.

ДИРХÉМ, дирхам, диргем — 1) срібна монета Дамаського, згодом Багдадського халіфату, запроваджена в обіг наприкінці 7 ст. (бл. 692—696). Початково вага Д. становила 3,9 г металу 960-ї проби срібла, а вартість — $^1/_{10}$ *динара*. Згідно з канонами *ісламу* на монеті вміщено написи — цитати з *Корану*, дату емісії (за мусульманським літочисленням), місце карбування, а згодом — імена монетних сеньйорів (халіфів або їх намісників) (зображення відсутні). Ці Д. часто називають куфічними (куфі — особливий стиль письма, що виник у військ. таборах аль-Куфа (нині м. Ель-Куфа) та аль-Басра (нині м. Басра, обидва в Іраку) наприкінці 7 ст.). Завдяки значним масштабам та високій якості карбування Д. поширилися на всій тер. Араб. халіфату та в сусідніх країнах. Період найбільшого поширення Д. — поч. 9 — серед. 10 ст. В цей час вони були в ужитку в д-вах Зх., Пн. та Сх. Європи, в т. ч. й на укр. землях. На грошовому ринку *Київської Русі* використовувалися цілі Д. (*ногати* та *куни*), а також їх фрагменти (*резани* та *вевериці*), про що свідчать пам'ятки давньорус. літописання та монетні скарби. На поч. 11 ст. зменшення масштабів карбування Д., а також псування їх скоротили наплив цих монет на укр. землі. Однак аж до кін. 12 ст. Д. продовжували відігравати помітну роль у процесі грошового обігу;

2) срібна монета *Золотої Орди* вагою 1,4—1,5 г, що емітувалася наприкінці 12 — поч. 15 ст. Подібно до куфічних Д. зображення на золотоординських монетах відсутні, а вміщено лише інформацію про дату та місце карбування, а також імена правителів. Незначна кількість цих Д. перебувала на грошовому ринку укр. земель у 14 — на поч. 15 ст.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., 1971; *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ДИСИДÉНТСЬКІ (ОПОЗИЦІ́ЙНІ) РУ́ХИ 1960—1980-х РОКІ́В В УКРАЇ́НІ. Провідне місце серед опозиційних сил в УРСР 1960—80-х рр. мали: укр. нац.-визвол. рух (національно орієнтоване дисидентство), рухи нац. меншин (кримськотатар. та єврейс. нац. рухи за повернення на істор. Батьківщину), рух за свободу совісті (реліг. дисидентство), рух за соціально-екон. права.

Поширення дисидентства в 1960—80-х рр. в *СРСР*, у т. ч. і в Україні, стало реакцією на згортання процесу *десталінізації* рад. сусп-ва, утиски нац. культ.-духовного життя, серйозні порушення конституційних норм щодо свободи совісті та віросповідань, істотні прорахунки в галузі соціально-екон. політики. Помітний вплив на формування укр. дисидентства справила поразка нац.-визвол. боротьби 1940—50-х рр. у Зх. Україні, яка проілюструвала безперспективність збройних методів опору.

Характерною рисою укр. дисидентського руху була боротьба за нац. інтереси укр. народу, яка поєднувала найрізноманітніші форми громадян. протесту: від інтелектуального опору, що виражався як у написанні й поширенні через *«самвидав»* публіцистичних, прозових, поетичних тв., в яких викривалися вади рад. сусп-ва («Інтернаціоналізм чи русифікація?» І.*Дзюби*, «Право жити» Ю.*Бадзьо*, «Етноцид українців в СРСР» С.Хмари, публіцистика В.*Чорновола*, В.Мороза, В.*Марченка*, Є.*Сверстюка* та ін.), а також у ствердженні нерегламентованих культ. ініціатив (подвижницька діяльність Л.Ященка, І.*Гончара*, А.*Горської* та ін. у розбудові непідконтрольних органам влади неофіц. музеїв, б-к, неформальних об-нь), до створення орг. структур для боротьби з існуючим держ. та сусп. ладом. У 2-й пол. 1950-х — на поч. 1960-х рр. в Україні виникає мережа таємних орг-цій і осередків антирад. спрямування. Деякі з них діяли на засадах інтегрального націоналізму (див. *Націоналізм*): «Союз борців за звільнення України» (середина 1950-х рр., у м. *Шахтарськ*), *Український національний комітет* (1956—61, поширював свій вплив серед нас. Львів. обл.), *Український національний фронт* (1964—67, у Львів., Івано-Франк., Кіровогр., Донец. областях); деякі спиралися на ідеї *націонал-комунізму*: *Українська робітничо-селянська спілка* (1960—61, у Львів. обл.), «Українська національна комуністична партія» (1971—72, м. *Київ*), «Партія національного прогресу» (кін. 1970 — поч. 1980-х рр., у м. *Горлівка*). Якщо націонал-комуніст. та націоналістичні угруповання робили осн. акцент на розв'язання нац. проблем і домагалися побудови незалежної Укр. д-ви, то чимало ін. орг-цій і груп («Підпільний центр “Свобода”» у м. Костянтинівка Донец. обл., «Демократичний союз соціалістів» у смт Серпневе Одес. обл., «Боротьба за громадську справедливість» у Миколаїв. обл., «Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей» у м. *Луганськ* та ін.) виводили на перший план завдання реалізації демократ. прав і свобод громадян незалежно від їх нац. приналежності як

неодмінну запоруку подальшого розвитку рад. сусп-ва.

В історії укр. дисидентського руху вирізняють два етапи. На першому етапі (2-га пол. 1950 — серед. 1960-х рр.) протести здебільшого мали анонімний характер, здійснювались у вигляді розповсюдження листівок, нац. символіки, на другому (серед. 1960-х — 1970-ті рр.) — надзвичайно важливим стало поширення легальних форм боротьби. Останнє знайшло вираження в широкій петиційній кампанії («Лист 78-ми», «Лист 139-ти»), відкритих акціях протесту (демонстративна акція в київ. кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму С.*Параджанова* «Тіні забутих предків» 14 верес. 1965; мітинги біля пам'ятника Т.*Шевченку* в Києві, особливо з приводу відзначення чергової річниці перепоховання праху Т.Шевченка в Україні 22 трав.), актах самоспалення, здійснених В.*Макухом*, О.*Гірником*, М.Береславським, формуванні громад. орг-цій на захист деяких політв'язнів («Громадський комітет на захист Ніни Строкатої», 1971), заснуванні в листоп. 1976 *Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод*, яка діяла на основі підписання кер-вом СРСР Заключного акта *Наради з безпеки та співробітництва в Європі* (Фінляндія, 1975).

У літописі опозиційного руху 2-ї пол. 1950—1980-х рр. в Україні значне місце посідає боротьба *кримських татар* за повернення на свою істор. Батьківщину, реалізацію прав і свобод, гарантованих міжнар. актами, конституціями СРСР та УРСР. Перші кроки в становленні кримськотатар. нац. руху спостерігалися вже наприкінці 1940-х рр. Вони виявились у нестримному прагненні крим. татар зберегти власну самобутність, мову, к-ру; в масових утечах з місць «спецпоселення» (див. *Депортація кримськотатарського народу 1944*), порушенні встановленого режиму їх функціонування, в масовій перманентній петиційній кампанії, діяльності таємного гуртка «Союз кримськотатарської молоді за повернення на Батьківщину» на чолі з М.*Джемілєвим*, М.Омеровим, М.*Османовим*, Р.Годженовим та ін.

Значний прошарок опозиції в Україні становив єврейс. нац. рух, представлений двома осн. течіями — «еміграційників» (домагання реалізації права на еміграцію) і «культурників» (відродження істор.-культ. традицій укр. єврейства). Активісти єврейс. нац. руху Й.Зісельс, Я.Левін, Я.Меш, О.Парицький докладали чимало зусиль для створення нелегальних культ.-освіт. центрів — «ульпанів» — у Києві, *Харкові*, *Одесі*, задоволення реліг. потреб єврейс. меншини (див. *Іудаїзм в Україні*), подолання проявів побутового і держ. антисемітизму (див. *Антисемітизм в Україні*).

Антицерк. кампанія 2-ї пол. 1950 — поч. 1960-х рр., що супроводжувалася форсованим подоланням «релігійності», адм. втручанням у діяльність реліг. орг-цій, викликала появу реліг. дисидентства. В лоні РПЦ існувало кілька течій, спрямованих як проти *Московського патріархату*, так і проти держ. органів. Ідеться про спробу створення в 1-й пол. 1950-х рр. єдиної незалежної укр. церкви, про діяльність «Комітету відновлення Церкви і боротьби за її канонічну чистоту» і «Християнського комітету захисту прав віруючих в СРСР», прилюдні виступи єпископа Полтав. і Кременчуцького Феодосія (Дикуна) проти грубого втручання д-ви у справи церкви, правозахисну діяльність священиків П.Здрилюка, В.Романюка (див. *Володимир*), протести віруючих проти масового закриття церков і монастирів, нищення святих місць тощо.

Серйозною силою був рух за відновлення *Української греко-католицької церкви*, який виник практично відразу після неканонічного *Львівського собору Української греко-католицької церкви 1946* і виявився у функціонуванні незареєстрованих реліг. громад, створенні орг-цій захисту прав віруючих: «Ініціативна група захисту прав віруючих і церкви» на чолі з Й.*Терелею*, «Комітет захисту УГКЦ» (кер. — І.*Гель*), акціях протесту, богословських тв. Й.*Сліпого*, В.Величковського, Р.Бахталовського.

В опозиції до режиму перебували представники римо-катол. та іудейських громад. Високою активністю відзначалися опозиційні течії серед *євангельських християн-баптистів*, адвентистів сьомого дня (див. *Адвентизм*), п'ятидесятників, що створили незалежні від д-ви духовні центри («Рада Церков євангельських християн-баптистів», «Вірні і вільні Адвентисти сьомого дня»), поширювали реліг. «самвидав», апелювали до світової громад. думки.

Союзне і респ. парт.-держ. кер-во офіційно не визнавало наявності в країні опозиції режимові, характеризуючи представників останньої не як опозиціонерів, а як «відщепенців», «кримінальних злочинців», послідовно проводило боротьбу з нонконформістськими силами. Відповіддю на активізацію дисидентського руху стали політ. репресії, які проводилися за допомогою розгалуженого карального апарату та спиралися на відповідну законодавчу та нормативну базу рад. комуніст. режиму.

Літ.: *Алексеева Л.М.* История инакомыслия в СССР. Новейший период. Вильнюс—М., 1992; *Курносов Ю.О.* Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х рр. XX ст.). К., 1994; *Касьянов Г.В.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—1980-х років. К., 1995; Кримські татари 1944—1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. К., 1995; *Русначенко А.М.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років. К., 1998; *Бажан О.Г., Данилюк Ю.З.* Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х — 1980-ті роки). К., 2000; Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Збірник документів та матеріалів, ч. 1. К., 2004.

О.Г. Бажан.

ДИСКРИМІНА́ЦІЯ ЕТНІ́ЧНА — політ. та соціальні утиски, які здійснюються панівним (домінуючим) у *державі етносом* щодо одного, кількох або усіх непанівних етносів і проявляються при наданні *громадянства*, здійсненні судочинства, реалізації прав на соціальний захист і прав людини взагалі, наймі на роботу та звільненні з неї, в умовах праці та її оплати, вирішенні питань освіти та задоволенні ін. культ.-інформаційних потреб. Д.е. має істор., психологічні та екон. мотивації, які в багатьох сусп-вах зумовлені традиційним ставленням до ет-

носів-чужинців як до ворогів. У сучасній незалежній Україні фактів Д.е. не зафіксовано. В різний істор. час укр. етнос на своїй же тер. підпадав під Д.е. у багатьох сферах сусп. життя.

Літ.: *Нікітюк В.О.* Статус етнонаціональних меншин (порівняльно-правовий аспект). К., 1996.

П.Д. Овчаренко.

ДИСКРИМІНА́ЦІЯ РЕЛІГІ́ЙНА — заборона або обмеження діяльності тих чи ін. реліг. конфесій, общин і груп, часткове або повне позбавлення певної ч. віруючих громадян прав, пільг, привілеїв, які мають ін. віруючі громадяни. Так, у *Речі Посполитій* Д.р. мала місце щодо православних (див. *Православ'я*) та протестантів (реліг. дисидентів; див. *Протестантизм*). У 20 ст. Д.р. практикувалася тоталітарними режимами (див. *Тоталітаризм*). Її мета — послабити вплив тих чи ін. реліг. конфесій та орг-цій на політ. й духовне життя сусп-ва, не допустити появи опозиційних рухів під реліг. гаслами.

Д.р. було пронизане все законодавство *СРСР* про реліг. культи (заборона політ. акцій певної спрямованості, тотальне обмеження культ.-освіт. рухів та майже повна заборона доброчинної діяльності, свободи слова тощо). Фактично в умовах постійних переслідувань перебувала в УРСР діяльність греко-католицьких священиків (див. *Українська греко-католицька церква*) у Львів., Терноп. та ін. областях.

М.Ф. Рибачук.

ДИТИ́НЕЦЬ — центр. частина давньорус. *міста*, що займала, як правило, панівну точку ландшафту та була обнесена валами з дерев'яними стінами, які мали одні або кілька воріт. Був найважливішою соціально-топографічною структурою давньорус. міста і перебував під постійною увагою князівської влади. Слугував осн. опорою при обороні мешканців населеного пункту від нападників. Завойовникам досить важко було взяти Д. силою.

На Д. зосереджувалися *князі*, *бояри*, *духовенство.* Тут містилися палаци й кафедральні собори, ін. храми. Не можна вважати, що Д. був населений виключно соціальною верхівкою. Тут мешкали й менш заможні прошарки нас., які, однак, не займали окремої тер. Ремісники й *челядь* були складовою ч. госп-ва феодала, і ця обставина зумовлювала строкатий характер заселення Д. Під час археол. розкопок на місцях колиш. Д. доволі часто виявляють й сліди розвинутого ремесла.

На Д. були торгові площі та вулиці. В уявленнях тогочасного люду він був рівнозначний самому містові. Ймовірно, завжди, коли в літописі повідомлялося про закладання тим чи ін. князем града (нового чи великого), йшлося про спорудження укріплень навколо Д. Спорудження таких укріплень сприяло концентрації навколо них населення. З часом Д. міг збільшуватися в розмірах; поліпшувалась і його оборонна система.

Найбільшим за часів *Київської Русі* був Д. м. *Київ — Володимира місто*, пл. 10 га.

Літ.: *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. К., 1989.

О.П. Моця.

ДИТИ́НИЧІ, могильник пізньоримського часу. Розташов. поблизу с. Дитиничі Дубенського р-ну Рівнен. обл. Розкопано 21 поховання із залишками тілоспалень, більшість з яких належить до типу ямних. Інвентар із поховань представлений глиняним ліпним та гончарним посудом, бронз. фібулами, пряжками тощо.

Могильник датується 3 — поч. 4 ст. н. е. і зараховується до пам'яток *вельбарської культури*, носії якої були пов'язані зі сх.-герм. племінним союзом на чолі з *готами.*

Літ.: *Смішко М.Ю., Свєшніков І.К.* Могильник III—IV століть н.е. у с. Дитиничі Ровенської області. «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», 1961, вип. 3.

О.В. Петраускас.

ДИТИ́НКА (справжні прізв. та ім'я, а також р. н. і р. с. невід.) — ватажок загону *опришків* на *Буковині* 1654. На чолі повстанців здійснював успішні рейди («на виду всіх явно без перешкоди ходив») в межах Хотинського та Чернівецького повітів. Того ж року на придушення повстання молдов. господар Георгій Стефан послав регулярне військо під кер-вом стольника Бучока. В бою з військами загін Д. зазнав цілковитої поразки — повстанців «розсіяли». Про подальшу долю ватажка відомостей немає.

Літ.: *Костин М.* Летописецул Молдовей дела Арон — Водэ ынкоаче. Кишинэу, 1972; Нариси з історії Північної Буковини. К., 1980.

О.І. Гуржій.

ДИТЯ́ЧІ ТА ПІДЛІТКО́ВІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ СКА́УТІВ І ПІОНЕ́РІВ В УКРАЇ́НІ. Офіційно зареєстровані дитячі та підліткові орг-ції — це керовані дорослими об-ня дітей та підлітків, що покликані дбати про виховання підростаючого покоління та задоволення його різноманітних потреб. Такі орг-ції будують свою роботу на основі широкого використання самодіяльності та самоврядування, методів гри й змагання, з урахуванням психологічних закономірностей виховання та розвитку людини в дитячому й підлітковому віці. Принципи, зміст, форма та методи діяльності таких орг-цій, їх структура, символіка та атрибути зумовлені цілями й завданнями, соціальними та нац. умовами їх роботи.

Виникнення таких орг-цій в Україні пов'язане зі скаутським рухом. Засн. скаутського руху вважається англ. полк. Р.Бейден-Пауел. Гол. завданням руху було патріотичне виховання й самовиховання в колективі однодумців. Перший загін скаутів в *Російській імперії* з'явився 1908 (1917 у 143 містах налічувалося 50 тис. скаутів). В Україні центрами скаутського руху були *Київ* та *Одеса.* 1917—20 дружини бойскаутів існували також у містах *Біла Церква*, *Канів*, Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*), *Вінниця* та ін.

На зх.-укр. землях на поч. 20 ст. виникають т-ва *«Пласт»*, що будують свою роботу на засадах скаутизму й традиціях укр. *козацтва.* Його засн. були О.Тисовський, І.*Чмола* та П.*Франко* (1911). 1911—14 «пластові» відділи не мали єдиного центру. В *Галичині* робота проводилася в осередках, які існували в усіх укр. і багатьох польс. г-зіях. Бл. 800 осіб налічували аналогічні відділи на *Буковині.* 1921 т-во відновило свою діяльність у *Західній Україні.* 1924 утворено центр. керівні органи «Пласту». 1921—30 його відділи діяли майже в усіх укр. серед. школах. Після заборони

діяльності «Пласту» польс. владою у верес. 1930 він працював у підпіллі, а від 1939 — за кордоном.

В УСРР у 1920-ті рр. діяли різні дитячі та підліткові орг-ції. Після встановлення більшовицької влади у деяких містах (Київ, Одеса, *Чернігів* та ін.) на базі ліквідованих скаутських загонів почали утворюватися орг-ції т. зв. юкскаутів, або юків (юних комуністів-скаутів). Вони проіснували до 1923, після чого були змушені припинити свою діяльність.

Бл. 10 тис. осіб об'єднувала єврейс. спортивно-скаутська орг-ція *Гашомер гацоїр*. Кілька тисяч дітей та підлітків налічували польс. («Молодий ружанець», «Святі рози») та нім. реліг. об'єднання.

До кін. 1920-х рр. майже всі небільшовицькі дитячі орг-ції було ліквідовано і встановлено повну монополію *піонерської організації* в дитячому русі.

Перші дитячі комуніст. групи виникли в Україні при комсомольських осередках на поч. 1920-х рр. 1922 їх почали називати групами юних спартаківців, 1924 — перейм. на юних піонерів. Гол. завданням піонерської орг-ції було комуніст. виховання дітей та підлітків. Для більшого зацікавлення піонерським рухом підростаючого покоління будувалися палаци піонерів та численні піонерські табори, організовувалися різноманітні гуртки та секції. Крім виховних завдань, правлячий режим намагався через піонерську орг-цію залучати дітей і підлітків до активної участі в «соціалістичному будівництві».

Суспільно-політ. зміни в *СРСР* у 1980-х рр. позначилися й на розвиткові дитячого руху. 1989 відновила свою діяльність орг-ція пластунів. Групи підлітків почали діяти в кількох радикальних молодіжних орг-ціях, у структурі Спілки укр. молоді, Укр. молодіжного аерокосмічного об-ня «Сузір'я», Спілки молодіжних орг-цій України. В незалежній Україні велику питому вагу в дитячому русі (за впливом і чисельністю) займають Спілка піонерських орг-цій України, «Пласт» та ін. скаутські орг-ції. Активно діють також менш численні дитячі орг-ції та групи: «зелені», тимурівці, пошуковці, соціально-гуманістичні орг-ції, наук.-тех., історико-етногр. секції.

Літ.: Молодіжний і дитячий рух в Україні: історія та генезис. К., 1993.

В.І. Прилуцький.

ДІА́СПОРА (від грец. διασπορά — розсіяння) — 1) частина певної етнічної спільноти (народу), що постійно проживає поза межами істор. батьківщини в іноетнічному чи інонац. середовищі на правах або зі статусом нац.-культ. меншини; 2) етнічна меншина, яка зберігає зв'язок зі своєю батьківщиною, нац. традиції тощо. Д. утворюється внаслідок дії тих чи ін. чинників, які обумовлюють масове переселення ч. нас. з однієї країни в іншу. Розрізняють такі групи цих чинників: соціально-політ. (громадян. війни, політ. переслідування, репресії, розпад імперій або мультиетнічних д-в); соціально-екон. (кон'юнктура міжнар. ринку праці, дозоване квотування та заохочення до *еміграції* висококваліфікованих спеціалістів або робітників для виконання фізично важких, непрестижних робіт, екон., трудова еміграція до регіонів зі швидкими темпами розвитку, переселенські рухи на нові землі та ін.); соціодемографічні (старіння місц. нас., диспропорції у віковій та статевій структурі й відповідна держ. міграційна політика); реліг. (войовничий фундаменталізм, реліг. конфлікти, переслідування іновірців); соціокульт. (культ., мовна та реліг. спорідненість із нас. країни імміграції); військ.-політ. (військ. конфлікти та війни, вивезення на примусові роботи, інтернування у ДП осіб, позбавлення прав громадянства); етнополіт. (етнічні чистки, загроза етноциду, депортація народів) та ін. Первісно термін «діаспора» застосовувався щодо єврейс. спільноти, яка після Вавилонського полону (насильницького переселення ч. євреїв у 6 ст. до н.е. вавилонським царем Навуходоносором II до Вавилонії) розселилася поза межами Палестини. Згодом це визначення поширилося й на ін. еміграційні групи та реліг. громади. Д. як певна етнічна меншина тієї чи ін. країни може існувати як замкнена територіальна громада (напр., китайс.) чи як міграційна група, яка прагне до швидкої асиміляції з місц. населенням, або як община зі сталими, тривалими та розгалуженими зв'язками з істор. батьківщиною та спорідненими Д. в ін. країнах (єврейс., грец. та ін.). Різні Д. мають неоднакові рівні власної організації (нац. інституції, культ.-освіт. заклади, земляцтва, фонди, лобіювання інтересів на законодавчому рівні, представництво в місц. та заг.-держ. органах влади), відмінні рівні концентрації в місцях проживання (компактні групи, етнічні вкраплення, розсіяння або розпорошення в межах великих тер.), різний правовий статус тощо. Найбільшими Д. у світі є єврейс., вірм., китайс., грец., укр., рос. та ін.

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, т. 1. Прага, 1942; ч. 2. К., 1999; *Цибрівський А., Тесля І.* Українці в ЗСА й Канаді: Ідентифіковані переписами населення. Нью-Йорк, 1976; Українці в американському та канадському суспільствах. Соціологічний збірник. Нью-Йорк, 1976; *Бойко М.* Історичними шляхами української бібліографії. Блумінгтон, 1984; *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні, т. 1. Мюнхен, 1985; т. 2. К., 1998; *Евтух В.Б.* Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция. К., 1991; Зарубіжні українці. К., 1991; *Заставний Ф.* Українська діаспора. Львів, 1991; *Винниченко І.І.* Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. Житомир, 1992; *Isajew W. та ін.* Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II. Edmonton, 1992; *Маркусь В.* Чому «діаспора»? Спроба ідентифікації поняття. «Вісник АН України», 1992, № 11; *Євтух В. та ін.* Феномен діаспори в дзеркалі науки. «Віче», 1993, № 11; *Маркусь В.* Українська західна діаспора на порозі XXI століття. «Українська діаспора», 1993, ч. 3; Українська діаспора у світі: (Довідник). К., 1993; Західна Українська діаспора: Бібліографічний покажчик літератури (1989 — січень 1994 рр.). К., 1994; *Трощинський В.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. К., 1994; Енциклопедія української діаспори, т. 4. К.—Нью-Йорк—Чикаго—Мельбурн, 1995; Історія української еміграції. Навчальний посібник. К., 1997; *Зубалій О.Д. та ін.* Історія української еміграції: Навчальний посібник. К., 1997; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. В кн.: Україна крізь віки, т. 15. К., 1999; Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії. К., 2003.

О.В. Ясь.

ДІВО́ВИЧ Семен Данилович (р.н. і р.с. невід.) — козак *Стародубського полку*, перекладач *Генеральної військової канцелярії*, письменник. Закінчив *Києво-Могилянську академію* та Петерб. ун-т. Автор істор. поеми «Разговор Великороссии с Малороссией» (1762), вперше опубл. М.Петровим у ж. *«Киевская старина»* (1882). Д. використав відомі на той час істор. джерела («Краткое описание Малороссии», 1734; *«Літопис Самовидця»*, літописи Г.*Граб'янки* та С.*Величка*), додавши й нові факти. Виклав історію України від найдавніших часів до серед. 18 ст. Висвітлюючи визвол. війну, прославляючи *козацтво* та Б.*Хмельницького*, відстоював автономні права *Гетьманщини*. Високохудожні якості поеми та її значення для розвитку нац. самосвідомості укр. народу відзначали такі дослідники, як П.*Житецький*, М.*Возняк*, Ф.*Шолом* та ін.

Тв.: Разговор Великороссии с Малороссией. «Киевская старина», 1882, № 2, 7; Аполлонова лютня. К., 1982; Разговор Великороссии с Малороссией. В кн.: Українська література XVIII ст. К., 1983.

Літ.: Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 1. Давня українська література. К., 1959; Давня українська література. К., 1989; *Шевчук В.І.* Славили і ганили... «Пам'ятки України», 1991, № 6.

Г.П. Герасимова.

ДІВО́ЧКА (Дівоча) **Онисифор** (р.н. і р.с. невід.) — київ. правосл. митрополит (1579—89). Походив із галицької *шляхти*. До номінації на митрополію управляв Лавришівським монастирем (утримав цей монастир за собою, навіть ставши митрополитом). 1578 собором єпископів у Віленській митрополичій церкві обраний і висвячений на митрополита. В цьому ж році король *Стефан Баторій* затвердив його на митрополичій каф-рі, проте патріарше благословіння він отримав лише 1583. На час перебування Д. митрополитом припало загострення міжконфесійних відносин, спричинене проведенням 1582 календарної реформи. Намагався всіляко відстоювати права правосл. церкви, здобувши в лют. 1585 від короля Стефана Баторія привілей на підтвердження її прав і статусу, а 1589 — від нового короля *Сигізмунда III* Ваза — на обмеження зловживань світської влади правом патронату. На соборі духовенства *Київської митрополії* в м. Вільно (нині м. *Вільнюс*) за звинуваченням у «двоєженстві» (до прийняття постригу був двічі одружений, що за церк. канонами обмежувало його права займати духовні посади) був позбавлений митрополичого сану константиноп. патріархом *Єремією II*. За версією офіц. влади, Д. сам залишив каф-ру і пішов у монастир.

Н.А. Головата.

ДІГТЯРІ́ — с-ще міського типу Срібнянського р-ну Черніг. обл. Розташов. на р. Удай (прит. Сули, бас. Дніпра), за 20 км від райцентру і за 40 км від залізничної ст. Прилуки. Нас. 1,5 тис. осіб (1999).

Вперше село Д. згадується 1666 у складі Варвинської сотні *Прилуцького полку*. Від 1716 стало власністю поміщиків *Ґалаґанів*. Для П.Ґалаґана 1825—32 тут був збудований палац з парком. 1845 у Д. перебував Т.*Шевченко*. 1876 П.Ґалаган передав садибу Полтав. губернському земству, в ній розмістилося земське ремісниче уч-ще. 1897 земство відкрило шк.-майстерню, яка готувала майстрів плахтових виробів. На кін. 19 ст. населення становило 1766 осіб.

1926 в селі створено худож.-тех. шк. ткацтва, на базі якої з 1961 працює Дігтярівська ф-ка худож. виробів. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Д. були окуповані гітлерівцями від 17 верес. 1941 до 17 верес. 1943. Од 1960 має статус с-ща міськ. типу.

Історичні пам'ятки: панська садиба (1825—32), будинок, де зупинявся Т.Шевченко (1845), дігтярівський парк.

Літ.: ІМіС УРСР. Чернігівська обл. К., 1972; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. К., 1990.

Я.В. Верменич.

ДІДЕ́НКО Андрій (р.н. і р.с. невід.) — козац. полководець, соратник Т.Федоровича (див. *Федоровича Тараса повстання 1630*), виступав захисником козац. прав і привілеїв. Восени 1632 очолював реєстрове військо (див. *Реєстрові козаки*), відзначився під час *польсько-російської війни 1632—1634*. Подальша доля невідома.

Літ.: *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні: напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989.

В.О. Щербак.

ДІДИ́ЦЬКИЙ Богдан (Феодосій) **Андрійович** (криптоніми та псевдоніми — Д., Б.А.Д., Б.Д., Богданко, Богдан Будегріш, Финтик Шляхтиченко та ін.; 01.02.1827—19.01.1909) — журналіст, письменник, перекладач, історик, видавець. Родом із м. *Угнів*. Ред. львів. газ. *«Зоря Галицька»* (1853—54), упорядник літ. альманаху «Зоря Галицька яко Альбумъ на годъ 1860», перший ред. і видавець львів. політ. газ. *«Слово»* (1861—71), ред. низки видань т-ва ім. М.Качковського (у 1880-х рр.). Декілька разів міняв свою політ. і нац.-культ. орієнтацію: від полонофільства до українофільства (1848) та русофільства (із серед. 1860-х рр.). У 1-й пол. 1860-х рр. відіграв значну роль у нац. відродженні галицьких українців, налагодженні контактів із українцями, які мешкали на тер. України, що перебувала у складі *Російської імперії*. Активно виступав проти полонізаційних заходів у Галичині, зокрема пов'язаних із *«Азбучною війною» 1859*. Автор багатьох наук.-популярних та худож. тв. на істор. тематику. М.*Костомаров* опублікував у петерб. укр. час. *«Основа»* (1861, № 2) антипольс. віршовий протест Д. «Niema Rusi».

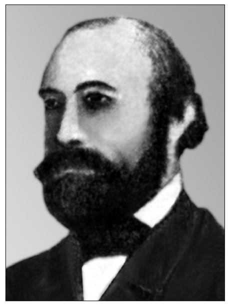

Б.А. Дідицький.

П. у м. *Львів*.

Тв.: О неудобности латинской азбуки въ письменности руской. Відень, 1859; Буй-Туръ Всеволодъ, князь курскій. Львів, 1860; Въ одинъ часъ научиться Малорусину по великорусски. Львів, 1866; Народная исторія Руси, ч. 1—3. Львів, 1876; Антоній Добрянскій, его жизнь и деятельность въ Галицкой Руси. Львів, 1881; Русская лѣтопись отъ 862 до 1340 г. Львів, 1885; Исторія Руси отъ 1340 до 1885 г. Львів, 1885; Своежитьевые записки, ч. 1—2. Львів, 1908.

О.В. Середа.

ДІ́ДИЧІ — у Польщі, Литві й Україні в 14—19 ст. назва можновладців, які на підставі спадкового права володіли маєтностями, що дісталися їм від їхніх дідів (див. також *Вотчина*). Зокрема, в грамотах 14 ст. «дідичами вічних земель» називали себе польс. король *Казимир III* Великий, опольський кн. Владислав, вел. кн. литов. *Вітовт* та ін. В універ-

В. Дідушок.

салах укр. *гетьманів* Д. найчастіше називають представників *козацької старшини*, *шляхти*, заможних *козаків* та *міщан*, а їхні землі визначають як дідичні чи дідичність.

О.І. Гуржій.

ДІДУШИ́ЦЬКИЙ (Dzieduszycki) **Войцех** (13.07.1848—23.03.1909) — археолог, письменник, публіцист, мистецтвознавець, містик-спіритуаліст, граф. Н. в с. *Єзупіль*. Міністр для Галичини (1906), посол (депутат) *Галицького крайового сейму* (1887—1909) і австрійського парламенту (1879—85, 1895—1909), віце-президент (1900—04, 1906—09) і президент (1904—06) польс. «кола» в парламенті, надзвичайний проф. етики, естетики, історії й філософії Львів. ун-ту. Шукав шляхів до порозуміння з українцями. Його єдина п'єса «Богдан Хмельницький» (прем'єра відбулася у *Львові* 1873) була засуджена польс. патріотичною критикою. Бл. 1900 — одноосібний лідер *подоляків*. У своїх численних виступах і статтях піднімав найрізноманітніші питання польс.-укр. відносин, зокрема й укр. шкільництва.

П. у м. *Відень*.

Літ.: *Чорновол І.* Інтелектуал з Єзуполя (штрихи до портрета графа Войцеха Дідушицького). В кн.: Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України (Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції). Івано-Франківськ—Галич, 1998.

І.П. Чорновол.

ДІДУШИ́ЦЬКИЙ (Dzieduszycki) **Володимир** (22.06.1825—18.09. 1899) — львів. меценат, учений-орнітолог, граф. Н. в с. Яришів у *Східній Галичині*. Фундатор і власник природничого музею у *Львові* (1880 подарував його Галицькій автономії), співзасн. (1855) рільничої шк. в *Дублянах*, засн. Музею мистецьких промислів у Львові (1874) та Крайової гончарської шк. (1876) в м. *Коломия*, організатор Крайової пром. (1877), археол. та етногр. (обидві — 1885) виставок у Львові. Чл. багатьох європ. природничих т-в. Почесний громадянин Львова (1877). Великий ентузіаст гуцульського мист-ва. Фінансував переклад польс. мовою «Гуцульщини» В.*Шухевича*. Сприяв презентації виробів гуцульських майстрів за кордоном. За представлення виробів укр. і польс. нар. митців на Паризькій виставці 1878 нагороджений франц. орденом Почесного легіону. Політики цурався, але симпатизував укр. рухові. 1861 брав участь у переговорах польс. і укр. політиків, сприяючи їхньому порозумінню. Посол (депутат) *Галицького крайового сейму* 1865—77, 1874—76, 1895—99; 1876 — *маршалок*. Рукописи б-ки Д. складають окремий фонд у від. рукописів ЛНБ НАН України.

П. у с. Поториця (нині село Сокальського р-ну Львів. обл.).

Літ.: *Карольчак К.* Граф Володимир Дідушицький як меценат. «Вісник Львівської академії мистецтв», 1998, вип. 9.

І.П. Чорновол.

ДІДУШО́К Василь (27.08.1889—03.11.1937) — громад., політ. та військ. діяч, полковник *Армії Української Народної Республіки*. Н. в с. Княже (нині село Золочівського р-ну Львів. обл.). Брат-близнюк П.*Дідушка*. Закінчив правничий ф-т Львів. ун-ту (1914). В роки *Першої світової війни* від 1914 — командант сотні *Легіону Українських січових стрільців*. Від 1915 — курінний отаман УСС, командував куренем у боях за г. *Маківка* в трав. 1915. Курінь Д. проводив бої між річками Золота Липа, Стрипа і Серет (усі — притоки Дністра), на г. Лисоня та під с. Конюхів (нині село Стрийського р-ну Львів. обл.). Після переходу УСС за Збруч (прит. Дністра) 1917 на пропозицію ген. секретарства з військ. справ *Української Центральної Ради* Д. став одним з організаторів корпусу *Січових стрільців* у *Києві*. Від берез. 1918 — отаман, нач. штабу Гол. губернської військ. комендатури Київщини. Від груд. 1918 — полковник, нач. штабу комендатури Києва й фортеці, а далі — нач. штабу корпусу Січових стрільців, отаман для доручень корпусу. Автор публікацій на військ. тематику, зокрема «Наші цілі».

2 верес. 1933 трійкою ДПУ засуджений до страти, заміненої на 10 років таборів. Через 4 роки, однак, страчений в урочищі Сандормох поблизу Медвежогорська (нині місто в Республіці Карелія, РФ) разом із братами — Петром і Володимиром, чотарем *Української Галицької армії*.

Літ.: *Головацький І.* Василь Дідушок: полковник, отаман; хроніка життя і діяльності (1889—1937). Львів, 1998.

І.Д. Головацький.

ДІДУШО́К (Гельмер) **Петро** (27.08.1889—03.11.1937) — громад. та політ. діяч, дипломат *Української Народної Республіки*. Брат-близнюк Василя *Дідушка*. Н. в с. Княже (нині село Золочівського р-ну Львів. обл.). Закінчив правничий ф-т Львів. ун-ту (1914) і Берлінський ун-т (1921). В роки *Першої світової війни* від 1914 — чотар *Легіону Українських січових стрільців*, учасник Карпатських боїв (див. *Карпатська операція 1915* рос. армії). 30 верес. 1916 у бою під с. Потутори (нині село Бережанського р-ну Терноп. обл.) потрапив до рос. полону і до серед. 1917 перебував у таборі в Симбірську (нині м. Ульяновськ, РФ). Від кін. 1917 співпрацював із *Українською Центральною Радою*, за часів *Української Держави* — секретар *Українського національного союзу*. Від груд. 1918 — секретар *Директорії* УНР, а з січ. по черв. 1919 — секретар укр. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*. Разом із М.*Грушевським*, Д.*Ісаєвичем* та Б.*Матюшенком* брав участь у Міжнар. соціаліст. конф., на якій УНР була визнана суверенною д-вою. Від 1920 — секретар закордонного бюро *Української соціал-демократичної робітничої партії* у Берліні (Німеччина). Автор публікацій з політико-правових питань та держ. буд-ва. Під прізвищем Гельмер прибув до *Москви* і від 1930 працював в Аерофлоті. Заарештований 4 груд. 1934. Звинувачений у причетності до *Організації українських націоналістів* і 26 берез. 1935 окремою нарадою при НКВС СРСР засуджений на 5 років таборів і відправлений на *Соловки*. Через 2 роки, однак, страчений в урочищі Сандормох поблизу Медвежогорська (нині місто в Республіці Карелія, РФ) разом із братами Василем та Володимиром, чотарем *Української Галицької армії*.

Літ.: Геройська Україна. Вінніпег, 1920; Дідушок Петро Федорович. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 2. Львів, 1995.

І.Д. Головацький.

ДІЄЦЕ́ЗІЯ (лат. — dioecesis) — тер.-адм. одиниця катол. церкви, що очолюється *єпископом* і входить до складу митрополії; може, однак, підпорядковуватися й безпосередньо рим. папі. В укр. землях перші Д. засновано наприкінці 14 ст. (*Галич*, *Володимир-Волинський*, Перемишль, нині м. Пшемисль, Холм, нині м. Хелм, обидва Польща) — у 15 ст. (*Київ*, Кам'янець, нині м. *Кам'янець-Подільський*). Всупереч опору правосл. церкви (див. *Православ'я*) і згодом царату, число Д. в Україні впродовж 16—19 ст. постійно зростало. В 1920—30-х рр. на теренах УСРР—УРСР Д. були ліквідовані. Діяльність Д. РКЦ відновлено в Україні від поч. 1990-х рр.

Станом на кін. 2004 в Україні діє 7 католицьких Д. латинського обряду: Львівська (архідієцезія), Києво-Житомирська, Луцька, Кам'янець-Подільська, Мукачівська, Харківсько-Запорізька та Одесько-Сімферопольська.

Літ.: *Abraham W.* Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów, 1904; *Плохий С.Н.* Папство и Украина. К., 1989.

Н.С. Рубльова.

ДІ́ЇВ КУРГА́Н — усипальня скіф. (див. *Скіфи*) вельможі кін. 4 ст. до н.е. Знаходиться за 2 км на сх. від смт Нижні Сірогози Херсон. обл. Досліджувалася 1891 та 1897. Під насипом (заввишки 4,2 м), охопленим ровом, виявлено дві могили: в осн. (пограбованій) знайдено меч та неподалік нього кістки охоронця і коня, у боковій катакомбі (відкритій випадково селянами) збереглося незайманим поховання шляхетної скіф'янки. Інтерес становить урочистий гол. убір у вигляді шапки з золотими аплікаціями, серед яких вирізняються платівки з зображенням Менад, що танцюють. Крім того, тут були знайдені: пара золотих підвісок у вигляді сфінкса, 9 золотих перснів, золотий браслет, складне золоте намисто з напівкуль, що чергуються з фігурками качок та квітів.

Ю.В. Болтрик.

«ДІ́ЛО» — перша укр. щоденна газета. Видавалася з 1 січ. 1880 по 5 верес. 1939 у *Львові.* Заснована групою *народовців* на чолі з В.*Барвінським* для захисту прав українців *Галичини*, виступала за

Ч. 2 (13.900). Львів, середа 2. січня 1935.

ДІЛО

ВИХОДИТЬ ЩОДНЯ РАНО

РЕДАКЦІЯ І АДМІНІСТРАЦІЯ: Львів, Ринок ч. 10, II. пов.
Конто почт. щадн. 143.322.
Адреса для телеграм: „Діло" Львів.
Головний Редактор приймає від 11—12 год. перед полуднем.
Рукописів не звертається.

Мід, вино — Мід, вино на Різдвяні Свята купуйте лише в складах Народної Торговлі!

Вина Народної Торговлі відзначаються високою вартістю, є чисто виноградні. Ціни низько конкуренційні.

Протест українського жіноцтва проти нової хвилі червоного терору.

У 1-му числі двотижневика „Жінка" находимо такий комунікат:

„Головний Виділ Центрального Українського Жіночого Т-ва „Союз Українок" на своєму засіданні дня 24. грудня 1934 р. присвятив свою увагу останнім подіям на Великій Україні та приняв у цій справі ось які постанови:

Від часу Українського Жіночого Конгресу в червні 1934 року, який запротестував був проти нечуваного терору большевицьких окупантів на Великій Україні, положення її не тільки не покращало, а навпаки — стає щораз більше катастрофальне.

Вигубивши голодом міліони українських селян та довівши Україну до стану повної руїни, забралася большевицька влада до свого чергового кривавого завдання, а саме до винищування української інтелігенції, навіть партійно комуністичної. Масовими розстрілами і масовим виселюванням українських культурних діячів хочуть большевики — відібравши народові його еліту та лишивши його без проводу — вести далі тим лекше своє ганебне діло.

Ці жахливі події проходять при повній мовчанці культурного світу, який, пішовши на співпрацю з совітським урядом та приняваши його до Союзу Народів, узяв на себе тим самим моральну відповідальність за злочинну політику большевицької влади.

Українське зорганізоване жіноцтво з найбільшим обуренням осуджує і пятнує жорстоку поведінку червоної Москви, суперечну всім божим і людським правам, та поновлює свій рішучий заклик до українського громадянства залишити в обличчі народньої трагедії внутрішні міжусобиці та обєднатися для захисту згибаючої батьківщини.

Напрямні німецької політики.

Промова мін. Ґебельса.

БЕРЛІН, 1. 1. ПАТ. Мін. Ґебельс виголосив у Фрибурґу велику промову до радіо, в якій дав підсумки праці уряду за минулий рік і згадав про напрямні політики на цей рік.

Німеччина здобула минулого року деякі успіхи, але пережила теж тяжкі проби і розчарування. Зате нині система націонал-соціялістичної держави міцніша, ніж давніше.

до того, щоб цей конфлікт приніс шкоду державі.

Завдяки уступкам німецького і французького уряду в справі плебісциту в басейні Сари вдалось оминути взаємного подразнення.

Домагання рівноправности знаходить зрозуміння і згоду цілого світу.

Головним завданням німецького уряду на

Діло. 1935. 2 січня. Перша сторінка.

держ. незалежність та соборність України. Її редакторами були — А.*Горбачевський*, І.Белей, О.*Борковський*, В.Ю.*Охримович*, Є.*Левицький*, Я.*Веселовський*, Л.*Цегельський*, В.*Панейко*, Д.*Левицький*, Ф.Федорців, І.Німчук, І.*Кедрин* (Рудницький). З газетою співробітничали та публікували в ній статті І.*Франко*, М.*Грушевський*, О.*Кониський*, М.*Костомаров*, В.*Антонович*, І.*Крип'якевич*, В.*Липинський*, І.Бочковський, Б.*Лепкий*, М.*Возняк*, М.*Рудницький*, Г.*Хоткевич* та ін.

Літ.: *Куровець І.* До початків «Діла». «Діло», 1928, 14 січ.; *Левицький К.* «Діло» — орган незалежної думки галицьких українців. Там само, 1930, 14 січ.; *Романчук Ю.* З моїх споминів про «Діло». Там само; *Сірополко С.* Піввікова служба «Діла» українській культурі. Там само; *Шаповал Ю.І.* «Діло» (1880—1939 рр.): поступ української суспільної думки. Львів, 1999.

Ю.І. Шаповал.

ДІЛЬТЕ́Й (Dilthey) **Вільгельм** (1833—1911) — нім. історик к-ри, філософ, теоретик «філософії життя», представник нім. шк. «історії ідей». Н. в м. Бібрих-на-Рейні.

Філос. погляди Д. сформувалися під впливом позитивізму (див. *Позитивізм в історичній науці*), *романтизму* та неокантіанства баденської шк. (див. *Неокантіанство в історичній науці*). Центр. у вченні Д. є поняття життя, що тлумачиться як спосіб буття людини, як культ.-істор. реальність. За Д., людину слід розуміти не як суб'єкт, що має історію, а як суб'єкт, який сам є історією. Від людського світу історії Д. різко відокремлює світ природи, а метод пояснення, притаманний природничим наукам, він протиставляє інтуїтивному методу «розуміння», інтерпретації «вживання» в к-ру минулого, який є осердям гуманітарних наук і який він називає «герменевтикою». Д. розглядає цілісність істор. утворень крізь призму цілісності людської особистості, його істор. дослідження побудовані за принципом викладу низки взаємопов'язаних біографій. Ідеї Д. мали значний вплив на розвиток зх. філос. та істор. думки 20 ст., зокрема на екзистенціалізм та *герменевтику історичну*.

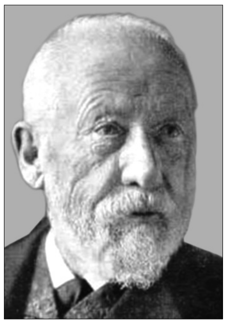

В. Дільтей.

П. у м. Зайс.

Тв.: Типы мировоззрения и обнаружение их в метафизических системах. В кн.: Новые идеи в философии, сб. 1. СПб., 1912; Описательная психология. М., 1924.

К.Ю. Галушко.

ДІЛЯ́ТИН — с-ще міськ. типу Надвірнянського р-ну Івано-Франк. обл. Розташов. на р. Прут (прит. Дунаю). Залізнична станція. Нас. 8 тис. осіб (1999).

В околицях Д. виявлені поселення 10—4 тис. до н.е. Д. відомий з 15 ст. Від 16 ст. тут набувають розвитку солевидобувні промисли. Жителі Д. брали участь у *національній революції 1648—1676*, у русі *опришків.* За 1-м поділом Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Д. відійшов до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Наприкінці 19 ст. тут виникають лікувально-оздоровчі заклади. Під час *Першої світової війни* — територія воєн. дій.

Від 1939 в складі УРСР. Райцентр від 17 січ. до 12 листоп. 1940. С-ще міськ. типу від 1940. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від лип. 1941 по лип. 1944 окупований гітлерівськими військами, перебував у складі *Генеральної губернії.* За цей період знищено та вивезено до Німеччини майже 3 тис. жителів.

Пам'ятки арх-ри: церква Різдва Богородиці (1620), дзвіниця (1785), костьол поч. 20 ст.; розташов. меморіальний музей письменника М.*Черемшини* (жив тут 1906—12).

Літ.: ІМіС УРСР. Івано-Франківська область. К., 1971; Памятники ис-

Діпінті на амфорі.

тории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Г.А. Вербиленко.

ДІОДО́Р СИЦИЛІ́ЙСЬКИЙ (бл. 90—21 до н.е.) — давньогрец. історик. Його кн. «Бібліотека» (у якій викладалася історія Стародавнього Сходу, Стародавньої Греції, елліністичних д-в від легендарних часів до серед. 1 ст. до н.е.) — це велика компіляція, складена за творами (на сьогодні майже повністю втраченими) ін. авторів. У «Бібліотеці» містяться відомості з історії та міфології *скіфів*, частково ідентичні Геродотовим (див. *Геродот*).

Сучасне датування подій найдавнішого періоду історії *Боспорського царства* спирається переважно на дані Д.С. Діодор повідомляє про час правління в *Пантікапеї* першої династії Археанактідів (480/479—438/437 до н.е.) і про початок доби *Спартокідів*, які змінили їх (438/437 до н.е.), докладно висвітлює політ. історію Боспорського царства, побудувавши її на творах боспорських істориків.

Тв.: Библиотека. «Вестник древней истории», 1947, № 4.

Літ.: *Ростовцев М.И.* Скифия и Боспор. Л., 1925.

М.В. Скржинська.

ДІО́Н ХРИСОСТО́М (40—115) — давньогрец. ритор. У 95 відвідав *Ольвію*, про що розповів у «Борисфенітській промові». Вона містить відомості про розгром Ольвії *гетами* в серед. 1 ст. та про її жалюгідний вигляд по тому, про постійні напади сусідніх племен на місто, про варварський одяг ольвіополітів та їхню палку любов до творів *Гомера*, про наступ лиману на прибережну ч. міста. Є в промові також згадка про храм Зевса.

Тв.: Борисфенитская речь. В кн.: Поздняя греческая проза. М., 1961; Борисфенітська промова: уривки. «Археологія», 1994, № 2.

М.В. Скржинська.

Приїзд Аскольда та Діра до Києва. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

ДІПІ́НТІ (італ. dipinto) — зображення окремих літер або комбінацій літер грец. алфавіту, іноді умовні знаки, нанесені на госп. посуді, частіше на *амфорах*. Виконувалися червоно-коричневою мінеральною фарбою. Слугували для назви та характеристики продукту в посудині, для позначення власних імен та монограм, використовувались як позначення (нумерації або об'єму). Відомі з 1 ст. до пізньоантич. часу. Зустрічаються Д. ритуального характеру, що були нанесені білою фарбою на невеличкі червоноглиняні кубки 2 — поч. 4 ст. Частину Д. поки що не вдалося інтерпретувати.

Літ.: Corpus inscriptionum Latinarum, v. IV, c. XV. Б/м, б/р; *Соломоник Э.А.* Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени (по эпиграфическим памятникам). «Вестник древней истории», 1973, № 1; *Беттгер Б., Шелов Д.Б.* Дипинти на амфорах из Танаиса. В кн.: Pontus Setentrionalis I. Tanais I. M., 1998.

В.В. Крапівіна.

ДІР (р.н. невід. — 882) — київ. князь, скандинав за походженням. Наступник *Аскольда* в першому сх.-слов'ян. держ. утворенні в Наддніпрянщині (Київ. князівстві). Сучасна наука вважає, що наприкінці 8 — поч. 9 ст. вихідці зі Скандинавії (купці й воїни) почали спускатися Дніпром і осідали в Середній Наддніпрянщині. Серед них були Аскольд і Д., що очолили Київ. князівство. В літописах вони завжди виступають разом. Однак установлено, що Аскольд правив у *Києві* в 850—60-х рр., а Д. — у 870-х — на поч. 880-х рр. Араб. джерела називають Д. одним із наймогутніших слов'ян. князів. 882 *Олег*, що прийшов з рус. Пн., забив Д. і почав княжити в Києві.

М.Ф. Котляр.

ДІ́ЦЬКИЙ — слуга, який належав до князівської адміністрації. Назва, очевидно, походить від слова «діти» й відображає родинний характер залежності. В цьому значенні термін уперше вживається в *«Руській правді»* (12 ст.) стосовно виконавця вироків князівського суду (ст. 86, 108). 1222, а потім у 1240—50-х рр. цей термін зустрічається в договірних грамотах смоленського, полоцького та вітебського князів з Ригою та «Готським берегом». Ймовірно, за посередництвом цих князів у 14 ст. уряд (посада) Д. запозичується литов. адм. системою. Перша згадка про Д. в межах *Великого князівства Литовського* міститься в привілеї вел. кн. литов. *Ягайла* 1387. У литов. службово-урядовій ієрархії князівської влади уряд Д. становив одну з найнижчих ланок. Його обов'язками було виконання суд. вироків, межування земель, уведення у володіння тощо.

Літ.: *Лаппо И.И.* Гродской суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии. «Журнал Министерства народного просвещения», 1908, кн. 1; *Гейштор А.* Заметки о центральном управлении в славянских государствах в IX—XI вв. В кн.: Становление раннефеодальных славянских государств. К., 1972; *Ochmanski J.* Ruskie wzory organizacyjne w państwie Litewskim XIV—XV wieku. В кн.: Słowianie w dziejach Europy. Poznań, 1974.

В.В. Поліщук.

ДІЯ́ЛЬНО-ХРИСТО́ВА ЦЕ́РКВА (ДХЦ) — реліг. орг-ція, створена на основі братства «Церква жива», що діяло при *Українській автокефальній православній церкві.* Одним із ініціаторів створення ДХЦ було *Державне політичне управління УСРР*, яке в цій справі мало власний інтерес — послабити УАПЦ. В лют. 1925 Вищий церк. суд УАПЦ виключив керво ДХЦ (єпископи В.Бржосньовський і П.Тарнавський, протоієрей К.Янушівський) зі складу УАПЦ. Од цього часу ДХЦ діяла як самостійне церк. угруповання. В жовт. 1925 у Михайлівському Золотоверхому соборі (див. *Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир*) відбувся з'їзд прихильників ДХЦ, на якому було засуджено кер-во УАПЦ і поставлено йому вимогу передати церк. владу новоутвореній Раді Всеукр. спілки братських об'єднань (ВПЦР—ДХЦ) на чолі з К.Янушівським. Однак віруючі УАПЦ не підтримали цю ініціативу. На 1926 ДХЦ налічувала бл. 300 парафій.

Після зміщення з посади митрополита Василя *Липківського* і переобрання Всеукр. правосл. церк. ради ДПУ відсторонилася від ДХЦ. Не маючи «держ. підтримки», прихильники ДХЦ 8 листоп. 1927 влилися до УАПЦ і пройшли шлях сталінських (див. Й.*Сталін*) репресій.

О.Н. Саган.

ДЛУ́ГОШ Ян (Іоанн; 1415—19.05.1480) — польс. історик, церк. діяч, дипломат. Н. в м. Бжезниця (Польща). 1428 навч. у Краківському ун-ті, потім був писарем і кер. канцелярії краківського єпископа З.Олесницького, напередодні смерті призначений львів. катол. архієпископом. Гол. праця — історія Польщі в 12 книгах (лат. мовою), доведена до 1480. Д. поєднав риси середньовічних хронік з елементами гуманістичної (див. *Відродження*) *історіографії*. Для написання історії Польс. королівства Д. використав також рус. літописні пам'ятки, в т. ч. такі, що не дійшли до наших днів (імовірно, Київ. літописний звід 11 ст. у перемишльській обробці бл. 1100 і Перемишльський єпископський звід, бл. 1225—40). Праця містить численні відомості з історії України. Вперше надрукована (книги 1—4) у Добромильській друкарні Я.*Шелігою* коштом Я.-Щ.*Гербурта*.

П. у м. Краків (Польща).

Літ.: *Перфецький Є.* Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Я.Длугоша. Львів, 1927—28 (відбитки з «ЗНТШ», 1927, т. 147; 1928, т. 149); *Щавелева Н.И.* Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (книги I—VI). Текст, перевод, комментарий. М., 2004.

Я.Д. Ісаєвич.

ДМИТЕ́РКО Любомир Дмитрович (18(05).03.1911—02.10.1985) — поет, прозаїк, драматург, літ. критик, громад. діяч. Чл. літ. спілки «Західна Україна», Спілки письменників СРСР (1935). Н. в м. Винники (нині місто підпорядковане Львів. міськ. раді) в сім'ї сільс. вчителя. Навч. в Кам'янець-Подільському ін-ті нар. освіти. 1930 вчився на сценарних курсах при Київ. кіноін-ті. Перші збірки Д. «Іду!», «Вітер зі Сходу» (1930), «Товтри» (1931) були піддані критиці за «ідеологічну невитриманість». Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — кореспондент фронтової газети, мав військ. нагороди. У повоєнні роки працював ред. на Київ. кіностудії ім. О.Довженка. У складі делегації УРСР брав участь у роботі сесій *Генеральної асамблеї Організації Об'єднаних Націй* (1958, 1962). Багато років був заст. голови Федерації футболу УРСР. Як один із кер. Спілки письменників України на поч. 1950-х рр. брав участь у рад. офіціозних викривальних кампаніях. 1962—85 — гол. ред. ж. «Вітчизна», де опублікував «Собор» О.*Гончара*, «Мальви» Р.*Іваничука*, «Південний комфронт» П.*Загребельного* та ін. Автор понад 50 поетичних збірок, романів: «Розлука» (1957), «Міст через прірву» (1966), «Останні кілометри» та ін.; п'єс: «Генерал Ватутін» (1948), «Навіки разом» (1950), «Вогневі рубежі» (1984), поставлених у багатьох театрах України; книжок, статей і нарисів про укр. літ. рад. доби. Окремі тв. Д. перекладено рос., грузин., литов., нім., польс., румун., угор., чеською і, найбільше, болг. (бл. 20 перекладів) мовами.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1979).

П. у м. *Київ.* 1986 на будинку, де жив Д., встановлено меморіальну дошку.

Тв.: Твори, т. 1—4. К., 1981—82; Рос. пер.: Песня о мужестве. М., 1943; Планета в теплых ладонях. М., 1966; Последние километры. М., 1975.

Літ.: *Гальченко В.* Нова вистава у Харкові «Шляхи людські». «Визвольний шлях» (Лондон), 1955, кн. 8; *Дубина Н.* Щедрое дарование. «Радуга», 1971, № 3; Від заповітного порога... «Жовтень», 1981, № 3; *Гужва В.* І як пісня, молодий... «Українська мова і література в школі», 1981, № 3; *Талабан В.* Слово письменника. «Прапор комунізму», 1983, 20 лют.; Любомир Дмитрович Дмитерко. «Вітчизна», 1985, № 11; Слово прощання. Там само; Незакінчена розмова: Спогади, літературна спадщина. К., 1987; *Палийчук В.* Всегда в пути... «Радуга», 1987, № 6; Письменники Радянської України. 1917—1987. Біобібліографічний довідник. К., 1988; *Кравців Б.* Недоля українського синонімічного словника. В кн.: *Кравців Б.* Зібрані твори, т. 3. Публічна проза. К., 1994; *Єфімов Л.* Любомир Дмитерко в житті і бронзі. «Вітчизна», 1996, № 3/4; *Рубльов О.С.* Невідомі документи до біографії Л.Д.Дмитерка за матеріалами слідчої справи 1933 р. «Український археографічний щорічник. Нова серія», 1999, вип. 3/4; *Єфімов Л.* Любомир Дмитерко в житті і бронзі. «Дзеркало тижня», 2001, 17—23 берез.

Г.П. Герасимова.

ДМИТРА́ШКИ-РА́ЙЧІ (Думитрашки) — козац.-старшинський, згодом дворянський рід в Україні 2-ї пол. 17—19 ст. Засн. роду — **Родіон** (Райча, Райче) **Григорович** Дмитрашко, виходець із придунайських князівств, 1665 прибув на Брацлавщину з п'ятисотенним «товариством хоругвей волоских». Від осені 1667 — переяслав. полковник, визнавав гетьманство П.*Дорошенка*, за що за наказом Д.*Многогрішного* його закували в ланцюги й тримали в *Батурині.* Після арешту Д.Многогрішного (берез. 1672) — він знову переяслав. полковник. 1673 нобілітований польс. сеймом і королем у шляхетство (див. *Нобілітація*), зарахований до герба «Сас». Навесні 1674 — *гетьман наказний* над 20-тис. козац. корпусом (*Переяславський полк*, *Полтавський полк*, *Миргородський полк*, *Гадяцький полк*, *Лубенський полк*). За участь у змовах проти І.*Самойловича* (1676, 1682) був засуджений до страти (1683), яка не відбулася. Від 1687 — знатний *військовий товариш*, тоді ж брав участь у Крим. поході (див. *Кримські походи 1687, 1689*). Наприкінці 1680—90-х рр. відбудував Красногорський Золотоніський монастир, заснував с. Бакумівка і збудував у ньому церкву (на поч. 1690-х рр.).

Марко — племінник Родіона, прибув в Україну разом із дядьком; значний військ. товариш (1688), нобілітований польс. сеймом і королем у шляхетство і зарахований до герба «Сас» (1673). **Дмитро Маркович** — його син, знатний військ. товариш (1707), прибічник І.*Мазепи*, після *Полтавської битви 1709* арештований і засланий до Сибіру, де й помер (між 1711—15). Його сини **Андрій**, **Петро** та **Іван** — *бунчукові товариші* (з 1731).

Василь Олексійович — навчався в Сілезії (істор. область у верхній та середній течії р. Одер) та Празі (нині столиця Чехії), бунчуковий товариш (1731—37), працював у Комісії для «перевода и свода книгъ правныхъ» (1735—41), у Лічильній комісії був перекладачем з лат., нім. і сербської мов, березнянський сотник (1789). **Федір Андрійович** — перебував на службі в *Генеральній військовій канцелярії* та *Малоросійській колегії*, *військовий*

Я. Длугош. Гравюра 17 ст.

Л.Д. Дмитерко.

Герб роду Дмитрашків-Райчів.

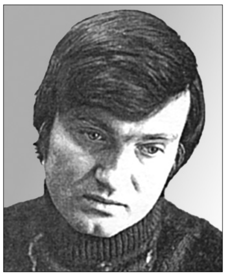
О.М. Дмитренко.

О.О. Дмитрієвський.

канцелярист (1764—65), військовий товариш (1765—82), бунчуковий товариш (з 1782). **Тимофій Іванович** — військовик, поет, автор укр. віршів, опубл. у зб. «Бандура» (К., 1858). **Микола Миколайович** — держ. діяч, поміщик, *предводитель дворянства* Переяслав. пов. Полтав. губ. (1892). Чимало вихідців із роду Д.-Р. перебували на військ. службі в рос. армії, служили чиновниками в урядових і суд. структурах. Рід Д.-Р. перервався на поч. 20 ст.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Панашенко.

ДМИТРЕ́НКО Олексій Максимович (н. 30.03.1940) — письменник, журналіст. Н. в смт *Решетилівка.* 1966 закінчив Київ. ун-т. 1965—75 працював зав. від. публіцистики і нарису газ. «Літературна Україна», 1975—92 — голова редакції «Романи і повісті» вид-ва «Дніпро». 1992—97 — заст. і гол. ред. військ. вид-ва «Варта». Від 1997 працює в газ. «Демократична Україна». Автор тв.: «Бо ти на землі — людина...» (1970), «Весло» (1973), «Без цього — не жити...», «Пам'ять Долини Смерті» (обидва — 1976), «Політ без приземлення» (1986), «Хвіст ящірки» (1991), «Долина смерті» (1995), «Верховіть череватого дуба» (1998, в співавт. з М.Шудрею). Популярність Д. принесла худож.-документальна повість «Аист» (1985, 1987, 1990), присвячена участі вихідців з України в *Афганській війні 1979—1989.*

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1987).

Літ.: Шевченківські лауреати. 1962—2001. Енциклопедичний довідник. К., 2001.

В.В. Головко.

ДМИ́ТРІВКА — с-ще міськ. типу Бахмацького р-ну Черніг. обл. Розташов. на р. Ромен (прит. Сейму, бас. Дніпра), за 32 км від райцентру. Залізнична ст. Рубанка. Нас. 3,4 тис. осіб (1999).

У 12 ст. неподалік сучасної Д. існувало місто під назвою Дмитрів. 1643 Д. (відтоді поселення має саме цю назву) володіли князі *Вишневецькі.* Від 1654 вона ратушне м-ко *Лівобережної України.* На 1866 нас. складало 1362 особи, на 1897 — 2366, на 1917 — 3518. В 1906 на х. Щуча Гребля (нині село) побудований цукровий з-д. 1932—62 — райцентр. Селище міськ. типу від 1958.

Уродженцем Д. є Герой Рад. Союзу П.Яценко.

Археол. пам'ятки: давньорус. курганний могильник.

Літ.: ІМіС УРСР. Чернігівська обл. К., 1972; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. К., 1990.

Я.В. Верменич.

ДМИ́ТРІЄВ Іван Сергійович (1797, за ін. даними, 1804—07.09(26.08).1881) — корабел, військовик. 1814 вступив на службу учнем теслі кораблебудівної команди в *Херсоні*, продовжив навчання підмайстром у місц. адміралтействі, 1821 став унтер-офіцером, 1827 — офіцером корпусу корабельних інженерів. 1833 в ескадрі М.*Лазарєва* порядкував причальними роботами на Босфорі (за домовленістю з осман. урядом для висадки десанту з артилерією), а також виконував креслення суден, за що був відзначений турец. золотою медаллю.

1834—36 у *Миколаєві* керував буд-вом, зокрема, пароплава «Северная Звезда», вітрильника «Стрела», вантажного бота. Вивчав зарубіжний досвід у Великій Британії та США. Від 1839 протягом наступного десятиліття впроваджував спорудження нових кораблів у Миколаїв. адміралтействі (серед них — лінкори «Ягудиил», «Ростислав», «Святослав», «Чесма» та ін. судна). На поч. 1850-х рр. опікувався введенням до ладу 84-гарматного флагмана П.*Нахімова* «Императрица Мария», шхуни «Опыт» і транспорту «Кишинев», протягом 1854—58 — вітрильно-гвинтового 135-гарматного лінкора «Цесаревич» та колісної яхти «Тигр».

У чині полковника 1858 переведений до *Санкт-Петербурга.* Від 1860 — ген.-майор, 1868 — ген.-лейтенант, голова кораблебудівного від-ня Мор. тех. к-ту. Очолив модернізацію рос. флоту, у зв'язку з чим 1873 мав відрядження до чорномор. портів. Розробив концепцію броненосного крейсера. Від 1877 — чл. конф. Мор. акад., від 1880 — корабельний інженер-генерал, чл. адміралтейств-ради.

Нагороджений багатьма орденами, в т. ч. св. Станіслава 1-го ст. (1865), св. Анни 1-го ст. (1870), св. Володимира 2-го класу (1874), Білого Орла (1877).

Літ.: Общий морской список, ч. 10. СПб., 1898; *Ш.* Дмитриев, Иван Сергеевич. В кн.: Русский биографический словарь. СПб., 1905; *Городничев В., Попов В.* Краткий очерк развития кораблестроения. Л., 1954; *Зубов Б.Н.* Развитие кораблестроения на юге России. Калининград, 1990; Словарь биографический морской. СПб., 2001.

П.Г. Усенко.

ДМИ́ТРІЄВ Микола Іванович (1875—1929) — кораблебудівник, чиновник, колезький радник (1913). Навч. в Петерб. технологічному ін-ті. 1908—10 служив на Адміралтейському з-ді. Видав фундаментальну працю «Судостроительные заводы и судостроение в России и за границей» (СПб., 1909, у співавт. з інж. В.Колпичевим).

1911 призначений директором-розпорядником з-ду Рос. суднобудівного т-ва «Руссуд» у *Миколаєві*, керував спорудженням військових кораблів, у т. ч. флагмана Чорноморського флоту «Императрица Мария», дредноутів, крейсерів, есмінців, а також унікального плавального доку вантажопідйомністю 30 тис. т. Був організатором і арбітром змагань з вітрильного спорту. 1915 очолив об'єднання двох великих миколаїв. підпр-в у трест «Наваль—Руссуд» (фактичне злиття сталося 1916).

Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* емігрував до Франції, працював за фахом (зокрема, за рекомендацією вченого О.Крилова — на підпр-ві «Шантьє наваль Франс»), на замовлення рад. уряду побудував два найбільших на той час нафтоналивних танкери — «Советская нефть» і «Нефтесиндикат СССР».

Літ.: *Крылов А.Н.* Мои воспоминания. Л., 1984; *Малярчук А.А.* Верфь на Ингуле. Л., 1989; *Мельников Р.М., Быховский И.А.* Дмитриев Николай Иванович. В кн.: Морской энциклопедический словарь, т. 1. Л., 1991; *Божаткин М.И. и др.* Дмитриев Николай Иванович. В кн.: Николаевцы. Николаев, 1999; Словарь биографический морской. СПб., 2001.

П.Г. Усенко.

ДМИТРІЄ́ВСЬКИЙ Олексій Опанасович (11.03.1856—10.08.1929) — історик-літургіст, знавець грец.

палеографії та книгарства. Чл. Петерб. АН (1903), почесний чл. Київ. (1907), Казанської (1912), Петерб. і Моск. (1914) духовних академій. Чл.-кор. АН СРСР (1923). Н. в м. Астрахань (нині місто в РФ) у родині священика. Закінчив Астраханську духовну семінарію та Астраханську духовну акад. Від 1883 — асистент каф-ри літургіки Київ. духовної акад., від 1896 — проф. Здійснив низку поїздок до Греції, *Стамбула*, Бл. Сходу, країн Зх. Європи, де вивчав давні грец. рукописи. Автор класичних праць з літургіки та описів грец. богослужбової літ. Останні роки життя провів у Петрограді—Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*), викладав у Богословській школі. Особистий архів і колекція рукописів зберігаються в С.-Петербурзі (Б-ка Рос. АН, Рос. нац. б-ка).

П. у м. Ленінград.

Тв.: Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в Церковно-археологический музей при Киевской духовной академии. «Православное обозрение» (Москва), 1885, № 2; Описание рукописей и книг, поступивших в Церковно-археологический музей при Киевской духовной академии из греческой нежинской Михайло-Архангельской церкви. «Труды Киевской духовной академии», 1885, № 4—12 (Апрель — Декабрь). К., 1885; Путешествие по Востоку и его научные результаты. Отчет о заграничной командировке в 1887/88 году. К., 1890.

Літ.: *Медведев И.Р.* Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге. СПб., 1995; *Сенько Н.* Русские церковные деятели — члены Академии наук. СПб., 1995.

Є.К. Чернухін.

ДМИ́ТРІЙ ДОНСЬКО́Й, Дмитрій Іванович Донськой (12.10. 1350—19.05.1389) — вел. кн. моск. (1359) і владимирський (від 1362, з перервами). Канонізований РПЦ як преподобний, день пам'яті вшановується 19 трав. (ст.ст.). Н. в м. *Москва.* Онук вел. кн. моск. та владимирського *Івана Даниловича* Калити, син Івана Івановича Красного (вел. кн. моск. і владимирський 1353—59) та його другої дружини Олександри. Став правителем *Великого князівства Московського* в малолітньому віці: був посаджений на престол моск. *боярами*, які скористалися усобицями в *Золотій Орді* та напругою у відносинах між золотоординськими ханами та великими князями владимирськими, щоб утвердити вел. князем моск. саме Д.Д. За малоліття Дмитрія боярський уряд очолював митрополит Київ., Моск. і всієї Русі Алексій (Бяконт; 1354—78). Цей уряд досить успішно вів боротьбу Вел. князівства Моск. за гегемонію серед ін. рос. князівств, зокрема добився в Золотій Орді ярлика (див. *Ярлики ханські*) для Д.Д. на князювання вел. кн. владимирським. Ця дипломатична перемога була закріплена шлюбом Д.Д. з дочкою попереднього вел. кн. владимирського (1360—63) Дмитрія Костянтиновича — Євдокією (1366). Водночас у самому Моск. князівстві формувався удільний лад: 1364 з благословіння митрополита Алексія було укладено договір між Д.Д. та його братом у перших Володимиром Андрійовичем Хоробрим, який дістав м. Серпухов (нині місто в Моск. обл., РФ), але визнавав себе васалом вел. кн. моск. Від 18 років Д.Д. став повноправним правителем, хоча й прислухався до порад митрополита та бояр. Гол. суперником Москви в той час було Вел. князівство Тверське, очолюване вел. кн. тверським Михаїлом Олександровичем. Із сестрою останнього Іуліанією був одружений вел. кн. литов. *Ольгерд*, котрий підтримував Твер (нині місто в РФ) у його протидії Москві. 1368 Д.Д. зрадницьки захопив кн. Михаїла, але під тиском уряду Золотої Орди змушений був його звільнити. Після цього моск. військо оволоділо с. Городок (нині село у Тверській обл., РФ) на р. Стариця (прит. Волги). Це спричинило війну Моск. князівства з Тверським, яке підтримав Ольгерд. 21 грудня 1368 військо *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) завдало нищівної поразки моск. силам на р. Тростня, після чого обложило Москву, але не змогло її взяти. Під час нової війни проти Твері Д.Д. спочатку взяв гору над нею, розоривши також Смоленське князівство, але потім знову мусив витримувати облогу Москви від військ Ольгерда (6—14 груд. 1370). Після відступу Ольгерда Д.Д. переміг тверського кн. Михаїла, а пізніше уклав мирний договір із ВКЛ (1371), скріплений шлюбом Олени Ольгердівни з Володимиром Андрійовичем. Чергове протистояння Д.Д. та Михаїла, знову підтриманого Ольгердом, завершилося без кровопролиття мирним договором (літо 1372). Через кілька років Д.Д. зібрав велике військо з кількох князівств і взяв Твер (3 верес. 1375), після чого Вел. князівство Тверське було значно послаблене.

Посилення Московського князівства викликало невдоволення адміністрації Золотої Орди і потужні ординські напади (насамперед поразка моск. війська на р. П'яна (прит. Сури, бас. Волги) 1377), які були призупинені перемогою Д.Д. над *мурзою* Бегичем на р. Вожа (прит. Оки, бас. Волги) 11 серп. 1378. Д.Д. виявив себе хорошим дипломатом, про що свідчить уміле використання ним усобиць у ВКЛ по смерті Ольгерда. На боці вел. кн. моск. виступили Андрій та Дмитрій Ольгердовичі, що дало можливість Москві оволодіти м. Переславль-Залеський (нині місто в Ярославській обл., РФ), посилити свої позиції в Сіверщині. Зважаючи на складне становище в РПЦ по смерті митрополита Алексія та невдалу спробу поставити новим митрополитом Михаїла (Митяя), Д.Д. був змушений визнати новим митрополитом *Кипріяна.* Особливо велике значення мала для Д.Д. підтримка з боку святителя Сергія Радонезького, Стефана Махриського (киянина родом), Димитрія Прилуцького, Діонісія та ін., що сприяло консолідації рос. князівств навколо Вел. князівства Моск. в його антиординській боротьбі. До Д.Д. приєдналися й

Дмитрій Донськой. Фреска Архангельського собору Московського Кремля.

Р. Дмовський.

досить значні війська Андрія та Дмитрія Ольгердовичів, кн. Дмитра Михайловича (Коріятовича) *Боброка-Волинського.* Масштабна битва з військами Золотої Орди відбулася 8 верес. 1380 на Куликовому полі (при впадінні р. Непрядва в Дон; див. *Куликовська битва 1380*). У ній перемогу над ординцями хана *Мамая* здобуло військо Дмитрія, прозваного за це Донським. Усупереч поширеній думці, він не показав себе тут як полководець належним чином, навіть виявив слабкодухість. Куликовська битва мала велике міжнар. значення, прискорила звільнення рос. земель від поневолення.

Однак ця перемога не привела до ліквідації золотоординського панування, і вже 1382 хан Тохтамиш, скориставшися зрадою, захопив Москву, оборону якої очолював литов. кн. Остей, і спалив її, як і деякі ін. міста. Ординцями було вбито понад 24 тис. москвичів, не рахуючи втоплених і спалених. Д.Д. зі своїм військом не насмілився виступити проти Тохтамиша і відступив до м. Кострома (нині місто в РФ). Пізніше він змушений був віддати в заложники хану свого сина Василія, якому 1385 вдалося втекти до Молдови, а звідти — в Україну. Того ж року Д.Д. уклав мир з вел. кн. рязанським Олегом Івановичем, який до цього був союзником Тохтамиша (за це Д.Д. спустошив Рязанщину), і віддав свою дочку Софію за його сина Федора. Взимку 1385—86 він завдав тяжкого удару *Новгороду Великому*, але внаслідок *Кревської унії 1385* вплив Москви на зх. напрямі послабшав, насамперед у Смоленському князівстві.

Загалом володіння Моск. князівства при Д.Д. розширилися, хоча це й коштувало тяжких людських і матеріальних втрат. 1389 Д.Д. встановив новий (територіальний) принцип формування війська на відміну від попереднього (служилого); дещо обмежив права боярства, сприяв централізації органів влади. Важливим успіхом Д.Д. на шляху зміцнення великокнязівської влади й Моск. д-ви була передача ним по заповіту Владимирського великого князівства як власної «вотчини» синові — вел. кн. моск. Василію Дмитровичу (ін. синам були дані звичайні уділи). Д.Д. був ініціатором буд-ва кам'яних укріплень Моск. Кремля, сприяв буд-ву церков і монастирів.

Літ.: *Кучкин В.А.* Дмитрий Донской. «Вопросы истории», 1995, № 5—6; *Костомаров Н.И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей, т. 1. М., 1998.

Ю.А. Мицик.

ДМИТРÓ (р.н. і р.с. невід.) — ближній боярин галицько-волин. кн. *Данила Галицького.* 1239, напередодні *монголо-татарської навали* на Пд.-Зх. Русь Данило заволодів *Києвом* і поставив там Д. своїм намісником, який очолив оборону міста в листоп.—груд. 1240. Д. так хоробро бився з ворогом, що хан *Батий* зберіг йому, тяжко пораненому, життя, «мужьства ради его» (за *Галицько-Волинським літописом*). Подальша доля невідома.

М.Ф. Котляр.

ДМИТРÓ ДÉДЬКО (Детько, Дятько) (р. н. невід. — після 1349) — галицький боярин. Судячи з прізвиська, був княжим вихователем. Очолив змову проти останнього галицько-волин. кн. *Юрія II* Болеслава (сина мазовецького кн. Тройдена і сестри останніх з династії *Романовичів — Андрія Юрійовича* й *Лева Юрійовича* — Марії), внаслідок якої князя 1340 отруїли бояри в м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*). Зі смерті князя скористався польс. король *Казимир III* Великий, який навесні 1340 вчинив набіг на *Львів* і пограбував його. Однак полякам не вдалося втриматись у Львові й *Галицько-Волинському князівстві.* Нар. рух проти окупантів очолив Д.Д. Казимиру III довелося вернутися в Польщу, а *Галицька земля* майже 10 років залишалася боярською олігархічною республікою під кер-вом Д.Д., який у своїх грамотах називав себе «управителем Руської землі». Тільки 1349 Казимир III, заручившися підтримкою Угорщини, заволодів Галицькою Руссю. Подальша доля Д.Д. невідома.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст. К., 1968.

М.Ф. Котляр.

ДМИТРÓ-КОРИБУ́Т ОЛЬГÉРДОВИЧ (р.н. невід. — після 1404) — князь новгород-сіверський. Вперше згадується в цій якості в літописному оповіданні про події 1382. Можливо, карбував власну монету. Був позбавлений влади через конфлікт із вел. кн. литов. *Вітовтом* (1393), який передав його уділ *Федору Любартовичу.*

Літ.: *Зотов Р.В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. СПб., 1892; *Kuczynski S.M.* Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936; *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К., 1998.

О.В. Русина.

ДМÓВСЬКИЙ (Dmowski) **Роман** (09.08.1864—02.01.1939) — польс. політик. Н. в м. Камйонек поблизу *Варшави.* Навч. у Варшавському ун-ті. Співзасн. Нац. ліги (1893) і Нац. демократ. партії (1896), які пропагували шовіністичні ідеї (див. *Шовінізм*), виступали проти укр. нац.-культ. руху, пропагували антисемітизм. Прибічник співпраці з царським урядом. Був політ. противником Ю.*Пілсудського.* Виступав за поділ укр. земель між Росією і Польщею. Від 1907 — депутат 2-ї та 3-ї Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*). У роки *Першої світової війни* заснував Польський нац. к-т. Представляв Польщу на *Паризькій мирній конференції 1919—1920.* В 1920—30-х рр. опублікував кілька публіцистичних тв., написаних з позицій нац. егоїзму.

П. у населеному пункті Дроздово (поблизу м. Ломжа, Польща).

Ю.П. Ясіновський.

ДНІПРÓ — гол. річка України, третя в Європі після Волги й Дунаю за площею водозбору. Бере початок із болітця Аксенінський Мох на Валдайській височині біля с. Дудкіно Смоленської обл., РФ й впадає в Дніпровський лиман *Чорного моря.* Довжина — 2201 км (в Україні 981 км), пл. бас. — 504 тис. км^2, у т. ч. в Україні 48,2 % заг. її площі. На пн. від *Києва* в Д. несуть води понад 420 річок, найбільші серед яких в Україні — Десна з Сеймом, Тетерів, Ірпінь. На пд. у Д. впадає ще понад 600 річок, гол. — Рось, Сула, Тясьмин, Псел, Ворскла, Оріль, Самара з Вовчою, Інгу-

лець. У верхів'ї швидкість падіння течії Д. — 60 см/км, у гирлі — 0,1 см/км. Водні ресурси Д. становлять у маловодний рік бл. 35 км^3, середній річний стік — 53,5 км^3. В давнину річка мала різні назви. Стародавні греки називали її *Борисфеном* (буквально — той, що тече з півночі), римляни і скіфи — Данапріс, Данапер, слов'яни — Дънѣпръ, турки — Узу, Екси, українці — Дніпро-Славута, Славутич. Відомі також назви Луосен і Лорене. Походження назви Д. — «дана», «дна», «дон» — «глибока». Отже, слово «дніпро», очевидно, означає «глибока річка», за ін. варіантом — «західна річка». За В.*Далем*, «славутин» (славутина) означає «гарна, мальована місцевість». Звідси й поетична назва Дніпра — Славута, Славутич.

Уздовж Д. у різні часи існували найдавніші на тер. України культ. центри. Дніпром проходив *шлях «із варягів у греки»*, він з'єднував Варязьке (Балтійське) м. з Понтом Евксінським (Чорним м.) і мав велике значення для розвитку торгівлі країн Скандинавії і Прибалтики з *Візантією.* За порогами Дніпра (див. *Дніпрові пороги*) в серед. 16 ст. була заснована найдавніша *січ* на о-ві Мала Хортиця (о-ві Байда; див. *Хортиця*). Тепер від гирла Прип'яті до м. *Нова Каховка* Д. перетворився на каскад штучних водосховищ (Київ., Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське, Дніпровське, Каховське), при цьому із землекористування було вилучено 700 тис. га родючих земель. Д. судноплавний від м. Дорогобуж (нині місто Смоленської обл., РФ) до гирла — на відтинку 2075 км. Каналами сполучений з бас. Зх. Двіни — Березинською водною системою; з Німаном — Дніпровсько-Німанським каналом; з бас. Зх. Бугу — *Дніпровсько-Бузьким каналом.* Гідроресурси Д. становлять 10 млрд кВт/г — на ньому працюють 6 потужних ГЕС (усі на тер. України), перша з яких — Дніпрогес, побудована 1927—32. Водами Д. в Україні живляться 53 зрошувальні системи. Нар. госп-во і нас. України щорічно використовують бл. 15 млрд м^3 води із бас. Д.

На Д. розташов. великі міста — Смоленськ (РФ), Могильов (Білорусь), Київ, *Канів*, *Черкаси*, *Кременчук*, *Дніпродзержинськ*, *Дніпропетровськ*, *Запоріжжя*, *Нікополь*, *Херсон.*

Літ.: Каталог річок України. К., 1957; *Янко М.Т.* Топонімічний словник-довідник Української РСР. К., 1973; *Дорогунцов С., Гаца О.* Ріка безсмертя нашого. «Дніпро», 1996, № 11—12; *Янко М.* Топонімічний словник України. К., 1998; Каталог річок і водойм України. Одеса, 2003.

О.Є. Маркова.

«ДНІПРÓ», радіостанція — прифронтова пересувна радіостанція Укр. радіок-ту, що мала статус урядової. Діяла під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Розпочала роботу 1 трав. 1943 у м. Калач Воронезької обл. (нині місто в РФ). Розміщувалася у 10 залізничних вагонах. Пересувалася в прифронтовій смузі з м. Калач до міст *Куп'янськ*, *Харків* і *Київ.* Кореспондентами станції працювали журналісти та письменники А.Шиян, В.Кучер, С.Кушніренко, П.*Козланюк* та ін. Відділ закордонної інформації очолював Я.*Галан.* Нач. радіостанції був Г.Філатов, кер. групи радіомовлення — журналіст О.Сидоренко. Позивним радіостанції була мелодія пісні на слова Т.*Шевченка* «Реве та стогне Дніпр широкий». Від кін. 1943 по 7 січ. 1944 станція базувалася у Харкові, з 19 січ. 1944 — у Києві. До кін. берез. 1944 передачі готувалися й транслювалися із вагонів поїзда. Од квіт. по груд. 1944 працювала як стаціонарна радіостанція респ. радіокомітету.

Радіостанція передавала повідомлення Радінформбюро, інформації ТАРС, статті із центр. й респ. газет, літ. матеріали, репортажі із військ. частин Червоної армії (див. *Радянська армія*) тощо. Її трансляції були призначені для партизанів та нас. окупованої й визволеної тер. УРСР.

О.С. Рубльов.

«ДНІПРÓ», часопис — щомісячний літ.-худож. та громад.-політ. журнал. Заснований ЦК ЛКСМУ 1927 у *Харкові.* Спочатку мав назву «Молодняк». Навколо нього гуртувалися переважно початкуючі поети, прозаїки, представники різних мистецько-худож. напрямів. Редакція надавала перевагу молодим літераторам, тв. яких присвячувалися темі револ. боротьби, розбудові *СРСР*, новій соціаліст. етиці, моралі.

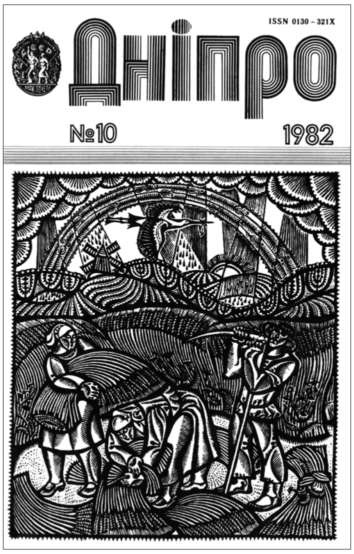

Журнал «Дніпро». Обкладинка.

Від 1935 «Молодняк» виходить у *Києві.* Часопис неодноразово піддавався суворим критичним нападам за начебто недостатню ідейно-політ. спрямованість творів, що вміщувалися на його шпальтах. Деякі працівники та автори видання були репресовані, вживалися заходи щодо докорінної політ. переорієнтації журналу — переведення на рейки «соціалістичного реалізму і пролетарської, більшовицької культури».

1937 часопис зазнав кардинальних кадрових змін. Йому дано нову назву — «Молодий більшовик».

Від 1944 видання має нинішню назву. В ньому друкувалися тв. укр. письменників, переклади літераторів ін. республік СРСР і соціаліст. країн, літературно-критичні статті.

Урізноманітнюючи форми й методи масової роботи з при-

Фрагмент карти України Г. Левассера де Боплана із зображенням Дніпра.

Дніпрова Чайка.

хильниками часопису, редакція проводила в різних містах і селах України читацькі конф., в яких брали участь відомі письменники, митці, вчені — автори «Д.». Часопис організовував також свої редакції на місцях найцікавіших подій того часу, звідки його кореспонденти привозили актуальні матеріали для публікацій.

При редакції «Д.» діяла літ. студія, заняття в якій вели відомі письменники.

1977 часопис нагороджено орденом «Знак Пошани».

Нині на сторінках журналу публікуються матеріали, присвячені висвітленню історії та духовного й сусп.-політ. життя нашої країни, морально-етичним проблемам.

Б.С. Адамович.

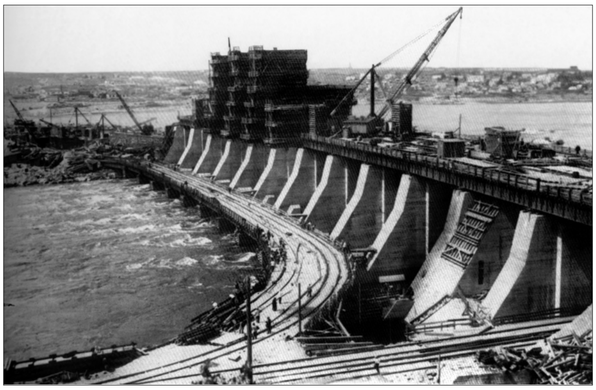

Будівництво греблі Дніпрогесу ім. В. Леніна. Загальний вигляд, 1929.

ДНІПРОБУ́Д — 1) проектна орг-ція, ств. в січ. 1921 в *Москві* на чолі з проф. І.*Александровим*, що здійснювала дослідницькі роботи на місці майбутнього «Дніпрогесу». В постанові Ради праці й оборони (див. *Рада праці і оборони 1920—1937*) від 1 черв. 1921 передбачалися проектування (згідно з планом *ГОЕЛРО*) держ. Дніпровської ГЕС і початок спорудження допоміжної теплової ст. на 10 тис. кВт біля м. Олександрівськ (нині м. *Запоріжжя*). 1 серп. 1921 Рада прийняла постанову про звільнення земель, що підлягали затопленню при спорудженні ГЕС на Дніпрі;

2) буд. орг-ція, ств. 1927 в Україні для спорудження Дніпровської ГЕС (Дніпрогесу) та буд-ва підпр-в на лівому березі Дніпра й нової ч. м. Запоріжжя. 1927—32 Д. очолював О.*Вінтер*. 8 листоп. 1927 відбулося закладання Дніпрогесу. У буд-ві брали участь амер. спеціалісти на чолі з П.Купером. Усі буд. механізми й перше устаткування для гідроспоруд були імпортовані з США. Дніпрогес було відкрито 1 трав. 1932. Гідровузол Дніпровської ГЕС дав можливість затопити *дніпрові пороги* й створити умови для судноплавства по Дніпру від його верхів'я до Чорного м. Перші судна пройшли через дніпровський шлюз у трав. 1933.

1944—50 Д. відбудував Дніпрогес, зруйнований на початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* (див. *Директива РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941*); 1950 його потужність досягла 650 тис. кВт.

1946 колектив Д. відновив зруйновані та спорудив низку нових енергетичних станцій, пром. підпр-в у *Миколаєві* й *Закарпатській Україні*. 1950—56 збудував Каховську ГЕС на Дніпрі, м. *Нова Каховка* і в ньому — кілька підпр-в. 1956—65 споруджував Дніпродзержинську ГЕС на Дніпрі, з 1957 — канал Дніпро—*Кривий Ріг*, 1960—65 — Київ. ГЕС. Д. входив до складу Головгідроенергобуду Мін-ва енергетики й електрифікації СРСР. Від 1963 базується в м. *Канів*.

Літ.: *Олексієнко І.Є.* Дніпрогес імені В.І.Леніна. К., 1977; *Брежнев Л.И.* Возрождение. М., 1978.

О.М. Веселова.

Дніпрогес ім. В. Леніна. Запоріжжя, 1984.

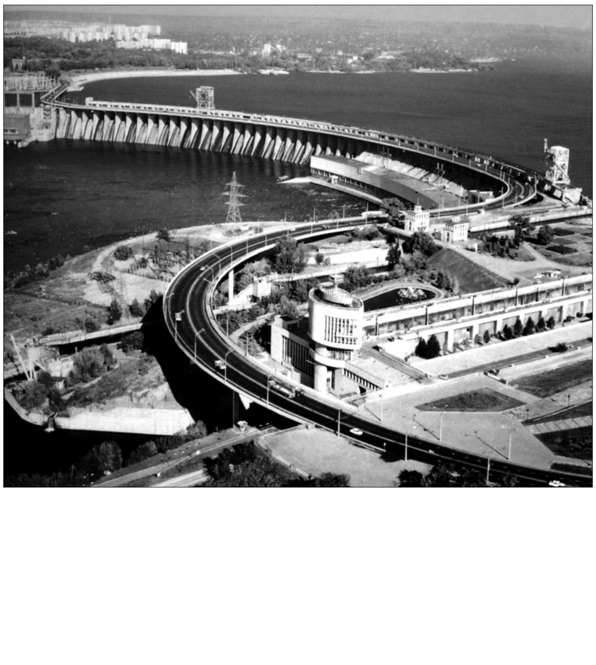

ДНІПРО́ВА ЧА́ЙКА (справжні прізв., ім'я та по батькові — Березина Людмила Олексіївна, в заміжжі — Василевська; 01.11 (20.10).1861—13.03.1927) — письменниця та громад. діячка. Н. в с. Карлівка Ананьївського пов. Херсон. губ. (нині с. Зелений Яр Доманівського р-ну Миколаїв. обл.). Закінчила Одес. г-зію (1879). Від 1884 викладала рос. мову та історію, брала участь у роботі Одес. вчительського з'їзду. Літ. діяльність розпочала 1883, друкувалася в альманахах і часописах, писала реалістичні новели з життя селян та інтелігенції, створені почасти під народницькими (див. *Народництво*) впливами, лібрето до дитячих опер, ліричні етюди в прозі та ін. Цикл модерністських поезій «Морські малюнки» високо оцінений Максимом *Горьким*. Була в дружніх стосунках із М.*Заньковецькою*, Лесею *Українкою*, М.*Лисенком*, М.*Коцюбинським* та ін. Від 1895 — у *Херсоні*. За допомогу політ. в'язням була заарештована. Від верес. 1908 — у *Києві*, брала участь у роботі т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*). Перші оповідання Д.Ч. позначені етнографізмом («Знахарка», 1885), проповіддю реліг. самоочищення людини («Хрестонос», 1896), пізніші відзначалися глибоким психологізмом. У поезії Д.Ч. виявила себе як майстер інтимної та громадян. лірики. Перекладала з рос. та швед. мов.

Епістолярна й рукописна спадщина Д.Ч. зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ, у від. рукописів Ін-ту літ. ім. Т.Шевченка НАН України.

П. в с. Германівка (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.). Похована на *Байковому цвинтарі*.

Тв.: Твори, кн. 1—2. К., 1919—20; Твори, т. 1—2. Х., 1931; Твори. К., 1960; Вірші. В кн.: Тридцять українських поетес. К., 1968; Народні пісні з голосу Дніпрової Чайки та в її записах. К., 1974; Вибрані твори. К., 1987; Епістолярна спадщина Дніпрової Чайки (Листи до Сергія Єфремова). «Слово і час», 1997, № 2.

Літ.: *Русова С.* Наші визначні жінки. Вінніпег, 1945; *Пінчук В.Г.* Дніпрова Чайка як педагог. «Радянська школа», 1970, № 8; *Його ж.* Дніпрова Чайка: Життя і творчість. К., 1984; *Ржепецький Л.* «На славу нову́ю...»: Слова-квіти у вінок пам'яті Дніпрової Чайки. «Слово Просвіти», 1999, № 3 (берез.); *Його ж.* Дніпрова Чайка: відома і невідома. Миколаїв, 2001; *Немченко І.* Поезія Дніпрової Чайки. Херсон, 2002.

Г.П. Герасимова.

ДНІПРО́ВІ ПОРО́ГИ — верхів'я гранітів, гнейсів та ін. порід Укр. кристалічного щита, що виходили (до моменту їх затоплення водами Дніпровського водосховища) на поверхню р. *Дніпро*. Про-

Падалка І. Через пороги. З серії «Дніпрельстан». 1933.

стяглися від Лоцманської Кам'янки (нині с-ще в межах м. *Дніпропетровськ*) до *Запоріжжя* на відтинку 90 км, де Дніпро різко звужується до 300—800 м, а біля Кічкас (нині с-ще в межах м. Запоріжжя) — до 175 м. Крім 9 гол. порогів-гряд (Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець (Ревучий), Вовнигівський, *Будило*, Лишній, Вільний (Гадючий)), над поверхнею Дніпра здіймалося понад 60 скель (забор.); поблизу них налічувалося бл. 60 о-вів. Найбільший поріг — Ненаситець — простягнувся на 2 км; водяні маси тут падали 12-ма потоками з висоти 5 м. Загалом перепади на порожистій ч. Дніпра становили 33,5 м, а швидкість течії сягала 6 м/сек.

Перші відомості про пороги містяться у творах давньогрец. авторів (зокрема, в одній з розповідей про походи аргонавтів). Згадка про пороги є в *Геродота*. За часів *Київської Русі* через Д.п. проходив *шлях «із варягів у греки»*. Назви 7 порогів наведені у творах візантійського імператора *Константина VII* Багрянородного «Про управління імперією», причому подаються «роські» та «словянські» назви (перші етимологізуються з давньосканд. мов, другі мають сх.-слов'ян. походження). Біля Ненаситця 972 загинув у битві з *печенігами* вел. князь київський *Святослав Ігорович*. Пробиті Дніпром «кам'яні гори» згадуються в *«Слові о полку Ігоревім»*.

У порожистій ч. Дніпра в 16 ст. виникла перша *Запорозька Січ*. 1635 за рішенням польс. короля *Владислава IV* Ваза поряд із першим Д.п. (Кодацьким) була споруджена фортеця *Кодак*, поблизу якої виникло поселення дніпровських лоцманів.

У ході інтенсивної колонізації колиш. земель *Вольностей Війська Запорозького низового* царський уряд *Російської імперії*, починаючи з 1785, робив спроби поліпшення судноплавства по Дніпру. Роботи велися з перервами до 1807, але відчутних результатів не дали. 1826 була детально вивчена місцевість та складений план заходів для пробиття каналу. 1833 зроблена перша спроба на Старокодацькому порозі; 1843—54 на всіх порогах уздовж лівого берега було викопано канали й підірвано найбільш небезпечні скелі. Втім, канали виявилися надто вузькими й мілкими, тому невеликі судна продовжували ходити «старим» козац. шляхом — природними прогалинами вздовж скель правого берега. Суцільна плавба пароплавами була неможлива, веслові й вітрильні судна, керовані лоцманами, проходили пороги лише під час повеней. Дніпровські лоцмани мали статус самоуправної одиниці та були приписані до Мін-ва шляхів сполучення.

На поч. 20 ст. проблема Д.п. набула держ. значення — у зв'язку з проектами встановлення прямого сполучення між Балтійським та Чорним морями. Перші проекти шлюзування з'явилися 1905, 1918—19 проектом шлюзів займалася УАН.

За планом *ГОЕЛРО* в р-ні Д.п. 1927 було розпочато буд-во потужної гідроелектростанції,

Кодацький поріг на Дніпрі. Малюнок М.Вебеля, 1849.

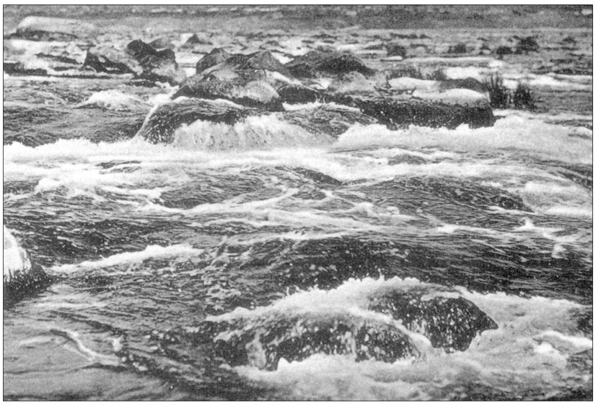

Дніпрові пороги. Ненаситець.

Карта долішнього Дніпра з порогами. З карти України Я. Сандрарта 1687 р., на основі карти Г. Левассера де Боплана.

яке тривало до 1932 (див. *Дніпробуд*). Залізобетонна гребля довжиною 760 і висотою 60 м забезпечила підйом рівня води на 37,8 м, а трикамерний шлюз довжиною бл. 2 км — прохід значних за розміром суден. У р-ні греблі утворилося велике водосховище. До того, як води Дніпра затопили великі площі, тут працювала під кер-вом нар. комісара освіти УСРР М.*Скрипника* Дніпроп. археол. комісія, в якій провідну роль відігравав знавець порогів і минулого краю Д.*Яворницький*. Нині на цій тер. існує Держ. геол. заказник «Дніпрові пороги».

Феномен Д.п. становить великий інтерес для геол. історії. Кристалічні породи, що складають їх, були утворені за архейської та почасти протерозойської ер. Питання про час «прориву» Дніпра через пороги ще остаточно не з'ясоване.

Літ.: *Яворницький Д.І.* Дніпрові пороги: Географічно-історичний нарис. Дніпропетровськ, 1989; *Мицик Ю.А.* Козачий край: Нариси з історії Дніпропетровщини 15—18 ст. Дніпропетровськ, 1997.

Я.В. Верменич.

«ДНІПРО́ВІ ХВИ́ЛІ» — укр. ілюстрований тижневик, виходив 1910—14 у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). Редактори: Д.*Дорошенко* (1910—13), В.*Біднов* (1914). Серед співробітників були Д.*Яворницький*, Л.Біднова, І.Труба та ін. Тижневик висвітлював нац.-культ. життя українців на Катеринославщині, друкував літ. тв., істор. праці. Значну увагу приділяв розвиткові аматорського театру на селі, чим сприяв появі нових театрів. Тижневик завоював симпатію та підтримку широкої укр. громадськості, був найкращим із регіональних укр. видань.

Літ.: *Ігнатенко В.* Бібліографія української преси 1816—1916. Х.—К., 1930.

О.В. Лисенко.

ДНІПРО́ВСЬКА (БРЯ́НСЬКА) ФЛОТИ́ЛІЯ — вітрильно-веслувальне з'єднання рос. флоту, засноване для застосування в *російсько-турецькій війні 1735—1739.* Командували нею контр-адмірал Василь Дмитрієв-Мамонов (лют.—верес. 1737), віце-адмірал Наум Сенявин (верес. 1737—трав. 1738), знову В.Дмитрієв-Мамонов (до січ. 1739), потім — капітан Яків Барш, із берез. 1739 — контр-адмірал.

Спорудження розгорнулося на р. Десна (притока Дніпра) за урядовими указами від 31(20) жовт. 1736 та 15(04) січ. 1737. Розташов. там базове Брянське адміралтейство, яке діяло ще 1724—27 (після чого було законсервованим), відновило спорудження прамів і галер, почало буд-во плашкоутів, а 1737 — дубель-шлюпок, барок, річкових човнів, ін. плавальних засобів, здатних пройти повз *Дніпрові пороги.*

Випроваджена в експедицію окремими загонами протягом першої пол. 1737, флотилія з 350 невеликих кораблів, завантажених військ. знаряддям і провіантом, мала в своєму складі понад 4000 осіб, відряджених допомогти рос. армії Б.-К.*Мініха* штурмувати *Очаків*, але осн. плавальні засоби повільно долали важкий шлях і навіть авангард це зробив аж тоді, коли фортецю було здобуто з суходолу. Призначеного місця дісталися бл. півсотні суден, й деякі з них вогнем своєї мобільної артилерії підтримали атаковані турец. військом берегові укріплення та допомогли піхоті контрударами змусити прибулих туди восени 12 осман. галер повернути назад (одну дубель-шлюпку оттоманська ескадра захопила в полон).

Наприкінці 1737 Н.Сенявин заклав «Запорозьку корабельню», покликану добудовувати приведені з Брянська судна. На поч. 1738 він під Очаковом і *Кінбурном* орудував 254 дубель-шлюпками (озброєні невеликими гарматами-фальконетами, вміщували по сотні військовиків) та кончебасами (на кожному могло розташуватися до 80 осіб), 40 запороз. човнами, 250 *байдаками* (останні значною мірою були використані як матеріал для спорудження казарм). Через епідемію чуми восени того року залишки флотилії (347 бойових одиниць) вимушено відійшли з Дніпровського лиману Чорного м. вгору проти течії, почасти до о-ва *Хортиця*, й забезпечили евакуацію кріпосних гарнізонів, надалі обмежившись окремими пошуковими операціями.

Зокрема, у верес. 1739 дві веслувальні шлюпки та кілька козац. дубів під орудою запороз. полк. Єрпифеєва в Чорному м. атакували четвірку ворожих кончебасів і один із них захопили (ще одного знищив вибух, улаштований його екіпажем, який урятувався втечею, допливши до о-ва *Березань*). Наступного місяця 4 бригантини, 20 дубель-шлюпок, 3 венеційських боти та 7 шлюпок вирушили в рейд до Акермана (нині м. *Білгород-Дністровський*) «задля найбільшої тривоги ворогові й учинення за ним усілякого пошуку».

Загалом під рукою Я.Барша налічувалося 657 суден, у т. ч. 6 галер, 5 прамів, 20 бригантин, 37 «ластових» суден, 224 дубель-шлюпки, 17 кончебасів, 23 венеційські боти, 15 плашкоутів, 84 великі адміралтейські барки, 50 малих адміралтейських барок, 62 козац. човни, 15 ялботів і шхерботів із 1029 мор. чинами та 274 вільними робітниками й козаками. Як бідкався сам нач. Д.(Б.)ф., через незручності стоянки при хортицькому ретраншементі (укріпленні) кораблі зазнавали руйнації («щодня потопали судна по 2 і по 3»). Після укладення *Бєлградського мирного договору 1739* рештки флотилії були розібрані або передані «сухопутним командам», а особовий склад з них переведено до м. *Санкт-Петербург.*

Літ.: Брянская флотилия. В кн.: Энциклопедия военных и морских наук, т. 1. СПб., 1883; *Головизнин К.* Русский флот на Черном море. «Морской сборник», 1885, № 10; 1886, № 1—3; *Байов А.* Русская армия в царствование Анны Иоанновны, ч. 1. СПб., 1906; Боевая летопись русского флота. М., 1948; *Фоменко В.* План Запорозької верфі. «Архіви України», 1969, № 3; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Три столетия Российского флота, XVIII век. СПб., 2003.

П.Г. Усенко.

ДНІПРО́ВСЬКА ВІЙСЬКО́ВА ФЛОТИ́ЛІЯ — 1) формування рад. ВМФ, ств. в берез. 1919 в *Києві* рішенням РВР Республіки. Наприкінці берез. в її складі було 19 бойових і допоміжних суден, зведених у 3 бригади (в серп. сформовано 4-ту бригаду). Від квіт. 1919 Д.в.ф. вела бої із загонами отаманів Д.*Зеленого*, Д.*Струка* та ін., брала участь у приду-

Пам'ятник морякам Дніпровської військової флотилії. Скульптори М.Вронський, О.Скобликов, арх. І.Ланько. 1979.

шенні *Григор'єва повстання 1919*, в обороні Києва під час наступу *Збройних сил Півдня Росії* та військ *Директорії* УНР. У трав. 1919 флотилія була підпорядкована Управлінню військ. сполучень *Українського фронту*, а після його розформування в черв. — *Дванадцятій армії.* 27 серп. 1919 флотилію передано у відання командування Мор. силами РСФРР. До її складу влилася Прип'ятська флотилія. В кін. верес. 1919 флотилію складали 77 суден; бойові кораблі були зведені в 2 дивізіони (1-й у складі 10 канонерських лодок і 2-й — 11 суден). У жовт. 1919 її кораблі вели бої з білогвард. флотилією, яка намагалася висадити десант у тил 58-ї стрілец. д-зії. На поч. трав. 1920 при підході польс. військ до Києва (див. *Польсько-радянська війна 1920*) флотилія була розділена на 3 загони: Березинський, Сожський (Пн. група суден, база в м. Гомель, нині місто в Білорусі) і Пд. (база в Катеринославі, нині м. *Дніпропетровськ*). До її складу входило 40 кораблів і суден, десантний загін і гідроавіазагін, служба зв'язку та ін. підрозділи. 2 черв. 1920 судна Пн. групи флотилії здійснили прорив у р-ні Лоєва (при впадінні р. Сож у Дніпро; нині місто в Білорусі) і забезпечили переправу частин 12-ї армії та успішний наступ на Київ, зайнятий польс. військами. Судна Пд. групи 10 черв. прорвалися через укріплення в р-ні с. Трипілля (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.) й підійшли до Києва. За успішні дії в Київ. наступальній операції 1920 7 кораблів були нагороджені Почесним революц. червоним прапором. Д.в.ф. розформована за наказом РВР РСФРР від 22 груд. 1920. Флотилією командували в різні часи: А.Полупанов, П.Смирнов, Б.Корсак, М.Степанов.

Літ.: *Лисенко А.С.* Днепровская военная флотилия в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны. К., 1971; Киев, т. 2. К., 1983.

О.Й. Щусь.

2) військ. флотилія, що була створена 1931 на базі загону кораблів, який існував з 1925. У 1940 на базі Д.в.ф. утворено *Дунайську військову флотилію* й *Пінську військову флотилію.*

3) Д.в.ф. була знову створена у верес. 1943 на базі кораблів Волзької військ. флотилії. За бойові подвиги у роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* нагороджена орденами Червоного Прапора (1944) і Ушакова 1-го ст. (1945). Після закінчення війни Д.в.ф. розформовано.

ДНІПРО́ВСЬКА ДИВІ́ЗІЯ — військ. з'єднання *Армії Української Народної Республіки*, утворене на поч. 1918 отаманом Д.*Зеленим.* Діяла на тер. сучасної Київ. обл. в р-ні с. Трипілля (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.) та міст *Васильків*, *Біла Церква*, *Фастів.* Від 3 груд. 1918 входила до *Осадного корпусу Січових стрільців*, складалася з 4-х полків (4000 вояків).

У січ. 1919 під впливом більшовицької пропаганди штаб д-зії відмовився виконати наказ про передислокацію в *Галичину* і заявив про визнання рад. влади. На придушення заколоту з *Києва* прибув загін *Січових стрільців* сотника О.*Думіна.* 22 січ. 1919 у бою під *Обуховом* заколотники зазнали поразки й склали зброю. Д.д. було розформовано. В лют. 1919 у р-ні Трипілля—Ржищів (нині місто Київ. обл.) з бійців д-зії отаман Д.Зелений сформував загони, які спочатку підпорядковувалися більшовицькому командуванню, а згодом брали участь в антибільшовицьких сел. повстаннях (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*).

Літ.: Історія Українського війська. Львів, 1992.

Г.П. Савченко.

ДНІПРО́ВСЬКА ЛІ́НІЯ — оборонна лінія для захисту України від турец.-татар. агресії. Створена під час *російсько-турецької війни 1768—1774.* Складалася з системи укріплень, збудованих уздовж пд. кордонів *Російської імперії*, визначених 1742 відповідно до *Бєлградського мирного договору 1739.* Буд-во розпочалося в серп. 1770 на землях *Вольностей Війська Запорозького низового.* Д.л. простяглася більш як на 180 км від Дніпра вздовж берегів річок Кінські Води (нині р. Кінська) і Берда до *Азовського моря.* Складалася з 7 укріплень, на базі яких пізніше виникли міста Олександрівськ (нині м. *Запоріжжя*), Великий Токмак (нині м. *Токмак*), с. Новопетрівка Бердянського р-ну Запоріз. обл., та суцільної укріпленої лінії між верхів'ями річок Кінські Води і Берда довжиною бл. 9 км. Кам'яні фортеці, здебільшого, з'єднувалися високими земляними валами та глибокими ровами. На буд-ві Д.л. працювали десятки тисяч укр. та рос. козаків, місц. селян та прибулих робітників — «лопатників». Укріплення виникли насамперед на місцях великих козац. *зимівників*, де вирощувалася с.-г. продукція, розвивалися ремесла та дрібна торгівля, і це призвело до руйнування уста-

леної економіки Запорожжя. Після приєднання *Кримського ханства* до Рос. імперії 1783 Д.л. в цілому втратила своє стратегічне значення і лише фортеці Олександрівська та Петрівська зберігали свій особливий статус до кін. 18 ст.

Літ.: *Багалій Д.І.* Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Х., 1920; ІМіС УРСР. Запорізька область. К., 1970; Малий словник історії України. К., 1997.

Н.В. Грєхова.

ДНІПРО́ВСЬКА ПОВІ́ТРЯНО-ДЕСА́НТНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943. Проведена з метою сприяння військам *Воронезького фронту* у форсуванні р. Дніпро (див. *Букринський плацдарм 1943*). Планом передбачалося скинути повітряний десант у Букринському вигині, захопити й утримати там плацдарм. Виконання завдання покладалося на 1-шу, 3-тю і 5-ту повітряно-десантні бригади, об'єднані в корпус. Десантування першого ешелону військ.-десантних бригад було здійснено в ніч на 24 верес. за складних метеорологічних умов і сильного зенітного вогню, внаслідок чого багато літаків втратили орієнтування й не змогли викинути десантників у межах визначеного р-ну, через що частина десантників опинилася в розташуванні ворога. Виявилися серйозні прорахунки у тех. підготовці операції. Зв'язок бригад зі штабом фронту було втрачено і подальше десантування припинено. Уцілілі підрозділи десантників вели бої в тилу ворога. 5 жовт. командир 5-ї бригади підполк. П.Сидорчук об'єднав кілька груп у Канівському лісі та встановив зв'язок зі штабом фронту. 5-та бригада у взаємодії з партизанами вела активні бойові дії в тилу ворога. 13 листоп. вона прорвалася на пд. сх. і завдала удару в р-ні сіл Свидівок — Сокирна — Лозівок (нині села Черкас. р-ну Черкас. обл.), який був використаний військами 52-ї армії *Другого Українського фронту*. Десантники активними діями відволікли на себе певну частину сил ворога і завдали йому втрат.

Літ.: Великая Отечественная война 1941—1945. М., 1985.

Т.В. Вронська.

ДНІПРО́ВСЬКИЙ СОЮ́З СПОЖИ́ВЧИХ ТОВАРИ́СТВ, Дніпросоюз — об-ня споживчих кооперативів. Ств. 1917 у *Києві*. Перші союзи такого типу в Україні були організовані в Києві (1908) та *Вінниці* (1910). Але через протидію Моск. союзу споживчих кооперативів (Центросоюзу) 1913 Київ. і Він. союзи були ліквідовані. 1912 у *Харкові* створено «Потребительское общество юга России», поле діяльності якого обмежувалося Харківщиною та Катеринославщиною.

На 3-му Всерос. кооп. з'їзді (1913, Київ) було поставлено питання про утворення укр. центрів споживчої кооперації. Однак лише після проголошення кооп. закону (20 берез. 1917) було засновано такий центр — Д.с.с.т. Наприкінці 1918 до його складу входило до 8 тис. кооперативів і бл. 80 повітових та окружних союзів. Дніпросоюз займався постачанням галантерейних, текстильних та ін. товарів, створив кілька ф-к і друкарню. Організував видання ж. «Кооперативна зоря» та низки укр. книжок, зокрема підручників. Заснував б-ки, читальні, театральні гуртки, кооп. школу. 1920 Дніпросоюз ліквідовано органами рад. влади. Замість нього в Харкові було створено *Всеукраїнську професійну раду*. Вид-во Д.с.с.т. діяло у Відні 1919—21.

О.Б. Кудлай.

ДНІПРО́ВСЬКО-БУ́ЗЬКИЙ КАНА́Л — штучний водний шлях у Білорусі, що сполучає р. Пина (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) з р. Мухавець (прит. Зх. Бугу, бас. Вісли). Пролягає по тер. шести р-нів Брестської обл. (Білорусь), де значну ч. нас. становлять етнічні українці. Заг. довжина — 196 км, з них штучна — 110 км. Канал почали будувати 1775 при польс. королеві *Станіславі-Августі Понятовському*. Введено у дію 1785. Спочатку канал називався Муховецьким, потім — Королівським, з 1846 — Д.-Б.к. 1837—67 були проведені гідротех. роботи з поглиблення каналу. Канал становив зв'язку водних магістралей і сполучав Україну й Білорусь із *Царством Польським* та Балт. морем. Осн. пристані: Кобрин (нині Брестської обл.), Брест-Литовськ (нині Брест). У 19 — на поч. 20 ст. використовувався для вивозу суднами хліба, с.-г. сировини, лісоматеріалів з Мінської та Київ. губ. у *Варшаву*, Гданськ, землі Саксонії, а також для ввозу в Україну цукру, кави, пром. товарів.

Впродовж 1840—70 по Д.-Б.к. щорічно перевозили 10—15 млн *пудів* вантажів, сплавляли ліс. Із введенням у дію залізниць обсяги вантажного судноплавства значно зменшилися, сплав лісу посилився. 1910 перевезено 25,5 млн пудів вантажів, у т.ч. 18,5 млн пудів лісоматеріалів. На поч. 20 ст. через обміління водного шляху регулярного судноплавства не було.

Д.-Б.к. був реконструйований 1940—41. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* канал був зруйнований. Поновлений в повоєн. роки: його поглибили й зменшили кількість шлюзів. Завдяки цьому збільшилася його пропускна спроможність. Нині — це один із найважливіших водних транспортних шляхів Білорусі. На поч. 1990-х рр. мав 10 гідровузлів, 14 водоспадів, 5 земляних загат, 3 перепади.

Літ.: *Жучкевич В.А.* Дороги и водные пути Белоруссии. Минск, 1977.

Г.Г. Єфіменко.

ДНІПРОДЗЕРЖИ́НСЬК (до 1936 — Кам'янське) — місто обласного підпорядкування Дніпроп. обл. Розташов. на обох берегах Дніпра, за 35 км від Дніпропетровська. Залізничний вузол. Нас. 273,7 тис. осіб (2001).

Місцевість, в якій розташов. Д., заселена ще за доби раннього *палеоліту*. За доби *Київської Русі* через тер. сучасного міста проходив водний *шлях «із варягів у греки»*, пізніше тут була переправа через Дніпро. Спустошена татаро-монголами місцевість поступово перетворилася на ч. *Дикого поля*. У 16—17 ст. ця тер. ввійшла до складу *Вольностей Війська Запорозького низового*. На серед. 18 ст. тут уже існували поселення Романкове, Карнаухівка та Тритузне. Поряд з ними виник *зимівник* козака Камеона.

Перша згадка про поселення Кам'янське у складі *Кодацької паланки* належить до 1750. Тут мешкали колиш. *козаки*, які стали хліборобами й ремісниками. Після зруйнування *Запорозької Січі* ця тер. увійшла до складу

Слов'янської пров. Саксаганського (Новокодацького) пов. Новоросійської губ. 1784 с-ще було зараховано до розряду казенних (держ.) поселень. Від 1802 перебувало в складі Катериносл. пов. *Катеринославської губернії.*

На поч. 80-х рр. 19 ст., із будвом залізниці, яка проходила поблизу с-ща і з'єднувала Донбас із Криворіжжям, відбувається пром. піднесення Кам'янського. 1887 акціонерне *Південноросійське Дніпровське металургійне товариство* розпочало тут буд-во найбільшого на той час металургійного з-ду. Першу домну запущено 1889. Крім металургійного з-ду, було побудовано багато невеликих підпр-в, майстерень, друкарень. Населення Кам'янського 1896 збільшилося до 19 тис. осіб, а 1917 становило вже 63 тис. осіб.

У 20 ст. з розвитком пром. буд-ва центр Кам'янського стає містом (1917), а його околиці існують як окремі села. 1929 обидві частини поселення були об'єднані, чисельність мешканців становила 45 тис. осіб. Од 1932 — місто у складі Дніпроп. обл. У лют. 1936 перейм. на Д. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 22 серп. 1941 по 25 жовт. 1943 Д. був окупований гітлерівцями.

1970 нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Нині Д. — багатогалузевий індустріальний центр. Провідні галузі пром-сті — металургійна, маш.-буд., коксохім., буд. матеріалів.

Уродженцем міста був партійний і державний діяч доби *СРСР* Л.*Брежнєв.*

Пам'ятка арх-ри — Свято-Миколаївський собор (1894).

Літ.: ІМіС УРСР. Дніпропетровська область. К., 1969; Огонь Прометея. Очерки истории завода им. Дзержинского. Днепропетровск, 1969; Люди і долі Дніпродзержинська. Альманах. Дніпродзержинськь, 2001.

Я.В. Верменич.

ДНІПРО-ДОНЕ́ЦЬКА КУЛЬТУ́РНО-ІСТОРИ́ЧНА СПІЛЬНІСТЬ — група археол. к-р доби *неоліту.* Датується серед. 6 — серед. 3 тис. до н.е. Була розповсюджена у Подніпров'ї, Лівобережжі, в Білорус. та Укр. *Поліссі.* Виникла на місц. мезолітичній основі (див. *Мезоліт*). Відомо бл. 400 поселень та місцезнаходжень, 30 з яких розкопано. Основа госп-ва — рибальство, мисливство, збиральництво, зароджуються скотарство, землеробство. Для даної групи к-р характерні великі родові могильники з випростаними на спині померлими. Виділено три етапи розвитку Д.-д.к.-і.с. Локальні варіанти описав Д.*Телегін*; О.Титова виділила їх в окремі к-ри. Д.-д.к.-і.с. відіграла певну роль у складанні балто-слов'ян. мовного ареалу.

Літ.: *Телегін Д.Я.* Дніпро-Донецька культура. К., 1968; *Телегин Д.Я., Титова Е.Н.* Поселения Днепро-Донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. К., 1998.

О.М. Титова.

Орнаментований глиняний посуд з Микільського могильника дніпро-донецької культурно-історичної спільності.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬК (1787—1797, 1802—1926 — Катеринослав, 1797—1802 — Новоросійськ) — місто обласного підпорядкування, центр *Дніпропетровської області.* Розташов. на обох берегах Дніпра. Залізничний вузол, аеропорт, річковий порт. 1065 тис. жителів (2001).

Тер. Д. була заселена ще за часів *палеоліту.* Місто бере свій початок від фортеці *Кодак* (Старий Кодак), побудованої 1635. У письмових джерелах згадується під 1776. У 80-х рр. 18 ст. царський уряд перетворив комплекс козац. поселень на м. Катеринослав (названий на честь імп. *Катерини II*) з розташуванням тут — навпроти козац. поселення Половиця (між Старим та Новим Кодаком) — центру адміністрації *Катеринославського намісництва.* Офіц. заснування міста на Дніпрі відбулося 9 трав. 1787. У проектуванні й буд-ві брали участь архітектори А.Захаров, І.Старов, В.Стасов. 1797—1802 місто носило назву Новоросійськ і було центром одноіменної губернії. Від 1802 — Катеринослав — центр *Катеринославської губернії.* Відкриття 1873 Катерининської (нині Придніпровської) залізниці перетворило Катеринослав на центр чорної металургії. До кін. 19 ст. в місті було 69 з-дів і ф-к, налічувалося бл. 113 тис. жителів.

У період *революції 1905—1907*, в жовт. 1905, в Катеринославі виникло перше в *Наддніпрянській Україні* культ.-освіт. т-во «Просвіта» (див. *Просвіти*). В його роботі брали участь Д.*Яворницький*, В.*Біднов*, Д.*Дорошенко.* Владу *Української Центральної Ради* в Катеринославі проголошено в листоп. (жовт.) 1917. В ході *громадянської війни в Україні 1917—1921* політ. влада в місті не раз змінювалася, востаннє — 30 груд. 1919, коли містом оволоділи війська Червоної армії (див. *Радянська армія*). 20 берез. 1926 Катеринослав перейм. на Д. на честь Г.*Петровського.* У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації від 25 серп. 1941 до 25 жовт. 1943 знищено 35 тис. місц. жителів і 25 тис. військовополонених.

Нині Д. — один із пром. центрів України. Провідна роль у пром-сті міста належить металургійній, машинобудівній, ракетно-космічній галузям.

У Д. народилися: академіки АН СРСР і АН УРСР В.Каргін, П.*Ширшов*, О.*Бродський*, В.*Корецький*, нар. худож. СРСР В.*Бородай*, двічі Герой Рад. Союзу А.Брощук, О.*Федоров.*

Архіт. пам'ятки: Спасо-Преображенський собор (1830—35, архіт. А.Захаров), палац кн. Г.Потьомкіна (нині Палац к-ри студентів, архіт. І.Старов).

Літ.: Днепропетровск: Архитектурно-исторический очерк. К., 1985;

Дніпропетровськ. Спасо-Преображенський собор.

Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. Днепропетровск, 1996; *Мицик Ю.А.* Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини. XV—XVIII ст. Дніпропетровськ, 1997; Дніпропетровськ: віхи історії. Дніпропетровськ, 2001.

О.Г. Бажан.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця в складі України. Утворена 27 лют. 1932. Розташов. у пд.-сх. ч. України. Межує на пн. з Полтав. та Харків., на сх. — з Донец., на пд. — з Запоріз. та Херсон., на зх. — з Миколаїв. та Кіровогр. областями. Тер. 31,9 тис. км² (5,3 % від тер. України).

Нас. 3567,6 тис. осіб (2001). Міськ. нас. — 83 %. Центр — м. *Дніпропетровськ.* В області — 22 р-ни, 20 міст, 46 с-щ міськ. типу, 288 сільс. рад, 1440 сільс. населених пунктів. Серед населення за національністю переважають українці — 79,3 %, росіяни складають 17,6 % (здебільшого вони сконцентровані в містах — індустріальних центрах), білоруси — 0,8, євреї — 0,4, вірмени — 0,3, азербайджанці — 0,2 %, мешкають тут також ін. національності. Статус істор. населених місць мають міста: Дніпропетровськ, *Дніпродзержинськ*, *Кривий Ріг*, *Нікополь*, *Новомосковськ* і *Павлоград.*

За характером рельєфу Д.о. — хвиляста рівнина, розчленована глибокими долинами річок. На пн. зх. містяться відроги Придніпровської височини (до 192 м), а на пд. сх. — Приазовської височини. Лівобережна частина області зайнята Придніпровською низовиною. Основні корисні копалини — залізна і марганцева руди, кам'яне й буре вугілля, граніти, каолін тощо. Клімат — помірно континентальний, із спекотним і посушливим літом та м'якою, малосніжною зимою. На території області — 145 річок (довжиною понад 10 км кожна), що належать до басейну Дніпра; Дніпродзержинське, Дніпровське й Каховське водосховища.

Тер. Д.о. була заселена за доби *палеоліту*, в 7—6 ст. до н.е. тут був центр скіф. д-ви; пізніше *скіфів* відтіснили на пд. *сармати* й *анти.* В добу *Київської Русі* на тер. Д.о. перетиналася слов'янська колонізація з кочів'ями степових народів — *печенігів, половців.* У 16—18 ст. вся тер. області входила до складу *Вольностей Війська Запорозького низового.* Тут на о-ві Томаківка, а пізніше на Микитиному Розі (див. *Томаківська Січ*, *Микитинська Січ*), з серед. 16 до серед. 17 ст. містився *Кіш Запорозької Січі.* На тер. сучасної Д.о. відбувалася *Жовтоводська битва 1648*, в якій козац. військо на чолі з Б.*Хмельницьким* здобуло першу перемогу в *національній революції 1648—1676.* За *«Вічним миром» 1686* тер. Запорожжя відійшла до Рос. д-ви. 1709 *Чортомлицьку Січ* зруйновано, 1734 засновано *Нову Січ*, після ліквідації якої 1775 її землі ввійшли до складу *Азовської губернії* та *Новоросійської губернії*, об'єднаних 1783 у *Катеринославське наміс-*

ництво. Від 1797 тер. Д.о. входила до складу Новоросійської губ. (з 1802 — Катериносл.).

У 19 ст. з відкриттям залізорудних покладів і буд-вом Катерининської залізниці (1884) спостерігається бурхливий розвиток пром-сті, насамперед металургії та машинобудування. Від 1884 до 1913 нас. губ. зросло з 1400 тис. до 3350 тис. осіб. Найбільшим серед металургійних підпр-в Пд. пром. р-ну був Дніпровський з-д у м. Кам'янське (нині м. Дніпродзержинськ), на якому 1915 працювало 11 тис. робітників.

Від 1923 на тер. сучасної Д.о. існували Катериносл., Криворізька, Павлоградська округи. 1926 Катериносл. округу об'єднали з Павлоградською під назвою Дніпроп. округа. 1932 — створено Д.о. На 1935 в обл. налічувалося 60 р-нів. До 1939 до її складу входила територія сучасних Запоріз. та ч. Кіровогр. областей. Кількість р-нів Д.о. не раз змінювалася (1938 — 51, 1941 — 26, 1946 — 28, 1960 — 22, 1965 — 20, 1991 — 22).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* на окупованій гітлерівцями тер. області діяли підпільні загони, диверсійні групи. Силами підпільників було підготовлене і здійснене *Павлоградське збройне повстання 1943*.

Д.о. — одна з найбільш урбанізованих тер. України. Пром. потенціал області визначають три міські агломерації: Дніпропетровська, Криворізька й Нікопольська. Гол. галузі пром-сті — чорна металургія, машинобудування, хімія та електроенергетика. Область є провідним в Україні виробником марганцевої (100 %) та залізної (до 90 %) руд.

На Дніпропетровщині народилися: теософ та письменниця О.*Блаватська*, перекладач та письменник В.*Підмогильний*, парт. і держ. діячі *СРСР* Л.*Брежнєв* і В.*Щербицький*.

Осн. архіт. пам'ятки: Свято-Миколаївська церква (1913—15), Спасо-Преображенський собор (1830—35), палац кн. Г.Потьомкіна (1786; усі в Дніпропетровську), Свято-Миколаївський собор (1894, Дніпродзержинськ), церква Різдва в Сулицькому (1812—20, Нікополь), Свято-Троїцький собор (1775—80, Новомосковськ); музей прикладного мист-ва петриківського худож. орнаменту (смт *Петриківка*).

Літ.: ІМіС УРСР. Дніпропетровська область. К., 1969; Скарбниця рідного краю. Дніпропетровськ, 1993; Все про Україну, т. 1—2. К., 1998.

Я.В. Верменич.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКА ОКРУ́ГА (до 1926 — Катеринославська) — адм.-територіальна одиниця УСРР. Утворена 1923 у складі *Катеринославської губернії*. Окружний центр — м. Катеринослав (з 1926 — м. *Дніпропетровськ*). Налічувала 12 р-нів. Протягом 1924—30 межі *округи* не раз змінювались. Ліквідована 2 верес. 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Дніпропетровська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й І́МЕНІ Д.ЯВОРНИ́ЦЬКОГО. Бере початок із відкритого у 1849 в Катеринославі (нині *Дніпропетровськ*) за сприяння губернатора А. Фабра та дир. г-зії Я. Грахова Музею старожитностей Катеринославської губернії (Громадського музеуму). Згодом його зібрання увійшло до складу заснованого у 1902 *Катеринославського обласного музею ім. О.М. Поля*. Протягом 1906—12 новоутвореному закладу було передано і колекції приватного музею О.*Поля*. Від 1917 функціонує як Нар. музей, з 1926 — Дніпроп. крайовий історико-археол. музей, од 1935 — Дніпроп. істор. музей. 1940 закладу присвоєно ім'я акад. Д.*Яворницького*, його фундатора і незмінного дир. (1902—1933). У 1940-х рр. фонди музею налічували майже 90 тис. одиниць зберігання. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* ч. музейних фондів було евакуйовано до м. Челкар Актюбінської обл. (Казахстан). 1948 музейне зібр. складало 33 тис. одиниць зберігання. Нині у фондах музею налічується понад 240 тис. пам'яток історії, археології, етнографії, нар. мист-ва, в т. ч. унікальні колекції з історії запороз. *козацтва*, стародруки 16—17 ст., значні нумізматичні й геральдичні збірки, побутові речі, зброя та ін. На правах відділів музею функціонують: діорама «Битва за Дніпро» (відкрита 1975), будинок-музей Д.Яворницького (1933), музей «Літературне Придніпров'я» (1998), Музейний центр О.*Блаватської* та її родини (на стадії створення).

Літ.: Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького. К., 1984; *Капустіна Н.І.* Дніпропетровському історичному музею — 150 років. В кн.: Музей на межі тисячоліть. Дніпропетровськ, 1999; Україна: Скарби музеїв і заповідників. К., б/р.

Н.І. Капустіна.

ДНІПРОПЕТРО́ВСЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т (ДНУ) — освіт., наук., культ. центр Придніпровського регіону. Заснований 1918 за доби *Укра-*

Будинок Катеринославського обласного музею ім. О.М. Поля (нині — Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького). Фото різних років початку 20 ст.

їнської Держави. Першим ректором був відомий біолог В.Карпов. В ун-ті працювали видатні вчені й педагоги: Д.*Яворницький*, М.*Любавський*, В.Пархоменко, М.Злотников, Ф.Тарановський, М.Кабанов, Г.Тимофєєв, М.Лебедєв та ін.

У зв'язку з реорганізацією ВШ 1920 ун-т розформували, а його підрозділи поглинув Вищий ін-т народної освіти. За рішенням РНК УСРР 1933 відновлено ун-ти в *Києві*, *Харкові*, *Одесі* та *Дніпропетровську*. В 1933/34 навч. р. в Дніпроп. ун-ті функціонувало 6 ф-тів: історико-екон., фіз., мат., біол., хім., геол.; пізніше — розпочато підготовку географів і філологів, відкрито заочне від-ня. Виникли наук. підрозділи: ін-ти геології, гідробіології, фізіології, ботанічний сад, біостанція, діяла аспірантура, видавалася наук. та навч. літ. Високу кваліфікацію мав викладацький склад — академіки Д.Яворницький, Л.Писаржевський, О.Динник, Г.Курдюмов, чл.-кор. Д.Свиренко, професори С.Нікольський, В.Ващенко, В.Данилов та ін.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* ун-т евакуювали до м. Чкалов (нині м. Оренбург, РФ), а в Дніпропетровську нім. окупаційна влада відкрила Укр. держ. ун-т, який так і не спромігся налагодити нормальну роботу.

Після війни Дніпроп. ун-т відновив свою діяльність; уже 1944/45 навч. р. в ньому працювало 150 викладачів, навч. понад 6 тис. студентів, готувалися дис., монографії, зб. наук. праць, у т.ч. з українознавства. Викладачі-історики (Д.*Пойда*, В.*Борщевський*, І.Балясний) підготували й опублікували праці, присвячені дослідженням із краєзнавства та соціальним і революц. рухам. 1960 вийшла монографія Д.Пойди «Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период», якою був започаткований аграрний напрям істор. напрацювань ун-ту. Монографія В.Борщевського «Робітники Катеринослава в дні Жовтня» (1961) стала узагальненням досліджень з істор.-революц. тематики.

1951 Дніпроп. ун-т очолив біолог проф. Г.Мельников. Того ж року відкрито фіз.-тех. ф-т, співробітники якого зробили помітний внесок у розвиток ракетно-косміч. галузі України; серед його випускників — академіки Ю.Семенов, С.Конюков, В.Пилипенко, А.Недайвода, О.Негода. Цей ф-т закінчив 1962 Л.*Кучма*. За наступні десятиріччя, коли ректорами були академіки В.Моссаковський і В.Прісняков, ун-т посів почесне місце серед вузів УРСР та *СРСР* за рівнем підготовки висококваліфікованих фахівців і наук. досліджень, здобув міжнар. визнання. В ун-ті склалися відомі наук. шк. з ракетно-косміч. техніки, механіки, математики, теплотехніки, фізики, радіофізики, радіоелектроніки, а також степового лісівництва, мовознавства, літературознавства, *історіографії* тощо.

У галузі істор. науки — це, зокрема, такі напрями, як джерелознавство історії України (М.Ковальський, Г.Швидько, С.Плохій, Ю.Мицик, В.Підгаєцький, І.Стороженко та ін.), історія історичної та сусп. думки України (В.Шевцов, І.Колесник, А.Болебрух, О.Удод, В.Воронов), археологія та етнографія України (І.Ковальова, В.Ромашко, З.Маріна, Д.Тесленко), германістика (А.Зав'ялов, М.Мартинов, С.Бобильова, Л.Тутик). Розробляються також проблеми нової і новітньої історії України (В.Іваненко, В.Якунін, С.Світленко, О.Журба).

Нині в ДНУ функціонує 18 ф-тів, навчається понад 13 тис. студентів.

А.Г. Болебрух.

ДНІСТÉР, Дністро — ріка на пд. зх. України та в Молдові. Частково по Д. проходить кордон між Україною та Молдовою. Річка бере початок на пн.-сх. схилах Карпатських гір (див. *Карпати*) поблизу с. Вовче Турківського р-ну Львів. обл. на висоті бл. 1000 м (над рівнем моря) і впадає в Дністровський лиман *Чорного моря*. Довжина — 1362 км, у межах 7 областей України — 925 км, пл. бас. — 72,1 тис. км^2. У бас. Д. — понад 550 річок. Гол. з них — праві притоки: Стрий, Свіча, Лімниця, Бистриця, Реут, ліві притоки: Золота Липа, Стрипа, Серет, Збруч, Смотрич, Ушиця і Мурафа. Середня швидкість стоку води в гирлі становить 330 м^3/с, сумарний річний стік — бл. 10 км^3.

Походження назви ріки остаточно не з'ясовано. *Геродот* і *Страбон* називали її *Тірас*, у римлян вона — Данастріс, Данаструс, у турків — Турла, у румун — Ніструл, у давній Русі — Дънѣстръ. С.*Соболевський* та ін. виводять гідронім із сарматсько-скіф. слів «дон», «дана», «дна» — вода, річка та «астер, аструс» — південний, «Південна річка» (річка, що тече на пд.). Річка відома як водний шлях із Прикарпаття до Чорного м. ще стародавнім грекам, що мали в її гирлі колонії *Тіра* і *Ніконій*. Д. мав велике госп.-політ. і культ. значення в *Київській Русі* і *Галицько-Волинському князівстві*. Після *монголо-татарської навали* Дністровий шлях занепав. Од поч. 16 ст. Д. став кордоном *Корони Польської* і *Османської імперії*. Після поділу Польщі (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) та приєднання Бессарабії (1812) до *Російської імперії* більша ч. верхньої течії Д. опинилася в межах Австрійс. імперії, а решта — в межах Рос. імперії. Після 1884—94 по Д. налагоджено регулярне судноплавство — від м. Сороки до м. Дубоссари і нижче. Водні ресурси Д. використовуються для зрошення та водопостачання. На берегах Д. розташов. міста *Галич*, *Заліщики*, *Хотин*, *Могилів-Подільський* (усі міста в Україні), Сороки, Рибниця, Дубоссари, Бендери, Тирасполь (усі міста в Молдові).

Літ.: Каталог річок України. К., 1957; *Янко М.Т.* Топонімічний словник-довідник Української РСР. К., 1973; *Ланько А.І. та ін.* Фізична географія Української РСР. К., 1982; *Янко М.* Топонімічний словник України. К., 1998; Каталог річок і водойм України. Одеса, 2003.

О.Є. Маркова.

«ДНІСТÉР» — укр. страхове т-во у *Львові*. Засноване 1892. Завдяки енергійній діяльності дир. Я.Кулачковського (1893—1909) перетворилося на одну з найповажніших страхових компаній *Галичини*. Успішно розвивалося також у 1920—30-х рр. Незважаючи на заборону польс. влади поширювати діяльність т-ва поза межі Галичини, а також на позбавлення його (1935) концесій на страхування нерухомого майна від вогню, т-во залишалося серед найдієвіших підприємницьких ін-

ституцій краю. Від 1894 при «Д.» існувало «Товариство взаємного кредиту», що 1896 трансформувалося в «Краєвий союз кредитовий». «Д.» провадив меценатську діяльність. Тільки за перші 25 років свого існування на громад. потреби витратив понад 500 тис. *крон.* 1939 ліквідовано органами рад. влади.

Окремий фонд «Д.» є в ЦДІА України у Львові. Будинок «Д.» на розі вулиць Руської й Підвальної вважається шедевром укр. архіт. модерну.

Літ.: Ювілейна книга Товариства взаємних забезпечень «Дністер» зладжена для звеличення 25-тих роковин єствовання сего товариства (15.IX.1892—5.IX.1917). Львів, 1918.

І.П. Чорновол.

ДНІСТРЯ́НСЬКИЙ Станіслав Северинович (13.11.1870—05.05. 1935) — учений-правознавець, громад. і освіт. діяч. Д-р права (1894), акад. ВУАН (1927). Н. в м. *Тернопіль.* Закінчив Віденський ун-т, продовжив освіту в ун-тах Лейпцига та Берліна (обидва — в Німеччині). 1898—1918 викладав у Львів. ун-ті (спершу як доц., згодом як проф.). З його ініціативи засновано Т-во укр. правників (1909), проведено у *Львові* 1-й з'їзд укр. правників (1914). 1907—18 — депутат австрійс. парламенту від Укр. нац.-демократ. партії. Розробив проект *Конституції Західноукраїнської Народної Республіки.* Від 1918 — на еміграції. Співзасн. *Українського вільного університету* (у *Відні*, пізніше в Празі, *Чехословаччина*). Проф., декан, ректор, проректор цього ун-ту. Автор праць і підручників із приватного права, держ. права та *звичаєвого права.* Підтримував ідеї соціальної зумовленості правових інститутів і пріоритету нації над д-вою.

П. у м. *Ужгород.*

Літ.: Академік Станіслав Дністрянський. 1870—1935. Біобібліографія. К., 1992; *Возьний В.І.* Основоположник українського правознавства. «Вісник НАН України», 1995, № 11—12; *Стецюк П.Б.* Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. Львів, 1999.

Я.Д. Ісаєвич.

ДОБЖИ́НСЬКИХ РИ́ЦАРІВ О́РДЕН. За свідченням польс. історика 15 ст. Я.*Длугоша*, виник 1228, коли кн. *Конрад I Мазовецький* для боротьби з *пруссами*, які спустошували Хелминську і Любавську землі, запросив до свого князівства рицарів-хрестоносців або тевтонів і віддав їм замок Добжинь. Буллою від 19 квіт. 1235 рим. папа Григорій IV об'єднав добжинців із хрестоносцями *Тевтонського ордену.* Однак не всі добжинці підкорилися папі, й ч. рицарів залишилася в Добжині, зберігши власну війсь.-реліг. орг-цію. Своєю грамотою від 3 берез. 1237 Конрад I дарував орденові м. *Дорогичин*, яке належало до *Волинського князівства*, разом із землями між річками Зх. Буг (прит. Вісли) і Нур (нині р. Нужець, прит. Зх. Бугу). В берез. 1238 *Данило Галицький* стрімким маршем підійшов до Дорогичина і взяв його штурмом, повернувши тим самим до складу Волин. князівства. До полону потрапило чимало рицарів на чолі з магістром Бруно.

М.Ф. Котляр.

«ДО́БОША СПРА́ВА» 1972 — операція органів КДБ УРСР з метою «викриття інтенсивних контактів націоналістичного підпілля в Україні з закордонними українськими центрами та організаціями». В її реалізації особливу роль відіграв бельг. студент Я.Добош. За дорученням Закордонної частини ОУН у Бельгії, Спілки укр. молоді та редакції ж. «Авангард» Я.Добош намагався зібрати й вивезти з *СРСР* окремі екземпляри укр. *«самвидаву»*, в т.ч. фотокопії примірників нелегального час. *«Український вісник»*. Проте завдання він не виконав, оскільки був заарештований.

Затримання Я.Добоша, що відбулося 4 січ. 1972 у м. *Чоп*, послужило, так би мовити, точкою відліку в проведенні масштабної операції, спрямованої проти дисидентів (див. *Дисидентські (опозиційні) рухи 1960—1980-х років в Україні).* Уже через тиждень після цього затримання почались арешти осіб, яким інкримінували співпрацю з «емісаром закордонного націоналістичного центру» та передачу йому «шпигунської інформації». Всього в січ. 1972 у «справі Добоша» заарештовано бл. 20 осіб, причетних до виготовлення та розповсюдження «Українського вісника». Це були активісти опозиційного руху: В.*Чорновіл*, І.Гель, І.Стасів-Калинець, І.*Світличний*, Є.*Сверстюк*, З.Франко, В.*Стус* та ін.

Згодом органи КДБ зініціювали Указ Президії ВР СРСР від 2 черв. 1972 про звільнення Я.Добоша від кримінальної відповідальності та видворення його за межі СРСР. На прес-конф. в Бельгії для зх. журналістів Я.Добош розкрив механізм фабрикації кримінальних справ проти нього та укр. дисидентів і відмовився від своїх попередніх «свідчень».

Літ.: *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х—1980-х років. К., 1995; *Данилюк Ю.З., Бажан О.Г.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х—80-ті рр. XX ст.). К., 2000.

О.Г. Бажан.

«ДО́БРА НОВИНА́» — газета, неперіодичний друкований орган *Української соціалістичної партії* (УСП). Видавалася у *Львові* протягом 1900—03. Всього вийшло 7 номерів. Перші два номери підготував і відредагував лідер УСП Б.*Ярошевський.* 1903, після короткочасного злиття *Революційної української партії* з УСП, вийшли два подвійні (3—4 і 5—6) номери, які редагувала редколегія і які призначалися для міськ. пролетаріату. Наприкінці 1903, уже після розриву РУП з УСП, вийшов останній, сьомий номер «Д.н.», підготовлений Б.Ярошевським.

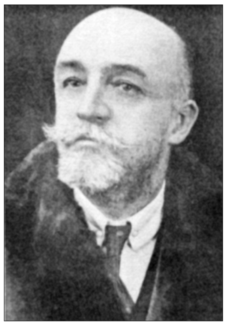

С.С. Дністрянський. Портрет худож. М. Івасюка.

Будинок товариства «Дністер» у Львові. Фото 1930-х рр.

Г.М. Добров.

Літ.: Газета «Добра новина» (Львів), 1903, № 3—4, 5—6; *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні, т. 1. К., 1926.

Ю.П. Лавров.

ДОБРАНИ́ЧІВКА, археологічна пам'ятка — поселення доби *палеоліту пізнього.* Розташов. на тер. с. Добраничівка Яготинського р-ну Київ. обл., на лівому березі р. Супій (прит. Дніпра). Відкрита 1953 І.*Шовкоплясом.* Культ. шар залягав у лесі на глибині 1,5—2,5 м. Розкрито чотири госп.-побутових комплекси, що складалися зі стаціонарних округлих жител з мамонтових кісток, ямсховищ, внутр. і зовн. вогнищ та вироб. центрів. Комплекс крем'яних знарядь характеризувався різцями кутового і бокового типів, кінцевими скребачками скорочених пропорцій, їх подвійними зразками, проколками, а також різноманітними мікролітами із затупленим краєм — ланцетоподібними вістрями, прямокутниками тощо. Кістяні знаряддя представлені проколками та молотками з рога пн. оленя, знахідки мист-ва — унікальною стилізованою жін. фігуркою із середньодніпровського бурштину, рештки фауни — кістками мамонта й пн. оленя, а також бізона, вівцебика, ведмедя, вовка, лисиці, зайця та ін. Згідно з попередніми радіокарбоновими датами, вік пам'ятки визначається бл. 13 тис. років. Комплекс пам'ятки пов'язується з епіграветською культурною традицією, яка представлена аналогічними пам'ятками в с. Гінці Лубенського р-ну Полтав. обл., с. Межиріч (див. *Межиріч*), м. *Фастів* і Семенівкою I—III.

Літ.: *Шовкопляс И.Г.* Добраничевская палеолитическая стоянка. «Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР», 1955, № 59; *Гладких М.И.* Каменный инвентарь Добраничевской стоянки. Там само; *Шовкопляс И.Г.* Добраничевская стоянка на Киевщине (некоторые итоги исследования). «Материалы и исследования по археологии», 1972, № 185.

Д.Ю. Нужний.

ДОБРИ́НЯ (р.н. і р.с. невід.) — дядько *Володимира Святославича,* його вихователь і сподвижник. *«Повість временних літ»* розповідає, що матір'ю Володимира була *Малуша* — ключниця (див. *Ключник*) його бабусі по батькові, вел. кн. київ. *Ольги.* Вона доводилася Д. сестрою, а їхнім батьком був Малк Любечанин, якого деякі літописознавці пов'язують з древлянським кн. *Малом*, який убив вел. кн. київ. *Ігоря* Старого (див. *Древлян повстання 944—945*) і наступного року сватався до Ольги. 970 *Святослав Ігорович* посадив свого позашлюбного, ще малого сина Володимира в *Новгороді Великому*, куди з ним поїхав правити Д. За *Лаврентіївським літописом* (під 1128), Д. 978 сватав полоцьку князівну *Рогнеду* для Володимира, але дістав відмову, розлютився, захопив Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь), полонив Рогнеду і її батька полоцького кн. Рогволода й привів до свого князя. 980 Володимир призначив Д. *посадником* у Новгороді Великому, де той поставив ідол *Перуна.* 985 Д. був при Володимирі, коли той здійснив переможний похід на *болгар волзьких.* Пізні літописи (Никонівський та ін.) свідчать, що після *хрещення Київської Русі* Д. в Новгороді скинув ідол Перуна і насильно охрестив новгородців (бл. 990).

Д., по батькові Нікітіч, є одним із гол. героїв *билин* Володимирового циклу, де він виступає поряд з Іллею Муромцем серед найповажаніших рус. богатирів. Вчені відзначають, що образ і дії Д. в літописі й билинах за смислом загалом тотожні.

Літ.: *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908; *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963.

М.Ф. Котляр.

«ДОБРО́БУТ» — всеукр. кооп. скотарсько-молочарське т-во на паях, що існувало 1924—30. Займалося організацією вир-ва та збуту продукції тваринництва. Статут т-ва зареєстровано в лип. 1924 Головкооперкомом при РНК УСРР. Установчі збори відбулися 19 верес. 1924, а засновниками стали: т-во *«Сільський господар»*, Лебединське с.-г. кредитне т-во, Богодухівська районна с.-г. кредитна спілка та Харків. районна кредитна спілка. Керівні органи — правління, наглядова рада, ревізійна комісія. «Д.» мав власні контори в *Києві* та *Одесі*, а також представництва в *Москві* та Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*), здійснював торгівлю через об'єднані представництва укр. кооперації за кордоном. 28—30 трав. 1926 дістав назву «Всеукраїнська спілка скотарсько-молочарської кооперації "Добробут"». Виконував завдання «Сільського господаря», до складу якого входив на правах спілки. В трав. 1930 мав 41 спілку. За постановою Наркомату земельних справ УСРР від 30 берез. 1930 «Д.» було об'єднано з Укрколгоспцентром.

Літ.: Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Путівник. Х., 1960.

В.І. Марочко.

ДОБРО́В Геннадій Михайлович (09.03.1929—01.04.1989) — учений в галузі історії техніки і наукознавства. Д-р екон. н. (1967), проф., чл.-кор. АН УРСР (1988), чл.-кор. Міжнар. акад. історії науки (1965), акад. Міжнар. акад. гуманітарних і природничих наук (1978).

Н. в м. *Артемівськ* у сім'ї робітника. 1950 закінчив Київ. політех. ін-т (мех.-маш.-буд. ф-т). 1950—53 навч. під кер-вом д-ра тех. н., проф. С.Шухардіна в аспірантурі Ін-ту теплоенергетики АН УРСР. 1953 захистив канд. дис. 1953—55 — н.с. Ін-ту теплоенергетики АН УРСР, 1955—56 — 2-й, згодом 1-й секретар Київ. обкому ЛКСМУ, 1963—70 — ст. н. с., зав. від. історії техніки Ін-ту історії АН УРСР. 1971—76 — заст. дир. Ін-ту кібернетики АН УРСР, 1976—83 — кер. наук. напряму в Міжнар. ін-ті системного аналізу, 1984—86 — заст. дир. Ради із вивчення продуктивних сил УРСР АН УРСР, 1986—89 — кер. Центру досліджень наук.-тех. потенціалу та історії науки АН УРСР.

Серед його учнів — 4 доктори і 42 канд. наук. Нагороджений орденом «Знак Пошани», орденом НДР «Червоний прапор праці» 1-го ст.

П. у м. *Київ.*

Тв.: Век великих надежд. Судьбы научно-технического прогресса XX ст. К., 1964 [у співавт.]; Машинные методы переработки историко-научной информации. М., 1969 [у співавт.]; Потенциал науки. К., 1969 [у співавт.]; Управління наукою. К., 1971; Прогнозирование науки и техники. М., 1977; Научно-технический потенциал. К., 1987; Наука о науке. Начала науковедения. К., 1989; Новий погляд

на історію заснування Академії наук України. «Вісник АН УРСР», 1989, № 4.

Літ.: Геннадій Михайлович Добров. «Вісник АН УРСР», 1989, № 2; Геннадий Михайлович Добров (1929—1989): Библиографический указатель. К., 1990; Академия наук Украинской ССР: История и современность. К., 1990.

Г.С. Брега.

ДОБРОВЕЛИ́ЧКІВКА — с-ще міськ. типу Кіровогр. обл., райцентр. Розташов. на берегах р. Добра (прит. Сухого Ташлика, бас. Пд. Бугу), за 24 км від залізничної ст. Помічна. Нас. 7,1 тис. осіб (1999). Виникла в 2-й пол. 18 ст. У 1780-х рр. — власність поміщика Ревуцького. Увійшла до Ревуцької волості 1795.

Від березня 1923 — райцентр Первомайської округи Одес. губ., а потім Уманської округи. У складі Одес. обл. від 1932, Кіровогр. обл. — від 1939. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Д. була окупована гітлерівцями від 1 черв. 1941 до 17 берез. 1944. Від 1957 — с-ще міськ. типу. На тер. Д. 1970 встановлено пам'ятник землякам, які загинули під час Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45.

Є.М. Скляренко.

ДОБРОВІ́ЛЬНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ ПАТРІО́ТІВ — молодіжна підпільна антифашист. орг-ція. Діяла в лип.—жовт. 1942 в окупованих гітлерівцями в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* с. Новоолексіївка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запоріз. обл. та у Великолепетиському р-ні (нині Херсон. обл.). Керував орг-цією комсомолець М.Тараскін. До її складу входило понад 40 чл., які розповсюджували антифашист. листівки, перешкоджали депортації місцевого нас. до Німеччини, вели усну агітацію, закликаючи до боротьби з окупантами, здійснювали диверсії на комунікаціях ворога. Через недостатню конспірацію орг-цію в листоп. 1942 було розкрито, 10 її чл., у т.ч. й М.Тараскіна, 7 січня 1943 розстріляно.

Н.М. Руденко.

ДОБРОВІ́ЛЬНИЙ ФЛОТ — напівкомерційний-напіввійськовий держ. флот *Російської імперії.* Ств. 1879 на Чорному м. на базі 3-х швидкісних океанських пароплавів («Россия», «Москва» й «Петербург»), які було куплено в Німеччині на добровільно зібрані серед нас. й різних установ 4 млн *рублів* і які використовувалися під час *російсько-турецької війни 1877—1878* як крейсери. 11 квіт. 1878 з метою розвитку сполучення *Одеси* з далекосх. портами Рос. імперії, а також Індії, Японії та Китаю сформовано к-т Д.ф., а 9 трав. 1879 імп. *Олександром II* затверджено статут Д.ф. Флот отримав статус казенного пароплавства, яке підпорядковувалося мор. мін-ву і комплектувалося офіцерами й матросами військ. флоту. Керував ним к-т, що складався з голови і 4-х чл., два з яких призначалися мор. мін-вом, а інші два — фінансовим і контрольним відомствами.

Д.ф. був зобов'язаний щороку здійснювати не менше 7 термінових поштових і вантажно-пасажирських рейсів між Одесою й портами Далекого Сх.: 4 рейси Одеса — Владивосток (нині місто в РФ) — Одеса (807 456 миль) із заходом у порти *Стамбул*, Порт-Саїд (Єгипет), Аден (Ємен), Сінгапур, Хайкоу (Китай), Нагасакі (Японія); 2 рейси Одеса — порт Дуе (нині с-ще міськ. типу Сахалінської обл., РФ) на о-ві Сахалін — Одеса із заходом в усі згадані порти й 1 рейс Одеса—Владивосток—Одеса через Гонконг (нині м. Сянган, Китай). Поступово рейси стали регулярними, невпинно зростали масштаби товароперевезень. Зокрема, 9 берез. 1880 пароплав «Москва» вийшов з Одеси і через 46 діб прибув до Владивостока, перевізши 60 тис. *пудів* вантажу, а 5 квіт. цього року пароплав «Владивосток» із вантажем у 1000 т відплив з Одеси в порт Дуе й Ніколаєвськ-на-Амурі (нині місто Хабаровського краю, РФ). Від 1885 Д.ф. почав отримувати від уряду помильну премію (4,25 руб. за милю), але у розмірі не більше 600 тис. руб., а також йому поверталася вартість мита за прохід його пароплавів через Суецький канал. Істотний вплив на розвиток Д.ф. у 2-й пол. 1880-х рр. мало те, що уряд передав Д.ф. постачання продовольством п-ова Камчатка. У зворотних рейсах з Далекого Сх. до Одеси пароплави Д.ф. транспортували закуплений без посередників у Китаї, Індії й Японії чай, а також брали фрахт у зустрічних портах до Європи. Так, лише протягом 1886—88 було перевезено понад 26 тис. т чаю, а 1889 здійснено 24 рейси на Далекий Сх. і перевезено 7,5 млн пудів вантажів і 22 тис. пасажирів. У більшості портів, куди регулярно заходили судна Д.ф., діяли його представництва або агенти.

Усі прибутки від діяльності Д.ф. направлялися на модернізацію старих і буд-во нових океанських суден, а також у рос. казну. Особливий розквіт діяльності Д.ф. припадає на 90-ті рр. 19 і поч. 20 ст., цьому значною мірою сприяли рейси (з 1891) по лінії Одеса—*Санкт-Петербург*, буд-во Китайс.-Сх. залізниці, для якої протягом 1895—1903 було доставлено з Чорного м. бл. 13 млн пудів залізничних вантажів. Напередодні *Першої світової війни* Д.ф. налічував 40 першокласних пароплавів заг. вантажопідйомністю бл. 100 тис. т. Під час І світ. війни Д.ф. майже не діяв. 6 лют. 1918 декретом РНК РСФРР Д.ф. було націоналізовано, з закінченням громадян. війни флот припинив існування.

Літ.: *Скальковский К.* Русская торговля в Тихом океане. СПб., 1883; Под флагом Родины. Одесса, 1967; *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. К., 1972.

Ю.П. Лавров.

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Георгій Тимофійович (01.06.1928—30.06. 1971) — льотчик-космонавт СРСР, підполковник. Герой Рад. Союзу (1971, посмертно). Н. в м. *Одеса.* Закінчив Одеську спец. школу Військ.-повітряних сил (1946), Чугуївське військ.-авіац. уч-ще (1950) та Червонопрапорну військ.-повітряну акад. (1961).Від 1963 у загоні космонавтів. 6—30 черв. 1971 разом із космонавтами В.Волковим і В.Пацаєвим здійснив політ на косміч. кораблі «Союз-11». У ході виконання програми польоту корабель стикувався з науково-орбітальною станцією «Салют». Під час повернення на Землю Д. разом з ін. членами екіпажу трагічно загинув. Похований у *Москві* на Красній площі біля Кремлівської стіни. В Одесі Д. встановлено пам'ятник.

О.Н. Кубальський.

Г.Т. Добровольський.

П.М. Добровольський.

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Леонід Павлович (21.08, за ін. даними, 26.07.1867—17.09.1929) — історик, києвознавець, педагог. Чл. *Історичного товариства Нестора-літописця*, *Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва*, Київ. відд. Імператорського воєнно-історичного т-ва, *Українського наукового товариства в Києві*. Учень В.*Антоновича*. Н. в с. Кичинці Київ. губ. (нині село Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл.). Після закінчення Київ. ун-ту вчителював у київ. середніх навч. закладах та на Вищих жін. курсах.

У 1920-х рр. — проф. Київ. ін-ту нар. освіти, н.с. ВУАН: чл. *Постійної комісії для складання історично-географічного словника українських земель*, Комісії старого Києва і Правобережжя. Чл. *Всеукраїнського археологічного комітету* (з 1927).

Автор численних праць з історії Києва, зокрема: «Змиевы валы вблизи Киева» (1908), «Забуті межі давньої Київщини» (1908), «К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева» (1912), «Київські укріплення і Золоті ворота» (1926), «З минулого Хотівської околиці м. Києва» (1927), «Київ чи Мерв? До питання про те, чи існувала в XI в. астрономічна обсерваторія в Києві» (1928). Записував та друкував нар. пісні; збирав відомості про декабристів.

Власну б-ку разом із майном заповів б-ці ВУАН.

П. у м. Київ.

Літ.: Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. Л., 1928; Добровольський. [Некролог]. «Україна», 1929, грудень; *Синявський А.* Л.П. Добровольський. [Некролог]. «Вісті ВУАН», 1929, кн. 7—8; *Щербина В.* Леонід Павлович Добровольський як знавець Києва й Київщини. В кн.: Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва, зб. 1. К., 1930; *Проценко Л., Костенко Ю.* Лук'янівське цивільне кладовище: Путівник. К., 1998.

О.В. Юркова.

ДОБРОВО́ЛЬСЬКИЙ Петро Михайлович (28(16).01.1871—03.09(21.08).1910) — історик, краєзнавець, управитель *Чернігівської губернської архівної комісії*. Н. в с. Яриловичі Городнянського пов. Черніг. губ. Закінчив Черніг. духовну семінарію (1894). Служив у Черніг. духовній консисторії (1895—1903). Особистий секретар трьох вікаріїв черніг. єпархії — Євфімія, Михаїла та Філіппа. 1903 служив у Черніг. казенній палаті, звідки звільнився через конфлікт із кер-вом, пов'язаний з питаннями охорони місц. пам'яток старовини. Викладав у церк.-парафіяльних школах на Чернігівщині. Служив у конторі губернської земської лікарні. Гласний (з 1905), секретар (1906—10) Черніг. міськ. думи. Чл. (з 1899), управитель справ (з 1902) Черніг. губернської вченої архів. комісії. Учасник 12-го (*Харків*, 1902) та 13-го (Катеринослав, нині м. *Дніпропетровськ*, 1905) Всерос. археол. з'їздів. Один з організаторів 14-го Всерос. археол. з'їзду в *Чернігові* (1908). Вивчав та публікував документи архівів черніг. установ. Ініціатор створення в Чернігові церковно-співочого благодійного т-ва. Висунув проект об'єднання чотирьох черніг. музеїв (архів. комісії, губернського земства, єпархіального та міськ.) в один. Автор праць з історії Чернігова та Чернігівщини. Опублікував у «Черниговских епархиальных известиях» (1900—05) низку документів, присвячених св. Феодосію Углицькому. В груд. 1909 передав власну б-ку Черніг. губернській вченій архів. комісії. За редакцією Д. підготовлені та видані «Труды черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда» (1908) та «Каталог выставки при XVI Археологическом съезде» (1908).

П. у м. Чернігів.

Тв.: Опись хозяйства Черниговского Елецкого монастыря, составленная святителем Дмитрием Ростовским. «Черниговские епархиальные известия», 1900, № 7; Архив Черниговского Кафедрального Собора. «Труды Черниговской губернской архивной комиссии», 1902, вып. 4; Топографическое описание городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами. Там само, 1902, вып. 4; Сенатский Архив. Там само, 1903, вып. 5; «Черниговские губернские ведомости»: Указатель статей по истории, археологии и этнографии за 1838—1906 гг. Там само, 1907, вып. 7 [у співавт.].

Літ.: П.М. Добровольский (некролог). «Исторический вестник», 1910, № 12; *Верзилов А.* Петр Михайлович Добровольский: Биографический очерк. «Труды Черниговской губернской архивной комиссии», 1911, вып. 8; *Бородіна З.В., Курас Г.М.* П.М. Добровольський — історик і краєзнавець. В кн.: Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: (грудень 1985 р.). Тези доповідей. Чернігів, 1985; *Курас Г.М.* Питання церковного краєзнавства у науковому доробку П.М. Добровольського. В кн.: VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура»: Наукові доповіді та повідомлення, ч. 1. К.—Х., 1997; Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

О.В. Ясь.

ДОБРОВО́ЛЬЧА А́РМІЯ — одне з найбільших білогвард. (див. *Білий рух*) збройних формувань на Пд. Росії 1917—20. Ств. за добровольчим принципом у м. Новочеркаськ (нині місто Ростовської обл., РФ) у листоп.—груд. 1917 ген. від інфантерії М.*Алексєєвим*. Первісна чисельність — 500 осіб. Офіц. назву «Добровольча армія» отримало 7 січ. 1918 (25 груд. 1917), коли його очолив ген. від інфантерії Л.*Корнілов*.

У лют. 1918 під тиском більшовицьких військ Д.а. (4 тис. осіб) залишила Дон і відійшла на *Кубань* — 1-й Кубанський («Льодяний») похід. Під час походу відбулося об'єднання з Кубанською армією, завдяки чому чисельність Д.а. зросла до 6 тис. осіб. Під час штурму 10—13 квіт. 1918 м. Єкатеринодар (нині м. Краснодар, РФ) загинув Л.Корнілов, Д.а. очолив генерал-лейтенант А.*Денікін*, який повернув її знову на Дон, звільнений від більшовиків німецькими військами (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*; *Всевелике Військо Донське*). 23 черв. 1918 розпочався 2-й Кубанський похід (8—9 тис. осіб), у ході якого було захоплено майже весь Пн. Кавказ. У жовт. 1918 чисельність Д.а. становила 40 тис. осіб.

Після організації в січ. 1919 *Збройних сил Півдня Росії* (ЗСПР) Д.а. стала основою для формування Кавказ. Д.а. (команд. — ген.-лейтенант П.*Врангель*) та Кримсько-Азовської Д.а. (команд. — ген.-лейтенант О.Боровський). У трав. 1919 в результаті перегрупування Д.а. було відновлено (команд. — ген.-лейтенант В.*Май-Маєвський*). Основою її стало найбоєздатніше об'єднання ЗСПР — 1-й армійський корпус (команд. — ген.-лейтенант О.*Кутепов*), ядро якого складали

«кольорові (іменні) частини» — Корніловський ударний, Марковський, Дроздовський, Алексєєвський полки. До Д.а. також входили 2-й армійський корпус (команд. — генерал-лейтенант М.Промптов), 5-й кінний корпус (команд. — ген.-лейтенант Я.Юзефович), 3-й Кубанський кінний корпус (команд. — ген.-лейтенант А.Шкуро), із верес. 1919 — Київ. група військ ген.-лейтенанта М.*Бредова.*

На кін. трав. 1919 Д.а. захопила Донбас, а 25 черв. 1919 — *Харків*. У ході заг. наступу на *Москву* восени 1919 Д.а. (50 тис. осіб) окупувала майже всю *Лівобережну Україну*, пд. України й значну ч. *Правобережної України*, в т.ч. *Київ*. Незважаючи на відверто антиукр. політику денікінської адміністрації (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*), уряд *Директорії* УНР намагався порозумітися з командуванням ЗСПР для організації спільних дій проти Червоної армії (див. *Радянська армія*). Але порозуміння досягнуто не було, і 21 верес. 1919 Д.а. розпочала бойові дії проти *Армії Української Народної Республіки*. 24 верес. 1919 Директорія УНР оголосила війну ЗСПР.

У ході контрнаступу червоного *Південного фронту* (11 жовт.— 18 груд. 1919) Д.а. зазнала нищівної поразки. Під час відступу командування перейшло до ген. П.Врангеля. В січ. 1920 Д.а. було реорганізовано в Добровольчий корпус.

Літ.: *Деникин А.И.* Поход на Москву: «Очерки русской смуты». К., 1990; *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських збройних сил. 1917—1921. К., 1995.

А.О. Буравченков.

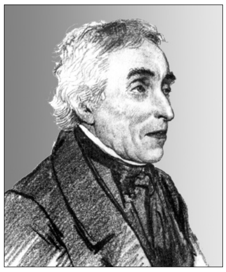
Й. Добровський.

ДОБРО́ВСЬКИЙ (Dobrovský) **Йозеф** (17.08.1753—06.01.1829) — чеський вчений, один з основоположників слов'янознавства. Чл. Королів. т-ва наук у Празі (1784), почесний чл. Петерб. АН (1820). Н. в м. Дьярмат (Угорщина). 1768—76 навч. на філос., згодом на богословському ф-тах Карлового ун-ту в Празі. Найважливіші праці: «Історія чеської мови і літератури» (1792), «Глаголиця» (1807), «Основи старослов'янської мови» (1822), «Кирило і Мефодій — слов'янські апостоли» (1823). Творчість Д. справила відчутний вплив на процес нац. відродження Чехії наприкінці 18—19 ст.

1792 відвідав *Санкт-Петербург,* виявив там давні рукописи та стародруки, дослідив *Ізборник 1973* та *«Слово о полку Ігоревім»*. Брав участь у першому перекладі останнього чеською мовою.

Д. першим у Чехії опублікував окремі відомості про укр. мову та українців. У ж. «Славін» («Slavin» — 1800) вмістив уривок праці Й.-Х.*Енгеля* «Історія України і українських козаків» (1796). 1814 передрукував із віденського ж. «Vaterländische Blätter» (1812, № 27) у ж. «Слованка» («Slovanka») ст. «Русняки на Мараморощі», яка була спрямована на роз'єднання укр. етносу в Австрійс. імперії. В ній твердилося, що нас. *Галичини* розмовляє словац. і польс. мовами. Д., додавши до цієї статті 11 своїх приміток критичного характеру, обґрунтовано розкрив етногр. особливості українців Галичини, *Буковини*, Списького комітату й *Закарпатської України*, підкреслив етнічну спорідненість і єдність нас. цих країв. Критичні зауваження Д. викликали великий інтерес славістів і громадськості Галичини. В цьому ж журналі Д. повідомив про появу «Енеїди» І.*Котляревського* і граматики укр. мови О.*Павловського.*

Після відвідин С.-Петербурга і зустрічей з вихідцем із Закарпаття І.*Орлаєм* Д. захопився письмовими пам'ятками цього краю, старими грамотами й почав вивчати їх. Завдяки дослідженням Д. чеські вчені майже одностайно визнали право українців на нац. незалежність, що дало підстави галицькій інтелігенції відстоювати свої права в Австрійс. імперії. Галицьке відродження 30-х рр. 19 ст., започатковане *«Руською трійцею»*, базувалося на працях чеських *«будителів»*.

Е.Кінан приписує Д. авторство фальсифікації «Слова о полку Ігоревім». Це припущення активно дискутується сьогодні у світовій науці.

Літ.: З історії чехословацько-українських зв'язків. Братислава, 1959; *Грозєнчик В.Й. та ін.* Короткий огляд історії чехословацько-українських зв'язків і відносин. Братислава, 1959; *Wollman S.* Dobrovský a Slovo o pluku Igoreve. «Slavia» (Praha), 1955, r. 24; *Моисеева Г.Н., Кобец М.М.* Йозеф Добровский и Россия: Памятники русской культуры XI—XIII веков в изучении чешского слависта. Л., 1990; *Кінан Е.* Чи міг Ярослав Галицький 1185 року стріляти султанів? В кн.: *Кінан Е.* Російські історичні місця. К., 2003.

Я.І. Дзира, А.Г. Плахонін.

ДОБРОКЛО́НСЬКИЙ Олександр Павлович (10.12.1856—1937) — історик. Д-р церк. історії (1916). Н. в м. *Москва* в сім'ї священика. Закінчив Моск. духовну акад. (1880) і призначений викладачем у Пензенську, а потім Рязанську духовні семінарії. Від груд. 1892 — приват-доц. каф-ри церк. історії Моск. ун-ту. В жовт. 1899 призначений в.о. екстраординарного проф. Новорос. ун-ту в *Одесі* на каф-рі церк. історії. 1912—16 — декан історико-філол. ф-ту цього ун-ту. Протягом 1915—17 кілька разів призначався в.о. ректора Новорос. ун-ту. В квіт. 1919 рішенням органів рад. влади звільнений з ун-ту. Під час перебування військ А.*Денікіна* в Одесі повернувся на своє місце роботи, проте в лют. 1920 знову звільнився. Від 1920 — на еміграції, проживав у Бєлграді (*Югославія*). Був одним із засн. Рос. культ. к-ту. Найбільшу увагу приділяв роботі структурного підрозділу к-ту — Рос. наук. ін-ту, в якому працювали такі діячі рос. еміграції, як П.Струве, М.Лоський, Д.Мережковський та ін. 1936—37 очолював цей ін-т.

П. у м. Бєлград.

Літ.: *Алленов С.Г. и др.* К вопросу о преподавании историографии в университетах дореволюционной России. В кн.: Проблемы истории отечественной исторической науки. Воронеж, 1981; *Косик В.И.* Русская церковь в Югославии, 1921—1939 гг. «Славяноведение», 1996, № 6; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник, т. 1. Одеса, 2000.

Г.Г. Єфіменко.

К.П. Добролюбський.

ДОБРОЛЮ́БСЬКИЙ Костянтин Павлович (30(17).05.1885—01.02. 1953) — історик. Д-р істор. н., проф. Н. в с. Грачівка (нині село Оренбурзької обл., РФ) у сім'ї священика. Початкову освіту здобув у духовному уч-щі та семінарії м. Оренбург (нині місто в РФ), вищу — в Казанському, Цюріхському, Новорос. (*Одеса*)

ун-тах. Від 1920 — доц. Одес. ін-ту нар. освіти. Від 1934 — проф. Одес. ун-ту, де очолював каф-ру нової історії (1934—41, 1944—53), декан істор. ф-ту (1940—41, 1944—50). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* завідував каф-рою історії пед. ін-ту м. Самарканд (Узбекистан). Фахівець з нової історії, автор праць із питань історії *Французької революції кінця 18 століття*. Докторський ст. присуджений за монографію про екон. політику термідоріанської реакції. Йому належать оригінальні праці з *історіографії* періоду Франц. революції. Започаткував в Україні наук. школу істориків Франц. революції кінця 18 ст.

П. у м. Одеса.

Тв.: Экономическая политика Кольбера. «Исторический журнал», 1928, № 10; Экономическая политика термидорианской реакции. М.—Л., 1930; Конституція Французької республіки 1795 року. «Наукові записки Львівського університету. Серія історична», 1946, т. 1, вип. 2; Термидор: Очерки классовой борьбы во Франции в 1794—1795 годах. Одесса, 1949.

Літ.: Видные ученые Одессы, вып. 4—5. Одесса, 1994; Очерки развития науки в Одессе. Одесса, 1995.

З.В. Першина.

ДОБРО́МИЛЬ — місто Старосамбірського р-ну Львів. обл. Розташов. в долині р. Вирва (бас. Сану, бас. Вісли), за 6 км від залізничної ст. Хирів. Нас. 5,7 тис. осіб (1998).

Перша письмова згадка про Д. датована 1374: земельні володіння в долинах річок Вирва та Стрвяж, на яких містився Д., були передані кн. Владиславом Опольським роду Гербуртів. 1450 М.Гербурт біля Д. збудував дерев'яний замок. 1497 поселення і замок були зруйновані татарами. Для відбудови Д. на прохання тогочасного власника А.Гербурта польс. король *Ян Ольбрахт* визнав Д. м-ком і дозволив проводити там *ярмарки*. Для заохочення переселенців м-ку надавалися податкові пільги. 1566 на прохання С.Гербурта король *Сигізмунд II* Август надав місту *магдебурзьке право* і звільнив його на 15 років від міськ. податку. Все це сприяло швидкому розвиткові Д. Навколо міста були побудовані фортифікаційні споруди: кам'яний мур, рів, частокіл. Поряд із Д. побудовано кам'яну фортецю. Осн. галузями економіки міста були ткацтво, солеваріння й торгівля. На поч. 17 ст., з метою сприяння розвитку торгівлі та ремесел, єврейс. громаді Д. були надані привілеї. 1611 власник міста Я.-Щ.*Гербурт* запросив із Кракова (Польща) до Д. друкаря Я.*Шелігу* і заснував тут друкарню. Були опубліковані твори самого Я.-Щ.Гербурта, а також С.Ожеховського, *Вінцентія* Кадлубка, Я.*Длугоша*.

Нас. Д. брало активну участь у *національній революції 1648—1676*. 1650—51 у місті укр. громадою був організований військ. загін на чолі з А.Пинчівським. Після *Берестецької битви 1651* на місто накладена контрибуція, а нас. зазнало репресій з боку польс. адміністрації.

Ці та ін. події 1648—1700 описані С.Коростенським у *Добромильському літописі*.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Д. переходить до складу Австрійс. імперії (від 1867 — *Австро-Угорщина*) і стає держ. власністю. Відбувається подальший екон. розвиток міста, особливого піднесення зазнає галузь солеваріння. Прокладення залізниці 1871 сприяло розвиткові пром-сті: запрацювали сірникова ф-ка, миловарня, склозавод, лісопильний і пивоварний з-ди. В місті розвивається нім. громада, в передмісті Д. виникли нім. колонії — Верхній і Нижній Енгельсбрун. 1876 Д. став повітовим містом.

Під час *Першої світової війни* ч. нас. Д. була вивезена в Росію. Від 1919 Д. — у межах Польщі, з 1939 — у складі УРСР. 1940—62 райцентр.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* місто окуповане гітлерівцями від черв. 1941 по серп. 1944.

Пам'ятка арх-ри — залишки замку 16 ст.

Літ.: ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968.

В.В. Головко.

ДОБРОМИ́ЛЬСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — укр. літопис 2-ї пол. 17 ст. Ств. бл. 1700 Симеоном Коростенським — греко-катол. священиком церкви Різдва Пресвятої Богородиці у м. *Добромиль*. Охоплює події 1648—1700, сучасником яких був автор. У центрі уваги Д.л. — військ.-політ. історія: початок *національної революції 1648—1676*, взяття козаками Б.*Хмельницького* Любліна (Польща) 1655, ординські наскоки на Україну і боротьба з ними, оборона *Відня* 1683 (див. *Віденська облога 1683*) і події місц. значення (повені, неврожаї, епідемії тощо). Автор, будучи прихильником сильної королів. влади, засуджував феод. анархію в *Речі Посполитій*. Під час написання літопису він покладався переважно на свою пам'ять, хоча, ймовірно, використовував і джерела, що зберігалися в Добромильському монастирі *василіан*. Пам'ятка написана укр. мовою, близькою до народної. Уперше витяги з Д.л. видрукував А.*Петрушевич*, а повний текст літопису подав В.*Антонович* (1888). Опубл. в книзі «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Киевской комиссией для разбора древних актов» (К., 1888).

Літ.: *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978.

Ю.А. Мицик.

ДОБРОНЄ́ГА ВОЛОДИ́МИРІВНА, Добронєга (Доброгнєва)-**Марія Володимирівна** (р.н. невід.—1087) — донька *Володимира Святославича* та його дружини візант. принцеси *Анни*, дружина польс. кн. Казимира I (1038 або 1039—1058) з династії *Пястів*. Цей шлюб (1042 або 1043) знаменував мирну угоду між *Ярославом Мудрим* і Казимиром I, згідно з якою за *Київською Руссю* остаточно закріплювалися *Червенські гради*, а Польща отримувала допомогу в приєднанні Мазовії (істор. обл. Польщі в середній течії Вісли та нижній течії її прит. Зх. Буг з Наревом). Про цей шлюб повідомляє «*Повість временних літ*», хроніка *Галла Аноніма*. Ім'я і рік смерті Д.В. фіксує ročник (щорічні записи) Краківського капітулу.

Літ.: *Baumgarten N.* Génélogies et mariages occidentaux des Rurikides du X e au XIII e siécle. Roma, 1927; *Щавелева Н.И.* Польки — жены русских князей. В кн.: Древнейшие государства на территории СССР. 1985 год. М., 1989.

А.Г. Плахонін.

ДОБРОЧИ́ННІСТЬ, благодійництво — добровільне надання допомоги соціально знедоленим та матеріально незабезпеченим громадянам сусп-ва приватними особами, т-вами, д-вою .

З часів *Київської Русі* Д. поширювалася на укр. землях разом з утвердженням тут християн. моралі (див. *Християнство*). Церква з *десятини* утримувала лікарні, богадільні, опікувалася паломництвом. Д. проголошувалася достоїнством ідеального володаря, згадка про неї стала неодмінним елементом панегіриків на честь багатьох представників правлячої верхівки. Осередками Д. протягом всього *середньовіччя* були церква, монастирі, *братства*, козац. орг-ції.

19 ст. дало нові зразки Д., приватна Д., зокрема, тісно перепліталася з діяльністю розгалуженої системи держ., громад. та станових благодійних закладів і установ, до складу якої входили богадільні, притулки для дорослих і дітей, інвалідські будинки, нічліжки, безплатні або дешеві їдальні та квартири, будинки працелюбства, нар. аудиторії, нар. читальні, виховні будинки, ясла, майстерні, дитячі колонії, різні мед. та навч. заклади тощо. На поч. 20 ст. в *Російській імперії* налічувалося 14 854 доброчинні установи, 95 % яких було засновано протягом 1861—99. Найчисленнішими були приватні благодійні установи, що підпорядковувалися МВС (6895) та відомству правосл. сповідування і військ. духовенства (3358). Окремими центрами Д. стали 4 відомства: Відомство установ імп. Марії — дружини імп. *Павла I* Марії Федорівни (1797), Імператорське людинолюбне т-во (1802), Рос. т-во Червоного Хреста (1867), Попечительство будинків працелюбства (1895). В Імператорському людинолюбному т-ві активно працювали брати М.А. *Терещенко* й Ф.Терещенко (див. *Терещенки*).

Д. у Рос. імперії було введено в ранг держ. служби, за благодійницьку діяльність нагороджували орденами й чинами. Для координації дій доброчинних установ 1909 було створено «Загальноросійський союз установ, громадських діячів з громадської й приватної опіки».

За доби *СРСР* організацію опіки над обездоленими взяла на себе д-ва. В умовах переходу до ринкових відносин у незалежній Україні, окрім д-ви, яка продовжує опікуватися обездоленими, до доброчинних справ стали долучатися й підприємницькі кола та приватні особи.

Літ.: Сборник сведений о благотворительности в России с краткими очерками благотворительных учреждений в С.-Петербурге и Москве. СПб., 1899; *Власов И.* Обитель милосердия. М., 1991; *Ступак Ф.* До історії благодійницьких організацій. В кн.: Образи епохи. К., 1994; *Його ж.* Благородні товариства Києва (друга пол. XIX — початок XX ст.). К., 1998; *Доник О.* Родина Терещенків в історії доброчинності. К., 2004.

Т.І. Лазанська.

ДОБРУ́ДЖА — істор. місцевість в Європі, розташов. між нижньою течією *Дунаю* й узбережжям *Чорного моря*. Пл. — бл. 24 тис. км². У давнину була заселена фракійцями, *скіфами*, входила до складу Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*), а згодом — *Візантії*. На поч. 6 ст. на тер. Д. з'являються слов'яни. Д. входить до 1-го (7—11 ст.) і 2-го (12—14 ст.) Болг. царств. Ослаблення останнього привело до утворення в 14 ст. самостійного князівства, у 15 ст. Д. відійшла до *Османської імперії*.

1775, після зруйнування *Нової Січі*, частина запороз. козаків осіла в Д. — в гирлі Дунаю, заснувавши тут *Задунайську Січ*. Ліквідована під час *російсько-турецької війни 1828—1829* після переходу (1828) загону козаків на чолі з кошовим отаманом Й.*Гладким* на бік рос. військ.

Після *російсько-турецької війни 1877—1878* Пд. Д. включена до складу Болгарії, Пн. Д. — Румунії. За Бухарестським мирним договором 1913 Пд. Д. була передана Румунії, а за болг.-румун. договором від 7 верес. 1940 — повернута Болгарії. Кордон між Болгарією та Румунією, що проходить через Д., підтверджений *Паризькими мирними договорами 1947*.

Літ.: *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам). «Киевская старина», 1883, № 1—2, 4; *Георгиев Й.* Добруджа в борбата за свобода. София, 1962.

Ю.З. Данилюк.

ДОБРЯ́НКА — с-ще міськ. типу Ріпкинського р-ну Черніг. обл. Розташов. за 40 км від райцентру. Залізнична ст. Горностаївка. Нас. 3,5 тис. осіб (1999). Заснована в кін. 17 ст. 1772 тут бував О.*Пугачов*. Під час *Війни 1812* на зібрані місц. нас. кошти у Д. був відкритий лазарет. 1909 засновано Добрянське вище початкове училище. 1923—59 — райцентр. С-ще міськ. типу від 1924.

Уродженцем Д. є Герой Рад. Союзу Л.Григор'єв. 1907—17 у Д. жив укр. поет В.*Самійленко*.

Літ.: ІМіС УРСР. Чернігівська область. К., 1972; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. К., 1990.

Я.В. Верменич.

А. Добрянський.

ДОБРЯ́НСЬКИЙ Адольф (20.12. 1817—1901) — громад. та політ. діяч, учений, публіцист. Н. в с. Рудльово Земплинського комітату (нині село в Словаччині) в сім'ї священика. Закінчив в Угорщині філос. ф-т королів. акад. в м. Кошіце (1833), юрид. ф-т Егерського ун-ту (1836) та Гірничо-лісову акад. в м. Банська-Штьявница (нині місто в Словаччині, 1840). 1840—48, працюючи гірничим інженером на шахтах Словаччини, Чехії та Сілезії, встановив тісні контакти з діячами чеського і словац. нац. відродження: В.*Ганкою*, Ф.*Палацьким*, Рігером, П.*Шафариком*, зустрічався з рос. вченим-славістом І.*Срезневським*, завдяки чому пройнявся ідеями слов'ян. єдності, став на захист нац.-культ. прав пригноблених слов'ян. народів Австрійс. імперії, зокрема угор. *русинів*, пропагував *австрославізм*. Під час революції 1848—49 в Угорщині (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) порушував питання про об'єднання Закарп. Русі з Галицькою в окремий автономний округ. Зрозумівши, що керівники угор. революції відмовилися від радикального вирішення нац. питання, Д. став на москвофільські позиції (див. *Москвофільство*). 1849 його призначено військ. комісаром при рос. військах, які допомогли австрійс. урядові придушити угор. революцію. Тоді ж Д. на чолі делегації подав на розгляд австрійс. імп. *Франца-Йосифа I* петицію (відома під назвою «Пам'ятник русинів угорських») про розподіл Угорщини за нац. дистриктами та об'єднання, зокрема, «руських

Л. Добрянський.

коронних областей» (*Східна Галичина* і *Закарпатська Україна*) в окрему адм. одиницю. 1849—60 — намісник «Руського дистрикту» в *Ужгороді*, займав різні посади в австрійс. держ. апараті, не раз був обраний послом (депутатом) до угор. парламенту, виступав на захист інтересів і прав русинів. Провадив активнуусп.-політ. й культ.-освіт. діяльність у Закарпатті й *Галичині*: чл. *Головної руської ради 1848—1851* у *Львові*, з 1864 очолював «Общество святого Василія Великого», редагував москвофільську газ. «Свет», друкував політ. й істор. статті різними мовами (володів бл. 10 мовами). Гол. праці присвячені розглядові нац. питання в Австрійс. імперії, у т.ч. «Проект политической программы Руси Австрийской», «Программа для проведения национальной автономии Австрии», «Австрійські слов'яни і мадяри» (1861), «Патріотичні листи» (1873), «О западных границах Подкарпатской Руси со времен св. Владимира» (1880), «О современном религиозно-политическом положении Австро-Угорской Руси» (1885).

1881 виїхав до Львова, до дочки Ольги Грабар. Разом з нею та ін. був звинувачений австрійс. владою в держ. зраді, але виграв суд. процес, після чого переселився в Інсбрук (Австрія), де й помер.

Літ.: *Попов А.* А.И. Добрянский, его жизнь и деятельность. Мукачево, 1928; *Добош С.* Адольф Иванович Добрянский: Очерк жизни и деятельности. Пряшев, 1956; *Білак П.І., Пальок В.В.* Роль А.І. Добрянського в суспільному русі Закарпаття в середині та другій половині XIX ст. «Карпатика», 1995, вип. 3; *Данилюк Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.). Ужгород, 1997; Ідеї слов'янської єдності та суспільна думка на Закарпатті в XIX—XX ст. Доповіді наукового семінару. Ужгород, 1999.

С.В. Віднянський.

ДОБРЯ́НСЬКИЙ Лев (н.09.11. 1918) — економіст, політ. діяч та педагог. Н. в м. Нью-Йорк (США). Навчався в Нью-Йоркському та Фордхемському ун-тах. Служив в амер. армії (1944—1945). Від 1948 викладав у Джорджтаунському ун-ті у Вашингтоні (США). Од 1949 — голова *Українського конгресового комітету Америки*. Викладав у Нац. військ. коледжі (1957—58). Проф. економіки Джорджтаунського ун-ту. Співред. ж. «Ukrainian Quarterly» та екон. ред. час. «The Washington Report». Від 1970 — дир. Ін-ту порівняльної політики та екон. систем. Од 1982 — посол США на Багамських островах. Автор понад 500 праць з економіки та міжнар. політики, у т. ч. політики США щодо *СРСР*.

Тв.: Ukraine in Mid-Twentieth Century. «Ukrainian Quarterly», 1944, vol. 1, N 4; The Outlawing of Political Outlaws. Там само, 1946, vol. 3, N 1; Ukrainian Rivulets in the Stream of American Culture. Там само, 1947, vol. 4, N 1; The Case of Ukrainian Immigration Quota. Там само, 1947, vol. 4, N 4; America's Developing Realism Toward Russia. Там само, 1951, vol. 8, N 1; The Making of a Mission. Там само, 1952, vol. 8, N 4; The Real Alternative of Liberation in American Foreign Policy. Там само, 1953, vol. 10, N 4; The Free Trade Ideal. Midland, 1954; UCCA-Memorandum. The Spirit of Geneva, Ukraine and the Captive Nations of the USSR. «Ukrainian Quarterly», 1954, vol. 11, N 4; The Voice of America and Ukraine. Там само, 1954, vol. 11, N 1; Veblenism. A New Critique. Washington, 1957; Economics Vulnerabilities of the Soviet Union. «Ukrainian Quarterly», 1959, vol. 16, N 1; China's Battle line of Freedom. Там само, 1961, vol. 18, N 1; Germany, Eastern Europe and the Free World. Там само, 1962, vol. 19, N 4; Red Totalitarian Trade – Another Cold War Instrument. Там само, 1964, vol. 21, N 1; Some Basic Thoughts for the New Nixon Administration. Там само, 1967, vol. 24, N 4; The Vulnerable Russians. New York, 1967; USA and the Soviet Myth. Old Greenwich, 1971.

Літ.: Ukrainians in North America: A Biographical Directory of Noteworthy Men and Women of Ukrainian Origin in the United States and Canada. Champaign, 1975.

О.В. Ясь.

ДО́ВБУШ Олекса Васильович (1700—24.08.1745) — один із найвідоміших ватажків руху *опришків* 30—40-х рр. 18 ст. у Зх. Україні. Н. в с. Печеніжин (нині с-ще міськ. типу Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.) в сім'ї бідняка-*коморника*. В дитинстві був пастухом громад. худоби. 1738—39 разом із братом Іваном і невеликою ватагою «побратимів-легінів» здійснював напади на панів, орендарів і лихварів (при цьому в одних випадках розправлявся з ними фізично, в ін. — палив садиби, відбирав майно, коштовності й гроші) у селах Чорні Ослави, Добротів (нині села На-

О.В. Довбуш. Малюнок серед. 19 ст.

двірнянського р-ну), Печеніжин, Вербіжі (село Коломийського р-ну), Лючки, Уторопи, Текуче (села Косівського р-ну; усі Івано-Франк. обл.). Значну ч. здобичі роздавав бідним. Од весни 1739 через сварку з братом діяв окремо.

Під кер-вом Д. опришки переслідували можновладців, зокрема помстилися їм у селах Воскресинці (нині село Коломийського р-ну) та Верхній Ясенів (Верховинського р-ну), Микуличин (Яремчанської міськради; усі нині Івано-Франк. обл.), погрожували спалити м. *Кути* — гол. осередок страти повстанців. Від 1740 активно діяли в Чорногорах, куди відступили внаслідок переслідування їх *шляхтою*. Д. влаштував свій табір на г. Стіг (на пограниччі *Галичини*, Молдови й Угорщини), звідки здійснював рейди на *Прикарпаття*, *Закарпатську Україну*, *Буковину*. Боротьбу проти опришків особисто очолив коронний гетьман Й.Потоцький, а безпосередні

Пам'ятник Олексі Довбушу у смт Печеніжин Івано-Франківської обл. Скульптор В. Борисенко, 1971.

військ. дії з великою ротою солдатів провадив полк. Пшелуський. Останньому вдалося зненацька захопити табір повстанців і багатьох з них убити. 1744—45 опришки Д. здійснили зухвалі напади під *Дрогобичем*, *Туркою*, *Солотвином*, *Надвірною*, *Рогатином*, захопили Богородчанську фортецю (нині смт *Богородчани*).

Загинув Д. від руки заможного селянина С.Дзвінчука (Дзвінки) у с. Космач (нині село Косівського р-ну Івано-Франк. обл.). Ім'ям Д. названо печери та скелі в Карпатах, ін. місцевостях, а його образ відтворюється в багатьох романах, повістях, віршах, картинах, зокрема в романі В.Гжицького «Опришки», повісті І.Єрофеєва «Олекса Довбуш», істор. повісті І.Шульги «Брате мій», повісті у легендах Р.Федоріва «Жбан вина».

Літ.: *Целевич Ю.* Опришки. В кн.: Розвідки про народні рухи на Україні—Руси в XVIII віці. Львів, 1897; Народ про Довбуша. К., 1965; *Грабовецький В.* Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966; *Його ж.* Олекса Довбуш (1700—1745). Львів, 1994.

О.І. Гуржій.

ДО́ВГЕ — село Іршавського р-ну Закарп. обл. Розташов. в долині р. Боржава (прит. Тиси, бас. Дунаю). В центрі села сходяться шляхи з *Іршави*, *Сваляви*, *Хуста*. Нас. 6790 осіб (2001). Засвідчене 1383 під назвою Hozyomezen, Hozyumezov, що є угор. пер. укр. назви (гіпотетично — Довгоє Поле, Довгополе). У 14—15 ст. — центр пн.-мараморовських володінь (Довжанської домінії) феодалів Долгаїв (угор. Dolhai, тобто «Довжанський»), які від назви села утворили собі прізвище.

1418 в Д. були 23 кріпацьких г-ва, 2 шляхетських будинки, рус. дерев'яна церква, млин на р. Свинка, митниця. Селяни сповідували *православ'я*. Сім'я Долгаїв перейшла в *католицизм* і змадяризувалася. Спочатку Д. й навколишні села входили до комітату Берег, але 1454 на прохання Долгаїв угор. король Ласло (Владислав) V приєднав їх землі до комітату Мараморош. 1460 угор. король Матяш Гуньяді дозволив Амброзієві Долгаєві вимурувати в Д. кам'яний замок. Невдовзі Долгаї потрапили в немилість і 1474 замок був зруйнований. Від нього залишилася лише каплиця, яку у 18 ст. перебудовано в кальвіністську церкву (див. *Протестантизм*).

У кін. 17 або на поч. 18 ст. Д. й околиця перейшли у володіння угор. графів Телекі, осн. маєтки котрих були в Трансільванії (істор. обл. на пн. зх. Румунії). Протягом 1712—74 графи Телекі спорудили в Д. архіт. комплекс: палац, обнесений прямокутним оборонним муром з бійницями; на кутах муру розміщено чотири вежі; у пд. ч. муру — ще одну вежу. Під палацом збереглися залишки давнішої споруди — можливо, шляхетського будинку 15 ст. У дворі садиби розбито невеликий парк. Госп. будинки 18 ст. винесено за межі оборонного муру.

Біля Д. 7 черв. 1703 відбулася перша битва повсталих проти габсбурзького панування куруців — учасників визвол. антиавстрійс. руху, який згодом очолив Ференц II Ракоці.

У 18 ст. у Д. працювали поміщицькі підпр-ва — ткацький цех, папірня, перевезена після 1772 з с. Лисичеве (нині село Іршавського р-ну), філіграні на продукції якої зі словом «Dolha» засвідчуються навіть у 1841.

У Д. протягом 1811—24 жив укр. поет, учений, філософ В.Довгович (1783—1849), який за назвою села модифікував своє родинне прізв. Довганич.

У 19 ст. у Д. розвивається пром-сть. 1850 на місц. руді почав діяти з-д «Гамора», який виробляв чавунні груби, плити, ліжка, казани, дрібне с.-г. знаряддя, скоб'яні вироби, які реалізовувалися на внутр. і зовн. ринках. До нього проведено канал з р. Боржава. На з-ді, крім тутешніх українців, працювали німці (переважно вихідці з Австрії) та словаки. Після екон. кризи 30-х рр. 20 ст. він перестав існувати.

В кін. 19 ст. побудовано лісопильний з-д, який існує й донині. Вузькоколійну залізницю *Берегове*—Кушниця (нині село Іршавського р-ну), яка проходить через Д., прокладено 1906.

У селі в 19 — поч. 20 ст., крім українців, проживали: невелика кількість угорців (переважно це були працівники держ. установ та ремісники), помітна кількість євреїв (гол. чин. ремісники та торгівці, небагато хліборобів), кілька родин румунів (виробники дерев'яних корит, ночов, ложок), які переселилися в Д. наприкінці 19 ст. 1911 споруджено нову греко-катол. церкву, в якій, крім греко-католиків, молилися й римо-католики.

У роки *Першої світової війни* багато жителів мобілізовано до австро-угор. армії, чимало з них загинуло на сх. та італ. фронтах. Після розпаду *Австро-Угорщини* делегати від Д. брали участь у Всезакарпатському з'їзді в Хусті. 21 січ. 1919 (див. *Закарпатські всенародні збори 1919*) вони голосували за приєднання *Закарпатської України* до України. 22 берез. 1919 в селі встановлено владу Угор. рад. республіки. В квіт. 1920 село зайняли війська Румунії. Влітку 1920 як частина *Підкарпатської Русі* Д. увійшло до складу *Чехословаччини*.

У чехословац. період працювали семирічна держ. (т. зв. нар.) шк. для дітей-*русинів*, чеська шк., а також держ. (нар.) госп. шк. Діяли просвітницькі орг-ції «Просвіта» та *Общество імені О.Духновича*. На поч. 1930-х рр. адм. Довжанський округ було розформовано, більшу частину його тер. віднесено до складу Іршавського округу.

У Д. були на еміграції дочка І.*Франка* Г.Ключко та поетеса й педагог М.Підгірянка (псевдонім Марії Домбровської), які після угор. окупації змушені були покинути Підкарпаття.

У той день, коли в Хусті було проголошено незалежність *Карпатської України*, — 15 березня 1939 — Д. окупувала гортистська Угорщина. «Просвіту» було заборонено. Багато молоді в перші часи окупації втекло до *СРСР* (дехто з них пізніше вступив у 1-й Чехословац. корпус ген. Л.*Свободи*). Чоловіків і юнаків було мобілізовано до армії на сх. фронт. Чимало їх здалися в рад. полон і пізніше вступили до лав 1-го Чехословац. корпусу. На пн. від села побудовано військ. казарми.

24 жовтня 1944 Д. звільнено військ. частинами *Четвертого Українського фронту* Червоної армії (див. *Радянська армія*).

У селі встановлено рад. владу в формі нар. к-ту, після возз'єд-

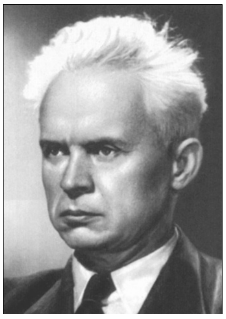

О.П. Довженко.

нання Закарп. України з УРСР перетвореного на сільраду. 1947 більшість словаків переселилися до Чехословаччини.

1948—49 організовано колгосп, але більшість селян подалася на лісорозробки та лісоз-д, що відновив роботу. 1949 введено в дію дільничу лікарню та амбулаторію, 1954 — туберкульозний диспансер районного значення та лікарню-санаторій обласного значення для хворих на туберкульоз кісток. З 1946 працює сільс. б-ка. 1945/46 навч. рік почався в семирічній шк., яка 1948 переросла в десятирічну серед. шк. Нині в Д. працюють дванадцятирічна й восьмирічна школи. 1993 відкрито приватний Довжанський вищий економічний коледж ім. В.Якуба.

Місц. ансамбль пісні й танцю «Боржава», який організував заслужений діяч мист-в України М.Машкін (1926—71), відомий за межами Закарп. обл. У 1990-х рр. побудовано новий катол. костел, 2003 освячено нову греко-катол. церкву.

Архіт. пам'ятки: палац (18 ст.); пам'ятник на честь першої битви визвол. війни угор. народу 1703—11 (1902); пам'ятний хрест жителям села, загиблим на фронтах I світ. війни; пам'ятник жителям села, які загинули під час II світ. війни.

Літ.: *Lenoczky T.* Beregvármegye monografiája, k. 1—3. Ungvár, 1881; Die Österreichisch-ungarirche Monarchie in Wort und Bild: Ungarn. V.B. (2 Abteilung). Wien, 1900; *Dušanek J.* Chust v Marmaroši. Mukačevo, 1937; *Bélay V.* A megye betelepülésétöl a XVIII század elejéig. В кн.: *Bélay V.* Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. Budapest, 1943; *Bogdán J.* Magyarországi papiripar törtenete (1530—1900). Budapest, 1963; *Лях А.О., Троян М.В.* Довге. В кн.: ІМіС УРСР. Закарпатська область. К., 1969; *Мацюк О.Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.). К., 1974; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 2. К., 1985.

В.В. Німчук.

ДОВГОПО́Л Василь Микитович (26.12.1919—10.04.1981) — історик. Д-р істор. н. (1971), проф. (1973). Н. в с. Онуфріївка (нині с-ще міськ. типу Кіровогр. обл.) у сел. сім'ї. 1938—39 — викл. укр. мови. 1939—41 — курсант військ. уч-ща, з 1941 — командир взводу. 1942—43 — студент філол. ф-ту Куйбишевського пед. ін-ту. 1943—44 навч. на історико-філол. ф-ті Казанського ун-ту, 1944—48 — на істор. ф-ті Харків. ун-ту. Ст. викл. каф-ри історії СРСР і УРСР Харків. ун-ту (1951—58). Закінчив аспірантуру в цьому ун-ті, захистивши канд. дис. на тему: «Могутній Радянський Союз — запорука возз'єднання українського народу в єдиній українській державі» (1953). Доц. (1958—73), проф. (з 1973) каф-ри історії УРСР Харків. ун-ту. Докторська дис. на тему: «Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926—1929 рр.)» (1971). Осн. теми наук. досліджень Д.: індустріалізація України в 1920—30-ті рр., розвиток пром-сті України в післявоєнні роки.

Нагороджений медаллю «За победу над Германией».

Тв.: Українська РСР в період завершення соціалістичної реконструкції народного господарства: Перемога соціалізму в СРСР. Б/м, 1967 [у співавт.]; Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації. Х., 1971; Історія Української РСР. К., 1982 [у співавт.]; Джерелознавство історії Української РСР. К., 1986 [у співавт.].

В.М. Даниленко.

ДОВЖЕ́НКО Олександр Петрович (12.09(31.08).1894—25.11.1956) — кінорежисер, художник-графік, письменник, громад. діяч, фундатор нац. кінематографа. Засл. діяч мист-в (1939), нар. арт. РРФСР (1950). Н. на х. В'юнище Сосницького пов. Черніг. губ. (нині в межах смт *Сосниця*) в багатодітній сел. родині. Навч. в Сосницькому 4-класному уч-щі (1907—11), Глухівському вчительському ін-ті (1911—14). Вчителював у Кутузовському вищому та 2-му Житомир. початковому уч-щах (1914—17). 1917/18 навч. р. — студент Київ. комерційного ін-ту. 29 груд. 1919 затриманий Волинською губернською ЧК у м. *Житомир* за перебування в лавах *Армії Української Народної Республіки*. Звільнений за сприяння членів *Української комуністичної партії (боротьбистів)*. На поч. 1920 чл. УКП(боротьбистів), 21 листоп. 1920—27 лип. 1921 секретар Київ. губернського від. нар. освіти, 2 жовт. 1921 — берез. 1922 — зав. заг. від. повноважного представника нар. комісара закордонних справ УСРР у *Варшаві*, весна—літо 1922 — секретар консульського від. Торгпредства УСРР у Берліні (Німеччина), літо 1922—черв. 1923 — учень приватної худож. шк. В.Єккеля в Берліні. Працював художником-карикатуристом у кількох періодичних виданнях в Україні («Вісті» ВУЦВК, «Комуніст»), був чл. спілки *«Гарт»* (1923—25). У кінематографії од 1926. Перші фільми — «Вася-реформатор», «Ягідка кохання», «Сумка дипкур'єра» (1926—27). Шедеврами світ. кінематографа визнано його картини «Звенигора» (1927), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930; 1958 на міжнар. кінофестивалі у м. Брюссель названий серед 12 найкращих фільмів всіх часів і народів). Перший звуковий фільм — «Іван» (1932). 1933 переїхав до *Москви*. Впродовж 2-ї половини 1930-х рр. поставив кінокартини «Аероград» (1935), «Щорс» (1939). 1940—41 — худож. кер. Київ. кіностудії (див. *Національна кіностудія імені О.Довженка*). У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — фронтовий кореспондент, публіцист, кінорежисер; полковник запасу (з 24 берез. 1943). Зняв кіноепопею «Битва за нашу Радянську Україну» (1-ша ч. — 1943, 2-га — 1944). 26 листоп. 1943 Й.*Сталін* заборонив друк кіноповісті «Україна в огні», а 30 січ. 1944, після наради членів політбюро ЦК ВКП(б) за присутності Д., її було визначено як «антирадянську, антиленінську, антинаціональну,

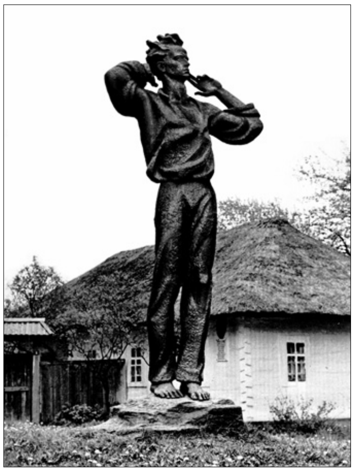

Пам'ятник О. Довженку в смт Сосниця біля хати, де він народився. Скульптор А. Фуженко, архіт. А. Ігнащенко, 1975.

антиколгоспну». Д. виключили зі складу Держ. к-ту зі Сталінських премій та *Всеслов'янського антифашистського комітету*. Новий фільм зміг поставити лише через 5 років («Мічурін», 1949). Працював над кіносценаріями «Прощай, Америко!», «Поема про море», «Золоті ворота», «Зачарована Десна», «Потомки запорожців», «Тарас Бульба», «Повість полум'яних літ».

Лауреат Сталінської премії (1941, 1949), Ленінської премії (1959, посмертно).

П. на підмосковній дачі в Переделкіно (нині Моск. обл., РФ).

Тв.: Моя автобіографія. «Театр—клуб—кино» (Одесса), 1918, № 31; Твори, т. 1—5. К., 1964—66; Зачарована Десна. Кіноповість: Україна в огні. Щоденник (1941—1956). К., 1995.

Літ.: *Бажан М.* О.Довженко: Нарис про митця. Х., 1930; *Куценко М.В.* Сторінки життя і творчості О.П. Довженка. К., 1975; Довженко в воспоминаниях современников. М., 1982; Довженко і світ: Творчість О.П. Довженка в контексті світової культури. К., 1984; *Корогодський Р.* Довженко в полоні: Розвідки та есеї про Майстра. К., 2000.

В.І. Марочко.

ДОВЖЕНÓК Василь Йосипович (24(11).04.1909—16.12.1976) — учений-славіст, дослідник історії Давньої Русі. Д-р істор. н. (1962), проф. (1967). Віце-президент Міжнар. унії археологів-славістів (1965). Н. в с. Крапивня Стародубської волості Черніг. губ. (нині село Брянської обл., РФ) у сел. родині. Закінчив музейне від-ня Київ. держ. худож. ін-ту. Працював н.с. Київ. істор. музею. Вступив до аспірантури Київ. ун-ту. Від 1938 працював в Ін-ті археології АН УРСР і одночасно викладав історію СРСР у Київ. пед. ін-ті. 1940 захистив канд. дис. По закінченні *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* вернувся в Ін-т археології АН УРСР, працював ст.н.с. 1954—76 керував спочатку від., а згодом сектором слов'янорус. й середньовічної археології.

Автор бл. 120 наук. праць, серед них монографії: «Військова справа у Київській Русі» (1950); «Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст.» (1961); «Древньоруське місто Воїнь» (1966, у співавт.) та ін. Під його кер-вом здійснено розкопки визначних ранньослов'ян. і давньорус. пам'яток — Сахнівка (село Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл.), *Воїнь*, Волинцеве (село Путивльського р-ну Сум. обл.), *Вишгород*, *Чучин*, х. Половецький (нині с. Половецьке Богуславського р-ну Київ. обл.), Іван-город (село Ічнянського району Черніг. обл.) та ін.

Нагороджено орденом «Знак Пошани».

П. у м. *Київ.*

Літ.: *П.Т.* Відзначення 60-річчя В.Й. Довженка. «УІЖ», 1969, № 9; Василь Йосипович Довженок. [Некролог]. Там само, 1977, № 2; *Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997.

Г.С. Брега.

ДОВНÁР-ЗАПÓЛЬСЬКИЙ Митрофан Вікторович (14(02).06. 1867—1934) — історик. Н. в м. Речиця Мінської губ. (нині місто Гомельської обл., Білорусь) в родині чиновника, вихідця з безземельної білорус. *шляхти*. Закінчив нар. уч-ще Мозирської прог-зії і 1-шу Київ. г-зію. Навч. на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту (1889—94). Своїми вчителями вважав істориків В.*Антоновича* та В.*Іконникова*. Захистив магістерську (1901) та докторську (1905) дисертації з історії *Великого князівства Литовського*. 1901—19 — проф. каф-ри рос. історії Київ. ун-ту та організатор і кер. студентського історико-етногр. гуртка, чл. якого були майбутні історики Д.*Дорошенко*, Й.*Гермайзе*, П.*Курінний*, О.*Оглоблин*, Н.*Полонська-Василенко*. Дир. Київ. комерційного ін-ту (1912—17), організованого (1908) на базі комерційного від-ня Вищих комерційних курсів, створених (1906) за його ініціативи. Один з організаторів і 1-й дир. Київського археологічного ін-ту (1918—19; див. *Археологічні інститути*), ініціатор створення Геогр. ін-ту (1918—19). Один із засн. *Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва* (1910—19), співробітник *Київської археографічної комісії*.

1920 переїхав до *Харкова*, де працював у Харків. ун-ті та Ін-ті нар. г-ва, пізніше — проректор Азерб. ун-ту (м. Баку), проф. Білорус. ун-ту (1925—28, м. Мінськ), московських Ін-ту нар. г-ва та С.-г. академії ім. І.Тімірязєва (1928—34).

Автор численних праць з соціально-екон. історії Білорусі, України та Росії. Д.-З. досліджував литов.-польс. добу укр. історії, історію Кривицької й Дреговицької земель, укр. міст 15—16 ст. Створив у *Києві* власну шк. з історії Росії. Опублікував низку праць з історії нар. г-ва Рос. д-ви 16—17 ст., сусп. руху в Росії, зокрема з історії *декабристів руху*. Його праці й нині зберігають неабияке довідкове значення завдяки вміщеному в них багатому фактичному матеріалові.

П. у м. *Москва.*

Тв.: Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия. К., 1891; Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; Очерки по истории западнорусского крестьянства в XVI в. К., 1906; Мемуары декабристов. К., 1906; Идеалы декабристов. М., 1907; Украинские староства в первой половине XVI в. К., 1908; Русская история в очерках и статьях, т. 1—3. М., 1909—12; История русского народного хозяйства. К., 1911; Торговля и промышленность Москвы XVI—XVII вв. М., 1912; Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губернии. К., 1913.

Літ.: Історія Київського університету. 1874—1959. К., 1959.

Г.Г. Денисенко.

ДÓГЕЛЬ (Dogiel) **Мацей** (Матвій; 06.08.1715—24.02.1760) — польс. історик-джерелознавець. Н. в с. Гембули Лідського пов. Віленської губ. Належав до катол. чернечого ордену піаристів. Од 1747 — ректор колегії піаристів у Вільно (нині м. *Вільнюс*), де заснував школу піаристів і друкарню. Від 1748 проживав у Німеччині, Франції та Голландії. Мав доступ до секретних документів королів. архіву в замку на Вавелі (Краків) й королів. архіву в Несвіжі (нині місто Мінської обл., Білорусь), родинних матеріалів *шляхти* й *магнатів*. Зібрав велику кількість історичних і дипломатичних документів, актів, пов'язаних з історією Польщі, Литви, України та ін. д-в. З восьми підготовлених ним томів були видрукувані 1758—64 1-й, 4-й, 5-й — «Codex diplomatiens Regni Poloniae et Magnus Ducatus Lituaniae». Решта залишилася в рукописах.

1758 у Вільно видав збірку документів про встановлення

В.Й. Довженок.

М.В. Довнар-Запольський.

кордону між Польщею, Росією, Бранденбургом (Німеччина) і Померанією — «Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae».

П. у м. *Варшава.*

Літ.: *Брокгауз и Ефрон.* Энциклопедический словарь, т. 20. СПб., 1893; Wielka Encyklopedia powszechna. Warshawa, t. 3, 1969.

Я.І. Дзира.

ДО́ГОВІР МИ́РНИЙ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ СРР І ЛИТО́ВСЬКОЮ ДЕМОКРАТИ́ЧНОЮ РЕСПУ́БЛІКОЮ 1921. Підписаний 14 лют. 1921 у *Москві* уповноваженими уряду УСРР Ф.*Коном*, Ю.*Коцюбинським* та уповноваженими уряду Литов. Демократ. Республіки (ЛДР) Ю.Балтрушайтісом, Й.Ванагасом-Сімонайтісом, Р.Йоделісом, К.Свіласом. Укладання договору стало можливим після утворення влітку 1919 незалежної ЛДР, що сталося внаслідок розпаду *Російської імперії* та повалення в Литві влади *більшовиків* за допомогою польс. військ (груд. 1918 — літо 1919). Договору 1921 передував мирний договір між РСФРР і ЛДР від 12 лип. 1920, за яким РНК РСФРР визнала м. *Вільнюс* і Вільнюський край невід'ємною ч. ЛДР. Проте вже у жовт. 1920 шляхом військ. інтервенції ця тер. була приєднана до Польщі. Небезпека подальшого поневолення Польщею Литви спонукала останню зафіксувати існуючі на той час держ. кордони, уклавши мирні договори з ін. д-вами.

Мирний договір з УСРР був вигідним і для РСФРР, оскільки певною мірою ставив бар'єр можливій сх. експансії Польщі, яка прагнула відновити кордони *Речі Посполитої* 1772. Мирний договір визнав держ. самостійність УСРР і ЛДР у межах існуючих на той час кордонів, узгоджених із д-вами-сусідами. Договірні сторони зобов'язувалися заборонити перебування на своїй тер. ворожих ін. стороні військ. політ. угруповань та здійснювати перевезення їх через свої порти, надати право оптації литовцям в Україні й українцям у Литві, повернути на батьківщину біженців *Першої світової війни* та майно, вивезене під час війни з Литви в Україну, обопільно амністувати громадян та оптантів кожної зі сторін. УСРР і ЛДР погодилися укласти після ратифікації осн. договору торг. і транзитний договори та поштово-телеграфну конвенцію, встановити дипломатичні та консульські відносини, створити спец. спільну комісію для врегулювання окремих питань.

Літ.: Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917—1923 рр.). К., 1966.

В.В. Павленко.

ДО́ГОВІР МІЖ ДИРЕКТО́РІЄЮ УНР І ПО́ЛЬЩЕЮ 1920 — див. *Варшавський договір 1920.*

ДО́ГОВІР МІЖ КОМА́НДУВАННЯМ УКРАЇНСЬКОЇ ГА́ЛИЦЬКОЇ А́РМІЇ ТА КОМА́НДУВАННЯМ ДОБРОВО́ЛЬЧОЇ А́РМІЇ 1919 — угода, укладена 6 листоп. 1919 представниками команд. *Української Галицької армії* ген.-чотаря М.*Тарнавського* з представниками командування *Добровольчої армії* на залізничній ст. Зятківці (нині на тер. Гайсинського р-ну Він. обл.). Від УГА документ підписали майор ген. штабу А.Ерло, майор О.Лисняк та сотник О.Левицький. Згідно з договором УГА в повному складі з усім майном переходила в розпорядження головнокоманд. *Збройними силами Півдня Росії* ген.-лейтенанта А.*Денікіна* та в підпорядкування команд. військами Новорос. обл. ген. Шиллінга. Обумовлювалося, що УГА не братиме участі в бойових діях проти *Армії Української Народної Республіки.*

Уряду *Західноукраїнської Народної Республіки* пропонувалося тимчасово (до визначення його місцеперебування) припинити діяльність, перейти під опіку командування Добровольчої армії та переїхати до *Одеси*. Для оперативного кер-ва до штабу УГА вводилися представники денікінського командування, до штабу військ Новорос. обл. — офіцери зв'язку від УГА.

Договір набирав законної сили від дня підписання. Визначення питань внутр. розпорядку УГА, а також прав уряду ЗУНР на зносини з ін. д-вами відкладалося до проведення консультацій із ген. А.Денікіним.

За укладення цього договору ген. М.Тарнавський був відданий під суд польового трибуналу, який понизив його в посаді до командира корпусу.

Літ.: ЦДАВО України. Ф. 1429, оп. 1, спр. 4, арк. 37; Гражданская война на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2. К., 1967.

А.П. Гриценко.

ДО́ГОВІР МІЖ СРСР І РЕСПУ́БЛІКОЮ ПО́ЛЬЩА ПРО РАДЯ́НСЬКО-ПО́ЛЬСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ КОРДО́Н 1945. Підписаний 16 серп. 1945 в *Москві* відповідно до укладеного 26 квіт. цього року Договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між *СРСР* і Польщею. Договірні сторони висловлювали бажання врегулювати питання про держ. кордон між СРСР і Польщею в дусі дружби й злагоди. За їх рішенням, рад.-польс. держ. кордон встановлювався вздовж *«Керзона лінії»* з відхиленням від неї на користь Польщі в деяких р-нах від 5 до 8 км і відступом на користь Польщі додатково: тер. на сх. від «лінії Керзона» до р. Зх. Буг та його прит. Солокія і на пд. від м. Крилова (нині м. Крилув) з відхиленням максимально на 30 км; ч. тер. Біловезької Пущі на ділянці Немирів (нині м. Немирув)—Ялова (нині Ялувка; усі Польща) з відхиленням максимально на 17 км. Підписаний договір мав сприяти справі зміцнення миру в Європі та забезпеченню незалежності й суверенності Польщі.

Літ.: Внешняя политика Советского Союза в период отечественной войны. Документы и материалы, т. 3. М., 1947.

І.М. Мельникова.

ДО́ГОВІР МІЖ СРСР І ЧЕХОСЛОВА́ЦЬКОЮ РЕСПУ́БЛІКОЮ ПРО ЗАКАРПА́ТСЬКУ УКРАЇНУ 1945. Підписаний 29 черв. 1945 в *Москві* заст. голови РНК СРСР, наркомом закордонних справ В.*Молотовим* і (за дорученням президента *Чехословаччини*) головою уряду Чехословаччини З.Фірлінгером та статс-секретарем МЗС Чехословаччини В.Клементісом. При підписанні були присутні: з чехословац. сторони — міністри уряду Л.*Свобода*, З.*Неєдли*, Г.Ріпка і Л.Прохазка, з рад. — Й.*Сталін*, заступник наркома закордонних справ А.*Вишинський*, посол *СРСР* у Че-

хословаччині В.Зорін, представник уряду УРСР П.Рудницький.

1-ша ст. договору проголошувала: «Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь), яка на підставі договору від 10 вересня 1919, укладеного в Сен-Жермені ан Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької Республіки, возз'єднується в згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, зі своєю споконвічною батьківщиною — Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки» (див. *Сен-Жерменський мирний договір 1919*). У тій же ст. зазначалося, що кордони між Словаччиною й *Закарпатською Україною*, які існували до 29 верес. 1938, із внесеними незначними змінами є кордонами між СРСР і ЧСР, згідно з картою, що додавалася. Окремим протоколом до договору про оптацію особам укр. та рос. національностей, які проживали на тер. Чехословаччини, та особам словац. і чеської національностей, що проживали на тер. Закарп. України, надавалося право вибору між громадянством СРСР і громадянством ЧСР. Цим правом незабаром скористалося бл. 10 тис. осіб з обох сторін.

Договір означав завершення возз'єднання укр. земель в єдиній Укр. д-ві і, незважаючи на певні негативні моменти й прорахунки в процесі його укладання, став закономірним, історично справедливим актом. Його було ратифіковано 22 листоп. 1945 Тимчасовими нац. зборами Чехословаччини, 27 листоп. 1945 — Президією ВР СРСР. 22 січ. 1946 Указом Президії ВР СРСР була утворена *Закарпатська область* у складі УРСР.

Літ.: Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну. В кн.: Про Закарпатську Україну (Збірник матеріалів). К., 1945; *Макара М.П.* Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 — січень 1946 рр.). Ужгород, 1945; Нариси історії Закарпаття, т. 2 (1918—1945). Ужгород, 1995.

С.В. Віднянський.

ДО́ГОВІР МІЖ УКРАЇ́НСЬКОЮ СРР І ЛАТВІ́ЙСЬКОЮ ДЕМОКРАТИ́ЧНОЮ РЕСПУ́БЛІКОЮ 1921. Підписаний 3 серп. 1921 в *Москві* уповноваженим уряду УСРР Ю.*Коцюбинським*, уповноваженими уряду Латв. Демократ. Республіки Е.Фельдман, Е.Шкінсном, О.Харитоновським. У ст. 1-й договору зазначалося, що УСРР і Латв. Республіка беззастережно визнають одна одну самостійними, незалежними і суверенними д-вами в існуючих кордонах, встановлених РСФРР та ін. сусідніми д-вами. Сторони зобов'язувалися заборонити перебування на своїй тер. будь-яких військ, за винятком урядових, або військ дружніх д-в, з якими однією з договірних сторін укладена воєн. конвенція, але які не перебувають у фактичному стані війни з другою договірною стороною; не допускати утворення й перебування на своїй тер. будь-яких орг-цій і груп, що претендують на роль уряду всієї тер. або її ч. другої договірної сторони.

Обумовлювалося право особам укр. та латис. національностей, які проживають на тер. Латвії та УСРР і досягли 18-річного віку, якщо вони самі або їхні батьки були до 1 серп. 1914 прописані на тер., що входить тепер до складу ін. країни (УСРР чи Латв. Демократ. Республіки), в річний строк із дня ратифікації цього договору заявити про своє бажання відповідно змінити громадянство. Йшлося про надання можливості біженцям та учасникам *Першої світової війни* обох договірних сторін, які виявлять таке бажання, повернутися в найкоротший строк на свою батьківщину. В договорі йшлося також про повернення урядом УСРР майна, архівів, б-к і документів, вивезених з тер. Латвії. Передбачалося негайно після ратифікації цього договору укласти торг. й транзитний договір, поштово-телеграфну конвенцію, встановити дипломатичні та консульські зносини між договірними сторонами. Договір набрав чинності з моменту ратифікації.

Літ.: Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917—1923 рр.). К., 1966.

Н.В. Кривець.

ДО́ГОВІР МІЖ УКРАЇ́НСЬКОЮ РСР І РОСІ́ЙСЬКОЮ РФСР 1990. Підписаний 19 листоп. 1990 в м. *Київ* головою ВР УРСР Л.*Кравчуком* і головою ВР РРФСР Б.*Єльциним.* У договорі визначено принципи й осн. напрями відносин між Україною й Росією як двома суверенними д-вами: договірні сторони гарантували громадянам, які проживали на їхніх тер., незалежно від національності та ін. відмінностей, громадян., політ., соціальні, екон. та культ. права відповідно до заг.-визнаних міжнар. норм про права людини. Маючи намір будувати свої міжнар. відносини на основі принципів суверенної рівності, дружби й добросусідства, невтручання у внутр. справи, сторони декларували бажання розвивати рівноправне й взаємовигідне співробітництво в галузі політики, економіки, к-ри, охорони здоров'я, екології, науки та техніки, в гуманітарній та ін. галузях, що відповідало б корінним інтересам народів обох держав. Передбачалося, що питання екон. співробітництва, управління системами транспорту й зв'язку, торгового обміну, політики цін, конкретних механізмів між-госп. відносин регулюватимуться відповідними міжурядовими угодами. За кожною стороною визнавалося право самостійно визначати види й форми власності на своїй території. Всі питання щодо об'єктів заг.-союзної власності повинні бути врегульовані окремими угодами, що ґрунтуються на законодавчих актах про захист екон. суверенітету. Договірні сторони визнали територіальну цілісність УРСР і РРФСР в кордонах, існуючих у межах *СРСР.* Укладаючи двосторонній міждерж. договір, сторони визнали необхідність підтримки системи колективної безпеки, спільної діяльності у сфері зовн. політики, в охороні довкілля, включаючи заходи щодо мінімізації наслідків *Чорнобильської катастрофи 1986*, участь у створенні міжнар. системи екон. безпеки. Договірні сторони вважали за доцільне здійснити обмін повноважними представництвами, а також створити постійно діючу міжпарламентську комісію зі співробітництва.

Цей договір було ратифіковано парламентами обох країн. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся в *Москві* 14 червня 1991, і з цієї дати договір набрав чинності.

Літ.: «Відомості Верховної Ради Української РСР», 1990, № 49; Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1986—1990 рр. К., 1993.

І.М. Мельникова.

ДО́ГОВІР МІЖ У́РЯДАМИ РОСІ́ЙСЬКОЇ СФРР І УКРАЇ́НСЬКОЇ СРР ТА У́РЯДОМ АВСТРІ́ЙСЬКОЇ РЕСПУ́БЛІКИ 1920. Підписаний 5 липня 1920 в м. Копенгаген (Данія) від РСФРР і УСРР М.*Литвиновим*, від Австрійс. Республіки — віце-президентом Державної комісії в справах військовополонених П.Ріхтером. Сторони зобов'язувалися повернути на батьківщину всіх військ. та цивільних полонених, попередньо доставивши їх для передачі всіма наявними в розпорядженні транспортними засобами на рос.-естон. кордон біля м. Нарва (Естонія). Надавалося право «залежно від обставин» пропонувати ін. місця передачі. Сторони висловили свою принципову згоду на те, щоб полонені, які мали бажання залишитися в даній країні, не зустрічали в цьому перешкод. Обумовлювалося право допускати в місце їх перебування по одному представникові від договірних урядів, а також добиватися в'їзду до 5 делегатів від кожного уряду «з метою захисту інтересів і забезпечення репатрійованих військових і цивільних полонених та для надання їм допомоги». Австрійс. уряд зобов'язувався дотримуватися нейтралітету у війні проти Рад. Росії, повністю заборонити поставку і перевезення через свою країну зброї всіх видів, бойових припасів або військ. майна. Договір передбачав надання кожною договірною стороною представникам від своїх урядів особливих повноважень для відновлення перерваних війною екон. зв'язків. Договір набрав чинності від дня його підписання.

Літ.: Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917—1923 рр.). К., 1966.

Н.В. Кривець.

ДО́ГОВІР ПРО ВІЙСЬКО́ВИЙ І ГОСПОДА́РСЬКИЙ СОЮ́З МІЖ РОСІ́ЙСЬКОЮ СФРР ТА УКРАЇ́НСЬКОЮ СРР 1920. Союзний договір, підписаний 28 груд. 1920 у *Москві* головою РНК РСФРР В.*Леніним*, наркомом закордонних справ РСФРР Г.*Чичеріним* та головою РНК УСРР, наркомом закордонних справ УСРР Х.*Раковським* (суміщав посади). Складався з преамбули та 7 статей. У преамбулі декларувалися незалежність і суверенність обох держав. Разом із тим договір закріплював підпорядкування ключових сфер життєдіяльності Української СРР Російській СФРР. Об'єднувалися 6 наркоматів: військ. і мор. справ, зовн. торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти й телеграфу, а також Вищі ради нар. госп-ва. Об'єднані наркомати та Вища рада нар. госп-ва входили до складу РНК РСФРР і мали в РНК УСРР своїх уповноважених. Кер-во ними та контроль над їхньою діяльністю здійснювалися через Всерос. з'їзди рад, а також Всерос. ЦВК, до якого УСРР надсилала своїх представників. Такі галузі держ. діяльності, як юстиція, внутр. справи, соціальне забезпечення, охорона здоров'я та освіта, залишалися в підпорядкуванні респ. наркоматів.

У день підписання договір було затверджено 8-м Всерос. з'їздом рад, 2 берез. 1921 — 5-м Всеукр. з'їздом рад.

Літ.: Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. К., 1962; *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996.

О.Д. Бойко.

ДО́ГОВІР ПРО ДРУ́ЖБУ І БРАТЕ́РСТВО МІЖ УКРАЇ́НСЬКОЮ СРР І ТУРЕ́ЧЧИНОЮ 1922. Підписаний 2 січ. 1922 у м. Анкара (Туреччина) уповноваженим уряду УСРР, чл. ВУЦВК та РНК, головнокоманд. ЗС України й Криму М.*Фрунзе* та уповноваженим Великих нац. зборів Туреччини (ВНЗТ), депутатом ВНЗТ, комісаром закордонних справ Юсуфом Кемаль-беєм. Підписанню договору передувала укр.-турец. конф., що проходила 25—29 груд. 1921 в Анкарі. Зміст договору в основному повторював гол. положення аналогічних договору Туреччини з республіками Закавказзя (Карс, Туреччина, 13 березня 1921) та договору між РСФРР та Туреччиною (*Москва*, 16 березня 1921). Кожна з договірних сторін зобов'язалася не визнавати ніяких договорів або інших міжнародних актів, прийнятих усупереч їхній волі, а також денонсувати всі попередні договори між *Російською імперією* та *Османською імперією* або Україною й Туреччиною, що не відповідали обопільним інтересам.

Уряд УСРР підтвердив усі положення договору стосовно тер. Туреччини та її кордонів, визнані попередніми договорами Туреччини з РСФРР і республіками Закавказзя, а також статті, що стосувалися режиму капітуляції (тобто УСРР не визнала окупації д-вами *Антанти* цілої низки р-нів Туреччини, в т.ч. й столиці — *Стамбулу*).

У свою чергу, Туреччина визнала УСРР незалежною й суверенною д-вою в територіальних межах, встановлених згідно з договорами УСРР з РСФРР і сусідніми д-вами. За даним договором, міжнар. статус проток Босфор і Дарданелли (тобто виходу із Чорного в Середземне м.) мала визначити конф. причорномор. д-в, при цьому застерігалося, що її рішення не повинні завдати шкоди суверенітету та безпеці Туреччини.

УСРР і Туреччина зобов'язувалися, по-перше, не допускати утворення або перебування на своїх тер. ворожих, відповідно до Туреччини та УСРР, орг-цій, груп, офіц. осіб, і по-друге, встановити на своїх тер. режим найбільшого сприяння для громадян кожної з договірних сторін, які перебували на тер. другої (на них поширювалися всі права й обов'язки, що випливали із законів країни перебування, за винятком обов'язків із нац. оборони, від яких вони звільнялися; питання їхнього сімейного, спадкового права та дієздатності мали бути вирішені спец. угодою). Планувалося укласти поштову, телеграфну, консульську конвенції та радіоконвенцію. До укладання консульської конвенції стосунки між обома д-вами регулювалися нормами міжнар. права на заса-

дах взаємності. Договір передбачав установлення дипломатичних відносин між обома д-вами й підлягав ратифікації.

У черв. 1922 у *Харкові* відбувся обмін ратифікаційними грамотами, для чого туди прибула турец. делегація на чолі з міністром охорони здоров'я Різа Нур-беєм. Укладанням договорів Туреччини з РСФРР, республіками Закавказзя та УСРР рад. республіки не лише розширювали коло д-в, які їх визнавали, а й намагалися надати нац.-визвол. боротьбі турецького народу соціалістичного спрямування та вирішити на свою користь проблему статусу проток, а Туреччина прагнула домогтися від держав Антанти перегляду невигідного для неї *Севрського мирного договору 1920*, який став результатом поразки Туреччини в *Першій світовій війні* в складі Четверного союзу.

Літ.: Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917—1923 рр.). К., 1966; Україна і зарубіжний світ. К., 1970.

В.В. Павленко.

ДО́ГОВІР ПРО ДРУ́ЖБУ, СПІВРОБІ́ТНИЦТВО І ПАРТНЕ́РСТВО МІЖ УКРАЇ́НОЮ І РОСІ́ЙСЬКОЮ ФЕДЕРА́ЦІЄЮ 1997. Наприкінці 1980-х рр., коли керівництво РРФСР вело боротьбу з компартійно-рад. центром *СРСР*, рос. сторона розглядала укр. нац.-визвол. рух як союзницький. Союзницькі відносини були зміцнені тоді й договором між РРФСР і УРСР від 19 листоп. 1990 (див. *Договір між Українською РСР та Російською РФСР 1990*). Проте проголошення 1991 незалежності України для рос. політ. *еліти* було неочікуваною й болючою подією. Прес-секретар президента РРФСР Б.*Єльцина* заявив, що Росія залишає за собою право порушити нерозв'язану, на його думку, проблему кордонів з республіками, які стали незалежними д-вами. Його підтримав у виступі по Центр. телебаченню СРСР мер *Москви* Г.Попов. Висловлені в заг. формі претензії прес-секретаря президента у виступі мера було конкретизовано: під сумнів ставився суверенітет України щодо *Криму* й *Одеської області*. Такі заяви викликали серйозні ускладнення в укр.-рос. відносинах, і Б.Єльцин, щоб ослабити напругу, змушений був відрядити в *Київ* представницьку делегацію на чолі з віце-президентом О.Руцьким. Однак висування територіальних претензій до України на офіц. рівні в Росії тривало. 30 січ. 1992 О.Руцькой опублікував статтю в газ. «Правда», в якій звинувачував «політичних лідерів націонал-кар'єризму» в бажанні ввігнати Росію в кордони 12 ст. ВР РФ у трав. 1992 виступила з офіц. заявою, в якій стверджувалося, що акти про передачу Крим. обл. Україні не мають юрид. сили з моменту їх ухвалення. З'їзд нар. депутатів у груд. 1992 доручив ВР РФ розглянути питання про статус *Севастополя*. Виконуючи це доручення, ВР РФ у лип. 1993 вирішила надати Севастополю статус міста РФ. Б.Єльцин відмежувався від цієї постанови, а *Рада безпеки Організації Об'єднаних Націй* визнала її безпідставною та небезпечною.

У ситуації, що склалася, укр. сторона почала наполягати на укладенні нового договору між двома країнами з ключовим положенням про те, що сторони не мають одна до одної територіальних претензій. Такі переговори почалися 1992. У ст. 2 договору, де йшлося про кордони, рос. сторона запропонувала обом д-вам керуватися принципами «взаємної поваги до державного суверенітету і територіальної цілісності». В цьому варіанті було відсутнє положення про те, що обидві сторони визнають перетворення адм. кордонів між союзними республіками на держ. кордони. Виходячи з формулювань, використаних в аналогічних договорах із Польщею та Угорщиною, укр. сторона запропонувала свій варіант ст. 2: «Високі Договірні Сторони визнають непорушність існуючих між ними державних кордонів і підтверджують, що не мають жодних територіальних претензій одна до одної і не будуть висувати таких претензій у майбутньому». Цей варіант статті виявився неприйнятним для рос. сторони. Після багаторічних переговорів сторони зійшлися на такому формулюванні ст. 2: «Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів». Така редакція статті влаштувала українську сторону, оскільки містила посилання на Статут *Організації Об'єднаних Націй*.

Підписання договору рос. сторона пов'язувала з прийняттям на її умовах угод про Чорномор. флот. Укр. стороні довелося частково поступитися нац. інтересами, щоб досягти основної мети — укладання договору. 28 травня 1997 у Київ прибув прем'єр-міністр РФ В.Черномирдін. Було підписано 3 угоди: про параметри поділу Чорномор. флоту; про статус та умови перебування Чорномор. флоту РФ на тер. України; про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорномор. флоту та перебуванням Чорномор. флоту РФ на тер. України. Після цього став можливим держ. візит президента РФ Б.Єльцина в Україну. 31 трав. 1997 у Києві відбулося підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство.

ВР України ратифікувала договір 14 січ. 1998. Ратифікація договору в Росії відбувалася в умовах гострих дискусій. Шовіністичним колам рос. політикуму, які мали впливові позиції в законодавчих органах РФ, зрадило почуття міри, і вони закликали не укладати будь-яких договорів з «політично організованою бандерівщиною». Проте Держ. дума ратифікувала договір 15 груд. 1998, а Рада Федерації — 17 лют. 1999. Б.Єльцин 2 берез. 1999 підписав відповідний закон, але він не набув чинності до ратифікації угод щодо Чорномор. флоту ВР України.

ВР України ратифікувала 3 базові угоди щодо Чорномор. флоту 24 берез. 1999, тобто у визначений термін. 1 квіт. в Москві відбувся обмін ратифікаційними грамотами між президентами України і Росії, після чого договір набув сили.

Літ.: Великий договір України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство?: Матеріали «круглого столу» 30 квітня 1999 р. К., 1999.

С.В. Кульчицький.

ДО́ГОВІР ПРО НЕРОЗПОВСЮ́ДЖЕННЯ Я́ДЕРНОЇ ЗБРО́Ї ТА ПРО ПРИЄДНА́ННЯ ДО НЬО́ГО УКРАЇ́НИ. На поч. 1950-х рр. ядерною зброєю володіли США, *СРСР* та Велика Британія. У 1960-ті рр. Китайс. Нар. Республіка (КНР) та Франція провели випробування власних атомних бомб. Ряд д-в (Ізраїль, Пд.-Афр. Республіка, Аргентина, Бразилія, Індія, Пакистан) за наук.-тех. рівнем розвитку реально наблизився до створення ядерної зброї. Протягом 1965—67 активізувався процес міжнар. переговорів із питань нерозповсюдження такого виду озброєння. 1 лип. 1968 Договір про нерозповсюдження ядерної зброї було відкрито для підписання. Д-ви, що володіли ядерною зброєю, — СРСР, США, Велика Британія (до 1995 до названого договору не приєднувалися Франція та КНР), зобов'язалися не передавати боєголовки або контроль над ними д-вам, які не виготовляють ядерну зброю. Останні, в свою чергу, не повинні були приймати цю зброю, а також технологію її виробництва. Положення договору визнають право на використання атомної енергії в мирних цілях через механізм контролю *Міжнародного агентства з питань атомної енергії.*

Договір набув чинності 1970 і мав термін дії 25 років.

Після розпаду СРСР відповідно до Лісабонського протоколу (трав. 1992), підписаного США, РФ, Україною, Білоруссю, Казахстаном про звезення до Росії ядерної зброї колиш. СРСР, посилився політ. тиск на Україну з метою прискорення її приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї із статусом країни, що не має ядерної зброї. 14 січ. 1994 президент України Л.*Кравчук*, президент Росії Б.*Єльцин*, президент США Б.Клінтон підписали тристоронню заяву про вивезення ядерних боєголовок з України до Росії. Україна стала першою країною, яка добровільно відмовилася від ядерної зброї. 5 груд. 1994 на саміті *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Великі ядерні д-ви формально надали Україні як д-ві-учасниці договору, що не має ядерної зброї, гарантії безпеки на випадок агресії або загрози агресії й застосування щодо неї ядерної зброї з боку ін. д-в (ці гарантії є складовою ч. договору).

У верес. 1995, коли закінчився термін дії договору, у Нью-Йорку (США) відбулася міжнар. конф., яка пролонгувала його дію до 2000. Після проведення в трав. 1998 ядерних випробувань Індією та Пакистаном майбутнє договору стало проблемним. Загроза міжнар. тероризму змусила США наприкінці 2003 виступити за його скасування та підписання нової угоди на засадах, що відповідають вимогам 21 століття.

А.Ю. Мартинов.

ДО́ГОВІР ПРО ПАРТНЕ́РСТВО Й СПІВРОБІ́ТНИЦТВО МІЖ УКРАЇ́НОЮ ТА ЄВРОПЕ́ЙСЬКИМ СОЮ́ЗОМ 1994. Підписаний у Люксембурзі (Велике князівство Люксембург) 14 черв. 1994 між Україною та *Європейським Союзом.* Набув чинності після закінчення процедури ратифікації 1 берез. 1998, мав термін дії до 2004. Передбачав розвиток процесу взаємодії в сфері економіки (зокрема, проголошувалася можливість створення зони вільної торгівлі), встановлення постійного політ. діалогу між Україною та ЄС, процедуру взаємодії відповідних інституційних структур. 9 черв. 1998 відбулося перше засідання Ради співробітництва Україна—ЄС. З метою стимулювання процесу розробки стратегії ЄС стосовно України було запропоновано розпочати переговори про надання нашій д-ві статусу асоційованого чл. ЄС. Проте на 2-му саміті Україна—ЄС (*Відень*, 14 жовт. 1998) вирішено зосередитися на реалізації наявного потенціалу партнерства й співробітництва.

Створення зони вільної торгівлі з ЄС було ускладнено невизначеністю часу вступу України до *Світової організації торгівлі.*

А.Ю. Мартинов.

ДО́ГОВІР ПРО ПЕРЕМИ́Р'Я Й ПРЕЛІМІНА́РНІ УМО́ВИ МИ́РУ МІЖ УКРАЇ́НСЬКОЮ СРР І РОСІ́ЙСЬКОЮ СФРР ТА ПО́ЛЬЩЕЮ 1920. Підписаний РСФРР і УСРР з Польщею 12 жовт. 1920 в м. Рига (Латвія) у результаті розпочатих 17 серп. 1920 в м. Мінськ (нині столиця Білорусі) і продовжених далі в столиці Латвії переговорів із вироблення умов припинення війни й укладення миру між договірними сторонами. Цим прелімінарним (попереднім) договором про умови миру Польща, виходячи з принципу самовизначення народів, визнавала незалежність України й Білорусі. В договорі було також вирішено територіальне питання. Кордон встановлювався по р. Збруч (прит. Дністра), а далі на пн. До Польщі відходила Зх. *Волинь.* РСФРР і УСРР відмовлялися від усіх прав і претензій на землі на зх. від визначеної договором лінії кордону, а Польща — на сх. від неї.

Договір став проміжним етапом у переговорах між делегаціями РСФРР, УСРР і Польщі, які продовжувалися ще 5 місяців і закінчилися підписанням *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921.*

Літ.: Документы и материалы по истории советско-польских отношений, т. 3. М., 1965; *Ольшанский П.Н.* Рижский мир: Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей (конец 1918 — март 1921 г.). М., 1969; *Kutaniecki J.* Pokój polsko-radzieckі 1921. Warszawa, 1985.

І.Т. Лісевич.

ДО́ГОВІР ПРО ПОШИ́РЕННЯ РАПА́ЛЛЬСЬКОГО ДО́ГОВОРУ 1922 НА СОЮ́ЗНІ З РОСІ́ЙСЬКОЮ СФРР РЕСПУ́БЛІКИ 1922. Підписаний 5 листоп. 1922 у Берліні (Німеччина), з одного боку, уповноваженим уряду РНК УСРР, чл. Всерос. ЦВК В.*Аусcемом* та уповноваженим урядів Білорусі, Грузії, Азербайджану, Вірменії й Далекосх. Республіки, повноважним представником, послом РСФРР у Берліні М.Крестинським, з другого — уповноваженим уряду Німеччини, зав. сх. від. МЗС бароном фон Мальцаном.

У ст. 1-й зазначалося, що договір, укладений 16 квіт. 1922 в м. Рапалло між РСФРР й Німеччиною (див. *Рапалльський договір 1922*), повинен мати відповідне застосування також у взаємовідносинах Німеччини з УСРР, СРР Білорусії, СРР Грузії, Азерб. СРР, СРР Вірменії, Далекосх.

Республікою, з одного боку, і Німеччиною — з другого.

Уряди України й Німеччини домовилися про своє право взаємно встановити розмір тих претензій, які виникли у зв'язку з перебуванням нім. військ на тер. України (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*).

Уряди д-в, союзних із РСФРР, одержали право відкривати в Німеччині в тих населених пунктах, де знаходяться їхні дипломатичні представництва або одна з їхніх консульських установ, торг. бюро. Ст. 5-та визначила осн. положення для полегшення екон. відносин між договірними д-вами. Сторони зобов'язувалися, що їхні представництва будуть утримуватися від будь-якої агітації або пропаганди проти уряду держави, в якій вони перебувають.

Договір набрав чинності з моменту ратифікації й означав визнання Німеччиною де-юре урядів УСРР, Білорусії, Грузії, Азербайджану, Вірменії та Далекосх. Республіки. В період з листоп. 1922 по лют. 1923 договір було ратифіковано союзними з РСФРР республіками, 14 груд. 1922 — ВУЦВК. Рейхстаг ратифікував договір 31 серп. 1923. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 26 жовт. 1923.

Літ.: Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917—1923 рр.). К., 1966; Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов, т. 2. 1919—1922 гг. М., 1971.

Н.В. Кривець.

ДО́ГОВІР ПРО РЕЖИ́М РАДЯ́НСЬКО-РУМУ́НСЬКОГО КОРДО́НУ 1961. Підписаний 27 лют. 1961 у Бухаресті (Румунія). Цей договір підтвердив проходження лінії держ. кордону між *СРСР* та Румунією на основі *Паризьких мирних договорів 1947*, протоколу про уточнення проходження лінії рад.-румун. держ. кордону 1948, документів демаркації 1948—49, а також Договору про режим рад.-румун. кордону 1949.

Договір 1961, ратифікований парламентами обох д-в, зберіг свою чинність і після проголошення *Акта незалежності України* 24 серп. 1991 та розпаду СРСР. Закон України «Про правонаступництво України», ухвалений ВР 12 верес. 1991, підтвердив, що Україна, відповідно до заг.-визнаних норм міжнар. права, успадкувала існуючу на момент розпаду СРСР лінію держ. кордону з Румунією відповідно до рад.-румун. договору 1961 з прикордонних питань.

Літ.: Василенко В. Лінія досягнутого порозуміння. «Політика і час», 1997, № 7.

І.М. Мельникова.

ДО́ГОВІР СРСР З НІМЕ́ЧЧИНОЮ ПРО ДРУ́ЖБУ 1939 — див. *Радянсько-німецькі договори 1939.*

ДО́ГОВІР УКРАЇ́НСЬКОЇ ДЕРЖА́ВИ З ВСЕВЕЛИ́КИМ ВІ́ЙСЬКОМ ДОНСЬКИ́М 1918. Укладений у *Києві* 8 серп. 1918. За умовами договору *Українська Держава* визнавала *Всевелике Військо Донське* суб'єктом міжнар. права і встановлювала з ним держ. кордони, які визначались адм. межею Катериносл., Харків., Воронезької губерній, що відділяла Україну від *Області Війська Донського.* Сторони зобов'язалися встановити дипломатичні та консульські відносини, а в майбутньому — укласти угоди з екон. питань: про умови вільного транзиту, товарообміну, митні й фінансові відносини, залізничне сполучення та поштово-телеграфний зв'язок.

18 верес. 1918 укладено угоду про врегулювання питань, що торкалися Донец. басейну. Вона встановила принципи видобутку вугілля й обміну паливом, заснувала постійну укр.-донську комісію, яка мала узгоджувати питання, що виникали б між Україною й Доном щодо видобутку, розподілу, споживання й транспортування донец. вугілля.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923, т. 2. Ужгород, 1930; Те саме. К., 2002.

О.І. Лупандін.

ДО́ГОВІР УКРАЇ́НСЬКОЇ ДЕРЖА́ВИ З ГРУЗИ́НСЬКОЮ РЕСПУ́БЛІКОЮ 1918. Укладений 5 груд. 1918. Визначав установлення дипломатичних і консульських відносин, налагодження торг.-екон. зв'язків, мореплавства між *Українською Державою* та Грузією, врегулювання цивільних, приватних і майнових прав громадян обох держав. Умови договору передбачали в майбутньому укладання угод про фінансові відносини, поштово-телеграфний зв'язок, митні стосунки (можливість митного союзу) тощо.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923, т. 2. Ужгород, 1930; Те саме. К., 2002.

О.І. Лупандін.

ДОГОВІ́РНІ СТАТТІ́ УКРАЇ́НСЬКИХ ГЕ́ТЬМАНІВ — документи міжнар.-правового та держ.-правового змісту, що визначали юрид. засади укр.-рос. відносин та устрій Укр. козац. д-ви в 2-й пол. 17—18 ст. Перші Д.с.у.г. було укладено в *Москві* в квіт. (берез.) 1654 за результатами переяслав.-моск. переговорів січ.—квіт. 1654 (див. *Переяславська рада 1654*, *Березневі статті 1654*). Вони стали основою при виробленні умов наступних договірних статей, які впродовж 17 ст. укладалися кожного разу при виборах нового *гетьмана* (за винятком елекції І.*Виговського* 1657), а саме: *Переяславських статей 1659* при вступі на гетьманування Ю.*Хмельницького*, *Батуринських статей 1663* — І.*Брюховецького*, *Глухівських статей 1669* — Д.*Многогрішного*, *Конотопських статей 1672* — І.*Самойловича* та *Коломацьких статей 1687* — І.*Мазепи.* Крім того, інколи договірні статті укладалися з метою фіксування нових політ. реалій — *Переяславські статті 1674* І.Самойловича після проголошення акта переходу *Правобережної України* під владу лівобереж. гетьмана, або ж — надання рос.-укр. міждерж. стосункам принципово нового звучання, як це робилося в інкорпораційних за змістом *Московських статтях 1665* І.Брюховецького.

Укладанню Д.с.у.г. передували підготовка та подача укр. стороною відповідних проектів (найвідоміші в істор. літ. — Жердівські статті (проект) Ю.Хмельницького 1659) і намагання царського уряду трансформувати укр. пропозиції у вигідному для себе напрямі. Зазвичай внесені рос. стороною до Д.с.у.г. умови випереджали фактичний стан справ і були спрямовані на подальше обмеження автономних прав *Гетьманщини.* Найразючіші відмінності між політ. реаліями й

правовими нормами фіксували Моск. статті 1665, спроба реалізації яких стала однією з гол. причин укр.-рос. війни 1668–69. Надалі царський уряд здійснював політику поступової ліквідації автономних прав Гетьманщини. Після антирос. виступу І.Мазепи 1708 рос. кер-во замінило двосторонні договори царськими указами, що визначали укр. права і вільності («Рішительний указ» 1709 та *«Рішительні пункти» 1728*). Формально Д.с.у.г. діяли до моменту ліквідації в Україні *гетьманату інституту* імп. *Катериною II*.

Дж.: Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел, ч. 3, 4. М., 1822—26; Полное собрание законов Российской империи, т. 1, 2, 5, 7. СПб., 1843—56; Источники Малороссийской истории, ч. 1—2. Собранные Д.Н. Бантишем-Каменским. М., 1858—59; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 4—6, 9—10, 15. СПб., 1863—92; Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собрано в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1756 года. «Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии», вып. 2. Чернигов, 1902.

Літ.: *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995.

В.М. Горобець.

ДО́ГОВОРИ КИ́ЇВСЬКОЇ РУСІ З ВІЗАНТІ́ЄЮ. Процес договірного оформлення стосунків *Київської Русі* з *Візантією* бере початок 860, коли київ. кн. *Аскольд* обступив м. *Константинополь* і добився вигідної для себе угоди, яка, ймовірно, забезпечувала права рус. купців у Візантії. Текст цього договору не зберігся. Перший відомий історикам договір Русі з Візантією укладено 911 між вел. кн. київ. *Олегом* й імп. Левом VI та його співправителем Александром. Йому передувала рус.-визант. угода, укладена 907 після переможного походу Олега на Константинополь, в якій коротко було викладено осн. положення мирних стосунків між обома країнами. В угоді 907 є дві відсутні в договорі 911 статті: сплата одноразової данини імперією Давньорус. д-ві й право русів на безмитну торгівлю у Візантії. Гол. мета *Русі* — добитися привілеїв для купців (до серед. 11 ст. рус. торгівля була скерована на визант. ринки, де *князь*, *бояри* й дружинники (див. *Дружина*) збували *данину*, зібрану під час *полюддя*, й військ. здобич, купуючи зброю, вино й предмети розкоші, і саме таке її завдання визначало характер і напрями тогочасної рус. зовн. політики). Договір 911 створював режим найбільшого сприяння рус. торговим людям на ринках імперії (те ж саме — визант. купцям на Русі) — вони мали бути забезпечені там житлом, харчами й навіть припасами на зворотний шлях. Таких вигод не мали купці жодної ін. д-ви. Київ. Русь прагнула досягти таким чином визнання на міжнар. арені. Метою визант. уряду під час укладання договору з Олегом було убезпечення пн. кордонів і володінь імперії в Криму, а також систематичне одержання військ. допомоги від Давньорус. д-ви, за що імперія зобов'язалася сплачувати Русі щорічну данину. Цей договір, як і наступний, вписано до *«Повісті временних літ»*.

Договір Русі з Візантією. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

Наступний договір Русі з Візантією укладено після невдалих воєн. походів вел. кн. київ. *Ігоря Старого* 941 і 944. Не відважившись іти далі на Константинополь після звістки про зібрання Візантією сильного війська, Ігор уклав з нею 944 договір, менш вигідний від Олегового. В ньому вже не йшлося про безмитну торгівлю русів у Візантії та не згадувалося про сплату Візантією данини Русі, натомість Давньорус. держава змушена була взяти на себе зобов'язання захищати від ворогів визант. володіння в Криму.

Третій договір Русі з Візантією укладено 971 між вел. кн. київ. *Святославом Ігоровичем*, обложеним визант. військом у болг. м. Доростол (нині м. Сілістра, Болгарія), й імп. Іоанном Цимісхієм. Святослав зобов'язався не воювати з Візантією; ні в Болгарії, ні в Криму не піднімати проти неї народи; надавати імперії військ. допомогу. Цей договір вписано до «Повісті временних літ» у лаконічно-узагальненому вигляді; без згадок про торгівлю й вигоди для рус. купців.

Останній похід Русі на Візантію стався 1043. Тоді рус. флот під командуванням старшого сина вел. кн. київ. *Ярослава Мудрого* Володимира зазнав поразки. Ярослав почав створювати коаліцію проти імперії, й імп. Константину IX Мономаху довелося запропонувати йому мир. Договір укладено між 1046 і 1052 та скріплено шлюбом доньки імператора з 4-м сином Ярослава *Всеволодом Ярославичем*. Цей договір був сприятливим для Русі; його текст не зберігся.

Літ.: *Истрин В.М.* Договоры Руси с греками X в. «Известия Отдела русского языка и словесности Академии наук», 1924, т. 29; *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956; *Литаврин Г.Г.* Условия пребывания древних русов в Константинополе в X в. и их юридический статус. «Византийский временник», 1993, т. 54.

М.Ф. Котляр.

ДО́ГОВОРИ МІЖНАРО́ДНІ УКРА́ЇНИ 1992—2004. Із проголошенням незалежності 24 серп. 1991 (див. *Акт проголошення незалежності України*) Укр. д-ва самостійно вийшла на світову арену, активно розвиваючи відносини з суб'єктами міжнар. права на основі укладання з ними відповідно до заг.-прийнятих норм договорів.

Закон «Про міжнародні договори України» від 22 груд. 1993 встановив порядок укладання, виконання та денонсації міжнар. договорів України з метою належного забезпечення нац. інтересів, здійснення цілей, завдань та принципів зовн. політики України, що були згодом закріплені в *Конституції України 1996*. Зокрема, було встановлено, що міжнар. договори України укладаються з іноз. д-вами та міжнар. орг-ціями від імені України, уря-

ду, міністерств та ін. органів держ. виконавчої влади. Так, від імені України укладаються договори: політ., територіальні, мирні, такі, що торкаються прав та свобод людини; про громадянство; про участь України в міжнар. союзах та ін. міждерж. об'єднаннях (орг-ціях) та системах колективної безпеки; про військ. допомогу та стосовно направлення контингенту ЗС України до ін. країн чи допуску ЗС іноз. д-в на тер. України; про використання тер. та природних ресурсів України. Натомість від імені уряду укладаються міжнар. договори з екон., торг., наук.-тех. та ін. питань, що належать до його компетенції. Повноваження на ведення переговорів і підписання міжнар. договорів надаються: щодо договорів, які укладаються від імені Уряду України, — Президенту України, Уряду України або за його дорученням МЗС; щодо договорів міжвідомчого характеру — відповідним мін-вам або ін. органам держ. влади.

Координацію діяльності щодо підготовки й укладання міжнар. договорів України на всіх рівнях і заг. нагляд за їх виконанням здійснює МЗС України. Ратифікація міжнар. договорів України здійснюється ВР України шляхом ухвалення спец. закону про ратифікацію. Реєстрація міжнар. договорів, що набули чинності для України, здійснюється МЗС України в Секретаріаті *Організації Об'єднаних Націй* та відповідних органах ін. міжнар. орг-цій.

Одним із перших конституційних актів, схвалених ВР України 10 груд. 1991, став Закон «Про дію міжнародних договорів на території України». В ньому було заявлено, що, виходячи з загальновизнаних принципів міжнар. права, прагнучи забезпечити непорушність прав і свобод людини, а також ввійти в систему правових відносин між д-вами на основі взаємної поваги держ. суверенітету й демократ. засад міжнар. співробітництва, ВР України постановляє: «встановити, що укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства».

Виходячи з цих принципів, Україна вже в перші два роки незалежності, встановлюючи відносини з іноз. д-вами, уклала з ними сотні договорів та угод на різних рівнях — міжнар., міжурядових, міжвідомчих.

Протягом 1990-х рр. Україна встановила договірно-правові відносини з країнами всіх регіонів світу. Впродовж 1-ї пол. 1990-х рр. вона сформувала договірно-правові відносини з усіма країнами «великої сімки», а також із провідними азіат., афр. та латиноамер. країнами.

Особливе значення мають установлення та розвиток відносин із сусідніми країнами. Зокрема, 18 лип. 1995 було підписано Договір про дружбу, добросусідство та співробітництво між Україною та Республікою Білорусь. Стратегічне значення для зміцнення незалежності України має *Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997*, який передбачає розвиток міждерж. партнерства в усіх сферах їхньої діяльності. Загалом станом на 1 жовт. 2003 договірно-правову базу укр.-рос. відносин складали 294 договори, з них 37 — міждерж., 155 — міжурядових, 102 — міжвідомчих.

Договори України з країнами-членами *Співдружності Незалежних Держав* забезпечують реалізацію концепції пріоритетності двосторонніх відносин із цими д-вами. У той же час Україна укладає й багатосторонні угоди з країнами СНД (напр., про утворення *ГУУАМ*, Єдиного екон. простору тощо).

Інтенсивність розвитку сучасних міжнар. відносин досить часто вимагає перегляду вже укладених договорів, аби вони віддзеркалювали нову політ. реальність. Так, унаслідок розширення *Європейського Союзу* Україна, аби досягти відповідності із законодавством ЄС, переглянула низку двосторонніх договорів із 10 країнами Центр. й Пд.-Сх. Європи та Балтії.

Найбільш складними виявилися дипломатичні процедури з підготовки та укладання міжнар. договорів, які стосуються правового забезпечення вступу до *Світової організації торгівлі* (СОТ). Цей процес вимагає посилення координації між зовн. та внутр. політикою України з огляду на необхідність адаптації більшої ч. законодавства до норм СОТ.

На сьогодні договірно-правова база міжнар. відносин України складає бл. 10 тис. договорів та угод різного правового статусу.

Літ.: «Відомості Верховної Ради України», 1992—2004; Закон України «Про міжнародні договори України». В кн.: Закони України, т. 6. К., 1996; Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів, т. 1. К., 1998; Україна і Європа. (1990—2000 рр.), ч. 1—2. К., 2001.

А.Ю. Мартинов, І.М. Мельникова.

ДОДАТКО́ВА УГО́ДА РОСІ́ЙСЬКОЇ СФРР З НІМЕ́ЧЧИНОЮ 1918. Укладена 27 серп. 1918 в Берліні (Німеччина) як додаток до *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918* з метою конкретизації та підтвердження деяких положень цього договору. Вона встановлювала принципи, за якими мала вирішуватися доля зх. регіонів колиш. *Російської імперії*, що відокремилися за Брестським мирним договором. Окрема глава «Російські чорноморські області (за винятком Кавказу)» містила умови припинення нім. стороною окупації цього регіону. Згідно з угодою, Німеччина наклала на РСФРР (як і в Брестському договорі) примусове зобов'язання про укладення миру з Україною (виведення нім. частин із чорноморських областей мало статися лише після укладення й ратифікації укр.-рос. мирного договору). Німеччина, зі свого боку, зобов'язувалася звільнити землі, які не згадувались у III Універсалі УЦР (див. *Універсали Української Центральної Ради*) як такі, що належать Україні. Крім того, Німеччина підтвердила свій нейтралітет у вирішенні справ РСФРР з її окремими регіонами, що прагнули до самовизначення і відокремлення. Цього ж дня сторони підписали документ, що врегульовував фінансові питання, які випливали з додаткової угоди. Зокрема, РСФРР мала сплатити Німеччині 6-мільярдну контрибуцію.

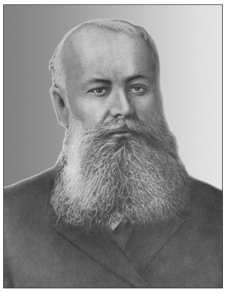

В.В. Докучаєв.

Літ.: Документы внешней политики СССР, т. 1. М., 1957; Малий словник історії України. К., 1997.

О.І. Лупандін.

ДО́ЖІ ДЕ́РДЯ ПОВСТА́ННЯ 1514 — сел. війна в Угорщині під проводом дрібного шляхтича (*немеша*) із Трансільванії (істор. обл. на пн. Румунії) Дєрдя (Георгія) Дожі (1472—1514), офіцера прикордонного замку, який відзначився в боях проти турків-османів. Повстання почалося в квіт. 1514 з організації загонів для боротьби проти турец. небезпеки на заклик чеського та угор. короля Владислава II Ягеллона і рим. папи Лева X розпочати новий хрестовий похід, за участь у ньому міщанам було обіцяно звільнення від *мита*, а селянам — від кріпосної залежності (див. *Кріпацтво*). Вже влітку в армії «куруців» (угор. kurucok, від пізньолат. cruciati — хрестоносці) на чолі з Д.Дожею налічувалося бл. 100 тис. осіб. Однак унаслідок переслідування *магнатами* Угорщини всіх селян, які брали участь у куруцьких загонах, останні повернули зброю проти магнатів з метою знищення кріпацтва та встановлення народовладдя. Повстанців підтримали популярні серед нас. монахи-*францисканці*, які виробили й проповідували особливу ідеологію «народних хрестоносців». Повстання охопило більшу ч. Угорщини, в т. ч. й *Закарпатську Україну* (Мараморośку, Угочанську, Березьку й Ужанську жупи; див. *Жупа*). В ньому поряд з угорцями брали активну участь русинські (укр.), словац., волоські (румун.) та ін. селяни. Вони відмовлялися виконувати феод. повинності, захопили кілька замків (серед них — Мукачівський, Королівський і Хустський в Закарпатті) і міст, розправлялися з феодалами. Д.Дожа проголосив на охопленій повстанням тер. республіку, заг. рівність і верховенство прав народу та рушив зі своєю армією на *Трансільванське князівство*. Поблизу м. Темешвар (нині м. Тімішоара, Румунія) 15 лип. його армія була розгромлена військами трансільванського кн. Я.Запольяї та темешварського воєводи І.Баторі. Д.Дожа потрапив у полон. Невдовзі його стратили — живим спалили на розпеченому залізному троні. Жорстоко розправилися угор. магнати і з рядовими повстанцями — було знищено бл. 50 тис. осіб. «Трупи селян лежали тисячами вздовж вулиць і на околицях спалених сіл», — зазначали сучасники. Після придушення повстання на Закарпатті міста *Ужгород*, *Мукачеве*, *Хуст*, *Тячів,* Севлюш (нині м. *Виноградів*), села Вишково (нині с-ще міськ. типу Хустського р-ну), Довге Поле (с. *Довге*), *Солотвино* були оголошені «бунтарськими» й обкладені великими поборами й контрибуціями. Держ. збори Угорщини (т.зв. Дикий Сейм) у жовт. 1514 схвалили низку жорстких заходів, що посилювали владу феодалів над селянами — останнім назавжди було заборонено переходити від одного господаря до ін. і мати зброю.

Літ.: *Маркуш В.М.* Крестьянская война в Венгрии и Закарпатье в 1514 году. «Наукові записки Ужгородського університету», 1952, т. 5, вип. 1; Нариси історії Закарпаття, т. 1. Ужгород, 1993; Коротка історія Угорщини. Ніредьгаза, 1997; *Контлер Л.* История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы. М., 2002.

С.В. Віднянський.

ДОКУЧА́ЄВ Василь Васильович (01.03(17.02).1846–08.11(26.10).1903) — учений, педагог, громад. діяч. Д-р геогнозії та мінералогії (1883). Н. в с. Мілюково (нині село Смоленської обл., РФ) у родині сільс. священика. Закінчив Смоленську духовну семінарію (1867), фіз.-мат. ф-т Петерб. ун-ту зі ступенем кандидата природничих наук (1871).

Від 1872 — на посаді консерватора (хранителя) в університетському геол. кабінеті. 1875 у Т-ві дослідників природи (*Санкт-Петербург*) та ж. «*Отечественные записки*» подав повідомлення «По вопросу об осушении болот и в частности об осушении Полесья». Досліджував крихкі поклади та структуру річкових долин, гол. чин. — дніпровської. 1878 узагальнив результати в магістерській дис. «Способы образования речных долин Европейской России».

1877—78 взяв участь в організованих Вільним екон. т-вом геолого-геогр. «екскурсіях» чорноземною смугою *Російської імперії*, переважно Україною (1881 знову відвідав Україну для уточнення висновків). Висунув теорію генези чорнозему. 1879 під егідою Мін-ва державних маєтностей опубл. записку «Картография русских почв» — пояснювальний текст до складеної померлим 1878 статистиком Василем Чаславським карти ґрунтів Європ. Росії, почав викладати в Петерб. ун-ті. 1880 обійняв каф-ру мінералогії (1881 — штатний доц., 1884 — проф.).

1881 з приводу 2-томника графа Олексія Уварова «Археология России. Каменный период» виголосив у від-ні геології та мінералогії Т-ва дослідників природи полемічну промову (наступного року побачила світ як брошура). 1882 за колекцію ґрунтів отримав диплом 1-го ст. Всерос. пром.-худож. виставки. 1883 нагороджений Макаріївською премією Петерб. АН за книгу «Русский чернозем».

1888—94 керував фізико-геогр. дослідженнями Полтав. губ., разом із колегами видав матеріали щодо оцінки її земель, статті, монографію «Наши степи прежде и теперь» (гонорарні кошти передав постраждалим від посухи), розробив методику визначення, чи були ліси на пд. укр. теренах. 12 листоп.(31 жовт.) 1888 у Вільному екон. т-ві виступив з відповідною доповіддю «Методы исследования вопроса: были ли леса в южной степной России» («Труды Императорского Вольного экономического общества», 1889, т. 1). Удостоївся золотої медалі та ордена «За заслуги у землеробстві» Всесвіт. виставки (Париж, 1889).

Опікав В.*Вернадського* (їхнє листування представлено в книзі: Докучаев В.В. и Вернадский В.И. «Переписка». М., 1951), обнародував 1889, зокрема, результати студій цього свого учня-колеги, набуті під час мандрівки поблизу р. Чаплинка в Новомоск. пов. Катериносл. губ. (нині тер. Дніпроп. обл.), та його розвідку про Кременчуцький пов. Полтав. губ. Створив у *Полтаві* природничо-істор. музей (1891), передавши до нього свій гербарій та зразки ґрунтів і гірських порід.

1892 очолив Особливу експедицію, споряджену Лісовим департ. до Воронезької, Харків. та Катериносл. губерній задля запобігання ерозії ґрунтів, посухам і

недородам. Опублікував її «Труди» (18 випусків). Пильну увагу приділив Старобільському степу в Харків. губ. і Великоанадольському лісництву в Маріупольському пов. Катеринросл. губ.

Від 1892 виконував обов'язки дир. Новоалександрійського ін-ту с. госп-ва та лісівництва (посад Ново-Александрія, Люблінська губ., нині м. Пулави, Республіка Польща), значною мірою на евакуйованій 1914 базі якого виник Харків. с.-г. ін-т (нині — Аграрний ун-т ім. В.Докучаєва). 1895 через перевтому взяв відпустку, перебував у Криму. 1898 вивчав грунти *Бессарабії*, потім, до 1900, — Кавказу та Центр. Азії.

1899 сформулював т. зв. «закон зональності», осмисливши «найщільніший зв'язок клімату, грунтів, тваринних та рослинних організмів» і «співвідношення між зонами природи взагалі й усім життям, усією діяльністю людини». Читав науково-популярні лекції, в т.ч. в Полтаві, де співробітничав із місц. земством і час. *«Хуторянин»*. Від кінця 1900 тяжко хворів.

П. у м. С.-Петербург.

1954 на його честь смт Оленівські Кар'єри Донец. обл. перейменовано на місто Докучаєвськ.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—3. М., 1948—49; Сочинения, т. 1—9. М., 1949—60; Наші степи колись і тепер. К.—Х., 1949; К вопросу о почвах Бессарабии. Кишинев, 1950; Російський чорнозем. К.—Х., 1952.

Літ.: *Вернадский В.И.* Страница из истории почвоведения (Памяти В.В. Докучаева). М., 1904; Докучаев. СПб., 1906; *Калачиков О.Т.* Великий російський вчений — основоположник науки про грунт В.В. Докучаєв. К., 1949; *Крупенников И.А.* Докучаев в Крыму. Симферополь, 1950; *Крупенников И.А., Крупенников Л.А.* Василий Васильевич Докучаев. М., 1956; *Вернандер Н.Б.* В.В. Докучаєв — творець вітчизняного грунтознавства. К., 1961; *Кирьянов Г.Ф.* Василий Васильевич Докучаев. М., 1966; *Зонн С.В.* Василий Васильевич Докучаев. М., 1991; *Николаев В.Ф.* Из истории Полтавского краеведческого музея. Полтава, 1991; Докучаев Василий Васильевич (1846—1903). М., 1997.

П.Г. Усенко.

ДОЛГОРУ́КОВ Василь Михайлович (12(01).07(за ін. даними 06).1722—10.02(30.01).1782) — військ. і держ. діяч *Російської імперії*, князь.

З роду *Рюриковичів*, син князя Михайла Долгорукова (1668–1750) та його дружини Євдокії (1675–1729). Н. в м. *Москва*. 13-річним зарахований драгуном до Укр. корпусу. Брав участь у *російсько-турецькій війні 1735—1739.* За відзнаку в штурмі Перекопських укріплень 1736 дістав за поданням Б.-К.*Мініха* чин прапорщика попри те, що попередньо імп. *Анна Іванівна* звеліла довічно тримати його в солдатах (більшість близьких родичів Д. було на той час репресовано за претензії на верховну владу в країні). Учасник рос.-шведської війни 1741—43, де зробив кар'єру з молодшого офіцера у прем'єр-майори. 1743 повінчався з Анастасією Волинською, з якою мав двох синів і трьох дочок. У серед. 1740-х рр. у ранзі підполковника служив генеральс-ад'ютантом свого дядька — президента Військ. колегії кн. В.Долгорукова.

Від 1747 — полковник, командир Тобольського полку, 5 січ. 1756 (25 груд. 1755) номінований ген.-майором. На *Семилітній війні 1756—1763* був двічі поранений. Від 1758 — ген.-лейтенант, 1762 — ген.-аншеф. На початку *російсько-турецької війни 1768—1774* орудував д-зією у складі армії П.Румянцева (див. П.*Румянцев-Задунайський*), котра на Україні взимку 1768/69 зупинила 70-тис. військо крим. хана Крим-Гірея, після чого став на чолі 2-ї рос. армії й із 24-тис. експедиційним загоном у черв. подолав оборонну перекопську лінію, а на Кримському п-ові завдав поразки турец.-татар. армії Селім-Гірея III. Протягом літа здобув гол. стратегічні пункти ханства, чим сприяв сходженню в ньому на престол Сагіб-Гірея II. По тому — нач. обсерваційного корпусу, дислокованого біля *Нової Січі* (з гол. квартирою в *Полтаві*).

1775 викликаний імп. *Катериною II* до Москви, удостоївся титулу «Кримський», але, не одержавши очікуваного фельдмаршальського жезла, образився й демонстративно пішов у відставку. В останні роки життя, з 22(11) квіт. 1780, обіймав посаду моск. головнокоманд., зосередивши у своїх руках військ. та цивільну владу над містом.

Кавалер багатьох орденів, зокрема св. Олександра Невського (1759), св. апостола Андрія Первозванного (1769, алмазні знаки 1775), св. Георгія 1-го класу (1771). За хоробрість нагороджений шпагою з діамантами (1775).

П. у м. Москва. 1842 у м. *Сімферополь* йому споруджено пам'ятник.

Літ.: *Долгоруков П.В.* Сказания о роде князей Долгоруковых. СПб., 1842; Рескрипты князю В.М. Долгорукову по Запорожскому низовому войску. «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей», 1875, № 9; Частные письма князю В.М. Долгорукову. Там само; *Андреев А.Р.* Князь Василий Михайлович Долгоруков-Крымский. М., 1997.

П.Г. Усенко.

В.М. Долгоруков.

ДОЛГОРУ́КОВ Микола Андрійович (1792—23(11).04.1847) — військовик, дипломат, держ. діяч, князь. З *Рюриковичів*. 1806 зарахований на службу до архіву Колегії закордонних справ, 1810 став камер-юнкером. На *Війні 1812* вступив до ополчення, перебував у рос. армії під час пізніших антинаполеонівських кампаній, з 1813 — офіцер Ізюмського гусарського полку, потім — лейбгвардії Гусарського полку, став ад'ютантом П.*Вітгенштейна*. Від 1816 — флігель-ад'ютант імп. *Олександра I*.

Учасник рос.-перської війни 1826—28 і *російсько-турецької війни 1828—1829*. Імп. *Миколою I* 1828 номінований генерал-майором почту його величності. 1829 за спец. відрядженням заступив убитого О.Грибоєдова на посаді рос. посланника в Тегерані (Персія, нині Іран), після чого удостоєний звання ген.-ад'ютанта і чину ген.-лейтенанта.

На поч. 1830-х рр. — мінський тимчасовий військ. губернатор, віленський та гродненський військ. губернатор, віленський військ. губернатор (із керуванням і цивільними справами губернії) і гродненський та білостоцький генерал-губернатор. Від 1834 — гродненський, білостоцький та мінський ген.-губернатор, водночас віленський військ. губернатор.

1840 обійняв посаду харків., полтав. і черніг. генерал-губернатора, дістав підвищення в ранзі до генерала від кавалерії. Від 1846 додатково виконував обов'язки куратора Харків. учбового

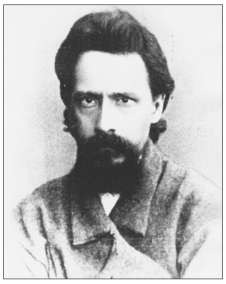

О.В. Долгушин.

Г.Н. Доленко.

округу. Ініціював створення Харків. доброчинного т-ва.

Кавалер орденів св. князя Олександра Невського, Білого Орла, св. Анни 1-го та 2-го ст., св. Володимира 3-го і 4-го класів, св. Георгія 4-го класу, низки іноз. орденів. Нагороджений золотою шаблею за хоробрість (1814).

Привласнив велику суму казенних грошей. Перед смертю зізнався царю про розтрату.

П. у м. *Харків*. Похований у харків. Успенському соборі.

Літ.: *Российский М.* Долгоруков, князь, Николай Андреевич. В кн.: Русский биографический словарь. СПб., 1905; *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год), т. 2. Х., 1912; *Посохов С.И., Ярмыш А.Н.* Губернаторы и генерал-губернаторы. Х., 1997.

П.Г. Усенко.

ДОЛГУ́ШИНЦІ — попередники *«ходіння в народ»*: очолюваний Олександром Долгушиним гурток революційно налаштованої молоді (в т.ч. з України), який обстоював ідеї громадян. свободи, соціальної справедливості, рівноправності, демократії.

Орг-ція склалася в *Санкт-Петербурзі* 1872. Її провід зустрівся у Фінляндії з В.*Берві-Флеровським*, домовившись із ним про співпрацю.

Вбачаючи в революц. літ. засіб здійняти всерос. бунт, Д. вдалися до видавничої справи. Коштом Віктора Тихоцького придбали друкарню і навесні 1873 таємно розгорнули її роботу в Підмосков'ї (потім перемістили на моск. квартири Тетяни Сахарової та Льва Дмоховського). Зробили спробу поширювати серед простолюду самостійно випущені прокламації «Русскому народу», «К вам, интеллигентные люди...» О.Долгушина, «Как должно жить по закону природы и правды» В.Берві-Флеровського, а також варіант останньої — видруковану в Женеві (Швейцарія) заходами Л.Дмоховського брошуру на підтримку М.*Чернишевського*: «О мученике Николае и как должен жить человек по закону правды и природы».

Восени 1873 ч. т-ва на чолі з Долгушиним було заарештовано. Дмоховський встиг відправити друкарню в упакованому вигляді через транспортну контору до *Харкова*, звідки він і В.Тихоцький перевезли вантаж у схованки по селах Синюха (нині село Куп'янського р-ну) та Чорнобаївка (нині село Ізюмського р-ну; обидва Харків. обл.). Удвох вони збиралися вирушити до Сибіру, щоб улаштувати втечу Чернишевського із заслання, проте в Харкові були затримані жандармами.

1874 на процесі долгушинців із 12 звинувачених Особливе присутствіє Правительствуючого Сенату засудило 8. Найтяжчого покарання зазнали О.Долгушин і Л.Дмоховський — по 10 літ каторги, обидва й загинули в ув'язненні.

Літ.: *Лавров П.Л.* Народники-пропагандисты 1873—1878 годов. Л., 1925; *Тихоцкий В.* Подпольная типография долгушинского кружка. «Огонек», 1925, № 22; *Кункель А.А.* Долгушинцы. М., 1932; *Итенберг Б.С.* Движение революционного народничества. М., 1965; Агитационная литература русских революционных народников. Л., 1970.

П.Г. Усенко.

ДОЛЕ́НҐА-ХОДАКО́ВСЬКИЙ (Dolenga-Chodakowski) **Зоріан** (справжні ім'я та прізв. — Адам Зоріан Чарноцький; 04.04.1784—17.11.1825) — польс. етнограф і археолог-аматор, один із засн. укр. фольклористики. 1814—19 подорожував по Україні, а також Пд. Білорусі та Польщі, пізніше — й Росії, збирав і записував нар. пісні, казки, повір'я, загадки, обряди, звичаї, намагаючись знайти відповідь на питання щодо етногенезу слов'ян (слов'ян. спільності та прабатьківщини слов'ян) і давньої слов'ян. історії та культури. Видав працю «Про слов'янство перед християнством» (1818). Описав багато городищ і курганів у *Галичині*, на *Волині* й *Поділлі*. На матеріалі розкопок прагнув розробити теорію про єдність праслов'ян. к-ри.

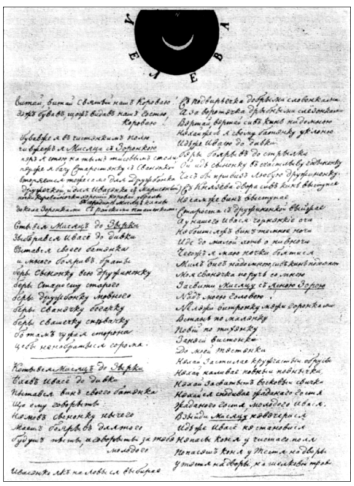

Доленга-Ходаковський З. Лелева. Перша сторінка автографа збірки.

На тер. *Правобережної України* й *Західної України* зібрав і записав понад 2000 нар. пісень — найбільше на той час зібрання в слов'ян. фольклористиці. Ці пісні були частково опубл. й використані М.*Максимовичем*, М.*Гоголем*, Т.*Шевченком*, П.*Кулішем*, М.*Драгомановим*, В.М.*Гнатюком*, П.*Шафариком* та ін.

1974 у *Києві* вийшла найповніша зб. «Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського». Значна ч. його записів зберігається в різних архівах України, Польщі та Росії.

Літ.: *Cravnocki A.* Zorian Dolengo Chodakowski. В кн.: Wielka Encyklopedia powszechna, t. 2. Warszawa, 1963; Піонер слов'янської фольклористики та його українські записи. В кн.: Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. К., 1974.

Я.І. Дзира.

ДОЛЕ́НКО Григорій Назарович (08.03(24.02).1917—16.12.1990) — геолог. Д-р геолого-мінералогічних н. (1961), проф. (1963), чл.-кор. АН УРСР (1964), акад. АН УРСР (1979). Н. в с. Гаївка (нині село Кіровогр. р-ну Кіровогр. обл.). Закінчив Харків. ун-т (1940), працював у вироб. геол. установах. Від 1952 — співробітник Ін-ту геології й геохімії горючих копалин АН УРСР (*Львів*), від 1958 — заст. дир., 1963—82 — дир. цього ін-ту. Розробляв теор. проблеми нафтогазоносної геології, походження нафти й газу, їх міграції, закономірності утворення й розміщення нафтових і газових родовищ. Опубл. бл. 400 наук. ст. і 12 монографій, зокрема: «Геология нефти и газа Карпат» (1962), «Закономірності нафтогазоносності Передкарпатського і Закарпатського прогинів» (1969, у співавт.), «Геология и геохимия нефти и газа» (1990). Виконував обов'язки голови наук. ради Від-ня АН УРСР (1964—82) та Укр. тектонічного к-ту (з 1985). Від 1972 — чл. бюро наук. ради, голова секції науки про Землю й голова колегії

міжвідомчого наук.-вироб. геолого-геофізичного комплексу Зх. наук. центру АН УРСР. Був чл. багатьох міжнар., всесоюзних, респ. комісій і рад, учених рад н.-д. ін-тів і вузів, делегатом міжнар. конгресів, симпозіумів, колоквіумів, неодмінним учасником з'їздів Карпато-Балканської геол. асоц. і представником від *СРСР* в її Тектонічній комісії, відповідальним редактором республіканського міжвідомчого зб. «Геология и геохимия горючих ископаемых» (1965—84), окремих томів «Геологической изученности СССР»; входив до складу редколегій «Геологического журнала» і «Геологического сборника» Львів. ун-ту.

Лауреат Держ. премії УРСР (1971), премії ім. В.Вернадського АН УРСР (1977). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1971), медалями.

П. у м. Львів.

Літ.: Григорій Назарович Доленко. Биобиблиографический указатель. М., 1977; Григорий Назарович Доленко. Биобиблиография ученых Украинской ССР. К., 1987.

Т.Ю. Галайчак.

ДОЛИ́НА — місто Івано-Франк. обл., райцентр. Розташов. в Передкарпатті на р. Сивка (прит. Дністра). Залізнична ст. Нас. 24 тис. жителів (1998). Поселення відоме з 2-ї пол. 14 ст., воно виникло на місці видобутку покладів солі. Окрім осн. промислу — видобувного, тамтешні мешканці займалися землеробством і скотарством. Від 15 ст. — центр Долинського староства (див. *Староство*). 1525 вже як місто отримало *магдебурзьке право* і дозвіл на проведення двох *ярмарків* на рік. У 16—17 ст. Д. не раз потерпала від татарських набігів. Значних руйнувань зазнала 1594.

Мешканці Д. брали участь у *національній революції 1648—1676*, в русі *опришків*. 1648 багато хто приєднався до загонів С.*Височана*.

За 1-м поділом Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Д. відійшла до Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). Під час *Першої світової війни* тут точилися бойові дії. 1918—19 — входила до *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919 на лінії р. Свіча (прит. Дністра) відбулися бої 8-ї Самбірської бригади *Української Галицької армії* з польс. військами. Д. захопила Польща.

Від 1939 — у складі УРСР. Райцентр 1940—62 та від 1963.

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 1 липня 1941 по 31 липня 1944 окупована гітлерівськими військами, входила до складу *Генеральної губернії*.

Сучасний пром.-екон. комплекс міста складають підпр-ва нафтової, газової та легкої промсті. Серед пам'яток історії та к-ри: солеварня 18—20 ст.; поховання загиблих у роки Великої вітчизн. війни (серед похованих — Герої Рад. Союзу Д.Пилипченко і В.Лаврищев); пам'ятник Т.*Шевченкові*.

Літ.: ІМіС УРСР. Івано-Франківська область. К., 1971; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; *Музурок О.С.* Города западноукраинских земель. Эпоха империализма, социально-экономический аспект. Львів, 1990.

Г.А. Вербиленко.

ДОЛИ́НСЬКІ — кілька козац.-старшинських, згодом дворянських родів. Найбільш відомим є рід, заснований *військовим товаришем* **Іваном** Сученком (2-га пол. 17 ст.). За родинними переказами, цей рід (герба «Побуг») виїхав з *Речі Посполитої* та оселився в *Гетьманщині* в м. *Батурин*. Син родозасновника — **Яків Іванович** (р.н. невід.—1729) — батуринський *сотник* (1713) та *бунчуковий товариш* (1724—29), онук — **Карпо Якович** (р.н. невід.—1727) — бунчуковий товариш. Син Карпа Яковича — **Григорій Карпович** (бл. 1722—99) — ніжин. полковий *осавул* (1745–62) та *підкоморій* батуринського повіту (1764–67). 1767 у зв'язку з виборами до *Комісії законодавчої 1767—1768* очолив автономістський рух ніжин. та батуринського шляхетства, за що зазнав утисків з боку царської адміністрації — засуджений на довічне ув'язнення, але амністований. Пізніше зробив успішну кар'єру — чл. 2-ї *Малоросійської колегії* (1783), голова новгород-сіверського намісницького верхнього *земського суду* (1787), статський радник (1796). Його син — **Іван Григорович** (1746—1809) — чл. Петерб. АН (1794), віце-президент Комерц-колегії (1799—1809), таєм-

Герб роду Долинських, нащадків військового товариша Івана Сученка.

ний радник (1802). Йому належать переклади з нім. мови кількох розділів із «Сокращенной географии» А.Бюшинга — «О географии вообще», «О Европе», «О Российской империи» (М., 1766) та праці Г.-Ф.*Міллера* «О народах, издревле в России обитавших» (СПб., 1773).

Рід внесено до 6-ї ч. Родовідної книги Черніг. губ., а герб — до 7-ї ч. «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Серед ін. родів Д. відомим є рід, що походить від **Лаврентія** Долинського (2-га пол. 17 ст.). Його нащадки служили в Гетьманщині бунчуковими та військ. товаришами.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Томазов.

Герб роду Долинських, нащадків Лаврентія Долинського.

Є.О. Долинюк.

ДОЛИНЮ́К Євгенія Олексіївна (25(12).04.1914—22.10.1990) — новатор колгосп. с.-г. вир-ва. Двічі Герой Соц. Праці (1951, 1958). Н. в с. Білівці (нині село Борщівського р-ну Терноп. обл.). Від 1947 очолювала ланку кукурудзоводів колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС Борщівського р-ну. 1959 в результаті застосування прогресивних методів вирощування кукурудзи зі своєю ланкою отримала до 223 ц зерна з га на пл. 20 га, а врожайність зеленої маси з початком становила бл. 1605 ц з га на пл. 105 га.

Делегат XXI—XXIV з'їздів КПРС, депутат ВР СРСР 6-го скликання та ВР УРСР 4, 5 і 7-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, медалями.

1964 опублікувала працю «Ми — покоління щасливих».

П. в с. Боришківці Борщівського р-ну Терноп. обл.

А. Долуд.

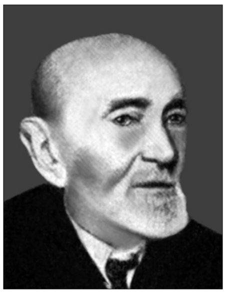

А. Дольницький.

Літ.: *Євсюкова В.* Євгенія Долинюк. К., 1960.

С.С. Падалка.

ДОЛІ́ШНІЙ Мар'ян Іванович (н. 01.05.1936) — учений-економіст. Д-р екон. н. (1979), проф. (1982), чл.-кор. АН УРСР (1990), акад. НАН України (1997), засл. діяч н. і т. (1991). Н. в м. *Львів.* Закінчив Львівський політех. ін-т (1958). Працював у пром-сті, держ. органах з організації вир-ва. 1969 захистив канд. дис. 1972 — закінчив Ін-т управління нар. г-вом Держ. к-ту по науці і техніці РМ СРСР. Від 1975 — заст. дир. Ін-ту економіки АН УРСР, кер. його Львів. від-ня, від 1994 — дир. Ін-ту регіональних досліджень НАН України, від 1998 — голова Зх. наук. центру НАН України, від 1999 — член Президії НАН України. Автор бл. 500 наукових праць, у т.ч. 20 монографій, із яких 3 — індивідуальні.

Під кер-вом Д. сформована наук. шк. з соціально-екон. проблем управління трудовим потенціалом, підготовлено 17 д-рів і 107 канд. н., розроблено комплексні цільові програми зайнятості та раціонального використання трудових ресурсів зх. областей України, Державні програми соціально-економічного розвитку Карпатського регіону, Поділля, Полісся, Стратегію соціально-економічного розвитку Львівщини на період до 2015 р., аналітичні матеріали, що були включені до чергових Послань Президента України до Верховної Ради України. Д. є одним із авторів Концепції державної регіональної політики України, Концепції Міждержавної програми сталого розвитку Карпат. Д. очолює Наукову раду з питань регіональної соціально-економічної політики НАН України. Од 1988 — чл. редколегії ж. «Економіка України», з 1996 — гол. ред. ж. «Регіональна економіка».

Лауреат премій ім. О.Шліхтера АН УРСР (1983) та ім. М.Туган-Барановського НАН України (1996), Державної премії в галузі науки і техніки України (2003). Нагороджений Почесною Грамотою Президії ВР УРСР (1986), орденом Трудового Червоного Прапора (1987), Почесною відзнакою Президента України (1996), орденом «За заслуги» 2-го ст. (2001) та 1-го ст. (2005).

Літ.: Мар'ян Іванович Долішній. Бібліографічний покажчик. Львів, 1996; Хто є хто в Україні: 1997. Біографічний словник. К., 1997; Провідні вчені Західного регіону України (Економіка та право). Довідкове видання. Львів, 2003; Каталог наукових видань (1994—2004 рр.): Науково-інформаційне видання. Львів, 2004.

Т.Ю. Галайчак.

ДОЛО́БСЬКИЙ З'ЇЗД 1103 — князівський з'їзд, скликаний біля Долобського оз. поблизу *Києва* навесні 1103 для обговорення заходів щодо відбиття половецької (див. *Половці*) загрози. Ініціаторами з'їзду були вел. кн. київ. *Святополк Ізяславич* і переяслав. кн. *Володимир Мономах.* Згідно з *«Повістю временних літ»*, *дружина* Святополка відмовлялася йти в похід на половців, мотивуючи відмову небажанням завдати шкоди *смердам* (селянам) та їхнім нивам. У відповідь Володимир Мономах виголосив емоційну промову, виразно змалювавши смерть і нещастя, що їх приносять вторгнення половецьких загонів. Під впливом його промови Святополку і його дружині довелося погодитися піти в похід. У ньому взяли участь також черніг. кн. *Давид Святославич*, полоцький кн. Давид Всеславич, онук *Ігоря Ярославича* Мстислав, В'ячеслав Ярополчич і *Ярополк Володимирович.* У результаті походу з'єднане військо рус. князів здобуло перемогу.

М.Ф. Котляр.

ДО́ЛУД Андрій (15.10.1893—06.09.1976) — військ. діяч, полковник (генерал-хорунжий) *Армії Української Народної Республіки.* Н. в м. Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*). Закінчив Одес. піх. уч-ще. В укр. ЗС перебував з кін. 1917. У листоп. 1918 брав участь у боях за *Львів*, командував козац. загоном ім. І.Гонти, сформованим з українців-добровольців Наддніпрянщини. Наприкінці 1918 — командир Янівської групи *Української Галицької армії*, відзначився в боях проти поляків у *Вовчухівській операції 1919.* Нач. штабу військ. частин Армії УНР у *Першому Зимовому поході Армії УНР 1919—1920.* Командир 5-ї Херсон. д-зії під час *польсько-радянської війни 1920*, у лип. 1920 комендант переправи при відході укр. військ за р. Збруч (прит. Дністра), у верес. 1920 команд. правим крилом Армії УНР в оборонних боях на р. Дністер. 1921 перебував у складі інтернованої Армії УНР, командир кулеметної д-зії у таборі *Ланцут.* У цьому ж році емігрував у Бразилію, де брав активну участь в укр. громад.-політ. житті.

П. у м. Курітіба (Бразилія).

Літ.: *Підкова І., Шуст Р.* Довідник з історії України, т. 1. К., 1993; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995.

Г.П. Савченко.

ДО́ЛЬНИКИ — категорія залежного сільс. нас. *Київської Русі*, яке вело самостійне г-во і сплачувало своєму сеньйорові натуральні й грошові податки. Податки становили чітко встановлену частину («долю») з прибутків госп-ва Д. Скористатися правом відходу від свого сюзерена Д. могли, лише повністю повернувши взяту раніше позику (гроші, тяглову худобу, реманент, наділ землі) та здійснивши всі встановлені угодою рентні платежі. Д. поряд з ін. категоріями («ізорників», «половників») були відомі, починаючи із 12 ст., а в 14—15 ст. зустрічалися переважно в Пн.-Сх. Русі та *Новгороді Великому.*

Літ.: *Греков Б.Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. М.—Л., 1946; История крестьянства в Европе, т. 2. М., 1986.

А.О. Гурбик.

ДОЛЬНИ́ЦЬКИЙ Антін (криптонім і псевд. — А.П., Антон Переплис; 29.01.1853—14.02.1953) — громад. діяч, перекладач, правник. Н. в с. Корчова Золочівського пов. на Львівщині в сім'ї греко-катол. священика Августина Дольницького. 1871—75 навч. на правничому ф-ті Львів. ун-ту і був активним діячем укр. студентського руху в *Галичині*, чл. т-в *«Дружній лихвар»* і *«Академічний кружок»*. 1874—76 — співред. студентського час. *«Друг»*. Очоливши 1875–76 «Академічний кружок», спричинився до зламу русофільських тенденцій у ньому і разом з І.*Франком*, М.*Павликом* та І.Белеєм став натхненником короткочасного об'єднання його з «Дружнім лихварем». Автор кількох статей і повістей («На потемки», «Домна Розанда», «Месть», «Случай на случай», «Убийца»), опубл. у час. «Друг», а також популярних правничих

брошур. Від 1875 працював у суд. органах. Від 1910 — держ. радник Найвищого суду у *Відні.*

П. у м. Відень.

Тв.: Язик в Галицькій літературі. «Друг», 1875, 15 верес.; На досвітках. Казки. Львів, 1880; Спомини про молодого Івана Франка. В кн.: Іван Франко у спогадах сучасників. К., 1956.

В.В. Середа.

ДОМАНИ́ЦЬКИЙ Василь Миколайович (19(07).03.1877—11.09 (28.08).1910) — історик, літературознавець, публіцист, політ. і громад. діяч. Н. в с. Колодисте Звенигородського пов. Київ. губ. (нині село Тальнівського р-ну Черкаської обл.). 1895—1900 навчався на історико-філологічному ф-ті Київського ун-ту. Учень В.*Антоновича.* Брав участь в археологічних розкопках. Після закінчення ун-ту працював учителем у приватній г-зії Г.Валькера (*Київ*). Протягом кількох років був секретарем ж. *«Киевская старина»*, співробітником *«Літературно-наукового вістника»*, *«Записок Наукового товариства імені Шевченка»*, вид-ва *«Вік»*, друкувався в газетах *«Громадська думка»*, *«Рада»*, *«Нова громада»*. 1903—04 — мешкав у рідному селі, де став організатором споживчої кооперації. Свій досвід роботи у споживчій кооперації виклав у брошурах: «Про товариські крамниці» (1904), «Про сільську кооперацію» (1906) та ін.

Через активну громад. діяльність змушений був виїхати до *Санкт-Петербурга.* 1906—07 (під час роботи 1-ї та 2-ї Держ. дум; див. *Державна дума Російської імперії*) — ред. друкованих органів укр. депутатської фракції *«Украинский вестник»* та *«Рідна справа — Думські вісті»*.

1907—10 — за кордоном.

Д. — автор багатьох тв. з історії України та літературознавства: «Козаччина на переломі XVI—XVII ст.», «Пісня про Нечая», «Піонер української етнографії З.Доленга-Ходаковський», «Про Галичину», «Про Буковину», «Критичний розслід над текстом “Кобзаря”», «Авторство Марка Вовчка» та ін. За його редакцією вийшло 3 вид. «Кобзаря» Т.*Шевченка* (1-ше — повне), 2 вид. «Історії України» М.*Аркаса.*

П. у м. Аркашон (Франція), похований в с. Колодисте.

Літ.: *Потоцький О.* Сторінки минулого, т. 2. Варшава, 1933; Архів Інституту літератури НАН України, ф. 47, од. зб. 642.

О.В. Корнієвська.

ДО́МБ'Є — табір в околицях м. Краків (нині Польща). Заснований австрійс. владою на початку *Першої світової війни* для військовополонених рос. та італ. армій і розрахований на 12 тис. осіб. 1918—23 польс. влада утримувала тут полонених та інтернованих українців. У ході *українсько-польської війни 1918—1919* до нього відправлено бл. 10 тис. військовополонених *Української Галицької армії*, діячів *Західноукраїнської Народної Республіки*, представників галицької *інтелігенції* та *духовенства.* Умови їх перебування були важкими: внаслідок виснаження, голоду і хвороб померло бл. 2,5 тис. осіб. Навесні 1920 до табору прибули інтерновані частини з *Добровольчої армії*, у квіт. 1921 — вояки 1-ї Запоріз. д-зії *Армії Української Народної Республіки.* Для поліпшення умов життя в таборі розгорнуто культ.-освіт. роботу: діяли укр. шк., театр, хор, мистецькі гуртки, т-ва. В Д. перебували: діячі ЗУНР В.*Старосольський*, К.Целевич, К.*Студинський*, генерали В.Агапіїв, В.*Оскілко*, М.*Тарнавський*, старшини Г.*Порохівський*, П.*Франко* (син І.*Франка*), М.Чижевський та ін. 1923 усі табори інтернованих укр. військ. частин було ліквідовано.

Літ.: *Столецький В.* Терновий вінок із Домб'є. «Дзвін», 1990, № 4; *Karpus Z.* Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918—1924. Toruń, 1991; Незабутні могили. Львів, 1993; *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі (1920—1939). Львів, 2000.

З.Р. Кісіль.

ДОМБКО́ВСЬКИЙ (Dąbkowski) **Пшемислав Боніфаційович** (23.02. 1877—17.12.1950) — історик права, дослідник екон. та соціальної історії Польщі. Д-р права (1900), чл. Польс. акад. мист-в, Варшавського наук. т-ва, Львів. наук. т-ва, Франц. т-ва історії права, Держ. архів. ради Австрії (1910—18) й Польщі (1920—39) та низки ін. наук. т-в. Почесний д-р ун-ту в Братиславі (Чехословаччина). Н. в м. *Львів* у сім'ї інженера. Закінчив Львів. ун-т. Продовжував навчання в Берліні (Німеччина) та Парижі (Франція). 1906 склав докторат та іспит на право викладати в ун-ті. Від 1910 — проф. Львів. ун-ту, 1919—20 — проф. давнього польс. права Варшавського ун-ту, 1920—21 — катол. ун-ту в Любліні (Польща), згодом вернувся до Львова, працював проф. права Львів. ун-ту. 1925—39 видавав «Pamiętnik Historyczno-Prawny». 1939—41 — зав. каф-ри історії й теорії д-ви і права Львів. держ. ун-ту, одним із перших почав читати лекції укр. мовою. 1944—46 — декан юрид. ф-ту Львів. ун-ту.

Автор багатьох синтетичних монографій та статей, зокрема: «Rys urzadzeń pocztowych w dawnej Polsce» (1903), «Prawo prywatne polskie» (t. 1—2, 1910—11), «Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim» (1916) та ін.

Нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.».

П. у м. Львів.

Літ.: *Koranyi K.* Bibliografia prac Przemysława Dąbkowskiego (1897—1927). Lwów, 1927; *Королюк В., Миллер И.* П.Домбковский. «Ученые записки Института славяноведения», 1951, т. 4; *Калинович В.* Професор Домбковський — визначний історик права. «Наукові записки Львівського університету. Серія юридична», 1954, т. 27, вип. 2; *Гроссман Ю.* Видатний вчений-славіст Пшемислав Домбковський. «Проблеми слов'янознавства», 1979, вип. 20.

Т.Ю. Гошко.

ДОМБРО́ВСЬКИЙ Василь Федорович (1810—1845) — історик. Чл. Копенгагенського королівства пн. антикварів (1844). Н. в м. Гомель (нині місто в Білорусі). Після закінчення Ніжин. г-зії вищих наук ім. кн. О.Безбородька (1831) викладав у г-зіях міст *Ніжин* та *Київ.* Од 1838 — викл., в.о. екстраординарного проф. Київ. ун-ту на каф-рі рос. історії (1840). Одночасно викладав історію та географію в Київ. ін-ті шляхетних дівчат. Від 1843 — чл. *Київської археографічної комісії*, ред. пам'яток історії. Осн. праці: «Нарис міста Чернігова та його області в давній та новітній час» (1846), статті «Острозька старовина» та «Луцьк» (у ж. *«Киевлянин»*, 1840, 1841). Популярністю серед нас. користувались його публічні лекції з історії.

П. у м. Київ.

В.М. Доманицький.

П. Домбковський.

О. Домбровський.

Я. Домбровський.

Літ.: Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. университета св. Владимира (1834—1884). К., 1884; *Владимирский-Буданов М.Ф.* История имп. университета св. Владимира, т. 1. К., 1884. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 4. М., 1993.

Л.В. Шевченко.

ДОМБРО́ВСЬКИЙ Іван (р. н. і р. с. невід.) — поет укр.-польс. літ. порубіжжя. Автор латиномовної поеми «Дніпрові каме́ни» (надрукована бл. 1620), у якій з позицій надконфесійного патріотизму осмислюється істор. минуле України, а також сучасні поету етносоціальні й етнокульт. реалії. У творі знайшла втілення ідея істор. тяглості (насамперед династично-родової) давньорус. минувшини, її присутності в бутті сучасного рус. (укр.) народу. Д. виходив із того, що здобута в давні часи слава збереглася в пам'яті нащадків-«сарматів» (див. *Сарматизм*) і стала частиною їхньої моральної свідомості. Алегоричним вираженням цієї слави виступають у творі непідвладна часові велич *Дніпра*, природа рідної землі, а також давній *Київ*. Д. наголошував, що звитяжність і мужність предків продовжилися у військ. доблесті запороз. *козаків*, яких, так само як і давньорус. *князів*, а також окремих укр. князів литов. доби, поет зображував героями, чиї подвиги спроможні дати моральний урок і духовне натхнення для сучасників. Героїзація *козацтва* при цьому підпорядковувалася авторським пошукам автентичної культ.-істор. ідентичності укр. народу.

Тв.: Дніпрові камени. В кн.: Українська поезія XVII століття (перша половина). Антологія. К., 1988.

Літ.: *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. К., 1997.

П.М. Сас.

ДОМБРО́ВСЬКИЙ Олександер (н. 08.09.1914) — історик і наук. діяч. Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка*, *Української вільної академії наук* у США. Н. в м. *Львів*. Студіював історію та германістику в Львів. ун-ті (1934—38). 1939 отримав диплом магістра філософії з історії, був старшим асистентом-волюнтарієм Львів. ун-ту, пізніше — старшим асистентом на каф-рі історії. На початку гітлерівської окупації Львова в роки *Другої світової війни* працював у міськ. архіві Львова як провідний бібліотекар. 1943 у Празі (Чехія) в *Українському вільному університеті* отримав ст. д-ра філософії з історії. Був чл. *Українського історично-філологічного товариства*. 1944—49 перебував у Майнц-Кастелі (Німеччина), де викладав у г-зії, з трав. 1949 проживає в США, працює в Квінс-коледжі і Сент-Джон ун-ті в Нью-Йорку.

В УВАН очолював секцію антич. історії зі спец. вивчення ранньої історії України, секретар Комісії дослідів історії укр.-жидівських взаємовідносин. Тривалий час був чл. управи УВАН. Дійсний чл. і ген. секретар *Українського історичного товариства*, чл. редколегії ж. *«Український історик»*.

Д. є автором більш як 300 праць із ранньої історії України, історіографії, антич. к-ри, історії церкви тощо, друкованих у численних виданнях різними мовами («Annals» УВАН, *«Записки Наукового товариства імені Шевченка»,* «Analesta OSBN», «Український історик» та ін.). Серед праць найважливішими є монографія «Нарис історії українського євангельсько-реформованого руху» (Нью-Йорк, 1970) та зб. «Студії з ранньої історії України» (Львів—Нью-Йорк, 1988).

Літ.: *Винар Л.* Олександер Домбровський. «Український історик», 1977, т. 14, ч. 3—4 (55—56); *Його ж.* Життєвий і творчий шлях Олександра Домбровського. В кн.: *Домбровський О.* Студії з ранньої історії України. Львів—Нью-Йорк, 1998; *Купчинський О.* З історіософії ранньої історії України Олександра Домбровського. Там само.

А.Є. Атаманенко.

ДОМБРО́ВСЬКИЙ (Dąbrowski) **Ярослав** (листоп.1836—23(11).05. 1871) — військовик, революціонер, генерал *Паризької комуни 1871*. Н. в м. *Житомир*. Із безмаєтної волин. *шляхти*. Син дрібного чиновника, архівіста губернського *дворянського зібрання* Віктора Домбровського та його дружини Софії (Зоф'ї), у дівоцтві Фалкенхаген-Залеської. З 9 років — у Брест-Литовському, потім — Петерб. кадетських корпусах і Костянтинівському військ. уч-щі (закінчив 1855 прапорщиком). Служив на Кавказі. Учасник *Кримської війни 1853—1856.* Нагороджений орденом св. Станіслава.

1859—61 навч. в Акад. Генштабу (*Санкт-Петербург*). Сприяв З.*Сєраковському* в організації нелегального гуртка, який, почасти під його кер-вом, відіграв значну роль у підготовці кадрів для *польського повстання 1863—1864.* На поч. 1862 в чині штабс-капітана направлений до царської армії в Польщу, де разом із А.*Потебнею* очолив таємний к-т рос. офіцерів, обійняв провід у варшавському к-ті «червоних», який був трансформований у підпільний Центр. нац. к-т. Розробив план рішучого збройного удару в *Царстві Польському*, що мав стати сигналом для заг. антиурядового виступу на підтримку дій революц. конспірації в окупаційному війську (реалізацію було відкладено).

У серп. 1862 зазнав арешту. Понад два роки утримувався в казематі Варшавської цитаделі. За ґратами навесні 1864 повінчався з Пелагеєю Зґличинською, після чого її заслали на Поволжя під нагляд поліції.

Засуджений на 15 років каторги, в груд. 1864 на шляху до Сибіру Д. втік із моск. пересильної тюрми Колимажний двір. Наступного літа з фальшивими документами відбув із дружиною за кордон.

Оселившись у Франції, працював креслярем, став одним із лідерів польс. політ. еміграції, виступав як публіцист. З демократ. позицій трактував «руське питання», прагнув польс.-укр. порозуміння. Наполягав, що з минулого треба виводити уроки, а не підстави для зазіхань на Україну, обґрунтовував її право на самовизначення, «всі права самостійного ладу та розвитку».

Під час франко-прусської війни 1870—71 рішуче став на захист республіки, здобув популярність поміж опозиційних клубів Парижа. Отримав од Дж.*Гарібальді* запрошення керувати волонтерським корпусом у м. Ліон, проте вирватися тоді з обложеної столиці не вдалося.

2 квіт. 1871 покликаний Комуною очолити легіон нац. гвардії. Невдовзі обійняв посаду коменданта міськ. укріп-району. 28 квіт. призначений командувати 1-ю (Західною) армією, потім фактично порядкував ЗС кому-

нарів. Відзначався проведенням сміливих операцій та особистою хоробрістю. Був контужений. Загинув від смертельного поранення на барикаді поблизу Монмартра в бою з версальськими військами. Вночі на 24 трав. з почестями похований на цвинтарі Пер-Лашез. 1879 ексгумований прах Д. перенесено до комунального кладовища Іврі.

Тв.: Два письма. «Колокол», 1865, 15 июля; Trochu comme organisateur et général en chef. Lyon, 1871; Krytyczny rys wojny 1866 roku w Niemcech i we Włoszech. Warszawa, 1952; Listy. Warszawa, 1960.

Літ.: Еще о Я.Домбровском. «Колокол», 1865, 1 августа; *Rożałowski W.* Żywot generała Dąbrowskiego. Lwów, 1878; *Bortnowski W.* Jarosław Dąbrowski. Warszawa, 1954; Jarosław Dąbrowski, wybitny dowódca i teoretyk wojskowy. Warszawa, 1955; *Дьяков В.А., Миллер И.С.* Революционное движение в русской армии и восстание 1863 г. М., 1964; *Дьяков В.А.* Ярослав Домбровский. М., 1969; *Zdrada J.* Jarosław Dąbrowski. Kraków, 1973; *Миллер И.С.* Исследования по истории народов Центральной и Восточной Европы XIX в. М., 1980.

П.Г. Усенко.

ДОМІНІА́ЛЬНИЙ СУД (від лат. dominus — пан, володар, власник) — приватний суд феод. знаті над підданими свого маєтку в добу *середньовіччя*. У *Київській Русі* чинився *князями* та *боярами* над невільниками і частково — *закупами*. У 14 — 1-й пол. 17 ст. здійснювався в межах шляхетських імунітетів князями, *шляхтою*, боярами й *зем'янами* над *челяддю* та напіввільними категоріями нас. В часи *національної революції 1648—1676* Д.с. втрачає своє значення. Від кін. 17 ст. в Укр. козац. д-ві поступово поширюється у володіннях монастирів, а згодом і на держ. та старшинських землях. На укр. землях, що були у складі Австрійс. імперії, Д.с. проіснував до 1848 (див. *Селянська реформа 1848 в Галичині, на Буковині та Закарпатті*), а на землях України, підвладних *Російській імперії*, — до *селянської реформи 1861.*

Літ.: Черкаський І. Сліди домініального (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII ст. і поч. XVIII. В кн.: Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права, вип. 3. К., 1926; Його ж. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII вв. Там само, вип. 4, 5. К., 1928; Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. М.—Л., 1946; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. К., 1996; Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні: (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

ДОМІ́НІЇ — низова ланка держ.-адм. влади на селі в *Галичині* й на *Буковині* за часів Австрійс. імперії. Формувалися на базі маєткових комплексів великих землевласників — *дідичів* — і ними утримувались, водночас були підзвітні окружним старостам. Владні функції виконував власник села (сіл) або уповноважені ним урядники: мандатор — у справах політ., юстиціарій — у справах судових. До компетенції мандатора належали: видача й візування паспортів, ведення реєстру нас., оголошення нормативних актів, розподіл і стягнення податків, військ. облік, постачання рекрутів та ін. До обов'язків юстиціарія входили розгляд селян. скарг на дідичів та владження суперечок. Нерідко всі ці функції поєднувала одна особа. У нар. пам'яті інститут Д. залишив по собі сумну славу карального органу, ставши символом майже необмеженої влади дідичів. Д. скасовано під час проведення *селянської реформи 1848 в Галичині, на Буковині та Закарпатті.*

Літ.: *Grodziński S.* Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji. 1772—1848. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1971; *Франко І.Я.* Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. В кн.: *Франко І.Я.* Зібрання творів, т. 47. К., 1986.

Ф.І. Стеблій.

ДОМІНІКА́ЛЬНІ ЗЕ́МЛІ (від лат. dominus — пан, володар, власник) — земельні володіння *дідичів*, держ. казни й церкви в Австрійс. імперії та підвладних їй зх. землях України (у *Галичині* від 1772, на *Буковині* від 1774). Перебували в безпосередній спадковій власності й давали право їхнім володарям зобов'язувати селян-користувачів *рустикальних земель* відбувати різні повинності — відпрацьовувати *панщину*, сплачувати данину тощо. Незважаючи на урядові заборони, протягом 1-ї пол. 19 ст. площа Д.з. зросла за рахунок привласнення великими землевласниками ч. рустикальних земель. Цей незаконний перерозподіл земель було, однак, узаконено урядовим декретом 25 листоп. 1846. Внаслідок *селянської реформи 1848 в Галичині, на Буковині та Закарпатті* поділ на Д.з. і рустикальні землі втратив колиш. значення.

Літ.: *Герасименко М.П.* Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. К., 1959; *Стеблій Ф.І.* Боротьба селянства Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967.

Ф.І. Стеблій.

ДОМНИ́ЦЬКИЙ (ДУМНИ́ЦЬКИЙ) МОНАСТИ́Р РІЗДВА́ БОГОРО́ДИЦІ. Заснований наприкінці 17 ст. неподалік від м. *Березна* на місці явлення чудодійної ікони Богородиці. Первинний комплекс дерев'яних будівель був зведений коштом гетьманів І.*Скоропадського* та І.*Мазепи*. Монастиреві належали: с. Дурні (нині с. Миколаївка Менського р-ну Черніг. обл.), 2 млини та 4 озера. 1774 збудовано муровану надбрамну Свято-Миколаївську церкву. Після секуляризації церк. землеволодіння 1786 (див. *Секуляризація*) монастирське життя почало занепадати. З ініціативи власників сусіднього маєтку Стольне (нині село Менського р-ну) кн. О.*Безбородька* та графа І.Безбородька (див. *Безбородьки*) 1800—06 в монастирі споруджено в стилі *класицизму* собор Різдва Богородиці, церкву св. Параскеви, корпус настоятеля, келії, огорожу (при цьому було використано цеглу розібраних споруд закритого *Макошинського Свято-Миколаївського монастиря*); а також перебудовано на дзвіницю надбрамну Свято-Миколаївську церкву. Ймовірним автором проекту забудови був Дж.Кваренгі.

Монастир припинив існування у 1920-х рр., за часів *СРСР*. В його гол. спорудах було розміщено колонію-поселення. Нині монастир відроджено, це діючий чол. монастир УПЦ (МП).

Літ.: Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. 3. Чернигов, 1873; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. К., 1990.

О.Б. Коваленко, Ю.А. Мицик.

ДОМНІ́ЦА (від. нім. (прусського) dumm — «темний, тьмяний», литов. dume, польс. dymnoczarny, dumnicze — «темний, почорнілий») — розповсюджене в Польщі, Молдові та на *Буковині* позначення фальшивих «почорнілих» прибалт.-швед. та бранденбурзько-прусських солідів (див. *Шеляг*) 1590—1650-х рр., а згодом польс. *боратинок* 1660—65. Д. виробляли переважно в м. Сучава (нині місто в Румунії) у часи правління Євстратія Дабіжи-Во́да (2 верес. 1661—12 верес. 1665) за можливою участю 1661—62 самого Т.-Л.Боратіні чи Г.-Б.Амуретті. Обсяг вир-ва фальшивих монет був настільки значним (1 млрд 80 млн заг. вартістю в 12 млн *злотих*), що врешті-решт це підірвало економіку Польщі, а потім і ринок Молдови.

Літ.: *Gassauer R.* Tipuri de monete moldovenesti inedite. Suceava, 1933; *Buzdugan G. ma in.* Monede si banknote romameşti. Bucureşti, 1977; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст.: Проблема функціональних полінομінацій в адаптивних терміносистемах. Чернівці, 1997; *Пивоваров С.В.* Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). Чернівці, 2002.

О.Д. Огуй.

ДОМОНТО́ВИЧІ — укр. шляхетсько-козац. рід 17—18 ст. Мав герб «Остоя» (на червоному щиті зображено два срібних півмісяці, між якими — срібний меч вістрям донизу) і, очевидно, походив із шляхетського роду Домонтів. **Леонтій** згадується як гоголівський *сотник* у часи *національної революції 1648—1676.* Його онук **Іван Михайлович** (р.н. невід.—1683) тоді ж був козаком Слабинської сотні *Чернігівського полку*, гетьман Б.*Хмельницький* надав йому маєтності — села Смолин (нині Черніг. р-ну) і

Герб роду Домонтовичів.

Максим (нині Козелецького р-ну, обидва Черніг. обл.). Обіймаючи посаду сотника Слабинської сотні (1659), Іван відвіз до *Москви* полонених Юрія та Іллю Виговських (див. *Виговські*). Потім був черніг. полковим суддею (1662), черніг. *городовим отаманом* (1668). За гетьманів Д.*Многогрішного* та І.*Самойловича* добився уряду (посади) *генерального судді* (1672—81), 1677 відвіз до рос. царя Федора Олексійовича гетьмана П.*Дорошенка.* Його сини: **Павло** — священик у Благовіщенській церкві в *Чернігові* (1680—1712), **Іван** — *бунчуковий товариш*, **Петро** — полковий писар *Київського полку* (1672—76). Онук **Федір Іванович** — сотник Седнівської сотні (1705). Ще один Д. — **Федір** — київ. наказний полковник (1671—72).

Д. були пов'язані з родами Силичів, *Солонин*, *Дунін-Борковських.* У пізніший час Д. були досить відомим дворянським родом. Зокрема, з нього походила О.*Колонтай* (у дівоцтві Домонтович).

Літ.: *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини, ч. 1. К., 1998.

Ю.А. Мицик.

ДОНБА́СЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1919 — наступальна операція військ Червоної армії (див. *Радянська армія*) *Південного фронту* (13-та армія, *Перша Кінна армія* та 8-ма армія) 18—31 груд. 1919 з метою розгрому *Добровольчої армії* й ч. Донської армії ген. П.*Краснова* та визволення Донбасу. Війська РСЧА 16 груд. вийшли на рубіж *Куп'янськ—Сватове*—Білолуцька (нині смт Білолуцьк Новопсковського р-ну Луган. обл.). Щоб не допустити переправи військ РСЧА через р. Сіверський Донець (прит. Дону), білогвард. командування почало зосереджувати в районі можливої переправи сильне угруповання (4-й Донський ген. Павлова, 2-й Кубанський ген. С.Улагая і 3-й Кубанський ген. А.Шкуро кінні корпуси та 3-тю Зведену кавалерійс. д-зію ген. Чеснокова).

Гол. удар цьому угрупованню мала нанести 1-ша Кінна армія (командарм С.*Будьонний*) в напрямі ст. Попасна (нині місто Луганськ. обл.), Дебальцеве (нині місто), ст. Іловайська (нині м. Іловайськ, усі нині Донец. обл.). Частина сил повинна була наступати на м. Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ), і таким чином не тільки розгромити Добровольчу армію, а й не допустити її відходу в Донську обл. Допоміжні удари мали нанести війська 13-ї армії (командарм А.Геккер) у напрямку міст *Слов'янськ*, Юзівка (нині м. *Донецьк*) і 8-ї армії (командарм Г.Сокольников) — на м. *Луганськ.* 18 груд. війська РСЧА перейшли в наступ: 1-ша Кінна армія в ніч на 23 груд. форсувала Сіверський Донець; переправилися на пд. берег і формування 13-ї армії.

Білогвард. командування зосередило в р-ні м. Бахмут (нині м. *Артемівськ*)—Попасна нове угруповання з завданням відкинути 1-шу Кінну армію за Сіверський Донець і перейти до оборони. Однак 25 груд. 1-ша Кінна армія знову перейшла в наступ. 27 грудня війська РСЧА оволоділи Луганськом, 28 — Бахмутом, 29 — Дебальцевим, 30 — *Горлівкою*, де білогвардійці намагалися ще раз закріпитися. На 1 січ. 1920 білогвардійці були вибиті зі ст. Іловайська, Амвросіївка (нині місто Донец. обл.), Ровеньки (нині місто), Дякове (нині село Антрацитівського р-ну, обидва Луган. обл.). Зазнавши великих втрат — 3 тис. осіб убитими, 5 тис. полоненими, білогвард. війська поступово відступили в Крим і, частково, до Ростова-на-Дону (нині місто Ростовської обл., РФ).

Літ.: Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр., т. 2. К., 1968; Гражданская война в СССР. т. 2. М., 1986.

О.Й. Щусь.

ДОНБА́СЬКІ ОПЕРА́ЦІЇ 1941—1943 — етапи боротьби між Червоною армією (див. *Радянська армія*) та нім. *вермахтом* за володіння Донец. регіоном у ході *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Відбулося 7 битв за Донбас, в яких стратегічна ініціатива належала то одній, то другій стороні.

Перша Донбаська операція. Оборона і втрата Донбасу Червоною армією (29 верес.— 4 листоп. 1941). Відразу після ліквідації оточених у верес. 1941 під *Києвом* 5-ти армій *Південно-Західного фронту* (див. *Київська оборонна операція 1941*) нім. командування

розгорнуло наступ з метою розгромити *Південний фронт*, захопити пром. регіони *Харкова* і Донбасу, здобути вихід на Кавказ через м. Ростов-на-Дону (РФ). Наступ почався 29 вересня ударом нім. 1-ї танк. групи (з 6 жовтня — 1-ша танк. армія) від *Дніпропетровська* на пд., до Азовського м., в тил військам Пд. фронту. Зустрічний удар завдавали вздовж моря, від Перекопського перешийку (вузька смуга суші, що з'єднує Кримський п-ів із материком) через *Мелітополь*, військ. частини 11-ї нім. та 3-ї румун. армій, одночасно окремі підрозділи цих армій штурмували укріплення на Перекопському перешийку. Війська Червоної армії чинили впертий опір, але спинити ворога не змогли.

5 жовт. нім. танки досягли моря біля м. Осипенко (нині м. *Бердянськ*). В оточення потрапила переважна частина 9-ї та 18-ї армій. 10 жовт. «битва при Азовському морі» закінчилася. Німці захопили понад 100 тис. полонених, 212 танків, 672 гармати. Тим часом нім. 1-ша танк. армія продовжувала наступ уздовж моря на сх. 8 жовт. вона здобула м. *Маріуполь*, 12 жовт. досягла р. Міус, 17 жовт. оволоділа м. Таганрог (РФ). Того ж дня Ставка Верховного Головнокомандування наказала військам Пд.-Зх. і Пд. фронтів відходити на лінію Касторне (нині с-ще міськ. типу Курської обл., РФ)—р. Оскіл (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону)—*Красний Лиман—Горлівка*—Таганрог, але танк. клин ворога, охопивши Донбас з пд., сунув далі. Паралельно наступали 17-та й 6-та нім. польові армії: перша — через Донбас, друга — ще далі на пн. — на Харків, який зайняла 23 жовт. 17-та армія 26 жовт. взяла м. Сталіно (нині м. *Донецьк*) — гол. місто Донбасу. 4 листоп. становище на укр. ділянці рад.-нім. фронту стабілізувалося, ворога було спинено. За винятком Ворошиловградської обл. (нині *Луганська область*), весь Донбас було окуповано ворогом.

Друга Донбаська операція. Створення Барвінківського плацдарму (18—31 січ. 1942). У ході заг. наступу Червоної армії взимку 1941/42 поповнені Пд.-Зх. і Пд. фронти атакували ворога на всьому своєму відтинку, спершу малими силами, від батальйону до д-зії. 18 січ. 1942 обидва фронти перейшли в наступ силами 6-ти армій одночасно на пн. та пд. від м. *Ізюм*, що стоїть на р. Сіверський Донець (прит. Дону), по якій пролягав фронт. План операції був таким: прорвати нім. оборону на стику 6-ї та 17-ї армій, заглибитися у ворожий тил, а далі наступати віялом: 57-ма, 37-ма, 12-та, 9-та армії Пд. фронту (команд. — ген.-лейтенант Р.*Малиновський*) повертають на пд., оточують, притискають до моря і знищують нім. 17-ту польову й 1-шу танк. армії; 6-та та 38-ма армії Пд.-Зх. фронту (команд. — ген.-лейтенант Ф.*Костенко*) завдають поразки нім. 6-й армії та визволяють Харків. Заг. мета наступу — очищення від ворога всієї *Лівобережної України*. Спершу наступ розвивався успішно. Було відвойовано тер. розміром по 100 км углиб і вшир, з містами *Барвінкове* та Лозова (нині місто Харків. обл.). В Лозовій було захоплено базу постачання нім. 17-ї армії з великими складами. На тому просування військ Червоної армії зупинилося. Та хоч широкі наступальні плани не вдалося здійснити, досягнуті результати були найбільшим, після моск. контрнаступу (див. *Битва під Москвою 1941—1942*), успіхом Червоної армії взимку 1941/42. Наслідком операції, яку довелося припинити 31 січ. 1942, було утворення в глибині зайнятої ворогом тер. великого Барвінківського виступу, який міг стати зручним плацдармом для наступальних дій. (Див. також *Барвінківсько-Лозівська операція 1942.*)

Третя Донбаська операція. Наступ з Барвінківського плацдарму (12—29 трав. 1942). Наприкінці весни 1942 Пд.-Зх. фронт (команд. — маршал С.*Тимошенко*) зробив другу спробу визволити Харків, але гол. бої розгорнулися в Донбасі. 12 трав. 6-та армія та окрема армійська група з 2-ма танк. корпусами й одним кавалерійс. корпусом розпочали наступ з Барвінківського плацдарму на пн., в обхід Харкова. Зустрічний удар завдавався з пн., від м. *Вовчанськ*. Метою було оточити й розбити нім. 6-ту армію та визволити Харків. Погано організований наступ від Вовчанська скоро спинився. Але гол. сили, що наступали з Барвінківського плацдарму, подолали половину шляху до Харкова. Несподівано 17 трав. нім. 1-ша танк. армія ударом з пд. прорвала оборону 9-ї армії Пд. фронту й відтяла весь Барвінківський виступ. Ударне угруповання Пд.-Зх. фронту опинилося в оточенні разом з 9-ю та 57-ю арміями Пд. фронту, що були у виступі. 29 трав. запеклі бої закінчилися. Крім десятків тис. убитих, Червона армія втратила 239 тис. полоненими, 1250 танків і 2026 гармат. Рад. оборону на пд. було підірвано. З укр. ч. Донбасу неокупованими залишилися тільки сх. смужка Сталінської (нині Донецька) обл. та Ворошиловградська обл.

Четверта Донбаська операція (7—24 лип. 1942). Літній наступ 1942 нім. командування розгорнуло тільки на пд. Це дало йому змогу створити на звуженому просторі перевагу сил. Противник прагнув оточити і знищити війська Червоної армії. Однак рад. командування діяло більш гнучко, ніж у попередній період війни. Зокрема, це було продемонстровано діями Пд. фронту (команд. — ген.-лейтенант Р.Малиновський) в Донбасі. 6 лип. наступ частин нім. 4-ї танк. армії з пн. і 1-ї танк. армії з пд. створив загрозу оточення Пд. фронту з тилу. В ніч проти 7 лип. війська фронту організовано відійшли, залишивши Ворошиловград (нині м. *Луганськ*). Стримуючи далі тиск ворога, Пд. фронт 11 лип. зайняв рубіж *Старобільськ*—Ворошиловськ (нині м. *Алчевськ*)—Красний Луч (місто Луган. обл.). Після нових важких боїв за наказом Ставки Верховного Головнокомандування війська фронту 24 лип. були відведені за р. Дон в її нижній течії. (Див. також *Воронезько-Ворошиловградська операція-відступ 1942.*)

П'ята Донбаська операція (29 січ.—3 берез. 1943). Після перемог під Сталінградом і на Дону (див. *Сталінградська битва 1942—1943*) рад. командування розробило план розгрому всієї пд. ділянки ворожого фронту. На Донбас мав наступати Пд.-Зх. фронт (команд. — ген.-полк. (з лют. 1943 — ген. армії) М.*Ватутін*), що досягнув Сіверського

О.М. Дондуков-Корсаков.

Дінця і зайняв пн. ч. Ворошиловградської обл. 29 січ. 6-та армія завдала удар від Старобільська на зх., на м. *Балаклія*, щоб потім повернути на пд., на Маріуполь. 30 січ. 1-ша гвард. армія рушила на пд.-зх., на Красний Лиман, щоб далі також повернути на пд., до Азовського м., створюючи другу дугу оточення, меншого радіусу. Фронтова рухома група в складі 4-х танк. й одного кавалерійс. корпусів — ціла армія — завдавала удар у напрямі Маріуполя. Того самого дня, 30 січ., 3-тя гвард. і 5-та танк. армії з плацдарму на зх. березі Сіверського Дінця, біля м. Ворошиловград, але обходячи його з пд., пішли в наступ на зх. Маючи значну перевагу сил, рад. командування планувало досить швидко розчленувати угруповання противника і знищити його по частинах. Однак, коли німці стали відводити свої війська на зх., рад. командування вирішило, що ворог має намір залишити всю Лівобереж. Україну, і повернуло 5 армій фронту в наступ до Дніпра, а не до Азовського м. Тим часом нім. командування перегрупувало свої війська і перекинуло на Україну підкріплення з ін. ділянок рад.-нім. фронту та з Європи. 18 лют. війська Червоної армії були під Дніпропетровськом, а 19 лют. нім. танки завдали їм фланговий удар з пн. Виснажені багатомісячними маршами і боями, війська Пд.-Зх. фронту після запеклих боїв змушені були відступити назад. Протягом 28 лют.—3 берез. 1943 відбувся дозволений Верховним Головнокомандуванням відвід військ на рубіж Сіверського Дінця від м. *Зміїв* до смт *Слов'яносербськ*. У результаті п'ятої Д.о. було визволено від ворога тільки пн. ч. Донбасу і Ворошиловград у пд. ч. (Див. також *Воронезько-Харківська наступальна операція 1943.)*

Шоста Донбаська операція (17—27 лип. 1943). У лип. 1943 рад. командування зробило нову спробу відбити Донбас. План передбачав наступ Пд.-Зх. фронту від Ізюма на Барвінкове й далі на пд. для з'єднання з військами Пд. фронту й оточення всього донбаського угруповання німців. Однак потужна оборона противника завадила здійсненню плану в повному обсязі. Під час операції вдалося лише скувати сили противника та створити кілька плацдармів на високому правому березі р. Сіверський Донець, що, проте, мало неабияке значення, оскільки саме в цей час відбувалися вирішальні для подальшого ходу всієї *Другої світової війни* бої на Курській дузі (див. *Курська битва 1943*; *Орловська наступальна операція 1943*).

Сьома Донбаська операція (13 серп.—22 верес. 1943). Остання стадія боротьби за Донбас проходила в умовах цілковитої переваги сил рад. сторони. На фронті по Сіверському Дінцю проти нім. 6-ї армії стояли 6 армій Пд.-Зх. фронту (команд. — ген. армії Р.Малиновський), на пд., по р. Міус, проти 1-ї танк. армії німців — 5 армій Пд. фронту (команд. — ген.-полк. Ф.*Толбухін*). З рад. боку було задіяно 1053 тис. осіб, 21 тис. гармат і мінометів, 1257 танків, 1400 літаків. Нім. війська налічували 540 тис. осіб, 5,4 тис. гармат і мінометів, 900 танків, 1100 літаків. Завдаючи удар своїми осн. силами від Ізюма в пд.-зх. напрямі, на Барвінкове—Лозову—*Павлоград*—Оріхове (нині село підпорядковане Макіївській міськраді Донец. обл.), Пд.-Зх. фронт мав вийти до Дніпра в р-ні Дніпропетровська та просуватися на пд., повз *Запоріжжя*, щоб повністю перекрити шлях до відступу за Дніпро ворожій групі армій *«Південь»* (команд. — ген.-фельдмаршал Е.*Манштейн*). Пд. фронт, що стояв на р. Міус, наступав своїм правим крилом на пн., углиб Донбасу, назустріч Пн.-Зх. фронту, а лівим — проривав сильну ворожу оборону на Міусі й наступав до Перекопського перешийка. В ході кровопролитних боїв схему операції було дотримано, але завадити відходові значних сил нім. 6-ї армії за Дніпро не вдалося. Пд. фронт було надовго спинено на р. Молочна, на підступах до Криму. Проте гол. мета операції — визволення Донбасу — була досягнута. Сталіно було відбите у ворога 8 верес. 1943.

В.С. Коваль.

ДОНДУКО́В-КОРСА́КОВ Олександр Михайлович (24(12), за ін. даними, 29(17).09.1820—27(15).04.1893) — військ. і державний діяч *Російської імперії*, генерал-ад'ютант (1869), генерал від кавалерії (1878), князь. Почесний громадянин міст *Житомир* (1874) і *Київ* (1875), почесний чл. Київ. церк.-археол. т-ва (1876). Н. в м. *Санкт-Петербург*. Син камергера, майбутнього віце-президента Петерб. АН кн. М.Дондукова-Корсакова (1794—1869).

Закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту зі ступенем кандидата (1840), після чого пішов у юнкери Кірасирського (Гатчинського) полку лейб-гвард. кірасирської д-зії. Від 1841 — офіцер, на маневрах 1842 був контужений. Од 1844 — на Кавказі, став порученцем ген. Олександра Нейгарта. 1845 — у штабі М.*Воронцова*, від 1846 — його ад'ютант. У боях проти тамтешніх горців поранений. 1853 перебував за кордоном.

Брав участь у *Кримській війні 1853—1856*, служив ад'ютантом головнокоманд. Окремим Кавказ. корпусом М.Муравйова (Карського). 1855—58 командував Нижегородським драгунським полком. За хоробрість удостоївся генеральського чину.

Направлений до Донського козацького війська, з 1860 виконував обов'язки нач. штабу. 1863 увільнений у безтермінову відпустку. 1868 зарахований на службу до відомства внутр. справ, від 28(16) січ. 1869 до 28(16) квіт. 1878 обіймав посаду київ., подільського і волин. ген.-губернатора. Водночас 1877 командував *Київським військовим округом.*

Учасник *російсько-турецької війни 1877—1878.* За наказом імп. *Олександра II*, формально залишаючись ген.-губернатором, очолив корпус рос. армії в Болгарії (1877), став команд. сх. загону (1878). Як імператорський комісар і нач. окупаційних військ забезпечив прийняття болг. Установчими зборами конституції. Від 26(14) лют. 1880 — харків. тимчасовий ген.-губернатор (з підпорядкуванням йому Харків., Полтав. і Черніг. губерній, а затим іще Курської, Воронезької, Орловської) та команд. Харків. військ. округом (прибув до *Харкова* 21(09) берез. того року), від 25(13) січ. 1881 — одес. тимчасовий ген.-губернатор і команд. Одес. військ. округом, від 1882 — гол. цивільний і військ. урядовець на Кавказі, команд. місц.

військ. округу. Від 1890 — чл. Держ. ради.

Кавалер багатьох орденів, у т. ч. — св. кн. Олександра Невського, св. Володимира 1-го ст., св. Анни 1-го ст., св. Станіслава 1-го класу, св. Георгія 4-го класу.

П. у с. Полоне (Полоная) Псковської губ. (нині село Псковської обл., РФ).

Тв.: Князь Михаил Семенович Воронцов. «Старина и новизна», 1902, кн. 5; Мои воспоминания. Там само, 1903, кн. 6; Из дневника. Там само, 1905, кн. 9.

Літ.: *Франко І.* Сухий пень. «ЛНВ», 1905, № 2; Походный дневник Северного отряда (1877—1878 гг.). «Старина и новизна», 1905, кн. 9; Письма Петра Семеновича Ванновского к князю А.М. Дондукову-Корсакову. Там само; Письма Александра Романовича Дрентельна к кн. А.М. Дондукову-Корсакову. Там само; *Паренсов П.* Из прошлого. СПб., 1908; *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год), т. 2. Харьков, 1912; Дондуков-Корсаков, кн., Александр Михайлович. В кн.: Военная энциклопедия, [т. 9]. СПб., 1912; *Милютин Д.А.* Воспоминания: 1860—1862. М., 1999.

П.Г. Усенко.

ДОНÉЦЬ Іван (1-ша чв. 17 ст.— імовірно, після 1667) — один із активних учасників *національної революції 1648—1676*. Здогадно, походив з міщанської родини із м. Звягель (нині м. *Новоград-Волинський*), однак, не виключено, що народився в козац. сім'ї відомого канів. полковника Донця, який згадується в джерелах під 1644. Вірогідно, братами Д. були Сава Донець (козак *Чернігівського полку* 1649) та Стефан Донець (родоначальник Донців-Стефановичів — козац.-старшинського роду 17—18 ст.). На поч. нац. революції Д. відзначився на *Волині*. В лют.—берез. 1649 був черніг. *полковником наказним*, згодом знову посланий Б.*Хмельницьким* на Волинь і діяв там як любартівський полковник разом із Г.*Яцкевичем* та М.*Тишею*. На поч. черв. 1649 укр. військо на Волині зазнало тяжких поразок. Пізніше Д. нібито був охочекомонним полковником. Під час *Берестецької битви 1651* командував одним із волин. полків, згодом (під час боїв під м. *Біла Церква* в серпні—вересні 1651) Б.Хмельницький позбавив Д. полковницького уряду (посади) за прорахунки в керуванні військами й поставив на його місце І.Богаченка. Д. залишився при Б.Хмельницькому. Пізніше він не відігравав помітної ролі. Щоправда, у черв. 1667 при гетьманові І.*Брюховецькому* згадується якийсь І.Донець як гадяцький полковник. У цьому ж полку діяли й ін. представники козацтва старшини з роду Донців, можливо, родичі Д., напр., Федір Донець — гадяцький *сотник* 1670—72, наказний полковник 1672.

Дж.: Starożytności historyczne polskie, t. 1—2. Kraków, 1840; Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski, t. 1—2. Kraków, 1845.

Літ.: *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття, кн. 1. Дніпропетровськ, 1996.

Ю.А. Мицик.

ДОНÉЦЬ Михайло Іванович (23(11).01.1883—10.09.1941) — оперний співак (бас). Засл. арт. УСРР (1924; перший серед укр. оперних артистів), нар. арт. УСРР (1930). Н. в м. *Київ*. 1907—13 працював в оперному театрі С.Зиміна в *Москві*, 1913—22, 1927—41 — у Києві, 1922—23 — у *Житомирі*, 1923—24 — у *Харкові*, 1924—26 — у Свердловську (нині м. Єкатеринбург, РФ). Виконував партії в більш ніж 100 укр., рос. та іноз. операх. Пропагував укр. музику, доклав чимало зусиль до організації в Києві укр. опери (1919). Викладав у Київ. консерваторії. Автор статей з питань вокального мист-ва та історії оперного театру. Гол. партії — Карась («Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*), Тарас, Возний («Тарас Бульба», «Наталка-Полтавка» М.*Лисенка*), Захар Беркут («Золотий обруч» Б.*Лятошинського*).

2 лип. 1941 заарештований за звинуваченням в укр. націоналізмі та антирадянщині. Розстріляний у Києві без суд. вироку.

Реабілітований 1989. Архів Д. зберігається в ЦДАМЛМі у Києві. Його іменем названо одну з вулиць Києва.

Літ.: Михайло Донець. Спогади, листи, матеріали. К., 1983; *Кагарлицький М.* Наодинці з совістю. К., 1988; *Ревуцький В.* По обрію життя: Спогади. К., 1998; *Стешенкова Т.* Величний і трагічний. «ЛУ», 2000, 17 лют.; Хто вони, «вороги народу» 1941 р. В кн.: Український мартиролог. К., 2001.

Г.П. Герасимова.

М.І. Донець.

ДОНÉЦЬК (до 1924 — Юзівка, 1924—61 — Сталіно) — місто, обл. центр. Розташов. на р. Кальміус. Вузол залізничних, автомобільних шляхів та авіаліній. Нас. 1016 тис. жителів (2001). Засноване 1869 як робітн. с-ще при металургійному з-ді англ. підприємця Дж. Юза, на честь якого і названо. Входило до складу Бахмутського пов. *Катеринославської губернії*. З буд-вом Костянтинівської залізниці 1872 до Юзівки було підведено залізничну колію. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. Юзівка перетворюється на значний залізничний вузол та потужне пром. місто на пд. *Російської імперії*. 1889 для потреб кам'яновугільної пром-сті тут споруджено маш.-буд. і чавуноливарний з-ди, які виготовляли знаряддя для шахт. У період *Першої світової війни* стали до ладу Рутченківський та Мушкетівський коксові з-ди та перший у Рос. імперії з-д синтетичної кислоти. Від 1917 — місто. Під час *громадянської війни в Україні 1917—1921* політ. влада в місті не раз змінювалася (востаннє рад. влада встановлена у січ. 1920). Від 1925 Сталіно — окружний, з 1932 — обл. центр. Наприкінці 1920 — поч. 30-х рр. у місті збудовано авторемонтний, обробки вторинних кольорових металів, механічний з-ди, запрацювали підприємства легкої та харчової пром-сті.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* місто було окуповане гітлерівцями від 26 жовт. 1941 до 8 верес. 1943. В цей час діяла підпільна антифашист. орг-ція під кер-вом С.Матьокіна, С.Скоблова та Б.Орлова. Після війни промисловий потенціал міста було відновлено. Протягом 1960-х збудовано нові з-ди, зокрема металопрокатний, з вир-ва холодиль-

Донецьк. Театр опери та балету. Архіт. Л. Котовський, 1935—40.

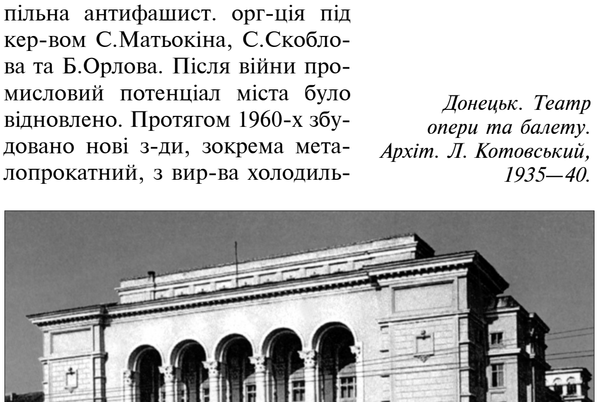

ників, «Донбаскабель». 1965 у Д. створено наук. центр АН УРСР у складі Фізико-тех. ін-ту, від-ня економіко-промислових досліджень Ін-ту економіки АН УРСР, обчислювального центру та Ботанічного саду.

Нині Д. — один із найбільших центрів металургійної, вугільної, маш.-буд., хім. пром-сті України.

Пам'ятники: Т.*Шевченку*, «Нескорені» (членам міського підпілля С.Матьокіну, Б.Орлову, С.Скоблеву), Вічної слави рад. воїнам і жертвам гітлерівського терору, А.*Солов'яненку*, обеліск на честь В.*Берві-Флеровського*.

Літ.: *Гонимов И.* Старая Юзовка. Донецк, 1962; ІМіС УРСР. Донецька область. К., 1970; *Беленко А.И.* Все о Донецке: Путеводитель. Донецк, 1987.

О.Г. Бажан.

ДОНЕ́ЦЬКА ГУБЕ́РНІЯ — 1) адм.-тер. одиниця на пд. сх. України. Утворена 15 лют. 1919 із центром у м. *Луганськ*. Включала тер. Бахмутського і Слов'яносербського повітів *Катеринославської губернії*. 18 берез. 1919 обрано Донецький губвиконком, який очолював *Артем* (Ф.Сергєєв). Кер-во націоналізованими вугільними підпр-вами здійснювало Центр. правління кам'яновугільної пром-сті Донбасу. Від черв. по груд. 1919 губернія була окупована денікінцями (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*). Після звільнення виконавчу владу здійснював Донецький губревком. Кер-во відбудовою пром. підпр-в взяло на себе Укрпромбюро. Губернія в такому складі існувала до квіт. 1920;

2) адм.-тер. одиниця, утворена відповідно до рішення Раднаркому РСФРР від 23 берез. 1920. Межі губернії визначено у квіт. рішеннями Президії ВУЦВК та Раднаркому РСФРР (Бахмутський, Маріупольський та Слов'яносербський пов. Катеринosл. губ., Старобільський, ч. Ізюмського та Куп'янського пов. *Харківської губернії*, Таганрозький, частини Донецького і Черкеського округів *Області Війська Донського*). Поряд із повітовим до кін. 1920 існував районний поділ. До серп. 1920 налічувалося 15 р-нів (Алчевський, Бахмутський, Боково-Хрустальний, Гришинський, Єнакіївський, Каменський, Лисичанський, Луган., Маріупольський, Олександро-Грушевський, Слов'янський, Старобільський, Таганрозький, Чистяковський, Юзівський). У груд. 1920 поділ на р-ни скасовано, натомість утворено 10 повітів (Бахмутський, Гришинський, Дебальцевський, Луган., Маріупольський, Слов'янський, Старобільський, Таганрозький, Шахтинський, Юзівський). Губернським центром з груд. 1920 став Бахмут (нині м. *Артемівськ*).

Межі адм. одиниць не були чітко визначеними, кількість р-нів і повітів не раз змінювалася. Після реформи 1923 було сформовано 7 *округ* (Бахмутська, Луган., Старобільська, Таганрозька, Юзівська, Шахтинська, Маріупольська) і 78 р-нів.

Від кін. 1923 почалося спречання між УСРР та РСФРР навколо Таганрозької та Шахтинської округ. Восени 1924 всупереч протестам бюро Донецького губкому 7 р-нів, частини ще двох р-нів Шахтинської округи та 5 р-нів Таганрозької округи були передані РСФРР. У складі Д.г. лишилося 5 округ і 65 р-нів. У зв'язку з політикою коренізації (див. *Коренізації політика*) 1923—25 було виділено 13 нім., 1 єврейс., 4 змішаних (нім.-укр.) сільс. рад. У ході другого етапу адм.-тер. реформи 1 серп. 1925 Д.г. була ліквідована.

Літ.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. К., 1987; *Боєчко В. та ін.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1994; *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. К., 2000.

Я.В. Верменич.

ДОНЕ́ЦЬКА О́БЛАСТЬ — 1) адм.-тер. одиниця УСРР. Утв. 2 лип. 1932 у складі 12 міськрад та 23 р-нів. Адм. центр — м. *Артемівськ*, з кін. 1932 — м. Сталіно (нині м. *Донецьк*). 1938 поділено на Сталінську обл. (нині Д.о.) і *Луганську область*;

2) адм.-тер. одиниця в складі України. Утворена в нинішніх межах 3 черв. 1938 як Сталінська обл. (з 1961 — Д.о.). Розташов. в пд.-сх. ч. України. На пд. омивається Азовським м., на зх. межує з Запоріз. та Дніпроп., на пн. зх. — з Харків. областями, на пн. сх. та сх. — з Луган. обл. та Рос. Федерацією. Тер. — 26,5 тис. км^2 (4,4 % від тер. України).

За станом на 5 груд. 2001 чисельність нас. становила 4841,1 тис. осіб, з них у містах мешкало 90 %, у селах — 10 %. Центр — м. Донецьк. У Д.о. 18 р-нів, 51 місто, 132 с-ща міськ. типу, 253 сільс. ради, 1124 сільс. населені пункти. Нац. склад нас.: українці — 56,9 %, росіяни — 38,2 %, серед ін. національностей переважають греки (область є одним з осн. ареалів їх проживання), білоруси, татари, вірмени, євреї, азербайджанці, німці. Статус істор. населених місць мають міста: Донецьк, Артемівськ, *Горлівка*, *Краматорськ*, *Макіївка*, *Маріуполь*, *Святогірськ*, *Слов'янськ*.

За характером рельєфу Д.о. — хвиляста рівнина, на пн. сх. простягається Донецький кряж, на зх. — Придніпровська низовина, на пд. — Приазовська височина та вузька смуга Причорномор. низовини. Д.о. — одна з найбільш ресурсозабезпечених областей України. Тут зосереджені осн. запаси кам'яного, в т. ч. коксового, вугілля, є поклади кам'яної солі, доломітів, флюсових вапняків, вогнетривких глин тощо; у Волноваському р-ні — поклади ртуті. Клімат Д.о. є помірно континентальним, з відносно холодною і малосніжною зимою, спекотним, посушливим літом. Річки області належать до басейнів Дону (Сіверський Донець), Дніпра (Вовча) та Азовського м. (Кальміус).

Тер. сучасної Д.о. заселена від часів *палеоліту пізнього*. Від 4—3 тис. до н. е. більша ч. тер. Д.о. належала до зони переважання кочового господарства. У 1 тис. до н. е. — 1 тис. н.е. тут мешкали *скіфи*, *сармати* та ін. кочові спільноти.

У часи *Київської Русі* землі Д.о. населяли кочові народи — *печеніги*, *половці*. Після *монголо-татарської навали* тер. Д.о. була в складі *Золотої Орди*, а з її (Орди) розпадом пд. ч. тер. потрапила під вплив *Кримського ханства*. У 17—18 ст. пн. ч. тер. належала до *Слобідської України*, правобережжя р. Кальміус — до земель *Вольностей Війська Запорозького низового*, решта тер. — *Всевеликому Війську Донському*. Від 1708 тер. сучасної Д.о. входила до складу *Азовської губернії*, 1783—97 — до *Катеринославського намісництва*, 1797—1802 — до *Новоросійської губернії*. 1802 увійшла до *Катеринославської губер-*

нії, частина належала до *Області Війська Донського* (від 1792). 1919 утворено *Донецьку губернію*, до складу якої входили території сучасних Донец. та Луган. областей. Від 1923 на території сучасної Д.о. існували Бахмутська, Маріупольська, Юзівська округи. 1932 утворено Донец. обл., до складу якої увійшла і тер. сучасної Д.о. і *Луганської області.* 3 черв. 1938 Донец. обл. поділено на Сталінську (з 1961 — Донецька) і Ворошиловградську (нині Луганська) обл. Кількість р-нів не раз змінювалася (1938 — 22, 1946 — 28, 1960 — 22, 1965 — 15, від 1969 — 18).

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* на окупованій гітлерівцями тер. Д.о. (листоп. 1941 — верес. 1943) діяли партизан. загони. Область була звільнена від окупантів у результаті Донбаської наступальної операції 1943 (див. *Донбаські операції 1941—1943*).

Госп. комплекс Д.о. характеризується поєднанням пром-сті з багатогалузевим с. госп-вом. У пром-сті переважає важка індустрія. Область є одним із осн. виробників металу, палива, продукції машинобудування та хім. пром-сті. Д.о. — найбільший в Україні р-н вуглевидобутку.

В області народилися: політ. і громад. діяч, письменник І.*Дзюба*, живописець А.*Куїнджі*, рос. композитор С.*Прокоф'єв*, поет В.*Сосюра*, міністр УНР М.*Шаповал,* П.*Ангеліна*, Л.*Биков*, М.*Гришко*, Д.*Мілютенко*, Б.*Руденко*, Л.*Руденко*, М.*Скрипник*, А.*Солов'яненко*.

Осн. архіт. пам'ятки: Свято-Миколаївська церква (1798, Артемівськ), церква Покрови Пресвятої Богородиці (19 ст., Горлівка), ХМ ім. А.Куїнджі (Маріуполь), Святогірський Свято-Успенський монастир (17—19 ст.; від 2004 — *Святогірська Свято-Успенська лавра*).

Літ.: *Земляк К.П., Критенко Г.П.* Край Донецкий, т. 1—2. К., 1957; Все про Україну. К., 1998; *Михненко А.М.* Новейшая история Донецкого бассейна. Донецк, 1998.

Я.В. Верменич.

ДОНЕ́ЦЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ, археологічна пам'ятка. Розташов. в околицях м. *Харків*, на правому березі р. Уда (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону). В 19—20 ст. не раз досліджувалося. Остаточно встановлено тотожність пам'ятки з давньоруським містом 11—13 ст. Донець, згадуваним у *Іпатіївському літописі* під 1185 у зв'язку з походом новгород-сіверського кн. *Ігоря Святославича* на *половців*. Складається з *дитинця* та великого *посаду*. Виявлено також речі скіф. та ранньослов'ян. періодів. Найбільш ранні слов'ян. укріплення датують часом існування сіверянського (див. *Сіверяни*) поселення 9—10 ст.; вони були реконструйовані під час виникнення прикордонного давньорус. міста. При дослідженні посаду виявлено елементи вуличного планування домогосп-в, залишки жител та вироб. приміщень ковалів, гончарів, косторізів. Разом із суто слов'ян. побутовими предметами виявлено й речі матеріальної к-ри кочового нас. лівобережнодніпровського лісостепу, що свідчить про змішаний склад мешканців. Зруйноване на межі 30—40-х рр. 13 ст. монголо-татарами (див. *Монголо-татарська навала*).

Літ.: *Дьяченко А.Г.* О характере и планировке городища в IX — нач. X вв. В кн.: Археология славянского Юго-Востока. Воронеж, 1991.

О.В. Сухобоков.

ДОНЕ́ЦЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Ств. 1924 у м. Сталіно (нині м. *Донецьк*). Налічує понад 120 тис. експонатів. Осн. експозиція розкриває історію краю з найдавніших часів до сучасності, дає уявлення про рослинний та тваринний світи, геол. й істор. минуле регіону. Високу істор. цінність мають мінералогічні, геол., археол., етногр., нумізматичні колекції, письмові джерела, опудала тварин, гербарії рослин. Унікальними є: зразки грец. тканин 18 ст.; колекція *половецьких статуй*; експонати з Амвросіївської стоянки (див. *Амвросіївська стоянка і кістковище бізонів*) та Маріупольського могильника; селидівська скульптура, палеонтологічні знахідки: череп шерстистого носорога, кістяк бізона та ін. Має три відділення: музей лісу (смт Комсомольський Волноваського р-ну), меморіальний музей С.Прокоф'єва (с. Красне Красноармійського р-ну), меморіальний музей В.Немировича-Данченка (с. Нескучне Великоновосілківського р-ну). Діє постійна виставка, присвячена визначним діячам Донеччини.

Донецький обласний краєзнавчий музей.

Біля витоків музею стояв археолог-краєзнавець В.Євсєєв, який відкрив Амвросіївську стоянку. В 1930-ті рр. з музеєм активно співпрацював М.*Макаренко*.

Від 1993 наук. колектив музею видає краєзнавчий зб. «Літопис Донбасу» та «Археологічний альманах».

Літ.: *Гусинський Г.О.* Музеї Донеччини. «УЇЖ», 1967, № 11; *Привалова О.* Загадка «селидівської голови». «Наука і суспільство», 1995, № 11—12.

Р.В. Маньковська.

ДОНЕ́ЦЬКО-КРИВОРІ́ЗЬКА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА (ДКРР) — держ. утворення на тер. *Харківської губернії*, *Катеринославської губернії*, частини *Херсонської губернії* та пром. р-нів *Області Війська Донського* з центром у *Харкові* (екон. ядро — Донецький вугільний і Криворізький залізорудний басейни). Ідея створення республіки належала кер-ву Донец.-Криворізького обласного к-ту РСДРП(б), яке 1917 відстою-

вало тезу про принципову відмінність Донец.-Криворізького регіону (Донкривбасу) від решти тер. України. Ця ідея була частково підтримана *Першим Всеукраїнським з'їздом рад 1917* (24—25(11—12) груд.), який ухвалив резолюцію «Про Донецько-Криворізький басейн», де засуджувалися дії *Української Центральної Ради* і Донського уряду ген. О.*Каледіна*, що призвели до розколу Донбасу, і заявлялося про необхідність поновлення єдності Донецько-Криворізького регіону в складі Рад. Росії.

4-й обласний з'їзд рад Донкривбасу 9—12 лют.(27—30 січ.) 1918 ухвалив утворити на принципах екон. суверенітету ДКРР. Передбачалося, що невдовзі РСФРР має стати федерацією екон. областей, а не нац. утворень. 14(01) лют. 1918 було сформовано РНК ДКРР на чолі з *Артемом* (Ф.Сергєєв). Уряд республіки спрямував свою діяльність на зміцнення в регіоні влади рад (див. *Ради робітничих депутатів*, *Ради селянських депутатів*), соціаліст. перетворень в економіці, на організацію відсічі наступу австро-нім. військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*).

ВУЦВК і *Народний секретаріат* рад. УНР висловилися проти утворення ДКРР. Таку ж позицію зайняли ЦК РКП(б) та РНК РСФРР. За їх прямою директивою делегати від Донецько-Криворізької обл. 17—19 берез. 1918 брали участь у роботі *Другого Всеукраїнського з'їзду рад 1918* у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), який утворив єдиний рад. уряд України, юридично оформив входження Донецько-Криворізької обл. до складу рад. УНР. Військ. формування ДКРР влилися до ЗС (єдиний фронт оборони) рад. України, були підпорядковані їх команд. В.*Антонову-Овсієнку*.

Літ.: *Солдатенко В.Ф.* Донецько-Криворізька республіка: історія і уроки. В кн.: Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. К., 1995.

В.Ф. Солдатенко.

ДОНСЬКІ́ КОЗАКИ́. Процес утворення донського *козацтва* розпочався на зламі 15—16 ст. з появою на Середньому та Нижньому Дону вихідців із московсько-рязанського прикордоння (переважно *козаків*) та з укр., азовського й ординського козацтв. Перші формування донського козацтва з'являються в 30—40-ві рр. 16 ст., а утворення донської козац. спільноти припадає на серед. 16 ст. Донське козацтво консолідувалося на поліетнічній основі. При цьому на Середньому Дону домінували прибульці з моск.-рязанського прикордоння, а на Нижньому Дону — з укр. земель. Саме укр. козакам належить осн. роль у покозаченні Нижнього Дону, перетворенні донців на окрему спільноту та в утвердженні поділу всього донського козацтва на верхових і низових козаків. Межа між територіями верхових і низових козаків проходила по городку Раздори (нині станиця Раздорська Ростовської обл., РФ). 1613 чисельність Д.к. становила 1888 осіб, на поч. 18 ст. — бл. 30 тис., в кін. 18 ст. — 200 тис., на поч. 20 ст. — 300 тис. Д.к. взяли активну участь у генезисі гребенського, терського та яїцького козацтв.

Перші поселення Д.к. були розташов. по берегах Дону. Від кін. 17 ст. донці почали освоювати ліві притоки Дону — Медведиця, Хопер з прит. Бузулук та ін. (усі нині на тер. Волгоградської обл., РФ), а в пониззі правобереж. притоків остаточно закріпилися лише в 20-х рр. 18 ст. У 30—60-ті рр. 18 ст. між донцями та запорожцями точилися постійні суперечки за прикордонні землі. Згідно з указом імператриці *Єлизавети Петрівни* від 15 квіт. 1746, кордон мав проходити по р. Кальміус (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону). Жалувана грамота імп. *Катерини II* 1793 закріпила за донським козацтвом усі землі, що належали йому на той час.

Осн. типом донських поселень спочатку були городки (містечка; перші з них остаточно склалися — типізувалися в серед. 17 ст.; див. також *Січі*). В останній чв. 17 ст. з'явилися *хутори* та станиці (останні об'єднували кілька хуторів).

Донське козацтво було зорієнтоване на цінності *християнства* і моск. державництва; становило складову ч. козац. поясу Дніпро—Яїк (нині р. Урал), який слугував щитом від наскоків кочових сусідів, будучи авангардом християн. колонізації земель між Доном та Волгою. Донці — учасники походу російських військ під Казань (1552, нині столиця Татарстану, РФ), *Лівонської війни 1558—1583*, *польсько-російської війни 1632—1634*, походу рос. військ на Азов 1636, *Азовсько-Дніпровських походів 1695—1696*, усіх війн, які вела *Російська імперія* у 18 — на поч. 20 ст. Від 70-х рр. 16 ст. донське козацтво — важливий фактор міжнар. відносин у регіоні. Найбільшу активність на морі козаки розвинули в 1-й пол. 17 ст. Найгучнішою військ. операцією було *«Азовське сидіння» 1637—1642*, здійснене спільно із запороз. козаками. Спорідненість інтересів на турец.-татар. напрямку та солідарність на ґрунті захисту «козацьких вольностей» — одна з наріжних підвалин стосунків донців з укр. та ін. козаками.

Залишаючись переважно осторонь внутр. життя Рос. д-ви, донське козацтво брало активну участь лише в подіях, що безпосередньо зачіпали інтереси Дону — у Смуті поч. 17 ст., війнах під орудою С.Разіна, К.Булавіна (див. *Булавінське повстання 1707—1709*), О.*Пугачова*, розкольницькому (старообрядницькому) русі та ін.

До останньої чв. 17 ст. засобами забезпечення прожитку Д.к. були: рибальство, мисливство, бортництво, скотарство, зипун (військ. трофеї), царське жалування (з 70-х рр. 16 ст.). Від 80-х рр. 17 ст. на Дону поширилося рільництво. З 18 ст. — розвивалося виноградарство й садівництво.

Військ.-політична організація Д.к. — *Всевелике Військо Донське* — остаточно склалася в серед. 10-х рр. 17 ст. На Дону утвердилася типова для усіх козац. спільнот демократ. форма самоуправління — «козацькі вольності». Найвищим органом влади було заг.-донське коло (круг), яке вирішувало найважливіші питання, насамперед вибори козац. старшини та отаманів тимчасових збройних формувань. Виконавчу владу очолював військ. отаман, у підпорядкуванні якого перебували військ. *осавул* та 2 *дяки*. Ана-

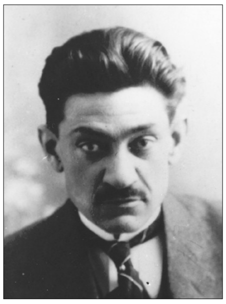
Д.І. Донцов.

логічною була структура влади в городках.

Від 70-х рр. 17 ст. розпочався активний наступ царського уряду на «козацькі вольності» та самостійність Дону. Вже на кін. 17 ст. донське козацтво стало іррегулярним військом у складі ЗС Рос. д-ви, а до кін. 18 ст. остаточно перетворилося на окремий *стан*. Згідно з указом *Петра I* від 1721, військ. служба стала обов'язком усіх козаків, що досягли 17-ти років. 1763 донців було переведено на пожиттєву службу. Од 30-х рр. 18 ст. Д.к. отримали рос. військ. чини, а 1798 козацька старшина була прирівняна в правах до *дворянства*. Процес остаточного обмеження суверенітету Дону дістав логічне завершення в «Положенні про Військо Донське» (1835), яке з незначними змінами залишалося чинним до 1917. Цим положенням звання військ. отамана закріплювалося за спадкоємцем рос. престолу. Останній призначав наказного отамана (з пом. з цивільної частини та нач. штабу — з військ.). У військ. відношенні Всевелике Військо Донське складалося з 4-х округ. Цивільне управління було трирівневим: центр. (військ.), окружне (7 цивільних округів), станичне.

Донське козацтво — активний учасник громадян. війни 1918—20, після закінчення якої воно втратило усі станові привілеї.

Літ.: *Пудавов В.М.* История Войска Донского и старобытность начал казачества, ч. 1. Новочеркасск, 1890; *Сухоруков В.Д.* Историческое описание земли Войска Донского. Новочеркасск, 1903; *Пронштейн А.П.* Земля Донская в XVIII в. Ростов-на-Дону, 1961; История Дона с древнейших времен до падения крепостного права в России. Ростов-на-Дону, 1973.

В.А. Брехуненко.

ДОНЦО́В Дмитро Іванович (10.09 (29.08).1883—30.02.1973) — політ. діяч, журналіст, літ. критик, теоретик та ідеолог укр. *націоналізму*. Д-р права (1917). Н. в м. *Мелітополь*. 1900—07 навч. (з перервою) на юрид. ф-ті Петерб. ун-ту. Активно співробітничав із укр. гуртками в *Санкт-Петербурзі*. Чл. *Революційної української партії*, *Української соціал-демократичної робітничої партії*. Перебував під арештом 1905—07. У Віденському ун-ті 1909—11 вивчав право. Публіцистичну діяльність розпочав у журналах *«Дзвін»* та *«Украинская жизнь»*. 1914—18 — голова *Союзу визволення України*. 1914—16 очолював у Берліні (Німеччина) інформаційний центр Укр. парламентського клубу. 1916—17 керував Бюро народів Росії в Берні (Швейцарія) та видавав його прес-бюлетень.

1917 повернувся до *Києва*. За *Української Держави* очолив Укр. телеграфне агентство і Держ. бюро преси. Від 1918 — чл. гол. управи Партії укр. хліборобів-демократів. 1919—21 — кер. пресової та інформаційної місії в Берліні. Одночасно — кер. Укр. пресового бюро в Берліні.

Від 1922 проживав у *Львові*. Засн. *Української партії національної роботи*, ред. її органу «Заграва» (1923—24). Відновив видання *«Літературно-наукового вістника»* (1922—32). Редагував «Вістник» (1932—39), видання якого поновив Є.*Коновалець*, та «Книгозбірню "Вістника"». З 1939 жив у Берліні та Бухаресті (Румунія), видавав ж. «Батава» (1940—41). Від 1941 перебував у Берліні й Празі, де писав статті для нім. преси. Од 1945 мешкав у амер. окупаційній зоні в Берліні, потім — у Франції, Великій Британії, США. 1947 оселився в Канаді, викладав укр. літ. в Монреальському ун-ті (1949—52).

У своїх теор. поглядах пройшов еволюцію від прийняття соціаліст. та марксистських ідей до їх повного заперечення. Обгрунтував ідею укр. націоналізму. Відстоював засади крайнього войовничого *християнства*, ідею незалежності України, ідеологічно обгрунтував діяльність *Організації українських націоналістів*.

Для гост圍полемічних публіцистичних тв. Д. характерна пристрасна аргументація без будь-яких компромісів. Тривалий час його ідеологічні засади зустрічали критику з боку демократ. і церк.-реліг. (переважно катол.) громадськості за волюнтаристський і пантеїстичний монізм.

П. у м. Монреаль.

Тв.: Модерне москвофільство. К., 1913; З приводу однієї єресі. К., 1914; Історія розвитку української державної ідеї. Вінниця, 1917; К., 1991; Підстави нашої політики. Відень, 1921; Націоналізм. Львів, 1926; Де шукати наших традицій? Львів, 1938; Дух нашої давнини. Прага, 1944; Дрогобич, 1991; Туга за героїчним: Ідеї і постаті літературної України. Лондон, 1952; Поетика вогненних меж. Олена Теліга. Торонто, 1953; Твори, т. 1. Львів, 2001.

Літ.: *Ленкавський С.* Філософічні підстави «Націоналізму» Донцова. «Розбудова нації», 1928, № 7/8; *Пушкар К.* «Націоналізм»: Критика фраз. Львів, 1933; *Єндик Р.* Дмитро Донцов — ідеолог українського націоналізму. Мюнхен, 1955; *Штепа П.* Бібліографія творів Дмитра Донцова. Віндзор, 1958; *Сосновський М.* Дмитро Донцов: політичний портрет: З історії розвитку ідеології українського націоналізму. Нью-Йорк—Торонто, 1974; *Сварник Г.* Редакторська та видавнича діяльність Дмитра Донцова львівського періоду (1922—1939); «Україна в минулому», 1996, вип. 9; Ідейно-теоретична спадщина Дмитра Донцова і сучасність: Матеріали науково-теоретичної конференції. Запоріжжя, 1998; *Сварник Г.* Листування «Вістниківців» в архіві Д.Донцова: досвід та перспективи публікації. «Матеріали засідань історичної та археографічної комісій НТШ в Україні», 1999, вип. 2; *Квіт С.М.* Дмитро Донцов: Ідеологічний портрет. К., 2000; *Дашкевич Я.* Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини. В кн.: *Донцов Д.* Твори, т. 1. Львів, 2001.

І.В. Верба.

ДОРОГИ́ЧИН, Дрогичин — стародавнє місто над р. Зх. Буг, істор. центр *Підляшшя*, нині м-ко в Білостоцькому воєводстві (Польща). Археол. матеріали свідчать про існування Д. як сх.-слов'ян. поселення з 7 ст. Уперше згадано в літописі під 1142. У 11—13 ст. Д. — один із найбільших ремісничо-торг. і політ. центрів на зх. окраїнах *Київської Русі* й *Галицько-Волинського князівства*. Тут виявлено бл. 16 тис. свинцевих пломб 11—13 ст. з різними, переважно емблемними зображеннями (*тризубів*, постатей святих, літер кириличної абетки, птахів та ін.). Дослідники висунули кілька гіпотез про використання їх як товарних або митних знаків, привісних печаток, знаків вартості хутряних грошей. Про поширення писемності в Д. свідчить кириличний напис на кістяній ручці ножа 12 ст., виявленого 1954. У 30-х рр. 13 ст. кн. *Конрад I Мазовецький* захопив Д. і 1237 передав рицарям Добжинського ордену (див. *Добжинських рицарів орден*). У берез. 1238 (за ін. даними, 1237) *Данило Галицький* зі своїм волин. військом витіснив рицарів, узяв у полон

їхнього магістра Бруно і приєднав Д. до своїх володінь. 1253 Данило обрав місто місцем своєї коронації, щоб підкреслити права на пн. землі Галицько-Волин. князівства. Після смерті Данила Д. належав до володінь *Шварна Даниловича*, *Лева Даниловича*, *Юрія Львовича*.

У 1-й пол. 14 ст. перейшов до Литви. Проведені польс. археологами 1954—57 розкопки підтвердили сх.-слов'ян. характер давнього Д. й остаточно спростували твердження Я.*Длугоша* про те, що Д. був столицею *ятвягів*.

Літ.: *Авенариус И.В.* Дорогичин надбужский и его древности. СПб., 1890; *Лучицкий Н.* По поводу «Дорогичинских древностей». В кн.: Чтения в историческом обществе Нестора-летописца, кн. 6. К., 1892; *Болсуновский К.* Дорогичинские пломбы, ч. 1. К., 1894; *Musianowicz K.* Drohiczyn od VI do XIII wieku. Olsztyn—Białystok, 1982; *Hawryluk J.* Ziemia Brzeska w dobie państwowości ruskiej. «Krakowskie zeszyty ukrainoznawcze», 1996—97, t. 5—6.

Я.Д. Ісаєвич.

ДОРОГИ́ЧИНСЬКА ВО́ЛОСТЬ — нестійке й тимчасове держ.-територіальне утворення у пн.-зх. пограниччі *Волинської землі.* Склалося навколо м. *Дорогичин*, яке вперше згадується в Київ. літописі під 1142 серед міст, розданих вел. кн. київ. *Всеволодом Ольговичем* своїм братам. Тоді й утворилася Д.в. 1181 тут сидів Василько Ярополчич, правнук *Ярослава Мудрого*. У польс. джерелах є свідчення про те, що в 1190-х рр. Польща воювала з якимось (не названим на ім'я) дорогичинським князем, бо він підтримував ворожих їй *ятвягів*. Потім Д.в. належала до Берестейської волості. У 1230-х рр. Д.в. захопив кн. *Конрад I Мазовецький*, який віддав її рицарям Добжинського ордену (див. *Добжинських рицарів орден*). В берез. 1238 *Данило Галицький* витіснив рицарів і приєднав Д.в. до своїх володінь.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. Львів, 1905; *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985.

М.Ф. Котляр.

ДОРОГОБУ́Ж, археологічна пам'ятка — літописне місто. Було розташов. на березі р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), на околиці сучасного с. Дорогобуж Гощанського р-ну Рівнен. обл. Згадується в *«Руській правді»* у зв'язку з подіями 1068—69 та в *«Повісті временних літ»* під 1084. Наприкінці 11 ст. — центр удільного *Дорогобузького князівства*, гол. центр Погоринської волості (див. *Погорина*). Складався з *дитинця*, окольного міста, *посаду.* Основу системи укріплень становили земляні вали та рови. Вал дитинця було насипано наприкінці 10 — поч. 11 ст. На рубежі 11—12 ст. у центрі дитинця викопано колодязь. Вдалося встановити садибно-дворову забудову цієї ч. міста. У 12 ст. було збудовано Свято-Успенську церкву. Екон. життя вирізнялося поєднанням с. госп-ва, промислів, ремесла й торгівлі. Про соціальну диференціацію свідчить, окрім багатьох знахідок та значних за розміром будівель, скарб срібних речей.

Літ.: *Прищепа Б.А., Нікольченко Ю.М.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. Рівне, 1996.

О.П. Моця.

ДОРОГОБУ́ЗЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — удільне князівство кін. 11—12 ст. Центр — м. *Дорогобуж.* Уперше князівська *волость* з центром у Дорогобужі згадується 1084, коли вел. кн. київ. *Всеволод Ярославич* надав Дорогобуж князю-ізгою *Давиду Ігоровичу* (місто кілька разів у нього забирали, і лише бл. 1100 воно остаточно було за ним закріплене). До складу Д.к. увійшли тер. *Погорини*, землі в поймах річок Случ (прит. Горині, бас. Дніпра), Стир (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) та у верхній течії Пд. Бугу з містами Дубен (нині м. *Дубно*), *Острог*, Чорторийськ (нині с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну Волин. обл.), Межибожжя, Божський, *Пересопниця*, Городен (локалізація цього міста є спірною). 1112, після смерті Давида, Д.к. відійшло до його нащадків, але бл. 1118 вел. кн. київ. *Володимир Мономах* приєднав його до своїх володінь. Син Давида Ігоровича Всеволодко отримав м. Городен. Городенське князівство проіснувало до останньої третини 12 ст.

У серед. 12 ст. з утвердженням *удільної роздробленості* Д. к. відроджується як волость Мономашичів. Під час феод. війн між *Ізяславом Мстиславичем* і *Юрієм Долгоруким* Д. к. не раз переходило з рук у руки. 1150 у ньому княжить Гліб Юрійович, потім — *Мстислав Ізяславич*, 1151 — знову Мстислав, потім — онук Володимира Мономаха Володимир Андрійович. 1152 у Дорогобужі сів *Володимир Мстиславич*, а Володимир Андрійович отримав Пересопницю. Лише 1157 Д. к. остаточно було закріплено за Володимиром Андрійовичем, який княжив тут до 1171.

У цей час із Д. к. виділяється Пересопницьке князівство; в серед. 12 — на поч. 13 ст. згадуються князівські столи у Степані, Городні, Чорторийську, *Шумську*, Котельниці, Межибожжі.

Після смерті Володимира Андрійовича Дорогобуж обманом захопив Володимир Мстиславич. У лют. 1171 він став великим князем київ., а Д. к. перейшло до його сина Мстислава. Після смерті Володимира Мстиславича в трав. 1171 Д. к. потрапляє в залежність від *Луцького князівства.* 1183 у Дорогобужі сів Інгвар Ярославич, а у згадці про Дорогобуж під 1208 фігурує не названий на ім'я син Інгвара Ярославича. У 13 ст. Д. к. було остаточно інкорпоровано до складу *Галицько-Волинського князівства.*

А.Г. Плахонін.

ДОРО́ЖНІЙ ПРИ́МУС — звід правил міжнародної торгівлі доби *середньовіччя*, пов'язаний з *правом складу.* Зобов'язував купців транспортувати товари шляхами, визначеними держ. владою. Д. п. полегшував контроль над торгівлею, забезпечував збирання *мита* й торг. податків, іноді супроводжувався гарантіями безпеки торгівлі й відшкодування купецьких збитків. Із джерел 16 ст. відомі випадки фактично санкціонованого урядом розгрому купецьких караванів, що порушували Д. п. Так, 1545 великий турец.-татар. караван, що прямував до *Москви* й оминув установлений шлях: Перекоп (нині село Красноперекопського р-ну АР Крим)—Казікермен (нині м. *Берислав*)—*Черкаси*—*Київ* і далі до Рос. д-ви, був розгромлений в урочищі Санжарове (біля нинішнього м. *Полтава*) *козаками.* На скарги постраждалих литов. уряд заявив, що не несе від-

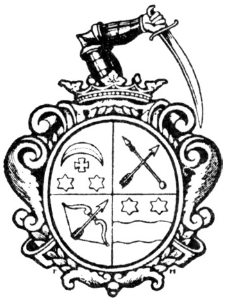

Герб роду Дорошенків.

В.В. Дорошенко.

повідальності за цілість караванів, що, «опустивши дороги свої звичайні, стародавні, іншими дорогами, незвичайними ... пішли».

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 6. К., 1995.

О.Ф. Сидоренко.

ДОРОФЕ́ЙОВИЧ (Дорофієвич) **Гаврило** див. *Гаврило Дорофейович.*

ДОРОШЕ́НКИ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, заснований гетьманом реєстрового козацтва (див. *Реєстрові козаки*) **Михайлом** *Дорошенком.* Старша гілка роду іде від старшого сина гетьмана — **Дорофія Михайловича** (1-ша пол. 17 ст.), полковника реєстрового козацтва (1650), нобілітованого (див. *Нобілітація*) польс. королем *Яном II* Казиміром Ваза (1650). Сини Дорофія Михайловича: гетьман **Петро** *Дорошенко*, гетьмани наказні — **Андрій** *Дорошенко* та **Григорій** *Дорошенко*, а також перший ігумен відновленого Чигиринського монастиря **Антоній** (серед. — 2-га пол. 17 ст.). Нащадки братів Дорофійовичів служили в *Гетьманщині сотниками*, *бунчуковими товаришами* та *військовими товаришами.* Найбільш відомі серед них — **Іван Андрійович** (р.н. невід. — бл. 1729) — сотник сосницький (1692—94, 1699—1701) та **Василь Андрійович** (р.н. невід. — бл. 1731) — сотник волин. (1699) і сосницький (1701—23). До цієї гілки належав також відомий педагог, інспектор нар. уч-щ Черніг. повіту **Ілля Петрович** (1827—85). Він захоплювався театром і разом з О.М. *Марковичем* організовував укр. театральні вистави в *Чернігові.*

Молодша гілка Д. бере початок від **Никона Михайловича** (1-ша пол. 17 ст.), молодшого сина родозасновника. Його сини 1676 переселилися з *Правобережної України* до Гетьманщини. **Василь Никонович** (2-га пол. 17 ст.) обіймав посаду янпільського сотника (1689). Його онука — **Горпина Дорофіївна** (р.н. невід. — 1782) — побралася з янпільським сотенним отаманом В.Климченком (серед. — 2-га пол. 18 ст.). Оскільки молодша гілка Дорошенків по чол. лінії згасла, то нащадки Климченків почали зватися Климченками-Дорошенками чи Дорошенками. Саме до цієї гілки належали **Василь Якович** (1843—1918) — суд. діяч, письменник, автор роману «На Україні» (1863); **Григорій Якович** (1846—р. с. невід.) — гірський інженер, проф. Петерб. гірського ін-ту; П.Я. *Дорошенко*, Д.*Дорошенко.*

Рід внесено до 1-ї, 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Лазаревський А.М.* Описание старой Малороссии, т. 2. К., 1893; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Томазов.

ДОРОШЕ́НКО Андрій Дорофійович (1644—1709) — паволоцький полковник, *гетьман наказний* Укр. козац. д-ви 2-ї пол. 17 ст. Брат гетьмана П.*Дорошенка* та наказного гетьмана Г.*Дорошенка.* Н. в м. *Чигирин.* Був двічі одружений, мав синів Івана та Василя (див. *Дорошенки*). З молодих літ брав участь у *національній революції 1648—1676.* У середині 1660-х рр. потрапив до рос. полону, з якого його було звільнено у верес. 1666. Відтоді виконував різноманітні доручення П.Дорошенка. У лип. 1668 — намісник на *Лівобережній Україні.* Влітку й восени 1672 залишався заст. гетьмана в Чигирині. У верес. 1673 розбив біля *Києва* військо М.*Ханенка.* Можливо, в цьому ж році Д. було призначено паволоцьким полковником. У серп. 1674 вів бої з лівобереж. полками та рос. підрозділами в околицях *Сміли* й Жаботина (нині село Кам'янського р-ну Черкас. обл.), був поранений, а в липні воював під стінами Чигирина. В.о. наказного гетьмана. Після зречення П.Дорошенка з гетьманства у жовт. 1676 перебрався на Лівобережжя. Обраний сосницьким сотником, проживав у м. *Сосниця*, де й помер.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Руина. В кн.: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений, кн. 6, т. 15. Исторические монографии и исследования. СПб., 1905; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльности. Нью-Йорк, 1985; *Кривошея В.В., Кривошея І.І.* Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. І. Борзна. ІІ. Волинка. К., 1999.

В.С. Степанков.

ДОРОШЕ́НКО Володимир Вікторович (псевдоніми — Білоцерківець, Божко, Журба, Книголюб, Українець та ін.; 30.10.1879—25.08.1963) — історик літ., літературознавець, бібліограф, громад. та політ. діяч. Чл. *Українського наукового товариства*, *Наукового товариства імені Шевченка.* Н. в м. *Санкт-Петербург* у родині земського лікаря. Походив з бокової гілки козац.-старшинського роду *Дорошенків.* Навч. у Моск. та Петерб. ун-тах (1898—1905). Від 1908 — у *Львові.* Закінчив Львів. ун-т (1913). Чл. *Революційної української партії*, згодом *Української соціал-демократичної робітничої партії.* Політв'язень рос. тюрем. У роки *Першої світової війни* — один із засновників і чл. президії *Союзу визволення України.* В.о. дир. б-ки НТШ (1916—17). Працював управителем канцелярії секретаря УАН А.*Кримського.* Співробітник *Українського наукового інституту в Берліні* та *Українського наукового інституту у Варшаві.* Ред. календаря-альманаха «Дніпро» (1929—39). Працював у б-ці НТШ, з 1937 — її дир. Від 1944 — на еміграції в Німеччині. Від 1949 — у США. Автор численних праць із шевченкознавства, історії укр. літ. 19—20 ст., книгознавства, історії НТШ та т-ва «Просвіта», бібліографічних покажчиків творів Т.*Шевченка*, І.*Франка*, О.*Кобилянської*, П.*Куліша* та ін., укр. перекладів М.*Гоголя*, Л.Толстого, Й.-В.Гете та ін., спогадів.

П. у м. Філадельфія (шт. Пенсільванія, США).

Тв.: «Киевская Старина» і її «Покажчик». «ЗНТШ», 1912, т. 109; Наукове товариство імені Шевченка у Львові (1873—1892—1912 рр.). К.—Львів, 1913; Півтораста літ української політичної думки. Відень, 1914; Українство в Росії: Новіші часи. Відень, 1916; Життя і слово: статті на літературно-громадські теми. Львів—К., 1918; Спис творів Івана Франка, вип. 1—2. Львів, 1918—30; Василь Стефаник. Львів, 1921; Шевченкова криниця. Львів, 1922; Українська національна бібліотека: Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Львів, 1936; Розвиток українського друку в XIX—XX ст. в цифрах. «Українська книга», 1937, № 1; Бібліографія шевченкознавства: Огляд покажчиків. Львів, 1939; «Просвіта», її заснування й праця: Короткий історичний нарис. Філадельфія, 1959; Реєстр українських періодичних видань у вільному світі за рр. 1961—1962. Нью-Йорк, 1963.

Літ.: *Борщак І.* Володимир Дорошенко: (До 70-літнього ювілею). В кн.: Україна (Париж), 1950, № 4; Пра-

ці В.Дорошенка. В кн.: *Микитка С.* Володимир Дорошенко: З нагоди 75-річчя визначного вченого й громадянина. Філадельфія, 1955; *Мяковський В.* Володимир Вікторович Дорошенко. «Український історик», 1969, № 1/3, 4; *Романенчук Б.* До сторіччя Володимира Дорошенка. 1879—1979. «Українська книга», 1980, № 1; *Данко О.* Володимир Дорошенко — праця для книжної культури. В кн.: 125 років Київської української академічної традиції. Нью-Йорк, 1993; *Мороз М.О.* Видатний бібліограф і літературознавець Володимир Дорошенко. В кн.: Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди. Львів, 1996; *Королевич Н.Ф.* Українські бібліографи XX століття. К., 1998.

О.В. Ясь.

ДОРОШЕ́НКО Григорій Дорофійович (р. н. невід. — бл. 1684) — брацлавський полк., *гетьман наказний*, політ. діяч і воєначальник Укр. козац. д-ви 2-ї пол. 17 ст. Брат гетьмана П.*Дорошенка* та наказного гетьмана А.*Дорошенка*. Н. в м. *Чигирин*. Був двічі одруженим. Брав участь у революц. подіях 1650-х рр. У верес. 1660 в складі укр. посольства виїхав до *Москви*, де внаслідок переходу Ю.*Хмельницького* на бік *Речі Посполитої* його було заарештовано. З ув'язнення вернувся в Україну восени 1667. Став вірним соратником і порадником П.Дорошенка. На поч. 1668 вів переговори з рос. послом, у трав.—лип. як наказний гетьман *Правобережної України* воював з польс. підрозділами на *Поділлі*, восени — з рос. на *Лівобережній Україні*. Вже як брацлавський полковник зіграв важливу роль у розгромі претендентів на булаву П.*Суховієнка* та М.*Ханенка* в 1669, зокрема, в здобутті перемоги 29 жовт. під м-ком *Стеблів*. Протягом серп.—жовт. 1671 очолював опір козац. сотень і нас. Брацлавщини наступові польс. війська. 8 лип. 1672 заманив польс. полки на Батозьке поле, де П.Дорошенко завдав їм нищівної поразки (див. *Батозька битва 1672*). Разом із гетьманом брав участь у поході до м. Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*) та *Львова*. В бою 2 берез. 1674 під м-ком *Лисянка* з військ. підрозділами І.*Самойловича* та росіян зазнав поразки й потрапив до полону. Його було заслано до Сибіру, а в берез. 1677 за клопотанням П.Дорошенка звільнено. Поселився у м. *Сосниця*. Внаслідок конфлікту з І.Самойловичем 1684 було заарештовано. Ймовірно, у цьому ж році помер. Похований у *Чернігівському Єлецькому Свято-Успенському монастирі*.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Руина. В кн.: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования, кн. 6, т. 15. СПб., 1905; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльности. Нью-Йорк, 1985.

В.С. Степанков.

ДОРОШЕ́НКО Дмитро Іванович (псевд. — М.Жученко; 08.04 (27.03).1882—19.03.1951) —історик, держ., громад. та політ. діяч. Небіж П.Я.*Дорошенка*. Н. в м. Вільно (нині *Вільнюс*). Походив із бокової гілки старовинного козац.-старшинського роду Дорошенків (Климченків-Дорошенків; див. *Дорошенки*). Навч. у Варшавському й Петерб. ун-тах. Закінчив Київ. ун-т (1909). У *Києві* розпочав активну громад. діяльність, спочатку в укр. студентській громаді, співробітничав із рос. та укр. пресою (*«Украинский вестник»*, *«Рада»*, *«Україна»* та ін.). Був чл. *Революційної української партії*, київ. «Просвіти», *Товариства українських поступовців*.

1909 переїхав до м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*), де працював у комерційній шк. вчителем історії. Співробітничав із *Катеринославською губернською вченою архівною комісією*, редагував «Летопись ученой архивной комиссии», час. *«Дніпрові хвилі»* (1910—13), був заст. голови катериносл. «Просвіти». 1913 вернувся до Києва, викладав історію в комерційних школах і працював бібліотекарем Істор. музею, секретарем *Українського наукового товариства імені Шевченка*. Під час *Першої світової війни* від 1915 Д. призначено уповноваженим Всерос. союзу міст на *Південно-Західному фронті* (див. *Союзи земств і міст*), очолював від. допомоги нас. на окупованих рос. військами землях *Галичини* й *Буковини*.

Один із фундаторів *Української Центральної Ради*, 4—10 берез. 1917 — товариш голови УЦР, заст. губернського комісара Київ. губ. (віце-губернатор). 26 берез. 1917 обрано чл. тимчасового ЦК *Союзу українських автономістів-федералістів*, із черв. 1917 — чл. *Української партії соціалістів-федералістів*. У квіт.—серп. 1917 — комісар *Тимчасового уряду* Галичини та Буковини (з правами генерал-губернатора). 13 серп. 1917 Д. було доручено сформувати новий склад *Генерального секретаріату Української Центральної Ради*, але принципові розходження з головою УЦР М.*Грушевським* змусили його відмовитися від головування в уряді. Був призначений губернським комісаром УЦР на Чернігівщині.

Д.І. Дорошенко.

За *Української Держави* — міністр закордонних справ. У жовт. 1918 у Швейцарії Д. провадив переговори з представниками країн *Антанти* про визнання суверенітету України та надання їй допомоги. Після утворення *Директорії* УНР — проф. укр. історії в *Українському державному Кам'янець-Подільському університеті*.

Від 1920 — на еміграції. Активний діяч укр. гетьман. руху (див. *Український союз хліборобів-державників*). Протягом 1921—51 — проф. *Українського вільного університету* у *Відні*, Празі (*Чехословаччина*), Мюнхені (Німеччина). Проф. Карлового ун-ту в Празі (1926—36), дир. *Українського наукового інституту в Берліні* (1926—31), проф. Варшавського ун-ту (1936—39). Президент *Української вільної академії наук* у США (1945—51), проф. колегії св. Андрія у м. Вінніпег (Канада; 1947—50).

Опублікував понад 1000 наук. праць з історії України, історії к-ри й церкви. Окремі дослідження присвятив М.*Костомарову*, П.*Кулішу*, В.*Антоновичу* та ін. Залишив низку спогадів про діячів укр. нац.-визвол. руху, а також книги: «Мої спогади про недавнє минуле. 1914—1920» (1923—24), «Мої спогади про давно минуле. 1901—1914» (1949).

П. у м. Мюнхен.

Тв.: Огляд української історіографії. Прага, 1923; К., 1996; Історія України. 1917—1923 рр., т. 1—2. Ужгород, 1930—32; К., 2002; Нарис історії України, т. 1—2. Варшава, 1932—33; К., 1992; Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. Б/м, 1940.

Літ.: Дмитро Дорошенко. В кн.: Вячеслав Липинський. Архів, т. 6. Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. Філядельфія—Пенсильванія, 1973; *Ульяновська С., Ульянов-*

Герб гетьмана Петра Дорошенка.

ський В. Дмитро Дорошенко. В кн.: Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. К., 1993; *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції: 1919—1939, ч. 2. К., 1999.

Т.С. Осташко.

ДОРОШЕ́НКО Михайло (р. н. невід. —1628) — гетьман *реєстрових козаків* (1625—28). Засновник роду *Дорошенків*. Соратник П.*Конашевича-Сагайдачного*, учасник *Хотинської війни 1621.* Належав до реєстрової верхівки, домагався захисту козац. прав і привілеїв, відстоював *православ'я.* В ранзі полковника брав участь у *Жмайла Марка повстанні 1625.* Обраний у тому ж році старшим *Війська Запорозького*, Д. уклав з урядовими комісарами *Куруківську угоду 1625*, згідно з якою було сформовано 6 полків: *Білоцерківський полк*, *Переяславський полк*, *Черкаський полк*, *Чигиринський полк*, *Корсунський полк* і *Канівський полк.* Відтоді 1000 реєстрових козаків мали обов'язково перебувати в залозі на Запорожжі. Восени 1626 козац. війська на чолі з Д. розгромили крим. військо під м. *Біла Церква.* Навесні 1628 очолив похід до Криму на допомогу ханові Мухаммед-Гірею III, який вів боротьбу проти ставленика *Османської імперії* Джанібек-Гірея. Загинув під час переходу козац. війська від *Перекопу* до м. *Бахчисарай.*

В.О. Щербак.

ДОРОШЕ́НКО Петро Дорофійович (1627—09.11.1698) — *гетьман* (1665—76), державний діяч, воєначальник і дипломат. Брат наказних гетьманів А.*Дорошенка* та Г.*Дорошенка.* Н. в м. *Чигирин* у сім'ї козака Дорофія Дорошенка (див. *Дорошенки*). Ймовірно, навч. в Києво-Могилянському колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*), володів лат. й польс. мовами. Тричі одружений, від шлюбів мав синів Олександра, Олексія й Петра та дочок Любу й Катерину.

П.Д. Дорошенко.

У грудні 1647 Д. разом із Б.*Хмельницьким* вирушив на Запорожжя. Брав участь у *національній революції 1648—1676.* 1649 — гарматний писар *Чигиринського полку*, 1655 — *полковник наказний*, весною 1657 — прилуцький полковник. Підтримував І.*Виговського* в його боротьбі з опозицією 1657—58. Весною та влітку 1659 воював проти рос. армії. Виступаючи противником продовження громадян. війни (див. *Громадянські війни в Україні другої половини 1650—першої половини 1660-х років*), в серпні 1659 перейшов на бік Ю.*Хмельницького.* Наприкінці 1659 — поч. 1660 представляв у *Москві* інтереси України в переговорах із царським урядом. Проявив велику мужність у бою проти польс.-крим. військ 27 верес. 1660 під с. Слободище (нині село Бердичівського р-ну Житомир. обл.). Підписав 7 жовт. умови *Чуднівського договору 1660* з *Річчю Посполитою.*

Як *гетьман наказний* наприкінці 1660 — поч. 1661 Д. діяв проти сепаратистів і рос. підрозділів на *Лівобережній Україні.* 1661 від польс. сейму дістав шляхетство. Взимку 1663 обійняв посаду *генерального осавула.* Наприкінці травня придушив повстання мешканців м-ка Паволоч (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.) та його околиць, спрямоване проти політики П.*Тетері.* Щоб домогтися возз'єднання козац. України, брав участь у поході на Лівобережжя восени 1663 — взимку 1664, який зазнав невдачі. Влітку 1665 включився у боротьбу за булаву і, не без сприяння татар, 18 серп. став гетьманом. До кін. 1665 поширив владу на правобереж. ч. козац. України, ліквідував прояви отаманства *козацької старшини* та анархії злюмпенізованих мас нас. (див. *Дейнеків рух 1658—1665*), налагодив функціонування органів влади. У відносинах із Польщею домагався розширення автономії для Укр. козац. д-ви. Переконавшись у тому, що уряд Польщі прагне порозумітися з Рос. д-вою щодо поділу України, 9 груд. 1666 розгромив польс. військо під м-ком *Браїлів* (див. *Браїлівська битва 1666*).

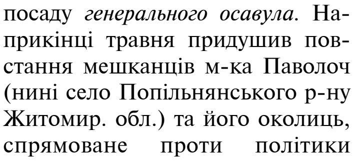

Автограф гетьмана Петра Дорошенка.

Після укладення рос.-польського *Андрусівського договору* (*перемир'я*) *1667* Д. проводив політику зближення з *Османською імперією* та *Кримським ханством* з метою отримання військ.-політ. допомоги для возз'єднання етноукр. земель у межах незалежної д-ви. Восени 1667 здійснив похід у *Галичину*, який провалився внаслідок вторгнення запорожців під проводом І.*Сірка* та Ж.Рога в *Кримське ханство.* Наприкінці трав. 1668 прибув на Лівобережжя, де його 8 черв. було обрано гетьманом возз'єднаної Укр. козац. д-ви. Оскільки уряди Рос. д-ви, Речі Посполитої та Крим. ханства виступили проти соборності козац. України й провокували міжусобну боротьбу, корсунська старшинська рада в берез. 1669 ухвалила прийняти турец. протекцію. Д. довелося протягом 1668—69 вести жорстоку боротьбу з опозицією, очолюваною П.*Суховієнком*, М.*Ханенком* і Ю.Хмельницьким, яка закінчилася його перемогою восени 1669. У внутр. політиці Д. послідовно й рішуче проводив курс на зміцнення прерогатив гетьман. влади (виношував плани її перетворення у спадкоємну), всебічну підтримку козац. типу г-ва, що ґрунтувалося на приватній власності на землю, недопущення відновлення дореволюц. моделі соціально-екон. відносин (насамперед великого й середнього феод. землеволодіння, фільварково-панщинного г-ва й *кріпацтва*), створення Київ. патріархату. В зовн. політиці прагнув добитися зміцнення суверенітету д-ви та приєднання до неї всіх укр. земель. Окупація польс.

армією восени 1671 Брацлавщини призвела влітку 1672 до польс.-турец. війни. 8 липня на Батозькому полі Д. розгромив польс. військо (див. *Батозька битва 1672*). Брав участь в облозі м. Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*) та *Львів*. Невдоволений умовами турец.-польс. *Бучацького мирного договору 1672*, намагався зіграти на суперечностях між Осман. імперією, Рос. д-вою й Річчю Посполитою, однак зазнав невдачі. Воєн. дії між польс., рос. й турец.-татар. військами (особливо 1674—75) вщент спустошили Правобережжя й позбавили Д. підтримки з боку населення. Потрапивши в критичне політ. становище, в умовах наступу лівобереж. і рос. полків у верес. 1676 він був змушений зректися булави на користь І.*Самойловича*.

У берез. 1677 на вимогу російського царя Федора Олексійовича приїхав до *Москви*. 1677—78 перебував під арештом. Протягом 1679—82 обіймав посаду в'ятського воєводи. 1684 одержав у власність с. Ярополче (нині с. Ярополець Моск. обл., РФ), де й поселився.

П. у с. Ярополче. Похований у центрі села на березі р. Лама (бас. Волги) під правим крилом церкви св. Параскеви П'ятниці.

Літ.: *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. І. М., 1899; *Костомаров Н.И.* Руина. В кн.: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования, кн. 6, т. 15. СПб., 1905; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльности. Нью-Йорк, 1985; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї. «Україна модерна» (Львів), 1999, № 2—3; *Смолій В.В., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). В кн.: Україна крізь віки, т. 7. К., 1999.

В.С. Степанков.

ДОРОШЕ́НКО Петро Якович (1858—лип. 1919) — історик, держ. і громад. діяч. Дядько Д.*Дорошенка*. Н. на х. Дорошенків Глухівського пов. Черніг. губ. (нині с. Дорошенкове Ямпільського р-ну Сум. обл.). Походив з бокової гілки старовинного козац.-старшинського роду Дорошенків (Климченки-Дорошенки; див. *Дорошенки*). Закінчив ме-

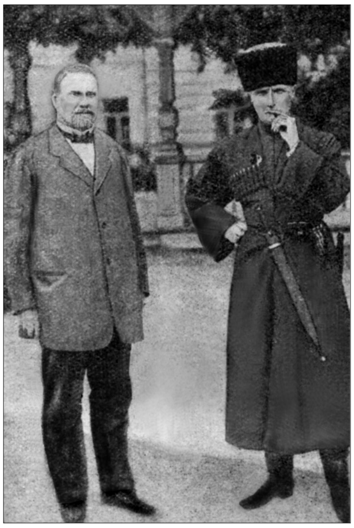

П.Я. Дорошенко і гетьман П. Скоропадський. 1918.

дичний ф-т Київ. ун-ту (1884). 20 років працював земським лікарем на Чернігівщині. Брав активну участь у земському житті Чернігівщини, пропагуючи серед укр. *дворянства* ідею піклування про духовну к-ру рідного народу. За його сприяння створено музей В.*Тарновського* в *Чернігові*, музей старовини в м. *Глухів*. Д. підтримував видання ж. *«Киевская старина»*, укр. істор. і етногр. матеріалів; досліджував і збирав пам'ятки укр. старовини, співробітничав із *Чернігівською губернською вченою архівною комісією*. 1906 Д. призначено директор черніг. дворянського пансіону. Від 1917 — дир. 1-ї укр. г-зії в Чернігові, створеної його зусиллями.

У червні 1918 очолив Гол. управління в справах мист-ва й нац. к-ри *Української Держави*. Від 1 серп. 1918 Д. визнано наступником гетьмана П.*Скоропадського* на випадок його смерті, тяжкої хвороби або перебування за межами країни. За сприяння Д. в Україні 1918 створено *Український державний Кам'янець-Подільський університет*, *Український державний університет* у *Києві*, Всеукр. б-ку України (див. *Бібліотека національна імені В.Вернадського*), два держ. драм. театри, Укр. оперу; провадилася робота зі збереження пам'яток мист-ва й старовини, комплектування Нац. архіву, розпочалася реставрація *Андріївської церкви* й *Софійського собору* тощо.

За *Директорії* УНР Д. залишався на посаді управляючого у справах мист-в й нац. к-ри. Разом із урядом виїхав до *Вінниці*, звідти — до *Одеси*, де був схоплений і розстріляний *ВУЧК*.

Літ.: *Забаревський М.* Пам'яті П.Я. Дорошенка. В кн.: Хліборобська Україна, зб. 1. Відень, 1920; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле, ч. 3. Львів, 1923; *Його ж.* Пам'яті П.Я. Дорошенка. В кн.: Стара Україна, кн. 7—8. Львів, 1924; *Його ж.* Історія України. 1917—1923 рр., т. 2. Ужгород, 1930; К., 2002.

Т.С. Осташко.

ДОСИФЕ́Й (Дософтей) **Сучавський** (за деякими даними, світське ім'я та прізвище — Дмитро Барило; 26.10.1624—13.12.1693) — молдов.-румун. церк. та освіт. діяч, письменник і перекладач. 1671—86 — митрополит Сучавський, предстоятель правосл. церкви Молдови. 1673 в *Унівській друкарні* були надруковані перекладені ним молдов. мовою «Псалтир у віршах» і «Акафіст Богородиці». 1682—86 у заснованій з допомогою укр. майстрів друкарні в Яссах (нині місто в Румунії) надруковано здійснений ним виклад «Житій святих» молдов. мовою. 1684 відвідав *Київ*. Від 1686 жив у вигнанні в Україні (м. *Стрий* і м. *Жовква*). Підтримував зв'язки з *Київською митрополією* та *Львівським братством*. У книгозбірні Д. були *Євсеєве Євангеліє* 1283 та ін. визначні пам'ятки писемності. Низка його перекладів зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ.

П. у м. Жовква.

Літ.: *Чебан С.* Досифей митрополит Сочавский и его книжная деятельность. К., 1915; *Fustei M.* Mitropolitul Dosoftei: viaţa şi activitatea. Chişinau, 1999.

Я.Д. Ісаєвич.

О. Доценко.

ДОЦЕ́НКО Олександр (1897—1941) — військ. діяч, історик, археограф. Н. в Полтав. губ. Закінчив Великосорочинську учительську семінарію (1915) та Віленське військове уч-ще в *Полтаві*. Під час *української революції 1917—1921* — підполковник *Армії Української Народної Республіки* (1919—20), служив осавулом (ст. ад'ютантом) Гол. отамана С.*Петлюри*, мав у своєму розпорядженні чимало документів — листів, протоколів тощо. На основі цих першоджерел написав

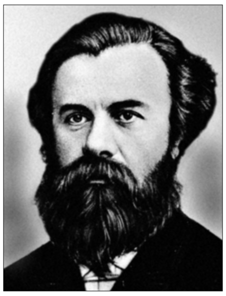

М.П. Драгоманов.

«Літопис Української Революції». Вийшла в світ частина 2-го т. — кн. 4-та «Брат проти брата» (*Київ—Львів*, 1923) та кн. 5-та «Польща визнає самостійність України» (Львів, 1924), де мова йде про воєнно-істор. біографію С.Петлюри (вид. 2-ге; Філадельфія, 1988). Критичні зауваження щодо праці Д. висловлювали Л.*Цегельський* («Від легенд до правди», Нью-Йорк—Філадельфія, 1960) та І.П.*Мазепа* («Україна в огні й бурі революції», б/м, 1951, вип. 2). Видав корпус оперативної документації «Зимовий похід: 6.12.1919 — 6.05.1920», що вийшов як 12-й т. «Праць Українського Наукового інституту» (*Варшава*, 1932; вид. 2-ге — Нью-Йорк, 1969). Написав також цикл статей «Чотири повстанські рейди та їх ліквідація» — про рейд отамана Сагайдачного *Холодний Яр—Херсон* (*«Літопис Червоної калини»*, 1932, ч. 11), рейд отамана Залізняка Хирівка (нині с. Заріччя Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл.)—*Володарка* (1932, ч. 12); рейд отамана Мірошниченка Хирівка—Кирилівка (нині с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкас. обл.; 1933, ч. 1); рейд отамана Ю.*Тютюнника* (1933, ч. 4—5), а також нарис історії Звенигородського коша Вільного козацтва («Календар Червоної калини», 1933). На поч. 1930-х рр. Д. жив у Польщі (можливо, в Каліші).

П. у м. *Краків*, похований на Раковицькому цвинтарі.

Літ.: *Майстренко І.* Історія мого покоління. Едмонтон, 1986.

С.І. Білокінь.

ДРАБ — рядовий воїн найманої піхоти, що була на службі *Великого князівства Литовського* і *Корони Польської* наприкінці 15—16 ст. На укр. землях кількість Д. була незначною. Д. розташовувалися невеликими ротами по 50—100 осіб у найголовніших містах краю. Київ. гарнізон налічував 200—300 Д. Як правило, Д. у роті ділилися на дві рівні частини, одна з яких була озброєна вогнепальною зброєю (*аркебуз*, *мушкет*), ін. — холодною (*алебарда*, спис та ін.). Кожен Д. мав меч або шаблю. Драби добре зарекомендували себе у війнах із *Молдавським князівством* і Рос. д-вою. Під час татар. нападів унаслідок своєї нечисленності й малорухомості вони використовувалися для оборони замків.

Літ.: *Любавский М.К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1910; *Kolankowski L.* Obrona Rusi za Jagiełłonów. Б/м, б/р.

Б.В. Черкас.

ДРА́ГА-СУМАРО́КОВА Валерія Францівна (17(05).12.1896—07.04. 1967) — актриса. Нар. арт. УРСР (1954). Н. в м. *Москва.* 1916 закінчила драм. від-ня Моск. філармонічного уч-ща. 1916—23 працювала в театрах Ярославля, Москви, Ростова (усі нині — міста в РФ), 1923—26 — у Харків. рос. драм. театрі. 1926—67 — актриса Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки (1936—38 грала в Київ. польс. театрі).

Ролі: Донна Анна («Кам'яний господар» Лесі *Українки*), Василиса («На дні» М.*Горького*), Аркадіна («Чайка» А.*Чехова*), Грета Норман («Життя починається знову» В.Собка), Катаріна, Віола («Приборкання непокірної», «Дванадцята ніч» В.Шекспіра), Ганна («Навіки разом» Л.*Дмитерка*), Панова («Любов Ярова» Б.Треньова), Комісар («Оптимістична трагедія» Вс.Вишневського).

П. у м. *Київ.*

Літ.: Митці України. К., 1992.

О.В. Корнієвська.

ДРАГИ́НИЧ (Дрешнич, Гредінович) **Ян** (Іван; р. н. невід. — після 1696) — *гетьман наказний*, молдов. боярин. За походженням грек, добре володів укр. мовою. В червні 1681 призначений наказним гетьманом правобереж. *Війська Запорозького* від імені молдов. господаря і володаря *Правобережної України* Георгія *Дуки.* Мав резиденцію в м. *Немирів.* Виконував універсали Дуки щодо колонізації краю, однак у жовт. 1683 усунутий від гетьманства козаками С.Куницького. Разом із сім'єю втік до Молдови і проживав у м. Ясси (нині місто в Румунії). 1696 прибув із послами І.*Мазепи*, що поверталися від господаря Молдови К.Дуки, до м. *Батурин.* За дозволом *Петра I* та І.Мазепи оселився в Україні. Подальша доля невідома.

Літ.: *Мохов Н.А.* Молдавия эпохи феодализма. Кишинев, 1964; *Новосівський І.М.* Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі. В кн.: Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. Нью-Йорк, 1977; *Чухліб Т.В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). К., 1996.

Т.В. Чухліб.

ДРАГОМА́НОВ Михайло Петрович (псевдоніми — Кирило Василенко, Волинець, М.Галицький, М.Гордієнко, П.Кузьмичевський, П.Петрик, М.Толмачов, Українець, Чудак та ін.; 30(18).09. 1841—02.07(20.06).1895) — громад. та політичний діяч, історик, філософ, публіцист, фольклорист, літературознавець. Син П.*Драгоманова*, брат Олени *Пчілки*, племінник Я.*Драгоманова.* Н. в м. *Гадяч* у дворянській родині. Закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1863), в якому займався пед. діяльністю до 1875 (доц. каф-ри антич. історії). 1876 через переслідування царськими властями за участь у діяльності київ. громади (див. *Громади*) емігрував до Женеви (Швейцарія), де заснував Вільну укр. друкарню, видавав перший укр. політ. ж. *«Громада»* (1878—82). Підтримував зв'язки з діячами укр. к-ри (зокрема М.*Костомаровим*), встановив контакти з передовою галицькою молоддю (зокрема — із І.*Франком*). Разом із С.*Подолинським* і М.*Павликом* заснував «Женевський гурток» — зародок укр. соціаліст. руху. Через розрив із громадівцями *Санкт-Петербурга* і гол. чин. з київ. громадою (1886) Д. було позбавлено фінансової підтримки, й 1889 він приймає запрошення обійняти посаду проф. каф-ри заг. історії Софійського ун-ту (м. Софія, Болгарія). У Болгарії провів останні роки свого життя.

Д. — автор понад 2 тис. творів з історії, літературознавства, фольклористики та ін. наук. дисциплін. Сусп. процес розумів як поступальний розвиток політ. і моральних ідей, підпорядкованих внутр. законам прогресу. Політ. ідеалом його була федеративна д-ва, побудована на основах адм. децентралізму і культ.-нац. автономії, з дотриманням принципу соборності України. У працях «Переднє слово до “Громади”», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Пропащий час» та ін. звертався до багатьох важливих питань історії України

14 — 1-ї пол. 19 ст., у т. ч. стосовно істор. ролі *Запорозької Січі*. У публіцистичних творах «Внутрішнє рабство і війна за звільнення», «До чого довоювалися», «Листи на Наддніпрянську Україну» та ін. засуджував нац. й соціальне поневолення народів *Російської імперії* та *Австро-Угорщини*. Як літ. критик висвітлив здобутки укр. письменства, його значення та місце в європ. літ. процесі. Зокрема, 1873 опублікував в італ. ж. «Rivista Europea» («Європейський огляд») ст. «Український літературний рух у Росії та в Галичині (1798—1872)». Брав участь у закордонному виданні творів Т.*Шевченка*, М.Костомарова та ін. укр. письменників і вчених, доклав багато зусиль, щоб поширити їхню спадщину в перекладах європ. мовами. У працях «Малоруські народні перекази і оповідання», «Нові українські пісні про громадські справи», «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.» високо оцінював виховну й пізнавальну роль нар. творчості.

П. у м. Софія.

Тв.: Собрание политических сочинений, т. 1—2. Париж, 1905—06; Літературно-публіцистичні праці, т. 1—2. К., 1970.

Літ.: *Іванова Р.П.* Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). К., 1971; *Федченко П.М.* Михайло Драгоманов: Життя і творчість. К., 1991; М.П. Драгоманов і Галичина: Бібліографічний покажчик. Львів, 1992; *Грінченко Б., Драгоманов М.* Діалоги про українську національну справу. К., 1994; *Круглашов А.М.* Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці, 2000.

Ю.А. Пінчук.

ДРАГОМА́НОВ Петро Якимович (11.07(29.06).1802—осінь 1860) — чиновник, правник, літератор. Брат Я.*Драгоманова*, батько М.*Драгоманова* та Олени *Пчілки*, дід Лесі *Українки*.

З дрібної полтав. *шляхти*. Н. в с. Монастирські Будища Гадяцького пов. Полтав. губ. (нині с. Малі Будища Гадяцького р-ну Полтав. обл.). Син військ. скарбника, колезького асесора Я.Драгоманова та його дружини Ганни (з роду Колодяжинських). Навч. в Петерб. уч-щі правознавства. Від 1817 служив на незначних цивільних посадах канцелярії Військ. мін-ва й ін. установ цього відомства у *Санкт-Петербурзі*. 1828—32 співпрацював із рос. альманахами і часописами «Северная звезда на 1829 год», «Северный Меркурий», «Гирланда», «Литературные прибавления к "Русскому инвалиду"», публікував як власні поезії, так і перекладені ним твори — вірші та прозу.

1836 пішов у відставку в чині колезького асесора. 1838 повернувся в Україну. З дружиною Єлизаветою (дівоче прізвище — Цяцька) виховував трьох синів і трьох дочок, порядкував у придбаній ним гадяцькій садибі та маєтку Підварок, або Верблячий. 1840—44 був засідателем повітового суду, згодом — приватним адвокатом. Збирав нар. пісні, частину записів передав своєму родичеві проф. Амвросію Метлинському.

П. у м. *Гадяч*.

Літ.: *Пчілка О.* Твори. К., 1988; *Сергієнко Г.Я., Супронюк О.К.* Драгоманов Петро Якимович. В кн.: УЛЕ, т. 2. К., 1990; *Супронюк О.* Віхи славного родоводу. «Вітчизна», 1990, № 9.

П.Г. Усенко.

ДРАГОМА́НОВ Яків Якимович (08.03(24.02).1801—1840) — чиновник, військовик, декабрист (див. *Декабристів рух*), літератор. Брат П.*Драгоманова*, дядько М.*Драгоманова* й Олени *Пчілки*. Н. в с. Монастирські Будища Гадяцького пов. Полтав. губ. (нині с. Малі Будища Гадяцького р-ну Полтав. обл.).

Від 1817 служив канцеляристом у *Санкт-Петербурзі*, при військ. м-ві. В чині колезького реєстратора залишив цивільну посаду та 1820 став юнкером Полтав. піх. полку, дислокованого в м-ку Ржищів (нині місто Київ. обл.). 1825 (можливо, й раніше — 1824) у *Житомирі* прийнятий до *Товариства з'єднаних слов'ян*, сам залучив до орг-ції однополчан — ротних командирів Омеляна Троцького і Степана Трусова. Проте восени 1825 захворів і, потрапивши до лазарету, певним чином утратив зв'язок із декабристами.

Від поч. 1826 — прапорщик на посаді полкового аудитора в Бобруйську, навесні того ж року був заарештований, утримувався під слідством у Могильові (нині обидва міста в Республіці Білорусь). Відбув тримісячне ув'язнення в Динабурзькій фортеці, після чого висланий до Староінгерманландського піх. полку. 1828 пішов у відставку. Перебував під наглядом жандармів.

1829 — знову на цивільній службі, в сенатському департ., від 1830 — у Гол. управлінні ревізій держ. рахунків (канцелярист, пом. контролера). На сторінках петерб. преси виступав (почасти в співавторстві з братом) як поет, прозаїк, перекладач з нім. й франц. мов на рос. Серед його творів — переспіви віршів А.*Міцкевича*.

Літ.: *Павловський И.Фр.* Декабрист Я.А. Драгоманов. «Украіна», 1907, № 5; Багаліївна-Татаринова О. Справа Якова Драгоманова. В кн.: Декабристи на Україні, т. 2. К., 1930; *Айзеншток И.Я.* Поэтическая деятельность Драгоманова. «Литературное наследство», 1956, т. 60, кн. 1.; *Ротач П.П., Супронюк О.К.* Драгоманов Яків Якимович. В кн.: УЛЕ, т. 2. К., 1990; *Супронюк О.К.* Драгоманов Яков Акимович. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 2. М., 1992.

П.Г. Усенко.

ДРАГОМИРЕ́ЦЬКИЙ Антін Григорович (1887 — р.с. невід.) — громад. та політ. діяч. Н. в м. *Київ*. Чл. *Української соціал-демократичної робітничої партії* (1906), діяч профспілкового руху, один із керівників Спілки деревообробників. За політ. діяльність 1915 засуджений до 5-річного ув'язнення (відбував покарання до *Лютневої революції 1917*).

1917 очолював Укр. робітн. клуб і Київ. к-т УСДРП. Чл. *Української Центральної Ради* й Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*) від УСДРП, Всеукр. ради робітн. депутатів. Належав до лівого крила УСДРП, був серед засн. УСДРП (незалежних). На установчому з'їзді *Української комуністичної партії* (22—25 січ. 1920) обраний головою партії. Після розпуску УКП приєднався до КП(б)У. Від 1925 — чл. правління Укр. тресту с.-г. буд-ва, був чл. ВУЦВК (1925—26). Автор публікацій у «Вістях українських економістів». У 1930-х рр. репресований як колиш. лідер УКП. Подальша доля невідома.

Літ.: *Курас І.Ф.* Повчальний крок історії. К., 1986; Українська Центральна рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

М.І. Драгомиров.

М.О. Драй-Хмара.

ДРАГОМИ́РОВ Михайло Іванович (20(08).11.1830—28(15).10. 1905) — рос. військ. діяч, генерал від інфантерії (1891). Н. поблизу м. *Конотоп* в сім'ї офіцера. Закінчив Імператорську військову акад. (1856). 1869—76 — нач. штабу *Київського військового округу*. Під час *російсько-турецької війни 1877—1878* командував д-зією. Від 1878 — нач. Імператорської акад. Генштабу. Від 1889 — команд. військами Київ. військ. округу, від 1898 — київ., подільський і волин. генерал-губернатор, з 1903 — чл. Держ. ради. Послідовник О.*Суворова* в питаннях навчання та виховання військових; у галузі військ. тактики дотримувався прогресивних поглядів, хоча дещо недооцінював новітню військ. техніку. Автор «Підручника тактики» (1879) та низки ін. праць.

П. у м. Конотоп.

О.Ф. Овсієнко.

ДРАГУ́НИ — кавалерія, призначена для ведення бою як в кінному, так і пішому строю. Перші Д. з'явилися в 16 ст. у Франції. Це були піхотинці, які пересувалися на конях, а при зустрічі з супротивником спішувалися. На прапорах їхніх загонів було зображено дракона (звідси назва Д. — франц. dragon — дракон). У 1-й пол. 17 ст. Д. почали використовувати в бою і як кіннотників. Озброєння Д. складалося з вогнепальної (*аркебуз* або *мушкет* і 1—2 пістолети) і холодної (шпага, шабля або палаш) зброї. В Україні Д. з'явилися на поч. 17 ст. (за ін. даними — 1630) як складова ч. регулярної армії *Речі Посполитої* (див. *Кварцяне військо*) і магнатських приватних військ (див. *Надворне військо*). Д. набиралися переважно з місц. нас. З початком *національної революції 1648—1676* більшість Д. перейшла на бік укр. війська. Свого часу драгуном був, зокрема, козац. полк. С.*Пободай*. У подальшому в складі регулярних військ тих д-в, до яких входили укр. землі, Д. як різновид кавалерії існували аж до 1917.

Драгун. Малюнок 17 ст.

Літ.: Історія українського війська. Львів, 1992; *Разин Е.А.* История военного искусства, т. 2—3. СПб.—М., 1999; *Тараторин В.В.* Конница на войне. Минск, 1999.

Б.В. Черкас.

ДРАЙ-ХМА́РА Михайло Опанасович (справжнє прізв. — Драй; 10.10(28.09).1889—19.01.1939) — поет, літературознавець, перекладач. Н. в с. Малі Канівці (нині село Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.) в козац. родині. Закінчив Золотоніську шк., згодом Черкас. г-зію й за конкурсом 1906 вступив до *Колегії Павла Галагана*. Після закінчення 1915 історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту залишився на каф-рі слов'янознавства для підготовки до професорського звання. 1913 — у наук. відрядженні за кордоном (*Львів*, Будапешт, Загреб, Бєлград, Бухарест). Від 1914 працював у Петроградському (нині С.-Петерб.) ун-ті як професорський стипендіат. 1917 вернувся в Україну. 1918—23 — проф. *Українського державного Кам'янець-Подільського університету*, 1923—29 — проф. каф-ри українознавства Київ. мед. ін-ту. Захистив дис., присвячену дослідженню творчості хорватського поета і філософа А.Качича-Міошича. 1930—33 працював у НДІ мовознавства ВУАН, викл. у навч. закладах.

Писати вірші почав 1919. Перша зб. віршів «Проростень» вийшла в світ 1926. Дві ін. («Сонячні марші» та «Залізний обрій») увійшли до «Вибраного» (1969). Автор монографії «Леся Українка. Життя й творчість» (1926), перекладів: з білорус. мови — М.Богдановича «Вінок» (1929, вступна ст. і примітки); з рос. — О.*Пушкіна* «Цигани», «Про дальню мріючи отчину», «Поетові» (в кн. О.Пушкіна «Вибране», 1927, 1931), тв. М.Лермонтова, в т. ч. поеми «Демон»; з польс. — оповідання К.Тетмаєра (у кн. К.Тетмайєра «На скелястім підгір'ї», 1930, передмова); з сербської, чеської, франц., фінської та ін. мов. 1989 вийшло друком «Вибране».

За сфабрикованими звинуваченнями заарештований 1933 і 1935. Засуджений спочатку на 5 років виправних таборів, потім ще на 10 років. Загинув на Колимі (місцевість на пн. сх. азіатської ч. РФ). Реабілітований 1989.

Літ.: *Кочур Г.* Рік Михайла Драй-Хмари. «ЛУ», 1989, 26 жовт.; *Василевський П.* Так загинув він на Колимі. Там само; *Мусієнко О.* Михайло Драй-Хмара. Там само, 1991, 25 лип.

Г.С. Брега.

«ДРАНҐ НАХ О́СТЕН» («Drang nach Osten» — «Натиск на Схід») — лозунг герм. експансіоністської політики, що сформувалася ще в добу *середньовіччя* й була орієнтована на колонізацію сх., переважно слов'ян., земель. Дух саме цієї політики намагалася реалізувати в 20 ст. гітлерівська Німеччина, розв'язавши 1939 війну з Польщею (див. *Німецько-польська війна 1939*), а 1941 — з *СРСР* (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*). Наслідуючи геополіт. теорії (див. *Геополітика*) своїх попередників, А.*Гітлер* у кн. «Моя боротьба» писав, що в разі приходу до влади збирається йти шляхом тевтонських рицарів (див. *Тевтонський орден*). При цьому він посилався на «моральне право німців на придбання чужих територій та земель», яке аргументував тим, що щорічний приріст нас. Німеччини сягає майже 900 тис. осіб, а оскільки прогодувати «армію нових громадян» стає все важче, то для того, щоб уникнути «голоду та зубожіння», нім. народ мусить стати володарем нових земель. Керуючись принципом «Д.н.О.», осн. вектором нім. експансії А.Гітлер визначив сх. напрям. З цього приводу він писав: «Ми, націонал-соціалісти... призупинимо нескінченну міграцію німців на південь та захід і звернемо наші погляди на землі, розташовані на Сході... Говорячи сьогодні про життєвий простір у Європі, ми в основному можемо мати на увазі лише Росію та її васальні прикордонні держави. Сама доля вказує нам цей шлях».

Міфологізація змісту вислову «Д.н.О.» складала підґрунтя тих рушійних сил, які визначали події *Другої світової війни*.

Літ.: Энциклопедия Третьего рейха. М., 1996.

Т.В. Вронська.

ДРА́ХМА САСАНІ́ДСЬКА — срібна монета вагою бл. 6,5 г, яку карбували в Персії (від 1936 — Іран) в період правління династії Сасанідів (5—7 ст.). Д. с. перебувала на грошовому ринку земель *Київської Русі* у 8 — 1-й пол. 9 ст. Більшість Д. с. потрапляли на укр. землі *Хозарським шляхом* — із м. *Ітиль* у *Хозарському каганаті*, річкою Сіверський Донець (прит. Дону) до Черніг. землі й далі до *Києва*. Найбільш поширеними серед них були монети емісій Варахдана V (420—438), Хосрова I (531—579) та Хосрова II (591—628).

Літ.: *Рябцевич В.И.* О чем рассказывают монеты. Минск, 1977; *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика. Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ДРАЧ Іван Федорович (н. 17.10. 1936) — поет, перекладач, кіносценарист, драматург, держ. та громад. діяч. Н. в с. Теліжинці Тетіївського р-ну Київ. обл. Навч. в Київ. ун-ті. Був виключений 1961. Закінчив Вищі сценарні курси Держкіно СРСР у *Москві* (1964). Творчий шлях розпочав у період «хрущовської відлиги» (див. М.*Хрущов*).

Письменницький дебют припав на 1961, коли в київ. «Літературній газеті» було опубліковано його поему-трагедію «Ніж у сонці». Наступні збірки поезій Д. — «Соняшник» (1962), «Протуберанці серця» (1965), «Балади буднів» (1967), «До джерел» (1972), «Корінь і крона» (1974), «Сонце і слово» (1979), «Американський зошит» (1980), «Шабля і хустина» (1981), «Теліжинці» (1985), «Лист до калини» (1990, 1994), «Вогонь із попелу» (1995), «Крила» (2001), «Анатомія блискавки» (2002) та ін. виявили самобутність та оригінальність художнього мислення поета, якому притаманна широка амплітуда образного бачення світу. В творчій манері Д. своєрідно поєдналися нар.-поетична притчевість і реальність сьогодення, фольклор і модерн. Поет збагатив класичні поетичні форми, ускладнив архітектоніку жанру поеми, вдихнув сучасне звучання в такий жанр, як балада. Класичний сонет у творчості Д. стоїть поряд із віршем, написаним розкутим, асоціативним верлібром. По-новаторськи підходить поет до ритмомелодики, тональності, емоційного настрою своїх творів.

У США поезії Д. переклав англ. мовою і видав лауреат Пулітцерівської премії Стенлі Кюніц. Російською мовою виходили книжки «Протуберанцы сердца» (1966), «На дне росы» (1976), «Солнечный гром» (1977), «Мелодия калины» (1981), «Подсолнух», «Духовный меч» (обидві — 1983), «Американская тетрадь» (1984), «Зеленые врата» (1986), «Избранное» (1987). Поезії Д. також були перекладені й видані в Канаді, Польщі, Литві, Вірменії та багатьох ін. країнах.

Д. виявив себе і як обдарований перекладач. Йому належать переклади поезій П.Севака, О.Вацієтіса, О.Чиладзе, Ю.Марцінкявічуса, А.Вознесенського, Ф.Гарсіа Лорки, Н.Хікмета, Ю.Словацького, Ц.Норвіда, П.Елюара та ін.

Творчість Д. має глибокі нац. корені, в основі його світогляду — переконання, що укр. народ зможе утвердитися на шляху до майбутнього лише за умови збереження й розвитку своєї самобутності, насамперед *української мови* й нац. духовності. Особливо виразно ці погляди виявилися в зб. літ.-критичних статей «Духовний меч» (1983), перекладі сучасною укр. мовою *«Історії Русів»* (1991) та в сценаріях до худож. кіноф-мів «Криниця для спраглих», «Камінний хрест», «Пропала грамота».

Особливе місце в творчості Д. посідає істор. тематика. В його поезії відображена діяльність Б.*Хмельницького*, Г.*Сковороди*, Лесі *Українки*, Т.*Шевченка.* Заклик «Скиньте з Шевченка шапку. Та отого дурного кожуха. Відкрийте в нім академіка...» став підґрунтям концепції сучасного бачення українцями Шевченка. 1997 побачила світ книжка Д. «Політика» — осмислення істор. подій перших років укр. незалежності.

Як політик та громад. діяч Д. був у центрі руху інтелектуального опору догматичній ідеологічній системі, відстоював право народу на рідну мову, к-ру й освіту. Він став одним з ініціаторів утворення *Народного руху України*. 1989—92 — чл. Центр. проводу НРУ. Від 1992 Д. — голова Т-ва зв'язків з українцями за межами України («Україна-світ»).

Політ. погляди Д. найяскравіше виявились у його парламентській діяльності (нар. депутат України 1—4 скликань). З його ім'ям пов'язане задекларування без'ядерного статусу України. Він був активним учасником конституційного процесу, що завершився прийняттям *Конституції України 1996.*

Д. — постійний учасник міжнар. дискусій та конференцій, на яких обговорюються проблеми, пов'язані з Україною. 1966 брав участь у засіданнях *Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй* як радник делегації УРСР.

Від 1999 — чл. К-ту нац. премій України ім. Т.Шевченка. 2000—02 — голова Держ. к-ту інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1976), Держ. премії СРСР (1983). Нагороджений орденом кн. Ярослава Мудрого 5-го ст. (1996).

Тв.: Духовний меч. К., 1983; Григорій Сковорода. К., 1984 [у співавт.]; Гора. К., 1997; Політика. К., 1997.

Літ.: *Новиченко Л.* Іван Драч — новобранець поезії. В кн.: *Драч І.* Соняшник. К., 1962; *Іванисенко В.* На відстані серця. В кн.: *Драч І.* Поезії. К., 1967; *Ковтун В.* Іван Драч. Спроба портрета українського політика. К., 1998; *Ткаченко А.* Іван Драч — поет, кінодраматург, політик. К., 2000.

В.Г. Абліцов.

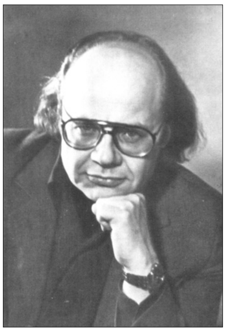

І.Ф. Драч.

І.Г. Драченко.

ДРАЧЕ́НКО Іван Григорович (15.11.1922—18.11.1994) — військ. льотчик. Герой Рад. Союзу (1944), повний кавалер ордена Слави (усі три ордени — 1944). Н. в с. Велика Севастянівка (нині село Христинівського р-ну Черкас. обл.). У Червоній армії (див. *Радянська армія*) — від квіт. 1941. 1943 закінчив Тамбовську військ.-авіаційну шк. пілотів. Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* У складі *Степового фронту*, *Другого Українського фронту* та *Першого Українського фронту* брав участь у *Курській битві 1943*, визволенні України, Молдови, Румунії, Польщі, *Чехословаччини*, в *Берлінській наступальній операції 1945.* 14 серп. 1943 при виконан-

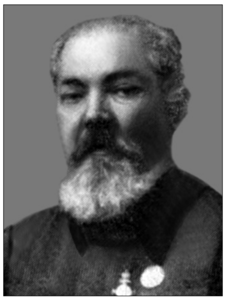

Т. Драчинський.

ні бойового завдання зазнав тяжкого поранення та опинився у полоні, звідки втік і, незважаючи на втрату зору на одне око, вернувся на фронт. Ст. льотчик 140-го гвард. штурмового авіац. полку (8-ма гвард. штурмова авіад-зія, 2-га повітряна армія, 1-й Укр. фронт) ст. лейтенант Д. до серп. 1944 здійснив 100 бойових вильотів, брав участь у 14 повітряних боях. Усього за війну здійснив бл. 200 бойових вильотів, провів 24 повітряних бої, знищив багато живої сили та бойової техніки противника, збив 5 і спалив на аеродромах 9 ворожих літаків.

Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, 2-ма орденами Вітчизн. війни 1-го ст., медалями.

Після війни закінчив Київський ун-т. Працював у *Києві*, де й помер.

Тв.: Ради жизни на земле. Рассказ о пережитом. К., 1980; На крыльях мужества. М., 1986.

Літ.: *Лобода В.Ф.* Солдатская слава, кн. 2. М., 1967.

Л.В. Легасова.

ДРАЧИ́НСЬКИЙ Теофіл (1862—1930) — церк. та політ. діяч *Буковини.* Н. в с. Погорілівка (нині село Заставнівського р-ну Чернів. обл.). Засн. і чл. багатьох укр. культ. та екон. т-в та орг-цій на Буковині кін. 19 — поч. 20 ст. Один із засн. і голова Т-ва правосл. священиків на Буковині (1906), ств. *народовцями.* Як канд. від цього т-ва Д. був обраний депутатом крайового сейму. 1912 іменований імп. Францем-*Йосифом I* віце-маршалком крайового сейму. Під час *Першої світової війни* був військ. священиком та інспектором військ. духівників. Після війни, відійшовши від громад. та політ. діяльності, служив парохом у с. Нові Мамаївці (нині в межах с. Мамаївці Кіцманського р-ну Чернів. обл.), де й помер.

Літ.: *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999.

С.Л. Юсов.

Вбивство князя Ігоря древлянами. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

ДРЕВИ́НСЬКИЙ Лаврентій (2-га пол. 16 ст. — після 1633) — громад., політ. та культ. діяч. Волин. шляхтич, *чашник* коронний. Брав участь у Берестейському правосл. соборі 1596. Був посланником від православних (разом із Матвієм Малинським; див. *Православ'я*) до короля *Сигізмунда III* Ваза з проханням не визнавати *Берестейську церковну унію 1596.* Волин. шляхта не раз обирала Д. на сейми й сеймики, де він послідовно відстоював права правосл. нас. *Речі Посполитої.* Відома його публіцистична промова на сеймі 1620, де він з глибоким громадян. пафосом говорив про переслідування в Речі Посполитій «віри старожитнього народу, який завжди стояв в обороні інтересів польської корони», відзначав здобутки укр. к-ри, імпульсом для розвитку якої став спротив проголошеній унії. Д. підтримував *братства* в Україні й Білорусі: чл. *Львівського братства* (з 1603), один із засн. *Луцького братства* (1617) та Кременецького братства (1633), староста Віленського братства, з членами якого 1630 подав до магістрату протестацію, в якій говорилося про викрадення уніїцями документів і привілеїв братських. На його прохання К.*Сакович* покинув Київ. братську шк. й переїхав до м. Люблін (Польща), де був проповідником при братській церкві. Д. заповів ч. свого майна на Луцьке й Кременецьке братства. Підтримував ідею примирення православних з уніїцями — «Русі із Руссю». Про це писав М.*Смотрицький* у листі до Д., де пояснював причину свого переходу в унію після *Київського православного церковного собору 1628.* Д. брав участь у підготовці *Київського православного церковного собору 1629*, де був обраний світським маршалком. Його було послано представником від правосл. шляхти на *Львівський православно-унійний церковний собор 1629*, що мав відбутися 28 жовт. Окремі дослідники вважають його автором польськомовного полемічного твору «Синопсис» (Вільно, нині *Вільнюс*, 1632), в якому обґрунтовано право православних на віровизнання з посиланням на польс. істориків Я.*Длугоша*, М.*Кромера*, М.*Стрийковського*, великокняжі та королів. привілеї, патріарші грамоти, спростовано тезу про давність унії на укр. та білорус. землях, показано боротьбу православних проти унії на сеймах Речі Посполитої. Твір видано напередодні конвокаційного сейму (див. *Вальний сейм*), де польс. королем було обрано *Владислава IV* Ваза, політика якого була спрямована на пошуки компромісу між православними та уніїцями.

Тв.: [Виступ Древинского на сеймі]. В кн.: *Бантыш-Каменский Н.* Историческое известие о возникшей в Польше унии. М., 1805; «Synopsis». «Архив Юго-Западной России», ч. 1, т. 7. К., 1887.

Літ.: *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования, т. 1. К., 1883; *Жукович П.Н.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.), вып. 3 (1620—1621). СПб., 1906.

О.М. Дзюба.

ДРЕВЛЯ́Н ПОВСТА́ННЯ 944—945. Спалахнуло після спроби вел. кн. київ. *Ігоря* Старого збільшити *данину* з племінного об'єднання *древлян.* Ігор був убитий. «*Повість временних літ*», ґрунтуючись на усних переказах, оповідає про сватання древлянського кн. *Мала* до вдови Ігоря *Ольги* та її помсту древлянам. Столицю древлян *Іскоростень* було спалено, племінну знать винищено. Землю древлян остаточно включено до складу *Київської Русі.* Д. п. згадується й у тв. «Про управління імперією» імп. *Константина VII* Багрянородного, який помилково вважав древлян германцями.

А.Г. Плахонін.

ДРЕВЛЯ́НИ — об'єднання сх.-слов'ян. племен у межиріччі Случі (прит. Горині), Прип'яті й Тетерева (усі — бас. Дніпра) з центром у м. *Іскоростень.* Найдавніший літописний ізвод свідчить про протистояння Д. і *полян* ще в

7—8 ст. Літописи згадують про неодноразові походи київ. князів *Аскольда*, *Олега*, *Ігоря* Старого на Д., які повставали проти залежності від *Русі*. За доби правління Ігоря Старого землю Д. тимчасово отримав у *кормління* воєвода Свенельд. У відповідь на намагання Ігоря збільшити *данину* спалахнуло *Древлян повстання 944—945*. Ігоря було вбито. Повстання придушене вдовою Ігоря вел. кн. київ. *Ольгою*, яка знищила племінну верхівку Д. на чолі з древлянським кн. *Малом*, спалила м. Іскоростень. За вел. кн. київ. *Святослава Ігоровича* землю Д. отримав у володіння його син *Олег Святославич*, який зробив столицею своїх володінь *Овруч*. Олег загинув у боротьбі з братом *Ярополком Святославичем*. За вел. кн. київ. *Володимира Святославича* землю Д. отримав *Святослав Володимирович*, який згодом був убитий братом у перших *Святополком Ярополчичем*, після чого древлянську землю було приєднано до *Київської землі*. В 12 ст. в складі Київ. князівства відродилося Овруцьке удільне князівство.

А.Г. Плахонін.

ДРЕГОВИЧІ́ — об'єднання сх.-слов'ян. племен на лівобережжі Прип'яті (прит. Дніпра). В «*Повісті временних літ*» Д. згадуються серед племен, які мали власне княжіння. Літописець наводить легенду про варязького кн. Тура, який княжив у місті Д. Туров (нині с-ще міськ. типу Гомельської обл., Білорусь), що лежало на торг. шляху з Середнього Подніпров'я до Пд.-Сх. Прибалтики. Д. згадано в творі імп. *Константина VII* Багрянородного. В 10 ст. землі Д. було приєднано до *Київської Русі*. У 12 ст. на тер. Д. утворилося *Туровське князівство*, ч. земель Д. увійшла до Полоцького князівства як його пд. уділи. В серед. 12 ст. у нижній течії Прип'яті існувала *волость* «дреговичі», що належала черніг. князям.

А.Г. Плахонін.

ДРЕ́НТЕЛЬН Олександр Романович (1820—1888) — військовик, генерал-ад'ютант, генерал від інфантерії. Виховувався в 1-му кадетському корпусі. Командував лейб-гвардії Ізмайловським полком, далі — 1-ю гвард. піх. дивізією. 1872 призначений команд. військами *Київського військового округу*, в серп. 1877 — нач. військ. з'єднань рос. армії, що діяла в європ. ч. *Османської імперії* (див. *Російсько-турецька війна 1877—1878*), а в жовт. того самого року — нач. військ, що перебували в тилу. 1878—80 — шеф жандармів і нач. *Третього відділення*. Призначений чл. Держ. ради, 1880 — тимчасовий одес. ген.-губернатор і команд. військами *Одеського військового округу*. Жорстоко придушував революц. діяльність *народників*. 1881—88 — київ., подільський і волин. ген.-губернатор (див. *Генерал-губернаторства в Україні*). У цей час виявив себе як запеклий переслідувач укр. визвол. руху. 1883 заборонив, незважаючи на царський дозвіл, укр. театральним трупам виступати в *Києві* й на тер. свого генерал-губернаторства (заборона була скасована лише 1893).

Літ.: *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. М., 1982.

О.Ф. Овсієнко.

«ДРЕВНЕ́ЙШИЕ ГОСУДА́РСТВА ВОСТО́ЧНОЙ ЕВРО́ПЫ» — серійне (щорічне) вид., присвячене проблемам історії, міжнар. зв'язків і к-ри *Київської Русі* й сусідніх д-в і народів Сх. Європи, а також зарубіжному джерелознавству історії Сх. Європи. Видається від 1976 (мало назву «Древнейшие государства на территории СССР»). Засноване чл.-кор. АН СРСР В.*Пашутом*. Від 1985 відп. ред. — чл.-кор. АН СРСР А.Новосельцев, од 1997 — д-р істор. наук О.Мельникова. Нині друкується центром «Восточная Европа в античном и средневековом мире» Ін-ту заг. історії РАН. Кожний том присвячено певній темі або аспектові заг. проблематики серії (дискусійні питання утворення Давньорус. д-ви; нові дослідження в *нумізматиці*; Пн. Причорномор'я в античності; питання джерелознавства та ін.).

М.Ф. Котляр.

«ДРЕВНЕ́ЙШИЕ ИСТО́ЧНИКИ ПО ИСТО́РИИ ВОСТО́ЧНОЙ ЕВРО́ПЫ» — назва серії фундаментальних публікацій зарубіжних джерел з історії народів і д-в Сх. Європи, насамперед *Київської Русі*, до кін. 13 ст. Заснована чл.-кор. АН СРСР В.*Пашутом*, видається з 1977 (мала назву «Древнейшие источники по истории народов СССР»). Від 1985 відп. ред. — акад. РАН В.*Янін*. Нині видається центром «Восточная Европа в античном и средневековом мире» Ін-ту заг. історії РАН. Станом на 2000 опубліковано 16 томів. У зводі вміщуються різномовні й різножанрові джерела, що походять із різних регіонів антич. світу й середньовіччя — Стародавньої Греції та *Риму Стародавнього*, *Візантії*, араб. Сходу, Центр., Зх. й Пн. Європи. Пам'ятки видаються, як правило, у фрагментах, що містять відомості про Сх. Європу, однак, як виняток, у випадках особливої важливості пам'ятки й відсутності її повних перекладів рос. мовою вона публікується повністю (напр., томи, присвячені творові імп. *Константина VII* Багрянородного «Про управління імперією», ісландським сагам про *вікінгів* та ін.). Видання складається з публікації оригінального тексту, його перекладу рос. мовою і супроводжується вступною статтею, присвяченою джерелознавчому дослідженню пам'ятки або групи

О.Р. Дрентельн.

Перемога війська княгині Ольги над древлянами. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

пам'яток, текстологічними, істор., історико-геогр. та ін. коментарями, а також різноманітними покажчиками.

М.Ф. Котляр.

«ДРЕ́ВНЯЯ РОССИ́ЙСКАЯ ВИВЛИО́ФИКА», «Древняя россійская вивліоѳика или Собраніе разныхъ древнихъ сочиненій» — популярне видання документів з історії Росії М.Новікова (*Москва*, 1773—75, ч. 1—10). У передмові до першого числа М.Новіков писав, що ставив за мету підняти патріотичні почуття своїх співвітчизників, адресував його любителям рос. старожитностей. У підборі документів велику роль відігравав М.*Бантиш-Каменський*. Видавець домігся від імп. *Катерини II* дозволу на надання йому з архіву Колегії закордонних справ копій з опису посольств, різних чинів, обрядів. Одержував рукописи з *Києво-Печерської лаври*, бібліотек Г.-Ф.*Міллера*, М.Бантиш-Каменського та ін. Друкувалися *грамоти* князів моск., тверських, рязанських, суздальських, смоленських, литов., ханські *ярлики*, статейні списки моск. та іноз. посольств, зокрема Антоніо Поссевіно в Москву (1581), документи про участь київ. митрополита *Ісидора* у Флорентійському соборі (див. *Флорентійська церковна унія 1439*), чини поставлення на царство, одруження, поховання царів і цариць, князівські генеалогії, панегірики та ін. Опубліковано низку документів з історії України: виписки з *Малоросійського приказу* про складання гетьман. клейнодів гетьманом П.*Дорошенком*, про *російсько-турецьку війну 1677—1678*, чолобитна кн. В.*Голіцину* від *козацької старшини* зі скаргою на гетьмана І.*Самойловича* (1774, ч. 3), виписка з Малорос. приказу про обрання гетьманом І.*Мазепи* (1774, ч. 4), діаріуш *Димитрія Ростовського* (1774, ч. 6).

1782 М.Новіков передрукував ч. 1 та 2 за 1773. 2-ге вид., доповнене, хронологічно і предметно систематизоване, вийшло в 1788—91 (ч. 1—20). Серед опублікованих документів — устав кн. *Володимира Святославича*, *ярлики ханські* (1788, ч. 6), послання київ. митрополита Г.*Цамблака* (1790, ч. 14), «Историческое известие о Киевской академии» (1790, ч. 16), «Сказание о Свенском монастыре, чудотворцах Антонии и Феодосии Печерском» (1791, ч. 20) та ін.

О.М. Дзюба.

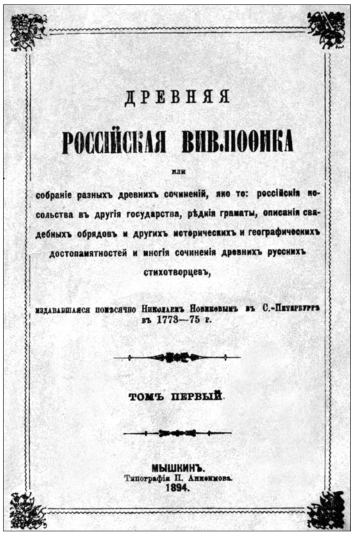
ДРЕВНЯЯ
РОССІЙСКАЯ ВИВЛІОѲИКА
или
собраніе разныхъ древнихъ сочиненій, яко то: россійскія посольства въ другія государства, рѣдкія граматы, описанія свадебныхъ обрядовъ и другихъ историческихъ и географическихъ достопамятностей и многія сочиненія древнихъ русскихъ стихотворцевъ,
издававшаяся помѣсячно Николаемъ Новиковымъ въ С.-Петербургѣ въ 1773—75 г.
ТОМЪ ПЕРВЫЙ
МЫШКИНЪ.
Типографія П. Анисимова.
1894.

Древняя россійская вивліоѳика. 1894. Том 1. Обкладинка.

ДРОГО́БИЦЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця в складі УРСР. Утворена 4 груд. 1939. Ліквідована в трав. 1959, а її тер. увійшла до складу *Львівської області*. Межувала на пд. з *Закарпатською областю*, на сх. — з *Івано-Франківською областю*, на пн. — з Львів. обл., на зх. — з Польщею. Тер. — 9,6 тис. км^2.

За станом на 1956 чисельність населення — 853 тис. осіб. Центр — м. *Дрогобич*. В області було 25 р-нів, 17 міст, 9 с-щ міськ. типу, 405 сільрад. З області у сх. райони *СРСР* було депортовано: 1940 — 11 тис., 1944—46 — 14,5 тис. осіб (головно українців, а також поляків і німців). У 1951 було депортовано 5,2 тис. в Одес., Сталінську (нині Донец.), Херсон., Миколаїв. області. В Д.о. переселено з території Польщі (Надсяння): 1944 — 15,7 тис. та 1945 — 8 тис. українців. 1945 — до Польщі з Д.о. переселено бл. 120 тис. поляків.

У нац. складі нас. обл. переважну більшість становили українці, проживали тут також поляки, росіяни, євреї та ін.

Д.о. була урбанізованою обл., найбільші міста — Дрогобич (37 тис., 1956), *Стрий* (36 тис., 1959), *Борислав* (30 тис., 1956), *Самбір*, *Трускавець*, *Моршин*. Господарський комплекс був представлений нафтовидобувною, паливною, маш.-буд., деревообробною, легкою і харчовою промисловістю.

Літ.: *Prochaska A.* Historia miasta Stryja. Lwów, 1926; *Ісаєвич Я.* Юрій Дрогобич. К., 1972; Дрогобиччина — земля Івана Франка, т. 1—3. Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто, 1973—86; т. 4. Дрогобич, 1997; Дрогобицький краєзнавчий збірник, вип. 1—7. Дрогобич, 1995—2003; Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади, т. 1—3. Львів, 1996—2002; *Козловський І.С.* Встановлення українсько-польського кордону 1941—1951 рр. Львів, 1998; *Пастух Р.* Дрогобич давній і сучасний у датах, подіях і фактах. Дрогобич, 2002; Франкознавчі студії, вип. 3. Дрогобич, 2003.

М.Р. Литвин.

Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка.

ДРОГО́БИЦЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Івана Франка. Заснований у трав. 1940 як Учительський ін-т. 1941—44 — не працював. Відновив діяльність у листоп. 1944 в складі 3-х ф-тів: істор., фіз.-мат. та філол. 1947 відбувся перший випуск учителів. 1952 реорганізований у Пед. ін-т. Ім'я І.*Франка* присвоєно 1954. 1960 до ін-ту приєднано Львів. пед. ін-т. 1995 ін-т атестовано й зараховано до вищих навч. закладів освіти 3—4 рівнів акредитації. Від 1997 — чл. Альянсу ун-тів за демократію. На базі ін-ту у верес. 1998 створено пед. ун-т.

Нині в складі ун-ту 11 ф-тів: філол., романо-герм. філології, істор., соціально-гуманітарний, психолого-пед., муз.-пед., фіз.-мат., інженерно-пед., менеджменту та маркетингу, біол., фіз. виховання. Пед. ун-т готує вчителів 21 спеціалізації. При ун-ті

функціонують ф-ти довузівської підготовки та післядипломної освіти, аспірантура, ред.-видавничий від. Д.д.п.у. підтримує зв'язки з багатьма вузами й академічними ін-тами України, а також з наук. центрами і навч. закладами ін. д-в. Фонд б-ки перевищує 600 тис. одиниць зберігання.

При ун-ті діють 9 колективів худож. самодіяльності, 5 з яких мають звання «народного» (вокально-хореографічний ансамбль «Пролісок», чоловіча хорова капела «Бескид», драм. театр «Гомін», хорова капела «Гаудеамус», культ.-просвітницький колектив «Ровесник»).

М. Сеньків.

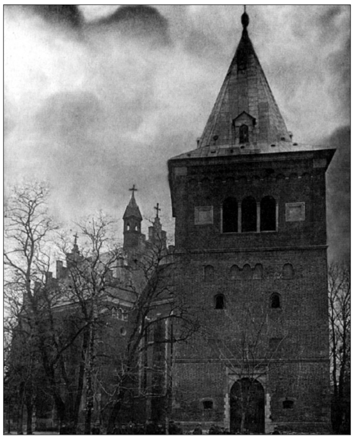

Костьол св. Варфоломія та дзвіниця у Дрогобичі. Фото кінця 20 ст.

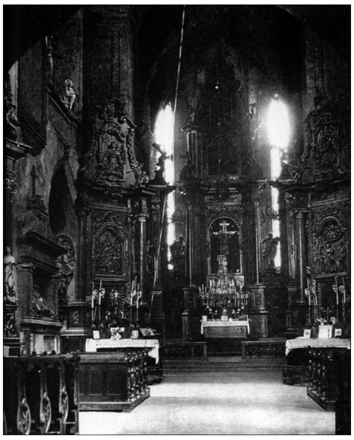

Інтер'єр костьолу св. Варфоломія у Дрогобичі.

ДРОГО́БИЦЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Ств. у трав. 1940 у м. *Дрогобич.* Основу експозиції склали колекції графа Лянцкоронського, Хирівської єзуїтської шк., окремі збірки колиш. Самбірського історико-етногр. і Трускавецького природничо-етногр. музеїв. На поч. 1990-х рр. налічував бл. 40 тис. одиниць зберігання — археол. та етногр. матеріали, предмети побуту, документи, фотографії, цінні тв. живопису, графіки, скульптури, декоративно-прикладного мист-ва. Особливу цінність становлять настінні розписи 18 ст., середньовічні ікони, стародруки, колекції італ. майоліки 15—17 ст. та китайс. порцеляни 16—19 ст., зразки портретного живопису.

Літ.: Дрогобицький краєзнавчий музей: Путівник. Львів, 1987.

Ю.З. Данилюк.

ДРОГО́БИЧ — місто обл. підпорядкування Львів. обл., райцентр. Розташов. на межі Наддністрянської рівнини і Карпатського передгір'я вздовж р. Тисьмениця (притока Бистриці, бас. Дністра) за 86 км від *Львова.* Залізничий вузол. Нас. 79 тис. осіб (2001).

Вперше згаданий у писемних джерелах 1372. Нас. Д. брало активну участь у *національній революції 1648—1676*, у листоп. 1648 здійснило спільно з козац. загоном штурм укріпленого костьолу, що відігравав роль фортеці.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Д. відійшов до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). 1918 увійшов до складу *Західноукраїнської Народної Республіки.* 1919—39 належав Польщі. 24 верес. 1939 зайнятий військами Червоної армії (див. *Радянська армія*). Від 1 листоп. 1939 — у складі УРСР. 1939—59 — обл. центр УРСР, від 1940 — райцентр.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Д. був окупований гітлерівцями від 1 лип. 1941 до 6 серп. 1944, входив до складу *Генеральної губернії.* В той період було виведено з ладу нафтопереробні з-ди, вивезено або пошкоджено обладнання керамічного з-ду, деревообробного комбінату, зруйновано електростанцію й залізничний вокзал, 70 комунальних і приватних будинків. Заг. сума збитків, заподіяних місту, становила 1146 млн крб. У боротьбі з гітлерівцями брали участь як партизан. загони, з'єднання, підпільні групи комуніст. спрямування, так і сили *Організації українських націоналістів* та *Української повстанської армії.* 6 серп. 1944 бійцями 107-го стрілец. корпусу Червоної армії Д. звільнений від гітлерівської окупації.

З Д. пов'язані імена багатьох відомих діячів науки і к-ри. Тут бл. 1450 народився укр. вчений, д-р медицини і філософії, проф. Краківського, ректор Болонського ун-тів Юрій *Дрогобич.* У Д. навч. І.*Франко* (1864—67), В.*Стефаник* та Л.*Мартович* (обидва — 1890—92). Д. — батьківщина голови проводу ОУН полк. А.*Мельника*, громад. діяча З.*Коссака* та ін.

У місті — *Дрогобицький державний педагогічний університет, Дрогобицький краєзнавчий музей.* Пам'ятки арх-ри і к-ри: костьол св. Варфоломія (15 ст.), церква св. Юра і дзвіниця (дерев'яна, 1657), церква Воздвиження Чесного Хреста і дзвіниця (1-ша пол. 17 ст.), зерносховище (1778), ратуша (19 ст.). Пам'ятники: А.*Міцкевичу* (1894), О.*Пушкіну* (1949), І.Франку (1966), монумент воі-

Церква св. Юра у Дрогобичі. Фото кінця 20 ст.

Будинок Дрогобицького краєзнавчого музею.

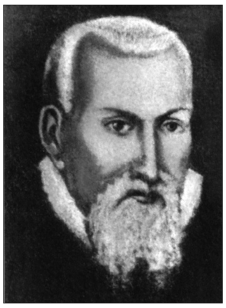

Юрій Дрогобич.

нам Рад. армії (1977), Ю.Дрогобичу (1999), С.*Бандері* (2001).

Літ.: *Ісаєвич Я.Д.* З історії Дрогобича XVI—XVIII ст. В кн.: Наукові записки Інституту суспільних наук АН Української РСР. К., 1961; ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987; *Сухий О.М.* Галичина: Між Сходом і Заходом. Львів, 1997.

Ю.З. Данилюк.

ДРОГО́БИЧ Юрій (імовірне справжнє прізв. — Котермак; бл. 1450—04.02.1494) — медик і астроном, перший укр. автор друкованої книги. Н. в м. *Дрогобич*. Син Михайла-Доната. Наприкінці 1468 — поч. 1469 вступив до *Краківського університету*, де здобув ступені бакалавра (1470) й магістра (1473). Пізніше навч. в *Болонському університеті*, в якому став д-ром філософії (бл. 1478), медицини (1482); 1478—79 і 1480—82 читав лекції з астрономії. 1481—82 був обраний студентами на посаду ректора цього ун-ту. В той період Д. підтримував тісні зв'язки з визначними італ. вченими-гуманістами. Є звістки про перебування Д. в містах Феррара і Касале (нині Касале-Монферрато, Італія). 1487—93 Д. займався мед. практикою й був проф. Краків. ун-ту, (як за професором за ним було закріплено певну частку прибутків із катол. парафії в с. Зимна Вода, нині село Пустомитівського р-ну Львів. обл.).

7 лют. 1483 в друкарні Е.Зільбера опубліковано працю Д. «Прогностична оцінка поточного 1483 року» (лат. мовою), яка, крім астрологічних прогнозів, мі-

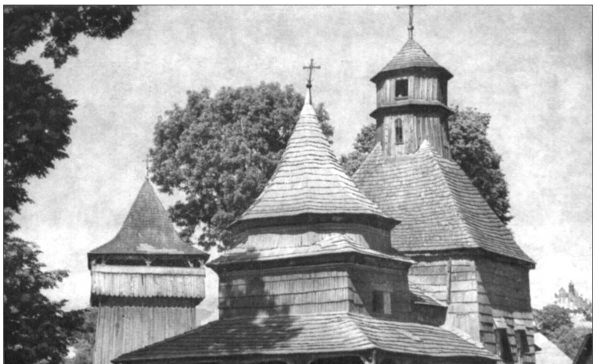

Церква Воздвиження Чесного Хреста у Дрогобичі. Фото кінця 20 ст.

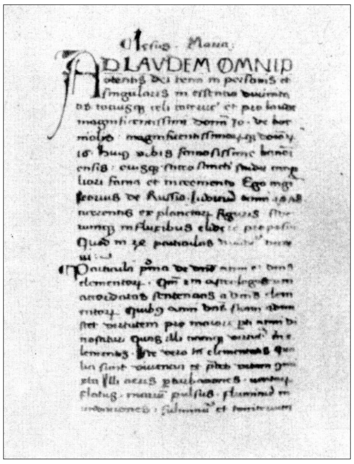

Дрогобич Юрій «Прогностична оцінка...». Рим, 1483. Перша сторінка штутгартського примірника.

стить відомості з географії, астрономії, метеорології. В цій праці Д. намагається визначити, в межах яких геогр. довгот розташов. міста *Москва*, Вільно (нині *Вільнюс*), *Львів*, Дрогобич та ін., прогнозує час двох затемнень сонця і місячних фаз протягом року. Д. підкреслює думку про необхідність уживання запобіжних заходів для відвернення епідемій, зазначає, що населенню християн. країн загрожують «великі небезпеки... у зв'язку з пригнобленням князями і панами». У віршованій присвяті рим. папі Сиксту IV висловлює впевненість у здатності людського розуму пізнати закономірності світу.

Лист Д. до М.Чепіля про своє життя в Болоньї знайдено в б-ці Ягеллонського ун-ту, лист до міланського герцога — у держ. архіві в м. Мілан (Італія). У паризьких б-ках збереглися копії двох астрологічних трактатів Д., у Баварській держ. б-ці в м. Мюнхен (Німеччина) — його прогноз на 1478, переписаний відомим нім. гуманістом Г.Шеделем. І.*Паславський* виявив переклад укр. мовою уривка одного з трактатів Д. у рукописі з *Холмщини*. Праці Д. свідчать про ґрунтовну обізнаність автора з антич. і середньовічною наук. літ. Його діяльність мала міжнар. характер, сприяла поширенню ідеології гуманізму в сх.-європ. країнах.

Тв.: Ludicium prenosticon Anni MCCCCLXXXIII currentis Magistri Georgii Drohobicz de russia artium et medecine doctoris. Romae, 1483.

Літ.: *Ісаєвич Я.* Юрій з Дрогобича. «УІЖ», 1960, № 4; *Його ж.* Юрій Котермак з Дрогобича і його книга. «Бібліотекознавство і бібліографія», 1969, вип. 7; *Вавричин М., Ісаєвич Я.* Юрій Дрогобич: До 500-річчя виходу першої книги вітчизняного автора. Бібліографічний покажчик. Львів, 1983; *Ісаєвич Я.* Юрій з Дрогобича. В кн.: Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці. Львів, 1992; *Його ж.* George Drohobych's astronomical treatises and their Arabic Sources. В кн.: The Introduction of Arabic Philosophy into Europe. Leiden, 1994; Дрогобыч Юрий. Годы и пророчества. Х., 2002.

Я.Д. Ісаєвич.

ДРОЗДЕ́НКО (Дрозд, Дроздецький) **Василь** (бл. 1620—трав. 1666) — брацлавський полковник. Уперше згаданий у джерелах 1654 як *городовий отаман* м-ка Ольшанське *Ніжинського полку* (нині с. Олешня Охтирського р-ну Сум. обл.). 1656 — *сотник* у полку білорус. полк. І.*Нечая*, брата Д.*Нечая*. Пізніше переходить на Подністров'я, діє переважно поблизу Рашкова, ймовірно, був пов'язаний із *Запорозькою Січчю*. Один з активних учасників антипольс. повстання на *Правобережній Україні* (див. *Повстання правобережне 1664—1665*). 1665 розгромив війська гетьмана Правобереж. України П.*Тетері*, після чого той втік до Польщі. Був тоді «запорозьким полковником», а після смерті брацлавського полк. І.Сербина 27 (17) квіт. 1665 зайняв його місце. Був одним із претендентів на гетьман. булаву на Правобереж. Україні, дотримувався промоск. позицій, що викликало конфлікт із П.*Дорошенком*. У ході боротьби засів з великим військом, в якому було чимало сербів і молдован, у м-ку *Брацлав*, тримав оборону понад 2 місяці. 15 жовт. 1665 капітулював, і його привезли до м. *Чигирин*. У трав. 1666 здійснив невдалу спробу втечі до лівобереж. гетьмана І.*Брюховецького*, викравши гетьман. *булаву*, за що його й було розстріляно за наказом П.Дорошенка. Був одружений, можливо, його сином чи онуком був Яків Дрозденко, чорнухинський сотник *Лубенського полку* (1725).

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 5—6. СПб., 1867—69; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985.

Ю.А. Мицик.

ДРОЗДО́В Володимир Геннадійович (18.06.1879 — р. с. невід.) — історик, музеєзнавець. Н. в м. Петровськ (нині місто Саратовської обл., РФ). Навч. в Казанській духовній академії. 1904 здобув ст. канд. богослов'я. Від 1905 — викладач теорії словесності та рос. історії в Черніг. духовній семінарії. 1906—08 брав участь у роботі Черніг. к-ту з підготовки 14-го Всерос. археол. з'їзду, ініціатор заснування та зав. *Чернігівського єпархіального сховища старожитностей* (1907). Чл. Черніг. церк.-археол. к-ту, з 1909 — зав. б-кою Черніг. духовної семінарії, 1912—17 — ред. літ.-пед. відділу час. «Вера и жизнь», чл. редколегії й автор випусків «Сборника Черниговского епархиального древлехранилища» (1908, 1916). Від 1919 — зав. 2-м Черніг. рад. музеєм (колиш. Історико-археол. музей Черніг. архів. комісії), 1925 — зав. від. культів Черніг. держ. музею. Входив до складу тимчасової комісії з архіт. та археол. дослідження *Спасо-Преображенського собору* 11 ст. у *Чернігові* (1923). Автор ґрунтовних праць з історії укр. золотарства 17—18 ст. Від 1931 — ст. н. с. одного із музеїв, які входили до *Всеукраїнського музейного містечка 1926—1934*. Звинувачений в укр. націоналізмі. Подальша доля невідома.

Літ.: *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Дроздов Володимир Геннадійович. В кн.: Репресоване краєзнавство. К., 1991.

С.І. Кот.

ДРОЗДО́В Степан Леонтійович (псевд. — Мишківський; 1867—імовірно, 1933) — краєзнавець, фахівець музейної справи. Н. в с. Карніловка Мстиславського пов. Могильовської губ. (нині село Смоленської обл., РФ). Закінчив початкове уч-ще у м. Мстислав (нині місто Могильовської обл., Білорусь), пізніше прослухав курс лекцій у Київ. археол. ін-ті (1918). Працював у поштово-телеграфних конторах *Києва* і Київ. губ. (1892—1923). Наприкінці 19 — поч. 20 ст. супроводжував ввіз з-за кордону нелегальної літ. для Київ. громади і с.-д. гуртків. Збирав місц. старожитності, передусім пам'ятки археології, нумізматики, тв. укр. письменників. Брав участь в археол. розкопках. Активно співпрацював із багатьма київ. наук. і краєзнавчими т-вами, а також відомими в Україні архів. комісіями (Черніг., Полтав.). Організатор поштово-телеграфного музею в м. Київ, з квіт. 1918 — його директор. Після переїзду в серп. 1918 до м. *Біла Церква* став одним із провідних діячів історико-краєзнавчого руху, пам'яткоохоронної й архів. справи в регіоні. Зав. археол. музею при місц. т-ві «Просвіта». Від 1920 очолював Білоцерківський к-т охорони пам'яток старовини і мист-ва. На поч. 1924 — засн. і перший дир. (до 1927) Білоцерківського окружного археол.-етногр. музею, основу якого склала його власна колекція (633 одиниці зберігання). Одночасно з верес. 1925 завідував організованим за його ініціативи Білоцерківським окружним архів. управлінням. 1926 — один з ініціаторів утворення Білоцерківського краєзнавчого т-ва. 1930 переїхав до м. *Черкаси*, де його бачили востаннє 1933. Подальша доля невідома.

Архів Д. зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ.

Літ.: *Геппенер А.* С.Л. Дроздов-Мишківський. «Бібліологічні вісті», 1928, № 1; *Стародуб О.В.* Розвиток краєзнавчого руху на півдні Київщини. (2-га половина XIX — початок 30-х років XX ст.). «Юр'ївський літопис», 1996, вип. 1; *Діденко Л., Стародуб О.* Дроздов-Мишківський Степан (Стефан) Леонтійович. В кн.: Українські архівісти. Біографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

Е.М. Піскова.

ДРО́ЙЗЕН Йоган Густав Бернгард (1808—1884) — нім. історик, представник т. зв. малонімецької (прусської) шк. нім. *історіографії*, політик. Н. в м. Трептов (нині м. Тшебятув, Польща). Освіту здобув у Берлінському ун-ті (1826—31), де під впливом протестантської *теології*, історіософії Г.-В.*Гегеля* і новогуманізму класичної філології сформувалася його концепція істор. практики і теорії — застосування філос.-істор. підходу Гегеля до емпіричного істор. дослідження. 1833 вийшла перша велика праця Д. — «Історія Олександра Великого» («Geschichte der Alexander des Großen»), яка стала складовою ч. «Історії еллінізму» («Geschichte des Hellenismus», 1836, 1853). У тому ж році він — приват-доц. у Берлінському ун-ті. Від 1840 студіював історію в Кільському ун-ті, зосередивши увагу на нім. історії Нового часу. В своїх працях обгрунтовував необхідність створення єдиної нім. нац. д-ви. 1846 опублікував «Лекції про визвольні війни» («Vorlesungen über die Freiheitskriege») у 2-х т., спрямовані проти передачі Данії Шлезвіг-Голштейну. Як представник праволіберального крила нім. політ. сил Д. був обраний депутатом Франкфуртського парламенту (1848—49) і чл. його Конституційної комісії. Обстоював «малонімецький» варіант об'єднання Німеччини під егідою Пруссії. 1851—56 — проф. Єнського, 1856 — Берлінського ун-тів. Тут написав свою головну працю — «Історія прусської політики» («Geschichte der preußishen Politik», 14 Bde., 1855—86), в якій реконструював події нім. політики з 15 ст. до 1756. 1857 читав лекції з теорії історії — «Енциклопедія й методологія історії» («Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte»), що були спрямовані проти постулатів раннього позитивізму (див. *Позитивізм в історичній науці*), який уподібнював раціональність істор. пізнання до логіки природничих наук. Д. акцентував увагу на герменевтичному характері істор. методології. Водночас критикував пізнавальну практику шк. Л.*Ранке*, яка обмежувала герменевтику (див. *Герменевтика історична*) лише критикою джерел. Поширював методологію герменевтики на реконструкцію й інтерпретацію підтверджених наявними джерелами істор. подій.

У 1860—80-ті рр. лекції Д. в Берлінському ун-ті слухали історики Київ., Харків. й Одес. ун-тів — О.Брікнер, М.*Драгоманов*, М.М.*Ковалевський*, П.*Павлов*, О.*Романович-Славатинський* та ін.

Літ.: *Rusen J.* Johann Gustav Droysen. В кн.: *Wehler H.-U.* (Hg.), Deutsche Historiker, bd. 2. Göttingen, 1971; Droysen, Johann Gustav; Texte zur Geschichtstheorie. Mit ungedruckten Materialen zur «Historik». Göttingen, 1972; Droysen, Johann Gustav: Historik. В кн.: Historisch-kritische Ausgabe, Bd. 1. Stuttgart, 1977; *Стельмах С.* Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. К., 1997; *Schuppe Ch.* Der andere Droysen. Neue Aspe-

С.Л. Дроздов.

Й.-Г. Дройзен.

kte seiner Theorie der Geschichtswissenschaft. Stuttgart, 1998.

С.П. Стельмах.

ДРОМ АХІ́ЛЛА (грец. — Ахіллів біг) — антич. назва Тендрівської коси на Чорному м., іменована на честь героя Троянської війни (1280—1270 до н. е.; за *Геродотом*) Ахілла, який нібито саме тут змагався з бігу. На Д.А. існувало святилище Ахілла і проводилися панеллінські реліг.-спортивні свята зі змаганнями.

Літ.: *Русяева А.С.* Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье. В кн.: Скифский мир. К., 1975.

А.С. Русяєва.

«ДРУГ» («Другъ») — літ.-публіцистичний і наук. журнал-двотижневик, заснований як орган москвофільської студентської орг-ції «*Академічний кружок*». Видавався 1874—77 у *Львові*. Публіцистичні листи М.*Драгоманова* до редакції та поява в редколегії І.*Франка* й М.*Павлика* (лип. 1876) зміцнили демократ. тенденції «Д.», і з першого півріччя 1877 він виходив як революц.-демократ. журнал. Ідейне обличчя і спрямування «Д.» найяскравіше відображав відділ белетристики. В критично-наук. матеріалах журналу порушувалися питання сусп. ролі літ., науки, преси, значення творчості Т.*Шевченка* й усної нар. творчості тощо. Друкувалися тв. укр., рос. і зарубіжних літераторів — І.Франка, М.*Чернишевського*, М.Лермонтова, Г.Успенського, М.Салтикова-Щедріна, Г.Гейне, Е.Золя, Г.Флобера та ін., наук. праці, матеріали з історії, етнографії, звіти про діяльність студентських т-в, бібліографії. Після арешту І.Франка та М.Павлика 1877 журнал перестав видаватися.

Літ.: *Бернштейн М.* Діяльність І.Франка-критика у журналі «Друг». В кн.: Слово про великого Каменяра, т. 2. К., 1956; *Дей О.І.* Українська революційно-демократична журналістика. К., 1959; *Кізлик О.Д.* «Друг». 1874—1877. Систематичний покажчик змісту журналу. Львів, 1967; Історія української дожовтневої журналістики. Львів, 1983.

Л.Г. Москвич.

ДРУ́ГА ГВАРДІ́ЙСЬКА А́РМІЯ — загальновійськове з'єднання Червоної армії (див. *Радянська армія*), куди входили 1-й і 13-й гвардійські стрілецькі корпуси і 2-й гвардійський механізований корпус. Ств. в жовт. 1942 у резерві Ставки Верховного Головнокомандування під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. У груд. 1942 Д.г.а. передана Сталінградському фронтові 3-го формування; відзначилася в Котельниковській операції 1942 (див. *Сталінградська битва 1942—1943*). У складі *Південного фронту* (з 20 жовт. 1943 — *Четвертий Український фронт*) взяла участь у Ростовській операції 1943, Донбаській операції 1943 (див. *Донбаські операції 1941—1943*), *Мелітопольській наступальній операції 1943*, *Кримській наступальній операції 1944*, в ході яких визволено Ростов-на-Дону (РФ) і Донбас, прорвано оборону противника на р. Молочна, захоплено плацдарм на пд. березі затоки Сиваш Азовського м., блоковано із суші крим. угруповання гітлерівських військ і визволено Крим. У трав.—черв. 1944 Д.г.а. передислокована в р-н міст Дорогобуж і Єльня (обидва міста Смоленської обл., РФ), а 8 лип. передана 1-му Прибалт. фронту. На цей час до неї входили 11-й і 13-й гвард. та 54-й стрілец. корпуси. Відзначилася в Шяуляйській операції 1944 і Мемельській операції 1944. У груд. 1944 включена до 3-го Білорус. фронту, в складі якого брала участь у Сх.-Прусській операції 1945. Командувачі: Я.Крейзер, Р.*Малиновський*, Г.Захаров, П.Чанчибадзе.

Літ.: В наступлении гвардия. М., 1971.

Н.М. Руденко.

ДРУ́ГА ГВАРДІ́ЙСЬКА ТА́НКОВА А́РМІЯ — загальновійськ. з'єднання Червоної армії (див. *Радянська армія*). Сформована 15 січ. 1943 під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Веде свою історію від 2-ї танк. армії, сформованої у січ.—лют. 1943 на базі 3-ї резервної армії *Брянського фронту*. Спочатку до неї входили 11-й та 16-й танк. корпуси, 60-та, 112-та та 194-та стрілец. д-зії, 11-та гвард. окрема танкова бригада, 15-та стрілец. бригада, 28-ма лижна бригада та ін. з'єднання й частини. У серед. лют. 1943 2-га танк. армія включена до складу *Центрального фронту*, в його складі в лют.—берез. брала участь у наступальній операції на брянському напрямку, в лип.—серп. — в *Курській битві 1943* та *Чернігівсько-Прип'ятській наступальній операції 1943*. На поч. вересня 1943 виведена в резерв Ставки Верховного Головнокомандування, у серед. січ. 1944 включена до складу *Першого Українського фронту* і в його складі наприкінці січ. брала участь у відбитті контрударів гітлерівських військ на вінницькому напрямку, у лют. — на пд.-зх. від м. *Корсунь-Шевченківський* (див. *Корсунь-Шевченківська операція*). У складі *Другого Українського фронту*, із серед. черв. 1944 — *Першого Білоруського фронту* брала участь в *Умансько-Ботошанській наступальній операції 1944*, Люблінсько-Брестській наступальній операції, Варшавсько-Познанській наступальній операції, Сх.-Померанській наступальній операції 1945 та *Берлінській наступальній операції 1945*. За бойові заслуги армію перетворено на Д.г.т.а. (листоп. 1944); 221 воїну присвоєно звання Героя Рад. Союзу, С.*Богданову* — двічі.

Командувачі: П.Романенко, О.Родін, С.Богданов, О.Радзієвський.

Літ.: Советские танковые войска (1941—1945): Военно-исторический очерк. М., 1973; Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975.

М.Г. Дубик.

ДРУ́ГА КІ́ННА А́РМІЯ — оперативне з'єднання кавалерії в РСЧА (див. *Радянська армія*) в роки *громадянської війни в Україні 1917—1921*. Ств. за наказом РВР у складі *Південно-Західного фронту* від 16 лип. 1920 для боротьби з *Російською армією* ген.-лейтенанта П.*Врангеля*. До Д.К.а. входили 2-га, 16-та, 20-та і 21-ша кавалерійс. д-зії. Діяла у складі Пд.-Зх. фронту та *Південного фронту* (з 21 верес. 1920). У серп. вела бої в Пн. *Таврії*, наприкінці серп. здійснила 220-кілометровий рейд у тилу противника до Каховського плацдарму. У верес. після отримання поповнення виведена до резерву. В жовт. вела бої на *Правобережній Україні*, форсувала Дніпро, утримувала Нікопольський плацдарм. Брала участь у Перекопсько-Чонгарській операції 1920. 6 груд. 1920 пе-

реформована в 2-й Кінний корпус. Командувачі: О.Городовиков (16 лип. — 5 верес. 1920), П.*Миронов* (6 верес. — 6 груд. 1920).

Літ.: История гражданской войны в СССР, т. 5. М., 1960; Военный энциклопедический словарь. М., 1986; Гражданская война и военная интервенция в СССР. М., 1987.

О.І. Лупандін.

ДРУ́ГА ПОВІ́ТРЯНА А́РМІЯ — заг.-військ. з'єднання Червоної армії (див. *Радянська армія*). Сформована 12 трав. 1942 під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* на базі військ. частин військ.-повітряних сил *Брянського фронту* (205-та, 206-та, 207-ма винищувальні, 208-ма нічна бомбардувальна, 223-тя близькобомбардувальна, 225-та і 227-ма штурмові авіад-зії і два окремих авіаполки). У складі Брянського фронту, від 7 лип. — *Воронезького фронту*, брала участь у *Воронезько-Ворошиловградській операції-відступі 1942.* У грудні 1942 підтримувала війська *Південно-Західного фронту* 2-го формування під час контрнаступу під Сталінградом (нині м. Волгоград, РФ; див. *Сталінградська битва 1942—1943*), у січ. 1943 — війська Воронезького фронту в ході Воронезько-Касторненської наступальної операції. У складі Воронезького фронту (від 20 жовт. 1943 — *Перший Український фронт*) у лют.—берез. 1943 відзначилася в *Харківській наступальній операції 1943*, від серп. 1943 — у контрнаступі під м. Курськ (нині місто в РФ; див. *Курська битва 1943*) і в операціях задля забезпечення виходу до Дніпра. Під час подальшого наступу радянських військ брала участь у *Житомирсько-Бердичівській наступальній операції 1943—1944*, *Корсунь-Шевченківській операції 1944*, *Рівненсько-Луцькій наступальній операції 1944*, *Проскурівсько-Чернівецькій наступальній операції 1944*, *Львівсько-Сандомирській наступальній операції 1944*, Сандомирсько-Сілезькій наступальній операції 1945, Нижньосілезькій наступальній операції 1945, Верхньосілезькій наступальній операції 1945, *Берлінській наступальній операції 1945* і Празькій наступальній операції 1945. Її льотчиками за роки війни здійснено понад 300 тис. вильотів, проведено 6 тис. повітряних боїв. 65 авіаз'єднань і частин Д.п.а. за бойові заслуги реорганізовані в гвард., а 125 удостоєні почесних найменувань. Понад 220 льотчикам присвоєно звання Героя Радянського Союзу, з них 13 — двічі, а О.*Покришкіну* — тричі. Командувачі: С.*Красовський*, К.Смирнов.

Н.М. Руденко.

ДРУ́ГА РЕВОЛЮЦІ́ЙНА А́РМІЯ — з'єднання військ РСЧА (див. *Радянська армія*), ств. в берез. 1918 на тер. України, коли для посилення опору наступаючим австро-нім. військам та формуванням *Армії Української Народної Республіки* (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) розрізнені та розкидані на великій відстані загони РСЧА було зведено в 5 армій. До складу Д.р.а. увійшли Тираспольський загін (5-й Заамурський кінний полк, загін Г.*Котовського*, китайс. батальйон) *Румунського фронту*, 19-та і 164-та піх. д-зії 12-го армійського корпусу *Південно-Західного фронту* та загони катериносл. робітників. Із запеклими боями армія відійшла до Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*), а потім на лівий берег Дніпра. На поч. квіт. 1918 вона налічувала 1 тис. багнетів і незначну кількість кавалерії.

Разом із загонами 1-ї революц. армії Д.р.а. вела оборонні бої в Донбасі — за Чаплине (нині с-ще міськ. типу Васильківського р-ну Дніпроп. обл.), Гришине (нині м. *Красноармійськ*), Авдіївку (нині місто Донецької обл.), Звєрєво (нині село) та м. Міллерово (обидва Ростовської обл., РФ), прикриваючи відхід ін. військ РСЧА. Одна частина армії відійшла до Царицина (нині м. Волгоград, РФ), ін. — на Калач, Богучар, Воронеж (усі нині міста Воронезької обл., РФ). Команд. армії — командир Тираспольського загону Є.*Венедиктов.*

О.Й. Щусь.

ДРУ́ГА СВІТОВА́ ВІЙНА́ 1939—1945. Її причинами були суперечності світ. політ. процесу, породжені *Версальською системою міжнародних відносин*, реваншистськими настроями в Німеччині та прагненням правлячих кіл країн *Антикомінтернівського пакту* (1936) — Німеччини, Італії, Японії — переподілити світ на свою користь. До розв'язування Д.с.в. призвело потурання діям Німеччини, де до влади прийшла Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини на чолі з А.*Гітлером.* Уряди Великої Британії, Франції, США не використали наявних можливостей для створення системи колективної безпеки (див. *Мюнхенська угода 1938*), а партійно-державне кер-во *СРСР*, очолюване Й.*Сталіним*, уклало із Німеччиною договори про ненапад, підкріплені таємними домовленостями щодо перегляду кордонів та розподілу сфер впливу в Європі (див. *Радянсько-німецькі договори 1939*).

Д.с.в. почалася нападом Німеччини на Польщу 1 верес. 1939 (див. *Німецько-польська війна 1939*). 3 верес. 1939 Велика Британія та Франція, а також Канада, Австралія та багато ін. країн оголосили війну Німеччині. 17 верес. 1939, згідно з попередніми зобов'язаннями, СРСР вступив на боці Німеччини в нім.-польс. війну (див. *Радянсько-польська війна 1939*). Польща зазнала поразки. Країни Зх. Європи не були готовими до ведення активних бойових дій. Цим скористалася Німеччина, і в квіт. 1940 *вермахт* окупував Данію, Норвегію, в трав. — Бельгію, Нідерланди, Люксембург і завдав удару по Франції, яка також капітулювала. Нім. армія почала масовано бомбардувати з повітря Брит. о-ви. В черв. 1940 до Німеччини приєдналася Італія, і бойові дії поширилися на Пн. Африку і Балканський п-ів. Японія окупувала ч. тер. Китаю та Індокитаю. Тим часом А.Гітлер вирішив спочатку розгромити СРСР, а вже потім примусити уряди ще не окупованих вермахтом країн, зокрема Великої Британії, до поступок.

22 черв. 1941 Німеччина, порушивши рад.-нім. договір 1939, напала на СРСР. До неї приєдналися Італія, Румунія, Угорщина, Словаччина, Фінляндія. Рад.-нім. фронт став гол. і визначальним у Д.с.в. (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*). Війська Червоної армії (див. *Радянська армія*) не

були готові до належної відсічі агресору, тому вермахт досить швидко окупував великі тер. СРСР. Але гітлерівський план «блискавичного» розгрому СРСР (план «*Барбаросса*») не був виконаний у повному обсязі, а в *битві під Москвою 1941—1942* вермахт зазнав значної поразки.

Щоб протистояти смертельній загрозі, зусиллями урядів і громадськості СРСР, США, Великої Британії було створено *антигітлерівську коаліцію* з 26 країн. Воєн. дії охопили Атлантичний і Тихий океани, Крайню Північ. В окупованих країнах розгорнувся *рух Опору*. Влітку 1942 Німеччина почала новий стратегічний наступ на пд. відтинку сх. фронту, примусивши війська Червоної армії відступати. Але в ході *Сталінградської битви 1942—1943* й оборони Кавказу нім. армії та союзним їй італ. і румун. військам було завдано тяжких поразок. Стратегічна ініціатива перейшла до Червоної армії, що розгорнула контрнаступ, визволивши пд.-сх. ч. України, а також прорвавши блокаду Ленінграда (нині м. *Санкт-Петербург*). Армії країн антигітлерівської коаліції активізували бойові дії в Пн. Африці, на Середземномор'ї, Тихому океані. У лип. 1943 амер. війська висадилися на о-в Сицилія (Італія). Важливим етапом Д.с.в. був розгром гітлерівців у *Курській битві 1943*. У ході широкого наступу Червоної армії влітку і восени 1943 визволено значну ч. окупованої тер. СРСР. На противагу розпаду гітлерівського блоку набув нової сили процес зміцнення антигітлерівської коаліції, чому сприяли домовленості на Каїрській конф. 1943 й, особливо, — на *Тегеранській конференції 1943*.

1944, як і раніше, воєн.-політ. ситуація на театрі воєн. дій Д.с.в. визначалася протистоянням вермахту та Червоної армії на «східному фронті». Провівши серію великих наступальних операцій, рад. війська очистили тер. СРСР від загарбників і перенесли бойові дії на тер. країн Центр. та Пд.-Сх. Європи (див. *Визвольний похід Червоної армії на території зарубіжних країн 1944—1945*). 6 черв. 1944 англо-амер. війська висадилися на узбережжі Франції, в Нормандії, відкривши *Другий фронт* у Європі. Але взимку 1944—45 війська вермахту в ході Арденнської операції в Бельгії прорвали фронт союзників і завдали їм серйозної поразки. Становище було виправлено завдяки тому, що Червона армія на прохання союзного кер-ва почала зимовий наступ раніше наміченого терміну, відтягнувши на себе нім. д-зії з Арденн, чим допомогла стабілізувати зх. фронт. В обстановці згоди між учасниками антигітлерівської коаліції було проведено *Кримську (Ялтинську) конференцію 1945* глав урядів СРСР, США та Великої Британії з метою вирішення проблем повоєн. світ. устрою.

Тим часом радянські війська, здійснюючи бойові операції в Словаччині, Угорщині, Польщі, увійшли на тер. Німеччини. А союзники форсували р. Рейн, оточили й примусили капітулювати там велике угруповання нім. військ. В Італії за участі місц. партизанів англо-амер. сили очистили від фашистів та гітлерівських військ усю тер. країни. У квіт.—трав. 1945 військ. частини Червоної армії розгромили в *Берлінській наступальній операції 1945* і Празькій наступальній операції 1945 останні угруповання нім. військ і на р. Ельба зустрілися з військами союзників. Опівночі 8 трав. 1945 Німеччина капітулювала.

На конф. глав урядів країн антигітлерівської коаліції в липні—серпні 1945 у м. Потсдам (див. *Берлінська (Потсдамська) конференція 1945*) серед ін. проблем розглядалася обстановка на тихоокеанському театрі воєн. дій. СРСР, згідно із взятим на Кримській конф. зобов'язанням, вступив у війну проти Японії (див. *Радянсько-японська війна 1945*). У ході наступу в Маньчжурії (істор. обл. на пн. сх. Китаю) Червона армія розгромила япон. Квантунську армію (серп. 1945). Після того як США скинули атомні бомби на японські міста Хіросіма (6 серп. 1945) та Нагасакі (9 серп.), Японія 2 верес. 1945 капітулювала.

У Д.с.в., що тривала шість років, брала участь 61 країна з нас. 1,7 млрд осіб. Воєнні дії велися на тер. 40 д-в. Війна завдала людству величезних страждань. Особливо масштабними були втрати на тер. СРСР, де відбувалися найзапекліші бойові дії. Із 60 млн загиблих у війні майже половина були громадянами СРСР. Червона армія розгромила 607 д-зій країн гітлерівського блоку (у 4 рази більше, ніж союзники), знищила 75 % їхньої бойової техніки. Від черв. 1941 по жовт. 1944 центр. ділянкою всього європ. театру воєн. дій Д.с.в. була тер. України, яка зазнала у зв'язку з цим величезних матеріальних і людських втрат (див. *Втрати людські України в Другій світовій війні*).

Літ.: *Проэктор Д.М.* Фашизм: Путь агрессии и гибели. М., 1989; *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. Львів, 1993; Другая война. 1939—1945. М., 1996; Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів, т. 1—4. Львів, 1997—2000; *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). В кн.: Україна крізь віки, т. 12. К., 1999; *Його ж.* Друга світова війна і Україна (1939—1945 рр.): Історіософські нотатки. К., 1999.

М.В. Коваль.

ДРУ́ГА УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА А́РМІЯ — з'єднання військ Червоної армії (див. *Радянська армія*). Сформована 15 квітня 1919 за наказом команд. *Українським фронтом* В.*Антонова-Овсієнка* для боротьби з військами *Директорії* УНР і білогвардійців (див. *Збройні сили Півдня Росії*). Армію зі штабом у м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*) було створено на базі Групи військ Харків. напряму. До її складу ввійшли: 1-ша Задніпровська стрілец. д-зія, 2-га окрема бригада, 3-тя бригада, Кримська бригада та ін. Усі вони об'єднувалися у дві штатні д-зії — 3-тю (колиш. 1-ша Задніпровська) і 7-му. Д.У.р.а. командував А.Скачко.

У квіт. 1919 частини Д.У.р.а. вели бої на Одес. напрямі та в Криму. 20 квітня 1919 вони зайняли *Севастополь*, а невдовзі — майже весь Крим, узбережжя Азовського м. від м-ка *Генічеськ* до м. *Маріуполь*. Деякі частини брали участь у придушенні *Григор'єва повстання 1919*. За наказом Реввійськради Укр. фронту від 8 трав. 1919 армію у повному складі було передано в розпорядження командування *Південним*

фронтом. Відповідно до декрету Всеросійського ЦВК від 1 червня 1919 про воєн. єдність рад. республік, на базі частин Д.У.р.а. утворено 14-ту армію.

О.Й. Щусь.

ДРУ́ГА УКРАЇ́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА ДИВІ́ЗІЯ — з'єднання військ Червоної армії (див. *Радянська армія*). Сформована 22 вересня 1918 за наказом Всеукр. центр. військ.-революц. к-ту в «*нейтральній зоні*» з повстанських і партизан. загонів для боротьби проти австро-нім. окупаційних військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) та формувань гетьмана П.*Скоропадського*. До складу д-зії ввійшли 5-й Глухівський, 6-й Корочанський, 7-й Суджанський, 8-й Обоянський полки, їй було також передано полк Червоного козацтва України (див. *Червоне козацтво*) під командуванням В.*Примакова*.

Д-зія входила спочатку до *Групи військ Курського напряму* (листоп. 1918 — січ. 1919), потім — Групи військ Харків. напряму (січ.—лют. 1919), Групи військ Київ. напряму (лют.—квіт. 1919), 1-ї Укр. рад. армії (квіт.—черв. 1919).

Після анулювання РНК РСФРР *Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918* Д.У.р.д. 21 листоп. 1918 перейшла в наступ, але він був припинений у зв'язку з необхідністю переформування повстанських д-зій у штатні військ. одиниці. У складі Д.У.р.д. було ств. 2 бригади. Разом із запасними частинами і полком червоних козаків у д-зії налічувалося 5100 багнетів, 39 кулеметів, 510 шабель, 9 гармат. Військ. операції розгорталися з 20 груд. 1918 в напрямі міст *Харків*, *Мерефа*, *Люботин*, *Полтава.* 1 лют. 1919 д-зія оволоділа м. *Кременчук* і продовжувала наступ на лінії Знам'янка (нині місто Кіровогр. обл.) — Цвіткове (нині с-ще міськ. типу Черкас. обл.) — *Шпола—Звенигородка—Христинівка*—Вапнярка (нині с-ще міського типу Він. обл.). Її підрозділи в р-ні с-ща Вапнярка з'єдналися з частинами Групи військ Київ. напряму, оточивши велике угруповання (бл. 10 тис. осіб) військ *Директорії* УНР, які на поч. квіт. склали зброю. У 2-й пол. берез. Д.У.р.д. брала участь у боях на коростенському напрямі, а в квіт. — на житомир. Із реорганізацією груп військ Харків. і Київ. напрямів у три армії Д.У.р.д. увійшла до складу 1-ї Укр. рад. армії. У трав. 1919 підійшла до *Галичини.* У черв. 1919 Д.У.р.д. увійшла до складу *Дванадцятої армії* й була переим. на 46-ту стрілец. д-зію. Д-зією командували: В.*Ауссем* (22 верес. — 1 груд. 1918), Н.Бобирьов (1 груд. 1918 — 10 січ. 1919), О.Ленговський (10 січ. — 16 черв. 1919).

О.Й. Щусь.

ДРУГЕ́ТИ — магнатський рід (див. *Магнати*), представники якого прибули з Італії до Угорщини і в 14—17 ст. займали командні пости у війську угор. королів Карла Роберта Анжуйського, Лайоша Великого (Людовика І Великого, 1342—82), а згодом були ставлениками *Габсбургів.* Володіли значними маєтками в *Закарпатській Україні*, зокрема м. *Ужгород* і бл. 30-ма прилеглими селами (кін. 15 ст.). Відігравали помітну роль у військ.-політ. житті країни. Найбільш відомі представники: **Філіп** (р. н. невід. — 1327), **Янош** (р. н. невід. — 1337), **Вільгельм**, **Микола**, **Анна**, **Жигмонд** (р. н. невід. — 1684, страчений учасниками антигабсбурзького повстання).

Ф.І. Стеблій.

ДРУ́ГИЙ ВСЕРОСІ́ЙСЬКИЙ З'ЇЗД РАД 1917, Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів. Відбувся 7—9 листоп. (25—27 жовт.) 1917 в м. Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*). З'їзд був скликаний за ініціативи *більшовиків*, які планували до його початку здійснити збройний заколот й усунути від влади *Тимчасовий уряд.* На момент відкриття з'їзду там були присутні 649 делегатів, із них: 390 більшовиків, 160 есерів (лівих, правих і центру; див. *Партія соціалістів-революціонерів*), 72 *меншовики*, 27 представників ін. партій. У процесі роботи до з'їзду долучалися нові делегати.

Склад делегатів не відображав реальної розстановки політ. сил у радах. Значна перевага більшовиків пояснювалася, перш за все, відсутністю представників рад сел. депутатів, де переважали есери. Всерос. виконавчий к-т сел. рад висловився проти участі в з'їзді. Як під час виборів делегатів, так і під час роботи з'їзду більшовиками були допущені значні порушення регламенту. Так, на з'їзді не була представлена майже половина 10-мільйонної армії.

Під час роботи з'їзду не було обрано мандатну комісію, не існувало спец. перепусток для делегатів, вхід до зали засідань контролювала більшовицька комендатура, стенограма не велася, не зберігалися ні протоколи з'їзду, ні чернеткові записи секретарів, ні мандати, ні особисті анкети учасників з'їзду. Єдиним джерелом інформації про з'їзд були газетні звіти, гол. чин. у більшовицькій пресі.

Відбулося два засідання з'їзду. Перше розпочалося з дебатів із приводу повноважень з'їзду. Меншовики та праві есери заявили, що він неправомочний приймати доленосні для країни рішення, що більшовики намагаються захопити владу в обхід інтересів усіх партій і фракцій, представлених у радах. До меншовиків і правих есерів приєдналися ч. меншовиків-інтернаціоналістів та чл. єврейс. партій *Бунд* і *Поалей Ціон.* На знак протесту бл. 70 делегатів залишили з'їзд.

Далі було розглянуто питання про владу. На цей час надійшло повідомлення про захоплення Зимового палацу та арешт Тимчасового уряду (див. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*). З'їзд прийняв (2 — проти, 12 — утрималися) написане В.*Леніним* звернення «Робітникам, солдатам і селянам!» і проголосив про перехід влади в центрі та на місцях до рад робітн., солдатських і сел. депутатів.

На другому засіданні з'їзд розглянув питання про війну і мир, заслухав доповідь В.Леніна та одностайно ухвалив *Декрет про мир 1917.* Було обговорено земельне питання та прийнято (1 — проти, 8 — утрималися) *Декрет про землю 1917.* З'їзд ухвалив постанову про утворення робітн.-сел. уряду та затвердив склад РНК. Проти голосували ліві есери, меншовики-інтернаціоналісти та представники Вікжелю (Всерос. виконком залізнич-

ників), які вимагали утворення однорідного соціаліст. уряду з представників усіх соціаліст. партій від есерів до більшовиків.

Більшовики використали Д.В.з.р. для узаконення Жовтневого перевороту, встановлення диктатури більшовицької партії. Відтоді ради стали фіктивними органами влади, яка насправді належала єдиній партії — РСДРП(б) — *Комуністичній партії Радянського Союзу*.

Літ.: Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов. М.—Л., 1928; *Минц И.И.* История Великого Октября, т. 2. М., 1978; *Френкин М.* Русская армия и революция. 1917—1918. Мюнхен, 1978.

О.Д. Бойко.

ДРУ́ГИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ ВІЙСЬКО́ВИЙ З'ЇЗД 1917. Відбувся 18—23(5—10) черв. 1917, незважаючи на заборону військ. міністра О.*Керенського*. Скликано за ініціативи Укр. ген. військ. к-ту (УГВК; див. *Генеральний військовий комітет*) для підбиття підсумків руху за українізацію військ. частин рос. армії та на підтримку вимог *Української Центральної Ради* надати автономію Україні. У роботі з'їзду брало участь до 2,5 тис. делегатів, які представляли близько 2 млн осіб (65 % становили делегати від фронту і 35 % — від тилу).

З'їзд ухвалив вважати заборону Керенського щодо проведення з'їзду незаконною. Схваливши діяльність УГВК, делегати висунули вимогу, щоб вища військ. влада негайно затвердила к-т і визнала його постанови. З'їзд запропонував УЦР, пообіцявши їй найрішучішу підтримку, більше не звертатися до *Тимчасового уряду* і негайно приступити «до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу» за згодою з нац. меншостями. Щодо питання про українізацію армії з'їзд доручив УГВК якнайшвидше розробити детальний план її здійснення й запровадити його в життя; рекрутів-українців ухвалили направляти для комплектування місц. запасних частин і Чорномор. флоту. Затверджено проект зразкового Статуту військ. громад та Статут УГВК. При цьому зазначалося, що УГВК повинен мати 3-х представників при рос. Генштабі, 2-х — при Ставці Верховного головнокомандувача і по одному при штабах кожного фронту та флоту, військ. округах, а також при *Кубанському козацькому війську*. З'їзд ухвалив склад УГВК у кількості 27 осіб, обравши 10 нових чл., обрав Тимчасову всеукр. раду військ. депутатів у кількості 132 особи (60 % становили представники солдатів, ін. — від офіцерського складу) та її президію. Увесь склад УГВК і Всеукр. ради військ. депутатів увійшов до УЦР.

Д.В.в.з. став демонстрацією укр. нац. руху. Спираючись на підтримку цього форуму, керівники УЦР на його засіданні 23(10) червня обнародували 1-й Універсал УЦР, що проголосив автономію України (див. *Універсали Української Центральної Ради*).

Літ.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр., т. 1. Відень, 1921; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр., т. 1. Ужгород, 1932; Історія українського війська. Львів, 1992; *Щусь О.Й.* Всеукраїнські військові з'їзди. К., 1992.

О.Й. Щусь.

ДРУ́ГИЙ ВСЕУКРАЇ́НСЬКИЙ З'ЇЗД РАД 1918, Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських та селянських депутатів. Відбувся 17—19 берез. 1918 у м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*). На з'їзд прибуло 964 делегати: *більшовиків* — 401, співчуваючих їм — 27, російських та українських лівих есерів (див. *Партія лівих соціалістів-революціонерів*, *Українська партія соціалістів-революціонерів*; із співчуваючими) — 414, лівих *Української соціал-демократичної робітничої партії* — 13, позапарт. — 82 та ін. На момент завершення роботи з'їзду кількість делегатів перевищила 1250. До президії увійшли 4 більшовики, 5 рос. лівих есерів, 1 укр. лівий есер.

З'їзд розглянув питання про поточний момент (ставлення до *Української Центральної Ради*, війни та миру), про організацію військ. сил, про Україну та РСФРР, земельне та фінансове питання та ін. Попри гостру міжфракційну боротьбу, пройшли всі більшовицькі резолюції, було схвалено *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918.* З'їзд декларував незалежність рад. УНР і водночас заявив, що взаємини рад. республік залишаються у рамках, які були визначені раніше. В резолюції «Про політичний момент» засуджувалася політика УЦР, вимагалося виведення австро-нім. військ з тер. України (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) і містилися заклики до боротьби за повсюдне встановлення влади рад. Представники лівого крила укр. партій пропонували пошуки компромісу з УЦР із метою консолідації сил нації, але більшість не підтримала їхніх пропозицій. З'їзд ухвалив закон про соціалізацію землі, прийнятий на 3-му Всерос. з'їзді рад, резолюції «Про державний устрій», «Про декрети про 8-годинний робочий день та робітничий контроль», про організацію РСЧА України (див. *Радянська армія*).

З'їзд обрав ЦВК рад України у складі 102 чл.: 47 більшовиків, 49 рос. та укр. есерів, 5 лівих укр. соціал-демократів, 1 чл. Польс. соціаліст. партії (лівиці). ЦВК рад очолив більшовик В.*Затонський*.

Київська делегація на 2-му Всеукраїнському з'їзді рад. Катеринослав, березень 1918.

Літ.: Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та

червоноармійських депутатів. Х., 1932; *Гриценко А.* Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. — початок 1919 р.). К., 1993.

А.П. Гриценко.

ДРУ́ГИЙ ЗИМО́ВИЙ ПОХІ́Д А́РМІЇ УНР 1921 (Листопадовий рейд, Льодовий похід) — рейд військ *Армії Української Народної Республіки* в жовт.—листоп. 1921 *Правобережною Україною* з метою надання допомоги партизан. русі (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*), підняття збройного повстання проти більшовицької влади та відновлення укр. державності. Підготовчу роботу проводив ств. урядом УНР (січ. 1921) партизан.-повстанський штаб. Тер. України була поділена на 4 повстанські фронти, реорганізовані весною у 5 повстанських груп і 22 повстанські р-ни. З інтернованих у таборах Польщі укр. військ була сформована повстанська армія у складі 3-х груп: Волин. (командир — ген.-хорунжий Ю.*Тютюнник*, складалася з 216 старшин і 663 козаків, мала 430 рушниць, 34 кулемети, 300 шабель); Подільської (командир — підполк. М.Палій, пізніше — полк. С.*Чорний*, складалася з 525 старшин і козаків Київ. д-зії, мала 200 рушниць, 5 кулеметів); Бессарабської (командир — ген.-хорунжий А.*Гулий-Гуленко*, налічувала бл. 300 бійців). Озброєння, якого не вистачало, командування сподівалося здобути в поході. Командував повстанською армією з 23 жовт. 1921 Ю.Тютюнник, нач. генштабу був полк. Ю.*Отмарштайн*. За планом, Бессарабська група розпочинала відволікаючі бойові дії у напрямку *Тирасполь—Одеса* з поширенням на пд. зх. України, Подільська — діяла на *Поділлі*, а потім мала об'єднатися в трикутнику *Житомир—Коростень* — залізнична ст. Тетерів з гол. силами Волин. групи, яка наступала через *Волинь* на *Київ*.

24 жовт. 1921 Ю.Тютюнник віддав наказ про оголошення повстання. Бессарабська група не змогла організувати наступ і відійшла на тер. Румунії. Подільська група вийшла в рейд 25 жовт. з м-ка *Гусятин*. Розгромивши кілька червоноармійських кавалерійс. частин, вона вже кінною дійшла в р-н м-ка Бородянка (нині с-ще міськ. типу Київ. обл.). Не з'єднавшись з гол. силами, група повернула на зх. і 29 листоп. перейшла польс. кордон. Головна — Волин. — група вирушила в похід 4 листоп., 7 листоп. на короткий час здобула м-ко *Коростень*. Мобільність групи ускладнювалася великим обозом, значною кількістю поранених та обморожених, глибокими снігами, постійним веденням ар'єргардних боїв. Силами більшовицьких військ р-н рейду був блокований. Оточені кіннотою Г.*Котовського*, повстанці прийняли (17 листоп.) останній бій біля с. Малі Міньки (колиш. село Народицького р-ну Житомир. обл.; нині знято з облікових даних), де ч. з них загинула, а ч. потрапила в полон. Під с. Базар (нині село Народицького р-ну) за рішенням «надзвичайної п'ятірки» 359 полонених старшин і козаків було розстріляно (23 листоп. 1921; див. *Базар*). Більше 100 повстанців зуміли вирватися з оточення і 20 листоп. перейшли польс. кордон. Другий Зимовий похід завершив період збройної боротьби Армії УНР за укр. державність.

Літ.: Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. К., 1995; *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921—1924 рр.). К.—Філадельфія, 1997.

Г.П. Савченко.

ДРУ́ГИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ КО́РПУС — укр. військ. з'єднання 1917, яке було сформоване в результаті процесу українізації 6-го корпусу 11-ї армії *Південно-Західного фронту*. В особовому складі корпусу переважали вояки-українці, а зорганізовані в його частинах укр. військ. ради сприяли консолідації нац. сил. У верес. 1917 корпус було поділено на дві частини: рос. і укр. підрозділи. З виділених укр. частин сформовано 2-й Січовий Запоріз. корпус у складі 2-х д-зій (12 полків). Командиром 2-го Січового Запоріз. корпусу призначено ген.-лейтенанта Г.Мандрику, нач. бу-

лави (штабу) — підполк. Б.Суліківського, командирами д-зій — ген. О.*Осецького* та Б.Поджіо. Для доформування корпус планувалося перевести у р-н м. *Летичів*, але ускладнення на фронті зірвали цей план. Корпус залишився на старих позиціях.

З проголошенням *Української Народної Республіки* корпус мав стати на захист пн.-сх. кордонів України, але процеси деморалізації, які на той час охопили армію, призвели до того, що за винятком деяких частин корпус перестав існувати.

Літ.: Революционное движение в русской армии 27 февр. — 24 окт. 1917 г. Сборник документов. М., 1968; Історія українського війська. Львів, 1992.

О.Й. Щусь.

ДРУ́ГИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ПОЛК ІМЕНІ ГЕ́ТЬМАНА ПАВЛА́ ПОЛУБО́ТКА — одне з перших укр. військ. формувань 1917. У серед. травня (ст. ст.) 1917 новобранці в м. *Чернігів* під впливом агітації самостійників *Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка* почали самочинно гуртуватися в окрему частину. Укр. ген. військ. к-т (УГВК; див. *Генеральний військовий комітет*), що саме тоді вів переговори з військ. командуванням і *Тимчасовим урядом* про українізацію трьох військ. корпусів рос. армії *Південно-Західного фронту*, вирішив відправити новобранців на фронт (див. *Перша світова війна*). Прибувши до *Києва*, чернігівчани поповнили на розподільчому пункті свої ряди мобілізованими новобранцями з ін. місць і стали домагатися оголошення себе Другим укр. полком ім. гетьмана П.Полуботка.

Відмовившись підкорятися вимозі УГВК про від'їзд на фронт, близько 5 тис. солдатів залишились у Києві. 18—19(5—6) лип. 1917 вони спробували захопити ключові пункти в Києві (див. *Полуботківців виступ 1917*). Акція виявилася невдалою. Проти командного складу на чолі з прапорщиком Романенком (Ромашиним) і полкового к-ту розпочалося суд. слідство. Солдати в 2-й пол. лип. (ст. ст.) 1917 були відправлені на фронт. У результаті складних переговорів із військ. командуванням представники *Української Центральної Ради* домоглися офіц. присвоєння військ. частині вже на фронті назви «Другий український полк імені гетьмана Павла Полуботка»; він входив до 3-ї стрілец. д-зії 6-го армійського корпусу. Полк брав участь у київ. подіях (листоп.—груд. 1917), боротьбі з *більшовиками* в січ.—лют. 1918. Тоді ж розпався.

Літ.: *Падалка М.* Виступ полуботківців 4—6 липня 1917 р. в Києві на фоні політичної ситуації того часу. Львів, 1921; 1917 год на Киевщине. Хроника событий. Х., 1928; *Солдатенко В.Ф., Солдатенко І.В.* Виступ полуботківців у 1917 (Спроба хронікально-документальної реконструкції події). «УІЖ», 1993, № 7—10.

В.Ф. Солдатенко.

ДРУ́ГИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ ФРОНТ — колиш. *Степовий фронт*. Утворений 20 жовт. 1943 у складі 4-ї, 5-ї, 7-ї гвард., 37-ї, 52-ї, 53-ї і 57-ї заг.-військ. армій, 5-ї гвард. танкової й 5-ї повітряної армій. У подальшому до його складу входили: 9-та гвард., 27-ма, 40-ва, 46-та заг.-військ. армії, 6-та гвард. танк. і 2-га танк. армії, кінно-механізовані групи. В оперативному підпорядкуванні перебувала *Дунайська військова флотилія*.

У ході Дніпроп. наступальної операції війська Д.У.ф. визволили м. *Дніпропетровськ* (25 жовт. 1943). Під час Кіровогр. операції (3—16 січ. 1944) — м. *Кіровоград* (8 січ. 1944). Під час стратегічного наступу військ Червоної армії (див. *Радянська армія*) на *Правобережній Україні* (1944) війська Д.У.ф. брали участь у *Корсунь-Шевченківській операції 1944*, *Умансько-Ботошанській наступальній операції 1944*, внаслідок яких було визволено значну ч. Правобереж. України й Молдови. 26 берез. 1944 війська фронту вийшли до держ. кордону *СРСР* з Румунією. У ході *Яссько-Кишинівської наступальної операції 1944* війська Д.У.ф. та *Третього Українського фронту* повністю очистили від ворога *Ізмаїльську область*, визволили м. *Ізмаїл* (26 серп.).

У жовт. 1944 проведено Дебреценську операцію, у жовт. 1944 — лют. 1945 разом з військами 3-го Укр. фронту — *Будапештську наступальну операцію 1944—1945*, під час якої було оточено і знищено 188-тисячне угруповання противника та здобуто Будапешт. У берез.—квіт. 1945 війська лівого крила фронту брали участь у Віденській операції, вигнали гітлерівців з Угорщини, значної ч. *Чехословаччини*, сх. р-нів Австрії та м. *Відень*.

6—11 травня 1945 Д.У.ф., взаємодіючи з *Першим Українським фронтом* та *Четвертим Українським фронтом*, брав участь у Празькій операції, під час якої було завершено розгром гітлерівців на тер. Чехословаччини та визволено Прагу. 10 черв. 1945 Д.У.ф. розформовано, управління передано до резерву Ставки Верховного Головнокомандування для створення на його основі штабу *Одеського військового округу*.

Командувачі: І.Конєв (жовт. 1943 — трав. 1944), Р.*Малиновський* (трав. 1944 — черв. 1945).

Літ.: Ясско-Кишиневские Канны. М., 1964; Освобождение Юго-Восточной и Центральной Европы войсками 2-го и 3-го Украинских фронтов (1944—1945). М., 1970.

Л.В. Кондратенко.

ДРУ́ГИЙ УНІВЕРСА́Л УКРАЇ́НСЬКОЇ ЦЕНТРА́ЛЬНОЇ РА́ДИ. Оприлюднений В.*Винниченком* 16(03) лип. 1917 на відкритому засіданні *Української Центральної Ради*. Універсал зафіксував результати переговорів УЦР з міністрами *Тимчасового уряду* (О.*Керенським*, М.*Терещенком* та І.Церетелі) 11—13 лип. (28—30 черв.) 1917 і досягнутого в ході їх компромісу. Тимчасовий уряд постановою від 16(03) лип. визнав УЦР та *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради* крайовим органом управління в Україні, надавши відповідного правового статусу вже проголошеній автономії України (І Універсал; див. *Універсали Української Центральної Ради*). В свою чергу, в ІІ Універсалі УЦР сповіщала «громадян землі Української», що вона переходить від конфронтації з Тимчасовим урядом до співробітництва та виступає проти намірів явочного запровадження автономії України до скликання *Всеросійських Установчих зборів*.

У цьому універсалі оголошувалося про намір поповнити склад УЦР представниками нац.

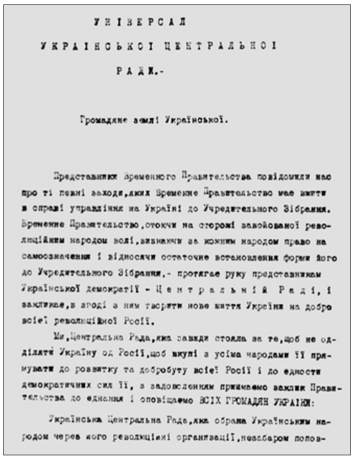

УНІВЕРСАЛ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ
РАДИ.-

Громадяне землі Української.

Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Времение Правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного Зібрания. Времение Правительство, стоючи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрания, - протягає руку представникам Української демократії - Центральній Раді, і закликає, в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдности демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо ВСІХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ:

Українська Центральна Рада, яка обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром попов-

Другий універсал Української Центральної Ради. Оригінал. Перша сторінка.

меншостей, що мало перетворити останню на крайовий орган «революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю». Ген. секретаріат визначався «носителем найвищої краєвої влади Тимчасового уряду на Україні». Оголошувалося про підготовку проекту автономного устрою України для внесення його на затвердження майбутніми Всеукр. Установчими зборами, про призначення представників УЦР при військ. міністрі та Генштабі й Верховному головнокоманд. для участі в комплектації укр. військ. частин у рос. армії.

Літ.: *Грушевський М.* Українська Центральна Рада та її Універсали. Перший й другий. К., 1917; *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. К., 1993; *Копиленко О.Л.* «Сто днів» Центральної Ради. К., 1993; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1. К., 1996; *Верстюк В.Ф.* Українська Центральна Рада. К., 1997.

О.Б. Кудлай.

ДРУ́ГИЙ ФРОНТ — воєн. дії США і Великої Британії та їх союзників проти Німеччини в Зх. Європі 1944—45 у роки *Другої світової війни*. Події розгорталися в кілька (8) етапів. Перша фаза — висадка 6 черв. 1944 з Великої Британії в Нормандії (Пн. Франція) потужних (найбільших в історії) мор. та повітряного десантів (див. *Нормандська десантна операція 1944*). Першого дня на відтинку узбережжя протяжністю понад 80 км з 4 тис. суден було висаджено 5 десантів, загалом 156 тис. солдатів і офіцерів — 3 авіадесантні й 5 піх. д-зій, 1 танк. бригаду. Наступного дня, крім піхоти, висадилися ще 2 танк. д-зії й 3 танк. бригади. Німці мали у Франції 1546 тис. війська, бл. 2 тис. танків, але великого вторгнення очікували у зовсім ін. місці, навіть коли воно вже почалося. Вирішальне значення мала колосальна перевага союзників у повітрі — дії флоту й армії підтримували 11 тис. літаків. Головнокоманд. союзницьких військ в Європі був амер. ген. Д.Ейзенхауер. Друга фаза операції (7—11 черв.) — бої за розширення та з'єднання в суцільну берегову смугу всіх р-нів вторгнення. Третя фаза (12 черв. — 24 лип.) — бої за перетворення берегової смуги на стратегічний плацдарм, концентрація на ньому військ і техніки для наступу. Четверта фаза операції (25 лип. — 12 верес.) — стратегічний наступ, визволення Зх. Європи, вихід на укріплений кордон Німеччини. На серед. верес. 1944 союзники переправили на континент 2,1 млн осіб, сотні тисяч одиниць бойової техніки й автотранспорту, мільйони тонн пального та ін. У жовт. канад. 1-ша армія у важких боях визволила Нідерланди; м. Антверпен стало гол. портом постачання Д.ф. П'ята фаза (груд. 1944 — січ. 1945) — відбиття контрнаступу гітлерівських військ з Арденн (гірський масив на пд. Бельгії, частково у Франції та Люксембурзі) на Антверпен. Шоста фаза (8 лют. — 10 берез. 1945) — наступ між річками Маас (впадає в лівий рукав Рейну) і Рейн, подолання «лінії Зігфріда». Сьома фаза (23 берез. — 1 квіт. 1945) — форсування Рейну і оточення Руру (пром. р-н на зх. Німеччини) з пн. Восьма фаза (2 квіт. — 7 трав. 1945) — наступ до р. Ельба та підписання попередньої капітуляції командуванням *вермахту* в м. Реймс (Франція).

Літ.: *Кулиш В.М.* История второго фронта. М., 1971.

В.С. Коваль.

«ДРУ́ГОГО ЄРУСАЛИ́МА» КОНЦЕ́ПЦІЯ — спроба обґрунтувати доцільність перенесення духовного центру християн. світу (див. *Християнство*) з Єрусалима в *Київ* і перетворення останнього на світ. реліг. центр. Ґрунтується на старозавітних ідеях про зміну світ. царств. Популярності в Україні «Д.Є.»к. сприяло висвячення 1620 єрусалимським патріархом Теофаном III укр. правосл. ієрархії (див. *Теофана III місія в Україні 1620*), що, по суті, відродило тут православну Церкву. Певне відображення «Д.Є.»к. знайшла в творчості І.*Борецького*, П.*Могили*, Ф.*Прокоповича*. Нині «Д.Є.»к. підтримується деякими дослідниками та представниками правосл. церков.

О.Н. Саган.

ДРУ́ЖБА (до 1962 — Хутір-Михайлівський) — місто Ямпільського р-ну Сумської обл. Залізнична ст. Хутір-Михайлівський. Розташов. на межі трьох республік колиш. *СРСР* — Росії, України, Білорусі. Утворене в результаті об'єднання трьох населених пунктів: Журавка, Юрасівка (засновані на поч. 2-ї пол. 17 ст.) та Хутір-Михайлівський, що вперше згадується 1855 у зв'язку з буд-вом цукроварні. Наприкінці 60-х рр. 19 ст. до м-ка Хутір-Михайлівський прокладено залізницю.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації (1 жовт. 1941 — 5 верес. 1943) тут був концентраційний табір, у якому загинуло 17 тис. осіб. Від 1958 Хутір-Михайлівський — с-ще міськ. типу, а з 1962 отримав статус міста і перейменований на Д. У місті — пам'ятник Б.*Хмельницькому*.

Літ.: История Михайловского рафинадного завода. К., 1905; ІМіС УРСР. Сумська область. К., 1973.

О.Г. Бажан.

ДРУ́ЖБИ НАРО́ДІВ О́РДЕН — держ. нагорода *СРСР*. Заснована 17 груд. 1972 Указом Президії ВР СРСР. Орденом нагороджувалися громадяни СРСР, а також підприємства, установи, орг-ції, військ. частини та з'єднання, союзні та автономні республіки, краї, області, нац. округи, міста, громадяни іноз. д-в за великий вклад у зміцнення дружби та братерського співробітництва соціаліст. націй і народностей, за великі трудові досягнення в галузі розвитку народного госп-ва

Знак ордена Дружби народів.

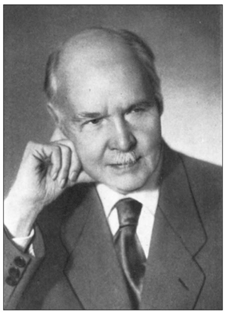

М.М. Дружинін.

О.Й. Дружиніна.

СРСР, за заслуги в нац.-держ. буд-ві СРСР, за особливо плідну діяльність у розвитку науки, зближенні та взаємозбагаченні к-р соціаліст. націй і народностей, активну участь у вихованні рад. людей в дусі пролетарського інтернаціоналізму, відданості й вірності СРСР, за особливі заслуги у зміцненні оборонної могутності СРСР, за укріплення миру та дружніх відносин між народами.

Перше нагородження здійснено 29 груд. 1972, нагороджено 53 рад. республіки та автономні республіки, автономні області й нац. округи СРСР. За час існування СРСР було проведено 15,5 тис. нагороджень Д.н.о. За трудові й особливі заслуги орденом нагороджено понад 800 представників УРСР. Серед нагороджених Д.н.о. — міста *Переяслав-Хмельницький* (27 січ. 1979) та *Київ* (26 трав. 1982).

Літ.: Ордена и медали СССР. М., 1986; Сборник законодательных актов о государственных наградах СССР. М., 1987.

В.Й. Бузало.

ДРУЖИ́НА — назва соратників *князя*, а також війська в Давній Русі (див. *Київська Русь*). В істор. літ. термін «дружина» усталився за постійним князівським військом. Дружинники були озброєні списами, мечами, шаблями, сокирами, луками, мали захисний обладунок (кольчуги, панцири, шоломи). Починаючи з 11 ст. Д. була кінною. Найдавніше значення терміна — «товариші, друзі». Очевидно, спочатку це була група особисто відданих правителю воїнів із невисоким соціальним статусом, що жили разом із ним у його дворі (у давньорус. джерелах ця стадія формування Д. не зафіксована). Поступово Д. перейшла зі сфери приватного побуту князів у сферу сусп.-політ., склавши вищу верству нас., обов’язком якої були збройна служба і підтримка правителя. Імовірно, перехідним етапом була рус. Д. («вся русь», протиставлена слов’ян. племенам; див. *Русь*) за перших князів. Традиційно Д. поділяють на старшу (*бояр*) і молодшу (гридів або *отроків*, детських). Верхівка Д. брала участь у князівських нарадах, бенкетуваннях тощо.

У літописах «дружиною» називають переважно верхівку Д., що безпосередньо спілкується з князем, взагалі ж цим словом позначали як кількох найголовніших бояр, так і все військо певного князя. Свідчення про те, що Д. є військ. формуванням, відмінним від «полку» (решти війська; див. *Полк*), знаходимо в літописних записах серед. — 2-ї пол. 12 ст. Поряд із цим є записи про збір «всієї дружини», де Д. виступає як аналог ополчення.

Літ.: *Пресняков А.Е.* Княжое право в Древней Руси. М., 1901; М., 1993; *Горский А.А.* Древнерусская дружина. М., 1989; *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. СПб., 1998.

Т.Л. Вілкул.

ДРУЖИ́НІН Микола Михайлович (13(01).01.1886—08.08.1986) — рос. історик, педагог. Акад. АН СРСР (1953). Н. в м. Курськ (нині місто в РФ). Закінчив юрид. (1911), історико-філол. (1918) ф-ти Моск. ун-ту. Викладав у кількох вузах Росії. Від 1938 працював у Ін-ті історії АН СРСР. Досліджував соціально-екон. історію, сусп. думку і революц. рух у Росії й Україні 19 ст. Очолював Комісію з історії с. госп-ва і селянства АН СРСР. Лауреат Держ. премії СРСР (1947).

П. у м. *Москва.*

Тв.: Декабрист Никита Муравьев. М., 1933; Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева, т. 1—2. М.—Л., 1946—58; Воспоминания и мысли историка. М., 1979.

Літ.: Генезис капитализма в промышленности и сельском хозяйстве. К восьмидесятилетию академика Николая Михайловича Дружинина. М., 1965.

С.І. Кот.

ДРУЖИ́НІНА Олена Йосафатівна (11.04.1916—12.11.2000) — рос. історик. Д-р істор. н. (1969), чл.-кор. АН СРСР (1981; від 1991 — РАН). Н. в м. *Москва* в сім’ї службовця. Закінчила екскурсійно-перекладацьке від-ня Моск. ін-ту нових мов (1934). Протягом 1936—41 навч. на істор. ф-ті Моск. ун-ту. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* проходила службу на Волховському фронті як перекладач. 1944 вступила до аспірантури Ін-ту історії АН СРСР, 1950 захистила канд. дис. Від 1949 — в Ін-ті АН СРСР: м. н. с. сектору воєн. історії, 1959—99 — ст. н. с. сектору історії феодалізму. Захистила докторську дисертацію на тему: «Южная Украина в 1775—1825 гг.».

Коло наук. інтересів Д. — Пд. Україна і Пн. Причорномор’я. З цієї тематики опубл. кілька монографій: «Кючук-Кайнарджийский мирный договор» (1955), «Северное Причерноморье в 1775—1800 гг.» (1959), «Южная Украина в 1800—1825 гг.» (1970), «Южная Украина в период распада феодально-крепостнического строя. 1825—1860» (1981).

Брала участь у роботі міжнар. конгресів істориків у Римі (1960), *Відні* (1965), Москві (1970), орг. к-ту конференції, присвяченої 150-річчю Лейпцизької битви 1813 («Битви народів»). Друкувалася в періодичних вид., зокрема в Україні: «Трубник» (*Нікополь*), «Днепр вечерний» (*Дніпропетровськ*).

Нагороджена орденами Вітчизняної війни 2-го ст., Дружби народів, іншими урядовими нагородами.

Літ.: *Ковальченко И.Д., Преображенский А.Н.* Юбилей Е.И. Дружининой. «История СССР», 1986, № 3.

П.І. Скрипник.

ДРУЖКІ́ВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ЗАВО́Д. Належав утвореному на поч. 1891 (затверджене імп. *Олександром III* 5 лип. 1891) АТ «Донецьке товариство залізоробного й сталеливарного виробництва» з осн. франц. капіталом у 1,5 млн *рублів* золотом, збільшеним послідовно 1894 й 1895 до 3 млн руб. У берез. 1892 т-во розпочало буд-во поблизу ст. Дружківка Курсько-Харківсько-Азовської залізниці чавуноплавильного, залізоробного й сталеливарного з-ду з мех. ф-кою. Т-во мало угоди на держ. замовлення на металургійні вироби та на орендування в Донбасі й Криворіжжі вугільних, залізорудних копалень, розробок флюсів та вогнетривких матеріалів. Для забезпечення доменного процесу т-во взяло в оренду в Криворіжжі рудник «Євгенівський» і створило разом із Брянським і Криворізьким т-вами об’єднання для спільної розробки покладів залізної руди поблизу ст. Карнаватка. Наприкінці 1894 з-д почав виплавляти метал. 1900 на ньому вже діяло 2 доменні печі, збудовані за нім. проектами, з відкри-

тою шахтою та двоконусними засипними апаратами; 2 мартенівські печі, 3 конвертори, 4 прокатних стани. Працювало 2396 робітників. Незважаючи на несприятливі екон. умови початку 20 ст., т-во продовжувало нарощувати вир-во, поступово модернізуючи заводське обладнання. Протягом 1901—13 збудовано 2 нові доменні й 1 мартенівську печі, нові великі блюмінги, підсилено кліті на ін. прокатних станах, запроваджено електроприводи, що сприяло збільшенню потужності обжимного стану в 3,1 разу. Із поступовим зменшенням державних замовлень на рейки з-д почав виробляти залізний і стальний дріт, сортову й листову сталь, приєднався 1903 до всерос. синдикату *«Гвоздь»*. Із виникненням *«Продамети»* з-д одержав контракти на виготовлення й поставку двотаврових балок (1903), листового заліза й сталі (1908), сортового заліза (1909), рейок (1910). 1908 увійшов до новоствореного синдикату *«Проволока»*, а 1910 — до міжнар. рейкового синдикату. В 2-й пол. 1917 у зв'язку з нестачею залізної руди й палива для доменних печей з-д зупинено. 1920 Д.м.з. об'єднано з Торецьким сталеливарним з-дом. Новоств. підпр-во, що отримало назву Торецький маш.-буд. з-д, переорієнтували на вир-во механізованого кріплення для вугільних шахт, шахтних електровозів, гідровозів, вагонеток та устаткування для механізації надземної ч. шахт.

Літ.: По Екатерининской железной дороге, вып. 1. Екатеринослав, 1903; *Бакулев Г.Д.* Черная металлургия Юга России. М., 1953; *Шполянский Д.И.* Монополии в угольнометаллургической промышленности Юга России в начале XX века. М., 1953; Развитие металлургии в Украинской ССР. К., 1980.

Ю.П. Лавров, В.І. Онопрієнко.

«ДРУ́ЖНІЙ ЛИХВА́Р» — укр. студентське т-во народовського (див. *Народовці*) спрямування. Засноване 10 груд. 1870 у *Львові.* Осн. завданнями т-ва було виконання самодопомогових функцій: забезпечення студентів одягом, обідами, ліками, необхідними підручниками, квитками в театр, до лазні тощо. Від 1875 «Д.л.» улаштовував також наук. доповіді, вокально-муз. вечори, створив б-ку. 1876—77 під впливом листування з М.*Драгомановим* та завдяки відповідним активним діям І.*Франка*, М.*Павлика*, І.Белея, А.*Дольницького*, Л.Заклинського та ін. «Д.л.» об'єднався з *«Академічним кружком»*. 1881 «Д.л.» опублікував одну з перших антологій укр. поезії — «Антологію руську». На поч. 1880-х рр. при т-ві діяли істор.-літ. та правничий гуртки. 30 черв. 1882 на основі «Д.л.» створено т-во *«Академічне братство»*.

Літ.: З історії української молодіжи в Галичині. 1871—84; Історичний очерк розвою товариства «Дружній Лихвяр», опісля «Академічне Братство». 1871—85. З передмовою д-ра І.Франка. «ЗНТШ», 1903, т. 55; Історичний огляд життя в студентських українських організаціях. Львів, 1908; *Himka J.-P.* Socialism in Galicia. Cambridge, 1983; *Трегуб М.* Українські студентські товариства у Львові другої половини XIX — початку XX ст. (Огляд архівних документів). «Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника», 1992, вип. 1; К., 1993; *Леник В.* Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.). Львів—Мюнхен, 1994.

В.В. Середа.

«ДРУ́ЖНО ВПЕРЕ́Д» — культ.-громад. літературний ілюстрований місячник. Заснований як орган Культурної спілки укр. трудящих у *Чехословаччині.* Виходив од верес. 1951 до 1995. Редакція містилася в м. Пряшів (нині м. Прешов, Словаччина). 1956—58 — двотижневик. Від 1963 видавався також пед. додаток для україномовних шкіл Словаччини «Школа і життя». Із 1990 видавцем щомісячника став Союз русинів-українців Чехословаччини, після 1993 — Союз русинів-українців Словацької Республіки.

В різні періоди «Д.в.» редагували В.Копчак, А.Стефанко, В.Дацей, Г.Чаварга, Ю.Дацко, Г.Тренчені та ін. Худож. редакторами були Л.Цупер, Р.Білоус. Серед постійних авторів: О.Рудловчак, О.Лазорик, М.Мушинка, Ю.Бача, Ю.Матяшевська, Л.Довгич, Б.Іванчов та ін. Друкувалися інформаційні матеріали про культ. події (фестивалі нар. творчості, театральне життя) в середовищі українців Чехословаччини, худож. тв. місц. авторів та письменників з України, етногр., діалектологічні записи, краєзнавчі розвідки, некрологи громад. і культ. діячів, рецензії на укр. книжки, давалися с.-г. поради для селян. Публіцистичні матеріали до 1989 були заідеологізованими, проте досить вправне мовне редагування давало можливість протистояти асиміляції укр. нас. краю.

Б.З. Якимович.

ДРУКА́РСТВО І КНИГОВИДА́ННЯ В УКРАЇ́НІ. Друкарством і книговиданням (Д. і к.), а точніше — друкарством, книговиданням і книгорозповсюдженням традиційно називають взаємопов'язані галузі нар. госп-ва й к-ри (літературні організації, вид-ва, власне друкарні та торг. орг-ції), які забезпечують виготовлення та розповсюдження книг і періодики. Щодо сучасного друкарства поширена також назва поліграфія. Спершу друкарні були одночасно й видавничими підпр-вами і лише згодом з'явилися відокремлені від них вид-ва, які добирають тексти для друку, дбають про їх редагування і мистецьке оформлення, налагоджують тиражування і збут друкованої продукції.

Попередником друкарства було виготовлення відбитків малюнків за допомогою штампів, за які слугували дерев'яні дошки з вирізьбленими на них зображеннями (ксилографічний друк). В Україні таким способом друкувалися паперові ікони і зображення монастирів, які розповсюджувалися серед прочан.

Від 11 ст. у Китаї відоме друкування рухомими літерами — спершу керамічними, пізніше де-

Початкові сторінки молитов грецькою і церковнослов'янською мовами. Буквар («Азбука»), Острог, 1578.

рев'яними і, врешті, металевими. Однак початок Д. і к. в сучасному сенсі цих понять став можливим лише після створення Й.*Ґутенбергом* в 40-х рр. 15 ст. пристрою для відливання металевого шрифту (літер, розділових, математичних та ін. знаків) в матрицях. З металевого шрифту складалася набірна форма, з якої на папері отримували відбитки з допомогою ручного друкарського верстата — преса. (В міжвоєн. час у *Києві* було виявлено прим. невід. раніше вид. Ґутенберґа «Provinciale Romanum»; книжку пізніше втрачено за нез'ясованих обставин.) Із Німечини Д. і к. швидко поширилися в Італії (з 1464), Швейцарії (бл. 1468), Франції (1470), Угорщині (1473), Польщі (1474) та ін. країнах. Найбільшими видавничими центрами стали Венеція, Нюрнберг, Базель. Невдовзі, до 1500, друкарні діяли в 250 містах і випустили бл. 40 тис. видань заг. тиражем не менше 12 млн примірників. У створення перших стандартів друкованої книжки великий внесок зробили Мануції (Італія), Етьєни (Франція), Плантен, *Ельзевіри* (Нідерланди), Фробен (Швейцарія). Видання цих та ін. друкарів поширювалися і в Україні. Протягом 16 ст. у Європі видано бл. 500 тис. назв книжок, у 17 ст. — бл. 3 млн. Завдяки друкарству книга стала важливим фактором як сусп., так і політ. життя й розвитку к-ри.

Найстарішою відомою друкованою книжкою укр. автора є трактат Юрія *Дрогобича* (Рим, 1483). Перші книги кириличним шрифтом надрукував Ш.*Фіоль* у Кракові (дві без дати, дві з датою 1491); ймовірно, їх замовниками були укр. культ. діячі. Книги для Білорусі й України видавав білорус. першодрукар Ф.*Скорина* у Празі (Біблія, 1517—1519) і *Вільнюсі* (молитовник «Мала подорожна книжка» 1522, Апостол

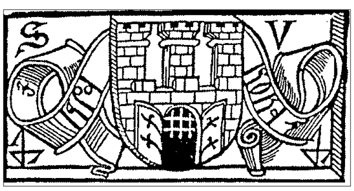

Друкарський знак Ш. Фіоля з Осмогласника і Часослова, закінчених друком у Кракові 1491.

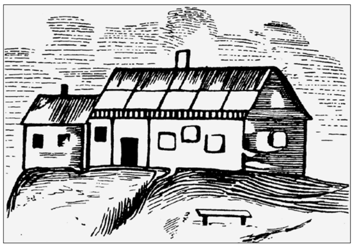

Будинок друкарні Києво-Печерської лаври. Фрагмент плану з «Тератургеми» А. Кальнофойського. Київ, 1646.

1525). І.*Федоров*, який раніше працював у *Москві* і білорус. м. Заблудов, згодом видав в Україні дві книжки: *«Апостол» львівський 1574* та *«Буквар» львівський*. Кн. В.-К.*Острозький* заснував *Острозьку друкарню*, в якій І.Федоров надрукував церковнослов'ян.-грец. буквар 1578, Книгу Нового Завіту 1580, *Острозьку Біблію* 1581. Друкарня в *Острозі* діяла до 1612 і видала 28 назв книг, у т. ч. пам'ятки полемічної літ., богословські тв., букварі.

Львівська братська друкарня почала діяти з 1591, серед її ранiших видань були грец.-церковнослов'ян. граматика *«Аделфотес»*, перші в Україні друковані вид. віршів і драм. творів. З часом осн. місце в продукції друкарні зайняли старанно відредаговані літургійні книги, до яких нерідко додавались передмови, вірші на герб, післямови. В різний час підпр-вом керували П.Кулчич, П.*Беринда*, А.*Скольський*. Друкарнями також володіли львівські православні єпископи: Г.*Балабан* — у селах Стрятин (1602—1606; нині с. Стратин Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.) і *Крилос* (1606), А.*Желиборський* — у *Львові* (1645—46). Випуск ними перевірених текстів богослужбових книг сприяв уніфікації церк. обряду.

В значно ширших масштабах редагування літургійних текстів проводила *Києво-Печерська друкарня*, заснована 1616 архімандритом лаври Є.*Плетенецьким*. Під кер-вом висококваліфікованих друкарів та редакторів П.Беринди і Т.*Земки* ця друкарня стала найважливішим видавничим осередком на укр. землях. Крім літургійних книг, у ній видано окремі літ. й богословські тв., вірші К.*Саковича* (1622), «Лексіконъ славенороссkій и имєнъ тлъкованіє» П.Беринди (1626). Під наглядом київ. митрополита П.*Могили* підготовлено книги, важливі для консолідації правосл. церкви — катехізм «Собраніє короткої науки о артикулах віри» (2 укр., 2 польс. вид. 1645), *Требник Петра Могили 1646*. Налагоджено друкування книжок лат. і польс. мовами, серед них літ. творів викладачів і студентів Києво-Могилянського колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*). Польс. мовою видано полемічний трактат П.Могили «Літос...».

З укр. мандрівних друкарів найактивнішими були Т.*Вербицький* (1625—28 мав власну друкарню в Києві, з 1635 працював у м. Кимполунґ у друкарні господаря *Волощини*) і С.*Соболь* (1628—30 — власник друкарського підпр-ва в Києві; 1631—38 працював у Білорусі — в Кутеїнському монастирі, Могильові, Буйничах). Мандрівними видавцями також були письменник К.-Т.*Ставровецький* (видав власні тв.: 1618 — у *Почаєві*, 1619 — у м. Рохманів, нині село Шумського р-ну Терноп. обл., 1646 — у *Чернігові*), друкар П.*Люткович* (1619—20 — у с. Угорці поблизу *Самбора*, 1625 — у м. Четвертня, нині село Маневицького р-ну Волин. обл., 1625—28 — у м. *Луцьк*, 1629 — у с. Чорна на Волині).

В Україні діяли також: польс. друкарні М.Берната (кінець 16 ст., Львів), Я.*Шеліги* (бл. 1610—36, *Добромиль*, Львів, Ярослав); кальвіністська друкарня у *Панівцях* (1608—11); друкарня Львів. єзуїтського колегіуму (з 1642); вірм. друкарня О.Карматенянца у Львові (1620-ті рр.). Львів. друкар-підприємець М.*Сльозка*, починаючи з 1638, видавав правосл. літургійні книги, які приносили йому істотні прибутки, а також літ. й наук. тв. укр., лат., польс. мовами. М.Сльозка приділяв значну увагу ред. підготовці текстів, писав передмови і вірші.

Протягом 1574—1648 в Україні працювало 25 друкарень. Із них 17 належали українцям і видавали книжки переважно церковнослов'ян. і укр. мовами, 7 друкарень вели книговидання лат. і польс. мовами. На відміну від Росії, де в цей час існувала лише одна велика держ. друкар-

ня в Москві, Д. і к. в Україні розвивались децентралізовано: друкарні діяли в 17 місцевостях, з них 7 — у селах, решта — у містах і містечках. Характерною рисою укр. книжки була насиченість дереворитними (особлива техніка виготовлення гравюри-штампа на дошці з дерева) орнаментами, сюжетними ілюстраціями, зображеннями гербів осіб, яким присвячувалися книги.

Гадяцький договір 1658 передбачав, що в автономній Укр. д-ві буде діяти необмежена кількість («скільки потрібно») шкіл, колегіумів, друкарень і що можна буде друкувати «скільки потрібно» світських та реліг.-повчальних книг. У роки Руїни приватні друкарні, що належали майстрам-міщанам, прийшли в занепад. 1651—67 в Україні діяло лише 4 друкарні — одна (лаврська) у Києві і три (братства, єзуїтського колегіуму та М.Сльозки) у Львові. Після смерті М.Сльозки на всю Україну залишилося тільки 3 друкарні, причому всі вони належали церк. установам. Від 1670 знову запрацювала друкарня (заснована ще 1648; див. *Унівська друкарня*) при правосл. на той час *Унівському Свято-Успенському монастирі.*

Києво-Печерська друкарня залишалась в Україні провідним центром книговидання, ініціатором оновлення і збагачення тематики видань. Завдяки як авторитетові лаври, так і її матеріальним можливостям Києво-Печерська друкарня краще, ніж усі ін., витримала потрясіння, зумовлені війнами, пошестями, зменшенням ринків збуту. Не тільки в Україні, а й далеко за її межами поширювались видані лаврою богослужбові книги, молитовники, букварі, збірки проповідей. Великим досягненням лаврської друкарні було вид. *Патерика Києво-Печерського* (вперше 1661, пізніше не раз перевидавався), Книги житій святих (*Четьї міней*) Д.Туптала (*Димитрія Ростовського*), «Алфавіта духовного» І.Копинського. Видавалися панегірики (у т. ч. на честь гетьманів І.*Самойловича* та І.*Мазепи*, полк. Ф.Донця-Захаржевського), «конклюзії» — великоформатні ілюстровані друки, в яких панегіричний вірш поєднувався з тезами диспуту на філос. або богословську тему. Друкарня дбала про якість шрифтів, естетику розміщення тексту та ілюстрацій.

Заг.-укр. значення мало створення 1674 книговидавничого підпр-ва на Лівобережжі — у *Новгороді-Сіверському*; 1679 ця друкарня переїхала до Чернігова (див. *Чернігівська друкарня*). Від більшості ін. правосл. друкарень вона відрізнялася тим, що поширювала переважно тв. черніг. єпископа (згодом архієпископа) Л.*Барановича* (він же був власником цієї друкарні) та ін. тогочасних авторів, зокрема І.*Галятовського*, Д.Туптала, І.*Величковського.* Це були проповіді, реліг.-моралізаторські вірші польською мовою, полемічні твори, панегірики. Після смерті Л.Барановича друкарня перейшла до *Чернігівського Свято-Троїцького Іллінського монастиря.* В ній друкувалися релігійні вірші І.*Максимовича*, панегірики різними мовами (І.Орловського, П.Терлецького, П.Армашенка), богослужбові книги, букварі.

Царським указом 1720 і розпорядженням синоду 1721 Києво-Печерській і Черніг. друкарням було заборонено під загрозою суворих покарань видавати будь-що, крім передруків давніх видань, які не мали відрізнятися мовою і навіть наголосами від рос. Аналогічні укази видавалися і в наступні роки. Заборонялося публікувати будь-які світські за змістом чи навіть реліг., але нові, твори, не дозволялося наближати мову видань до розмовної мови нас. Друкування ж книжок, потрібних для реформування освіти, адміністрації, громад. життя, рос. мовою вважалося привілеєм рос. імперського центру. Було встановлено подвійну цензуру: оригіналу і сигнального прим. Черніг. друкарня деякий час видавала книги із зазначенням дати, яка передувала указу 1720, але внаслідок чергового доносу змушена була припинити видавничу діяльність аж до 1743. Київ. друкарня, долаючи всілякі перепони, продовжувала працювати. Ослаблення цензурного режиму за правління імп. *Єлизавети Петрівни* й, зокрема, за гетьманування К.*Розумовського* було незначним. Префект Києво-Могилянської академії М.*Козачинський* книгу «Філософія Арістотелева», що містила панегірики на честь О.Г.*Розумовського* і К.Розумовського, мусив друкувати за кордоном, у Львові, — оскільки в цензурному режимі стосовно укр. друкарень винятків не допускалося. Єдиною ділянкою, де київ. та черніг. друкарі могли ще кілька десятиліть розвивати творчу активність, було поліграфічне виконання і худож. оформлення книжок. Багато видань 1-ї пол. 18 ст. вирізняються поліграфічною досконалістю, красою шрифтів, майстерністю компонування шпальт і насамперед мистецьким рівнем ілюстрацій та орнаментальних оздоб. Неповторність оформлення видань забезпечували титульні сторінки, фронтисписи, ілюстрації, орнаментальні заставки й кінцівки. Визначними майстрами оформлення книги були гравери на міді А.Козачківський, Г.*Левицький*, А.Тарасевич.

Як свідчить опис лаврської друкарні серед. 18 ст., на той час її тех. рівень був високим. Тут налічувалося 6 металевих станів (друкарських верстатів), з них постійно працювали 4, два ін. використовувалися час від часу, коли була термінова робота. За кожним станом закріплювалося по три вільнонайманих майстри: складальник (зицер), пилкар (батирщик), який наносив фарбу на друкарську форму, і прасмайстер (прасар), який видруковував тираж. Стандартним накладом книг великого формату був «таборок» (1200 примірників), а формату октаво (1/8 аркуша) — два «таборки». Подібним до обладнання Києво-Печерської друкарні було оснащення і Львів. братської друкарні, хоча у 18 ст. вона й значно звузила свою видавничу

Нестор Літописець. Іл. з «Києво-Печерського Патерика». Гравюра Л. Тарасевича. Київ, червень, 1702.

програму, обмежившись переважно перевиданням літургійних книг, проте, як і раніше, до багатьох з них додавалися світські частини: присвяти різним особам і вірші на їхні герби, «епіграми» на герб *Львівського братства*, передмови, в яких є повідомлення про істор. події, ремінісценції з антич. літ. тощо. 1788 Львів. ставропігійське братство було скасоване австрійс. владою. Друкарня *Ставропігійського інституту* у Львові (1790—1939) тільки формально залишалася спадкоємницею братської, оскільки її значимість в культ. житті укр. народу істотно зменшилася.

Стабільну видавничу діяльність змогли налагодити монастирські осередки. Заслугою Унівської друкарні був її внесок у публікацію богословських, катехізтичних та реліг.-моралізаторських творів, у т.ч. україномовних. 1670 в Уневі передруковано з ранішого київ. вид. твір Ф.*Софоновича* «Виклад о церкві», в додатку до якого вміщено, теж на підставі київ. друку, пер. укр. книжною мовою житія вел. кн. київ. *Володимира Святославича.* 1680 вийшла друком україномовна кн. єпископа Й.*Шумлянського* «Зерцало до прейзріння і латвійшого зрозуміння віри святої», в додатку до якої видано твір С.*Косова* «О містиріях». *Почаївська друкарня* дбала про видання богословських та реліг.-моралізаторських книг, звертаючи особливу увагу на запити й потреби парафіяльного духовенства. В низці друків, особливо 2-ї пол. 18 ст., впроваджувалася мова, близька до укр. народнорозмовної. Нею, зокрема, надруковано два вид., високо оцінені І.*Франком*, — порадник доброго тону для молоді («Політика свіцькая», 1770) і госп. порадник («Книжниця для господарства...», 1788). Опубліковано й низки укр. пісень та віршів *кирилицею* і латинкою. Особливо популярною стала зб. реліг. пісень *«Богогласник»* (1790). Крім укр. кириличних друків, Почаївська друкарня видавала праці укр. авторів польс. та лат. мовами, приймала замовлення окремих польс. письменників на друкування їхніх тв. Зокрема, видано публікації істор. документів, польс. переклади тв. Ціцерона й Саллюстія, підручники з фізики Ф.Шашкевича та геометрії Т.Свіжавського, курси риторики лат. мовою.

Польські друкарні видавали книги не лише для поляків, а й для всіх, хто читав польс. мовою, — укр. шляхтичів, міщан, представників верхівки духовенства. Тут виходили друком й польськомовні тв. авторів-українців, і тв., тематично пов'язані з Україною. Практично всі польс. друкарні видавали також і латиномовні тексти. До найбільших в Україні за кількістю публікацій належала друкарня Львів. єзуїтського колегіуму, яка існувала до 1773. Серед її видань численні панегірики, книги релігійно-моралізаторського, богословського та реліг.-полемічного змісту. У Львові, поряд з друкарнями єзуїтського колегіуму та катол. братства Трійці, виникли подібні за характером книжкової продукції підпр-ва П.-Й.Гольчевського (1735—51), І.*Филиповича* (1753—67), Я.Шліхтина та його спадкоємців (1755—85). Від 1760 діяла друкарня при Бердичівському кармелітському монастирі.

До останніх десятиліть 18 ст. більшість з об'ємних багатотиражних книг становили вид., призначені для правосл. і грекокатол. церкви, це були реліг., насамперед богослужбові, тексти і молитовники, меншою мірою — християн. повчально-моралізаторська літ. Друкувалися такі книги переважно церковнослов'ян. мовою кириличним шрифтом, однак у певних їхніх структурних частинах (передмови, присвяти) вживалася й укр. книжна мова. З освіт. видань масовими тиражами й досить часто друкувалися букварі. Хоч уривки для читання в них подавалися церковнослов'ян. мовою, але, засвоївши правила, учні могли вільно читати й укр. тексти. Сприйняттю українцями церковнослов'ян. мови як «високого стилю» книжної мови сприяли специфічно укр. особливості вимови традиційних текстів. Якщо богослужбові книги, молитовники й букварі набули значного поширення, то чисто літ. публікації (вірші, програми театральних вистав, панегірики) й окремі вид. з гуманітарних та природничих наук (тези диспутів, посібники з граматики, історії тощо), за поодинокими винятками, виходили невеликими накладами й призначалися для вузького кола читачів. Вони видавалися різними мовами — книжною укр., церковнослов'ян. і — найчастіше — польс. або лат. Ситуація змінилася, коли різноманітні світські вид. у центр., пд. і сх. Україні почали виходити рос. мовою, тобто в останні роки 18 ст., а в *Галичині* — нім., польс., лат., франц. після 1772.

На зовн. вигляд кириличної книжки вплинуло впровадження «гражданського» шрифту. Традиційний кириличний шрифт зберігся у виданнях реліг. змісту. В останній чв. 18 ст. в Галичині розгорнули діяльність друкарі-німці, що обслуговували потреби австрійс. адміністрації та освіт. установ. Найбільшою у Львові стала друкарня А.Піллера (засн. 1773; 1776 у ній друкувалася найстарша на укр. землях газета, франзузькомовна *«Gazette de Léopol»*). Попри всі відмінності, нім.-лат.-польс. друкарні в Галичині і російськомовні гражданські друкарні в центр. та пд. регіонах України мали багато спільного. Вони обслуговували потреби урядових установ і освіт. системи, пов'язаної з ними. Укр. літ. тв. в цей час поширювались у рукописах (див. *Рукописна книга*). В кін. 18 ст. майже одночасно з небаченим раніше розповсюдженням в Україні друкарства іноз. мовами побачила світ, але поза межами України — в *Санкт-Петербурзі* — перша кн. укр. народно-розмовною мовою — 1-ша ч. «Енеїди» І.*Котляревського.* В наступні десятиріччя вид. з укр. історії і к-ри нерідко друкувалися в С.-Петербурзі, де адм. контроль над Д. і к. був менш суворим, ніж на укр. землях.

На поч. 19 ст. на укр. землях, що були під владою *Російської імперії*, книги і далі друкувалися лише рос. і церковнослов'ян. мовами, а в Галичині — нім., польс. церковнослов'ян. Тільки в окремих видавців і в окремих періодичних виданнях істотне місце займала укр. тематика. В друкарні Харків. ун-ту, заснованій 1805, друкувався перший в Україні ж. *«Украинский вестник»* (1816—19). Від 1835 діяла друкарня Київ. ун-ту. Києво-Печерська друкар-

ня, крім книг церковнослов'ян. мовою, друкувала навч. посібники для початкових шкіл і духовних уч-щ, календарі, періодичні вид. гражданським шрифтом. Од 1839 *Одеське товариство історії та старожитностей* почало видавати наук. записки. Укр. книги виходили також у С.-Петербурзі (зокрема «Кобзар» Т.*Шевченка*, 1840) і Москві (у т. ч. збірки укр. нар. пісень, укладені М.*Максимовичем*). Україномовний альманах *«Русалка Дністровая»* довелося друкувати в м. Буда (нині в складі м. Будапешт, Угорщина) в друкарні Пештського ун-ту (1837). 1848—57 в друкарні Ставропігійського ін-ту виходила перша укр. газ. *«Зоря Галицька»*. 1848 у Львові засновано т-во *«Галицько-руська матиця»*, яке вело і видавничу діяльність.

В 1860-х рр. укр. Д. і к. в межах Рос. імперії пережили період деякого, хоч і короткотривалого, пожвавлення. П.*Куліш* і Д.*Каменецький* в С.-Петербурзі відкрили укр. друкарню, в якій вийшли книги Т.Шевченка, Марка *Вовчка*, Г.*Квітки-Основ'яненка*, серія «Сільська бібліотека», навч. посібники укр. мовою для *недільних шкіл* та ін. Крім Києва, *Харкова* і *Одеси*, центрами Д. і к. були Чернігів і *Полтава*. *Валуєвський циркуляр 1863* і *Емський акт 1876* надовго, до 1905, паралізували розвиток нац. друкарства в центр. і сх. Україні. Було заборонено друкувати україномовні тексти, крім істор. документів та тв. худож. літ., на які в кожному випадку був потрібний дозвіл цензури. Безпосередньою реакцією на Емський акт стало заснування М.*Драгомановим* за дорученням Київ. громади (див. *Громада*) Вільної укр. друкарні в Женеві (Швейцарія). Довголітнім її кер. був А.*Ляхоцький*. Найвідоміші женевські вид. — редаговані М.Драгомановим збірники *«Громада»* (т. 1—5, 1878—82) і одноіменний журнал, тв. самого М.Драгоманова і С.*Подолинського*. 1876 на кошти київ. Старої громади надруковано у Празі «Кобзар» Т.Шевченка, другий том якого містив заборонені в Росії твори.

Порівняно сприятливими були умови розвитку Д. і к. в Галичині, особливо після запровадження в *Австро-Угорщині* конституції 1867. У Львові, Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), *Чернівцях*, *Коломиї* працювали друкарні приватних осіб і установ. Серійне вид. книжок для ширшого кола читачів налагодили т-во «Просвіта» (див. *Просвіта*), засноване *народовцями*, і Общество ім. Качковського, яке пропагувало погляди москвофілів (див. *Москвофільство*). Важливим видавничим центром стало літ. (з 1892 Наук.) т-во ім. Шевченка у Львові (див. *Наукове товариство імені Шевченка*). І.Франко видавав книжкові серії «Дрібна бібліотека» (1878—81) та «Літературно-наукова бібліотека» (1889—98), К.*Паньківський* — «Малу бібліотеку». Особливо успішною виявилася діяльність *Українсько-руської видавничої спілки* — акціонерного т-ва, яким керували М.*Грушевський*, І.Франко і В.*Гнатюк*. У «великій» і «малій» серіях друкувалися тв. укр. письменників і переклади наук. та літ. праць іноз. авторів. За два десятиріччя опубліковано 600 книжок, накладом від 500 до 1700 примірників кожна.

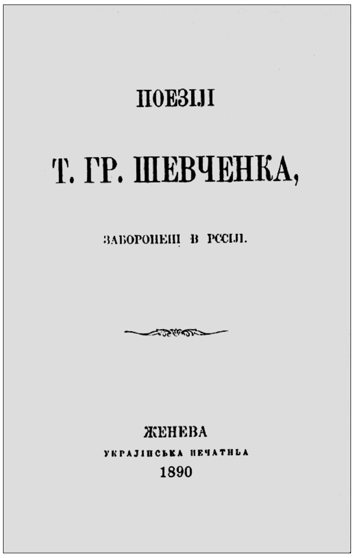
ПОЕЗІЇ
Т. ГР. ШЕВЧЕНКА,
ЗАБОРОНЕНІ В РОСІЇ.
ЖЕНЕВА
УКРАЇНСЬКА ПЕЧАТНЬА
1890

Шевченко Т. Поезії, заборонені в Росії. Женева, 1890. Титульний аркуш.

Передумовою подальшого розвитку друкарства стало винайдення літографії і плоскодрукарської машини. В Україні перші літографічні майстерні відкрито 1822 (Львів) і 1823 (Чернігів), плоскодрукарські машини стали використовувати з серед. 19 ст. Від 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. впроваджується в друкарство лінотип, пізніше — ротаційні машини, розвивається офсетний друк. Укр. винахідник О.Лівчак розробив проект набірно-матрицевідливної машини. На 1897 було 22 друкарні в Києві, 55 — в Одесі, 27 — у Харків. губ., 27 — у Волин. Більшість з них залишались малопотужними і виготовляли головно газети та журнали, оголошення й інші замовні матеріали. Найбільші друкарні зосереджувалися в: Києві — С.*Кульженка*, І.Самоненка, Є.Череповського, О.Коваленка, Ф.Іогансена; в Одесі — Є.Фесенка, в Полтаві — К.Маркевича. Власники цих друкарень також були книговидавцями-підприємцями. Часто видавничу діяльність вели книгарі. В Києві польс. книги і ноти (в т. ч. тв. укр. композиторів і укр. нар. пісні) видавали книгарні А.Коціпінського, Б.Корейво, Л.Ідзіковського і його спадкоємців. У Львові вид. польс. книг займалися книгарні К.Вільда, В.Ґубриновича і його сина К.Ґубриновича, Г.Альтенберга і спадкоємців, Б.Полонецького. У *Золочеві* (нині місто Львів. обл.) книгарня і друкарня О.Цукерканделя випускала дешеву малоформатну серію «Загальна бібліотека» («Biblioteka Powszechna»), а також так звані брики — посібники для гімназистів, у т. ч. україномовні. Нац. ін-т ім. Оссолінських (*Оссолінеум*) мав б-ку, друкарню і вид-во, які спеціалізувалися на виданні польс. класичної літ., наук. праць і підручників.

У Росії, щоб обійти цензурні заборони, доводилося просвітні вид. випускати у світ під виглядом худож. літ. Так діяв, зокрема, Б.*Грінченко*, який випустив у Харкові й Чернігові (з 1894) низку популярних книг для народу, а також тв. Т.Шевченка, П.А.*Грабовського* і власні. Аналогічну діяльність вело Харків. вид-во «Вс. І. Гуртом» на чолі з Г.*Хоткевичем* (з 1901). У 1895 у Києві засноване вид-во *«Вік»*. З поданих до 1903 на розгляд цензури 230 рукописів йому вдалося видати лише бл. 80. Все ж 1900—18 «Вік» надрукував 331 книгу загальним накладом 1,7 млн примірників. Серед них були серії «Українська бібліотека», «Сільська бібліоте-

ка», зібр. тв. укр. письменників, популярні брошури.

Поява друкарень у провінційних містах створювала умови для розгортання і в них видавничої діяльності. 1886 у *Херсоні* надруковано зб. драм. тв. І.*Карпенка-Карого*. Про пожвавлення культ. життя свідчили вид. літ. альманахів у Чернігові («Степові квіти», 1899; «Хвиля за хвилею», 1900), Херсоні («Перша ластівка», 1905) та інших містах. У С.-Петербурзі видавничу діяльність розгорнуло «*Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книг*» (1898—1918), яке надрукувало бл. 80 назв брошур з природознавства, с. госп-ва, медицини. В менших масштабах укр. книгу видавали київ. і харків. т-ва грамотності, редакція ж. «*Киевская старина*», приватні видавці.

Валуєвський циркуляр і Емський акт фактично втратили юрид. силу лише в ході *революції 1905—1907*. Відтоді ті чи ін. книги, газети й журнали забороняли за їхній зміст вже після їх вид. Стало можливим видання укр. преси, але щодо неї цензура була особливо суворою.

Великий внесок у розвиток укр. к-ри зробило вид-во «Час», що діяло в Києві 1908—20. Фундаторами і керівниками цього вид-ва були В.Королів-Старий, М.Синицький, М.*Левицький*, П.Петрушевський. Вид-во мало друкарню і книгарню, а його капітал з часом перевищив 1 млн рублів. Серед видань були тв. укр. письменників і переклади з різних мов, підручники, брошури для широкого кола читачів, кольорові поштівки з ілюстраціями А.*Ждахи* і текстами нар. пісень. 1907—13 у Києві діяло вид-во «Лан» (засн. О.*Грушевський*, дир. Ю.*Тищенко*), яке випускало «Дитячу бібліотеку» і «Науково-популярну бібліотеку». Київ. вид-во «Дзвін» було видавцем однойменного журналу. В Одесі перше укр. вид-во «Сніп» засновано 1905 заходами одес. «Просвіти» та її голови М.Комарова. Невеликі укр. вид-ва діяли і в ін. містах *Наддніпрянської України*. 1916 створено Укр. вид-во у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*; дир. Є.Вировий). Всього за 1798—1916 вийшло бл. 6 тис. назв книжок укр. мовою, в т. ч. не менше 2,8 тис. в Наддніпрянщині. Тв. Т.Шевченка з 1840 до 1914 видавалися в Україні та поза її межами понад 500 разів.

У роки *Першої світової війни* Д. і к. на укр. землях різко скоротилися. В Росії випуск книг укр. мовою знову, за дуже незначними винятками, опинився під забороною. Одночасно пожвавилося видання політ. публікацій на укр. теми поза межами України. *Союз визволення України* в ряді країн Європи публікував кількома мовами брошури та інформаційні матеріали з обгрунтуванням курсу на самостійність України. Політ. видання самостійницького напряму виходили також у США і Канаді.

Небувалий за розмахом спалах укр. книговидання припадає на роки боротьби за державність України. Кількість укр. вид-в зросла до 78 в 1917 і 120 в 1918. Розвивалися як громад., так і приватні видавничі підпр-ва, виникали книгарні й б-ки. За неповними даними, 1918 видано 1526 назв книжок, з них 1084 — укр. мовою, 386 — рос., 56 — ін. мовами. Національно орієнтовані укр. вид-ва виникли в таких містах, як *Глухів*, *Лубни*, *Сміла*, *Кобеляки*, *Козятин*, *Валки*, *Могилів-Подільський*, Єкатеринодар (нині м. *Краснодар*, РФ) й багатьох ін. Відомо понад 10 вид-в місц. «Просвіт», зокрема в *Кролевці*, *Золотоноші*, Більську (нині м. Бєльск-Подляські, Польща). Діяли офіц. держ. вид-ва, приватні отримували від д-ви безвідсоткові позики. Зростання попиту на укр. книжку забезпечило прибутковість найбільших вид-в; такі з них, як «Час», «Друкарь», «Сіяч», «Криниця», придбали власні друкарні. Стихійно й дуже стрімко зростала кількість укр. періодичних вид.; з'явилися вони в усіх великих містах і багатьох містечках укр. земель і поза їх межами, в т.ч. у Воронежі (поширювалися в укр. місцевостях Воронежчини й Курщини), містах Сибіру та на Далекому Сході. Швидко збільшувалася кількість фахової періодики.

В УСРР книговидання було централізоване й підпорядковане д-ві і, в остаточному підсумку, опинилося під партійним контролем. Лише кілька років проіснували громад. видавничі підпр-ва

Друкарський верстат. Початок 20 ст.

«Друкарь» (1916—24), «Сяйво» (1913—19, 1926—29). Держ. вид-ва об'єднано у Всеукр. держ. вид-во (Держвидав; див. *Державне видавництво України*). 1922 засновані держ. вид-ва «Пролетар» і «Молодий робітник». Масовими тиражами друкувалась агітаційно-пропагандистська літ. Видавались, особливо в 1920-ті рр., також тв. укр. письменників, наук.-популярна літ. Найбільшими вид-вами були «Рух» і «*Книгоспілка*» в Харкові. Наук. книжки видавала ВУАН, до якої перейшла друкарня Києво-Печерської лаври.

Від 1930-х рр., одночасно з розгромом «українізації» (див. *Українізації політика*) посилилися політика централізації видавничої справи та цензурний контроль. Жертвами терору стали діячі укр. книговидання Г.Хоткевич, І.*Лизанівський*, С.*Пилипенко*, А.*Крушельницький*. Багато вид., готових до друку, було заборонено, знищено й цілі тиражі надрукованих книг (неповний список знищених академічних видань з українознавства, укладений Н.*Полонською-Василенко*, включає 35 назв).

Для зручності контролю доведено до крайніх меж централізацію книговидання. Держвидав перетворено в Держ. видавниче об-ня України (ДВОУ), якому підпорядковано всі гол. вид-ва. Після ліквідації ДВОУ 1934 ще більше посилився контроль ідеологічних парт. органів, зведено

до мінімуму видавничу діяльність на місцях. Книжкова продукція сконцентрувалася в спеціалізованих вид-вах, яких на 1940 залишалося 14. У всіх районних центрах відкрито друкарні, гол. чин. для випуску місц. газет. Всього в 1940 в Україні діяло 885 друкарень, з них 30 респ., 24 обласних, 58 міськ., 743 районних і 30 ін. Одночасно із зростанням обсягів Д. і к. в Україні швидко зменшувалася кількість україномовних видань — з 6394 (79 % заг. кількості видань усіма мовами) у 1930 до 1895 (43 %) у 1939.

В Галичині в міжвоєн. час діяло бл. 50 невеликих укр. вид-в, продукція яких 1934 становила 346 назв. Визначними видавцями були І.*Тиктор* (власник концерну «Українська преса»), М.Таранько (засн. вид-ва «Світ дитини»), М.Матчак (організатор і власник вид-ва «Ізмарагд»), Р.Паладійчук (засн. вид-ва «Дешева книжка»). Діяли видавничий кооператив *«Червона калина»*, видавнича спілка «Діло», виданням книжок займалися т-ва «Просвіта», *«Рідна школа»*, *«Сільський господар»*, «Відродження», Ревізійний союз укр. кооперативів, кооператив «Маслосоюз». 1930—35 видано *«Українську загальну енциклопедію»*. На *Буковині* в умовах суворої румун. цензури 1921—28 вийшло лише 39 назв укр. книжок. Порівняно сприятливими були умови для укр. Д. і к. у *Закарпатській Україні — Ужгороді*, *Мукачевому*, Севлюші (нині м. *Виноградів*), *Береговому*. Видавали книжки і періодику Ужгородське т-во «Просвіта», т-во *«Учительська громада»* і ін. т-ва. З еміграційних видавничих установ вирізнявся активністю Укр. громад. видавничий фонд у Празі (1923—32). Видавничу діяльність розгорнули й ств. в еміграції культ.-освіт. осередки: *Український вільний університет* (1921—45, від 1946 у Мюнхені), *Українська господарська академія* в Подєбрадах (1922—32). Вид-во «Українська накладня» Я.*Оренштайна* (засн. 1903 в Коломиї, 1919—32 у Берліні) видавало оригінальні твори українського красного письменства і переклади (серія «Загальна бібліотека»). Незалежні видавничі центри на зх.-укр. землях ліквідовано після включення цих земель до *СРСР* (1939). Під час гітлерівської окупації були дозволені лише *Українське видавництво* у Кракові і його львів. філія. Нелегально виходили в Україні видання *Організації українських націоналістів* та *Української повстанської армії*, листівки й брошури рад. підпільників. Видавнича діяльність продовжувалася далі в *українській діаспорі* (країни Європи, США, Канада).

Після війни в УРСР відновили працю більшість київ. вид-в, засновано газетні вид-ва в обл. центрах. Друкувалися масовими тиражами офіц.-пропагандистські вид. (головно у вид-ві Держполітвидав УРСР), шкільні підручники. Налагоджено випуск спец. тех. та екон. літ. З укр. літ. друкувалась переважно класика (крім тих авторів, які були заборонені владою), тв. офіційно визнаних укр. рад. письменників. Контроль за видавничою продукцією з 1959 здійснювало Управління поліграфічної пром-сті і вид-в при РМ УРСР, перетворене з 1963 у Держ. к-т РМ УРСР по пресі, який пізніше кілька разів перейменовувався. Однією з перших акцій к-ту було присвоєння привабливіших назв вид-вам. «Держлітвидав України» став «Дніпром», «Дитвидав ЦК ЛКСМУ» — «Веселкою», обласні книжково-журнальні вид-ва отримали статус респ. регіональних вид-в і назви з локальним колоритом: «Маяк» в Одесі, «Таврія» в *Сімферополі*, «Каменяр» у Львові, «Карпати» в Ужгороді. Вид-ву АН УРСР дано назву «Наукова думка», харків. книжково-журнальному вид-ву — «Прапор», дніпроп. — «Промінь». Вид-во «Радянський письменник» належало Спілці письменників України, вид-во «Молодь» діяло в структурі ЦК ЛКСМУ. Спеціалізований характер мали вид-ва «Техніка», «Урожай», «Здоров'я», «Мистецтво», «Музична Україна». Випуск підручників зосереджено у вид-ві «Радянська школа». Видавничу діяльність вищих шкіл звели до мінімуму, поставивши її під подвійний контроль Держкомвидаву і Мін-ва вищої освіти. Книговидання здійснювалося відповідно до річних тематичних планів, які затверджувалися Держ. к-том по пресі і парт. інстанціями.

У 1960-х — серед. 1980-х рр. вийшли два видання *«Української радянської енциклопедії»*, перша в світі енциклопедія кібернетики, Шевченківський словник, *«Історія міст і сіл Української РСР»* (26 томів), «Історія українського мистецтва» (тт. 1—5), зібр. тв. І.Франка (тт. 1—50), Лесі *Українки* (тт. 1—12), які, однак, були далекі від повноти і частково спотворені цензурою. Було початo багатотомне академічне вид. тв. Т.Шевченка, розпочата, але не завершена розрахована на 200 томів серія «Бібліотека української літератури». Питома вага україномовної книги постійно скорочувалася: у 1965 — 2998 назв книжок укр. мовою і 4023 рос. мовою, 1975 — відповідно 2651 і 5693, 1980 — 2164 і 6572. У 1978 в УРСР було видано 3,18 примірника книг на особу, в той час як в РРФСР — 10,26. В наступні роки частка книговидання України в книжковій продукції СРСР ще більше зменшилась. Суворість цензурного контролю спричинила появу *«самвидаву»* — розмноження машинописних копій публіцистичних і літ. тв. З'явилися самвидавні журнали, зокрема *«Український вісник»*, який став відомим у світі (окремі числа перекладалися на Заході на англ. та франц. мови).

Найважливішим наслідком здобуття Україною незалежності стало для Д. і к. розкріпачення книговидання, реальне, — попри

Фототипополітографія С.В. Кульженка. Київ. Фото початку 20 ст.

прикрі винятки, — скасування цензурних обмежень. Замість державної монополії на Д. і к. стала формуватись система вільних від ідеологічного тиску вид-в різних форм власності. Однак процес пристосування Д. і к. до ринкової економіки виявився складним і суперечливим. На поч. 1990-х рр. розпочалось обвальне зменшення кількості видань й, особливо, тиражів. Однією з головних причин стала недоступність цін на книги для багатьох споживачів, що було викликано комерціалізацією Д. і к. Взаємопов'язаними і взаємозумовленими були кризові явища в книговиданні й книжковій торгівлі. Колиш. форми системи «видавець—книга—споживач» порушено, а нові виникають досить повільно, що значною мірою пояснюється недосконалістю правової бази та податкової політики в цій галузі. Книгарні не витримують конкуренції з більш прибутковими підпр-вами. В результаті різко скоротилась кількість книгарень у великих містах, а в менших містах і в більшості райцентрів книгарень не стало взагалі. Натомість з'явились книжкові ринки в Києві, Одесі та деяких інших містах. Позитивну роль у пожвавленні видавничого руху відіграють книжкові ярмарки, з яких найвідомішим є щорічний форум видавців у Львові.

З державних видавництв, діяльність яких тепер координує Комітет інформаційної політики, телебачення і радіомовлення, виявляють велику наполегливість у пристосуванні до ринкової економіки такі вид-ва, як «Наукова думка», «Либідь», «Україна», «Мистецтво» в Києві, «Світ» і «Каменяр» у Львові та деякі ін. Для заснування друкарень і вид-в потрібний не дозвіл, а реєстрація.

У перші роки незалежності держ. вид-ва розгорнули вид. значними тиражами тв. укр. класичної літ., які раніше були заборонені, а також тв. укр. діаспорних авторів. Опубліковано «Історію України-Руси» М.*Грушевського* («Наукова думка»), його ж «Історію української літератури» («Либідь»), перевидано *«Енциклопедію українознавства»* (Ін-т укр. археографії ім. М.Грушевського і НТШ). Особливою популярністю стали користуватися підручники історії України, в тому числі перевидання праць Д.*Дорошенка* («Світ»), І.*Крип'якевича* («Світ»), Н.*Полонської-Василенко*. В нових умовах постійно збільшується кількість недерж. вид-в, що належать приватним особам, акціонерним т-вам, громад. орг-ціям. З них високими показниками щодо кількості видань книг виділяються харків. вид-во «Фоліо», київські вид-ва «Ранок», «А.С.К.», «Знання», терноп. вид-во «Підручники і посібники». Великі тиражі видань мають київ. вид-ва «Генеза», «Навчальна книга», «Форум». Прибутковим стало вид-во підручників, посібників із права й економіки, довідників. Книги з гуманітарних наук і худож. літ. видають вид-во С.Павличко «Основи», Видавничий дім «Альтернативи», вид-во «Критика». Тв. сучасних письменників — вид-ва «Кальварія», «Лілея», «Піраміда» та ін. Різнопрофільними є вид-ва «Астропрінт» (Одеса), «Надстир'я» (Луцьк). На виданні дитячої літ. спеціалізуються вид-ва «Веселка», «А-ба-ба-га-ла-ма-га», видають її, крім навч. вид., харківське вид-во «Ранок», київ. вид-во «Школа» та ін. Засновано ряд вид-в релігійної літератури, зокрема видавничий від. *Української православної церкви Київського патріархату*, вид-во «Свічадо» у Львові при греко-катол. ордені *студитів*; відновило діяльність вид-во *василіан* «Місіонер» у *Жовкві*. Діє також Гол. спеціалізована редакція літ. мовами національних меншин України. Демократизація книговидання сприяла виникненню нових численних видавничих центрів. Книжки й брошури видаються не лише в усіх обласних та університетських містах, а й в *Артемівську* та *Керчі*, Коломиї і Глухові, *Опішні* і *Білгороді-Дністровському*, багатьох ін. містах та с-щах міського типу. Розгорнула діяльність Укр. асоц. видавців і книгорозповсюджувачів. Низка установ, зокрема наук., готує оригінал-макети для друкарень, обминаючи вид-ва. Краєзнавча, політична, художня література випускається не тільки установами і громадськими орг-ціями, а й самими авторами. Поширилось «настільне» малотиражне книговидання, продукція якого переважно не надходить у роздрібний продаж.

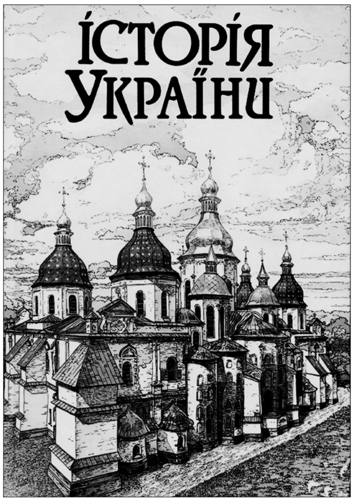

Історія України. Підручник. Львів, вид-во «Світ», 1998. Обкладинка.

Наявні джерела інформації про обсяг книжкової продукції не є повними, оскільки не всі видавці надсилають обов'язкові примірники до Книжкової палати України. За даними палати, 1996 в Україні видано не менше 6074 назв книжок, з них 51 % укр. мовою, в 2002 — не менш 12 444 назв, з них укр. мовою 63 %. Заг. кількість книжок, виданих держ. вид-вами і держ. акціонерними компаніями, становила 10,7 % від числа назв книг, виданих 2002, і 38 % заг. тиражу. Видавничими орг-ціями ін. форм власності випущено 89,3 % назв і 62 % заг. тиражу. Хоча кількість назв книжок протягом останніх років зростає, тиражі їх залишаються дуже малими. Заг. тираж книг і брошур 2002 був 52,6 млн прим. (1940 видано 51,3 млн, а 1979 — 155,7 млн прим., що теж не задовольняло потреб укр. читачів).

За останні роки підвищилася якість поліграфічного виконання друкованої продукції. Найпотужніші поліграфічні підпр-ва сконцентровані в Києві (об-ня «Преса України» «Поліграфкнига», Київ. книжкова ф-ка), Харкові (книжкова ф-ка ім. Фрунзе), Львові (книжкова ф-ка «Атлас», «Глобус») і в ін. великих містах. Виникла низка нових друкарень,

оснащених сучасним обладнанням. Осн. напрямом дальшого розвитку Д. і к. стало повсюдне впровадження комп'ютерних технологій у видавничу підготовку книжок, їх друкування і розповсюдження.

Літ.: *Свєнціцький І.* Початки книгопечатаня на землях України. В пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573—4 р. Жовква, 1924; *Боровий С.* З історії єврейської книги на Україні. «Бібліологічні вісті», 1925, № 1—2; 1926, № 1. К., 1926; *Єфремов С.* В тісних рамцях. Українська книжка в 1718—1916 рр. К., 1926; Українська книга: XVI—XVII—XVIII ст. К., 1926; *Дорошенко Б.* Розвиток українського друку в XIX—XX ст. у цифрах. «Українська книга», 1937, № 1; «Українська книга» (Філадельфія), 1980, № 1; *Бачинський Є.* Українська друкарня в Женеві. Науковий збірник. В кн.: Українська Вільна Академія Наук у США, № 2. Нью-Йорк, 1953; *Каменева Т.Н.* Черниговская типография, ее деятели и издания. «Труды Гос. б-ки СССР им. В.И. Ленина», 1959, т. 3; *Buchynskyi D.* Pasado y presente del libro ucraniano. Estudio bibliografico-historico. Toronto—Madrid, 1962; 400 лет русского книгопечатания, кн. 1. М., 1964; *Гнатюк Д.* Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки. К., 1965; *Дей Д.И.* Издательство украинской книги в XIX — начале XX века. «Книга. Исследования и материалы», 1965, сб. 10; Книга і друкарство на Україні. К., 1965; *Запаско Я.П.* Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. Львів, 1971; *Krawciw B. та ін.* Book Publishing and the Press. В кн.: Ukraine. A Concise Encyclopaedia, vol. 2. Toronto, 1971; Słownik biograficzny pracowników Książki polskiej. Warszawa—Łódź, 1972; *Машталір Р.М. та ін.* Розвиток поліграфії на Україні. Львів, 1974; *Молодчиков О.* Книга Радянської України. К., 1974; *Ісаєвич Я.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975; 1983; *Исаевич Я.* Преемники первопечатника. М., 1981; Теорія та історія радянської книги на Україні. К., 1983; *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні, кн. 1 (1574—1700). Львів, 1981; кн. 2, ч. 1 (1701—1764), ч. 2 (1765—1800). Львів, 1984; *Немировский Е.Л.* Иван Федоров. М., 1985; Книга и книжное дело в Украинской ССР. Сб. док. и матер. 1917—1984, [кн. 1—2]. К., 1985—86; *Pidłypczak-Majerowicz M.* Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu. Warszawa—Wrocław, 1986; *Ісаєвич Я.Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. Львів, 1989; *Senkus R.* Publishers and Publishing. В кн.: Encyclopedia of Ukraine, t. 4. Toronto—Buffalo—London, 1993; *Огієнко І.* Історія українського друкарства, т. 1: Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV—XVIII вв. К., 1994; Репертуар української книги. 1798—1916. Матеріали до бібліографії, т. 1—7. Львів, 1995—2001; *Ківшар Т.* Український книжковий рух як історичне явище (1917—1923 рр.). К., 1996; Україномовна книга. 1798—1916, вип. 1. 1798—1885. К., 1996; *Биковський Л.* У службах українській книжці. Львів—Нью-Йорк, 1997; Яків Оренштайн — феномен української видавничої справи. Львів, 1998; Книга. Энциклопедия. М., 1999; *Зленко Г.* Перші українські видавництва в Одесі. В кн.: Бібліографія українознавства. Бюлетень Комісії української бібліографії Міжнародної асоціації україністів, вип. 3. Львів, 2000; Історія української культури, т. 2—3. К., 2001—2003; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002; *Сенченко М.* Світове книговидання і випуск творів друку в Україні. «Вісник Книжкової палати», 2003, № 4.

Я.Д. Ісаєвич.

ДРУ́ЦЬКІ — князівський рід, назва якого походить від м. Друцьк (нині село Вітебської обл. в Білорусі), яке, в свою чергу, отримало назву від гідроніма — р. Друть (прит. Дніпра). Д. походять від *Гедиміновичів*: старша гілка (у *Великому князівстві Московському*) — від **Льва Андрійовича**, сина Андрія Ольгердовича (загинув 1399), кн. полоцького і псковського; молодша гілка (у *Великому князівстві Литовському*) — від **Семена Дмитровича**, сина Дмитра Ольгердовича (загинув 1399), кн. брянського, трубчевського й черніг. Семен Дмитрович (р.н. невід. — 1422) мав шістьох синів, від яких пішли князі Бабичі, Бабічеви (в Росії), Д.-Прихабські, Д.-Соколинські, Соколинські-Коноплі, Д.-Озерецькі, Д.-Зубревицькі, Д.-Горські, Д.-Любецькі, Д.-Толочинські та ін. Один із синів Семена Дмитровича — **Іван Путята** (р.н. невід. — 1440) — був чл. ради вел. кн. литов. *Свидригайла*. Син Івана Путяти — **Дмитро Путятич** (р.н. невід. — 1505) — був київ. *воєводою* (1492—1505), одним із перших укр. князів, який розумів роль запороз. *козацтва* й спирався на нього в боротьбі проти ординських наскоків. Деякі представники роду Д. активно виступали за права правосл. українців та білорусів у ВКЛ, підтримали повстання кн. М.*Глинського* (1508). Коли воно зазнало поразки, троє князів Д. втекли до Рос. д-ви, започаткувавши там відгалуження молодшої гілки роду. Після приєднання м. Смоленськ (нині місто в РФ) й Смоленщини до Рос. д-ви (1654) Д. перейшли на службу цареві *Олексію Михайловичу*. **Яків** Д.-Соколинський загинув (1671) під час придушення козац. повстання під кер-вом С.Разіна. Ін. представники роду залишалися в *Речі Посполитій*. З їхнього середовища вийшло чимало відомих діячів, напр., **Лаврентій** Д.-Соколинський (р.н. невід. — 1725) — унійний смоленський архієпископ; **Ксаверій** Д.-Любецький (1778—1846) — міністр фінансів у *Царстві Польському*.

Князівський рід Д. дуже розгалужений, завдяки шлюбним зв'язкам він пов'язаний з такими визначними родами, як *Вишневецькі*, Воротинські, Кміти, *Масальські*, *Заславські*, Монтовти, *Сапіги*, Семашки та ін. Нащадки Д. і нині живуть в Україні, Білорусі, Польщі, Росії та ін. країнах.

Літ.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993.

Ю.А. Мицик.

ДУБ-ДУБО́ВСЬКИЙ (Dub-Dubowski) **Ігнаци** (12.04.1874—10.03.1953) — діяч РКЦ, єпископ. Д-р канонічного права. Н. в м. Вільно (нині м. *Вільнюс*). Навчався у Житомирській римо-катол. духовній семінарії (1894—99) та колегіумі Ангелікум у Римі (1901—04). Духовний сан прийняв 1899. Душпастирську діяльність здійснював у *Корці*, *Києві*, *Житомирі* та ін. містах. Працював особистим секретарем глави Могильовської митрополії РКЦ архієпископа А.Внуковського. Від 1916 керував РКЦ на Київщині, *Поділлі* й *Волині*, поєднуючи обов'язки єпископа-ординарія Луцько-Житомир. та апостольського адміністратора Кам'янецької дієцезії (див. *Дієцезія*). Фундатор часописів «Kronika Diecezji Łucko-Żytomierskiej» (Житомир) та «Tygodnik Kresowy» (*Луцьк*). 1919 у Житомирі зазнав переслідувань з боку *більшовиків*, тому переїхав до зайнятого поляками Луцька. Тоді ж перевів семінарію з Житомира до *Олики*, 1920 — до м. Ґнєзно (Польща), а 1922 — до Луцька. 1920 схвально поставився до походу війська

Л.В. Дубельт.

К.К. Дубина.

Ю.*Пілсудського* в Україну (див. *Польсько-радянська війна 1920*). Виступав за включення *Правобережної України* до складу Польщі, пропагуючи цю ідею в пастирських листах, зверненнях до польс. єпископату, папського нунція в *Варшаві*, сейму, уряду 2-ї Речі Посполитої. За визначний внесок у боротьбу проти Червоної армії (див. *Радянська армія*) 1920 нагороджений держ. відзнакою Польщі «Хрест хоробрих». 1925 зрікся кер-ва Луцько-Житомир. дієцезією з огляду на реорганізацію управління РКЦ на теренах *СРСР*, після чого оселився в Римі (Італія). Був радником рим. папи *Пія XI*. Опублікував власні пастирські листи (Луцьк, 1923; Сент Луїс, 1930).

П. у м. Рим.

Літ.: *Krajewski I.* Jego ekscelencja ksądz biskup dr. Ignacy Dub-Dubowski i jego działalność. Łuck, 1924; *Nitecki P.* Biskupi Kościoła w Polsce: Słownik biograficzny. Warszawa, 1992; *Pieła M.* Udział duchowieństwa w polskim życiu politycznym w latach 1914—1924. Lublin, 1994; *Skalski T.* Terror i cierpienie: Kościół katolicki na Ukrainie. 1900—1932: wspomnienia. Lublin—Rzym—Lwów, 1995.

Н.С. Рубльова.

ДУ́БЕЛЬТ Леонтій Васильович (1792—09.05(27.04).1862) — рос. держ. діяч, ген.-лейтенант. Закінчив курс у гірському кадетському корпусі. Був близьким до масонських та декабристських орг-цій (див. *Масонство*, *Декабристів рух*). 1807—30 служив у армії. Учасник рос.-прусько-франц. війни 1807, *Війни 1812*, закордонного походу рос. армії 1813—14. Від 1835 — нач. штабу корпусу жандармів, 1839—56 — управитель *Третього відділення*, чл. гол. управління цензури і секретного к-ту, який займався справами розкольників (старообрядців). Один із найреакційніших представників періоду правління імп. *Миколи I*. З ім'ям Д. пов'язані гоніння на О.*Пушкіна*, розправа з *петрашевцями*. 1847 разом із графом О.Орловим вів слідство в справі *Кирило-Мефодіївського товариства*, виявляючи особливу ненависть до Т.*Шевченка*.

Літ.: *Лемке М.* Николаевские жандармы и литература 1826—1855 гг. СПб., 1908.

О.Ф. Овсієнко.

ДУ́БЕН, археологічна пам'ятка — порубіжне з *Київською землею* волин. місто (нині тер. м. *Дубно*). Розташов. над р. Іква (прит. Стиру, бас. Дніпра), на той час — серед непролазних боліт, де збереглося городище давньорус. часу. Вперше згадується в *«Повісті временних літ»* під 1100, коли *Давид Ігорович* на *Витичівському з'їзді 1100* одержав Д. і ще кілька другорядних міст *Волині* замість м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*). Не раз у літописі йде мова про сутички волин. і київ. князів поблизу Д. Під час розвідувальних робіт виявлено культ. шар доби *Київської Русі* з керамікою, залізними та бронз. виробами.

Літ.: *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985.

М.Ф. Котляр.

ДУ́БЕНСЬКА ДОРО́ГА — *гостинець* 16 — поч. 18 ст., що вів від Луцького замку через р. Стир (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) і р. Стирець, с. Підгайці (нині село Луцького р-ну Волин. обл.) до м. *Дубно*, а звідти через с. Мильча (нині село Дубенського р-ну) і с. Вовковиї (нині село Демидівського р-ну; обидва Рівнен. обл.) до *Берестечка*.

Літ.: *Budzińska E.* Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781—1783). Warszawa, 1982; *Пришляк В.* Торговельне місто Дубно у XVIII ст. В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑ. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича, вип. 5. Львів, 1998.

В.В. Пришляк.

ДУ́БЕНСЬКОГО ГАРНІЗО́НУ ПОВСТА́ННЯ 1917 — збройний виступ солдатів у м. *Дубно* 3—4 жовт. (20—21 верес.). Безпосереднім поштовхом до повстання послужив суд. процес над учасниками братання (див. *Братання фронтове*). Під слідством перебувало 11 офіцерів і близько 500 солдатів. 3 жовт. (20 верес.) ув'язнені, обурені несправедливим вироком суду, разом із тюремною вартою розгромили корпусний суд та розігнали суд. чиновників. До повсталих приєдналися 3-й залізничний батальйон, 404-й Камишинський полк, а потім і весь гарнізон (близько 5 тис. осіб). Дубно опинилося в руках повсталих. За наказом штабу Особливої армії російських військ до міста було стягнуто значні військ. сили; з усіх боків воно було оточене кавалерією й піхотою. 4 жовт. (21 верес.) гарнізон здався, багато повстанців було заарештовано.

Літ.: *Голуб П.А.* Солдатские массы юго-западного фронта в борьбе за власть Советов. (Март 1917 г. — февр. 1918 г.). К., 1958.

І.В. Хміль.

ДУБИ́НА Кузьма Кіндратович (23(10).10.1906—22.09.1967) — історик, дослідник історії України періоду *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Проф. (1962), д-р істор. н. (1966), засл. діяч н. УРСР (1967). Н. в с. Підгородне (нині село в складі с. Новопавлівка Межівського р-ну Дніпроп. обл.). Закінчив Ленінгр. ін-т журналістики (1936). Працював у РАТАУ, навчався в *Інституті червоної професури*. 1939—41 — зав. каф-ри марксизму-ленінізму Київ. авіац. ін-ту, 1941—43 — лектор ЦК КП(б)У. 1943—49 — дир. Держ. політ. вид-ва УРСР. 1949 в Акад. сусп. наук при ЦК КПРС захистив канд. дис. 1951—56 — на викладацькій роботі у вузах *Києва*. 1956—64 — дир. Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук при Київ. ун-ті. 1964—67 — дир. Ін-ту історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). Був головою вченої ради цього Ін-ту, чл. вчених рад Київ. ун-ту та Ін-ту історії партії при ЦК КПУ, гол. ред. *«Українського історичного журналу»*, чл. редколегії ж. «Комуніст України». Очолював правління *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*. За сукупністю робіт з теми «Ленінська теорія соціалістичної революції» захистив докт. дис. Підготував 18 канд. істор. наук. Ред. і співавт. праць: «Історія Української РСР» (в 2-х т.; 1967); «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945» (в 3-х т.; 1967—69).

Нагороджений орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями, а також Бойовим Хрестом і двома медалями *Чехословаччини*.

П. у м. *Київ.*

Тв.: 778 трагічних днів Києва. К., 1945; Ленінська теорія соціалістичної революції і її всесвітньо-історичне значення. К., 1959; В годы тяжелых испытаний. К., 1962; Історія Української РСР. К., 1967 [у співавт.].

Літ.: До 60-річчя з дня народження К.К. Дубини. «УІЖ», 1966, № 10; *Гудзенко Л.М., Шелюх Т.М.* Бібліографія наукових і науково-популярних праць К.К. Дубини. Там само; Кузьма Кіндратович Дубина. «Робітнича газета», 1967, 24 верес. (Некролог); Коментар до кн.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 2. К., 1994.

В.М. Даниленко.

ДУБИ́НДА Павло Христофорович (25.07.1914—22.10.1992) — військовик, гвардії старшина, повний кавалер ордена Слави 3-х ступенів (2 ордени — 1944, 1 — 1945), Герой Рад. Союзу (1945). Н. в с. Прогної (нині с. Геройське Голопристанського р-ну Херсон. обл.). У ВМФ — від 1936. Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Служив на крейсері «Червона Україна» Чорномор. флоту, від листоп. 1941 — у 8-й бригаді мор. піхоти. Учасник оборони Севастополя (див. *Севастопольська оборона 1941—1942*). Тяжко контуженим потрапив у полон, утік і від берез. 1944 — знову в Червоній армії (див. *Радянська армія*). Від лип. 1944 — командир від-ня, взводу (293-й гвард. стрілец. полк, 96-та гвард. стрілец. д-зія, 28-ма армія, 1-й та 3-й Білорус. фронти), старшина. За бойові заслуги, мужність і героїзм у боях на території Білорусі, Польщі, Східної Пруссії нагороджений орденами Слави, орденом Богдана Хмельницького 3-го ст. (1945). За героїзм, проявлений у боях на тер. Східної Пруссії в березні 1945, 29 червня Д. присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Після війни працював на китобійній флотилії «Слава».

Похований у *Херсоні.*

Літ.: Герои твои, Херсонщина. Симферополь, 1980.

Н.О. Шевченко.

ДУБКОВЕ́ЦЬКИЙ Федір Іванович (02.05(20.04).1894—06.03. 1960) — фахівець колгосп. с.-г. вир-ва. Двічі Герой Соц. Праці (1951 і 1958). Н. в с. Зарожани (нині село Хотинського р-ну Чернів. обл.). 1922 — організатор першої в Тальнівській волості (нині р-н Черкас. обл.) с.-г. комуни «Вулик і бджола». Згодом комуна трансформувалася в с.-г. артіль «Здобуток Жовтня». Г-во, яке очолював Д., було високоефективним, успішно розв'язувало соціально-екон. завдання. На XVII—XIX з'їздах КПУ був обраний чл. ЦК. Депутат ВР СРСР 2—5-го скликань.

Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

П. у м. *Тальне.*

Тв.: Трудовые будни колхоза «Здобуток Жовтня». М., 1957; Рожденные Октябрем. М., 1957; Здрастуй завтра! (На шляхах до комунізму). К., 1960.

Літ.: *Велігура І.М., Михлик Я.К.* Федір Дубковецький. К., 1960.

С.С. Падалка.

ДУБЛЯ́НИ — с-ще міськ. типу Самбірського р-ну Львів. обл. Розташов. за 4 км від залізничної ст. Дубляни та за 15 км на сх. від райцентру. Нас. 2,4 тис. осіб (1999). Перша письмова згадка — під 1432.

В.В. Головко.

ДУБЛЯ́НСЬКІ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, що, за родинною легендою, походить від двох братів-шляхтичів — **Романа** та **Луки**, вихідців із Польщі. Першою документально засвідченою особою з цього роду є **Павло Романович** (р.н. невід. — бл. 1740) — *військовий канцелярист* (1690), стародубський полковий писар (1709—15) та новоміський *сотник* (1715—23, 1725—30). Його єдиний син — **Олександр Павлович** (1713 — близько 1786) — останній *генеральний суддя* (1762—81), а з 1781 — дійсний статський радник та чл. *Малоросійської колегії.*

Рід Д. внесено до 6-ї ч. Родовідної книги Черніг. губ., а герб — до 10-ї ч. «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Китицын П.* Малоизвестный исторический род. «Киевская старина», 1884, т. 9, № 6; *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 1. К., 1888; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Томазов.

Герб роду Дублянських.

ДУ́БНО — місто обласного підпорядкування *Рівненської області*, райцентр. Розташований на р. Іква (прит. Стиря, бас. Дніпра). Нас. 41,6 тис. осіб (1998). Залізнична станція. Стародавнє м. *Дубен*, центр удільного князівства на *Волині.* Вперше згадується під 1100. У 14 ст. Д. перейшло у власність князів *Острозьких.* Документально підтверджує право володіння Д. князем Ф.*Острозьким* грамота короля Владислава II *Ягайла* від 1386. Від 2-ї пол. 14 ст. Д. входить до складу *Великого князівства Литовського.* Наприкінці 15 ст. кн. К.*Острозький* побудував тут замок. 1498 К.Острозький отримує від вел. кн. литов. *Олександра* привілей на надання Д. статусу міста. 1507 король *Сигізмунд I* надав місту *магдебурзьке право.* Від 1619 Д. переходить у власність кн. *Заславських*, потім *Любомирських.* У р-ні Д. в жовт. 1648 діяв загін повстанців під кер-вом Федора з Клекотова. Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Д. — у межах кордонів *Російської імперії.* Стало окружним центром *Подільського намісництва*, від 1797 — повітове місто *Волинської губернії.* Від 1939 — у складі УРСР. Від 1940 — райцентр (1940—92 — Дубнівського, від 1992 — Дубенського р-ну) Ровенської (нині

П.Х. Дубинда.

Ф.І. Дубковецький.

Дубно. Замок князів Острозьких— Любомирських. Фото кінця 20 ст.

С. Дубнов.

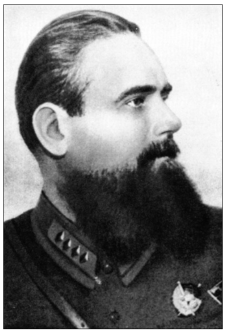

І.Н. Дубовий.

Рівнен.) обл. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації (29 черв. 1941 — 17 берез. 1944) в р-ні Д. діяв партизан. загін.

1995—97 у Д. проведено археол. дослідження. На подвір'ї замку виявлено сліди поселення *бронзового віку*, доби раннього *залізного віку*, пізньорим. часу, залишки житлово-госп. будівель літописного м. Дубен кін. 10 — 1-ї пол. 13 ст. На околицях міста в урочищі Червоний пагорб відкрито багатошарове поселення епохи від *мезоліту* до пізньорим. доби і локалізовано залишки Підборецького монастиря, заснованого кн. К.Острозьким 1492 на о-ві Дубовець.

Архіт. пам'ятки: замок і палац кн. Острозьких (15—17 ст.), палац кн. Любомирського (18 ст.), міська брама (16 ст.), Спаська церква (17 ст.), дерев'яна Юр'ївська церква у передмісті на Сурмичах (1709), залишки монастирів, костьоли бернардинців і кармеліток (17 ст.) Пам'ятники: Т.*Шевченку*, М.*Пирогову*, воїнам рад. армії, що загинули в боротьбі з гітлерівцями.

У Д. двічі (1750 і 1753) побував Г.*Сковорода*, 1846 — Т.Шевченко, 1864—66 жив В.*Короленко*.

Літ.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. 2. 1881; *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo wołyńskie. 1994, t. 5; *Swiesznikow I., Hupało W.* Wstępne wyniki badań archeologicznych na zamku w Dubnie. «Materiały i sprawozdania Rzeszówskiego ośródka archeologicznego», 1996, t. 17; *Hupało W.* Wstępne badania w obrebie klasztoru Podboreckiego na Wolyniu. Там само, 1998, t. 19.

В.Д. Гупало.

ДУБНО́В Семен (1860—1941) — єврейс. історик, громад. діяч. Н. в м. Мстиславль (нині місто Могильовської обл., Білорусь). Здобув традиційну єврейс. реліг. освіту, самотужки оволодів світськими та заг.-освітніми знаннями. 1880—1906 мешкав спочатку в *Санкт-Петербурзі*, потім в *Одесі*. Під час перебування в Одесі займався наук. та громад. діяльністю: разом із Ахад-ах-Амом і Х.Бяліком вирішував питання єврейс. освіти, очолював К-т допомоги євреям, що постраждали від Кишинівського погрому 1903. 1906 заснував єврейс. політ. партію — «Фолкспартей» («Народна партія»), яка проіснувала до 1918. Відстоював ідею культ. автономії євреїв у діаспорі. 1908—19 перебував у С.-Петербурзі. Викладав на курсах сходознавства, в *Єврейському народному університеті*, був одним із засн. Єврейс. історико-етногр. т-ва. Брав активну участь у створенні єврейс. енциклопедій, часописів з історії єврейс. народу. У 1920-х рр. емігрував до Литви, пізніше — до Німеччини. Після 1933 переселився до м. Рига (Латвія).

Підготував фундаментальну працю «Всемирная история еврейского народа», що вийшла друком рос. мовою (мова оригіналу) 1934—38 у Ризі (книга також побачила світ нім. та єврейс. мовами). Д. також є автором ґрунтовної праці з історії хасидизму.

1941 нацисти заарештували Д. і відправили його в гетто, де він і загинув.

Тв.: Всемирная история еврейского народа, т. 1—10. Рига, 1934—38.

Літ.: Краткая еврейская энциклопедия, т. 3. Иерусалим, 1984; «Еврейский журнал», 1991, № 2; Новейшая история еврейского народа и французской революции до наших дней, т. 1—3. М., 2002.

А.Ю. Подольський.

ДУБОВИ́Й Іван Наумович (24(12).09.1896—29.07.1938) — рад. військ. діяч, командарм 2-го рангу. Н. на х. Чмирівка (нині село Чигиринського р-ну Черкас. обл.) у сел. родині. 1917 закінчив шк. прапорщиків. Організатор червоногвард. загону в Бахмуті (нині м. *Артемівськ*), на поч. 1918 — його командир, брав участь у боротьбі з військами генерала О.*Каледіна*. У березні—травні — військком Новомакіївського р-ну, комендант і начальник зв'язку Центр. штабу *Червоної гвардії* у Донбасі. У черв.—серп. 1918 — нач. оперативного від. Пн.-Кавказ. військ. округу. Під час оборони м. Царицин (нині м. Волгоград, РФ) був з верес. по груд. 1918 заст. нач. штабу 10-ї армії, до якої влилися революц. загони, що відійшли з України. З початком воєн. операцій військ *Українського фронту* — пом. харків. окружного військ. комісара (наприкінці січ. 1919), а з 7 лют. — київ. окружного військ. комісара. Від серед. лют. 1919 — нач. штабу новосформованої Групи військ Київ. напрямку Укр. фронту. У квіт.—трав. — нач. штабу, з кінця трав. по черв. 1919 — в.о. командуючого 1-ї Укр. рад. армії. Після загибелі М.*Щорса* очолив 44-ту стрілец. д-зію *Дванадцятої армії* Зх. фронту (з жовт. 1919 по груд. 1921). Під його командуванням 44-та стрілец. д-зія визволяла *Київ* у груд. 1919 від денікінців. За цю операцію Д. був нагороджений орденом Червоного Прапора (1920). Очолювана ним д-зія брала участь у боях з денікінцями (див. *Збройні сили Півдня Росії*), військ. частинами *Директорії* УНР, польськими військами (див. *Польсько-радянська війна 1920*). 1929 — заст. команд. військами Укр. військ. округу, з 1935 — команд. військами *Харківського військового округу*. У серп. 1937 заарештований. Страчений.

Літ.: *Сувениров О.Ф.* Трагедия РККА. 1937—1938. М., 1998.

О.Й. Щусь.

ДУБО́ВИЧ Іван (р.н. невід.—1646) — греко-католицький письменник-полеміст, чернець ордену *василіан*. Н. в м. Вільно (нині м. *Вільнюс*). Із міщан (очевидно, був сином *бурмистра*). 1619 став намісником полоцького і вітебського унійного архієпископа Й.*Кунцевича*. Перебував у м. Могильов (нині місто в Білорусі), де на ґрунті міжконфесійної ворожнечі вдавався до репресій проти православних (див. *Православ'я*). 1623 за завданням єпископа Й.Рутського, а також Й.Кунцевича прибув до *Києва* для переговорів з київ. правосл. митрополитом І.*Борецьким* щодо об'єднання правосл. та унійної церков і створення на основі об'єднаної церкви окремого патріархату. Пропозиції Д. були прихильно зустрінуті М.*Смотрицьким*. Однак місія Д. завершилася невдачею через несприйняття планів об'єднання двох церков правосл. мирянами, насамперед запороз. козаками. 1634 Д. отримав архімандритство в Пінському Ліщинському монастирі, однак того ж року переїхав до *Дерманського Свято-Троїцького монастиря*, де був призначений архімандритом. 1638 холмський унійний єпископ М.Терлецький відібрав у нього дерманське архімандрит-

ство, однак невдовзі Д. знову повернув його собі й пробув архімандритом у Дерманському монастирі аж до смерті.

У своїх тв., зокрема рукописній праці «Оборона соборної апостольської церкви проти усіх єретиків» (1639), а також у тв. «Ієрархія, або зверхність у Божій Церкві», «Календар правдивий Христової Церкви» (обидва — 1644) виступав з апологетикою унійної церкви, торкався питань церк. історії. Можливо, є автором полемічної праці (що не дійшла до наших днів), спрямованої проти книги К.*Саковича* «Перспектива» (Краків, 1642). На основі праць М.*Кромера* та М.*Стрийковського* Д. підготував рукопис компілятивного трактату «Хроніка, або Сумаріуш», присвяченого історії Церкви з найдавніших часів до 1600.

Тв.: Hierarhia abo o zwierchności w Cerkwi Bożey. Lwów, 1644; Kalendarz prawdziwy Cerkwi Chrystusowej. Б/м, 1644; Собраніе короткой науки о артикулах віри. К., 1645.

Літ.: *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. 1—2. К., 1883—98; Приложения: Описание документов Архива западно-русских униатских митрополитов, т. 1. СПб., 1897; *Харлампович К.* Западнорусские православные школы XVI — начала XVII века. Казань, 1898; *Возняк М.* Історія української літератури, т. 2. Львів, 1921; Polski Słownik Biograficzny, t. 5. Kraków, 1939—46; *Мицик Ю.А.* Із листування українських письменників-полемістів 1621—1624 років. «ЗНТШ», 1993, т. 225; *Frick D.A.* Meletij Smotrzyc'kyj. Cambridge, 1995; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998.

П.М. Сас.

ДУБРО́ВИЦЯ (до 1944 — Домбровиця) — місто *Рівненської області*, райцентр. Розташов. за 115 км від обл. ц. на р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Нас. 10,8 тис. осіб (1998).

Перша письмова згадка під 1005, тоді на тер. сучасної Д. існувало місто (його залишки збереглися й досі), яке, як вважають історики, ще до серед. 12 ст. входило до складу *Туровського князівства*. Від 2-ї пол. 12 ст. Д. — центр удільного князівства. Од серед. 14 ст. — в складі *Великого князівства Литовського*, було вотчиною князів *Гольшанських*. Після *Люблінської унії 1569* перейшло до складу Польщі, з кін. 16 ст. побутувала польс. назва с-ща — Домбровиця. 1695 споруджено колегіум католицького чернечого ордену піаристів.

Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) перебувало під владою *Російської імперії* і стало адм. центром Домбровицького пов. *Волинської губернії*. В тому ж році віднесено до категорії містечок. Від 1797 — волосний центр Ровенського пов. Волин. губ. Од поч. 19 ст. в Д. розвивається пром-сть: працювала суконна мануфактура та розроблялися поклади бурштину. 1877 відкрито однокласне уч-ще, яке 1900 перетворене на двокласне. На поч. 20 ст. в містечку працювали підпр-ва смолокурної, деревообробної, спиртової пром-сті.

Від 1920 — у складі Сарненського пов. Поліського воєводства (з 1931 — Волин.) Польщі. 1939 увійшло до складу УРСР, від 1940 — адм. центр Дубровицького р-ну Ровенської (нині Рівнен.) обл. і має статус міста. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з лип. 1941 по січ. 1944 Д. окуповане гітлерівцями.

Пам'ятки арх-ри: городище 11—13 ст., костьол Іоанна Хрестителя (17 ст.), церква Різдва Богородиці (19 ст.)

Літ.: ІМіС УРСР. Ровенська область. К., 1973.

В.В. Головко.

ДУБРО́ВСЬКИЙ Василь Васильович (псевдоніми — І.Захаревський-Лісковицький, В.Лісковицький, В.Чорногай; 19.05.1897—23.04.1966) — історик, орієнталіст, громад. діяч. Чл. *Наукового товариства імені Шевченка*, *Української вільної академії наук*, *Українського історичного товариства*. Н. в пд.-зх. передмісті *Чернігова* — Лісковиці — в родині священика. Закінчив Черніг. духовну семінарію, Ніжин. істор.-філол. ін-т ім. кн. О.Безбородька (1919). Захистив дис. на тему: «Селянські рухи на Україні після 1861» при Харків. н.-д. каф-рі історії укр. к-ри (1925). 1920—25 викладав історію України в Черніг., а 1925—28 — у Харків. ін-тах нар. освіти. Інспектор охорони пам'яток к-ри в Управлінні наукових установ (1925—29), н. с. каф-ри історії укр. к-ри ім. акад. Д.Багалія та Всеукр. наукової асоц. сходознавства. 1933 заарештований за обвинуваченням у контрреволюц. діяльності та засуджений до п'яти років виправних робіт. Відбув ув'язнення в Забайкаллі (1934—39). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* залишився на окупованій тер. Проф. Харків. ун-ту та голова харків. т-ва «Просвіта» (1941—43). Від 1944 — на еміграції. Займався активною громад.-політ. діяльністю, редагував кілька еміграційних часописів. Автор численних праць з історії соціальних відносин в Україні 18—19 ст., політ. історії *Гетьманщини* 18 ст., укр. пам'ятко- та музеєзнавства, літ. перекладів з турец. мови, мемуарних статей, спогадів, студій з укр. та азерб. філології. Праці Д., присвячені добі Д.*Апостола* та соціально-політ. історії 18—19 ст., залишилися в рукописах або загинули.

В.В. Дубровський.

П. у м. Річмонд (шт. Віргінія, США).

Тв.: Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст. К., 1928; Селянські рухи на Україні після 1861 р., т. 1. Х., 1928; Музеї на Україні. Х., 1929; Життя й діла Феодосія Углицького (Полоницького). Х., 1930; З побуту українських монахів другої половини XVIII ст. Х.—К., 1930; Історично-культурні заповідники та пам'ятники України. Х., 1930; Перша фабрика на Україні: Слобідська глушківська мануфактура (1719—1917 рр.). Х., 1930; Україна й Крим в історичних взаєминах. Женева, 1946 [На правах рукопису]; Новітнє турецьке красне письменство. Корнберг, 1948; Машина масового вбивства. Мюнхен, 1954; Найновіша совєтська концепція історії України. В кн.: Український збірник, кн. 6. Мюнхен, 1956; М.С. Грушевський у Чернігові. В кн.: Календар-альманах «Відродження». Буенос-Айрес, 1961; Спогад про проф. д-ра М.Н. Петровського. «Український історик», 1963, № 2/3; 2-й відділ БАМЛАГ'у ГПУ—НКВД. Нью-Йорк, 1965; Богдан Хмельницький і Туреччина. «Український історик», 1975, № 3/4.

Літ.: Список друкованих праць В. Дубровського. Корнберг, 1948; *Биковський Л.* Професор Василь Дубровський. 1897—1966. «Український історик», 1966, № 1—2; *Курас Г.* Василь Дубровський. Уривки із споминів. «Сіверянський літопис», 2000, № 6; *Матяш І.* Василь Дубровський — науковець і організатор. В кн.: *Матяш І.* Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. К., 2001; *Її ж.* Ва-

Ф. Дудко.

силь Дубровський. Історіографічні дослідження в Україні, вип. 12. К., 2003.

О.В. Ясь.

ДУБРО́ВСЬКИЙ Петро Петрович (09.12.1754—09.01.1816) — бібліофіл, перекладач, дипломат. Походив з Київщини. До 1772 навч. в Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*). Потім працював копіїстом та підканцеляристом у *Синоді*. 1778, маючи намір продовжити навч. за кордоном, виїхав до Парижа в складі церк. причту рос. посольської церкви. Висока освіченість та знання мов забезпечили йому місце секретаря при рос. посольстві (від 1780). У Парижі сформувалися бібліографічні інтереси Д., він почав збирати колекцію рукописів та документів. Виконуючи дипломатичні місії, побував у багатьох європ. столицях. Був знайомий з відомими політ. та культ. діячами, бібліофілами й колекціонерами. Під час *Французької революції кінця 18 століття*, коли *Російська імперія* відкликала свого посла, залишився один у місії та виконував обов'язки радника й секретаря. На цей час припадає поповнення його колекції документами з архівів Бастилії, манускриптами з Сен-Жерменського абатства, які він врятував. 1800 звільнений зі служби, вернувся до *Санкт-Петербурга*.

Колекція Д. складалася з більш як 10 тис. рукописних книг 5—18 ст. та документів 12—18 ст. 15-ма мовами. Серед них — італ. ілюмінований кодекс Тіта Лівія 15 ст., подарований Д. Ж.-Ж.Руссо, автографи Катерини Медічі, Карла IX, Генріха IV, кардинала Мазаріні, листи, мемуари видатних європ. учених і політиків. Д. мав намір подарувати свою колекцію Києво-Могилянській акад., щоб підтримати «давнє училище», але 1805 подарував її імп. *Олександру І.* Для колекції було засноване «Депо манускриптів» при Імператорській публічній б-ці у С.-Петербурзі. Д. був хранителем свого зібр. у б-ці, але 1812 усунутий від служби й навіть не був запрошений на урочисте відкриття б-ки 1814.

П. у м. С.-Петербург у бідності й забутті.

Літ.: *Васильчиков А.А.* О собирателе рукописей Дубровском. «Русский архив», 1878, кн. 2; Каталог писем и других материалов западноевропейских ученых и писателей XVI—XVIII вв., из собрания П.П. Дубровского. Л., 1963; *Воронова Т.П.* П.П. Дубровский — первый хранитель «Депо манускриптов» публичной библиотеки. В кн.: Археографический ежегодник за 1980. М., 1981.

О.М. Дзюба.

ДУДИКЕ́ВИЧ Володимир (1861—1922) — громад. та політ. діяч, один із лідерів галицьких москвофілів (див. *Москвофільство*). Д-р права, адвокат у м. *Коломия*, посол (депутат) *Галицького крайового сейму* (1908). Один з організаторів і кер. «Русской народной организации» (1900). Після розколу галицького москвофільства (1908) — провідник т. зв. нового курсу. Під час рос. окупації *Галичини* (1914—16; див. *Перша світова війна*) очолював «Русский народный совет». Голова «Кредитного общества самопомочи» в Коломиї.

М.М. Кріль.

ДУ́ДКА — нар.-побутова назва потрійних *грошів* (*трояків*), що у великій кількості випускалися монетними дворами *Речі Посполитої* впродовж останньої чв. 16 — 1-ї чв. 17 ст. Термін часто зустрічається в писемних пам'ятках укр. земель 16—17 століть.

Літ.: *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ДУДКО́ Федір (псевдоніми — Одуд, Ф.Карпенко, Ф.Дудко-Карпенко; 24.07(07.05).1885—01.03.1962) — письменник, журналіст, громад. та культ. діяч. Н. в с. Шабалинів Сосницького пов. Черніг. губ. (нині село Коропського р-ну Черніг. обл.). Із козац. роду. До 9 років жив із батьками в м. *Сосниця*. Мав нахил до малювання, але батько віддав його вчитися до Глухівської класичної г-зії. Після 5-го класу перейшов до Новгород-Сіверської г-зії, яку залишив через свою бунтарську вдачу. Закінчив курси журналістів при Моск. ун-ті (1904—06), друкувався в пресі. Від 1907 — у *Києві*, де вступив на від. арх-ри політех. курсів, провчився 5 років; співробітничав з укр. газ. «*Рада*». 1914 Д. не взяли до армії через слабкий зір. Брав участь у культ. житті УНР; 1919 виїхав до *Вінниці*, згодом — до *Кам'янця-Подільського*, 1920 — до Тарнува (Польща). Від квіт. 1922 — на постійному проживанні у *Львові* (до 1939). На цей час припадає розквіт його письменницької діяльності. Д. друкується в місц. пресі, публікує окремі вид.: зб. оповідань і нарисів «Краса життя» (1922), «Глум» (1925, 1937), «Дівчата одчайдушних днів» (1937), трилогію про визвол. змагання («Чорторий», «Квіти і кров» — 1928, «На згарищах» — 1930), істор. романи «Прірва» (1928—31) і першу ч. «Великого гетьмана» (про І.*Мазепу*, 1936), яка витримала 3 видання. Підготовлена до друку 2-га ч. і всі матеріали до 3-ї і 4-ї ч. загинули під час *Другої світової війни* (крім уривків з 2-ї ч., надрукованих 1951 у ж. «Київ» (Філадельфія, США). Деякі тв. Д. під псевд. Микола Шпак друкував А.Крушельницький у рад. журналах «Нові шляхи», «Критика» (їх Д. ніколи не передруковував). Працював у б-ці НТШ, у вид-ві І.*Тиктора*. 1940 перебував у Любліні, 1941 — у Кракові (обидва у Польщі), Бресті, Пінську (обидва у Білорусі). 1944 виїхав до Німеччини, 1949 — до США; в обох країнах була перевидана ч. раніше написаних тв. Д.

Працював у Нью-Йорку (США) в канцелярії свого зятя, лікаря Романа Осінчука, у редакції «Лікарського вісника» (1959—61). 1951 — один із засн. і ред. ж. «Новий світ». Співпрацював з укр. часописами *«Америка»*, «Київ», «Лис Микита» та ін. Від 1957 писав спогади, які не встиг завершити (зберігаються в дружини Д. — Любові).

П. у м. Нью-Йорк.

Тв.: Від Муравйова до Директорії: (Спомини з 1918 р.). «Дніпро», 1938, річн. 15; Отаман Крук. Авгсбург, 1946; Чорторий: Фільми української боротьби, 1919—1920 рр. Авгсбург, 1946; Війна. Авгсбург, 1947; Великий гетьман. Авгсбург, 1948; Дівчата одчайдушних днів. Авгсбург, 1948; Заметіль. Авгсбург, 1948; Стрибожа внука. Авгсбург, 1948; В гостях у кримського хана. «Київ», 1951, № 1—3; Рихли і Батурин: (Фрагменти з автобіографії). Там само, № 6; Дитячі бушування: (Фрагменти з автобіографії). Там само, № 2—3; Моя молодість. Нью-Йорк, 1965; Кубанська козачка. «Дзвін», 1991, № 1.

Літ.: *Дорошенко В.* Життєвий шлях Федора Дудка (1885—1962): За-

мість некролога. «Київ», 1962, № 4; *Його ж.* Про письменника, громадянина, друга. «Слово», 1962, № 1; *Луців Л.* Федір Дудко (1885—1962). В кн.: *Дудко Ф.* Моя молодість. Нью-Йорк, 1965; ***Федорів Р.*** Портрети в різьблених рамах. «Дзвін», 1991, № 1; *Шерех Ю.* Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеологія. К., 1993.

Г.П. Герасимова.

ДУ́ДНИК Яким Минович (1881—1937) — держ. діяч. Від трав. 1917 чл. РСДРП(б)—ВКП(б). До *Лютневої революції 1917* переслідувався царською охранкою за революц. діяльність. Делегат XI (1930) і XII (1934) з'їздів КП(б)У та одного із з'їздів ВКП(б). Працював заст. голови РНК УСРР, головою Держплану УРСР. Точна дата і причина смерті невідомі. (В протоколі засідання пленуму ЦК КП(б)У від 17 берез. 1937 зазначено, що Дудник Я.М., чл. ЦК КП(б)У, помер.)

Дж.: ЦДАГО України, ф. 39, оп. 4, спр. 60, арк. 1.

О.М. Мовчан.

ДУДРО́ВИЧ Андрій (1782—1830) — освіт. діяч і філософ. Походив із *Закарпатської України.* Закінчив Пештський ун-т. Був викладачем, проф. (1818—30) і ректором (1829—30) Харків. ун-ту. У ранній період — послідовник І.Шада. Згодом на його філос. працях позначився вплив ідей нім. філософа Ф.Шеллінга і реліг.-філос. вчення — теїзму. Друкувався в час. *«Украинский вестник».*

П. у м. *Харків.*

Ф.І. Стеблій.

ДУ́ЙЧЕВ Іван (01.05.1907—24.04.1986) — болг. учений-медієвіст, один із найавторитетніших фахівців у галузі слов'яно-візант. та міжслов'ян. досліджень, особливо у сфері *джерелознавства*, *палеографії* та бібліографії. Н. в м. Софія (Болгарія). Мав ґрунтовні знання з мов і давніх писемних джерел, набуті у Софійському ун-ті та під час тривалої спеціалізації в Рим. ун-ті, Вищій шк. з архівістики й палеографії у *Ватикані* та в ін. міжнар. інституціях. Опублікував багато монографічних праць та бл. 700 наук. статей із різних проблем давньої історії та медієвістики.

Провідні напрями в дослідженнях Д. — проблеми формування болг. народності та її державності в контексті взаємозв'язків з ін. народами в добу *середньовіччя*. Ці проблеми і, зокрема, зв'язки давньоболг. д-ви з *Київською Руссю* він вивчав, спираючись на численні давньослов'ян., лат., візант., араб. та ін. писемні джерела. Його праці мають важливе значення й для дослідження давньої історії та к-ри України. Працюючи в архівах, Д. видрукував багато давніх писемних пам'яток про творення слов'ян. писемності, про давнє слов'ян. літописання (Манасієва хроніка та ін.), які ґрунтовно досліджував, а також пам'ятки пізніших часів, зокрема документи про поїздку П.Парчевича до Б.*Хмельницького* (див. *Парчевича Петра дипломатична місія 1657*). Наук. праці Д. видані 15-ма мовами. В останні роки життя очолював Болг. археогр. комісію при Нар. б-ці ім. Кирила і Мефодія в Софії.

Протягом 50-річної праці зібрав велику кількість унікальних писемних джерел за період з найдавніших часів до 17 ст. включно, ч. з них знаходиться в особистому архіві Д. разом із його рукописами. Відповідно до заповіту вченого в його будинку на базі архіву й б-ки створено Центр слов'яно-візант. досліджень ім. акад. І.Дуйчева (при Софійському ун-ті).

П. у м. Софія.

П.С. Сохань.

ДУ́КА Георге (Юрій, Григорій; 1620-ті рр.—31.03.1685) — гетьман *Правобережної України* (1681—83), господар *Молдавського князівства* (1665—66, 1668—72, 1678—83). На гетьманство призначений турец. султаном *Мегмедом IV* у квітні 1681 після невдалого гетьманування на Правобережжі Ю.*Хмельницького.* Цим султан підтверджував свої тверді наміри утвердити вплив *Османської імперії* в Україні та засвідчував визнання держ. автономії більшої ч. Правобереж. України. Обов'язком Д. перед султаном було надання певної кількості військ для турец. армії та успішна колонізація регіону. Д. звернувся до традиційних форм місц. адміністрування, призначивши *гетьманом наказним* Я.*Драгинича* та відродивши козац. *полки.*

І. Дуйчев.

Керуючись наказом султана, Д. почав відроджувати міста і с-ща на Правобережжі, зруйновані під час довголітніх воєн, що велися тут між *Річчю Посполитою*, Рос. д-вою, Осман. імперією, *Кримським ханством* та Укр. козац. д-вою. Спец. універсалами оголосив заснування багаторічних *слобід.* В період його правління вихідцями з *Волині*, *Покуття*, *Лівобережної України* та Молдови була колонізована значна ч. Правобережжя.

Д. планував стати королем Угорщини та гетьманом усієї України, намагався зробити господарями Молдав. й Волоського князівств своїх двох синів. Виступав як посередник у рос.-турец. переговорах, що передували укладенню *Бахчисарайського миру 1681*, та у польс.-рос. переговорах серед. 70-х рр. 17 ст. Підтримував дипломатичні стосунки з гетьманом Лівобереж. України І.*Самойловичем.* Брав участь у Чигиринському поході 1677 (див. *Чигиринські походи 1677—1678*) та *Віденській битві 1683* (на боці турків).

Був зміщений з посади гетьмана Правобереж. України та молдов. господаря наприкінці 1683 в результаті походу на міста Кишинів і Бендери (нині міста в Молдові) укр.-молдов. військ гетьмана С.Куницького та нового господаря Молдови (від імені польс. короля *Яна III Собеського*) Ш.Петричейку.

Протягом тривалого часу Д. перебував у почесному полоні, проживаючи в резиденції Яна III Собеського в *Яворові.*

П. і був похований у *Львові*, однак невдовзі його прах було перенесено до Молдови.

Літ.: *Jorga N.* Sobieski et les Roumains 1683—1696. Paris, 1933; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683—1688 рр. «Праці Історико-філологічного товариства в Празі», 1942, вип. 4; *Мохов Н.А.* Молдавия эпохи феодализма. Кишинев, 1964; Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в. Документы и материалы. М., 1970; *Новосівський І.* Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі. В кн.: Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. Нью-Йорк, 1977; *Czamańska N.* Oswobodziciel czy najeźdźca? Polityka Jana III Sobieskiego wobec hospodarstw Mołdawii i Wołoszczyzny. В кн.: Roczniki Historyczne, R. 55—56. Warszawa—Poznań, 1990; *Чухліб Т.В.* Геть-

мани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. К.—Нью-Йорк, 2003.

Т.В. Чухліб.

ДУКА́Т (італ. — ducatone) — золота монета масою бл. 3,5 г. Перші Д. відкарбовані 1284 у м. Венеція (Італія). Типологічно вони близькі до золотих монет міст Генуя, Флоренція (обидва міста в Італії), а також монет *Візантії*. На аверсі Д. міститься зображення дожа, який стоїть на колінах перед св. Марком. На реверсі — постать Ісуса Христа в німбі, навколо якого — кругова легенда «Sit Tibi Christe datus, quem Tu regis iste ducatus» («Це князівство, яким ти правиш, тобі, Христе, присвячується»). З останнім словом легенди пов'язують походження назви монети — Д. Від 14 ст. назва Д. поширилася на однотипні золоті монети, що карбувались у Франції, нім. д-вах, Чехії, Угорщині, Польщі та ін. країнах Європи. На укр. землях найбільш поширеними були Д. чеського, угор., а згодом — голл. карбування. В актових документах Д. згадуються під назвами «цехіни», «червоні золоті», «угорські золоті», «злоті в золоті» та ін. Упродовж 14—18 ст. Д. був осн. золотою монетою в Україні. Їхній курс приблизно вдвічі перевищував курс *талера*, в серед. 17 ст. становив бл. 6 польс. *злотих* (180 *грошів*). Інколи поняття «дукат» використовувалося для позначення вагової одиниці золотих виробів.

Дукат (аверс і реверс). Венеція, дожа Петро Граденіго, 1289—1311 рр.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу та лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. К., 1981; *Зварич В.В., Шуст Р.М.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ДУКА́Ч — медалеподібна металева прикраса, складова ч. оздоблення дівочого і жін. сел. вбрання. Впродовж 2-ї пол. 17 — поч. 20 ст. Д. виготовлялися укр. ювелірами-золотарями за зразком зх.-європ., польс., а згодом — рос. монет та медалей. Більшість Д. анонімні й недатовані. Складаються з медальйона та бантаброшки. Часто як медальйон використовували оригінальні срібні та золоті монети (*дукати*, *талери*, *рублі* тощо) і медалі. Найбільш поширеними Д. були на *Лівобережній Україні* (Полтавщина, Чернігівщина), *Слобідській Україні*, а також на Курщині та Воронежчині (нині тер. РФ).

Дукач із мотивом Благовіщення. Срібло з позолотою, скло. 19 ст., Чернігівщина.

Дукач. Срібло з позолотою, скло. 19 ст., Черкащина.

Літ.: *Спаський І.Г.* Дукати і дукачі України. К., 1970.

Р.М. Шуст.

«ДУ́КЛЯ» — літ.-мистецький та публіцистичний журнал Спілки укр. письменників Словаччини. Заснований 1952 у Пряшеві (нині м. Прешов). Виходить 6 разів на рік. Свого часу відіграв важливу роль в організації нац.-культ. і літ.-мистецького життя укр. нас. *Чехословаччини*, сприяв формуванню багатьох поколінь діячів літ. і мист-ва. На сторінках «Д.» з поетичними та прозовими тв., літературознавчими матеріалами виступали В.*Гренджа-Донський*, І.Мацинський, Є.Бісс, О.*Зілинський*, Ф.Іванчов, М.*Мольнар*, І.Галайда, М.*Неврлий*, Ю.Бача, М.*Мушинка*, С.Гостиняк, В.Дацей, І.Яцканин та ін. Під час «Празької весни» (1968) в журналі друкувалися тв. укр. дисидентів та «шістдесятників».

Часопис знайомить читачів із тв. укр. письменників і митців Словаччини, України, Польщі, Румунії, країн колиш. *Югославії*, США та ін. країн. Широко представлені в ньому переклади укр. мовою з словац. та чеських літ. творів.

М.М. Ільницький.

ДУЛІ́БИ — ранньосередньовічне слов'ян. племінне об'єднання на Зх. *Волині*. Згідно з *«Повістю временних літ»* дулібський племінний союз був частково знищений у ході переселення *аварів* до Середнього Подунав'я у 6—7 ст. Племінна назва Д. відома в р-ні оз. Балатон (Угорщина), в Хорватії, Чехії. Археологи пов'язують зону розселення Д. з Лука-Райковецькою археол. к-рою в ареалі празько-корчацької кераміки (див. *Празька культура*). В 9—10 ст. Д. сусідили з *волинянами* та *бужанами*. «Повість временних літ» згадує Д. серед учасників походу вел. кн. київ. *Олега* на *Константинополь* (907). Наприкінці 10 ст. Д. увійшли до складу Давньорус. д-ви (див. *Київська Русь*).

А.Г. Плахонін.

ДУЛІШКО́ВИЧ (Дулишкович) **Іоанн** (Іван) (14.11.1815—21.02.1883) — греко-католичнй. священик та історик. Н. в с. Голятин Мараморoської жупи (нині село Міжгірського р-ну Закарп. обл.). Філос. науки вивчав у Košице (нині місто в Словаччині), а богословські — в Ужгород. семінарії. Висвячений на священика. Був парохом 1869—83 у селах нинішньої Закарп. обл. — Скотарське, Нижні Ворота, Верхні Ворота (усі Воловецького р-ну), Чинадієве (нині смт Чинадійово Мукачівського р-ну).

Д. — автор праці «Историческія черты угро-русскихъ». Це було перше дослідження з історії Закарпаття (з найдавніших часів до поч. 19 ст.), написане рідною («руською») мовою на основі істор. джерел. Автор дотримується думки, що слов'яни є *автохтонами* Європи, він ділить їх на три групи: зх., сх. і пд., позитивно оцінює діяльність кн. *Федора Коріятовича*, розкриває причини закріпачення селянства, висвітлює історію Мукачівської єпархії та характеризує діяльність єпископів М.Ольшавського (1700—67) та І.Брадача (1732—72).

П. в с. Чинадієве.

Тв.: Исторические черты Угро-Русских. Унгвар, 1874; Тетрадь I. Б/м, 1875; Тетрадь II. Б/м, 1877; Тетрадь III. Б/м, б/р.

Літ.: *Пагиря В.* Історик Закарпаття. «Календар "Просвіта" на 1991 рік». Ужгород, 1990; *Данилюк Д.Д.* Іван Дулішкович як історик. «Carpatica/Карпатика», вип. 3. Ужгород, 1995.

С.В. Віднянський, М.В. Олашин.

ДУМЕ́НКО Борис Мокійович (1888—11.05.1920) — військ. діяч, командир Червоної армії (див. *Радянська армія*), організатор її перших кінних частин, команд. корпусом. Н. на х. Хомутець *Області Війська Донського* в сел. родині. Учасник *Першої світової війни*, 4 роки служив у кінноартилер. полку на Кавказ. фронті, вахмістр.

Повернувшись на Дон, організував на рідному хуторі козачий кавалерійський загін, який розгромив білокозаків поблизу х. Веселий. Загін Д. влився до партизан. загону Г.Шовкоплясова, що вів боротьбу з білогвард. формуваннями (див. *Білий рух*). Командував у загоні кіннотою. В лип. 1918 прийняв командування 1-м кавалерійс. сел. соціаліст. полком. 25 верес. 1918 командування Пн.-Кавказ. військ. округу нагородило полк Почесним ре-

волюц. Червоним прапором. Цього ж дня на базі полку почалося формування 1-ї Донської рад. кавалерійс. бригади, командиром якої призначено Д., його пом. — С.*Будьонного*. Бригада воювала під Царицином (нині м. Волгоград, РФ), влившись до 10-ї армії, основу якої склали частини 5-ї Укр. революц. армії, що відійшли з Донбасу.

28 листоп. 1918 Д. прийняв командування 1-ю Зведеною кавалерійс. д-зією, до якої увійшли його кавалерійс. бригада і «Сталева» д-зія Д.*Жлоби*. 29 листоп. РВР 10-ї армії направила в РВР Республіки клопотання про нагородження Д. і С.Будьонного орденами Червоного Прапора, а два кавалерійс. полки (1-й і 2-й) — Почесними прапорами Всерос. ЦВК. За героїчні бойові дії на поч. 1919 1-ша Зведена кавалерійс. д-зія була нагороджена Почесним прапором Всерос. ЦВК, а сам Д. — орденом Червоного Прапора, пізніше — іменною зброєю та ін. відзнаками. 24 берез. 1919 Д. призначено пом. нач. штабу 10-ї армії, зав. кавалерійс. частинами. В серед. трав. він командував лівою групою військ 10-ї армії, був тяжко поранений і тільки у верес. повернувся до лав армії. На цей час його пропозиції було втілено в життя: на базі 4-ї та 6-ї кавалерійс. д-зій створений 1-й Кінний корпус під командуванням С.Будьонного. Д. очолив формування 2-го Зведеного кінного корпусу, який у груд. 1919 увійшов до складу *Дев'ятої армії*. Під його кер-вом корпус здобув кілька перемог, серед яких — взяття в січ. 1920 м. Новочеркаськ (нині місто Ростовської обл., РФ).

На підставі неправдивих звинувачень у підготовці заколоту й причетності до розстрілу *військового комісара* В.Мікеладзе (з яким Д. насправді співпрацював) був засуджений і 11 трав. 1920 розстріляний поблизу Ростова-на-Дону (нині місто в РФ) разом із членами штабу 2-го Зведеного кінного корпусу.

27 серп. 1964 Військ. колегія Верховного суду СРСР скасувала вирок Д. і членам його штабу за відсутністю складу злочину, вони були повністю реабілітовані.

Літ.: *Карпенко В.* Красный генерал. М., 1978.

О.Й. Щусь.

ДУ́МИ — ліро-епічні твори укр. фольклору на історико-героїчну та побутову тематику, що становлять самобутній жанр. Генетично пов'язані з такими формами нар. творчості, як голосіння, істор. пісні й балади. Д. виконують у супроводі бандури, кобзи або ліри речитативом, їм властива своєрідна худож. форма, поетичні засоби, притаманні укр. нар. поезії. Своїм корінням Д. сягають епічної творчості, героїчного епосу *билин* доби *Київської Русі*. Найдавнішими джерелами з-поміж відомих на сьогодні, в яких вживається термін «дума», є перекладена польс. мовою Біблія, видрукована 1561 в Кракові (Польща), а також «Аннали» (1587) польс. історика С.Сарницького, де під 1506 на прикладі Д. про героїчну смерть двох братів Струсів вказуються ознаки цього жанру. Окремим жанром укр. фольклору визнавали Д. й ін. польс. та укр. письменники 16—17 ст. Остаточно у фольклористиці термін «думи» закріпив 1827 М.*Максимович*, на той час це слово поряд з іншими — «козацькі пісні», «пісні про старовину», «поважні пісні», «псальми» — вже було поширеним серед народу. Створювалися Д. переважно після якихось важливих істор. подій. Розквіт цього жанру припадає на 16—17 ст. Впродовж наступних двох століть він не розвивався, нових Д. було створено обмаль. На поч. 20 ст. спостерігалося певне відродження цього жанру (М.Кравченко — «Сорочинська трагедія»).

Записано понад 50 сюжетів Д. у більш як 300 варіантах під різними назвами. Ділять їх на істор. й побутові. Серед істор. виділяють найдавніші Д. — про боротьбу проти татаро-турец. навали. В них оповідається, зокрема, про тяжку долю українців, які потрапляли до бусурманської неволі, — тому їх часто називають «невольницькими плачами» («Плач невольників», «Плач невольника в турецькій неволі»), про втечі з полону («Втеча трьох братів з города Азова»), врятування бранців («Маруся Богуславка»), рицарську загибель козака («Смерть козака на долині Кодимі»). Існують Д., в яких прославляється героїзм («Івась Коновченко», «Отаман Матяш», «Федір Безрідний»), звитяга («Козак Голота» і «Самійло Кішка»), оспівуються воля й незалежність («Сокіл і соколя»). У Д. також затавровано зрадників, що зрікаються рідного народу «заради лакомства нещасного». В окремих Д. йдеться і про станову нерівність серед козацтва («Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер»), розповідається про козац. побут («Козацьке життя») тощо.

Д. про *національну революцію 1648—1676* оповідають про передумови подій 1648, взаємини між українцями й польс. *шляхтою*, перемоги козац. війська («Про Хмельницького і Барабаша», «Перемога під Корсунем», «Про Білоцерківщину», «Хмельницький і Василій Молдавський» та ін.). Героями виступають укр. народ, запорожці та полководці-керманичі — Б.*Хмельницький*, М.*Кривоніс*, І.*Богун*, Д.*Нечай* та ін. У цих Д. зображено боротьбу укр. народу з польс. шляхтою, оспівано мужність козац. військ, створено образи нац. героїв (запороз. козаків), що втілюють нац. свідомість, згуртованість, патріотизм.

У побутових Д. розкриваються традиційні риси нар. моралі, засуджується порушення узвичаєних норм поведінки, зокрема неповага в родинних стосунках («Удова і три сини», «Брат і сестра»). З-поміж побутових Д. зустрічаються й жартівливі («Про вівчаря», «Про тещу»).

Творили Д. козац. співці. Згодом Д. удосконалювалися, опрацьовувалися *кобзарями*, лірниками, які створювали при цьому нові різновиди Д. У 19 ст. кобзарями були переважно сліпі

Б.М. Думенко.

Дукач. Срібло, скло. Кін. 19 — поч. 20 ст. Черкащина.

Насильство аварів над дулібськими жінками. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

О.О. Думін.

люди, які об'єднувалися у братства. Найвидатнішими бандуристами вважаються: І.Свічка, А.Шут, П.Братиця, О.*Вересай*, І.Крюковський, Ф.Холодний, Т.Пархоменко, П.Древченко, І.Кучугура-Кучеренко, Ф.Кушнерик, Є.Мовчан та ін.

У добу *СРСР* в 1930-х рр. більшість професійних укр. кобзарів було знищено. На замовлення рад. чиновників різними авторами складалися псевдодуми, які вихваляли комуніст. вождів, прославляли т.зв. справедливі війни.

Записи повних текстів окремих Д. («Козак Голота», 1684, та ще трьох ін., дві з них жартівливі) відомі з кін. 17 ст. Активне збирання Д. та їх публікація припадають на 19 ст. 1803—05 В.*Ломиковський* уклав збірник з 13 Д., почутих ним з уст невідомого кобзаря на Полтавщині. Оприлюднив їх 1892—93 П.*Житецький.* Першим вид. текстів Д. був «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (1819, СПб.) М.Цертелєва. Велика заслуга у збиранні, друкуванні й дослідженні текстів Д. належить М.Максимовичу, І.*Срезневському*, П.Лукашевичу, М.*Гоголю*, М.*Костомарову*, А.Метлинському, П.*Кулішу*, І.*Франкові*, П.Мартиновичу, В.*Горленку*, М.*Сумцову* та ін., а в 20 ст. — Д.*Ревуцькому*, М.*Грінченку*, М.*Рильському* та ін. Перше ґрунтовне видання істор. пісень і Д. з варіантами й наук. коментарями здійснили В.*Антонович* і М.*Драгоманов* («Исторические песни малорусского народа», ч. 1—2. К., 1874—75). Наук. підсумком усіх попередніх студій Д. стала ґрунтовна двотомна праця К.*Грушевської* «Українські народні думи» (т. 1. К., 1927, т. 2. К., 1931). Укр. Д. досліджували й рос. учені: Ф.Буслаєв, О.Міллер, О.Веселовський, М.*Сперанський*, О.*Пипін* та ін., а також франц., нім., хорватські, польс. та ін. фольклористи. Перші переклади Д. рос. мовою з'явилися друком 1829, польс. — 1837, англ. — 1840, франц. — 1845, нім. — 1845, сербською — 1860.

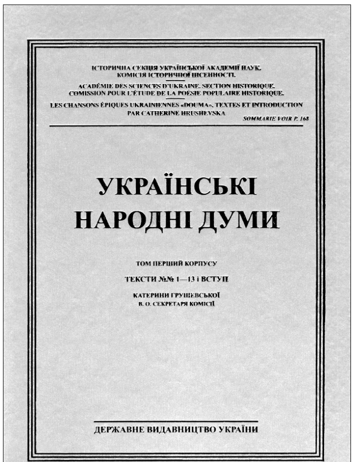

Грушевська К. Українські народні думи. Т. 1. Київ, 1927. Обкладинка.

Записи мелодій Д. здійснили в 50-х рр. 19 ст. І.Лизогуб і Л.*Жемчужников*, але їх не опублікували. Перша публікація записів мелодій до Д. належить М.*Маркевичу* (1857). 1874 М.*Лисенко* записав і видав мелодії Д. з голосу О.Вересая. Найповнішим є вид. записів мелодій Д. (з текстами) Ф.*Колесси* «Мелодії українських народних дум» (1910—13).

Ідеї, образи, поетичні й музичні особливості Д. активно використовувалися в худож. літ. (М.Гоголь, Т.*Шевченко*, А.*Малишко* та ін.), в образотворчому мист-ві (Л.Жемчужников, С.*Васильківський*, М.*Дерегус* та ін.), у музиці (М.Лисенко, Д.*Січинський*, М.*Вериківський* та ін.).

Літ.: *Житецкий П.* Мысли о народных малороссийских думах. К., 1893; *Ревуцький Д.* Українські думи та пісні історичні. Х.—К., 1930; *Рильський М.* Героїчний епос українського народу. К., 1955; *Кирдан Б.П.* Украинские народные думы. М., 1962; *Колесса Ф.* Мелодії українських народних дум. К., 1969; *Нудьга Г.* Український поетичний епос: Думи. К., 1971; *Франко І.* Студії над українськими піснями. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 43. К., 1986; *Нудьга Г.А.* Українська пісня в світі. К., 1989.

Я.І. Дзира.

ДУ́МІН (Думин) **Осип Олексійович** (псевд. — Антін Крезуб; 26.09.1893 — трав. 1945) — військ. діяч, письменник. Н. в с. Грушів (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.). Навч. у Львів. ун-ті, учасник молодіжного руху, чл. т-ва «Січові стрільці». Під час *Першої світової війни* 1914 мобілізований до *Легіону Українських січових стрільців*, 1915 потрапив у рос. полон, працював на залізорудних копальнях Криворіжжя. 1917 разом з Є.Скалієм підпільно організував загін із полонених галичан, який 14 січ. 1918 прибув до *Києва* і став підрозділом куреня *Січових стрільців.* 1918—19 — командир сотні, куреня, полку, армійської групи УСС. 1919 потрапив у польс. полон, утік до *Чехословаччини*, де став організатором комуніст. гуртків. Через загрозу інтернування до Польщі підпільно виїхав до Німеччини, 1920 — до *Москви*, згодом — до Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*), *Харкова.* Працював лектором Шк. червоних старшин у м. *Умань.* 1921, розчарувавшись у більшовицькому режимі, вступив до загону отамана Д.*Зеленого*, став чл. Центрального повстанського к-ту.

Після польс. полону (1922) виїхав на батьківщину. 1923—24 — студент правничого ф-ту *Львівського таємного українського університету.* 1924 емігрував до Німеччини. Член *Української військової організації,* очолював відділ розвідки Начальної команди УВО. Працював н.с. Сх. ін-ту в м. Кенігсберг (нині м. Калінінград, РФ). Під час *Другої світової війни* — службовець Мін-ва в справах окупованих сх. тер. в Берліні.

Автор праць і спогадів про УСС.

Арештований і страчений органами НКВС у м. Ґданськ (Польща).

Тв.: Нарис історії українсько-польської війни, 1918—1919. Львів, 1933; Історія легіону Українських Січових Стрільців, 1914—1918. Львів, 1936.

Літ.: Історія українського війська. Львів, 1992.

Т.С. Осташко.

ДУ́МКА Микита Савич (27.09. 1896—20.02.1982) — історик. Д-р істор. н. (1931). Н. в с. Жнятин (нині Польща). Закінчив г-зію в м. *Сокаль*, а 1929 — гуманітарний ф-т Львів. ун-ту. Викладав історію та класичну філологію в г-зіях *Львова*, Білорусі, Литви. Від верес. 1954 до серп. 1970 — зав. каф-ри іноз. мов Івано-Франк. мед. ін-ту. Коло наукових інтересів Д. дуже широке. Це історія *Києва* та його князів, історія укр. Причорномор'я, минувшина Греції й Риму, історія медицини та мед. перекладна термінологія. На ці теми опублікував чимало розвідок, рецензій, полемічних статей, зокрема наук. працю «Про медицину скіфів: історико-медичне дослідження» (1960).

Літ.: *Качкан В.* Хай святиться ім'я твоє. Львів, 1998.

П.В. Шкраб'юк.

«ДУ́МКА» — нац. заслужена академічна хорова капела України (від 1997). Ств. 1919 на основі хору «Дніпросоюзу» (див. *Дніпровський союз споживчих товариств*) на чолі з Н.*Городовенком* у складі 45 співаків. 1920 — Держ. укр. мандрівна капела (від початкових літер цих слів і походить назва «Думка»). Своїм завданням мала «створення сучасного революційного репертуару» та культивування його «серед широких пролетарських мас». Історія «Д.» відображає суперечливий процес розвитку укр. к-ри. В 1920—30-х рр. капела багато гастролювала по *СРСР*, даючи щороку понад 100 концертів. Репертуар складався з обробок нар. пісень та тв. світ. класики. 1929 — закордонна поїздка до Франції. Від кін. 1930-х рр. внаслідок заг. кризи хорового мист-ва «Д.» мала обмежений репертуар, у ньому переважали пісні революц.-агітаційної та кон'юнктурно-побутової тематики, кантатно-ораторіальні твори. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* капела давала концерти в прифронтових і тилових районах. На межі 1940—50-х рр. — поворот від хорової мініатюри до співу без муз. супроводу та класичного академічного співу. З відродженням з 2-ї пол. 1960-х рр. укр. класичного хорового співу «Д.» виконує твори рад. композиторів, укр., рос. та європ. класики, нар. пісні. На межі 1970—80-х рр. — репертуар доповнюється творами сучасних укр. композиторів (Є.*Станковича*, І.Карабиця, Л.Дичко, В.Сильвестрова). Капела гастролює по СРСР, 1978 — закордонна подорож (до Болгарії). У 2-й пол. 1980-х рр. відбувається оновлення колективу та зміцнення творчого складу. Завдяки новаторським підходам худож. кер. Є.Савчука відбулися позитивні зміни у виконавській майстерності капели. Осн. місце в репертуарі посіли твори укр. та зарубіжних композиторів, вокально-симфонічна музика. «Д.» одна з перших розпочала відродження укр. церк. музики. В її репертуарі з'явилися твори Д.*Бортнянського*, М.*Березовського*, А.*Веделя*, К.*Стеценка*, М.*Леонтовича*, О.*Кошиця*. Від поч. 1990-х рр. капела багато гастролює за кордоном (Франція, Італія, Німеччина, Данія, США та ін.), репрезентуючи укр. вокально-хорове мист-во. За роки своєї діяльності «Д.» здійснила значну кількість фондових записів на радіо й телебаченні, за останнє десятиріччя записала 24 компакт-диски. Нині репертуар капели складається з музики для хорів a capella (обробки нар. пісень, зх.-європ. музика) та вокально-симфонічної музики (Й.Бах, Л.Бетховен, Дж.Верді). «Д.» формує унікальний слов'ян. варіант інтерпретації зх.-європ. класики, сповнений ліризму, краси тембрів, гнучкості темпів, динамізму палітри. Колектив капели (близько 70 осіб) є чи не єдиним виконавцем творів сучасних укр. композиторів (Є.Станкович, В.Сильвестров, Л.Дичко, М.Скорик).

Худож. керівники: Н.Городовенко (1919—37), О.Сорока (1937—39, 1946—64), М.*Вериківський* (1939—40), П.Гончаров (1940—41), В.Мінько (1941—43), О.Петровський (1944—45), П.Муравський (1964—69), М.Кречко (1969—83), В.Іконник (1983—84), Є.Савчук (з 1984).

Лауреат Держ. премії ім. Т.Шевченка (1981).

Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1972).

Літ.: Перша Робітничо-Селянська капела У.С.Р.Р. «Думка». 1920—1924. К., 1924; *Грінченко М.* «Думка» та її роль в організації хорової справи на Україні. «Українська музична газета», 1926, № 2; *Михайлов М.М.* Творчий шлях «Думки». К., 1957; Нестор Городовенко. «Українське слово» (Париж), 1963, 27 жовт.; Державній заслуженій академічній капелі України «Думка» — 75! «Українська музична газета», 1994, жовт./груд.; *Лащенко А.* Саме українська капела, або кілька історичних фрагментів з історії «Думки». Там само; Капелі «Думка» — 80! «Вечірній Київ», 1999, 14 трав.; *Ковальська В.* «Думка» підтвердила свій клас. «День», 1999, 25 трав.; *Степанченко Г.* «Думка» сьогодні. Там само, 1999, квіт./черв.; *Поліщук Т.* На капелу «Думка» завжди є попит. За кордоном. «День», 2000, 10 лют.

В.О. Крупина, Г.Ф. Камінська.

І.О. Дунаєвський.

ДУНАЄ́ВСЬКИЙ Ісак Осипович (30(18).01.1900—25.07.1955) — композитор, диригент, скрипаль, громад. діяч, один з основоположників рад. оперети, муз. кінокомедії. Засл. діяч мист-в (1936), нар. арт. РРФСР (1950). Н. в м. *Лохвиця* в сім'ї касира «Товариства взаємного кредиту». У ві-

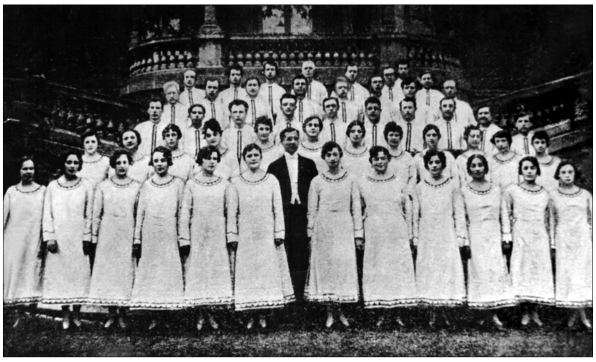

Державна капела України «Думка». В центрі — Н. Городовенко. Харків, 1922.

Національна заслужена академічна хорова капела України «Думка». Київ, 2004.

ці 6-ти років оволодів нотною грамотою, вчився гри на скрипці в музиканта-аматора. 1910 вступив до Харків. приватної г-зії (закінчив 1918 із золотою медаллю), паралельно вчився в муз. уч-щі по класах скрипки та композиції. 1919 закінчив Харків. консерваторію, працював диригентом, зав. муз. частиною, композитором у Харків. рос. драм. театрі. 1924 був запрошений до *Москви* муз. кер. естрадного театру «Ермітаж»; з 1926 — кер. муз. частини Моск. театру сатири. Протягом 1924—29 створив 6 оперет. Від 1929 — муз. кер. Ленінгр. театру «Мюзік-холл»; тісно співпрацював із джаз-оркестром Л.*Утьосова*, створив для нього «Рапсодію на теми пісень народів СРСР» та естрадно-муз. шоу «Музична крамниця». За 1932—40 написав музику до 13 кіноф-мів. 29 груд. 1937 в Москві відбувся авторський вечір Д. Цього ж року очолив правління Ленінгр. від-ня Спілки рад. композиторів (1937—41). 1938 обраний депутатом ВР РРФСР від Ленінгр. обл. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* з ансамблем пісні й танцю Центр. будинку к-ри залізничників дав бл. 700 концертів на фронті й у тилу. Від 1943 жив у Москві. Після війни повернувся до роботи в кіно, продовжував створювати пісні та оперети. Автор 12 оперет («Золота долина», 1938; «Вільний вітер», 1947; «Син клоуна», 1950; «Біла акація», 1955 та ін.); кантат «Ми прийдемо», «Ленінграде, ми з тобою» (обидві — 1945); музики до 28 кіноф-мів («Веселі хлоп'ята», 1934; «Воротар», «Цирк», «Дівчина поспішає на побачення», «Діти капітана Гранта», «Шукачі щастя», «Попутний вітер» (усі — 1936); «Багата наречена» (1937); «Волга-Волга» (1938); «Світлий шлях», «Моя любов» (обидва — 1940); «Весна» (1947), «Кубанські козаки» (1949), «Випробування вірності» (1954) та ін.); музики до 30 драм. вистав (за п'єсами П.-О.Бомарше, К.Гоцці, Мольєра та ін.); більше 100 пісень на слова російських поетів В.Лебедєва-Кумача, М.Матусовського, Є.Долматовського, Л.Ошаніна та ін. («Марш веселих хлоп'ят», «Пісня про Батьківщину», «Марш ентузіастів», «Пісня про Москву» та ін.) набули популярності переважно з кіноф-мів. В Україні відбулися прем'єри балету «Відпочинок фавна» (*Харків*, 1924) та оперети «Біла акація» (*Одеса*, 1935). Укр. фольклор використано в «Українській рапсодії для джаз-оркестру», в «Марші трактористів», музиці до кіноф-му «Кубанські козаки».

Лауреат Держ. премії СРСР (1941, 1951).

П. у м. Москва.

Тв.: Моя работа над песней в кино. В кн.: Песни в советских кинофильмах. М., 1938; Музыка масс. В кн.: 30 лет советской кинематографии. М., 1950; Выступления. Статьи. Письма. Воспоминания. М., 1961; «Если б вы знали, как я люблю весну...»: [Листи І.О.Дунаєвського 1940—1955 рр.]. «Советская музыка», 1970, № 5; Избранные письма. Л., 1971; Не могу не петь о жизни: Неопубликованные письма И.О.Дунаевского (1951—1955). «Музыкальная жизнь», 1980, № 2.

Літ.: *Нестьев И.* Путь И.Дунаевского. «Советская музыка», 1955, № 11; Памяти И.О.Дунаевского. Там само, № 9; *Пэн А.А.* И.Дунаевский. М., 1956; *Руммель И.* Дунаевский в кино. «Советская музыка», 1960, № 2; *Сохор А.Н.* «Песня о Родине» И.О. Дунаевского. М., 1960; *Чернов А.А.* Исаак Осипович Дунаевский. М., 1961; *Михеева Л.В.* Оперетты Дунаевского. М., 1962; *Її ж.* Исаак Осипович Дунаевский 1900—1955: краткий очерк жизни и творчества. Л., 1963; *Персон Д.М.* И.О.Дунаевский: Нотобиблиографический справочник. М., 1971; Дунаевский и Харьков. Х., 1985; *Шафер Н.Г.* «О странностях любви...». «Театр», 1985, № 10; *Його ж.* Дунаевский сегодня. М., 1988; *Жмодяк И.* Знаем ли мы Дунаевского. «Музыкальная жизнь», 1989, № 12; *Иняхин П.* Ликование на раскаленной крыше. «Театральная жизнь», 2000, № 1; Композитори світу в їх зв'язках з Україною: Довідник. К., 2000.

Г.П. Герасимова.

Дружина Святослава повертається з Дунаю. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

ДУНА́ЇВЦІ (до поч. 18 ст. — Дунайгород) — місто Хмельн. обл., райцентр. Розташов. на р. Тернава (прит. Дністра), за 22 км від залізничної ст. Дунаївці. Нас. 18,9 тис. осіб (1998). Уперше згадується в документах 1403 як місто на тер. *Великого князівства Литовського*, потім *Речі Посполитої.* Назва походить від торг. шляху, що вів через місто до країн бас. р. *Дунай.* 1592 Д. надано *магдебурзьке право.* 1672—99 перебувало під владою *Османської імперії*, потім — Польщі. Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшло до *Російської імперії.* Від 1797 — у складі *Подільської губернії.* З 1923 — райцентр Проскурівської округи, з 1932 — у Він., з 1937 — у Кам'янець-Подільській (з 1954 — Хмельн. обл.) областях. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації, що тривала від 11 лип. 1941 до 31 берез. 1944, у місті було страчено 12 тис. осіб, з міста і р-ну вивезено до Німеччини 1,5 тис. жителів.

У Д. народились історик Ф.*Шевченко* та композитор В.Заремба.

Літ.: ІМіС УРСР. Хмельницька область. К., 1971.

Р.В. Маньковська.

ДУНА́Й — друга за довжиною після Волги ріка Європи, велика судноплавна магістраль у межах Німеччини, Австрії, Словаччини, Угорщини, Сербії, Болгарії, Румунії та України. По нижньому Д. (Кілійське гирло) до впадіння в нього р. Прут проходить держ. кордон України (на пд. Одес. обл.). Довжина Д. 2960 км, пл. бас. — 817 тис. км². Починається на сх. схилах Шварцвальду (гірський масив у Німеччині) і впадає в *Чорне море.* При впадінні поділяється на гирла: Кілійське (в межах України), Сулінське і Георгіївське. Довжина судноплавних шляхів у бас. Д. — понад 5 тис. км, з них 2,5 тис. км власне по Д. Має понад 300 прит., 34 з яких судноплавні. Найбільші: Інн, Драва, Сава, Морава (праві) і Тиса, Олт, Сірет, Прут (ліві). В Україні до бас. Д. належать 233 річки, кожна довжиною понад 10 км.

Д. здавна був пограничною рікою. В 5 ст. по ньому проходив кордон між Рим. імперією (див. *Рим Стародавній*) і територіями племен, залежних від *Аттіли* (434—453); в 6 ст. — між *Візантією* й Аварським каганатом (див. *Авари*); в 10—11 ст. — між *Київською Руссю* і Візантією.

Стародавні греки називали річку Істром, Істрисом, римляни — Данавіусом, Данаприсом, Данубісісом, слов'яни — Доунавъ, румуни — Динарса, українці — Тихим Дунаєм, Голубим Дунаєм, росіяни — Дунай Івановичем, болгари та серби — Дунав, угорці і словаки — Дуна, Дунава, чехи — Дунай, німці — Дунау. Сучасна назва — від аланської «дон, дана, дуна» — вода, річка. *Геродот* у 5 ст. до н.е. вважав Істр найвеличнішою з відомих річок. Є описи Д. у працях таких стародавніх авторів, як *Полібій* (201—120 рр. до н.е.), Юлій Цезар (100—44 рр. до н.е.), *Страбон* (1 ст. до н.е.—1 ст. н.е.) та ін. *Тацит* (кін. 1—поч. 2 ст.) сповіщає, що Д. впадає в *Понт Евксінський* 6-ма гирлами (7-ме замулене).

Уже на поч. нової ери Д. був водним шляхом міжнар. значення. Пам'ятки матеріальної к-ри підтверджують контакти давньорус. нас. з Подунав'ям і використання останнього як транспортного шляху для виходу на тодішні центри цивілізації. *«Повість временних літ»* сповіщає про зв'язок Київ. Русі з Подунав'ям. «Повість временних літ» свідчить, що 968 кн. *Святослав Ігорович* захопив землі у Дунайської Болгарії, де здобув 80 міст і отаборився у Переяславці на Д. 969—970 давньорус. військо заволоділо болг. містами Преславом, Доростолом (нині м. Сілістра, обидва міста в Болгарії) і Адріанополем (нині м. Едірне, Туреччина). Святослав зрозумів стратегічні й екон. вигоди пониззя Д. і планував зробити його центром своєї д-ви.

Після знищення *Запорозької Січі* 1775 почала відбуватися міграція укр. нас. в Пд. *Бессарабію*, дельту Д., *Добруджу*. Пониззя Д. стало місцем осн. сходу запороз. козаків. У с-щі Верхній Дунавець 1775 була заснована *Задунайська Січ* під протекторатом султанської Туреччини. Виникло кілька укр. поселень — *Вилкове*, Ліски, Іванча, Горчів та ін.

Міжнар.-правовий режим використання Д. нині регулюється спец. міжнар. договорами між придунайськими д-вами (див., зокрема, *Бєлградська конференція 1948*); функціонує також *Дунайська комісія*.

Літ.: *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам). «Киевская старина», 1883, № 1—2, 4; Каталог річок України. К., 1957; Топонімічний словник-довідник Української РСР. К., 1973; *Харченко Т.* Гидроэкология украинского участка Дуная и сопредельных водоемов. К., 1993; Каталог річок і водойм України. Одеса, 2003.

О.Є. Маркова.

ДУНА́ЙГОРОД — до поч. 18 ст. назва м. *Дунаївці*.

ДУНА́ЙСЬКА ВІЙСЬКО́ВА ФЛОТИ́ЛІЯ — 1) формування рос. ВМФ на р. Дунай, ств. 1771 під час *російсько-турецької війни 1768—1774* під назвою Лиманська гребна флотилія. В *російсько-турецькій війні 1787—1791* діяла (з груд. 1790) під назвою Чорномор. гребна флотилія. В рос.-турец. війнах 19 ст. брала участь під назвами Дунайська гребна флотилія та Дунайський військ. флот. 1879 судна Д.в.ф. увійшли до складу Чорномор. флотилії. Ч. з них було передано Болгарії. Під час *Першої світової війни* на Дунаї діяло спец. з'єднання рос. Чорномор. флоту — Експедиція особливого призначення, яке мало завдання підтримувати війська союзників Росії в боротьбі проти австро-угор. річкової флотилії та сухопутних військ д-в Троїстого союзу. Експедиція надала велику допомогу Сербії, особливо восени 1914 на початку І світ. війни;

2) формування рад. ВМФ, ств. в листоп. 1917. Відіграло важливу роль у встановленні рад. влади на тер. *Бессарабії*. У берез. 1918 кораблі флотилії, що базувалися в *Одесі*, були захоплені австро-нім. військами. Як окреме формування флотилія відроджена 1940. Входила до складу Чорномор. флоту *СРСР* (гол. база — м. *Ізмаїл*). 1941 під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* брала участь в оборонних боях у басейнах рік Дунай, Пд. Буг, Дніпро, поблизу берегів Керченської протоки. В листоп. 1941 Д.в.ф. розформована, її судна передано до складу *Азовської військової флотилії*. Знову сформована в квіт. 1944, коли військ. частини Червоної армії (див. *Радянська армія*) вийшли до Дністра. Д.в.ф. у взаємодії з військами *Другого Українського фронту*, *Третього Українського фронту* взяла участь у *Яссько-Кишинівській наступальній операції 1944*, Бєлградській наступальній операції 1944, *Будапештській наступальній операції 1944—1945* та Віденській наступальній операції 1945. Нагороджена орденами Червоного Прапора, Нахімова, Кутузова. Взаємодіючи з сухопутними частинами, судна Д.в.ф. пройшли з боями понад 2000 км, знешкодили 600 мін, завдали значних втрат противнику. Командували Д.в.ф. останнього формування контр-адмірал С.Горшков (трав.—груд. 1944) і контр-адмірал Г.Холостяков (з груд. 1944 до кінця війни).

Літ.: Боевая летопись русского флота. М., 1948; *Локтионов И.И.* Дунайская флотилия в Великой Отечественной войне (1941—1945 гг.). М., 1962.

Л.В. Кондратенко.

ДУНА́ЙСЬКА КОМІ́СІЯ. Створена 1949 відповідно до рішень *Бєлградської конференції 1948*. Складається виключно з представників придунайських д-в (по одному від кожної). Осн. її функціями є спостереження за виконанням Конвенції про режим судноплавства на Дунаї 1948, складання заг. планів розвитку судноплавства на основі пропозицій д-в-учасниць Комісії, уніфікація правил річкового й санітарного нагляду, координація діяльності гідрометеорологічної й екологічної служб на Дунаї тощо. Штаб-квартира Д.к. перебуває у м. Будапешт (Угорщина), там же проводяться й щорічні сесії Комісії (до 1954 вони проводились у румун. м. Галац). УРСР у 1970—80-ті рр. була позбавлена права мати свого представника в Д.к., її інтереси представляв делегат від *СРСР*. Лише 1992 право представництва в Д.к. для України було відновлено. Негативно позначилося на розвитку дунайського судноплавства і роботі Д.к. запровадження екон. санкцій проти *Югославії* 1992, а особливо — бомбардування військовими силами *НАТО* Югославії 1999:

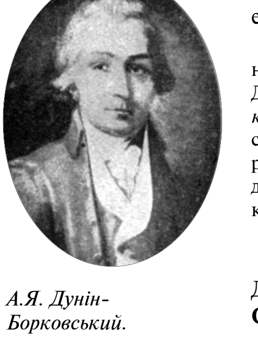

А.Я. Дунін-Борковський.

зруйновані мости паралізували судноплавство на Дунаї.

Головним завданням діяльності Д.к. після цих подій стало сприяння відновленню судноплавства на Дунаї у повному обсязі та стимулювання заходів, які зменшують ризики виникнення екологічних катастроф.

Літ.: *Почкаева М.В.* Международно-правовой режим судоходства на Дунае. М. 1951; *Васильєва-Чекаленко О.Д.* Україна в міжнародних відносинах (1944—1996 рр.). К., 1998; Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1991—1995 рр., кн. 2. К., 1998.

С.В. Віднянський.

ДУНА́ЙСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО (від 1856 — Новоросійське козацьке військо) — козац. формування, що утворилося на пд. *Бессарабії* в лип. 1828 з козаків *Чорноморського козацького війська*, *Усть-Дунайського Буджацького козацького війська* і *Задунайської Січі*, які оселилися в краї до переходу задунайців з Й.*Гладким* у *Російську імперію*. Згодом до козаків приєднали волонтерів із Балканських країн і Молдови, які служили в рос. армії, відставних солдатів, укр. і рос. селян, коронних циган Бессарабії. До війська входило 11 станиць і хуторів Акерманського пов. з нас. 131 150 осіб (1868): Акмангіт (нині с. Білолісся), Старокозаче, Волонтирівка, Михайлівка, Миколаївка, Новотроїцьке, Каїри (нині с. Крива Балка), Костянтинівка, Петрівка, Байрамча (нині с. Миколаївка-Новоросійська), Фараонівка (нині села в Білгород-Дністровському, Кілійському, Саратському, Татарбунарському р-нах Одес. обл. та в р-ні Штефан Воде, Молдова).

Д.к.в. підпорядковувалося новорос. і бессарабському ген.-губернаторові. Управління на місцях здійснювалося Військ. правлінням на чолі з наказним отаманом, що призначався царським урядом. Одним із перших наказних отаманів став С.Василевський. Військ. правління поділялося на цивільну і військ. частини. У станицях влада належала виборним станичним отаманам. Штаб і Військ. правління містилися в м. Акерман (нині м. *Білгород-Дністровський*), від 1857 — у станиці Байрамча.

1844 вийшло «Положення про дунайське військо», яким регулювалися на засадах Війська Донського та Чорномор. система адм. управління, діяльність штабів полків, визначалися осн. завдання військ. служби. Козац. служба тривала 30 років: 25 — польова, 5 — внутрішня. Військо складалося з 2-х кінних 6-сотенних полків, несло прикордонну службу — на річках Дунай і Прут та чорномор. узбережжі до Дністра, внутр. — у Бессарабській обл. та *Херсонській губернії*, мало гарнізони в *Ізмаїлі* та Акермані. 1829—38 козаки Д.к.в. входили до протичумних та протихолерних карантинних загонів у Бессарабії та *Одесі*, несли охоронну службу в Балтському пов. *Подільської губернії* (у зв'язку з *польським повстанням 1830—1831*) та у *Волощині* (у зв'язку з кризою в Туреччині). Від 1847 — дві, а 1853—56 ще дві сотні дунайців входили до Кавказ. корпусу і брали участь у боях на лівому фланзі Кавказ. лінії (у роки Кавказ. війни 1817—64). Під час *Кримської війни 1853—1856* був сформований третій полк (проіснував до закінчення цієї війни). Протягом війни дунайці несли аванпостну службу на Дунаї та чорномор. узбережжі, входили до складу гарнізонів Ізмаїла і Тульчі (нині м. Тулча, Румунія), воювали в р-ні островів дельти Дунаю та в Бабадазі; 2-й полк 1854 захищав *Одесу* від нападу англо-франц. ескадри, взяв у полон екіпаж англ. фрегата «Тигр». За мужність і героїзм два полки нагороджено штандартами «За хоробрість» та зрівняно в правах із регулярними кавалерійс. частинами.

За *Паризьким мирним договором 1856* від Рос. імперії відходили придунайські землі Пд. Бессарабії разом із ч. військ. тер. Того ж року Д.к.в. перейменували в Новоросійське козац. військо.

Поряд із військ. службою козаки займалися землеробством, тваринництвом, торгівлею, утримували власні військ. шк. та учще. Протягом 1842—44, 1855—58 мали місце заворушення серед дунайського козацтва та масові рухи за вихід із війська.

1868 у зв'язку з проведенням заг. військ. реформи Новорос. козац. військо ліквідоване, а козаки переведені на становище селян-власників. Цей процес тривав протягом року і завершився в груд. 1869.

Літ.: *Бачинська О.А.* Дунайське козацьке військо. 1828—1868 рр. Одеса, 1998.

О.А. Бачинська.

ДУ́НІН-БОРКО́ВСЬКІ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, що походить від шляхтича **Каспера Андрійовича** Дунін-Борковського (1-ша пол. 17 ст.). Імовірно, цей рід є гілкою відомого польс. аристократичного роду Д.-Б. герба «Лебідь». Син родоначальника — **Василь Каспе-**

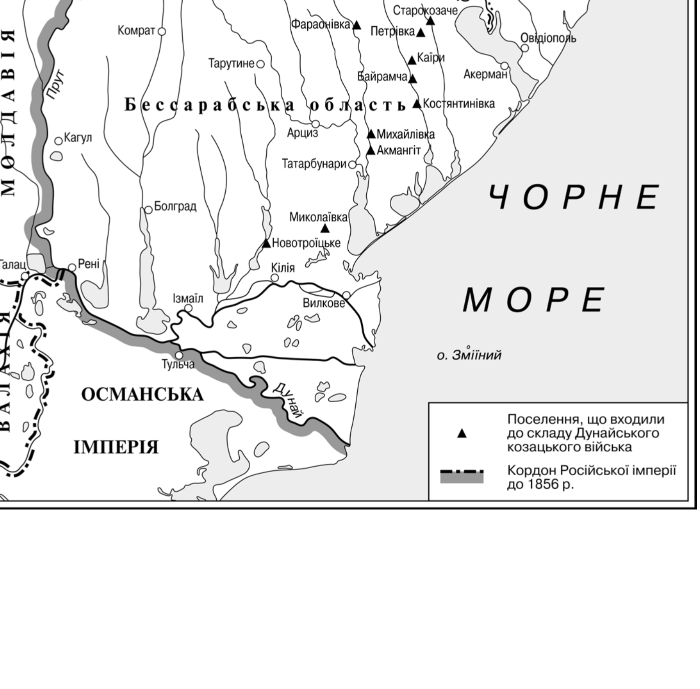

В.К. Дунін-Борковський. Портрет початку 18 ст.

рович (Карпович; 1640—1702) — черніг. полковник (1672—87) та *генеральний обозний* (1687—1702), прибічник гетьмана І.*Мазепи*, благодійник *Чернігівського Єлецького Свято-Успенського монастиря*. Його нащадки служили *бунчуковими товаришами*. **Яків Андрійович** (р.н. невід.—бл.1800) — поет, перекладач, співробітник час. «Приятное и полезное препровождение времени». Його онук — **Дмитро Андрійович** (1793—1836) — поет та перекладач (більшість його творів неопубліковано). До цього роду належали: **Андрій Якович** (1753—бл.1805) — чернігівський губернський *предводитель дворянства* (1794—97); **Василь Дмитрович** (1819—1892) — дійсний таємний радник, катеринославський і могильовський губернатор; **Осип Якович** (1851—1906) — дійсний статський радник, катеринос. (1888—90) і курляндський (1890—1900) віце-губернатор, волин. губернатор (1900—06).

Рід внесений до 6-ї ч. Родовідної книги Черніг. губ., а герб — до 9-ї ч. «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Милорадович Г.А.* Малороссийское дворянство. Чернигов, 1890; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Томазов.

Герб роду Дунін-Борковських.

ДУРДУКІ́ВСЬКИЙ Володимир Федорович (псевдоніми і криптоніми — В.Коновченко, В.Мировець, Скавло, В.М., Д-ській, М-ць, Д.В., B.-dur, B.; 17.09.1874—16.01.1938) — педагог, учений, літ. критик, громад. діяч. Н. в с. Пединівка (нині село Звенигородського р-ну Черкас. обл.) в сім'ї статського радника. Закінчив Київську духовну семінарію (1895). Працював учителем у Києво-Подільському духовному училищі та Київ. жін. г-зії Є.Євсеєва. 1895 — один із фундаторів (разом із О.*Кониським,* В.*Доманицьким*, С.*Єфремовим*, Ф.*Матушевським*) вид-ва *«Вік»*. Представник соціологічного напрямку культ.-істор. шк. у літературознавстві. Писав на теми історії України, літ., наук. й публіцистичні статті, театральні рецензії та ін. Друкувався в газетах і журналах: «Жизнь и искусство», «Киевское слово», *«Киевские отклики»*, «Киевская газета», *«Волынь»*, *«Громадська думка»*, *«Рада»*, «Придністрівський край», «Дзвінок», «Руслан», *«Киевская старина»*, *«Світло»*, *«Нова громада»*, «Книгарь», *«Літературно-науковий вістник»*, *«Записки Наукового товариства імені Шевченка»*. Автор рецензій на тв. Д.*Маміна-Сибіряка*, на альманахи «Дубове листя», «З потоку життя» тощо. Був ред. зб. «З практики трудової школи» (1923—24). Листувався з О.*Кониським*, М.*Коцюбинським*, Б.*Грінченком*, М.М.*Грінченко* і М.О.*Грінченком*, Л.Яновською, М.*Вороним*, М.*Петровим*, В.*Доманицьким*, К.*Паньківським*, С.*Русовою*, І.*Стешенком*, О.Стешенко, М.Чернявським, О.*Маковеєм*, О.*Лотоцьким*, І.Тобілевичем (*Карпенко-Карим*). Відомий як педагог, організатор нар. освіти, дир. *Першої української гімназії* в *Києві* (за рад. влади — 1-ї укр. Трудової шк. ім. Т.Шевченка). До 1930 очолював наук.-пед. комісію ВУАН.

1930 заарештований за звинуваченням у контрреволюц. діяльності (див. «*Спілки визволення України» справа 1929—1930*). 1937 вдруге заарештований. 31 груд. 1937 Д. рішенням «трійки» засуджений до страти. Страчений у м. Київ. 28 січ. 1965 постанову «трійки» відмінено, справу припинено «за відсутністю складу злочину». 11 серп. 1989 повністю реабілітований.

Тв.: Историческая записка о соединенных Киево-Подольском и Богуславском духовных училищах. В кн.: «Труды Киевской духовной академии», 1903, кн. 9; Українознавство в середній школі. «Нова Рада», 1918, 26 лип., № 185; З щоденника вчителя. «Вільна українська школа», 1918, № 5—6; Матеріали до шкільних ранків і вечірок в пам'ять Тараса Шевченка. Там само, № 7; З практики трудової школи, ч. 1—2. К., 1923—24; Педагогічна діяльність Б.Грінченка. В кн.: Праці науково-педагогічної комісії при ВУАН. К., 1929.

Літ.: *Гермайзе О.* Свято української школи. 25 років педагогічної діяльності Володимира Федоровича Дурдуківського. «Життя й революція», 1926, № 1; *Балабольченко А.* «СВУ»: суд над переконаннями. «Вітчизна», 1989, № 11; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа «Спілки визволення України». Невідомі факти і документи. К., 1995; *Даниленко В.М.* Один з 45-ти. В.Дурдуківський. «З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ», 1998, № 1/2 (6/7); *Його ж.* Він був «душею школи». Володимир Дурдуківський. В кн.: Наукові записки: збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, ч. 1. К., 1999; *Даниленко В.М., Кравченко А.А.* Володимир Дурдуківський — педагог, критик, громадський діяч (1874—1938). К., 2000.

Архіви: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 2201, оп. 1, спр. 614; Державний архів СБУ, спр. 67098 ФП, СВУ (В.Ф.Дурдуківський); Фонд відділу рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України; Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України; Інститут архівознавства Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України, ф. 257.

В.М. Даниленко.

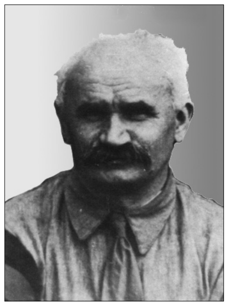

В.Ф. Дурдуківський.

ДУРНОВО́ Петро Миколайович (1844, за ін. даними, 1845—24(11).09.1915) — рос. держ. діяч. Закінчив курс Мор. кадетського корпусу в *Санкт-Петербурзі* (1862). 8 років провів у далеких плаваннях. По закінченні воєн.-юрид. акад. (1872) працював у

П.М. Дурново.

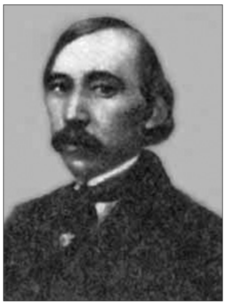

С.Ф. Дуров.

Н.А. Дурова.

Мін-ві юстиції, де послідовно обіймав посади владимирського та моск. окружних суддів і товариша прокурора Київ. суд. палати. 1881 перейшов на службу в МВС на посаду управляючого суд. від. Департ. поліції; від 1900 до 1905 — товариш міністра внутр. справ при Д.Сипягіні (1900—02), В.*Плеве* (1902—04), П.*Святополку-Мирському* (1904—05) та О.Булигіні (1905). У жовтні 1905 призначений міністром внутр. справ у кабінеті С.*Вітте*. Вдався до жорстоких заходів у боротьбі з революцією; надихав чорносотенні орг-ції (див. *«Чорна сотня»*) на погромну діяльність. Перед відкриттям 1-ї Держ. думи (див. *Державна дума Російської імперії*) 1906 разом із кабінетом Вітте пішов у відставку, передавши управління мін-вом П.*Столипіну*. В тому ж році призначений чл. Держ. ради, в якій очолив украй правих, виступаючи проти П.Столипіна. У міжнар. питаннях Д. дотримувався пронім. орієнтації. Напередодні *Першої світової війни* у доповідній записці імп. *Миколі II* застерігав його від війни з Німеччиною, передбачаючи, що ця війна буде катастрофічною для *самодержавства*.

П. у м. Петроград (нині С.-Петербург).

Літ.: *Родзянко М.В.* Крушение империи. М., 1991.

О.Ф. Овсієнко.

ДУ́РОВ Сергій Федорович (16(04).01.1815 або 1816—18(06).12.1869) — письменник, діяч визвольного руху в *Російській імперії*. Н. в Орловській губ. Походив з давнього дворянського роду. Син київ. поліцмейстера Ф.Дурова та його дружини Надії (у дівоцтві Хмельницької). Дитинство провів у *Києві*. Від 1828 навчався в Благородному пансіоні, з 1830 — г-зії при Петерб. ун-ті (закінчив 1833). Служив у державному комерційному банку, канцелярії морського мін-ва (у т. ч. перекладачем). 1843 дебютував у красному письменстві, вмістив вірші в альманасі *«Молодик»*. Друкував поезію та прозу в рос. пресі. 1847 вийшов у відставку в чині колезького асесора. Товаришував із рос. літераторами Ф.Достоєвським, О.Плещеєвим, О.Пальмом. Виступав на зібраннях, організовуваних соціалістом М.Буташевичем-Петрашевським. На поч. 1849 влаштував у своїй квартирі митецький гурток критичного спрямування, поширював нелегальні твори.

У справі *петрашевців* заарештований уночі на 5 трав.(23 квіт.) 1849, за добу — ув'язнений у *Петропавловській фортеці*, того ж року засуджений на смерть, 3 січ. 1850 (22 груд. 1849) вже на ешафоті замінену 4-літньою каторгою з подальшою службою в солдатах. Разом із Ф.Достоєвським на Різдво 6 січ. 1850 (25 груд. 1849) у кайданах відправлений до Сибіру, закутим допроваджений на роботи в Омському острозі. Тяжко занедужав, обморозивши в дорозі пальці й поранивши путами ноги.

1854 — рядовий лінійного батальйону Окремого Сибірського корпусу в Петропавловську (заштатне місто Ішимського пов. Тобольської губ.; нині місто в Казахстані). Застудившись, тривало хворів на ревматизм, ледве рухався. Наступного року, коли йому було повернуто права дворянства (із забороною мешкати в *Москві* та *Санкт-Петербурзі*), переведений з військ. на цивільну службу писарем до Омська (нині місто в РФ). Від черв. 1857 в *Одесі* під поліційним наглядом. Гостював у Підмосков'ї, де навідував декабриста Івана Пущина та його дружину Наталію — вдову ін. учасника *декабристів руху* Михайла Фонвізіна, та Кишиневі (нині столиця Молдови). Останній рік життя провів у полтав. маєтку О.Пальма.

П. у м. *Полтава*.

Літ.: *Гербель Н.В.* Русские поэты в биографиях и образцах. СПб., 1888; *Николаевский К.* Товарищи Ф.М.Достоевского по каторге. «Исторический вестник», 1898, № 1; *Семевский В.И.* Петрашевцы: С.Н.Дуров, А.И.Пальм, Ф.М.Достоевский и А.Н.Плещеев. «Голос минувшего», 1915, № 11—12; Петрашевцы, т. 1. М.—Л., 1926; Дело петрашевцев, т. 1—3. М.—Л., 1937—1951; *Власова З.В.* Писатель-петрашевец С.Ф.Дуров. «Вестник ЛГУ. Серия истории, языка и литературы», 1959, № 8, в. 2; *Смиренский Б.В.* Поэт-петрашевец С.Ф.Дуров под секретным надзором. В кн.: Прометей, т. 3. М., 1967; *Тхоржевский С.С.* Дуров. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 2. М., 1992.

П.Г. Усенко.

ДУ́РОВА (у заміжжі Чернова) **Надія Андріївна** (1783, за її словами, 1788—02.04(21.03).1866) — «гусар-дівиця», письменниця, мемуаристка, перша жінка, яка за бойову відвагу нагороджена солдатським знаком Військ. ордену — Георгіївським хрестом (1808). Н. в м. *Київ* (за ін. даними — в *Херсоні*). Дочка гусарського офіцера, згодом — чиновника, *городничого* А.Дурова (зі шляхетсько-козац. роду Туровських) та його дружини Марфи. По материнській лінії — онука лубен. *підкоморія* І.Олександровича (Александровича). Дитиною мешкала в Україні, зокрема в Києві та Херсоні, потім — у маєтку Круча (Круча Велика) Пирятинського пов. Київ. намісництва (нині с. Велика Круча Пирятинського р-ну Полтав. обл.). 1801 взяла шлюб із дворянським засідателем Сарапульського нижнього земського суду Василем Черновим, 1803 народила сина Івана. 1806 повернулася до батьків, але того ж року, переодягнувшись козаком і назвавшись Олександром Васильовичем Дуровим, пристала до рос. війська. 21(09) берез. 1807 інкогніто, під іменем Олександр Васильович Соколов, вступила до регулярної армії рядовим (товаришем) кінного Польс. полку. Виявила хоробрість у протинаполеонівських кампаніях 1806—07.

Особисто від імп. *Олександра I* 12 січ. 1808 (31 груд. 1807) одержала чин корнета, після чого під псевдонімом Олександр Андрійович Александров, санкціонованим царем, була зарахована до Маріупольського гусарського полку, який дислокувався на *Волині* й у *Тернопільському окрузі*. 1810 квартирувала в м-ку Нова Басань Козелецького пов. Черніг. губ. (нині село Бобровицького р-ну Черніг. обл.), тимчасово служила ад'ютантом ген. Михайла Милорадовича в Києві. 1811 через нестатки перейшла до Литов. уланського полку, де екіпіровка коштувала дешевше.

На *Війні 1812* — поручик, командувала взводом, напівескадроном, виконувала обов'язки чергового доручення у П.*Коновніцина*. В *Бородинській битві 1812* була поранена, проте залишилась у лавах ЗС. Невдовзі стала ординарцем М.*Кутузова*. Учасниця

закордонного походу рос. армії 1813—14.

1816 через хворобу в чині штаб-ротмістра взяла відставку із довічною пенсією, мешкала переважно в містах Сарапул (нині місто в Удмуртії, РФ), Єлабуга (нині місто в Татарстані, РФ), зрідка — в *Санкт-Петербурзі* та *Москві*. Літ. діяльність розпочала автобіографічними нотатками «Кавалерист-девица» (СПб., 1836; видані її братом у перших Іваном Бутовським), уривок з яких О.*Пушкін* опубл. зі своєю передмовою в ж. «*Современник*» (1836, № 2) під заголовком «Записки Н.А. Дуровой». Пізніше побачило світ продовження — «Записки Александрова (Дуровой). Добавление к Девице-кавалерист» (М., 1839). Д. виступала за жін. емансипацію, надрукувала низку спогадів та ін. прозових тв., у т. ч. «етнографічних», істор.: «Некоторые черты из детских лет», «Два слова из житейского словаря. 1 — Бал, 2 — Воспоминания», «Гудишки» тощо. 1860 їй було надано грошову допомогу Т-ва для сприяння нужденним літераторам і вченим (Літ. фонду).

П. у м. Єлабуга.

Д. присвячено роман Д.*Мордовця* (Мордовцева) «Двенадцатый год» (1885), п'єсу-комедію О.Гладкова «Давным-давно» (1941; перша назва — «Питомцы славы»), популярний муз. кінофільм рос. режисера Е.Рязанова «Гусарська балада» (1962).

Тв.: Повести и рассказы, т. 1—4. СПб., 1839; Записки кавалерист-девицы. Казань, 1979; Избранное. М., 1984.

Літ.: *Мордовцев Д.Л.* Русские женщины нового времени, т. 3. СПб., 1874; *Н.В.* Из записной книжки. «Киевская старина», 1886, № 2; *Блинов Н.Н.* «Кавалерист-девица» и Дуровы. «Исторический вестник», 1888, № 2; *Юдин П.* К родословной «девицы-кавалериста» Дуровой. Там само, 1898, № 1; Внучка Ивана Ильича и Ефросиньи Григорьевны Александровичей, кавалерист-девица Надежда Андреевна Дурова. В кн.: Стороженки. Фамильный архив, т. 8. К., 1910; *Сакс А.* Кавалерист-девица штаб-ротмистр Александр Андреевич Александров (Надежда Андреевна Дурова). СПб., 1912; «Все, что я мог припомнить...». Автобиография Н.А.Дуровой. «Неделя», 1962, № 26; *Юдина И.* Женщина-воин и писательница (неизвестные автографы «кавалерист-девицы» Н.А.Дуровой). «Русская литература», 1963, № 2; *Киркевич В.* Жінка, яка здивувала світ. «ЛУ», 1983, 1 груд.; *Його ж.* Дурова. В кн.: УЛЕ, т. 2. К., 1990; *Турьян М.А.* Дурова. В кн.: Русские писатели: 1800—1917, т. 2. М., 1992; *Михайлова Н.И.* Дурова. В кн.: Русские писатели: XIX век, т. 1. М., 1996.

П.Г. Усенко.

ДУУМВІРА́ТИ НА РУСІ́. Дуумвірат — співправління країною двох вождів, князів, царів. Давньорус. літописи 9—12 ст. містять відомості, які створюють враження, що на Русі (див. *Київська Русь*) досить часто існували, а можливо, й переважали форми одночасного правління кількості осіб, насамперед двох — дуумвірати (діархії). Утім, історики давно встановили, що перші «дуумвіри» *Аскольд* і *Дір* насправді княжили в *Києві* в різний час (Аскольд — у 60—70-ті, а Дір — у 70-ті—на поч. 80-х рр. 9 ст.). Так само немає підстав говорити про співправління *Олега* й *Ігоря* Старого в Києві (882—912). Олег вокняжився в Києві начебто від імені Ігоря, але мав усю повноту влади. Разом з тим фольклорна традиція ставила поряд Аскольда і Діра, Олега й Ігоря, очевидно, тому, що в родоплемінному та й деяких ранньокласових сусп-вах (Спарті, *Хозарському каганаті*) діархія двох правителів не була випадковою.

Справжні Д. на Р. складаються лише за доби існування ранньофеод. д-ви, завершення буд-ва якої вчені пов'язують з ім'ям *Ярослава Мудрого*. 1026 він розділив по Дніпру Пд. Русь, при цьому віддав братові *Мстиславу Володимировичу* Лівобережжя з *Черніговом*, а собі взяв Правобережжя з Києвом. Дуумвіри спільно правили д-вою аж до смерті Мстислава (1036), після чого Ярослав зосередив владу в своїх руках. Наступний Д. на Р. склав *Всеволод Ярославич*, вел. кн. київ. 1078—93, поділивши владу зі старшим сином *Володимиром Мономахом*. По смерті Всеволода *Святополк Ізяславич*, вокняжившись у Києві, утворив з Володимиром Мономахом дуумвірат, що два десятиліття панував на Русі.

Д. на Р. існували і за доби *удільної роздробленості*. Однак, якщо раніше дуумвіри діяли заодно, дбаючи про цілісність д-ви, то з 1140-х рр. співправителями стають звичайно голови двох найсильніших князівських кланів, насамперед Мономашичів і *Ольговичів*. Такі дуумвірати забезпечували підтримання нестійкої політ. рівноваги, стримували певною мірою міжкнязівські усобиці й сприяли консолідації сил проти половецьких ханів (див. *Половці*). Найтиповішим Д. на Р. був дуумвірат глави смоленських Мономашичів *Рюрика Ростиславича* і проводиря черніг. Ольговичів *Святослава Всеволодича* 1181—94. Однак їх консолідуюча роль була обмеженою й не поширювалася на всю тер. Давньорус. д-ви.

Літ.: *Котляр Н.Ф.* Древнерусская государственность. СПб., 1998.

М.Ф. Котляр.

ДУ́ХА СВЯТО́ГО ЦЕ́РКВА — 1) церква в с. Потелич (село Жовківського р-ну Львів. обл.) — найдавніша пам'ятка нар. арх-ри та монументального мист-ва галицької шк. Збудована 1502 коштом гончарного цеху. Є найстарішим в Україні тридільним дерев'яним храмом. У 18 ст. значно перероблена: змінено верх і заново відбудовано вівтар. Церква двобанева, складається з майже квадратних нефа і бабинця та гранчастого п'ятистінного вівтаря з невеликими нішами з пн. і пд. Центр. зруб перекритий найархаїчнішим типом шатрового покриття з одним заломом. В інтер'єрі стіни нефа суцільно вкриті розписами, виконаними в 1620—40-х рр. місц. майстрами на замовлення цеху гончарів. Оригінальні потелицькі розписи стилістично тісно

Пієта. Деталь розпису у бабинці церкви св. Духа у с. Потелич.

Успіння Богородиці. Деталь розпису церкви св. Духа у с. Потелич.

Княгиня Ольга. Деталь розпису церкви св. Духа у с. Потелич.

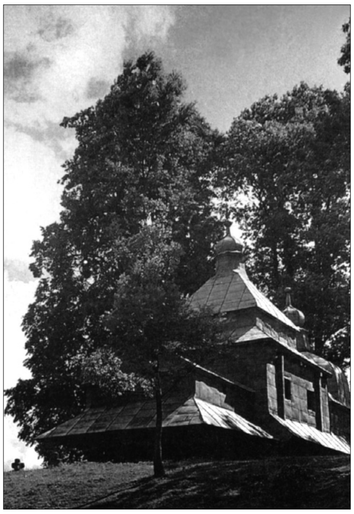

Церква св. Духа у с. Потелич Жовківського району Львівської обл. Загальний вигляд. Фото кінця 20 ст.

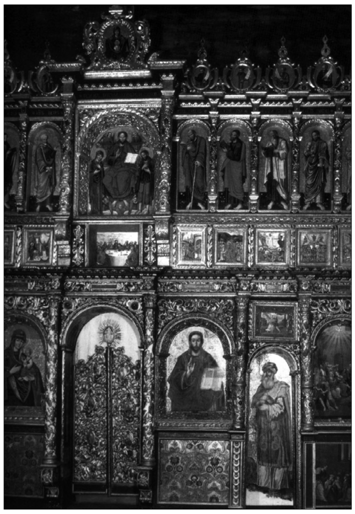

Іконостас церкви св. Духа в м. Рогатин. Фрагмент.

пов'язані з епохою 17 ст., у них знайшли відображення складні політ., нац., морально-етичні проблеми періоду нац.-визвол. боротьби. Це відбилось у підборі сюжетів, які утверджували ідеї нац. єдності України та її реліг. самобутності (композиції «Успіння Богородиці», «Богоматір Печерська з Антонієм і Феодосієм»). Думка про нездоланність правосл. церкви (див. *Православ'я*) втілена в сюжеті «Воздвиження хреста», де зображені великий князь київ. *Володимир Святославич* і велика княгиня київ. *Ольга*. «Страсний» цикл закликав до мужності в боротьбі, «Оплакування Христа» звучало скорботою за співвітчизниками, які загинули. 1970—72 архітектурний ансамбль і живопис відреставровано.

Церква св. Духа в м. Рогатин Тернопільської обл. Фото кінця 20 ст.

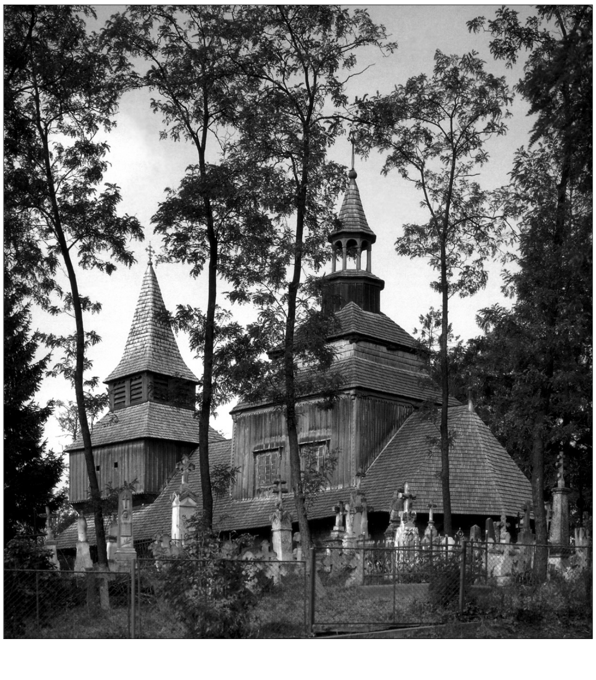

Літ.: *Міляєва Л.* Ідеї національно-визвольної боротьби в стінопису міста Потелича. «Українське мистецтвознавство», 1967, вип. 1; Історія українського мистецтва, т. 2. К., 1967; *Міляєва Л.* Стінопис Потелича. К., 1969; *Її ж.* Росписи Потелыча. М., 1971; *Жолтовський П.М.* Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII століть. К., 1988.

Н.Г. Ковпаненко.

2) церква в. м. *Рогатин* — пам'ятка нар. арх-ри та монументального мист-ва. Побудована, імовірно, в 1-й пол. 17 ст. У 19 ст. до бабинця прибудовано дзвіницю, 1895 проведено реставрацію пам'ятки. Церква дерев'яна, тризрубна, одноверха, з квадратним центр. зрубом, гранчастим п'ятистінним вівтарем та подовженим бабинцем. Центр. зруб перекритий квадратним верхом з двома заломами. Первісно дубові зруби церкви були розписані нар. малярами. В інтер'єрі зберігся п'ятиярусний іконостас, споруджений 1650 заходами і коштом Рогатинського *братства*. Іконостас має врівноважену архітектонічну будову, пишно декорований поліхромним орнаментальним різьбленням. Іконографічна програма живопису укладена за активної участі братства: в іконописні зображення введено нові для укр. мист-ва теми й образи. Святковий емоційний лад іконостаса, живопис якого позначений глибиною ідейного змісту, силою образних характеристик, декоративністю, породжений волелюбним піднесенням і перемогами на початку *національної революції 1648—1676.* До найкращих ікон належать композиції на дияконських вратах («Архангел Михаїл» і «Мельхіседек»), намісні ікони Христа і Богоматері, сцени цокольного ярусу. Церква є однією з найвидатніших пам'яток галицької шк. дерев'яної арх-ри, а Святодухівський іконостас, в якому втілено гуманістичне сприйняття дійсності та естетичні норми ренесансного мист-ва (див. *Відродження*), належить до визначних надбань як укр., так і світ. мист-ва. 1980—82 проведено реставрацію пам'ятки, 1983 у церкві відкрито відділ Івано-Франк. ХМ.

Літ.: Історія українського мистецтва, т. 2. К., 1967; История искусства народов СССР, т. 3. М., 1974; *Жолтовський П.М.* Український живопис XVII—XVIII століть. К., 1978; Украина и Молдавия. М.—Лейпциг, 1982; *Овсійчук В.А.* Українське мистецтво другої половини XVI — першої половини XVII ст. К., 1985; *Його ж.* Українське мистецтво XIV — першої половини XVII ст. К., 1985; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 2—3. К., 1985; Церква Святого Духа в Рогатині. К., 1991.

Н.Г. Ковпаненко.

ДУХІ́НСЬКИЙ (Duchinski) **Францішек** (1817—1893) — польс. історик, етнограф та публіцист, автор псевдонаук. теорії слов'ян. етнографії. Н. в *Наддніпрянській*

Україні у спольщеній укр. родині. Після *польського повстання 1830—1831* емігрував до Франції, де був співробітником провідника польс. політ. еміграції кн. А.Чарторийського. Переважно мешкав у Парижі, деякий час — у Швейцарії, Італії, *Стамбулі*. Проф. польс. шк. в Парижі, зав. польс. музею в м. Рапперсвіль (Швейцарія). Популярність Д. принесли його паризькі публічні лекції з польської історії, в яких він розвинув свою знамениту теорію про взаємовідносини слов'ян. народів. Д. заперечував слов'ян. (більш того — арійське; див. *Сарматизм*) походження сучасних йому росіян, стверджував, що «москалі» — азіатського «туранського» (фінсько-монг.) походження, і що підкоривши землі, заселені справжніми «руськими» — білорусами та малоросами, вони привласнили їх нац. ім'я. Д. доводив, що в інтересах арійської Європи — відновлення слов'ян. польс. д-ви, яка включала б українців з білорусами й була надійним буфером поміж цивілізованою Зх. Європою та могутньою д-вою автократичних «москалів». Теорія Д., хоча і була піддана гострій критиці, зокрема М.*Костомаровим*, проте у 1850—80-ті рр. набула великої популярності в країнах Зх. Європи, сприяла утвердженню там погляду на українців (малоросів) як на народ окремий від росіян. Гол. праці Д. вийшли у Парижі: «Zasady dziejów Polski i innich krajów Słowiańskich» (1858—61, t. 1—3), «Treść lekcji historii polskiej Wykładanych w Paryżu» (1860), «Pologne et Ruthenie. Origines slaves» (1861), «Peuples Aryâs et Tourans, agriculteurs et nomades» (1864) та ін.

Літ.: *Костомаров Н.* Ответ на выходки газеты «Czas» и журнала «Revue Contemporaine». «Основа», 1861, № 2; *Його ж.* Правда полякам о Руси. Там само. 1861, № 10; *Пыпин А.Н.* Тенденциозная этнография. «Вестник Европы», 1887, № 1; *Ульянов Н.И.* Происхождение украинского сепаратизма. Нью-Йорк, 1966.

В.Б. Любченко.

ДУХНО́ВИЧ Олександр Васильович (24.04.1803—30.03.1865) — культ.-освіт. діяч, письменник, педагог, історик, греко-катол. священик. Один із провідних діячів руху *«будителів»* Закарпаття серед. 19 ст. Н. в с. Тополя (нині Словаччина) в родині священика. Навч. в г-зії та богословській семінарії (1823—27) в *Ужгороді*. Після висвячення на священика працював архіваріусом єпархіальної канцелярії в м. Пряшів (нині м. Пресов, Словаччина). Згодом деякий час учителював в Ужгороді, був парохом у сільс. місцевості Пряшівщини, нотаріусом єпископської канцелярії в Ужгороді. Від 1844 і до кінця життя — канонік Пряшівської єпархії.

Культ.-освіт. діяльність розпочав як збирач нар. пісень закарпатців, які ввійшли у відому збірку Я.*Головацького* (1878), засновник «Литературного заведения Пряшевского» (1850), що видавало для народу катехізиси, календарі, навч. та ін. популярні книжки, заснувало краєзнавчий «руский музей» тощо. Д. — автор понад 100 віршів (найбільш відомі патріотичні поезії — «Я русин був, єсьм і буду» та «Подкарпатські русини»), кількох прозаїчних тв. та п'єс, підручників для нар. шкіл, календарів (т.зв. місяцесловів), оригінальних праць з педагогіки, філософії, етнографії й історії та значної кількості статей, надрукованих у галицьких, віденських, будапештських і рос. виданнях. Серед істор. праць — «Історія Пряшівської єпархії», написана 1846 лат. мовою й видана рос. мовою в *Санкт-Петербурзі* (1877) та «Истинная история карпатороссов или Угорских русинов», написана рос. мовою 1853 і надрукована вперше в *Москві* (1914). У ній він, зокрема, обгрунтовує автохтонність (див. *Автохтони*) й етнічну спільність русинів по обидва боки Карпат та їх значний культ. вплив на угорців та ін. завойовників.

Багатогранна діяльність Д. була пройнята турботою про нац.-культ. розвиток рідного народу — закарп. русинів-українців (див. *Русини*), боротьбою проти мадяризації (за що зазнавав переслідувань), ідеями слов'ян. єдності. Зокрема, 1849—50 він закликав до об'єднання «русинів угорських з галицькими», тобто Закарпаття з *Галичиною*.

П. у м. Пряшів.

Тв.: Твори, т. 1—3. Братислава—Пряшів, 1967—89; Вибрані твори. Ужгород, 2003.

Літ.: *Волошин А.* Памяти Александра Духновича. Ужгород, 1923; 2003; *Микитась В.Л.* О.В.Духнович. Ужгород, 1959; *Ричалка М.* О.В.Духнович педагог і освітній діяч. Пряшів, 1959; *Машталер О.В.* Педагогічна і освітня діяльність О.В.Духновича. К., 1966; *Виднянский С.В.* Идеи славянского единства в исторической концепции А.В.Духновича. В кн.: Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. К., 1990; Невідомий Олександр Духнович. Ужгород, 1993; О.В.Духнович і слов'янський світ. Ужгород, 1993; *Турянця В.В.* Вождь народа знаменитый. Ужгород, 1993; *Данилюк Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.). Ужгород, 1997.

С.В. Віднянський.

О.В. Духнович.

ДУХОБО́РИ, духоборці — одна з реліг. течій т. зв. духовних християн, які називають себе «борцями за дух та істину». Д. не визнають *Біблію* як Святе Письмо, протиставляючи їй «Животну книгу» («Книгу життя») — зб. складених ними псалмів і оповідань про власну історію, які записуються й передаються з покоління в покоління. У віровченні Д. Бог — це духовне начало. Вважаючи *православ'я* спотвореною вірою, Д. порвали з ним, відмовилися від церк. храмів («людина — храм Божий»), заперечували *духовенство*, чернецтво, таїнства, обряди. Намагалися наслідувати принципи та побут раньохристиян. громад. Різко виступали проти д-ви та РПЦ. Від 2-ї пол. 18 ст. громади Д. постійно зазнавали депортацій, їх направляли на важкі примусові роботи, засилали на каторгу. За указом імп. *Олександра I* всі Д. *Російської імперії* були переселені в Мелітопольський пов. *Таврійської губернії*. Там була ств. перша колонія Д. 1898—99 тисячі Д. емігрували до Канади, де створили свої поселення, які існують і нині. В Мелітопольському пов. віровчення Д. спочатку поширювалося гол. чин. серед рос. нас., але з часом до їхніх реліг. громад почали залучатися й українці. Д. з великою повагою ставилися до Г.*Сковороди*. Репресії 1930-х рр. в *СРСР* не обійшли духоборські громади. В наш час Д. проживають в Азербайджані, Грузії, РФ, країнах Серед. Азії. Невеликі групи Д. є в Україні і дотепер.

Літ.: *Грушевський М.* Релігійні шукання в українських масах у XIX ст. В кн.: Грушевський М. З історії релігій-

М.Л. Духов.

ної думки в Україні. К., 1992; Християнство: Словарь. М., 1994; Релігієзнавчий словник. К., 1998.

Т.О. Комаренко.

ДУХОВ Микола Леонідович (26.10.1904—01.05.1964) — конструктор танків і атомної зброї, вчений-механік. Чл.-кор. АН СРСР (1953), генерал-лейтенант інженерно-тех. служби (1954). Тричі Герой Соц. Праці (1945, 1949, 1954). Н. в с. Веприк (нині село Гадяцького р-ну Полтав. обл.). Закінчив Гадяцьку г-зію (1918). Працював робітником на Чупахівському цукровому з-ді (нині Сум. обл.). По закінченні Ленінгр. політех. ін-ту (1932) пройшов шлях від інженера до заст. гол. конструктора на Кіровському заводі у Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*). Брав участь у виготовленні важких підіймних кранів, першого рад. легкового автомобіля «Л-1», різних прилаштувань для трактора «Універсал», у роботах із вдосконалення танків, які випускалися з-дом. 1939 в ініціативному порядку запропонував проект створення першого протиснарядного танка КВ. Під його кер-вом було опрацьовано тех. документацію і виготовлено дослідний зразок КВ, який успішно пройшов випробування і був прийнятий на озброєння Червоної армії (див. *Радянська армія*); до літа 1941 було виготовлено 636 таких танків.

З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* на чолі групи конструкторів Кіровського з-ду виїхав на Урал для розгортання масового виробництва танків КВ на Челябінському тракторному з-ді, де був призначений гол. конструктором, а потім нач. спец. конструкторського бюро № 2. Не раз у критичні для з-ду моменти пропонував конструкторські рішення, які стабілізували вир-во. Зокрема, створив замінювач підшипника до ведучого колеса КВ, що запобігло зриву їх випуску у перші місяці 1942, коли контрнаступ рад. військ під *Москвою* (див. *Битва під Москвою 1941—1942*) захлинався через нестачу танків. Під його керівництвом на з-ді було освоєно кілька нових типів важких танків та самохідних артилер. установок на їхній базі — КВ-1с, КВ-8, САУ-152, ИС-1, ИС-2, ИС-3, ИСУ-122, ИСУ-152.

1948 був залучений до розробки атомної зброї на спец. об'єкті «Арзамас-16». На нього покладалося завдання зі створення відповідних інженерних конструкцій. Запропонована ним конструкція вибухового пристрою на честь автора була названа «Дух».

Від 1954 Д. кер. і гол. конструктор новоствореного КБ в системі атомної пром-сті *СРСР*. Визначав завдання й напрями робіт зі створення нових конструкцій військ. техніки.

Лауреат Держ. премії СРСР (1945, 1949, 1951, 1953, 1954), Ленінської премії (1960).

П. у м. Москва, похований на Новодівичому кладовищі. На його батьківщині в с. Веприк встановлено бронз. погруддя.

Літ.: Летопись Челябинского тракторного. М., 1972; *Патоличев Н.С.* Испытание на зрелость. М., 1977; *Сергійчук В.* Микола Духов. К., 1988.

В. Сергійчук.

ДУХОВЕ́НСТВО, духівництво, клір, причет на теренах України. Осн. зміст терміна «духовенство» визначається положеннями Нового Завіту про нову людину, яка має Дух Христовий і служить Святому Духові. Водночас існує традиція, пов'язана з установленням Ісусом Христом особливої групи своїх послідовників (первісно це були 12 апостолів), якій він передав владу берегти та передавати правду віри, навчати вірних, здійснювати таїнства. По вознесінні на небо Ісуса Христа апостоли стали висвячувати священиків шляхом обряду покладання на них своїх рук. Згодом чисельність апостолів збільшилася до 70, вони продовжували практику висвячення священиків та їхніх помічників, пізніше названих дияконами. В післяапостольські часи починається диференціація осіб, які служать у церкві, зростає їх кількість.

Згідно з правилами правосл. Церкви (див. *Православ'я*), до складу Д. входять дві категорії осіб: священнослужителі 3-х ступенів священства (1-й ст. — диякони; 2-й ст. — священики (ієреї); 3-й ст. — єпископи) та церковнослужителі, які не мають священничого сану (іподиякони, *дяки*, регенти, паламарі і т.д.). У католь. Церкві (див. *Католицизм*) церковнослужителі звичайно не входять до складу Д.

Гол. роль серед Д. належала і належить священнослужителям, які висвячуються на служіння через таїнство священства шляхом рукопокладання (хіротонії). Першорядне місце належить єпископові (архієпископу, вікарієві, митрополиту, патріархові), який має право на звершення таїнства священства, освячення мира для таїнства миропомазання, освячення престолів та церк. антимінсів, без чого неможливе здійснення таїнства Святої Євхаристії (Літургії). Чинопослідовність та особливості архієрейського (єпископського) богослужіння викладаються в особливих книгах (див. *Богослужбові книги в православ'ї*). Єпископ є предстоятелем спільноти вірних. Священик (ієрей, пресвітер) — ієрархічно залежний від єпископа, хоч і рівний йому в богослужінні. Через рукопокладання від єпископа він отримує право звершувати всі церк. служби. Але на відміну від єпископа священик не звершує таїнство рукопокладання. Диякони — помічники священиків та єпископів, вони не правлять самостійно богослужіння і не чинять таїнства. Зі стану Д. можна добровільно вийти чи бути виведеним з нього за істотні провинності, або коли буде визнано, що висвячення було недійсним (у такому разі колиш. священнослужителі не можуть бути допущені до престолу й брати участь у богослужінні як духовні особи). Священнослужителі повинні вести зразковий спосіб життя, перебувати й служити у власній парафії (за деякими, чітко окресленими, винятками), постійно навчатися теології або займатися самоосвітою; їм заборонено грати в азартні ігри, полювати на тварин, служити добровольцями в армії і т.д.

Правосл. Д. традиційно поділяється на біле й чорне. Біле складається з Д. 1-го й 2-го ст. священства: дияконів (протодияконів), ієреїв, протоієреїв, пресвітерів (священиків у кафедральних соборах) та протопресвітерів. До чорного Д. належать монахи (ієродиякони, ієромонахи) та єпископат. До духовного стану в певні періоди формально нале-

жали й церковнослужителі, тобто служителі Церкви, які не мали ступеня священства — іподиякони, дяки, псаломщики тощо.

За місцем служби Д. поділялося на кафедральне, парафіяльне, домове, військове, придворне, закордонне.

В катол. Церкві існує такий само, як і в правосл., принцип ієрархії священнослужителів, але у латинському обряді для всіх них є обов'язковим целібат (безшлюбність). Згідно з вченням катол. Церкви, єдиним головою Церкви на землі визнається тільки рим. єпископ (рим. папа), який у своїй діяльності спирається на розгалужений церк.-адм. апарат (курії єпископів, колегії кардиналів). Єпископи мають свої духовні ради — капітули каноніків.

Від 4 ст., коли християнство стає держ. релігією в багатьох країнах Європи, Бл. Сходу та Пн. Африки, Д. значно розширює свої права. У Франкській імперії Карла Великого, Д. отримало особисту недоторканність, підпорядкованість церк. суду, звільнення від податків, гарантоване утримання (земельні угіддя, церк. *десятина*, плата за треби тощо). В такому ж напрямку провадилась і церк. політика у *Візантії*. Одночасно для священнослужителів встановлювався освіт. ценз, висувалися високі моральні вимоги. Представники Д. підлягали серйозним обмеженням (заборона, за деякими винятками, займатися світськими справами та розвагами; скромний одяг тощо).

Д. на тер. сучасної України бере свій початок від перших десятиліть історії християнства. Спершу на її пд. теренах виникло 6 єпархій, що підлягали *Константинопольському патріархату*: Скіф., Херсон., Готська, Сурозька, Фульська й Боспорська в Криму. Відомо про 12 єпископів Скіф. єпархії, першим з яких був Євангелик (кін. 2 ст.); вони та ін. єпископи брали участь у вселенських соборах та помісних соборах Візант. імперії у 4—9 ст. Подальший злет поширення християнства на укр. землях пов'язаний з іменами св. рівноапостольних *Кирила і Мефодія*. Вже за часів раннього християнства виникають парафії.

Особливо важлива роль у запровадженні християнства на тер. *Київської Русі* (див. *Хрещення Київської Русі*) належить вел. кн. київ. *Володимиру Святославичу*. В його часи на Русь прибула велика кількість правосл. Д. з Візант. імперії, в першу чергу греки та пд. слов'яни (болгари, македонці, серби). Першим митрополитом Русі був напівлегендарний Михаїл, якого було призначено з благословення константиноп. патріарха. З цього часу митрополити та єпископи відігравали важливу роль у сусп.-політ. житті Русі — були учасниками княжих дум, виконували дипломатичні доручення. Наприкінці 10 — поч. 13 ст. були створені перші єпархії *Київської митрополії* (усього понад 10), в першу чергу Білгородська, Переяславська, Черніг., Юр'ївська (пізніше — Канівська), Перемиська, Володимирська (з кін. 18 ст. — Володимир-Волин.), Галицька, Угровська (пізніше — Холмська), Луцька. Крім Київської, у 11 ст. певний час існували Чернігівська та Переяславська митрополії, які мали статус титулярних. Одночасно виникала мережа монастирів. Назагал монастирський статут на Русі був суворішим, ніж грец. статут. Монастирська братія самостійно обирала ігумена (керівника обителі) і вирішувала господарчі справи.

Церковний устав Володимира Святославича окреслив коло питань стосовно Д. До останнього належали священнослужителі та церковнослужителі із членами їхніх (священнослужителів) родин, ченці, проскурниці, особи, які перебували під церк. покровительством, церк. піддані, а також хворі, каліки, вільновідпущеники, странники. Всі вони підлягали церк. суду. На відміну від Візантії, світська влада на Русі не мала права втручатися в церк. справи. Володимир Святославич узаконив певні привілеї для Д., насамперед церк. десятину, яку мали сплачувати світські особи на користь Церкви. Значна її ч. йшла на *доброчинність*; а також суд. *мита* для єпископів та митрополита. За давньою традицією, кожна парафія сплачувала певну суму грошей єпископу, а останній — митрополиту. В 10—11 ст. Д. утримувалося переважно за рахунок державного скарбу. Великий князь та ін. особи надавали українській церкві різні земельні угіддя, які поступово ставали гол. джерелом церковних прибутків, що дало їй змогу відмовитися від десятини й державного утримання. Нижче Д. жило переважно за рахунок плат за треби (хрещення, вінчання, поховання тощо).

Практично все Д. було виборним. Формувалися крилоси (клироси) — церк.-адм. апарат зі священиків, на чолі якого стояв єпископський намісник. Крилоси допомагали єпископу в управлінні *єпархією,* виконували суд. функції, розглядали кандидатури на висвячення дияконів чи священиків. Діяли також ієрейські собори (зібрання священиків), які виконували роль дорадчих органів або ж вирішували повсякденні справи в межах своєї компетенції. З давніх часів відомі правосл. *братства*, що пізніше (16—17 ст.) відігравали чималу роль в обороні правосл. церкви від катол. експансії.

Втрата держ. незалежності Русі-України негативно позначилася на становищі правосл. Д., яке почало зазнавати дискримінації, було змушене сплачувати податки; посилилося втручання світських осіб у внутрішні справи Церкви. *Берестейська церковна унія 1596* та *Ужгородська церковна унія 1646* привели до створення окремої *Української греко-католицької церкви*, складової ч. катол. церкви. Д. в УГКЦ не мало первісно якихось значних відмінностей від правосл., але пізніше, особливо від часів *Замойського собору 1720*, такі відмінності стають виразнішими. 1620—21 відроджується ієрархія УПЦ, яка завдяки митрополиту П.*Могилі* була 1633 легалізована в *Речі Посполитій*. Українське Д. відзначалося тоді відносно високим рівнем культури та освіти, воно дало укр. культурі плеяду визначних письменників, істориків, філософів тощо.

Національна революція 1648—1676 покінчила з дискримінацією правосл. церкви на тер. *Гетьманщини*. УПЦ стала держ. і єдиною церквою. Це зміцнило і статус правосл. Д. в укр. сусп-ві, піднесло його роль у політ., громад. та культ. житті.

Після підписання *Переяславських статей 1659* почався планомірний наступ на УПЦ з боку царського уряду та РПЦ. 1685—86 Київ. митрополія була підпорядкована *Московському патріархату.* Було знищено її соборноправні традиції, виборність духовних посад, починаючи від паламаря. Водночас різко погіршилося становище православ'я на *Правобережній Україні*, де панівні кола Речі Посполитої відновили переслідування щодо православних, насаджуючи унію. Після *поділів Польщі 1772, 1793, 1795* реліг. ситуація тут різко змінилася: унію було заборонено, діяльність катол. церкви істотно обмежено.

На початку 18 ст. Д. зазнало істотних змін. *Петро I* юридично ліквідував патріаршество, затвердивши *Духовний регламент 1721,* згідно з яким встановлювалося верховенство *Синоду*, яким керував обер-прокурор, але формально його очолював *цар*. Отже, главою Церкви ставав світський правитель (правительниця) *Російської імперії*, що суперечило духу Святого Письма. 1718 Петро I затвердив штат Д., який почав діяти від 1722. Ці заходи прискорили формування Д. як стану.

Священики, які не мали парафій, були переведені в податний стан. Церк. влада стала цілком підлягати світській, Синод перетворився, по суті, на мін-во царського уряду з реліг. справ. Вища ієрархія Київ. митрополії призначалася Синодом. Від 1799 київ. митрополитами висвячувалися переважно росіяни. Якщо раніше ієрархія й більшість церк. посад формувалися переважно з чорного Д., до лав якого міг вступити кожен, то з 1786 Д. почало поповнюватися переважно вихідцями зі свого ж стану. Якщо раніше укр. ченці не вповні розривали зв'язки з миром (зберігали право власності, спадку тощо), то за часів імп. *Катерини II* була проведена *секуляризація* монастирських земель, яка супроводжувалась закриттям кількох монастирів, пов'язаних з *козацтвом* (див. *Києво-Межигірський Спасо-Преображенський монастир).* На решту обителей були поширені норми, типові для рос. монастирів. Від часів Петра I відбувалось скорочення чисельності чернецтва, монастирів, за *Анни Іванівни* постригали в ченці тільки овдовілих священиків та дияконів. Наприкінці 18 ст. кількість монастирів зменшилася з 1072 до 452.

За Петра I та імп. Анни Іванівни починають діяти обмеження для козац. стану, представники якого доти вільно висвячувалися в біле Д. Петро I заборонив укр. мову в друкованих церк. виданнях, а від 25 трав. 1817 обмежено функції Києво-Могилянської акад.: вона втрачає значення заг.-визнаного центру духовного й нац. життя України (див. *Київська духовна академія*).

Царський уряд прагнув лояльного ставлення до себе з боку українського Д., надаючи йому певні права. Це знайшло підтримку в середовищі духовних осіб, які бажали, щоб їх зрівняли із *дворянством*, або принаймні визнали міжстановою групою на зразок військових. Але царат зарахував Д. до середнього стану поруч із міщанством (див. *Міщани*).

Павло I повернув Д. ч. конфіскованих раніше церк. земель. Поліпшилася орг. структура РПЦ: 1797 було здійснено поділ єпархій на благочиння (благочинні округи) на чолі з благочинними, які об'єднували по 10—30 парафій.

1808 відмінено тілесні покарання для священиків та дияконів (1862 ця норма поширилася на всіх церковнослужителів та чл. їхніх сімей). Пізніше Д. почали нагороджувати орденами, що мало певне значення для отримання духовними особами спадкового дворянства. Впроваджено також нагородження почесними головними уборами (скуфією, камілавкою, митрою), а також наперсними хрестами (ця практика існує й нині. 1863 випускники духовних семінарій дістали право вступати до університетів, 1864 дітям Д. дозволено було навчатися в г-зіях, а 1866 — вступати до військ. уч-щ. Нарешті, було скасовано станові обмеження для вступу православних до духовних семінарій (1867).1869—71 царський уряд виключив із духовного стану осіб, які не мали сану й не були на церк.-службових посадах (півчі, церковні сторожі, дзвонарі тощо), ліквідував спадкові парафії, але подбав про поліпшення матеріального стану Д., особливо вищого. Від 1876 державними пенсіями були забезпечені протодиякони, від 1880 — диякони. Зрощення РПЦ з царатом призвело до перетворення Д. на опору самодержавства і послабило його зв'язок з суспільством.

Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* Церкві довелося діяти в умовах червоного терору, політики войовничого атеїзму з боку рад. влади. Вже за два роки було фізично знищено більшу ч. Д., конфісковано церк. майно (шпиталі, дитячі притулки, школи тощо), храмові споруди оголошувалися власністю д-ви (див. *Кампанія по вилученню церковних цінностей 1922*). Від кін. 1920-х рр. розгорнулися масові руйнації храмів та монастирів.

В роки *української революції 1917—1921* було створено *Українську автокефальну православну церкву*, яка почала повертати укр. мову та укр. традиції в богослужіння, запровадила деякі нововведення (духовенству дозволила носити світський одяг та зачіски, ліквідувала обов'язковий целібат для єпископів). 1930 рад. влада ліквідувала УАПЦ, фізично винищивши майже весь клір.

На *Волині* та в Зх. Білорусі, що були під владою Польщі, було створено окрему Церкву — Польс. автокефальну правосл. церкву, яка хоча нібито й могла вільно діяти, але постійно зазнавала дискримінації.

1946 парт.-держ. кер-вом *СРСР* було ліквідовано УГКЦ (див. *Львівський собор Української греко-католицької церкви 1946*). Більшість її Д. увійшла до РПЦ «в сущем сане», а незгідні мусили діяти в катакомбних нелегальних умовах та жорстоко переслідувалися. Правосл. Д. опинилося під контролем КПРС та її каральних органів.

Тільки наприкінці 1980 — поч. 1990-х рр. сталися значні зміни в церк. житті України. Нині правосл. церква в Україні представлена трьома гілками: *Українська православна церква Київського патріархату*, УПЦ (МП), УАПЦ; діє РКЦ та УГКЦ. Зареєстровано понад 10 тис. правосл. парафій (найбільше в світі), по-

над 3 тис. греко-катол. парафій, а катол. Д. відіграє сьогодні помітну роль у житті укр. суспільства.

Літ.: *Дианин А.* Малороссийское духовенство во второй половине XVIII в. «Труды Киевской духовной академии», 1904, № 8—9; Релігія в житті українського народу. Мюнхен—Рим—Париж, 1966; *Митрополит Іларіон.* Українська Церква. Вінніпег, 1982; *Булгаков С.В.* Настольная книга для священнослужителей. М., 1993; Історія церкви та релігійної думки в Україні, кн. 1—3. К., 1994; Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI—XX w.). Б/м, 1997; *Макарий* (*Булгаков*). История русской Церкви, книга 1—7. М., 1994—96; Києво-Могилянська академія в іменах XVII—XVIII ст. К., 2001.

Ю.А. Мицик.

ДУХО́ВНЕ УПРАВЛІ́ННЯ МУСУЛЬМА́Н КРИ́МУ — центр. духовно-адм. орган мусульман, які мешкають в АР *Крим.* Існує від 1991.

М.І. Кирюшко.

ДУХО́ВНЕ УПРАВЛІ́ННЯ МУСУЛЬМА́Н УКРАЇ́НИ (ДУМУ) — один з центр. духовно-адм. органів мусульманських громад на тер. України. Існує від 1993 у *Києві.* При ДУМУ діє Ісламський ун-т, виходить газ. «Минарет».

М.І. Кирюшко.

ДУХО́ВНИЙ РЕГЛА́МЕНТ 1721 — законодавчий акт *Російської імперії*, що являв собою новий церк. статут, який регулював функції, склад, розпорядок роботи, форми та методи керування РПЦ духовною колегією — *Синодом*, утвореним 1721 замість ліквідованого церковного інституту патріаршества (див. *Московський патріархат*). Визначав також місце Синоду в системі держ. інституцій Рос. імперії. Складений псковським єпископом Ф.*Прокоповичем* на замовлення імп. *Петра I.* Осн. положення Д.р. діяли до листоп. 1917.

В.М. Матях.

ДУХО́ВНІ НАВЧА́ЛЬНІ ЗА́КЛАДИ — навч. й виховні заклади для підготовки священиків, богословів, викладачів теології. Відомі різні типи таких закладів — школи, семінарії, уч-ща, колегії, ін-ти, ф-ти ун-тів, академії тощо. Після запровадження *християнства* (див. *Хрещення Київської Русі*) першими Д.н.з. на Русі були духовні школи при церквах, монастирях та кафедральних соборах, де учителі-священнослужителі й ченці за допомогою молитви та богословських студій прищеплювали вихованцям реліг. свідомість. Учні шкіл готувалися як для служіння Церкві, так і для світського життя. Винятково церк.-реліг. характер освіти зберігався в Україні до кін. 16 ст. Окрім грамоти, заг. відомостей з різних галузей знань, грец. і лат. мов, учні, що готувалися до прийняття духовного сану, освоювали основи християн. віри й моралі, церк. спів і порядок богослужіння. Визначний внесок у розвиток правосл. богослов'я, укр. науки і к-ри зроблено заснованою кн. В.-К.*Острозьким Острозькою академією.* 1631, внаслідок реорганізації митрополитом П.*Могилою* шк. при *Києво-Братському Богоявленському монастирі*, постав новий духовний навчальний заклад, що давав вищу богословську і світську освіту, — колегіум, якому 1701 було надано статус акад. (див. *Києво-Могилянська академія*). Київ. акад. стала першим вищим навч. закладом у Рос. д-ві. До 1917 на укр. землях у складі *Російської імперії* та *Австро-Угорщини* діяла розгалужена мережа Д.н.з. різних церков і віросповідань (див. *«Барбареум»*, *Братські школи*, *Єзуїтські школи*, *Замойська академія*). Д.н.з. *Української греко-католицької церкви* зосереджувалися на зх.-укр. землях — у *Львові* (див. *Греко-католицька духовна семінарія у Львові*, *Греко-католицька богословська академія у Львові*), Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), *Ужгороді.* Від 1918 усі Д.н.з. в УСРР—УРСР було зачинено. Після *Другої світової війни* було відновлено діяльність правосл. духовних семінарій РПЦ у *Києві*, *Луцьку* та *Одесі.* Нині в Україні діє бл. 130 Д.н.з. різних конфесій.

Н.С. Рубльова.

ДУШЕГУ́БИНА — штраф за вчинене вбивство, введений у 16—17 ст. на *Буковині* та в Молдові. Сягав до 300 *талерів* срібних (1627).

Літ.: История Молдавской ССР с древнейших времен до наших дней. Кишинев, 1982; *Огуй О.Д.* Монетнолічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст.: Проблема функціональних полінномінацій в адаптивних терміносистемах. Чернівці, 1997.

О.Д. Огуй.

«ДУШПА́СТЫРЬ» — офіц. друкований орган Мукачівської та Пряшівської греко-катол. єпархій. Видання щомісячника «Д.» було розпочато 1924 т-вом «катехитів». Спочатку до редакції «Д.» входили отці С.Решетило, Т.Желтвай, В.Желтвай, А.*Волошин*, К.Невицький, В.Лар, Й.Дюлай та ін. Відп. ред. з 1 січ. до 1 верес. 1924 був о. С.Решетило; з жовт. 1924 до 1935 — голова т-ва «катехитів», консисторіальний нотар о. О.Ільницький; з 1935 по 1939 — русофіл о. Ю.*Гаджега.* Від 1934 «Д.» був лише формально офіц. органом для Пряшівської єпархії. Проугор. діяльність о. О.Ільницького та його антинародовська позиція, особливо налаштованість проти А.Волошина та о. Ю.Гаджеги, призвели до занепаду вид. Друкування часопису остаточно припинилося 1939.

Літ.: *о. Пекар А.* ЧСВВ. Нариси історії церкви Закарпаття, т. 2. Рим—Львів, 1997.

В.І. Фенич.

Ф. Дюбуа де Монперре.

ДЮБУА́ ДЕ МОНПЕРРЕ́ (Dubois de Montperreux) **Фредерік** (1798—1850) — франц. археолог, етнограф, натураліст. Проф. в академії м. Невшатель (Швейцарія). Водночас провадив багаторічні дослідження в Україні та на Пд. Росії. 6-й т. його праці «Подорож навколо Кавказу, у черкесів і абхазців, в Колхіді, в Грузії і в Криму» (Париж, 1843) є комплексним джерелом для вивчення антич. й середньовічної історії та к-ри Кримського п-ва, його старожитностей. Як природознавець Д. де М. відзначився книгою з геології *Волині* та *Поділля*, що вийшла 1831 у Берліні.

М.М. Варварцев.

Переяславський колегіум Вознесенського монастиря у м. Переяслав-Хмельницький Київської обл. Зведений 1753—57.

Е. Дюркгейм.

В.А. Дядиченко.

ДЮКА́НОВ Мирон Дмитрович (22.08.1899—21.11.1941) — один із організаторів *стахановського руху*. Н. в с. Второє Рождественське (нині село Курської обл., РФ). Замолоду наймитував. У роки громадян. війни 1918—21 перебував у лавах Червоної армії (див. *Радянська армія*), брав участь у боях проти білогвардійців. 1924 приїхав на Донбас, почав працювати на шахті «Центральна» в с-щі Ірміне (пізніше місто, нині в межах м. Стаханов Луган. обл.). Оволодів професією вибійника, навчався на курсах гірничих майстрів. Повторив і перевершив світ. рекорд О.*Стаханова* (102 т) з видобутку вугілля: 3 верес. 1935 на дільниці О.Стаханова вирубав за зміну 115 т вугілля.

1936 працював парторгом шахти «Центральна-Ірміне», 1937 став 1-м секретарем Кадієвського міськкому КП(б)У, з 1938 очолив комбінат «Ворошиловградвугілля».

На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* призваний до лав Червоної армії. Загинув на Калінінському фронті.

Літ.: Промышленность и рабочий класс Украинской ССР: Сборник документов и материалов, ч. 1—2. К., 1977.

Є.П. Шаталіна.

ДЮРКГЕ́ЙМ (Durkheim) **Еміль** (15.04.1858—15.11.1917) — франц. філософ, соціолог-позитивіст. Н. в м. Епіналь (Франція). Д. відстоював необхідність поширення принципів раціоналізму та детермінізму на пізнання соціальних та істор. явищ і слідом за О.Контом наголошував на застосуванні щодо цих явищ об'єктивних дослідницьких методів природничих наук. У своїх студіях поєднував елементи як еволюціонізму, так і структурно-функціонального аналізу. В поступі сусп-ва виокремлював як ключові процеси — поширення соціальної солідарності та формування розподілу праці. Соціальну солідарність поділяв на «механічну» (архаїчні сусп-ва) та «органічну» (розвинуті сусп-ва). Вивчаючи елементарні форми реліг. життя, намагався виявити соціальні витоки та визначити осн. функції релігії. Доклав чимало зусиль, аби довести, що гол. соціальні функції релігії — це відтворення єдності сусп-ва та висунення спільних ідеалів, які стимулюють сусп. розвиток. Д. розумів релігію надзвичайно широко, ототожнював її з ідеологією. Серед чинників соціального розвитку надавав перевагу еколого-демографічним аспектам і піддавав критиці марксизм за перебільшення ролі екон. факторів (див. *Марксизм в історичній науці*). Заснована Д. наук. соціологічна шк. була однією з провідних наук. шк. у Франції в 1900—30-х рр. і значною мірою вплинула на формування початкової методології *Анналів школи* в *історіографії.*

П. у м. Париж.

Тв.: Социология и теория познания. В кн.: Новые идеи в социологии. СПб., 1915; О разделении общественного труда. Метод социологии. М., 1991.

Літ.: *Кон И.* Позитивизм в социологии. Л., 1964; *Николаев Ю.* Эмиль Дюркгейм как социальный философ. «Социологические исследования», 1978, № 2; *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. М., 1993; Социология XIX века. М., 1998; *Осипова Е.В.* Социология Эмиля Дюркгейма. СПб., 2001.

К.Ю. Галушко.

ДЯДИЧЕ́НКО Вадим Архипович (17.05.1909—24.08.1973) — історик. Д-р істор. н., проф. Н. в м. *Чернігів* у сім'ї службовця. Навч. на соціально-екон. від. Черніг. ін-ту соціального виховання (1925—29), після закінчення якого викладав у Миколаїв. пед. ін-ті (1929—35). Асистент Ін-ту історії *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів* (від серп. 1935). Аспірант (від верес. 1936), м.н.с. (від 1938), ст.н.с. (1940—48), зав. відділенням історії феодалізму (1948—55) Ін-ту історії АН УРСР. Захистив канд. дис. на тему: «Семен Палій» (1940) та докторську дис. на тему: «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця 17 — поч. 18 ст.» (1960). Від 1961 — зав. від. історії феодалізму.

Осн. проблематика досліджень ученого — історія *Лівобережної України* кін. 17 — 1-ї чв. 18 ст. та *спеціальні історичні дисципліни*: *джерелознавство*, укр. *історіографія* та *палеографія*. Автор понад 50 наук. праць. Вивчав соціально-екон. та політ. історію України козац. доби, насамперед діяльність тогочасних укр. держ. установ: органів управління, суду та судочинства, організацію козац. війська.

Один із співавт. підручника «Допоміжні історичні дисципліни». Працював над створенням синтетичного курсу історії України. Співавт. кількох підручників з історії України. Чл. редколегії та один з авторів 2-х вид. 2-томної «Історії Української РСР», відп. ред. 1-го т. «Історії селянства Української РСР» та колективної монографії «Нариси з історії історичної науки на Україні (доба феодалізму)».

Нагороджений орденом Червоного Прапора та кількома медалями.

П. у м. *Київ.*

Тв.: Розгром шведських загарбників на початку XVIII ст. К., 1950; Історія УРСР, т. 1—2. К., 1953—55 [у співавт.]; Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954 [у співавт.]; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955 [у співавт.]; 250 років Полтавської битви. К., 1959 [у співавт.]; Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Допоміжні історичні дисципліни: Короткий курс. К., 1963 [у співавт.]; Полтавська битва. К., 1963; Розвиток історичної науки в Українській РСР. К., 1970.

Літ.: Учені вузів Української РСР. К., 1968; Вадим Архипович Дядиченко. (Некролог). «УІЖ», 1973, № 9; Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1998.

Н.О. Герасименко.

ДЯК (від грец. διάκονος — прислужник) — церковнослужитель у правосл. і катол. церквах. Термін «дяк» відомий ще від часів раннього *християнства* і походить від слова «диякон». Ним означають одну з тих груп церковнослужителів, які, на відміну від дияконів, не належать до стану *духовенства*. Нерідко, особливо в наш час, цей термін вживається як універсальний замінник цілої низки ін. термінів, якими означають тих чи ін. представників досить численної та різнорідної групи церковнослужителів (іподиякон, читець, співак, паламар, регент, псаломщик, канонарх, параксесіарх). До обов'язків Д. належить насамперед читання «часів», тобто молитов, що входять до циклу богослужіння і передують Літургії, вечірній або

всеношній службам; він може також читати Апостол під час Літургії, брати участь у церк. хорі, виконувати обов'язки регента (кер. церк. хору). Під час богослужіння у храмі Д. виконує допоміжні обов'язки (приносить у вівтар вино, воду, проскури, готує та подає кадило, омиває руки священикові під час літургії тощо), підтримує в належній чистоті вівтар, може виконувати обов'язки дзвонаря.

В Україні дяки відомі ще з часів *Київської Русі*, вони входили до числа церковних людей, підлягали церковному суду, нерідко користувалися ч. церковної землі. 1718, за розпорядженням *Петра I*, були затверджені штати правосл. духовенства (уведені в дію 1722), згідно з якими в парафії (100—150 дворів) мали бути священик, диякон, а також Д. і паламар.

Дяки були досить освіченими людьми, переписували багато письмових пам'яток, рятуючи їх від природного руйнування. Особливий статус Д. як церковнослужителів, але не священнослужителів, давав їм змогу активно працювати в держ. установах. Дуже велика кількість Д. служили канцеляристами у *Генеральній військовій канцелярії*, полкових та сотенних канцеляріях *Гетьманщини*, в *магістратах*, *ратушах* тощо.

В Україні з давніх часів Д. відомі й як учителі при церквах чи в заможних родинах. Їх називали «дидаскалами» (грец. — учитель) та «бакалярами» — *бакалаврами*. Багато хто з них закінчував Києво-Могилянський колегіум (див. *Києво-Могилянська академія*) чи *Чернігівський колегіум* тощо. Нерідко в пошуках роботи вони мандрували, часто змінюючи місця служби. В *Російській імперії* 1782 інститут *мандрівних дяків* було заборонено. Проте Д. і в подальшому відігравали важливу роль у розвитку нар. освіти. Австрійс. уряд 1788 навіть звільнив їх від військ. служби, цінуючи як учителів у початкових школах. У 19—20 ст. діяли дяківські курси при кафедральних соборах і монастирях, які тривали від кількох місяців до кількох років; подекуди для Д. існували *бурси*. 1817 у Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща) було створено «Заведение певческо-учительское», тобто Дяко-вчительський інститут. Дяківські курси діяли в Крем'янці (нині м. *Кременець*), Яблочині, під час *Другої світової війни* — в *Луцьку*. В *Галичині* тривалий час існувала окрема професійна організація дяків (т-во «Взаємна поміч дяків»), яка видавала «Дяківські відомості» (1923—39). Й нині Д. іноді працюють вчителями Закону Божого в недільних школах.

Літ.: *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. К., 1983; *Булгаков С.В.* Настольная книга для священно-церковно-служителей, т. 1. М., 1993; *Крижанівський О.П., Плохій С.М.* Кінець XVI — середина XIX ст. В кн.: Історія церкви та релігійної думки в Україні, кн. 3. К., 1994; *Макарий (Булгаков).* История русской церкви, кн. 2. М., 1994.

Ю.А. Мицик.

ДЯ́КІВ Осип (псевдоніми та криптоніми — Горновий, Осипенко, Артем, Гончарук, Наум, 147, ЮРІТВ; 21.06.1921—28.11. 1950) — ідеолог *Організації українських націоналістів*, учасник нац.-визвол. руху на зх.-укр. землях 1940—50-х рр. Н. в с. Олесине (нині село Козівського р-ну Терноп. обл.). Випускник Бережанської гімназії (1939), студент Львів. ун-ту. Заарештований НКВС 20 верес. 1940. Перебував у Бердичівській тюрмі (до лип. 1941). Чл. осередку пропаганди Бережанської округи ОУН(б) (1941—43), гол. осередку пропаганди Проводу ОУН (самостійників державників; 1945—48), Крайового проводу юнацтва ОУН на зх. укр. землях. Ред. ж. «Вісті», чл. редколегії ж. «Юнак» (1943—44). Провідник ОУН Львів. краю (1948—50), чл. Проводу ОУН на укр. землях (з 1949) та *Української головної визвольної ради* (УГВР), заст. голови Ген. секретаріату УГВР (від літа 1950). Автор праць «Ідея і чин» (Нью-Йорк, 1968), в англ. пер. — «The USSR Unmasked» («СССР без маски», Нью-Йорк, 1976). Співавтор зб. для початкового ідейнополітичного вишколу «Шлях до волі» (1949). Нагороджений УГВР Золотим і Срібним хрестом заслуги.

Загинув у бою зі спеціальним відділом МГБ у с. Великополе Івано-Франківського (нині Яворівського) району Львівської області.

Літ.: *Содоль П.* Українська Повстанча Армія (1943—1949). Довідник. Нью-Йорк, 1994.

О.Й. Стасюк.

ДЯ́КЛО — натуральний податок, який платили *тяглі селяни* переважно — житом і вівсом, інколи — пшеницею, сіном, дровами та ін. продуктами сел. г-ва у більшості земель *Великого князівства Литовського* (ВКЛ). Збирався на користь *великого князя* як із великокнязівських, так і з князівських і боярських підданих. Троцький привілей 1434, який значно розширив «колективний імунітет» *князів* і *бояр* ВКЛ, звільнив їхніх підданих від сплати Д. на користь вел. князя. Від цього часу право збирати Д. (яке вже платилося і грошовим еквівалентом) на свою користь переходить до *магнатів* та *шляхти*.

А.О. Гурбик.

Д'Я́КОВ Володимир Анатолійович (14.07.1919—16.11.1995) — рос. історик-славіст. Іноз. чл. Польс. АН. Н. в с. Бакали Казанської губ. (нині село в Республіці Татарстан, РФ). 1938—41 — студент Моск. історико-архів. ін-ту. На початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* добровольцем пішов на фронт, командир артилер. взводу, був поранений, нагороджений бойовими орденами й медалями. 1947 заочно закінчив навчання в Московському істор.-архів. ін-ті. 1952 демобілізований. 1954—57 — аспірант Моск. обласного пед. ін-ту, 1957—58 — ст.н.с. Військ.-історичного архіву, 1958—59 — учений археограф Гол. архів. управління при РМ СРСР. 1959 захистив канд. дис. на тему: «Російська військова історіографія останньої чверті XIX ст.». Від 1960 — в Ін-ті слов'янознавства (згодом Ін-т слов'янознавства та балканістики АН СРСР): ст.н.с., учений секретар, зав. сектором, в останні роки життя — пров. н.с. 1966 захистив докторську дис. на тему: «Революціційний рух у російській армії та його взаємодія з польським революційним рухом».

Проблема революц. зв'язків російського й польського революц. руху, що впродовж десятиліть була основною темою його наукових досліджень, обумовлю-

П.Ю. Дятлов.

вала його інтерес до історії визвольного руху в Україні. Він цікавився революц. діяльністю А.*Потебні*. 1964 у *Москві* й *Варшаві* вийшла його книга «Польські друзі Тараса Шевченка», 1970 опублікував розвідку, де йшлося про М.*Драгоманова* (на жаль, в останній Д. не вдалося піднятися над тодішніми традиційними оцінками лідера укр. визвол. руху 19 ст.). Активний організатор і видавець 25-томного документального вид. з історії *польського повстання 1863—1864*, брав участь і в підготовці двотомника «Суспільно-політичний рух на Україні. 1856—1864» (К., 1974). Починаючи з 1980-х рр., розробляв питання використання слов'ян. ідеї *Російською імперією*. Був головою Міжнар. к-ту славістів, 1990—92 очолював Комісію з історії світ. славістики.

П. у м. Москва.

Р.Г. Симоненко.

ДЯ́КОН Ярослав (02.02.1913—10.11.1948) — учасник нац.-визвольного руху на зх.-укр. землях 1930—40 рр. Н. в с. Дев'ятники (нині село Жидачівського р-ну Львів. обл.). Навч. у львів. учительській семінарії. Працював (1929—40) сільським учителем у с. Дев'ятники та с. Юшківці (нині село Жидачівського р-ну Львівської обл.). Чл. *Організації українських націоналістів*, політв'язень польс. тюрми (1934—38). Від 1940 — на нелегальному становищі. Чл. гол. референтури Служби безпеки (СБ) ОУН (1942—44), крайовий референт СБ Львівського краю (1945—47). 1947—48 — гол. референт СБ. Застрелився в бункері, оточеному відділом МГБ у с. Гриньків Львів. області.

Літ.: *Куп'як Д.* Спогади нерозстріляного. Львів, 1993; *Содоль П.* Українська Повстанська Армія, 1943—1949: Довідник. Нью-Йорк, 1994; *Лаба В.* Історія села Дев'ятники. Львів, 1996.

О.М. Онишко.

Корпус лісотехнічного факультету Української сільськогосподарської академії в Києві. Архіт. Д. Дяченко, 1925—27. Фото кінця 1920-х рр.

ДЯ́ТЛОВ Петро Юрійович (13(01).02.1883—після 1933) — революц., громад. та політ. діяч, публіцист і перекладач. Н. в м. Стародуб (нині місто Брянської обл., РФ) у сім'ї ремісника-маляра. 1896—1901 навч. у Ніжин. г-зії, яку закінчив зі срібною медаллю, потім вступив на юрид. ф-т Моск. ун-ту і включився в студентський рух. У лют. 1902 за участь у підпільній студентській сходці був заарештований і виключений з ун-ту без права вступу до будь-якого ін. навч. закладу. Після виходу з в'язниці перебував під наглядом поліції в містах Курськ (нині місто в РФ), *Ворожба*, *Ніжин*, *Глухів* та ін. 1903, незважаючи на заборону, вступив до Петерб. політех. ін-ту і знову влився в революц. боротьбу — став чл. укр. студентської громади, друкував та розповсюджував революц. літ., брав участь у студентських сходках, за що восени 1904 був виключений з ін-ту.

Повернувшись до України, Д. взяв активну участь у діяльності *Революційної української партії*, згодом — *Української соціал-демократичної робітничої партії*. 1907 за редагування підпільного полтав. ж. «Соціал-демократ» у черговий раз заарештований і засуджений до річного ув'язнення. Відбувши покарання, емігрував за кордон. 1909—10 проживав у м. Цюріх (Швейцарія), 1911—14 — у Празі (нині столиця Чехії), де закінчив маш.-буд. ф-т Празького політехнікуму, активно займався літ. й перекладацькою роботою, листувався з В.*Леніним* і Н.Крупською. У лип. 1913 опублікував у більшовицькій газ. «Правда» статтю «Пам'яті Лесі Українки», в якій назвав письменницю «другом робітників».

На початку *Першої світової війни* Д. переїхав до *Відня*, де почав співробітничати з *Союзом визволення України* (СВУ) — завідував його експедицією, не раз за завданням президії Союзу здійснював інспекційні поїздки до таборів укр. військовополонених. Як чл. ЦК УСДРП підтримував зв'язки з групою лівих в УСДРП (О.*Лолою*, Л.*Юркевичем*, В.*Левинським* та ін.), які 1915 об'єдналися навколо газ. *«Боротьба»*, яку видавав Л.Юркевич. Д. критикував Л.Юркевича за негативне висвітлення газетою діяльності СВУ.

1918, після припинення діяльності СВУ, Д. поступово відійшов від укр. соціал-демократів, вступив до укр. секції Комуніст. партії Австрії й 1919 почав видавати у Відні організовану з допомогою укр. комуністів США і Канади «Комуністичну бібліотечку», в якій було надруковано кілька праць В.Леніна, перекладених Д. укр. мовою. 1920 Д. передав вид. «Комуністичної бібліотечки» *Комуністичній партії Східної Галичини* (КПСГ). 1921 увійшов до складу Закордонного к-ту КПСГ, очолив його й організував вид. друкованого органу партії — газ. «Наша правда». Наприкінці 1921, уникаючи переслідування з боку австрійс. властей, Д. переїхав до Берліна, вступив до укр. групи Комуніст. партії Німеччини, почав працювати в рад. представництві й активно співробітничати з центр. друкованим органом КПЗУ — ж. «Наша правда». Влітку 1924 переїхав до Праги, працював у рад. представництві в *Чехословаччині*, співробітничав з укр. секцією Комуніст. партії Чехословаччини, брав участь у вид. зб. «Чуєш, сурми заграли» для укр. молоді.

У січні 1925 на запрошення Наркомосу УСРР Д. повернувся в Україну. Через рік вступив до КП(б)У, активно працював на різних відп. посадах — був ученим секретарем Наркомосу УСРР, одним із ред. ж. «Народний учитель», перекладачем і ред. Держ. вид-ва України. Переклав укр. мовою деякі тв. В.*Короленка*, М.*Горького*, Дем'яна Бєдного та ін. письменників, низку марксистських праць. Викладав політекономію, діалектичний та істор. матеріалізм у вузах *Харкова*, був зав. каф-ри Харків. ін-ту комунального г-ва.

1933 виключений з лав КП(б)У і репресований. Подальша доля невідома.

Літ.: *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні, т. 1. К., 1926; *Ярошенко А.Д.* Невтомний солдат революції. «УЇЖ», 1963, № 1; *Юрченко О.* Ліві з УСДРП. «Вітчизна», 1970, № 10.

Ю.П. Лавров.

ДЯЧЕ́НКО Дмитро Михайлович (14.06.1887, за ін. даними, 14.08.1884—21.05.1942) — архітектор, громад. діяч. Проф., чл.-кор. Акад. арх-ри СРСР (1935). Н. в м. Таганрог (нині місто Ростовської обл., РФ) у багатодітній сім'ї власника шевської майстерні, який походив з с. Патлаївка (нині село Полтав. р-ну Полтав. обл.). 1907 закінчив Таганрозьке 8-класне тех. уч-ще і вступив до Акад. художеств та Ін-ту цивільних інженерів у *Санкт-Петербурзі*. Після успішного закінчення Ін-ту цивільних інженерів (1913) працював земським інженером спочатку Полтав., потім Київ. губ. 1918 став головою Т-ва укр. архітекторів (1918—19), фундатор і ректор Укр. архіт. ін-ту в *Києві* (1918—22). 1926, 1930 розробив і видав альбоми типових проектів колгоспного житла для УСРР.

Серед архіт. споруд Д. — комплекс будов ін-тів Укр. с-г. акад. (нині Нац. аграрний ун-т) у Голосієво (місцевість у Києві; 1926—29). Тут талант зодчого виявився в тонкому розумінні нац. особливостей суто укр. архітектури, дбайливому ставленні до природного оточення, рельєфу мальовничої місцевості.

Д. провадив велику громад. роботу. До 1937 займався пед. діяльністю: був проф. буд. і худ. ін-тів у Києві. Сміливі виступи та стійкість творчих переконань (різкої критики за використання істор. стилю укр. *бароко* зазнав комплекс споруд у Голосієво) зробили неможливим його перебування в Києві: під загрозою арешту 1937 Д. із сім'єю переїхав до *Москви*, де працював у різних проектних орг-ціях, але не уникнув репресії.

1 лип. 1941 Д. заарештований, а в трав. 1942 захворів і помер (як повідомили його рідним — в одному з таборів).

Літ.: Київ. Провідник. К., 1930; Словник художників України. К., 1973; *Чепелик В.В.* Триумф и трагедия зодчего. «Строительство и архитектура», 1987, № 11; *Асеев Ю.С., Дяченко Б.М.* Украинский зодчий Дмитро Дяченко. Там само, 1990, № 5.

Р.І. Бондаренко.

Д.М. Дяченко. Портрет худож. В. Чепелика.

Список основних скорочень *

А

авіац. — авіаційний
австрал. — австралійський
австрійс. — австрійський
австро-угор. — австро-угорський
адм. — адміністративний
адм.-тер. — адміністративно-територіальний
АЕС — атомна електростанція
азерб. — азербайджанський
азіат. — азіатський
акад. — академія
акад. — академік
амер. — американський
АН — Академія наук
англ. — англійський
антич. — античний
АН України — Академія наук України (від 1991)
а. о. — автономна область
ап. — апостол
АПК — аграрно-промисловий комплекс
АПН — Агентство преси «Новини»
АР — Автономна Республіка
араб. — арабський
арк. — аркуш
АР Крим— Автономна Республіка Крим
АРСР — Автономна Радянська Соціалістична Республіка
артилер. — артилерійський
археогр. — археографічний
археол. — археологічний
архів. — архівний
архіт. — архітектор (з прізвищем)
архіт. — архітектурний
арх-ра — архітектура
АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії
асоц. — асоціація
АСУ — автоматична система управління
АТ — акціонерне товариство

* Складні терміни, до яких входять слова із цього списку, також можуть скорочуватись, напр.: всеукр., укр.-рос. і т. п.

афг. — афганський
афр. — африканський

Б

балт. — балтійський
банк. — банківський
бас. — басейн (з назвою річки)
бельг. — бельгійський
берез. — березень
бібл. — біблійний
білорус. — білоруський
б-ка — бібліотека
бл. — близько (з числом)
бл.-сх. — близькосхідний
Бл. Схід — Близький Схід
б/м — без місця видання
болг. — болгарський
б/р (б/г) — без року видання (рос. — без года издания)
брацлав. — брацлавський
брит. — британський
бронз. — бронзовий
БСЭ — Велика радянська енциклопедія (рос. — Большая советская энциклопедия)
буд. — будівельний
буд-во — будівництво
бурж. — буржуазний
бюл. — бюлетень

В

в. — випуск (з цифрою)
в. — вік
ВАК — Вища атестаційна комісія
ВАСГНІЛ — Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. Леніна
ВАТ — відкрите акціонерне товариство
ВВП — валовий внутрішній продукт
ВДНГ — Виставка досягнень народного господарства
вел. кн. — великий князь
верес. — вересень
вид. — видання
вид-во — видавництво
ВИЖ — «Військово-історичний журнал» (рос. — «Военно-исторический журнал»)
визвол. — визвольний
викл. — викладач
виконком — виконавчий комітет
вип. — випуск
вир-во — виробництво
вироб. — виробничий
від. — відділ
від-ня — відділення
відп. — відповідальний
візант. — візантійський
військ. — військовий
він. — вінницький
вірм. — вірменський
вітчизн. — вітчизняний
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ — Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВМС — військово-морські сили
ВМФ — військово-морський флот
ВНП — валовий національний продукт
внутр. — внутрішній
в. о. — виконуючий обов’язки
воєн. — воєнний
воєнком — воєнний комісар
волин. — волинський
ВПК — воєнно-промисловий комплекс
ВПШ — Вища партійна школа
ВР — Верховна Рада
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
вул. — вулиця (з назвою)
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЧК — Всеукраїнська надзвичайна комісія (рос. — Всеукраинская чрезвычайная комиссия)
ВЦРПС — Всесоюзна центральна рада професійних спілок
ВШ — вища школа

Г

г. — гора (з назвою)
га — гектар (з числом)
газ. — газета (з назвою)
ГА ООН — Генеральна Асамблея Організації Об’єднаних Націй

гвард. — гвардійський
г-во — господарство
ген. — генерал (з прізвищем)
ген. — генеральний
Генштаб — Генеральний штаб
геогр. — географічний
геол. — геологічний
герм. — германський
ГЕС — гідроелектростанція
гетьман. — гетьманський
ГЕУ — Географічна енциклопедія України
г-зія — гімназія
гол. — головний
голл. — голландський
гол. н. с. — головний науковий співробітник
гол. чин. — головним чином
госп. — господарський
ГПУ — Державне політичне управління (рос. — Государственное политическое управление)
грец. — грецький
грн. — гривня
громад. — громадський
громадян. — громадянський
груд. — грудень
грузин. — грузинський
губ. — губернія
губком — губернський комітет
Гулаг — Державне управління таборів (рос. — Государственное управление лагерей)

Д

ДА — Державний архів
дат. — датський
д-ва — держава
демократ. — демократичний
департ. — департамент
держ. — державний
Держ. премія в галузі н. і т. — Державна премія в галузі науки і техніки
Дж. — джерела (в бібліографії)
д-зія — дивізія
див. — дивіться, дивись
дир. — директор
дис. — дисертація
ДІНАУ — Державне інформаційне агентство України
дніпроп. — дніпропетровський
добр. т-во — добровільне товариство
дол. — долар
донец. — донецький
доц. — доцент
ДП — табір для переміщених осіб
ДПУ — Державне політичне управління
д-р — доктор
драм. — драматичний
д-р воєн. н. — доктор воєнних наук
д-р екон. н. — доктор економічних наук
д-р істор. н. — доктор історичних наук
д-р пед. н. — доктор педагогічних наук
д-р психол. н. — доктор психологічних наук
д-р тех. н. — доктор технічних наук
д-р філол. н. — доктор філологічних наук
д-р філос. н. — доктор філософських наук
д-р юрид. н. — доктор юридичних наук

Е

екон. — економічний
енцикл. — енциклопедія
ЕОМ — електронно-обчислювальна машина
естон. — естонський
етногр. — етнографічний
ЕУ — Енциклопедія українознавства

Є

ЄБРР — Європейський банк реконструкції та розвитку
єврейс. — єврейський
європ. — європейський
єгип. — єгипетський
ЄС — Європейський Союз

Ж

ж. — журнал (з назвою)
житомир. — житомирський
жін. — жіночий
жовт. — жовтень
жовтн. — жовтневий

З

зав. — завідувач, завідуючий (при назві установи чи посади)
заг. — загальний
заг.-освіт. — загальноосвітній
закарп. — закарпатський
замполіт — замісник командира з політичної частини
зап. — записки (у значенні «наукові праці»)
запоріз. — запорізький
запороз. — запорозький
засл. арт. — заслужений артист
засл. діяч мист-в — заслужений діяч мистецтв
засл. діяч н. — заслужений діяч науки
засл. діяч н. і т. — заслужений діяч науки і техніки
засн. — засновник
заст. — заступник
ЗАТ — закрите акціонерне товариство
зат. — затока (з назвою)
зб. — збірник, збірка
з-д — завод
зібр. — зібрання
ЗМІ — засоби масової інформації
ЗНТШ — «Записки Наукового товариства імені Шевченка»
зовн. — зовнішній
ЗОУНР — Західна область Української Народної Республіки
ЗС — Збройні Сили
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
зх. — захід
зх. — західний

І

ІА — інформаційне агентство
івано-франк. — івано-франківський
ізраїл. — ізраїльський
іл. — ілюстрація
ім. — імені
ІМіС — «Історія міст і сіл» (у бібліографії)
імп. — імператор, імператриця (з іменем)
ін. — інший
інд. — індійський
інж. — інженер
іноз. — іноземний
ін-т — інститут (навчальний або науковий заклад)
інтернац. — інтернаціональний
істор. — історичний
італ. — італійський

К

К. — Київ (рос. — Киев; у бібліографії)
кавалерійс. — кавалерійський
кавказ. — кавказький
казах. — казахський
кам. — кам’яний
канад. — канадський
канд. — кандидат, кандидатський
канд. воєн. н. — кандидат воєнних наук
канд. екон. н. — кандидат економічних наук
канд. істор. н. — кандидат історичних наук
канд. пед. н. — кандидат педагогічних наук
канд. психол. н. — кандидат психологічних наук
канд. філол. н. — кандидат філологічних наук
канд. філос. н. — кандидат філософських наук
канд. юрид. н. — кандидат юридичних наук
канів. — канівський
капіталіст. — капіталістичний
катеринос. — катеринославський
катол. — католицький

каф-ра — кафедра
КБ — конструкторське бюро
кв. — квадратний
квіт. — квітень
КДБ — Комітет державної безпеки
кер. — керівник
кер-во — керівництво
київ. — київський
киргиз. — киргизький
китайс. — китайський
кін. — кінець (при цифрах)
кіноф-м — кінофільм
кіровогр. — кіровоградський
КЛЭ — Коротка літературна енциклопедія (рос. — Краткая литературная энциклопедия)
км — кілометр
км^2 — кілометр квадратний
КМ — Кабінет Міністрів
кн. — книга (з назвою)
кн. — князь, княгиня (з іменем чи прізвищем)
козац. — козацький
кол. авт. — колектив авторів
колг. — колгоспний
колгосп — колективне господарство
колиш. — колишній
команд. — командувач
комбриг — командуючий бригадою
комуніст. — комуністичний
комбіди — комітети бідноти
Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал
комнезами — комітети незаможних селян
конг. — конгрес
константиноп. — константинопольський
конф. — конференція
концтабір — концентраційний табір
кооп. — кооперативний
коп. — копійка
королів. — королівський
косміч. — космічний
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ — Комуністична партія Західної України
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
КПСГ — Комуністична партія Східної Галичини
КПУ — Комуністична партія України
к-ра — культура
крайком — крайовий комітет
крб. — карбованець (з числом)
крим. — кримський
кримськотатар. — кримськотатарський
КСМ — Комуністична спілка молоді
КСМУ — Комуністична спілка молоді України
КСМЗУ — Комуністична спілка молоді Західної України
КСП — колективне сільськогосподарське підприємство
к-т — комітет
культ. — культурний
КУН — Конгрес українських націоналістів

Л

Л. — Ленінград (рос. — Ленинград; у бібліографії)
лат. — латинський
латв. — латвійський
латис. — латиський
ленінгр. — ленінградський
лип. — липень
листоп. — листопад
литов. — литовський
лівобереж. — лівобережний
літ. — література, літературний
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України
ЛНБ — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника
«ЛНВ» — «Літературно-науковий вісник»
«ЛУ» — «Літературна Україна»
лубен. — лубенський
луган. — луганський
львів. — львівський
лют. — лютий
лютн. — лютневий

М

м — метр
м. — місто (з назвою)
м. — море (з назвою)
М. — Москва (у бібліографії)
МАГАТЕ — Міжнародне агентство з атомної енергії
макс. — максимальний
мал. — малюнок
мат. — математичний
маш.-буд. — машинобудівний
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МГБ — Міністерство державної безпеки (рос. — Министерство государственной безопасности)
мед. — медичний
медсестра — медична сестра
мех. — механічний
МЗС — Міністерство закордонних справ
миколаїв. — миколаївський
миргород. — миргородський
мист-во — мистецтво
міжнар. — міжнародний
мін-во — міністерство (з назвою)
місц. — місцевий
міськ. — міський
міськвиконком — міський виконавчий комітет
міськком — міський комітет
міськрада — міська рада
м-ко — містечко (з назвою)
млн — мільйон
млрд — мільярд
м. н. с. — молодший науковий співробітник
МОЗ — Міністерство охорони здоров'я
молдав. — молдавський
молдов. — молдовський
монгол. — монгольський
мор. — морський
моск. — московський
МП — мале підприємство
МТС — машинно-тракторна станція
муз. — музичний
МЭ — Музична енциклопедія (рос. — Музыкальная энциклопедия)

Н

н. — народився
навч. — навчальний, навчався
навч. р. — навчальний рік
НАН України — Національна академія наук України (з 1994)
напр. — наприклад
нар. — народний
нар. арт. — народний артист
нар.-госп. — народногосподарський
нарком — народний комісар
наркомат — народний комісаріат
Наркомос — Народний комісаріат освіти
Наркомфін — Народний комісаріат фінансів
нас. — населення
НАТО — Організація Північноатлантичного договору (NATO)
наук. — науковий
нац. — національний
нач. — начальник
НБУ — Національний банк України
НБУВ — Національна бібліотека України ім. В.Вернадського
н.-д. — науково-дослідний
НДІ — науково-дослідний інститут
НДР — Німецька Демократична Республіка
н. е. — нова ера, наша ера
невід. — невідомий, невідомо
неп — нова економічна політика
ніжин. — ніжинський
нім. — німецький
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
новгород. — новгородський
норвез. — норвезький
НРБ — Народна Республіка Болгарія

НРУ — Народний рух України
н. с. — науковий співробітник
н. ст. — новий стиль
НТШ — Наукове товариство імені Т. Шевченка

О

о. — отець (з іменем)
ОАД — Організація американських держав
ОАЕ — Об'єднані Арабські Емірати
ОАЄ — Організація африканської єдності
обком — обласний комітет
обл. — область (з назвою)
обл. ц. — обласний центр
об-ня — об'єднання (при назві)
ОБСЄ — Організація з безпеки та співробітництва в Європі
о-в — острів
ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління
одес. — одеський
оз. — озеро (з назвою)
ОК — організаційний комітет
оо. — отці
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ОП — орендне підприємство
ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти
опубл. — опублікований
орг. — організаційний
орг-ція — організація (з назвою)
освіт. — освітній
осман. — османський
осн. — основний
ОУН — Організація українських націоналістів
ОУН(б) — Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН(м) — Організація українських націоналістів (мельниківців)
офіц. — офіційний

П

п. — помер
парт. — партійний
партизан. — партизанський
партшкола — партійна школа
Пг. — Петроград
пд. — південь
пд. — південний
пд.-зх. — південно-західний
пд.-сх. — південно-східний
пед. — педагогічний
пер. — переклад
перейм. — перейменований
переяслав. — переяславський
петерб. — петербурзький
петрогр. — петроградський
п-ів — півострів
підпр-во — підприємство
піх. — піхотний
пл. — площа (з цифрою)
пн. — північ
пн. — північний
пн.-зх. — північно-західний
пн.-сх. — північно-східний
ПНР — Польська Народна Республіка
пов. — повіт (з назвою)
пол. — половина
політ. — політичний
політбюро — політичне бюро
політпрацівник — політичний працівник
політуправління — політичне управління
полк. — полковник (з прізвищем)
полтав. — полтавський
польс. — польський
пом. — помічник
поч. — початок
правобереж. — правобережний
правосл. — православний
прибл. — приблизно
прим. — примірник
прит. — притока (з назвою)
прізв. — прізвище
пров. — провінція
пров. н. с. — провідний науковий співробітник
пролет. — пролетарський
пром. — промисловий
пром-сть — промисловість
проф. — професор
профспілка — професійна спілка
псевд. — псевдонім
псков. — псковський
ПСРЛ — Повне зібрання руських літописів (рос. — Полное собрание русских летописей)
ПТУ — професійно-технічне училище

Р

р. — рік (з числом)
р. — ріка (з назвою)
рабовласн. — рабовласницький
рад. — радянський
радгосп — радянське господарство
райвиконком — районний виконавчий комітет
райком — районний комітет
райцентр — районний центр
РАН — Російська академія наук
РАТАУ — Радіотелеграфне агентство України
РВР — Революційна Військова Рада
ревком — революційний комітет
революц. — революційний
ревтрибунал — революційний трибунал
ред. — редактор, редакційний
редколегія — редакційна колегія
реж. — режисер
РЕЇУ — Радянська енциклопедія історії України
реліг. — релігійний
респ. — республіканський
рим. — римський
рис. — рисунок
рівнен. — рівненський
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РКЦ — Римо-католицька церква
РМ — Рада Міністрів
р-н — район
р. н. невід. — рік народження невідомий
р. н. і р. с. невід. — рік народження і рік смерті невідомі
РНК, Раднарком — Рада Народних Комісарів
робітн. — робітничий
розташов. — розташований
рос. — російський
РОСТА — Російське телеграфне агентство
РПЦ — Російська православна церква (рос. — Русская православная церковь)
рр. — роки
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
р. с. невід. — рік смерті невідомий
РСР — Радянська Соціалістична Республіка
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (до 1937)
РСЧА — Робітничо-селянська червона армія
РТС — ремонтно-технічна станція
руб. — рубель, рублі
румун. — румунський
РУП — Революційна українська партія
рус. — руський
РФ — Російська Федерація

С

с. — село (з назвою)
с. — сторінка (з цифрою)
СБУ — Служба безпеки України
св. — святий
світ. — світовий
СВУ — Спілка визволення України

СВЭ — Радянська військова енциклопедія (рос. — Советская военная энциклопедия)
с.-г. — сільськогосподарський
с. госп-во — сільське господарство
СД — Служба безпеки Німеччини
с.-д. — соціал-демократичний
сел. — селянський
served. — середина
Серед. Азія — Середня Азія
серед. шк. — середня школа
серп. — серпень
СИЭ — Радянська історична енциклопедія (рос. — Советская историческая энциклопедия)
сільрада — сільська рада
сільс. — сільський
січ. — січень
сканд. — скандинавський
скіф. — скіфський
скульп. — скульптор (з прізвищем)
словац. — словацький
слов'ян. — слов'янський
смт — селище міського типу
СНД — Співдружність Незалежних Держав
соц. — у назві Герой Соц. Праці — Герой Соціалістичної Праці
соціаліст. — соціалістичний
СПб. — Санкт-Петербург (у бібліографії)
С.-Петербург — Санкт-Петербург
спец. — спеціальний
спецслужба — спеціальна служба
співавт. — співавтор, співавторство
СРР — Соціалістична Радянська Республіка
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС — Охоронні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини
ст. — станція (з назвою)
ст. — стаття (з назвою)
ст. — століття (з цифрою)
ст. — ступінь
стат. — статистичний
ств. — створений
ст. викл. — старший викладач
ст. н. с. — старший науковий співробітник
стрілец. — стрілецький
ст. ст. — старий стиль
суд. — судовий
сум. — сумський
сусп. — суспільний
сусп-во — суспільство
СФРЮ — Соціалістична Федеративна Республіка Югославія
сх. — схід
сх. — східний
СШ — середня школа (з номером)
США — Сполучені Штати Америки
с-ще — селище

Т

т. — том, томи (з цифрою)
т — тонна
табл. — таблиця
тадж. — таджицький
танк. — танковий
танц. — танцювальний
ТАРС — Телеграфне агентство Радянського Союзу
татар. — татарський
тв. — твори
т-во — товариство
т. д. — так далі
теор. — теоретичний
тер. — територія
тернопільськ. — тернопільський
тех. — технічний
т. зв. — так званий
тис. — тисяча, тисячний, тисячоліття (з цифрою)
т. ін. — та інше, таке інше
ТОВ — товариство з обмеженою відповідальністю
торг. — торговельний
трав. — травень
ТРК — телерадіокомпанія
ТУП — Товариство українських поступовців
турец. — турецький
туркм. — туркменський
т. ч. — тому числі

У

УАН — Українська академія наук
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УВАН — Українська вільна академія наук
УВО — Українська військова організація
УВС — Управління внутрішніх справ
УВУ — Український вільний університет
УГА — Українська Галицька армія
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
угор. — угорський
узб. — узбецький
УЇЖ — «Український історичний журнал»
УКП — Українська комуністична партія
укр. — український
укріпрайон — укріплений район
УкрРОСТА — Всеукраїнське бюро РОСТА
УЛЕ — Українська літературна енциклопедія
уман. — уманський
УНА — Українська національна асамблея
УНІАН — Українське національне інформаційне агентство «Новини»
УНР — Українська Народна Республіка
УНРА — Українська народно-революційна армія
УНСО — Українська національна самооборона
ун-т — університет
УПА — Українська повстанська армія
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів
УПЦ КП — Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ (МП) — Українська православна церква (Московського патріархату)
УРДП — Українська революційно-демократична партія
УРЕ — Українська радянська енциклопедія
УРЕС — Український радянський енциклопедичний словник
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСГЕ — Українська сільськогосподарська енциклопедія
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСПП — Українська спілка промисловців та підприємців
УСРП — Українська соціалістично-радикальна партія
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
УСС — Українські січові стрільці
УЦР — Українська Центральна Рада
уч-ще — училище

Ф

фастів. — фастівський
фашист. — фашистський
феод. — феодальний
фіз.-мат. — фізико-математичний
фіз.-хім. — фізико-хімічний
філол. — філологічний
філос. — філософський
ф-ка — фабрика
франц. — французький
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ф-т — факультет

Х

Х. — Харків (у бібліографії)
х. — хутір (з назвою)
харків. — харківський

херсон. — херсонський
ХМ — художній музей
хмельн. — хмельницький
хозар. — хозарський
християн. — християнський
худож. — художник (з прізвищем)
худож. — художній

Ц

ц — центнер (з числом)
ЦВК — Центральний виконавчий комітет
ЦВФ — Центральний визвольний фронт
ЦДАМЛМ — Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва
ЦДІА — Центральний державний історичний архів
центр. — центральний
церк. — церковний
ЦК — Центральний комітет
ЦНБ — Центральна наукова бібліотека
ЦО — Центральний орган
ЦР — Центральна Рада
ЦСУ — Центральне статистичне управління

Ч

ч. — частина
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція
час. — часопис (з назвою)
чв. — чверть
черв. — червень
черкас. — черкаський
чернів. — чернівецький
ЧК — Надзвичайна комісія (рос. — Чрезвычайная комиссия)
черніг. — чернігівський
чл. — член
чл.-кор. — член-кореспондент
чол. — чоловічий
чорномор. — чорноморський
ЧСР — Чехословацька Республіка і Чехо-Словацька Республіка

Ш

швед. — шведський
шк. — школа
шт. — штат (з назвою)

Щ

щотиж. — щотижневик, щотижневий

Ю

ювіл. — ювілейний
югосл. — югославський
ЮЕ — Юридична енциклопедія
ЮНЕСКО — Комісія Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІДО — Організація індустріального розвитку при Організації Об'єднаних Націй (UNIDO)
юрид. — юридичний

Я

япон. — японський

Основні правила уніфікації опису видань, поданих у списках творів та літератури до статей енциклопедії

- Назва джерела подається мовою і графікою оригіналу.
- Розташування хронологічне (за роками видань).
- Основна назва та відомості, що відносяться до назви, даються без скорочень.
- Якщо твори одного й того самого автора (авторів) ідуть підряд, то замість прізвища пишемо: *Його ж, Її ж, Їх же* (2 автори).
- Видання 3-х авторів описуються так: прізвище першого автора та ін. (або: и др. — в рос. виданнях; et al. — у виданнях латиницею).
- При посиланні на одне і те саме джерело, якщо воно сусіднє, пишемо: Там само.
- Якщо назва наступного джерела повністю повторює назву попереднього, пишемо: Те саме.
- Якщо повна назва періодичного видання є у «Списку основних скорочень», дається її скорочений варіант, наприклад: УЇЖ, ЗНТШ.
- Опис періодичного видання та видань, що продовжуються:
  — «Назва», рік, №;
  — «Назва», рік, вип.;
  — «Назва», рік, т.
  — спарені номери: 5/6, більше двох номерів у одному виданні: 5—7.
- Опис газети:
  — «Назва», рік, число, місяць (скорочено).
- В описі статей, опублікованих у збірках, після назви статті пишемо: В кн.:
- Багатотомні видання:
  — Автор, назва, т. 1—10. К., 1986—96;
  окремий том:
  — Автор, назва, т. 5. К., 1990.
- Декілька місць видань:
  К.—Львів—Торонто;
- Скорочення назв міст:
  К. — Київ;
  Л. — Ленинград;
  М. — Москва;
  Пг. — Петроград;
  СПб. — Санкт-Петербург;
  Х. — Харків.

Основні умовні позначення на картах ЕІУ

АДМІНІСТРАТИВНІ КАРТИ СУЧАСНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

більше 1 000 000
500 000—1 000 000
100 000—500 000
50 000—100 000
10 000—50 000
менше 10 000

ЗА ТИПОМ ПОСЕЛЕННЯ

СЕВАСТОПОЛЬ	міста державного підпорядкування
МУКАЧЕВЕ	міста республіканського (Автономна Республіка Крим) та обласного підпорядкування
БОЯРКА	інші міста
Буча	селища міського типу
Сулимівка	сільські поселення

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

КИЇВ	столиця України
ЛУГАНСЬК	столиця Автономної Республіки Крим, центри областей
БРОВАРИ	центри районів
ЛЮБИМІВКА	віддалені частини міст

КОРДОНИ І МЕЖІ

держав
Автономної Республіки Крим, областей, міст державного підпорядкування
районів, міст республіканського (Автономна Республіка Крим) та обласного підпорядкування

ШЛЯХИ

залізничні
автомобільні

ІСТОРИЧНІ КАРТИ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

ЧИГИРИН	столиці держав
ЛЬВІВ	центри адміністративно-територіальних одиниць
Прилуки	інші населені пункти
Німфей	

КОРДОНИ І МЕЖІ

держав
адміністративно-територіальних одиниць

НАЗВИ

РІЧ ПОСПОЛИТА	держав
Волинська губернія	адміністративно-територіальних одиниць
ПОДІЛЛЯ	історичних областей, земель
СКІФИ	народів і племен
	вали

Авторський колектив

АБЛІЦОВ В.Г.
АДАМОВИЧ Б.С.
АРКУША О.Г.
АТАМАНЕНКО А.Є.

БАЖАН О.Г.
БАРАН В.Д.
БАЦАК Н.І.
БАЧИНСЬКА О.А.
БЕССОНОВА С.С.
БИКОВА Т.Б.
БІЛОКІНЬ С.І.
БОЙКО О.Д.
БОЛЕБРУХ А.Г.
БОЛТРИК Ю.В.
БОНДАРЕНКО Р.І.
БОНДАРЧУК П.М.
БРЕГА Г.С.
БРЕХУНЕНКО В.А.
БУЗАЛО В.Й.
БУНАТЯН К.П.
БУРАВЧЕНКОВ А.О.
БУРДО Н.Б.
БУТИЧ І.Л.
БУЧМА О.В.

ВАРВАРЦЕВ М.М.
ВАСИЛЬЄВА І.П.
ВЕГЕШ М.М.
ВЕРБА І.В.
ВЕРБИЛЕНКО Г.А.
ВЕРМЕНИЧ Я.В.
ВЕРСТЮК В.Ф.
ВЕСЕЛОВА О.М.
ВИРСЬКИЙ Д.С.
ВІДНЯНСЬКИЙ С.В.
ВІЛКУЛ Т.Л.
ВОЙТОВИЧ Л.В.
ВОЛКОВИНСЬКИЙ В.М.
ВОРТМАН Д.Я.
ВРОНСЬКА Т.В.

ГАВРИЛЮК Л.О.
ГАВРИЛЮК Н.О.
ГАЙКОВСЬКИЙ М.І.
ГАЛАЙЧАК Т.Ю.
ГАЛУШКО К.Ю.
ГАНЖА О.І.
ГЕРАСИМЕНКО Н.О.
ГЕРАСИМОВА Г.П.
ГЕРЕГОВА С.В.
ГОЛОВАТА Н.А.
ГОЛОВАЦЬКИЙ І.Д.
ГОЛОВАЩЕНКО С.І.
ГОЛОВКО В.В.
ГОРАК В.С.
ГОРИНЬ В.І.
ГОРОБЕЦЬ В.М.
ГОШКО Т.Ю.
ГОШУЛЯК І.Л.
ГРЄХОВА Н.В.
ГРИГОР’ЄВА Т.Ф.
ГРИНЕВИЧ В.А.
ГРИНЕВИЧ Л.В.
ГРИЦЕНКО А.П.
ГУПАЛО В.Д.
ГУРБИК А.О.
ГУРЖІЙ О.І.

ДАВИДОВ В.В.
ДАНИЛЕНКО В.М.
ДАНИЛЮК Ю.З.
ДЕНИСЕНКО Г.Г.
ДЕРЖАЛЮК М.С.
ДЗИРА Я.І.
ДЗЮБА О.М.
ДМИТРІЄНКО М.Ф.
ДУБИК М.Г.
ДУКА М.В.

ЄВСЕЄНКО І.В.
ЄФІМЕНКО Г.Г.

ЖЕЛЄЗНЯК М.Г.

ЗАВАДКА Б.В.
ЗАЙЦЕВ О.Ю.
ЗАЙЦЕВ Ю.Д.
ЗАКРЕВСЬКА Я.В.
ЗАРЕЦЬКА Т.І.
ЗАШКІЛЬНЯК Л.О.
ЗЕМА В.Є.
ЗІНЕВИЧ Н.О.
ЗЛЕНКО А.М.
ЗНАМЕНСЬКА М.В.
ЗУБАР В.М.

ІВАКІН Г.Ю.
ІЛЬНИЦЬКИЙ М.М.
ІСАЄВИЧ Я.Д.
ІЩЕНКО Я.О.

КАЗЬМИРЧУК Г.Д.
КАЛІНІЧЕНКО В.В.
КАМІНСЬКА Г.Ф.
КАПУСТІНА Н.І.
КАПУСТЯН Г.Т.
КАТАРГІНА Т.І.
КЕНДЛЕНД К.
КЕНТІЙ А.В.
КИРЮШКО М.І.
КИСІЛЬ З.Р.
КІЗЧЕНКО В.І.
КЛИМЕНКО О.В.
КОВАЛЕНКО В.П.
КОВАЛЕНКО О.Б.
КОВАЛИНСЬКИЙ В.В.
КОВАЛЬ В.С.
КОВАЛЬ М.В.
КОВАЛЬЧУК О.О.
КОВПАК Л.В.
КОВПАНЕНКО Н.Г.
КОЗАК Д.Н.
КОКІН С.А.
КОМАРЕНКО Т.О.
КОНДРАТЕНКО Л.В.
КОНСТАНТИНЕНКО К.
КОРНІЄВСЬКА О.В.
КОТ С.І.
КОТЛЯР М.Ф.
КРАПІВІНА В.В.
КРЕСІН О.В.
КРИВЕЦЬ Н.В.
КРИЖАНІВСЬКИЙ В.П.
КРІЛЬ М.М.
КРУПИНА В.О.
КРУПКА О.В.
КУБАЛЬСЬКИЙ О.Н.
КУДЛАЙ О.Б.
КУЗЬМИНСЬКА О.Д.
КУЛІКОВА Л.Б.
КУЛИНИЧ І.М.
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В.
КУЧЕРА М.П.
КУЧЕРЕНКО М.О.

ЛАВРОВ Ю.П.
ЛАЗАНСЬКА Т.І.
ЛЕГАСОВА Л.В.
ЛЕП’ЯВКО С.А.
ЛИСЕНКО О.В.
ЛИСЕНКО О.Є.
ЛИТВИН М.Р.
ЛИХОЛОБОВА З.Г.

ЛІСЕВИЧ І.Т.
ЛУПАНДІН О.І.
ЛУЦЬКИЙ О.І.
ЛЮБЧЕНКО В.Б.
ЛЯКІНА Р.М.

МАГОМЕДОВ Б.В.
МАЛЄЄВ Ю.М.
МАНЬКОВСЬКА Р.В.
МАРКІТАН Л.П.
МАРКОВА О.Є.
МАРОЧКО В.І.
МАРТИНОВ А.Ю.
МАРЧУК І.
МАТЯХ В.М.
МАТЯШ І.Б.
МАЦКЕВИЙ Л.Г.
МАШКІН О.М.
МЕЛЬНИКОВА І.М.
МИЦИК Ю.А.
МОВЧАН О.М.
МОРОЗ В.К.
МОРОЗОВ А.Г.
МОСКВИЧ Л.Г.
МОЦЯ О.П.

НАГОРНА Л.П.
НАЗАРОВ В.В.
НАУМЕНКО К.Є.
НЕДАВНЯ О.В.
НИКИФОРУК Д.І.
НІМЧУК В.В.
НУЖНИЙ Д.Ю.

ОВСІЄНКО О.Ф.
ОВЧАРЕНКО П.Д.
ОГУЙ О.Д.
ОЛАШИН М.В.
ОНИШКО О.М.
ОНОПРІЄНКО В.І.
ОРЛЕВИЧ І.В.
ОСТАШКО Т.С.

ПАВЛЕНКО В.В.
ПАВЛЕНКО Ю.В.
ПАВЛІВ Б.Д.
ПАДАЛКА С.С.
ПАНАШЕНКО В.В.
ПАНЧЕНКО П.П.
ПАНЧУК М.І.
ПАСЬКО І.В.
ПАТЯКА О.В.
ПАЧКОВА С.П.
ПАШУК В.С.
ПЕРШИНА З.В.
ПЕРШИНА Т.С.
ПЕТРАУСКАС О.В.
ПЕТРАШЕНКО В.О.
ПЕТЕГИРИЧ В.М.
ПЕТРЕНКО Є.Д.
ПИЛИПЕНКО В.
ПИРІГ Р.Я.
ПИСАРЕНКО Ю.Г.
ПІНЧУК Ю.А.
ПІСКОВА Е.М.
ПІСКУНОВ В.П.
ПЛАВ'ЮК М.В.
ПЛАХОНІН А.Г.
ПЛОХІЙ С.М.
ПЛЮЩ М.Р.
ПОДКУР Р.Ю.
ПОДОЛЬСЬКИЙ А.Ю.
ПОЛІЩУК В.В.
ПОПОВИЧ М.В.
ПОПОК А.А.
ПРИЛУЦЬКИЙ В.І.
ПРИХОДНЮК О.М.
ПРИШЛЯК В.В.
ПРІГАРІН О.А.
ПУТРО О.І.

РИБАКОВ М.О.
РИБАЧУК М.Ф.
РИЧКА В.М.
РУБЛЬОВ О.С.
РУБЛЬОВА Н.С.
РУДЕНКО Н.М.
РУСИНА О.В.
РУСЯЄВ А.С.

САВЧЕНКО Г.П.
САВЧЕНКО І.В.
САВЧУК Ю.К.
САГАН О.Н.
САРБЕЙ В.Г.
САС П.М.
СЕНЬКІВ М.
СЕРГІЙЧУК В.І.
СЕРЕДА В.В.
СЕРЕДА О.В.
СИДОРЕНКО О.Ф.
СИМОНЕНКО Р.Г.
СКЛЯРЕНКО Є.М.
СКРЖИНСЬКА М.В.
СКРИПКА П.
СКРИПНИК П.І.
СЛИВКА Ю.Ю.
СМОЛІЙ В.А.
СОЛДАТЕНКО В.Ф.
СОХАНЬ П.С.
СТАНІСЛАВСЬКИЙ В.В.
СТАНКО В.Н.
СТАСЮК О.Й.
СТАРКОВ В.А.
СТАРОВОЙТОВА Н.О.
СТЕБЛІЙ Ф.І.
СТЕЛЬМАХ С.П.
СТЕПАНКОВ В.С.
СТЕШЕНКО В.С.
СТРЕЛЬСЬКИЙ Г.В.
СТРУКЕВИЧ О.К.
СУХОБОКОВ О.В.

ТЕЛЕГІН Д.Я.
ТЕРЕНТЬЄВА Н.О.
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В.
ТЕСЛЕНКО І.А.
ТИТОВА О.М.
ТКАЧОВА Л.І.
ТОЛОЧКО П.П.
ТОМАЗОВ В.В.
ТРОНЬКО П.Т.

УДОД О.А.
УСЕНКО П.Г.
УСТИМЕНКО В.М.

ФЕНИЧ В.І.
ФЕНИЧ В.Ф.
ФІАЛКО О.Є.

ХВЕДЧЕНЯ С.Б.
ХИЖНЯК З.І.
ХМІЛЬ І.В.
ХОЙНАЦЬКА Л.М.
ХРАМОВ Ю.О.

ЦИМБУРСЬКИЙ В.Л.

ЧАБАН М.
ЧЕРКАС Б.В.
ЧЕРНЕНКО Є.В.
ЧЕРНУХІН Є.К.
ЧИРКО Б.В.
ЧОРНОВОЛ І.П.
ЧУХЛІБ Т.В.

ШАБУЛЬДО Ф.М.
ШАНДРА В.С.
ШАПОВАЛ Ю.І.
ШАТАЛІНА Є.П.
ШВИДКИЙ В.П.
ШЕВЧЕНКО В.Ф.
ШЕВЧЕНКО Л.А.
ШЕВЧЕНКО Л.В.
ШЕВЧЕНКО М.Ю.
ШЕВЧЕНКО Н.В.
ШЕВЧЕНКО Н.О.
ШИП Н.А.
ШКРАБ'ЮК П.В.
ШУЛЬГА М.О.
ШУСТ Р.М.

ЩЕРБАК В.О.
ЩУСЬ О.Й.

ЮР М.В.
ЮРЕНКО О.П.
ЮРЕНКО С.П.
ЮРКОВА О.В.
ЮСОВ С.Л.
ЮСОВА Н.М.

ЯКИМЕНКО М.А.
ЯКИМОВИЧ Б.З.
ЯКУБОВА Л.Д.
ЯНКОВСЬКА О.В.
ЯРМОЛЕНКО М.І.
ЯСІНОВСЬКИЙ А.Ю.
ЯСІНОВСЬКИЙ Ю.П.
ЯСЬ О.В.

HELD DAVID
MCGREW ANTHONY
MOUFFE CHANTAL

Організаційне та науково-технічне забезпечення підготовки
Енциклопедії історії України здійснює Центр організаційного
та науково-технічного забезпечення підготовки ЕІУ
Інституту історії України НАН України:

О.І. Ганжа (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
В.В. Головко (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.О. Ковальчук (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
А.Г. Плахонін (науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.С. Рубльов (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.В. Юркова (старший науковий співробітник, канд. істор. наук).

Науково-редакційне опрацювання текстів до 2-го тому
Енциклопедії історії України здійснено спеціальною
редакційною групою видавництва «Наукова думка»:

М.С. Бачинська (провідний редактор-географ),
В.Т. Береговий (провідний редактор-культуролог),
Я.В. Богданьок (науковий редактор-історик),
Ю.І. Бойко (провідний редактор-філолог),
Г.П. Вдовенко (провідний редактор-бібліограф),
Д.В. Грузін (керівник групи),
І.М. Лисенко (провідний редактор-мистецтвознавець),
М.М. Ломонос (провідний редактор-філолог),
Т.С. Новікова (провідний редактор-історик),
О.М. Чадюк (редактор-філолог).

Для створення ілюстративного ряду використано матеріали з фондів
Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного,
Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України,
Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
Державної історичної бібліотеки України,
Бібліотеки ім. О. Ольжича, Інституту історії України НАН України,
Інституту археології НАН України,
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка,
Музею історії міста Києва,
Музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків.

Укладач ілюстративного ряду *О.В. Юркова.*

Укладачі карт: *Д.Я. Вортман, Л.І. Криницький.*
Картограф *С.О. Гаврилов.*

Оригінал-макет Енциклопедії історії України
виготовлено у видавництві «Наукова думка»
Р.с. № 05417561 від 16.03.95
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Художнє оформлення *В.В. Кузьменка*
Художні редактори *Р.І. Калиш, Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Комп'ютерна графіка *О.Г. Григора, Ю.О. Коваленко, М.З. Кодалашвілі, Ю.В. Назаренка*
Комп'ютерний набір *Л.В. Багненко, Н.С. Борисової, В.Г. Каменькович, М.А. Кравченко*
Комп'ютерна верстка *Т.А. Ценцеус*
Коректори *Л.Г. Бузіашвілі, Н.А. Дерев'янко, О.Є. Челок*

2-й том ЕІУ містить 1298 статей, 702 ілюстрації, 15 карт, 3 схеми.

Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій
Е64 (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2003 —
ISBN 966-00-0632-2

Т. 2 : Г—Д. — 2004. — 528 с. : іл. —
ISBN 966-00-0405-2

Е $\frac{\textbf{5001000000 – 066}}{\textbf{2004}}$ **ББК 63.3(4УКР)я2**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Т. 2

Г—Д

Київ, видавництво «Наукова думка»

ISBN 966-00-0405-2

Підписано до друку 29.12.2004. Формат 84□108/16.
Офс. друк. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс.
Ум. друк. арк. 55,44. Ум. фарбо-відб. 55,44.
Обл.-вид. арк. 79,89. Наклад 5000 прим. Зам. 5—126

ВАТ «Поліграфкнига»
03057 Київ 57, вул. Довженка, 3